

TÜRKİYE KENTSEL MORFOLOJİ ARAŞTIRMA AĞI
III. KENTSEL MORFOLOJİ SEMPOZYUMU BİLDİRİLER KİTABI

KENT MORFOLOJİLERİ

KENTSEL FORM ARAŞTIRMALARINDA ÇOK BOYUTLU YAKLAŞIMLAR

derleyenler
F. Cânâ Bilsel
Olgu Çalışkan

TÜRKİYE KENTSEL MORFOLOJİ ARAŞTIRMA AĞI

**III. KENTSEL MORFOLOJİ
SEMPOZYUMU
BİLDİRİLER KİTABI**

**derleyenler
F. Cânâ Bilsel, Olgu Çalışkan**

©2022

Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Mimarlık Fakültesi,
Dumlupınar Bulvarı, 06800, Ankara/Türkiye
tel: +90 312 210 2202, faks: +90 312 210 2297

Yayın Türü: Bildiri Kitabı
Yayın Kurulu Kararı: 5.11.2021
Yayın Kurulu: Naz A.G.Z. Börekçi, Haluk Zelef, Müge Akkar Ercan,
Ela Aral Alanyalı, Olgu Çalışkan, Harun Kaygan,
Gülşen Töre Yargın
Sayfa Düzeni: Güliz Korkmaz
Kapak Görseli: Ebru Şevik, H. Eren Efeoğlu, Sezin Sarıca
ISBN: 978-975-429-411-8

Kitabın içeriğinde kullanılan fotoğraflar ve diğer görsel malzemelerin telifi, aksi belirtilmedikçe yazara aittir.

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Telif sahibinin önceden yazılı izni olmadan kısmen ya da tamamen yeniden bastırılamaz, herhangi bir kayıt sisteminde saklanamaz, hiçbir şekilde elektronik, mekanik, fotokopi ya da başka bir araçla çoğaltılıp işletilemez.

TÜRKİYE KENTSEL MORFOLOJİ ARAŞTIRMA AĞI

III. KENTSEL MORFOLOJİ SEMPOZYUMU

Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Neriman Şahin Güçhan (ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dekanı)
Prof. Dr. Ayşe Sema Kubat (Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı Başkanı)
Prof. Dr. Tolga Ünlü (Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı İkinci Başkanı)
Prof. Dr. Çağatay Keskinok (ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Başkanı, (2017-2020)
Prof. Dr. Serap Kayasü (ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Başkanı, (2020- ...)
Doç. Dr. Güliz Bilgin Altınöz (ODTÜ Mimarlık Bölümü, Kültürel Mirası Koruma Programı Başkanı)

Bilim Kurulu

- Dr. Yiğit Acar (Bilkent Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Tuba Akar (Mersin Ü.)
Prof. Dr. Müge Akkar Ercan (ODTÜ)
Prof. Dr. İpek Akpınar (İYTE)
Doç. Dr. Ela Alanyalı Aral (ODTÜ)
Prof. Dr. Hatice Ayataç (İTÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Pınar Aykaç (ODTÜ)
Prof. Dr. Aydan Balamir (ODTÜ)
Doç. Dr. Yener Baş (Mersin Ü.)
Prof. Dr. Burak Beyhan (Muğla Sıtkı Koçman Ü.)
Doç. Dr. Funda Baş Bütüner (ODTÜ)
Doç. Dr. Burak Belge (Mersin Ü.)
Doç. Dr. Güliz Bilgin Altınöz (ODTÜ)
Prof. Dr. F. Cânâ Bilsel (ODTÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Sinan Burat (Mersin Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Cansu Canaran (TEDÜ)
Prof. Dr. Ali Cengizkan (TEDÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Duygu Cihanger Ribeiro (ODTÜ)
Doç. Dr. B. Deniz Çalış Kural (İstanbul Bilgi Ü.)
Doç. Dr. Olgu Çalışkan (ODTÜ)
Prof. Dr. İclal Dinçer (YTÜ)
Assist. Prof. Dr. Mesut Dinler (Politecnico di Torino)
Prof. Dr. Neslihan Dostoğlu (İstanbul Kültür Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi İpek Durukan (Mersin Ü.)
Arş. Gör. Dr. Elifnaz Durusoy Özmen (YTÜ)
Prof. Dr. Zeynep Enlil (YTÜ)
Prof. Dr. Namık Erkal (TEDÜ)
Prof. Dr. Ebru Firidin Özgür (MSGSÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Duygu Gökçe (Düzce Ü.)
Doç. Dr. Fiğen Gül Kafescioğlu (MSGSÜ)
Doç. Dr. Zeynep Günay (İTÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Güner (Trakya Ü.)
Doç. Dr. Yasemin İnce Güney (Balıkesir Ü.)
Prof. Dr. Aykut Karaman (Altınbaş Ü.)
Doç. Dr. Hasan Serdar Kaya (İTÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Esin Kömez Dağlıoğlu (ODTÜ)
Doç. Dr. Emine Köseoğlu (Fatih Sultan Mehmet Ü.)

Prof. Dr. Ayşe Sema Kubat (İTÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Eren Kürkçüoğlu (İTÜ)
Doç. Dr. Elif Mihçioğlu Bilgi (TOBB ETÜ)
Prof. Dr. Nida Naycı (Mersin Ü.)
Prof. Dr. Derya Oktay (Maltepe Ü.)
Prof. Dr. Şebnem Önal Hoşkara (DAÜ)
Doç. Dr. Ayşe Derin Öncel (MSGSÜ)
Prof. Dr. Gülşen Özaydın (MSGSÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Özgün Özçakır (ODTÜ)
Öğr.Gör. Dr. Nimet Özgönül (ODTÜ)
Prof. Dr. Hamide Burcu Özgüven (Trakya Ü.)
Doç. Dr. Müge Özkan Özbek (MSGSÜ)
Doç. Dr. Mert Nezih Rifaioğlu (Hatay Mustafa Kemal Ü.)
Prof. Dr. Fazilet Duygu Saban (Çukurova Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Oya Saf (Mersin Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin Sarıkaya Levent (Mersin Ü.)
Doç. Dr. Yücel Can Severcan (ODTÜ)
Prof. Dr. Neriman Şahin Güçhan (ODTÜ)
Prof. Dr. Ayşe Tekel (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Fatih Terzi (İTÜ)
Öğr. Gör. Dr. Ayşegül Tokol (Bilkent Ü.)
Doç. Dr. Mehmet Topçu (KTÜN)
Prof. Dr. Belgin Turan Özkaya (ODTÜ)
Doç. Dr. Meltem Uçar (Mersin Ü.)
Prof. Dr. Zuhul Ulusoy (İstanbul Bilgi Ü.)
Prof. Dr. Tolga Ünlü (Çukurova Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Pelin Yoncacı Arslan (ODTÜ)
Doç. Dr. Nevter Zafer Cömert (DAÜ)
Doç. Dr. Fikret Zorlu (Mersin Ü.)

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. F. Cânâ Bilsel (Düzenleme Kurulu Başkanı)
Doç. Dr. Olgu Çalışkan (Düzenleme Kurulu Başkanı)
Dr. Öğr. Üyesi Pınar Aykaç Leidholm
Dr. Öğr. Üyesi Eren Kürkçüoğlu
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin Sarıkaya Levent
Dr. Öğr. Üyesi Sibel Yıldırım Esen
Arş. Gör. Eren Efeoğlu
Arş. Gör. Ebru Şevik
Arş. Gör. Neris Parlak Temizel
Arş. Gör. Gökhan Okumuş
Arş. Gör. Elif Tepekaya
Arş. Gör. Elif Bekar
Arş. Gör. Simay Cansu Ekici
Arş. Gör. Selen Karadoğan
Arş. Gör. Ecem Kutlay
Arş. Gör. Merve Öztürk
Arş. Gör. Begüm Sakar
Arş. Gör. Sezin Sarıca
Arş. Gör. Feyza Topçuoğlu

İÇİNDEKİLER..... V

SUNUŞ..... xi

F. Cânâ Bilsel, Olgu Çalışkan

DAVETLİ BİLDİRİLER 1

**Çeper Kuşak Olgusunun İstanbul'un Tarihsel-Coğrafyası Üzerinden
Değerlendirilmesi**

Ayşe Sema Kubat 3

Kentsel Morfolojinin Kapsamını Genişletmek

Extending the Scope of Urban Morphology

Peter J. Larkham 19

Süreç Temelli Mimari Tasarım: Madde / Malzeme / Tasarım / Yapım

Process Based Architectural Project: Matter / Material / Design / Construction

Giuseppe Strappa 59

Değişen Planlama Anlayışının Kentin Biçimine Etkisi:

Türkiye Üzerine Morfolojik Bir Değerlendirme

Tolga Ünlü 101

**KENTSEL MORFOLOJİDE KURAMSAL YAKLAŞIMLAR VE
TİPO-MORFOLOJİK ÇÖZÜMLEME 125**

İtalyan Tipo-morfoloji Ekolünde Tip ve Tipoloji Kavramları

Neris Parlak Temizel, F. Cânâ Bilsel 127

**Plan Game: Post-modern Mimarlık Kuram ve Eğitiminde Alternatif Bir
Kentsel Form Arayışı Örneği**

Cansu Türk, Esin Kömez Dağlıoğlu 143

Tipomorfolojik Analiz: Tarlabası'nda Sosyal İlişkilerin Mekânsal Boyutu

Gizem Kepenek 157

KENT TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA MORFOLOJİK ÇÖZÜMLEME 179

Var Olmak ya da Yok Olmak: Anadolu Bizans Kentlerinde Dönüşüm Süreci

Arif Mısırlı, H. Burcu Özgüven 181

**19. Yüzyıl Liman Kenti İzmir'in Morfolojik Dönüşümü Üzerine
Bir Değerlendirme**

Nil Nadire Gelişkan 197

**Erken Dönem Osmanlı Kırsal Yerleşim Örneklerinden Cumalıkızık
Üzerine Morfolojik Bir Okuma**

R. Tuğba Kızılkuşak, Neriman Şahin Güçhan 209

Kent Dokusunda Tarihin İzlerini Aramak: Bir Osmanlı Kenti Olarak Kars Simay Cansu Ekici, Neriman Şahin Güçhan	231
Tatvan Kentinin Tarihsel Süreçte Morfolojik Değişimi Berçem Cemre Yetişkin, Kudret Şeyma Yıldız, Mehmet Topçu	253
Tarihi Bir Caddenin Morfolojik Değişimini Gazete Haberleri Üzerinden Değerlendirmek: Adana Abidinpaşa Caddesi Örneği Beliz Büşra Şahin, Fazilet Duygu Saban	275
Topkapı (Millet) Caddesi Çevresindeki Mahalle Dokularının Dönüşümünün Tarihi Haritalar Üzerinden Değerlendirilmesi Münire Nurgül Büyükgüllü, Zeynep Eres.....	295
TARİHİ KIRSAL PEYZAJ VE KENTSEL YERLEŞİMLERDE MORFOLOJİ ARAŞTIRMALARI.. 313	
Kaya Oyma Geleneğinin İzinden Kırsal Morfolojiyi Anlamak, Kayseri Koramaz Vadisi Örneği Bahar Elagöz Timur, Özlem Kevseroğlu	315
Hafıza Peyzajlarının Kültürel Haritalamalarının Morfolojik Olarak Karşılaştırılması: Kayseri Derevenk, Gesi ve Koramaz Vadi Köyleri Örneği Özlem Kevseroğlu, Hatice Ayataç, Nilüfer Baturayoğlu Yöney	333
Tarihi Dokuda Uyum-Uyumsuzluk: Amasya Yalıboyu Evleri Üzerine Morfolojik Bir Değerlendirme Gökhan Okumuş, Neriman Şahin Güçhan.....	349
Kent Monografisi Çalışmalarında Yöntem ve Materyal Kullanımı Üzerine Bir İnceleme: Adana İli, Yüreğir İlçesi Örneği Burcu Yıldız, Fazilet Duygu Saban	373
TARİHİ KENTTE ÇEPER KUŞAK VE ALT MERKEZLERİN OLUŞUMU..... 395	
Tarihi Yarımada İç Çeper Kuşak Alanlarının İncelenmesi: Konstantin Surları Ayşe Sema Kubat, Tolga Ünlü, Özge Kuru	397
Morfolojik Bölgeler ve Çeper Kuşak Alanları Üzerinden Bir Okuma: İstanbul Yedikule Örneği Gizem Cihanlı, Ezgi Küçük Çalışkan, Ayşe Sema Kubat.....	413
Tarihsel Süreçte Çeper Kuşak Alanlarının Analizi: Taksim-Pera Örneği Burcu Soygüzeloğlu, Ayşe Sema Kubat	437

KENTSEL BİÇİMLENME VE MEKÂN ÇÖZÜMLEMELERİ 455

Bir Cumhuriyet Başkentinin Değişen Morfolojik Yapısı: Ankara Örneği
Melike Boz Günay, Ayşe Sema Kubat457

Sosyo-Mekânsal Parametre Olarak Kentsel Omurgalar
Hüseyin Küçükkoğlu, Esin Özlem Aktuğlu Aktan491

İran’da Tarihi Şehir Merkezlerinde İki Meydan: Semnan ve Hamadan Üzerine Kentsel Morfoloji ve Mekân Dizilimi Yöntemleriyle Karşılaştırmalı Bir İnceleme
Meysam Soleimani, F. Cânâ Bilsel511

Kent Formunu Anlamak: Mekânsal Tasarım Ağ Analizi (sDNA) Yöntemi ile İstanbul ve Ankara Merkezi İş Alanlarında Yol Ağı ve Yürünebilirlik İncelemesi
Esra Baytekin, Burcu H. Özuduru529

KENT FORMU, İMGESİ VE DENEYİM 553

İstanbul’da Yüksek Yapı İmgesi ve Kent Makro-formunun Dönüşümü
Tuba Sarı555

Kent Gezgini Deneyimi: Kent Dokusunun İçsel Hareket ile Algısı [Alternatif Kavram Çerçevesi]
Ecem Kutlay, Selen Karadoğan575

Sokağa Eleştirel Bir Bakış: Müphem Hikayelerin Haritalanması
Abdullah Eren Demirel, Aybüke Tufan.....587

Kentsel Dokuda Kamusal Sanat Olarak Mural: Yeldeğirmeni İstanbul Örneği
Cansu Demir, Olgu Çalışkan603

KENTSEL BİÇİMLENME VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK 625

Kentsel Morfoloji Yaklaşımlarında Alternatif Ufuk: Kentsel ve Mimari Tasarım Stratejisi Olarak İklim-Dirençli Su Yerleşmeleri
Ahu Gürler Akdeniz627

Doğrultulu Güneşliği Bağlamında Yapı Adasında Morfolojik Değerlendirme: Şirinevler Mahallesi
Murat Berk Evren649

Covid-19 Salgınının Yayılma Eğilimleri ve Kent Morfolojisi Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi: Bursa Örneği
Cansu Güller, Çiğdem Varol667

Tipo-morfolojik Dönüşüm ve Kullanıcı Tercihleri Üzerinden COVID-19 Sonrası Alışveriş Merkezi Tasarımına İlişkin bir Değerlendirme: Bulvar AVM Örneği, Samsun İlayda Nur Güngör, Duygu Gökce	683
KENTSEL MORFOLOJİ VE KENTSEL TASARIM YÖNTEM VE YAKLAŞIMLARI	707
Eleştirel Bölgeselcilik Temelinde ‘Üretken Tipomorfoloji’: Uçhisar, Nevşehir Örneğinde Bir Yöntem Denemesi Zeynep E. Yelken Kar, Olgu Çalışkan	709
Mekân Organizasyonunda Üretken Tasarım Üzerine Parametrik Bir Yöntem Önerisi Merve Özen, Eren Kürkcüoğlu	727
YEREL YÖNETİMLER, PLANLAMA POLİTİKALARI VE KENTSEL BİÇİMLENME ETKİLEŞİMİ	745
Çok-Boyutlu Sistem Çerçevesi: Bütünleşik ve Sürdürülebilir Kentsel Süreçlerin Planlaması ve Yönetiminde Kentsel Morfoloji Yaklaşımlarının Etkileşimi Ebru Gürler	747
Tarihi Dokuların Değişiminde Yerel Yönetimin Rolü: Ulucanlar / Ankara Örneği Elif Miray Kısaer, Neriman Şahin Güçhan	767
Yavaş Şehir Hareketinin Kent Biçimine Etkisi Bağlamında İncelenmesi: Taraklı Örneği Eda Yalçınkaya, Esin Özlem Aktuğlu Aktan	779
Seferihisar’ın Sakin Şehir Unvanını Almasının Morfolojik Yapısına Etkisinin İncelenmesi Gizem Dural, Emine Köseoğlu	795
KENTSEL DOKUNUN MORFOLOJİK DÖNÜŞÜMÜ	813
Konut Dokularının Tarihsel Süreçte Morfolojik değişimi: Akşehir Örneği Murat Ferit Altun, Mehmet Topçu	815
Adana’da Konut Alanlarının Döngüsel Gelişimi: Oluşum, Birikim ve Dönüşüm Dönemleri Can Durmuşoğlu, Tolga Ünlü	829
Kentsel Dönüşüm Alanlarının Morfolojik Boyutta İncelenmesi: Kemaliye Mahallesi Kentsel Dönüşüm Örneği Serpil Kutlu, Ayşegül Tanrıverdi Kaya	855

Kentsel Mekânın Değişimi: Ayazağa Mahallesi Örneği Emine Ecem Kırtaş, Banu Tomruk	875
KENTSEL MORFOLOJİDE YÖNTEMLER: MEKÂN DİZİMİ ÇÖZÜMLEMELERİ	895
Kent Morfolojisinin Kent Akustiğine Etkilerinin Mekân Dizimi Yöntemi Kapsamında İncelenmesi: Eskişehir Kent Merkezi Örneği Özlem Gök Tokgöz, Mehmet İnceoğlu.....	897
Kentsel Mekânın Değişim Sürecini “Hareket” Kavramı Çerçevesinde İncelemeye Yönelik Bir Yöntem Önerisi Mete Korhan Özkök, Zekiye Yenen.....	909
KENTSEL MORFOLOJİDE YÖNTEMLER: KENTSEL MORFOLOJİDE FRAKTAL ÇÖZÜMLEME	933
İzmir Bölge Morfolojisinin Fraktal Analiz Yöntemiyle İrdelenmesi Sıla Özdemir, Emine Yetişkul	935
Kent Morfolojisinde Kentsel Doku Değişiminin Fraktal Analiz Yöntemi Kullanılarak Değerlendirilmesi: Konya Örneği Beyza Köprülü, Mehmet Topçu	949
Kentsel Yayılma ve Gayrimenkul Piyasası İlişkilerinin Analizi: Ankara İli Bağlıca, Alacaathı ve Dodurga Mahalleleri Örneği Parla Güneş, Harun Tanrıvermiş, Yeşim Tanrıvermiş.....	983
KAMUSAL ALANLARIN BİÇİMLENMESİ VE TASARIM SORUNSALLARI.....	1005
Kamusal Alanın Dönüşümü Üzerine Morfolojik Bir Bakış: Bursa Cumhuriyet Alanı- Atatürk Heykeli Örneği Gürkan Okumuş, Özgür Ediz.....	1007
Kentsel Morfolojinin Oluşmasında Gar Yapıları; Almanya (Berlin, Hamburg) – Türkiye (Ankara, Mersin) Örneklerinin Karşılaştırılması Mehmet Nazım Özer.....	1037
KENTLERDE ÇEPER KUŞAK ÇÖZÜMLEMESİ.....	1059
Kentsel Kuşak Alanı Olarak Sümerbank İşçi ve Memur Evlerinin İncelenmesi Bahadır Kocadağ, Şevket Türktaş, Mehmet Topçu	1061
Üsküdar’ın Çeper Kuşak Gelişim Süreci Ebru Çakmak, Burak Belli, Ayşe Sema Kubat.....	1077

**İstanbul Sanayi Alanları Dönüşümlerinin
Çeper Kuşak Analizi ile İzlenmesi**
Ezgi Küçük Çalışkan, Ayşe Sema Kubat 1099

KENT ÇEPELERİNDE YENİ GELİŞME ALANLARININ BİÇİMLENMESİ SORUNSAI..... 1115

**Kent Çeperinin Dönüşümü ve Kentsel Morfolojik Özellikleri:
Menemen-Seyrek Mahallesi Örneği**
Yeşim Koçdemir, E. İpek Özbek..... 1117

**Kent Çeperi Örneği Olarak Antalya Döşemealtı'nın
Tipo-morfolojik Analizi ve Bütünleşik Bir Ulaşım Ağı Önerisi Araştırması**
Nilay Nida Can 1135

KONUT ALANLARININ MORFOLOJİK ÇÖZÜMLEMESİ 1153

**Bir Tipo-Morfolojik Okuma Aracı Olarak Atlas:
Batı Ankara'nın Konut Tipleri Atlası İçin Bir Deneme**
Neris Parlak Temizel, Olgu Çalışkan, Aydan Balamir, Kadri Atabaş 1155

Bir Batıkent Okuması: Haritalarla Yer ve Mekân
Ece Küreli Gülpınar, Aydan Balamir 1171

**Büyükkent Saçaklarında Morfolojik Gelişim Süreçlerine Bir Örnek:
Göktürk Mahallesi**
Murat Berk Evren 1195

KENT FORMU VE PEYZAJI..... 1215

**Kaybolan Ankara Derelerinin Peyzaj Altyapısı Olarak
Günyüzüne Çıkarılması**
Özge İdali Özden 1217

KENTSEL MORFOLOJİDE PEDAGOJİK ÇEŞİTLİLİK 1253

Mimarlık ve Kent Planlama Eğitiminde Kentsel Morfoloji
Sebnem Hoşkara, Nevter Zafer Cömert, Özge Selen Koç..... 1255

**Kentsel Morfolojinin Şehir Planlama Eğitimi İçin
Sunduğu Olanaklar Üzerine**
Yener Baş 1273

'KENT MORFOLOJİLERİ'

Kentsel Form Araştırmalarında Çok Boyutlu Yaklaşımlar

Sunuş

Kentsel biçimlenmeye ilişkin araştırmalar yirminci yüzyıl dönümünden başlayarak coğrafya, sanat tarihi, kent planlama ve mimarlık disiplinleri içerisinde gelişmeye başlamış, yüzyılın ikinci yarısında ise Büyük Britanya'da coğrafya disiplini altında, kıta Avrupası'nda çoğunlukla mimarlık disiplini altında gelişen kentsel morfoloji araştırmaları bu disiplinlerin kuramsal ve yöntemsel çerçeveleri içerisinde gelişimini sürdürmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'da yıkıma uğramış veya sağlıksız bulunan kent parçalarının yeniden inşasına yönelik işlevselci ve modernist uygulamalar karşısında, kentlerin tarihi merkezlerinin, geleneksel kent dokularının korunarak geleceğe taşınması amacıyla kentsel morfoloji ve tipo-morfoloji araştırmalarının alternatif kentsel tasarım ve mimarlık yaklaşımlarının geliştirilmesine ışık tuttuğu görülür. İtalya'da mimarlık disiplini içerisinde Roma ve Venedik okulları çevresinde ortaya çıkan tipo-morfoloji çalışmaları, Fransa'da özellikle Versailles Mimarlık Okulu çevresinde sosyolojik boyut kazanır. Bu öncü çalışmalardan bugüne kentsel morfoloji tarihsel olarak uygulama disiplinleri ile etkileşim içerisinde olagelmıştır. Kuram ve kılıgı arasındaki yakın ilişki, bir araştırma alanı olarak kentsel morfolojiyi değişen meslek pratiği ve onun farklılaşan gündem ve bakış açılarına koşut dönüştürerek geliştirmiştir.

Uluslararası yazında kentsel coğrafya ve mimarlık, morfoloji araştırmalarının iki temel disiplinler aktörü olarak ön plana çıkarken; ülkemizde kentsel morfoloji alanında öncülük rolü üstlenen disiplinlerin mimarlık ve planlama olduğunu görmekteyiz. 3-5 Mayıs 2021 tarihinde ODTÜ Mimarlık Fakültesi'nin çevrimiçi

olarak ev sahipliği yapmış olduğu III. Kentsel Morfoloji Sempozyumu'nun örgütlenme biçimi, bu gerçeğin bir yansımasıdır. Bu bağlamda daha fazla coğrafya, tarih ve arkeoloji gibi kent ve yerleşim morfolojisine doğrudan ilgi duyan alanlarla güçlendirilmiş ilişkilerin yakın gelecekte alan içi araştırma çeşitliliğini artıracaklarını savlamak olanaklıdır.

III. Kentsel Morfoloji Sempozyumu'na katılmış olan araştırmacı ekiplerin profili, çok disiplinli bir alan olan kentsel morfolojinin ülkemizde çok daha güçlü çok-disiplinli ortaklıklar temelinde geliştirilmesine gereksinim duyduğu gerçeğini açığa çıkarmaktadır. Bu bağlamda, önceki iki sempozyumda olduğu gibi III. Kentsel Morfoloji Sempozyumu'nun Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı bünyesinde morfolojik araştırmada disiplinlerarası sinerjiyi ortaya çıkartarak güçlendireceğine inanıyoruz. Bu anlamda ODTÜ Mimarlık Fakültesi çatısı altındaki iki disiplinin ortak çabası ile örgütlenmiş olan sempozyumun ve ortaya konan olumlu deneyimin önümüzdeki yıllarda yeni disiplinler açılımların da önünü açacağını umuyoruz.

Kurulduğu 1994 yılından bu yana hızla büyüyen Uluslararası Kentsel Form Semineri (ISUF) küresel düzeyde gelişirken aynı zamanda yukarıda anılan çeşitlenmeyi de bünyesinde barındırmış, bu süre içerisinde gerçekleşen hızlı büyüme, içsel dönüşümü de beraberinde getirmiştir.

Kentsel morfoloji alanının çıkış noktasını oluşturan temel kavrayış, coğrafyacı bakışla kentsel formun plan düzlemindeki dönüşümü ve bu dönüşümün kentsel mimarlık perspektifi ile yapı ve doku arasındaki tipolojik etkileşimini açığa çıkarma ve anlama uğraşısı, zaman içerisinde kent formunun arazi kullanım örüntüsü ile olan ilişkisi, hareket örüntüsü ve kullanıcı algısı, toplumsal pratikler arasındaki ilişkiler yanı sıra, son dönemde, kentsel biçimlenme ile çevresel performans ilişkilerinin ağırlıklı olarak gündeme geldiğini görüyoruz. Bu anlamda tarihsel olarak mimarlık ve mekan üretim süreçlerinden kentin işlevsel, toplumsal ve ekolojik karakter ve biçimlenişine uzanan geniş bir konusal spektrumunun kentsel morfoloji içerisinde yerini aldığını gözlemliyoruz. Sempozyumda yer alan araştırma bildirilerinin konusal çeşitliliği göz önünde bulundurduğumuzda uluslararası düzlemde görülen söz konusu odak çeşitliliğinin ulusal bağlamda Türkiye kentsel morfoloji alanında araştırmacılar arasında karşılığını bulduğunu kayda geçirmek gerekir.

Coğrafya, tarih, planlama ve mimarlık öncülüğündeki disiplinler çeşitlilik ve alanlar arasındaki etkileşim sayesinde salt tematik değil; yöntemsel çeşitliliği de ortaya çıkarmış ve beslemiştir. Zamanla niceliksel araştırma yaklaşımları, baskın niteliksel araştırma yöntemlerine seçenek oluşturmaktadır. Mekânsal araştırmada yerleşik nitel-nicel yaklaşım 'karşılığın' nicel araştırmaların artan etkinliği sayesinde büyük oranda oradan kalktığını; bu anlamda yeni sentez bakış açılarının oluşturulmasının önünün açıldığına tanık olmaktayız. Mekân dizimin yanı sıra fraktal çözümleme yöntemlerine yönelik artan ilgi sonucu ilgili konuda ilk kez

özel sempozyumumuzda oturum düzenleniyor olmasının bu durumun bir göstergesi olduğunu düşünüyoruz.

Yine benzer şekilde Coğrafi Bilgi Sistemleri'ne (CBS) sonrasında hesaplamalı tasarım yöntemlerindeki gelişme, morfolojiyi çözümleyici (analitik) bir disiplin olmanın ötesinde üretken (*generative*) bir araştırma alanı haline getirmektedir. Bu durum, morfolojinin bilgi alanını, gerçek kentsel biçim ve yapılardan, kurgusal geometrinin kural temeli, soyut ve algoritmik dünyasına açmakta; mekânsal araştırmanın geleceğe dair yorum gücünü artırmaktadır.

Özgün ortaya çıkış noktası geleneksel merkezlerin kent dokuları olan kentsel morfoloji, bir dönem sonra modern kent dokularını ve kent çeperlerini de araştırma gündemine katarak bağlamsal çeşitliliğini artırmış, bilgi altyapısını geniş bir alana taşımıştır. Hızla artan uluslararası katılımlarla batı-merkezli bir yazından, gelişmekte olan ülkeleri de kapsayan, sosyo-kültürel açıdan çoklu ve zengin bir bakış açısına doğru evrilen bir araştırma alanı ile karşı karşıyayız.

İlk yayınlandığı tarih olan 1997'den 2020 yılına kadar *Urban Morphology* dergisinin editörlüğünü yapmış Jeremy Whitehand'in 2007 yılında yapmış olduğu eleştirel değerlendirmede 'Avrupalı-Amerikalı uzakgörmezliği (Euro-American myopia) olarak adlandırdığı alana ait yazında Avrupamerkezli araştırmaların baskınlığı ve buna bağlı Avrupa ve kuzey Amerika dışı kentsel bağlamın yazında yeterince temsil edilmeme durumunun son yıllarda ciddi oranda aşıldığını görüyoruz. Aynı yıl kurulmuş olan 'İtalyan Kentsel Morfoloji Ağı'ndan sonra kurulmuş yedi yerel ağdan biri olan Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı bu yöndeki çabaya yüksek düzeyli katkı vermeye aday bir dinamizme sahip görünüyor. Bununla birlikte uluslararası yayın dünyasında Türkiye merkezli mekânsal ve morfolojik araştırmaların geliştirilmesi için çok daha etkili araştırma programları ve ortaklıkların geliştirilmesi kaçınılmaz. Bu çerçevede, ağın ve gelenekselleşen sempozyum dizisinin verimli bir bilimsel paylaşım ve etkileşim platformu olduğuna inanıyoruz.

Anılan tüm bu eğilimler ışığında, *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı*, ISUF'un kuruluşundan 25 yıl sonra kentsel morfoloji alanına yönelik genel bir değerlendirmeyi epistemolojik, yöntemsel, tematik ve disiplinler açıdan ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu amaçla '**KENT MORFOLOJİLERİ - Kentsel Form Araştırmalarında Çok Boyutlu Yaklaşımlar**' başlığı altında ile araştırmacıları bir araya getiren III. Kentsel Morfoloji Sempozyumu;

- *Kentsel morfolojide yaklaşımsal çeşitlilik*
- *Disiplinlerarası çeşitlilik ve etkileşim*
- *Yöntemsel çeşitlilik*
- *Bağlamsal ve sorunsal boyutlar ve*
- *Pedagojik çeşitlilik*

olmak üzere beş ayrı tematik başlıkta kurgulanmıştır.

157 araştırmacının toplam 93 bildiri özeti ile başvuru yaptığı sempozyum, alanında uzman 66 akademisyenden oluşan bilim kurulu üyesinin titiz değerlendirmesi sonucunda; önümüzdeki üç gün boyunca farklı alt başlıklarda 19 ayrı oturumda toplam 69 bildirinin sunulduğu bir tartışma platformu kentsel mekân araştırmacılarının ilgisine sunularak bu alanda gelecek araştırma gündeminin içerik ve kapsamının zenginleştirilmesi amaçlanmıştır.

Bu bağlamda, sempozyuma yurtdışından davetimize olumlu yanıt vererek değerli katkıda bulunan akademisyenler, iki uluslararası morfoloji okulunun sempozyumumuzda temsil edilmesini sağladılar. Michael Robert Günter Conzen'in kurucusu olduğu İngiliz ekolü ve Saverio Muratori'nin temellerini attığı İtalyan tipo-morfoloji ekolünün günümüzdeki öncü temsilcilerinden olan Prof. Dr. Peter Larkham ve Prof. Dr. Giuseppe Strappa sırasıyla araştırma ve tasarım arayüzünde kentsel morfolojinin güncel konumunu tartışmaya açmıştır.

Birçoğu için artık ana akım kentsel morfoloji okullarından biri olarak kabul edilen ve kuramsal temelleri Bill Hillier tarafından atılmış olan 'mekân dizimi' ekolünün ülkemizdeki kurucusu ve yapmış olduğu çok sayıdaki araştırma ile öncüsü olan Prof. Dr. Ayşe Sema Kubat ise konuyu çerper kuşak oluşumu bağlamında ele almıştır. Tarihsel coğrafî bakış açısı ile Türkiye'de kentlerin morfolojik süreçlerini irdeleyen Prof. Dr. Tolga Ünlü ise kentsel morfoloji ve planlama arasındaki ilişkiyi çeşitlilik ve süreklilik temelinde tartışmaya sunmuştur.

Elinizdeki bildiriler kitabı, sempozyuma katkıda bulunmuş altmış bildiriye okuyucuya sunmaktadır. Bildiriler kendi içinde ortaklaştıkları tematik odaklar bağlamında on sekiz alt başlıkta derlenmiştir:

- *Kentsel Morfolojide Kuramsal Yaklaşımlar ve Tipo-Morfolojik Çözümleme*
- *Kent Tarihi Araştırmalarında Morfolojik Çözümleme*
- *Tarihi Kırsal Peyzaj ve Kentsel Yerleşimlerde Morfoloji Araştırmaları*
- *Tarihi Kentte Çeper Kuşak ve Alt Merkezlerin Oluşumu*
- *Kentsel Biçimlenme ve Mekân Çözümlemeleri*
- *Kent Formu, İmgesi ve Deneyim*
- *Kentsel Biçimlenme ve Sürdürülebilirlik*
- *Kentsel Morfoloji ve Kentsel Tasarım Yöntem ve Yaklaşımları*
- *Yerel Yönetimler, Planlama Politikaları ve Kentsel Biçimlenme Etkileşimi*
- *Kentsel Dokunun Morfolojik Dönüşümü*
- *Kentsel Morfolojide Yöntemler: Mekân Dizimi Çözümlemeleri*
- *Kentsel Morfolojide Yöntemler: Kentsel Morfolojide Fraktal Çözümleme*
- *Kamusal Alanların Biçimlenmesi ve Tasarım Sorunsalları*
- *Kentlerde Çeper Kuşak Çözümlemesi*
- *Kent Çeperlerinde Yeni Gelişme Alanlarının Biçimlenmesi Sorunsalı*
- *Konut Alanlarının Morfolojik Çözümlemesi*
- *Kent Formu ve Peyzajı*
- *Kentsel Morfolojide Pedagojik Çeşitlilik*

Bildirilerin ortaya koyduğu konusal çeşitlilik, kentsel morfoloji alanının yakın gelecekte yeni araştırmalarla açılım yapacağı sorunsal alanlarının da varlığını işaret etmektedir. Farklı kentsel ve kırsal bağlamalarda tartışmaya açılmış olan araştırma bulguları yeni araştırmalarla desteklenerek Türkiye’de tarihsel ve çağdaş yerleşimlerin biçimlenmesine yönelik bilgi birikimini artıracak ve bu yönde bütüncül bir perspektifin oluşumunu sağlayacaktır.

Sempozyumun Türkiye kentsel morfoloji araştırmalarının uzun erimli gelişiminde katkısı olan inancımızla organizasyonda ve yayında emeği geçen tüm katılımcılara, araştırmacılar ve öğretim elemanlarına bir kez daha teşekkür ederiz.

Prof. Dr. F. Cânâ Bilsel ve Doç. Dr. Olgu Çalışkan
III. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Yürütücöleri

DAVETLİ BİLDİRİLER

ÇEPER KUŞAK OLGUSUNUN İSTANBUL'UN TARİHSEL-COĞRAFYASI ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ayşe Sema Kubat

İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.
kubat@itu.edu.tr, asemakubat@gmail.com

Kentin tarihi izlerini silen hızlı bir şehirleşme süreci yaşamakta olduğumuz bu dönemde, geçmişi anlamak ve kentleri geleceğini tahmin ederek biçimlendirmek önemlidir. Tarihsel çalışmalar geçmişin izlerini kavramak için ne kadar gerekli ise bu izleri yaratan nedenleri sorgulamak ve geleceğini yönlendirmek için tarih bilimini destekleyici yaklaşımlara yani farklı disiplinlerin bakış açılarına yer vermekte o kadar gereklidir.

Kentlerin mekânsal büyüme aşamalarının ve farklı planlama kararlarının izlerini taşıyan çeper kuşaklar; çoğunlukla kent mirası ve ekolojik koridor özelliği gösteren ve kentin kontrolsüz bir şekilde yayılmasını önleyen alanlardır. Ancak hızlı nüfus artışlarıyla birlikte yeni gelişim yerlerine duyulan ihtiyaç sonucu bu alanlar arazi kullanımındaki değişiklikler ile hızlı bir değişim ve dönüşüm sürecine girmişlerdir. Hızla büyüyen kentlerde özellikle açık alanlar, yeşil alanlar, tarihi ve kültürel değere sahip olan bostanlık alanlar kentin en zor korunan ve kırılğan yapıda bulunan alanlardır.

Çeper kuşak kavramını anlamak, farklı planlama yaklaşımlarının etkilerini, çeper kuşakların yerlerini ve fonksiyonlarını belirlemek ve bu alanların kente kattıkları değeri kavramak açısından, kentsel morfoloji çalışma alanının önemli araştırma konularından biri olarak son yıllarda yerini almaktadır.

Kentin mekânsal biçimlenmesine yönelik bir bakış açısı getiren, araştırma ve analiz yöntemleri yaratan “kentsel morfoloji” bilim dalının yaklaşık 100 yıllık bir geçmişi olduğu bilinmektedir. Avrupa merkezli morfolojik çalışmaları ile gündemde olan bu bilim dalını, Türk kentlerine özgü yaklaşımlar ile geliştirmek ve böylece dünya literatürüne katkıda bulunmak gereğine inanıldığından, özgün bir tarihi ve kültürel geçmişi olmasının yanı sıra dünyanın en karakteristik coğrafi bölgelerinden birinde yer alan konumu ile bir mega-kent özelliğini taşıyan İstanbul, bu çalışmanın örneklem alanı olarak seçilmiştir. Çok merkezli bir yapıya sahip olan İstanbul'da, tarihsel dönemlerde kent çeperinde yer alan ancak süreç içerisinde kent içine gömülen çeper kuşak kullanımları, son yıllarda oluşan aşırı kentleşmeye paralel olarak, yapılan olumsuz müdahaleler ile önemli ölçüde azalmakla birlikte, MİA'nın sürekli değişen dinamiğine uyum sağlayarak doğrusal olarak gelişme göstermişlerdir. Bu özelliği ile İstanbul'un çeper kuşak alanlarının, Avrupa'da yapılmış benzer çalışmalardan çok farklı özellikler yansıttığı saptanmıştır.

Çeper kuşak alanları, kentin fiziksel yapısını ve geçirdiği büyüme süreçlerini kavramak açısından büyük öneme sahip olmalarının yanı sıra, kentin kontrollü gelişimi için alternatif alanların oluşturulabilmesi yönleri ile de önemli fırsatlar sunmaktadır. Çeper kuşaklar; kente nefes aldıracak, onları kentsel ve bölgesel ihtiyaçlara göre kentlilerin aktif kullanımına sunacak, kentin kimliğini yansıtarak kentsel kaliteye sahip yeni kullanım önerileri getirecek ve kent bütününde en verimli şekilde değerlendirilmesi gereken kullanım alanları olarak ele alınmalıdır. Çeper kuşak alanlarının, kentlerin doğal süreci içerisinde büyümelerini yönlendiren kentsel birimler olarak ifade edilmeleri ve gelişme plan önerilerinde tanımlanmaları oldukça büyük önem arz etmektedir.

Giriş

Kent morfolojisi, şehirlerin fiziksel formlarını tanımlayan ve şehirlerin zaman içinde dönüşümüne neden olan faktörlerin ve süreçlerin etkilerini inceleyen bir bilim dalıdır. Kentsel Morfoloji tartışmalarının önde gelen yaklaşımlarından biri olarak görülen “tarihsel-coğrafya” çalışmalarını; 1950 sonlarında MRG Conzen’in ufuk açan çalışması’ndan (Conzen, 1960) yola çıkarak, 1970 yıllarında kent morfolojisi düşüncesinin yaratıcı felsefesini bu değerli düşünceler üzerinde yapılandıran, JWR Whitehand’ın çalışmalarında görmekteyiz. Whitehand (1967-2007) İngiliz kentsel morfoloji okulunun en önemli temsilcisi olarak, tarihsel-coğrafya yaklaşımının oluşumuna katkıda bulunmuş, bu başlık altında, çok sayıda morfolojik teori, kavram ve yöntem oluşturmuştur.

Whitehand, tanımladığı teorik çerçeve’de; şehirlerin biçimlenmesinin; sosyal ve ekonomik süreçlerinden kaynaklandığını öne sürmektedir (Whitehand, 1977). Kentlerde yapılan yeni müdahalelerin, getirilecek yeniliklerin, farklı coğrafyada yer alan kentlerin özelliklerine, tarihsel yapılarına, özgün karakteristiklerine göre biçimleneceğine, her bölgede farklı yansımalar yaşanacağına inanmaktadır.

Istanbul örneğinde yoğunlaşılan bu çalışma’nın; farklı kültürlerin etkisi ile biçimlenmiş olan, çok katmanlı tarihsel yapısı ile zengin bir geçmiş sunan, 15 milyonu aşan nüfusu ile, dünyada benzeri olmayan coğrafyasının, sosyal ve ekonomik yapısı ile özgün özelliklerini yansıtarak dünya literatüründeki diğer çeper kuşak çalışmaları ile karşılaştırıldığında farkındalık yaratacağına ve ayrıca, İstanbul’un çeper kuşak analizlerinin tarihsel-coğrafya perspektifinden değerlendirilmesi yönü ile dünya literatürüne önemli bir katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Çeper Kuşak Kavramı

Conzen çeper kuşak alanlarını, “geçici ya da çok yavaş büyüyen bir kent çeperinden kaynaklanan ve başlangıçta çeperde yer arayan arazi kullanım birimlerinin karakteristik karışımından oluşan, kuşak benzeri bölgeler” olarak tanımlamaktadır (Conzen, 2009). Kentsel büyüme dönemlerinde, çeper kuşak özelliklerini en iyi yansıtan alanlar başlangıçta şehrin en dış hattında bulunan

kentsel birimlerdir. Zaman içerisinde çeper kuşaklar, kent içerisinde kalsa da dokuları ve işlevleri açısından yoğun kent dokusundan farklılaşmaktadırlar.

Çeper kuşak kavramı ilk olarak Herbert Louis tarafından 1936'da yayınlanan Berlin araştırmasında tanımlanmıştır. Louis'in öğrencisi M.R. G. Conzen 1960'ların başında çeper kuşak olgusunu ve bununla ilişkili olarak kentsel büyüme süreçlerini Alnwick ve Newcastle-upon-Tyne kentlerinde incelemiştir (Conzen, 1960; 1962). Conzen, Louis'in çok küçük bir yerleşim alanı olan Berlin çalışmasıyla karşılaştırıldığında birbirleriyle yakın ilişkide olan; iç (İÇK), orta (OÇK) ve dış çeper kuşak (DÇK) olmak üzere üç ayrı çeper kuşak alanı tespit etmiştir (Whitehand, 1967).

İç çeper kuşaklar genellikle tarihi şehir merkezlerinin etrafında oluşmakta ve böylece en eski çeper kuşak haline gelmektedir ve yoğunlukla "eşik hatları" ile sınırlanmaktadır. Orta çeper kuşaklar merkezden daha uzakta fakat eşik hatları ile ilişkisi devam eden alanlardır. Ancak bu alanlar yavaş ve az büyüyen şehirlerin merkezlerine daha yakın bölgelerde de ortaya çıkabilmektedir. Orta çeper kuşakları iç çeper kuşaklarına kıyasla daha az sürekli, parselleri daha büyük ve daha fazla açık alana sahiptirler (Conzen, 2009). Dış çeper kuşak alanları ise en bağımsız çeper kuşakları olup genellikle büyük, dağınık ve nadiren bitişik parsellerden oluşmaktadır. Dış çeper kuşak alanları daha fazla açık alanlara sahip olma eğilimi göstermesine rağmen eşik hatlarının ürünü olma olasılığı daha düşüktür. Bu farklılıkların yanı sıra tüm çeper kuşak alanları merkezkaç kuvvetlerinin ürünüdür ve bu nedenle merkezci kuvvetlerin ürünü olan MİA dinamiklerinden etkilenmektedir (Whitehand, 1967). Conzen (2009) MİA'nın genişlemesi ve dönüşümünden kaynaklanan baskının eski kentlerin İÇK'lerinde büyük değişimler yarattığına dikkat çekmiş ve OÇK çalışmaları için konut gereksiniminin yarattığı baskıya maruz kalan Birmingham şehrinin iyi bir örnek olduğunu tespit etmiştir.

Conzen'in çalışmalarından sonra çeper kuşak kavramı kentsel büyümeyi açıklama için bir araç haline gelmiştir (Whitehand, 1987). Jeremy Whitehand, Conzen'in çalışmalarına dayanarak, Tyneside, Glasgow ve Birmingham gibi büyük kentlerde çeper kuşak çalışmalarının doğruluğunu kanıtlamış olan Whitehand ayrıca çeper kuşak alanları teorisini iki ana yöntem kullanarak ilerletmiştir. İlk olarak çeper kuşaklar ve kentsel inşaat döngüleri/arazi rantı modeli (building cycles) arasındaki ilişkiyi araştırmış ve böylece Conzen'in sezgisel (intuitively) olarak tanımlarını istatistiksel olarak kanıtlamıştır. İkincisi kentin ekonomik döngülerine ve arazi fiyatlarındaki değişikliklere göre çeper kuşak alanı üretimini ve yer seçimini açıklayan bir matematiksel model (Building Cycle Model) geliştirmiştir (Whitehand, 1967, 1972, 1987).

Çeper kuşak kullanımları çeperdeki yer seçimi, ucuz ve geniş arazilere duyulan ihtiyaç ve coğrafi özelliklerin çekiciliği gibi nedenlerden dolayı değişiklik gösterebilmektedir. Ancak genel anlamıyla büyük kentsel birimler ve yüksek

Tablo 1. Çeper Kuşak Oluşum ve Değişim evreleri (Conzen, 2009 makalesinden derlenmiştir)

Çeper Kuşak Oluşumu		Çeper Kuşak Değişimi	
Sabitlenme Evresi (fixation phase)	Başlangıç karakter	ÇK Yabancılaşması (alineation)	Konut veya MİA dönüşmesi
	Belirgin karakter	ÇK Küçülmesi (reduction)	ÇK kullanımlarının bir kısmının konut veya ticari alana dönüşürken diğer kısmının, ÇK özelliğini koruması
Sağlamlaşma Evresi (consolidation phase)	Baskın karakter	ÇK Ötelenmesi (Translation)	Çeper kuşak özelliği taşıyan arazi kullanımının kentin bir başka alanına ötelenmesi / mevcut alanda arazi kullanımı değişimi veya yabancılaşması
		ÇK Değişimi (Modification)	Başka bir çeper kuşak kullanımına dönüşmesi

oranda açık alanlarla tanımlanmaktadır (Whitehand and Morton, 2004). Yeşil alanlar, kentsel tarım alanları, sanayi alanları, kurumsal alanlar, spor alanları, düşük yoğunluklu yerleşim alanları ve eğlence/dinlenme alanları yaygın olarak çeper kuşak alanları içerisinde bulunmaktadır (Barke, 1982).

Çeper kuşak alanları kentin gelişme dinamiklerine paralel olarak içsel bir tarih geliştirmekte ve bu dönemde oluşum ve değişim olmak üzere iki süreçten geçmektedir (Tablo 1). Oluşum sürecinde, sabitlenme (FB Fixation) aşamasından genişleme (FB Expansion) aşamasına ve daha sonra da sağlamlaşma (FB Consolidation) aşamasını doğru ilerler (Conzen, 2009). Süreç boyunca bir zamanlar çeperde bulunan ancak sonrasında kent içine gömülen çeper kuşaklar, kentsel büyüme ve MİA'nın sürekli değişen dinamiklerine uyum sağlarlar. Oluşum sürecinden sonra benzer karakterlerdeki alanların türemesi (FB Accretion) ile varlıklarını sürdürürler. Çeper kuşak alanları kentin içerisinde kaldığında ise üzerindeki baskı artacağından değişime (FB Modification) veya genişlemeye (FB

Expansion) maruz kalmaktadır. Bu nedenle çeper kuşak alanları'nda radikal ve büyük ölçekli gelişmeler gerçekleştiğinde, bu alanlar boyutlarını ve özelliklerini kaybedebilirler (Conzen, 2009).

Söz konusu süreçler, tüm çeper kuşaklar için geçerli olmasına rağmen tüm kentsel alanlarda gerçekleşmesi beklenebilir. Bu noktada dikkate alınması gereken konu, farklı tarihsel, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmeden kaynaklanan önemli bölgesel farklılıklardır.

İzlenen Yöntem

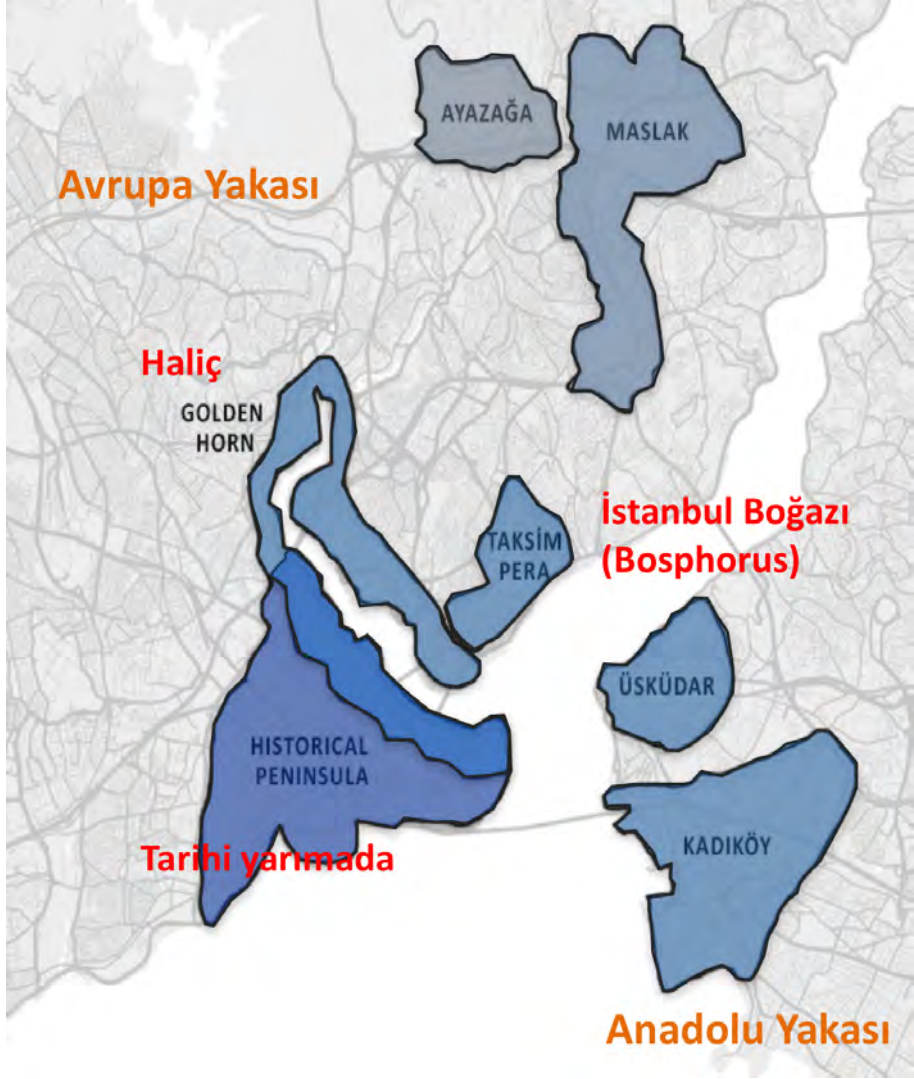
Çeper kuşak alanlarına yönelik mevcut çalışmalar, çeşitli arazi kullanım modellerine odaklanan bir veri toplama ve analiz yöntemine dayanmaktadır. Kente ait gelişim planları, hava fotoğrafları ve tarihi haritalar kullanılarak gerçekleştirilen karşılaştırmalı harita analizi bu çalışmanın temel yöntemini oluşturmaktadır. İstanbul'un çeper kuşak değişim süreci, Conzen ve Whitehand'ın çalışmaları doğrultusunda, farklı dönemlere ait şehir haritaları ve imar planları ile karşılaştırılarak incelenmiştir (Conzen, 2009, Whitehand, 2007). Çalışma kapsamında, çeper kuşak kullanım özelliklerini yansıtan çeşitli arazi kullanım modelleri arasından seçim yapılmıştır. Bu alanlar; mezarlıklar, askeri alanlar, üniversite alanları, hastaneler, sanayi alanları, bostanlar, spor ve dinlenme alanları, meydanlar, parklar ve bahçeler, tren istasyonları hava alanları ve düşük yoğunluklu yerleşim alanlarıdır.

İstanbul'un çeper kuşak alanlarının analizi için kent merkezinin ana büyüme eksenini göz önünde bulundurularak çalışma alanları belirlenmiştir. Avrupa Yakası'nda, Tarihi Yarımada, Haliç, Taksim-Pera, Maslak ve Ayazağa bölgeleri; Anadolu (Asya) yakasından Kadıköy ve Üsküdar bölgeleri çalışma alanları olarak seçilmiştir.

Seçilen çalışma alanları önemli kentsel dönüşüm dönemlerine (1764-2017) karşılık gelen çeşitli şehir planlarının karşılaştırılması ile analiz edilmiştir. Elde edilen tarihi haritalar Roma Dönemi (330-476); Bizans Dönemi (476-1453); Osmanlı Dönemi (1453-1800); Batılılaşma Dönemi (1800-1923); Cumhuriyet Dönemi (1923-günümüz) olarak sınıflandırılmış (Tablo 2) ve çalışma alanları bu tarihsel dönemlere göre incelenmiştir. Arazi kullanımına göre kentsel büyüme ve dönüşüm modellerini yansıtan haritalar Tablo 3'de listelenmiştir.

İstanbul'un Çeper Kuşakları

Kentteki ilk yerleşimler Roma döneminde Tarihi Yarımada'da (Avrupa yakasında) ve Kadıköy bölgesinde (Anadolu yakasında) kurulmuştur. İlk çeper kuşak oluşumu ve eşik hattı Osmanlı döneminde Tarihi Yarımada'nın (bugünü Topkapı Sarayı'nın bulunduğu yer) en uç noktasında oluşmuştur (Şekil 2a). Khalkedon arkeolojik alanı üzerinde yapılan bir araştırma, tarihi döneminin sabitleme (FB Fixation) özelliklerini yansıtmadığını ve zamanla kaybolduğunu gösterirken

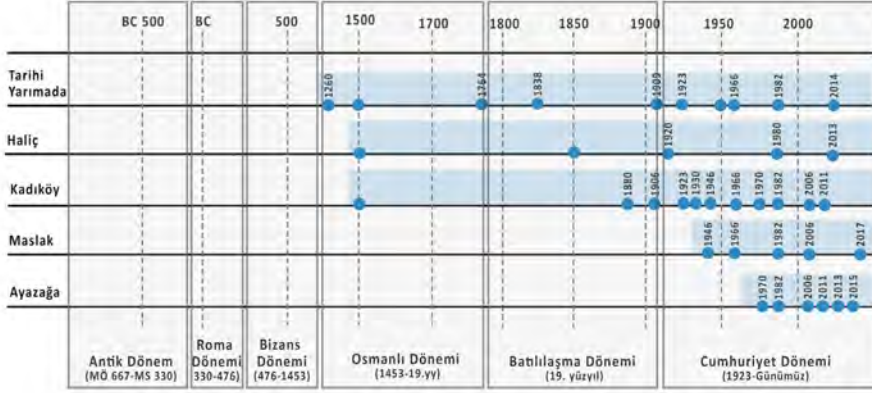

Şekil 1. İstanbul Kenti Çeper Kuşak Analizi İçin Seçilen Çalışma Alanları

(Şekil 5a-b), Tarihi yarımada'daki kara ve deniz surlarının oluşturduğu eşik hattı Bizans İmparatorluğu'ndan öncesine uzanmaktadır (Şekil 2b).

Tarihi Yarımada'nın Roma Severius surları ve Bizans Konstantin surları artık mevcut değildir ve her ikisi de uzun zamandan beri eşik hattı özelliklerini kaybetmiştir. Bu tarihi surlar, bir zamanlar buldukları yerlere büyük ulaşım akslarının inşa edilmesi nedeniyle fosil eşik hatları olarak kabul edilmektedir (Bugünkü Atatürk bulvarı Konstantin surlarının, Ankara Caddesi ise Severius surlarının güzergâhını takip etmektedir.) Şekil (2b)

Tablo 2. Seçilen Çalışma Alanlarına Ait Haritalar ve Tarihsel Dönemleri

Tablo 3. Seçilen Çalışma Alanları İle İlişkili Olarak Kullanılan Tarihsel Haritalar

Tarihi Yarımada	Kadıköy	Haliç	Maslak	Ayazağa
*1260 Şehir haritası	*1400s (15 th) Şehir haritası	*1400s (15 th) Şehir haritası	*1946 Maslak Uydu Haritası	*1970 Ayazağa Uydu Haritası
*1400s (15 th) Şehir haritası	*1880 Stolpe Haritası	*1853 And 1860-1970 Şehir haritası	*1966 Maslak Uydu Haritası	*1982 Ayazağa Uydu Haritası
*1764 Şehir haritası	*1906 Goad Haritası	*1913 Alman Mavisi	*1982 Maslak Uydu Haritası	*2006 Ayazağa Uydu Haritası
*1838 Şehir haritası	*1922 Gedik Paşa Haritası	*1923Pervettich haritası	*2006 Maslak Uydu Haritası	*2011 Ayazağa Uydu Haritası
*1909 Şehir haritası	*1923 Pervettich Haritası	*1978 Arazi Kullanım Haritası	*2017 Maslak Uydu Haritası	*2013 Ayazağa Uydu Haritası
*1923Pervettich Haritası	*1946 Kadıköy Uydu Haritası	*2013 Arazi Kullanım Haritası		*2015 Ayazağa Uydu Haritası
*1966 Şehir haritası	*1966 Kadıköy Uydu Haritası			
*1982 Şehir haritası	*1970 Kadıköy Uydu Haritası			
*2014 Uydu haritası	*1982 Kadıköy Uydu Haritası			
	*2011 Kadıköy Uydu Haritası			

Osmanlı döneminde Kadıköy ve Tarihi Yarımada'nın çeper kuşak alanlarının çoğunlukla sağlamlaşmış olduğu görülse de yabancılaşmış ve genişlemiş alanlarda bulunmaktadır (Şekil 2c). Bu dönemde Galata köprüsünün inşası ile birlikte Tarihi Yarımada'daki yerleşim Haliç'in karşı kıyısına yayılmaya başlamıştır (Şekil 2c).

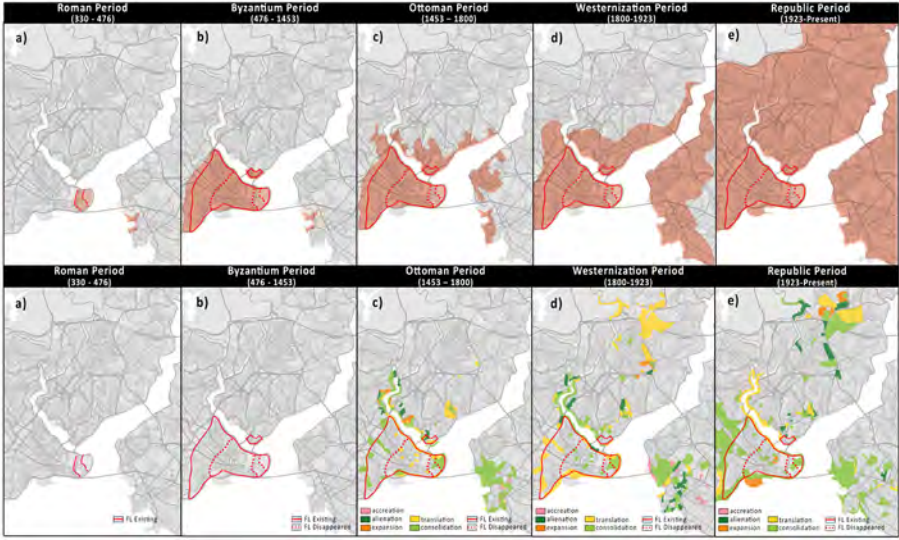
Daha önceki dönemlerde kentin çeperinde yer alan ve tarım alanlarından oluşan Maslak ve Ayazağa bölgeleri batılılaşma döneminde askeri ve sanayi alanları olarak gelişmeye başlamıştır. Anadolu yakasında ise Kadıköy'ün çeper kuşak alanlarının çoğu açık alanlar ve düşük yoğunluklu konut alanlarından yüksek yoğunluklu konut ve ticaret kullanımına dönüşmüştür (Şekil 2d).

Haliç bölgesindeki çeper kuşak alanlarının çoğu Cumhuriyet döneminde yeniden gelişmiştir. Ancak, hem Tarihi Yarımada hem de Kadıköy bölgesinde çeper kuşak alanları karakteristik özelliklerini korumuş ve sağlamlaşmıştır (Şekil 2e). Bu dönemde, Maslak bölgesi endüstriyel kullanımdan MİA kullanımına dönüşmeye başlayarak, “yabancılaşma sürecini” yaşatmaktadır.

Örneğin, Büyükdere Caddesi Şişli - Levent - Maslak bölgelerindeki kentsel dönüşüm dinamiklerine odaklanıldığında, 1970'lerden itibaren önemli değişiklikler tespit edildiği: (1) Ali Sami Yen & Şişli Likör Fabrikası - Torunlar & Quasar; (2) Eczacıbaşı - Kanyon; ve (3) T.C Karayolları - Zorlu Center yabancılaşma sürecine dair üç önemli örnek olarak tespit edilmiştir. Önceden kentin dış çeperinde yer alan bu bölgeler kentin büyümesiyle merkez halinde gelmiş; MİA, tarihi yarımadadan Maslak hattına kaymıştır. Boğaz Köprüsü'nün, ardından Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün inşa edilmesi ile, MİA, cadde aksı üzerinde yayılmış, artan yoğunluk ve arazi fiyatları sonrasında, çeper kuşak alanları karakteristiklerini kaybedip yabancılaşmaya (*fb alienation*) uğramışlardır. Çoğu eski endüstri bölgesi yerini karma kullanım ya da ticarete bırakmıştır. Tekil kullanımdan karma kullanımlara geçişler yaşanmış, inşaat alanı, yoğunluk ve arazi fiyatları artmıştır. (Kubat, Hazar, 2018)

Askeri alanların kent dışına taşınması ardından çoğunlukla yeşil ve geniş parseller barındıran ve potansiyel kent parkı/kamusal alan olan bu alanların nasıl tasarlanacağı, bir çeper kuşak ötelenmesine/dönüşümüne mi yoksa yabancılaşmasına mı sahne olacağı yeni araştırmaların konusudur.

Çeper kuşak analizi çalışmaları, ülkemizde kent morfolojisi çalışmaları içerisinde henüz yeni bir kavram olmasına rağmen, son yıllarda daha çok tartışılmaya başlanmıştır. Bugün, İstanbul'un orta çeper kuşak alanı olarak tanımlanabilen Atatürk Havalimanı'nın taşınmasının ardından, alanın “Millet Bahçesi” adında bir kent parkına, afet toplanma alanı ve benzeri rekreatif kullanımlara dönüştürüleceği iddia edilirken, bu alanın bir kısmının içinde yaşamakta olduğumuz koronavirüs salgını ile mücadele acil durum hastahanesine/sağlık kuruluşuna dönüştürülmesi söz konusu olmuştur. Bu yapılan müdahale, çeper kuşak ötelenmesi (*fb translation*) ve arazi kullanımlarında değişimin iyi bir

Şekil 2. İstanbul'un eşik hattı oluşumu ve çeper kuşak değişim süreci (Yazar tarafından Tablo 2'de bahsedilen tarihi haritalar aracılığıyla hazırlanmıştır.)

örneğini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, kent içinde yeşil alan planlaması ve çeper kuşak alanları arasında ilişkilerin varlığını açıklayan çalışmalar, Fransa'da (Ducom 203, p:104) ve Rusya'da (Kukina 2006, p:145) örneklerinde olduğu gibi konunun önemini altını çizmektedirler.

Sonuç ve Tartışma

Çeper kuşakların, kentlerin büyüme yönü ve gelişme aksları hakkında ipuçları vermelerine rağmen, daha derin bir anlamda ele alınmaları ve kendi terimleriyle değerlendirilmeleri gerektiğine inanılmaktadır. Kent çeperleri, bir yandan kentlerin gelişim aşamaları hakkında fikir verirken, diğer yandan tarihsel dönemlerin bıraktığı fiziksel izleri değerlendirmede önemli bir referans aracı olma özelliklerine sahiptirler. Bu iki özellikte kentlerin tarihi ve coğrafi yapılarını inceleyen çalışmalara ve çeper kuşakların farkındalığını artırmayı amaçlayan konulara odaklanma gereğini göstermektedir. İstanbul'un iç ve orta çeper kuşakları, hem ekonomik hem de tarihsel geçmişlerinin ve devam etmekte olan sosyal değişikliklerin bir sonucu olarak, sürekli bir değişim ve başkalaşım halindedir.

İstanbul'un iç çeper kuşakları, tarihi yarımada'da deniz ve kara sur duvarları boyunca, sürekliliği olan bir yeşil kuşak oluşturmaktadırlar. Bu alanlar tarihi şehrin içine gömüldükçe kendilerine özgü bir yapılanma gerçekleştirmişlerdir.

Oluşum aşamasında, bu eski iç çeper kuşaklar, erken sabitleme aşamasından geçerek ve Konstantin surlarını Tarihi yarımadanın iç kısmında bir fosil

çeper kuşak olarak Theodosian surlarına güçlü bir şekilde bağlanana kadar genişlemişlerdir. İstanbul'da Bizans İmparatorluğu döneminde inşa edilen Theodosius sur duvarları günümüzde hem fiziksel olarak varlığını sürdürmekte hem de çevresindeki sürekliliği olan çeper kuşak arazi kullanımıyla sabitleyici hat karakterini yansıtmaktadır. Konstantin surları ve çevresinde yapılan analizlerde ise, daha parçalı ve sürekliliği olmayan çeper kuşak oluşumlarının varlığı görülmüştür.

Bu sürecin devamında çeper kuşak alanlarının kuzeye doğru bir genişleme aşaması başlamıştır; Galata Köprüsü'nün inşasından sonra, topoğrafyanın yarattığı olanaklardan da yararlanarak, İstiklal Caddesi ve Pera'ya, ve daha sonra da her üç boğaz köprüsüne erişimi sağlayan ulaşım arterlerine bağlantı yaparak Taksim, Şişli ve Maslak'a doğru atlayarak gelişme göstermişlerdir. (Şekil 3)

Tarihi surlar etrafındaki iç çeper kuşak gelişimine ek olarak, çok merkezli ve doğrusal olarak gelişen İstanbul kentinde yapılan çeper kuşak analizleri, Anadolu yakasında Kadıköy ve Üsküdar'ın yanısıra Avrupa yakasındaki Haliç, Maslak ve Sarıyer alt merkezleri gibi orta çeper kuşak bölgelerini de kapsamaktadır.

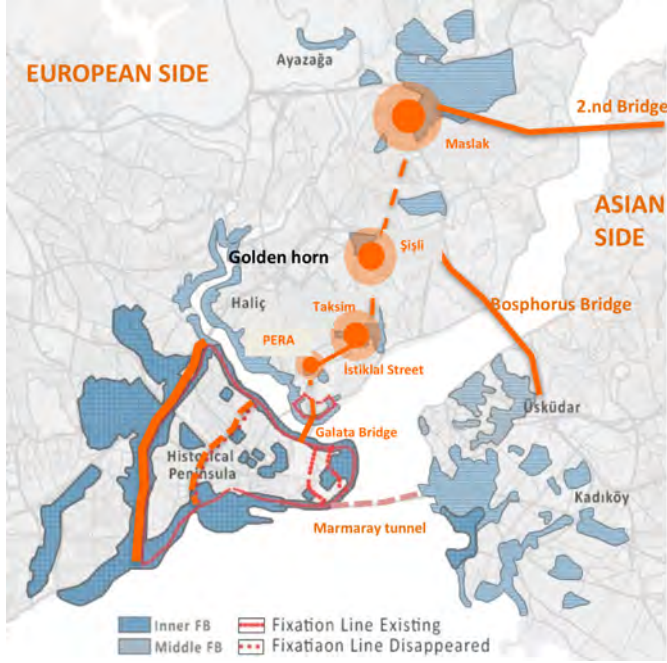
Bu bulgular aynı zamanda İstanbul'un gelişme aşamasındaki merkez alanının, eski ve yoğun kullanımlı tarihi çekirdeğinin etrafında gelişerek (konsantrik halkalar halinde) büyüme gösterememiştir. Bunda İstanbul'un coğrafi yapısının da önemli bir etkisi vardır. MİA ihtiyaçlarını karşılamak için bir gelişme koridoru bulmuş ve farklı bir yerde «yeni bir merkez alanı» yaratmıştır.

Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan Boğaz köprüleri, yeni bir gelişme aksı yaratarak, şehrin ve özellikle merkez bölgesinin tarihi yarımadadan başlayarak kuzeye doğru gelişmesine neden olmuşlardır. Bir zamanlar kentin çeperinde yer alan ancak süreç içerisinde kent içine gömülen çeper kuşaklar, MİA gelişiminin ve değişen arazi kullanımlarının sürekli değişen dinamiğine uyum sağlamışlardır. (Şekil 4)

Geçtiğimiz 10 yılda büyük kalkınma projelerinin uygulanmasından kaynaklanan iç çeper kuşak kullanımların azalması, kentin tarihsel kimliğine önemli bir tehdit olarak yansımaktadır.

İstanbul'un iç ve orta çeper kuşakları, hem ekonomik hem de tarihsel geçmişlerinin ve devam etmekte olan sosyal değişikliklerin bir sonucu olarak, sürekli bir değişim ve başkalaşım halindedir. Ayrıca her ilçenin kendine özgü özelliklere sahip olması orta çeper kuşağı analizlerinin her bir bölge için ayrı ayrı gerçekleştirilmesine neden olmuştur.

Yapılan bu çalışma, İstanbul'un çeper kuşak alanlarının, Avrupa'da bu konuda yapılmış benzer çalışmalardan çok farklı gelişme gösterdiğini ve her kentin çeper kuşak sorgulaması için genel ve sabit bir analiz yöntemi uygulamasının mümkün olmadığı, her kentin kendi tarihsel dönemleri, coğrafi yapıları ve gelişme dinamiklerine bağlı olarak değerlendirilmeleri gerektiğini göstermektedir.

Şekil 3. İstanbul çeper kuşak analizleri

Şekil 4. İstanbul çeper kuşak analizleri.

İstanbul'un çalışılmasından ortaya çıkan en belirgin özellik, Tarihi Yarımada'dan başlayan ve İstanbul'un değişen dinamiklerine göre ilerleyen MİA'nın doğrusal gelişme eksenini, orta çeper kuşakların ortaya çıkmasında önemli bir neden oluşturduğunu göstermesidir. (Şekil 4)

Son Söz

Çeper kuşak alanlarının, kentin fiziksel yapısını ve geçirdiği büyüme süreçlerini anlamak açısından büyük öneme sahip olmalarının yanı sıra, kentin kontrollü gelişimi ve alternatif alanların oluşturulabilmesi için de önemli fırsatlar sunmaktadır.

Çeper kuşaklar; kente nefes aldıracak, ihtiyaçlara göre yaşayanlarının aktif kullanımına sunacak, kentin kimliğini yansıtarak kentsel kaliteye sahip yeni kullanım önerileri getiren ve kent bütününde en verimli şekilde değerlendirilmesi gereken kullanım alanları olarak ele alınmalıdır.

Çeper kuşak alanlarının kentlerin doğal süreci içerisinde büyümelerini yönlendiren, "kentsel birimler" olarak ifade edilmeleri ve gelişme plan önerilerinde tanımlanmaları, imar planları lejantlarında ifade edilmeleri oldukça büyük önem arz etmektedir.

"Çeper Kuşak Analizleri"nin planlama sürecine dahil edilmelerinin gerekli olduğuna inanılmaktadır. Bu alanlar için üst düzey ve özel planlama politikalarının ve pratiklerinin geliştirilmesi, bilimsel çalışmalar ile desteklenen özgün bir planlama modeli ile, imar planlarında bir birim, bir bölge olarak tanımlanmaları şarttır. Bu alanları, kamusal yararları, ortak kullanım potansiyelleri ve kentsel ekolojik sürdürülebilirlik üzerindeki olumlu etkileri ile dikkate almak önemlidir. Hızlı kentleşme ve göçün bir sonucu olarak, şehir içindeki çeper kuşak alanları, stratejik planlar, koruma imar planları, peyzaj ve kentsel tasarım projeleri ile korunmadıkça "ÇK Yabancılaşmasına" maruz kalabilmektedir. Bu noktada İstanbul'dan çarpıcı bir örnek verilmek istendiğinde, gelecek nesiller için kent surlarının ve çevresinin tarihi ve kentsel kimliğini korumak önem kazanmaktadır. Tüm eski yapılarda olduğu gibi, kara surları da bakım ve onarım gerektirmektedir. Buna ek olarak, bu tür estetik ve kentsel niteliklere sahip bir alan için, yeşil alanlar iyi tasarlanmalı, yaya erişimi arttırılmalı, tarımsal alanlar korunmalı ve anıtsal/simgesel yapıları izleme/seyyir koridorları inşa edilmelidir.

Tarihsel olarak geçmişten günümüze korunarak gelmesi konusunda koruma planlarına bir altlık oluşturmasının yanı sıra, Çeper Kuşakların, yeni gelişme alanlarının aktif kullanımı konusunda farkındalık yaratması ile gelişme planlarına da yol gösterici olmaktadır. Özellikle İstanbul örneğinde, çeper kuşaklar'ın, kentin makro-formu ile bağlantılı olarak ele alınmasının gerekli olduğu görülmektedir. Yapılacak çalışmalarda; çeper kuşak çalışmalarının, köklü tarihsel katmanlarının yanı sıra, son 50 yılda yapılan köprü ve otoyollar ile biçimlenen İstanbul'un yakın tarihte değişen morfolojik yapısı ile değerlendirilmesinin gereğine inanılmaktadır.

Bilgi Notu: Konferans açılış sunumunun özetlendiği bu metin'de; Çeper Kuşak konusu, İstanbul genelinde ele alınmıştır. Ancak, III. Kentsel Morfoloji Sempozyumu'nun bildiriler kitabında, tarafımdan yürütülerek geliştirmiş olduğumuz, İstanbul'un çeşitli bölgelerinin çeper kuşak analizlerinden detaylı örnekler verilmektedir; 1) Kubat, Ünlü, Kuru (Tarihi Yarımada-Konstantin surları) 2) Tarihi Yarımada-Yedikule (Kubat, Çalışkan, Cihanlı) 3) Taksim-Pera (Kubat, Soygüzeloğlu) 4) Üsküdar (Kubat, Belli, Çakmak), 5) İstanbul Sanayi Alanları, (Çalışkan, Kubat). Bildiriler kitabında yer alan bu çalışmalar, açılıştta yapmış olduğum sunumumu destekler nitelikler taşımaktadır.

Kaynaklar

Barke, M. (1982). Beyond the urban growth map: suggestions for more analytical work in urban morphology. *Teaching Geography*, 7, 111-15.

Barke, M. (1990). Morphogenesis, fringe belts and urban size: an exploratory essay, in Slater. T. R. (ed.) *The built form of Western cities*, Leicester University Press, 279-97.

Conzen, M.R.G. (1960). Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis. *The Institute Of British Geographers*, Publication 27. (George Philip, London)

Conzen, M.R.G. (1962). The plan analysis of an English city centre, in Norborg, K. (ed.) *Proceedings of the International Geographical Union Symposium in Urban Geography*, Lund 1960 (Gleerup, Lund).

Conzen, M.P. (2009). "How cities internalize their former urban fringes: a cross cultural comparison". *Urban Morphology*, 13, 29-54.

Ducom, E. (2005). Fringe belts in French cities: a comparative study of Rennes, Nantes and Tours, in Barke, M. (ed.) *Approaches in urban morphology* (Division of Geography, University of Northumbria, Newcastle upon Tyne), 34-43.

Gu, K. (2010). Exploring the fringe belt concept in Auckland: an urban morphological idea and planning practice. *New Zealand Geographer*, 66, 44-60.

Hazar, D., Kubat, A.S. (2012). Fringe belts in the process of urban planning and design: comparative analyses of Istanbul and Barcelona, *Journal of A/Z*, Istanbul Technical University, 12/1, 53-65

Hazar, D. & Kubat, A.S. (2015). The fringe belt development process of Istanbul. *23rd International Seminar on Urban Form (ISUF) 2015*, Conference proceedings, 423-436, Nanjing, China.

Istanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) (2005), Tarihi Yarımada koruma amaçlı nazım imar planı raporu, Department of Reconstruction and Urbanism, Directorate of City Planning.

Istanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) (2009), 1/100.000 ölçekli İstanbul çevre düzeni planı raporu, Department of Reconstruction and Urbanism, Directorate of City Planning.

Karaulan, D. & Kubat, A.S. (2018). Analyzing Fringe belt phenomenon in the historico-geographical structure of Milan, Italy. *ICONARP-International Journal of Architecture & Planning*, 6, Issue 2, 304-332.

Kuban, D. (1996). İstanbul Bir Kent Tarihi, Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul. *Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı*, İstanbul.

Kubat, A.S. & Gümru, B. & Kürkçüoğlu, E. & Sungur, C. (2013). Landwalls of Istanbul: morphological approach. *Presented in the Summer School: Theodosian Land Walls and Urban Agriculture*, Kadir Has University. (unpublished)

Kubat, A.S. & Hazar, D. (2018). İstanbul'un Çeper Kuşak Gelişim Süreci. Kubat ve diğerler (eds) *Proceeding Local ISUF Congress in Urban Morphology (II TNUM)*, Istanbul Technical University, 693-711.

Kubat A.S. (2018). Exploring the fringe belt phenomenon in the case of Istanbul. *CYNUM 2018*, Cyprus Network of Urban Morphology, Plenary section (invited speech, unpublished).

Kubat A. S. (2019) Exploring the Fringe Belt Phenomenon in a multi-nuclear City: the case of Istanbul, *ICONARP_the Internatinal Journal of Architecture and Planning/ Special Issue on Urban Morphology*, Vol:7, 95-134.

Kubat A.S (2020) "Morphology of the Enveloped Peripheries: Fringe Belts of Istanbul", *ISUF 2020-Cities in the 21st century*, Utah, (Proceedings ed: B. Sheer)., ABD.

Kukina .I. (2006) Fringe Belts and the Planning of Russian Cities", *Urban Morphology.*, 10, 145-6

Küçük Ç.E., Kubat A.S. (2020) "Policies and Facts for Mega-Urbanization: Middle and outer Fringe Belt Developments of Istanbul., *ISUF 2020-Cities in the 21st century*, (Proceedings ed: B. Sheer)., Utah, ABD

Küçük Ç. E., Kubat A.S. (2021) "Urban morphology in focus: Rereading the urban form in the context of property relations, the case of transformations on Istanbul's fringe belts", *ISUF 2021-*, (*Proceedings ed: S. Porta*) Glasgow

Louis, H. (1936). "Die geographische Gliederung von Gross- Berlin", in Louis, H. and Panzer, W. (eds) *Länderkundliche Forschung: Festschrift zur Vollendung des sechzigsten Lebensjahres Norbert Krebs* 146-71, Engelhorn, Stuttgart.

Pereira, J.A. & Meneguetti K.S. (2011). Urban fringe belts in planned new towns: the case of Maringa, Brazil. *In published paper presented to the 18th ISUF Congress*, Montreal, Canada.

Murphy, R.E. (1966). The American city, and urban geography, *Mac Grew Hill Company*, 292.

Whitehand, J.W.R. (1967). Fringe belts: a neglected aspect of urban geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 41, 223-33.

Whitehand, J.W.R. (1972). Building cycles and the spatial pattern of urban growth. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 56, 39-55.

Whitehand, J.W.R. (1977). The Basis for an Historical-geographical theory of Urban Form, *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 2, 3, 400-416.

Whitehand, J.W.R. (1987). The changing face of cities: a study of development cycles and urban form. *Institute of British Geographers Special Publication*, 21 (Blackwell, Oxford).

Whitehand, J.W.R. (1988-2007). Urban fringe belts: development of an idea. *Planning Perspectives*, 3, 47-58.

Whitehand, J.W.R. & Morton, N.J. (2003). Fringe belts and the recycling of urban land: an academic concept and planning practice, *Environment and Planning B: Planning and Design*, 30, 819-39.

Whitehand, J.W.R. & Morton, N.J. (2004). Urban morphology and planning: the case of fringe belts. *Cities*, 21, 275-89.

Whitehand, J.W.R. & Morton, N.J. (2006). The fringe belt phenomenon and socioeconomic change, *Urban Studies*, 43, 2047-66.

1260-1764-1838-1860-1909-1970 City Maps, Courtesy of The Harvard Map Collection, Harvard College Library

15th City Map, German Kartenwerkstatt Map: (https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Constantinople_map_German.png)

1880-1882 Stolpe Map: Stolpe, C. Plan de Constantinople, avec ses faubourgs, le port et une partie du Bosphore. (<https://gallica.bnf.fr/>)

1906 Goad Maps: Goad, C.E. Plan d'assurance de Constantinople (<https://archnet.org/collections/1569/details>)

1922 Gedik Pasha Map: Na, S. H. (1922). Map of Constantinople. Harvard Map Collection, Harvard College Library.

1923-1944 Pervititch Maps: Istanbul in the insurance maps of Jacques Pervititch, İstanbul, 2000

1913-1914 German Blues Map: German Blues, 1: 1913-1914 Before World War I. Maps of İstanbul / Source: İstanbul Metropolitan Municipality Directorate of Libraries and Museums.

1978 Land Utilization Maps of Golden Horn: G.Tezcan, S. Durgunoğlu, T. Ersen G. Çubuk, M. Tuğcu, N. Anadol, K. Karabey, H.(1978). Haliç ve Çevresi Düzenleme Çalışması, Mimarlık 78/4, 28-41.

2013 Land Utilization Map of Golden Horn: İstanbul Metropolitan Municipality

1946-1966-1970-1982-2006-2011-2013-2014-2015-2017 Aerial Maps: (<https://sehirharitasi.ibb.gov.tr>)

KENTSEL MORFOLOJİNİN KAPSAMINI GENİŞLETMEK

Peter J. Larkham

Birmingham City Üniversitesi, Birmingham, Birleşik Krallık, Prof. Dr.
Peter.Larkham@bcu.ac.uk

Kentsel morfolojinin -kent formu araştırmaları- geçmişi geç dönem on dokuzuncu yüzyıla dayanmaktadır. İlk dönem yayınlar betimsel ve ayrıntıdan yoksundu. Yirminci yüzyılın ortalarında tarihsel-coğrafya katmanı eklendi ve mimarlıktan tipo-morfolojik bir yaklaşıma evrildi. Yirminci yüzyılın sonlarında ise yalnızca fiziksel form değil, aracı/aktör ve eylemiği de kapsayan süreçler irdelemeye başlandı. Son olarak mekan dizim (Space Syntax), coğrafi bilgi sistemleri (GIS) ve benzetim (simülasyon) teknolojik yaklaşımlar olarak eklendi. Tüm bu yaklaşımların güçlü ve zayıf yönleri bulunmakta. Bu yazı, yüzyılın ilk çeyreğinde Urban Morphology dergisinin sayfalarından verilen örneklerle kentsel morfolojinin gelişimini gözden geçirmektedir. Çoklu müelliflik, çokdisiplinlilik ve disiplinlerarasılık yaklaşımlarına yönelim; yaklaşımlar arasında karşılaştırma; ve genel daha zengin ve karmaşık kentsel morfolojiye yönelik genel hareket konularına özel önem verilmektedir. Bununla birlikte, boşluklar ve fırsatlar bulunmaktadır ve bu yazı önümüzdeki on yılda kentsel morfolojinin potansiyel gelişimlerini tanımlamaktadır.

Kentsel Morfolojinin Doğası: Odak, Ölçek ve Karmaşıklık

Bu konuyu düşünürken, “şehir planlama sanatı ve bilimi” olarak adlandırdığı şeye odaklanan Birleşik Krallık Kraliyet Şehir Planlama Enstitüsü’nden ilham alıyorum (RTPI, 2020). Giderek daha büyük ve karmaşık eserler haline gelen şehirlere bakıldığında, sanatsal veya hümanist bir bakış açısının tek başına yeterli olmadığı görülüyor (örn. Olsen, 1986). Konumuzun ölçeği ve karmaşıklığı - nispeten küçük bir şehir için bile - bizi bilimsel bir bakış açısıyla düşünmeye yönlendirmelidir. Ancak resmin bütün olabilmesi için her ikisini de dikkate alması gerektiğini öneriyorum. Bu nedenle “kentsel morfoloji” hakkındaki düşüncelerimizin değişmesi gerekiyor.

Richard Skeates (1997, 8) Skeates, “kentleşmenin sebep olduğu biçimsiz karmaşa” hakkında yazıyor ve Crang de, “şehir her şeyi kapsayan sonsuz bir alan haline geliyor... kentsel arena, tutarlı bir bütünlük olmaksızın parçalanmış alanlardan ve [çeşitli] nesnelere dönüşüyor” ifadesini kullanıyor (Crang, 2000: 303,

304). Yani şehirler büyük, değişim/büyüme halinde, biçimsiz ve tutarsız. Belki hepsi böyle değil: bazıları bir hayli yapılandırılmış, çok tutarlı, ama belki de o kadar hoş değil!

Birçok yönden dünyanın en büyük şehri olarak kabul edilen Tokyo'yu (37 milyon üzerinde metropol nüfusu, on üç bin kilometrekarenin üzerinde bir yüzölçümü ve kilometrekare başına yaklaşık altı bin kişilik bir şehir merkezi yoğunluğu ile) düşünürsek (United Nations, 2019) o zaman kentsel nesnenin katıksız ölçüğü ve karmaşıklığı, gözden kaçırılmayacak şekilde netleştirilir. Ve bu sadece bugüne dair yaşadığımız durum. Dünya nüfusu ve kentleşme hızı artmaya devam ediyor; sorun daha da içinden çıkılmaz bir hal almaya devam edecek.

Ve bu sadece bugünün durumu. Dünya nüfusu ve kentleşme hızı artmaya devam ediyor; sorun daha da içinden çıkılmaz bir hal almaya devam edecek.

Yine de, kentsel ölçek ve karmaşıklık, özellikle kentsel biçim ile başa çıkmaya yardımcı olacak çok çeşitli araçlar vardır. Bunlar birkaç on yıl içinde parça parça geliştirilmiştir ve çok çeşitli disiplinlerden, araştırma geleneklerinden ve felsefelerden alınmıştır. Disiplinlerarasılığın yeni baskın araştırma paradigması olarak – özellikle Avrupa ve ötesindeki (bkz. UK Research & Innovation, 2021) devlet araştırma fonları için – yoğun bir şekilde teşvik edildiği bir zamanda, bu geleneklerden bazılarının birlikte nasıl daha iyi çalışabileceğini ve kentsel morfoloji için ortaya çıkan bazı sorunları keşfetmenin zamanı gelmiştir. Ancak bunu yapmadan önce, bu konuda sadece birkaç ihtiyatlı söz etmekte fayda var. Disiplinlerarasılığın kesinlikle faydaları vardır, ancak riskleri de vardır ve bu sürüye katılmadan önce bunların farkında olmalıyız. (Tablo 1) Farkında olmamız gereken şeylerden biri, araştırmanın diğerlerinin yanı sıra roller ve yönetim sorunlarıyla birlikte daha büyük ekipleri içermesi gerektiğidir. Yine de şimdiye kadar pek çok kentsel morfolojik araştırma, hatta en yüksek kalitede olanlar bile çok bireyseldi. Bununla birlikte, konumuzun artan karmaşıklığını zaten tartıştık; ve bu nedenle, Sardar'ın on yıl önce başka bir konu alanında tanımladığı gibi bir durumla karşı karşıyayız, “bugünlerde karşılaştığımız hemen hemen tüm problemler karmaşık, birbirine bağlı, çelişkili, belirsiz bir çevrede yer alıyor ve hızla değişen manzaralara gömülü”– (Sardar, 2010: 183), öyleyse, araştırmanın geleceğinin giderek daha fazla disiplinler arasında şekillenmesini beklemeliyiz ve kentsel morfoloji bununla yalnızca başa çıkmanın değil, bundan maksimum faydayı elde etmenin de yollarını bulmalıdır.

Kentsel Morfolojinin Doğası: Morfoloji Nedir?

Birinci derecede önem teşkil ettiği açıkça görünüyor ve Alman coğrafyacı Bobek tarafından daha 1927 gibi erken bir tarihte (23 yaşında yazdığı ilk metodolojik makalesinde) kentsel morfolojik araştırmaların zaman içinde işlev, biçim ve değişimin temel üçlüsünü tanıması gerektiği kabul edildi: şehirler hem uzamda hem de zamanda yeri olan yapıtlardır ve kaçınılmaz olarak değişirler. Kısa bir süre

Table 1. Disiplinlerarasılığın riskleri ve yararları

Riskler	Yararlar
Yöntemsel karışıklık	İlginç, heyecan verici ve tatmin edici çalışma
Odak ve belirginlik eksikliği, odağı kaybetme tehlikesi	Esneklik
Ortak amaç yokluğu	Çeşitli ve daha geniş yöntemsel araçlar portfolyosu
Kalite değerlendirmesinde hemfikir olamama	Herhangi bir soruna çoklu, yaratıcı yaklaşımlar
Kuramsal titizlik eksikliği	Yeni bakış açıları.
Bütünleşme eksikliği	Daha geniş takipçi kitlesiyle ilişkiyi alıştırmaları
Üzerinde odaya sağlanan nitelikli çıktının azlığı	Karmaşık olguları gelişmiş kavrama
Fikri mülkiyet üzerine anlaşmazlık	Yeni, heyecan verici buluş, bütüncül başarı
Yüksek başarısızlık riski	Zaman ve enerji kazandırıcı sinerji nedeniyle uzun erimde maliyet açısından etkinlik
Takım üyelerinin karşılıklı bağımlılığından kaynaklanan darboğaz	
İşletim ve yönetime ayrılan daha fazla zaman	
Görev birikimi	

Kaynak: Lyall *et al.* (2015)'den aktarım

önce Venerandi ve meslektaşları, inşa edilmiş çevre disiplinleri arasında kentsel morfolojinin “tuhaf bir şekilde”- onların tabiriyle - değişimi merkezi bir odak haline getirdiğine dikkat çekiyor (Venerandi vd., 2017).

Beklediği gibi, “kentsel morfoloji” hususunda kafa karışıklıkları vardır. Eğer ‘morfoloji’ Yunanca son ekinin ima ettiği gibi ‘biçimin incelenmesi’ ise ve D’Arcy Wentworth Thompson’ın klasikleşmiş kitabından gördüğümüz gibi biyoloji ve tıp gibi disiplinlerde bu şekilde kullanılıyorsa, o zaman ‘kentsel morfoloji’ sadece ‘kentsel form çalışması’ anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, ‘morfoloji’ kentsel bağlamda yaygın olarak ‘biçim’ anlamında kullanılır: teknik olarak yanıltıcı olmasına rağmen, bu artık genel olarak kabul edilmiştir - bazı kentsel morfoloğlar tarafından da dahil olmak üzere. Terimlerin kötüye kullanılması olarak yorumlanabilecek başka birçok örnek var. Bu kesinlik eksikliği anlamamızı engelliyor mu yoksa söylemi kolaylaştırıyor mu? (Larkham, 2002). Kimileri uzun süredir terimler hususunda kesinlik uğruna çalışmalar yaptılar -MRG Conzen’in Alnwick çalışmasının 1969 baskısına ilişkin kapsamlı sözlüğünde görebildiğimiz gibi sadece 1991’de değil, 30 yıl sonra bile çok daha fazla genişletilebilir!- (Conzen, 1969 ile Larkham and Jones, 1991 ve M.P. Conzen’in 2004 ilgili notları), hatta bazı erken çalışmaların eleştirildiği gibi “kısıtlı düzeyde anlamı olan cömert terminoloji” de söz konusudur (Whitehand, 198: 4). Daha geçen hafta yayınlanan bir makale

de terminoloji sorunlarının altını çiziyor. Kentsel morfolojinin bu disipline riayet eden iki kullanıcısı arasından, Ivor Samuels (kendisi de aslen bir mimar olan) şunları kaydetti,

“şayet mimarlar morfolojik terimleri detaylarına girmeden genel hatlarıyla, kesinlik olmadan kullanıyor gibi görünüyorsa, o zaman coğrafyacılar hoşgörülü olmalıdır [ve sanırım buna bağlı olarak diğer morfoloğlar da]. Kentsel morfoloji alanını işgal eden kavramların, fikirlerin ve yaklaşımların bağlantılarının çekiciliklerinden biri, bunları kendi amaçları için kullanmaya çalışan farklı bağlamlarda farklı meslekler tarafından kullanıma uygun hale getirilebilmeleridir... [Morfoloji] çeşitli disiplinlerin kendi yöntemleriyle yaklaşmasına açıktır ve söylemi kısıtlamaya veya düzlüğe koymaya yönelik her türlü girişim onu boğabilir” (Samuels, 1990: 433-434).

On dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında, kentsel form üzerine yapılan çok sayıda erken tarihli çalışmalar, esasen tanımlayıcı ve sınıflandırıcıydı - buna morfografi diyebilirdik ve 1950’lerde - iyi kartografik kaynaklara sahip bir ülkede çalışmasına (bkz. Conzen, 1958) rağmen Conzen’in bile gerekli olduğunu düşündüğü ayrıntılı analiz seviyesine izin vermeyen oldukça kaba tarz haritalama kullanılırdı. Bu erken tarihli çalışmaların bir kısmı bugün hala devam eden bir Alman mekansal sanat tarihi geleneğine (*Kunstgeographie*) (Shaefer, 1928) denk düştü. Topografya, erken tarihli Alman çalışmalarında da önemli olarak kabul edildi ve özellikle geleneksel belgelerin olmadığı veya eksik olduğu yerlerde kullanılmasına yol açtı – bu yaklaşım ‘kentsel kurucu topografya’ (*städtische Verfassungstopographie*) (Frölich, 1938) olarak adlandırılmaktadır. Ayrıntılı şehir planını özünde kendi başına tarihi bir belge olarak kabul eden morfogenetik bir yaklaşım olan *gelişimsel* bir perspektif de dahil edildi (Strahm, 1950). Son yıllarda Whitehand and Whitehand (1984) ile başlayan çalışmalar, bunu, formun daha tanımlayıcı yönlerinden, fiziksel formun kendisini yaratan, şekillendiren ve yeniden biçimlendiren süreçlerin (özellikle karar vermeye odaklanan failler ve temsiliyet) eleştirel bir keşfine kadar önemli ölçüde genişletti. Zira Pesaresi ve Bianchin’in 2001’de belirttiği gibi kentsel biçim “toplumsal gerçekliğin fiziksel görünümüdür” (Pesaresi and Bianchin, 2001: 56). Bu, Conzen’in kırk yıl önce bir kasabanın sakinlerinin “ruhunun nesneleşmesi” olduğu şeklindeki yorumuna çok benziyor (Conzen, 1966: 59; Schwind, 1951). Bir şehrin biçimi - mekansal düzenlemesi ve binaları - nesiller boyu süren fikirlerin, özelemlerin ve yatırımların bir ürünüdür. Aslında, kentsel morfolojik araştırmaları teşvik eden gelenekteki çalışmaların çoğu, Uluslararası Kentsel Form Semineri’ne ve onun dergisi *Urban Morphology*’nin kuruluşuna önyak oldu, Conzen ve Whitehand tarzında (Whitehand, 1977) geniş ölçekli tarihsel-coğrafi ve tarihsel-mimari (Muratori ve Caniggia’nın İtalyan süreç-tipolojik geleneği) kapsamda meydana gelmiştir (Cataldi, 2003). Yine büyük ölçüde tarihsel olan Fransız temelli çalışmalarının önemli bir kolu, son yıllarda ISUF’a daha az doğrudan katkı ile de olsa ilerlemiştir (Allain, 2004; Panerai vd., 1977). Anne Vernez Moudon, 1997’de *Urban*

Morphology'nin ilk sayısında bu üç ulusal "ekolü" tanımladı (Moudon, 1997). Son yıllarda, özellikle e-posta yoluyla çok daha fazla ve daha hızlı iletişimle, ulusal ayrımların çok daha az önemli hale geldiğinden şüpheleniyorum. ISUF'un faaliyetlerine ve çıktıklarına tarihsel çalışmanın hakim olduğuna dair öneriler olsa da, bu tarihsel boyut artık kentsel tasarımdan kentsel dayanıklılık için planlamaya kadar bir dizi kamu politikasının bilgilendirilmesinde önemli olarak görülüyor: Verenadi ve meslektaşlarının yakın zamanda söylediği gibi, "*bir kentsel formu evrimsel bir perspektiften analiz etmeye yönelik titiz bir yaklaşım, şimdi, gelecekteki yörüngelerini yorumlamada her zamankinden daha alakalı olarak karımıza çıkıyor*" (Batty, 2009'den aktaran Verenadi vd., 2017: 1057). Ve matematik, bilgisayar bilimi, uzaktan algılama, klimatoloji ve diğerleri de dahil olmak üzere, kendilerini "kentsel morfoloğlar" olarak değerlendirmeyen disiplinlerden ve araştırmacılardan önemli bir başka çalışma dizisi ortaya çıktı. Kentsel biçim ve tasarım arasındaki ilişki, kentsel planlama ve kentsel tasarım mesleklerinde belirgin hale geldi - örneğın, Anne Vernez Moudon'un başka bir klasik makalede "bir kentsel tasarımcının bilmesi gerekenler" olarak kategorize ettiğı şey katkıda bulunan önemli bilgi alanlarından biri olarak tanımlanmak gündeme geldi (Moudon, 1992).

'Morfoloji' ve onu oluşturan ulusal ve disiplinler kısımlardaki varyasyonlar göz önüne alındığında, aynı zamanda 'kentsel morfoloğ nedir' sorusunu – 2012'de Karsten Ley tarafından ortaya atılan bir soruyu – incelemek de konuyla ilgilidir. Cevap, görüldüğü kadar açık veya basit değildir. Kentsel form üzerinde çalışan ve yayın yapanlar, pek çok farklı meslekten ve akademik disiplinden gelmektedir ve çok sayıda farklı dergide yayın yapmaktadırlar ki, bu gerçekten çok bambaşka, birleşik bir bilgi alanı olarak algılanmayabilir. Elbette bazı makaleler kentsel formu *kendi başına* araştırmaz, daha ziyade kentsel formun kentsel mikro iklim, enerji kullanımı, davranış, ulaşım gibi değişkenler üzerindeki etkisini araştırır ve uzun bir liste devam eder. Yine de bu çalışmalar, dolaylı olarak da olsa kentsel biçime ve bu tür faktörler, fiziksel biçimin kendisine ve üretim ve tüketim araçları arasındaki karmaşık karşılıklı ilişkilere ışık tutabilir. Ley şu sonuca varmıştır: "*Kentsel morfoloji, pek çok türde araştırmacıyı kapsayarak özellikle metodolojik olarak çok şey kazanır. Gerçekten de, disiplinler arası ve ulusötesi çalışmanın daha yaygın bir şekilde moda haline gelmeden çok önce karakteristik olduğu öncü bir bilimsel alan olarak görülebilir*". (Ley 2012: 78).

Fakat kentsel morfoloji bir bilim midir? Bu, akademik geleneğe ve yönetimine "bilimsel" bir gelenek ve zihniyetin hakim olduğu bazı ülkelerde önemli bir sorudur. Kentsel morfolojik çalışmaların çoğu, daha ağırlıklı olarak sanat ve beşeri bilimlerin niteliksel yaklaşımlarına dayanıyor gibi görünüyor. Yine de, en azından bu tür disiplinlerin bilim gömleğini benimsemeye çalışması için yirminci yüzyılın ortalarından bu yana yaygın bir hareket, dolayısıyla "sosyal bilim"ın yükselişi var gibi görünüyor. Bununla sosyolojiden fazlasını kastediyorum; yerleşimler aslında sosyal yapılar oldukları için, bu nedenle sosyolojinin kentsel morfolojide muh-

temelen yeterince tanınmayan bir yeri vardır. Bilim ve teknolojideki gelişmeler savaşa desteklenir ve teşvik edilir (örneğin, 1945'ten hemen sonra patentlerdeki artışa için bkz. Diener, 1963) ve algılanan başarıları ve öngörülebilirlikleri, finansman ve tanıtım üzerinden kaynak tahsisi - yani araştırma için kullanılan ölçüm ve tekrarlanabilirliğe dayalı bu daha nicel yaklaşımlara yol açar. *Oxford English Dictionary*'nin (Oxford İngilizce Sözlük) bilim tanımı, “fiziksel ve doğal dünyanın yapısı ve davranışının gözlem ve deney yoluyla sistematik olarak incelenmesini kapsayan entelektüel ve pratik etkinlik”tir. Alanda fiziksel angajman anlamına gelen ‘gözlem’in birçok morfolojik araştırmanın değerli bir bileşeni olduğunu ve layıkıyla yapıldığında şaşırtıcı derecede zor bir iş olduğunu belirtmek için burada duracağım! Ancak ‘gözlem’ tanımını sistematik veri toplamaya genişletirseniz, çoğu morfoloji de dahil edilecektir. Bununla birlikte, deney yapmak farklı bir konudur: kentsel deneylerin maliyeti, bunu büyük ölçüde sanal alana ya da uzay yerleşimlerinin biçiminin gerçekten dikkate alındığı mavi-gökyüzü düşüncesinde, uzay araştırmasında nihai hale getirecektir (Millward, 1979, see pp. 119-120; Greason, 2011). ‘Bilim’ için önerilen başka bir tanım, “*öngörüye dayalı kavramsal modeller oluşturma sürecidir*” (Gilbert, 1991: 73). Kentsel morfolojik çalışmaların çoğu kavram açısından zengindir (Whitehand’ın M.R.G. Conzen’in Alnwick hakkındaki tarihsel-coğrafi çalışmasına ilişkin tartışmasına bakınız). Bu kavramların bazıları, kalıcı ve uluslararası öneme sahip olmuştur, örneğin, Conzen tarafından Alnwick çalışmasında (1960), ekonomik temeli Whitehand (1972) tarafından keşfedilen fringe-belt (çeper kuşak) kavramı (1936’da jeomorfolog Louis’in *stadtrandzonen*’iyle paralel olarak) geliştirilmiştir ve M. P. Conzen (2009) tarafından uluslararası alaka düzeyi de tartışılmıştır. Bu, 1974’te Openshaw tarafından belki de “şimdiye kadar kentsel morfolojideki en önemli gelişme” olarak tanımlandı (Openshaw, 1974: 10). Yine de kavramların çok azı “modeller” ile sonuçlanmıştır, daha azı hala “öngörü” olarak kalmıştır. Genişletilmiş bir kentsel morfolojinin bu tanıma uyduğu, son zamanlardaki daha nicel uygulamalarda görülmektedir.

Bu arada, şaşırtıcı bir şekilde bu makalenin odak noktası göz önüne alındığında, az önce bahsettiğim coğrafyacı Stan Openshaw, açıkça kentsel morfolojik araştırmalardan hesaplama, otomatik coğrafi analiz araçları, CBS (coğrafi bilgi sistemleri), yapay zeka ve bulanık mantık uygulamalarına geçti.

“Yeni bir kentsel morfolojiye” katkıları?

Olası bir “yeni kentsel morfoloji”yi keşfederken, yarım yüzyıl önceki batı coğrafyasıyla paralelliği ve “niceliksel devrim” olarak bilinen şeyin etkisini düşünüyorum - ancak ideal olarak, yapay bir “eski/yeni” ikileminin olumsuz çağrışımları olmadan çünkü geleneksel, nitel, eleştirel kentsel morfolojiye için hala çok fazla değer var. Kwan ve Schwanen’den (2009) alıntılırsak, “*kritik ve nicel [morfolojiler] arasındaki antagonizma disiplin açısından faydalı değildir... nicel [morfoloji], eleştirel bir duyarlılıkla bütünleştirildiğinde ve uygun şekilde kullanıldığında*

güçlü bir araç olabilir” (sf. 283). Kimleri, “*kentsel biçimin analizi için bir yöntem üzerinde hala yerleşik bir anlaşma olmadığını*” (Venerandi vd., 2017, p. 1057) ve bu analiz için niceliksel olarak titiz, kapsamlı ve sistematik bir çerçevenin aşikar bir eksikliği olduğunu öne sürdü (Dibble, 2016). Şu anda morfolojik bağlamlarda geliştirilmekte ve kullanılmakta olan nicel yaklaşımların çeşitliliği, bizi bu hedefe daha da yaklaştıracak ve aynı zamanda karmaşık ve anlamlı karşılaştırmalı çalışmayı kolaylaştıracaktır. Yine de bize şehirler, biçim ve işlev arasındaki karşılıklı ilişki hakkında daha fazla bilgi verecek olan bu tür bulguların *yorumlanmasıdır*, dolayısıyla bu sunumun geri kalanında tartışacağım şey tekniklerin kendilerinden ziyade (çok seçici) bir uygulama yelpazesini araştırıyor.

İlk olarak, ölçüm açısından nicelemenin, parsel (Sheppard, 1974; Slater, 1981) ve blok (Siksna, 1997) ölçeğinde metroloji gibi ‘geleneksel’ morfolojik yaklaşımların merkezinde olduğu kabul edilmelidir. Ancak, gerekli bir başlangıç noktası olmasına rağmen, kesinlikle kentsel peyzajları “nicelemenin ve tanımlamanın” (Civco vd., 2002) ötesine geçmemiz gerekiyor. İki ünlü alıntıyı hatırlayın: “Bilim bütün olarak ya fiziktir ya da pul koleksiyonculuğudur” ve niceleme, sınıflandırma ve tanımlama ikinci kategoriye pekala uyabilir; ve “ölçülemeyen şey bilim değildir”. Bunlar eğlenceli olsa da ve bir akademisyen olarak (bilim adamı demeyeceğim) alakalarını göz önünde bulundurmakla beraber tüm bunların Ernest Rutherford ve Lord Kelvin’e *atfedilmesini* sinir bozucu buluyorum, ancak bu alıntıları ne onların söylediğine ne de yazdığına dair gerçek bir kanıt bulamıyoruz!

Kentsel biçimlerin geometrik özelliklerini anlamak, -belgelerin yokluğunda, bu çıkarım yoluyla olsa bile- kentsel biçimi şekillendirme süreçlerinin anlaşılmasına katkıda bulunabilir. Bu nedenle, farklı biçim özelliklerine sahip alanları ayırt edebilir ve bu plan birimlerinin farklı zamanlarda düzenlendiği veya farklı yönetim rejimlerine tabi olması gerektiği sonucuna varabiliriz (Baker and Slater, 1992). Ölçüm rağbet edilen bir aktivite olmaya devam ediyor (Fleischmann, 2018) ve kentsel fiziksel formun daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalışan çoklu ölçüm yaklaşımları var (örneğin, son makalelerde Oliveira ve Medeiros’un (2016) 7 değişikli ‘Morpho’ yaklaşımı).

Ancak, niceleme ve hesaplama yaklaşımlarının kolaylaştırdığı bir başka yön de modellemedir. Mike Batty’nin 1976’da yani oldukça uzun zaman önce söylediği gibi, “Bilgisayarlar, manipülasyonunun sanal olmasıyla dijital olarak temsil edilen fenomenler üzerinde deney yapmak için laboratuvar görevi görür”. Yine de, Stanilov tarafından on yıl önce tanımlanan kentsel morfoloji ile kentsel modelleme arasındaki uçurum hala etkisini sürdürüyor (Stanilov, 2010). Daha büyük ölçekte kentsel büyüme kalıpları modellenabilir ve bu modeller kentsel formların küresel özelliklerini (ölçekleme davranışı gibi) tahmin etme imkanı sunabilir. Birçok kişi, hücresel otomatlar gibi çeşitli modelleme yaklaşımlarını kullanarak kentsel büyüme modellerini araştırdı ve örneğin kentsel gerilemeyi incelemek için benzer yaklaşımlar uygulanabilir. Aynı şekilde, arazi kulla-

nım değişikliği de modellenenebilir. Barthélemy ve Flammini (2008), kentsel formun yalnızca bir bileşenine odaklanarak kentsel sokak kalıplarını modellediler. D’Arcy Wentworth Thompson’ın morfolojiye temel bir yaklaşım olan “büyüme yasaları” ve “dönüşümler teorisi”, bilgisayar modellemesinin “bugün büyüyor, yarın esas teşkil edecektir” olarak benimsendiği noktada kalıcı bir değere sahiptir (Sharpe, 2017). Bunun kentsel morfoloji için de aynı derecede geçerli olması muhtemel görünüyor.

Karmaşıklık teorisinin ortaya çıkışı ve uygulamaları, ikincisi genellikle fraktal analiz yoluyla ifade edilir, şehirlerin karmaşık, uyarlanabilir sistemlerine ve bunların çeşitli ve değişen biçimlerine uygulanmıştır. Ama – yine Mike Batty’nin dediği gibi –

“karmaşıklık, öngörülemezliği, klasik bilimin ve aslında sosyal bilimin başa çıkmakta zorlandığı türden bir göreciliği ima eder. Çoğu karmaşık sistemin fiziksel – insan ayrımını yayması, iki kültürü birleştirmesi ve böylece özgür irade ve kendi kaderini tayin hakkını içeren gerçek bir Pandora’nın kutusunu açması gerçeğiyle daha da karmaşıklaşıyor. Şehirler, ekonomiler ve toplumlar gibi sistemlerin aşağıdan yukarıya evrimleştirdiği evrimsel bir çerçeve içinde düşünöldüğünde, bu onların geleceklerinin bilinemez, dolayısıyla tahmin edilemez olduğu anlamına gelir”. (Batty, 2009: 955).

Bu, şu ya da bu şekilde öngöröde bulunan ve tahmini olduğunu iddia eden birçok modelleme çalışmasıyla oldukça çelişmektedir. Şehir planlamasından ders planlarına ve askeri stratejiye kadar pek çok tahminde olduğu gibi, gerçeklik her zaman tahminin peşisıra gitmez.

En geniş mekansal ölçekte, hesaplamalı yaklaşımlar ve “büyük veri” - mevcut moda ifadesiyle - kentsel kalıpların şehir, bölge, ulusal ve hatta uluslararası ölçeklerde temsil edilmesine ve modellenmesine izin verir. Aşağıda tartışılan modelleme çalışmalarının çoğu bu daha geniş mekansal ölçekte yapılmıştır. Bu, ‘sıradan kentsel bileşenlerin (sokaklar, bloklar, parseller, binalar) küçük ölçeği olarak önerilen ‘geleneksel’ kentsel morfoloji ölçeği sorununu gündeme getirmektedir: “Kentsel Morfoloji geleneğini diğerlerinden ayıran şey bu ölçeğe duyulan ilgidir... ağırlıklı olarak şehirleri çok daha büyük ölçekte gözlemlemektedir” (Venerandi vd., 2017, p. 1057). Kentsel biçim araştırmalarında kullanılan “makromorfoloji” ve “mikromorfoloji” terimlerinin, belirli bir ölçek sınırlaması olmaksızın oldukça pervasızca kullanıldığı görölmektedir. Karl Kropf (2014) ayrıca, özellikle parçalar ve bütünler bağlamında, binalar ve mimari formun unsurları içindeki daha küçük ölçekli mekanları vurgular. Ancak kentsel morfoloji kendi başına daha geniş ölçeklere, bir bütün olarak kente ya da “şehir ve ülke” planlamasına ya da “kentsel ve bölgesel” planlamaya (ya da daha yakın zamanda Avrupa’da mekansal planlamaya) pek eğilmemiştir.

Daha küçük ölçekte, Venerandi ve meslektaşları (2017) kısa zaman önce, hem fiziksel biçim hem de sosyal kompozisyon olarak önemli değişikliklere uğrayan

yerlerin (Londra'daki beş bölge) biçiminin analizi için İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bu yana çeşitli zamanlarda sistematik ve nicel bir yöntem (her ne kadar "tam anlamıyla kapsayıcı" olmadığını dile getirirler de) geliştirdiler. Bu, mahalle ölçeğinde biçim ve sosyal değişim arasındaki bağlantıları belirlemelerine olanak tanır ve ölçek önemli bir unsur olarak ortaya çıkar. Bu nedenle, soylulaştırma ve bunun fiziksel sonuçları üzerine bir çalışma haline gelir. Ölçülen fiziksel değişkenler çizimlerde gösterilmiştir. Ruth Glass ve Jane Jacobs gibi teorisyenlerin nitel tartişmaları için nicel kanıtlar sağlayarak, "geleneksel", ince taneli, çevre blok temelli kentsel biçimin özelliklerinin" soylulaştırma ile açık bir şekilde ilişkili olduğunu gösterirler. şaşırtıcı bir şekilde, sokak genişliğini bir "merkezilik" ölçüsünün parçası olarak kullanırlar ("soylulaştırılmış alanların sınırlarını oluşturan kentsel ana caddeler arasında konumlandığını söylerler"). Yerleşim alanlarındaki sokak genişliklerini değiştirmek zordur, ancak yüzeyin doğası ve kullanımı değişebilir (örneğin Hollanda'ya özgü *woonerf* konsepti); ve diğer daha küçük ölçekli fiziksel değişiklikler, sosyal değişimle eşit derecede bağlantılı olabilir (örneğin gazeteci Jonathan Raban (1974),1960'larda soylulaştırmayı iç duvarları yıkarak daha büyük, modağa uygun 'açık plan' yaşam alanları yaratmak için gelenleri tasvir etmek amacıyla "geçiciler burada" olarak nitelendirdi). Dolayısıyla Venerandi ve meslektaşları faydalı bir morfometrik yaklaşım sağlarlar, ancak sonuçlarının "morfolojik ve sosyal dinamikler arasında herhangi bir nedensel veya evrensel ilişki" anlamına gelmediğini belirterek ihtiyatlı davranırlar (sf. 1956). Nitel bir yaklaşım nedenselliği inceleyebilir.

Bir kentsel dokunun değişkenliği/homojenliği, özellikle koruma bağlamında, planlama aşamalarında karar verme hususunda genellikle bir sorun teşkil etmektedir. Özellikle bölgenin belirli özelliklerinin korunması isteniyorsa, bir bina değişikliği veya ekleme kentsel dokuda ne boyutta değişiklik yapacaktır? Nicel teknikler, farklı alanlarda tekrarlanabilen, potansiyel olarak karar vermede tekrarlanabilirliğe (daha iyi bilinen adıyla tutarlılık) izin veren kesin yanıtlar üretebilir. Örneğin Hijazi ve meslektaşları (2017), Zürih'te "uzamsal konfigürasyonları itibariyle bariz tutarsızlıklar barındıran" mekanlarda uygulamaya konan açık kaynaklı verilerden (OpenStreetMap) elde edilen 2B bina ayak izlerinden türetilen verileri analiz etmek için CBS tabanlı bir yöntem kullanıyorlar. Bina kenar açılarını ve ayak izi alanlarını ölçerek, "dolambaçlı sokak sistemleri ile daha organik kentsel dokuya sahip olma eğiliminde olan daha yoğun ve daha küçük binalara sahip tarihi mahalleleri" (sf. 1117) karakterize edebilecek kalıpları belirleyebilirler. Farklı şehirler, elbette, daha doğrusal konumlandırılmış tarihi mahallelere sahip olabilir. Sistemlerinin "tarihi mahalleleri analiz etmek ve kentsel dokunun organik düzenini nasıl kazanacağını veya koruyacağını geçmişteki örneklerden öğrenmek için öğretici olabileceğini" öne sürüyorlar. Bu ölçü, aynı zamanda, tanımlanmış bir homojenlik düzeyi ile otomatik olarak yeni mekansal konfigürasyonlar yaratmak için hesaplamalı sentez yöntemleri için bir hedef fonksiyonu olarak da kullanılabilir". Homojenliği hesaplamak için başka yöntemler geliştirilmiştir (sf. 1118).

Örneğin Haghani (2009), hava fotoğrafı verilerinden faydalanarak belirli alanlar için bir “parmak izi” hesaplayan bir fraktal analiz yaklaşımı kullanır. Birkaç on yıla yayılan bir dizi hava fotoğrafıyla zaman içindeki değişimin kapsamını ve ölçülebilir. Ancak prosedür biraz karmaşıktır ve fraktal karmaşıklığın ölçüsü, örneğin ağaç yaprakları örtüsünden etkilenir ve bu nedenle mevsimseldir. Ve görüntü işlemedeki on yıllık ilerlemenin bu görevi nasıl otomatikleştirebileceği üzerine düşünmek ilgi çekicidir. Rashed ve meslektaşları (2006), aksine, “düşük piksel düzeyinde nicelleştirilmiş uzamsal olarak sürekli değişkenler türetebilen çok zamanlı, çok spektralli uydu görüntülerinden değişen morfolojinin bileşimini belirlemek ve ölçmek için “yumuşak” bir yaklaşım kullanır”. Çalışmalarına az önce atıf yaptığımız Hijazi ve meslektaşları (2017), yaklaşımlarının “insanların kentsel ortamlara verdikleri duygusal tepkileri ile karşılık gelen mekansal konfigürasyonun ölçülen homojenlik seviyeleri arasındaki korelasyonları analiz etmek için” kullanılabileceğini kabul ediyor (sf. 1118).

Geniş bir araştırma yelpazesi, kentsel biçim ve diğer değişkenler arasında bağlantı kurmaya çalışır. İşte ağ erişilebilirliğinin emlak fiyatları üzerindeki etkilerinden mikro-morfolojinin bisiklet kullanımı üzerindeki etkilerine kadar uzanan dört örnek. (Tablo 2) Bu türdeki araştırmaların çoğu, biçim ve diğer değişkenler arasındaki korelasyonları gösterir, ancak bunlar nedensel bağlantılar mıdır? Ve çok azı kentsel form boyutunu morfolojilerin isteyeceği ayrıntı düzeyinde araştırıyor, bu da kısmen *Urban Morphology* dergisinde belirtilen yüksek reddetme oranını açıklıyor.

Tipolojik yaklaşımlar, daha nicel, çok değişkenli yaklaşımlarla genişletildi. Thomas Markus’un (1993) mimari yapı tipolojisi ve İtalyan okulunun tipo-morfolojik çalışmaları, her ikisi de binalardaki mekanların tarihsel üretimini insan ve karar verme ile ilişkilendirerek, örneğin arketipsel binalar, sokaklar ve blok yerleşimlerine (örneğin Steadman ve Marshall (2005) tarafından önerildi) ve kentsel ölçekli tipomorfolojik modellere dayanan hesaplamalı çalışmalarda genişletilmiştir. Shayesteh ve Steadman’ın Tahran modeli, dedikleri gibi (ne denli yakın olduğu tartışmalı olsa da) “gerçeğe yakın” ve diğer nicel yaklaşımlarda olduğu gibi, “çeşitli

Table 2. Kent formu ve diğer değişkenler arası bağlantı örnekleri

Xiao vd. (2016)	Kent formunu (özellikle yol ağı ulaşılabilirliği, kentsel konfigürasyon bağlamında) mülk değerleri ile ilişkilendirir.
León ve March (2016)	Tahliye güzergahları ve tsunami tahliyesi için barınmayı araştırmak için kentsel konfigürasyon modellerinin ve CBS’i kullanır.
Rose vd. (2014)	Konut ısınma talebi ile kent formunu (baskın konut tipolojileri) ilişkilendirir.
Rybarczyk ve Wu (2014)	Mikro-morfolojik özelliklerin bisiklet modu seçimini nasıl etkilediğini araştırmak için belirli bir seçim modelini kullanır.

seçenekler üretebilmek ve genel olarak inşa edilmiş formun nasıl görüneceğini ve işlerlik kazanabileceğini test edebilmek için tutulmaktadır” ve böylece “güçlü bir planlama aracı” sağlar (Shayesteh ve Stedman, 2015: 1145). Sorun şu ki, planlama ajansları akademisyenlerin ‘güçlü araçlar’ olarak gördükleri şeyleri nadiren benimsediği gerçeğidir (Whitehand ve Morton, 2004).

Uzam sözdizimi, çeşitli amaçlar için popüler bir analitik yaklaşım haline geldi ve tesadüfen canlı uluslararası konferanslar ve çevrimiçi bir dergi çevresinin oluşmasına vesile oldu. Bill Hillier’in sözleriyle, “şehirlerin nasıl çalıştığını - mekan, hareket, arazi kullanımları, insan faaliyeti ve psikolojinin işgal ettiğimiz ve deneyimlediğimiz karmaşık formları yaratmak için nasıl birleştiğini” açıklamaya çalışır (Hillier, 2016, p. 199). Örneğin, Stöger, “Roma kent sakinlerinin günlük yaşamlarını temel alarak yaşadıkları fiziksel çevreyle ilgili yeni içgörüler” üretir (Stöger, 2015, p. 61), böylece mekan sözdizimi analizinin arkeolojik verilerin izin verdiği tarihi kentsel formlarla ilişkisini gösterir. Peponis ve meslektaşları (2015), aksine, bir dizi çağdaş şehirde süper şebekeler üzerinde derinlemesine çalışma yapar. Bu makalelerin her ikisi de nitel veya “geleneksel” morfolojinin merkezinde yer alan endişeleri yeni yollarla araştırıyor. Diğer şeylerin yanı sıra, mekan sözdizimi sokakları boşluklar olarak değil, ağlar olarak tasvir eder, ‘geleneksel’ morfolojiye faydalı bir ek bakış açısı sunar. Di Bella ve diğerleri (2017) bu yaklaşımı kullanan çok sayıda ‘uygulamalı’ morfoloji örneğinin tipik bir örneği olan, mekan sözdizimini kullanarak uzamsal konfigürasyonu kentsel suç ortamlarıyla ilişkilendirir. Daha geniş anlamda, Bill Hillier (2016), mekansal ve sosyal ağlar arasındaki karşılıklı ilişkileri keşfetmeleri için uzay sözdizimi kullanıcılarına meydan okuyarak “şehirler ne için var?” temel sorusunu ortaya attı.

Bütün bunlar gerçekten de kentsel biçim üzerine nitel araştırmanın tek başına keşfetmeye başlayamayacağı yeni bakış açılarıdır.

Sonuç: Yararsız İkiliklerden İlerlemek

Sonuçlara doğru ilerlerken, yaygın akademik ikilem zihniyetinin ötesinde düşünmek istiyorum. Aşağıdaki hususları dikkate almalıyız;

“... bilginin önemi günümüzde toplumda giderek daha fazla kabul ediliyor. Bütün her şeyin yanında bilgi üretimiyle de karakterize edilen bir toplumda yaşıyoruz. Uzmanların kurumsallaşmış kültürlerini ve profesyonel söylemlerini gerektiren bu denli yoğun ve çeşitlilikte anlam sistemi daha önce hiç var olmamıştı” (Delanty, 2005: 5).

Genel bir değerlendirme yapacak olursak, burada kısaca tartışılan çeşitli yaklaşımlara rağmen (ve dahil edilebilecek daha pek çok yaklaşım vardır), ‘eski’ ve ‘yeni’ kentsel morfoloji ve/veya disiplinler arasında hala üstesinden gelinmesi gereken bir gerilim vardır. Örneğin Ley (2012: 79), şehirlerin tatmin edici basit bir sınıflandırması veya değerlendirmesinin olmadığını belirtir.

“Onları bu şekilde yorumlayarak açıklamaya çalışmak, eksikliklerle sonuçlanacaktır. Ortaya konan çabaların bilimsel amacını açıkça ortaya koymak ve ilgili kategorilerin ve kriterlerin çalışma nesnesinin odağından ziyade çalışmanın doğasında olduğunu açıkça belirtmek gerekir... kentsel form tatmin edici bir şekilde salt sayılara indirgenemez. Çeşitli aritmetik veya istatistiksel parametrelerin bir kombinasyonu bile karmaşıklığını tam anlamıyla yansıtmaz”.

Basitleştirilmiş olsalar da karmaşıklığın bir yansıması olduklarını öne sürüyorum; ve bu yaklaşımlar tasarlandıkları amaçlar için yeterlidir. Endişeye neden olan gerçeğe yaklaşmanın *doğasına* içkindir Shayesteh ve Stedman, (2015) aşırı iddiaya, fazla basitleştirmeye ve aşırı endişeye karşı dikkatli olmalıyız. *Parçaların bütünlüğü* (Batty, 2017) yeniden oluşturmak için nasıl kullanılabilirliği üzerine de düşünebiliriz. Özellikle, kentsel biçim çalışmasını daha da geliştirmek açısından, önerdiğim herhangi bir tasvir (eski/yeni, nicel/ nitel) retorik etki için kullanılsa bile faydası olmayacaktır: bunlar yerleşik kurumsallaşmış kültürleri fosilleştirme ve olası yenilik fırsatlarını azaltma eğilimindedir.

Disiplinlerarasılık, özellikle son birkaç on yılda çok sayıda araştırma alanında daha fazla rağbet görmektedir, kimi zaman da fon veren kurumların tahsis politikaları ve öncelikleri tarafından kasıtlı olarak teşvik edilmiştir. Argüman, Bridle ve arkadaşlarının (2013) önerdiği gibi, bunun “tek bir disiplin perspektifinden ele alınamayacak karmaşık sorunları ele almanın bir yolu” olduğu ve araştırma sonuçlarının daha yenilikçi ve daha yüksek etkiye sahip olduğu üzerine temellenmektedir. Bir diğer dikkat çeken yön ise, işbirliği içindeki disiplinlerin konuya uzak mı (örneğin, doğa ve sosyal bilimler; hatta belki nicel ve nitel) mi yoksa yakın mı olduğudur (Morillo vd., 2003). Bununla birlikte, disiplinler arası araştırmanın faydaları, belki de kavramın belirsiz olması, perspektiflerin çeşitliliği ve potansiyel sonuçları nedeniyle sorgulamaya müsaittir (Huutoniemi vd., 2010). Disiplinlerarasılığın bir dereceye kadar daha yüksek atıf etkisi ortaya koyabileceği, öte yandan disiplinlerarası işbirliğinin riskli ve başarısız olma olasılığının daha fazla oranda algılanabileceği görülüyor. Ve üniversitelerde çalışan bizler, atıf sayılarımız konusunda her zamankinden daha bilinçli olmak zorundayız! Yakın tarihli morfolojik makalelerin yazarlarının kurumsal bağlantılarına bakıldığında (burada alıntılananlar ve *Urban Morphology* dergisindeki tüm makaleler dahil olmak üzere geniş tabanlı bir tarama söz konusu olsa da karşımızda kuşkusuz yanlı ve taraflı bir örnek var!), disiplinlerarasılık nispeten sınırlı ve yakın görünüyor (örneğin, yapı çevre disiplinleri ve coğrafya veya tarih arasındaki ilişki). Yine de, en azından Birleşik Krallık’ta, araştırma fonu sağlayan kuruluşlar, araştırmanın “yeni” olması gerektiğini vurgulamaktadır. Elbette yeniliğin kendi iyiliği için – sadece finansmanı güvence altına almak için – dikkatli olmalıyız, ancak bunun yerine “çabalarımız bu karmaşık sorunları anlamamıza ne katıyor?” diye sormalıyız. Disiplinlerarasılığın yapıcı olması için doğru türde disiplinlere ve işbirliğine ihtiyacı vardır.

Aynı konu üzerinde ayrı ayrı çalışan çoklu disiplinlerin sorunlarından biri de iletişim sorunudur. Bugün, kendi terminolojileri ve yaklaşımlarıyla ilgili disiplinlerin çok çeşitli olması, yanlış iletişimden ve iletişim eksikliğinden sakınmamız gerektiğini gösteriyor. En azından ve bu noktayı yeniden vurgulamak için, morfoloğların kendi disiplinlerinin dergilerini “konfor alanları” dışına çıkararak daha dikkatli bir şekilde okumaları gerekebilir. Örneğin, çok hızlı değişim noktalarının çeşitli felaketlere gbe olduğu gerçeğinden hareketle, evrimsel biyolojinin “kesintili denge” kavramını şehirlerin büyümesine uygulayarak oldukça keyif aldım!

Disiplin çerçevesindeki yaklaşımları veya en azından ‘okulları’ karşılaştıran, onları birleştiren/karşılaştıran (Cataldi, 2013; Allahmoradi ve Cömert, 2021; Li ve Zhang, 2021) ve nicel araçları bir araya getiren (Jiang ve Claramunt, 2002; Ye ve van Nes, 2014). bazı yeni ve olumlu kanıtlar var. Hepsi yapıcı ve üretken görünüyor, ancak yaratıcı disiplinler arası çalışma açısından çok daha fazlası yapılabilir. “Disiplinleri” tanımlamanın birtakım avantajları vardır. Böylelikle bilgi kütlelerinin çevresine sınırlar çekerler. Bu durum birçok avantaj sağlar: verimli öğretimi kolaylaştırır ve araştırma normları (temel bir standartlar seti, sorunları çerçevelemenin yerleşik bir yolu, temel teoriler ve yöntemler gibi) hakkında rehberlik sağlar, ancak dar bir disiplinde çalışan yalnız bilim insanı modeli artık günümüz itibarıyla çok daha az yaygın. Disiplin tabanlı ve disiplinler arası araştırma arasındaki dinamik hızla değişiyor.

Son olarak, nicel ve nitel kentsel morfoloji, araştırmacıların çeşitli ölçeklerde kentsel karar alma süreçlerinde faydalı olabileceğini önerdiği çok çeşitli kavramlar, modeller ve araçlar geliştirmiştir. Yine de, Whitehand ve Morton’un (2004) ‘çeper kuşakları’ fikri için gösterdiği gibi, sahadaki çok az karar vericinin bu tür araştırma ürünleriyle yakından ilgilendiği açıktır (Scott *vd.*, 2013). Bir *bütün* olarak kentsel morfoloji, birleşik bir disiplin olmasa da, kentsel morfolojik araştırma sonuçlarının daha geniş pratik uygulamalarının önündeki engelleri araştırmak için yerinde bir yöntem olacaktır.

İngilizceden Çeviren: Ender Dikmen

Teşekkür

Bu sempozyumun davetli konuşmacı metni büyük oranda yeni yayınlanmış bir kitabın bölümünden üretilmiştir ve bir dizi ‘kentsel morfolojinin matematiği’ (D’Acci, 2019) üzerine katkıyı derleyen ve ‘matematiksel olmayan’ katkıları da davet eden Luca D’Acci’ye teşekkür ederim.

Kaynaklar

Allahmoradi, M. and Cömert, N. Z. (2021). A new complementary model for integrating historico-geographical and configurational approaches: the case of Famagusta. *Urban Morphology* 25, 115-36.

Allain, R. (2004). *Morphologie urbaine*. Paris: Armand Colin.

- Baker, N. J. and Slater, T. R. (1992). Morphological regions in English medieval towns. J. W. R. Whitehand and P. J. Larkham, eds, *Urban Landscapes: International Perspectives*, London: Routledge, 43-68.
- Barthélemy, M. and Flammini, A. (2008). Modeling urban street patterns. *Physical Review Letters* 100, 138702.
- Batty, M. (1976). *Urban Modelling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Batty, M. (2009) Darwin at 200 and the evolution of planning. *Environment and Planning B: Planning and Design* 36, 954-5.
- Batty, M. (2017). Benedikt's challenge: reconstructing the whole from the parts. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science* 44, 395-7.
- Bobek, H. (1927). Grundfragen der Stadtgeographie. *Geographische Anzeiger* 28, 213-24.
- Bridle, H., Vrieling, A., Cardillo, M., Araya, Y. and Hinojosa, L. (2013). Preparing for an interdisciplinary future: a perspective from early-career researchers. *Futures* 53: 22-32.
- Cataldi, G. (2003). From Muratori to Caniggia: the origins and development of the Italian school of design typology. *Urban Morphology* 7, 19-34.
- Cataldi, G. (2013). Thinking about Alnwick's origins. *Urban Morphology* 17, 125-8.
- Civco, D. L., Hurd, J. D., Wilson, E. H., Arnold, C. L. and Prisloe, M. (2002). Quantifying and describing urbanizing landscapes in the Northeast United States. *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing* 68, 1083-90.
- Conzen, M. P. (2004). Glossary of technical terms. M. P. Conzen, ed., *Thinking About Urban Form*, Oxford: Lang, 239-61.
- Conzen, M. P. (2009). How cities internalize their former urban fringes: a cross-cultural comparison. *Urban Morphology* 13, 29-54.
- Conzen, M. R. G. (1958). The growth and character of Whitby. G. H. J. Daysh, ed., *A Survey of Whitby and the Surrounding Area*, Eton: Shakespeare Head Press, 49-89 and separate map volume.
- Conzen, M. R. G. (1960). *Alnwick, Northumberland: a Study in Town-Plan Analysis*. Institute of British Geographers Publication 27. London: George Philip.
- Conzen, M. R. G. (1966). Historical townscapes in Britain: a problem in applied geography. J. W. House, ed., *Northern Geographical Essays in Honour of G. H. J. Daysh*, Newcastle on Tyne: Oriel Press, 95-102.
- Conzen, M. R. G. (1969). Glossary. M. R. G. Conzen, *Alnwick, Northumberland: a Study in Town-Plan Analysis*. 2nd edition. Institute of British Geographers Publication 27. London; Institute of British Geographers, 123-31.

- Crang, M. (2000). Urban morphology and the shaping of the transmissible city. *City* 4, 303-15.
- D'Acci, L. ed. (2019). *The Mathematics of Urban Morphology*. Cham: Birkhäuser.
- Delanty, G. (2005). *Social science*. Maidenhead: McGraw-Hill Education.
- Di Bella, E., Leporatti, L. and Persico, L.. (2017) The spatial configuration of urban crime environments and statistical modelling. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science* 44, 647-67.
- Dibble, J. L. (2016). *Urban morphometrics: towards a quantitative science of urban form*. PhD thesis, University of Strathclyde.
- Diener, J. A. (1963). Simplifying the examination of US patent applications. *Journal of the Patent Officers' Society* 45, 79.
- Fleischmann, M. (2018). Measuring Urban Form. *Urban Design* 146, 6-7.
- Frölich, K. (1938). Zur Verfassungstopographie der deutschen Städte des Mittelalters. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 58: 275-310.
- Gilbert, S. W. (1991). Model building and a definition of science. *Journal of Research in Science Teaching* 28, 73-9.
- Greason, J. (2011). A settlement strategy for NASA. Keynote address to the International Space Development Conference, Chicago.
- Haghani, T. (2009). *Fractal Geometry, Complexity, and the Nature of Urban Morphological Evolution*. PhD thesis, Birmingham City University.
- Hijazi, I., Li, X., Koenig, R., Schmit, G., El Meouche, R., Lv, Z. and Abune'meh, M. (2017). Measuring the homogeneity of urban fabric using 2D geometry data. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science* 44, 1097-121.
- Hillier, B. (2016). What are cities for? And how does this relate to their spatial form? *Journal of Space Syntax* 6, 199-212.
- Huutoniemi, K., Klein, J. T., Bruun, H. and Hukkinen, J. (2010). Analyzing interdisciplinarity: typology and indicators. *Research Policy* 39, 79-88.
- Jiang, B. and Claramunt, C. (2002). Integration of space syntax into GIS: new perspectives for urban morphology. *Transactions in GIS* 6, 295-309.
- Kropf, K. S. (1993). *The Definition of Built Form in Urban Morphology*. PhD thesis, University of Birmingham.
- Kropf, K. S. (2014). Ambiguity in the definition of built form. *Urban Morphology* 18, 41-57.
- Kwan, M. P. and Schwanen, T. (2009). Quantitative revolution 2: the critical (re) turn. *The Professional Geographer* 61, 283-91.

- Larkham, P. J. (1992). Organic thought in urban geography: the 'evolution' of towns. *Australian Geographical Studies* 30, 72-7.
- Larkham, P. J. (2002). Misusing morphology. *Urban Morphology* 6, 95-7.
- Larkham, P. J. and Jones, A. N. (1991) *A Glossary of Urban Form*. Monograph 26, Institute of British Geographers Historical Geography Research Group. Norwich: GeoBooks.
- León, J. and March, A. (2016) An urban response to disaster vulnerability: improving tsunami evacuation in Iquique, Chile. *Environment and Planning B: Planning and Design* 43, 826-47.
- Ley, K. (2012). What is an urban morphologist? *Urban Morphology* 16, 78-80.
- Li, X. and Zhang, Y. (2021). Combining the historico-geographical and configurational approaches to urban morphology: the historical transformations of Ludlow, UK and Chinatown, Singapore. *Urban Morphology* 25, 23-42.
- Louis, H. (1936). Die geographische Gliederung von Gross-Berlin. H. Louis and W. Lanzer, eds, *Länderkundliche Forschung: Krebs-festschrift*. Stuttgart: Engelhorn, 146-71.
- Lyall, C., Bruce, A., Tait, J. and Meagher, L. (2015). *Interdisciplinary Research Journeys: Practical Strategies for Capturing Creativity*. London: Bloomsbury.
- Marat-Mendes, T., d'Almeida, P. B. and Borges, J. C. (2021). Concepts and definitions for a sustainable planning transition: lessons from moments of change. *European Planning Studies* <https://doi.org/10.1080/09654313.2021.1894095>.
- Markus, T. A. (1993). *Buildings and power*. London: Routledge.
- Millward, H. A. (1979). Geographical aspects of the 'High Frontier' concept. *Geografiska Annaler* B61, 113-21.
- Morillo, F., Bordons, M. and Gomez, I. (2003). Interdisciplinarity in science: a tentative typology of disciplines and research areas. *Journal of the American Society for Information Science and Technology* 54, 1237-49.
- Moudon, A. V. (1992). A catholic approach to organizing what urban designers should know. *Journal of Planning Literature* 6, 331-49.
- Moudon, A. V. (1997). Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. *Urban Morphology* 1, 3-10.
- Oliveira, V. and Medeiros, V. (2016). Morpho: combining morphological measures. *Environment and Planning B: Planning and Design* 43, 805-25.
- Olsen, D. J. (1986). *The City as a Work of Art: London, Paris, Vienna*. New Haven: Yale University Press.
- Openshaw, S. (1974). *Processes in Urban Morphology with Special Reference to South Shields*. PhD thesis, University of Newcastle upon Tyne.

- Panerai, P., Castex, J. and Depaule, J. C. (1997). *Formes Urbaines: de l'îlot à la Barre*. Marseille: Editions Parentheses (extended and translated as Panerai, P., Castex, J., Depaule, J. C. and Samuels, I. (2004) *Urban Forms: the Death and Life of the Urban Block*. Oxford: Architectural Press).
- Peponis, J., Feng, C., Green, D., Haynie, D., Kim, S. H., Sheng, Q., Vialard, A. and Wang, H. (2015). Syntax and parametric analysis of superblock patterns. *Journal of Space Syntax* 5, 109-41.
- Pesaresi, M. and Bianchin, A. (2001). Recognizing settlement structure using mathematical morphology and image texture. J.-P. Donnay, M. J. Barnsley and P. A. Longley, eds, *Remote Sensing and Urban Analysis*. London: Taylor & Francis, 46-60.
- Raban, J. (1974). *Soft City: What Cities Do To Us, and How They Change the Way We Live, Think and Feel*. London: Hamish Hamilton.
- Rashed, T., Weeks, J. R., Stow, D. and Fugate, D. (2006). Measuring temporal compositions of urban morphology through spectral mixture analysis: toward a soft approach to change analysis in crowded cities. *International Journal of Remote Sensing* 26, 699-718.
- Rose, P., Keim, C., Robazza, G., Viejo, P. and Schofield, J. (2014) Cities and energy: urban morphology and residential heat-energy demand. *Environment and Planning B: Planning and Design* 41, 138-62.
- Royal Town Planning Institute (2020). Corporate Strategy, 2020-2030. (<https://www.rtpi.org.uk/corporatestrategy/index.html?page=1>) accessed 12.9.2021.
- Rybarczyk, G. and Wu, C. (2014) Examining the impact of urban morphology on bicycle mode choice. *Environment and Planning B: Planning and Design* 41, 272-88.
- Samuels, I. (1990). Architectural practice and urban morphology. T. R. Slater, ed., *The Built Form of Western Cities*. Leicester: Leicester University Press, 415-35.
- Sardar, Z. (2010). The namesake: futures; futures studies; futurology; futuristic; foresight — what's in a name? *Futures* 42, 177-84.
- Schaefer, G. (1928). *Kunstgeographische Siedlungslandshaften und Städtebilder*. Basel: Buchdruckerei Zbinden und Hügin.
- Schwind, M. (1951). Kulturlandschaft als objektivierter Geist. *Deutsche Geographische Blätter* 46, 4-28
- Scott, A. et al. (2013) Disintegrated development at the rural-urban fringe: re-connecting spatial planning theory and practice. *Progress in Planning* 83, 1-52.
- Sharpe, J. (2017). Computer modelling in developmental biology: growing today, essential tomorrow. *Development* 144, 4214-25.
- Sheppard, J. (1974). Metrological analysis of regular village plans in Yorkshire. *Agricultural History Review* 22, 118-35.

- Siksna, A. (1997). The evolution of block size and form in North American and Australian city centres. *Urban Morphology* 1, 19-34.
- Skeates, R. (1997). The infinite city. *City* 2(8), 6-20.
- Slater, T. R. (1981). The analysis of burgage patterns in medieval towns. *Area* 13, 211-16.
- Stanilov, K. (2010). Bridging the gap between urban morphology and urban modelling. *Urban Morphology* 17, 63-4.
- Steadman, P. and Marshall, S. (2005). Archetypal layout: extending the concept of the archetypal building to streets and block layouts. Paper presented at the Solutions Conference, London.
- Stöger, H. (2015). Roman neighbourhoods by the numbers: a space syntax view on ancient city quarters and their social life. *Journal of Space Syntax* 5, 61-80.
- Strahm, H. (1950). Zur Verfassungstopographie der mittelalterlichen Städte. *Zeitschrift für Schweizer Geschichte* 30, 406-7, 409-10.
- Thompson, D. W. (1917). *On Growth and Form*. Cambridge: Cambridge University Press.
- UK Research & Innovation (2021). Interdisciplinary research. (<https://re.ukri.org/research/interdisciplinary-research/>). Accessed 21.9.2021.
- United Nations (Department of Economic & Social Affairs) (2019). World population prospects 2019. (<https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/900>). Accessed 21.9.2021.
- Venerandi, A., Zanella, M., Romice, O., Dibble, J. and Porta, S. (2017). Form and urban change – an urban morphometric study of five gentrified neighbourhoods in London. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science* 44, 1056-76.
- Whitehand, J. W. R. (1972). Urban-rent theory, time series and morphogenesis: an example of eclecticism in geographical research. *Area* 4: 215-22.
- Whitehand, J. W. R. (1977). The basis for an historico-geographical theory of urban form. *Transactions of the Institute of British Geographers* NS2, 400-16.
- Whitehand, J. W. R. (1981). Background to the urban morphogenetic tradition. J. W. R. Whitehand, ed., *The Urban Landscape: Historical Development and Management*. London; Academic Press, London, 1-24.
- Whitehand, J. W. R. and Morton, N. J. (2004). Urban morphology and planning: the case of fringe belts. *Cities* 21, 275-89.
- Whitehand, J. W. R. and Whitehand, S. M. (1984). The physical fabric of town centres: the agents of change. *Transactions of the Institute of British Geographers* NS9, 231-47.

World Population Review (2021). Tokyo. (<https://worldpopulationreview.com/world-cities/tokyo-population>). Accessed 21.9.2021.

Xiao, Y., Orford, S. and Webster, C. J. (2016) Urban configuration, accessibility, and property prices: a case study of Cardiff, Wales. *Environment and Planning B: Planning and Design* 43, 108-29.

Ye, Y. and van Nes, A. (2014). Quantitative tools in urban morphology: combining space syntax, spacematrix and mixed-use index in a GIS framework. *Urban Morphology* 18, 97-118.

Yildirim, Y., Allen, D. J. and Albright, A. (2021). ‘Listening’ to urban form characteristics in transit-oriented developments (TODs). *Urban Morphology* 25, 151-72.

EXTENDING THE SCOPE OF URBAN MORPHOLOGY

Peter J. Larkham

Birmingham City University, Birmingham, the UK, Prof. Dr.
Peter.Larkham@bcu.ac.uk

*Urban morphology - the study of urban form - has a long history dating to at least the late nineteenth century. Early publications were descriptive and lacked detail. In the mid-twentieth century a historico-geographical layer was added, and from architecture came a typomorphological approach. In the later twentieth century came consideration not just of the physical form but of the processes by which it is formed: agents and agency. Most recently added are technological approaches using tools such as space syntax, GIS and simulation. All these approaches have strengths and weaknesses. This paper presents an overview of the development of urban morphology, with particular examples from the pages of the first quarter-century of the journal *Urban Morphology*. Of particular importance are trends towards multiple authorship; multi- and inter-disciplinary approaches; comparisons between approaches; and a general move towards a much richer and more complex urban morphology. Yet gaps and opportunities remain, and this paper identifies potential developments in urban morphology for the next decade.*

The Nature of Urban Morphology: Focus, Scale and Complexity

In thinking about this subject, I take inspiration from the UK's Royal Town Planning Institute, which focuses on what it has for decades called "the art and science of town planning" (RTPI, 2020). Both artistic (ie humanistic) and scientific approaches are, to my mind, both useful and necessary in studying urban form. In fact, in looking at cities, which are increasingly large and complex artifacts, it seems that an artistic, or humanistic, perspective alone is insufficient – though many have used it (eg Olsen, 1986). The increasing scale and complexity of our subject matter – even for a relatively small city – should lead us to consider a scientific perspective. So how we think about "urban morphology" needs to change.

In a wide-ranging exploration of the future city, Richard Skeates (1997, p. 8) writes of "the formless mess that is produced by urbanisation", and the geographer Mike Crang, seeking to move away from "the stuff of cities, their built form, the

classical territory of urban morphology” writes that “the city is becoming an all-encompassing infinite space ... the urban arena is made of fragmented spaces and [various] objects without a coherent totality” (Crang, 2000, pp. 303, 304). So clearly there is a conception that cities are large, changing / growing, formless, and incoherent. Yet some (or parts of them) are very structured, very coherent, but perhaps not always very pleasant – the planned sections of Mexico City or Barcelona are examples! So we need to be wary about generalising.

If we consider Tokyo, which in many ways of measuring can be said to be the world’s largest city (with a metropolitan area population of over 37.3 million, an area of over 13,500 square kilometres, and a city core density of about 6,220 persons per square kilometre: worldpopulationreview.com, 2021) then the sheer scale and complexity of the urban object are made unmissably clear. But that is just today’s situation, and just one of many fast-growing cities. The world’s population, and the rate of urbanization, continue to grow, with the median forecast of about 11 billion by 2100 (United Nations, 2019); the problem will continue to become more intractable. However, I would also say that even studying small, isolated, rural settlements is not without problems. Complexity is not *just* a scale issue.

Yet there is a great range of tools to help deal with urban scale and complexity, particularly of urban form. These have been developed piecemeal over several decades and draw from a wide range of disciplines, research traditions and philosophies. At a time when interdisciplinarity is being heavily promoted as the new dominant research paradigm – particularly for government research funding in Europe and beyond (see, for example, UK Research & Innovation, 2021) – it is timely to explore how some of these traditions could work better together, and some of the issues arising for urban morphology. Before doing so, however, a few words of caution are worth considering. Interdisciplinarity certainly has benefits, but it also carries risks, and we should be aware of these before jumping on this bandwagon (Table 1). One of which we should be aware is the implication that research has to comprise larger teams, with issues of roles and management, and increasing project complexity, amongst others. Yet thus far much urban morphological research, even that of the highest quality, has been very individual. Of the 164 papers published in the first 25 years of *Urban Morphology*, 59% are single-authored, with true multi-discipline team authorship only noticeable in very recent years. Nevertheless, with the growing complexity of the subject matter of urban morphology, we face a situation, as Sardar identified a decade ago in another subject area, where “[A]lmost all the problems we face nowadays are complex, interconnected, contradictory, located in an uncertain environment and embedded in landscapes that are rapidly changing” (Sardar, 2010, p. 183), so we should expect the future of research to be increasingly interdisciplinary. Urban morphology must find ways of not merely coping with this, but squeezing the maximum benefit from it.

Table 1. Risks and benefits of interdisciplinarity

Risks	Benefits
Methodological confusion	Interesting, exciting and satisfying work
Lack of focus/clarity, danger of losing focus	Flexibility
Absence of common goal	Diversified, larger portfolio of methodological tools
Inability to agree on quality evaluation	Multiple, creative approaches to any problem
Lack of theoretical rigour	New perspectives
Lack of integration	Good exercises in communicating with wider audiences
Fewer outputs of agreed high quality	Improved understanding of complex phenomena
Disagreements over ownership of intellectual property	Novel, exciting breakthroughs, achievement of complementarity
Higher risk of failure	Over the long term, cost-effectiveness due to synergies saving time and energy
Bottlenecks due to inter-dependencies among team members	
More time spent on management and administration	
Mission drift	

Source: adapted from Lyall *et al.* (2015).

The Nature of Urban Morphology: What Is Morphology?

It seems fundamental, and was recognised by the German geographer Bobek as early as 1927, that urban morphological research should recognise the essential trinity of function, form and change through time: cities are artifacts in both space and time, and they inevitably change. Unfortunately there is still some perception otherwise, as Crang commented about a “morphological definition that sees the city as stable and fixed” (Crang, 2000, p. 303). Most cities are neither stable nor fixed, certainly in the medium and long terms – although there might be periods and pockets of stability. Recently Venerandi and colleagues note that, amongst built environment disciplines, urban morphology has “peculiarly” – their word – made change a central focus (Venerandi *et al.*, 2017).

There are, as might be expected, confusions in ‘urban morphology’. If ‘morphology’ is ‘the study of form’ as its Greek suffix implies, and this is how it is used in disciplines such as biology and medicine, as we see from D’Arcy Wentworth Thompson’s classic book (1917), then ‘urban morphology’ is just ‘the study of urban form’. However, ‘morphology’ is commonly used in the urban context to mean ‘form’: although technically misleading, this has now become generally accepted – including amongst some urban morphologists. There are many other examples that could be interpreted as misuse of terms. Does this lack of precision hinder our understanding or facilitate discourse? (Larkham, 2002). Some have

long sought precision in terms (as we can see with M.R.G. Conzen's extensive glossary to the second edition of his Alnwick study (Conzen, 1969: and note the extensions by Larkham and Jones, 1991 and M.P. Conzen, 2004), though there is a danger of producing "profuse nomenclature with little meaning", for which some early work was criticised (Whitehand, 1981, p. 4). A very recent paper also highlights problems of terminology (Marat-Mendes *et al.*, 2021). Amongst two disciplinary users of urban morphology, Ivor Samuels (himself originally an architect) noted that,

"if architects seem to use morphological terms loosely, without precision, then geographers must be tolerant [and, by extension, other morphologists too I suppose]. It is one of the attractions of the nexus of concepts, ideas and approaches that occupy the field of urban morphology that they are capable of being appropriated for use by different professions in different contexts who seek to use them for their own purpose ... [Morphology] is open to approach by various disciplines with their own methods and any attempt to restrict or straight-jacket the discourse could stifle it" (Samuels, 1990, pp. 433-434).

Much early work – that is, late-nineteenth and early twentieth century – on urban form was essentially descriptive and classificatory – we could call this morphography, and it uses fairly crude mapping which does not allow the level of detailed analysis that Conzen felt necessary even in the 1950s – although he worked in a country with good cartographic resources (see the maps in Conzen, 1958). Some of this early work fell into a German tradition of spatial art history (*Kunstgeographie*) (Shaefer, 1928), which still endures today. Topography was also recognised as important in early German work, leading to its use especially where traditional documentation was absent or incomplete – an approach called 'urban constitutional topography' (*städtische Verfassungstopographie*) (Frölich, 1938). A *developmental* perspective was also incorporated – a morphogenetic approach, recognising the detailed town plan as, in essence, a historical document in its own right (cf Strahm, 1950). Work in recent decades, beginning with Whitehand and Whitehand (1984), has substantially extended this from the more descriptive aspects of form to a critical exploration of the processes (agents and agency, focusing especially on decision-making) that create, shape and reshape the physical form itself. For, as Pesaresi and Bianchin stated, urban form is "the physical appearance of social reality" (Pesaresi and Bianchin, 2001, p. 56). This does sound very much like Conzen's comment four decades earlier that a town is the "objectivation of the spirit" of its inhabitants (Conzen, 1966, p. 59; after Schwind, 1951). The form of a city – its spatial arrangement and buildings – is a product of generations of ideas, aspirations and investment, layered upon each other, and with different rates of survival. In fact much of the work in the tradition that has promoted urban morphological research, founded the International Seminar on Urban Form and its journal, *Urban Morphology*, has been broadly historico-geographical (in the Conzenian and Whitehand manner, cf Whitehand,

1977), and historico-architectural (the Italian process-typological tradition, of Muratori and Caniggia, cf Cataldi, 2003). An important strand of French work, again largely historical, has proceeded albeit with less direct contribution to ISUF in recent years (Allain, 2004; Panerai *et al.*, 1977). Anne Vernez Moudon identified these three national ‘schools’ in 1997, in the first issue of *Urban Morphology* (Moudon, 1997): though I suspect that in recent years, especially with far more, and quicker, communication especially via email and online, national distinctions have and will become much less significant. Although there have been suggestions that historical work has dominated the activities and output of ISUF, this historical dimension is now seen as significant in informing a range of public policy from urban design to planning for urban resilience: as Verenadi and colleagues recently said, “a rigorous approach towards analysing urban form from an *evolutionary* perspective is now, more than ever, relevant in interpreting its future trajectories” (Verenadi *et al.*, 2017, p. 1057, citing Batty, 2009). Moreover, a substantial and significant range of other work has emerged, from disciplines and researchers that may well not consider themselves as ‘urban morphologists’, including mathematics, computer science, remote sensing, climatology, and others. The relationship between urban form and design has become evident in the professions of urban planning and urban design – for example being identified as one of the significant areas of knowledge contributing to what Anne Vernez Moudon, in another classic paper, categorised as ‘what an urban designer should know’ (Moudon, 1992).

Given the variations in ‘morphology’ and its constituent national and disciplinary parts, it is also relevant to examine ‘what is an urban morphologist’ – a question posed by Karsten Ley in 2012. The answer is not as obvious, nor as simple, as it may seem. Those who study and publish on urban form come from so many distinct professions and academic disciplines, and publish in so many diverse journals, that it may indeed be perceived as too disparate, not a unified field of knowledge at all. Certainly some papers do not explore urban form *per se*, but rather the influence of urban form on variables such as urban microclimate, energy use, behaviour, transportation, and the long list goes on. Yet these works can shed welcome light, even if indirectly, on urban form, and the complex inter-relationships between such factors, the physical form itself, and the means of production and consumption. Yildirim *et al.* (2021) provide an example in their study of the link between form and noise in a specific type of development. Ley concluded that “Urban morphology gains much, especially methodologically, by encompassing so many kinds of researchers. Indeed it may be seen as a vanguard scientific field, in which interdisciplinary and transnational work was characteristic long before it became fashionable more widely” (Ley 2012: 78).

This discussion of the constituent parts, or traditions, of urban morphology raises an interesting question: is urban morphology a science? This is an important question in some countries whose academic tradition and administration are

dominated by a “scientific” tradition and mindset. Much of urban morphological work seems more rooted in the qualitative approaches of the arts and humanities. Yet there seems to have been a widespread move since the mid-twentieth century at least for such disciplines to seek to adopt the mantle of science, hence the rise of ‘social science’. By this I mean more than sociology; though settlements are, of course, social constructs hence sociology has a place, probably under-recognised, in urban morphology. Developments in science and technology are boosted by war (see, for example, the rise in patents immediately after 1945: Dienner, 1963) and their perceived success and predictability leads to these more quantitative approaches, based on measurement and replicability, being used for resource allocation – ie research funding and the employment and promotion of individual scholars. The *Oxford English Dictionary* definition of science is “the intellectual and practical activity encompassing the systematic study of the structure and behaviour of the physical and natural world through observation and experiment”. I would pause here to note that ‘observation’, physical engagement in the field, is a valuable constituent of much morphological research – and is surprisingly hard work if done thoroughly! But if you broaden the definition of ‘observation’ to the systematic collection of data, most morphology would be included. Experimenting, however, is a different matter: the expense of urban experimentation would largely relegate this to the virtual sphere, or to the ultimate in blue-sky thinking, space exploration – where the form of space settlements has indeed been considered (Millward, 1979, see pp. 119-120; Greason, 2011). A further suggested definition of ‘science’ is “a process of constructing predictive conceptual models” (Gilbert, 1991, p. 73). Much urban morphological work is concept-rich (see Whitehand’s discussion of M.R.G. Conzen’s historico-geographical study of Alnwick: Whitehand, 1981, pp. 15-16). Some of these concepts have been of enduring and international relevance; for example the fringe-belt concept (the *stadtrandzonen* of the geomorphologist Louis in 1936) was developed by Conzen in his Alnwick study (1960), its economic grounding explored by Whitehand (1972) and their international relevance discussed by M.P. Conzen (2009). This was described by Openshaw in 1974 as perhaps “the most important development in urban morphology so far” (Openshaw, 1974, p. 10). (Interestingly, given the focus of this paper, the geographer Stan Openshaw moved from explicitly urban morphological research to computation, automated geographical analysis tools, GIS, artificial intelligence and fuzzy logic applications.)

Yet few of the concepts have resulted in ‘models’, fewer still have been ‘predictive’. It is in the recent, more quantitative, applications that an extended urban morphology would seem to fit this definition.

Contributions to A “New Urban Morphology”?

In exploring a possible “new urban morphology” I am thinking of the parallel with western geography half a century ago, and the impact of what became known as the “quantitative revolution” – though, ideally, without the negative connotations of an artificial “old/new” dichotomy, for there is still much of value in traditional, qualitative, critical urban morphology. To paraphrase Kwan and Schwanen (2009, p. 283), “antagonism between critical and quantitative [morphologies] is not beneficial to the discipline ... quantitative [morphology], when integrated with a critical sensibility and used appropriately, can be a powerful tool”. Some have suggested that “there is still no established agreement on a method for the analysis of urban form” (Venerandi *et al.*, 2017, p. 1057) and that there is an evident lack of a quantitatively rigorous, comprehensive and systematic framework for that analysis (Dibble, 2016). The range of quantitative approaches now being developed and used in morphological contexts is likely to move us closer to this goal, simultaneously facilitating complex and meaningful comparative study. Yet it is the *interpretation* of such findings that will tell us more about the inter-relationship between cities, form and function; so what I am going to discuss in the rest of this paper explores a (very selective) range of applications rather than the techniques themselves.

First, it should be acknowledged that quantification, in terms of measurement, has been central to ‘traditional’ morphological approaches such as metrology at the plot (Sheppard, 1974; Slater, 1981) and block (Siksna, 1997) scales. But surely we need to move beyond ‘quantifying and describing’ urban landscapes (Civco *et al.*, 2002), although that is a very necessary starting point. It is worth remembering two famous quotes at this point: “all science is either physics or stamp collecting”, and the quantifying, categorising and describing could well fit into the second category; and “that which is not measurable is not science”. While these are amusing, and we should consider their relevance, as an academic (I won’t say scientist) I find it frustrating that these are popularly and frequently *attributed* to Ernest Rutherford and Lord Kelvin, but we can’t find actual proof that either said or wrote them!

Understanding the geometric properties of urban forms can contribute to understanding – even if, in the absence of documentation, this is by inference – the processes of shaping the urban form. Hence we can differentiate areas of distinct form characteristics, and infer that these plan units were laid out at different times, or that they should be subject to different management regimes (Baker and Slater, 1992). Measurement remains a popular activity (cf Fleischmann, 2018), and there are multiple-measure approaches that seek to provide a better understanding of urban physical form (for example the 7-variable ‘Morpho’ approach of Oliveira and Medeiros, 2016).

However, one aspect that quantification and computational approaches facilitate is modelling. “Computers act as the laboratory for experimentation on phenomena which is represented digitally with its manipulation being virtual” as Mike Batty said as long ago as 1976. Yet the gap between urban morphology and urban modelling identified by Stanilov a decade ago still remains (Stanilov, 2010). At the larger scale urban growth patterns can be modelled, and these models can offer the possibility of predicting the global properties (such as scaling behaviour) of urban forms. Many have explored urban growth patterns using various modelling approaches such as cellular automata and similar approaches can be applied to examine, for example, urban decline. Likewise, land-use change can be modelled. With a focus on just one component of urban form, Barthélemy and Flammini (2008) have modelled urban street patterns. D’Arcy Wentworth Thompson’s ‘laws of growth’ and ‘theory of transformations’, a fundamental approach to morphology, is of enduring value wherein computer modelling is held to be “growing today, essential tomorrow” (Sharpe, 2017). It seems likely that this is equally true for *urban* morphology.

Ideas of emergence and applications of complexity theory, the latter often expressed through fractal analysis, have been applied to the complex, adaptive systems of cities and their varied and changing forms. But – again as Mike Batty says –

“complexity implies unpredictability, relativism of a kind that classical science and indeed social science find hard to deal with. It is further compounded by the fact that most complex systems span the physical – human divide, uniting the two cultures, thus opening up a veritable Pandora’s box involving free will and self-determination. Cast within an evolutionary framework in which systems like cities, economies, and societies evolve from the bottom up, this implies that their future is unknowable, hence unpredictable” (Batty, 2009, p. 955).

This does rather contrast with the many modelling studies which have claimed, in one way or another, to be predictive. As with much prediction, from town planning to lecture plans and military strategy, reality doesn’t always follow the prediction.

At the largest spatial scale, computational approaches and ‘big data’ – to use the current fashionable expression – allow representation and modelling of urban patterns at the city, region, national and even international scales. Much of the modelling work discussed below has been at this larger spatial scale. This raises the issue of the scale of ‘traditional’ urban morphology, suggested as the small scale of ‘ordinary’ urban components (streets, blocks, plots, buildings): “it is the interest on this *scale* which distinguishes the tradition of Urban Morphology from others which ... have predominantly observed cities at a much larger scale” (Venerandi *et al.*, 2017, p. 1057, their emphasis). The terms ‘macromorphology’

and ‘micromorphology’ that have been used in studies of urban form seem often to have been used rather loosely, without specific delimitation of scale. Karl Kropf (2014) also emphasises the smaller scale of spaces within buildings and elements of architectural form, especially in the context of parts and wholes. But urban morphology *per se* has scarcely looked at wider scales, the urban as a whole, or ‘town and country’ or ‘urban and regional’ planning (or, more recently in Europe, spatial planning).

At the smaller scale, Venerandi *et al.* (2017) have recently developed a systematic and quantitative (though, as they say, “not yet comprehensive”) method of analysis of the form of places (five areas in London) which have undergone significant change in both physical form and social composition at various times since the end of the Second World War. This allows them to identify links between form and social change at the neighbourhood scale – and scale emerges as a significant aspect. This, therefore, becomes a study of gentrification, and its physical consequences. The physical variables measured are demonstrated on the illustration. They demonstrate that “features of ‘*traditional*’, fine-grained, perimeter block-based urban form” are clearly correlated with gentrification, providing quantitative evidence for qualitative discussions of theorists such as Ruth Glass and Jane Jacobs. Interestingly they use street width as part of a measure of ‘centrality’ (they say “gentrified areas are found to sit *between* urban main streets, which constitute their boundaries”). Street widths in built-up areas are difficult to change, although the nature of the surface and its use could be changed (the Dutch *woonerf* concept, for example); and other smaller-scale physical changes could equally link with social change (for example the journalist Jonathan Raban (1974) characterised gentrification as “the knockers-through are here” – creating larger, fashionable ‘open plan’ living spaces by knocking out internal walls). So Venerandi *et al.* do provide a useful morphometric approach, but are careful to state that their results do not imply “any causal or universal relationship between morphological and social dynamics” (p. 1956). A qualitative approach could examine causality.

The variability/homogeneity of an urban fabric is often an issue for decision-making in planning, especially in the context of conservation. How much change will a building alteration or insertion make to an urban fabric, particularly if it is felt desirable to preserve certain characteristics of the area? Quantitative techniques can produce precise responses, replicable in different areas, potentially allowing replicability (better known as consistency) in decision making. Hijazi *et al.* (2017), for example, use a GIS-based method to analyse data extracted from 2D building footprints obtained from open source data (OpenStreetMap), which they applied in Zurich in areas “with obvious discrepancies in their spatial configurations” (p. 1107). Measuring building edge angles and footprint areas they can identify patterns that could characterise “historical quarters with denser and smaller buildings [which] tend to have more organic urban fabric with winding

street systems” (p. 1117). Different cities could, of course, have more rectilinear historic quarters. They suggest that their system “could be trained to analyze historical quarters and learn from past examples about how to achieve or preserve the organic arrangement of the urban fabric. This measure can also be used as a goal function for a computational synthesis method... to automatically create new spatial configurations with a defined level of homogeneity” (p. 1118). Other methods of calculating homogeneity have been developed; Haghani (2009), for example, uses a fractal analysis approach, calculating a ‘fingerprint’ for specific areas from air photograph data. With a sequence of air photographs spanning several decades he can measure the extent of change over time. The procedure is a little complex, though, and the measure of fractal complexity is affected by, for example, tree foliage cover and is therefore seasonal. And it is interesting to consider how a decade of advances in image processing could have automated this task. Rashed *et al.* (2006), in contrast, use “a ‘soft’ approach ... to identify and measure the composition of changing morphology from multi-temporal, multi-spectral satellite images ... capable of deriving spatially continuous variables quantified at the sub-pixel level”. Hijazi *et al.* (2017) recognise that their approach could be used “to analyze correlations between people’s emotional responses to urban environments with the measured homogeneity levels of the corresponding spatial configuration” (p. 1118).

A wide range of studies attempts to make links between urban form and other variables. Here are just four examples ranging from network accessibility affects on property prices to the effects of micro-morphology on bicycle use (Table 2). Much research of this type demonstrates correlations between form and other variables, but are these *causal* links? And few explore the urban form dimension in the level of detail that morphologists would like, which in part explains the high rejection rate from the journal *Urban Morphology* – 75-80 per cent in recent years.

Table 2. sample of links between urban form and other variables.

Xiao et al. (2016)	Links urban form (in terms of urban configuration, specifically “network accessibility matrices”) to property prices
León and March (2016)	use urban configuration models and GIS to explore evacuation routes and sheltering for tsunami evacuation
Rose et al. (2014)	relate urban form (“dominant residential building typologies”) to residential heat-energy demand
Rybarczyk and Wu (2014)	use a discrete choice model to explore how micro-morphological features affect bicycle mode choice decisions

Typological approaches have been extended by more quantitative, multi-variable approaches. The architectural building typology of Thomas Markus (1993) and the typo-morphological studies of the Italian school, both of which related the historical production of spaces in buildings to people and decision-making, have been expanded in computational studies, for example to archetypal buildings, streets and block layouts (for example by Steadman and Marshall, 2005) and to urban-scale typomorphological models (Shayesteh and Stedman, 2015). Shayesteh and Stedman's model of Tehran "approximates reality", as they say (but, as always, the key question is 'how closely'?) and, as with other quantitative approaches, is held to be able "to generate various options and test what the overall built form would look like and how it would perform", thus providing "a powerful planning tool" (Shayesteh and Stedman, 2015, p. 1145). The problem is that planning agencies have rarely adopted what academics consider to be 'powerful tools', as has been noted with the morphological concept of fringe belts (Whitehand and Morton, 2004).

Space syntax has developed into a popular analytical approach for a variety of purposes, incidentally generating lively international conferences and an online journal. It seeks to explain, in Bill Hillier's words, "how cities work – how space, movement, land uses, human activity and psychology combine to create the complex forms we occupy and experience" (Hillier, 2016, p. 199). For example, Stöger generates "novel insights ... regarding the physical environment in which Roman city dwellers lived their daily lives" (Stöger, 2015, p. 61), thus demonstrating the relevance of space syntax analysis to historical urban forms where archaeological data allows. Peponis *et al.* (2015), in contrast, explore supergrids in a range of contemporary cities. Both of these papers explore concerns central to qualitative or 'traditional' morphology in new ways. Amongst other things, space syntax depicts streets not as spaces but as networks, a useful additional perspective to the 'traditional' morphology. Di Bella *et al.* (2017) relate spatial configuration to urban crime environments using space syntax, typical of a large number of examples of 'applied' morphology using this approach. More broadly, Bill Hillier (2016) challenged space syntax users to explore interrelationships between spatial and social networks, posing the fundamental question of "what are cities *for*?"

All these are indeed new perspectives on urban form that qualitative research alone could not begin to explore.

Conclusion: Moving Forward from Unhelpful Dichotomies

Moving towards conclusions, I want to think outside the common academic mindset of dichotomies. We need to consider that

"... the importance of knowledge is increasingly being recognized in society today. We are living in a society which is as much characterized by the production of knowledge as anything else. Never before have there been so

many systems of meaning requiring institutionalized cultures of experts and their professional discourses” (Delanty, 2005, p. 5).

Overall, despite the range of approaches briefly discussed here (and there are many more that could have been included), there is a tension between ‘old’ and ‘new’ urban morphology, and/or between disciplines, that still needs to be overcome. Ley (2012, p. 79), for example, states that

“there is not a satisfactory simple categorization or evaluation of cities. To attempt to render them in such ways is bound to end in shortcomings. It is necessary to set out clearly the scientific aim of the endeavour and make clear that the categories and criteria involved are inherent in the study rather than the study object ... urban form cannot be satisfactorily reduced to numbers. Even a combination of various arithmetic or statistical parameters will not reflect its complexity”.

I suggest that they *are* a reflection of complexity, albeit simplified; and these approaches are sufficient for the purposes for which they are designed. It is the *nature* of the approximation of reality (cf Shayesteh and Stedman, 2015) that may cause concern – we need to be wary of over-claiming, over-simplification and over-worrying. We might also think of how *parts* can be used to reconstruct *wholes* (for a commentary, see Batty, 2017) – and this also raises the issue of how far we can legitimately infer the unknown from the known. In particular, in terms of further developing the study of urban form, any either/or depictions (old/new, quantitative/ qualitative) I suggest are unhelpful, even if used for rhetorical impact: they tend to fossilise established institutionalised cultures and diminish opportunities for innovation.

Interdisciplinarity has increased in many research fields especially in the past couple of decades, sometimes deliberately promoted by the allocation policies and priorities of funding bodies. The argument is, as Bridle *et al.* (2013) suggest, that this is “a means to address complex problems that cannot be dealt with from a single disciplinary perspective alone”, and the research results are more innovative and have higher impact. An interesting aspect is whether the collaborating disciplines are distant (for example natural and social sciences; perhaps even quantitative and qualitative) or close (Morillo *et al.*, 2003). However, the benefits of interdisciplinary research have been questioned, perhaps because the concept is ambiguous, because of the range of perspectives and of potential results (Huutoniemi *et al.*, 2010). It does appear that a degree of interdisciplinarity can produce higher citation impact, while distant disciplinary collaboration may be perceived as risky and more likely to fail. And those of us working in universities are having to be ever-more conscious of our citation rates! Looking at the institutional affiliations of authors of recent morphological papers (broadly based, including those cited here and all papers in the journal *Urban Morphology* – admittedly a biased sample!), interdisciplinarity seems relatively

limited and close (for example between built environment disciplines and geography or history). Clearly, wider collaborations could be explored; although the rationales for collaborations need to be clear from the outset. We should be seeking to transgress disciplinary boundaries, rendering them more permeable, synthesising disciplinary knowledge in new ways rather than simply ‘bolting on’ new perspectives. And yet, in the UK at least, research funding bodies are stressing the need for research to be ‘novel’. Surely we should be wary of novelty for its own sake – just to secure the funding – but instead ask “what does this add to our understanding of these complex problems?” Interdisciplinarity needs the right sort of disciplines and collaboration to be constructive.

One of the problems of multiple disciplines working in isolation on the same topic is that of communication. Today, the very range of disciplines involved, with their own terminologies and approaches, suggests that we should beware of mis-communication and lack of communication. At the very least, and to reiterate the point, morphologists may need to read more widely, out of the ‘comfort zone’ of their home discipline’s journals. I found it possible, for example, to apply the evolutionary biology concept of ‘punctuated equilibrium’ to the growth of cities, with the very rapid points of change being catastrophes of various sorts (Larkham, 1992).

There has been some recent and positive evidence of comparing disciplinary approaches, or at least ‘schools’, combining/contrasting them (see Cataldi, 2013; Allahmoradi and Cömert, 2021; Li and Zhang, 2021) and combining quantitative tools (for example Jiang and Claramunt, 2002; Ye and van Nes, 2014). All appear to have been constructive and productive, but much more could be done in terms of creative interdisciplinary work. There are some advantages to identifying “disciplines”. They place boundaries around bodies of knowledge. This confers many advantages: it facilitates efficient teaching and provides guidance on research norms (such as an essential set of standards, an established way of framing problems, key theories and methods) but the model of the lone scholar working in one narrow discipline is now much less common: within *Urban Morphology* the number of joint-authored and cross-disciplinary papers has increased in the last decade, for example. The dynamic between discipline-based and interdisciplinary research is changing rapidly.

Finally, quantitative and qualitative urban morphology has developed a wide range of concepts, models and tools that researchers have suggested could be useful in urban decision-making at a range of scales. Yet it is clear that few decision-makers on the ground engage closely with such research products, as Whitehand and Morton (2004) showed for the idea of ‘fringe belts’ and despite attempts to bring it into debates on peri-urban land-use planning (Scott *et al.*, 2013). Urban morphology *as a whole*, though scarcely a unified discipline, would

do well to explore the barriers to wider practical application of the results of urban morphological research.

Acknowledgement

This conference keynote paper is derived largely from a recent book chapter, and I acknowledge the initiative of Luca D'Acci in collecting a series of contributions on 'the mathematics of urban morphology' (D'Acci, 2019); but also in inviting a series of non-mathematical contributors including myself.

References

- Allahmoradi, M. and Cömert, N. Z. (2021). A new complementary model for integrating historico-geographical and configurational approaches: the case of Famagusta. *Urban Morphology* 25, 115-36.
- Allain, R. (2004). *Morphologie urbaine*. Paris: Armand Colin.
- Baker, N. J. and Slater, T. R. (1992). Morphological regions in English medieval towns. J. W. R. Whitehand and P. J. Larkham, eds, *Urban Landscapes: International Perspectives*, London: Routledge, 43-68.
- Barthélemy, M. and Flammini, A. (2008). Modeling urban street patterns. *Physical Review Letters* 100, 138702.
- Batty, M. (1976). *Urban Modelling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Batty, M. (2009) Darwin at 200 and the evolution of planning. *Environment and Planning B: Planning and Design* 36, 954-5.
- Batty, M. (2017). Benedikt's challenge: reconstructing the whole from the parts. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science* 44, 395-7.
- Bobek, H. (1927). Grundfragen der Stadtgeographie. *Geographische Anzeiger* 28, 213-24.
- Bridle, H., Vrieling, A., Cardillo, M., Araya, Y. and Hinojosa, L. (2013). Preparing for an interdisciplinary future: a perspective from early-career researchers. *Futures* 53: 22-32.
- Cataldi, G. (2003). From Muratori to Caniggia: the origins and development of the Italian school of design typology. *Urban Morphology* 7, 19-34.
- Cataldi, G. (2013). Thinking about Alnwick's origins. *Urban Morphology* 17, 125-8.
- Civco, D. L., Hurd, J. D., Wilson, E. H., Arnold, C. L. and Prisloe, M. (2002). Quantifying and describing urbanizing landscapes in the Northeast United States. *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing* 68, 1083-90.
- Conzen, M. P. (2004). Glossary of technical terms. M. P. Conzen, ed., *Thinking About Urban Form*, Oxford: Lang, 239-61.
- Conzen, M. P. (2009). How cities internalize their former urban fringes: a cross-cultural comparison. *Urban Morphology* 13, 29-54.

- Conzen, M. R. G. (1958). The growth and character of Whitby. G. H. J. Daysh, ed., *A Survey of Whitby and the Surrounding Area*, Eton: Shakespeare Head Press, 49-89 and separate map volume.
- Conzen, M. R. G. (1960). *Alnwick, Northumberland: a Study in Town-Plan Analysis*. Institute of British Geographers Publication 27. London: George Philip.
- Conzen, M. R. G. (1966). Historical townscapes in Britain: a problem in applied geography. J. W. House, ed., *Northern Geographical Essays in Honour of G. H. J. Daysh*, Newcastle on Tyne: Oriel Press, 95-102.
- Conzen, M. R. G. (1969). Glossary. M. R. G. Conzen, *Alnwick, Northumberland: a Study in Town-Plan Analysis*. 2nd edition. Institute of British Geographers Publication 27. London; Institute of British Geographers, 123-31.
- Crang, M. (2000). Urban morphology and the shaping of the transmissible city. *City* 4, 303-15.
- D'Acci, L. ed. (2019). *The Mathematics of Urban Morphology*. Cham: Birkhäuser.
- Delanty, G. (2005). *Social science*. Maidenhead: McGraw-Hill Education.
- Di Bella, E., Leporatti, L. and Persico, L.. (2017) The spatial configuration of urban crime environments and statistical modelling. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science* 44, 647-67.
- Dibble, J. L. (2016). *Urban morphometrics: towards a quantitative science of urban form*. PhD thesis, University of Strathclyde.
- Diener, J. A. (1963). Simplifying the examination of US patent applications. *Journal of the Patent Officers' Society* 45, 79.
- Fleischmann, M. (2018). Measuring Urban Form. *Urban Design* 146, 6-7.
- Frölich, K. (1938). Zur Verfassungstopographie der deutschen Städte des Mittelalters. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 58: 275-310.
- Gilbert, S. W. (1991). Model building and a definition of science. *Journal of Research in Science Teaching* 28, 73-9.
- Greason, J. (2011). A settlement strategy for NASA. Keynote address to the International Space Development Conference, Chicago.
- Haghani, T. (2009). *Fractal Geometry, Complexity, and the Nature of Urban Morphological Evolution*. PhD thesis, Birmingham City University.
- Hijazi, I., Li, X., Koenig, R., Schmit, G., El Meouche, R., Lv, Z. and Abune'meh, M. (2017). Measuring the homogeneity of urban fabric using 2D geometry data. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science* 44, 1097-121.
- Hillier, B. (2016). What are cities *for*? And how does this relate to their spatial form? *Journal of Space Syntax* 6, 199-212.

- Huutoniemi, K., Klein, J. T., Bruun, H. and Hukkinen, J. (2010). Analyzing interdisciplinarity: typology and indicators. *Research Policy* 39, 79-88.
- Jiang, B. and Claramunt, C. (2002). Integration of space syntax into GIS: new perspectives for urban morphology. *Transactions in GIS* 6, 295-309.
- Kropf, K. S. (1993). *The Definition of Built Form in Urban Morphology*. PhD thesis, University of Birmingham.
- Kropf, K. S. (2014). Ambiguity in the definition of built form. *Urban Morphology* 18, 41-57.
- Kwan, M. P. and Schwanen, T. (2009). Quantitative revolution 2: the critical (re) turn. *The Professional Geographer* 61, 283-91.
- Larkham, P. J. (1992). Organic thought in urban geography: the 'evolution' of towns. *Australian Geographical Studies* 30, 72-7.
- Larkham, P. J. (2002). Misusing morphology. *Urban Morphology* 6, 95-7.
- Larkham, P. J. and Jones, A. N. (1991) *A Glossary of Urban Form*. Monograph 26, Institute of British Geographers Historical Geography Research Group. Norwich: GeoBooks.
- León, J. and March, A. (2016) An urban response to disaster vulnerability: improving tsunami evacuation in Iquique, Chile. *Environment and Planning B: Planning and Design* 43, 826-47.
- Ley, K. (2012). What is an urban morphologist? *Urban Morphology* 16, 78-80.
- Li, X. and Zhang, Y. (2021). Combining the historico-geographical and configurational approaches to urban morphology: the historical transformations of Ludlow, UK and Chinatown, Singapore. *Urban Morphology* 25, 23-42.
- Louis, H. (1936). *Die geographische Gliederung von Gross-Berlin*. H. Louis and W. Lanzer, eds, *Länderkundliche Forschung: Krebs-festschrift*. Stuttgart: Engelhorn, 146-71.
- Lyall, C., Bruce, A., Tait, J. and Meagher, L. (2015). *Interdisciplinary Research Journeys: Practical Strategies for Capturing Creativity*. London: Bloomsbury.
- Marat-Mendes, T., d'Almeida, P. B. and Borges, J. C. (2021). Concepts and definitions for a sustainable planning transition: lessons from moments of change. *European Planning Studies* <https://doi.org/10.1080/09654313.2021.1894095>.
- Markus, T. A. (1993). *Buildings and power*. London: Routledge.
- Millward, H. A. (1979). Geographical aspects of the 'High Frontier' concept. *Geografiska Annaler* B61, 113-21.
- Morillo, F., Bordons, M. and Gomez, I. (2003). Interdisciplinarity in science: a tentative typology of disciplines and research areas. *Journal of the American Society for Information Science and Technology* 54, 1237-49.

- Moudon, A. V. (1992). A catholic approach to organizing what urban designers should know. *Journal of Planning Literature* 6, 331-49.
- Moudon, A. V. (1997). Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. *Urban Morphology* 1, 3-10.
- Oliveira, V. and Medeiros, V. (2016). *Morpho*: combining morphological measures. *Environment and Planning B: Planning and Design* 43, 805-25.
- Olsen, D. J. (1986). *The City as a Work of Art: London, Paris, Vienna*. New Haven: Yale University Press.
- Openshaw, S. (1974). *Processes in Urban Morphology with Special Reference to South Shields*. PhD thesis, University of Newcastle upon Tyne.
- Panerai, P., Castex, J. and Depaule, J. C. (1997). *Formes Urbaines: de l'îlot à la Barre*. Marseille: Editions Parentheses (extended and translated as Panerai, P., Castex, J., Depaule, J. C. and Samuels, I. (2004) *Urban Forms: the Death and Life of the Urban Block*. Oxford: Architectural Press).
- Peponis, J., Feng, C., Green, D., Haynie, D., Kim, S. H., Sheng, Q., Vialard, A. and Wang, H. (2015). Syntax and parametric analysis of superbloc patterns. *Journal of Space Syntax* 5, 109-41.
- Pesaresi, M. and Bianchin, A. (2001). Recognizing settlement structure using mathematical morphology and image texture. J.-P. Donnay, M. J. Barnsley and P. A. Longley, eds, *Remote Sensing and Urban Analysis*. London: Taylor & Francis, 46-60.
- Raban, J. (1974). *Soft City: What Cities Do To Us, and How They Change the Way We Live, Think and Feel*. London: Hamish Hamilton.
- Rashed, T., Weeks, J. R., Stow, D. and Fugate, D. (2006). Measuring temporal compositions of urban morphology through spectral mixture analysis: toward a soft approach to change analysis in crowded cities. *International Journal of Remote Sensing* 26, 699-718.
- Rose, P., Keim, C., Robazza, G., Viejo, P. and Schofield, J. (2014) Cities and energy: urban morphology and residential heat-energy demand. *Environment and Planning B: Planning and Design* 41, 138-62.
- Royal Town Planning Institute (2020). *Corporate Strategy, 2020-2030*. (<https://www.rtpi.org.uk/corporatestrategy/index.html?page=1>) accessed 12.9.2021.
- Rybarczyk, G. and Wu, C. (2014) Examining the impact of urban morphology on bicycle mode choice. *Environment and Planning B: Planning and Design* 41, 272-88.
- Samuels, I. (1990). Architectural practice and urban morphology. T. R. Slater, ed., *The Built Form of Western Cities*. Leicester: Leicester University Press, 415-35.
- Sardar, Z. (2010). The namesake: futures; futures studies; futurology; futuristic; foresight — what's in a name? *Futures* 42, 177-84.

Schaefer, G. (1928). *Kunstgeographische Siedlungslandshafte und Städtebilder*. Basel: Buchdruckerei Zbinden und Hügin.

Schwind, M. (1951). Kulturlandschaft als objektivierter Geist *Deutsche Geographische Blätter* 46, 4-28

Scott, A. *et al.* (2013) Disintegrated development at the rural-urban fringe: re-connecting spatial planning theory and practice. *Progress in Planning* 83, 1-52.

Sharpe, J. (2017). Computer modelling in developmental biology: growing today, essential tomorrow. *Development* 144, 4214-25.

Sheppard, J. (1974). Metrological analysis of regular village plans in Yorkshire. *Agricultural History Review* 22, 118-35.

Siksna, A. (1997). The evolution of block size and form in North American and Australian city centres. *Urban Morphology* 1, 19-34.

Skeates, R. (1997). The infinite city. *City* 2(8), 6-20.

Slater, T. R. (1981). The analysis of burgage patterns in medieval towns. *Area* 13, 211-16.

Stanilov, K. (2010). Bridging the gap between urban morphology and urban modelling. *Urban Morphology* 17, 63-4.

Steadman, P. and Marshall, S. (2005). Archetypal layout: extending the concept of the archetypal building to streets and block layouts. Paper presented at the Solutions Conference, London.

Stöger, H. (2015). Roman neighbourhoods by the numbers: a space syntax view on ancient city quarters and their social life. *Journal of Space Syntax* 5, 61-80.

Strahm, H. (1950). Zur Verfassungstopographie der mittelalterlichen Städte. *Zeitschrift für Schweizer Geschichte* 30, 406-7, 409-10.

Thompson, D. W. (1917). *On Growth and Form*. Cambridge: Cambridge University Press.

UK Research & Innovation (2021). Interdisciplinary research. (<https://re.ukri.org/research/interdisciplinary-research/>). Accessed 21.9.2021.

United Nations (Department of Economic & Social Affairs) (2019). *World population prospects 2019*. (<https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/900>). Accessed 21.9.2021.

Venerandi, A., Zanella, M., Romice, O., Dibble, J. and Porta, S. (2017). Form and urban change – an urban morphometric study of five gentrified neighbourhoods in London. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science* 44, 1056-76.

Whitehand, J. W. R. (1972). Urban-rent theory, time series and morphogenesis: an example of eclecticism in geographical research. *Area* 4: 215-22.

- Whitehand, J. W. R. (1977). The basis for an historico-geographical theory of urban form. *Transactions of the Institute of British Geographers NS2*, 400-16.
- Whitehand, J. W. R. (1981). Background to the urban morphogenetic tradition. J. W. R. Whitehand, ed., *The Urban Landscape: Historical Development and Management*. London; Academic Press, London, 1-24.
- Whitehand, J. W. R. and Morton, N. J. (2004). Urban morphology and planning: the case of fringe belts. *Cities* 21, 275-89.
- Whitehand, J. W. R. and Whitehand, S. M. (1984). The physical fabric of town centres: the agents of change. *Transactions of the Institute of British Geographers NS9*, 231-47.
- World Population Review (2021). Tokyo. (<https://worldpopulationreview.com/world-cities/tokyo-population>). Accessed 21.9.2021.
- Xiao, Y., Orford, S. and Webster, C. J. (2016) Urban configuration, accessibility, and property prices: a case study of Cardiff, Wales. *Environment and Planning B: Planning and Design* 43, 108-29.
- Ye, Y. and van Nes, A. (2014). Quantitative tools in urban morphology: combining space syntax, spacematrix and mixed-use index in a GIS framework. *Urban Morphology* 18, 97-118.
- Yildirim, Y., Allen, D. J. and Albright, A. (2021). 'Listening' to urban form characteristics in transit-oriented developments (TODs). *Urban Morphology* 25, 151-72.

SÜREÇ TEMELLİ MİMARİ TASARIM: MADDE / MALZEME / TASARIM / YAPIM

Giuseppe Strappa

Sapienza, Università di Roma, Roma, İtalya, Prof. Dr.
gstrappa@yahoo.com

Bildirinin konusu, mimarlığın doğayı mimariye dönüştürme süreci olarak yorumlanmasıdır: maddenin malzemeye dönüşme ve ardından tasarım yoluyla inşa etme biçimi ortaya konulmaktadır. Malzemelerin kullanımı sorunu, inşaattan önce gelen tasarım sürecinin nihai aşaması olarak kabul edilmez. Aksine, madde/malzeme seçimi, olası kullanımlarının tanımlanıp belirlenmesi, buluş aşamasından itibaren devreye giren projenin kurucu anlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle madde ve malzeme arasındaki ayrım, geçmişte bütün bir kültüre ait olan eleştirel ve aynı zamanda kolektif bir eylem olarak kabul edilir. Malzemeyi tanıma ve sipariş etme eylemi, yaratıcı tasarım aşamasına mükemmel bir şekilde karşılık gelir.

Yazının ilk bölümünde, tarihsel mimari sürecine dair bir yorumlama yöntemi kısaca sunulacaktır. İkinci bölümde, yazarın konuyla ilgili deneyimi bir proje üzerinden sunulacaktır.

Bu kısa konuşmada, mimari tasarım anlayışında malzeme kullanımı sorununa değinmeye çalışacağım: yapının, maddenin geçirdiği fiziksel dönüşüm sürecinin sonucunda nasıl mimari bir organizmaya dönüştüğünden bahsedeceğim. Daha sonra, bir mimarın savunduğu şeyin sorumluluğunu kendi çalışmasıyla ortaya koyarak alması gerektiğine inanan, hatta mimarlıkta teori ve pratik arasındaki ilişkinin asla doğrusal olmadığını bilen bir mimar olarak projelerim iöindeden bir örnek vereceğim.

Her şeyden önce, mimarlar olarak, inşaatta maddenin kullanımını emreden ilkenin, kendi çevresindeki insanın yaşamı olduğu ilkesiyle birlikte geçerli olduğunu kabul etmemiz gerektiğine inanıyorum. Her insan, bir şekilde, içinde yaşadığı mekânın mimarı olma eğilimindedir. Bir yapıyı tasarlayan ya da basitçe hayal eden yapı ustası, kolektif bir deneyimden, insanın zamanla çevresinde düzenlediği mekânların biçiminden yola çıkar: dua eden adam (kilise, cami, sinagog), çalışan adam (fabrika, çiftlik, ofis), okuyan adam (okul, kütüphane, stüdyo) bu minvalde değerlendirilmelidir. Bu anlamda mimarlık, insan yaşamının tipik ve kolektif deneyimle simgelenen yönlerinin temsilini oluşturur.

Bu nedenle biçim, dinamik ilişkiler yapısının, işlevler ve yapıcı öğeler hiyerarşisinin, yollar ve duraklamalar, geleneksel veya ritüel hareketler rabitasıyla birbirine bağlanan alanlar arasındaki bağlantının görünür yönü olarak tanımlanabilir.

Yapı ustası, bilinçli veya kendiliğinden, çevresini oluşturan biçimlerin görkemli akışını izleyerek mekânları düzenler, onları sivil çevrenin ve tarihsel evrenin tipik bir örneği haline gelen karakterler temelinde durmaksızın günceller.

Yapı organizmalarının yaşamı, tarih boyunca oluşumları ve değişimleri, kentsel kümelerin, şehirlerin ve bölgenin şeklini değiştiren büyük bir dönüşüm akışının parçasıdır. Aslında mimarlık sözü edilen sürekli değişimler içinde geçici bir denge durumudur. Yapısından başlayarak, önce *malzeme* haline gelen, sonra yapının bir unsuru haline gelen *maddenin*, yapılar ve sistemler halinde birleşip sonunda mimari organizmayı oluşturana kadar dönüştürülmesi olarak anlaşılabilir. Yapı organizmalarının yaşamı bir süreçtir. Modern İtalyan mimarisinin en etkili ve nüfuz sahibi mimarlarından biri olan Giuseppe Pagano, modern hareketin ağırlıkla ihmal ettiği mimarlıktaki bu temel sorunu vurgular.

“Malzemenin mimari gerçekleştirme için gerekli ve yeterli araçları temsil ettiğini söylemek yeterli değildir. Bu noktada çok daha fazlası söz konusudur... Malzemede yalnızca dışsal bir yön değil, aynı zamanda seçilen malzemenin doğasında bulunan biçimsel bir eğilim olan bir şey vardır.” (Pagano 1931).

Herhangi bir yapının özelliklerinin, doğayı yerleşik bir gerçekliğe dönüştürme sürecinin yorumlanmasıyla bağlantılı olduğunu açıklar. Yani, maddenin, mimarlığın bir unsuruna dönüşmeden önce, yapıcının bilincindeki durumu, tabiri caizse nasıl değiştirdiği, maddi hale geldiği açıklanmaktadır. Bu temel adım, binanın karakterinin bütünüyle oluşumunu belirler. Pagano'nun sözleri, düşüncelerimin ana temasına iyi bir giriş niteliğindedir. “Madde” ve “malzeme” terimlerinin mimar için nasıl da derinlemesine bir değere sahip olduğunu açıklıyorlar.

Madde, evrenin cisimlerini oluşturan maddedir, dünyanın deneyim yoluyla bilebileceğimiz fiziksel kısmıdır. Terim, aynı zamanda, bir belirsizliği ve biçim alma yeteneğini ifade eder. Bu nedenle, yapı malzemesi olmayan madde, herhangi bir dönüşümden önce var olan problemin verisidir. Bu, inşa edilmiş gerçekliğin birincil kaynağıdır.

Malzeme ise *materia signata* (belirlenmiş, fizik gerçeklikte var olan, fiziksel nesnedeki madde), bir işaret, maddeye verilen bir tanımlama ve tasdik etme anlamında kullanılmaktadır. Madde ve malzeme arasındaki ayrım, geçmişte tüm topluma ait olan bir eleştiri ve aynı zamanda kolektif işlemdir. Bilincin bu şekilde işleyişi, yapının karakterini oluşturan temel unsurlardan biridir ve yaratıcı özünü yaygın klişelerden ayırır. Aslında, malzemeyi tanıma ve uyarılma işlemi, her yapının esasını oluşturan yaratıcı eyleme tekabül eder.

Malzeme aynı zamanda “karşılaşılan” malzemelerin saf kullanımından taşların bloklarda ve kare kesme taşlarda işlenmesine, metallerin erimesinin kontrolüne,

alaşımın oluşumuna geçişle işaretlenmiş bir “uyarlama”dır. Mimaride “malzeme” terimi, inşaatta kullanılacak (dönüştürülmüş veya dönüştürülmemiş) malzeme tanınan yatkınlığı belirtir.

Bu nedenle bir organizmayı, maddenin, özerk bir birim oluşturmak üzere aralarında bir zorunluluk ilişkisi kuran ve bir araya getiren öğelere tanımlanması ve dönüştürülmesi sürecinin sonucu olarak tanımlayabiliriz. Ayrıca, inşaatın başlayarak yine yıkımın ara aşaması yoluyla doğaya karşı tersine bir sürecin kökeni olarak eklenebilir.

Bu anlamda bina bir nesne değil, birbirini izleyen dönüşüm aşamalarından ibaret bir süreçtir: - maddenin halindeki bir değişiklik olarak malzemeye dönüşen inşaat ve sonrasında ardışık aşamalardan geçen bir organizma; - deneme ve sonuç olarak binanın ömrünün ikinci aşaması olarak uyumlanma, tamamlama ve bitirme; - sürekli bir dönüşüm süreci olarak yaşamın üçüncü aşaması ve sivil çevre koşullarıyla ilgili güncellemeler; - aşırı hal değişimi ve organizmanın geri dönüşü olarak yıkım, inşaatın tersine işleyen bir süreç ve ayrıştırılmış yapılara (ki iç bağlarını kaybetmiş haldedir) ilişkin aşamalar, yapı elemanları, malzeme, madde.

İnsanın restorasyon, yeniden kullanım, bakım yoluyla ortadan kaldırmaya çalıştığı, projede asla dikkate alınmayan ve öngörülme, doğa durumuna aşamalı dönüşün bu son aşaması (bir sürecin ardından harap etme yeteneği) veya kırılabilirliği (statik, tipolojik, estetik, sivil) ile birlikte yapının büyüklüğünü kanıtlayan, karakterini açıkça ortaya koyan aşamadır

Bu nedenle, malzemelerin kullanımı sorununun, genellikle sanıldığı aksine, inşaatın önce gelen tasarım sürecinin nihai aşaması olmadığı açıktır. Aksine, malzemelerin seçimi, olası kullanımlarının belirlenmesi, projenin kurucularından biridir ve çağdaş mimaride biçim, mimarın sezgisinden türetilmiş ve malzeme, mimarın sezgisinden türetilmiş olsa bile, projenin başlangıcından itibaren müdahale eder ve biçim bu bütüncül süreci gerçekleştirmenin yolu anlamına gelir.

Malzemenin kullanımı sorunu, ait olduğu kültürel alanla ilgilidir, şöyle ki “kültürel alan”, yapı elemanlarında, yapılarda, yapı organizma sistemlerinde çok sayıda ortak karakterin tanınabilir olduğu bölgenin bir kısmı anlamına gelir (Cataldi 1979, Kayış 1995).

Geleneksel kültürel alan fikri çağdaş dünyada kaybolmuş gibi görünse de, aslında şaşırtıcı bir şekilde gelişmiştir. *Yüksek teknoloji* formlarda kullanılan hafif ve şeffaf yapı ve sistemlerde, örneğin hafif, şeffaf, elastik karakterlerin kalıcılığında belirgindir.

Bir zamanlar Gotik uygarlıkla ilişkilendirilen Kuzey Avrupa bölgelerinde oldukça yaygındırlar. Bu bağlamda, Akdeniz kültüründe genellikle kağıt plastik olan yerel dilin belirli karakterlerine yönelik modern bir referans olarak düşünülmelidir. Örnekler, Türkiye’de Sedat Eldem, Fransa’da Fernand Pouillon, İtalya’da Mario Pagano, Yunanistan’da Dimitris Pikionis gibi modern mimarların eserleri ve hatta

İspanya'dan kaynaklanan bir inşaat geleneğine göre Meksika'da Luis Barragan gibi coğrafi olarak uzakta yaşayan mimarların eserleridir.

Bu bakış açısından, heterojen malzemeler arasındaki tamamlayıcı ilişki yoluyla oluşan inşa edilmiş dünyanın karmaşıklığını anlamak için farklı malzemelerin yol açabileceği farklı eleman ve yapı türlerine göre zıt ve tamamlayıcı karakterlerin çiftleri arasında bir ayırım yapmak faydalı olacaktır (ahşap-elastik karakterler arasında olduğu gibi aynı zamanda modern metalik malzemeler arasında da mevcuttur):

1. ahşap - elastik malzemeler / boşlukları kapatmayan yük taşıyıcı
2. duvarcılık (kagir, yığma teknik) - plastik malzemeler / yük taşıyıcı - boşlukları kapatma

ve ayrıca ikili çaprazlar:

1. ahşap - elastik malzemeler / yük taşıyıcı – boşlukları kapatma
2. duvarcılık (kagir, yığma teknik) - plastik malzemeler / yük taşıyıcı - boşlukları kapatmayan

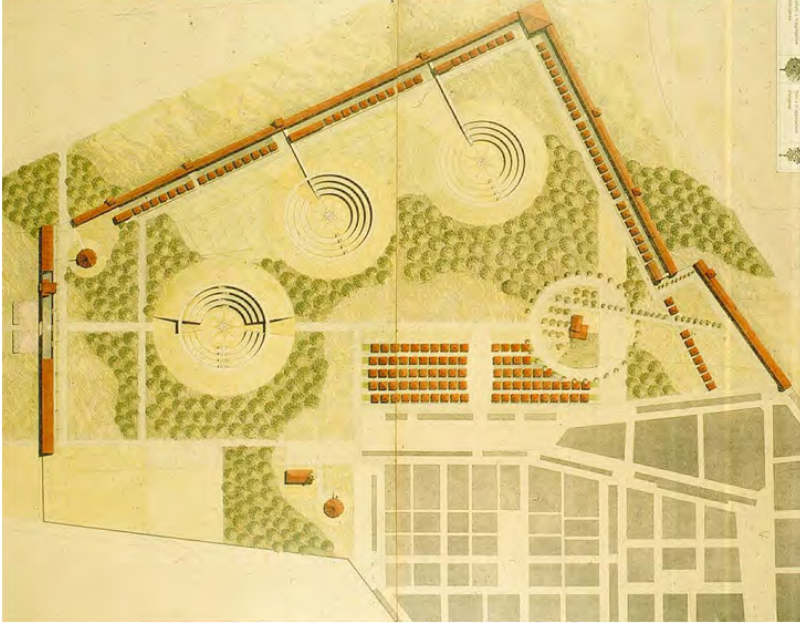
Orta İtalya'daki Terni Mezarlığı'nın tasarımı¹, mimarlık tasarımında madde/malzeme ve yapı/ ifade arasındaki ilişki hakkında bazı fikirlerimi sunmak için faydalı bir örnek teşkil edebilir. Bu örnek, fikrimce özellikle söz konusu konuya uygun görünüyor, mezarlık, morfolojik analiz ve mimari ifade sorunlarını içeren bir tür laboratuvar oluşturuyor.

Proje, bir öğretim deneyiminden, öğrencilerin ölüm gibi sert bir şiirsel temaya olan alışılmadık ilgisinden doğdu. Bu deneyimin sonunda, birlikte çalıştığımız iş arkadaşları arasından hayli motive olmuş bir grup, büyük mezarlığın inşası için bir yarışmaya katılmamı teklif etti.

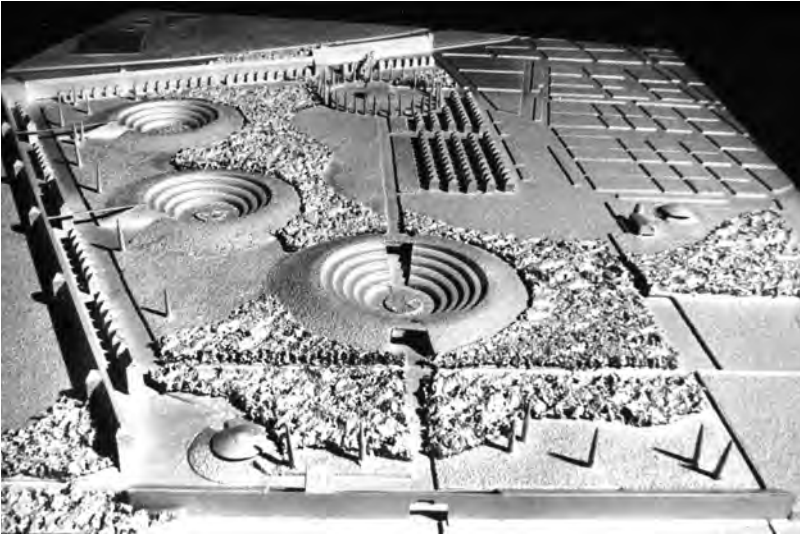
Kazanacağımıza dair asla şüphe duymadım, sonuç olarak da kazanan biz olduk. O zamandan beri proje, hızlı değişiklik talepleri ve uzun kesintiler arasında profesyonel iniş çıkışlar yaşadı. Kimi zaman çok yetenekli inşaat şirketlerimiz oldu, bazen de kamu yöneticilerini zor durumda bırakan şirketler oldu. Sorunu çerçevelemek için bazı genel hususlar öne sürüldü. İtalya'da, modern öncesi zamanlarda, dini veya sivil bir topluluğa ait olan feshedil varlıklar, bazı yönlerden hala şehrin bir parçasıydı. Kentsel alanın içine, kiliselere veya kutsal yerlere yakın yerlere gömüldüler.

Ölü kültü, XIX. yüzyıla kadar kültürümüzde, yalnızca dini değil, aynı zamanda burjuva değerleriyle bağlantılı güçlü bir sembolik güç olarak kaldı. Bunun yerine, çoğunlukla İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda, yalnızca işlevsel amaçlar için inşa edilen mezarlıklarımızın görüntüsü, çelişkilerini çoğalttıkları kentsel banliyölerin sefaletini akla getiriyor.

Ancak yetmişli yıllarda, farklı nedenlerle, tema mimarların çalışmaları için yeniden önemli kabul edildi. İki ilgili örnek, küçük hatıra kasabaları olarak tasarlandı

Şekil 1. Terni mezarlığının genişletilmesi için açılan ulusal tasarım yarışmasına sunulan genel plan: Final proje, Giuseppe Strappa (grup lideri), Tiziana Casatelli, Paola Di Giuliomaria, Elmo Timpani'den oluşa takım tarafından tasarlanmıştır. İkinci etap inşa aşaması 2017 yılında tamamlanmıştır. Eylül 2021'de yeni inşa etabı başlatılmıştır.

Şekil 2. Ulusal yarışmaya sunulan müdahalenin maketi.

ve İtalyan mimarisinin yenilenmesine önemli bir katkıda bulundu: Aldo Rossi'nin (1971-78) Modena Mezarlığı ve Alessandro Anselmi (1967-82) tarafından tasarlanan Parabita Mezarlığı Sorunu çerçevelemek için bazı genel hususlar öne sürüldü.

Doksanlı yıllarda tasarlanan Terni Mezarlığı, unsurların ve yapıların bina ve güzergahlar aracılığıyla ifade edildiği, onu kırsal peyzajdan ayıran kentsel duvarları devam ettiren kapalı bir şehir konseptine odaklanıyor.

Burada gösterilen aşama, mimari sorunlara beklenmedik bir şekilde özen gösteren belediye teknisyenleri ve işi öngörülenden daha erken bitiren iyi bir şirket ile birlikte değerlendirildiğinde en yeni ve aynı zamanda en şanslı aşamadır.

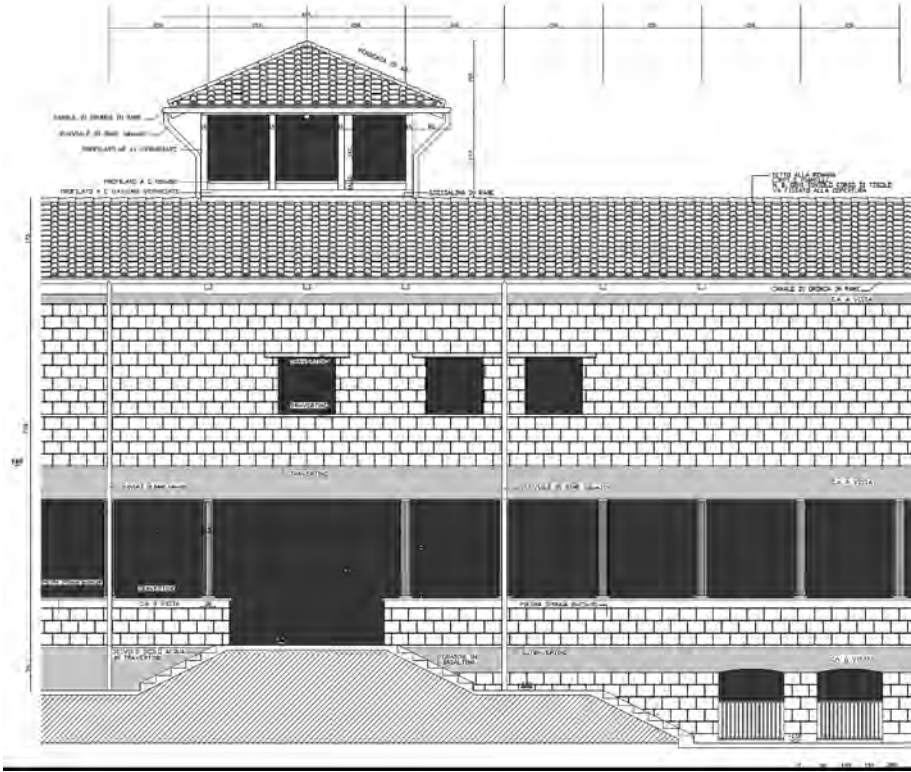
Plastik-yığıma yapıların seçimi proje fikrinin temel bir bileşenidir ve iki ana nedenden kaynaklanmaktadır.

Her şeyden önce, bu seçim sözünü ettiğim 'kültürel alan' kavramıyla bağlantılıdır. Bu alandaki yapı ve kumaş, sağlam taş geleneğine dayanmaktadır ve kalker ve tufün akıllıca kullanımı, günümüzde hala çalışan, güncellenmiş ve yenilikçi bir karakterdir.

Malzeme seçimiyle ilgili ikinci bir yansıma, plastik-yığıma yapıların kullanımına özgü "organik" karakter, yığıma duvarların içinde kurulan ve elemanların konu-

Şekil 3. Dış duvar eskiz çalışması.

Şekil 4. İç cephe görünüşü, detay.

munu sabit bir şekilde düzenleyen gerekli sürekliliktir: Yenilikçi amaçlarla, iyi bir yığma bina, taraflar arasında organik bir hiyerarşi dayatan fiziksel yasalarla bağlantılıdır.

Bana göre, mimarlıkta büyük kodifikasyonları üreten medeniyetler, daima inşaatçının kültürünü sivil bağlamın özlemleriyle ilişkilendirmiştir. Bu nedenle, söylemeliyim ki, çağdaş mimariye ekseriyetle ilham veriyor gibi görünen bir sanatçıya karşı zanaatkarın kültürünü tercih ediyorum.

Ancak taşın modern kullanımı, cephe kaplaması sorununu gündeme getirdi. Bu malzemeye yapıcı ve estetik bir işlev atanarak, başlangıçta dış taş perde için bir kalıp rolü amaçlandı. Ekonomik nedenler bu ilkenin tam olarak uygulanmasına izin vermedi, ancak yine de kaplama ve yapı elemanının ikili rolünde kullanılan taş ile beton (plastik yöntemde de kullanılabilen bir malzeme) arasındaki işbirliğinin ilginç bir yöntem olduğunu düşünüyorum.

Binanın duvarları artık doğada gördüğümüz üzere plastiktir (betonarme duvarlar), ancak bu karakterin ifadesi yerini taş kaplamaya bırakmıştır. Plastik yapıların tarihinin de gösterdiği gibi, bunun da meşru bir çözüm olduğuna inanıyorum.

Yığma yapıların kullanımı (Palladio'nun binaları belirgin bir örnektir) bir "dolaylı ifade"nin kabul edilmesini içermektedir. Sonuç, geçmişte, düğümler ve statik çözümler artık yapıcı olarak belirgin olmadığında bile kullanılacak bir yasanın oluşturulmasıydı.

Örneğin, birçok büyük antik Roma veya Bizans kamu binasının duvarları sıva ile kaplanmıştır (bugün sadece izleri zar zor görülebilmektedir) ve yapının elemanları arasındaki ilişkilerin okunmasına izin vermemiştir. Binanın doğrudan okunabilirliği, bence, Roma mimarisinin esasen teknik-yapıcı bir mantığı tanımladığı inancının aksine, mekansal ve hacimsel sentezi ayrıcalıklı kılan dolaylı bir okunabilirlik ile değiştirildi.

"Mimari organizma" kavramı (Leon Battista Alberti'den Gottfried Semper'e kadar) cepheye binanın estetik bir sentezi işlevi yüklemiştir. Onların cephe fikirleri, dolaylı olarak mekansal içerikleri bildirmeyi veya temsil etmeyi amaçlıyordu. Modernler olarak aldığımız miras, gerçek bir yapısal role sahip olmadan orijinal yük taşıma işlevini ifade eden bir malzeme olarak taşın kullanımını yeter derecede meşrulaştırıyor.

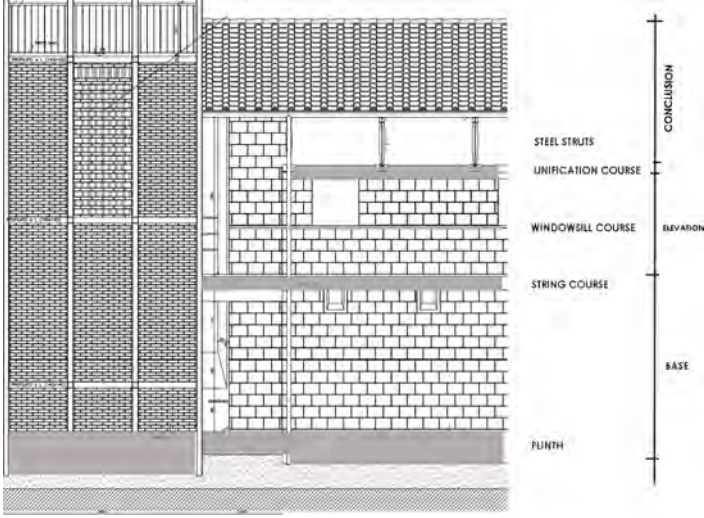
Terni mezarlığında, bu alışkanlığın modern terimlere çevrilmiş sürekliliğinin, çevre duvarlarının dış cephesinde açıkça görüldüğüne inanıyorum. Pek çok varyasyonla, dört mimari tabakalaşma bölgesinde organize edilirlen (Maretto 1980): temel, yükseklik, birleştirme, sonuç.

Özel bir sorun, duvar sistemlerindeki belirli tektonik düğümlerin sorunudur.

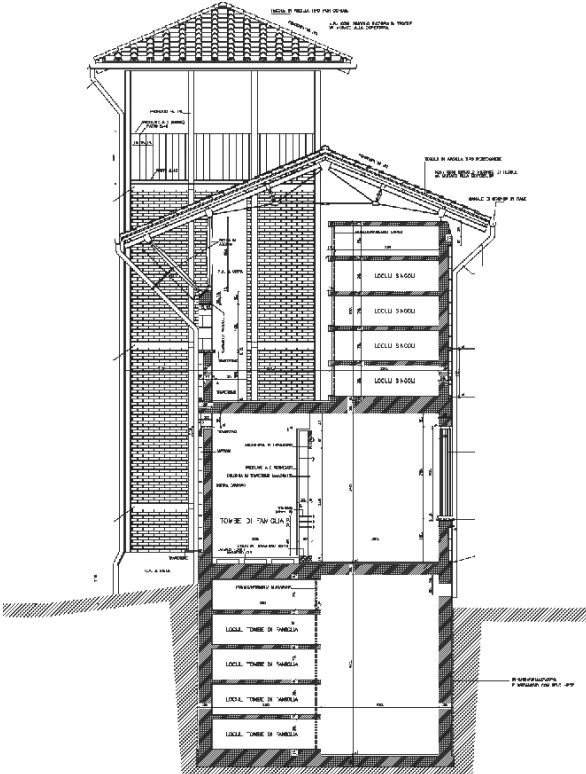
Bazı kodlanmış parçalar, malzemenin çıkarılması, havalandırma, aydınlatma ve cephe kaplamaları için pencerelere karşılık gelen açıklıklar ve geçiş kapıları ile geliştirilmiştir. Cephenin kesintisiz tabanında, özellikle, tamamen dönen veya oluklu çerçeveli açıklıklar elde edilir, duvarın yapıcı mantığına malzeme eksilmesi olarak entegre edilir. Üst kısımda ise, yığma duvarlarda, büyük pencereler olarak kalan dikdörtgen boşluklar malzeme ilave edilerek açıklıklar elde edilmiştir. Sonuç olarak, kaide pencereleri oluklu, üstteki pencereler ise iki duvar arasındaki boşluktan oluşuyor. Diğer tektonik düğümler (süreklilikler arasındaki kesişme), zemin ile düşey duvar arasındaki kesişme noktasındaki sicim yolları ve yığma alanların tipik özelliği olan pencere pervazlarıdır.

Şekillerden görülebileceği gibi, Terni Mezarlığı örneğinde, *sünger taşının* kullanımı dolaylı okunabilirlik sorununu ön plana çıkarmıştır, çünkü bu malzeme binanın sağlamlığında yalnızca ortak bir role göre kullanılabilir, aynı zamanda mekanik özelliklerine ve görelili homojen olmamasına bağlıdır.

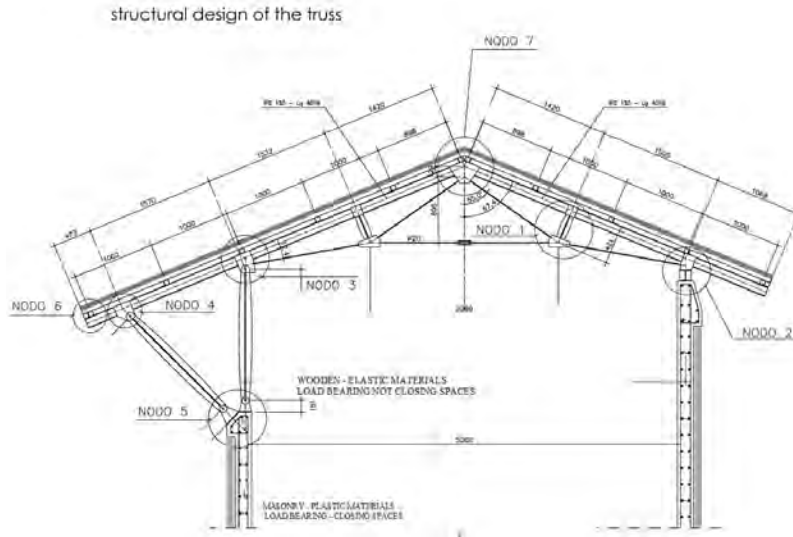
Bu yapıcı düşüncelerin mimari ifadenin kendisinin bir parçası olduğuna inanıyorum: Bir mimar için malzeme kullanımı sorunu aslında ifadeyle yakından bağlantılıdır.^[1] Bir mimari organizma, kültürel ve ruhsal içeriğinde bile, madde-madde-öge-organizmanın dönüşüm sürecinde oluşan karakterler aracılığıyla "okunur" (Strappa 1995).

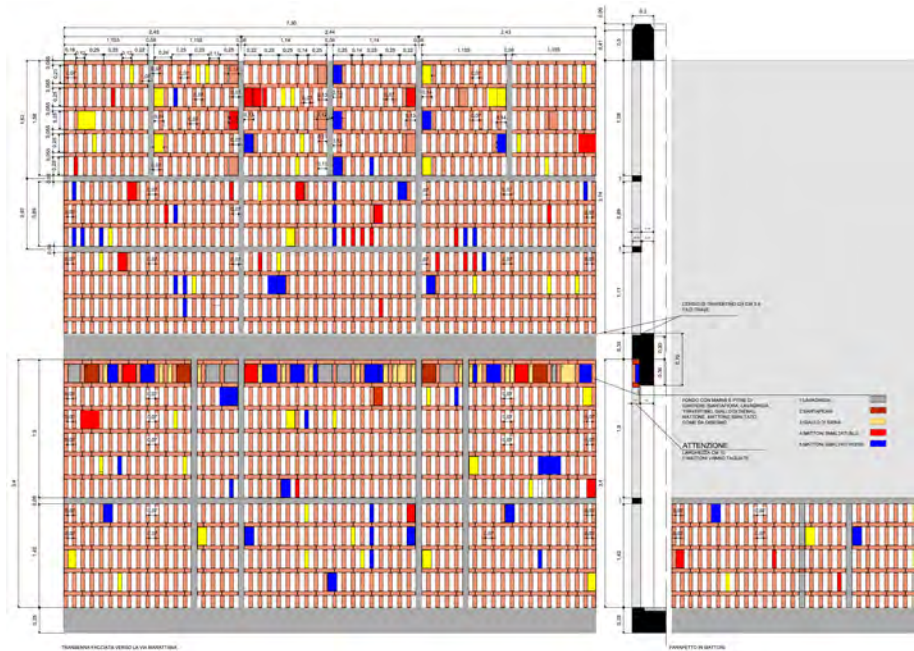
Şekil 5. Ana tektonik odakları ve “mimari katmanlaşma kuşakları”nı işaret eden dış cephe detayları.

Şekil 6. Sürekli çeper yapı kesiti.

Şekil 7. Binanın mimari “sonuç kuşağı”nın strüktürü, ve yığma strüktürelere, masif, opak, taşıyıcı ve kapanan mekanlara dayanan hafif, şeffaf, taşıyıcı kapanmayan mekanlar.

Şekil 8. Transparan ve taşıyıcı olmayan duvar için tuğlaları ve renkli mayolikalayı (İtalyan çinisi) kullanma amacıyla “Transenna” strüktürlü kemik kulesinin kapanması için gerçekleştirilmemiş proje.

Bu nedenle, Terni mezarlığında, aslında, üretken gerçekliğin, geleneklerin, biçimlerin tipikliğinin, yapıcı verilerle bağlantılı olduğunu akılda tutarak, bölgenin özgül yapı kültüründe hâlâ hangi karakterlerin faaliyet gösterdiğini belirlemeye çalıştım.

Bu düşünce, dil ve ifadeyle ilgili sorununu ortaya çıkarır. Tarih boyunca, bu tanımlanabilir karakterler mimari bir kodda ifade edilir ve birleştirilir. Çağdaş dillerde farklı biçimlerde varlıklarını sürdürürler: Yazılı ya da sözlü dilde yeni sözcüklerin, bağdaştırmaların katkısıyla ve hatta deney yoluyla güncellenirler.

Bugün mimarlıkta, formun ifadesindeki sürekli, özel dönüşümler, iletişim yolunun temeli olan bir kodun oluşumuna ancak kısmen izin veriyor. Çağdaş eleştirinin yalnızca özgünlüğü, çeşitliliği ve yeniliği geliştirmesi tesadüf değildir.

Claudio D'Amato'nun soruna doğrudan eğilen bir kitabında belirtildiği üzere, mimarlık fakülteleri, yeni nesil mimarları anlayışla uzlaşmaya mahkum etmek üzere ürettikleri işlerin kullanıcıları tarafından kabullenilmesi amacıyla bu tamamen kişisel araştırmayı İtalyan mimarlık ekolü nezdinde teşvik ediyor, (D'Amato 2017).

Belki de “mimari anlatım” terimini, anlaşılması, incelenmesi, saygı duyulması gereken daha genel, ortak ve paylaşılan bir dilin kişisel kullanımına bağlamalıyız (Purini 2011). Yazarların ve şairlerin dilinden, ortak bir dilin farklı kullanımları

Şekil 9. Çatı çelik strüktürünü destekleyen payanda detayları.

Şekil 10. İkinci kat iç mekan.

Şekil 11. Kırsal alana bakan köşe kule: Mezarlığı dışa açmak, İtalyan gömüt mekanları geleneğinin bütünüyle yenilikçi bir unsurudur.

Şekil 12. Köşe kulenin çelik örtüsü: Metal kaplama ışığı yığıma masif yapının içine yansıtmak amacıyla kullanılmıştır.

Şekil 13. Kırsal alana bakan süreğen dış cephe.

ve yorumları (tarihsel evre, kültürel alan, bireysel katkı açısından) olarak söz ediyoruz. Bu bağlamda, tıpkı bir edebi eserde olduğu gibi (ortak dilin özgün, benzersiz ve tekrar edilemez karakterlerini tanımlayan, yani özgün kılan), bir mimarlık eserinin de ortak özellikleri kabul edilen bir yapının ve mimarlık kültürünün ortak karakterlerini tanımlaması gerekir.

Sorunu dilin kökenlerine, ortak mimari biçimlere dönerek çözmek günümüzde mümkün olmadığı için oldukça karmaşık bir sorudur. Aslında mimaride gerçek bir dil kaybolmuştur. Bu durumda, tek çözümün mimarlığın fiziksel ve somut yönü tarafından ortaya konduğuna inanıyorum. Sözlü ya da yazılı dilin aksine, mimarlık yalnızca gerçeği göstermez ya da onu çağırıştırma: mimarlık *gerçektir*. Bu, büyük kriz dönemlerinde mimarlığın, külliyen modernlikte bile mesleğimizin maddi, yapıcı temelinde neden döndüğünü açıklar: Eugène Viollet-Le-Duc'tan Mies van der Rohe'ye kadar bu alandaki birçok fikri bu bağlamda düşünün.

Bana öyle geliyor ki, çağdaş mimarın içinde bulunduğu krizin çözümüne katkı, mimarlığın somut ve maddi yönü ve yerel kültürle olan ilişkisi ile sağlanabilir.

Ancak, söz konusu örneğe geri dönersek, Terni aynı zamanda çelik fabrikalarının ve eski endüstriyel geleneklerin mevcut olduğu bir alandır. Modern metal işleme becerilerine sahip bu gelenek, toplumda (artık sadece çiftçiler değil, işçiler de) ve özellikle çatı yapılarında, artık mekana dair inşaat uygulamalarının bir parçası

olan elastik, endüstriyel olarak üretilmiş elemanlara dayalı inşaat tekniklerinde dikkate değer yenilikler üretti.

Bana öyle geliyor ki, bir duvar geleneğinden türetilen bu karma yapılar ve XX. yüzyılın başında ithal edilen metal temelli bir kültürden türetilen diğerleri özellikle ilginçti ve büyük önem taşıyan sonuçlar doğurdu. Bu nedenle, mimari tabakalaşmanın dördüncü kuşağının, yani plastik-duvar yapılarıyla örtüşen sonucun, şeffaf, elastik bir karaktere sahip olması gerektiğine inandım.

Bu nedenle çatı yapıları, o zamanlar Terni’de yaygın olarak üretilen ve şimdi neredeyse kullanılmamakta olan bir malzeme olan dökme demir payandalara sahip Polonceau çelik kafes kirişlerinden yapılmıştır. Bunun yerine çatının içi oluklu sacdan yapılmıştır.

Merdiven kuleleri ayrıca metal bir destek yapısına sahiptir, tuğla perde sadece kapatma amacına sahiptir. Bu seçenek, pitoresk bir çözüm riskinden kaçınma niyetinden kaynaklanmaktadır: burada kule, bir savunma amaçlı yapının dayanıklı kalesi değil, yük taşıyan ve kapanmayan, neredeyse şeffaf bir yapı kullanan hafif bir aralıktır, içeride ponza taşı gjydirme cephenin içinde, aksine masif, opak, sürekli, taşıyıcı ve kapanan boşluklar karakterini ifade eden sistem mevcuttur.

Sonuç olarak, kişisel bir değerlendirme yapayım. Aslında her zaman projelerime nesnel bir karakter kazandırmaya, her zaman kanıtlanabilir çözümler önermeye çalışsam da, bazı kişisel seçimlerin, mekanların ve olayların bireysel algısının herhangi bir mimarının ayrılmaz bir parçası olduğu da doğrudur.

İlk proje, ulusal bir yarışmanın ardından 1990 yılında Terni belediye yönetimine teslim edildi. O günden bugüne bu eseri inşa etmeye devam ettim ve çalışmalar devam ediyor. Bu nedenle bu yapıların ne gibi izlenimler yaratabileceğinin farkında değilim. Aslında proje, temanın yaratabileceği romantik dürtülerden kaçınılmaya çalışılarak yürütüldü. Yarışma tasarımının sloganı, Latin ölüm geleneğini Toprak Ana’ya dönüş ve yenilenmenin başlangıcı olarak hatırlamak için “La Buona Terra” (İyi Dünya) idi.

Hâlâ geniş çapta yayılan ürkütücü boyutta ölümü anımsatan ve gotik bir yoruma karşı, projeye şekil veren ölüm fikri, insan yaşamındaki değişiklikleri alanların sürekli değişmesine bağlayan doğal süreç imajıyla bağlantılı eski fikirdir.

Mario Torelli, *Necropoli dell’Italia Antica*’yı sunarken şöyle yazıyor: “Hiç şüphe yok ki, ölüm imgesine eşlik eden en eski metaforlar arasında tarım döngüsü de var. Bu nedenle, insan yaşamı tam olarak genel olarak bitki yaşamına ve özel olarak yenilebilir bitkilere paralel olarak hissedilir ve uzun bir dizi başka simgesel imgeyi çağırıştırabilir: bir anne olarak toprak, cinsel bir eylem olarak çiftçilik, 28 günlük ay, biyolojik döngünün taramaları olarak mevsimler, plantasyon olarak defin...” (Torelli 1982).

Şekil 14. Neredeyse bitirilmek üzere olan mezarlık dışı.

Şekil 15. Mezarlığın dış duvarı: Merdiven kulesinin soluna doğru, küçük adaklık şapelin çıkıntılı hacmi.

Şekil 16. Merdiven kulesi içindeki taşıyıcı olmayan tuğla “transenna” strüktürü.

Bu biçim ve şekiller projeden önce Terni'nin gelecekteki mezarlığının yükseleceği yeri ziyaret ederken akıllara geldi. Artık bir şehir olmayan, ancak işaretleri hala görülebilen (hızlı akan yollar, trafik gürültüsü) bu sınır bölgesinde, kırsalın sade ve tatlı yüzünün önünde, burada yaşayan insanların topraklarda bıraktığı izlere

Şekil 17. Altarın arkasındaki adaklı şapelin detayı: Beton üzerine yerleştirilmiş renkli cam, çakılları temizlemek için su fişkırtılarak temizlenmiş.

saygı gösterip gözlemleyerek birkaç işaret çizmeye çalıştım. Dolayısıyla tasarım, biyolojik bir döngü, toprağa dönüş olarak ölüm fikrinden yola çıkıyor ve kırsal çevrenin önerilerini bünyesinde toplamayı hedefliyor.

Çok sayıda mezarlık üzerinden tanımlanan keder ve hüzüne atıfta bulunmamaya çalıştım. Bana öyle geliyor ki, burada, kayıp sevgilerin melankolisinden ziyade, dilerim, mimari bir dinginlik, klasik bir durgunluk var. Bazı ziyaretçiler bende “haşin bir uyum” yaşadıkları izlenimi verdi. “Haşin” terimi bana çok uygun görünüyor.

Küçük adak şapeli ise tek istisnayı, bir duygunun ifadesini içerir. Arka duvarını, sunağın arkasını büyük bir özenle çizdim ve renkli camı bizzat betonun üzerine yerleştirdim, bir fişkiye yardımıyla suyla yıkadım, agregaların yatay kalıp içindeki kütleden çıkmasını sağladım, böylece doğası gereği magmatik yapısı belirgin olacaktı.

Bu günlerde, tamamen “seri” bir pavyon olan yeni bir inşaat döngüsü üzerinde çalışmalar başlıyor. Birkaç yıl içinde, büyük muhafazayı kapatacak olan kemik mezarlığından çıkan ortogonal kolun terminal alıntısının son şeklini tasarlamam gerekecek.

Zamanın geçmesine (tartışmaların ve modaların birbirini takip etmesine, teknolojilerin çeşitlenmesine) rağmen, genel seçimleri, hatta dille ilgili olanları bile yeniden düşünmenin gerekli olduğuna asla inanmadım.

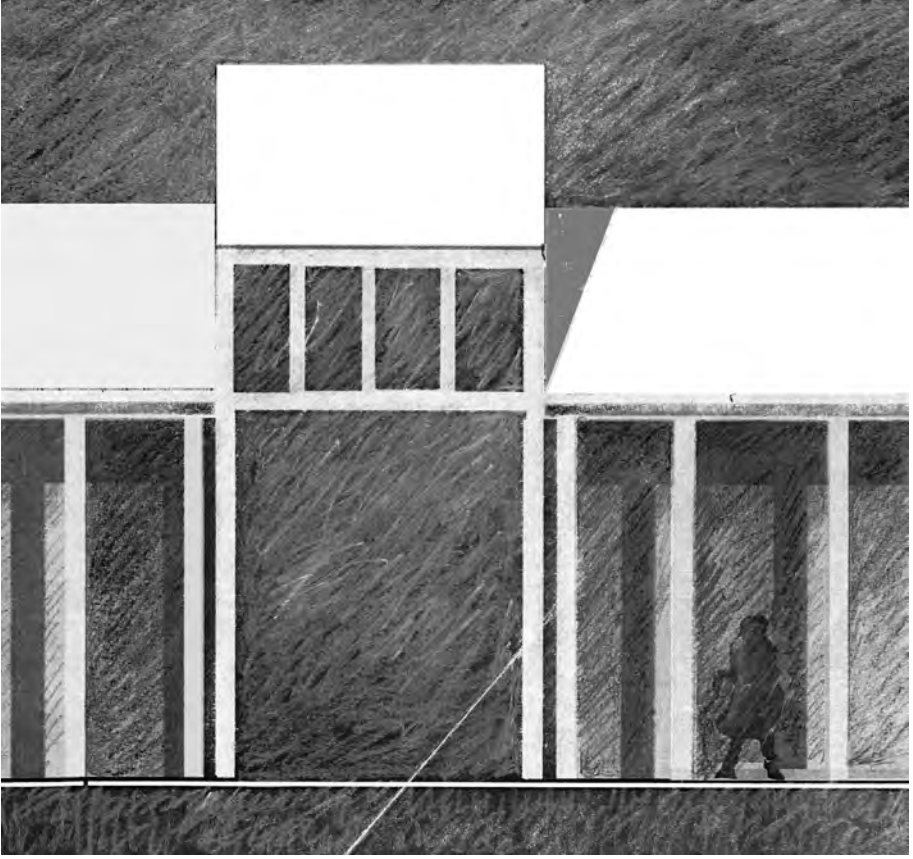

Şekil 18. İnşası sürmekte olan yeni gelişim etabı için çalışma: Sağdaki yeni pavilion hacmi şematik olarak Google hava fotoğrafında var olan yapıların ikinci etabı olarak yerleştirilmiştir.

Sonuç, uzun bir süre boyunca gözle görünür olacak ve kendini gösterecektir: bölgede, ziyaretçilerin gözünden kaçacak sadece küçük farklılıkların, bir inşaat sezonundan diğerine yavaş geçişi işaret edeceği tek bir işaret. Mezarlar için bahçeler ve bazı “kraterler” (dişil, üretici bir form) içeren bin metre uzunluğunda bir “yerleşik duvar”. Terni Mezarlığı’nda herhangi bir gelişme fikri tecelli etmiyor. Sadece aynı şeyleri sonraki isteklerin ve daha ileri yansımaların ışığında farklı gözlerle görmenin bir yolu söz konusu.

İnşaata sürdürürken kendime (belediye yönetimi izin verdiği sürece) “çağa ayak uydurma”nın cazibesine direnme gereğine inandım. Buna gerek olmadığını düşünüyorum. Bunu yıllar önce yakın zamanda vefat eden büyük bir Romalı mimar olan Sandro Anselmi ile konuşmuştum. Yorulmak bilmeyen bir deneyci olan kendisi, aynı inşaatı devam ettirme fikri konusunda beni cesaretlendirdi (Anselmi 2012).

Bu düşüncemin çağdaş mimarlar tarafından pek paylaşılmadığını biliyorum, ancak mimarlığın, özellikle bunun gibi temalarla, ilerlemeyen bir bilim biçimi olduğuna inanıyorum. Bugün ihtiyaç duyduğumuz biçimlerin çoğu, büyük ölçüde

Şekil 19. İnşa edilmekte olan yeni tek katlı pavilionun detay eskizi.

zaten inşa edildi ve inşa edilmiş dünyanın büyük akışında tekrarlanıyor. Bugün yazdığımız ve bize yepyeni görünen pek çok şey zaten yazılmış durumda. Günümüz koşullarında (kriz ve belirsizlik çağında) onların ayırdına nasıl varılacağını bilmenin, çağdaş yazının asıl konusunu oluşturduğunu düşünüyorum.

İngilizceden çeviren: Fulya Aksu

Notlar

1. Terni mezarlığının genişletilmesi için ikinci aşamanın tasarımı tasarım ekibi tarafından hazırlandı: Giuseppe Strappa (grup lideri), Tiziana Casatelli, Paola Di Giulio-omaria, Elmo Timpani. Burada açıklanan ikinci faz çalışmaları 2017 yılında tamamlandı. Eylül 2021’de yeni bir inşaat aşaması başladı. Tüm proje aşamaları, şu anki

genel müdürü Arch P. Giorgini, teknik müdürü Ing. L. Donati olan Terni Belediyesi Bayındırlık Dairesi Başkanlığı ve Surv. G.Poddi'nin işbirliğiyle yürütülmüştür.

Kaynaklar

- Pagano, G. (1931). I materiali della nuova architettura. La Casa Bella 41
- Pagano, G., Daniel, G. (1936). Architettura rurale in Italia, Ulrico Hoepli, Milan
- Cataldi G. (1979). Sistemi statici in architettura, Cedam, Padua
- Maretto P. (1980). Realtà naturale e realtà costruita, Alinea, Florence
- Torelli M. (1982). Necropoli dell'Italia antica, Touring Club, Milan
- Ariès P. (1985). L'uomo e la morte dal Medioevo ad oggi, Laterza, Bari
- Strappa G. (1995). Unità dell'organismo architettonico. Note sulla formazione e trasformazione dei caratteri degli edifici. Dedalo, Bari
- Strappa, G. (editor) (2005). Edilizia per il culto – Chiese, moschee, sinagoghe, strutture cimiteriali. UTET, Turin
- Strappa G. (2006). Ampliamento del cimitero di Terni. Oltre l'architettura moderna, Quaderni di Ajòn, Florence
- Strappa G. (2006). Organicità futura, in : Città di Pietra, Catalog of the Tenth Architecture Exhibition at the Venice Biennale, Marsilio, Venice
- Purini F. (2011). Un'architettura tra origine e inizio – riflessioni sull'architettura di Giuseppe Strappa in occasione della seconda fase dell'ampliamento del cimitero di Terni. In «Ar» n. 95
- Anselmi A. (2012). An architecture of the shadow. The new Cemetery of Terni by Giuseppe Strappa, in Paesaggio Urbano/ Urban Design n.31
- Strappa G. (2014). L'architettura come processo. il mondo plastico murario in divenire, Franco Angeli, Milan
- Strappa, G. (2014). Quattro diadi di architettura mediterranea, in P. Carlotti, D. Nencini, P. Posocco, Mediterranei. Traduzioni della modernità, Franco Angeli, Milan
- Strappa G. (2020). Assemblage and aggregation: reading the ancient city and urban composition methods, Urban Morphology 24
- Strappa G. (2021). The Terni Cemetery. Considerations on the Relationship Between Reading and Design, in V. Oliveira (editor) Morphological Research in Planning, Urban Design and Architecture, Springer, Cham

PROCESS BASED ARCHITECTURAL DESIGN: MATTER / MATERIAL / DESIGN / CONSTRUCTION

Giuseppe Strappa

Sapienza, Università di Roma, Rome, Italy, Prof. Dr.
gstrappa@yahoo.com

The lecture topic is the interpretation of architecture as a process of transforming nature into architecture: the way in which matter becomes material and then construction through the design. The problem of the use of materials is not considered as the conclusive phase of the design process, the one that precedes the construction. On the contrary, the choice of matter / materials, the identification of their possible use, is regarded as one of the founding moments of the project intervening from its invention.

The distinction between matter and material is therefore considered a critical and at the same time collective action that in the past belonged to a whole culture. The act of recognizing and ordering the material corresponds to the creative designing phase par excellence.

In the first part of the lecture, a method of interpretation of the historical architectural process will be briefly presented. In the second part, the author's experience on the topic will be presented through a project.

I will try to address, in this short talk, the problem of the use of material in the conception of the architectural design: how the building is the result of a process of physical transformation of matter into an architectural organism. I will then give an example of one of my projects believing that an architect should take responsibility for what he is claiming by demonstrating it with his own work, even knowing that the relationship between theory and practice, in architecture, is never linear.

First of all, I believe that, as architects, we should, recognize the principle that orders the use of matter in construction is the life of man in his environment. Every human being tends to be, in a certain way, the architect of the space he inhabits. The builder who designs or simply imagines a building, starts from a collective experience, from the form of the spaces that man organizes over time around him: the man who prays (the church, the mosque, the synagogue), the man who works (the factory, the farm, the office), the man who studies (the school,

the library, the studio). In this sense, architecture constitutes the representation of aspects, typical and typified by collective experience, of human life.

The form can therefore be defined as the visible aspect of a structure of dynamic relationships, of the hierarchy of functions and constructive elements, of the link between spaces connected by the nexus of paths and pauses, conventional or ritual gestures.

The builder organizes spaces following, consciously or spontaneously, the great flow of forms that make up his environment, he updates them endlessly on the basis of characters that end up becoming typical of a civil environment and of a historical phase.

The life of building organisms, their formation and modification over the course of history, is part of a great stream of transformations that change the shape of urban aggregates, cities, and territory. In fact, architecture is a state of temporary equilibrium within these continuous changes. Starting from its construction, which can be understood as a transformation of the *matter* that first becomes *material*, then an element of the construction until it aggregates into structures and systems to finally compose the architectural organism. The life of building organisms is a process.

Giuseppe Pagano, one of the most influential architects of modern Italian architecture, highlights this central problem in architecture that most of the modern movement had neglected.

“To say that the material – he wrote - represents the necessary and sufficient means for the architectural realization – he wrote - is not enough. It is something more ... There is something in the material that is not only an external aspect but a formal tendency inherent in the chosen material.” (Pagano 1931).

He explains that the characters of any construction are linked to the interpretation of a process of transforming nature into a built reality. That is, of how matter changes, so to speak, of the state in the constructor’s consciousness, becoming material before being transformed into an element of architecture. This fundamental step determines the formation of the character of the entire building.

Pagano’s words can be a good introduction to the central theme of my considerations. They explain how the two terms “matter” and “material” have a profoundly different value for the architect.

Matter is the substance of which the bodies of the universe are composed, the physical part of the world that we can know through experience. The term expresses, at the same time, an indeterminacy, and an aptitude to receive form. Not being, therefore, material of construction, matter is the given of the problem, pre-existing to any transformation. It is the primary origin of built reality.

The material, on the other hand, is *materia signata*, a sign, a recognition given to the matter.

The distinction between matter and material is a critic and at the same time collective operation that in the past belonged to an entire society. This operation of the conscience is one of the fundamental data in the formation of the characters of the buildings and it distinguishes, from common clichés, their creative substance. Indeed, the operation of recognizing and ordering the material corresponds to the creative act *par excellence*, constituting the origin of every construction.

The material is also an “adaptation” marked by the passage from the pure use of “encountered” materials to the processing of stone in blocks and squared ashlar, to the control of the melting of metals, to the formation of alloys. In architecture the term “material” indicates the aptitude recognized in the material to be used (transformed or not) in construction.

We can therefore define an organism as the result of a process of identification and transformation of matter into elements, which aggregate and establish a relationship of necessity between them to form an autonomous unit. Also, it could be added, as the origin of an inverse process, from construction, again, to nature through the intermediate stage of ruin.

In this sense, the building is not an object, but a succession of transformation phases, a process:

- construction, as a change in the state of matter transformed into material and then, by successive degrees, an organism;
- a second phase of the building’s life, as verification (or testing) and consequent adaptation, completion and finishing;
- a third phase of life, as a continuous process of transformations and updates in relation to the conditions of the civil environment;
- the ruin, as an extreme change of state and return of the organism, in a inverse process to that of construction, to disaggregated structures (which have lost their internal ties), elements, material, matter.

This last phase of progressive return to the state of nature, which man tries to remove through restoration, reuse, maintenance, never considered and foreseen in the project, is the one that makes evident the character of the building, which testifies to its greatness (the ability to ruin following a process) or its fragility (static, typological, aesthetic, civil)

It is therefore evident that the problem of the use of materials is not the conclusive phase of the design process, the one that precedes the construction, as is often believed. On the contrary, the choice of materials, the identification of their possible use, is one of the founding moments of the project and intervenes from its onset, even if, in contemporary architecture, the form derives from the architect’s intuition and the material is the means, the way to make it happen.

The problem of the use of the material is related to the cultural area to which it belongs, meaning by “cultural area” a portion of territory in which a high number of common characters is recognizable in elements, structures, systems of built organisms (Cataldi 1979, Strappa 1995).

Although the traditional idea of cultural area seems disappeared in the contemporary world, it has in fact surprisingly improved. It is evident in the permanence in the light and transparent structures and systems used in the *high-tech* forms, for example, of the light, transparent, elastic characters.

They are remarkably common in North European areas, once associated with Gothic civilization. In this context, it must be considered the modern reference to the specific characters of the local language, which in Mediterranean culture are often masonry plastic. Examples are the works of modern architects such as Sedad Eldem in Turkey, Fernand Pouillon in France, Mario Pagano in Italy, Dimitris Pikionis in Greece, but even geographically distant architects, such as Luis Barragan in Mexico, according to a construction tradition that originates in Spain.

To understand, from this point of view, the complexity of the built world, formed through the complementary relationship between heterogeneous materials, it is useful to draw a distinction between dyads of opposite and complementary characters (considering among the wooden-elastic characters also those of modern metallic materials) according to the different types of elements and structures to which the different materials can give rise:

1. wooden - elastic materials / load bearing not closing spaces
2. masonry - plastic materials / load bearing - closing spaces

and also dyads crosses:

1. wooden - elastic materials / load bearing – closing spaces
2. masonry - plastic materials / load bearing – not closing spaces

The design of Terni Cemetery¹, in Central Italy, could be a useful case to present some of my ideas about the relationship between matter/material and construction/expression in designing architecture. This example seems to me especially suitable to the subject in question, the cemetery constituting a kind of laboratory that contains the problems of morphological analysis and that of architectural language.

The project was born out of a teaching experience, from an uncommon interest of the students for a hard-poetic theme like that of death. At the end of this experience, a group of very motivated collaborators proposed me to participate in a competition for the construction of the large cemetery.

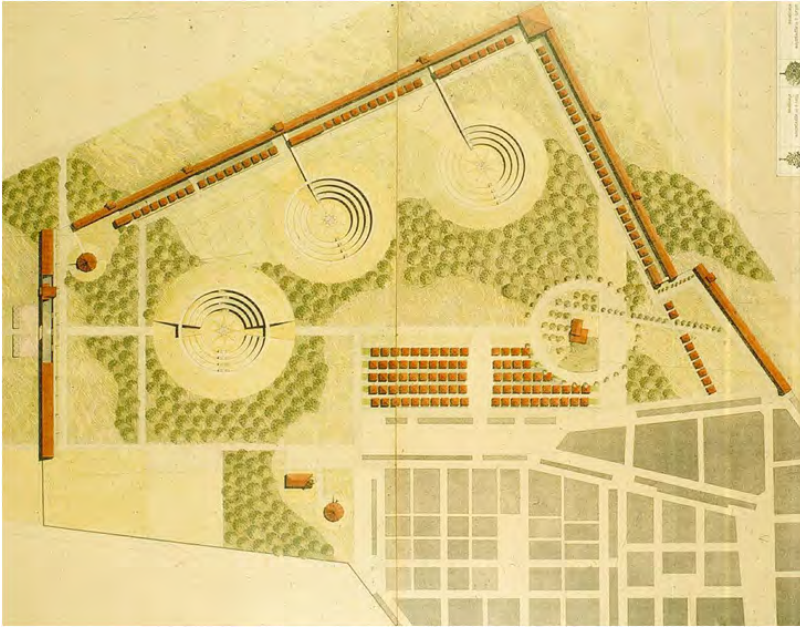

Figure 1. General plan presented at the national competition for the extension of the Terni cemetery. The final project was designed by the team: Giuseppe Strappa (group leader), Tiziana Casatelli, Paola Di Giuliomaria, Elmo Timpani. The second construction phase was completed in 2017. A new construction phase began in September 2021.

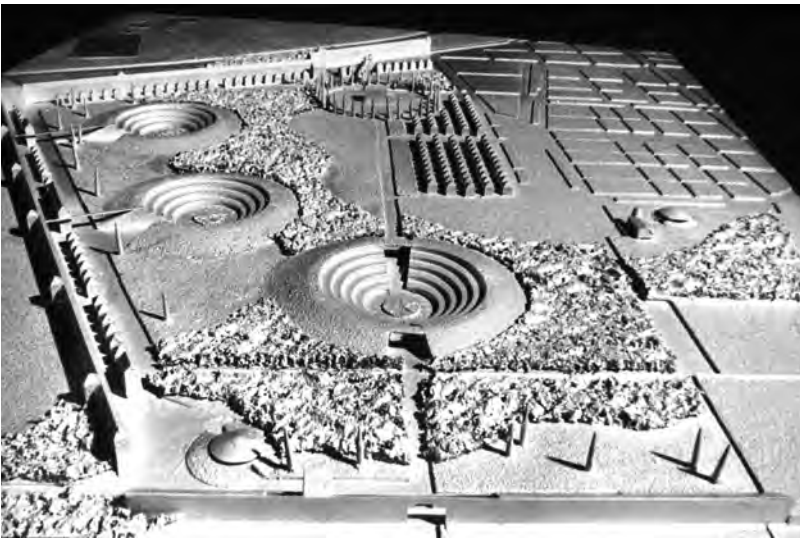

Figure 2. Model of the intervention presented in the national competition.

I never suspected we could win, as we did. Since then, the project has experienced professional ups and downs, between fast requests for changes and long interruptions. We had building companies sometimes very skilled, and others that have left public administrators in trouble. Some general considerations to frame the problem. In Italy, in premodern times, defuncts that had belonged to a religious or a civil community, in some ways were still part of the city. They were buried inside the urban space, in churches or close to sacred places.

The cult of the dead remained in our culture, until the XIX century, a strong symbolic force not only religious but also linked to bourgeois values. Instead, mostly in the years after the Second World War, the image of our cemeteries, built for functional purposes only, suggest the misery of the urban suburbs of which they replicate the contradictions.

But in the Seventies, for different reasons, the theme was again regarded as important for the work of architects. Two relevant examples were designed as small towns of remembrance, contributing in a significant way to the regeneration of Italian architecture: the Modena Cemetery by Aldo Rossi (1971-78) and the Parabita one designed by Alessandro Anselmi (1967-82).

Figure 3. Study sketch of the exterior wall.

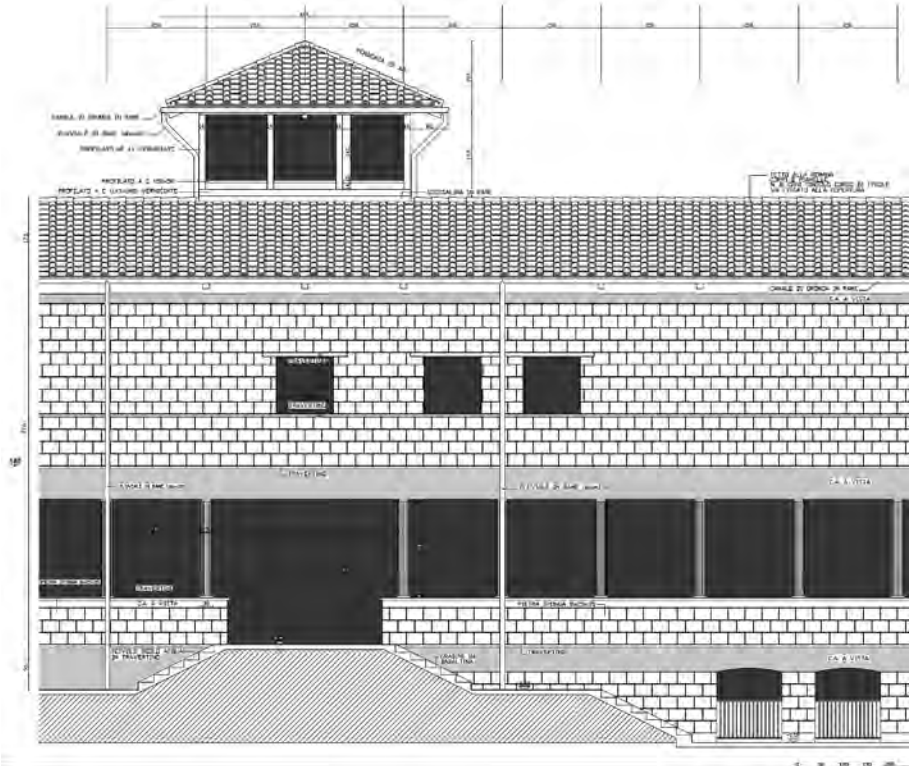

Figure 4. Inner elevation, detail.

Some general considerations to frame the problem.

The Terni Cemetery designed in the 90's, is centred on the concept of an enclosed city where elements and structures are expressed through building and routes, continuing the urban walls that separate it from the rural landscape.

The phase illustrated here is the most recent, and also the most fortunate, with municipal technicians unexpectedly attentive to architectural problems and a good company that concluded the work even earlier than projected.

The choice of using plastic-masonry structures is a basic component of the project idea and is due to two main reasons.

First of all, this choice is linked to the notion of 'cultural area' of which I spoke. Building and fabric in this area have solid stone tradition and the wise use of limestone and tuff is a character, updated and innovated, still working in our days.

A second reflection that concerns the choice of material is the "organic" character intrinsic in the use of plastic-masonry structures, the necessary continuity that is established inside the masonry walls and regulates the position of the elements in

a stable way: independently of the innovate purposes, a good masonry building is linked to physical laws that impose an organic hierarchy between the parties.

The civilizations that produced the great codifications in architecture, in my opinion, have always associated the culture of the builder to the aspirations of the civil context. That's why, I must say, I prefer the culture of the craftsman to one of the artist, which seems to be inspiring much of contemporary architecture.

But the modern use of stone has raised the problem of cladding. Assigning this material a constructive and aesthetic function, a shuttering role was initially intended for the external stone curtain. Economic reasons did not allow the full application of this principle, but I still consider the collaboration between stone, used in the dual role of cladding and building element, and concrete (a material that can also be used in a plastic method) as an interesting way.

The walls of the building are now in fact plastic in nature (reinforced concrete walls), but the expression of this character is delegated to the stone cladding. I believe that this too is a legitimate solution, as the history of plastic constructions demonstrates.

The use of masonry structures has involved (Palladio's buildings are a clear example) the acceptance of an "indirect expression". The result was, in the past, the formation of a code to be used even when nodes and static solutions were no longer constructively evident.

The walls of many large ancient Roman or Byzantine public buildings, for example, were covered in plaster (today only traces of it are barely visible) and did not allow the reading of the relationships between the elements of the structure. The direct readability of the building was replaced by an indirect readability that privileged the spatial and volumetric synthesis, contrary, in my opinion, to the belief that Roman architecture describes an essentially technical-constructive logic.

The notion of "architectural organism", (from Leon Battista Alberti to Gottfried Semper) assigned to the facade the function of an aesthetic synthesis of the building. Their idea of facade intended to report or represent indirectly spatial contents. The legacy that, as moderns, we get, amply legitimizes the use of stone as a material that expresses its original load-bearing function without having a true structural role.

I believe that, in the Terni cemetery, the continuity with this habit, translated into modern terms, is evident in the external facade of the perimeter walls. They are, with many variations, organized in four zones of architectural stratification (Maretto 1980): the base, the elevation, the unification, the conclusion. A special problem is that of the specific tectonic nodes in the wall systems.

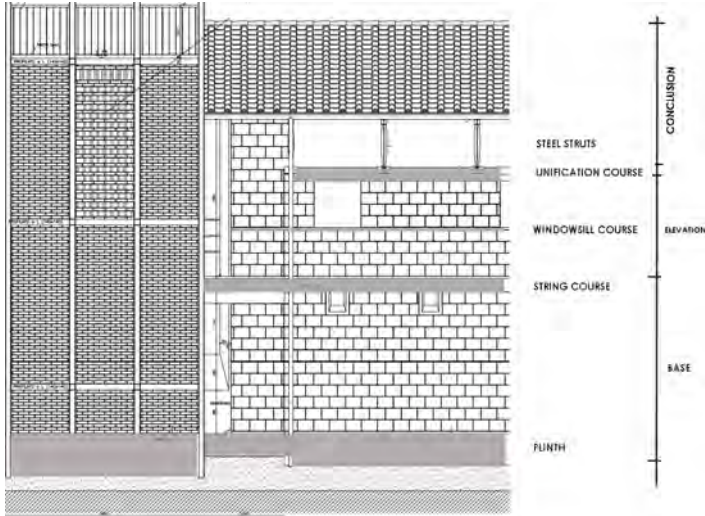

Figure 5. Detail of the external façade indicating the main tectonic nodes and the architectural “stratification bands”.

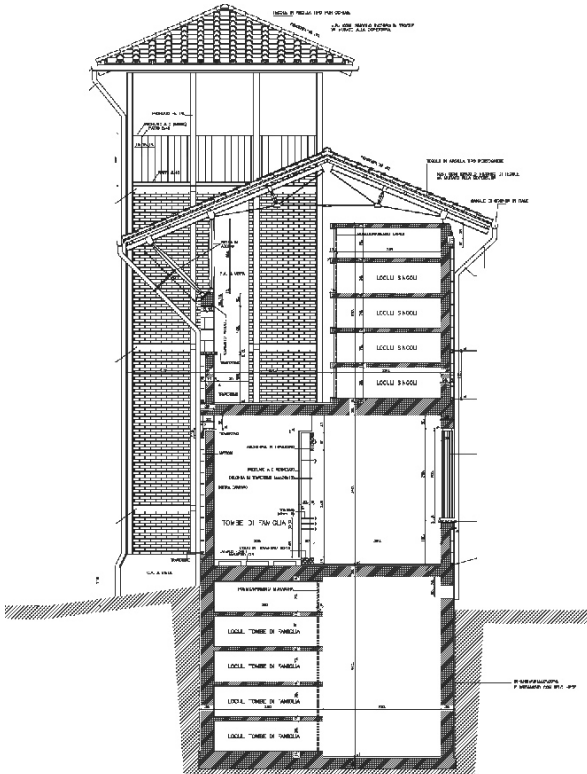

Figure 6. Cross section of the continuous perimeter building.

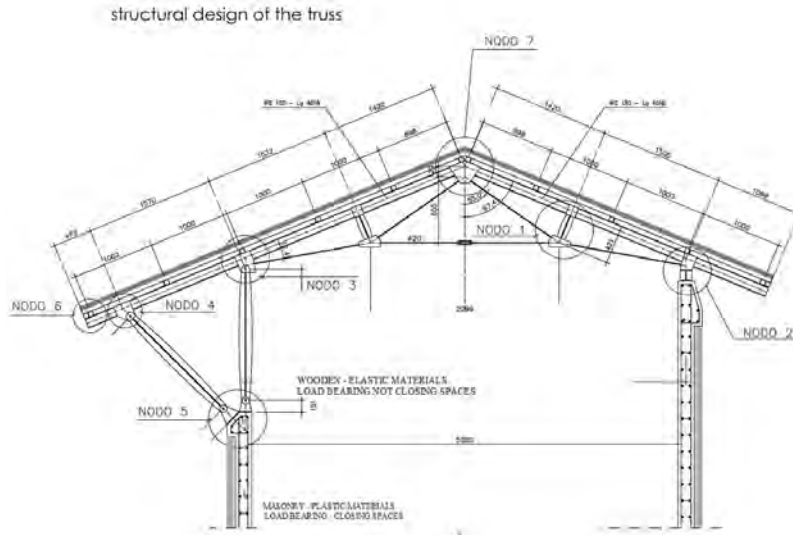

Figure 7. Structure of the architectural “conclusion band” of the building, light, transparent, load bearing and not closing spaces resting on the masonry structures, massive, opaque, load bearing and closing spaces.

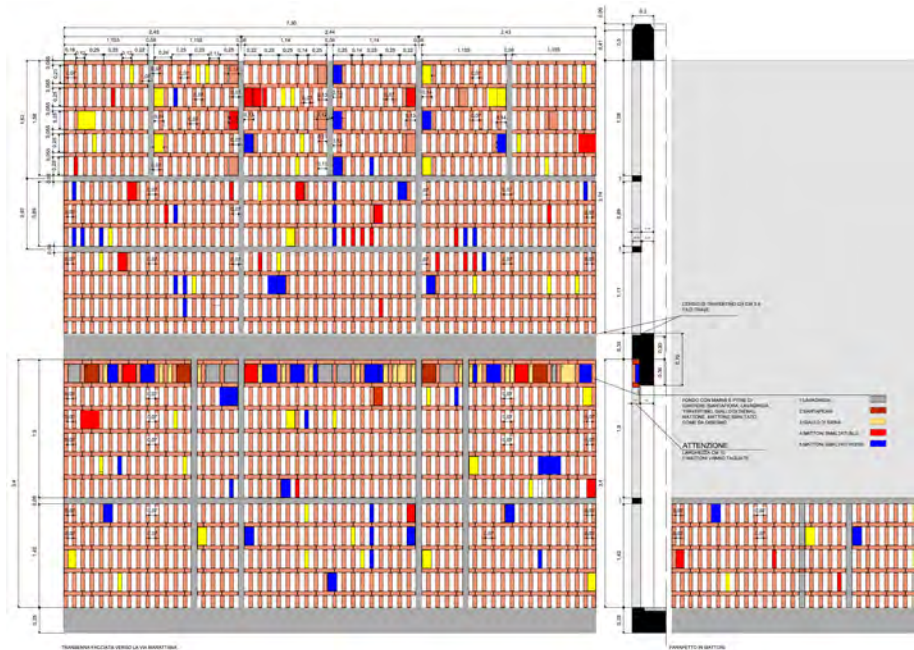

Figure 8. Unrealized project for the closure of the ossuary tower with a “transenna” structure, with the aim of using bricks and coloured majolica for a transparent and non-load-bearing wall.

Some coded parts have been developed by subtraction of material, openings corresponding to windows for ventilation, lighting and facings and doors for passage. At the continuous base of the façade, in particular, openings with a totally revolving or slotted frame are obtained, integrated into the constructive logic of the wall as a subtraction of material. In the upper part, on the other hand, the openings are obtained by adding material, in the masonry walls, the rectangular gaps remaining as huge windows. In conclusion the windows of the base are slotted, the upper ones are formed by the void between two walls. The other tectonic nodes (intersection between continuums) are the string courses at the intersection between the floor and the vertical wall, and the windowsill courses, typical of the masonry areas.

As can be seen from the figures, in the case of the Terni Cemetery, the use of the *sponga* stone has highlighted the problem of indirect legibility, as this material can be employed according only to a collaborative role in the stability of the building, due to its mechanical characteristics and its relative inhomogeneity.

Figure 9. Detail of the struts supporting the roof steel structures.

These constructive considerations, I believe, are part of the architectural expression itself: the problem of the use of materials, for an architect, is in fact closely linked to language. An architectural organism is “legible”, even in its cultural and spiritual contents, through the characters formed in the process of transformation of matter-material-elements-organism (Strappa 1995).

For this reason, in the cemetery of Terni I tried to recognize which characters were still operating in the specific building culture of the area, bearing in mind, in fact, that the productive reality, the customs, the typicality of the forms are linked to the constructive data.

This consideration introduces the problem of language. Throughout history, these recognizable characters are expressed and consolidated, in an architectural code. They persist, in different forms, in contemporary languages: in the written or spoken language they are updated through the contribution of neologisms, syncretisms, or even through the experimentation.

In architecture, today, the continuous, personal transformations in the expression of form, only partially allow the formation of a code, the foundation of way of communicating. It is no coincidence that contemporary criticism only enhances originality, diversity, innovation.

The faculties of architecture encourage this exclusively personal research, condemning the new generations of architects to come to terms with the understanding, by users, of the works they produce, as Claudio D’Amato pointed out, in an incisive book of his, to the Italian school of architecture (D’Amato 2017).

Perhaps we should link the term “architectural expression” to the personal use of a more general, common and shared language, which should be understood, studied, respected (Purini 2011). We speak of the language of writers and poets as of different uses and interpretations (for historical phase, cultural area, individual contribution) of a common language. In this context, just as in a literary work (which identifies, that is, it makes individual, unique and unrepeatable characters of the common language) a work of architecture should identify common characters of a building and architectural culture of which shared characteristics are recognized.

The question is rather complex as it is not possible today to solve the problem by returning to the origins of the language, to common architectural forms. In fact, a real language has been lost in architecture. In this condition, the only solution, I believe, is given by the physical and concrete aspect of architecture. Unlike the spoken or written language, architecture not only indicates or evokes reality: architecture *is reality*. This explains why in periods of great crisis architecture returned, even in full modernity, to the material, constructive foundation of our

Figure 10. Second floor internal space.

Figure 11. Corner tower facing the countryside: Opening the cemetery to the outside is a completely innovative feature in the Italian tradition of burial places.

Figure 12. Steel cover of the corner tower: Metal sheet is employed to reflect the light inside the masonry, massive building.

Figure 13. The continuous external wall facing the countryside.

profession: think of the many ideas in this field, from Eugène Viollet-Le-Duc to Mies van der Rohe.

It seems to me that a contribution to the solution of the crisis in which the contemporary architect is struggling can be provided by the concrete and material aspect of architecture and its relationship with the local culture.

Terni however, to go back to the example under consideration, is also an area of steel mills and old industrial traditions. This custom with modern metal skills has produced remarkable innovations in society (no longer only farmers, but also workers) and in construction techniques based on elastic, industrially produced elements that are now part of the building practices of the place, especially in roofing structures.

It seems to me that these blended structures derived from a masonry custom and others derived from a metal imported culture at the beginning of the XX century, were especially interesting and generated outcomes of great significance. For this reason, I believed that the fourth band of architectural stratification, the conclusion that overlaps the plastic-wall structures, should have transparent, elastic character.

Figure 14. Exterior of the cemetery nearing completion, in winter.

Figure 15. External wall of the cemetery: To the left of the stair tower, the protruding volume of the small votive chapel.

Figure 16. Brick “transenna” structures, closing and not load-bearing, in the stair towers.

The roofing structures are therefore made up of Polonceau steel trusses, with cast iron struts, a material at that time extensively produced in Terni and now almost in disuse. The inside of the roof, instead, is made of corrugated sheet metal.

Figure 17. Detail of the votive chapel wall behind the altar: Coloured glass set on the concrete, washed with a jet of water to make the aggregates emerge.

The stair towers have also a metal supporting structure, the brick curtain only having a closing purpose. This option is due to the intention to avoid the risk of a picturesque solution: the tower is not, here, the resistant stronghold of a defensive structure, but a light interval, which uses a load-bearing and non-closing, virtually transparent construction system, inside the *sponga* stone curtain wall, which expresses, on the contrary, its massive, opaque, continuous, load bearing and closing spaces character.

Let me make, in conclusion, some personal consideration. Although I have always tried, in fact, to give my projects an objective character, to propose solutions that are always demonstrable, it is also true that some personal choices, the individual perception of places and events, are an integral part of any architecture.

The first project was delivered to the municipal administration of Terni in 1990, following a national competition. Since then, I have continued to build this work until today and the works are continuing. For this reason, I am not aware of what impressions these constructions can cause. In fact, the project was carried out trying to avoid the romantic impulses that the theme could induce. The motto of the competition design was “La Buona Terra” (The Good Earth) to recall the Latin tradition of death as a return to the Mother Earth and the beginning of a regeneration.

Figure 18. Study for the new expansion phase, under construction: The volume of the new pavilion, on the right, has been schematically inserted in the Google aerial photo of the second phase currently existing buildings.

Against a macabre and gothic interpretation still widely diffused, the idea of death that gives shape to the project is the ancient one linked to the image of the natural process that links the alterations of human life to the continuous changing of the fields.

Mario Torelli writes, presenting the volume *Necropoli dell'Italia Antica*: “There is no doubt that among the most ancient metaphors that accompany the image of death there is that of the agrarian cycle. Thus, human life is felt precisely as a parallel to plant life in general, and edible plants in particular, capable of evoking a long series of further symbolic images: the earth as a mother, plowing as a sexual act, the lunar month and the seasons as scans of the biological cycle, burial as plantation ... “ (Torelli 1982).

These figures came to mind, before the project, by visiting the place where the future cemetery of Terni would rise. In this border area that is no longer a city, but where its signs are still visible (the fast-flowing roads, the noise of traffic), before the austere and sweet face of the countryside, I tried to draw few signs by observing with respect the traces left on the territory by the men that lived here.

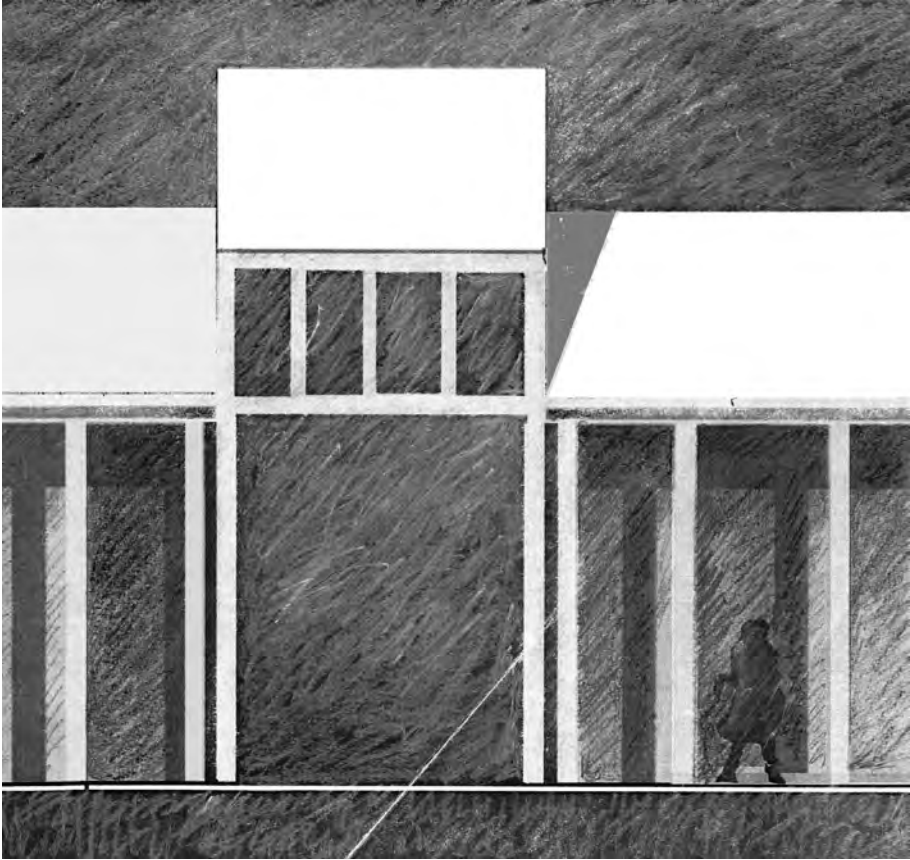

Figure 19. Detail sketch of the new single-storey pavilion under construction.

So, the design stems from an idea of death as a biological cycle, as a return to the earth and aims to collect the suggestions of the rural surroundings.

I have tried to avoid any reference to the sadness of many cemeteries. It does not seem to me that there is, here, the melancholy of lost affections; rather, I hope, an architectural calm, a classical stillness. Some visitors reported to me the impression of “severe harmony”. The term “severe” seems very appropriate to me.

The small votive chapel contains, on the other hand, the only exception, the expression of an emotion. I drew with great care its back wall, behind the altar and I personally set the coloured glass on the concrete, washed it with a jet of water, making the aggregates emerge from the mass inside the horizontal formwork, so that the magmatic nature of it would be evident.

In these days, work is starting on a new construction cycle, a completely “serial” pavilion. In a few years I will have to design the final shape of the terminal excerpt, of the orthogonal arm which, from the ossuary tower, will close the large enclosure.

Despite the passing of time (the succession of debates and fashions, the variation of technologies) I have never believed that it was necessary to rethink general choices, even those concerning language.

The result will be evident over a long period of time: a single sign on the territory where only small differences, which will escape the visitors, will mark the slow transition from one construction season to another. An “inhabited wall” a thousand meters long containing gardens and some “craters” (a feminine, generating form), for burials. There is no idea of progress in the Terni Cemetery. Only a way of seeing the same things with different eyes, in the light of subsequent requests, of further reflections.

In continuing the construction, I imposed on myself (as long as the municipal administration will allow me) the need to resist the temptation to “keep up with the times”. There is no need. I talked about it many years ago with Sandro Anselmi, a great Roman architect who recently passed away. He himself, an indefatigable experimenter, encouraged me in the idea of continuing the same construction (Anselmi 2012).

I know that this idea of mine is hardly shared by contemporary architects, but I believe that architecture, particularly in themes like this, is a non-progressive form of science. Many of the forms we need today have largely been built already, and recur, if one knows how to see them, in the great flow of the built world. Many of the things we write today and that seem brand new to us, have already been written. Knowing how to recognize them in the contemporary condition (in the age of crisis and uncertainty) is, I think, is a true form of contemporary writing.

Note

1. The design for the second phase for the expansion of the Terni cemetery was drawn up by the design team: Giuseppe Strappa (group leader), Tiziana Casatelli, Paola Di Giuliomaria, Elmo Timpani. The second phase works, described here, was completed in 2017. A new construction phase began in September 2021. All the project phases were carried out with the collaboration of the Municipality of Terni, Public Work Department, whose current general manager is Arch. P. Giorgini, and technical manager Ing. L. Donati with the collaboration of Surv. G.Poddi.

References

Pagano, G. (1931). *I materiali della nuova architettura*. La Casa Bella 41
Pagano, G., Daniel, G. (1936). *Architettura rurale in Italia*, Ulrico Hoepli, Milan

- Cataldi G. (1979). Sistemi statici in architettura, Cedam, Padua
- Maretto P. (1980). Realtà naturale e realtà costruita, Alinea, Florence
- Torelli M. (1982). Necropoli dell'Italia antica, Touring Club, Milan
- Ariès P. (1985). L'uomo e la morte dal Medioevo ad oggi, Laterza, Bari
- Strappa G. (1995). Unità dell'organismo architettonico. Note sulla formazione e trasformazione dei caratteri degli edifici. Dedalo, Bari
- Strappa, G. (editor) (2005). Edilizia per il culto – Chiese, moschee, sinagoghe, strutture cimiteriali. UTET, Turin
- Strappa G. (2006). Ampliamento del cimitero di Terni. Oltre l'architettura moderna, Quaderni di Ajòn, Florence
- Strappa G. (2006). Organicità futura, in : Città di Pietra, Catalog of the Tenth Architecture Exhibition at the Venice Biennale, Marsilio, Venice
- Purini F. (2011). Un'architettura tra origine e inizio – riflessioni sull'architettura di Giuseppe Strappa in occasione della seconda fase dell'ampliamento del cimitero di Terni. In «Ar» n. 95
- Anselmi A. (2012). An architecture of the shadow. The new Cemetery of Terni by Giuseppe Strappa, in *Paesaggio Urbano/ Urban Design* n.31
- Strappa G. (2014). L'architettura come processo. il mondo plastico murario in divenire, Franco Angeli, Milan
- Strappa, G. (2014). Quattro diadi di architettura mediterranea, in P. Carlotti, D. Nencini, P. Posocco, *Mediterranei. Traduzioni della modernità*, Franco Angeli, Milan
- Strappa G. (2020). Assemblage and aggregation: reading the ancient city and urban composition methods, *Urban Morphology* 24
- Strappa G. (2021). The Terni Cemetery. Considerations on the Relationship Between Reading and Design, in V. Oliveira (editor) *Morphological Research in Planning, Urban Design and Architecture*, Springer, Cham

DEĞİŞEN PLANLAMA ANLAYIŞININ KENTİN BİÇİMİNE ETKİSİ: TÜRKİYE ÜZERİNE MORFOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

Tolga Ünlü

Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.
tolgaunlu@gmail.com

Kentsel biçimlenmeye ilişkin araştırmalar yirminci yüzyıl dönümünden başlayarak coğrafya, sanat tarihi, kent planlama ve mimarlık disiplinleri içerisinde gelişmeye başlamış, yüzyılın ikinci yarısında ise Büyük Britanya'da coğrafya disiplini altında, kıta Avrupası'nda çoğunlukla mimarlık disiplini altında gelişen kentsel morfoloji araştırmaları bu disiplinlerin kuramsal ve yönetsel çerçeveleri içerisinde gelişimini sürdürmüştür. Kuram ve kılğı arasındaki yakın ilişki, bir araştırma alanı olarak kentsel morfolojiyi değişen meslek pratiği ve onun farklılaşan gündem ve bakış açılarına koşut dönüştürerek geliştirmiştir. Küresel ölçekte morfoloji çalışmaları ve mimarlık, kentsel tasarım, planlama, tarih, coğrafya gibi disiplinlerin bir araya gelmesi ile oluşturulan ve uluslararası bir kuruluş olan ISUF ile etkin ilişkiler geliştirmeyi amaçlayan Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı, ülkemizde bu konuda yapılan çalışmaların derinleştirilmesi ve paylaşımı için ortak bir platform oluşturmaktadır.

Giriş

Kentsel morfoloji, kentsel büyümenin döngülerini, kentin farklı bölgelerinde gerçekleşen dönüşüm süreçlerini ve bu süreçlerin gerçekleşmesinde çeşitli aktörlerin (dolaylı ya da dolaysız) etkilerini incelerken, ortaya çıkan sonuçların kentsel mekanda değişimin yönetilmesi için bir çerçeve sunmasını da amaçlamaktadır.

Kentsel morfoloji alanında gelişen, İngiltere'de Conzen tarafından geliştirilen tarihsel-coğrafi yaklaşım ve İtalya'da Muratori ve Caniggia tarafından geliştirilen süreç tipolojisi yaklaşımı kapsamında ortak olarak dile getirilen sorunlardan bazıları, kentsel yapılı çevrenin biçimlendirilmesinde insan ölçeğinin göz ardı edilmesi, kentlerde kaba yıkıcı süreçlerin hakim olması, kültürel coğrafya içinde üretilen bilginin mekan üretme süreçlerinde değerlendirilmemesi olmuştur. Türkiye kentlerinde de benzer eleştiriler dönem dönem gündeme gelmiştir.

Bu çalışmada, kentsel morfoloji alanında üretilen bilginin sunduğu tutarlı çerçeve içinde, tarihsel coğrafi yaklaşımın kavrayışı ile Türkiye kentlerinin biçimlenmesinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede öncelikle morfolojinin bilim

dalı olarak ortaya çıkması, ardından kentsel morfolojinin gelişmesi ve bu süreçte İngiltere’de M.R.G. Conzen tarafından yapılandırılan ve J.W.R. Whitehand’in öncülüğünde olgunlaştırılan tarihsel coğrafi yaklaşım incelenecektir. Kentlerdeki büyüme ve yayılma süreçleri ve kentin farklı parçalarındaki değişim süreçleri ile bu süreçleri tetikleyen aktörlerin öncelikleri ve etkilerini bir bütün olarak ele alan tarihsel coğrafi yaklaşım, Türkiye kentlerindeki değişimin incelenmesi için de bütüncül ve tutarlı bir çerçeve sunmaktadır.

Çalışmada, Cumhuriyet’in ilk döneminden itibaren değişen planlama anlayışının kentin biçimine etkisi temel olarak üç aşamada değerlendirilmektedir. İlk aşama, yeni bir kent üretme düşüncesinin egemen olduğu Erken Cumhuriyet Dönemi’ndeki birikim süreçlerine odaklanırken, 1950’lerden sonraki dönemi ele alan ikinci aşamada, hızla büyüyen ve yayılan kenti denetlemeyi öncelik haline getiren planlamadaki değişen anlayışın üst ölçeğe odaklanırken alt ölçekte kentsel mekanın biçimlenmesine nasıl etki ettiği sorgulanmaktadır. Üçüncü aşamada ise, son dönemde esneklik kazanan ve belirsizliğin ön plana çıkmaya başladığı planlama anlayışının, kararları gerçekleştirme süreçlerinde kentsel mekanı nasıl ele aldığı ve söz konusu esnekliğin ve belirsizliğin mekanı biçimlendirme süreçlerindeki etkisi tartışılmaktadır. Söz konusu tartışma, aynı zamanda bir inceleme ve değerlendirme alanı olarak kentsel morfoloji ile uygulamaya yönelik bir alan olan planlama arasında bir ilişkinin kurgulanıp kurgulanamayacağını da sorgulamaktadır.

Morfolojinin Kökenleri

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısı ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında gerçeğin kavranışında, bilimin gelişmesi ile önemli gelişmeler olmuştur. Bu döneme dek “doğa, tarihsel olarak gelişen ve zaman içinde bir tarihe sahip olan bir şey olarak değerlendirilmiyordu ... çeşitli biçimler art arda değil, yalnızca yan yana gruplandırılmıştı” (Engels, 2019, s.214). Engels durağan doğa anlayışından devingen doğa anlayışına geçişte, fizik, yerbilim ve paleontoloji, kimya, biyoloji alanlarında gerçekleştirilen buluşlar kadar hayvan ve bitki coğrafyası ve fiziksel coğrafya alanlarındaki yeniliklerin de önemli olduğunu belirtmektedir. Bu gelişmeler ile birlikte, nesnelere ve şeylerin parçalara ayrılarak incelenmesi, parçalar arası ilişkilerin incelenmesi ve iç bağıntılarının çözümlenmesi öncelikli hale gelmiştir. Engels, bitki coğrafyası ve fiziksel coğrafya alanlarında, özellikle 18. yüzyılın ortasından itibaren gerçekleştirilen inceleme gezilerine işaret etmektedir.

Bu gezilerden biri de Goethe’nin 1786 ve 1788 yılları arasında İtalya’ya yapmış olduğu gezidir. Alman düşünür ve edebiyatçı Goethe, botanik bilimi alanındaki çalışmalarını bu dönemde gerçekleştirmiştir ve doğanın kavranışındaki değişime katkıları dikkat çekici boyuttadır. Engels’in işaret ettiği durağan doğa anlayışı, Goethe’de dönemin doğa kavrayışının eleştirisinde kendini bulur: “[Goethe’nin] temel kanaati, doğayı salt bir ürün olarak kavramaya çalıştığımız sürece onu asla bilemeyeceğimiz ve asla anlayamayacağımızdır; kendimizi doğanın üretkenliğinin odak noktasına koymamız ve oradan doğanın şekillenişlerinin bolluğunu ve

bunların zorunlu içsel bağımlı buradan kavrayabilmemiz gerekir” (Cassirer, 2020, s.141). Bu çerçevede Cassirer, Goethe'nin doğayı “bütünlüklü yaratıcı bir süreç” olarak kavradığını, bunun içinde nesnelere donuk ve sabit değil, durmak bilmez bir oluş, biçimlenme ve yeniden biçimlenme sürecinde olduğunu, salt bir varoluş değil, sürekli bir oluş bitme ve oluş halinde olduğunu ifade etmektedir. Goethe, durağan doğa anlayışına, kendi deyişiyle “katı düşünüş tarzına” karşı, geçici olanda sonsuza gören bir devingen doğa anlayışının geliştirmeyi amaçlıyordu (Cassirer, 2020, s.64). Bu çerçevede Goethe, doğadaki görüngülerini sonsuz, bitmek bilmeyen bir akış içinde, birbirleriyle bağımlı ve iç içe geçmiş olarak kavramış, bilginin ise birbirinden ayrı olmayan, aksine birbiriyle ilişki içinde olan parçalar üzerinde yapılacak çözümlemeler ile edinileceğine işaret etmiştir: “Her yaşayan varlık bireysel olarak görünse de bir birim değil, yaşayan parçaların bir araya geldiği bir komplekstir ... bu parçalar bir kaynak tarafından birleştirilirler, birbirlerini tanırlar, keşfeder ve birleşirler” (Goethe, 1952, p.24).

“Morfoloji” sözcüğünü doğabilim, özellikle de botanik üzerine yapmış olduğu çalışmalarda ilk kez Goethe kullanmıştır. Kropf (1917) da morfolojinin bilimsel alanda bir sözcük olarak kullanımının on dokuzuncu yüzyıl başlarında Goethe tarafından gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Cassirer (2020) ise söz konusu kullanımın daha önceye dayandığını, morfoloji sözcüğünün Goethe tarafından ilk kez 1796 yılında hem güncesinde hem de Schiller'e yazdığı bir mektupta kullandığını ifade etmiştir. Daha geniş olarak kullanımı ise 1817 yılında basılmış olan *Zur Morphologie* adındaki broşür ile gerçekleşmiştir (Cassirer, 2020, s.139). Bu kaynakta, yeni bir bilim alanı olarak tanımlanmış olan morfoloji, en genel anlamıyla “yapısal biçimin ilkelerini ve organik nesnelere biçimlenişini ve yeniden biçimlenişini” incelemeyi amaçlamaktadır (Goethe, 1988, s.57). Morfolojiden söz edildiğinde sabit ve değişmez olandan bahsetmekten kaçınılmalıdır (Goethe, 1952, p.23).

Goethe'nin de içinde yer aldığı ve morfolojinin yeni bir bilim olarak kavrandığı süreçte, doğabilim, olguları toplayan bitmiş şeyleri inceleyen bir toplama biliminden, şeylerin kökeni ve gelişmeleri ile ilgili süreçleri inceleyen, doğal süreçleri tek bir bütüne bağlayan bağlantıların bilimi ve sınıflandırma bilimine dönüşmüştür (Engels, 2011, s.47). Goethe'de bu durum, doğanın birbirinden bağımsız olan görüngülerin aksine, birbiriyle sürekli bir değişim içinde bağlantılı olan parçaların oluşturduğu bütün olarak kavranması olarak göstermiştir. Goethe'ye göre parça ile bütünü birbirinden ayrılmaz özelliği, düşünce ve deneyim için de geçerlidir (Steiner, 1985).

Kentsel Morfolojinin Kökenleri

Doğabilimde ortaya çıkan gelişmeler, varlıkların “kendinde şey” olarak yan yana sıralanış temelinde kavrandığı bir anlayıştan, birbirleriyle bağlantılı olarak karşılıklı ilişki temelinde art arda gelişen de yer veren bir kavrayışı da içinde barındıran bir anlayışa evrimleşmişti (Engels, 2018, s.47). Doğabilimdeki gelişme, doğayı

ve doğadaki görüngüleri kendinde şey olarak ele alan durağan düşünce tarzının, doğayı öncesiz ve sonrasız bir varlık, sürekli oluş ve yok oluş süreçleri ile bitmek tükenmek bilmeyen bir hareket hali içinde kavrayan devingen düşünce tarzına dönüşmesini sağlamıştır. Bu düşünce tarzı, on dokuzuncu yüzyılda özellikle Marks ve Engels'in geliştirdiği diyalektik materyalizm ile zirveye ulaşmıştır. Ollman (2015, s.58) bu düşüncenin temelinde, bir şeyin geçmişi ile gelecekte alacağı olması biçimlerini, o şeyin ayrılmaz parçaları olarak düşünmek ve bunların hepsini tek bir süreç olarak kavramak, şeylerin nasıl, ne zaman ve neye doğru değiştiğini incelemek olduğunu vurgulamaktadır.

Parçaların birbiriyle bağıntılı olarak sürekli değişim halinde olması ve bu devinim içinde bütünü sürekli olarak yeniden biçimlenmesi düşüncesi on dokuzuncu yüzyıldaki bilimsel gelişmeyi etkilemiştir. Coğrafya alanındaki çalışmalar da bu anlayıştan etkilenmiştir. Fritz (1894) ve Schlüter'in (1899) öncü çalışmaları, kentsel yapıyı çevreyi, toplumun sosyo-politik bağlamı içinde konumlandırmış ve insan yapısı bir görüngü olarak tanımlamıştır (Whitehand ve Larkham, 1992). Bir lise öğretmeni olan Fritz, Alman kentlerini yerleşim düzenine bağlı olarak düzenli ve düzensiz kentler ve bu iki düzenin bir araya gelerek oluşturduğu çeşitli kentler olarak gruplamıştır. Bu gruplamada, kentlerin köylerden ayırt edici morfolojik birimleri sorgulanmıştır. Fritz, ilerleyen dönemde kentsel morfoloji araştırmaları için en önemli kaynaklardan olacak halihazır haritaları araştırmasında kullanmıştır (Simms, 2016). Schlüter ise kentsel peyzajı (*Stadtlandschaft*) kültürel peyzajın (*Kulturlandschaft*) bir parçası olarak kültürel coğrafya (*Kulturgeographie*) içinde tanımlamış ve temel araştırma nesnesi haline getirmiştir. Schlüter, kentsel yapıyı çevreyi, bulunduğu doğal çevre içinde, tarihsel süreçte geçirdiği değişimler ile birlikte ele almış, salt betimleyici/tanımlayıcı bir yaklaşımdan öte açıklayıcı bir yaklaşım ile birlikte kentsel peyzajın üç temel bileşeni -biçim, işlev ve gelişme (tarih)- tanımlamış ve bu bileşenler arasındaki karşılıklı bağıntıya dayalı bir bakış geliştirmiştir (Whitehand, 1981).

Geisler (1924) ve Bobek'in (1927) çalışmaları Almanya'da kentsel morfoloji alanındaki çalışmaların ikinci dönemini başlatmıştır. Geisler, yerleşim örüntüleri ve bina tiplerine dayalı olarak Alman kentleri üzerine araştırmalar yaparken Bobek, daha işlevsel bir yaklaşım ile kenti, bölgenin ekonomik sistemi içinde tanımlamıştır. Bobek, kentin üç bileşenini biçim, işlev ve süreç (zaman içinde değişim) olarak tanımlamış ve kentin bulunduğu bağlamda toplumsal ilişkilerin etkisi ile biçimlendirildiğini ifade etmiştir (Whitehand, 1981). Dolayısıyla, Schlüter'in kentsel peyzaj olarak adlandırdığı yapıyı çevrenin bağlam-bağımlı bir görüngü olduğu, toplumun değişen yapısına bağlı, sürekli olarak yeniden üretildiği, biçimlendirildiği ve dönüştürüldüğü düşüncelerinin, kökenlerini Almanya'daki kültürel coğrafya çalışmalarında bulan kentsel morfolojide kentin kavranışının temellerini oluşturduğu görülmektedir. Bu esaslar, yaklaşık yarım yüzyıl sonra M.R.G. Conzen tarafından geliştirilecek olan tarihsel coğrafi yaklaşım için de temel alınacaktır.

Tarihsel Coğrafi Yaklaşımın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Tarihsel coğrafi yaklaşım, M.R.G. Conzen'in daha çok küçük ölçekli kentler üzerine yaptığı araştırmalar ile oluşmuş, daha sonra J.W.R. Whitehand'ın Birmingham Üniversitesi'nde Kentsel Morfoloji Araştırma Grubu'nu (*Urban Morphology Research Group*) 1974 yılında kurmasıyla birlikte söz konusu grup tarihsel coğrafi yaklaşımın gelişmesinde etkili olmuştur (Oliveira, 2019a). J.W.R. Whitehand tarafından üretilen iki kitabın (1987, 1991) ardından son dönemde yayınlanan bir dizi kitap (Slater, 1990; Whitehand ve Larkham, 1992; M.P. Conzen, 2004; Larkham ve Conzen, 2014; Oliveira 2019b), tarihsel coğrafi yaklaşım ve kentsel morfolojideki gelişimin izlenmesine olanak vermektedir.

M.R.G. Conzen'in düşüncelerinin oluşmasında, Schlüter ve Geisler'in çalışmalarını inceleme olanağı bulduğu, 1926 ve 1933 yılları arasında Berlin'deki öğrencilik dönemi önemli olmuştur. Conzen'in tarihsel coğrafi yaklaşımı geliştireceği İngiltere yılları ise Nazi yönetiminin oluşturduğu ortamdan uzaklaşıp İngiltere'ye göç etmesi ile başlamıştır (Whitehand, 1981). Tarihsel coğrafi yaklaşımın temel ilkeleri ve "kent-plan çözümlemesi" (town-plan analysis¹) olarak adlandırılan yöntemi, Conzen'in ilk basımı 1960, ikinci basımı 1969'da yapılan *Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis* başlıklı kitabı ile sunulmuştur. Conzen'in kentsel morfoloji alanında klasikleşmiş olan bu kitabında ve diğer çalışmalarında Conzen (1958, 1962, 1966, 1975, 1988) kentsel yapılı çevrenin ve kentteki değişimin kavranışına, söz konusu değişimin nasıl incelenmesi gerektiğine yönelik ilkeler ve önermeler geliştirilmiştir.

M.R.G. Conzen, tarihsel coğrafi yaklaşım ile, toplumun sosyo-ekonomik bir yapı olarak işlevsel özelliklerini ve bu özelliklerin mekanda belirmesini inceleyen işlevsel yaklaşım ile mekanda değişim süreçlerini inceleyen morfolojik yaklaşımı birleştirmiştir (Conzen, 2004). Burada vurgulanan, mekanda değişimin ardındaki ilişkilerdir ve farklı nitelikteki ilişkilerin bir araya gelişlerini ve kentsel yapılı çevreyi nasıl biçimlendirdiklerinin sorgulanmasıdır (Whitehand, 1977).

M.R.G. Conzen kentsel peyzajın (yapılı çevrenin) "insan doğasının nesnelleştirilmiş hali" (*objectivation of human spirit*) olarak kavranmasının önemli olduğuna işaret eder. Yapılı çevrenin üç bileşeni olan sokak/yapı adası düzeni, yapılar ve işlevin bir araya gelerek oluşturduğu bütünlük, bir yerin geçmişten günümüze gelen süreçte kendine özgü özelliklerini oluşturmaktadır ve bunun sonucunda kentsel yapılı çevre, insan doğasının nesnelleşmiş hali olarak belirlemekte, oluşum, biçimlendirilme ve yeniden biçimlendirilme süreçlerinin gözlenebildiği bir alan haline gelmektedir. Kentsel morfoloji, yapılı çevrenin üretilmesi ve biçimlendirilmesi süreçlerini inceleyerek, mekana nasıl, neden ve hangi amaçlarla müdahale edildiğini araştırmayı ve buradan yola çıkarak kentsel yapılı çevredeki değişimi nasıl ve neden gerçekleştiğini açıklamayı amaç edinmiştir.

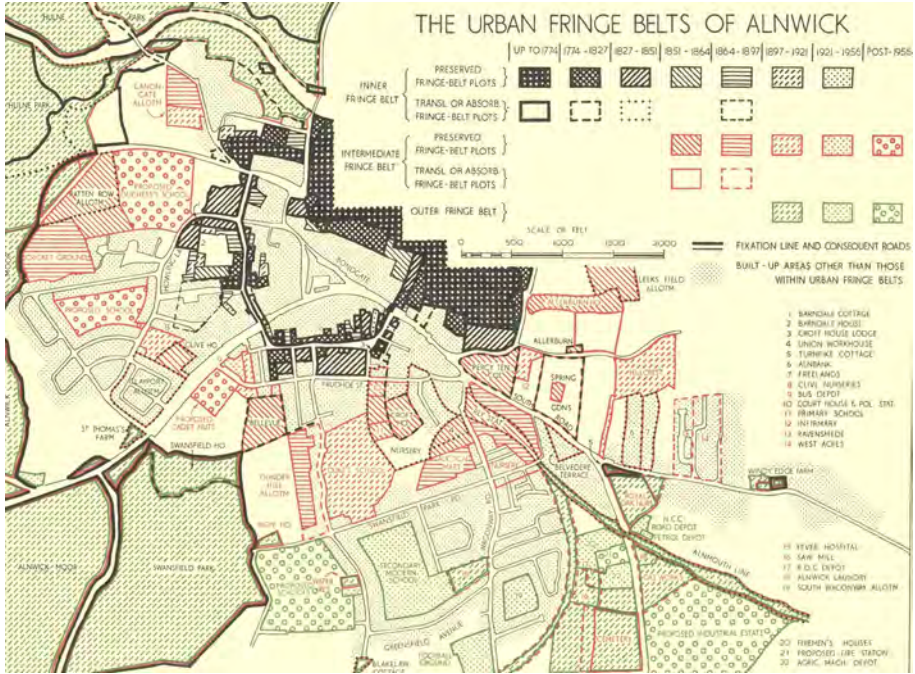
M.R.G. Conzen'in (2004) ilk önermesi sistematik kentsel peyzaj kompozisyonundaki kademelenmeye (*hierarchy of systematic townscape composition*) ilişkindir. Buna göre, kentsel biçimin üç temel bileşeni olan, iki boyutlu olarak sokak/yapı adası ve parsel örüntüsünü gösteren *kent planı*, bina tiplerinin incelendiği *bina örüntüsü* ve *arazi kullanım biçimi* birbirleriyle ilişkili ve bütünleşik olarak kentsel yapıyı çevreyi oluştururlar. Kademelenmede, kent planı, diğer tüm bileşenleri kapsarken, yapı örüntüsü, arazi kullanım biçimi için bir morfolojik çerçeve oluşturmaktadır. İkinci önerme ise kentsel yapıyı çevrede gözlenen *biçimlerin dönem özgünlüğünün* (*period specificity of forms*) olduğudur. Söz konusu özgünlük, kentsel yapıyı çevrenin, içinde bulunduğu tarihsel ve kültürel bağlama bağlı oluşun ve o alana karakter kazandıran morfolojik özelliklere işaret etmektedir. Bu özellikler, çeşitli morfolojik süreçler ile değişime uğramakta ve yapıyı çevrenin değişen özelliklerine bağlı olarak yerleşimin karakteri de sürekli değişime uğramaktadır. Bu değişimde yerleşimler, farklı dönemlerde oluşan karakteristik özelliklere göre morfolojik dönemler oluşturmaktadır. Dolayısıyla, kentsel yapıyı çevre, tarihsel olarak çok katmanlıdır ve sistematik kentsel peyzaj kompozisyonundaki etkileşime bağlı olarak oluşan farklı dönemlerde oluşturdukları farklı örüntüler kentsel yapıyı çevrede izlenebilmektedir.

Tarihsel ve kültürel bağlamı içinde kentteki morfolojik süreçler iki farklı değişim biçimine neden olmaktadır. Bunlardan ilki, dışa doğru büyüme ve bu süreçte kentsel çeper kuşakların oluşması, ikincisi ise kentin gelişme sürecinde daha önce üretilmiş alanlardaki içsel değişimdir.

Kentin Büyümesi Yayılması ve Çeper Kuşak Alanları

Kentsel çeper kuşak (*fringe belt*) kavramı M.R.G. Conzen tarafından kentsel morfolojiye kazandırılmıştır. Kavramın kökeni, Louis'in (1936) Berlin kenti üzerine yaptığı çalışmalara dayanmaktadır. Louis çalışmasında, kentin dışa doğru büyümesi ve yayılması sürecinde farklı dönemlerdeki gelişmeler arasında, yeşil alanlar ve geniş alan gerektiren kurumsal kullanımların yer aldığı, kuşak biçiminde -Louis'in *Stadtrandzone* olarak adlandırdığı- bölgelerin oluştuğuna işaret etmiştir. Uzun bir dönem ilgi uyandırmayan bu yaklaşım, Conzen tarafından küçük ölçekli bir İngiliz kenti olan Alnwick üzerine yapılan araştırma sonucunda tekrar gün yüzüne çıkmıştır (Conzen, 1969) (Şekil 1).

Çeper kuşaklar, kendi içinde barındırdıkları arazi kullanım birimleri ile kentin konut bölgelerinden ya da ticaret bölgelerinden farklılaşmaktadır. Bu kuşaklarda yer alan arazi kullanım birimleri çeşitli nitelikte sanayi kullanımları, kurumsal kullanımlar, toplumsal hizmetler, spor alanları, rekreasyon alanları vb. olarak tanımlanmaktadır: “kentin çeperinde göreceli olarak yavaş bir şekilde gelişen kuşak biçimindeki bu alanlarda kentin yapılaşmış alanının çevresinde konumlanan kurumsal kullanımlar (dini, kültürel, idari vb), sanayi, toplumsal hizmetler, geniş bahçeli kır evleri vb. gibi işlevler yer almaktadır” (Conzen, 1969, s.58). Bu kullanımlar, Barke (1982, s.11) tarafından, “kent tarafından üretilen fakat doğrudan

Şekil 1. Alnwick kentinde çeper kuşaklar (Kaynak: Conzen, 1969, Figure 13)

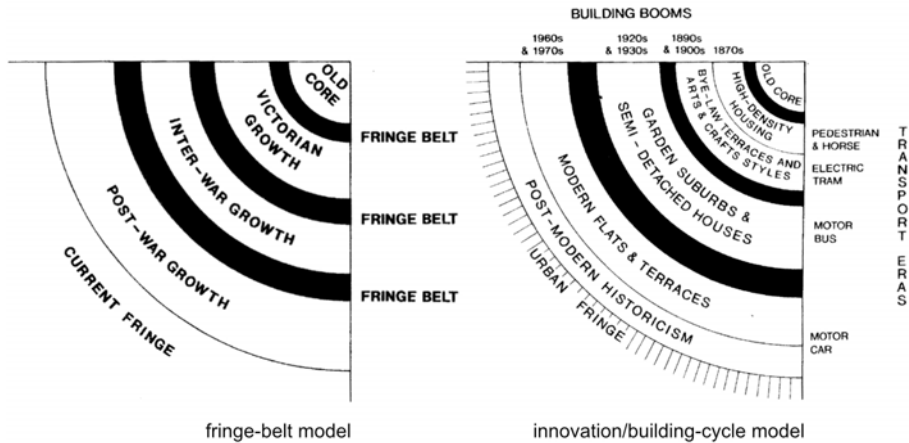
kentin içinde olmayan kullanımlar” olarak tanımlanmaktadır. Conzen tarafından kurumsal kullanım olarak tanımlanmış kullanımlar, Türkiye imar mevzuatında tanımlanmış olan dini tesis, belediye hizmet alanı, resmi kurum alanı vb. gibi sosyal ve teknik altyapı alanlarıdır.

Conzen, çeper kuşak alanları olarak üç kuşak oluştuğunu (iç, orta ve dış çeper-kuşaklar) vurgulamıştır. Kentsel gelişme içinde her kuşak, gelişme dönemlerine göre kentin çeperini sarmakta ve süreklilik göstererek kentin gelişme dönemlerinin fiziksel olarak algılanmasını kolaylaştırmaktadır. Özellikle iç ve orta çeper kuşaklar, kentler geliştikçe ve çevredeki alana yayıldıkça kentin içinde gömülü (*embedded*) olarak kalmakta ve kentin tarihsel-coğrafi ögesi olarak kentsel gelişmenin farklı evrelerinin algılanmasını sağlamaktadır. Böylece örneğin dönemsel olarak benzer özellikler gösteren tarihi kent merkezleri, çeper kuşak kullanımları ile çevrelendiklerinden kent içindeki karakterlerini daha açık bir şekilde ortaya koyabilmektedirler. Yeni gelişen kentsel çevreler, tarihi kenti çevreleyen iç çeper kuşağı atlayarak yeni alanlarda gelişmektedir.

Conzen’den sonra, Whitehand (1972a, 1972b, 1974) çeper kuşak alanlarının gelişmesinin temel gerekçesini incelemiş ve ekonomik bir açıklama geliştirmiştir. Buna göre, çeper kuşak oluşumu yapıların inşa edilmesi süreçlerindeki patlama ve duraklamalar ile doğrudan ilişkilidir. Örneğin, inşaat süreçlerinde bir patlama

yaşandığında, kent hızlı bir şekilde dışa doğru yayılmasını sürdürecektir ve kentin çeperindeki araziler konut bölgelerine dönüşecektir, çünkü çeper kuşak içinde yer alması beklenen özellikle kurumsal kullanımların bu alanları elde etmeye yönelik ekonomik gücü zayıftır. Ayrıca, bu patlama dönemlerinde arazi fiyatları da artışını sürdürmektedir. Ancak, inşaat süreçlerindeki duraklama dönemlerinde konut alanlarının yayılması da duraklamaktadır ve bundan dolayı, geniş alan gerektiren çeper kuşak kullanımları kentsel yapılı alanı da çevrelemeye başlamaktadır. Bu kullanımlar kentin çeperinde yer edindikten sonra ise kentsel gelişim içinde gömülmektedir ve kentsel gelişim süreçlerinde tarihsel-coğrafi bileşen olarak gelişme dönemlerinin belirginleşmesini sağlamaktadır. Yeni bir patlama sürecinde yeni kentsel gelişme bölgelerinin çeper kuşakları zıplayarak aşması gerekmektedir. Bu doğrultuda Whitehand, Conzen'in geliştirdiği çeper kuşak modeline yeni bir model eklemiştir. Bu modelde, çeper kuşak alanlarının gelişmesiyle teknolojik gelişmeler arasında ilişki kurulmaktadır (Şekil 2).

Çeper kuşaklar, kentin dışa doğru gelişmesi sürecinde, yapılı alanın içinde gömülü olarak kaldığında, temel iki süreç gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki, çeper kuşak alanlarının karakterini koruyarak gelişmesi iken ikincisi başka kullanımlara dönüşmesidir. İlk durumda, çeper kuşak alanlarının orijinal kullanımını koruması, çoğunlukla parsel içindeki yapı yoğunluğunun artması ile sonuçlanmaktadır. Sağlık ve eğitim alanlarında söz konusu gelişme sıklıkla ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, bir çeper kuşak kullanımı diğer bir çeper kuşak kullanımına, örneğin eski bir fabrika alanı park alanına, askeri alan kültürel tesis alanına vb., dönüşebilmektedir. Bu durumlarda, çeper kuşak alanları gelişme içinde korunurken, ikinci süreçte, çeper kuşak alanları, kent içinde gelişmeyi sınırlandıran ve dönüşmesi gerekli alanlar olarak görülmekte, bundan dolayı gelişme baskısı ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bu baskı, kamu kurum ve kuruluşlarının ya da spor alanlarının karma kullanımlı işlevlere ya da ticaret ve konut birimlerine dönüşmesi sonucunu

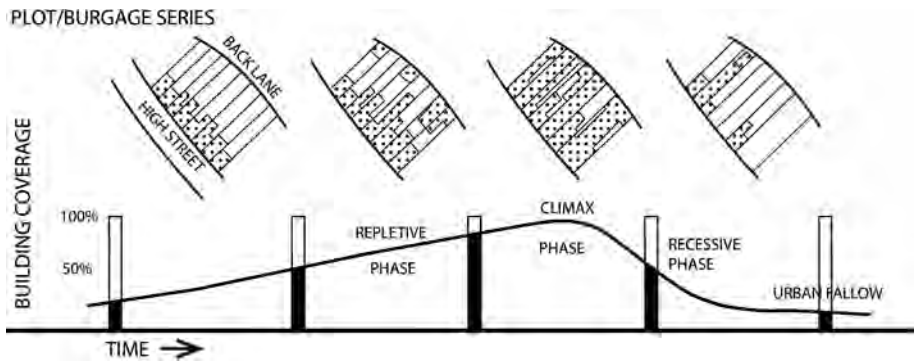
Şekil 2. Conzen (solda) ve Whitehand'ın (sağda) geliştirdiği çeper kuşak modelleri

gösterebilmektedir. Çeper kuşak alanlarının bu değişimi, diğer bir anlatımla çeper kuşak alan kullanımlarının çeper kuşak kullanımı olmayan işlevlere dönüşümü, çeper kuşak yabancılaşması (*fringe-belt alienation*) olarak adlandırılmaktadır. Son dönemde, Türkiye’de olduğu kadar dünyadaki birçok kentte bu gelişmenin yaşandığı gözlenmektedir.

Kentsel Yapılı Alanda Dönüşüm ve İçsel Değişim

Kentin dışı doğru büyümesi sürecinde, kentsel yapılı çevre de sürekli bir değişim halindedir. Bu değişim, birikim, uyum ve yerine geçme süreçleri ile gerçekleşmektedir. Birikim süreçleri, kentsel mekanın oluştuğu, üretildiği ilk aşamadır. Birincil birikim sürecinde yerleşimin çekirdeği oluşurken, ikincil birikim sürecinde hem yeni alanların eklenmesi söz konusu olur, hem de daha önce üretilmiş alanlarda, yeni binaların eklenmesi ile doyunluğa (*repletion*) giden bir süreç yaşanır. Bu doyunluğa ulaşma süreci, İngiliz tarihi kentlerinde yapılan araştırmalarda, parsel gelişme döngüsünde (*burgage cycle*) aşamalar -kurucu, doyunluk, zirve, duraklama ve nadas aşamaları- halinde M.R.G. Conzen tarafından incelenmiştir (Şekil 3). Uyum sürecinde, binaların planında yapılan ufak ölçekli değişikliklerin yanında M.R.G. Conzen daha çok tarihsel ve kültürel bağlamın değişen koşullarına bağlı olarak arazi kullanım biçiminin değişimine işaret etmektedir. Yerine geçme süreçleri ise eski binaların yerine yeni binaların inşa edilmesi ya da parsel örüntüsünde köklü değişimler olarak kendini göstermektedir.

Kentsel yapılı çevrede gerçekleşen içsel dönüşüm, kültürel ve tarihsel bağlamın özelliklerine, bu bağlam içinde yaşayan morfolojik aktörlerin değişen önceliklerine, amaçlarına ve değer yargılarına bağlı olarak morfolojik çeşitliliğin oluşmasına neden olabilmektedir. Bu süreçte, kentsel peyzaj kompozisyonun sistematik bileşenlerinde, diğer bir anlatımla kentin form bileşenlerinde (kent plan, bina örüntüsü, arazi kullanım biçimi) farklı direnç seviyeleri oluşmaktadır. Örneğin, ikinci boyuttaki değişken olarak adlandırılabilir olan kent plan bu değişime karşı en dirençli olan bileşendir. Sokak ve yapı adası örüntüsünün oluşmasından sonra

Şekil 3. Parsel gelişme döngüsü (Larkham and Jones 1991, p.69)

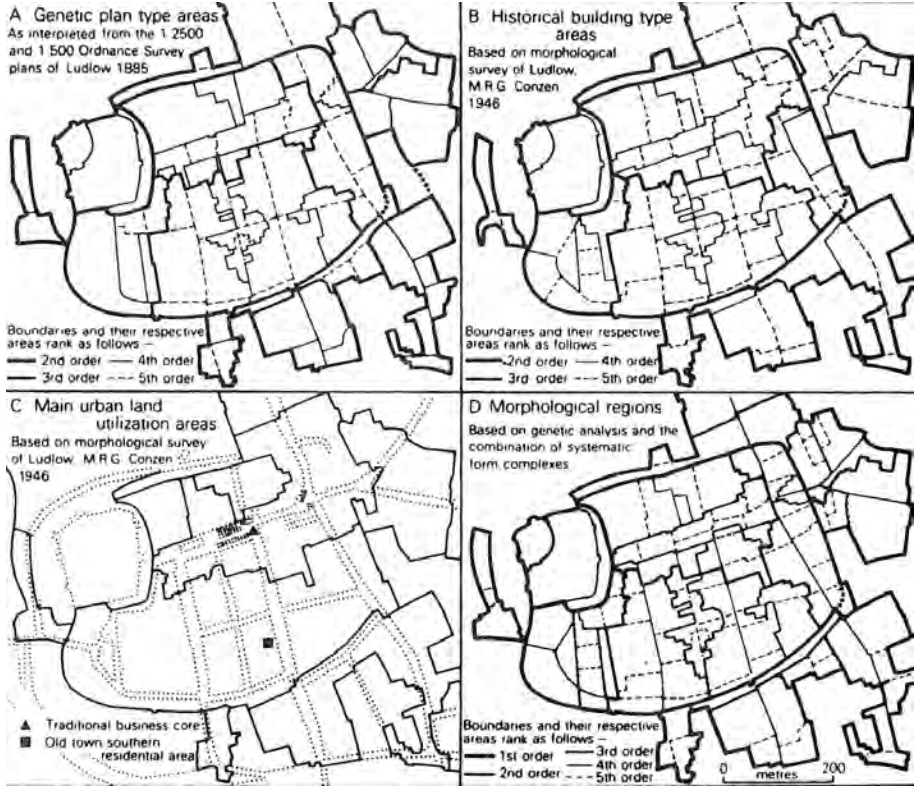
değiştirilebilmesi oldukça zor olmaktadır. Benzer bir durum parsel örüntüsü için de geçerlidir. Parseller bölünme ve birleşme ile yeni biçimler kazanabilmektedir, ancak bu durum yapılaşmış alanlarda kolay olmamaktadır. Bina örüntüsü, kent planına göre daha az dirençli olan bileşendir. Ancak bina örüntüsünün değişimi de uzun dönemlerden sonra gerçekleşebilmektedir, çünkü çoğunlukla eski binanın yıkılıp yerine yeni binanın inşa edilmesinin içeren yerine geçme süreçleri ile meydana gelmektedir. Arazi kullanımı biçiminin değişmesi ise en az dirençli olan durumdur, zira uyum süreçlerine bağlı olarak kültürel ve tarihsel bağlamın değişmesine koşut, yeni arazi kullanım biçimleri oluşmaktadır. Kentin form bileşenlerinin değişimine karşı gösterdikleri farklı düzeydeki direnç M.R.G. Conzen tarafından “formların sistematik olarak farklı kalıcılıkları” (*systematically differentiated persistence of forms*) biçiminde tanımlanmaktadır.

İçsel dönüşümde, morfolojik süreçler, formların sistematik olarak farklı kalıcılıkları ve sistematik kentsel peyzaj kompozisyonundaki kademelenmeye bağlı olarak oluşan ve birbirine benzer özellikler gösteren alanlar, “morfolojik bölgeler” olarak tanımlanmaktadır. Kentin biçimin morfolojik bileşenleri olan binalar, parseller, sokaklar ve yapı adalarının farklı ilişkisellikler ile bir araya gelmesi sonucunda farklı kararlılık düzeylerinde (*level of resolution*) kentsel örüntüler üretilmektedir. Bu birimlerden, alansal olarak en küçüğü morfotop iken, bir sokak boyunca tanımlanmış sokak birimleri, mahalleler ve tüm kent kademeli olarak morfolojik bölgeleri oluşturmaktadır (Conzen, 1988) (Şekil 4).

Planlama, Mimarlık ve Tasarım İle İlişki

Tarihsel coğrafi yaklaşımın sunduğu çerçevede, kentsel morfoloji en alttan en üst ölçeğe dek kentsel yapıyı çevredeki morfolojik birimler (parsel, bina, sokak) arası sürekli değişen ilişkileri incelemektedir. Ancak, burada kentsel yapıyı çevrenin salt gözlenen bir nesne olmadığı, tarihselliği ile oluşan farklı formların birlikteliği temelinde toplumsal yaşamda süreklilik ve çeşitlilik duygusunu güçlendirdiği, toplumsal yaşamın hangi süreçler ile nasıl bir çevrede yerleşik hale geldiğinin anlaşılmasını sağladığı, böylece aynı entelektüel bir boyut kazandığı, aynı zamanda bir öğrenme nesnesi olarak toplumun müdahalelerine etki ettiği M.R.G. Conzen (1975) tarafından dile getirilmiştir. Diğer bir anlatımla, kentsel yapıyı çevre, bulunduğu kültürel bağlamın özelliklerini ve bu bağlam içindeki ilişkileri yansıtan bir alan olduğu kadar toplumsal ilişkileri de etkilemektedir. Bu karşılıklı etkileşim, kentlerin ve hatta kent içindeki farklı bölgelerin birbirinden değişik fiziksel özellikler göstermesini, farklı karakter alanları, morfolojik bölgeler oluşturmasını sağlamaktadır. Whitehand (2009) morfolojik bölgelerin planlama kararlarının geliştirilmesine yardımcı olacak karakter bölgeleri niteliği taşıdığını, bu anlamıyla kuram ile kılığı arasında bağlantıyı oluşturabileceğini belirtmektedir.

Conzen, kentsel yapıyı çevredeki çeşitliliğe vurgu yaparken, farklı parçaların bir araya gelerek bütünü nasıl oluşturduğu üzerinde durmuştur (Gu, 2019). Kentsel yapıyı çevre, bilgi birikiminin kaynaklarından biri haline gelirken, mekanda deği-

Şekil 4. Ludlow kentinde morfolojik bölgeler (Conzen, 1988)

şimin nasıl yönetileceği/yönetilmesi gerektiği hakkında da ipuçları barındırmaktadır (Whitehand, 1992). Bu aşamada vurgulanması gereken önemli konu, açık bir şekilde ifade edilmemiş olsa da kentsel yapılı çevrenin nesnel olarak toplumsal ilişkiler sistemine dahil olan bireyler tarafından biçimlendirilmesinin olanaklı görüldüğü, kentin bir bütün olarak kavrandığıdır. Kent bir bütün olarak, içinde bulunduğu tarihsel ve kültürel bağlam içinde kavrayışın nesnesidir. Mekana yapılabilecek her ölçekte ve kapsamda müdahale söz konusu bütünlüğün farkında olmak zorundadır.

Dolayısıyla, mekana müdahale edecek kişinin, mekanın karakteristik özelliklerini bilmesi ve bu bilgiye hakim olması beklenmelidir. Mekana müdahale, mekanın içeriğini oluşturan unsurları ve süreçleri kapsayacak şekilde mekanın içeriği ve içsel ve dışsal yapısını kapsayan mekanın biçimi arasındaki karşılıklı bağlantı ile içeriğin biçime ve biçimin içeriğe nasıl yanıt verdiğinin farkında olmayı gerektirmektedir. Bununla birlikte, mekanın biçimlenmesinde içkin olan içsel bağlantıların ve zorunluluklar ile buna bağlı olarak oluşan görünüm arasındaki ilişkilerin farkında olmak da mekanın karakteristik özelliklerin açıklanmasına yönelik bir kavrayış geliştirilmesini sağlayacaktır.

Kentsel morfoloji, mekana yönelik kavrayışın geliştirilmesinde planlama, mimarlık, tasarım vb. disiplinlere olanaklar sunmaktadır. Bu yönüyle kentsel morfoloji, mekanın içeriği ve biçimi, özü ve görünüşü hakkında, çeşitli müdahaleler geliştirmeyi amaçlayan aktörler için bir bütünlük sunmaktadır. Bu bütünlük, kentten en alt ölçekten en üst ölçeğe dek morfolojik birimler arası ilişkiler ile oluşturulmaktadır. Kentin tutarlı bir bütün olarak üretilmesi, kent biçiminin morfolojik bileşenlerinin alt ölçekten üst ölçeğe dek farklı ölçeklerde, farklı kararlılık düzeylerinde parça-bütün ilişkisi içinde bir araya gelmeleri ile olanaklıdır. Bu bütünlük içinde Alexander vd.'nin (1977, xii) de belirttiği gibi alt ölçekte üretilen örüntünün üst ölçekten gelen bütünlüğün, üst ölçekten gelen örüntünün ise alt ölçekten gelen örüntünün parçası olması gerekmektedir: “Her örüntü, ... ‘üstünde’ gelen diğer bir örüntüye ve aynı zamanda ‘altında’ yer alan daha küçük örüntüye bağlıdır. Örüntü, ‘yukarıdaki’ daha büyük örüntüler ve ‘aşağıdaki’ daha küçük örüntülerin tamamlanmasını sağlamaktadır”.

Bu doğrultuda, değişimin uygun bir şekilde yönetilmesi kentsel yapıyı çevrenin niteliğine olumlu katkı yapacaktır. Nitelik ise morfolojik birimler arasındaki ilişkilerde aranmaktadır, nitelik kentin morfolojik bileşenlerinin sabit birlikteliğinin oluşturduğu yapıdır. Söz konusu yapı, bileşenlerde gerçekleşen değişimlerle sürekli olarak yeniden oluşmaktadır. Kentsel morfoloji söz konusu değişken yapıyı incelemekte, yapının oluşmasına yönelik süreçleri açıklamakta, mekana müdahale ise, bir plan ya da mimari proje ya da başka bir ürün ile gerçekleşmekte, söz konusu yapıyı sürekli olarak yeniden üretmektedir. Bu anlamda, kentsel morfoloji mekana müdahalenin bilgisine katkı yapma potansiyeline sahiptir. Kentsel morfoloji, kentten nasıl üretildiğini, morfolojik bileşenlerin nasıl bir araya getirildiğini araştırırken planlama, mimarlık, peyzaj mimarlığı, tasarım vb. disiplinler kentsel mekanın biçimlendirilmesi ile ilgilidir. Araştırma tarafında kentsel morfoloji, kentten nasıl üretildiğini ve nelerden/hangi parçalardan oluştuğunu incelerken uygulama tarafında “ne/nasıl yapılmalı”ya, odaklanılmıştır. Bu yönüyle araştırmanın öze ilişkin tanımlayıcı/açıklayıcı, uygulamanın normatif, kural koyucu niteliği bulunmaktadır (Moudon 1992).

Türkiye Kentlerinde Morfolojik Dönüşüm ve Planlama

Tarihsel coğrafi yaklaşımın sunmuş olduğu çerçeve, Türkiye kentlerindeki değişimin açıklanması için olanaklar barındırmaktadır. Özellikle kentten yapısının temel olan, parça-bütün ilişkisi içinde morfolojik birimlerin bağıntılı olarak oluşturdukları tutarlı bütünlüğün sağlanıp sağlanmadığına yönelik bir inceleme, değişen planlama anlayışları üzerinden ele alınabilir. Bu çalışmanın önermesi, mekana yapılacak her ölçekteki müdahalenin, mekanın içeriği ve biçimi, özü ve görünüşü hakkındaki kavrayış çerçevesinde, morfolojik birimler arası ilişkiyi gözetenek yapılması gerektiği yönündedir. Diğer bir anlatımla, herhangi bir morfolojik birime yapılacak bir müdahalenin diğer birimler ile ilişkiyi nasıl etkileyeceğinin incelenmesi ve örneğin planlama kararlarının bu parça-bütün ilişkisi içinde geliş-

tirilmesi gerekmektedir. Aksi durumda, müdahale edilecek alan, büyüklüğünden bağımsız olarak “kendinde şey” olarak ele alınmakta, çevresinden ve diğer morfolojik birimler ile olan ilişkisinden soyutlanmaktadır. Bunun sonucunda ise farklı konumlarda, örneğin çok önemli binalar inşa edilse de söz konusu binaların diğer morfolojik birimler (diğer bina ve parseller, sokak, yapı adası, mahalle, kent) ile kurduğu ilişkinin göz aradı edilmesi Türkiye kentlerini birer yapı yığını haline dönüştürmektedir.

Bu sonucun ortaya çıkmasında, Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren geçmiş olan yaklaşık bir yüzyıllık süreçte, kuşkusuz değişen kültürel ve tarihsel bağlamın da etkisiyle değişen planlama anlayışlarının da etkisi bulunmaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümünde söz konusu gelişme üç dönemde ele alınacaktır.

İdeallerin Kenti

Osmanlı İmparatorluğu’nun geç döneminde Batılılaşma sürecinin parçası olarak benimsediği modernleşme politikaları kendini kentlerde sokak ve yapı adası örüntülerinin düzenlenmesi ve bina tiplerinin değiştirilmesi olarak göstermiştir. Diğer bir anlatımla, morfolojik olarak kentler yeni birikim ve yerine geçme süreçlerinin gerçekleştiği alanlar haline gelmiştir. Özellikle İstanbul’da parçacıl olarak geliştirilen müdahaleler, 1923’te Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması ile yeni bir boyut kazanmıştır. Genç Cumhuriyet kentleri, yeni yaşam biçiminin önemli bir bileşeni olarak ele alırken, bütüncül bir bakış ile ülke ölçeğinde politikalar geliştirmiştir. Milli iktisadın oluşturulması, kıır-kent bütünleşmesi ve kırsal emeğin özgürleştirilmesi, bölgeler arası bütünleşme, sanayileşme ve sanayi-kent bütünleşmesi, merkezi planlama ile tutarlı yerel yönetim örgütlenmesi, kamulaştırılan topraklar üzerinde kentsel gelişme ve Cumhuriyet yurttaşının kamusal mekanlarının yaratılması, kente yapılacak müdahalelerin dayandığı temel ilkeler olmuştur. Kentlerin planlanmasında, kamusal mekanların örgütlenmesi ve yeni mahallelerin kurulması öncelikler arasındaydı (Keskinok, 2006). Söz konusu mahalleler, Osmanlı İmparatorluğu’nun modernleşme sürecinde on dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın başında, tarihi kentleri çevreleyecek biçimde oluşan iç çeper kuşağın dışında oluşturulmuştur. Bu alanlarda egemen bina tipi, bahçe içinde, süslemeden uzak müstakil konuttu (Bilgin, 1998).

Genç Cumhuriyet’in “yeni bir gelecek oluşturma” (Keskinok, 2006) düşüncesi doğrultusunda kentsel mekanın biçimlendirilmesi, yeni başkent, Ankara’nın planlanmasında kendini göstermiştir. Ankara’nın planlanması, uluslararası yarışmayı kazanan Hermann Jansen tarafından üstlenilirken, Jansen’in kentsel mekanı biçimlendirmeye yönelik yaklaşımı yeni kurulmuş olan Cumhuriyet’in idealleri ile uyum sağlamaktaydı. Birçok çalışmada (Akcan 2012, Beyhan ve Uğuz 2012, Saban Okesli 2009, Tankut 1993) Jansen’in planlama ilkelerini geliştirirken Camillo Sitte’nin sanatçı planlama yaklaşımı ve Ebenezer Howard’ın Bahçe Kent yaklaşımının etkisinde olduğu belirtilmektedir. Yeni konut alanlarında mekanın biçimlendirilmesinde Jansen’in Bahçe Kent düşüncesinin etkisindeydi (Akcan

2012). Bu düşüncede, büyük kent reddediliyor, bireylerin kamusal mekanlarda bir araya gelmesinin daha kolay olacağı küçük ve orta ölçekli kent yaşamı tercih ediliyordu (Ward, 1992).

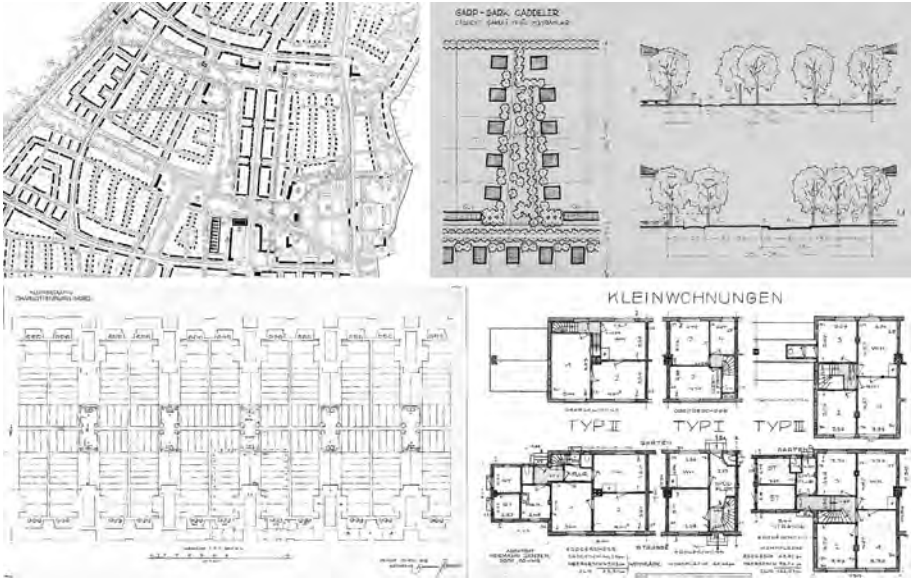
Ankara'dan sonra, Mersin, Adana, Tarsus, Ceyhan, Gaziantep ve İzmit kentlerini de planlamış olan Jansen, kenti ölçekler arası bir bütün olarak kavramış, kavramsallaştırdığı kenti, ürettiği imar planlarının yanında, sokak, yapı adası, parsel ve bina örüntüsünü gösteren çizimler ile göstermiştir. Diğer bir anlatımla, kentte niteliğe ulaşma hedefi doğrultusunda parça-bütün ilişkisini üreten ve morfolojik bileşenler arasındaki sabit birlikteliğe dayalı bir yapı arayışındadır. Kent bütünü ölçeğinde bu arayış, çeper kuşaklara benzer biçimde oluşturulan yeşil kuşaklar ve kentin bütününe yönelik kurgu ile kendini gösterirken, orta ölçekte mahalle tasarımı ve kurgusu ile, alt ölçekte ise sokak-parsel-bina ilişkisi içinde yapı adalarının ve mekanın biçimlenmesi ile kendini göstermektedir. Bu çerçevede Jansen, alt ölçekten üst ölçeğe dek her kararlılık düzeyinde kenti organik bir bütün olarak ele almış ve ölçekler arası ilişkileri mahalleler ile tüm kent arasında bütüncül bir parça-bütün ilişkisi içinde geliştirmiştir. Bu aynı zamanda en alt ölçekte morfotoptan başlayarak, sokak boyunca tanımlanmış sokak birimleri, mahalleler ve tüm kente dek kademeli olarak morfolojik bölgelerin bir araya gelişidir. Bu yaklaşımı her planında görmek olanaklıdır (Şekil 5).

Bu planlama yaklaşımı, Erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki planlama yaklaşımında etkin olmuştur. Bu dönemde, kentsel mekanı biçimlendirme sürecinde yer alan plancı ve mimarlar yeni kurulan Cumhuriyet'in yeni bir gelecek oluşturma idealleri çerçevesinde davranmışlardır. Üretilen planlar, nasıl bir gelecek ve yaşam düşünüldüğüne dair, kentsel çevreyi betimleyen çizimler ile zenginleştirilmiş, planlarda üst ölçekten alt ölçeğe dek kent, morfolojik birimlerin karşılıklı ilişkisi içinde biçimlenen bir bütün olarak ele alınmış, M.R.G. Conzen'in tanımıyla, sistematik kentsel peyzaj kompozisyonundaki kademelenmeye önem verilmiştir.

Yayılan kent

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde uzmanların kentin tutarlı bütünlüğünü oluşturmaya yönelik morfolojik bir yaklaşım geliştirmesinde, kentlerin göreceli olarak küçük ve az nüfusa sahip olması, daha kolay denetlenebilir ve biçimlendirilebilir olmasının payı bulunmaktadır, ancak burada vurgulanması gereken, mimar ve plancının bu dönemde ilgi nesnesi olarak kentsel mekanın niteliklerine yönelik bir tutum geliştirmiş olmasıdır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de benimsenen, tarımda üretimin modernizasyonuna dayanan ekonomi politikaları ile kentler büyük göçlerle karşı karşıya kalmışlardır. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde eski kentte mekanın iyileştirilmesi ve yeni üretilen konut alanlarında yeni bir yaşam arayışına dayanan planlama yaklaşımı, kentlerdeki ani nüfus artışı ve kentlerin öngörülemeyen büyümesi ile değişikliğe uğramıştır. Bu aşamada planlama, yeni bir geleceğe yönelik

Şekil 5. Jansen'de, sokak, parsel ve bina ilişkisi içinde yapı adasının oluşumu (Kaynak: TU Berlin Architekturmuseum Inv. Nr. 22469, Inv. Nr. 22982, Inv. Nr. 20785, Inv. Nr. 21127)

olmaktan çok, mevcut durumun yarattığı sorunları çözmeye odaklanmıştır. 1956 yılında yürürlüğe giren ve 1972 yılında revize edilen İmar Kanunu'ndan sonra kente yaklaşım değişmiş, Erken Cumhuriyet Dönemi'nin her bileşeni ayrıntılı olarak denetleyen fiziksel planların yerini, kentin üst ölçekli kurgusuna öncelik veren ve genel politikalar ile kentin üst biçimini oluşturmayı amaçlayan planlar almıştır. Bu süreçte, ODTÜ'de Şehir ve Bölge Planlama eğitiminin başlamasıyla yeni bir disiplin açık bir şekilde ortaya çıkmış ve söz konusu planlar, ilk aşamada İstanbul, Ankara ve İzmir'de kurulan Metropolitan Planlama Büroları aracılığıyla üretilmiştir.

Dolayısıyla, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra plancı, özellikle 1960'lı yıllar ile birlikte, hızlı nüfus artışı sonucu çevresindeki alana yayılmaya başlayan kenti anlamaya, algılamaya ve öngörülemez sorunları çözmeye yönelmiştir. Yayılan kenti denetim altındaki tutmak için üst ölçekli planların öncelikli hale gelmesinin temel nedeni bu olmuştur. Ancak, kenti üst ölçekte kurgulamaya çalışırken alt ölçekte nasıl bir kentsel mekan üretileceği tartışmasının yürütülmesinde eksiklikler ortaya çıkmıştır. Bina-parsel-sokak ilişkisi, yapı düzeninin belirlendiği 1/1000 ölçekli uygulama imar planları ile kurgulanmıştır. Bu planlarda öncelikli olan, bina tipinin üretilmesi olmuş, bina yüksekliklerine (kat sayılarına) ve yapılaşma düzenine (ayrık, bitişik, blok) yönelik kararlar geliştirilmiştir.

Bu dönemde, yerine geçme süreçleri ile konut alanlarında içsel dönüşüm gerçekleşmiş, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde üretilmiş olan müstakil konut, apartman tipi konut ile yer değiştirmiştir. Söz konusu dönüşümde, 1965 yılında yürürlüğe giren Kat Mülkiyeti Kanunu'nun çok önemli bir etkisi olmuştur. Niteliği, morfolojik birimler arası ilişkideki bütünlükte arayan yaklaşım, yerini binaların üretilmesine odaklanan niceliksel bir yaklaşıma bırakmıştır. Diğer bir anlatımla, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde morfolojik bileşenler arasındaki sabit birliktelik ile oluşan yapı, yirminci yüzyılın ortasından itibaren, yeni bir bina tipi olarak apartmanın üretilmesi ve kentin üst ölçekte çevresine yayılması ile birlikte değişime uğramıştır. Ancak, oluşan yeni durumda yeni yapı arayışı salt üst ölçekte, kentin üst biçimine yönelik olmuş, alt ölçekte morfolojik bileşen olarak salt binaya odaklanan bir tutum geliştirilmiştir. Yeni bina tipi ile birlikte parsel ve sokak tiplerindeki değişim göz ardı edilmiş, böylece, formların sistematik olarak farklı kalıcılık düzeylerinden beklendiği gibi sokak sistemi ve yapı adası biçimleri korunmuş, yapı adası içinde, yeni bina tipi üretilmiştir. Bina üretmeye odaklanan bu tutum, Goethe'nin yaklaşık iki yüzyıl önce doğabilimde tanımladığı "katı düşünce tarzı"na benzerlik göstermektedir: değişime yönelik herhangi bir strateji geliştirilmemesi (ya da bu stratejilerin zayıf olması), son ürün odaklı bir görüş ve parçalar arası ilişkilerin göz ardı edildiği durağan bir yaklaşım. Mekanın biçimlenmesine içkin olan özellikler, içsel bağlantılar ve morfolojik birimler arası tutarlı bir yapı oluşturacak zorunlu ilişkilerin kurulması gündeme gelmemiştir. Bunun sonucu ise, yirminci yüzyılın ortasından itibaren Türkiye kentlerinde, bina tipi olarak apartmanın üretilmesi ve birörnekleşmesi olmuştur.

Parçalanmış kent

Yirminci yüzyılın ortalarından itibaren kentsel yapıyı çevrenin üretilmesinde egeyen olan katı düşünce tarzı ile birörnekleşen kentlere karşı gelişen eleştiriler, daha çok parsel temelinde parçaların öne çıkarıldığına (Bademli, 2002), kentin kültürel bir birikimin ürünü olarak ele alınmadığına (Günay, 2006), mekanı biçimlendirmede nicelik arayışına (Akçura 1982, Altaban 1985, Özbay 1989) vurgu yapmaktadır. Bunun sonucunda, kenti kavrayıştaki katılığa karşı esneklik, birörnekliliğe karşı çeşitlilik arayışı ön plana çıkmıştır.

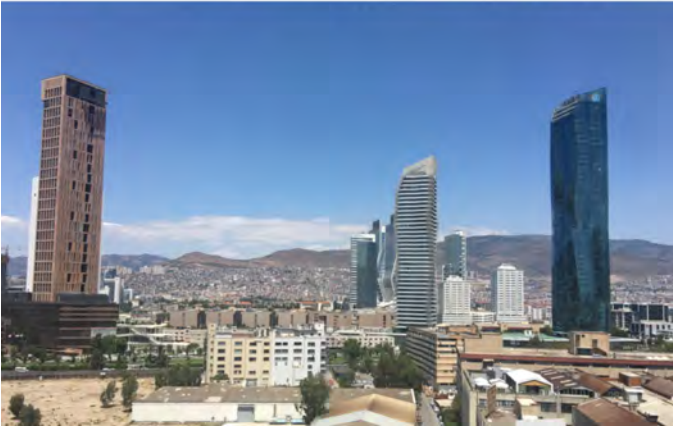
Kent, yirminci yüzyıl sonu ve yirmi birinci yüzyıl başında bir kez daha çevresine yayılma sürecine girmiş, bu süreçte büyük alan kaplayan konut bölgeleri, sanayi, eğitim ve sağlık bölgeleri oluşmaya başlamıştır. Giderek merkezden uzaklaşan kentin daha önceki dönemde kaybetmeye başladığı bütünlüğü, yeni oluşan bölgelerde üretilen, birbiriyle ilişkili olmayan ya da çok zayıf olan küçük merkezlerle, parçalanmıştır. Neo-liberal ekonomi politikalarının benimsendiği bu dönemde, kente yapılan müdahalelerde, piyasa dinamiklerinin öncelikleri benimsenmiş ve kentsel yapıyı çevre, büyük ölçekli bir sermaye birikim alanı haline gelmiştir.

Daha önceki dönemlerde, park, spor, askeri ve sanayi alanları ile oluşmaya başlayan iç ve çeper kuşak alanları, neo-liberal politikaların etkisi ile birlikte, ken-

tin üst biçimi içinde “kullanılmaz”, “işe yaramaz” ve “değerlendirilmesi gerekli” alanlar olarak görülmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda, çeper kuşak alanlarında, çoğunlukla parsel ölçeğinde gerçekleşen, ancak birleştiğinde geniş alanları kapsayan, sanayi, kamu kurumu ve spor alanlarının alışveriş merkezleri, ofis ve konut alanlarına dönüşümü, kentin karakterinde de önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Söz konusu dönüşüm, en gözlenebilir haliyle İstanbul’da Zincirlikuyu-Maslak hattındaki sanayi ve kamu kurum alanlarının dönüşümünde, Mersin’de sanayi alanının otel ve alışveriş merkezine dönüşümünde ve İzmir’de yeni kent merkezinin üretilmesinde göstermektedir (Şekil 6).

Çeper kuşak alanlarındaki söz konusu dönüşümün yanında özellikle 2000li yıllarla birlikte, konut alanlarındaki üretim ve dönüşüm de dikkat çekici olmuştur. Bir yandan, 2012 yılında yürürlüğe giren Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun, kentlerde yerine geçme süreçlerinin yoğun bir şekilde yaşanmasında etkili olurken, diğer yandan imar planlarında egemen olan esneklik ve çeşitlilik arayışı, kentin yeni gelişme alanlarında yeni yapı tiplerinin ortaya çıkmasına neden olmaya başlamıştır. Esneklik arayışında, yapı düzenine ve bina tipine odaklanan imar planları yerine kentsel yapıyı çevrenin biçimlendirilmesinde yoğunluk ile denetime odaklanan imar planları üretilmiştir. İmar planlarında yoğunluk denetimi, emsal/kat alanı kat sayısı (E/KAKS) ile sağlanmaya çalışılmıştır. Katı anlayışın durağanlığına karşı sunulan esneklik, konut sitelerinin yaygınlaşmasını sağlamıştır, ancak mekandaki nitelikler yönünden bir belirsizlik oluşmasına neden olmuştur. Esnekliğin sağlandığı yoğunluk katsayı değerleri, bir parselde binaların yapımı için ne kadar inşaat alanına sahip olduğunu belirlemektedir. Söz konusu esneklik bu aşamada ortaya çıkmaktadır. Belirlenen inşaat alanının nasıl kullanılacağı, nasıl bir bina tipinin öngörüldüğü, nasıl bir kentsel çevre üretilmesinin amaçlandığına yönelik bir karar geliştirilmemektedir. Böylece, kentsel çevrenin rastlantısal bir şekilde oluşmasının önu açılmaktadır. Rastlantısallık ile oluşan kentsel çevre, kendi içinde tutarlı bir bütünlük oluşturmaktan uzak, morfolojik birimlerin birbiriyle bağıntısının ihmal edildiği, birimlerin kendinde şey olarak ifade bulduğu bir alan haline gelmektedir. Esnekliğin kentsel çevrenin karakteristik özelliklerine ilişkin barındırdığı belirsizlik ile bu yaklaşım, bir bağlam oluşturmaktan uzak muğlak/belirsiz kentsel çevre üretilmesine neden olmaktadır.

Ancak, süreçteki rastlantısallık, kendi içinde zorunluluklar da barındırmaktadır ve bu zorunluluklar, kentsel çevreyi üreten tüm aktörlerin bir araya geldi ortamda, karar verme süreçlerinde gelişmektedir. Verilen kararlar çoğunlukla, kar maksimizasyonuna öncelik veren, daha fazla inşaat alanının herhangi bir denetime tabi olmadan kullanılmasını bekleyen bir yaklaşım ile alınmaktadır. Bu çerçevede zorunluluk, piyasa mekanizmasının öncelikleri ile belirlenmektedir ve kentsel çevrenin üretilmesi sürecinde plancının ve mimarın taleplerinden çok, piyasa aktörlerinin taleplerinin belirleyiciliği ön plana çıkmaktadır.

Şekil 6. İstanbul Zincirlikuyu-Maslak hattında (en üstte), Mersin’de (ortada) ve İzmir’de (en altta) çeper kuşak alanlarının alışveriş merkezleri, ofis ve konut alanlarına dönüşümü (Kişisel arşiv)

Son dönemde Mersin örneği üzerinden Türkiye kentlerindeki değişim ve dönüşüme ilişkin gerçekleştirilen bir morfolojik araştırmada (Ünlü ve Baş 2017), yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen üç farklı dönemde, kentsel yapı çevredeki bu değişim incelenmiştir. Birikim süreçleri ile geniş bahçeler içinde müstakil evlerin oluşturduğu kentsel çevrede, yerine geçme süreçleri doğrultusunda müstakil evlerin yıkılıp apartmanların yeni bina tipi olarak üretilmesiyle “bağlamın bozulması” sonucu oluşmuştur. Söz konusu bağlam, müstakil evlerin ve apartmanların bir arada bulunduğu bir kentsel çevreye işaret etmektedir. Üçüncü aşamada ise, kentsel çevre tümüyle apartman tipi yapılardan oluşmuştur, ki bu durum “yeni bir bağlam oluşması”nı göstermektedir. Söz konusu çalışma, formların sistematik olarak farklı kalıcılıklarının bulunduğunu, kent planının değişim karşısında dirençli olduğunu, ancak bina örüntüsü ile arazi kullanım biçiminin değişime karşı daha kolay uyum sağlayabildiğini göstermiştir. Ayrıca, kentsel yapı çevredeki sistematik form komplekslerinin karşılıklı etkileşimi ile tarihsel gelişim içinde farklı karakter bölgelerinin ortaya çıktığı da görülmüştür. Bununla birlikte, parsel ölçeğinde, müteahhit, arsa/bina sahibi, meslek insanları, yerel yönetimler arasında oluşturulan küçük ölçekli ittifaklar, niceliksel bir yaklaşım ile “daha fazlaya talebi” ön plana çıkarmıştır. Bu çerçevede, parselde üretilecek daha fazla inşaat alanı çevresinde oluşan küçük ölçekli ittifaklar, kullanıma yönelik değil, değişime yönelik değer oluşturmaya dayalı bir düzenin de önemli bir parçası haline gelmiştir.

Katı anlayış tarzının sunduğu durağan kentsel çevreden, esnek kentsel çevreye geçiş sürecinde, esnekliğin sağladığı olanakların olumlu yönde kullanıldığı ve kendi içinde şey olarak nitelikli mekanların üretildiği örnekler görülebilmektedir. Ancak, tekil olarak üretilen başarılı örneklerin, birbirleriyle bağıntıları çerçevesinde, alt ölçekten üst ölçeğe dek tutarlı bir bütünlük içinde ele alınmaması, kentin tarihsel süreçte gelişen sürekliliğini olumsuz yönde etkilemekte, kentsel çevrede bağlam oluştur(ama)ma krizini ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, kentsel morfoloji alanındaki etkin yaklaşımlardan olan tarihsel-coğrafi yaklaşımın sunmuş olduğu çerçeve ile Türkiye kentlerinin yaklaşık bir yüzyıllık süreçteki değişimini ve bu değişimde kentin kavranışındaki, planlama anlayışlarındaki değişimlerin etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Söz konusu incelemeyi çok kapsamlı olarak geliştirmek olanaklıdır, ancak buradaki amaç, ilerleyen süreçte geliştirilmesi olanaklı benzer çalışmalar için bir çerçeve sunmaktır.

Erken Cumhuriyet Dönemi kenti ve kentsel yaşamı yeni bir gelecek yaratmanın parçası olarak bütünlüklü yaratıcı bir süreç biçimine ele almıştır. Bu dönemde kentte, morfolojik bileşenler arasındaki sabit birliktelik ile oluşan yapı, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren yayılmaya başlayan kent ile bozulmuş ve yirmi birinci yüzyılda hızlanan yayılma ile parçalanmıştır. Bu parçalanmada, kentin morfolojik birimler arasındaki tutarlı bütünlüğün oluşturduğu bir yapı olarak

kavranmasından, kentsel mekanı biçimlendirme süreçlerinde, parçalı bir yapıda, müdahale alanlarının bağımsız morfolojik birimler olarak ele alındığı bir kavranmasına geçişin etkisi büyüktür.

Türkiye planlama pratiklerinin geliştiği yaklaşık bir yüzyıllık süreçte, özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren bina yapımına odaklanan niceliksel yaklaşım, katı anlayışta da esnek anlayışta da egemen olmuştur. Katı anlayış tarzının karşısında bir seçenek olarak sunulan esneklik, aynı zamanda belirsizliğe dayalı bir kararsızlık sunmaktadır. Yoğunluk denetimi, meslek adamları tarafından geliştirilmektedir, ancak verilen karar ile nasıl bir sonucun ortaya çıkacağı konusunda bir bilinmezlik söz konusudur. Bu süreçte amaç salt bina üretmek olmaktadır. Belirsizliğe dayalı kararsızlık sonucu meslek insanları, (plancı, mimar, peyzaj mimarı, tasarımcı vb.) denetlemesi ve egemen olması gereken şeyin (parsel, bina, sokak ve yapı adasının birlikteliğinden oluşan kentsel çevre) egemenliğine girmektedir. Dolayısıyla, bu süreçteki zorunluluklar meslek insanları tarafından değil, kentsel çevreyi biçimlendiren diğer aktörler tarafından tanımlanmaktadır.

Bu aşamada, zorunluluk ile karar verme süreçleri arasındaki ilişkide, meslek insanlarının (plancı, mimar, peyzaj mimarı, tasarımcı vb.) özgür bir şekilde karar verebileceği, yabancılaşmanın gerçekleştiği kentsel çevrede “insani olan”ın üretilebileceği bir yaklaşımın geliştirilmesine gereksinim duyulmaktadır. Özgür bir biçimde karar verme, ilgi nesnesi hakkında bilgi sahibi olmayı, diğer bir anlatımla, mekanın biçimlendirilmesine yönelik özgür bir şekilde karar verme, söz konusu kararların nasıl sonuçlar doğuracağını farkında olmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla mekanın içeriğini ve yapısını oluşturan biçimi arasındaki karşılıklı bağıntıların, bu bağıntılar ile mekanın biçimlendirilmesi sürecinin ve bu süreçte oluşan zorunlulukların incelenmesi ile bir kavrayışın geliştirilmesi önem kazanmaktadır.

Kentin nasıl üretildiğini, morfolojik bileşenlerin nasıl bir araya ge(tiri)ldiğini, hangi döngüler ile yeniden biçimlendiğini, bu çerçevede mekanın içeriği ve biçimi arasındaki zorunlu bağıntıları araştıran kentsel morfoloji, mekanın biçimlendirilmesine yönelik meslek insanlarına ve bilim alanlarına, karar verme süreçlerinin özgürleştirilmesi ve kentsel mekanda yabancılaşmanın aşılabacağı ve insanı olanın tanımlanabileceği bir kavrayış için önemli olanaklar sunmaktadır. Bu kavrayışın geliştirilmesinde kentin, alt ölçekten üst ölçeğe dek morfolojik birimlerin bir araya gelerek oluşturduğu tutarlı bir bütünlük ve bileşenler arasındaki sabit birliktelik ile oluşan yapı, bu yapının da kültürel ve tarihsel bağlam içinde sürekli oluş, yok oluş ve var oluş süreçleri içinde değiştiği, bu değişimde tutarlı bir bütünlük ve morfolojik bileşenler arasındaki sabit birlikteliğin yeniden kurgulandığı bir nitelik olarak ele alınması önemlidir.

Türkiye’de 2014 yılında kurulan, ilk sempozyumu 2015 yılında Mersin Üniversitesi’nde, ikinci sempozyumu 2018 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi’nde, üçüncü sempozyumu 2021 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nde düzenleyen Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı, ülkedeki

morfoloji çalışmalarının gelişmesi için önemli bir odak olmuştur ve yaklaşık yedi yıllık gelişme göstermiştir ki söz konusu gelişme sürdürülebilir bir nitelik kazanmıştır. Bu örgütlenme, mekan ilişkin bilginin paylaşıldığı bir ortam olmakla birlikte, araştırma ile uygulama arasında bağıntıların kurulmasına kaynak olabilecek bir ortam olduğunu da göstermektedir. Bu durum, kentsel morfoloji araştırmalarının planlama ve diğer disiplinler içinde yerinin tanımlanması, eğitim sistemi içinde kentsel morfolojinin önem kazanmasına yönelik gelişmeleri de beraberinde getirecektir.

Not

1. M.R.G. Conzen'in *town-plan analysis* olarak adlandırdığı çözümlenmede adı geçen *town-plan*, bir yerleşimin durumunu gösteren iki boyutlu haritalara karşılık gelmektedir. Türkiye'de halihazır haritalar, kadastral haritalar, sigorta haritaları ve arazi kullanım haritaları bu tür haritalara örnektir. *Town-plan* teriminin, farklı türdeki bu haritaları kapsamamasından dolayı Türkçe'de "kent plan" olarak kullanılması tercih edilmiştir.

Kaynaklar

Akcan, E. (2012). *Architecture in translation: Germany, Turkey and the modern house*. Durham: Duke University Press.

Akçura T. (1982) İmar Kurumu Konusunda Gözlemler, ODTÜ, Ankara

Altaban Ö (1985) İmar yasa tasarısı üzerine görüşler, Mimarlık 23(4), 16-19.

Alexander C., Ishikawa, S. and Silverstone M. (1977), *A Pattern Language*, Oxford University Press, New York.

Bademli R (2002). Plan uygulamaları. İmar Hukukunda Toplum ve Mimarlık. İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası Genel Merkezi.

Barke, M. (1982) 'Beyond the urban growth map: suggestions for more analytical work in urban morphology', *Teaching Geography* 7, 111-15.

Beyhan, B., Uğuz, S. (2012). Planning as a Tool for Modernization in Turkey: The Case of Hermann Jansen's Plan for Mersin. *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 29(2), 1-34.

Bilgin İ (1998) "Modernleşmenin ve toplumsal hareketliliğin yörüngesinde Cumhuriyet'in imarı" in Sey, Y. (ed.) 75. yılda değişen kent ve mimarlık. Tarih Vakfı, İstanbul, 255-272

Bobek, H. (1927) Grundfragen der Stadtgeographie. *Geogr. Anz.* 28, 213-24.

Cassirer E. (2020) Rousseau, Kant, Goethe, 3. Basım, İş Bankası, İstanbul.

Conzen, M.P. (2004) Thinking about urban form: papers on urban morphology, M.R.G. Conzen. Peter Lang, Bern

- Conzen, M. R. G. (1958) The growth and character of Whitby. In: Daysh, G. H. J. (ed.) A survey of Whitby and the surrounding area. Shakespeare Head Press, Eton, 49–89.
- Conzen, M. R. G. (1960) Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis. Institute of British Geographers Publication 27. George Philip, London.
- Conzen, M.R.G. (1962) 'The plan analysis of an English city centre', in Norborg, K. (ed.) 'Proceedings of the I.G.U. symposium on urban geography, Lund, 1960', *Lund Studies in Geography B* vol. 24 383-414
- Conzen, M.R.G. (1966) Historical townscapes in Britain: a problem in applied geography, in House, J.W. (ed.) *Northern geographical essays in honour of G.H.J. Daysh* Oriol Press, Newcastle upon Tyne. Reprinted in Whitehand, J.W.R. (ed.) (1981).
- Conzen, M. R. G. (1969) Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis, 2nd edn. Institute of British Geographers Publication 27. Institute of British Geographers, London.
- Conzen, M. R. G. (1975) Geography and townscape conservation. In: Uhlig, H. and Lienau, C. (eds) Anglo-German symposium in applied geography. Lenz, Giessen, 95–102.
- Conzen, M.R.G. (1988) 'Morphogenesis, morphological regions and secular human agency in the historic townscape, as exemplified by Ludlow', in Denecke, D. and Shaw, G. (eds) *Urban historical geography* Cambridge University Press, Cambridge (published in Conzen (2004))
- Conzen, M. R. G. (2004) Urban morphology: A geographical approach. In: Thinking about urban form: papers on urban morphology (Conzen, M. P., ed.). Peter Lang, Bern, 47-59.
- Fritz J (1894) Deutsche Stadtanlagen. In: Beilage zum Programm 520 edes Lyzeums Strassburg. Heitz, Strassburg.
- Geisler W (1924) Die deutsche Stadt: ein Beitrag zur Morphologie der Kulturlandschaft. Engelhorn, Stuttgart
- Goethe J. W. (1952) Goethe's Botanical Writings, Ox Bow Press
- Goethe, J.W. (1988) Scientific Studies, Suhrkamp, New York.
- Gu K (2018) Exploring Urban Morphology as Urban Design Pedagogy. In Oliveira V (ed) Teaching Urban Morphology. Springer, Cham, pp.145-158.
- Günay B (2006). Şehircilik-Planlama-Tasarlama-Mimarlık-Peyzaj. Planlama 4, 19-22.
- Engels F. (2011) Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu, 5. Basım, Sol, Ankara.
- Engels F. (2018) Anti-Dühhing, 7.Basım, Sol, Ankara.

- Engels F. (2019) *Doğanın Diyalektiği*, 11. Basım, Sol, Ankara.
- Keskinok, Ç. (2006). 1930'larda Türkiye'de şehircilik, Keskinok Ç. *Kentleşme Siyasaları* içinde (s.23-49). İstanbul: Kaynak.
- Kropf, K. (2017) *The handbook of urban morphology*. Chichester, Wiley.
- Larkham P.J. and Conzen, M.P. (2014) *Shapers of urban form: explorations in morphological agency*. Routledge, New York
- Larkham, P.J. and Jones, A. N. (1991) *A glossary of urban form*. Historical Geography Research Series no:26, Urban Morphology Research Group, University of Birmingham, Birmingham.
- Louis, H. (1936). *Die geographische Gliederung von Gross-Berlin*. In: Louis, H. and Panzer, W. (eds) *Landerkundliche Forschung: Festschrift zur Vollendung der sechzigsten Lebensjahre Norbert Krebs (146-171)*. Engelhorn, Stuttgart.
- Moudon, A. V. (1992) "A Catholic Approach to Organizing What Urban Designers Should Know", *Journal of Planning Literature*, 6 (4), 332-349.
- Oliveira, V. (2019a) An historico-geographical theory of urban form. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 12(4)
- Oliveira, V. (2019b) *J.W.R. Whitehand and the Historico-geographical Approach to Urban Morphology*, Springer, Cham.
- Ollman B (2015) *Diyalektiğin Dansı*, 4. Basım, Yordam, İstanbul.
- Özbay H (1989) "İmar Yönetmelikleri ve Sorunlar", *Mimarlık* 89/5, 44-47.
- Saban Okesli, D. (2009). Hermann Jansen's planning principles and his urban legacy in Adana. *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 26(2), 45-67.
- Simms A. (2016) Johannes Fritz and the origins of urban morphology. *Urban Morphology* 20(1):62-64.
- Slater, T. (1990) *The built form of western cities: essays for MRG Conzen on the occasion of his eightieth birthday*. Leicester University Press, Leicester
- Steiner R. (1985) *Goethe's world view*. Mercury Press, New York.
- Tankut G. (1993) *Bir başkent'in imarı*. İstanbul: Anahtar.
- Ünlü, T., Baş Y. (2017). Morphological processes and the making of residential forms: morphogenetic types in Turkish cities, *Urban Morphology*, 21(2), 105-122.
- Ward, S. (1992). *The Garden City introduced*. Ward, S. (Der.) *The Garden City: Past, present and future* içinde. Oxon: Spon.
- Whitehand, J. W. R. (1977) The basis for an historico-geographical theory of urban form. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, Vol. 2, No. 3, 400-416.

Whitehand, J. W. R. (1972a) 'Building cycles and the spatial pattern of urban growth', *Transactions of the Institute of British Geographers* 56, 39-55.

Whitehand, J. W. R. (1972b) 'Urban-rent theory, time series and morphogenesis: an example of eclecticism in geographical research', *Area* 4, 214-22.

Whitehand, J. W. R. (1974) 'The changing nature of the urban fringe: a time perspective', in Johnson, J. H. (ed.) *Suburban growth* (Wiley, London), 31-52.

Whitehand, J. W. R. (1981) Conzenian ideas: extension and development. In: Whitehand, J. W. R. (ed.) *The urban landscape: historical development and management*. Papers by M. R. G. Conzen. Institute of British Geographers Special Publication 13. Academic Press, London 127-52.

Whitehand, J.W.R. (1987) *The changing face of cities: a study of development cycles and urban form* Institute of British Geographers Special Publication no. 21, Blackwell, Oxford

Whitehand, J.W.R. (1991) *The making of the urban landscape* IBG Special Publication no. 26, Blackwell, Oxford

Whitehand, J. W. R. and Larkham, P. J. (1992) The urban landscape: issues and perspectives. In: Whitehand, J. W. R. and Larkham, P. J. (eds) *Urban landscapes: International perspectives* (Routledge, London), 1-19.

Whitehand, J. W. R. (2009) The structure of urban landscapes: strengthening research and practice. *Urban Morphology* 13(1), 5-27.

**KENTSEL MORFOLOJİDE
KURAMSAL YAKLAŞIMLAR VE
TİPO-MORFOLOJİK ÇÖZÜMLEME**

İTALYAN TİPO-MORFOLOJİ EKOLÜNDE TİP VE TİPOLOJİ KAVRAMLARI

Neris Parlak Temizel*, F. C n  Bilisel**

* ODT , Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Arş. Gör.

** ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

neris@metu.edu.tr, bilisel@metu.edu.tr

İki yüzyılı aşkın tarihi olan ‘tip’ kavramını ilk defa kent ve kent mekânı ile ilişkilendiren İtalyan Tipo-morfoloji Ekolü, verimli bir araştırma programının başlamasına öncülük etmiş ve Fransız Tipo-morfoloji Ekolüne ilham vermiştir. Mimari ölçeğe yaptığı vurgu ile, kentsel morfoloji çalışmaları içinde tarihsel coğrafiya ve space-syntax yaklaşımlarından ayrışan İtalyan Ekolü, tip ve tipoloji kavramlarını araçsallaştırarak mimari mekânın kentsel analizin parçası olmasını sağlamıştır. Bu çalışmanın amacı, ekolün oluşmasında önemli rol oynayan Saverio Muratori, Gianfranco Caniggia, Carlo Aymonino ve Aldo Rossi’nin tip ve tipoloji kavramlarına getirdikleri yorumları karşılaştırmalı olarak ele almaktır. Birbirleriyle benzerlikleri kadar farklılıklar da taşıyan bu yorumların incelenmesinin, tipo-morfolojik analiz metodunun yeniden yorumlanmasında iyi bir altlık olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tipo-morfolojik analiz, tipoloji, morfoloji, İtalyan Ekolü

Giriş

Anthony Vidler’e göre tip ve tipoloji üzerine tartışmalar, mimarlık disiplineli bir kriz içindeyken ortaya çıkar. (1998, s.288) Antoine Chrysost me Quatrem re de Quincy Aydınlanma ağında, geleneksel mimarlık disiplininin sosyal ve teknik devrimlerce sorgulanmaya başladığı bir dönemde, ‘tip’ kavramı ile ilgili düşüncelerini geliştirmiş (Moneo, 1978, s.28); çağdaşı Jean-Nicolas-Louis Durand ise, diğer bilimsel disiplinlerinin hızlı yükselişini yakalamak için mimari bilgiyi tipolojik yöntem yardımıyla sistematikleştirmeye ve bir mimarlık bilimi inşa etmeye çalışmıştır (Madrazo, 1994, s.12; Lee, 2013, s.173).

20. yüzyıl ortasında tip ve tipoloji kavramlarının mimarlık teorisinde yeniden gündeme gelmesi, Modern Hareketin bir sonucu olarak kentteki mekânsal ve mimari uygulamadaki kültürel süreksizlikten kaynaklanan ve İkinci Dünya Savaşı sonrası zarar gören kentlerin elverişsiz ve spekulatif olarak yeniden inşası ile daha da kötüleşen bir başka krize karşılık gelmiştir. Bir grup İtalyan mimar ve teorisyen, hem kentteki hem de mimarlık k lt rindeki sürekliliği yeniden kazanabilmek

için ‘tarih’ ve ‘bağlam’ kavramları yanında ‘tip’ kavramının önemine dikkat çekmiş; tipolojiyi, “yapılar ve oluşturdukları şehir arasındaki ilişkiyi tanımlamanın ve böylelikle tekil yapıların kentsel gelişimin kolektif ve tarihsel süreçlerinin yansımaları olduğunu göstermenin bir yolu” olarak önermiştir (Forty, 2000, s.308).

Bu çalışma İtalyan Ekolünün oluşmasında önemli rol oynayan Saverio Muratori, Gianfranco Caniggia, Carlo Aymonino ve Aldo Rossi’nin tip ve tipoloji kavramlarına getirdikleri yorumları karşılaştırmalı olarak ele almayı amaçlar. Birbirleriyle benzerlikleri kadar farklılıklar da taşıyan bu yaklaşımların incelenmesinin, tipo-morfolojik analiz metodunun yeniden yorumlanarak güncellenmesinde iyi bir altlık olabileceği düşünülmektedir.

İtalyan Tipo-morfoloji Ekolü

O dönemin tipoloji tartışmalarıyla ilgili metinlerinin çoğu zaman Carlo Aymonino ve Aldo Rossi’ye atıfta bulunmasına rağmen İtalyan mimarlar ve teorisyenler arasında tipoloji tartışmalarını ilk başlatan kişi aslında Saverio Muratori’dır. Yazılarında tip kavramını kullanan ilk İtalyan mimar olmasa da, mimarlık ve kent arasındaki sorunlu ilişkiyi güçlendirmeyi amaçlayan karmaşık bir teorik kurguyla tip kavramını yeniden formüle eden ilk kişi odur. Çalışmalarında, mimarın kenti ve mimarisini derinlemesine anlaması ve çevresine birçok ölçekte adapte olabilecek yapılar tasarlayabilmesi için bir araç olarak ‘tip’in önemini vurgulamış; çalışmalarlarıyla Roma Mimarlık Okulunda asistanı Gianfranco Caniggia’yı olduğu kadar, Aymonino ve Rossi’yi de tarihi kentin bilgi ve ilham kaynağı olduğu konusunda etkilemiştir (Moudon, 2001, s.18).

Çoğu İtalyanca’da kalan ve İngilizce’ye çevrilmeyen çalışmaları, bu dört ismin entellektüel üretimleri arasında, Venedik Mimarlık Okulu ve *Caratteri distributivi degli edifici* (Yapıların dağıtımsal özellikleri) dersine dayanan bağı az bilindir kılmıştır. Muratori 1950-1954 yılları arasında Venedik Mimarlık Okulunda çalışırken dersin koordinatörlüğünü üstlenmiş ve dersin içeriğini ‘operasyonel ta-

Şekil 1. Kent monografileri

rih' anlayışı ile tarihi kentlerin tipolojik analizini içerecek şekilde değiştirmiştir. 1963'te okula gelen Aymonino, Muratori'nin müfredatına eklemeler yaparak derisi vermeye devam etmiş; asistanı Rossi ile tipoloji-morfoloji üzerine çalışmalarını sürdürmüştür.

Ekolün teorik üretimine dair detaylı bilgi alınabilecek kaynakların başında kent monografileri gelir (Şekil 1). Tarihi kentlerin ilk kez tipolojik/tipo-morfolojik analiz yöntemiyle incelendiği bu kaynaklar ekolün tip ve tipoloji kavramlarını nasıl ele aldığı ve araştırdığı konusunda birincil kaynaklar olarak düşünülebilir. Hem *Studi per una operante storia urbana di venezia* (Muratori, 1959) hem de *La citta di Padova* (Aymonino vd., 1970) kitapları farklı dönemlerde Venedik Mimarlık Okulunun *Caratteri distributivi degli edifici* dersi çıktıları olarak ortaya çıkmıştır. Roma ve Como monografileri (Muratori, 1963; Caniggia, 1963) ise Muratori Venedik Mimarlık Okulundan Roma Üniversitesine gittikten sonra üretilmiştir.

Aymonino ayrıca derse girmeye başladığı 1963 yılından itibaren üç sene boyunca her yıl dersin teorik tartışmalarını üç kitap halinde yayınlamıştır (Aymonino, 1964, 1965, 1966). Bu yayınlarla birlikte, Aymonino'nun Venedik mimarlık okulundaki asistanı Rossi'nin *L'architettura della citta* kitabı ve yazılarını derlediği *Scritti scelti sull'architettura e la citta* kitabı ile Caniggia'nın Muratori'nin çalışmalarını geliştirerek aktardığı ve ders notlarında oluşan *Composizione architettonica e tipologia edilizia: Lettura dell'edilizia di base* kitabı ekolün tip ve tipoloji kavramlarını nasıl ele aldığı konusunda başvurulabilecek diğer kaynaklardır (Şekil 2).

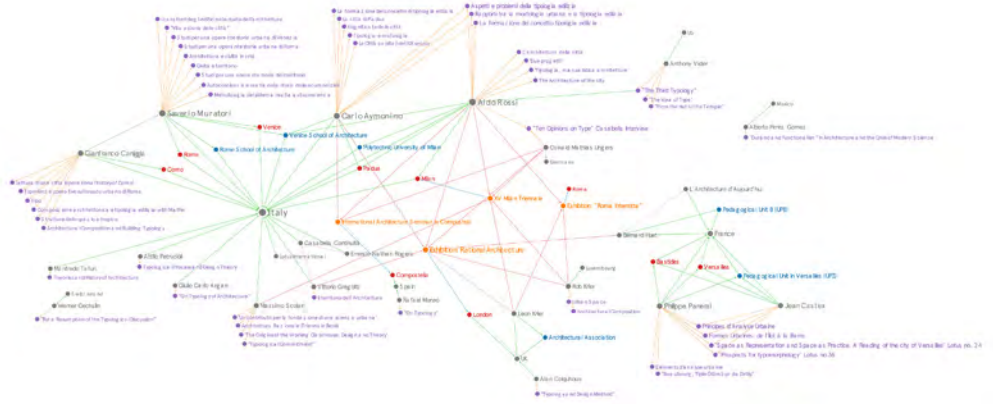
Ne var ki kent monografilerinden ve bahsedilen diğer birincil kaynaklardan sadece ikisinin, *The Architecture of the City* (Rossi, 1984) ve *Architectural Composition and Building Typology: Interpreting Basic Building* (Caniggia ve Maffei, 2001) kitaplarının, İngilizce'ye çevrildiğine ve İngilizce konuşan akademik çevrenin ilgisine sunulduğuna dikkat çekmek gerekir.

Vernez-Moudon'un da işaret ettiği gibi (1994, s.295) İtalyan Ekolünün ortaya attığı, bu iki kitabın ortaya çıkmasını sağlayan ilham verici çoğu tartışma İtalyanca konuşan akademik çevrelerle kısıtlı kalmıştır. 1980 sonrasında, İtalyanca çeviriler ve 15. Milan Trienal'i gibi uluslararası etkinliklerin artmasıyla, İngilizce yayın yapan akademik ve profesyonel süreli yayınlarda tip, tipoloji ve İtalyan Ekolünü konu alan sayılar çıkarılmıştır. 20. yüzyıl mimarlık teorisinde tip ve tipoloji literatürünü genel olarak incelediğimizde, 1950'lerde Muratori'nin çalışmalarıyla başlayıp 60, 70 ve 80'li yıllarda yoğunlaştığını; bunlar arasında İngilizce metinlerin uluslararası etkinlikler ve çevirilerinin yapılmasıyla arttığını gözlemleyebiliriz (Şekil 3).

Bu bildiri, Modern Hareket'in bir eleştirisi olarak tip ve tipoloji kavramlarının yoğun bir şekilde tartışıldığı yirminci yüzyıl ortasında bu kavramların tanımlarını te-

Şekil 2. İtalyan Tipo-morfoloji Ekolüne dair diğer birincil kaynaklar

Şekil 3. Tipo-morfoloji ekolleri: aktörler, metinler, etkinlikler (Grafik: N. Parlak Temizel, *Graph Commons* web uygulamasıyla, 2018)

orik bağlarıyla ilişkili olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bildiride, ilk olarak Muratori'nin mimarlık ve kent arasındaki ilişkiyi güçlendirmek için tip kavramını nasıl araçsallaştırdığı ve tip tanımının operasyonel tarih kavramıyla nasıl ilişkilendiği incelenecek; ikinci olarak, asistanı Gianfranco Caniggia'nın Muratori'nin

öğretisine katkıları tartışılacaktır. Üçüncü bölümde Aymonino'nun tipoloji ve morfoloji kavramlarını ilişkilendirilmesine değinildikten sonra dördüncü bölümde Rossi'nin tipoloji kavramına getirdiği yorum aktarılacaktır. Sonuç bölümünde bu isimlerin tip ve tipoloji kavramlarını ele alışlarındaki benzerlik ve farklılıklar tartışılarak karşılaştırmalı bir analiz yapılacaktır.

Saverio Muratori ve 'a priori' olarak tip

Saverio Muratori'nin (1910-1973) tip kavramını yeniden formüle etmesi, mimarlık teorisinde tip ve tipoloji tartışmalarına yeni bir katman ekler. Quatremère de Quincy, sıklıkla atıfta bulunulan tip tanımını mimarlığın doğayı taklit eden bir sanat olduğu argümanını savunmak için; Durand ise tipolojik yapıların sınıflandırmasını öğrencilerine mimari kompozisyonu anlatmak için üretmişti. Muratori, tip kavramını tamamen farklı bir amaçla, çok çeşitli tekil mimari nesnelere oluşan kentin karmaşık katmanlarında kaybolmadan gezinmek için kullandı. O zamandan beri, mimarlık teorisinde tip ve tipoloji kavramları yalnızca işlevsel veya biçimsel bir sınıflandırma yöntemi olarak değil, aynı zamanda mimarlık ve kent arasında çok ölçekli ilişkiler kuran bir araç olarak da hizmet etmektedir.

İkinci Dünya Savaşında büyük ölçüde hasar gören İtalyan kentlerinin nitelsiz bir şekilde yeniden inşası, mimarların ve teorisyenlerin mimarlık disiplinini sorguladığı son derece verimli bir entelektüel platformun oluşmasına yol açtı. Tarihi kent ile yeniden inşa edilen alanlar arasındaki kopukluğun yarattığı tedirginlik,

Şekil 4. Muratori'nin ilk kent monografisi *Studi per una operante storia urbana di Venezia* (1959)

İtalyan mimarları alternatif üretim yolları keşfetmeye sevk etti. ‘Süreklilik’ kavramı bu tedirginlik döneminin üstesinden gelmek için umut verici görünüyordu; o kadar ki, dönemin en etkili mimarlık dergilerinden biri olan Casabella’nın başlığına da eklenmiştir.¹

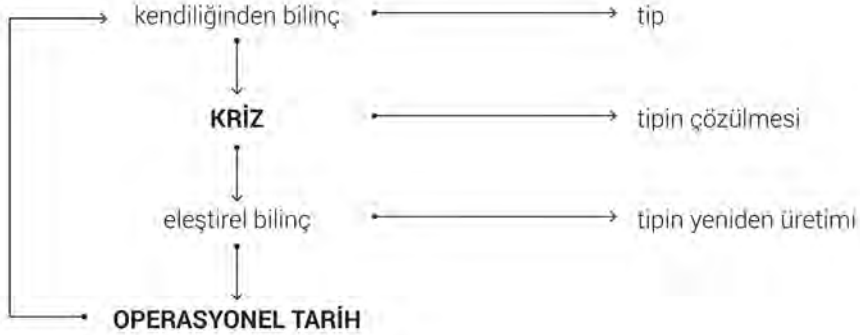
Böyle bir bağlamda Muratori, krizden çıkış reçetesinin bir parçası olarak ‘tip’ kavramını yeniden gündeme getirdi. Önerdiği teorinin kurgusu, ‘operasyonel tarih’, ‘kendiliğinden bilinç’, ‘eleştirel bilinç’, ‘mimari organizma’ ve ‘yapı tipi’ gibi birbirleriyle ilişkili birçok kavramdan oluşmaktadır. Bu kavramlar arasında hiyerarşik olarak üst konuma sahip olan ‘operasyonel tarih’ kavramı Muratori Okulu’nun takipçisi olan Attilio Petruccioli’nin çalışmalarından yola çıkarak özetlenecektir (Petruccioli, 1998, ss.9-19; ss.57-73).

Muratori’nin operasyonel tarih tanımı, toplumun kriz zamanlarında nasıl davrandığıyla doğrudan ilgilidir. Muratori’ye göre, kökten değişimin olmadığı daha yerleşik bir kültüre sahip olan tarihsel aralıklarda özneler, bir seçim yapmadan, miras aldıkları kültürel özü işlerine doğrudan yansıtırlar. Muratori, bu tutumu ‘kendiliğinden bilinç’ olarak tanımlar. Ona göre, ustalar belirli zamanda kendi kültürel alanlarının önerdiği bir şekilde ikinci bir düşünceye gerek olmadan evler inşa eder. Bununla birlikte, kriz zamanlarında, kendiliğinden bilincin yerini ‘eleştirel bilinç’ alır. Bu dönemlerde, bireyler -daha eleştirel bir bakış açısı kazandıkları için değil- neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda fikir birliği olmadığı için yaptıklarını seçmek zorundadır. Kriz zamanlarında, toplumu yönlendiren baskın bir norm yoktur (Caniggia ve Maffei, 2001, ss.44-45).

Muratori, krizlerin üstesinden gelmenin tek yolunun, kendiliğinden oluşan bilinci yeniden ortaya çıkarmak için inşa edilmiş gerçekliğin tarihini incelemek olduğuna inanır. Muratori’ye göre, normal zamanlarda mimarlık kültürü, mimarları ve ustaları yönlendirir. Fakat, bir kriz anında genel yönelim ortadan kalktığında, mimarlar yapıları çevrenin doğrudan incelenmesinden beslenen kısıtlayıcı bir kavramsal çerçeveye göre tasarım yapmalıdır. Ancak o zaman belirsiz, bireysel ve gereksiz yere maceracı olmaktan kaçınılabirler. Muratori’yi yapıları çevrenin operasyonel tarihi fikrine götüren, bu düşüncedir (Caniggia ve Maffei, 2001, s.27).

Muratori, mimarinin mekânda olduğu kadar zamanda da var olduğunun farkındadır. Yapılar için mekân-zamanda dönüşüme tabi, birlikte çalışan ve uyumlu yapıların resmi birliği anlamına gelen ‘mimari organizma’ terimini kullanır.² Ona göre kentsel doku, daimi şekilde karşılıklı olarak ortaya çıkan, dönüşen ve yok olan mimari organizmalardan oluşur. ‘Kentsel organizma’ terimini ise hem kentin dönüştürücü doğasını hem de mimari organizmalar ile şehir arasındaki ilişkiyi vurgulamak üzere kullanır (Cataldi, Maffei ve Vaccaro, 2002, s.5; Petruccioli, 1998, s.12).

Muratori, “kentsel dokunun ilgi çekici tabakalı katmanlarında oryantasyonu kolaylaştırmak için kullanılan zihinsel bir araç olarak” yapı tipi kavramını önerir.

Şekil 5. Muratori'ye göre tipin ortaya çıkışı ve kriz ortamında dönüşümü

(Petruccioli, 1998, s.12) Onun tip tanımı, bir dizi ortak özelliğe sahip yapı grubu şeklindeki geleneksel tanımdan daha farklıdır. Tarihi kaynaklarda, yapılar genellikle işlevlerine göre (okullar, konutlar, hastaneler, hapishaneler vb), daha ender olarak da yapısal ve mekânsal kompozisyonlarına (merkezi planlı kiliseler vb.) göre gruplandırılmıştır. Muratori, bu tür sınıflandırmaların bir '*posteriori*' analiz sonucunu olduğunu ve tümevarımsal olarak gerçekleştirildiğini savunur (Cagnigga ve Maffei, 2001, ss.50-52). Ona göre tip, "taksonominin faydalı görüldüğü pozitivist bir bilimdeki gibi bir dizi örneğin damıtılmasından" daha fazlasıdır (Petruccioli, 1998, s.62). Belirli bir grup yapının ortak özellikleri ardındaki sebep, kentsel dokuyu anlamak için daha önemlidir ve bu düşünce, yukarıda bahsedilen "kendiliğinden bilinç" kavramıyla doğrudan ilgilidir. Ona göre tip, "*a-priori* bir sentez, herhangi bir olayı öngören zihinsel bir yapı"dır. Petruccioli, Muratori'nin tanımladığı tip kavramının *a-priori* karakterini bir örnekle açıklar:

"Geleneksel bir köyde köylü, usta ve tüm sakinler bir evin nasıl olması ve nasıl inşa edilmesi gerektiği konusunda net bir fikre sahiptir. Belirli bir zaman diliminde, belirli ve sınırlı kültürel alandaki evlerin hepsi benzer niteliktedir, sadece ayrıntılarda farklıdır ve bireyler [...] evlerini çok fazla düşünmeden üretirler. (Petruccioli, 1998, s.62)"

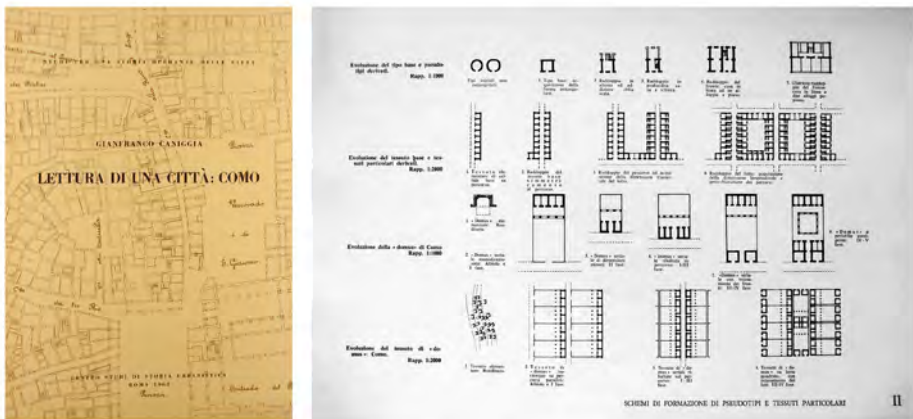
Bu örnek doğrultusunda denilebilir ki Muratori'nin *a-priori* tipi, belirli bir bina kümesiyle ilgili olarak insanların zihninde yaygın olan düşüncedir ve belirli bir zamanda ve kültürel alanda 'kendiliğinden bilinç'in doğrudan bir sonucudur. Muratori yapı çevredekı biçimsel ortaklıkların, toplumsal düşüncedeki ortaklıkların yansımaları olduğunu ileri sürer; inşa edilmiş gerçekliği anlamak için ikincisinin ilkinden çok daha önemli olduğunu savunur. Kriz döneminlerinde, düşünsel ortaklıklar -kendiliğinden bilinç- parçalanır; ve böylece, *a-priori* tip ortadan kalkar. Fakat tip, tarihin yardımıyla yeniden kurgulanabilir; ve bu durumda '*posteriori*' tipe dönüşür (Petruccioli, 1998, s.62).

Gianfranco Caniggia ve Tipolojik Dönüşüm

Muratori'nin en önemli takipçilerinden olarak tanınan Gianfranco Caniggia (1933-1987), 1960'ların başında Muratori'nin Roma Üniversitesinde³ asistan ekibinin bir üyesiydi (Cataldi, Maffei ve Vaccaro, 2002, s.5). Muratori tarafından yönetilen *Centro Studi di Storia Urbanistica*'da yürüttüğü Como'nun operasyonel tarihine dair çalışmaları 1963'te Muratori'nin sunuş metniyle kitaplaştırmıştır. Caniggia, Muratori'nin düşüncelerini biraz daha ayrıntılandırmış ve 'tipolojik süreç', 'eşzamanlı ve diakronik varyasyonlar' gibi tamamlayıcı kavramları ortaya atmıştır. Bu çalışmalarıyla güncel kentsel form araştırmalarının en bilinen kollarından biri olan ve yapı tiplerinin zamansal ve coğrafi dönüşümlerini konu alan 'süreç-tipolojik yaklaşım'ın temellerini atmıştır.⁴

Ona göre, "tipolojik süreç, tipin ilerlemesini kabul eden ve kentsel palimpsestin eleştirel bilgisini bağlam tartışmalarına cevap üretmek için bilimsel bir araç olarak gören bir kavramdır" (Caniggia ve Maffei, 2001, s.56). Dilbilimden ödünç aldığı senkronik, diakronik, sintopik, diatopik kavramlarıyla tiplerin zamana ve bulunduğu konuma/coğrafyaya bağlı dönüşümlerini ele alır. Kentsel dokuda optimal olmayan durumların (topografik sorunlar, kentsel dokudaki düzensizlik) 'eşzamanlı varyasyonlar'a yol açabildiğini ve bu varyasyonların, tipin yavaşça gelişmesine yardımcı olduğunu savunur. Ayrıca, kent hızla büyümesi ise sintopik varyasyona yol açtığını ve yeterince varyasyon olması durumunda bir tip yeni bir tipe dönüşebildiğini tartışır (Caniggia ve Maffei, 2001, s.56).

Caniggia ayrıca yapı çevrenin modülerliğine ve çok-ölçekliliğine dikkat çeker. Onun için, yapı çevredeki nesnelere, çok-ölçekli bir şekilde birbirine sıkı sıkıya bağlıdır; birbirine ve diğer nesnelere farklı ölçeklerde uyum sağlar. Bu doğrultuda, belirli bir nesnenin parçadan bütüne ilişkilerini analiz etmek için dört farklı

Şekil 6. Lettura di una città: Como (1963)

ölçeğe karşılık gelen ‘ölçekselsel bileşenler’ tanımlar: elemanlar, yapılar (elemanların birleşimleri), sistemler (nispeten özerk olarak tanımlanabilen yapı kümeleri), ve (birkaç sistem tarafından oluşturulmuş) organizmalar. Örneğin, bir bina ölçeğinde, tuğlalar ve kirişler eleman; döşeme, duvar, bölme ve çatı yapı; odalar ve merdivenler sistem; ve tüm bina bir organizma olarak tanımlanabilir. Kentsel ölçekte ise, elemanlar, yapılar, sistemler ve organizmalar sırasıyla yapıları, dokuları, mahalleleri ve kenti ifade eder. Dolayısıyla, Caniggia’ya göre yapılı çevre, kendileri de organizma olan bileşenlerden oluşan bir organizmadır (Vernez Moudon, 1994, ss.291-92; Caniggia ve Maffei, 2001, ss.73-74).

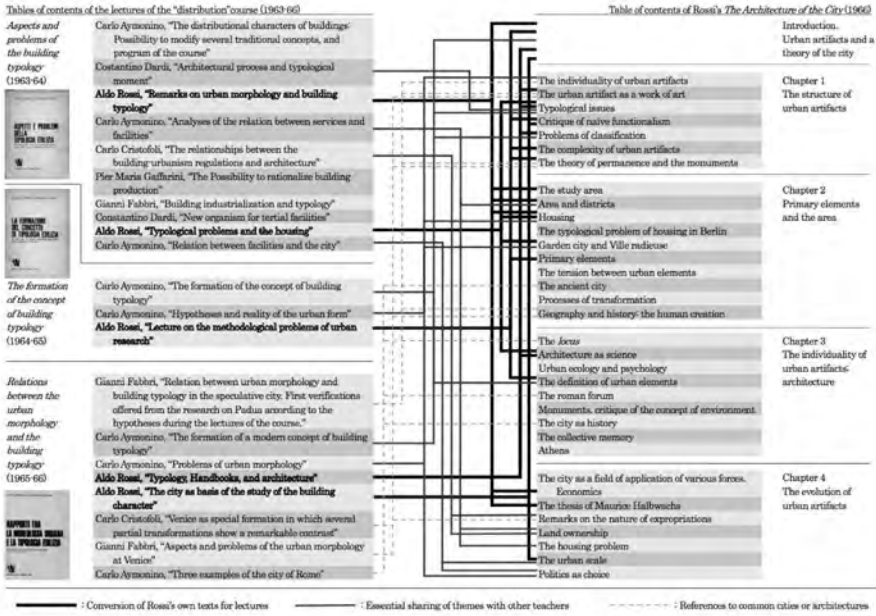
Muratori ve Caniggia tipolojik analizinin mimari tasarım süreci üzerinde belirleyici bir etkisi olduğunu savunmaktadırlar. Öyle ki, kentteki sürekliliği sağlamak adına yaratıcılığı dışlayıp, mimarı, analizinin yönlendirdiği şekilde proje üreten bir teknisyen olarak görüyorlardı (Vernez Moudon, 1994; ss.193-95; Aureli, 2007, ss.56-57). Bu fikirleri zaman içinde mimar ve teorisyenler arasında olduğu kadar öğrencileri arasında da tepki çekmeye başlamıştır. Hatta Manfredo Tafuri’nin de içinde olduğu bir öğrenci grubu 1960’da Muratori’nin mimari kompozisyon dersinde çıkan ürünleri eleştirdikleri bir sergi düzenler (Leach, 2006, s.19).

Carlo Aymonino ve Tipo-morfoloji

Carlo Aymonino (1926-2010) Caniggia ile eş zamanlı olarak tip ve tipoloji kavramlarıyla ilgilenmeye başlar. Muratori ayrıldıktan on yıl sonra sonra Venedik Mimarlık okuluna gelen Aymonino, 1963’te Muratori’nin operasyonel tarih ve tipoloji kavramlarıyla radikal şekilde dönüştürdüğü *Caratteri distributivi degli edifici* (Yapıların dağıtımsal özellikleri) dersini vermeye başlar. Aymonino’nun o dönem sürdürdüğü çalışmalar iki konuya odaklanır: Bir yandan Muratori’nin geliştirdiği kentsel biçim, tip ve büyüme kavramlarını başka kentler üzerindeki deneylerle sistemleştirme üzerine çalışırken, öte yandan çağdaş modern kentin oluşumunu, kendinden önce gelenlerden temelden ayrı bir yapılar bütünü olarak incelemektedir (Panerai, 1979, s.77; Bingöl, 2007, s.88).

Aymonino, dersin içeriğini, yapı tipolojisini kentsel morfoloji ile ilişkilendiren özgün bir yaklaşımla çağdaş spekülative kentin doğuşu ve gelişiminin incelenmesi olarak belirlemiştir. Tip ve tipoloji kavramlarının yanında morfoloji kavramını da kullanmaya başlar (Matsui, 2018, ss.7-8). Tip ya da tipoloji kelimelerini hiç kullanmamasına rağmen bu alanda çalışma yapan araştırmacıların temel referanslarından biri olan Durand’a benzer şekilde Muratori de tipo-morfoloji kelimesini hiç kullanmamıştır. Yapı tipolojisi ve kentsel morfoloji terimlerini birleştirerek tipo-morfoloji kelimesini ilk defa kullanan kişinin Aymonino olduğunu not düşmek gerekir (Vernez Moudon, 1997, ss.5-6).

Bu ders kapsamında, Aymonino ve 1966’ya kadar asistanı olan Aldo Rossi’ye ek olarak, Costantino Dardi, Carlo Cristofoli, Pier Maria Gaffarini ve Gianni Fabbri’nin yaptığı sunumlar derlenmiş ve her akademik yıl için ayrı bir kitap

Şekil 7. Caratteri distributivi degli edifici (yapıların dağıtımsal özellikleri) dersi kapsamında yayınlanan kitaplar ile *The Architecture of the City* kitabı arasında içerik karşılaştırılması (Kaynak: Kenta Matsui, “Aldo Rossi’s *L’Architettura della Città* as the Fruit of Collaboration”, *Journal of Architecture and Planning* 83-751 (2018): 1779.)

olarak yayınlanmıştır (Aymonino, 1964, 1966, 1966). Ayrıca ders çıktıları 1970 yılında kent monografisi formatında *La Citta di Padova* başlığıyla kitaplaştırılmıştır (Aymonino vd., 1970).

Anglofon mimarlık yazınında İngilizce çevirisiyle tip ve tipoloji tartışmalarının temel referanslarından biri olmayı başaran *L’architettura della citta* kitabı (Rossi, 1966), içerdiği argümanların büyük bir kısmını bu dersin içeriğine borçludur. Kenta Matsui’nin ürettiği tabloda (Şekil 6) *Caratteri distributivi degli edifici* dersi yayımları içeriği ile *L’architettura della citta* kitabı içeriği karşılaştırılmış ve ortak kavramların altı çizilmiştir. Matsui’ye göre (2018, s.1179-80), kitabın şehre metodolojik bir yaklaşım olarak önerdiği ‘bina tipolojisi ve kentsel morfolojisi’nin temel çerçevesi ilk olarak derste Aymonino tarafından önerilmiş ve araştırılmıştır. Kitapta yer alan tip veya tipoloji söyleminin, çerçevesinin büyük bir kısmının bu derse borçlu olduğu söylenebilir. Ders ve kitap arasındaki yakın ilişkiye dikkat çeken başka kaynaklar da bulunmaktadır. (Lobsinger, M. L. ve Damiani, R.; Kömez Dağlıoğlu, 2017, s.84)

Aldo Rossi ve ‘Yapı Tipi’nin ‘Mimari Tip’e Evrilmesi

Aldo Rossi (1931-1997) tipi, daha erken kaleme aldığı yazılarında, Muratori ve Aymonino’nun anlayışlarına paralel olarak, yaygın mimari söylem, yapı yönetmelikleri, inşaat teknikleri, arazi yapısı, kültürel koşullar ve benzeri politik, teknolojik, ekonomik ve sosyo-kültürel süreçleri inceleyerek anlaşılabilen ortak özelliklere sahip yapı grubu olarak tanımlamıştır (Rossi, 1975, ss.209-25). Fakat zaman içinde, Muratori ve Caniggia için tarihi kenti; Aymonino içinse çağdaş kenti analiz etmenin aracı olan bu tanımı bir kenara bırakıp tip ve tipoloji kavramlarına soyut bir katman daha eklemiştir. Diğerlerinin aksine, belirli bir kentin analizi ile ilgilenmeyi zamanla bir kenara bırakmış ve tüm kentleri içine alan bir ‘meta-kent’e ve onun mimarisine odaklanmıştır. Kömez Dağlıoğlu’nun işaret ettiği üzere (2017, ss.82-85), Rossi’nin çalışmalarında 1969 yılı öncesi ve sonrasında farklılıklar görülmektedir.

Rossi ‘tip’ kavramına getirdiği yeni yorumun anlaşılması için ilk olarak ‘analojik kent’ kavramına değinmek gerekir. Rossi bu kavramı *L’architettura della citta* kitabının 1969’teki ikinci baskısının önsözünde Canaletto’nun Venedik tablosu üzerinden açıklar (Şekil 5). Biri hiç inşa edilmemiş, diğerleri ise Venedik’te bulunmayan üç Palladio yapısını bir araya getiren Canaletto’nun kurgusal Venedik manzarası, izleyicilerin aklında hâlihazırda var olan mimari imge ve referanslar -bir başka deyişle tipler- sayesinde gerçek bir manzara resmi olarak algılanır. Ca-

Şekil 8. Giovanni Antonio Canaletto’nun “Capriccio”su, 1753-59

nelotto, tabloyu hem mimarlık hem de kent tarihi ile ilişkilendiren unsurlar sayesinde analogik bir Venedik ortaya koymuştur (Rossi, 1982, s.166).

Micheal Hays, Rossi'nin tipoloji tanımını konu alan "Rossi and Typology" başlıklı çevrim içi dersinde, yapı tipi ile mimari tip arasında net bir ayrım yapmamasına rağmen Rossi'nin bu yeni 'tip' yorumunu 'mimari tip' olarak tanımlar. Rossi'ye ait temel referansları incelediğimizde (Rossi, 1966, 1975, 1981) Rossi'nin 'mimari tip' ifadesini kullanmadığını bunun yerine tip ya da yapı tipi ifadelerini kullandığını görürüz. Fakat Hays'in örtük bir biçimde yaptığı bu ayrımın Rossi'nin tip tanımın zaman içinde dönüşümüne vurgu yaptığı düşünülebilir (Hays, 2018-). Bu bağlamda, gerçek kentleri yapı tipleri oluştururken analogik kenti ise mimari tiplerin oluşturduğunu iddia etmek mümkündür. Bu yeni yorumuyla Rossi, tip ve tipoloji kavramlarını metodolojik bir araçtan teorik bir araca dönüştürmüştür.

Değerlendirme

Tip ve tipoloji kavramlarına getirdikleri yorumlar ışığında Muratori, Caniggia, Aymonino ve Rossi'nin çalışmalarında bir takım ortaklıklar tespit etmek mümkündür. Her biri tarihi kente, tipolojiyi mimarlık ve kent arasındaki ilişkinin güçlendirilmesi için bir araç olarak görmüştür. Ayrıca, Vernez Moudon'un da işaret ettiği gibi (1994, s.293-94), hepsi Modernizmin naif işlevselci sınıflandırmalarıyla ilgili en önemli sorunun, bu tür sınıflandırmaların, tüm kentsel yapıların belirli işlevlere statik bir şekilde hizmet etmek için yaratıldığını ve yapılarının belirli bir anda gerçekleştirildikleri işlevle tam olarak örtüştüğünü var sayması olduğunu kabul eder ve tipolojik analizi basit işlevsel bir sınırlandırmanın ötesine taşımaya çalışır. Paralel olarak, hepsi doğrudan programatik ihtiyaçlara yanıt verecek şekilde yapı tasarlamaya karşıdır; bunun yerine malzemelere, genel işlevlere ve ilgili mekansal ihtiyaçlara dayalı biçimsel bir kompozisyon üretmenin ve yapının bulunduğu kentsel bağlamla ilişki kurmanın önemini savunmuştur.

Tüm bu ortalıklara rağmen, Aymonino'nun metinlerinde Muratori'ye referansın sınırlı şekilde verildiği; Rossi'nin metinlerinde ise hiç verilmediği görülür. Buna karşılık, birçok araştırmacı Muratori'nin Aymonino ve Rossi'nin çalışmalarının temelini oluşturduğunu savunur (Moneo, 1978, s.35; Turan, 1995, s.195-96; Vernez Moudon, 1997, s.5; Petruccioli, 1998, s.13).

İtalyan Tipo-morfoloji Ekolündeki farklı yaklaşımların temelinde ise kentsel analiz ve mimari tasarım arasındaki ilişkiye dair farklı görüşler yatar. Muratori ve Caniggia, mimari tasarımın tipoloji yoluyla gerçekleştirilen kentsel analizin doğrudan bir sonucu olduğu fikrini savunmaktadır. (Caniggia, 2001, s.27) Onlara göre mimar, tasarımını kentte meydana gelen büyüme ve dönüşüm süreçlerine ve yapılar ile dokuları arasındaki diyalektiğe uydurması gereken bir teknisyendir. Kentsel analizle elde edilen girdiyi dışarıda bırakan herhangi bir mimari deney, kentteki sürekliliği bozma riski taşır. Carlo Aymonino ve Aldo Rossi ise, kentsel analiz ile mimari tasarım arasında doğrudan bir ilişkinin varlığını reddeder. Ay-

monino, kentsel analizin mimari müdahale için bir belirli bir öneri getirmediğini savunur. Ona göre, ikisi arasında doğrudan bir neden ve sonuç ilişkisi varsaymak yanlıştır. Böyle bir varsayım yaratıcılığı bastırarak mimarlığın ilerlemesini engeller (Aymonino, 1985, ss.97-101; Vernez Moudon, 1994, s.294-95).

Aymonino ayrıca çağdaş kentte, yapı-kent, yapı tipolojisi-kentsel morfoloji ilişkilerinin tarihi kenttekine göre tersine döndüğünü savunur. Ona göre, Ortaçağ kentinde, kompakt yapı tipleri ancak kentsel formla var olabilirken; çağdaş kentte, alışveriş merkezleri ve ofis parkları gibi kendi tekil çevrelerini üreten yapı tipleri kentsel formdan beslenmediği gibi ona katkıda da bulunmaz (Vernez Moudon, 1994, s.294). Ek olarak, Aymonino ve Rossi modernizmin getirdiği krizi Muratori ve Caniggia'dan farklı yorumlar: Çağdaş kentte yapı ve kent arasında tersine dönen ilişkinin, kenti şekillendiren sosyo-ekonomik güçlerin geri dönülmez bir şekilde değişmesinin sonucu olduğunu kabul ederler. Muratori ve Caniggia ise çalışmalarında bunun geçici bir kriz olduğunu ön kabulünden yola çıkar (Vernez Moudon, 1994, s.294).

Muratori ve Caniggia araştırmalarını sadece İtalyan tarihi merkezleri (Venedik, Roma, Como) ile sınırlı tutmuşken Aymonino ve Rossi'nin döneminin çağdaş Avrupa kentlerini (Padova, Milan, Berlin) analiz kapsamına aldığı; fakat iki durumda da çalışmaların Avrupa ile sınırlı tutulduğunu not etmek önemlidir. Son olarak, Rossi'nin Muratori ve Caniggia'dan farklı olarak konut dokularının yanında anıtları da kentsel analizin bir parçası olarak gördüğünü; ve ayrıca tipolojiye yeni bir yorum getirerek onu metodolojik bir araçtan teorik bir araca dönüştürmeyi önerdiğinin altı çizilmelidir.

Notlar

1. Ernesto N. Rogers'ın derginin editörlüğünü üstlendiği 1953 ve 1965 yılları arasında derginin adı *Casabella Continuità* olarak değiştirilmiştir.
2. Petruccioli, 'mimari organizma' teriminin, Muratori'den çok daha önce, 1920'lerde Gustavo Giovannoni tarafından Roma Mimarlık Okulu kurulduğundan beri okulda yaygın olarak kullanıldığına dikkat çeker.
3. Cataldi, o zamanlar okulun isminin *Scuola Superiore di Architettura* olarak geçtiğini not düşer.
4. Kentsel form araştırmalarında süreç-tipolojik yaklaşım ve diğerleri hakkında daha detaylı bilgi için *Emerging Perspectives on Urban Morphology* projesi kapsamında hazırlanan web sayfası ziyaret edilebilir: http://epum.eu/?page_id=379 (erişim: Mayıs 2021)

Kaynaklar

Aureli, P. V. (2007) "The Difficult Whole", *Log* 9, 39-61.

Aymonino, C. (ed) (1964) *Aspetti e problemi della tipologia edilizia, Documenti del corso di caratteri distributivi degli edifici. Anno Accademico 1963-64*. Venedik: Editrice Cluva.

Aymonino, C. (ed) (1965) *La formazione del concetto di tipologia edilizia. Atti del corso di caratteri distributivi degli edifici. Anno Accademico 1964-65*. Venedik: Editrice Cluva.

Aymonino, C. (ed) (1966) *Rapporti tra la Morfologia Urbana e la Tipologia Edilizia. Documenti del corso di caratteri distributivi degli edifici. Anno accademico 1965-1966*. Venedik: Editrice Cluva.

Aymonino, C., Brusatin, M., Fabbri, G., Lovero, P., Sergio, L. ve Rossi, A. (1970) *La citt  di Padova: Saggio di analisi urbana*. Roma: Officina.

Bingöl,  . (2007) "Mimarlıkta Tip Kavramı ve Tipoloji" Yayınlanmamış doktora tezi, Mimar Sinan G zel Sanatlar Üniversitesi.

Cataldi, G., Maffei, G. L., ve Vaccaro, P. (2002) "Saverio Muratori and the Italian school of planning typology" *Urban Morphology* 6-1, ss.3-14.

Caniggia, G. (1963) *Lettura di una citt : Como*. Como: Centro Studi di Storia Urbanistica.

Caniggia, G. ve Maffei G. L. (1979) *Composizione architettonica e tipologia edilizia: Lettura dell'edilizia di base*. Venedik: Marsilio Editori. (*Architectural Composition and Building Typology: Interpreting Basic Building*, İngilizce'ye  eviren Susan Jane Fraser. Floransa: Alinea Editrice, 2001.)

Forty, A. (2000) "Type", *Words and Buildings: A Vocabulary of Modern Architecture*. Londra: Thames & Hudson, ss.304-311.

Hays, M. (2018-) Rossi and Typology [ evrim i i ders]. M. Hays, E. Naginski, A. Picon ve L. Haber-Thomson, *The Architectural Imagination*, Harvard University GSD, edX. <https://www.edx.org/course/the-architectural-imagination>

K mez Dağlıoğlu, E. (2017) "Reclaiming the Context: Architectural Theory, Pedagogy and Practice since 1950" Yayınlanmamış doktora tezi, TU Delft.

Leach, A. (2006) "Choosing History: A Study of Manfredo Tafuri's Theorisation of Architectural History and Architectural History Research" Yayınlanmamış doktora tezi, Ghent Üniversitesi.

Lobsinger, M. L. ve Damiani, R. "Aldo Rossi: Istituto Universitario di Architettura di Venezia IAUV and the Politecnico di Milano, Venice and Milan, 1963–1971," *Radical Pedagogies* web sayfası, <http://radical-pedagogies.com/search-cases/v13-istituto-universitario-architettura-venezia-iauv-politecnico-milano/> (erişim: Mayıs 2021).

Matsui, K. (2018) "Monument in Revolution: 1968, *Tendenza* and Education in Aldo Rossi" *Histories of Postwar Architecture*, 1(2), doi: 10.6092/issn.2611-0075/7753.

Matsui, K. (2018) "Aldo Rossi's L'architettura Della Città as the Fruit of Collaboration: Investigations on the course 'Caratteri distributivi degli edifici' at Istituto Universitario di Architettura di Venezia (1963-66)", *Journal of Architecture and Planning* 83 (751), doi: 10.3130/aija.83.1773.

Moneo, R. (1978) "On Typology", *Oppositions* 13, 23-45.

Muratori, S. (1959) *Studi per una operante storia urbana di Venezia*. Rome: Istituto poligrafico dello Stato.

Muratori, S. (1963) *Studi per una operante storia urbana di Roma*. Rome: Consiglio nazionale delle ricerche.

Panerai, P. (1979) "Beaubourg, Tipin Ölümü ya da Dirilişi", Türkçe'ye çeviren Atilla Yücel, *Çevre Dergisi* 3, 71-79.

Petruccioli, A. (1998) "Alice's Dilemma", *Typological Process and Design Theory*, Attilio Petruccioli (ed.), Cambridge: Aga Khan Program for Islamic Architecture, 57-73.

Petruccioli, A. (1998) "Exoteric – Polytheistic – Fundamentalist Typology", *Typological Process and Design Theory*, Attilio Petruccioli (ed), Cambridge: Aga Khan Program for Islamic Architecture, ss.9-19.

Rossi, A. (1966) *L'architettura della città*. Padova: Marsilio. (*Architecture of the City*, İngilizce'ye çeviren Diane Ghirardo ve Joan Ockman. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1984.)

Rossi, A. (1975) *Scritti scelti sull'architettura e la città: 1956-1972*, Rosaldo Bonicalzi (ed), Milan: Clup.

Rossi, A. (1981) *A Scientific Autobiography*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Turan, A. B. (1995) "Production of a Discourse: Italian 'Neo-rationalism' as Case Study" Yayınlanmamış doktora tezi., Cornell Üniversitesi.

Ungers, O. M., Bohigas, O., Aymonino, C., Schweighofer, A., Rossi, A., Rubió, M., Quaroni, L., Krier, R., Canella, G., Van Eyck, A. (1985) "Ten Opinions on Type" röportaj, *Casabella*, 509-510, 92-112.

Vernez Moudon, A. (1994) "Getting to Know the Built Landscape: Typomorphology", *Ordering space: types in architecture and design*, K. A. Franck ve L. H. Schneekloth (ed), New York: Van Nostrand Reinhold, ss. 289-311.

Vernez Moudon, A. (1997) "Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field", *Urban Morphology* 1, 3-10.

Vernez Moudon, A. (2001) "Introduction", *Architectural Composition and Building Typology: Interpreting Basic Building*, G. Caniggia ve G. L. Maffei (yazar), Floransa: Alinea Editrice, 17-24.

'PLAN GAME': POST-MODERN MİMARLIK KURAM VE EĞİTİMİNDE ALTERNATİF BİR KENTSEL FORM ARAYIŞI ÖRNEĞİ

Cansu Türk*, **Esin Kömez Dağlıoğlu****

*ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü

**ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi

cansu.turk13@gmail.com, komez@metu.edu.tr

*Şekil-zemin diyagramları bugün kentsel form araştırmalarında sıklıkla kullanılan araçların başında gelmektedir. Şekil-zemin diyagramlarının yaygınlaşmasında Colin Rowe'un 1960'ların başından 1980'lere kadar yürütücülüğünü yaptığı Cornell Kentsel Tasarım Stüdyosu'nun ve onun kuramsal bir yansıması sayılabilecek olan *Kolaj Kent* kitabının rolü büyüktür. Oysa Colin Rowe'un öncülüğünde 1950'lerde Texas Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nde geliştirilen *Plan Game*, bugün oldukça az bilinen ve özünde *Kolaj Kent* savını önceleyen, alternatif bir kentsel form arayışı yaklaşımı sunar. Şekil-zemin diyagramları, binaları birer *poché* olarak temsil ederek mimari öğelerin kentsel kamusal mekânları tanımlamadaki rolünü ön plana çıkarır. Öte yandan *Plan Game*, kentsel kamusal alanların tasarımında mimari mekânsal ve tipolojik niteliklerin önemine ve sürekliliğine vurgu yapar. Bu çalışma, *Plan Game*'in aktörlerini, bağlamını, çizim ve tasarım tekniklerini ve pedagojik boyutunu analiz ederek alternatif bir kentsel tasarım yaklaşımının izini sürerken bu yaklaşımın bugünkü kentsel form araştırmalarına olası katkısını tartışmayı hedefler.*

Anahtar Kelimeler: *Plan game, kentsel tasarım, tipoloji, morfoloji, post-modernizm*

Giriş

Post-modern mimarlık kuramı ve eğitimi, kentsel tipoloji ve morfoloji çalışmalarında etkileri bugün hala belirgin bir şekilde görünür olan pek çok alternatif yaklaşımın gelişmesine katkı koymuştur. Bunun en çarpıcı ve bilindik örneklerinden biri Colin Rowe'un 1960'ların başından 1980'lere kadar yürütücülüğünü yaptığı Cornell Kentsel Tasarım Stüdyosu ve onun kuramsal bir yansıması sayılabilecek olan *Kolaj Kent* kitabıdır. Colin Rowe bu çalışmalarında mimarlık ile kenti ilişkilendirmenin ve birlikte üretmenin bir yöntemi olarak bağlamsalcılık (*contextualism*) yaklaşımını ortaya koyar. Esas olarak kentsel dokuyu örmek anlamına gelen *contextualism* kavramından türeyen bu yaklaşım, farklı tarihsel dönemlerden farklı üslup ve biçimlerdeki yapı tiplerini ve onların parçalarını kolaj tekniğiyle bir araya getiren eklektik bir mimari tasarım yaklaşımını benimserken, bu parçaların kentsel ölçekteki konum ve ilişkilerini belirlemek için şekil-zemin

diyagramlarını araçsallaştırır. Bu diyagramlar yapıların kentsel mekân oluşturma olanaklarını ön plana çıkarırken, binaları birer *poché* olarak tanımlayarak mimari nesnelere kendi ayak izine indirger (Kömez Dağlıoğlu, 2016, 116).

Özellikle şekil-zemin diyagramlarının kentsel doku analizlerinde oldukça etkili bir araç olması sebebiyle, Colin Rowe'un kentsel tasarım yaklaşımı günümüz kentsel form araştırmalarında önemli bir referans olmayı sürdürür. Oysa bugün oldukça az bilinen ve özünde *Kolaj Kent* savını önceleyen alternatif bir yaklaşımın *Plan Game* olarak adlandırılan bir oyunda ortaya çıktığını söylemek mümkün. 1950'lerde Texas Üniversitesi Mimarlık Bölümü öğretim üyeleri Colin Rowe, Bernhard Hoesli, Robert Slutzky ve John Hejduk tarafından geliştirilen *Plan Game*, her bir katılımcının çeşitli dönemlerden farklı mekân tipolojilerine sahip yapıların planlarını sırasıyla tek bir kâğıda çizmeleriyle oluşan kurmaca bir kent planı üretir. Diğer bir deyişle, bu oyun, mimari öncülerin hayali birlik-teliğinden kurgusal ve beklenmedik bir kent biçimi oluşturma egzersizi olarak tanımlanabilir. Bu alternatif yaklaşımın önemi, mimari öncülerin üslup ya da biçimlerinden ziyade mekânsal ve tipolojik niteliklerinin ön planda olduğu bir kent formu üretme yöntemini ortaya koymasındadır.

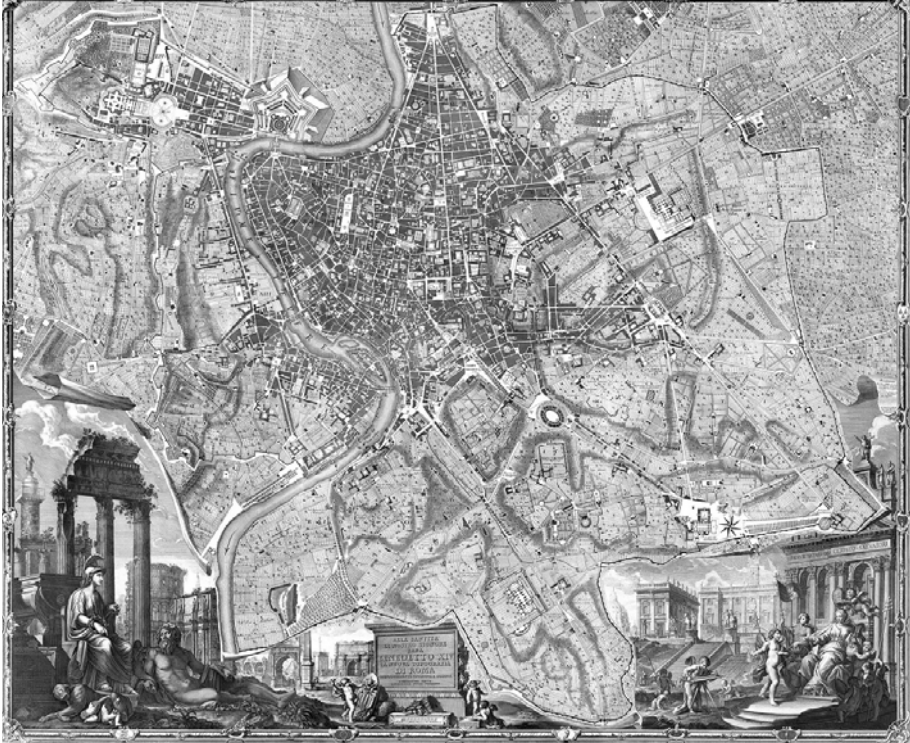
Bu makale, kentsel form araştırmalarında mimari mekânsal ve tipolojik niteliklerin ön planda olduğu bir yaklaşımın olanaklarını *Plan Game* üzerinden keşfetmeyi amaçlar. *Plan Game*'e ait bir çizim 1995 yılında Rowe'un öğrencisi Alexander Caragone'un *The Texas Rangers: Notes from an Architectural Underground* kitabında basılmış ve ETH Zürih gta arşivinde olan bir kopyası 2016 yılında sergilenmiştir. Yaptığımız araştırmalar sonucunda bu oyunun benzerinin Bernard Hoesli tarafından ETH Zürih Mimarlık Bölümü'nde 1983-84 yılında bir stüdyo alıştırmaları olarak verildiğini tespit ettik ve gta arşivinde bu ödevin metnine ve öğrenci çalışmalarına ulaştık. Arşiv belgelerine ek olarak, bu çalışma *Plan Game*'in orijinal çiziminin detaylı bir analizini yaparak, içinde yer alan yapıların dönemlerini ve mimari özelliklerini tek tek yorumlar. Ayrıca, *Plan Game*'in aktörlerinin kuramsal ve mimari yaklaşımları incelenerek bu oyunun söylemsel analizi de ortaya konur. Sonuç olarak bu çalışma, *Plan Game*'in aktörlerini, bağlamını, çizim ve tasarım tekniklerini ve pedagojik boyutunu analiz ederek alternatif bir kentsel tasarım yaklaşımının izini sürerken bu yaklaşımın bugünkü kentsel form araştırmalarına olası katkısını tartışmayı hedefler.

Kentsel Formun Temsiliyetine Dair İki Öncü Yaklaşım: Giambattista Nolli ve Giovanni Battista Piranesi'nin Roma Haritaları

Mimarlık tarihi boyunca kentlerin temsil edilme biçimleri farklılık gösterir, her sanatçı şehri farklı şekilde algılamış, gözlemlerini de o doğrultuda ürettiği haritalara yansıtmıştır. Nitekim temsilin önde gelen göstergebilimci ve sanat eleştirmeni Louis Marin, her haritalamanın farklı bir anlayışa ve ideolojiye işaret ettiğini, bu nedenle bir şehrin birden fazla kez ve çeşitli bakış açılarıyla haritasının oluşturulabileceğini ifade eder (Marin, 2001, 205–212). Bu bağlamda, 18.

yüzyılın ortalarından iki tarihsel örnek, planlama ve mimarlık arasındaki ilişkiye dair iki temel yaklaşım sunar. Bunlardan biri, şekil-zemin tekniğini kullanarak şehrin yapılı çevresini ve kamusal alanlarını temsil eden Giambattista Nolli'nin *Nuova Pianta di Roma*'sıdır (1748) (Şekil 1). Diğer örnek ise, kent kurgusunu farklı dönemlerden mimari nesnelere mekânsal ve tipolojik özellikleriyle temsil eden Giovanni Battista Piranesi'nin *Pianta di Roma*'sıdır (1756) (Şekil 2). Bu iki örnek, şekil-zemin diyagramları ile *Plan Game*'in kent formunu temsil etmekteki farklılıklarını anlamak için önemli bir altlık oluşturur.

Nolli, *Nuova Pianta di Roma*'da, Roma kentinin o güne kadarki en sahil çizimini üretmiştir. Açık alanları ve dini yapılar gibi kamusal alanları beyaz, diğer binaları ise siyah ile gösteren Nolli, mimari nesnelere kentsel, kamusal alanları tanımlayan bir iz olarak ele almıştır. Bu sayede, Roma kent dokusunun doluluk-boşluk ilişkisinin mükemmel bir temsiliyetini sunarken, binaların sadece dış sınırlarına odaklanarak mimari mekânları kentsel mekânlardan ayırır (Ceen, Verstegen,

Şekil 1. Pianta Grande di Roma, Giovanni Battista Nolli tarafından 1748 yılında üretilmiş, dijitalleştirme süreci 2005 yılında James Tice, Erik Steiner, Mark Brenneman tarafından tamamlanmıştır. (University of Oregon Nolli Map Copyright 2006. Nolli Map Projesi Kapsamında üretilen bu görsel Oregon Üniversitesi'nin izniyle yeniden basılmıştır. <http://nolli.uoregon.edu>)

Şekil 2. Pianta di Roma (Metropolitan Museum of Art, “Plan of Rome..., from Le Antichità Romane (Roman Antiquities)” ca. 1756. [https://www.metmuseum.org/art/collection/search/363048.)

2014, 122). Mimarlık kuramcısı Pier Vittorio Aureli (2011, 108-109) de Nolli'nin yaklaşımını şehir ve mimarının birbirinden ayrıştırılması olarak yorumlar.

Piranese ise, şehrin sahil bir temsilini üretmek yerine onu yorumlamayı seçer ve *Pianta di Roma*'da antik kalıntıların çizimleriyle mimari nesnelere ön plana çıkaran bir harita üretir (Stone, Vaughan, 2016, 204). Piranesi bu çizimi yapabilmek için Roma'nın ilk plan çizimlerinden biri olan *Forma Urbis Romae*'de yer alan antik mimari planları, coğrafi bölgeleri ve önemli yapıların isimlerini kolaj tekniğiyle birleştirir (Najbjerg, 2016). Bu yaklaşımıyla Piranesi, Nolli Haritası gibi şehri bir bütün olarak algılamaktan öte, antik Roma yapıları yıkılmasaydı kentin nasıl görüneceğine dair mimari yapılara odaklanan spekülative bir okuma yapar.

Bugün hâlâ yaygın olarak kullanılan şekil-zemin diyagramlarının kökeninde Nolli'nin *Nuova Pianta di Roma*'sı vardır. Bu diyagramlar kentsel dokunun analizi için oldukça kullanışlıdır. Ancak mimarlığı kendi ayak izine indirgeyerek kentsel kamusal alan ile mimari mekânlar, diğer bir deyişle de kentsel form üretiminde planlama ve mimarlık disiplinleri arasında bir kopuşa işaret eder. Öte yandan, *Plan Game* iç ile dış, mimari mekân ile kentsel kamusal mekân ve dolayısıyla mimarlık ile planlama disiplinleri arasındaki sınırın muğlaklaştığı bir tasarım yaklaşımı sunar. Bu yönüyle *Plan Game*, kentin temsiliyetinde açık ve kamusal mekânları öne çıkaran Giambattista Nolli'nin *Nuova Pianta di Roma* haritası ile

kenti mimari nesnelere tekiliği ve bir aradığı olarak yorumlayan Piranesi'nin *Pianta di Roma* haritasının adeta melez bir modelini ortaya koyar.

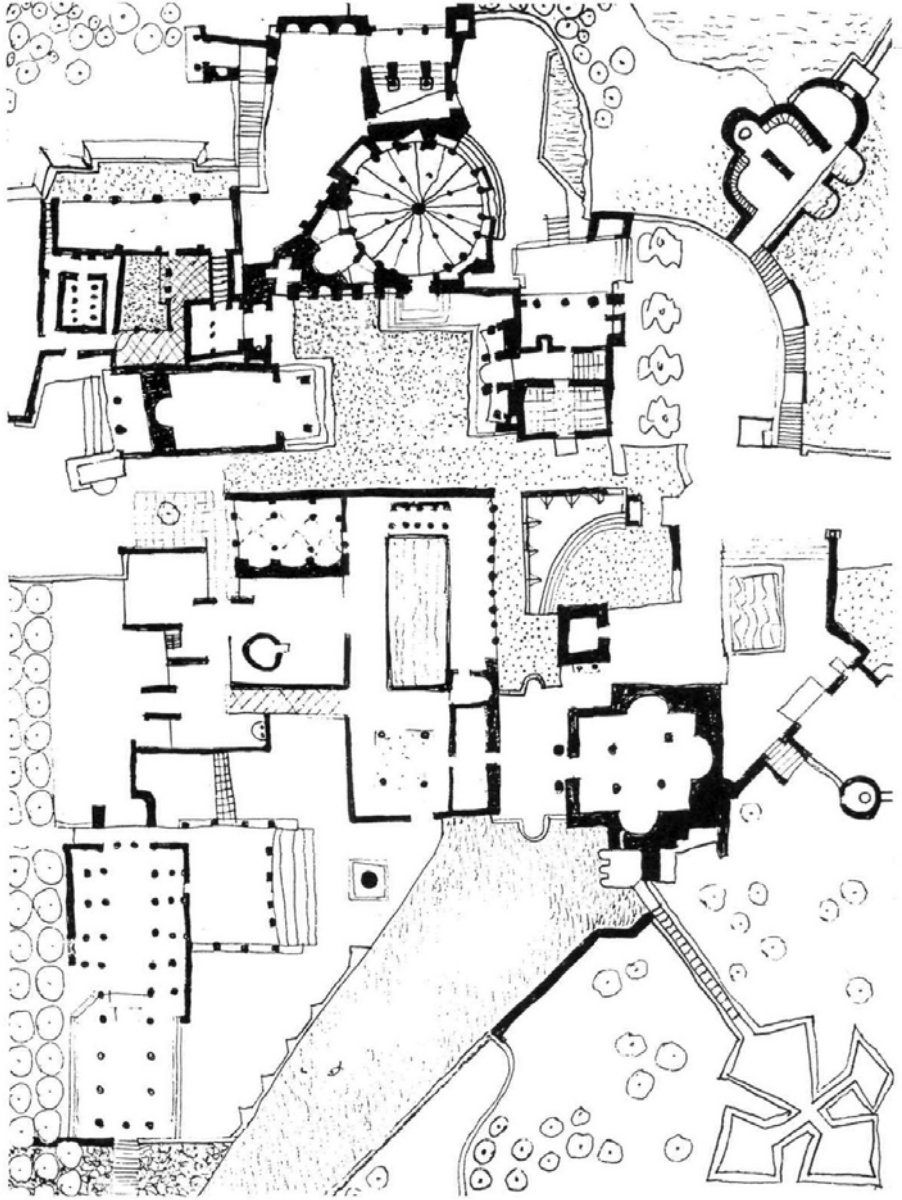
Plan Game Üzerine

Plan Game 1950'lerde Texas Üniversitesi Mimarlık Bölümü öğretim üyeleri tarafından oynanan ve geliştirilen kurmaca bir kentsel form oluşturma egzersizi olarak tanımlanabilir (Caragonne, 1995, 324). İlk kez 1952 yılında Texas Üniversitesi'nde oynamaya başlanan bu oyun, katılımcıların farklı dönemlere ve mekânsal tipolojilere sahip yapı planlarını sırasıyla tek bir kâğıda çizmelerine dayanır. Dolayısıyla, bu oyunda hiçbir sınır olmaksızın mekânsal gerçeklik yeniden yorumlanır ve mimari öncülerle oluşturulan kurgusal bir kent formu oluşturulur (Şekil 3). Bu alışılabilir egzersizde önemli olan nokta, çizimde yer alan yapı planlarının mekânsal ve tipolojik özelliklerinin ön plana çıkarılması ve bu birlikteliğin yarattığı mekânsal kurguya önem verilerek kent formunun üretilmesidir.

Plan Game, duvara asılmış büyük, boş bir kâğıda katılımcıların sırasıyla istedikleri döneme ve zamana ait mimari planları çizmesi yöntemiyle oynanır (Morris, 2013, 21). Katılımcılar sıra kendilerine geldiğinde önceki çizimleri görebilir ve planların birbirleriyle nasıl ilişkileneceğine karar vererek tasarımın gelişim sürecine yön verebilir. Ancak kompozisyonda hâlihazırda var olan bir kısmı silmek yasaktır, sadece planlar arasındaki tutarlılığı artırmak için mevcut mimari öncülerde bulunmayan bazı ek bölümlerin çizilmesine izin verilir. Ayrıca *Plan Game*'de yer alacak olan mimari planlar çeşitli ölçeklerde olabilir, önemli olan oyun sonunda elde edilecek olan kompozisyonda yer alan tüm mimari planların uyumlu bir ölçeğe sahip olmasıdır (Looking@Cities, 2018). Bu nedenle, mimari öncülerin planlarının bire bir aktarılmasından ziyade çeşitli mimari tipolojilerden oluşan kurgusal bir kent formu elde etmek bu oyunun öncelikli amacıdır. Bu oyunda önemli olan bir diğer nokta ise kompozisyonda üretilen kentsel formun şekil-zemin ilişkisi üzerinden değil, mimari mekânların iç kurgusunu da gösterecek şekilde çizilmesidir.

Plan Game'in Aktörleri

Plan Game'in ortaya çıktığı ortamın oluşmasında o yıllarda Texas Üniversitesi Mimarlık Fakültesi dekanı olan Harwell Hamilton Harris'in büyük bir etkisi vardır. 1950'lerin başlarında dekanlık görevine başlayan Harris, Bauhaus hareketinden etkilenerek mimarlık eğitiminin gidişatını geleneksel yaklaşımlardan uzaklaştırma yetisine sahip mimar ve tasarımcıları akademik kadroya katmak için girişimlerde bulunur (O'Sullivan, 2014). Bu amaçla Josef Albers gibi Avrupa modernizminin önde gelen figürlerinin fikirlerinden yararlanır ve tasarım ekibini zihninde oluşturmaya başlar (Germany, 1991, 142). Bu girişimler sonucunda tasarım stüdyolarındaki reformist yaklaşımlarından dolayı birkaç yıl içinde mimari söylem üzerine önemli bir etki yaratacak olan bir grup mimar, sanatçı ve sanat tarihçisi Austin'deki Texas Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde birlikte çalışma

Şekil 3. Plan Game. (Alexander Caragonne, *The Texas Rangers: Notes from an Architectural Underground*, Cambridge: The MIT Press, 1995, 324, MIT Press'in izniyle yeniden basılmıştır)

fırsatı bulurlar (Soletta, 2012). Sonuç olarak, Yale Üniversitesi'nden üç ressam; Robert Slutzky, Irwin Rubin ve Lee Hodgden, Cornell Üniversitesi'nden bir kentsel tasarımcı Werner Seligman, Gropius'un GSD Master Programı'ndan bir mimar John Hejduk, iki İngiliz mimar; Colin Rowe ve Bernhard Joesli ve Texas Üniversitesi'nden mezun bir mimar John Shaw; Harwell Hamilton Harris tarafından oluşturulan akademik kadroya dâhil edilir (Germany, 1991, 144) (Şekil 4).

Daha sonra *Texas Rangers* olarak anılacak olan bu grup, mimari eğitim üzerine öngörülemeyen bir etki sağlayacak olan farklı alanlarda bilgi ve becerilere sahiptir (Soletta, 2012). Bu doğrultuda, Texas yılları sırasında, Colin Rowe öncelikli olarak mimarlık kuramı ve teorisi konusuna odaklanmış, Bernhard Hoesli mimarlık eğitiminin pedagojik ilkeleri üzerine çalışmış ve Robert Slutzky ressam geçmişinden yararlanarak resim ve mimarlık arasındaki ilişkiyi güçlendirmeye çalışmıştır. Eğitimcilerin ilgi alanlarındaki bu çeşitlilik, üniversitenin mimarlık eğitimi müfredatında köklü bir değişikliğe gidilmesini sağlar; mimarlık eğitiminde son ürün odaklı geleneksel yaklaşımlar yerine, tasarım sürecine ve mimari

Şekil 4. Texas Rangers üyelerinin yer aldığı fotoğraf. Texas Üniversitesi, Austin, 1954-1955. Soldan sağa: Hugh McMath, Lee Hirsche, Joseph Buffler, Goldwin Goldsmith, Hugo Leipziger Pearce, John Hejduk, Harwell Hamilton Harris, Robert Slutzky, Colin Rowe, Bernhard Hoesli, Martin Kermacy, Kenneth Nuhn, Robert White. (Alexander Caragonne, *The Texas Rangers: Notes from an Architectural Underground*, Cambridge: The MIT Press, 1995, 12, MIT Press'in izniyle yeniden basılmıştır)

öncülerin tasarımdaki rolüne odaklanan yeni bir yaklaşım benimsenir. Mimarlık stüdyolarında uygulanan bu yeni yaklaşımın başarılı sonuçları diğer üniversitelerin tasarım koordinatörleri, mimarlık eleştirmenleri ve mimarlar arasında hızlıca yayılarak büyük takdir toplar (Brown-Manrique, 1996, 192). Amerika ve Avrupa'daki pek çok üniversitede 1950'ler ve sonrasında benimsenen mimarlık eğitiminde geleneksel öğretiler arındırılmış, yenilikçi ve deneysel yaklaşımlarda Texas'taki kısa süreli tecrübenin etkisi büyüktür.

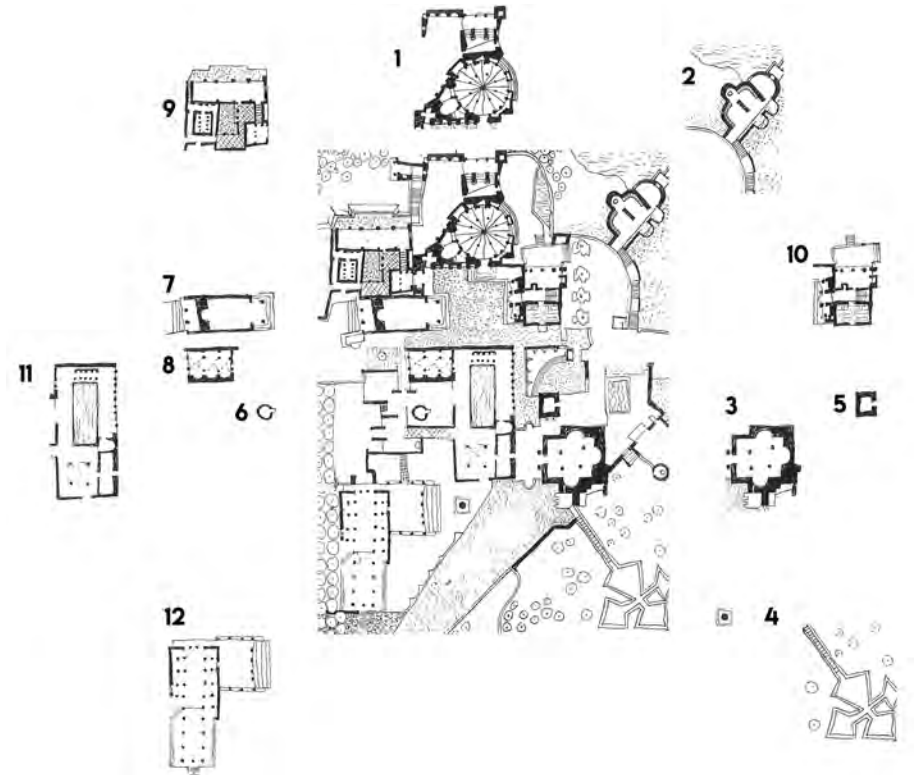
Plan Game Çiziminin Mimari Öğeleri

Giriş bölümünde de ifade edildiği gibi *Plan Game'in* şu ana kadar bilinen tek örneği, 1950'lerin sonlarında Texas Üniversitesi'nde lisans öğrencisi olan Alexander Caragone'nin 1995 yılında yayınlanmış *The Texas Rangers: Notes from an Architectural Underground* adlı kitabında basılmış ve ETH Zürih'te arşivinde olan bir kopyası 2016 yılında *Drawing Cabinet Sergisi*'nde sergilenmiş olan çizimdir. Yapılan araştırmalar ve arşiv çalışmaları sonucunda, bu örnek dışında o döneme ait başka bir çizim bulunamamıştır. Söz konusu çizimde çoğunlukla Antik Roma ve Antik Yunan dönemlerine ait fakat Barok, Helenistik ve Modern dönemlerden de izler taşıyan birçok yapının planı yer alır. Ancak ne Caragone'nin kitabında ne de başka bir kaynaktan bu çizimde yer alan mimari elemanlar üzerine detaylı bir araştırma yapılmamış ve konuya ilişkin ayrıntılı bilgi sunulmamıştır. Bu makale, günümüze ulaşan bu tek *Plan Game* çiziminde yer alan her bir mimari öğeyi tek tek inceleyerek mimari niteliklerini ve dönemlerini ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Bu amaçla, çizimde yer alan planlar tarihi yapıların planlarıyla karşılaştırılarak yorumlanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda, çizimde yer alan bazı mimari öncülerin planlarının Nolli Haritası, Circus Maximus Antik Roma Planı ve Roma Forum Planı gibi kaynaklarda yer aldığı da tespit edilmiştir.

Çizimde yer alan yapılar arasında; Donato Bramante'nin tasarladığı kiliseleri andıran, aynı zamanda Nolli haritasında bulunan Santissimo Nome di Maria al Foro Traiano Kilisesi'nin bir yorumu da olabilecek, dışarıdan bakıldığında üçgen bir şapel formuna sahip olan barok bir kilise (Şekil 5.1); hacimsel iç içe geçmelerin kurgulandığı dairesel formlardan oluşan ve Modern Dönem'den izler taşıyan kamusal bir teras (Şekil 5.2); 806 yılında yapılmış olan Germigny-des-Prés Kilisesi'nin bir yorumu olan Bizans Dönemi'ne ait kare ve yarım dairelerden oluşan, beş nefli kapalı Yunan Hacı formu kilise planı sıralanabilir (Şekil 5.3). Nolli Haritası'nda daha çok yıldız şeklinde olan, içinde bulunan burç ve şapeli korumaya yönelik tasarlanan kentsel öğe, *Plan Game*'de açık mekânla daha çok ilişkilendirilerek hemen çaprazına yerleştirilen obelisk ile kentsel bir mekân tanımlar (Şekil 5.4). Çizimde yer alan megaron planı (Şekil 5.5); dairesel formu tholos planı (Şekil 5.6); çift anteli ve açık avlulu, naos bölümüne eklenen yarı dairesel niş ile yeniden yorumlanmış bir tapınak planı (Şekil 5.7); Maxentius ve Constantine Bazilikası'na benzer tipolojiye sahip ancak ondan farklı olarak yan

duvarlarda apsisi olan tonozlu antik tapınak planı (Şekil 5.8) mimarlık tarihi boyunca şehir planlarında sıklıkla karşılaşılan tipolojilerdir.

Bu mimari tipolojilerin yanı sıra çizimde birden fazla planın bir araya gelerek oluşturduğu açık ve kapalı mekân kurguları da yer alır. Bu yapılar şöyle sıralanabilir: Antik Roma ve Pompeii’de agoralarda yer alan bağımsız sütun dizileriyle sınırların tanımlandığı Forum Olitorium, stoa ve bazilikalardan oluşan bir kompleks (Şekil 5.9); Forum Julium’da bir örneği bulunan yan yana dizilmiş, kapalı ve yarı açık mekânlar dizisi (Şekil 5.10); Antik Roma Dönemi’nde domuslarda sıklıkla karşılaşılan atrium, peristil bahçesi ve bahçenin içinde yer alan impluviumdan oluşan açık, yarı açık ve kapalı mekânlar bütünü (Şekil 5.11); Oktastil Dip-teral bazilika tipolojisiyle benzer özellikler taşıyan, giriş bölümü olan pronaosun yönü tekrar yorumlanarak çizilen tapınak (Şekil 5.12). Dolayısıyla *Plan Game* pek çok mimari unsuru zaman ve sınır ötesi bir gerçeklikle bir araya getirir ve oluşturulan bu zengin mekânsal birliktelikler önceden ön görülemeyecek kurgusal bir kent planı oluşturur. Ayrıca, *Plan Game* mimari öğeleri içermekle birlikte kent peyzajını da bir tasarım unsuru olarak ele alır. Çizimde yer alan farklı tarama

Şekil 5. *Plan Game*'de yer alan mimari planların analizi. Metinde bahsedilen sıralamaya göre numaralandırılmıştır. Görsel yazarlar tarafından üretilmiştir.

biçimleri sert ve yumuşak zemin peyzaj unsurlarını yansıtarak dış mekânların da kent kurgusuna dâhil edildiğini gösterir. Böylece, *Plan Game*'de iç ile dış mekâna ait öğelerin dengeli kullanıldığı bir kompozisyon elde edilir.

Plan Game ve Mimari Öncüler

“Öncü” kavramı benzer bir durumda önceden var olan bir örnek olarak tanımlanabilir ve mimarlık eğitiminde tasarım çözümleri geliştirmeye yardımcı olan önemli bir terim olarak kabul edilir. Mimari öncülerin analizi daha sonra yapılacak olan çalışmalar için bilgi kaynağı sağlar ve yeni tasarım kararlarını teşvik eder (Clark R., Pause M., 2012, vii; Beşeli, 2015, 15). Ayrıca mimari öncüler geçmişe ait olan mimarlık tarihinin örnekleri olarak görülmemesi gereken, güncel projelerde yer alan tasarım süreçlerini de etkileyebilme gücüne sahip zamansız yapılardır (Hancock, 1986, 65). Mimari öncülerin üretken potansiyelini keşfetmek için mevcut öncülerini analiz etmek ve bu analizler sonucu elde edilen gözlemleri yeni tasarım süreçlerine yansıtmak gerekir. Bir önceki bölümde yapılan detaylı analizinde de görüldüğü üzere, *Plan Game* kentsel biçimin üretilmesinde mimari öncülerin araçsallığına vurgu yapar. Dolayısıyla, *Plan Game* savının temelinde, mimarlığın ve de kentin; geçmişin bilgisi ve geleceğin devamlılığı olmadan üretilemeyeceği düşüncesi yatar. Nitekim, *Plan Game*'in ana aktörlerinden biri olan Colin Rowe, tasarım stüdyolarında bir eğitim metodolojisi olarak mimari öncülerden yararlanmanın önemini savunur.

Rowe, mimari öncülerini tasarım sürecini yönlendiren temel ve gerekli bir tasarım aracı olarak gördüğünü şu sözlerle ifade eder: “Herhangi bir kişinin mimari öncülere başvurmadan nasıl hareket etmeye başlayabileceğini -düşünmeyi bırakın- idrak edemiyorum.” (Rowe, 1999, 368). Rowe'un öğrencilerinin metinlerinden de okuyabileceğimiz üzere Rowe, elinde mimarlık kitaplarıyla stüdyoya gelir, merdiven çözümünde bile mimari öncülerin çeşitli yaklaşımlarından faydalanır (Caragonne, 1995, 210). Rowe, mimari öncülerini, mimarların mevcut mimari eserlerden cümleler kurduğu bir “mimarlık sözlüğü” olarak tanımlar (Kömez Dağlıoğlu, 2016, 116). Bu nedenle mimari öncüler mimarlığın kelime dağarcığını oluşturarak yaratıcı cümleler oluşturmakta mimarlara ve mimarlık öğrencilerine yol gösterir. Rowe mimarlığı soyut formlar veya modernistlerin benimsediği *tabula rasa* yaklaşımıyla tanımlamak yerine, tasarım süreçlerine öncülük edebilecek mimari öncüler üzerine odaklanır (Rowe, 1996, 172). Tüm bunlar göz önüne alındığında, Rowe'un mimari öncülerin kompozisyonda önemli bir rol oynadığı *Plan Game*'i yeni ufuklar açan eğlenceli bir tasarım aracı olarak kullandığı aşikârdır.

Plan Game Yeniden

1950'lerde Texas Üniversitesi'nde mimari tasarım müfredatında radikal değişiklikler yapan Texas Rangers üyeleri, daha sonraki yıllarda farklı ülkelerde bulunan üniversitelerde akademik çalışmalarına devam etmişlerdir. Böylece bir aradayan benimsedikleri, sonuç ürüne önem veren geleneksel öğreti yerine; mimari

öncülere, kentsel bağlama ve tasarım sürecine odaklanan yaklaşımlarını birçok üniversitenin mimarlık bölümlerine yayma fırsatı bulurlar (Soletta, 2012). Texas Rangers'ın üyeleri arasında yer alan John Hejduk ve Bernhard Hoesli de Texas Üniversitesi'nden ayrıldıktan sonra 1959 yılında ETH Zürih'in akademik kadrosunda yer alarak çalışmalarını sürdürür. Hoesli, Texas Üniversitesi'nde deneyimlediği yenilikçi pedagojik yöntemler doğrultusunda ETH Zürih'te hâkim olan katı tasarım müfredatını da değiştirmek için adımlar atar (Milovanovic-Bertram, 2008). Böylelikle 1960'lar ve sonrasında ETH Zürih'te mimarlık stüdyolarında uygulanan tasarım müfredatı Texas Rangers ekibinin deneyimlediği pedagojik sürecin bir yansıması olarak yorumlanabilir. Bu süreçte Hoesli mimari form yerine mekân kurgusuna önem veren, mimari problemleri çözmek için etkileşimli yaklaşımlara odaklanan stüdyo içi alıştırmalar planlar.

Söz konusu çalışmalar arasında *Plan Game*'den yola çıkarak oluşturulan bir egzersiz de yer alır. Bernhard Hoesli 1983-84 akademik dönemi mimarlık öğrencilerine verilecek bu alıştırmayı, Jürg Jansen, Hansueli Jörg, Luca Maraini, Hanspeter Stöckli ile birlikte hazırlar (gta Archives, 1983). Uzun bir zamana yayılmayan, bir stüdyo içi alıştırma olarak tanımlanabilecek bu çalışma için toplam iki günlük bir zaman dilimi planlanır. Proje açıklaması Heinrich von Kleist'a ait olan "Konuşma Sırasında Düşüncelerin Kademeli Oluşumu" makalesine atıfta bulunarak başlar ve toplam üç bölümde detaylar verilir. İlk bölümde, söz konusu egzersizin kolektif bir çalışma olacağı ve aşamalı bir şekilde yapı dokusunun elde edileceğinden bahsedilir. İkinci bölümde, dört ila altı arasında değişen öğrencilerden oluşan çalışma grubunun her bir üyesinin sırasıyla ortak çizim kâğıdı dolana kadar kat planı çizerek sonuç ürünün elde edileceği ifade edilir. Son bölümde ise, çalışma sırasında A4 kâğıt kullanılacağı, yapılı çevrenin siyah, müdahale edilmeyen yüzeylerin açık yeşil, planda yer alacak ağaçların koyu yeşil, su elemanının ise mavi keçeli kalem kullanılarak ifade edilmesi gerektiği gibi çalışma sırasında kullanılacak malzemelerin ve kullanım amaçlarının bilgisi verilmektedir.

Plan Game'den yola çıkarak oluşturulan ve Hoesli'nin öncülüğünde gerçekleşen bu çalışma kapsamında, Zürih'te bulunan gta arşivinde toplam altı tane öğrenci projesine ulaşıldı. Ayrıca, yine aynı arşivde bulunan proje açıklamasında, *Plan Game*'in nasıl bir çalışma olduğuna dair örnek teşkil edecek bir görsel yer almaktadır. Dolayısıyla, proje açıklamasında yer alan görselden yola çıkarak çalışmanın önceki dönemlerde de stüdyo kapsamında uygulanmış olabileceği yorumu çıkarılabilir. Bu çizimleri önceki bölümlerde analizi yapılmış olan *Plan Game*'in şimdiye kadar bilinen tek örneğiyle kıyaslamak gerekirse, tüm öğrenci projelerinde yapılı çevre çok az sayıda kapalı mekân içerir ve genel olarak kamusal mekânla daha çok ilişkilenen yarı açık ve açık mekânlardan oluşur. Dolayısıyla *Plan Game*'e kıyasla mimari öncüleri ayırt etmek ve farklı tipolojileri okumak bu çizimlerde daha zor olabilir. *Plan Game*'de çok sınırlı olarak yer verilen farklı ızgara sistemlerinin projede kullanılması, tüm öğrenci projelerinde baskın bir yaklaşım olarak kullanılır. Dolayısıyla, birden fazla ızgara sistemlerinin çakışma-

sından doğan mekân tanımlamaları öğrencilerin ürettiği plan kurgularında önemli bir yere sahip olur. Aynı zamanda, öğrenci çizimlerinde dik yüzeylerin kesişmesinden oluşan dik açılı formlar ile dairesel formlar bir arada yer alır, bu özellik orijinal *Plan Game* çiziminde de geçerli olan ortak bir yaklaşımdır. *Plan Game*'de yer alan merdiven çizimlerine ek olarak öğrenci projelerinde rampa ve asansör planları da dikey dolaşım elemanı olarak plan çizimlerinde yer alır. Böylece plan çizimlerinde rahatlıkla okunabilecek kot farklılıkları mekân kurgusunu güçlendirir ve plan çizimlerinin tek boyutta kalmasının önüne geçer.

Plan Game'de benimsenen yaklaşımdan farklı bir şekilde, söz konusu öğrenci projelerinin üçünde merkezi bir kurgudan söz etmek mümkün, çünkü çizimde yer alan diğer planlar merkezde tanımlanan mekânın etrafında gelişir. Ancak diğer üç proje, *Plan Game* ile benzer bir yaklaşımı benimseyerek bütün alana eşit yaklaşır ve herhangi bir bölgeyi ön plana çıkarmaz. Su elemanı bir proje hariç, tüm projelerde küçük bir peyzaj detayı olmaktan öte, yapılar ile birlikte çalışan ve yüzeyleri tanımlayan önemli bir tasarım elemanı olarak kullanılır. Aynı zamanda planlarda hem yapılı çevrede kontrollü olarak su elemanının kullanımına yer verilir, hem de müdahale edilmemiş bir şekilde peyzaj alanlarında kullanılır. Bu yaklaşımın aksine, öğrenci projelerinin çoğunda yeşil alan bir tasarım elemanı olarak plana dâhil edilmez, genellikle artakalan açık alanların bir kısmının yeşile boyanması yoluyla temsil edilirler. Planlarda yer alan mimari tipolojiler incelenecek olursa, çizimlerin çoğunda nefli ve yarım dairesel nişler eklenen kilise planlarına rastlamak mümkündür. Bazı açık mekânlar bağımsız sütun dizileriyle tanımlanır, bir kısmında bu sütunların yerini yarı açık mekânlar olan stoalar alır. Ayrıca bazı çizimlerde, megaron planına, dairesel formlu tholos planına, antik tiyatro planına ve anteli bazilikalara rastlanır. Dolayısıyla yarım gün süren bir egzersiz olmasına rağmen, oldukça yaratıcı, farklı aktörleri bir arada üretmeye ve kurgulamaya yönlendiren, farklı peyzaj ve mimari elemanları ilişki içinde düşünmeye zorlayan bir çalışma ortaya çıkar. Gerçekleştirilen bu çalışma aynı zamanda, *Plan Game*'in pedagojik bir araç olarak mimarlık stüdyolarında nasıl ele alınabileceğinin de etkili bir yöntemini ortaya koyar.

Sonuç

Plan Game mimari, kentsel tasarım ve peyzaj öğelerini bir arada ele almaya ve tasarlamaya teşvik eden ve disiplinlerarası sınırları muğlaklaştıran kurgusal bir kentsel form arayışı örneğidir. Tasarıma dair farklı aktörleri bir arada üretmeye zorlayan bu kurmaca kentsel form üretme biçimi, mimari öncülerin kullanımıyla mekân üretimine dair zaman ve yer ötesi bir yaklaşım sunar. Sahip olduğu tasarım potansiyeli ve sınırları zorlayan, ufuk açıcı kurgusu sayesinde pedagojik bir araç olarak da mimarlık stüdyolarında kullanılma potansiyeline sahiptir. Hoesli'nin 1983-84 akademik dönemi ETH Zürih'teki çalışması, pedagojik olarak *Plan Game*'den yararlanılmasının başarılı bir örneğini oluşturur. Kent kurgusuna ve içinde bulunan mimari öğelere dair üç boyutlu bilgi vermemesi ve mimari öncü-

lerin seçiminde çoğunlukla Antik Roma ve Antik Yunan dönemlerine ait eslere yer veren taraflı seçki sunması, bu çalışmanın dezavantajları arasında sıralanabilir. Bütün bu kısıtlarına karşın, şekil-zemin diyagramlarıyla karşılaştırıldığında *Plan Game*'in kent formunun oluşturulmasında mimari tipolojik ve mekânsal öğeleri öne çıkardığı görülmektedir. Sonuç olarak, *Plan Game* üzerine yapılan bu araştırmanın, mimarlık ve kentsel tasarım eğitimi ve üretiminde, kentsel kamusal mekân ile mimari mekânların bir arada düşünülmesi ve tasarlanmasının olasılıkları üzerine bir ışık tutması dileğiyle.

Kaynaklar

Aureli, P. V. (2011). *The Possibility of an Absolute Architecture*. Cambridge: The MIT Press, 108-109.

Beşeli, H. (2015). Ph.D. diss., Orta Doğu Teknik Üniversitesi. "Reconceptualizing the Architectural Precedent: Textual Models of Reading", 5.

Brown-Manrique, G. (1996). The Texas Rangers: Notes from an Architectural Underground. *Journal of the Society of Architectural Historians* 55 (2), 192. (<https://jsah.ucpress.edu/content/55/2/192>). Erişim Tarihi: 18.02.2021.

Caragonne, A. (1995). *The Texas Rangers: Notes from an Architectural Underground*. Cambridge: The MIT Press, 210, 324.

Ceen, A., Verstegen, I. (2014). *Giambattista Nolli and Rome: Mapping the City Before and After Pianta Grande*. Rome: Studium Urbis Press, 122.

Clark, R., Pause, M. (2021). *Precedents in Architecture: Analytic Diagrams, Formative Ideas, and Patis*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., vii.

Germany, L. (1991). Harwell Hamilton Harris. "We're not Canning Tomatoes: The University of Texas at Austin, 1951-1955". Berkeley: University of California Press, 142.

Hancock, J. E. (1986). *Between History and Tradition: Notes Toward a Theory of Precedent*. *The Harvard Architecture Review* 5, 65.

Kömez-Dağlıoğlu, E. (2016). Karl Popper's Architectural Legacy: An Intertextual Reading of Collage City. *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture*, 33 (1), 116. (http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/2016/cilt33/sayi_1/107-119.pdf). Erişim Tarihi: 28.03.2021.

Looking at Cities (2018). "The Plan Game: The Origins of Collage City". (<https://lookingatcities.info/2018/09/05/the-plan-game-the-origins-of-collage-city/>). Erişim Tarihi: 18.02.2021.

Marin, L. (2001). *On Representation*, Catherine Porter, trans. Stanford: Stanford University Press, 205-212.

Milovanovic-Bertram, S. (2008). “In the Spirit of Texas Rangers”, College of Design Sponsored Conferences. (<https://smartech.gatech.edu/handle/1853/29118>). Erişim Tarihi: 22.02.2021.

Morris, M. (2013). “All Night Long: The Architectural Jazz of the Texas Rangers”. Drawing Architecture. Helen Castle and Neil Spiller eds., London: Academy Press, 21.

O’Sullivan, N. (2014). “Duplicity: The Translation of Bauhaus Pedagogy into American Modernist Architectural Education”, SAHANZ 2014 Conference in New Zealand. (https://www.academia.edu/7598864/Duplicity_The_translation_of_Bauhaus_Pedagogy_into_American_Modernist_Architectural_Education). Erişim Tarihi: 18.02.2021.

Rowe, C. (1996). *As I Was Saying: Recollections and Miscellaneous Essays, Vol. III: Urbanistics*. A. Carragone, ed., Cambridge: The MIT Press, 172.

Rowe, C. (1999). *As I was Saying: Recollections and Miscellaneous Essays: Cornelia*. A. Caragone, ed., Cambridge: The MIT Press, 368.

Soletta, F. (2012). “The Texas Rangers”, Radical Pedagogies Research Project. (<https://radical-pedagogies.com/search-cases/a17-texas-rangers-school-architecture-university-texas-austin/>). Erişim Tarihi: 18.02.2021.

Stanford Digital Forma Urbis Romae Project (2016). “The Severan Marble Plan of Rome (Forma Urbis Romae)”. (<https://formaurbis.stanford.edu/docs/FURmap.html>). Erişim Tarihi: 10.02.2021.

Stone, K., Vaughan, G. (2016). *The Piranesi Effect*. Randwick: University of New South Wales Press, 204.

TİPOMORFOLOJİK ANALİZ: TARLABAŞI'NDA SOSYAL İLİŞKİLERİN MEKÂNSAL BOYUTU¹

Gizem Kepenek

İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi
kepenek19@itu.edu.tr

Çalışmanın konu edindiği Tarlabası, coğrafi konumu nedeniyle ilk olarak sosyoekonomik açıdan Pera'dan ayrılarak orta sınıfın yerleşim bölgesi haline gelmiş; savaşlar, endüstrileşme, göç ve alınan politik kararlardan ötürü çevresiyle ayrımı günümüze kadar devam etmiştir. Sakinleri sürekli değişirken mekânsal dönüşümünde en büyük kırılımı 1986'da bulvarın yarattığı yıkımla yaşamıştır. Tarlabası Bulvarı'nın yarattığı sınır etkisi semtin ötekileştirilmesinde tetikleyici olmuş, kentsel çöküntü alanı ilan edilmesiyle birlikte kent merkezinde sermayenin hedefinde yer almıştır. 2006'da ilan edilen yenileme alanı için önerilen proje ise bu ayrımı daha da derinleştirebilecek bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün bu ayrımı daha da derinleştiren yapılı çevredeki doku uyumsuzluğunun ortaya konması ve hatta giderilmesinin, zaman içerisinde geçirdiği dönüşümün analiz edilmesine bağlı olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle, çalışma kapsamında "Farklı gruptan birçok insana ev sahipliği yapan Tarlabası'nda sosyal ilişkilerin zemin bulduğu yapılı çevre ne gibi özellikler taşımaktadır?" sorusu tipomorfolojik analiz yöntemi ile ele alınmıştır. Temelde kentte yapılı çevrenin, öзде farklılaşan şeylerin sınıflandırılmasına; "tip"lere ayrılmasına dayanan tipomorfoloji, bir nevi ayırt etme yöntemidir. Özellikle İtalyan ve Fransız geleneğinden hareketle tarihsel bütünde fiziki ve sosyal yapının birlikte ele alınması Tarlabası gibi zengin karakteristik özellikler içeren hem mekânsal hem de sosyal açıdan kompleks bir yapıya sahip yerleşimler için önem taşımaktadır. Yapılacak tipomorfolojik analizler için tarihsel sürecin gözlemlenmesi adına -Pera yangınının öncesine dayanması sebebiyle- 1860 tarihli Georges d'Ostoya, 1905 tarihli E.Goad, 1945 tarihli Pervititch ve güncel Halihazır harita karşılaştırılarak süreç boyunca yerleşimde farklılaşan kamusal, yarı-kamusal ve özel alanların olduğu 4 pilot çalışma alanı belirlenmiştir.

Seçilen pilot alanlarda; parsel büyüklükleri, yapı-ada, yapı-sokak ve yapı-parcel ilişkileri Pervititch ve Halihazır haritaları üzerinden karşılaştırmalı incelenmiştir.

Alt ölçekte ise sıraevler ve 2006'da ilan edilen yenileme alanında yer alan projenin sosyal ilişkilerle ilintili tipolojik özelliklerine değinilmiştir.

Çalışma ile zamanla değişen mekânsal özellikler değerlendirilmiş; değişen mekânsal çevreyle ya da özelliklerle birlikte sosyal ilişki ve bağların kurulduğu bu mekanların kullanım şeklinin hangi yönde farklılaştığı incelenmiştir.

Elde edilen bulgular neticesinde, dört pilot alandan biri olan yenileme alanı için önerilen planın diğer pilot alanlar ile uyumu tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarlabası, tipomorfoloji, sıraevler, tarihi kent merkezleri

Giriş

Kullanımı 18. yüzyıla dayanan kentsel morfoloji kavramı, yapılı çevrenin oluşum ve değişim sürecini tanımlamak için kullanılmış, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra bir araştırma yaklaşımı haline gelmiştir (Larkham & Jones, 1991). Kentlerdeki karmaşık ilişkiselliği açıklığa kavuşturan kentsel morfoloji araştırmaları, bu ilişki dizisini ölçek tabanlı hiyerarşik bir sistem içerisinde tanımlamaktadır.

Birçok farklı disiplin etrafında çeşitlenen morfoloji çalışmalarında İtalyan ve İngiliz ekolleri kentin fiziki yapısını çözümlene ile öne çıkarken Fransız ekolü yapılı çevre ve sosyal hayat ilişkisini ele alması ile bilinmektedir.

İtalyan ekolünün öncülerinden Muratori, tarihsel süreçte yapı formu ve bileşenlerinde meydana gelen değişimleri incelemiş; yapıların kentte oluşturduğu dokuları gruplandırarak bölge ölçeğine ulaşmıştır. Moudon'un deyimiyile kenti kültürel bir palimpsest olarak ele almış (Moudon, 1994) kentin kendine özgü hafızasını çözümlenerek yapılacak müdahaleler için bir yol haritası çıkarmayı amaçlamıştır. Bu amaç aynı zamanda modern mimarinin tarih ve mekanın sahip olduğu özel bağları gözetmediği eleştirisini de barındırmaktadır (Moudon, 1994).

Bir diğer isim Caniggia, Muratori'nin analiz yöntemini "tipolojik süreç" olarak tanımlayacağı sistematik içerisinde devam ettirerek üç başlık altında ele almıştır. Bu başlıklar; bileşenleri bakımından özelleşen yapılar, bu yapıların oluşturduğu doku grupları ve doku gruplarının oluşturduğu yerleşimlerden oluşmaktadır (Cömert; Hoşkara, 2018).

Öte yandan, İngiliz ekolü tarihsel coğrafya disipliniyle şekillenen bir bakış açısına sahip olsa da, Caniggia'nın çalışmalarında "tessuto" olarak geçen kentsel doku kavramı, Conzen'in Kent-plan Çözümlemesi'nde (Town-plan Analysis) geçen "plan unit" kavramıyla benzer bulunmaktadır. Her iki kavram da morfolojik açıdan çevresiyle farklılaşan yapılı çevre özelliklerini belirtmek için kullanılmıştır (Moudon, 1997).

Fransız ekolü ise salt mekânsal özellikler üzerinden kenti okumanın bir hata olduğunu öne sürmüş; kentteki yaşam ve kentin kendisinin belirli hiyerarşik faaliyetlere dayanan sosyal biçimler olarak tanımlamışlardır (Kristjánsdóttir, 2019). Bundan ötürü mekanı içinde bulunduğu ilişkilerle ele alınmasını; kentsel çalışmaların başta sosyal bilimler olmak üzere birçok disiplin çerçevesinde incelenmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Amaç ve Yöntem

Zamanla üç öncü ekolün kavramsal yaklaşımları ve metodolojileri arasında etkileşim artmış, daha disiplinlerarası bir hal almıştır. Ortak düşünce ise farklı ölçeklerde kent bileşenlerinin olduğu ve dönüşümün bu bileşenler arasındaki ilişkilere dayanabileceği ve ilişkilerin ancak tarihsel süreç içerisinde gözlemlenebileceğidir (Moudon, 1997).

Bu doğrultuda çalışmanın konu edindiği Tarlabası'nın tarih içindeki dönüşümün ortaya konulması, yere ait spesifik özelliklerin çıkarılması ve sosyal doku ile ilişkilendirilmesi hedeflenmiştir.

- İlk olarak tarihsel gelişimi gösterecek 4 harita seçilmiştir.
- Ardından sokak dokusu ve yapı izinde farklılaşmalara bakılarak öne çıkan üç pilot alan seçilmiştir. Ek olarak, 2006 yılında ilan edilen Tarlabası yenileme alanı dördüncü pilot alan olarak seçilmiştir.
- Seçilen alanlarda kamusal-özel mekan ayrımları, parsel büyüklükleri, yapı-parcel ve yapı-sokak ilişkileri incelenmiş; semtin karakteristik sıraev tipolojisinin özelliklerine değinilmiştir.

Elde edilen bulgular neticesinde yenileme projesi ve mevcut doku arasındaki farklılıkları ortaya koymak amaçlanmıştır.

Çalışma Alanı: Tarlabası

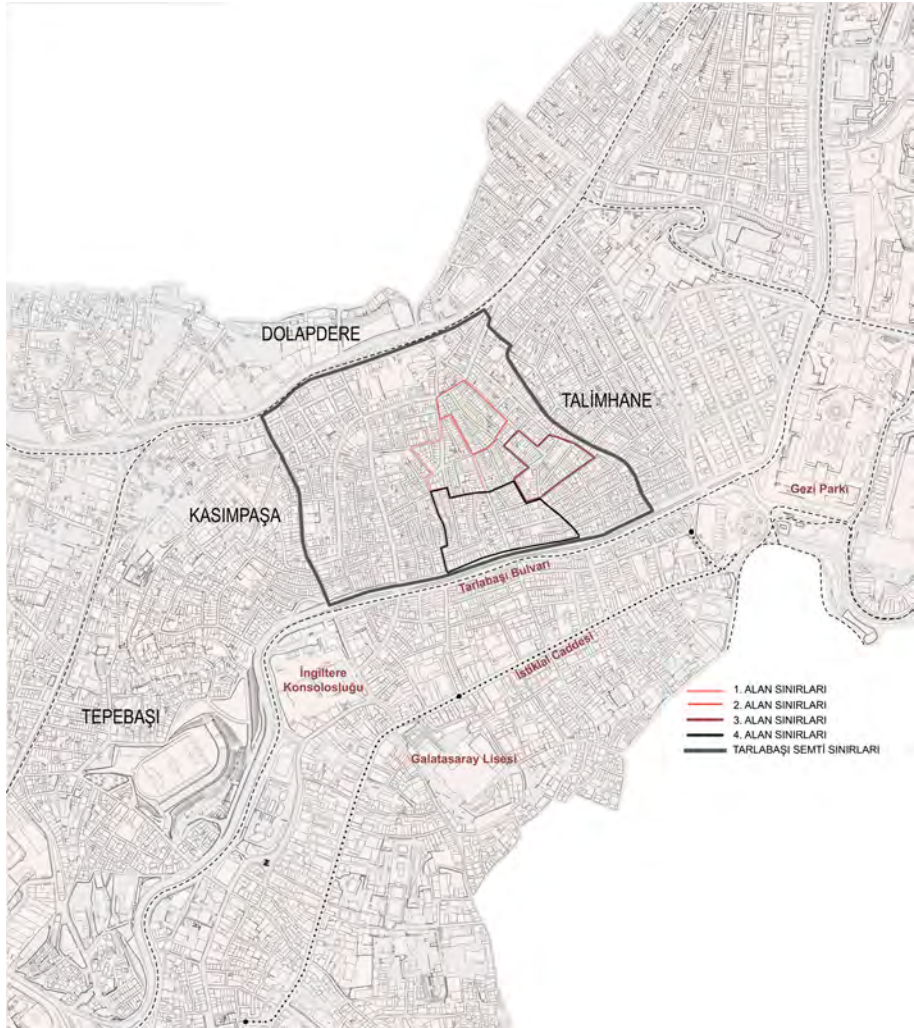
Tarlabası İstanbul'un kuzeybatısında kalmakta ve kuzeyde Dolapdere, doğuda Talimhane batıda ise Kasımpaşa ile sınırlanmaktadır (Şekil 1).

13. yüzyılda Ceneviz surlarının ötesinde mezra tipi yerleşimin görüldüğü, mezarlıkların yer aldığı bölgede kalmaktayken (Evice 1994; Öztürk, 2013), 15. yüzyılda surların yıkılması ve Haliç, Tophane ve Galata dolaylarında kamusal yapıların inşasıyla yerleşim bu alana doğru genişlemeye başlamıştır.

15. yüzyıldan itibaren Müslüman mahallelerinin kurulmasıyla gayrimüslimlerin kontrolünün sağlanmak istenmesi (Çapacıoğlu, 2000); Kapitülasyonlar ile ticaretin artması, akabinde liman yerleşimi olan Galata'da ticari yapı, atölye ve depo stoğunun artması (Çıracı&Dökmeçi, 1988); Diplomatik anlaşmalardan ötürü elçiliklerin, ardından elçilik çalışanlarının Galata'nın üst kesimlerine yerleşmesi (Kotas, 2000) gibi nedenlerden ötürü 17. yüzyıla doğru Galata ticari merkez iken, Pera yüksek gelirli gayrimüslim nüfusun yerleştiği diplomatik merkez haline gelmiştir.

Bu dönem Grand Rue de Pera ya da Cadde-i Kebir olarak adlandırılan İstiklal Caddesi henüz gelişmemiş dar bir aks iken, Tarlabası'nda yalnız birkaç mesken ve İngiliz elçiliği yer almaktaydı. Tepebaşı ise hala mezarlık olarak kullanılmaktaydı. 1850'lerde bahçeli yapılarla beliren Tarlabası henüz planlanmış bir yerleşim değildi; yollar yalnızca hayvan ve insanların geçebileceği genişlikteydi (Çelik, 1998).

Yerleşimin dokusunu değiştiren ve yön veren en büyük etkenlerden biri ise yangınlar olmuştur. 19. yüzyılda tekrarlanan yangınlardan ve Tanzimat dönemi anlayışından ötürü yerleşimlerin daha planlı bir şekilde yayılması hedeflenmiş; lineer bağlantıların olduğu kent dokuları ortaya çıkmıştır. 1870'deki Pera Yangını'ndan sonra 1857'de kurulan Altıncı Daire-i Belediye faaliyetlerine hız vermiş; yol

Şekil 1. Çalışma alanı konumu

yapımı ve onarımı, sokak aydınlatması ve kanalizasyon tesisatı gibi çeşitli hizmetlerde bulunarak kentin gelişiminde büyük rol oynamıştır (Çapacıoğlu, 2000; Durudoğan, 1997).

Endüstrileşme dönemiyle birlikte artan nüfusa cevap olarak konut tiplerinde apartman ve sıraevler tipolojisi ortaya çıkmıştır. Yüksek gelirli kesimin yerleşkesi Pera'da ilk apartmanlar ve geniş cepheli, batılı tarzda yapılar inşa edilirken; Tarlabası gibi geleneksel konut-bahçe-sokak ilişkisinin devam ettiği yerleşimlerde ise sıraevler görülmeye başlamıştır. (Ünlü Alkışer, Edgü, 2000; Çapacıoğlu, 2000). Bugün geriye kalan yapıların büyük çoğunluğu bu dönemde inşa edilmiştir.

20. yüzyılda ise yaşanan savaşlar (Kırım savaşı, I. ve II. Dünya Savaşı) Pera'nın canlılığını kaybetmesine ve demografisinde değişimlere yol açmıştır. Lozan Antlaşması ile sigorta şirketleri gibi büyük yabancı şirketler ve tüccarlar mali açıdan sahip olduğu öncelikleri kaybetmiş, şehri terk etmeye başlamışlardır. Bununla birlikte Ankara'nın başkent olması buradaki elçiliklerin ve çalışanların taşınmasına neden olmuştur (Ünlü; Alkışer; Edgü, 2000).

Varlık Vergisi ilanı (1943), 6-7 Eylül Olayları (1955) ve Rum Sürgünü'nden (1964) sonra Tarlabası dahil olmak üzere Pera sakinlerinin büyük bir çoğunluğu göç etmek zorunda kalmıştır (Uysal; Turanalp, Korostoff, 2015).

1960'lardan sonra Anadolu'dan iş aramak için gelen küçük işletme sahipleri veya düşük ücretli hizmet çalışanları Tarlabası'nda sahipsiz kalan yapıların kiracıları ya da işgalci olmuşlardır.

Semt, kullanıcı kimliğinin sürekli olarak değişmesine karşın 19. yüzyıldan beri yapısal olarak büyük bir değişim geçirmemiştir. Ne var ki, 1986'da Tarlabası Bulvarı yıkımının açtığı kentsel yara² gerek kentsel doku gerekse sosyal doku üzerinde büyük bir iz bırakmıştır. Öyle ki kısıtlanan yaya ulaşımı yalnız Tarlabası'nı değil, Kasımpaşa ve Dolapdere gibi yakın semtleri de etkilemiştir (Özbek, 2020).

Bulvarın genişletilmesi ilk olarak Büyük Pera Yangını'ndan sonra yapılan yol genişletme çalışmalarında söz konusu olmuş, fakat 1980'lerde bundan farklı sebeplere dayandırılmıştır;

Şekil 2. Güncel sokak dokusu üzerinde Pervititch Haritası'ndan gelen yapı izleri

Modernleşme sürecinde yol ağının şekillenmesiyle merkezi iş alanı olma özelliğini yitiren Beyoğlu'nu, sahip olduğu kozmopolit kimliğin potansiyeli kullanılarak, kitle turizmi ve kültüründe yer edecek bir merkeze dönüştürmeye yönelik adımlar atılmıştır (Meassen, 2017). Bunlardan biri de İstiklal Caddesi'nin yayalaştırılıp sıhhileştirilerek, trafik yükünü Tarlabası Caddesi'ne taşımak olmuştur.

Bulvar, Tarihi Yarımada - Taksim bağlantısını sağlaması, kentiçi otoyol projeleri (Be-sam projesi, 3. Boğaziçi Köprüsü, 4. Haliç Köprüsü), Piyalepaşa “gökdelenler bölgesi”nin Bakırköy tarafı ile bağlantısını hedefleyen projeler ve benzerleri içerisinde kilit arter olarak planlanmıştır (Gürsel,1987).

36 metre genişliğinde bulvarın açılması sırasında 167'si tescilli, toplam 368 yapı yıkılmıştır (Şekil 2). Yıkımların yarattığı sınır etkisiyle sıhhileştirilen Beyoğlu'nda barınamayan yoksullar, göçmenler ve marjinal gruplar gibi toplumun ötekileştirilen kesimleri Tarlabası'nda mekânsal ayrışmanın getirdiği yalıtılmışlık dolayısıyla Tarlabası'nı yaşam alanları belirlemiştir (Ünlü; Alkışer; Edgü, 2000; Özbek, 2020).

Turizm potansiyeli barındıran tarihi kent merkezinin kültürel dinamiklerini kullanarak canlandırma gayesiyle, toplum içinde damgalanan grubun Tarlabası'nı mesken edinişi yapılacak yıkımlar için tekrar neden gösterildi. 2006'da bir yüzeyi bulvara bakan, 9 yapı adasından oluşan 20.000 m²'lik alan yenileme alanı ilan edildi. Alan için geliştirilen projede 9 blok önerildi. Bulvara bakan ön cephe için turizm, ofis ve ticari fonksiyonlar önerilirken arka cephe için otel ve konut fonksiyonları önerildi.

Tipomorfolojik Analizler

Tarihsel gelişiminden de izlenebildiği üzere Tarlabası, kentsel dokuda var olduğundan bu yana kendine özgü mekânsal dinamikler taşımaktadır. Sahip olduğu sosyal yaşantı ise bu dinamiklerle sıkça ilişkilendirilmektedir.

Yenileme alanında devam eden projenin başta sosyoekonomik nedenlerden ötürü semtin kalan kısmıyla uyumadığı tartışılırken, kentsel ölçekte mekânsal açıdan çevresiyle ne çeşit bir ilişki kurduğu sorusu akla gelmektedir.

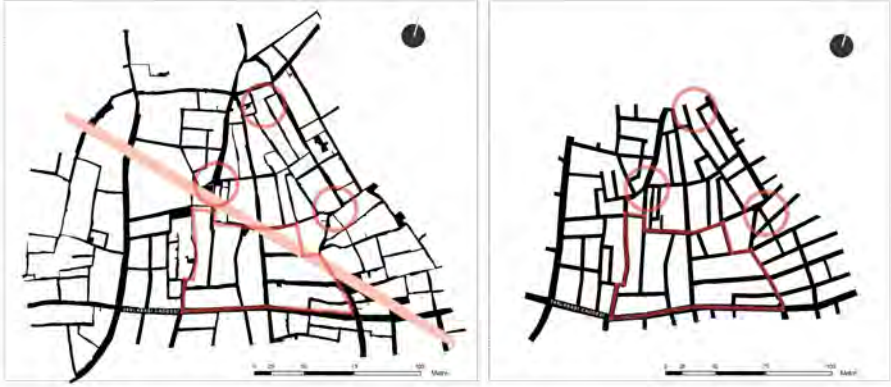
Bu doğrultuda, çalışmada temel tipomorfolojik analizler yapılmış, mekânsal bileşenlerin birbiri ile olan ilişkisi incelenerek söz konusu proje alanı ile karşılaştırması yapılmıştır.

Tarihsel sürecin ortaya konulması için 1860 tarihli Georges d'Ostoya, 1905 tarihli E. Goad, 1945 tarihli Pervititch ve güncel Halihazır haritalar karşılaştırılarak, çevresinde farklı kamusal/ yarı-kamusal ve özel alan ilişkilerinin göze çarptığı üç düğüm noktası belirlenmiştir.

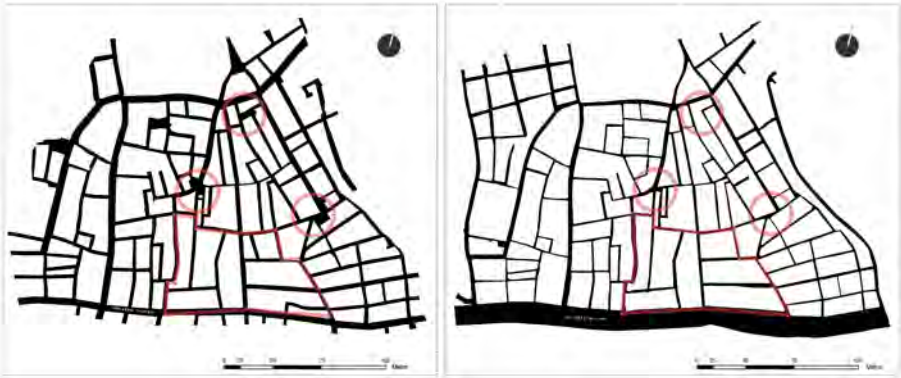
Sokak Dokusu, Yapı İzleri ve Pilot Alanların Belirlenmesi

Belirlenen düğüm noktaları çevresinde 1860 tarihli haritada görülen yapı izlerinin (Şekil 5), 1905 ve 1945 tarihli haritalarda (Şekil 6 ve 7) giderek azaldığı görülmüştür. Günümüzde (Şekil 8) ise bu kentsel boşlukların tekrar kapandığı görülmektedir.

1945 tarihli Pervititch haritasında seçilen düğüm noktalarında “meydan” ibaresinin yer almasından ötürü 1905 ve 1945 zamanlı haritalarda düğüm noktaları çevresinde yapı izlerinin bilinçli olarak azaltılmış olabileceği düşünülmektedir.

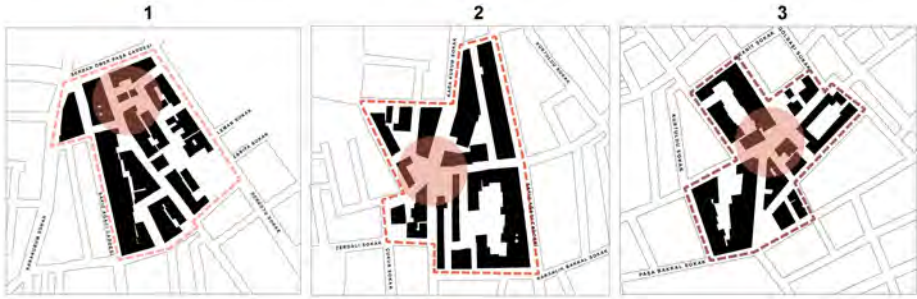
Şekil 3. (Solda) Georges d'Ostoya Haritası ve (sağda) E. Goad Haritası kullanılarak hazırlanan seçili alanların olduğu sokak dokusu

Şekil 4. (Solda) Pervititch ve halihazır haritaları kullanılarak hazırlanan seçili alanların olduğu sokak dokusu

Şekil 5. Georges d'Ostaya Haritası (1860) – Alan 1,2 ve 3'e ait yapı izleri

Şekil 6. E. Goad Haritası (1905)- Alan 1,2 ve 3'e ait yapı izleri

Şekil 7. Pervititch Haritası (1945)- Alan 1,2 ve 3'e ait yapı izleri

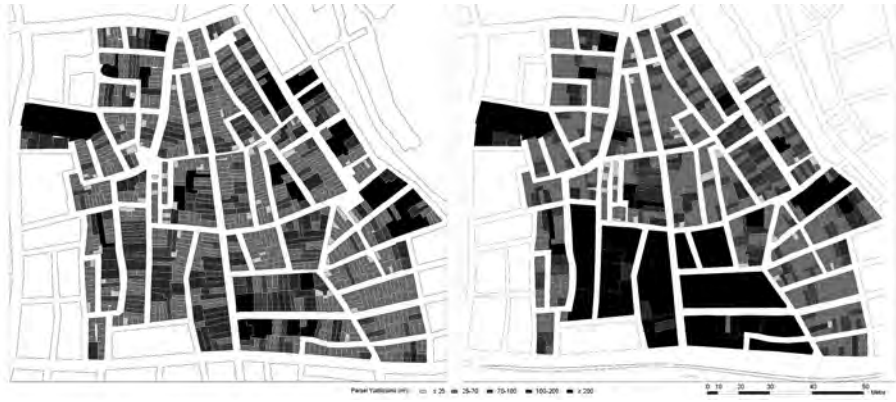
Parsel Boyutlarında Farklılaşma

Çalışmada farklılaşan açık alan ilişkileri incelendiğinden ötürü, özel ve kamusal ilişkileri ortaya koyan bir diğer unsur olarak parselasyon incelenmiştir.

Yapı adasının sokak boyunca olabildiğince bölündüğü ve yapıların uzun ada kenarı boyunca dizildikleri görülmektedir (Şekil 9).

Şekil 8. Halihazır harita (2011)- Alan 1,2 ve 3'e ait yapı izleri

Şekil 9. (Solda) Pervititch haritası ve (sağda) halihazır haritalarından elde edilen parseller

Tablo 1. Her iki haritaya ait parsel bilgileri

Parsel Boyutlarında Farklılaşma	Pervititch Haritası (1945)	Halihazır Harita (2013)
Toplam Ada Sayısı	55	54
Toplam Parsel Sayısı	959	778
Minimum Parsel Alanı	5,72 m ²	14 m ²
Maksimum Parsel Alanı	1974 m ²	3296 m ²
Ortalama Parsel Alanı	64,1 m ²	76,5 m ²

Tablo 2. Şekil 9'da solda verilen renk kademelenmesini gösteren parsel dağılımı

Pervititch Haritası (1945)		
Parsel Büyüklükleri (m ²)	Parsel Sayısı (m ²)	Ortalama Parsel Alanı (m ²)
≤ 25	78	19.3
25-70	651	46.7
70-100	134	81.7
100-200	75	128.7
≥ 200	21	427.4

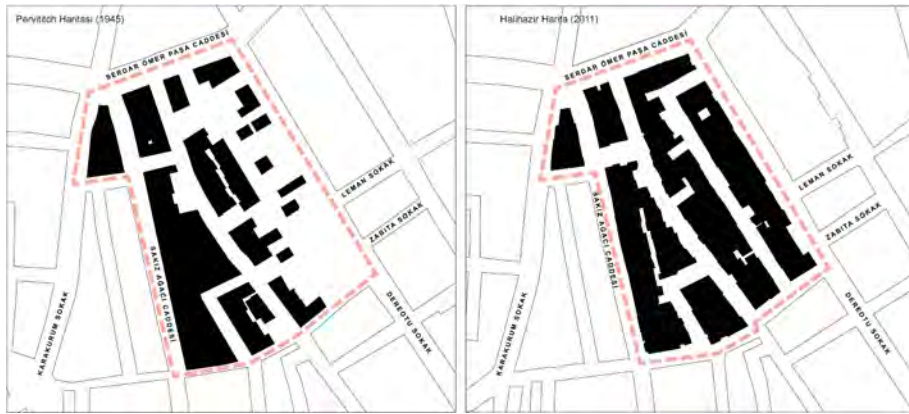
Tablo 3. Şekil 9’da sağda verilen renk kademelenmesini gösteren parsel dağılımı

Halihazır Harita (2013)		
Parsel Büyüklükleri (m ²)	Parsel Sayısı (m ²)	Ortalama Parsel Alanı (m ²)
≤ 25	41	21.9
25-70	535	42.7
70-100	123	71.7
100-200	50	132
≥ 200	29	802.3

Günümüzde (yenileme alanı dahil edilmediğinde) parsellerin daha parçalı olduğu görülmüştür. 19. yüzyılda tek bir aileye ait birden fazla konutun yer aldığı parsellerin (Çelik, 1998), bugün tek konuta alan tanıyacak şekilde ayrıldığı görülmüştür.

Pilot Çalışma Alanlarında Yapılan Analizler

Alan 1: Yapı Adası- Yapı İlişkisi

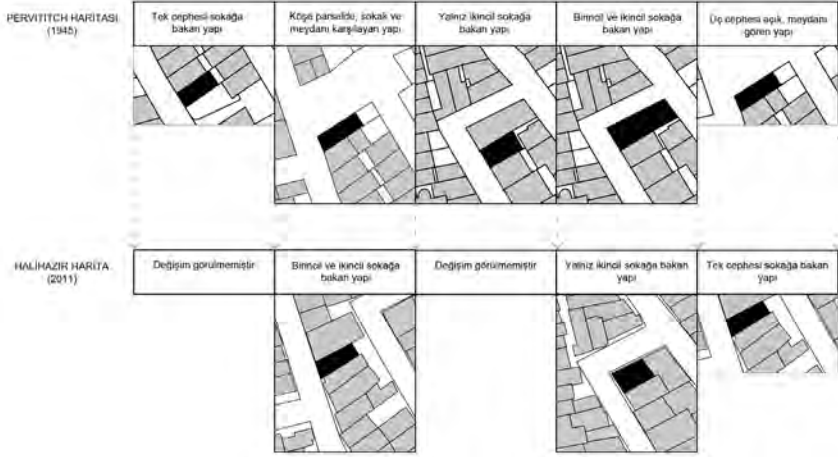
Şekil 10. (Solda) Pervititch ve (sağda) halihazır haritalarındaki yapı izleri

Tablo 4. Yapı ve alan bilgileri

Alan 1	Pervititch Haritası (1945)	Halihazır harita (2011)
Toplam Ada Alanı	6050 m ²	5944 m ²
Toplam Yapı Sayısı	105	136
Toplam Taban Alanı	3990 m ²	5178 m ²
Ortalama Taban Alanı Katsayısı	0.65	0.87
Maksimum Kat Sayısı	6	6
Ortalama Kat Sayısı	3	3

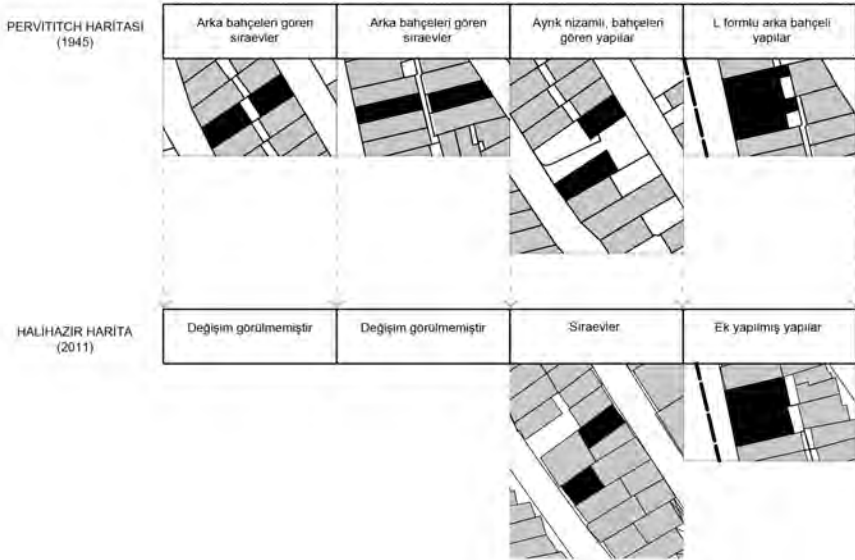
“Meydan” olarak adlandırılan düğüm noktasında sonradan gelen yapıların bir ara sokak oluşturduğu görülmektedir (Şekil 10). Her iki şekilde de yapıların çevrelediği kentsel boşluklar ikincil bir alan tanımlamaktadır.

Alan 1: Sokak-Yapı İlişkileri

Şekil 11. (Üstte) Pervititch haritasından alınan yapı-sokak ilişkileri ve (altta) aynı yerlerin Halihazır haritadaki izdüşümü

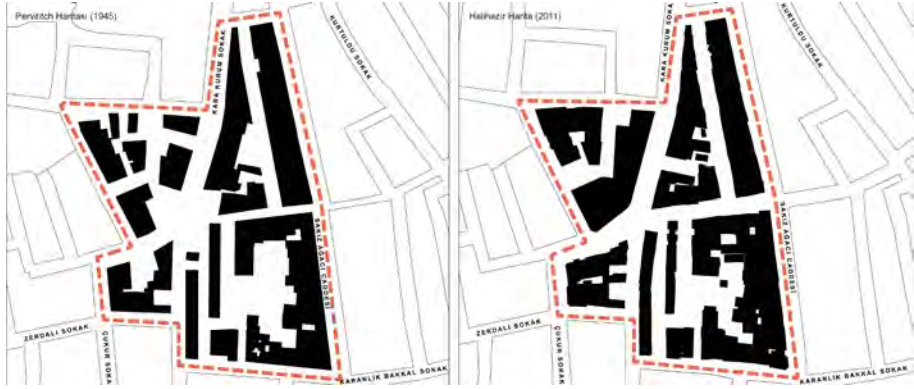
Alan 1: Parsel – Yapı İlişkileri

Şekil 12. (Üstte) Pervititch haritasından alınan parsel-yapı ilişkileri ve (altta) aynı yerlerin halihazır haritadaki izdüşümü

Yeni yapıların gelmesi ve mevcut yapılara ekler yapılmasıyla birlikte kullanıcıların sahip olduğu görüş alanları gittikçe daralmıştır. Birbirlerinin bahçelerine bakan, hem ön hem de arka cephesi sokağı gören yapıların çevresine yeni yapılar eklenmiştir. Böylelikle sosyal etkileşime izin veren mekânsal boşluk kapanmış ve görsel ilişkileri kesilmiştir (Şekil 11,12).

Alan 2: Yapı Adası- Yapı İlişkisi

Şekil 13. (Solda) Pervititch ve (sağda) halihazır haritalarındaki yapı izleri

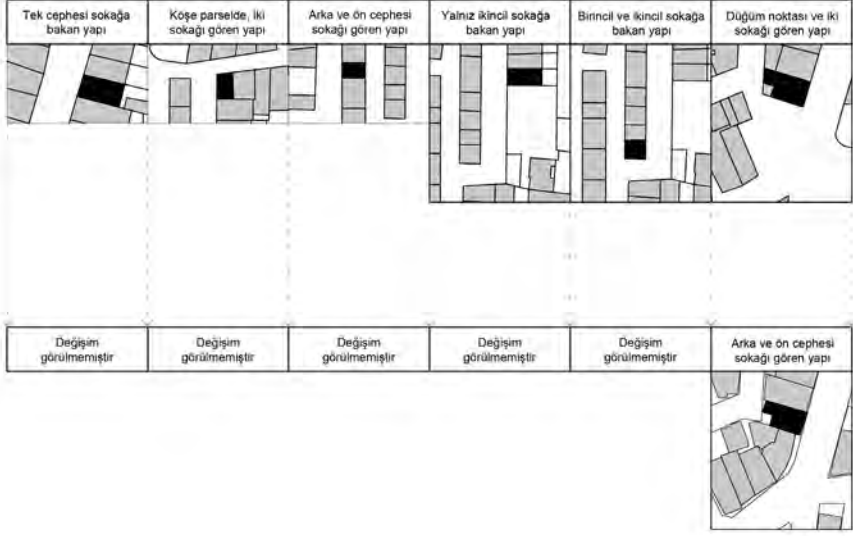
Tablo 5. Yapı ve alan bilgileri

Alan 2	Pervititch Haritası (1945)	Halihazır harita (2011)
Toplam Ada Alanı	6863 m ²	6770 m ²
Toplam Yapı Sayısı	128	132
Toplam Taban Alanı	5200 m ²	5385 m ²
Ortalama Taban Alanı Katsayısı	0.75	0.79
Maksimum Kat Sayısı	7	7
Ortalama Kat Sayısı	3	4

Pervititch haritasında düğüm noktasında yer alan kentsel boşluk daha sonradan ada sınırlarının şekillenmesiyle kaybolmuştur (Şekil 13).

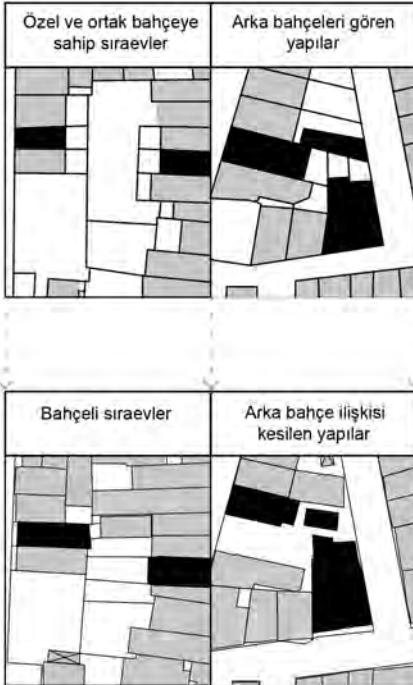
Sokak-Yapı İlişkileri

Yapı izlerinin çoğunlukla değişmeden geldiği görülürken, yarı kamusal alan oluşturan ara sokağın da özelliğini koruduğu görülmektedir (Şekil 14). 1860 tarihli Georges d'Ostaya haritasına bakıldığında bahsedilen kentsel boşluk yerine mevcut durumla benzer yapı izlerine rastlanmıştır (Şekil 5).

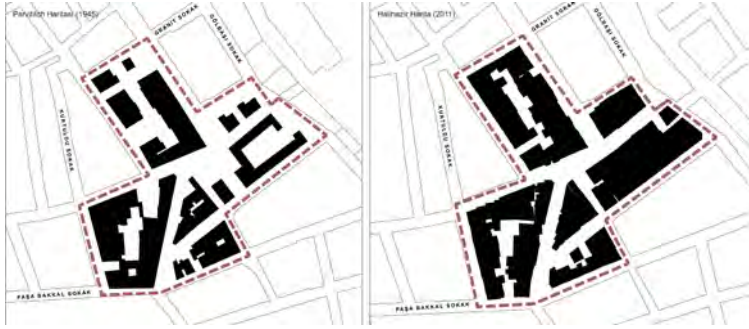
Şekil 14. (Üstte) Pervititch haritasından alınan yapı-sokak ilişkileri ve (altta) aynı yerlerin Halihazır haritadaki izdüşümü

Parsel – Yapı İlişkileri

Şekil 15. (Üstte) Pervititch haritasından alınan parsel-yapı ilişkileri ve (altta) aynı yerlerin halihazır haritadaki izdüşümü

Alan 3: Yapı Adası- Yapı İlişkisi

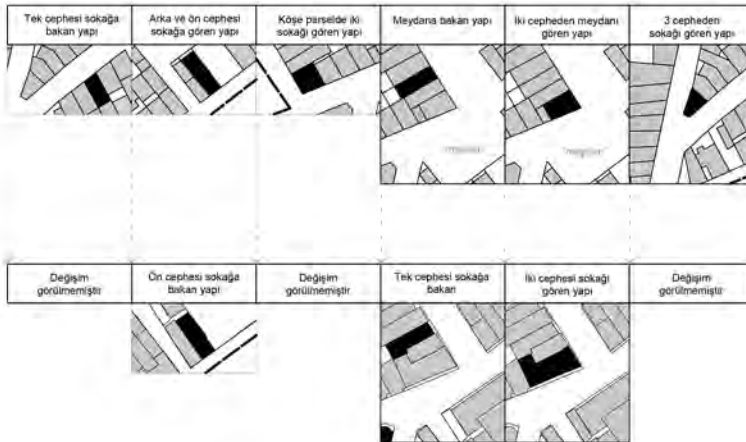
Şekil 16. (Solda) Pervititch ve (sağda) halihazır haritalarındaki yapı izleri

Tablo 6. Yapı ve alan bilgileri

Alan 3	Pervititch Haritası (1945)	Halihazır harita (2011)
Toplam Ada Alanı	6012 m ²	6052 m ²
Toplam Yapı Sayısı	96	95
Toplam Taban Alanı	3938 m ²	5077 m ²
Ortalama Taban Alanı Katsayısı	0.65	0.83
Maksimum Kat Sayısı	5	6
Ortalama Kat Sayısı	3	3

Pervititch haritasında “meydan” olarak geçen kentsel boşluk, günümüzde yeni yapılar tarafından kapanmıştır (Şekil 16).

Alan 3: Sokak-Yapı İlişkileri

Şekil 17. (Üstte) Pervititch haritasından alınan yapı-sokak ilişkileri ve (altta) aynı yerlerin halihazır haritadaki izdüşümü

Parsel – Yapı İlişkileri

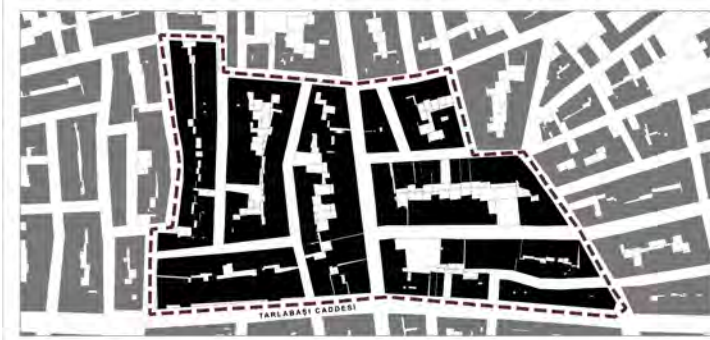
Şekil 18. (Üstte) Pervititch haritasından alınan parsel-yapı ilişkileri ve (altta) aynı yerlerin halihazır haritadaki izdüşümü

Şekil 19. Ortak kullanılan bahçe alanı

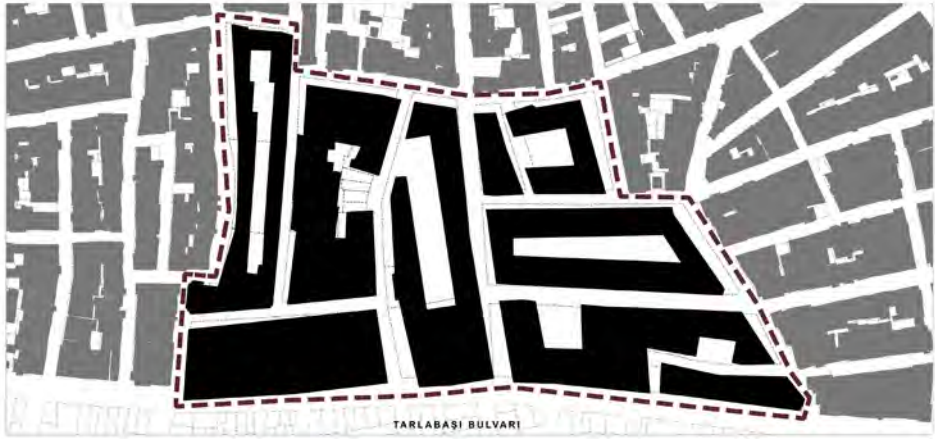
Parsel-yapı ilişkileri incelendiğinde birkaç konutun ortak kullandığı, hatta diğer kullanıcılara için de giriş verilen bahçelere rastlanmıştır. Şekilde görülen bahçe alanı zamanla yapılaşma ile kapanmıştır (Şekil 18,19).

Üç alanın tümüne bakıldığında aynı yapı adası içinde iki konut aynı bahçeyi paylaşırken ya da birbirlerinin görüş açısı içerisindeyken, günümüzde parsellerin parçalanarak yapılaşması ile ilişkileri kopmuştur.

Alan 4: Yapı Adası- Yapı İlişkisi

Şekil 20. Pervititch haritasındaki yapı izleri

Şekil 21. Halihazır haritadaki yapı izleri

Tablo 7. Yapı ve alan bilgileri

Alan 4	Pervititch Haritası (1945)	Halihazır harita (2013)
Toplam Ada Alanı	18944 m ²	18765 m ²
Toplam Yapı Sayısı	251	9
Toplam Taban Alanı	15397	15445
Ortalama Taban Alanı Katsayısı	0.81	0.82
Maksimum Kat Sayısı	6	11
Ortalama Kat Sayısı		6

Semtin düşük ve orta gelirli kullanıcılarına yönelik sıraevler tipolojisi, yoğunluğa ve topografyaya bağlı olarak sokak boyunca oluşan dar ve uzun ada formları boyunca gelişmiştir. Bu sayede ara sokaklar cephe alan yapıları yarı kamusal alan tanımıştır. Günümüzde yenileme alanında devam eden projede yarı kamusal alanların avlu içlerine taşındığı görülmektedir (Şekil 21). Bu şekilde kamusal alan herkese açık sokaklardan belirli kullanıcılara yönelik yapı avlularına taşınması kamusal alanın kesintiye uğrayacağını düşündürmüştür.

Mevcut durumda alanın üçte biri konut fonksiyonu taşımaktayken, projeye birlikte konut sayısı azalarak yerini otel, ofis ve ticari fonksiyonlara bırakmaktadır. Bu fonksiyonların sokağın geçici kullanımını artırması ve kullanıcı profilini değiştirmesi olası görülmektedir.

Mahalle sakinlerine kapı-önü sosyalleşme imkanı tanıyan çıkmalı yapı tipolojisi yeni projede devam etse dahi kapı önlerinin ticari işlevlere ayrılmasından ötürü bu özelliğin yitirileceği düşünülmüştür. Buna ek olarak, birden çok yapının tek bir plan oluşturacak şekilde çözülmesinden ötürü yapı girişleri azalmıştır (Şekil 23).

Şekil 22. Özgün dokuda kapı önü yarı-kamusal alanlar (solda) ve taksim 360 projesi görseli (sağda) (<http://www.taksim360.com.tr/tr/>)

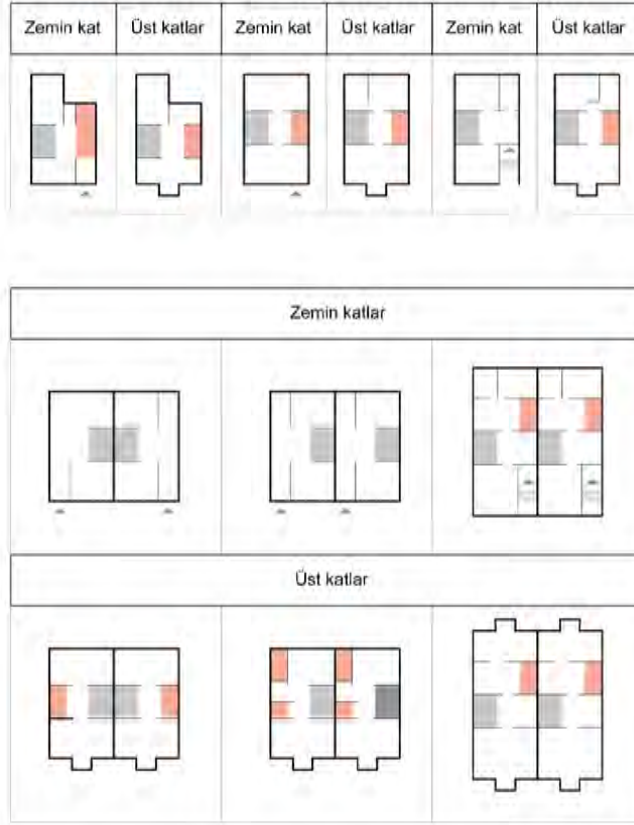
Sonuç olarak, açık kamusal alan varyasyonlarında çeşitliliğin giderek azaldığı kanaatine varılmıştır.

Konut Tipolojisi: Kat Planları Üzerinden Sosyal İlişkileri Okumak

Modernleşme döneminde kentsel organizasyonu daha düzenli, sistematik ve kontrol edilebilir kurma çabasının ara örneği olan sıraevler, yangından sonra Tarlabası'nı kırsal yerleşim olmaktan çıkarıp yoğun kent dokusuna taşıyan tipoloji olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 23. Yenileme alanı yıkımı öncesi yapı girişleri (solda), Taksim 360 projesi Blok 360 ve 361- A yapı girişleri (sağda)

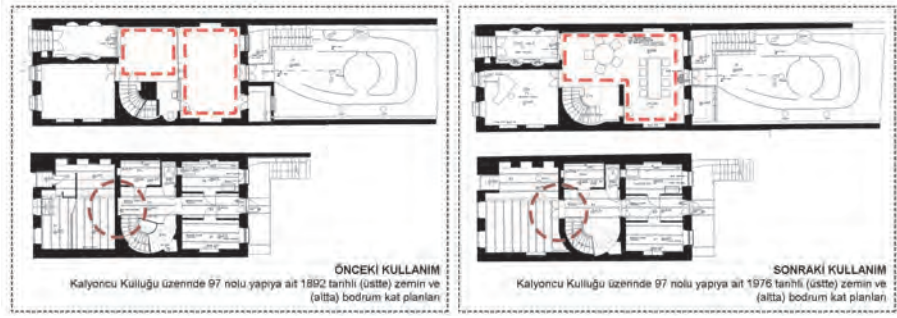
Şekil 24. Tarlabası'nda baskın sıraev tipolojileri

Genel anlamda standart bir plan anlayışına sahip sıraevler, yalnız ön ve arka cepheden ışık almaya imkan tanıyan dar ve uzun parseller üzerinde ortak hacimlerin ortada yer aldığı plan çözümleri içermektedir. Arka bahçeli örneklerinin de olduğu sıraevler, çoğunlukla sokakla bitişik olmakta ve giriş katı doğrudan sokağa açılmaktadır (Şekil 22,24) (Yücel,2004).

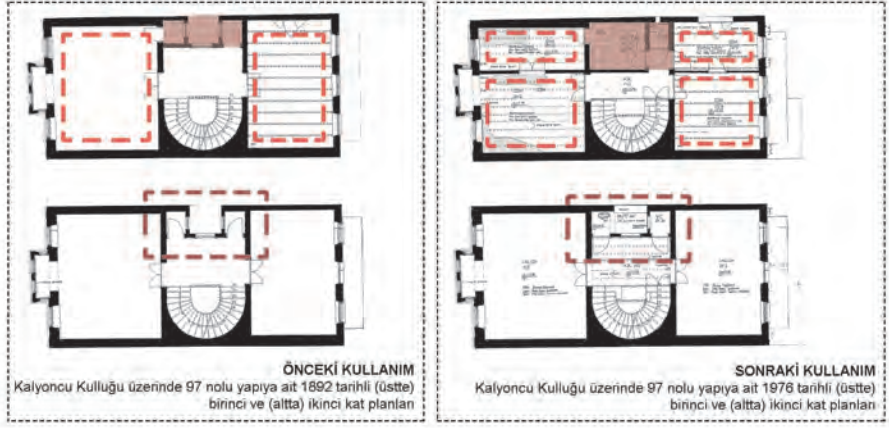
Sıraevler tipolojisi, her bir konut biriminin birer aileye ait olması nedeniyle apartman plan tipolojisinden farklılaşmaktadır. Zemin kat içerisinde birden çok daireye dağılan ortak hacim bulunmamakta, konut girişleri doğrudan yaşam alanına açılmaktadır. Ek olarak, birinci ve/veya ikinci katlarda cumbaların oluşundan ötürü kapı önlerinde sokak ile konut arasında bir ara mekan oluşmaktadır.

Tarlabası, Kalyoncu Kulluğu Caddesi'nde Bir Sıraev Planının Değişimi

Resimde kat planları görülen Tarlabası, Kalyoncu Kulluğu Caddesi üzerindeki konut yapısı, Tarlabası'nın geçirdiği dönüşümün yapı bazında yansımalarını gösteren bir örnek teşkil etmektedir.

Şekil 25. Kalyoncu Kulluğu üzerinde 97 no'lu yapının 1892 (solda) ve 1976 (sağda) tarihlerine ait zemin ve bodrum kat planları.

Şekil 26. Kalyoncu Kulluğu üzerinde 97 no'lu yapının 1892 (solda) ve 1976 (sağda) tarihlerine ait birinci ve ikinci kat planları.

İlk kullanıcıları tek bir aileden oluşan konut yapısının, yapılan restitüsyon projesi ile, 1975 yılı sonrasında odalarının bölünerek çeşitli kiracılara paylaştırıldığı öğrenilmiştir (Kotas, 2000). Islak hacimlerin ve merdivenin kat ortasında yer alması zemin ve üst katlarda odaların bölünmesini kolaylaştırmıştır (Şekil 25). Bodrum katında sokağa açılan ayrıca bir kapı yer aldığından ötürü odalardan biri bir imalathaneye kiralanmıştır (Şekil 2).

Birden farklı kullanıcıyı bir araya getiren bu dönüşüm, ıslak hacimlerin ortak kullanımını ve bir odadan farklı bir odaya geçişi mümkün kıldığından ötürü apartman tipolojisinden farklı bir mahremiyet anlayışı getirdiği söylenebilmektedir.

Sonuç

Tarlabaşı semti ilk olarak coğrafi konumu nedeniyle Pera'dan ayrılarak orta sınıfın yerleşimi haline gelmiştir. Ardından alınan siyasi kararlar, Sanayileşme ve Neoliberalleşme etkileriyle demografisinde ve fiziki yapısında değişimler geçirmiş, özellikle bulvarın açılması ikinci ve daha büyük bir ayrımı beraberinde getirmiştir. Son olarak yenileme alanında geliştirilen proje ile semt sakinlerinin yerini değiştirecek bir başka mekânsal kırılım söz konusu olmuştur.

Öte yandan kapı eşikleri, ara sokaklar, yapılaşmayan kentsel boşluklar, birden çok kullanıcıya ev sahipliği yapan sıraevler ve belki de semt sakinlerinin ötekileşmek konusunda ortak noktada buluşması nedeniyle Tarlabaşı'nda canlı sosyal yaşantı halen devam etmektedir.

Günümüzde kente yapılan müdahalelerde karar alma ve tasarım süreçlerine farklı disiplinlerin katılımı önem arz etmektedir. Aynı şekilde, kentte dinamiklerin ve anlamların anlaşılır kılınması için bütüncül bir morfolojik perspektife ihtiyaç vardır. Kent formunun sürekliliği, nesiller arası iletişimin ve aktarılan bilginin devamlılığı için karar verme süreçlerine morfolojik araştırmalar dahil edilmelidir. Aksi takdirde Tarlabaşı örneğinde görüldüğü gibi konumu ve sorunları ile ilgisi olmayan projeler geliştirilmeye devam edecektir

Notlar

1. Bu çalışma Prof. Dr. Ayşe Sema KUBAT tarafından İTÜ Fen Bilimleri Disiplinler Arası Kentsel Tasarım Yüksek Lisans Programı'nda yürütülmekte olan, "Urban Morphology" dersi kapsamında hazırlanmış ve geliştirilmiştir.
2. "Kentsel yara" kavramı, Kaynakça'da yer alan, "İstanbullaşmak: olgular, sorun-sallar, metaforlar" isimli yayında geçen, Atilla Yücel ve Hülya Hatipoğlu'na ait "TAKSİM MEYDANI" başlıklı bölümden alınmıştır.

Kaynaklar

- Akbulut, R. (1994). Tarlabaşı Bulvarı. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (7), 218-219, İstanbul.
- Aktar, A. (2018). Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları. İletişim Yayınları. 13. Baskı.
- Bilgin, İ. (2002). Konut ve Yerleşme Kültürü Üzerine Yazılar Modernizmin Şehirdeki İzleri. Arkitera Diyalog Arşivi, erişim: 13 Nisan 2121. <https://v3.arkitera.com/diyalog.php?action=displaySession&ID=62&aID=648>.
- Çelik, Z. (1998). 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul.
- Coşkun, B. S. (2016). Miras Koruma Yoluyla Kentlilik Bilincini Güçlendirmek ve Kaçırılmış Bir Fırsat Olarak Emek Sineması. Mimarist Dergisi, Mart sayısı, 52-61.

- Çapacıoğlu, M. (2000). Beyoğlu, Güllabici Sokak ve Çevresinde Sıhhileştirme Çalışması. Yüksek Lisans Tez Çalışması. İTÜ. İstanbul.
- Çıracı, H; Dökmeci, V. (1990). Tarihsel gelişim sürecinde Beyoğlu İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Derviş, P., Tanju, B., Tanyeli, U. (2009). İstanbullaşmak: olgular, sorunsallar, metaforlar. Garanti Galerisi. İstanbul.
- Durudoğan, S. (1997). XIX. Yüzyılda Pera/Beyoğlu'nun Ekonomik, Kültürel ve Politik Yapısının Mimariye Etkileri. Yüksek Lisans Tez Çalışması. İTÜ. İstanbul.
- Eyice, S. (1994). Galata. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (3). Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı. 348-351.
- Gürsel, Y. (1987). Beyoğlu'nun yıkımı ve şehirlerimizin geleceği. Yıl:25, Sayı:1, 47-48.
- Kotas, P. (2000). Beyoğlu-Tarlabası Kalyoncu Kulluğu Caddesi ve Cadde Üzerinde Yer Alan 97 Nolu Yapı. Yüksek Lisans Tez Çalışması. İTÜ. İstanbul.
- Kristjánsdóttir, S. (2019). Roots of Urban Morphology. ICONARP International Journal of Architecture & Planning. Volume 7, Special Issue, 15-36. Doi: 10.15320/ICONARP.2019.79-E.
- Marzot, N. (2002). The study of urban form in Italy. International Seminar on Urban Form. 6(2). 59-73.
- Moudon, A.V. (1997). Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. Urban morphology, 1(1), 3-10.
- Meassen, E. (2017). Reading Landscape in Beyoğlu and Tarlabası: Engineering a 'Brand New' Cosmopolitan Space. International Journal For History, Culture And Modernity, 5(1). Uopen Journals.
- Oliveira V. (2016). The Elements of Urban Form. In: Urban Morphology. The Urban Book Series. Springer, Cham.
- Özbek, 2020. Tarihsel Süreçlerde Taksim Meydanı ve Beyoğlu Bölgesinin Morfolojik Evrimi ve Sentaktik Analizleri. Tasarım + Kuram Dergisi.2021, 17(32), 35-54.
- Özlü, N. (2016). Dönüşen Beyoğlu Üzerine Notlar: Cercle d'Orient ve Emek Sineması Örneği. Mimarist Dergi, Yıl:16, Sayı:57, 24-29.
- Öztürk, S. H. (2013). Tarlabası'nın Antikçağ Tarihi, Küstüm Oynamıyorum Sergisi Kataloğu. Mas Matbaacılık, 1.Baskı.
- Ünlü, A., Alkışer, Y., Edgü, E. (2000). Fiziksel Ve Sosyokültürel Değişim Bağlamında Beyoğlu'nda Suç Olgusunun Değerlendirilmesi. İstanbul Teknik Üniversitesi Araştırma Fonu, Proje no: 1094.
- Uysal, M. L., Turanalp, Korostoff, N. (2015). Tarlabası, İstanbul: A Case Study of Unsustainable Urban Transformation. The Sustainable City X, WIT Transactions on Ecology and The Environment, Vol 194, 417-125.
- Yücel, A. (2004). The row house as an unfinished project of the modernization of İstanbul at the end of the 19th Century. ITU A|Z, 1 (1), 95-107

**KENT TARİHİ
ARAŞTIRMALARINDA
MORFOLOJİK ÇÖZÜMLEME**

VAR OLMAK YA DA YOK OLMAK: ANADOLU BİZANS KENTLERİNDE DÖNÜŞÜM SÜRECİ¹

Arif Mısırlı*, H. Burcu Özgüven**

*Trakya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi

**Trakya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

arifmisirli@gmail.com, bozguven@hotmail.com

Bizans kentleşme tarihi imparatorluğun sosyal ve ekonomik tarihinin önemli bileşenlerinden biridir. Anadolu-Bizans kentinin fiziki gelişim süreci durağan ve gelişmiş dönemleri, yer yer değişkenlik gösteren yapısıyla yaklaşık bin yıllık zaman dilimini kapsar. Bildirinin amacı Anadolu-Bizans kentinde mekânsal süreklilik sürecini ve çeşitli zaman dilimleri içinde kentsel dokunun yeniden üretiminin analiz edilmesi ile Bizans Anadolu'sunda kentsel değişimin karakterini sorgulamaktır. Çalışmanın ana kaynağını arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılmış veriler oluşturmaktadır. İnceleme kapsamında Anadolu'nun batı ve güneybatısında yer alan Ephesos, Miletos, Pergamon, Menderes Magnesiası, İasos, Sardes, Ksanthos, Priene, Side ve Sagalassos gibi antik kentlerin savunma sisteminin süreç içindeki dönüşümleri ele alınmıştır.

Bizans kentine yönelik araştırmalar incelendiğinde kentleşme tarihi süresince mekânsal süreklilik sorunsalına ilişkin bazı farklı görüş ve bilgiler olduğu anlaşılmaktadır. Piskoposluk listelerinden yola çıkılarak, Bizans kentlerinin kentsel işlevlerini sürdürdüğü belirtildiği gibi (Ostrogorsky, 1959), nümismatik verilerine dayanarak Orta Bizans Çağı'nda kentsel ekonominin, dolayısıyla kentsel yaşamın çöktüğü öne sürülmektedir (Každan, 1954). Diğer yandan, kentlerin kademeli olarak terk edildiği, nüfusun kırsal bir bölgeye taşındığı, böylece kentlerin kastralar olarak ayakta kaldığı da ifade edilmektedir (Foss, 1977a; Mango, 2016). Bu çalışmada güncel arkeolojik verilerin kent morfolojisi kapsamında mekânsal değerlendirilmesi ve yorumlanmasıyla kentsel sürekliliğe dair çıkarımlar yapılmaktadır.

Bizans Dönemi boyunca yerleşim yerlerindeki en dikkat çekici yapı tahkimatlarıdır. Anadolu'daki birçok Erken Bizans Dönemi kent suru temsili bir karakter taşımaktadır. Roma Dönemi'nin sona ermesiyle dini ve kültürel anlamda köklü değişiklik sürecine giren kentlerde, kültürel ve düşünsel dönüşümün mekâna yansdığı görülmektedir. 7. yüzyıl ile birlikte ise kentsel işlevlerin parçalandığı ve kentin gerektiğinde küçülerek periferik alanlara kaydığı hatta terk edildiği belirlenmektedir.

Herakleios Dönemi'nde (610-641) Bizans ordu ve idare sisteminin temelden değişikliğe uğrayarak thema düzeninin organize edilmesi, yeni bir eyalet teşkilatını ve askeri yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bizans Devleti'nin bu dönemdeki eylemleri, birçok kenti terk edilmekten kurtarmış ve onları Sasaniler ve Araplar tarafından imha edilmesine karşı savunma odaklı bir yaklaşım geliştirerek korumuştur. Aynı zamanda, bu eylemler ve devlet aygıtının varlığı, çoğu eyaletteki kentlerin karakterini ve işlevini değiştirmiştir. Kentler, büyük ölçekli bir yerleşimden

küçük ölçekli bir yerleşime evrilmiş ve bu dönemde kentleri küçülten yeni surların yapımının görülmesi yanı sıra mevcut surların onarımı yönünde inşa faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

7. yüzyılın ardından ikinci bir kırılma noktası da 11.-12. yüzyılda, Türk akınlarının Anadolu'yu etkisi altına almasıyla başlamış ve Türk fetihlerine karşı yeniden savunma odaklı bir evre gelişmiştir. Türklerin bölgeye gelmesi, halkı bir kez daha surların arkasına sığınmaya zorlamış ve Bizans yerleşim faaliyetlerinin odak noktası müstahkem alanlar olmuştur.

Bulgular ışığında, Bizans çağı boyunca kentsel çeperin gereksinime uygun olarak dönüşüm geçirdiği görülmekle birlikte, Bizans kentinin belirli etkenlere ve sorunlara karşı cevap verme kabiliyeti geliştirerek ayakta kalabilmeyi sürdürmüş olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Bizans kenti, batı anadolu, kent morfolojisi, kentsel dönüşüm, savunma duvarları

Giriş

Bizans İmparatorluğu, hem kendinden önceki mirasa sahip çıkmış hem de yeni inşa çalışmaları gerçekleştirerek kendine özgü gelişim çizgisi göstermiştir. Bu inşaların başında savunma işlevine yönelik faaliyetler gelmektedir. Savunma yapıları hem kentleri saldırılara karşı korumak hem de kentin güç ve zenginliğini sembolik olarak göstermek adına inşa edilmiştir. Bu kapsamda 3. yüzyıldan-13. yüzyıla kadar ilerleyen süreç içinde, kentlerde savunma işlevine yönelik inşa edilmiş kent surlarının kentin biçimlenmesindeki rolü incelenmiştir.

Bu çalışmanın amacı Anadolu-Bizans kentinde mekânsal süreklilik sürecini irdelemek ve çeşitli zaman dilimleri içinde kentsel dokunun yeniden üretimini analiz etmek; böylece Bizans Anadolu'sunda kentsel değişimin karakterini sorgulamaktır. Çalışmanın ana kaynağını arkeolojik kazılar sonucu elde edilen veriler oluşturmaktadır. Anadolu'nun batı ve güneybatısında gelişimi tanımlanan on dokuz kentsel örnek incelenmiş, savunma sisteminin süreç içindeki dönüşümleri ele alınmıştır.

Bizans Kentinin Süreklilik Sorunsalı

Bizans kentine yönelik araştırmalar incelendiğinde kentleşme tarihi süresince mekânsal süreklilik sorunsalına ilişkin farklı görüşler olduğu anlaşılmaktadır. Každan, nümismatik kanıtlara dayanarak Orta Bizans Çağı'nda kentsel ekonominin, dolayısıyla kentsel yaşamın çöktüğünü öne sürmektedir (Každan, 1954). Karşıt bir görüş olarak Ostrogorsky, piskoposluk listelerini tarihi kaynak olarak ele alarak Bizans kentinin işlevini sürdürdüğünü ya da varlığını koruduğunu ileri sürmektedir (Ostrogorsky, 1959). Bizans'ta İmparatorluk tarafından kurulan kentsel yapılar korunmuş, eski siyasi ve kültürel gelenekler yaşatılmış, buna karşın, devlet Roma İmparatorluğu'nun "tüm derin krizlerinden geçerek" antik mirasın büyük bir kısmını terk etmek pahasına kentsel yıkımın üstesinden gelmiştir (Ostrogorsky, 1959, 47). Bir diğer araştırmacı, Whittow, nümismatik malzemeye dayanarak 'kentsel çöküş' kuramına karşı iki argüman sunar: Bunlardan birincisi, kentsel merkezlerin kastraya taşınması nedeniyle kırsal alanda daha fazla bakır

paranın bulunmasıdır. İkincisi ise işlemlerin çoğunun belki de kredi üzerinden ödenmesi ve madeni paralar mevcut olduğunda nakit ödemelerin büyük miktarda yapılmasının sağlanmasıdır. Antik kent yerleşimlerinin, “*sikke aramak için yanlış yerler*” olduğunu belirten Whittow kentlerin “*zayıflamış, kırsallaşmış*” ya da “*diğer bölgelere taşınmış*” olduğu sonucuna varır (Whittow, 2003).

Diğer yandan arkeolojik verilerden yola çıkan birçok araştırmacı kentlerin kademeli olarak terkedildiğini, nüfusun kırsal bölgeye taşındığını, böylece kentlerin kasta ölçüğünde ayakta kaldığını ifade etmektedir (Kirsten, 1958; Foss, 1977a; Saradi-Mendelovici, 1988; Brandes, 1999; Bouras, 2002 ve Mango, 2016). Bu çalışmada tarihi veriler kapsamında öne sürülen, kentsel araziye yönelik dönüşüm teorileri, surların konumuna ilişkin mekânsal analiz üzerinden sorgulanmaktadır.

Çalışma dahilinde Ephesos, Miletos, Pergamon, Menderes Magnesiası, İasos, Sardes, Ksanthos, Priene, Side, Kaunos, Sagalassos, Ankyra, Aphrodisias, Aizanoi, Hierapolis, Laodikeia, Patara, Amorium ve Nikaia kentleri incelenmiştir. Ele alınan kentlerin seçim nedenleri, köklü tarihsel geçmişleri, üretken ve yoğun yerleşim göstermeleri ve inşa faaliyetlerinin fazlalığı olarak sıralanabilir.

Bizans Kentinin Savunma İşlevi

Çalışmada imparatorluğun savunma konusundaki tarihsel kırılma noktaları, dönemler arasındaki dönüşümleri ve farklılıkları ifade etmek açısından yararlı olacaktır. Kronolojik kırılma noktaları, barbar akınlarına karşı önlemler (3.-4. yüzyıllar), görece refah dönemi (4. yüzyıl sonları-5. yüzyıl başları), Sasani ve Arap tehditlerine karşı önlemler (7.-8. yüzyıllar) ve Türk akınlarına karşı alınan önlemler (11.-13. yüzyıllar) şeklinde özetlenebilir.

Barbar İstilalarına Karşı Alınan Önlemler (3.-4. Yüzyıllar)

Anadolu 3. yüzyılın sonlarından itibaren devamlı bir “*düşüş*” göstermiş, Got istilalarına karşı önlemler alınmaya başlanmıştır. Örneğin Pergamon’da henüz arkeolojik olarak doğrulanmamış olsa da, muhtemelen 262 yılında Got istilası ile bağlantılı olarak yeni surların inşası öne çıkmaktadır (Otten, 2017, 226). Aynı şekilde Geç Antik ve Erken Bizans Dönemi’nde Ankyra’nın etrafını saran surlar, muhtemelen barbar tehdidinin ardından 3. yüzyılın ortalarından sonra ortaya çıkmıştır (Foss, 1977b, 62). Nikaia’nın surların da 3. yüzyılın ana evresinin büyüklüğü, kalitesi ve teknolojisi dikkate değerdir. 258 yılında Got saldırıları sonrasında surlar onarılmış ve yeni kapılar eklenmiştir (Foss, 2004). Sardes’te ise 3. yüzyılın ortalarındaki Got istilalardan sonra, savunma duvarının hızlı bir şekilde inşa edilmiş olduğu başka bir Got grubun 398’de Sardes’i yağmalayamaması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Sardes’in mevcut kent surları büyük olasılıkla 4. yüzyılın sonlarına dayandırılmıştır (Van Zanten, Thomas & Hanfmann, 1975, 36). Barbar tehdidi üzerine Geç Roma Dönemi’nde inşa edilen surlar, daha sonra Bizans Dönemi’nde aynı güzergahı izleyerek yeniden inşa edilmiştir.

Görece Refah Dönemi (4. Yüzyıl Sonları-5. Yüzyıl Başları)

Foss & Winfield (1986, 129), Anadolu'nun "Bizans Tahkimatları" konusundaki temel çalışmasında 4 ile 6. yüzyıllar arasında neredeyse hiç sur inşa edilmediğini veya surların özgün durumuyla tamir edildiğini varsaymıştır. Devam eden barış nedeniyle savunma yapısı inşa etmek için "bir neden bulunmadığı" belirtilmiştir. Ancak son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar, birçok yerde kent surlarının, özellikle Anadolu antik kent sisteminin son çağının yaşandığı Bizans barış döneminde inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Aphrodisias kent duvarının inşası bu döneme rastlamaktadır. Taş blokların düzenle yerleştirilmiş olması, duvarın acele yapılmadığının göstergesi olarak kabul edilmiştir. Kısıtlı kaynağa sahip 3. yüzyıldan farklı olarak, göreceli barış ve refah zamanında kentsel surlar merkezi hükümet tarafından 4. yüzyılın ortalarından sonlarına (350-360) kadar devam eden dönemde inşa edilmiştir. Kronolojik bağlam, duvarın, "*bir barbar istilasının soyut korkusundan ziyade, mutlak emperyal gücün simgesi*" olarak tasarlandığını öne sürmektedir (De Staebler, 2008, 285-286).

Anadolu'daki birçok Erken Bizans Dönemi kent suru temsili bir karakter taşır; özellikle kapılar, çifte kuleler, dekoratif duvar işçiliği, mimari heykel ve bezemeli rölyefler ile kendini gösterir. Sur hatlarının kapsadığı alan geniş olmasına karşılık, sur yapısı çok kuvvetli değildir. Bu çeşit tahkimatlar 5. yüzyılın başlarında inşa edilmişlerdir (Niewöhner, 2010, 260). Örneğin Hierapolis varlık sürecinin önemli bir bölümünde savunma sistemine sahip olmayan bir şehirdir. Kent 4. yüzyıl sonu ile 5. yüzyıl başında surla çevrilmiştir. Ticaret Agorasını dışlayan Hierapolis'in "görkemli" surları Helenistik şehri çevrelemektedir. Bu surlar 7. yüzyılın ilk yarısında deprem nedeniyle tahrip oluncaya kadar işlevini sürdürür (Arthur, 2006, 42-43).

Diğer bir örneği Laodikeia kenti oluşturur. 395-396'da alınan karar üzerine Laodikeia kentinin etrafı Roma yapılarına ait bloklar kullanılarak surlarla çevrilmiştir. Savunmayı kolaylaştırmak ve inşa süresini kısaltmak için olsa gerek, Helenistik ve Roma yerleşimlerinin bir kısmı bu surların dışında kalmıştır. Kent dışında kalan dini ve sivil yapıların kullanımının devam etmesinin yanı sıra seramik buluntular, sur dışında kalan alanların bundan sonra da işlevsel olarak sürdürüldüğünün göstergesidir (Şimşek, 2007, 83-84).

Sagalassos savunma fonksiyonuna bakıldığında ise 5. yüzyılın başında, Theodosios Hanedanı tarafından yeni kent surlarının inşa edilmiş olduğu görülür (Poblome vd., 2017, 302). Kent duvarları, Sagalassos yerleşim alanının sadece üçte birini kuşatır. Bu duvarlar yer yer Helenistik savunma duvarının izini takip eder (Şekil 1). Genelde iyi bir işçilikle yapılmış olan yeni kent duvarları, dönemin politikaları ile ilgili olarak büyük ölçekli bir inşaat projesi olarak görülebilir. Kent duvarları savunmadan çok, kentin 5. yüzyıl başlarındaki "*gücü ve gururunu temsilen*" inşa edilmiştir (Waelkens, 2011, 42).

Şekil 1. Hierapolis, Laodikeia ve Sagalassos kent duvarları (Arthur, 2006, 15; Şimşek, 2017, 29 ve Waelkens, 2011, 42 üzerinden düzenlenmiştir.)

3.yüzyılda Side kenti ise siyasi istikrarsızlık dönemi yaşamıştır. Kapsamlı onarımlara tabi tutulan kara ve deniz surlarındaki önemli değişikliklerin bu dönemdeki siyasi sorunlar ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır (Piesker, 2017, 296).

Amorium'da İmparator Zenon'un (474-491) muhtemelen 470 ve 480'lerdeki iç savaşlar esnasında şehrin stratejik öneminin farkına varmasının ardından (Lightfoot & Lightfoot, 2007, 46), hükümdarlığı döneminde aşağı şehir surlarının yapılmış olduğu belirtilir (Lightfoot, 1994, 17).

Sasani ve Arap Tehditlerine Karşı Önlemler (7.-8. Yüzyıllar)

Geç Antik Çağ'dan Orta Çağ'a geçerken Bizans askeri ve idari düzeninin temelden değişikliğe uğratılması ile Herakleios Dönemi'nde (610-641) thema düzeni üzerinden yeni bir eyalet teşkilatı ve askeri yapı ortaya çıkmıştır. Eyalet nüfusunun etnik yapısı değişmiş, imparatorluğun kültürel hayatı tüm alanlarda yeni bir kimliğe bürünmüştür (Ostrogorsky, 1971, 3). Bizans Devleti'nin 7. yüzyıldaki savunma odaklı önlemleri, Sasani ve Arap akınlarına karşı kentlerin korunmasına yöneliktir. Bu dönemde, merkezi devlet aygıtının varlığı, çoğu eyaletteki kentsel arazi kullanımını ve yerleşimlerdeki işlevi değiştirmiştir. Kentsel arazi yüzeyi, eskisine göre dar kapsamlı bir yerleşime dönüşmüştür.

Sasani ve Arap tehditlere yönelik olarak bu dönem savunma önlemleri sağlam nitelikli kentsel tahkimatların inşa edilmesine neden olur. Bu kapsamda Patara, Miletos, Ephesos, Pergamon, Amorium, Sardes, Side, Menderes Magnesiası, Ksanthos, Priene, Ankyra, Kaunos, Sagalassos, İasos ve Nikaia gibi kentlerde sur inşa faaliyetleri ve onarımlar görülür (Şekil 2). Kentlerde büyük ölçüde küçülme meydana gelir. Tablo 1'de kentlerdeki sur inşa ve onarım tarihleri ile kentlerin sur inşaları sonrasındaki durumları açıklanmıştır.

Selçuklu Akınlarına Karşı Alınan Önlemler (11.-13. Yüzyıllar)

11. yüzyıl itibariyle Selçuklular Bizans İmparatorluğu için tehdit oluşturmaya başlar. IV. Romanos Diogenis (1068-71) akın ve baskın dalgasını durdurmak amacıyla siyasi ve askeri girişimlere başvurur; ancak 1071'de Doğu Anadolu'daki Manzikert (Malazgirt) Muharebesi'nde yenilgiye uğrar. Bu tarihin ardından Selçuklu Türkleri Orta Anadolu'ya kadar girer. 1176'da İkonion yakınındaki Mir-

Tablo 1. Sasani ve Arap tehditlerine karşı alınan önlemler

Kent	Sur İnşa Tarihi	Açıklama
Patara	6. yüzyıl	Sur, liman körfezinin yanındaki kent merkezini tahkim etmiştir. Kent Bazilikası sur dışında bırakılmıştır (Işık, 2011, 23).
Ephesos	7.- 8. yüzyıl	Kent duvarlarının inşası ile kentin yapılı bölgesinde yaklaşık yarısı kadar küçülme meydana gelmiştir (Foss, 1977a, 474).
Miletos	7. yüzyıl	Bizans kent suru antik şehir merkezini çevrelemekte olup sivil merkeze odaklanmıştır (Niewöhner, 2017, 259-260).
Pergamon	II. Konstans Dönemi (641-668)	Sur, kentin büyük bir bölümünü dışarıda bırakarak akropolis zirvesini kuşatmıştır (Otten, 2010, 816).
Amorium Yukarı Kent	7. yüzyıl	Surların 640'larda Suriye'den geri çekilen askerlerin karargahı olarak kentin üstlendiği yeni görev sonucu ortaya çıkmış olabileceği ifade edilmiştir. Askeri birliklerin savunması daha kolay olacağı düşünülen Yukarı Kent'te emniyetli bir üs kurmuş olabileceği belirtilmiştir (Lightfoot & Lightfoot, 2007, 144-148).
Sardes	II. Konstans Dönemi (641-668)	Kent Sasani saldırıları sonrasında antik yerleşimin üzerine yayılmış küçük yerleşim birimleri ile güçlü bir tepenin tahkimatına sahip olacak şekilde küçülmüştür (Foss & Scott, 2002, 615). Kale Orta Çağ Sardes'in merkezi haline gelmiş ve büyük bir yerleşim alanı barındırmıştır (Foss, 1976, 57-59).
Side	7. yüzyıl ²	Kentin Helenistik Dönem'den başlayarak Bizans Dönemi'ne kadar tüm yarımada'yı kapladığı varsayılrken, Bizans Dönemi'nde iç şehir surları tarafından eski büyüklüğünün yarısına indirgenmiştir (Piesker, 2017, 296).
Menderes Magnesiası	7. yüzyıl (620-630)	Sur, Artemis Kutsal Alanı'nın kuzeyini ve batısını çevreleyerek kent bu sur içine çekilmiştir (Bingöl, 2007, 130).
Ksanthos	II. Konstans Dönemi (641-668)	Kentin Lykia Akropolü koruma altına alınmıştır (des Courtils, 2003, 65). Arap akınlarına karşı, Roma Dönemi'nden beri kullanılmayan surlar onarılmıştır (Foss, 1994, 11).
Priene	7. yüzyıl	Akropolün Helenistik surlarının özensiz bir şekilde yeniden inşası gerçekleştirilmiştir (Fildhuth, 2017, 252).
Ankyra	7. yüzyıl ³ 9. yüzyıl ⁴	Kent, genişleyen bir metropolden, tepedeki ağır surlarla çevrili kaleye büyük bir dönüşüm yaşamıştır (Foss, 1977b, 71).
Kaunos	7. yüzyıl	Kentin akropolisindeki eski surların üzerlerine inşa edilen savunma duvarları ile kentin ikinci akropolisi olan Küçük Kale'nin kuzey eteğindeki limana paralel duvarlar kentin dış tehditlere karşı alınmış önlemleridir (Öğün & Işık, 2001, 26).
Sagalassos	7. yüzyıl	Aşağı kentteki imparatorluk sütunlu caddesinin güney kesiminde bir savunma duvarı inşa edilmiştir. Duvar, kuzeye doğru çıkıntı yapan iki adet dikdörtgen kuleyle kuşatılmıştır. 7. yüzyılda caddeyi kesecek şekilde inşa edilmiş duvar, 5. yüzyılın sonundan itibaren oluşmaya başlamış Hadrianus ve Antoninus Pius Tapınağı tepesindeki yerleşimi kuzeyden gelen saldırılara karşı korumak için yapılmıştır (Waelkens, 2009, 429-430).
İasos	7. yüzyıl	Kent surlarının bazı kapıları kapatılarak güçlendirilmiştir (Baldoni vd., 2004, 58-59).
Nikaia	8. yüzyıl 9. yüzyıl	8. yüzyılda Arap akınları sırasında kuşatılan ve büyük zarar gören kent surları, özellikle İstanbul Kapısı ve çevresi III. Leon Dönemi'nde (717-741) büyük bir onarım görmüştür. Sur beden duvarları yükseltilmiş, seyirdim yolları güçlendirilmiş ve ek kuleler ile bir yenileme başlatılmıştır (Foss, 2004). III. Mikhail Dönemi'nde (842-867) 857/858 tarihlerinde mevcut kulelerin arasına yeni kuleler eklenmiş ve surlar yükseltilerek tahkimat güçlendirilmiştir (Foss, 2004).

Şekil 2. 7. yüzyıl Ephesos, Pergamon ve Miletos kent duvarları (Ladstätter, 2012, 38; Rheidt, 2002, Şekil 2 ve Niewöhner, 2017, 256 üzerinden düzenlenmiştir.)

yakefalon Savaşı sonrasında Orta Anadolu'nun Türkleşme süreci başlar (Haldon, 2007, 186-187). Selçukluların Anadolu'ya gelişinin ardından kentlere yönelik bir dizi önlemler alınır. Selçuklu ilerleme sürecine yönelik olarak, İasos, Pergamon, Miletos, Priene, Patara, Aizanoi, Nikaia, Sagalassos gibi kentlerde sur inşa faaliyetleri ve onarımlar tespit edilir (Şekil 3). Tablo 2'de kentlerdeki sur inşa ve onarım tarihleri ile kentlerin sur inşaları sonrasındaki durumları açıklanmıştır.

Değerlendirme

Bizans Dönemi boyunca yerleşim yerlerindeki tahkimatlar en dikkat çekici yapılar arasındadır. Anadolu'daki birçok Erken Bizans Dönemi kent suru temsili bir karakter taşımaktadır. İmparatorluk boyunca özellikle 4. yüzyılın sonlarında İmparator I. Theodosius'un (379-395) tüm Roma kentlerine kendi güvenliklerini sağlamaları emrini vermesi tahkimat inşasının başlangıcı sayılabilir. Surlar geniş

Şekil 3. Pergamon ve Miletos (Tiyatro Tepesi) ve Priene akropolis kent duvarları (Rheidt, 2002, Şekil 2; Niewöhner, 2017, 262 ve Rumscheid, 2000, 220 üzerinden düzenlenmiştir.)

Tablo 2. Selçuklu akınlarına karşı alınan önlemler

Kent	Sur İnşa Tarihi	Açıklama
İasos	12.-13. yüzyıl	Denizden gelecek saldırıları önlemek adına kıyı savunma düzenlemeleri gerçekleştirilmiştir. Kentin üzerinde bulunduğu adanın düz bir bölümünü kuşatan tahkimatlar ve batı liman girişini kontrol eden bir kule inşa edilmiştir (Baldoni vd., 2004, 60-61).
İasos	11. yüzyıl ⁵	Kentin bir diğer tahkimatı kıstak üzerinde yer almakta olup kalenin çevre duvarları, agoranın kuzeybatı köşesinin üzerinden geçmekte ve erken dönem kent duvarlarını takip etmektedir (Baldoni vd., 2004, 43).
Pergamon	12. yüzyıl	Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde akropolün eteğindeki aşağı kent, bölgenin Türklere karşı savunma alanlarının yeniden düzenlenmesinin bir parçası olarak, 3. yüzyılın sur izlerini takip eden surlarla çevrelenmiştir (Foss, 1977a, 480; Otten, 2014, 177).
Pergamon	13. yüzyıl	Olasılıkla III. İoannes Dukas Vatatzes'in (1222-1254) son zamanlarında, sadece Yukarı Kale'nin ortalarına denk gelen bölgede kısmen tespit edilebilen savunma duvarları inşa edilmiştir (Otten, 2014, 177).
Miletos	11. yüzyıl	Kastron ton Palatıon adı altında Tiyatro Tepesi, çevresi boyunca bir surla takviye edilmiştir (Niewöhner, 2016, 67).
Priene	11. yüzyılın sonları ya da 12. yüzyıl ile 13. yüzyıllar	Antik Dönem'e tarihlenen kuzey duvarın önüne, ikinci bir duvar yapılmıştır. Ayrıca, güneyde eski köşe kulelere bağlanan ve kazeyinde dairesel kule ile biten üçgen şeklinde bir dış istihkam yapısı ilave edilmiştir. Kentin Helenistik Dönemi'ne ait alt şehir surları da, akropolis surlarının daha sonraki eklemeleriyle aynı yapı teknikleriyle yeniden inşa edilmiştir (Fildhuth, 2017, 252-253).
Patara	12. yüzyıl	Kent, limanın güneyindeki düzlüğü kuşatan kalın bir surla kendi içine kapanmış bir Orta Çağ liman yerleşimine dönüşmüştür (Işık, 1995, 281).
Aizanoi	11. yüzyıl	Tapınak Kilisesi çevresindeki eski temenos alanı kulelerle güçlendirilmiş bir yerleşime dönüşmüştür (Stroth, 2017, 327-330).
Nikaia	13. yüzyıl	İoannes Vatatzes Dönemi'nde (1222-1254) surlarda kapsamlı bir değişim yapılmış, mevcut surların önüne ikinci bir sur inşa edilmiş ve onun önüne bir hendek açılmıştır (Foss, 2004). II. Andronikos (1282-1328), 1290 yılında bazı kulelere ek takviye yaptırmıştır (Foss & Winfield, 1986, 103).
Sagalassos	11-12. yüzyıl	10.-11. yüzyıllarda İskender Tepesi'nde yeni inşa edilmiş bir bazilikanın etrafında gelişen bir yerleşim ardından 11.-12. yüzyılda Orta Bizans kalesine dönüştürülmüştür (Waelkens, 2009, 431).

bir alanı çevrelemiş olsa da Helenistik Dönem kentinin bazı binaları bu dönemde kent dışında bırakılmıştır.

7.-8. yüzyıldaki dönüşümler Bizans kentleri için asıl kırılma noktasını oluşturur. Anadolu'nun Sasani ve Arap akınlarına uğraması sonucu birçok kentte savunmaya dönük önlemler alındığı görülmektedir. Ephesos, Miletos, Pergamon, Menderes Magnesiası, İasos, Sardes, Ksanthos, Kaunos, Priene, Side, Kaunos, Sagalassos, Amorium (Yukarı Kent), Ankyra ve Nikaia'da kentsel araziye daraltan yeni surların inşasının yanında mevcut surların onarımı yönünde inşa faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu dönem kent surları daha az gösterişlidir ve kentsel alan o kadar sınırlı tutulmuştur ki antik kent bölgesinin büyük bölümü dışta kalmaktadır.

Bir önceki dönem ile karşılaştırıldığında daha kalın ve sağlam olan bu tür tahkimatlar belirgin biçimde savunma özelliğine sahiptir.

Ephesos, Miletos, Pergamon, Menderes Magnesiası, Side'de kentsel alanı giderek sınırlayan surlar inşa edilmiştir. Ephesos, Miletos, Pergamon gibi kentlerde kentsel alanı sınırlayan surlar kentin en önemli yapılardan biri olan piskoposluk saraylarını sur içinde bırakacak şekilde kurgulanmıştır (Şekil 4). İasos ve Ksanthos surları antik surların izlerini takip edecek şekilde yapılmıştır. Buna karşın, Sardes, Priene, Kaunos ve Amorium'da ise savunma sistemi akropollerde geliştirilmiştir. Bu dönemde kentsel yerleşim alanları, 'yer değiştirme' teorisini destekler biçimde, önceki ve eski yerleşim alanlarının yakınlarındaki güvenli, yüksek tepelere çekilmiş, yerleşimler surlarla çevrelenmiş kastronlara dönüşmüştür.

7. yüzyılın ardından bir diğer kırılma noktası da 11.-12. yüzyılda, Selçuklu akınlarının Anadolu'yu etkisi altına almasıyla başlar. İasos, Miletos, Aizanoi, Sagalassos, Pergamon, Priene, Patara kent surlarında akınların izleri görülür. Bu doğrultuda Türklerin Anadolu'yu 11. yüzyılın sonlarından itibaren ele geçirmeye başladıkları zaman, geniş çapta savunma yapılanmasının gerçekleştirildiği söylenebilir.

Erken Bizans Dönemi'nin ardından Pergamon ve Priene'de kentsel araziler daralırken, korunan kent sınırlarının 11. yüzyıldan sonra genişlemesi dikkat çekicidir. 7.-11. yüzyıl dönemi ile karşılaştırıldığında, bu durum kentlerdeki nüfus artışına işaret etmekle beraber, Erken Bizans Dönemi'ndeki yerleşim yoğunluğuna ulaşmış olabileceğini de gösterir.

Nikaia özel bir konumdur. Laskaris hanedanının tahta geçtiği, dördüncü haçlı seferi sonrası dönemde, imparatorluk başkenti konumuna gelen kentte yeni eserler inşa edilmiştir. Kentte 13. yüzyılda mevcut surların önüne ikinci bir sur inşa edilerek önüne bir hendek açılır. Ayrıca bazı kulelere de savunmaya yönelik ekler yapılır. Bu yapım yöntemi ile Nikaia tahkimatı ufak ölçüde Konstantinopolis surlarının bir benzeri olarak tanımlanmaktadır.

Şekil 4. Pergamon, Ephesos ve Miletos kentlerindeki piskoposluk saraylarının konumu⁶

Sonuç

Sonuç olarak, savunma amaçlı dönüşüm Bizans'taki askeri ve siyasi etmenlerle yakından ilişkilidir. Merkezi Bizans ordusunun giderek bölgesel bir nitelik alması kent savunmasında surların yeniden inşa edilmesinde rol oynamıştır. 4.-7. yüzyıllar boyunca kentin biçimlenmesinde etkili olan sur hatları geniş olmakla beraber savunma bakımından etkili sayılmaz. 7. yüzyıl ortaları -9. yüzyıl başları arasındaki dönemde ise kimi yerleşmelerin terk edilmesi veya küçülmesi, Bizans kentlerinin gerileme eğilimine işaret eder. Aynı dönemde salgın hastalıklara ve savaşlara bağlı nüfus kayıpları da gerçekleşmiştir. Ayrıca savaşlar nedeniyle kentlerde hızla savunma surlarının yapımının gerçekleştiği görülmektedir. Devam eden kentsel hareketlilik sürecinde ise kentleri yerleşim ağının odak noktaları olarak yeniden kuran ve onları köylerden ayıran yeni tahkimat yapılarıyla sağlandığı söylenebilir. Yeni yapılan tahkimatlarla kentlerin sınırları küçültülmüştür, ancak inşa edilen bir takım yapılar aracılığıyla sur dışındaki yaşamın sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu durumda Ostrogorsky teorisini destekler biçimde, istilaların kent yaşamını kökten değiştiren bir yıkımı beraberinde getirmediği söylenebilir.

9. yüzyıl sonları -11. yüzyıl başları kentlerin küçülerek süreklilik evresi olarak tanımlanabilir. Bu dönemin başlarında çoğu kentin ihmal edildiği ve büyük ölçüde terk edildiği görülürken, dönemin sonlarına doğru Selçuklulara karşı yeniden inşa faaliyetleri başlamasının ardından yeniden canlanma görülür. Türklerin bölgeye gelmesi sonucu kentler bir kez daha surların ardına sığınmış, böylece Bizans yerleşim faaliyetlerinin odak noktası müstahkem alanlar haline gelmiştir. Bu durum görece refah ve dış akınlar gibi etmenler sonucu, kentlerin farklı refleksler göstererek biçim değiştirebildiğini ifade etmektedir.

Yeni Ortaçağ kenti, mimarisiyle tahkimatı vurgulayan kastron, devletin istilaya bir tepkisi olarak ortaya çıkmıştır. Aslında, yeni kent tipinin savunma rolü, bu yeni kentsel modeli şekillendiren temel faktör olarak görülebilir. Bizans kentleri, tekil tarihleri boyunca özellikle istilalar karşısında yok olmamak için tahkimat inşası ile direnç göstermeye çalışmış, dolayısıyla söz konusu etkenlere ve sorunlara karşı cevap verme yeteneği geliştirerek çeşitli şekillerde varlığını sürdürmüştür.

Notlar

1. Çalışma, 2019 yılında Prof. Dr. H. Burcu Özgüven danışmanlığında Arif Mısırlı tarafından tamamlanan "Bizans Dönemi Kent Morfolojisinin İncelenmesine Yönelik Bir Yöntem Önerisi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.
2. Side Attalos Suru'nun yapım tarihi için, (Mansel, 1978, 67) 4. yüzyılı, (Peschow, 2010, 80) 5.-6. yüzyılı, (Foss, 1996, 43-44) (Niewöhner, 2010, 258) Arap saldırıları ile ilişkilendirilerek 7.-8. yüzyılı, (Gliwitzky, 2005, 376-378) ise 11.-12. yüzyılı önermiştir. Ancak Dionysos Tapınağı'nda yapılan araştırmalara göre, en geç 6. yüzyılın ortasında tapınağa ait mimari parçaların çoğunun alandan taşındığı ve yapının içi ve dışı ile birlikte ilişki olarak 7. yüzyılın ortasına kadar kullanılmaya devam etmiş

olduğu, bu durumda surun bu tarihlerde burada yer aldığı ve işliklerin de hemen surun arkasına konuşlandırıldığı (Alanyalı, 2014, 94-95); dolayısıyla 622/623 yıllarında gerçekleştiği düşünülen Sasani (Tek, 2015, 129) ya da 656 yılında gerçekleşen gelişen Arap akınlarıyla ilişkili olabileceği belirtilmiştir (Alanyalı, 2017, 98).

3. 622 yılında Ankyra Sasaniler tarafından işgal edilmiş, aşağı kent yıkılmıştır. Sasani tehlikesinin ardından Arap tehlikesi başlamış; 654 yılında Ankyra Araplar tarafından işgal edilmiştir. Bu durum surların henüz inşa edilmediğini veya tamamlanmadığını gösterir niteliktedir. Daha sonra, Anadolu'ya düzenli olarak baskın düzenlenmiş olmasına rağmen, şehir neredeyse iki asır saldırıya direnmiştir. Bu da kentin iyi bir şekilde güçlendirilmiş olabileceğinin göstergesi olmuştur. Eğer kale 654'ten sonra inşa edilmişse, 656-61 döneminin uygun olacağı belirtilmiştir (Foss, 1977b, 74-75).

4. 776 ve 797 yıllarında Araplar tekrar Ankyra'ya saldırmış ancak alamamışlardır. 805 yılında İmparator Nikephoros (802-811) surları güçlendirmiştir (Foss, 1977b, 75). 833-842 yılları arasında Arap kuvvetleri iki koldan Ankyra'ya hücum etmiş ve kente girmiştir. Bu felaketin ardından 859 yılında III. Mikhail (842-867) Dönemi'nde iç kale onarım görmüştür (Foss, 1977b, 78-79). İç kalede bulunan beş yazıt III. Mikhail ile ilişkilidir. Bu durum Mikhail'in 838 yılı Arap fethi sonrası Ankyra'daki ve Nikaria'daki yeniden inşa kampanyasının sonucunu gösterir niteliktedir (Peschow, 2017, 359-360). Ayrıca Şarkkale olarak bilinen güneydoğu burç ile birlikte dış surların yapımı yazıtlarla 859 yılına yani İmparator III. Mikhail Dönemi'ne tarihlendirilmektedir (Foss, 1977b, 79).

5. Stoadaki kazılarda son seviyelerde ele geçen seramiklere ve iki isimsiz follise (sırasıyla 1030-1035 ve 1042-1050 yılları) dayanarak kıstak üzerinde yer alan kalenin 1050 yılından sonra inşa edildiği belirtilmektedir (Berti, 2011, 181-182).

6. Pergamon'da olası piskoposluk sarayı ile Ephesos ve Miletos'daki piskoposluk sarayları kırmızı ile; kentleri 7.-8. yüzyıllarda daraltan surların çevrelediği alan gri ile gösterilmiştir. Piskoposluk saraylarının kentlerdeki konumları dikkate alındığında olası kent merkezi olarak tanımlanabileceği; bu noktada söz konusu yüzyıllarda kenti küçülten surlar olası kent merkezlerini koruma altına almış olabileceği belirtilebilir (Mısırlı, 2019, 255-259).

Kaynaklar

- Alanyalı, H. S. (2014). Side 2013 Yılı Kazı ve Araştırmaları. ANMED, 12, 94-108.
- Alanyalı, H. S. (2017). 2015 Yılı Side Kazı ve Araştırmaları. 38. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1, 97-116. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Arthur, P. (2006). Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale). N. Fırat (Çev.) İstanbul: Ege.
- Baldoni, D., Franco, C., Manara, M., Paolo, B., & Berti, F. (2004). Carian Iasos. İstanbul: Homer.
- Berti, F. (2011). Iasos, 2009 Campaign. 32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1, 176-187. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

- Bingöl, O. (2007). *Menderes Magnesiası - Magnesia Ad Maeandrum*. İstanbul: Homer.
- Bouras, C. (2002). *Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries*. A. E. Laiou, ed., *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. Washington, D.C.: *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, 497-537.
- Brandes, W. (1999). *Byzantine Cities in the Seventh and Eight Centuries-Different Sources, Different Histories?* G. P. Brogiolo, & B. W. Perkins, ed., *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Leiden: Brill, 25-57.
- De Staebler, P. D. (2008). *The City Wall and the Making of a Late-Antique Provincial Capital*. C. Ratte, & R. R. Smith, ed., *Aphrodisias Papers 4: New Research on the City and Its Monuments*. Portsmouth: *Journal of Roman Archaeology*, 284-318.
- des Courtils, J. (2003). *Ksanthos ve Letoon Rehberi*. İstanbul: Ege
- Fildhuth, J. (2017). *Priene*. P. Niewöhner, ed., *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. New York: Oxford University, 249-254.
- Foss, C. (1976). *Byzantine and Turkish Sardis*. Cambridge: Harvard University.
- Foss, C. (1977a). *Archaeology and the Twenty Cities of Byzantine Asia*. *American Journal of Archaeology*, 81 (4), 469-486.
- Foss, C. (1977b). *Late Antique and Byzantine Ankara*. *Dumbarton Oaks Papers*, 31, 29-87.
- Foss, C. (1994). *The Lycian Coast in the Byzantine Age*. *Dumbarton Oaks Papers*, 48, 1-52.
- Foss, C. (1996). *The Cities of Pmphyliya in the Byzantine Age*. C. Foss, ed., *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*. Aldershot: *Variorum*, Bölüm IV, 1-62.
- Foss, C. (2004). *İznik'in Bizans Surları 260-1330*. I. Akbaygil, O. Aslanapa, & H. İnalçık, ed., *Tarih Boyunca İznik*. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 249-262.
- Foss, C., & Scott, J. A. (2002). *Sardis*. A. E. Laiou, ed., *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. Washington, D.C.: *Dumbarton Oaks*, 615-622.
- Foss, C., & Winfield, D. (1986). *Byzantine Fortification: An Introduction*. Pretoria: University of South Africa
- Gliwitzky, C. (2005). *Die Kirche im sogenannten Bischofspalast zu Side*. *Istanbulier Mitteilungen*, 55, 337-408.
- Haldon, J. (2007). *Bizans Tarih Atlası*. A. Özdamar (Çev.). İstanbul: Kitap.

- Işık, F. (1995). Patara 1992. XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, 279-302. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Işık, F. (2011). "Caput Gentis Lyciae" Patara, Lykia Soyunun Başkenti. İstanbul: Scala.
- Každan, A. P. (1954). Vizantijskie goroda v VII-XI vv. Sovetskaja Archeologija, 21, 164-188.
- Kirsten, E. (1958). Die Byzantinische Stadt. Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten Kongress. München.
- Ladstätter, S. (2012). Ephesos Yamaç Ev 2. İstanbul: Ege.
- Lightfoot, C. (1994). Orta Anadolu'da Bulunan Bir Geç Roma ve Bizans Kenti Amorium / A Brief Guide to A Late Roman and Byzantine City in Central Anatolia. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Lightfoot, C., & Lightfoot, M. (2007). Amorium Anadolu'da Bir Bizans Kenti. İstanbul: Homer.
- Mango, C. (2016). Bizans Yeni Roma İmparatorluğu (3. Baskı). G. Ç. Güven (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Mansel, A. M. (1978). Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mısırlı, A. (2019), Bizans Dönemi Kent Morfolojisinin İncelenmesine Yönelik Bir Yöntem Önerisi, (Yayımlanmamış doktora tezi). Trakya Üniversitesi/Fen Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Niewöhner, P. (2010). Byzantinische Stadtmauern in Anatolien. Vom Statussymbol zum Bollwerk gegen die Araber. J. Lorentzen, F. Pirson, P. I. Schneider, & U. Wulf-Rheidt, ed., Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbefestigungen (Byzas 10). İstanbul: Ege, 239– 260.
- Niewöhner, P. (2016). The End of the Byzantine City in Anatolia. The Case of Miletus. E. Gruber, M. Popović, M. Scheutz, & H. Weigl, ed., Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit. Wien: Böhlau Verlag, 63-77.
- Niewöhner, P. (2017). Miletus. P. Niewöhner, ed., The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks. New York: Oxford University, 255-263.
- Ostrogorsky, G. (1959). Byzantine Cities in the Early Middle Ages. Dumbarton Oaks Papers, 13, 45-66.
- Ostrogorsky, G. (1971). Observations on the Aristocracy in Byzantium. Dumbarton Oaks Papers, 25, 1-32.

Otten, T. (2010). Das Byzantinische Pergamon – ein Überblick zu Forschungsstand und Quellenlage. F. Daim, & J. Drauschke, ed., *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter*. Cilt 2. Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 809-830.

Otten, T. (2014). Bizans Dönemi'nde Pergamon. F. Pirson, & A. Scholl, ed., *Pergamon: Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent*. İstanbul: Yapı Kredi, 164-183.

Otten, T. (2017). Pergamon. P. Niewöhner, ed., *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. New York: Oxford University, 226-230.

Öğün, B., & Işık, C. (2001). Kaunos Kbid: 35 Yıllın Araştırma Sonuçları (1966-2001). Antalya: Orkun & Ozan Medya Hizmetleri.

Peschlow, U. (2010). Mauerbau in krisenloser Zeit? Zu spätantiken Stadtbefestigungen im südlichen Kleinasien: der Fall Side. D. Kreikenbom, K.-U. Mahler, P. Schollmeyer, & T. M. Weber, ed., *Krise und Kult. Vorderer Orient und Nordafrika von Aurelian bis Justinian (Millennium Studies 28)*. Berlin: De Gruyter, 61-108.

Peschlow, U. (2017). Ancyra. P. Niewöhner, ed., *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks*. New York: Oxford University, 349-360.

Piesker, K. (2017). Side. P. Niewöhner, ed., *The archaeology of Byzantine Anatolia: From the end of late antiquity until the coming of the Turks*. New York: Oxford University, 294-301.

Poblome, J., Talloen, P., & Kaptijn, E. (2017). Sagalassos. P. Niewöhner, ed., *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks*. New York: Oxford University, 302-311.

Rheidt, K. (2002). The Urban Economy of Pergamon. A. E. Laiou, ed., *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 623-629).

Rumscheid, F. (2000). Priene: Küçük Asya'nın Pompeisi Rehberi. İstanbul: Ege.

Saradi-Mendelovici, H. (1988). The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Mediaeval City in the Eastern Roman Empire. *Echos du monde classique: Classical Views*, 32(3), 365-401.

Stroth, F. (2017). Aezani. P. Niewöhner, ed., *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. New York: Oxford University, 327-332.

Şimşek, C. (2007). Laodikeia (Laodikeia ad Lycum). İstanbul: Ege.

Şimşek, C. (2017). Urban Planning of Laodikeia on the Lykos in the Light of New Evidence. C. Şimşek, & F. D'Andria, ed., *Landscape and History in the Lykos Valley: Laodikeia and Hierapolis in Phrygia*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 1-46.

Tek, A. T. (2015). Side Sikke Buluntuları Işığında MS 622/3'de Pamphylia'ya "Olası" Bir Sasani Saldırısı. *CollAn*, 14, 123-136.

Van Zanten, D., Thomas, R., & Hanfmann, G. (1975). The City Walls. G. Hanfmann, & J. Waldbaum, ed., *A Survey of Sardis and the Major Monuments Outside the City Walls*. Cambridge: Harvard University, 35-52.

Waelkens, M. (2009). Report on the 2006 and 2007 Excavation and Restoration Activities at Tepe Düzen and at Sagalssos. 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3, 427-456. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Waelkens, M. (2011). *Sagalassos Ziyaretçi Kılavuzu*. Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı.

Whittow, M. (2003). Decline and Fall? Studying Long-Term Change in the East. L. Lavan, & W. Bowden, ed., *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*. Leiden: Brill, 404-423.

19. YÜZYIL LİMAN KENTİ İZMİR'İN MORFOLOJİK DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Nil Nadire Gelişkan

İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Arş. Gör.
nilgeliskan@iyte.edu.tr

19. yüzyıl Akdeniz liman kentleri arasında hatırı sayılır bir yere sahip İzmir; ticaret dinamikleri sebebiyle öteki Akdeniz liman kentleriyle benzeştiği kadar ticaret üzerinde söz sahibi aktörlerin çeşitliliği ve politik gelişimi ile de ayrışır.

Endüstri devrimi sonrası dünya ticaretindeki hiyerarşik yapı, ticaretin pazar alanının da genişlemesiyle beraber yeniden şekillenir. Piramidin en tepesinde Avrupa ve ABD bulunurken ekonomisi tarıma dayalı 'çevre' ülkeler daha aşağı basamaklarda yer alır. Pamuk (2005), çevre ülkeleri sınıflandırırken Osmanlı İmparatorluğu'nu merkezi yönetimde siyasi bağımsızlığını emperyalist ülkelerle yarış esnasında korumaya çalışan ülkelerin yanına koyar.¹ Bu ülkelerin arasında Çin ve İran da bulunur. Osmanlı'yı ötekilerden ayıran pozisyonu ise özellikle 18. yüzyıl sonundan başlayıp 21. yüzyıla değin devam edecek endüstrileşmiş Avrupa ülkeleri ile arasındaki sonu gelmeyen rekabete sahne olmasıdır. İzmir bu rekabetin platolarından biridir. Özellikle 19. yüzyılda İstanbul'un ardından imparatorluğun ikinci kapital merkezi sayılan kent, en önemli limanlardan biri olma özelliğini de sürdürür. Tüm bu özellikleri İzmir kentini dönemin cazibe merkezi yapar. Bu dönemde İzmir'e mimari ve kentsel tasarım ölçeğinde düzenlemeler ve yenilikler Osmanlı hükümeti aracılığıyla ve yerel ölçekte yapılmakla beraber özellikle batılı ülkelerin inisiyatiflerinin de kent morfolojisi üzerinde önemli etkisi olmuştur. Liman kentine ve hinterlandına yönelik Avrupa ülkelerinin önyak olduğu ya da üstlendiği bu yatırımlar Bilsel'in (2008)de altını çizdiği üzere, İzmir'in batılı imajını vurgulamak üzere yapılmış olup kent dokusunu da mimari tipolojiyi de etkileyecektir.²

Bu bağlamda 19. yüzyıl İzmir kentinin morfolojik dönüşümü, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşiv kayıtlarından ulaşılan özellikle 1850 sonrasına tarihlenen demiryolu ve ulaşım ile alakalı yeni harita, çizim ve belgeler aracılığıyla İzmir'in yerel, bölgesel ve küresel ağlar içerisindeki yeri ve ilişkilerinin hangi kentsel müdahalelerle değişim ve dönüşüme uğradığı değerlendirilecektir. Bu çalışmada önceki İzmir anlatılarına ek olarak, özellikle endüstri kanallarına hizmet edecek Kordon bölgesi ve mega ulaşım projeleri için kullanılacak parsellerin dönüşümü ve yapılanması daha alt ölçekte çalışılacaktır. Global ve lokal ölçekte yaşanan sosyal değişimler de bu tartışmalara eklemenecek ve Braudel'in Akdeniz kentlerine bakış açısından faydalanarak imparatorluğun bu dönemde yaşadığı tarihi ve ekonomik kırılmalar ışığında İzmir kent dokusunun ve İzmir hinterlandının nasıl dönüştüğüne de üst ölçekte odaklanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: 19. yüzyılda İzmir, İzmir'in morfolojik dönüşümü, Akdeniz limanı İzmir, liman kent morfolojisi

Giriş

İzmir 19. yüzyıl Akdeniz liman kentleri arasında önemli bir yere sahip ve fakat ticaret dinamikleri sebebiyle çağdaşı Osmanlı liman şehirleri İstanbul, Selanik, Mersin ve Halep ile benzeştiği kadar ticaret üzerinde söz sahibi aktörlerin çeşitliliği ve politik gelişimi ile ötekilerden ayrılan bir kenttir.

Daniel Goffman Osmanlılar'ın Avrupa ile aktif ve girift ticaret ilişkisinin özellikle 17. yüzyılda ivme kazandığını söyler (Goffmann, 2006, 289). Kasaba ise Batı Anadolu'yu global ağa entegre olan ilk Osmanlı sahası olarak tanımlar. (Kasaba, 1988, 6). Bu kolay entegrasyonun sebeplerinden biri ve belki de en önemlisi bölgenin art alan dağıtım ve toplama noktası oluşudur. Bu bağlamda Osmanlı'nın endüstri devrimi sonrası yeniden şekillenen dünya ticaretindeki yerini almasını 1750-1800'lere, yarı-çevre bir ekonomi ile piramitte yerini bulmasını 1850-1900lere tarihlemek yanlış olmaz. Endüstri devrimi sonrası dünya ticaretindeki hiyerarşik yapı, ticaretin pazar alanının da genişlemesiyle beraber yeniden şekillenir. Wallerstein bu yeni dünya ekonomisinde ticaretin eşitler arasında gerçekleşmediğini bazı merkez ülkelerin ekonomik olarak öteki (çevre) ülkelerden güçlü olduğunu söyler. (Wallerstein, 2011, 39). Piramidin en tepesinde Avrupa ve ABD bulunurken ekonomisi tarıma dayalı 'çevre' ülkeler daha aşağı basamaklarda yer alır. Yani dünya ekonomisi merkez-çevre teorisine göre gelişmiş merkez ve daha az gelişmiş (ekonomik, politik, askeri manada) çevre arasında kurulan ekonomik ilişkidir. (Wallerstein, 2011, 109). Pamuk, çevre ülkeleri sınıflandırırken Osmanlı İmparatorluğu'nu merkezi yönetimde siyasi bağımsızlığını emperyalist ülkelerle yarış esnasında korumaya çalışan ülkelerin yanına koyar. (Şevket, 2005, 195). Bu ülkelerin arasında Çin ve İran da bulunur. Osmanlı'yı ötekilerden ayıran pozisyonu ise özellikle 18. yüzyıl sonundan başlayıp 21. yüzyıla değin devam edecek endüstrileşmiş Avrupa ülkeleri ile arasındaki sonu gelmeyen rekabete sahne olmasıdır. İzmir bu rekabetin platolarından biridir. Özellikle 19. yüzyılda İstanbul'un ardından imparatorluğun ikinci kapital merkezi sayılan kent, en önemli limanlardan biri olma özelliğini de sürdürür. Tüm bu özellikleri İzmir kentini dönemin cazibe merkezi yapar. Bu dönemde İzmir'e mimari ve kentsel tasarım ölçeğinde düzenlemeler ve yenilikler Osmanlı hükümeti aracılığıyla ve yerel ölçekte yapılmakla beraber özellikle batılı ülkelerin inisiyatiflerinin de kent morfolojisi üzerinde önemli etkisi olmuştur. Liman kentine ve hinterlantına yönelik Avrupa ülkelerinin önyak olduğu ya da üstlendiği bu yatırımlar Bilsel'in de altını çizdiği üzere, İzmir'in batılı imajını vurgulamak üzere yapılmış olup kent dokusunu da mimari tipolojiyi de etkileyecektir. (Bilsel, 2008, 146).

Bu çalışma ile 19. yüzyıl İzmir kentinin morfolojik dönüşümü, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşiv kayıtlarından ulaşılan özellikle 1850 sonrasına tarihlenen demiryolu ve ulaşım ile alakalı yeni harita, çizim ve belgeler aracılığıyla İzmir'in yerel, bölgesel ve küresel ağlar içerisindeki yeri ve ilişkilerinin hangi kentsel müdahalelerle değişim ve dönüşüme uğradığı değerlendirile-

cektir. Buna ek olarak 18. ve 19 yüzyıla tarihlenen haritalar aracılığı ile tarihi ve ekonomik kırılmalar ışığında İzmir kent dokusunun ve İzmir hinterlandının nasıl dönüştüğüne üst ölçekte özellikle kent ve kır bağlamında bakılacaktır.

Yöntem

Bu çalışma tekil mekan izi sürmek yerine, kent morfolojisini mekansal bağlamda bir bütün olarak değerlendirmeyi amaçlar. Birik'e göre kentsel mekanı çalışmak; yapılı çevre, sosyo-ekonomik ve kültürel tüm bileşenlerin anlaşılacak kentin lokal, bölgesel ve global ağlar içerisinde yerini kavramakla mümkündür. (Birik, 2015, 534). Bu yaklaşıma paralel olarak 19. yüzyıl İzmir'i, eldeki bilgi kümesi bütüncül bir morfolojik yaklaşım ışığında yani kenti şekillendiren (değişim ve dönüşüme uğratan) dinamikler ve yapısal müdahaleler, kırılma noktaları ve süreklilikler açısından sorgulayarak değerlendirilecektir.

19. yüzyılda özellikle merkez ülkelere öykünen modernleşme hareketleri tüm çevre ülkelerde olduğu gibi bir yarı-çevre imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'nde de gözlemlenir. Gençler'e göre dünyada söz sahibi olmak adına yapılan özellikle Tanzimat'tan bu yana tüm reformist hareketler hayati Akdeniz liman şehirlerini yani İstanbul, Selanik, Beyrut, İskenderiye ve İzmir'i özellikle etkilemiştir. (Gençer, 2012, 139). Bu dönemde devlet müdahaleleri belediye düzenlemeleri ve bazı bölgelerin ıslahı (yangın sonrası Ermeni mahallesi örneği) gibi kentin güncel problemlerini çözmek adına olsa da, yabancı yatırımcıların mega projelerine verilen destekler kent morfolojisinde dramatik yol oynar. Bu prestijli yatırımlar ekonomik döngünün sorunsuz işlemesi adına yapılan, toplama ve transferin hızlı ve sorunsuz halledilmesi için planlanan liman ve demiryolu inşalarıdır. İzmir kentinin özellikle liman ve ticaret bölgesini yeniden şekillendiren bu projeler detaylı incelenecektir.

Bir Liman Kenti Olarak İzmir

Özel bir coğrafyada konumlanan şehir, korunaklı limanı ve verimli art alanı sayesinde kurulduğu günden bu yana önemli ve yoğun bir ticaret noktası olmuştur. Bununla beraber, özellikle 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında İzmir, yapılan uluslararası ticaret antlaşmalarının da bir sonucu olarak, yabancı yatırımcı girişimleri ile bir ticaret patlamasına sahne olmuş ve Akdeniz liman kentleri arasında önemini perçinlemiştir. 19. yüzyılda imparatorluğun yükselen öteki liman kentleri gibi İzmir küresel ticaret için üretim-tüketim döngüsüne uygun alternatif bir tüketim modeli sunuyordu (Frangakis-Syrett, 1998, 138). Nihayetinde, refahı yükselen İzmir, İstanbul'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük ikinci şehri olmuştur (Zandi-Sayek, 2012, 35). İmparatorluğun Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi tebaasıyla birlikte, Fransız, Hollandalı ve İngiliz tüccarların sömürge toplulukları, 19. yüzyılda şehrin sosyo kültürel ve ekonomik yapısını yavaş yavaş değiştirdiler. Bu dönüşümle Tekeli, İzmir ve Ege Bölgesi'nin tarım ürünleri ve madenleriyle dünya ekonomisinin merkez-çevre sisteminin bir parçası haline geldiğini iddia ediyor. (Tekeli, 1992, 79).

Şekil 1. İzmir Limanının genel görünümü, 1889 (Plk.p. 0009-0001-0005, Cumhurbaşkanlığı Arşivi, ölçek 1/500, belgeye 18.09.2019'da erişilmiştir)

Şekil 2. Üstteki haritanın lejantı

19. yüzyılda dünya ekonomisine entegrasyon ve İzmir'in küresel bir liman olarak yükselişi, kentin ticaret ve sanayiye dayalı sosyal yapısını değiştirmiştir. Martal'a göre bu bütünleşmeden sonra İzmir'de hâkim üç sınıfı vardır; ticarete gayrimüslim yabancı sermaye sahipleri, ticarete sermayesi olan küçük bürokratlar ve Müslüman ileri gelenler ve son olarak zanaatkârlar ve diğerleri. (Martal, 1993, 125). 1838 Baltalimanı Antlaşması, 1839 tarihli Gülhane (Tanzimat Fermanı) Fermanı, 1858 'Toprak Yasası' ve 'Maden Yönetmeliği', yabancılara toprak sahibi olma hakkı veren 1867 kararnamele İzmir ve İzmir'deki değişikliklere katkı sağlamıştır. 19. yüzyılda ticaret girişimlerinin çoğunluğunu gerçekleştiren yabancılar Batı Anadolu'dan Batı'ya mal akışını daha verimli organize etme amacıyla ticaret, ulaşım ve altyapı, tarım, madencilik ve sanayiye organize etmişlerdir.

Artan bu ticaret hacmi ve sermaye akışı birçok modernizasyon girişimine hız verir. Rıhtım inşası ve limanları düzenlemek hem devletin hem de yabancı sermayenin motivasyonlarından biridir. Şekil 1'deki haritada görebileceğimiz gibi ticarete bağlı bu girift ilişkiyi parsel ilişkileri üzerinden de okumak mümkündür. Aşağıdaki haritanın lejantına bakıldığında Vakıf ve Mülk'e ait çok sayıda arazinin yanı sıra Sultan-ı Valide gibi tekil otorite sahipleri ve yabancı şahıslara tescilli arazi-

Şekil 3. Liman yenilemesinden önce İzmir kıyı şeridi

lerin olduğunu görmek mümkündür. Arazi sahipleri herhangi bir Akdeniz şehrinde rastlayacağımız gibi Fransız'dan Yahudi'ye geniş bir yelpazede çeşitlilik gösterir. Bununla beraber lejanttan anlaşılacağı üzere koyu siyah çizgilerle limanın doldurulmadan önceki kıyı şeridi konturlanmıştır. Benzer izi Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde ulaşılan ve Osmanlıca hazırlanmış haritada takip etmek mümkündür. (Şekil 3).

Her iki haritadan da gözlemlenebileceği üzere özellikle sahil doldurulmadan evvel parseller oldukça doğrusal ve dardır. Yeni parseller ise önekilere kıyasla daha dengeli ve dikdörtgene benzer bir şekle sahiptir. Bu bağlamda Ünlü, modern projelerin birbirinden kopuk doğası doğrultusunda sadece ticari ihtiyaçlar gözetilerek üretilen yeni mekanların, geçmişin dokusuna ya da izine saygı göstermek yerine yeni bir mekansal düzeni hedeflediğini belirtir. (Ünlü, 2019, 61).

Limanın Yenilenmesi ve Demiryolu İnşası

Avrupalı yatırımcılar, hızlı teslimat ve kazanç sağlamak için ticaret yollarını iyileştirmek için Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolları inşa etmeye ve işletme haklarını almaya istekliydi. İlk olarak, dört İngiliz girişimci 23 Eylül 1956'da İzmir ile Aydın arasında bir demiryolu yapımı için Osmanlı Devleti'nden imtiyaz aldı. (Bilsel, 2008, 148). 1858'de Punta'da merkez tren garı kuruldu. 1859 yılına geldiğinde bu kez Avrupalı iki girişimci ikinci bir demiryolu inşaatı için Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir imtiyaz aldı. Bu inşaat 1863 yılında Smyrna-Cassaba Demiryolu Şirketi adlı İngiliz firmasının kurulmasıyla başlamıştır. İzmir'i Batı Anadolu'nun bereketli topraklarına bağlayan bu ulaşım sisteminin geliştirilmesi, şehri ve bölgeyi tüm ürünleri ile beraber cazibe merkezi haline getirmiştir. Demiryolları ile kervan sistemi tamamen durmuştur. Demiryolu ve beraberinde getirdiği yapılaşma aynı zamanda hanların şemasını da değiştirdi çünkü konaklamanın yerini malların depolandığı birimler aldı. Büyük konaklar, bugün de tesislerini koruyan Basmane civarında otellere dönüştü. Ayrıca demiryolu inşaatları ile şehrin mega formu da değişti. Bir başka deyişle ulaşım sistemi sayesinde Basmane'den gelen hat Buca'yı geliştirirken, Alsancak hattı Bornova ve Karşıyaka'yı geliştirmiştir.

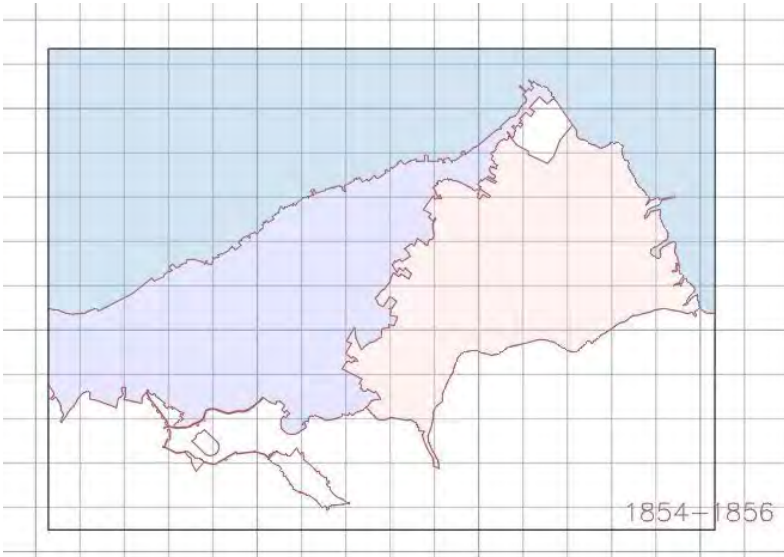
İskele imtiyazı ve belediye teşebbüsü aynı yıla 1867'ye denk gelir. Serçe, başta İngiliz tüccarlar olmak üzere kentin önde gelenlerinin baskıları ve tüm Avrupalı tüccarların ısrarı ile Babıali'nin Kasım 1867'de şehrin büyüklüğüne göre belediye teşkilatı kurmayı uygun bulduğunu belirtiyor. (Serçe, 1998, 54). Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan kentsel dönüşüm ile sadece kentin ekonomik işleyişi değil çehresi de değişmektedir. Sonuçta İzmir bugüne dek limanı ile var olmuş bir ticaret noktasıdır. Öte yandan, Bilsel'in de belirttiği üzere liman faaliyetleri tekil bir limandan değil çok sayıda Avrupalı ticari firma ve temsilciye ait dağınık rıhtımlarda gerçekleşiyordu. Avrupalı ticaret gemileri açığa demirliyor ve iskeleler ile gemiler arasında malların taşınması hala 17. yüzyılda olduğu gibi teknelerle tahliye halinde gerçekleşiyordu. Bu sebeple aslında liman ve rıhtımın yenilenmesi 1860'lardan itibaren gündemde idi. (Bilsel, 2008. 144). Cevat Korkut 1992'de basılan *İzmir Rıhtım İmtiyazı* isimli kitabında arşiv belgeleri ile detaylandırarak tüm aşamaları anlatmıştır.

Tüm bu bilgilerin ışığında, İzmir kenti ile alakalı 1854 ve 1885 yılları arasında çizilmiş haritalar hem liman hem demiryolu inşa esnasındaki durumu ve sonrasını görmek adına bir izlek oluşturması amacıyla sırasıyla aşağıdaki gibi listelenecektir. İlk harita (Şekil 4) Sultan Abdülmecit'in emriyle İstanbul'a davet edilen Luigi Storari'nin 1854-56 yılları arasında 2 yıllık bir çalışma sonucunda hazırlamış olduğu bir haritadır. Lejantın pembe kısmı kentsel dokuyu gösterirken yeşil kısım gelişmekte olan yeşil alan baskın görece kıyı göstermektedir. Burada en önemli kısım Punta bölgesi için Storari'nin önerisinin de haritaya işlenmiş olmasıdır.

Kronolojik olarak ikinci harita Lamec Saad'ın İzmir haritasıdır. Tarihi itibarıyla iki mega projenin de il nüvelerinin atılmış olduğunu görüyoruz. Tamamlanan dalga kıran ve Aydın İzmir demiryolu haritaya işlenmiştir. Kırmızı ile belirtilen kentsel doku özellikle bugünkü Göztepe bölgesine doğru genişlemiştir. Doldurulmuş ve doldurulması planlanan kıyı şeridini de gri rengi ile izleyebiliyoruz. Yeşilin tonlarıyla işlenen banliyö bölgesi de 20 yıl öncekine göre fiziksel olarak genişlemiş olarak görünmektedir. Tren hattı çevresinin de hala kentleşmiş dokuya dahil olmadığını okuyabiliyoruz.

Georgiades'in 1885 tarihli haritasında ise bir önceki haritada gördüğümüz dalga kırana eşlik eden tamamlanmış liman çalışmaları ve birbirini neredeyse dik kesen iki demiryolunun tamamlanmış olduğunu görüyoruz. Daha önceden tamamlanan İzmir-Aydın demiryoluna bu kez İzmir-Kasaba hattı da eşlik ediyor. Kentsel dokunun bir önceki haritalarla kıyaslandığında, Meles çayını ve stadyumu röper noktası aldığımızda en geniş ve doğal sınırlara ulaşmış olduğunu görüyoruz. Tüm bunlara ek olarak özellikle Storari'nin önermiş olduğu Punta bölgesine yakın olarak haritaya işlenen havagazı fabrikası ve fabrika gibi lejantlarla sermayenin sanayiye de kente soktuğunu öğreniyoruz. Kırsal dokuya işlenen siyah doluluklar ile banliyö bölgesinde artmış olan inşa faaliyetlerinin de bir şekilde altı çizilmiştir. Bu haritada etnik kökene bağlı mahalleleşme kültürünün de bölgeler bağlamında

19. Yüzyıl Liman Kenti İzmir'in Morfolojik Dönüşümü Üzerine Bir Değerlendirme

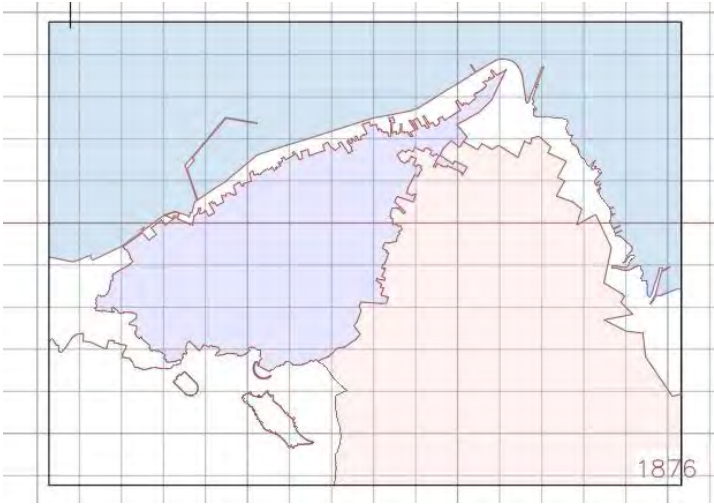
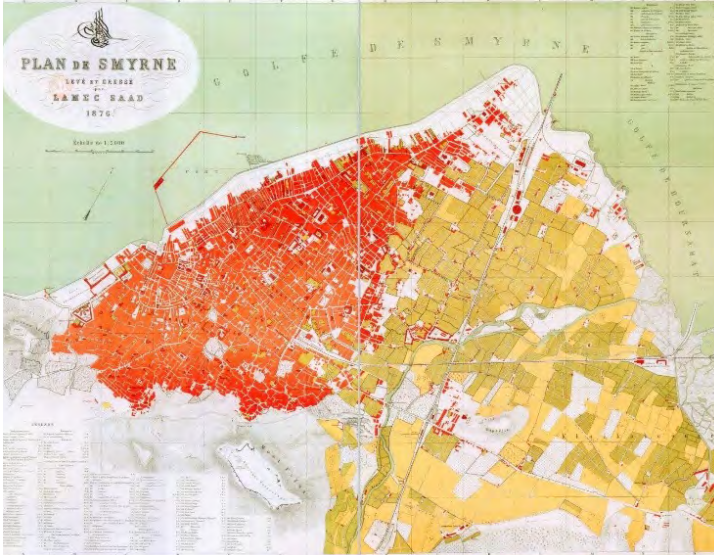

Şekil 4. Luigi Storari, İzmir Haritası 1854-1856

işlendiğini görmekteyiz. 18 ülkenin konsolosluları da numaralandıran binalarla detaylı şekilde işaretlenmiştir.

Sonuç

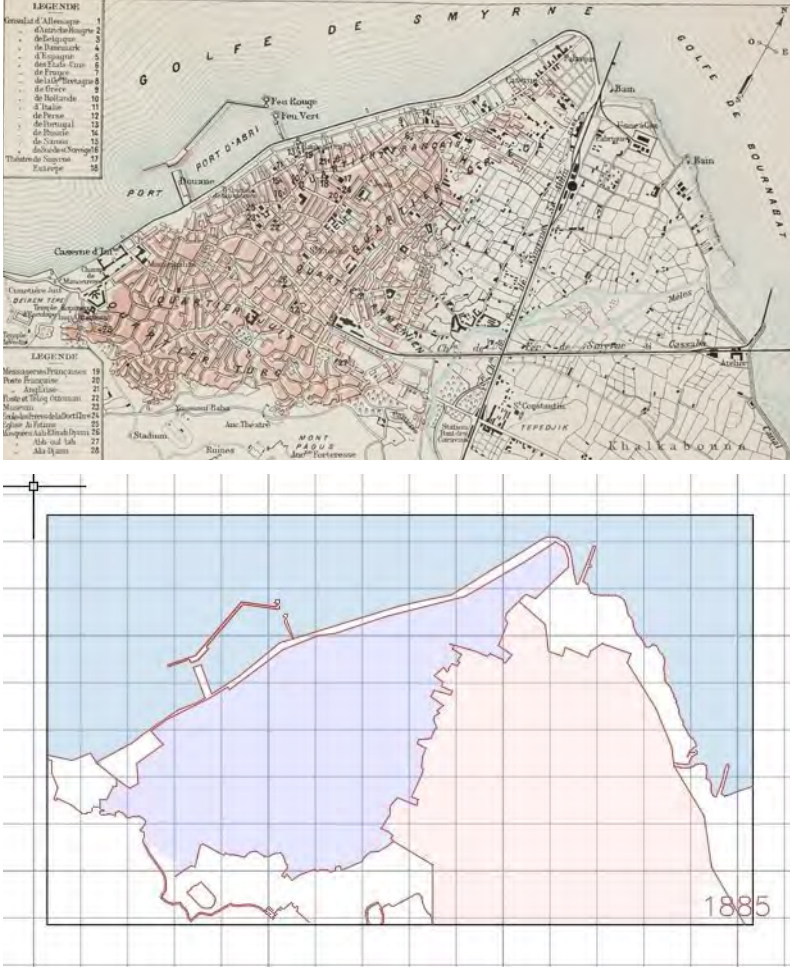
Braudel'in tarih anlayışına göre dünya ekonomisini kent devletlerinden sonra domine etmeye başlayan kara devletleri içinde Osmanlı İmparatorluğu Akdeniz ticaretinde dominasyonunu kaybederken, İzmir limanı ticaretinde söz sahibi aktörleri

Şekil 5. Lamec Saad, İzmir Haritası, 1876

sebebiyle yarı-çevre pozisyonunu ve önemini korur. (Braudel, 2019, 14). Liman tarihinin önemli bir yüzyılının izleği aşağıdaki gibi çakıştırıldığında 30 yıllık bu hızlı inşa dönemde dönüşüm dramatiktir. Kentin neredeyse art alanına taşmaya başlayan banliyö bölgesi ve sürekli genişleyen kent dokusu gözlemlenmektedir. Bu çerçevede İzmir'in liman, altyapı, demiryolları, istasyonlar, fabrikalar, demiryolları için yan tesisler (depo, lojman, tamirhane gibi), doğrudan yükleme ve boşaltma tesislerinin inşası, kent içi tramvay hatları inşası sebebiyle yaşanan yapı çevrenin dönüşümü özellikle kent dokusunda izlenebilir.

19. Yüzyıl Liman Kenti İzmir'in Morfolojik Dönüşümü Üzerine Bir Değerlendirme

Şekil 6. Demetrius Georgiades, İzmir Haritası, 1885

Şunu da eklemek gerekir ki yerleşim yerlerine müdahale sıralananlar ile kısıtlı kalmamış, hastaneler, okullar, kültürler Avrupa merkezli kapitalizm için bölgele- rin siyasi ve sosyal örgütlenme sürecinin bir parçası olmuştur. Yabancı sermaye- nin sahip olduğu demiryolları, liman ve ek sivil ve sosyal yerleşimler birbirleriyle kapitalist ekonomiye entegrasyonları sırasında fiziksel bağlantılar da kurdu ve bunun sonucunda da yapıtlı çevredeki değişim İzmir özelinde daha yakın ölçekte de gözlemlenir. Bu bağlamda İzmir, hammadde ve doğal kaynakların dünya ça- pında bir ulaşım merkezi haline gelirken, merkez ve art alan arasındaki demiryolu güzergahının dikkatli seçilmesiyle beraber tıpkı kendi gibi hinterlandının yapıtlı çevresinde ve morfolojisinde meydana gelen değişiklikler olmuştur.

Notlar

1. Pamuk, Ş. (2005). Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914. İstanbul: İletişim Yayınları
2. Bilsel, C. (2008). *Modern Bir Akdeniz Metropolüne Doğru*, İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi?. İstanbul: İletişim Yayınları

Kaynaklar

- Bilsel, C. (2008). Modern Bir Akdeniz Metropolüne Doğru, İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanı'ndan Hatıralar, ed. Marie-Carmen Smyrnelis. İstanbul: İletişim Yayınları
- Birik, M. (2015). Kentsel Morfolojiye Bütünsel Yaklaşım" in Türkiye Kentsel Morfoloji Sempozyumu, Temel Yaklaşım ve Teknikler (Mersin Üniversitesi Yayınları: Bildiriler Kitabı.
- Braudel, F. (2019). II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Gençer, C. İ. (2012). Dualities in the Transformation of The Urban Realm: Smyrna and Salonica 1840-1900, Mediterranean Historical Review, 31:2
- Goffman, D. (2006). Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Goffman, D. (2012). İzmir Köyden Kolonyal Liman Kentine, Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Frangakis-Syrett, E. (1998). Commerce in the Eastern Mediterranean from the Eighteenth to the Early Twentieth Centuries: The City Port of İzmir and Its Hinterland' International Journal of Maritime History.
- Kasaba, R. (1988). The Ottoman Empire and The World Economy The Nineteenth Century. New York: State University of New York Press.
- Korpf, K. (2009). Aspect of Urban Form" in Urban Morphology, International Seminar on Urban Form.
- Martal, A. (1193). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler, Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, 117-131.
- Pamuk, Ş. (2005). Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Serçe, E. (1998). Tanzimattan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye 1868-1945. İzmir: Dokuz Eylül Yayıncılık.
- Tekeli, İ. (1992). Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü. Ege Mimarlık.
- Ünlü, T. S. (2019). Modernleşme ve Doğu Akdeniz Liman Kentlerinde Planlama Pratikleri: İzmir ve Selanik Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme. İzmir Belediyesinin

19. Yüzyıl Liman Kenti İzmir'in Morfolojik Dönüşümü Üzerine Bir Değerlendirme

150. Kuruluş Yıldönümünde Uluslararası Yerel Yönetimler Demokrasi ve İzmir Sempozyumu Akdeniz Akademisi Bildiriler Kitabı.40-64.

Wallerstein, I. (2011). Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş, İstanbul: BSGT Yayınları.

Zandi-Sayek, S. (2012). Ottoman İzmir The Rise of a Cosmopolitan Port 1840-1880. Minneapolis: University of Minnesota Press.

ERKEN DÖNEM OSMANLI KIRSAL YERLEŞİM ÖRNEKLERİNDEN CUMALIKIZIK ÜZERİNE MORFOLOJİK BİR OKUMA¹

R. Tuğba Kızılkusak*, **Neriman Şahin Güçhan****

* Doğan Ümit Yücel Mimarlık, Bursa

** ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

tkizilkusak@gmail.com, neriman@metu.edu.tr

1300'lü yıllarda Bursa'nın doğusunda, Uludağ'ın kuzey eteklerinde kurulan Cumalıkızık, doğal çevre ile bütünleşen özelliklerini yakın zamanlara kadar korumuştur. Çevresindeki doğal kaynaklar -toprak, su, kayalıklar ve orman- hem geleneksel yapılar için yapı malzemesi, hem de yaşamın devamı için köy halkının geçim kaynağı olmuştur. Cumalıkızık kırsal yerleşim dokusunu biçimlendiren ve yüzyıllar boyunca sürdürülebilir kılan temel etken, insan ile doğa arasındaki kuvvetli bağ ve örüntüler dizgesidir. Mekân, her ölçek ve karakterdeki döngü ve değişimleriyle doğrudan yaşamı yansıtır. Mekânın temel bağlamının ve referans noktasının sosyal ve ekonomik yaşamla ilişkisi, dokuya tutarlı bir bütünlük getirmiştir. Ancak, Cumalıkızık'ın "Vakıf Köyü" statüsünü kaybetmesi, başlıca geçim kaynağı ve yapı malzemesi olan kestane ağaçlarının kuruması, köylünün tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayamaması gibi nedenler insan-doğa arasındaki temel ilişki ve örüntülerin değişmesine ve kurulan dengenin kaybolmasına yol açmıştır.

Bu durum ekonomik sıkıntı içindeki Cumalıkızık köylülerinin önce geniş tarım arazilerini elden çıkarmalarına, daha sonra da mera bulamadıkları için hayvancılıktan vazgeçmelerine neden olmuştur. Son yıllarda daha da popüler hale gelen Cumalıkızık'ın günümüzdeki temel geçim kaynağı turizm ve gastronomi faaliyetleridir. Değişen sosyal ve ekonomik hayat, doğrudan bağlantılı olduğu kırsal mekânları dönüşmeye zorlamaktadır.

Bu çerçevede çalışmanın amacı, koruma altındaki mevcut geleneksel dokuyu oluşturan kırsal örüntülerin çözümlenmesiyle Cumalıkızık'ı inşa eden ve biçimlendiren morfolojik özelliklerin ortaya koyulmasıdır. Çalışmada geleneksel dokuyu oluşturan farklı ölçekteki kırsal örüntüler analiz edilerek, bu örüntüler arasındaki ilişkiler ve bu örüntüleri meydana getiren sosyo-ekonomik yapı sorgulanmaktadır. Ayrıca, dokunun zaman içinde gösterdiği değişimin izi, farklı ölçekteki kırsal örüntüler üzerinden takip edilmiş, alan yazın taraması ile desteklenerek anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Cumalıkızık yerleşimindeki geleneksel dokunun sahip olduğu örüntü dilini çözümlemek amacıyla yapılan morfolojik araştırma için arazide tespitler yapılarak, sokak-yapı adası ve bina-sokak ilişkisi doku genelinde analiz edilmiştir. Ayrıca, alan yazın araştırmasının yanı sıra ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Kültürel Miras Koruma Programı ile köyde çalışma yürüten mimarlık ofislerinin arşivleri taranarak, elli beş adet tescilli geleneksel konutun rölevellerine ulaşılmış, bu örnekler üzerinden yapıların özgün kurgusu ve tarihsel dönemleri ile

bu yapılardaki değişim ve çeşitlilik izlenmiş ve bu çalışmanın sonuçlarının alan genelinde nasıl dağıldığı saptanmıştır.

İç içe geçen farklı ölçeklerdeki örüntüler üzerinde yapılan bu morfolojik araştırmaya, yerleşime ait fiziksel özellikler, tarihi araştırma ve sosyo-ekonomik yaşamın gelişimi de eklenince Osmanlı'nın erken dönem kırsal yerleşimlerinden biri olan Cumalıkızık'ın morfolojik özellikleri ve doğa referanslı örüntü dili açığa çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cumalıkızık, kırsal morfoloji, geleneksel kırsal yerleşim, kırsal örüntü, geleneksel konut

Giriş

Cumalıkızık, Bursa ilinin Yıldırım ilçesinde, kent merkezine 13 km. uzaklıkta yer almaktadır. Doğuda Kilise Deresi, batıda Küçükbalıklı Deresi ve güneyde Uludağ'ın kestane, meşe, çam ve kayın ormanları ile doğal olarak sınırlanan yerleşimin tarım arazileri yerleşim dokusu etrafına yayılmıştır. Bilinen tarihi 1300'lü yıllara kadar uzanan Cumalıkızık, erken dönem Osmanlı kırsal yerleşim örneklerinden biridir. Gerek Osmanlı Dönemi'nde Orhangazi Vakfı'na bağlı bir vakıf köyü olması, gerekse tarihi boyunca yangın, deprem ve işgalden büyük ölçüde etkilenmemesi nedeniyle özgün yerleşim dokusu yakın zamana kadar korunabilmiştir. 1981 yılında sit alanı ilan edilen yerleşimde, 1990, 1993, 2010 ve 2014 yıllarında alınan kurul kararları ile toplamda 176 sivil mimarlık örneği yapı, Cumalıkızık Cami, Cumalıkızık Hamamı, mezarlık, türbe, çeşme ve meydandaki 3 çınar ağacı koruma altına alınmıştır (Şekil 1). Cumalıkızık, 2014 yılında, Hanlar Bölgesi ve Sultan Külliyesi ile birlikte 'Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu' adıyla Unesco Dünya Mirası Listesi'ne girmiştir.

Uludağ'ın kuzey yamacına kurulmuş Cumalıkızık, çevresindeki doğal kaynaklar; ormanlar, verimli topraklar ve su kaynakları ile yüzyıllar boyunca dengeli bir ilişki kurmuş hem geçim kaynağı hem yapı malzemesi olan kaynakları gerektiği zaman gerektiği kadar kullanmıştır. Cumhuriyet'in ilanı birlikte vakıf köyü statüsünü kaybeden köyde, hayvancılığın yanı sıra, ipekböceği, tütün ve kestane üretimi yapılmıştır (Yılmaz, 1999, 34). İpekböceği ve tütünün değer kaybetmesi ve başlıca geçim kaynağı kestane ağaçlarının hastalık nedeniyle kuruması köyde geçim sıkıntısına neden olmuştur. 1955 yılında yaşanan bu kırılma sonucu, köylüler tarım arazilerini elden çıkarmış, işsiz kalan gençler kente göç etmiştir. 1981 yılında köyün sit alanı ilan edilmesinin ardından 1990lı yılların sonunda köyün korunması için yerel yönetim, üniversite, sivil toplum örgütleri iş birliği içinde çalışmış, bu çalışmalar Cumalıkızık'ın tanıtımına da katkı sağlamıştır. Dizi ve filmlerde mekân olarak kullanılmasıyla popülerlik kazanan Cumalıkızık'ın günümüzdeki başlıca geçim kaynağı, günübirlik turizm ve gastronomi faaliyetleridir. Turizm, erken dönem Osmanlı kırsal yerleşim örneklerinden biri olan Cumalıkızık'ın geleneksel dokusunu tehdit ederken, değişen sosyal ve ekonomik hayat, doğrudan bağlantılı olduğu kırsal mekânları dönüştürmeye zorlamaktadır.

Bu çerçevede çalışmanın amacı, koruma altındaki mevcut geleneksel dokuyu oluşturan kırsal örüntülerin çözümlenmesiyle Cumalıkızık'ı inşa eden ve biçimlendiren morfolojik özelliklerin ortaya konmasıdır. Çalışmada geleneksel dokuyu oluşturan farklı ölçekteki kırsal örüntüler tipolojik yöntemle analiz edilerek, bu örüntüler arasındaki ilişkiler sorgulanmaktadır. Ayrıca, dokunun zaman içinde gösterdiği değişim, farklı ölçekteki örüntüler üzerinden takip edilmiş, alan yazın taraması ile desteklenerek yerleşim bütününe dair morfolojik bir okuma yapılmıştır.

Cumalıkızık'ın Yerleşim Dokusu – Sokak – Yapı adası – Parsel Örüntüsü

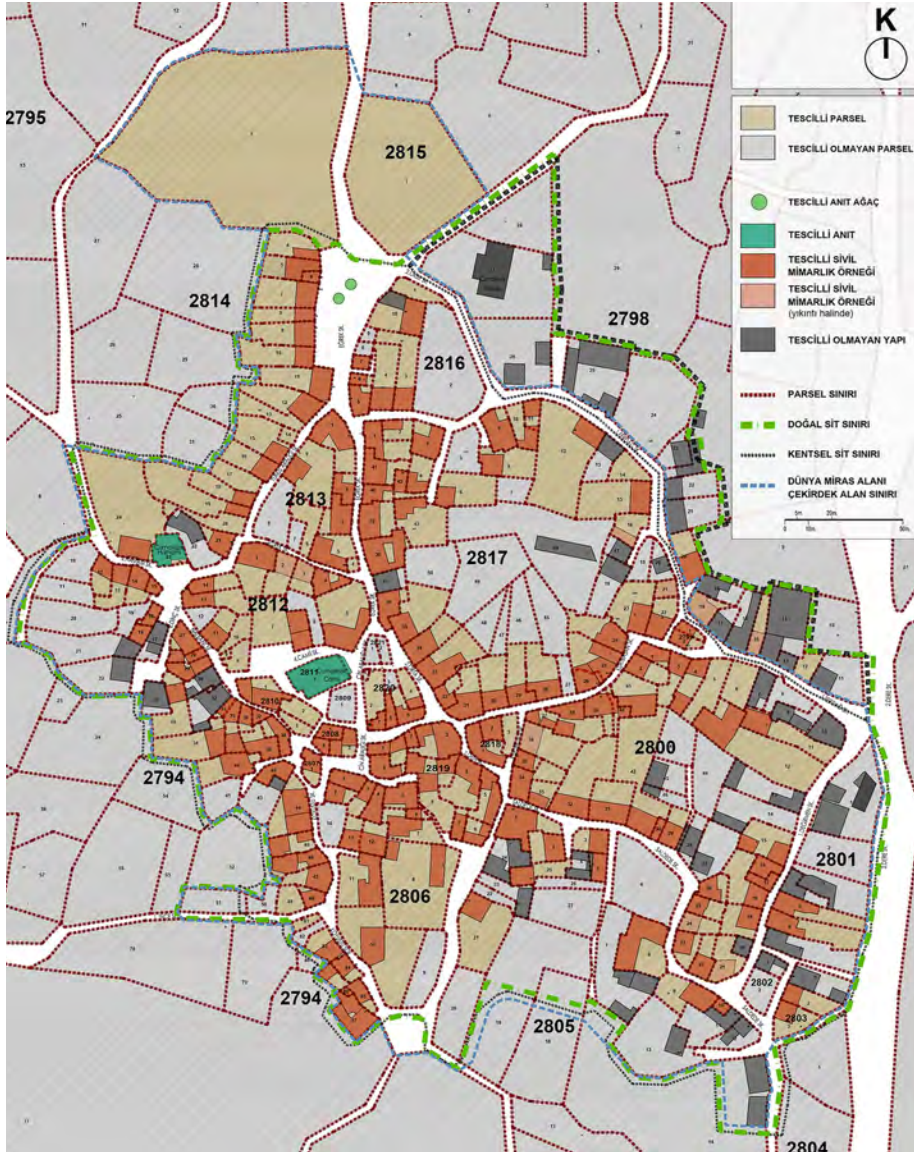
Cumalıkızık, eğimli bir topografyada yer almaktadır. Orman ve tarım arazileriyle çevrili yerleşim, dar ve kavisli sokaklarıyla organik sokak dokusuna sahiptir. Girişi en alt kottan, kuzeyden alan yerleşimin merkezi, Cumalıkızık Camii, müze, muhtarlık, kooperatif binası ve kahvehanelerin bulunduğu Cami Meydanı'dır. Cumalıkızık'da Cami Meydanı dışında iki meydan daha vardır. Bunlardan biri, köyün girişindeki Eğrek Meydanı, diğeri tarihi hamam yapısının önündeki Hamam Meydanı'dır. Eğrek Sokak'ın güneyinde, ana cadde ikiye ayrılır. Güneye doğru yukarı tırmanan batıdaki sokak (Yunus Aralığı Sokağı) Hamam Meydanı'na ulaşırken, doğudaki sokak (Eğrek Sokak) Cami Meydanı'na çıkmaktadır. Cami Meydanı ile Hamam Meydanı Nalbant Sokak vasıtasıyla birbirine bağlanmaktadır (Şekil 1).

Yoğun olarak kullanılan bu caddeler, “toplama” ve “dağıtma” özelliğine sahip olup, yerleşimin ana yaya akslarını oluşturmaktadır. Köyün içinde araç trafiğine izin verilmediği için diğer sokaklar da yayalar tarafından kullanılmaktadır. Kuzey-güney doğrultusundaki sokaklar eğimli iken, topografyaya paralel, doğu-batı doğrultusundaki sokaklar neredeyse düzdür. Bununla birlikte, pek çok Osmanlı yerleşiminde olduğu gibi çıkmaz sokaklar yerleşimin bir parçasıdır.

Cumalıkızık'ın sokak karakteristiğine bakıldığında, sokakların araç kullanımına göre değil de insan ve yük hayvanı kullanımına göre şekillendiği görülür (Şekil 2). En dar sokaklardan biri olan Cin Çıkmazı yaklaşık 60cm., en geniş olan sokak ise 2.5m. enindedir.

Zemin kaplaması kayrak taşı olan Cumalıkızık sokakları, yağmur suyunun drenajı için orta aksa doğru meyillidir (Şekil 2). Orta aksın altında bir kanalizasyon hattı bulunmaktadır ve bu kısma, orta aksı tanımlayan karşılıklı iki kayrak taşı kaldırarak suretiyle ulaşılmaktadır. Ayrıca, bazı geleneksel konut cephelerinin alt kotlarında atık su çıkışları izlenebilmektedir.

Sokaklar, her iki yandan yapı veya avlunun yığma taş duvarları ile çerçevelenmiş olup, güneş ve yağmurdan çıkma ve geniş saçaklarla korunmaktadır (Şekil 2). Köşe pahları, sokakların kesişim noktalarında dönüşü kolaylaştırmak için kullanılmıştır. Bununla beraber, çeşmeler ve cephede çıkma yapan ocaklar da sokak dokusunu zenginleştiren elemanlardır. Sokaktaki yeşil doku, pencerelerdeki çi-

Şekil 1. Cumalıkızık yerleşim dokusu

çekler, cepheleri saran asma yaprakları ve avlularda yer alan ağaçlarla sağlanmıştır.

Cumalıkızık, Eğrek, Okul, Hamam, Orta, Dere, Değirmenyeri, Köyüstü adlarındaki yedi mahalleden oluşmaktadır. Eğrek ve Okul Mahalleleri yerleşimin kuzeyinde, en alt kotta iken, Köyüstü ve Değirmenyeri Mahalleleri yerleşimin güneyinde, en üst kotta yer almaktadır. Orta Mahalle, Cumalıkızık'ın merkezini,

Şekil 2. Cumalıkızık sokak dokusu

Hamam Mahallesi, hamam yapısının çevresini ve Dere Mahallesi, Kilise Nehri civarını tanımlamaktadır.

Yerleşim ölçeğinde parsel büyüklükleri incelendiğinde, büyük alan kaplayan parsellerin (550m² ve üzeri) yerleşimin çeperinde yoğunlaştığı ve bu parsellerin, mezarlığın yer aldığı iki parsel dışında, tarım arazisi olarak kullanıldığı görülmektedir (Şekil 9). Alanı 1-300m² aralığında olan parsellerin çoğunluğu oluşturduğu köyde, 75m²'nin altında alana sahip parseller de bulunmaktadır. Yerleşimin pek çok noktasında, cephe bütünlüğü devam eden yapıların iki, üç ve daha fazla parsel üzerine oturduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla bugün gördüğümüz pek çok parsel ve yapı, miras yoluyla bölünmüş durumdadır. Bu durumda, 75m²'den küçük parsellerin de miras yoluyla bölünmeyle oluştuğu anlaşılmaktadır.

Organik dokuya sahip yerleşimde parseller düzgün geometrik forma sahip değildir. Ancak alanda, cephesi dar, arkaya doğru uzayan, ince-uzun dikdörtgene yakın parsellere rastlanmaktadır (Şekil 9). Bu parsellerin yol cephelerinin dar olması, bölünmüş olma düşüncesini desteklemektedir. Yerleşimin çeperinde yoğunlaşan büyük parsellerde ise belli bir geometrik formdan söz edilemez.

Parsel bütününde yapılı alana baktığımızda, avlu içindeki servis hacimleriyle birlikte parselde yoğun bir yapılaşma görülür. Ancak, servis hacimlerinin tek katlı olması ve ana yapının zemin kat kotunda yarı açık mekân karakteri taşıması, parseldeki kitle algısını büyük ölçüde hafifletmektedir. Cumalıkızık'da yapılar genellikle parselin sokağa bakan kenarında, bitişik nizam düzeninde konumlan-

maktadır. Zemin kat seviyesinde süreklilik kazanan yığma taş duvarlar sokak karakterinin temel belirleyicisidir.

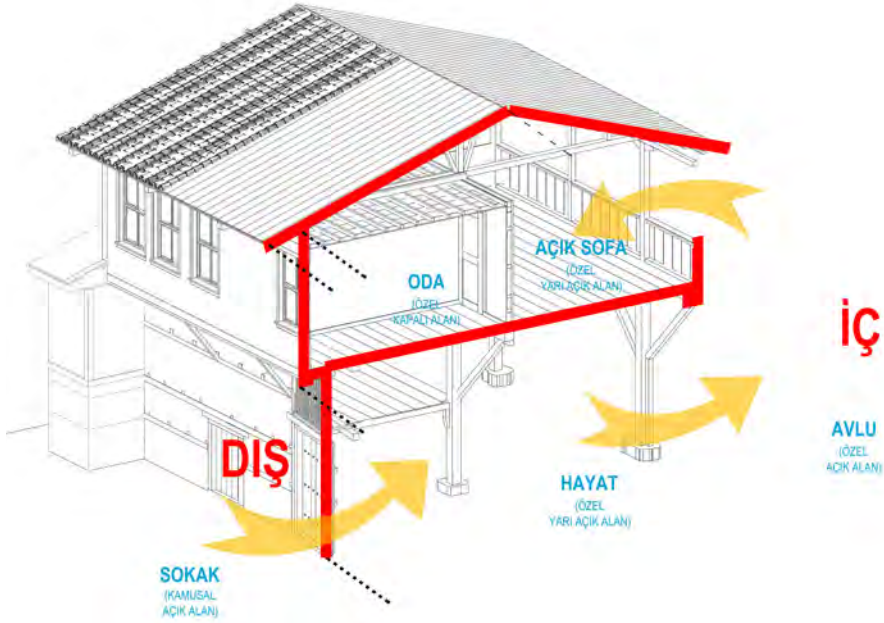
Cumalıkızık’da yapıli alanın büyük kısmını konut dokusu oluşturur. Cami, okul, muhtarlık, müze ve kooperatif binası alandaki kamusal yapılardır. Ticari yapılar ise hamam, bakkal, kahvehaneler, oteller ve restoranlardır. Ayrıca, pek çok konut yapısının zemin katı restoran ya da dükkân niteliğinde ticari olarak kullanılmaktadır. Yapılı alan dışında, köyün kamusal açık alanları da yoğun olarak ticari fonksiyona hizmet etmektedir. Köylüleri Eğrek Meydanı’nda ve merkeze yakın sokaklarda, evlerinin önünde tezgâh açmaktadır.

Osmanlı Konut Geleneği İçinde Cumalıkızık Evi ve Sokak Yapı Parsel Örneği

Bilindiği üzere, 16.yy’ın sonuna kadar devam eden tek katlı yığma konut geleneği, 17.yy’ın başlarında, yığma katın üzerine gelen ahşap karkas kat ile kırılmaya uğramıştır. (Şahin Güçhan, 2018, 2) ‘Hımış’ adıyla anılan ve bu dönemde ortaya çıkan Osmanlı konutu; ağır, boşluksuz, yüksek taş duvarlardan oluşan zemin kat ile çıkma ve pencerelerle birlikte hafiflemiş, hareketlenmiş ve aydınlanmış ahşap karkas üst kat veya katların birlikteliğinden oluşur. Kütledeki tezatlık, katlar arasındaki işlev farkında da kendini gösterir. Zemin kat; avlu, hayat ve servis hacimlerinden oluşurken, üst kat veya katlar; oda ve sofadan oluşan yaşam mekanlarını içerir.

Erken dönem Osmanlı konutunda dikkat çeken bir başka özellik de açık, yarı açık ve kapalı mekanlar arasındaki örüntüdür. Hatta sokağı yapının bir parçası olarak düşündüğümüzde, açık alanın, kamusal açık alan ve özel açık alan olarak farklılaştığı görülür. Bu da bizi Osmanlı konutunu biçimlendiren ‘iç’ ve ‘dış’ kavramlarına götürür. (Arel, 1982) Yapı, zemin katta, sokağa/ kamusal açık alana/ ‘dış’arıya, yüksek yığma taş duvarlar ile kapanırken, avluya/ özel açık alana/ ‘iç’eriye, hayat, taşlık gibi adlandırılan yarı açık mekanlar ile neredeyse tamamen açılmaktadır. Zemin kattaki mekânsal akış, avlu/ özel açık alan üzerinden üst katlara taşınır. Avlu/ özel açık alan/ ‘iç’ aynı zamanda, üçüncü boyutta katlar arasındaki bağlantıyı sağlayan bir bağlaçtır. Üst katta; avluyla/ özel açık alanla/ ‘iç’eriyle ilişkili ‘açık sofa’, yarı açık mekân karakterine sahipken, sokakla/ kamusal açık alanla/ ‘dış’arıyla ilişkili ‘oda’, kapalı mekân karakteri taşımaktadır. Osmanlı konutuna hâkim olan ‘iç-dış’ ilişkisi, açık, yarı açık ve kapalı mekanlar arasındaki akış ile ifade bulmuştur (Şekil 3).

Sokağın/ kamusal açık alanın da parçası olduğu, açık, yarı-açık, kapalı mekanlar arasındaki akış/ örüntü/ ‘boşluğun dansı’, yerleşimin ana karakterini oluştururken, kentsel mekânın bileşenleri; sokak – yapı – parsel arasında kurulan farklı ölçeklerdeki ilişkiler, yerleşim dokusunun kendi içindeki morfolojik gelişimini takip etmemize imkân tanır. Yerleşim karakterinin bu çeşitlenmeler ile birlikte anlaşılabilmesi için farklı ölçeklerdeki örüntüler üzerinden tipolojik çar-

Şekil 3. Geleneksel Cumalıkızık konutunda iç-dış ilişkisi

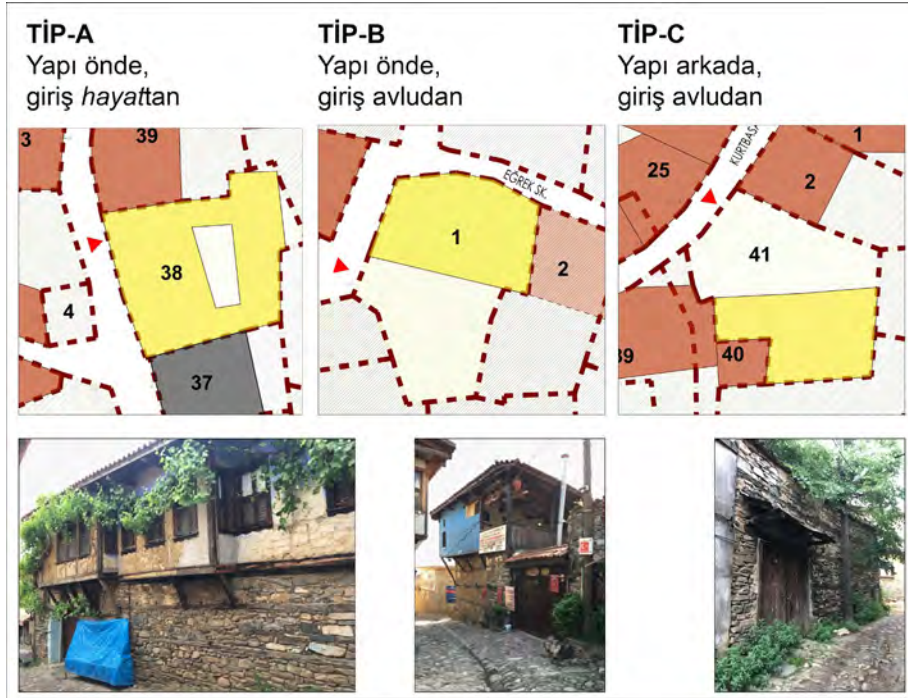
lışmalar yapılmıştır. Cumalıkızık yerleşiminin ağırlıklı yapı taşı olan geleneksel Cumalıkızık konutuna ve yapının çevresiyle kurduğu ilişkiye, bir başka deyişle mimari dokuya odaklanan tipoloji çalışmaları, parsel düzeni, kütle, plan ve cephe organizasyonu başlıkları altında incelenmiştir.

Parsel Düzeni

Geleneksel Cumalıkızık konutu, parsel içinde sokağa göre üç farklı şekilde konumlanmaktadır. Yapının, sokağa cephe veren yüksek avlu duvarlarının gerisinde kaldığı, girişin avludan alındığı örnekler (Tip-C), mahremiyet ve güvenliğin ön planda olduğu erken dönemde (17.yy) görülmektedir. (Şahin Güçhan, Karakul, 2016, 177) (Tablo 1) Bahsi geçen sokak – yapı -parsel örüntüsünde, açık, yarı-açık, kapalı alan ilişkisi ile birlikte kamusal alan, özel alan ilişkisi de farklılaşmaktadır. Sokaktan/ kamusal açık alandan/ ‘dış’arıdan ‘iç’eri giren “boşluk”, avluya/ özel açık alana süzülür. Bağlaç görevini sürdüren avlu/ özel açık alan, zemin kattaki yarı açık alan/ hayat ile üst kattaki yarı açık alan/ açık sofa arasında ilişki kurar. Açık sofa ile beslenen kapalı yaşam mekanları/ odalar, sokakla/ kamusal açık alanla ilişki kurmaz.

Yapının sokak cephesinde konumlanması ise, 18.yy’ın ortalarına rastlar. (Şahin Güçhan, Karakul, 2016, 177) Bu durumda, yapı, sokağa cephe vermekte, ancak giriş kapısı yine avluya açılmaktadır (Tip-B) (Tablo 1). Yapının geride konum-

Tablo 1. Yapı – parsel tipolojisi

landığı, girişin avludan alındığı tip (Tip-C) ile yapının sokak cephesinde yer alıp girişin yapının altından alındığı tip (Tip-A) arasındaki geçiş dönemine işaret eder. Yapının geride konumlandığı sokak-yapı-parcel örneğine (Tip-C) göre güvenlik ve mahremiyet seviyesi bir kademe daha düşüktür.

Sokak/ kamusal açık alan, avlu duvarı üzerindeki çift kanatlı, saçaklı giriş kapısı ile avluya/ özel açık alana açılır. Avlunun/ özel açık alanın, yapının zemin katı ve üst katıyla kurduğu ilişki değişmez. “Boşluk”, avlu hacmi üzerinden zemin kat ve üst kat yarı açık mekanlarına/ hayat ve açık sofaya taşınır. Bu noktadan sonraki yarı açık- kapalı mekân ilişkisi, Tip-A ile benzerlik gösterir. Yaşam katındaki yarı açık mekân/ açık sofa ile beslenen kapalı mekanlar/ odalar, üst kottan, sokakla/ kamusal açık alanla ilişki kurar. Yerleşim dokusu içinde, bazı yapılarda, yaşam katındaki yarı açık mekânın/ açık sofanın, başka bir yarı açık mekân/ eyvan ile sokağa/ kamusal açık alana açıldığı görülmektedir. Bu kurguda, zemin kat kotundan, sokaktan yapı/ parsel içine alınan “boşluğun”, farklı kottaki açık, yarı-açık mekanlarda dolaştırılarak, sonunda üst kottan yine sokağa açılması, yapının/özel alanın, sokakla/ kamusal açık alanla nasıl bir bütünleşme içinde olduğunu göstermesi bakımından oldukça etkileyicidir.

Daha geç dönemde ise, yapı önde, avlu geride konumlanır ve yapının altındaki giriş kapısı, yarı açık bir mekân olan hayata açılır (Tip-A) (Tablo 1). (Şahin, 1995, 141) Bu tipteki yapıların sokak – yapı – parsel örüntüsüne, açık, yarı-açık, kapalı mekân ile kamusal – özel alan ilişkisine, ‘Osmanlı Konut Geleneği İçinde Cumalıkızık Evi ve Sokak Yapı Parsel Örüntüsü’ başlığı altında ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir.

Kütle Organizasyonu

Geleneksel Cumalıkızık konutlarının kütle karakterini oluşturan temel unsur; zemin kat yüksekliği ile kat sayısıdır. Cumalıkızık konut yapıları, zemin kat yüksekliğine göre üç grupta toplanabilir.

Birinci grup (Tip-A) yapıların karakteristik özelliği; zemin kat yüksekliğinin 4m. ve üzerinde olmasıdır (Tablo 2). Bu yapılarda zemin kat üzerinde ikinci ahşap kata genellikle rastlanmamaktadır. Kuban (2017, 65), yüksek avlu duvarlarıyla çevreli, içe dönük bir yaşamın sürdüğü erken dönem Osmanlı konutunun, zamanla sokak cephesinde konumlandığını, tek cephesi avlu cephesi iken, küçük açıklıklarla sokağa açıldığını, çıkmalarla birlikte açıklıkların büyüyüp arttığını belirtmektedir. Bu doğrultuda bakıldığında, içe dönük yaşamı gizleyen yüksek zemin kat duvarlarının erken döneme referans verdiği söylenebilir. Erken dönemde ‘kış katı’ olarak kullanıldığı bilinen ara katlar, yüksek zemin katı olan yapılarda görülür.

Zemin kat yüksekliği 3-4m. arasında değişen ikinci grup (Tip-B) yapılarda, ara kat kullanımı yaygınken ikinci ahşap kata az rastlanır (Tablo 2).

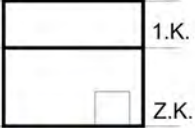

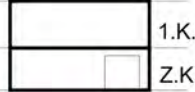

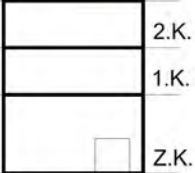

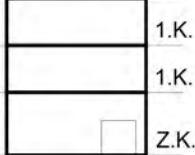

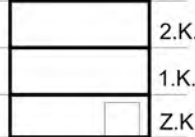

Tip-C grubundaki yapıların zemin kat yüksekliği ise; 2.5-3m. arasında değişmekte olup üst kat döşemesi ya giriş kapısının hemen üstünde ya da biraz daha yukarıda konumlanır (Tablo 2). Bu yapılarda genellikle ara kat görülmez fakat sık olmamakla birlikte ikinci ahşap kata rastlanabilir.

Zemin kat yüksekliğindeki farklılaşma, sokak – yapı – parsel örüntüsü içinde, yapının, yaşam katındaki kullanıcının sokak/ kamusal açık alanla kurduğu ilişkiyi de tariflemektedir. Küçük ebatlı açıklıklar dışında sokağa açıklık vermeyen, sağır, yığma taş yüksek zemin kat duvarı, üzerindeki ahşap karkas yaşam katını sokak kotundan yükseltmek suretiyle görsel ilişkiyi koparmamakla beraber güvenlik ve mahremiyet seviyesini arttırmaktadır. Yaşam mekânından/ odadan sokağa/ kamusal açık alana bakan kişi, sokağı görür, ancak sokakta yürüyen kişi odadaki insanı göremez.

Mekân Organizasyonu

Bilindiği üzere, erken dönem Osmanlı Evi’nde zemin kat, açık, yarı-açık mekanlar ile servis hacimlerinden oluşurken, üst kat veya katlar yaşam alanlarını içermektedir. Alt kat ve üst kat birbirini tekrar etmez, tamamlar. (Şahin Güçhan, 2018, 3) Yapı, zemin katta hayatla, üst katta açık sofa/ çardak ile avluya açılmaktadır. Açık sofalı plan organizasyonu da Osmanlı Evi’nin erken dönem (17.yy) özellik-

Tablo 2. Kütle organizasyonu tipolojisi

	TİP- A Zemin kat $h \geq 4m$.	TİP- B Zemin kat $h = 3 - 4m$.	TİP- C Zemin kat $h = 2.5 - 3m$.
ZEMİN KAT + 1 KAT	 	 	
ZEMİN KAT + 2 KAT	 	 	

lerinden biridir (Eldem, 1954, 19). Erken dönem Osmanlı Evi mekân kurgusunun Cumalıkızık’da yaygın olarak kullanılması ve yakın zamana kadar devam etmiş olması, bu plan kurgusunu doğuran (hayvansal ve zirai) üretime dayalı yaşam biçiminin de yakın zamana kadar devam ettiğini göstermektedir.

Bu noktada, evler sadece “yaşam alanı” olarak değil, aynı zamanda “üretim ve işleme merkezi” olarak karşımıza çıkmaktadır. Yüksek taş duvarlarla sokaktan gizlenen zemin kat; ana yapının altındaki yarı açık mekân/ “hayat”, avlu ve servis hacimlerinden (dam, depo, mutfak, samanlık, kümes, tuvalet vb.) oluşmaktadır. Fırının da yer aldığı avluda, yemek pişirme, çamaşır yıkama gibi gündelik işlerin yanı sıra, hasat zamanı geldiğinde ürünlerin ayıklanması, istiflenmesi, kurutulması, depolanması gibi işler de yapılmaktadır. Servis hacimleri dışında açık ve yarı açık mekân karakterine sahip zemin katın üzerindeki ana yapı, taş kaideli ahşap dikmeler üzerine oturmaktadır.

Zemin kat plan organizasyonu, yapının parsel içindeki yerine ve girişe göre iki farklı grupta değerlendirilebilir. Ana yapının geride yer aldığı, sokak kapısının avluya açıldığı durumda, tuvalet, depo gibi servis hacimleri avluda, girişe yakın konumlanmaktadır. Ana yapının sokağa cephe verdiği, sokak kapısının hayata açıldığı durumda ise, tuvalet, depo gibi mekanlar ana yapının altında, hayatta konumlanmaktadır. Bu iki tip dışında, yapının sokağa cephe verdiği ancak girişin avludan alındığı örnekler de mevcuttur. Bu durumda, tuvaletin yine yapının dışında, avluda konumlandığı görülmektedir.

Ara kat, kimi yapılarda düşük kat yüksekliğiyle kışık kat olarak kullanılmışsa da hayata bakan, açık bir depolama alanı olarak kullanıldığı örnekler de mevcuttur.

Yaşam alanı olarak tarif edilen üst kat, sofa ve odalardan oluşmaktadır. Avluya bakan yarı açık mekân karakterindeki açık sofa, çevresindeki oda sayısı ve dizilişleriyle farklı şekillerde biçimlenmiştir. Bugüne kadar yayınlanmış olan tezler, makaleler, alanda çalışan iki mimarlık bürosundan alınan rölöve çizimleri ve ODTÜ Restorasyon Bölümü'nün "REST507 Design in Restoration III" dersi kapsamında 1997-1998 tarihli stüdyo çalışmasından yararlanarak 55 yapı üzerinden bir plan tipolojisi hazırlanmıştır (Tablo 3). Cumalıkızık evlerinin plan tipolojisi yapılırken üst kat planları referans alınmıştır.

Hazırlanan plan tipolojisine göre, yapılar önce sofalı (çardaklı) (Tip-1) ve sofasız (çardaksız) (Tip-2) olarak iki grupta toplanmıştır (Tablo 3). 55 yapı içinde sadece iki yapıda sofasız plan tipi (Tip-2) görülmüştür (Şekil 4). Bu yapılarda, odaların önünde yer alan ancak oturma, ürün serme ve kurutma gibi işlevlerini kaybeden yarı açık alan, dar uzun geometrisiyle dolaşım alanı olarak çalışmaktadır. Açık sofanın çok fonksiyonlu özelliğini yitirdiği geç dönem yapılarında, tarımsal üretimdeki azalma ve kırsal yaşamdaki değişim izlenir.

Sofalı plan tipi (Tip-1), açık sofalı (Tip-1.A) ve kapalı sofalı (Tip-1.B) olmak üzere iki gruba ayrılmıştır (Tablo 3). Kaynağını açık sofalı plan tipinden aldığı düşünülen kapalı sofalı plan tipi, açık, yarı-açık, kapalı mekân dizilimini tamamen kaybetmiştir. Geç dönem Osmanlı konutunda görülen mekân organizasyonu, açık sofanın avlu cephesine oda eklenmesi ya da eyvanın kapatılması yoluyla oluşturulmuş olabilir (Şekil 5). Kapalı sofalı plan tipi, incelenen yapılar arasında üç yapıda tespit edilmiştir.

Geri kalan yapıların hepsi 'açık sofalı' plan tipine (Tip-1.A) sahiptir (Şekil 6). Bugün camekan, ahşap kaplama ya da oda eklentisiyle kapatılmış olsa da özgün plan şeması okunabilenler, 'açık sofalı' olarak değerlendirilmiştir. Cumalıkızık'da hâkim olan açık sofalı plan tipi, modüler büyümeye olanak veren yapısıyla alanda verimli bir şekilde kullanılmıştır.

Açık sofalı yapılar, odaların sofanın etrafında konumlanmasına göre gruplanmıştır. En sık görülen tip, çok büyük bir çoğunlukla, odaların sofanın bir kenarına dizildiği tip (Tip-1.A.1) iken, bu grubun içinden de 'iki birimli', yani iki oda ve

Tablo 3. Plan tipolojisi

	1.SOFALI					2.SOFASIZ
	1.A. AÇIK SOFA / "ÇARDAK"				1.B. KAPALI SOFA / "ÇARDAK"	
	1.A.1. ODALAR SOFANIN BİR YÜZÜNDE (1)Evyan	1.A.2. ODALAR SOFANIN İKİ YÜZÜNDE (1)Evyan	1.A.3. ODALAR SOFANIN KARŞILIKLI İKİ YÜZÜNDE 1.A.3.1. I ŞEKLİNDE SOFA 1.A.3.2. L ŞEKLİNDE SOFA		1.A.4. BİRLEŞTİRİLMİŞ SOFALAR	
1 BİRİM						
2 BİRİM						
3 BİRİM						
4 BİRİM						
5 BİRİM						
						PLAN TİPOLOJİSİ

önünde sofası olan plan şeması en sık kullanılan plan şeması olarak karşımıza çıkmaktadır (Tablo 3). Bir oda ve önündeki sofadan ibaret olan 'bir birim' yapı- lara sadece iki örnekte rastlanmıştır. Buna göre, Cumalıkızık'ta kullanılan plan şemasının temelde iki odalı açık sofalı plan tipi olduğu, zamanla, aile büyüdükçe, parselin ve yapının durumuna göre sofanın devamına, kısa kenarına ve/ veya kar- şısına oda eklemek suretiyle yapının büyüdüğü söylenebilir.

Cumalıkızık evi plan tipinde, odaların arasında yer alan eyvan ve sofanın bir par- çası olarak avluya bakan köşk mekanları bulunur. Özgün plan şemasında üst kat- larda mutfak yer almazken açık sofada, abdestlik adı verilen, lavabo işlevi gören bir mimari eleman ve ocak bulunmaktadır.

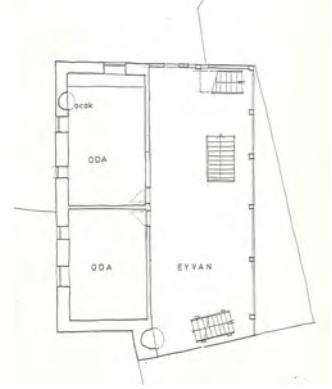
Üst kat plan şemasının gelişimine baktığımızda, sofanın bir yüzüne dizilmiş oda- lardan oluşan plan tipi (Tip-1.A.1) en basit plan şemasıdır. Zenginliğe göre oda sayısı artmaktadır. Sofayı iki yönde saran, karşılıklı odalardan oluşan, 'L sofa' kullanımının görüldüğü tipler (Tip-1.A.3.2), ana kurgunun sonraki dönemlerde görülen çeşitlemeleridir. Sofanın iç sofa haline gelip odaların karşılıklı dizildiği plan şeması yine geç dönemi işaret etmektedir. (Eldem, 1954, 19)

Şekil 4. Sofasız plan tipi (Kaynak: Piray Mimarlık Arşivi)

Şekil 5. Kapalı sofalı plan tipi (Kaynak: Piray Mimarlık Arşivi)

Şekil 6. Açık sofalı plan tipi (Kaynak: Kırayoğlu Arşivi)

Cephe Organizasyonu

Yukarıda da değinildiği gibi, geleneksel Cumalıkızık konutunda, avlu cephesi ile sokak cephesi birbirinden çok farklıdır. Açık sofalı plan tipinin hâkim olduğu yapılarda, sofa genellikle avluya bakmaktadır. Ahşap dikmeler ve korkuluklardan oluşan açık sofa cephesinde mahremiyeti sağlamak için büyük ebatlı kafesler, yer yer de kaplama tahtaları kullanılmıştır (Şekil 7). Sofanın dar yüzünün sokağa baktığı durumlarda da kaplama elemanlarından yararlanılmıştır. Sokağa cephe vermeyen, avlu içinde konumlanan yapılarda, avlu cephesi, yapının tek cephesidir. Sokakla ilişki kurmayan üst katta oda pencereleri açık sofaya açılmaktadır.

Ana çizgisi, zemin kat yüksekliği ve kat sayısı ile belirlenen Cumalıkızık evlerinde sokak cephesi karakterini kitlesel anlamda etkileyen bir başka unsur da çıkmadır. Çıkma, sokağa cephe veren geleneksel Cumalıkızık evinde sıklıkla kullanılmıştır. Bu kullanım sıklığının arkasında, organik sokak dokusunu takip eden zemin kat duvarları üzerinde, düzgün bir geometri oluşturma çabası vardır. Bununla birlikte, az sayıda da olsa, yerleşimde çıkmaz yapılar da bulunmaktadır (Şekil 8).

Çıkma üzerinden Osmanlı konutunun dönemsel özellikleri değerlendirildiğinde, erken dönemde (17.yy) avlu içinde konumlanan yapılarda, çıkma kullanılmadığı, zamanla sokak cephesinde konumlanan yapının önce başoda, sonra diğer odalar ile sokağa çıkma yaptığı görülmektedir. (Kuban, 2017: 159-161) Çıkmalar, cephedeki konumları ve formlarıyla zaman içinde çeşitlenmiştir (Şekil 8).

Köşe yapıların bazılarında köşe pahı bulunmaktadır. Köşe pahı hem dönüşü kolaylaştırmakta hem de yolların kesiştiği kısımlarda küçük meydanıkların oluşmasına imkân vermektedir.

Şekil 7. Avlu cephesi

Yapılarda 80-100cm genişliğinde saçaklar kullanılmıştır. Köşe yapılarda saçaklar dairesel bir şekilde döndürülmüştür. Ayrıca şimdi rastlanmasa da cepheye çıkma yapan ocaklar da cephe karakterine katkıda bulunmuştur.

Geleneksel Cumalıkızık konutunda, zemin kat seviyesinde devam eden taş duvarların oluşturduğu sağırlık, üst kata çıkıldığında, yerini, çıkmalar ile hareketlenmiş, pencere boşlukları ile hafiflemiş, aşı boyaları ile renklenmiş bir kitleye bırakmaktadır. Şu anda alanda örneği neredeyse kalmamış olan tepe pencereleri, kepenkler, bel tahtaları ve kafesler de karakteristik yapının parçalarını oluşturur.

Üzerinde çeşitli desenlerin olduğu payandalar alanda halen mevcut olsa da ince tuğla ve kireç sıvayla yapılan geometrik desenler ile sıva üzerine boyayla yapılan cephe süslemeleri yok olmuştur.

Değerlendirme ve Sonuç

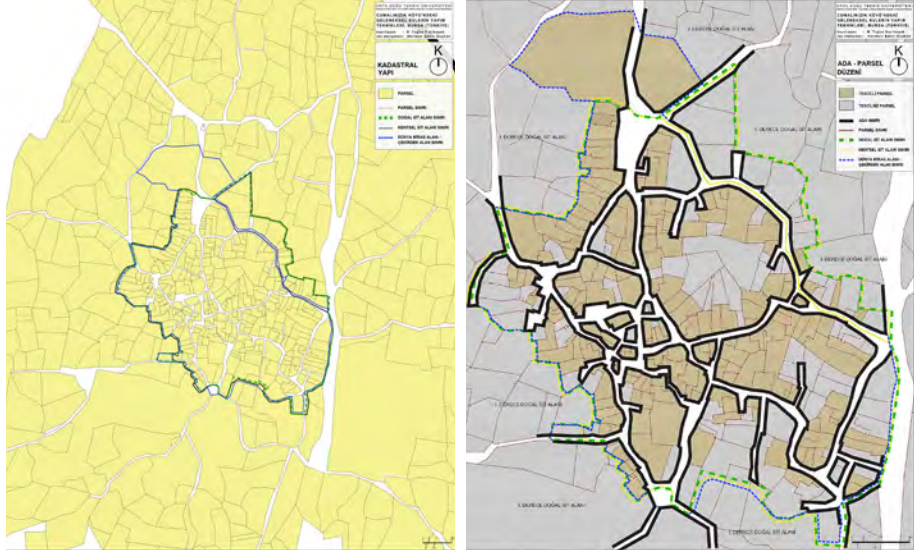
Cumalıkızık yerleşim dokusunun morfolojik özelliklerine bakıldığında, insan ölçeğinde inşa edilen örüntünün genel anlamda homojen karakterde olduğu gö-

Şekil 8. Çıkmalı ve çıkmasız cephe örnekleri

rılmektedir. Dokunun çok büyük bir kısmını oluşturan Cumalıkızık konutunda zemin kat (servis katı) ile üst kat (yaşam katı) ayrımı çok belirgindir. Erken dönem Osmanlı konutu özelliklerinden biri olan bu ayrımın bozulmadan günümüze kadar gelmesi, tarım ve hayvancılığa dayalı yaşam şeklinin uzun süre devam ettiğini göstermektedir.

Bununla birlikte, bu çalışmada, geleneksel yerleşim dokusu içindeki farklılaşmalar, çeşitli ölçeklerde yürütülen tipolojik çalışmalar ile ele alınmıştır. Cumalıkızık'ın morfolojik yapısını anlamaya yönelik araştırmalar, yerleşim alanındaki parsel büyüklüğü ve yoğunluğu ile geleneksel yapıların parsel düzeni, kütle ve mekân organizasyonuna odaklanmıştır. Yukarıda, farklı başlıklar altında,

Şekil 9. Ada-parsel düzeni

ortaya çıkan tipolojik birimler açıklanmış olup bu bölümde alandaki dağılımları değerlendirilmiştir.

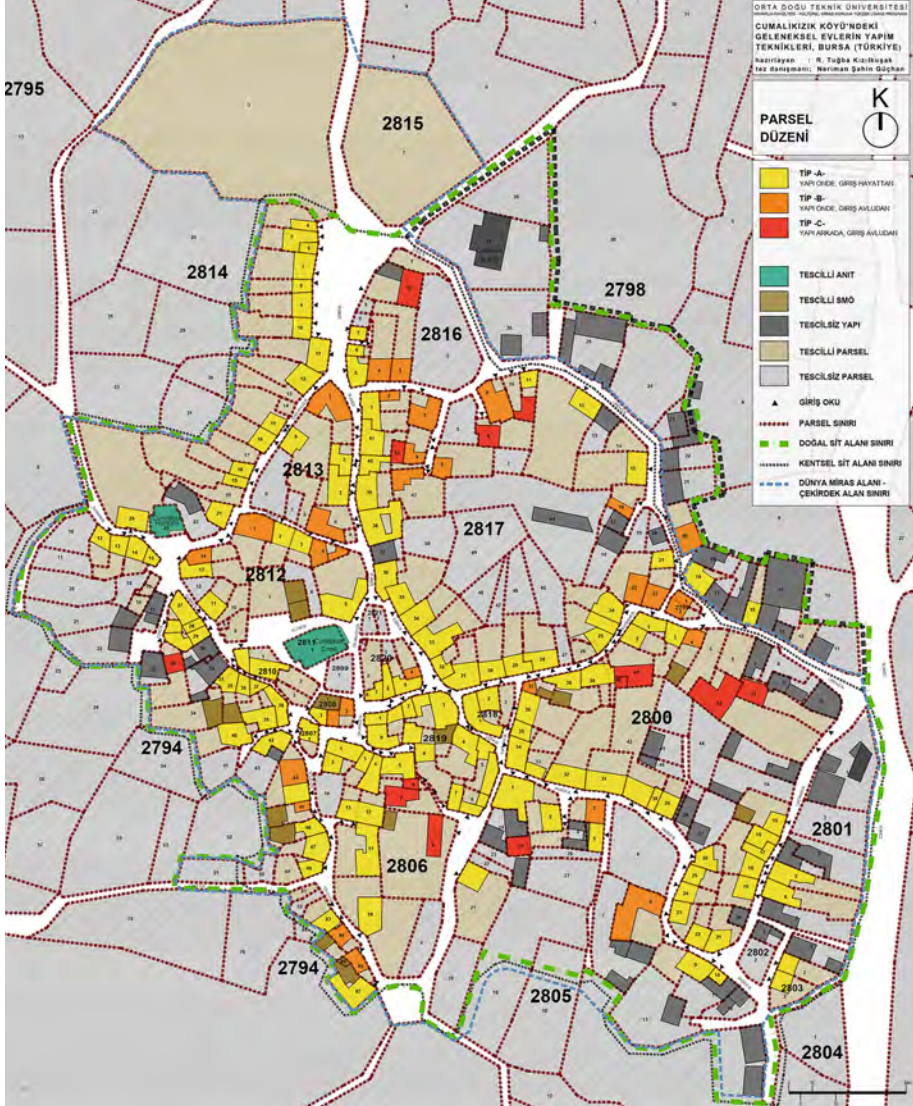
Ada-parsel düzeni

Cumalıkızık yerleşiminde, parseller, merkezde küçük ve yoğun, çeperde büyüktür. Yerleşim alanının çeperinde görülen büyük parseller, mezarlık alanları dışında tarım alanı olarak kullanılmaktadır ve düzgün bir geometriye sahip değildir. Ada bölümlenmesine bakıldığında da çeperde ada sınırlarının neredeyse kesintisiz devam ettiği görülmektedir. Yerleşim genelinde geniş alan kaplayan yapı adaları baskın karakterde olsa da merkezdeki yapı adaları parçalı ve küçüktür (Şekil 9).

Parsel düzeni

Sokak – yapı – parsel örüntüsündeki farklılaşmanın alandaki dağılımına bakıldığında (Şekil 10);

- Tip-A olarak adlandırılan, yapının önde olup, girişin hayattan alındığı geç dönem örneklerinin alanda çok yaygın olduğu,
- Yapının önde olmasına rağmen girişin avludan alındığı (Tip-B) örneklerin sayısal anlamda olmasa da alanda görünür olduğu,
- Tip-C olarak adlandırılan yapının geride olup girişin avludan alındığı erken dönem özelliği taşıyan örneklerin ise sayıca az ve dağınık olduğu görülmektedir.

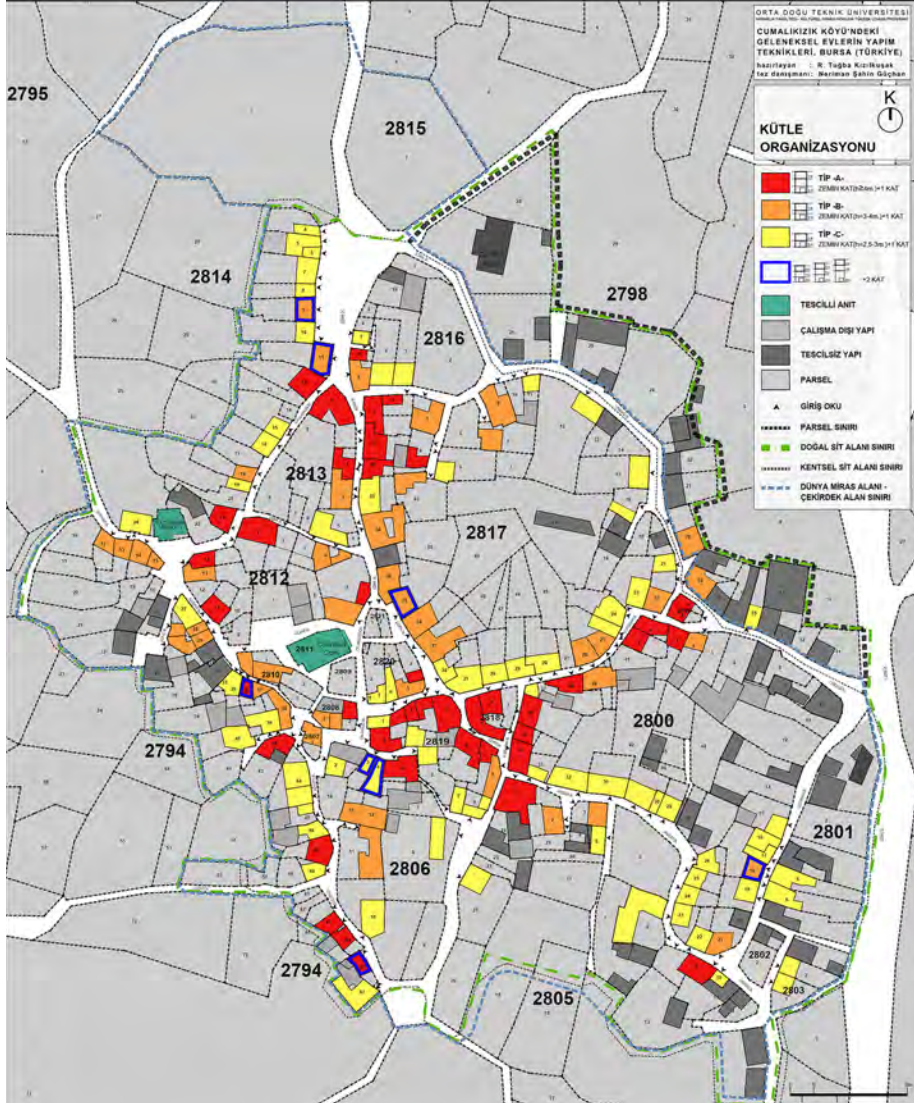

Şekil 10. Yapı-parsel tipolojisinin yerleşimdeki dağılımı

Erken dönem örneklerinin alanda dağınık olarak konumlanması nedeniyle, sokak yapı parsel örüntüsündeki farklılaşma üzerinden, morfolojik bir bölgeleme yapmak mümkün gözükmemektedir.

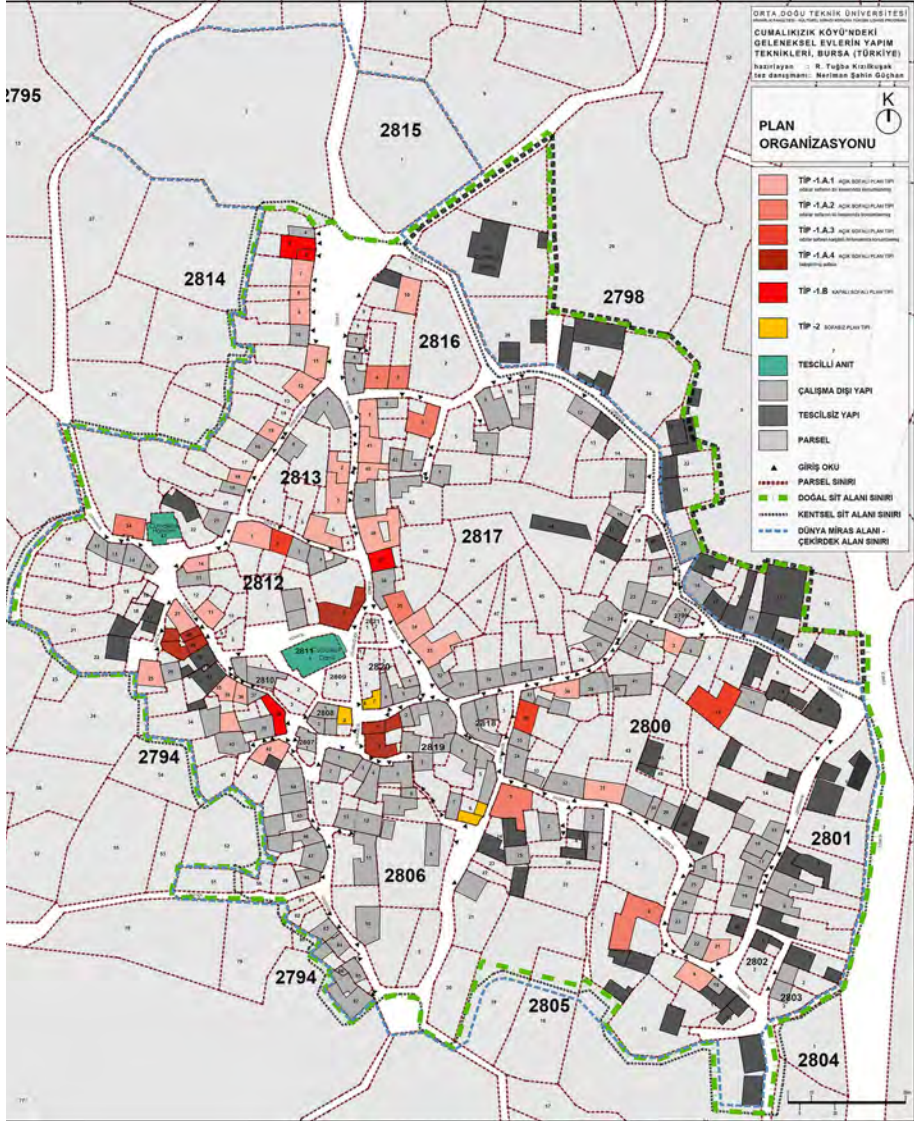
Kütle organizasyonu

Kütle organizasyonundaki farklılaşmanın alandaki dağılımına bakıldığında (Şekil 11);

Şekil 11. Kütle organizasyonu tipolojisinin yerleşimdeki dağılımı

- Sokağa yüksek taş duvarlar ile kapalı, erken dönem özelliği gösteren Tip-A grubundaki yapılar, yerleşim içinde Eğrek Sokak girişinde, hamam civarında, caminin güneydoğusunda ve Köyüstü Mahallesi'nin üst kotlarında kümelenmektedir.
- Alçak zemin katlı, geç döneme işaret eden Tip-C grubu yapıları ise, özellikle Değirmenyeri Mahallesi'nde yaygındır. Ayrıca daha önce yangın geçirdiği bilinen Eğrek Meydanı girişinde, Yunus Aralığı Sokağı üzerinde,

Şekil 12. Mekân organizasyonu tipolojisinin yerleşimdeki dağılımı

Kurtbasan Sokak, Saldede Sokak ve Köyüstü Sokağı üzerinde de kümeler halinde Tip-C grubu yapılara rastlanmaktadır.

- Tip-C olarak adlandırılan zemin kat yüksekliğinin 2.5-3m. arasında olan geç dönem yapılarının çoğunlukta olduğu görülmektedir.
- Tip-C grubu yapıları, zemin kat yüksekliği 3-4m arasında değişen Tip-B grubu yapılar takip etse de Tip-B grubu yapılar ile zemin kat yüksekliği

4m. ve üzerinde olan Tip-A grubu yapılar arasında önemli bir sayısal fark yoktur.

Mekân organizasyonu

Cumalıkızık'daki yapıların plan organizasyonuna bakıldığında (Şekil 12);

- Erken dönem özelliği olan açık sofalı plan tipinin yerleşim genelinde oldukça yaygın olduğu,
- Açık sofalı plan tipi içinde de en sık görülen tipin, odaların sofanın kenarında konumlandığı Tip-1.A.1 olduğu görülmektedir.
- Kapalı sofalı ve sofasız plan tipine az sayıdaki geç dönem yapısında rastlanmaktadır.

Sonuç olarak, Cumalıkızık, ada – parsel – sokak ve sokak – parsel – yapı örüntüleriyle erken dönem Osmanlı kırsal yerleşim özelliklerini taşımaktadır. Bununla birlikte, yerleşimin kendi içindeki morfolojik farklılaşma, özellikle parsel düzeni ve kütle organizasyonu üzerinden görünür olmaktadır. Parsel düzeni başlığı altında erken dönem özelliği gösteren yapıların az sayıda ve yerleşimde dağınık halde bulunması morfolojik bölgelemeye imkân vermemektedir.

Kütle organizasyonu üzerinden değerlendirme yapıldığında ise, Eğrek sokak girişi, cami ve hamama yakın bölgeler ile Köyüstü Sokak'ta görülen erken dönem yapıları, yerleşimin bu bölgelerde daha eskiye dayandığını, benzer şekilde, geç dönem özelliği gösteren yapıların Değirmenyeri, Dere ve Okul Mahallesi'nde yoğunlaşması da bu kısımlardaki yerleşimin yeni olduğunu göstermektedir.

Not

1. Bu bildiri R. Tuğba Kızılkuşak tarafından, Prof. Dr. Neriman Şahin Güçhan danışmanlığında ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı'nda gerçekleştirilen ve aşağıda künyesi verilen yüksek lisans tezine dayanarak hazırlanmıştır:

Kızılkuşak, R. T. (2019). Construction Techniques of Traditional Houses in Cumalıkızık Village, Bursa (Turkey), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı. N. Şahin Güçhan, ODTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara

Kaynaklar

Arel, A. (1982) Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar. İzmir: E.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları.

Eldem, S. H. (1954) Türk Evi Osmanlı Dönemi, 1, İstanbul: Türkiye Anıt Çevre ve Turizm Değerlerini Koruma Vakfı.

Kuban, D. (2017) Türk Ahşap Konut Mimarisi. İstanbul: T. İş Bankası Yayınları. 65

Şahin, N. (1995) A Study on Conservation and Rehabilitation Problems of Historic Timber Framed Houses in Ankara. Yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Restorasyon A.B.D., Ankara.

Şahin Güçhan, N., Karakul, Ö. (2016) Osmanlı Konutunda İnşaat Tekniklerinin Değişimi: Sivrihisar'dan Bir Örnek. Ahşap Yapılarda Koruma ve Onarım Sempozyumu 4. 177.

Şahin Güçhan, N. (2018) History and Characteristics of Construction Techniques Used in Traditional Timber Ottoman Houses. International Journal of Architectural Heritage, 12(1), 1-20.

Yılmaz, H. S. (1999) Bursa Cumalıkızık Köyü'nün Tarihi Değerlerinin Korunması Üzerine Bir İnceleme. Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

KENT DOKUSUNDA TARİHİN İZLERİNİ ARAMAK: BİR OSMANLI KENTİ OLARAK KARS

Simay Cansu Ekici*, **Neriman Şahin Güçhan****

*ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Arş. Gör.

**ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

cansuekici@gmail.com, neriman@metu.edu.tr

Coğrafi konumuna bağlı askeri önemi nedeniyle binlerce yıldır yerleşikliğini koruyan Kars, tarih boyunca farklı medeniyetlerin egemenliğinde varlığını sürdürmüş, birçok kez yıkılsa da her seferinde yeniden inşa edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu Anadolu'nun doğu sınırındaki bu şehri 1534 yılında topraklarına katıktan sonra, Pers ve Rus tehditlerinden korunmak amacıyla geliştirmiş ve şekillendirmiştir. Kars Nehrinin etrafını sardığı dik bir tepenin üzerinde bulunan kale savunmanın en önemli merkezi iken, bu kalenin yamaçlarında bulunan konut mahallesi ise güçlü sur duvarlarıyla çevrelenen korunaklı bir yerleşim alanı olmuştur. Kaleiçi Mahallesi olarak adlandırılan bu bölgenin etrafında doğu, batı ve güney yönlerinde kenar mahalleler oluşarak, kent 19. yüzyıla kadar genişlemeye devam etmiştir.

1877 ve 1914 yılları arasında bölgenin Rus yönetimine girmesi kentin morfolojisini önemli ölçüde etkilemiş, kalenin güneyine doğru ızgara planlı yeni bir garnizon merkezi inşa edilirken, Osmanlı dönemi kentinin kale eteklerine uzanan kesimi korunmuştur. Modern kentleşme örneği olarak değerlendirilen bu yeni planlanan alan, Cumhuriyet döneminden sonra hem fiziksel hem de sosyal olarak gelişmeye devam ederken Kars'ın tarihi Osmanlı dokusu önemini yitirmeye başlamış, özellikle son 20 yılda terk edilerek boşalan konutlar büyük oranda tahrip olmuş ve konut dokusu bütünlüğünü önemli ölçüde yitirmiştir.

Bu çalışmada, Osmanlı döneminde oluşan kent dokusunun günümüzdeki izleri tarihi belgeler, görsel kaynaklar ve fiziksel kanıtlar aracılığıyla tespit edilerek, tarihsel süreçte meydana gelen kayıplar, bu çalışmada üretilen zamandizinsel haritalar yoluyla ortaya koyulmaktadır. Oluşturulan haritalar, mahalle ölçeğindeki kentsel örüntünün farklı tarihlerde fiziki mekândaki durumunun karşılaştırılmasını içermektedir. Bu amaçla öncelikle Osmanlı döneminde geliştiği bilinen dokunun korunmuş kısımlarını belirlemek ve dokudaki kayıp ilişkileri tespit etmek için Kars'ın Osmanlı dönemi kentsel formu analiz edilmiştir. Alanyazında tanımlanan Osmanlı Kent dokusunu oluşturan temel özellikler kullanılarak, Kars'ta yapıli çevreyi üreten formlar ve bunların birbirleriyle kurdukları ilişkiler tanımlanmıştır. Böylece kale, saray, hamam, cami, köprü ve konut gibi farklı yapı türleri ve bunları şekillendiren coğrafi özellikler günümüz kentinin bütünselliği içinde değerlendirilerek, mekânsal değişimin kentteki yansımaları incelenmiştir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında gelişimini tamamlayan Kaleiçi ile onun güney, batı ve doğu çeperlerinde oluşan mahallelere ilişkin izler 1972 tarihli kadastral plan, eski fotoğraflar, ha-

ritalar, gravürler ile 1957 yılı ve sonrasına ait hava fotoğrafları ile tespit edilmiştir. Geleneksel kentsel formun kalan izlerini bulmak üzere bu görsel belgelerde bulunan yol ağları, sokak düzeni, ada-parsel ilişkisi ve dolu-boş oranı incelenerek, mevcut durumla karşılaştırılmıştır.

Bu çalışma ile Kars'ın geleneksel Osmanlı kent dokusunun özgününde iki katlı, kara bazalt taşından yığma olarak inşa edilmiş, düz çatılı yoğun bir konut dokusu ile birlikte camiler, hamamlar ve saray gibi kamusal yapılarından oluştuğu; kent formunun belirleyicisi olan anıtsal yapıların ise günümüze ulaşarak görelî olarak daha iyi korunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu dokuyu oluşturan sokakların ve çoğunluğu konutlardan oluşan yapı adalarının, özellikle son 20 yıl içinde önce plansız yapılaşma ile bozulmaya başladığı, ardından farklı kentsel dönüşüm uygulamalarıyla kısmen yok olduğu tespit edilmiştir. Sadece kent içinde değil, kentin çeperlerinde yer alan askeri savunma ve gözlem amaçlı inşa edilmiş ve geçmiş dönemlerde kent morfolojisinde önemli bir yere sahip olan yapı ve yapı gruplarının da günümüzde işlevlerini yitirdikleri ve giderek daha da harap hale geldikleri saptanmıştır.

Bu çalışma ile birlikte 16. yüzyıl Erken Osmanlı döneminde şekillenmeye başlayan bir Doğu Anadolu kenti olan Kars'ta 19. yüzyıl itibarıyla sona eren bu tarihsel sürecin günümüz bağlamında ne ölçüde saptanabildiği incelenerek, bugüne kadar tarihinde birçok felaket, savaş ve kuşatma bulunan bir yerleşimden 21. yüzyılda geriye kalanlar tanımlanmıştır. Bu tanımlama, morfolojik değişimini sürdüren kentlerde yer alan tarihi dokuların, kentlerin planlaması sürecinde oynaması gereken rolünün tartışılmasına olanak sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kars, kent morfolojisi, Osmanlı Kenti, tarihi kent, doku

Giriş

Kars, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kuzey-Doğu kesiminde yer alan yüksek dağlarla kuşatılmış ve genelde batı-doğu doğrultusundaki akarsularla yarılmış bir bölgede, sınırlı konumunda ve stratejik önemdedir. Kars-Erzurum platosu üzerinde ilerleyen Kars Çayının kuzeydeki volkanik oluşumlu en yüksek araziye yardığı noktada oluşan vadi ve tepe, yerleşimin savunma kalesinin inşa edileceği yeri belirlemiştir. Bu su kaynağının doğusu az eğimli düz bir alana sahipken, kent yüzölçümünün %20'lik bir kısmı da kuzeydeki yüksek eğimli tepelik alanın çevresinde şekillenmiştir (Demir, 2013). Uzun ve soğuk geçen kışları sebebiyle yüksek yağış alan kentin gelişimini de tüm bu doğal özellikler etkilemiştir.

MÖ 9. yüzyılda Urartuların yerleşmesinden itibaren Kars, Anadolu ile Kafkaslar arasında bir bağlantı olarak kabul edilmiştir. 5. yüzyıla kadar Arsakların bölgeyi yönettiği dönemde Hristiyanlık bölgede en yaygın din haline gelmiştir. Araplar 8.yüzyılda Kars yöresinin hâkimiyetine ele geçirdikten sonra Ani'yi merkez haline getirmişler ancak daha sonra bölgeyi Gürcü Bagratların yönetimine teslim etmişlerdir. Kars'a yerleşen Türklerin izleri Sultan Melikşah zamanında Ani'yi topraklarına katan Selçuklu Devleti ile 11. yüzyıldan sonra görülür. Gürcüler ve Türk Beylikleri arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne olan Kars, Moğol istilalarından da etkilenerek tahrip edilmiş ardından 15. yüzyılda önce Karakoyunlular'ın sonra Akkoyunlular'ın eline geçmiştir (Ekinci, 2007). Tüm bu süreç boyunca yaşanan egemenlik mücadeleleri Kars'ın farklı medeniyetlere ev sahipliği yaparak

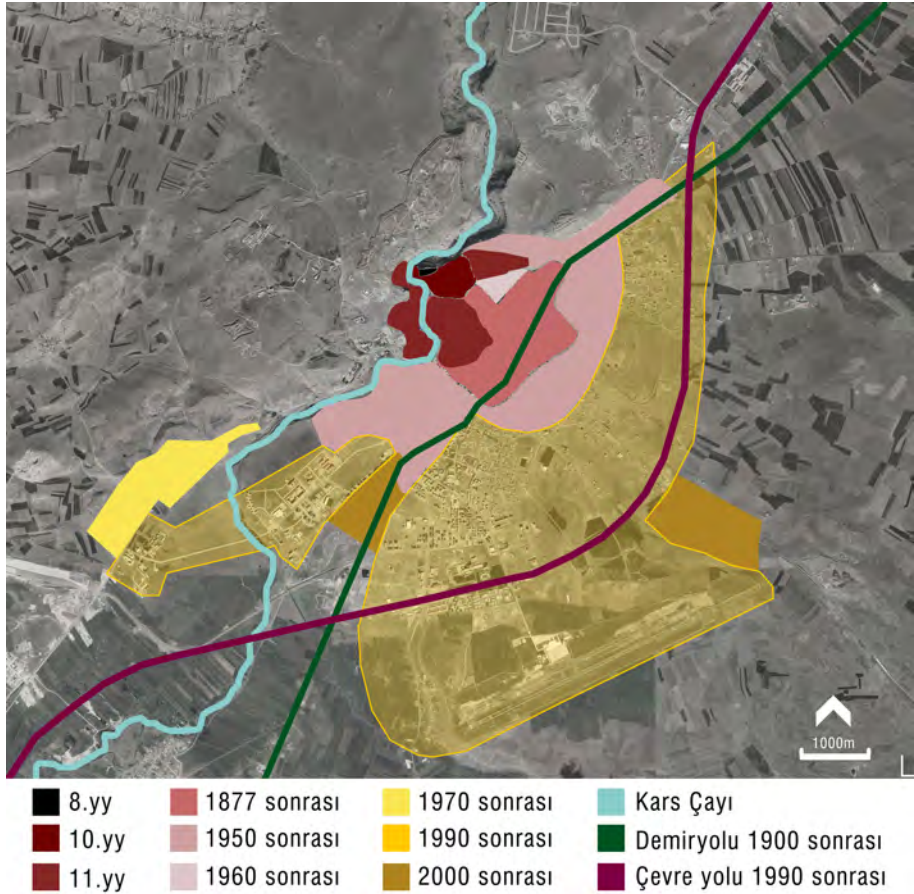
gelişmesini sağlarken, aynı zamanda süregelen işgaller ve savaşlar nedeniyle kent bir yıkım-onarım döngüsüne girerek ayakta kalmaya çalışmıştır.

Kars, 1534'te Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk Pers seferinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş ve şehrin imarına 1548 yazında başlanmıştır (Kars Valiliği, 1999). Pek çok kuşatmaya maruz kalan kentin gelişiminde öne çıkan mekanizma savunmadır. Önemli bir askeri merkez haline gelen yerleşimde kültürel ve sosyal gelişme ise oldukça sınırlı kalmıştır. Buna rağmen Doğu sınırında önemli bir geçiş noktası olan kent, tarih boyunca çok sayıda seyyah, asker ve bilim insanı tarafından tasvir edilmiştir.

1877 yılında başlayıp 40 yıl süren Çarlık Rusyasının hâkimiyet dönemi şehirde önemli değişikliklere sebep olmuştur. Kars'ı, merkezi Tiflis olan bir genel valiğe bağlayarak vilâyet durumuna getiren Ruslar "askeri-halk yönetimi" denilen bir yönetim kurmuşlardır (Badem, 2010, 281). Müslüman nüfusun çoğu Osmanlı topraklarına göç ederken Ermeniler, Kafkasya Rumları ve Gürcüler, Ruslar tarafından bölgeye yerleştirilmiş; Tiflis-Gümrü demiryolu Kars'a kadar uzatılarak, şehir Kafkas ulaştırma sistemine dâhil edilmiştir. En kalıcı düzenleme ise yapılan yeni imar planı sonucunda Rus şehircilik anlayışına göre inşa edilen kent dokusu olmuştur. Askeri kurumların ve karargâhların çoğunlukta olduğu bu doku, garnizon kent olarak adlandırılmakta olup kalenin yer aldığı tepenin ve Kars çayının güneyindeki düzlükte -Tahtdüzü de denen kesimde- inşa edilmiştir (Ortaylı, 1978, 352).

Birinci Dünya Savaşının olumsuz etkileriyle Çarlık rejimi sonrası 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne verilmiştir. Mondros mütarekesinden sonra Ermenilere bırakılan şehir, Milli Mücadele döneminin ardından imzalanan anlaşmalarla yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarına katılmıştır. Kuzeyde Kalenin bulunduğu yamaçlar, tarihi koruma alanları ve askeri alanlar, kuzeydoğu ve güneybatıda sulak zeminli, çayırılık alanlar ve Gölyeri ile sınırlanan kent Rus döneminde oluşan ızgara planlı bölgede gelişmiş, 60lı yıllarda Gölyeri'nin kurutulmasıyla güneye doğru gelişmesini sürdürerek son halini almıştır (Demir, 2013, 129). (Şekil 1)

Kent dokusu farklı kültürlerce şekillenen Kars'ta bugüne kadar özgün niteliğe sahip birçok mimari eseri korunmuş olmakla birlikte zorlu coğrafi koşullar, sert iklim ve yıkıcı savaşlar gibi nedenlerle bazı kentsel işlevler dönemsel olarak kesintiye uğramıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu Anadolu'daki diğer kentlerin zaman çizelgelerine kıyasla farklı bir gelişimin gözlemlendiği kentte Rus yönetiminde inşa edilen fiziksel çevrenin farklılığı günümüzde de kolaylıkla ayırt edilir durumdadır. Bu gelişme tasarlanırken Kale ve çevresindeki doku olduğu gibi bırakılmış, güneydeki düzlükte ızgara planlı caddeler üzerinde Rus mimari anlayışını gösteren taş işçiliği ile göze çarpan yapılar inşa edilmiştir. Güneye doğru gelişen kentin tarihi merkezi, Cumhuriyet'in ilanından sonra özellikle Osmanlı dönemi sivil mimari dokusunu yitirmeye başlamıştır.

Şekil 1. Kars dönemsel kent yayılımı haritası

Kaybolmaya yüz tutmuş bu dönemin izlerinin belgeler ve fiziksel kanıtlar kullanılarak yapılacak tespiti, kentin önemli kırılma noktalarının ardından geçirdiği dönüşümü ortaya koyacak ve yok olan ilişkilerin farkındalığının artırılmasını sağlayacaktır. Osmanlı kentinin tipolojik analiziyle Kars'ta yer alan temel öğelerin kaynaklarda tespiti ve dönemsel karşılaştırmaları yapılmıştır. Tarihsel süreçte kent morfolojisinin geçirdiği değişimler kent, mahalle ve yapı ölçeklerindeki varlık ve nitelik tespiti ile ortaya çıkmıştır. Böylelikle özgün özellikler değişmiş olsa da tarihin izini sürmeye imkân veren nesnelerin ve örüntülerin korunması açısından nelerin farklı yapılabileceğini tartışmak mümkün olacaktır.

Günümüzde Kars

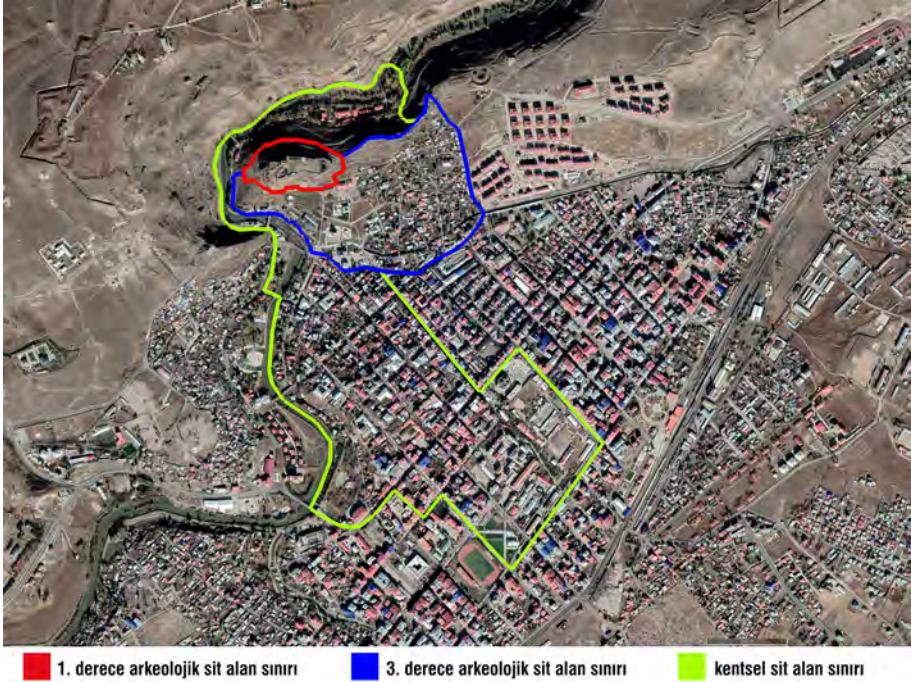
Rus idaresinin demiryolunun sadece Tiflis'e bağlanması, ticareti tek yönlü hale getirmiş; bu dönemde Kars'ın Trabzon Limanı, Batum Limanı veya diğer Osmanlı kentleri ile irtibatı sağlanmadığı için Cumhuriyet'in ilanından sonra da

tarımsal ve hayvansal ürünlerini aktaracak imkân bulamamıştır (Kars Valiliği, 1999). 1939'da Erzurum'a demiryolu bağlantısının kurulması ile bu durum tersine dönmüş ve Kars'ta üretim ve ticaret canlanmıştır. Kentin 1956 ve 1977 yıllarında imar planları yapılmıştır. 70lerde gecekondulaşma süreci yaşayan kentte hayvancılıkta da yaşanan gerileme sonucunda batıdaki şehirlere göç başlamış ve nüfus azalmıştır. 1988 yılında nazım ve uygulama imar planlarının yapılması ve sit alanlarının ilanı, kentsel planlama açısından önemli gelişmelerdir. 90lardan sonra turizm işletmelerinin sayısı artmış, Organize Sanayi Bölgesi kurulmuş ve Kars Kafkas Üniversitesi açılmıştır.

Yapı ölçeğinde koruma ve tescil çalışmaları 1970li yılların sonunda Kümbet Camii (12 Havariler Kilisesi), Beylerbeyi Sarayı ve Taşköprü yapılarının tescili ile başlamış 1988 yılında Kars Kalesi'nin 1. Derece Arkeolojik Sit, Kaleiçi Mahallesinin de 3. Derece Arkeolojik Sit olarak ilanı ile birlikte kentsel ölçekte devam etmiştir. 1989-91 yılları arasında 3 hamam ve 6 cami daha tescillenmiş, kentsel ölçekte ilk koruma planı ise Fikret Baykam tarafından 1995'te yapılmış ve onaylanmıştır. 1/1000 ölçekli tek pafta halindeki bu koruma planı, 50 hektar büyüklüğünde olup 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit alanlarını kapsamıştır (Gönen ve Nejat, 2004). Bu plan bir revizyon geçirdikten sonra 2002'de kentin önemli bir bölümü kentsel sit ilan edilmiştir (Şekil 2). Kalenin kuzeyindeki vadi, Kars Çayı'nın büyük bir bölümü ve Rus döneminde inşa edilen ızgara planlı doku 2002 yılında ilan edilen kentsel sit alanını oluşturmaktadır. Önemli sit alanlarından biri de Karadağ Tepesi Tarihi Sit alanıdır. 2009 yılında tescil kararı alınan alanda, 3 adet tabya ve bir cephanelik bulunur.

2005 yılında tescillenen Namık Kemal Evi, Ahmet Tevfik Paşa Konağı ve 2 diğer konut yapısı Kars Belediyesi, Küresel Miras Fonu, Christensen Fonu ile Çekül ve Kars Kent Konseyi gibi sivil toplum kuruluşlarının yer aldığı "Kars Kaleiçi Osmanlı Mirası Canlandırma Projesi" kapsamında detaylı bir çalışmaya dâhil olmuştur. Bu kapsamda tekil konutlar özelinde başarılı belgeleme ve koruma çalışmaları gerçekleşmiş olsa da geleneksel dokunun önemli düzeyde değiştiği kentte "geleneksel dokunun yeniden canlandırılması" hedefine ulaşıldığı söylenemez. Nitekim bu projeden sonra Kale çevresindeki mahallelerin gecekondulaşma vasfı öne çıkarılarak Toplu Konut İdaresi tarafından kentsel dönüşüm alanı ilan edilmiş ve yeni yapı uygulamalarına başlanmış, Kale çevresindeki 351 konut yıkılmış ve yaşayanlar yeni inşa edilen 2013 ve 2017 yıllarında etaplanan apartman bloklarına taşınmıştır.

Anadolu'daki en eski yerleşim yerlerinden biri olması ve kültürlerin keşiştiği noktada yer alan Kars'ın kültürel mirası eşsiz ve yeri doldurulamaz olarak tanımlanmasını sağlasa da, kent önemli ekolojik ve doğal varlıkları ile de bölgeye değer katmaktadır. Kars ili sınırlarında yer alan 2016 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi'ne alınan bir orta çağ kenti olarak Ani Arkeolojik Site alanı (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2016), Baltık mimarisine sahip yapıları ve zengin biyolojik

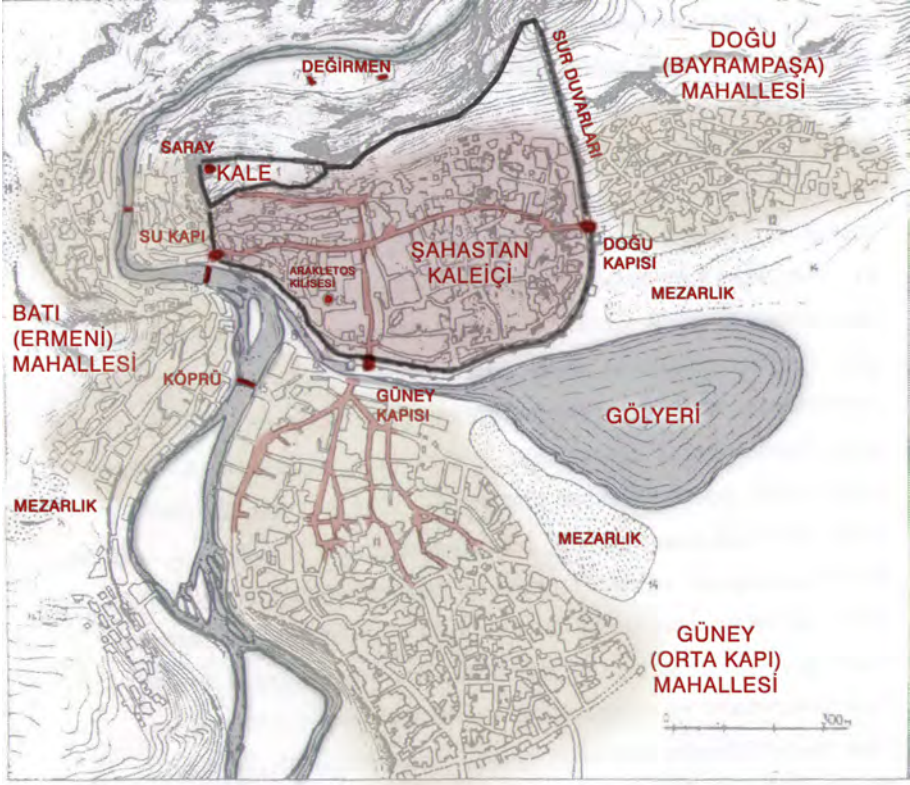
Şekil 2. Kars koruma bölgeleri ve nitelikleri

çeşitliliğin gözlendiği doğal sahaları ile ziyaretçilerin en çok ilgilerini cezbeden yerler olmuştur. Son yıllarda Doğu Ekspresi ile turizm sektöründe yer bulan bölgenin gelecek planlarında da yeni ve güncel düzenlemelerle kenti turizme daha çok adapte etmek ve gelişmişlik düzeyini artırmak yer almaktadır (Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2017).

Bir Osmanlı Kenti Olarak Kars

Kars'ta ilk yerleşim, hayati kaynaklara ulaşmanın zor olmadığı aynı zamanda da dışarıdan gelecek tehditlerin kolayca püskürtülebildiği bir mevki olan Kale'de konumlandırıldığı görülmektedir. Doğal bariyerler ve topografik özellikler Kale ve çevresindeki yerleşimin devamlılığını Osmanlı döneminde de sağlamıştır. Kentin savunma ve hayatta kalma mekanizmaları tarih boyunca gelişmiştir. Ermeni mimarlık tarihçisi Halpakhchyan (1974), Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi de dâhil olmak üzere birçok önemli kaynaktan alınan bilgilerle Kars'ın Osmanlı öncesi planlama özelliklerini tanımlamış ve görselleştirmiştir (Şekil 3). Kentin yayılımı 16. yüzyıla kadar büyük ölçüde gerçekleşmiş fakat devam eden savaşların yarattığı yıkımlar, kentin genişlemesinden ziyade onarılmasını öncelikli hale getirmiştir.

9.ve 10. yüzyılları kapsamış olan bu dönemde Kaleiçi, savunma duvarlarının içinde yer alan orta çağ kenti için kullanılan Ermenice bir terim olan Şahastan olarak

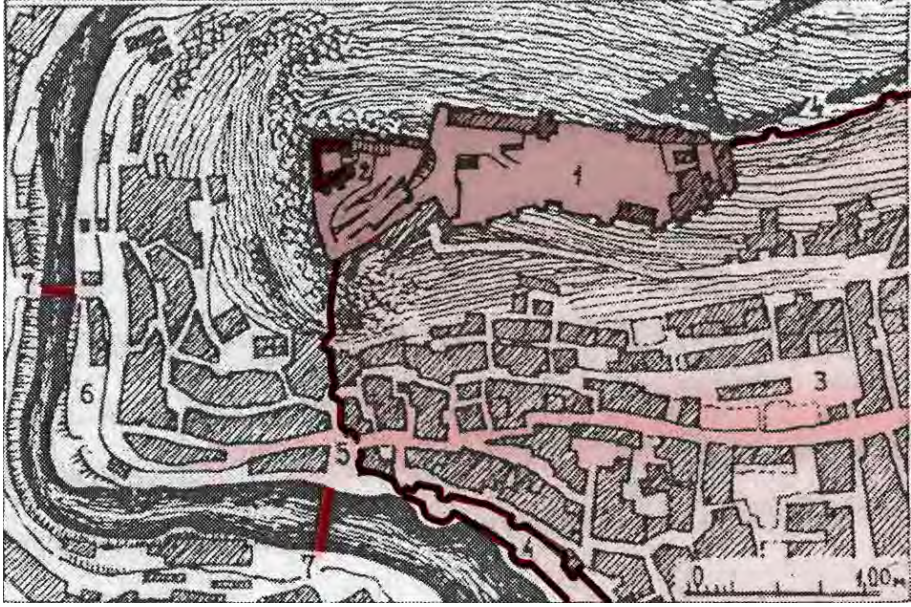

Şekil 3. Kars kent planı 16.yy (Kaynak: Halpakhchyan, 1974, yazar tarafından düzenlenmiştir)

adlandırılmıştır. Bu doku, Kalenin doğusundaki 60-70 m genişliğinde bir şerit dışında kuzeyden güneye yüksekliği azalan yamaçta kurulmuş yoğun bir dokuya sahipti. Bolca çıkmaz sokağı olan bu organik desen ve kıvrımlı sokaklar Osmanlı dönemine kadar ulaşmıştır. (Şekil 4)

Anadolu Türk kentleşmesinin analizini 11-15. yüzyıllar arasındaki döneme bakarak gerçekleştiren Tanyeli (1986), kentteki işlevlerin kesin olarak formüle edilmesinin önlenmesi gerektiğini söylerken, fiziksel ve sosyal tüm etmenlerin kentsel formun oluşumunda etkili olduğunu aktarmıştır. Kültürel ve tarihsel gelişimin yanında kentin işlevsel özelliklerinden de kaynaklanan etmenlerin bu oluşumlarda rol oynadığının farkında olarak yalnızca mahremiyet, yardımlaşma ve din gibi olguların önemsendiği bir tipolojinin çıkarılmaması gerektiğini belirtmiştir.

Tekeli'nin (2011) sanayileşme öncesindeki Anadolu yerleşimleri için tanımladığı morfolojik bölgeler iç kale, iç kale ile dış kale arasında kalan mekân ve taht-el kale bu dönemde Kars'ın kentsel mekânlarını oluşturur. Aktüre'nin (1978) Lapidus'a (1967) referansla bahsettiği İslam Kentinin mekânsal 5 ögesi ise Kale, saray ya

Şekil 4. Kale planı 1-Kale 2-Hükümdarın sarayı 3-Şahastan 4-Sur duvarları 5-Su Kapı 6-Batı (Ermeni) Mahallesi 7-Köprü (Kaynak: Halpakhchyan, 1974, yazar tarafından düzenlenmiştir)

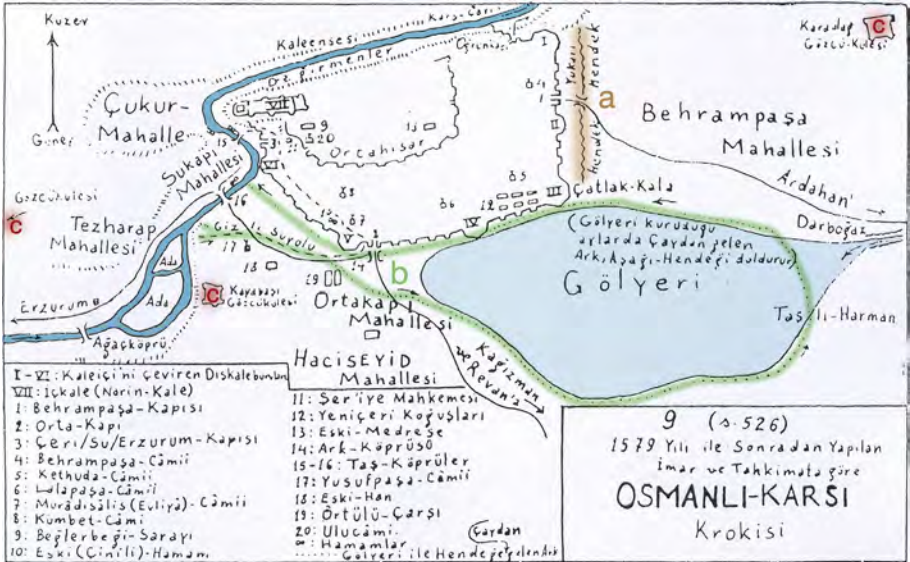
da yönetici merkez, Cuma camisi ve pazaryerlerinin oluşturduğu kent merkezi, mahalleler ve dış mahallelerdir. Anadolu kentlerinin tamamına uygun olmasa da Kars Osmanlı dönemindeki kent dokusundaki benzerlikleri görmek mümkündür.

Maurice Cerasi'nin tanımladığı (1999) Osmanlı kent morfolojisinde 3 işlevsel öge -konut bölgesi, ekonomik etkinlikler ve dini-kültürel etkinliklerin gerçekleştiği bölgeler- Kars'ın o dönemki kent dokusunda arandığında gözlenen çeşitli ilişkiler anlam kazanır. Ancak yazar, işlevlerin birbirinden kesin olarak ayrılması çoğu zaman mümkün olmadığı için net bir merkez tanımı yerine farklı kutupların ve işlevler çoğulculuğunun üzerinde durulması gerektiği vurgulanarak, yapı tiplerindeki farklılıkların kent örgütlenmesindeki bir aradalığı kolaylaştırdığını ifade eder (1999, 134).

Osmanlı kent dokusunun temel özelliklerinin anlaşılmasını olanaklı kılan bu kaynaklardan yararlanılarak dönemin mekânsal ilişkilerinin tespiti önem kazanmaktadır. Kars Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra şehirde bir dizi inşaat faaliyeti gerçekleşmiştir. 1579 yılında Sultan III. Murad'ın fermanıyla Kars'a giden Lala Mustafa Paşa, 100 bin kişilik bir ordu ile birlikte Trabzon limanına gelmiş beraberindeki ustalar, malzemeler ve aletlerle harabe durumdaki şehri yeniden inşa başlamıştır (Kırzioğlu, 1953). 28 günde bitirildiği bilinen kalenin temellerin üzerinden yükselen surlar 3.500 m ve dış mahalleleri çevreleyen tek katlı duvar ve

burçlar 27.000 m olarak ölçülmüştür (Kırzioğlu, 1953). Diğer inşa edilen yapılar aşağıdakileri içermektedir (Şekil 5 ve 6):

- 3 demir kale kapısı (1, 2, 3)
- 7 cami ve bir kubbeli türbe (4, 5, 6, 7, 8, 17, 20)
- Beylerbeyi Sarayı (9)
- Hamamlar(10)
- Şer'iye mahkemesi (11)
- 1000 yeniçeri için bir koğuş (12)
- 1 büyük mektep-medrese (13)
- Ark köprüsü (14)
- Kars Nehri üzerinde iki taş köprü (15, 16)
- Eski Han (18)
- Örtülü Çarşı (19)
- Bayrampaşa Mahallesi ile Kaleiçi arasındaki basamaklı derin hendek (a)
- Kars Çayından gelen suyun Dış Kalenin güneyinden geçerek oluşturduğu ark (b) ve ulaştığı noktada büyük bir hendeki besleyerek Gölyerini dolduran kemerli bir gizli su yolu
- 3 Gözcüler Kulesi; Karadağ Tepesi, Tahmas Tepesi ve Kayabaşı (c)
- Bir su kulesi
- Bir gizli su kapısı
- Karavulhane binaları (güvenlik)
- Tavla binaları (ahır, ahır)
- Kışla, konak ve evler

Şekil 5. 1579 yılında imar faaliyetlerine göre Osmanlı Kars'ı (Kaynak: Kırzioğlu, 1953, yazar tarafından düzenlenmiştir)

Şekil 6. Çukur Mahallesinden Kaleye bakış, 1910 (Akçayöz ve Öztürkkan, 2010)

Yapılan tüm inşaat seferberlikleriyle iki ay gibi kısa bir sürede “öz bir Osmanlı eseri halinde canlanan” Kars’ın nüfusu artmış ve ayrı bir Beylerbeylik haline gelmiştir (Kırzioğlu, 1953; Akyüz, 2006). Çeşitli nakkaşların resmettiği minyatürlerde de tasvir edilen Kars, Kale ve çevresindeki yapıların onarımı veya yeniden inşası ile önem kazanmıştır. Kars şehri, Paşa Sancağı olarak bölgenin merkezi haline gelmiş ve Kars Beylerbeyliği bu durumu 19. yüzyılın başına kadar korumuştur.

Anadolu kentlerinde 16. yüzyıldan itibaren kent surlarının dışında aktif alanlar kurulmaya başlanmıştır (Cerasi, 1999). Kars’ta da Kaleiçi Mahallesi çevresinde dış mahalleler oluşmuştur. Bunlar güneydeki düzlükte Orta Kapı, batıda Ermeni Mahallesi de denilen Çukur Mahalle, Su Kapı, Tez Harap ve doğuda Bayram Paşa olarak adlandırılan, çoğu isimlerini Kaleden açılan kapılardan alan mahallelerdir. Yeni mahalleler genellikle bir bedesten etrafında şekillenmeye başlamış kent zanaatkarları ve tüccarları bir araya getirerek üretim ve ticaret için merkezi bir rol kazanmıştır. Ayrıca bir cami, imaret veya zaviye çevresinde aynı inanç, meslek ve geleneklerle bir arada yaşamak isteyenler tarafından inşa edilen konutlarla bir mahalle oluşturulmaktadır. Nitekim, Anadolu-Türk kentlerinde mahallelerin sadece fiziksel varlıklar değil, toplumsal bir örgütlenme kademesi olduğu bilinmektedir (Tanyeli, 1986).

1579’da yeniden inşa edildiği bilinen kent tarihinde önemli yeri olan beş cami, morfolojik ilişkilere göre öne çıkan bir işlevsel düzen oluşturmuşlardır. Mahallelerde ibadet için kentsel alana dağılmış cami ve mescitler çevresinde bir konut dokusu varlığı okunur (Tanyeli, 1986, 156). Bu camiler; adını Sultan III. Murad’dan alan ve yanında Hasan Hırkani’nin türbesinin bulunduğu Murâd-i Sâlis (Evliyâ)

Camii ile Lala Mustafa Paşa Camii (kale içinde), Behram Paşa Camii (Bayrampaşa Mahallesinde), Mahmud Paşa (konumu bilinmiyor), İbrahim Kethuda (konumu bilinmiyor) idi (Kırzioğlu, 1953). Evliyâ Camii, 1604 Pers kuşatmasında yıkıldığında 1643 yılında sarayın önüne yenisi yapılmıştır. Ulu Cami adını alan bu yapı iki minareli olup çatısı toprak örtülüdür (Kırzioğlu, 1953, 534). “Ulu-Câmi” Osmanlı kentlerinde, en eski ya da en büyük dini yapıya verilen bir isim olarak genellikle kent merkezinde, özellikle çarşı yakınında konumlanmıştır (Tanyeli, 1986, 180).

19.yy’ın başından itibaren Kars’a gelen ve gözlemlerini yayınlayan çeşitli gezginler ve bilim insanlarından şehrin siyah bazalt tepelerin üzerinde kayalık bir amfityatro izlenimi veren etkileyici bir silueti olduğunu anlaşılmaktadır (Yaban, 2006). Kars tasvirlerinin en eski kaynaklarından olan Evliya Çelebi de Seyahatname’ sinde 1647’de kenti ana unsurlarıyla anlatılmış, dokunun alçakgönüllülüğü “*şöhret afeftir*” kavlince alçak alçak birer evleri vardır.” diyerek betimlenmiştir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1978). Gezginin bahsettiği camiler Hazreti Şeyh Hasan Hırkâni Camii (Evliya Camii), Vâiz Efendi Camii (Vaizoğlu Camii), Ulu Camii ve Süleyman Efendi Camii’dir (Kümbet Camii). Çelebi ayrıca Kars’ın bir bedesteninin olmadığı, ancak 200 dükkânının bulunduğundan bahsetmiştir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1978).

Fransız botanikçi Tournefort, 1701 yılında Kars Kalesinin surlarının iyi durumda iken, kulelerinin harap olduğunu belirtmiş, Kars Nehri’nin kaynağını tanımlaya-

Şekil 7. J. P. Tournefort tarafından çizilmiş Kars gravürü (1701)

rak nehir üzerinde bir ada ve köprünün varlığından da söz eder. Kalenin arkasındaki değirmenler tarafında bahçe ve tarım alanlarının sulandığını belirttiği anlatının yanında çizmiş olduğu gravürden de kentin 17.yüzyıl sonuna ait yayılımı ve dokusu gözlemlenmektedir. (Şekil 7)

Bu çalışmada daha detaylı incelenen Kaleiçi Mahallesiindeki özgün kentsel dokunun niteliği ile ilgili bilgilere tarihsel kaynaklarla birlikte 1957 ve 1964 tarihli hava fotoğrafları ve 1972 tarihli kadastral haritadan yararlanarak ulaşmak mümkündür. Kaleiçi Mahallesi, düz çatılı ve iki katlı taş evlerle, beklenmedik dönüşlere sahip dar sokaklardan oluşan yüksek bir yapı yoğunluğuna sahiptir. Evlerin yönelimi güneydoğuya, güneşe ve manzaraya göre konumlanmıştır. Dolayısıyla doğal eğimli araziye yayılan alçak konut kütleleri ile birlikte camilerin yükselen minareleri, kentin o dönemki silüetini oluşturmaktadır. 2-3m genişliğindeki dar sokaklar dışında ana arterler; kale surlarındaki kapıları kaleye bağlayan akslarla kapılar arasını birbirine bağlayan akslardan oluşmaktadır (Şekil 8). Bu örüntüde doğu kapısından batıya ve güney kapısından üst kaleye giden sokaklar öne çıkmaktadır. Alanı alt bölümlere böldüğü belirtilen bu sokaklar günümüzde sur duvarlarının ve kapılarının yok olması ve işlevsel dönüşümler sebebiyle önemini kaybetmiştir. (Halpakhchyan, 1974).

Ada parsel ilişkisinde konut işlevi ve kamusal işlevlerin yer aldığı parseller büyüklüklerine göre ayırt edilebilmekte, oldukça eğimli yamaçta teraslı konumlanan evlere erişim eğime paralel yerleşmiş sokaklardan sağlanmaktadır (Şekil 8). Dokuda alt ve üst sokakları bağlayan merdivenli geçişler de bulunmaktadır. Yapılar parsellere doğu-batı yönünde yerleşerek sırtlarını kuzeydeki sokağa dayamıştır, bitişik düzende inşa edilmiş konutların kendilerine ait duvarlarla çevrili açık alanları mevcuttur (Şekil 9).

Günümüzde Kaleiçi Mahallesiindeki doku Orta Kapının bulunduğu hizanın -Beylerbeyi Sarayı, Ulu Camii, 12 Havariler Kilisesi ve Evliya Camii yapılarının kuzeyden güneye sıralandığı parsellerin- doğusunda korunmuş olup, yapı adası ve sokak örüntüsü izlenebilmektedir. Bahsedilen anıtsal yapıların sıralandığı parsellerin çevrelerindeki yapılardan arındırıldığı, bölgedeki gecekonduların yıkılarak “yeşil ve kültürel mirasın restore edildiği” bir bölge haline getirildiği kaynaklarda belirtilmiştir (Kaban, 2007). Batıda kalan bölgede ise Muradiye Hamamı, Vaizoglu Camii ve 4 konut yapısı dışındaki doku yok olmuş, yeni yapılaşma ve peyzaj düzenlemesi Kars Vadi Projesi kapsamında halen geliştirilirken kentin “turizm ile bir cazibe merkezi haline gelmesi” amaçlanmaktadır (Karabağ, 2021). (Şekil 9)

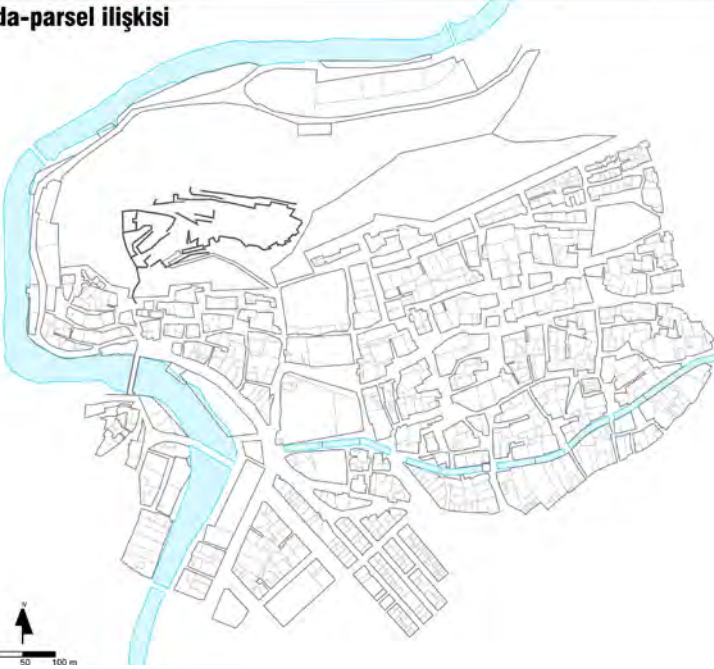
Kaleiçi Mahallesi ile yaklaşık olarak aynı düzene sahip dış mahallelerde de sokaklar sur kapılarına doğru yönelmiş, arazi yapısı ve nehrin seyri oluşan örüntüyü şekillendirmiştir. Bayrampaşa Mahallesi, Karadağ Tepesine doğru yükselen arazi üzerinde batıda surlar ve önündeki hendek, güneyde ise mezarlık ile sınırlanmıştır. Ana sokakların ortak bir noktada kesişerek bir meydan oluşturduğu mahalledeki yapılar 2018 yılında yıkılmış ve yerlerine TOKİ evleri yapılmıştır. Özgün yol

Sokak dokusu

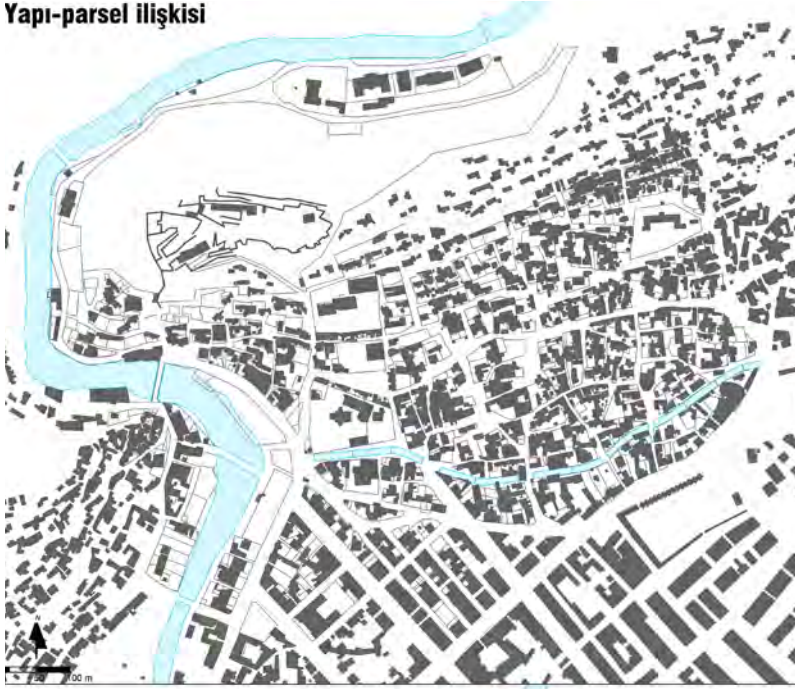
Kaynak: 1972 kadastral plan

Ada-parsel ilişkisi

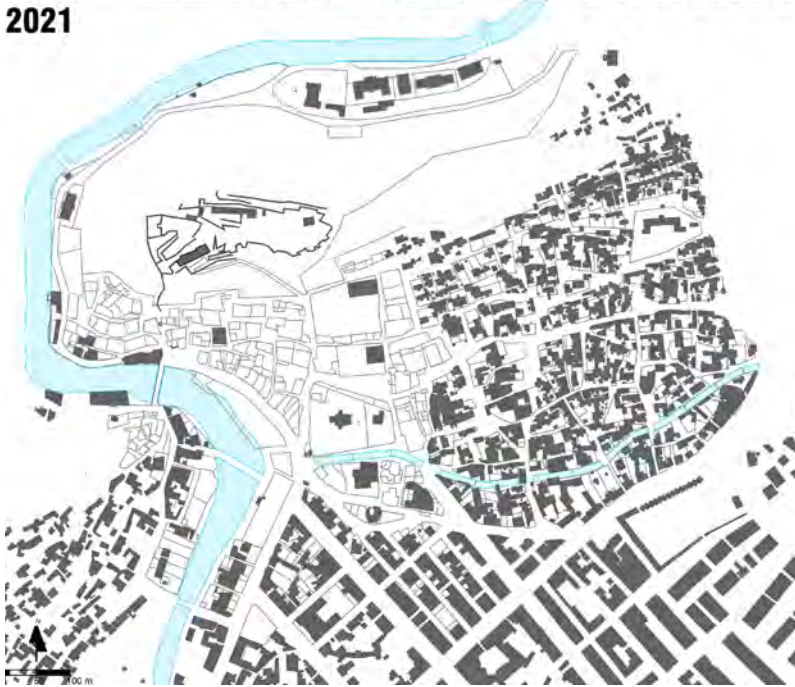

Şekil 8. Kaleiçi Mahallesi özgün sokak dokusu ve ada-parsel ilişkisi

Yapı-parsel ilişkisi

2021

Şekil 9. Kaleiçi Mahallesi ve çevresi, yapı-parsel ilişkisinin değişimi

ağı kısmen korunmuş olsa da Kars'ın Osmanlı döneminin en eski mahallelerinden birisi yok olmuştur. (Şekil 10)

Orta Kapı Mahallesi kentin güneyindeki düzlükte konumlanırken, taş sur duvarı ve iki burç ile korunmaktadır. Güney kapısının devamında yer alan ana eksen nehre paralel biçimde inerek çevresinde ticari ve kamusal işlevlere yer verilmiş ve Kaleiçi'nin yoğun formuna göre genişleyen bir mekânsal doku oluşturmuştur. 1877'deki Rus yönetiminden sonra bu bölge, ızgara planlı şehir düzeni ve Rus mimarisi ile yeni bir karaktere bürünmüştür. Güneybatı-kuzeydoğu yönündeki sokak düzeni ve Baltık mimari üslubuna sahip yapıları ile gerçekleştirilen yeni planın tamamlanması ise 20.yüzyılın başına kadar uzanır (Badem, 2010).

Çoğunlukla Ermenilerin yaşadığı bilinen Çukur Mahallesi Kalenin batı tarafındaki kayalık arazi boyunca dar şeritler halinde dağılmış, iki köprü ile nehrin diğer yakasına bağlantı sağlanmıştır. Batıdaki tepede Temir Paşa Tabyası ve bir mezarlık ile sınırlanan mahalle 1828 Rus saldırılarından sonra Ermenilerin çoğunun bölgeyi terk etmesinden sonra zaman içinde atıl kalmış, günümüzde ise 2 kilise kalıntısı dışındaki konut ve sokak dokusu neredeyse tanımlanamaz hale gelmiştir.

Son olarak nehrin kıvrıldığı bölgede oluşmuş Su Kapı Mahallesi ile daha da güneyde Yeni Mahalle olarak ortaya çıkıp savaşlarda aldığı hasarlar sebebiyle Tez Harap Mahallesi olarak adlandırılan yerleşim 16. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır (Kırzioğlu, 1953). Her iki mahallenin de organik sokak dokusu, mahalle mezarlıkları ve nehir üzerindeki iki ada ile ilişkileri olduğu anlaşılmaktadır. Bu mahallelerin konut dokusundaki yol ağının ve ada-parsel ilişkisinin korunduğu görülmekle birlikte yapıların parsel içerisindeki ilişkilerindeki değişimler okunmaktadır. Su Kapı yakınında bulunan Mazlumağa, Muradiye, Topçuoğlu hamamları ile Taşköprü 18.yüzyıl Osmanlı döneminden günümüze ulaşmış olan önemli anıtsal yapılarıdır (Şekil 10).

Kars 16-18yy arasında bir Osmanlı kenti olarak gelişimini sürdürmüş sayılsa da özellikle 19.yy başından itibaren gerçekleşen saldırı ve işgallerle yıkım ve değişimlere sahne olmuştur. Bu nedenle erken dönem Osmanlı dokusundan günümüze ulaşan kentsel öğelerin tespiti önemlidir. Yapı ölçeğinde İç Kale ve dış surlardan iki burç kalıntısı, Taşköprü, Beylerbeyi Sarayı ve iki kilise amaçlı inşa edilen yapı, 9 adet cami ve en az 2 hamam korunmuştur. Mahalle ölçeğinde ise Kaleiçi Mahallesinin alan olarak 5te 2si, Bayram Paşa Mahallesi, Orta Kapı Mahallesi ve Çukur Mahallesi bütünlüğünü kaybetmiş ve yok olmuştur (Şekil 11).

Sonuç ve Değerlendirme

Kars'ın kentsel örüntüsünde, farklı tarihsel zaman dilimlerindeki değişken ilişkilere göre farklı morfolojik dönemler oluşmakta ve bunları etkileyen sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok dinamikle birlikte örüntü şekillenmeye devam etmektedir. Kent çözümlenmesindeki önemli kavramlardan tarihsel-coğrafya araştırmalarına dayalı yaklaşım da bu ilişkilerin bulunduğu kentsel mekândan çeşitli

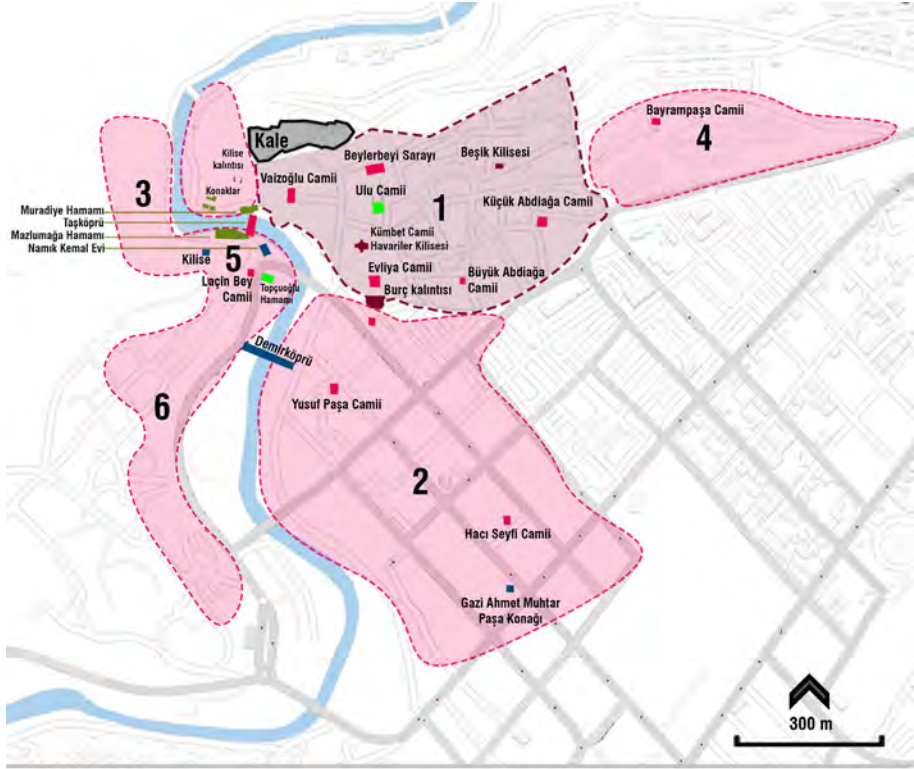

Şekil 10. Dış mahallelerin tarihsel gelişimi

okumalar yapmayı amaçlamaktadır (Whitehand, 2001). Farklı morfolojik dönemlerin analizi, bu dinamiklerin etkisini ortaya koyduğu gibi üretilen özgün kent dokusunun zamanla geçirdiği değişimin anlaşılması da gelecek dönüşümleri öngörmeyi sağlayabilmektedir.

Kentsel mekânın bütünlüğü ve kent kimliği açısından bu tespitler önem kazanmakta, kaybolan kent dokularının ortaya konması ile mekânsal değişimin kente etkisi izlenebilmektedir. Doku bütünlüğünün kaybolması ve yeni gelişimin tarihsel bağlam ile uyum göstermemesi gibi olumsuz etkiler olmakla birlikte, koruma altına alınmış alanların gerçekleşen müdahaleler ile yok olması planlama düzeyinde yaşanan sorunları göstermektedir.

Kent dokusunda belirli bir dönemin izleri aranarak gerçekleştirilen bu çalışmada, Kars gibi bir tarihi yerleşimin günümüze dek ne ölçüde korunduğunu gözlemlemek mümkün olmuştur. Dini, sembolik veya estetik değerler taşıyan anıtsal yapıların korunma oranı, geleneksel konut dokusuna göre çok daha fazla olmaktadır. Türkiye’de korumanın çevre boyutundaki gelişmesinin gerekliliğini gösteren bu

Dönemler

8.yy	16.yy	17-18.yy
8-10.yy	16-17.yy	18-19.yy

Mahalleler

1- Kaleiçi Mahallesi	4- Bayram Paşa Mahallesi
2- Orta Kapı Mahallesi	5- Su Kapı Mahallesi
3- Çukur Mahallesi	6- Tez Harap Mahallesi

Şekil 11. Günümüze ulaşan yapıların dönemleri ve Osmanlı dönemi mahalle sınırları (Harita: Yandex, 2020, yazar tarafından düzenlenmiştir)

çalışmada halen sadece anıtların ve dini yapıların korunması gerekenler olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Kullanıcılarının varlığı ile anlam kazanan bu yapıların konutlarla çevrenmesi kentsel dokuda olağan bir durum iken, günümüzde bağlamından soyutlanan Osmanlı dönemine ait cami, hamam ve saray gibi yapıların kentsel hafızadaki yeri değişmektedir. Yapıların çoğu çevresindeki dokudan arındırılmış ve bağlamı ile kurduğu ilişkileri neredeyse kaybetmiştir. İşlevini kaybeden bazı kilise yapıları ise anıtsal olmalarına rağmen terk edilerek harap duruma gelmiştir. Kars'taki mevcut durum analizinden, Osmanlı dönemi kentsel dokusunun büyük ölçüde yok olduğunu yalnızca tekil unsurların değil, kent bütünü ölçeğinde öneme sahip örüntülerin izlerinin kaybolduğu gözlenmiştir (Şekil 12).

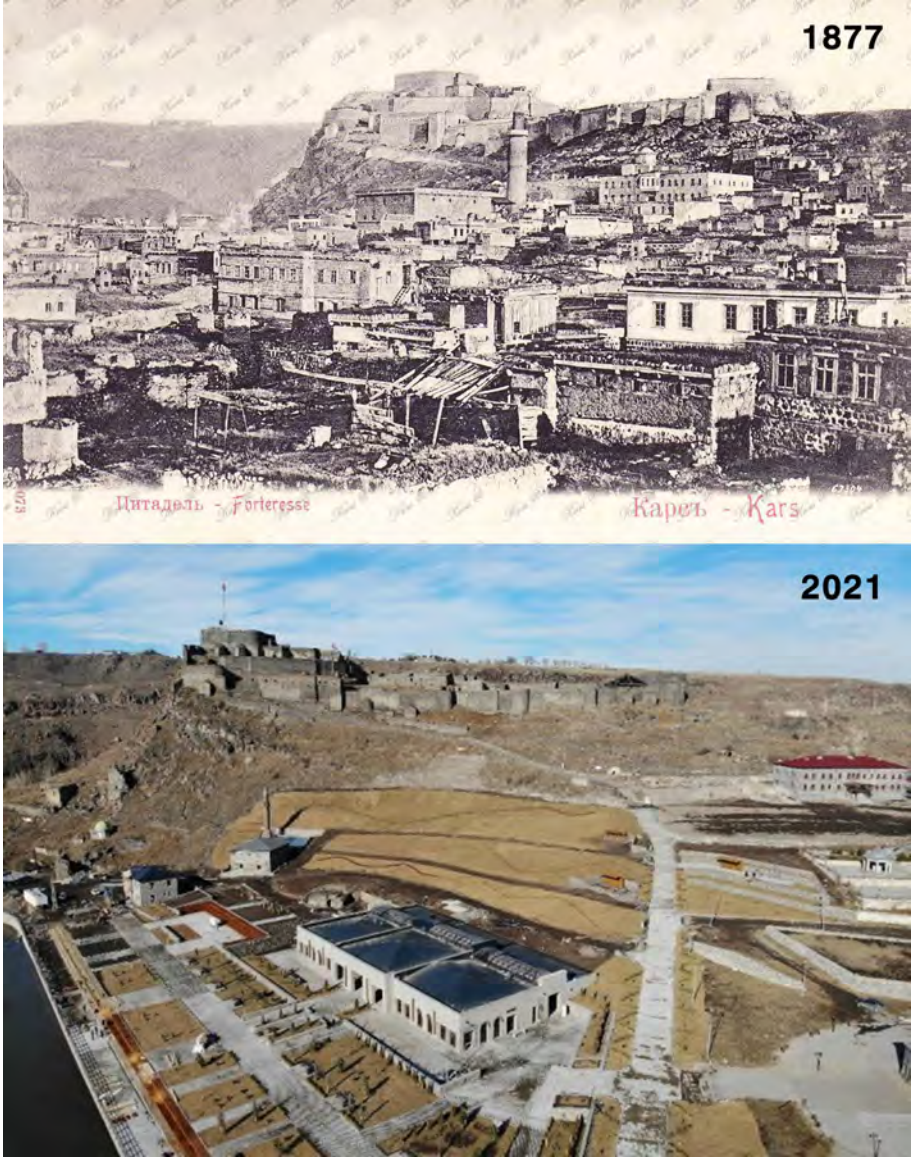

Şekil 12. Vaizoğlu Camii 1950lerdeki durumu (Nazım Timuroğlu koleksiyonu) ve 2018'deki durumu (Kaynak: Google Earth)

19.yüzyıl fotoğraflarında da tanımlanan iki katlı, düz çatılı, çıkması olan, yığma taş yapıların oluşturduğu kentsel panoramanın algılanması günümüzde zorlaşmıştır. Bunun temel nedenleri; Kaleiçi ve çevre mahallelerin Rus döneminde olduğu gibi bırakılması, savaş dönemlerinde en güvenli bölge olan Kaleiçi'nin bu işlevini kaybetmesi ve şehirde gelişmekte olan ulaşım, sanayi, turizm, eğitim gibi faaliyet alanlarının kentin çeperinde planlanması olarak tespit edilmiştir. Bunun yanında, Kale ve çevresindeki geleneksel konutlar -özellikle kalenin doğusundaki boş hazine parselleri- kente göç eden ya da yerleşim imkânı arayan alt gelir gruplarına hitap etmiş ve 1970'lerden itibaren hızlı bir gecekondu süreci yaşanmıştır. Rus döneminden itibaren ihmal edilmiş olması ve çevresinde gözlenen hızlı yerleşimin çarpık ve plansız gelişmesi sebebiyle özelliklerini yitirdiği düşünülen bir bölge haline gelmiştir. Bu süreçte mimari, estetik, tarihi, sosyal ve kültürel değerlere sahip yapılar, bu değerlerini kısmen kaybetmeye başlamışlardır.

Rus garnizon kentinin ızgara planlı düzeninin 19.yüzyılda Osmanlı döneminde şekillenmeye başlamış olması olasılığına rağmen ancak Orta Kapı mahallesinin tamamının işgal sonucunda yeniden tasarlanarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kent bütünlüğüne ait önemli parçalar içeren bu mahallenin yokluğu kentsel hafızada ciddi bir boşluk oluşturmaktadır. Yine de farklı kültürlerin izlerinin kent kimliğine bir değer yarattığı unutulmamalıdır. Yakın zamanda Kümbet Camii'nin batısında inşa edilen betonarme bedesten ile Osmanlı dönemine ait bir boşluğun doldurulmak istendiği görülmektedir. Kentin özgün dokusunun yorumlanmasını, tarihin yanlış değerlendirilmesini ve kayıp değerlerin tespit edilmesini imkânsız hale getirecek bu uygulamanın sloganının "Turizm alanları yeniden hayat buluyor!" olması kent planlamasında öncelik verilen ekonomik fayda olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 13).

Bu çalışma ile birlikte bir Osmanlı kenti olarak 16-19.yüzyıllar arasında şekillenen Kars'ta bu tarihsel sürecin günümüz bağlamında ne ölçüde saptanabildiği

Şekil 13. Kars'ın 19.yüzyıl yoğun kent dokusu (üstte) 21.yüzyılda yok olan dokudan kalanlar ve inşa edilenler (altta)

incelenerek farklı öncelikler ve planlama kararlarının etkili olduğu morfolojik bölgeler tespit edilmiştir. Bir Osmanlı kentinin tipolojik analizlerinden yola çıkılarak yapılan tespitler ile bu dönemin izlerinin yok olma sürecinde olduğu anlaşılmaktadır. Rus hâkimiyeti boyunca 40 yıl boyunca tek yönlü ticarete ve sınırlı hinterlanda bağlı kaldıktan sonra “iki imparatorluğun harabesi” olarak tanımla-

nan Ortaylı (1978) Kars, modern planlama örneği olarak değerlendirilen garnizon kenti ile yeni bir kimlik kazanmıştır. Bugüne kadar tarihinde birçok felaket, savaş ve kuşatma yaşamış bir yerleşimden 21. yüzyılda geriye kalanların geleceğinin planlanması ve tarihsel katmanların korunması için güncel veriler, mülkiyet dokusu ve tarihi kaynaklar dikkate alınmalı, tarihsel coğrafyanın kent formunu belirleyici özelliklerinin devamlılığı sağlanmalıdır.

Kaynaklar

Aktüre, S. (1978). *19.Yüzyılın Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara, ODTÜ.

Akçayöz, V. ve Öztürkkan, Y. (2010). *Eski yeni fotoğraflarla Kars : an illustrated story*. Kars Kültür Sanat Derneği.

Akyüz, J. (2006). 16. ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi. A. Akova, F. Özdem, (eds.), *Kars: "beyaz uykusuz uzakta"* 77-95. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Badem, C. (2010). *Çarlık Rusyası yönetiminde Kars Vilayeti*. Birzamanlar Yayıncılık.

Cerasi, M. M. (1999). *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, İstanbul.

Kars Valiliği (1999). *Cumhuriyet'in 75. yılında Kars*.

Demir, M. (2013). *Kars Kent Coğrafyası*, (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Ekinci, O. (2007). Anadolu'nun Kafkasya'sı Kafkasya'nın Anadolu'su Kars... Sınır Tanımayan Sınır Kenti, Belli, O. (Ed.). *Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*. Kars Belediyesi Kültür Yayınları.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (1978). Cilt 2; İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Gönen, M. ve Nejat S. (2004). *Master Conservation Plan: Kars Kaleçi District, Kars Turkey*. Global Heritage Fund. Unpublished.

Halpakhchyan, O. H. (1974). "Osobennosti planirovki Karsa", *Problemi İstorii Arhitekturi. Sbornik Nauçnih Trudov* içinde, O. H. Halpakhçyan (ed.), Moskova: Tsentralny nauçno-issledovatel'skiy i proektnyy institut po gradostroitel'stvu, pp. 23-39.

Kaban, M. (2007). Kars'ın tarihî dokusu yeniden canlandırılıyor. Zaman Gazetesi. (<https://v3.arkitera.com/h18415-karsin-tarih%C3%AE-dokusu-yeniden-canlandiriliyor.html>). Erişim Tarihi: 25.04.2021.

Karabağ, V. (2021). Kars turizmi bedesten ile yükselecek! Kars manşet, (<http://www.karsmanset.com/haber/kars-turizmi-bedesten-ile-yukselecek-507368.htm>). Erişim Tarihi: 25.04.2021.

Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, (2017) 2018-2023 Stratejik Plan Erişim tarihi: 10 Haziran 2021, <https://kars.ktb.gov.tr/TR-212010/kars-il-kultur-ve-turizm-mudurlugu-2018-2023--stratejik-.html>

Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars tarihi*.

Kültür ve Turizm Bakanlığı (2016) Ani Arkeolojik Alanı Erişim tarihi: 10 Haziran 2021, <https://kvmmgm.ktb.gov.tr/TR-162856/ani-arkeolojik-alani-kars.html>

Lapidus, I. M. (1967). *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, London, Harvard University Press, 112-113.

Ortaylı, İ. (1978). “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, İÜEF, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 343-363.

Tanyeli, U. (1986). *Anadolu-Türk kentinde fiziksel yapının evrim süreci (11-15. yy)*, (Doktora tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Tekeli, İ. (2011). *Anadolu'da yerleşme sistemi ve yerleşme tarihi yazıları*, İlhan Tekeli Toplu Eserler-18, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tournefort, J. D. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*, S. Yerasimos, (Ed.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yaban, H. (2006). Seyahatnamelerde Kars Şehrinin Panaroması. A. Akova, F. Özdem, eds., *Kars: “beyaz uykusuz uzakta”* 441-467. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Whitehand, J.W.R. (2001). “The Physical Form of Cities: A Historico-Geographical Approach”, *Handbook of Urban Studies*, Der. R. Paddison. SAGE, London.

TATVAN KENTİNİN TARİHSEL SÜREÇTE MORFOLOJİK DEĞİŞİMİ

Berçem Cemre Yetişkin*, Kudret Şeyma Yıldız*, Mehmet Topçu**

*Konya Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**Konya Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü,

Doç.Dr.

bercemre.13@gmail.com, seymayldz65@gmail.com, mtopcu@ktun.edu.tr

Tarihsel süreçte kentlerin yapısı, belirli olay ve durumlara bağlı olarak değişimler göstermektedir. Ayrıca, kentin değişiminde rol oynayan fiziksel, toplumsal, kültürel, ekonomik ve politik faktörlerin, kente farklı dönemlerde farklı ağırlıklarda etki ettiği de bilinmektedir. Buna bağlı olarak, tarihi ve kültürel derinliğe sahip Tatvan kentinin yapısal değişimi, morfolojik bakış açısıyla incelenmiş ve sonuç olarak tarihsel süreç içerisinde, kentin değişimine neden olan kırılma noktaları belirlenmiştir. Belirlenen kırılma noktalarına paralel, kentin bazı bölgelerinde farklı formlarda oluşumlar gözlemlenmiştir.

Tatvan kentinin analizinde yöntem olarak; tarihsel süreç içerisindeki değişimi, imar planları, görseller, yazılı kaynaklar ve hava fotoğraflarından yararlanarak sayısal analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle, kent genelinde tarihsel süreçte kırılma noktaları oluşturacak olaylar, durumlar belirlenmiş ve haritalandırılmıştır. Daha sonra kırılma noktaları, yıllar içindeki nüfus yoğunluk değişimleri ile birlikte değerlendirilmiş; nüfusun yer seçimi, kentin formu ve yayılımı için bir yargıya varılmıştır. Tarihsel belgeler ve yapılan analizler etrafında, morfolojik değişimleri incelenmek üzere, yakın geçmişin zamansal izlerini taşıyan dört örneklem alan belirlenmiştir. Seçilen alanlardan dönemin yapısını yansıtan 1983/Dumlupınar Mahallesi, 2000/Bahçelievler Mahallesi, 2010/Cumhuriyet Mahallesi ve 2017/Tuğ Mahallesi'nin mekânsal değişimi, dönemsal analizleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak, Tatvan kentinin farklı kentsel dokuları barındırmasının, kırılma noktalarıyla olan bağlantısına ulaşılmıştır. Örneklem alan olarak seçilen 1983 dönemini yansıtan Dumlupınar Mahallesi'nin formunun oluşumunda topografyanın ve yerleşim dokusunun organik oluşunu doğrudan etkili olduğu görülmüştür. 2000 dönemini yansıtan Bahçelievler Mahallesi'nin formunun oluşumunda en temel etken ise demir yolunun sınırlayıcı etkisidir. 2010 yılı için belirlenen Cumhuriyet Mahallesi'nin yapısının oluşumunda nüfusun, kentin ilk yerleşim alanlarından, bu mahalledeki yeni gelişme bölgelerine kayması etkili olurken, tek katlı yapılar yerine çok katlı yapıların tercih edildiği de izlenmiştir. Kentin ilk yerleşim yerlerinden biri olan ve 2017 yılı için belirlenen Tuğ Mahallesi, merkez mahalle olması özelliğinden dolayı sürekli nüfus çekmektedir. İlk yerleşim formunu korusa da değişim özellikle parsel- konut ilişkisinde çok net okunmaktadır.

Çalışma alanı olarak seçilen Tatvan, bulunduğu konum itibarıyla bir kavşak noktası ve ticaret kentidir. Nüfusu bağlı bulunduğu Bitlis il merkezinden fazla olmakla birlikte, devamlı artmaktadır. Tarihsel süreç içinde de hızlı gelişmesi, kentsel dokusunda, nüfus yoğunluğunda ve

bina- parsel ilişkisinde bulunan farklılaşmaları tetiklemiştir. Dolayısıyla çalışma sonucunda, belirlenen dönemlerdeki kırılma noktaları incelendiğinde, mekânsal değişimlerde etkili olduğu net olarak görülmüştür. Ayrıca, liman kenti oluşu ve demir yolu bağlantısının bulunması, kentin gelecek dönemleri için de gelişim ve değişimin önünü sürekli açık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kentsel doku, kırılma noktaları, tarihsel değişim, Tatvan*

Giriş

Birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış, tarihi ticari bir aksta bulunan ve tüm bunlardan dolayı sürekli bir gelişim izleyen Tatvan, morfolojik değişimin rahatça gözlenebildiği bir kenttir. Kentte tarihsel süreç içinde hem sosyo-ekonomik anlamda hem fiziksel anlamda sürekli değişimler izlenmiştir. Bu süreçteki değişimler incelendiğinde ise imar planlarındaki değişimler, coğrafi etkenler, halkın talepleri gibi çeşitli sebeplerle ortaya çıktığı görülmüştür. Tüm bu etkenler kentteki yaşam alanlarına yansımaktadır. Bazı alanlar tarihi dokusunu korurken, bazı alanlar ise Tatvan'a özgü yansımalarından kopuk, yeni bir morfolojik yapıya evrilmiştir. Tatvan farklı tarihlerin sosyal ve fiziksel etkilerini ve formları barındıran bir kenttir. Bu kapsamda Tatvan ilçesi morfolojik olarak ele alınmıştır. Bağlı bulunduğu Bitlis ilinden hem nüfus hem yüzölçümü olarak büyük olan Tatvan ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesinde Van Gölü'nün güneybatı yakasında yer almaktadır. Konumu gereği önemli ticaret ve seyahat yollarının geçiş noktasıdır. En büyük gelişim sebeplerinden biri şehirlerarasında kavşak noktası olmasıdır. İstanbul'dan İran'a giden demir yolu hattı Tatvan'dan geçmektedir. Bunun yanında doğal bir liman kenti olan Tatvan'da, Van Gölü üzerinden Van ve Tatvan arasında vapur seferleri yapılmaktadır (Arınç, 2001).

1918 yılında Bitlis iline bağlı bir nahiye merkezi durumunda olan Tatvan, 1936 yılında ilçe olmuştur. İlçe olduğu ilk zamanlarda, üç yüz nüfuslu küçük bir köy gibiyken daha sonra hızlı bir gelişme göstermiştir (Arınç, 2007).1950'de 3179 olan nüfus, 1965'te 10 bini, 1970'te 20 bini, 1980'de 40 bini, 1985'te ise 50 bini aşmıştır. Bu hızlı nüfus artışında, Tatvan'ın bir ulaşım ve konaklama merkezine dönüşmesi ve bazı göçer aşiretlerinin buraya yerleşmesi önemli rol oynamıştır (Demirtaş ve Subaşı, 2013).

Tatvan kenti tarihsel süreçte incelendiğinde, hızlı gelişimine ve artan nüfusuna bağlı olarak kent formunda değişiklikler olduğu göze çarpmaktadır. Kent başlangıçta kompakt gelişirken yerleşim zamanla ışınal ve yağ lekesi formunda yayılma göstermiştir. Yayılma Ağrı- Bitlis Yolu ve Van- Bitlis Yolu boyunca izlenmektedir. Ayrıca konutlarda kent merkezi ve çevresi olarak ayrıştırılabilecek kat yüksekliği farklılıkları da gözlemlenmiştir (Tatvan Belediyesi, 2016).

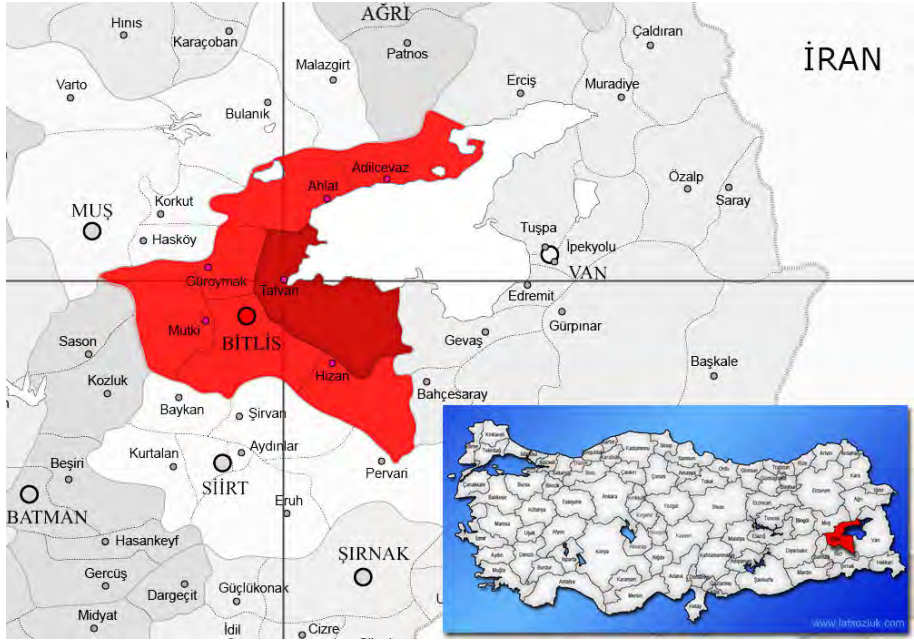
Bu çalışmada, Tatvan'ın tarihsel süreç içerisindeki morfolojik değişimlerinin incelenerek, kent formundaki değişimin sebeplerinin tespit edilmesi ve kentin kimliğine zarar verilmeden gelişebilmesi için sonraki çalışmalara yön verecek nitelikte olması amaçlanmıştır. Ayrıca farklı dönemlerden seçilen mahalleler üzerinden

doku farklılıkları ortaya konmaya çalışılmıştır. Ada, parsel, yol, bina ölçeklerindeki değişimler gözlenmiş ve bu doğrultuda analitik analiz yöntemi kullanılmıştır. Kentin tarihsel süreç içerisindeki değişimi imar planları, görseller, yazılı kaynaklar ve hava fotoğrafları kullanılarak incelenmiştir.

Kavramsal Çerçeve ve Yöntem

“Kent morfolojisi” kentin fiziksel dokusunun değişim ve oluşum süreçlerini inceleyen bilim dalıdır. Kent çalışmalarında etkin bir rol oynayan kent morfolojisi, kentlerin sürekli dönüşüp gelişim içinde olduğunu savunmaktadır. Bu yönüyle kentleri canlı organizmalara benzetmektedir. Tarih boyunca yaşanan dönüm noktaları kent kavramının değişimine sebep olmaktadır. Günümüzde ise bazı kentlerde devam eden değişimler farklı nedenlere dayanmaktadır. Bu bağlamda kent morfolojileri, sosyo- ekonomik ve mekânsal boyutlar içerisinde değişen kentlerin süreçlerini incelemiş ve analiz etmişlerdir. Bu analizlerde farklı yöntemler izlenmiştir. Geleneksel analiz yöntemleri, yapılan sınıflandırma ve çalışmalarda yeterli olmadığı için günümüz kentlerinde süreç içerisinde analiz çalışmalarına farklı açıdan bakmayı sağlayacak ekoller, kurumlar ve teknikler geliştirilmiştir (Kubat, 2018).

Kentsel morfoloji tanımına bakılacak olursa, ‘kentlerin fiziksel yapısını oluşturan, yapısal ve biçimsel öğelerin bir araya geliş şartlarıyla formdaki oluşum, başkalaşım ve değişimine sebep olan aktörlerin ve süreçlerin incelenmesi’ şeklinde tanımlanabilir. Ayrıca kentsel morfoloji; kentsel formun değişim ve oluşumunu, algı kent yapısı ilişkisini, yapı tiplerini, mimari tipolojisini ve kentsel mekânın idaresi gibi birçok açıdan kenti ele almaktadır (Ünlü, 2016). Kentlerin niteliklerini, işlevlerini ve farklı ölçeklerini içine alan morfolojik çalışmalar, bu çalışma kapsamında kullanılacak yöntemler açısından da farklılık göstermektedir. Bölgenin ele alınış şekli ve üstünde durulduğu noktalar hangi yöntemden nasıl yararlanması gerektiğini belirlemektedir. Dönem dönem morfolojik çalışmalar belirli başlıklar altında toplanmıştır. Son yıllar da ise Krier tarafından kentlerin tipolojik analizleri ve yerleşim alanlarının tarihsel süreçte oluşan değişimleri morfoloji yoluyla irdelenmeye başlanmıştır. Kent formunun coğrafik ve fiziksel yapısının dışında kültürel, sosyolojik ve psikolojik etmenlerin de doku oluşumunda etkisi olduğu gündeme getirilmiş ve araştırılmıştır. Analitik analiz yöntemi, kent formunun bu kapsamda incelenmesi için ele alınan yöntemlerden biridir. Tatvan ilçesinin değişen kent unsurları ve kent yapısının analizi için sokak dokusu, ada, parsel dokusu, dolu boş oranlarının, bölgenin arazi kullanım yapısına bakılarak mevcut imar planlarından, görsellerden, yazılı kaynaklardan ve hava fotoğraflarından yararlanarak analitik analiz yöntemi ile Tatvan’ın morfolojik açıdan incelenmesi sağlanacaktır (Kubat, 2009).

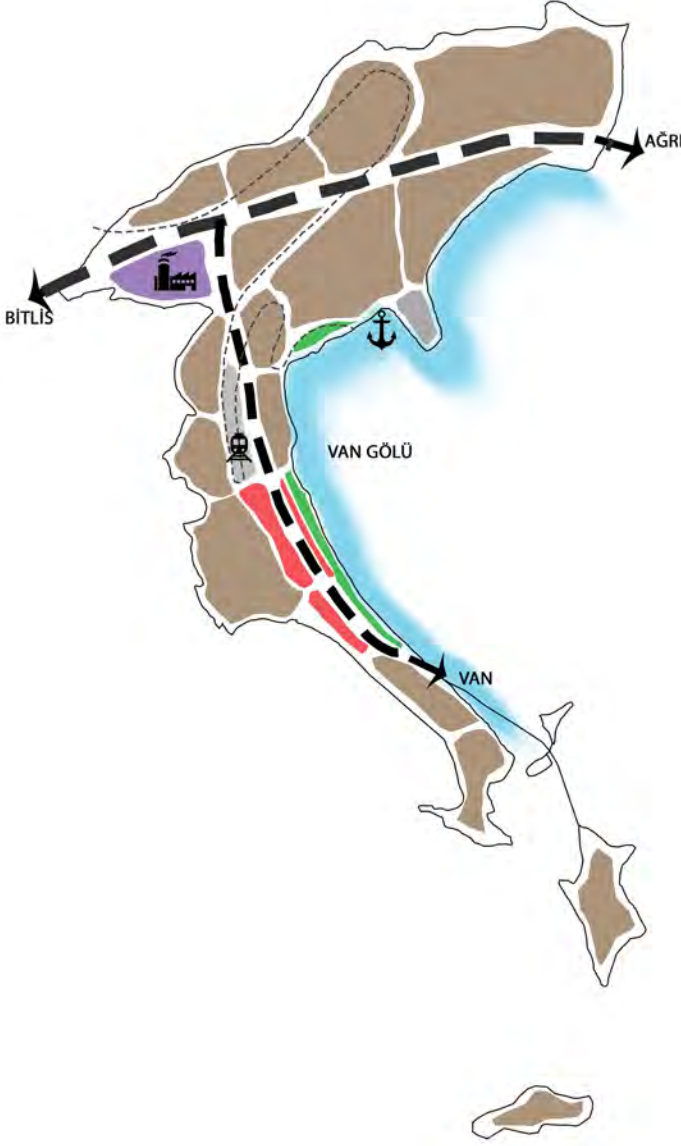
Şekil 1. Tatvan ilçesinin Türkiye haritasındaki konumu (Laf Sözlük, 2020)

Örneklem Alan

Türkiye’deki konumu Şekil 1 verilen Tatvan ilçesi bağlı olduğu Bitlis ilinin doğusunda yer almaktadır. Kentin doğu kesiminde kenti sınırlayan Van Gölü bulunurken batısında Bitlis Merkez, kuzeyinde kenti sınırlayan Nemrut Dağı ile Ahlat ilçesi, güneyinde ise Bitlis Merkez ve Hizan ilçeleri bulunmaktadır.

Tatvan ilçesi bağlı olduğu Bitlis ilinden 76.713 nüfusuyla demografik yapı bakımından daha gelişmiş bir yerleşim alanıdır. Çeperinde bulunan dağlar kentin kıyı-dağ kesimi arasında sıkışıp küçük ovalardan oluşmasına neden olmuştur. Tatvan ilçesi Sapur Çayı, Kotum Çayı ve Güzeldere Çayı gibi birçok akarsuya ev sahipliği yapmaktadır. Bağlı olduğu Bitlis ili gibi Tatvan ilçesinde ekonomik faaliyet olarak hayvancılık ve tarımsal faaliyetlerden yararlanırken ticaretten de önemli derecede faydalanmaktadır. Bununla beraber hizmet sektöründe de potansiyel olarak yüksek ve ön plandadır. İlçeler kapsamında yapılan sosyo- ekonomik gösterge çalışmalarında sosyo- ekonomik değerlerinin Bitlis iline bağlı diğer ilçelerin ortalamalarının üstünde olduğu görülmektedir. Son dönemlerde sanayileşme sürecine dâhil olan kent, üretim sektörü kapsamında da hızlı ilerleme göstermekte ve kiremit ocaklarının ve ponza madenciliğinin önemli derecede etkin olduğu görülmektedir (Demirtaş ve Subaşı, 2014).

Tatvan, bulunduğu Van Gölü havzası sınırları içerisinde önemli bir kavşak noktası olmasıyla beraber deniz yolu, demir yolu, karayolu ve hava yolu ulaşım mer-

Şekil 2. Tatvan kentinin şematik gösterimi; yazarlar tarafından üretilmiştir

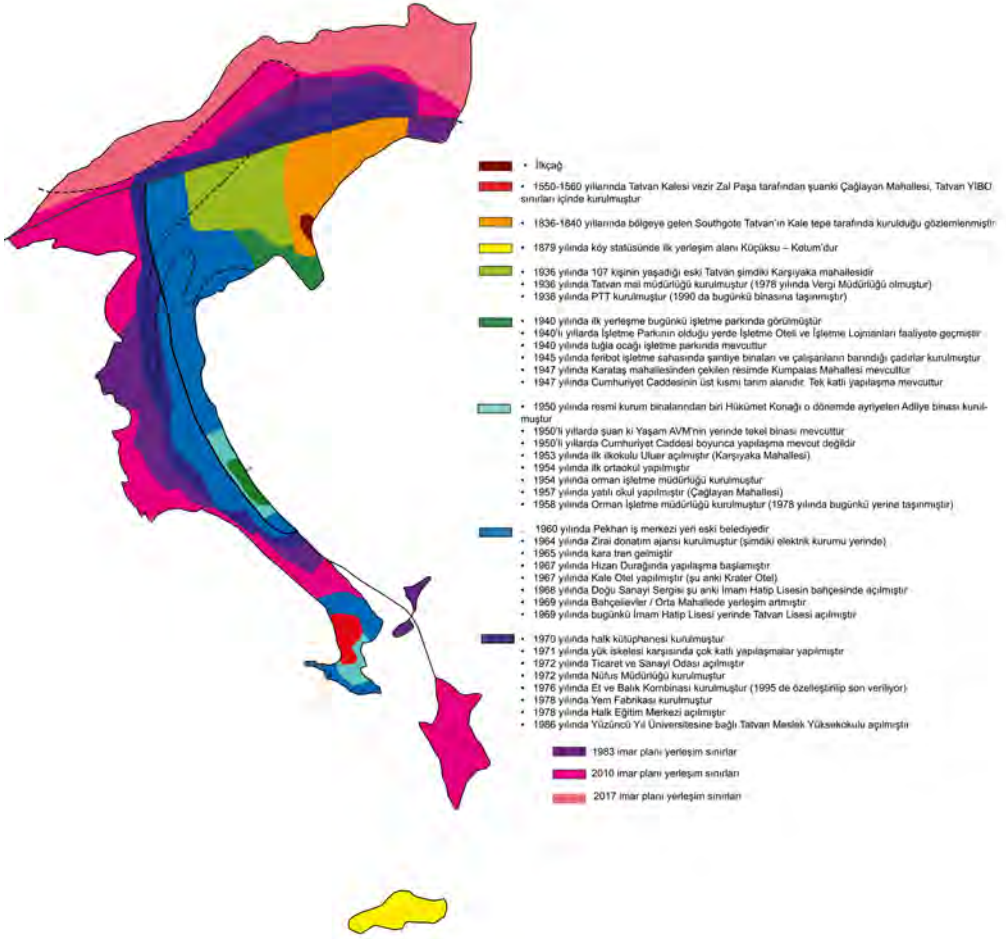
kezidir. Bulunduğu konum nedeniyle hızlı gelişim gösteren Tatvan kenti, Bitlis ili kapsamında ticari bir merkez olarak önemli bir konuma ulaşmıştır. Tatvan'ın, ticari merkez noktasına ulaşması, ulaşım bağlantılarının güçlü olması beraberinde gelişen sanayi alanları ve kamu yatırımları başta olmak üzere özel sektörün de sınırlı katkısıyla ilçenin kentleşmesini ve merkez bölge olmasını hızlandırmıştır. Bununla beraber Tatvan ilçesi geçmişte İpekyolu üzerinde, günümüzde ise İran-

Irak ve doğu-batı arasındaki bağlantıyı sağlayan Nato yolu üzerinde bulunmaktadır (Demirtaş ve Subaşı, 2015).

Tarihsel süreci incelendiğinde Tatvan ilçesi, Feribot İşletmesi sahasında bulunan Kale Tepe alanında ilk yerleşimlerden biri olan höyük yerleşmesiyle dikkatleri çekmektedir. Kale Tepe çevresinde kurulan höyükten günümüze kadar gelen kalıntılar neticesinde yerleşimin Urartu dönemine ait olduğu ve Anadolu'nun en eski yerleşim birimlerinden bazılarının Van Gölü Havzasında bulunduğu bilinmektedir. Havza sınırları içerisinde yer alan Tatvan kentinde yaşayan en eski topluluklar Subarlar ve Hurriler'dir. Daha sonra yerleşim birimi olarak Urartular, Asurlar, Sakalar, Persler, Medler, Romalılar ve Bizanslılara ev sahipliği yaptığı o döneme ait buluntulardan anlaşılmaktadır. Selçuklulardan sonra Osmanlıların hâkim olduğu ilçe bu dönemlerde Bitlis iline bağlı bir nahiye merkezidir. 17. Yüzyılda Tatvan için en önemli ekonomik faaliyetlerden biri olan taşımacılığın, başta Tatvan-Van olmak üzere diğer iskeleler arasında da sefer yapan birçok deniz aracının bulunduğu o döneme ait kayıtlarda görülmektedir. Liman kenti olmasından dolayı istihdam açısından bölgede hareketliliği sağladığı birçok kaynaktan belirtilmiştir. 18-19. yüzyıllarda ise seyyahların beyanları doğrultusunda Tatvan'ın ekonomik faaliyetlerinin taşımacılık ve tarım alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Nahiye merkezi olan Tatvan 42 tane köy yerleşimiyle ayrılarak 1936 yılında ilçe olmuştur. İlçe olduğu ilk dönemde kentin merkezi Küçüksoy Köyü (Kotum) seçilmiş fakat gelişime açık olmadığı anlaşılmış ve Çağlayan mahallesi (eski Tuğ), Pınarbaşı Mahallesi(eski Ortap) ve Karşıyaka Mahallesi(eski Tatvan) merkez seçilmiştir. 20. yüzyıl başlarında köy görünümü olan Tatvan, ilçe olduğu dönem idari binaları Kotum'dan Tuğ mahallesine taşınmıştır (Arıncı, 2001; Tatvan Belediyesi, 2016).

Tatvan'ın gelişiminde Van'a ve İran'a ulaşımı sağlayan bir liman kenti olmasının önemli bir faktör olduğu tespit edilebilmektedir. Kentin tarihi alanları insanların yıkıcı etkisi, doğa olayları ve eserlerinin dağınık oluşundan dolayı kurtarılamamıştır. Bunlara rağmen kalıntı şeklinde korunan birkaç esere ulaşmakta mümkündür. Çağlayan ve Karşıyaka mahallelerinde Tatvan'ın en eski dönemlerine ait yerleşimlere ulaşmak mümkündür. Çağlayan mahallesi o dönemin yapılarını yansıtan tek tük damlı tek katlı yapılarıyla kırsal özelliğini koruyan bir yerleşim alanıdır (Arıncı, 2001). Bunlarla beraber Tatvan ve bağlı yerlerde tarihi yapıların dağılımına bakıldığında 1986'da tescil edilmiş bulunan 1 antik kent, 11 kale, 2 çeşme, 4 tarihi mağara, 2 köprü, 3 tarihi ev, 54 kilise, 2 kümbet ve 5 cami karşımıza çıkmaktadır (Tatvan Kaymakamlığı, 2020).

Tarihsel açıdan derinliği, bağlı bulunduğu ilden daha yoğun nüfusa sahip olması, konumunun stratejik bir öneme sahip olması ve farklı yıllarda yaşadığı kırılmalar sebebiyle Tatvan ilçesi çalışma alanı olarak seçilmiştir. Coğrafi olarak batıda dağların, doğuda gölün sınırlaması, kentin hilal şeklinde yayılmasını ve bunun takibinde kısıtlı alan sebebiyle bina katlarında artış olarak izlenmiştir. Literatür

Şekil 3. Kentteki gelişim ve kent formunu etkileyen yapı ve olayların kronolojik sıralaması; yapılan kronolojik araştırmalar doğrultusunda yazarlar tarafından üretilmiştir araştırmaları ile kırılma noktaları belirlenen kent, Şekil 3'de kronolojik olarak haritalandırılmıştır.

Yapılan araştırmalar sonucunda Tatvan Kaymakamlığının web sitesinden, Mehmet Demirtaş ve Oktay Subaşı'nın hazırladığı "Tatvan Tarihi", "Geçmişten Günümüze Tatvan", Mehmet Demirtaş'ın yürütücülüğünde hazırlanan "Tatvanname", Kenan Arınç'ın "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan" ve "Tatvan Şehri Kuruluşu, Gelişimi ve Fonksiyonları" kaynaklarından yararlanılarak kentteki gelişimi ve kent formunu etkileyen yapı ve olaylar kronolojik sıraya konmuştur:

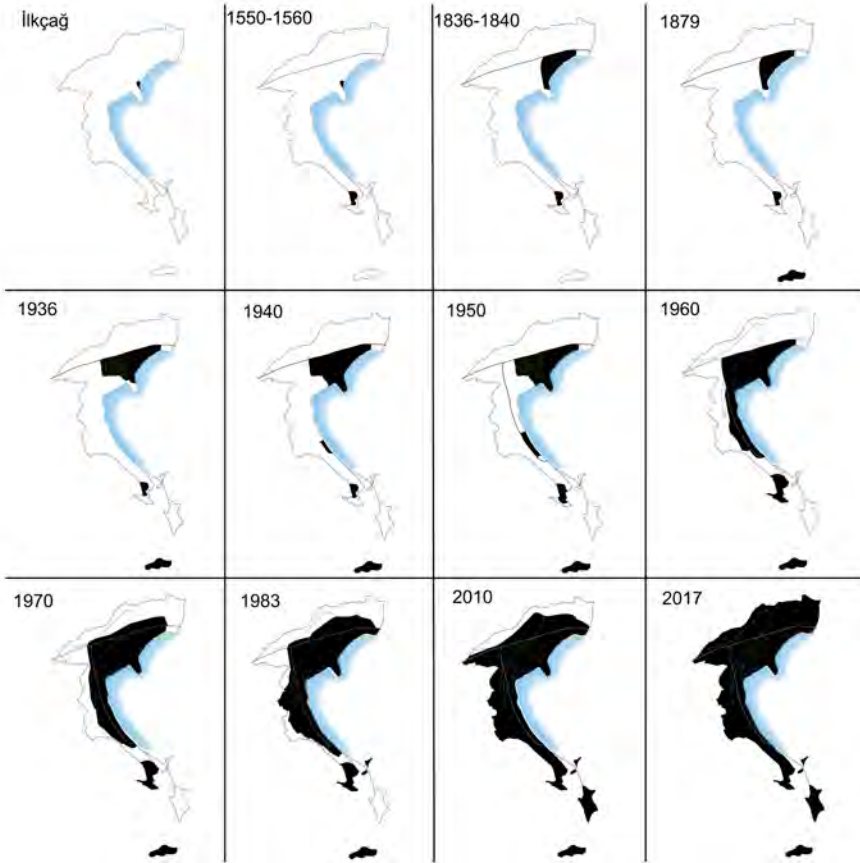
- 1100-1207 yıllarında Sökmüşahlar Tatvan'ı liman kenti olarak kullanmıştır.
- 12. Yüzyılda Tatvan büyük bir nahiyedir.
- 1537 yılında 17 köy 315 nüfuslu bir yerleşim alanıdır.
- 1540 yılında 8 köyü mevcuttur.
- 1556 yılında Tatvan' da merkez köy ve kendisine bağlı 15 köy bulunmaktadır.
- 1550-1560 yıllarında Tatvan Kalesi Vezir Zal Paşa tarafından şu anki Çağlayan Mahallesi, Tatvan YİBO sınırları içinde kurulmuştur.
- 16. Yüzyılda nüfus kaybına uğramasına rağmen 17. Yüzyılda deniz taşımacılığının gelişmesiyle birlikte 18. yüzyılda tekrar nahiyeye merkezine dönmüştür.
- 1836-1840 yıllarında bölgeye gelen Southgote, Tatvan'ın Kale Tepe çevresinde kurulduğu gözlemlenmiş ve İstanbul'a benzetmiştir.
- 1847 yılında Erzurum eyaletinin Muş sancağına bağlanmıştır.
- 1879 yılında köy statüsünde olan Tatvan'ın ilk yerleşim alanı Küçükusu – Kotum' dur.
- 1881 yılında Seyyah Tozer Tatvan'dan az sayıda haneden meydana gelen dağınık köy olarak bahsetmiştir.
- 1980'li yıllarda Bahçelievler ve Şirinevler'de herhangi bir yerleşim birimi bulunmamaktadır.
- 1922 yılında çıkan kararname ile Erciş ve Van arasında yolcu ve yük taşımacılığı başlamıştır.
- 1926 yılında Tatvan-Van arasında vagon taşıma ile Haydarpaşa-Tahran demiryolu bağlantısı hayata geçirilmiştir.
- 1936 yılında 107 kişinin yaşadığı eski Tatvan şimdiki Karşıyaka mahallesidir.
- 1936 yılında Tatvan Mal Müdürlüğü kurulmuştur (1978 yılında Vergi Müdürlüğü olmuştur.).
- 1936 yılında PTT kurulmuştur (1990 da bugünkü binasına taşınmıştır.).
- 1940 yılında ilk yerleşme bugünkü İşletme Parkında görülmüştür.
- 1940 yılında İşletme Parkının olduğu yerde İşletme Oteli, İşletme Lojmanları ve tersane binaları faaliyete geçmiştir (Lojmanların bir kısmı hala ayakta iken otel restore edilmiştir).

- 1940 yılında bugünkü İşletme Parkının bulunduğu alanda tuğla ocakları mevcuttur.
- 1945 yılında feribot işletme sahasında şantiye binaları ve çalışanların barındığı çadırlar kurulmuştur.
- 1947’de Karataş mahallesinden çekilen fotoğrafta Kumpalas Mahallesi mevcuttur (Gölün yükselmesi ile sular altında kalmıştır).
- 1947 yılında Cumhuriyet Caddesinin üst kısmı tarım alanıdır. Tek katlı yapılaşma mevcuttur.
- 1950 yılında resmi kurum binalarından biri Hükümet Konağı ve Adliye binası kurulmuştur.
- 1950 yılında şu anki yaşam AVM’nin yerinde tekel binası mevcuttur.
- 1950 yılında Cumhuriyet Caddesi boyunca yapılaşma mevcut değildir.
- 1953 yılında Tatvan’ın ilk ilkokulu Uluer açılmıştır (Karşıyaka Mahallesi)
- 1954 yılında ilk ortaokul yapılmıştır.
- 1954 yılında orman işletme müdürlüğü kurulmuştur.
- 1957 yılında yatılı okul yapılmıştır (Çağlayan Mahallesi).
- 1958 yılında Orman İşletme müdürlüğü kurulmuştur (1978 yılında bugünkü yerine taşınmıştır).
- 1960 yılındaki belediyenin bulunduğu yer bugünkü Pekhan İş Merkezidir.
- 1964 yılında Zirai Donatım Ajansı kurulmuştur (Şimdiki elektrik kurumunun yerinde).
- 1965 yılında kara tren Tatvan’a gelmiştir.
- 1967 yılında Hizan durağında yapılaşma başlamıştır.
- 1967 yılında Kale Otel yapılmıştır (Şu anki Krater Otel).
- 1968 yılında Doğu Sanayi Sergisi şu an ki İmam Hatip Lisesinin bahçesinde açılmıştır.
- 1969 yıllarında Bahçelievler / Orta Mahallede yerleşim artmıştır.
- 1969 yılında bugünkü İmam Hatip Lisesi yerinde Tatvan Lisesi açılıyor.
- 1970 yılında Halk Kütüphanesi kurulmuştur.
- 1971 yılında yük iskelesi karşısında çok katlı yapılaşmalar yapılmıştır.
- 1972 yılında Ticaret ve Sanayi Odası açılmıştır.
- 1972 yılında Nüfus Müdürlüğü kurulmuştur.

- 1976 yılında Et ve Balık Kombinası kurulmuştur (1995 yılında özelleştirilip faaliyetine son verilmiştir.).
- 1978 yılında Yem Fabrikası kurulmuştur.
- 1978 yılında Halk Eğitim Merkezi açılmıştır.
- 1986 yılında Yüzüncü Yıl Üniversitesine bağlı Tatvan Meslek Yüksekokulu açılmıştır.

Araştırmalar doğrultusunda belirlenen yıllarda yerleşilen alanlar belirlenerek, yerleşim alan sınırları leke çalışması ile ifade edilmiştir. Bu sayede kentin büyüme yönü, şekli ve formu belirlenmiştir.

Tatvan kenti başlangıçta dağınık ve kopuk bir yerleşim izlemiş ve zamanla bir bütün halinde gelişerek hilal şeklinde bir kent formuna kavuşmuştur. İlk yerle-

Şekil 4. Yıllara göre yerleşim alanı sınırları, leke gösterimi; yapılan kronolojik araştırmalar doğrultusunda yazarlar tarafından üretilmiştir

şim izleri İlk Çağ döneminde kıyıya yakın bir tepe üzerinde kale yapısında gerçekleşirken, 1550’li yılların başında tarımsal faaliyetler için Çağlayan Mahallesi sınırları içinde yerleşimlerin başlamasıyla birlikte kent formu yağ lekeli şeklinde gelişmiştir. 1836-1840 yıllarında Tatvan’ı ziyarete gelen Southgate’ nin anlatımlarından yararlanarak Tatvan’ın Kale Tepe çevresindeki yerleşiminin devam edip yoğunluk kazandığı görülmüştür. 19. yy sonlarında tarıma dayalı yaşamın daha ağırlıklı olmasıyla Tatvan’ın gelişimi çeperinin dışında bulunan Küçüksu Köyüne doğru olmuştur. 20. yy ilk yarısında Van ve Erciş’e feribotlarla yük ve yolcu taşımacılığının başlamasıyla Kale Tepe etrafında gelişim daha da hızlanmış ve yoğunluk artmıştır. Yük taşımacılığının başlamasıyla 1922 yılında demir yolunun temelleri atılmaya başlanmış ve bu durum Tatvan’ın İran ve Van’a bir geçiş noktası olmasını daha da güçlendirmiştir. 1922 yılından sonra kent hızlı bir şekilde gelişim gösterip bölge yeni yerleşimlere açılmıştır.

Şekil 5’te de görüldüğü üzere Liman kenti özelliği kazanmasıyla beraber 1940’lı yıllarda kentin Sahil Mahallesi’nde bulunan iskele çevresinde yeni yerleşimler oluşmuştur. Günümüzde kentin en işlek caddesi ve en önemli aksı olan Cumhuriyet Caddesi, yerleşimin ilk izlerini bu dönemde göstermiştir. 1950’li yıllarda Hükümet Konağı/Adliye’nin kurulması Cumhuriyet Caddesi’ndeki yapılaşma izlerini oluşturmuştur. 1960’lı dönemlerde ise Van Gölü’nün yükselmesiyle Sahil Mahallesi’nde bulunan yerleşimler sular altında kalmış ve ardından kentin iç kesimlerine ve yüksek noktalara doğru yerleşimler başlamıştır. 1965 yılında tamamlanan demir yoluyla beraber kentte şu anki Kültür, Aydınlar, Esentepe, Bahçelievler ve Şirinevler mahallerinde yerleşimler başlamıştır. 1968 yılında Tatvan ilçesinin mevcut arazi kullanımlarını gösteren ilk hâlihazır hazırlanmıştır. 1970’li yıllarda fabrikaların kurulması, Bitlis-Ahlat aksı üzerinden sanayi bölgesinin oluşması kentin bu aksın kuzeyinde gelişmesine sebep olmuştur. Aynı dönemde yine kent içinde kurulu yerleşimler yayılmaya devam etmiş, gölün sınırlayıcı etkisiyle bu gelişim batı yönüne doğru olmuştur. Küçüksu köyü ile Bitlis-Ahlat yolu arasını içine dahil eden 1968 yılı planı yeni gelişim alanlarına ihtiyaç duyulmasıyla beraber 1981 yılında revize edilmiş ve bununla beraber Cumhuriyet Mahallesi ve Esentepe Mahallesi Tatvan İlçe sınırları içerisine dahil edilmiştir (Arıncı, 2001). 1983 yılında Yüzüncü Yıl Üniversitesi’ne bağlı Tatvan Meslek Yüksekokulunun açılmasıyla birlikte eğitim kenti niteliği de taşımaya başlamıştır. Meslek okulunun açılmasıyla Cumhuriyet Mahallesi’ne doğru yerleşim artmıştır. Aynı dönemde Dumlupınar Mahallesi’nde yeni imar alanlarının açılması ve garın bu mahallede bulunması mahalledeki nüfus yoğunluğunu arttırmıştır. 1983 yılından sonra kent imar planları doğrultusunda gelişim göstermiştir. 1999 yılında Çayırönü (Yeşilmezra) Mahallesi idari sınırlar içine eklenmiş ve yatayda bir gelişim sağlamıştır. Bu gelişim Cumhuriyet mahallesinde bulunan Sorgun adıyla bilinen askeri alanla sınırlanmıştır. Bu durum şehrin kuzeybatı yönünde bulunan Rahva düzlüğüne doğru gelişmesine sebep olmuştur. Beraberinde Nemrut Dağına doğru yerleşim ve üretim alanları görülmeye başlamıştır. 1983 imar planından

Şekil 5. 1940 yıllarında Sahil Mahallesine bakış (Demirtaş ve Subaşı,2014)

Şekil 6. 2017 yılı Sahil Mahallesine bakış (Demirtaş ve Subaşı, 2014)

sonra Tatvan için 2010 ve 2017 imar planları hazırlanmış ve kentlerin gelişiminin bu planlar doğrultusunda olduğu gözlemlenmiştir. Şekil 6'da da görüldüğü üzere kent formu netlik kazanmış ve yeni yerleşimlerden ziyade kendi içindeki alanlarda yeniden inşa edilme veya kentsel boşlukları dolduracak şekilde gelişim göstermektedir (Arıncı, 2001; Demirtaş ve Subaşı, 2013; 2014; 2015).

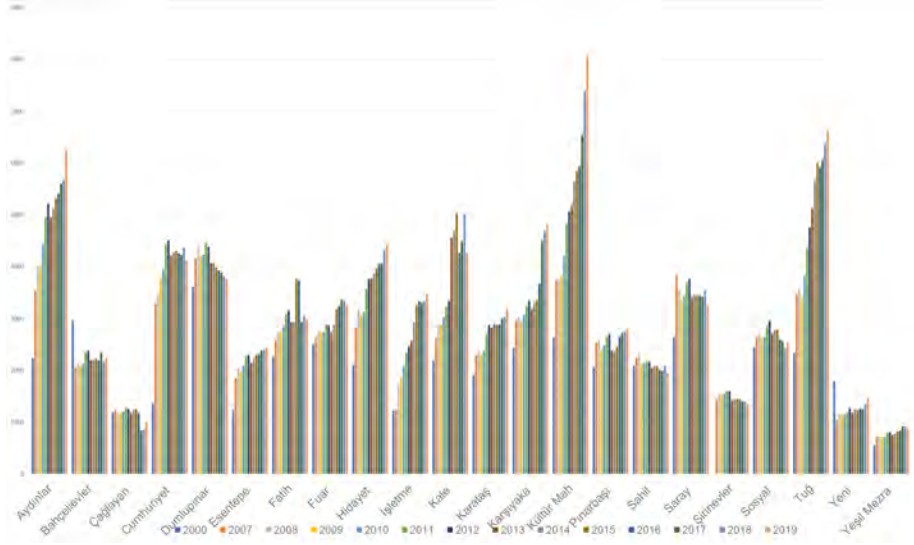
Yıllara Göre Nüfus Değişimleri ve Seçilen Yılların Mahalle Nüfusları

Tatvan'ın mahalle dokuları incelendiğinde farklı dönemlerden oluştuğu görülmektedir. Çalışma alanındaki doku farklılıklarının incelenmesi için mahallelerin nüfus miktarları ve nüfus yoğunlukları araştırılmış ve daha sonra haritalandırılmıştır. Kent genelinde yıllara göre nüfus değişimleri incelenerek örneklem alınacak seneler seçilmiştir. Literatür taramasıyla elde edilen veriler doğrultusunda, derinlemesine inceleme yapılabileceğine karar verilen dört yıl; 1983, 2000, 2010 ve 2017 yılları olarak seçilmiştir. Belirlenen yılların mahalle nüfus yoğunlukları hesaplanmış ardından bu hesaplamalar haritalandırılmıştır. Her yılın haritası incelenmiş ve daha önce bahsedildiği gibi kırılma noktaları oluşturan olaylarla bağlantısı da kurularak dokuları incelenmek üzere mahalleler seçilmiştir.

Tablo 1 ve Şekil 7'de 2000 yılından 2019 yılına kadar olan nüfuslar mahalle dağılımı üzerinden verilmiştir. Ardından verilen Grafik 1'de mahallelerdeki yıllara göre nüfus değişimi açıkça görünmektedir. Nüfus artışları ve yoğunluklara ek olarak mahallelerdeki yıllara göre artan- azalan yapılaşma miktarı, gelişmişlik

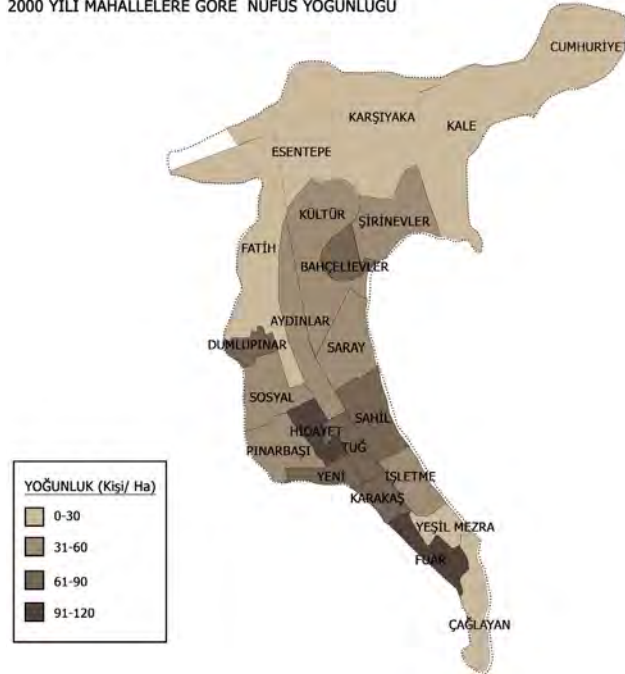
Tablo 1. Yıllara göre Tatvan mahalle nüfusları; kaynaklar doğrultusunda yazarlar tarafından üretilmiştir (TÜİK, 2020)

	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Aydınlar	2238	3549	3998	3999	4440	4963	5219	4953	5124	5317	5413	5604	5677	6265
Bahçelievler	2980	2052	2135	2103	2129	2360	2381	2207	2214	2229	2198	2351	2185	2243
Çağlayan	1193	1233	1177	1173	1207	1277	1263	1184	1231	1258	1180	842	860	1011
Cumhuriyet	1369	3300	3486	3765	3957	4427	4505	4207	4272	4302	4256	4227	4373	4117
Dumlupınar	3622	4153	4398	4199	4235	4473	4382	4071	4071	3987	3928	3887	3818	3766
Esentepe	1232	1855	2041	1980	2093	2273	2302	2150	2222	2311	2319	2387	2413	2434
Fatih	2273	2605	2748	2756	2859	3096	3163	2935	2940	3763	3739	2943	3061	2986
Fuar	2516	2628	2762	2748	2750	2894	2877	2744	2888	3194	3251	3368	3346	3270
Hidayet	2114	2821	3200	3077	3136	3583	3756	3771	3866	3963	4048	4055	4327	4449
İşletme	1227	1240	1737	1856	2100	2354	2471	2571	2929	3271	3344	3314	3345	3478
Kale	2200	2624	2901	2894	3030	3230	3353	4556	4689	5028	4259	4489	5009	4271
Karataş	1913	2299	2380	2312	2387	2712	2882	2827	2908	2889	2899	3009	3030	3208
Karşıyaka	2435	2978	3030	2955	3077	3240	3354	3200	3307	3371	3681	4494	4694	4806
Kültür	2639	3744	3771	3815	4211	4829	5075	5185	5644	5857	5940	6545	7384	8085
Pınarbaşı	2060	2544	2602	2407	2491	2659	2710	2387	2381	2465	2658	2727	2757	2801
Sahil	2098	2249	2325	2138	2148	2187	2175	2058	2082	2081	2014	1998	2102	1953
Saray	2645	3838	3559	3384	3444	3702	3759	3417	3459	3453	3453	3430	3538	3269
Şirinevler		1432	1542	1527	1551	1602	1599	1424	1448	1456	1432	1408	1393	1349
Sosyal	2453	2639	2716	2625	2657	2869	2967	2716	2782	2795	2606	2568	2429	2534
Tuğ	2340	3484	3589	3415	3814	4371	4758	5129	5673	5996	5926	6068	6381	6631
Yeni	1791	1043	1159	1148	1149	1187	1274	1190	1248	1233	1271	1256	1348	1472
Yeşil Mezra	558	723	720	720	719	798	810	759	779	826	841	926	919	885
TOPLAM	43896	55033	57976	56996	59584	65086	67035	65641	68157	71045	70656	71896	74389	75283

Şekil 7. Yıllara göre Tatvan mahalle nüfusları; kaynaklar doğrultusunda yazarlar tarafından üretilmiştir (TÜİK, 2020)

2000 YILI MAHALLELERE GÖRE NÜFUS YOĞUNLUĞU

Şekil 8. 2000 Yılı mahallelere göre nüfus yoğunluğu; kaynaklar doğrultusunda yazarlar tarafından üretilmiştir (Arınç, 2001; TÜİK, 2020)

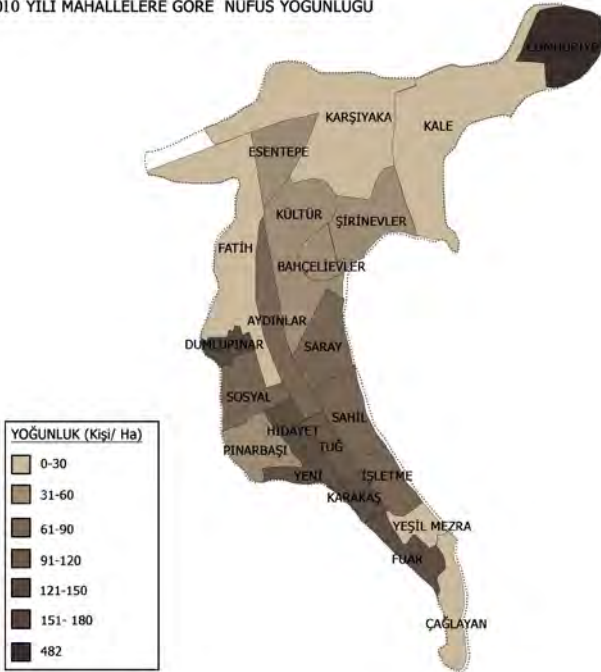
gibi ölçütlerde dikkate alınarak, hangi mahalle hangi yılın dokusunu yansıtabilir sorusuna cevap aranmıştır.

Bu doğrultuda Dumlupınar Mahallesi 1983 yılı, Bahçelievler Mahallesi 2000 yılı, Cumhuriyet Mahallesi 2010 yılı ve Tuğ Mahallesi 2017 yılı için seçilmiştir. Seçim yapılırken mahalleleri birbirinden ayırıştıran dokuları barındırması koşulu göz önünde bulundurulmuştur.

Şekil 8’de 2000 yılına bakıldığında Cumhuriyet Caddesi etrafındaki merkez mahallelerde nüfusun daha yoğun olduğunu gözlemlenmektedir. Merkez dışında Bahçelievler’de de yoğunluk izlenmiştir. Ayrıca demiryolundan, karayolundan ve akarsudan dolayı farklı bir dokuya sahip olan Bahçelievler Mahallesi, bu sebepler göz önüne alınarak örneklem alan olarak seçilmiştir.

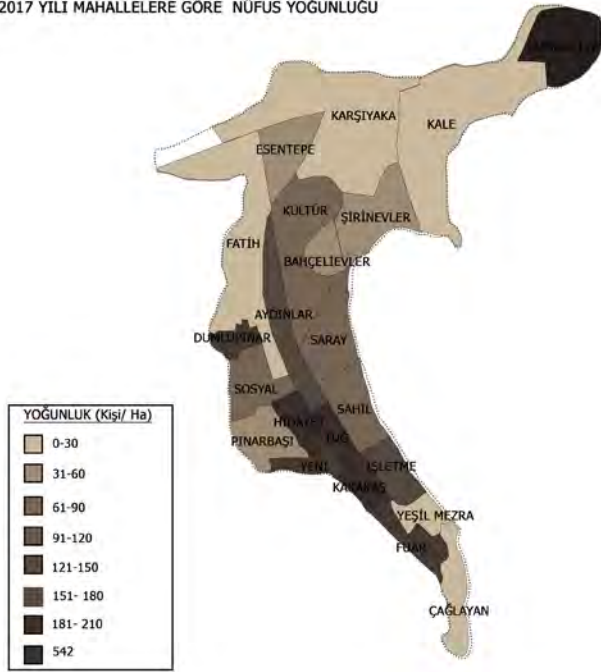
Şekil 9’a göre 2010 yılı değerlendirildiğinde, Cumhuriyet Caddesi etrafındaki merkez mahallelere ek olarak Cumhuriyet Mahallesi’nin nüfus yoğunluğu göze çarpmaktadır. Cumhuriyet Mahallesi, kooperatifleşmenin, düzenli ve çok katlı yapılaşmanın açıkça izlendiği mahallelerdendir. Yoğunluğun fazla olmasının nedeni, çok katlı kooperatif yapılarıdır. Ayrıca ana yol üzerinden Tatvan Meslek Yüksekokuluna, sanayiye ulaşımı ve yüksek konumundan dolayı sahip olduğu göl

2010 YILI MAHALLELERE GÖRE NÜFUS YOĞUNLUĞU

Şekil 9. 2010 Yılı mahallelere göre nüfus yoğunluğu; kaynaklar doğrultusunda yazarlar tarafından üretilmiştir (Arınç, 2001; TÜİK, 2020)

2017 YILI MAHALLELERE GÖRE NÜFUS YOĞUNLUĞU

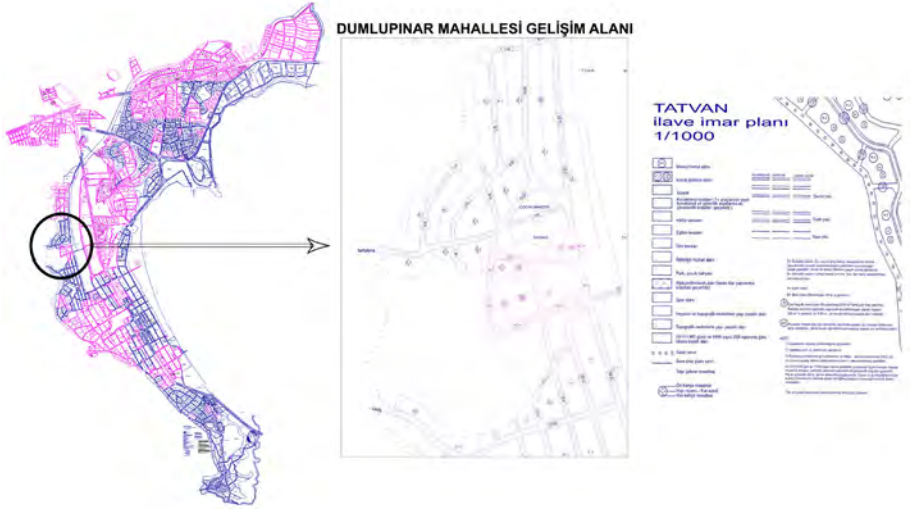

Şekil 10. 2017 Yılı mahallelere göre nüfus yoğunluğu; kaynaklar doğrultusunda yazarlar tarafından üretilmiştir (Arınc, 2001; TÜİK, 2020)

manzarası da nüfus yoğunluğunun diğer sebepleridir. Sahip olduğu özelliklerden dolayı diğer mahallelerden farklılaşan ve yoğun nüfusa sahip olan Cumhuriyet Mahallesi örneklem alan olarak seçilmiştir.

Şekil 10'a göre 2017 yılına bakıldığında, Cumhuriyet Caddesi etrafındaki merkez mahallelerde olan nüfus yoğunluğundaki artış dikkat çekmektedir. Buna ek olarak Cumhuriyet Mahallesi'nde de artış gözlenmiştir. Fakat Tuğ Mahallesi Tatvan'ın her zaman merkezi olmuştur. Her yıl hızla artan nüfus yoğunluğu da burayı daha önemli kılmıştır. Konum olarak diğer mahallere, sahile ve Cumhuriyet Caddesi'ne yakınlığı sebebiyle stratejiktir. Bunun yanı sıra alanda konut alanlarının yanı sıra kamusal binaların bulunması da burayı farklılaştırmaktadır. Göle paralel gridal yapıya sahiptir. Tüm bu sebeplerden dolayı özel olarak değerlendirilmesi gereken Tuğ Mahallesi üzerinde durulması kararı alınmış ve incelenmeye değer olarak görülmüştür.

1983 yılı için nüfus verilerine ulaşamadığından dolayı, imar planı üzerinden incelenme yapılmış ve bu doğrultuda Dumlupınar Mahallesi'ne bakıldığında, konut yapısının ve nüfusunun yoğun olduğu görülmüştür. Bu sebeple Dumlupınar Mahallesi 1983 yılı örneklem alanı olarak seçilmiştir.

Şekil 11. 1983 Tatvan imar planı ve Dumlupınar mahallesi gelişim alanı; kaynaklar doğrultusunda yazarlar tarafından üretilmiştir (Tatvan Belediyesi 1983 yılı Tatvan imar planı)

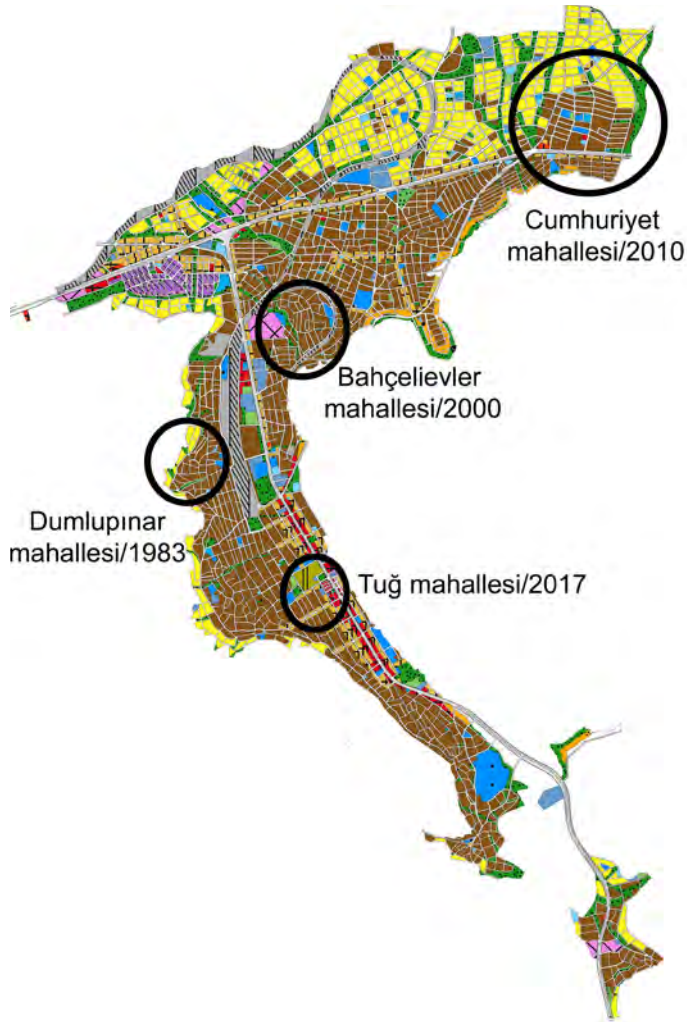
Örneklem olarak alınan mahalleler Şekil 12 üzerinden gösterilmiştir. Analiz aşamasından öncesi mahallelerin konumlarının ve adalama biçimlerinin izlenmesi açısından işaretlemeler yapılmıştır.

Örneklem Alan Olarak Seçilen Mahallelerin Analizleri

Örneklem alan olarak seçilen 1983/Dumlupınar Mahallesi, 2000/Bahçelievler Mahallesi, 2010/Cumhuriyet Mahallesi ve 2017/Tuğ Mahallesi Şekil 13 de görüldüğü gibi yol, ada, bina, parsel-bina ilişkisi ve bina cepheleri yönüyle incelenmiştir.

1983 yılı Dumlupınar Mahallesi; demir yolunun gelişiyile 1983 yılında imarı onaylanmış ve gelişim bölgeleri açılmış olan bu mahalle, dağın yamacına kurulmuştur. Bulduğu eğimli topografik konumdan dolayı organik formdadır ve bundan dolayı ada biçimleri irili ufaklıdır. Daha çok toprak yollara sahip olan mahalle, günümüzde de yamaçlarda olan kısımlarında hala toprak yollara sahiptir. En geniş aksı, demir yoluyla bağlantılı olan Fenerbahçe Caddesi'dir. Mahallede genellikle damlı ve tek katlı evler mevcut olsa da imar kapsamında 4 katlı yapılara kadar müsaade edilmektedir. Parsel bina ilişkisine bakıldığında ise geniş bahçelere sahip evler olduğu görülmüştür.

2000 yılı Bahçelievler Mahallesi; demir yolunun oluşturduğu dairesel formla sınırlanan mahallenin diğer sınırlayıcı faktörü Van Gölü'ne akan derelerin kanallarıdır. Mahalle, Van Gölü'ne ve kanala paralel biçimde oluşan ızgara sistemine sahiptir. Bina- parsel ilişkileri önceki yıllara oranla daha küçüktür, bununla beraber

Şekil 12. Yıllara göre seçilen mahallelerin imar planı üzerinde gösterimi; kaynaklar doğrultusunda yazarlar tarafından üretilmiştir (Tatvan Belediyesi 2017 yılı Tatvan imar planı)

2-3 katlı, bahçeli, müstakil yapıları içermektedir. Kanaldan dolayı mahalle ikiye bölünmüştür, bu sebeple çıkmaz sokaklara sahiptir. Ayrıca özellikle mahallenin kuzey bölümünde bulunan eğitim ve sağlık birimleriyle bağlantı için tek şeritli köprüler yapılmıştır. Mahallenin en geniş aksı Ahlat Yolu Caddesi'dir. 1995 yılında su seviyesinin yükselmesiyle beraber mahallenin güney kesimde bulunan bazı yapı adaları; kısmen kıyı çizgisine ve kısmen afete maruz bölgeye dâhil olmuştur. Günümüzde afet bölgesi sınırları içinde yeni yapılaşmaların olmasına ve eski ya-

pılarda yenilenmelere izin verilmemektedir. Bu nedenle mahallenin afet bölgesi sınırı içine giren alanları morfolojik değişime açıktır.

2010 yılı Cumhuriyet Mahallesi; 1983 yılında Meslek Yüksekokulunun açılmasıyla beraber talep görmeye başlayan mahalle, 2000’li yıllarla birlikte TOKİ ve kooperatifler tarafından çok katlı sitelerin bulunduğu bir bölgeye dönüşmüştür. Bu dönüşümün ilk aşaması 2004 yılında, ikinci aşaması ise 2008 yılında gerçekleşerek nüfus yoğunluğunu büyük oranda arttırmıştır. Mahallesinin batı kesimi ilk yerleşim izlerini korumaktadır ve genellikle tek katlı yapılara sahiptir. 13.Sokak ve 9. Sokak arasındaki 2 katlı yapılaşmalar ise 2005 yılında afette etkilenen halkın geçici kullanımına sunulmak üzere yapılmıştır. Mahallenin geri kalanı, 3 ve 4 katlı site tarzı bloklardan oluşmaktadır. Mahallede Van Gölü’ne paralel olarak ızgara siteminde görünmektedir. Ada boyutları düzenlidir ve bina parsel ilişkisine bakıldığında, 3 katlı yapıların parsellerinin daha küçük, 4 ve üstü binaların ise parsel büyüklüklerinin daha geniş olduğu izlenmiştir. Mahallenin en geniş aksı, çevre yolu olan E99 -Bitlis Ağrı Yoludur.

2017 yılı Tuğ Mahallesi; Tatvan’ın ilk yerleşim alanlarından olan mahalle, Van Gölü’ne paralel şekilde oluşmuş ızgara sistemini geçmişten günümüze korumuştur. Ada, parsel boyutlarına bakıldığında, düzenli olduğu açıkça görünmektedir. 2003 yıllarında başlayan apartmanlaşmanın ilk izleri ve en büyük etkisi bu bölgede görülmüştür. Bölge 6-7 katlı, konut altı ticaret- karma kullanım binalara sahiptir. Arsa değerinin yüksek olması sebebiyle, parsel bina ilişkisine bakıldığında oranların çok küçük olduğu görülmektedir. En önemli ve işlek aksı D300- Cumhuriyet Caddesi’dir.

YIL/BÖLGE	YOL	ADA	BİNA	PARSEL-BİNA İLİŞKİSİ	BİNA CEPHELERİ
1983 Dövizçiler Mahallesi					
2000 Bağcıoğlu Mahallesi					
2010 Cumhuriyet Mahallesi					
2017 Tuğ Mahallesi					

Şekil 13. Yıllara göre örneklem alan olarak seçilen mahalle dokularının yol, ada, parsel, bina ölççeklerinde incelenmesi; yazarlar tarafından üretilmiştir.

Tüm bunlar incelendiğinde, Tatvan dağ yamaçlarında topografik durumundan dolayı organik dokuya sahip olsa da, kent genelinde göle paralel şekilde gerçekleşen gelişiminin etkisiyle ağırlıklı olarak ızgara sistemi kullanılmıştır. İlk yerleşim yerlerinde, geniş bahçe parseline sahip, müstakil yapıların ve konutların bulunduğu gözlenmiştir. Sahil kenti olmasından ve gelişmişlik düzeyinden dolayı kentsel nüfusunda sürekli artış yaşayan kent, talebi karşılamak amacıyla, bahçe oranı azaltılmış ve yüksek katlı yapılaşmalara geçmiştir.

Sonuç

Kentsel dokular ve formlar kentin kimliğini yansıtmaları açısından önemlidir. Tarihsel süreç içinde kentsel doku incelenerek, bölgenin geçmişteki yaşam tarzı, ekonomik faaliyetlerinin yönü, coğrafi durumu gibi birçok çıkarımda bulunmak mümkündür. Bununla birlikte canlı bir organizma gibi değişip dönüşen dokular, yine kentteki yıllar içinde oluşan kırılma noktaları hakkında yön verici birer kaynak niteliğindedir. Bu açıdan tarihsel süreç içindeki morfolojik değişimi; imar planlarından, görsellerden, yazılı kaynaklardan ve hava fotoğraflarından yararlanılarak analiz edilen Tatvan kenti için önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

Tatvan kentinin morfolojik yapısının tarihsel süreç içerisinde değişime uğradığı gözlemlenmiştir. Yapılan kronolojik analiz ve incelemeler sonucunda kent yerleşimlerinin imar planlarından ziyade, halkın talebi ve topografik yapıya göre değiştiği görülmüştür. Dağlar ve kıyı arasına sıkışmış olan kent, sınırlı bir yayılmayla hilal formunu almıştır. Kentin birçok sosyal aktiviteyi içinde bulundurması, ulaşım merkezi olması, ticari fonksiyonların gelişmiş olması, sağlık ve eğitim taleplerini karşılayabiliyor olması kente olan talebi artırmıştır. 1960' lara kadar tarım kasabası iken 60' lardan sonra tarım ve hizmet merkezi olmuştur. 1970' te sanayinin de eklenmesiyle beraber farklı sektörlerde gelişim göstermiştir. Günümüzde yaz-kış turizmiyle beraber sektörel çeşitliliği devam etmektedir. Sektörel çeşitliliğin de getirdiği artan nüfus talebi doğrultusunda kent genelinde yapılaşma, müstakil binalardan, çok katlı binalara evrilmiştir. Yoğunluk farklı dönemlerde farklı bölgelere kaymıştır. Tüm bunların yanında, Tatvan kentinde gelişiminin hızlı ve sürekli olmasına rağmen, geçmişin izlerini de hala koruduğu görülmüştür. Bu eski dokuyu ve yaşam tarzını kentin çeperindeki yerleşimlerinde görmek mümkündür. Ayrıca kentin liman ve demir yolu bağlantısı gelişimin önünü açık tutmaktadır ve buna bağlı olarak söylenebilir ki, kentin gelecekte daha yoğun bir nüfus yapısına ve yayılmış bir kent formuna sahip olması beklenmektedir.

Kaynaklar

Arınç, K. (2001). *Tatvan Şehri Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Arınç, K. (2007). *Tarihî ve Siyasî Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan. 1. Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri (s. 772-783)*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Kubat, A. S. (2009). Antakya ve Konya Tarihi Kent Dokularının Morfolojik Açından Karşılaştırılması. *Uluslararası İnsan Bilimleri* , 336.

Kubat, A. S. (2018). DeğişKent: Değişen Kent, Mekân ve Biçim. T. K. Ağı içinde, *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu* (s. 4-5). İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.

Laf Sözlük. (2020, Mayıs 18). *Tatvan Nerededir Nereye Bağlıdır*. Laf Sözlük: <https://www.lafsozluk.com/2009/02/tatvan-nerededir-nereye-baglidir-tatvan.html> adresinden alındı

Demirtaş, M., Subaşı, O. (2013). *Tatvan Tarihi*. Tatvan: Mega Basım Yayın.

Demirtaş, M., Subaşı, O. (2014). *Tatvanname*. Ankara: Kalkan Matbacılık.

Demirtaş, M., Subaşı, O. (2015). *Geçmişten Günümüze Tatvan*. İstanbul: Mega Basım Yayın.

Tatvan Belediyesi. (2016). *1/5000 ve 1/1000 Ölçekli Revizyon, İlave Nazım Ve Uygulama İmar Planı Uygulama İmar Planı*. Tatvan: Tatvan Belediyesi.

Tatvan Kaymakamlığı. (2020, Mayıs 18). *Tatvan Tarihi*. Tatvan Kaymakamlığı: <http://www.tatvan.gov.tr/tatvan-tarihi> adresinden alındı

TÜİK. (2020, Mayıs 11). *Genel Nüfus Sayımları*. TÜİK: <https://biruni.tuik.gov.tr/nufusmenuapp/menu.zul> adresinden alındı

Ünlü, T. (2016). Önsüz, S. B. Yener Baş içinde, *Türkiye Kentsel Morfoloji Sempozyumu Temel Yaklaşımlar ve Teknikler* (s. 5). Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.

TARİHİ BİR CADDENİN MORFOLOJİK DEĞİŞİMİNİ GAZETE HABERLERİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRMEK: ADANA ABİDİNPAŞA CADDESİ ÖRNEĞİ

Beliz Büşra Şahin*, Fazilet Duygu Saban**

*KTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Arş. Gör.

** Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

busrasahin48@gmail.com, faziletduygu@gmail.com

Çalışmanın amacı Adana tarihi kent merkezinin ana akslarından birisi olan ve Roma Dönemi'nden kaldığı tahmin edilen Abidinpaşa Caddesi'nin 1938 ve 2018 yılları arasında geçirdiği fiziki değişimi, çalışma alanında meydana gelen gelişmelerin dönemselsel olarak takip edilebileceği yerel bir gazete üzerinden takip ederek, çalışma alanında meydana gelen kentsel ve yapısal ölçekteki morfolojik değişimin sosyal bağlamdaki etkilerini araştırmaktır. Bu kapsamda Abidinpaşa Caddesi'nin morfolojik değişimi, caddeyi oluşturan yapı adaları çalışma alanının sınırı kabul edilerek, ulaşılabilen en eski harita tarihi olması dolayısıyla 1938 tarihinden 2018 tarihine kadar geçen süreç içerisinde, Conzen'in geliştirmiş olduğu coğrafya temelli morfoloji yaklaşımı bağlamında değerlendirilmiştir. Değerlendirme, çalışma alanını gösteren çeşitli yıllara ve niteliklere sahip haritalar, hava fotoğrafları ve arşiv fotoğrafları kullanılarak yapılmıştır. Adana kentine ait 1938 tarihli kadastro haritasıyla beraber 2018 yılına dair çalışma alanını gösteren hâlihazır harita morfolojik değerlendirmenin ana materyalini oluştururken, 1938-2018 yılları arasındaki fiziki değişim sokak dokusu ve dolu-boş oranına dair değişimleri gösteren şemalar üzerinden yapılmıştır. Çalışma alanının gazete haberleri üzerinden takibi, 1918 yılından itibaren Adana ve Çukurova Bölgesi'ne dair haber içeriğine sahip yerel bir basılı yayın kaynağı olan Yeni Adana Gazetesi'nin 1938 ve 1990 yılları arasındaki arşivi kullanılarak yürütülmüştür. Yapılan değerlendirme sonucunda, Abidinpaşa Caddesi'nin 1938 yılından 2018 yılına kadar geçen süreçte sokak dokusunun büyük oranda korunduğu, yapı yoğunluğunun ve çalışma alanında bulunan yapıların kat yüksekliklerinin büyük bir artış gösterdiği gözlemlenmiştir. Gazete haberleri üzerinden yapılan okuma ile Abidinpaşa Caddesi'nin farklı dönemlerde halk arasında Doktorlar Caddesi ve Bankalar Caddesi gibi çeşitli isimlerle anılmasının ardında yatan sebepler bu kullanımların ortaya çıkmasında etkili olan gelişmelerin konu olduğu gazete haberleri üzerinden tespit ve teyit edilmiştir. Söz konusu farklı adlandırmaların oluşumunun çalışma alanında bulunan yapısal kent imgelerinin dönemselsel fiziki ve sosyal koşullarına paralel nitelikte olduğu görülmüştür. Çalışma alanında meydana gelen fiziki değişim, farklı dönemlerde özgün kentsel imgelerin oluşmasına katkıda bulunurken, imgesel değer taşıyan dokuda meydana gelen radikal değişimlere rağmen kentli belleğinde bazı imgelerin hala korunduğunu da göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Adana tarihi kent merkezi, Abidinpaşa Caddesi, kentsel morfoloji,

Giriş

Lefebvre (2017: 29) kentsel dokuyu bir ekosistem olarak tanımlar ve önemini yalnızca morfolojisiyle sınırlı olmadığını, kentin ekonomik, kültürel, toplumsal ve daha başka değer sistemlerini de içerdiğini belirtir. Kentsel dokuda belirli bir süre içerisinde meydana gelen dönüşüme odaklanan kentsel morfolojinin literatürde yukarıdaki tanımı destekler nitelikte ifadelerle tanımlandığı bilinmektedir. Rossi (2006) kentsel morfolojinin kentsel yapıların tamamı üzerinden şehir coğrafyası, tarihi ve yaşamının anlaşılabilceği bir disiplin olduğunu savunmuş, Moudon (1997) bir insan yerleşkesi olarak kentin araştırılması olarak tanımlamıştır. Dinamik yapısıyla kentin, morfoloji araştırmaları için zengin bir bağlama sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlam çalışma alanının veri potansiyeline göre şekillenmeli ve kapsayıcı olmalıdır.

Moudon (1997: 7-8) morfoloji alanında görülen üç ana akımı ise İngiliz Okulu, İtalyan Okulu ve Fransız Okulu olarak ifade etmiş ve her bir okulu odaklandıkları bağlamları ile tanımlamıştır. İngiliz Okulu'nu kent formunu açıklayan coğrafya temelli yaklaşımı ile, İtalyan Okulu'nu yapı ve kentsel tasarım gelenekleri ışığında kentsel tasarım teorileri geliştirmeyi hedefleyen yaklaşımı ile ve Fransız Okulu'nu ise geçmiş tasarım teorilerinin etkisini açıklama yaklaşımı ile tarif etmiştir.

Çalışmanın amacı Adana tarihi kent merkezinin ana akslarından biri olan Abidinpaşa Caddesi'nin 1938 ve 2018 yılları arasında geçirdiği fiziksel dönüşümü ortaya çıkarmak ve söz konusu değişimi fiziki ve sosyal boyutlarıyla değerlendirmektir. Bu kapsamda planlama teorilerinden bağımsız olarak geliştiği bilinen çalışma alanında meydana gelen dönüşüm, bu özelliği dolayısıyla yukarıda bahsedilen ekollerden İngiliz ekolü temellerine bağlı olarak değerlendirilmiş ve Abidinpaşa Caddesi'ni oluşturan yapı adalarının oluşturduğu sokak dokusundaki değişim ve doluluk boşluk ilişkisi irdelenerek ele alınmış, çalışma alanındaki fiziki değişimle eş zamanlı olarak gerçekleşen sosyal değişimi ve ortaya çıkan değerleri tespit etmek ve değerlendirmek amacıyla Yeni Adana Gazetesi arşivlerinden yararlanılmıştır. Çalışma kentsel morfoloji çalışmalarında çeşitli boyutların bir arada ele alınmasına katkı sağlayacak potansiyel materyal ve yaklaşımları sorgulamayı amaçlamaktadır.

Materyal-Metot

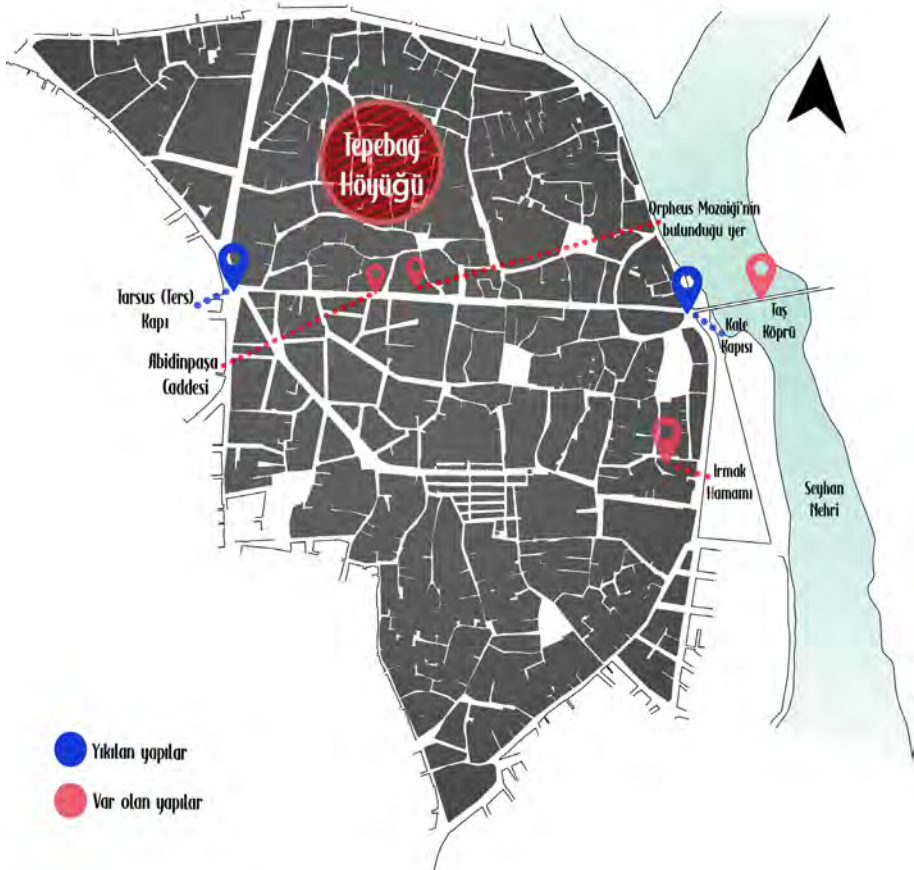
Çalışma, Abidinpaşa Caddesi'nin morfolojik analizi ve caddenin sahip olduğu kentsel imgelerin gazete haberleri üzerinden tespiti ile yapılan karşılıklı bir değerlendirmeyi içermektedir. Çalışma alanı olarak belirlenen Abidinpaşa Caddesi'ni oluşturan yapı adalarının morfolojik analizi Conzen'in (1960) coğrafya temelli çalışmaları sonucunda geliştirmiş olduğu kent plan çözümlemesi yöntemi ile yapılmıştır. Conzen (1960) kent plan çözümlemesi yöntemini kentsel peyzaj öğeleri üzerinden açıklamış ve kentlerin coğrafi karakterinin kentsel peyzaj öğeleri

üzerinden okunabileceğini savunmuştur. Şehir dokusu, yapı dokusu ve kullanım özellikleri olarak tanımladığı bu öğeler arasında şehir planını sokak dokusu, doluluk-boşluk ilişkisi, yapı-parcel ilişkisi, parcel-ada ilişkisi ve kullanım özellikleri ile tanımlamış ve bu öğeler temelinde saptamalar yapmıştır. Bu bağlamda çalışma alanının sokak dokusu ve doluluk-boşluk ilişkileri incelenmiş, söz konusu değerlendirmeler, çalışma alanını gösteren en eski tarihli harita olan Adana ilinin 1938 tarihli kadastro haritası ve tarihi kent merkezini gösteren 1965 ve 2018 tarihli hâlihazır haritalar kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma alanındaki imgesel değerlerin tespiti için Adana merkezli olmak üzere Çukurova Bölgesi'ne dair haber yapan ve 1918 yılında yayın hayatına başlayan Yeni Adana Gazetesi'nin arşivleri ve bölgeyi gösteren fotoğraf, kartpostal gibi görsel kaynaklardan yararlanılmıştır.

Çalışma Alanının Tarihi ve Fiziki Gelişimi

Adana kentinin tarihine ilişkin çalışmalar geçmişinin antik dönemlere dayanarak Neolitik Çağ'a kadar uzandığını bildirmektedir (Altay, 1965). Asurlular, Hititler, Persler ve Selekiler gibi birçok medeniyete ev sahipliği yaptığı bilinen kent, geçmişten bugüne birçok medeniyete ait kalıntıyı da beraberinde getirmiştir. Bu kalıntılar incelendiğinde antik döneme dair en fazla kalıntının Roma Dönemi'ne ait olduğu bilinmektedir (Saban, 2017). Bugün bu kalıntılardan bazıları tarihi kent merkezinde hala gözlemlenebilir durumda olmakla beraber, çalışma alanı olan Abidinpaşa Caddesi'nin doğu ucunda bulunan Taş Köprü, Roma Dönemi'nden kalan önemli eserlerden biridir. Abidinpaşa Caddesi'nin de eski bir Roma yolu olduğunu iddia eden çalışmalarda, aynı zamanda Roma Dönemi'nde Adana kenti içerisinde tiyatro, odeon, şehir suru gibi çeşitli yapıların da inşa edilmiş olduğu savunulmaktadır (Hild, Hellenkemper). Geçmişte caddenin batı ucunda bulunan Ters (Tarsus) kapı ve doğu ucunda Seyhan Nehri üzerinde Taşköprü ile birleşen noktada bulunan Kale Kapıları günümüze ulaşmayan fiziki varlıklar olsalar da, bu kapıların antik doğu kentlerinde görülen kent kapılarına benzerlik göstermesi (Saban, 2017) ve Kostof'un (1990: 142) doğu Roma kentlerinde dik kesişen ana akslardan birinin nehir gibi topografik hatlara dik doğrultuda konumlandığını açıklayan ifadeler Abidinpaşa Caddesi'nin fiziki özellikleriyle örtüşmekte ve eski bir Roma Yolu olduğuna dair görüşleri desteklemektedir (Şekil 1).

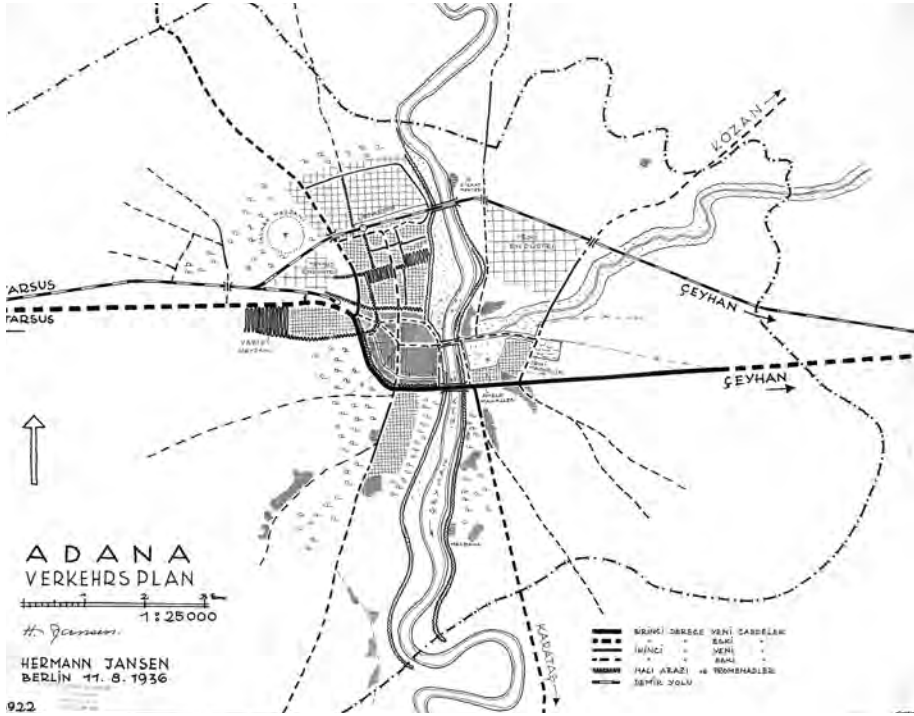
1900lü yılların başında mevcut bir kent aksı olarak var olduğu bilinen Abidinpaşa Caddesi'nin, ismini dönemin valisi olan Abidin Paşa'nın caddede yaptığı düzenleme çalışmalarından sonra aldığı bilinmektedir (İşisağ, 2019). Kentin ana akslarından biri olarak varlığını sürdüren cadde, bu özelliği dolayısıyla kentsel gelişmelerden etkilenmiş yıllar içerisinde değişime uğramıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında modern kentleşme politikaları vasıtasıyla Adana kenti genelinde çeşitli çalışmalar yapılmış, 1935-1940 yılları arasında Hermann Jansen tarafından farklı ölçeklerde plan etütleri hazırlanmıştır. Özellikle tarihi kent merkezi ile tren istasyonu arasında kentin büyüme yönüne odaklı olarak geliştirilen plan (Şekil 2)

Şekil 1. 1938 tarihli Adana Kent Merkezi'ni gösteren haritada Roma Dönemi'nden kalan yapılar (Saban, 2017, s: 4 yardımıyla düzenlendi)

önerilerinde tarihi kent merkezi büyük ölçüde korunmasının önerildiği bilinmektedir. Çalışma alanı olan Abidinpaşa Caddesi'ne dair değişim ise özellikle 1950li yıllardan itibaren gözlemlenmektedir.

1950li yıllarda Adana kentinin göstermiş olduğu ekonomik gelişme beraberinde nüfus artışını getirmiş ve kentsel ölçekte yeni ihtiyaçların ortaya çıktığı bir dönem ortaya çıkarmıştır. Kentin yeni yerleşim alanlarına dair ihtiyaçları neticesinde Adana kenti için yeni bir şehir planı yapılmak üzere İller Bankası tarafından açılan yarışma sonucunda 1966 yılında Bülent Berkman ve ekibi tarafından hazırlanan plan seçilerek yürürlüğe konulmuştur (Çopuroğlu, 2009). Kentte yeni yerleşim alanlarının kuzeye doğru büyümesini öneren proje (Şekil 3), tarihi kent merkezini ticari bir merkez haline getirerek üzerindeki yerleşim baskısını arttırmış, oluşan rant sebebiyle tarihi kent merkezinde yapılaşma yoğunluğunun artması düzensiz kentleşmeyi de beraberinde getirmiştir. 1980li yıllarda yerel yönetimlere

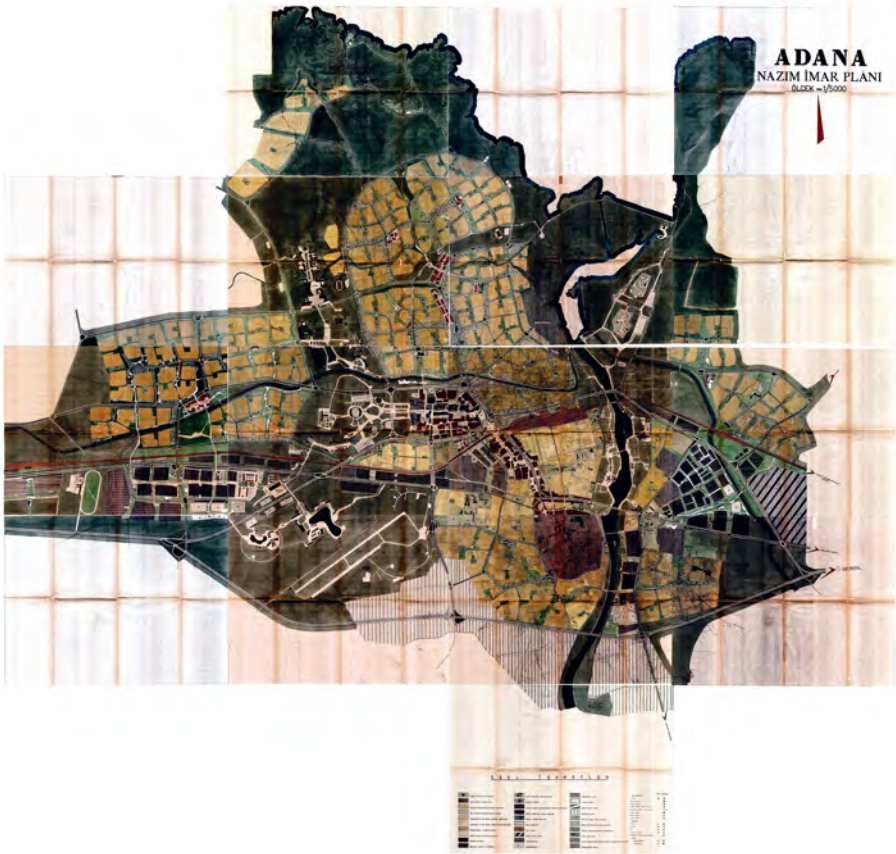
Şekil 2. Hermann Jansen'in 1936 tarihli Adana imar planı etüdü (Url-1)

imar planı yapma yetkisi verilmesi sonucunda mevcut imar problemlerini çözmek üzere Adana kenti için revizyon imar planları yapılmış fakat bu imar planları yoğun yapılaşmanın önünü açarak önceki senelerde yaşanan imar problemlerinin tekrarlanmasına sebep olmuştur (Altunkasa, 2004).

1998 yılında hazırlanan Koruma Amaçlı İmar Planının aynı yıl haziran ayında gerçekleşen deprem nedeniyle uygulanamaması sonucunda 2000li yıllarda kentsel dönüşüm ile beraber kentsel koruma çalışmaları da gündeme alınmış, 2014 yılında Adana kenti için Koruma Amaçlı İmar Planı'nın yürürlüğe girmesiyle tarihi kent merkezinde koruma ve yenileme çalışmaları hız kazanmıştır. Çalışma alanı olarak Abidinpaşa Caddesi de tarihi kent merkezinin ana caddelerinden biri olarak kentsel gelişim sürecinden söz konusu kentsel politikalar ve uygulamalar sonucunda etkilenmiş ve fiziki yapısında gözle görülür sonuçlar belirmiştir (Şahin, 2019).

Abidinpaşa Caddesi'nin İmgesel Değerleri

Kentsel mekânın fiziki varlığı ile beraber içerisinde çeşitli yapıda ögeye sahip dinamik bir olgu olmasıyla literatürde çeşitli bağlamlarda tanımlarına rastlanmaktadır. Lynch'in kentsel mekân tanımı ise imge kavramı üzerinden ifade edilmiş ve

Şekil 3. Bülent Berksan ve ekibi tarafından hazırlanan 1969 tarihli Adana Nazım İmar Planı (Tarihi kent merkezi sınırları yazar tarafından eklenmiştir)(Adana Büyükşehir Belediyesi arşivi)

Lynch'e göre kentsel mekân imgelerden oluşmuştur. Bu imgeler yollar, düğüm noktaları, referans noktaları, bölgeler ve sınırlardan oluşmaktadır (Lynch, 2010). Kentsel imgenin oluşumunu ise *“Her kentin kişilerinin bireysel imgelerinin bir araya gelmesiyle oluşan bir halk imgesi var gibidir veya çok sayıda kentinin oluşturduğu bir dizi halk imgesinden bahsedilebilir”* sözleriyle ifade ederek kentsel imgenin oluşumunda söz konusu mekânın kullanıcısının rolüne de vurgu yapmıştır (Lynch, 2010: 51).

Bu bağlamda çalışma alanı olan Abidinpaşa Caddesi'nin kent kullanıcısının hafızasındaki yerini sorgulamak amacıyla çalışmanın ana materyallerinden biri olan Yeni Adana Gazetesi arşivleri incelenmiş, Abidinpaşa Caddesi ile ilgili kamusal gündemde yer edinen kentlinin farklı bakış açılarını yansıtan ama temel olarak

<p>Meselâ yolları ele alalım : Abidin paşa caddesi oniki yıldan önce tevsi ve tanzim edilmiş, burasının milyonluk bütçeden yalnız yaya kaldırımları mustefit olmuştur. Hükümetten yeni otel yanına kadar cadde oniki yıldan evvel parke döşenmiş. Yeni otelden istasyona giden ve bu gün asfalt ile yaldızlanmış bulunan caddede keza oniki yıl önce tevsi ve tanzim edilmiş, kol ordudan batıya doğru uzanan cadde oniki yıl önce tevsi ve tanzim edilmiş şehrin ana ve büyük yolları ve caddeleridir. Hiç şüphe yokki parasız dellallar buralarını Adanana modern ! belediyeciliğine maaletek insafsızlığını göstermezler zannederiz.</p>	<p>Dün gece Abidin Paşa caddesinde bazı kadınlar birkaç genci kovaladı Dün gece Abidinpaşa caddesinde bazı kadınlarla bir kaç genç arasında hâdise çıkmıştır. Caddeden geçen kadınlara laf atmaları üzerine kadınlarla meydana gelen münakaşa kısa bir zamanda kızışmış, ve kadınlar ökçeli iskarpinlerini çekerek gençlerin üzerine hücum etmişlerdir. Gençler kadınların ellerinden kurtulmak için ara sokaklara saparak kaçmışlardır. Gençleri ellerinden kaçtıran kadınlar hırslarını kendilerini seyreden bir kaç vatandaşın almak istemişlerdir. Fakat gelip geçen bazı şahıslar kadınlara mâni olmuşlardır. Bu arada kadınların avazları çıktığı kadar bağırarak küfür etmelerine rağmen bir emniyet bekçisinin dahi gelme yışı ve şehrin ana caddesi sayılan Abidinpaşada bir bekçinin bulunmayışı hayreti mucip olmuştur.</p>
<p>1 Mart 1939 tarihli köşe yazısı</p>	<p>25 Temmuz 1957 tarihli haber</p>
<p>Abidinpaşa caddesi, kentin 1 no.lu sokağıdır. Kentin ticari merkezidir. On banka, bir sürü ticarethane, acente, bu caddenin batı ucuna, köprüden ortasına kadar da doktor muayenehaneleri ile eczaneler sıralanmıştır. Yapılmakta olan bir Merkez Bankası caddeye daha önem kazandıracak gibi, iki büyük turistik otel de yine buradadır. Ayrıca kentin dış semtlerine giden otobüslerin, kalabalık durakları da buradadır. Yoğun bir insan akımı kaldırımları doldurur, tek yönlü vasıta trafiği de doğudan batıya durmaksızın akar gider.</p>	<p>Kiralık Daireler Şehrimizin en güzel yerinde - Abidinpaşa Köprü başında - 5 ve 6 odalı yeni yapı (Adana Palas apartman daireleri) kiralıktır. Müracaat: Matay Şirketine. Telf. 2719</p>
<p>23 Haziran 1967 tarihli köşe yazısı</p>	<p>12 Kasım 1954 tarihli ilan</p>

Şekil 4. Yeni Adana Gazetesi'nde farklı tarihlerde çıkmış Abidinpaşa Caddesi'nin önemini vurgulayan haber içerikleri (Sorumlu yazar tarafından Yeni Adana Gazetesi arşivleri yardımıyla hazırlanmıştır)

caddenin kentte önemli bir aks olduğunu vurgulayan ifadelerle sıklıkla yer verildiği görülmüştür.

Şekil 5. Yeni Adana Gazetesi arşivinde bulunan bazı doktor muayenehanesi reklamlarında görülen adres tanımlamaları (Yeni Adana Gazetesi arşivi yardımıyla sorumlu yazar tarafından düzenlenmiştir)

Şekil 4'te görülen gazete haberleri Abidinpaşa Caddesi'nde süregelen bayındırlık çalışmalarının kamusal gündemde önemli bir yer tuttuğunu gösterirken, caddenin estetik değerinin vurgulandığı haberlerde ise Abidinpaşa Caddesi'nin kentin en önemli caddesi olduğuna vurgu yapılmaktadır. Cadde üzerinde yapılan çalışmalara karşı kamusal bilinç ve eleştirel bir dille belirtilen görüşler, kentlinin Abidinpaşa Caddesi'ne karşı duyduğu aidiyet ve sorumluluk bilinci ile de ilişkilendirilmiştir.

dirilebilir. Dönemin kentli algısının açıkça görülebildiği bu ifadeler Abidinpaşa Caddesi'nin kentte imge değeri olan bir yol olduğunu desteklemektedir.

Doktorlar Caddesi Olarak Abidinpaşa Caddesi

Abidinpaşa Caddesi'nin geçmişte halk arasında Doktorlar Caddesi olarak da ifade edildiği bilinmektedir. Bu kullanımın kaynağına ilişkin Yeni Adana Gazetesi arşivinde yapılan incelemelerde, caddede bulunan birçok doktor kliniği reklamına rastlandığından (Şekil 5), bu durumun caddenin Doktorlar Caddesi olarak anılması arkasındaki sebep olduğu anlaşılmıştır.

Yapılan araştırmada bulunan reklam içerikli ilanlarda adres yazımlarında caddeye dair daha başka imgelerin de bulunduğu tespit edilmiştir. Şekil 5 'te reklamı yapılan muayenehanelerin Abidinpaşa Caddesi'nde olduğu adres içeriklerinden anlaşılmaktadır. Şekil 5'te görülen reklam kupüründe Kale Kapısı olarak ifade edilen konum, Abidinpaşa Caddesi'nin doğu ucunda Taşköprü ile bulunduğu noktada geçmişte var olan Kale Kapısıdır. Kapının 1930'lu yıllarda Abidinpaşa Caddesi'ni genişletme çalışmaları esnasında yıkıldığı tahmin edilirken (Saban, 2017), o dönemde mevcut olmamasına rağmen mekân tanımlamada referans noktası olarak kullanılması kapının imgesel değerinin bir göstergesidir (Şekil 6).

Kale Kapısı gibi adres tanımlamada kullanıldığı görülen "Asri Fırın", "Müslüm Apartmanı" gibi (Yeni Adana Gazetesi arşivi) konumların bu tespit ışığında çalışma alanı için fiziki imgesel değerlerden bazıları olduğu tahmin edilmektedir. Bu durum, Abidinpaşa Caddesi üzerinde sosyal kullanım sonucu ortaya çıkan imge-

Şekil 6. Taş Köprü ve Kale Kapısı'nı gösteren kartpostal (Url-2)

sel tanımların tespitinde, çalışma alanındaki fiziki imgesel değerlerin dönemsel tespitinin de yapılabilmesini sağlamasıyla, gazete haberlerinin kent tarihine yönelik araştırmalardaki önemini gösteren örneklerdendir.

Bankalar Caddesi Olarak Abidinpaşa Caddesi

Günümüzde Abidinpaşa Caddesi kendi orijinal adının yanı sıra Bankalar Caddesi olarak da anılmaktadır. Caddenin bu isimle anılmasına sebep olan faktörler ve dönemin tespitinde dair yapılan araştırmada Yeni Adana Gazetesi arşivlerinden yararlanılmış ve söz konusu duruma ilişkin haber içerikleri bulunmuştur. Özellikle 1950’li yıllardan itibaren Yeni Adana Gazetesi’nde Abidinpaşa Caddesi üzerinde açılan banka şubeleri haberlerine sıklıkla yer verildiği görülmüştür (Şekil 7). 1950li yıllar Adana kentinin ekonomik olarak büyüme gösterdiği ve dolayısıyla nüfusun da büyük oranda arttığı bilinen bir dönemin başlangıcı olarak bilinirken (Şahin, 2019: 46-58), cadde üzerinde açılan banka yapılarının artışı kentte meydana gelen sosyal durum değişiminin bir yansıması olarak düşünülebilir.

Abidinpaşa Caddesi üzerinde bulunan en eski banka yapısı 1931 tarihinde hizmete açıldığı bilinen Ziraat Bankası yapısıdır (Saban, 2019). Ancak kentsel büyümenin hızlandığı dönemlere tekabül eden 1965 tarihli hâlihazır haritada (Şekil 8) banka yapılarının Abidinpaşa Caddesi’nin özellikle batı ucunda bitişik nizamda sayı olarak çokluğu dikkat çekmektedir. Harita üzerinde yapıların gösteriminde banka işlevinin öne çıkması, bu fonksiyonun o dönem için önemli bir referans değeri olduğunun göstergesidir. Bazı yapılar ise harita üzerinde hâkim fonksiyonlarıyla ifade edilmektense içerisinde bulunan banka şubesi dolayısıyla banka yapısı olarak gösterilmiştir. Bu duruma örnek teşkil eden yapılardan birisi 1965 tarihli hâlihazır haritada Etibank olarak gösterilen yapıdır. Yapının o dönemde kentin ilk yüksek katlı otel yapılarından biri olan Santral Palas binasına karşın (Şahin, 2019) haritada Etibank olarak gösterilmiş olması, yapının bir kısmında Etibank Şubesi’nin yer aldığını ve bu fonksiyonun kentsel mekânı tanımlamada daha öncelikli durumda olduğunu göstermektedir.

Yeni Adana Gazetesi’nde banka yapılarına ilişkin araştırmada, reklamlarla beraber banka yapılarının inşa süreçleri, fiziki özellikleri ve kullanım özelliklerinin ifade edildiği haberlere de sıklıkla yer verildiği görülmüştür (Şekil 9). Yapıların tarihi sürecini ve dönemsel durumlarını tespit etmede önemli bir kaynak özelliği teşkil eden bu haber içerikleri, banka yapılarının kamu tarafından ilgi duyulan bir konu olduğunu ortaya koymaktadır.

Abidinpaşa Caddesi üzerinde bulunan banka yapılarının dönemlerinin mimari özelliklerini temsil eden karakterleri yansıtan yapılar olarak da Abidinpaşa Caddesi’ne estetik değer kattığı savunulabilir (Şahin, 2019). Dolayısıyla cadde üzerinde inşa edilmiş bu yapıların fonksiyon özellikleri temelinde ortaya çıkan imgesel değer oluşumunun mimari olarak sahip oldukları değerlerle de alakalı olduğu düşünülebilir

Tarihi Bir Caddenin Morfolojik Değişimini Gazete Haberleri Üzerinden Değerlendirmek

da olması gösterilmektedir.

AKBANK

1 9 5 2

İKRAMIYE PLANI TAKDİR EDER

"ZİYNET" İKRAMIYE PLANI

<p style="text-align: center;">"1000 ALTIN" İkramiye Planı</p> <p>(Her ay için bir kez ve her ay beş kez nakdi ikramiyeler)</p> <p>1 İkramiye 1000 ALTIN</p> <p>Ayrıca:</p> <p>1 defa 1000</p> <p>1 defa 100 ALTIN</p> <p>Ayrıca:</p> <p>1 defa 100</p> <hr/> <p>4 İkramiye 100 ALTIN</p> <p>12 defa 50</p> <p>20 defa 50</p> <p>50 defa 50</p> <p>100 defa 100</p> <p>C E M A N</p> <p>300 İkramiye 2570 ALTIN</p>	<p style="text-align: center;">"ZİYNET" İkramiye Planı</p> <p>(Her ay için bir kez ve her ay beş kez nakdi ikramiyeler)</p> <p>1 İkramiye CHAZI</p> <p>Ayrıca:</p> <p>1 defa CHAZI</p> <hr/> <p>1 İkramiye ASTRAĞAN</p> <p>Ayrıca:</p> <p>1 defa ASTRAĞAN</p> <hr/> <p>1 İkramiye PIRLANTA</p> <p>Ayrıca:</p> <p>1 defa PIRLANTA</p> <hr/> <p>Ayrıca:</p> <p>1 İkramiye FERHAT İNÇİ CEBZELER</p> <p>2 defa ALTIN BİLEZİKLİ ADEL SAĞIR</p> <p>3 defa ADANA GÜBBASI</p> <p>4 defa SİNGER ÜZÜM MAKİNESİ</p> <p>5 defa ARHALI REŞİTLİK</p> <p>6 defa YARIM ARHALI REŞİTLİK</p> <p>7 defa 80 ALTIN EĞİMLİKLETİ</p> <p>8 defa ...</p>	<p style="text-align: center;">"EV" İkramiye Planı</p> <p>(Her ay için bir kez ve her ay beş kez nakdi ikramiyeler)</p> <p>2 EV</p> <p>2 OTOMOBİL (SİYAROL)</p> <hr/> <p>Ayrıca:</p> <p>2 Adet BUZ DOLABI</p> <p>4 defa 300 LİRALIK</p> <p>4 defa 250</p> <p>50 defa 100</p> <p>50 defa 50</p>
---	--	---

2 defa **ALTIN**
2 defa **ZİYNET**
2 defa **EV**

Piyangosu olmak üzere (6) kezde yapılacaktır.
HESABINIZ YOKSA FIRSATI KAÇIRMAYINIZ..

AKBANK

ADANA - Altın para Caddesi No: 90

1 Ocak 1952 tarihli banka reklamı

PAMUKBANK

SİZİN BANKANIZDIR

1 Ocak ADANA'ya AÇILIŞ İKRAMIYESİ

AÇILIŞ

1 Haziran

TELEFON: 1346

Tele: PAMUK

Her 150 Lira

BİR İŞTİRAK KUR'ASI

Paranızın en büyük isabeti kendi Bankanızda bulacaksınız

PAMUKBANK

Akademi Toprak Caddesi - Ticaret Sarayı

30 Mayıs 1955 tarihli banka reklamı

Her türlü bankacılık muameleleri yapan

SÜMERBANK'ın

Bu aya ait

İstanbul İdealtepe'deki

VILLÂ

ile bir çok para ikramiyeleri

son para kabul tarihi 10 Temmuz 1953

Her 150 liraya bir kur'a numarası

SÜMERBANK

Sermoyası: 200.000.000 Lira

Abidin Paşa Caddesi No: 81

4 Temmuz 1953 tarihli banka reklamı

Şekil 7. Yeni Adana Gazetesi'nde görülen çeşitli yıllara ait banka reklamları (Yeni Adana Gazetesi arşivi yardımıyla sorumlu yazar tarafından düzenlenmiştir)

Şekil 8. Adana ili 1965 tarihli hâlihazır haritasında Abidinpaşa Caddesi (Sorumlu yazar tarafından İller Bankası arşivi yardımıyla düzenlenmiştir)

26 Ağustos 1952 tarihli haber

26 Ağustos 1952 tarihli haber

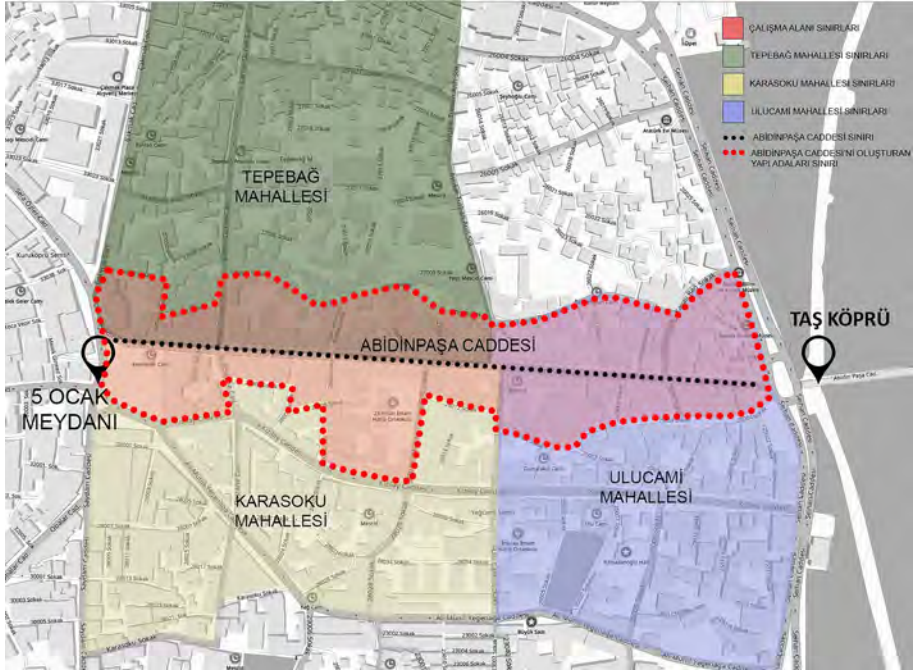

30 Haziran 1969 tarihli haber

Şekil 9. Abidinpaşa Caddesi'nde bulunan banka yapılarına dair farklı tarihlerden haberler (Sorumlu yazar tarafından Yeni Adana Gazetesi yardımıyla hazırlanmıştır)

Abidinpaşa Caddesi'nin Morfolojik Analizi

Conzen (1960) kentsel peyzaj kavramını, bir kentsel mekânda meydana gelen morfolojik değişimin gözlemlenebildiği ana unsur olarak, sokak sistemini ise kentsel peyzajın en iyi korunmuş unsuru olarak tanımlar. Bu bağlamda 1938-2018 yılları arasında Abidinpaşa Caddesi'nin morfolojik dönüşümünü incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, caddeyi oluşturan yapı adaları olarak belirlenen çalışma alanındaki (Şekil 10) sokak dokusu ve doluluk-boşluk ilişkileri 1938 ve 2018 yıllarındaki sokak sistemini, yapı dokusu ve caddenin bu yıllardaki silüetini ifade eden çizimler yardımıyla ele alınmıştır.

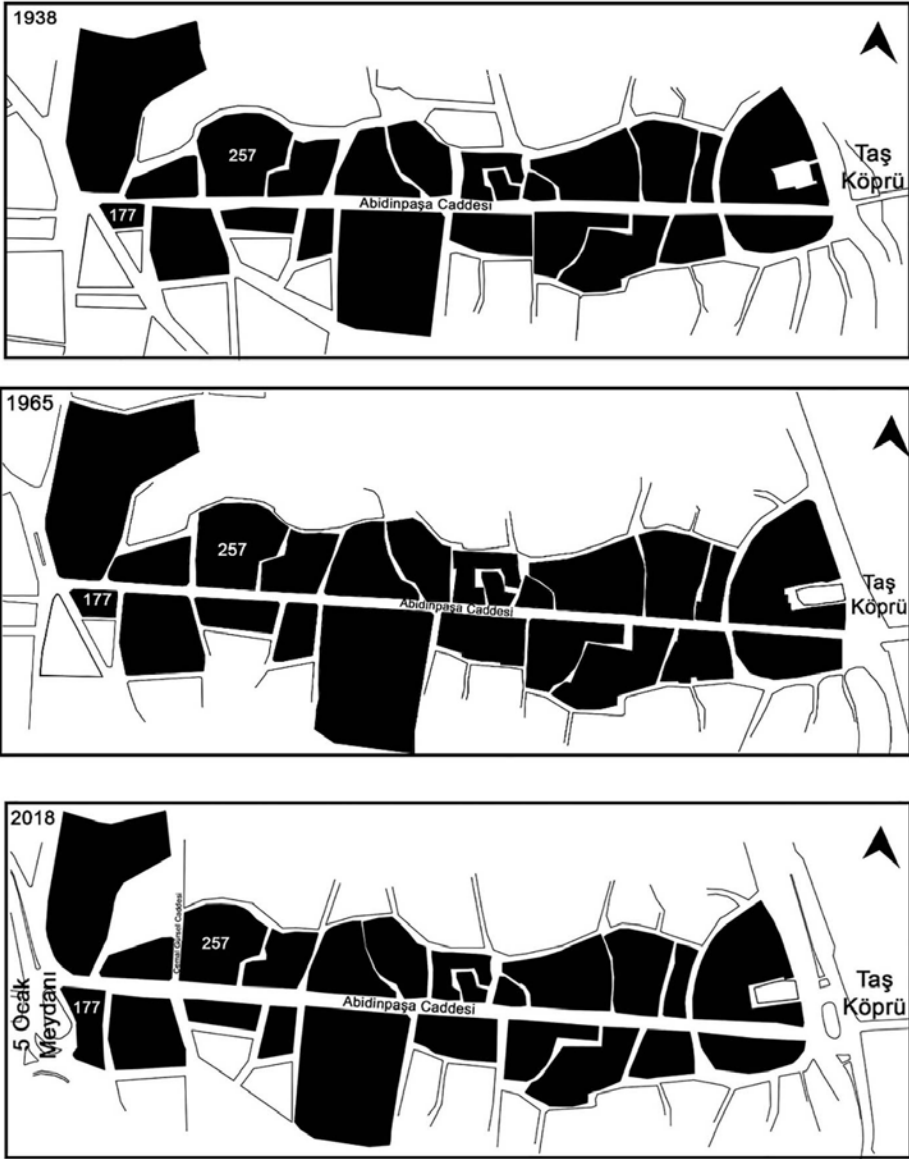
Şekil 10. Çalışma alanı sınırları (Sorumlu yazar tarafından Url-3 kullanılarak hazırlanmıştır)

Çalışma Alanındaki Sokak Dokusunun Değişimi

Kentte meydana gelen morfolojik değişimin kentsel peyzaj öğeleri üzerinden takip edilebileceğini belirten Conzen (1960) detaylı bir morfolojik analiz için gerekli olduğunu belirttiği bu öğeleri sokak dokusu, doluluk-boşluk ilişkisi, yapı adası-parcel ilişkileri, bina-parcel ilişkileri ve arazi kullanım özellikleri olarak tanımlamıştır. Bu öğeler arasında özellikle sokak dokusunun kamusal alan sınırı tanımlayan yapısı dolayısıyla en zor değişime uğrayan öğe olarak olduğunu belirterek, parcel ve yapıların ise özel mülkiyete bağlı ilişkileri dolayısıyla daha hızlı değişim geçirdiklerini savunmaktadır.

Abidinpaşa Caddesi'ni oluşturan yapı adalarının 1938 ve 2018 yıllarındaki durumu karşılaştırıldığında çalışma alanındaki yapı adası sayısının 80 yıllık süreçte sayısal olarak değişmeyerek 23 adet olduğu fakat ele alınan süre içerisinde bazı yapı adası sınırlarında fiziki değişimlerin gerçekleştiği görülmüştür (Şekil 11).

Şekil 11'de sunulan 1938 tarihli haritada caddenin batı ucunda bulunan 177 numaralı yapı adasının 2018 tarihinde alan olarak büyüme gösterdiği ve formunun değişime uğradığı görülmektedir. 1985 yılında 5 Ocak Meydanı'nın yapım süreci sebebiyle Kemeraltı Camii'ne ait vakıf yapılarının yıkılması ve meydanın inşası

Şekil 11. Abidinpaşa Caddesi'nin 1938 ve 2018 yıllarındaki sokak dokusu (Şahin, 2019: 81)

ile meydana gelen bu değişimin söz konusu dönemde kamusal gündeme yansıdığı da görülmüştür (Şahin, 2019: 87) (Şekil 12).

80 yıllık süreç içerisinde meydana gelen bir diğer değişim 257 numaralı yapı adasında gerçekleşirken, yapı adasının 1938 tarihli haritada batı cephesinde görülen

27 Kasım 1979 tarihli haber

2 Aralık 1981 tarihli haber

Şekil 12. Küçük saat mevkiinde meydana gelen yıkıma dair haberler (Yeni Adana Gazetesi arşivi)

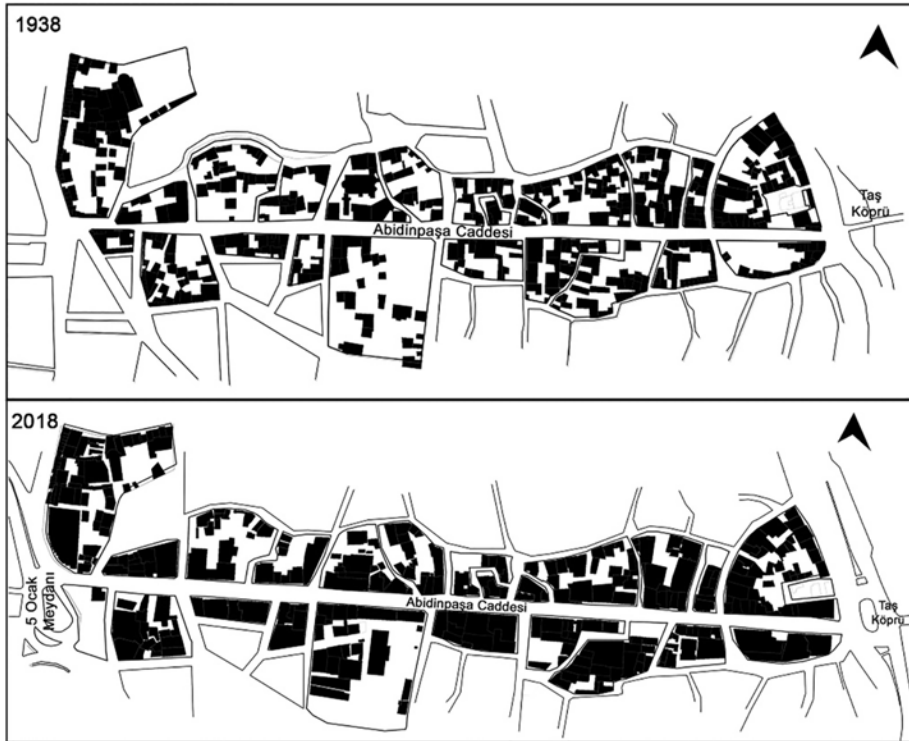
Şekil 13. 22 Şubat 1967 tarihli Yeni Adana Gazetesi haberi (Yeni Adana Gazetesi arşivi)

organik sokak hattı 1965 yılına ait haritada çizgisel bir hata dönüşmüş, bu aks 2018 tarihli haritada bir ana cadde haline gelmiştir. Söz konusu değişimler 1967 yılında Cemal Gürsel Caddesi'nin açılması sebebiyle meydana gelmiş ve yapım esnasında meydana gelen olumsuzluklar yine dönemin kamusal gündeminde yer edinmiştir (Şekil 13) (Şahin, 2019, s.85-88).

İfade edilen değişimler 80 yıllık süreç içerisinde çalışma alanındaki sokak dokusunda meydana gelen değişikliklerin tamamını belirtmekle beraber bu değişimlerin gazete haberlerine yansımaları çalışma alanındaki gelişim sürecine dönemsel bakış açısını tespit etmeye ve sosyal dokuyu da anlamaya olanak sağlamaktadır.

Çalışma Alanındaki Doluluk-Boşluk Oranlarının Değişimi

Çalışma alanındaki doluluk-boşluk ilişkileri 1938 tarihli kadastro haritası ve 2018 tarihli hâlihazır haritalar yardımıyla hazırlanan şematik haritalar üzerinden incelenmiş ve yapılan karşılaştırmada çalışma alanındaki yapılaşmanın 80 yıl içerisinde arttığı görülmüştür (Şekil 14). Adana kentinin gelişim süreci başlığında tartışıldığı gibi 1950li yıllarda kentin gösterdiği büyüme özellikleri neticesinde aldığı göçün yapılaşmanın artmasında öncü faktörlerden biri olduğu ve bu soruna

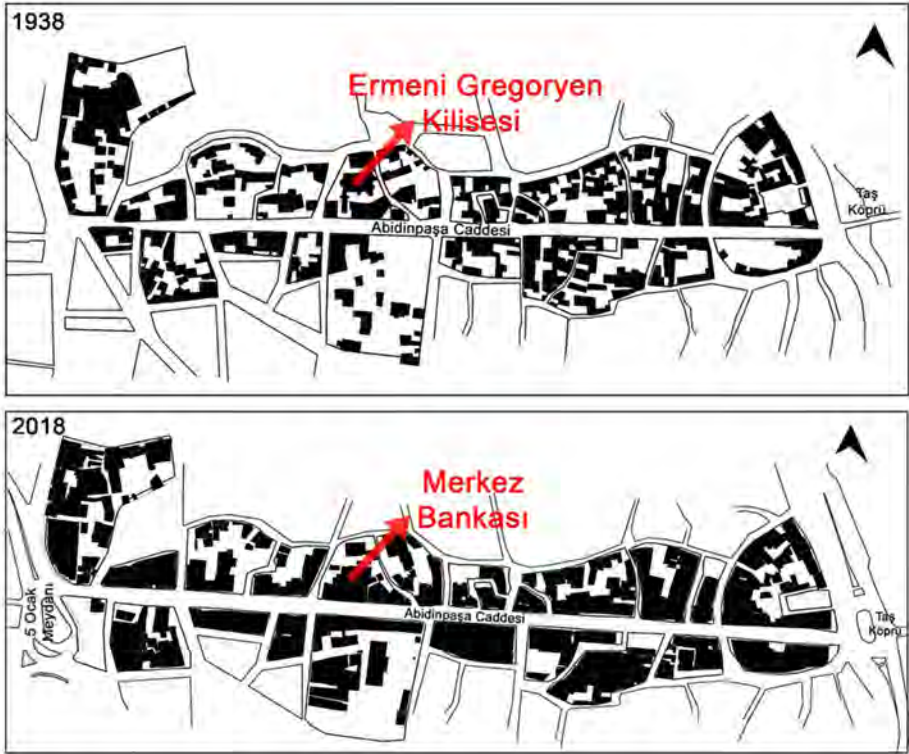

Şekil 14. Abidinpaşa Caddesi'nin 1938 ve 2018 yıllarındaki doluluk-boşluk ilişkileri (Şahin, 2019: 91)

yönelik olarak geliştirilen politikaların da tarihi kent merkezinde meydana gelen yapılaşma ve rantın yükselişine katkı sağladığı bilinmektedir (Çopuroğlu, 2009). 1965 tarihli hâlihazır haritada Abidinpaşa Caddesi'nin özellikle cadde cephesinde bitişik nizamda yapıların varlığı bu gelişim sürecinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Çalışma alanında yapılaşma bakımından görülen artış, genellikle boş parsellerin yeni yapı ile dolması ya da eski yapıların yıkılması ve yerlerine daha büyük yapıların inşa edilmesi sonucu gerçekleşmiştir. Bu durumun çalışma alanı içerisinde bulunan birçok tarihi yapının kaybına da sebep olduğu bilinmektedir. Abidinpaşa Caddesi'nde bulunan Merkez Bankası binası, 1899 tarihinde inşa edildiği tahmin edilen Gregoryen Kilisesi'nin (Saban, 2017) yıkılması ile ortaya çıkan parselde 1969 yılında inşa edilmiştir (Şahin, 2019) (Şekil 15).

Gregoryen Kilisesi'nin karşısında bulunduğu bilinen Ermeni Terziyan Mektebi ve İstiklal İlkokulu yapıları da bu dönemde yıkılmış (Saban, 2017) ve bu yapılardan İstiklal İlkokulu'nun Kızılay Caddesi'nin yapımı sırasında bir bölümünün yıkıl-

Şekil 15. Çalışma alanında 1938 ve 2018 yıllarında yıkılan ve yapılan bazı yapıların gösterimi (Şahin, 2019, s.91-101'den üretilmiştir)

TATİL BUGÜN BAŞLIYOR

Bütün yurtta olduğu gibi petrinde de ilk ve orta öğretim bugünden itibaren birinci dönem dinlenme tatiline girecektir. 15 gün sürecek bu dinlenme tatiline, tüm il, orta ve liseler dahil olacaktır. Adana İktisadi ve Ticari Bilimler Akademisi de 1 haftalık tatile girecektir.

Kaderine terkedilen İstiklâl ilkokulu yandı

35. Yılı Milli Eğitime hizmet gördükten sonra kaderine terkedilen İSTİKLÂL ilkokulu din yanmıştır.

Belediye tarafından Kızılay caddesinde yapılan istiklal sokak dolayısıyla İstiklâl ilkokulunun yarısı yığılıp ve buradaki öğrenciler başka sınıflara nakledilmiştir.

Öğrencileri Kızılay meydanı ve sonra da okul yapılış binası, Milli Eğitime 35. yıl hizmet etmiştir. Bugünlerde ise İstiklâl ilkokulu tamamen küçük çocukların oynama yeri ve bahçe gençleriyle de ocağı haline gelmiştir.

1967 mart 13.40 da bir çok küçük çocuk okula 1- (DEVAMİ 9. 5. 8. 4. de)

Bir katil 13, diğeri 6 yıl hüküm giydi

İNHAİYET İSYAN ETTİ * Son zamanlar in bahçeboşlarını yitirilen bir mektep haline gelen İSTİKLÂL ilkokulu yanarken (Foto: Yeni Adana)

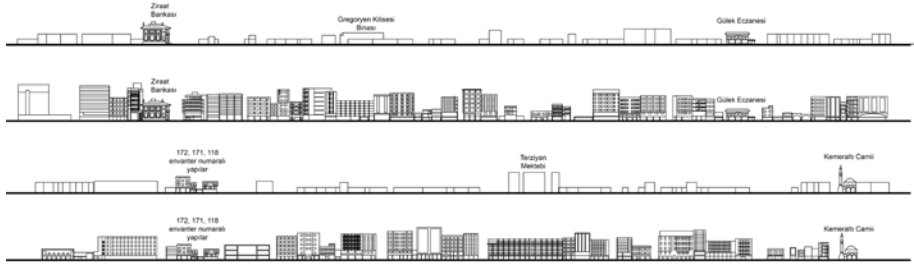
Şekil 16. 30 Aralık 1967 tarihli Yeni Adana Gazetesi haberi (Yeni Adana Gazetesi arşivi, s.1)

masıyla atıl kalarak bu sebeple oluştuğu iddia edilen yangında aldığı hasarı ifade eden gazete haberi Şekil 16'da görülmektedir.

Şekil 17'de Abidinpaşa Caddesi'nin kuzey ve güney cephelerine ait silüetlerin görüldüğü çizimlerde çalışma alanında plan düzleminde görülen yapılaşma oranındaki artışın, üçüncü boyutta da ortaya çıktığı ve 1938 yılından 2018 yılına kadar geçen süre içerisinde kat yüksekliklerinin arttığı anlaşılmaktadır. Çalışma alanındaki doluluk-boşluk ilişkilerinde yapılaşma oranında ikinci ve üçüncü boyutta görülen artışın, kentsel mekânda yürütülen imar politikalarına paralel özellik göstermesi ve tarihi dokunun kaybına sebep olması nedeniyle çalışma alanındaki fiziki çevrenin kalitesini olumsuz yönde etkilediği söylenebilir.

Sonuç

Kent tarihine ilişkin çalışmaları çeşitli yöntem ve yaklaşımlarla ele almak mümkün olmakla beraber, dinamik yapısı dolayısıyla kent hedeflenen çalışmanın bağlamını kurgulama bakımından zengin bir kaynak potansiyeli de sunmaktadır. Kentlerin temel olarak fiziksel dönüşümüne odaklanan morfoloji çalışmaları, söz konusu potansiyel doğrultusunda bu dönüşümün arkasındaki etkenleri multidisipliner ölçekte de incelemeyi mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda çalışma, kentsel morfoloji çalışmalarında ele alınan kentsel mekânın fiziki dönüşümü ile beraber

Şekil 17. Abidinpaşa Caddesi'nin 1938 ve 2018 yıllarındaki silüetleri (Şahin, 2019: 103)

sosyal hafızasına yönelik bir tutarlı çıkarım yapmanın olurluğunu sorgulamakla beraber, yapılan morfolojik analizi farklı bir boyutta incelemeye katkı sağlayacak potansiyel bir kaynak sunmayı da amaçlamıştır.

Abidinpaşa Caddesi'nin 1938 ve 2018 yılları arasında geçirmiş olduğu morfolojik dönüşümün fiziki ve sosyal dinamikleri arasındaki ilişki, çalışma alanının bu yıllardaki sokak dokusu, doluluk-boşluk ilişkileri ve silüetlerinin görülebildiği çizimler ve çalışmanın kapsamını oluşturan süreç içerisinde ulaşılabilen Yeni Adana Gazetesi'nin haber arşivi üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Kentsel gelişim özelliklerine paralel biçimde 1950'li yıllardan itibaren caddede yükselen banka yapıları söz konusu dönemde hazırlanan kent haritalarıyla beraber gazete haberlerine de yansımıştır. Caddede öne çıkan kullanım özelliklerinin Abidinpaşa Caddesi'nin halk arasında farklı dönemlerde farklı isimlerle ifade edilmesine sebep olduğu görülmüş, geçmişte Doktorlar Caddesi olarak anıldığı bilinen caddenin, günümüzde bu isimle değil Bankalar Caddesi ya da orijinal ismiyle anılıyor olması ardındaki sebepler morfolojik analize yönelik olarak hazırlanan çizimler ve gazete haberlerinin tutarlı bir çerçevede incelenmesiyle anlaşılmıştır. Çalışma alanındaki sokak dokusunda 80 yıllık süreç içerisinde meydana gelen toplamda iki ayrı değişim de yine gazete arşivinde takip edilebilmiş ve imgesel bir kent aksı olarak Abidinpaşa Caddesi'nin geçirdiği dönüşümün sosyal etkilerini dönemsel ifadelerle tespit etmek mümkün olmuştur.

Kent morfolojisine yönelik çalışmalarda meydana gelen dönüşümün farklı boyutlarını anlamak ve ele almak, alanı iyi tanıyarak geçmiş ve geleceğe yönelik tutarlı çıkarımlar yapmak adına fiziksel dokuyla beraber sosyal dokuyu algılayabilmek büyük önem teşkil etmektedir. Çalışmada yararlanılan gazete haberleri bu bağlamda, Abidinpaşa Caddesi'nin fiziki ve sosyal değişkenlerini eş zamanlı süreçlerde takip edebilmeye etkili bir fayda sağlayarak önemli bir rol üstlenmiştir. Kentlerin morfolojik değişimini okumaya yönelik çalışmalarda dönüşümü çeşitli boyutlarda algılayabilmek adına gazete haberleri de potansiyel bir materyal olarak değerlendirilmelidir.

Kaynaklar

- Altay, H. (1965). Adım Adım Çukurova. Adana: Çukurova Turizm Derneği.
- Altunkasa, F. (2004) Adana'nın Kentsel Gelişim Süreci ve Yeşil Alanlar. Adana Kent Konseyi Çevre Çalışma Grubu Bireysel Raporu
- Conzen, M. R. G. (1960) Alnwick, Northumberland; A Study in Town-plan Analysis. Londra: Orge Philip and Son.
- Çopuroğlu, M. A. (2009). Adana'da Kentleşme ve İmarsız Gelişmenin 50 Yılı. Planlama 1, 53-65.
- Hild, H., Hellenkemper, F. (1990) "Kilikien und Isaurien", in TIB 5, Viyana. 154-158.
- İşısağ, A. N. (2019). Abidin Paşa Adana Valisi. Ankara: Akademisyen Kitabevi
- Kostof, S. (1991). The City Shaped, Londra: Thames and Hudson
- Lefebvre, H. (2017). Şehir Hakkı. (Çeviri: Işık Ergüden). İstanbul: Sel Yayınları
- Lynch, K. (2010). Kent İmgesi. (Çev: İrem Başaran). İstanbul :Türkiye İş Bankası
- Moudon. A. V. (1997). Urban Morphology As an Emerging Interdisciplinary Field. Urban Morphology 1:3-10.
- Rossi, A. (2006). Şehrin Mimarisi. (Çev: Nurdan Gürbilek). İstanbul: Kanat Kitap
- Saban, D. (2019). Giulio Mongeri'nin Anadolu'daki İzleri: Ziraat Bankası Şube Binaları. Mimarlık 405, 73-77.
- Saban, F. D. (2017). Geleneksel Adana Mahalleler, Sokaklar, Binalar. Ankara: Akademisyen Kitabevi
- Şahin, B. B. (2019). Adana Tarihi Kent Merkezinde Morfolojik Bir Okuma; Abidinpaşa Caddesi'nin 1938-2018 Yılları Arasındaki Fiziki Değişimi, Adana: Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yök Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 582685)
- Url-1: <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=26> Erişim Tarihi: 06.04.2021
- Url-2: <https://www.google.com/maps> Erişim Tarihi: 06.04.2021
- Url-3: <https://www.facebook.com/groups/495586090482780/permalink/4715409605167053/> Erişim Tarihi: 06.04.2021

TOPKAPI (MİLLET) CADDESİ ÇEVRESİNDEKİ MAHALLE DOKULARININ DÖNÜŞÜMÜNÜN TARİHİ HARİTALAR ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Münire Nurgül Büyükgüllü*, Zeynep Eres**

*İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Y. Mimar

**İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Doç. Dr.

munirebuyukgullu@gmail.com, eresze@itu.edu.tr

İstanbul'un tarihi semtlerinin pek çoğu, yangın ve deprem gibi fiziksel etkenlerin yanı sıra toplumsal, ekonomik ve politik etkenler çerçevesinde gelişen imar uygulamaları sonucu geleneksel yerleşim dokularını büyük ölçüde yitirmiştir. Ancak halen mahallenin tanımlayıcı yapısı olan cami ve çeşme gibi kamusal yapılar, kimi zaman tarihi değerleriyle kimi zaman da yalnız taşıdıkları tarihi adlarla Osmanlı döneminin geleneksel mahalle kültürünü yansıtır. Bu bildiriye, sonradan Millet Caddesi'ne dönüştürülecek olan Topkapı Caddesi'nin çevresindeki geleneksel mahalle dokularının dönüşümü ve mahallelerin bileşenleri olan cami, medrese, sıbyan mektebi ve çeşme gibi anıt yapıların değişimi tarihi haritalar üzerinden tanımlanacaktır. 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 19. Asırda İstanbul Haritası ve 1913-1914 tarihli Alman Mavileri Haritası, 20. yüzyıl dönümünde bu bölgenin geleneksel organik yerleşim düzenini ortaya koymaktadır. Bütünüyle ahşap mimarinin söz konusu olduğu eğrisel dar sokak ve çıkmaz sokak örüntülü bu mahallelerde 1910 Aksaray ve Mercan yangınlarının büyük etkisi olmuş, çok geniş mahalle birimleri tümüyle yanarak ortadan kalkmıştır. 1918 tarihli Necip Bey Haritası bu yangın bölgelerindeki değişimi ortaya koyarken; 1922 tarihli Plan Général de la Ville de Constantinople Haritası da 1918 tarihli Cibali-Cerrahpaşa-Şehremini yangınları sonrası izgara plan ile yeniden planlanan yangın yerlerini göstermektedir. Yapı adalarındaki bu radikal değişim, Osmanlı döneminde inşa edilen genellikle küçük ölçekli cami, mescit, sıbyan mektebi ve hamam gibi anıtsal yapıların ait olduğu külliye vakıflarının isimlerini alan nahiye ve mahalle sınırlarının da yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Mahallelerin geçirdiği değişimler, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1958 tarihli Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri adlı eserinde yer verdiği haritadan ve 1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi'nden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Menderes dönemi imar uygulamalarının en şiddetli yaşandığı akslardan biri olan Topkapı Caddesi, Millet Caddesi adıyla yeni kimliğine dönüşürken; başta camiler olmak üzere yıkılan pek çok Osmanlı yapısı nedeniyle geleneksel mahalleler bağlamını iyice yitirmiştir. Bu bildiriye Topkapı (Millet) Caddesi'nin iki tarafında yer alan geleneksel mahallelerin günümüze ulaşan izleri, tarihi haritalarda tespit edilen ve günümüze ulaşan tarihi sokaklar saptanarak ortaya konmaya çalışılacaktır. İncelenen mahalleler arasında; ismi korunmuş ancak sınırları değişmiş olan Beyazıt Ağa, Ereyli ve Murad Paşa mahalleleri ve ismiyle birlikte sınırları da değişen 9 adet mahalle bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Osmanlı dönemi mescitleri, sıbyan mektebi, hamam ve çeşme gibi kamusal yapılarının da mevcut olanları alan araştırmasıyla, günümüze ulaşmamış olanları da harita ve arşiv çalışmalarıyla belirlenecektir. Bu bağlamda

bir mahallenin cami kadar temel bir bileşeni olan çeşmeler, Kazım Çeçen'in yayınladığı suyolları haritalarından konumlandırılacaktır. 20. yüzyıl başında büyük yangınlar öncesi Topkapı Caddesi çevresindeki mahallelerin durumu ve günümüzdeki durum karşılaştırılarak bütünüyle "kentsel ve tarihi sit" olarak tescilli olan alanda tüm dönüşümlere karşın korunan kültürel değerlerin ortaya konması, bu bildirinin temel amacıdır.

Anahtar Kelimeler: tarihi kent, İstanbul, Topkapı Caddesi, Millet Caddesi, tarihi harita, yangın, Menderes dönemi

Giriş

İstanbul'un tarihi yerleşim dokusunun büyük bir kısmı, kentsel ölçekte meydana gelen değişimler nedeniyle günümüze ulaşamamıştır. 19. ve 20. yüzyılda kent nüfusundaki hızlı artış, yoğun bir yapılaşmaya yol açmıştır. Ancak kentte meydana gelen yangınlar, yapı stokunun çoğunlukla ahşap konutlardan oluşması nedeniyle hem kent dokusunda ağır hasarlara yol açmış hem de eğrisel, dar ve çıkmaz sokaklardan oluşan geleneksel mahalle örüntüsünün yok olmasına neden olmuştur. İstanbul'un tarihi yerleşim alanlarının şekillenmesinde, yangın ve deprem gibi fiziksel etkenler nedeniyle boşalan bölgelerin ızgara plan uygulamasıyla yeniden planlanmasının yanı sıra imar çalışmalarının da etkisi büyüktür. Bu bağlamda, çalışmanın odaklandığı alan, Topkapı'daki surlar ile Aksaray Meydanı arasındaki bağlantıyı sağlayan Topkapı Caddesi ve caddenin her iki yanındaki ticaret ve konut dokusunu kapsayacak şekilde seçilmiştir. Bu araştırmada Topkapı (Millet) Caddesi'nin çevresindeki alanlarda 19. yüzyılın ikinci yarısında Ebniye nizamnameleriyle de belirlenen ızgara planlı yeni şehircilik anlayışının mahalle dokularında nasıl tanımlandığını ortaya koymakta ve ardından 1956-1960 yılları arasında Topkapı Caddesi'nin genişletilip düzleştirilerek Millet Caddesi'ne dönüştürülmesi sürecindeki büyük ölçekli imar ve yıkım uygulamaları değerlendirilmektedir.

Günümüzdeki adıyla Turgut Özal Millet Caddesi, 1995 yılında 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 6848 sayılı kararı ile Kentsel ve Tarihi Sit Alanı ilan edilen Tarihi Yarımada içerisinde bulunmaktadır. Konumu itibarıyla Bizans Dönemi, Erken, Klasik ve Geç Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi kültür varlıkları ile çevrili olan cadde, aynı zamanda Tarihi Yarımada'daki ulaşım ağlarının ana akslarından biridir. Bu bildiriye incelenen çalışma alanı, Topkapı'daki surlar ile Aksaray Meydanı arasındaki ticaret ve konut dokusunu kapsayacak şekilde seçilmiştir. Alanın Topkapı'da surlara yakın olan kısmı, 1985 yılında İstanbul'un Tarihi Alanları adı altında UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alan İstanbul Kara Surları Koruma Alanı'nda yer almaktadır. Aksaray Meydanı çevresinde olan kısmı ise Zeyrek Camii ve Çevresi ile Süleymaniye Camii ve Çevresi Koruma Alanı'na yakındır. Kentsel ölçek üzerinden incelenecek olan tarihi Topkapı Caddesi ve yakın çevresinde, 19. yüzyıl sonlarından günümüze yerleşim ve mahalle dokusunda meydana gelen değişimler tarihi haritalar üzerinden aktarılacaktır.

Bazı tarihi haritalarda geleneksel Osmanlı mahallelerinin sokak örüntülerinin yanı sıra, toplumsal yaşamın en alt yerleşim birimi olan “mahalle”yi kültürel olarak da tanımlayan cami, medrese, sıbyan mektebi, hamam ve çeşme gibi anıtsal yapılar da işlenmiştir. Dolayısıyla tarihi haritaların ayrıntılı incelenmesi ve karşılaştırmalı değerlendirilmesi ile hem Osmanlı mahalle kültürünün mekânsal kurgusu hem de gelenekselden modern yaşama geçişte büyük yeniliklerin yaşandığı 19. yüzyıldaki değişimi ortaya koymak mümkündür. Bu bağlamda bu bildiride Osmanlı dönemi mahalle kültürü, ağırlıklı olarak tarihi haritalara odaklanılarak incelenmektedir, bununla birlikte Osmanlı arşiv belgelerinin kapsamlı incelenmesine dayalı farklı metodolojilerle geliştirilmiş çeşitli araştırmalar da vardır.

Çalışma kapsamında incelenen 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 19. yüzyılda İstanbul Haritası ile 1913-1914 tarihli Alman Mavileri Haritası, dönemin organik sokak dokusunun yanı sıra mevcut anıt yapıları da ortaya koymaktadır. Mahalle sınırlarına ise öncelikle Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri adlı yayınında mevcut olan haritadan ulaşılmıştır. Bu bildiride ele alınan çalışma alanı, Topkapı (Millet) Caddesi'nin her iki tarafında bulunan mahalleleri kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Mahalle dokularının sosyal ve kültürel etkiler üzerinden geçirdiği değişim, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin hazırladığı haritadan elde edilen veriler ile 1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi'ndeki ve günümüz mevcut durumundaki mahallelerin karşılaştırılması sonucunda hazırlanan çizimler ile Bayezid Ağa, Manastır ve Murad Paşa Mahallesi olmak üzere üç örnek mahalle üzerinden incelenecektir. Cami ve mescit gibi kamusal yapılar kadar büyük ölçekli yapılar olmasalar da mahallelerin temel bir bileşeni olan çeşmeler, Tarihi Yarımada ve çevresindeki Osmanlı dönemi suyollarının Kazım Çeçen'in 1984 tarihli İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri ve 1999 tarihli İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları adlı yayınları temel alınarak 1988 tarihli dağıtım planı ve şebeke haritaları üzerinden saptanmış ve bu çeşmelerin günümüze ulaşma durumları incelenmiştir.

Yerleşim Durumunda Meydana Gelen Değişimler

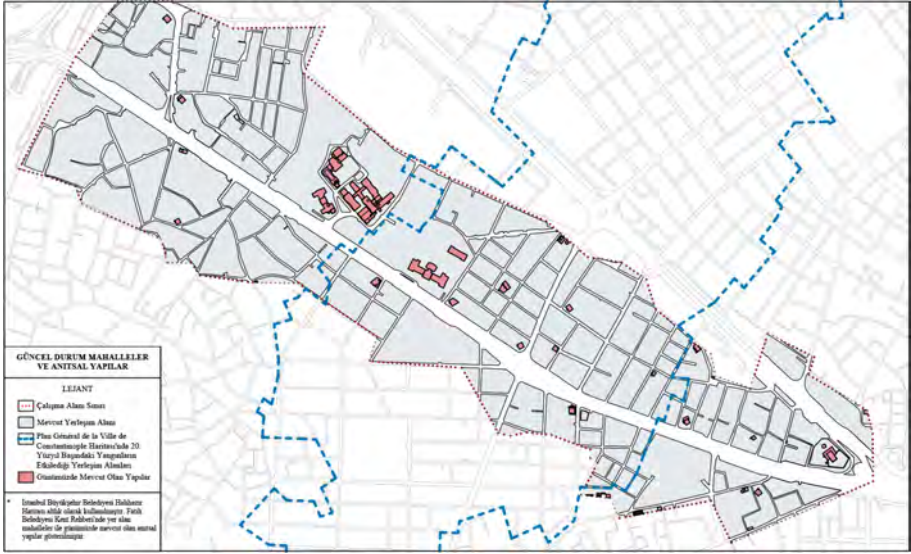
Topkapı (Millet) Caddesi ve yakın çevresinin, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında halen organik bir yerleşim dokusuna sahip olduğuna 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 19. yüzyılda İstanbul Haritasından ulaşılmaktadır (Ayverdi, 1958a). Bu dönemde kentin büyük ölçüde bostanlar ile cami ve mescit gibi anıt yapıların bahçelerinden oluştuğu görülmektedir. Her iki haritada da dar ve çıkmaz sokaklar, yapı adaları, cami, mescit, medrese, mektep, hamam, tekke, dergâh ve çeşmeler belirtilmiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1875 tarihli haritası, Mühendishane-i Berri-i Hümayun mezunu askeri haritacıların hazırladığı harita esas alınarak çizilmiştir. 19. yüzyılın özgün ahşap konut dokusunda ağır hasara yol açarak pek çok mahalle biriminin yok olmasına sebep olan 1908 tarihli Çırcır, 1910 tarihli Aksaray ve Mercan yangınlarından önce kentin mevcut durumunu yansıtmaktadır (Cezar, 1963). 1913-1914 tarihli Alman Mavileri Ha-

Şekil 1. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1875 tarihli '19. Asırda İstanbul Haritası'nda yerleşim durumu.

ritası ise Deutsch Syndikat für Staebaliche Arbeiten firması tarafından hazırlanmıştır. 1914 yılında ismini İnşaat ve Keşfiyat Şehircilik Osmanlı Anonim Şirketi [Société Anonyme Ottomane d'Etude et d'Enterprises Urbaine] olarak değiştiren firma, İstanbul Şehremaneti (Belediyesi) için hazırladığı haritada Fransız Topografya Cemiyeti'nin oluşturduğu nirengi sistemini kullanmıştır. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin haritasında olduğu gibi organik sokak örüntüsünün gözlemlenebildiği haritada, günümüzde Vatan Caddesi olarak bilinen aksta Lykos Deresi'nin de kısmen aktığı belirtilmiştir (Şekil 1).

Kent dokusundaki değişimlerin en önemli nedenlerinden biri olan yangınlardan, 19. ve 20. yüzyıl öncesine tarihlenenlerinin etkilediği alanlar tam olarak bilinemesse de Mühendis Necip Bey'in İstanbul Şehremaneti için hazırladığı 1918 tarihli haritadan 1910 tarihli Aksaray ve Mercan yangınları sonrası ızgara plan ile yeniden planlanan yollara ve yapı adalarına ulaşılmaktadır. 20. yüzyılın büyük hasara yol açan yangınlarından 1918 tarihli Cibali-Cerrahpaşa-Şehremini yangınları ise İnşaat ve Keşfiyat Şehircilik Osmanlı Anonim Şirketi [Société Anonyme Ottomane d'Etude et d'Enterprises Urbaine] tarafından hazırlanan 1922 tarihli Plan Général de la Ville de Constantinople Haritasında gösterilmiştir. Haritada yangınların etkilediği alanlar ile günümüz mevcut durumu karşılaştırıldığında, bu bölgelerin yeniden planlandığı görülmektedir (Şekil 2).

Şekil 2. 1922 tarihli Plan Général de la Ville de Constantinople Haritasında 1918 tarihli Cibali-Cerrahpaşa-Şehremini yangınlarının etkilediği bölgeler.

Menderes Dönemi İmar Çalışmaları ve Topkapı (Millet) Caddesi

19. yüzyılda kentte çıkan yangınlar nedeniyle boşalan alanlar, kentin ulaşımını düzenlemek adına 1839 yılında Helmuth von Moltke tarafından hazırlanan planın ardından başta 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi olmak üzere yangınların önlenmesi ve kentin sokak dokusunun düzenlenmesi için çıkarılan nizamnameler ile ele alınmıştır (Çelik, 1988, 42). Kent planlama ve imar çalışmaları, 20. yüzyılın başında hızlanmış ve Lyon Belediyesi'nden gelen André Auric'in hazırladığı proje ve 1936 yılında Henri Prost'un İstanbul için hazırladığı imar planları ile Millet Caddesi'nin temelleri atılmıştır. Cadde, 1956-1960 yılları arasında çok hızlı yürütülen yıkım ve inşaat uygulamaları sonucunda açılmıştır. 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara geçmesi ve Adnan Menderes'in başbakan olmasıyla beraber Henri Prost'un 1936 yılında İstanbul'un planlaması üzerine hazırladığı planların incelenmesi için "İstanbul İmar Planları Revizyon Komisyonu" nun kurulması ile kent planlamasına dair çalışmalara başlanmıştır. Bu komisyon, imar raporlarının hazırlanması için yeni bir heyetin kurulmasını önermiş ve 1952 yılında Emin Onat, Kemal Ahmet Aru, Mukbil Gökdoğan ve Cevat Erbel'den oluşan "Müşavirler Heyeti" kurulmuştur (Doğusan, 2004, 67). Müşavirler Heyeti'nin Prost planlarını esas alarak yaptığı revizyonlar, 1956 yılında heyetin dağılması nedeniyle tamamlanamamıştır (Tekeli, 2013, 172-176). Ancak 1956-1960 yıllarında hızlandırılan imar çalışmaları, özellikle İstanbul'un ulaşım sorunlarına odaklanarak tarihi kent dokusunu büyük ölçüde değiştirmiştir.

Menderes dönemi imar çalışmalarında, temel olarak yeni yolların açılması veya genişletilmesi ve kentin idari ve ticari merkezlerinin birbirine bağlanması hedeflenmiştir. Topkapı ile Aksaray arasında açılan Millet Caddesi'yle birlikte, Trakya bölgesi ile Topkapı arasında Devlet yolu (Londra Asfaltı), Florya ile Sirkeci arasında Marmara-Haliç sahil yolu, Topkapı ile Edirnekapı arasındaki Bayrampaşa Vadisi ile Aksaray arasında Vatan Caddesi, Beyazıt ile Aksaray arasında Ordu Caddesi de bu dönemde açılan yollar arasındadır (Anonim, 1957).

İstanbul'un ulaşım sorununu, geniş caddeler ve meydanları temel alan Batılı çağdaş öneriler ile çözmek isteyen Menderes, gerçekleştirdiği imar çalışmaları ile geleneksel konut dokusunun yanı sıra Osmanlı dönemine ait pek çok anıtsal yapının da yitirilmesine neden olmuştur. Bu nedenle Menderes dönemi imar çalışmaları, kent dokusunu politik ve kişisel sebeplerle tahrip ettiği yönünde eleştiriler almıştır. Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK)'ın anıtsal yapıların yıkılmaması gerektiğine yönelik yaptığı tüm uyarılara rağmen, Menderes dönemi yıkımlarından en çok etkilenen akslardan biri olan Millet Caddesi açılırken cadde üzerinde bulunan yapılardan üçte ikisi yıkılmıştır. Yıkılan cami, mescit sıbyan mektebi ve hamam gibi Osmanlı dönemi anıtsal yapılarıyla birlikte geleneksel mahalle dokusu da yitirilmiştir. Yitirilen yapıların bir kısmı 20. yüzyılın ikinci yarısında ve 21. yüzyılda yakın çevrelerinde veya aynı parselde farklı konumlarda rekonstrüksiyonları yapılarak veya çağdaş mimari yapılar inşa edilerek tarihi kent dokusuna kazandırılmaya çalışılmış olsa da, cami ve mescitlerin özgün mimari özellikleri yansıtılmamıştır (Büyükgüllü, 2020, 90). Yitirilen anıtsal yapıların ismini sürdüren bu yeni yapılar, dar alanlara sığacak ve yeni ızgara plan uygulamasına açılı oturacak şekilde tasarlanmış ve Osmanlı mahalle dokusunun yerine gelen günümüz yapılaşmaları arasında kaybolarak bağamlarıyla ilişki kuramamıştır (Arslan Çinko ve Eres, 2018, 574).

Mahalle Dokularının ve Sınırlarının Geçirdiği Değişimler

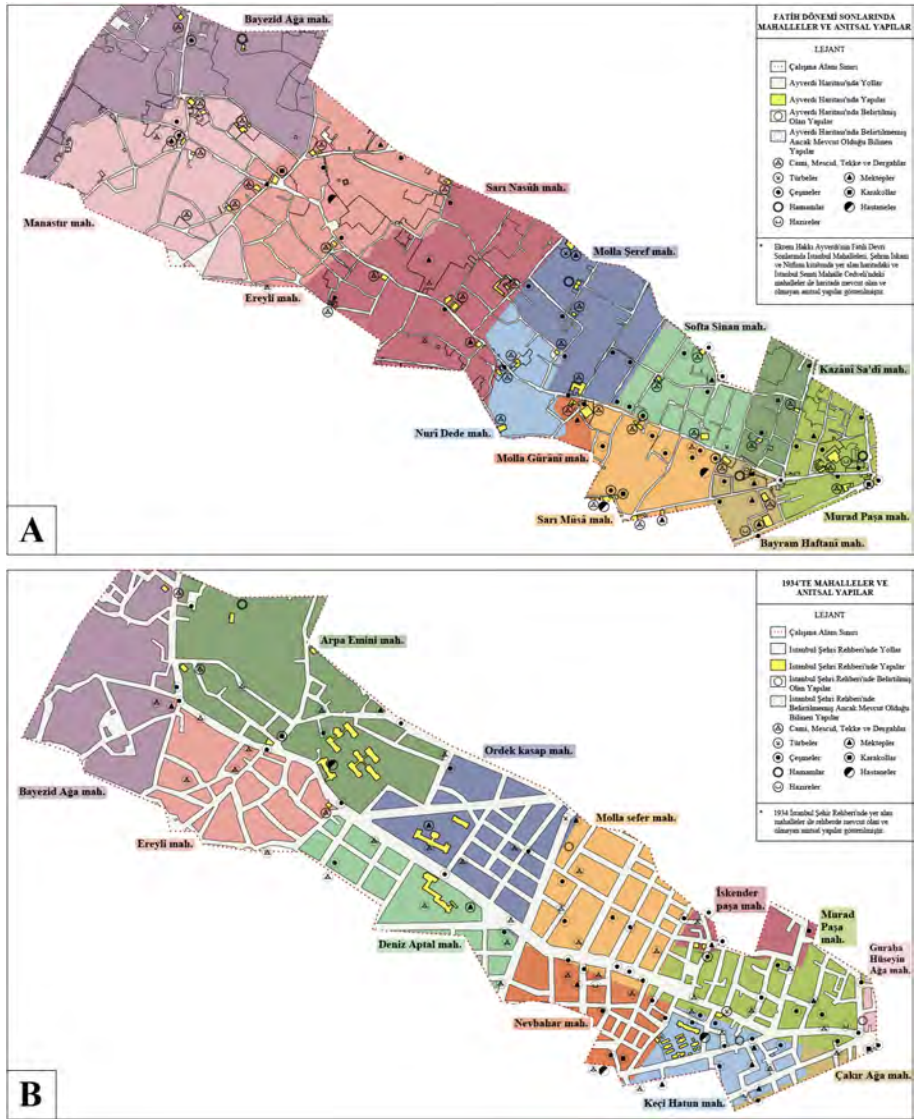
Kentte meydana gelen yangınların ardından etkilenen bölgelerin ızgara sistemiyle yeniden planlanması ve gerçekleştirilen imar çalışmaları, yerleşim dokusuyla birlikte mahalle sınırlarının da zaman içerisinde değişmesine neden olmuştur. İstanbul'un fethinin ardından yoğunlaşan iskân ve imar politikası ile yerleşim yerleri düzenlenmeye ve nahiye ve mahalleler oluşturulmaya başlanmıştır. Kent, birkaç mahallenin bir araya gelmesiyle oluşan toplamda 13 adet nahiyeye bölünerek yönetilmiştir. Kurulan ilk nahiyelerden Murat Paşa Nahiyesi Murat Paşa Külliyesi etrafında, Topkapı Nahiyesi ise Ereğli Mescidi etrafında Beyazıt Bey Camii ile Kürkçübaşı Camii'nin yapımıyla gelişmiştir (Canatar, 2015, 218-219). Yerleşim alanlarının, nahiyelerin alt birimi olan mahallelerin etrafında gelişmesiyle önemli ulaşım akslarında da bir değişim yaşanmış ve Bizans dönemi aksları önemini yitirmiştir (Çelik, 1998, 20-22). Osmanlı dönemi ana cadde aksları Cerrahpaşa ve Fatih'te yer alan külliyeler ve camiler temel alınarak oluşturulmuştur. Üzerinde Osmanlı dönemine ait bir külliye veya sultan yapısı bulunmasa da Bizans dönemi

minin önemli manastırlarından biri olan Manastır Mescidi'nin yer aldığı Topkapı Caddesi, 19. yüzyılda kentin ana yol akslarından birini oluşturmaktadır. Manastır Mescidi, fetihle birlikte Bizans dönemi kilise veya manastırlarından cami veya mescide dönüştürülen ve mahallelerin temel bileşeni haline gelen yapılardan biridir.

Osmanlı döneminde kurulan Müslüman mahallelerinin büyük bir kısmına, İstanbul'un fethine katkı sağlayan kişilerin veya cami, mescit, hamam ve tekke gibi vakıf yapılarının adı verilmektedir (Ayverdi, 1958b, 3). Buldukları mahalleleri hem isimleri ile hem de tarihi değerleri ile tanımlayan bu anıtsal yapıların bir kısmı, imar çalışmaları sonucunda yitirilmiş ve mahalle bağlamını kaybetmiştir. Mahalle sınırlarında meydana gelen değişim, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1958 tarihli Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri adlı eserinde yer alan harita ile 14.01.1930 tarihinde kabul edilen 1580 sayılı Belediye Kanunu ile değişen mahalle sınırlarına ve isimlerine yer veren 1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi ve günümüz mahallelerini içeren Fatih Belediyesi Kent Rehberi üzerinden karşılaştırmalı olarak saptanmıştır.

Bu bildiri için belirlenen çalışma alanı, Fatih Devri sonlarındaki mahalleleri gösteren harita üzerinden incelendiğinde mahallelerin organik sokak dokusunu takip ederek oluşturulduğu ve oluşturulan mahallelerin birbirinden farklı boyutlarda olduğu gözlemlenmiştir. 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi'nin İstanbul Haritasında yer alan cami ve mescit gibi anıtsal yapılardan Fatih Devri sonlarındaki mahalleler içerisinde kalanları incelendiğinde, her mahallede en az bir adet cami veya mescidin bulunduğu görülmektedir. Alan içerisinde yer alan mahalleler şunlardır; 1. Bayezid Ağa mahallesi, 2. Manastır mahallesi, 3. Ereyli mahallesi, 4. Sarı Nasûh mahallesi, 5. Molla Şeref mahallesi, 6. Nuri Dede mahallesi, 7. Molla Gûranî mahallesi, 8. Softa Sinan mahallesi, 9. Sarı Mûsâ mahallesi, 10. Kazânî Sa'dî mahallesi, 11. Bayram Haftanî mahallesi, 12. Murad Paşa mahallesi (Şekil 3-A).

Osman Nuri Ergin tarafından hazırlanan 1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi'nde yer alan mahalleler incelendiğinde, Fatih Devri sonlarında mevcut olan küçük mahallelerin birleşerek daha büyük mahalleleri oluşturduğu ve bu mahallelerin sokak dokusuna uygun olarak düzenlendiği görülmektedir (Ergin, 1934). 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi Haritasında alanın güneydoğusundaki mahalleler, Topkapı Caddesi'ni kısmen takip etmiş olsa da 1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi'nde mevcut olan mahallelerin çoğunlukla Topkapı Caddesi aksını takip ederek oluşturulduğu saptanmıştır. Alan içerisindeki mahalleler şunlardır; 1. Bayezid Ağa mahallesi, 2. Ereyli mahallesi, 3. Arpa Emimi mahallesi, 4. Ördek Kasap mahallesi, 5. Deniz Aptal mahallesi, 6. Molla Sefer mahallesi, 7. Nevbahar mahallesi, 8. İskender Paşa mahallesi, 9. Keçi Hatun mahallesi, 10. Murad Paşa mahallesi, 11. Guraba Hüseyin Ağa mahallesi, 12. Çakır Ağa mahallesi. (Şekil 3-B).

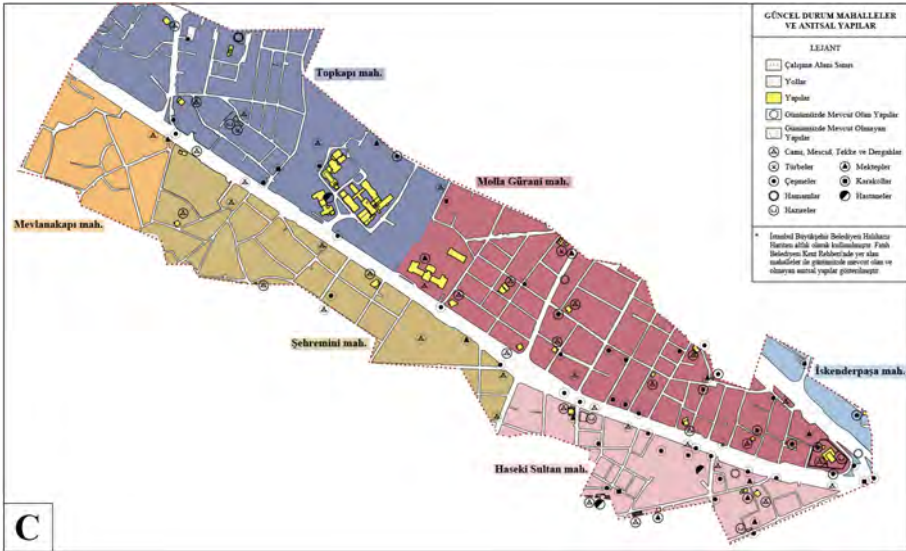
Şekil 3. Fatih dönemi sonu (üst) ve 1934 tarihinde mahalleler ve anıtsal yapılar (alt).

Fatih Devri sonlarında mevcut olan mahallelerden yalnızca Bayezid Ağa, Ereyli ve Murad Paşa mahalleleri isimlerini korumuş ancak mahalle sınırları değişmiştir. Diğer mahallelerin ise hem isimleri hem de sınırları değişmiştir.

Topkapı (Millet) Caddesi Çevresindeki Mahalle Dokularının Dönüşümünün Tarihi Haritalar Üzerinden Değerlendirilmesi

1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi'nde yer alan mahalleler ile Fatih Belediyesi Kent Rehberi'nde yer alan günümüz mahalleleri karşılaştırıldığında ise, mahalle sınırlarında ciddi bir değişim yaşandığı ve mahallelerin çoğunun birleşerek geniş alanları kapsadığı görülmektedir. Topkapı Caddesi'nin Millet Caddesi'ne dönüşümünün, günümüz mahalle sınırlarını da etkilediği ve Millet Caddesi çevresindeki mahallelerin sınırlarının caddeyi referans olarak belirlendiği göze çarpmaktadır. 1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi'ndeki mahallelerin tamamının sınırları ve isimleri değişmiş, yeni oluşturulan mahalleler ise semt isimleriyle yeniden adlandırılmıştır. Alan içerisindeki mahalleler şunlardır; 1. Topkapı mahallesi, 2. Mevlanakapı mahallesi, 3. Molla Gürani mahallesi, 4. Şehremini mahallesi, 5. Haseki Sultan mahallesi, 6. İskenderpaşa mahallesi (Şekil 4).

Mahalle dokularını daha iyi değerlendirebilmek ve mahalle kültürünü daha detaylı tanımlayabilmek için seçilen üç mahalle ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu mahalleler; alanın kuzeybatısında yer alan Bayezid Ağa ve Manastır mahalleleri ile güneydoğusunda yer alan Murad Paşa mahallesidir. Bayezid Ağa Mahallesi mevcut yapılaşmaları, Manastır mahallesi Bizans dönemine ait bir manastır kompleksinin kuzey şapelinin halen varlığını sürdürmesi ve Murad Paşa mahallesi imar çalışmalarının en yoğun değiştirdiği yer olması ve bir Fatih Dönemi külliyesinin yer aldığı tipik bir Osmanlı mahallesine örnek oluşturması nedeniyle seçilmiştir. Bayezid Ağa, Manastır ve Murad Paşa mahallelerine odaklanılarak sokak kültürü, kamusal yapılar, suyolları ve çeşmeler tanımlanacaktır.

Şekil 4. Güncel durumda mahalleler ve anıtsal yapılar.

Bayezid Ağa ve Manastır Mahalleleri

Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu adlı eserinde yer verdiği mahallelerin isimlerini ve yerlerini saptarken Fatih Sultan Mehmed'in hicri 877 (1472) tarihli vakfiyesi, Tahsin Öz tarafından neşrolulan hicri 901 (1495) tarihli Fatih Vakfiyesi, Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından neşrolunan Fatih Sultan Mehmed Vakfiyeleri'nden, Ayasofya Vakıfları tahrir defterinden, Ayvansarayî Hüseyin Efendi'nin Hadikat'ül Cevâmi adlı eserinden, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1953 tarihinde hazırladığı Fatih Devri Mimarisi adlı eserden ve İstanbul ve Bilâd-i Selâse'de yer alan hicri 1338 (1922) yılında hazırlanan mahalle esâmi cedveli gibi kaynaklardan yararlanmıştır (Ayverdi, 1958b).

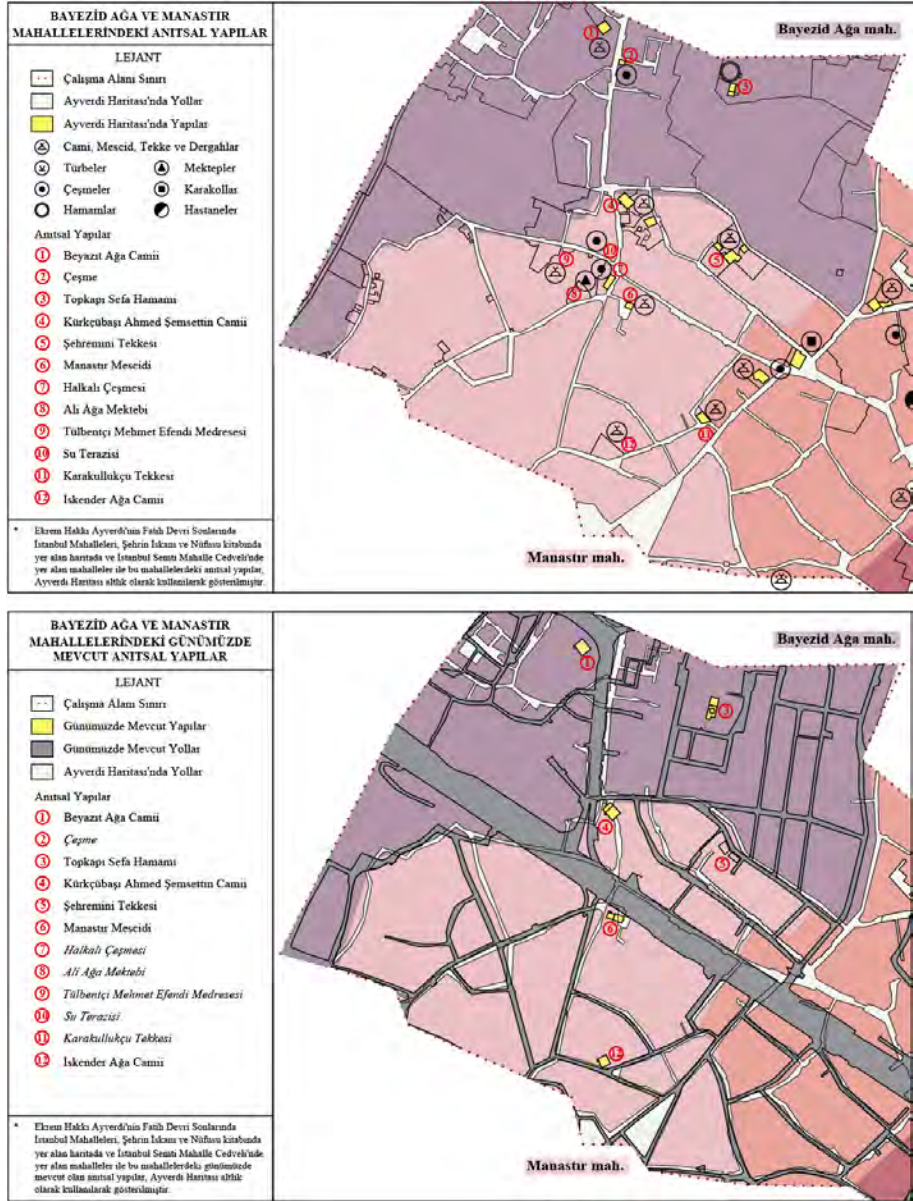
Eserde yer alan mahallelerden Bayezid Ağa Mahallesi, Topkapı Caddesi'nin surlara yakın olan kısmında geniş bir alana yayılmıştır. Vakfiye tarihi hicri 927 (1520) olan ve Koca Mustafa Paşa Camii nahiyesinde bulunan mahalle, Mahalle-i Mescid-i Bâyezid Bey bin Abdullah olarak bilinmektedir (Ayverdi, 1958b, 15). Mahalle, takribi 18 hektarlık bir alanı kaplamakta ve içerisinde 15. yüzyıla tarihlenen bir cami, bir çeşme ve bir hamam yer almaktadır. Günümüzde halen mevcut olan Beyazıt Ağa Camii, hicri 857 (1453) yılında Fatih Sultan Mehmed'in Sekbanbaşısı Bayezid Ağa tarafından yaptırılmıştır (Ayverdi, 1953). 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi haritasında belirtilen ve caminin yakınlarında bulunan çeşme ise günümüzde mevcut değildir. Caminin doğusunda kalan Topkapı Sefa Hamamı'nın yapım tarihine ve banisine ilişkin bir bilgiye ulaşılamamış ancak Süheyl Ünver'in İstanbul Yedinci Tepe Hamamları'na Dair Bazı Notlar adlı eserinde hicri 1314 (1898) tarihinde hamamın yeniden yapıldığı belirtilmiştir (Ünver, 1942, 247-249). 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi haritasındaki konumu incelendiğinde Safabostanı adlı bir bostanın içinde yer alan hamam, günümüzde halen mevcut olup bir özel okulun kullanımındadır. Bayezid Ağa Mahallesi, 1934 yılında mahallelerdeki değişimde ismini koruyan ancak sınırları değişen mahalleler arasındadır. Topkapı Caddesi'nin doğusunda kalan kısmı Arpa Emni Mahallesi'ne katılmış, doğusunda kalan kısmı ise Bayezid Ağa Mahallesi sınırları içerisinde kalmış ve mahalle sınırları Manastır Mahallesi'nden bir bölgeyi içerisine alarak genişlemiştir. Günümüz mahalle sınırlarına göre ise Mevlanakapı ve Topkapı Mahallesi sınırları içerisinde kalmaktadır.

Manastır Mescidi Mahallesi ise Bayezid Ağa Mahallesi'nin güneyinde ve Nahiye-i Bab-ı Top içerisinde yer almaktadır. Mahalle-i Mescid-i Çavuş Muslihüddin olarak da bilinmektedir (Ayverdi, 1958b, 34). Takribi 17,5 hektarlık bir alanı kaplayan mahallede, 16. yüzyıla tarihlenen iki cami, bir Bizans manastırı (günümüzde mescit), iki tekke, bir medrese, bir mektep, bir çeşme ve bir su terazisi bulunmaktaydı. Günümüzde halen mevcut olan ve Hacı Mübin Ağa Mescidi olarak da bilinen İskender Ağa Camii, Yayabaşılardan İskender Ağa tarafından 16. yüzyılda yaptırılmıştır. Vakfiye tarihi hicri 945 (1538) olup geçirdiği bir yan-

gın nedeniyle hasar gören cami, 1963 yılında yeniden yapılmıştır (Öz, 1962, 77). Manastır Mahallesi'nde yer alan diğer bir cami ise Kürkçübaşı Ahmed Şemsettin Camii'dir. Cami, Kanuni Sultan Süleyman'ın kürkçübaşısı Ahmed Şemsettin Bey tarafından yaptırılmıştır. Caminin minare kaidesinde yazılı olan 1511 tarihi nedeniyle, bu tarihte yaptırıldığı düşünülmektedir (Anonim, 2017, 221). 2016 yılında başlanan restorasyon çalışmaları halen devam etmektedir. Mahallesine adını veren Manastır Mescidi, 13. yüzyılda yapılmış bir Bizans manastırının bir parçası olan ve günümüze ulaşan kuzey şapelidir. Fatih döneminde Mustafa Çavuş tarafından mescide çevrilmiştir ve halen mescit olarak kullanılmaktadır (Eyice, 1994, 287). Ümmî Sinan *Âsitânesi* olarak da bilinen Şehremini Tekkesi, hicri 958 (1551) yılında yaptırılmış ve 1925 yılına kadar faaliyet göstermiştir (Bilgin, 2009, 240). Günümüzde ise yalnızca haziresi mevcuttur ve Oruç Baba Türbesi olarak bilinmektedir. Karakullukçu Tekkesi veya Remli Tekkesi olarak da bilinen Sırrızade Tekkesi'nin yapım tarihine ilişkin net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Günümüzde mevcut olmayan ahşap tekkenin, haziresi ile beraber yıkılmıştır (Demirel İşli, 1998, 119). 1957 yılında imar çalışmalarında yıkılan ve Halkalı Suyu'na bağlı olduğu için Halkalı Çeşmesi olarak da bilinen çeşme, 1922 yılında yıkılan ve Ali Ağa Mektebi olarak da bilinen Taşmektep ile 1957 yılında yıkılan su terazisi ve Tülbentçi Mehmet Efendi Medresesi'nin, yıkımlardan önce Manastır Mescidi'nin yakınlarında bulunduğu saptanmıştır (Ünsal, 1969, 10). 1934 yılında ismi ve sınırları değişen Manastır Mahallesi'nin doğusunda kalan kısmı Bayezid Ağa Mahallesi'ne, batısında kalan kısmı ise Ereyli Mahallesi'ne katılmıştır. Günümüzde ise Mevlanakapı ve Şehremini Mahallesi sınırlarında yer almaktadır (Şekil 5).

Murad Paşa Mahallesi

Murad Paşa Camii Mahallesi, Topkapı Caddesi'nin Aksaray Meydanı'na yakın olan kısmında bulunmaktadır. Vakfiye tarihi hicri 877 (1472) olan Murad Paşa Mahallesi, aynı isimli nahiyede yer almaktadır (Ayverdi, 1958b, 40-41). Takribi 6,5 hektarlık bir alana yayılan mahallede, 15. yüzyıla tarihlenen bir cami ve hamam, bir şadırvan, beş çeşme, bir tekke, bir karakol ve bir mektep bulunmaktaydı. Günümüzde halen varlığını sürdüren ve hicri 876 (1471/72) yılında Veziriazam Has Murad Paşa tarafından yaptırılan Murad Paşa Camii, Murad Paşa Külliyesi'ne ait olan yapılardan biridir. Külliye; cami, hamam, medrese ve imaret yapılarından oluşmaktaydı. Medrese Sadrazam Mesih Paşa tarafından hicri 882 (1477/78) yılında, şadırvan ve çeşme Kara Davut Paşa tarafından 17. yüzyılda, Murad Paşa Hamamı olarak da bilinen Aksaray Hamamı ise hicri 878 (1473) tarihinde yaptırılmıştır (Müller-Wiener, 2001, 444-445; Ünver, 1942, 249). Ancak imaretin yapım ve yıkım yılı bilinmemektedir. Medrese 1929 yılında, Aksaray Hamamı ise 1956 yılında Vatan Caddesi açılırken yıkılmıştır. 1957 yılında Millet Caddesi'nde gerçekleştirilen imar çalışmaları sırasında Şirmert Çavuş Türbesi ile Oğlanlar Tekkesinin sebil, çeşme ve türbe yapı grubu, Murad Paşa Camii'nin avlusuna taşınmıştır (Tanman, 1988, 57). Külliyenin, Menderes dönemi yıkımla-

Şekil 5. Bayezid Ağa ve Manastır mahallelerindeki anıtsal yapılar.

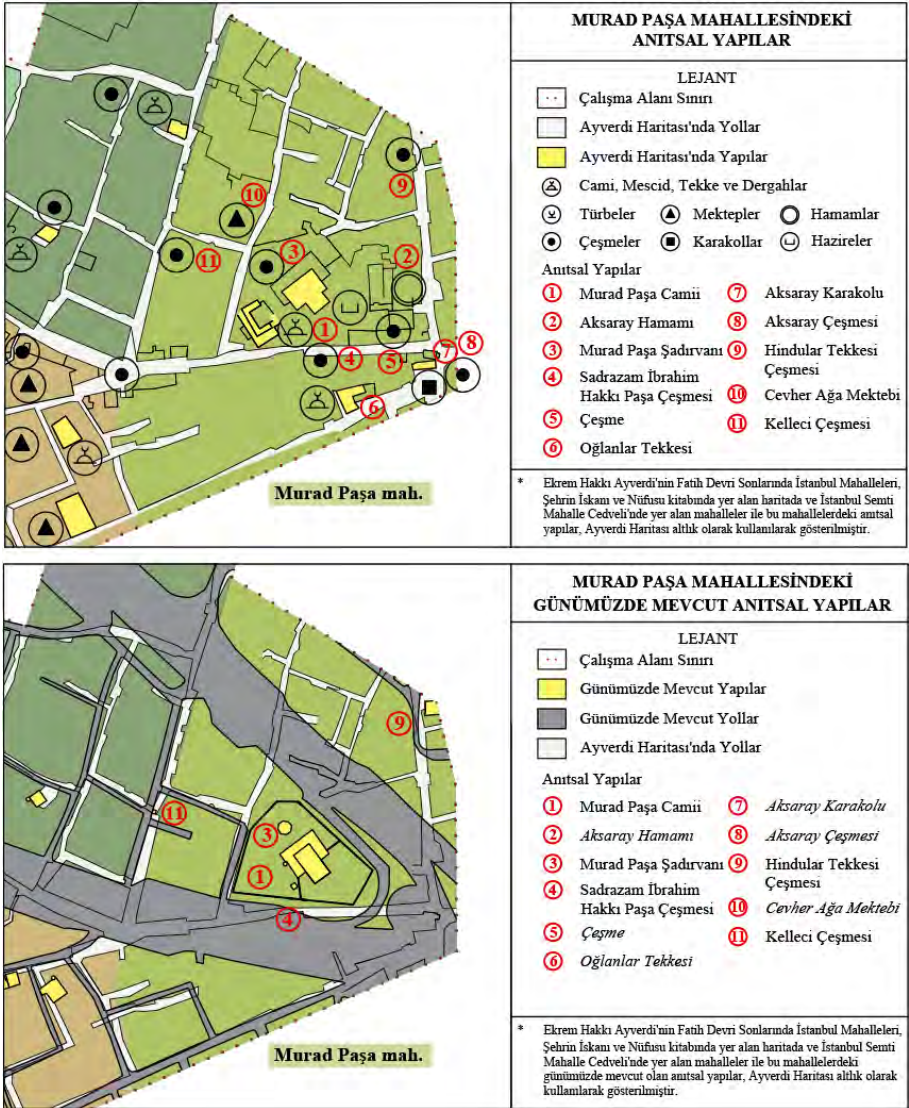
rından kurtulan tek yapısı Murad Paşa Camii ve haziresinin bir bölümüdür. Murad Paşa Camii'nin yakınlarında bulunan ve 19. yüzyıla tarihlenen Aksaray Karakolu, 1957 yılında açılan bulvarın refüj kısmına denk geldiği için yıkılmıştır (Ünsal, 1969, 17). İmar çalışmaları sırasında Murad Paşa Camii'nin avlusuna taşınan Oğ-

lanlar Tekkesi ise, 1453 ile 1461/62 yılları arasında Sekbanbaşı Yakub Ağa tarafından yaptırılmış ve geçirdiği bir yangın nedeniyle 1870/71 yıllarında yeniden yapılmıştır. Tekke, Cism-i Latif, Gavsi, Oğlan Şey İbrahim Efendi ve Yakub Ağa isimleriyle de anılmaktadır (Tanman, 1990, 617). Murad Paşa Camii'nin dış avlusunda bulunan ve Kara Davut Paşa Çeşmesi olarak da bilinen Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Çeşmesi'nin yakınında bir çeşmenin bulunduğu bilinmektedir ancak ismine ve yapım tarihine ulaşamamıştır. Günümüzde mevcut olmayan bir başka çeşme ise 17. yüzyıla tarihlenen Aksaray Çeşmesi'dir (Ünsal, 1969, 17). Yapım yılına ulaşamayan Kelleci Çeşmesi, tekne kısmının sokak kotunun altında olması nedeniyle günümüzde sokağa gömülü haldedir. Hindular Tekkesi Çeşmesi ise 15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmet tarafından Hoca İshak Buhari-i Hindi adına inşa ettirilen ve 1783 yılında Halil Hamid Paşa tarafından yeniden yaptırılan Hindular Tekkesine bağlıdır (Demirel İşli, 1998, 72). Çeşme, 2010 yılında yapılan restorasyon çalışmalarının ardından yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde mevcut olmayan Cevher Ağa Mektebi'nin ise yapım tarihi hakkında bir bilgiye ulaşamamıştır. Murad Paşa Mahallesi, 1934 yılında mahallelerdeki değişimde ismini koruyan ancak sınırları değişen mahallelerden biridir. Batısından ve güneyinden sınırları daralan Murad Paşa Mahallesi, Softa Sinan Mahallesi ile Kazânî Sa'dî Mahallesi'nin büyük bir kısmının mahalleye katılmasıyla birlikte kuzeybatı yönünde genişlemiştir. Günümüzde, İskenderpaşa ve Molla Gürani Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır (Şekil 6).

Mahalle Bileşenleri Olarak Çeşmeler

Tarihi haritalar, kentin 19. yüzyıldan günümüze fiziksel durumuna ve gelişimine dair önemli veriler sunmakta ve Osmanlı dönemi geleneksel mahalle kültürünü tanımlayan anıtsal yapıların varlığını ortaya koymaktadır. Bu bildiride incelenen alanda cami, mescit, tekke ve hamam gibi kültür varlıklarıyla birlikte mahalleleri tanımlayan çok sayıda çeşmenin yer aldığı mahalle ölçeğinde yapılan incelemeler doğrultusunda ortaya konmuştur. Bu bağlamda incelenen Kazım Çeçen'in 1984 tarihli *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri* ve 1999 tarihli *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları* adlı yayınlardan, Kırkçeşme Suları ile Halkalı Sularının alandan geçtiği ve bu suyollarına bağlı 42 çeşmenin bulunduğu saptanmıştır. Günümüze ulaşan 9 çeşme ise Fatih döneminden bilinen 12 mahallenin temsiliyetini oluşturmaktadır.

Osmanlı döneminin en büyük su tesisi olan Kırkçeşme isale hattı 1554-1560 yılları arasında Mimar Sinan'ın görevlendirilmesiyle yaptırılmıştır. Belgrat Ormanları ve çevresindeki suların toplanmasının ardından su kemerleri aracılığıyla kente dağıtılan Kırkçeşme Sularının doğu kolunu Kâğıthane Deresi'nden toplanan sular, batı kolunu ise Ayvad Dere, Orta Dere ve Bakraç Dere'den toplanan sular oluşturmaktadır (Çeçen, 1999). Kırkçeşme Sularına bağlı olan ve çalışılan alandan geçen çeşmeler şunlardır; 1. Himmetzade Çeşmesi, 2. Lütfü Paşa Çeşmesi, 3. Aynalı Kavak Çeşmesi, 4. Battal Sait Bey Çeşmesi, 5. Süleyman Paşa Çeşmesi,

Şekil 6. Murad Paşa Mahallesi'ndeki anıtsal yapılar.

6. Mehter Çeşmesi, 7. Rıza Efendi Çeşmesi, 8. Muattal Çeşmesi, 9. Şadırvan, 10. Deve Boynu Çeşmesi, 11. Çeşme, 12. Taşkasap Çeşmesi, 13. Dede Paşa Çeşmesi, 14. Softa Sinan Çeşmesi, 15. Çukur Çeşmesi, 16. Sülüklü Çeşmesi, 17. Şirmert Çavuş Çeşmesi, 18. Çeşme, 19. Tevekkül Hamamı, 20. Yusuf Paşa Çeşmesi, 21. Kazancı Çeşmesi, 22. Rahtvan Çeşmesi, 23. Kelleci Çeşmesi, 24. Ahmediye Çeşmesi, 25. Tozkoparan Çeşmesi, 26. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Çeşmesi, 27. Çeşme, 28. Murad Paşa Şadırvanı, 29. Hindular Tekkesi Çeşmesi. Bu çeşmeler-

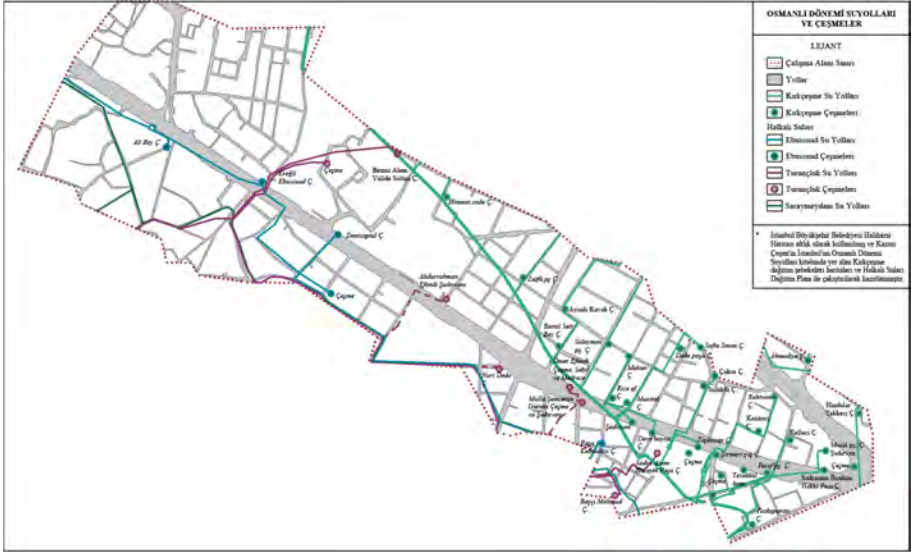
den günümüzde halen mevcut olanları; Aynalı Kavak Çeşmesi, Çukur Çeşmesi, Sülüklü Çeşmesi, Kazancı Çeşmesi, Kelleci Çeşmesi, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Çeşmesi ve Murad Paşa Şadırvanı ve Hindular Tekkesi Çeşmesi'dir.

Alandan geçen diğer isale hattı ise Halkalı Köyü ile Cebeciköy arasındaki Halkalı Sularıdır. Toplamda 16 adet olan Halkalı Suyolları isaleleri şunlardır; Fatih, Turunçluk, Mahmut Paşa III. Mustafa (Laleli), Bayezid, Koca Mustafa Paşa, Süleymaniye, Mihrimah, Ebussuud, Köprülü, Cerrah Paşa, Sultan Ahmet, Saray Çeşmeleri (IV. Murad), Beylik (I. Mahmut), Hekimoğlu Ali Paşa, Kasım Ağa (Sekbanbaşı), Nuruosmaniye (I. Mahmut ve III. Osman) (Çeçen, 1984). Bu isalelerden 1451-1481 yılları arasında Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılan Turunçluk Suyolları, 1545-1574 yılları arasında Yavuz Sultan Selim tarafından yaptırılan Ebussuud Suyolları ve 1620-1640 yılları arasında IV. Murad tarafından yaptırılan Saray Meydanı Suyollarının, çalışma alanından geçmekte olduğu tespit edilmiştir. Turunçluk Suyolları Mevlanakapı'dan kente girerek Haseki'deki su terazine, Ebussuud Suyolları Topkapı ile Mevlanakapı arasından kente girerek Macuncu'daki Çiftemaslaklar su terazisiyle Ebussuud hayratına, Ebussuud Suyollarıyla beraber kente giren Saray Meydanı Suyolları ise Karanfilli Bostan'daki su terazisinden IV. Murad, I. Mahmut ve Fatma Sultan çeşmelerine ulaşmaktadır (Çeçen, 1984, 27-37). İsmail Remzi'nin hazırladığı 1930 tarihli haritaya göre Halkalı Sularından Saray Meydanı ve Ebussuud isaleleri dâhil olmak üzere on isale akmakta, Turunçluk isalesi ile birlikte bir isale kısmen akmakta, diğer dört isale ise akmamaktadır. İsmail Remzi'nin hazırladığı krokiler, Halkalı Sularına ve isale hatlarına dair önemli veriler sunsa da bu krokilerin eksik olması ve sokakları içermemesi nedeniyle Kazım Çeçen tarafından 1988 yılında bir dağıtım planı hazırlanmıştır (Çeçen, 1999, 121-123).

Halkalı Sularının isaleleri incelendiğinde Turunçluk Sularına bağlı olduğu saptanan çeşmeler şunlardır; 1. Bezmi Âlem Valide Sultan Çeşmesi, 2. Çeşme, 3. Abdurrahman Efendi Şadırvanı, 4. Nuri Dede Çeşmesi, 5. Ömer Efendi Çeşme Sebil ve Medresesi, 6. Molla Şemsettin Gürani Çeşme ve Şadırvanı, 7. Sadr-ı Azam Hüseyin Paşa Çeşmesi, 8. Başçı Mahmud Çeşmesi. Ebussuud Sularına bağlı olan çeşmeler ise şunlardır; 1. Ali Bey Çeşmesi, 2. Ereğli Ebussuud Çeşmesi, 3. Denizaptal Çeşmesi, 4. Çeşme, 5. Paşa Kethüdası Çeşmesi. Saray Meydanı Suyolları ise incelenen alandan geçmekte ancak alan içerisinde bu suyollarına bağlı bir çeşme bulunmamaktadır. Alandan geçen ve Halkalı Sularına bağlı olan çeşmelerden yalnızca Turunçluk Suyollarına bağlı olan Bezmi Âlem Valide Sultan Çeşmesi günümüzde mevcuttur (Şekil 7).

Sonuç

İstanbul'da 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına uzanan süreçte yaşanan büyük yangınların ardından boşalan geniş kentsel alanlarda gerçekleştirilen kent planlaması çalışmaları ile geçmişle bağı olmayan ızgara planlı dokuların oluşturulması sonucu, başta Topkapı (Millet) Caddesi çevresi olmak üzere kentin pek çok yerin-

Şekil 7. Osmanlı dönemi suyuolları ve çeşmeler.

de geleneksel mahalle dokuları ortadan kalmıştır. Bununla birlikte bu bölgelerde varlığını sürdüren külliyele, camiler, sıbyan mektepleri, medrese, hamam, çeşme gibi Osmanlı dönemi kamusal yapıları, geleneksel Osmanlı mahalle kültürünün 20. yüzyıla ulaşan son temsilcileri olarak kentin geçmişiyile bağ kurulmasını sağlayan, önemli kültür varlıklarıdır.

Menderes döneminde 1956-1960 yılları arasında gerçekleştirilen yol ve meydan açma, genişletme çalışmaları sürecinde yaşanan büyük yıkım uygulamaları ile pek çok Osmanlı dönemi anıt yapısı ortadan kaldırılmıştır. Bu bağlamda bildirinin konusunu oluşturan Topkapı (Millet) Caddesi imar uygulamaları ile yaklaşık 3 km uzunluğundaki bir alanda 22 cami, medrese, sıbyan mektebi ve benzeri Osmanlı dönemi kamusal yapısı yıktırılmıştır. Bunun sonucunda zaten yangınlar sonrası mahalle dokularını büyük ölçüde yitirmiş olan bu aksta kentin Osmanlı geçmişi ile bağ kuran pek çok anıt yapının da ortadan kalkmasıyla Millet Caddesi ve çevresindeki mahalleleler, İstanbul'un tarihi kimliğini tanımlama konusunda çok yetersiz kentsel mekânlara dönüşmüştür. Bildiri kapsamında mahallelelele birlikte incelenen 42 çeşmeden günümüze yalnızca 9 tanesinin ulaşması da bu durumun göstergelerinden biridir. Yangınlar sonrası imar düzenlemelerinin ardından Menderes dönemi imar uygulamalarının yol açtığı büyük kentsel dönüşümün sonucunda günümüze ulaşmış olan az sayıda Osmanlı dönemi yapısı ve bir Bizans dönemi şapeli, Topkapı (Millet) Caddesi ve çevresinin uzun tarihsel sürecinin izleğini oluşturmaktadır.

Not

1. Bu konudaki çalışmalar için bkz. Gürses Söğüt, 2021; Yerasimos, 2006.

Kaynaklar

Anonim. (1957). *İstanbul'un Kitabı*. İstanbul: İstanbul Vilayeti Neşriyat ve Turizm Müdürlüğü.

Anonim. (2017). Kürkcübaşı Ahmed Şemseddin Camii. G. Tekkaş, (Ed.), *Fatih Belediyesi Kültürel Mirası İhya* içinde (s. 220-221). İstanbul: Fatih Belediyesi Yayınları.

Arslan Çinko, M., ve Eres, Z. (2018). İstanbul'da 20. Yüzyılda Kentsel Ölçekteki Değişimler: Millet Caddesi ve Yitirilen Anıt Eserler. M. Akay ve diğ. (Ed.), *Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı, II.Kentsel Morfoloji Sempozyumu* içinde (s. 555-576). İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.

Ayverdi, E. H. (1953). *Fatih Devri Mimarisi*. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı İstanbul Matbaası.

Ayverdi, E.H. (1958a). *19. Asırda İstanbul Haritası*. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları.

Ayverdi, E. H. (1958b). *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskân ve Nüfusu*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı.

Bilgin, A. A. (2009). Sinâniyye. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (c. 37, s. 240-241). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Büyükgüllü, M. N. (2020). *Tarihi Topkapı Caddesi'nin Turgut Özal Millet Caddesi'ne Dönüşümü ve Çevresindeki Kültür Varlıklarının Koruma ve Sunumuna Yönelik Öneriler*. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Canatar, M. (2015). İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923). C. Yılmaz, (Ed.), *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Siyaset ve Yönetim-2* içinde (s. 218-245). İstanbul: İBB Kültür A.Ş Yayınları.

Cezar, M. (1963). Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler. *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* içinde (c. 1, s. 327-409). İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Çeçen, K. (1984). *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*. İstanbul: İTÜ Yayınları.

Çeçen, K. (1999). *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*. İstanbul: İSKİ Yayınları.

Çelik, Z. (1998). *19.yy'da Osmanlı başkenti değişen İstanbul*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Demirel İşli, E. (1998). *İstanbul Tekkeleri Mimarisi Eklentileri ve Restorasyonu*. (Doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

- Doğusan, G. N. (2004). *İstanbul'un İmarı: 1956-1960*. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Ergin, O. N. (1934). *İstanbul Şehri Rehberi*. İstanbul: İstanbul Belediyesi.
- Eyice, S. (1994). Manastır Mescidi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (c. 5, s. 287-288). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gürses Söğüt, S. (2021). 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla İstanbul Haneleri. *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 16 (32), 311-335.
- Müller-Wiener, W. (2001). *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*. Ü. Sayın, (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tanman, M. B. (1988). Fatih İlçesinin Osmanlı Dönemi Eserleri. *Fotoğraflarla Fatih Anıtları* içinde (s. 47-126). İstanbul: Fatih Belediyesi Yayınları.
- Tanman, M. B. (1990). *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri*. (Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tekeli, İ. (2013). *İstanbul'un Planlamasının ve Gelişmesinin Öyküsü*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Öz, T. (1962). *İstanbul Camileri* (c. 1). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünsal, B. (1969). İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı. *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* içinde (c. 2, s. 6-61). İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Ünver, A. S. (1942). İstanbul Yedinci Tepe Hamamları'na Dair Bazı Notlar. *Vakıflar Dergisi*, (2), 245-251.
- Yerasimos, S. (2006). 16.Yüzyılda İstanbul Evleri. S. Faroqhi ve C. K. Neumann (Ed.), *Soframız Nur Hanemiz Mamur* içinde (s. 307-332). İstanbul: Kitap Yayınevi.

**TARİHİ KIRSAL PEYZAJ VE
KENTSEL YERLEŞİMLERDE
MORFOLOJİ ARAŞTIRMALARI**

KAYA OYMA GELENEĞİNİN İZİNDEN KIRSAL MORFOLOJİYİ ANLAMAK: KAYSERİ KORAMAZ VADİSİ ÖRNEĞİ¹

Bahar Elagöz Timur*, **Özlem Kevseroğlu****

*AGÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Öğr. Gör.

**AGÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Arş. Gör.

bahar.timur@agu.edu.tr, ozlem.kevseroglu@agu.edu.tr

Tarihi yerleşimler, palimpsest tableti gibi tarihsel süreklilik içinde birbiri üzerine eklenen katmanlardan oluşmaktadır. Tarihsel süreklilik içinde kültürlerin izlerini taşıyan bu katmanlar, günlük yaşam biçimini oluşturan yaşamın geçtiği temsil alanı olarak değerlendirilebilir. İnsanoğlunun sosyal gelişiminin, yaratıcılığının ve ruhsal zenginliğinin yansıması olan bu kültürel miras alanlarının morfolojik yapısını anlamak bize, yerleşimlerin geçmişten günümüze kadar devam eden tarihsel sürekliliğinin yansımalarını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Bu çalışma için örneklem alan olarak seçilen Kayseri, Koramaz Vadisi sahip olduğu değerlerin eşsizliği ile, 2020 yılında UNESCO Geçici Dünya Miras Listesi'ne girmiştir. Kayseri Erciyes Dağı'nın kuzey doğusunda bulunan Koramaz Vadisi ve vadiye bağlı bulunan yedi adet köyün sahip olduğu jeolojik yapı; insanoğlunun yerleşimlerinden üretimlerine, zanaatlardan gündelik yaşamına kadar yansımasıdır. Bu çalışma ile tarihi kırsal alanların morfolojik özelliklerinin ve buna bağlı gelişmelerinin ortaya konabilmesi için Koramaz Vadisi üzerinde kaya oyma geleneği ile oluşturulmuş yeraltı ve yerüstü yerleşimlerin haritalamalarının yapılması ve geçmişten günümüze kadar gelen yerleşim morfolojisinin incelenmesi hedeflenmektedir.

Koramaz Vadisi'nin sahip olduğu jeolojik ve coğrafi değerlerin sonucu oluşan yeraltı şehirleri, kaya oyma kiliseleri ve güvercinliklerin yedi yerleşim üzerinden haritalanması, vadinin genel morfolojisine dair ipuçları verirken, yerleşimlerin birbirleriyle ve vadiyle kurduğu ilişkiyi de ortaya çıkartacaktır. 18. yüzyıl sonrasında yeraltından yer yüzeyine çıktığı tahmin edilen barınma kültürüyle meydana gelmiş günümüz eklektik köylerinin yeraltı yerleşimi ile kurduğu morfolojik ilişki sürekliliğinin, Koramaz Vadisi'nin yer altı ve yerüstü katmanları karşılaştırılarak değerlendirilecektir. Bu çalışma kapsamında Koramaz Vadisi söz konusu kaya oyma geleneği haritalamaları üzerinden değerlendirilirken, oyma geleneğinden günümüz geleneksel kâğır yerleşimlerine geçiş sırasında dönüşen mekânsal ve yapısal organizasyon da incelenecektir. Yapılan haritalamalar ve araştırmalarla yüzyıllar öncesine ait kaya oyma geleneği ile oluşturmuş yapı ve yerleşimlerinin, aynı bölgede oluşturulmuş günümüz yerleşimlerinin morfolojisini nasıl etkilediği ortaya çıkartılmaya çalışılacaktır. Genel olarak tüm vadi yerleşimleri üzerinden anlaşılmaya çalışılan sürekliliğin, Vekse köyü üzerinden daha detaylı morfolojik analizler, yerleşim kesitleri, günümüz kırsal hayatının kaya oyma geleneği ile kurduğu ilişki veya tamamen terk ettiği geleneklerin belgelenmesi yöntemleriyle anlatılması hedeflenmektedir.

Bu çalışma ile vadinin sahip olduğu oyma yer altı şehri, kaya ve yer altı meskenleri, hizmet ve dini mekanları ve çok sayıda güvercinlikleriyle, geçmişten günümüze kadar gelen, değişen ve dönüşen vadi morfolojisine ışık tutması amaçlanmaktadır. Bu sayede, Koramaz Vadisi'ndeki yerleşimlerin coğrafya bütünüyle kurmuş olduğu ilişki, bütüncül bir bakış açısıyla morfolojik olarak haritalamalarla incelenecek ve vadede bulunan bir köy özelinde detaylı araştırmalar yapıp yerleşimin coğrafya ile kurduğu ilişki incelenecektir. İnsan ve çevrenin birbiri arasındaki etkileşimini, yaşayan kültürler ile bunların kaybolmakta olan izlerini korumak ve gelecek kuşaklara aktarılması için bu tür kültürel miras alanların kayıt altına alınmaları gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kırsal morfoloji, kaya oyma geleneği, Koramaz Vadisi, Kültürel Peyzaj*

Giriş

Kırsal peyzajlar insanlığın evrimi boyunca, doğa ve insanın karşılıklı kurduğu ilişkiye şahitlik etmiş kültürel coğrafyalardır. Coğrafyanın imkanları ile şekillenen kırsal yerleşim morfolojileri bize o yere ait kültürel çeşitlilik, yöresel mimari, gündelik yaşam biçimi ve üretim peyzajı hakkında ipuçları verir. Dünyada kültürleri ve kültürel gelenekleri temsil eden çok çeşitli kırsal kültürel peyzaj alanları bulunmaktadır. Kırsal peyzajlar, kentsel peyzajlara göre korunmuşluk düzeyi daha başarılıdır ve bu sayede günümüze kadar gelebilmesi mümkün olmuştur. ICOMOS-IFLA'nın 2017 yılında 19. genel toplantıda yayınlamış olduğu "Miras olarak kabul edilen Kırsal Peyzajlara dair ICOMOS-IFLA İlkeleri" uluslararası bildirisinde kırsal peyzajları, insanlığın mirasının hayati bir bileşeni olduğu ve aynı zamanda devam eden kültürel peyzajların en yaygın türlerinden biri olduğunu dile getirmiştir. Kültürel miras olarak kırsal peyzajlar, somut ve somut olmayan değerleri içerisinde barındırmaktadır. Kırsal peyzajlar, fiziksel olarak morfoloji, su, altyapı, flora, fauna, yerleşim yerleri, ulaşım ve ticaret ağlarını barındırdığı gibi kültürel bilgi, gelenekler, pratik bilgiyi de bünyesinde barındırmaktadır. Miras olarak kırsal peyzajların, insan-doğa ilişkileri ile ilgili teknik, bilimsel ve pratik bilgiyi kapsadığını; geçmişten günümüze değişen ve dönüşen sosyal yapılar ve işlevsel örgütlerin yansımaları olduğunu ve biyo-kültürel çeşitliliğin devamına katkıda bulunan kültürel, manevi ve doğal özellikleri kapsayan canlı ve dinamik sistemler olarak tanımlanmaktadır (ICOMOS, 2017).

Kırsal peyzajların ana bileşeni olan kırsal yerleşmeler; coğrafi şartlar doğrultusunda, sosyo-kültürel etkilerle biçimlenen çevrelerdir. Geleneksel yerleşme düzeni, yüzyılların bilgi ve pratikleri ile aktarılarak günümüze kadar devam eden; toplumun sosyo-kültürel ve ekonomik yapısını tam anlamıyla yansıtan ve doğayla bütünleşmiş organik gelişmelerin sonucunda oluşmuştur. Bu çalışma kapsamında ele alınan coğrafya, Kayseri ili, Melikgazi ilçesinde bulunan Koramaz Vadisi ve içerisinde 7 yerleşimin bütüncül olarak incelenmesi ve bu yerleşimlerden biri olan Vekse (Özlüce) köyü özelinde kaya oyma geleneği ve bununla değişen, dönüşen veya evrilen yapıları çevre hakkında detaylı araştırılmasını içermektedir. Vekse köyü, vadedeki diğer köylerde de olduğu gibi sosyo kültürel olarak değişen nüfus, ekonomik kaynaklarının farklılaşması ve göç olgusu sonucunda köyün gündelik

yaşam pratiklerinin değiştiği ve yerleşim morfolojisi özelinde fiziksel çevrede tahribatların yaşandığı görülmüştür.

Son elli yıl içerisinde kırdan kente göçle oluşan nüfus azalması, Koramaz Vadisi'nde olduğu gibi Türkiye'nin herhangi bir yerindeki kırsal alanlarda da yapı, doğal ve sosyal çevrelerde problemleri de beraberinde getirmektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde planlama çalışmaları yapılırken; Birleşmiş Milletler'in tanımlanmış olduğu kalkınma hedeflerinden biri olan "Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar" başlığı altında kır-kent dengesinin sağlanmasının gerekliliğine işaret eder. Kırsal alanların ülke ekonomisine katkısının sağlanması, göç eğiliminin dengelenmesi, tarımsal üretimin devamlılığına, çevrenin ve doğal kaynakların korunmasının önemine vurgu yapmaktadır (URL1). Koruma stratejisi ve ilkeler belirlenirken dünyadaki çağdaş yaklaşımları takip etmek ve yöreye ait kırsal kültürel peyzaj alanlarının özgün karakteristiklerini koruyacak şekilde belirlenmesi gerekir. Kırsal peyzajların; yerleşim morfolojisine dair evler, sokaklar, yapı malzeme ve detaylarının yanı sıra; inançlar, ritüeller, kolektif davranışlar, zanaatlar vb. olguların da bulunduğu gelenekleri göz önünde bulunduran; doğal, sosyo-kültürel ve fiziksel çevre ilişkilerini bütünlük bir kavrayışla anlamlandırılan bir içerikle korunması kurgulanmalıdır (Kayın, 2012). Bu kırsal yerleşmelerdeki miras değerlerinin belirlenmesi için de kırsal kültürel peyzajın sahip olduğu özgün karakteristikleri doğru bir şekilde algılanması ve taranması; tespit edilen değerlerin kayıt altına alınması gerekmektedir. Yapı yapma gelenek ve pratikleri özelinde de yöresel (vernaküler) mimarinin korunması; önceki kuşaklardan alınan geleneğe sadık kalınarak, aynı etkenler ve ihtiyaçlar doğrultusunda özgün dokusunun sürdürülebilmesi ile sağlanmalıdır.

Bu çalışma kapsamında Koramaz Vadisi'nde yer alan Vekse köyünün geçmişten günümüze kadar gelen kaya oyma geleneğini oluşturan doğal formasyona tarihsel ve yaşamsal katmanların eklenmesi ile oluşan fiziksel çevrelerin değişen, dönüşen ve evrilen yerleşim ve mekan kurgusunun incelenmesi amaçlanmaktadır. Kayseri ve yakın çevresinden başlayarak Koramaz Vadisi'ne ve sonrasında Vekse köyü özelinde detaylandırılan çalışmada morfolojik analizler, yerleşim kesitleri ve geçmişten günümüze kadar gelen kaya oyma geleneği ile ilgili fiziksel çevrelerin belirlenmesi bu çalışmanın yöntemini oluşturmaktadır.

Kayseri ve Yakın Çevresine Yerleşim Morfolojisi Üzerinden Bakış

Doğal çevre verileri, kırsal yerleşime kimliğini veren o yere ait tipolojiler geliştirmesine olanak sağlayan etmenlerdir. İklim, topoğrafya, jeolojik yapı, bitki örtüsü, ulaşım ve doğal verilere yakınlık gibi doğal ve çevresel veriler yerleşim morfolojisine doğrudan etki etmiş ve mimari biçimlenişin oluşmasını sağlamıştır. Sümerkan (1990), vadi dizilişi ve arazi eğiminin; yapıların konumlandırılmasında zorunlu yönelmeyi gerektirdiğini ve birçok yerleşimin ortak özelliği olarak da bir ulaşım ağı ve/veya suya yakınlık kurmak sık rastlanan durumlar olduğunu söylemektedir. Bir yörenin jeolojik yapısı; o yöredeki yapılar için çevrelerin üretimini-

deki malzeme sağlayan kaynak olması ile ilişkilidir. Jeomorfolojik coğrafyaların, yerleşimlere katkısı ise o yöredeki mağara oluşumlarıdır, karstik bölgelerde yer alan bu yerleşimlerin -Ürgüp, Nevşehir, Göreme- bölgesinde olduğu gibi volkanik tüflerin oyulması ile oluşturulan kaya oyma yerleşim tipo-morfolojisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırsal alanlardaki yerleşim biçimi o yörenin jeomorfolojik durumu ile ilişkilidir ve kullanılan malzemelerde o yöreden elde edilir. Yöresel yerel mimari, tabiata minimum müdahale ile mağaralarda yaşamaya ve/veya kaya oyma yöntemleri ile içerisinde yaşam bulmaya başlamış; çevreden elde edilen malzemelerin sosyal etkileri sonucu şekillenmesi ile yerleşim morfolojisi ortaya çıkmıştır. Kaya oyma geleneğinin günümüze kadar gelen konut tipolojileri insan ihtiyaçları ile şekillenmiş, farklı ihtiyaçlara göre eklektik bir oluşuma bürünmüştür.

Kayseri, Kalkolitik çağlardan başlayarak Asur, Hitit, Frig, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde önemli bir kültür ve ticaret merkezi olmuştur. Yazılı tarihe bakıldığında, Asurlu tüccarların, Anadolu'da 13 civarında karum kurdukları, Konya-Malatya arasında sıralandıkları ve hepsinin de Kültepe'deki merkezi koloni olan Kaniş Karumu'na bağlı olduğu görülmektedir. Kaniş karumu ise, bir ticaret yolu ile Asur'a bağlıydı (Yurt Ansiklopedisi, 1982). Kayseri Türk, Rum ve Ermenilerin tarih boyunca birçok devletin yönetimi altında, bir arada yaşadığı

Şekil 1. Koramaz Vadisi ve kent merkezi ilişkisi

bir şehir olagelmıştır. Günümüzde demografik yapıya bakıldığında nüfus hareketlerinin geçmişten günümüze yerleşim morfolojisine yansıyan en önemli etkisi Ermeni ve Rumlardan oluşan zanaatkarların zorunlu göçü veya mübadele ile gitmeleri sonrasında yöreye özgü geleneksel yapıli çevrelerin yapımının devam ettirilememesi olmuştur.

Kayseri ve yakın çevresi kırsal yerleşimlerine bakıldığında genellikle vadi içlerinde, akarsu kenarlarına yakın, ovalık kesimlerde ve bu alanlardaki yamaçlarda konumlandığı görülmektedir. Kayseri kırsalında yüzey şekilleri plato, yamaç ve vadilerden oluşmaktadır. Bu oluşumlar, kıvrımlı uzun sıra dağlar ya da tek başına yükselen volkanik oluşumlardır. Bu dağlar birbirinden çöküntü havzaları ve yüksek platolarla ayrılmıştır. Kayseri’de step iklimi görülmekte, gece-gündüz arası sıcaklık farkı yüksektir. Hakim rüzgar yönü kuzeybatı olup, en şiddetli rüzgarlar ve fırtınalar güney ve güneydoğudan esmektedir. Yamaç yerleşmelerin konumlarının belirlenmesinde mevcut doğal ve çevresel verilerden yararlanılmış, özellikle rüzgar ve güneş açısı etkili olmuştur.

Kayseri’nin jeomorfolojik yapısı dolayısıyla kaya oyma yerleşimler ve buna bağlı olarak gelişen gündelik yaşamlar bu yörenin kimliğinin çok önemli bir parçasıdır. Kayaların oyularak yaşam alanı olması, ya da mevcut kayaç yapısından Kayseri’ye özgü mimari üslubun ana unsuru olan taş malzemesinin kullanılması, kültürel peyzajın oluşumunda ana etkidir. Bölgenin jeolojik yapısı sayesinde oluşan mağaralar ve yumuşak tüfün insan eliyle şekillenmesi ile farklı amaçlara hizmet edebilecek çözümler üretilmiştir. Volkanik tüfler, hafif, esnek yapıları ile zemin hareketlerine uyum sağlayan, dolayısıyla depreme dayanıklı olan ve gözenekli iç yapısı nedeniyle yalıtım özelliği taşıyan taşlardır. Kolay işlenebilme özelliği sayesinde yamaçlarda oyularak yaşam alanı haline gelen yerleşimlerde; kaya oyma mekanlar oluşmuş ve bunlar dini ve savunma yapıları, yaşam alanı, ahır, mahzen, güvercinlik...vb. gibi farklı işlevlere sahip olmuştur.

Yamaçlarda oyularak oluşan yerleşimler çevrenin bir parçası olarak uyum içerisinde organik çizgiler içermektedir. Barınma ihtiyacı, kullanıcıların yaşam biçimi ve üretim alışkanlıklarına göre şekillenmekte, gündelik yaşam biçimlerine göre düzenlenmiştir. Evlerin ihtiyaçları zaman içerisinde değişen, dönüşen veya evrilen bir süreç yaşamakta ve ihtiyaçlara cevap veren çözümlerini içererek günümüze ulaşmıştır. Yamaçlar yerleşim, düz alanlar ise tarım arazisi olarak kullanılmaktadır. Geçmişte konut olarak kullanılan yamaçtaki kaya oyma mağaralar günümüzde depolama, saklama ve ahır vb. gibi kullanılmakta, zemin katta ahır ve üst katta barınma olarak eklektik yapıya bürünmüştür. Aran, (2000); bir yapıyı belirleyen temel etkenin onun yeri olduğu, o yapıyı yöreye, çevreye ve diğer yerleşimlerle ilişkilendirdiği; iklimin ise tamamlayıcı bir etmen olduğu, yapı duvarlarındaki pencere boşluklarının şekli, ölçeği ve konumlarının iklime bağlı olarak oluştuğunu söylemektedir. Kayseri ve yakın çevresi kırsalına baktığımızda doğal malzeme olarak karşımıza çıkan taş; türüne bağlı olarak zamanla oluşan tahribata

gösterdiği direnç nedeniyle yüzyıllarca ayakta kalabilen gelecek nesillere kültürel hafızayı ileten yegâne malzeme olmuştur.

Doğal çevrenin insanlar tarafından nasıl şekillendiğini anlayabilmek için de o bölgenin sosyal, kültürel, tarihi ve ekonomik yapısına bakılmalıdır. Sosyo-kültürel ve ekonomik veriler, birey ve toplumla ilişkili olarak bilgi, birikim ve kültürlerin yansımaları olarak yerleşimlerin fiziksel durumunu etkilemiş bir yerleşimi o yere özgü kılan değerlerdir. Gündelik yaşam pratikleri, inanç sistemleri, gelenek-görenekleri, geçim kaynakları, insani ihtiyaçlar o yapıcı çevrenin oluşmasındaki en önemli unsurlar olmakla birlikte tarih boyunca sınırlı olanaklarla üretilen yapıcı çevrelerin ihtiyaçlarının minimum mekanlarda çözümlendiği, ekonomik koşulların ve üretimin gelişmesi ile mekân çözümlerinde geliştiğini ve karmaşılaşmışlığını bu sayede ilişkilendirmekteyiz.

Koramaz Vadisi'ne Yerleşim Morfolojisi Üzerinden Bakış

Koramaz Vadisi, Kayseri'nin güneyinde bulunan Erciyes Dağı ile bunun kuzeyinde bulunan Hınzır Dağı arasında; yerleşim yeri olarak da Bünyan ile Tomarza arasında bir bölge olan; vadi ismini ise Koramaz Dağı'ndan aldığı bilinmektedir. Dağın en yüksek noktası 1900 metredir, bu yerin ismi de Kapadokya dilinden geldiği bilinmektedir (Umar, B., 1993).

16. yüzyılda dokuz nahiyeden biri olan Koramaz Nahiyesi'ne bağlı 34 köy bulunmaktaydı (Cömert, 2008). Bu köylerden 7'si Koramaz Vadisi sınırları içerisinde günümüze kadar gelmeyi başarabilmiştir. Bu köyler Kayseri-Sivas yoluna yakınlıklarına göre Ispıdın (Bağpınar), Vekse (Özlüce), Dimitre (Turan), Ağırnas, Küçükbüyüküz, Üskübi (Subaşı) ve Büyükbüyüküz köyleridir. Dimitre (Turan) köyü 20. yüzyıl ortalarında heyelan tehlikesine karşı taşınmıştır. Geri kalan köylerde nüfus azalması olmakla birlikte bu köyler günümüzde sayfiye, bağ evi gibi mevsimlik kullanımlar içermektedir. 1864 ve özellikle 1871 vilayetler nizamnamesi ile Osmanlı teşkilatında bir idari birim olarak nahiyeye teşkilatı kurulmuştur. Ancak yine bu bürokratik reform sürecinde Kayseri'de bir Koramaz Nahiyesi'nin varlığından söz edilemeyeceği de söylenmektedir. Koramaz bu dönemde idari değil, coğrafi isimlendirme ve timar bölgesi olduğu yazılmıştır (Özbek ve diğerleri, 2020). Büyükşehir yasasına kadar köy vasfında olan bu yerleşimler 2011'de Melikgazi Belediyesi hizmet sınırları içerisine girmiş ve her bir köy mahalle olarak anılmaya başlamıştır.

Koramaz Vadisi İhlara'dan sonra Orta Anadolu'daki en uzun vadi olma özelliği taşımaktadır. Uzunluğu 16 km'dir. Vadi tabanındaki su kaynağı, Büyük Büyüküz köyündeki İvriz kaynağından çıkan suyun vadi boyunca ilerleyerek irili ufaklı kaynaklarla birleşerek Gömeç Ovası'ndaki Sarımsaklı suyu ile birleşmektedir (Cömert, 2008). Deniz seviyesinden 1100-1900 metre yukarıda bulunan Koramaz Vadisi'nin yamaçlarına yerleşen, bağ-bahçeleri (kama bahçeleri) vadi tabanında suya yakın konumda, soğuk ve rüzgarlardan korunan bu özelliğiyle de akarsuların

Şekil 2. Koramaz Vadisi üzerinde keşfedilmiş kaya oyma mekanlar

getirdiği nem ve yeşilliğin de yardımıyla vadi içinde bulduklarından platoya göre kendi mikroklimasını oluşturmuş, bu sayede ılıman bir iklime sahip olmuş ve verimli bahçeler oluşturmuştur (Elagöz Timur vd., 2018). Topografik özellikleri ve suyun varlığı, Kapadokya Bölgesinde olduğu gibi bu vadileri, plato üzerinden algılanmayan, saklı yerleşim alanları haline getirmiştir. Kentin merkezine yakın bir mesafede olmasına rağmen (18 km), kırsal karakterde ve vadi olmasından dolayı kültür miras değerlerini günümüze kadar büyük ölçüde korumayı başarmıştır. Koramaz Vadisi'nde bugüne dek toplam 442 kaya oyma yapısı tespit edilmiştir. Bunlardan 42'si kilise, 8'i yeraltı şehridir (Şekil 2). Ölçülen ve haritalanan diğer kaya oyma yapılarının büyük bir kısmı mesken, güvercinlik veya besi yeri olmasına karşın, en az 11 yapının Roma kaya mezarı, 6 yapının ise antik çağda Columbarium (Roma mezarı) olarak kazıldığı düşünülmektedir (Kayseri Yeraltı Yapıları Envanteri, 2020). Koramaz Vadisi 14 Nisan 2020'de UNESCO tarafından kriter V doğrultusunda geçici listeye girmeye hak kazanmıştır. Kriter V kapsamında; Koramaz Vadisi, büyük yeraltı şehirleri, güvercinlikleri, mağara kiliseleri vb. ile insan etkileşiminin ve dolayısıyla çok fonksiyonlu arazi kullanımının olağanüstü bir örneği olarak görülmektedir. Bazı yerlerde yeraltı kentlerinin tünellerinin tüm yerleşim alanlarını kapsadığı düşünülmektedir. Eskiden mağara olarak kullanılan evlerin üzerine tarihi taş evler inşa edilmiştir. Konutların altında, bazen bir ya da iki-üç katlı mağaralar komşu evin alt sınırına kadar devam etmekte olduğu tespit edilmiştir (URL2).

Koramaz Vadisi'nde yer alan yerleşimler yamaç ve çukur yerleşimleri olarak içerisinde vadinin en düşük kotu geçecek şekilde, dağların yamacında en elverişli yerlere yerleşmiş ve Erciyes Dağı'nın kuzey doğu yanına bakacak şekilde güney bakıda konumlanmıştır. Yaygın tarımsal etkinlikler ve kentin çeperindeki konumu nedeniyle kırsal olarak tanımlanan vadilerde yerleşim dokusu aslında sokak ve sokak cephesi oluşturan, açık alanları görece düşük oranda, tek ve iki katlı bir tarihi kent morfolojisi göstermektedir. Daha çok yamaçların konut yerleşimi olarak seçildiği arazilerde yönelim dikkate alınmış olup yerleşimlerdeki yerleşim yerine göre daha az eğimli ve/veya düz, suya yakın olan alanlar tarımsal etkinliklere ay-

rılmıştır. Yerleşimlerden platoya doğru fiziksel çevreler yerini yamaçta yer alacak ve verimsiz toprağın da değerlendirilebildiği güvercinlik ve cehriliklere (boyar bitki) bırakmıştır. Platoya çıkıldığında ise yeniden tarımsal üretimler devam etmekte ve buralarda yaygın olarak buğday tarlaları yer almaktadır.

Kaya Oyma Mekanları Üzerinden Vekse Morfolojisini Anlamak

Vekse köyü çeşitli kotlarda oyma mekanlarının bulunmasını sağlayan oldukça dik yamaçları sayesinde Koramaz Vadisi köyleri arasında bu tanıma en uygun morfolojiye sahip köylerden birisidir. Vadinin en derin bölgesine, Kanlıhöyük Tepesi olarak isimlendirilen alanın eteklerinde kurulan köy, Koramaz Vadisinin en küçük köyü olmasına rağmen büyük yeşil alanlara sahiptir. Günümüzde Vadinin güney bölümü yerleşim bölgesi olarak kullanılmakta ancak karşı yamaçta bulunan pek çok oyma mekanlar eski tarihlerde kuzey yamaçlarda da yerleşimin olabileceği düşüncesini akıllara getirmektedir. Günümüzde yerleşim platoda bulunan anayola kadar genişlemiş ve aşağı mahalle olarak isimlendirilen yamaç yerleşiminin çoğu terk edilmiştir. Yerleşimin tarihini, demografik ve kültürel özelliklerini anlamak keşfedilen oyma mekanların işlevini ve günümüz yerleşimi ile kurduğu ilişkileri anlamak açısından önemlidir. Eravşar' ın aktardığına göre Hitit tarihçisi John GARSTANG 1910 yılında bölgeyi ziyareti sırasında bölgedeki mağara evlerin tarihinin Hititlere kadar gittiğini belirtmektedir (Eravşar,2000). Bölgedeki özellikle kuzey yamaca yerleşmiş olan oyma kilise ve savunma yapılarına benzer nitelikteki mekanlardan tahmin yürütülerek, bölgenin tarihinin 10-11. Yüzyıla dayandığı söylenmektedir (OMAG, 2020). Yine aynı bölgedeki kilise ve oyma mekanlar için yerel tarihçi Hüseyin Cömert, Bizans'ın doğudan ve güneydoğudan gelecek saldırılara karşı oluşturduğu garnizonlardan ve savunma yapılarından birisi olabileceğini ve bölgenin tarihinin 7. Yüzyıla kadar dayanabileceğini savunur (Cömert, 2008). Bölgenin en eski tarihli resmi belgesi ise 1484 yılındaki tapu tahrir defteridir (İnbaşı, 2007). 1848 yılında bölgeyi ziyaret eden seyyahlardan Pierre De Tchihatcheff Vekse'nin Ermeni köyü olduğunu iddia etse de 1831-1860 yılları arasındaki Kayseri Kazası Nüfus Yoklama Defteri ve ilgili yılların tapu tahrir defterlerine göre bölgede Gayrimüslim Rum ve Müslüman Türk halklarının beraber

Şekil 3. Günümüz Vekse Mahallesi yerleşim kesiti

	yerleşim dışında	yerleşim içinde	
		konuttan bağımsız	konut ile ilişkili
oyma sistemler			
oyma + yığma sistemler			

Şekil 4. Vekse kaya oyma mekanları tipolojisi

yaşadığı görülmektedir (Eravşar, 2000; Keskin, 2000; Cömert, 2008). Yöredeki Rumlar nüfusun “Ortodoks Türkler” olduğu ileri sürülse de Yunanistan ile yapılan anlaşma gereği ülke genelinde olduğu gibi Vekse köyünde de Rum halkı 1923-1925 yılları arasında Yunanistan’a göç etmeye zorlanırken, oradan gelen Türk halkın bir kısmı da köye terk edilen evlere yerleştirilmiştir (İmamoğlu, 2010). Böylece yerleşimin günümüzdeki etnik yapısı oluşmuştur.

Bölgede bulunan kaya oyma mekanlar morfolojik geçmişine dair en büyük ipuçları olarak düşünülmektedir. Herhangi bir eski harita, fotoğraf veya belgeye ulaşılamayan köyün morfolojik gelişimi tarihi olarak daha eskiye dayanan oyma yapıların tespiti ile anlaşılmaya çalışılmıştır. Anadolu’nun pek çok bölgesinde görebildiğimiz kaya oyma geleneği ve üretimleri, Koramaz Vadisi Vekse yerleşiminde de kamusal yapılardan, konut alanlarına ve hatta eşyalara kadar çeşitlilik sağlamaktadır. Uygun jeolojik şartlar altında yamaçtaki ya da zemindeki kayaların oyulması ile oluşturulan yapılar, tek gözlü küçük mekanlar olabileceği gibi yer altı şehirleri gibi büyük alanlara da yayılabilir. Zemin el verdiği ölçüde kolaylıkla genişletilebilen bu mekanlar gerekli görüldüğünde taşıyıcı elemanlarla desteklenebilmektedir. Giriş için oyulacak olan kayanın bir cephesinin düzeltilmesiyle inşası başlanan bu mekanların genişliği yine kayanın dayanımına bağlı olarak belirlenir. Derinlere doğru ilerleyen mekanların genellikle girişlerinden başka açıklığı bulunmamakta ve yer yer havalandırma bacalarıyla hava sirkülasyonu sağlanabilmektedir. Ancak daha yüzeye yakın olarak oluşturulan yapıların pencere benzeri açıklıkları da olabilmektedir.

Yerleşimde oyma yapım sisteminin yığma sistemlerle hibrit olarak kullanılması da çok yaygın olarak uygulanmıştır. Bunun en basit örneği oyma mekânın dışarıya açılan cephesinin yığma taş duvarla oluşturulmasıdır. Günümüz Vekse yerleşiminde daha çok oyma yapıların üzerine taş yığma sistem odalar eklenerek ve içeriden düşey sirkülasyon ile bağlantılar sağlanarak, ya da topografik avantajlar

Şekil 5. Vekse kaya oyma mekanları örnekleri

kullanılarak oyma yapıların önüne yığma yapıların eklenmesi ile oluşturulmuş yapılar gözlemlenmektedir. Bu uygulamaların dışında oyma mekanlar kendilerinden bağımsız olarak aynı parsel içerisine inşa edilen evlerin hizmet mekânı olarak da kullanılmıştır. Köy sınırları içerisinde bulunan oyma mekanlar mevcut yerleşimden bağımsız ve yerleşimin içinde olmak üzere iki ayrı başlıkta incelenmiştir. İlk başlıkta sadece oyma tekniği ile oluşturulmuş mekanlar, ikinci başlıkta ise yerleşim içerisinde oyma ve oyma+ yığma sistemlerin yaygın kullanıldığı görülmektedir.

Birinci Dönem: Oyma Yerleşimler

Vekse'nin en önemli ve anıt yapı değeri taşıyan oyma mekanları bugünkü yerleşimin karşı yakasında bulunan ve halk tarafından “yedi delikler” olarak adlandırılan kaya yerleşimleri ve columbariumlardan oluşan bölümdür. Obruk Mağara Araştırma Grubu'nun tespitine göre bölgede kıvılcımlı ve vadiye bakan tarafı tıraşlanarak düzeltilmiş bu kayalık alanda 3 adet kilise, bir adet columbarium ve bir adet yerleşim alanı olarak kullanıldığı düşünülen mekanlar bulunmaktadır (Kayseri Yeraltı Yapıları Envanteri, 2020). En batıda bulunan 3 nolu olarak adlandırılan yapının tek apsisli planı kilise olarak kullanıldığına işaret etmektedir ve yanında bulunan güvercinlik ile kiliseye bir geçit açılması sonucu ağır hasarlar oluşmuştur (Kayseri Yeraltı Yapıları Envanteri, 2018). Yapının 200 metre doğusunda ve nispeten daha büyük 3 nolu kilise yapısı 2 apsise sahip ve ortadan bir sütunla ve kemerlerle desteklenmiştir. Kayalığın en doğusundaki 5 nolu kilise ise koridorlu bir giriş ve işlevi belli olmayan ekstra bir odaya sahiptir. 2 ve 3 nolu kilise yapılarının arasında işlevinin tam olarak belirlemeyen dört büyük odaya sahip yapısı bulunmaktadır. Kiliselerden farklı olarak üç adet görkemli penceresi bulunan bu yapının konut olarak kullanmak için de çok büyük oldukları gözlemlenmiştir. Erciyes Dağı çevresinin doğudan gelecek saldırılara karşı bir Bizans'ın savunma hattı olarak kullanılmış olduğundan yola çıkarak, Cömert (2008) bu yapıların Bizans Garnizonu olarak kullanılabilmiş olacağını ileri sürmektedir. 2 ve 5 nolu kiliselerin arasında ise günümüzde güvercinlik gibi görünen ancak özgün işlevinin mesken olduğu düşünülen, 3 katlı ve dar tünellerle bağlantının kurulduğu büyük bir yapı bulunmaktadır. Kuzey kayalığının doğusunda uzak bir alanda

Şekil 6. Vekse güney yamacı kaya oyma yerleşimi

yine kilise olduğu düşünülen 4 nolu yapıya ulaşılmıştır (Kayseri Yeraltı Yapıları Envanteri, 2020).

Köyün yerleşimin bulunduğu güney bölümündeki oyma alanları tespit etmek ise, bugünkü yerleşim sebebiyle oldukça zordur ancak yerleşim alanları dışında doğuda bir kilise batıda ise bir yerleşim alanı tespit edilmiştir. Vadinin üst yamaçlarında kayalı bir alanda bulunan, tek transeptli kilisenin kubbesi kayanın ayak ve payanda şeklinde oyulması ile desteklenmiştir. Bu yapı Vekse'nin iyi korunmuş durumdaki kaya kiliselerinden birisidir. Yerleşimin en doğu ucunda ise güney duvarı yerleşimi olarak adlandırılan yapı grupları mevcuttur. Besi yeri, depo ve sa-

Şekil 7. Vekse kuzey yamaçları kaya oyma mekanları (*yedi delikler*)

Şekil 8. Vekse kaya kilise no:1, no:2 ve kuzey kaya yerleşimi (Kayseri Yeraltı Yapıları Envanteri, 2020)

vunma yapısı olarak kullanıldığı düşünülen üç ayrı giriş yapılarının en doğusunda ise bir güvercinlik bulunmaktadır. Bu güvercinlik alanının ise olan özellikleri ve işçiliği sebebiyle Roma Dönemi'ne ait bir columbarium olduğu düşünülmektedir. Bu yapılar dışında köyün güney yamaçlarında pek çok irili ufaklı ve işlevi belirlenemeyen oyma mekanlar bulunmaktadır. Bölgede bulunan kaya oyma yapılar sonraki yıllarda mekanların kullanıcıları tarafından terk edilmesine bağlı olarak başta güvercinlik olmak üzere yerleşime yakın yerlerde ahır, depo gibi işlevlerde kullanılmıştır. Bu adaptasyonlar sırasında yapılara güvercin bacası eklenilebilmesi ve iç mekânda yeni işleve uygun değişiklikler yapılması sonucunda bugün özgün işlevi ve ilk yapım tarihini anlamak çoğu yapı için imkansızlaşmaktadır. Özellikle Roma dönemi toplu mezar yapıları olarak kullanılan columbariumların güvercin yetiştirmek için kullanılan yapılara tipolojik olarak benzerliği ve bu yapıların mekânsal olarak güvercin yetiştirmeye uygunluğu sebebiyle sonradan güvercinlik olarak kullanımı ayrımı oldukça zorlaştırmaktadır.

İkinci ve Üçüncü Dönem: Oyma Mekanların Günümüz Yerleşimi ile Etkileşimi

Günümüz modern hayatının oluşturduğu kentsel morfolojinin aksine, kırsal yerleşimlerin pek çoğu bağlı oldukları doğal etmenler sebebiyle yerel ve kültürel özelliklerin belirlediği özgün morfolojiye sahiptirler. Kentler gibi planlama sürecine sahip olmamalarına rağmen, kırsal alanların da kendilerine özgü bir dinamik bir sistemi vardır (Arent,2017). Akgün, Kürkçüoğlu ve Akay (2018) yerleşim planı, yapı boyutları ve formu, malzeme, sokaklar ve yerleşimin diğer morfolojik özelliklerinin; alanın fiziksel biçimi, yüzeysel yapısı, eğimi, iklim koşulları, yüzey suları, sokak dokusu ve yaşayanların sosyal ve kültürel yapısı gibi etmenlere bağlı olarak oluştuğunu ileri sürmektedir. Kırsal morfoloji anlamak için söz konusu etmenlerin bölgeyi nasıl etkilediğini incelemek gerekmektedir. Vadi tabanında

bulunan akarsuyun etrafında nispeten daha düz alanlarda oluşturulmuş, “Kama” ismi verilen geniş teras bahçelerinde meyve ve sebze yetiştirilmektedir (URL-3). İki yamaç arasında olması sebebiyle sert iklim şartlarından daha az etkilenen bu verimli teraslar vadinin en büyük tarım alanlarındandır. Konut yerleşiminin üst kısımlarında, yamaçlarda bölgeye özgü cehrilikler, platoya çıkıldıkça düzlük arazide buğday tarlaları bulunmaktadır.

Günümüzde yığma ve oyma tekniklerle inşa edilmiş yapılarla oluşturulmuş Vekse yerleşimi vadinin güney sırtında ve kaya oyma güney yerleşimleri ve 1 nolu

Şekil 9. Vekse kaya oyma ve yığma sistemlerin birlikte kullanımı

Şekil 10. Vekse yerleşim içerisinde yol altında yamaçta bulunan oyma alanlar

kilisenin arasındadır. Vadinin en dik bölümünde oluşturulmuş yerleşim, eğimin yarattığı şartlara bağlı olarak organik bir dokuda oluşmuştur. Sokaklar eğimin izin verdiği şekilde yer yer topoğrafyaya paralel ve dik olarak, vadi tabanındaki bahçeleri, yerleşimi ve platoyu birleştirecek şekildedir. Yamacın aşağısında bulunan ve aşağı mahalle olarak adlandırılan bölüm geleneksel yığma yapılardan oluşmakta ve bugün neredeyse tamamen terk edilmiş durumdadır. Platoya doğru büyüyen ve kent merkezinin ana bağlantı yollarına yakın olan yukarı mahallede ise geleneksel dokuya uymayan betonarme yapılar gözlemlenmiştir ve kullandırılmaktadır. Aşağı mahallede bitişik nizam evlerden oluşan ve çok sınırlı açık ya da yarı açık alanı bulunan evler dar sokakları oluştururken, yukarı bölümlerde daha seyrek bir doku bahçeli evler dikkati çekmektedir. Günümüzde genişleyen köyün içerisinde sınırlı sayıda kalsa da evlerin bulunmadığı yamaçların yüksek kısımlarında, güvercin yetiştirmek için inşa edilmiş güvercinlikler bulunmaktadır. Kaya oyma ve yığma tekniklerinin birlikte kullanıldığı hibrit yapılar olan güvercinlikler Gömeç ovasındaki su kaynaklarının tükenmesi ve güvercinlerin bölgeyi terk edilmesi ile kullanım dışı kalmışlardır.

Bugünkü yerleşim içerisinde oyma ve hibrit (oyma-yığma) sistemlerin beraber kullanıldığı görülmektedir. Çevrede bulunan bağımsız oyma yapılar gibi, yerleşim içerisindeki yamaçlarda ve konutların altında bağımsız şekilde daha önce ne olarak kullanıldığı tespit edilemeyen, günümüzde depo ve ahır olarak kullanılan ya da terkedilmiş pek çok örneğe rastlanmaktadır. Bu alanlara sokaktan direkt olarak ulaşılabilmesi gibi avluların içerisinde yapıdan bağımsız halde de girişleri bulunabilmektedir. 1950 yılından beri mübadelede köye yerleşen bir aileye tahsis edilen Yenisis Theotoku Rum Kilisesinin bahçesindeki kayaya oyulmuş yer altı mekanları kilisenin hizmet mekânı olarak kullanılmıştır. Bunların da Vekse' nin diğer oyma alanlarında olduğu gibi kayanın içerisine doğru genişletilerek oluşturulmuş pek çok odası ve yer yer havalandırma delikleri bulunmaktadır.

Oyma sistemlerin konut alanlarında en sık görülme biçimi ise yığma sistemlerle hibrit olarak kullanılmasıdır. Bitişik nizam içerisinde dar parsellere sokağa dik bir şekilde yerleşen kübik formlu yığma yapılar vadi manzarasına doğru kuzeye bakacak şekilde inşa edilirler. Sokak cephesinden bakılınca genellikle iki katlı olarak görülen bu yapılar yamaçtan bakıldığında alt kotlarda bulunan hizmet mekanlarının kot farkı sebebiyle görünmesiyle üç ya da dört katlı olarak algılanabilirler. Sokakla ilişkili üst kısımlar genellikle yaşama mekânı olarak kullanılırken, sokak kotunun altında bulunan mekanların depo, ahır, şirahane gibi hizmet amaçlı kullanıldığı tespit edilmiştir. Yaşam alanlarının alt ve arka bölümlerinde bulunan kaya oyma alanları düşey sirkülasyon elemanları ile ana konut yapısına bağlanmaktadır. Yeni eklerle geçirdikleri müdahaleler sebebiyle taşıyıcılıkları zarar görebilmekte ve gerekli görüldüğünde yığma taşıyıcı sistem elemanları ile desteklenebilmektedir. Birbirine bağlı pek çok odadan oluşan yer altı yapıları kemerlerle desteklenerek yığma sistem odalara bağlanmaktadır. Ortaya çıkardıkları iklim koşulları sebebiyle özellikle depo olarak kullanılan oyma mekanların

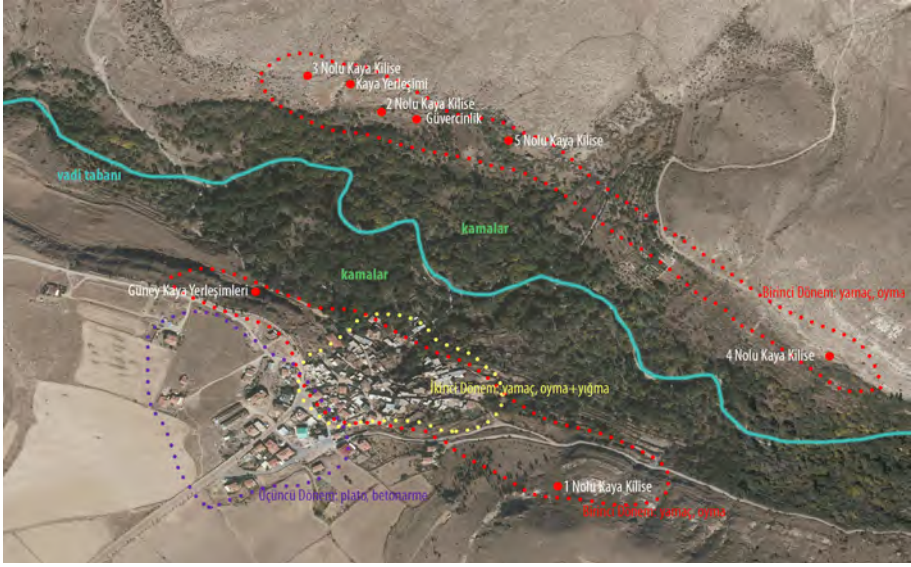

Şekil 11. Oyma ve yığma sistem birleşimi

önceden ne olarak kullanıldığını tespit etmek geçirdikleri müdahaleler sebebiyle çok zordur. Bu alanlar yerin altında bir den fazla evin altında ilerleyebilmektedir. Mevcut oyma alanların üzerine eklemelerle oluşturulan yapılarla meydana gelen yerleşimin, üzerinde oluşturulduğu eski yerleşim ile morfolojik benzerlikler göstermektedir.

Morfolojik Dönemler ve Değerlendirme

Yapılan alan araştırmaları ve literatür taraması sonucunda, köyün bugün kullanılan bölümü de tıpkı karşı yamaçlar ve etrafında bulunan oyma alanlar gibi oyma yerleşimlerden oluştuğu ve daha sonra yığma geleneği ile birlikte oyma mekanlara yığma sistem kullanılarak yapılan eklerle yapıların genişletildiği düşünülmektedir. Kapadokya Bölgesinde görüldüğü gibi oyma yöntemi ile oluşturulmuş mağara yerleşimleri üzerine yığma yapılar inşa edilerek günümüz Vekse köyü oluşturulmuştur. Buna bağlı olarak eldeki verilerin yetersizliği sebebiyle tarihler hakkında fikir yürütmek zor olsa da değişen yapıım sisteminden yola çıkılarak bölgede üç ayrı morfolojik dönemden bahsedilebilir. Bunların ilki yamaçlarda başlayan yalnızca oyma yapıların görüldüğü dönem, ikincisi oymalara yığma yapıların eklendiği dönem ve son olarak bugün aktif kullanımda olan plato üzerine yerleşilmiş dönem olarak sıralanabilir. Yukarıda da anlatıldığı gibi köyün özellikle geleneksel mimari ile oluşturulmuş aşağı mahalle olarak adlandırılan bölgesinde sokaklarda ve pek çok evin altında oyma mekanların görülmesi, bu bölgenin etrafında bulunan oyma mekanlarla birlikte bir oyma yerleşim alanı olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Birinci morfolojik dönem olarak adlandırılacak bu dönemden sonra Vekse'nin kuzey yamaçları terkedilmiş ve güney yamaçta oyma mekanlar yığma sistemle birlikte genişletilmiştir. Bu yeni yapılaşma mevcut mekanların üzerine eklendiği için morfolojik özellikler yamaç kaya yerleşimleri ile benzerlik göstermiş ve buna bağlı dar sokaklara dik avlusuz ve bahçesiz dar parseller oluşturmuştur. Son olarak yerleşimin farklı iklim, topoğrafya ve coğrafi özellikleri olan platoya doğru genişlemesiyle yerleşim morfolojinin değiştiği üçüncü döneme geçilmiştir.

Şekil 12. Vekse yerleşimi morfolojik dönemleri

Yeraltı, yerüstü ve doğal miras değerleri ve onların oluşturduğu somut olmayan özellikleri ile UNESCO Dünya Miras Geçici Listesine giren Koramaz Vadisi'nin her katmanı miras değeri taşımaktadır. Kırsalda yer alan bu tip yerleşimler terk edilme, kontrolsüz kullanım, hızla büyüyen kentin çeperinde bulunmasından dolayı her an özgün değerini kaybetme tehdidi altında olmasından dolayı bir an önce korunması gereklidir. Birlikte yaşam kültürünü 20. yüzyılın başlarına kadar devam ettirebilmiş Koramaz Vadisi'nin özgünlüğünü korumak ve sahip olduğu somut ve somut olmayan değerleri gelecek nesillere aktarabilmek için bütüncül bir yaklaşım geliştirilmelidir. Bu çalışma kaya oyma mekanları ve günümüz mimarlığının birlikte kurduğu yaşamı ve oyma mekanlar üzerinden alanın geçirdiği morfolojik değişimleri anlayarak bölgenin kültürel miras değerlerinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmayı hedeflemiştir. Bunun sonunda ise uzun vadede bu vadinin sahip olduğu coğrafya için bir "kültürel miras yönetim planı" ve "kırsal tasarım rehberi" hazırlanması hedefler arasında olmalıdır.

Not

1. Bu çalışma, Özlem Kevseroğlu'nun İTÜ Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalında ve Bahar Elagöz Timur'un AGÜ Mimarlık Anabilim Dalında halen yürütmekte oldukları doktora tez çalışmalarına ait veriler içermektedir.

Kaynaklar

- Akgün, A.A., Kürkcüoğlu E., AKAY M.2018. Türkiye’ de Kırsal Morfoloji ve Değişen Doku Tipolojilerinin Çözümlemesi, Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu, p. 623-634.
- Aran, K. (2000). Barınaktan Öte Anadolu Kır Yapıları, Ankara, Tepe İnşaat San. A.Ş. Yayını.
- Arendt, R. (2017). Rural by Design: Planning for town and country, Routledge.
- Cömert, H. (2008). Koramaz Vadisi, Kayseri Ağırnas Belediyesi Yayınları.
- Elagoz Timur, B., Kevseroğlu Durmuş Ö., Baturayoğlu Yöneç, N., Asiliskender, B., (2018). “Gesi Vadisi üzerinden Kültürel Sürekliliğinin Belgeleneşmesi ve Değerlendirilmesi: Kayseri, Mancusun (Yeşilyurt) Mahallesi”,
- Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu: “DeğişKent” Değişen Kent, Mekân ve Biçim, İTÜ, İstanbul, Turkey.
- Eravşar, O. (2000). Seyahatnamelerde Kayseri. Kayseri: Kayseri Ticaret Odası Yayınları.
- ICOMOS. (2017). ICOMOS-IFLA PRINCIPLES, (2015), 1–7.
- İmamoğlu, V. (2010). “Gesi Evleri”, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2010.
- İmamoğlu, Vacit. 2001, Kayseri Bağ Evleri, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul
- İnbaşı, M. (1992). XVI. YY. Başlarında Kayseri. Kayseri: İl Kültür Müdürlüğü Yayınları No:2.
- İnbaşı, M. (2007). Nüfus ve Ekonomik Yönden XVI. Ve XVII. Yüzyıl Kayserisinde Ermeniler. Hoşgörü Toplumunda Ermeniler. M. Hülagü, G: Alan, S. Demirci, Ş. Batmaz (der.). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, c. III, 9-32.
- Kayın, E. (2012). Bir “kültürel manzara-kültürel peyzaj” ögesi olarak kırsal yerleşimlerin korunmasına yönelik kavramsal ve yasal irdelemeler, Mimarlık Dergisi, 367.
- Kayseri Yeraltı Yapıları Envanteri, (2020). Beşinci Ara Rapor, Kayseri.
- Kayseri Yeraltı Yapıları Envanteri, (20108). Dördüncü Ara Rapor, Kayseri.
- Keskin, M. (2000). Kayseri Nüfus Müfredat Defteri 1831-1860. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Özbek, M., Soysal, U., Koçer, D., (2020). Osmanlı’dan Günümüze Koramaz Vadisi Tarihi. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Sümerkan, M., R. (1990). Biçimler Etkenler Açısından Doğu Karadeniz Kırsal Kesiminde Geleneksel Evlerin Yapı Özellikleri, Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Üniversitesi.
- Umar, B. (1993). Türkiye’deki Tarihsel Adlar, İstanbul.

Bahar Elagöz Timur, Özlem Kevseroğlu

Yurt Ansiklopedisi 7.Cilt. İstanbul: Anadolu Yayıncılık

URL 1 (<https://sdgs.un.org/goals/goal11>)

URL 2 (<https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6473/>)

URL 3 (<http://www.koramazvadisi.com/vekse/index.html>)

HAFIZA PEYZAJLARININ KÜLTÜREL HARİTALAMALARININ MORFOLOJİK OLARAK KARŞILAŞTIRILMASI: KAYSERİ DEREVENK, GESİ VE KORAMAZ VADİ KÖYLERİ ÖRNEĞİ

Özlem Kevseroğlu*, Hatice Ayataç**, Nilüfer Baturayoğlu Yöney***

* AGÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Arş. Gör.

** İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.

*** Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Doç. Dr.

ozlem.kevseroglu@agu.edu.tr, ayatac@itu.edu.tr, nilufer.yoney@mku.edu.tr

Tarihsel süreç içerisinde peyzajlar, bireylerin ve toplumların davranışını ve yaşam biçimlerini etkileyen kolektif belleğin geçtiği kültürel coğrafyalardır. Tarihi kültürel peyzajlara yaşam veren, insan ve doğanın karşılıklı etkileşimi sonucunda üretilen çevrelerde insanın doğa karşısında sunduğu katkı, o coğrafyada yere özgü somut ve somut olmayan değerler oluşturur. Zaman içerisinde oluşan bu peyzajların sürekliliği; belleğimizde yer alan her izin, yaşam boyu deneyimlerin üst üste gelmiş katmanların sürekliliği ile mümkündür. Tarihsel süreçte peyzajda yaşamış olan kültürlerin izlerini taşıyan bu katmanlar; günlük yaşam biçiminin olduğu bir sahne ve yaşamın temsil alanı olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada geçen “peyzaj” kelimesi kültürel / kolektif hafızanın üretim sahnesi olarak tanımlanmaktadır. Sahne olarak köy mahali, gündelik sosyo-mekansal etkileşimler aracılığı ile üretilen yere özgü morfolojik bir uzam olarak tanımlanmıştır.

Çalışma alanı olarak seçilen Koramaz, Gesi ve Derevenk Vadileri mübadele yıllarına kadar Ermeni, Rum ve Türklerin bir arada yaşadığı, ortak yaşam kültürünün benimsediği yerler olarak bilinmekle birlikte; sadece 14 kırsal yerleşim alanı günümüzde varlıklarını sürdürmektedir. Bu kırsal karakterdeki yerleşimler; çeşitli doğal, sosyo – kültürel / ekonomik, siyasi vb. nedenlerden dolayı nüfus kaybına uğramıştır. Bu kayıplara rağmen her yerleşim, kendine özgü gündelik hayatı, üretim peyzajı ile geçmişe ve buna bağlı olarak yerleşime dair izler barındırmaktadır.

Kırsal tarihi karakterdeki bu tip yerleşimler, kentsel alanlara göre daha az sözlü ve yazılı kaynaklar içermektedir. Bu nedenle, zihinsel katmanları gün yüzüne çıkarabilmek ve geçmişe dönük yaşantılarla ilgili ipuçlarını toplayabilmek adına bu çalışmada kolektif belleğe başvurulmuştur. Kayıpların yoğun olarak yaşandığı 1900-1950 yıllarından günümüze dair var olan ve olmayan değerleri ortaya koyabilmek için sözlü tarih çalışması yapılmış ve kullanıcıların hafızalarındaki yerleşimler, yapılan kültürel haritalamalarla ortaya çıkarılmıştır. Veri grubu olarak kişilerin 1950 yılı ve öncesinde hayatının bir kısmını köyde geçirmiş her bir köyden veriyi doğrulamak adına 2 kişi olması planlanmış ve bu yaşamış grupların hafızasındaki mekân kurgusu görselleştirilmiştir. Hatırlamanın topografilerini oluşturabilmek için yöneltilecek soru setleri, hafızanın 3 bileşenini (insan-zaman-yer) içeren açık uçlu sorulardan oluşmaktadır. Yerleşimlerin geçmişini deneyimlemiş olan kullanıcılarıyla yapılan sözlü tarih görüşmeleri ile hafıza peyzajının kültürel haritalamalarının yapılması ve köylerin kendi arasında morfolojik kıyaslama yapılabilmesi için temsil araçları geliştirilmiştir. Yerleşimlerdeki gündelik yaşanti

izlerini ortaya çıkaran bu çalışma, bize yerleşime ait hafızalarda olan 14 yerleşimin morfolojik olarak yorumlanmasını, bellek katmanlarının haritalandırılmasını ve bu tip yerleşimler özelinde görsel araçlar kullanılarak temsil etmekte yeni bir yöntem önerisi ortaya koyduğu düşünülmektedir.

Kültürel peyzajın üç temel bileşeni olan insan-doğa-sosyal çevre arasındaki bağlantıyı koparmak, insanın bağlı bulunduğu coğrafyayı hafızalardan silmek yerine, geçmişle bağlantıyı güçlü tutarak kolektif hafızayı korumak, bugünün kentlerinin kültürel mirasının korumadaki sürekliliğini sağlamak için vazgeçilmezdir. Bu çalışmanın, bu tip sözlü ve yazılı tarihin kent merkezlerine oranla daha az veriler içeren kırsal yerleşimlerin morfoloji araştırmaları için disiplinler arası bir bakış getirdiği ve kolektif hafızalara başvuru olarak hafıza peyzajlarını oluşturmak adına emsal teşkil edecek alternatif yöntem ve temsil araçları ürettiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kültürel peyzaj, hafıza peyzajı, morfoloji, Kayseri, Derevenk - Gesi - Koramaz Vadileri

Giriş

“Bir şehri anlayabilmek için nispeten eski semtlere gitmek, kendilerini evlerinde hissettikleri sokakları ve bulvarları gözlemlemek gerekir.”

Halbwachs, 2018

Bu çalışma kapsamında seçilen, daha önce kırsal alan niteliği taşımakla birlikte günümüzde Kayseri Büyükşehir Belediyesi hizmet sınırları içerisinde yer alan yerleşimler, gayrimüslim – müslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı, birlikte yaşam kültürünü 20. yüzyılın başlarına kadar devam ettirebilmiş, dolayısıyla somut ve somut olmayan kültür mirası değerlerinin zenginliği açısından incelenmek üzere seçilmiştir. Örneklem alan olarak seçilen Koramaz, Gesi ve Derevenk Vadileri, mübadele yıllarına kadar Ermeni, Rum ve Türklerin bir arada yaşadığı, ortak yaşam kültürünün benimsediği coğrafyalardır ve günümüzde mahalle olarak tanımlanan ama geçmişte köy olan 14 yerleşimi barındırmaktadır. Bu kırsal karakterdeki yerleşimler; doğal, sosyo- kültürel, ekonomik, siyasi vb. nedenlerden dolayı nüfus kaybına uğramıştır ve halen de kayıplar devam etmektedir. Kayıplara rağmen her yerleşim kendine özel nesnelere, eylemleri ve olayları ile geçmişe ışık tutmaktadır. Certeau (1990), hafızaların bir tür anti-müze olduğunu ve bilinmeyen gün yüzüne çıkardığını dile getirmiştir. Farklı kökenlere ait toplumların bir arada yaşadığı yerleşimlerde kolektif peyzajlar ve buna bağlı olarak kolektif hafızalar üretmişlerdir. Hafızalar bize yerleşimlerin fiziksel olmayan, zihinsel katmanlarını ortaya çıkarmakta ve geçmişe dönük yaşantılarla ilgili de ipuçları vermektedir.

Topoğrafyanın kırsal morfolojisi ve mekân üzerindeki etkisini karşılaştırmalı olarak üç vadi ve 14 yerleşim üzerinden yöntem ve alternatif ifade teknikleri kullanarak bu sayede yazılı kaynaklarının yetersiz olduğu kırsal mimarlık mirası alanlarına yönelik yeni bir yöntemsel yaklaşım senaryosu kurgulamak hedeflenmektedir. Bu çalışma için seçilen örneklem alanlar üzerinden, öncelikle kültürlerarası birlikte yaşam geleneğinin somut ve somut olmayan varlıklar üzerinden

araştırılması, gündelik hayatın, kolektif belleğin izlerini taşıyan yere bağlılık, kültürel hafıza, toplumsal hafıza eksenleri için ele alındığında geçmişe dair farkındalık yaratmak, kırsal mimari miras niteliğindeki bölgeye özgü değerlerini belgelemek ve görselleştirmek için alternatif bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma için Kayseri'nin kırsal yerleşimlerinin tipolojilerini ortaya çıkarılması, seçilen mahallelerdeki yaşayan insanların hafızaları üzerinden, geçmişe dair izleri ifade edilebilmesi için yöntem önerilerinde bulunulmuştur. Çalışma sürecinde arşiv kayıtları, geçmişe ait fotoğraflar, gözlemler, kullanıcılarıyla yapılan sözlü tarih çalışması, yerinde ve rehberli gezi aracılığıyla bu tür alanlara dair peyzajın sürekliliği/sizliği ortaya koyulmaya çalışılmış, belgelenmiş ve temsil araçları geliştirilmiştir.

İnsan-doğa-sosyo+ arasındaki bağlantıyı koparmak eskiyi yıkarak yeniden inşa etmek, insanın bağlı bulunduğu ortamı ortadan kaldırarak hafızaların kaybına neden olmaktadır. Geçmişle bağların giderek azalması da insanların yere aidiyetlerini azaltmakta, çevreyle yabancılaşma gibi psikolojik ve sosyolojik problemlere neden olmaktadır. Bu alanlar terkedilme, kontrolsüz kullanım, hızla büyüyen kentin çeperinde bulunmasından dolayı her an özgün değerini kaybetme tehdidi altındadır. Bu tür alanların bir an önce belgelenmesi, kolektif belleğin yaşatılarak korunmasına katkı sunulması gerekmektedir. Yaşatılarak korunan peyzajların sürekliliği; geçmişle bağlantıyı güçlü tutarak kolektif hafızayı korurken, sürekliliği sağlayacak değişim ve dönüşümlere izin verecek esnekliğe sahip olmaktan geçmektedir. Hafıza peyzajlarının sürekliliğini sağlayabilmek; fiziksel, doğal ve sosyo-kültürel katmanlarını, diğer bir deyişle doğa ve insanın karşılıklı etkileşimi ile ortaya çıkan somut ve somut olmayan miras değerlerinin korunması ile mümkündür. Bu çalışmanın, gelecekte gerçekleştirilecek akademik çalışmalar için örnek teşkil edecek veri üretme ve görselleştirme alternatifleri barındırdığı düşünülmektedir.

Kentsel biçimlenmeye ilişkin araştırmalar yirminci yüzyıl dönümünden başlayarak coğrafya, sanat tarihi, kent planlama ve mimarlık disiplinleri içerisinde gelişmeye başlamış, yüzyılın ikinci yarısında ise Büyük Britanya'da coğrafya disiplini altında, kıta Avrupası'nda çoğunlukla mimarlık disiplini altında gelişen kentsel morfoloji araştırmaları bu disiplinlerin kuramsal ve yöntemsel çerçeveleri içerisinde gelişimini sürdürmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'da yıkıma uğramış veya sağlıklı bulunmayan kent parçalarının yeniden inşasına yönelik işlevselci ve modernist uygulamalar karşısında, kentlerin tarihi merkezlerinin, geleneksel kent dokularının korunarak geleceğe taşınması amacıyla kentsel morfoloji ve tipomorfoloji araştırmalarının alternatif kentsel tasarım ve mimarlık yaklaşımlarının geliştirilmesine ışık tuttuğu görülür. İtalya'da mimarlık disiplini içerisinde Roma ve Venedik okulları çevresinde ortaya çıkan tipomorfoloji çalışmaları, Fransa'da özellikle Versailles Mimarlık Okulu çevresinde sosyolojik boyut kazanır. Bu öncü çalışmalardan bugüne kentsel morfoloji tarihsel olarak uygulama disiplinleri ile etkileşim içerisinde olagelmıştır. Kuram ve kılğı arasındaki yakın ilişki, bir araş-

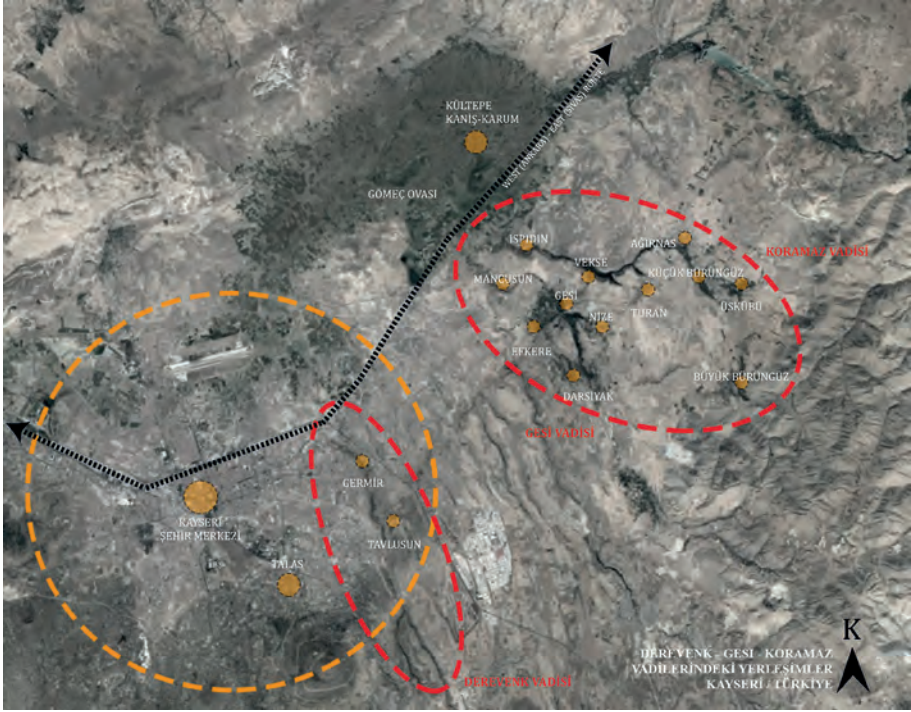
tırma alanı olarak kentsel morfolojiyi değişen meslek pratiği ve onun farklılaşan gündem ve bakış açılarına koşut dönüştürerek geliştirmiştir.

Örneklem Alan

Küresel ölçekte morfoloji çalışmaları ve mimarlık, kentsel tasarım, planlama, tarih, coğrafya gibi disiplinlerin bir araya gelmesi ile oluşturulan ve uluslararası bir kuruluş olan ISUF ile etkin ilişkiler geliştirmeyi amaçlayan Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı, ülkemizde bu konuda yapılan çalışmaların derinleştirilmesi ve paylaşımı için ortak bir platform oluşturmaktadır.

Çalışma alanı, Türkiye'nin Kayseri ili, Melikgazi ilçesi içerisinde kentin kuzey-doğusunda yer almaktadır. Kayseri merkezine yakınlıklarına göre sıralanan Derevenk, Gesi ve Koramaz vadilerinde yer alan 14 mahalle / köy seçilmiştir. Bu vadiler içine ve/veya çevresine yerleşmiş yeşil doku ile bütünleşmiş yarı kentsel niteliktedir. Her bir yerleşimin kendi içerisinde konutları, ibadethaneleri, eğitim ve ticari birimleri, rekreasyon alanları ve üretim peyzajlarını bulunmaktadır. Derevenk Vadisi'nde, Germir ve Tavlusun; Gesi Vadisi'nde Mancusun, Nize, Darsiyak, Gesi, Efkere; Koramaz Vadisi'nde, Ağırnas, Vekse, Ispıdın, Üskübü, Turan, Büyükbürüngüz, Küçükbürüngüz yerleşimleri yer almaktadır ve üç vadede toplam 14 yerleşim (Şekil 1) günümüze kadar gelmeyi başarmıştır.

Örneklem alan olarak seçilen vadi yerleşimleri, Kültepe Kaniş-Karum arkeolojik alanına 6 km uzaklıkta bulunmaktadır. M.Ö. 2000 yıllarında Anadolu'ya gelen Hititlerin ilk yerleşim alanlarından biri olan ve Kayseri'ye 22 km uzaklıkta bulunan Kültepe (Kaniş – Karum), Kayseri ovasının en büyük şehri ve Anadolu'nun en büyük höyüklerinden biridir. Tunç Çağından başlayarak, M.Ö. 4. Binyıldan Roma Dönemi'ne kadar yerleşim alanı olarak kullanılmıştır (Cabuk, 2005). Topografik özellikleri ve suyun varlığı, Kapadokya Bölgesinde olduğu gibi bu vadileri, plato üzerinden algılanmayan, saklı yerleşim alanları haline getirmiştir. Kentin merkezine yakın bir mesafede olmalarına rağmen (18 km), topografik özellikleri, kültür mirası değerlerini günümüze kadar büyük ölçüde korumayı başarabilmiştir. Deniz seviyesinden 1100-1500 metre yukarıda bulunan vadilerin yamaçlarına yerleşen, bağ-bahçeleri vadi tabanında suya yakın konumda, soğuk ve rüzgarlardan korunan bu alanlar, akarsuların getirdiği nem ve yeşilliğın de yardımıyla platodan farklı bir mikro klima oluşturmuş, bu sayede daha nemli ve ılıman bir iklime sahip olmuştur. Dağın batı yamaçlarında başlayan geniş bir yayla, Kayseri ve Gömeç ovalarına doğru alçalır. Çok sayıda derin yarık ve vadilerde parçalanmış olan bu yaylada üç vadi ön plana çıkar. Bu vadilerde yer alan yerleşimler yamaç ve çukur yerleşimleri olarak, vadinin en düşük kotunu seçerek, dağların yamacında en elverişli yerlere yerleşmiş ve Erciyes Dağı'nın kuzey doğu yanına bakacak şekilde konumlanmıştır. Yaygın tarımsal etkinlikler ve kentin çeperindeki konumu nedeniyle kırsal olarak tanımlanan vadilerde yerleşim dokusu aslında sokak ve sokak cephesi oluşturan, açık alanları görece düşük oranda, tek ve iki katlı bir tarihi kent morfolojisi göstermektedir. Daha çok yamaçların konut yerleşimi olarak seçildiği

Şekil 1. Kayseri’de yer alan vadilerin ve vadi köylerinin konumları

arazilerde yönelim dikkate alınmış olup yerleşimlerdeki düz ve suya yakın olan alanlar tarımsal etkinliklere ayrılmıştır. (Elagöz Timur vd., 2018)

Yöntem

Kültürel mirası tanımlayan mimari katmanların tarihsel süreklilik içinde zamana yayılarak kendiliğinden geliştiği veya önemli kırılmalar esnasında dış dinamiklere bağlı olarak aniden başkalaştığı her evre, kent belleğini oluşturan taşınmaz kültür varlıklarının nesilden nesle aktarımı açısından son derece önemlidir. Kuban (2000), bugünüm kültürünün sadece bugüne ait olmadığını, bütün geçmiş birimleri belleğinde sakladığını, yarattığımız biçimlerin de toplumların kendi varlıklarını ifade ettikleri araçlar olup, üst üste gelip zenginleşen bir kültürel birikim olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir.

Kentsel topografya ve hafıza arasındaki bütüncül ilişkiye odaklanan görüşlerden, Nora’nın (1989) “lieux de mémoire” (hafıza yerleri), Halbwachs’ın (1992) “yer işaretleri” hafızanın; gündelik yaşamın mekânsal pratiği ile sürekli müzakere edilen, akışkan ve dinamik bir süreç olarak incelenmesi, yaşayan hafızanın düzlemine “hatırlama topografileri” üzerinden kurmaktadır. Bu çalışmanın yöntemi, Nora’nın kentsel topografya ve hafıza ilişkisine dayanan “hafıza yerleri” kavramı üzerine kurgulanmıştır. Vadilerde yer alan yerleşimlerin gerek sözlü gerekse yazı-

lı kaynaklardan ve saha çalışmalarından tespit edilmiş kültürel peyzaj bileşenlerine bağlı hafızanın sürekliliği, geliştirilen yöntem önerileri ile yapılı çevre-doğal çevre ve sosyal çevre bağlamında tespit edilmesi amaçlanmıştır.

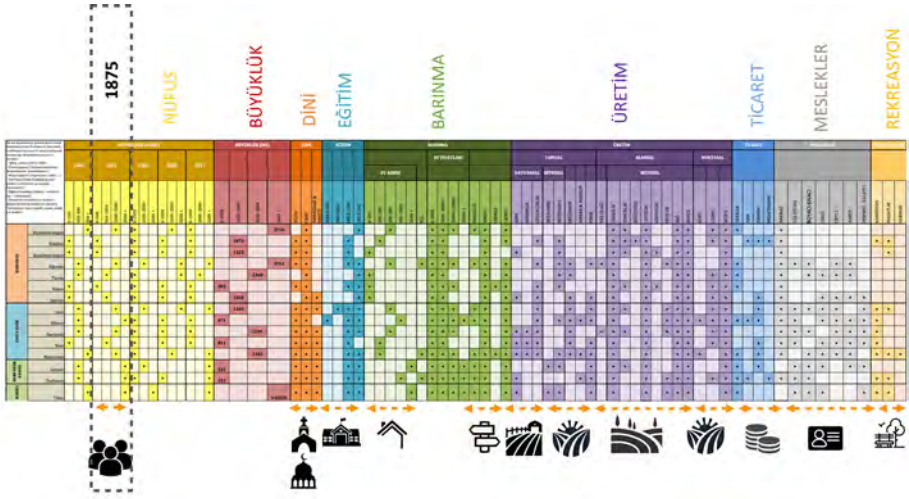
Kırsal alanlara dair çok sayıda yazılı belge bulunamaması sebebiyle bu çalışmanın ana omurgasını saha çalışmaları oluşturmaktadır. Bu saha çalışmasıyla kırsal yerleşimlerin tipolojilerinin, yerleşim dokusunun izlerinin görselleştirme tekniği kullanılarak somutlaştırılması denenmiştir. Hafıza peyzajlarının ortaya çıkarılması dört temel adımda (Şekil 2) gerçekleşmektedir; bunlar arşiv ve yazılı kayıtların araştırması, yerinde yarı yapılandırılmış, ucu açık sözlü tarih çalışması, her bir köy için rehberli gezi tekniği ile hafıza yürüyüşleri yapılması ve tespit edilen bütün değerleri hafıza peyzajları üzerinden kültürel haritalara dönüştürülmesidir.

Birinci adım olan arşiv ve yazılı kayıtların incelenmesi, kentsel katmanlaşma için veri tabanına veri oluşturacak çeşitli bilgiye ulaşılmasını sağlamıştır. Bunun için de Kayseri üzerine yazılmış yayınlar ve arşiv kayıtları; Cumhurbaşkanlığı Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakıflar Kayseri Bölge Müdürlüğü, Kayseri Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kocasinan Belediyesi, Melikgazi Belediyesi, Kayseri ve ilçe belediyelerine ait Koruma, Uygulama ve Denetim Şube Müdürlükleri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kara Kuvvetleri Harita Genel Müdürlüğü kaynakları incelenmiştir. Bu yazılı veriler kültürel peyzaj parametreleri altında ele alınarak, haritaya dönüşmesi yolunda belgeleme önerisine sistematik bir yaklaşım geliştirmiştir. Arşiv ve yazılı kaynaklar aracılığı ile elde edilen verilerde tanımlanan somut ve somut olmayan kültür mirası öğeleri, Koramaz, Gesi ve Derevenk Vadileri üzerindeki 14 yerleşim üzerinde bütüncül olarak ele alınarak, bunların kendi aralarındaki iletişim ağlarına ulaşılmış ve her bir köyün; nüfus verileri, ticaret ağları, üretim peyzajı, eğitim, sağlık ve dini hizmetleri, yapı stoğu, mimari öğeleri ve geçmişten günümüze ulaşan somut olmayan miras değerlerinin envanteri oluşturulup var-yok analizinin yapılması (Şekil 3) bu çalışmanın ilk ayağı olmuştur.

İkinci adım olarak ise, sözlü tarih çalışmasına odaklanılmıştır. Yerleşimlere dair envanteri oluşturulan listenin günümüzde var olup olmadığına dair o köyde ya-

Şekil 2. Yöntemin aşamaları

Şekil 3. Vadi köylerinin envanterinin çıkarılması

şayanlar ile geçmişine dair yerinde yarı yapılandırılmış, ucu açık sözlü tarih çalışması insan-zaman ve yer bağlamındaki soru setlerinden oluşturulmuştur. Bu bağlamda yerleşimlerle ilişkili fotoğraf, bilişsel harita, çizim, harita, kroki ve benzeri tüm görsel materyallerin toplanması amaçlanmıştır. Yapılan görüşmeler ve elde edilen veriler ışığında, yerleşimlerin yıllara göre farklılıkları incelenerek ve bu bilgiler doğrultusunda katmanlar çakıştırılarak somut ve somut olmayan kültür mirası üzerinden fiziksel – doğal – sosyo+ çevre etkileşimleri sözlü ve yazılı kaynaklar aracılığıyla toplumsal hafıza üzerinden dijital olarak kültürel-hikaye haritalamasına veri toplanmıştır. Sonucunda ise katmanlaşmanın kültürel peyzaj kapsamında ele alınarak kültürel etkileşimlerin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Üçüncü adımda ise rehberli gezi ile hafıza yürüyüşleri tekniğine başvurulmuş, her bir köy özelinde o köylerde 1950 ve öncesi doğumlu kişilerle hareketli olarak yapılmıştır. Yapılan görüşmelerin “hafıza yürüyüşleri” tekniği ile köylerin etnografik boyutunun ele alınması bu çalışma özelinde etkili olacağı düşünülmüştür. Sözlü tarih çalışması ile her bir kişiye yerinde yöneltilen sorular, rehberli gezi ile köyde hareket halinde de yöneltilmiştir. Bu sayede köyde yaşayanlarla hafıza düğüm noktalarının tespiti için hafıza yürüyüşleri metodu hafızaların yaşatılması adına kilit rol oynamıştır.

Yarı yapılandırılmış soru setlerinden (Şekil 4) oluşan hafıza yürüyüşleri “hatırlamanın topografilerinin” oluşturulması üzerine kurgulanmıştır. Bu soru setleri insan-zaman ve yer bağlamında oluşturulmuş olmakla birlikte yeri içeren soru setleri de kendi içerisinde birincil, ikincil ve üçüncül mekan olarak ayrılmıştır. Her bir köy için en az 2 farklı nesilden kişiler ile görüşülmüş ve bu sayede hafızanın

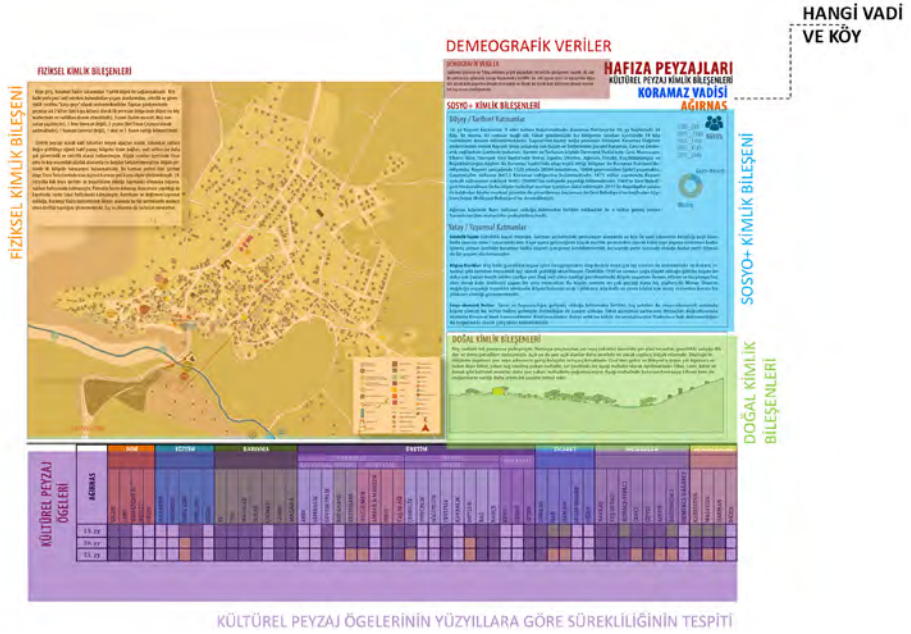

Şekil 4. Hareketli olarak yöneltilen soru setleri

sürekliliği de incelenmiştir. Görüşülen kişiler her bir köy için, 1950 ve öncesini hatırlayabilecek ve günümüzü bilen iki kişiden oluşmaktadır.

Dördüncü adımda ise elde edilen sözlü ve yazılı bilgi ve belgeler “hafıza peyzajı” adı verilen kartlara dönüştürülmüştür. Haritalama tekniği, birçoğunun kullanımını içeren tarihsel bağlamda belirli bir coğrafyanın mekansal ve çevresel sorularının araştırılması ve belgeleme yöntemi olarak akademide kullanılan bir araç olagelmıştır. Kültürel haritalama; kentsel planlama, kültürel sürdürülebilirlik ve toplum gelişiminde yerel hikayelerin, uygulamaların, ilişkilerin, hatıraların ve ritüellerin anlamlı konumlar oluşturduğu yolları görünür kılan bir sorgulama şekli ve metodolojik bir araçtır. UNESCO’nun düzenlediği Bangkok çalıştayında kültürel haritalama tanımı şu şekilde aktarılmıştır; tanımlanan bir topluluğun bir zaman diliminde yerel kültürel kaynakların belgelenmesi vasıtasıyla somut olan kültürel unsurların kaydedildiği; el sanatları, simge yapılar, yerel endüstri ve etkinliklerin yanı sıra hatıralar, kişisel geçmişler, davranışlar ve değerler gibi somut olmayan değerleri içeren, bir topluluğu özgün kılan değerlerin temsil biçimidir (Clark ve Young, 1995). Kültürel haritalama teknikleri bize yaşam alanlarımız olan doğal, mekansal ve sosyo-kültürel çerçeveler, insanlar ve yerler arasındaki ilişki ve yoğunluklar gibi somut ve somut olmayan verileri göstermesi açısından bu çalışmada 19. yüzyılda Kayseri’de seçilen üç vadideki topluluklar, mekanlar, zamanlar ve tarihçeler arasındaki ilişki ağlarını anlamak için elde edilen bütün verileri bir araya getiren nihai bir yöntem olarak kullanılmıştır.

Somut ve somut olmayan kültür mirası özelliklerinin belirlenmesi, yazılı ve sözlü tarih araştırmaları ile yerleşim dokusu ve onu oluşturan yapılara ilişkin belgeleme ve envanter çalışmalarının Kayseri’nin kuzeydoğusunda yer alan vadi yerleşimleri üzerinden karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmesi sonucu, fiziksel topograf-

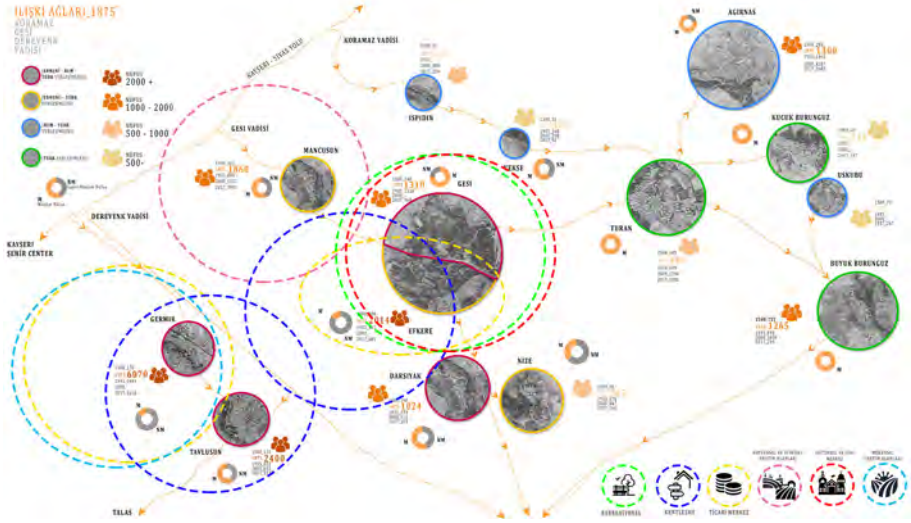
Şekil 5. Hafıza peyzaj kartları

yanın kültürel peyzaj ve mekânsal çözümlere etkisinden, toplumsal topografyanın kırsal peyzajın oluşumu ve korunmasına etkisine dek çeşitli alanlarda bilgi ve veri toplanması ve bu verilerin temsil edilmesi noktasında hafıza/bellek haritalarına başvurulmuş ve buna da “hafıza peyzaj kartları” adı verilmiştir (Şekil 5).

Hafıza peyzaj kartları kültürel peyzajın ve buna bağlı somut ve somut olmayan değerlerin 3 ana eksene ayrılması üzerine oturtulmuştur. Bunlar fiziksel-doğal ve sosyo+ kimlik bileşenleridir. Fiziksel kimlik bileşeni, günümüzde var olan-olmayan yapıyı çevreye dair somut değerlerin tespiti ve konumlarına bağlı olarak işaretlenmesini içermektedir. Doğal kimlik bileşeninde ise sahip olduğu coğrafyaya bağlı olarak yerleşim morfolojisi yer almaktadır. Sosyo+ kimlik bileşeninde ise görüşme yapılan kişi ve/veya kişilerin demografik verisi, köye dair tarihsel ve yaşamsal katmanlar yer almaktadır. Alt kısım ise arşiv ve yazılı kayıtlardan elde edilen envanter listesinin, yöneltilen soru setleri ile elde edilen verilerin yansıması olarak her bir köyün kültürel peyzaj öğelerinin sürekliliği/-sizliği aktarılmıştır.

Araştırmanın Bulguları

Yerleşime özgü mahalle, meydan, sokak, bağ-bahçeler, kamusal-yarı kamusal-özel alanlar, yapı, mekân kurgusu, açık ve kapalı alan ilişkilerine ve bunların zaman içindeki değişim ve dönüşümüne yönelik bulgulara ulaşılmıştır.

Şekil 6. 1875 yılına dair köylerin ilişki ağları

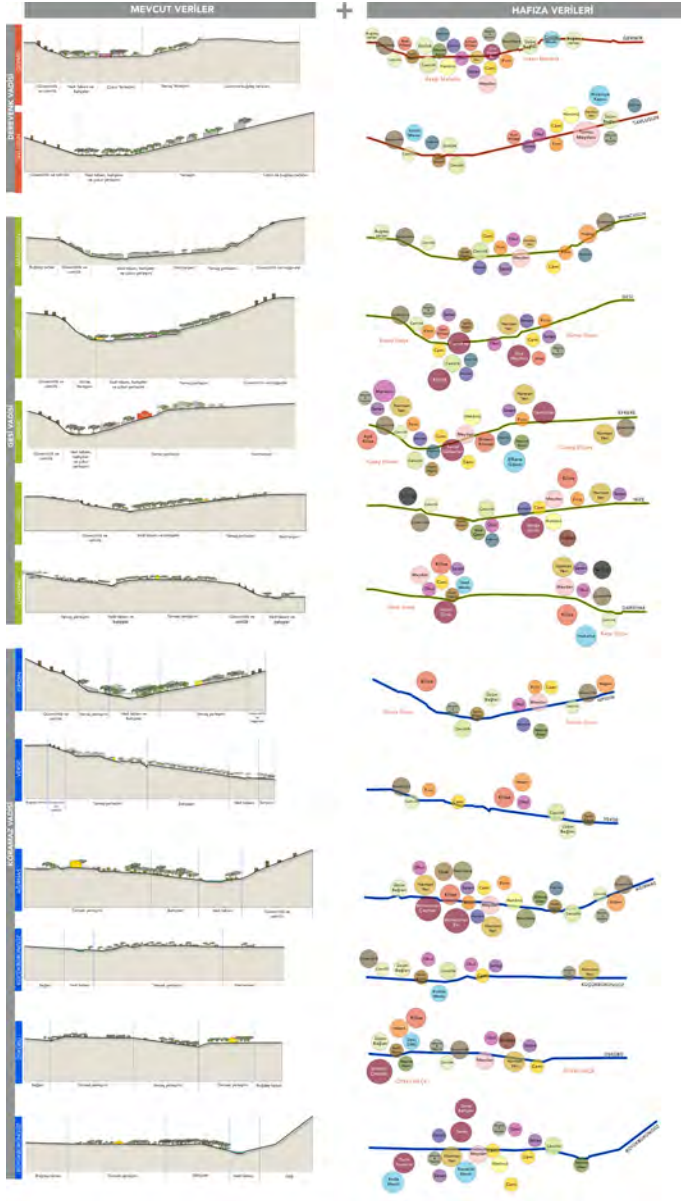
1875 yılı, Kayseri vadilerinde nüfus ve diğer veriler bakımından en sağlıklı veriye ulaşılan yıl olmuştur. Şekil 6'da aktarıldığı üzere, nüfus verilerine bakıldığında Efkere, Germir ve Tavlusun ön plana çıkmaktadır. Yüz ölçüm olarak bakıldığında Ağırnas ve Büyükbürüngüz dikkat çekmektedir. Hemen hemen birçok köyde hem kilise hem cami bir arada bulunmaktadır. Derevenk, Gesi ve Koramaz Vadilerinde üç etnik (Ermeni, Rum ve Türk) kökenin de birlikte yaşadığı yerler Germir, Tavlusun, Gesi ve Drasıyak; Ermeni ve Türklerin birlikte yaşadığı yerler Mancusun, Efkere ve Nize; Rum ve Türklerin birlikte yaşadığı yerler Koramaz Vadisinde yer alan Üskübü, Vekse, Ispıdın ve Ağırnas; sadece Türklerin yaşadığı yerler ise Turan, Küçükbüürüngüz ve Büyükbürüngüz köyleridir. Gayrimüslüm nüfusun en yoğun olduğu yerleşimler Germir, Tavlusun, Efkere ve Nize köyleridir. Nüfusun en yoğun olduğu yerler ise Germir, Tavlusun ve Efkere olarak sıralamak mümkündür. Eğitimde ilkokul seviyesi olarak her köyde müslim ve/veya gayrimüslim mektebi bulunmaktadır. Barınma olarak incelendiğinde hane sayısı en çok Germir ve Tavlusun olarak karşımıza çıkmaktadır. Ev fiyatlarına baktığımızda yine nüfusla paralel olarak Efkere, Germir ve Tavlusun en değerli yerleşim alanları olarak karşımıza çıkmıştır.

Vadilerin en çok yaşam bulduğu 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarına kadar sıklıkla kullanılan ve üretim peyzajının bir parçası olan kültürel peyzaj öğelerini güvercinlik, samanlık, ahır gibi hayvancılıkla ilgili üretim mekanları; boyahane, bezirhane gibi bitkisel üretim mekanları olarak tarif etmek mümkündür. Değirmen, ambar, mahzen, fırın toplu olarak kullanılabilen yapısal mekan veya malzemeler olmakla birlikte Erciyes'in volkanik dağ olması, bu vadi coğrafyalarının sahip olduğu jeomorfolojik yapısı dolayısıyla köylerin dağlık bölgelerinde doğal taş

ocaklarının bulunması ve bu durumun doğal bir yansıması olarak da yapılı çevreye ve mesleklere doğrudan etki yaptığı tespit edilmiştir. Cehrilik, yoncalık, söğütlük, cevizlik, kavaklık, dutluk, bağ, bahçe, bostan ticari anlamda bitkiden kazanım sağlanan açık üretim peyzajlarıdır. Kuyu, çeşme, seten ise üretim peyzajının bir parçası olarak herkesin kullanımına açık, yerel malzemeden üretilmiş kolektif tarımsal ekipmanlardır. Döneminde vadilerde kütüphane, manastır, kilise, cami, namazgah, meşcit gibi çeşitli sosyal-kentsel ve kültürel donatılar; eczane, sarraf gibi ticari işletmeler; atölye, han, hamam ve misafirhaneler gibi sosyo-kültürel ticari işletmeler yer almaktadır.

Yaşamın en yoğun nüfusa ve etnik farklılığa sahip olduğu 20. yüzyılın başına kadar kentin bir ticaret merkezi olması durumunu sağlayan gayrimüslim nüfusun yoğunlukta olduğu Germir, Gesi, Tavlusun, Efkere gibi ekonomik, kentleşme, dini ve eğitimsel imkanların varlığının, zanaatlar anlamında büyük katkıları dokunduğu ve yöreye kimlik kazandırmış olduğu, haritaları çakıştırarak tespit edilebilmektedir. 19. yüzyıl Kayseri vadilerinin sahip olduğu kültürel peyzaj öğelerinin, üretim peyzajının bir parçası olduğu ve mesleklere yansıdığını, bu özelliklerin o yöreye özgü somut ve somut olmayan değerler kattığını söyleyebilmek mümkündür. Coğrafyada taş ocaklarının bulunması erkeklerin taşçılık, duvarcılık, sıvacılık, marangozluk, boyacılık gibi fiziksel çevre üretmeye dayalı zanaatlarda deneyim kazanmasını sağlamıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda meslekler çiftçi, nakkaş, çerççi, demirci, kalaycı, sıvacı, taş ustası, boyacı, neccar, bağcı, tüccar, asker olarak tanımlanabilir. Yörenin ikinci ekonomik faaliyeti tarım ve hayvancılıktır. Büyükbaş hayvancılık, tavuk besiciliği, yumurta üretim çiftlikleri, arıcılık yapılmaktadır. Bezirhanelerde üretilen beziryağının, 19. yüzyıl İç Anadolu yaşamında önemli bir ekonomik kaynak olduğu ve yörenin 19. yüzyıla kadar kumaş dokumacılığı ve ipekçilikte de söz sahibi olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda kök boya ve cehri bitkisi üretim süreçlerinden de önemli bir gelir elde etmişlerdir.

Rekreasyon alanları olarak da özellikle üretim peyzajları, vadi tabanında yer alan ve taban yüzeyinin genişlediği çayırılık alanlarda gerçekleşmiştir. Köylerdeki toplanma alanlarını, yerleşimde bulunan ibadet ve eğitim yapılarının, fırınların, tarımsal ekipmanların (soku, seten, vb gibi) konumlarının belirlediği anlaşılmaktadır. Tarımsal aktivitelerin genelde imece usulü yapılmakta olduğu yazılı kayıtlarda geçmektedir. Yapılan görüşmelere göre imece usulü yapılan diğer etkinlikler ise suyun geldiği ana kaynağı otlardan arındırmak suretiyle temizlemek yer almaktadır; yöre halkı bu faaliyeti “suyun gözünün açılması” olarak ifade etmektedir. Bu işlemi yapmak için köydeki bütün erkeklerin seferber olduğu ve günün sonunda ailece piknik yaptıkları aktarılmaktadır. Bir diğer aktivite ise çayırda halı veya çamaşır yıkamak ve sonrasında piknik yapmaktır. Mahalle fırınlarında kolektif olarak ekmek ve kete üretildiği, avlularda pekmez kaynatıldığı da yapılan görüşmelerde aktarılan bilgiler arasındadır. Etnik kökene göre mahallelerin net bir ayrımının olmadığı, yapılan görüşmelerde ve literatürde saptanmıştır. Aynı

Şekil 7. Sahanın mevcut ve hafıza verilerinin kesit düzleminde gösterilmesi

durum yemek kültürü, düğünler veya gündelik yaşam aktiviteleri için de geçerli olup, sokakta konuşulan dilin genellikle Türkçe olduğu yapılan görüşmelerde aktarılmıştır.

Yapılan sözlü görüşmeler ve hafıza yürüyüşleri ile elde edilen veriler ışığında belirlenen değerler şekil 7 ve 8’ de aktarılmıştır. Mevcut veriler ışığında yerleşim morfolojisine dair çukur-tümsek-yamaç yerleşimi mevcuttur. Köyün vadideki konumuna göre tek ve/veya çift taraflı yerleşimler bulunmaktadır. Yerleşimlere bağlı konut dokusunun arka-yan bahçesi olarak iç bahçeler, vadi tabanına doğru suya sahip bahçeler ve bağlar bulunmaktadır. Fiziksel çevrede özellikle hemen her köyde yer alan tarihi köprüler yerleşimleri birbirine bağlamaktadır. Bu tarihi köprülerin birçoğu genişletilmiş ve üzerine asfalt yol döşenmiştir. Vadi tabanından gelen su yollarına aktarılan ve Erciyes’ten gelen su kaynaklarından bağ ve bahçelere aktarılmasını sağlamaktadır. Mağaralar veya inler bu yöredeki önceki yaşamlara ışık tutmaktadır. Köyün meydan vasfında olan yerleri çoğunlukla üretim peyzajının geçtiği tarımsal ekipmanlar (seten, soku, çeşme, ...vb), harman yerleri, han önleri veya köydeki halk tarafından bilinen mevkilerde geçmektedir. Hafıza peyzajlarına bağlı olarak köylere dair meydan noktaları, mevki isimleri, nirengi (odak) noktaları, han önleri, mesire alanları, ocak / şifahaneler ve harman yerlerinin bazıları da fiziksel sürekliliğini sağlamaktadır.

Şekil 8. Hafıza ile elde edilen kültürel peyzaj öğeleri

Elde edilen veriler ışığında, kültürel peyzaj öğelerini oluşturan güvercinlikler ve cehrilikler yamaçlarda yer almakta ve bu kısımlarda erken dönemlere ait olan ve artık barınma amacı taşımayan yerler bulunmaktadır. Özel mülkiyet olan ve günümüzde fiziksel varlıklarını devam ettiren güvercinliklerin çoğu atıl ve işlevsiz durumdadır. Camilerin ve müslüman mezarlıklarının sürekliliği, yaşayan halkın dini kimliği nedeniyle korunarak yaşatılabilmektedir fakat köylerdeki kayaya oyulmuş ve tek yapı özelliğindeki kiliselerin çoğu harabe durumunda olup, kullanılmamakta ya da köy halkı tarafından farklı amaçlar için kullanılmaktadır. Yöre insanı tarafından tabir edilen maşatlık (gayrimüslim mezarlığı) da korunamamış, konumları kolektif hafızadaki bilgilere dayalı olarak hafıza peyzaj kartlarına işaretlenmiştir. Çeşme ve fırınlar halen aktif olarak kullanılmaktadır, fakat seten ve soku gibi tarımsal ekipmanlar kullanılmamaktadır. Bağ, bahçe ve tarlalarda ise çoğunlukla üzüm, ceviz, kavak, dut, buğday ve cehri yetiştirilmiştir. Cehri ve kavaklıklar hariç geri kalan yeşil doku günümüzde hala devam etmektedir. Taş ocakları kısmi olarak devam etmektedir. Çoğu harman yeri, bezirhane, hamam, han, dükkan, değirmen ise unutulmuş ve konumları hafızalardaki veriye göre haritalara ve kesitlere işlenmiştir. Mesire alanı olarak gösterilen yerler halen Kayseri'nin çeşitli yerlerinden gelen kullanıcılar tarafından hafta sonları tercih edilen bir yer olma özelliği taşımaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Derevenk, Gesi ve Koramaz Vadileri'nin sahip olduğu somut ve somut olmayan değerleri; köylerdeki mübadele ve göçlerle değişen nüfus ve buna bağlı olarak ekonomik kaynaklarının farklılaştığı görülmüştür. Üretimhanelerin; bezirhane ve boyalıkların zamanla kaybolduğu; tarımsal ve hayvansal üretim bileşenlerinin; bahçelerin, seten, soku ve güvercinliklerin artık kullanılmadığını; bu yörenin sahip olduğu meslek ve zanaatların artık yapılmadığını; gündelik yaşam etkinliklerinin de hafızalarda kaldığını söyleyebilmek mümkündür. Diğer bir deyişle vadinin ruhunun, göç ve mübadelelerle yitirildiği, yapılan görüşmelerde ve saha araştırmaları esnasındaki gözlemler ile anlaşılmıştır. Bu yerleşimlerin özgünlüğü ve bütüncüllüğünü korumak ve gelecek nesillere aktarabilmek için, vadilerin sahip olduğu değerler bütünüünün sürekliliğinin sağlanması, somut ve somut olmayan değerlerin korunması gereklidir. Hafıza peyzajlarının gelecek nesillere aktarılabilmesi için, bu tür alanların mücadele ettiği tehditler tespit edilmeli ve bunlara göre ilke ve stratejiler belirlenmelidir. Hafıza peyzajlarının sürekliliğini sağlayabilmek; fiziksel, doğal ve sosyo-kültürel katmanlarını, diğer bir deyişle doğa ve insanın karşılıklı etkileşimi ile ortaya çıkan somut ve somut olmayan miras değerlerinin korunması ile mümkündür. Uzun vadede bölge için bir “kültürel miras yönetim planı” hazırlanması ve “kırsal tasarım rehberi” hazırlanması hedefler arasında olmalıdır. Derevenk ve Gesi Vadilerinde yer alan köylerden Germir, Tavlusun ve Gesi kentsel sit alanı olarak koruma altına alınmış (Elagöz Timur ve Baturayoğlu Yöney, 2020) ve Koramaz Vadisi Dünya Mirası Geçici Listesine kabul edilmiştir. Ancak ortak özellik ve miras değerleri, bu üç vadinin bütüncül

olarak ele alınmasını gerektirmektedir. Vadilerin Dünya Mirası olarak tanınırlık kazanması uluslararası katkıları da beraberinde getirecektir.

Not

Bu çalışmada, İTÜ Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalında halen yürütülmekte olan “Kültürel Peyzajın Kolektif Hafızadaki Sürekliliğinin Analizi Kayseri Derevenk, Gesi ve Koramaz Vadi Köyleri Örneğinde Koruma Strateji ve İlkelerinin Geliştirilmesi” başlıklı doktora tez çalışmasına ait veriler içermektedir.

Kaynaklar

- Cömert, H. (2008). Koramaz Vadisi. Kayseri: Ağırnas Belediyesi Yayınları.
- Cömert, H. (2010). Gesi Vadisi: Gesi, Efkere, Darsiyak, Nize, Balagesi, Mancusun. Ankara: Gesi Vakfı.
- Cömert, H. (2007). Tavlusun, Kayseri.
- Cömert, H. (2014). Germir, Kayseri.
- Çabuk, S. (2005). “Kayseri Metropolitan Kentinin Gelişme Baskısı Altında Kalan Ağırnas'ta Kültürel Kimliğin Sürdürülebilir Mücadelesi”, 8 Kasım Dünya Sehircilik Günü Kolokiyumu, 7-9 Kasım 2005, Planlamada Yeni Politikalar ve Stratejiler: Riskler ve Fırsatlar, 7-9 Kasım 2005, s.409-419, ed: Ö. Ertekin, Taskışla, İstanbul.
- De Certeau, M. (1998). Practice of Everyday Life. Vol. 1, Living and Cooking. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998.
- Elagoz Timur, B., Kevseroğlu Durmuş Ö., Baturayoğlu Yöney, N., Asiliskender, B., (2018). “Gesi Vadisi üzerinden Kültürel Sürekliliğinin Belgelemesi ve Değerlendirilmesi: Kayseri, Mancusun (Yeşilyurt) Mahallesi”, Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu: “DeğişKent” Değişen Kent, Mekân ve Biçim, İTÜ, İstanbul, Turkey.
- Elagoz Timur, B., Baturayoğlu Yöney, N., (2020). “Conservation Planning of Rural Heritage Landscapes on Urban Periphery: Valley Settlements Around Kayseri”, Proceedings of ICONARCH IV: Space and Process, 433-452.
- Halbwachs, M. (2018). Kolektif Hafıza (B. Barış, Trans. 2 ed.). Ankara: Heretik Yayınları.
- Imamoğlu, V. (2010). “Gesi Evleri”, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2010.
- Kuban, D. (2000). Tarihi Çevre Koruma ve Onarımın Mimarlık Boyutu Kuram ve Uygulama, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Nora, P. (2006). Hafıza Mekanları (M. E. Özcan, Trans.). Ankara: Dost Yayınları.
- Rössler, M. (2006), ‘World Heritage Cultural Landscapes’ Landscape Research, 31:4; 333-353.

Özlem Kevseroğlu vd.

Sauer, C. (1925). The Morphology of Landscape, University of California Publications in Geography, vol. 2, no 2, pp19-53.

UNESCO. (2009). World Heritage Cultural Landscapes, A Handbook for Conservation and Management, Aralık 2009.

UNESCO Bangkok. (2005). Hoi An Protocols for Best Conservation Practice in Asia: Professional guidelines for assuring and preserving the authenticity of heritage sites in the context of the cultures of Asia within the framework of the Nara Document on Authenticity (Third draft – version April 2005).

Yel, S., Demirtaş, O. G. (2007). Kayseri Bölgesindeki Türkler ve Ermenilerin Sosyo-Kültürel Etkileşim ve Dayanışmasının Sözlü Tarih Yöntemiyle Değerlendirilmesi (Kayseri Örneği). Hoşgörü Toplumunda Ermeniler. M. Hülügü, G: Alan, S. Demirci, Ş. Batmaz (der.). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, c. IV, 203-232.

TARİHİ DOKUDA UYUM-UYUMSUZLUK: AMASYA YALIBOYU EVLERİ ÜZERİNE MORFOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

Gökhan Okumuş*, **Neriman Şahin Güçhan****

*Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Arş. Gör.

**Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.
okumusg@metu.edu.tr, neriman@metu.edu.tr

Tarihi dokular her dönemin bir öncekine eklemlenmesiyle “sürekli değişen ve yeniden biçimlenen bir bütünü” oluştururlar. Bu bütün farklı dönem ve kültürlerin değişen yaşam biçimleri, estetik anlayışları ve teknolojik gelişmelerinin somut bir yansımasıdır. Yeni kullanımlar ve müdahaleler gibi farklı dinamiklerin yapıyı çevreye etkisiyle oluşan değişim süreci, tarihi dokuda eski-yeni ilişkisinin bir koruma problemi olarak ortaya çıkmasına neden olur. Hem var olan özgünlüğün yeni müdahalelerle değişimi hem de yeni yapı inşası bu kapsamda değerlendirilebilir. “Tarihsel sürekliliğin son katmanı olarak” ‘yeni’ müdahalelerin/yapıların tarihi dokuyla morfolojik olarak uyum ya da uyumsuzluğu ile ilgili kesin tanımlar ve kurallar olmasa da çeşitli yaklaşımlarla farklı ölçütler geliştirilmiştir.

Bu kapsamda, bu yazıda, örnek çalışma alanı olarak seçilen, Geleneksel Osmanlı Konut Mimarisi'nin Amasya kentine özgü coğrafi ve topografik verilere göre şekillenmiş özgün örneklerinin bulunduğu, Yalıboyu Bölgesi'ne odaklanılmıştır. Yeşilirmak'ın güney kıyısı boyunca tarihi sur duvarları üzerinde nehre doğu uzanan ince uzun parseller düzenine sahip olan Yalıboyu Evleri nehir kenarında bitişik düzende konumlanır. Bu tarihi doku doğal peyzaj ile birlikte özel bir kentsel form ve cephe oluşturur. Amasya kentinin sembolü haline gelen Yalıboyu Evleri ve Cephesi, özellikle 1960 ve 70'li yıllardan itibaren ortaya çıkan etkenler, yapılaşma talepleri ve artan restorasyon çalışmalarıyla hızlı bir değişime maruz kalmıştır.

Bu çerçevede, çalışma, Yalıboyu Evleri'nin doku ve cephe özelliklerindeki değişim-dönüşüm sürecini morfolojik perspektiften bakarak anlamayı, ‘yeni’nin kentsel formdaki özgün niteliklerle uyum-uyumsuzluğunu ölçmeyi amaçlar. Bu ölçme sistemiyle Yalıboyu Cephesi’ndeki yapıların, kütle (ölçek, kütle ritmi) ve cephe özelliklerinin (dolu-boş oranı, cephe düzeni ve elemanları) incelenmesi amaçlanmaktadır.

Yalıboyu'nun tarihi, kütle ve cephe özellikleri kısaca tanımlandıktan sonra değişim süreci, dört dönemde (1930-1950, 1950-1970, 1970-2000, 2000 sonrası ve bugün) aktarılarak; sürecin tarihi doku düzeni ve yapıların kütle/cephe özelliklerini nasıl etkilediğini değerlendirilecektir. Çalışmada 1953-1969-1990 ve 2000 yılı sonrasına ait hava fotoğrafları ile Yalıboyu'nu içeren eski fotoğraflar ve alanda daha önce yapılmış araştırmalara ait tespitlerden yararlanılarak, bu belgelerle güncel durum karşılaştırılacaktır. Yazı, tüm bu çalışmalar ışığında Tarihi Yalıboyu Evleri'nin değişim sürecinin belirlenen ölçütler aracılığı ile zamansal ve mekânsal olarak yorumlanması ile sona ermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarihi dokuda uyum-uyumsuzluk, kentsel doku morfolojik/tipolojik analizi, tarihi dokuda yeni yapı, Amasya, Yalıboyu Evleri.

Giriş

Tarihi çevreler, her dönem yeniden üretilmiş ve yeni müdahalelerle biçimlenmişlerdir. Bu tarihsel süreç içinde oluşan bütüne ait özellikler, farklı dönem ve kültürlerin yaşam şekilleri, estetik anlayışları ve mimari yaklaşımların somut bir yansımasıdır. Tarihi dokular ve yapılar bir yandan bu sürekliliği yansıtırken bir yandan da günün koşullarına cevap verebilmelidir. Bu bağlamda, “tarihsel sürekliliğin son katmanı” (Karakul, 2002, 15-20; Karakul 2009, 50-52) olarak değerlendirilen ‘yeni’ müdahale/yapı ve tarihi doku ilişkisi önemli bir tartışma ve uygulama konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihi dokuya çeşitli amaçlarla yapılan müdahaleler ve değişim-dönüşüm süreci, yeni yapılaşma ve tasarım konuları bu çerçevede yer almaktadır. Günümüzde, tarihi dokuda yeni yapı ve tasarım çalışmaları, yeni ve eski arasındaki ilişkinin, uyumun-uyumsuzluğun nasıl kurulacağına odaklanmaktadır. Bu kapsamda, tarihi dokuya uyum-uyumsuzluk konusuna ilişkin kesin sınırlarla tanımlanmış kurallar olmaması da tarihi dokunun yeni ile kuracağı ilişki sorununu çok boyutlu bir koruma problemi haline getirmektedir.

Bu çalışma, belirli temel kaynaklar ışığındaki literatür taramasına¹ dayanarak tarihi dokudaki ‘yeni’nin uyum-uyumsuzluğu üzerine ölçütler geliştirip değerlendirmeler yaparak bu konudaki koruma araştırmalarına katkıda bulunmayı amaçlar. Bu kapsamda, Amasya kentinin Yeşilırmak kıyısı boyunca doğu- batı yönünde yaklaşık 900 metre ile tanımlı Yalıboyu Cephesi’ndeki (Şekil 1) değişim sürecine odaklanılmaktadır.

Bu çerçevede yapılacak değerlendirmeler ölçülebilir olan kütle ilişkileri, cephe düzeni ve elemanları, malzeme kullanımı) ve daha az ölçülebilir olan mimari dil ve yaklaşımlar (kopya, benzeşen, etkisiz-nötr, yorumlayan, zıt-kontrast) gibi ölçütlere göre gerçekleştirilmektedir (Şekil 2). Kütle ilişkileri ölçütü kapsamında ölçek, kütle ritmi ve biçimi, yükseklik, dolu-boş oranı, yapı- parsel ilişkisi, önemli yapı ve manzaralara saygı gibi konulardaki uyum-uyumsuzluğa bakılmaktadır. Cephe düzeni ve elemanlarının incelenmesi, cephedeki dolu-boş oranı, ölçek, oran, özgün eleman boyut ve düzenleri, yükseklik, kat aksları gibi ölçütleri içermektedir. Malzeme uyumu ise, işçilik, bitim, renk, doku, teknoloji gibi ölçütler ile izlenmektedir. Bu ölçülebilir analizden ortaya çıkan sonuçlar, müdahalenin-yeni yapının mimari dili ve yaklaşımının yorumlanması ile değerlendirilmektedir.

Kavramsal Çerçeve

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşan hızlı değişim- dönüşüm süreçleri tarihi dokularda eski-yeni, uyum- uyumsuz gibi karşıtlık içeren yeni tartışmaları ortaya çıkarmıştır. Özellikle I. ve II. Dünya Savaşları sonrasında, kentler ve tarihi dokularda büyük yıkımların olması sebebiyle yeni yapılaşma önemli bir tartışma

Şekil 1. Amasya Yalıboyu Evleri, Irmak Boyu Cephesi (<https://www.google.com/earth/>, 2021)

UYUM PARAMETRELERİ MİMARİ DİL YAKLAŞIM	KÜTLE İLİŞKİLERİ						CEPHE DÜZENİ ELEMANLARI						MALZEME			
	ÖLÇEK	RETM	FORM	YERLEŞİM	YERLEŞİM	YERLEŞİM	YERLEŞİM	YERLEŞİM	YERLEŞİM	YERLEŞİM	YERLEŞİM	YERLEŞİM	YERLEŞİM	YERLEŞİM	YERLEŞİM	YERLEŞİM
REPLİKA / KOPYA																
BENZER/ REFERENTIAL																
NÖTR / ETKİSİZ																
YORUM/ SOYUT REFERANS																
ZİT/ KONTRAST																

Şekil 2. “Tarihi dokuda eski-yeni” uyumu-uyumsuzluğunun değerlendirilmesine ilişkin belirlenen ölçütler ve çalışma yöntemi

konusu olmuştur. Bu bağlamda, savaş sonrası dönemde kaybedilenleri geri getirme isteği ile yıkılan yapıların aynı biçimde yeniden inşa edilmesi sıklıkla görülen bir yaklaşım olmuştur.²

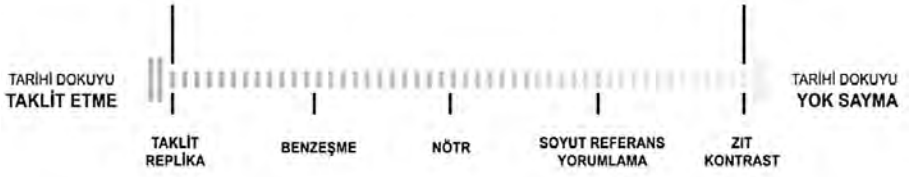
1960lı yıllar sonrasında kentsel doku koruma konusuna odaklanılmasıyla birlikte, konu, koruma disiplini için önem kazanan bir sorun haline gelmiştir. ICO-MOS, UNESCO ve Avrupa Konseyi gibi uluslararası örgütler tarihi dokuların

korunması ve tarihi dokuda yeni yapılaşma gibi konuların farklı ölçeklerde ele alınmasını sağlamış, bu kapsamda çeşitli tavsiye kararları ve yönlendirici ilkeler belirlemede önemli rol almışlardır. Bu bağlamda, temel metinlerden biri olan Venedik Tüzüğü'nde 12. ve 13. maddelerinde yeni müdahalenin ve tarihi yapıya eklenmenin bütünlüyle uyumlu bir şekilde bağdaştırılması vurgulanmış, özgün yapıdan ayırt edilebilecek, okunabilecek şekilde yapılması gerekliliği ifade edilmiştir. Buradaki yeni müdahale ve eski arasında uyum ölçütleri ise geleneksel yapının ilgi çekici bölümleri, konumu, kompozisyonu, dengesi ve çevresiyle olan bağlantısı olarak açıklanmaktadır.³

1975 yılında Avrupa Mimari Miras yılı kapsamında yayınlanan Amsterdam Bildirgesi'nde 'bütünleşik koruma' yaklaşımı kapsamında ele alınan 'yeni', koruma sürecinin son ve tamamlayıcı parçası olarak değerlendirilmektedir:⁴ Yeni yapıların çevreleriyle uyum içinde olmalarını sağlayacak ölçütleri içeren (yükseklik, form, yerleşim, malzeme, renk, arazi kullanım katsayısı vb.) bir yöntem uygulanması gerektiği ifade edilerek, yeni yapılaşmalara yönelik tavsiyeler açıklanmaktadır. Bu kapsamda kentlerde kimliksiz çevrelerin yaratıldığı gözlemlendikçe, tarihi çevrelerin nasıl korunacağına ve yeni-eski ilişkisinin sürdürülebilirliğine yönelik arayışlar artmıştır.⁵

Washington Kartasının 10. Maddesinde yeni yapılaşmanın bağlamla uyumu çerçevesinde, alanın değerlerinin zenginleşmesine katkıda bulunan bir koruma aracı olabileceği belirtilmektedir.⁶ Doku bütünlüğünün ve mevcut değerlerin korunması ve sürdürülmesi ile birlikte tarihi çevrelerde tasarım için yaratıcılık ve çeşitlilik kavramları vurgulanmaktadır. Bu kapsamda en son ve en kapsamlı uluslararası belge olan 'Valletta İlkeleri'nin amacı, tarihi yerleşimlere ve kentsel alanlara yapılacak her türlü yeni müdahale için uygulanabilecek ilke ve stratejileri önermektir. Bu çerçevede, 'Valletta İlkeleri' tarihi yerleşim ve dokulardaki yeni müdahaleler ve yeni yapılar için temel ilkeler sunmaktadır.⁷ Özellikle yeni müdahalenin, tarihi çevrenin değerlerine, sürekliliğinin korunmasına ve bağlamına saygılı duruşu ve tarihi çevrenin zenginliğine katkısı vurgulanmakta, yeni yapı tasarım sürecinin de bu temelde sürdürülmesi gerekliliği önemsenmektedir. Bu bağlamda, yeni üretilen mimarlık, alanın mekansal organizasyonu ve geleneksel morfolojisi ile uyumlu olmalı ve aynı zamanda kendi zamanını ve mimari eğilimlerini de yansıtmalı fikri öne çıkmaktadır.

Tarihi doku içinde yeni yapı tasarımı için geliştirilen yaklaşımların iki uç noktası 'tarihi tehdit eden yeni' ile 'yeniyi kısıtlayan tarih' olarak tarif edilebilir⁸ (Şekil 3). Bu bağlamda yeni-eski ilişkisi farklılaşma- benzeşme ikilemi arasında sorgulanmaktadır. Tarihi dokuya uyum arayışları çerçevesinde bakıldığında bu yaklaşımlar beş grupta sınıflandırılabilir: 1) eskinin birebir 'taklidi- kopyası', 2) tarihi dokuya 'benzeşen', 3) tarihi dokuda 'nötr'-tarafsız duruş, 4) tarihi dokuyu 'yorumlayan' ve referanslar içeren, 5) tarihi dokuya 'zıt- kontrast' bir duruş sergileyen.

Şekil 3. Tarihi dokuya uyum arayışları çerçevesinde 'yeni' için yaklaşımlar: 'taklit', 'benzeşen', tarihi dokuda 'nötr'-tarafsız duruş, tarihi dokuyu 'yorumlayan' ve referanslar içeren, tarihi dokuya 'zıt- kontrast' bir duruş sergileyen.¹

Çalışma Alanı: Amasya Yalıboyu Evleri

Karadeniz Bölgesi'nin iç kesiminde Yeşilirmak kıyısında kurulmuş olan Amasya çok katmanlı tarihi bir kenttir. Kent kuruluşundan günümüze kadar yer şekilleri, jeolojik yapı, iklim ve bitki örtüsü gibi coğrafi etkenlere göre biçimlenmiş, tarih boyunca yerleşimler bu özellikler çerçevesinde gelişmiştir. Bu bağlamda, kent, Yeşilirmak ekseninde, kuzey ve güney-doğu yönlerinde eğimle yükselen topografya sebebiyle sınırlı bir yerleşim alanına sahiptir (Şekil 4).

Esas çalışma alanı olan Yalıboyu, tarih boyunca kentin en prestijli ve birincil yerleşim alanı olmuş, bugün de kentin simgesi durumundadır. Yeşilirmak kıyısı boyunca yer alan ve farklı dönemlerde inşa edilmiş olan dört köprüden, İstasyon Köprüsü ile Hükümet Köprüsü arasında, Yeşilirmak'ın güney kıyısı boyunca tarihi sur duvarları üzerinde bitişik nizamda sıralanan bu kentsel doku, doğal peyzaj ile birlikte kent için özel ve sembolik kıyı cephesi, Yalıboyu Cephe'sini, oluşturmaktadır (Şekil 5). Bu cephe, kente özgü iklim, coğrafya ve topografya verilerine göre şekillenmiş geleneksel konutların en başarılı ve özgün örneklerini barındırmakta, Kuzey Anadolu'da bulunan Osmanlı Konutlarının özelliklerini taşımaktadır.⁹

Şekil 4. Amasya Kent Planı 1934 (Gabriel, 1934) ve Amasya Hava Fotoğrafı, 2019 ve Çalışma Alanının Konumu (<https://www.google.com/earth/>, 2019)

Şekil 5. Çalışma Alanı: Yalıboyu Evleri ve Cephesi

Yalıboyu Evleri'nin nehre bakan cepheleri Roma Dönemi sur duvarları üzerine inşa edilmiştir. Nehre doğru uzanan ince uzun parseller düzenine sahip olup konutlar bu aksta neredeyse kesintisiz bir süreklilik içerir. Yapıların sur duvarı üzerinden düz yükseldiği, çıkma veya çıkmalar yaparak nehre doğru yükselerek genişlediği örnekler bulunmaktadır (Şekil 6). Yapılarda, cephenin belirleyici elemanları pencereler ve kapılar, saçaklar, eliböğründelerle desteklen çıkmalar, balkonlar, baca ve merdivenlerdir (Şekil 6).

Yalıboyu Cephesi'nde geleneksel teknik ve malzemelerle yapılmış olan konutların yanı sıra çeşitli değişim süreçlerini yansıtan müdahale görmüş yapılar ve

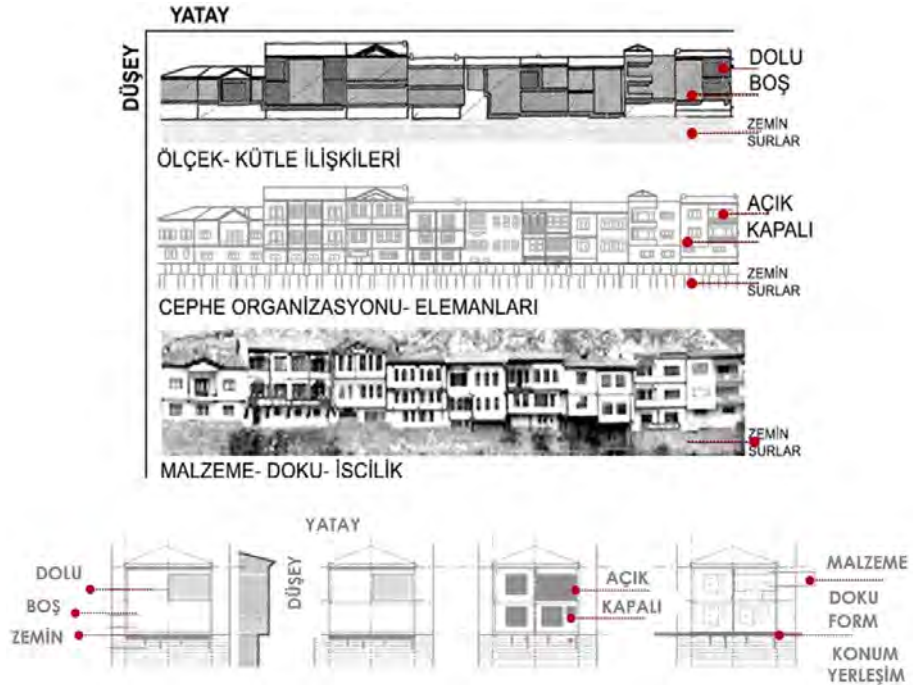
Şekil 6. Yalıboyu Cephesi'nden Görşeller (ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999-2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi)

yeni malzeme ve tasarım anlayışı ile yapılmış yeni yapılar da bulunur. Hem yeni yapılarda hem de tarihi dokudaki onarım ve koruma çalışmalarında çeşitlilik arz eden yaklaşımlar ve farklı müdahale biçimleri görülebilir.

Bu çerçevede Yalıboyu Evleri'nin cephe özelliklerindeki değişim-dönüşüm sürecinin anlaşılması ve koruma bağlamında yapılan müdahalelerin özgün nitelikleriyle uyumlu olup olmadığının ölçülmesi alanın korunması için önem arz etmektedir. Bu kapsamda, alandaki değişim süreçleri, çeşitli müdahale yaklaşım ve biçimlerini mekansal ve zamansal dönemlemeleriyle birlikte kategoriler halinde sunulmaktadır¹⁰ (Şekil 7). Yalıboyu Cephesi'nin farklı tarihlerine ait bu çizim ve görseller, ölçek ve kütle ilişkileri, cephe organizasyonu ve elemanları, malzeme, doku ve işçilik olmak üzere 3 farklı ölçütü incelemek amacıyla kullanılmaktadır. Bu görsel çalışma aynı analiz yöntemiyle güncel durum için de üretilmiş, yukarıda belirtilen kaynaklar ile kıyaslanarak değerlendirilmiştir.

Değerlendirme: Yeni Müdahaleler/ Yapılar ve Değişim Süreci

Yalıboyu, kentin en eski yapılarına ev sahipliği yaparken, aynı zamanda Amasya kentinin merkezinde yaşamını tüm hızıyla sürdüren bir yerleşim olduğu için bölgede eski ve yeninin entegrasyonu, modern kent ve yaşamın talep ve ihtiyaçlarıyla tarihi dokunun birlikteliği gibi çeşitli problemleri yansıtmaktadır. Bu çerçevede,

Şekil 7. Yalıboyu Cephesi'nin, tarihi dokuda uyum-uyumsuzluk açısından değerlendirilmesine ilişkin analiz (Karakul, 2002, s.134-139, Karakul, 2009, s.54)

kentteki hızlı değişim sürecinin 1950lerde kentte ilk fabrikaların açılmasıyla hızlı göçe bağlı kentleşme ve gecekondu gelişimiyle başladığı söylenebilir. Bu değişim sürecinin kentin tarihi çevresine ve Yalıboyu Cephesi'ne olan etkisi de sert olur.

Yalıboyu'nda 1930lar, cephe elemanlarında başlayan değişikliklerle birlikte yeni yapıların da bölgede var olması ile değişim sürecinin başlangıç noktasını oluştururken, 1950lerde ve 60'larda yapıların cephe elemanlarındaki değişiklikler hızla artmaktadır. Geleneksel cephelerdeki pencerelerin boyutlarının ve detaylarının değişmesi, balkonların eklenmesi en yaygın değişim biçimleri olarak gözlenmektedir. Daha çok malzeme ve yapı elemanı ölçeğindeki değişim süreci özellikle 1960 ve 70'li yıllar sonrası gelişen baskılar, tehditler ve artan restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışmalarıyla etkisini arttırmıştır. Bu süreçte Yalıboyu Cephesi'nde gözlemlenen değişimin temel sebepleri olarak, yapılardaki bölümlenmeler ve kütle müdahaleleri, mekânsal müdahaleler, mimari eleman müdahaleleri ve yeni yapıların cepheye eklenmesi olarak tanımlanabilir.¹¹

1970ler sonrası özellikle 1990lı ve 2000li geleneksel yapıların yerinde ve bazı boş parsellerde inşa edilen yeni yapılar izlenmektedir. Bu süreçte, yapılan imar planlarıyla kent sınırları genişlerken, özellikle tarihi doku içinde yüksek katlı çevreye uyumsuz yapılar gözlenmektedir. Ayrıca bu dönemde geleneksel yapıların yıkılarak yerlerine betonarme yapıların inşa edildiği ve restorasyon faaliyetlerinin hızlandığı görülmektedir. Yeni yapılarda da mevcut biçimsel cephe elemanları genelde özgün bağlamından koparılarak, kopyalanarak kullanılmaktadır. Kütle ilişkileri ve cephe düzeni, ölçü, oran ilişkileri bağlamında çevreyle uyumlu olsa bile yeni yapılara ilişkin yaklaşımlarda 'taklit', 'kopya' üretimlerinin sıklığı, Yalıboyu Cephesi'ne zarar vermektedir. Bunlar gelenekseli taklit eden ancak yeni malzeme ile üretilmiş yeni yapılar, geleneksel biçimde inşa edilmiş yapılar, gelenekseli taklit eden bir cephe ile yeni bir binanın kaplanması gibi yaklaşım örnekleridir.

Bu tespitler ve analizler sonunda ortaya çıkan verilere göre alandaki yeni yapıların ve müdahalelerin Yalıboyu Cephesi ile ilişkisi şu şekilde sınıflandırılmaktadır.

1. Kütle Özellikleri ve Cephe Özellikleri olarak Uyumsuz Yapılar/ Müdahaleler

Bu gruptaki yapılar, kütle ilişkileri ve özellikleri, cephe düzeni ve elemanları ve malzeme ilişkileri bağlamında Yalıboyu Cephesi ile kötü ilişkide olan yapılardır. Cephenin karakterini değiştirecek çapta büyük müdahaleler yapılmış yapılar bu grupta yer alır (Şekil 6). Kütle müdahalesi, çıkmanın kaldırılması, eklenmesi gibi mekansal müdahalelerle kütsel ilişkileri değişmiş ve cephe değişiklikleri olan yapılar bu grup içinde değerlendirilmektedir. Uyumsuz olarak değerlendirilen ancak mimari dil bağlamında Yalıboyu Cephesi'ne mimari yaklaşım ve diliyle olumlu katkıda bulunan yapı da tespit edilememiştir.

2. Kütle Özellikleri olarak Uyumsuz Cephe Düzenleriyle Uyumlu Yapılar/ Müdahaleler

İkinci grup yapılar ilkinden farklı olarak cephe düzeniyle geleneksel yapıya uyumludur. Bu yapıların mimari elemanları değişmiş, cephesi küçük değişikliklere uğramıştır. Bu kapsamda mekansal müdahalelerle kütle ilişkileri değişmiş ancak cephesi küçük değişikliklere uğramış yapılar da bulunmaktadır. Bu kategoride yeni yapı olarak ölçek ve kütle ilişkileri ile uyumsuz, cephede gelenekseli taklit arayışlarıyla uyum sağlama çabasında olan yapılar da bulunmaktadır (Şekil 8, 9).

3. Kütle Özellikleri olarak Uyumlu, Cephe Düzenleriyle Uyumsuz Yapılar/ Müdahaleler

Parseldeki konumları, ölçek ve kütle ilişkileri ile geleneksel yapılarla uyumlu, ancak cephe düzenleri ile geleneksel yapılarla uyumsuz yapılar üçüncü grubu oluşturmaktadır (Şekil 10). Bu bölümde kütle özellikleri ve ölçek ilişkileri ile cephe ile uyumlu ve belirli bir döneme ait mimari dile sahip yapılar yer alabilirken, bu yapıların özellikle son dönemde cephe özellikleri olarak gelenekseli taklit eden yeni malzeme inşa edilen örnekleri de bulunmaktadır (Şekil 10).

Bu kapsamdaki taklit hedefiyle gerçekleştirilen uygulamalar cephedeki belirli bir dönemin mimari dilinin de yitirilmesine neden olmakta, cephe ile uyumsuz olarak görülmekte ve kötü birliktelikleri nedeniyle cephenin karakterini olumsuz etkilemektedir (Şekil 9,10,11).

4. Kütle Özellikleri ve Cephe Düzenleriyle Uyumlu Yapılar/ Müdahaleler

Bu gruptaki yapılar, kütle özellikleri, cephe düzenleriyle geleneksel yapılarla ve cephe ile iyi ilişki içinde bulunan yapılar olarak tanımlanmaktadır (Şekil 12).

Şekil 8. Yalıboyu Cephesi, kütle özellikleri ve cephe özellikleri olarak uyumsuz yapılar/ müdahalelerden örnekler (<https://www.google.com/earth/>, 2021)

Bunlar pencere gibi sadece mimari elemanları değişmiş, cephesi değişmemiş ve uyumlu yapılardır. Cephenin doluluk boşluk oranlarını, açıklık sistemini düzenini değil, rengini, kaplama malzemesini değiştirecek küçük çaplı uyumlu müdahaleler de bu grupta yer alır.

Şekil 9. Yalıbozu Cephesi, 1970ler- 2020, kütle özellikleri uyumsuz ve cephe özellikleri olarak uyumlu olarak “taklit” olarak geleneksel cephe görseliyle değiştirilen yeni yapı örnekleri (Sol: ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999 2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi, Sağ: <https://www.google.com/earth/>, 2021)

Şekil 10. Yeni yapı olarak ölçek ve kütle ilişkileri ile uyumsuz, cephede taklit arayışlarıyla uyum sağlayan yapılar, kütle özellikleri olarak uyumsuz cephe düzenleriyle uyumlu yapılar/ müdahaleler (Üst: ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999 2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi, Alt: <https://www.google.com/earth/>, 2021)

Şekil 11. Yalıboyu Cephesi, kütle özellikleri olarak uyumlu, cephe düzenleriyle uyumsuz yapılar/ müdahalelere örnekler (<https://www.google.com/earth/>, 2021)

Yalıboyu'nun değişim süreci, bu değerlendirmeler ve tarihsel okumalar sonucunda, dört dönemde, “1930-1950, 1950-1970, 1970-2000, 2000 sonrası ve bugün” başlıkları altında incelenmektedir¹². Değişim sürecinin tarihi doku ve yapıların kütle/cephe özelliklerini nasıl etkilediğine yönelik kronolojik tespitler bu bağlamdaki kırılmalar dönemleme çalışmasını ortaya çıkarmıştır. Okumalar ve analizler sonunda ortaya çıkan verilere göre alanın doğu, batı ve orta bölümlerindeki yeni yapılarda ve müdahalelerde farklı yaklaşım ve süreçler, dönemin ihtiyaç ve koşullarının getirdiği çeşitli sebep sonuç ilişkileriyle farklı ölçeklerde uygulamalar, mimari dil açısından benzeşmeler ve farklılaşmalar içermektedir. Ayrıca bu zaman aralıklarının oluşmasında elde edilen kaynak ve fotoğrafların hangi tarihlere dayandığı da rol oynamaktadır. Bu çerçevede alanın tarihsel süreçteki değişimi,

Şekil 12. Özgün plan, taşıyıcı sistem, cephe ve malzeme özelliklerini koruyarak gerçekleştirilen müdahale örnekleri (Sol: ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999 2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi, Sağ: <https://www.google.com/earth/>, 2021)

eski ve güncel fotoğrafların karşılaştırılması ve birbiri ile karşılaştırılması sonucu gözlemlenmekte ve belgelenmektedir.

'1930-1950'

Yalıboyu, ölçeği, mimari elemanları, cephe ve plan özellikleri açısından birlik-telik ve bütünlük sağlayan benzer geleneksel yapılardan oluşmaktayken, 1930lu yıllardan sonra alandaki yeni yapılaşmada yapım teknikleri ve mimari karakter açısından değişimler görülür. Bu döneme özgü, daha büyük pencere, balkonlu / teraslı yeni yapılar, dönemin beğeni ve taleplerini de etkilemiş, geleneksel dokudaki cephelerin de bu yeni binalara benzer şekilde değişmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, özellikle alanın doğu bölümünde, Alçak Köprü ve Hükümet Köprü arasındaki bu dönem yapıları, kendi dönemlerine özgü özellikler içermekte ve geleneksel yapıların cephelerinden kolayca ayrılabilir (Şekil 13). Yapı cephelerinde boyut ve düzen olarak farklı pencere açıklıklarına ve geleneksel mimari elemanların yok olmasına başlanmıştır.

Yalıboyu'nun bu dönemi için yeni müdahaleler ve restorasyon-onarım süreçlerinden yani gelenekselin değişiminden değil, yeni yapılaşmadan ve onun tarihi dokuya olan etkisinden ve katkısından söz etmek gerekir. Bu dönem yapıları parseldeki konumları, ölçek ve kütle ilişkileri ile geleneksel yapılarla uyumlu, cephe özellikleri açısından ise Yalıboyu cephesi içinde çoğu zaman zıt ya da farklı bir duruş sergilemekte ancak belirlenen kriterler çerçevesinde olumlu ve değerli katkılar sunmaktadır. Bu dönem yapıları, belirlenen ölçütler ile değerlendirildiğinde üçüncü kategoride yer almaktadır. Çünkü, Yalıboyu'nun özellikle doğu bölümünde geleneksel yapı yerine inşa edilen bu döneme ait yapılar, açıklık oranları, balkon ve teras gibi elemanlarıyla cephe düzeni açısından farklılaşmakta, kontrast bir duruş yaratmaktadır (Şekil 13). Cepheye geleneksel iki yapıya bu dönemde balkon eklendiği görülür. Yapıların kütle ve ölçek ilişkileri bozulmamış, süreklilik gösteren cephe içinde mimari dili açısından farklı bir döneme ait bir bileşen olarak değerlendirilmektedir. Bu örnekler arasında, ayrıca özgün pencere oran ve düzenlerinin bu döneme ait geniş pencerelerle bir arada olduğu yapılar da bulunmaktadır.

Şekil 13. Yalıboyu Cephesi, 1920ler, 1930lar (Neriman Şahin Güçhan Fotoğraf Arşivi)

‘1950-1970’

1950-1970 arası döneme ait yeni yapılarda yeni yapım sitemleri, yeni plan tipleri ve cephe düzenleri görülebilmektedir. Özellikle 1960 sonrası bazı geleneksel yapılar yıkılmış ve aynı konuma betonarme yeni yapılar inşa edilmiştir (Şekil 15,16,17). Bu dönemde, Magdenus ve Alçak Köprü arasında, geleneksel yapılar yerine inşa edilen düz çatılı betonarme yapılar, kütle ilişkileri ve ölçekleri bağlamında uyumlu cephe ilişkilerine sahip olsa da cephe düzeni açısından uyumsuz örnekler olarak bir ve ikinci kategoride sınıflandırılabilir. Yapı bölünmesi ve kütle ekleri özellikle cephe boyunca yoğun olarak görülen ve yapıların mimari karakterine zarar vererek alanın fiziksel değişiminde rol oynayan önemli bir sorun olarak görülmektedir. Mülkiyetten ve/veya kullanımdan yatay ve düşey bölümlenmeler çeşitli kütle eki izleri ile birlikte izlenmektedir.

Bu dönemde ilk kez yeni ya da mevcut yapıların geleneksel cephe özellikleri taklit edilerek geleneksel yapıymış gibi onarılması ve inşası görülmektedir. Bazı konutlarda çıkmaların balkona dönüştürüldüğü, yeni yapılarda da tüm cephe boyunca uzanan balkonların tercih edildiği görülmektedir (Şekil 17). Bu dönemle başlayan balkon kullanımı 1990 sonrasında hızla artmış ve cephe sürekliliğinde en görünür unsur haline gelmiştir. Bu dönemde yapılan çeşitli müdahalelerle geleneksel yapılara özgü pencere düzeninin ve özelliklerinin kaybolduğu görülür. Bu değişim ve kayıplar geleneksel yapıların yeni beğeni ve yaşam biçimine uyum sağlaması için ya yıkımlarla ya da çeşitli onarımlarla gerçekleşmiştir. Alandaki birçok yapının bu dönemde değişime tabi olduğunu söylemek mümkündür.

‘1970-2000’

1970 sonrası, sıklıkla geleneksel yapıların yıkılarak yerlerine betonarme yapıların inşa edildiği ve restorasyon faaliyetlerinin de hızlandığı görülmektedir (Şekil 13, 18). 1970-2000 yılları arasında tarihi doku ile kütle ilişkileri ve ölçek, cephe özellikleri ve sürekliliği, malzeme ve görünümü itibarıyla uyumlu olmayan daha yüksek yapılar ortaya çıkmıştır (Şekil 18, 22). Yalıboyu'nun doğu çeperi, bugünkü kentin idari merkezi durumunda olduğundan bu alandaki dönüşüm daha belirgin durumdadır. Bu bölgenin güneyi, Yeşilirmak'ın karşı kıyısı da Amasya'nın ticari merkezi olarak çoğunlukla yüksek ve yeni yapılardan oluşmaktadır. Bu dönemde, ayrıca geleneksel cephe düzeni, boyut ve oranlarındaki pencerelerin genişletildiği, bazı yerlerde cepheye balkonların eklendiği tespit edilmektedir.

1990lı ve 2000li yıllarda Yalıboyu Cephesi'ni değiştiren en önemli unsur yeni yapılardır. Geleneksel yapıların yerinde ve bazı boş parsellerde inşa edilen yeni yapıların, kütle ölçek ve oranları, cephe düzeni ve eleman boyutları geleneksel cephe özellikleriyle farklılık göstermektedir (Şekil 6,20,22). Bu yapılar çoğunlukla, 1970li yıllarda da hızlı değişimin gözlemlendiği, cephenin kent merkezine yakın olan, doğu bölümündedir. Alanın batı çeperinde de 1990 ve 2000li yıllarda inşa edilmiş yeni yapılar bulunmaktadır. Bu yapıların birçoğu balkonlu olup gelenek-

Şekil 14. Yalıbozu Cephesi, 1950’ler (Neriman Şahin Güçhan Fotoğraf Arşivi)

sel yapıların cephelerini taklit etmektedir (Şekil 20,21). Geleneksel cephelerdeki doluluk boşluk oranlarının kullanılması, kat silmeleri ve cephelerdeki kornişlerin yeni binada sadeleştirilerek kullanılması en çok tercih edilen benzeşme-uyum teknikleridir. Boyut ve ölçek olarak çevreye uyumlu olan bu yapılar cephe düzeni, elemanları ve özellikleri bağlamında farklılık göstermekte ve kolayca fark edilmektedir. Bu bağlamda alanın doğu ve batı bölümlerinde merkezden uzaklaştıkça uyumsuz ve cepheye olumsuz etki eden yapıların olduğu tespit edilmektedir (Şekil 6,24). Ayrıca Yalıbozu Cephesi’nin orta bölümünde ise taklit-replika cepheli yeni yapıların üretildiği görülmektedir (Şekil 9,10).

‘2000 sonrası ve bugün’e ilişkin değerlendirme

Yalıbozu Cephesi’ndeki değişim sürecine bakıldığında, turizm odaklı çalışmalar ve işlevsel dönüşümler ile yapıların bugün daha yüksek ve iri kütleli yapılar haline geldiği görülür (Şekil 16,20,24). Özellikle alan için hazırlanan koruma amaçlı imar planından sonra bölgenin işlevi konut+turizm+ticaret olarak belirlenmiş bu da bölgedeki pansiyonculuğun artmasını sağlamıştır. Ticaret odaklı bu dönüşüm ile birlikte yapıların tipolojileri büyük ölçüde bozulmuştur. Yalıbozu’ndaki yapılar restorasyonu sırasında geleneksel içe dönük plan tipi göz ardı edilerek, dışa dönük hale getirilmiştir. Yalıbozu’nda Yeşilirmak manzarasından yararlanmak amacıyla yapılara balkon eklenmiş ve zemin/bodrum katlarına pencereler açılmıştır. Alan içerisindeki boş parsellere yapılan yeni yapılarda da gabari ve kütle boyutları, taşıyıcı sistem ve malzeme özellikleri dikkate alındığında geleneksel dokuya aykırı yapılaşmalar görülmektedir (Şekil 20, 22).

Döneminin mimari dilini yansıtan cephe düzeni ve kompozisyonu, yeni yapılaşmada biçim ve malzeme olarak aynen tekrar edilirken, oran ve ölçüleri deforme edilmektedir. Bu yaklaşım dengesiz-uyumsuz cephe oranlarına sahip örneklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Geleneksel cephe elemanlarının çevreyle uyumlu olsa bile, özgün bağlamından, kütle ve cephe ilişkilerinden koparılarak, kopyalanarak taklit yoluyla kullanıldığı da görülmektedir (Şekil 20,22,24). Ayrıca son dönemdeki restorasyon uygulamaları ile cephedeki yeni ve eski tüm yapılar aynı renge boyanmış ve bu uygulamalarda aynı renk ve malzemeden doğramalar kullanılmıştır. Bu da cephedeki farklılıkların, yeni -eski kontrastı ve çeşitliliğin yitirilmesine neden olmuştur (Şekil 22, 23).

Şekil 15. Yalıboyu Cephesi, 1980’ler-1990’lar (Neriman Şahin Güçhan Fotoğraf Arşivi, ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999 2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi)

Geleneksel yapılardaki yeni müdahalelere bakıldığında ise cephelerdeki pencerelerin yenisiyle değiştirilmesi ve açıklıkların ölçek-oran ilişkilerinin bozulması en yaygın uygulamalar olarak gözlenmiştir. Bu değişim eskiyen pencerenin ve kapının yerine yeni elemanların kullanılması (farklı detayda ve farklı boyutta olabilmekte) şeklinde izlenmiştir. En uyumsuz cephe elemanlarından birinin de balkonlar olduğu söylenebilir. Çıkmalarla ilişkili olarak tüm cepheyi kaplayacak şekilde olabilen balkonlar özgün doku içinde uyumsuz değerlendirilmektedir. Özellikle çıkmalı ve balkonlu yapılarda açıklıklar deforme edilerek cephe düzenine uyumsuz bir biçimde genişletilmektedir.

Cephe elemanlarındaki boyut, biçim ve malzeme değişikliği de sıklıkla görülen uygulamalardandır. Geleneksel yapılarda küçük pencereler çeşitli sebeplerle yeni yapılardaki geniş pencere boyutlarında olacak şekilde, dikdörtgen biçimli pence-

reler kareye yakın biçimlere dönüştürülmüş, böylelikle cephelerdeki doluluk boşluk oranları değişmiştir. Bu türlü bir değişim sürecinin temel sebeplerinden biri de bölgenin turizm potansiyeli ile birlikte işlevlerdeki değişimin fiziksel çevreye yansımalarıdır. Bu değişen yeni pencere tiplerinin ve yeni tip mazgalların turizm ve ticaret odaklı yeniden işlevlendirilen yapılarda sıklıkla kullanıldığı gözlemlenmektedir.

Sonuç Yerine

Yalıboyu Cephesi'ndeki değişim süreci yeni yapı ve müdahalelerdeki farklı yaklaşımlar ve uygulamalar çerçevesinde dört farklı dönemde özetlenebilir. 1930-1950 arası cephe elemanları ölçeğinde olan değişim, geleneksel cephelerdeki pencerelerin boyutlarının ve detaylarının değişmesi, balkonların eklenmesi şeklinde gözlenmiştir. Bu dönem için genel olarak geleneksel yapılara yeni müdahalelerden ve

Şekil 16. Yalıboyu Cephesi, 1930-2020, cephenin nehir kıyısı olmayan arka bölümünde inşa edilen yeni yapıların cepheye etkisi (Sol, ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999 2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi, Sağ, <https://www.google.com/earth/>, 2021)

Şekil 17. Yalıboyu Cephesi, 1930lar-2020, Belirli bir döneme ait mimari dile sahip yapıların yıkıldığı ve yerine gelenekseli taklit eden yapıların inşa edildiği görülmekte. (Gabriel,1934, <https://www.google.com/earth/>, 2021)

Şekil 18. Yalıboyu Cephesi, 1930-2020, Belirli bir döneme ait mimari dile sahip yapıların yıkıldığı ve yerine gelenekseli taklit eden yapıların inşa edildiği görülmekte. (Sol, ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999 2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi, Sağ, <https://www.google.com/earth/>, 2021)

Şekil 19. Yalıboyu Cephesi, 1950ler-1990lar- 2021, çeşitli yıkım ve yeniden yapımları gösteren sürece dair görseller (Üst, ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999 2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi, Alt, <https://www.google.com/earth/>, 2021)

Şekil 20. Yalıboyu Cephesi, 1980ler-1990lar- 2021, yeni yapı olarak ölçek ve kütle ilişkileri ile cepheye zarar veren, cephecilik yaklaşımıyla gelenekseli taklit eden yeni yapılar ve restorasyon uygulamaları (Üst,Orta, ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999 2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi, Alt, <https://www.google.com/earth/>, 2021)

Şekil 21. Yalıboyu Cephesi, 1990s-2021, cephe ve malzeme özelliklerini koruyarak gerçekleştirilen müdahale örneği ile hemen yanındaki süreç içinde restorasyonlarla geleneksel cephe görseliyle taklit olarak değiştirilen yeni yapı örneği (Sol, ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999 2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi, Sağ, <https://www.google.com/earth/>, 2021)

Şekil 22. Yalıboyu Cephesi, 1990lar -2020 Yalıboyu Cephesi, 1990s-2021, boş parsellerde inşa edilen gelenekseli taklit eden yeni yapı örnekleri (Sol, ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999 2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi, Sağ, <https://www.google.com/earth/>, 2021)

Şekil 23. Yalıboyu Cephesi, 1990lar -2021, Cephedeki yeni ve eski tüm yapılar son dönemdeki restorasyon uygulamaları ile aynı renge boyanmış ve bu restorasyon uygulamalarında aynı renk ve malzemeden doğramalar kullanılmıştır. (Sol, ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999 2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi, Sağ, <https://www.google.com/earth/>, 2021)

değişiminden değil, yeni yapılaşmadan ve onun tarihi dokuya olan etkisinden ve katkısından söz etmek gerekir.

1970 sonrası ise müdahaleler ve değişim sürecinde ölçek genişlemiş, restorasyon faaliyetleri hızlanmıştır. Özellikle alanın doğu ve güney çeperinde, bu alan kentin idari ve ticari merkezi durumunda olduğundan, tarihi doku ile kütle ilişkileri ve ölçek, cephe özellikleri ve sürekliliği, malzeme ve görünümü itibarıyla uyumlu olmayan yüksek ve dokuya uyumsuz yapılarda artış izlenmiştir.

1990'lı ve 2000'li yıllarda geleneksel yapıların yıkılarak aynı yerde ve bazı boş parsellerde inşa edilen yeni yapılarda mevcut biçimsel cephe elemanlarının genelde özgün bağlamından koparılarak, kopyalanarak kullanıldığı görülmektedir. Kütle ilişkileri ve cephe düzeni, ölçü, oran ilişkileri bağlamında çevreyle uyumlu olsa bile yeni yapılara ilişkin yaklaşımlarda 'taklit', 'kopya' üretimlerin sıklığı, Yalıboyu Cephesi'ne zarar vermektedir. Çalışmanın sonuçlarından çıkarımla önemli bir sorun olarak, tarihi olana, eski olana saygı göstermenin ve onunla

Şekil 24. Yalıboynu Cephesi, 1980ler- 1990lar-2021, geleneksel cephe görseliyle değiştirilen yeni yapı örnekleri ve restorasyon uygulamaları, şehir lokali- yeni öğretmen- evi bölgesi (Üst, Neriman Şahin Güçhan Arşivi, Alt, <https://www.google.com/earth/>, 2021)

uyum sağlamanın tek yolu olarak taklidi gören yaklaşımın örneklerinin bugün hızla artıyor olması vurgulanmalıdır. Bu yaklaşımla tarihi dokuda yeni tasarım, dekor olarak görülebilecek bir cephe düzeyine indirgenmektedir.

2000'ler sonrası ise Yalıboynu Cephesi'ndeki değişim sürecine bakıldığında, turizm odaklı çalışmalar ile yapıların bugün daha yüksek ve iri kütleli hale geldiği görülür. Ticaret odaklı bu dönüşüm ile birlikte yapıların tipolojileri büyük ölçüde bozulmuştur. Geleneksel cephe düzeni ve kompozisyonu, yeni yapılaşmada biçim ve malzeme olarak aynen tekrar edilirken, oran ve ölçüleri deforme edilmiştir. Geleneksel yapılardaki yeni müdahalelerde ise cephe kompozisyonu içinde açıklıkların ölçek-oran ilişkilerinin bozulduğu gözlenir. Bu çerçevede alandaki değişime yönelik vurgulanması gereken en kritik konulardan biri de turizm ve koruma süreci ilişkisidir.

Sonuç olarak, çalışma alanında ölçek ve kütle ilişkileri, cephe özellikleri, mimari eleman ve malzeme gibi farklı ölçek ve bağlamlarda uyumsuz ilişkiler kuran yapılar ve müdahaleler tespit edilmiştir. Yatay ve düşeyde yapı ve kütle bölünmeleri, kütle ekleri ve mekan bazında yapılan müdahaleler, cephe düzeni ve kompozisyonunu etkileyen müdahaleler ve yeni yapılar, mimari eleman ölçeğindeki

değişimler cephede izlenebilmektedir. Buradan çıkarımla, tarihi dokuya belirtilen müdahale biçimleri ile eklenenecek olan ya da tarihi doku içinde tasarlanacak yeninin alanın bütünlüğünün ve sürekliliğinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmesi gerekliliği vurgulanmalıdır. Bu süreklilik içinde yeni, tarihi doku ile kurduğu ilişki ve uyum bağlamında yerleşim değerlerine katkı sağlamalıdır. Bunun için, tipoloji ve morfoloji analizleri gibi çeşitli araçlar kullanılarak yerin tarihi, bağlamı, kültürü ve mimarisi derinlemesine değerlendirilmelidir.

Notlar

1. Tarihi dokudaki ‘yeni’ olana yönelik yaklaşımlar ve başlıca analiz yöntemlerine ilişkin bkz. Jokilehto (1998), Loew, S.(1998), Golding, (2001), Karakul, (2002), Bilgin Altinöz (2010).
2. Jokilehto, 1998, 40-50, Bilgin Altinöz, 2010, 18-26.
3. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter), 1964, Article 12-13.
4. ICOMOS, The Declaration of Amsterdam, 1975, Karakul, 2009.
5. Bu arayışlardan ve sonuçlarında üretilen dokümanlardan bazıları: Resolutions of the Symposium on the Introduction of Contemporary Architecture into Ancient Groups of Buildings (Budapeşte, 1972, ICOMOS- UIA-Europa Nostra); Conclusions of the Seminar on the Integration of Modern Architecture in Old Surroundings (Kazimiers Dolny, 1974, ICOMOS); Washington Charter – Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington D.C., 1987, ICOMOS); Montréal Declaration - 8th World Conference of Historical Cities (Montréal, 2003); Vienna Memorandum (Viyana, 2005, UNESCO-WHC).
6. ICOMOS, Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas, Washington D.C., 1987.
7. ICOMOS, The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Sites, Towns and Urban Areas, 2011, Bilgin Altinöz, 2010, 18-26.
8. Tarihi dokuya uyum arayışları çerçevesinde yeni için yaklaşımlara dair özet, belirtilen okumalardan çıkarımla yapılmıştır. Loew, 1998, 219-221, Jokilehto, 1998, 40-50, Golding, 2001, Karakul, 2002, Bilgin Altinöz, 2010, 18-26.
9. Aktüre,1973, 101-127, ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999-2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi.
10. Bu aşamada “ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999-2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi” ve Neriman Şahin Güçhan fotoğraf arşivinden yararlanılarak elde edilen eski fotoğraflar, yeni fotoğraflarla aynı açı ve perspektifte, çerçevede olacak şekilde çakıştırılmıştır. Farklı tarihlendirmelere sahip

bu arşiv ve fotoğrafların, çizim ve güncel görsellerle desteklenmesinin yanı sıra, “Karakul, 2002” ve Karakul, 2009” çalışmalarında üretilen analizler ve ölçütler kullanılmaktadır

11. Çalışmada 2000 yılı öncesine ilişkin tarihsel analizler ve değerlendirmeler, “ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999-2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi ve Karakul, 2002, s.122-133” kaynaklarındaki tarihsel anlatımdan yararlanılarak oluşturulmuştur.

12. Çalışmadaki zamansal kategorizasyon ve dönemleme, ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999-2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning and Design in Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi ve Karakul, 2002, s. 113-122. kaynaklarındaki tarihsel anlatım göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. Ayrıca bu projedeki eski fotoğrafların yanı sıra Neriman Şahin Güçhan fotoğraf arşivinden yararlanılmış, bu görsel belgeler dönemsel olarak aynı açı ve perspektifte karşılaştırılarak alandaki değişim gözlenmiş ve belgelenmiştir.

Kaynaklar

Aktüre, S. (1973). “17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirselleşmenin Süreci”, METU, JOURNAL of the Faculty of Architecture, 1/1, Ankara, 1973.

Bilgin Altinöz, A. G. (2010). Tarihi Dokuda ‘Yeni’nin İnşası, Ege Mimarlık, TMMOB Mimarlar Odası İzmir Şubesi, 2010/4, Yıl: 20, No: 75, 18-26. [Alan Endeksi: DAAI: Design and Applied Arts Index] ISSN 1301-9694

Council of Europe. (1975). The Declaration of Amsterdam: Congress on the European Architectural Heritage.

ICOMOS (International Council on Monuments and Sites). (2011). The Valletta Principles For The Safeguarding And Management of Historic Cities.

ICOMOS. (1964). International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites. IInd International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, Venice.

ICOMOS. (1987). Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas, Washington D.C.

Jokilehto, J. (1998). “Organizations, Charters and World Movements - An Overview”, Context: New Buildings in Historic Settings, John Warren, John Worthington, Sue Taylor (der.), Architectural Press, Oxford, 40-50

Karakul, Ö. (2002). New buildings in old settings: riverfront buildings in Amasya (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Mimarlık Bölümü, Restorasyon Programı).

Karakul, Ö. (2009). Değişim, Süreklilik, Uyum Üçgeninde Tarihi Çevrede Yeni Yapı. Dosya TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 14, 50-57.

Loew, S. (1998), *Modern Architecture in Historic Cities. Policy, Planning and Building in Contemporary France*, Routledge, New York.

Golding, F. 2001. *Building in Context: New Development in Historic Areas*. London: English Heritage / CABE. http://www.buildingincontext.org/_documents/BiC_New-DevelopmentInHistoricAreas.pdf

ODTÜ, Kültürel Miras Koruma Lisansüstü Programı, 1999-2000 Bahar Dönemi REST 507: Planning And Design In Urban Conservation, Amasya Hatuniye Mahallesi Koruma ve Sağlıklaştırma Projesi.

ODTÜ Kültürel Mirası Koruma Programı Arşivi

Sharp, D. (1998), “Modern Architecture’s Place in the City: Divergent Approaches to the Historical Core”, *Context: New Buildings in Historic Settings*, John Warren, John Worthington, Sue Taylor (der.), Architectural Press, Oxford, 18-29.

William B. Bechhoefer, (1996). *The Ottoman House and Urban Form in Amasya: Papers from the Amasya Symposium, 24-27 September 1996* editör: S. Ireland.

Warren, J. (1998), “The Historic Context: Principles and Philosophies”, *Context: New Buildings in Historic Settings*, John Warren, John Worthington, Sue Taylor (der.), Architectural Press, Oxford, 8-17.

Worthington, J. (1998), “Introduction: Managing and Moderating Change”, *Context: New Buildings in Historic Settings*, John Warren, John Worthington, Sue Taylor (der.), Architectural Press, Oxford, 1-6.

UNESCO, Vienna Memorandum on “World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape”, 2005 (for full text see <https://whc.unesco.org/en/documents/5965>)

KENT MONOGRAFİSİ ÇALIŞMALARINDA YÖNTEM VE MATERYAL KULLANIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME: ADANA İLİ, YÜREĞİR İLÇESİ ÖRNEĞİ

Burcu Yıldız*, Fazilet Duygu Saban**

*Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü

**Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

b.yildiz.burcu@gmail.com, duygu fazilet@gmail.com

Tarih boyunca kentler barındırdıkları dinamikler açısından önemli potansiyeller taşıyan mekânlar olmuş, dinamikleri oluşturan faktörler sebebiyle geçmişte var olan yapılar çevrelere üzerine plansız kentler inşa edilmiştir. Yeni işlevler yüklenen ve değişen kentlerin tarihini gerek bir bütün olarak gerekse parça-bütün ilişkisi içinde yöntemler arasında karşılaştırma yaparak ortaya koymanın gerekli olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda çalışma kapsamında kent monografisi ve kentsel morfoloji araştırmalarında kullanılacak materyaller ve yöntemler üzerinde durulmuştur. Yapılan incelemede Adana İli, Yüreğir ilçesinin tarihi kent merkezine yakın noktasında başlayan gelişiminin ardından sosyal-ekonomik ve nüfus hareketlerinin etkisiyle 1950-1985 yılları arasındaki süreçte fiziksel değişimin en yoğun görüldüğü Cumhuriyet, Karşıyaka ve Sinanpaşa mahalleleri ele alınmıştır. Çalışmada; bu mahallelerin geçirdiği değişimi, karakteristik özelliklerini ve yükledikleri işlevleri ortaya çıkarırken bahsi geçen süreçte var olan fiziksel unsurların tespitini yaparak kültürel kimliğin sürekliliğini sağlamak hedeflenmiştir. Geçmişte var olan ancak günümüzde izi olmayan fiziksel unsurların gazete arşivleri, hava fotoğrafları, hâlihazır haritalar, ortofoto görüntü ve yüz yüze görüşmeler ile elde edilen bilgilerin bütüncül olarak kullanımı ile ortaya çıkarılması açısından önemli olan bu çalışmada, görsel materyallerin karşılaştırılması ve altlık olarak kullanılması ile elde edilen haritalar, tarihsel öğelerin ve mahallelerin gelişim sürecinin tespitini yapmak amacıyla kullanılmıştır. Gazete arşivleri, kurumsal arşivler ve yazınsal kaynakların “içerik analizi yöntemi” ile ortaya konulması, genel tarih araştırmalarının yapıldığı kent monografisi yöntemi olarak kullanılan “mahalle düzeyinde yapılan çözümlemeler” ve elde edilen bilgilerin sorgulanması ya da bilgi edinme yöntemi olan “yüz yüze görüşme yöntemi”nin kullanılması açısından çalışma, “yöntemsiz çeşitlilik” göstermektedir. Sonuç olarak yapılan incelemeyle kent monografisi çalışmalarında çeşitli materyal ve yöntemlerin kullanılmasıyla günümüzde var olmayan, ancak kent kültüründe bir dönem önemli olan unsurların ortaya çıkarılmasının mümkün olduğu anlaşılmıştır. Bu çalışmanın kentsel mirasın korunması ve planlama açısından da farklı bir bakış açısı sunduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adana, Yüreğir İlçesi, kent tarihi, 1950-1985 yılları, mahalle ve yapı ölçeğindeki fiziksel değişim

Giriş

Kent çok çeşitli karakterlere sahip bir nesne olmanın ötesinde, yapısını kendilerince sebeplere göre sürekli geliştiren pek çok yaratıcı sürecin de ürünüdür ve genel hatlarıyla bir süreliğine sabit kalsa da ayrıntıları sürekli değişir. Bütüncül imgesinde her noktası eşit yoğunlukta olması beklenemeyen kent gibi geniş bir alanın, büyüyerek hızla değişmesi üzerine görsel yapı ve işlevlerin değişmesi de kaçınılmazdır (Lynch, 1960, 2-124). Bu gelişmelerin ötesinde toplumun bugünkü duruma nasıl geldiği ve geçmişte nasıl farklı olduğu konusundaki tarihsel bilinçlilik, o yerleşim birimi ile topluluk arasında bir “*aidiyet duygusu*” gelişimini beraberinde getirir. Mevcut yapıyı çevrenin üzerine bina edilecek yeni oluşumların dengede ve uyumlu bir biçimde varlıklarını sürdürmeleri için gerekli dayanakların ve kentsel planlama faaliyetlerinin hayati aşamasını oluşturan “*kent tarihi çalışmaları*”, içinde bulunulan durumu açıklayabilecek geçmiş süreçleri sorgulamayı kapsar (Tarih Vakfı, 1994, VIII-IX).

Bir yerin tarihsel sürecini bütüncül bir yaklaşımla ele alan kent monografileri için Celik ve Favro (1988) ve Dyos (1998), tarih çalışmalarının gelişim sürecinde farklı yaklaşımlar ortaya çıktığını; kentlerin karmaşık yapıları itibarıyla tek bir yöntem belirlemenin zor olduğunu ve kent tarihinin disiplinler arası bir bakış açısıyla ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır (Türkyılmaz vd., 2014,265). Konuya bir bütün ve parçaları bağlamında bakıldığında, değişik parçaların aynı etkenlerden farklı biçimde etkilendikleri, farklı tepki gösterdikleri ve bütüne farklı katkılarda buldukları söylenebilir (Tarih Vakfı, 1994, VIII). Kent mekânının farklılaşması ve kurumsallaşmasının mahalle düzeyinde ortaya çıktığını ifade eden Aktüre (1994,51), kent tarihi yazımında mekânsal boyutu kademelendirerek insan-mekân ilişkisinin daha güçlü olduğu mahalle ölçeğine (orta ölçeğe) dikkat çekmektedir.

Kentsel formlar üzerine tarihi bir perspektifle yaklaşarak süreç üzerine odaklanmayı esas alan kent morfolojisi alanında ise Whitehand ve Morton, kentlerin tarihi ve coğrafi yapısının daha fazla dikkate alınarak planlanmasının ihtiyacının altını çizmektedir (Larkham, 2006). Tarihsel coğrafi yaklaşımın kurucusu olan Conzen’e göre tutarlı bir bütünlük olarak kentin, farklı kararlılık düzeylerinde (alt, orta ve üst ölçekte) üretilen kentsel örüntülerin birbirinin içine geçip bütünlüşmesi ile oluştuğu belirtilmektedir (Ünlü, 2018, 63). Ayrıca bu bakış açısıyla kentlerin yapısını ve karakterini, kurucu unsurlarının sistematik bir analizini ve zaman içindeki gelişimini ortaya çıkartmak mümkündür (Kropf, 2009,112).

Bu doğrultuda çalışmada Adana İli, Yüreğir ilçesinin mekânsal gelişiminin 1950-1985 yılları arasındaki morfolojik süreçleri orta ölçekte ele alınmıştır. Yüreğir ilçesi tarihi kent merkezine yakın noktada, Taşköprü ile ilişkilendirilen ışınsal bir sistemle oluşmaya başlamıştır. Kentin batı tarafına kıyasla daha geç dönemde (20. yüzyılın ortası) mekânsal gelişimi hızlanan ilçe, gerçekleşen sosyal-ekonomik faaliyetlerin etkisiyle yoğun göç alarak hızla büyümeye başlamıştır. 1950 yılında tarihi kent merkezi ile ilişkilendiren noktanın çeperindeki Cumhuriyet ve Karşı-

yaka mahallelerinin 1985 yılına gelindiğinde yine Taşköprü'ye yakın noktadaki çekirdeğinde oluşan Cumhuriyet ve Sinanpaşa mahalleleri olarak en çok değişime maruz kalan mahalleler olduğu tespit edilmiştir (Yıldız, 2020). Çalışmanın amacı; bu mahallelerin geçirdiği değişimi, sokak sistemi, dolu-boş oranı ve mekânsal öğeleri üzerinden ele alırken bu öğeler üzerinden karakteristik özelliklerini ve işlevlerini ortaya çıkarmaktır. Aynı zamanda çeşitli yöntem ve materyaller kullanılarak günümüzde işlevini yitirmiş ya da yok olmuş fiziksel unsurların tespitini yapmak ve kültürel kimliğin sürekliliğini sağlamak hedeflenmiştir.

Süreç içinde yaşanan değişimler 1950, 1961, 1973 ve 1985 yılları arasında hava fotoğrafları, ortofoto görüntü, kadastral paftalar veya hâlihazır haritaların kullanımı ile oluşturulan diyagramların karşılaştırılmasıyla ortaya konulmuştur. Görsel malzemeler, yazınsal kaynaklar, gazete arşivleri ile kurumsal arşivler dışında yapılan yüz yüze görüşmeler ve bununla eş zamanlı gerçekleştirilen alanın gözlem süreci çalışmaya veri sunmaktadır. Böylece haritalarda tespit edilen birimlerin ve mekânsal öğelerin yazılı ve sözlü kaynaklarla sentezi yapılarak bilgi eksikliği tamamlanmaya çalışılmıştır.

Arşiv belgelerinin taranması, diğer yazınsal kaynaklar ve görsel materyaller “içerik analizi yöntemi” ile bir araya getirilmiştir. Sözlü tarih çalışması olarak mahalle sakinlerinin görüşlerinden yararlanılan “yüz yüze görüşme yöntemi” bilgilerin sorgulanması ve bilgi edinme yöntemi olarak benimsenmiştir. Kentin tarihi süreçleri “mahalle düzeyinde yapılan çözümlenmelerle”, kent formunun morfolojik süreçleri ise Conzen'in öncülüğünü ettiği “tarihsel-coğrafi yaklaşım” temel alınarak incelenmiştir. Bahsi geçen süreçte Yüreğir ilçesinin incelenen mahalleleri hakkında bilgilendirerek çıkarımlara ve geleceğe dair öngörüye izin veren bu çalışma yazılı, sözlü ve görsel materyaller ve izlenen yöntemler açısından çeşitlilik göstermektedir.

Materyal ve Yöntem Kullanımı

Adana İli'nin Yüreğir ilçesine odaklanan çalışmada 1950-1985 yılları arasında yaşanan değişimler 1950, 1961, 1973 ve 1985 yılları arasında hazırlanmış olan tarihi-görsel dokümanların temel alınması ile oluşturulan haritaların karşılaştırılmasıyla ortaya konulmuştur. Çalışma kapsamında incelenen yıllar içinde 20. Yüzyılda Yüreğir ilçesinin mevcut yapısı hakkındaki en eski ve detaylı bilgiye 1950 yılına ait hâlihazır harita ve kadastral paftadan ulaşılması mümkün olmuştur. Görsel malzemelere dayanak olan Yeni Adana Gazetesi arşivleri, kurumsal arşivler ve diğer yazınsal kaynaklarla birlikte mahalle birimiyle ilişkisi güçlü olan “kullanıcı” da önemli görülmüştür.

Çalışmada, yazılı kaynakların taranması ve bölgenin yerel gazetesi olan “Yeni Adana Gazetesi”nin 1939-1986 yılları arasındaki baskılarının okunmasına dayalı “içerik analizi yöntemi” kullanılmıştır. 1950-1985 yıllarına şahitlik etmiş ve bölgeyi tanıyan insanların anlatılarını içeren sözlü tarih çalışması “yüz yüze görüşme

yöntemi” benimsenerek yapılmıştır. Çalışmanın kavramsal çerçevesi ise kent monografisi ve kent morfolojisinde izlenen yaklaşımlar ile oluşturulmuştur.

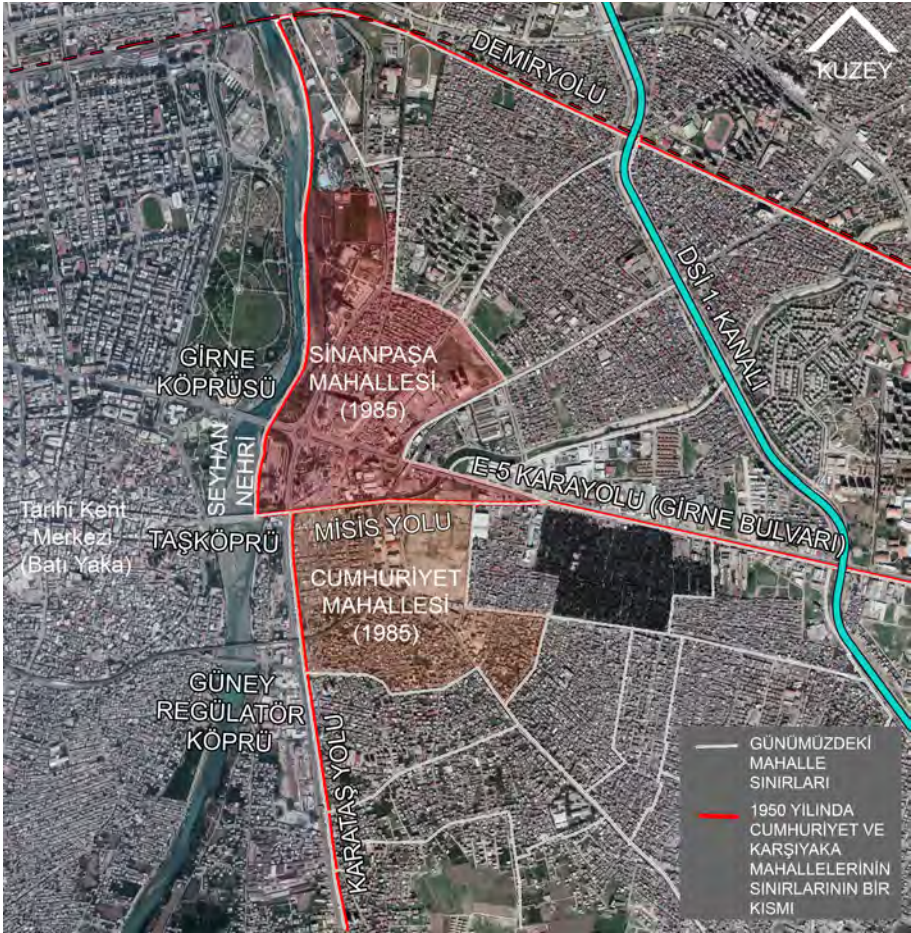
Aktüre'nin (1994,50) mahallelerin kendi kimlikleri olması sebebiyle kent mekânının, bu mahallelerin oluşturduğu çeşitlenmiş yapıya sahip olduğu savı ve mahalleler ile konut dokularının mekânsal boyutun unsurlarından olması (Aktüre, 1994,51; Ünal, 2010,119; Yıldız, 2020, 32) çalışmanın mahallelere odaklanarak yürütülmesinde temel alınmıştır. Kentlerde mekânsal yapının ana öğelerinden biri olan ve konut alanlarını oluşturan “mahalle” ölçeği, insan-mekân ilişkisinin kurulmasına olanak vermektedir. Bu nedenle sözlü tarih çalışmalarında görüşlerinden yararlanılan “kullanıcı”dan elde edilen bilgiler, mahalleler hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılmasını mümkün kılmıştır. 1950-1985 yılları arasındaki süreçte kentsel mekândaki değişimle birlikte mahalle kimliğini etkileyen unsurların hangi yıllara dayandığı ve bu süreçteki gündelik yaşama dair izler kentsel bellekle ilişki kurularak ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Söz konusu döneme tanıklık etmiş 11 kişiye gündelik yaşam, mahallenin önemli sokakları, yapıları veya imgeleri hakkında sorular yöneltilmiştir. Bu görüşmeler ve günümüzde yıkılmış olsalar dahi mekânsal öğelerin konumlarının tespiti üzerine hava fotoğraflarında ve ortofoto görüntüde işaretlemeler yapılarak şemalar üretilmiştir.

Kent morfolojisine tarihsel-coğrafi yaklaşım ise, coğrafyacı M. R. G. Conzen'in çalışmalarına dayanır ve kentsel biçimin dört ana yönünü tanımlar:

- mekân,
- sosyal ve ekonomik bağlam, işlev, arazi kullanımı
- şehir manzarası ve
- gelişme süreci (Kropf, 2009,115).

Mekân temel olarak jeoloji, topografya ve bitki örtüsü gibi doğal-fiziksel özelliklerin mekânsal ilişkileri ve dağılımı açısından tanımlanarak insanlar ve yapı form arasındaki 'kullanım' veya 'faaliyetler' ilişkilerine dayanır. Herhangi bir 'işlev', sosyal ve ekonomik bağlamın bir parçasıdır. Şehir manzarasının form bileşeni olan şehir planı; sokak sistemi, arsa deseni ve dolu-boş oranına bölünmektedir. Gelişme süreci ise bir zamandan diğerine öğeler ve yönler arasındaki zamansal ilişkileri içerir (Kropf, 2009, 113-114).

Yazılı, sözlü ve görsel materyaller ile birlikte ve kent monografisi çalışmalarında mekânın mahalle düzeyindeki çözümlemelerinin kent morfolojisindeki tarihsel-coğrafi yaklaşımla sentezlenerek ele alındığı bu çalışma, malzeme kullanımı ve izlenen yöntemler açısından çeşitlilik göstermektedir. Çalışma alanı olarak belirlenen Yüreğir ilçesinde Cumhuriyet, Karşıyaka ve Sinanpaşa mahallelerine dair bulgular; 1950-1985 yılları arasındaki gelişim sürecinde sokak sistemi, dolu-boş oranı ve mekânsal öğeler bağlamında ele alınarak kentsel mekândaki rolleri ve etkileri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Şekil 1. Yüreğir ilçesinde günümüzdeki mahalleler üzerinden belirlenen çalışma alanı (google earth görüntüsü kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır)

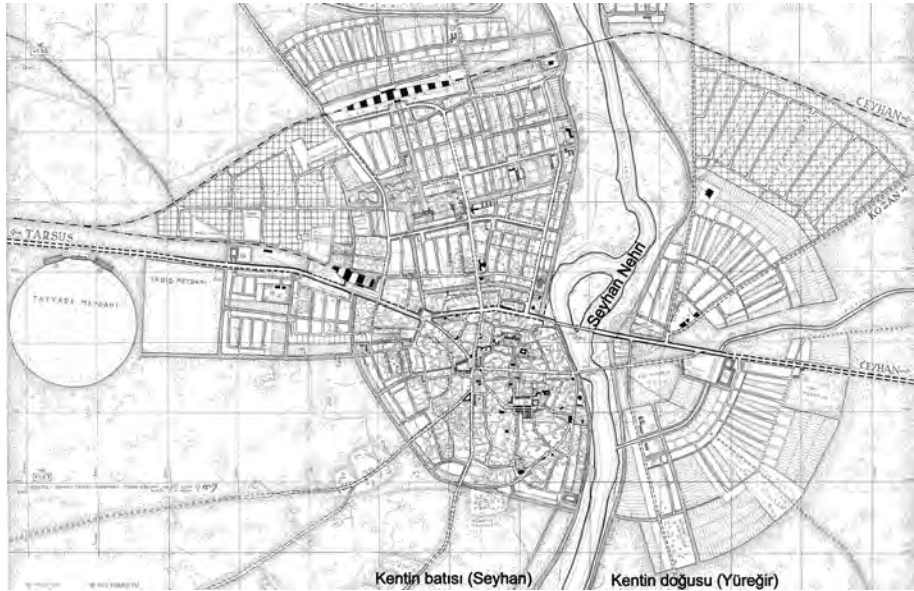
Çalışma Alanı

Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasında kalan alanda kentin “Karşıyaka”sını oluşturan, bölge Yüreğir ilçesini oluşturmaktadır (Yıldız, 2020). Kentsel gelişmenin başladığı 1950 yılından 1985 yılına kadarki süreçte kurulmuş veya kurulu olan üç mahalleden Cumhuriyet, Karşıyaka ve Sinanpaşa mahallelerinin sanayileşme ve göç hareketleri ile birlikte imar planı kararlarından en çok etkilenen ve değişime uğrayan mahalleler olduğu düşünülmektedir. Adana'nın merkez ilçelerinden biri konumundaki Yüreğir ilçesinde Cumhuriyet, Karşıyaka ve Sinanpaşa mahallelerinin 1950-1985 yılları arasındaki morfolojik süreçlerinin sokak sistemi, dolu-boş oranı, arazi kullanımı ve mekânsal öğeleri bağlamında karşılaştırıldığı çalışmada bahsi geçen mahallelerin 1970'lere kadar oluşumlarını “sınırları kapsamında” kısmen tamamladığını söylemek mümkündür (Şekil 1).

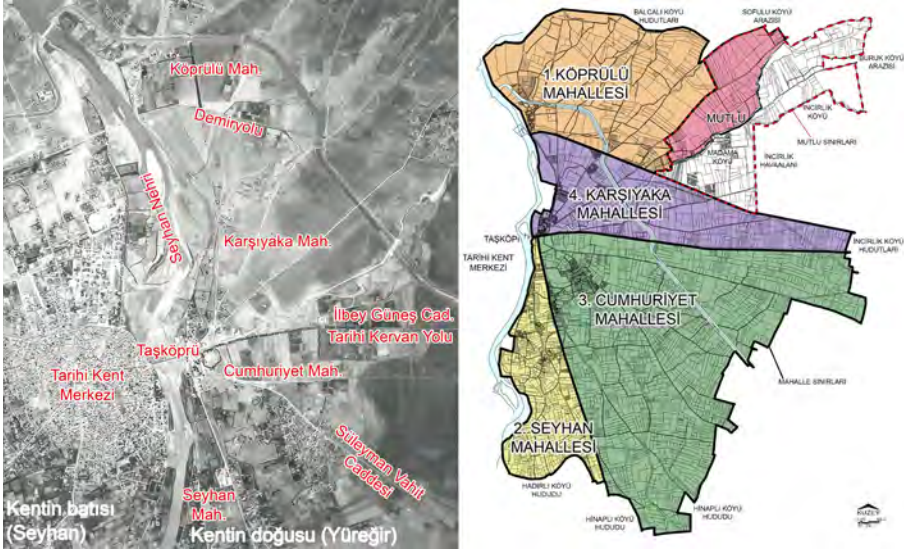
Kentsel Gelişim

20. yüzyılın ikinci yarısına kadar Adana'nın Taşköprü vasıtasıyla kentin doğusu ile bağlantısı güçlü olan noktada başlayan kentsel gelişimi, doğuda nehrin taşkınlarının kontrol altına alınmaması sebebiyle kısmen batı yakada sınırlı kalmıştır. Zirai alanda yaşanan gelişmeler ve artan nüfusla birlikte kentsel problemlere çözüm bulmak ve kente yeni bir görünüm kazandırmak için 1932 yılında Hermann Jansen ile anlaşılmıştır (Saban, 2017, 9). Jansen tarafından hazırlanan ilk gelişim planı mevcut şehir ve yeni tren istasyonu arasındaki sınırlı bir alan için oluşturulmuş, 1936'da nehrin doğu tarafını da kapsayan yeni bir plan hazırlanmıştır (Saban Ökesli, 2009) (Şekil 2). Girne Bulvarı ve Asri Mezarlık hariç bu planın öngörüsü dışında gelişen Karşıyaka semtini de kapsayan iki ayrı ek imar planı ise 1943 yılında Necmi Ateş ve 1948 yılında Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanmıştır (Yıldırım, 2010, 31).

Yüreğir ilçesinde 1950'lerde Taşköprü'ye ulaşılan merkezi noktada bir pazar alanı, çevresinde mezarlık alanı, yerleşim bölgeleri, iki adet fabrika, kuzeyde bir adet okul ve güneyde bir adet kesimhaneden oluşan düzensiz bir görünüm ortaya çıkmıştır. Ancak yine de 1950'ye kadar hazırlanan planlar doğrultusunda Asri Mezarlık, Girne Bulvarı, Süleyman Vahit Caddesi ve Küçük Sanayi Sitesi'nin oluşması bu ögelerin bulunduğu Cumhuriyet Mahallesi'nin gelişimini etkilemiştir. Cumhuriyet Mahallesi ile birlikte Yüreğir ilçesinde gazete arşivlerinde 1939

Şekil 2. Hermann Jansen'in 1940 tarihli Adana planı (yazar tarafından Architekturmuseum Der Tu Berlin Arşivindeki 23367, 23368 ve 23369 numaralı haritalar düzenlenerek oluşturulmuştur)

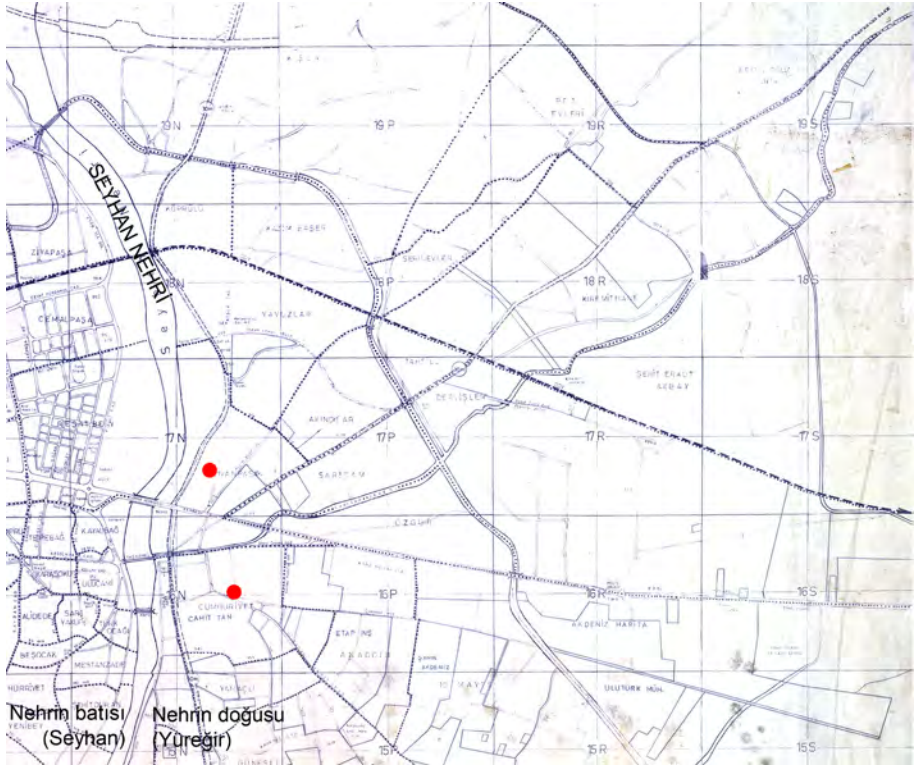
Şekil 3. 1950 yılına ait hava fotoğrafı (sol) (hgm arşivi) ve aynı yılda Yüreğir ilçesindeki mahalleler ve mahallelerin sınırları (sağ) (ATKBM'ye ait Yüreğir merkez ilçe arşivi)

yılında kaydına ulaşılan ve 1950 tarihli kadastral paftalar ile doğrulanan Cumhuriyet, Karşıyaka, Seyhan ve Köprülü olmak üzere 4 adet mahallenin varlığı anlaşılmaktadır (Yeni Adana Gazetesi, 2 Mayıs 1939, 3) (Şekil 3).

1950'lerde Seyhan Hidroelektrik Santrali'nin kurulmasıyla kentin bol ve ucuz elektriğe kavuşması ile artan sanayileşme hareketlerine bağlı olarak iş imkânlarındaki artış kente yapılan göçleri hızlandırmıştır. 1967'de mahalle sayısı 13'e (Adana Valiliği, 1967, 29) çıkan Yüreğir ilçesinde kentsel gelişmelerin beklenenden çok daha büyük boyutta olması ile yeni bir imar planının yapılması zorunluluğu doğmuştur. Altunkasa'ya göre (2004) Jansen'in planından otuz yıl sonra kentin ilk kapsamlı nazım imar planı olarak yürürlüğe giren 1969 onay tarihli nazım imar planının temel yaklaşımı, kentin fiziksel gelişiminin ova kesimindeki verimli tarım alanlarından kuzeydeki Karşıyaka Mahallesi'nin olduğu alanlara doğru kaydırılmasıdır (Altunkasa, 2004, 5-6; Yıldız, 2020, 54). Fiziksel gelişiminde ve biçimlenmesinde 1969 planlarının önemli etkileri olduğu, ilçenin kuzeydoğuya doğru genişlemesiyle anlaşılabilirlikte 1985'lere kadar 22 mahallenin kurulduğu Yüreğir ilçesinin merkez çeperinde yoğunlaşan kentsel gelişiminin imar etkinliklerinden uzak olduğunu söylemek mümkündür (Yıldız, 2020) (Şekil 4).

Cumhuriyet Mahallesi'ne Ait Bulgular

Yüreğir ilçesinde Cumhuriyet döneminde kurulan dört mahalleden biri olan Cumhuriyet Mahallesi kuzeyde İlbey Güneş Caddesi ve batıda Karataş Yolu sınır çiz-

Şekil 4. 1986 yılına kadar Yüreğir’de oluşan mahalleler ve bu mahallelerin sınırlarını gösterir şemayı oluşturmak için yararlanılan belge (Yüreğir Belediyesi Arşivi)

gisi olacak şekilde güneydoğu boyunca yayılan geniş bir alanı ifade etmektedir. İlk kez 1951 yılında bölünerek sınırları değişen (Yeni Adana Gazetesi, 14 Şubat 1951:3) Cumhuriyet Mahallesi’nin 1961 yılına kadar günümüzdeki sınırlarına ulaştığı anlaşılmaktadır. 1950 yılındaki sınırları içindeki sokak sistemi, Süleyman Vahit Caddesi üzerindeki küçük bir bölgedeki yerleşim alanı içinde sık örüntülü; geri kalan alanlarda ise doğrusal, yer yer birkaç arterle kesişen ve Taşköprü doğrultusunda birleşen ışımsal bir sistemin parçası olarak görülmektedir. Ulaşım ağının zayıf olduğu bölgelerde yapılaşmaya rastlanmamakla birlikte mevcut yapılar Karataş Yolu ve Süleyman Vahit Caddesi boyunca yer almaktadır (Şekil 48).

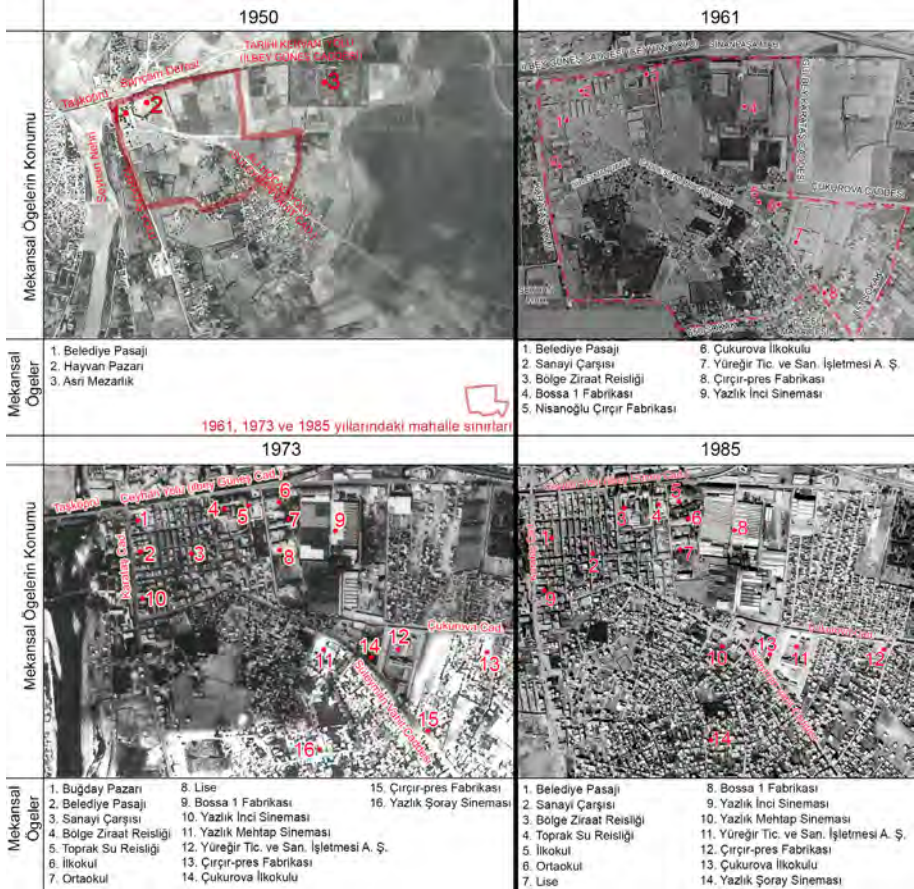
Mahallenin stratejik olarak önemli olduğu Karataş Yolu, İlbey Güneş Caddesi ve Taşköprü’nün oluşturduğu uç noktada ise belirli bir modeli ifade edecek yapılaşmanın oluşmadığı söylenebilir (Şekil 5). Bu durum 1940’lı yıllara kadar kullanılan Eski Mezarlık’ın bir kısmının burada kalması ve mezarlık kaldırılmadan yapılaşmanın başlamış olması (Yeni Adana Gazetesi, 1 Mart 1956:2) ile ilişkilendirilebilir. Sokak sistemi ve yapı ölçeğindeki değişim ise düzenli, gridal sokaklar ve Belediye Pasajı’na benzer oranlarla 1961 yılına kadar 48 dükkânlı bir

Şekil 5. Cumhuriyet Mahallesi'nin Sokak sistemi ve dolu-boş oranının 1950-1985 yılları arasındaki gelişim diyagramı

sanayi sitesinin kurulmasıyla başlamıştır (Yeni Adana Gazetesi, 3 Mayıs 1961:1). 1961 yılındaki dolu-boş oranında diğer büyük ölçekli yapıların da site mantığında kurulduğu görülmektedir. Süleyman Vahit Caddesi'nin kuzeyini ifade eden bu alanlarda sokak sistemi güneydeki yerleşim alanlarında olduğu gibi hızlı gelişim göstermemekle birlikte 1961-1985 yılları arasındaki süreçte yapı alanlarının mahallenin tamamında arttığını söylemek mümkündür.

Oluşan yapılar arasından mekânsal kimliğe katkı sağlayanlarının konumları, isimleri ve işlevleri Cumhuriyet Mahallesi ve güneyindeki Yamaçlı Mahallesi'nde yapılan yüz yüze görüşmelerle tespit edilmiştir. Bu doğrultuda 22 Kasım 2017 tarihinde Abdüsselam Mortepe ile yapılan görüşme sonucunda, 1950'lerde Eski Mezarlık arazisinin bir kısmının Hayvan Pazarı olarak kullanıldığı bir kısmının ise Çiftçi Hanı'na tahsis edildiği anlaşılmıştır. 21-22 Mayıs 2019 yapılan yüz yüze görüşmelerde¹ Bossa 1, Yüreğir Tic. A. Ş. ve Nisanoğlu Çırçır Fabrikası ile bir-

Şekil 6. Cumhuriyet Mahallesi'nin 1950-1985 yılları arasındaki mekânsal öğeleri

likte Yazlık İnci Sineması, Yazlık Seher Sineması ve Yazlık Şoray Sineması mahalle kimliğine referans olarak adı en fazla geçen ögeler olmuşlardır. Bahsedilen görüşmelerde önemli bir arter olarak ifade edilen sokaklardan Süleyman Vahit Caddesi'nin mahalleyi işlevsel olarak iki bölgeye ayırdığı, kuzeyinde sanayi yapıları ve resmi kurumların yer aldığı anlaşılmaktadır.

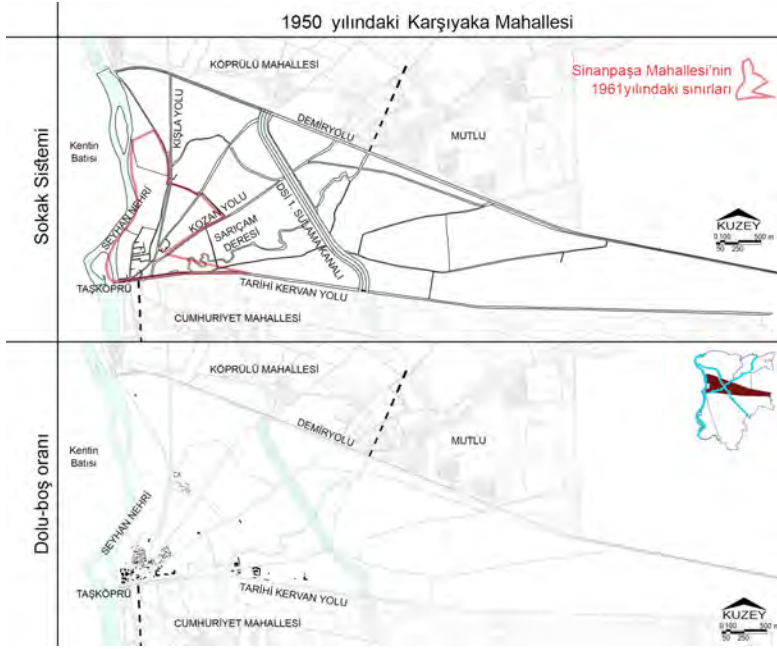
Beşi sanayi yapısı olmak üzere referans verilen yapıların en çok 1961 yılına kadar oluştuğu, 1973 yılında sanayi tesislerinin sayılarındaki artışın yanında mahallenin güneybatısındaki yerleşim alanı içinde sosyal-kültürel ihtiyaçların da arttığı, 1985 yılında ise mevcut ögelerin sayısının azaldığı söylenebilir (Şekil 6). Yapılan incelemede mahalle kimliğinin önemli mekânsal bileşenleri olarak fabrikalar ve sinemaların adının sıklıkla kullanılmasıyla mahallenin endüstriyel rolünün yanında sosyal-kültürel rollerinin de etkin olduğu sonucuna varılmıştır.

Karşıyaka Mahallesi'ne Ait Bulgular

Karşıyaka Mahallesi'nin 1939'da Yüreğir'de bulunan dört mahalleden biri olarak kaydı bulunmakla birlikte (Yeni Adana Gazetesi, 2 Mayıs 1939: 3) (Yıldız, 2020:224) Karşıyaka ismi, günümüzde Seyhan Nehri ile Bossa 1 Fabrikası arasında kalan alanı ifade eden mevki ismi olarak kullanılmaktadır². 1950 yılında güneyde İlbey Güneş Caddesi kuzeyde demiryolu, batıda Seyhan Nehri ile sınırlanan alanda kurulan mahallenin güneydeki sınırını oluşturan cadde ile birleşen Girne Bulvarı'nın açılması ile mahallenin ikinci kez bölündüğü düşünülmektedir. Bu bölünmede eski yerleşim yerleri bulunan ve Taşköprü'ye yakın bölgelerini kapsayan alanda varlığını koruyamadığı için 1961 yılından itibaren Sinanpaşa Mahallesi olarak gelişimini sürdürdüğü anlaşılan (Yeni Adana Gazetesi, 21 Haziran 1961:3) alanın yalnızca 1950 yılına ait kesiti bu başlık altında ele alınmıştır.

İşinsal bir sokak sistemine sahip olan karşıyaka mahallesi'nin 1950 yılına kadar sulama kanalı'nın batısındaki gelişiminin, güney sınırına yakın ve düşük yoğunluklu olduğu söylenebilir. Kışla yolu, kozan yolu ve tarihi kervan yolu'nun birleşiminin ise üçgen bir alanı tanımladığı görülmektedir (Şekil 7). Nitekim bu üçgen alana bu yıllarda dahi mahallenin diğer alanlarından farklı bir semt ismi verildiği anlaşılmıştır. 2019 yılında karşıyaka mahallesi'nde ikamet etmiş kişilerle gerçekleştirilen görüşmelerde³ “zirai donatım kurumu'ndan salih bosnalı fabrikası'na kadar olan üçgen bölge'nin “kanlıkız semti”, doğrudan taşköprü'ye bağlanan kozan yolu'nun kuzeyindeki yerleşim alanlarının ise “sakızlar semti” olarak bilindiği ifade edilmiştir (Şekil 8).

Bu yıla kadar oluşan yapılardan daha büyük ölçekli olanlarının Taşköprü'ye doğrudan bağlanan güzergâh üzerinde sıralandığı göz önünde bulundurulursa mahallenin en önemli ögesinin Tarihi Kervan Yolu olduğu sonucuna varılabilir (Şekil 8). Ulaşım ağlarına yakın olma ihtiyacı, dört adet mekânsal unsurdan üçünün sanayi yapısı oluşu ve fabrika yakınında oluşan yerleşim bölgelerinde işçi konutlarının

Şekil 7. Karşıyaka mahallesi'nin 1950 yılındaki sokak sistemi ve dolu-boş oranı

Şekil 8. Karşıyaka Mahallesi'nin 1950 yılındaki mekânsal öğeleri

yer alması alanın başlangıçta endüstriyel bir rol üstlenerek gelişmeye başladığını göstermektedir.

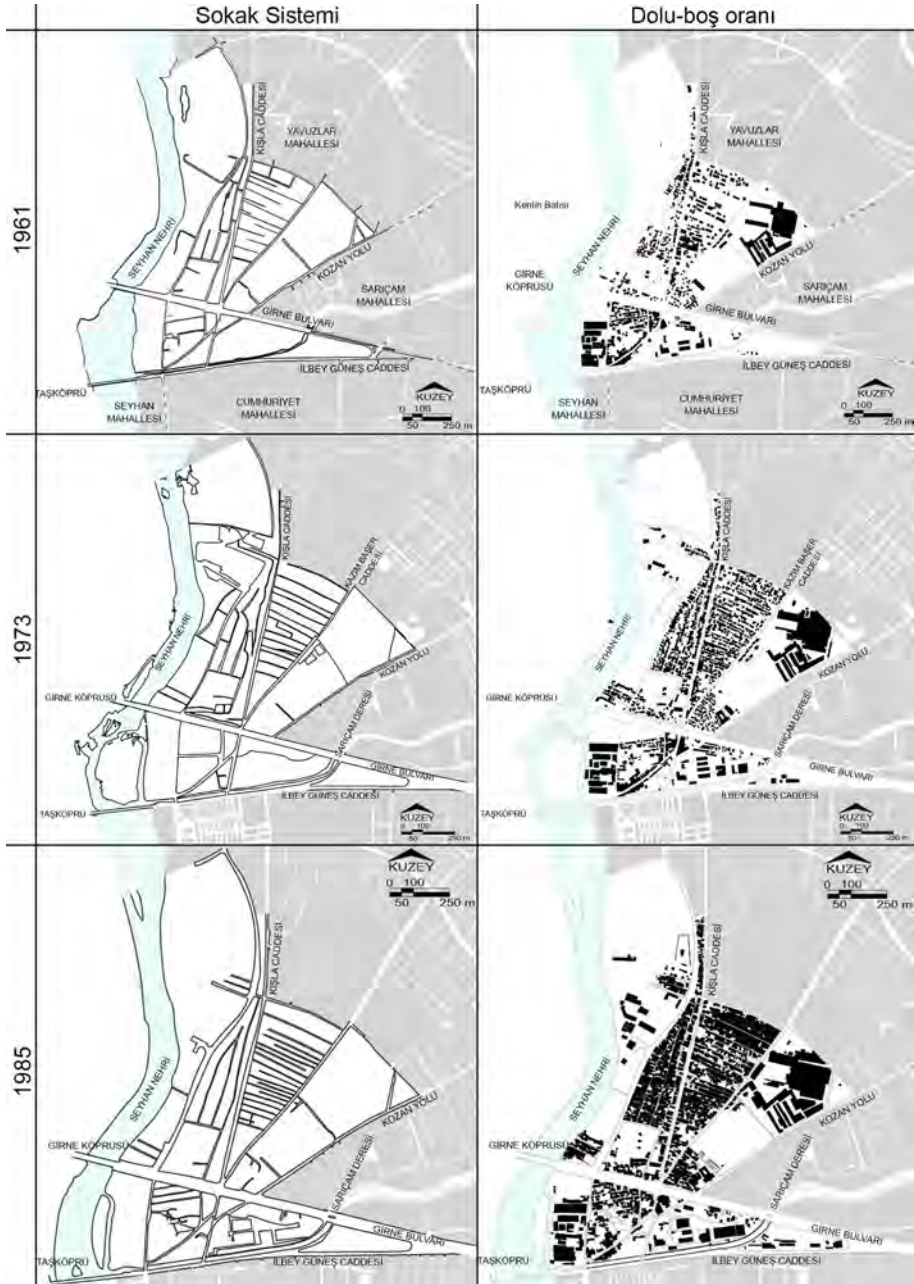
Sinanpaşa Mahallesi'ne Ait Bulgular

1961'de Seyhan Nehri üzerindeki ikinci köprünün devamındaki D-400 Karayolu'nun (Girne Bulvarı'nın) açılmasının Karşıyaka Mahallesi'nin güneydeki sınır çizgisi olan Tarihi Kervan Yolu'nun önemini yitirmesine sebep olduğu ve Karşıyaka Mahallesi'nin yalnızca sokak sistemini değil ismini ve sınırlarını da etkilediği anlaşılmıştır. 1961 yılından itibaren Yeni Adana gazetesinde (Yeni Adana Gazetesi, 21 Haziran 1961:3) ve 1967 il yıllığında Karşıyaka Mahallesi yerine Sarıçam ve Sinanpaşa Mahallesi'nin kaydına ulaşılmıştır (Adana Valiliği, 1967: 29).

Sinanpaşa Mahallesi, Karşıyaka Mahallesi'nin mekânsal gelişimin başladığı Taşköprü'ye yakın noktada düzensiz formda bir mahalle olarak kısmen günümüzdeki sınırları ile kurulmuştur. 1961 yılındaki sokak sisteminde görülen Girne Bulvarı'nın mahalleyi iki bölgeye ayırdığı görülmektedir (Şekil 9). Güneyde, 1950'deki "Kanlıkız semti"nin içinde yer aldığı üçgen bölgenin Tarihi Kervan Yolu ile Girne Bulvarı arasındaki konumu nedeniyle stratejik önemini arttırdığı düşünülmektedir. Kuzeydeki alanda ise 1961-1985 yılları arasındaki süreçte Kışla Yolu'na bağlanan sokak sayılarında ve küçük ölçekli yapı sayısındaki artış nedeniyle bu caddenin sosyal yaşantı için daha önemli bir rol üstlenmeye başladığını söylemek mümkündür. Her iki bölgede de gelişim süreci boyunca sokak sistemi ve yapı alanları devamlı olarak artsa da sokakların 1950 yılındaki güzergâhlar arasında sıklaştığı ve yapı yoğunluğunun arttığı görülmektedir.

Yapılaşma alanları içindeki mekânsal öğelerin isimlerinin ve konumlarının tespiti ise Sinanpaşa Mahallesi'nde ikamet eden veya bölgede uzun yıllardır aktif olarak çalışan kişilerle yapılan görüşmelerle ortaya çıkarılmıştır. Bu doğrultuda 2019 yılında yapılan görüşmelerde⁴ Girne Bulvarı, Kışla Caddesi, Akdeniz Fabrikası, Yazlık Alemdar Sineması, Yazlık İpek Sineması, Kışlık İpek Sineması, Kozan Çarşısı, Sakarya İlkokulu, Vehbi Necip Savaşan Çiftlik Evi ve Zirai Donatım Kurumu en çok referans verilen öğeler olmuştur (Şekil 10).

Bu görüşmeler ve haritalar ışığında hazırlanan Şekil 11'de, 1961 yılına kadar oluşan 11 adet ögenin sekizinin Girne Bulvarı ile Tarihi Kervan Yolu arasında konumlandığı anlaşılmıştır. Buradaki referansların sayısı 1973 yılına kadar artsa da 1985 yılına kadar 1961'deki fabrika, okul, sinema, çarşı ve kamu yapısından oluşan işlev şemasının dışına çıkmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu bölgede, sistemli bir konut alanının gelişim göstermemesi ve yüklendiği ticari, endüstriyel ve kamusal rollerin önemi gereği "merkezi bir alan"ın oluştuğunu söylemek mümkündür. Girne Bulvarı'nın kuzeyinde ise 1973 yılında cami, sinema, hamam, sağlık yapısı ve ilkokul yapılarının yer aldığı yerleşim alanları Kışla Yolu boyunca genişlemiştir. Sonuçta 1950 yılında Karşıyaka Mahallesi'nde görülen sokak siste-

Şekil 9. Sinanpaşa Mahallesi'nin sokak sistemi ve dolu-boş oranının 1961-1985 yılları arasındaki gelişim diyagramı

Şekil 10. 1980'li yıllarda çekildiği düşünülen sinanpaşa mahallesi'nin fotoğrafı (görselde fabrika bacasının doğusunda Sakarya İlkokulu, sağda ise Kozan Çarşısı ve kışık İpek Sineması görülmektedir.) (URL 1)

mi, mekânsal ögeler ve işlevsel bölgeler üzerinden oluşan kurgunun 1985 yılına kadar sürekliliğinin sağlandığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Adana ili, Yüreğir ilçesinin Tarihi kent merkezine ve Taşköprü'ye yakın noktadaki gelişimini mahalle ölçeğinde ele alan bu çalışmada tarihsel-coğrafi yaklaşımla Cumhuriyet, Karşıyaka ve Sinanpaşa Mahallelerinin 1950-1985 yılları arasındaki morfolojik süreci ortaya konulmuştur. Bölgenin mekânsal gelişimi 1950 yılına kadar Tarihi Kervan Yolu'nun güneyinde artmış olsa da imar planları doğrultusunda kentin kuzeye kaydırılması öngörülmüştür. Ancak ovalık kısımda alüvyon üzerinde kurulan ve yer altı su seviyesinin sığ oluşu, zemin yapısının elverişsizliği gibi nedenlerle demiryolu hattına kadar kentin yapılaşmasına elverişli olan bu alanda (Çobanoğlu vd., 2007) yapılan imar girişimlerinin yetersiz kaldığı ve bölgenin plansız geliştiği sonucuna varılmıştır. Hermann Jansen'in planlama kararları doğrultusunda açılan Girne Bulvarı'nın ise Yüreğir ilçesindeki sanayi yapılarının birçoğunun yer aldığı aks haline gelmesi ve Tarihi Kervan Yolu'nun işlevini yüklenerek kenti doğu-batı doğrultusunda bağlamasıyla ulaşım, ticaret ve endüstriyel açıdan önemli bir unsur olduğu düşünülmektedir.

Açıldığı 1961 yılından itibaren kent manzarasında baskın bir öge konuma gelen Girne Bulvarı'nın etkileri, mahalle ölçeğinde sınırlayıcı öge olarak ortaya çık-

	Mekansal Ögelerin Konumu	Mekansal Ögeler
1961		<ol style="list-style-type: none">1. Bossa Un ve Çiırçır Fabrikası2. Sakarya İlkokulu3. Kışlık İpek Sineması4. Kozan Çarşısı5. Tanrıverdiler Çiırçır Fabrikası6. Yazlık Olgun Sineması7. Nisanoğlu Çiırçır Fabrikası8. ZDKBM9. Vehbi Necip Savaşan Çiftlik Evi10. Başer Tekstil Fabrikası11. Akdeniz Mensucat Fabrikası
1973		<ol style="list-style-type: none">1. Bossa Un ve Çiırçır Fabrikası2. Sakarya İlkokulu3. Kışlık İpek Sineması4. Kozan Çarşısı5. Tanrıverdiler Çiırçır Fabrikası6. Yazlık Olgun Sineması7. Nisanoğlu Çiırçır Fabrikası8. ZDKBM9. Yazlık İpek Sineması10. Vehbi Necip Savaşan Çiftlik Evi11. İlkokul12. SSK Dispanseri13. Ak Cami14. Hamam15. Yazlık Alemdar Sineması16. Başer Tekstil Fabrikası17. Akdeniz Mensucat Fabrikası
1985		<ol style="list-style-type: none">1. Bossa Un ve Çiırçır Fabrikası2. Sakarya İlkokulu3. Kışlık İpek Sineması4. Kozan Çarşısı5. Tanrıverdiler Çiırçır Fabrikası6. Nisanoğlu Çiırçır Fabrikası7. ZDKBM8. Yazlık İpek Sineması9. Vehbi Necip Savaşan Çiftlik Evi10. İlkokul11. SSK Dispanseri12. Ak Cami13. Hamam14. Yazlık Alemdar Sineması15. Başer Tekstil Fabrikası16. Akdeniz Mensucat Fabrikası

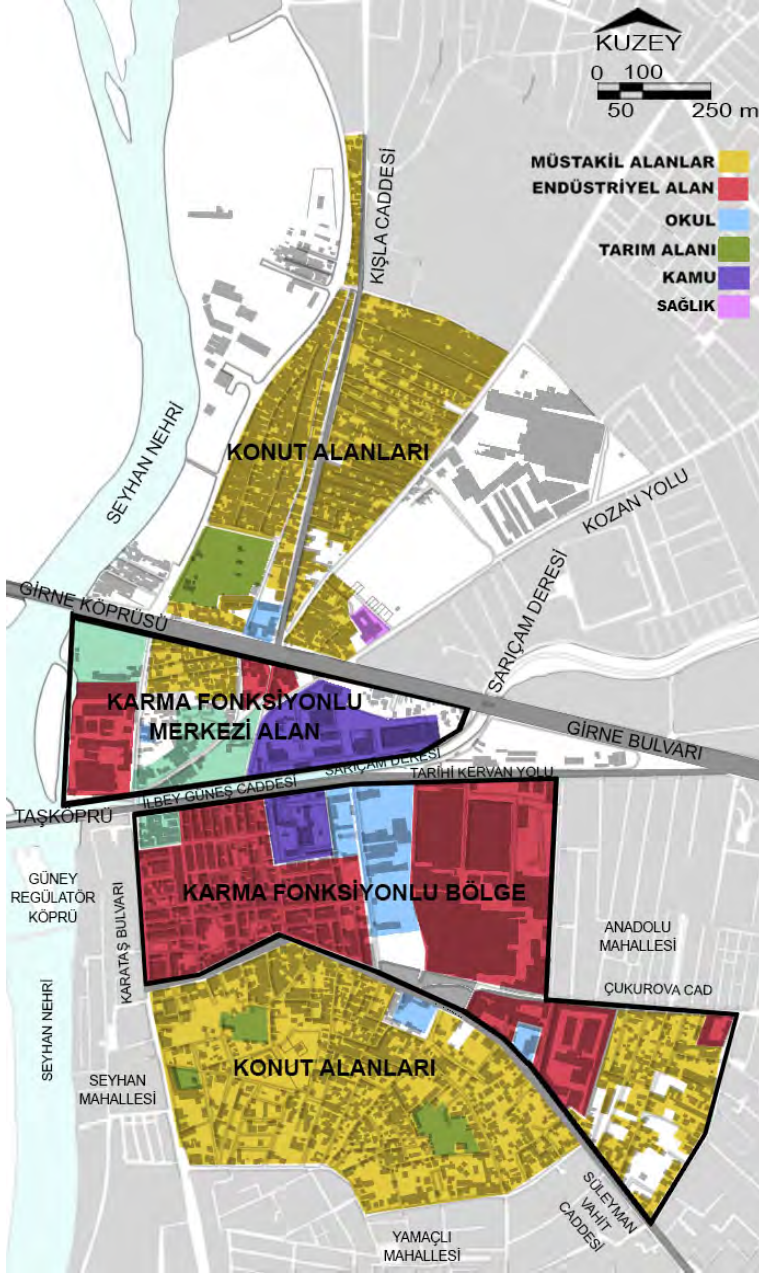
Şekil 10. Sinanpaşa Mahallesi'nin 1950-1985 yılları arasındaki mekânsal ögeleri

mıştır. Çalışma kapsamında incelenen Sinanpaşa Mahallesi'ndeki Kozan Çarşısı, Salih Bosnalı Un Fabrikası ve Zirai Donatım Kurumu gibi ögelerin yer aldığı üçgen formdaki bölgenin, bulvarın açılmasıyla kuzeyindeki bölgeyle olan ilişkisinin zayıflayarak İlbey Güneş Caddesi'nin (Tarihi Kervan Yolu'nun) güneyinde kalan Cumhuriyet Mahallesi ile mekânsal bağlamda daha yakın ilişki kurduğu görülmektedir. Sarıçam Deresi gibi sınırlayıcıları olmasına rağmen bu ilişkinin Taşköprü'ye yakın noktada kurulmasını, önceki yıllardan itibaren oluşmuş tarihsel bağlar, mekânsal süreklilik ve "aidiyet duygusunun" baskınlığı ile açıklamak mümkündür.

Cumhuriyet Mahallesi ve Sinanpaşa Mahallesi'nin İlbey Güneş Caddesi'ne yakın olan bölümünde eğitim, sosyo-kültürel, sanayi, ticari ve kamusal yapılardan oluşan benzer bir işlev şeması gelişmiş olup Girne Bulvarı ve Süleyman Vahit Caddesi'nin mahalle sınırları içinde iki ayrı bölge oluşturduğu görülmektedir (Şekil 12). Ancak Girne Bulvarı'nın aksine Süleyman Vahit Caddesi'nin baskın olarak algılanacak bir sınır yaratmadığı mahallede bulunan beş adet okul yapısından dördünün caddenin kuzeyinde yer almasıyla anlaşılmaktadır. Cumhuriyet Mahallesi'nde konut alanlarının yoğun olarak bulunduğu bölgede alanın tamamının kullanıldığı ancak Sinanpaşa Mahallesi'nin yapılaşma olmayan ve tarımsal veya rekreatif amaçlı kullanımı bulunmayan arazileri sebebiyle gelişim sürecinin tamamlanmadığı anlaşılmaktadır.

1985 yılına kadar arazi kullanımıyla ilgili kararların tamamlandığı Cumhuriyet Mahallesi ve Girne Bulvarı'nın kuzeyinde, gelişim süreci devam eden Sinanpaşa Mahallesi'ni kullanıcı algısı üzerinden incelemek amacıyla gerçekleştirilen sözlü tarih çalışmalarından elde edilen verilerin görsel kaynaklarda işaretlenmesi sonucunda, referans verilen yapıların özellikle 1961-1973 yılları arasında yapıldığı ve 1985 yılına kadar yeni bir ögenin oluşmadığı tespit edilmiştir. Böylece incelenen mahallelerin mekânsal kimliğini 1973 yılına kadar oluşturduğunu ve 1985 yılına kadar koruduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde ise her iki mahallede de kent kimliğine referans veren ögelerin büyük bir kısmının yıkıldığı anlaşılmıştır.

Sonuç olarak; kent tarihi çalışmalarında tarihi dokümanlar ve plan analizlerinin bütüncül olarak kullanımının, mevcut kent manzarasının gelişiminin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına yol açtığını söylemek mümkündür. Çeşitli materyal ve yöntemlerin kullanılmasıyla günümüzde var olmayan, ancak kent kültüründe bir dönem önemli olan unsurların ortaya çıkarılması açısından önemli olarak görülen çalışmanın kentsel mirasın korunması ve planlaması açısından da farklı bir bakış açısı sunduğu düşünülmektedir.

Şekil 11. Sinanpaşa ve Cumhuriyet Mahallelerinin 1985 yılındaki işlev dağılımlarına göre oluşan bölgeleri

Notlar

1. a- Adana Madeni Sanatkârlar Odası Başkanı Abdüsselam Mortepe ile 22 Kasım 2017 tarihinde yapılan görüşme:

...1940-1948 gibi vardı İpek Sineması... Ortağımın amcası İpek Sineması'nın sahibiydi. Adı Dede Yılmaz'dı. Devlet Hastanesi'nin karşısında da İnci Sineması vardı. Altında dükkânlar vardı.

b- Cumhuriyet Mahallesi Muhtarı Mehmet Erdoğan ile 22 Mayıs 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...100 köyü bağlayarak Yumurtalık'a kadar ulaştıran Süleyman Vahit Caddesi önemli bu mahalle için.

...Tarihi yapı yoktu ancak yazlık sinema vardı. Halı sahanın yeri Mehtap Sineması'ydı. Bim Market'in yeri ise Seher Sineması idi. ... Bossa 1 vardı ama yıkıldı. Nisanoğlu Çırçır Fabrikası'nın depoları kiralanıyor. İzzi Bey Çırçır Fabrikası da yıkıldı.

c- Yamaçlı Mahalle Muhtarı Neşet Manap ve Güneşli Mahallesi sakinlerden Fevzi Mavruk ile 21 Mayıs 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...1000 Sokak, Karataş Bulvarı ve Süleyman Vahit Caddesi. Süleyman Vahit Caddesi üzerinde çok fazla mahalle var. Karataş Bulvarına bağlanıyor.

...Bossa 1 çok önemli bir fabrikaydı. 20.000 kişi geçimi bu fabrikadan sağlardı... Yanında Pilsa Fabrikası vardı. Plastik imalatı yapıyordu... Bir de Yazlık Şoray Sineması vardı. 650 Sokak'ta kahvenin yerindeydi ama yıktılar. 1000 Sokak'ta yine bir yazlık sinema vardı. Adı Melek Sinemasıydı. Daha uzakta Olgun Sineması vardı. Optimum'un yanındaki üst geçitten inince hemen yol üzerinde kalıyordu. Bir de 2 katlı İpek Sineması vardı. O da büyüktü.

d- Yamaçlı Mahallesi sakinlerinden Şahin Küçükaltun ile 21 Mayıs 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...Yüreğir İzzi Bey Fabrikası vardı. Fabrikaların olduğu dönemler parlak dönemlerdi.

2. a- Dede Korkut Mahallesi Muhtarı Ali Polat ile 30 Mayıs 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...Altınova denirdi buralara. Eskiden Anadolu mahallesiydi. 20 yıl önce ayrıldı. Eski kaymakamlığa kadar Karşıyaka deniyor. Banka şubeleri de o bölgede Karşıyaka şubesi diye açılıyor. Şimdiki Metro... Kaymakamlık arsasındaki bölgeden bahsediyorum.

b- Sinanpaşa Mahallesi Muhtarı Arif Palalı ile 31 Mayıs 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...Yavuzlar ve Sarıçam mahalleleri hep etkileşim içinde oldu. Eski kaymakamlığa kadar Karşıyaka diye bilinir Yüreğir.

3. a- Sinanpaşa Mahallesi içinde yer alan Yüreğir Otagarı Taksicilerinden Orhan Çolak ile 1 Haziran 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...Sakızlardı buranın adı. Karayolu geçti bölündü her yer. Hilton Oteli'nin olduğu üçgen alan Kanlıkız Mahallesiydi.

b- Sinanpaşa Mahallesi Muhtarı Arif Palalı ile 31 Mayıs 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...Sakızlar denirdi. Hilton Oteli'nin olduğu yere de Kanlıkız denirdi.

c- Sinanpaşa Mahallesi'nde ikamet etmiş Çağatay Koçar ile 4 Ocak 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...Optimum'un arka sınırında Aptallar vardı. Sakızlar Mahallesi denirdi oraya.

4. a. Sinanpaşa Mahallesi Sakinlerinden Halil İbrahim Bilişik ile 31 Mayıs 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...Sakızlar mahallesi denirdi eskiden buraya. Girne Bulvarı geçince ikiye bölündü sonra da Sinanpaşa ismini aldı.

b- Sinanpaşa Mahallesi Sakinlerinden Halil İbrahim Bilişik ile 31 Mayıs 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...Kışla caddesi eskiden beri vardı, Atatürk Kışla Yolu denilirdi...

...Cami ben doğmadan önce yapıldığına göre 70 yıllık vardır. Yazlık Alemdar sineması vardı... Hala duruyor kahvenin arkasında... Paktaş ve Akdeniz fabrikası vardı. İkisi de yıkıldı.

c- Sinanpaşa Mahallesi Muhtarı Arif Palalı ile 31 Mayıs 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...Merkez caddemiz Kışla Caddesi. İlk açıldığında 6 metre genişliğindeymiş... Önceden çok canlıydı, bankaların şubeleri vardı, esnaflar vardı, çarşı gibiydi...

...Kuvay-i Milliye parkının yerinde mermer fabrikası, traktör galerisi, Yazlık İpek Sineması, düğün salonu, kart satış atölyesi bir de küçük bir mahalle vardı... Kışlık İpek Sineması da çarşının içindeydi... Optimum AVM'nin yerinde narenciye bahçesi ve Dr. Vehbi Necip Savaşan çiftlik evi vardı.

d- Sinanpaşa Mahallesi sınırları içinde kalan Kozan Çarşısı esnaflarından Mehmet Türkoğlu ile 10 Haziran 2019 tarihinde yapılan görüşme:

Hilton Oteli'nin olduğu alan, Zirai Donatım Kurumu ve Kozan Çarşısı bu mahalle sınırları içinde kalıyordu...1950'lerde yapılmış Tanrıverdiler Çırcır Fabrikası var. Kışlık İpek Sineması ve Nisanoğlu Çırcır Fabrikası da eski yapılardan. Yolun sonunda Nisanoğlu Fabrikasının satın aldığı kasap, kahvehane, kerestecilerin yanında bir de Olgun Sineması vardı.

e- Sinanpaşa Mahallesi'nde ikamet etmiş Çağatay Koçar ile 4 Ocak 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...Bacanın karşısında Sakarya İlkokulu vardı, Taşköprü'ye yakındı. Optimum tarafında Kışla Caddesi okaliptüs ağaçlarıyla kaplıydı. Her sene bir iki sel alırdı. Alemdar Sineması var orda.

...Kozan Çarşısı'nın orda bir han vardı... Sahibi Dede, Yazlık- Kışlık İpek Sineması çarşıdaydı.

f- Sinanpaşa Mahallesi'nde ikamet etmiş Hasan Birol ile 4 Ocak 2019 tarihinde yapılan görüşme:

...60'ta Girne Köprüsü yapıldı. Zirai Donatım'la Sarıçam Deresi arasında köprü vardı... Merkez Park'ın karşısında Vehbi Necip Savaşan bahçelerinden kalan kısımlarda mahalle vardı. Optimum'un olduğu yerde de arsası vardı.

Kaynaklar

- Adana Valiliği. (1967) Adana İl Yıllığı 1967. Adana: İpek Matbaası.
- Aktüre, S. (1994). Tarih İçinde Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemelerine İlişkin Bazı Gözlem ve Öneriler. Kent Tarihçiliği. Kent Tarihleri Atölyesi. Numune Matbaacılık, 46-51.
- Altunkasa, F. (2004). Adana'nın Kentsel Gelişim Süreci ve Yeşil Alanlar. Adana: Kent Konseyi Çevre Çalışma Grubu Bireysel Raporu.
- Çobanoğlu, İ. \ Bozdağ, Ş. (2007). Yerleşim Alanındaki Alüvyonların Jeoteknik Özellikleri ve Coğrafi Bilgi Sistemi Yardımıyla Değerlendirilmesi. Selçuk Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi 23(3), 107-120.
- Kropf, K. (2009). Aspects of Urban Form. Urban Morphology. International Seminar on Urban Form 13(2), 105-120.
- Lynch, K. (1960). The Image of the City. Massachusetts Institute of Technology Cambridge, Massachusetts, and London, England: The M.I.T. Press.
- Larkham, P. J. (2006). The study of urban form in Great Britain. Urban Morphology International Seminar on Urban Form 10(2), 117-41.
- Saban, F. D. (2017). Geleneksel Adana Mahalleler, Sokaklar, Binalar 1. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Saban Ökesli, F. D. (2009). Hermann Jansen's Planning Principles and His Urban Legacy in Adana. METU JFA 26(2),45-67.
- Tarih Vakfı. (1994). Kent Tarihçiliği. KentTarihleri Atölyesi. Numune Matbaacılık.
- Türkyılmaz, M./ Ayaokur A. (2014). Ankara Kent Tarihi Araştırmaları:1923-2013. Ankara: Başkent oluşunun 90. yılında Ankara: 1923-2013 Sempozyumu, 261-271
- Ünal, N. (2010). Karşılaştırmalı Tarih Yöntemi Bağlamında Kent Tarihçiliğinin Sorunları. İdealkent 1(1), 112-125.
- Ünlü, T. (2018). Mekânın Biçimlendirilmesi ve Kentsel Morfoloji. Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu, 59-70.
- Yeni Adana Gazetesi. (1939). Belediye-İntihap Encümeni Reisliğinden. 2 Mayıs 1939 tarihli baskı.
- Yeni Adana Gazetesi, (1951). Merkez Kaza Çiftçi Mallarını Koruma Başkanlığından. 14 Şubat 1951 tarihli baskı. 4 s.
- Yeni Adana Gazetesi, (1956). Röportaj: Karşiyaka gecekondü sakinleri arasında. 1 Mart 1956 tarihli baskı. 4 s.
- Yeni Adana Gazetesi. 1959. C. H. P. Hürriyet İlçesi İdare Kurulu Başkanlığından. 14 Nisan 1959 tarihli baskı. 4 s.

Yeni Adana Gazetesi. (1961). Karşıyaka'da Sanayi sitesi kuranlar çok müşkül durumda. 3 Mayıs 1961 tarihli baskı. 4 s.

Yeni Adana Gazetesi, (1961). Adana merkez İlçe Seçim Kurulu Başkanlığından: Sandık Seçmen Listesi Askı Bildirisi. 21 Haziran 1961 tarihli baskı. 6 s.

Yıldırım, T. (2010). Çukurova-Adana'nın İmar Tarihi, Planlama Çalışmaları. Güney Mimarlık Dergisi (2),30-39.

Yıldız, B. (2020). Adana İli, Yüreğir İlçesinin 1950-1986 Yılları arasındaki Fiziksel Gelişimi. Adana: Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

URL 1-<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10216669355232414&set=g m.2398541703730029&type=3&theater&ifg=1> Erişim tarihi: 05.03.2020

TARİHİ KENTTE ÇEPER KUŞAK VE ALT MERKEZLERİN OLUŞUMU

TARİHİ YARIMADA İÇ ÇEPER KUŞAK ALANLARININ İNCELENMESİ: KONSTANTİN SURLARI¹

Ayşe Sema Kubat*, **Tolga Ünlü****, **Özge Kuru*****

* İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.

** Çukurova Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.

*** İTÜ, Mimarlık Fakültesi

asemakubat@gmail.com, tolgaunlu@gmail.com, ozgekuru94@gmail.com

İlk olarak Avrupalı coğrafyacılar tarafından tartışılan çeper kuşak kavramı, Conzen'in çeper kuşak ve kent morfolojisi ilişkisini ve ardından kent surları ve çeper kuşak etkileşimini incelemesiyle gelişmiştir. Böylelikle, Conzen'in çalışmaları etkisinde çeper kuşak analizinin kentin değişen dinamiklerini anlamaya ve bu süreç boyunca kent kimliği ve kültürünün sürdürülebilirliğini sağlamaya katkı sağladığı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle bu yaklaşım, İstanbul gibi çok merkezli şehirlerin mekânsal analizi için bir araç olarak kullanılmaktadır. İstanbul'un tarihi yarımadasında yapılan önceki çalışmalarda, iç çeper kuşak alanları ve tarihi kent surlarının ilişkisi tarihi yarımada sınırlarını oluşturan Theodosius surları üzerinden incelenmiştir. Bu çalışmada ise önceden yapılan araştırmaları ileri bir boyuta taşımak ve çeşitli tarihi ve kültürel katmanlardan oluşan kent dokusunu daha iyi çözümleyebilmek adına Konstantin surları ve çevresindeki iç çeper kuşak alanları Conzen'in çeper kuşak analizi yöntemiyle ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, İstanbul'un tarihi yarımadasındaki iç çeper kuşak oluşum ve dönüşüm aşamalarını inceleyerek Konstantin surları ve çevresinde iç çeper kuşak analizlerinin yapılması ve Konstantin surlarının günümüzde aktif bir sabitleyici hat olarak kabul edilip edilmeyeceğinin değerlendirilmesidir.

Anahtar Kelimeler: İç çeper kuşak alanı, İstanbul, Tarihi Yarımada, Konstantin Surları

Giriş

Köklü bir geçmişi olan ve birçok önemli imparatorluğa ev sahipliği yapmış olan İstanbul'un tarihsel birikimi kentin fiziksel özelliklerinde görünür hale gelmiş, morfolojik yapısına ve özelliklerine de yansımış ve kent, kültürel ve mekânsal olarak çok katmanlı bir bütün haline gelmiştir. Kentin tarihsel süreç içinde geçirmiş olduğu değişimler ve çok katmanlı yapısı kentte her ölçekte karmaşıklık düzeyi yüksek bir mekânsal bütünlük oluşturmuştur. Kentin bu karmaşık morfolojik yapısını analiz etmek için birçok çalışma yürütülmüştür (Kubat, 2018; Kubat & Hazar, 2016; Kubat & Gümrü, 2014). Kentin morfolojik yapısının kentin büyüme örüntüsü temelinde çözümlemeyi amaçlayan bu çalışmalarda İstanbul'un iç çeper, orta çeper ve dış çeper kuşakları belirlenmiş, Theodosius sur duvarları

ve iç çeper kuşak alanlarının çeper kuşak oluşum evreleri ve dönüşüm süreçleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. İç, orta ve dış çeper kuşakların belirlendiği bu çalışmalar kentin dinamik yapısını ortaya koymuştur. Ancak, söz konusu çalışmalar da göstermiştir ki kentsel gelişimin uzun bir tarihsel sürece yayıldığı İstanbul'da kentin morfolojik yapısının çeper kuşak oluşumu ve değişimi üzerine tartışmalar, yapılacak yeni incelemeler ile zenginleşecektir. Bu kapsamda kendinden önceki çalışmaları tamamlayıcı olması ve sonrakiler için yeni tartışma alanlarını ortaya koyması hedeflenen bu çalışmanın ana soruları şu şekilde oluşmuştur: "Konstantin surları ve çevresinde iç çeper kuşak oluşum ve dönüşüm aşamaları gelişmiş midir?" ve "Eğer Konstantin surları boyunca iç çeper kuşak oluşumu gerçekleştiyse, bu süreçlere bağlı olarak Konstantin surları günümüzde sabitleyici hat olarak kabul edilebilir mi?". Böylece, çalışmanın ilk aşamasında Konstantin surları ve çevresindeki iç çeper kuşak oluşum evreleri ve dönüşüm süreçleri parsel bazında ayrıntılı olarak analiz edilmiştir. Bu aşamada, Theodosius surları boyunca oluşmuş olan çeper kuşak alanından önce ya da bu çeper kuşak alanını tamamlayıcı biçimde Konstantin surları boyunca bir iç çeper kuşak alanının oluşup oluşmadığı sorgulanacaktır. Sonraki aşamada, Konstantin surlarının sabitleyici hat olarak kabul edilip edilmemesi tartışılmıştır. Konstantin surlarının inşa edildiği döneme dair verilerin kısıtlı olması da göz önünde bulundurularak çalışmada tarihi haritalar ve uydu görüntülerinin yanı sıra arkeolojik veriler de değerlendirilmiştir.

Çeper Kuşak Alanı

Çeper kuşak kavramı ilk olarak Herbert Louis (1936) tarafından Berlin'de yapılan bir çalışma ile ortaya çıkmıştır. Louis çalışmasında Berlin metropoliten alanını tarihsel-coğrafi gelişimine göre incelemiş ve kentsel büyümeyi engelleyen fiziksel sınırlara göre belirli bölgelere ayırmıştır (Whitehand, 1988, 48). Bu dönem, çeper kuşak kavramının ilk kez tartışıldığı ve gündeme geldiği dönem olmuştur. 1960'lı yıllarda ise morfoloji çalışmalarının öncüsü kabul edilen M.R.G. Conzen İngiltere'de küçük bir kasaba olan Alnwick için yaptığı morfolojik incelemelerde çeper kuşak alanlarının oluşumu ve değişimine yönelik kuramsal çerçeveyi oluşturmuştur. Bu çalışmada kentsel çeper kuşak alanları şöyle tanımlanmıştır: "geçici ya da çok yavaş büyüyen bir kent çeperinden kaynaklanan ve başlangıçta çeperde yer arayan arazi kullanım birimlerinin karakteristik karışımından oluşan, kuşak benzeri bölge" (Conzen, 1960). Kentin çeperinde göreceli olarak yavaş bir şekilde gelişen kuşak biçimindeki bu alanlarda kentin yapılaşmış alanının çevresinde konumlanan kuramsal kullanımlar (dini, kültürel, idari vb.), sanayi, toplumsal hizmetler, geniş bahçeli kır evleri vb. gibi işlevler yer almaktadır" (Conzen, 2009). Bu kullanımlar birbiriyle bütünleşerek kentin yapılı çevresini saran bir kuşak alanını oluşturmaktadır.

Conzen bu çalışmalarında özellikle ortaçağ kasabalarında sabitleyici hat (*fixation line*) olarak şehir surlarına vurgu yapmaktadır. "Sabitleyici hat" kavramı, kentin çeperinde, kentin yapılı alanını saran çoğunlukla doğrusal ve güçlü bir fiziksel

oluşuma işaret etmektedir. Tarihsel geçmişi uzun olan şehirlerde bu unsur genellikle şehir surları olarak belirmektedir. Ancak, şehir surlarının yanı sıra kenti çevreleyen çevre yolları ya da nehirler gibi doğal eşikler ya da yerleşimlerin idari sınırları da sabitleyici hat olarak işlev görebilmektedir. Şehir surları, ortaçağ döneminden itibaren gelişen kentlerde iç çeper kuşak için sabitleyici hat görevi görmüş, kentin sınırını oluşturan ve kentin yapılı çevresini çevreleyen surlar boyunca çeşitli çeper kuşak kullanımları yer seçmeye başlamıştır (Conzen, 2009, 32). Conzen sabitleyici hat olarak işlevi olan şehir surlarının içinde ve dışında iç çeper kuşağın, “duvar içi” (*intramural*) ve “duvar dışı” (*extramural*) olarak adlandırılan iki bölüme ayrıldığına işaret etmiştir. Ayrıca, bu çalışmada Conzen, kentin büyüme sürecinin değerlendirilmesinde iç çeper kuşağın yanı sıra, orta ve dış çeper kuşakların oluştuğunu da belirtmiştir (Conzen, 1960, 58-59).

1970’li yıllarda ise Whitehand çeper kuşak oluşumu ile kentin gelişmesi arasında ekonomik ilişkilere vurgu yapmıştır. Whitehand’in görüşüne göre kentteki inşaat hareketliliği ile çeper kuşak oluşumu arasında bir ters orantı vardır. Bu çerçevede ekonomik durgunluk dönemlerinde inşaatın azalması çeper kuşak oluşumlarını arttırmaktadır (Whitehand, 1972, 40-41) Ayrıca, Whitehand çalışmalarında kentsel alanların gelişim sürecinde arazi sahipleri, geliştiriciler, finansörler ve plancıların etkileşimlerini incelemiş ve çeper kuşak oluşum sürecinde aktörlerin etkilerini değerlendirmiştir (Conzen, 2009) Son yıllarda ise kentsel tasarım ve planlama alanındaki çalışmalarda yansımaları görülen “sürdürülebilirlik ve ekolojik planlama anlayışının” kentsel morfoloji alanında da ele alındığı görülmektedir. Bu kapsamda, çeper kuşak kavramı planlama, tasarım, peyzaj gibi disiplinlerde tartışılmakta ve ekolojik sürdürülebilirliğin sağlanmasında bir araç olarak görülmektedir. Örneğin; Hopkins (2011) Birmingham odaklı çalışmada kentsel yeşil alanları çeper kuşak olarak değerlendirmiş ve çeper kuşakların ekosisteme faydaları üzerinde durmuştur. Gu (2010) ise çeper kuşak çalışmalarının kentsel mekânda değişimin yönetimine katkılarını şu şekilde açıklamıştır: “Çeper kuşaklar genellikle önemli kentsel miras alanları, kentsel ekolojik koridorlar ve kentsel nüfusun daha az kısıtlı hareket ettiği yerlerdir. Çeper kuşakların fiziksel formunun sistematik olarak anlaşılması ve değiştirilmesi, kentsel mekânda değişimin yönetimi için sağlam temeller oluşturulması adına oldukça gereklidir”.

Çeper kuşak kavramının gelişim süreci incelendiğinde, kent formlarının tanımlanması ve tarihsel süreç içerisinde değerlendirilmesi amacı ön plana çıkmaktadır. Morfolojik çalışmalara farklı bir bakış açısı olarak Conzen tarafından tanımlanan ve Whitehand tarafından geliştirilen tarihsel-coğrafi (*historico-geographical*) yaklaşımın çeper kuşak çalışmalarına yansıtılması kentsel dokudaki oluşum ve değişimleri tespit etmede önemlidir. Ünlü ve Baş’a göre (2016, 15) bu yaklaşımın özü, farklı dönemlerde ve farklı nedenlerle oluşan morfolojik bölgelerin belirli bir hiyerarşik düzen içerisinde ve parça-bütün ilişkileri göz önüne alınarak incelenmesidir. Bu çerçevede, çeper kuşak oluşum ve değişim aşamalarının incelenmesi ve kentsel morfolojik dönüşümlerin saptanması bağlama uygun tasarım ve

planlama kararlarının alınmasını sağlar. Şekil 1.'de görüldüğü gibi Conzen (2009) bu süreci, oluşum ve dönüşüm aşamaları (*formation and modification process*) olmak üzere ikiye ayırmıştır. Oluşum aşaması; sabitleyici hattın olduğu sabitleme evresi (*fixation phase*), genişleme evresi (*expansion phase*) ve sağlamlaştırma evresi (*consolidation phase*) olarak üçe ayrılmaktadır ve çeper kuşak arazi kullanımındaki oluşum evresini ifade etmektedir. Çeper kuşaklar değişen kentsel arazi kullanım sürecine uyum sağlayabilir ya da direnç gösteremeyip büyüklük ve kullanım türü açısından değişime uğrayabilir. Çeper kuşak alanının tümüyle, çeper kuşak kullanımı olmayan başka bir kullanıma (örneğin konut ya da ticaret kullanımına) dönüşmesi yabancılaşma (*fb alienation*), söz konusu dönüşümün çeper kuşak alanı içinde kısmen gerçekleşmesi küçülme (*fb reduction*) olarak ifade edilmektedir. Orta çeper kuşak alanının iç çeper kuşak alanına çevrilmesi gibi bir çeper kuşak alanından diğerine geçilmesi durumu ise çeper kuşak ötelenmesi (*fb translation*) olarak değerlendirilmiştir (Conzen, 2009, 33-34). Açık alan kullanımından kurumsal alan kullanımına geçiş gibi çeper kuşak arazi kullanımında gerçekleşen değişimler ise çeper kuşak değişimi (*fb change/modification*) olarak adlandırılmıştır. Çeper kuşak oluşum ve dönüşüm aşamalarıyla ilgili Barke (1990, 283) ve Ducom (2005c, 247;aktaran Conzen,2009) tarafından da çalışmalar yapılmıştır. Barke çalışmasında çeper kuşak aşamalarına göre değişen arazi kullanım durumunu açıklarken, Ducom çeper kuşak aşamaları ve bu aşamalarda etkili olan aktörler arasındaki ilişkiyi incelemiştir.

Çeper kuşak alanları, oluşum ve dönüşüm aşamalarında kentin kimliğini ve geçirdiği morfolojik dönemleri yorumlamak için önemli kentsel morfolojik öğelerdir. Kentsel arazi kullanımında meydana gelen değişim ve dönüşümleri anlamak ve kentin geleceğiyle ilgili sürdürülebilir öneriler oluşturmak için çeper kuşak analizleri yönlendirici bir araçtır. Sözü edilen analizlerde yer alan çeper kuşak alanlarını Conzen (2009) açık alanlar, sanayi alanları, kurumsal alanlar, düşük yoğunluklu konut alanları ve rekreasyon alanları olmak üzere beş başlık altında detaylandırmıştır (Şekil 2).

Çeper kuşak kavramı, farklı planlama yaklaşımlarının etkilerini, çeper kuşakların yerlerini ve işlevlerini anlamak ve bu alanların kente kattıkları değeri kavramak açısından önemlidir. Conzen tarafından Alnwick'te yapılan çalışmada tanımla-

ÇEPER KUŞAK OLUŞUM EVRELERİ	ÇEPER KUŞAK DÖNÜŞÜM SÜREÇLERİ
Sabitleme Evresi (Fixation phase)	Yabancılaşma (Alienation)
Genişleme Evresi (Expansion phase)	Küçülme (Reduction)
Sağlamlaştırma Evresi (Consolidation phase)	Ötelenme (Translation)
	Değişme (Modification)

Şekil 1. Conzen tarafından geliştirilen Çeper Kuşak Oluşum ve Dönüşüm Aşamaları (2009, 33)

Açık Alanlar Open Areas	Endüstriyel Alanlar Industrial Areas	Kurumsal Alanlar Institutional Areas	Konut Alanları Low Density Housing Areas	Rekreasyon Alanları Recreational Areas
Kamu Parkları Bostanlar Mezarlıklar Boş arsalar	Ulaşım Araçları Depolar Fabrikalar Taş ocakları	Dini Tesisler Askeri Kışlalar Okul Kampüsleri Hastaneler Atık Tesisleri	Kırsal Yerleşimler Köyler	Spor Alanları Binicilik Okulları Golf Kursları

Şekil 2. Conzen tarafından geliştirilen Çeper Kuşak Alanları (2009, 33)

nan ‘‘sabitleyici hat’’ kavramı ise şehrin fiziksel olarak büyümesini engelleyen, güçlü ve doğrusal özellikler gösteren eşik hattı olarak tanımlanmıştır ve bu hat iç çeper kuşak alanıyla ilişkilendirilmiştir. Tarihsel süreçte kent değişimler geçirse de bu hatlar varlığını sürdürmekte ve kendini belli etmektedir. Kubat (2019, 107) İstanbul tarihi yarımadasında bulunan Konstantin surlarını ‘‘hayali sabitleyici hat (fossil/ghost fixation lines)’’ olarak adlandırmıştır.

Tarihsel Gelişim Süreci

Coğrafi önemi ve tarihi 300.000 yıl öncesine kadar uzanan İstanbul stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca Roma, Bizans ve Osmanlı olmak üzere üç büyük imparatorluğun başkenti olmuştur. İstanbul’un tarihsel gelişme süreci, ilk yerleşimlerin olduğu M.Ö. 300.000 - M.Ö. 667 arası dönem, M.Ö. 667 – 330 Bizantion Dönemi ve 330 – 476 Roma İmparatorluğu Dönemi, 476 - 1453 Bizans İmparatorluğu Dönemi, 1453 - 1923 Osmanlı Dönemi, 1923 – Cumhuriyet Dönemi olarak incelenmiştir.

İlk Yerleşim Dönemi (M.Ö. 300.000- M.Ö. 667): Bir yerleşim yeri olarak İstanbul, uzun ve zengin bir tarihe sahiptir. Tarih boyunca şehir, her biri şehrin biçiminde iz bırakan birçok farklı imparatorluğun yönetim tarzı ve kültüründen etkilenmiştir. İstanbul’daki ilk yerleşimlere dair izler, geçmiş Taş Devri’nin sonlarına kadar uzanan Yarımburgaz mağaralarına aittir. Tarihi yarımada bilinen en eski yerleşimler ise varlığı M.Ö. 6400 yılına kadar uzanan Yenikapı ile Trakya kökenli ilk yerleşim olduğu bilinen günümüzde Topkapı Sarayı’nın bulunduğu alanı kapsayan Lygos ve Semistra (M.Ö. 1000) yerleşimleridir. Bu yerleşimlere ek olarak, tarihi yarımada dışında Anadolu yakasında yer alan Kalkolitik döneme ait Fikirtepe (M.Ö. 5500-3500) ve bugün Kadıköy olarak bilinen Kalkedon (M.Ö. 685) şehri kentin en eski diğer yerleşimleridir (İBB, 2017, 250).

Bizantion ve Roma İmparatorluğu Dönemi (M.Ö. 667- M.S. 476): Bu dönemde ‘‘Byzantion’’ olarak adlandırılan şehir Yunanlılar tarafından küçük bir ticaret şehri olarak ızgara (grid) dokuda inşa edilmiştir. Özellikle Agora ve Akropol gibi kamusal alanlara odaklanılan bu dönemde, geniş yollarla önemli kamusal mekânlara erişim sağlanmıştır (İBB, 2017, 253). İlk savunma suru olan Septimus Severus duvarları bu dönemde inşa edilmiştir (Kubat, 2019, 103). Ardından Roma İmparatorluğu’nun 395 yılında ikiye ayrılmasıyla Doğu Roma İmparatorluğu’nun sınırlarını yeniden belirlemek amacıyla Constantinopolis tarafından Konstantin surları inşa edilmiştir. Bu döneme dair bilgiler kısıtlı olmasına rağmen şehrin

Akropolis'ten başlayarak Mese Caddesi boyunca her iki yönde yayılan bir planlama anlayışına sahip olduğu bilinmektedir (Genim, 2010, 242).

Bizans İmparatorluğu Dönemi (M.S. 476 - 1453): Bu dönemde şehrin yeniden genişlemesi II. Theodosius (408-450) tarafından gerçekleştirilmiştir. İmparator 413 yılında Konstantin surlarından yaklaşık 1.5 kilometre daha batıda, varlığını günümüze kadar sürdüren surları yaptırmıştır. Böylece şehrin dış mahalleleri, su depoları, şehir dışında oluşan manastırlar, bağ, bostan gibi tarım alanlarının bu sur duvarı ile güvence altına alınması hedeflenmiştir (Genim, 2010, 244). Ayrıca Kuban'a göre, Theodosius surları şehrin sur dışına yayılan kısımlarını korumak amacı dışında surları savunmaya uygun bir duruma getirmek için yapılmıştır (Kuban, 1970, 29).

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi (1453 - 1923): 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından egemenlik altına alınan şehir 1457 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmuştur. Şehrin Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmasından sonra, hanlar, yeni mahalleler ve külliyeler oluşturularak kentin sosyal ve toplumsal yapısı yeniden organize edilmiştir. Topkapı Sarayı bu dönemde inşa edilmiş önemli yapılardan biridir. Ayrıca, Ayasofya gibi Roma kültürüne ait bazı yapılar İslam kültürüne uygun olarak dönüştürülmüştür. Kapalıçarşı bu dönemde inşa edilmiş ve kentin ticari merkezi haline gelmiştir. Mevcut liman ve depolama aktiviteleri Haliç kıyılarına geçerken Galata bölgesinde de ticari aktiviteler yoğunlaşmaya başlamıştır. 1509 ve 1766 yılında yaşanan depremler ve yangınlar bu dönemde birçok yapının yıkılmasına neden olmuş ve özellikle tarihi yarımada Aksaray, Unkapanı, Fener, Balat gibi bölgeler özgün kent dokusunu yitirmiştir (Kubat, 2019).

19. yüzyılda ise Osmanlı İmparatorluğu kapitülasyonlarla dışarıya açık hale gelmiştir. Böylece, bu dönemde Galata kıyısı şehrin ticaret merkezi haline gelmiştir. Ekonominin gelişmesi sosyal hayata ve dolayısıyla kent dokusuna da yansımıştır. Ülke genelinde karayolu, demiryolu ve denizyolu ulaşımında bağlantılar artmış, Galata'da Haliç üzerindeki ilk köprü inşaatları başlamış ve şehir genelinde kent- sel büyüme desteklenmiştir (İBB, 2017, 256).

Cumhuriyet Dönemi (1923 – 2021): Bu dönem ana kırılma noktalarına göre dört başlık altında toplanmıştır. Bunlar 1923- 1950 arası dönem, 1950-1975 arası dönem, 1975-1995 arası ve 1995-2021 olarak değerlendirilmiştir.

İlk olarak, Cumhuriyet'in ilanı ile beraber her dönemde olduğu gibi bir yenilenme ve modernleşme dönemi başlamıştır. Başkentin Ankara olması ile kent idari işlevini kaybetmiş ancak ülkenin ekonomi ve kültür merkezi olmaya devam etmiştir. Bu dönemde savaşın yıkıcı etkilerinin azaltılması ve kentin yeniden planlanması öngörülmüştür. Bu modernleşme döneminde Atatürk Köprüsü gibi projeler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, 1937 yılında bütüncül kent gelişimi için Prost planları uygulanmıştır. Ancak topoğrafya ile uyumlu bir kent yaratma hedefiyle yola çıkan

plan yeni ve geniş yolların açılması, bazı önemli tarihi yapıların yıkılması, özellikle Haliç bölgesine taşınan sanayi ile su kirliliğinin artması gibi sonuçlarıyla kent dokusuna zararlar vermiştir.

1960lı yıllarda Henri Prost'un planlarının üzerine yeni öneriler getirilmiştir. Bu dönemde yarımada Vatan ve Millet Caddesi gibi caddeler inşa edilmiştir. Sanayi alanlarının Haliç ve çevresinde yoğunlaşmasının bir sonucu olarak bölgede gecekondular alanları oluşmuştur. Aksaray, Eyüp ve Eminönü Meydanları gibi tarihi yarımada önemli kamusal mekânları bu dönemde oluşturulmuştur (Kubat, 2018, 28).

1980'li yıllarda Haliç çevresindeki sanayi alanlarının kaldırılması hedeflenmiştir ancak sanayinin taşınması kentin daha çok yayılmasının önünü açmıştır. Ayrıca, bu dönemde ilk kez İstanbul Metropolitan Alan Master Planı hazırlanmıştır. Bu kapsamda, 1988 yılında Fatih Sultan Mehmet köprüsü açılmış, 1994 yılında Galata Köprüsü yeniden inşa edilmiş ve birçok diğer büyük ölçekli altyapı projeleri yapılmıştır (İBB, 2017, 264). Bu gelişmelere rağmen, hızlı nüfus artışı ve devam eden göç hareketi nedeniyle ilerleyen süreçte kentin altyapı olanakları yetersiz kalmış ve planlama kararları mevcut sorunları çözüme kavuşturamamıştır.

Günümüzde ise Marmaray projesi, Avrasya Tüneli, Yavuz Sultan Selim köprüsü ve 3. Havalimanı gibi kentte büyük ölçekli planlama kararlarının alındığı görülmektedir. Tarihsel gelişme sürecinde geçirmiş olduğu değişimlerle İstanbul, farklı kültürleri ve dönemleri yaşamış, nüfusu 16 milyona ulaşmış, tarihi yarımada sınırlarını çoktan aşarak bölgesel ölçekte doğu-batı yönünde yayılması hızlanmış bir metropol olmuştur. Geçirdiği tüm değişimlere rağmen, köklü bir geçmişi olan bu şehir sözü edilen tüm tarihi katmanları bünyesinde bugün hala barındırmaktadır. Ancak bu tarihi mirası göz ardı eden bir yaklaşımla kente müdahaleler yapılmaktadır. Kubat'a göre bu süreçte kentin çehresi hızla değişmekte ve kent hızla yeni bir kimlik arayışına girmektedir ve her yeni müdahale ile kent dokusuna bir başka katman daha eklenmektedir (2018, 20) ancak kentin eski dokusu da izlerini göstermeye devam etmektedir. Bu çalışmada, kentin tarihsel gelişme ve büyüme süreçlerinde, morfolojik yapının açıklanması için önemli bir öge olan iç çeper kuşak oluşumu ve değişimi kapsamında Konstantin surlarının önemi ve çeper kuşak alanlarına katkısı sorgulanacaktır.

Tarihi Yarımada İç Çeper Kuşak Alanlarının İncelenmesi: Konstantin Surları

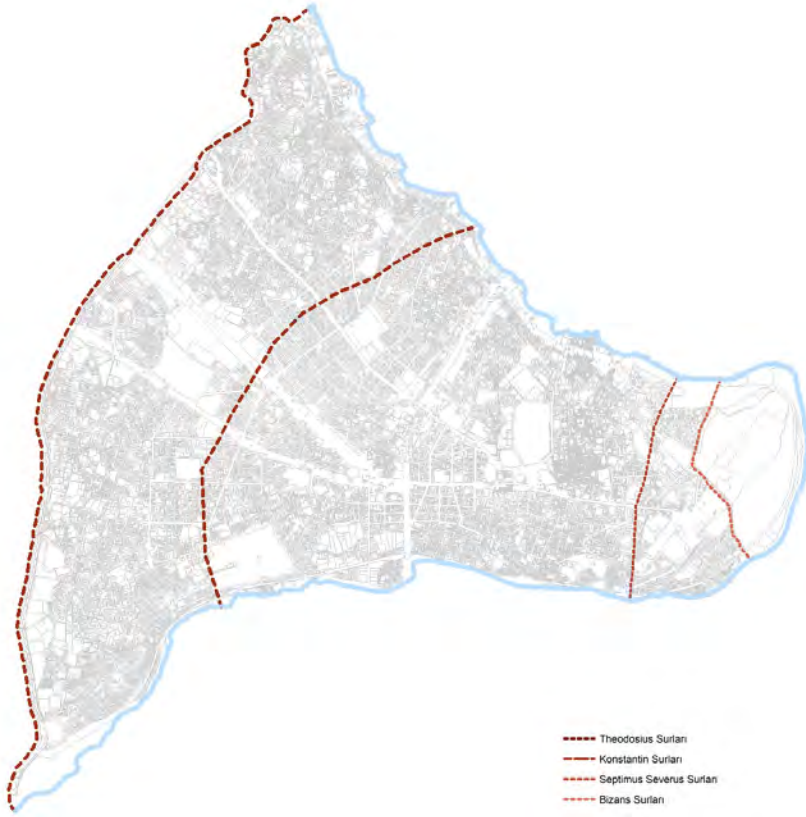
Tarihi yarımada'daki iç çeper kuşak alanını tanımlamak için temel araştırma yöntemi olarak karşılaştırmalı harita analizi kapsamında ArcGIS programı kullanılmış ve Conzen'in çeper kuşak analiz yaklaşımından faydalanılmıştır. Sözü edilen karşılaştırmalı yöntem için farklı tarihsel haritalar ve uydu haritaları kullanılmıştır (Şekil 3). Çalışma alanı, Osmanlı dönemi (1453-1923), Erken Cumhuriyet dönemi (1923-1950) ve Cumhuriyet dönemi (1950-2021) olarak belirlenen üç döneme

Şekil 3. Çeper Kuşak Analizi için Kullanılan Haritalar

ait haritalar neticesinde incelenmiştir. Bizans dönemine ait haritalar yeterli detaya sahip olmadığından ve bu döneme ait veriler kısıtlı olduğundan analiz aşamasında Osmanlı dönemi öncesi detaylı olarak değerlendirilememiştir. Ancak Osmanlı dönemine ait çeper kuşak analizlerinin oluşturulması esnasında var olan Bizans dönemi haritalarından yararlanılmıştır.

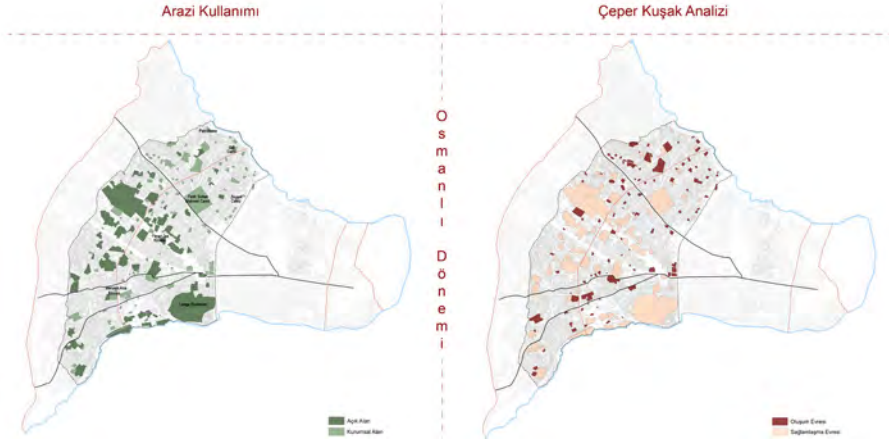
Çalışmanın bir diğer kısıtı ise Konstantin surlarının dönemine ait kaynakların ve surlara dair yeterli düzeyde herhangi bir fiziksel kalıntının olmamasıdır. Bu nedenle çalışma kapsamında elde edilen bilgiler ışığında Konstantin surlarının izi belirlenmiş ve çeper kuşak analizleri bu hattın çevresinde yapılmıştır. Sur hattının oluşturulmasında yararlanılan bilgiler şu şekilde sıralanmaktadır: Cerrahpaşa Hastanesi yakınındaki Esekapı Mescidi'nin Konstantin surlarına ait bir kapının (İsakapı) bulunduğu yerde olduğu tahmin edilmektedir (Çetinkaya, 2010, 27). Konstantin surları ile Septimus Severus surları arasında yaklaşık olarak 2.8 km varken Konstantin surları ile Theododius surları arasında yaklaşık olarak 1.5 km bulunmaktadır. Günümüzde Fatih Camii olarak bilinen Oniki Havari Kilisesi'nin 550 yılında Konstantin surlarının içine inşa edildiği bilinmektedir (Kunter&Ulgen,1939, 11). Marmaray kazıları esnasında Konstantin surlarına ait olduğu düşünülen arkeolojik kalıntılar bulunmuştur. Bu kalıntılar Langa bostanlarının batısında yer almaktadır. Ayrıca, Konstantin surlarının Haliç'te Eis Pegas Kapısı (Cibali kapısı)'ndan başladığı (Kuban, 1970, 28) ve Marmara tarafındaki Aya Æmilianus Kapısı(Davutpaşa kapısı)'na kadar uzandığı ve Septimius Severus surlarından beş kat daha fazla alanı kapladığı kaynaklar arasında yer almaktadır (Altunay, 2019, 80). Tüm bu bilgilerden yola çıkarak günümüzde yaklaşık olarak güneyde Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Hastanesi'nin olduğu bölgede, Kızılelma Caddesi'nden başlayan, Oğuzhan Caddesi ile devam ederek Fatih Camii'nin (eskiden On İki Havari Kilisesi'nin) bulunduğu alana ulaşan ve kuzeyde günümüzde Kadir Has Üniversitesi (eskiden Cibali Tütün Fabrikası) yakınlarında sonlanan bir iz ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki haritada İstanbul'un surları ve Konstantin suru için belirlenen tahmini hat görülmektedir (Şekil 4).

Şekil 4. Farklı dönemlere ait sur izleri (yazar tarafından hazırlanmıştır)

Belirlenen tahmini sur hattının ortalama 1 kilometre çevresini kapsayacak şekilde belirlenen alanda çeper kuşak arazi kullanımı ve çeper kuşak süreçleri incelenmiştir. Theodosius surları ve çevresindeki çeper kuşak alanları daha önceki çalışmalarda incelendiğinden (Kubat, 2018; Kubat & Hazar, 2016; Kubat & Gümrü, 2014), bu çalışmada Konstantin surlarına yakın olan bölgenin detaylı incelenmesi tercih edilmiş ve buna göre çalışma alanı sınırları belirlenmiştir.

Osmanlı döneminde sur çevresinde cami, medrese, türbe, hamam gibi kurumsal yapılar ile açık alan olarak bostanların yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle her bostan alanının yakınında bir caminin yer aldığı tespit edilmiştir. Bu dönemde kentin Bizans İmparatorluğu'ndan Osmanlı'ya geçmesi ile beraber birçok yeni kurumsal alanın oluştuğu görülmektedir. Bu alanlar çeper kuşak analizinde oluşturma evresi olarak değerlendirilmiştir. Diğer yandan; Fatih Sultan Mehmet Camii, Gül Camii, Zeyrek Camii gibi yapılar Bizans döneminden beri varlığını sürdüren ve Osmanlı himayesi ile cami kullanımına dönüşen yapılardır. Benzer şekilde Fenari İsa Kilisesi, Meryem Ana Kilisesi ve İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi

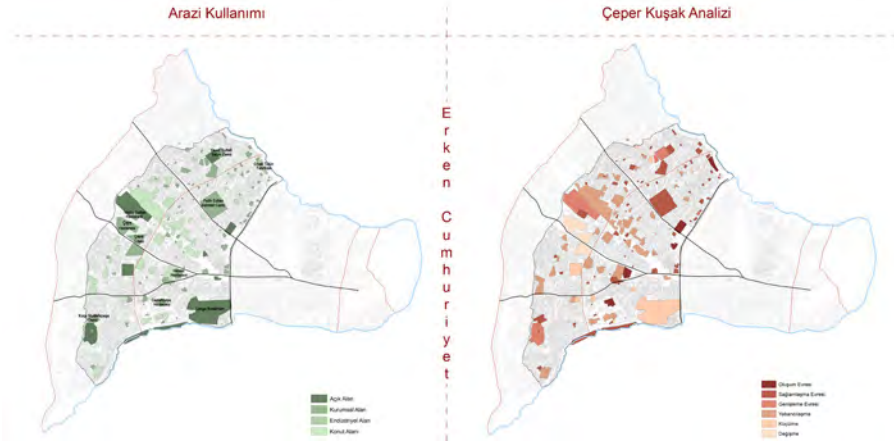
Şekil 5. Osmanlı Dönemi için Arazi Kullanımı ve Çeper Kuşak Analizi

Bizans döneminde inşa edilen ve günümüzde kimliğini koruyan yapılar olmuştur. Bu nedenle bu önemli yapılar ve bostan alanları çeper kuşak analizinde sağlama evresi olarak belirtilmiştir (Şekil 5).

Erken Cumhuriyet döneminde yaşanan yangınların etkisiyle özellikle Konstantin surları ve çevresinin değişime uğradığı görülmektedir. Sözü edilen alanda yer alan bostanlar konut ve ticaret alanına dönüşerek yabancılaşmaya maruz kalmış ya da küçülmüştür. Benzer şekilde bazı kurumsal yapıların bulunduğu alanların ve Langa bostanları gibi bazı bostan alanlarının bir önceki döneme göre değişerek küçülmeye maruz kaldığı gözlemlenmiştir. Günümüzde Çapa Hastanesi, Çapa Lisesi ve Selçuk Kız Teknik ve Meslek Lisesi'nin yer aldığı alanlar bostan alanından kurumsal alana dönüşmüş ve böylece değişme aşamasında çeper kuşak arazi kullanımında arazi kullanım değişiklikleri görülmüştür. Bu dönemde Cerrahpaşa Hastanesi, Haseki Hastanesi, günümüzde Kadir Has Üniversitesi'nin bulunduğu Cibali Tütün Fabrikası gibi yeni çeper kuşak oluşumları da gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, bu dönemde çeper kuşak alanının genişlediği anlaşılmaktadır.

Günümüzde Bezm-i Alem Hastanesi olarak bilinen Valide Sultan Hastanesi açık alanı ile Yavuz Sultan Selim Camii ve Koca Mustafapaşa Camii yakınındaki açık yeşil alanların alansal olarak büyüme gösterdiği tespit edilmiştir. Osmanlı döneminde inşa edilen ve bu dönemde de varlığını sürdürdüğü tespit edilen yapılar ise çeper kuşak özelliklerini korumaları dolayısıyla sağlama evresinde yer almıştır (Şekil 6).

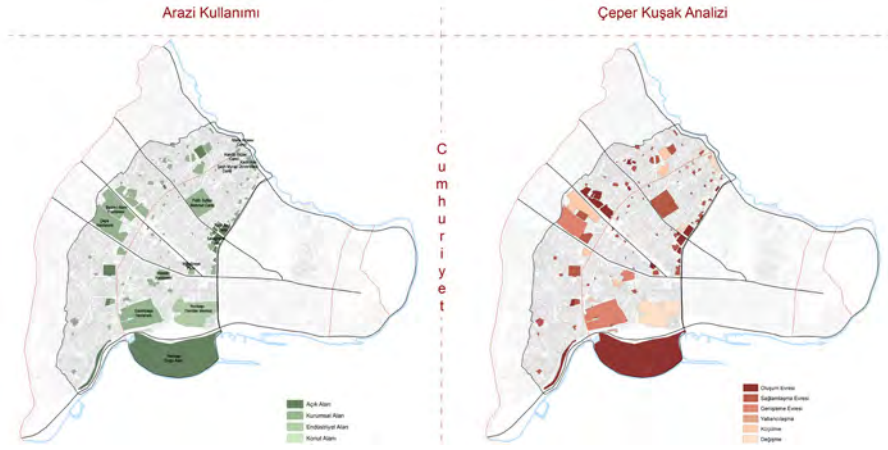
1950'li yıllardan itibaren günümüze kadar gelen sürecin değerlendirildiği dönemde ise açık alan miktarının önemli oranda azaldığı ve kurumsal ve endüstriyel tesislerin ise alansal büyüklüğünün arttığı görülmektedir. Bir önceki dönemde bostanların neredeyse tamamının yabancılaşmaya maruz kalmasıyla oldukça aza-

Şekil 6. Erken Cumhuriyet Dönemi için Arazi Kullanımı ve Çeper Kuşak Analizi

lan açık alan miktarının Yenikapı dolgu alanının eklenmesiyle bu dönemde artış gösterdiği ancak yine de Osmanlı dönemindeki alansal büyüklüğüne ulaşamadığı görülmektedir (Tablo 1). Yenikapı dolgu alanının yanı sıra daha önce çeper kuşak özelliği göstermeyen Muratpaşa Parkı, Saraçhane Parkı, Fatih Anıt Parkı gibi yeni açık alanların oluştuğu görülmektedir. Cerrahpaşa Hastanesi, Çapa Hastanesi ve Haseki Hastanesi bu dönemde alansal olarak büyüyerek genişleme evresinde yer almıştır. Bu dönemde, Osmanlı döneminde inşa edilen kurumsal yapılar büyük ölçüde korunmuş olsa da, Atatürk Bulvarı'nın genişletilmesi gibi ulaşım kararları sonucunda bazı tarihi yapılar yıkılmıştır (Tokay ve İsmailoğlu, 2018). Bu çalışma sonucunda araştırılan alanda ise 28 adet yapının yok olduğu tespit edilmiştir. Kandili Güzel Camii, Molla Hüsrev Paşa Camii ve Şeyh Murad Camii bunlardan bazılarıdır ve bu yapılara ait alanlar yabancılaşmaya uğramıştır. Ek olarak, Langa bostanlarının olduğu alan Yenikapı Metro meydan alanı ve otopark alanına, Cibali Tütün Fabrikası ise Kadir Has Üniversitesi'ne dönüşerek çeper kuşak arazi kullanımında değişim yaşanmıştır (Şekil 7).

Genel olarak incelenen üç dönem için çeper kuşak süreçlerindeki alansal değişimler ve toplam çeper kuşak alansal büyüklüğündeki artış Tablo 2'de görülmektedir. Burada Cumhuriyet dönemindeki oluşum evresinde yaşanan artış ve yabancılaşma sürecindeki düşüş dikkat çekmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde yabancılaşma sürecindeki alansal büyüklüğün nedeni geniş bostan alanlarının büyük bir çoğunluğunun konut alanına dönüşmesidir. Sonraki dönemdeki yabancılaşmanın nedeni ise bazı dini yapıların zamanla yok olması ve yerini konut ya da ticaret alanına bırakmasıdır. Cumhuriyet dönemindeki oluşum evresinin alansal büyüklüğündeki artışın esas sebebi ise yaklaşık 612 bin metrekare alana sahip Yenikapı dolgu alanıdır.

Şekil 7. Cumhuriyet Dönemi için Arazi Kullanımı ve Çeper Kuşak Analizi

Tablo 1. İncelenen Dönemlere göre Çeper Kuşak Arazi Kullanımı Alansal Büyüklükleri

	Osmanlı Dönemi (1453-1923)	Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1950)	Cumhuriyet Dönemi (1950-2021)
Açık Alan (m ²)	991.708	502.388	750.270
Kurumsal Alan (m ²)	402.036	463.790	811.348
Endüstriyel Alan (m ²)	-	13.106	197.287
Konut Alanı (m ²)	-	469.905	14.625
Toplam Alan (m ²)	1.393.744	1.449.189	1.773.530

Tablo 2. İncelenen Dönemlere göre Çeper Kuşak Aşamalarının Alansal Büyüklükleri

	Osmanlı Dönemi (1453-1923)	Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1950)	Cumhuriyet Dönemi (1950-2021)
Oluşum Evresi (m ²)	293.711	69.180	778.622
Genişleme Evresi (m ²)	-	197.397	317.580
Sağlanma Evresi (m ²)	1.100.033	324.856	298.583
Yabancılaşma (m ²)	-	482.322	14.625
Küçülme (m ²)	-	259.300	147.131
Değişme (m ²)	-	116.134	216.989
Toplam Alan (m ²)	1.393.744	1.449.189	1.773.530

Sonuç

Bu çalışma, İstanbul'un tarihsel gelişimi içinde Konstantin surlarının kentin morfolojik yapısını açıklamak için bir olanak sağlayıp sağlamadığı, Konstantin surla-

rının kentin büyümesi sürecinde iç çeper kuşak alanları için sabitleyici hat olarak rol oynayıp oynamadığını incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Tarihi sur duvarları, nehirler, yollar ya da yerleşim sınırları gibi karakterlerde görülebilen sabitleyici hat kentin fiziksel büyümesini engelleyen ve iç çeper kuşak hatlarının yakınında bulunan bir eşik hattı olarak tanımlanmıştır. Kentsel yönetimler tarafından savunma hattı olarak oluşturulan sur duvarları çeper kuşakla ilişkili olarak görülen önemli sabitleyici hatlardandır. Özellikle Ortaçağ kentlerinde kent fiziksel değişimlere maruz kalsa da sabitleyici hat olarak şehir surlarının çevresinde -sur içinde ve sur dışında- iç çeper kuşak alanları tarihsel ve fiziksel olarak süreklilik göstermişlerdir. Diğer bir anlatımla, sabitleyici hat olarak şehir surlarının çeper kuşak oluşumunu destekleyici ve sağlamaştırıcı etkisi tarihsel geçmişe sahip kentlerde ortaya çıkmaktadır. Whitehand bunu, sabitleyici hat ile ilişkili olan iç çeper kuşakların daha sürekli olması ve sabitleyici hatların bulunmadığı durumlarda çeper kuşak oluşumlarının kesintili olması durumu ile ilişkilendirmiştir (1967, 230). Benzer şekilde, İstanbul'da Bizans İmparatorluğu döneminde inşa edilen Theodosius sur duvarları günümüzde hem fiziksel olarak varlığını sürdürmekte hem de çevresindeki sürekliliği olan çeper kuşak arazi kullanımıyla sabitleyici hat karakterini yansıtmaktadır. Konstantin surları ve çevresinde yapılan analizlerde ise daha parçalı ve sürekliliği olmayan çeper kuşak oluşumlarının varlığı görülmüştür. Araştırma sonuçlarına bakıldığında incelenen çalışma alanındaki toplam çeper kuşak kullanımlarının ilk döneme göre artmış olduğu görülmektedir ancak bu artış 2012 yılında yapıyı onaylanan Yenikapı dolgu alanından kaynaklanmaktadır. Alanın bütünündeki çeper kuşak oluşumuna bakıldığında özellikle açık alanların süreç içinde yok olarak çeper kuşak niteliklerini yitirdiği görülmüştür. Bu durum sabitleyici hat olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışılan sur hattı çevresindeki çeper kuşak karakterini olumsuz yönde zedelemiştir. Ancak bunun yanı sıra, Bizans döneminden günümüze değin varlığını sürdürerek çeper kuşak arazi kullanımını koruyan Fatih Sultan Mehmet Camii gibi kurumsal alanlar ve bir dönem açık alan kullanımında olup günümüzde Çapa Hastanesi gibi kurumsal kullanıma dönüşen ancak çeper kuşak özelliğini sürdüren alanlar tespit edilmiştir. Sözü edilen bu kullanımlar çeper kuşakla ilişkili Konstantin sur hattının sabitleyici hat özelliklerine dair kanıt olarak görülebilir. Ek olarak, ele alınan dönemler içindeki çeper kuşak arazi kullanımları incelendiğinde tüm kullanım çeşitlerinde artış saptanmıştır. Açık alan kullanımındaki artış yine Yenikapı dolgu alanından kaynaklanırken kurumsal alan kullanımındaki artışta özellikle hastanelerin alansal olarak büyümesinin etkisi görülmektedir. Endüstriyel alandaki değişimin nedeni ise açık alan olarak kullanılan alanın günümüzde Yenikapı transfer merkezi ve otopark kullanımına dönüşmesidir. Değerlerde yer alan konut alanı kullanımı ise çeper kuşak yabancılaşmasını ifade etmesi açısından eklenmiştir, çeper kuşak arazi kullanımı kapsamında değerlendirilmemektedir. Bu noktada, incelenen alandaki toplam çeper kuşak kullanımlarının artması pozitif bir etki gibi görülse de artan kullanımların nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda aynı et-

kinin sağlandığı söylenemez. Özellikle İstanbul gibi yoğun bir kent için çeper kuşak kullanımları kentin yoğunluğunu dengeleyecek, kentin geçmiş kimliğini yansıtacak ve dengesiz büyümeyi önleyecek alanlar olarak ön plana çıkmalıdır. Yapılan çalışma sonucunda Konstantin surları ve çevresinde nispeten korunan ya da yeni oluşan kurumsal kullanımlar haricinde açık alanların azaldığı ya da niteliksiz kullanımlara dönüştüğü ve çeper kuşak kullanımlarının zamanla daha süreksiz hale geldiği ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Theodosius surlarının bulunduğu hat incelendiğinde bu hattın kentin tarihi dokusu ile daha sonra gelişen bölümünü net bir şekilde ayırdığı ve hat boyunca uzanan açık alan kullanımlarıyla büyümeyi kesintiye uğrattığı ve doku geçişini vurguladığı söylenebilir. Konstantin surlarının bulunduğu hatta daha sınırlı ve kesintiye uğramış bir çeper kuşak hattından söz etmek mümkündür. Bu nedenle bu hattın günümüzde sabitleyici hat olarak kabul edilmesi konusunda kesin bir sonuca ulaşmak olanaklı görülmemektedir. Ancak, Konstantin surlarının inşa edildiği dönemlerde özellikle dini yapılar ve açık alanlar için sabitleyici hat görevi üstlendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Konstantin surlarının, çeper kuşak araştırmalarına ilişkin önemli bir potansiyel barındırmaktadır. Olası çalışmalar, çeper kuşak alanına ilişkin daha ayrıntılı bilgiler sunmanın yanı sıra bölgenin Theodosius surları çevresinde oluşan iç çeper kuşak alanı ile etkileşiminin de tartışmaya açılmasını sağlayacaktır. Diğer yandan, İstanbul kara surları kentin tarihi kimliğini yansıtmaması ve farklı imparatorlukları bünyesinde barındırmış kentin kültürel birikimini vurgulaması açısından değerlidir. Bu nedenle günümüzde varlığını sürdüren Theodosius surlarının özenle korunmasının yanı sıra, Konstantin surlarının tahmini güzergâhını ön plana çıkararak ve bölgenin önemini vurgulayan bir kentsel tasarım ve planlama anlayışı benimsenmelidir. Böylece, bu hat ve çevresindeki yeni oluşturulan, değişime uğrayan ya da kullanımını koruyan çeper kuşak alanlarının kontrollü ve dengeli bir şekilde gelişimi sağlanabilir ve sözü edilen hattın çeper kuşak karakteri belirginleşebilir.

Not

1. Bu çalışma Prof. Dr. Ayşe Sema KUBAT tarafından İTÜ Fen Bilimleri Disiplinler Arası Kentsel Tasarım Yüksek Lisans Programı'nda yürütülmekte olan, "Urban Morphology" dersi kapsamında hazırlanmış ve geliştirilmiştir.

Kaynaklar

Ayverdi, E.H. (1958) '19. Asırda İstanbul Haritası', İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları.

Altunay, Erhan. (2019) 'İstanbul'un Pagan Çağı: Bizans Öncesi İstanbul', Destek Yayınları (https://destekdukkani.com/files/urun_urunler/file/istanbulun-pagan-cagi-1.pdf) Erişim Tarihi: 05.02.2021.

Barke, M. (1990). Morphogenesis, fringe belts and urban size: an exploratory essay, in Slater, T.R (Ed.) The built form of Western cities, Leicester University Press 279-97, Leicester.

Conzen, M.R.G. (1960) 'Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis', *Transactions and Papers (Institute of British Geographers)*, (27), iii-122.

Conzen, M.P. (2009) 'How cities internalize their former urban fringes: a cross-cultural comparison', *Urban Morphology*, 13(1), 29.

Çetinkaya, H. (2010) 'İstanbul Marmara Surları ve Üzerinde Bulunan Limanlar', *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 24-36.

Genim, S. (2010) 'İstanbul ve Mimari', *Şehir ve Kültür: İstanbul*, 233-297. (<http://www.sinangenim.com/tr/articles.asp?ID=7&Y=2010&AID=154&do=detail>) Erişim Tarihi: 25.04.2020.

Gu, K. (2010) 'Exploring the fringe belt concept in Auckland: An urban morphological idea and planning practice', *New Zealand Geographer*, 66(1), 44-60.

Hopkins, M.I. (2011) 'The ecological significance of urban fringe belts', in *Urban morphology*, 16(1), 41-54.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) (2017) 'Kentsel Dönüşüm Master Planı için Hazırlanan Mevcut Durum Analizleri Raporu'.

Kuban, D. (1970) "İstanbul'un Tarihi Yapısı." *Mimarlık Dergisi* (https://d1wqtxtslxzle7.cloudfront.net/31065671/9338.pdf?1364731430=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DIstanbul_un_Tarihi_Yapisi.pdf&Expires=1625417110&Signature=CSFRqn7eimXuuuT5y1XuJ-WRlcwT-VPwSZ7rkr5y5pQM8~KFbGiCntpVtEWhIRNsRqEPZ5Yneinv13Qs4KXhTP~FcsOvs0r3SRZ30ZF OZ9T3dXpMajtE84lmNRbDkZIShcV08W3vtO56zik7bSsFKqR0W2UMRBzeGzrcqAqPPrJWcFVgpKG1TPdRJ9KerFUtmS28OXXwIhVSHVN0WFE5arjmBO1qc-3Zn2Wv2KZlJkkk9jJ23omToktmDAqqfdA~zm28hDL-3e6ifMRC8YtZexASrqqQA lwG5GAHZw5qICbvKBE5B~y38IvMK4NME11xa3fYoWpaKJzjRszUfSBV0g__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA) Erişim tarihi: 04.07.2021

Kubat, A.S. ve Gümrü, F.B. (2014) "Investigating the fringe belt concept: The case of Istanbul", V. Oliveria (Ed.), 21st International Seminar on Urban Form (ISUF), Konferans Kitabı, Porto, PORTEKİZ.

Kubat, A.S. ve Hazar, D. (2016) "The fringe belt development process of Istanbul", Wowo Ding (Ed.), 23rd International Seminar on Urban Form (ISUF), Konferans Kitabı, Nanjing, ÇİN.

Kubat, A.S. (Ed.). (2018) 'İstanbul Tarihi Yarımada: Morfogenetik Yapısı ve Değişim Süreci', A.S. Kubat (Ed.), *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 17-35.

Kubat, A.S. (2019) 'Exploring the Fringe-Belt Phenomenon in a Multi-Nuclear City: The Case of Istanbul', in *ICONARP International Journal of Architecture and Planning*, 7, 95-134.

Kunter, H.B. & Ülger, A.S. (1393) 'Fatih Camii ve Bizans Sarnıcı', Cumhuriyet Matbaası. (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/76947>) Erişim Tarihi: 05.02.2021.

Louis, H. (1936) 'Die geographische Gliederung von Gross-Berlin', in Louis, H. and Panzer, W. (eds) *Länderkundliche Forschung: Festschrift zur Vollendung des sechzigsten Lebensjahres Norbert Krebs* (Engelhorn, Stuttgart) 146-71.

Ünlü, T. and Baş, Y. (2016) 'Multi-nuclear growth patterns in a rapidly changing Turkish city: a fringe-belt perspective', in *Urban Morphology*, 20(2), 107-121.

Whitehand, J.W.R. (1967) 'Fringe belts: a neglected aspect of urban geography', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 41, 223-33.

Whitehand, J. W. (1972) 'Building cycles and the spatial pattern of urban growth', in *Transactions of the Institute of British Geographers*, 39-55.

Whitehand, J.W.R. (1988) 'Urban fringe belt: development of an idea', in *Planning Perspectives*, 3:1, 47-58.

Tokay, Z.H. & İsmailoğlu, H. (2018) 'İstanbul- Atatürk Bulvarı Örneğinde Tarihsel Katmanlaşma ve Kaybolan Osmanlı Eserleri', (https://www.researchgate.net/profile/Hayriye_Ismailoglu/publication/331045009_The_Historical_Stratification_and_Destroyed_Monuments_Dated_To_the_Ottoman_Period_in_the_Context_of_the_IstanbulAtaturk_Boulevard/links/5c62df90a6fdccb608be242e/The-Historical-Stratification-and-Destroyed-Monuments-Dated-To-the-Ottoman-Period-in-the-Context-of-the-Istanbul-Ataturk-Boulevard.pdf) Erişim Tarihi: 05.03.2021.

Salt Harita Arşivi. (<https://archives.saltresearch.org>) Erişim Tarihi: 25.04.2020. 2021 Uydu Haritası: Google Earth.

MORFOLOJİK BÖLGELER VE ÇEPER KUŞAK ALANLARI ÜZERİNDEN BİR OKUMA: İSTANBUL YEDİKULE ÖRNEĞİ¹

Gizem Cihanlı*, Ezgi Küçük Çalışkan*, Ayşe Sema Kubat**

*İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr. gizemcihanli@gmail.com, ezgikucuk89@gmail.com, kubat@itu.edu.tr

Yedikule, Osmanlı döneminden 1970'lere kadar İstanbul'un tipik Rum mahallelerinden olan Suriçi'nin güneybatısında yer alan tarihi bir bölgedir. Roma İmparatorluğu'nda şehrin giriş noktası olması, çevrelediği tarihi kent surları, Yedikule Hisarı ve bostanlar, bölgeyi kentsel değerler açısından önemli bir yer haline getirmiştir. Bugün, Anadolu'dan İstanbul'a göç edenlerin yaşadığı bir mahalle olan Yedikule, İstanbul'un, Marmara Denizi'ne kıyısı olan bir semti olması ve bünyesinde önemli endüstriyel miras alanlarını barındırması sebebiyle, kentsel morfoloji çalışmalarında kültürel, çevresel ve kentsel açılardan önem arz ederek incelenmesi gereken odaklardan biridir. Bu çalışmada, Tarihi Yarımada'nın morfolojik bölge analizlerinden elde edilen sonuçlara göre ikinci derece morfolojik bölgelerden biri olan Yedikule çalışma alanı olarak seçilmiş ve ardından bu bölgenin çeper kuşak alanları tespit edilmiştir. Çalışmada, morfolojik bölgelerin incelenmesi için, kent formunu oluşturan sokak, bina ve parsel analizleri; plan birimleri, arazi kullanımı ve bina tipleri analizlerinden yararlanılmıştır. Bölgenin çeper kuşak alanlarının tespiti için ise 1860-2019 yılları arasında oluşturulmuş 7 farklı harita incelenmiştir. Yedikule'deki morfolojik bölgelerin ve çeper kuşak alanlarının tespiti, ardından karşılaştırılması sonucunda, bölgede yeni oluşan veya değişime uğrayan alanların, yapılan değişime göre kendi içlerinde homojen bir yapı oluşturdukları; bu homojen yapının da bölgenin morfolojik bölgelerinin oluşmasına büyük bir katkı sağladığı görülmektedir. İstanbul'un tarihi ve bütünlük dokusunun bir parçası olan Yedikule'nin, kentte özellikle son yıllarda gerçekleşen mekânsal müdahaleler kapsamında morfolojik analizlerinin yapılması, bu analizler doğrultusunda süregelen ve gelecekte yapılacak olan koruma ve tasarım çalışmalarında, plan ve projelerde aydınlatıcı olacaktır. Çalışma sonucunda, çeper kuşakları ve morfolojik bölgeleri tespit edilen Yedikule'de, bu morfolojik analizlerin İstanbul'un tarihi surlarının ve çevresel değerlerinin korunmasına katkı sağlayabileceği gibi, gelecekte yapılacak morfoloji çalışmaları ve yazımına da katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çeper kuşak, eşik hattı, morfolojik bölgeler, Yedikule, İstanbul Tarihi Yarımada

Giriş

Bu çalışmanın amacı, kentsel planlama ve koruma stratejilerinde yararlanmak üzere, İstanbul'un tarihi ve özgün morfolojik özellikler barındıran iç çeper kuşak alanlarından Yedikule'de, coğrafyacı morfolog M.R.G. Conzen'in teorileriyle geliştirilen kentsel morfoloji analizleri yoluyla, morfolojik bölgelerin ve çeper kuşak alanlarının tespit edilerek kentin zaman içerisindeki morfolojik değişiminin incelenmesidir.

Morfolojik bölgelerin tespiti ve çeper kuşak analizleri ile morfolojik gelişim süreci incelenen bir kentin, oluşumundan son hâline dek, etkilendiği farklı politikalar ve planlama yaklaşımları okunabilmektedir. Ayrıca, bu kapsamda üretilen morfolojik analizlerin gelecekte yapılacak planlama çalışmalarına yol gösterebilir olması oldukça önemlidir.

Whitehand'e (2001) göre morfolojik bir bölge, biçim itibarıyla kendisini çevreleyen diğer alanlardan ayrı bir bütünlüğe sahip alandır (Whitehand, 2001, 106). Ayrı ayrı plan tipi, bina tipi ve arazi kullanımı analizlerini içeren haritalardan üretilen morfolojik bölgeler, Conzen tarafından dört dereceli bir hiyerarşik sistemle ifade edilmiştir (Whitehand, 2001). Çeper kuşaklar ise Conzen (1960) tarafından "bir kentin geçici olarak, durağan veya çok yavaş gelişen çeperlerinden kaynaklanan ve başlangıçta çevresel konumlarda yer alan arazi kullanım birimlerinin zamanla kentin içerisinde, karakteristik bir şekilde kalmasıyla oluşan kuşak benzeri bölge" olarak tanımlanmıştır (Conzen, 1960). Çeper kuşaklar, sahip oldukları arazi kullanımları ve yapı adası biçimleriyle kent merkezinden ve konut alanlarından ayrılmaktadır. Bir diğer tabirle, bir kentin büyüme biçimi hakkında bilgi sunan çeper kuşaklar, kendi içlerinde homojen kent formlarını ortaya koyan morfolojik bölgeler olarak da karşımıza çıkabilmektedir. Bu nedenle, bu çalışmada öncelikle morfolojik bölgeleme analizlerinden yararlanılarak Yedikule'nin morfolojik yapısı incelenmiş, ardından çeper kuşak alanlarının oluşumu ve gelişimi araştırılmıştır.

Çalışmada sırasıyla izlenen adımlar,

1. Tarihi Yarımada'nın morfolojik bölgelerinin tespiti ve ikinci derece morfolojik bölgelerden biri olan Yedikule'nin çalışma sınırlarının seçilmesi,
2. Yedikule morfolojik gelişiminin tarihsel çerçevede incelenerek ortaya konulması,
3. Tarihi haritaların üst üste çakıştırılarak bölgedeki morfolojik değişimlerin saptanması,
4. 7 farklı tarihli haritanın arazi kullanım analizlerine dayanarak çeper kuşak alanlarının ve bu alanlardaki değişimlerin tespit edilmesi,
5. Yedikule'nin morfolojik bölgeleri ile çeper kuşak alanlarının çakıştırılarak değerlendirilmesi şeklinde.

Morfolojik Bölgeler (Morphological Regions)

Morfolojik bölgeler, kentin fiziksel birimleri içinde homojen/benzer özellikler gösteren parçalarını/biçimlerini temsil etmektedir (Whitehand, 2001). Bu bölgeler, kendi içinde bütünlüğe sahip olan ve ortak biçimsel özellikleriyle kendisini çevreleyen diğer alanlardan ayrılan plan birimleridir. Genellikle tarihi kentlerin morfolojik gelişimini gözlemlemekte yararlanılan morfolojik bölgeler, Conzen'e (1960) göre, dört temel dereceye ayrılmış hiyerarşik bir sisteme sahiptirler:

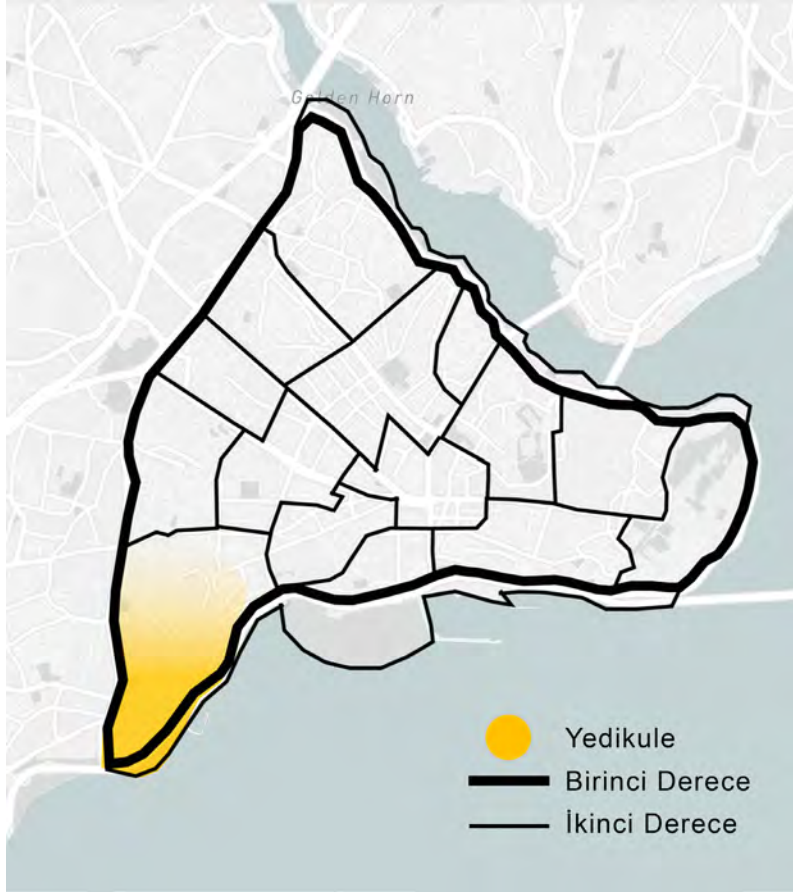
1. Derece: Tarihi kentin tümü olarak ele alınabilir. Ayrıca, çeper kuşak alanları ve konut alan oluşumları da bu bölgeyi belirleyebilir.
2. Derece: Ana plan birimleri, kentsel mahalleler ve küçük yerleşim birimlerinin gruplanmasıyla oluşur.
3. Derece: Mahalle içerisindeki ara plan birimleri veya sokak birimleri olarak ifade edilir.
4. Derece: Küçük plan birimleri, yapı hücreleri veya morfotipler olarak belirtilen bölgelerdir.

Conzen (1960), morfolojik bölgelerin oluşumundaki ana yöntemi ve kavramsal çerçeveyi belirlerken kenti oluşturan temel unsurlardan yararlanarak sokaklar, parseller ve binalardan oluşan yapı bloklarını inceleyen çeşitli kentsel analizler oluşturmuştur. Binalar ise yapı, stil ve malzeme, arazi kullanımı gibi çeşitli değişkenlerle gruplara ayrılmıştır.

Tarihi Yarımada'da Morfolojik Bölgeler

Birinci dereceli morfolojik bölge, tarihi kentin bütünü temsil eden ve sınırları kara surları ve izlerinden oluşan Tarihi Yarımada ile tanımlanırken ikinci dereceli morfolojik bölgeler, Tarihi Yarımada'nın mahalle ölçeğinde incelenmesiyle tespit edilen kentsel parçalar ve zamanla kente eklenen dolgu alanları olarak ifade edilmiştir (Küçük, 2014) (Şekil 1). Bu morfolojik bölge analizlerinden elde edilen bilgiye göre, ayrı bir ikinci dereceli morfolojik bölge olarak karşımıza çıkan Yedikule, kentsel yapısı, tarihi ve kültürel konumu da göz önünde bulundurularak çalışma kapsamında incelenecek saha olarak seçilmiştir. Çalışmanın devamında, üçüncü ve dördüncü dereceli morfolojik bölgelerin analizleri ise ikinci dereceli bir morfolojik bölge olan Yedikule içerisinde yapılmıştır (Şekil 3).

Üçüncü ve dördüncü dereceli morfolojik bölgelerin belirlenmesinde üç tip analizden yararlanılmıştır. Bunlar sırasıyla; kent formunu oluşturan sokak yapısı, bina ve parsel bölümlerinin tarihsel değişimini ortaya koyan analiz (town plan analysis), arazi kullanımı analizi (land utilization analysis) ve bina tipi analizidir (building type analysis). Sokak, bina ve parsel değişimini ortaya koyan analizde (town plan analysis), 1946 ve günümüz haritalarından yararlanılmıştır. Analiz sonucunda 1946 yılından bu yana Yedikule'de devamlılığını sürdüren parsel bölümlerinin arttığı, sokak yapılarının çok büyük oranda değiştiği ve özellikle alanın kuzey kısmında yeni yapıların oluştuğu görülmüştür. Yapı adasının her bir bileşeni öze-

Şekil 1. Tarihi Yarımada'da birinci ve ikinci dereceli morfolojik bölgeler (Küçük, 2014)

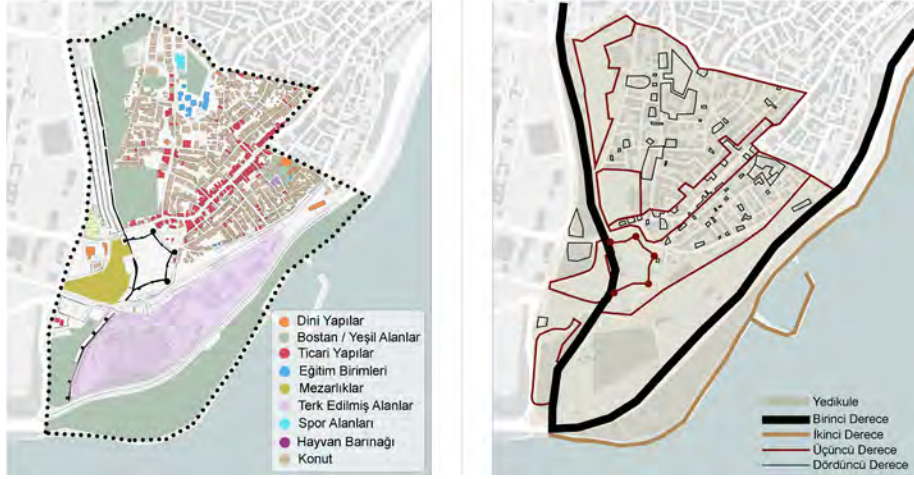
Şekil 2. Yedikule'de 1946 yılı öncesi ve sonrası parsel bölümleri, sokak yapısı ve bina değişimleri analizleri (town plan analyses)

Şekil 3. Yedikule’de parsel bölümleri, sokak yapısı ve bina değişimleri analizinden referans alınarak tespit edilen üçüncü ve dördüncü dereceli morfolojik bölgeler

linde, 1946 öncesi ve sonrasındaki yapılaşmaları temsil edecek şekilde bir arada bulunan homojen formlar, üçüncü dereceli morfolojik bölgeleri ifade etmektedir. Zaman içerisinde oluşan, yapı ve parsel bazındaki tekil farklılaşmaları ifade eden yeni morfotipler ise dördüncü dereceli morfolojik bölgeleri oluşturmuştur (Şekil 3).

Arazi kullanımı analizinden (land utilization analysis) elde edilen bilgilere göre büyük yeşil alanlar, sanayi alanları, mezarlıklar ve konut alanları, Samatya’ya bağlanan İmrahor İlyasbey Caddesi boyunca devam eden ticari birimler üçüncü dereceli morfolojik bölgeleri; bunlar arasında dini yapılara ait arsalar, konut alanları civarında görülen eğitim birimleri ve küçük ölçekli yeşil alanlar dördüncü dereceli morfolojik bölgeleri ifade etmektedir (Şekil 4).

Şekil 4. Yedikule'nin arazi kullanımı ve bu analizden referansla üretilmiş üçüncü ve dördüncü dereceli morfolojik bölgeleri

Bina tipi analizinden (building type analysis) elde edilen bilgilere göre tescilli yapıların, yapı malzemesi açısından ise betonarme ve yığma yapıların homojen olarak gruplaştığı bölgeler üçüncü dereceli morfolojik bölgeleri; homojen gruplar içerisinde yapı malzemesi bağlamında farklılaşan formlar ise dördüncü dereceli morfolojik bölgeleri ifade etmektedir (Şekil 5).

Şekil 5. Yedikule'deki bina tipleri (Çetin, 2011) ve bu analizden referansla üretilmiş üçüncü ve dördüncü dereceli morfolojik bölgeleri

Yedikule'nin Morfolojik Gelişim Sürecini Etkileyen Tarihi Gelişmeler

Adını, tarihi surların semtte bulunan yedi adet kulesinden alan Yedikule, Osmanlı döneminden 1970'lere kadar tipik bir Rum mahallesi olan Suriçi'nin güneybatısında yer alan tarihi bir semttir. Roma İmparatorluğu'nda şehrin giriş noktası olmasıyla beraber oldukça önemli bir lokasyon haline gelen Yedikule, barındırdığı kültürel ve toplumsal değerleriyle de Tarihi Yarımada'da zaman içerisinde meydana gelen önemli değişimlerin izlerini taşımaktadır. Yedikule morfolojik gelişiminin tarihi açıdan incelenmesi, bir sonraki bölümde yer alan çeper kuşak alanlarının değerlendirilmesi açısından da anlamlıdır.

II. Theodosius döneminde (408-450) artan nüfusla birlikte İstanbul şehrinin genişletilmesi kararı alınmış ve II. Theodosius surları yapılmıştır. Surların inşasıyla birlikte kırsal bir yapıya sahip olan Yedikule, artık kente dahil olmuş ve kentsel bir karakter kazanarak gelişmeye devam etmiştir. Bu dönemde Romalılar, Adriyatik'i İstanbul ve Çanakkale boğazlarına bağlamak için Via Egetia Yolu'nu inşa etmiştir. Bu yol günümüzde Yedikule Hisarı'nın içerisinde bulunan "Altın Kapı" ile şehrin ana caddelerinden biri olan Mese'ye bağlanmıştır (İBB, 2003a) (Şekil 6).

10. yüzyılda Yedikule, Bizans döneminden bu yana deri yapımında öne çıkan bir yer olarak bilinmektedir. Ayakkabıcılar, deri işleyicileri, parşömen yapımcıları Yedikule'nin önemli tarihi yapılarından biri olan Studios Manastırı'nda yaşamışlardır (DBİA, 1994a). 15. yüzyılda, İstanbul'un Fethi'nden (1453) sonra, İstanbul mahalleleri bölgede yaşayan milletlere göre bölünmüştür. Müslümanlar çoğunlukla Tarihi Yarımada'nın merkezine yerleşirken Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler daha çok sahil kesimlerine yerleşmişlerdir (Çelik, 1996). Böylelikle Yedikule bir Rum mahallesi haline gelmiştir. 16. yüzyılda ahşap malzeme kullanımı sebebiyle önlenemeyen yangınların yapıları harap etmesi Yedikule'de yenileme çalışmalarını başlatmıştır. Fakat bu durum 1918'li yıllara kadar ahşap malzeme kullanımına engel olamamıştır. 1572'de surlara bitişik yapı inşasının yasaklanması ve bina yüksekliklerine kısıtlamalar getirilmesi mahallenin kentsel açıdan bir değişime uğramasına sebep olmuştur (İBB, 2003a).

Surların bir parçası olan Yedikule Hisarı'nın tarihi süreç boyunca birçok farklı işlevde varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Osmanlı hazinesinin korunması amacıyla inşa edilen Yedikule Hisarı sonraki dönemlerde zindan olarak da kullanıldı.

Şekil 6. II. Theodosius Surları, Yedikule Hisarı ve Altın Kapı (URL-1, URL-2, URL-3)

mıştır. 18. yüzyılda Yedikule Hisarı'nın içerisinde bulunan bir mahalle, çıkan bir yangın sonucu yok olmuştur (DBİA, 1994d). 19. yüzyılda Kazlıçeşme'de gelişen dericilik faaliyetleri Yedikule Salhanesi'nin ve Yedikule Hisarı sınırları içerisindeki İnas Kız Sanayi Mektebi'nin kurulmasında etkili olmuştur (DBİA, 1994b). Günümüzde restorasyon çalışmalarının sürmekte olduğu Yedikule Hisarı'nın gelecekte çeşitli kültür ve sanat etkinliklerine ev sahipliği yapması planlanmaktadır.

19. yüzyılda Yedikule - Yenikapı sahil şeridinde sürekli yangınlara maruz kalmış ve harap olmuş alanlar ilerleyen zamanlarda bostan alanları olarak değerlendirilmiştir. 1900'lü yıllardan sonra ise İstanbul'un yiyecek ihtiyacının büyük bir kısmını karşılayan bu bostan alanları yok olmaya başlamış, Yedikule Bostanları haricindeki bostan alanlarının birçoğu yerini kentsel alanlara bırakmıştır (Sevil,1991). 1872'de İstanbul'un ana ulaşım hatlarından biri olarak Sirkeci - Halkalı demiryolu inşa edilmiştir. 1955'te ise bu hattın duraklarından biri olan Yedikule, demiryollarının bölgeden geçmesiyle yeni bir kimlik kazanmıştır. Demiryolu hattı, ulaşımında getirdiği katkılara rağmen çevreyi harap etmiş ve mahallelinin kıyıya erişiminin kısıtlanmasına sebep olmuştur (Çetin, 2011). Günümüzde atıl şekilde duran bu hat, 2013 yılında Marmaray Projesi kapsamında kullanıma kapatılmıştır.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde Yedikule'de önemli değişikliklerin gerçekleştiği görülmektedir. Bu dönemde, İstanbul'un yeniden planlanmasıyla ilgili süreçler başlamış ve bu amaç doğrultusunda farklı plancılar görevlendirilerek İstanbul'a uygun öneriler geliştirilmiş, bir kısmı ise hayata geçirilmiştir. Bunlar arasında 1936 yılında Henri Prost tarafından oluşturulan plan, Tarihi Yarımada, surlar ve kıyı şeridinin değişimi açısından büyük önem taşımaktadır (İBB, 2003a).

“Menderes operasyonları kapsamında yapılan sahil yolu, deniz surlarının kara surları haline gelmesini sağlamış ve birçok tarihi eser üzerinde yıkıcı bir etki yaratmıştır” (Çetin, 2011, 108). Kennedy Caddesi, ulaşım için önemli bir aks oluşturması fakat mahallelinin kıyıya erişimini kısıtlaması yönüyle demiryollarına benzer bir özellik göstermiştir. (Şekil 7). Aynı dönemde, kentleşmenin artması sebebiyle yapı yoğunluğu artmış, bahçe olarak kullanılan alanlar yerini yüksek katlı yapılara bırakmıştır. Bu durum, Yedikule ve çevre mahallelerin tarihi dokusunu bozmaya başlamış ve birçok sosyal problemi de beraberinde getirmiştir (İBB, 2003a).

1995 yılında Tarihi Yarımada'nın tümüyle sit alanı ilan edilmesiyle birlikte Yedikule de dahil olmak üzere farklı mahallelerde yer alan bazı parsellerde yenileme çalışmaları başlamıştır. *“1/1000 ölçekli Fatih Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı kapsamında Yedikule Kentsel Bölgesi (Yedikule Mahallesi İmrakor Mevkii) içerdiği tarihi eserler, surlar, 19. yüzyıl endüstri tesisleri, Devlet Demiryolları binaları, konut alanları ve bostanları ile 2. Derece Koruma Bölgesi olarak belirlenmiştir”* (Çetin, 2011, 115). Yedikule'de yenileme alanı olarak ilan edilen yerlerden biri, bölgenin önemli endüstriyel komplekslerinden biri olan Yedikule Gazhanesi'dir (Şekil 8). Gazhane, 1873-1993 yılları arasında havagazı fabrikası

Şekil 7. Kennedy Caddesi (URL-4)

olarak faaliyet göstererek Avrupa Yakası'nın enerji ihtiyacını karşılamıştır. 1993 yılından bu yana atıl durumda olan bu endüstriyel alanın korunması ve yeniden tasarlanması amacıyla günümüzde çeşitli projeler ve tasarım yarışmaları yapılmaktadır.

Yedikule'nin geçmişten günümüze morfolojik yapısı incelendiğinde, kentin fiziksel çevresiyle birlikte sosyal ve ekonomik yapısının da değiştiği ve buna bağlı ola-

Şekil 8. Yedikule Gazhanesi (URL-5)

rak mahalle kimliğini oluşturan unsurların da yok olmaya başladığı -veya dönüştürüldüğü- görülmektedir. Bu değişim ve dönüşüm sürecinden en çok etkilenen alanlar şüphesiz bostan alanları olmuştur. Bu çalışmanın devamında, İstanbul'un iç çeper kuşak alanı içerisinde bulunan Yedikule'deki bostan alanları, endüstriyel alanlar, kıyı şeridi ve benzeri birçok çeper kuşak alanının yerini farklı kentsel yapı ve alanlara bırakarak dönüşümü, tarihsel süreçte gerçekleşen ilişkili diğer gelişmelerle birlikte incelenmiştir.

Çeper Kuşak Alanı

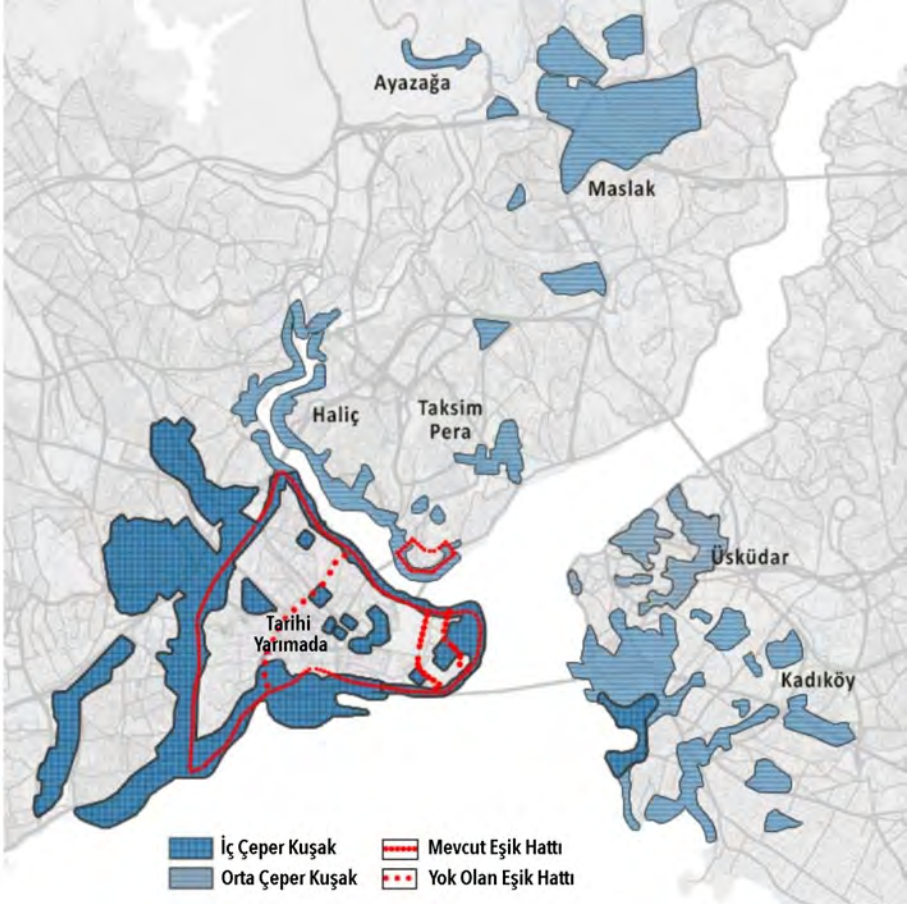
“Kentsel morfoloji çalışma konularından biri olan çeper kuşak alanları, yapılaşma döngüleri arasında oluşmuş, ilk başta kent çeperinde iken, kentin büyümesi ile iç bölgelere gömülü kalmış, doku ve kullanım bakımından kentin yoğun yapılaşmış alanlarından farklılık gösteren kentsel birimlerdir.” (Kubat, Hazar, 2018).

Conzen (1960) yaptığı çalışmalar sonucunda çeper kuşak alanlarını kent yerleşim bölgelerinin ötesinde, daha az yoğun, daha açık karakterli karma arazi kullanımlarına sahip kuşak biçimli alanlar olarak tanımlamaktadır. Çeper kuşak alanları, kent içindeki açık alanlar olabileceği gibi, endüstriyel alanlar, kurumsal alanlar, düşük yoğunluklu konut alanları ve rekreasyon alanları olabilirler. Açık alanlara örnek olarak halka açık parklar, pazar bahçeleri, mezarlıklar, boş araziler; endüstriyel alanlara örnek olarak ulaşım araçları, depolar, fabrikalar, taş ocakları; kurumsal alanlara örnek olarak dini merkezler ve manastırlar, kışlalar, kampüsler ve hastaneler; rekreasyon alanlarına ise spor alanları, binicilik okulları, golf sahaları çeper kuşak alanlarına örnek olarak verilebilir (Conzen, 2009).

“Çeper kuşak alanları, oluşum zamanlarına, kent merkezine uzaklığına ve eşik hatlarıyla ilişkisine göre üçe ayrılır: iç, orta ve dış çeper kuşak alanları. Kentteki en eski çeper kuşak oluşumu olan iç çeper kuşak alanı genellikle bir eşik hattını takiben (ör. kara surları) tarihi kent merkezlerinin etrafında oluşur.” (Kubat, Hazar, 2018, 696). Çeper kuşak alanları zaman içerisinde aynı kalarak işlevini sürdürebileceği gibi (fb consolidation), genişleyebilir (fb expansion) veya küçülebilir (fb reduction), çeper kuşak özelliğini kaybetmeden arazi kullanım türünü değiştirerek farklılaşabilir (fb modification veya fb consolidation - land use change) ya da konut alanlarına veya ticari alanlara dönüşerek çeper kuşak olma özelliklerini kaybedebilirler (fb alienation).

Yedikule'nin Çeper Kuşak Alanları

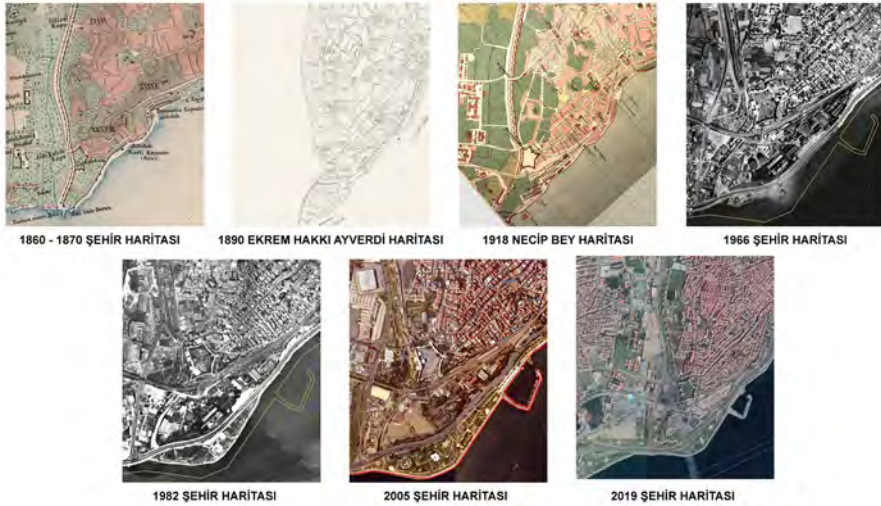
447 yılında, o dönem Konstantinopolis olan adıyla İstanbul'da artan nüfusun etkisiyle, kenti genişletmek için II. Theodosius surları inşa edilmiştir. Bu sayede şehir genişlemiş ve yeni sınırları oluşmuştur. Günümüzde hala varlığını sürdüren bu kara surları, morfolojik açıdan İstanbul'un mevcut “eşik hattı”nı (fixation line) oluşturmuştur. Tarihi Yarımada'yı kapsayan sur içi bölgesi ise İstanbul'un iç çeper kuşak alanı olarak kabul edilmiştir (Şekil 9). *“İstanbul iç çeper kuşak alanı, eşik hattı olan tarihi kara surları boyunca tarımsal alanlar, mezarlıklar ve kent*

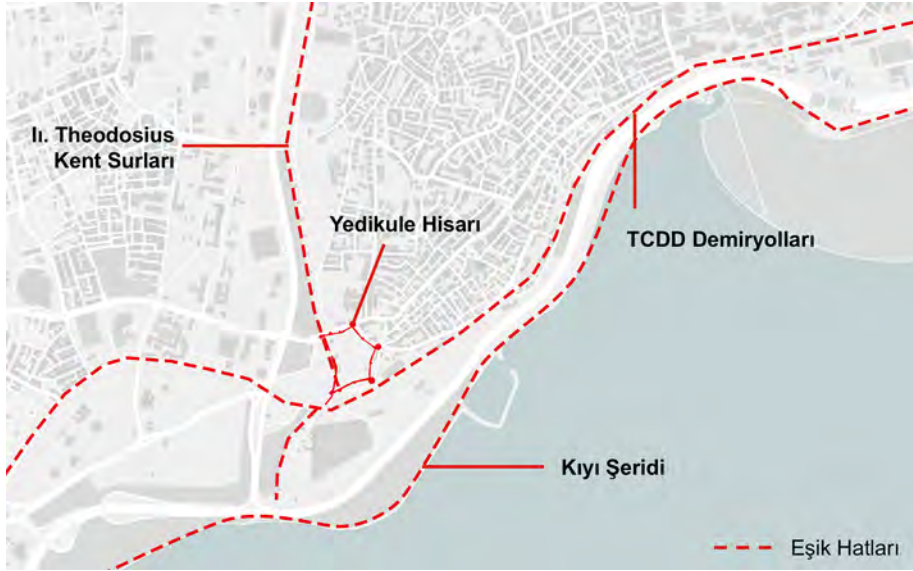
Şekil 9. İstanbul çeper kuşak alanları analizi (Kubat, 2020)

parklarının da içinde bulunduğu sürekli bir yeşil kuşak özelliği göstermektedir. Boş parseller, yeşil alanlar, mezarlıklar, bostanlık alanlar, endüstriyel alanlar, depo alanları, kurumsal alanlar, gecekondu alanları, dini ve anıtsal yapılar İstanbul iç çeper kuşak alanında Edirnekapı – Yedikule - Yenikapı aksında yapılan gözlemlerde tespit edilmiştir.” (Kubat, Hazar, 2018, 701).

Yedikule, tarihi süreçte kentsel ve sosyal açıdan önemli değişimlere uğraması sebebiyle çeper kuşak alanları arasında araştırılması gereken önemli odaklardan biridir. Bölgenin çeper kuşak alanlarının tespiti için 1860 - 2019 yılları arasında oluşturulmuş 7 farklı harita incelenmiştir. Bu haritalar sırasıyla; 1860 - 1870 Şehir Haritası, 1890 Ekrem Hakkı Ayverdi Haritası, 1918 Necip Bey Haritası, 1966 Şehir Haritası, 1982 Şehir Haritası, 2005 Şehir Haritası, 2019 Şehir Haritası şeklindedir (Şekil 10).

Şekil 10. Çeper kuşak alanları tespiti için incelenen haritalar (URL-6)

Şekil 11. Yedikule'nin eşik hatları

Tarihi kent surları ve Yedikule Hisarı, bölgenin kıyı çizgisi ve tarihi demiryolları Yedikule'nin başlıca "eşik hat"larıdır (*fixation line*) (Şekil 11). Eşik hatları, Yedikule'nin kentsel karakterinin oluşumunda, gelişim ve dönüşümünde, kimi zaman ise bu kimliğin kaybedilmesinde büyük rol oynamıştır.

Şekil 12. 1860 – 1870 Şehir Haritası arazi kullanımı ve çeper kuşak alanları

1860-1870 tarihli şehir haritasından referans alınarak araştırmanın ilk çeper kuşak alanları tespit edilmiştir (Şekil 12). Bu alanlar çoğunlukla bostan alanlarından oluşmaktadır. Bu haritada, konut alanlarının gayrimüslim ve müslüman konut alanları olarak ikiye ayrıldığı görülmektedir. Bu dönemde hem Yedikule hem de Kazlıçeşme semtleri çoğunlukla yeşil alan ve bostan alanları olarak kullanılmıştır. Surların dış kısmında, bu mahallelerde yaşayan gayrimüslimler için kurulan Balıklı Rum Hastanesi (18. yüzyıl) ve Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi (19. yüzyıl), günümüzde hala varlığını sürdürmektedir.

1890 yılı Ekrem Hakkı Ayverdi Haritası'nda görüldüğü üzere, Yedikule Hisari-çerisinde kurulmuş olan İnas Kız Sanayi Mektebi olarak bilinen ilk kız endüstri okulu ve sahildeki sanayi yapıları (Yedikule Gazhanesi ve Cer Atölyeleri) önemli odak noktalarıdır. Çeper kuşak alanlarının büyük bir kısmı, sürekliliğini bostan ve yeşil alanlar olarak devam ettirmekteyken (fb consolidation) özellikle sahil kısmında, geçmişte bostan alanları olarak kullanılan çeper kuşak alanlarının eğitim ve endüstriyel amaçlı arazi kullanım türlerine değişimi gözlemlenmiştir (fb consolidation – land use change) (Şekil 13). Haritadan elde edilen bilgilere göre, farklı inançlara sahip kişilere ait dini yapıların azaldığı ve parsellerin daha küçük parçalara ayrıldığı görülmektedir. 1872 yılında Sirkeci - Yedikule tren hattı için Yedikule Tren İstasyonu'nun kurulması bölgenin büyümesini etkilemiş, aynı zamanda bölgede yeni bir eşik hattı oluşturmuştur.

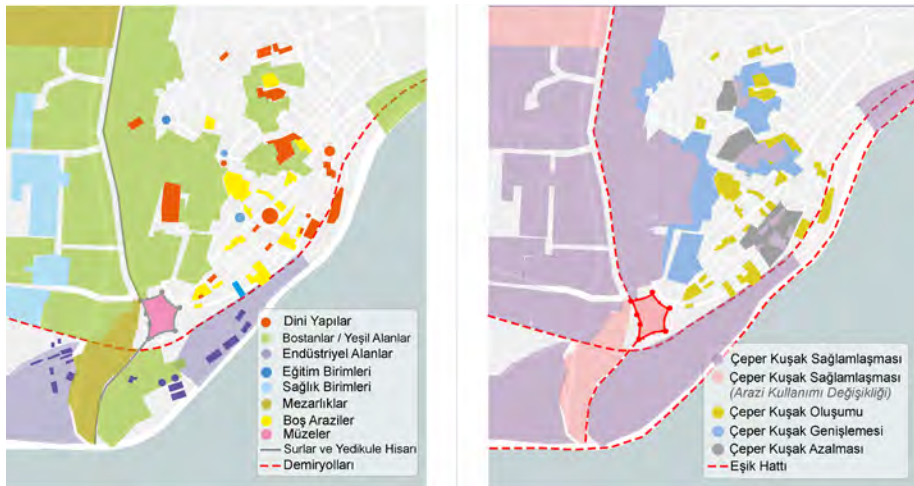
1918 yılı Necip Bey Haritası'nın incelenmesiyle elde edilen bilgilere göre Yedikule Hisarı ve sahil arasındaki hatta, surlar boyunca mevcut olan yeşil alan ve endüstriyel alanların bir kısmı mezarlık alanlarına dönüştürülmüştür (fb consolidation – land use change). Çeper kuşak alanlarının büyük bir kısmı varlığını aynı şekilde sürdürürken (fb consolidation) yeşil alanlarda, konut alanlarına uzanan bir

Şekil 13. 1890 yılı Ekrem Hakkı Ayverdi Haritası arazi kullanımı ve çeper kuşak alanları

genişleme olduğu görülmüştür (fb expansion). Konut alanları içerisinde oluşan boş araziler ve halka açık çeşitli diğer alanlar ise çeper kuşak alanı oluşumunu ifade etmektedir (fb accretion) (Şekil 14).

1950'li yıllardan sonra kentleşmenin ve göçün hızla artması, kente yapı yoğunluğunu ve yüksekliğini artırmıştır. 1950-1960 yılları arasında Adnan Menderes önderliğindeki yeniden yapılanma hareketleri, Tarihi Yarımada'daki tarihi kentsel dokuda büyük yıkımlar yaratmıştır. 1966 yılı şehir haritasında bu duruma bağlı olarak görülen en önemli değişiklik mahalle içindeki yeşil alanların konut alanla-

Şekil 14. 1918 yılı Necip Bey Haritası arazi kullanımı ve çeper kuşak alanları

Şekil 15. 1966 yılı şehir haritası arazi kullanımı ve çeper kuşak alanları

rına dönüşerek yabancılaşmasıdır (fb alienation). Sahildeki yeşil alanlar ise Yedikule Gazhanesi Kompleksi ve Kazlıçeşme'deki endüstriyel alanların kullanımına dahil edilmiştir. Yine aynı dönemde Menderes Operasyonları² kapsamında inşa edilen sahil yoluyla (Kennedy Caddesi) birlikte kıyıda dolgu alanlarının da oluşturulmaya başlandığı görülmektedir (Şekil 15).

1982 yılı haritasına göre, çeper kuşak alanların büyük bir kısmı varlığını aynı şekilde sürdürmekteyken (fb consolidation) sahil şeridinde birtakım değişiklikler görülmektedir. Mevcutta var olan demiryolları ve kıyıda endüstri alanlarına ek olarak yeni yapılmış sahil yolunun (Kennedy Caddesi) mahallelinin kıyıya erişimini kısıtlaması sebebiyle, sahilde kamusal bir park olarak tasarlanan dolgu alanı günümüzde yaygın bir kullanıma sahip değildir (Şekil 16). 1982 yılı şehir haritasında görülmekte olan dolgu alanı bir çeper kuşak alanı oluşumu (fb accretion) olarak kabul edilmiş ve kıyı şeridini temsil eden eşik hattının (fixation line) değişmesine de sebep olmuştur (Şekil 17).

1993 yılında Kazlıçeşme'deki deri fabrikalarının Tuzla'ya taşınması ve sahilde bulunan Yedikule Gazhanesi'nin işlevini yitirmesi Yedikule'yi büyük ölçüde etkilemiştir. 2005 yılı şehir haritasında görüldüğü üzere, bazı bostan alanları ve yeşil alanların işlevlerini kaybederek boş arsalar, ticari alanlara, eğitim veya spor amaçlı kullanılan alanlara dönüşmesi ve sahil şeridinde bulunan sanayi alanlarının terk edilmesi çeper kuşak sağlamlaşması (arazi kullanımı değişikliği) olarak kabul edilmiştir. Kıyıda dolgu alanının genişletilmesiyle (fb expansion) oluşturulan park ise eşik hattında yeni bir değişim yaratmıştır (Şekil 18).

Şekil 16. Yedikule dolgu alanı (URL-7)

Şekil 17. 1982 yılı şehir haritası arazi kullanımı ve çeper kuşak alanları

Günümüzde Yedikule, tarihi dokusunu kaybetmiş, bostan alanlarının büyük oranda yok olduğu ve sahildeki terk edilmiş endüstriyel komplekslerle birlikte kentsel güvenlik açısından tehlikeli alanlar barındıran bir semt haline gelmiştir. 2019 yılı şehir haritasında görüldüğü üzere kaybolan bostan alanları büyük oranda konut alanlarına dönüşerek çeper kuşak olma özelliklerini kaybetmiştir (fb alienation). Kıyı şeridinde kamusal bir park olarak kullanılan dolgu alanı ise limanla birlikte genişleyerek güncel halini almıştır (fb expansion). Gelecek projelerde yer alarak dönüştürülmeleri planlanan sanayi alanlarının surlar ile birleştiği noktalar ise kısmen yeşil alanlara dönüştürülmüştür (fb consolidation – land use change) (Şekil 19).

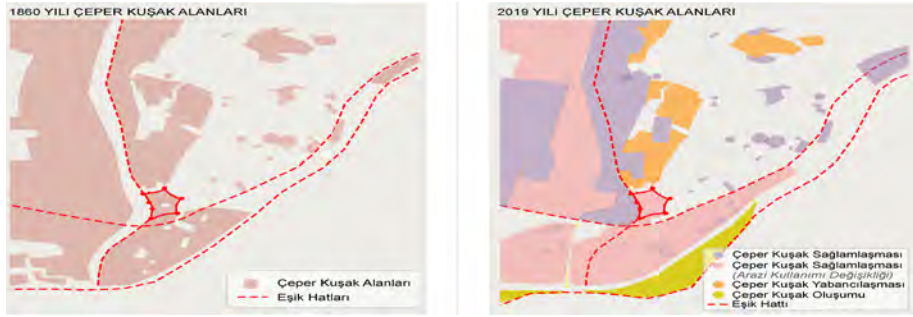
Şekil 18. 2005 yılı şehir haritası arazi kullanımı ve çeper kuşak alanları

Şekil 19. 2019 yılı şehir haritası arazi kullanımı ve çeper kuşak alanları

Yedikule'nin 1860 tarihli ve güncel çeper kuşak alanlarının karşılaştırılmasıyla elde edilen bilgiye göre Yedikule, tarihi süreç boyunca büyük oranda değişime maruz kalmıştır. Bostan alanlarının yoğun olarak bulunduğu semtte bu alanlar zamanla konut alanlarına, endüstriyel komplekslere ve kurumsal alanlara dönüşerek yok olmuş, yalnızca küçük bir kısmı sur yakınlarında varlığını sürdürebilmiştir (Şekil 20).

Yapılan analizlere göre, çeper kuşak alanlarının %47'lik dilimi çeper kuşak özelliğini kaybetmeden arazi kullanımı değişikliğine uğrarken (fb consolidation – land use change), %34'lük diliminde çeper kuşakların arazi kullanımlarını aynı şekilde devam ettirdikleri görülmüştür (fb consolidation) (Tablo 1 ve 2).

Şekil 20. Yedikule'nin çeper kuşak değişimi (1860 – 2019)

Tablo 1. 1860 yılı arazi kullanımına göre Yedikule çeper kuşak alanları

Arazi Kullanımı	Alan Büyüklüğü
Bostan / Yeşil Alanlar	146.18 ha
Sağlık Birimleri	5.36 ha
Dini Yapılar	4.8 ha
Toplam Çeper Kuşak Alanları	156.39 ha

Tablo 2. Yedikule'nin çeper kuşak değişimi büyüklükleri

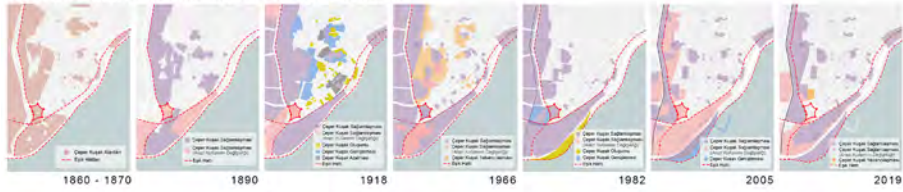
Çeper Kuşak Değişimi		Alan Büyüklüğü
Fringe Belt Formation	Sağlama (fb consolidation)	56.92 ha
	Sağlama – Arazi Kullanımı Değişikliği (fb consolidation – land use change)	79.9 ha
Fringe Belt Modification	Yabancılaşma (fb alienation)	19.4 ha
	Büyüme ve Oluşum (fb expansion, fb accretion)	10.5 ha
Toplam Çeper Kuşak Alanları		166.8 ha

Çalışmanın son aşamasında Yedikule'nin 2019 yılı çeper kuşak alanları ile morfolojik bölgelerinin karşılaştırılması yapılmış ve aralarındaki ilişki irdelenmiştir (Şekil 22). Parsel bölümleri, sokak yapısı ve bina analizlerinden elde edilen morfolojik bölgelerden sanayi alanları, surların önündeki bostan alanları, dolgu alan-

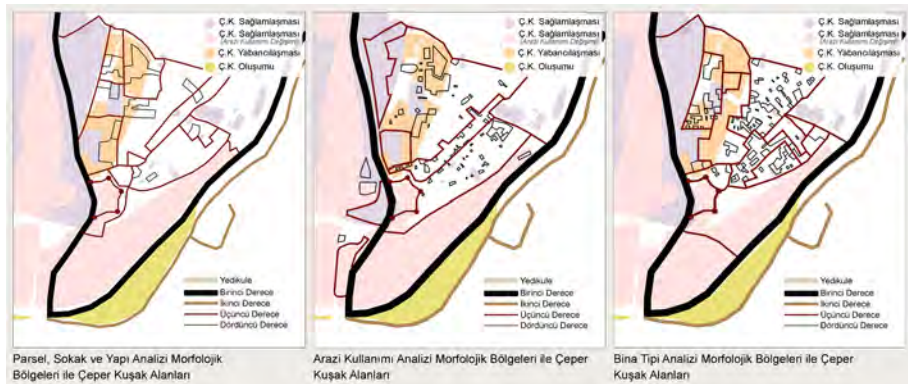
1860 - 2019 YILLARI ARASINDAKİ ARAZİ KULLANIMLARI

1860 - 2019 YILLARI ARASINDAKİ ÇEPER KUŞAK ALANLARI

Şekil 21. Yedikule'nin yıllara göre arazi kullanımı ve çeper kuşak değişimi

Şekil 22. Yedikule'nin morfolojik bölgeleri ve çeper kuşak alanları

ları ve bazı konut alanlarının çeper kuşak alanlarıyla örtüştüğü görülmüştür. Arazi kullanım analizine göre oluşturulmuş morfolojik bölgeler ve çeper kuşak alanları karşılaştırılmasında, aynı bölgelere ek olarak mezarlık bölgelerinin de çakıştığı ortaya çıkmıştır. Son olarak, bina tipi analizine göre oluşturulmuş morfolojik bölgeler ve çeper kuşak alanları incelendiğinde, bostan alanlarının konut alanlarına dönüştürülmesiyle yabancılaşan çeper kuşak alanlarında aynı bina tipleri yer almış ve bu homojen yapı kendi içinde morfolojik bölge oluşturarak bulunduğu çevreden farklılaşmıştır.

Sonuç ve Değerlendirmeler

Bu çalışma ile Tarihi Yarımada'nın güney batısında kalan ve Yedikule Hisarı'nı da içeren alan, İngiliz Kentsel Morfoloji Ekolü'nün geliştirdiği morfolojik bölge-

leme ve çeper kuşak kuram ve yöntemleri ile incelenmiştir. 1860'lı yıllardan günümüze Yedikule'de arazi kullanımı ve yapı adası değişimleri ortaya konmuştur.

Tarihi süreç boyunca Yedikule'nin kentsel kimliğini oluşturan ögeler II. Theodosius surları, Altın Kapı, Via Egnatia Yolu, Yedikule Hisarı, Yedikule Salhanesi, bostanlar, demiryolları ve Yedikule Gazhanesi'dir. 1960'lı yıllardan sonra ise Kennedy Caddesi ve sahil dolgu alanı yeni kentsel ögeler olarak mahalleye dahil olmuştur. Bu alanların bir kısmı Yedikule'nin çeper kuşak alanları ve morfolojik bölgelerinin bir parçası olabildiği gibi (örneğin, Yedikule Gazhanesi, bostanlar, sahil dolgu alanı) bir kısmı da bu alanların oluşumu, dönüşümü ya da sağlamlaştırılmasına etki etmişlerdir (örneğin, surlar, Kennedy Caddesi).

Yedikule ölçeğinde tespit edilen üçüncü ve dördüncü dereceli morfolojik bölgeler ve analiz edilen çeper kuşak alanlarının karşılaştırılması sonucunda, ortaya çıkan morfolojik birimlerde benzerlikler olduğu görülmüştür. İkinci dereceli morfolojik bölge olan sahildeki dolgu alanı, aynı zamanda çeper kuşak oluşumunu ifade etmektedir. Sahildeki endüstri kompleksleri, sur önlerindeki bostan alanları, hisar ve mezarlık alanları hem üçüncü dereceli morfolojik bölgeler, hem de çeper kuşak alanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bostanların yabancılaşmasıyla (fb alienation) oluşan yeni konut alanları ise dördüncü dereceli morfolojik bölgeleri oluşturmaktadır. Tüm bu oluşan, değişen veya yok olan çeper kuşak alanlarının gerek parsel, gerek yapı ölçeğinde buldukları çevreden farklılaşarak kendi içlerinde homojen bir yapıda olmaları ise bu alanların ayrı morfolojik bölgeler olarak edilmesinde büyük rol oynamıştır.

Çalışmada, Yedikule ve çevresindeki kentsel doku değişiminin izlenmesinin yanı sıra bu bölgedeki planlama ve uygulama süreçlerine dair de önemli değerlendirmeler yapılabilmesi için bir altlık oluşturulmuştur. Çeper kuşak çalışmasının yapılmasıyla Yedikule'nin Tarihi Yarımada'ya yönelik alınan kentsel kararlardan büyük oranda etkilendiği görülmüştür. Bölgede tarihi kara surlarının bulunması, mahallenin Tarihi Yarımada için önemini artırmış ve tarihi değerlerinin korunmasına yönelik çalışmalar yapılmasında faydalı olmuştur. Günümüzde ise Yedikule, koruma çalışmalarının yeterli olmaması sebebiyle tarihi, kentsel, kültürel ve sosyal kimliğini kaybetmekle karşı karşıya kalmıştır.

Çeper kuşak alanlarının tarihi süreç boyunca kentlerin dış çeperlerinden iç bölgelerine gömülmüş ve yoğun kent dokusundan farklılaşmış alanlar olmaları, bu alanların zamanla yeni kent dokusuna uyum sağlamakta zorlanmalarına ve farklı işlevli alanlara dönüşmelerine sebep olmaktadır. Bu dönüşüm, kente katkı sağlayabileceği gibi olumsuz etkiler de yaratabilmektedir. Çeper kuşak alanları ile ilgili yapılan araştırmalar, ilgili analiz yöntemleri araştırılan bölgenin kentsel gelişim tarihine dayandığı için, gelecekte yapılacak planlama ve tasarım önerilerinde kentsel belleği sürdürme veya farklı koruma stratejileri üretme amacıyla bu araştırmalardan yararlanılabilir. Bu alanlar kent içerisine sıkışmış niteliksiz boş alanlar olabileceği gibi, Yedikule örneğinde karşımıza çıkan bostan alanları gibi

tarihi ve ekolojik açılardan korunması gereken önemli kentsel alanlar da olabilirler. Çeper kuşak alanlarının araştırılması, hem kentsel morfoloji literatürünün geliştirilmesinde, hem gelecek çalışmalara yön vermede hem de bunlarla beraber toplumun içinde yaşadığı kente dair koruma değerini oluşturmada ve bilincini arttırmada oldukça önemli veriler sunmaktadır.

Notlar

1. Bu çalışma Prof. Dr. Ayşe Sema Kubat tarafından İstanbul Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Disiplinlerarası Kentsel Tasarım Yüksek Lisans Programı'nda yürütülmekte olan, "Urban Morphology" dersi kapsamında hazırlanmış ve geliştirilmiştir.
2. 1950 – 1960 yılları arasında dönemin başbakanı olan Adnan Menderes daha önceki yönetimlerin kenti ihmal ettiğini düşünerek kentsel formu yeniden tasarlamaya yönelik büyük ölçekli projeler başlatmıştır. Bu projeler İstanbul'u büyük oranda etkilemiş, kentte yeni bir dönem başlamıştır (Gül, 2015)

Kaynaklar

- Conzen, M.R.G. (1960). Alnwick, Northumberland: A Study in Town-Plan Analysis, The Institute of British Geographers 27, Londra.
- Conzen, M.P. (2009). How cities internalize their former urban fringes: a cross-cultural comparison, *Urban Morphology* 13, 29-51.
- Çelik, Z. (1996). 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti ve Değişen İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Çetin, N.Ü. (2011). Sürdürülebilir Kentsel Yenilemenin Değerlendirilmesi: İstanbul Yedikule Mahallesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Çobanoğlu, A.V. (2017). Yedikule Demiryolu Tesisleri (Cer Atölyeleri) Sanat Tarihi Raporu.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (1994a). Cilt III: s.13a-36b-c, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (1994b). Cilt IV: s. 117b-c, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (1994d). Cilt VII: s. 496c-497a, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- Gül, M. (2015). Modern İstanbul'un Doğuşu: Bir Şehrin Dönüşümü ve Modernizasyon (Çev: F. Büşra Helvacıoğlu). Sel Yayıncılık, İstanbul. (ilk baskı yılı:2013)
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Planlama ve İmar Müdürlüğü (2003a). Tarihi Yarımada (Eminönü-Fatih) 1/5.000 Ölçekli Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı Raporu, Cilt I ve Cilt II, İstanbul.

Kuban, D. (1996). İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinapolis, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.

Kubat, A.S. (2020). Morphology of the Peripheries: Fringe Belts of Istanbul, Turkey, ISUF2020 International Seminar on Urban Form, ISUF 2020 Virtual Conference Proceedings (Editör: B. Scheer), vol:1, Salt Lake City, Utah, ABD.

Kubat, A.S. (2019). Exploring the Fringe-Belt Phenomenon in a Multi-Nuclear City: The Case of Istanbul, ICONARP International Journal of Architecture & Planning., sayfa 95-134.

Kubat, A.S., Hazar, D. (2018). İstanbul'un Çeper Kuşak Gelişim Süreci, Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı, II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, (Editör: Kubat ve diğerleri), 693-711.

Kubat, A.S. (2018) Exploring the Fringe Belt Phenomenon in the case of Istanbul, ISUF CyNUM -Cyprus Network of Urban Morphology, Lefkoşe, Kıbrıs. (yayınlanmamış bildiri)

Kubat, A.S., Hazar, D. (2016) The Fringe Belt Development Process Of Istanbul, 23rd International Seminar on Urban Form (ISUF). Conference Proceedings (Editör: W. Ding), Nanjing, Çin.

Kubat, A.S., Gümrü, F.B. (2014) Investigating the Fringe Belt Concept: The case of Istanbul, Turkey ISUF-21st International Seminar on Urban Form, Conference Proceedings (Editör: V. Olivera), Porto, Portekiz

Küçük, E. (2014). Experiencing Urban Morphology Development In Terms Of Urban Property Relations: Cases From Historical Peninsula, Yüksek Lisans Tezi, Fen bilimleri Enstitüsü, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Küçük, E., Kubat, A.S. (2016). Tarihi Kent Dokularında Morfolojik Bölgeleri Belirlemek: Tarihi Yarımada-Aksaray Örneği, Türkiye Kentsel Morfoloji Sempozyumu: Temel yaklaşımlar ve Teknikler, 274-294.

Larkham P.J., Morton, N. (2011) Drawing lines on maps: morphological regions and planning practices, Urban Morphology, 15 (2).

Özkoçak, S. (2003). Two Urban Districts in Early Modern Istanbul: Edirnekapı and Yedikule, Urban History, 30(1), 26-43.

Sevil, H. (1991). Yedikule-Yenikapı Bölgesi Rekreatyon Alanlarının Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi.

Whitehand, J. (2001). British Urban Morphology: The Conzenian Tradition, Urban Morphology, 103-109.

Whitehand, J., Morton, N.J. (2004). Urban Morphology and Planning: The Case of Fringe Belts, School of Geography, Earth and Environmental Sciences, University of Birmingham.

Çevrimiçi Kaynaklar

URL-1: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1c/Walls_of_Constantinople.JPG

URL-2: https://cdnuploads.aa.com.tr/uploads/Contents/2020/09/24/thumbs_b_c_2b1eab69de66b1215c0083f54b2dc5d1.jpg

URL-3: https://tr.wikipedia.org/wiki/Yedikule_Zindanlar%C4%B1#/media/Dosya:Yedikule_Zindanlar%C4%B1-1.JPG

URL-4: https://www.google.com/maps/@40.9883502,28.9221833,3a,75y,270.44h,90t/data=!3m1!1e1!3m8!1sGfivf7isNhCv2DduO6pM8g!2e0!6s%2F%2Fgeo3.ggpht.com%2Fcbk%3Fpanoid%3DGfivf7isNhCv2DduO6pM8g%26output%3Dthumbnail%26cb_client%3Dmaps_sv.tactile.gps%26thumb%3D2%26w%3D203%26h%3D100%26yaw%3D16.667255%26pitch%3D0%26thumbfov%3D100!7i16384!8i8192!9m2!1b1!2i38

URL-5: <https://www.youtube.com/watch?v=ISkRa4m7Kzk&t=6s>

URL-6: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/1768>

URL-7: <https://www.google.com/maps/place/%C4%B0bb+Samatya+Tesisleri/@40.990019,28.9245104,16.71z/data=!4m1!1m7!3m6!1s0x14cabbbc23b2de75:0x4979332c92e679fa!2sYedikule,+Fatih%2F%C4%B0stanbul!3b1!8m2!3d40.9938637!4d28.9252063!3m4!1s0x14cabbbe295d5b99:0x64a1dfd9a265b5cc!8m2!3d40.9903174!4d28.9262563>

TARİHSEL SÜREÇTE ÇEPER KUŞAK ALANLARININ ANALİZİ: TAKSİM-PERA ÖRNEĞİ¹

Burcu Soygüzelöglü*, **Ayşe Sema Kubat****

* Gebze Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

** İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.
bsoyguzeloglu@gtu.edu.tr, kubat@itu.edu.tr

Çeper kuşak alanı kavramı, 1960'lı yıllardan beri kent morfolojisi, planlaması ve kentsel coğrafya gibi çeşitli alanlarda çalışan araştırmacılar tarafından ele alınmaktadır. 1990'lı yılların sonuna doğru, kentsel tasarım kapsamında çeper kuşak alanı kavramı ile ilgili yapılan çalışmalar artmış, bu kavramın önemine dikkat çekilmeye başlanmıştır. Çeper kuşak alanları, kentlerin tarihsel gelişim sürecinde uygulanan farklı planlama yaklaşımlarımdan etkilenir ve kent içindeki konumları ve fonksiyonları açısından önemlidir. Çeper kuşak alanları; kentin oluşum ve gelişim sürecinde kentin tarihini, bu tarihsel sürecin tanık olduğu çeşitli olayları ve planlama yaklaşımlarını yansıtır. Bu nedenle, çeper kuşak alanlarının bir kentteki oluşum ve gelişim süreçlerini analiz ederken o kentin tarihi altyapısını incelemek ve bu ikisini birlikte düşünmek oldukça önemlidir. İstanbul'un tarihi altyapısı dâhilinde, hızla artan nüfusun ve yeni gelişim alanlarına olan ihtiyacın artmasının sonucu olarak, arazi kullanım ve fonksiyonlarında çeşitli değişiklikler olduğu görülmektedir ve bu durum İstanbul'un tarihsel gelişim sürecindeki temel problemlerden biri olan çeper kuşak yabancılaşmasına sebep olmaktadır. İstanbul'un tarihi altyapısı ve ana büyüme aksı bağlamında; 1800'lü yıllarda kentin dış çeperini oluştururken, zaman içerisinde kentin büyümesi ile bu özelliğini kaybederek eski ve yeni merkezi iş bölgelerinin birleşmesi ile şu anki halini alan Taksim-Pera, doğrusal olarak gelişmekte olan merkezi iş bölgesi ekseninde kilit bölge olarak görülmektedir. Bu çalışma; İstiklal Caddesi, Taksim Meydanı ve bu alanların Tarlabası Bulvarı'na kadar olan çevre alanlarını kapsayan, Maçka ve Dolmabahçe'ye uzanan Taksim-Pera olarak nitelendirilen bölgenin çeper kuşak oluşumu ve değişiminin, bölgenin tarihi ve coğrafi altyapısı ile ilişkilendirilerek analiz edilmesini ve anlaşılmasını amaçlamaktadır. Çeper kuşak alanlarının oluşum ve değişim süreçleri üzerine morfolojik bir yöntem geliştiren M.R.G Conzen ve M.P Conzen'in "çeper kuşak teorisi (fringe-belt concept)" çalışmanın ana metodolojisini oluşturmaktadır. Bu metodoloji kullanılarak, çeşitli çeper kuşak arazi kullanımları tarihi haritalar üzerinde analiz edilmiş ve bu haritaların katmanlar halinde çakıştırılması ile elde edilen veriler sayısallaştırılmış ve karşılaştırmalı çıkarımlar yapılmıştır. Aynı zamanda, geçmiş ve günümüz çeper kuşak alanları arasındaki ilişkiyi anlayabilmek ve tarihle nitel ve nicel olarak bağlantı kurabilmek amacıyla bölgede mevcut çeper kuşak analizi de yapılmıştır. Bu çerçevede gerçekleştirilen çalışmanın sonucunda, 1930'lu yıllara kadar bölgedeki çeper kuşak alanlarının çoğunlukla sabit kaldığı, sağlamlaştığı ve dönüşüme uğradığı; 1950'li yıllar ve sonrasında Taksim'in meydanlaşmasıyla bölge ve özellikle Gezi Park'ı çevresinde artan yeni yapılaşmaların etkisiyle yeşil ve boş alanların yabancılaşma sürecine girdiği görülmüş;

1882'den günümüze kadar süregelen tarihsel gelişmede sınırlı sayıda yeni oluşan ve büyük ölçüde yabancılaşmaya uğrayan çeper kuşak alanları ile bölgedeki toplam çeper kuşak alanının azaldığı saptanmıştır. Bu çalışmanın, Taksim-Pera bölgesinin çeper kuşak alanlarının oluşum ve değişim süreçlerini inceleyen ilk girişim olduğuna, bu yönü ve elde ettiği sonuçlar ile kent morfolojisi alanına katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çeper kuşak alanları, İstanbul, kent morfolojisi, tarihi altyapı, Taksim-Pera

Giriş

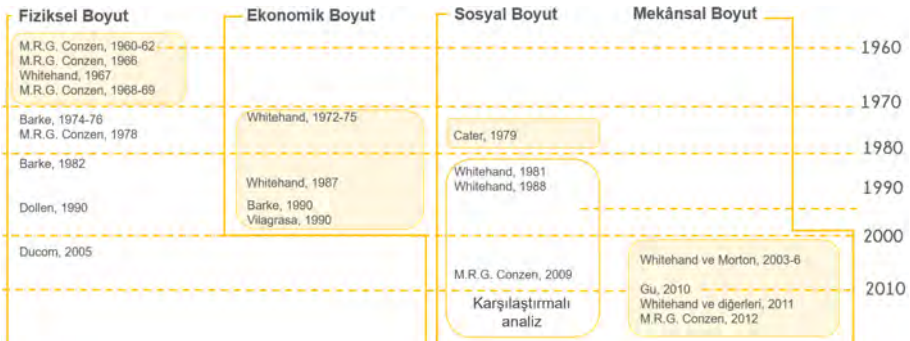
Kentsel çeper kuşak alanı üzerine yapılan çalışmalar, son yıllarda dünyanın çeşitli bölgelerinde artarak devam etmektedir. Yine de, kentsel çeper kuşak alanı kavramının gözlenebildiği farklı kültürel altyapıya sahip bölgelerde karşılaştırmalı bir değerlendirmeye yönelik yalnızca birkaç doğrudan girişim bulunmaktadır. Son on yılda artan çalışmalara rağmen, Türkiye'deki şehirler üzerinde yapılan çeper kuşak çalışmalarının oldukça sınırlı olduğu görülmekte ve özellikle İstanbul'da daha detaylı incelemelere ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. İstanbul, stratejik bir coğrafi konumda (iki kıtanın, Avrupa ve Asya'nın buluşma noktasında) yer almaktadır ve Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarının başkenti olması nedeniyle uzun ve zengin bir tarihe sahiptir. Kubat (2019)'a göre, İstanbul'un tarihi geçmişi, ana büyüme eksenleri ve çeper kuşak alanlarının gelişimi ile ilgili olarak, Avrupa yakasında Tarihi Yarımada, Haliç, Maslak ve Ayazağa bölgeleri; Anadolu yakasında ise Kadıköy bölgesi olmak üzere bazı önemli alanlar karşımıza çıkmaktadır. Bu bölgeler ile birlikte Taksim-Pera bölgesi, doğrusal olarak gelişen merkezi iş alanı (MİA) ekseninde kilit bir alan olarak görülmekte ve bu anlamda çeper kuşak alanı çalışmaları için araştırma alanı olma potansiyeli taşımaktadır. Bu çalışma ise, bu potansiyeli değerlendirmek amacıyla M.R.G. Conzen (1960) ve M.P Conzen (2009)'in karşılaştırmalı çeper kuşak çalışması çerçevesinde, Taksim-Pera bölgesinin çeper kuşak oluşum ve değişim sürecini, tarihsel süreç içerisinde alanda yaşanan yapısal değişiklikler ile birlikte incelemeyi amaçlamaktadır. Bu noktada, bahsedilen inceleme için öncelikle çeper kuşak kavramı ve ilgili tüm teorik çerçevenin detaylarıyla kavranmasının gerekli olduğu düşünülmektedir.

Çeper Kuşak Kavramının Ortaya Çıkışı

Çeper kuşak alanları; kentsel gelişim ile karşılıklı ilişki içerisinde olan ve kentsel gelişim süreci içerisinde değişen ekonomik, sosyal, fiziksel ve doğal olaylardan etkilenecek yeniden şekillenen kentsel elemanlardır. Çeper kuşak alanları, yapılaşma döngüsü arasında oluşmuş, ilk başta kent çeperinde iken, kentin büyümesi ile iç bölgelere gömülü kalmış, doku ve kullanım bakımından kentin yoğun yapılaşmış alanlarından farklılık gösteren kentsel birimlerdir. (Kubat, Hazar, 2018, 694) M.R.G Conzen (1960), çeper kuşak alanı kavramını "geçici veya çok yavaş bir şekilde gelişen bir kentin çeperinden meydana gelen ve öncelikle çeper alanında yer arayan arazi kullanımlarının karakteristik karışımından oluşan kuşağa

benzer alan” (Conzen, 2009, 32) olarak tanımlamaktadır. Çeper kuşak alanları ile ilgili yapılan çalışma ve araştırmalar, tarihsel süreç içerisinde çok yönlü bir şekilde gelişmekte ve fiziksel, ekonomik, sosyal ve mekânsal olmak üzere dört farklı boyutta özetlenebilmektedir. (Şekil 1)

Çeper kuşak alanı çalışmalarındaki ilk girişimler, Louis (1936)’in Berlin metropolitan alanını tarihsel-coğrafi gelişim çerçevesinde okunabilir bölgelere ayırarak incelediği çalışmasıyla başlamış olup ve öğrencisi M.R.G. Conzen (1960)’in İngiltere’nin Alnwick kentinde yapmış olduğu detaylı morfolojik çalışmalarıyla devam etmekte ve ağırlıklı olarak kentteki fiziksel değişimlerle ilgili olarak farklı arazi kullanımlarının oluşturduğu alanları analiz etmeye odaklanmaktadır. Whitehand (1967)’in kentteki fiziksel büyümenin eşiği olarak gördüğü kentsel duvarlar ile çeper kuşak kavramını ilişkilendirdiği çalışması fiziksel boyut dâhilinde değerlendirilebilmektedir. Ekonomik boyut dâhilinde; Whitehand (1972-75, 1987) çeper kuşakların oluşum ve değişimini teklif-rant (bid-rent theory) ile ilişkilendirerek ulaşım alanındaki gelişmeler ve arazi değerleri üzerinden incelemiş, sonrasında Barke (1990) kentsel büyüklüğün çeper kuşak sürecini nasıl etkilediğine değinmiştir. Bir diğer boyut olarak; Carter (1979) fiziksel yapı, arazi kullanımları ve sosyal mekânın organizasyonu arasındaki ilişkiyi kurmaya çalışarak, M.P. Conzen (2009) ise kentsel çeperleri kültürler arası bir karşılaştırma üzerinden tarihi-kültürel süreç içerisinde inceleyerek kentsel çeper çalışmalarındaki sosyal boyuta dikkat çekmektedir. Kentsel çeper çalışmalarının mekânsal boyutu çerçevesinde, Whitehand ve Morton (2003)’un Birmingham kentsel çeper araştırması ile planlama ve kentsel çeper alanları ilişkisi vurgulanmaktadır. Bunu destekleyen Gu (2010)’ya göre, bir planlama aracı olarak çeper kuşak kavramının kullanılması, daha bütünlük planlama ve tasarım politikalarının oluşturulması, kentsel gelişimin öngörülmesi ve çeper kuşak yabancılaşmasının önüne geçilmesi için önemlidir. Bütünlük bir planlama yaklaşımı olarak çeper kuşak kavramının tartışılması ve kentsel gelişim süreçleri içerisindeki oluşum ve değişiminin incelenmesi gerekmektedir.

Şekil 1. Çeper kuşak çalışmalarının gelişimi (Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

Çeper Kuşak Oluşum ve Değişim Süreçleri

Çeper kuşak alanları, kentteki fiziksel, sosyo-ekonomik ve sosyal faktörlerden etkilenecek kendiliğinden oluşmaktadır. Sıklıkla kentsel çeper (urban periphery) kavramıyla karıştırılmasına rağmen çeper kuşak alanları, çeperde konumlanmaya başlayan zaman içerisinde kentin büyümesiyle kentin içine gömülen alanlardır. Bu anlamda, kentte gömülmüş olan öncel (former) kentsel çeperler olarak tanımlanabilmektedir. Çeper kuşak alanlarının çeperde konumlanma sebepleri (coğrafi özellikler, arazi büyüklüğü, düşük arazi değerleri vb.) çeşitlilik gösterebilirken; bu alanlar açık, kurumsal, endüstri, düşük yoğunluklu konut ve rekreasyon alanları gibi farklı kullanımlar halinde ortaya çıkmaktadır. Açık alan olarak; mezarlıklar, kamusal parklar, fidanlık/bostanlar, boş/kullanılmayan araziler, kurumsal alan olarak; dini yapılar, askeri kışlalar, eğitim alanları, hastaneler, atık yok etme tesisleri, endüstri alanı olarak; ulaşım tesisleri, fabrikalar, taş/kömür ocakları; düşük yoğunluklu konut alanı olarak banliyö bölgeleri, rekreasyon alanı olarak; golf sahaları, spor alanları, binicilik okulları kentsel çeper alanlarına örnek olarak verilmektedir. (Şekil 2)

Çeper kuşak alanları; kentin gelişme dinamiklerine paralel olarak ‘‘oluşum’’ (formation) ve ‘‘değişim’’ (modification) olarak nitelendirilen, kronolojik olarak üst üste binebilen iki büyük süreçten geçmektedir. Bu alanlar, zaman içerisinde değiştikleri için tarihsel bir süreci yansıtmaktadır. Çeper kuşak alanları, oluştuklarında oluştukları yerde kalarak yapılaşmanın geleceği alan için bir referans noktası oluşturmakta ve zaman içerisinde çevresinde toplanan yapılaşmanın farklı dinamiklerine göre şekillenmektedir. Oluşumlarından sonra, ilk olarak Conzen (1962)’in Newcastle, Tyneside çalışmasında belirlenen ‘‘sabitleme’’ (fixation), ‘‘genişleme’’ (expansion) ve ‘‘sağlamlaşma’’ (consolidation) olmak üzere üç farklı çeper kuşak oluşum evresi gelmektedir. Kendiliğinden oluşan ve büyüyen çeper kuşak alanları (accretion), bahsedilen kentsel gelişim sürecinde ilk baştaki haliyle var olmaya devam ederse sürekli hale gelirler ve iç kuşak alanı olarak sabitleşir (fixation) veya sağlamlaşır (consolidation). Bu sabitleşen iç kuşak alanları, kentsel gelişmeyi sınırlandıran eşikler olarak düşünülmekte ve ortaçağ kentlerinde kent duvarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çevresinde yapılaşmanın toplandığı çeper kuşak alanlarının göze çarpan karakterinin zamanla değişime uğrama ihtimali daha fazla olmaktadır. Ancak, çeper kuşaklar genişleyerek (expansion) ya da küçülerek (reduction) kaçınılmaz olarak değişse (modification) bile, istisnalar haricinde, çevrelerindeki dokudan farklı olmayı sürdürürler. (Whitehand, 1967’den aktaran Hazar D., Kubat A., 2018, 696) Bir başka değişim ise, mevcut çeper kuşak özelliği taşıyan arazi kullanımının kentin başka bir alanına taşınması (translation) ile gerçekleşmektedir. Bu değişim süreçlerinden farklı olan çeper kuşak yabancılaşması (alienation) ise, artan nüfus artışıyla birlikte alanın çeper kuşak olma özelliğini kaybederek çeper kuşak arazi kullanımlarının yerini yeni konut alanı veya merkezi iş alanı kullanımlarına bırakması ile meydana gelmektedir. Conzen (2009)’a göre, bu oluşum ve değişim sürecindeki çeper kuşak alanları

Etken Özellikler (zaman içerisinde teknolojiye ve sosyal ihtiyaçlarda yaşanan değişikliklere göre farklılaşmaktadır)

AÇIK ALAN

- Mezarlıklar
- Kamusal parklar
- Fidanlık/Bostanlar
- Boş/Kullanılmayan araziler

KURUMLAR

- Dini yapılar (örn. : manastırlar)
- Askeri kışlalar
- Eğitim alanları
- Haşaneler
- Atık yok etme tesisleri

ENDÜSTRİ

- Ulaşım tesisleri (antrepolar dahil)
- Fabrikalar
- Taş/kömür ocakları

YERLEŞİM - yalnızca düşük yoğunluklu Banliyö bölgeleri

REKREASYON

- Golf sahaları
- Spor alanları
- Binicilik okulları

Süreçler

ÇEPER KUŞAK OLUŞUMU

Çeper Kuşak Büyümesi - arazinin doğal genişlemesi

- Sabitlenme evresi (eşik hattı ile ilişkili)
- başlangıç karakter
- Genişleme evresi - belirgin karakter
- Sağlamlaşma evresi - baskın karakter

ÇEPER KUŞAK DEĞİŞİMİ

Çeper Kuşak Yabancılaşması - konut alanı veya MIA'ya dönüşüm ile çeper kuşak özelliğinin yitirilmesi

Çeper Kuşak Küçülmesi

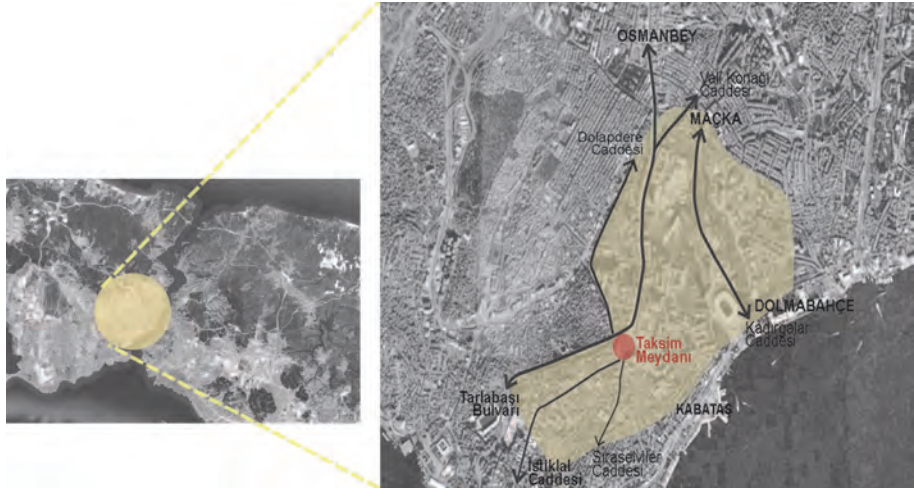
Çeper Kuşak Ötelenmesi - mevcut çeper kuşak alanının kentin başka bir alanına nakledilmesi

Ürünler

- İç çeper kuşak** - İÇK
duvar içi/ dışı
yapılmış / açık
- Orta çeper kuşak** - OÇK
- Dış çeper kuşak** - DÇK

Şekil 2. Çeper kuşakların kavramsal terminolojisi: etken özellikler, süreçler ve ürünler (Kaynak: Conzen, 2009)

çeşitli faktörlere bağlı olarak iç, orta ve dış çeper kuşak olmak üzere üç kategoride sınıflandırılabilir. Genellikle tarihi kent merkezlerinin çevresinde oluşan iç çeper kuşak alanları, merkez çevresinde var olan eşik hatları (fixation line) ile sınırlandırılmaktadır. Orta çeper kuşak alanları, merkezden daha uzak olarak konumlanmasına rağmen eşik hatları ile ilişkilidir. İç kuşak alanlarından farklı olarak, daha büyük parseller ile daha fazla açık alanlara sahiptir ve daha az sürekli. Daha büyük, dağılmış ve bağımsız parsellerden oluşan dış kuşak alanlarının ise, eşik çizgilerinden etkilenmesi durumuna çok fazla rastlanmamaktadır. Whitehand (1967)'e göre, tüm çeper kuşak alanları, farklılıklarına rağmen, merkezkaç kuvvetlerinin ürünüdür ve bu nedenle merkezci kuvvetlerin ürünü olan MIA dinamiklerinden etkilenirler. Conzen (2009)'a göre, çeper kuşak alanlarının oluşum ve değişim süreçleri her kent ve oluştuğu döneme göre genelleştirilememekte, oluştuğu kentlerde var olan fiziksel sosyal, ekonomik, kültürel etmenlerden etkilenerek farklılık göstermektedir. Bu nedenle, kentler veya tarihsel süreçler üzerinden karşılaştırmalı araştırma ve çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Şekil 3. Pera-Galata bölgesi ve örneklem alan sınırları

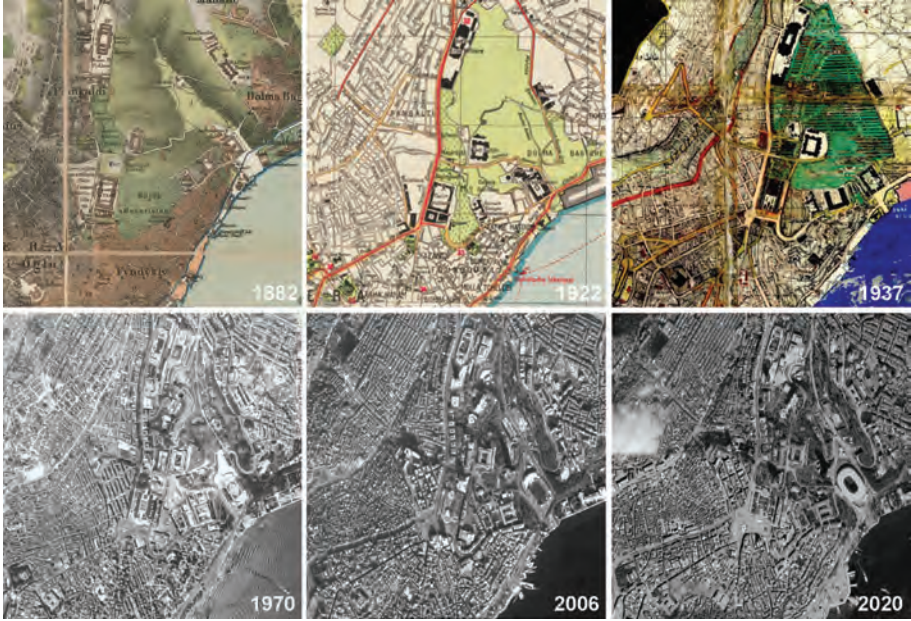
Yöntem

Çeper kuşak alanlarının oluşum ve değişim süreçleri üzerine morfolojik bir yöntem geliştiren M.R.G Conzen (1960) ve M.P Conzen (2009)'in "çeper kuşak teorisi (fringe-belt concept)" çalışmanın ana çerçevesini oluşturmaktadır. Geliştirilen bu teori doğrultusunda; farklı dönemlere ait tarihi haritalar ve uydu haritaları üzerinden karşılaştırmalı analiz yöntemi uygulanmaktadır. Bu yöntemin uygulanması için; İstanbul'un büyüme akşalarının gelişimi düşünüldüğünde kentin dış çeperini oluşturma özelliğini kaybederek büyük değişikliklere uğramasıyla dikkat çeken, İstiklal Caddesi, Taksim Meydanı ve bu alanların Tarlabası Bulvarı'na kadar olan çevre alanlarını kapsayan, Maçka ve Dolmabahçe'ye uzanan Taksim-Pera olarak nitelendirilen bölge örneklem alan olarak seçilmiştir. (Şekil 3)

Bu yöntem kullanılarak, Taksim-Pera'da yer edinmiş çeşitli çeper kuşak arazi kullanımları (mezarlıklar, askeri kışlalar, park ve bahçeler, eğitim alanları, dini alanlar, sağlık ve spor alanları, boş alanlar) (Conzen, 2009, 33) ve büyüklükleri; belirgin değişikliklerin gözlenebildiği, 1882 tarihli Nedjib haritası, 1922 tarihli harita, 1937 tarihli Henri Prost planı, 1970, 2006 ve 2020 tarihli uydu haritaları üzerinden analiz edilmektedir. (Şekil 4) Bu haritaların katmanlar halinde çakıştırılması ile elde edilen mekânsal veriler sayısallaştırılmakta ve karşılaştırmalı çıkarımlar yapılmaktadır. Aynı zamanda, geçmiş ve günümüz çeper kuşak alanları arasındaki ilişkiyi anlayabilmek ve Taksim-Pera'nın tarihiyle nitel ve nicel olarak bağlantı kurabilmek amacıyla bölgede mevcut çeper kuşak analizi de yapılmaktadır.

Taksim-Pera Bölgesi ve Tarihsel Geçmişi

Tarihsel-coğrafi gelişimi 300 bin yıl önceye dayanan İstanbul, yüzyıllar boyunca farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Dökmeci ve Çıracı (1990)'ya göre;

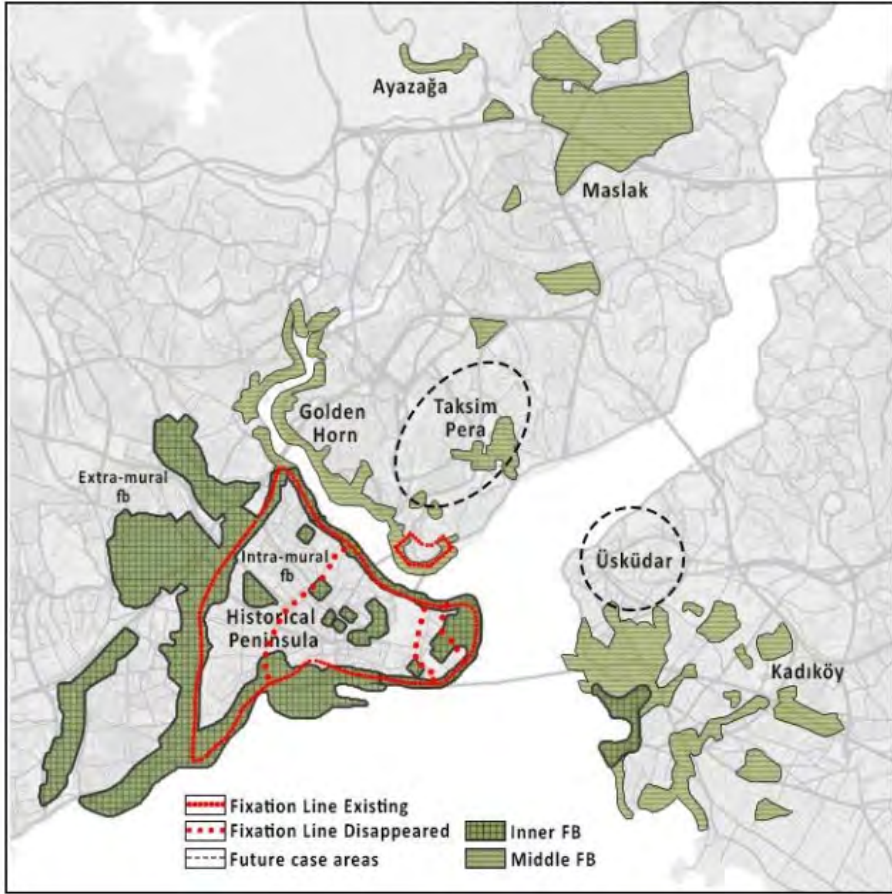
Şekil 4. Taksim-Pera Bölgesine ait farklı tarihli haritalar (Kaynak: 1882, Salt Galata Arşivi; 1922, Harvard Üniversitesi Arşivi; 1937, Beyoğlu Belediyesi Şehir Planlama Müdürlüğü; 1970, 2006 ve 2020, İBB Şehir Haritaları)

14. yüzyılda İstanbul'u kuşatan Osmanlılar, Fransızlar, Venedikliler ve Cenovalılara Galata bölgesinde ticaret faaliyetlerini geliştirebilmeleri adına çeşitli haklar tanımıştır ve onlar da bu haklardan yararlanarak idari binalarını bu bölgede konumlandırmıştır. Bölgede artan elçilik binaları ile birlikte, bölge çevresindeki konut alanları da kısa sürede artış göstererek 16-17. yüzyıl itibarıyla Pera boyunca yayılmıştır. Bölgede dini yapılar da paralel olarak artış gösterirken, bölgenin sınırlayıcı coğrafi karakterinden dolayı ticaret aktiviteleri daha çok kıyı alanında gerçekleşmiştir. Kuban (1970)'a göre, 17. ve 18. yüzyıl arasında Galata ve Tünel arasında alanda yeni yapılaşmaların arttığı gözlemlenirken bu yapısal gelişme Taksim'e doğru uzanmaya başlamıştır. Avrupa devletlerine verilen kapitülasyonlarla birlikte yeni bir kimlik kazanan bölgede, bugünkü Taksim Meydanı çevresinde Surp Agop Ermeni, Ayazpaşa ve Katolik mezarlıkları yerini almıştır. 19. yüzyıl itibarıyla, Taksim Topçu Kışlası'nın inşasıyla (1806) birlikte İstiklal Caddesi ve Taksim çevresinde yapılaşma artış göstermiştir. Daha sonra, alanda Taşkışla (Mecidiye Kışlası) (1846) ve Gümüşsuyu Kışlasının (Muzıka-i Humayun) (1861) inşa edilmesiyle Taksim önemli bir askeri bölge olarak öne çıkmıştır. Diğer dönemlerden farklı olarak artan ticaret faaliyetleri ile birlikte, dönemin modern toplulukları tarafından ihtiyaç duyulan altyapı servisleri sağlanmaya başlamıştır? Paris Belediyesi örnek alınarak oluşturulan belediye teşkilatı ile sokaklar genişlemeye başlamıştır. Kasımpaşa, Tarlabası, Taksim, Firuzga, Siraselviler, Kabataş,

Harbiye gibi semtler gelişmiştir. Yapısal değişikliklerin yaşandığı 19.yüzyılda, eski iş merkezleri yerini yeni iş hanlarına bırakmıştır ve Pera, aktif merkezi iş alanına dönüşmeye başlamıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra kentin mekânsal yapılaşmasını belirleyen en önemli faktörlerden biri, 1937 yılında Henri Prost tarafından hazırlanan, Taksim Meydanı'nın yeniden düzenlenmesine odaklanan planlar olmuştur. Bu plan kararları sonrasında tartışmalar başlamış, Topçu Kışlası yıkılarak yerine kamusal yeşil bir alan oluşturma fikri atılmış ve alan çevresinde kapsamlı yol ağı önerilmiştir. Prost'un planında, ana tasarım elemanı olan Taksim Meydanı Haliç'ten geçen iki başlıca yol üzerinden tarihi yarımadaya bağlanmaktadır. Bu yollardan biri Atatürk Köprüsü'nden başlayarak -o zaman ki Grande Rue de Pera- bugünkü İstiklal Caddesi'ni takip etmekte; diğeri ise Galata Köprüsü'nü Taksim Meydanını bağlamak amacıyla Karaköy'de meydan yaratmak ve tünel inşaları için kapsamlı yıkımlara sebep olmaktadır. Bu şekilde, Taksim meydanı iki yeni yolla Dolmabahçe ve Kurtuluş'a bağlanmaktadır. Bu planların diğeri bir önemli özelliği de, Haliç kıyılarını orta ve büyük endüstri alanlarına açması ve böylece kırdan kente göçlerin başlamasıyla kent nüfusunda artış meydana gelmesidir. 1970'lara gelindiğinde ise, artan arsa değerleriyle birlikte boş, açık ve yeşil alanlarda hızla artan yapılaşmalar başlamıştır. Buna paralel olarak artan nüfus, maliyetler ve kentsel rant ile endüstri alanları kent çeperine doğru yayılmaya, kent ise günümüzdeki çok merkezli gelişim gösteren yapısını almaya başlamıştır. Günümüzde ise bu yapısal gelişimi sürdürerek çepere doğru yayılma sebep olan, İstanbul'un kentsel biçimini olumsuz anlamda şekillendirdiği düşünülen, büyük ölçekli projeler uygulanmaya devam etmektedir.

Taksim-Pera Bölgesindeki Çeper Kuşak Alanları ve Değişim Sürecinin Analizi

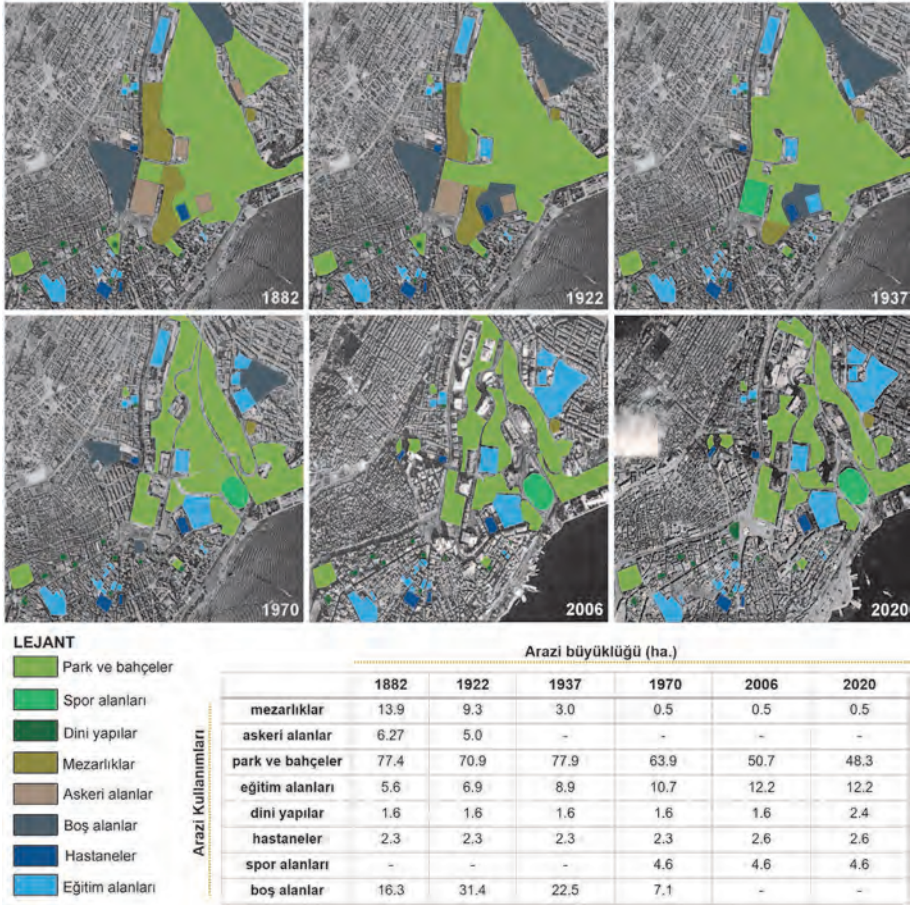
İstanbul'un tarihi geçmişi incelendiğinde, farklı dönemlerde uygulanan politikalar, yangınlar, endüstrileşme, ulaşım alanındaki gelişmeler, göç ve buna bağlı nüfus artışı, arsa değerleri ve inşaat faaliyetlerindeki artış gibi değişen faktörlerin kentin yapısal gelişimini ve dolayısıyla çeper kuşak alanlarını etkilediği görülmektedir. Bu süreçte, kentin ana büyüme aksı bağlamında; tarihi yarımada iç çeper kuşak alanı olarak, Maslak, Ayazağa, Haliç, Kadıköy, Üsküdar ve çalışmanın örneklem alanını oluşturan Taksim-Pera bölgesi orta çeper kuşak alanı olarak değerlendirilmektedir. (Şekil 5) İlk çeper kuşak oluşumu ve sabitleme (fixation) aşaması tarihi yarımada gözlemlenirken, zaman içerisinde kent İstiklal Caddesi ve Pera bölgesini içini alarak kuzeye doğru büyüme eğilimi göstermiştir. Sonrasında Galata Köprüsü'nün inşasıyla birlikte Taksim, Şişli, Maslak bölgelerine doğru gelişen kentte Taksim-Pera bölgesi, 1800'lü yıllardaki kentin dış çeperini oluşturma özelliğini kaybederek eski ve yeni merkezi iş alanlarının birleşmesi ile şu anki halini almıştır. Bu anlamda Taksim-Pera bölgesi, Maslak-Levent'e doğru doğrusal olarak gelişmekte olan merkezi iş bölgesi ekseninde değişen çeper kuşak karakteriyle kilit bölge olarak görülmektedir.

Şekil 5. İstanbul'un iç ve orta çeper kuşak alanları (Kaynak: Kubat, 2019, 109)

Taksim-Pera bölgesindeki çeper kuşak alanlarının değişimini ortaya koyabilmek için tarihsel süreç içindeki gelişmelerin bölgedeki yansımalarının belirgin olarak gözlenebildiği düşünülen 1882 ve 2020 tarihleri dahil olmak üzere, 1922, 1937, 1970 ve 2006 tarihli harita ve gelişim planları üzerinden analiz yapılmaktadır. Bu analiz yapılırken bölgedeki mezarlıklar, askeri alanlar, park ve bahçeler, eğitim alanları, dini yapılar, hastaneler, spor alanları ve boş alanlar olmak üzere çeşitli çeper kuşak arazi kullanımları ve büyüklükleri karşılaştırılarak incelenmektedir. (Şekil 6)

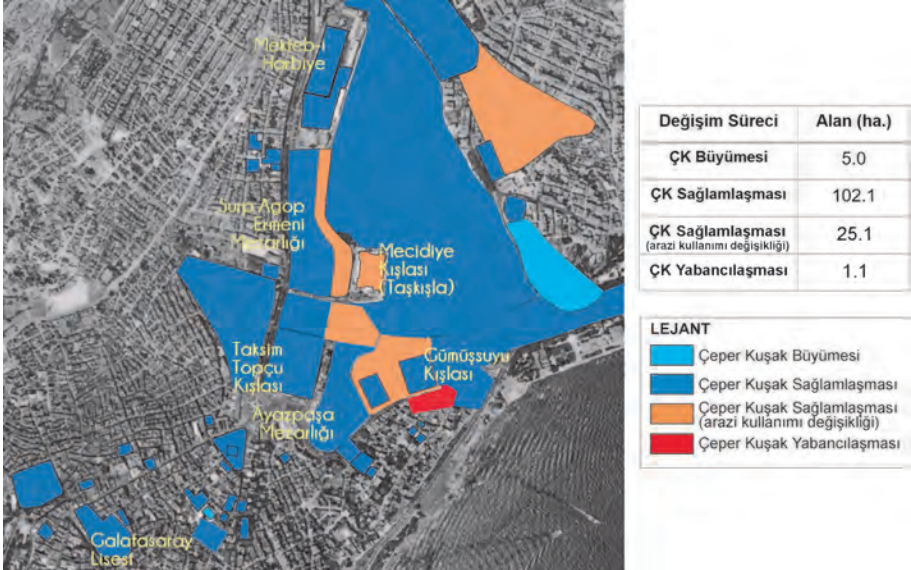
Taksim-Pera bölgesindeki çeper kuşak arazi kullanım ve büyüklüğü analiz edildiğinde, mezarlıkların oluşturduğu kentsel çeper alanları, bölgedeki kentsel gelişim faaliyetlerinin artmasıyla birlikte dönüşerek 1882 ve 2020 yılları arasında sürekli olarak azalmakta, özellikle 1922 ve 1937 yılları arasında keskin bir düşüş yaşa-

Şekil 6. Taksim-Pera çeper kuşak arazi kullanım değişimi (Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

maktadır. Alanda çoğunlukla kışlaların oluşturduğu askeri alanlar, 1937 yılı itibarıyla geçirdikleri kullanım değişikliği ile birlikte çeper kuşak alan olma özelliğini kaybetmektedir. Park ve bahçelerin oluşturduğu çeper kuşak alanlarının analiz edilen ilk üç yıl içerisinde neredeyse sabit kaldığı söylenebilirken, 1937 yılında 77.9 ha. olarak varlığını sürdüren bu alanlar günümüze kadar sürekli olarak azalarak günümüzde 48.3 ha. büyüklüğüne ulaşmıştır. Zaman içerisinde bölgedeki nüfus ve yerleşmelerin artmasıyla birlikte, oluşan eğitim alanlarının oluşturduğu çeper kuşak alanları da düzenli bir artış göstererek 2006 yılından bu yana 12.2 ha olan arazi büyüklüğünü korumaktadır. Dini yapılar ve hastanelerin oluşturduğu çeper kuşak alanlarının ise, analiz edilen yıllar arasında diğer kullanımlarla karşılaştırıldığında yok denecek kadar az bir değişim geçirdiği görülmektedir. 1882 yılında park ve bahçelerden sonra en yüksek arazi büyüklüğüne sahip olan boş

alanların, 2006 yılına gelindiğinde zaman içerisinde artan kentsel büyüme baskısıyla birlikte imara açılarak çeper kuşak olma özelliğini taşıyan ve taşımayan farklı kullanımlar kazanmasıyla boş alan olma özelliğini kaybettiği izlenmektedir. Farklı yıllara ait haritalardan incelenen çeper kuşak arazi kullanımları ve büyüklüklerinin zaman içerisinde nasıl bir değişim (modification) süreci geçirdiğinin daha detaylı bir şekilde anlaşılabilmesi için birbirini takip eden her iki yıl arasında haritaların çakıştırılmasıyla karşılaştırmalı analizler yapılmıştır. 1882-1922 yıllarına ait değişime bakıldığında, çeper kuşak alanlarının büyük oranda sağlamlaştığı görülmektedir. 102.1 ha. büyüklüğündeki alan mevcut arazi kullanımını koruyarak, 25.1 ha. büyüklüğündeki alan ise başka bir çeper kuşak arazi kullanımı kazanarak sağlamlaşmaktadır. Bunun dışında ise, 5.0 ha. büyüklüğündeki çeper kuşak alanı büyürken, 1.1 ha. büyüklüğündeki çeper kuşak alanı yabancılaşma sürecinden geçmektedir. (Şekil 7) 1922 haritasına bakıldığında, Taksim Topçu Kışlası, Gümüşsuyu (Muzika-i Humayun) Kışlası ve Maçka Kışlası 1882 yılındaki kullanımlarını koruyarak sağlamlaştığı görülmektedir. Bu yıllarda askerlik hizmetlerinde bir takım değişikliklere gidilmeye başlanmasına rağmen, Taksim Topçu Kışlası yakınındaki Talimhane bölgesi eğitim faaliyetleri için 1920'lerin sonuna kadar boş bırakıldığından sağlamlaşan diğer bir çeper kuşak alanı olmaktadır. Bunlarla birlikte sağlamlaşan diğer çeper kuşak alanları olarak, günümüzdeki Maçka Parkı'nın yerinde konumlanmış olan Belediye (Taksim) Bahçesi ve kalan yeşil alan, Galatasaray Lisesi, Mekteb-i Harbiye gibi önemli eğitim alanları ile birlikte 19. yüzyılda İstiklal Caddesi çevresinde artan elçiliklerin bir yansıma-

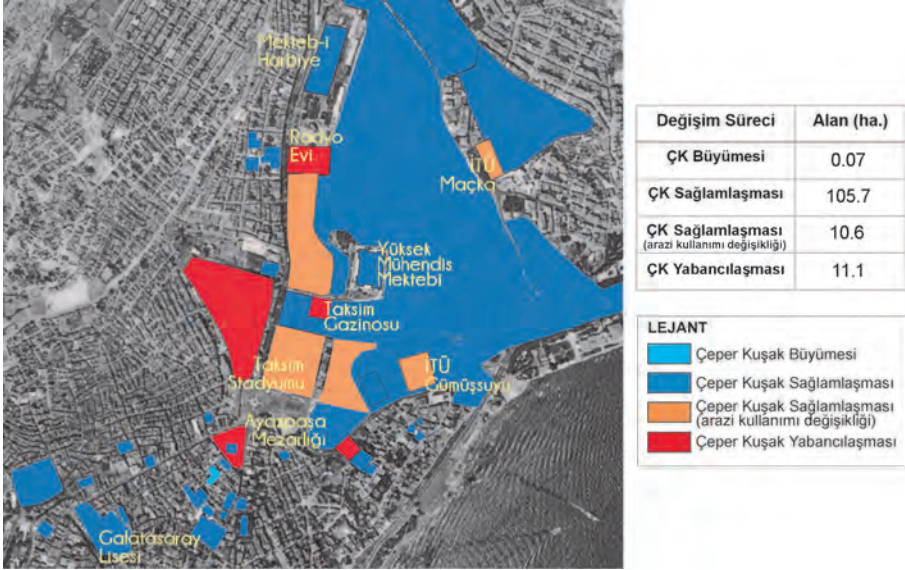

Şekil 7. Taksim-Pera çeper kuşak oluşum ve değişim süreci: 1882-1922 (Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

sı olarak oluşan görece daha küçük olan eğitim ve dini alanlar gösterilmektedir. Mecidiye Kışlası, 1884 yılında Hendese-i Mülkiye Mektebi adıyla bir diğer çeper kuşak kullanımını olan eğitim alanı olma fonksiyonunu alarak arazi kullanımını değişikliği ile gerçekteşen sağlamlaşmaya örnek olmaktadır. Surp Agop Ermeni ve Ayazpaşa mezarlıklarının bir bölümü yeşil alan kullanımına dönüşerek, Maçka Kışlası'nın kuzeyinde kalan alan ise gelecekte gelişecek yeni yerleşim alanları için boş alan olarak ayrılarak çeper kuşak sağlamlaşmasına uğramaktadır.

1922-1937 yıllarına ait değişime bakıldığında, alan büyüklüğü bakımından 105.7 ve 10.6 ha. ile en yüksek değere sahip olan çeper kuşak sağlamlaşması evresi dikkat çekmektedir. (şekil 8) Beyoğlu'nun zaman içerisinde şişli yönüne doğru gelişmesiyle şehir içinde kalmaya başlayan ve kullanımını kaybeden Taksim Topçu Kışlası'nın avlusu, 1922 yılında içerisinde inşa edilen tribünler ile birlikte Taksim Stadyumu olarak kullanılmaya başlanmış ve bu durum, alanda arazi kullanımını değişikliği nedeniyle çeper kuşak sağlamlaşmasına sebep olmuştur. Kışla ve avlu bölümü, 1937'de Prost tarafından hazırlanan plan önerisi doğrultusunda yıkılana kadar çeşitli sergiler, konserler, festivaller ve spor aktiviteleri amaçlı kullanılmıştır. Taksim stadyumundan önce bu etkinliklerin gerçekteşirilmesi için kullanılan Talimhane bölgesi de zaman içerisinde kışla özelinde yaşanan kullanım değişikliklerinden etkilenmiştir. Sonrasında ise bu alan, Prost planıyla birlikte konut kullanımı için tasarlanarak bahsedilen kullanımını kaybetmiş ve çeper kuşak yabancılaşmasına uğramıştır. Surp Agop Ermeni ve Ayazpaşa mezarlıkları, 1922 ve 1937 yılları arasında da küçölmeye devam etmiş, bir kısmı çeper kuşak kullanımları dışında farklı kullanımlar kazanarak yabancılaşmaya uğramıştır. Gümüşsuyu ve Maçka Kışlası, 1934 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) tarafından eğitim alanı olarak kullanılmaya başlanarak askeri alan olma özelliğini kaybetmiş ve bu arazi kullanımını değişikliği ile çeper kuşak sağlamlaşması sürecini geçirmiştir. Günümüzdeki Taşkışla binası da, Yüksek Mühendis Mektebi ismiyle eğitim fonksiyonu kazanarak aynı değişim sürecinden geçmiştir.

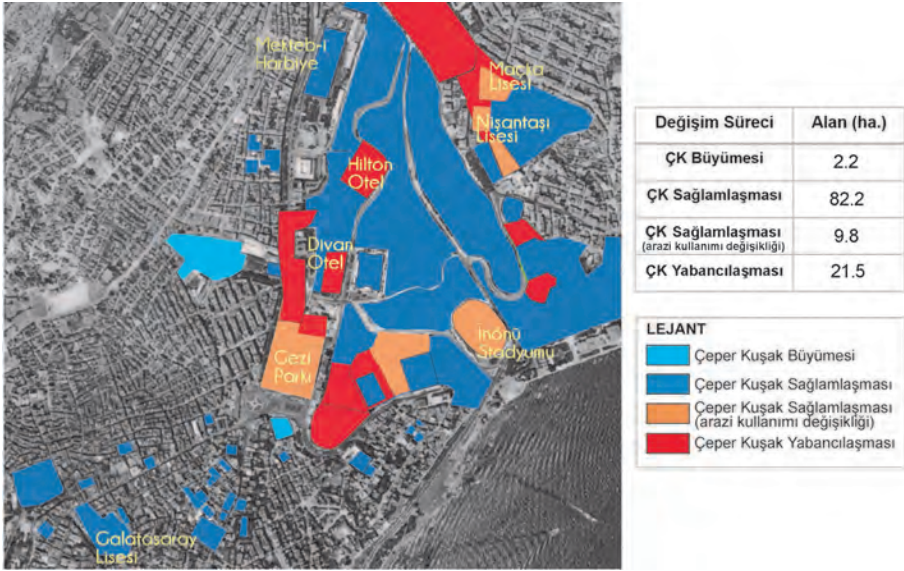
Taksim-Pera bölgesindeki 1937-1970 tarihli değişim incelendiğinde, İnönü Stadyumu'nun inşa edilmeye başlamasıyla eski kullanımından kopan ve atıl duruma düşen Taksim Kışlası ve Stadyumu, 1940 yılında yıkılarak Taksim Gezi si ismiyle İstanbul'da Cumhuriyet döneminde yapılan ilk park olma özelliğini kazanmış ve park ve bahçe fonksiyonuyla, çeper kuşak sağlamlaşması yaşamıştır. (şekil 9) 1947 yılında inşası tamamlanan İnönü Stadyumu da, park ve bahçe fonksiyonundan spor alanı fonksiyonuna dönüşerek benzer bir süreç geçirmiştir. Bununla birlikte, Prost'un 1937 tarihli planındaki Dolmabahçe'den Nişantaşı'na doğru devam eden Kadırgalar Vadisi'nin park olarak kurgulanması fikri dikkat çekmektedir. Planda 2 numaralı park alanı olarak gösterilen ve sergi ve spor faaliyetleri için kullanılması düşünölen bu alanın, daha sonra Gezi Parkı ile bağlantısı sağlanmışır. Gezi Parkı'nın kapladığı alan ise, zaman içerisinde artan nüfusa bağlı olarak çevrede gelişen otel için tahsis edilen alanlar ile küçölmüştür. Hilton, Divan ve Marmara Otelleri'nin inşaasıyla, bu alanlarda çeper kuşak yaban-

Şekil 8. Taksim-Pera çeper kuşak oluşum ve değişim süreci: 1922-1937 (Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

cılaşması görülmektedir. Alanın kuzeyindeki boş alan fonksiyonuyla çeper kuşak olma özelliği gösteren alan da, yeni gelişim amacıyla imara açılarak “çeper kuşak yabancılaşması”na uğramıştır. İTÜ Maçka Kampüsü’ne ait olan yapı çevresindeki boş alanlarda ise, Maçka ve Nişantaşı Lisesi gibi yeni eğitim alanları oluşmaya başlamış, bu durum arazi kullanımı değişikliği yoluyla oluşan çeper kuşak sağlamaşmasına sebep olmuştur. Bu dönem özelinde, çeper kuşak sağlamaşmasının gözlenebildiği 82.2 ha. ve 9.8 ha. büyüklüğündeki toplam alanla dikkat çekici olduğu söylenebilmektedir.

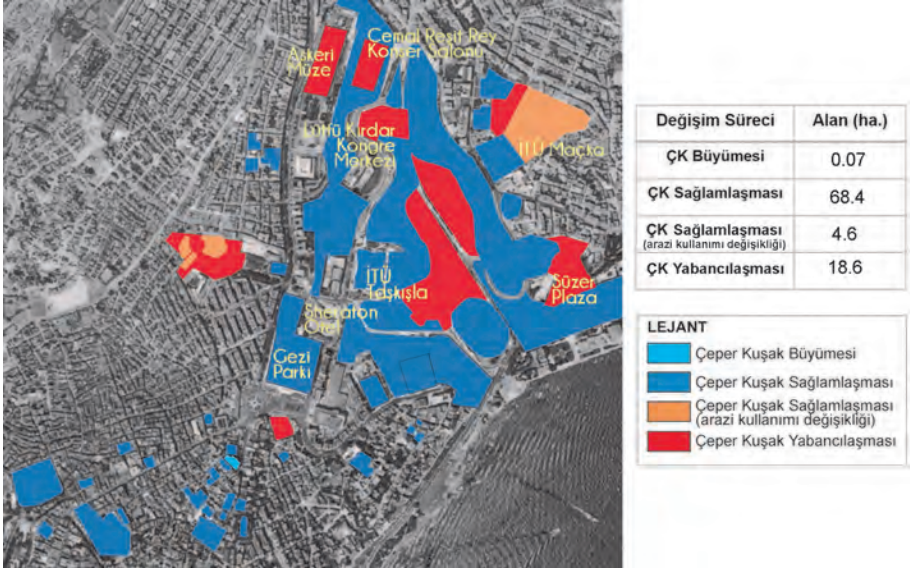
Taksim-Pera bölgesinin 1970 ve 2006 yılları arasındaki çeper kuşak değişimi incelendiğinde, 68.4 ha. ve 4.6 ha. toplam büyüklüğüyle en çok dikkat çeken değişim süreci yine çeper kuşak sağlamaşması olarak karşımıza çıkmaktadır. (Şekil 10) Onu takip eden 18.6 ha. büyüklüğüyle çeper kuşak yabancılaşması olurken, en az payı alan 0.07 ha. büyüklüğüyle çeper kuşak büyümesi süreci olmaktadır. Gezi Parkı çevresindeki inşaat faaliyetlerinin artmaya devam ettiği, 1991 yılında Hyatt Otel, 1998 yılında ise Süzer Plaza’nın imar izni olmayan, çeper kuşak olma özelliği taşıyan yeşil alanlarda inşa edilerek, bu alanlarda çeper kuşak yabancılaşmasına sebep olduğu görülmektedir. İTÜ Maçka kampüs sınırları genişleyerek, çevresindeki boş alanın bir bölümünü sınırlarına dahil etmiş ve böylece eğitim alanı olma özelliği kazanan alanda arazi kullanımı değişikliği ile gerçekleşen çeper kuşak sağlamaşması meydana gelmiştir.

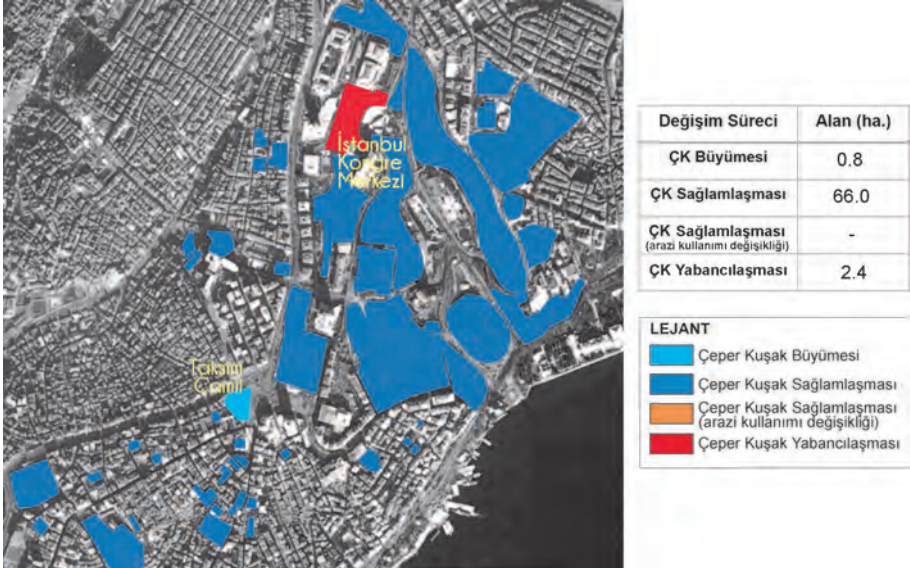
Şekil 9. Taksim-Pera çeper kuşak oluşum ve değişim süreci: 1937-1970 (Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

Bölgenin 2006-2020 yıllarına ait çeper kuşak değişimine bakıldığında, incelenen önceki yıllara kıyasla daha az bir değişiklik yaşandığı görölmektedir. (Şekil 11) Arazi kullanımı değişikliği yoluyla çeper kuşak sağlamaşması sürecinden geçen hiçbir alan bulunmamakla birlikte, 66 ha. büyüklüğündeki alan mevcut çeper kuşak arazi kullanımını koruyarak geçirdiği çeper kuşak sağlamaşması ile öne çıkmaktadır. 2009 yılında, 2.4 ha. büyüklüğündeki çeper kuşak alanında inşa edilen İstanbul Kongre Merkezi, bu alana ticari fonksiyonları çekerek çeper kuşak yabancılaşmasına sebep olmuştur. Taksim Meydanı'ndaki alanda inşası hâlâ devam eden yeni Taksim Camii, dini alan kullanımıyla çeper kuşak büyümesi olarak değerlendirilmektedir.

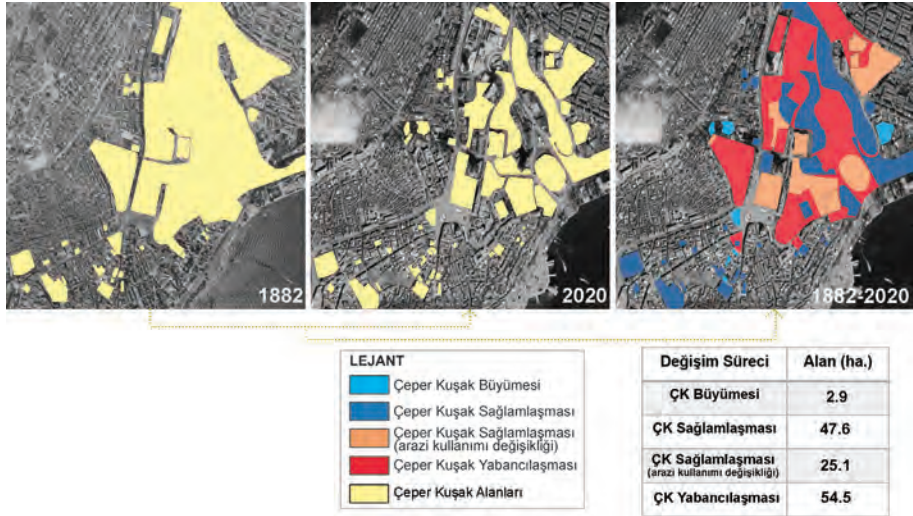
Bu çerçevede; Taksim-Pera bölgesinde 1882 yılından 2020 yılına kadar yaşanan değişikliklere bakıldığında, 54.5 ha. büyüklüğüyle “çeper kuşak yabancılaşması” ve 47.6 ha. büyüklüğüyle “çeper kuşak sağlamaşması” süreçlerinin baskın olduğu görölmektedir. (Şekil 12) Bununla birlikte, 25.1 ha. büyüklüğünde alan da arazi kullanımı değişikliği ile çeper kuşak sağlamaşmasına uğramaktadır. Bu süreçlere kıyasla çeper kuşak büyümesine ise, yalnızca 2.9 ha. büyüklüğündeki alanda rastlanmaktadır. Çalışma kapsamında incelenen süreç içerisinde (1882-2020), az miktarda görölen çeper kuşak büyümesi ve baskın olarak gerçekleşen çeper kuşak yabancılaşmasıyla, bölgedeki toplam çeper kuşak alanının azaldığı görölmektedir.

Şekil 10. Taksim-Pera çeper kuşak oluşum ve değişim süreci: 1970-2006 (Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

Şekil 11. Taksim-Pera çeper kuşak oluşum ve değişim süreci: 2006-2020 (Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

Şekil 12. Taksim-Pera çeper kuşak oluşum ve değişim süreci: 1882-2020 (Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

Değerlendirme ve Sonuç

Çeper kuşak çalışmalarının uygulama projelerindeki önemi ve planlama pratiğine uygun olup olmadığı tartışılsa da çeper kuşak çalışmalarına duyulan ilgi son zamanlarda artış göstermektedir. Kentsel çeper kuşak alanları; doğal afetler, planlama politikaları çerçevesinde gerçekleştirilen plan ve projeler gibi tarihsel süreç içindeki gelişmelerden etkilenerak farklı kullanımlar kazanabilmektedir. Çeper kuşak gelişiminin tarihsel süreç içinde incelenmesi, kentin gelişimini anlamada gereklidir ve bu incelenme planlama kararları alınırken etkili ve yararlı olacaktır. Bu bağlamda tarihsel geçmişi ve ana büyüme aksları düşünöldüğünde İstanbul, kentsel çeper kuşak çalışmaları için zengin bir altlık sunmaktadır. 1800'lü yıllarda, kentin dış çeperini oluşturma özelliğini zaman içerisinde kaybederek büyük değişikliklere uğrayan, eski ve yeni merkezi iş bölgelerinin birleşmesi ile şu anki halini alan Taksim-Pera bölgesi bu yönüyle kilit bölge olarak görölmektedir. Bu çalışma kapsamında, İstanbul'un orta çeper kuşak alanlarının bir parçasını oluşturan bu bölgenin çeper kuşak değişimi tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde, 1930'lara kadar çeper kuşak alanlarının büyük çoğunluğunun sabit kalarak sağlamaşması görölmektedir. Bölgede izlenen bu sağlamaşma süreci, "mevcut çeper kuşak arazi kullanımının sabit kalması" ve "yeni bir çeper kuşak arazi kullanımı kazanılması" yolu olmak üzere iki farklı şekilde gerçekleşmektedir. Yeni bir çeper kuşak arazi kullanımı kazanılması yoluyla gerçekleşen çeper kuşak sağlamaşması, ağırlıklı olarak mezarlık alanlarının park ve bahçe kullanımına veya askeri alanların eğitim alanlarına dönüşmesiyle meydana gelmektedir. Bu dönemden sonra, 1937 tarihli Prost planı kararları başta olmak üzere Taksim'in birçok

yeni düzenleme ve planlama stratejisiyle meydan özelliği ve biçimine ulaşması, çeper kuşak alanları üzerinde önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Taksim Meydanı'nın şekillenmesi ile alan çevresinin daha cazip hale gelmesi, yeni gelişim alanlarını ve ticari fonksiyonları alan çevresine çekmeye başlamıştır. Bu gelişim alanlarının başlıca, park ve bahçe fonksiyonuyla çeper kuşak olma özelliği taşıyan alanlarda konumlanarak çeper kuşak yabancılaşmasına sebep olduğu görülmektedir. 1950'ler ve sonrasında, özellikle Gezi Parkı çevresindeki çeper kuşak alanları, bu alanda yeni gelişen oteller ile yabancılaşmaya uğramaya devam etmiştir. Böylece, çeper kuşak yabancılaşma sürecinin, boş alanlar veya park ve bahçe kullanımından konut veya ticari kullanıma geçiş sürecinde gerçekleştiği söylenilebilmektedir. Bu çalışma kapsamında, Taksim-Pera bölgesinde 1882 ve 2020 yılları arasında yapılan analizlerde, yeni çeper kuşak oluşumuna çok fazla rastlanılmamıştır. Zaman içerisinde büyük ölçüde yabancılaşmanın meydana geldiği ve yeni oluşumun çok fazla rastlanılmadığı bölgede, 1882 yılından günümüze kadar çeper kuşak arazi kullanımına sahip olan toplam alanın azaldığı tespit edilmiştir. Çeper kuşak olma özelliğini koruyabilen alanların ise, çeper kuşak sağlamlaşması yoluyla günümüze geldiği görülmektedir.

Bu çerçevede; çeper kuşak alanları, kentsel gelişim süreci ve yönü hakkında bilgi vermeleri ve tarihsel sürecin kentteki fiziksel izlerini incelemek adına imkân sunmaları dolayısıyla kentsel morfoloji alanındaki önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Kentin gelişim süreci içerisinde alternatif kullanımlar kazanma potansiyeli taşıyan, yeşil alan planlamasıyla bütünleştirilerek kentteki ekolojik sürdürülebilirliğin sağlanmasına katkıda bulunabilen bu alanlar; tarihsel süreç içerisinde gelişen planlama politikaları çerçevesinde incelenerek koruma imar plan ve kararlarına dahil edilmelidir. Bu anlamda İstanbul'un orta çeper kuşak alanı olarak değerlendirilen Taksim-Pera bölgesinde yapılan bu çalışmanın, ileride yapılması beklenen daha kapsamlı çeper kuşak analiz ve koruma çalışmaları için başlangıç niteliği taşıdığına inanılmaktadır.

Not

1. Bu çalışma, İTÜ Fen Bilimleri Disiplinlerarası Kentsel Tasarım Yüksek Lisans Programı'nda Prof. Dr. Ayşe Sema Kubat tarafından yürütülmekte olan "Urban Morphology" dersi kapsamında hazırlanmış ve geliştirilmiştir.

Kaynaklar

Barke, M. (1982). Beyond the urban growth map: suggestions for more analytical work in urban morphology. *Teaching geography*, 7(3), 111-115.

Barke, M. (1990). Morphogenesis, fringe belts and urban size: an exploratory essay, in Slater, T.R (ed.) *The built form of Western cities*, Leicester University Press, 97-279, Leicester.

Conzen, M.P. (2009). How cities internalize their former urban fringes: a cross cultural comparison. *Urban Morphology*, 13, 29-54.

Ducom, E. (2008). Fringe belt analysis in France: A Conzenian approach to urban renewal, *Environment and Planning B: Planning and Design*.

Gu, K. (2010). Exploring the fringe belt concept in Auckland: An urban morphological idea and planning practice. *New Zealand Geographer*, 66, 44-60.

Hazar, D. ve Kubat, A.S. (2012). Fringe belts in the process of urban planning and design: comparative analysis of Istanbul and Barcelona, *Journal of A/Z, Istanbul Technical University*, 12/1, 53-65.

Kubat, A.S ve Hazar, D. (2018). İstanbul'un Çeper Kuşak Gelişim Süreci, "Değiş-Kent" Değişen Kent, Mekân ve Biçim Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu, 693-711.

Karaulan, D. ve Kubat, A.S: (2018). Analyzing fringe belt phenomenon in the historico-geographical structure of Milan, Italy, *ICONARP-International Journal of Architecture & Planning*, 6 (2), 304-332.

Kuban, D. (1996). İstanbul, Bir Kent Tarihi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.

Kubat, A.S. (1999). The morphological history of Istanbul, *Urban Morphology*, 3(1), 28-41.

Kubat, A.S. (2019). Exploring the Fringe-Belt Phenomenon in a Multi-Nuclear City: The Case of Istanbul. *ICONARP International Journal of Architecture and Planning*, 7(Special Issue "Urban Morphology"), 95-134. doi:10.15320/iconarp.2019.83

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Haritası. 18 Mayıs 2020 tarihinde <https://sehir-haritasi.ibb.gov.tr> adresinden erişildi.

Taksim-İstanbul Research Institute – Google Arts & Culture. (n.d). 15 Haziran 2020 tarihinde <https://artsandculture.google.com/exhibit/taksim-istanbul-research-institute/PAICzpgA-6ypJg?hl=en> adresinden erişildi.

Ünlü, T. ve Baş, Y. (2016). Multi-nuclear growth patterns in a rapidly changing Turkish city: a fringe belt perspective, *Urban Morphology*, 20(2), 21-107.

Whitehand, J.W.R. (2005). Urban morphology, urban landscape management and fringe belts, *Urban Design* 93, 19-21.

Whitehand, J.W.R. ve Morton, N.J. (2006). The fringe belt phenomenon and socioeconomic change, *Urban Studies*, 43, 66-2047.

Whitehand, J.W.R. Gu, K. Whitehand, S. (2011). Fringe belts and socioeconomic change in China, *Environment and Planning B: Planning and Design* 38, 41-60.

KENTSEL BİÇİMLENME VE MEKÂN ÇÖZÜMLEMELERİ

BİR CUMHURİYET BAŞKENTİNİN DEĞİŞEN MORFOLOJİK YAPISI: ANKARA ÖRNEĞİ¹

Melike Boz Günay*, Ayşe Sema Kubat**

*İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.

bozm16@itu.edu.tr, kubat@itu.edu.tr

Başkentler; ülkelerinin odak noktası olma ve simge kent karakteri taşımaları yönünden özel bir anlama sahiptirler. Bu yönüyle başkentlerin oluşum ve gelişim süreçlerine etki eden dönemler ve kararlar kritik öneme sahip konular olmaktadır. Sözü geçen dönemlerden başkentlerin morfolojik yapıları etkilenecek değişime uğramaktadır. Türkiye'nin başkenti Ankara da Cumhuriyet'in ilanından itibaren pek çok önemli tarihsel döneme tanıklık etmiş ve bu dönemlerin etkileri kentsel karakterine yansımıştır. Bu kapsamda çalışmada araştırılan başlıca soru, bir şehre başkent olma niteliği kazandıran özgün mekânların tarihsel dönemlerden günümüze dek varlıklarını ve anlamlarını devam ettirip ettirmedikleri üzerine olmuştur. Çalışmanın amacı, zamanla gelişen ve değişen Ankara'nın başkent karakterine yön veren tarihsel ve mekânsal özelliklerin morfolojik olarak değerlendirilmesidir. Buna yönelik geliştirilen yöntem kurgusunda, kentsel yapıdaki değişimin morfolojik olarak ortaya konulması hedeflenmiştir. Cumhuriyet dönemi ile birlikte Ankara'nın gelişimine etki eden farklı plan dönemleri haritalar eşliğinde incelenmiş ve önemli mekânsal alanlar tanımlanmıştır. Tarihi dönemler ile kent yapısındaki değişim; morfolojik analizlere sayısal bir boyut katarak objektif bir bakış açısı kazandıran Mekânsal Dizim (Space Syntax) Modeli eşliğinde değerlendirilmiştir. Böylece, Mekân Dizim yönteminin sunduğu analitik veriler ile, başkentin anıtsal ve karakteristik mekânları kanıtlanabilir bir çerçevede tespit edilmiştir.

Gerçekleştirilen analizler sonucunda, Ankara'nın 1920'li yıllar itibariyle öne çıkan anıtsal yönetim aksının günümüzde de varlığını koruduğu ancak; ticari ve idari potansiyelinin azalarak yerini yeni gelişen batı koridoruna bıraktığı gözlemlenmiştir. Başkentin Cumhuriyet dönemini temsil eden bu özgün aksın, son yıllarda gelişen ekonomik ve politik taleplerle birlikte günümüz Ankara'sında batı aksına doğru yöneldiği kanıtlanmıştır.

Mekân Dizim analizlerinin yön verdiği sonuçlar sonrasında, kentin değişen morfolojik yapısına mimari ölçekte de etki eden tipomorfolojik değerlendirmeler yapılmış ve Ankara'nın başkent karakterine yön veren alanların değişim süreci ortaya konulmuştur. Çalışma bulgularında, Ankara'nın başkent olma özelliğine yön veren ve tarihsel dönemler boyunca öne çıkan alanların günümüzde mekânsal niteliklerinin ve yapısal karakterlerinin kimi noktalarda yitirildiği kimi noktalarda ise önemli ölçüde farklılaşma süreci içerisinde oldukları tespit edilmiştir. Başkent Ankara'nın tarihten günümüze kadar geçirdiği değişimlerin ortaya konulduğu bu çalışma ile, bir başkenti kentsel ve mimari ölçeklerde morfolojik olarak değerlendirmenin önemi vurgulanmaktadır.

Giriş

Kentler, kaçınılmaz bir değişim ve gelişim süreci içerisindeyler. Kentlerin değişiminde etkin bir yere sahip olan planlama ve tasarım kararları, tarihsel dönemlerden günümüze kadar kentleri analiz etmeye olanak tanıyan başlıca araçlar olmaktadır. Sözü geçen kararlar, kent formunu pek çok ölçekte etkileyerek kentin yapısal karakterini değiştirip dönüştürmektedir. Kentler gelişip değişirken, kentin morfolojik yapısı bu süreçlerden etkilenmektedir.

Zamanla farklılaşan ekonomik, politik, kültürel ve sosyal talepler, kentlerde değişim sürecinin araştırılmasını gündeme getirmektedir (Hall, 2006). Kentlerdeki değişimin analiz edilmesinde tarihsel planlama dönemlerinin şehirlere olan etkilerini analiz etmek önem taşımaktadır. Kentsel değişim olgusunu bir başkent özelinde araştırmak ise, bir ülkenin tanık olduğu dönemlerin kente etkilerini çeşitli ölçeklerde analiz etmeye olanak tanımaktadır. Başkentler, ülkeleri için bir temsil mekânı ve yaşanan tarihsel dönemleri günümüze dek aktaran simge şehirlerdir. Türkiye'nin başkenti Ankara da başkent ilan edilmesinden bu yana pek çok önemli tarihsel döneme tanıklık etmiş ve bu dönemlerin etkileri kentsel karakterine yansımıştır. Kentin morfolojik yapısında etkilerinin gözlemlenebildiği bu dönemler, Ankara'yı başkent yapan karakteristik özelliklerin mekânsal olarak araştırılması durumunu ortaya çıkarmaktadır.

Bu çalışmada, bir başkent zaman içerisinde tanık olduğu değişimlerin morfolojik olarak analiz edilmesi amaçlanmıştır. Sözü geçen değişim sürecinin, başkentlerin özgün morfolojik yapıları üzerinde farklılıkları meydana getireceği düşünülmektedir. Bu kapsamda, bir şehri diğer şehirlerden ayıran ve başkent oluşuna yön veren temel kararların, karakteristik mekanların ve tarihsel dönemlerin kent formunun oluşumu ve değişimine olan etkilerinin çeşitli ölçeklerde ortaya konulması hedeflenmiştir. Çalışmada, örneklem alan olan Ankara'nın başkent karakterine etki eden temel dönemler ve mekânsal özelliklerin değişimi ve gelişimi morfolojik olarak araştırılmıştır.

Kent Morfolojisi ve Başkentler

Kent; bir sistemler bütünü olarak analiz edildiğinde sosyal, ekonomik, politik ve tarihi pek çok yaklaşımdan oluşmaktadır (Rapoport, 1977). Kentlerin oluşumu, gelişimi ve değişimine etki eden tüm olguların kentsel form üzerinde etkilerinin gözlemlenmesi kaçınılmazdır. Çalışmanın kavramsal altyapısı, kent formunun anlaşılması ve analiz edilmesi konularında çeşitli yaklaşımları ve yöntemleri içerisinde barındıran kent morfolojisi bilim dalı ile çerçevelendirilmiştir. Bununla birlikte, çalışmanın ana konusu olan başkent olgusu morfolojik olarak araştırılmıştır. Bir başkent kentsel gelişimine yön veren etmenler ve bir başkent analizine yönelik başkentlerin konu edindiği çalışmalar incelenmiştir.

Kentlerin pek çok farklı karaktere sahip olması yönünde literatürde birçok tanım mevcuttur ancak; değişimle olan ilişkisinin araştırılması konusunda kentsel mekânın tarihi, kültürel ve sosyal yapısı, ekonomik durumu gibi birçok değişken rol oynamaktadır (Thorns, 2002). Kenti oluşturan çeşitli dinamikler tarihsel sürecin getirileriyle değişerek, gelişerek veya dönüşerek kentsel mekânlarda da farklılıkları meydana getirmektedir. Bu noktada, sözü geçen değişimlerden şehirlerin biçimsel yapıları da etkilenerek kent formunda farklı oluşumların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Çalışmanın ana çerçevesini oluşturan kent morfolojisi, kentlerin oluşumu, tarihsel süreci, gelişim stratejisi ve kentleri oluşturan pek çok parçanın birbiriyle olan ilişkisini incelemektedir. Kentlerin mekânsal yapısı ve fiziksel biçimlerine dair süreçlerin analizi kentsel morfolojinin araştırma alanını oluşturmaktadır (Moudon, 1992).

Kent formununun tanımlanması ve analizinde kent morfolojisi bilim dalına yön veren çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır. İngiliz morfoloji ekolünün ana felsefelerini oluşturan M.R.G. Conzen, kentsel formu tarihsel gelişim ve evrim süreci ile ilişkilendirerek kent ölçeğinde çalışmalar gerçekleştirmiştir (Conzen, 1960). İlerleyen yıllarda İngiltere’de kentin fiziksel yapısının analizine analitik bir bakış açısı ile yaklaşan Bill Hillier ise Mekan Dizim (Space Syntax) tekniğini ortaya koyarak (1984) kent morfolojisinin matematiksel olarak araştırma yöntemlerine yön vermiştir. İtalya’da mimar Saverio Muratori önderliğinde ortaya konulan kentsel morfoloji çalışmalarında, mimari ölçekte analizler yapılarak koruma konuları esas alınmıştır. Muratori, çalışmalarında mimari öğelerin kentsel kavramları güçlendirdiğini vurgulamış ve yapı, malzeme ve planlamanın birlikte değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir (Cataldi vd., 2002). Caniggia’nın ele aldığı çalışmalar ise mimarlık disiplini çerçevesinde gelişmiş, ‘*tip*’, ‘*yapı dokusu*’ ve ‘*temel yapı*’ kavramlarını kullanarak teorik ve pratik uygulamaları bir bütün olarak değerlendirmektedir (Cataldi vd., 2002, s. 8). İtalyan morfoloji yaklaşımı, bina tipolojisinden kent formuna uzanan bir araştırma alanına sahip olması ile tipomorfolojik çalışmaları içermektedir. Kentsel morfoloji, hem kent ölçeğinde hem de mimari ölçekte farklı araştırma yöntemlerini içerisinde bulundurması ile ortaya çıkışından bu yana değişkenlik ve çeşitlilik göstererek disiplinlerarası bir bilim alanı olarak tanımlanmaktadır (Gauthiez, 2004).

Kentleri hem parçalarıyla ve hem de bir bütün olarak analiz eden kent morfolojisi, şehirlerin tarihsel süreçleri ile birlikte geçirdikleri değişimleri değerlendirmeye olanak tanıyan bir alanı temsil etmektedir. Bu kapsamda kentsel morfoloji, bir şehrin başkent oluşuna yön veren dönemlerin etkisiyle tanık olduğu tarihi, sosyal, ekonomik, politik ve kültürel değişimlerin kentin fiziksel yapısına etkilerinin analizinde önem taşımaktadır.

Başkent olan şehirler, ülkeleri için alınan ana kararların odak noktası olan ve ülkelerinin gelişim süreçlerine yön veren simge yerlerdir. Bu noktada, tüm ülkeyi ilgilendiren konular başkentler üzerinden takip edilebilmektedir. Çeşitli konular-

da alınan kararlar, dönemler ve gelişmeler başkentlerin kentsel düzenini etkileyerek biçimlendirmektedir. Başkentlerin morfolojik yapıları tüm bu süreçlerden etkilenerek şekillenmekte ve dönüşmektedir. Başkentlerde, kentin mekânsal biçimlenişi ile politik sürecin birbiriyle ilişkili olduğu gözlemlenmektedir (Lefebvre, 1991). Tankut (1990), başkentlerin fiziksel gelişimine arka planda etki eden siyasal, ekonomik ve sosyal etmenlerin olduğu ve bu faktörlerin kentsel mekâna dokunan yansımalarının varlığına dikkat çekmektedir. Ankara, Canberra, Brasilia ve Islamabad örneklerinde görüleceği üzere, bu kentlerin planlanmasında siyasi alanda verilen kararların etkileri ön plana çıkmaktadır (Tankut, 1990).

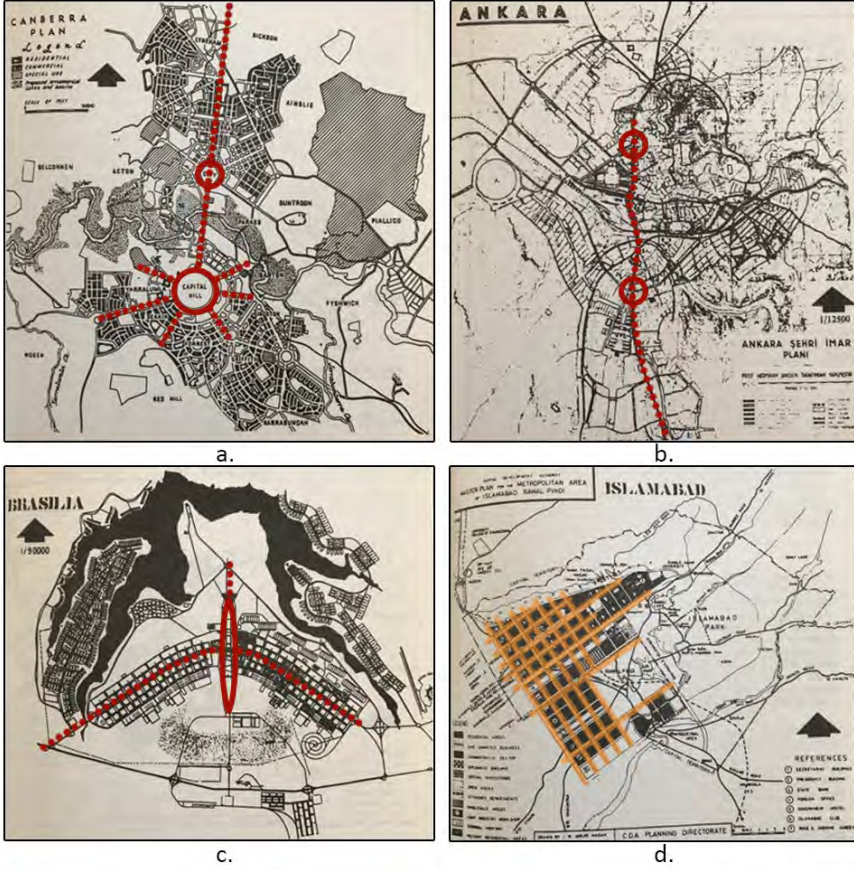
Canberra'nın oluşumu ulusal bir başkent olması hedefine dayanırken; Ankara, Cumhuriyet Dönemi'ni temsil eden bir kent modeli olarak ön plana çıkmaktadır. Brasilia'da başkentlik kavramı kentin ekonomik kalkınma dönemini yansıtmak üzerine kurulurken; Islamabad'da ulusallık ve devleti simgeleyen bir başkent olması amaçlanmıştır. Canberra, Ankara ve Brezilya'da "yaratılmış merkez" kararı gözlemlenirken aynı zamanda kent aksları dikkat çekmekte (Şekil 1), Islamabad'da ise bu durumun aksine çok işlevli bir başkent modeli ön plana çıkmış, büyümeye yatkın düzenli bir plana sahip olduğuna değinilmiştir (Tankut, 1990, s.18). Sözü geçen dört örnek başkentini kent modelini oluşturan ulusallık kavramı, bu şehirlerin kentsel gelişimlerine yön vermiştir.

Brezilya'nın morfolojik özelliklerine odaklanarak kent gelişiminin incelendiği bir başka çalışmada (Holanda vd., 2015), başkentini kentsel sistemi Mekan Dizim yöntemi ile analitik olarak karakterize edilmiştir. Bu örnekte, şehri oluşturan merkezi fonksiyonlara ait değişim çeşitli parametrelerin sunduğu analitik veriler ile ortaya konulmuştur. Başlangıçta başkenti oluşturan bir kent aksının varlığı dikkat çekerken, sonrasında bu aksın dışında potansiyel ifade eden merkezlerin oluşumu kendini göstermiştir (Şekil 2). Bu kapsamda, şehre başkentlik karakteri veren ve başkent oluşunda etkin olan alanların ekonomik ve politik gelişmelerden etkilendiği gözlemlenmiştir.

Çalışmaya konu olan Ankara'nın Cumhuriyet Dönemi'ni yansıtan özgün bir başkent olması nedeniyle, başkent oluşundan bu yana kent gelişimine etki eden önemli tarihsel süreçler yer almaktadır. Bu çalışma ile, Ankara'nın sözü geçen dönemler boyunca alınan kararlar ve gelişmelerden nasıl etkilendiği kent morfolojisi analiz yöntemleri ile incelenerek ortaya konulmuştur.

Yöntem

Kentlerin gelişim süreçlerinde morfolojik yapılarının değişmesi ve bu süreçlerin bir başkenti nasıl etkilediğinin analiz edilmesine yönelik bir yöntem çerçevesi belirlenmiştir. Hem kentsel ölçekte hem de mimari ölçekte bir başkentini morfolojik gelişim sürecini incelemeyi hedefleyen bu çalışmada, iki farklı morfolojik yöntemin birbiri ile etkileşimli olarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır (Şekil 3).

Şekil 1. Ulusal başkentlere ait dört örnek imar planı. (a. Canberra; b. Ankara; c. Brezilya; d. Islamabad, Tankut 1990'dan şemalaştırılmıştır).

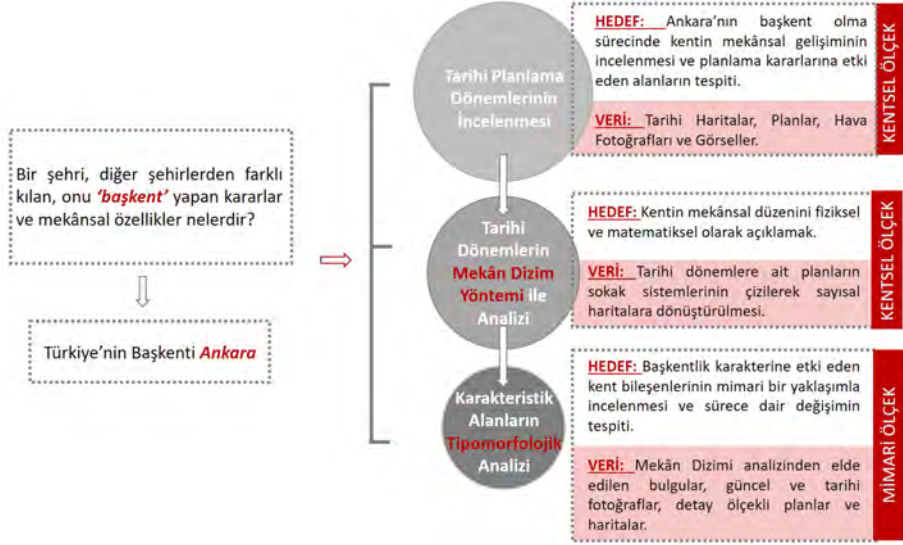
Şekil 2. Brezilya'nın Mekan Dizim analizleri ile elde edilen kent haritaları. (solda Brezilya kentsel çekirdek alanı aks haritası; sağda işlevsel, demografik ve morfolojik merkezlerin kent içerisindeki yerleri (Holanda vd., 2015).

Kropf (2017), kentsel morfolojiyi; yapılı çevreyi planlama ve tasarım aracı olarak düşünmenin, araştırmanın ve çalışmanın bir yolu olarak ifade etmekte ve kent formunun analizinde kentsel morfoloji ile ilişkili 4 farklı yaklaşımdan bahsetmektedir: tipomorfolojik (*typomorphological*), biçimsel (*configurational*), tarihsel-coğrafyacı (*historico-geographical*), mekânsal analitik (*spatial analytical*). Kropf'un (2017) bu ifadesindeki her bir yaklaşım kentsel biçimin farklı yönlerine ve araştırma araçlarına odaklanan dört önemli kentsel morfoloji yöntemi sunmaktadır. Bu çerçevede doğrultusunda çalışmada, bir başkent değişim sürecinde morfolojik yapıyı hangi süreçlerin ve etmenlerin değiştirdiği analiz edilmektedir.

Kentin morfolojik yapısındaki değişimler ve kentsel gelişim aşamaları matematiksel bir yöntem eşliğinde değerlendirilerek, kentsel ölçekte Mekan Dizim (Space Syntax) metodu kullanılmıştır. Mekân Dizim yöntemi (Space Syntax) ile kentlerin morfolojik yapısını kanıtlanabilir olarak analiz etmek mümkündür. Mekân Dizimi, kentsel çevredeki her bir alanın birbiriyle nasıl bağlantılı olduğunu analiz etmekte ve analitik bir yaklaşım sunmaktadır (Jiang, 1998). Çalışmanın örneklem alanı olan Türkiye'nin başkenti Ankara'ya etki eden tarihsel dönemlerin analizi ve kente morfolojik olarak etkisi Mekân Dizim yöntemi ile ortaya konmaktadır. Yöntemin başkent Ankara için uygulanmasında, kentin mekânsal bağlantılarını analiz etmek ve tarihsel süreçten bu yana kentteki değişimi analitik olarak gözlemleyebilmek etkili olmuştur. Bununla birlikte, yöntemin sunduğu bütünleşme (*integration*), tercih (*choice*) ve bağlılık (*connectivity*) parametreleriyle mekânsal sistemin tanımlanması ve ilişkilerin yorumlanması konularında matematiksel ölçümler gerçekleştirilebilmektedir (Hillier & Hanson, 1984). Çalışmaya kanıtlanabilir bir çerçeve sunan bu ölçümlerle, tarihsel dönemlere dair nicel ve nitel olarak yorumlamalar yapılmıştır. Aynı zamanda, mekân dizim analizinin sunduğu veriler ile çalışmanın araştırdığı temel soru olan bir başkenti diğer şehirlerden farklı kılan özellikleri mekânsal olarak tespit etmek mümkün olmuştur.

Ankara'nın başkent karakterinin morfolojik olarak değişim sürecini araştırmak amacıyla kentin oluşum ve gelişim süreçlerine etki eden zaman dilimleri tespit edilmiştir (Şekil 4). Kentin mekânsal kararlarının oluşumunda etkin rol oynayan tarihi dönemlere ait planlar Depthmap programı ile aks ve segment haritalarına dönüştürülmüştür. Elde edilen haritalar üzerinden belirlenen yarıçap değerleri için ilgili sentaktik değerler analiz edilmiştir. Kentin gelişimine etki eden dönemlerin morfolojik yapıya etkilerini şehir ölçeğinde analiz eden bu aşama ile, tarihsel süreçteki mekânsal kararların nerelerde kırılma gösterdiği, nerelerde varlığını sürdürmeye devam ettiği ve nerelerde tamamen kaybolduğu gözlemlenebilmektedir.

Başkentlerin planlanmasında ayırıcı niteliğe sahip olan mekânların tarihsel süreçten günümüze dek nasıl değiştiğinin mimari ölçekten anlaşılması için ise tipomorfolojik değerlendirmeler yapılmıştır. Kentsel morfoloji ekollerinin tipomorfolojik yaklaşıma bakış açıları ortak olarak değerlendirildiğinde, üç temel boyutta anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadırlar: "*zaman, biçim ve ölçek*" (Moudon, 1992, s.

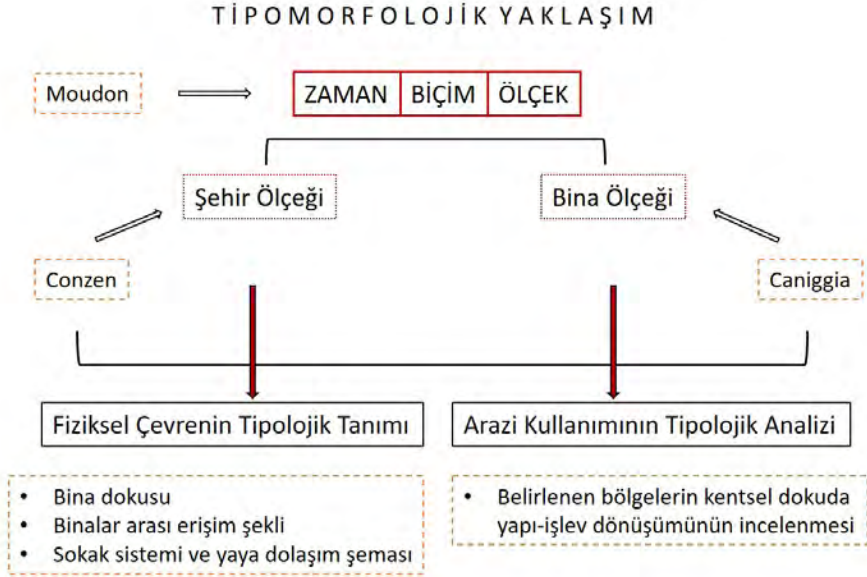

Şekil 3. Morfolojik analizlerin yöntem kurgusu.

DÖNEM		KULLANILAN HARİTA
Başkent Olmadan Önce Ankara	⇒	1839
Başkent İlan Edildiğinde Ankara	⇒	1924
Lörcher Planı Dönemi	⇒	1924-28
Jansen Planı Dönemi	⇒	1928-32
Yücel-Uybadın Planı Dönemi	⇒	1957-70
Günümüz Ankara	⇒	2019

Şekil 4. Mekân Dizim analizleri için kullanılan harita verileri.

308). İtalyan morfoloji ekolünden Caniggia'nın tipolojik süreci morfolojik olarak analizi kentsel dokudaki bina tiplerini kategorileştirmek ve çeşitliliklerini araştırmak üzerine kurulmuştur (Abarkan, 2009). Çalışmadaki veriler, Caniggia'nın bina ölçeğinden başlayarak benimsediği tipolojik süreç ile, İngiliz morfoloji ekolünden Conzen'in şehir ölçeğinden inerek yaklaştığı süreç Moudon'un tanımladığı ölçütler ile birlikte değerlendirilmiştir (Şekil 5).

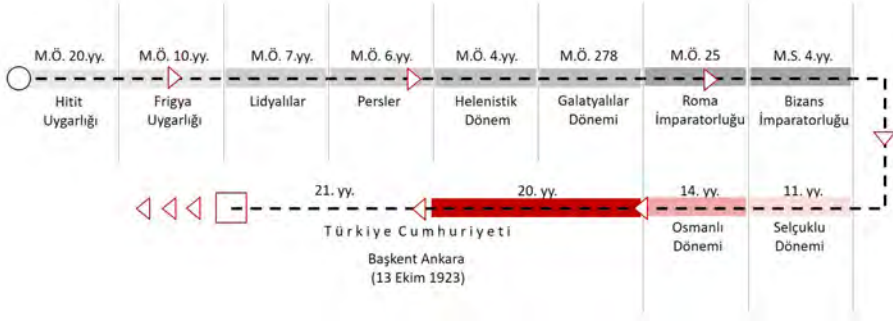

Şekil 5. Tipomorfolojik analiz sürecinin şematik anlatımı.

Başkent Ankara'nın Morfolojik Değişimi

Ankara, başkent oluşu ile birlikte gelişen Cumhuriyet'in ilan sürecini temsil eden ve yeni bir toplumsal pratiği şekillendiren kenttir. Ankara'nın başkent olduğu dönemin toplumsal yapı ve kent ile olan ilişkilerini inceleyen birçok çalışma bu yeni dönemi kentin gelecek düşünceleri, modernizmi yansıtan rolü ve ulusal kimliğin sembolü olarak tanımlamışlardır (Bayraktar, 2016; Cengizkan, 2009; Işın, 2009). Bu kapsamda, Ankara'nın bir başkent olarak tanık olduğu süreçlerin şüphesiz ki kent yaşamı üzerinde etkileri olacaktır. Bu süreçlerin şehre olan etkileri kentin fiziksel düzeninde değişimleri beraberinde getirecektir. Ankara'nın morfolojik yapısını oluşturan, dönüştüren ve değiştiren bu süreçler ve tarihsel dönemler şehrin başkent karakterinin araştırılmasında önem ifade etmektedir.

Ankara, Cumhuriyet'in ilanından önceki dönemde pek çok imparatorluğun varlığına tanık olmuş ve bu dönemlerden izleri günümüzde de taşımaya devam etmektedir. Ancak, Cumhuriyet'in ilan Ankara için bir kırılma noktası olmuş ve başkent karakteri ile birlikte değerlendirilmesi gereken bir olgu haline gelmiştir (Şekil 6). Cumhuriyet dönemi, başkent seçilen Ankara için politik, ekonomik, sosyal ve kültürel süreçlerdeki pek çok kararın kent yapısına da etki ettiği özel bir anlama sahiptir. Tankut (1988), Ankara'yı yalnızca bir simge kent olarak değil; Cumhuriyet'in ilan ile birlikte yeni dünya anlayışını ve ona uygun yaşam biçimini yansıtan bir başkent ve yönetim merkezi olarak ifade etmektedir. Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte ülkede gözlemlenen kentsel gelişim süreçleri

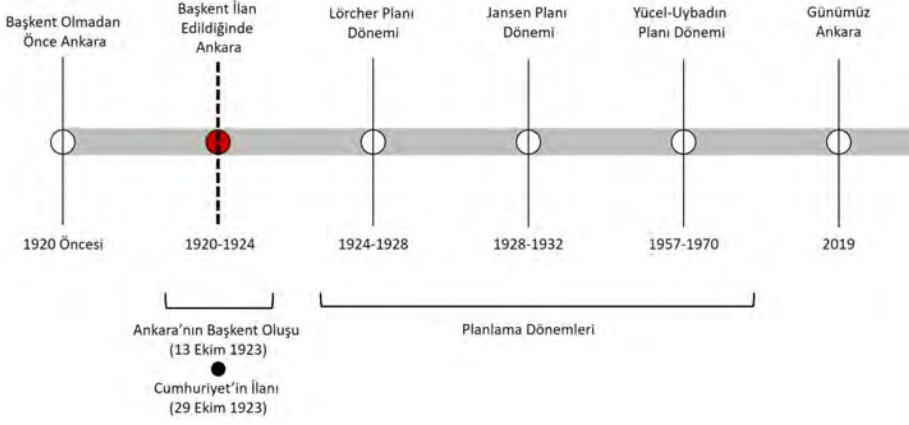

Şekil 6. Ankara'nın başkentlik yapmış olduğu uygarlıklar ve Cumhuriyet Dönemi çizelgesi.

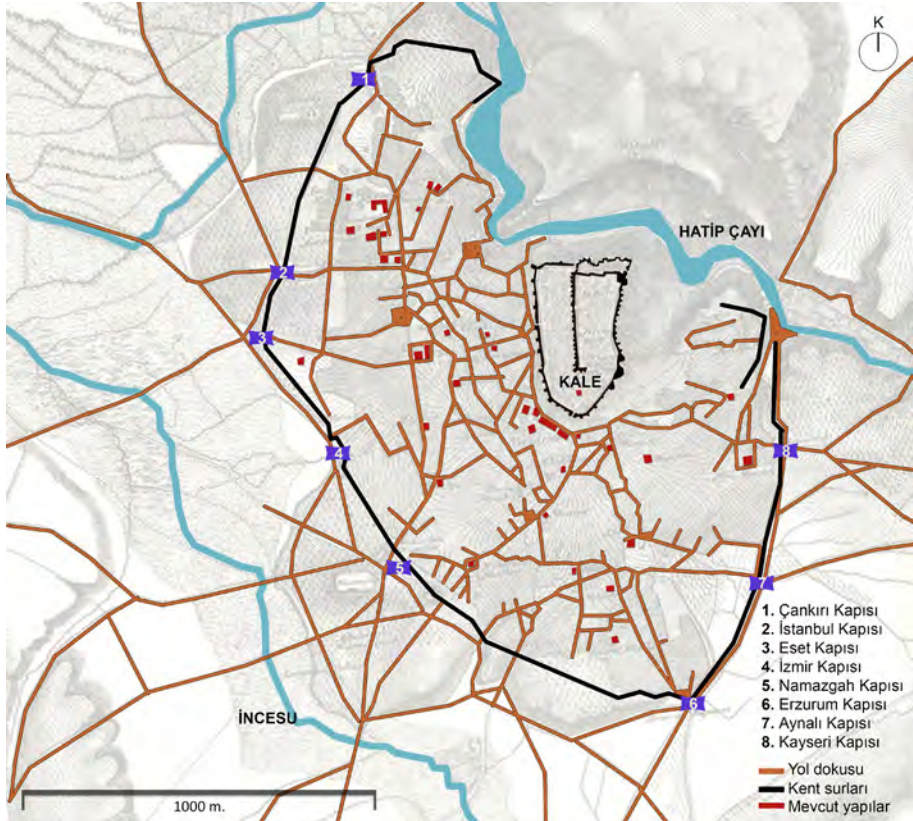
başkent için alınan kararlardan etkilenmiştir (Keleş & Duru, 2008). Ülkesi için yeni ve öncü bir oluşumu temsil eden başkent olma süreci Ankara'nın kentsel planlama kararlarına da yansımaktadır.

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte tarihsel çerçevede üç önemli planlama döneminin kararları ve uygulamaları Ankara'nın kentsel yapısında etkisini göstermeye başlamıştır. Bu dönemler; Ankara'nın başkent oluşu itibariyle 1924-1932 yılları arasında uygulanan Lörcher Planı, 1932-1957 yılları arasında bir yarışma ile kazanılıp uygulanan Jansen Planı ve kent gelişme hızının yüksek olduğu 1957-1970 yılları arasında ulusal bir yarışma sonucunda kazanılan ve hayata geçirilen Nihat Yücel-Raşit Uybadın Planı olmuştur. Sözü geçen üç önemli planlama döneminin Ankara'nın başkent karakterini temsil etmesi yönünden mekânsal incelemeleri önem taşımaktadır. Ancak, şehrin başkent olduğu yıllarda içerisinde bulunduğu kentsel durum ve Cumhuriyet'in ilanı öncesindeki kent biçiminin de planlama dönemleri öncesinde analiz edilmesi gerekmektedir. Bu sebeple, çalışmada incelenen kentsel gelişim süreci, Ankara için önemli iki kırılma noktası olan; başkent oluşu ve Cumhuriyet'in ilanı süreçlerine dayandırılarak oluşturulmuştur² (Şekil 7). Böylelikle, çalışmanın araştırdığı ana konu olan bir başkenti diğer şehirlerden ayıran mekânsal özelliklerin tespiti hususunda Ankara'nın başkent olmadan önce sahip olduğu kentsel durum ve başkent oluşu sonrasında kente etki eden planlama dönemleri arasındaki mekânsal farklılıklar tespit edilebilecektir.

Başkent olmadan önce Ankara'yı yansıtan 1839 tarihli harita, Ankara'nın jeomorfolojik özellikleri ile şekillenen makroformuna dair ilk izleri barındırması bakımından temel bir planı yansıtmaktadır. 1839 tarihli harita mekânsal olarak incelendiğinde, Ankara'nın topoğrafik özelliklerini yansıtan tepe noktada kale duvarlarını gözlemlenmek mümkündür. Bununla birlikte bu haritada, kenti çevreleyen tüm şehir surları görünmektedir (Şekil 8). İç ve dış kale surları sonraki dönemlerde kaybolmuştur (Mıhçıoğlu Bilgi, 2010). Bu haritadan anlaşılmaktadır ki, o dönemde Ankara için şehir surları kent sınırlarını tanımlamak için önemli bir

Şekil 7. Çalışmanın incelediği dönemler.

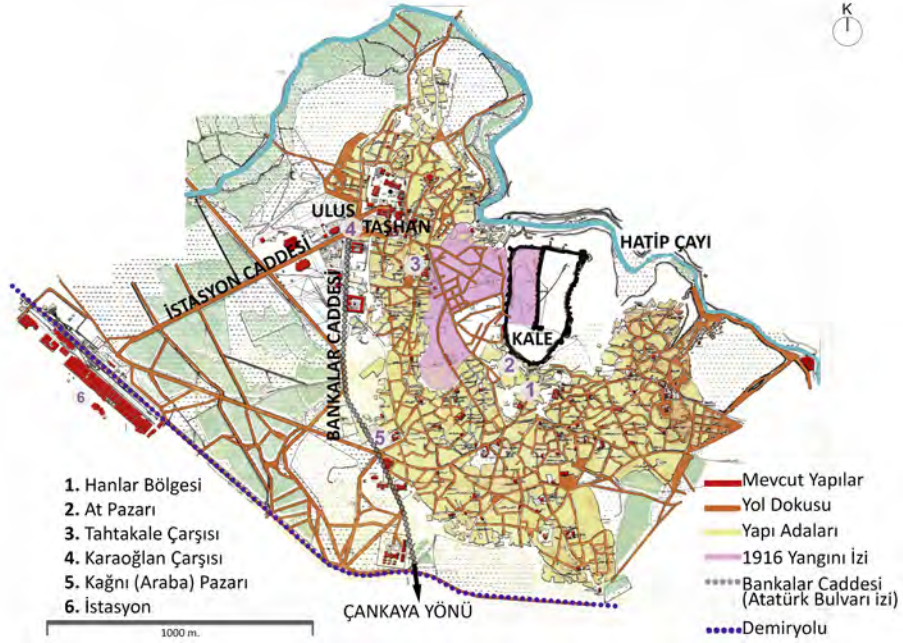
Şekil 8. 1839 tarihli haritanın mekânsal incelemesi (Tunçer, 2001'e dayandırılarak oluşturulmuştur).

kentsel bileşendir. Bu döneme ait plan, Ankara'nın topoğrafik ve morfolojik kent özelliklerini yansıtan ve şehrin organik yapısını aktaran bir anlama sahiptir.

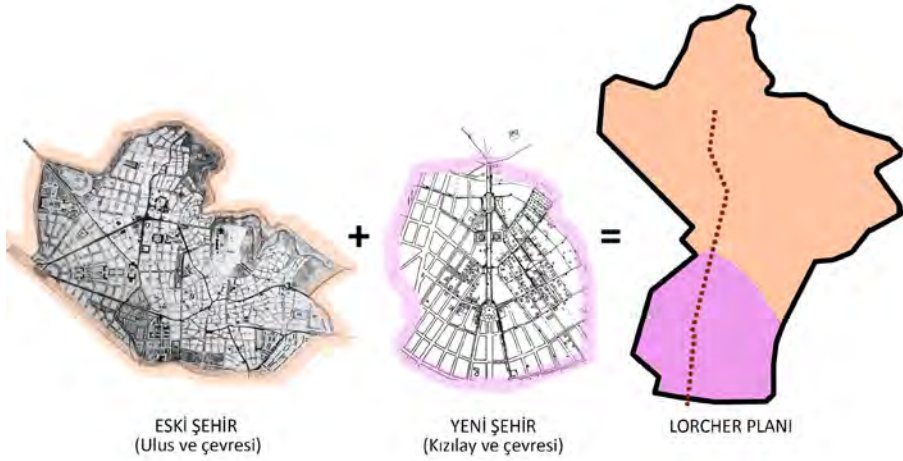
Ankara'nın başkent ilan edildiği dönemi yansıtan 1924 tarihli harita ise, Cumhuriyet döneminde kentin durumunu bir harita düzeyinde aktarması yönünden önemlidir. Tankut (1990, s. 36), bu haritadaki verilerin şehrin yol sistemi ve yapı adaları üzerine olduğunu ifade etmektedir. Tekeli (1980, s. 71), bu harita ile Taşhan'dan (Ulus) istasyona kadar devam eden alanda planlama kararlarının gözlemlendiğini aktarmaktadır. Haritadaki mekânsal veriler incelendiğinde, kentin ifadesini güçlü kılacak temsil mekânlarının varlığı gözlemlenmektedir (Şekil 9). Bunların başında, eski Ankara'yı tarifleyen ve kentin konumlandırılmasında stratejik noktalardan olan Ankara Kalesi gelmektedir. Kale ve çevresi şehrin eski ve geleneksel yaşama biçimini simgeleyen önemli noktalardan biridir (Işın, 2009). Bu dönem Ankara için başkent olmanın getirdiği kentsel düzenin ne olması gerektiğini arayan bir süreç olmakla birlikte, bu arayışların temelini modernleşme gayreti oluşturmaktadır. Modernleşme sürecinin temelinde ise, "*planlı gelişme, planlı büyüme, planlı yapılaşma arayışı vardır*" (Cengizkan, 2009, s. 31). Buna yönelik atılan adımlarda, Kale ve çevresi her ne kadar eski kenti simgeleyen taş nokta olsa da, Cumhuriyet'in başkentini temsil edecek yeni bir kentsel oluşuma ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Bu kapsamda 1920'li yıllarda, Cumhuriyet'in yeni temsil mekânlarının oluşturulması ve bu alanlara ait kurumların mekânsal ve yapısal olarak şekillendirildiği gözlemlenmektedir (Keskinok, 2009). Bu kapsamda, Cumhuriyet döneminin temsil aksını oluşturan bir kentsel omurganın izlerine rastlanmaktadır. Bu aks, eski ve yeni kenti birbirine bağlayan Atatürk Bulvarı'dır. Bu yıllarda özellikle Cumhuriyet dönemine dair yeni kurumlara yer seçimleri yapılırken Atatürk Bulvarı ekseninde bir gelişme yaşanması kent için önem ifade etmektedir (Keskinok, 2009). Atatürk Bulvarı, tarihi kenti ifade eden Ulus ile yeni kent Çankaya'ya uzanan bir kentsel gelişme eksenini ve tarihi bir akstır.

Lörcher Planı (1924-1928) dönemi ise, kentin eski kent ve çevresinde gelişimi ve güneğe doğru ilerlemesi yönünde temel kararları vermiş olan ve Ankara makroformuna katkı sunan bir gelişim sürecidir (Şekil 10). Aynı zamanda bu dönemin kararları, başkentini geliştirmekte olan nüfusunu eski kent ve civarına yerleştirmeye çalışmış ve kentin çevresiyle ilişkili yeni yollara açıklık getirmektedir (Cengizkan, 2010).

Lörcher Planı ile demiryolunun güney kısmında yeni bir şehir öngörülerek tasarlanmıştır (Keskinok, 2009). Bu planlama süreci mekânsal olarak incelendiğinde (Şekil 11), Ulus ve Kızılay bölgeleri arasında binaların kullanım nitelikleri olarak farklılıklar görünmekte ve sözü geçen alanlar bu niteliklere göre organize edilmiştir. Ulus bölgesinde tarihi binaların ve Cumhuriyet dönemini yansıtan temsil mekânlarının varlığı dikkat çekerken, Kızılay bölgesinin yönetim alanı olma karakteri üstün tutularak hükümet binalarına yer verilmiştir. Öte yandan, Atatürk Bulvarı, Lörcher Planı'nda Ulus ve Kızılay için bütünleştirici bir kent aksı olarak varlığını göstermektedir.

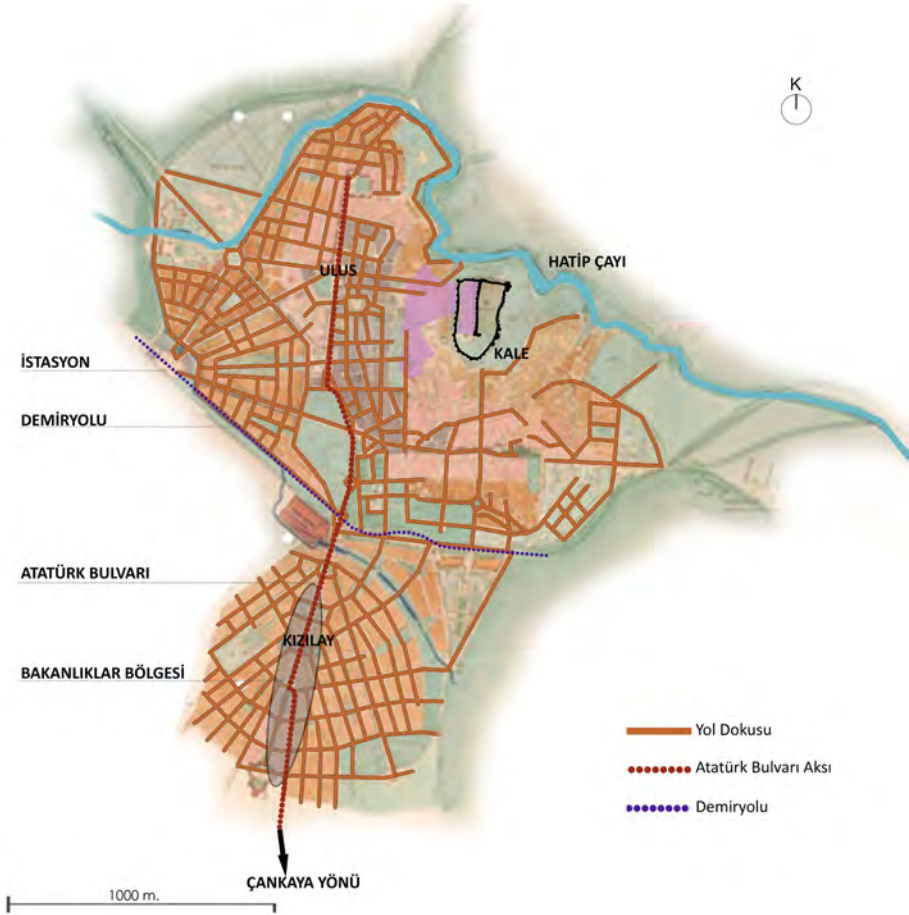

Şekil 9. 1924 tarihli haritanın mekânsal incelemesi.

Şekil 10. Lörcher Planı'nın Eski Şehir ve Yeni Şehir stratejisi.

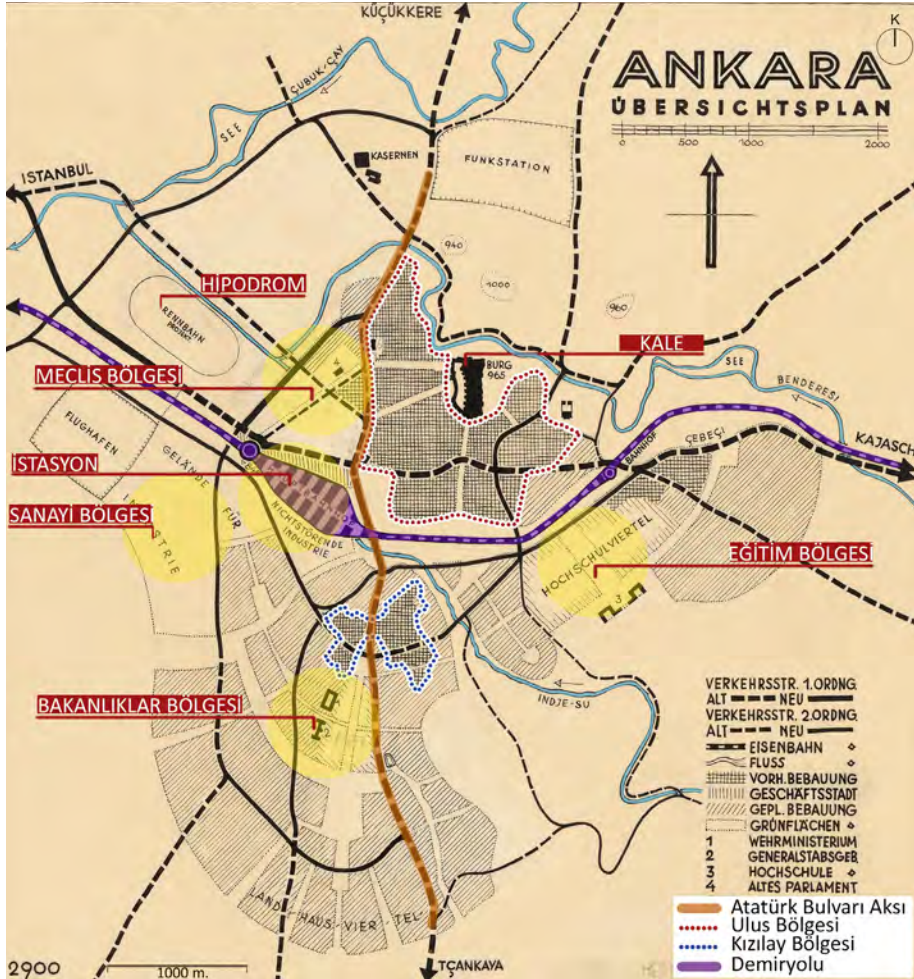
Uluslararası yarışmayla kazanılan Jansen Planı'nda (1928-1932), kentin doğu-batı yönünde gelişen yeşil aks stratejisinin Ankara'nın ana oluşum hattı olarak görülen kuzey-güney doğrultusunda da oluşturulmaya çalışıldığı gözlemlenmiştir. Lörcher Planı'nın izlerini devam ettiren Jansen, Şekil 12'de gözlemlenebileceği

Şekil 11. Lörcher Planı mekânsal incelemesi.

üzere, bir bölgeleme (zoning) planı önererek kentin gelişme sürecini bu şekilde tanımlamış, kent içerisinde çeşitli mahalleler oluşturmuş ve ulaşım için ana arteri Atatürk Bulvarı olan genel bir plan önerisi geliştirmiştir (Cengizkan, 2010). Bu plan ile eski ve yeni kent arasındaki ilişkinin kurulmasında Atatürk Bulvarı'nın rolü vurgulanmakta ve Ankara Yenişehir'de (Kızılây'da) geliştirilirken eski kentin yapısının korunması stratejisi benimsenmektedir. Eski kenti ifade eden Ankara Kalesi, yeni gelişen kent için en önemli temsil noktası olmaktadır (Keskinok, 2009). Bu bağlamda, eski kentin korunarak yeni kentin planlandığı dönem olan Jansen Planı süreci ile kentin çekirdek alanı olarak tabir edilen merkezi Kale bölgesinden Çankaya'ya doğru uzanmıştır.

Kent nüfusunun oldukça arttığı bir dönemde açılan uluslararası bir yarışma sonucu kazanılan bir proje ile ortaya çıkan Yücel-Uybadın Planı Dönemi'nde (1957-

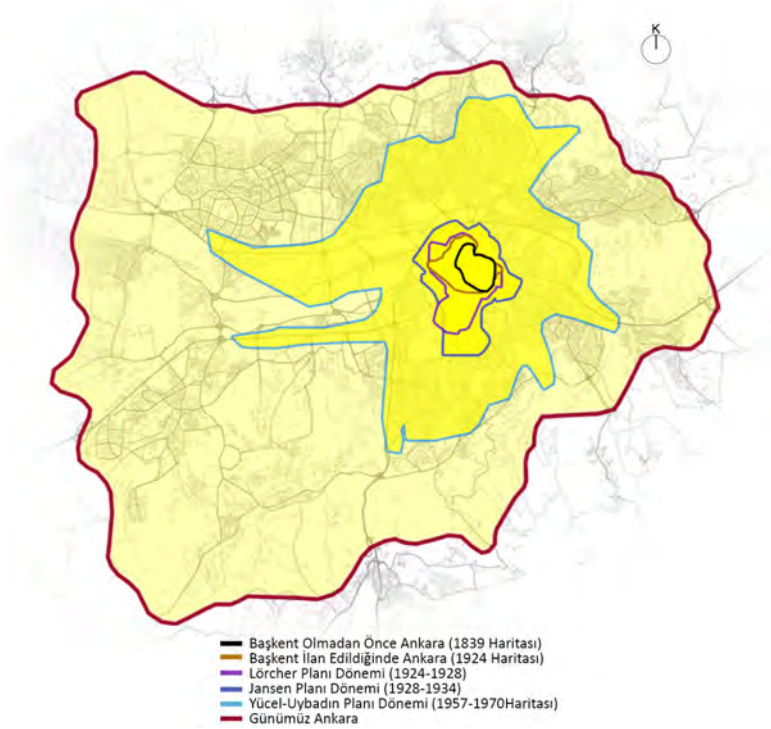

Şekil 12. Jansen Planı bölgeleme haritası.

1970) ise, nüfus artışı karşılaşılan en büyük problem olmuştur. Bir önceki Jansen Dönemi'ne göre yapılaşma ve parselasyonun tüm kent çevresinde arttığı bir dönem olmuştur (Şekil 13). Yücel-Uybadın Planı'nın yoğun nüfus artışı ve kent planlaması arasındaki mantıklı bağlantıyı uygulamaya geçiremediği düşünülmektedir. Günay (2006), bu dönemin Jansen ve Lörcher planlama dönemlerindeki biçim arama anlayışına sahip olmadığını ifade etmektedir. Bir başkentini büyümesine biçim vermek gerektiğini savunan Günay (2006), Yücel-Uybadın Planı'nın kentin gelecek stratejilerine bir çözüm sunmadığına değinmektedir (s. 81). Bu dönemin, kentin yapısal yoğunluğunun arttığı, altyapı ve ulaşım sorunlarının ortaya çıktığı bir planlama sürecine sahip olması bakımından bir başkentini gelişimini stratejik olarak yönlendiremediği düşünülmektedir.

Şekil 14. Günümüzde kent makroformu biçimlenişi.

Şekil 15. Tarihsel dönemlerin bölgesel gösterimi.

yeni merkez bölgelerine bıraktığı gözlemlenmiştir. Günümüze yaklaştıkça, Atatürk Bulvarı'na alternatif bir bağlantı olan batı koridoru dikkat çekmektedir.

Ankara'ya farklı zaman dilimlerinde etki eden planlama kararlarının kent formunda meydana getirdiği değişimin matematiksel olarak açıklanması için gerçekleştirilen Mekan Dizimi analizleri sözü geçen dönemler için uygulanmıştır. İncelenen dönemlerin ilk olarak aks haritaları oluşturulmuş, sonrasında ise yöntemin sunduğu parametreler ile morfolojik analizlere ait analitik bilgiler sağlanmıştır.

Başkent olmadan önce Ankara'yı temsil eden 1839 haritasında toplam aks sayısı 364 iken, Ankara'nın başkent ilan edildiği dönemi yansıtan 1924 haritasında toplam aks sayısı 613'tür. İki haritada da kentin aynı eksen üzerinde oluşum gösterdiği gözlemlenmiştir. 1839 Haritası'nda Ankara'daki en uzun aks 726.66 m. ile kent suru dışında yer alan ve Namazgah Kapısı'na ulaşımı sağlayan bağlantı olmuştur. 1924 Haritası'nda ise Ankara'daki en uzun aks 1731.86 m. ile kentin tren istasyonu bağlantısını sağlayan ve kenti çevreleyen hat olduğu tespit edilmiştir. Kentin ilk planlama deneyimi olan ve Eski Kent ile Yeni Kent bağlantısı tasarısı ortaya konulan Lörcher Dönemi'nde (1924-28) toplam aks sayısı 380'dir. 1924 Haritası'na göre neredeyse yarı sayıya inen değer dikkat çekmektedir. Ancak, bu durumun sebebi 1924 Haritası'nda özellikle Kale'nin çevresinde yer alan çok sayıdaki organik yapıdaki sokakların azalması ve kentteki sokak düzenlerinin daha uzun görüş mesafelerine sahip olarak planlanması olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Lörcher Planı Dönemi'nde en uzun aksın 1399.54 m. değeri ile eski ve yeni kentin bağlantı hattı olarak ön plana çıkan Atatürk Bulvarı olduğu gözlemlenmiştir. Jansen Planı Dönemi'nde (1928-32) ise toplam aks sayısı 830'a yükselmiş ve en uzun aks 2630.43 m. ile kentin dış çeperinden Ulus'a inen ana ulaşım bağlantılarından biri olarak tasarlanan hat olmuştur. Bu dönemde Atatürk Bulvarı'nın varlığı yine dikkat çekicidir ancak; aksın görüş mesafeleri arasındaki bağlantı noktaları üzerinde kesintiye uğraması sebebiyle en uzun hat olma özelliği göstermemiştir. Kentsel büyüme hızının arttığı Yücel-Uybadın Dönemi'nde ise toplam aks sayısı 3928 olmuş, günümüzde ise 23177'e ulaşmıştır. Bu değerler Şekil 16'da gösterilmektedir.

Aks haritalarından her bir hattın diğer mekânlar ile olan bağlantı derecesinin ölçümünde kullanılan bağlılık (*connectivity*) değerlerine bakıldığında, en düşük bağlantılı sokaklar tarihi ifade eden Ulus'ta yer almaktadır. Buna karşın, Atatürk Bulvarı en yüksek bağlantı derecesine sahip olarak tüm dönemlerde değerini korumuştur. Bu durum, Atatürk Bulvarı'nın kentin ana omurgası olma niteliğini güçlendirmektedir. Bağlılık değeri ile, kent bileşenlerine dair çıkarılabilecek sonuçlarda, 1924 Haritası'nda tren istasyonunu çevreleyen sokakların bağlılık değerlerinin güçlü olması; Lörcher Planı Dönemi'nde kentin merkez noktaları Ulus ve Kızılay'ı birbirine bağlayan alanların güçlü değerlere sahip olması, Jansen Planı'nda ise Kızılay'ın varlığını göstermesi başkentini temsil mekanlarının tespiti dair bulguları güçlendirmektedir (Şekil 17). Ancak, günümüze gelindiğinde

	Başkent Olmadan Önce Ankara (1839 Haritası)	Başkent İlan Edildiğinde Ankara (1924 Haritası)	Lörcher Planı Dönemi (1924 - 28)	Jansen Planı Dönemi (1928 -32)	Yücel – Uybadın Planı Dönemi (1957 - 70)	Günümüz Ankara
Toplam Aks Sayısı	364	613	380	830	3928	23177
En Kısa Aks (m)	21.21	15.46	21.43	16.75	25.43	10
Ortalama Aks (m)	149.06	106.23	227.73	234.56	261.85	590.02
En Uzun Aks (m)	726.66	1731.86	1399.54	2630.43	6019.74	9339.85
Toplam Segment Sayısı	809	1518	1236	1792	10234	55272
Ortalama Segment Uzunluğu (m)	58.48	37.48	63.55	99.36	89.49	65.96
Ortalama Bağlantı (Connectivity)	3.71	3.89	4.35	3.68	4.06	2.93

Şekil 16. İncelenen dönemlere ait aks, segment ve bağlılık haritalarının sayısal ifadelerinin gösterimi.

kentin tarihi omurgası Atatürk Bulvarı üzerinde yer alan merkez noktalarındaki bağlantı değerleri güçlü niteliğini kaybetmiştir (Şekil 18).

İncelenen dönemlerin segment haritaları ile yapılan bütünleşme (*integration*) ölçümlerinde, farklı mekânsal ölçeklerde her bir ağın erişilebilirlik değerleri ile ilgili bilgi veren global ve yerel değerlere bakılmıştır (Şekil 19). Global bütünleşme değerlerinin analizinde genel olarak, kent büyüme noktalarına sahip oldukça, Ankara'nın oluşum noktası ve eski kenti ifade eden Kale ve çevresine ait değerlerin düşüş gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu durumun başkent morfolojik gelişim sürecine dair ipuçları verdiği düşünülmektedir. Atatürk Bulvarı'nın Yücel-Uybadın Planı Dönemi'ne dek varlığını gösterdiği ancak bu dönemde yeni bir ulaşım eksenini olan batı koridorunun oluşumuna dikkat çekilmiştir (Şekil 20). Kentin merkez bölgelerinin dönemler ilerleyip günümüz görüntüsüne gelindiğinde bütünleşme değerlerinde düşüşler yaşandığı gözlemlenmiştir (Şekil 21).

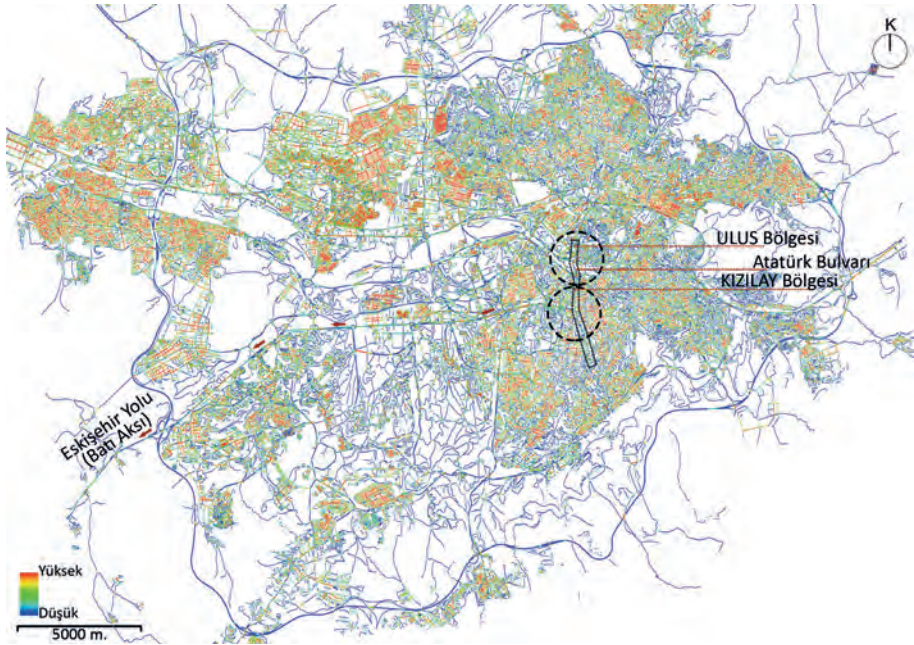
Değerlendirilen 6 zaman dilimi için, kent içerisindeki mekânsal düzende yer alan sokak ağlarının tercih edilebilirlik düzeyini araştıran ve kent içi bağlantıyı sağla-

Şekil 17. Jansen Planı (1928-32) bağlılık haritası.

yan noktaların kullanılışlarını yorumlamaya olanak tanıyan tercih (*choice*) parametresi de global (Rn) ve yerel ölçeklerde (R400 ve R800) analiz edilmiştir (Şekil 22).

Ankara'nın başkent ilan edildiği dönem olan 1924 Haritası'nda (Şekil 23), global tercih değerin en yüksek olduğu alan Ulus'ta yer alan Hanlar ve Hamamlar Bölgesi olmuştur. Dönemler ilerledikçe Ulus'un tercih edilebilirlik düzeyinin yerini Kızılay'a bıraktığı tespit edilmiştir. Burada tespit edilen önemli bir sonuç ise, Yücel-Uybadın Planı Dönemi'nde varlığını gösteren yeni eksen olan batı koridorunun tercih edilebilirlik düzeyinin düşük sonuca sahip olmasıdır (Şekil 24).

Şekil 18. Günümüz bağıllık haritası.

Mekân Dizimi analizlerinin çeşitli yarıçaplarda ve global ile yerel ölçeklerde belirlenen tarihsel dönemlere göre gerçekleştirilen analizlerinde, Ankara'ya başkent özelliği kazandıran mekânların kanıtlanabilir bir çerçevede değişiminin tespiti yapılmıştır (Şekil 25). Kentin bütüncül analizinde tüm mekânların birlikte değerlendirildiği ölçütte, anıtsal Atatürk Bulvarı üzerinde yer alan kentin tarihi merkez noktaları Ankara için hâla potansiyel taşıyan alanlardır. Ancak, kent büyüyüp gelişirken kentin büyüme yönü değişmiş ve batı yönünde yeni mekânsal kurguların olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu değerlendirme ile birlikte, Ankara kentinin tarihi omurgası olan Atatürk Bulvarı ve yeni gelişen batı aksında meydana gelen morfolojik değişimlerin, kaybedilen mekânların ve farklılaşan alanların yakın ölçekte analiz edilmesi ihtiyacı doğmaktadır (Şekil 26). Bu kapsamda, kentin morfolojik yapısında öne çıkan mekânsal bileşenler tipomorfolojik yaklaşım ile değerlendirilmiştir.

Mekansal sistemin morfolojik olarak nasıl değiştiğinin tespiti için tarihsel Atatürk Bulvarı aksı ve alternatif batı koridorunda yer alan yapıların ve onları çevreleyen alanların biçimsel değişimlerine odaklanılmıştır. Atatürk Bulvarı'nın sahip olduğu Cumhuriyet Dönemi karakterini yansıtan binalar, yollar gibi kentsel öğeler 2000'li yıllar itibariyle değişim süreci içerisine girmiş ve güncel olarak da birtakım projelerin odağı haline gelmiştir. Bir diğer yandan, batı koridoru aksı 2000'li yıllar itibariyle gelişimini hızlandırmış ve bu aksa eklenen yapıların nitelikleri itibariyle kentin güçlü bir arterini ifade eden noktaya ulaşmıştır. Bu sebeple, bu iki

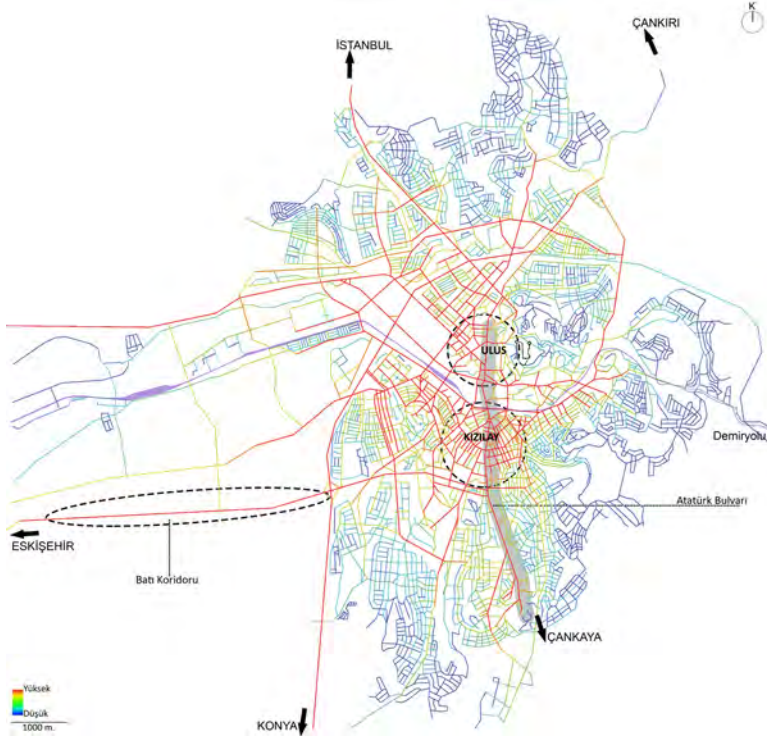
	Başkent Olmadan Önce Ankara (1839 Haritası)	Başkent İlan Edildiğinde Ankara (1924 Haritası)	Lörcher Planı Dönemi (1924 - 28)	Jansen Planı Dönemi (1928 -32)	Yücel – Uybadın Planı Dönemi (1957 - 70)	Günümüz Ankara
a. En Düşük	0.29	0.38	0.46	0.31	0.46	0.2
Ortalama	0.61	0.64	1.03	0.85	0.9	0.77
En Yüksek	1.5	1.03	1.57	1.37	1.39	1.2

	Başkent Olmadan Önce Ankara (1839 Haritası)	Başkent İlan Edildiğinde Ankara (1924 Haritası)	Lörcher Planı Dönemi (1924 - 28)	Jansen Planı Dönemi (1928 -32)	Yücel – Uybadın Planı Dönemi (1957 - 70)	Günümüz Ankara
b. Yerel Bütünleşme (R400) En Düşük	0.53	0.53	0.51	0.39	0.54	0.35
Ortalama	1.22	1.02	1.3	1.31	1.33	1.19
En Yüksek	2.66	2.35	2.08	3.42	3.04	3.07

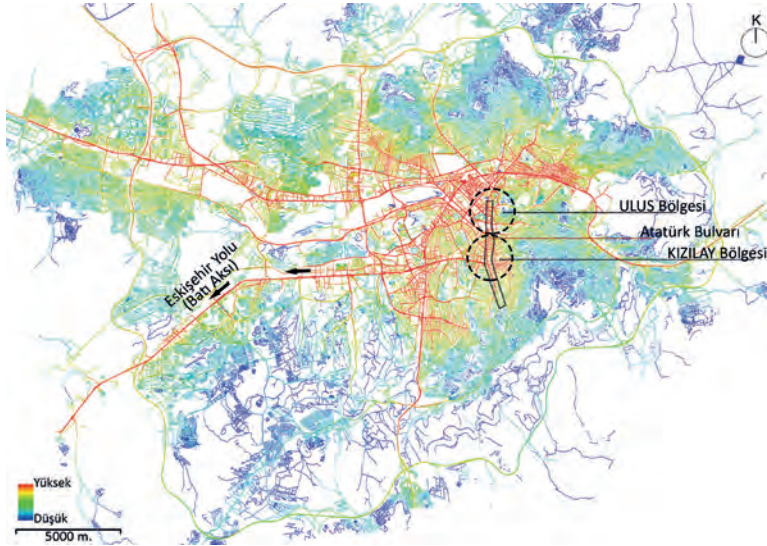
	Başkent Olmadan Önce Ankara (1839 Haritası)	Başkent İlan Edildiğinde Ankara (1924 Haritası)	Lörcher Planı Dönemi (1924 - 28)	Jansen Planı Dönemi (1928 -32)	Yücel – Uybadın Planı Dönemi (1957 - 70)	Günümüz Ankara
Yerel Bütünleşme (R800) En Düşük	0.32	0.43	0.43	0.26	0.44	0.35
Ortalama	0.95	0.82	1.27	1.09	1.17	1.04
En Yüksek	1.75	1.9	2.04	2.86	2.5	2.89

Şekil 19. a. Global bütünleşme; b. Yerel bütünleşme (R400 ve R800) değerleri.

aksın bir diğerine baskın gelip gelmediğini, iki arter üzerinde yer alan binaların ve alanların mimari niteliklerinin, ölçek ve biçimlerinin benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymak bu bölüme ait tipomorfolojik yaklaşımın temelini oluşturmaktadır. Bu kapsamda, tipomorfolojik analizlere ait verilerin belirlenmesinde kent-

Şekil 20. Yücel-Uybadın Planı (1957-70) global bütünleşme haritası.

Şekil 21. Günümüz (2019) global bütünleşme haritası.

Bir Cumhuriyet Başkentinin Değişen Morfolojik Yapısı: Ankara Örneği

	Başkent Olmadan Önce Ankara (1839 Haritası)	Başkent İlan Edildiğinde Ankara (1924 Haritası)	Lörcher Planı Dönemi (1924 - 28)	Jansen Planı Dönemi (1928 -32)	Yücel – Uybadın Planı Dönemi (1957 - 70)	Günümüz Ankara
En Düşük	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001
Ortalama	0.86	0.85	0.95	0.89	0.9	0.86
En Yüksek	1.52	1.52	1.57	1.56	1.53	1.53

a.

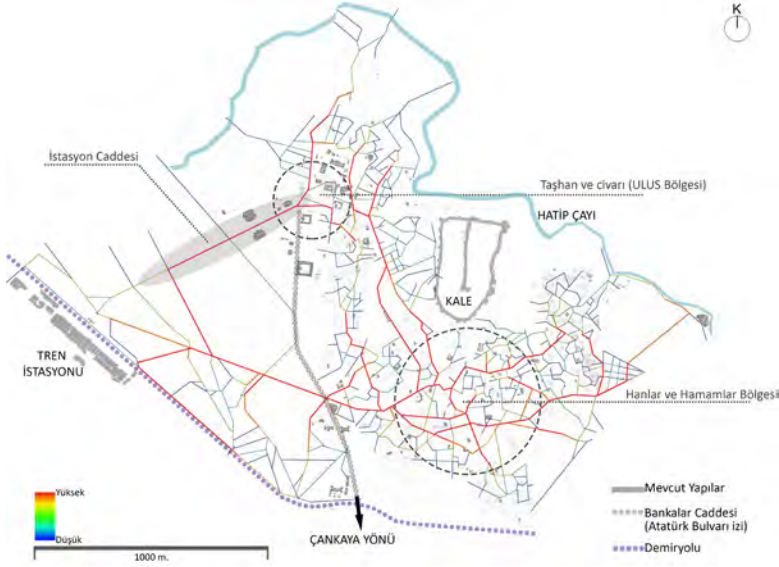
	Başkent Olmadan Önce Ankara (1839 Haritası)	Başkent İlan Edildiğinde Ankara (1924 Haritası)	Lörcher Planı Dönemi (1924 - 28)	Jansen Planı Dönemi (1928 -32)	Yücel – Uybadın Planı Dönemi (1957 - 70)	Günümüz Ankara
Yerel Tercih (R400)						
En Düşük	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001
Ortalama	0.86	0.92	0.97	0.85	0.94	0.92
En Yüksek	1.52	1.44	1.45	1.87	1.48	1.62

b.

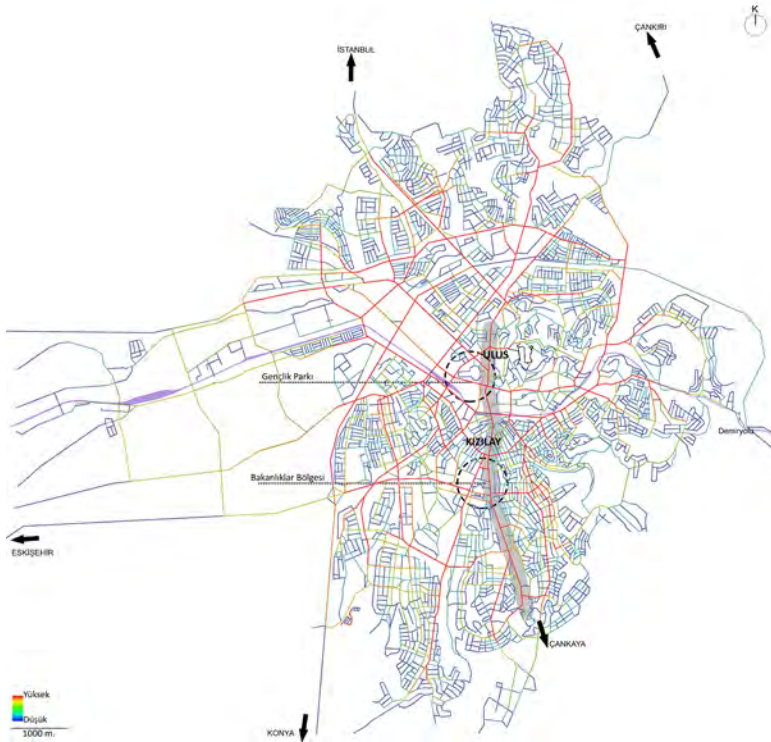
	Başkent Olmadan Önce Ankara (1839 Haritası)	Başkent İlan Edildiğinde Ankara (1924 Haritası)	Lörcher Planı Dönemi (1924 - 28)	Jansen Planı Dönemi (1928 -32)	Yücel – Uybadın Planı Dönemi (1957 - 70)	Günümüz Ankara
Yerel Tercih (R800)						
En Düşük	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001
Ortalama	0.89	0.9	1.01	0.93	0.99	0.94
En Yüksek	1.52	1.41	1.43	1.73	1.56	1.67

Şekil 22. Tercih (*choice*) parametresine ait analizlerinin global (Rn) ve yerel ölçeklerde (R400 ve R800) sayısal ifadeleri.

te yapılan gözlemler etkili olmuştur. Gerçekleştirilen analizlere dair veri olarak kullanılan 2002 ve 2019 halihazır haritaları Ankara Büyükşehir Belediyesi'nden elde edilmiş; sözü geçen halihazır haritalar 2002 ve 2019 hava fotoğrafları ile

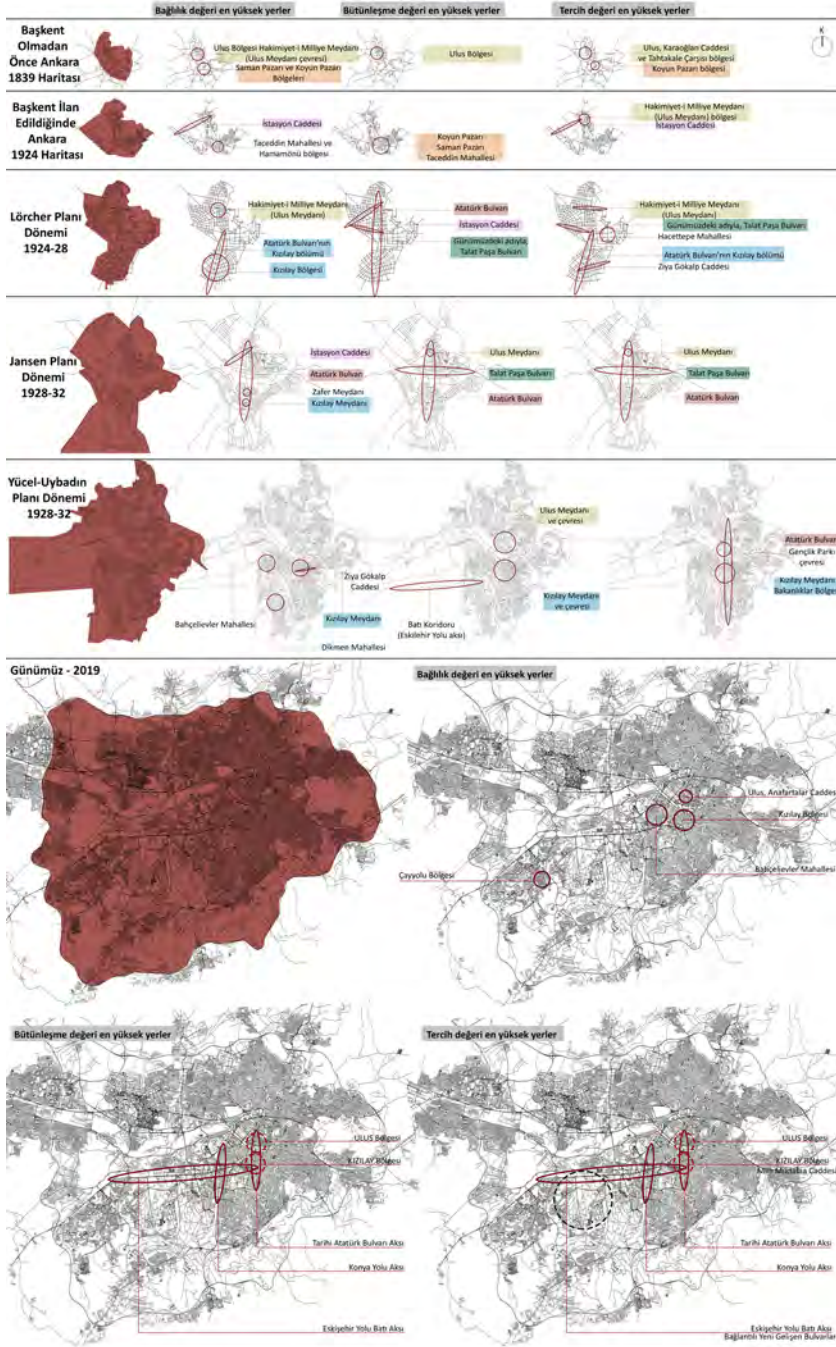

Şekil 23. 1924 yılı global tercih haritası.

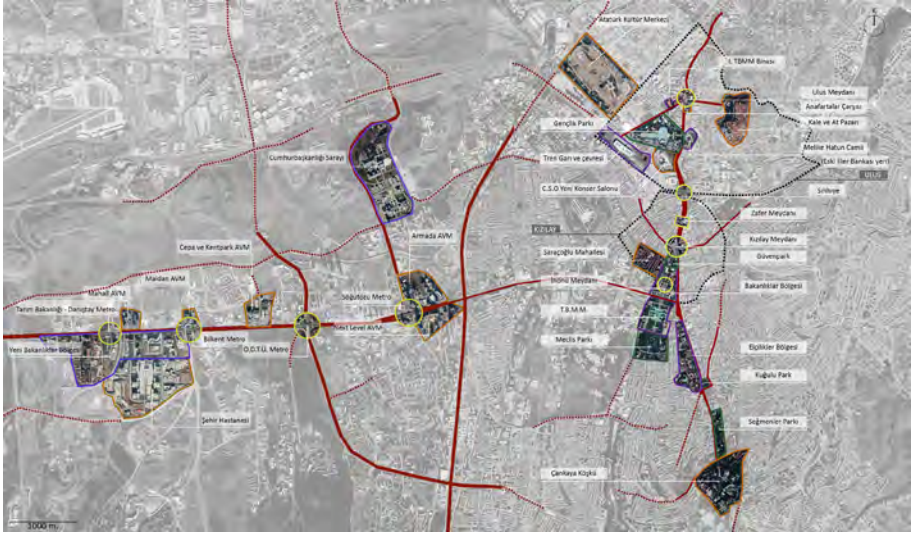

Şekil 24. Yücel-Uybadın Planı (1957-70) global tercih haritası.

Bir Cumhuriyet Başkentinin Değişen Morfolojik Yapısı: Ankara Örneği

Şekil 25. Mekân Dizimi analiz sonuçlarının şematik gösterimi.

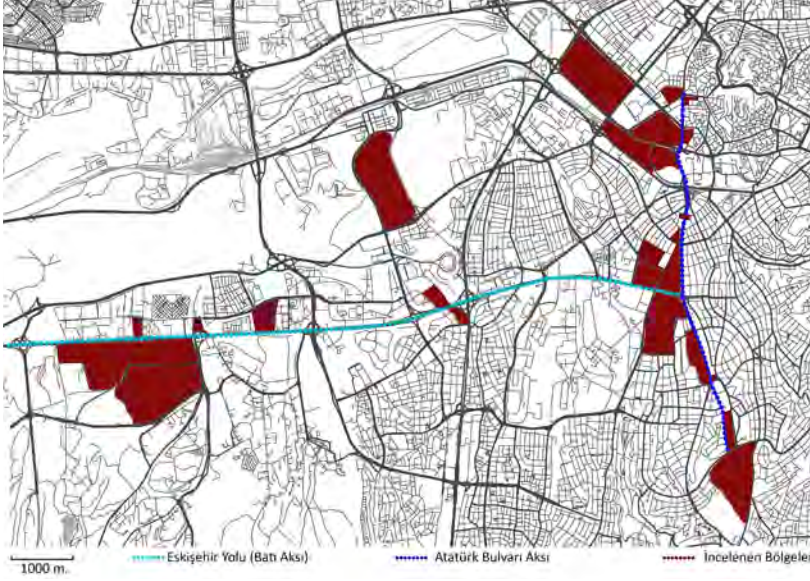

Şekil 26. Atatürk Bulvarı ve Eskişehir Yolu (batı) aksında bölgesel olarak incelenen alanların kent içerisindeki birleşik gösterimi (Google Earth görüntüsü üzerine yazar tarafından hazırlanmıştır).

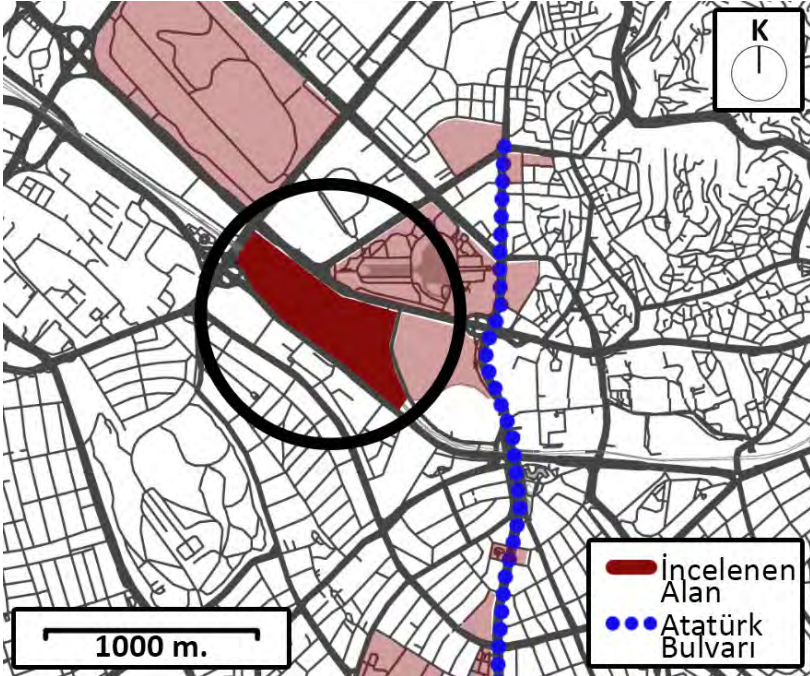
çakıştırılmıştır. Böylelikle, bu iki döneme ait plan verileri 2 boyutlu ve 3 boyutlu olarak kavranabilmiştir. Bu kapsamda gerçekleştirilen tipomorfolojik analizler bir başkent in temel oluşum aksını oluşturan kentsel elemanların mimari ölçekte analizini gerçekleştirmek ve morfolojik yapıdaki değişimi bu ölçekte tespit etmek üzerine kurulmuştur. Böylece, hem Conzen'in tümdengelim yaklaşımı hem de Caniggia'nın tümevarımsal bakış açısı belirlenen alanlar üzerinden okunmuştur (Şekil 27).

Başkent Ankara'nın Cumhuriyet'i temsil eden mekanlarını üzerinde taşıyan Atatürk Bulvarı çok sayıda tarihi yapıyı içerisinde barındırmaktadır. Her bölge için ayrı ayrı gerçekleştirilen tipomorfolojik analizlerde, örneğin; Ulus'tan Kızılay'a inen aks çevresinde yer alan tarihi tren garı binası ve yakın bölgelerinin analizinde biçim ve ölçek yaklaşımının günümüzde tamamıyla değiştiği gözlemlenmiştir. Erken Cumhuriyet Dönemi yapısı olan ve aynı zamanda Cumhuriyet'in ilk yıllarına dair modernleşme sürecini temsil eden bu yapı ve çevrelediği alan, Atatürk Bulvarı'nın yatay kolunun bir odak noktası olarak nitelendirilebilmektedir (Şekil 28). Ancak günümüzde, bu yapı ile aynı arazi çevresinde ve arka cephesine bakan kısımda inşa edilen yeni gar binası tarihsel dönemi yansıtan mimari üslup ve kütsel kararlar bakımından oldukça farklı bir yaklaşımı benimsemektedir (Şekil 29).

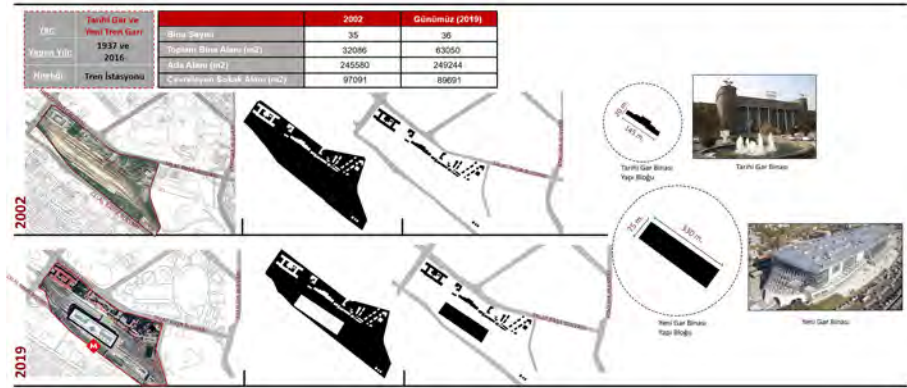
Tipomorfolojik analizler ile, başkent in değişen morfolojik yapısında, tarihi kenti yansıtan Atatürk Bulvarı ile yeni kenti yansıtan batı aksında binaların nitelikleri, yapı malzemeleri ve yükseklikleri itibariyle önemli ölçüde farklılaşmaların oldu-

Şekil 27. Tipo-morfolojik analiz bölgeleri.

Şekil 28. Tren Garı alanını gösteren anahtar harita.

Şekil 29. Tarihi Gar ve Yeni Tren Garı çevresinin tipolojik analizi (yazar tarafından oluşturulmuştur, a. Url-1; b. Url-2).

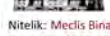

ğu ortaya konulmuştur (Şekil 30, Şekil 31, Şekil 32). Bu durum, çalışmanın yöntem kurgusunda vurgulanmak istenen 'zaman, biçim, ölçek' kavramlarını tarihten günümüze dek incelenen Ankara için açıkça ortaya çıkarmıştır.

Sonuç

Başkentlerin ülkeleri için bir temsil niteliği taşıması sebebiyle, bu şehirlere etki eden dönemlerin morfolojik olarak analizi çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Çalışmaya konu olan Ankara'nın başkent olmadan önce sahip olduğu kentsel düzeni ve başkent oluşu ile geliştirilen planlama kararları kente ekonomik, sosyal ve politik konularda etki etmiştir. Ankara'nın başkent oluşundan bu yana geçirmiş olduğu her dönem kentin formu ve şekillenmesi üzerinde etkin yansımaları sahiptir. Bu sebeple çalışmada, Ankara'nın tarihsel süreçte geçirdiği değişimi tüm kent ölçeğinde ve mimari ölçekte analiz etmek amaçlanmıştır.

Ankara'nın başkent oluşunda rol oynayan etmenlerin kentsel ölçekte tespiti için kent gelişimine etki eden planlama dönemleri tarihi haritalar üzerinden incelenmiş ve Mekân Dizimi (Space Syntax) yöntemi ile analiz edilip kentin mekânsal düzenini matematiksel ve fiziksel olarak açıklamak hedeflenmiştir. Mekân Dizim yöntemi ile başkent tarihsel dönemlerdeki mekânsal örüntüleri ve kentin biçimlenişine dair veriler elde edilmesi amaçlanmıştır; kentin tanımlanmasında öne çıkan akslar ve bölgeler belirlenmiştir. Kent ölçeğinde elde edilen bu bulgular, başkent mekânsal gelişiminin farklı bir ölçekten değerlendirilmesi ve mekânsal kurgusunda rol oynayan kentsel bileşenleri açıklamak ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu noktada ise, tipo-morfolojik yaklaşım ile başkent planlanmasında öne çıkan bölgelerin değişim sürecine mimari ölçekten bir bakış açısı geliştirilmiştir. Böylelikle, Ankara'nın başkent oluşunu etkileyen dönemler ve başkent ilan edildikten sonra gelişen tarihsel süreçler iki farklı morfolojik yöntem ile kurgulanarak kentsel ve mimari ölçeklerde ortaya konulmuştur.

Bir Cumhuriyet Başkentinin Değişen Morfolojik Yapısı: Ankara Örneği

ULUS BÖLGESİ MEVCUT BİNA TİPOLOJİLERİ TABLOSU							
BİNA ÖLÇEĞİ					ÇEVRESSEL ÖLÇEK		
Bina	Bina Blok Planı	Bina Taban Alanı	Bina Yüksekliği	Yapı Malzemesi	Binanın Bulunduğu Yapı Adası Alanı	Adadaki Toplam Bina Taban Alanı	Çevreleyen Caddeler
Atatürk Kültür Merkezi Nitelik: Kültür Merkezi Yapım Yılı: 1981-87	 105 m. 105 m.	11.500 m ²	20 m.	Betonarme	 739737 m ²	 12839 m ²	 SİZİRLER CADDESİ HALIÇI CADDESİ SEYİT NİHAZİ CADDESİ
Tarihi Ankara Garı Nitelik: Gar Kompleksi Yapım Yılı: 1935-37	 20 m. 145 m.	2900 m ²	32 m.	Betonarme + Ankara Taşı (andezit) kaplama	 249244 m ²	 63050 m ²	 TALAT PAŞA BULVARI CEZALİPAŞA BULVARI
Yeni Tren Garı Nitelik: Gar Kompleksi Yapım Yılı: 2014-16	 75 m. 330 m.	25000 m ²	30 m.	Çelik + Prefabrik Sistemler	 134621 m ²	 23637 m ²	 TALAT PAŞA BULVARI CEZALİPAŞA BULVARI
CSO Yeni Konser Salonu Nitelik: Konser Salonu, Müze ve Galeri, Koro Çalışma Binaları Yapım Yılı: 1997-2020	 85 m. 260 m. 120 m.	22000 m ²	39.3 m.	Pnömatik Balon Kalıp Betonarme + Çelik	 134621 m ²	 23637 m ²	 TALAT PAŞA BULVARI ULUDAĞ YOLU
İTBMM Binası (Kurtuluş Savaşı Müzesi) Nitelik: Meclis Binası Yapım Yılı: 1915-20	 32 m. 43 m.	950 m ²	~ 4 m. (Bodrum kat üzerine inşa edilmiş tek katlı bina.)	Ankara Taşı (andezit)	 65443 m ²	 21412 m ²	 Rıdvanlı Cd. Cumhuriyet Cd. Atatürk Bulvarı
İLTBMM Binası (Cumhuriyet Müzesi) Nitelik: Meclis Binası Yapım Yılı: 1924	 35 m. 73 m.	2700 m ²	~ 8 m. (Bodrum kat üzerine inşa edilmiş iki katlı bina.)	Kesme Taş + Ankara Taşı (andezit)	 65443 m ²	 21412 m ²	 Rıdvanlı Cd. Cumhuriyet Cd. Atatürk Bulvarı
Ulus İş Hanı (a) ve Anafırlar Çarşısı (b) Nitelik: Çarşı ve Alışveriş Binası Yapım Yılı: (a) 1955 (b) 1965	 95 m. 400 m. 30 m. 70 m.	4000 m ² 6000 m ²	~ 15 m. ~ 55 m.	Alüminyum Gıydirme Cephe + Çelik + Plaka Cam	 19457 m ²	 9538 m ²	 Anafırlar Cd. Cumhuriyet Cd. Atatürk Bulvarı
Melike Hatun Camii Nitelik: Dini Bina Yapım Yılı: 2017	 25 m. 160 m.	4000 m ²	Camii: 43 m. Minareler: 72 m.	Betonarme + Marmara Taşı kaplama	 33983 m ²	 4624 m ²	 ANKARA ULUSU CADDESİ TALAT PAŞA BULVARI Adnan Şenyeri Cd.

Şekil 30. Ulus bölgesi mevcut bina tiyolojileri tablosu.

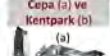

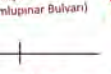

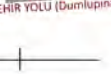

KIZILAY-ÇANKAYA BÖLGESİ MEVCUT BINA TİPOLOJİLERİ TABLOSU							
BİNA ÖLÇEĞİ					ÇEVRESEL ÖLÇEK		
Bina	Bina Blok Planı	Bina Taban Alanı	Bina Yüksekliği	Yapı Malzemesi	Binanın Bulunduğu Yapı Adası Alanı	Adadaki Toplam Bina Taban Alanı	Çevreyeyen Caddeler
Kızılay AVM Nitelik: Alışveriş Merkezi Yapım Yılı: 1993-2011	 40 m, 55 m, 60 m, 65 m	3000 m ²	~ 70 m.	Betonarme	 24559 m ²	 12142 m ²	 Kızılay Bulvarı
Sıraçoğlu Mahallesi Nitelik: Toplu Konut Yapım Yılı: 1946	 15 m, 20 m, 15 m, 60 m	26158 m ² (75 Bina)	~ 6 m., 9 m., 12 m. (Bodrum üzerine 2, 3, 4 katlı binalar)	Betonarme	 100223 m ²	 26158 m ²	 Kurnular Sokak, Yanya Çarpı Cd., Milli Tıpçısı Cd.
TBMM Nitelik: Günümüzdeki Meclis Binası Yapım Yılı: 1960	 177 m, 248 m	40000 m ²	~ 30 m.	Betonarme Beyaz traverten kaplama	 475942 m ²	 43744 m ²	 İSMEYİNÖNÜ BULVARI, ADAPIRE BULVARI
Çankaya Köşkü Nitelik: Cumhurbaşkanlığı Binası - Pembe Köşk Yapım Yılı: 1932	 105 m, 112 m	7800 m ²	~ 8-10 m.	Rustik taş kaplama	 530777 m ²	 44911 m ²	 ATATÜRK BULVARI, Çankaya Caddesi

Şekil 31. Kızılay bölgesi mevcut bina tipolojileri tablosu.

Gerçekleştirilen tarihsel, mekânsal ve morfolojik analizler sonucunda Başkent Ankara için genel ölçekte şu temel çıkarımları yapmak mümkündür:

- Başkent Ankara, karakter değiştiren ve bu değişim sürecine ait yansımaların morfolojik yapısında açıkça gözlemlenebildiği bir kenttir.
- Başkent'in tarihinden günümüze dek tanık olduğu ekonomik, politik, kültürel ve sosyal değişimler kentin fiziksel yapısında etkilere sahiptir.
- Ankara'da, tarihsel dönemlerin ve uygulanan planlama kararlarının izleri devam etmekte ancak; yapısal olarak ve kullanım niteliği itibariyle değişimlere uğramaktadır.
- Kentin tarihsel merkezleri günümüzde hâla potansiyel ifade eden mekânlar olup; yansıttıkları mimari dönemler ve sahip oldukları morfolojik karakterleri ile korunması ve geleceğe aktarılması önem taşımaktadır.
- Kentin başkent karakterini oluşturan özgün yönetim aksı Atatürk Bulvarı'nın biçimsel karakteri itibariyle değişen morfolojik yapıda olduğu tespit edilmiştir.

Bir Cumhuriyet Başkentinin Değişen Morfolojik Yapısı: Ankara Örneği

YENİ DÖNEMDE GELİŞEN AKS ÜZERİNDEKİ MEVCUT BİNA TİPOLOJİLERİ TABLOSU							
Bina	BİNA ÖLÇEĞİ			Yapı Malzemesi	ÇEVRESEL ÖLÇEK		
	Bina Blok Planı	Bina Taban Alanı	Bina Yüksekliği		Binanın Bulunduğu Yapı Adası Alanı	Adadaki Toplam Bina Taban Alanı	Çevreleyen Caddeler
Cumhurbaşkanlığı Sarayı Nitelik: Cumhurbaşkanlığı Kompleksi Yapım Yılı: 2012-14	 195 m. 130 m. 101,51 m.	31500 m ²	31 m.	Çelik konstrüksiyon Mermer kaplama Ahşap işleme	798023 m ²	90407 m ²	 Cumhurbaşkanlığı Sarayı Caddesi
Armada (a) (a') ve Next Level (b) Nitelik:AVM, Ofis, Rezidans Yapım Yılı:(a) 2002 (a') 2013 (b) 2013	 140 m. 155 m. 85 m. 140 m. 130 m.	Toplam: 8000 m ²	(a) 30-123 m. (b) 134-113-100 m.	Çelik konstrüksiyon Giydirme cam cephe Alüminyum Kompozit Levha	52892 m ²	20735 m ²	 ESKİŞEHİR YOLU (Dumlupınar Bulvarı) KONUK YOLU
Cepa (a) ve Kentpark (b) Nitelik:AVM, Ofis, Rezidans Yapım Yılı:(a) 2007 (b) 2010	 26 m. 135 m. 82 m. 190 m. 100 m.	Toplam: 58000 m ²	(a) 51 m. (kule binası 80 m.) (b) - 55 m.	Çelik konstrüksiyon Açılabilir cephe modülleri Alüminyum panel	157262 m ²	59467 m ²	 ESKİŞEHİR YOLU (Dumlupınar Bulvarı) KÖTÜ KAVŞAĞI
Maidan İş ve Yaşam Merkezi Nitelik:AVM, Ofis, Rezidans Yapım Yılı: 2017	 70 m. 70 m. 70 m. 80 m.	8440 m ²	~ 60 m.	Modüler sistem çelik konstrüksiyon Giydirme cam cephe	35705 m ²	8440 m ²	 ESKİŞEHİR YOLU (Dumlupınar Bulvarı)
Mahalli Nitelik:AVM, Ofis, Rezidans Yapım Yılı: 2017	 120 m. 54 m. 47 m.	9764 m ²	~ 80 m.	Çelik konstrüksiyon Giydirme cam cephe	52176 m ²	9764 m ²	 ESKİŞEHİR YOLU (Dumlupınar Bulvarı)
Şehir Hastanesi Nitelik:Hastane ve sağlık birimleri Yapım Yılı: 2019	 440 m. 165 m. 150 m. 545 m.	154664 m ²	~ 50 m.	Betonarme Cam cephe	829956 m ²	154664 m ²	

Şekil 32. Batı aksı mevcut bina tipolojileri tablosu.

- Kentler gelişip büyürken değişilmesi ve yeni bağlantı hatlarının eklenmesi kaçınılmazdır. Yeni gelişen batı aksı da bu nitelikte bir kentsel bileşendir ancak; karakteristik olarak eski Ankara'dan tamamen bağımsız ve kontrolsüz bir büyüme içerisinde olduğu saptanmıştır.

Sonuç olarak, kentteki değişimler Ankara'nın başkent özelliğine yön veren alanları ve kent omurgasını kentsel ve mimari ölçeklerde açıkça etkilemiştir. Bu çalışma ile, hem kentsel hem de mimari ölçekte farklı morfolojik yöntemlerin birarada

değerlendirilmesiyle bir başkent in değişen yapısını morfolojik olarak analiz etmenin önemi vurgulanmaktadır.

Notlar

1. Bu bildiri, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Kentsel Tasarım Anabilim Dalı Kentsel Tasarım Programı'nda, Prof. Dr. Ayşe Sema Kubat danışmanlığında tamamlanan "Bir Başkent in Morfolojik Değişimi: Ankara Örneği" (2020) adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

2. Bildiride analizi yapılan tarihi harita ve planlar, ODTÜ Harita ve Plan Arşivi'nden elde edilerek yazar tarafından görselleştirilmiştir

Kaynaklar

Abarkan, A. (2009). The study of urban form in Sweden. *Urban Morphology*, 13(2), 121.

Bayraktar, A. N. (2016). Başkent Ankara'da Cumhuriyet Sonrası Yaşanan Büyük Değişim: Modern Yaşam Kurgusu ve Modern Mekânlar. *VEKAM Ankara Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 67-80.

Cataldi, G., Maffei, G. L., & Vaccaro, P. (2002). Saverio Muratori and the Italian school of planning typology. *Urban morphology*, 6(1), 3-14.

Cengizkan, A. (2009). Ankara 1923-1938: Çağdaş Bir Ulus Devletin Modern ve Planlı Başkenti. Ankara: Kara Kalpaklı Kent. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayını, İstanbul, 17-64.

Cengizkan, A. (2010). Türkiye için modern ve planlı bir başkent kurmak: Ankara 1920-1950. Bir Başkent in Oluşumu: Avusturyalı, Alman ve İsviçreli Mimarların Ankara'daki İzleri, 24-41.

Conzen, M. R. G. (1960). Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis. *Transactions and Papers (Institute of British Geographers)*, (27), iii-122.

Gauthiez, B. (2004). The history of urban morphology. *Urban morphology*, 8, 71-90.

Günay, B. (2006). Ankara çekirdek alanının oluşumu ve 1990 nazım planı hakkında bir değerlendirme. İçinde Şenyapılı, T.(der.), Cumhuriyet'in Ankara'sı, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 60-118.

Hall, T. (2006). *Routledge contemporary human geography series. Urban Geography* 3rd edition,(102-103). London and New York published.

Hillier, B. & Hanson, J. (1984) *The Social Logic of Space*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.

Holanda, F., Medeiros, V., Ribeiro, R., & Moura, A. (2015, July). Brasília: Fragmented metropolis. In *Proceedings 10th International Space Syntax Symposium* (pp. 13-17).

- Işın, E. (Ed.). (2009). Ankara: Cumhuriyeti İnşa Eden Kent. Ankara: Kara Kalpaklı Kent. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayını, İstanbul, 11-15.
- Jiang, B. (1998). A space syntax approach to spatial cognition in urban environments. In Position paper for NSF-funded research workshop Cognitive Models of Dynamic Phenomena and Their Representations.
- Keleş, R., & Duru, B. (2008). Ankara'nın Ülke Kentleşmesindeki Etkilerine Tarihsel Bir Bakış. *Mülkiye Dergisi*, 32(261), 27-44.
- Keskinok, H. Ç. (Ed.). (2009). Cumhuriyet Devrimi'nin yolu Atatürk Bulvarı. Reklam Reklam.
- Kropf, K. (2017). *The Handbook of Urban Morphology*. John Wiley & Sons.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Routledge.
- Moudon, A. V. (1992). A catholic approach to organizing what urban designers should know. *Journal of Planning Literature*, 6(4), 331-349.
- Mihçioğlu Bilgi, E. (2010). *The Physical Evolution of the Historic City of Ankara Between 1839 and 1944: A Morphological Analysis*. Doktora Tezi. METU, Ankara.
- Rapaport, A. (1977). *Human aspects of urban form*. New York, 10.
- Tankut, G. (1988). Ankara'nın Başkent Olma Süreci. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 8(2), 93-104.
- Tankut, G. (1990). *Bir Başkent'in İmarı 1929-39*. Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Tekeli, İ. (1980). Türkiye'de kent planlamasının tarihsel kökleri. Türkiye'de İmar Planlaması, ODTÜ, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, 17-18.
- Thorns, D. C. (2002) *The Transformation of Cities: Urban Theory and Urban Life*. New York: Palgrave Macmillan.
- Tunçer, M. (2001). Ankara (Angora): Şehri Merkez Gelişimi (14.-20. yy) (Vol. 292). Kültür Bakanlığı, Ankara.

SOSYO-MEKÂNSAL PARAMETRE OLARAK KENTSEL OMURGALAR

Hüseyin Küçüköğlü*, Esin Özlem Aktuğlu Aktan**

* Siirt Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Arş. Gör.

**Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Doç. Dr. huseyinbugrakucukoglu@gmail.com , esinaktan@hotmail.com

Şehircilikte kullanılan “kent bir organizma olduğu” analojisi, birçok yeni benzetmeyi de beraberinde getirmiş ve mekân disiplinleri dağarcığına yerleştirmiştir. “Omurga” kavramı da bu benzetmelere güncel sayılabilecek kullanımlardan biridir. Önceleri -kent önem derecesi yüksek ulaşım bağlantılarını tarif etmek amacıyla- daha çok “bulvar” veya “aks” olarak tanımlanan lineer hareket alanları, omurga kavramı ile ulaşım vasfının yanına kamusal kullanımı da dahil eden çok işlevli bir yapıya kavuşmuş ve kentin önemli yapısal parçalarından biri olarak anılmaya başlanmıştır. Söz konusu kamusal kullanımın mekânda nasıl tezahür ettiği ve kullanıcıya ne tür deneyimler tecrübe etme imkânı sunduğu ise ancak daha spesifik bir bakış açısıyla anlaşılabilir: Bu noktada kentsel arayüz kavramı, kentsel omurgaların üst ölçek kamusal işlevlerini çeşitlendiren ve daha anlaşılır hale getiren bir filtre görevi görmektedir. Bireyin mekân ile kurduğu ilişkinin en kolay kamusal alanlar üzerinden okunabileceği varsayılırsa kentsel omurgaların bu ilişkiyi diğer mekânsal bileşenlere kıyasla daha kolay ortaya çıkaracağı, kentsel arayüzlerin ise bu ilişkiyi daha net şekilde tarif edeceği öngörülebilir. Bu kapsamda kentsel omurgaların kentsel arayüzler yardımıyla kamusal işlevlerinin vurgulanması ve sosyo-mekânsal bir parametreye dönüştürülmesi çalışmanın temel amacıdır.

Omurga kavramının mekân literatüründeki yerinin doğru tayin edilmesi ve arayüz kavramının çözümlenmesi ile başlayan kuramsal süreç, söz konusu kavramların kamusal mekân üst başlığı altında ilişkilendirilmesiyle devam etmiştir. Süreç sonunda elde edilen kuramsal çıktılar belirli kriterlere göre seçilmiş Paris, Roma ve Ankara örneklem alanlarında test edilmiş ve alanların kentsel omurga-kentsel arayüz etkileşimi bağlamında mevcut durumları ve potansiyelleri ortaya koyulmuştur. Sonuçta omurgaların yalnızca ulaşım odaklı ve tek işlevli mekânsal araçlar olmadığı her üç örnekte de kendini göstermiştir.

Birey ile mekânın ilişkisinin anlaşılmasında, analiz edilmesinde ve yorumlanmasında eklettik yaklaşımların öneminin vurgulanması çalışma için öngörülmüş hedeflerden biridir.

Anahtar Kelimeler: Kentsel omurga, kentsel arayüz, sosyo-mekânsal parametre, birey-mekân

Giriş

Şehircilikte kullanılan “kentin bir organizma olduğu” analojisi, birçok yeni benzetmeyi de beraberinde getirmiş ve mekân disiplinleri dağarcığına yerleştirmiştir. “Omurga” kavramı da bu benzetmelere güncel sayılabilecek kullanımlardan biridir. Önceleri -kentin önem derecesi yüksek ulaşım bağlantılarını tarif etmek amacıyla- daha çok “bulvar” veya “aks” olarak tanımlanan lineer hareket alanları, omurga kavramı ile ulaşım vasfının yanına kamusal kullanımı da dahil eden çok işlevli bir yapıya kavuşmuş ve kentin önemli yapısal parçalarından biri olarak anılmaya başlanmıştır.

Kentsel Omurga ve İlişkisel Kavramlar

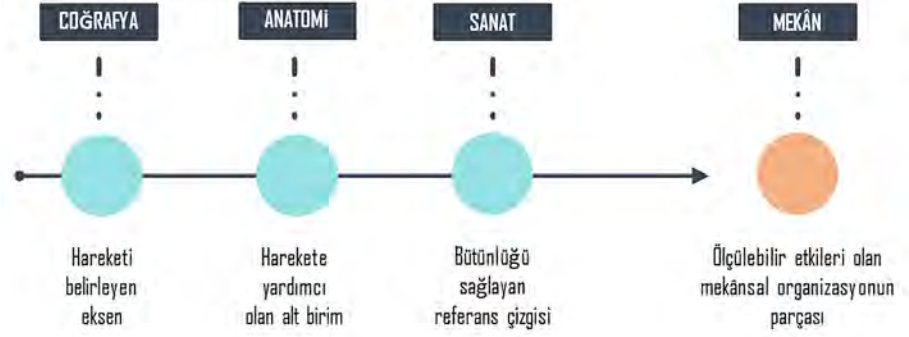
Omurga kavramı, pek çok farklı kavramla bir arada ya da birbirleri yerine kullanılan kavramlardan biridir. Aks ve bulvar kavramları da omurga kavramının mekân literatüründeki benzerleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar kavramlar arasında mekânsal kullanım bakımından benzerlikler bulunsun da özellikle işlevsel çeşitlilik ve mekânsal etki yönüyle söz konusu kavramların farklılıklar da barındırdığı görülmektedir. Çalışma içerisinde aks, bulvar ve omurga kavramı birbirinden ayırıştırılmış şekilde değil birbirlerinin gelişmiş türleri olarak hiyerarşik biçimde ele alınmıştır.

Aks

Aks kavramı, literatürde pek çok farklı alanı ilgilendiren kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır. Bu kullanımlar sözlük anlamları üzerinden kategorize edilirse aks; coğrafi olarak herhangi bir geometrik figürü döndüren (ivmelendiren) ya da dönmelerini sağlayan düz çizgi-eksen, anatomik olarak kafanın ve boynun hareketini sağlayan omurgaya bağlı yapı, resim ve heykel sanatında ise herhangi bir elementin-figürün kompozisyonunun neresinde konumlanacağını tarif eden referans çizgisi olarak tanımlanmıştır (Merriam Webster Sözlüğü, 2021). Aks kavramının mekânsal boyutu ise farklı disiplinlere ait bu kullanımların her birinden izler taşımaktadır (Şekil 1). Fizik mekân için yön, hareket, büyüklük ya da genişlik ile ilgili temel çizgiyi ifade eden aks kavramı, kentsel alanda baskın yapılar ve mekânsal elamanlar yoluyla güçlü şekilde tanımlanmış uzun ve doğrusal alanlar olarak somutlaşmaktadır. Bu alanlar doğru tasarlandığında ise mekânsal organizasyon içerisindeki işlevleri ile kullanıcı tarafından kolayca algılanabilecek hale gelmektedir (Gaston, 2005). Kentsel aksların söz konusu organizasyonel işlevleri; ana taşıma (lojistik) kanalı, kültürel aktivite noktası, özgün mimariyi yansıtan kimlik unsuru ya da kullanıcı için mekânsal yönlendirme aracı (Srinurak ve Mishima, 2017) gibi kentin ekonomisinden sosyo-kültürel yapısına kadar pek çok alanda çeşitlilik gösterebilmektedir.

Bulvar

Bulvar kavramı, sözlük anlamı bakımından sınırlı bir kullanıma sahiptir. Kavram çoğunlukla peyzaj ve cadde kavramları ile ilişkilendirilerek tanımlansa da mekân

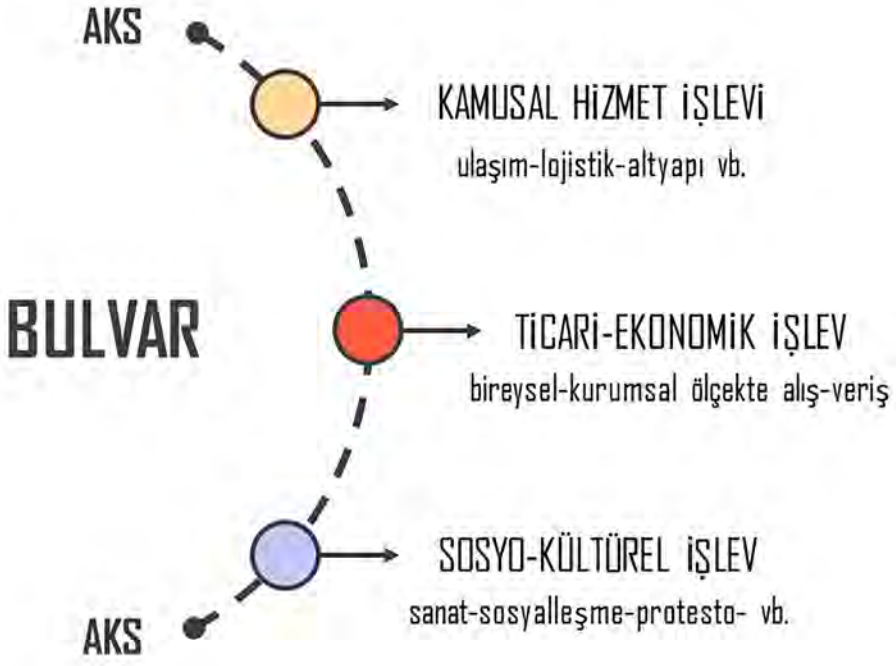
Şekil 1. Aks kavramının disiplinlere göre değişen işlevi

için aks kavramına göre daha zengin bir içerik sunduğu söylenebilir. Rudofsky (1969'dan aktaran Mortazavi, 1997) sözlük kullanımlarına benzer şekilde bulvarı ağaçlarla ya da belirli aralıklarla bir araya getirilmiş ve ilgi çekici unsurlarla sınırlandırılmış geniş bir yol olarak tanımlayarak onları “özel caddeler” olarak kabul etmiştir. Lynch (1960) ise bulvarların sadece taşıt ve yaya için ulaşımı sağlayan caddeler olmadığını, aynı zamanda onların mekânın algılamasında birey tarafından baskın kentsel imajlar olarak da kullanılabilirdiğini belirtmiştir. Ona göre bu imajlar kullanıldığı sırada yalnızca bulunulan yerin değil yakın çevrenin de kurumsal yapısı hakkında kullanıcıya bilgi vermektedir.

Kuramsal yaklaşımlar değerlendirildiğinde Rudofsky'nin (1969; 2010) bulvarların özellikle ölçek ve peyzaj gibi tasarımsal-yapısal özelliklerine, Lynch'in (1960) ise bulvarların sosyo-mekânsal işlevlerine vurgu yaptığı söylenebilir. Bunun yanında bulvarların işlevlerine ilişkin alınmış geniş çaplı ilkesel kararlar da mevcuttur. 1933 yılında Uluslararası Modern Mimari Kongresi (CIAM) sonucu ortaya çıkan Atina Sözleşmesi gereği (bulvarların geniş ölçekli caddeler olduğu düşünülürse) bulvarların yalnızca erişim ve ulaşımın sağlandığı lineer hareket alanları olarak değil aynı zamanda bireysel ve toplumsal düzeyde sosyal ilişkilerin oluşmasına imkân veren kamusal alanlar olarak da tasarlanması ve kullanılması gerektiği belirtilmiştir (Gold, 2019). Tanımlar ve yaklaşımlar referansıyla kentsel akslar için bulvarların her bir özelliğini ayrı ayrı gösterebilen alt birimleri olduğu yorumu yapılabilir. Dolayısı ile bulvarlar, işlevsel özellikleri yönüyle kentsel aksları kapsar niteliktedir (Şekil 2).

Omurga

Omurga, tıpkı aks gibi farklı disiplinlerde birçok karşılığı olup kentsel mekâna uyarlanmış kavramlardan biridir. Bu uyarlamalar aks için mekanik (mühendislik)-mekân disiplinlerinin, omurga için ise anatomi (tıp)-mekân disiplinleri ilişkisinin ürünü olarak tarif edilebilir. Omurga kavramının mekân dışı kullanımı genel itibarıyla bir şeyin devamlılığını sağlayan temel unsur ya da merkezi eksen anlamına

Şekil 2. Kentsel aks-bulvar ilişkisi

gelmektedir (Merriam Webster Sözlüğü, 2021). Ekinci ve Aktan (2017) ise omurganın mekân dışı yapısal özelliklerini “taşıyıcılık, bağlayıcılık, hiyerarşi, destek sağlama ve eksen oluşturma” ilkeleri üzerinden mekâna uyarlamıştır. Buna göre;

- **Taşıyıcılık**, omurganın mekânın ağırlık merkezi olma durumunu,
- **Bağlayıcılık**, birden fazla mekânsal unsurun (işlev, yapı, bölge vb.) bir arada tutulmasını,
- **Hiyerarşi**, kentsel işlevlerin kademelenmesini ve mekânsal organizasyona uygun konumlanmasını,
- **Destek sağlama**, ekonomik, sosyal ve kültürel özelliklerin devamlılığını ve son olarak
- **Eksen oluşturma**, omurganın kent biçimi-makroformu için belirleyici unsur olduğunu ifade etmektedir (Ekinci ve Aktan 2017, s.486-487).

Bacon (1967), omurga-mekân uyarlamasına başka bir tarif getirmiştir. Ona göre omurgalar, mekânsal elemanlar tarafından tanımlanmış güçlü bir etkiye sahip hareket sistemleridir ve farklı kentsel bölgeler arasında bağ kurmaya yaramaktadır. Dolayısı ile omurgalar bu çok yönlü etkilerinden dolayı yalnızca mekânsal bir tasarım aracı olarak değil politik bir güç unsuru olarak da kullanılmaktadır. Ben-

zer şekilde Mortazavi (1997) de kentsel omurgaların sosyo-ekonomik işlevleri dışında modern kentin temsil alanı olarak, modern ticaret merkezi olarak ve açık alan ya da tekno-askeri gösteri alanı olarak da kullanılabildiğini ifade etmiştir.

Bu noktaya kadar ele alınan tanım ve yaklaşımlar ışığında aks, bulvar ve omurga kavramlarının kentsel mekân için benzer özellikler barındırdığı ifade edilebilir. Bu durum kavramların literatürde sıkça birbirleri yerine kullanılmasının temel sebebidir. Ancak her ne kadar kavramlar arası ortak noktalar bulunsa da özelliklerle mekânsal etki düzeyi ve işlevsel çeşitlilik üzerinden okunduğunda kavramlar arasında fark edilebilir bir ayrışma ve kademelenme ortaya çıkmaktadır. Örneğin; kentsel akslar mekânda çoğunlukla -ekonomik, sosyal ya da kültürel açıdan- çarşı, yaya aksı, sanat sokağı gibi özelleşmiş yapıda bulunurken, bulvarlar genellikle bu kullanımların tamamını aynı anda barındırmakta ve kullanıcıya sunmaktadır. Fakat kentsel akslar da bulvarlar da sonuçta mekânsal dinamiklerin etkisiyle ortaya çıkan tasarım araçlarıdır. Kentsel omurgalar ise bu noktada akslardan ve bulvarlardan ayrılmaktadır. Omurgalar, akslar ve bulvarların özelliklerinin tamamına sahip olmasının yanında kentsel politika, kentsel sosyoloji ve makro-ekonomik kentsel göstergelerle de yakından ilişkilidir. Dolayısı ile omurgalar mekânsal dinamiklerin etkisinde gelişen değil mekânsal dinamikleri ortaya çıkaran-tetikleyen bir yapıya sahiptir. Bu nedene kentsel omurgalar çoğunlukla mekânsal tasarım aracı olarak değil “mekânsal düzenleme aracı” olarak kullanılmak istenmiştir. Kavramlar arası ilişki Tablo 1’de gösterilmiştir.

Kentsel Arayüz Kavramı

Arayüz kavramı, farklı uzmanlık alanları bağlamından çıkarılıp mekâna uyarlanmış kavramlara bir başka örnektir. Kavram çoğunlukla bilgisayar bilimleri, bili-

Tablo 1. Aks-bulvar-omurga ilişkisi

	İşlev	Ölçek	Genel Kullanıcı	Karar Alıcı	Kullanım Biçimi
Aks	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Sosyal ▪ Kültürel ▪ Kamusal ▪ Mikro-Ekonomik 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Sokak ▪ Doku 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Yakın Çevre 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Yerel Yönetim 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Mekânsal Tasarım
Bulvar	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Sosyal ▪ Kültürel ▪ Kamusal ▪ Ekonomik ▪ Askeri ▪ Politik 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Doku ▪ Kent Bütünü 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Yakın Çevre ▪ Sakini ▪ Kenti 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Yerel Yönetim 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Mekânsal Tasarım
Omurga	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Sosyal ▪ Kültürel ▪ Kamusal ▪ Makro-Ekonomik ▪ Askeri ▪ Politik ▪ Stratejik 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Kent Bütünü 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Yakın Çevre ▪ Sakini ▪ Kenti 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Yerel Yönetim ▪ Merkezi Yönetim 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Mekânsal Tasarım ▪ Mekânsal Düzenleme

şim ve mühendislik alanı kapsamında kullanılmakta ve sözlük anlamı itibariyle ilişkili-ilişkisiz iki veya daha fazla nesne, mekân, sistem ya da durum arasındaki kesişim, etkileşim ya da temas noktasını ifade etmektedir. Kentsel mekân için ise arayüz kavramı mekân literatüründe “eşik mekânı, bağlayıcı mekân, tampon bölge, sınır mekânı, geçiş bölgesi, ara mekân” gibi isimlerle yer almaktadır (Yolal, 2019). Bu durum söz konusu kavram ile ilgili farklı mekânsal tanımlar ve farklı ölçeklerde mekânsal yaklaşımlar ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dolayısı ile kentsel arayüz kavramının neden kullanıldığı kadar nasıl kullanıldığı da önemli hale gelmektedir. Çalışma içerisinde arayüz kavramı, mekânsal ölçeklendirilebilirliği ve analiz edilebilirliği sağlayabilmek amacıyla “morfolojik düzey” ve “tasarımsal düzey” olarak iki başlık altında ele alınmıştır.

Morfolojik Düzey

Kenti meydana getiren her bir yapısal elemanın bir diğer elemanla kurduğu fiziksel ilişki arayüz kapsamında ele alınabilir. Ancak bu fiziksel ilişki, De Waal’ın (2014) “kentnin kendisinin de aslında bir arayüz olduğu” yaklaşımıyla birlikte düşünülürse genelden özele kentin her bir parçasının kullanıcı için farklı arayüzler ortaya çıkarabileceği sonucuna varılabilir. Bu bağlamda yoğunluk, ulaşım sistemi, topoğrafya, açık alan-yapılaşmış alan ilişkisi, kentsel gelişme alanları, yeşil sistem ve ortak alan sistemi gibi kentin bütününe etkileyen temel yapısal unsurlar morfolojik düzeyde arayüzler olarak değerlendirilebilir. Öte yandan kentsel arayüzler yukarıda sıralandığı gibi yalnızca kentin somut ve tanımlanmış alanlarını değil tanımlanmamış-işlevlendirilmemiş alanlarını da ilgilendirmektedir. Trancik (1986) kentin henüz kullanılmayan bu potansiyel alanlarını “kayıp mekânlar” olarak adlandırmış ve bu alanları yeniden tasarlanması ve kente geri kazandırılması gereken önemli rezerv alanları olarak nitelendirmiştir. Öz olarak ister tanımlanmış ister tanımlanmamış olsun kullanıcı tarafından benzer şekilde algılanan ve kullanılan-kullanılmayan kentin her bir karakteristik bölgesi morfolojik düzeyde kentsel arayüz kapsamına dahil edilebilir.

Tasarımsal Düzey

Kentsel mekânın tasarımsal düzeydeki arayüzleri, çalışma özelinde tasarımcı (plancı, mimar, peyzaj mimarı, kentsel tasarımcı) tarafından mekânın müdahale edilebilir alt birimlerini ifade etmektedir. Bu arayüzler morfolojik arayüzlerden farklı (detaylı) olarak çoğunlukla bireylerin birbirleriyle ve çevreyle diyalog kurabilmesini sağlayan, kentin kamusal nitelikli ya da potansiyelli hacim ve yüzeyleri ile ilgilidir. Literatürde tasarımsal düzeyde arayüzlere karşılık gelebilecek arayüzler Glazer ve Lilla (1987) tarafından kentin mimarlık-kent etkileşimini ortaya çıkaran ve mekândaki sosyal ilişkileri düzenleyen kütleler olarak tarif edilmiştir. Gehl (1987) için ise söz konusu arayüzler mekân hiyerarşisinin geçiş basamağını ya da ara mekânlarını oluşturmaktadır. Cadde, mahalle, meydan, sokak, pasaj, kaldırım, tünel, geçit, rekreasyon alanı gibi kentsel ortak-açık alanlar ile yapılar arasında kalan boşluklar, kamusal eşikler ve işaret öğeleri bu ara mekânlara örnek

arayüzlerdir (Gehl, 1987). Gehl'in detaylandığı geçiş basamakları Bala (2006) tarafından kent-bina, iç-dış, özel-kamusal arakesitinde konumlandırılmış ve kentsel arayüzlerin yatay bileşenleri; binaların birbirlerine göre konumlanmaları, yapıların kompozisyonları ve binalar arasındaki hacmi içeren dış mekânlar olarak, düşey bileşenleri ise dış mekânları sınırlayan mimari cephe dizileri toplamından oluşan esnek ve akışkan ortamlar olarak tanımlanmıştır.

Arayüz kavramının sözlük anlamındaki "...etkileşim ya da temas noktası" ifadesindeki "nokta" kavramı, (boyutsuz) mekânda sınır, yüzey, alan veya hacme dönüşerek boyut kazanmaktadır (2. ve 3. boyut). Bu noktada morfolojik düzey, kullanım yönüyle kent bütünü ölçğine hitap eden karakter bölgelerini ve tanımlı-tanımsız geçiş alanlarını, tasarımsal düzey ise tekil yapı, yapı grupları ya da kent parçası ölçğinde mekânın 2. ve 3. boyuttaki ortak kullanılan alanlarını ifade etmektedir.

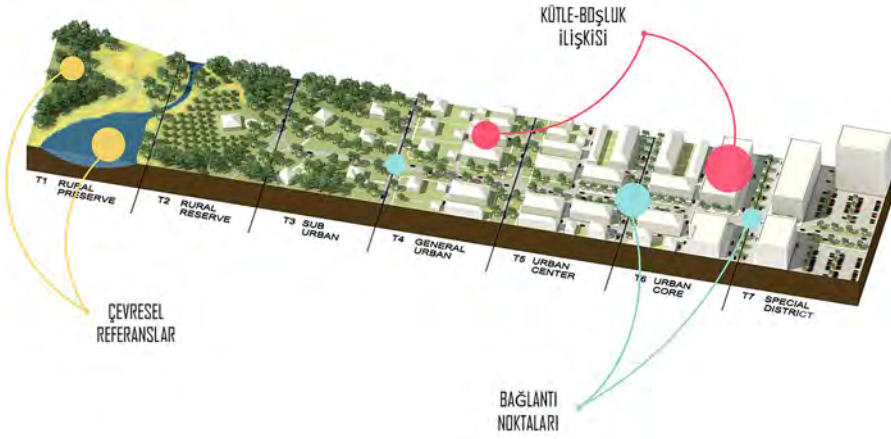
Göstergeler

Kentsel arayüzler, mekân temelli araştırmalar için tekil yapı ölçğinden kent bütünü ölçğine kadar değişen ve çoğunlukla ya bir sorunu tespit etmek için mekânsal analiz aracı olarak ya da mevcut bir soruna öneri getirebilmek için mekânsal tasarım aracı olarak kullanılmaktadır. Çalışma özelinde ise kentsel arayüzler, daha önce belirtildiği gibi mekânın yapısal parçalarından biri olan kentsel omurgaların sosyo-mekânsal etkilerini ortaya çıkarmaya yarayan bir gösterge olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda çalışma, kentsel arayüzlerin mekânsal analiz aracı olarak kullanıldığı araştırmalar içerisinde konumlandırılabilir.

Kentsel omurgaların analiz edilmesinde kullanılacak kentsel arayüz göstergeleri, morfolojik düzey için Duany ve Talen (2002) mekânsal bölgeleme, tasarımsal düzey için Gehl (1987) arayüz yaklaşımı kullanılarak üretilmiştir.

Morfolojik Göstergeler

Duany ve Talen (2002) tarafından oluşturulan ve kent çeperinden kent merkezine doğru ilerleyen bölgeleme çalışması, doğal çevre ile yapılaşmış çevre arasındaki morfolojik özelliklere dayalı geçiş alanlarını tarif etmektedir. Bu geçiş alanları; doğal çevre, kırsal çevre, çeper yerleşimi, kent girişi, kent merkezi, kent çekirdeği ve belirli kullanımlar için ayrılmış alanlar olup temel karakteristik özellikleri ve mekânsal kullanımları yönüyle birbirlerinden ayrılmaktadır. Dolayısı ile bölgeleme içerisindeki her bir geçiş alanı morfolojik düzeyde kentsel arayüz, bu geçişe sebep olan her bir faktör ise morfolojik gösterge olarak değerlendirilebilir. Buna göre; doğal rezervleri ifade eden "çevresel referanslar", yapıların ve açık alanların bir araya geliş biçimini ifade eden "kütle-boşluk ilişkisi" ve kentsel ulaşım kademelenmesini ifade eden "bağlantı noktaları" kentsel bölgeleme çalışmasından elde edilen morfolojik göstergelerdir (Şekil 3).

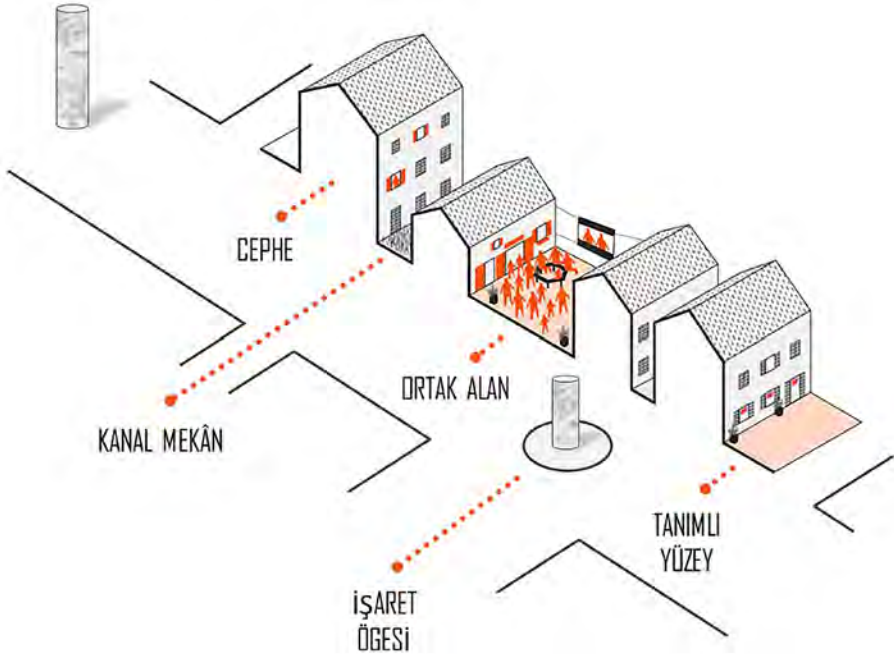
Şekil 3. Morfolojik arayüz göstergeleri (Walters, 2007 yazar tarafından düzenlenmiştir)

Tasarımsal Göstergeler

Tasarımsal düzeyde arayüzlerin çoğunlukla birey-mekân ilişkisinin kamusal boyutu ile ilgili olduğu bilinmektedir. Bu arayüzler, mekânın sosyal-toplumsal işlevine katkıda bulunan her türlü ölçekte ortak-açık alanı ve bu alan içerisindeki tekil yapı ya da yapı gruplarını kapsayabilmektedir. Bu nedenle tasarımsal düzeyde arayüzlerden elde edilecek göstergeler için mekânın fiziksel unsurları kadar mekânsal organizasyonun kendisi de önemlidir. Buna göre; “yapılaşmış alanın niteliği”, “açık-ortak alan sistemi”, “mekânsal referanslar” (işaret öğeleri) ve “bağlantı türü” Gehl (1987) arayüz yaklaşımı üzerine geliştirilmiş tasarımsal göstergelerdir (Şekil 4).

Kentsel omurga ve kentsel arayüz kavramları mekân literatüründe sıkça fakat farklı temalar olarak çalışılmıştır. Bu noktada kamusal işlev özelinde kentsel omurga-kentsel arayüz ilişkisinin kurulması ile kentsel arayüzlerin mekân için makro ve mikro göstergelerinin ortaya çıkarılmasının hem kent morfolojisi hem de kentsel tasarım ölçeğinde literatüre yaklaşımsal çeşitlilik kazandırdığı düşünülmektedir.

Çalışmanın sonraki bölümünde örnek alanlar üzerinde test edilecek arayüz göstergeleri kuramsal yaklaşımlarından elde edilmiştir. Elde edilen göstergelerin birbiri ile ilişkilendirilebilmesinin yanında mekânda somut karşılıklarının bulunması da önemlidir. Bu bağlamda kurgu, tıpkı arayüz ayırımında (morfolojik-tasarımsal) olduğu gibi göstergelerde de morfolojik tarafın belirsiz-soyut ifadeleri tanımlaması, tasarımsal tarafın da bu tanımlı ifadeleri detaylandırması ve çeşitlendirmesi üzerine kurulmuştur. Buna göre; morfolojik göstergelerden kütle-boşluk ilişkisi, tasarımsal göstergelerden yapı niteliği (kütle) ve açık-ortak alan sistemi (boşluk) ile ilişkilidir. Benzer şekilde morfolojik göstergelerden çevresel

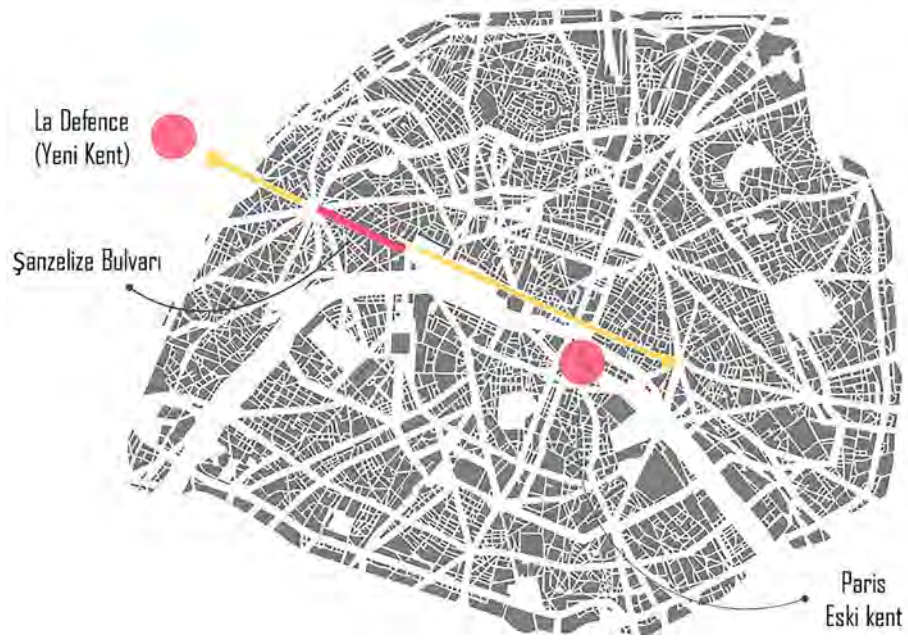
Şekil 4. Tasarımsal arayüz göstergeleri (<http://www.emc3.org>, 2013 yazar tarafından geliştirilmiştir)

referanslar göstergesi tasarımsal düzeyde mekânsal referanslar ile bağlantı noktaları (nicelik) göstergesi de tasarımsal göstergelerden bağlantı türü (nitelik) ile tamamlanmakta ve anlamlı hale gelmektedir.

Örneklem Alanlarında Arayüz Göstergelerinin Uygulanması

Çalışmanın kuramsal çıktıları ve önermeleri pratikte gözlemlenmeye uygun olduğundan uygulama, hipotetik bir alan yerine gerçek örneklem alanları üzerinden gerçekleştirilmiştir. Buna göre Paris Roma ve Ankara kentleri;

- Başkent olması ve
- Bir omurga üzerinde kurgulanma, bu kentlerden sırası ile Şanzelize (çalışmada Rivoli Bulvarı ile birlikte) Kristof Kolomb ve Bulvarı Atatürk Bulvarı ise;
- Eski kent-yeni kent bağlantısını sağlama ve
- Yüksek arayüz potansiyeli barındırma gerekçeleri ile çalışmanın örneklem alanları olarak seçilmiştir.

Şekil 5. Paris eski kent-yeni kent bağlantısı

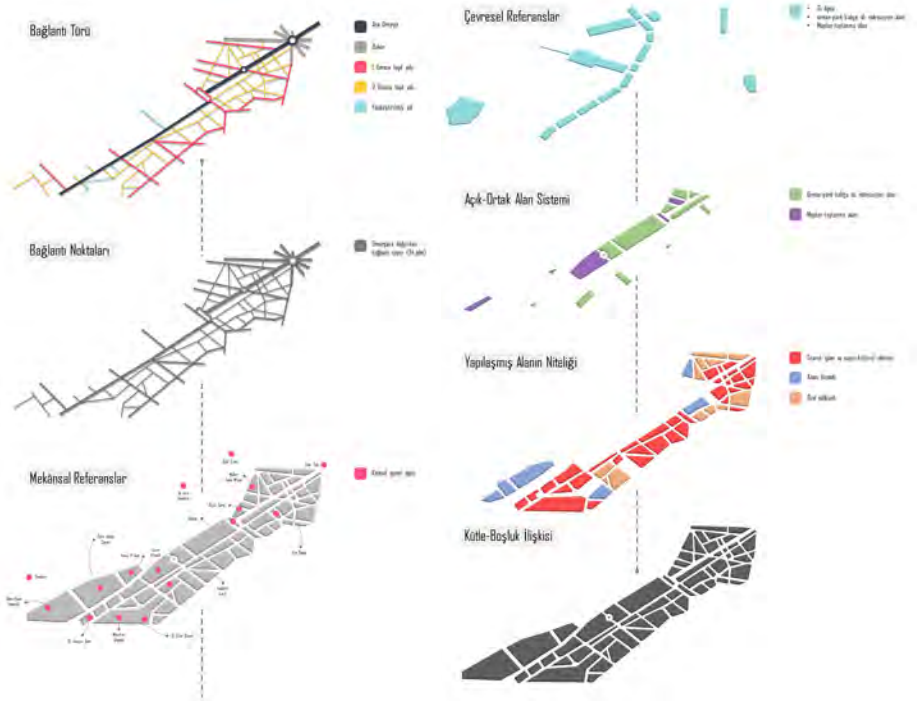
Paris-Şanzelize Bulvarı

Günümüz modern bulvarların ilk örneği 1853-1869 yılları arasında III. Napolyon döneminde Haussmann tarafından kentin gelişme planının bir parçası olarak tasarlanmıştır. Şanzelize bulvarı da bu kapsamda trafik sorununu çözmeye, sosyal bölgelemeyi sağlama ve kentsel gelişmeyi yönlendirme amacı ile inşa edilmiş bulvarlardan biridir (Hall, 2005). Bulvar, kent merkezini (eski kent) yeni iş alanına (La Defense) bağlayan sıralı yapının bir parçasıdır (Şekil 5).

Şanzelize Bulvarı kentsel arayüz göstergeleri bağlamında ele alındığında morfolojik düzeyde Sen Nehri ile kamusal açık alanların bulvar için önemli çevresel referanslar olduğu ve bu referansların kullanıcı için kentsel ölçekte potansiyel arayüzler yarattığı söylenebilir. Tasarımsal düzeyde ise bulvara doğrudan bağlanan ulaşım noktalarının neredeyse tamamının (yaklaşık %90) taşıt kullanımına ayrılmış olması, kentsel arayüz çeşitliliğini azaltması yönüyle dikkat çekici bir veri olarak değerlendirilebilir. Omurgaya ilişkin detaylı morfolojik ve tasarımsal arayüz göstergeleri Şekil 6'da gösterilmiştir.

Roma-Kristof Kolomb Bulvarı

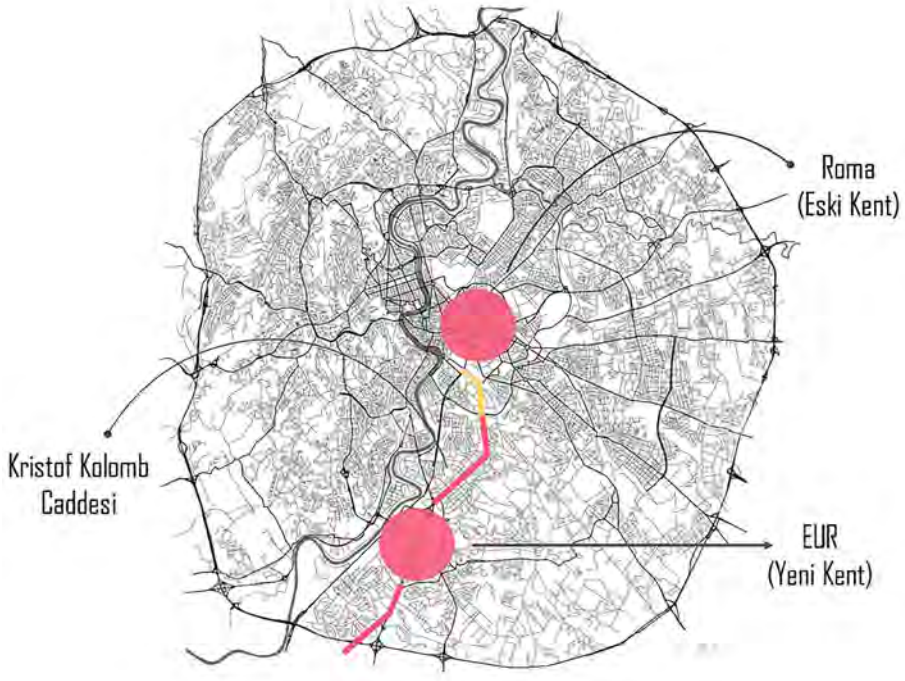
Roma kent yapısı tarihsel süreç içerisinde birçok farklı üsluptan etkilenmiştir. Antik ve klasik dönem Roma kent planı yapısında ve omurgaların işlevlendirilmesinde (askeri amaçlar için) Antik Yunan etkileri görülmektedir. Bu kentlerde

Şekil 6. Paris kenti morfolojik ve tasarımsal arayüz göstergeleri

“Cardo” ve “Decumanus” kenti dört bölgeye ayırır ve mekânsal organizasyonun kurulmasını sağlayan bir düzen ortaya koyar (Spreiregen, 1965). Barok dönemi Roma kentinde ise yapıların oranları klasik döneme göre küçülmüştür. Bu dönemde kentin önemli yapıları, kanal mekânları ve meydanları omurgaya eklenmiş haldedir. Modern dönemde ise Roma kenti için ticari-kültürel işlevler ile konut stoğu ve ofis ihtiyacını karşılayan yeni bir karma kullanımlı alan tasarlanmak istenmiştir. Bu bağlamda EUR, Antik Yunan-Roma kent kurgusunu referans alarak ışınal aksların topografyaya uygun oturtulmuş, anıtsal yapılara ve kamusal alanlara ulaşacak şekilde tasarlanmış kentin yeni bölgesidir. Bölgenin Roma kent merkezi (eski kent) ile bağlanması istenmiş, Kristof kolomb Bulvarı bu amaçla eski kent ile yeni kenti bağlayan omurga olarak işlevlendirilmiştir (Şekil 7).

Kristof Kolomb Bulvarı kentsel arayüz göstergeleri bağlamında ele alındığında morfolojik düzeyde Tiber Nehri ile kamusal açık alanların bulvarın önemli çevresel referanslarını oluşturduğu görülmektedir. Tasarımsal düzeyde ise omurgayı tanımlayan yapı stoğunun ağırlıklı (yaklaşık %85) konut ile kamu işlevli yapılardan oluşması arayüz-yapı niteliği bağlamında dikkat çeken veri olarak ortaya çıkmaktadır. Omurgaya ilişkin detaylı morfolojik ve tasarımsal arayüz göstergeleri Şekil 8’de gösterilmiştir.

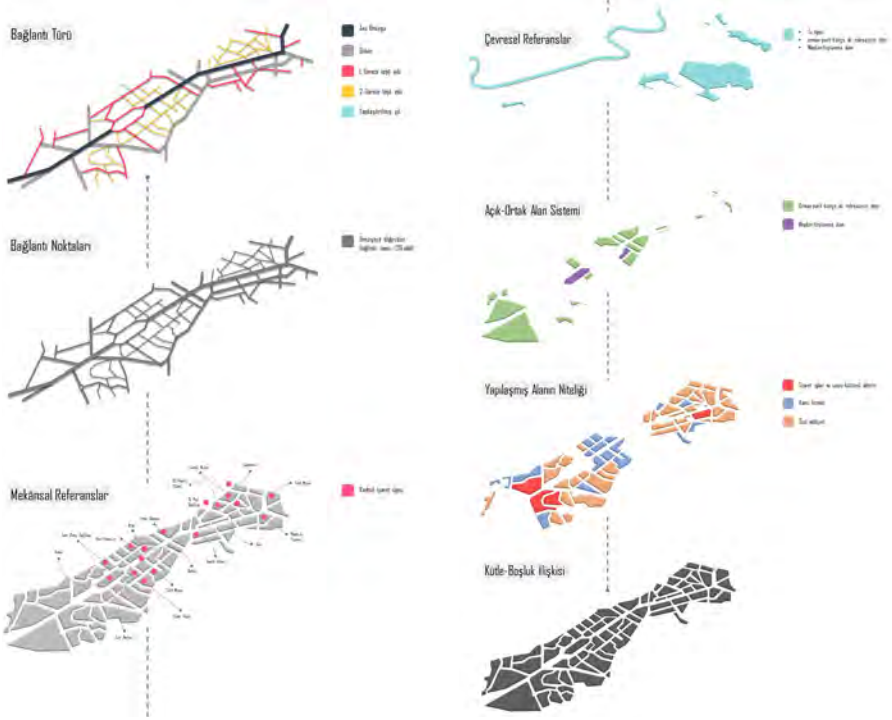

Şekil 7. Roma eski kent-yeni kent bağlantısı

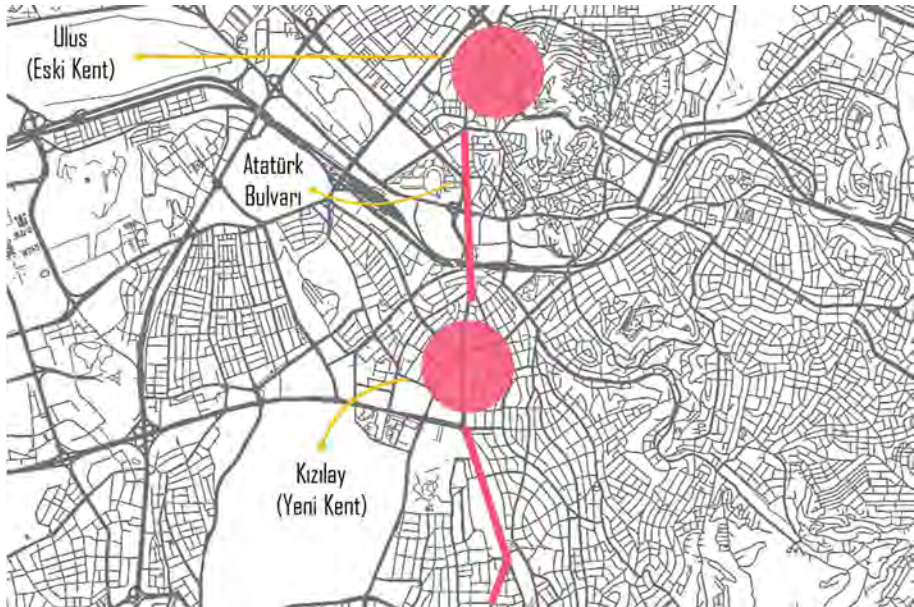
Ankara-Atatürk Bulvarı

Ankara kentsel alanı için kent makroformunun değişimi ve bu değişime kentsel omurgaların etkisi geçmiş planlar üzerinden okunabilir. Kabaca Lörcher Planı (1924-1932) kompakt bir kent formu ve bu form içerisinde insan ölçeğinde yapılarla ve meydanlar sistemi ile desteklenmiş geniş yollar önerirken, Jansen planı (1932-1951) önceki planın ilkesel kararlarını kabul eden ve eski kent (Ulus)-yeni kent (Kızılay) mekânsal ilişkisini lineer gelişimle sağlamayı öngören bir yaklaşıma sahiptir. Atatürk bulvarı bu lineer gelişimin somut örneklerinden biri olarak tasarlanmıştır (Şekil 9). Sonraki dönemlerde de (1951-1990 Yücel-Uybadin Planı ve 1990 Nazım İmar Planı) kent formu yine Atatürk bulvarı üzerinde şekillenmeye devam etmiş ve Kızılay, yeni merkezi iş alanı işlevine ek olarak sosyo-kültürel aktivite odağı ile kamu iradesinin yeni temsil mekânı olarak da kullanılmaya başlanmıştır.

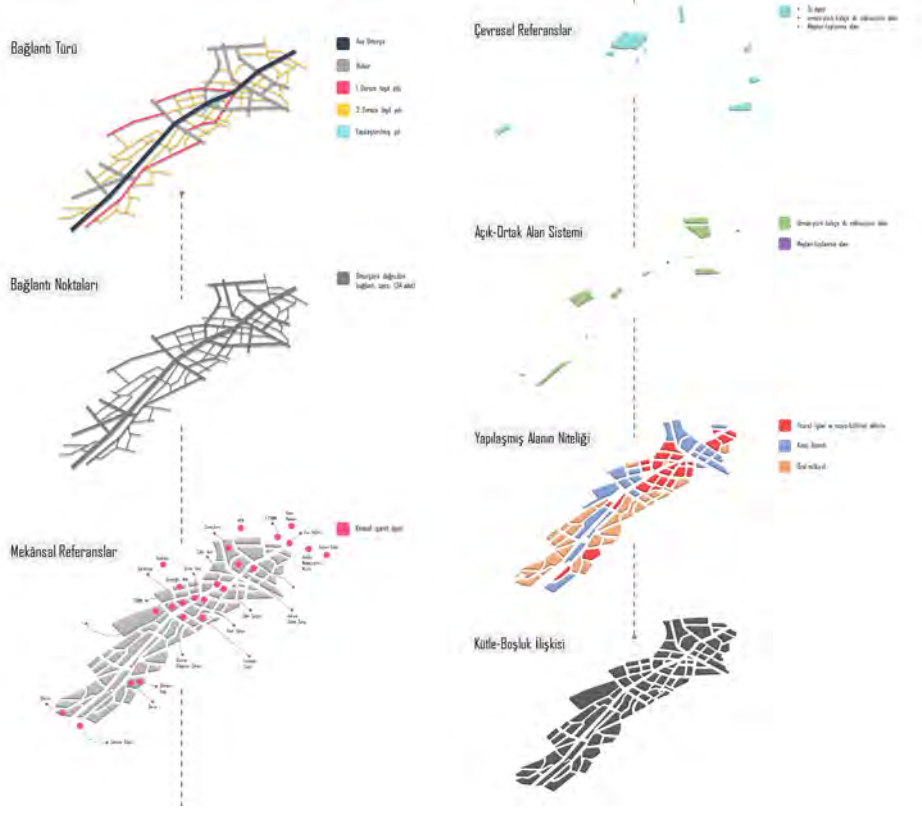
Atatürk Bulvarı kentsel arayüz göstergeleri bağlamında ele alındığında morfolojik düzeyde özellikle diğer örneklem alanlarında olduğu gibi kamusal açık alanların bulvarın önemli çevresel referanslarını oluşturduğu söylenebilir. Tasarımsal düzeyde ise omurgayı tanımlayan yapıların ağırlıkla kamu ve ticari işlevli oluşu ile söz konusu yapıların aynı zamanda omurgayı tanımlayan önemli mekânsal re-

Şekil 8. Roma kenti morfolojik ve tasarımsal arayüz göstergeleri

Şekil 9. Ankara eski kent-yeni kent bağlantısı

Şekil 10. Ankara kenti morfolojik ve tasarımsal arayüz göstergeleri

feranslar olarak görev alması, kentsel arayüz oluşumunu olumlu yönde etkileyen bir veri olarak değerlendirilebilir. Omurgaya ilişkin detaylı morfolojik ve tasarımsal arayüz göstergeleri Şekil 10'da gösterilmiştir.

Bulgular

Analiz aşaması morfolojik ve tasarımsal göstergeler bazında ve örneklem alanları özelinde ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir. Değerlendirme ise her bir gösterge için örneklem alanlarının birlikte yorumlanması ve gösterge matrisi üzerinden karşılaştırılması şeklinde yapılmıştır (Tablo 2).

Kütle-Boşluk İlişkisi Göstergesi

Kütle-boşluk ilişkisi göstergesi, örneklem alanlar için yapılaşmış alan ile açık alan bağlantısını ve mekânsal organizasyonu hakkında genel morfolojik veri sunmaktadır.

Kütle Göstergesi

Kütle-boşluk ilişkisinin kütle kısmında Paris Şanzelize Bulvarı ve yakın çevresindeki yapı stoğunun %66,1'i ticari ve sosyo-kültürel işleve yönelik yapılardan oluşurken %11,3'ü kamusal hizmet, %22,6'sı ise özel mülkiyet yapılarından oluşmaktadır. Roma kenti için bu durum %6,9 ticaret, %31 kamu ve %62,1 özel mülkiyet şeklindedir. Ankara'da ise kütle oranları %33,7 ticari ve sosyo-kültürel işlev, %27,3 kamu ve %39 özel mülkiyet kullanımı şeklinde gerçekleşmiştir. Kentsel arayüzlerin ortaya çıkmasında kentin ortak diyalog alanlarının etkili olduğu bilgisi hatırlanırsa, kamusal ve sosyo-kültürel aktiviteye imkân veren kullanımların arayüz potansiyelinin diğer kullanımlara göre daha yüksek olduğu sonucuna varılabilir. Buradan hareketle Paris ve Ankara kentleri için (yapı stoğunun yarıdan fazlasının ticari ve kamusal kullanıma yönelik olması sebebiyle) yapı bazında tasarımsal gösterge oranının yüksek olduğu sonucuna varılabilir (Oran hesabı: ilgili kullanımın kütle adedi/toplam kütle adedi şeklindedir).

Boşluk Göstergesi

Kütle-boşluk ilişkisinin boşluk kısmında Şanzelize Bulvarı'nı tanımlayan ortak-açık alanların park, kent bahçesi gibi yumuşak zemin ile meydan ve toplanma alanı gibi sert zemin bakımından hem eski kent hem de yeni kent için mevcut olduğu görülmektedir. Kristof Kolomb Bulvarı için yumuşak zemin, her iki kent içerisinde değişen ölçeklerde ve işlevlerde yer alırken sert zemin yalnızca yeni kent içerisinde yoğunlaşmıştır. Atatürk Bulvarı için ise sert ve yumuşak zemin omurgaya eklenmiş görünse de özellikle sert zeminlerin hem nicelik hem de nitelik bakımından kent bütünü ölçeğine hitap edemediği görülmektedir.

Çevresel Referanslar Göstergesi

Boşluk göstergesinde omurgaları tanımlayan ortak-açık alan türlerine çevresel referanslar göstergesinde omurgaların yakın çevresinde de rastlanmaktadır. Ancak söz konusu açık alanlara ek olarak Paris kentinde omurganın bir kenarını tanımlayan Sen Nehri, morfolojik düzeyde arayüz çeşitliliğine katkıda bulunan özgün bir çevresel referanstır. Nehrin omurgaya etkisi görece az olsa da benzer durum Tiber Nehri Kristof Kolomb Bulvarı için de geçerlidir. Bu bağlamda Ankara, morfolojik düzeyde omurgayı destekleyecek sınırlı çevresel referansa sahip olduğundan arayüz çeşitliliği noktasında diğer örneklerden negatif yönde ayrılmaktadır.

Mekânsal Referanslar Göstergesi

Mekânsal referanslar kentsel işaret ögesi özelinde ele alınmış olup her üç örneklem alan için de dini, politik, ekonomik veya kültürel anlamda çeşitlilik göstermektedir. Ancak özellikle Ankara kentinde omurganın hem eski hem de yeni kent tarafında meclis, bakanlık, elçilik gibi merkezi yönetim iradesini görünür kıla- cık mekânsal referanslar sıkça kullanılmıştır. Benzer kullanım, Roma kentinde omurganın yeni kente bağlandığı bölümde arşiv, müze ve anıt yapı unsurlarıyla görülmektedir. Paris'te bir tema üzerinde yoğunlaşma olmayıp mekânsal unsurlar

omurga boyunca dengeli bir dağılım göstermiştir. Mekânsal referans çeşitliliği arayüz çeşitliliği ile doğru orantılı olup Şanzelize Bulvarı bu noktada diğer kentlerden bir adım öne çıkmaktadır (Seçilen işaret öğeleri analizin yapıldığı ölçüğe göre belirlenmiş olup şartlara göre farklılaşabilmektedir).

Bağlantı Noktaları ve Bağlantı Türleri Göstergesi

Bağlantı noktaları göstergesi omurgaya doğrudan bağlantı sayısını veren nicel bir veri türü olup bağlantı türü göstergesi ile anlamlı hale gelmektedir. Buna göre omurgaya doğrudan bağlanan yol sayısı Paris’te 34, Roma’da 33 ve Ankara’da 34 adet olarak hesaplanmıştır. Ancak bağlantı noktasında yaşanan benzerlik bağlantı türünde farklılaşmaktadır. Paris kentinde omurgaya doğrudan bağlanan yayalaştırılmış yolun toplam bağlantı sayısı içerisindeki payı %11,7, bulvar ile 1. ve 2. derece taşıt yolu oranı ise sırası ile %23,5 ve %64,8 olarak hesaplanmıştır. Roma kentinde omurgaya doğrudan bağlanan yaya yolu bulunmayıp toplam bağlantı sayısının üçte birini bulvarlar, kalanını 1. ve 2. derece taşıt yolu oluşturmaktadır. Ankara’da ise oranlar %11,7 yaya yolu, %35,3 bulvar ve %53 1. de 2. derece taşıt yolu şeklindedir. Sonuçlar arayüz bağlamında değerlendirildiğinde Paris ve Ankara kentsel omurgalarının kullanıcıya az da olsa mekânı yaya olarak keşfetme ve deneyimleme imkânı sunduğu düşünülse de her üç kentsel omurga da doğrudan taşıt odaklı olup hem morfolojik hem de tasarımsal düzeyde arayüz oluşumuna ket vuran ulaşım ağına sahiptir.

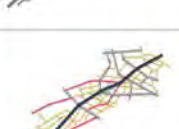
Örnekleme alanları Tablo 2’de arayüz göstergeleri üzerinden karşılaştırılmıştır.

Sonuç

Omurga kavramının -mekân için- yerinin doğru tayin edilmesi ile arayüz kavramının çözümlenmesi olarak iki ayrı kanaldan başlatılan kuramsal çerçeve, kentsel morfoloji ve kentsel tasarım alanının iki önemli kuramı kullanılarak yöntemleştirilmiş ve örnekleme alanları üzerinde test edilmeye hazır hale getirilmiştir. Bu eklettik çalışmanın her iki alan için de yaklaşımsal bir çeşitlilik sunacağı düşünülmektedir. Bunun yanında aynı kuramlar kentsel arayüz kavramı ile farklı göstergeler üzerinden çalışılabileceği gibi herhangi bir mekân kuramının da arayüz ile ilişkisi 1:1’den 1:100000 ölçüğe kadar farklı şekillerde kurulabilir.

Kentsel omurgaların yalnızca ulaşım odaklı ve tek işlevli unsurlar olmayıp içerisinde kamusal barındıran her bir mekânsal bileşenle yakından ilişkili olduğu varsayımı, her üç örnekleme alanı için de analizler sonucunda doğrulanmıştır. Etki dereceleri farklı olsa da çalışmada kullanılan her bir göstergenin söz konusu omurgaları ve akabinde kullanıcıyı kamusal kullanım noktasında doğrudan ya da şekilde etkilediği görülmüştür. Bu nedenle kentsel omurgaların mekânın kamusal düzeyini ölçmede hem sosyal hem de mekânsal bir parametre ya da endeks olarak kullanılabileceği fikri yerindedir. Ancak mekâna dair bir parametre elde edilecekse kullanılan her verinin ölçülebilir ve analiz edilebilir olması gerekmektedir. Bu eylemin yalnızca birkaç disiplin özelinde değil öznesi mekân olan ya da

Tablo 2. Örnek alanların arayüz göstergeleri üzerinden karşılaştırılma-

Alan	PARİS	ROMA	ANKARA
Gösterge			
Kütle-Boşluk ilişkisi			
Kütle			
Boşluk			
Çevresel Referanslar			
Mekânsal Referanslar			
Bağlantı Noktaları			
Bağlantı Türü			

mekâna temas eden diğer disiplinlerin görüşüyle gerçekleştirilmesi ise ideal kent arzusuna (böyle bir arzu varsa) kentleri bir adım daha yaklaştıracaktır.

Kaynaklar

Bala, H. A. (2006, Nisan). Mimarlık-Şehircilik, Bina-Kent, İç-Dış, Özel-Kamusal Arasında: Kentsel Arayüzler.

COLLECTIF ETC | LA GLACE À LA FOURME | EME3_2013 (COLLECTIF ETC | LA GLACE À LAFOURME | EME3_2013 | EME3)

De Waal, M. (2014). The City as Interface: How New Media Are Changing the City. Rotterdam: Nai Publishers.

Duany, A. ve Talen, E., (2002). Transect Planning, Journal of The American Planning Association

Ekinci, E., ve Aktuğlu Aktan, E.Ö. (2017). Kent Planlamada Omurga Kavramı ve Tarihi

Yarımada Örneği.

Gaston, G. (2005). The Axis İn Urban Design: Avenues to a Great City. Vanderbilt University Press Nashville.

Gehl, J. (1987). Life Between Buildings. New York: Van Nostrand Reinhold.

Glazer,N., Lilla, M. (1987). Introduction. In Glazer,N., Lilla, M. (Eds.), The Public Face Of Architecture: Civic Culture And Public Spaces. New York.

Gold, J.R., (2019). Athens Charter (C.I.A.M.), (1933).

Hall, T. (2005). Planning Europes Capital Cities Aspects of Nineteenth-Century Urbandevelopment. London: E & Fn Spon.

Lynch, K. (1960;1990). The Image of the City Massachusetts: The Mit Press

Merriam Webster Dictionary, (2021). Aks. 07.02.2021 tarihinde Axis | Definition Of Axis By Merriam-Webster (Merriam-Webster.Com) adresinden erişildi.

Merriam Webster Dictionary, (2021). Omurga. 11.02.2021 tarihinde Spine Definition Of Spine By Merriam-Webster (Merriam-Webster.Com) adresinden erişildi.

Mortazavi, S. (1997). The Boulevard as a Tool İn City Planning, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Rudofsky, B. (1969). Streets For People. New York.

Srinurak, N. ve Mishima, N., (2017). Urban Axis and City Shape Evaluation Through Spatial Configuration İn ‘Lan Na’ Northern Thailand Historic City

Spreiregen, P.D. (1965). Urban Design: The Architecture of Towns and Cities New York: Mcgraw-Hill.

Trancik, R. (1986). Finding Lost Space Van Nostrand: New York.

Yolal, B. (2019). Kentsel/ Kamusal Arayüzler Üzerine Bir Değerlendirme:Dumlupınar Bulvarı Alan Çalışması

Walters, D. (2007), Designing Community, Charrettes, Masterplans And Form-Based Codes, Architectural Press,Oxford.

İRAN'DA TARİHİ ŞEHİR MERKEZLERİNDE İKİ MEYDAN: SEMNNAN VE HAMADAN ÜZERİNE KENTSEL MORFOLOJİ VE MEKÂN DİZİMİ YÖNTEMLERİYLE KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

Meysam Soleimani*, F. Cânâ Bilsel**

* Bursa Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Öğr. Gör. Dr.

** ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

meysam.soleimani@btu.edu.tr, canabilsel@gmail.com

Meydanlar, geleneksel İran şehrinde farklı fiziksel ve işlevsel özelliklere sahip önemli kentsel unsurlardır. Başkentlerdeki ana meydan idari öneme sahipken, diğer şehirlerde genellikle ticari faaliyetlerin olduğu bir kamusal alan olmuştur. 20. yüzyılın başlarından itibaren, İran şehirlerinin geleneksel kent yapısı üzerine modern sokak ağı uygulanarak dönüştürülmeye başlatıldı. Şehirlerin morfolojik mantığı pervasız müdahalelerle değişti ve geleneksel kent unsurları birbirleriyle olan ilişkilerini kaybettiler. Bu çalışma, İran'ın geleneksel iki şehri olan Semnan ve Hamadan'daki iki meydanı analiz ederek eski ve yeninin karşılıklı etkilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Kentsel morfoloji, bir yöntem olarak, kentlerin geçmiş ve şimdiki mekânsal yapısını ve meydanların bu yapılarla durumunu belirlemek için kullanılacaktır. Semnan'da bulunan Tirandaz Meydan, eskiden iç içe geçmiş çok sayıda açık ve kapalı alan içeren kentsel kompleksin bir parçasıydı. Kentsel modernizasyonundan sonra, Tirandaz Meydan'ın morfolojik karakteri tamamen değişti. Öte yandan, Hamadan'ın tarihi merkezinde, kentin yeni kamusal odak noktası olması için modern bir meydan yayalaştırılmıştır. Hamadan'ın İmam meydanı, araba trafiğini kolaylaştırmak için ilk modernizasyon hareketi tarafından 20. yüzyılın başlarında inşa edildi. Mekan dizimi analiz yöntemi, geleneksel bir meydanın mekânsal özelliklerinin modern kentte nasıl değiştiğini, ve işlevsel olarak değiştirilmiş modern bir meydanın şehrin tarihi çekirdeğini nasıl etkilediğini anlamak için kullanılacaktır. Eksenel Harita analizi, modernleşme sürecinde geleneksel kentlerin entegrasyon modelinin nasıl değiştiğini incelemek için yapılacaktır. Hamadan için, İmam Meydanı'ndaki araç trafiği sınırlamalarından önceki ve sonraki durumları arasında "Choice" ve "Integration HH" analiz metodları ile karşılaştırma yapılmıştır. Modeller, İmam meydanının trafik yükünü artırarak tarihi dokuya olumsuz bir etki yaptığını göstermektedir. Görsel Grafik analizi, modern kentte, Semnan'daki Tirandaz Meydanının mekânsal özelliklerinin nasıl değiştiğini anlamak için yapılmıştır. "Visual Integration" ve "Visual Clustering Coefficient" ölçümleri, görünürlüğünü ve kamu faaliyetleri potansiyelini değerlendirmek için kullanılmıştır. Başarılı bir kamusal alan için bu niteliklerin her ikisi de gerekli olduğundan, bunların korelasyonu "scatter plot" diyagramı ile yapılacaktır. Sonuçlar, geleneksel Tirandaz Meydan'ın çağdaş Semnan'da merkezîyetini ve kamusal alan olma potansiyelini kaybettiğini ortaya koyuyor. Modern sokaklar, şehrin yeni ticari aksları olmak için kapalı çarşı gibi geleneksel kentsel unsurlarla yakın rekabet içindedir. Semnan'ın tarihi kapalı çarşıdan bağımsız Tirandaz Meydan'ı modern caddeye bağlanmış ve tarihi sosyo-ekonomik rolü tamamen otopark yerine dönüşmüştür. Meydanda yaya akışı azaldığından, geleneksel pe-

rakendecilerin yerini toptan satış mağazaları almıştır. Hamadan'da modern caddelerin sosyal aktiviteler açısından yüksek potansiyeli, geleneksel mahalleler dikkate alınmadan yeni bir meydan yapmak için kullanıldı. Araştırmanın sonuçlarına göre, kalan tarihi evlerin yarı özel alanı, artan araba trafiği tarafından ihlal edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İran geleneksel kenti, meydan, mekan dizimi, kentsel modernleşme, görsel entegrasyon

Giriş

Geleneksel İran şehirleri, Cuma Camii, kapalı çarşı, mahalleler, sur ve kale olmak üzere beş ana unsuru ile İslam kent modelini sunmaktadır (Kheirabadi 1991). Hossein Soltanzade, özellikle 14. yüzyıldan sonra İslam kentinin altıncı önemli unsuru olarak “meydanı” ekledi (Soltanzade, 1990). Geleneksel İran şehirlerinde meydan, yolların kesişme noktasında veya çizgisel çarşı gibi önemli bir caddenin yakınında bulunan sosyal, eğlence, ticari, askeri veya bu işlevlerin bir kombinasyonunun bulunduğu açık alan olarak tanımlanmaktadır. Soltanzade, meydanları hakim işlevleri ve fiziksel özellikleri bakımından kamusal, ticari, resmi, askeri ve mahalle merkezi olarak sınıflandırdı (Soltanzade, 1990). Her meydanın durumu ve işlevi ile ilgili kendine özgü fiziksel özellikleri vardı.

Semnan'ın Tirandaz (Şeriati) Meydan'ı ve Hamadan'ın İmam Meydan'ı bu makalenin iki vaka çalışmasıdır. Ecbatana olarak bilinen Hamadan, MÖ 8. yüzyılda İran'ın en eski şehirlerinden biri ve Med İmparatorluğunun başkentiydi. Semnan, MÖ 5. yüzyılda Ahemeniş İmparatorluğu'nun önemli bir şehri olarak kabul edilmektedir. Her iki şehir de antik İpek Yolu üzerinde bulunuyordu ve İslami dönemde ülkenin önemli tarihi ticaret merkezleri olmaya devam ettiler. Hamadan ve Semnan'ın geleneksel kentsel yapısı 20. yüzyılın başlarından itibaren değişime uğradı. 1920'lerde Rıza Şah'ın kentsel modernleşme hareketi, tarihi dokuda modern sokaklar inşa ederek gerçekleştirildi. Bu müdahaleler, mevcut kentsel yapıyı hiçe sayarak gerçekleşti. Sürekli genişletilen yeni bir sokak ağı, geleneksel şehirlerin morfolojik özelliklerini değiştirdi ve kentsel form mantığının kaybolmasına yol açtı.

Bu çalışma, geleneksel bir kent öğenin dönüştürülmüş çağdaş kent yapısında nasıl davrandığını anlamayı amaçlamaktadır. Space Syntax, araştırmanın hipotezlerini test etmek için analitik bir yöntem olarak kullanılır. 1970'lerden beri İran'ın geleneksel şehirleri kentsel yapının morfolojik özellikleri ve kentsel unsurların tipolojisi açısından incelenmiştir (Tavassoli, 1990; Soltanzade, 1988; Habibi, 2000; Pakzad, 2011). Space Syntax, 1990'ların sonlarından itibaren kentsel modernizasyonla İran'ın tarihi şehirlerinin dönüşümünü incelemek için kullanılmaktadır (Karimi, 1998; Sadeghi et al. 2014; Roshani & Sagafi, 2016; Abedini et al., 2018). Şehir düzeyinde, Axial Map analizi, genel olarak kentsel alanların merkeziliğini ve erişilebilirliğini gösterir; kentsel bloklar ölçeğinde, Visual Graph analizi, bir mekanın görünürlük modelini ve sosyal aktiviteler için potansiyelini ortaya çı-

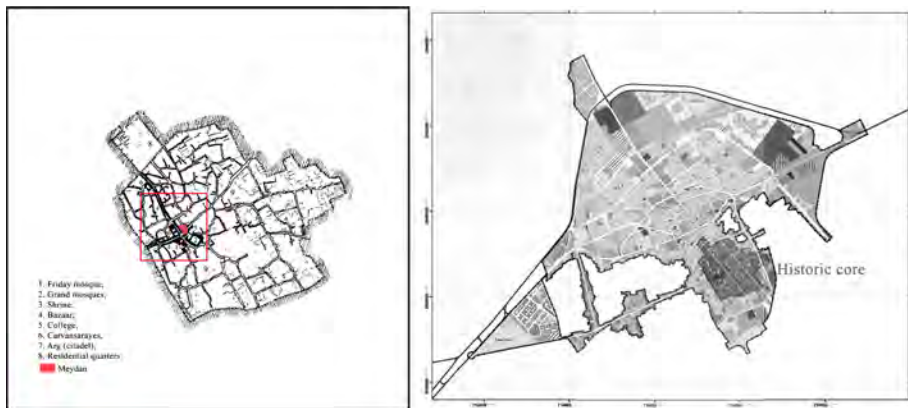
karmaktadır. Space Syntax (Mekân Dizilimi), yeni bir kentsel projeyi tarihi bağlamda değerlendirmek için etkili bir yöntem sunmaktadır. Visual Integration ve Visual Clustering Coefficient ölçüleri arasındaki korelasyon, maksimum görsel merkeziyete sahip yerleri ve aynı zamanda kamusal bir yer olmanın mekansal niteliğini taşıyan alanları tespit etmek için anlamlı bir analizdir. Bartlett, UCL tarafından geliştirilen ve serbest erişime sunulan Depthmap programı Space Syntax analizlerini yapmak için kullanılmıştır.

Semnan'ın Tirandaz Meydanı

İran'ın kuzey dağları olan Elburz'un eteklerinde yer alan Semnan, sıcak ve kuru iklimde bulunan geleneksel İran şehirlerinin tipik bir modeliydi. Tarihi İpek Yolu üzerinde kurulan kent, kervanların uğradığı ticaret merkezi olarak biliniyor. Eski ve halihazır Semnan'ın haritası şekil 1'de sunulmuştur.

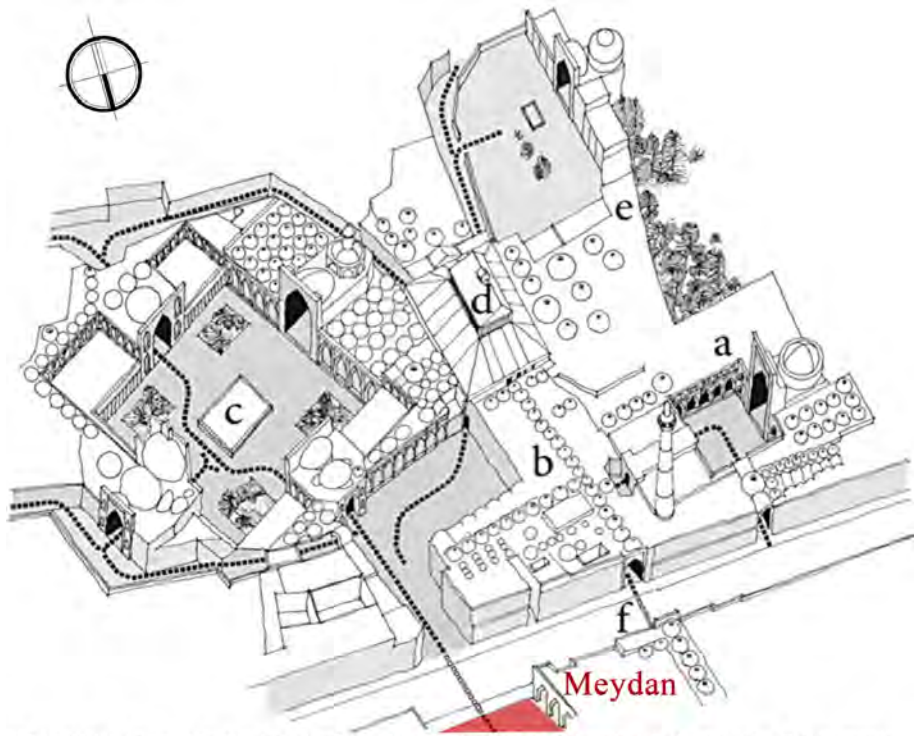
Geleneksel Semnan'ın genişlemesi her yönde eşit olarak gerçekleşmedi ve bu yüzden kentin işlevsel merkezi fiziksel merkezinde yer almıyor. Bugünkü kentte artık tarihi çekirdek fiziksel merkezden çok uzak duruyor. Batı ve güneyde bulunan tarım arazilerden kaçınmak için kentsel gelişim kuzeyde gerçekleşmiştir. Bu nedenle, tarihi çekirdek kentin fiziksel merkezinden, diğer İran şehirlerinde Semnan kadar nadiren görülen, aşırı derecede kaymıştır. Bu durum, geleneksel mahalleleri şehrin aktif sosyo-kültürel mekanlarından izole ettiği için olumsuz etkilemiştir. Binaların kötü fiziksel koşulları, orijinal sakinleri tarafından terk edilmesi ve gecekondulardan göç alması İran tarihi kent çekirdeklerinin ortak problemleridir. Ancak, önemli dini yapıları ve geleneksel kapalı çarşı ile tarihi doku hala Semnan'ın eşsiz bir alanıdır.

Tarihi Tirandaz Meydanı, geleneksel merkezin önemini artırmak için 1972'de yenilendi. Meydanın mevcut durumunu anlamak için, geleneksel formunu ince-

Şekil 1. Semnan'ın geleneksel kentsel yapısı ve önemli unsurları (Kaynak: Tavassoli ve Bonyadi, 1992)

lemek önemlidir. Geleneksel Semnan'da, kenti çevreleyen surlardan altı kapı ana caddeler ile kent merkezine bağlanmaktaydı. Şehrin ticari aksını oluşturan çizgisel kapalı çarşı, kalenin yanındaki kuzey kapıdan başlayıp şehir merkezinden geçerek batı kapısında son buluyordu (Şekil 2). Ticari aksın diğer caddelerle kesiştiği noktada Tirandaz Meydan oluşmaktaydı. Geleneksel çarşı ile yakın fiziksel ve işlevsel bir ilişkisi olan tipik bir İran ticari meydanıydı. Meydan, kapalı ve dar çarşının yanında tamamlayıcı bir kamusal alan sağlıyordu. Tirandaz Meydan aynı zamanda önemli sosyo-kültürel ve dini unsurları içeren kentsel kompleksin bir parçasıydı. Modern Emam Caddesi'nin inşasından sonra bile kompleksin kapalı çarşı, Yahya türbesi, Cuma ve Soltani Camilerin avluları arasında iç içe geçmiş mekansal organizasyonunu görmek mümkündür. Yolların kesiştiği noktada, Tekye-i Pahne adlı kapalı bir kamusal alan Hosseiniyeh olarak kullanılmaktadır. Semnan'ın kentsel modernizasyonu çerçevesinde, başlangıçta tarihi çekirdeğin merkezinde iki dikey cadde inşa edildi. Caddelerden biri kapalı çarşığı parçalayıp, Tirandaz Meydanın ilişkisini tarihi kent kompleksinden kesti. Kamusal mekan-

a:Masjid-i Jame / b:Bazaar / c:Masjid-i Sultani./ d:Tekyah-i Pahneh (roofed space)
e:Imamzadeh-i Yahya Shrine./ f:A new street that has cut the bazaar lane into pieces.

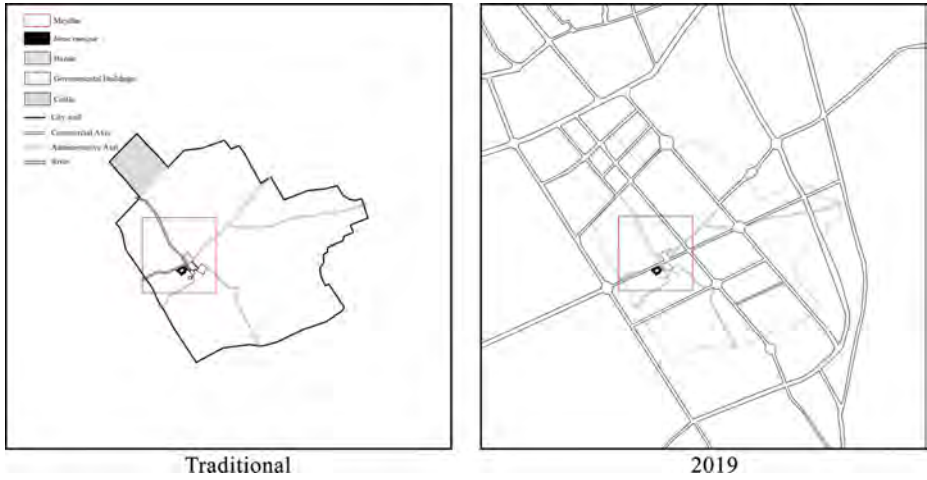
Şekil 2. Semnan'ın merkezindeki şehir kompleksinin aksonometrik çizimi (Kaynak: Tavassoli ve Bonyadi, 1992)

lardan izole duran Meydan, araba trafiğinin yoğun olduğu bir caddenin kenarında bulundu.

Kentsel Modernizasyonla Geleneksel Meydan'ın Dönüşümü

Semnan'ın geleneksel kentsel dokusu dikkate alınmadan yeni sokak ağı geliştirildi. Yeni sokakların devamında, modern mahalleler yapılandırıldı ve tarihi alan terk edilmiş bulundu. Kapalı çarşı düzenleyici rolünü kaybetti ve geleneksel eksenlerin işlevleri yok oldu.

Semnan'ın kentsel dönüşümü, Karimi (1998) tarafından geleneksel ve 1996 haritaları üzerine Axial Map analizi yapılarak araştırılmış. Global Integration modeli ticari aksı, tarihi Semnan'ın en merkezi unsuru olarak göstermektedir. Geleneksel

Şekil 3. Semnan'ın geleneksel ve günümüzdeki kentsel yapısı

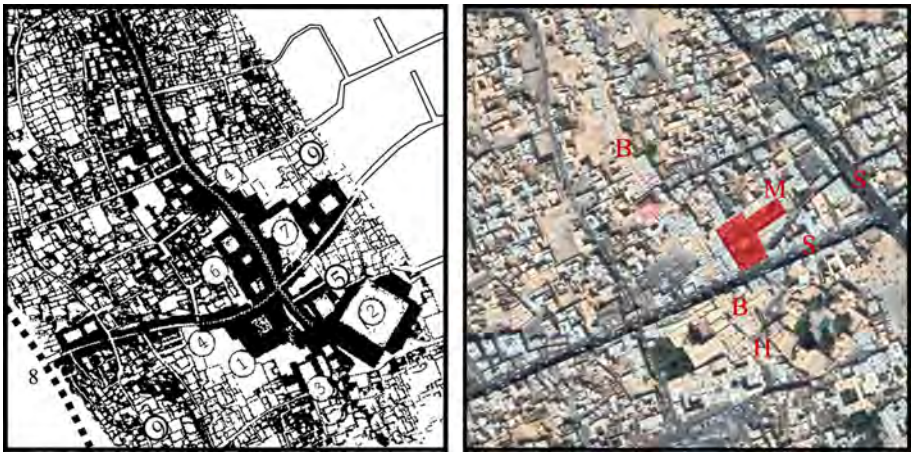

Şekil 4. Geleneksel ve 1996 haritaları için uygulanan Global Integration modelleri (Kaynak: Karimi, 1998)

kentin ana caddelerden çıkmaz sokaklara kadar olan hiyerarşik yapısı, kırmızıdan maviye (yüksek değerden en az değere) renk yelpazesi olarak görülmektedir (Şekil 4). Halihazır modelde, modern cadde ağı en yüksek entegrasyon değerine sahip ve kentin hiyerarşik yapısı tamamen kaybolmuştur (Karimi, 1998). Bu analizler, Semnan'ın geleneksel kent yapısı müdahalelerden ne kadar dramatik bir şekilde etkilendiğini göstermektedir.

1967'de, tarihi çekirdek için yeni öneriler içeren Semnan'ın ilk Master Planı hazırlandı. Kentin geriye kalan tarihi dokusunu dikkate almayan plan, sorunların çözümünde genellikle başarısız oldu (Armanshahr C.E.O, 2015). 1972'de Tirandaz Meydan'ı geleneksel bir mimari stili ile yenilendi; doğu kısmında U şeklinde bir alan eklenmiş ve meydanın kenarları 60 adet dükkan ve bir revak ile çevrilmiştir. Meydanın ortasına ağaçlı yeşil alan ve bir büyük havuz da inşa edildi. Güneyde Emam Caddesi ve kuzeyden Taleqani Caddesi olmak üzere iki taraftan araba trafiğine açıldı. Yeni form ve işlevi ile geleneksel kapalı çarşıdan tamamen bağımsız hale gelen meydan, başka bir morfolojik karakter kazanmıştır.

Kentsel mekanların biçimsel dönüşümü, onların sosyo-kültürel yönlerini etkiler ve insanların kullanma ve deneyimleme tarzını değiştirir. Tirandaz, kapalı çarşı içinde muhafaza edilemeyen malları satmak için kullanılan geleneksel bir ticari meydandı. Özellikle çevre köylerden el satıcıları ürünlerini satmak ve ihtiyaçlarını çarşıdan karşılamak için her zaman hazır bulunurlardı. Ticari rolün yanı sıra, Tirandaz Meydanı yılın belli günlerinde resmi veya yerel kültürel törenlerde kullanılırdı. Ancak, yaklaşık 50 yıl sonra yenilenen tarihi meydan, aktif kamusal bir alan olmaktan çok uzak duruyor. Yayaların az uğradığı bir yer haline gelmesiyle, meydan otopark gibi kullanılmaktadır. Saha çalışması ve arşiv incelenmesi, Tirandaz Meydan'ın beklentileri karşılamadığını ortaya koyuyor. Bir röportaja göre,

Şekil 5. Semnan'ın geleneksel ve halihazır haritalarında Tirandaz Meydan'ın durumları

Şekil 6. Meydan-e Tirandaz'ın bugünkü durumu

köklü esnafın çoğu meydanı terk etmişler (Khodadadi, 2015). Esnaf profili perakendecilerden araba yedek parça satıcısı gibi mesleklere değişmiş, ve meydan da sosyal faaliyetler gerçekleşmiyor.

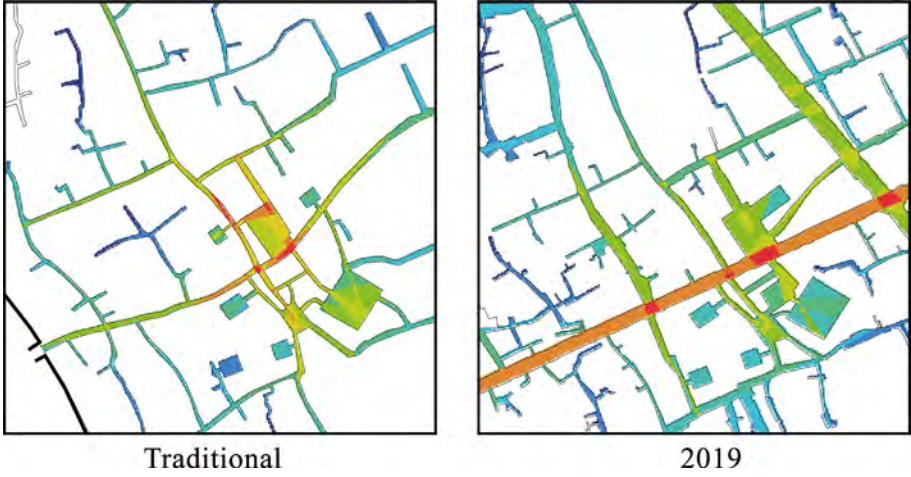
Space Syntax Yöntemi İle Tirandaz Meydan'ın Değerlendirmesi

Tirandaz Meydan'ın mekansal niteliklerdeki değişimleri anlamak için, geleneksel ve halihazır durumlar arasında Space Syntax yöntemi ile karşılaştırmalar yapılacaktır. Visual Graph Analizi (VGA), bir kentsel alanın görünürlüğünü, erişilebilirliğini ve merkeziliğini değerlendirmek için uygun bir yöntemdir. Analiz, şehir merkezinin tüm kentsel unsurları arasındaki ilişkiyi incelemek için mahalle düzeyinde (karenin kenar uzunluğu 500 metre) yapılır. Visual Graph haritasını hazırlamak için kullanılan grid biriminin boyutları 2 metre olarak belirlenmiştir. Analiz, her bir mekansal birimi için izovist alanlarının hesaplanmasına dayanmaktadır. Visual Integration ölçüsü, harita üzerinde en yüksek görünürlük ve erişilebilirliğe sahip alanları gösterir. Geleneksel Semnan modelinde görüldüğü gibi, Tirandaz Meydan ve kapalı çarşının bazı kısımları (kırmızı renkte) en erişilebilir ve merkezi alanlar olarak belirlenmiştir. Yeni cadde ve özellikle kavşakları, halihazır modelinde en görünür alanlar olarak sunulmaktadır. Sonuç olarak Tirandaz Meydan gibi kamusal alanlar geleneksel Semnan'ın en erişilebilir alanlarıyken, modern şehrin araç odaklı caddeleri onların yerini almıştır.

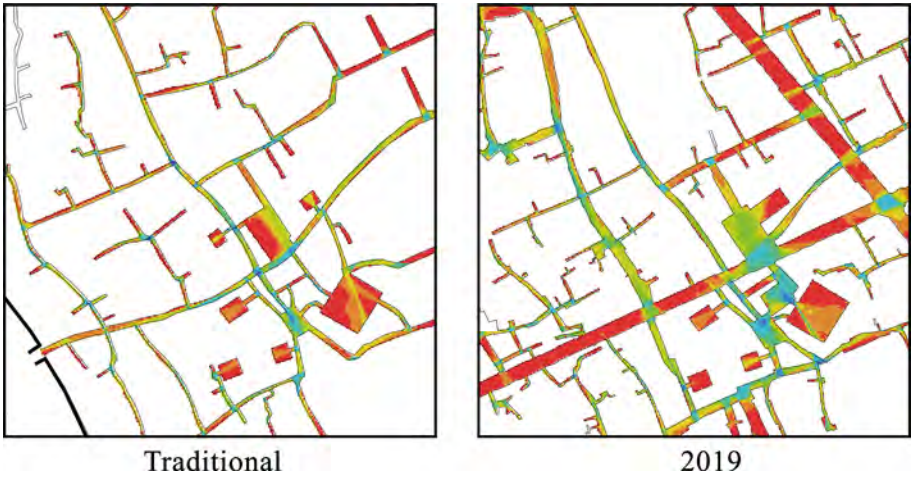
Visual Clustering Coefficient (VCC), sosyal aktiviteler yapma potansiyeli yüksek alanları belirlemek için uygun bir ölçüdür. Geleneksel Semnan modelinde, Tirandaz Meydan ve kamu binalarının avluları VCC değeri en yüksek mekamlardır. Halihazır modelde ise, modern caddeler, meydanın bir bölümünü ve yine geleneksel kamu binaların avlularını kamusal faaliyetler için uygun alanlar olarak tanımlanmıştır.

Daha iyi bir karşılaştırma yapabilmek için, iki ölçünün sayısal verileri şekil 9'da sunulmuştur.

Bu çalışma, başarılı bir kamusal alana sahip olmak için merkezi olmanın ve aynı zamanda sosyal faaliyetler için mekansal niteliklere sahip olmanın gerekli oldu-

Şekil 7. Semnan'ın tarihi merkezinin Visual Integration modelleri

Şekil 8. Semnan'ın tarihi merkezinin Visual Clustering Coefficient modelleri

Tablo 1. Semnan'ın Tirandaz Meydanına ait VGA ölçülerin sayısal değerleri

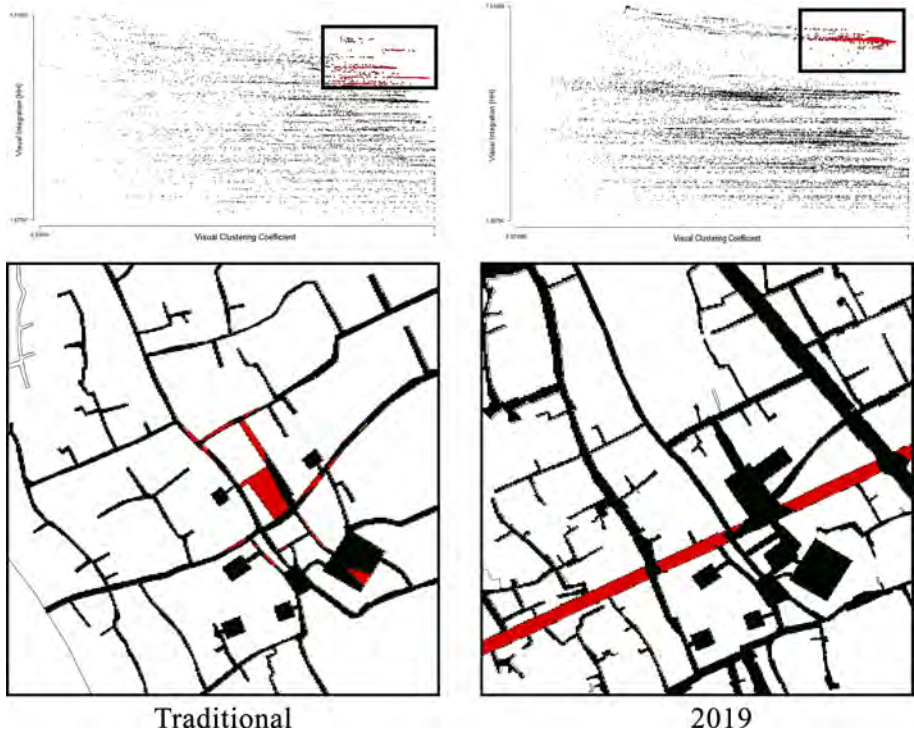
Ölçünler	Tirandaz Meydan/ Visual Integration	Visual integration average	Tirandaz Meydan/ Visual Clustering Coefficient	Visual Clustering Coefficient average
Haritalar				
Geleneksel harita	3.55	2.60	0.85	0.84
Bugünkü harita	4.40	4.27	0.76	0.81

ğunu savunuyor. Bu nedenle, hem Visual Integration ve hem Visual Clustering Coefficient ölçülerin yüksek değerlere sahip alanların belirlenmesine ihtiyaç var-

dır. İki ölçü arasındaki korelasyon analizi, dağılım (Scatter Plot) diyagramı ile yapılacak ve sonuçlar haritalarda gösterilecektir. Şekil 10'da görüldüğü gibi, her iki varyantın da yüksek değerine sahip noktalar, diyagramında kırmızı renk ile belirlenmiş ve bir kutu içine alınmıştır. Noktalarla temsil edilen alanlar, harita üzerinde kırmızı renkle belirlenmiştir.

Visual Integration ve Visual Clustering Coefficient korelasyon analizi, Tirandaz meydanı ve kapalı çarşının yüksek görünürlük, erişilebilirlik ve kamusal alan olma kabiliyetine sahip alanlar olduğunu kanıtlamaktadır. Tirandaz Meydan, kapalı çarşı ve dini kompleks arasındaki karşılıklı mekansal ilişki, meydan için yüksek bir entegrasyon ve merkezilik değeri üretti. Bu, yüksek sosyal faaliyet potansiyeline rağmen dini yapıların avlularının yerine getiremediği niteliktedir. Korelasyon analizi, bugünkü Tirandaz Meydanını, yüksek VCC değerine rağmen, modern caddelerden daha görünür, erişilebilir ve dolayısıyla çekici olmadığı göstermektedir. Meydan çevresinde yeni dükkanların inşası ile tarihi kapalı çarşıdan bağlantısı kopmuş, bağımsız ve izole bir alan haline gelmiştir.

Analiz sonuçları, kentsel öğeler arasındaki mekansal ilişkinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Geleneksel Semnan'ın mekansal bütünlüğü, kentsel

Şekil 9. Dağılım (Scatter Plot) diyagramı ile Visual Integration ve Visual Clustering Coefficient ölçümleri arasındaki korelasyon

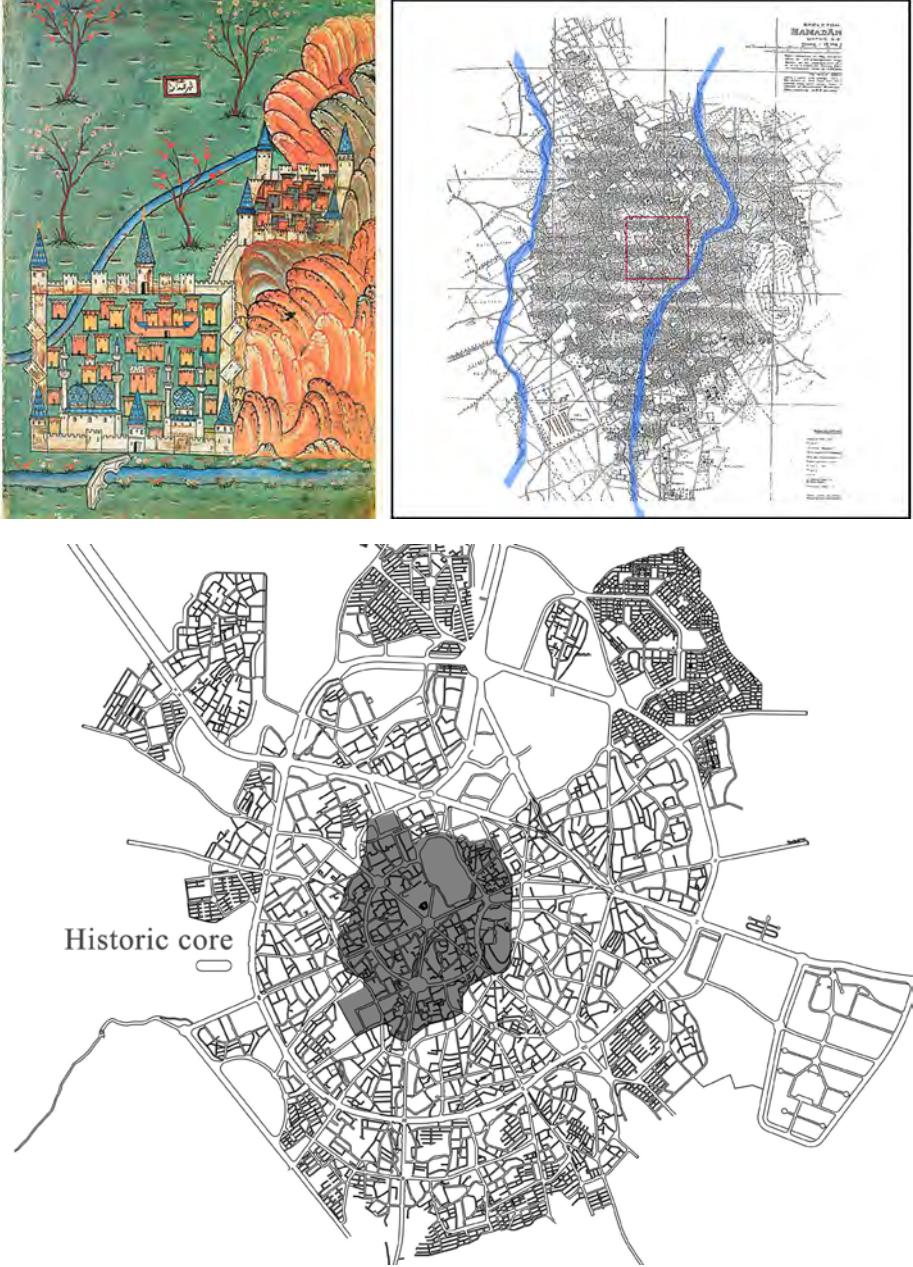
modernizasyon kapsamında yapılan müdahaleler sonucunda zarar görmüştür ve bu Tirandaz Meydan'ın işlevselliğine büyük etki bırakmıştır.

İmam Meydanı; Hamadan'ın Tarihi Kentsel Bağlamında Modern Bir Kamusal Alan

Hamadan, veya eski adıyla Ecbatana, İran'ın batısında Alwand Dağı'nın yamaçlarında oluşan tarihi bir kenttir. Çok yüksek bir rakımda bulunan şehrin iklimi kışın soğuk, yazın ise ılımlıdır. Kentin, MÖ 7. yüzyılda Med imparatorluğun başkenti olması nedeniyle İran'ın en eski şehirlerinden biri olduğuna inanılıyor. Ecbatana, Mezopotamya'yı Doğu'ya bağlayan tarihi İpek Yolu üzerinde önemli bir ticaret merkeziydi (Bosworth, 2007). Bugünkü Hamedan'ın merkezinde bulunan arkeolojik bir höyük, antik kentin kalıntılarını içermektedir. Hamadan'ın 16. yüzyılda Osmanlı devlet adamı Matrakçı Nasuh'un tasvir ettiği gibi geniş bir sur duvarına sahip olduğu biliniyor. Topçu kuvvetlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, sur duvarı askeri ve stratejik önemini kaybetti ve 1851'in haritasında sadece duvar kalıntıları görülebiliyor.

Geleneksel Hamedan, ortasında kapalı çarşı, Cuma Camii ve önemli devlet binalarının bulunduğu oval bir şekle sahipti. Kervansaraylar, geleneksel kapalı çarşı ve kamu tesislerinin konumu izlenerek, şehrin kuzey ve güneybatısındaki iki kapı arasında oluşan ticari aks tespit edilebilmektedir. Hamadan'ın kentsel modernizasyonu, geleneksel bir İran kentindeki en şiddetli dönüşümlerden birini yapan basit ve son derece kaba bir plana dayanılarak uygulandı. 1930'larda İran'da bulunan Alman mühendis Karl Frisch tarafından tasarlanan plan, şehrin tarihi merkezinde 150 metre çapında büyük bir döner kavşak içeriyordu. 30 metrelik aynı genişliğe sahip altı sokak, merkezi döner kavşaktan ışımsal bir form ile inşa edildi (Izadi & Sharifi, 2015). Geometrik plan, Hamedan'ın geleneksel kentsel yapısına hiç aldırış etmeden tarihi dokuyu parçaladı. Radikal plan, Frisch'in vatandaşı tarafından bile eleştirildi. İran'ın modernleşme hareketini destekleyen ve hatta hükümetle işbirliği yapan Alman arkeolog Ernest Herzfeld şöyle dermiş: "Bu eski yerleşik otoriteleri hiçbir şeyle değiştirmeden mahvetme sistemidir. Gördüğümüz her şey metodik yıkım ... Sonuç bir boşluktur. Sonuçlar bir gün ortaya çıkacak" (Grigor, 2016).

İran şehirlerinin tarihi merkezinde genellikle bir ızgara planı uygulanırken, Hamedan örneğinde ışımsal bir organizasyon kullanıldı. Araçlar için kolay ulaşım sağlamakla birlikte, galiba Rıza Şah heykelinin yerleştirildiği şehrin ana meydanını anıtsallaştırma niyeti de vardı. Eşmerkezli bir çevre yolu, ana meydanın merkezinden yaklaşık 750 metre uzakta ışımsal sokakları birbirine bağladı. Kesişme noktalarında, yeni meydanlar oluşturuldu ve anıtsal yapılar inşa edildi; onlardan birisi 11. yüzyılda erken modern tıbbın babası İbn Sina'nın türbesidir. Ana merkez meydan, Barok mimari üslupla uyumlu bir şekilde inşa edilmiş altı kamu binası ile çevrildi. Rıza Şah'ın heykeli altı sokaktan da görülebiliyordu. Işımsal plan, binaların mimari tarzı ve geniş caddelerin sonunda inşa edilen anıtsal unsurlar,

Şekil 10. Matrakçı Nasuh'un Hamadan minyatür resimi, Mezopotamya Seferi Kuvvetleri tarafından hazırlanan 1919'un haritası ve halihazır harita.

Şekil 11. Hamedan'ın geleneksel kentsel yapısı ve halihazır haritası

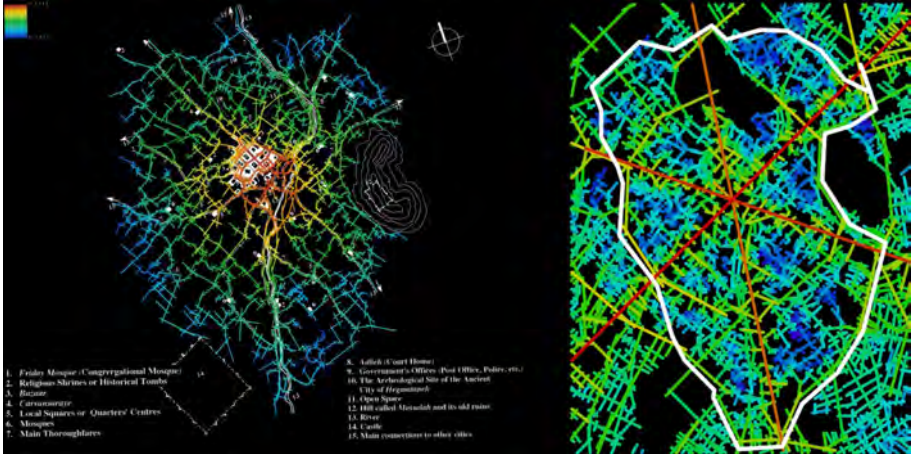
1853-1870 yılları arasında Paris'te Baron Haussmann'ın kentsel projesini anımsatıyor. Karl Frisch'in Haussmann'ın planından ilham aldığı gösteren hiçbir kanıt yok. Ancak, projelerin biçimleri, müdahale yöntemleri ve amaçları arasında yadsınamaz benzerlikler vardır.

İmam Meydanı'nın Yayalaştırılmasının Tarihi Doku Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi

Semnan örneğine benzer şekilde, Axial Map analizi, Hamedan'ın kentsel yapısının modernizasyon sürecinde değişimini açıklığa kavuşturabilir. Karimi (1998) tarafından hazırlanan Global Integration modelleri, Frisch'in planının yıkıcı etkilerini göstermektedir. Bugünkü Hamedan'ın en merkezi ve erişilebilir kentsel unsurları artık kapalı çarşı, Cuma cami ve kamu binalarından oluşan tarihi çekirdek değil. Modern caddeler, kentin kamusal alanlardan özel alanlara doğru hiyerarşik organizasyonu yok etmiş, en merkezi unsur haline gelmiştir. Tarihi doku, birbirle-

Şekil 12. Rıza Şah heykelinin yer aldığı Hamedan'ın merkezi modern meydanı ve çevre yolunun ışınal cadde ile kesiştiği noktada İbn Sina türbesi

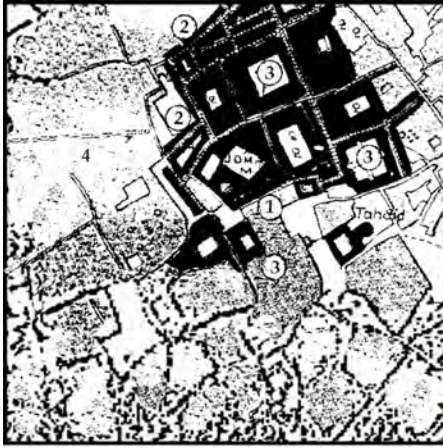

Şekil 13. Geleneksel ve 1998 haritası için Global Integration ölçüsü modelleri

riyle etkileşime girme şansı olmayan yeni sokak ağı arasında sıkışmış ve ayrılmış alanlar olarak ortaya çıkmıştır.

İzadi ve Sharifi (2015), kentsel modernleşmenin Hamadan'ın geleneksel kentsel yapısı üzerindeki etkilerini Space Syntax yöntemleriyle incelemiştir. Yapılan analizlerde Kapalı Çarşı, yüksek entegrasyon değerine sahip geleneksel kentin ana omurgası olurken, Fisher'ın mevcut bağlamla uyumsuz planı şehrin erişilebilirlik modelini tamamen değiştirdi (Izadi & Sharifi, 2015). Hamadan, ışınsal sokakların genişletilmesiyle gelişmiştir ve tarihi çekirdek hala şehrin sosyo-ekonomik merkezidir. 1988 master planında önerilen ve 2017 yılında uygulanan merkezi döner kavşak ve altı sokağın iki tanesi yayaların kullanması için araç trafiğine kapatıldı. Yayalaştırılmış sokaklar kuzeyde Ecbatana arkeolojik alanına ve güneyde İbn Sina türbesine ulaşır. Proje, araç kullanımını ve çevre kirliliğini azaltmayı, insanları bisiklet kullanmaya teşvik etmeyi ve modern Hamadan için yeni bir kamusal mekan oluşturmayı hedefliyor.

Kubat, Özer ve Özbil (2013) İstanbul'daki 3 tarihi kent meydanının yerel yönetimler tarafından önerilen yayalaştırma projelerinin etkinliğini değerlendirmişler. Analizler için sokak konfigürasyonunu ve arazi kullanım kompozisyonlarını analiz ederek yaya hareketinin seviyeleri ile karşılaştırarak yürünebilirlik niteliğini incelemişler (Kubat, Özer, & Özbil, 2013). Modern şehirlerin sürdürülebilirliğini artırmak için caddeleri yaya yollarına dönüştürmek tipik bir eylemdir. Ancak, bunun istenmeyen bazı dezavantajları olabilir: araç trafiğinin diğer caddelere yönlendirilmesi, perakende satıcıların azalması, çevredeki sokaklarda gürültü ve hava kirliliğinde artış, otobüs güzergahlarının bozulması, malların teslimatında aksamlar, ziyaretçiler ve çalışanlar için olası park sorunları ve yüksek bakım maliyetleri (TENC, 1998). Hamadan'da bir zamanlar şehrin organik dokusundaki araç trafiğini kolaylaştırmak için uygulanan geometrik planın bir kısmı artık

1. Friday mosque, 2. Bazaar, 3. Carvansarays,
4. Residential quarters,

B. Bazaar, C: Carvanserai, M: New meydan, N: Neighborhood,
Mo: Friday Mosque, S: New Street

Şekil 14. Hamedan şehir merkezinin geleneksel ve halihazır durumu

araçlara kapatıldı. Trafikinin önemli bir sirkülasyon parçası olan merkezi döner kavşak, yaya kullanımına özel kamusal İmam Meydanı'na dönüştürüldü. Bunun Hamadan'ın tarihi kentsel bağlamı üzerinde olumsuz bir etki bırakacağı varsayılmaktadır. Bu hipotezi incelemek için Space Syntax analizi ve saha çalışması uygulanmıştır.

İmam Meydanı projesinin Hamadan tarihi kent dokusuna etkisini incelemek amacıyla, Axial Map ve Segment Map analizleri yayalaştırma projesinden önce (2016 haritası) ve sonrasında (2019 haritası) uygulanmıştır. Analiz ölçeği şehir seviyesindedir ve haritalar 3 kilometre kenar uzunluğu olan bir kare içinde işlenmiştir. Modern şehirdeki araba trafiğini tahmin etmek için uygun bir ölçü olan Global Integration HH, iki model arasında caddelerin erişilebilirliği ve merkeziliği açısından önemli değişiklikler sunmaktadır. Işınal sokaklar 2016 haritasında

Şekil 15. Yayalaştırma projesinin hayata geçirilmesinin ardından Hamedan'ın merkez meydanı

Tablo 2. Hemadan İmam Meydanı projesi için Axial Map ve Segment Map ile yapılan analizlerin sayısal değerleri

Ölçüler	Integration HH R3 average	Integration HH average	Integration value of Ring road/Radiant roads	Mean depth average	Connectivity average	TJ024 Choice R500 Average	TJ024 Choice average	Old fabric before the project Choice R500	Old fabric after the project Choice R500
2016	2.01	1.55 Standard deviation: 0.34	1.12	5.62	4.27	964	114781	1417	-
2019	1.91	1.13 Standard deviation: 0.18	0.73	7.18	4.21	950	120343	-	1479

Hemadan'ın en entegre unsurları olurken, ring (çevre) cadde günümüzün en merkezi yolu haline gelmiştir. Ring ve ışımsal caddeler arasındaki oranlar (0.73, 2016 yılı ve 1.12, 2019 yılı) bu durumu sayısal olarak doğrulamaktadır. Dolayısıyla, ışımsal sokaklar yerine aralarındaki bağlantı daha önemli hale gelmiştir, ve ring caddesi ve diğer sokak bağlantıları başta araç trafiği olmak üzere kullanıcı sayısında artış olması öngörülmektedir.

Tablo 2 de görüldüğü gibi entegrasyonun ortalama değerleri 2016 modelinde 1.55, 2019 modelinde ise 1.13'tür. Bu, yayalaştırma projesinden sonra şehrin genel entegrasyon değerinin düşürülmesi anlamına gelir. Ancak hesaba katılması gereken diğer önemli faktör, 2016 modeli için 0,34 ve 2019 modeli için 0,18 olan standart sapmadır. Düşük bir standart sapma, değerlerin kümenin ortalamasına yakın olma eğiliminde olduğunu gösterirken, yüksek bir standart sapma, değerlerin daha geniş bir aralığa yayıldığını gösterir (Bland & Altman, 1996). 2017 projesinin ardından toplam entegrasyon değeri azalmış olsa da, Hamadan şehir merkezinin genel yapısı daha entegre hale gelmiştir. Diğer bir deyişle, modern caddeler arasındaki geleneksel sokaklar, ulaşım için merkez meydan ve caddelerin kullanıldığı zamana göre daha erişilebilir hale gelmiştir.

Segment Map analizinin anlamlı ölçüsü, Choice (seçim) 'dir. "Bir sokağın segmenti tüm alanlardan sistemdeki diğer tüm alanlara en kısa yollardan ne olasılıkla geçebileceğini" inceler (Hillier et al. 1987). Yüksek Choice değerleri olan öğeler, tüm başlangıçlardan tüm hedeflere en kısa yollarda bulunur. Bu, yaya ve araç hareket potansiyellerini tahmin etmek için güçlü bir ölçü sunar. Choice modelleri, yerel (local) bir değerlendirme yapmak için R500 metre yarıçapta hazırlanmıştır. 2016 modeli, kırmızı renkli ışımsal caddelerin seçim değeri yüksek akslar olduğunu ve bu nedenle kullanıcılar tarafından daha çok tercih edildiğini göstermektedir. Mavi renkle gösterilen diğer unsurlar oldukça düşük değerlere sahiplerdir. 2019 modelinde, iki ışımsal cadde, en yüksek tercih değerine sahip eksenlerdir. Ancak çevre yolu ve geleneksel sokaklar gibi diğer unsurlarda da sıcak renkler görülme-ye başlandı. 2016 modelinde geleneksel öğelerdeki Seçim değerlerinin ortalaması 1417 iken, 2019 modelinde ortalama 1479'a yükselmiştir. Sonuçlar, geleneksel caddelerin günümüzde 2016 yılına göre daha fazla seçildiğini göstermektedir.

Şekil 16. Hamedan'ın tarihi merkezinin Global Integration HH modelleri

Hamadan'ın günlük otomobil trafik istatistikleri, İmam Meydanı'nın yayalaştırılmasından bu yana ilk ring caddesinde (tarihi çekirdek içinde) önemli bir artış görüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu, Space Syntax analizlerin sonuçlarını onaylayan bir kanıttır. Tarihi mahallelerdeki dar sokakların trafik durumu hakkında resmi bir bilgi bulunmamaktadır. Hamadan belediyesi, tarihi mahallelerde yaşayanların memnuniyet düzeyini değerlendirmek için bir anket yaptı. Sakinlerin ana şikayetlerinden biri, her gün ulaşım için tarihi dokunun dar sokaklarını kullanan arabaların rahatsız edici gürültüsü ve hava kirliliğidir (Motaged & Sajadzade, 2020). Aynı zamanda yayalaştırılan sokaklar, özellikle Ecbatana caddesi, geceler çok sessiz ve güvensiz olmasından şikayetler vardır. Kent merkezinin yayalaştırma projesi, gündelik trafiğin olumsuz etkilerini tarihi dokuya yönlendirdi ve tarihi mahalleleri aktif sosyal yaşama dahil etmedi. Yeni Master plandaysa, araç trafiğini kolaylaştırmak için dar sokakların genişletilmesi dışında, tarihi kent dokusu için hiçbir plan yapılmamıştır.

Kent morfolojisi, yapılı çevreyi okumak ve bir şehrin hikayesini tanımlamak için gerekli çerçeveyi sağlar. Karl Kropf'un (2017) belirttiği gibi, "her şehri neyin benzersiz kıldığını anlamamıza yardımcı oluyor ve belirli yerel biçimlerle ifade edilen insan kültürünün çeşitliliğine ışık tutuyor." Bir şehrin gerçek kimliği ve karakteri, sakinleri tarafından şekillendirilen, kullanılan, dönüştürülen ve yeniden inşa edilen kentsel formunun hikayesinde gizlidir. Hamadan'ın geleneksel kentsel yapısı, 1920'lerin modernist planlamasıyla mekansal mantığını önemli ölçüde kaybetti. Kentin morfolojik özellikleri o dereceye kadar değişti, bugünkü projelerde tarihi çekirdek tamamen ihmal ediliyor. İronik bir şekilde, sık sık eleştirilen modernist kentsel unsurlar, şehrin en önemli kamusal alanı olarak ortaya konulmaktadır.

Şekil 17. Hamedan'ın tarihi merkezinin Choice ölçeği modelleri

Sonuç

Bu çalışma, kentsel morfoloji ve Space Syntax gibi analitik yöntemlerin kentsel tasarım projelerde özellikle tarihsel bağlam üzerindeki etkilerini incelemek için yararlı ve gerekli olduğunu göstermektedir. Tirandaz Meydan'ın yenilenme projesinde, meydanın ilişkisi diğer kentsel unsurlarla onarılmaya çalışılmadı ve üstelik kapalı çarşı ile ilişkisi kesildi. Morfolojik özellikleri göz ardı edilerek, tarihi meydan araba odaklı bir caddeye bağlandı. Tarihi sosyo-ekonomik önemini kaybeden Tirandaz Meydanı, araçlar tarafından işgal edilmiştir. İmam Meydan'ın yayalaştırma projesi, modern Hamadan için sürdürülebilir kamusal alanlar sağlamayı amaçlayan, insan merkezli bir tasarım yaklaşımıdır. Şehrin bütünlüğü üzerindeki olumlu etkisine rağmen, proje tarihi kentsel bağlama hiçbir katkıda bulunmadı. Tarihi çekirdeğe yapılacak herhangi bir müdahale, değişen kentsel morfolojik özellikleri dikkate almalı ve değerli varlıkları korumalıdır. Kentsel tasarım ve şehir yönetimde “yaya odaklı” bir yaklaşıma sahip olmak, caddelerin yayalaştırılmasından bazen daha etkili olabilir. Tarihi dokunun canlanması ve kentsel yaşama dahil olması için projelerin geleceği tahmin edilmelidir. Kentsel morfoloji ve Space Syntax'ın yöntemleri bu anlamda büyük önem kazanmaktadır.

Kaynaklar

Armanshahr Consulting Engineering Office. (2015). Tarhe Jame Shahre Semnan [The Comprehensive Master Plan of Semnan]. Ministry of Urbanism

Bland, J. M., & Altman, D. G. (1996). Statistics notes: measurement error. *Bmj*, 312(7047), 1654. doi:10.1136/bmj.312.7047.1654. PMC 2351401. PMID 8664723.

Bosworth, C. E. (2007). *Historic cities of the Islamic world*. Brill.

Grigor, T. (2016). Tehran: A revolution in making. *Political landscapes of capital cities*, 347-376.

Izadi, M.S. Sharifi, A. (2015). Erzyabiye Tarhe Carl Frish bar Peykarebandiye Sakhtare Fazaee Baft Gadimiye Hamadan Ba Space Syntax [Evaluating Carl Frish's Design on Spatial Structure Configuration Concerning Old Contexture in Hamadan (Using Space Syntax Technique)]. *Baghe Nazar* 35-12

Karimi, K. (1998). *Continuity and change in old cities: an analytical investigation of the spatial structure in Iranian and English historic cities before and after modernisation* (Doctoral dissertation, University of London). Available from: discovery.ucl.ac.uk

Kheirabadi, M. (2000). *Iranian cities: formation and development*. Syracuse University Press.

Khodadadi, S. (2015). Meydane Tirandaz-e Semnan; Masnaviye Haftad Man [The Story of Tirandaz Meydan in Semnan]. In <https://www.dana.ir/news/408866.html>

Kropf, K. (1996). Urban tissue and the character of towns. *Urban Design International*, 1(3), 247-263.

Kubat, A. S., Ozer, O., & Ozbil, A. (2013). Defining a strategical framework for urban pedestrianization projects. In *The Ninth International Space Syntax Symposium*.

Markaze Amare Terafik Shahre Hamadan [The Statistics Center of Hamadan Car Traffic], in: <http://traffic.hamedan.ir>

Motaged, M. Sajadzade, H. (2020). Tahlile Avamele Moasser dar Keyfiyate manzare Piyaderahhaye Shahri az Didgahe Shahrvandani; Motaleye moredi: Bualiyeh Hamadan [Analyzing the factors affecting the quality of urban walkways from the citizens' point of view (Case study: Bouali walkway in Hamedan)]. *Pajuheshhaye Jografiyaye Barnameriziye Shahri*. 8. 3. Pp:577-596

Soltanzade, H. (1990). in Persian: Fazahaye Shahri dar Baftihaye Tarikhiye Iran [Urban Spaces in the Historical Texture of Iran]. Cultural Research Office, Tehran

Tavassoli, M., & Bonyadi, N. (1992). In Persian: *Tarahiye fazaye shahri 1&2* [Urban space design 1&2]. Urban Planning and Architecture Research Centre of Iran, Tehran.

TENC (Traffic Engineering Council Committee) (1998). *Design and Safety of Pedestrian Facilities*. Institute of Transportation Engineers. Washington

KENT FORMUNU ANLAMAK: MEKÂNSAL TASARIM AĞ ANALİZİ (SDNA) YÖNTEMİ İLE İSTANBUL VE ANKARA MERKEZİ İŞ ALANLARINDA YOL AĞI VE YÜRÜNEBİLİRLİK İNCELEMESİ

Esra Baytekin*, Burcu H. Özüduru**

*Gazi Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**Gazi Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.

esra.baytekin@gmail.com, bozuduru@gazi.edu.tr

Kentsel gelişme ile kentsel formlar değişmekte tek merkezlilik kendini çok merkezli ve karmaşık kent formlarına bırakmaktadır. Bu değişim ile kent planlamada mekânsal organizasyonun ve kent morfolojisinin analiz edilmesi kent plancıları ve kent bilimcileri için zorlaşmakta, yürünebilirlik ve sürüş mesafesi her merkez ve alt merkez için değişmektedir. Bu çalışmanın ana amacı kent ve kent parçalarının okunabilirliklerinin yok olduğu bu dönemde kentin kavramsallaştırılmasında teknoloji ve veri tabanının kullanılması ile oluşturulan coğrafi bilgi sistemlerinin işlevi olan Mekânsal Tasarım Ağ Analizi (sDNA) yönteminin seçilmiş örnek iki bağlam üzerinde ArcGIS programı içerisinde kullanılarak incelemek ve analiz sonuçlarının karşılaştırılarak kentsel formların erişilebilirlik ve merkezilik üzerindeki etkisini 1000 metrelik yarıçap ile yürünebilirlik ve 5000 metrelik yarıçap ile de sürüş mesafesini kullanarak açıklamak, kullanılan mekânsal analiz programının ne tür çıktılar ürettiğini kent plancıları için göstermek ve geleneksel kentsel planlama yöntemlerinden teknoloji ile bütünleşebilen kentsel planlama yöntemlerine geçişin bir aşamasını açıklamaktır. Çalışmada Merkezi İş Alanı olarak seçilen Ankara İli Eskişehir Yolu üzerinde konumlanan Mustafa Kemal Mahallesi ve İstanbul İli Sarıyer İlçesi Maslak Mahallesi'nin 1000 metre ve 5000 metre yarıçapta Yol Ağı Analizi uygulaması yapılarak, aynı işlevli iki farklı kentsel formun erişilebilirlik ve merkezilik bağlamında yürünebilirlik ve sürüş mesafeleri incelenmiş ve karşılaştırılması yapılmıştır. Bu çalışma sonucu iki farklı mekânsal konfigürasyona sahip Ankara ve İstanbul İllerine ait Merkezi İş Alanlarına uygulanan mekânsal tasarım ağ analizi yöntemi, kentlerin merkezilik, erişilebilirlik ve yürünebilirlik açısından nasıl farklılaştığına dair çıktılar oluşturmuş ve kentsel morfolojinin yol ağı üzerinden analizinin yapılarak kente dair erişilebilirlik hakkında yol göstermiştir; ileride daha karmaşık bir forma sahip olacak kentlerin Coğrafi Bilgi Sistemleri yardımı ile nasıl okunabileceğine dair gelecek çalışmalar için yol göstermiş ve mekânsal yol ağı analizi yöntemi ile kentsel planlama süreçlerinde kent ve ulaşım plancılarına daha akılcı ve sistematik bilgi ve analiz çıktıları sağlamaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel biçim, mekânsal organizasyon, Coğrafi Bilgi Sistemi, Mekânsal Tasarım Ağ Analizi (sDNA), yürünebilirlik

Giriş

Tarih boyunca şehirler düzenli veya düzensiz çeşitli kent formlarına sahip olmuşlardır ancak şehirlerin biçim ve dinamiklerindeki kendiliğinden oluşan karmaşık düzenin ilk açık kabulü Jane Jacobs tarafından 1961 yılında yayımlanan “Death and Life of American Cities” kitabında yapılmıştır. Jacobs, “Şehir nasıl bir problemdir?” sorusuna cevap aradığı kitabında şehrin “organize karmaşıklıkta” bir sorun olduğunu öne sürmüştür. (Baynes, 2009)

“Şehirler neden uzun zamandan beri organize karmaşıklığın sorunları olarak tanımlanmadı, anlaşılmadı ve ele alınmadı? Yaşam bilimleriyle ilgilenen kişiler, çözümü zor sorunları organize karmaşıklığın sorunları olarak tanımlayabildiyse, neden şehirlerle profesyonel olarak ilgilenen insanlar yaşadıkları sorunları tanımlayamadılar?(Jacobs, 1961; aktaran Batty, 1994)”

Plancılar ve Kent Bilimcileri şehir sistemleri ve ağlarının sürekli olarak öngörülen veya öngörülemeyen, insan veya insan dışı faaliyetlerle değişmesine karşı mücadele ederek kullandıkları geleneksel planlama metotlarından uzaklaşarak, teknoloji odaklı araçların kent planlama süreçlerinde kullanımını yaygınlaştırmışlardır. (Sengupta, Rauws ve de Roo, 2016) Bu kapsamda kent problemleri, popülasyonların davranışlarının ortalamasını alarak tanımlanabilmeye başlanmış ve sistemin dinamiklerine ilişkin içgörü istatistiksel teknikler yoluyla bulunabilmesinin yolu açılmıştır. Jacobs tarafından kente yüklenen “organize karmaşıklıkta” kavramının incelenmesi amaçlı kent morfolojisi kavramı 19. yüzyılın sonunda organize bir bilgi alanı olarak şekillenmeye başlamıştır.

Kent morfolojisi, insan yerleşimlerinin, yapılarının, oluşum ve dönüşüm süreçlerinin incelenmesi olarak tanımlanmaktadır. Daha geniş kapsamda kent morfolojisi, kentsel biçimin farklı yönlerini ve unsurlarını, aralarındaki ilişkileri ve onları yaratan, kullanan ve dönüştüren araçlar olarak rolümüzü ifade eden bir dizi kavram ve araç sağlamaktadır. Kentsel morfolojik araştırmanın amacı, kentlerin fiziksel, sosyal ve kültürel boyutlarını bütünleştiren felsefi bir yaklaşımı savunarak kenti algılamaya katkı sağlamaktır. (Barke, 2018) Kentsel formun okunmasında ve karşılığında tek tek şehirlerin, kasabaların ve köylerin hikâyesinin anlaşılmasında yardımcı olan bir dizi araç olan kent morfolojisi, her şehri neyin benzersiz kıldığına anlamlandırılmasını sağlamaktadır. Ayrıca dünya üzerinde tarihsel olarak değişen farklı yerel kültürlerin çeşitliliğine ışık tutarak ortak kültürlerin bulunmasını sağlamak ve insan yaşam alanlarının evrimleşme süreçlerini saptayarak farklı mekânların karşılaştırılmasını kolaylaştırmaktadır. Morfolojik analiz yoluyla toplanan bilgiler, yapı çevrenin ortak özelliklerini ve düzenlerini tanımlamak ve anlamak için temel oluşturmaktadır. (Kropf, 2018)

Morfolojik araştırmalar, planlama ve tasarım için bir araç olarak kentsel form hakkında önemli bir kavrayış sağlar ve fiziksel form, kullanım ve kontrol, kentsel formun yeni yapısı ve formların nasıl oluştuğu gibi farklı yönler arasındaki ilişkilerin daha derin bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır. Kentsel morfoloji

coğrafya, kentsel tasarım, şehir planlaması, mimari, miras ve bina koruma, peyzaj mimarlığı, arkeoloji, antropoloji ve kentsel tarih alanlarında kullanılmaktadır. Arazi kullanım şekilleri; bağlantılar (Zhang vd., 2015), binalar, parseller, bloklar (Sevtsuk, 2014), sokak yoğunluğu ve bağlanabilirlik (Liu vd., 2020) kentsel morfolojik konfigürasyon ile ilişkilendirilmiştir.

Bir kentsel çevrenin morfolojik analizi yoluyla, şehir plancıları kentsel alanların evrimini daha iyi anlayabilmekte ve yeni kentsel yerleşim planlarının tasarımına yardımcı olacak daha fazla bilgi edinebilmektedir. Kentsel morfolojinin okunması için Hillier ve Hanson (1984) tarafından geliştirilen mekan dizimi teorisi (Space Syntax), şehirdeki kullanıcıların yer değiştirme örüntülerini esas alarak kentsel alanların ne derece entegre ve bağlantılı olduğunu analiz edebilmektedir. (Hillier ve Hanson, 1984) Geliştirilen teorilerin coğrafi bilgi sistemleri ile iş birliğine dayalı entegrasyonu, kentsel morfoloji çalışmalarının gelişimine yeni bakış açısı sunmaya devam etmektedir. Bilim adamları, büyük coğrafi veri tabanlarına erişebilmekte ve coğrafi bilgi sistemlerinin modelleme yeteneklerini morfolojik analiz potansiyeli ile birleştirebilmektedir. Teknoloji ile birleştirilen mekân teorileri, kent morfolojisine dayalı insan davranışlarının kentsel mekânda grafik teorilerine dayandırılarak hesaplamalı bir temsilini sağlamaktadır. Böylece kent bilimcilerine bir kentsel yapının temel işlevlerini ve özelliklerini anlamasına olanak tanıyan bir dizi parametre vermektedir. (Jiang ve Claramunt, 2002)

Bu çalışma kent için önemli olan Merkezi İş Alanlarının morfolojik yapısını niceliklendirerek ve istatistiki yöntemler kullanılarak erişilebilirlik üzerinden çözümlenmesini sağlamaktadır. Bu araştırmaya konu olan morfolojik çalışmaların önemi iki farklı mekânsal konfigürasyona sahip Ankara ve İstanbul İllerine ait Merkezi İş Alanlarına uygulanan mekânsal tasarım ağ analizi (sDNA) yönteminin kullanılması ile önemli kent parçalarının merkezilik, erişilebilirlik ve yürünebilirlik açısından nasıl farklılaştığını göstermektedir.

Çalışma kapsamında iki farklı alanda 1000 metre ve 5000 metre yarıçapta Yol Ağı Analizi uygulaması yapılarak, aynı işlevli iki farklı kentsel formun erişilebilirlik ve merkezilik bağlamında yürünebilirlik ve sürüş mesafeleri incelenmiş ve karşılaştırılması yapılmıştır. Coğrafi Bilgi Sistemleri programı olan ArcMap 10.7 programının mekânsal tasarım ağ analizi modülünün erişilebilirlik ve merkezilik ölçüm birimleri yönteminin kullanıldığı çalışma, kentsel morfoloji üzerinden tanımlanabilen erişilebilirlik göstergeleri ile kentsel planlama süreçlerinde kent ve ulaşım plancılarına daha akılcı ve sistematik bilgi sağlamaktadır.

Yöntem

Çalışmada Coğrafi Bilgi Sistemi programı olan ArcMap 10.7 içerisinde açık kaynak modülü olarak kullanılan mekânsal tasarım ağ analizi (Spatial Design Network Analysis) aracı ile yapılan analizler kullanılmıştır. Bu araç ile erişilebilirlik ve merkezilik indeksleri hesaplanarak, ulaşım ağı morfolojik açıdan yürünebilir-

lik, yoğunluk vb. özellikleri ile değerlendirilerek yollardaki hareketlilik simüle edilmekte ve yayaların, bisikletlilerin, taşıtların ve toplu taşıma kullanıcılarının şehirdeki akışları tahmin edilebilmektedir. (URL,1)

Bu analiz ile kentsel yol ağına ait her link için erişilebilirlik ve merkezilik ölçümleri kantitatif olarak seçilmiş olan aşağıdaki indeksler ile ölçülmüştür. Bu indekslerin hesaplamaları sDNA ile yapılmış ve teorikte aşağıdaki hesaplamalara ve anlamlara dayanmaktadır:

MAD – Yarıçapta Ortalama Açısal Uzaklık İndeksi (Mean Angular Distance in Radius)

Grafik terminolojisine göre yakınlık merkeziliği olarak adlandırılmaktadır. Mekânda verilen her bağlantının belirli bir yarıçap içinde tüm olası hedeflere gitmenin zorluk derecesinin göstergesi olmaktadır ve bağlantı uzunluğu ile ağırlıklandırılmaktadır. Açısal mesafe olarak da bilinen indeks belirli bir mesafedeki her bir bağlantısının açısal mesafesinin toplamını vermektedir. Erişilebilirliğin göstergesi olan yakınlık indeksi olarak kabul edilen MAD değerinin düşük olması yarıçap içindeki daha düz yolları temsil etmektedir. İndeksin yüksek olduğu bağlantılar daha çok kıvrımlı yol ağını göstermektedir. Geleneksel dokunun yaygın olduğu bölgelerde veya engebeli alanlarda bu değer yüksektir. (Yücesoy ve Özüdüru, 2018) Büyük sayılar birbirine erişimi daha zor olan yol ağı parçalarını ifade eder. İndeks büyüdükçe, ağ daha az bağlanabilir olarak nitelendirilmektedir. Kıvrımlı yollar daha çok tarihi ya da plan dışı gelişme alanları (gecekondu, vb.) olduğundan erişilebilirlik seviyeleri daha düşük olmaktadır. Daha düşük erişilebilirlik seviyesi aynı zamanda daha dağınık ekonomik aktiviteler (örneğin perakende birimleri) ile de ilişkilenebilir.

$$MAD = \frac{\sum_{y \in R_z} d_M(x, y) W(y) P(y)}{\sum_{y \in R_z} W(y) P(y)}$$

M= Bir jeodezik boyunca tanımlanan açısal mesafe

d_M(x,y)= x başlangıç linki, y hedef linki

P(y)= Yarıçap içindeki herhangi bir y bağlantısının oranı

W(y)= Bir y çizgisinin ağ ağırlığı, varsayılan W(y)=1 (Cooper,2016)

BtA – Yarıçaptaki Arada Bulunma (Aradalık) İndeksi (Betweenness Angular)

Merkezilik analizinin önemli bir indeksi olan Aradalık değeri kökeni grafik teorisine dayanmaktadır. Belirli bir bağlantının belirli bir yarıçap içindeki bir yolculuk için ne sıklıkla kullanıldığının göstergesidir. Başlangıç-hedef bağlantı uzunluğuna göre

ağırlıklandırılmıştır. Bu değer ile erişilebilirlik kavramı, ağ morfolojisinin bireysel aktivite davranışlarını nasıl etkilediğini ve çeşitli sosyo-ekonomik süreçleri nasıl yönlendirdiğini açıklamak için kullanılmaktadır. (Sarkar, Gallacher ve Webster, 2014) Yol ağı üzerindeki en sık kullanılan parçaların BtA değeri yüksektir. Aradalık değeri yayalar için kısa yollarda yüksek çıkarken, araçlar için hız limitinin yüksek olduğu uzun yollar yüksektir. (Yücesoy ve Özöduru, 2018)

$$\text{Betweenness} = \sum_{y \in N} \sum_{z \in R_y} W(y) W(z) P(z) OD(y, z, x)$$

N = Küresel mekânsal sistemdeki bağlantılar kümesi,

$W(y)$ ve $W(z)$ = Jeodezik uç noktaları y ve z 'nin ağ ağırlıkları,

$OD(y, z, x)$ = jeodezik uç noktalar z ve y 'dir. Aralığın ölçüldüğü x değildir. $OD(y, z, x)$, ortalama olarak yarı sıklıkla kat edilen jeodeziklerin uç noktalarını yansıtır ve yolculuklar ortalama olarak bağlantı merkezinde başlar ve biter. 1/3'lük katkılar kendi aradalık kökenleri temsil eder. (Cooper, 2016)

$$OD(y, z, x) = \begin{cases} 1, & x, y \text{ den } z \text{ 'ye bulunan ilk jeodezik üzerindeyse} \\ 1/2, & \text{eğer } x = y \neq z \\ 1/2, & \text{eğer } x = z \neq y \\ 1/3, & \text{eğer } x = y = z \\ 0, & \text{aksi takdirde} \end{cases}$$

Lnk – Yarıçaptaki Bağlantı Sayısı İndeksi (Link in Radius)

Analizdeki temel bir bileşen olan Lnk indeksi, belirlenen yarıçaptaki link sayısı ile yol ağının bağlanabilirliğini göstermektedir. Lnk indeksinin yüksek olması yaya erişilebilirliğinin artırılmasına katkı sağladığını düşünebilir çünkü yayalara kullanım için daha çok yol seçeneği sunmaktadır. (Yücesoy ve Özöduru, 2018) Lnk, Yarıçaptaki bağlantıların sayısıdır ve aşağıdaki formüle sahiptir:

$$\sum_{y \in R_z} P(y)$$

NQPDA – Yarıçapta Mesafe ile Ağırlıklandırılan Ağ Miktarı (Network Quantity Penalized by Distance in Radius Angular)

NQPDA, ağ ağırlığının hem miktarını hem de erişilebilirliğini hesaba katan, genellikle yer seçimlerine etkili bir yakınlık göstergesidir. Merkeziliğin önemli bir gös-

tergesi olan yakınlık (closeness), bağlantıları diğer bağlantılara olan erişilebilirliğine göre endeksleyerek mesafe ile ağırlıklandırılmış bağlantılar için ağ miktarını hesaplamaktadır. Yakınlık değeri, yarıçaptaki yol ağı kullanımının ortalama zorluğunu göstermektedir. NQPDA değeri ne kadar büyükse yaya ve araç için erişilebilirlik o kadar yüksek olmaktadır ve kümelenebilir faaliyetler için avantajlı olabileceği düşünülebilir. NQPDA değerini az olması erişilebilirliğin azlığını gösterirken dağınık ekonomik faaliyetlerin yer seçiminde etkili olabileceği söylenebilir. (Yücesoy ve Özüdü, 2018)

$$NQPDA(x) = \sum_{y \in R_z} \frac{(W(y)P(y))^{nqpdn}}{d_M(x, y)^{nqpdn}}$$

P(y)= Yarıçap içindeki herhangi bir y bağlantısının oranı,
W(y)= Bir y çizgisinin ağ ağırlığı, varsayılan $W(y)=1$,
d_M(x,y)= x başlangıç linki, y hedef linki,
nqpdn varsayılan değeri 1'dir. (Cooper, 2016)

Yukarıda seçilmiş olan her bir indeks Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve İstanbul Maslak Mahallesi ve çevreleri bağlamında 1000 metre yürünebilirlik mesafesi ve 5000 metre araç sürüş mesafesindeki yol ağı üzerinde hesaplanmış ve karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Çalışma Alanı

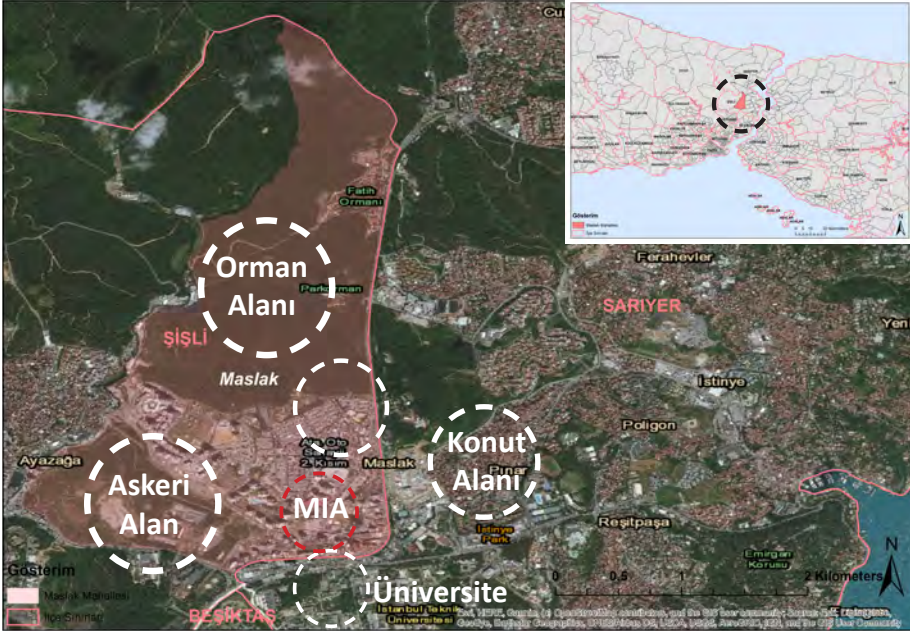
Araştırma alanının seçimi iki ana kritere dayanmaktadır. Bu kriterler; seçilecek alanın merkezi iş alanı özelliği taşıması ve büyük metropoliten alanlarda konumlanmış, karmaşık forma sahip olmasıdır. Bu kriterler doğrultusunda Ankara iline ait Merkezi İş Alanı özelliği taşıyan Mustafa Kemal Mahallesi ve İstanbul İli Merkezi İş Alanı olarak bilinen Maslak Mahallesi seçilmiştir. Merkezi iş alanları, imar planlarında yönetim, turizm, sosyal, kültürel ve ticari amaçlı yapılar ile sosyal altyapı alanları için ayrılmış bölgeyi temsil etmektedir. (T.C. Resmi Gazete, 3 Temmuz 2017, sayı: 30113) Bu tanıma göre Maslak ve Mustafa Kemal Mahallelerinin ve çevrelerinin erişilebilirlik ve merkezilik özellikleri ile arazi kullanımları incelenmiştir.

Tablo 1. Maslak ve Mustafa Kemal Mahallesi Mekânsal Özellikleri

	Maslak Mahallesi	Mustafa Kemal Mahallesi
Yüz Ölçümü	610 ha	790 ha
Yol Ağı Özellikleri		
Link Sayısı Toplam	467	570
LLen Toplam	68964.57	62632.52
LConn Toplam	1968	2574
LAC Toplam	32745.36	9651.447

Maslak Mahallesi İstanbul'un Avrupa Yakasında Sarıyer, Şişli ve Bahçeköy Belediyeleri'nin sınırları içerisinde üç farklı belediyeye bölünmüş ve Tablo 1'de görüldüğü üzere 610 hektarlık bir bölgedir. Alanın büyük bir kısmı Şişli İlçesi sınırları içerisinde olan Maslak Mahallesi 1990'lerden sonra merkezi iş alanı niteliği taşınmasını sağlayacak sosyal, kültürel ve ticari amaçlı yapıların imar çalışmaları ile konumlandığı bir mahalle olmaya başlamıştır. 1995'ten sonra büyük ölçekli kuruluşların merkez binalarının İstanbul'a taşınması ve ofislerinin bu alanda yer seçmesi ile yüksek katlı binalar bu mahallede konumlanmaya başlamıştır. (Aksoy, 2005) Büyükdere Caddesi ve Katar Caddesi kesişiminde bulunan Maslak Merkezi İş Alanı ve çevresinin Şekil 1 görselindeki arazi kullanımını incelendiğinde kuzeyinde Fatih Ormanı ve Atatürk Oto Sanayi Sitesi, güneyinde İstanbul Teknik Üniversitesi Ayazağa Kampüsü ve batısında askeriye ve doğusunda konut kullanımlarının olduğu Pınar Mahallesi bulunmaktadır.

Ankara'nın yeni gelişim aksı olan Batı koridorunu temsil eden Eskişehir Yolu üzerinde gelişmeye başlayan Mustafa Kemal Mahallesi ticari, kamu, sosyal ve kültürel farklı kullanımların bir arada olduğu merkezi iş alanı kimliğine 2000 yılından sonra kavuşmuştur. Ofis ve çeşitli perakende kullanımlarının özellikle son 10 yılda bu alanda yoğunlaşması alanın kullanımını artırmıştır. Mustafa Kemal Merkezi İş Alanı çevresinin arazi kullanımını incelendiğinde kuzeyinde Atatürk Orman Çiftliği arazisi, güneyinde Orta Doğu Teknik Üniversitesi arazi ve Ankara Şehir Hastanesi Kampüsü, doğu ve kuzey doğusunda konut kullanımlarının

Şekil 1. İstanbul Maslak Mahallesi Konumu (Kaynak: Esri, 2019)

Şekil 2. Ankara Mustafa Kemal Mahallesi Konumu (Kaynak: Esri, 2019)

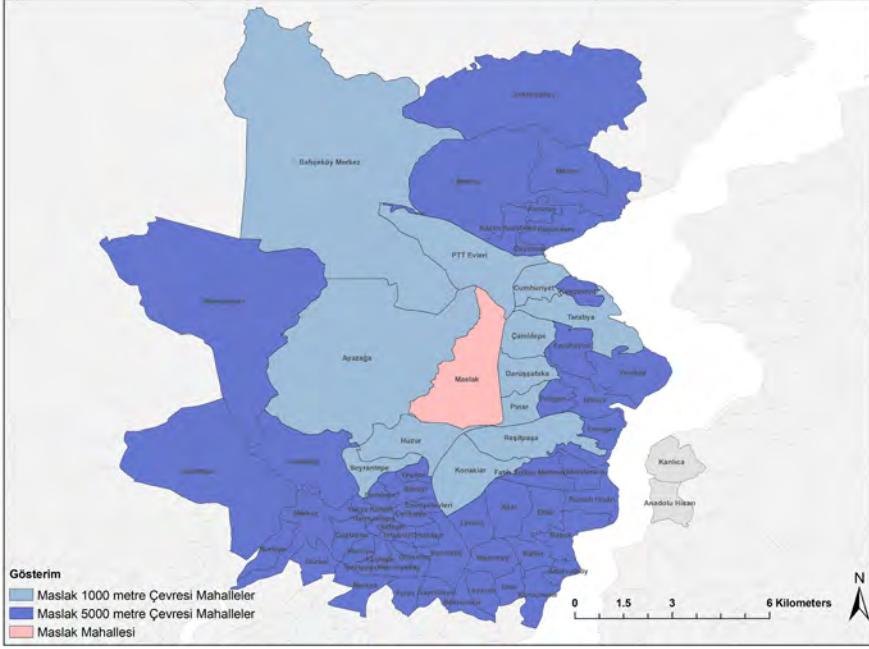
yaygın olduğu Söğütözü ve Çukurambar Mahalleleri konumlandığı Şekil 2’de görülmektedir.

Şekil 1’de Maslak Mahallesi ve Şekil 2’de Mustafa Kemal Mahallesi konumları ve çevresindeki arazi kullanımları gösterilmiştir. Bu çalışma için Maslak ve Mustafa Kemal Mahallelerinin 1000 metre yürünebilirlik ve 5000 metre araç sürüş mesafesindeki çevre mahalleleri ArcGIS programı ile belirlenmiştir. Şekil 3 ve Şekil 4’te 1000 metre ve 5000 metre için analizi yapılacak mahalleler gösterilmiştir. Bu mahalleler özelinde seçilen sDNA indeksleri ile analiz yapılarak iki şehir genelinde yaya ve araç için erişilebilirlik ve merkezilik karşılaştırılması yapılmıştır. Ayrıca seçilen mahallelerin yakınında konut kullanımının olduğu İstanbul Pınar Mahallesi ve Ankara Çukurambar Mahallesi de yaya ve araç için ayrı bir analiz çalışması yapılarak yerel ölçekte karşılaştırılmıştır.

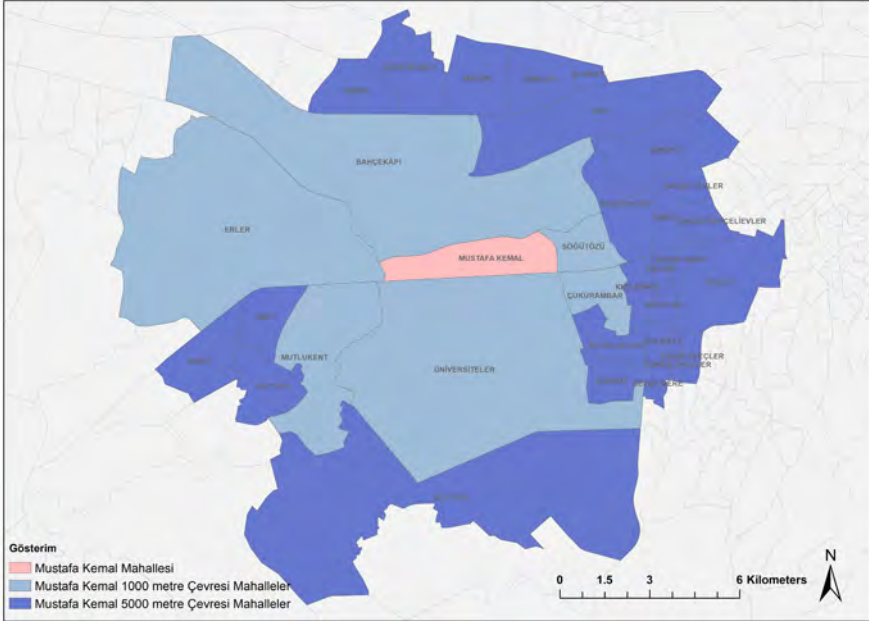
Çalışma Bulguları

1000 Metre Analiz Sonuçları

Merkezi İş Alanlarına sahip Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve İstanbul Maslak Mahallesi 1000 metre yürüme mesafesindeki çevre mahalleleri mekânsal tasarım ağ analizi yönteminin ölçüm ve analiz sonuçları bu bölümde incelenmiştir.

Şekil 3. Maslak 1000 Metre ve 5000 Metre Çevresi Mahalleler

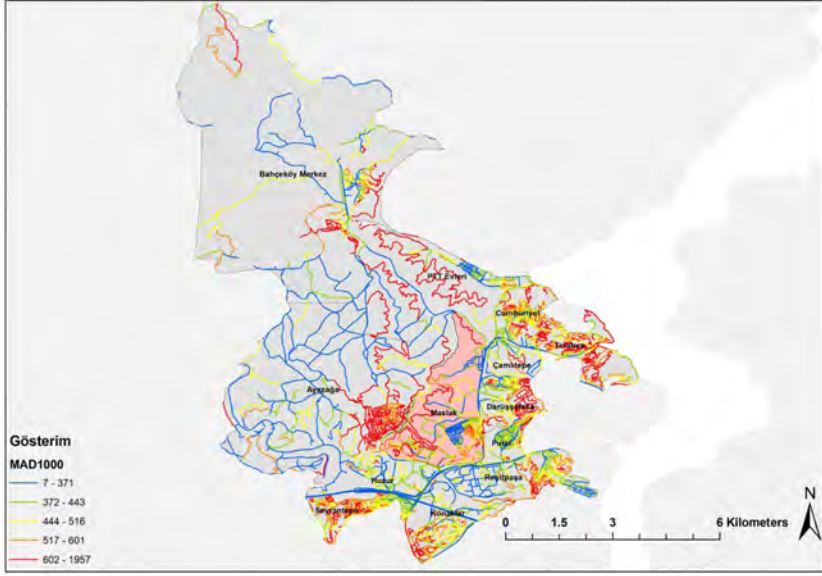
Şekil 4. Mustafa Kemal 1000 metre ve 5000 Metre Çevresi Mahalleler

Tablo 2. Ankara ve İstanbul Merkezi İş Alanları ve sDNA 1000 Metre Yürünebilirlik İndeksleri

Yarıçapta Ortalama Açısal Uzaklık MAD1000		Aradalık BIA1000		Yarıçaptaki Bağlantı Sayısı Lnk1000		Yakınlık NQPDA1000	
Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Yürüme Mesafesi	İstanbul Masiak Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Yürüme Mesafesi	Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Yürüme Mesafesi	İstanbul Masiak Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Yürüme Mesafesi	Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Yürüme Mesafesi	İstanbul Masiak Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Yürüme Mesafesi	Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Yürüme Mesafesi	İstanbul Masiak Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Yürüme Mesafesi
Medyan: 284	Medyan: 480	Medyan: 796	Medyan: 1069	Medyan: 200	Medyan: 263	Medyan: 0.455	Medyan: 0.434

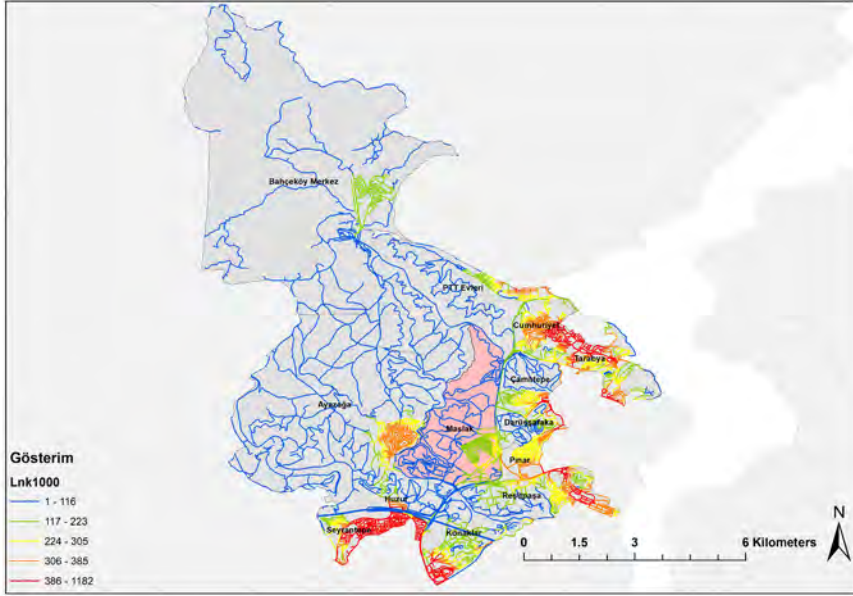
Şekil 5. Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Mahalleleri MAD1000 İndeksi Analiz Haritası

Şekil 6. İstanbul Maslak Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Mahalleleri MAD1000 İndeksi Analiz Haritası

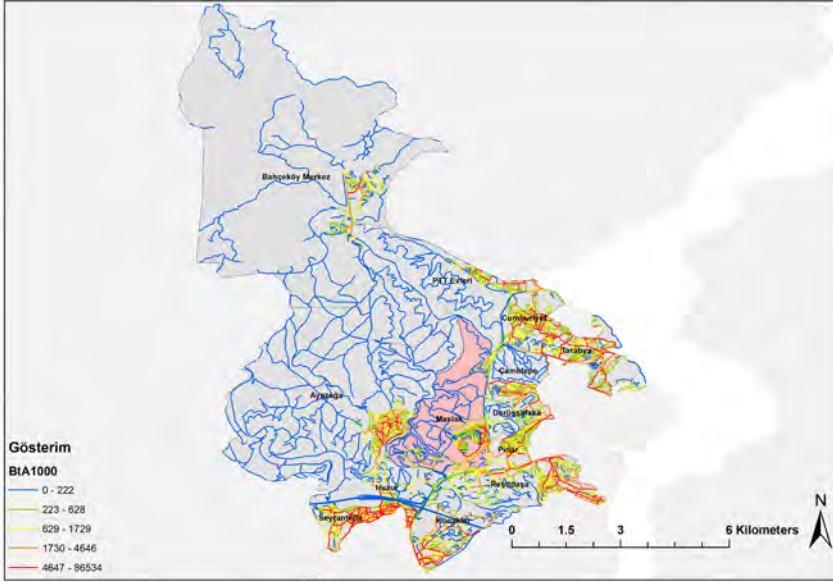
Şekil 7. Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Mahalleleri Lnk1000 İndeksi Analiz Haritası

Şekil 8. İstanbul Maslak Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Mahalleleri Lnk1000 İndeksi Analiz Haritası

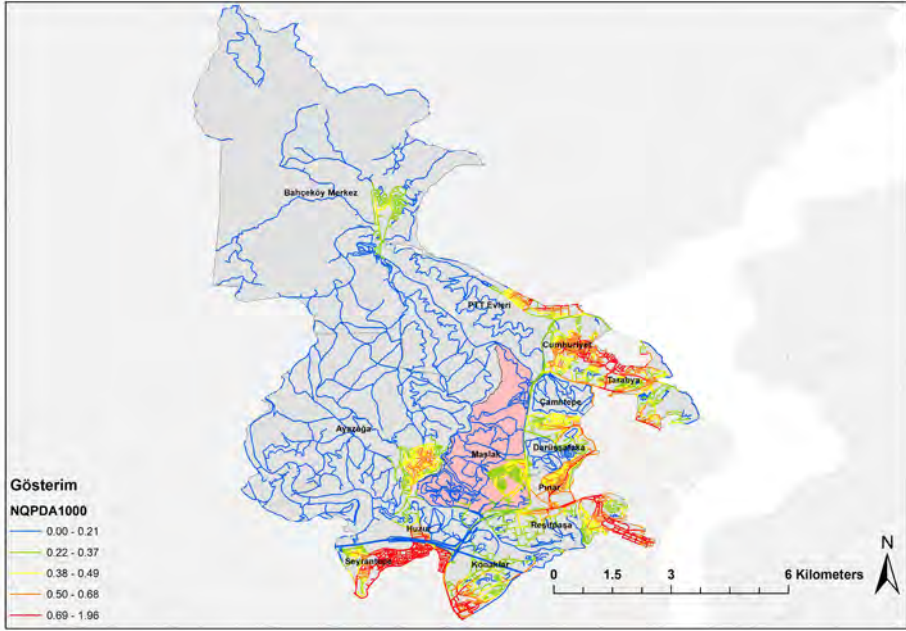
Şekil 9. Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Mahalleleri BtA1000 İndeksi Analiz Haritası

Şekil 10. İstanbul Maslak Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Mahalleleri BtA1000 İndeksi Analiz Haritası

Şekil 11. Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Mahalleleri NQPDA1000 İndeksi Analiz Haritası

Şekil 12. İstanbul Maslak Mahallesi ve 1000 Metre Çevresi Mahalleleri NQPD A1000 İndeksi Analiz Haritası

MAD indeksi mekânsal erişimde zorluk derecesi ile eşleştirildiği ve açıl mesafeyi gösterdiği için aslında yakınlığın tersi olarak da yorumlanabilir. Ankara ve İstanbul merkezi iş alanlarında 1000 metre yürünebilirlik mesafesindeki yol ağı için MAD1000 indeksi hesaplandığında İstanbul Maslak ve çevresi yol ağlarının daha yüksek açıl mesafeye sahip olduğu, bu nedenle de yaya olarak erişilebilirliklerinin düşük olduğunu göstermektedir (Tablo 2). Yaygın olarak kabul edilen erişilebilirlik kavramı ile eşleştirilen MAD1000 indeksinin İstanbul Maslak Mahallesi merkezi iş alanında 1000 metre yürünebilirlik açısından daha az erişilebilir olduğu; Şekil 5'te Ankara Mustafa Kemal Mahallesi'nin daha düz ve kıvrımın az olduğu ve Tablo 2'de MAD1000 değeri için Mustafa Kemal Mahallesi'nin median değerinin Maslak Mahallesi'nin median değerinin altında kaldığı bu nedenle yaya olarak daha yüksek erişilebilirliğinin olduğu görülmektedir. Tek başına erişilebilirlik ile yorum yapılmazsa da geleneksel dokuya sahip kentsel bölgelerde MAD değerinin arttığı düşünüldüğünde Maslak ve çevresi için erişilebilirliğin Mustafa Kemal ve çevresi mahallelerine göre MAD1000 indeksinde daha düşük olduğu söylenebilir.

Yol ağı parçalarının özelliklerini gösteren indeks olan ve belirlenen yarıçaptaki link sayısını veren Lnk1000 Mustafa Kemal ve Maslak mahalleleri için analiz edilmiştir. İki farklı merkezi iş alanlarının 1000 metre çevresinde yol ağı Maslak mahallesinde daha yüksek olduğu analiz sonuçlarında çıkmıştır. Lnk1000 indek-

si yol ağının yoğunluğunu gösterdiği gibi kentsel yoğunluğu da göstermektedir. Tablo 2 ve Şekil 8'de de görüldüğü üzere Maslak Mahallesi ve 1000 Metre çevresindeki mahallelerin yol ağı yani link sayısı daha yüksektir. Bu konumlarda yaya ile ilişkili olarak daha fazla kentsel kullanımlar (örneğin perakende, ofis kullanımları) yer seçebilmektedir. Ayrıca iki merkezi iş alanı mahalleleri kendi çevrelerindeki mahallelerle karşılaştırıldığında merkezi iş alanındaki link sayısının az olduğu ve çevre mahallelere göre bağlanabilirliklerinin düşük olduğunu söylemek mümkün olabilir.

Ankara ve İstanbul merkezi iş alanları ve 1000 metre çevresindeki mahalleler için hesaplanan aradalık indeksi, BtA1000 sonuçları incelendiğinde Maslak Mahallesi'nin 1000 metredeki yarıçap içindeki yol ağının aradalık medyan değeri 1069, Mustafa Kemal Mahallesi'ninki 796 olarak çıkmıştır (Tablo 2). Bu değer ile yol ağı genelinin sıklıkla kullanma değeri İstanbul merkezi iş alanı ve 1000 metre çevresi için daha yüksek çıktığı söylenebilir. Yaya erişimi konusunda daha erişilebilir olan Maslak Mahallesi ve çevresinde yolların sıklıkla kullanılması daha yüksektir. 1000 metre Aradalık değeri yaya yoğunluğunu, yol ağının yayalar tarafından en çok kullanılan parçalarını dolayısıyla kentsel morfoloji açısından bireysel aktivite davranışlarının etkisini ve çeşitli arazi kullanım yer seçimi yönlendirmesini açıklamaktadır. Bu kapsamda BtA1000 değerinin yüksek olduğu ağlar ekonomik canlılığın da yüksek olduğu yorumu yapılabilir. Bu çalışmada da kullanım sıklığının fazla çıktığı Maslak Mahallesi'nde yürüme aktivitelerinin daha fazla yapılmasına imkân sağlanabileceğini söylenebilir.

Maslak ve Mustafa Kemal mahalleleri için NQPDA1000 indeksinin karşılaştırılması yapıldığında diğer indekslerden daha farklı bir sonuç çıkmaktadır. Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve çevresi yol ağının NQPDA1000 medyanı 0.455 iken Maslak Mahallesi 0.434 olarak birbirine yakın çıkmıştır. Mesafe ile ağırlıklandırılmış bir indeks olan yakınlık, yol ağının kullanım zorluğunu vermektedir. Her iki mahalle ve etrafındaki 1000 metre yürüme mesafesindeki mahallelerin yol ağındaki linklerin NQPDA1000 değerine bakıldığında merkezi iş alanlarının ağ morfolojisi farklılaştığı ve kullanım farklılığı belirginleştiği söylenebilir. Şekil 11 ve Şekil 12'de MİA çevresindeki konut dokusunda yakınlık değerlerinin daha yüksek olduğunu göstermekte ve merkezi iş alanlarında NQPDA1000 değeri düşük kaldığı göstermektedir. Yakınlığın düşük ya da ortalama değerlere yakın olması merkezi iş alanlarının daha erişilebilir alanlar olduğu yorumuyla da örtüşmektedir.

Çalışmaya katkısı amacı ile Ankara ve İstanbul MİA çevrelerindeki konut dokusuna sahip iki mahallenin de ayrı olarak erişilebilirlik ve merkezilik analizleri yapılmış ve karşılaştırılmıştır. Ankara Çukurambar ve İstanbul Pınar Mahallelerinin yürünebilirlikleri yine aynı indeksler ile incelenmiştir. Pınar Mahallesi için Lnk1000, BtA1000, MAD1000 ve NQPDA1000 medyan değerleri sırasıyla 1669, 289, 409 ve 0.54 çıkarken, Çukurambar Mahallesi için 1784, 333, 279 ve 0.823

çıkıştır. MAD1000 Pınar Mahallesi'nde yüksek çıkarken BtA1000, Lnk1000 ve NQPDA1000 değerleri Çukurambar'da yüksek çıkmıştır. Yerel ölçekte MİA etrafındaki konut alanlarında İstanbul'da daha kıvrımlı ve zor erişilebilir alanlar olduğu görülürken yaya için erişilebilirliğin önemli göstergeleri olan aradalık ve yakınlık indeksleri Ankara Çukurambar Mahallesi'nde yüksek çıkmıştır. Böylece, bu çalışma kapsamındaki şehirlerde de hem merkezi iş alanı, hem de çevresindeki mahallelerin yol ağı morfolojileri incelenerek genel olarak Ankara ve İstanbul MİA çevrelerindeki 1000 metre erişilebilirliğin ve merkeziliğin düşük ve yüksek olduğu konumlar belirlenebilmekte ve arazi kullanımları yer seçimleri ile yorumlanabilmektedir. Genel olarak iki kentin kentsel ağındaki aykırı değerler incelendiğinde (Tablo 3) İstanbul'un yol ağındaki aykırı değerlerin sayısı olarak da fazla olması sebebiyle Ankara'dakine göre çok daha farklı erişilebilirlik seviyelerindeki yol ağı parçalarından oluştuğu söylenebilir.

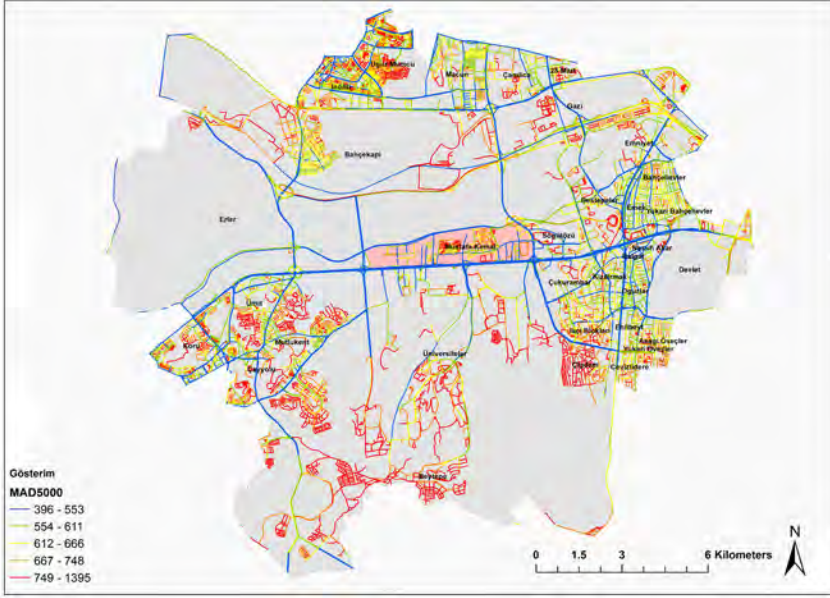
5000 metre analiz sonuçları

Merkezi İş Alanlarına sahip Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve İstanbul Maslak Mahallesi 5000 metre araç sürüş mesafesindeki çevre mahalleleri mekânsal tasarım ağ analizi yönteminin ölçüm ve analiz sonuçları bu bölümde incelenmiştir.

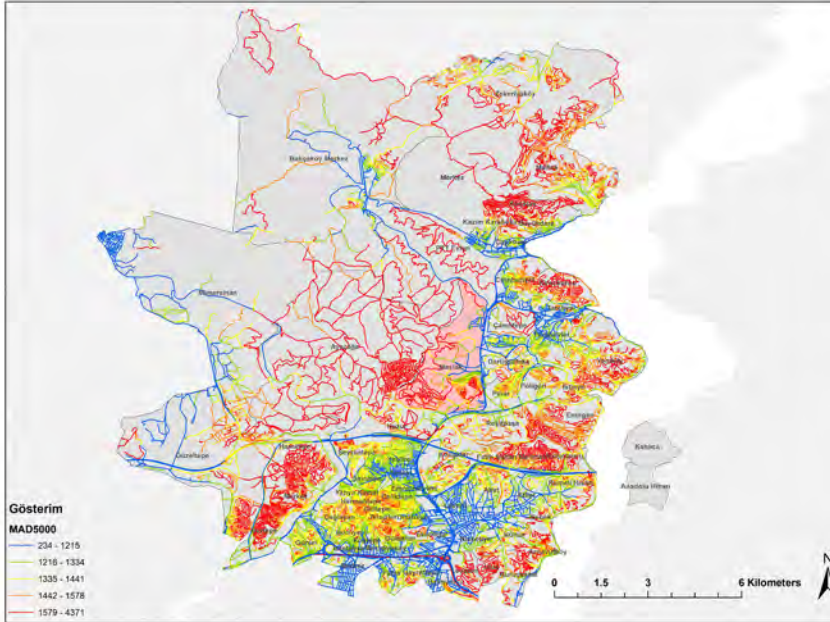
Mustafa Kemal ve Maslak Mahallelerinin 5000 metre etrafındaki araç sürüş mesafesinde konumlanan mahallelerin MAD5000 yakınlık merkeziliğine dair indeks değerleri Şekil 13 ve Şekil 14'te gösterilmektedir. Maslak ve çevresindeki mahallelerin MAD5000 indeksine ait medyan değeri 1385 olarak Mustafa Kemal Mahallesi ve çevresi mahallelerinde 647 olarak çıkmıştır. Kıvrımlı yol ağı olan,

Tablo 3. Ankara ve İstanbul Merkezi İş Alanları ve sDNA 5000 Metre Araç Sürüş Mesafesi indeksleri

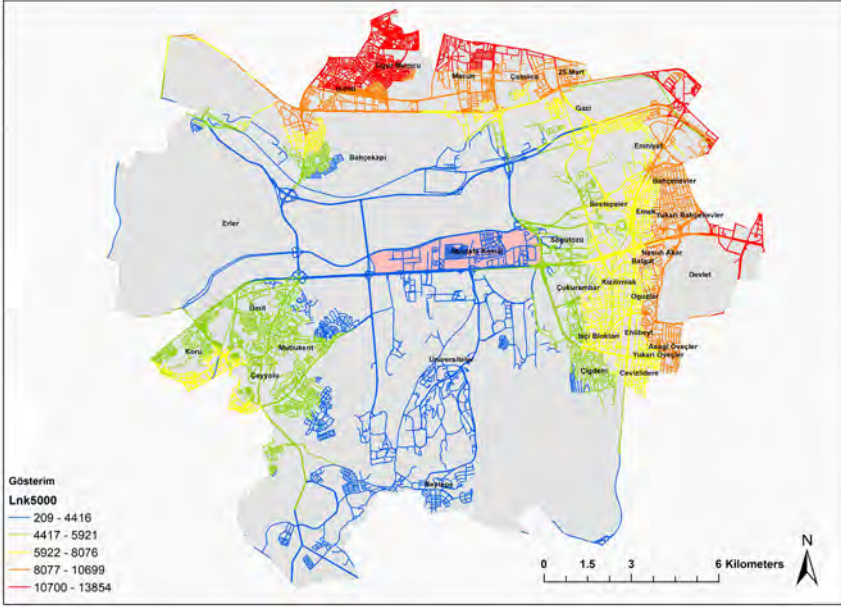
Yarıçapta Ortalama Açısız Uzaklık MAD5000		Aradalık BtA5000		Yarıçaptaki Bağlantı Lnk5000		Yakınlık NQPDA5000	
Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Araç Sürüş Mesafesi	İstanbul Maslak Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Araç Sürüş Mesafesi	Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Araç Sürüş Mesafesi	İstanbul Maslak Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Araç Sürüş Mesafesi	Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Yürüme Mesafesi	İstanbul Maslak Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Yürüme Mesafesi	Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Yürüme Mesafesi	İstanbul Maslak Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Yürüme Mesafesi
Medyan: 647,6	Medyan: 1385	Medyan: 25.849	Medyan: 47.234	Medyan: 4.353	Medyan: 9.775	Medyan: 5,42	Medyan: 6,58

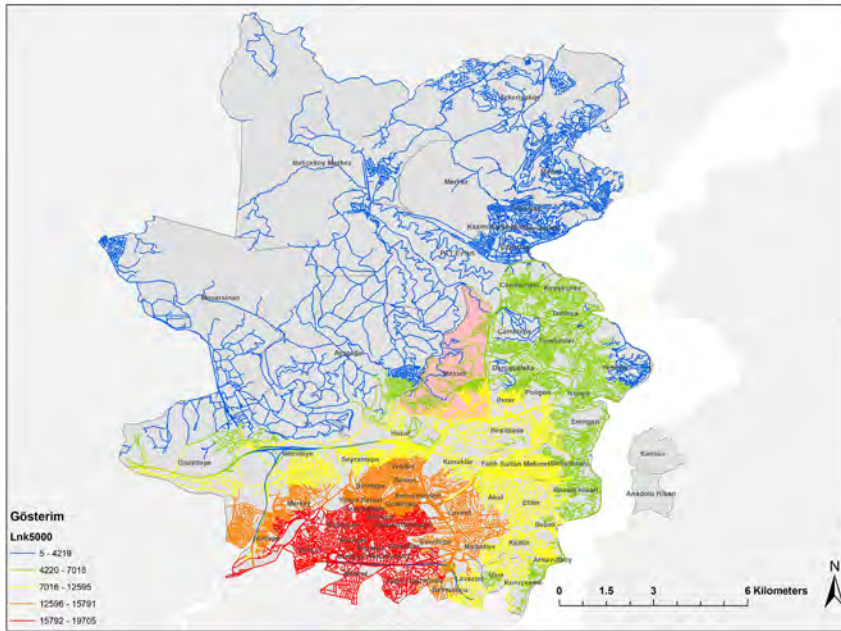
Şekil 13. Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Mahalleleri MAD5000 İndeksi Analiz Haritası

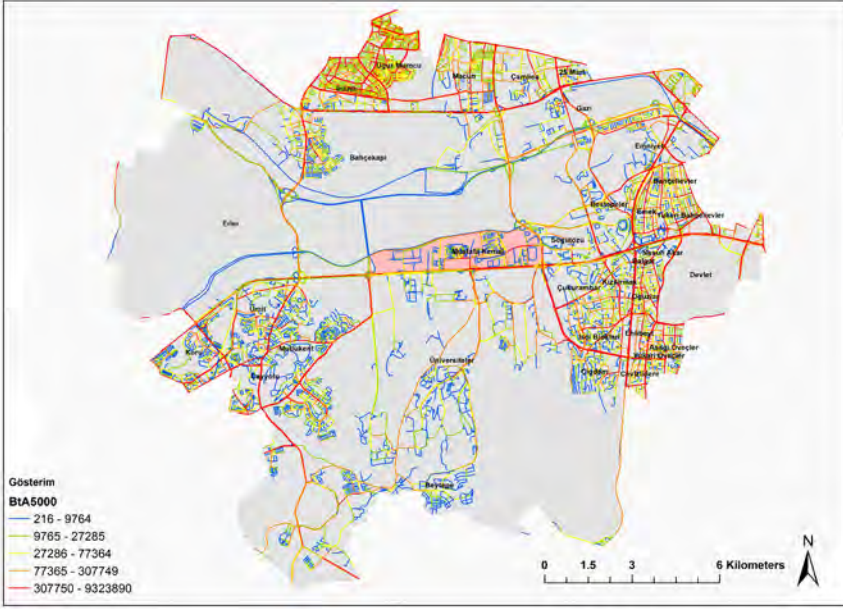
Şekil 14. İstanbul Maslak Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Mahalleleri MAD5000 İndeksi Analiz Haritası

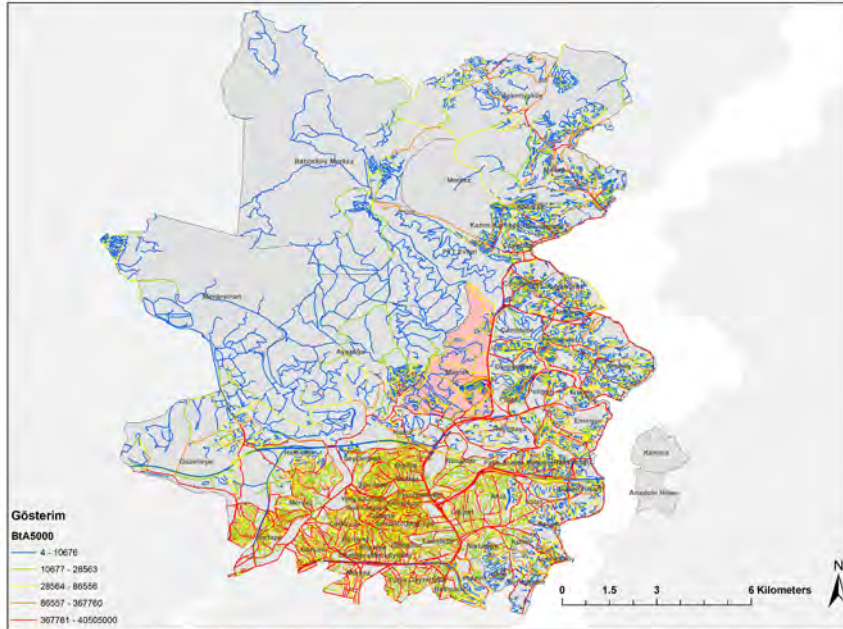
Şekil 15. Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Mahalleleri Lnk5000 İndeksi Analiz Haritası

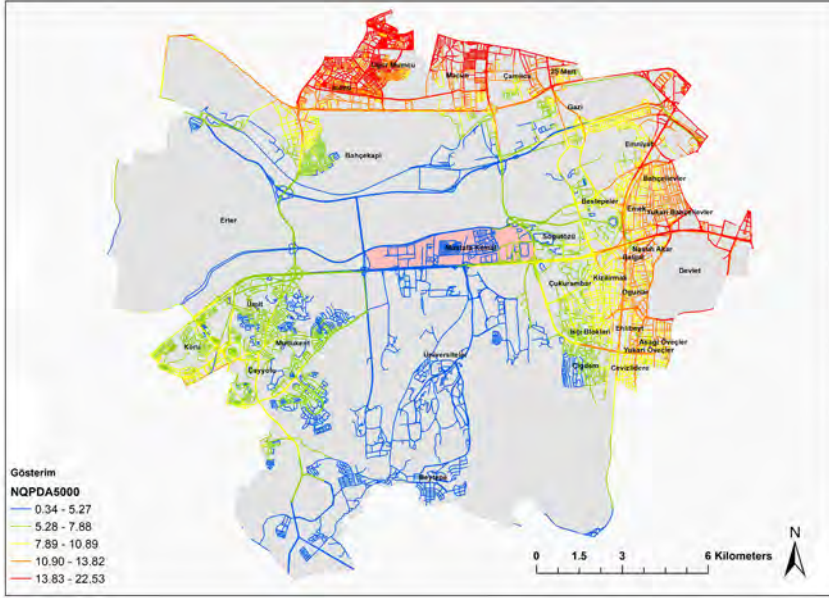
Şekil 16. İstanbul Maslak Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Mahalleleri Lnk5000 İndeksi Analiz Haritası

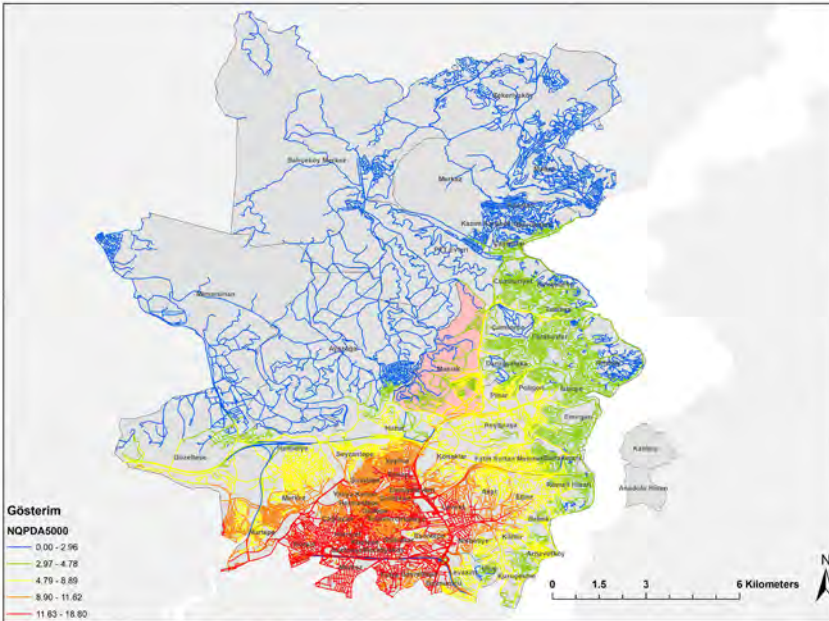
Şekil 17. Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Mahalleleri BtA5000 İndeksi Analiz Haritası

Şekil 18. İstanbul Maslak Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Mahalleleri BtA5000 İndeksi Analiz Haritası

Şekil 19. Ankara Mustafa Kemal Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Mahalleleri NQPD5000 İndeksi Analiz Haritası

Şekil 20. İstanbul Maslak Mahallesi ve 5000 Metre Çevresi Mahalleleri NQPD5000 İndeksi Analiz Haritası

açışallıkları yüksek alanlarda MAD5000 değerinin yüksek olduğu bilinmektedir. Şekil 14’de İstanbul Maslak mahallesini kıvrımlı dokusunun daha yoğun olduğu görülmektedir. MAD5000 değerinin İstanbul Maslak ve çevresindeki mahallelerde zor erişilebilirlik ifade ederken, daha yerleşik dokunun olduğu Maslak güneyindeki mahallelerde daha düşük olduğu dolayısıyla daha erişilebilir ve merkezi kent dokusunun olduğu görülmektedir. İstanbul ve Ankara’da ana yolların MAD5000 indeks değerinin düşük olması da daha doğrusal yol ağı tariflemesi dolayısıyla beklenen sonuçlardır. Bu analizde trafik veya nüfus yoğunluğu gibi erişilebilirliği etkileyecek parametreler hesabı katılmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak, dolaylı olarak Lnk indeksleri ile kentsel doku yoğunluğu ön plana çıkabilmektedir.

Mustafa Kemal ve Maslak Mahallelerinin 5000 metre araç sürüş mesafesindeki mahallelerdeki link sayıları değeri Şekil 15 ve Şekil 16’da gösterilmiştir. Bu bağlamda incelendiğinde Lnk5000 indeks değerinin medyanı İstanbul Maslak Mahallesi ve çevresinde 9775 olduğu ve Ankara Mustafa Kemal Mahallesi Lnk Medyan değeri olan 4353’ten yüksek çıktığı Tablo 3’te görülmektedir. Bağlantı yoğunluğunun yüksek olması yol ağının 5000 metre etki alanı olan mesafedeki mahallelerde kentsel yoğunluğun yüksek olduğu yorumunu yaptırmaktadır. İnsan aktivitesinin çok olduğu alanlarda yüksek olan bu indeks Maslak çevresi 5000 metredeki mahallelerde araç aktivitelerinin de yüksek olabileceğini göstermektedir. Maslak ve Mustafa Kemal Mahallesi çevreleri ile karşılaştırıldığında Mustafa Kemal Mahallesi kuzeyindeki mahalleler ve Maslak Mahallesi güneyindeki mahallelerde Lnk5000 değerleri yüksektir. Bu mahallelerde kentsel yoğunluğun MİA alanlarına göre yüksek olduğunu göstermektedir.

Mustafa Kemal ve Maslak Mahallelerinin 5000 metre çevresindeki mahallelerin yol ağları incelendiğinde araç sürüş mesafesindeki ana yolların aradalık yani sık kullanılma indeksi BtA5000 yüksek olduğu görülmektedir. Aradalık medyan değeri İstanbul Maslak MİA ve çevresinde 47.234 iken Mustafa Kemal ve çevresinde BtA5000 değeri yaklaşık 25.849 olarak hesaplanmıştır (Tablo 3). Bunun sebebi İstanbul’un metropoliten alan olarak daha yoğun yol ağı dokusunun olması ve de yolların trafiğinin yüksek olması ile ana yollarda daha yoğun bir kullanım olmasıdır. Ayrıca BtA5000 araç için üretilen bir değer olduğu için ana arterlerin daha sık kullanıldığı görülürken, BtA1000 değerinin fazla olduğu ağlar yayaların sıklıkla kullandıkları yolları temsil etmekte ve daha çok mahalle içindeki yollarda bu değer yüksek çıkmaktadır. Araç ve yaya için ayrı sonuçlar vermekte olan aradalık indeksi, çeşitli arazi kullanımları (perakende ticaret birimleri, ofis, sağlık hizmetleri vb.) için yer seçiminde belirleyici bir parametre olarak kullanılabilir.

Yakınlık ile ilgili bir indeks olan NQPDA5000 değeri Mustafa Kemal ve Maslak Mahalleleri için 5000 metre yarıçapı kapsayan mahalleler içinde araç sürüş mesafesi için hesaplanmıştır. NQPDA1000 değerindeki Ankara Mustafa Kemal Mahallesi indeks değerinin fazla çıktığı bir önceki analize karşın NQPDA5000

değeri İstanbul Maslak Mahallesi ve çevresinde araç sürüş için daha yüksek çıkmıştır. Mesafe ve ağ miktarı ile ağırlıklandırılan yakınlık indeksi Maslak Mahallesi ve çevresinde medyan değeri 6,58 olarak hesaplanmış ve Mustafa Kemal Mahallesi indeks değerinden (5,42) yüksek olduğu saptanmıştır. Aynı analiz sonuçları değerlendirilen Şekil 19 ve Şekil 20’de alanlardaki ağ miktarının artması NQPDA5000 değerini de artırarak kırmızı ile derecelendirilmiş yol ağı dokusunun oluşmasını sağlamıştır. Kırmızı ile derecelendirilmiş bölgeler için araçların erişilebilirliğinin arttığı söylenebilir. Merkezi iş alanlarının kent içindeki NQPDA5000 indeksine bakıldığında daha düşük değerlere sahip ağların yoğunlaştığı görülmektedir. Bundan dolayı bu alanların kentsel morfolojik dokusunun ve kullanımının etrafına göre farklılaştığı söylenebilir.

Yukarıda iki MİA alanı ve çevresi için dört sDNA indeksi üst ölçekte karşılaştırılmıştır. Alt ölçekte de iki merkezi iş alanı çevresinde bulunan Pınar ve Çukurambar Mahallelerinin araç kullanılabilirliğine uygunluğu incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre BtA5000, Lnk5000, MAD5000 ve NQPDA5000 medyan değerleri sırasıyla Pınar Mahallesi için 47705, 7588, 1349 ve 5,592 çıkarken Çukurambar için bu değerler sırası ile 47383, 6209, 600 ve 8,75 olarak hesaplanmıştır. İndekslerin medyan değerlerine göre Lnk5000 ve MAD5000 Pınar Mahallesinde yüksek çıkarken BtA5000 Aradalık indeksi iki mahalle için birbirine yakın değerdedir. Buna karşın Çukurambar için yakınlık indeksi olan NQPDA5000 Pınar Mahallesi’ne göre yüksektir. Araç kullanımı için link sayısı Pınar Mahallesinde fazla olsa da Çukurambar’ın yol morfolojisi NQPDA kullanım zorluğu indeksine göre araçlar için daha erişilebilirdir.

Sonuç

Kentsel gelişme ile büyüyen kentlerin şehir plancıları ve kent bilimcileri tarafından anlamlandırılması ve okunması her geçen gün zorlaşmaktadır. Kentsel dokunun çözümlenmesi amacı ile kentsel morfoloji tanımı literatüre girmiş ve insan yerleşimlerinin, yapıların, oluşum ve dönüşüm süreçlerinin incelenmesi olarak tanımlanmıştır. Bu alanda yapılan birçok deneysel çalışmaya son yıllarda Coğrafi Bilgi Sistemleri programları da dahil edilerek morfolojik yapının analiz edilmesi sağlanmıştır.

Bu çalışmada da Coğrafi Bilgi Sistemi programı ArcGIS’te mekânsal tasarım ağ analizi (sDNA) araç kutusu kullanılarak merkezi iş alanı özelliği taşıyan Ankara Mustafa Kemal ve İstanbul Maslak Mahallelerinin 1000 metre yürüyüş ve 5000 metre araç sürüş mesafesindeki yolların erişilebilirlikleri karşılaştırılmıştır. Erişilebilirlik ölçütü olarak MAD(1000,5000), BtA(1000,5000), Lnk(1000,5000), NQPDA(1000,5000) dört indeks iki ayrı ölçek için de kullanılmıştır. Ayrıca trafik ve nüfus gibi değişkenler göz ardı edilerek erişilebilirlik ve merkezilik seviyelerinin değerlendirilmesine yönelik yorumlar yapılmaya çalışılmıştır.

Analiz sonuçlarının karşılaştırılmasına göre yürünebilirlik açısından NQPDA1000 yakınlık indeksi hariç diğer indeksler İstanbul Maslak Mahallesi için daha yüksek çıkmıştır. MAD1000 değerinin yüksek çıkması İstanbul yol ağının kıvrımlı bir morfolojiye sahip olduğunu ve yayalar için erişilebilirliği düşürdüğünü gösterirken Lnk değerinin yüksek olması kentsel yoğunluğun fazla ve insan aktivitesinin yoğun olabileceği yorumu yaptırmaktadır. Yayalar için hesaplanan BtA1000 Aradalık indeksinin İstanbul Maslak Mahallesi çevresinde yüksek olması sık kullanılan yolların fazlalığını göstermektedir. Farklı arazi kullanımları için yer seçim kriterleri arasında bu değer yol gösterici olabilir. Araç sürüş mesafesinde Maslak ve çevresindeki mahallelerde erişilebilirlik ve merkezilik indekslerinin medyan değerleri Ankara'ya göre daha yüksek çıkmıştır. Bu durum, İstanbul merkezi iş alanının yaya açısından değil ama trafik açısından daha erişilebilir bir özellik sunduğunu ve araç ile erişimin daha yüksek olduğunu (araç odaklı geliştiğini) gösterdiğini açıklamaktadır.

Bildirinin amacı gelecekteki çalışmalar için kentsel morfolojide farklı bir yaklaşımı tanıtarak bu analiz metodunun kullanım çeşitliliğini artırmaktır. İleride daha karmaşık bir forma sahip olacak kentleri CBS yardımı ile nasıl okunabileceğine dair çıktı sunarak mekânsal tasarım yol ağı analiz aracılığıyla kentsel planlama süreçlerinde kent ve ulaşım plancılarına erişilebilirlik ve merkezilik seviyeleri konusunda daha akılcı ve sistematik bilgi ve analiz çıktıları sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece, kentteki bazı kullanımların yer seçim desenlerinin nedenleri yol ağı üzerinden açıklanabilmektedir.

Kaynaklar

- Aksoy, S. (2005). İstanbul Metropolitan Alanı'nda Ofis Kira Değerini Etkileyen Faktörlerin Analizi (Yayımlanmamış doktora tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü).
- Barke, M. (2018). The importance of urban form as an object of study. In *Teaching Urban Morphology* (pp. 11-30). Springer, Cham.
- Batty, M., & Longley, P. (1994). The shape of cities: geometry, morphology, complexity and form. *Fractal Cities: A Geometry of Form and Function*, 7-57.
- Baynes, T. M. (2009). Complexity in urban development and management: Historical overview and opportunities. *Journal of Industrial Ecology*, 13(2), 214-227.
- Cooper, C. (2016) Spatial Design Network Analysis (sDNA) version 3.4 Manual. Cardiff University. <http://www.cardiff.ac.uk/sdna/software/documentation> Erişim Tarihi: 25.03.2021
- Hillier, B., Hanson, J. 1984. *The Social Logic of Space*. Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Jiang, B., & Claramunt, C. (2002). Integration of space syntax into GIS: new perspectives for urban morphology. *Transactions in GIS*, 6(3), 295-309.

Kropf, K. (2018). *The handbook of urban morphology*. John Wiley & Sons.

Liu Y, Zhang Y, Jin ST, Liu Y (2020). Spatial Pattern of Leisure Activities Among Residents in Beijing, China: Exploring the impacts of Urban Environment. *Sustainable Cities and Society* 52: 101806 (January).

Sarkar, C., Gallacher, J., & Webster, C. (2014). *Morphometric analysis of the built environment in UK Biobank: Data analyses and specification manual*. Prepared by Cardiff University for UK Biobank, University of Oxford. Accessed May, 20, 2014.

Sengupta, U., Rauws, W. S., & de Roo, G. (2016). Planning and complexity: Engaging with temporal dynamics, uncertainty and complex adaptive systems.

Sevtsuk A (2014) Location and Agglomeration: The Distribution of Retail and Food Businesses in Dense Urban Environments *Journal of Planning Education and Research* 34(4): 374-393.

T.C. Resmi Gazete. Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği. 03.07.2017. Sayı: 30113. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/07/20170703-8.htm>

KENT FORMU, İMGESİ VE DENEYİM

İSTANBUL'DA YÜKSEK YAPI İMGESİ VE KENT MAKRO-FORMUNUN DÖNÜŞÜMÜ

Tuba Sarı

Bursa Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi
tuba.sari@btu.edu.tr

İstanbul'da kentin merkezi iş alanı Şişli-Maslak aksında yoğunlaşan ve çoğunluğunu iş merkezleri ve otellerin oluşturduğu yüksek binalar, son yıllarda konut tipolojilerinde de baskın hale gelerek farklı kentsel odaklar yaratmaktadır. Bu durum kent morfolojisi açısından farklı örneklerle yeni bir katmanlaşmaya yol açmaktadır. Araştırma kapsamında 2000 sonrası İstanbul konut mimarlığında düşey yoğun yapılaşmanın arttığı Şişli-Maslak, Başakşehir-Beylikdüzü, Kozyatağı-Ataşehir, Maltepe-Kartal ve Suriçi-Çeperler bölgesini içeren farklı kentsel odaklar incelenmektedir. Böylece, düşey yoğun konut yapılaşmasının İstanbul metropoliten alanında yol açtığı çok merkezli gelişime ve dağılmaya dikkat çekilmektedir. Peter Marcuse'un PolyCentrism, Concentrated Decentralization Kuramı'na (2008) dayanarak, kentlerin formu sürekli değişmekte, fiziksel ve mekânsal değişimler çok merkezlilik (policentrism) ve kentsel dağılıma (urban fragmentation) kavramlarıyla açıklanmaktadır.

Araştırma, yüksek binaların konut yapılarına sığramasıyla birlikte bu çok merkezli dağılımın arttığını ve buna bağlı olarak kentsel dokuyu dönüşüme zorladığını savunmaktadır. Çalışmanın sınırları doğrultusunda İstanbul'da beş farklı kentsel odak üzerindeki konut ve konut ağırlıklı çalışılmış 20-25 kat ve üzerindeki düşey yoğun yapıların analiz ve sentezi gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular, İstanbul düşey yoğun konut yapılarının finans merkezi olarak gelişmesi öngörülen ya da geliştirilen yerleşimlerin çevresinde yer alması iş merkezlerinin gelişimi ile konut alanlarının gelişimi arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu kanıtlamaktadır. İstanbul'un çok merkezli makroformunun finans ve iş merkezi yerleşim alanlarına göre şekillendirildiği görülmektedir. Düşey yoğun yapılaşma ve küresel sermaye arasındaki kuvvetli ilişki düşünüldüğünde buradaki kentsel doku mega projeler, yüksek ofis ve konut kulelerinin imgesi ile dönüşüme uğramaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yüksek bina, kentsel merkez, konut, form, imge

Giriş

İstanbul metropoliten alanında, hızlı nüfus artışına paralel olarak kentin merkezinde artan yoğunluk, arsa kısıtlılığı gibi etkenler çok merkezli kentsel gelişime yol açtığı gibi düşey yoğun yapılaşmanın desantralizasyonunu da beraberinde

getirmektedir. Yüksek yapılar sadece iş merkezlerinin olduğu Büyükdere-Maslak aksında yoğunlaşırken, şimdilerde özellikle yüksek konuta olan eğilimin artmasıyla birlikte Maltepe-Kartal, Kozyatağı-Ataşehir ve Beylikdüzü- Başakşehir gibi farklı kentsel odaklar yaratmıştır. Yeni gelişen bu merkezlerin kentsel alanda merkezi iş alanına ek olarak finans merkezi olarak gelişmesi öngörülen ya da geliştirilen yerleşimlerin çevresinde yer alması iş merkezlerinin gelişimi ile konut alanlarının gelişimi arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu kanıtlar. Bu bağlamda, İstanbul'un çok merkezli makroformunun finans ve iş merkezi yerleşim alanlarına göre şekillendirildiği açıktır. İstanbul Metropolitan Planlama raporlarında ve Beş Yıllık Kalkıma planlarında vurgulanan çok odaklı finans merkezi modeli kentsel alan içinde merkezi iş alanı (MİA) aksına ek olarak üst düzey hizmet odaklı merkezler ve alt merkezlerin büyümesini desteklemektedir (DPT, 2013).

Yüksek yapılaşma eğiliminin ofis, iş kuleleri dışında artışı izleyen süreçte, konut yapıları yüksek binaların güçlü, simgesel ve masif görüntüleriyle küresel ölçekte yeni imgeler kazanmıştır. Bu bağlamda, araştırma İstanbul'da düşey yoğun konut yapılaşmasının önemli oranda artış gösterdiği 2000 sonrasında günümüze kadar uzanan dönemi ele almaktadır (Çizelge 1). İstanbul metropoliten alanındaki yüksek yapılaşmanın en simgesel örnekleri bu dönemde görülmekle birlikte yükseklik ve ölçek iddiası, farklı biçim ve imge arayışları ile küresel ikonik olarak nitelendiren yeni bir mimari anlayış gelişmektedir. İstanbul ölçeğinde küresel kent kuramı üzerinden yüksek konut inşaatlarındaki yoğun patlama düşünüldüğünde bu yapılar makro ölçekte dünya üzerinde etkin olan küresel ekonominin yarattığı hiyerarşik yapıya ulaşma aşamasında görülen birkaç mekânsal sonuçtan biri olarak görülmektedir. 2000 sonrası yıllar aynı zamanda yüksek bina üretimi açısından zenginlik dönemi olarak kabul edilmekte, bu dönem dünya ölçeğinde yüksek bina açısından tek bir mimari stilin aksine farklılaşma ve imge arayışlarının arttığı çoğulculuk dönemine işaret eder. Modern, post modern, dekonstrüktivist, ekspresyonist ve diğer alışılmadık, söyleme ya da bir hikâyeye dayalı form ve imgelerin yansımalarını bu yeni mimaride görmek mümkündür. Araştırma, son yıllarda özellikle konut alanındaki mevcut yüksek yapı üretimi dikkate alındığında farklılık ve biçim arayışlarının ön plana çıktığı ve etrafına tanınabilirlik getirmeyi hedefleyen binalar ile imge odaklı bir mimarinin gelişimini belgelemektedir.

Semantic Yöntem kapsamında koşullu örneklem metodu ile seçilmiş yüksek konut yapıları tasarım-anlam ilişkileri bağlamında Charles Sanders Peirce'nin (Peirce, 1982) "sign" modeli kullanılarak incelenmiştir. Bu modele göre Peirce üçlü bir yapıdan bahsetmektedir. Icon, Index ve Symbol adını verdiği bu yapıya göre her imgenin farklı anlam ve göstergelere işaret ettiği savunulmaktadır. Icon başlığı altında mimari yapının form arayışları geometri kullanımı, form-cephe ilişkileri, mimari ifade-tasarım analiz parametreleriyle tartışılmaktadır. Index göstergesi ise temel soru olarak mimari yapının içerik bilgisini sorgulamaktadır. Mimari yapı analiz parametreleri arasında yapı tipi, yapıya yüklenen fonksiyonların çeşitliliği, fonksiyonun yapıyı ifadesi birincil ve ikincil fonksiyonlar bağlamında ele

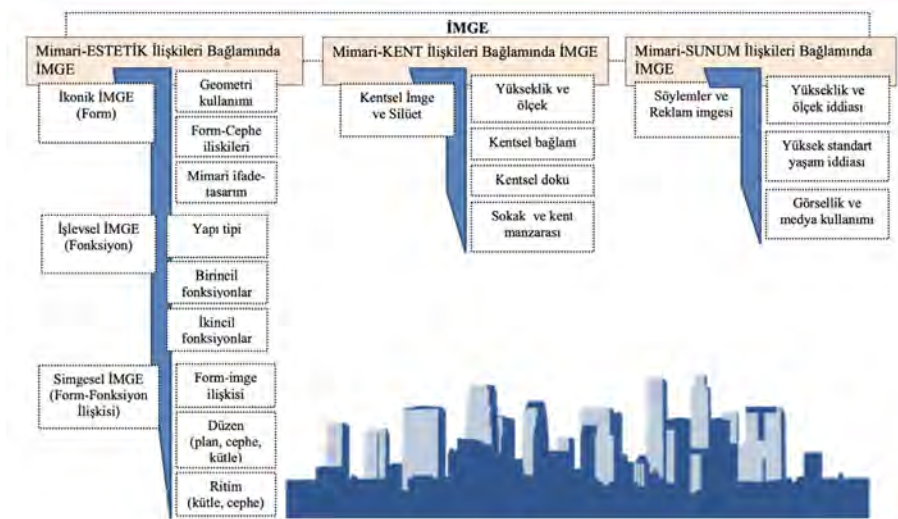
Tablo 1. Uygun örneklem seçim (Fridah, 2002) metoduna göre belirlenen kriterler.

Uygun Örneklem Seçim (Convenience Sampling) Metodu				
Yer	Zaman	Tipoloji	Kat Sınırı	Biçim
İstanbul Şişli-Maslak Kozyatağı-Ataşehir Maltepe-Kartal Başakşehir-Beylikdüzü Suriçi-Çeperler	2000 sonrası inşa edilen yapılar	Konut ve konut ağırlıklı karma kullanım yapılar	20-25 kat ve üzeri	Farklılık, biçim ve imge arayışları

alınmakta, böylece yapının içerik bilgisini okumak mümkün olmaktadır. Symbol ise, mimari yapının biçim-içerik ilişkisini incelemekte ve temel soru olarak form-fonksiyon ilişkisini sorgulamaktadır. Semantik anlam göstergeleri üzerinden tasarlanan araştırma modeli alan çalışmasına katkı sağlarken; verilerin toplanması sürecinde gözlem, haritalama ve arşiv araştırmasının yanı sıra tasarımcı mimarlarla kişisel görüşmeler yapılmıştır (Şekil 1). Yüksek konut yapılarının analizinde kullanılan temsil araçları (haritalar, fotoğraflar, çizimler, vs.) aracılığıyla cephe-form-kütle ilişkilerinin bütünsel olarak değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

İstanbul'da Düşey Yoğun Kentsel Odaklar ve İmge Arayışları

Şişli-Maslak konut gelişim bölgesinin düşey yoğun yapılaşmayla başlayan en etkili dönüşüm süreci merkezi iş alanı (MİA) olarak belirlenmesini takip eden sü-

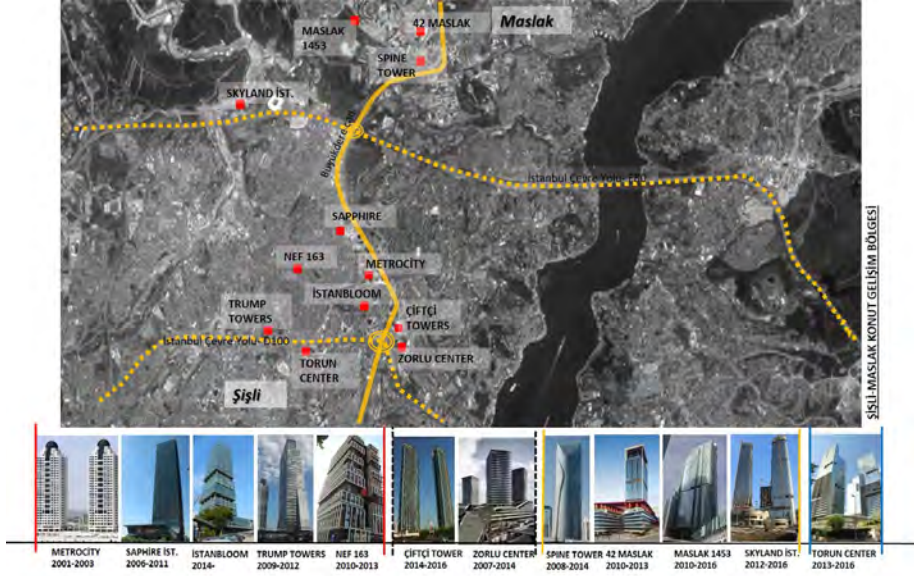

Şekil 1. Düşey yoğun konut imgesi araştırma yöntemi kapsamında geliştirilen model ve analiz parametreleri.

reçte yaşanmaktadır. Önceleri İstanbul'un eski merkezi iş alanı Eminönü-Beyoğlu bölgesinde Taksim'e doğru uzanan hatta yer almaktadır. Ancak, sokaklar ve yapılar çevre yeni çağın alışkanlıkları için yeterli olmamıştır. Bundan dolayı, merkezi iş alanları çeperlerin fiziksel genişlemesine bağlı olarak Şişli, Mecidiyeköy ve Maslak üzerinde genişleyen rota ile organik bir dönüşüme uğramıştır. Bu bölge içinde yer alan Büyükdere Bulvarı, Şişli-Esentepe-Zincirlikuyu-Levent-Sanayi-Maslak'tan geçerek Hacıosman yamaçlarında kuzeye doğru uzanan kentin en önemli merkezi akslarından biridir. Büyükdere Bulvarı tarihi kentin prestijli iş merkezi aksı Beşiktaş- Taksim'in devamında farklı bir yapılanma ile gelişmekte ve bugün kentin birincil MİA aksı haline gelmiştir. 1990'lı yılların başına kadar sanayi ağırlıklı bir kullanıma sahip olan aks, yeni kentsel gelişim kararları doğrultusunda ofis ağırlıklı kullanıma dönüşmüştür. 1950'li yıllarda halen kırsal bir görüntüye sahip olan aksın gelişimi sanayi talepleri doğrultusunda bölgeye yerleşmek isteyen sanayi kuruluşları ile olmuştur. 1950 ve 1960'lı yıllarda büyük ilaç ve otomotiv sanayi kuruluşların yayılımı Zincirlikuyu ve Levent arasında sanayileşmeyi hızlandırmış, 1960 ve 1970'lerde ise Maslak ve Ayazağa'ya kadar sıçramıştır. Sanayinin aks boyunca gelişimi Büyükdere-Maslak Bulvarı etrafındaki sanayi alanlarının arka mahallerinde geçekonu yerleşmelerinin önünü açmış, Gültepe, Seyrantepe, Çeliktepe ve Sanayi mahalleleri oluşmuştur.

Sanayi aksından uluslararası iş merkezi aksına dönüşüm sürecinin en belirgin olduğu dönem, neoliberal politikaların yön verdiği 1984-1989 yılları arasındaki dönemdir. Bu dönemin neoliberal politikaları çerçevesinde belirlenen uluslararası kent söyleminde gökdelenler, geniş otopanlar, lüks oteller, alışveriş merkezleri ve lüks konut alanları yer almaktadır. Yüksek yapılaşma pratikleri ve kentsel gelişim kararları bakımından uluslararası sermayeyi bölgeye çekmeyi hedefleyen projeler New York gibi Amerikan kentlerini model almaktadır (Öktem, 2005). Bu akstaki yapılaşmanın gökdelen formunda gerçekleşmesi talebi kent yönetiminde etkili politikacıardan gelmekte ve bu dönüşüm yatırımcılar tarafından desteklenmektedir. Uluslararası bir dünya kenti olma hedefleri doğrultusunda, İstanbul metropoliten alanı için gökdelenler çağdaşlığın, gelişimin ve ekonomik gücün simge yapıları olarak görülmektedir. Şişli-Maslak bölgesi değişen kullanıcı tipine bağlı olarak rezidans ve karma tipli yüksek konut binaları eksenli bir yapılaşma eğilimi göstermektedir (Şekil 2).

Şişli-Maslak bölgesindeki düşey yoğun konut yapılarının imge arayışlarını sorgulayan simgesel imge (icon-index-symbol) kapsamında elde edilen bulgular, Torun Center, Zorlu Center ve İstanbul Bloom projeleri dışındaki diğer konut kulelerinin bitmiş bir form imgesi yaratmaya odaklandığını gösterir. Sapphire İstanbul kulesinde yapının düşeyliğine ve hâkim olduğu kentsel manzaraya vurgu yapan seyir kulesi ve anten formu ile Çiftçi kulelerinde çatıya oturtulan dairesel formdaki helikopter pistleri ile, Spine Tower'da yapının düşeyliği silindirik formun eğimli üst yüzeyi ve omurga çizgisinin uzaması ile, Metrocity'de çatı bölümüne yerleştirilen dünya ölçeğine gönderme yapan küre formunda bir strüktür ile bitiş bölümünün

Şekil 2. Şişli-Maslak konut gelişim bölgesi etrafında analizi yapılan yüksek yapılar.

vurgulanması yapıya kentsel doku içinde bir simge niteliği kazandırmaktadır. Skyland İstanbul, Sapphire İstanbul, Spine Tower bitmiş form imgesinin yanında monolitik gökdelen imgesinin platonik katılığını, heykelsi sadeliğini ve geometrik soyutlamasını form- imge ilişkisine aktararak etrafına tanınabilirlik getiren bir kent simgesi yaratmakta, modern mimarının dışladığı anıtsallık burada ortaya çıkmaktadır. Şişli-Maslak bölgesinde incelenen düşey yoğun yapılaşmadaki bir diğer farklılaşma eğilimi ise statik kütlelerin hareket ögesi entegrasyonu sonucu ortaya çıkan kinetik gökdelen imgesidir. Trump kuleleri, İstanbul, Torun Center, 42 Maslak kuleleri bu kulelere örnek olarak gösterilebilir. Bu özellikleriyle Şişli-Maslak bölgesindeki yüksek konut yapılarındaki farklılaşma eğilimleri çoğunlukla geç modern bir mimari tavra işaret etmektedir (Şekil 6). Form ve fonksiyonun birbirinden bağımsız hareket ettiği Trump kuleleri, Skyland İstanbul, Sapphire İstanbul, Spine Tower kuleleri ise yükseklik iddiasının yanısıra etrafına tanınabilirlik getirmeyi hedefleyen ekspresyonist, ifadeci bir mimari anlayış sergilemektedir. Bir diğer eğilim ise Maslak 1453 kulelerinde olduğu gibi form ve imge arayışlarının işlevselliğin önüne geçtiği tematik bir mimari anlayış çerçevesinde dıştaki farklılaşma ve imge arayışlarına koşut olarak iç mekânda rasyonel plan ve düzenlerin devam ettirildiğini göstermektedir, bu da post modern mimarının form-fonksiyon ilişkisi arasındaki kopukluğa işaret etmektedir (Şekil 3).

İstanbul kentini çok odaklı bir finans merkezi haline getirme hedefleri doğrultusunda Şişli-Maslak aksından sonra finans yatırımlarının kentin çeperlerine ve alt merkezlere doğru kaydırılması yeni merkezi gelişim alanlarının ortaya çıkmasına

Şekil 3. Sapphire, 42 Maslak, Spine Tower, Maslak 1453 kulelerinin kentsel doku içindeki konumu, 2017.

neden olmuştur. Avrupa Yakası'nda Yenibosna Basın Ekspres Yolu ile Topkapı-Maltepe-Bayrampaşa Bölgesi'nde çok odaklı bir İstanbul Finans Merkezi yapılması kapsamında finans sektörünün ofis ihtiyaçlarına cevap verebilecek potansiyel yatırım alanlarına dikkat çekilmektedir. Basın Ekspres aksı, İstanbul'un iki önemli arteri olan TEM ve E-5 karayollarını düşeyde birbirine bağlayan ve 5 ilçenin (Küçükçekmece, Bakırköy, Bahçeşehir, Başakşehir, Bağcılar) komşuluğunda yer alan bir kentsel aks olarak nitelendirilmektedir. Bir yandan çevresinde kentsel dönüşüm anlamında bir hareketlenme mevcutken, öte yandan prestij merkezi ve merkezi hizmet alanı olarak yeniden yapılandırılmaktadır (Erbaş & Erbil, 2013). Başakşehir-Beylikdüzü konut gelişim bölgesi, yüksek katlı ofisler, yüksek konutlar ve kapalı siteler gibi yeni gelişen projeler ve yatırımlar ile İstanbul'daki alt merkezlerden biri olarak hızla gelişmektedir. Bağcılar, Güneşli, Basın-Ekspres hattı, Başakşehir ve Beylikdüzü ilçeleri bu alt-merkezde düşey konut gelişiminin görüldüğü ana noktalar olarak belirlemektedir. Bunun yanında, 3.köprü bağlantı

Şekil 4. Başakşehir-Beylikdüzü konut gelişim bölgesi etrafında analizi yapılan yüksek binalar.

yolu ve öngörülen havalimanının açılmasıyla Bağcılar-Başakşehir koridorunda düşey yoğun konut projelerinin artacağı öngörülmektedir (Şekil 4).

Başakşehir-Beylikdüzü bölgesindeki Loca İstanbul, Sembol İstanbul, Mall of İstanbul kent dokusu içindeki simge yapıları ile form-imge arayışları bağlamında heykelsi ve dinamik çizgiler göstermektedir. Sembol İstanbul kulesi, geç modern mimari anlayışı içinde tümenden gelen tasarım anlayışı, heykelsi ve tek defaya özgü formu ile etrafındaki kentsel dokuyu tanımlayan ekspresyonist bir tavır göstermektedir. Beylikdüzü-Bahçeşehir TEM bağlantı yolu üzerinde yer alan kule, Crown Tower ve İstanbul Prestige Park gibi düşey yoğun kapalı konut projelerinin yükseldiği bir alanda yer almaktadır. Sembol İstanbul'un yakın çevresi sanayi alanlarından kalan geniş parseller ile çevrili olup bu dokunun çeperlerinde ise sık yoğunluklu alçak yapılaşma adaları bulunmaktadır. Planimetrik düzlemde rasyonel bir anlayış gösterirken, form ve fonksiyon ilişkisinin birbirinden bağımsız olduğu görülür.

G Plus ve Batışehir projeleri ise bitmiş bir form imgesinin simgesel göstergeleri olarak değil yapıyı oluşturan parçalar arasındaki ilişkinin tasarımına odaklanmaktadır. Batışehirde düşey konut blokları tek bir form imgesi sunmaktan ziyade değişken ve dinamik formların birlikteliğinden doğan çoklu imgeler sunarken, G Plus konut kuleleri de formu ortaya çıkaran yatay ve düşey elemanlar arasındaki

Şekil 5. Sembol İstanbul ve G Plus projelerinin kentsel doku içindeki konumu, 2017.

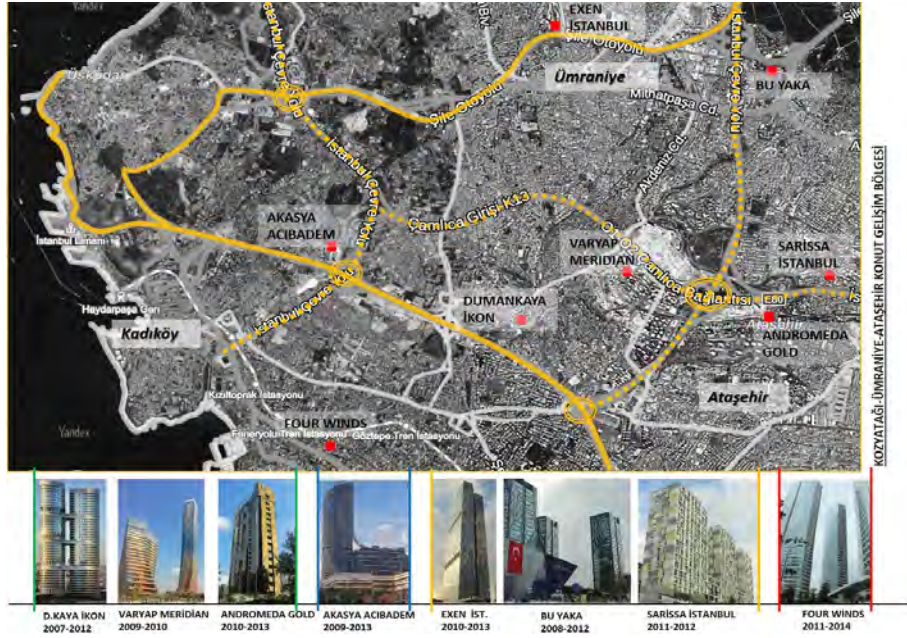
ilişkiye odaklanarak biçim odaklı bir tasarım anlayışının tersine biçim ve işlevin bütüncül olarak ele alındığı yalın ve modern bir mimari sergilemektedir. Rezidans blokları yükseklik ve ölçek iddiası olarak bir kentsel imge yaratmayı hedeflemese de yatırım değeri ve yüksek standart yaşam imgesi ile Güneşli ve Basın-Ekspres

hattındaki üst düzey hizmet odaklı kentsel dönüşümün prestij yapıları olarak küresel kent katmanının yeni göstergeleri haline gelmektedir (Şekil 5).

Kozyatağı-Ataşehir bölgesi, İstanbul metropoliten alanının mevcut gelişim planlarında bölgenin potansiyel ve güncel eğilimleri doğrultusunda uluslararası bir finans merkezinin yer alacağı üst düzey bir hizmet merkezi olarak tanımlanmaktadır. 1980'li yılların ortalarından itibaren İstanbul'da uluslararası bir finans merkezi yaratma planları doğrultusunda kentin Avrupa yakasında Büyükdere-Maslak aksı birincil merkez olarak ön plana çıkarken, Anadolu yakasında ise Altunizade ve Kozyatağı bölgeleri ikinci dereceden uluslararası finans merkezi olarak yapılanmaktadır (Öktem, 2005). İstanbul metropoliten alanının batı yakasında Büyükdere-Maslak aksı boyunca uzanan iş ve ticaret merkezinin yükünü hafifletmek amacıyla ana ulaşım arterlerine paralel olarak Boğaziçi ve Fatih Sultan Mehmet köprülerinin de gelişimi ile kentin hareketli ticari dokusu Altunizade, Kozyatağı ve Kavacık'a kadar uzanmaktadır (Dökmeci & Terzi, 2008). Anadolu yakasında, MİA ve bütünleşme bölgeleri kapsamında iki yaka arasındaki işgücü ve ulaşım dengesini sağlayacak güçlü bir merkez ihtiyacı doğrultusunda belirlenen birincil merkezler arasında Kozyatağı-Ataşehir bölgesi de yer almaktadır. İstanbul Finans Merkezi raporlarında belirtilen kentin çok odaklı finans merkezi olarak gelişme planları çerçevesinde, bölge uluslararası bir finans merkezi projesinin inşa edilmesi ile potansiyel iş ve yaşam merkezi olarak gösterilmektedir. Ulaşım yönünden her iki köprü güzergahı ve metro hatlarıyla sıkı ilişki kuran erişim üstünlüğü ile Kozyatağı-Ataşehir bölgesi, mevcut MİA'ya alternatif olarak merkezi bir iş ve ticaret hacmi yaratırken çevresindeki kentsel yoğunluğun artışına bağlı olarak birçok yüksek yapı projesinin gelişimine yol açmaktadır (Şekil 6).

Kozyatağı-Ataşehir bölgesi içinde yer alan Varyap Meridian, Akasya Acıbadem, Four Winds, Andromeda Gold ve Dumankaya İkon kuleleri tümünden gelen bir tasarım anlayışı çerçevesinde bütünsel olarak bitmiş forma odaklanan, kentsel doku içinde yükseklik, ölçek ve mimari biçimlenişe vurgu yapan simge yapılarıdır. Exen İstanbul, Bu yaka ve Sarissa İstanbul projelerinde ise bitmiş bir form imgesi yaratmaktan çok formu ortaya çıkaran hacimler arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Dumankaya İkon ve Four Winds kuleleri geç modern mimarinin forma ilginçlik getiren farklılaşma çabaları ve anıtsallık ögesini tasarıma entegre ederken, Andromeda Gold kulesi de post modern mimarinin biçimsel metaforik özelliklerini yansıtmaktadır. Kulede cephe ve form tasarımı fonksiyonun önüne geçmekte cephe gösterişli malzemeler, (altın)renk ögesi, ilginç alınlık formu ile skenografik (teatral) gökdelen imgesi sergilemektedir.

Varyap Meridian kulelerinin inşaat yoğunluğu etrafındaki mahallelerinin sık yapılaşma dokularından daha azdır ancak yapıların çevresindeki çok boyutlu arazi ve boşluklar, çit ve tampon bölge gibi içine girilmez fiziksel engeller yaratarak projenin çevresi ile mahalle arasında soyut bir duvar olarak algılanmaktadır. Varyap Meridian kuleleri dikey bir şehir görüntüsüne sahip mimarisıyla hem uzaktan

Şekil 6. Kozyatağı-Ataşehir konut gelişim bölgesi etrafında analizi yapılan yüksek binalar.

hem de yakın çevrede kentsel dokuya hâkim bir kamusal figür olarak durmaktadır. Proje, yükseklik ve ölçek olarak kentsel doku ve bağlamdan bağımsız hareket eden ikonik mimari imgesiyle yepyeni bir kentsel imge ve siluet yaratmaktadır. Kadıköy konut gelişim bölgesinin merkezi Bağdat caddesi civarında yükselen Four Winds rezidans kuleleri ise, yükseklik ve ölçek iddiası, yatırım değeri ile etrafındaki kentsel bağlamdan bütünüyle ayrılmakta, kentsel rantın İstanbul metropoliten alanında kentsel doku ve bölge ayırt etmeksizin her yerde yer bulabildiğine işaret etmektedir. Four Winds kulelerinin kentsel doku ve bağlamı kapsamında konumuna ve etrafını saran yapılaşmalara bakıldığında, güney yönünde Fenerbahçe, Caddebostan ve Kalamış marinanın yer aldığı sahil şeridine bakan yapı, İstanbul'un kentsel silüetini doğrudan etkileyen bir konumdadır. Yapı çevresindeki kentsel doku ve yapılaşma ile yükseklik ve ölçek açısından orantısız bir ilişki geliştirmekte; kentsel silüetin organik yapısını ve devamlılığını bozan bir mimari imge yaratmakta ve mevcut dokudan bütünüyle ayrılmaktadır (Şekil 7).

Maltepe-Kartal bölgesi ise, Sabiha Gökçen havalimanına olan yakınlığı, dönüşüm sürecine giren sanayi alanları ve bölgenin gelişimini destekleyen büyük ulaşım projelerinin varlığı ile üst düzey hizmet odaklı bir merkez olarak gelişmiştir (Erbaş & Erbil, 2013). İMP'nin geliştirdiği ve 2009 yılında onaylanan kentsel gelişim planı (Çevre Düzeni Planı)'nın hedefleri doğrultusunda İstanbul'da çok merkezli gelişim modeli benimsenmiş ve kentsel dokuda mevcut MİA'ya alter-

Şekil 7. Varyap Meridian ve Four Winds kulelerinin kentsel doku içindeki konumu, 2017.

natif olabilecek yeni iş ve yaşam merkezleri yaratılmıştır. Bu doğrultuda kentsel dönüşüm projeleri ve mega projeler yürütülen kentsel politikalar ve planlamalar çerçevesinde desteklenmektedir. İMP bu doğrultuda İstanbul'un önemli bazı noktaları için kentsel tasarım projeleri hazırlamakta ve uluslararası yarışmalar düzenlemektedir. Çok merkezli kentsel gelişim modeli kapsamında desteklenen bu projeler Maltepe-Kartal hattında sanayi odaklı gelişimden üst düzey hizmet odaklı merkezi bir gelişime doğru evrilmektedir. 3. köprü, 3. havalimanı ve metro gibi büyük ulaşım yatırımları bu kentsel gelişimin hız kazanmasına yol açmaktadır. Bu gelişimin sonucu olarak kentsel alanda yüksek standart iş ve yaşam birimlerine olan talep artmakta, yatırımcılar bu bölgede ofis kuleleri, rezidans yapıları ve çeşitli karma projelere yönelmektedir. Rezidanslar ve diğer düşey yoğun konut yapıları kent merkezi olarak nitelendirilen yerler ile iş merkezlerinin yakınında, büyük karma yapı projeleri içerisinde yükselerek bölgedeki konut gelişimine yön vermekte ve kentsel dokuda dönüşüme yol açmaktadır (Şekil 8).

Dap Vazo kule, Safi Espadon ve Mesa Kartal rezidans kulelerinde cephe ve form tasarımı fonksiyonun önüne geçmekte cephe teatral/tematik bir tasarım yaklaşımı sergilemektedir. Skenografik (teatral) gökdelen imgesi sergileyen bu yapılar post modern mimari anlayışın özelliklerini yansıtarak cephenin dramatik potansiyelini kendi çıkarı için kullanan bir kabuk mimarisi ve maske yaratmakta ve yapının kentsel silüet içinde yansıttığı fiziksel imgeye odaklanmaktadır. Diğer taraftan, Metsan Nexus, Tepe Nar kule ve Dumankaya Ritim kuleleri ise simgesellikten uzak yalın ve modern bir mimari imge sergilemektedir. Maltepe-Kartal bölgesinde incelenen düşey yoğun yapılaşmadaki bir diğer farklılaşma eğilimi ise bi-

Şekil 8. Maltepe-Kartal konut gelişim bölgesi etrafında analizi yapılan yüksek binalar.

çimsel olarak görsel ve fiziksel bir hareket ve değişim ögesinin statik strüktürel bir yapıyla entegrasyonu sonucunda ortaya çıkan gökdelen imgesidir. Dap Burgu kulede bilgisayarla tasarımın olanakları kullanılmakta, merkezi düşey çekirdeğin etrafında, her katta 6 derecelik açıyla birbirlerine ters yönde dönerek yükselen kulelerde dönme hareketi ile biçimsel bir manipülasyon yaratılmaktadır. New Ada kuleleri de bilgisayarlı tasarımın olanaklarını kullanarak kulelerin kentsel bağlam içerisindeki ışık ve gölge yönleri düşünülerek belirli simülasyonlar dâhilinde ortaya çıkarılan tek defaya özgü, akıcı ve dinamik formlardan oluşan kinetik gökdelen imgesi sergilemektedir. Kinetik gökdelen imgesinin biçimsel manipülasyonları ile kentsel doku içinde form ve imge olarak farklılaşan bu yapılar etrafına tanınabilirlik getiren ifadeci, gösterişçi ekspresyonist bir tavır geliştirmektedir.

Safi Espadon kulesinin kentsel doku ve bağlamı kapsamında konumuna ve etrafını saran yapılaşmalara bakıldığında, yakın çevresinde yükselen Dumankaya Vizyon, Pega Kartal, Kartal Kule, İz park, Titanic otel gibi düşey yoğun yapılaşma odaklı projelerin ofis, otel ve rezidans kuleleri bölgeyi gökdelenleşmeye doğru götürmektedir. D-100(E5) ana ulaşım arteri boyunca sıralanan bu projeler Şişli- Maslak aksının Büyükdere caddesi boyunca gösterdiği gökdelenleşmenin bir benzerini yansıtmaktadır. Diğer taraftan, etrafı sanayi yerleşim alanları ve alçak katlı konut yapılaşmalarıyla çevrili bölge Safi Espadon gibi prestij projeleriyle

hızlı bir kentsel dönüşüm süreci yaşamaktadır. Kentsel entegrasyon bağlamında ise, yapının merkezi konumu kentsel erişilebilirlik açısından bir avantaj sağlarken kule Büyükdere caddesindeki birçok gökdelen yapısında olduğu gibi yaya ölçeğinde ulaşım ve erişilebilirlik sıkıntıları göstermektedir. Etrafındaki yaya aksı ve kule arasında insan ölçeğine referans veren ara mekânların ve yürüme yollarının eksikliği burada da gözlemlenmektedir. New Ada konut kulelerinin kentsel doku içindeki konumuna ve etrafını saran yapılaşmalara bakıldığında, 120 metre yüksekliğindeki Dap Royal Center ve 65 metre yüksekliğindeki Dap Burgu rezidans kuleleri bölgede yer alan diğer yüksek konut yapılaşmalarıdır. Bölgenin konut gelişiminde rezidans tipi yüksek yapıların yanı sıra Maltepe Kiptaş ve Nar City gibi mikro-kent ölçeğinde kapalı konut siteleri ağırlıklı bir yerleşim dokusu da mevcuttur. New Ada konut kuleleri yükseklik ve ölçek olarak çevresindeki konut dokusundan ayrırsa da mimari biçimlenişi kentsel dokunun organik ve katmanlı yapısına uygun bir imge sergilemektedir (Şekil 9).

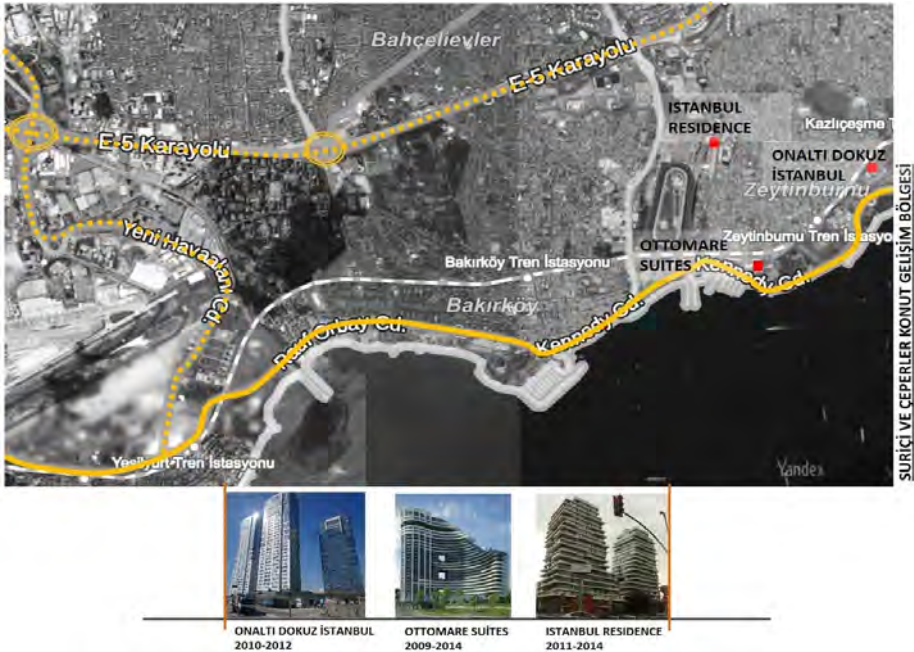
Suriçi-Çeçerler konut gelişim bölgesi ise, İstanbul'un eski kent merkezini ve onun çeperleri boyunca uzanan yerleşim alanlarını kapsamaktadır. Araştırma çerçevesinde Zeytinburnu ilçesinden Bakırköy yerleşim bölgesine uzanan hattaki bazı düşey yoğun yapı gelişimleri incelenmiştir. Son yıllarda kent merkezinde yüksek standart yaşam ve çalışma alanlarına olan ihtiyacın artışına bağlı olarak kentin tarihi merkezi ve çeperlerinde otel, rezidans, ofis ve karma yapı projelerinin inşa edilmeye başlandığı görülmektedir. İstanbul kentini çok odaklı bir finans merkezine dönüştürme kararları doğrultusunda Şişli-Maslak aksı üzerindeki mevcut MİA'nın uzantısında yer alan Topkapı- Yenibosna hattı MİA bütünleşme bölgeleri içerisinde gösterilmekte ve bu bölge yeni ofis ve yaşam alanları ile dönüşmekte-

Şekil 9. Safi Espadon ve New Ada projesinin kentsel doku içindeki konumu, 2017.

dir. Buna paralel olarak, son yıllarda İstanbul metropoliten alanı için kent merkezi ve çevresinde inşa edilen yüksek yapılar Şişli-Maslak'taki merkezi iş alanı aksını aşarak genişlemeye başlamakta Suriçi ve Çeperler konut gelişim bölgesine doğru sıçrama yapmaktadır. Suriçi-Çeperler hattında yer alan düşey yoğun yapılaşma, yüksek yapılar için kentsel gelişim planlarında belirlenen bölgelerin giderek genişlemeye başladığını ve master plana uymayan yüksek emsalli projelerin kentsel alanda ciddi bir dönüşüme yol açtığını göstermektedir. Ayrıca bu bölge kentsel imge ve silüete etkisi bakımından oldukça merkezi bir konuma sahip olduğundan İstanbul metropolünün organik kentsel dokusu ve silüetinde bozulmaya yol açabilmektedir (Şekil 10).

Suriçi-Çeperler bölgesindeki Onaltıdokuz kuleleri Avrupa yakasında İstanbul'un gelişen ilçesi ve kentsel dönüşümün odak noktası olan Zeytinburnu'nda Yenikapı'dan Bakırköy'e uzanan sahil hattına, Kennedy caddesine ve Topkapı'ya çok yakın bir konumda yer almaktadır. Topkapı ve Bayrampaşa bölgesinin MİA ve bütünleşme bölgeleri kapsamına dâhil edilmesi ve kentin çok odaklı iş ve finans merkezi olarak dönüştürülmesi planları, tarihi yarımadanın çeperlerinde düşey yoğun konut yapılaşmasının gelişimine yol açmaktadır. Etrafındaki kentsel doku konut ağırlıklı olup alçak katlı ve yoğun yapılaşma dokusu Nuripaşa ve Yenidoğan'ın gelişigüzel gecekondü mahalleleri ile çevrelenmektedir. Heterojen

Şekil 10. Suriçi-Çeperler konut gelişim bölgesi etrafında analizi yapılan yüksek binalar.

bir yapılaşma dokusu içinde yükselen kuleler bulunduğu çevrenin kentsel dönüşümüne katkıda bulunması öngörülen bir mega proje ve yatırım olarak öngörülmektedir. Ayrıca, rezidans kulelerinin vaziyet planı kararlarında Yenikapı ve Bakırköy sahil hattında Marmara Denizi'ne siluet vermesi ve bu manzaradan faydalanılması ana hedefler arasında gösterilmektedir. Onaltıdokuz İstanbul kulelerinin kentsel doku ve bağlamı kapsamında konumuna ve etrafını saran yapılaşmalara bakıldığında, tarihi yarımadanın batısında yükselen kuleler Zeytinburnu'nun konut ağırlıklı alçak ve sık yapılaşma dokusu içinde etrafındaki kentsel ölçekten bütünüyle ayrılarak uyumsuz bir görüntü sergilemektedir. Kentsel entegrasyon bağlamında, yapının ana ulaşım arterlerine ve Marmaray'a bağlantısı kentsel erişilebilirlik açısından bir avantaj sağlarken, yaya aksı ve kule arasında insan ölçeğine referans veren ara mekânların ve yürüme yollarının eksikliği burada da gözlemlenmektedir. Diğer taraftan bölge, Bakırköy ve Ataköy'e uzanan hatta Ottomare Suites, Nef Ataköy, İstanbul Residences, Pruva 34 gibi birçok yeni yüksek konut projesiyle dönüşmeye devam etmektedir. Onaltıdokuz İstanbul ve The Istanbul Residences kuleleri, konut yapısında sergilediği form arayışlarını işlevsel kullanıma dayandırırken rasyonel bir mimari sergilemekte ancak cephe ve kütle düzenlerindeki farklılaşma ve değişken ritme bağlı olarak parçalı, dinamik bir yapı imgesi ile geç modern mimarinin biçimsel farklılaşma çabalarını yansıtmaktadır.

The Istanbul Residences bloklarının kentsel doku ve bağlamı kapsamında konumuna ve etrafını saran yapılaşmalara bakıldığında, proje Veliefendi Hipodromunun doğusunda Turan Güneş caddesine dik konumlanan dar uzun bir arazide yükselmektedir. Rezidans bloklarının doğu yönünde Kiptaş toplu konutları bulunurken, güneyinde ise The Istanbul Veliefendi konut sitesi yer almaktadır. Yüksekliği 10-15 kat arasında değişen bu konut grubunun devamında inşa edilen The Istanbul Rezidans blokları ise etrafındaki konut yapılaşmasından sadece yükseklik ve ölçek olarak değil mimari imge olarak da farklılaşmaktadır. Ottomare Suites ise, form-fonksiyon ilişkisinin kopukluğu, deniz feneri metaforuna yapılan simgesel gönderme, renk kullanımı ve strüktürün dışavurumu ile post modern mimari imgeyi yansıtmaktadır (Şekil 11).

Sonuç

İstanbul kentinde düşey yoğun konut mimarisinde biçim ve imge arayışlarını mimari-estetik ilişkileri bağlamında değerlendiren bu analiz çalışmasının ortaya çıkardığı bulgular, geç modern ve post modern mimari tavır gösteren örneklerin yoğunlukta olduğunu, bunun yanında geç modern mimari anlayış içerisinde ekspresyonist, ifadeye dayalı ve tümenden gelen tasarım anlayışının da baskın olduğunu göstermektedir. Form-fonksiyon ilişkisi bağlamında yapıların biçim-içerik ilişkisi sorgulandığında cephe ve form olarak farklılaşma ve imge arayışları sergileyen yapıların planimetrik düzlemde rasyonel bir tasarım anlayışı sergilediği, cephenin ve formun biçimsel düzeyde ele alınan bir kabuk mimarisine doğru evrildiği tespit edilmiştir. Bunun yanında form-fonksiyon ilişkisi olarak işlevsel bir

Şekil 11. Onaltıdokuz kuleleri ve İstanbul Residences kentsel doku içindeki konumu, 2017.

mimari anlayış gösteren yapıların diğer yapılara göre simgesellik kaygısının daha az olduğu ve yalın ve modern bir mimari yansıttığı görülmektedir. Modern mimariye koşut olarak, post modern, geç modern, ekspresyonist ve hikâyeye dayalı tematik mimari anlayış ile birlikte yapıların yükseklik ve anıtsallık iddiasına paralel olarak simgesellik kaygısının arttığı, biçim ve imge odaklı tasarım anlayışının işlevselliğin önüne geçtiği görülmektedir. Yapıların birincil fonksiyonları bağlamında, konut fonksiyonuna ek olarak yapı programı ve ölççeğe göre ofis, avm, otel gibi işlevsel kullanımlardan bir ya da birkaç farklı fonksiyonun konut fonksiyonu ile entegre edildiği görülmektedir. Ayrıca, birincil fonksiyonların dışında konut fonksiyonuna hizmet eden çeşitli sosyal ve işlevsel donatılar ile dikkat çeken bu yapılar ikincil fonksiyonların neredeyse birincil fonksiyonların önüne geçtiği bir işlev karması öngörmektedir. Düşey yoğun konut yapılarında rezidans konforu sunan yaşam alanlarının tercih edilmesi ile konutun işlevsel imgesi dönüşüme uğramakta, konut sadece bir yaşam alanı olmanın ötesinde belirli hizmetlerin sağlandığı ve deneyimlendiği çok fonksiyonlu bir yapıya bürünmektedir. Konutun bir otel yapısı gibi çeşitli hizmetler ile kodlanması ise, burada sunulan yüksek standart yaşam imgesinin göstergeleri olarak yansıtılmakta ve rekabetin arttığı konut piyasasında bir pazarlama stratejisi kapsamında farklılaşma arayışlarının bir sonucu olarak gelişmektedir.

Yükseklik iddiası olarak Şişli-Maslak bölgesi birinci sırada yer alırken, Kozyatağı-Ataşehir bölgesi ikinci sırada yer almaktadır. Şişli-Maslak ve Kozyatağı-

Ataşehir bölgeleri kentin Avrupa ve Anadolu yakasındaki birincil iş ve yaşam merkezleri olarak düşey yoğun yapılaşma odaklı bir kentsel imge sergilemekte ve etrafındaki kentsel dokuyu dönüşüme zorlamaktadır. Bu bölgeleri sırasıyla Başakşehir-Beylikdüzü bölgesi, Suriçi-Çeperler bölgesi ve Maltepe-Kartal bölgesi izlemektedir. Şişli-Maslak bölgesindeki düşey yoğun konut yapılaşması Büyükdere caddesi ve etrafında, Başakşehir-Beylikdüzü bölgesinde Avrupa TEM otoyolu ve çevre bağlantı yolları üzerinde, Kozyatağı-Ataşehir bölgesinde her iki köprüye uzanan İstanbul çevre yolları ve bağlantı yolları üzerinde, Maltepe-Kartal bölgesinde E5 otoban aksı üzerinde, Suriçi-Çeperler bölgesinde ise Zeytinburnu ve Bakırköy sahil hattı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Şişli-Maslak bölgesi ve Maltepe- Kartal bölgesindeki düşey yoğun yapılaşma Büyükdere caddesi ve E5 aksı gibi belirli bir aks üzerinde yoğunlaşırken diğer bölgelerdeki yapılar ana ulaşım arterleri çevresindeki bağlantı yolları üzerine kaymakta ve daha dağınık bir yerleşim göstermektedir. Şişli-Maslak bölgesinde yaşanan dönüşüme benzer şekilde sanayi odaklı bir yerleşimden iş ve yaşam merkezi odaklı bir yapılaşma sürecine giren Maltepe-Kartal bölgesi Anadolu yakasında E5 aksı üzerinde Büyükdere caddesine benzer bir gökdelenleşme eğilimi içerisine girmekte ve biçim ve imge arayışları olarak İstanbul metropoliten alanındaki en iddialı örnekleri sergilemektedir.

Düşey yoğun konut yapılaşmasının kentsel doku içindeki yükseklik iddiası çoğunlukla hâkim olduğu kentsel manzara ve silüetle ilişkilendirilerek manzara öğesi bu yapıların birincil tasarım girdisi haline gelmektedir. Şişli-Maslak bölgesindeki Sapphire ve Skyland İstanbul kuleleri, Kozyatağı Ataşehir'de Varyap Meridian ve Andromeda Gold kuleleri, Başakşehir-Beylikdüzü bölgesinde Sembol İstanbul ve Mall of İstanbul kuleleri, Suriçi-Çeperler bölgesinde Onaltıdokuz İstanbul ve Ottomare Suites kuleleri, Maltepe-Kartal bölgesinde Dumankaya Ritim ve New Ada kuleleri yükseklik iddiası ile kentsel manzara öğesini ilişkilendiren örnekler arasındadır. Kentsel doku ve silüetle uyum açısından etrafındaki dokudan, yapılaşma ölçeğinden, insan ve sokak ölçeğinden bağımsız yükseklik ve ölçek olarak aşırıya giden bu yapılar kentsel bağlam ve yerden kopuk ikonik imgeler olarak kalmakta ve yerle ilişki kuramamaktadır. Kentsel bağlam ve yerle ilişki, yapıların yükseklik ve ölçek olarak kentsel doku, sokak manzarası, bina formu ve silüet üzerindeki etkisi gibi birçok parametreyi içermektedir. Yüksek bir bina öncelikle kütle meselesini ve yapı ölçeğinin bir bütün olarak kentsel imge, kent blokları ve komşu yapılarla nasıl uyum sağlaması gerektiği meselesini çözmelidir. Cadde sınırı, yaya ölçeği, mevcut arazi kullanımı ve bloğun konumlandırıldığı yerin karakteri ile nasıl ilişki kurulacağı öne çıkan sorulardır. Şişli-Maslak bölgesindeki Zorlu Center ve Maslak 1453 projeleri, yükseklik iddialarından çok ölçeğindeki aşırılaşmaya bağlı olarak, etrafındaki kent dokusundan bağımsız yeni bir kentsel imge ve silüet yaratmakta, bu durum yapının kentsel bağlam ve doku ile ilişki kurmasını zorlaştırmaktadır. Başakşehir Beylikdüzü bölgesinde Bosphorus City ve Batışehir projeleri, Kozya-

tağı-Ataşehir bölgesinde Varyap Meridian ve Akasya Acıbadem projeleri önerdiği kentsel yoğunluk ve ölçek iddiası ile kent içinde ayrı bir kent imgesi sergileyen dışa kapalı yaşam adacıkları yaratmaktadır. Ayrıca bu yapılar kentsel silüete uyum göstermekten ziyade kendisi yeni bir silüet yaratmakta, etrafındaki kentsel doku ve bağlamdan kopmaktadır.

Kentsel doku ve bağlamı kapsamında, Şişli-Maslak bölgesindeki konut yapıları diğer bölgelere göre düşey yoğun yapılaşmanın yüksek olduğu merkezi iş alanı aksı içerisinde yer aldığı için yükseklik olgusuna daha alışık bir kentsel imge sergilemektedir. Küresel kent katmanının ikonları olarak yükselen bu yeni yapılanmalar bir yandan etrafındaki düşey yoğun yapılaşmaya uyum gösterirken, diğer yandan Şişli-Maslak bölgesinin alçak ve sık yapılaşma adaları içerisinde etrafındaki yapılardan ve dokudan farklılaşmaktadır. Bu durum sadece Şişli-Maslak bölgesi için geçerli olmayıp sanayi ve konut ağırlıklı yerleşim gösteren Maltepe-Kartal bölgesinde, gecekondu mahallelerinin yoğun olduğu ve hızla dönüşmekte olan Zeytinburnu ilçesini kapsayan Suriçi-Çeperler bölgesinde ve Kozyatağı Ataşehir bölgesinde de izlenmektedir. Ancak, yüksek yapı projelerinin geliştirici ve tasarımcıları tarafından bu farklılaşma meselesi çoğu zaman olumlu bir tavır olarak görülmekte, inşa edilen projelerin yükseklik ve ölçek iddiasının yanı sıra farklılaşan mimari imgeleri ve yüksek standart yaşam olanakları ile içinde bulunduğu kentsel dokuyu dönüştürmesinin hedeflendiği belirtilmektedir.

Kentsel entegrasyon bağlamında ise, düşey yoğun konut yapıları kentin ana ulaşım arterlerinin çevresinde, metro, otobüs, metrobüs gibi toplu taşıma noktalarının yakınında ya da direkt bağlantı vererek kentsel açıdan ulaşılabilir bir kentsel imge yaratmayı hedeflemektedir. Ancak, İstanbul metropoliten alanında yükselen çoğu yüksek rezidans ve karma yapı projeleri genellikle araç odaklı bir erişimi desteklemekte olup yaya ölçeğinde kentsel entegrasyon ve erişilebilirlik sıkıntıları göstermektedir. Etrafındaki yaya aksı ve kule arasında insan ölçeğine referans veren ara mekânların ve yürüme yollarının eksikliği birçok yapıda ortak bir sorun olarak belirmektedir. Ayrıca birçok yüksek yapı projesinde zemin katta kurgulanan kafe, restoran ve benzeri ticari birimler ya da çoğunlukla bir alışveriş merkezi fonksiyonu ile yapının kente açılması hedeflenmekte ancak kamusal erişimin sınırlı olduğu bu yerleşmeler kontrollü geçişler ve engellerin tasarlanmasıyla kentle tam olarak bütünleşmemekte çoğu zaman dışa kapalı soyut yerleşimler olarak algılanmaktadır.

Kaynaklar

Marcuse, P. (2008). Globalization and the forms of cities. In M. Jenks, D. Kozak & P. Takkanon (Eds.), World cities and urban form. Fragmented, polycentric, sustainable. New York: Routledge.

Coupland, A. (1997). Reclaiming the city: Mixed use development: Taylor & Francis.

- Fridah, M. (2002). Sampling in research. Retrieved 22 Aralık 2016 https://journals.uonbi.ac.ke/fridah_mugo/publications/sampling-research.
- Görgülü, T., & Koca, S. K. (2007). Türkiye'de Yeni Konut Eğilimleri. Türkiye'de Barınma Biçimlerinde Yaşanan Değişimler Son Dönemde Yapılan Tüketim Odaklı Konutlar. Mimarlık, 337.
- Görgülü, T., Koca, S. K. (2009). Küresel Akışlar, İstanbul ve İstanbul'da Küresel Mimarlık. Megaron, 4(2), 101-109.
- Peirce, C. S. (1982). Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition. 8.
- Öktem, B. (2005). Küresel Kent Söyleminin Kentsel Mekânı Dönüştürmedeki Rolü. In H. Kurtuluş (Ed.), İstanbul'da kentsel ayrışma: mekansal dönüşümde farklı boyutlar İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Erbas, A. E., & Erbil, T. (2013). Neoliberal Challenges and Practices of Urban Regeneration Projects in Istanbul. Real Corp 2013: Planning Times.
- Dökmeci, V., & Terzi, F. (2008). İstanbul'da Gayrimenkul Pazarı. İstanbul: İTO Yayınları.
- DPT. (2013). Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı, (2014-2018). Ankara: TC Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı.
- Yüksel, U., & Akbulut, M. T. (2009). Tüketim Odaklı Mimarlığın Son Yıllardaki Yeni Ürünleri: Rezidanslar. Megaron, 4(2), 110-118.
- Bal, E. (2015). Neoliberal Kentleşmenin Mekansal Tezahürlerinden Biri Olarak Rezidanslar: İstanbul Örneği Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Bilimleri Dergisi- MBD, 17(51), 176-190.
- Yıldız, T. H. (2004). İstanbul's new housing trends: The structural analysis of housing pattern in the process of urbanization and globalization. A/Z İTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 1(2), 79-90.
- Pérouse, J.-F., & Danış, D. A. (2005). Zenginliğin mekânda yeni yansımaları: İstanbul'da güvenli siteleri. Toplum ve Bilim, 104, 92-123.
- Bilgin, İ. (2006). Kent üretiminin ve kamu yaşamının örgütlenmesinde güncel eğilimler. Toplum ve Bilim, 105, 166-175.
- Yalçın, M. C., Çalışkan, Ç. O., Çılgın, K., & Dündar, U. (2014). İstanbul Dönüşüm Coğrafyası. In A. B. Candan & C. Özbay (Eds.), Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar. İstanbul: Metis Yayınları.
- Broto, E., Noden, J., & Ariadna, G. A. (2010). High density : architecture for the future. Barcelona: Carles Broto i Comerma.
- Rabianski, J., Gibler, K., Tidwell, O. A., & Clements III, J. S. (2009). Mixed-use development: a call for research. Journal of Real Estate Literature, 17(2), 205-230.

KENT GEZGİNİ DENEYİMİ: KENT DOKUSUNUN İÇSEL HAREKET İLE ALGISI [ALTERNATİF KAVRAM ÇERÇEVESİ]

Ecem Kutlay, Selen Karadoğan

ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Arş. Gör.
ecemk@metu.edu.tr, selenka@metu.edu.tr

Sürekli değişime ve dönüşüme uğrayan kent mekânı, kentlere yönelik yeni yaklaşımların oluşmasında ve çeşitlenmesinde öncü olmuştur. Kent, değişmeyen, katı veya durağan form örüntülerinin aksine, her karşılaşmada farklı deneyimler sunabilen canlı bir organizmadır. Bu değişken yapı, kenti sürekli keşfedilecek mekanlar bütünü halinde sunmaktadır. Güncel nörobilim çalışmalarının da gösterdiği üzere, mekan ile her karşılaşma duygusal uyarımlara neden olabilmektedir. Bütün bunlar göz önüne alındığında kentsel morfoloji çalışmalarında kentin karmaşık ve dinamik yapısını yenilikçi bakış açılarıyla incelemek, değişkenlik halinin ihtiyaçlarını da karşılayacaktır. Değişim hareketle ilişkilidir. İnsanın, mekanla duygusal olarak etkileşimde olabilmesi için mekânı hissetmesi, içinde bulunması ve hareket etmesi gerekir. Bu bağlamda, kinestetik deneyim güncel morfoloji çalışmalarına girdi olarak incelenecektir. Kentsel morfoloji yazınında kuşbakışı, tepeden bir anlayış hakimken, içeride olma hali ve algısal morfoloji bakış açıları yeni yeni kendine yer bulmaya başlamıştır. Kent içinde hareketi temel alan, kinestetik hissi ve hareketi oluşturan bu yaklaşım, kent elemanlarının çok boyutlu ve ilişkisel bir bağlamda ele alınmasını sağlayacaktır. Kinestetik deneyimi yaya ve/veya gezgin çeşitleri üzerinden düşünmek, bu kurguyu algıya dayandırmak ve kentsel deneyim olarak sunmak zengin bir tartışma temeli oluşturacaktır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda çalışmanın temel amacı, kent dokusunda üçüncü boyutun kentsel algı üzerindeki etkisini ve bunun biçimlerini ortaya koymaktır. Bu çalışma İtalya'nın Roma kentinde bir yeniden okuma yaparak, kinestetik deneyimin ürettiği kavramsal çerçeveyi ve kavramlar setini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, yaya deneyimden yola çıkarak hareketi yönlendiren morfoloji elemanlarının, gözlemci bakış açısıyla haritalanması metodu kullanılarak morfoloji yazınına ihtiyaç duyduğu güncel kavram setini sunacaktır. İçinde yaşadığımız kentleri bizim için ilgi çekici yapan ve dikkatimizi çeken özellikleri böylece daha anlamlı hale gelecektir.

Anahtar Kelimeler: Kinestetik, kent formunda dikey boyut, kentsel algı, kent gezgini

Giriş

Değişim kaçınılmaz bir olgudur ve kent mekanını bu süreklilik çerçevesinde ele almak gerekmektedir. Kent mekanını durağan ve statik olmaktan uzaktır, aksine yaşayan bir organizma gibidir. Her an değişen ve dönüşen kent mekanını bu bakış açısıyla incelemek, çok çeşitli bakış açılarını da beraberinde getirmektedir.

Kentin değişken doğası kentle karşılaşanların davranış biçimine göre farklı deneyimler sunar. Bu durum aynı zamanda kentin keşfini hiçbir zaman bitmeyecek bir sürece dönüştürmektedir. Mekanın deneyimi konusunun öznesi olan bireyi incelemek, kent biliminin ötesinde ve ona ek olacak bilimsel yaklaşımları da içermelidir. Farklı bakış açılarının dahil edilmesi için öncelikle değişim olgusunun hareket ile olan ilişkisine değinmek gerekir. Hareket etmek değişimi beraberinde getirir. Mekanda atılan her adım, yapılan her devinim beraberinde farklı algılama biçimlerini, çeşitli hisleri ve duyguları getirir. Bu anlamda kişinin mekanla etkileşime geçmesi, oranın içinde var olması ve hareket etmesi yoluyla gerçekleşir. Kent mekânı içindeki hareket örüntüleri, mekan deneyiminin yeni bir boyutunu ortaya çıkartır.

Kentin biçimsel elemanları arasındaki ilişkiyi inceleyen morfolojik bakış açıları, daha sonraki dönemlerinde kenti algılama ve içeriden deneyimleme konularıyla genişletilmiştir. Bu noktadan yola çıkarak bu çalışma kinestetik deneyimi de tartışmalara dahil ederek, zengin bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır. Kinestetik deneyimin oluşmasını sağlayan hareket etme eylemi çeşitli eksenlerde derinlemesine incelenecektir. Böylece algısal morfoloji salt algı elemanları üzerine değil aynı zamanda kendiliğinden oluşan hareket dürtüsünün arka planındaki elemanları üzerinden değerlendirilecektir. Bu hedefle hareketin anatomisi ve kent biçiminin keşimini yeni bir kavramsal dil ile ifade edilmelidir. Metinde önce hareketin mekanla ve insanla olan ilişkisi incelenecek, sonrasında hareketin anatomisi üzerinden biçimbilime devşirilen kavramlar tartışılacaktır. Yapılan tartışmaların mekânsal yansımaları İtalya'nın Roma kenti üzerinde seçilen kent parçaları üzerinden yapılacak böylece ileriki çalışmalar için varsayımsal bir altlık oluşturulacaktır.

Hareket ve Mekân/İnsan/Anatomi

Kent mekânında değişim olgusu kendini çeşitli biçimlerde gösterir. Bu değişimin kenti deneyimleyenler tarafından gözlemlenme yollarından biri harekettir. Günümüzde koşturmaca, geçip gitme, hızlıca uğrama gibi davranış örüntüleri gündelik hayatın hareket biçimini tanımlar hale gelmiş olsa da, mekânı keşfetmenin ve layıkıyla deneyimlemenin en etkili yolu yaya olmaktır. Hareket kavramının mekân ve deneyim tartışmalarının düğüm noktasını oluşturduğu varsayımından yola çıkmak, bu metnin temel dayanağını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, hareketin mekanla ve insanla olan ilişkisini çeşitli açılımlar üzerinden incelemek ve bu kavramı farklı okumalarla yeniden değerlendirmek var olan literatürü zenginleştirecektir. Hareket ve mekan ilişkisi kent içinde hareket etmenin, bir yerde vakit geçirmenin, aynı mekânı defalarca ziyaret etmenin kimyasını, bir diğer ifadeyle kentle kurulan organik ilişkinin yapısını ortaya koymayı amaçlar. Hareket ve insan ilişkisi ise kent içinde hareket eden bireyin bedensel ve duyuşsal yönelimlerini farklı katmanlarda ele almayı amaçlar. Hareket kavramı üzerinden yapılacak olan çok yönlü okuma, kentsel morfoloji yazınında yeni bir yöntemsel yaklaşımın temelini atacaktır.

Hareket ve Mekan İlişkisi

Hareket örüntüleri kent mekanını deneyimleme biçimlerini oluşturur. Temel anlamda mekan deneyimi olarak bahsedilen kavram ise yürüyenin deneyimi olarak da ele alınabilir. Kent içindeki hareket üzerinden mekanla kurulan organik ilişki, yaya olarak keşfedilenler sonucu oluşmaktadır. Bahsedilen deneyimleme sürecinin çeşitli kentsel elemanlar tarafından şekillenmesi ya da etkilemesi kaçınılmaz bir sonuçtur. Bassett (2004)'a göre kenti yürüyerek deneyimlemek estetik unsurların değerlendirilmesi sonucu oluşan bir hareket çeşididir. Bu söylem kent içindeki hareketin kentsel morfoloji elemanları üzerinden incelenmesini gerekli kılmaktadır. Kentsel morfoloji yazınında kentsel biçimin yaya hareketini nasıl yönlendiği ve aralarındaki ilişkinin ne olduğu çeşitli kriterler üzerinden incelenmiştir (bkz. Kürkçüoğlu ve Ocakçı, 2015; Özer, 2014). Bu metnin kavramsal çerçevesi kapsamında hareket ve kent formu ilişkisini genel başlıklar üzerinden incelemek tartışmaya ihtiyaç duyduğu kavramsal altlığı sunacaktır. Del Rio (2016), kentte yürüyen ve mekanı deneyimleyen bireyin hangi unsurlar üzerinden yönlendirildiğini ana hatlarıyla ortaya koyar. Bu bağlamda, kenti keşfetme dürtüsünü tetikleyen ve her adımı farklı şekilde ödüllendiren “karmaşıklık ve sürpriz”, birçok aktiviteyle mekanı renklendiren ve farklı zamanlarda sunduğu imkanlarla çeşitli davranış örüntülerine imkan sağlayan “canlılık ve dirençlilik”, topluma içinde bulunduğu mekanda güvende olduğu hissini veren, aynı zamanda çeşitli mekanlarla bağlantı kurarak içine hapsedmeyen ve sürekliliği sağlayan “kapalılık ve bağlantılar”, bulunduğu konumdan baktığı zaman bireye güvende olduğu hissini veren ve keyif almasını sağlayan “şeffaflık ve görüş noktaları (vistas)”, kenti deneyimleyenlerin aklında yer edecek unsurları barındıran “okunaklılık ve tutarlılık”, yürüyenin ilgisini çeken ve estetik algısını cezbeden “mimari zenginlik”, toplumun mekana bir değer veya anlam yüklemesini sağlayan “kişiselleştirme ve topluluk değerleri” yayanın hareketini yönlendirmekte etkili olan genel başlıklardır (Del Rio, 2016, 68-71). Önceden de değinildiği üzere morfoloji yazınında ve çeşitli kentsel çalışma alanlarında hareketin mekan içinde şekillenmesi ve neye göre değişebileceği tartışılmıştır. Fakat yürüyen insan gibi karmaşık bir yapının hareket örüntüsünü anlamlandırmak için farklı bir katman daha gerekmektedir. Bu noktada hareketin insan ile olan bağlantısını incelemek tartışmanın derinleşmesini sağlayacaktır.

Hareket ve İnsan İlişkisi

Hareket, biyomekanik koşullar çerçevesinde insanların günlük hayatlarının temelini oluşturan bir kavramdır. Bireyin davranış örüntüleri doğrultusunda hareket biçimleri çeşitlenmektedir. Bir noktadan başka noktaya ulaşmak, bir yerde gezinmek, topluluğa karışmak, kalabalıktan kaçmak, merak uyandıran bir yola sapmak, güzel gelen bir kokuyu takip etmek bireyin kent içindeki hareket etme çeşitlerinden ve amaçlarından birkaçıdır. Van Den Berg (1952, 159) insan bedeni ve hareket arasındaki ilişkiyi fenomenolojik bir perspektiften incelemiş ve insan hareketini mekanik ya da acemice yapılan bir aktiviteden ziyade temelini insan

varoluşuna dayandıran bir performans olarak değerlendirmiştir. Önceden değinildiği üzere hareket, mekansal elemanlar tarafından yönlendirilmektedir. Aynı zamanda, hareketin insanın bedeni ve varoluşuyla kurduğu ilişkinin de mekânı oluşturduğunu eklemek gerekir (Sheets-Johnstone, 2010). Mekan kinestetik deneyim, hareketin üç boyutluluğu ve mekânsal dinamikler çerçevesinde yürüyenler tarafından tanımlanır (Sheets-Johnstone, 2010, 114). Bu bağlamda mekâna atanan anlam kinetojeniz (kinetogenesis) ile sürekli tazelenir, bir başka deyişle hareket ile varolur (MacDonald's 1982'den akt. Yoncacı, 2007, 6).

Le Breton (2019, 99)'un 'Yürümeye Övgü' başlıklı kitabında da değindiği üzere, kenti deneyimleme süreci duyuların sürekli aktif olması ve bedeni yönlendirmeyle şekillenir ve yürüyen kişi kenti tüm bedeniyle deneyimler. Bu yüzden hareketin mekânı var etme süreci hareket eden kişi ile ilişkilidir. Kent ortamında kimin hareket ettiği mekânın algılanma biçimini oluşturacaktır. Yayanın hareketine karar verme süreci bireysel faktörlerden etkilendiği gibi aynı zamanda mekanın fiziksel dokusu ile de ilintilidir (Kürkçüoğlu, 2015). Mekânda hareket eden kişi kimdir? Sorusunun yanıtının felsefi derinliği olan tartışmalarda bulmak mümkün olabilir. Bu noktada flanör (flaneur) ve voyör (voyeur) kavramları en çok bahsi geçen yaya veya yürüyen kişi tipleridir. Bahsi geçen iki üst kavram çeşitli yazarlar tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Flanör olmak bir yandan "yürüme sanatı" (Le Breton, 2019, 102), "gözün gastronomisi" (de Balzac t.y., 930 ; del Rio, 2016, 67) olarak tanımlanırken, bilimsel bir bakış açısıyla kente dair merakını gidermeyi amaçlayan ve bu doğrultuda şehrin çeşitli yerlerinden bilgi edinerek kentin özeti çıkararak kişi olarak da literatürde yerini alır (Hahn, 2012, 197). Kısacası flanör kenti özümseyerek anlayan bir gezgin, flanör olmak bir kent gezme sanatı olarak tanımlanır. Kentte yürüyen kişiyi tanımlayan bir diğer üst başlık ise 'voyör'dür. Bu kavram Certeau'nun gündelik yaşam pratiklerini ele aldığı yazısında kenti gezen kişiye flanör kavramından farklı bir bakış geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştır ("The Flaneur and the City Walker", 2010). Yazar 'kentte yürüme' eylemini anlatırken iki karakter tanımlar. Bunlardan biri voyör (voyeur) diğeri ise yürüyüşçüdür (walkers). Certeau'nun voyör kavramını tanımlarken yaptığı Ikarus¹ benzetmesi, kavramı eleştirel bir perspektiften ele aldığını gösterir. Buna göre voyör kendini kentten ve kentliden soyutlayan, onları tepeden gözleyen ve bu yüzden de kenti içeriden deneyimleyemeyen kişi olarak kalır. Çünkü, tıpkı Ikarus örneğinde olduğu gibi, yukarı çıkanın ya da yukarıdan bakanın tekrar aşağı inmesi kolay değildir. Bu yüzden de kendisini gündelik hayatın karmaşasından arındırmış olan voyör, kentin içinde olan bitene ve kentliye yabancılaşır. Öte yandan görülebilir yerde olanlar yürüyüşçülerdir ve onlar için yürümek kenti deneyimlemenin en temel formudur (Certeau, 1984, 92-93). Basit bir ifadeyle voyör kentin karmaşasından ve gürültüsünden uzak, şehri tepeden izleyerek genel bir anlayış kazanmaya çalışan gözlemci olarak tanımlanabilir. Fakat, flanör ve voyör kavramları içeride olma, içeriden deneyimle anlamında eksik kaldığı ve elitist bir bakış sunduğu için çeşitli eleştiriler almaktadır (Donald, 1999 akt. Tiwari, 2010,

135) Bu çalışma kapsamında, bahsedilen iki kavrama dayanan ancak bunlardan ikisi de olmayan bir bakışla kent gezginini tanımlanması çalışmanın içeriğini tutarlı hale getirecektir. Bu durumda 'kent gezginini'ni keşfetmeyi ve içeride olmayı öncülleyen bir tutumla ele almak, oluşturulan kavramsal çerçeveyi pekiştirecektir. Bu bağlamda, gezginin kentte dolaşımı algıları ve tercihleri doğrultusunda yaptığı esnek bir dolaşımdır ve gezgin kenti keşfetmeyi amaçlar.

Algısal Morfolojiye Yeni Bir Bakış Açısı

Kent biçimine yönelik çalışmalar incelendiğinde, mekânın farklı boyutları göz önüne alınarak analiz ve çalışmalar yapılsa bile, elde edilen verinin 2 boyutlu düzlemde kuş bakışı temsilinin konu olan mekânı tasvir etmekte yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu geleneksel bakış açısı kentsel planlama alanında gelişen yöntem ve teknikler ile evrimleşmiş, hareket ve mekân ilişkisi ön plana çıktıkça farklı temsil biçimleri eklenmiştir. Özellikle 60lı yıllarda Gordon Cullen ekolünden doğan mekân içeriden deneyimleme, bir dizi görsel imgenin bir aradalığını vurgulayan bakış açısı şekillenmeye başlamıştır. Bu büyük yenilik, varolan farklı biçimbilim ekolleri içerisinde çeşitli eleştirel görüşleri ağırlayan üst çerçeve halini almıştır. Peter Bosselman, Gordon Cullen, Edmund Bacon, ve Kevin Lynch ve bir çok yazar klasik ana akım kent biçimi çalışmalarından ayrılmış ve içeriden bakmanın önemini vurgulamıştır.

Çalışkan (2013, 100-1), algısal morfolojiyi deneyimsel ve bilişsel imge süreçleri ile kenti okuyan, kavramsallaştıran ve temsil eden yazarlara güncel bir bakış açısı ile yaklaşmıştır. Bu bağlamda algısal morfoloji okulu, morfoloji yazınında önemli gelişmelere ev sahipliği yapmış ve hareket kavramı bu çalışmaların içinde önem kazanmaya başlamıştır.

Bahsedilen hareket-mekân-insan üçlemesi incelendiğinde ise kuş bakışı gözlemin mekânın içinde olma deneyimi ile ilgili sınırlı ipucu verdiği ve hareket ederken yapılan seçimin nedenlerini açıklamakta yalnız kaldığı görülmüştür. Bu çalışmada algısal biçimbilimi (perceptual morphology) ekolünün içerisinde yeni bakış açısı benimsenmiştir. Durağan ve kartografik ana akım biçim çalışmaları yerine, içeriden kentsel elemanların kent mekânıyla kurduğu ilişkilerinden yola çıkan ve algılanan mekân ön plandadır. Çünkü üçüncü boyuttaki kentsel biçim elemanları yürüyen insanda oluşan dinamik kent algısında etkin bir faktördür. Yürüme eylemi içinde bulunulan mekânı değiştirir, farklı deneyimler serisi oluşturmaya yardımcı olur. Birbirini takip eden bu farklı deneyimler, yayanın hareketinden doğan yeni bir mekân algısı sunar. Bu durumda mekânın deneyimini ön plana çıkararak kullanıcıyı odak alan ve kentsel biçim üzerinden yayayı okumak yerine yayanın gözünden biçim incelemesi yapan bir bakış açısı benimsenmiştir. Değişen odak üst görünümünden yola çıkan değişkenler ile 'içeriden deneyimlenen' biçimin farklı bir kavram seti ile açıklanmasını gerekli kılmıştır.

Hareketin Anatomisi Üzerinden Alternatif Bir Kavramsal Çerçeve

Hareket, mekân ve insan elemanları kentsel biçim çerçevesinde incelendiğinde görülüyor ki mekânın üçüncü boyutu ve özellikleri insan hareketinin de üç boyutu ile tanımlanması gereklidir. Böylelikle ‘kineasthetic’ deneyim, mekansal olarak tarif edilebilen sistematik ve diyagramatik bir dil oluşturur. Bu dil birliği farklı mekanlar için karşılaştırmalı çalışmalar yapılmasına ve her yeni deneyimde farklı özelliklerin ortaya konulmasında teknik bir altlık sunarken mekânın algısal zenginliğini de yansıtırma çabası güder.

Kent içinde dolanım, hareket ve mekân ilişkileri gibi çalışmalar 18.yy da önemli bir yükseliş yaşamıştır. Serbestçe dolanan ve akan bir sistem olarak kent, özellikle hijyen koşullarını sağlama hava ve insan akışını kolaylaştırma gibi hedefler ile sistemli biçim çalışmalarına öncü olmuştur. Üst görünümde ise kentin kalbi ve damarları imgelemi yaratan biçimler kurgulanmıştır. Fakat salt biçimsel müdahale kentin içinde bulunma ile ilgili veri sunmakta yetersizdir. ‘Flaneur’ ve ‘Voyeur’ neden bir rotayı seçmiştir sorusu mekânın içine bakılmasını gerektirir. Kısaca yöntemsel kaygı yayanın yaptığı tercihlerin biçimsel kategorilenmesidir. İnsan aylak gezerken, milyonlarca olası rota oluşturabilir (Le Breton, 2019). Yayaların tercih ettiği ve oluşturduğu rotalar üzerinden davranışsal okumalar da güncel kent biçimi ve algısal boyutu çalışmalarında yer almaktadır (Bkz: Kürkçüoğlu, 2015). Bu rotaları neden oluşturduğumuz sorusu ise deneyimlenen mekânı yürüme eylemi üzerinden okumayı yani diğer bir deyişle bir ‘yöntem olarak yürümeyi’ (Pierce and Lawhon, 2015) önerir. Yürümek mekânın içinde olma, mekânı deneyimleme, deneyimle bütünleşen algıyı ve hissedilen sezgisel boyutları kapsar.

Hareketin üçüncü boyutu yürümenin anatomisi üzerinden yeniden yorumlanmıştır. İnsan vücudunun yürüme sırasında gerçekleştirdiği kas hareketleri kentsel morfoloji örüntüleri ile mekânsal olarak tanımlanmıştır. Bu çalışma biçim elemanlarını tekillikler olarak ele almak yerine kentsel mekânın sunduğu deneyimin genel çerçevesini aramaktadır. Bütünün sunduğu deneyim ve görsellik tekil elemanlardan değil, bu elemanların ilişkisel biraradalıklarından kaynaklanmaktadır. Yaya tarafından oluşturulan görsel envanterin, yeni kavram setiyle yeniden deneyimlenmesi bu çalışmanın önerdiği yönetime örnek oluşturabilir. Bu noktada kullanıcının ürettiği görsel kaynaklar; fotoğraf ve videolar önemli bir yer tutmaktadır. ‘Kinetojeniz (kinetogenesis)’ deneyimde yürürken çekilen fotoğraflar yalnızca tanımlayıcı görsel materyal olmak yerine, son dönem coğrafyacıların da üzerinde durduğu gibi konu edindiği mekân hakkında bilgi veren bir aktördür (Rose, 2008, 151). Yayanın izlediği rota ve önceden belirlemiş olduğu rotadan farklılaşan noktalarda yapılacak mekânsal analiz, sapmanın nedenlerini kentsel elemanların oluşturduğu bütün ile açıklar. Bu durumda, hareketin fiziksel tanımı anatominin kullandığı ‘genel hareket’ terimleri (3 farklı düzlemde tanımlanan) ile açıklanmalıdır. Anatomiden devşirilen bu terimler ve açıklamaları aşağıdaki gibidir:

Devinim (rotation): İç rotasyon ve dış rotasyon olmak üzere ikiye ayrılır (kol ve gövde arası iç, kolun vücut ekseninden uzaklaşması ise dış olarak adlandırılır). Belirli bir başlangıç noktası sabit alındığında yapılan eş merkezli hareketlerdir. (Schünke vd., 2007, 237). “Boynun veya vücudun dönmesi, bitişik omurlar arasında mevcut olan küçük dönme hareketlerinin toplamı ile üretilen burulma hareketidir.” (Biga et al.,2020, 511).

Büklüm (flexion) ve Gerilim (extension): Vücudun sagittal düzlemde öne veya arkaya doğru yaptığı hareketlerdir. Bükülme öne doğru, gerilme ise arkaya doğru yapılan harekettir (Biga et al., 2020). Bükülme durumunda eklem hareketi sırasında yapılan açılarda küçülürken, bükülmenin zıttı olan gerilmede bu açılar büyür (Biga et al., 2020, 517).

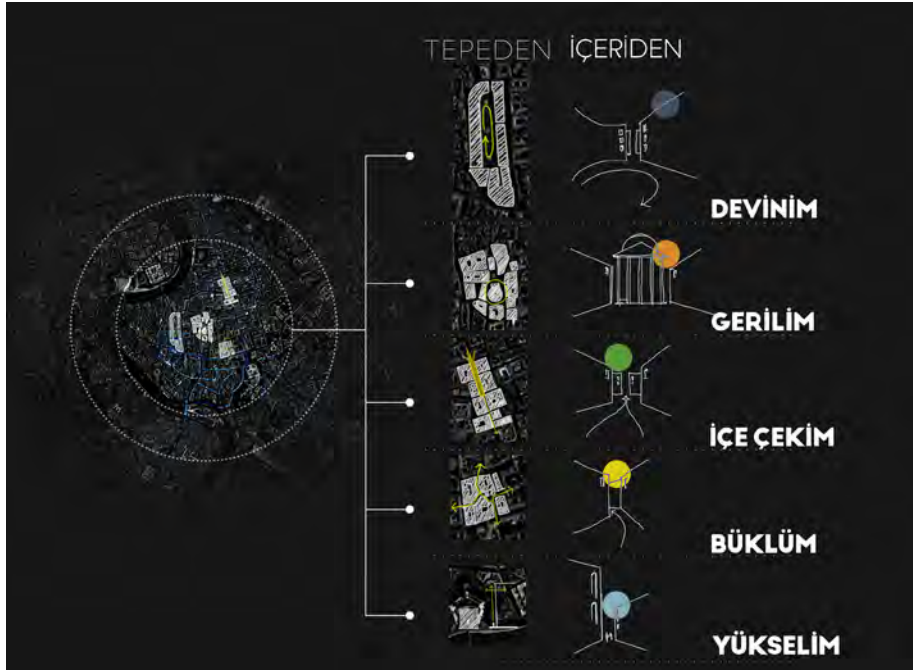
İçe çekim (adduction) ve Dışa çekim (abduction): Koronal düzlemde gerçekleşen eklem hareketleridir. Dışa çekim uzvu vücudun ana ekseninden yana doğru uzaklaştırırken, içe çekim yakınlaştırır. Örneğin kolların yana doğru açılması dışa çekim, indirilmesi ise içe çekimdir (Biga et al.,2020, 516).

Yükselim (elevation): 90 derecenin üzerindeki sagittal ekseninde gerçekleşen hareketlerde kullanıldığı gibi, bütün vertikal hareketlerde de kullanılır. Çeşitli yönlerde belirlenen bir başlangıç konumundan eklem kaldırılması ile yapılan harekettir (Schünke vd., 2007, 237).

Yeni Kavram Seti Üzerinden Mekansal Bir Okuma

Mekanı algılama sürecinin bireysel, çevresel ve mekanın formundan etkilenebilir yapısı, mekan üzerinde yapılacak analizlerde geniş bir kavramsal üst çerçeveyi gerekli kılmaktadır. Bireysel farklılıkların genel kategoriler altında gruplandırılması, çeşitli mekan algılarını anlamlandıracak bir temel oluşturmuştur. Tanımlanan genel durumlar kullanıcılar tarafından alt ve üst başlıklar halinde düzenlenebilir, gelişebilir ve çeşitlenebilir. Bu noktada çeşitliliği anatomi temelli bir kavram seti ile ele almak karşılaştırmalı analizlere el vererek daha üretken ve uygulanabilir bir model önerisinin önünü açmaktadır. Verilen üst kavramlar bir ortak zemin oluşturduğu gibi mekanların kendilerine özgü niteliklerini de ön plana çıkarmaktadır.

Belirlenen yeni yöntem tanımı çerçevesinde İtalya'nın Roma kentinde temel bir analiz yapılarak, oluşturulan setin biçimsel olarak da kavramsallaştırılması amaçlanmıştır. Roma kent haritasının turistik rotaları çeşitli turist haritaları, varış noktaları ve görülmeye değer yerler listelerinin birleşiminden yeniden oluşturulmuş ve rotaların düğümlendiği noktalardaki morfolojik yapı analiz edilerek yeni kavram seti üzerinden tekrar yorumlanmıştır. Böylelikle, görülmesi gereken yer olarak turist haritalarında belirlenen sapma noktaları kentsel mekanın üçüncü boyut elemanları ile sunduğu deneyim ile değişmiş, yeniden şekillenmiştir. Kavramsal formlar (Şekil 1), Roma kentinde gezginlere sunulan turist haritaları, rotaları ve varış noktaları üzerinden varsayımsal olarak hazırlanmıştır ve bu çalışmanın

Şekil 1. Kavramların mekânsal karşılıklarının Roma üzerinden okunması

temel amacına hizmet eden bir altlık sunmaktadır. Ortaya konulan kavramların Türkçeleri ve mekânsal karşılıkları aşağıdadır:

Devinim: Mekânda belirli bir düzlemdeki dikey yüzeyleri deneyimlemek için yapılan turlamanın şeklidir. Kamusal açık alanlarda, meydanlarda gözlemlenebildiği gibi iç mekan için de tanımlanabilir; örneğin sergi ve müze gibi yerleri dolaşmak rotasyon sağlayabilir. Düzlemsel boyutu olduğu için çizgisel ya da noktasal boyut yerine alan ile ilişkilidir. Mekanda varolan farklı kullanımlar ve aktivite örüntüleri de rotasyona imkan verir. Rotasyonun kentsel biçim elemanlarıyla ilişkisi için tanımlanabilir mekanlar olması gerekir. Sirkülasyona izin veren mekanlardır.

Büklüm: Sürpriz etkisi en düşük seviyede olan gözlemlenebilir açık mekanlar yerine kıvrımlı, belirsiz ve ötesine gitme isteği uyandıran mekanlardır. Düz ve uzun bir sokak parçasına kıyasla çok kısa mesafelerde fazla çeşitliliği olan bir mekânı keşfetme fırsatı sunar. Özellikle kapalılık (enclosure) seviyesinin de artışı ile ön görülemeyen ancak merak edilen yeri oluşturur. Kıvrımlar, keskin köşeler, uçurum gibi yüksek alanlar veya eşik noktaları büklüm alanlara örnek olarak verilebilir.

Gerilim: Mekânın kullanımının ve/veya fiziksel yapısının ortaya çıkardığı zıtlık ya da ikilikleri belirten kavramdır. Bu ikilik bir arada bir değer üretmekte ve bu değer ön plana çıkması ile güçlenmektedir. Kullanım-biçim, kullanım-kulla-

nım, biçim-biçim gibi mekan ve yapıların ikilikleri gerilim alanları veya noktaları oluşturabilir. Örneğin farklılaşan renk kullanımları, erken ve geç dönem yapılarının birlikteliği, biçimsel elemanların çeşitliliği gerilim noktaları, hatları ya da alanları oluşturabilir.

İçe çekim: Mekânın adeta vakum etkisi yaratmasıdır. Daralan sokaklar, kamusal sanat, değişen kapalılık ve açıklık seviyeleri gibi faktörler çekim alanları oluşturabilirler. Büküm alanlarının belirsizlikleri, açılma değişimlerinden kaynaklanırken, içe çekimde ise görsel geçişlilik mümkündür. Görebildiğimiz ve içine girmek, ilerlemek istediğimiz mekanları tarif eder.

Yükselim: Gözün takip ettiği yücelik hissi veren mekân-yapı ilişkisidir. Özellikle nirengi noktaları (landmark) bu gruba örnek olarak verilebilir. İnsan ölçeğini aşmak genel özellikleri olsa da fiziksel ölçüler ve kullanım ilişkisini tanımlar, çünkü salt fiziksel boyut ile ilgili değildir; bağlamı içinde konumlanmalıdır. Yapıların hepsinin anıtsal olduğu bir mekânda, ya da mekânsal hiyerarşinin olmadığı alanlarda yükselim (elevation) belirlemek mümkün olmayabilir.

Sonuç Yerine

Değişim olgusu varlığını devam ettirecek, kentler de sürekli evrilmektedir. Bu durum kentin geçirdiği fiziksel değişimin yanısıra, içindeki bireylerin kenti algılama ve deneyimleme değişimlerini de kapsamaktadır. Değişimi algılamanın en güçlü yolu ise mekan içindeki hareketlerdir. Yürürken dikkat çeken bir şeyin peşine takılmak, yüce bir yapının yanına gitmeyi istemek, renkli bir sokağa sapmak, mekanda varolmak ve hareket etmek bahsi geçen değişimleri yaratır. Bu bağlamda, hareketin mekanla ve mekanı deneyimlen kişi olarak insanla kurduğu ilişki bütününe bakmak, yeni keşiflerin çözümlenmesine yönelik bir çerçeve sunacaktır. Kentliyi gündelik hayat karmaşasından uzaklaştıran ve hareketlerini yavaşlatarak mekanı gezgin olarak deneyimlemeye davet eden bu ele alış biçimi, kent mekânındaki değişimi anlamaya da farklı bir yaklaşım getirecektir.

Kenti fiziksel elemanları üzerinden inceleyen kentsel morfoloji, algıyı ön planda tutan araştırmacılar tarafından genişletilmiştir. Yayanın kent formu ile ilişkisi ve insan ölçeği çalışmalarına ek olarak (Rapaport, 2016[1977]), algısal morfolojinin deneyimsel süreçlerle değerlendirilmesi (Çalışkan, 2013) morfoloji bakış açısına yeni bir katman eklemiştir. Bu metnin arayışı da kendiliğinden olan hareketin mekanla kurduğu ilişkiyi aramaya yöneliktir. Bir başka deyişle, varolan morfolojik bakış açılarına yenilikçi bir katkı sunmak bu metnin temel motivasyonunu oluşturmaktadır. Farklı disiplinlerin ve bilim dallarının bir aradılığı ile şekillendirilen kavramsal çerçeve, aslında kentin içinde olma, mekanı deneyimleme ve algılama gibi temel tartışma konuları ile temellenmektedir. Tartışmanın kavramsal seviyede tutulması dinamik ve zengin alt başlıkların oluşmasına verecektir. Bu bağlamda çalışma, fenomenolojik yaklaşımın yani görüngübilimin içinde kendine bir yer edinmeyi amaçlamıştır.

Hareketin anatomisinden üretilen ve morfolojik bakış açısıyla tekrar yorumlanan alternatif kavramsal çerçeve, bizzat kent mekanından ve onun kullanıcılarından üremektedir. Kentin sunduğu deneyimi yansıtmak için kullanılan bu kavramlar kentteki gezginin hareketlerinden doğmuş ve kentsel biçim elemanlarıyla şekillenmiştir. Anatomide kas ve eklem hareketleri insan hareketini oluşturur. İnsan hareketlerin kent mekânında sergilenmesi kentsel biçim elemanlarıyla yönlendirilmektedir. Bu noktada hareketin anatomik yapısını kentle buluşturmak, bireyin kent mekanındaki hareketini anlamlandırmak için yenilikçi bir çerçeve sunmaktadır. Böylece hem somut hem de soyut düzlemlerde bir yol gösterici olma potansiyeli taşıyan kavramsal çerçeve aynı zamanda görünenin algılanması üzerine yapılan tartışmalara yeni bir katman ekler ve insanın görünenden bağımsız oluşan ‘aylakça dolanma’ dürtüsünü anlamak için farklı bir bakış sunar.

Anatomik terimler kentsel biçim elemanları üzerinden tekrar değerlendirilmiş ve kavramsal çerçeve sunulmuştur. Mekânsal eleman referansları ise sunduğu çeşitlilik sebebiyle İtalya’nın Roma kentinden alınmıştır. Seçilen mekanların rastgele olmaması için Roma şehrine ait turistik haritaların derlemesi yapılmış ve turistlere sıkça sunulan rotalar ve varış noktaları belirlenmiştir. Böylece, oluşturulan haritadaki eksenler üzerinden seçilen kentsel biçim parçaları ile tekrar yorumlanan anatomik terimler mekanla ilişkilendirilmiştir. Temel amaç hareketin anatomisinden mekanın morfolojisine doğru kavramsal bir köprü oluşturmak ve anatomi ile kent biçimbilimi çalışmalarını buluşturmaktır. Bu durumda Roma kenti üzerinden yapılan analiz ile oluşturulan biçimsel altlık, çalışmanın ileriki aşamalarında kent gezgini deneyimine ve onun izlediği rotalara uygulanacaktır. Bu çerçevede sunulan altlığın algısal morfolojide kullanılabilecek üretken bir modelin temel taşı olma potansiyeli, kentsel morfoloji bakış açısına farklı bir katman eklemiştir.

Not

1. Yunan mitolojisine göre kanatları sayesinde çok yükseklere uçan Ikarus, sonunda ölümcül bir düşüş yaşar. Certeau, Ikarus’u tepeden bakan karakteriyle voyör ile ilişkilendirir. Yazar’ın orjinal metnine göre “An Icarus flying above these waters, he can ignore the devices of Daedalus in mobile and endless labyrinths far below. His elevation transfigures him into a voyeur. It puts him at a distance. It transforms the bewitching world by which one was “possessed” into a text that lies before one’s eyes. It allows one to read it, to be a solar Eye, looking down like a god. The exaltation of a scopic and gnostic drive: the fiction of knowledge is related to this lust to be a viewpoint and nothing more. Must one finally fall back into the dark space where crowds move back and forth, crowds that, though visible from on high, are themselves unable to see down below? An Icarian fall.” (Certeau, 1984, 92)

Kaynaklar

Kaynaklar

“The Flaneur and the City Walker” (2010, Nisan 24). 22.04.2021 tarihinde <https://cinematicamsterdam.wordpress.com/2014/04/24/the-flaneur-and-the-city-walker/>, erişim Mayıs 2021

Bassett, K. (2004). Walking as an aesthetic practice and a critical tool: Some psycho-geographic experiments. *Journal of Geography in Higher Education*, 28(3), 397-410.

Biga, L. M., Dawson, S., Harwell, A., Hopkins, R., Kaufmann, J., LeMaster, M., Matern, P., Morrison-Graham, K., Quick, D., Runyeon, J. ve Whittier, L. (2020). Anatomy & Physiology. OpenStax/Oregon State University, <https://open.oregonstate.edu/aandp/> ve <https://openlibrary-repo.ecampusontario.ca/jspui/handle/123456789/834>, erişim Mayıs 2021

Certeau, M. (1984). “Walking in the City”. The practice of Everyday Life (Çev. Steven Rendall). University Of California Press, 91-110.

Çalışkan, O. (2013). Pattern formation in urbanism: A critical reflection on urban morphology, planning and design, <https://doi.org/10.4233/uuid:9a0f4d24-bc77-469e-9f56-e6c14eda252a>, erişim Mayıs 2021

De Balzac, H. (n.d). Physiologie du mariage. Vol.11

Del Rio, V. (2016). Urbanity, the flâneur, and the visual qualities of urban design: A walk in Lisbon, Portugal. *Focus* 12(1), 16.

Hahn, H. H. (2012). The Flâneur, the Tourist, the Global Flâneur, and Magazine Reading as Flânerie. *Dix-Neuf*, 16(2), 193–210.

Kürkçüoğlu, E. (2015). Kentsel dokuda yaya hareketlerinin mekansal ve psikolojik etki değerlendirmesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Kürkçüoğlu, E., & Ocaççı, M. (2015). Kentsel dokuda mekânsal yönelme üzerine bir algı-davranış çalışması: Kadıköy çarşı bölgesi, *Megaron* 10 (3), 365-88.

Le Breton, D. (2019). Yürümeye Övgü (Çev: İsmail Yerguz). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Özer, Ö. (2014). Kentsel Mekanda Yaya Hareketleri: Morfoloji Ve Çevresel Algının Etkisi, yayınlanmamış doktora tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Pierce, J., & Lawhon, M. (2015). Walking as method: Toward methodological forthrightness and comparability in urban geographical research. *The Professional Geographer* 67(4), 655-662.

Rapoport, A. (2016[1977]). Human aspects of urban form: towards a man—environment approach to urban form and design. Elsevier.

Rose, G. (2008). Using photographs as illustrations in human geography. *Journal Of Geography In Higher Education*, 32(1), 151-160.

Schünke, M., Schulte, E., Schumacher, U., Voll, M. & Wesker, K. (2007). Prometheus anatomi atlası. Cilt-I, Palme Yayınları, Ankara.

Sheets-Johnstone, M. (2010). Kinesthetic experience: Understanding movement inside and out. *Body, Movement and Dance in Psychotherapy* 5(2), 111-127.

Tiwari, R. (2010). *Space & Body & Ritual: Performativity in the City*. Lexington Books.

Van Den Berg, J. (1952). The Human Body and the Significance of Human Movement: A Phenomenological Study. *Philosophy and Phenomenological Research*, 13(2), 159-183. doi:10.2307/2103870

Yoncacı, P. (2007). Roman urban space framed by colonnades: Mediating between myth, memory and history in Ephesus, MSC thesis, Middle East Technical University: Ankara

SOKAĞA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ: MÜPHEM HİKAYELERİN HARİTALANMASI

Abdullah Eren Demirel*, **Aybüke Tufan****

* Gazi Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Arş. Gör.

** ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

a.demireleren@gmail.com, aybuketufan@gmail.com

Toplumsal yaşamın bir yansıması olan sokaklar kenti tanımlayan en önemli mekansal oluşumlardandır. Birçok yüzey ve yapı ile tanımlanan çok boyutlu dinamik alanlar sokaklar, her kullanıcı tarafından fiziksel ve duyuşsal olarak farklı derecede deneyimlenir. Buna karşın, kentin oluşumu ve düzenlenmesi üzerine söz sahibi olan kurumlar ve aktörlerden oluşan bir grup geleneksel tasarım ve görselleştirme yöntemlerine bağlı kalarak sokağı yalnızca çeşitli kamusal ve özel işlevleri/ mekanları birbirine bağlayan bir araç olarak görmekte. Bu bağlamda değerlendirildiğinde de kentsel deneyimde geçiş mekânı olmaktan öteye gidemeyen sokaklardaki etkin ve edilgen kullanıcının varlığı ve yüzleşmeleri de yok sayılmakta. Edilgen kullanıcılar sokağı belirli bir eylemi yerine getirmek amacıyla geçici olarak deneyimlerken, etkin kullanıcılar sokağı yaşanan bir mekân olarak deneyimler; günlük yaşantılarına göre çevrelerini özeleştirirler. Kullanıcı deneyiminin bu şekilde farklılaşması, aralarındaki etkileşimle sonuçlanır ve sokak, bu kullanıcılar arasında yüzleşmenin bir sınırı olarak ortaya çıkar.

Etkin ve edilgen kullanıcıların yüzleşme mekânı olarak sokak, genelleyici bir morfolojik incelemede farkedilmeyecek çeşitli derecelerde egemenlik alanlarını (territory) içerisinde barındırır. Bu çalışma da alışıl gelmiş yöntemlerin aksine sokağı tek başına fiziksel bir mekân olarak incelemenin ötesine geçerek, bu değişen egemenlik alanlarını ve etkin kullanıcıların müphem hikayelerini haritalayarak sokakların değerlendirilmesinde yeni bir pencere açmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, Ankaranın Altındağ ilçesindeki Babür Caddesi ve çevresi, bir tarafında yoğun kamusal alanları ve diğer tarafta zengin kimlikli konut dokusundan dolayı çalışmanın merkezi olarak belirlenmiştir. Sokağın kullanıcılarının etkin ve edilgen olarak kendi arasında çeşitlenmesine yol açan bu ikili durumun yanı sıra, Babür Caddesi kültürel ve etnik çeşitlilikleri de barındıran birçok farklı sosyal ilişki katmanlarını da içerir. Fakat bu farklılıklar ve çeşitlenmeler, “temsili mekân” yaklaşımı çerçevesinde incelendiğinde güçlükle farkedilirken, sokağın dinamik ve değişken karakterini yansıtan “yaşanan mekân” kurgusu içerisinde gözlemlenebilir hale gelir. Haritalama çalışmasında da kentsel dokuda saklı çeşitli sosyo-ekonomik düzeydeki insanlara ait bu yaşanan mekanların birleşimini bütünüyle sunabilmek için “rizom” (kök-sap) tekniğinden faydalanılmıştır. Birçok haritalamanın bir araya gelişi ile çoklu ve kapsayıcı okumalara açık bir yüzey tanımlayan rizom haritalama tekniği, bu özelliği ile çok değişkenli yorumlamalara açık, sistematik bir ilişkiler alanını betimler. Bu tekniğinin benimsenmesi ile amaçlanan, sokağı zamanda dondurulmuş, sonuca ulaşmış, statik bir sahne olarak sunmak yerine, etkin ve edilgen öznelerin zaman ve mekân kartezyeninde kurduğu formal ve informal

ilişkilerden girift bir ağ olarak yeniden tanımlamaktır. Deleuze ve Guattari (2005) tarafından "başlangıcı ve sonu olmayan, ortada, şeyler arasında" olarak tanımlanan rizom, merkezcil ve hiyerarşik olmayan yapısı ile sokağın gizli kalmış sosyal ve mekansal müphem hikayelerini açığa çıkarmada etkili bir tekniktir. Bu anlatılar ne ardışık ve örtüşen hikayelerdir ne de tamamen zıt ya da ayrılmış konumdadır; yaşamın zaman ve mekân uzamlarındaki kesişimleridir.

Bu çalışma sokak hakkında kâğıt üzerindeki tepeden inme yaklaşıma rağmen varlığını sürdüren müphem hikayeleri Michel de Certeau'nun literatüre kazandırdığı (2008) taktik ve strateji kavramları üzerinden rizom tekniği ile haritalayarak eleştirel ve üretken bir bakış açısı sunmayı hedefler. Stratejiler, gücü simgeler ve kontrolü öne çıkarır. Bu yönüyle, geleneksel yöntemlerle sokak incelenmesi kamusal ve bireysel mekanları bağlayan geçiş mekânı özelliğini korumak için oluşturulmuş stratejiler olarak görülebilir. Buna karşın sokağın etkin kullanıcıları egemenlik alanlarını tanımlamak için taktikler geliştirir. Bu taktiklerle geçici ya da kalıcı olarak sokağı yaşanan bir mekân haline getirirler. Genişlemeler (expansions) ve işgaller (invasions) formunda taktiklerle etkin kullanıcının sokağı özelleştirmesinin farklı zaman dilimlerinde ve farklı öznelerle nasıl gerçekleştiği haritalanmıştır. Ulaşılan bulgularla sokakların görünmeyen ama yaşanan parçaları görünür hale getirilerek bu bakış açısının kent ve mimarlık üzerine yapılan çalışmalara da kazandırılması hedeflenmektedir. Bu bulgular sadece Babür Caddesi özelinde ortaya çıkarılmış olsa da amaçlanan rizom tekniğinin esnekliğine dayanarak farklı bağlamlara adapte edilebilen bir yaklaşımdan teoride ve pratikte faydalanılabileceği ihtimalini sorgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Sokak, haritalama, rizom, strateji ve taktik, müphem hikayeler

Giriş

Sokak çoğunlukla iki yanı yapılarla çevrelenmiş, döşenmiş bir yüzey olarak tanımlanmaktadır. (Merriam-Webster, t.y.). Ancak, bu gibi biçim odaklı sözlük tanımlarına baktığımızda, sokağın anlam yüklü karakterleri gözden kaçır ve 'yol' ile 'sokak' arasındaki farklar ayırt edilemez. Kentsel kimlik kazanmış yollar olarak ifade edebileceğimiz sokaklar (Stephen, 2005), her daim insanların hayatında yer etmiş, kentin kuvvetli ama bir o kadar da karmaşık ve dinamik oluşumlarıdır. "Birey kendini eviyle özdeşleştirip tanımlarken, topluluk da kendini sokakla özdeşleştirip tanımlar." (Barlas, 2014, 68) Toplumsal yaşamın bir yansıması olarak kamusal hayat ve özel hayatın kesişiminde bulunan bu mekanlar, doğası gereği iki karaktere de bürünme özelliğine sahiptirler. Jane Jacobs'ın da bahsettiği gibi, sokaklara hem yerliler hem de yabancılar dahil olur. Bunlar bazen kullanıcı bazen de seyircilerdir. Zengin ve karma kullanım potansiyeli ve bu gibi farklı profilden insanların akışı ile sokaklar toplumun sosyal bağını kuran elemanlar olmaya başlar. (2017, 49-57) Yerli kullanıcı için özel alanın yer yer genişlediği ve kamusal alana geçişin sağlandığı eşikleri barındırırken, yabancı kullanıcı içinse dolaşırken farklı mekanlara fiziksel ve/ veya görsel olarak dahil olma olanağı sunar. Birçok yüzey ve yapı ile tanımlanan çok boyutlu dinamik alanlar olmalarından ötürü, her kullanıcı tarafından fiziksel ve duyuşsal olarak da farklı derecelerde deneyimlenirler.

Kamusal ve özel karakterin ikililiğinin getirdiği çok katmanlı yapısı, dolaşımı sağlaması ve sosyal örüntüleri tanımlaması ile sokak, her zaman kent çalışmalarına konu olmuştur. Hem teoride hem de pratikte, analiz sürecinden başlayıp tasarım önerilerinin son aşamalarına kadar ayrıntılı bir şekilde ele alınır. Geçmişten günümüze sokağı anlamak için kullanılan bir araç olarak haritalama da kendine özellikle morfoloji çalışmalarında yer bulur. Buna karşın, haritanın plandan ya da iz sürmeden farklı olarak mekânın potansiyelini ortaya serme gücüyle ilgili karmaşa, özellikle planlama ve mimarlık disiplinlerinde varlığını sürdürmektedir. Kentin oluşumu ve düzenlenmesi üzerine söz sahibi olan kurumlar ve aktörlerin birçoğu, geleneksel tasarım ve görselleştirme yöntemlerine bağlı kalmış, sokağın morfolojisi ve kullanımına dair gerçekliğin yalnızca izini sürme yoluna gitmişlerdir. Bu geleneksel yöntem her ne kadar kentsel çevreyi kavramanın temelini oluştursa da mekânın deneyimlenen gerçekliğini gün yüzüne çıkarmada yetersiz kalır. Arazinin üstten bir bakış ile yeniden üretilmesinin sonucunda sokak, çeşitli kamusal ve özel işlevleri/ mekanları birbirine bağlayan bir araç olarak görülmeğe öteye geçemez. Ancak, mekân görünmeyen katmanları da içinde barındırır ve haritalama bu sosyal ve fiziksel katmanları, süreçleri ve dinamikleri anlaşılır hale getirme potansiyeline ve gücüne sahiptir. (Corner, 1999, 214) Bu çalışma kapsamında da 'post-strüktürel' haritalama teknikleri üzerinden sokağın yaşanan gerçekliğini ortaya çıkarmak ve bu üretimin kentin geleceğine dair sağlayabileceği katkının sınırları araştırılmaktadır.

Sokağın Yaşanan Gerçekliği

Kent dokusunun bir parçası olarak sokakların yüzyıllardır yaşadığı değişim ve dönüşüm aşikardır. Antik Yunan ve Roma döneminden itibaren bireyleri, yaşam alanlarını ve kentin kalbi niteliğindeki kamusal mekanları birbirine bağlayan sokaklar, endüstrileşme ve modern çağın getirileri ile motorlu ve motorsuz taşıtlara da ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Günümüzün sokaklarındaki ilişkiler artık sadece insan-insan üzerinden değil aynı zamanda insan-taşıt ve taşıt-taşıt üzerinden şekillenmektedir. Çağdaş kentlerde taşıtlar arasındaki ilişkilerinin baskın olduğu sokaklar, yaşayan mekanlarsa kent parçalarını birbirine bağlayan dolaşım ağları olmaktan öteye geçemez. Ancak, Rykwert'e göre bir iletişim kanalı olan sokak), her şeyin ötesinde çok sayıda kültürün yaşamsallığı, renkliliği ve zenginliği, enformal, yakın ve yüz yüze ilişkilere bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. (Barlas, 2014, 75-79). Bu iletişimin temelinde, etkin ve edilgen kullanıcılar yatar. Buna karşın, günümüzde sokağın bir geçiş aracı olarak görülmesi bu farklı kullanıcıların yüzleşmesini ve yaşanan hikayelerini yok saymaktadır.

Sokağın kullanılış biçimlerinin ardında gereksinimler aranmalıdır. (Barlas, 2014, 53) Edilgen kullanıcılar sokağı belirli bir eylemi yerine getirmek amacıyla geçici olarak deneyimler. Kimi zaman geçerken seyirci olur, kimi zaman da sokağın sunduğu kamusal imkanları kullanır. Bu süreçte edilgen kullanıcı geçici olarak dahil olduğu kamusalılığı özelleştirir, yabancı bir göz olarak da yerli halkın gündelik

pratiklerine şahitlik eder. Buna karşın etkin kullanıcılar sokağı yaşanan bir mekân olarak deneyimler. Sokak bir ağ olmaktan öteye geçmiştir bu kullanıcılar için; özel alanları sokağa taşmaya başlamıştır ve kendilerine egemenlik kurabildikleri eşikler tanımlamışlardır. Sokak, çeşitli şekillerde ve derecelerde özelleştirilirken, yabancı kullanıcıların dahiliyetine de açık bir hal alır. Kullanıcı deneyiminin bu şekilde farklılaşması, aralarındaki etkileşimle sonuçlanır ve sokak, bu kullanıcılar arasında yüzleşmenin sınırı olarak ortaya çıkar.

Sokaklar kamusal –özel, geçici- kalıcı kullanımlar ve etkin- edilgen kullanıcılar arasında yüzleşmenin sınırı olarak çalışır. Burada bahsedilen yüzleşme farklı etmenlerin arasında ortak bir varoluşun, yani bireylerin başkaları ile birliktelik hissinin, kamusal mekânda oluşumudur (Barlas, 2014, 83) Sınır olmak ise irdelenmesi gereken bir durumdur. Sokakların genel olarak çizgisel birer kent parçası olarak algılandıkları daha önce de belirtilmişti. Ama yüzleşmenin sınırı bu çizgisellikten kurtularak genişleyip daralan karakteriyle sürekli değişen çok katmanlı bir hal alır. İki boyutlu düzlemdeki bu sınırlar(çizgisel) aslında kullanıcı deneyimi yönünden incelendiğinde kendini eşikler (hacimsel) olarak ortaya koyar.

Etkin ve edilgen kullanıcıların yüzleşme mekânı olarak sokak, yüzeysel bir morfolojik incelemede farkedilmeyecek derecede çeşitli egemenlik alanlarını (territory) içerisinde barındırır. Bu egemenlik iddiaları üst ölçekte yasalar ile tanımlanabilirken, kullanıcılar tarafından görülmeyen ama bilinen birtakım kabuller olarak gözlemlenebilir. (Hertzberger, 1993, 15) Örneğin bir apartman ve sokak arasındaki egemenlik sınırı çizgisel bir yapı elemanı (duvar, çit vs.) ile belirlenir. Esasında zaman, eylem ve aktörlere bağlı olarak bu çizginin iki tarafındaki kamusal ve özel pratikler birbiri içine geçebilir ya da çakışabilir. Böylece kullanıcılar tarafından sokak bilişsel olarak yeniden tanımlanır. Bu iddialar kamusal mekânın çeşitli yöntemlerle özelleştirilmesi ile görünür kılınır. Etkin ve edilgen kullanıcının kamusal mekansda karşılıklı egemenlik iddiaları sonucunda ise “müphem” (arada kalmış, belirsiz) hikayeler oluşur. Michel de Certeau’nun belirttiği gibi, yerli ve yabancı arasındaki çelişkili ilişkiler sonucunda harekete geçirilen bu hikayeler, oluşma-terkedilme, saflık-bozulma gibi ikili durumlar ile sokağın yaşanan gerçekliğini tanımlar (Wiley, 2010, 16).

Yöntem: Müphem Hikayelerin Haritalanması

Yaşanan mekânı tasvir etmenin bir yöntemi olarak müphem hikayeleri gün yüzüne çıkarmak kentin dünü, bugünü ve yarınını ışık tutar. Ancak bu hikayeler yalnızca mekânın temsilleri üzerinden anlaşılabilirler. Mekân hikayeler için fiziksel bir çerçeve tanımlar ama bu çerçeve içindeki aktörleri ve pratikleri birbirine bağlayan ana eleman zamandır. Birbiriyle çakışan, eklenen, kesişen ya da birbirinden türeyen birden çok hikâye aynı çerçevede farklı mekansal kurgular ile tanımlanabilir. Zamanın bu üretim gücünü gözle görünür hale getirebilmek için haritalama planlama ve mimarlık disiplinlerinde yaygın bir araçtır.

Haritalama var olanı olduğu gibi temsil etmez; bir yandan görünmeyenleri bulup ortaya çıkarırken, diğer yandan da bunları ilişkilendirir, bağlar ve yeni bir düzlemde strüktüre eder. (Corner, 1999, 225) Haritalama üreticisinin yaklaşımı ile doğrudan şekillenir. İndirgeyici bir tavırla üretilmez, aksine yeni ilişkilerin kurulabilmesi için gerekli bilgiler farklı katmanlar halinde işlenir. Bir alanı sürekli inşa eder ve her seferinde yeni ve farklı sonuçları ortaya serer. (Corner, 1999, 213) Mekânın içindeki gizli potansiyelleri, yaşanan mekânın kendisini ortaya çıkarabilir. Bu doğrultuda James Corner'ın "The Agency of Mapping" yazısında bahsettiği gibi, çağdaş tasarım ve planlama çalışmalarında geleneksel yöntemlerin aksine yeni pratikleri içeren 4 tematik haritalama yöntemi ortaya çıkmıştır: sürüklenme (drift), katmanlama (layering), oyun tahtası (game-board) ve rizom (rhizome). Bu yöntemlerin her biri farklı yönden zamanın mekân ile olan ilişkisini ortaya koymayı hedefler. Sokağın müphem hikayelerinin haritalanması bağlamında ise rizom(köksap) tekniği sunduğu potansiyeller ile ön plana çıkar.

Deleuze ve Guattari (2005, 25) tarafından "başlangıcı ve sonu olmayan, ortada, şeyler arasında" olarak tanımlanan rizom, merkezcil ve hiyerarşik olmayan bir yapıya sahiptir. Rizomatik haritalama gerçekliği sınırlandırmak yerine ona yeni ve alternatif birçok olasılığın penceresini açar. (Corner, 1999, 245) Bunu da birçok farklı veriyi kapsayıcı bir şekilde tutarlı bir düzlem üzerinde bir araya getirerek sağlar. Çeşitli grafik ve gösterim sistemlerinin birlikte kullanılmasıyla mekânın değişken ve hatta haritalanması mümkün olmayan yönleri gün yüzüne çıkarılır (Corner, 1999, 245).

Sokağı anlamak için rizom tekniğinin benimsenmesi ile amaçlanan, onu zamanda dondurulmuş, sonuca ulaşmış, statik bir sahne olarak sunmak yerine, etkin ve edilgen öznelerin zaman ve mekân kartezyeninde kurduğu formal ve informal ilişkilerden girift bir ağ olarak yeniden tanımlamaktır. Çok değişkenli yorumlara açık, sistematik bir ilişkiler ağı betimlemesi ile rizom, sokağın gizli kalmış zamansal ve mekansal müphem hikayelerini açığa çıkarmada etkili bir tekniktir. Bu anlatılar yaşamın zaman ve mekân uzamlarındaki kesişimleridir; sabit bir mekanları olmadığı için de yalnızca iz sürerek ortaya çıkamazlar.

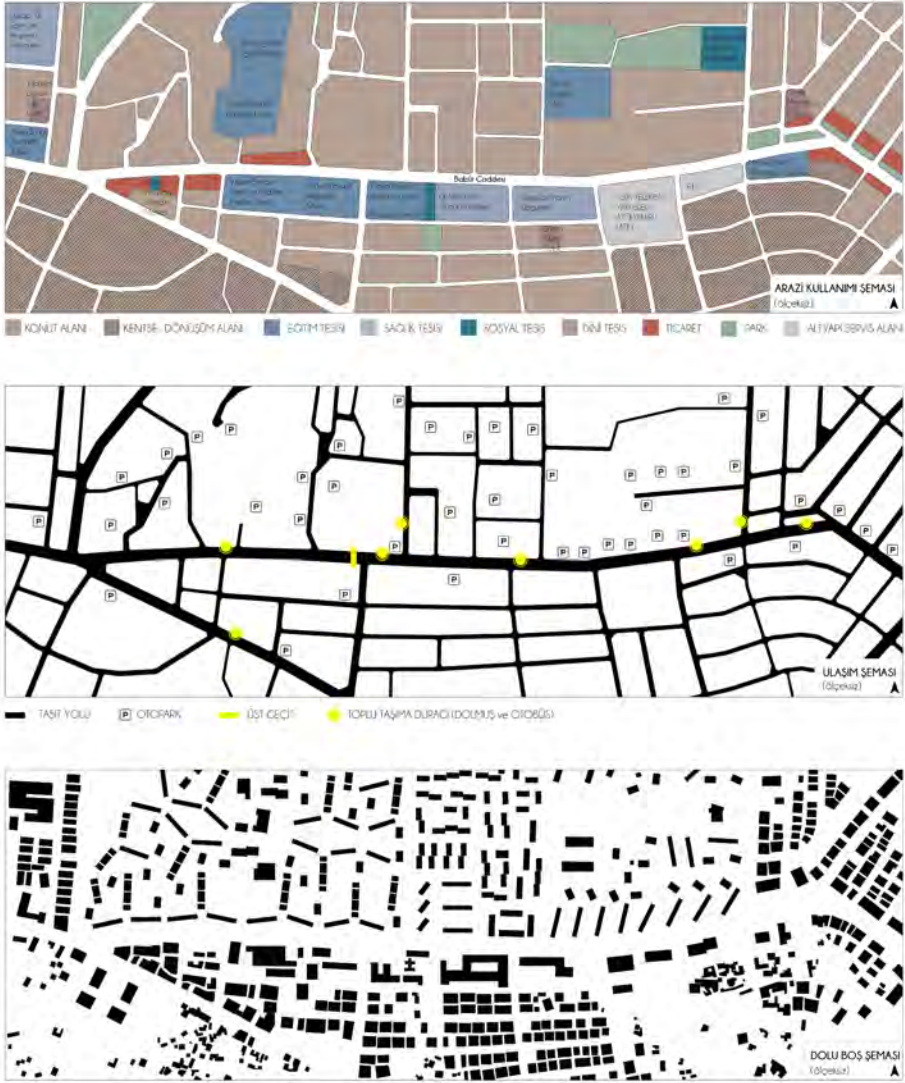
Bu çalışmanın temelinde sokağı, morfolojik ve sosyal yönden tanımak için rizom haritalama tekniğinin kullanılması yatmaktadır. Rizomun planlama ve tasarım disiplinlerine katkısını tam olarak anlayabilmek için bu tekniğin potansiyellerinin yanısıra olası sorunlarının da değerlendirilmesi gerekmektedir. İlk olarak, kalıplaşmış üstten bakış açılarına karşı geliştirilen rizomun üretim süreci kullanıcı gözünden deneyimi gerekli kılar. Harita üreticisi her ne kadar yeniden ilişkilendirilerek bir araya getirilen bu bilgilere hâkim olsa da haritalamanın işlevini yerine getirebilmesi için inceleyenler tarafından anlaşılması gerekmektedir. Tasarım disiplinleri çerçevesinde düşünüldüğünde de haritalamanın anlaşılabilirliğini pekiştirmek için geleneksel yöntemlere entegre olması önemlidir. Bu nedenle rizom ile yapılan çalışmalar kent ve yapıyı çevre ölçeğinde geleneksel yaklaşımları ta-

mamıyla reddetmek yerine, onlarla zamana bağlı mekansal dinamikleri görünür kılmayı hedefler. Bu teknikle ilgili bir diğer kritik nokta ise daha çok üretimsel boyutu ile ilgilidir. Rizom tekniği sınırları ve aşamaları belli olan bir haritalama yöntemi değildir. Çalışılan alanın özellikleri, ölçeği ve üreticinin görselleştirme yöntemlerine göre çok farklı sonuçlara bürünebilir. Çalışılan alanların potansiyelini oraya çıkaracak olası yöntemler arasından seçilen rizom, kent gibi çok aktörlü ve katmanlı bir yapı söz konusu olduğunda, tekil ve özel ilişki ağları üretir. Dolayısıyla bir alanın rizomatik haritalanma aşamalarının ve elemanlarının olduğu gibi başka bir alanda uygulanması güçtür. Yeni alanın karakteri göz önünde bulundurularak, haritalama çalışmasının adapte edilmesi ya da yeniden kurgulanması gerekmektedir.

Haritalama Alanı: Babür Caddesi

Haritalama ve sokağa dair sunulan kavramsal ve teorik alt yapının ışığında gerçekleştirilen bu çalışma alışlagelmiş yöntemlerin aksine sokağı tek başına fiziksel bir mekana indirgemenin ötesine geçerek, değişen egemenlik alanlarını ve kullanıcıların müphem hikayelerini haritalayarak sokakların değerlendirilmesinde yeni bir pencere açmayı hedeflemektedir. Ankara'nın Altındağ ilçesindeki Babür Caddesi çalışmanın merkezi olarak belirlenmiş ve haritalanmıştır. İlk bakışta bir tarafında yoğun kamusal alanları ve diğer tarafındaki konut dokusundan kaynaklı sıradan bir sokak imgesi ile kullanıcıları karşılayan Babür Caddesi, güneyde eski gecekondü bölgesi (kentsel dönüşüm alanı) kuzeyde Siteler ile komşuluk ilişkisi kurar. Buna ek olarak kent ve mahalle öçeğinde kültürel ve etnik çeşitlilikleri de barındıran birçok farklı sosyal ilişki katmanlarını da içerir. Hastane, ilkokul, lise, tiyatro, Kızılay gibi sosyal alt yapı birimlerin kazandırdığı kamusal karakter, edilgen kullanıcıların çeşitli zaman dilimlerinde ihtiyaçlarını karşılamak için bu sokağı ziyaret etmesinin temel sebebidir. Öte yandan farklı sosyo-ekonomik gruplardan etkin kullanıcıların sokağı yaşam ya da çalışma alanı olarak benimsemesinin temelinde ise zengin konut tipolojileri ve iş imkanları yatmaktadır. Etkin ve edilgen kullanıcıların yaratmış olduğu ikili durum sokakta farklı aralıklarda müphem hikayelerin oluşmasının temelinde yatar. Fakat, bu ikililik ve çeşitlenmeler, “temsili mekan” (representational space) yaklaşımı çerçevesinde incelendiğinde güçlükle farkedilirken, sokağın dinamik ve değişken karakterini yansıtan “yaşanan mekan” (lived space) kurgusu içerisinde gözlemlenebilir hale gelir. (Lefebvre, 1991)

Müphem hikayelerinin oluşmasının temelinde etkin ve edilgen kullanıcının sokağa dair çeşitli egemenlik iddiaları yatar. Babür Caddesi'nin çok kimlikli yapısı göz önünde bulundurulduğunda da farkedilir ki bu egemenlik iddiaları mekânın çeşitli yöntemlerle kendileştirilmesi ile belirmektedir. Bu pratikler kimi zaman eşik mekanlarının sokağa taşması ile sürekli hal alır ancak çoğunlukla farklı zaman dilimlerinde geçici karakterdedir. Aynı zamanda sokağın fiziksel ve işlevsel kimliğini değiştirmeleri farklı derecelerde olur. Bu değişimlerin ortak noktası çoğunlukla enformal olmaları ve farklı yöntemler ile karşı bir alana müdahale

Şekil 1. Babür Caddesi'ne dair analizler: (Yukarıdan aşağı) 1a) Arazi Kullanım Şeması 1b) Ulaşım Şeması 1c) Dolu Boş şemasız

etmeleridir. Bu yönüyle müphem hikayelerin rizomatik olarak haritalanmasında taktik ve strateji kavramları üzerinden gitmek faydalı olacaktır. Özellikle taktikler mekândan öte zamana bağlı oldukları için rizomatik haritalama sayesinde ortaya çıkarılabilmeleri mümkündür.

Michel de Certeau, “Gündelik Hayatın Keşfi” (1984) adlı kitabında insanların gündelik yaşam pratikleri ile çevrelerinden yasalara ve dile kadar birçok noktayı

Şekil 2. Babür Caddesi'nden doku örnekleri: (Yukarıdan aşağı) 1a) Çok katlı bloklar 1b) Okul ve gecekondü bölgesi 1c) Hastane ve dönüşüme uğramış konut bölgesi

Haritalama Çalışması

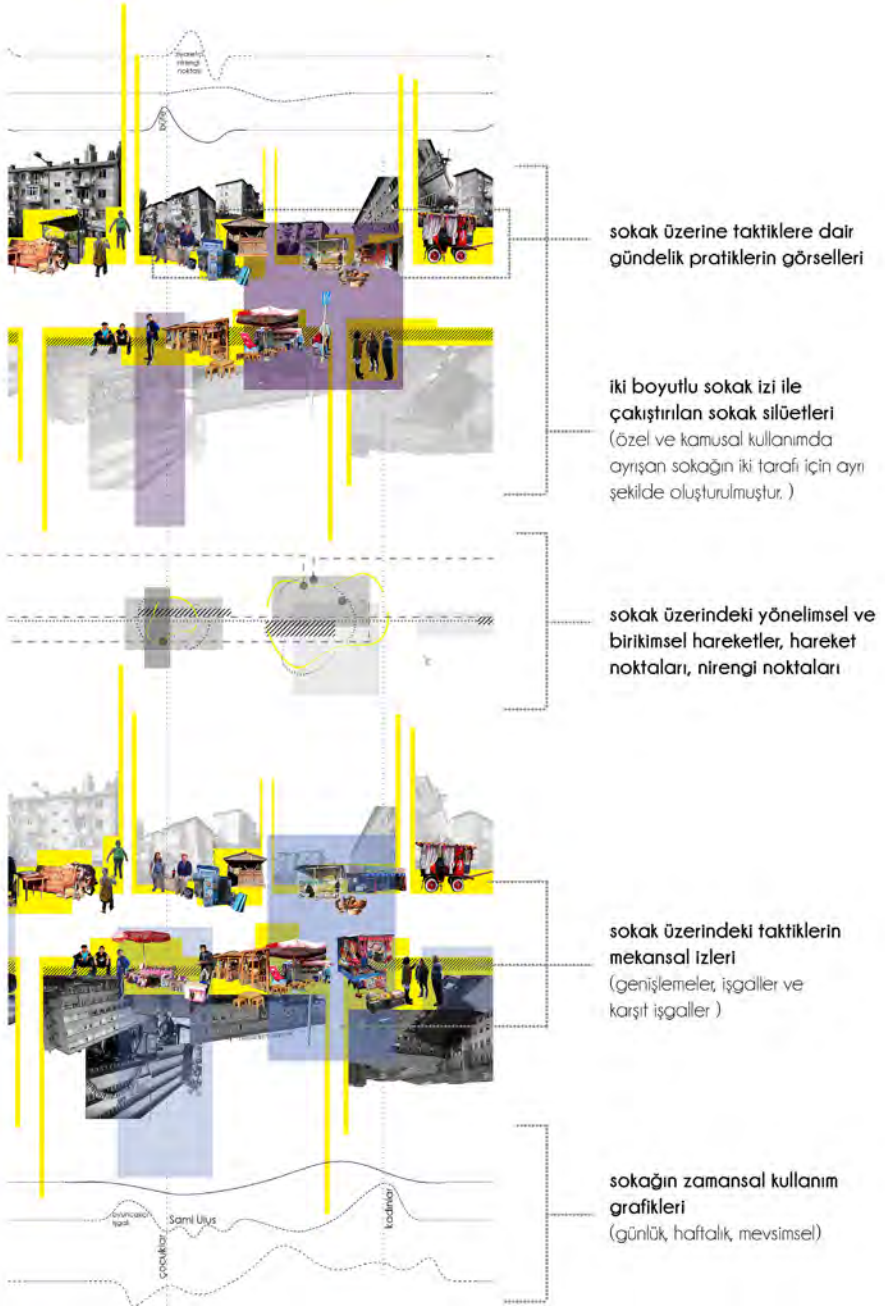

Şekil 4. Babür Caddesi'nin Müphem Hikayelerinin Haritalanması

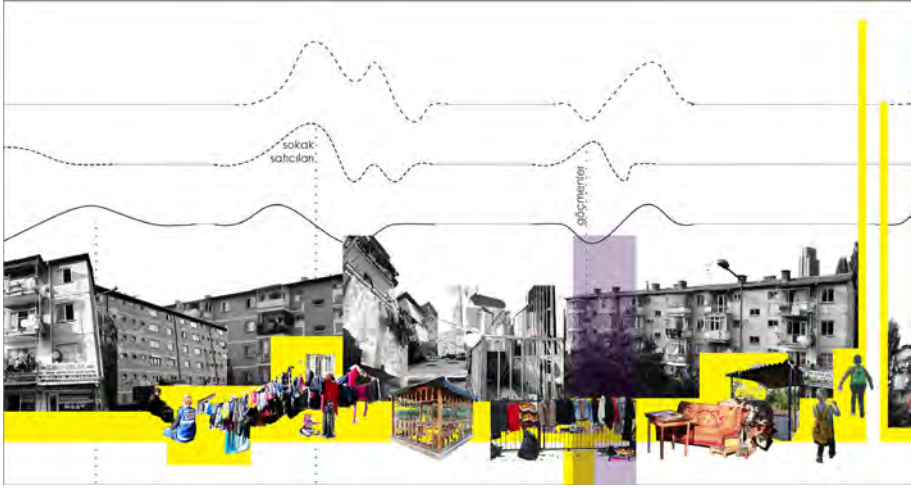
Genişlemeler

Genişlemelerin temelinde sokağı tanımlayan eşikler yatmaktadır. Babür caddesindeki bu eşikler bazen kaldırım ya da bahçe duvarı gibi bir yüzey ile tanımlanabilirken, bazen de konut bölgesindeki çardaklar gibi hacimsel şekilde tanımlanmaktadır. Bu eşikler sokak satıcılarının geçici ya da büfelerin sabit aktiviteleri ile sokağa doğru genişleyebildiği gibi, çeşitli araçlar ve müdahaleler ile sokağı tanımlayan özel alanlara doğru da genişleyebilir. Sokağın sabit ve çizgisel imgesi genişlemeler ile daha değişken ve akışkan bir hal alır.

- i. Sokağa bakan özellikle zemin kattaki balkonlar ticari kullanımlara hizmet edecek şekilde kamusal alanlara dönüştürülür ve sokak yapılarına doğru genişler.
- ii. Sokağı tanımlayan yüzeyler sokak satıcıları tarafından ürünlerini yerleştirdikleri birer hacime dönüşür. Buradaki aktiviteler sokağın farklı derecelerde genişlemesine sebep olur.

Şekil 5. Rizomatik haritalama çalışının birbirini ile ilişkilenen katmanları ve içerdiği bilgiler

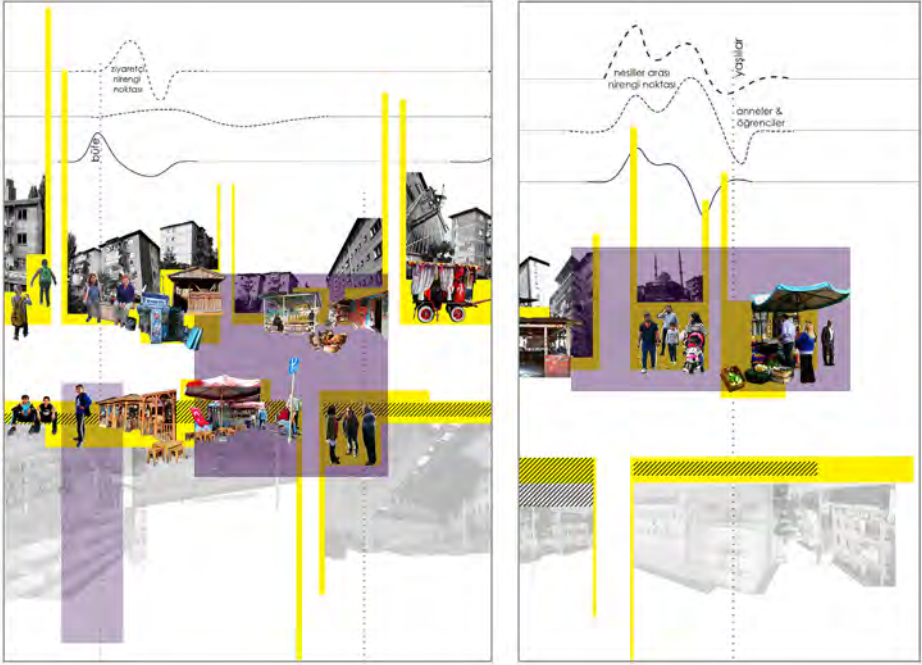
Şekil 6. Sokaktaki genişlemelere dair örnekler

- iii. Konum ve kullanımına etkin kullanıcıların karar verdiği kanepeler, koltuk gibi mobilyaların ya da her biri farklı mimari özelliğe sahip çardakların aracılığı ile yapılar ve sokak arası yaşanan mekân olarak kamusal alan kazanılır.
- iv. İhtiyaç doğrultusunda etkin kullanıcıların gündelik pratikleri eşik mekânlarına taşar ve edilgen kullanıcılar tarafından gözlemlenebilir hale gelir.
- v. Sokak üzerindeki durak ve büfe gibi nirengi noktaları mekansal karakter kazanarak geçiş gidilenden ziyade deneyimlenen yerlere dönüşür.

Tekrar Eden İşgaller

Tekrar eden işgaller, etkin ve edilgen kullanıcıların sokağın bir kısmını gündelik pratikler ile sürekli dönüştürerek yaşanan bir mekân haline getirmesidir. Edilgen kullanıcıların sürekliliğini sağlayan büfe gibi sabit mekânlar iki taraflı bir yüzleşmeye sebep olur. Edilgen kullanıcıların sokağın bu alanlarını geçici olarak dönüştürmesine rağmen bu değişim sürekli tekrar eder ve kalıcı bir hal almaya başlar. Değiştirilen alanlar, etkin kullanıcıya ait komşu olan genişlemeler ile birleşirler. Yabancılar yerlinin gündelik deneyimine seyirci olurken yerli de mecburen özelleştirdiği alanını yabancılar ile paylaşmak durumunda kalır. Bu tarz taktikler daha çok güneydeki kamusal karakterin sokağın karşısında konut bölgesine taşıdığı hastane yerleşkesi gibi yerlerde görülür.

- i. Edilgen kullanıcılar sokağın kamusal alanını yalnızca hastane yerleşkesi ile değil aynı zamanda önündeki enformal hizmetler ile deneyimler. Bu hizmetler sokağın iki tarafına da yayılarak etkin kullanıcıların yaşam alanına doğru sızar. Bu doğrultuda sokak farklı kullanıcılar için çeşitli derecelerde

Şekil 7. Hastane çevresinde (sol) ve park çevresinde (sağ) tekrar eden işgaller

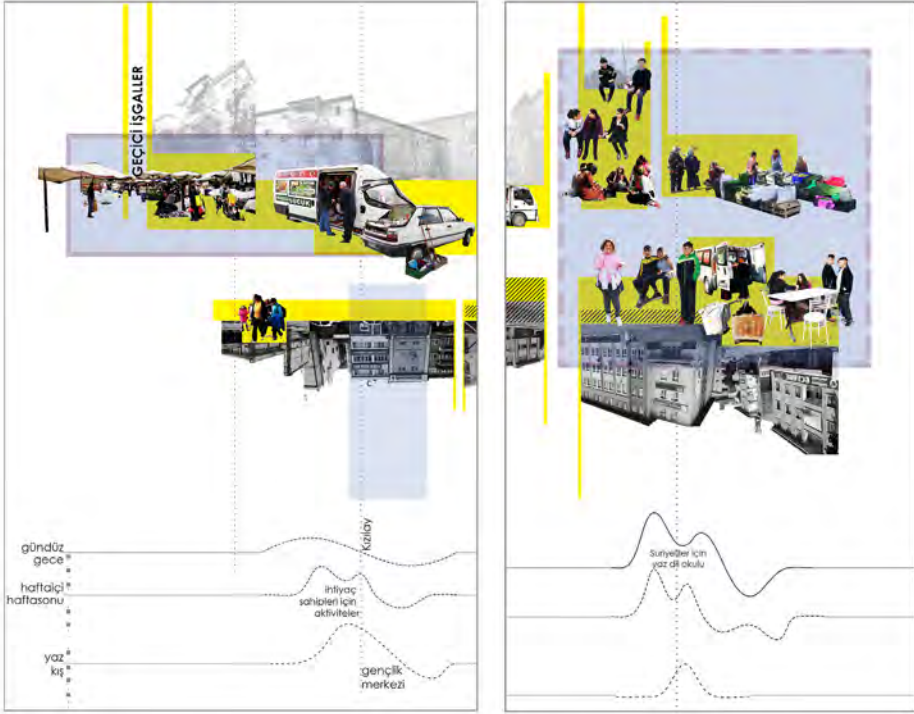
yüzleşme mekanına dönüşür. Bu yüzleşmeler uzun erimli ve sürekli olmamasına rağmen ortaya çıkarttıkları dinamiklerin varyasyonları işgallerin kalıcı bir hal almasına sebep olur.

- ii. Babür caddesinin ticari ve sosyal altyapı birimlerinin çakıştığı doğu ucunda enformal hizmetlerin de yoğunlaşmasıyla çevredeki açık kamusal alanlar (park, otopark, refüj) etkin ve edilgen kullanıcılar tarafından aktif biçimde işgal edilir.

Geçici İşgaller

Aktör ve onun eylemleri çerçevesinde gerçekleşen geçici işgaller sokakta kalıcı birtakım kendileştirmeler yaratmaz. Kamusal karakterdeki alanlar kısa bir süreliğine yoğun bir şekilde işgal edildikten sonra normal haline döner. Bu değişken ve yoğun karakter de işgal mekanlarının çok fonksiyonlu olarak birçok hikâyeye ev sahipliği yapmasına imkân tanır. Okul karşısındaki parkın öğrenciler ve veliler tarafından işgali ya da ara sokağın pazar yerine dönüşmesi gibi günlük, haftalık ve mevsimsel periyotlarda farklı örüntüler oluşur.

- i. Sokaktaki enformal ticari aktivitelere haftanın bir günü de pazarın kurulması eklenir. Yalnızca kurulduğu bölgeyi etkilemekle sınırlı kalmayan pazar sokağın bir ucundan diğer ucuna kadar etkin kullanıcının hareketliliğini

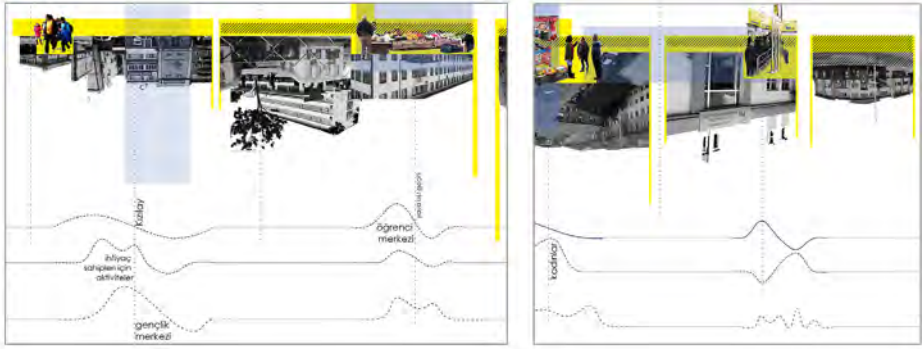
Şekil 8. Pazar alanı çevresinde geçici işgaller (sol) ve Güney ucundaki açık alanlardaki geçici işgaller (sağ)

artırır. Bunun yanında, haftanın kalan günlerinde çalışan küçük çaplı sokak satıcılarına ek olarak pazar gününde araçlı satıcıların da katılımıyla sokak yeni ve yoğun bir hacimsellik kazanır.

- ii. Babür Caddesinin doğu ucunda birlikte çalışan okul, park, cami, yeme-içme mekanları ve yaya-taşıtlı seyyar satıcılar günün belirli saatlerinde (okul öğle araları, çıkış saatleri, namaz vakitleri) etkin ve edilgen kullanıcılara hizmet verir. Örneğin, çalışma kapsamında parktaki kullanıcılarla görüşüldüğünde çoğunlukla öğrencileri bekleyen anneler oldukları ve düzenli ve yoğun olarak öğle saatlerinde parkı işgal ettikleri tespit edilmiştir.

Karşıt İşgaller

Karşıt işgaller etkin ve edilgen kullanıcının görsel ve fiziksel erişimini sınırlama amacıyla geliştirilen stratejiler niteliğindedir. Bu stratejinin temelinde güvenlik ve mülkiyet kaygısı yatar. Kamusal karakterin baskın olduğu sokaklarda yapıların sokak ile olan bağlantısı çeşitli yapısal elemanlar ile kesilerek sokağın bu alanlara doğru sızması ya da işgal edilmesi önlenir.

Şekil 9. Sokakta karşıt işgalde bulunan kamusal alanlar

Babür Caddesine kamusal karakterini kazandıran ve erişilebilir olması beklenen okul, hastane ve PTT esasında bazen fiziksel bazen de hem fiziksel hem de görsel olarak yapı elemanları ile sınırlandırılmıştır.

Sonuç

Sokağın anlam yüklü karakterini görmezden gelen tanımlara eleştirel bir bakış açısıyla başlayan bu çalışma, temelde müphem hikayeleri baz alarak sokağı yeniden tanımlayıp keşfetmede yöntemsel çeşitliliğin katkılarını araştırmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Ankara'nın Altındağ ilçesindeki Babür Caddesi özelinde rizom (köksap) haritalama tekniğinin sokağın görünmeyen ama yaşanan parçalarını görünür kılmadaki potansiyeli üzerinde durulmuş, müphem hikayeler 'taktik' ve 'strateji' kavramları üzerinden incelenmiştir. Çalışmanın bütünü geleneksel yöntemlere bir alternatif olmaktansa onları destekler ve kenti daha okunaklı hale getirecek yeni yöntemleri kent, mimarlık ve yapı çevre ile ilişkili bütün disiplinlerin kullanımına sunar. Her ne kadar çalışmanın potansiyel katkılarına Babür Caddesi örneği üzerinden bakılsa da rizom tekniğinin esnekliğine dayanarak farklı bağlamlara adapte olabilen bu yaklaşımdan teoride ve pratikte faydalanılabilir. Ancak belirtilmelidir ki sunulan yöntem indirgemeci bir yaklaşım ile kentin tepeden inme mekansal müdahale ve kararlar çerçevesinde üretilmesini değil, yaşanan mekânın ve aktörlerinin karakteri, kurgusu ve dinamikleri göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Örneğin, daha önce zengin konut dokusuna ve kültürel kimliğe sahip olduğu belirtilen Babür Caddesi'nin güneyinin kentsel dönüşüm sürecinde olmasının yanı sıra kuzeyinin de yakın gelecekte dönüştürülmesi hali hazırda tartışılmaktadır. Peki kentsel dönüşüm projesi süreci ve sonucu tepeden-inme yaklaşım ile yürütülürse, önerilen yöntem ile açığa çıkarılan müphem hikayeler ve yaratıcıları kendilerine hala Babür Caddesi'nde, Altındağ'da ve kentte yer bulabilecekler mi? Bu ve benzeri müphem hikayeler ortaya çıkarılmadıkça ve tasarım sürecinde bir girdi olarak değerlendirilmedikçe gözle görülür mekansal problemlere fabrikasyon tasarım ve planlama önerileri üretmekten öteye gidilemeyecektir. Halbuki farklı yöntemlerin birbine entegre

edilmesi ile sokağın anlam yüklü karakterini pekiştiren, kapsamlı, uzun erimli ve kullanıcıların mekanı kendileştirmesine imkan tanıyan çalışmaları teori ve/veya pratikte yürütmek mümkündür.

Kaynaklar

- Barlas, M. A. (2014). *Kentsel törenler kentsel sokaklar*. Ankara, Türkiye: ODTÜ Mimarlık Fakültesi
- Corner, J. (1999). The agency of mapping: Speculation, critique and invention. In D. Cosgrove (Ed.) *Mapping*. Reaktion Books
- De Certeau, M. (2008). *Gündelik hayatın keşfi -Eylem, uygulama, üretim sanatları*. (L. Arslan  zcan, ev.). Ankara, Dost Kitabevi Yayınları. (Orijinal alışma 1990)
- Deleuze, G., Guattari, F. (2005). *A thousand plateaus, capitalism and schizophrenia*. London, UK: University of Minnesota Press. (Original work published 1980)
- Hertzberger, H. (2005). *Lessons for students in architecture*. Rotterdam, 010 Publishers
- Jacobs, J. (2017). *Büyük Amerikan şehirlerinin  l m  ve yaşamı*. (B. Doğan, ev.). İstanbul, Metis Yayınları. (Orijinal alışma 1961)
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford, UK: Blackwell
- Marshall, S. (2005). *Streets & patterns*. Oxon, UK: Spon Press
- Merriam-Webster. (t.y.). Street. In *Merriam-Webster.com dictionary*. Erişim Tarihi 06 Nisan, 2021, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/street>
- Wiley, D. (2010). A walk about Rome: Tactics for mapping the urban periphery. *Architectural Theory Review*, 15:1, s. 9-29. DOI: 10.1080/13264821003629220

KENTSEL DOKUDA KAMUSAL SANAT OLARAK MURAL: YELDEĞİRMENİ İSTANBUL ÖRNEĞİ

Cansu Demir*, **Olgu Çalışkan****

*ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Doç. Dr.
cnsdemr@gmail.com, olgucaliskan@gmail.com

Mekansal planlama ve tasarımda kentsel mekan yaratma pratiklerine artan ilgi ile birlikte, farklı ülkelerdeki pek çok kent, daha önce deneyimlenmemiş biçimde halka açık sanatsal performansları ile kent mekanını canlandırma ve kullanımını artırma eğilimindedir. Bu bağlamda 'muraller' (duvar resimleri) şehirlerin kamusal alanda deneyimlenen sanatsal eylemlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Murallerin bir kamusal sanat türü olarak artan popülerliği, yerel yönetimleri de şehir dokusunun mekansal yapısı içinde sanatsal edimi denetleyen ve yönlendiren kurallar üretmeye yöneltmiştir.

Kadıköy Belediyesi ve ÇEKÜL işbirliğinde gerçekleştirilen canlandırma projesi ile 2012 yılında başlatılan ve büyük ilgiyle kabullenilip gelenekselleşerek her yıl tekrarlanan mural festivali sayesinde, İstanbul'un Kadıköy ilçesinin merkez mahallelerinden biri niteliğinde olan Yeldeğirmeni'nde pek çok muralin oluşturduğu bir kamusal sanat odağı oluşmuştur. Bu nedenle semt, sanatın kentsel doku içerisindeki algısal performansının test edilebilirliği için uygun bir bağlam sunmaktadır. Çalışma, muralleri içinde bulunduğu doku bağlamında, önce yapısal niteliğine göre bütünlük düzeyi (integration), görünürlüğü (visibility) ve kentsel peyzaj karakteristiği (townscape) temelinde katmanlı bir morfolojik çözümlemeyle ele almaktadır. Space Syntax ve Isovist analizleri ile yapısal karakteri incelenen kentsel dokuda benzer mekan dizimsel bütünlük düzeyine sahip olan mural noktalarının görünürlük performansı ve kentsel peyzaj içerisindeki görsel olarak algılanma biçimi irdelendikten sonra farklı morfolojik niteliğe sahip olan uygulamaların kentli tarafından algılanma düzeyi anket ile ortaya konarak form ve deneyimsel başarımlar arasındaki ilişki test edilmiştir. Geliştirilen yönetsel bakış açısı sayesinde, yoğun doku içerisinde kamusal görsel sanatın algılanma düzeyinin artırılmasını amaçlayan yer seçim çalışmaları düzenleyici bir çerçevenin kentsel morfoloji boyutu ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kamusal sanat, mural, kentsel doku, mekan dizimi, kent peyzajı

Giriş

Tarih boyunca dönüşen toplumsal hayatın yeniden üretilme biçimi, kentsel mekanın kamusal karakterini de değişime uğratmaktadır. Günümüzde özellikle dijitalleşmeyle birlikte biçimi ve hızı artan bireysel iletişim ve etkileşim, kentsel

mekanda insan deneyimini farklı bir karmaşıklık düzeyine taşımakta ve bu durum mekanın fiziksel yapısında da yaşanmakta olan dönüşümü tetiklemektedir.

Habermas'ın (1997) ifade ettiği şekliyle bireylerin karşılıklı etkileşimi ile kamusal alan tarihsel olarak oluşur ve evrilir. Negt ve Kluge'nin (1993) de dikkat çektiği gibi, kamusal alan, toplumsal deneyimi olanaklı hale getiren “herkesin erişimine açık olma” niteliği ötesinde, “toplumsal ifade”ye kendi bünyesinde yer verme gibi demokratik erişime açık olma niteliği ile de karakterize olmaktadır. Kadınlar köleler gibi toplumun ifade özgürlüğü olmayan bireylerinin kamusal alandaki varlığının sınırlı olduğu Antik Yunan döneminden bu yana (Arendt, 1958) kamusal alan, dönüşen çoklu ve çoğulcu sosyo-mekansal yapısı ile genel kabul gören tanımına evrilmiştir. Bu noktada, günümüzde kamusal ifadenin en güçlü mekânsal karşılıklarından biri olarak karşımıza çıkan kamusal sanat da kamusal mekanın dönüşen toplumsal ve demokratik yerleşik algısı ile birlikte çağdaş kentlerde çok daha etkin biçimde görünür hale gelmektedir.

Kentsel Mekan Algısı: Görüş Alanı ve Kent Peyzajı'nın Algıya Etkisi

Kentsel mekanı oluşturan öğelerin insan zihni tarafından algılanması ve bilişsel olarak yeniden örgütlenmesi Gestalt ilkeleri ne referansla açıklanabilir. Buna göre çok sayıda görsel peyzaj öğesini *benzerlik, yakınlık, kapalılık, devamlılık ve simetri* ilişkileri üzerinden ilişkilendiren zihin, kentsel mekanı belirli bir bütünsellik içerisinde algılar. Mekansal analizlerde de görsel algı, ‘algısal morfoloji’ olarak adlandıracağımız bir bakış açısı ile kent formunun anlaşılmasında alternatif bir terminoloji ve yöntem yaklaşımının temel konusu olagelmıştır.

Lynch'in 1960 tarihli ‘Kentın İmgesi’ (*The Image of the City*) adlı kitabı bu alanda öncü çalışmalardan biri olmuştur. Bu noktada Lynch (1960) kentsel algı öğelerini *sınırlar, bölgeler, düğüm/odak noktaları ve nirengiler ve izlekler* olarak tanımlarken aynı zamanda mekanın insanlar tarafından algılanması edimini rasyonel bir açıklama çerçevesine yerleştirmiştir. Farklı kentsel peyzaj unsurlarının birbiri ile olan bağıl varoluşunu Lynch (1960 [2010]) şu şekilde açıklar: “*Muazzam bir işaret öğesi, komşuluğundaki küçük bir bölgeyi gölgede bırakarak ölçek dışına itebilir; doğru konumlandırılmış bir işaret öğesi ise bir çekirdeği iyileştirip güçlendirebilir, içinde bulunduğu bölgenin karakterine yabancı olduğu durumlarda bölgesel sürekliliği bozar veya oluşturduğu zıtlık bu sürekliliği güçlendirebilir.*” (s. 93). Bu çerçevede görsel algı, öğelerin yakın çevre ilişkileri ile birlikte ve belirli bir örüntü bağlamında gerçekleştirilen bir anlamlandırma süreci olarak ele alınmaktadır.

Buna benzer bir bağlamsal yaklaşımı ‘Kent Peyzajı’ (*Townscape*) adlı çalışması ile G. Cullen (1961) ortaya koymuştur. Cullen (1961), bir tapınağın tek başına tüm nitelikleriyle tek başına tanımlanabileceğini, ancak yanında konumlanan görece küçük yapılarla bambaşka bir algı düzeyine taşınabileceğini vurgular (s.10). Dolayısıyla tekil olarak ele alındığındaki algı düzeyinin, kentsel öğelerin farklı

mekânsal bağlamlarda ‘manipülasyona uğradığı’ savlanabilir. Bu bağlamda, içsel niteliği (renk, boyut, şekil vb.) çevresinden farklılaşan bir kentsel ögenin kendi mekânsal bağlamında neden olduğu karşıtlık ilişkisi ile birlikte algılanma biçimi ve düzeyi farklılaşır. Bu nedendir ki kentsel doku içerisinde yerleştirilen yeni öğelerin görsel farkındalığının çevresel karakterleri göz önünde bulundurularak koşullanması gerektiği sonucuna ulaşılabilir. Öte yandan, kentsel mekan algısının çoğunlukla hareket halindeki yaya ya da araç sürücüsü tarafından deneyimlendiği düşünülürse kentin bütünsel görsel algısının temel olarak hareket peyzajı üzerinden karakterize olduğu savlanabilir (Çalışkan, 2011). Hareketi temel alan mekânsal algı süreçlerinin ise belirli sekanslar dahilinde deneyimlenerek karakterize olduğunu savlamak olanaklı. Bir dizi sekansın süreklilik ilişkileri içerisinde belirlenen kentsel algıda söz konusu sekanslar arasındaki görsel algı unsurları birbirinden ne denli açık bir biçimde farklılaşırsa mekânsal deneyim zenginlik kazanır ve tekdüze bir deneyimden uzaklaşır. Cullen’ın (1961) ‘kent peyzajı’ bağlamında tartıştığı üzere zamanla ortaya çıkan görüntü arasındaki ayrım büyüdükçe zihnin mekanı algı kapasitesi artar ve bağlamın karakter öğelerine yönelik farkındalık artar Cullen (1961) bunu hareket halindeki mekânsal deneyim içerisinde ‘irkilme’ (*sudden jerk*) kavramı ile açıklar (s. 17). Mekansal algıyı insan gözünden deneyimleyerek görsel belgelemeye yönelik kodlama sistemi geliştiren Cullen (1961) tüm bu hareketli mekan algısı edimini ‘dizisel görü’ (*serial vision*) kavramı üzerinden irdeler. Hareket halindeki yayanın değişen görsel algısının haritalanması olarak tanımlayabileceğimiz ‘dizisel görü’, kentsel algıyı temel alan morfoloji çalışmaları açısından yeniden üretilebilir bir çerçeve sunmuştur.

Kent Mekanında Kamusal Sanat

Tarihin her döneminde kamusal kentsel mekan, döneminin estetik kodlarını yansıtacak şekilde egemen otoritenin ürettiği sanat formlarının yerleştirmeleri ile sembolik bir karakterde kendini yeniden üretmiştir. Kültürel kimliğin inşasında güçlü bir araç olarak konumlanan kamusal sanat, toplumsal yaşam ve siyasal yapının ideolojik dönüşümler geçirdiği dönemlerde yönetimler tarafından önemli mekanlarda sıklıkla kullanılagelmiştir. Bunun en güzel örneği, ulus-devlet yaratımı sürecinde erken Cumhuriyet dönemi Türkiye kentlerinin yeni üretilen kamusal mekanlarında yer alan ve ortak ulusal kimliğin inşa edimine katkıda bulunması düşünülen anıtlardır. (Şekil 1).

Öte yandan sanatın merkezi otorite ya da sermaye yatırımları dışında özerk bir karakterde üretimini savunan avangart, sanatsal üretimin kolektif bir kimlik temsili gibi araçsal bir estetik yaklaşımla üretilmesine karşı çıktığı gibi sanatı ‘müze’ kurumsallığı dışına taşımaya çalışan ve onu seçkin bir üretimin dışında bir pratikle deneyimleme yolunu açmıştır. Bu sonrasında kaçınılmaz olarak ‘kamusal sanat’ algısını da derinden etkileyecektir.

Bununla birlikte sanatın kamusal alanda toplumsal bir pratikle üretiminin ilk örnekleri yirminci yüzyılın başlarına denk gelir. 1920’lerde başlayıp günümüzde

Şekil 1. Başkent Ankara'nın iki önemli kent meydanında yer alan Ulus Zafer (sol) Anıtı ve Güvenlik Anıtı (sağ) (Sol: URL-1, Sağ: URL-2)

hala büyük bir kültürel ifade yöntemi olma özelliğini gösteren *Mexican Muralism*, iç savaş dönemindeki halkın kendini ifade etmeyi seçtiği, toplumla devrim arasındaki ilişkiyi görselleştiren, sosyo-politik uygulama örneği olarak görülebilir (Ercan, 2013). Uygulamalar açısından bu özgürleşmeyi, Varda'nın *Fısıldayan Duvarlar* (Mur Murs, 1981) adlı belgeselinde yer alan mural sanatçısı J. Baca kamusal sanatın ifade gücü üzerine görüşlerini aktarırken açıklamıştır. O ana kadar hiçbir müzede Çikano (Meksika kökenli Amerikalı) kültürüne ait sanat eserleri görmemişken, sanatçı bu kültürü kendi halkıyla buluşturmak için murallerini Los Angeles'ta kamuya ait alanlarda yapmıştır. Söz konusu projede, çocuk hapisanesinde bulunmuş çocuklar ve gençlere 500 metreyi aşan uzunlukta, nehir kenarında bir istinat duvarına istedikleri içeriklerde muralleri resmetmeleri istenmiştir (Baca, 1981). Bu resimlerde, kendi kültürlerine ait, görünürlüğü oldukça eksik kalmış bir tarihin gösterildiği sonrasındaki kamusal sanat pratiğine model oluşturabilecek bir toplumsal ifade biçimi yaşam bulmuştur (Şekil 2).

Öte yandan bu ifade özgürlüğü aynı şekilde karşı ifade özgürlüklerine de uygulama biçimleri tartışılmalı olsa da açık durumdadır. Kimi zaman üretilen eserin zarar görmesi ile sonuçlanabilen durumlar örneğin bir kurumsal merci izni olmadan üretilen grafitiler üzerine başka bir grafiti yapılması ya da sanatsal bir üretim gözetilmeden sadece o ürünü ortadan kaldırmak için üzerine yapılan karalamalar gibi şekillerde oldukça sık görünmektedir. Başka bir uygulama yönteminden örnek vermek gerekirse, Serra'nın Federal Plaza'ya yerleştirilen *Tilted Arc* heykeli, alanı kullanan kamusal kesim tarafından kabul görmemiş ve mahkeme kararıyla kaldırılmıştır. Bu şekilde vuku bulduğunda kamusal müzakerenin dolayısıyla kamusal alanın bir süreci gibi yorumlanabilen uygulamalar, yerel yönetimler tarafından yapıldığında siyasal mücadele alanı içerisinde yer alabilmektedir. Bu anlamda Türkiye'de özellikle sosyal demokrat belediyelerin yönetimindeki kentlerde yer alan kamusal sanat uygulamaları belirli bir ideolojik sembolizmden uzak bir soyutluk düzeyine sahipken, son yirmi yılda mevcut iktidar uygulamaları, siyasal otoritenin ideolojik göstergelerinin kamusal mekanda görünür kılındığı örneklerle konu olmuştur. (Şekil 3).

Şekil 2. Çikano Muralleri, the Great Wall of Los Angeles, 1981 (URL-3)

Şekil 3. Dönemin yerel yönetiminin kaldırdığı Mehmet Aksoy'un soyut Periler Ülkesinde yontusu (sol) ve aynı dönem Ankara'da yer alan 15 Temmuz Şehitler Anıtı (sağ) (sol: URL-4, sağ: URL-5)

Toplum tarafından kabul edilmiş kamusal sanat öğeleri, içinde buldukları mekana anlam katarak toplumsal bellek öğesi haline gelirler. Toplumsal deneyimi estetik acıdan destekleyen kamusal sanat, mekanların sahipliliğini artırıcı bir etmendir. Kamusal sanat uygulamaları, yerel kimliğin oluşumunda ve içinde bulunduğu yörenin sakinleri açısından bir kimlik öğesi durumuna gelme potansiyeline sahiptir (Selwood, 1994). Bu bağlamda, kamusal mekana canlılık katan, kullanım değerini ve performansını artıran kamusal sanat, çağdaş şehircilik açısından hem bir kentsel siyasa hem de tasarım sorunsalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kent-

sel tasarım boyutuyla görsel kamusal sanatın deneyim performansı, kentsel sanat eserinin kentli tarafından algılanabilirliği ile ölçümlenirken söz konusu başarımlar, kentsel mekanla bütünleşme ve kentsel form öğeleri ile olan morfolojik ilişkileri bağlamında ele alınmaktadır.

Kentsel Dokuda Kamusal Sanatın Algılanabilirlik Koşulları

Çalışma Alanı

Araştırmanın örnek alanı olan Yel değirmeni, İstanbul'un Kadıköy ilçesinde TUIK 2020 verilerine göre 13 bin kişilik bir nüfusa sahip bir mahalledir. Kadıköy Çarşısı, iskeleler, dolmuş ve otobüs başlangıç durakları, Haydarpaşa Tren Garı ile birlikte oldukça merkezi bir konuma ve kent bütününe yönelik algıda önemli bir yere sahiptir. (Şekil 4)

2000'lere kadar Kadıköy'ün 'arka mahallesi' olarak anılan bölge, otuz yıl boyunca hiçbir ciddi kentsel altyapı ve üstyapı yatırımı yapılmamış olması nedeniyle 2000'lerin başında oldukça yıpranmış, sahiplenilmeyen, güvensiz ve suç oranlarının yüksek olduğu bir yaşam alanı niteliğindedir (Arısoy, 2014). Geçmişinde çok kültürlü bir toplumsal yapıya ev sahipliği yapmış ve pek çok değerli tarihi yapıya ev sahip olan Yel değirmeni Mahallesi, 2010 yılında, ÇEKÜL ve Kadıköy Belediyesi iş birliği ile temel amacı "sosyal, ekonomik ve fiziki anlamda daha sağlıklı yaşanabilir bir kent parçası yaratarak nitelikli bir mahalle dokusu oluşturmak" (Arısoy, 2014) olan canlandırma projesi kapsamında birtakım alt-projeler tanımlanmıştır. Bu projelerden biri olarak 2012 yılında hayata geçen *İstanbul Mural*

Şekil 4. Yeldeğirmeni Mahallesi ve Kadıköy içinde yakın çevre ilişkileri.

Festivali, semt sakinleri ve mekan kullanıcıları tarafından benimsenmiş ve her yıl tekrarlanan gelenekselleşmiş bir festivale dönüşmüştür. Araştırmada bu kapsamda üretilmiş ve çalışma alanı içerisinde kalan 18 adet muralin mekânla ilişkisi incelenmiştir.

Morfolojik çözümleme

Mekanın algılanışı ve deneyimlenmesi arasındaki koşullu ilişki göz önüne alındığında, sanat eserlerinin insanlar tarafından algılanmasını kolaylaştıran mekânsal yapı unsurları önem kazanmaktadır. Gelenekselleşen mural festivali kapsamında üretilmiş pek çok murale ev sahipliği yapması nedeniyle örnek alan olarak seçilen Yeldeğirmeni Mahallesi'nde, kamusal hayata ve mekana pek çok olumlu katkısı bulunan murallerin, buldukları kentsel doku içerisinde görece algılanabilirlik kapasitelerinin ölçümlenerek, farklı algınabilirlik düzeyleri arkasındaki morfolojik etmenlerin açığa çıkartılması amaçlanmaktadır. Bu amaçla üç morfolojik araştırma yöntemi bir arada kullanılmıştır. İlk olarak, space syntax yöntemiyle alanın eksensel (axiel) ve isovist karakterleri incelenmiş ve bu sayede mahallenin sokak dokusunun bütünleşiklik (*integration*) ve görünürlük örüntüsü açığa çıkarılmıştır. Bu iki çözümleme yöntemi ile elde edilen değerler ile alanda yer alan murallerin mekânsal dağılımı çakıştırılarak söz konusu murallerin kullanıcılarca karşılaşma potansiyelleri irdelenmiştir.

Hareket eksenleri ve görüş alanlarının çözümlenmesinden sonra, Cullen'ın (1961) kent peyzajı yaklaşımı doğrultusunda murallerin kentsel mekan içindeki algılanışına ilişkin çözümleme mikro morfolojik yapı bağlamında ele alınmaktadır. Buna bağlı olarak elde edilen bulgular, makro ölçekteki yapısal çözümlmelerle ilişkilendirilip son olarak mahalle içerisinde gerçekleştirilen 50 kişilik bir anket çalışmasıyla desteklenmiştir.

Şekil 5. Yeldeğirmeni Mahallesi kent dokusunda bütünleşiklik (r:5) ve isovist örüntüsü

Alandaki murallerin içinde yer aldığı kentsel mekanın peyzaj öğeleri Cullen'ın (1961) dizisel görü analizinde yer alan kavram kümesi temel alınarak incelenmiştir. Var olan çalışmada kullanılan kavram dizini, konunun özgün mekânsal yapısına yanıt verir nitelikte belirlenmiştir. Bu bağlamda incelenen kentsel peyzaj unsurları aşağıdaki gibidir:

Duvar: Kent manzarasını karakterize eden ana elemanlardan biri olan cephe, bir binanın dikey yüzeyi olmasının yanında muraller bağlamında görsele zemin olan bir düzlem olarak işlevlendirilmektedir. Cullen'ın (1961) da tanımladığı üzere kentsel doku içerisinde yer alan boş dikey yüzey olarak karşımıza çıkan az sayıdaki sağır cephe, kentsel mekân içerisinde algıyı farklılaştıran bir görsel unsurdur (sf. 154). Alanda gözlemlendiği üzere bu duvarların mural uygulamalarına zemin hazırlaması, ölçek oyunlarıyla yeni görsel olanakları açığa çıkarma potansiyelini oluşturur. (Şekil 6)

Kapatma (closure): Cullen (1961), kapatmaların, hareketin ilerleme hissini korurken, sokaklar gibi doğrusal şehir sistemlerini görsel olarak sindirilebilir ve tutarlı miktarlara böldüklerini ifade eder (sf.106). Bu sebeple algılanışı yüksek noktalardır. Ayrıca yayaların optik görüşünün tam karşısında durması nedeniyle kentsel mekanda kapanış noktalarında bulunan cephelerin algılanışı yüksektir. İncelenen alan içerisinde yalnızca bir muralin kapatma unsuruna uyumlu konumlandığı saptanmıştır. (Şekil 7)

Kapalılık (enclosure): Mekan kullanıcısının kendi boyutu ve çevredeki yapıların boyutu ve yakınlığı ile ortaya çıkan kapalılık hissini yüksek olduğu ortamda görüş açısı dar olduğu için büyük figürleri ve binaların tam cephelerini görmek daha zordur. Öte yandan kapalılık hissi yüksek bir mekandan çıkıldığında sekans değişeceğinden göz ve algı tekrar uyarılır, mekan algısı artar. Görselde görülen yaya hareketi boyunca değişen kapalılık hissine binaen değişen görsel algı kapasitesi alan bütününde gözlemlenebilen bir nitelik değildir. (Şekil 8)

Şekil 6. Bina cephelerinde büyük ölçekli figürler.

Şekil 7. Kapatma noktasında bulunması nedeniyle algı kapasitesi yüksek bir mural

Şekil 8. Kapalılık hissiniin değişimi ile algı kapasitesi açığa çıkan bir mural

Sekans değişim noktası (punctuation): Hareket halinde algılanan vizyon devamlılığında, sekansların değişim noktaları önem kazanır ve yeni sahne dizisinin başlangıcını tanımlar. Bu nedenle farklılaşan kullanım karakterlerinden de oluşabilen başka bir sahneye geçişi tanımlayan noktaların algısı yüksektir. (Cullen,1961). Algıyı canlı ve etkin kılan bu nitelik, murallerin görsel algılanabilirliği açısından

Şekil 9. Sekans değişiminin bir mural tarafından tanımlandığı eksen üzerinde farklılaşan kentsel peyzaj.

olumlu faktör iken; alan bütününde söz konusu peyzaj karakterinin varlığı saptanmıştır. (Şekil 9)

Odak kesişim (focal cross): Sokak kesişim noktaları binaların ön ve yan cephelelerinin görüldüğü, görüş açısının daha geniş olduğu ve yayaların iki sokağı da kontrol ederek geçiş yaptıkları algılarının yüksek olduğu mekansal karakterdedir. Alanda bu nitelikteki odak noktalarında konumlanan murallerin görsel açıdanda farkedilebilir olduğu gözlemlenmiştir. (Şekil 10)

Tanıtım panoları (Publicity): Kent manzarası içindeki reklam panoları düşey zeminde ve büyük ölçekli yapılarıyla, bu görsel örüntü içindeki mural eserlerin kontrastlarını azaltmaktadır. Dolayısıyla oluşan benzerlikten sebebiyle algılanış olumsuz etkilenmektedir. Mural görsel algısını düşüren uygulamalara örnek, alanda tek bir noktada saptanmıştır. (Şekil 11)

Engeller (Hazards): Örüntü içerisinde engel teşkil eden formlar da murallerin görüşünü kısıtlayacağı için algılanış performanslarını düşürmektedir. Alanda buna yönelik sorun alanları yer yer geçerli olmakla birlikte etkili bir problem olarak karşımıza çıkmamaktadır. (Şekil 12)

Şekil 10. Kesişim noktasında algı gücü yüksek bir mural örneği.

Çıkma (Protrusion): Yapı yaklaşma mesafeşlerinde oluşan değişiklikler, çıkma olarak adlandırabileceğimiz doğrusal süreklilikte bir yönelimsel farklılaşma yaratırlar. Böylelikle sürekliliği oluşturan cephe unsurları arasında algılanış düzeyi belirli bir yükselir. Alanda bu tür olumlu peyzaj karakteri tekil örnekte görüldüğü gibidir. (Şekil 13)

Cephe kontrastı: Cepheler bitişik oldukları zaman güçlendirilmiş bir (bütünsel) ilişki içinde olurlar. Bununla birlikte, bitişik her bir cephe aynı nitelikte özelliklerle

Şekil 11. Arkasındaki muralin algı kapasitesini düşürücü bir tanıtım panosu.

re (açık-kapalı yüzey oranı ve dağılımı, renk, malzeme vb.) sahip oldukları zaman ilişki görünürlük bakımından zayıflar. Bu bağlamda, bitişik cephe üzerinde yer alan bir muralin algı kapasitesinin diğer konumlara oranla görece yüksek olacağı öngörülebilir. Alanda tekil bir örnek üzerinden söz konusu peyzaj niteliği örneklenemebilmektedir. (Şekil 14)

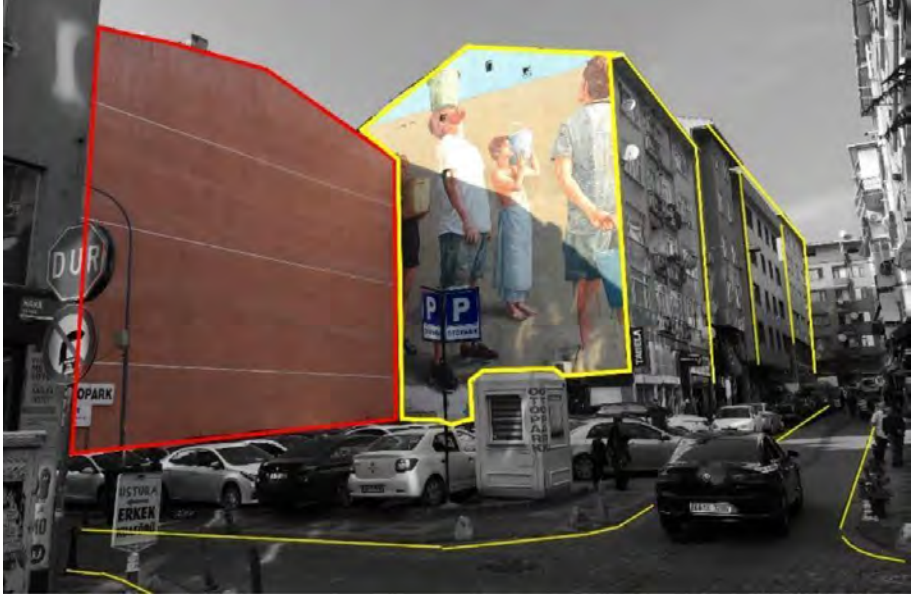
Eşleşme: Murallerin çoğunlukla otopark olarak tahsis edilen boş parsellere komşu parseldeki yapının yanal duvarında uygulanıyor oluşu otoparkların görsel imgesi ile muraller arasında alan bütününde kaçınılmaz bir görsel 'eşleşme'ye neden olmaktadır. (Şekil 15)

Şekil 12. Görüşü engellenen bir mural örneği.

Şekil 13. Çıkma yapan yanal cephede mural

Şekil 14. Bitişik cephe düzeninde mural uygulaması.

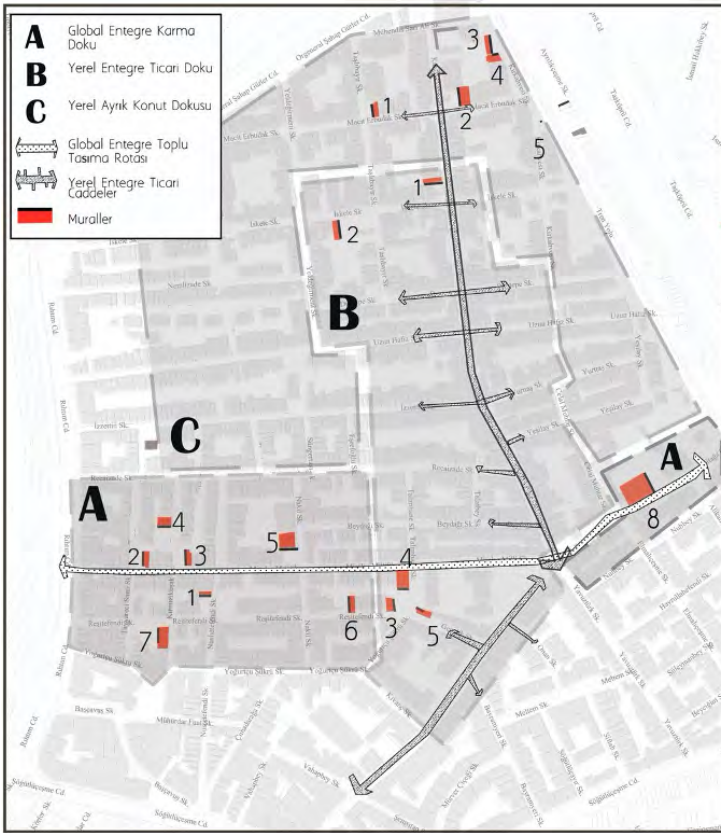
Şekil 15. Otopark alanına komşu yapıların sapır duvarlarına uygulanmış mural örnekleri.

Analizler

Çözümlemeye konu olan alan farklı kullanım ve davranış örüntüsüne göre üç farklı alt karakter alanına sahiptir. Buna göre A bölgesi, konut ve ticari kullanımların yanında, trafik akışının yoğun olduğu, iskelelere ve bağlantı yollarına yakınlığı sebebiyle araçların pek çoğunun otopark gereksinimine yanıt verir nitelikte yıkılan binalardan kalan boş parsellerin kısa süreli dönüşümüyle oluşmuş çok sayıda açık otoparka ev sahipliği yapmaktadır. Bu sebeple 8 murali barındıran

A bölgesi, yoğun trafik ve otopark kullanımlarıyla diğer iki alandan ayrılan bir algısal karaktere sahiptir. 5 muralin içinde yer aldığı B bölgesi, fazlaca sayıda kafe ve restoranları, zanaat dükkanları ve marketleriyle yoğun ticaret kullanımını barındırmaktadır. Canlandırma projesi kapsamında araç trafiğinin yavaşlatılması ve yoğunluğunun azaltılması ile birlikte yaya kullanım kapasitesinin artırıldığı ve algısal karakteri güçlendirilmiş bir kentsel alandır. Ayrıca yine canlandırma projesiyle alana katılan kullanım değerlerinden biri de yakınlıkları sebebiyle bir arada işleyen canlı kamusal mekanlardır. Alan, süreklilik arz eden bir kentsel doku karakteri taşımaktadır. Son olarak, C bölgesi ise ticari fonksiyonların ve trafik akışının düşük yoğunlukta olduğu konut bölgesidir ve sınırları içinde 5 mural bulunmaktadır. (Şekil 16)

Murallerin içinde bulunduğu kentsel mekanın morfolojik ve peyzaj karakterlerini karşılaştırma oluşturulan tabloda her bir mural, için içinde bulunduğu alt-bölge ile kodlanmaktadır. (bkz. Tablo 1)

Şekil 16. Morfolojik çözümleme ve alan araştırmasına konu olan Yeldeğirmeni Mahallesi'nde alt karakter alanları.

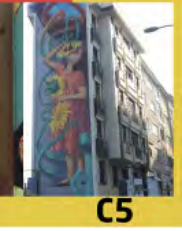

Tablo 9. Alanda bulunan murallerin yer aldığı mekanların morfolojik ve kentsel peyzaj karakterleri ile yapılan anket sonucu alanı deneyimleyen insanlar tarafından bilinebilirlik değerleri.

Mural	Eksensel bütünleşme değerleri	Görünebilirlik (Isovist) değerleri	Kentsel peyzaj karakteri	Anket sonucu bilinebilirlik yüzdesi
 A1	 2.097	 404	Kavşak Baskın trafik Otopark Düşük kapalılık (Enclosure)	% 48
 A2	 2.094	 163	Kavşak Baskın trafik Otopark Yüksek kapalılık (Enclosure)	% 28
 A3	 2.094	 141	Kavşak Baskın trafik Otopark Yüksek kapalılık (Enclosure)	% 30
 A4	 1.732	 161	Dev figür Otopark Düşük kapalılık (Enclosure)	% 42
 A5	 1.732	 161	Kavşak Boş yan cephe Otopark Baskın trafik Düşük kapalılık (Enclosure)	% 58

Kentsel Dokuda Kamusal Sanat Olarak Mural: Yeldeğirmeni İstanbul Örneği

 <p>A6</p>	 <p>1.851</p>	 <p>130</p>	<p>Yüksek kapalılık (Enclosure) Yükseklik farkı Sekans değişim noktası</p>	<p>% 16</p>
 <p>A7</p>	 <p>1.851</p>	 <p>212</p>	<p>Baskın trafik Ağaç engeli Otopark</p>	<p>% 16</p>
 <p>A8</p>	 <p>2.142</p>	 <p>213</p>	<p>Baskın trafik Otopark Reklam panolarına yakınlık</p>	<p>% 20</p>
 <p>B1</p>	 <p>1.896</p>	 <p>159</p>	<p>Baskın ticari kullanım Sekans değişim noktası Bitişik boş cephe Bina engeli</p>	<p>% 50</p>
 <p>B2</p>	 <p>1.684</p>	 <p>454</p>	<p>Baskın ticari kullanım Sekans değişim noktası Düşük kapalılık (Enclosure) Zengin kullanım çeşitliliği Kamusal yapı</p>	<p>% 50</p>
 <p>B3</p>	 <p>1.725</p>	 <p>380</p>	<p>Kapama noktası (Closure) Sekans değişim noktası Zengin kullanım çeşitliliği Düşük kapalılık (Enclosure) Kesişim noktası Otopark</p>	<p>% 62</p>

 B4	 1.725	 287	Zengin kullanım çeşitliliği Düşük kapalılık Kesişim noktası Yapı dokusuyla benzer renk Otopark	% 48
 B5	 1.725	 301	Zengin kullanım çeşitliliği Düşük kapalılık (Enclosure) Kesişim noktası Dev figür Kamusal yapı	% 42
 C1	 1.645	 172	Dev figür Konut dokusuyla kontrast ilişki	% 46
 C2	 1.645	 135	Bitişik boş cephe Konut dokusuyla kontrast ilişki	% 30
 C3	 1.336	 158	Düşük eksensel bütünlük Yapı dokusuna kontrast renkler Dev figür	% 28
 C4	 1.336	 104	Düşük eksensel bütünlük Dev figür Çıkma yapan cephe	% 24

 C5	 1.384	 171	Düşük eksensel bütünlüklük Köşe bina Yapı dokusuna kontrast renkler	% 22
--	--	--	--	------

Gerçekleştirilen analizler sonrasında, mekânsal konfigürasyon ve kent peyzajı nitelikleri ve alanda yapılan anketle saptanan murallerin kentli tarafından bilenebilirlik düzeyi verisinin bir araya getirildiği Tablo 1, murallerin algılanabilirlik kapasitesinde hangi unsurların belirleyici nitelikte olduğuna yönelik bir dizi saptamayı olanaklı kılmaktadır. Tabloda konfigürasyonel değerleri yakın olan murallere, sıcaktan soğuğa giden renk kodları verilmiştir.

50 kişi üzerinden gerçekleştirilen anket sonuçlarına göre bilinirliği en yüksek olan eser, B3 kodlu muraldir. Konfigürasyonel analizleri göz önüne alındığında üzerinde bulunduğu eksenin bütünlüşme değeri orta isovist değeri ise yüksek olan, yaya hareketlerini kuvvetlendiren müdahalelerle şekillenmiş ve ticari fonksiyonu yüksek olan B alanındaki 3 numaralı muralinin kent manzarasına dair karakterine bakıldığında bir sekans değışim ve kapama noktasında yer aldığı; bununla birlikte kapalılığı düşük bir mekanda yer aldığı görülmektedir. Öte yandan gerçekleştirilen anket sonuçlarına göre bilinirliği en yüksek olan ikinci mural olan A5, yoğun trafik bölgesinde bulunan mural B3 murali gibi bütünlüşiklik düzeyi orta olan bir eksen, fakat düşük isovist değeri olan bir noktadadır. Bu noktada kent manzarası karakterlerinin arasındaki farkı incelediğimizde B3 muralinin incelenen örnekler içinde tek kapama noktasında olan mural olduğu için, kentsel peyzaj açısından kapama etmeninin görsel algı kapasitesi açısından kilit role sahip olduğunu saptayabiliriz. A5 murali ise diğer örnekler içinde, bitişğinde boş büyük bir cephe bulunan tek mural olarak bulunmaktadır. Cullen’ın yaklaşımıyla düşünürsek, yanında boş bir cephe olan dolu cephe, bir görsel manipölasyona uğramış olması nedeniyle ayırdı güçlü konumdadır. Yaya için yürüme eyleminin dikkatli gerçekleştirilmesi gereken bir alanda olmasına rağmen algılanırlığı en yüksek ikinci mural olması bu güçlü kent manzarası karakterine bağlı görünmektedir. Eksensel bütünlüşiklik ve görünebilirlik değerlerinin düşük olmasına rağmen kavşak noktasında olması, kapalılık hissini düşük olduğu bir alanda bulunması gibi diğer olumlu özellikler sayesinde bilinirliği oldukça yüksek çıkmıştır. Bu ilk iki örnekten, mekânsal konfigürasyon değerlerine kıyasla kent peyzajı özelliklerinin murallerin algılanışına görece baskın etki yarattığı sonucu çıkmaktadır.

Öte yandan, eksensel bütünlüşiklik değerleri en yüksek ilk dört mural olan A1, A2, A3 ve A8 içerisinde A2, A3 ve A8 bilinirliği en düşük gruptadır. A1 murali hariç bu üçlünün isovist değerleri de düşük seviyededir. Bu durumda görsel olarak

fark edilmelerine olumlu etki yapacak unsurun içinde buldukları kent peyzajının özel nitelikleridir. Bu saptamamın ışığında 3 muralden de görüleceği üzere, tek başına eksensel değerlerin yüksek olmasının murallerin bilinirliğine katkı sağlamadığı görülmektedir. Ayrıca içlerinde en az bilinirliği olan A8 muralinin, kamusal alanlardaki reklam panolarının varlığı gibi olumsuz bir etkiye sahip olmasının algı kapasitesi açısından belirleyici bir unsur olduğunu belirtmek olanaklı. Kısaca özetlemek gerekirse, yüksek aksiyel değerlere sahip murallerin bilinirliği en az olan muraller olması, yine kent manzarasına ilişkin özelliklerin murallerin algılanışında daha etkin olduğu sonucunu çıkarmamıza neden olmaktadır.

İsovist değerleri en yüksek olan murallere baktığımızda ise sırasıyla B2, A1, B3 murallerini görmekteyiz. Yukarıda değerlendirilen A1 murali hariç, B2 ve B3 muralleri yaya akışının canlı ve rahat olduğu, yaya dikkatinin araç trafiğinden çevresinde kalabildiği ticari fonksiyonların baskın olduğu B alanındalardır. Aksiyel değerleri yüksek olmamasına rağmen, iki mural de kamusal alan kullanımı çeşitliliği, yolların kesişim noktalarında olmaları gibi ortak olumlu peyzaj özelliklere sahip mekanlarda bulunmaktadır. Bu nedenle, bilinirlikleri yüksektir.

Tablonun bütününe baktığımızda, en düşük bilinirlik düzeyinde olan murallerin mutlaka olumsuz etkilendiği bir kent peyzajı karakteristiğine konu olduğu; bunun mekânsal konfigürasyon değerleri ile ikincil derecede desteklendiği görülmektedir. Orta değerlerde seyreden muraller, ortalama eksensel bütünleşiklik ve görünebilirlik değerlerinin çok düşük olduğu C bölgesinde yer alan murallerdir. Konut alanına yolu düşmeyen kullanıcılar tarafından bilinme olasılıkları çok düşük olmasına rağmen, kent manzarasında ayrışan özellikleri ile bazılarının bilinirlikleri orta seviyelere çıkabilmiştir. Aksiyel değeri en düşük olan, mahallenin en arka köşelerinde kalan muraller ise bilinirliği görece düşük düzeyde kalmıştır.

Sonuç

Kent mekanında kamusal sanat, hem sosyo-kültürel ifadeye yönelik etkin birer araç olmaları hem de buldukları mekana ilişkin olumlu etkileri olması sebebiyle kentsel tasarımda kendilerine yer etmiş bir alan durumundadır. Fakat bu olumlu etkilerin ortaya çıkabilmesi için sanatsal eserin mekan kullanıcılarıyla karşılaşmalar ve güçlü bir algı örüntüsü içerisinde yer alabilmesi öncelikli başarımlar koşuludur. Bu karşılaşmaları olanaklı duruma getiren mekânsal koşullar, morfolojik çözümlenmeye konu edilebilecek nitelikte ele alınabilir. Bu bağlamda, konfigürasyonel yaklaşımla eksensel bütünleşiklik ve görünürlük çözümlenmeleri; mekânsal ilişkilerin yarattığı etkiye ilişkin kent manzarası analizleri ile bütünleştirilerek makro ve mikro morfoloji yaklaşımları konu bağlamında etkin kılınmıştır. Alanda elli kişi ile yapılan anket çalışması ise söz konusu morfolojik yapı unsurları ile gerçekte kentlinin muralleri algılama düzeyi arasında bir ilişki kurmayı olanaklı duruma getirmektedir. Bu çerçevede yaya hareket potansiyelinin yüksek olması beklenen alanları ve bu alanların görünürlük değerleri saptanarak ardından bu alandaki fiziksel unsurların kurduğu ilişkilerin görsel algıya etkisini belirlenmiş-

tir. Yapılan mekânsal çözümler göstermiştir ki, murallerin bulunduğu mekanlar makro ölçekte konfigürasyonel olarak yüksek bütünleşiklik düzeyine sahip olsa bile, mikro ölçekte içinde buldukları kentsel mekanların peyzaj karakterleri görsel algı açısından olumsuz nitelik barındırması durumunda mekanı deneyimleyen yaygın karşılaşma deneyimini olumsuz bir şekillerde etkilemekte ve söz konusu görsel sanat eserinin kamusal alandaki performansı ciddi oranda olumsuz etkilenebilmektedir.

İşlevsel yararları ötesinde, çoğu kullanıcının fark etmeden faydalandığı mekânsal özellikleri ile kamusal sanat, toplumsal iletişim kurmak için bir ifade zemini yaratmak amacı ile kentsel mekanda kendini yeniden üretmektedir. Bu durumun kentsel mekandaki etki düzeyinin artırılması, kent morfolojisini temel alan akılcı kentsel tasarım siyasasının varlığı ile olanaklıdır. Bu bağlamda ortaya konan çalışma bu yönde üretilebilecek olan kentsel tasarım kılavuzları için bir altlık oluşturabilecek kapsam ve kavramsal çerçeveyi sunmaktadır. Bu nitelikte bir ele alış, kentte kamusal kamusal sanatın etkisini artırabileceği gibi, kentsel mekanın algısal bağlamda genel kalitesini destekleyici bir sürecin önünü açarak kentte kamusal alan deneyiminin güçlendirilmesini sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Arendt, H. (1958). *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Arısoy, A. (2014). *Yeldeğirmeni Deneyimi: Kentsel Yenilemeye Farklı Bir Yaklaşım*. İstanbul: ÇEKÜL Vakfı.
- Cullen, G. (1961). *Townscape*. London: The Architectural Press.
- Çalışkan, O. (2011) 'Motionscape: The Image of Space in Motion (An Attempt at Conceptualization in the Case of Ankara)', *Journal of Architectural and Planning Research* 28(4), Winter 2011, sf. 314-35.
- Demir, C. (2019). *Public Art in Urban Space: The Case of Yeldeğirmeni, İstanbul, yayınlanmamış yüksek lisans tezi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi: Ankara.
- Ercan, M. A. (2013). Kamusal Sanatın 'Kamusallığı': Erişim, Aktör, Fayda Yaklaşımı. *İdeal Kent*, 10 (Kentın Sanatı, Sanatın Kenti), 220–255.
- Habermas, J. (1997[1962]). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü (The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society)* (Bora, T. & Sancar, M. Eds.), İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Lippard, L. R. (1996). Looking Around: Where We Are, Where We Could Be. In S. Lacy (Ed.), *Mapping The New Terrain: New Genre Public Art* (pp. 114–131). Washington: Bay Press.
- Lynch, K. (2010). *Kent İmgesi*, (Başaran, İ. Eds.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Negt, O., & Kluge, A. (1993). *Public Sphere and Experience Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. In University Minnesota Press. Minneapolis: University Minnesota Press.

Selwood, S. (1994). The Benefits of Public Art. *Cultural Trends*, 6(23), 37–55. <https://doi.org/10.1080/09548969409364980>

Varda, A. (Yönetmen). (1981). *Fıstıdayan Duvarlar* (Film), ABD: Cine-Tamaris

URL-1: <http://www.goethe.de/ins/tr/ank/prj/urs/geb/mon/mon/trindex.htm>

URL-2: <http://www.adanafikirplatformu.org/yazi.php?id=4468>

URL -3: <https://screen-queens.com/2019/07/04/criterion-month-agnes-vardas-murmurs/>

URL-4: <http://www.insanhaber.com/melih-gokcek-in-cok-tepki-ceken-15-icraati-resimleri,81571.html>

URL-5: <http://beyazgazete.com/fotogaleri/guncel-1/15-temmuz-sehitler-aniti-tum-fotograflar-26980/buyuk-fotograf-3/?pcount=6>

**KENTSEL BİÇİMLENME VE
SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK**

KENTSEL MORFOLOJİ YAKLAŞIMLARINDA ALTERNATİF UFUK: KENTSEL VE MİMARİ TASARIM STRATEJİSİ OLARAK İKLİM-DİRENÇLİ SU YERLEŞMELERİ

Ahu Gürler Akdeniz* **

* Bağımsız Araştırmacı

** Anadolu Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Uluslararası İlişkiler (İngilizce) Lisans Programı

ahugurler@gmail.com

Yaşamakta olduğumuz antroposen dönemin sorunsal olan sürdürülebilir insan yerleşmelerini geliştirme hedefi doğrultusunda birbirine taban tabana zıt olmasına rağmen varoluş ortak paydasında birleşen alternatif kentsel tasarım ve mimarlık çerçeveleri geliştirilmektedir. İki-uçlu açılım gösteren bu çerçeveler ile bir yandan 'kaçış modeli' olarak diğer gezegenlerde koloni kurma, diğer yandan da 'direniş modeli' olarak gezegenimizin mevcut koşullarına uyum ve/veya direnç gösterebilen alternatif tasarım stratejileri çeşitlendirilmiştir. Kentleşme ve Mimarlık katmanlarını kapsayan kentsel morfoloji ve tipoloji araştırmalarında disiplinlerarası etkileşim ile geliştirilerek çeşitlendirilen alternatif yerleşim modelleri hakkındaki farklı planlama/tasarım uygulamaları ve bütüncül/parçacıl yaklaşımlar arasında kutuplaşan tartışmalar hız kazanmaktadır.

19. yüzyıl sanayi devrimi sonrası hızlı kentsel ve ekonomik gelişmenin bir sonucu olan küresel ısınmanın etkisiyle iklim koşullarının değişmesi, dünyanın farklı coğrafyalarındaki kentlerde deniz seviyesinin yükselmesine neden olmakta ve dünya nüfusunun büyük bir çoğunluğunun yaşamakta olduğu alanları gelecekte su altında kalma tehlikesi ile karşı karşıya bırakmaktadır. Bu değişimden en çok etkilenecek olan kentler; deniz seviyesinden ortalama yüksekliklerine göre değişken risk faktörüne sahip kıyı bölgesi ve nehir havzası gibi su-kara bağlantısı içeren yerleşmelerdir. 1990'lardan günümüze Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi; hem sera gazı salınımlarının azaltılarak iklim değişikliğiyle mücadele edilmesi, hem de çevresel, kentsel ve ekonomik ekosistemlerin iklim değişikliğine uyum sağlanması ve mücadele edilmesi yoluyla iklim-dirençli stratejilerin hükümetlerarası bir ortamda geliştirilmesine temel oluşturmuştur. 'Sera gazı kaynaklı iklim değişikliği etkilerinin azaltılmasını hedefleyen Kyoto Protokolü (2005)' yerine yürürlüğe konan 'uzun vadede küresel ortalama sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelerin 2°C altında tutmayı hedefleyen Paris Antlaşması (2016)', iklim krizine karşı ulusal politikalar ve yerel planlama uygulamalarında bütüncül yaklaşımların geliştirilmesini sağlamaktadır. Bir taraftan günümüzdeki kent planlama uygulamalarında; uzun vadeli hedefler doğrultusunda iklim değişikliğine uyum stratejileri, iklim eylem planları ve iklime hazır projeler bütüncül bir yaklaşım ile planlama sistemi içinde yürütülmektedir. Diğer taraftan ise Birleşmiş Milletler-Habitat'ın 'Yeni Kentsel Gündem (2016)' kapsamında geleceğin kent planlama uygulamalarına yönelik esnek ve sürdürülebilir yüzer yerleşmeler ve yerel ölçekte vizyoner modeller; parçacıl bir yaklaşım ile geliştirilmektedir. Kent sistemine dâhil edilmeyen yüzer/amfibi mimarlık yaklaşımları, 'direniş modeli'nin bir parçası olmak yerine ekosistemden

bağımsız ve etrafı su çevrili kapalı topluluklar yaratma riski içeren 'kaçış modeli' tanımlamaktadır.

Bu çalışmada 'direnç modeli'ne odaklanılarak, iklim-dirençli stratejiler ile kentsel morfoloji ve tipoloji yaklaşımları arasında bağlantı sağlayan kuram ve uygulama temellerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, iklim değişikliğine uyum ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltma çabalarına katkı sağlayan 'su-kara bağlantılı, iklim-dirençli yerleşim modelleri'nin, bütüncül bir sistem çerçevesinde çözümlenmesi hedeflenmektedir. Çalışmada, iklim-dirençli stratejiler içeren mevcut planlama ve tasarım uygulamalarında kentsel morfoloji ve tipoloji ilkelerinin kullanımına dair kurallar ve disiplinlerarası etkileşimler konusunda cevap aranmaktadır. Dolayısıyla, düşük rakımlı kentlerin mevcut planlama uygulamaları arasından; Kyoto Protokolü sonrası tanımlanan "İklim Geçirmezlik" çerçevesinden Rotterdam (Hollanda) ve Copenhagen (Danimarka), "İklim Dirençlilik" çerçevesinden Seattle (Washington, ABD) ve Melbourne (Avustralya) ile Paris Antlaşması sonrası geliştirilen "İklimle Barışıklık" çerçevesinden Clyde (Glasgow, İskoçya/Birleşik Krallık), Boston (Massachusetts, ABD) ve Hong Kong (Çin) örnekleri seçilmiştir. Düşük rakımlı farklı kentsel coğrafyalardaki iklim değişikliği-odaklı planlama uygulamaları analiz edilerek, etkileşimde bulunduğu kentsel morfoloji yaklaşımları, değişkenlik gösteren tipolojiler ve bütünlük planlama çerçevesi oluşturan iklim-dirençli stratejiler ortaya konmaktadır. Sonuç kısmında; iklim değişikliğine neden olan etmenler ile kentleşmenin içinde barındırdığı çok-boyutlu katmanların bağlantısına dayalı olarak su-kara sınırının değişmesi tartışmaya açılmaktadır. Mevcut kentin bağlamında geliştirilen geleceğin yerleşme modellerinde, iklim-dirençli kentsel politikalar ve tasarım çerçevelerinin birleştirilmesini sağlayan kentsel morfoloji ve tipoloji yaklaşımlarının stratejik önemi ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel morfoloji, su-kara bağlantılı kent planlama uygulamaları, iklim-dirençli planlama/tasarım stratejileri, alternatif kentsel tasarım ve mimarlık çerçeveleri, yüzer/amfibi mimari yaklaşımlar

Jeolojik Zamanda Ekosistemik Dönüşüm

Doğanın en küçük birimi olan ekosistem; canlı organizmalar (biotik) topluluğunun, kendi çevresini oluşturan doğanın cansız (abiotik) bileşenleri ile karşılıklı etkileşim (simbiyotik) sürecinde içsel ve dışsal faktörler ile yapılanan dinamik sistemler bütünüdür. Ekosistemlerde durum belirleyici olan 'dışsal faktörler' (atmosfer, iklim, toprak, su, mineraller, asidite, güneş ışığı, ısı ve nem, vb.), ekosistemin genel yapısını ve iç işleyiş mekanizmasını kontrol eder. Dolayısıyla iklim, ekosistemin karakterini belirler. Ekosistemlerde süreklilik sağlayıcı olan 'içsel faktörler'; 'enerji akımı', 'ekolojik döngüler' ve 'popülasyon denetimleri' ile birbirlerinin işlevini bütünlük bir yapı içinde düzenleyerek bir denge¹ oluştururlar. Ekosistemlerin en küçük mekânsal birimi "ekotop | *ecotope*" olarak sınıflandırılmakta, iklim faktörlerine göre ekotoplardan oluşan 'bölge örüntüsü tipleri' "biyom | *biome*" (sucul, orman, tundra, çöl, çayır biyomları vb.) olarak tanımlanmaktadır. Ekosistem içindeki bir türün en uygun yaşamsal birimi "habitat" olarak sınıflandırılmakta, bir grup 'dışsal faktörlere' göre 'yerleşim örüntüsü karakteri' olarak tanımlanmaktadır. Kısaca; bu iki terim, 'çevresel etki' bakımından farklı anlam taşımaktadır (Tansley, 1935; Willis, 1997; Ruitter ve de Jong, 1998; Molles, 1999):

- ekotop; bütünden-parçaya ekosistem tanımlayan ve mekânsal olarak fiziksel sınırları olan ‘iklim-bağımlı ekolojik bölge örüntüsü’ (peyzaj ekolojisi | *landscape ecology*).
- habitat; parçadan-bütüne yerleşim tanımlayan ve yaşamsal olarak operasyonel örüntüleri olan ‘ekosistem-bağımlı biyolojik bölge’dir (kentsel ekoloji | *urban ecology*).

Ekosistemik dönüşüm; içsel ve/veya dışsal faktörlerdeki değişiklikler nedeniyle dinamik sistemler bütününde canlı organizmaların (biyotik) ve çevresindeki cansız bileşenlerin (abiyotik) yeniden-yapılanma sürecidir (Tansley, 1935). İçinde bulunduğumuz Antroposen Dönem’de insan, ekosistemik dönüşüm sürecinde tetikleyici bir (f)aktör olarak bulunmaktadır. Dilbiliminde kullanılan bir anlambilim² olan “-cene” | -sen, ardına aldığı kelimeye ‘yeni’ anlamını katarken, Jeoloji biliminde ise zamanın belirli bir noktasında ‘ekosistemik dönüşümlere’ neden olarak ‘başkalaşan bir çağ’ı ifade eder (Harper, 2020). Bu jeolojik zamanlar, ardışık üç dönem olarak düşünülebilir (Şekil 1).

- Bütün, tam anlamına gelen *Holo*, -cene anlambilimi ile türetildiğinde, tamamen yenilenmiş jeolojik çağ anlamına gelen *Holocene* | Holosen terimine dönüşmektedir (Harper, 2020).
- İnsan anlamına gelen *Anthropo*, -cene anlambilimi ile türediğinde, insanlığın çevre üzerinde zamanla artan derin bir etkiye sahip olmaya başladığı, mevcut jeolojik çağ anlamına gelen *Anthropocene* | Antroposen terimine dönüşmektedir (Crutzen ve Stoermer, 2000; Crutzen, 2002; Zalasiewicz ve diğ., 2010; Rafferty, 2020).
- Latince’de ‘yeni’, Astronomi’de ‘aniden parlayıp sönen yıldız’ anlamına gelen *Nova*, -cene anlambilimi ile türediğinde, ‘yepyeni bir jeolojik çağ’ anlamına gelen *Novacene* | Novasen terimine dönüşmektedir (Harper, 2020).

İçinde bulunduğumuz dönemin kronolojik olarak Dünya tarihinin son 11.700 yılını kapsayan Holosen çağı olduğu bilim insanlarınca kabul edilmiş olsa da, üzerinde tartışılan iki konu vardır (Fairbridge ve Agenbroad, 2018). İlki; son 300 yıllık

Şekil 1. Jeolojik Zamanda Ekosistemik Dönüşüm – İklim Krizi: Mekân x Yaşam

dönemde küresel ölçekte deniz seviyesinde 28 metre yükselme yaşanmış olması (Kayan, 2012, 69) ve etkileri daha derinden hissedilmeye başlanan iklim krizi nedeniyle Holosen çağın sona erip, Antroposen çağa çoktan girmiş olduğumuzdur. Diğeri ise; Antroposen çağın tam olarak ne zaman başlamış olabileceğidir (Rafferty, 2020). 18. yüzyıl ortasından sonra icat edilen bir mühendislik harikası mı, yoksa 20. yüzyıl ortasından önce fisyon süreci üzerine yürütülen bir araştırma projesinin “yan ürünü” olarak geliştirilen bir atom bombası mı?³ Antroposen çağın kronolojik başlangıcı konusundaki tartışmalar devam ederken, insanların gezegene hâkim olduğu, içinde bulunduğumuz 300 yıllık Antroposen çağının sona ermekte olduğunu belirtilmektedir (Lovelock, 1972). 18. yüzyılda bilimsel temelleri kurulan ve 1970’lerde gündeme gelen *Gaia* Teorisi (Tabiat Ana); Dünyadaki tüm yaşamın, tek bir süper organizma olarak düşünülebilecek ‘ karmaşık bir sistem’ oluşturmak için, biyosfer dâhil fiziksel çevre ile etkileşime girmesi hipotezine dayanır (Lovelock, 1972). “Dünya’nın simbiyozu” üzerine kurulan *Gaia* Teorisinin ana fikri; Dünya’nın nesnel bir organizma değil, organizmalar arasında etkileşimi tetikleyen karakterine dikkat çekilerek (Margulis, 1998), sürecin dönüştürücü gücü vurgulanmıştır. 17. yüzyıl Aydınlanma Çağı ile altyapısı hazırlanan Endüstri Devrimi, makineleşmeye geçilmesi ile hızlı bir ivmelenme döneminden sonra, mekânsal alanlardan yapay zekâ, makine / derin öğrenme teknolojileri yardımıyla, bilimsel gelişim göstermektedir. Bu durum, jeolojik zamanda ekosistemik dönüşüm üzerine başka bir tartışma daha başlatmaktadır: Novasen olarak isimlendirilen yeni dönem (Lovelock, 2019).

İklim Krizinden Kaçış Senaryoları: Amaç mı? Araç mı?

İklim değişikliğinin yarattığı geri döndürülemez etkilerine karşı hayatta kalma refleksiyle ‘güvenli limanlara’ sığınma ihtiyacı hisseden insan, gelecek vizyonunda iki farklı kaçış senaryosu geliştirmiştir: Evren’de bir gezegene sığınmak veya Dünya’da korunaklı bir bölge yaratmak.

Alternatif Kaçış-I | Kozmik Sığınmacı Topluluklar: İklim değişikliği ve küresel ısınma tehdidi altında Dünyanın ve insanlığın geleceğini sorgulayan *Stephen Hawking*, insanlığın Dünya’daki yerinin giderek daraldığını belirtmiştir. *Hawking*, insanın kendi sonuna engel olabilmek için yapabileceği tek şeyin Dünya’yı terk ederek “kimsenin daha önce gitmediği yerlere”, güneş sisteminde henüz belki de keşfedilmemiş gezegenlere, önümüzdeki 100 yıl içinde giderek, kendine yete(bile)n koloniler kurarak yerleşmesi gerektiği konusunda görüş bildirmiştir (Gosh, 2017). Örneğin; *NASA* bu konuda vizyoner tasarım yarışmaları düzenleyerek sadece kentsel planlama anlamında değil, (iç)mimarlık konularında da bir kamuoyu yaratmaya çalışmaktadır. *Space-X* (2021) girişimi 2024’te Mars’a insan göndermeyi ve 40 yılda 1 milyon nüfuslu koloni kurmayı hedeflemektedir (STM, 2019). Fakat, Dünyadan kaçamayacak çoğunluk için, kontrolden çıkmış küresel ısınmaya karşı yapay zekâ sistemleri ile desteklenerek tüm kozmosu kaplayacak, ekoloji dostu hiperzekânın hâkim olacağı bir dönemin başlamış olabileceğine dik-

kat çekilmektedir (Lovelock, 2019). Bir yandan gezegen dışı insan yerleşmeleri yeni bir gündem olma yolunda hızla ilerlese de, günümüzde yaşadığımız mevcut sorunu görmezden gelerek, aynı davranışları tekrar ettiğimiz sürece farklı bir sonuç alamayacağımız “kaçış” senaryolarıyla oldukça maliyetli ve sadece ayrıcalıklı bir azınlık için kurtuluş aranmaktadır.

Alternatif Kaçış-II | Kurtarılmış Yüzer Topluluklar: Geleceğin kent planlama uygulamalarına dair Birleşmiş Milletler-Habitat’ın “Yeni Kentsel Gündem (2016)” ile belirlediği iklim değişikliğine uyum/mücadele bütünlük stratejilerini, parçacıl bir planlama yaklaşımıyla yorumlayan, kent sisteminden kopuk, otonom yüzer-yerleşmelerin model olarak sunulması, tasarım ofislerinin planlama ve projelendirme pratikleri haline gelmektedir. Bu kent sistemine dâhil edilmeyen yüzer/amfibi mimarlık yaklaşımları, ekosistem(ler)den bağımsız ve etrafı su çevrili kapalı topluluklar yaratma riski içeren bir ‘kaçış modeli’ tanımlamaktadır. Örneğin; yükselen deniz seviyesi problemlerine karşı geliştirilen ‘açık denizde yüzer adalar ağı’ oluşturma hedefi; uluslararası sularda bilim, teknoloji ve siyasette inovasyon hedefiyle geliştirdikleri yüzer “start-up ülkeler”; yeni nesil toplum modelini test etmek hedefiyle geliştirilen otonom yönetimli ve dijital ekonomili ‘yüzer yerleşmeler’. Bu tip alternatiflerde; hem deniz ve o çevredeki biyoçeşitlilik hem de Uluslararası Deniz Hukuku açısından çözülmesi oldukça zor ve etik, politik ve sosyo-ekonomik pek çok değişken “şehir” yaşamı açısından yetersiz kalmaktadır. Çok-boyutlu belirsizlik, risk ve tehditler içeren bu örnekler, iklim değişikliğine uyum ve mücadele konusunda bütüncül bir çözüm sunamamasına rağmen, morfolojik ve tipolojik ilkelerin (GürlerA, 2001) tasarım stratejisi olarak kullanılabileceği potansiyelini göstermektedir (Gürler-Akdeniz, 2019 a, b ve c).

Bu alternatiflerden ilki; Dünya ekosisteminde ‘ekotop’ (ekolojik bölge) ile ‘habitat’ (biyolojik yerleşme) arasında denge sağlanamadığından, başka bir gezegenin ekosisteminde ‘habitat’ (astrobiyolojik yerleşme) kurma vizyonuna dayanmaktadır. Diğeri ise; Dünyanın ekosistemindeki problemlerin kaynağı yok sayılıp, sulcul ‘ekotop’ (alternatif ekolojik bölge) inşa edip, dengesiz ekosistemik dönüşümü hızlandırma potansiyeline sahip olan parçacıl ve izole bir ‘habitat’ (yüzer biyolojik yerleşme) modeli ile kurgulanan bir vizyona dayanmaktadır. Marjinal faydası tartışmalı bu alternatifler yerine, iklim krizine çözüm üretmek toplam fayda yaratır (Gürler-Akdeniz, 2019c).

İklim Krizine Direniş: İklim Değişikliği Bilimi ve Uluslararası Planlama Politikaları

Dünya’yı ‘evren sistemi içinde bütüncül bir alt-sistem (ekosistem)’ olarak tanımlayan *Alexander von Humboldt* (1769-1859); insan-kaynaklı iklim değişikliğinin açıklanmasını sağlayan bilimsel çerçeveler oluşturmuştur. *Humboldt*, 18. yüzyılda Dünya’nın ‘çok-ölçekli yapı içinde etkileşimli tek bir organizma’ olduğunu sistematik biçimde tanımlayarak –günümüzde *Gaia* kuramı olarak yeniden kavramsallaştırılan– ‘ekoloji’yi ilk defa bir bilim dalı olarak ortaya koymuştur.

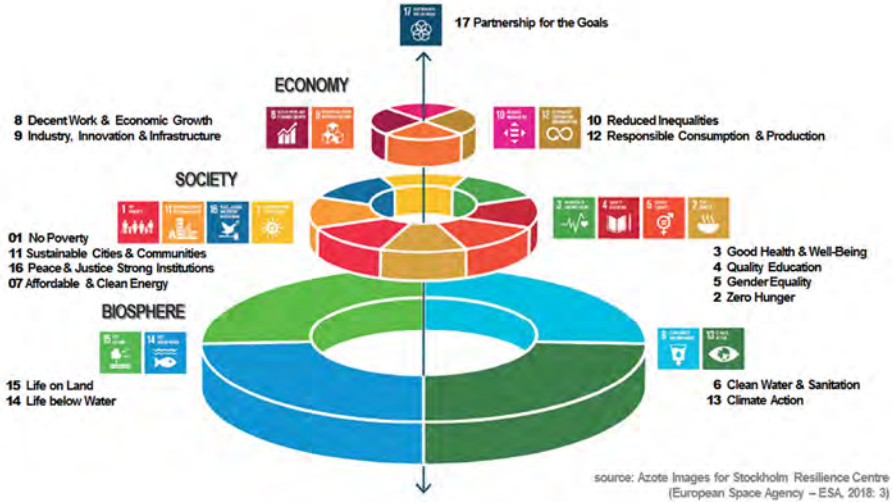
18. yüzyıl sonlarında, farklı (bio)coğrafyalar'daki jeolojik gözlemlere ve meteorolojik ölçümlere dayanan bilimsel verilerin sistematik sentezi doğrultusunda, 'insan kaynaklı iklim değişikliğinin ekotoplar ve habitatlar üzerindeki etkileri' ilk defa açıklanmıştır. *Humboldt* tarafından geliştirilen 'iklim değişkenlerini haritalama tekniği'nin I. Uluslararası Meteoroloji Kongresinde (1873) sunulmasının ardından, 19. yüzyılda Dünya Meteoroloji Kurumu kurularak 'iklim verileri' sistematik olarak kayıt altına alınmaya başlamıştır. 20. yüzyılda endüstriyel gelişim ve kalkınma faaliyetlerinden kaynaklı artan karbon salınımının gezegenimizdeki ekosistemlere etkilerinin hava, su, toprak, atmosfer ve toplum(lar) üzerinde bilimsel olarak incelenmesi ile iklim değişikliği tespit edilmiştir (Crutzen ve Stoermer, 2002).

İnsanlığın Dünya üzerindeki son 200 yıllık dönemde yaşadığı teknolojik, sosyo-ekonomik ve politik gelişmeler nedeniyle ekosistemik dönüşümde yıkıcı bir etki ortaya çıkmıştır. Küresel ortalama deniz seviyesinin 1900'den bu yana yaklaşık 16–21 cm yükselmesine karşılık 1993'ten bu yana hızlanarak 7 cm yükselmesi (C40 Cities) veya insan faaliyetlerinden dolayı yeryüzünün %50 oranında değişmesi örnek olarak verilebilir (Crutzen, 2006). Bu durum, 'insan kaynaklı iklim değişikliğinin kentler üzerindeki etkisi' konusunun uluslararası politika çerçeveleri ile çözümlenmesini gerektirmiştir (Gürler Akdeniz, 2019c). 19.yy'dan itibaren hızlı sanayileşme kaynaklı çevre kirliliğinin artışı ve 20.yy ortasından itibaren II. Dünya Savaşı sonrası yeniden-yapılanma sürecinde hızlı kentsel büyüme kaynaklı doğal çevrelerin bozunumu sonucunda 'insan-çevre etkileşimi' konusu gündeme getirilmiştir (Bozdoğan, 2005; Burayidi ve diğ., 2020). Bu nedenle, çok-boyutlu uluslararası politikalarının gelişiminde dönüm noktaları bulunmaktadır (Gürler Akdeniz, 2020a ve b):

- Farklı coğrafyalarda ortak değerlere dayalı hedeflerde eşgüdüm sağlanabilmesi için uluslararası organizasyonlar kurulmuştur, örneğin: Birleşmiş Milletler -BM- (1945) ve Avrupa Konseyi -AB- (1949).
- BM-Ekonomik ve Sosyal Konseyi (*ECOSOC*) tarafından "Sadece Bir Dünya | *Only One Earth*" teması ile düzenlenen *Stockholm Çevre Konferansı* (1972) doğrultusunda; insan yerleşmeleri, (doğal) çevre ve kaynak yönetimi konularında uluslararası işbirliği sağlayan 'politika-temelli küresel bir çerçeve ve eylem planı' oluşturulmuştur. "AB 1. Çevre Eylem Planı" (1973) ile çevre politikaları ve "BM-Habitat-I" (1976, Vancouver) ile 'sürdürülebilir kalkınma çerçeveleri' politik bir temele oturtulmuştur.
- BM-Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından "Ortak Geleceğimiz | *Our Common Future*" teması ile açıklanan *Brundtland Raporu* (1987) doğrultusunda ekonomik büyüme, çevre koruma ve sosyal eşitlik tabanından yükselen 'küresel ölçekte sürdürülebilir kalkınma' hedeflenmiştir. Sürdürülebilir kalkınma odaklı uygulamalara ilişkin konularda tematik raporlar hazırlanmasını sağlayan "Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli |

IPCC–Intergovernmental Panel on Climate Change” (1988) aracılığıyla insan faaliyetlerinden kaynaklı iklim değişikliği risk değerlendirmesi ve (karbon salınımının azaltımı ve sıfır-karbon hedefiyle) risk yönetimi yapılmaktadır.

- Çevreye duyarlı ekonomik kalkınma modellerinin geliştirilmesi amacıyla düzenlenen BM-Rio Yeryüzü Zirvesi (1992) sonucu önce “İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi | UNFCCC–*Framework Convention on Climate Change*” (1992) yürürlüğe girmiş, daha sonra küresel ölçekte işbirliği hedefleyen Kyoto Protokolü imzaya açılarak, ulusal ölçekte Gündem21 Eylem Planları ve yerel ölçekte Kent Konseyleri işlevlendirilmiştir. Biyolojik çeşitliliğe odaklanan “Rio Sözleşmesi-I” (1992) ve “Kyoto Protokolü” (1992) ile sanayileşmiş ülkelerin sera gazı salınımlarını azaltım taahhütlerinin imzalanarak (1997) yürürlüğe girmesi (2005) uzun bir sürece yayılmıştır. Küresel ısınma ve iklim değişikliği kaynaklı erozyon, kuraklık ve çölleşmenin etkilerini azaltmak amacıyla “BM-Çölleşmeyle Mücadele Sözleşmesi | UNCCD-*Convention to Combat Desertification* (1996) yürürlüğe girmiştir.
- Kyoto Protokolü’ne taraf olan ülkelerin senede bir kere toplanmasına dayanan “Taraflar Konferansı | *COP-Conference of Parties*” (1995) aracılığıyla iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin en aza indirilmesi için gerekli olan eylemler hakkında izleme-değerlendirme-programlama yapılmaktadır.
- “BM-Habitat-II” (1996, İstanbul) ile ‘sürdürülebilir kentsel kalkınma’ hedefi; toplumsal kilit aktörler aracılığıyla katılımcı planlama sistemi içinde tanımlanmıştır. 21.yy Stratejisi içeren “BM-Bin Yıl Kalkınma Hedefleri | *MDGs-Millennium Development Goals*” (2000-2015) ile ‘çevresel sürdürülebilirlik’ (*MDG-7*) için ‘kalkınma-odaklı küresel işbirlikleri’ (*MDG-8*) aracılığıyla farklı ölçeklerde finanse edilen altyapı ve yatırım odaklı fon programları gerçekleştirilmiştir. İklim Değişikliğine uyum ve mücadele amacıyla “Çölleşmeyle Mücadele Strateji Çerçevesi” (2008-2018) kapsamında çevre sürdürülebilirlik programları geliştirilmiştir.
- 21.yy toplum-temelli gelecek Programı içeren “BM-Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri | *SDGs-Sustainable Development Goals*” (2015-2030) ile –özellikle– ‘sürdürülebilir şehirler ve topluluklar’ (*SDG-11*) için ‘iklim eylem planları’ (*SDG-13*) ve ‘ulaşılabilir temiz enerji sağlanması’ (*SDG-7*) konularında çerçeve programlar birlikte yürütülmektedir (Şekil 2). “BM-Habitat-III” (2016, Quito) ile ‘bütünleşik ve sürdürülebilir kentsel kalkınma’ hedefleri, toplum-temelli bütünleşik planlama sistemi içinde kentsel tasarım çerçeveleri tanımlanmıştır. “Paris İklim Sözleşmesi” (2016) ile ‘uzun vadede küresel ortalama sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelerin 2°C altında tutulması hedefi doğrultusunda iklim krizine karşı ulusal politikalar ve yerel planlama uygulamalarında bütüncül yaklaşımların geliştiril-

Şekil 2. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (UN-SDGs)⁴

mesi hedeflenmektedir. “Çölleşmeyle Mücadele Strateji Çerçevesi” (2018-2030) kapsamında havza yönetim planları geliştirilmektedir.

İçinde bulunduğumuz düşük-karbon döneminde, geleceğin iklim dirençli ve sürdürülebilir toplumlarını tasarlayabilmek için BM Sürdürülebilir Kalkınma hedeflerini (Şekil 2) ölçeklerarası planlama sisteminde yürürlüğe koyup, işbirliği içinde bu krizi ‘beraberce’ yöneterek ekonomi, toplum ve çevrenin senkronize (eş-zamanlı) ve simbiyotik (ortakyaşar) bir bütünlük içinde mücadele edebilmesini hedeflemektedir.

İklim Değişikliği Stratejileri: Kentleşme Süreci ve Kentsel Morfoloji Yaklaşımları

Dünya'nın evrendeki 'koruyucu kalkan'ı olan 'ozon tabakası'nın, 1970'lerin sonunda kutup bölgelerinde incelendiği ve 1985'te kloroflorokarbon (CFC) gazları içeren kimyasal bileşiklerin artan salınımına bağlı olarak delindiği tespit edilmiştir (Nunez, 2019). Bu durum küresel ısınmanın hızlanmasına paralel olarak iklim değişikliği etkilerinin yanı sıra pek çok sağlık probleminin artmasına da yol açmıştır (Türkeş, 2019; 2020; Yavuz, 2021; Pala, 2019). Karbon emisyonlarını azaltmaya yönelik eylemler önemli ölçüde artmazsa; iklim değişikliğinin bir sonucu olarak, deniz seviyesindeki yükselmenin etkisiyle, yerleşim olarak deniz seviyesine göre düşük rakımlı kıyı, delta veya göl gibi su kaynağının etkilerine açık bölgelerde bulunan kentsel sistemler cevap vermekte yetersiz kalacaktır. Küresel ısınma nedeniyle yükselen su seviyeleri ve değişen yağış rejimleri nedeniyle, o bölgelerde yaşayan toplumlarda, kitlesel göç süreci başlayabilir. 2050'lerde daha fazla sel ve taşkın riski ile karşı karşıya kalırken, bugünkü Dünya nüfusunun yak-

laşık %10'unun, deniz seviyesinin en az yarım metre yükselmesi nedeniyle, riske gireceği tahmin edilmektedir (C40 Cities, Tarih Yok).

İklim değişikliğinin etkilerini hafifletmeye yönelik herhangi bir önlem alınmadığı takdirde (örneğin: alternatif enerji kaynaklarına yönelmek, enerji üretim, iletim ve dağıtım sistemlerinde karbon emisyonlarını azaltmak veya karbonsuzlaşma vb., IEA, 2009); sera gazları nedeniyle tetiklenen küresel ısınma ortalama sıcaklıkta 6 dereceye kadar artışa ulaşarak, bir dizi 'geri döndürülemez süreçler' yoluyla Dünya üzerinde 'yıkıcı etkiler'e neden olabileceği belirtilmektedir (Crutzen 2002; Chen ve diğ., 2017). Bu etkiler: ekosistemlerin artan dengesizliği ve yıkımı, türlerin yok olması, buzulların ve turbaların çözülmesi, vektör ile bulaşan salgın hastalıkların yayılması (örneğin: kolera, sıtma/*malaria*, veba/*plague*, zika virus, covid-sars-2 virus, vb.), yağış rejiminin değişmesi sonucunda aşırı kuraklık veya aşırı yağış, fırtına, sel ve taşkınlar nedeniyle tarımsal faaliyetlerde zorluk ve dolayısıyla kıtlık oluşması, sıcak hava dalgaları ile yükselen kitlesel iklim göçleri, jeohidro politik anlaşmazlıklar, artan eşitsizlik gibi çok boyutlu düzeyleri kapsayan tehditler ortaya çıktığı ve artacağı belirtilmektedir (Pala, 2019; Yavuz, 2021).

İlk kez C. S. Holling (1973) tarafından ekoloji alanında ele alınan dirençlilik (*resilience*) kavramı; ekolojik toplulukların belirsizlikleri yönetebilmesi için içsel dinamiklerini kararlı bir şekilde koruyarak tehditler karşısında tekrar eski haline dönebilme ve/veya tepkisel adaptasyon gösterebilme yeteneğine vurgu yapılarak, sistem teorisine referansla oluşturulmuştur. Bu kavramın kentsel tasarım için potansiyel oluşturan yanı; derin düşünebilme, kapsayıcılık, dayanıklılık ve koordinasyon gibi ana 'dirençlilik karakterleri'nin, kent planlama sistemlerinde çözüm sürecine dâhil edilme düzeyine göre değişir. İlk aşamada farkındalık yaratarak, kent dinamiklerinin iklim değişikliği karşısında sahip olduğu risklerin ve fırsatların zamanında tespit edilmesiyle, ileride ortaya çıkabilecek problemlere hazırlıklı olunarak, gerekli temel fonksiyonlar yürütülürken, bir yandan da önlemlerle iklim değişikliğinin etkileriyle başa çıkma stratejileri hazırlanabileceği belirtilmektedir. Bu süreç içerisinde, kentsel sistemlerin 'tepkisel adaptasyon gösterebilme yeteneği'nin, kentsel politika ve yatırımlarla, hem kurumsal hem de yapılı çevrede geliştirilmesi, kentsel fonksiyonların kesintiye uğramadan hızlı bir şekilde toparlanabilmesini sağlayabilmektedir. Kentsel tasarımın iklim değişikliğine karşı 'dönüştürücü karakter'e kavuşabilmesi için; altyapı projeleri optimize edilerek çok fonksiyonlu işlev görmesi sağlanıp, en üst ölçekten başlayarak en alt ölçeği de gözden kaçırmadan riske-duyarlı bölge ve arazi kullanım planlamasına ihtiyaç olduğu belirtilmektedir. Bu planlamaya paralel, uyumlu sosyal ve ekonomik politikalar beraberce yürütülebilirse, kentlerde 'dönüşümsel bir mekanizma yapı'sına kavuşabileceği açıklanmaktadır (Gürler, 2013; World Bank, 2019, 78; Gürler, 2020; Gürler-Akdeniz, 2020b). Bu doğrultuda BM-Habitat eksenli "İnsan odaklı yaşanabilir şehirler" yaklaşımı kapsamında; kentsel çevre, mekânsal gelişme, kent ekonomisi, kent ekolojisi ve çevre, konut ve temel kentsel hizmetler ile sosyal uyum ve eşitlik gibi ilkeler içeren 'planlama ve tasarım çerçeveleri' düzen-

lenmektedir (Gürler, 2013; UN, 2017; Gürler, 2020; Habitat İnsan Yerleşimleri, Çevre, Eğitim ve Sağlık Derneği, 2021).

İnsan yerleşmelerinin ‘oluşum’u (morfojenetik karakter) ve bunların ‘oluşum, dönüşüm ve bozulum süreçleri’nin (morfogenez) mekânsal olarak planlaması ve tasarımına odaklanan “Kentsel Morfoloji”, 19.yy sonunda Alman coğrafyacı *Otto Schlüter* (1899) tarafından şehrin daha geniş bir peyzajın parçası olarak tanımlanmaktadır (Kropf, 2017; Ünlü, 2018). 20.yy iklim değişikliği etkileri nedeniyle ortaya çıkan ve 21. yüzyılda artan “riskler”in (sel, taşkın, yangın vb. gibi) ve ‘kentsel hizmetlerin yönetimi’, ‘iklim-odaklı bölge planlama ve kentsel tasarım’a ekolojik bir boyut katmaktadır (Gürler-Akdeniz, 2020b). Bu nedenle, doğal ve yapılı çevrelerle ilgili, risk yönetimi, (yeniden) yapılandırma, koruma ve iyileştirme programlarında bir yöntem çerçevesi olarak kullanılan ‘Kentsel Morfoloji Yaklaşımları’ başlıca dört kategoride gruplandırılmaktadır:

- **mekânsal çözümleme** (*spatial analysis*), Sosyo-mekânsal boyuta odaklanan Fransız yaklaşımı–Versailles okulu ile Batty öncülüğünde geliştirilen CBS ve uzaktan algılama sistemleri ile kent dinamiklerinin (yeniden) simülasyonu
- **konfigürasyonel** (*configurational*) veya **morfolojik simülasyon yaklaşımı** (*örneğin: Mekân-dizim | Space-Syntax*) – Hillier ve Hanson Bartlett okulu
- **süreç tipolojisi** (*procedural typology*) veya **tipo-morfolojik yaklaşım** – S. Muratori
- **tarihsel-coğrafya** (*historico-geographical*) yaklaşımı veya **M.R.G. Conzen morfojenetik okulu**

Bunlardan ilk iki kategorideki yaklaşımlar; niceliksel verilere dayalı matematiksel modelleme ve niteliksel verilere dayalı sosyo-mekânsal değerlendirme yolu ile mekânsal ve toplumsal verileri kent örüntüsü ile beraber ele alarak ‘görünmez’ mekândaki ilişkileri de sürece dâhil etmektedir. Son iki kategorideki yaklaşımlar ise; toplum için öğrenme odaklı niteliksel değerlendirme ve kentsel biçimlenme süreçlerine odaklanarak bölge planlama ve kentsel biçimlenme süreçleri için kuramsal çerçeve sunmaktadır. Fransız okulu’nun yaklaşımı bu son gruptaki yaklaşımlara mekânın ‘görünmez’ boyutunu da dâhil ederek kentlerin gelişim ve dönüşümünü incelemektedir (Ünlü ve Baş, 2016; Ünlü, 2018).

Bu temel kategorilerdeki yaklaşımların diğer disiplinlerdeki yaklaşımlarla birlikte yöntem-temelli analitik ve stratejik kullanımı ile ‘Kentsel Morfoloji’de Karma Yaklaşımlar’ ortaya çıkmaktadır:

- coğrafi uydu görüntülerinden çıkarılan zaman-serili verilere dayalı (bulanık veya net) **hüresel otomasyon/özdevinim yöntemi** ile çözünürlük-altı

parçacıkların (karakter bileşenlerinin) çok-katmanlı model yapısının oluş-
turması ve/veya çözümlenmesi (Batty et al, 1997),

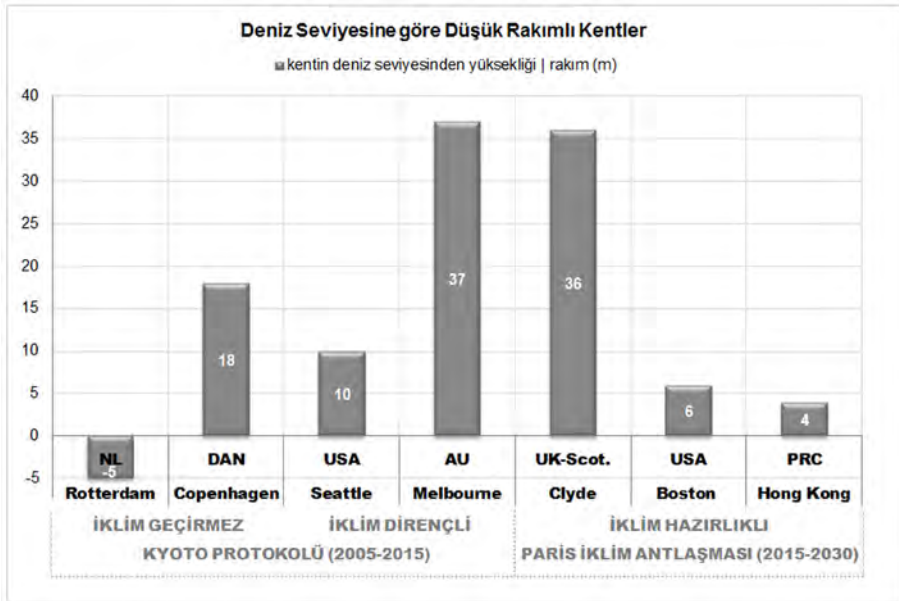
- planlama sistemlerindeki dinamiklerinin ölçeklerarası parametrik model-
lemesi ile kentsel süreç planlama ve yönetim yapısının biçimlenme ve
performans-temelli sistem programlama yoluyla mekan-süreç etkile-
şimli kentsel planlama-tasarım ve strateji çerçevelerinin oluşturulması ve
sistem-temelli **dönüşümsel mekanizma tasarımı** ile süreç performansı ve
mekan kalitesinin iyileştirilmesi (Gürler, 2013),
- figür-zemin analizine dayalı olarak kentsel dokunun yoğunluğuna göre
kentsel yapının biçimsel tipomorfolojisi'ne odaklanan **Spacemate diyag-
ram yöntemi** (Berghauser Pont ve Haupt, 2015),
- mekânsal dinamiklerin zaman bağımlı 3B modellemesi ile mekânsal bi-
çimlenme ve sosyo-mekânsal planlama-tasarım politika çerçeveleri ile
uygulamaların modellenerek geliştirilmesi, iyileştirilmesi ve geçerliliğini
sınayan **mekan-süreç etkileşimli karmaşık verili operasyonel yöntem**
(Batty, 2017).

İklim değişikliğine karşı “kentsel sosyal-ekolojik sistemlerin mekânsal morfoloji-
si” yaklaşımı (Marcus ve Colding, 2014); “dirençlilik” kuramı (Holling 1973) ile
"mekânsal morfoloji" kuramı içinde geliştirilen "mekânsal dizilim teorisi" | *space-
syntax* (Hillier ve Hanson 1984) ana araştırma alanlarına odaklanarak çözümlen-
mektedir. Bu nedenle, kentsel sistemlerde dirençlilik sağlayacak çözüm(ler)
e odaklanan yöntemler tercih edilmektedir. *Holling* (1986) tarafından geliştirilen
dirençlilik kuramı; araçsal mekanizma olarak; kentsel “uyarlanabilir yenilenebilir
döngüler” (*renewable adaptive cycles*) ile iklim değişikliğinin neden olduğu etki-
lere çözüm sunabilecek alternatifler arasında dinamik bağlantı kurmaya çalışan
bir yöntem önerir (Marcus ve Colding, 2014). Avusturyalı-Amerikan ekonomist
Joseph Schumpeter'in “yaratıcı yıkım”⁵⁵ (“*creative destruction*”) fikrinden taban
alan bu “uyarlanabilir yenilenebilir döngüler” bağlamında ekosistem davranı-
şı, dört temel işlev arasındaki dinamik etkileşim olarak tanımlanabilir: sömürü,
koruma, serbest bırakma ve yeniden düzenleme (Holling 1986). Bu davranışın
ardındaki sebep; Dünya'nın yerel, ulusal ve/veya küresel karakterden beslenen,
sosyo-ekolojik bir sistem olması görüşüne dayanır. Bu nedenle; sadece bu siste-
min nasıl çalıştığı konusunda değil, aynı zamanda bu sisteme nasıl başarılı bir şe-
kilde müdahale edebileceğimiz konusunda da hızlı bir şekilde bilgi geliştirilmesi
dirençliliğe katkıda bulunabilir. Bu özelliği niteliğiyle, Kentsel Morfoloji; kentin
içinde barındırdığı fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel alanların birbiriyle etki-
leşim dinamiklerinin ve o dinamiklerin yaratıcı, destekleyici, dengeleyici ve/veya
zorlayıcı bileşenlerinin analiz edilerek, kentsel alanların ölçeklerarası birliktelik
ilkesi doğrultusunda, planlanarak yönetilmesi adına sistematik bir çalışmadır.

Örnek Alan Çalışması: Düşük Rakımlı Dünya Kentlerinde İklim Krizi Yönetimi

Dünyanın en büyük şehirlerinin 2/3'den fazlası delta kıyı kentleridir (C40 Cities). Düşük rakımlı kentler, iklim değişikliğinin etkilerinin daha yoğun tehdidi altında olan ve risk yönetimi bakımından hızlı çözüm üretilmesi gereken bölgelerdendir. İklim Kriz Yönetimi –maalesef ki– geniş çaplı yatırım ve altyapı finansmanı gerektirdiğinden, gelişmişlik sıralamasında önde olan ülkelerin planlama uygulamalarında daha önce ve daha net okunabilmektedir. Küresel ölçekli finansman modellerinde gelişmişlik düzeyi belirleyici ölçüt olmasa, özellikle Uzak Doğu ve Afrika'da düşük rakımlı ve daha ciddi riskler altında olan kentler/bölgeler mevcuttur. Bu çalışmada, iklim kriz yönetiminde Kentsel Morfoloji yaklaşımlarının mevcut planlama uygulamalarında operasyonel bir strateji olarak kullanılma potansiyeli içeren toplam yedi örnek seçilmiştir. (Şekil 3): “İklim Geçirmez” Rotterdam (Hollanda) ve Copenhagen (Danimarka), “İklim Dirençli” Seattle (Washington, ABD) ve Melbourne (Avustralya), “İklim Hazır” Clyde (Glasgow, İskoçya/ Birleşik Krallık), Boston (Massachusetts, ABD) ve Hong Kong (Çin).

Çalışma kapsamındaki örneklerde, kentsel morfoloji yaklaşımları ve ilgili yöntemleri, iklim krizine karşı risk yönetim stratejisi geliştirmede bazen ‘amaç’ bazen de ‘araç’ olarak kullanılmaktadır. Bu örneklerin ortak karakteri; gelecekteki tehditlere yönelik bugünden önlem almak için ‘senaryo planlama yaklaşımı’ ile mev-

Şekil 3. Araştırma kapsamında seçilen Örnek Alan Çalışmaları – Rakımlarına göre Kentler.⁴

cut sistemlerin kapasitesini hedef-odaklı biçimde yeniden-yapılandırmaktır. Bir yandan planlama uygulamalarında; kuram-temelli kentsel morfoloji teknikleri; görünür (bölgeleme, parselasyon, yapı, altyapı, ulaşım, vb.) ve görünmez (yaşam kalitesi, toplum, sosyo-ekonomi, yönetim, politika gibi) boyutlarda dönüştürücü özellik taşıyan potansiyeli ile operasyonel bir araçtır. Diğer yandan ise politika-temelli planlama senaryoları ile birleştirilen kentsel morfoloji yöntemleri; sadece yerel sorunları değil, hem bölgesel hem de küresel çevre sorunlarını, toplum ve ekonomi etkileşimini göz ardı etmeden, dirençli ve sürdürülebilir bir yaşam ortamı geliştirilmesinde ölçeklerarası operasyonel bir çerçevedir.

“İklim Geçirmez” (Climate Proof) Yaklaşım: hem iklim değişikliğinin etkilerini, hem de iklim değişikliğinin içsel ve dışsal değişkenlerinden kaynaklanan risklerin azaltımı için süreç ve mekân odaklı proje döngüsünün uzun-vadeli sürdürülebilir yönetimi durumunu tanımlamaktadır. İklim geçirmez modeller, kalkınma-odaklı stratejiler ve programlar ile iklim değişikliğine uyum ve azaltma eylemleri çok-sektörlü ve katılımcı biçimde yaygınlaştırılarak, bölgesel ölçekteki bütünlük kentsel planlama süreçlerini güçlendirilmektedir (Tablo 1, görsel 1 ve 2).

- **Rotterdam (Hollanda) Örneği:** Taşkın kontrolü odaklı bütünlük arazi kullanım yaklaşımı ile iklim değişikliğine uyum amacıyla sert ve yumuşak altyapı teknikleri geliştirilmiştir (C40 Cities, 2016), örneğin: Kent ile Kuzey Denizini ayıran *Maeslantkering* bariyeri. Mekandizim yaklaşımındaki morfolojik analiz tekniklerine dayanan senaryo testleri doğrultusunda topografya-odaklı sosyo-mekânsal organizasyon yapılmaktadır. Değer-temelli iklim-duyarlı mekânsal stratejiler geliştirilmektedir (Yamu ve diğ., 2021).
- **Copenhagen (Danimarka) Örneği:** Kuzey Denizi ile Balık Denizini birbirine bağlayan kıyı bölgesinde, ani sağanaklara karşı yeşil peyzajı destekleyen sürdürülebilir kentsel drenaj sistemi oluşturulmuştur. Morfogenetik (*Conzen*) ile Kentleşme (*Versailles*) yaklaşımlarını birleştirerek, su yönetimi-odaklı kamu finansman ve altyapı yatırım politikalarında düzenleme sağlayan karma stratejiler geliştirilmiştir.

“İklim Dirençli” (Climate Resilient) Yaklaşım: Sosyo-ekolojik sistemlerin uyum kapasitesinin; hem mevcut durumdaki iklim değişikliği kaynaklı dışsal etkilere karşı esnek biçimde yapılandırılması, hem de gelecek için öngörülen senaryo modelindeki iklim değişikliği etkilerine karşı daha etkin biçimde yeniden-yapılandırılarak sistemin dönüştürülmesi durumunu tanımlamaktadır. İklim dirençli modeller, iklim değişikliğine uyum ve mücadele odaklı çerçeveler ile tanımlanması nedeniyle ‘karma karakterli süreç yapısı’ içermektedir (Tablo 1, görsel 3 ve 4).

- **Melbourne (Avustralya) Örneği:** Çeper-Kuşak bölgeleme (*Conzen*) yaklaşımı ile doğa-temelli iklim-dirençli eylem planı kapsamında kentsel ısı adası etkisi, sıcaklık, taşkın ve kuraklık karşıtı uygulamalar içeren kentsel orman stratejisi ve bütünleşik havza yönetim modeli geliştirilmiştir. Çeper kuşaklarda morfogenetik kodlar ile miras koruma ve kentsel büyüme süreçlerinde planlı kentsel büyüme stratejileri ve kentsel çeperlerde sosyo-mekânsal kalkınma stratejileri kullanılmaktadır.
- **Seattle, Washington (ABD) Örneği:** Kentleşme (*Versailles*) yaklaşımı ile toplum-temelli iklim-dirençli eylem planı kapsamında çerçeve yol haritası oluşturulmuştur. Morfogenetik yapılandırma ve kuşaklama (*Conzen*) yaklaşımı ile okyanus-kaynaklı taşkın kontrolü sağlayan ve biyo-çeşitliği destekleyen altyapı teknikleri geliştirilmiştir, örneğin: yükseltilmiş Alasca Yolu altındaki 32km’lik deniz-seddi. Karma nitelikli bir yaklaşım ile morfogenetik kodlar, süreç-mekân-kültür sürekliliği sağlayan operasyonel stratejiler kullanılmaktadır, örneğin: çok-katmanlı tasarım rehberleri ve *Conzen* taraftarı ‘karakter bölgelerin mekânsal kimliği ve kalitesi’.

“İklim Hazırlıklı” (*Climate Ready*) Yaklaşım: Sosyo-mekânsal sistemlerin uyum kapasitesinin, yerel ölçekte bütünleşik planlama politikaları ve düzenleyici esnek çerçeveler ile iklim değişikliği-odaklı eylem planları yoluyla planlama ve tasarım uygulamaları bakımından operasyonelleştirilmesi durumunu tanımlamaktadır (Tablo 1, görsel 5, 6 ve 7).

- **Hong Kong (Çin) Örneği:** bir yandan taşkın kontrolü-odaklı drenaj-etkin nazım imar planı ile yağmursuyu depolaması, diğer yandan binalarda ve altyapıda enerji ve karbon verimliliği sağlayan ekolojik stratejiler geliştirilmiştir. Morfogenetik kodlar içeren İklim Eylem Planı (2017-2030+) kapsamında İklim-dirençli kentsel tasarım rehberleri operasyonel çerçeve olarak kullanılmaktadır (Hong Kong Government).
- **Boston, Massachusetts (ABD) Örneği:** Kent-temelli vizyoner planlama yaklaşımı doğrultusunda iklim-hazırlıklı yenilikçi ekolojik çerçeveler içeren senaryo planlama stratejileri oluşturulmuştur, örneğin: çok-katmanlı ekolojik planlama ilkeleri. Morfogenetik bölgeleme (*Conzen*) yaklaşımı ile kent limanındaki kıyı bölgeleri ve kentsel çeper arasında ölçeklerarası koruma katmanları sağlayan bağlantılar kurulmuştur.
- **Clyde, Glasgow (İskoçya-Birleşik Krallık) Örneği:** Kentleşme (*Versailles*) yaklaşımı ile performans-temelli iklim-hazırlıklı kamu politikaları çerçevesi kapsamında risk değerlendirme yapılmaktadır. Morfogenetik bölgeleme (*Conzen*) yaklaşımı ile havza yönetim modelleri geliştirilmektedir. Tarihi kentsel alanların yönetimine odaklanan (*Conzen* ve *Versailles* taraftarı) karma yaklaşımla kıyı ve nehir bölgelerinde hem doğal hem de yapılı çevrenin miras-odaklı koruma ve (yeniden) gelişim-odaklı kalkınma

Tablo 1. Örnek Alan Çalışması kapsamındaki Düşük Rakımlı Dünya Kentleri – Kent Makroformu | İklim-odaklı Stratejiler ve Ölçeklerarası Yöntemler.

		
<p>1. Rotterdam, Hollanda.⁷ Kompakt Kent Modeli + İklim Uyum Planı Bölgesel Ölçekte Kentsel Tasarım ve Planlama rakım: -5m ile 0m arasında değişken.</p>	<p>2. Copenhagen, Danimarka.⁸ Parmak Kent Modeli (1947) + Akıllı Kent Bölgesel Ölçekte Kentsel Tasarım ve Planlama rakım: 18m.</p>	
<p>-- İklim Geçirmez (<i>Climate Proof</i>) Örnekler: Ölçeklerarası Planlama Yaklaşımı --</p>		
		
<p>4. Seattle, Washington, A.B.D.⁹ Olmsted Plan (1908) + Çerçeve Yol Haritası, Toplum-temelli İklim-Dirençli Eylem Planı. rakım: 10m.</p>	<p>3. Melbourne, Avustralya.¹⁰ Kentsel Orman Stratejisi + Entegre Su Havzası Yönetimi Doğa-temelli İklim-Dirençli Eylem Planı rakım: 37m.</p>	
<p>-- İklim Dirençli (<i>Climate Resilient</i>) Örnekler: Koruma-Kalkınma Dengesi --</p>		
		
<p>5. Hong Kong, Çin.¹¹ Çok-Çekirdekli Katmanlı Kalkınma İklim Dirençli Tasarım Rehberleri rakım: 4m.</p>	<p>6. Boston, Mass., A.B.D.¹² Kent-temelli Vizyoner Planlama Ölçeklerarası Koruma Katmanları rakım: 6 m.</p>	<p>7. Clyde, Glasgow.¹³ Havza Yönetim Planı Risk Değerleme Döngüsü rakım: 36 m.</p>
<p>-- İklim Hazırlıklı (<i>Climate Ready</i>) Örnekler: Ölçeklerarası Planlama Çerçevesi --</p>		

sağlayan ekolojik stratejiler kullanılmaktadır. Yenilikçi tasarım ile kentsel kimlik arasındaki kültürel bağlar yoluyla kentin tarihi karakterini güçlendirilmektedir.

PerisCOPE: İklim Krizi Perspektifinden Kentsel Morfoloji Stratejileri

“Periskop (*periscope*)”; ulusal/uluslararası savunma stratejileri alanında, seyir halindeki denizaltının deniz yüzeyine çıkmadan emniyetli mesafelerde çevreyi (su yüzeyini ve uzaktaki kara bölgelerini) hızlıca gözlemlemek ve operasyonel stratejiler belirlemek için kullandığı, aynalama teknikleri ile donatılmış optik bir araçtır (Hovgaard, 1971). Bu bilimsel terim ile vurgulanan sistem yaklaşımı; metaforik anlamıyla ‘iklim değişikliği uyum ve mücadele stratejileri’ bakımından bir analogi ortaya koymaktadır. Bu araştırma çalışması kapsamında ‘Periskopik Yaklaşım’ ile; ‘iklim krizi tehdidi altındaki düşük rakımlı kentler’ için ‘dayanıklı ve sürdürülebilir kent planlama/tasarım çerçeveleri’ aracılığıyla ‘kentsel morfoloji stratejileri’ belirlemek ve geliştirmek anlamında kullanılması önerilmektedir. Çünkü kentsel morfoloji perspektifinden ‘iklim değişikliği’, toplum-ekonomi-çevre ilişkilerine bağlı olarak ortaya çıkan ‘ekosistemik bir morfogenez’dir (Gürler Akdeniz, 2020b).

İklim krizinin etkilerinin günden güne daha fazla yaşandığı, su-kara bağlantısı kent ile karakterize düşük rakımlı bölgelerde –daha önceleri Kyoto Protokolü, günümüzde ise Paris İklim Sözleşmelerinin hedefleri doğrultusunda– iklim-çözümü kentsel çevrelerin ve/veya bölgelerin geliştirilebilmesi için, stratejik olarak sürdürülebilirlik ve dirençlilik kavramları öne çıkar. Planlama sistemlerinde ‘sürdürülebilirlik ve dirençlilik’ kavramlarının eşgüdüm içerisinde etkin bir işleve kavuşa(turula)bilmesi için ekonomi, toplum ve ekolojinin iç içe geçtiği katmanların işbirliği ve uyum içinde işle(yebil)mesi sağlanmalıdır. Bu nedenle proaktif risk yönetimine odaklanan dayanıklılık planlaması, mutlaka ölçeklerarası bir yaklaşımla ele alınarak, doğanın mevcut ve ilerideki koşulları analiz edilerek, zararların minimize faydaların ise maksimize edildiği bir yöntem ile ulusal, bölgesel, yerel ve topluluk düzeyinde bütünleşik planlama yapılması ihtiyacını doğurur.

İklim değişikliğine uyum senaryoları; planlama sisteminin mevcut koşullara çözüm üretme potansiyeli geliştirilerek, toplum-ekonomi-çevre problemlerine aşağıdan yukarıya katılım sağlanarak çözüm üretilmesini hedeflemektedir. ‘İklim değişikliğine uyum’ programları kapsamında planlama sistemlerinde bölge karakterine göre geliştirilen orta-vadeli dinamik stratejiler doğrultusunda sosyo-teknik yöntemler kullanılırken, ‘iklim değişikliği ile mücadele’ programlarında küresel kalkınma hedefleri doğrultusunda yapılandırılan ulusal politikalar ile uzun vadeli statik stratejiler kapsamında sürdürülebilirlik bilimini temel alan düzenlemeler tercih edilmektedir. İklim değişikliği ile mücadele senaryolarında ise, planlama sisteminin çok-katmanlı yapısında yukarıdan-aşağıya yeniden-yapılandırma sağlanarak, sürdürülebilirlik-odaklı kriz yönetim süreçlerinin sistem içinde işletilmesi hedeflenmektedir. Bu senaryolar yöntem bakımından birbirinden farklılaşmaktadır: İklim değişikliğine uyum senaryolarında iklim-duyarlı mekânsal risk yönetimi çerçevesinde pasif tasarım ilkeleri ile planlama uygulamaları gerçek-

leştirilirken, İklim değişikliği ile mücadele senaryolarında ise iklim krizinin süreç-odaklı yönetimi çerçevesinde proaktif planlama stratejileri ile yapısal düzenlemeler programlanmaktadır. İklim değişikliğine odaklanan senaryoların gerek mekânsal planlama uygulamalarında gerekse de yapısal düzenleme süreçlerinde hayata geçirilebilmesi için kentsel morfoloji yaklaşımları operasyonel yöntem çerçeveleri ve araçları sunmaktadır.

İklim-dirençli kentsel politikalar ve tasarım çerçevelerinin birleştirilmesini sağlayan Kentsel Morfoloji Yaklaşımları, kuram ve uygulama etkileşimli planlama ve tasarım faaliyetlerinin yanı sıra operasyonel planlama ve yönetim uygulamaları için stratejik çerçeve sağlamaktadır. ‘Evrende her şeyin birbirine içten bağlı olduğu’ ve ‘hiçbir gerçekliğin içinde bulunduğu bağlamdan soyutlanarak değerlendirilemeyeğini’ öne çıkaran “Humboldt kodu”; problemlere sistem bakışı ile çözüm üretilmesini gerektirmektedir. Bu nedenle de parçacıl bir yaklaşımla sadece seçilen veya çözüm getirilmesi/geliştirilmesi planlanan/tercih edilen konular yerine ancak potansiyelleri göz önünde bulundurularak bütün bileşenleri ihtiyaç oranında kapsayan/karşılayan bütünlük bir yaklaşımla çözümler üretilip, katkı sağlanabilir.

Notlar

1. Burada vurgulanan ‘denge’; evrenin kendi düzenine dayalı sebeplerden kaynaklanan ve binlerce yıl süren iklim değişimleri, “öncelikle astronomik nedenlere bağlı olmakla birlikte; atmosfer, okyanuslar ile karalar arasında karşılıklı etkileşimlerle süren dinamik sistem içinde ve geri besleme mekanizmaları” (Kayan, 2012, 59) aracılığıyla gerçekleşen ‘dengeli ekosistemik dönüşüm’ olarak ortaya çıkmaktadır.

2. anlambirim = *morpheme* | “morfem” terimi dilbilimde “biçimbirim” veya “dildeki anlam ayırıcı özelliğe sahip en küçük dilsel birimdir” (İmer ve diğ., 2011, 52).

İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, S. (2011). Dilbilim sözlüğü. İstanbul: Boğaziçi Üniv. Yayınevi.

3. Makineye dayalı endüstrileşmede bir dönüm noktası olan Buhar Makinası (1765) James Watt tarafından geliştirildi. Bu bilimsel yenilikten yaklaşık 200 yıl sonra, nükleer fisyon ilkeleri ile ani enerji salınımı ortaya çıkaran Atom Bombası Dünya tarihinde ve ekosistemlerde geridöndürülemez etkilere neden oldu.Bkz.<https://evrimagaci.org/manhattan-projesi-insanlik-tarihinin-ilk-atom-bombasi-nasil-ve-neden-uretildi-9840>

4. ‘BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri’ başlıklı bu görselin kaynağı; *Azote Images for Stockholm Resilience Centre (European Space Agency, 2018, 3)*, toplam 17 Hedef’in başlığı görsel üzerine eklenerek, küresel boyuttaki önem vurgulanmıştır (Gürler Akdeniz, 2020b).

5. 20. yüzyılın başında kapitalist sürece yenilik getiren, seri üretim montaj hattı gibi döneminin ‘ezber bozan’ (*disruptive*) teknolojilerini gözlemleyen ekonomist J. Schumpeter (1942), “yaratıcı yıkım” teorisini geliştirmiştir. Yaratıcı yıkım, gelişmiş

ürün ve süreç yöntemlerine yol açmak için; yerleşik ürün ve süreçlerinin yenilik mekanizmalarının aralıksız olarak (d)evrimden geçirilmesini ifade eder. Bir çeşit yeniden yapılanma sürecine vurgu yapan bu terimi Shumpeter “kapitalizmin hakkında temel gerçek” olarak görür. Bkz.:Schumpeter, J. (1942). *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper & Bros.

6. “Rakımlarına göre Kentler” alt-başlıklı bu görsel; Kudacity (https://www.kudacity.com/cset/by_elevation, 2019) verileri kullanılarak bu araştırma kapsamında üretilmiştir.

7. *Rotterdam Kent Planı*’nın birincil kaynağı, “Rotterdam Belediyesi” olarak belirtilmiştir. (bknz; Kimmelman, M. (2017). *The Dutch Have Solutions to Rising Seas. The World Is Watching*. New York Times. (<https://www.nytimes.com/interactive/2017/06/15/world/europe/climate-change-rotterdam.html>). Erişim Tarihi: 18.08.2020.

8. *Copenhagen Kent Planı* (1947) ile ilgili görselin kaynağı: *Scandinavian Standard* (<https://www.scandinaviastandard.com/a-brief-look-at-urban-planning-in-copenhagen/>). The Finger Plan, Ministry of the Environment Denmark, 2015 (https://danishbusinessauthority.dk/sites/default/files/fp-eng_31_13052015.pdf).

9. *Climate Resilient Seattle* ile ilgili görselin kaynağı: *Seattle – Olmsted Plan, 1908* (<http://520history.org/img/Olmsted-plan-1908-SMA-2390.jpg>) ve *Seattle İklim Dirençli Yol Haritası* (https://durkan.seattle.gov/wp-content/uploads/sites/9/2019/08/Resilient-Seattle_ONLINE.pdf).

10. *Climate Resilient Melbourne* ile ilgili görsellerin kaynağı: *Urban Growth Boundary* (<https://www.sro.vic.gov.au/greater-melbourne-map-and-urban-zones>) ve *Urban Forest Strategy* (https://resilientmelbourne.com.au/wp-content/uploads/2019/10/Urban-Forest-Canopy-Map_A2_HiRes.pdf).

11. *Hong Kong Kavramsal Mekan Çerçevesi* ile ilgili görselin kaynağı: *Hong Kong 2030 plus* (<https://www.hk2030plus.hk/conceptual.htm>).

12. *Boston Climate Ready 2070* ile ilgili görselin kaynağı: Boston Belediyesi İklim Hazırlıklı Boston Yönetici Özeti (https://www.boston.gov/sites/default/files/file/2019/12/02_20161206_executivesummary_digital.pdf).

13. *Climate Ready Clyde, Glasgow* ile ilgili görselin kaynağı: *River Basin Management Planning* (<https://www.sepa.org.uk/environment/water/river-basin-management-planning/who-is-involved-with-rbmp/area-advisory-groups/clyde/>).

Kaynaklar

Batty, M. (2017). Entropy, complexity & information in the spatial analysis. The european colloquium on theoretical and quantitative geography – ECTQC2017, York, UK. Alan Wilson Plenary Session. (<https://www.geog.leeds.ac.uk/ectqc17/presentations/m.batty.pdf>). Erişim Tarihi: 12.03.2021.

Batty, M., Couchlelis, H., Eichen, M. (1997). Urban systems as cellular automata. *Environment and Planning B* 24, 159-64.

Berghauer Pont, M ve Haupt, P. (2015). The Spacemate: Density and the typomorphology of the urban fabric. *Nordisk Arkitekturforskning* 4, 55-68.

Chen, W., Lackner, M., Suzuki, T. (2017). Handbook of climate change mitigation and adaptation. 2. Baskı. Springer.

Bozdoğan, R. (2005). Sürdürülebilir gelişme düşüncesinin tarihsel arka planı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 0 (50), 1012-28.

Burayidi, M.A., Allen, A., Twigg, J., Wamsler, C. (eds.), (2020). The Routledge handbook of urban resilience. New York: Routledge.

C40 Cities (Tarih Yok). Staying afloat: the urban response to sea level rise. (<https://www.c40.org/other/the-future-we-don-t-want-staying-afloat-the-urban-response-to-sea-level-rise>). Erişim Tarihi: 19.01.2021.

C40 Cities-Climate Leadership Group (2016). Good practice guide: climate change adaptation in delta cities. London: C40 Cities-CLG.

Chen, W.-Y., Suzuki, T., Lackner, M. (eds), (2017). Handbook of climate change mitigation and adaptation. Springer.

Crutzen, P., Stoermer, E. (2000). The anthropocene?. *Global Change Newsletter* 41, 17-8.

Crutzen, P.J. (2002). Geology of mankind. *Nature* 415, 23 (<https://doi.org/10.1038/4150>). Erişim tarihi: 20.12.2020.

Crutzen, P.J. (2006). The anthropocene. E. Ehlers, T. Krafft (eds), *Earth System Science in the Anthropocene*. Berlin, Heidelberg: Springer.

Fairbridge, R.W. ve Agenbroad, L.D. (2018). Holocene Epoch. (<https://www.britannica.com/science/Holocene-Epoch>). Erişim Tarihi: 19.12.2021.

Gürler, A. (2001). Tyranny and promise of architectural types and typologies [tamamlanmamış YL Tezi]. Master of Fine Arts Program in Interior Architecture and Environmental Design, Graduate School of Economics and Social Sciences, Bilkent University, Ankara.

Gürler Akdeniz, A. (2019a). Floating Architecture: Hybrid-scapes through hydrophilic design concepts. ISDLW-1 | The 1st International Symposium on Design for Living with Water, 9-10 July 2019, Beykent University, Istanbul, Turkey.

Gürler Akdeniz, A. (2019b). Hybrid-Scapes: Search for a design framework for amphibious architecture integrated with renewable energy systems. ICAADE 2019 | The 3rd International Conference on Amphibious Architecture, Design and Engineering, 13-16 October 2019, Warsaw University of Technology, Warsaw, Poland.

Gürler Akdeniz, A. (2019c). Policy & Regulations. In GAPS Workshop Group on Building Codes and Standards & Policy and Regulations. GAPS | Global Amphibious Policy Symposium, 17-18 October 2019, Warsaw University of Technology, Warsaw, Poland.

Gürler Akdeniz, A. (2020a). "EuroEs 2019 European Union Simulation" - An analytical assessment of the renewable energy and climate change commission study from the perspective of the un SDGs [basılmamış değerlendirme raporu]. Anadolu Üniversitesi, Model AB Simülasyonu 21-22 Kasım 2019, Eskişehir.

Gürler Akdeniz, A. (2020b). Sustainable Design: eco-strategies for a resilient future. [SAKAI üzerinden çevrimiçi Seminer, 11 Kasım 2020]. INAR 4483 – Ecological Approaches in Design (Yard. Doç. Ecehan Özmehtmet). Yaşar Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İçmimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü, İzmir.

Gürler, E. (2013). Bütünleşik kentsel koruma-geliştirme sürecinin analitik planlaması ve stratejik yönetimi: performans ölçme-değerlendirme-programlama modeli. Basılmamış DR tezi, İTÜ-BAP no: 33438. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

Gürler, E. (2020). Kentsel ve bölgesel ölçekli ulusal politikalar üzerinde performans değerlemesi: mevcut durum ve alternatif senaryoların karşılaştırması. A.C. Yoloğlu, Z.S. Belge, N. Aydın, editörler, KBAM 7. Sempozyumu Bildiri Kitabı. Ankara: KBAM, 636-50.

Ghosh, P. (2017). Hawking: İnsanlığın Dünya'yı terk etmesi gerektiğine inanıyorum. (<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40355145>). Erişim tarihi: 02.02.2021.

Habitat İnsan Yerleşimleri, Çevre, Eğitim ve Sağlık Derneği (2021). Yeni Kentsel Gündem (New Urban Agenda). (<http://www.habitat.org.tr/habitat/41-unhabitat/946-new-urban-agenda.html>). Erişim Tarihi: 23.01.2021.

Harper, D. (2020). Online Etymology Dictionary. (<https://www.etymonline.com>). Erişim Tarihi: 10.10.2020.

Hillier, B., ve J. Hanson. (1984). The social logic of space. Cambridge: Cambridge University Press.

Holling, C. S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. Annual Review of Ecology and Systematics 4 (1), 1-23.

Holling, C. S. (1986). Resilience of ecosystems: local surprise and global change. Sayfalar 292-317. W. C. Clark ve R. E. Munn, editörler, Sustainable development of the biosphere. Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge, UK.

Hong Kong Government (2017). Hong Kong's climate action plan 2030+: climate ready HK. Hong Kong: Environment Bureau.

Hovgaard, W. (1971). Modern History of Warships. Annapolis, Maryland: U.S. Naval Institute.

International Energy Association IEA (2009). World energy outlook 2009. International Energy Association (IEA): Paris.

IPCC (Tarih Yok). The Intergovernmental Panel on Climate Change [portal]. United Nations. (<https://www.ipcc.ch/>). Erişim Tarihi: 15.11.2020.

- Kayan, İ. (2012). Kuvaterner’de deniz seviyesi değişimleri. N. Kazancı, A. Gürbüz (editörler), Kuvaterner Bilimi Ankara: Ankara Üniversitesi, Yay. no: 350. 59-78.
- Kropf, K. (2017). The handbook of urban morphology. Chichester: Wiley.
- Lovelock, J. (1972). Gaia as seen through the atmosphere. *Atmospheric Environment* 6 (8), 579–80.
- Lovelock, J. (2019). *Novacene: the coming age of hyperintelligence*. London: Penguin.
- Marcus, L., Colding, J. (2014). Toward an integrated theory of spatial morphology and resilient urban systems. *Ecology and Society* 19 (4), 55-68.
- Margulis, L. (1998). *The Symbiotic Planet: A New Look At Evolution*. Chapter 8: GAIA. New York: Basic Books.
- Molles, M. C., Jr.(1999). *Ecology: concepts & applications*. Boston: WCB/McGraw-Hill.
- Nunez, C. (2019). Climate 101: ozone depletion. *National Geographic*. (<https://www.nationalgeographic.com/environment/article/ozone-depletion>). Erişim Tarihi: 12.12.2020
- Pala, K. (2019). İklim krizi ve sağlık etkileri. *Toplum ve Hekim Dergisi* 34 (6), 409-17.
- Rafferty, J. P. (2020). Anthropocene epoch. (<https://www.britannica.com/science/Anthropocene-Epoch>). Erişim Tarihi: 19.12.2020.
- Ruiter, J. F., de Jong, D. J. (1998). Habitats and ecotopes in the coastal zone. The 18th Annual Esri International User Conference. San Diego, California: ESRI.
- SPACE X (2021). Mars & beyond: the road to making humanity multiplanetary (<https://www.spacex.com/human-spaceflight/mars/index.html>). Erişim Tarihi: 03.01.2021
- STM ThinkTech (2019). Trend Analizi Haziran 2019: Mars Yarışı ve Uzayda Kolonileşme. (https://thinktech.stm.com.tr/uploads/raporlar/pdf/126201917387507_stm_mars_yarisi_ve_uzayda_kolonileşme.pdf). Erişim Tarihi: 19.09.2019.
- Tansley, A. G. (1935). The use and abuse of vegetational terms and concepts. *Ecology* 16 (3): 284–307.
- Türkeş, M. (2019). İklim Değişikliğinin Fiziksel Bilim Temeli-I. *Toplum ve Hekim* 34 (6), 457-75.
- Türkeş, M. (2020). İklim Değişikliğinin Fiziksel Bilim Temeli-II. *Toplum ve Hekim* 35 (1), 3-31.
- UN (2017). *New Urban Agenda*. UN Conference HABITAT-III. Quito: United Nations.

UN (Tarih Yok). United Nations [portal]. (<https://www.un.org/en>). Erişim Tarihi: 15.11.2020.

UNFCCC (Tarih Yok). United Nations Framework Convention on Climate Change [portal]. (<https://unfccc.int/>). Erişim Tarihi: 15.11.2020.

Ünlü, T. (2018). Mekânın biçimlendirilmesi ve kentsel morfoloji. Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı – II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları, 59-70.

Ünlü T. ve Baş, Y. (2016). Türkiye kentlerinin dönüşümü: Morfolojik bir bakış. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Çarşamba Seminerleri. (<https://www.youtube.com/watch?v=S8mf6LrZdZQ&t=1s>). Erişim Tarihi: 22.11.2020.

Yamu, C., van Nes, A. ve Grau, C. (2021). Bill Hillier's Legacy: Space Syntax—A Synopsis of Basic Concepts, Measures, and Empirical Application. *Sustainability* 13, 3394.

Yavuz, C. I. (2021). İklim Değişikliğinin Sağlığımıza Etkileri Cavit Işık Yavuz Senin Hikayen. Türk Tabipler Birliği Resmî Youtube Kanalı. (<https://youtu.be/s6SPNXDLzJE>). Erişim Tarihi: 10.03.2021.

Willis, J. A. (1997). *Forum. Functional Ecology* 11, 268-71.

World Bank (2019). *Building Urban Resilience: An Evaluation of the World Bank Group's Evolving Experience (2007–17)*. Independent Evaluation Group. Washington, DC: World Bank.

Zalasiewicz, J., Williams, M., Steffen, W. ve Crutzen, P. (2010). The new world of the anthropocene. *Environmental Science and Technology* 44 (7), 2228–31.

DOĞRULTULU GÜNEŞİĞİ BAĞLAMINDA YAPI ADASINDA MORFOLOJİK DEĞERLENDİRME: ŞİRİNEVLER MAHALLESİ¹

Murat Berk Evren

Kırklareli Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
muratberkevren@klu.edu.tr

Güneş, mimari ve kentsel tasarımda ihmal edilemez bir fiziksel çevre bileşenidir. Antik Yunan ve Roma dönemlerinden beri doğrultulu güneşiği erişiminin kamu sağlığı için önemine dikkat çekilmektedir. Günümüzde de, sürdürülebilirlik kavramına bağlı olarak güneş etkileşimi öne çıkarken, yapı çevreye kendi ısıtma ve aydınlatma enerjisini üretme, dönüştürme görevi yüklenmektedir. Buna karşın ülkemizde, yapı çevrenin morfolojik durumu, güneş etkileşiminde sürdürülebilir bir yaklaşımın sınırlı olduğunu göstermektedir. Yapı adası, morfolojik özellikleri itibariye yapı çevrenin güneş etkileşimiyle ilgili potansiyelini tanımlayan, temel bileşen olan görünmektedir. 1950 sonrası dönemde, metropoliten kentlerde geçekundu yerleşimleriyle gelişen ve imar planlarındaki yoğunluk artışlarıyla mevcut kompozisyona dönüşen yapı adaları çalışma alanını oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında, bahsedilen sorunsalın İstanbul üzerindeki bir örnekleme olarak görünen Şirinevler mahallesinde, lineer gelişen tipik yapı adalarının morfolojik kurgusu ve doğrultulu güneşiği ile olan ilişkisi irdelenmektedir. Böylece benzer morfolojik karakterde gelişim gösteren yapı adalarında güneş erişiminin yetersizliğini ortaya koyarak, yapı çevrenin doğrultulu güneşiği bağlamında sağlıklı ve sürdürülebilir bir nitelik kazanması için gereken referans verilerin saptanması amaçlanmaktadır. Çalışmadan elde edilen bulguların özellikle kentsel dönüşüm uygulamalarına referans olması beklenmektedir. Değerlendirmenin birinci aşamasında sorunsalın tanımlanması adına, Şirinevler mahallesindeki tüm lineer yapı adalarını kapsayacak şekilde (a) yapı aralıkları ve (b) yapı yükseklikleri ile tanımlanan bir matris oluşturulmaktadır. Bu matriste, komşu yapı adasının yüksekliğinin, uzaklığına oranı ile elde edilen (c) yapı adası proporsiyonu, (d) güneşin yükseliş açısıyla ilişkilendirilerek, yıl boyunca yapı yüzeylerine güneş erişimi sağlanmayan gün sayısı hesaplanmaktadır. Birinci aşamada elde edilen bulgulara göre güneş erişimi bakımından en potansiyelli olması beklenen güney yönlü yapı bloklarında bile, yapı adası proporsiyonu nedeniyle, ısıtma dönemi boyunca güneşlenme sorunu saptanmaktadır. Değerlendirmenin ikinci aşamasında çalışma kapsamı, dörtlü yapı adasına indirgenmektedir. Bu kapsamda, kamu sağlığı ve enerji verimliliği açısından doğrultulu gün ışığına en çok ihtiyaç duyulan ısıtma döneminde asgari güneş erişimini sağlayan yapı adası projeksiyonları geliştirilmiştir. İkinci aşamada elde edilen bulgulara göre güneş erişimi yoksunluğunun ortadan kaldırılması için münferit ve noktasal müdahalelerin sonuç vermeyeceği saptanmaktadır. Bu bağlamda, doğrultu, yönlenme ve proporsiyon bakımından

bütüncül bir yapı adası kompozisyonu önerilmesiyle, kamu sağlığı ve enerji verimliliği bakımından nitelikli ve sürdürülebilir bir yapıyı çevrenin üreteceği öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Güneş, güneş erişimi, İstanbul, yapı adası, morfoloji

Giriş

Güneş, konut kullanıcısının konforu ve ısıtma döneminde sürdürülebilir enerji potansiyeli bakımından mimari ve kentsel tasarımda vazgeçilmez bir fiziksel çevre bileşenidir (Mazria, 1979). Bu bağlamda, yapılı çevrede güneş erişiminin önemini irdeleyen çok sayıda kuramsal araştırma ve uygulama örneğine, küresel kapsamda rastlanmaktadır. Güneş erişiminin önemine Antik Yunan ve Roma dönemlerinde atıf yapılmasına karşın, çağdaş dönemde 1870 Paris Planı ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında Zeilenbau yerleşimleriyle birlikte kamu sağlığı açısından önemi yeniden irdelenmiştir (Butti & Perlin, 1980; Denzer, 2013; Perlin, 2013). Son yıllarda sürdürülebilirlik kavramı altında değerlendirilen güneş erişimi, yapılı çevrede ısıtma ve aydınlatma enerjisini, enerji verimli pasif stratejilerle birlikte sağlayan yegane etken olarak görünmektedir. Araştırmanın temel ilgi alanı, İstanbul'un geçekundu etkisinde gelişen, aşırı yoğun konut çevresinde bir kamu sağlığı bileşeni olarak güneş erişimini yapı adası morfolojisiyle ilişkili olarak tartışmaktır.

Güneş Erişiminin Temel İlkeleri

Güneş ışınımı, ısı ve elektrik enerjisi açısından büyük potansiyel taşıyan elektromanyetik dalgalardır. Bu dalgaların, yenilenebilir ve sürdürülebilir enerjiye dönüşerek, sağlıklı bir yapılı çevre oluşturması, yapılı çevre morfolojisinin güneş ışınımına erişim sağlamasına bağlıdır (Kreider & Kreith, 1977; Carter & de Villiers, 1987). Güneş erişimi potansiyeli, coğrafi konum, atmosfer koşulları, peyzaj varlığı gibi doğal ve periyodik karakterlerde etkenler tarafından oluşturulmaktadır. Coğrafi konum, gün ve saate bağlı olarak güneş ışınlarının yeryüzü ile oluşturduğu geometrik ilişkileri kapsamaktadır. Yeryüzünün her noktası, dünyanın küresel biçimi ve eksenel hareketi sayesinde yılın belirli kısmında, güneş ışınımına maruz kalmaktadır. Güneş ışınları, dünyanın küresel biçimi nedeniyle, 0° (yatay) ve 90° (dikey) arasında değişen açılarda yeryüzüne düşmektedir. Güneş ışınlarının dikeye yakın açılarda yeryüzüne düşmesi, güneş erişimi potansiyelini artırmaktadır. Güneş ışınlarını, dünyanın küresel biçimi nedeniyle, yataya yakın açılarda yeryüzüne düşmesiyle ise ışınları atmosferde daha fazla mesafe kat ederek, dağılmaktadır. Yatay ışınların etkinliği, ısı ve elektrik enerjisi potansiyeli açısından dikey ışınlarla göre belirgin biçimde azalmaktadır. Yatay ışınlarla maruz kutup bölgelerinde güneş ışınlarının etkinliği zayıfken, dikey ışınlarla maruz kalan ekvator bölgelerinde güçlüdür. Ayrıca, dünyanın eksen eğikliği nedeniyle kutup bölgelerinde yılın bir bölümünde güneş erişimi hiç sağlanamazken, ekvator bölgelerinde yıl boyu homojen sürelerde bir güneş erişimi sağlanmaktadır. Atmosfer koşulları ise yağmur, kar, fırtına, gibi iklim olayları nedeniyle güneş ışınlarının yılın bazı dönemlerinde yeryüzüne düşmesini engellemektedir. Peyzaj varlığı da

topoğrafyanın eğim, yönlenme, derinlik niteliklerine ve bitki örtüsünün oluşturduğu katmanlara bağlı olarak güneş erişimi potansiyelini sınırlamaktadır.

Dünya, kendi eksenini etrafında dönerek günleri, güneşin etrafında eliptik bir yörüngede dönerek mevsimleri oluşturmaktadır. Dünyanın eliptik yörüngesine ek olarak, kendi etrafında dönüş eksenindeki 23,5° eğiklik, güneş ışınlarının yılın bir yarısında ekvatorun kuzeyine, diğer yarısında ekvatorun güneyine daha dik açılarla düşmesini ve spesifik olarak kuzey ve yarım kürede karakteristik mevsimlerin yaşanmasına neden olmaktadır. Yeryüzüne düşen güneş ışınımı potansiyeli, büyük ölçüde dünyanın dönme eksenindeki 23,5° eğime göre oluşmaktadır. Eksen eğikliği, belirli bir alana düşen güneş ışınımı süresini ve ışınların yeryüzüne düşme açısını tanımlamaktadır. Buna göre, gece ve gündüz sürelerinin eşit olduğu ekinokslar (21 Mart ve 23 Eylül) arasında bir yarım kürede daha uzun günler yaşanırken diğer yarım kürede aynı miktarda, daha kısa günlerin yaşanmasına neden olmaktadır. Böylece, güneş erişiminin sağlandığı, güneşin doğuşu ve batışı arasında geçen süre, kış günlerinde azalmaktadır. Türkiye gibi orta kuşak (yaklaşık 40° kuzey) enlemlerinde yer alan ülkeler, yaz aylarında güneşin ışınlarının dikey hareketi nedeniyle daha fazla güneş enerjisi potansiyeli barındırmaktadır. Buna karşın, kış aylarında güneş ışınlarının yatay hareketi nedeniyle bu potansiyel önemli ölçüde azalmaktadır.

Yapılı Çevrede Güneş Erişiminin Ölçütleri

Güneş ışığının atmosferden geçerken, hava molekülleri, su buharı, bulutlar, toz, kirlenmeler, yangınlar, volkanlar tarafından kısmen emilerek dağılmasıyla, yaygın güneş ışınımı; güneş ışınlarının atmosferde dağılmadan dünya yüzeyine ulaşmasıyla, doğrudan güneş ışınımı gerçekleşmektedir. Yaygın ve doğrudan güneş ışınımının toplamı ise küresel güneş ışınımı potansiyelini belirlemektedir. Doğrudan güneş ışınımı, atmosfer koşulları etkisinde, bulut ve nem oranına bağlı olarak kısmen veya tamamen engellenebilmektedir.

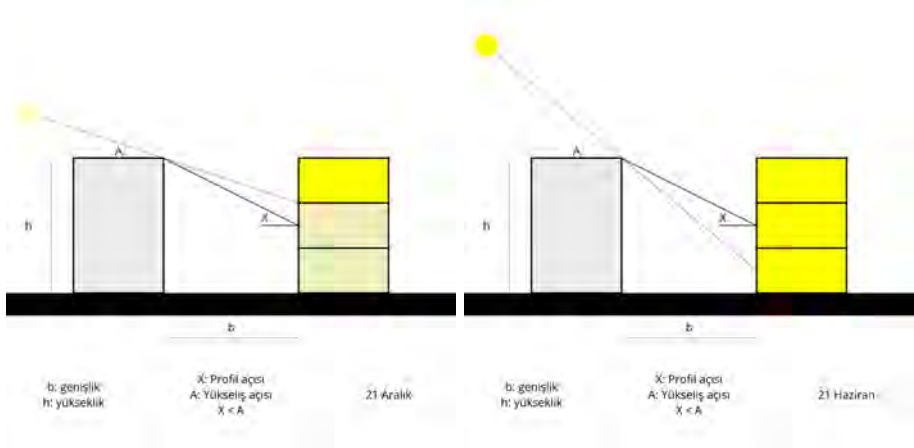
Güneş erişiminde ölçü birimi, kullanım alanına göre değişkenlik göstermektedir. Güneş enerjili elektrik üretim (PV) sistemleri için radyasyon verileri (kWh / m²); güneş enerjili su ısıtma ve hacim ısıtma sistemleri için (Btu / ft²); doğrudan güneş enerjisi kazanımı (W / m²) olarak ifade edilmektedir. Güneş erişimi ve potansiyelini tanımlayan bu salt nicelik değer ve birimler, enerji kazanımı ve korunumunu kapsayan sonuçlar üretirken, mekansal deneyim açısından karşılık içermemekte ve mekansal nitelikler üzerine söylem geliştirmekte yeterli görünmemektedir. Yapılı çevrede güneş erişim sorunu, bu bağlamda, güneş erişimi potansiyelini oluşturan morfolojik bileşenler üzerinden irdelenmeli ve gündelik hayatı niteleyen bir ölçü birimiyle tanımlanmalıdır.

Yapılı çevrede güneş erişimi potansiyeli, öncelikle, yerleşimin konumuyla ilgili iklimsel ve topoğrafik koşullara bağlıdır (Kreider & Kreith, 1977; Gene, 1988; Brookes, 1990; Roaf, 2004). Yerleşim kararında öncelikle iklimsel karakter belir-

lenmeli, iklimin oluşturduğu ısı ve nem koşullarına göre, güneşlenme ve havalandırma gereksinimi belirlenmelidir. Topografik karakter ise eğim, yön, yansıtıcılık performansına bağlı olarak termal kuşak üzerinde yerleşim konumunun belirlenmesinde etken olmakta ve yerleşimin güneşlenme potansiyelini oluşturmaktadır. Uygun eğim ve yöne göre yerleşimin gerçekleştirilmesi, ısıtma ve iklimlendirme için harcanan enerjiyi en aza indirgeyerek sağlıklı ve sürdürülebilir bir yapı çevrenin oluşumunu destekleyecektir.

Yapılı çevrede güneş erişimi potansiyelini oluşturan diğer etkenler, yapı adasını oluşturan binaların aralıkları, yönlenmesi ve formuna bağlıdır (Kreider & Kreith, 1977; Gene, 1988; Brookes, 1990; Roaf, 2004). Bu etkenlerin, iklim ve topografya verileriyle birlikte göz önünde bulundurulması, güneş erişiminin süresini ve etkinliğini belirlemektedir. Yapı adasında ısıtılması ve aydınlanması istenen hacimlerin güneş erişimi potansiyeli, öncelikle, güneşin günlük hareketine bağlı olarak oluşturduğu açılar (yükseliş, azimut), yapı yüzeylerine güneş erişimini sağlamasına bağlıdır. Bununla birlikte yükseliş açısı, güneş ışınlarının üçüncü boyutta hareketini temsil ettiğinden dolayı, azimut açısına göre, güneş erişiminin sağlanmasında daha belirgin bir etkidir.

Güneş ışınlarının yatay eksene göre oluşturduğu açı olan yükseliş açısı, komşu yapılar arasında yeterli mesafe bulunması durumunda yapı cephelerine güneş erişimini sağlamaktadır (Şekil 1a). Bir yapı yüzeyine güneş erişimi sağlanması, komşu yapı ile arasındaki uzaklık ve komşu yapının yüksekliği ile oluşan açının (profil açısı), yükseliş açısından küçük olması şartına bağlıdır (Şekil 1b). Profil açısının yükseliş açısından büyük olması durumunda, komşu yapının oluşturduğu engel nedeniyle yapı cephelerine güneş erişimi sağlanamayacaktır. İklimsel koşulları bağlı olarak, güneş erişiminin sınırlandırılmak istendiği sıcak iklim bölge-

Şekil 1. Yükseliş ve profil açısına göre yapı adasında güneş erişimi a). 21 Aralık (b). 21 Haziran

Tablo 1. Yapı adasında güneş erişimi sorununun tanımlanmasında kullanılacak metodoloji.

	Aşama	Formül
A	Karakteristik gün	
B	Karakteristik günde azami yükseliş açısı	
C	Mevcut çevre verisine göre profil açısı	
D	Azami yükseliş açısının profil açısına eriştiği gün	
E	Yapıya güneş erişiminin sağlanmadığı gün sayısı	(D- B)*2

lerinde, yapı aralıkları sıklaştırılarak profil açısı artırılmalıdır. Güneş erişiminin azami istendiği, soğuk iklim koşullarının tasarım referansını oluşturduğu çevrelerde ise yapı aralıkları seyreltilerek profil açısı azaltılmalıdır.

Yapı adasında güneş erişimini sağlamak üzere yapı aralıklarının belirlenmesinde oluşturulacak metodolojiye göre öncelikle ısıtma dönemine ilişkin (A) **karakteristik gün** için güneşin (B) **yükseliş açısı** belirlenmelidir. Bu amaçla yükseliş açısının yıl boyunca en düşük seviyede seyrettiği kış gündönümü, güneş erişimi açısından ısıtma döneminde karakteristik gün olarak görünmektedir. Yapı aralıklarının belirlenmesinde ikinci etken güneş erişimini sınırlandırması beklenen çevresel bileşenlerdir. Bu bileşenler, güneş erişimi hedeflenen yapının çevresinde bulunan diğer yapıları ve bitki varlıklarını kapsamaktadır. Çevresel bileşenlerin kütlesi, güneş ışınlarının erişmesini engelleyici nitelik göstermektedir. Güneş erişimini sağlamak adına çevresel bileşenlerin birbirlerine olan yatay uzaklıkları ve yükseklikleri birbirine oranlanarak, güneş erişimini sağlayacak olan asgari (C) **profil açısı** belirlenmelidir (Berköz vd., 1995).

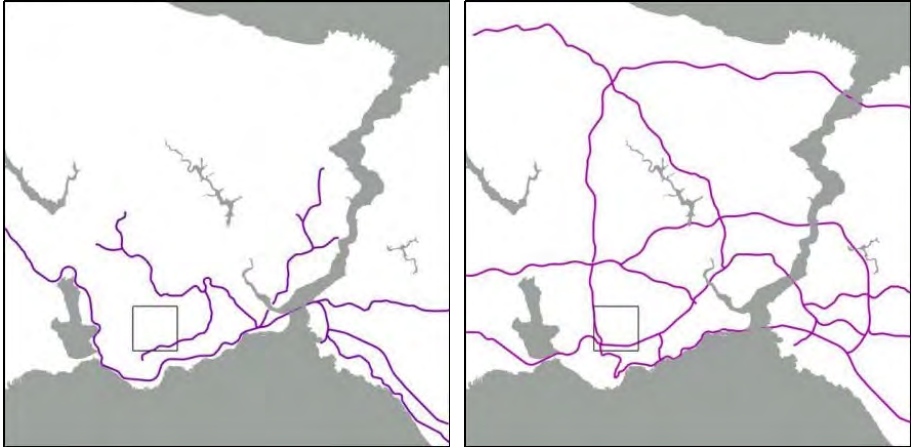
Karakteristik günde, yükseliş açısının profil açısından büyük olduğu durumda, yapı yüzeyine güneş erişimi sağlanmamaktadır. Ancak dünyanın eksenel hareketi nedeniyle, kış gün dönümünden yaz gün dönümüne doğru, güneşin azami yükseliş açısı gündün güne artmaktadır. Buna göre, kış ve yaz gün dönümleri arasında bir noktada yükseliş açısının profil açısına erişmesi beklenmektedir. (D) Yükseliş ve profil açılarının eşit olduğu takvim gününden itibaren analize konu yapı yüzeylerine güneş erişimi sağlanacaktır. Yükseliş açısının profil açısına eşitlendiği gün (eşitlik günü) ve yaz gün dönümü arasındaki günlerde yapı yüzeyine güneş erişimi sağlanırken, eşitlik günü ve kış gün dönümü arasındaki günlerde yapı yüzeyine güneş erişimi sağlanamamaktadır. Çalışma kapsamında, yapı çevresinde spesifik bir yapı yüzeyi için güneş erişimi sorununu ortaya koymak adına, (E) eşitlik günü ve karakteristik gün arasındaki gün sayısı hesaplanmaktadır. Böylece, yapı yüzeyine güneş ışınlarının yıl boyunca hiç değmediği gün sayısı elde edilmektedir.

Çalışma Alanı

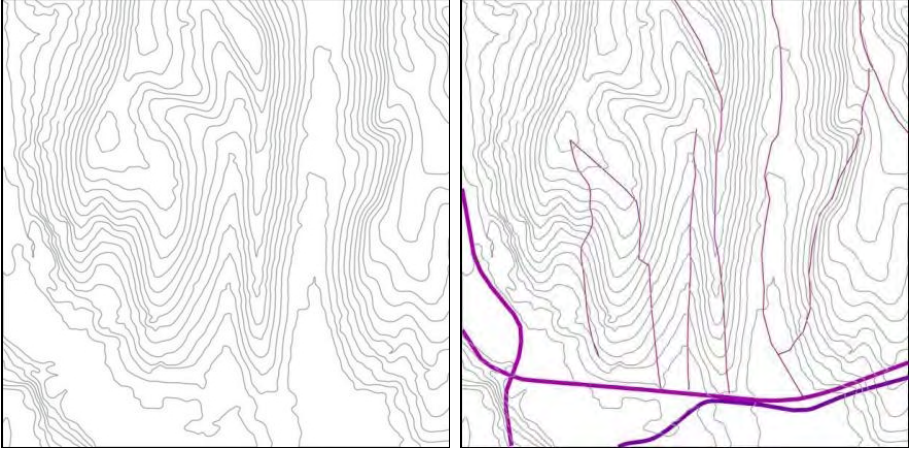
İstanbul Avrupa yakasında, Bahçelievler ilçe sınırları içerisinde bulunan Şirinevler mahallesi, doğu-batı ekseninde, birbirine paralel olarak uzanan, güçlü kara yolu ve demir yolu aksları üzerinde konumlanmaktadır (Şekil 2). Şirinevler ve çevresi, 1950 sonrasında Londra asfaltı ve E-5 karayolu ekseninde işletmeye açılan sanayi tesislerinin etki alanında, bir gecekondulu yerleşimi olarak gelişmiştir. Süreç içerisinde artan nüfus ve rant karşısında gecekonduların yerini alan apartmanlar, bu çevrede yapı yoğunluğunu da herhangi bir kentsel, kamusal nitelik gözetilmeksizin artırmış ve özellikle güneş erişimi konusunda sorunlu bir yapı çevre oluşturmuştur.

Şirinevler ve çevresinde, topografik karakter, güneye doğru uzanan sırt ve vadi sistemleri üzerinden oluşturulmaktadır (Şekil 3a). Bu sırt ve vadilerin yamaçları doğu-batı yönlü vistalar oluşturmaktadır. Topografyanın güney sınırını ise vadilerden taşınan alüvyonların biriktirdiği, deniz seviyesine yakın düzlükler oluşturmaktadır.

Yapılı çevreyi oluşturan ulaşım aksları, topografik karaktere bağlı olarak gelişmektedir (Şekil 3b). İlçeyi mahalle birimlerine ayıran yol örüntüsü, çoğunlukla, vadi ve sırtların üzerinde, kuzey-güney doğrultusunda gelişmektedir. yol eksenlerine dik doğrultuda gelişen gecekondulu bloklarının apartmana dönüşmesiyle de güncel imar planına bağlı, karakteristik yapı adaları oluşturulmuştur. Bu yapı adaları birbirine kısa aralıklarla veya tamamen bitişen binaların oluşturduğu iki sıra içermektedir. İki sıra arasından sınırlı bir arka bahçe mesafesiyle birlikte, bir sıra güney yönde cephe alırken, diğer sıra kuzey yönde cephe almaktadır.

Şekil 2. Çalışma alanı ve kentsel arter ilişkisi (a). raylı sistem ilişkisi (b). karayolu ilişkisi

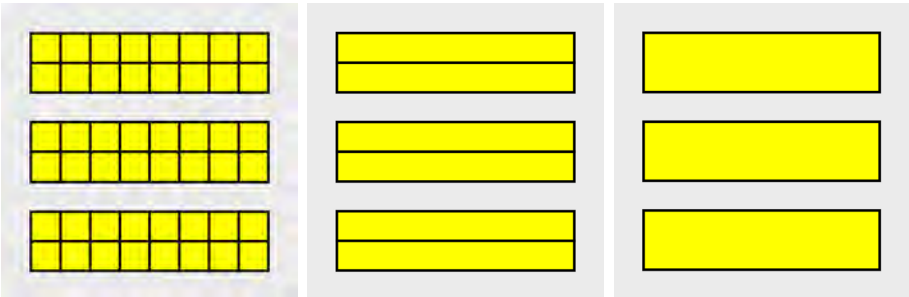

Şekil 3. Şirinevlerin topografik karakteri ve ilişkileri (a). topografya (b). ulaşım aksları ilişkisi

Çalışma kapsamını oluşturan Bahçelievler ilçesi ve Şirinevler mahallesi çevresinde, yapı adası tipolojisi, doğu-batı doğrultusunda lineer gelişmekte, birbirine bitişik veya çok yakın konumlanan yapıları içermektedir (Şekil 4a; 4b). Bu durum, yapı adalarının duvar niteliğinde yekpare kütleler olarak gelişmesi ve birbirine paralel olarak çoğalarak yapı çevreyi oluşturmasına neden olmaktadır (Şekil 4c). Çalışmanın metodolojisi, yapı çevreyi oluşturan yapı adalarının duvar karakteri gösteren, genellenebilir bir tipoloji içermesi nedeniyle, güneş erişimi potansiyelini belirleyen **yönlenme** ve **form** gibi diğer morfolojik bileşenleri sabit kabul etmektedir.

Metodoloji

Değerlendirmenin birinci aşamasında sorunsalın tanımlanması adına, Bahçelievler ilçesinde genel yapı adası kompozisyonunu örnekleyen dört mahalle için, bu mahallelerde bulunan tüm yapı adalarını kapsayacak şekilde (a) yapı aralıkları ve (b)

Şekil 4. Çalışma kapsamında yapı adasının gelişimi (a). yapı (b). yapı dizisi (c). yapı adası

Şekil 5. Bahçelievler ilçesinde yapı adası proporsiyonu ve güneş erişimi sorunu.yapı

yükseklikleri ile tanımlanan bir matris oluşturulmaktadır. Bu matriste, komşu yapı adasının yüksekliğinin, komşu yapı adasına uzaklığına oranı ile elde edilen (c) yapı adası proporsiyonu, (d) güneşin yükseliş açısıyla ilişkilendirilerek, yapı yüzeylerine doğrultulu gün ışığının değmediği günlerin sayısı hesaplanmaktadır.

Değerlendirmenin birinci sabiti, Şirinevler mahallesini de kapsayan Bahçelievler ilçesi için enlem ve boylam değerleridir. Bu değerler, 41°N ve 28°E koordinatlarında, yükseliş açısını ve azami güneşlenme potansiyelini belirlemektedir. Değerlendirmenin ikinci sabiti, analize konu edilen gündür. Güneş erişimi açısından en verimsiz gün olan kış gün dönümünde (21 aralık) güneşin yükseliş açısı yıl boyunca en düşük seviyededir. 21 aralık gününde, Bahçelievler ilçesinin bulunduğu konum için yükseliş açısı, güneşin tepe noktasına eriştiği öğle saatinde en çok 26° ye yaklaşmaktadır. Kış gün dönümünden yaz gün dönümüne (21 haziran) doğru güneşin yükseliş açısı günden güne artmaktadır. 21 haziran gününde, Bahçelievler ilçesinin bulunduğu konum için yükseliş açısı, güneşin tepe noktasına eriştiği öğle saatinde en çok 73° ye yaklaşmaktadır.

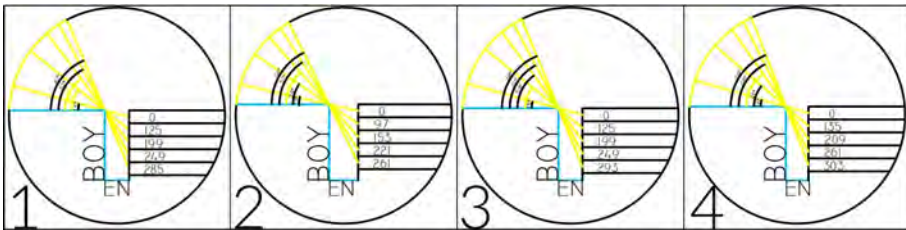
Yapı adası kompozisyonu içerisinde, cephe yüzeylerinin güneş erişimi potansiyeli, güneşin yıl boyu gerçekleştirdiği bu döngünün, yapı adasının boyut ve oranla-

ND	YENİBOSNA					HÜRRIYET					ZAFER					SOĞANLI				
	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E
1	5,8	270	17	15,9	2,74	7,42	255	10	25,5	3,44	6,16	78	5	15,6	2,53	5,33	69	4	17,3	3,24
2	6,56	252	17	14,8	2,26	8,06	207	12	17,3	2,14	4,12	63	4	15,8	3,82	5,63	117	8	14,6	2,6
3	5,67	321	19	16,9	2,98	8,66	114	7	16,3	1,88	5,41	75	4	18,8	3,47	5,55	108	7	15,4	2,78
4	5,83	294	18	16,3	2,8	7,99	144	8	18	2,25	5,49	84	5	16,8	3,06	4,67	87	6	14,5	3,1
5	5,52	303	18	16,8	3,05	9,66	129	8	16,1	1,67	5,06	420	25	16,8	3,32	6,83	135	8	16,9	2,47
6	5,5	357	20	17,9	3,25	7,83	111	7	15,9	2,03	5,49	732	43	17	3,1	4,81	135	8	16,9	3,51
7	5,2	321	20	16,1	3,09	4,2	93	5	18,6	4,43	5,56	660	40	16,5	2,97	5,17	99	6	16,5	3,19
8	4,9	180	10	18	3,67	6,17	156	9	17,3	2,81	6	564	35	16,1	2,69	3,93	78	5	15,6	3,97
9	5,22	135	8	16,9	3,23	6,1	111	7	15,9	2,6	5,81	294	17	17,3	2,98	4,03	126	7	18	4,47
10	6,05	186	11	16,9	2,79	8,26	123	7	17,6	2,13	10,9	270	17	15,9	1,46	4,52	99	5	19,8	4,38
11	6,19	153	9	17	2,75	6	147	8	18,4	3,06	5,6	219	13	16,8	3,01	4,87	45	3	15	3,08
12	6,23	255	16	15,9	2,56	7,58	153	9	17	2,24	4,95	222	12	18,5	3,74	4,89	111	6	18,5	3,78
13	6,05	147	9	16,3	2,7	6,68	192	10	19,2	2,87	4,96	138	10	13,8	2,78	4,86	150	8	18,8	3,86
14	6,6	93	7	13,3	2,01	4,7	168	10	16,8	3,57	4,74	156	10	15,6	3,29	5,79	153	8	19,1	3,3
15	5,19	87	5	17,4	3,35	5,43	150	9	16,7	3,07	5,39	237	15	15,8	2,93	5,77	123	8	15,4	2,66
16	5,48	48	3	16	2,92	5	138	9	15,3	3,07	4,69	228	15	15,2	3,24	6,37	162	9	18	2,83
17	5,27	93	6	15,5	2,94	6,32	171	10	17,1	2,71	4,5	216	17	12,7	2,82	5,28	156	10	15,6	2,95
18	5,64	144	10	14,4	2,55	7,33	126	7	18	2,46	5,89	189	10	18,9	3,21	5,13	165	9	18,3	3,57
19	5,77	138	9	15,3	2,66	5,27	84	5	16,8	3,19	5,8	402	23	17,5	3,01	5,58	177	11	16,1	2,88
20	6,94	96	6	16	2,31	5,69	165	9	18,3	3,22	5,15	459	27	17	3,3	5,66	225	12	18,8	3,31
21	5,74	66	4	16,5	2,87	7,49	159	9	17,7	2,36	4,84	228	15	15,2	3,14					
22	6,11	96	6	16	2,62	7,31	171	9	19	2,6	5,96	603	33	18,3	3,07					
23	4,9	186	11	16,9	3,45	7,17	156	9	17,3	2,42	5,68	201	12	16,8	2,95					
24	4,45	186	11	16,9	3,8	5,5	168	9	18,7	3,39	6,21	177	10	17,7	2,85					
25	5,46	147	10	14,7	2,69	5,8	171	9	19	3,28	5,56	171	11	15,5	2,8					
26	3,79	84	6	14	3,69	7,38	156	10	15,6	2,11	4,99	150	9	16,7	3,34					
27	4,31	126	8	15,8	3,65	7,5	168	8	21	2,8	4,81	162	9	18	3,74					
28	5,2	126	7	18	3,46	4,21	159	10	15,9	3,78	6,01	153	8	19,1	3,18					
29	5,89	81	6	13,5	2,29	6,15	99	6	16,5	2,68	5,75	189	10	18,9	3,29					
30	5,5	75	6	12,5	2,27	6,64	132	8	16,5	2,48										
31	6,7	141	9	15,7	2,34	7,18	144	8	18	2,51										
32	5,63	177	10	17,7	3,14	6,71	96	6	16	2,38										
33	5,07	150	8	18,8	3,7	6,71	165	9	18,3	2,73										
34	6,34	183	10	18,3	2,89	7,85	81	6	13,5	1,72										
35	6,14	81	5	16,2	2,64															
ORTALAMA	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E
	5,62	165	10,1	16,1	2,92	6,7	146	8,29	17,5	2,71	5,57	267	16	16,7	3,07	5,23	126	7,4	16,9	3,3

Şekil 6. Bahçelievler ilçesinde yapı adası proporsiyonu ve ortalama değerler.

rıyla olan ilişkisiyle belirlenmektedir. Yapı adasında, güneş ışığının değmesi istenen cephe yüzeyleri için, komşu yapı adasının oluşturacağı engele bağlı olarak oluşan açı (profil açısı), güneş erişimi ile ilgili potansiyeli belirlemektedir. Buna göre, komşu yapı adasının uzaklığına ve yüksekliğine bağlı olarak oluşan profil açısı, güneşin yükseliş açısının altında kalan cephe yüzeylerinde güneş erişimi potansiyelini ortadan kaldırmaktadır.

Yapı adası proporsiyonu, güneş erişimine engel potansiyeli olan komşu yapı adasının yüksekliğinin, yatay uzaklığına oranıyla tanımlanmaktadır. (1) Yenibos-

Şekil 7. Yapı adası ortalama proporsiyonu, profil açısı, güneş erişimi sağlanmayan gün sayısı.

na mahallesinde 2.89 olarak oluşan yapı adası proporsiyonuna göre profil açıları, birinci katta 67°, ikinci kata 62°, üçüncü kata 53°, dördüncü kata 39°, beşinci katta 15° olarak belirlenmektedir. Bu açılara göre yıl boyunca yapı cephesine birinci katta 285, ikinci katta 249, üçüncü katta 199, dördüncü katta 125 gün boyunca güneş erişimi sağlanamamaktadır. Beşinci katta ise yıl boyunca güneş erişiminin sorunsuzca sağlandığı görülmektedir. (2) Hürriyet mahallesinde 2.89 olarak oluşan yapı adası proporsiyonuna göre profil açıları, birinci katta 64°, ikinci kata 57°, üçüncü kata 48°, dördüncü kata 34°, beşinci katta 13° olarak belirlenmektedir. Bu açılara göre yıl boyunca yapı cephesine birinci katta 261, ikinci katta 221, üçüncü katta 153, dördüncü katta 97 gün boyunca güneş erişimi sağlanamamaktadır. Beşinci katta ise yıl boyunca güneş erişiminin sorunsuzca sağlandığı görülmektedir. (3) Zafer mahallesinde 2.89 olarak oluşan yapı adası proporsiyonuna göre profil açıları, birinci katta 68°, ikinci kata 62°, üçüncü kata 53°, dördüncü kata 39°, beşinci katta 15° olarak belirlenmektedir. Bu açılara göre yıl boyunca yapı cephesine birinci katta 293, ikinci katta 249, üçüncü katta 199, dördüncü katta 125 gün boyunca güneş erişimi sağlanamamaktadır. Beşinci katta ise yıl boyunca güneş erişiminin sorunsuzca sağlandığı görülmektedir. (4) Soğanlı mahallesinde 2.89 olarak oluşan yapı adası proporsiyonuna göre profil açıları, birinci katta 69°, ikinci kata 64°, üçüncü kata 55°, dördüncü kata 41°, beşinci katta 16° olarak belirlenmektedir. Bu açılara göre yıl boyunca yapı cephesine birinci katta 303, ikinci katta 261, üçüncü katta 209, dördüncü katta 135 gün boyunca güneş erişimi sağlanamamaktadır. Beşinci katta ise yıl boyunca güneş erişiminin sorunsuzca sağlandığı görülmektedir.

Tablo 2. Şirinevler çevresindeki mahallelerde yapı adası proporsiyonu.

		1	2	3	4
		Yenibosna	Zafer	Hürriyet	Soğanlı
A	Yapı aralığı / ort.	5,62	6,7	5,57	5,23
B	Yapı yüksekliği / top.	165	146	267	126
C	Yapı sayısı / ort.	10,1	8,29	16	7,4
D	Yapı yüksekliği / ort.	16,1	17,5	16,7	16,9
E	Yapı adası proporsiyonu	2,92	2,71	3,07	3,3
1	Güneş değmeyen gün sayısı	285	261	293	303
2	Güneş değmeyen gün sayısı	249	221	249	261
3	Güneş değmeyen gün sayısı	199	153	199	209
4	Güneş değmeyen gün sayısı	125	97	125	135
5	Güneş değmeyen gün sayısı	-	-	-	-

Birinci aşamada elde edilen bulgulara göre doğrultulu günışığı bakımından en potansiyelli olması beklenen güney yönlü yapı bloklarında bile, yapı adası proporsiyonu nedeniyle, ısıtma dönemi boyunca güneşlenme sorunu saptanmaktadır. Yapı bloklarında üst kotlardan alt kotlara doğru güneş erişimi potansiyelinin azaldığı gözlenmektedir. Güney yönlü olmasına rağmen ısıtma dönemi boyunca doğrultulu güneş ışınımına maruz kalmayan mekanların varlığı ise en dramatik sonuç olarak görünmektedir.

Çalışma Örnekleme

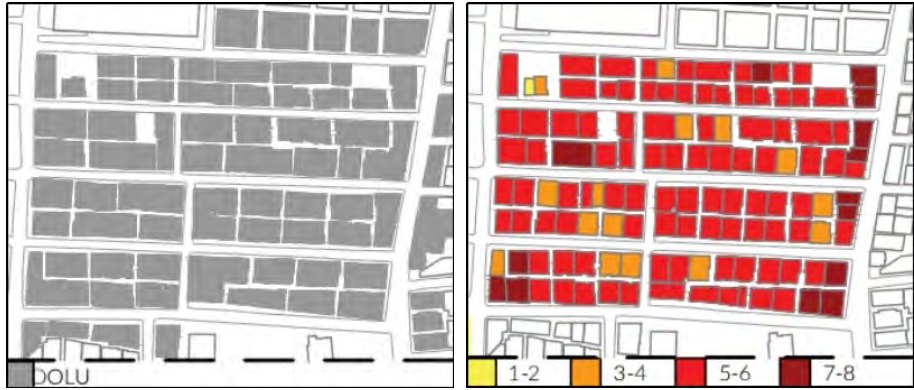
Değerlendirmenin ikinci aşamasında çalışma kapsamı, (1) doğrultu, (2) yönlenme, (3) proporsiyon bakımından karakteristik özellik gösteren birbirine komşu dört yapı adasına indirgenmektedir. Şirinevler mahallesinde konumlanan ve çalışma örneklemini oluşturan yapı adaları, doğuda Mustafa Kemal Paşa caddesine, batıda Çavuşpaşa caddesine dayanmaktadır (Şekil 8).

Çalışma alanında yapı yoğunluğu oldukça yüksek görünmektedir (Şekil 9). Birbirine paralel gelişen yapı adaları, dik doğrultuda gelişen, düzensiz sokak eksenleriyle parçalanmaktadır (Şekil 9a). Yapı adası içerisinde ise, yapıların birbirlerine değerek veya çok kısa aralıklarla bitişerek yapı adasını oluşturdukları görülmektedir. Zemin kot düzleminde oluşan yapı yoğunluğu, üçüncü boyutta da görülmektedir (Şekil 9b). Kat yükseklikleri çoğunlukla 5 ve 6 katlı yapılardan oluşurken, az sayıda 3 ve 4 katlı yapılar, yapı adasının iç kısımlarında, 7 ve 8 katlı yapılar ise yapı adasının caddeye değen yüzlerinde konumlanmaktadır.

Bu aşamada, örneklem alanı dik doğrultuda kesen kesitler üzerinden yükseliş açıları ve profil açıları denetlenmektedir (Şekil 10a). Her iki kesitte Pınar sokak, Çağlayan sokak, Irmak sokak üzerinde güneş erişimini irdeleyen, Şirinevler mahallesinde yapı adası proporsiyonu, ortaya koymaktadır (Şekil 10b; Şekil 11).

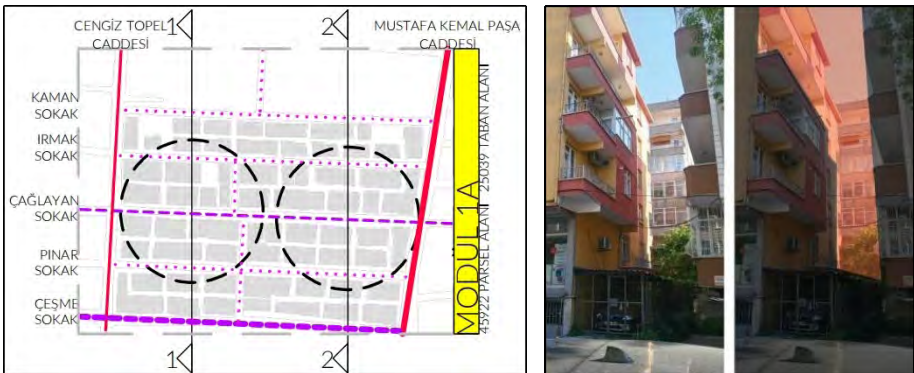
Şekil 8. Çalışma örnekleme (a). çevre ilişkisi (b). odak ve ulaşım aksları ilişkisi

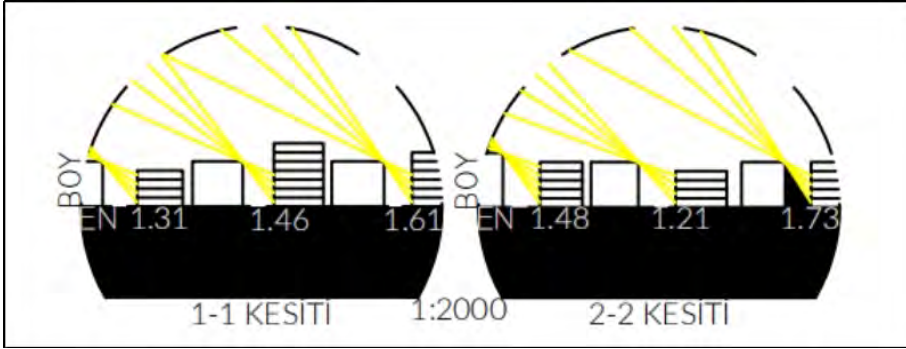
Şekil 9. Çalışma alanında yapı yoğunluğu (a).şekil-zemin ilişkisi (b). kat yükseklikleri.

Birinci kesitte yapı adası proporsiyonu, Pınar sokak üzerinde 1.31, Çağlayan sokak üzerinde 1.46, Irmak sokak üzerinde 1.61 olarak görünmektedir. İkinci kesitte yapı adası proporsiyonu, Pınar sokak üzerinde 1.48, Çağlayan sokak üzerinde 1.21, Irmak sokak üzerinde 1.73 olarak görünmektedir. Buna göre, Bahçelievler genelinde görülen yapı adası proporsiyonu, Şirinevler mahallesinde azalmaktadır. Buna karşın Şirinevler mahallesinde saptanan yapı adası proporsiyonu, Bahçelievler genelinde olduğu gibi, özellikle ısıtma döneminde, güneş erişimi sağlama potansiyeli taşımamaktadır.

Değerlendirmenin ikinci aşamasında elde edilen bulgular, yapı adasında güneş erişimi yoksunluğunun ortadan kaldırılması yapı adasının bütüncül şekilde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Tekil değerlendirmede, kat sayılarının yapı adasında oluşturduğu çeşitlilik nedeniyle yapı adası proporsiyonunda küçük farklılıklar görülmektedir. Bu nedenle, bazı yapıların münferit olarak genel

Şekil 10. Çalışma örnekleme (a). ulaşım aksları ve kullanıcı hareketliliği ilişkisi (b). güneş erişimi.

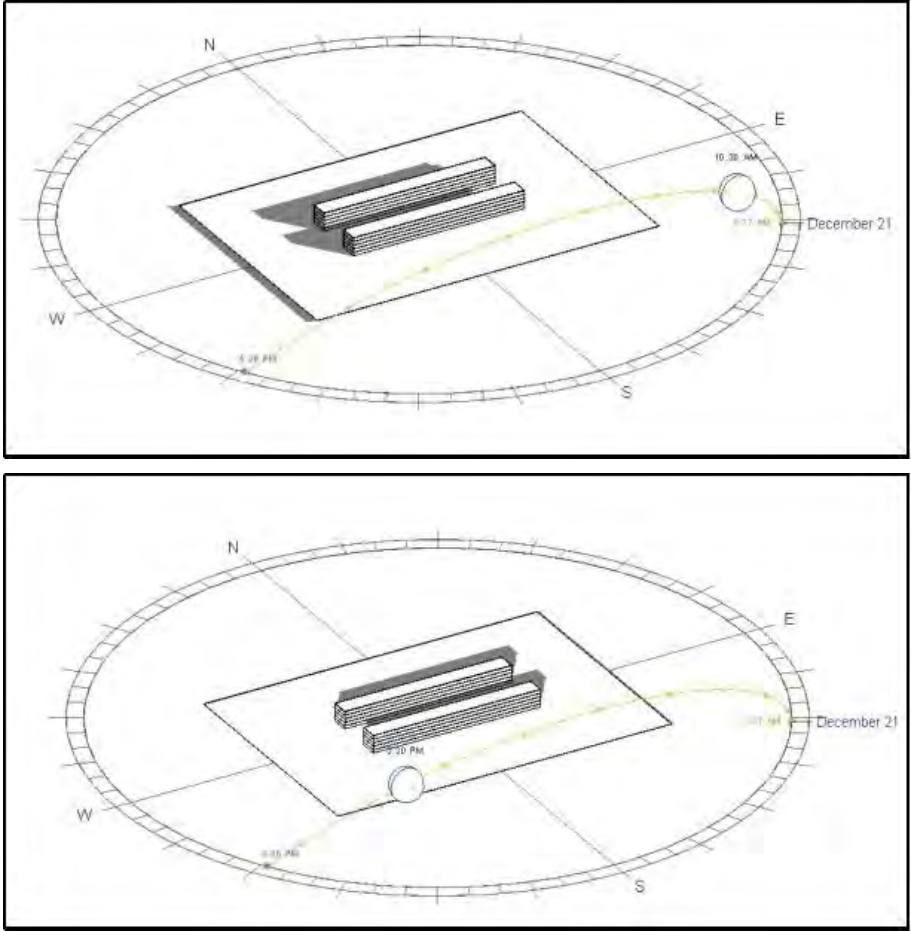
Şekil 11. Birinci ve ikinci kesitlerde yapı adası proporsiyonu.

kompozisyona aykırı biçimde, güneş erişiminde avantaj sağlamaktadır. Ancak yapı adası proporsiyonuna bağlı olarak oluşan profil açıları, avantajlı görünen yapıların da yeterli seviyede güneş erişimi sağlamadığını göstermektedir. Yapı adasının genel kompozisyonu içerisinde özellikle zemin kota yakın yüzeylerde yıl boyunca güneş erişimi sağlanan gün sayısı dramatik biçimde azalmaktadır. Yapı adasını oluşturan çekirdek modül olan konut birimlerinin tamamına güneş erişimi sağlanması için yapı cephesine tüm kotlarda güneş erişimi sağlanmalıdır. Bu bağlamda, projeksiyon öncesinde geliştirilen hipoteze göre güneş erişiminin yapı adası içerisinde homojen dağılımını ve tüm konut birimlerinin adil biçimde güneşe erişimini sağlamak adına **doğrultu**, **yönlenme** ve **proporsiyon** bakımından bütüncül bir yapı adası kompozisyonu önerilmelidir.

Projeksiyon

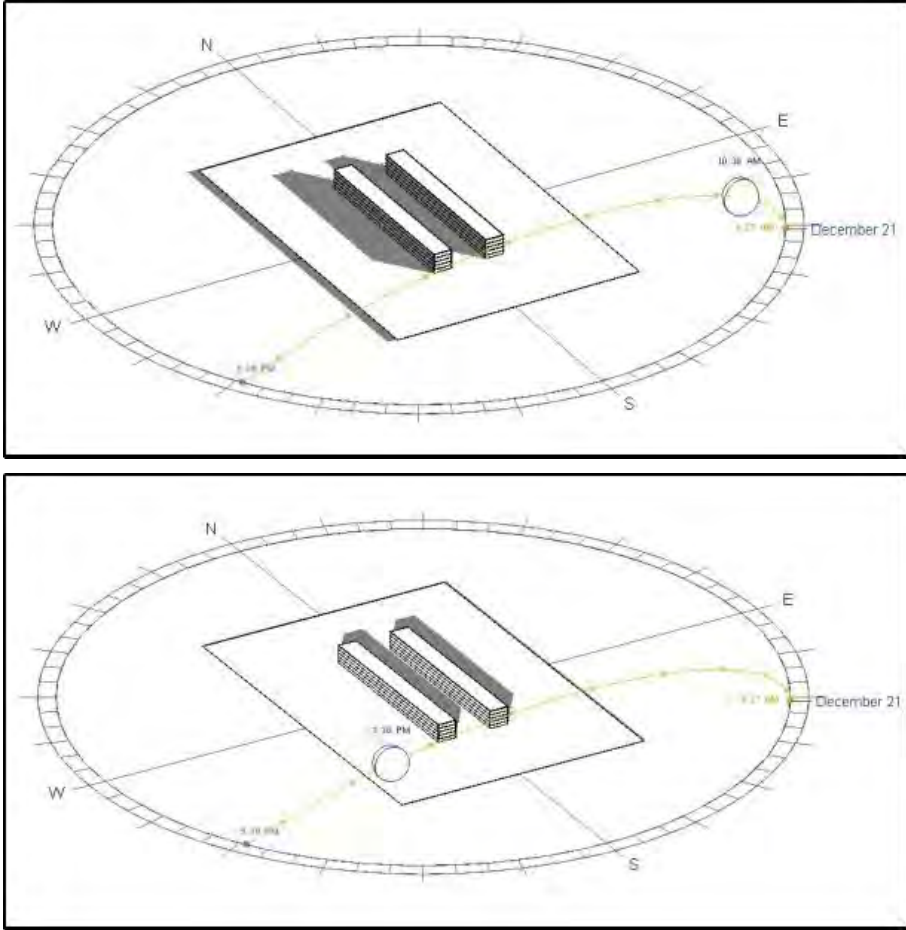
Bu aşamada kamu sağlığı ve enerji verimliliği açısından güneş erişimine en çok ihtiyaç duyulan ısıtma döneminde günde en az 2 saat güneş erişimini sağlayan yapı adası projeksiyonları geliştirilmiştir. Her iki projeksiyon için değerlendirme sabitleri, (a) spesifik gün, (b) yapı adası proporsiyonu ve (c) yapı yoğunluğu (K.A.K.S.) iken değerlendirmenin değişkeni ise (d) yapı adasının yönlenmesidir. (a) Güneşin yükseliş açısı bakımından en dezavantajlı gün olan kış gün dönümü (21 Aralık) projeksiyon günüdür. (b) Yapı adası proporsiyonu 0.5 olarak tanımlanmaktadır. Bu proporsiyona göre profil açısı, 21 Aralık gününde, 27° altında olan azami yükseliş açısıyla eşit seviyededir. (c) Yapı yoğunluğu 5 kat yüksekliğinde ve iki yönde cephe alan, lineer bloklar üzerinden oluşturulmaktadır. (d) Birinci projeksiyonda kuzey ve güney yönünde cephe alan yapı adası, ikinci projeksiyonda doğu ve batı yönünde cephe almaktadır.

Birinci projeksiyonda yükseliş açısı saat 12:30 da en yüksek seviyeye erişmektedir. Bu noktada, profil açısı ve yükseliş açısının eşitlenmesi nedeniyle, yapının güney yönünde zemin kota değen yüzeyine anlık bir güneş erişimi sağlanmaktadır. Bu noktadan öncesi ve sonrasında, yükseliş açısının azalması nedeniyle, komşu yapının gölge boyu her dakika uzamakta ve güneş erişimini engellemektedir.

Şekil 12. Birinci projeksiyona göre günün kritik saatlerinde yapı yüzeylerine güneş erişimi.

Yükseliş açısının tepe noktasında bulunduğu andan iki saat öncesi ve sonrasını gösteren diyagramlara göre yapının alt kotlarına güneş erişimi sağlanamamakta, birinci ve ikinci kat seviyesine diğer yapının gölgesi düşmektedir (Şekil 12). Karakteristik günde, dört saat toleransla oluşturulan senaryoya göre yapının birinci katı en çok iki, ikinci kat ise en çok dört saat güneş erişimi sağlanmaktadır. Ancak, yapının kuzey cephesinde güneş erişimi potansiyeli bulunmamaktadır. Buna göre, yapı adasının kuzey ve güney yönünde cephe alması, yapının **asgari** ölçüde güneş ışınlarına erişimini sağlamaktadır. Ancak iç mekan organizasyonuna göre, lineer kütlelerin yalnızca kuzey ve yalnızca güney yönünde cephe alan konut birimlerine ayrılması durumunda kuzey yönünde cephe alan konut birimlerine yıl boyunca güneş erişimi sağlanmaktadır.

Şekil 13. İkinci projeksiyona göre günün kritik saatlerinde yapı yüzeylerine güneş erişimi.

İkinci projeksiyonda yükseliş açısı saat 12:30 da en yüksek seviyeye erişmektedir. Ancak doğu-batı yönünde cephe alan yerleşim nedeniyle profil açısı diyagonal biçimde oluşmaktadır. Komşu yapının dik uzaklığı sabit olmasına rağmen, güneş erişimi diyagonal uzaklığa bağlı olarak sağlanmaktadır.

Yükseliş açısının tepe noktasında bulunduğu andan iki saat öncesi ve sonrasını gösteren diyagramlara göre yapının tüm yüzeylerine güneş erişimi sağlanmaktadır (Şekil 13). Karakteristik günde, dört saat toleransla oluşturulan senaryoya göre yapının tüm cephelerine en az dört saat güneş erişimi sağlanmaktadır. Buna göre, yapı adasının doğu ve batı yönünde cephe alması, yapının **azami** ölçüde güneş ışınlarına erişimini sağlamaktadır. Ancak iç mekan organizasyonuna göre, lineer

kütlenin yalnızca doğu ve yalnızca batı yönünde cephe alan konut birimlerine ayrılması durumunda güneş erişimi süresi yarı yarıya azalacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Çalışmanın sonuçlarına göre yapı adasında güneş erişimi sorunu, öncelikle, komşu yapı adaları arasındaki uzaklığın, yapı adasının yüksekliğine oranını tanımlayan yapı adası proporsiyonuna bağlı olarak oluşmaktadır. Çalışma örneklemini oluşturan Şirinevler mahallesinde, yapı adası proporsiyonu nedeniyle cephe yüzeylerine verimli biçimde güneş erişimi sağlanamamaktadır. Bu proporsiyon için, 0.50 üzerindeki değerler, güneş erişimine en çok ihtiyaç duyulan kış gün dönümünde, güneş erişimi açısından etkinlik göstermemektedir. Yapı adası için 0.50 proporsiyonu, güneş ışınlarının yeryüzüne düştüğü açılar azalması nedeniyle, güneş erişimi açısından yılın en dezavantajlı bölümü olan ısıtma döneminde, yapı yüzeylerine asgari seviyede güneş erişimi sağlamaktadır.

Yapı adasında güneş erişimi sorununda diğer önemli etken, yapı adalarının yönlenmesinden kaynaklanmaktadır. Yalnızca güney ve kuzey yönünde cephe alan ve birbirini paralel olarak tekrarlayan lineer yapı adaları için güneş erişimi, her iki cephe için eşit dağılmamaktadır. Böylece, yapı çevrenin yarısını oluşturan, kuzey yönünde cephe alan konut birimlerine güneş erişim sağlanmamaktadır. Yönlenmeden kaynaklanan engellere karşı güneş erişimini sağlamak için (i) yapı adalarının yönlenmesine veya (ii) iç mekan organizasyonuna müdahale edilmelidir. Birinci müdahale yapı adalarının doğrultusunun değiştirilerek konut birimlerinin doğu ve batı yönünde cephe almasını kapsarken, güneş erişimi potansiyelinin yapı çevrede eşit biçimde dağılmasını hedeflemektedir. İkinci müdahale ise yönlenme sabit olmak üzere, bina içi mekan organizasyonunda her bir konut biriminin hem güney hem kuzey yönünde cephe alacağı bir iç mekan organizasyonu önermektedir.

Isıtma ve iklimlendirme enerjisinin korunumu açısından yapı adası morfolojisinin değerlendirilmesinde, güneş ışınımıyla birlikte rüzgar etkisinde, doğal havalandırma da önemli bir etkidir. Enerji korunumu açısından yapı çevreyi oluşturan unsurların birbirlerinin güneş ışınlarına ve doğal havalandırma sağlayan rüzgarlara erişimini sağlayacak şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Buna göre Şirinevler çevresinde yapı adalarının yönlenmesi üzerinden geliştirilecek olan müdahale projeksiyonu, kuzey-kuzeydoğu yönünden eserek nem dağıtıcı karakter gösteren hakim rüzgarların yapı çevreye homojen biçimde erişmesine katkıda bulunacaktır.

Not

1. Bu bildiri Prof. Dr. Nevzat Oğuz Özer, Doç. Dr. Ufuk Doğrusöz, Dr. Öğr. Üyesi Erdem Ceylan yürütücülüğünde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Anabilim Dalı Bina Bilgisi Yüksek Lisans Programında verilen BNB501 kodlu Proje I adlı ders kapsamında gerçekleştirilen ‘‘Kentsel Düzen İçerisinde Şirinevler ve Bir Kamu Sağlığı Bileşeni Olarak Doğrultulu Günışığı ile İlişkisi’’ adlı çalışmadan üretilmiştir.

Kaynaklar

Berköz, E. Küçükdoğu, M. Yılmaz, Z. Kocaaslan, G. Ak, F. vd. (1995). Enerji Etkin Konut ve Yerleşme Tasarımı. TÜBİTAK İNTAG 201 Araştırma Raporu. İstanbul.

Brookes, A. (1990), The Building Envelope. Oxford, UK: Butterwith Architecture.

Butti, K. & Perlin J. (1980). A Golden Thread: 2500 Years of Solar Architecture. Palo Alto, CA: Cheshire Books.

Carter, C. & de Villiers, J. (1987). Passive Solar Building Design. Pergamon Press.

Denzer, A. (2013). The Solar House: Pioneering Sustainable Design. USA; Rizzoli.

Gene, R. (1988). Site Planning, Environment, Process and Development. Prentice Hall, NJ: Brooks

Kreider, J. & Kreith, F. (1977). Solar Heating and Cooling. New York, NY: McGraw-Hill.

Mazria, Edward (1979). The Passive Solar Energy Book. Emmaus, PA: Rodale Press.

Moore, F. (1993) Environmental Control Systems. New York, NY: Mc Graw-Hill.

Perlin, J. (2013). Let it shine, The 6,000 Year Story of Solar Energy. Novato, CA: New World Library.

Roaf, S. (2004). Ecohouse 2: A Design Guide. Oxford, UK: Elsevier Architectural Press.

Steele, S. (2005). Ecological Architecture: A Critical History. Thames & Hudson.

COVID-19 SALGINININ YAYILMA EĞİLİMLERİ VE KENT MORFOLOJİSİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: BURSA ÖRNEĞİ

Cansu Güller*, **Çiğdem Varol****

*Atatürk Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Arş. Gör.

**Gazi Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.

cansu.gllr@gmail.com, cvarol@gazi.edu.tr

Problem tanımı: Salgınlar ve kentler arasında ilişki bir bağ bulunmaktadır. Kentsel mekânda salgına yol açan koşullar ve kent yönetimlerinin salgına karşı verdiği mücadeleler salgının yayılma seyrini etkilemektedir. Günümüzde Covid-19'un bir salgın haline gelmesi, kent planlama ile birlikte değerlendirilmesi gereken bir süreçtir.

Amaç: Bu çalışmada, kentsel alanlardaki Covid-19 vaka dağılımlarının mekânsal yoğunlukları ve kent dokusunun morfolojik yapısı arasındaki ilişki sorgulanacaktır. Bu kapsamda, kentsel dokunun sosyo-mekânsal özellikleri ile Covid-19 vaka dağılımı arasındaki ilişkinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Yöntem: Bu amaçla çalışmada, Bursa metropoliten alanında farklı kentleşme dinamikleriyle oluşan ve gelişen kentsel dokular analiz edilerek, Sağlık Bakanlığı'nın aylık mekânsal vaka yoğunluk verileri kentsel coğrafi bilgilerle yorumlanacaktır. Bu kapsamda öncelikle kentsel doku göstergelerinden yapı yoğunlukları, açık ve yeşil alan oranları, taban alanı katsayısı (TAKS) ve kat sayısı parametrelerine göre benzer nitelikli yapılaşma dokuları altlığı oluşturulacaktır. Ardından, yazarlar tarafından 2015 yılında Bursa metropoliten alanında gerçekleştirilmiş olan demografik ve sosyo-ekonomik özelliklerinin mekânsal farklılaşmasını içeren çalışma kapsamında elde edilen, metropoliten alanın mahalle detayındaki sosyal ve ekonomik yapı haritaları kullanılarak, sosyo-ekonomik farklılaşmalar ve kentsel doku arasındaki ilişki tespit edilecektir. Son olarak, ortaya konulan sosyo-mekânsal yerleşim örüntüleri ile her ay alınan mekânsal vaka yoğunluk verileri arasındaki ilişki sorgulanacaktır. Bu aşamada sosyo-mekânsal yapı analizi ile aylık mekânsal vaka yoğunluk haritaları karşılaştırılarak, vaka yoğunluğunun yüksek/düşük olduğu alanlarda benzer nitelikteki kentsel doku ve sosyo-ekonomik yapı özellikleri arasındaki ilişki regresyon analizi yöntemiyle ortaya konulacaktır.

Sonuç ve beklentiler: Salgın yayılımının sosyo-ekonomik kırılma dokuların yer aldığı kentsel alanlarda yoğunlaştığı, yapısal nitelik bakımından ise ada ve parsel büyüklüklerinin daha küçük, açık ve yeşil alan oranının düşük ve yapı yoğunluklarının fazla olduğu konut dokularında artışın yaşandığı tespit edilmiştir. Genel olarak farklı kentleşme dinamiklerine göre seçilen tipolojik örneklem dokulara ve sosyo-ekonomik özelliklere göre salgın yayılımı değerlendirildiğinde: kent merkezinde geleneksel konut dokusunun yer aldığı çöküntü halindeki sosyo-ekonomik seviyesi düşük mahallelerde salgın yayılımının yüksek olduğu; yine merkeze yakın konumda yer alan üst gelir grubu hanehalklarının terk etmeye başladığı ancak hala prestijini

yitirmeyen alanlarda yayılımın düşük olduğu görülmüştür. Kentin batısında yer alan üst gelir gruplarının yaşadığı müstakil konutların bulunduğu kapalı sitelerde salgın yayılımının yok denecek kadar az olduğu; kentin kuzeyinde çok katlı yeni konut dokusunun bulunduğu mahallelerde salgın yayılımının orta seviyede olduğu; kentin doğusunda göç ile gelen nüfusun yer seçtiği konut kalitesi düşük plansız konut alanlarından oluşan mahallelerde ise salgın yayılımının en yüksek seviyede olduğu görülmüştür.

Çalışmanın sonunda bir kent planlama problemi olan salgın yayılımının morfolojik yapıyla ve kentsel yapının sosyo-ekonomik özellikleriyle bağlantısı yorumlanarak, yerleşik araç ve tekniklerle üretilen kentsel dokunun yenilenmesinde ve gelişme alanlarında rehberlik edebilecek öneriler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19 salgını, kentsel morfoloji, sosyo-ekonomik yapı, kentsel politika, Bursa

Giriş

Günümüzde, dünya genelinde 122 milyon vaka bildirilen ve 2,5 milyonun üstünde kişinin vefat etmesine sebep olan Covid-19 salgını gündelik pratiklerimizi, çalışma ve etkileşim biçimlerimizi değiştirmiştir. Salgına karşı alınan karantina tedbirleri ve fiziksel/sosyal mesafe zorunluluğu nedeniyle alışkın olduğumuz gündelik yaşam pratiklerimiz durma noktasına gelmiştir. Uzun süredir sürdürülebilir bir kentsel yaşam için gerekli olduğu ileri sürülen kentsel yoğunluk, toplu taşıma sistemleri, kompakt kent önerileri sosyal mesafe önlemleriyle yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Kentlerde salgın yayılımını etkileyen özellikler nelerdir? Salgınları azaltan şehirler tasarlayabilir miyiz? Salgın sonrası dönemde sosyal mesafeye dayalı yeni bir şehircilik yaklaşımı üretebilir miyiz? Covid-19 desantralize ve yürünebilir şehirler için bir katalizör müdür? (Megahed vd., 2020) Tüm bu sorgulamalar şehirlerin Covid-19 karşısında ne tür savunma mekanizmaları üretmesi gerektiğini tartışmaktadır.

Covid-19 salgını ile birlikte gündelik yaşamımızdaki fiziksel/sosyal mesafe ihtiyacı ve karantina tedbirleri, bilgi ve iletişim teknolojilerinin aktif kullanımını artırmıştır. Eğitim, alışveriş, kültürel etkinlikler vb. birçok etkinliği evden çıkmadan yapabilme olanakları geleneksel fiziksel alanların sanal dijital ortamlarla yer değiştirmesini beraberinde getirmiş, kentsel mekanların kullanılabilirliği azalmıştır (Goniewicz vd., 2020; Sanil vd., 2020). Bu noktada evlerimizin yakın çevresinde sunulan hizmetler her zamankinden daha önemli hale gelmiştir. Birçok kentte sokaklardaki kaldırımlar genişletilmiş, bazı sokaklar motorlu trafiğine kapatılmış, yaya ve bisiklet kullanımı yaygınlaştırılarak mahallelerde marketler, parklar, okullar, sağlık merkezleri, spor tesisleri ve kafeler yürüyüşle ve bisiklet yolculuğuyla ulaşılabilecek şekilde kurgulanmıştır. Seattle'daki "Sağlıklı Sokaklarda Kalın (Stay Healthy Streets)" kampanyasıyla mahalle içinde yerel halk tarafından çeşitli sosyal mesafeli faaliyetlerde kullanılması için caddeler trafiğe kapatılmıştır. Paris'te "15 Dakikalık Şehir" kampanyasıyla başkentin her bölgesinde birçok faaliyete yürüyüş ve bisiklet yolculuğuyla ulaşılabilmesi hedeflenmiş,

sosyal ve ekonomik olarak heterojen bölgeler yaratılması vadedilmiştir (URL1). Yıllar önce Jane Jacobs (1961)'in da önerdiği gibi kentlerin ve mahallelerin sokaklarında çeşitlilik yaratılması, hizmet faaliyetlerinin harmanlandığı kentsel dokuların üretilmesi ve karma kullanımlı güçlü yerel merkezlerin oluşturulması mevcut krizin yönetilmesine önemli katkı sağlamaktadır.

Salgın en fazla, nüfusun yığılma alanları olan metropollerini etkilemiştir. Birçok araştırmacı metropollerinin daha yüksek bir sosyal temas eğilimine sahip olması sebebiyle salgın risklerine karşı daha savunmasız olduğunu ileri sürmüştür (Bereitschaft ve Scheller, 2020; Salama, 2020; Lai vd., 2020). Salgının hızla yayılmasıyla pek çok büyük kentte banliyöler güvenli yerler olarak görülmüş ve konut talepleri kent dışına taşınmıştır. ABD'nin büyük kentlerindeki yüksek gelir grubuna sahip nüfusun, şehir dışındaki konutlara olan talebinin artması, New York gibi kalabalık kentlerin aniden boşaltılarak kentin çeper alanlarında konut satışlarının patlama yapması buna örnek gösterilebilir (Megahed vd., 2020; Yıldız, 2020). Küresel nüfusun yaklaşık %25'ini oluşturan gecekondular (UN-Habitat, 2010) ise ağır hastalık yükleriyle ve pandemiden kaynaklı diğer kentsel sorunlarla karşı karşıya kalmıştır (Raju ve Ayebe-Karlsson, 2020). İşçi sınıfına ve yoksullara ev sahipliği yapan sıkışık ve kalabalık mahalleler için de benzer durum söz konusudur. Yüksek yoğunluklar, ekonomik yoksunluk, altyapı eksiklikleri, sağlık hizmetlerine sınırlı erişim salgınla birlikte sosyal ve mekânsal eşitsizliklerin daha da derinleşmesine sebep olmuştur.

Herkese evde kal çağrısı yapılırken, ekonomik eşitsizlikler sebebiyle birçok işçi kendisinin ve beraber yaşadığı insanların sağlığını riske atarak çalışmaya devam etmek zorunda kalmıştır (Köm, 2020). Dünya Sağlık Örgütü'ne (2020) göre göçmenler, düşük gelirli işlerde çalışanlar ölüme ve hastalığa daha açıktır ve salgından en çok etkilenenlerdir. Salgının sosyo-ekonomik grupları orantısız bir şekilde etkilemesi, zaten marjinalleşmiş nüfusların savunmasızlıklarını daha da artırması (Borjas, 2020; Patel, 2020) şehirlerin ekonomik ve sosyal olarak kapsayıcı ve çevresel olarak sürdürülebilir planlanmasını acil bir ihtiyaç haline getirmiştir. Şehirlerde kazananlar ve kaybedenler her zaman olmuştur; ancak kent planlama eşitsizlikleri ve adaletsizlikleri azaltmayı amaçlamalıdır (Chigbu ve Onyebueke, 2021). Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinde (11) şehirler ve yaşam alanlarının katılımcı, kapsayıcı, güvenli, esnek ve sürdürülebilir olmasının önemi vurgulanmıştır. Benzer şekilde Avrupa Kentsel Şartı'nda da katılımcı yöntemlerle kentsel hizmet sunumu ve yaşam kalitesinin artırılması ilkeleri belirlenmiştir. Herkese sağlıklı ve nitelikli bir çevrede yaşama hakkının sunulması, temel ihtiyaçlara güvenilir erişimin sağlanması, herkesin yerel hizmetlere erişim kolaylığına sahip olması, kentte açık alanların planlanması, doğayla uyumlu ve doğayı taklit eden kentsel yaşam alanlarının tasarlanması, sokakların sosyal bir mekân olarak kurgulanması gibi ilkeler salgınlar karşısında kentlerin dayanıklı olmasını sağlayacaktır (Güller vd., 2020).

Kentsel sistemlerin en küçük toplumsal birimi olan mahallelerimizin mekânsal özellikleri ve yerel kapasiteleri salgınlar karşısında son derece önemli hale gelmiştir. Kentlerin ve mahallelerin salgın karşısında verdiği tepkilerin çeşitliliği yapıyı çevrenin yeniden okunmasında, planlanmasında ve yeniden şekillendirilmesinde bizlere olanak tanımaktadır. Salgınla birlikte değerler, hayatlar ve alışkanlıklar değişim içerisine girmiş, mahallelerde yeni ihtiyaçlar doğmuştur. Uzun süre karantina önlemleriyle günlük ihtiyaçların yaşam alanlarına yakın yerlerden karşılanması, daha yoğun evden çalışma modelleriyle işe gidiş gelişin azalması sosyal mesafe kurallarına göre hareket etmeye izin veren yürünebilir sokaklara, mahalle parklarına ve yerel yeşil altyapıya olan ihtiyacı artırmıştır. Bu süreçte mikro hareketlilik iyi bir çevresel çözüm olarak kabul edilmiş ve bu süreçte toplu taşıma sistemleri popülaritesini kaybetmiştir (Campisi vd., 2020; Constable, 2020; Musselwhite vd., 2020). New York, Columbia, Seul, A Coruña başta olmak üzere dünyanın birçok kentinde toplu taşıma araçlarıyla yapılan yolculuklar önemli ölçüde azalmış, toplu taşıma sistemleri kapasitelerinin oldukça altında kalmıştır (Bereitschaft ve Scheller, 2020). Yürüyüş ve bisiklet yolculukları toplu taşıma sistemleri karşısında önemli alternatifler sunmaktadır. Mahallelerde yürünebilir bir ağa sahip sokakların ve kentsel doku içinde yaratılmış erişilebilir açık yeşil alanların varlığı bireylerin zihinsel ve fiziksel sağlığını artıran ekosistem hizmetleri sağlamaktadır (Eagles 2020). Parklar, konut bahçeleri gibi açık yeşil alanlar mahalle sakinleri için işe gidiş gelişlerinden kazandıkları zamanı kullanma imkanı sağlamak ve izolasyon hissinden kaçınmalarına yardımcı olmaktadır (Geng vd., 2021). Bu bağlamda mahallelerden başlamak üzere, kentsel dokunun özellikleri salgın karşısında önem kazanmaktadır.

Çalışmada, kentsel alanlardaki Covid-19 vaka dağılımlarının mekânsal yoğunlukları ve kent dokusunun morfolojik yapısı arasındaki ilişki sorgulanacaktır. Bu kapsamda, kentsel dokunun sosyo-mekânsal özellikleri ile Covid-19 vaka dağılımı arasındaki ilişkinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Yaşam Alanlarımızın Sosyo-Mekânsal Özellikleri ve Covid-19 Yayılımı İlişkisi

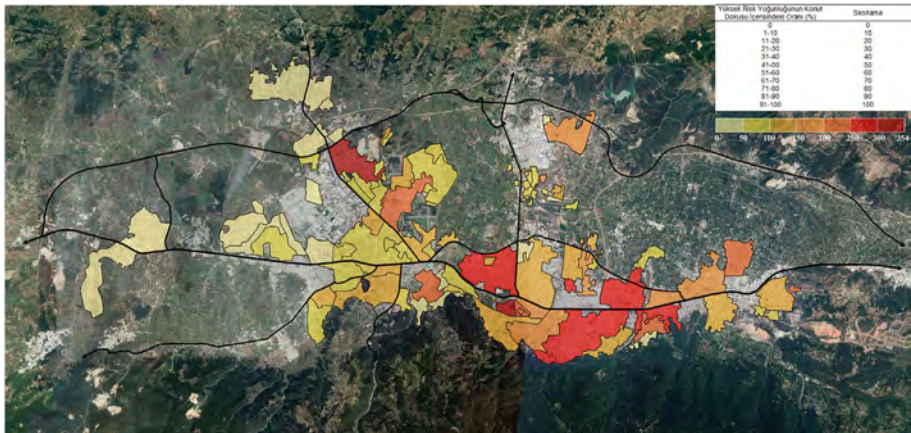
Kentsel sistemlerin salgınlar karşısında güvenli ve yaşanabilir olması için bulaş riskini artıran mekânsal unsurların belirlenmesi önemlidir. Kentsel mekânın salgınlara karşı daha kırılgan olmasına sebep olan özelliklerinin tespit edilmesi, gelecekte kentlerin tasarlanmasında etkili yaklaşımların belirlenmesini sağlayacaktır.

Çalışmada kentlerin sosyo-mekânsal özellikleri ve Covid-19 yayılımı arasındaki ilişkinin sorgulanması amacıyla, Bursa metropolitan alanında farklı kentleşme dinamikleriyle oluşan ve gelişen kentsel dokular analiz edilerek, Sağlık Bakanlığı'nın aylık mekânsal vaka yoğunluk verileri yorumlanmaktadır. Bu kapsamda farklı kentleşme dinamikleriyle oluşan ve gelişen yerleşimler, kentsel doku göstergelerinden yapı yoğunlukları, açık ve yeşil alan oranları, taban alanı katsayısı (TAKS) ve kat sayısı parametrelerine göre analiz edilmiştir.

Şekil 1. Bursa Metropolitan Alanı Kentsel Doku Analizi

Kentsel doku göstergelerine göre analiz edilen Bursa metropolitan alanında, 13 farklı kentsel doku özelliklerine sahip 66 bölge tespit edilmiştir (Şekil 1). Çalışmanın ikinci aşamasında belirlenen kentsel doku özellikleri ile her ay alınan mekânsal vaka yoğunluk verileri arasındaki ilişki regresyon analizi yöntemiyle sorgulanmıştır. Bu noktada 2020 yılının Nisan ayından 2021 yılının Şubat ayına kadar düzenli olarak aylık toplanan mekânsal pandemi yoğunluğu verileri üretilen konut dokusu haritasına işlenmiştir. Sağlık Bakanlığı'nın mekânsal vaka yoğunluk verilerinde yüksek yoğunluğun (kırmızı) her bir benzer nitelikli konut dokusu içerisindeki alansal oranına göre pandemi yoğunluğu hesaplanmıştır. Aylara göre hesaplanan pandemi yoğunluğu tabloda (Şekil 2) belirtildiği şekilde puanlanmış, her bir dokunun aylık pandemi puanı toplanarak elde edilen toplam pandemi skoru haritalandırılmıştır. Çalışmanın son aşamasında ise morfolojik özelliklerin yanı sıra sosyo-ekonomik yapı özelliklerinden eğitim düzeyi ve gelir durumunun pandemi skoruyla arasındaki ilişki regresyon analizi yöntemi kullanılarak sorgulanmıştır.

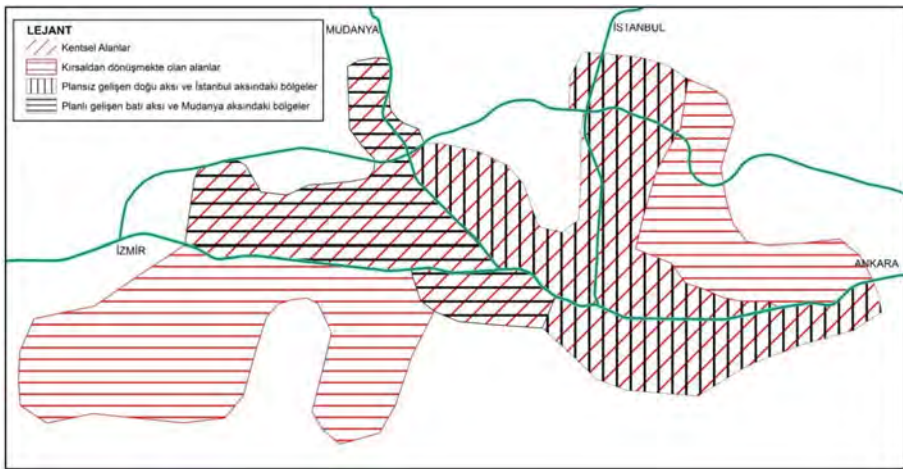

Şekil 2. Bursa Metropolitan Alanı Pandemi Skoru (Nisan-Şubat)

Pandemi skoruna göre Bursa metropoliten alanı değerlendirildiğinde (Şekil 2) doğu batı genelinde bir ayrışma olduğu görülmektedir. Kentin doğu ve batısı planlı ve plansız alanların farklılaşması açısından da önemlidir. Kent genelinde batı bölgesi planlı gelişen mahallelerden oluşurken doğu bölgesindeki mahalleler plansız gelişmiştir (Şekil 3). Genel olarak planlı gelişen bölgeler daha düşük pandemi skorlarına sahipken plansız gelişen bölgelerde pandemi skorunun arttığı görülmektedir.

Bursa'da Covid-19 risk yoğunluğuna etki eden mekânsal ve sosyo-ekonomik faktörlerin incelenmesi amacıyla yapılan bu çalışmada, değişkenlerin pandemi skorunu ne ölçüde açıklama gücüne sahip olduğunu görebilmek için bağımsız değişkenlere adım adım regresyon analizi uygulanmış, her değişkenin ayrı ayrı pandemi skoru üzerindeki etkisi belirlenmiştir. Daha sonra birbiriyle korelasyon ilişkisi bulunmayan bağımsız değişkenlerden pandemi skorunu açıklamaya yönelik en iyi sonuçları veren regresyon analizleri seçilerek alternatif iki model üretilmiştir. Belirlenen değişkenlere ait açıklayıcı istatistikler Tablo 1'de sunulmaktadır. Öncelikle pandemi skoruna bakıldığında 11 ay boyunca yüksek risk yoğunluğuna rastlanmayan kentsel dokuların bulunduğu görülmektedir. Ortalama skor 120 puan olarak hesaplanırken en yüksek skor 354 puandır. Konut alanlarına ait morfolojik veriler yapılan doku analizinden elde edilmiştir. Sosyo-ekonomik yapıya ilişkin yükseköğretim mezunu oranı, aylık gelire göre hane oranı verileri ise mahalle detayında elde edilmiş (Mutlu, 2015), her bir doku içerisinde yer aldığı mahallenin özelliklerine göre değerlendirilmiştir.

Pandemi skorunu açıklamaya yönelik bağımsız değişkenlerin her birine ayrı ayrı uygulanan regresyon analizinin sonuçları Tablo 2'de verilmiştir. Analiz sonuçlarına göre pandemi skorunu tek başına en fazla açıklama gücüne sahip olan bağım-

Şekil 3. Bursa Metropoliten Alanı Yapısı (Mutlu, 2015)

Tablo 1. Değişkenlere Ait Açıklayıcı İstatistikler

	N	Minimum	Maksimum	Ortalama	Std. Sapma
Pandemi Skoru	67	,00	354,00	120,0299	81,63555
Yoğunluk	66	23,00	800,00	479,9545	271,46993
Açık Yeşil Alan Oranı	67	2,0	20,0	10,187	7,0415
Taks	66	,20	,80	,4242	,16990
Kaks	66	,40	8,00	1,8940	1,24339
Yükseköğretim Mezunu Oranı (%)	67	15	81	40,45	25,804
Aylık Geliri 2000 TL'den Az Olan Hanelerin Oranı (%)	67	10,00	90,00	44,6269	26,63322
Aylık Geliri 6000 TL'den Fazla Olan Hanelerin Oranı (%)	67	,00	35,00	7,6866	12,80176

sız değişkenin yoğunluk olduğu görülmektedir. Nüfus yoğunluğunun pandemi skorundaki değişimin %41,4'ünü (R^2) açıkladığı sonucuna varılmaktadır. Nüfus yoğunluğunu açık ve yeşil alan oranı (%35,5), yükseköğretim oranı (%30,9) takip etmektedir. Anova testi (Tablo 3) her bir değişken için sonuçların istatistiki olarak anlamlı (sig. 0,05'ten küçük) olduğunu göstermektedir, t değerlerine göre sonuçlar güvenilirdir (Tablo 4).

Bursa metropoliten alanındaki kentsel dokulara ait nüfus yoğunluğu dağılımı incelendiğinde (Şekil 4) Osmangazi ve Yıldırım ilçelerinde yüksek nüfus yoğunlukları görülürken, kentin batısında yer alan planlı yapılaşmış bölgelerde nüfus yoğunlukları düşmektedir. Kentin kuzeybatısında Mudanya aksı üzerinde bulunan Bademli bölgesi genellikle yüksek gelir grubunun oturduğu müstakil düşük yoğunluklu konut bölgesidir. Bu bölgede pandemi skorunun nüfus yoğunluğuna

Tablo 2. Değişkenlere Göre Regresyon Analizi Özeti

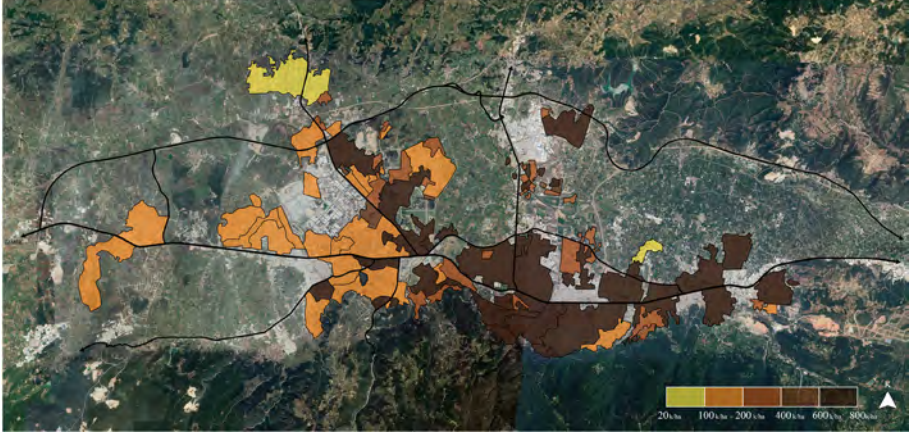
Değişkenler	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahmini Standart Hata
1 (Yoğunluk)	,650 ^a	,423	,414	62,90278
2 (Açık ve Yeşil Alan Oranı)	,604 ^a	,364	,355	65,57769
3 (TAKS)	,507 ^a	,257	,245	71,40195
4 (KAKS)	,312 ^a	,097	,084	78,14908
5 (Yükseköğretim Mezunu Oranı)	,565 ^a	,319	,309	67,88028
6 (Aylık Geliri 2000 TL'den Az Olan Hanelerin Oranı)	,466 ^a	,218	,206	72,76359
7 (Aylık Geliri 6000 TL'den Fazla Olan Hanelerin Oranı)	,412 ^a	,170	,157	74,93742
Bağımlı Değişken: Pandemi Skoru				

Tablo 3. ANOVA

Model		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	F	Sig.
1 (Yoğunluk)	Regresyon	185699,868	1	185699,868	46,932	,000
	Hata	253232,616	64	3956,760		
	Toplam	438932,485	65			
2 (Açık ve Yeşil Alan Oranı)	Regresyon	160319,748	1	160319,748	37,280	,000
	Hata	279528,193	65	4300,434		
	Toplam	439847,940	66			
3 (TAKS)	Regresyon	112645,248	1	112645,248	22,095	,000
	Hata	326287,237	64	5098,238		
	Toplam	438932,485	65			
4 (KAKS)	Regresyon	42874,783	1	42874,783	7,020	,010
	Hata	396973,157	64	6107,279		
	Toplam	439847,940	65			
5 (Yükseköğretim Mezunu Oranı)	Regresyon	140345,350	1	140345,350	30,459	,000
	Hata	299502,590	65	4607,732		
	Toplam	439847,940	66			
6 (Aylık Geliri 2000 TL'den Az Olan Hanelerin Oranı)	Regresyon	95702,870	1	95702,870	18,076	,000
	Hata	344145,070	65	5294,540		
	Toplam	439847,940	66			
7 (Aylık Geliri 6000 TL'den Fazla Olan Hanelerin Oranı)	Regresyon	74832,883	1	74832,883	13,326	,001
	Hata	365015,058	65	5615,616		
	Toplam	439847,940	66			

benzer şekilde azaldığı görülmektedir. Nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu plansız yapılaşmış alanlarda pandemi skoru da artmaktadır. Regresyon analizinde de görüldüğü gibi pandemi skoru ve nüfus yoğunlukları arasında doğrusal, güçlü bir ilişki vardır (Tablo 2-3-4).

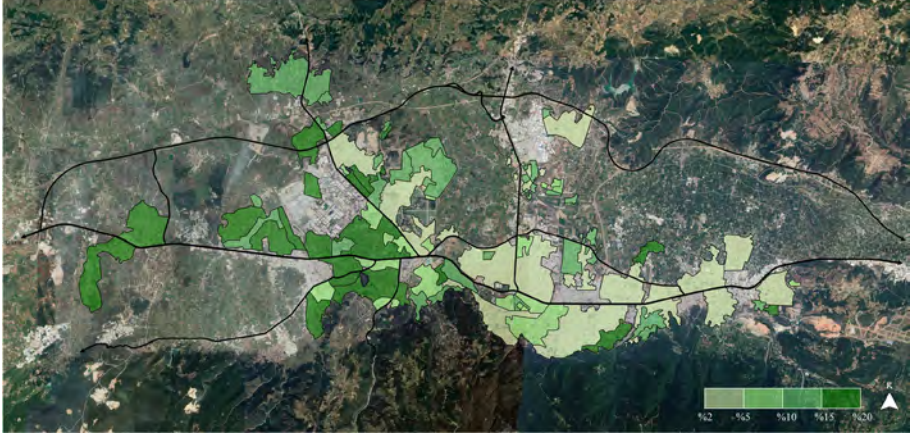
Konut çevrelerinde erişilebilir açık ve yeşil alanın varlığı mahalle sakinlerinin günlük yaşamlarında sosyal mesafelerini koruyarak sosyalleşmelerine ve açık hava ile temas ihtiyaçlarını karşılamalarına imkân sağlar. Covid-19 salgını sürecinde erişilebilir mesafedeki açık ve yeşil alanların önemi çok daha belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Bursa metropoliten alanında konut dokusu içerisindeki açık ve yeşil alan oranının (Şekil 5) kent merkezinde en düşük orana sahip olduğu, metropoliten alanın batısındaki planlı gelişen konut alanlarında ve çepe-

Şekil 4. Bursa Metropolitan Alanı Nüfus Yoğunluğu

Tablo 4. Değişkenlere Göre Regresyon Analizi Katsayıları

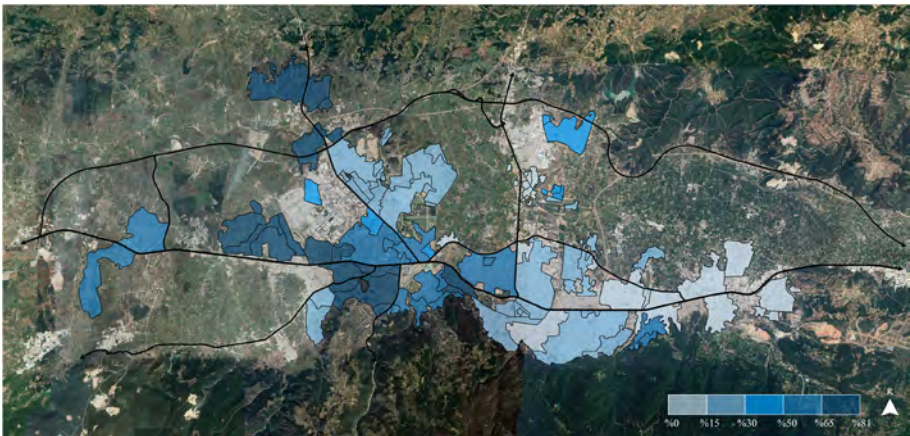
Model	Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standartlaştırılmış Katsayılar	t	Sig.	
	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit) Yoğunluk	25,986 ,197	15,819 ,029	,650	1,643 6,851	,105 ,000
2	(Sabit) Açık ve Yeşil Alan Oranı	191,329 -6,999	14,162 1,146	-,604	13,510 -6,106	,000 ,000
3	(Sabit) TAKS	16,534 245,028	23,797 52,128	,507	,695 4,701	,490 ,000
4	(Sabit) KAKS	81,205 20,498	17,489 7,736	,312	4,643 2,650	,000 ,010
5	(Sabit) Yükseköğretim Mezunları Oranı	192,314 -1,787	15,502 ,324	-,565	12,406 -5,519	,000 ,000
6	(Sabit) Aylık Geliri 2000 TL'den Az Olan Hanelerin Oranı	56,224 1,430	17,443 ,336	,466	3,223 4,252	,002 ,000
7	(Sabit) Aylık Geliri 6000 TL'den Fazla Olan Hanelerin Oranı	140,248 -2,630	10,700 ,721	-,412	13,107 -3,650	,000 ,001

Şekil 5. Bursa Metropolitan Alanı Açık ve Yeşil Alan Oranı

rindeki kırsal nitelikli yerleşim bölgelerinde arttığı görülmektedir. Açık ve yeşil alan oranının azaldığı bölgelerde pandemi skorunda artış yaşanmaktadır. Yapılan regresyon analizi pandemi skoru ile açık ve yeşil alan oranı arasında ters yönlü bir ilişkinin varlığını istatistiki olarak desteklemektedir (Tablo 2-3-4).

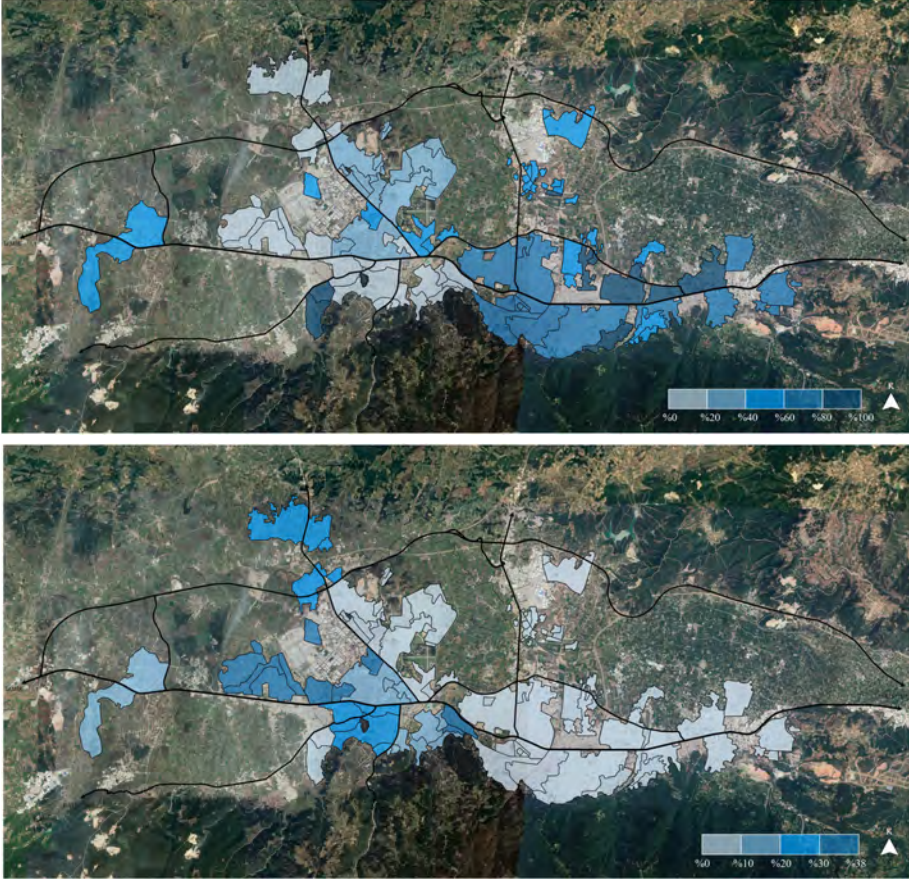
Salgınla mücadelede maske, mesafe ve hijyen kurallarının uygulanması sürecinde halkın yaşam çevrelerinin sunduğu imkanların yanı sıra bilinç düzeyi de önem kazanmaktadır. Bursa metropoliten alanda yükseköğretim mezunu nüfusun oransal dağılımı incelendiğinde (Şekil 6) kentin doğusunda Gürsu ve Kestel ilçelerinde yer alan mahallelerde yükseköğretim mezunlarının en az oranda olduğu görülmektedir (Mutlu, 2015). Gürsu ilçesi hala kırsal niteliğini devam ettirirken Kestel ilçesinin teknik ve sosyal altyapı bakımından yetersiz olduğu, genellikle göç ile

Şekil 6. Bursa Metropolitan Alanı Yükseköğretim Mezunu Oranı

gelen nüfusun Kestel ve Yıldırım ilçelerinde yer seçtiği bilinmektedir. Bu noktada eğitim seviyesi düşük olan bölgelerde pandemi skorunun arttığı gözlemlenmiştir. Eğitim seviyesi ile pandemi skoru arasındaki ters yönlü ilişkinin varlığı yapılan regresyon analiziyle doğrulanmıştır (Tablo 2-3-4).

Sağlık hizmetlerine erişimleri daha az olan ve düşük gelirli işlerde çalışmak zorunda olan nüfusun salgınlar karşısında mücadele etmesi zorlaşmaktadır. Ekonomik durumu düşük mahalleler hastalıklara karşı daha kırılgan hale gelir. Bursa metropoliten alanının doğusunda hızlı kentleşme sonrası yetersiz altyapıya ve kalitesiz konut alanlarına sahip, genellikle kente göçle gelen nüfusun yaşadığı bölgelerde hane gelirinin 2000 TL'nin altında yoğunlaştığı görülmektedir. Kentin batısında ise Nilüfer ilçesinde yalnızca kırsal niteliğini devam ettiren bölgelerin aylık geliri 2000 TL'nin altına düşmektedir. Kentin batı aksında yer alan planlı konut politikaları ile kentsel gelişimin yönlendirildiği mahallelerde ise aylık gelir

Şekil 7. Bursa Metropoliten Alanı Aylık Geliri 2000 TL'den Az Olan Hanelerin Oranı (üst), Aylık Geliri 6000 TL'den Fazla Olan Hanelerin Oranı (alt)

Tablo 5. Model Özeti^b (Birinci model)

Model	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahmini Standart Hata
1	,678 ^a	,459	,442	61,37686

a. Açıklayıcılar: (Sabit), Yoğunluk, Aylık Geliri 2000 TL'den Az Olan Hanelerin Oranı

Tablo 6. ANOVA^a (Birinci model)

Model	Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	F	Sig.	
1	Regresyon	201603,994	2	100801,997	26,758	,000 ^b
	Hata	237328,491	63	3767,119		
	Toplam	438932,485	65			

a. Bağımlı Değişken: Pandemi Skoru

b. Açıklayıcılar: (Sabit), Yoğunluk, Aylık Geliri 2000 TL'den Az Olan Hanelerin Oranı

Tablo 7. Katsayılar^a (Birinci model)

Model	Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standartlaştırılmış Katsayılar	t	Sig.
	B	Std. Hata	Beta		
(Sabit)	11,371	16,995		,669	,506
Yoğunluk	,166	,032	,548	5,211	,000
1 Aylık Geliri 2000 TL'den Az Olan Hanelerin Oranı	,666	,324	,216	2,055	,044

a. Bağımlı Değişken: Pandemi Skoru

6000 TL'nin üzerine çıkmaktadır (Mutlu, 2015) (Şekil 7). Hane gelirine bağlı olarak pandemi skoru düşük ücretli işlerde çalışan nüfusun yaşadığı bölgelerde artarken, yüksek gelir grubunun yaşadığı bölgelerde daha düşük seyretmektedir. Regresyon analizi sonuçlarına göre 2000 TL ve altında hane gelirine sahip nüfusun oranı arttıkça pandemi skoru doğru orantılı olarak artarken 6000 TL ve üzeri hane gelirine sahip nüfus oranı arttıkça pandemi skoru düşmektedir (Tablo 2-3-4).

Değişkenler ayrı ayrı regresyon analizinde ele alındığında pandemi skorunu açıklama düzeyleri düşüktür. Bu nedenle birbiriyle korelasyon ilişkisi bulunmayan bağımsız değişkenlerden pandemi skorunu açıklama düzeyi daha yüksek iki farklı model geliştirilmiştir. Birinci modelde kentsel doku özelliklerinden nüfus yoğunluğu ve sosyo-ekonomik yapı özelliklerinden hane geliri kullanılarak regresyon analizi yapılmıştır. Tablo 5'te verilen birinci model incelendiğinde modele giren bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken olan pandemi skorundaki değişimin %44,2'sini (R²) açıkladığı tespit edilmektedir. Nüfus yoğunluğu ve aylık geliri 2000 TL'den az olan hanelerin oranı arttıkça pandemi skorunun arttığı anlamlı ve doğrusal bir ilişki olduğu görülmektedir. Standartlaştırılmış katsayı değe-

rine göre nüfus yoğunluğunun pandemi skoru üzerindeki etkisi daha büyüktür (Beta=0,548). Kentsel dokudaki nüfus yoğunluğunda meydana gelen %1’lik bir artışın pandemi skorunda %0,166 birimlik bir artışa neden olduğu sonucuna varılmıştır (Tablo 6-7). Analiz sonuçlarına göre birinci model için regresyon fonksiyonu yazmak gerekirse: Pandemi Skoru= 11,371 + 0,166 (Nüfus Yoğunluğu) + 0,666 (Aylık Geliri 2000 TL’den Az Olan Hanelerin Oranı)

İkinci modelde kentsel doku özelliklerinden açık ve yeşil alan oranı ile sosyo-ekonomik yapı özelliklerinden yükseköğretim mezunu oranı bağımsız değişken olarak alınmıştır. Tablo 8 yardımıyla model yorumlandığında bağımsız değişkenler pandemi skorundaki değişimin %41,6’sını (R^2) açıklamaktadır. Açık ve yeşil alan oranı artarken pandemi skoru azalmaktadır, yükseköğretim mezunu nüfusun oranı için de benzer şekilde anlamlı ve negatif bir ilişki söz konusudur. Kentsel dokudaki açık ve yeşil alan oranında meydana gelen %1’lik bir artışın pandemi skorunda %4,823 birimlik bir azalmaya sebep olduğu görülmektedir (Tablo 9-10). İkinci model için regresyon fonksiyonu: Pandemi Skoru= 210,533 - 4,823 (Açık ve Yeşil Alan Oranı) - 1,023 (Yükseköğretim Mezunu Oranı) olarak yazılmaktadır.

Tablo 8. Model Özeti^b

Model	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahmini Standart Hata
2	,659 ^a	,434	,416	62,38091

a. Açıklayıcılar: (Sabit), Açık ve Yeşil Alan Oranı, Yükseköğretim Mezunu Oranı. b. Bağımlı Değişken: Pandemi Skoru

Tablo 9. ANOVA^a

Model		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	F	Sig.
2	Regresyon	190799,720	2	95399,860	24,516	,000 ^b
	Hata	249048,221	64	3891,378		
	Toplam	439847,940	66			

a. Bağımlı Değişken: Pandemi Skoru

b. Açıklayıcılar: (Sabit), Açık ve Yeşil Alan Oranı, Yükseköğretim Mezunu Oranı

Tablo 10. Katsayılar^a

Model		Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standartlaştırılmış Katsayılar	t	Sig.
		B	Std. Hata	Beta		
2	(Sabit)	210,533	15,118		13,926	,000
	Açık ve Yeşil Alan Oranı	-4,823	1,339	-,416	-3,601	,001
	Yükseköğretim Mezunu Oranı	-1,023	,365	-,323	-2,799	,007

a. Bağımlı Değişken: Pandemi Skoru

Sonuç ve Tartışma

Günümüzde yaşadığımız deneyimler toplumsal ve çevresel yıkımlara sebep olan salgınların ve risklerin her zaman var olacağını göstermektedir. Riskler karşısında kentsel ve toplumsal kırılganlığı aşmak, daha dayanıklı kentsel sistemler üretmek için etkili ve işlevsel müdahaleler geliştirmek önem kazanmaktadır. Günümüzde karşı karşıya olduğumuz Covid-19 salgınının yayılmasını etkileyen özelliklerin tespit edilmesi ileride karşılaşacağımız riskler karşısında daha dayanıklı kentler tasarlamamız için fırsatlar sunacaktır. Çalışmada salgının en fazla etkilediği nüfusun yığılma alanı olan metropoliten alan üzerinde salgın riskini artıran morfolojik ve sosyo-ekonomik özellikler ortaya konulmuştur.

Covid-19 salgınında ağır hastalık yüklerinin özellikle göçmen işçi nüfusunun sağlıksız koşullarda yaşadığı altyapısı yetersiz, sıkışık ve kalabalık yaşam alanlarında yoğunlaştığı anlaşılmıştır. Sağlıksız çevre koşulları ve ekonomik yoksunluk salgınla birlikte sosyal ve mekânsal eşitsizliklerin daha derin hissedilmesine sebep olmuştur. Bursa metropoliten alanında yapılan analizler sonucunda eğitim düzeyinin ve gelir durumunun salgın riskini azaltan bir etkiye sahip olduğu, toplumun riskler karşısında daha dayanıklı hale gelmesi için eşit eğitim ve iş fırsatlarının yaratılmasının önemi anlaşılmıştır.

Covid-19 salgınının yüksek sosyal temas eğilimine sahip olan yoğun bölgelerde daha hızlı yayıldığı ortaya konulmuştur. Yüksek nüfus yoğunluklu kentsel çevreler, bölgede yaşayan nüfusu salgın risklerine karşı daha savunmasız yapmaktadır. Dolayısıyla kâr ve piyasa değerini önceleyen yaklaşımlar yerine kullanım çeşitliliği olan, az yoğun, doğayla uyumlu kentsel yaşam alanlarının üretilmesi önemlidir. Mahalle sakinlerinin sosyal mesafe kurallarına uygun olarak sosyalleşmelerine ve açık hava ile temas etmelerine imkân sağlayan erişilebilir açık ve yeşil alanların önemi bu süreçte daha fazla anlaşılmıştır. Sıkışık ve kalabalık yaşam alanları yerine parkların, konut bahçelerinin, yerel yeşil altyapının göz önüne alındığı doğaya duyarlı mahalle tasarımları geliştirilmelidir. İçinde bulunduğumuz pandemi süreci yaşanabilir, risklere karşı direnç kapasitesi yüksek, güvenli, sağlıklı ve daha eşitlikçi kentleşme modeli ihtiyacını acil hale getirmiştir.

Kaynaklar

Bereitschaft, B., Scheller, D. (2020). How Might the COVID-19 Pandemic Affect 21st Century Urban Design, Planning, and Development?. *Urban Sci* 4, Article 0056.

Borjas, G.J. (2020). Demographic Determinants of Testing Incidence and COVID-19 Infections in New York City Neighborhoods. *Institute of Labor Economics* 13115.

Campisi, T., Acampa, G., Marino, G., Tesoriere, G. (2020). Cycling Master Plans in Italy: The I-BIM Feasibility Tool for Cost and Safety Assessments. *Sustainability* 12(11), 4723-4743.

- Chigbu, U.E., Onyebueke, V.U. (2021). The COVID-19 pandemic in informal settlements: (re)considering urban planning interventions. *Town Plan. Rev.* 92, 115–121.
- Constable, H. (2020). How Do You Build a City for a Pandemic?. (<https://www.bbc.com/future/article/20200424-how-do-you-build-a-city-for-a-pandemic>). Erişim Tarihi: 10.03.2021.
- Eagles, P. (2020). Personal Opinions on the Canadian Park Use Restrictions due to the COVID-19 Pandemic. TAPAS Special Topic Webinar: Protected Areas and COVID-19. (<https://www.researchgate.net/publication/341411889>). Erişim Tarihi: 15.03.2021.
- Geng, D.C., Innes, J., Wu, W., Wang, G. (2021). Impacts of COVID-19 Pandemic on Urban Park Visitation: a Global Analysis. *J. For. Res.* 32, 553-567.
- Goniewicz, K., Khorram-Manesh, A., Hertelendy, A., Goniewicz, M., Naylor, K., & Burkle, F. (2020). Current response and management decisions of the European union to the COVID-19 outbreak: A review. *Sustainability*, 12(9), 3838-3850.
- Güller, C., Çiçek, M.S., Varol, Ç. (2020). Mimarlık Pratiğinin Dönüşümü ve Salgın. *Dosya* 47, 91-102.
- Jacobs, J. (1961). *Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Köm, Y. (2020). Mimarlık Pratiğinin Dönüşümü ve Salgın. *Dosya* 47, 64-69.
- Lai, K.Y., Webster C., Kumari, S., Sarkar, C. (2020). Urban Built Environment Interventions for Prevention and Management of COVID-19. *Current Opinion in Environmental Sustainability* 46, 27-31.
- Megahed, N.A., Ghoneim, E.M. (2020). Antivirus-Built Environment: Lessons Learned from Covid-19 Pandemic. *Sustainable Cities and Society* 61, Article 102350.
- Musselwhite, C., Avineri, E., Susilo, Y. (2020). Editorial JTH 16 -the Coronavirus Disease COVID-19 and Implications for Transport and Health. *Journal of Transport & Health* 16, Article 100853.
- Mutlu, E. (2015). Bursa Metropolitan Alanının Demografik ve Sosyo-Ekonomik Özelliklerinin Mekansal Farklılaşması. Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Patel, A. (2020). Preventing COVID-19 Amid Public Health and Urban Planning Failures in Slums of Indian Cities. *World Medical & Health Policy* 12(3), 266-273.
- Raju, E., Ayeb-Karlsson, S. (2020). Covid-19: How Do You Self-Isolate in a Refugee Camp?. *International Journal of Public Health* 65, 515–517.
- Salama, A.M. (2020). Coronavirus Questions that Will Not Go Away: Interrogating Urban and Socio-Spatial Implications of COVID-19 Measures. *Emerald Open Research* 2(14) Article 13561.

Sanil, H., Ramakrishnan, S., Qureshi, M., Khan, N., Al-Kumaim, N. (2020). Pandemic thoughts, civil infrastructure and sustainable development: Five insights from COVID-19 across travel lenses. *Talent Development & Excellence*, 12(2s), 1690–1696.

UN-HABITAT (2010), *Planning Sustainable Cities: UN-Habitat Practices and Perspectives*. Nairobi: UN-Habitat.

United Nations Department of Economic and Social Welfare (2020). (<https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates19.asp>). Erişim Tarihi: 10.03.2021.

URL1. <https://www.theguardian.com/world/2020/feb/07/paris-mayor-unveils-15-minute-city-plan-in-re-election-campaign> (ET: Ekim, 2020).

Yıldız, Ş. (2020). Felaketle Şekillenen Kentsel Mekân: Esnek Adaptasyon, Kapalı Sistem Sürdürülebilirliğine Karşı. *Dosya* 47, 52-57.

TİPO-MORFOLOJİK DÖNÜŞÜM VE KULLANICI TERCİHLERİ ÜZERİNDEN COVID-19 SONRASI ALIŞVERİŞ MERKEZİ TASARIMINA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME: BULVAR AVM ÖRNEĞİ, SAMSUN

İlayda Nur Güngör*, Duygu Gökce**

*Düzce Üniversitesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü

**Düzce Üniversitesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi
ilayda96916@ogr.duzce.edu.tr, duyugokce@duzce.edu.tr

Tipo-morfolojik dönüşümden referans alan tasarım önerilerinin geliştirilmesi mimarlık ve planlama disiplinlerinde önemli bir tartışma alanı oluşturmaktadır. Bu çalışmada da COVID-19 salgını sonrası, sahte kamusal mekânlar olarak tartışma gündemine yeniden giren alışveriş merkezi (AVM) tipolojileri özelinde, tipo-morfolojik bir yaklaşım önerisi getirilmesi hedeflenmektedir. Alan çalışması olarak, gelecekte AVM tipolojisi önerisi olarak örnek teşkil edebilecek, Samsun'da, günümüzde ikişer katlı yaklaşık 8m aralıklarla konumlandırılmış yapı birimlerinden oluşan, 19. yüzyıldan kalma eski bir Tütün Fabrikasından dönüştürülen Bulvar Alışveriş Merkezi (BAVM) seçilmiştir. 1890-2020 yılları arası geçirdiği morfolojik süreçleri incelenmiştir. Kronolojik sıra ile yapılan karşılaştırılmalı analizlerde, mekân dizimi yönteminden yararlanılmış, şekil-zemin haritaları üzerinden, yaya ve araç yol ağları ve parsel-bina-sokak ilişkileri incelenmiştir. COVID-19 salgını öncesi ve sonrası değerlendirmeler için anket çalışması yapılmıştır. Sonuçlar karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde, fonksiyonel değişimle birlikte bölgenin tekrar canlandığı, paralelinde belirgin morfolojik dönüşüme sebep olduğu; yayalaştırma faaliyetlerinin bölgedeki insan yoğunluğunu artırdığı, fakat açık ve yarı açık alanları bölgedeki diğer AVM'lere oranla fazla olan, BAVM'nin tercih sebebi olduğunu, benzer yerleşimli yapı tipolojilerinin sosyal mesafe kurallarına uyumu kolaylaştırdığı görülmüştür. Çalışma ek olarak yoğunluk haritaları üzerinden COVID-19 sonrası kamusal alan tasarımlarının yönlendirilebileceğini göstermiştir. Bu konuda, köşe dönüş sayıları ve genelden öze geçiş hiyerarşisindeki mekân büyüklüklerinin ve birbiri üzerinden ardışık olarak görülebilirliklerinin düzenlenmesiyle yaya hareket akış yönlerinin düzenlenebileceği tespit edilmiştir. Çalışmanın AVM tasarımında COVID-19 etkisiyle üretilecek yeni tasarım kriterlerinin belirlenmesinde öncü olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Tipo-morfolojik dönüşüm, COVID-19, AVM, mekân dizimi, Samsun*

Giriş

Kentler tarihsel devamlılığın bir sonucudur. Yıllar boyunca farklı dönem ve kültürlerle ait sürekli değişen yaşam biçimleri ve estetik algılar ile mimari tasarım ve planlama alanlarındaki teknolojik gelişmeler sonucu değişip dönüşürler. Kentler bu devamlılığı ve dönüşümü sağlarken aynı zamanda yaşamlarını devam ettirirler.

rebilmeleri için değişim ve gelişimlere uyum sağlamaları gerekmektedir. Tarihi yapıların zamanla yeni fonksiyonlar üstlenmeleri de dolayısıyla kaçınılmaz hale gelmektedir. Yenileme eylemi günümüzde bir tasarım parametresi olarak benimsenmiş, özellikle tipo-morfolojik araştırmalarla, eski-yeni ilişkisinin benzeşme ve/veya farklılaşma üzerinden kurulmasını sorgulayan yaklaşımlar gündemde önemli bir araştırma, tartışma ve uygulama konusu olarak yerini almıştır (Chen ve White, 2020; Gokce ve Chen, 2019). Tipo-morfoloji, mekân dönüşümsel bir süreç içerisinde değerlendirir, bina ve parsel ölçeğinden başlayarak kent ölçeğine kadar geniş bir perspektifte çözümler ve hatta buradan yola çıkarak da yeniden mekân üretim yöntemi olarak karşımıza çıkar (Moudon, 1994; Chen ve White, 2020; Gokce ve Chen, 2019). Tipo-morfoloji ile mimarlığa bütünlük, yerin ruhu, ortak bellek, eylemsel tarih gibi kavramlar eklenmesinin yanı sıra, aynı zamanda yeni tasarım anlayışlarında da yöntem ve yaklaşım geliştirilmesine katkı sağlamıştır (Altınöz, 2010). Öte yandan, salgın hastalıklar geçmişten beri dünyada yaşanan ve ülkeleri etkisi altına alan toplumsal bir problem olmuştur (Yıldız, 2014). Günümüzde de bu problemi, ölümcül ve bulaşıcı bir hastalık olan ve dünya çapında yayılarak pandemi haline gelmiş COVID-19 salgını ile yaşıyoruz (Hui vd., 2020). Bu salgınla birlikte mimarlık ve kent planlama alanlarında tartışma gündemine giren konulardan biri de kamusal alan kullanımı ve takiben AVM'ler olmuştur. AVM'ler ticaret merkezleri olmalarının yanı sıra insanları bir araya getiren, bilgi paylaşımı ve etkileşimi artıran sosyal aktivite alanları içeren kamusal alanlar olarak nitelendirilirler (Sever, 2020). Pandemiyle yaşanan değişikliklerle birlikte, kamusal alan olmaları sebebiyle, kullanım yoğunluklarında ani düşüşler yaşayan, fakat sonraları tüketici toplumun istekleri dahilinde pandemiye rağmen kullanımının da önüne geçilemediği bina tipleri olmuşlardır. Dolayısıyla, tasarım kriterlerinin güncellenmesi gerekli bir yapı grubu olarak gündeme girmiştir.

Bu çalışmada da COVID-19 salgını sonrası kamusal alan kullanımına yönelik tasarım uygulamalarına AVM tipolojilerine özel tipo-morfolojik bir yaklaşım önerisi getirilmesi hedeflenmektedir. Bu amaçla, Samsun'da 19. yüzyıl sonlarında yapılmış eski bir Tütün Fabrikasından dönüştürülerek, günümüzde Bulvar Alışveriş Merkezi (BAVM) olarak kullanılan yapılar grubu ile yakın çevresi çalışılmıştır. Çalışmada 3 temel soruya cevap aranmıştır: (1) BAVM ve yakın çevresinin 1890'lı yıllardan günümüze nasıl bir tipo-morfolojik dönüşüm geçirmiş ve bölge kullanımını nasıl etkilemiştir? (2) 2020 yılında ortaya çıkan COVID-19 salgınının AVM'lere bakış açısına ve seçilen alan çalışması bağlamında BAVM'nin kullanımına etkisi nedir? (3) İlk iki sorunun sonuçları karşılaştırılmalı değerlendirildiğinde, COVID-19 salgını sonrası yeni normalleşme ile ilgili düzenlemeleri de göz önünde bulundurarak, AVM ve çevresine dair tipo-morfolojik dönüşümden referans alan tasarım önerileri geliştirilebilir mi?

Çalışmanın ileriye dönük olarak AVM'lerin sadece bir tüketim mekânı olarak değerlendirmeyip tasarımının ve planlamalarının yaşanabilecek her türlü durumlara karşı kullanılabilirliğini kaybetmemesine katkı sağlaması beklenmektedir.

Kavramsal Çerçeve

Tasarım aracı olarak tipo-morfoloji

Tipo-morfoloji kent biçimini anlamaya yönelik bir çeşit sınıflandırma çalışması mantığındadır. Kentleri fiziksel ve mekânsal özelliklerine göre, binalar, yollar, açık alanlar vb. üzerinden farklı fakat ilişkili mekân ölçekleri üzerinden, sınıflandırarak çözümlenmeye çalışır (Moudon 1994, Chen ve Thwaitesi 2013). Kenti bir bütün olarak ele alır ve kent formunun üreticilerle kullanıcılar arasındaki ilişkiye göre şekillendiren, sürekli değişim gösteren dinamik bir varlık gibi karakterize eder (Moudon, 1994). Bu yöntem kent mekân ve bina tiplerinin uygun bir tanımını sunmanın yanı sıra bina tasarımının doğasını onun şehir ve toplumla olan ilişkisinden yola çıkarak incelemenin temelini oluşturmaya çalışır (Moudon, 1994; Gürer, 2016).

Tipo-morfolojik çalışmaların temeli üç kavrama dayanır: form, ölçek ve zaman (Djokic, 2009; Moudon, 1994). Bu bağlamda yapılan tipo-morfolojik çalışmalar geçmişten günümüze gelişerek günümüzde form tabanlı bir tasarım yaklaşımı olarak ifade edilir olmuştur (Chen ve Thwaites, 2013). Başlarda sadece var olan kentlerin dönüşüm sürecini anlamak için oluşumları okunmaya çalışılmış, sonraları odak, dönüşümlerin arkasında yatan sebeplere çevrilmiştir (Güney, 2007). Avrupa kökenli olan tipo-morfolojik çalışmalar, yaklaşımın Avrupa dışı bağlamlarda geçerliliğinin test edilmesi ile devam etmiştir (Kropf, 2006). Son güncel çalışmalar ise eski ve yeni arası köprü kuran tasarım rehberlerinin oluşturulmasına odaklanmıştır (Gokce ve Chen, 2019). Bu bağlamda yapılan çalışmalar, Türkiye’de kısıtlı kalsa da, özellikle geçmişten referans alan yeni yapı tasarımına olanak vererek mekansal algının gelecek kuşaklara bir kodlama üzerinden aktarılabilmesi ve dolayısıyla da sosyo-kültürel sürdürülebilirliğin sağlanması bakımından önemli olduğu bilinmektedir (Gokce, 2017; Gokce ve Chen, 2016; 2019; 2020). Benzer sorunların Türkiye’de yapıları çevrenin gelişimde derinden hissedildiğinin de literatürde sıklıkla tartışıldığı (Gürer, 2016) düşünüldüğünde, Türkiye’de önemli bir çalışmanı haline gelmektedir.

Diğer konu ise tipo-morfolojide kullanılan mekânsal analiz yöntemleridir. Bu yöntemlerde çalışmalar arası kent formunun nasıl incelenmesi gerektiğine dair alınmış ortak bir karar söz konusu değildir (Kropf, 2009). Genel olarak yapılan çalışmalar kent formu ile ilgili olan, binalar, açık alanlar, yollar gibi elementlerin kendi içinde ve birbirleriyle olan ilişkilerini anlamaya yönelik gelişir (Moudon, 1994). Yapı yoğunluğu, alan kullanımı, kat yüksekliği, binalar arası mesafeler, yol genişlikleri üzerinden çalışma alanı tanımlanamaya çalışılır (Kropf, 2014). Bu tanımlamalarda klasik yöntemlerde metrik ölçümler üzerinden, haritalama gibi teknikler kullanılırken günümüze geldikçe Türkiye’de önemli kentsel tasarım, kentsel planlama ve ulaşım planlaması konularının ele alınmasında Space Syntax denilen mekân dizimi yöntemi de bir analiz aracı olarak tipo-morfolojik mekân

analizinde yerini almıştır (Kubat, 2010). Bu çalışma kapsamında da Space Syntax ve anket yöntemleri kullanılacak olup, ilgili bölümde detaylı olarak anlatılacaktır.

Kamusallık kavramı ve AVM

‘Kamusallık’ kelime kökeni Eski Yunan dönemlerine kadar uzanan, 14. yüzyılda kullanılmış “public” kelimesine dayanan, genelin gözetimine ve bilgisine açık anlamına gelen bir kavramdır (Habermas, 2006). 17.yüzyılda kullanımı daha da yaygınlaşmış, herkesin denetimine açık olan şekilde tanımlanmıştır. Günümüzde ise “kamusal” kavramı 18. yüzyıldan itibaren Batılı düşüncenin etkisiyle gelişen, insanların topluluk halinde yaşamaya alışması ile ilişkilendirilir (Özbek, 2004). Şehir plançıları ve mimarların kamusal alana yaptıkları tanım; özel alanlar haricinde kalan meydan, sokak, kafe, salon gibi insanların bir araya geldikleri ortak mekânlardır (Onat, 2010).

Habermas’a göre bu alanlar etrafı kapladıkça ve kültürel etkinliğin oluşturucusu haline geldikçe, ‘kamusal iletişim ağları, tekdüzeleşmiş bir tarz içindeki bireyselleşerek parçalanmıştı. Ancak bunlar endüstriyel ve toplumsal olarak belirlenmiş kamusal biçimleri aracılığıyla mahremiyet alanını es geçtiklerinden, ‘sahte kamusal alan’dan başka bir şey oluşturamazlardı (Özbek, 2004). Sahte kamusal alanlar olarak AVM’ler ise, bir firma veya kooperatifin farklı ürünleri sattığı büyük satış dükkânları olarak tanımlanabilir (Ceylan vd, 2016). En eski örneklerinden biri antik Roma dönemine dayanan açık pazar biçimli forumlardır. Trajan Pazarı MS 100-110’de Roma’da inşa edilmiş ilk halka açık AVM olarak kabul edilirken, 1900’lerde Amerika ve Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan ve geçmişteki alışveriş olgusunu değiştiren süpermarketler AVM kavramının ilk habercileridir (Özaydın ve Özgür, 2009). 1950’li yıllarda AVM’ler şehirden uzak kurulan yerleşimlerdeki konut alanlarının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak talep görmeye başlamıştır (Zukin, 1998). Ancak, tüketim alışkanlığının da değişmesiyle, zamanla bulunduğu konut bölgelerini bir cazibe merkezi haline getiren, talebin daha da artmasıyla bol gelir sağlayan yatırım sahaları haline gelmiştir (Arklan, 2012). Bunun sonucu olarak kentin merkezi kısımlarında AVM’ler açılmaya başlamış, insanların çoğunun zihninde bir kamusal mekân olarak algılanmaya başlamışlardır (Zukin, 1998). 1970 ve 1980’lerde ise, tüketimi artırmak amacıyla, müşterilerin alışverişte daha çok zaman harcaması hedeflendiğinden, sadece alışveriş alanlarının değil, ek olarak çalışma ve sosyalleşme alanlarının da kapsadığı karma fonksiyonlu kompleksler olarak üretilmeye başladılar (Nalbant, 2016). Diğer bir ifadeyle, tüketim temelli ortaya çıkmış AVM’ler, insanlara sosyalleşme alanı olarak, kent meydan ve merkezlerine alternatif kamusal mekânlara dönüşmüşlerdir. Bunun sonucunda küreselleşmenin getirisi olan tüketici toplum, kültürel ve sanatsal içeriğe de sahip yeni bir çeşit alışveriş mantığı ortaya çıkarmaktadır. Bu tarz alanlar tasarlanırken kullanımını artırmaya yönelik olarak içe dönük tasarımlar yapılmıştır. Alışveriş odaklı ortaya çıkmış diğer kamusal kent alanları ise,

kentlerin içinde yayalaştırılmış alışveriş caddeleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Akkar, 2016).

İstanbul Kapalıçarşı 15. yüzyılda inşa edilmiş olup dünyanın en büyük kapalı AVM'lerden biridir (Hallam, 2009). 1950'lerde Türkiye gelişmiş ülkelerdeki perakende sektörünün ilerlemesinden etkilenerek Gima ve Migros gibi perakende zinciri olan markaları açmaya başlayarak bu sektörün altyapısını oluşturmak istemişlerdir (Çelik ve Kompil, 2009). Oluşturulan perakende alt yapısı Türkiye'de AVM sektörünün de altyapısı olmuştur. 1990'larda liberal ekonomik politikalar ve toplumun istek ve değişen yaşam tarzı sonucu ithal mallara olan talep artmış dolayısıyla ithal malların satılacağı AVM'lere talep doğmuştur (Erkip ve Özduru, 2015). 1988 yılında Türkiye'deki ilk AVM olan Galleria, devlet tarafından yap-işlet devret modeli ile kurulmuştur (Uzun vd, 2017). 1990 yıllarından itibaren tüketim odaklı bir yaşantının ilk uygulaması olarak ifade edilmektedir (Akıncı, 2013). Galleria'nın açılışını daha sonraki yıllarda İstanbul'da açılan Nova Baran (1990), Atrium (1992), Capitol (1993), Carrefour (1993) ve Ankara'da açılan Atakule (1988) ile Karum (1993) izlemiştir (Ceylan, vd., 2016). Galleria'nın açılışından sonra bir anda çoğalan AVM'lere bir yenisi olan Akmerkez (1993) eklenmiştir (Arslan, 2009). Türkiye'de 2007 yılında 145 adet AVM bulunmaktayken 2019 yılında toplam 453 adet AVM bulunmaktadır (KPMG, 2019).

Bu çalışma kapsamında değerlendirilen Samsun ilinde ise, günümüzde 7 adet AVM bulunmaktadır. AVM tipleri değerlendirildiğinde BAVM'nin hem caddeleştirilmiş bir AVM olması hem de yarı açık alanlarının fazlalığıyla diğer AVM'lerden farklı olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca BAVM sanayi yapısından dönüşen bir mekân olmasından ve bu dönüşümün çevresine etkisinden dolayı çalışma kapsamında değerlendirilmeye uygun bulunmuştur.

Salgın ve AVM'ler

COVID-19 virüs salgını Çin'in Wuhan şehrinde başlamış olup daha sonra bütün Dünya'ya yayılmış, günümüze kadar da bütün dünyada milyonlarca kişinin ölmesine sebep olmuştur. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 12 Mart 2020 tarihinde bu salgını pandemi olarak ilan etti ve her ülke WHO'nun belirttiği tedbirleri aldı. 16 Mart'ta sosyal mesafeye uyulma gibi kurallar getirilirken bu kurallar salgının artmasıyla 19 Mart 2020'de alınan karar ile kafelerin kapanması olarak devam etmiştir. Daha sonra 21 Mart'ta alınan karar ile AVM'ler açık alanlara sahip dahi olsalar kapatılmıştır. 1 Haziran 2020 tarihinde yeni normalleşme dönemi kapsamında belli illerde maske takma zorunluluğu kuralı, açık alandan kapalı alana girişlerde ateş ölçümü yapılması ve insanların arasında mesafe bırakmaları koşulu ile tekrar açılma kararı alınmıştır. Ancak hasta sayısının artması ve virüs yayılım hızındaki artıştan dolayı İç İşleri Bakanlığı 9 Eylül 2020'de genelge yayınlayarak 81 ilde meskenler hariç her türlü açık ve kapalı alanda maske takma zorunluluğunu getirmiştir. Sağlık Bakanlığının çıkardığı Hayat Eve Sığar adlı uygulamasından alınan Hes Kodu kişilerin sağlıklı veya hasta olduğunu göstermekle

birlikte bütün AVM'lerde Hes Kodu olmayan ve sağlıklı olmayanların girişleri yasaklanmıştır.

COVID-19 salgın süreci, mimari ve kent planlama alanlarının da konusu olmuş, internet üzerinden düzenlenen konferanslar, seminerler, söyleşiler vb. üzerinden mekânsal yansımaları gündemde yerini almış, salgın sonrası mimari ve kentsel tasarımda önemli değişikliklere sebep olacağı kabul görmüştür. Özellikle bu dönemde konut tasarım ve konforundaki değişimler ile toplumun kamusal alanlara bakışındaki değişimlerin sonucu yeni tasarım anlayışlarının ortaya çıkması beklenmektedir. Mimarlar Odası, Mimarlar, Şehir Bölge planlamacılar başta olmak üzere, üniversiteler ve farklı bir sürü disiplinler üzerinden yapılan tartışmalarda fiziki mekân ve tasarıma ilişkin konular şu şekilde sıralanabilir:

- Ülkemizde bulunan yönetmeliklere 'Salgın Yönetmeliği' eklenmesi gerekliliği
- Kamusal alanlarda normalde salgından önce evde bulunulan zamandan fazla geçirilen süreler üzerinde kısıtlamalara gidilmesi gerekliliği
- Salgın ile birlikte en büyük yenilenme ve değişimler kentsel alanlarda meydana geleceğinden, buna bağlı olarak kamusal alan tasarımlarının yeniden düşünülmesi
- Mimari biçimlenme ve konfigürasyon kurguları düşünüldüğünde özellikle sosyal düşüncelerin ve erişilebilirlik kavramının birlikte değerlendirilmesi
- Toplu taşıma ve ulaşım biçimlerinde düzenlemelerin yapılması
- Sokakların sosyal donatı ve sosyal mesafe düşünülerek yeniden planlanması
- Kamusal alanların açık ve yarı açık alan nitelikleri ve değerlerinde belirli standartlar aranması

İlgili tartışma konularından hareketle aynı zamanda alınan kararlar düşünüldüğünde salgın süreci ve sonrasına yönelik AVM'lerde değişiklikler yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Salgın etkisiyle yapılması gereken değişiklikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- AVM'lerin kamusal alan kullanımının arttırılması
- Kapalı ve açık alanların kullanımlarının düzenlenmesi
- Müşteri kapasitesinin kontrollü dağıtımı üzerine düzenlemeler
- Müşterilerin içeriye kabul edilme prosedürler
- Açılış ve kapanış saatleri ile ilgili düzenlemeler

Yöntem

İlk olarak seçilen alana dair mekânsal analizler yapılmış, tespit edilen değişimlerin kentsel yenileme uygulamalarının sonucu oluşan fiziksel değişimlerin mekândaki sosyal yaşama etkisi de anketler üzerinden irdelenmiştir.

Çalışmanın ilk basamağında, Tütün Fabrikası'nın BAVM'ye dönüşmesiyle bulunduğu parselde ve çevresindeki parsellerde yaşanan morfolojik ve tipolojik değişim ve dönüşümlerin analizi için morfolojik dönem incelemesi yapılmıştır. Bu amaçla, Conzen (1960)'in kent morfolojisine kazandırdığı, parsel döngüsü (burgage cycle) analizinden faydalanılmıştır. AVM'yi oluşturan yapı grupları ve yakın çevresindeki sokak ağları ve parsellerin değişim ve dönüşüm süreci 1890-2020 yılları arasında dört morfolojik dönem üzerinden karşılaştırmalı incelenmiştir. Bu çalışma kapsamında hem bina ölçeğinde hem de AVM binalarının oluşturan yapı gruplarının yakın çevresini içine alan sokak/kent dokusu ölçeğinde bina-sokak-parcel ilişkileri üzerinden değerlendirme yapılmıştır.

Karşılaştırmalı analizler genel olarak şekil-zemin haritaları, alan kullanım değişimi, yaya ve araç ağları, bağlantısallık (connectivity), entegrasyon (integration), erişilebilirlik (accessibility) gibi mekân dizimi (space syntax) değerleri üzerinden yapılmıştır. Mekân okuma olarak kabul gören bu analiz yöntemi, 1970'li yıllarda yapıda ve çevresindeki mekânsal görünüm etkisinin ve bunların sosyal hayattaki etkileşimlerinin bulunması amacıyla kullanılmaktadır (Hillier vd., 1983). Yine yaya hareketlerine bağlı entegrasyonların değişimi de bu yöntemle analiz edilebilmektedir (Peponis, 2007). Bu çalışmada ilgili değerlendirmelerin yapılmasında ve mekânsal analizlerin görselleştirilmesinde, bir mekân dizim programı olan DepthmapX' den faydalanılmıştır. Değerlendirmeye alınan değişkenlerden, bütünleşme ve bağlantısallık, Space Syntax'ta, bir yerleşimin biçimsel ve sosyo-kültürel özellikleri arasındaki ilişkinin yorumlanmasını sağlayan iki temel kavramdır. Bağlantısallık sisteme ait bölümün bir elemana doğrudan bağlantı sayısıdır. Kırmızı olanlar bütünleşik ve maviye doğru gittikçe mekânlar derinleşmektedir (Hillier vd., 1983). Görülebilirlik (visibility) ve hareket, bir mekânın içindeki bireye ne kadar ve nereye erişim olanağının olduğunu ortaya çıkaran parametreler olduğu gibi, yanında olmadan da bazı şeylerin ne kadar görünüp görünmediğinin bilgisine sahip olmamızı sağlayan kavramlardır. Görüş aksları, Space Syntax ile görünürlük analizin ilk aşaması kabul edileceğinden bu bağlamda birbirleriyle olan ilişkisi mahremiyet ve kontrol anlamında yorum yapılmasını sağlar. Agent tool analizinde mekânda insan kullanımlarının bir örnekleme oluşturulur (Çil, 2006). Okunabilirlik (intelligibility) kavramı entegrasyon ve tercih (choice) arasındaki korelasyon ile alakalı bir kavramdır. Görsel temsili oluşturulan planlardan farklı fonksiyonel alanlar geçirgenlik grafiklerini (j-grafikleri) gösterir. VGA (görünürlük grafiği analizi) mekânlardaki iki boyutlu görsel ilişkileri ölçmek ve temsil etmek için kullanılan bir yöntemdir (Turner, 2001).

Tablo 1. Demografik Anket Verileri.

Yaş Aralığı	15-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70
Kişi Sayısı	13	39	47	103	99	9
Eğitim Durumu	Lisans	Lisansüstü	Lise	Ortaokul	İlkokul	
Kişi Sayısı	180	77	40	2	1	
İkamet Süresi	1 yıldan az	1-5 yıl	5-10 yıl	10 yıldan fazla	Doğduğumdan beri	
Kişi Sayısı	3	15	31	111	140	
İlçe İkamet	İlkadım	Atakum	Canik	Diğer		
Kişi Sayısı	120	110	13	57		
Ulaşım	Özel Araç	Yürüyerek	Tramvay	Otobüs	Bisiklet	
Kişi Sayısı	190	60	30	18	2	
Gidilen Sıklık	Ayda 1	Haftada 1	Her gün			
Kişi Sayısı	210	81	9			
Alanın Dönüşümden Önce Fabrika Olduğu Bilgisi	Biliniyor	Bilinmiyor				
Kişi Sayısı	290	10				

Çalışmanın ikinci basamağında, COVID-19 salgınının AVM üzerindeki etkilerinin anketler üzerinden incelenmesi hedeflenmiştir. ‘Google Form’ üzerinden düzenlenen ankete 310 kişi katılım sağlamıştır. Öncelikle yaş, cinsiyet, hangi ilçede ikamet ettikleri ve kaç yıldır Samsun’da yaşadıkları gibi demografik veriler sorulmuştur.

Genel demografik verilerin sorulmasının ardından (Tablo 1), salgın öncesi ve sonrasına ait alana dair fikirler üzerinden değerlendirme yapmaları istenmiştir. Değerlendirmede beşli Likert ölçeği kullanılmıştır. Likert ölçeği tutum ve davranışları ölçmede en yaygın kullanılan bir sıralama ölçeğidir (Büyüköztürk, 2005). Sıralamada incelenen olguyla ilgili onaylama veya onaylamama gibi seçenekler üzerinden bir değerlendirme sistemi sunar. Bu değerlendirme yönteminde, salgın öncesi durum ve sonrasında gerçekleşmesi beklenen değişiklikler ile alakalı sorular hazırlanmıştır ve alınan cevaplar salgın öncesi ve salgın sonrası olarak karşılaştırılmıştır. Özellikle hijyen düşünülünce tuvalet alanlarının yeterliliği sorgulanmıştır. Sosyal alanlar, mağaza alan ve düzenleri, kafe-restoran alanları ve bu alanların salgın sonrası mesafe koşulları düşünüldüğünde yeterli olup olmadığı sorgulanmıştır. Son olarak bütün AVM’lerin salgın öncesi ve sonrasına dair gitme sıklığı sorgulanmıştır.

Üçüncü adımda, tipolojik analiz ve anket çalışmasının sonuçları birlikte değerlendirilerek, AVM ve çevresine ilişkin ne gibi değişiklikler yapılması gerektiğine dair öneriler getirilmiştir. Analizlere geçmeden önce sıradaki bölümde, alan çalışması tanıtılacaktır.

Çalışma Alanı

Samsun, Türkiye’nin otuz büyükşehirinden biridir ve Karadeniz Bölgesinin kuzeyinde, Orta Karadeniz bölümünde yer almaktadır (Şekil 1). Kuzeyinde Karadeniz,

Şekil 1. Samsun'un Türkiye haritasında konumu (Google Haritalardan alınıp yazarlar tarafından düzenlenmiştir)

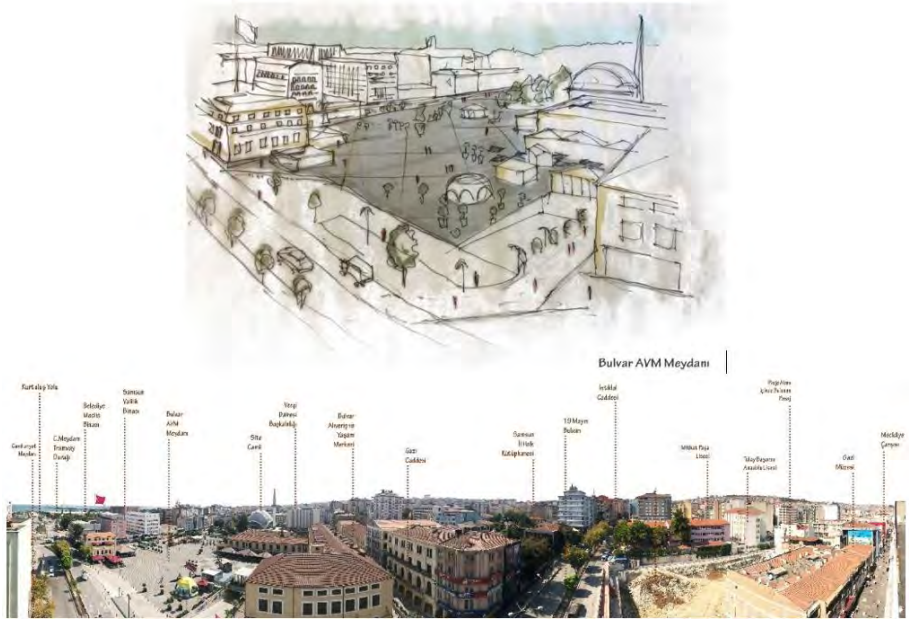
Şekil 2. Solda Kale Mahallesi ve sağda BAVM (Eski Tütün Fabrikası) harita görünümü (Kaynak: Google Earth'ten yazarlar tarafından uyarlanmıştır).

batısında Çorum ve Sinop, güneyinde ise Tokat ve Amasya, doğusunda Ordu ili ile çevrilidir. "Karadeniz'in Başkenti" ve "Atatürk'ün Şehri" olarak tanıtılmaktadır. Günümüzde Samsun tarihi ve sahil şeridi ile ön plana çıkmış bir kenttir. Çalışma alanı Samsun'un merkez ilçesi İlkadım'da Kale Mahallesi'nde bulunmaktadır. BAVM bulunduğu alan ve yakın çevresini kapsamaktadır (Şekil 2).

AVM, 17.400 m² alan üzerinde konumlanmış olup, 2 ve 3 katlı 7 birimden oluşmaktadır. Çevre parsellerde ise ortalama parsel alanı yaklaşık 500 m² olup, genel olarak 4 kat ve üzeri kamu ve ticari yapılardan oluşmaktadır (Şekil 3).

Samsun'un Planlama Tarihinde Tütün Fabrikası

Samsun kent planlaması geçmişine bakılınca, 1864 yılında yapılan yasal düzenlemelerle ve verilen inşaat izinleriyle başta güney yönünde ve güney batı yönüne doğru bir büyüme göstermiştir (Sarısakal, 2003). Rum Ortodoks Kilisesinin, Reji Tütün Fabrikasının, Tütün çarşısının ve Canik Hükümet binasının inşası, Kili-se ve Mecidiye caddelerinin açılması, Kadıköy yolunda ve Bağdat caddesinde

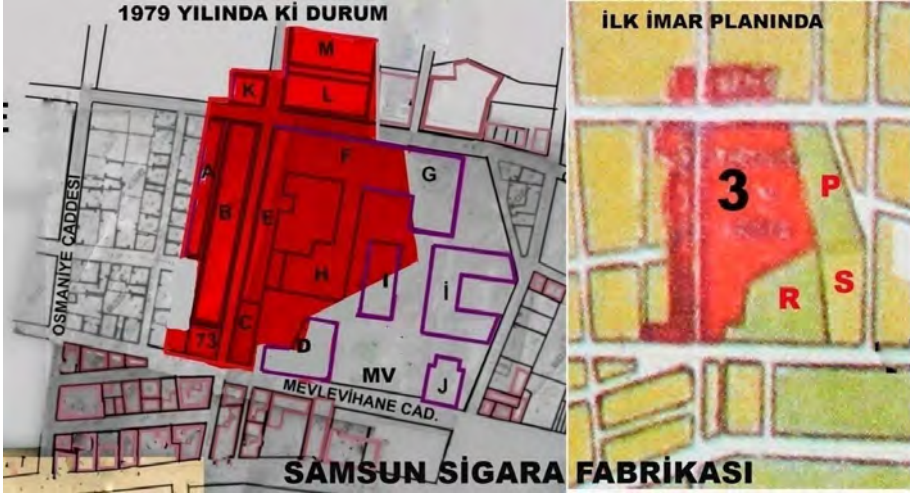
Şekil 3. BAVM ve çevresi eskizi ve panoramik fotoğrafı (Yazarlar tarafından düzenlenmiştir)

Şekil 4. Samsun, solda 1858, sağda 1905 yılına ait harita (Sancak, 2020).

yapılan iyileştirme çalışmaları ve Katolik kilisesinin yapılması büyüme yönünü etkilemiştir (Sancak, 2020) (Şekil 4).

Samsun ilinde yaşanan en büyük gelişim ve değişimini güney kısmında yapılan ve ilk yatırım olma özelliğini taşıyan 1867 yılında açılan Duhan (Tütün) Çarşısıdır. Yaşanan ikinci büyük değişiklik ise Tütün Çarşısına bağlı olarak 1887 yılında tütünleri işleyerek sigara üreten Samsun Tütün Fabrikasının açılmasıdır (Bayraktar, 2016).

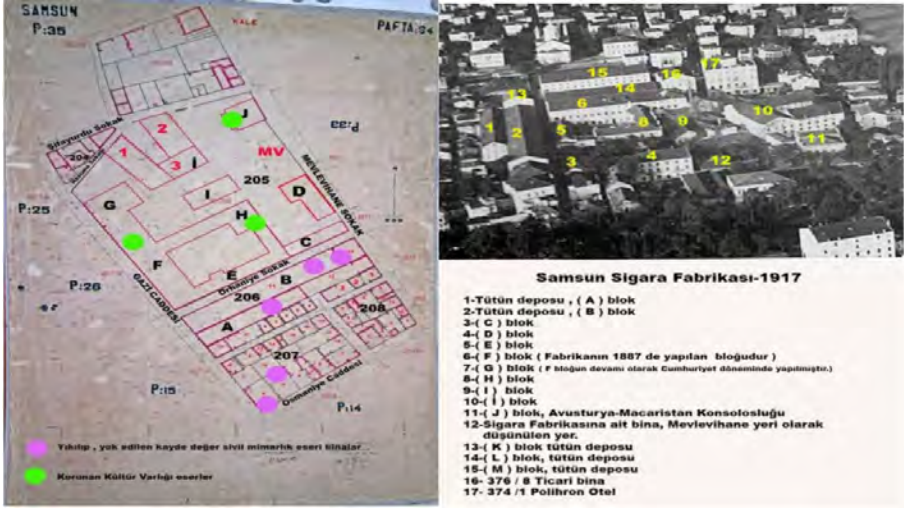

Şekil 5. Yerleşkeye ait ilk imar planı (sağda), 1979 yılı imar planı (solda) (Sancak, 2020).

Şekil 5, hazırlanmış ilk imar planında yapılması hedeflenen fabrika yerleşkesini göstermektedir. Yapılan planlamanın Tütün Fabrikasının yapımıyla aynı yıllarda olmasından dolayı hedeflenenin planlamanın dışında bir üretim gerçekleşmiştir. İlk olarak 1887 de F-blok, ikinci olarak da A, B, K, L, M depoları ile E ve H bloklarının inşası yapılmıştır. Bu bloklar Şekil 5’de kırmızıya boyanmış, imar planında da fabrika sahası olarak düşünülen ilk alan içerisinde yer alır. P, R ve S yazılı kısımlar daha sonra fabrika sahasına eklenmiştir. Bu bölgelerden S bölgesi Avusturya-Macaristan Konsolosluk binasının yer aldığı arazidir. R bölgesinin yerel araştırmalar sonucu Mevlevihane yeri olarak tahmin edilmektedir. Tahmin edilen Mevlevihane yeri haritada MV ile işaretlenmiştir (Şekil 6). İlk imar planında gösterilmekte olan P alanı konuta özel arsa olup altı kişiye aittir (Sancak, 2020).

Tütün Fabrikası 6 bloktan oluşmaktadır ve bunlar; A Blok, sigara üretim; B Blok, sigara üretim, ofis, güvenlik, yemekhane ve kreş; C, D, E Bloklar, tütün deposu; F Blok ise Tekel Başmüdürlük binası (Şekil 8). Fabrikanın A ve B blokları avlulu bir sisteme sahip olup aynı zamanda binalar iki ve üç katlı olarak inşa edilmiştir. Bloklar arasındaki geçiş için birinci katta bağlantılar düşünülmüştür (Us, 2014). C ve D blokları dört kattan oluşurken bu iki binayı bağlayan diğer bina tek kat olarak inşa edilmiştir. E Blok depo amacıyla inşa edilen beş katlı bir bina. E Blok ana girişi batı cephesinde yer almaktadır. F Blok idari birimler amacıyla inşa edilen üç katlı bir yapıdır.

Kapatılmasından 2010 yılına kadar âtil ve bakımsız olarak durmuştur. 2006 yılında yenilenme alanı ilan edilip 2009 yılında belediyenin açtığı ihale ile tadilat ve yeniden kullanıma hazır hale getirilmesi hedeflenmiştir. Torunlar GYO ve Turkmall Şirketler Grubu ortaklığında yapılan proje aynı zamanda bu şirketlere 30 yıl-

Şekil 6. Yıkılan ve korunan binalar plan ve görselleri (Sancak, 2020).

Şekil 7. Vaziyette blok isimlendirme ve eski görselleri (Us, 2014'ten düzenlenmiştir).

lık kiralama bedeli karşılığında restorasyon çalışmalarından sonra, BAVM olarak 2012 yılında hizmete başlamıştır (Torunlar GYO, 2010). BAVM, 2013 ICSC Avrupa AVM Ödülleri'nde, "Avrupa'nın En İyi Yenileme Projesi Jüri Özel Ödülü"nü ve kendi kategorisinde "Avrupa'nın En İyi AVM'si Onur Ödülü"nü kazanmıştır. Ayrıca proje, 2013 ArkiPARC Gayrimenkul Ödülleri'nde "En İyi AVM" ödülüne

layık görülmüştür (Us, 2014). Haziran 2012 tarihinde inşaatı tamamlanan proje AVM olarak kullanıma açılmıştır. Restorasyon yapılırken mevcutta kullanılabilir olan malzemeler tamir edilip tekrar kullanılmıştır. Hasar gören kısımlara da az müdahaleler ile binanın aslı korunarak bir çalışma yapılmıştır. Çatı bölümü çelik taşıyıcı ile baştan inşa edilmiştir. Günümüzde üretimi olmayan Marsilya tipi kiremitler temizlenip tekrar tek tek yerlerine konulmuştur. Tadilat projesinde altı blok olan fabrika yerleşkesi, BAVM restorasyon projesinde, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü binasını da katarak 7 bloğa dönüştürülmüştür. A Blok; konferans sa-

Şekil 8. Yenilenme öncesi ve sonrası fotoğrafları (Us, 2014'den düzenlenmiştir).

lonu, dükkânlar, ofis birimleri, mağazalar, B Blok; kitabevi, kafeler ve restoranlar, C, D, E Bloklar; dükkânlar ve mağazalar, F Blok; restoranlar ve kafeler G Blok; dükkânlar ve mağazalar olarak işlevlendirilip, kullanıma açılmıştır (Şekil 8). BAVM 17.400 m² alana kurulan ferah kullanımı olan bir yerleşke olmuştur.

Tipo-morfolojik analiz

Çalışma alanı olarak seçilen günümüzde BAVM olarak kullanılan bölgenin geçirmiş olduğu değişimler, üstte açıklananlar ışığında dört morfolojik dönem üzerinden incelenebilir: (Tablo 2).

- (I) 1890 yılı fabrikanın faaliyette olduğu dönem
- (II) 1960 yılı fabrikanın etraftaki yarattığı fonksiyon değişimleri süreci
- (III) 2010 yılı yenileme planlamaları
- (IV) 2020 yılı AVM olarak kullanım dönemi

1890-1960 yılı haritaları ile 2010-2020 yılı haritaları arasındaki en bariz fark kıyı hattıdır. Sahilde yapılan dolgu çalışmaları ile sahil hattı ve yollar değişmiştir. Yükarıda bahsi geçen dönemlere ait haritalar üzerinden üretilen 1890-1960-2010-2020 yıllarına ait DepthmapX programı ile yapılan analizler ise aşağıda Tablo 5'te gösterilmektedir. Aksiyal haritalar incelendiğinde, 1890 ve 1960 yılları arasında yaşanan fonksiyon değişiminin bölge kullanımında bir değişiklik meydana getirmediği görülmektedir. Ancak fabrikanın âtil olduğu döneme 2010 haritasına baktığımızda fonksiyon değişiminin bölge kullanımında düşüş meydana getirdiği görülmektedir. 2020 günümüz haritasında ise yapılan yayalaştırma ve fonksiyon değişimi ile özellikle Gazi Caddesi, bölge meydan ve iç avlu kullanımlarındaki değişim göze çarpmaktadır. Bağlantısallık ve entegrasyon arasındaki korelasyonun gösterildiği grafiklerinden görüldüğü üzere, 1890-1960 dönemindeki fonksiyon değişimi sonrası 1890-1960 yılları arasında okunabilirlikte bir değişim gözlenmezken 2010 yılında alanın kullanıma kapanması ile okunabilirliğin biraz arttığı ancak 2020 yılında ise bu değer en iyi aşamaya geldiği görülmektedir.

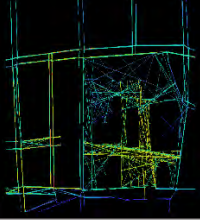
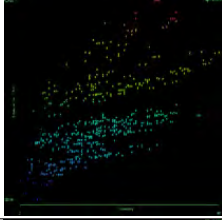
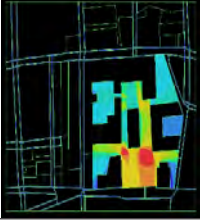
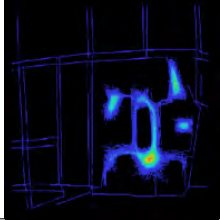
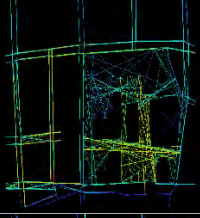
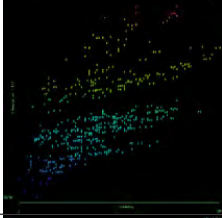
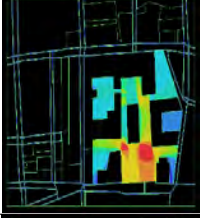
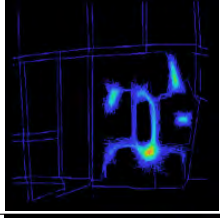
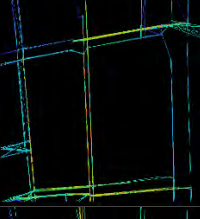
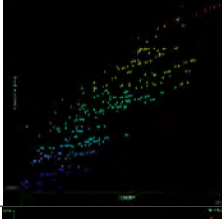
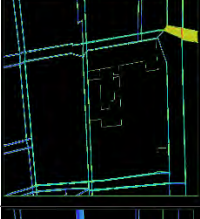
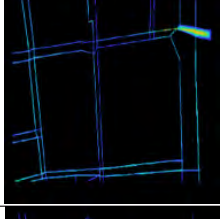
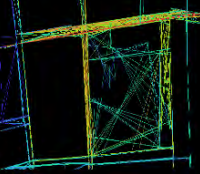
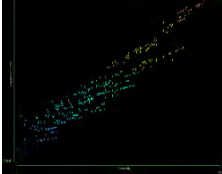
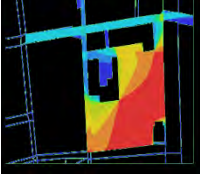
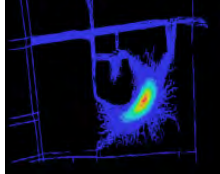
Kullanım alanlarının birbiriyle olan ilişkisi ve değişimi VGA analizleri üzerinden görüldüğü kadarıyla, kırmızı alanlar daha bütünleşik ve ulaşılabilirken maviye doğru gittikçe bu durum azalmaktadır. Yani haritanın kırmızıdan maviye doğru geçişi cadde ve sokaklardaki entegrasyonun azaldığı yani mahrem alanların oluştuğu anlamına gelmektedir. Tütün Fabrikası'nın BAVM'ye dönüşümünde meydana gelen bağlantı değerinde büyük bir değişim gözlemlenmektedir. AVM'ye dönüşen bu yapılar hem daha kullanışlı hem de daha ulaşılabilir bir hal almıştır. 1890 yılında kapalı olan Gazi Caddesi ve parseldeki binalar mekânın ulaşılabilirliğini kısıtlarken 1960 yılında yaşanan fonksiyon değişimi bölgede bir etki yaratmamıştır. Ancak 2010 yılında kapanan fabrikanın alanı boş ve âtil iken ulaşılabilirliğindeki azalma ve son olarak 2020 yılında yayalaştırılan Gazi Caddesi ve kullanıma açılan bölge ulaşılabilirliği gözle görülür bir şekilde artmıştır. Agent tool anali-

Tablo 2. Morfolojik dönem incelemesi.

	Dolu-Boş Analizi	Fonksiyonel Dönüşüm	Dönüşüm Trendleri
I			<p>Fabrikanın açıldığı ilk hali. Başta fabrika çevresi konut ve kültürel alanlar içeriyor.</p> <p>1 no'lu alan Tütün Deposu 2 no'lu alan Tütün Deposu 3 no'lu alan Polihron Otel 4 no'lu alan Avusturya Macaristan Konsolosluğu</p>
II			<p>1 no'lu binanın çevresinin konuttan ticari alana çevrildiği, 3 no'lu binanın kültürel işlevinden sağlık yapısına dönüşmesi ve 4 no'lu yönetim yapısyken sanayi yapısına dönüşüğü gözlenmektedir.</p> <p>1 no'lu alan Tütün Deposu 2 no'lu alan Tütün Deposu 3 no'lu alan Askeri Hastane 4 no'lu alan Tekel Baş Müdürlüğü</p>
III			<p>1 no'lu bölge sanayi yapısından dini ve yönetim tesisine, 2 no'lu bölge sanayi yapısından ticari yapıya, 3 ve 4 no'lu alanlarda yönetim fonksiyonuna dönüşmüştür.</p> <p>1 no'lu alan Site Cami ve Vergi Dairesi 2 no'lu alan BAVM mağaza 3 no'lu alan Kültür ve Turizm Müdürlüğü 4 no'lu alan Otopark yönetimi</p>
IV			<p>Günümüzde 1 no'lu alan halen dini ve yönetim tesisi olarak kullanılmaktadır. Ancak 2,3 ve 4 no'lu alanlara hatta haritaya genel olarak bakıldığında bölgenin ticaret bölgesi haline geldiği gözlemlenmektedir.</p> <p>1 no'lu alan Site Cami ve Vergi Dairesi 2 no'lu alan BAVM mağaza 3 no'lu alan BAVM mağaza 4 no'lu alan BAVM mağaza</p>

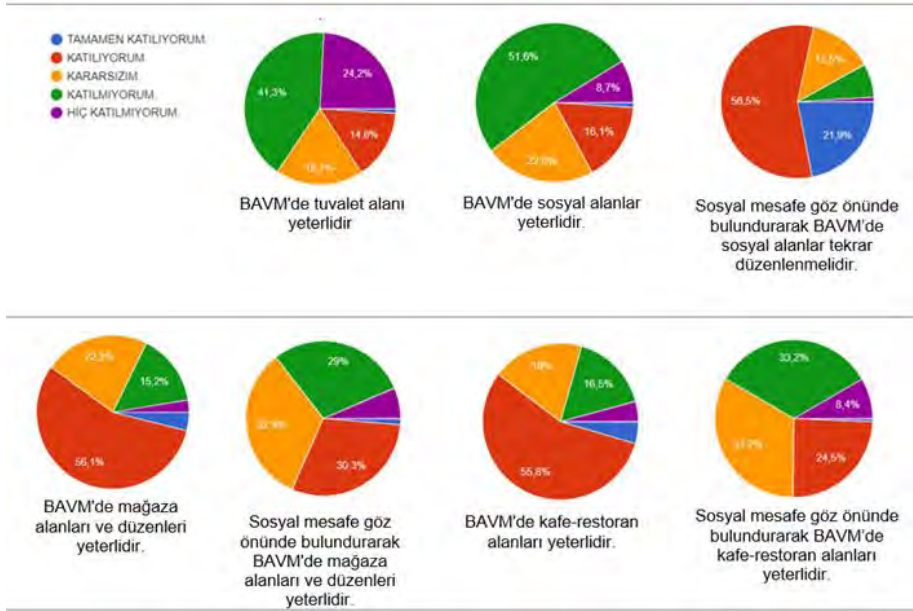
zinde karşılaştırma yapıldığında ise mekândaki meydan olan alanda azalma gözlenirken kapalı mekânların okunabilirliği yükselmiştir (Tablo 3). Tütün Fabrikası ilk dönemlerinde mekân bütünlüğü yüksek iken, değişen yollar ve parsellerle bu bütünsellik düşmüş, ancak AVM olduğu zamanda daha bütünleşik bir hal almıştır. Mekâna dair bütünleşme ve entegrasyon arasındaki korelasyon değerleri karşılaştırıldığında ise, AVM'nin faaliyete geçmesiyle birlikte eski haline kıyasla, daha okunabilir bir alana dönüştüğü, bölgeye hareket özgürlüğü geldiği görülmüştür.

Tablo 3. Karşılaştırmalı Mekân Dizim Analizleri.

	Aksiyal haritalar	Bağlantısallık & Bütünsellik	VGA analizi	Agent Tool Analizi
1890				
1960				
2010				
2020				

Salgın öncesi ve sonrası üzerine anket değerlendirme

İlk olarak salgınla hayatımızda önemi artan hijyen algısı ile alakalı değerlendirme yapılmak üzere sorulan ‘Tuvalet alanları yeterlidir’ sorusuna verilen cevapların oranına göre temizlik olgusu düşünüldüğünde AVM’de hijyen alanlarının azlığı dikkat çekmektedir. Sosyal alanların yeterliliği ve sosyal mesafe düşünülerek tekrar düzenlenmesi ile ilgili anket sonuçlarına bakılarak insanların hayatlarına sosyal mesafe olarak giren bu yeni kavram ile insanlar sosyal donatı elemanlarında da birtakım değişiklikler istemektedirler. Mağazaların içindeki alan yerleşimleri de aynı şekilde sosyal mesafeden etkilenir, bu konuda insanların algısında bir değişiklik gözlemlenmiştir. Başta salgın düşünülmeden verilen cevaplar ile sosyal mesafe göz önünde bulundurulduğunda AVM’de bulunan kafe ve restoran alanları bilgisi karşılaştırıldığında bu alanların aslında yetersiz olduğu düşüncesine varılmıştır (Şekil 9).

Şekil 9. Anket değerlendirilmesi.

Şekil 10. Bölgedeki diğer AVM'lerle kullanım sıklığı karşılaştırması.

Bölgedeki diğer AVM'ler ile karşılaştırıldığında, farklı dönüşüm geçmişi ve bina tipolojisi ile salgından sonra bile bir tercih sebebi olma durumu anketlerde araştırılmıştır (Şekil 10). Salgından önce AVM'leri hiç tercih etmeyen sadece %15 lik bir grup söz konusu iken, gündemde de sık sık tartışıldığı üzere, bu yüzde neredeyse 3 kat artış göstermiştir. Bu artışla birlikte BAVM'ye, alternatif bölgedeki diğer AVM'lerin kullanıcı kitlelerinde büyük bir düşüş beklenirken, BAVM'ye, salgın sonrası talep artışı beklenmektedir. Benzer şekilde bir artış bölgedeki Lovelet AVM için de söz konusudur. Bunun sebebi bu iki AVM'nin de açık alanlarının fazla olmasıdır. Piazza AVM'deki düşüşün sebebi ise tamamen kapalı bir AVM olması üzerinden açıklanabilir. Ancak salgından önce AVM'ye gitmeyi

tercih etmeyenlerin sayısındaki büyük artış toplumun AVM'lere bakış açısının değiştiğini vurgulamaktadır.

Salgın Sonrası Genel ve Tipo-Morfoloji Temelli Tasarım Önerileri

Tütün Fabrikasının kuruluşundan BAVM'ye dönüşümü ve sonrası geçirdiği süreçler incelendiğinde, 1890-2010 yılları arası süreklilik dahilinde aşamalı bir dönüşüm göstermişken, fonksiyon değişikliğinin getirdiği yenileme süreci ile birlikte bölgede ani değişimler görülmüştür. Âtıl olarak bırakılmış olan bir sanayi yapısının topluma tekrar kazandırılması ve alandaki bu dönüşüm ile bölgedeki entegrasyonun arttığı gözlemlenmiştir. Yayalaştırılmış yollar ile bu entegrasyon desteklenmiş, yapılan meydan kamusalılığı desteklemiştir ve iç avlunun kullanıma açılması ile bütünleşme sağlanmıştır.

Salgın sonrası yeni normalleşme kapsamında 1 Haziran 2020'de belirli kurallar çerçevesinde açılan BAVM'de de bazı tedbirler alınmıştır. İlgili müdahaleler aşağıda Tablo 4'te görsellerle birlikte özetlenmektedir. Bunların bazıları olumlu etkiler doğururken bazıları bu bölge ve AVM kullanımını olumsuz etkilemiştir. Tuvaletler genişletilerek sensörlü kapı, sabunluk, kâğıt havlu makinesi ve musluklar yapılması ihtiyaçları ortaya çıkmıştır ve çoğu AVM'lerde bu önlemler alınmaya başlamıştır. Ancak BAVM'de tuvaletler hijyen açısından ve alanının küçüklüğünden dolayı kullanıma kapatılmıştır. İç avlu sadece kafeler ve restoranların kullanım alanı şekline dönüştürülmüştür. Bunun sonucu olarak insanlar bazı restoranların sahip olduğu lavabolara gitmek zorunda kalmışlardır.

Tipo-morfoloji temelli tasarım önerilerine gelindiğinde ise, AVM alanı ve yakın çevresinin özellikle geriye dönük olarak dönüşüm sürecinde yayalaştırma geçirmiş olmasının günümüz salgın sürecinde sosyal mesafe kurallarına uyumu kolaylaştırdığı görülmüştür. Fakat yine de kamusal alan kullanımında sosyal mesafe kuralını ihlal etmeden, insanların bölgedeki yoğunluk haritalarının dengeli bir şekilde dağıtılması üzerine çalışılması gerektiği görülmektedir. Özellikle, yığılmaları ve kalabalıkları engelleme için, köşe dönüş sayıları ve genelden özele geçiş hiyerarşisindeki mekân büyüklüklerinin ve birbiri üzerinden ardışık olarak görülebilirlikleri önem kazanmaktadır. Bu doğrultuda düşünüldüğünde, bina tipolojilerinin seçimi ile yaratılan dolu ve boşluklar üzerinden yaya hareketlerinin akış yönleri düzenlenmelidir. Tütün Fabrikasının 2 katlı aşağı yukarı 8m aralıklarla konumlandırılmış Gazi Caddesi'nde yapı birimlerinden oluşması, günümüzde AVM olarak kullanımında yarattığı iç avlu ve meydanlarla geniş ve açık kamusal alanlar yaratmış, yine birtakım işaretlemelerle yaya akışı üzerine de yönlendirmeler yapılması gerekse de sosyal mesafe şartları kısmen de olsa sağlanabilmiştir.

Sonuç

Günümüzde AVM'leri ekonomik getirilerinin yanı sıra kamusal mekân olarak da kullanılmaktadırlar. AVM'lerin mekân organizasyonları alışverişin tüketim ve sosyalleşme mekânı olduğunu destekler nitelikte karakteristiklere sahiptir. Pey-

Tablo 4. BAVM’de COVID-19 önlemleri.

Mağaza Girişleri ve mağazaların aldığı kurallar perçevesinde asılan uyanı tabelaları		
Mağaza çıkışları		
Kasa sırası ve kabinler		
Uyanı Yazıları		
Restoran Kafeler ve yürüyen merdivenler		

zaj alanları, meydanlar ve açık alanları ile kamusallaşma sağlanmaya çalışır ve günümüzdeki AVM’lerde bu alanlar artmaya başlamıştır. Parsel dönüşüm eylemi geçiren ve âtl olarak bırakılmış Tütün Fabrikası da AVM’ye dönüştürülerek bölge tekrar canlandırılmıştır. Bu canlanma ile birlikte hem estetik açıdan hem de sağlamaştırma açısından alan kullanıcıları için olumlu bir ilerleme kaydedilmiş-

Tablo 5. AVM önlemler çerçevesinde değerlendirmesi.

	<p>Gazi Caddesi üzerinde solda kalan yapıların sadece caddeye bakması ve tek kapılı olmalarından dolayı giriş ve çıkışları aynı yerden verilmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda bu olay tek kapılı olan diğer mağazalar, avlu içinde kalan restoran ve kafeler içinde böyle olmak zorunda kalmıştır. Girişi Gazi Caddesinde sağda kalan mağazaların çoğu avlu kısmına da bakan cepheleri ve buralarda da kapıları bulunduğu için avlu kısmının genişliğinden dolayı çıkışları bu alana girişleri Gazi Caddesine vermişlerdir.</p>
	<p>Salgın düşünüldüğü zaman Gazi Caddesinin dar olmasından dolayı aslında daha az tercih edileceği düşünülmektedir ancak insanların aynı zamanda bu yolu geçiş olarak kullanmasından dolayı bu alanda ki kullanımda azalma görülmemektedir. Ancak mağazaların girişleri bu alana alıp çıkışları avlu kısmına vermesi bu yoğunluğu biraz azaltmaktadır.</p>
	<p>Gazi Caddesi ve o yol üstündeki dükkanların kullanımı düşmesi planlanırken avlu ve meydan tarafının daha popüler olmaya başlaması beklenmekteydi. Ancak mağaza çıkışları bu kısma verildiği için aksine meydana yaya yoğunluğu ve akışı artarken, Gazi Caddesindeki yoğunluk ve yaya akışı neredeyse aynı kalmıştır.</p>

tir. Ayrıca bölge tekin olmayan görüntüsünden kurtulmuş, güvenli hale gelmiştir. Yayalaştırılan yollar ile birlikte hem AVM içinde hem de AVM'ye yönlendiren çevre yollar boyunca bağlantısallık ve bütünsellik artmıştır. Entegrasyonun arttığı sokaklar boyunca, özellikle Sanat sokağının iki yanı boyunca, sokak sağlıklılaştırma çalışmaları ile pek çok bina restore edilerek dükkan ve mağaza gibi işlevler kazandırılmıştır.

Yapılan anketler sonucunda AVM eskiden kentte odak bir AVM değilken COVID-19 salgını ile de tercihi düşüşe geçmiş ve alınan karar ile kapatıldığı için kullanım oranı düşmüştür. 3 aylık kapalı kaldığı süreçte insanlar sadece Gazi Caddesi'ne bir bağlantı yolu olarak kullanılmaktaydı. Yeni normalleşme sürecinde tekrar kullanıma açılan AVM'de gerekli önlemler alınmıştır. Ancak salgın bittiği zaman AVM açık ve yarı açık alanları fazlalığı yapılan anketler sonucu diğer AVM'lere göre daha çok tercih edilmesini sağlayacaktır. Ancak salgından önce AVM'ye gitmeyi tercih etmeyenlerin sayısında büyük artış düşünüldüğünde toplumdaki kamusal alan olarak AVM algısının yıprandığı ve tercihlerinin arasına daha az girdiği gözlemlenmektedir.

İnsan davranışlarında da AVM'lere bakış açısında değişimler yaşanacaktır. Salgın ve pandemi dönemi ile yaşanan bu durumlardan çıkarılacak dersler ile tasarımlara yön verilip sonradan da yaşanabilecek salgın ve hastalıkla karşılaşma gibi durumlara karşı önlemler alınması gerekmektedir. Toplumda yeni bir algı olarak meydana gelen sosyal mesafe kavramı düşünülerek bundan sonraki tasarımlara da bu şekilde yön verilmesi tasarımcılardan beklenmektedir. Aynı zamanda bu salgın veya gelecekte yaşanabilecek olan herhangi salgın gibi olayların kent planlamalarını da değiştirmesi daha çok açık alan barındıran mekânların tasarlanması gerekmektedir. Bu yeni tasarım tipo-morfolojik dönüşümden referans olarak yönlendirilebilir mi üzerine yapılan bu çalışmada ise, özellikle kamusal alanlar arası geçişlerde hiyerarşinin sağlanmasında, yaya akışlarının düzenlenmesinde, kompakt ve geçirgen yapı formlarının yeni sosyal mesafe kurallarına göre düzenleme kurallarının belirlenmesinde yol gösterici olabileceği görülmüştür.

Çalışma genel sonuçları itibariyle salgının da çok yeni olması ve bu alanda yeterli literatürün henüz bulunmayışı sebebiyle ilk çalışmalardan olması yönünden önemlidir. Fakat bu aynı zamanda da çalışma içinde önemli bir kısıtlılık oluşturmaktadır. COVID-19 salgını ile tasarım-mekân tartışmaları git gide artmaktadır fakat halen tasarım önerileri konusunda alınan önlemler netlik kazanmış değildir. Tipo-morfoloji açısından değerlendirildiğinde ise tipolojik değişimlerin daha uzun vadelerde etkisi olduğu düşünülebilir. Fakat özellikle seçilen Samsun örneğinde, değişimlerin pozitif ve negatif etkileri üzerinden kısa vadede yeni ihtiyaçlara cevap vermesi açısından önemli olduğu savunulabilir.

Kaynaklar

Akıncı, M. G. (2013). Gençler ve Alışveriş Merkezleri (AVM'ler) : AVM Kullanım Tercihleri Hakkında Bir Alan Çalışması. *Megaron*, 2(8), 87-96.

Akkar, M. E. (2016). Endüstri Sonrası Kentlerin Değişen ve Dönüşen Kamusal Mekânları. *Planlama*, 193-203. doi:10.14744/planlama.2016.21931

Altınöz, A. G. (2010). Tarihi Dokuda "Yeni"nin İnşası. *Ege Mimarlık*, 18-26.

- Arklan, Ü. (2012). Tüketim ve Cazibenin Mekânsal İzdüşümü Olarak Alışveriş Merkezleri. *Erciyes İletişim Dergisi*, 2(3), 78-94.
- Arslan, T. V. (2009). Türkiye'deki Alışveriş Merkezleri İncelemelerine Eleştirel Bir Bakış: Yorumlar, Eleştiriler, Tartışmalar. *Uludağ Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 14(1).
- Bayraktar, M. S. (2016). Samsun'da Türk Devri Mimarisi. Samsun: Kültür Yayınları.
- Büyüköztürk, Ş. (2005). Anket Geliştirme. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, s. 133-151.
- Ceylan, R., Özbakır, B. A., & Erol, I. (2016). Alışveriş Merkezlerinin Türkiye'deki Mevzuat Çerçevesinde Değerlendirilmesi (1).
- Chen, F. & Thwaites, K. (2013). Chinese Urban Design: The Typo Morphological Approach. Ashgate Publishing Limited.
- Chen, F. & White, J. T. (2020). Urban Design Governance in three Chinese 'Pioneer Cities'. *International Planning Studies*. doi:10.1080/3563475.2020.172160
- Conzen, M. (1960). Alnwick, Northumberland: A Study in Town-plan Analysis Institute of British Geographers Publication 27. London.
- Çelik, H. & Kompil, M. (2009). Türkiye'de Batı Tarzı Büyük Ölçekli Tüketim Mekânlarının Gelişimi ve Kentsel Perakende Alanlarının Yasal ve Yapısal Olarak Düzenlenmesi Gayretleri. *Megaron Dergisi*, 4(2).
- Çil, E. (2006). Bir Kent Okuma Aracı Olarak Mekân Dizim Analizinin Kuramsal ve Yöntemsel Tartışması. *YTÜ Mimarlık Fakültesi e-dergi*, 1(14), 218-233.
- Djokic, V. (2009). Morphology and Typology as Unique Discourse of Research. *Serbian Architectural Journal*(1), 107-130.
- Erkip, F. & Özüduru, B. (2015). Retail development in Turkey: an Account After Two Decades of Shopping Malls in the Urban Scene. *Progress in Planning*, s. 1-33.
- Gokce, D. (2017). An Empirical Investigation of the Interplay between Typo-Morphological Transformation of Historic House Form and Sense of Place. PhD Thesis, Department of Architecture, University of Liverpool.
- Gokce, D. & Chen, F. (2016). Does Typological Process Help to Build a Sense of Place. *Urban Morphology*, 20(1), 66-69.
- Gokce, D., & Chen, F. (2019). A Methodological Framework for Defining 'Typological Process': The Transformation of the Residential Environment in Ankara, Turkey. *Journal of Urban Design*, 24(3), 469-493. doi:10.1080/13574809.2018.1468215
- Güney, Y. İ. (2007). Type and Typology in Architectural Discourse. *BAÜ FBE Dergisi*.
- Gürer, T. K. (2016). Tipomorfoloji: Kentsel Mekânın Yapısını Anlamak. *İdealKent*, 7(18), 8-21.
- Habermas, J. (2006). Religion in the Public Sphere.

- Hallam, K. (2009). İstanbul's Grand Bazaar is said to have almost half a million people inside it at the busiest times of the day. Londra: Barron's Educational Series (s. 119).
- Hillier, B., Hanson, J., Peponis, J., Hudson, J., & Burdet, R. (1983). *Space Syntax*. A. J.
- Hui, D., I Azhar, E., Madani, T., Ntoumi, F., Kock, R., Dar, O., & ve diğerleri. (2020, Şubat). The Continuing 2019-nCoV Epidemic Threat of Novel Coronaviruses to Global Health- The Latest 2019 Novel Coronavirus Outbreak in Wuhan, China. *International Journal of Infectious Diseases*, 91, s. 264-266. doi:10.1016/j.ijid.2020.01.009
- KPMG. (2019). Perakende Sektörel Bakış. <https://home.kpmg/tr/tr/home.html> adresinden erişildi.
- Kropf, K. (2006). Crisis in the typological Process and the Language of Innovation and Tradition. *Urban Morphology*, 1(10), 70-77.
- Kropf, K. (2009). Aspects of Urban Form. *Urban Morphology*, 2(13), 105-120.
- Kropf, K. (2014). Ambiguity in the Definiton of Built Form. *Urban Morphology*, 1(18), 41-57.
- Kubat, A. S. (2010). Study of Urban Form in Turkey. *Urban Morphology: Journal of International Seminar on Urban Form*, 1(14), 31-48.
- Moudon, A. (1994). Getting to know the built landscape: Typomorphology.
- Nalbant, M. (2016). Türkiye'de Kentsel Mekânlarda Kamusal Alanın Konumu: Tarihsel Perspektiften Bir Değerlendirme. *BEU Akademik İzdüşüm*, 12-27.
- Onat, N. (2010). Kamusal Alan ve Sınırları. Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi.
- Özaydın, G., & Özgür, E. F. (2009, Mayıs-Haziran). Büyük Kentsel Projeler Olarak Alışveriş Merkezlerinin İstanbul Örneğinde Değerlendirilmesi. *Mimarlık* (347).
- Özbek, M. (2004). Kamusal Alan. İstanbul: Hil Yayın.
- Peponis, J. (2007). 6th International Space Syntax Congress Speeches. İstanbul.
- Sancak, E. (2020). Samsun Arazisinde Kurulan Yerleşmelerin Kentsel Morfolojisi. Samsun: Yazım Aşamasında.
- Sarısakal, B. (2003). Bir Kentin Tarihi Samsun. Samsun: Samsun Valiliği.
- Sever, İ. A. (2020, Temmuz). Değişen Tüketim Anlayışı ve Alışveriş Merkezlerinde Modernleşme Süreci. *Online Journal of Art and Design*, 3(8), s. 107-116.
- Torunlar GYO. (2010). Torunlar GYO Faaliyet Raporu.
- Turner, A. (2001). 'Depthmap: A program to perform visibility graph analysis'. In: Peponis, J., Wineman, J. and Bafna, S. (eds.), *Proceedings of the Third International*

Space Syntax Symposium, Atlanta, U.S.A: Georgia Institute of Technology, p.31.1-31.9.

Us, F. (2014, Mayıs-Haziran). Bir 19. Yüzyıl Endüstri Mirasının Yeniden Kullanımı: “Samsun Tekel Tütün Fabrikası”nın “Bulvar Samsun Projesi”ne Dönüşümü. *Mimarlık Dergisi* (377).

Uzun, F. Gül, İ. Gül, A., Uzun, İ., & Uzun, Ö. (2017). Alışveriş Merkezlerinin (AVM) Mekânsal Kullanımlarının ve Kullanıcı Eğilim ve Beklentilerin İrdelenmesi; Isparta Kenti Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi*,1-16.

Yıldız, F. (2014). 19. Yüzyıl’da Anadolu’da Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Zukin, S. (1998). Urban Life Styles: Diversity and Standardization in Spaces of Consumption. *Urban Studies* (828-830).

**KENTSEL MORFOLOJİ VE
KENTSEL TASARIM YÖNTEM VE
YAKLAŞIMLARI**

ELEŞTİREL BÖLGESELÇİLİK TEMELİNDE ‘ÜRETKEN TİPOMORFOLOJİ’: UÇHISAR, NEVŞEHİR ÖRNEĞİNDE BİR YÖNTEM DENEMESİ

Zeynep E. Yelken Kar*, **Olgu Çalışkan****

*MPH Architectes, Lausanne, İsviçre

** ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Doç. Dr.

zeynep.yelken@metu.edu.tr, olgu@metu.edu.tr

Geleneksel şehirler, malzeme kullanımı ve yapıların mimari özelliklerinden, yerleşim örüntülerinin mekan dizimsel yapısına kadar bir dizi yerel kodla biçimlenmişlerdir. Geleneksel morfolojinin çok katmanlı doğasında içkin olan yapılaşma kuralları, geleneksel kentleri kendine özgün kılar. Buna göre, farklı kural dizilerinin farklı kombinasyonları, özgün kentsel bağlamların karakterlerinin oluşumu ve gelişimindeki en belirleyici etkidir. Bu bakımdan, geleneksel kent bağlamında uygulamaya konmuş her tasarım ediminin, kendini bu özgün evrimsel sürece uyumlamak gibi zorlu bir görevi vardır.

Kentlerin evrimi, kalıtsal olarak mekansal örüntü ve formların mutasyona uğramasıyla morfolojik çeşitliliği beraberinde getirir. Bu nedenle, yeni olanın, mevcut örüntülerle uyum içinde bir süreklilik göstermesi, mevcut mimari tipleri önemseyen her yenilikçi tasarım pratiğinin temel hedeflerinden biridir. Mimari tasarım söyleminde böylesi bir perspektif “eleştirel bölgeselcilik” adıyla tanımlanmış ve tartışılmıştır. Kentsel tasarım bağlamında ise bu yaklaşım, geleneksel mekan tipolojilerinin üretici (generative) bakış açısıyla yeniden yorumlanmasına dayalı olarak, yeni tasarım yöntemleri ile geliştirilmeyi beklemektedir.

Bu makale, yukarıda sözü geçen bakış açısını benimseyerek, çağdaş kentsel dokunun geleneksel şehri oluşturan tasarım kodlarıyla üretilmesi için yöntemsel bir çerçeve sunma denemesidir. Bu amaçla, eleştirel bölgeselci bakış açısıyla, üretici bir tipolojik kentsel tasarım yönteminin kentsel gelişim üzerine denenmesi için, Türkiye’deki en karakteristik geleneksel yapılaşmalardan biri olan Uçhisar seçilmiştir.

Bölgedeki geleneksel dokunun kod açımına uğratılması ile düzenli olarak yeniden üretilen tipik yapı unsurları, “örüntü” kavramıyla ele alınmıştır. Bu kapsamda, bölgedeki “hakim tip” olan avlulu evin tanımlanmasında fiziksel örüntülerle birlikte özgün morfolojik yapının koşulladığı aktivite örüntülerinden de yararlanılmıştır. Böylece eleştirel bölgeselci kentsel tasarım bakış açısı ile bağlam, sadece var olan geleneksel yapıların kendileriniyle sınırlı tutulmamış, aynı zamanda bölge halkının mekanları kullanım biçimlerinin de anlaşılmasına çalışılması ile birlikte yeninin tasarlanmasında aktif referans olarak ele alınmaktadır. Bu sayede bildiri, eleştirel bölgeselcilik, tipomorfoloji ve üretici (generative) şehircilik yaklaşımları arasında bir yöntemsel arayüzü tartışmaya açmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: tip/tipoloji, örüntü, bağlam, eleştirel bölgeselcilik, üretken şehircilik

Giriş

Geleneksel şehirler, aşamalı olarak biçimlenir ve dönüşüme uğrarlar. Onların evrimi, zaman içinde kendileri de değişen, esnek, aşağıdan yukarıya (*bottom-up*) süreçlere dayanmaktadır. Modern şehircilikteki yaklaşımları ise geleneksel kentin biçim ve biçimsel özneliliği kadar, sözü edilen biçimlenişine de alternatif geliştirerek yukarıdan aşağıya (*top-down*) bir üretim süreci içerisinde ve durağan karakterli ana planlar aracılığıyla şehirlerin gelişim sürecinde bir kırılma yaratmıştır. Bu çalışmadaki temel araştırma sorunsalının öznesi, özgün geleneksel yapı çevrelerde, bağlamlarını göz ardı eden, tarihi kentteki karmaşıklığı ve çeşitliliği koruyamayan mevcut planlama uygulamalarıdır.

Çağdaş kentsel tasarım pratiğinde ‘kentsel bağlam’, çoğunlukla kentsel müdahaleyi içeren görece geniş çerçevedeki ‘proje alanı’na indirgenmektedir. Bu nedenle, söz konusu bağlamların irdelenen nitelikleri genellikle tasarım projelerinin yakın fiziksel nitelikleri ile sınırlı kalmaktadır. Buna göre, kentsel bağlam kavramının yeniden tanımlanması ve tasarım sürecinin içinde bulunduğu bağlam ile yaratıcı (eleştirel ve üretken) bir iletişime geçmesini olanaklı kılacak araçların tanımlanması gerekmektedir. Nitekim bağlamların özgün mekansal niteliğinin açığa çıkarılması, mevcut geleneksel şehirlerin kendi iç yapılarıyla süreklilik içinde geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Bu kaygılara dayanarak mimarlık ve şehircilik yazınında *bölgeselcilik* kavramı, 20. yüzyılın başlarından itibaren farklı açılardan birçok kez tartışılmıştır. Bu tartışmalarda, bağlamların söz konusu unsurları (veya bu unsurlar aracılığıyla bağlamların tanımı) ve metodolojik çerçeve, yenilikçilik-korunmacılık, esneklik-katılık arasında alınacak bir yaklaşımsal konum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu farklılıklar, bölgeselci yaklaşımların çıkış noktalarının, yapı-çevre niteliklerinin hangilerini sorunsallaştırdığıyla açıklanabilir (örn. *belirli bir stil, malzeme veya tipi korumak* veya *yerel bağlamdaki mevcut yapı bilgisine dayalı çağdaş bir alternatif geliştirmeye yönelik yaklaşım farklılığı*).

Bölgeselci yaklaşım içerisinde K. Frampton’ın *eleştirel bölgeselcilik* tanımı geçmiş olduğu gibi korumayı değil, yerelin belirli içkin özelliklerini modern bir anlayışla devam ettirmeyi önerir. Buradan hareketle çalışma, güncel pratik içerisinde bağlamı göz ardı eden ya da onu salt bir biçim sorunsalı olarak ele alan bakış açılarına alternatif olarak, eleştirel bölgeselciliğin kuramsal çerçevesine dayalı çağdaş bir bağlamsal tasarım metodolojisi geliştirmeyi amaçlar. Bu kapsamda, mekansal nitelikleri mimarlık ve şehirciliğin dili ve araçlarıyla tartışma hedefiyle tipoloji ve morfoloji kavramlarından yararlanılmaktadır. Eleştirel bölgeselciliğin mimarlık ve şehircilikteki yansımalarıyla tipomorfoloji çalışmalarının bu alana olası katkıları tartışıldıktan sonra, bu tartışmalardan hareketle Kapadokya’daki tarihi yerleşimlerden birisi olan Uçhisar bağlamında bir kentsel tasarım yöntem önerisi geliştirilip ‘*üretken tipomorfoloji*’ olarak adlandırılan yöntemin kurgusal denemesi tartışmaya açılmaktadır.

Şekil 1. Eleştirel bölgeselci mimari tasarım yaklaşımı örnekleri: Mario Botta’nın Riva San Vitale/İsviçre’de, topografya ve yöresel mimarinin ürettiği konut tipolojisinden yola çıkarak tasarladığı yaz evi (Kaynak: URL-1).

Eleştirel Bölgeselcilik

“...nasıl modern olunur ve kökenlere nasıl dönülür; eski, uykuda olan bir uygarlık nasıl yeniden canlandırılabilir ve evrensel uygarlığın içine katılabilir”
(Ricœur, 1961)

Temelde, modernizmin kentsel bağlamda yerel ve geleneksel olanı yok saymasına bir cevap olarak ortaya çıkan eleştirel bölgeselcilik yazınına baktığımızda yöresel mimarlığın modern yapı tekniklerine göre yeniden yorumlanması ve üretilmesinin olanaklı olduğuna yönelik, güçlü bir sav görmekteyiz. Frampton, 1983 yılındaki iki ayrı makalesinde (1983a; 1983b) modern mimarlığın evrensel ve standartlaştırılan karakterine ve geçmişi nostaljik bir üslup arayışıyla günümüzde yaşatma anlayışına sahip gelenekselci yaklaşıma yönelik eşit derecede eleştirel bir bakış açısı sunmuş ve alternatif bir yaklaşımı geliştirilmesinin olanaklılığını tartışmıştır. Buna göre, yapılı çevrenin yeniden üretiminde bağlamın yerleşik unsurları topyekün yoksayılmayacak kadar bağlayıcıdır ve teknoloji öncülüğünde bir sosyo-mekansal gelişim/değişim kaçınılmazdır.

Frampton’ın makalesinde işaret ettiği mimari tasarımlar (Şekil 1), gelenekselci mimarlık ve şehircilik akımlarından farklı olarak, biçim/üslup anlamında, modern/çağdaş bir tasarım yaklaşımına sahiptir. Bir yandan da, geleneksel ve yerel mimari-biçim elemanlarını ve ilişkilerini yeniden yorumlayıp ‘yeni’ olanı üretmektedirler. Frampton’ın bu kuramsal bakış açısına, zaman içinde çeşitli eleştiriler de yöneltilmiştir. Bu eleştiriler arasında, eleştirel bölgeselci çalışmaların değişime açık olmayan bitmiş mimari nesnelere ve seçkin bir mimarlık pratiği üretmesi sayılabilir (Davidovici, 2019; Eggener, 2002; Kelbaugh, 2002). Bu eleştirilere, kuramın şehircilik alanında yöntemsel açıdan yeterince geliştirilmemiş olduğu saptaması eklenebilir. Bu konuda, ortaya konmuş az sayıda çalışmadan biri olan, H Shadar’ın (2010) ‘Evrin ve Eleştirel Bölgeselcilik’ başlıklı makalesinde geleneksel doku morfolojisinden yola çıkarak, yeni-modern bir kentsel mimarlık ve şehircilik pratiğinin olanaklılığı vurgulanmaktadır. Ancak, bu konuda-

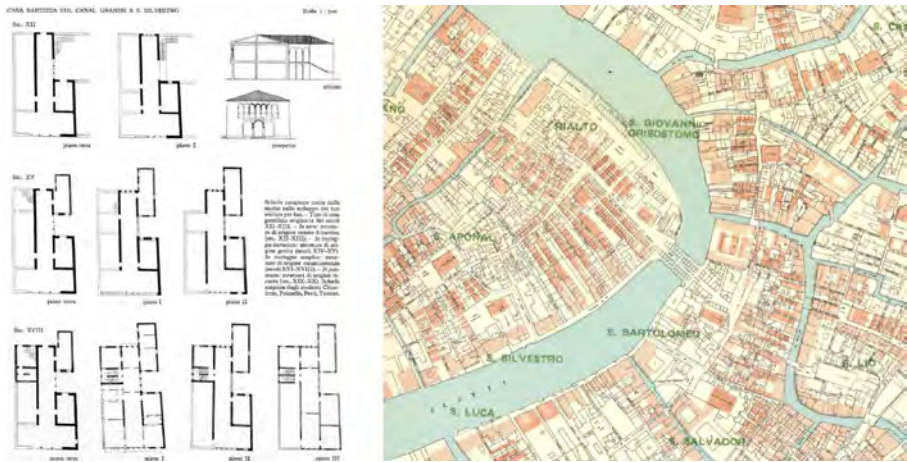
ki örnekler incelendiğinde, eleştirel bölgeselcilik temelli bir alternatif-şehircilik yaklaşımına dair, sistemli bir yöntemsel çerçevenin oluşturulmadığı görülmektedir. Çağdaş kentsel tasarım pratiğinin ise kentsel bağlamı, salt tasarım projesinin yakın çevre ilişkilerine indirgediğini, ve bağlamı karakterize eden başat tipomorfolojik unsurlarına yeterince tasarım sürecine dahil edilemediğini görmekteyiz. Bu durum, kentsel tasarımda ‘bağlam’ ve ‘yöre’ kavramlarını operasyonel açıdan yeniden düşünmemiz gereğini ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede, makaledeki temel tartışmayı yönlendiren ön kabuller şöyle özetlenebilir: Kentsel-mekansal bağlam yalnızca proje alanından ibaret değildir ve şehircilikte bölgeselci yaklaşım yalnızca mimari biçem üzerine kurgulanmamalıdır. Buna göre çalışma, kentsel bağlamın, özgün yapı ve yapılaşma kodlarına referansla anlaşılabilceği ve yeniden üretilebileceği ön kabulüne dayanmaktadır.

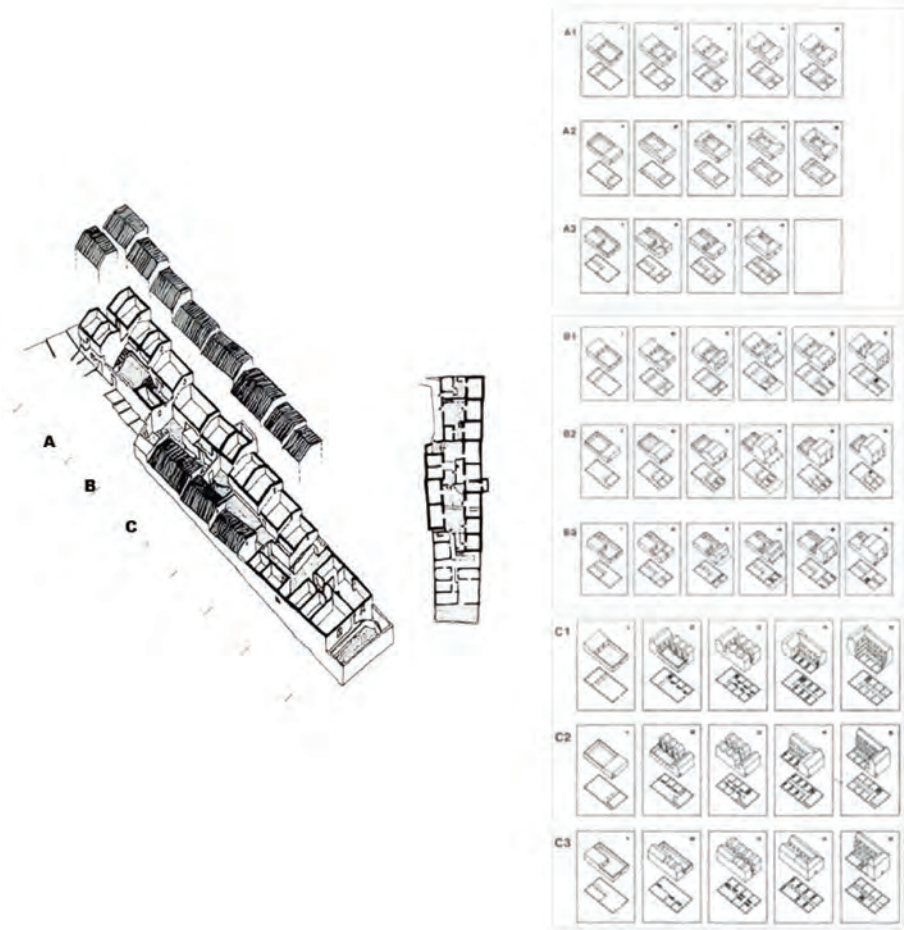
Kentsel Tasarımda Tipomorfoloji

Çalışmanın amacı kapsamında bağlamı çözümleyerek yeniyi üretmek için mimarlık ve şehirciliğin düşünce ve üretim araçlarından tipomorfolojinin yeniden işlevlendirilmesi önerilmektedir. Bu amaçla modern şehircilik eleştirisi olarak karşımıza çıkan tipomorfolojik tasarım yaklaşımları incelenmiş, önerilen eleştirel bölgeselci kentsel tasarım yöntemi kapsamında işlevsellikleri irdelenmiştir.

1940’larda modernizmin geleneksel şehirler üzerindeki yıkıcı etkilerini gözlemleyen birkaç İtalyan araştırmacı, tarihi şehirlerin oluşum süreçlerini çözümleme ve analizlere dayalı bir tasarım kuramı geliştirmeyi amaçlamıştır. Saverio Muratori ve Gianfranco Caniggia tarafından öncülük edilen bu girişim zamanla İtalya’da bir tipomorfolojik çalışmalar okuluna dönüştü. Yapılan analizler, “binaların ve

Şekil 2. Muratori’nin tipomorfolojik çalışmalarına bir örnek: Quartiere di S. Giovanni Grisostomo için kentsel analiz (Kaynak: Muratori, 1959).

Şekil 3. A. Petruccioli'nin "Bellek Yitiminin Ardından Akdeniz İslam Kent Dokusunun Öğrettikleri" başlıklı kitabından artzamanlı (diachronic) tipolojik çalışma örnekleri (Kaynak: Petruccioli, 2007: 78, 80, 132).

ilgili açık alanların orijinal hallerinden zaman içinde çeşitli mutasyonlarına kadar uzanan kapsamlı sınıflandırmasına" dayanıyordu (Moudon, 1994, 290).

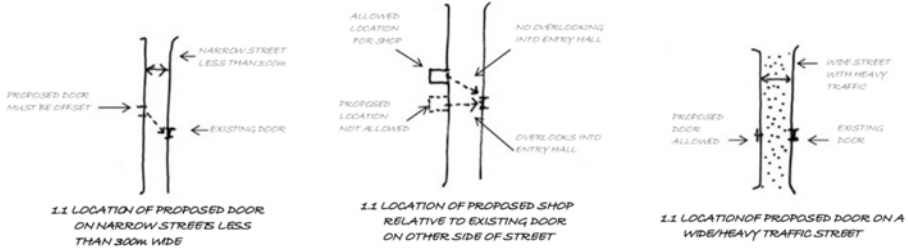
Bu kapsamda, İtalyan Tipomorfoloji okulu, Muratori ve Caniggia gibi öncü mimarların yapmış olduğu monografik çalışmalar temelinde, kentsel tipomorfoloji alanında, **yöntemsel çerçeve** önerileri geliştirmiş ve özellikle İtalyan şehirleri üzerine bu temelde detaylı çalışmalara örnek oluşturmuştur (Şekil 2). Bu kapsamda, geleneksel yapı stokunun tipomorfolojik unsurları sistematik bir şekilde açığa çıkartılmakta ve yapı, parsel ve sokak gibi kentsel dokunun diğer morfolojik unsurlarıyla ilişkilendirilmektedir. Attilio Petruccioli ve Giuseppe Strappa gibi,

bu ekolü takip eden araştırmacılar da halen aynı bakış açısıyla morfolojik araştırmalar üretmektedir (Şekil 3).

Tipomorfolojik yaklaşımın çağdaş kentsel tasarım araştırmalarındaki yansımaları, özellikle parametrik tasarım araçları ile uyumlandırılarak yeniden üretilmektedir. Bu noktada temel arayış, kentsel tasarım morfolojilerinin içsel çeşitliliğinin, programlama yöntemleriyle denetlenmesi ve üretimidir. C.C.M. Lee'nin parametrik tasarım çalışmaları, algoritma tabanlı tipomorfolojik arayışların en etkili örneklerinden biridir. Lee ve Jacoby (2007), çağdaş kentte tip ve tipoloji sorunsalını güncel dijital mimari üretimin kendisinden kaynaklanan bir şekilde gündeme getirmenin gerekli olduğuna vurgu yapar. Buna karşın, gerek konvansiyonel gerek yenilikçi tipomorfolojik yorumlara yönelik kuşkucu eleştiri varlığını sürdürmektedir. Bu eleştiri, tip kavramının karmaşıklık düzeyi yüksek bir kentsel bağlamda yeterince üretken olmayan ve kısıtlayıcı özüne işaret etmektedir (Shane, 2011).

Bu tartışmalar ışığında araştırma, 'üretken bir kentsel tipomorfolojik tasarım yaklaşımının, eleştirel bölgeselci bir yaklaşım dahilinde geliştirilmesi olanaklı mıdır?' sorusunu sormaktadır. Bu noktada çalışma, eleştirel bölgeselci bir kentsel tasarım yönteminin geleneksel kentsel dokuları karakterize eden yapı ve yapılaşma kodlarına dayalı bir tipomorfolojik çerçeve ile geliştirilebileceği ön-kabulüne dayanmaktadır. Bu konuda tarihsel araştırmalarıyla öncü olan B. Hakim'e (2007) göre, tarihi çevrede üretken (*generative*) bir kentsel tasarım, geleneksel yerleşimdeki tipik mekansal ilişkileri tanımlayan basit kurallar üzerinden kurgulanmalıdır. Buna göre, üretici süreci yöneten yapı kodları, buyurgan (*prescriptive*) değil, kısıtlayıcı (*proscriptive*) bir karakterde olmalıdır (sf. 92). Başka bir deyişle, nihai kompozisyonu öngörmek yerine tasarım eyleminin sınırlarını, yani tasarımda nelerden kaçınılması gerektiğini tasarımcılara tanımlamalıdır. Ayrıca kodların amaçları ve olası uygulama biçimleri de yerleşik halk tarafından kolay kavranarak içselleştirilebilecek şekilde basit olmalıdır (age. 88). Bu şekilde, belirli bir mekansal ilişkiyi engelleyen kodların, daha geniş bir yelpazedeki farklı çözümleri barındırdığı ve bu kodların, bir yöredeki her parselde göre farklı yapı kompozisyonları şeklinde uyarlanabileceği ileri sürülmektedir (age. 92). Örnek olarak, Şekil 4'teki mahremiyeti gözetken kodlar gösterilebilir. Burada, "iki giriş kapısı karşılıklı birbirlerine bakacak şekilde konumlandırılmamalıdır" (age. 89) gibi bir kod, farklı tasarım çözümleri ile aynı kullanımsal performansı üretecek nitelikte üretken ve basit bir kentsel mimari koda örnek olarak gösterilebilir.

Çalışma kapsamında, tasarım ilkelerini üretken bir kod dizini şeklinde oluştururken Hakim'in kısıtlayıcı kodlama yaklaşımını takip etmenin yanı sıra, C. Alexander'in 'örüntü dili' (*pattern language*) tanımlaması da kullanışlı bir altlık sağlamaktadır. Alexander ve ark. tarafından (1977, 1979) tanımlanan örüntü dili, döneminin pek çok eleştirel kentsel düşünürlerinde görüldüğü üzere, modern planlamanın insan deneyimini göz ardı eden yukarıdan-aşağıya tasarım kurgularına karşı bir eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır. Burada, yapılı çevrenin insan boyutu-

Şekil 4. Sokak üzerindeki konutların giriş konumlarını düzenleyen kısıtlayıcı (*proscriptive*) yapı kodlarına örnekler (Kaynak: Hakim, 2007: 95).

nu da tasarım sürecine dahil etme amacıyla, tipik eylem veya deneyimler üzerinde yapılan araştırmalara dayanan farklı ölçeklerde, çok sayıda, birbiriyle bağlantılı **mekan örüntülerini** ortaya koyarlar. Bu örüntüler, “sorunun çözümünün özünü, hiçbir kompozisyonu iki kez tekrar etmeden milyonlarca kez kullanabileceğiniz şekilde açıklayan” metinler ve diyagramlar aracılığıyla ifade edilirler (1977, x). Bununla, yani toplumun bilinçdışı davranış alışkanlıklarını yeniden üreten kullanıcıların tipik mekânsal deneyimlerini kodlayarak, kullanıcı ve tasarımcı arasında daha üretken bir ilişkiyi hedefler (Bhatt, 2010, 712). N.A. Salingaros’un, C. Alexander’a referansla, ‘uyarlanabilir şehircilik’ (*adaptive urbanism*) için ‘örüntü dili’ne (*pattern language*) ek olarak ortaya koyduğu ‘form dili’ (*form language*) tanımlaması da çalışmanın kavramsal altyapısını tamamlamaktadır. Buna göre, form dili; yapılı çevre ve insan etkileşimini temel alan örüntü dili’nin, yapılı çevredeki geometrik ilişkileri inceleyen tamamlayıcısıdır (Salingaros, 2006: 272).

‘Üretken Kentsel Tasarım Kod Dizini’ Önerisi: Uçhisar Örneği

Makale, bu kavramsal çerçeveyi Nevşehir, Uçhisar bağlamında bir tür kentsel tasarım kod dizini ile yöntemsel olarak yeniden üretmektedir. Buna göre, söz konusu tasarım araştırması, tipomorfolojik analiz, morfolojik kod açımı ve kentsel tasarım uygulaması temelli üç aşamada kurgulanmıştır.

Uçhisar; Ürgüp, Göreme ve Avanos ile birlikte Kapadokya doğal miras alanı içinde bulunan eski bir yerleşimdir. Yerleşimin çekirdek alanını oluşturan ve yöresel mimarinin karakterize ettiği tarihi doku ile 1960’lar sonrası kent çeperindeki yerleşimin oluşturduğu ikili morfolojik bir yapıdadır. (bkz. Şekil 5) Tarihi dokudan farklı olarak, kent çeperinde görülen bu yerleşim, imar parselleri üzerinden gelişen, yapı standartlarına dayalı ve planlı gelişim alanıdır.

Tarihi kentsel dokunun ise, volkan tüflerinden oluşan eğimli arazi üzerindeki, oyma ve yığma mimarisinin içsel çeşitliliği daha yüksektir ve bölgeye ait yöresel mimarlık ve şehircilik pratiği açısından incelemeye değer bir morfolojiye sahiptir. Burada, arazi koşullarına uyumlanmış mekânsal biçimleniş, zengin bir üç-boyutlu kentsel kompozisyon oluşturmaktadır. Buradan hareketle, çalışma, **bağlamdaki**

Şekil 5. Uçhisar’da geleneksel yerleşim (Kaynak: Argos Yapı, 2011).

özgün mekansal yapıyı kod açımına uğratarak anlaşılabilir kılmayı ve *tasarımla yeniden üretmeyi* amaçlamaktadır.

i. Tipomorfolojik Analiz

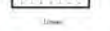

Çalışmanın ilk aşaması olan tipomorfolojik çözümlemede sokak karakteristiği, kentsel ada ve parsel düzeni ile yapı-parcel ilişkisi; yapı komplekslerinin mekansal örgütlenmesiyle birlikte irdelenmiştir. Buna göre, ada tipleri, adaların parsel örüntüsü, konfigürasyonel yapısı ve boyutları dikkate alınarak ortaya konarken; parsel örüntü tipleri, parselin yönelimi, derinliği ve kurulumsal (konfigürasyonel) çeşitlendirmeleri üzerinden tanımlanmıştır. (Şekil 6) Parsel ve yapı tipleri ise, bu iki kentsel elemanın birbiriyle olan ilişkisi dahilinde ortaya konmuştur. (Şekil 7) Tasarım aşamasında değerlendirmek üzere, tarihi merkez ve planlı çeper gelişme alanlarındaki mevcut yapılaşma yoğunlukları da ölçümlenmiştir. (Şekil 8).

Geleneksel doku ve yeni gelişim örüntüsünün morfolojik karakterlerinin temel olarak yol-parcel ve parsel-parcel ilişkilerinde ayrıştığını görülmektedir. Buna göre, ürettiği form geometrisi ile planlı çeper gelişimi, geleneksel kent dokusundan, kompozisyonel bağdaşıklık temelinde ciddi bir şekilde ayrılmaktadır. Araçlara trafiğine dayalı geniş yolları ve ayrık-nizam müstakil evleri ile banliyöleri andıran planlı çeper gelişimi, Uçhisar’ın tarihi yerleşiminin yerleşik mekansal karakterinden oldukça farklıdır (Şekil 9).

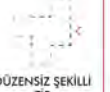

ii. Kod Dizini

Form ve örüntü dili başlıkları altında oluşturulan tipomorfolojik çözümleme çalışması, tipomorfolojinin ana elemanları olan yapı adası, parsel ve yapıyı temel almakta ve geleneksel kentsel dokuyu karakterize eden niteliklerin bir kod dizini

Eleşirel Bölgeselcilik Temelinde 'Üreten Tipomorfoloji'

ADA TIPLERİ	Parsel Konfigürasyonları	Kompozisyonel Varyasyonlar	Parsel Bölünöleme Tipleri	Ada Uzunluğu (azamı)	Ada Derinliği (azamı)
 <p>LINEER TIP</p>	 <p>Lineer</p>	 <p>üç parç</p> <p>bilimsel yapı</p> <p>zincirleşmiş parç</p>	 <p>Serli Parsel</p>		
	 <p>İç Sınırlı Ada Çizim</p>	 <p>çizimle bölün</p> <p>tek iç sınırlı</p>	 <p>Serli Parsel</p>		
	 <p>Lineer Çizim</p>	 <p>çizim ve bölün</p> <p>çizim ve bölün</p>	 <p>İmpremül Parsel</p> <p>Serli Parsel</p>		
 <p>KAPALI-KOMPAKT TIP</p>	 <p>Çizimle Sınırlı Ada</p>	 <p>çizimle sınırlı bölün</p> <p>çizimle sınırlı bölün</p>	 <p>Genişlik</p> <p>Serli Parsel</p>		
	 <p>İç Sınırlı Ada Çizim</p>	 <p>çizimle bölün</p>	 <p>Serli Parsel</p>		

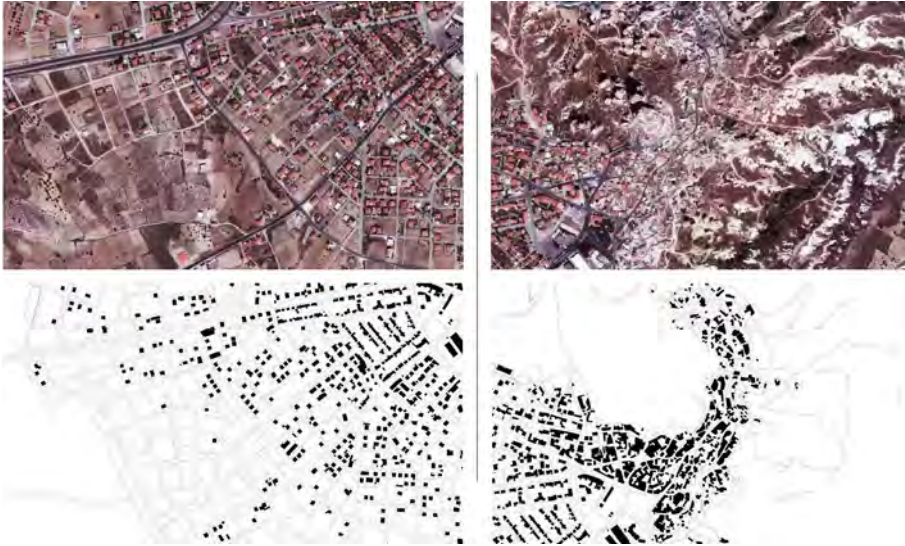
Şekil 6. Tarihi dokuda yer alan yapı adası tipleri.

PLOT TIPLERİ	Konfigürasyonel Varyasyonlar	YAPI TIPLERİ	Parsel Ulaşımı	Yapı Girişleri	Yapı Birimi Sayısı	Örnek Parseller (parsel numaraları ile)
 <p>DÜZGÜN ŞEKLİ TIP</p>	 <p>iki iç parç</p>	<p>bitişik nizamlı ev</p> 		 <p>tek</p>	 <p>347</p>	
		<p>bitişik nizamlı avlulu ev</p> 		 <p>tek veya çoklu</p>	 <p>352 348 358 377 349</p>	
	 <p>çizimle bölün</p>	<p>yarı-bitişik/ayrık nizamlı avlulu ev</p> 		 <p>tek veya çoklu</p>	 <p>381 382</p>	
		<p>geniş ve derin bitişik nizamlı avlulu ev</p> 		 <p>çoklu</p>	 <p>372</p>	
 <p>DÜZENSİZ ŞEKLİ TIP</p>		<p>düzensiz avlulu ev</p> 		 <p>tek veya çoklu</p>	 <p>373</p>	
				 <p>çoklu</p>	 <p>365</p>	
				 <p>çoklu</p>	 <p>344</p>	

Şekil 7. Tarihi dokudaki konut adaları içerisinde yer alan parsel tipleri.

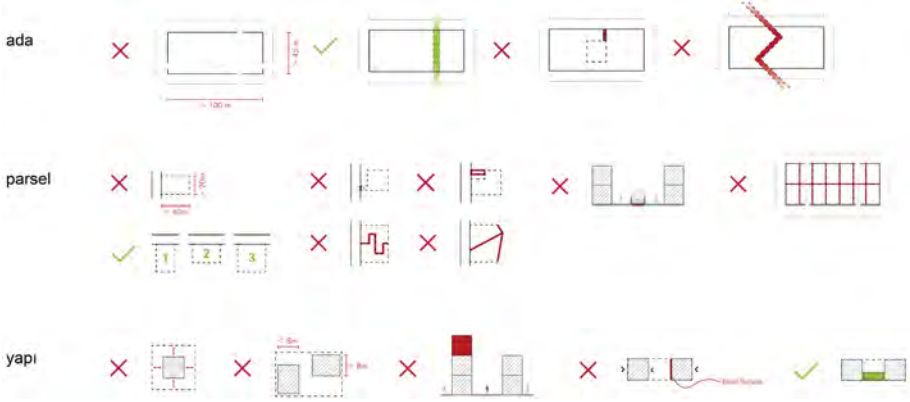
	Eski Yerleşim	Yeni Yerleşim
TAKS	Ortalama: 0.6 Asgari: 0.2 Azami: 1	Uygulamadaki Gelişim Planı, 2015 Asgari: 0.3 Azami: 0.4 Çalışılan Adadaki Oranlar Ortalama: 0.3 Asgari: 0.2 Azami: 0.4
KAKS	Ortalama: 1.4 Asgari: 0.9 Azami: 3.2	Uygulamadaki Gelişim Planı, 2015 Asgari: 0.6 Azami: 0.8 Çalışılan Adadaki Oranlar Ortalama: 0.6 Asgari: 0.4 Azami: 0.8

Şekil 8. Eski ve yeni yerleşim yerinde yapı yoğunlukları karşılaştırması.

Şekil 9. Yeni yerleşim (sol) ve tarihi yerleşime (sağ) ait hava fotoğrafları ve yapılaşma örüntüsünü gösteren şekil-zemin haritası.

çerçevesinde açığa çıkarılmasını hedeflemektedir. Tasarım kodlarını tanımlamadan önce bağlamın analitik çerçevesi irdelendiğinde, çeşitlilik, karmaşıklık, geçirgenlik ve yürünebilirlik, derişiklik, yakınlık, mahremiyet düşümü (“intimacy gradient”) ve görülebilirlik gibi tasarım aşamasında yeniden üretilecek temel mekansal niteliklerin geleneksel dokuda ön plana çıktığı görülmektedir. Buradan

Şekil 10. Yapı adası, parsel ve yapı morfolojik elemanları kapsamında tanımlanan 'form dili' temelli kentsel tasarım kod dizini.

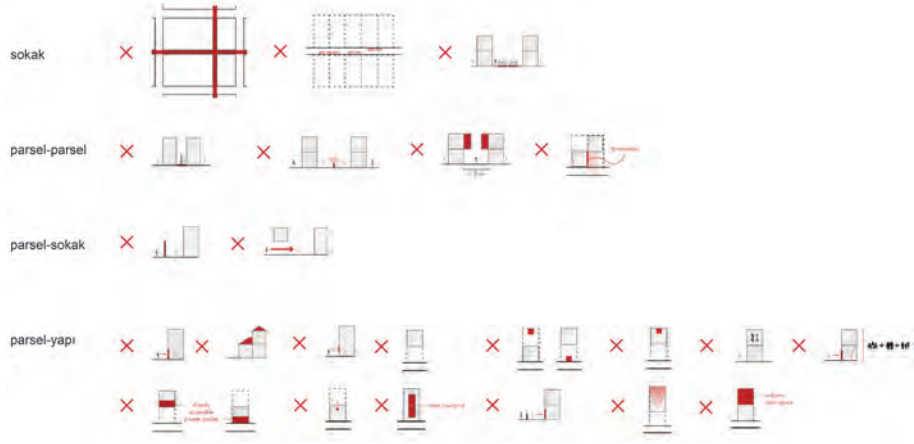
hareketle çalışma, kentsel tasarım kodlarını, bu mekansal nitelikler ekseninde oluşturmaktadır.

a. Form Dili

Form dili başlığı kapsamında kod, kentsel form unsurları arasındaki elementer ilişkilerde **neyin yapılamayacağı** ve **hangi olası biçimlenmelerin tasarım sürecine dahil olabileceğini** ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, yeni yerleşim yerinde uygulanmak üzere, ada boyutları, ada içi erişim koşulları, parsel boyutları ve bölüntüleri, parsellerin sokak cephe uzunlukları, yapı boyutları, yapının parsel içindeki konum ve biçimlenişi gibi geleneksel kentsel dokuda var olan form dili unsurları kodlanmıştır (Şekil 10).

b. Örüntü Dili

Diğer taraftan, insanın yapılı çevreyle kurduğu ilişkiyi tanımlayan örüntü dili, kentsel mekan algısı, kullanımını ve deneyimini göz önünde bulundurur. Tasarım sürecinde **neyin yapılamayacağı** ve **hangi olası konfigürasyonların üretilebileceği**, yapı elemanları arasındaki elementer ilişkiler üzerinden denetlenmektedir. Bu çerçevede, kod dizini içerisinde; iç-sokakların biçimlenişi, yaya ve taşıtların erişim koşulu ve kullanım koşulları belirlenirken, yapı-sokak ilişkisi, özel ve kamusal alan ilişkileri üzerinde durularak düzenlenmiştir. Benzer şekilde, yapıya ve parsel sokaktan girişlerin ara mekanları ve bu mekanların biçimlenişi, komşu parsellerin avlu-avlu, yapı-yapı ilişkileri de görünürlük ve farklı düzeylerdeki mahremiyet koşulları gözetilerek denetlenmektedir. Diğer taraftan, yapı içindeki kullanımlar ve ışık alma koşulları gibi etmenler gözetilerek, yapı formunun geleneksel dokuda var olan şekliyle kompozit biçimlenişi yeni gelişim alanları içerisinde özendirilmektedir. Ayrıca, bir diğer tipolojik öge olan avlunun, yeni mimari ve kentsel tasarım uygulamalarında içsel çeşitliliğinin sağlanması ve bu içsel çeşitliliğinin sağlanması sonucu tasarım çözümlerine dahil edilmesi teşvik

Şekil 11. Sokak, parsel ve yapı morfolojik elemanları arasındaki ilişkiler kapsamında tanımlanan 'örüntü dili' temelli kentsel tasarım kod dizini.

edilmektedir. Avlunun ayırdığı farklı yapı kütlelerinin parsel içinde konumlanmaları da yörenin çağdaş sosyolojisi ve günlük hayat pratiği veri alınarak denetlenmektedir (Şekil 11).

iii. Tasarım Denemesi

Üretken tipomorfolojik kodlara dayalı, eleştirel bölgeselci kentsel tasarım yaklaşımı, Uçhisar'ın planlı çeper gelişim bölgesinde yer alan imar adalarında bir deneysel uygulama ile test edilmektedir. Bu kapsamda, kod dizininin tasarımıyla denemesi için ada içinde henüz yapılaşmamış parselleri olan ve belirlenen her ölçekteki müdahaleler için uygun bir altlık sunan bir ada grubu seçilmiştir (Şekil 12).

Seçilen adalar, kod dizininin önerdiği şekilde ada içlerine entegre olan iç-sokaklarla geçirgen kılınmıştır. Ada içlerinde oluşturulan iç-sokakların, var olan ikincil yollarla süreklilik ilişkisi kurması sağlanmıştır. Şekil 13'te, yeni oluşturulan iç sokak eklentileriyle açığa çıkan sokak örüntüsünü ve geleneksel yapılaşma kodlarına uygun hale getirmiş kentsel adalar görülebilir. Bu kentsel adalar içerisinde, yine aynı kodlara uygun, parsel bölüntülemesi sonucu önerilen yeni yapılaşma düzenin bir simülasyonu yapılmıştır.

Üzerinde çalışılan kentsel imar adalarının var olan planlama pratiği ile üretilmesi senaryosu ortaya kondugunda morfolojik anlamda form elemanlarının birbiriyle bağdaşıklık ilişkileri zayıf, yol ve yapı örüntüsünde standart yinelemelerden oluşan bir kentsel doku ortaya çıkmaktadır (Şekil 14). Buna alternatif önerilen tasarım denetimi yaklaşımı sonucunda, aynı imar haklarını sağlayacak nitelikte alternatif bir kentsel örüntünün sağlanabileceği görülmektedir. (Şekil 15)

Şekil 12. Seçilen ada grubunun Uçhisar yeni yerleşim alanındaki konumu.

Şekil 13. Seçilen ada grubunun kodun önerdiği şekilde yeni sokak bağlantılarıyla bölünmesi ve bu yeni ada düzeninde, yine kod dizinine göre, tanımlanan parsel bölüntülenmesi ve yapılaşma.

Deneysel olarak üretilen konut dokusu, başta sözü edilen ve geleneksel dokuda hakim olan üç boyutlu yapı-kompozisyon karakterlerini tasarımla yeniden üretmektedir. Tasarım betimi (simülasyonu) ile elde edilen bu kolektif form içerisinden alınan farklı kesitlerde, yapı içi ve yapılar arası mekansal ilişki biçimleri örnekleri görülebilir. Bu bağlamda, her bir mekansal ve yapısal unsur ilişkisi bir dizi elementer ve üretken tipomorfolojik kod ile denetlenmektedir, yani, her bir mekansal biçimleniş ayrı bir kentsel kod ile koşullanmaktadır. Kodlar ve oluşturdukları biçimlenmenin bir kısmı Şekil 16'da görülebilir.

Buradan hareketle, geleneksel dokuda doğal zemin karakteriyle var olan zengin üç boyutlu mekansal oluşumun görece düz yeni gelişim alanında dahi yeniden üretilebildiği ortaya konmaktadır. (Şekil 17) Örneklenen tasarım uygulamasında,

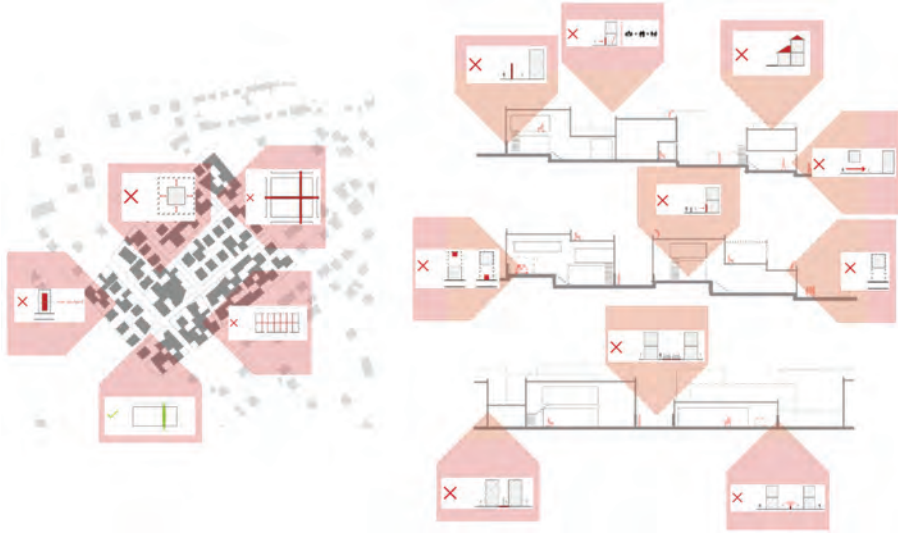
Şekil 14. Seçili kentsel alanda var olan yapılaşma örüntüsü (sol) ve mevcut imar planı yaklaşımı ile üretilmesi halinde oluşması olası kentsel dokunun betimi (sağ).

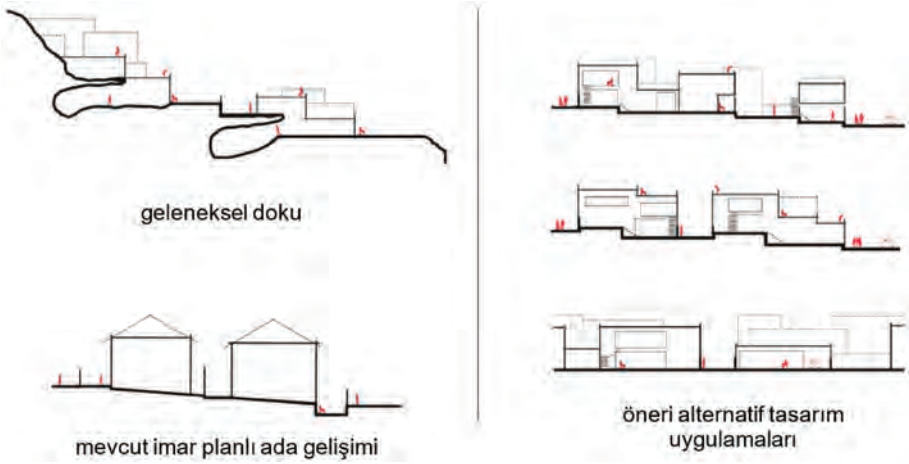
Şekil 15. Seçili kentsel alanda var olan yapılaşma örüntüsü (sol) ve önerilen üretken kentsel kodlar ile üretilmesi halinde oluşması olası kentsel dokunun betimi (sağ).

yol-parcel ve parcel-parcel ilişkilerini önemseyen, yapının sokağa referansla kendini konumlandığı bir kentsel doku morfolojisinin açığa çıktığı görülmektedir.

Yapılan çalışma ve ortaya konan model önerisi, tipomorfolojik yaklaşımın üretken türevini form dili ve örüntü dili çerçevesinde yeniden yorumlamaktadır. Bu yöntemsel yaklaşımın, **geleneksel kentsel bağlamın morfolojik niteliklerini gözardı eden günümüz imar planlama yaklaşımına alternatif**, eleştirel bölgeselci bir şehircilik pratiğinin önünü açacağı öngörülmektedir. Bu sayede, geçmişin kadim şehircilik kültürünün, yenilikçi ve yaratıcı bir perspektifle geleceğe aktarılması olanaklı hale gelecektir.

Şekil 16. Deneyisel tasarım çalışması ile üretilen kentsel form ve içerdiği mekansal biçimleniş koşullayan kodlar.

Şekil 17. Geleneksel (sol-üst), yeni gelişim (sol-alt) ve önerilen (sağ) sokak kesitleri karşılaştırması.

Sonuç

Araştırma, bağlam ve bağlamsalcılık kuramlarının içinden K. Frampton'ın *eleştirel bölgeselcilik* yaklaşımı bağlamında, tipomorfolojinin araçlarını yeniden irdeleyerek, geleneksel kentsel bağlamlardaki merkezi ana-planlara ve standartlara dayalı yerleşik planlama uygulamalarına eleştirel bir bakış açısı önermektedir. Bunu yaparak, tasarım sürecinde yerel özellikleri üretken bir şekilde içeren bir

tasarım süreci için bir çerçeve geliştirmeyi amaçlanmaktadır. Bu amaçla araştırma, Türkiye'deki geleneksel kent dokularının özgün özelliklerini göz ardı ederek tarihi kentsel dokunun yeniden üretiminde güncel tasarım pratiğini sorunsallaştırmaktadır. Kolektif kent formunun durağan betimi şeklinde işlevselleştirilen kentsel tasarım projeleri ve standartlara dayalı imar planları, geleneksel dokuların çok katmanlı zenginliğini üretmekte yetersiz kalmakla birlikte bu tür uygulamalar, belirli bir morfolojik tutarlılık içeren aşamalı olarak gelişmiş geleneksel dokular içinde belirli kırılmalar ve uyumsuz uygulamalarla sonuçlanmaktadır. Başka bir deyişle, geleneksel şehirlerin çevresinde oluşan yeni kentsel gelişim alanları, yçresindeki geleneksel kentsel formların benzersiz mekan kurgusunun barındırdığı karmaşıklık ve çeşitlilikten yoksundur. Üstelik bu tür uygulamalar, yaşayanların mekan kullanım pratiklerine uymadığı için yerel toplulukların günlük yaşam pratiklerini veri almayan kentsel mekanlar üretmektedir.

Buna yanıt olarak araştırma, bu özelliklerin tasarım sürecine üretken bir şekilde dahil edilmesi için alternatif bir yöntemsel çerçeve önermektedir. Böyle bir yöntem arayışındaki çalışma, tipomorfolojinin elemanlarını kentsel dokuyu düzenlemede bir araç olarak kullanmıştır. Bu bağlamda İtalyan tipomorfoloji okulunun yaklaşımı temel alınarak kentsel form elemanlarının ve ölçekler arası ilişkilerinin çözümlenmesi ile geleneksel yapılaşma ilkeleri saptanmıştır. Belirlenen ilkelerin yeniden kodlanması için C. Alexander ve ark.'ın (1977; 1979) üretken kod dizinleri kavramsal olarak takip edilmiştir. Böylece, tipomorfolojik analiz yoluyla elde edilen kentsel formlar, birer 'model' olarak kullanılabilir kompozisyonlar olmaktan çıkarılarak; elementer ilişkilerden oluşan, farklı şekillerde yeniden yorumlanarak üretilebilecek soyut, üretken konfigürasyonlar şeklinde ifade edilmiştir. Bu yolla tipomorfolojinin elemanlarının üretken bir şekilde kullanımı hedeflenmiş ve tipomorfolojik analiz temelli üretim biçimlerinin belirli sabit formları veya biçimleri dayatmaktan ibaret olmadığı tartışılmıştır. Bunların ışığında, geleneksel mimari ve kentsel unsurların salt tekrarı biçiminde, sınırlayıcı ve statik 'model'lerde kaçınan çalışma, yeni tasarım çözümlerinde üretici ilişkilere ve bunların ürettiği kentsel tasarım kodunun her bir mimari proje alanı için tasarım ilkelerini yeniden yorumlayabilme potansiyelinin altını çizmektedir. Önerilen yöntem yaklaşımı, son tahlilde kentsel morfolojinin mimarlık ve planlama pratiği arasında bir aktif arayüz olarak işlevlendirilebileceği öngörüsüne dayanmaktadır.

Kaynaklar

Alexander, C. (1979). *The timeless way of building*. New York: Oxford University Press.

Alexander, C., Ishikawa, S., Silverstein, M., Jacobson, M., Fiksdahl-King, I., & Angel, S. (1977). *A pattern language: Towns, buildings, construction*. New York: Oxford University Press.

- Bhatt, R. (2010). Christopher Alexander's Pattern Language: An Alternative Exploration of Space-Making Practices. *The Journal of Architecture*, 15 (6), 711-729.
- Caniggia, G. & Maffei, G. L. (1979 [2001]). *Architectural composition and building typology interpreting: Basic buildings*. Florence: Alinea Editrice.
- Cimşit, F. (2007). Tepe kent yerleşmelerinde psiko-sosyal alan olgusunun konut ürün-
tülleri ile ilişkisi; Uçhisar örneği. (Doctoral dissertation, İstanbul Technical University,
İstanbul, Turkey).
- Davidovici, I. (2019). Constructing the Site: The Ticino and Critical Regionalism
(1978-1987). *OASE Journal for Architecture*, 103, 92-104.
- Eggenger, K. L. (2002). Placing resistance: A critique of Critical Regionalism. *Journal
of Architectural Education*, 55 (4), 228-237.
- Frampton, K. (1983a). Prospects for a Critical Regionalism. *Perspecta*, 20, 147-162.
- Frampton, K. (1983b). Towards a Critical Regionalism: Six points for an architecture
of resistance. In H. Foster (Ed.), *The Anti-aesthetic essays on postmodern culture* (16-
30). Bay Press.
- Frampton, K. (1992). Critical Regionalism: Modern Architecture and Cultural Identity.
In *Modern architecture: A critical history* (3rd ed., 314-327). London: Thames
and Hudson.
- Hakim, B. S. (2007). Generative processes for revitalizing historic towns or heritage
districts. *Urban Design International*, 12 (2-3), 87-99.
- Kelbaugh, D. (2002). *Repairing the American metropolis: Common place revisited*.
Seattle: University of Washington Press.
- Lee, C. C. M., & Jacoby, S. (2011). Typological urbanism and the idea of the city.
Architectural Design, 81 (1), 14-23.
- Lee, C. C. M., & Jacoby, S. (Eds.). (2007). *Typological formations: Renewable build-
ing types and the city*. Architectural Association.
- Moudon, A. V. (1994). Getting to Know the Built Landscape: Typomorphology. In
K. A. Franck & L. H. Schneekloth (Eds.), *Ordering space: types in architecture and
design*. (289-311). New York: Van Nostrand Reinhold.
- Muratori, S. (1959). *Studi per una operante storia urbana di venezia*. Rome: Istituto
Poligrafico dello Stato.
- Petruciolli, A. (2007). *After amnesia: learning from the Islamic Mediterranean urban
fabric*. Altamura: Politecnico di Bari.
- Ricœur, P. (1961). Universal Civilization and National Cultures. In *History and truth*,
(276-283). Illinois: Northwestern University Press.
- Salingeros, N. A. (2006). *A theory of architecture*. Umbau-Verlag.

Zeynep E. Yelken Kar, Olgu Çalışkan

Shadar, H. (2010). Evolution and Critical Regionalism. *Journal of Urban Design*, 15 (2), 227–242.

Shane, D. G. (2011). Transcending type: Designing for urban complexity. *Architectural Design*, 81 (1), 128–134.

İnternet Kaynakları

URL-1: <http://www.botta.ch/en/SPAZI%20DELL-ABITARE?idx=1>

MEKÂN ORGANİZASYONUNDA ÜRETKEN TASARIM ÜZERİNE PARAMETRİK BİR YÖNTEM ÖNERİSİ

Merve Özen*, **Eren Kürkcüoğlu****

*İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi
ozenm18@itu.edu.tr, ekurkcuoğlu@itu.edu.tr

Geleneksel kentler; pek çok sayıda aktör ve parametrenin mekânsal üretim sürecine katılması ile oluşmakta ve bu durum kent dokusunda, mekânın yerel dinamiklerini yansıtan çeşitliliklere olanak sağlamaktadır. Geleneksel kentlerin meydana gelmesindeki temel, çeşitli ve özgün morfoloji, oluşsal (emergent) bir üretim biçimi ile meydana gelmiştir. Bu yöntem ile kent, standartlar ile değil yerel parametreler ile kendiliğinden oluşmaktadır. Oluşsal (emergent) üretim döneminden planlı döneme geçişten sonra kent mekânının yeniden üretilmesinde, yerel parametrelerin mekânsal izleri büyük ölçüde silinmiş, tek ve katı bir planlama anlayışı ile üretilmeye çalışılan yeni kent formu yere özgü olmanın getirdiği çeşitlilik ve özgünlüğü kaybetmiştir. Planlı döneme geçiş ile mekânın yeniden üretilmesinde kentlerin niteliği sorgulanmaya başlamış, kent ölçeği ile bina ölçeğinin birbirinden ayrı ele alınmasının kent dokusunu parçaladığı üstüne pek çok söylem geliştirilmiş ve oluşsal (emergent) şehirciliğin sağladığı üretimsel nitelik ve çeşitlilik, form ve planlama süreci üzerinden sağlanmaya çalışılmıştır. Üretken bir mekân tasarımı üzerine yeni ve kabul görmüş bir planlama metodolojisi (üretken bir tasarım yapan ve günümüz teknolojisi ile desteklenmiş bir metot) günümüz şehircilik yazınının hala temel gereksinimlerindedir.

Bu çalışma kapsamında önerilen yeni metodoloji, kent formunun üretiminde, mevcut planlama tekniklerinin yerine yeni ve üretken bir yaklaşım sunmaktadır ve yerel (yere özgü) parametrelerin, parametrik çalışma alanına dahil edilmesi yönü ile özgündür. Çalışmanın temel amacı; oluşsal şehircilikte gözlenen çeşitliliğin günümüz kentlerine tekrar kazandırılabilmesi için, yerel parametrelerin mekâna aktarımını sağlayan algoritma temelli bir tasarım metodolojisinin oluşturulmasıdır. Önerilen yöntem ile kent formu, yerel parametrelerin kent formunu denetleyen ölçütler olarak tanımlanması, sınıflandırılması ve sonrasında kent formunu oluşturan algoritmaya denetimci (attractor points) olarak eklenmesi ile parametrik olarak modellenmektedir. Morfolojik analizler ile toplanan ve formu oluşturan temel parametreler; “denetim” ve “üretim” olmak üzere iki temel kategoride sınıflandırılmaktadır: Denetim parametreleri yere uygunluk derecesinden sorumlu iken üretken (generative) parametreler ise kent formunun çeşitliliği ile ilgilidir.

Denetim ve Üretim Parametreleri, yerel dokunun kentsel ve yapısal özelliklerini temsil etmektedir ve genelden özele; Yapı Adası Dokusu, Yapı Adası-Parsel İlişkileri, Parsel Dokusu, Yapı-Parsel İlişkileri, Yapısal özelliklere ilişkin Parametrelerden oluşmaktadır.

Çalışma alanı olarak planlı ve plansız olmak üzere iki farklı kent dokusunu bir arada barındıran İstanbul, Levent Bölgesi seçilmiştir. İlk etapta çalışma alanının detaylı morfolojik analizleri yapılmış, farklı karakteristik özelliklere sahip kent dokularının morfolojik parametreleri çözümlenmiştir. İkinci etapta ise yukarıda bahsi geçen yöntem aracılığı ile yerel parametrelerin üretken bir algorithmada kullanılması ile oluşsal kent üretiminde olduğu gibi uygulama alanına ait parametreleri yansıtan, çeşitlilik ve yerellik gösteren bir mekânın üretimine dair metodolojik bir deneme yapılmıştır.

Çalışmanın sonuç bulguları; metodolojiye katılan parametreler ile yerellik ölçütünün arasındaki bağı gözlemleme fırsatı sunarken, çalışma ile elde edilen üretken kent formu, katı bir plan ile elde edilen formla karşılaştırıldığında oluşsal kentlere benzer morfolojik çeşitlilikler oluşturduğu gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Parametrik kodlama, parametrik morfoloji, üretken (generative) şehircilik, yerel parametreler, denetimli kodlama.

Giriş

Küreselleşme, artan hareketlilik, sanayisizleşme ve hizmet sektörlerinin artan önemi, kentsel ve bölgesel ekonomileri sanayi sonrası bilgiye dayalı ekonomilere dönüştürmüştür. Bu yapısal değişimlere karşılık, kentlerin üretim merkezlerinden tüketim merkezlerine dönüşmesiyle birlikte, yerin yapısı da bu sürece hizmet eden kentin karakterini yansıtmaktadır (Pacione, 2005). Bölgesel ve ulusal düzeydeki küreselleşmenin getirdiği ihtiyaçları karşılamak üzere gerçekleşen dönüşüm kenti; yalnızca fiziksel bir yapı olarak kabul edilmektedir.

Bu yöntemle kentin dönüşümü, mekânın kullanımındaki değişikliğin yanı sıra yer algısının yitirilmesine de neden olmaktadır. Kenti bir sistem olarak kabul eden söylemler ile yapılan dönüşüm; bazı yerlerin bölgesel bağlantılarını güçlendirebilmekte, ancak yerel kentsel mirası ve yer duygusunu da bozabilmektedir (Madanipour, 2008). Birçoğu sağlıklı ve işleyen kent söylemleri ile tasarlanan dünya kentleri yerin sunduğu çeşitlilikleri yitirip yersiz klonlar haline gelmektedir. Sassen S. (2001), “Kullanıcı ihtiyaçlarının her kentte aynı olmadığına, dolayısıyla ısmarlama bir paket halinde (sistem önerisi olarak) batıdan yayılan kent söylemlerinin her kentte aynı şekilde çalışmayacağına” vurgu yapmaktadır. Özetle Avrupa veya Amerika bağlamında geliştirilen kent kavramlarının (ki bu iki kıta arasında da hem coğrafi hem kültürel farklılıklar mevcuttur) kendileri ile aynı coğrafya ve kültürü paylaşmayan toplumların kentlerini tasarlamak için kullanılması pek mümkün değildir. Ancak 3. dünya kentleri başta olmak üzere kentler, küreselleşme ve neo-liberalleşme politikaları altında Sassen’in tabiri ile ısmarlama kent kavramları ile hızla dönüşmektedir.

Bu tür dönüşümler üzerine kentsel planlama ve tasarım pratiğinde pek çok söylem geliştirilmekte, ancak her biri mekanik bir kent üzerinden yeni bir sistem tanımlamaya devam etmektedir. Modern veya küresel kentin gündelik yaşamına ilişkin ihtiyaçlara cevap vermek bir görev olarak kabul edilmekte, planlama ve

tasarım uygulamaları pek çok şekilde ele alınmakta, ancak yerin özgünlüğünü mekâna aktarma kaygısı ile kapsamlı bir süreç tasarımı göz ardı edilmektedir.

‘Şehir planlama ve ona eşlik eden kentsel tasarım sanatı, gerçek dünyada sınanma macerasına atılmamış aşırı sadeleştirmelerin ve sembollerin aldatıcı rahatlığından kurtulabilmiş değildir’ (Jacobs, 1961). Böyle bir ortamda, geleneksel kentlerde gözlenen mekânsal zenginliğin günümüz kentlerine kazandırılması adına, yerin sağladığı çeşitliliğin mekâna aktarımını sağlayan bir planlama metodolojisi üretmek mümkün müdür? Geleneksel kentlerin sahip olduğu özgün doku nasıl meydana gelmiştir? Yerel değişkenlerin ve kentlilerin gündelik yaşamında bu değişken ile kurduğu ilişkilerden doğan ihtiyaç ve beklentilerin planlama ve tasarım sürecine katılması mümkün mü? Sorulara yanıt aramak üzere oluşturulan kavramsal çerçeve üzerinden İstanbul’dan seçilen bir kent dokusu parametrik araçlar ile irdelenmiştir. Yapılan çalışma, kesin ve değişmez bir çözüm önerisi olarak değerlendirilmemekte, tasarım ve planlama sürecinde ileriye doğru atılan bir adım olarak düşünülmektedir. Kent planlama ve tasarımda mekân üretme pratiğinin daha üretken bir hale getirecek bir yöntem önerisi olarak kurgulanmaktadır. Geleneksel kentlerdeki çeşitliliğin (oluşsal üretimin) kökenleri, araçları ve uygulamalarının bu bağlamda daha derinlemesine araştırılması önerilmektedir.

Mekân ve Yer Teorisi / Kenti Yerin Değişkenleri İle Tasarlama

Bölgesel ve ulusal düzeydeki dönüşümün, yapıları alanların geliştirilmesi ve yerel kentsel peyzajların sosyal kullanımı yoluyla yereli nasıl etkilediği açık bir şekilde araştırılmamıştır (Olsson, Haas 2013). Yer’in özelliklerinin daha derinden anlaşılması, sürdürülebilir kentsel planlama ve tasarım için çok önemlidir.

Günümüzde ekonomi ve teknoloji küreselleşmekte ve hızla değişmektedir. Bu hızlı değişimin oluşturduğu baskı ile dönüşen mekânlardaki özgünlük, yer ve aidiyet hissi, kentlerin karakterine aşına olmayan otoritelerin müdahaleleri ile azalmakta ve hatta yok olmaktadır. Kentler yeniden tasarlanırken çoğu zaman fiziksel boyutun ötesi düşünülmemektedir. Şehrin yaşayan bir makine olarak işlev görece hale getirilmesi yeterlidir. Ancak yer ve yer’e ait değişkenler kentin önemli parçalarıdır ve pek çoğu mekân ve insan arasındaki karmaşık ilişkiden doğmaktadır. Henri’nin dediği gibi insan ve mekân birbirinin aynasıdır (Lefebvre, 2016). Böylece yer, özdeşleşme ile eşanlı hale gelir ve bir anlayış ve deneyim düzenidir (Relph, 1976; Norberg-Schulz, 1983). Bir yerin ayırt edici atmosferi, mekânın ne kadar farklı olduğuna bakılmaksızın, yer yapımı için derin anlamlar taşımaktadır (Norberg-Schulz, 1983). Hızla değişen kentlerde oluşan mekânlar ne yazık ki Norberg-Schulz’un bahsettiği ayırt edici atmosferi hızla kaybetmektedir. Kentleşme hızı ve kent planlama söylemlerinin sözde modern kentin mekanik ihtiyaçlarına yönelik çözümleri, kimlik ve yer duygusundan arındırılmış kentlere neden olmaktadır.

Mekân ve yer arasındaki ilişki geçmişte pek çok aktör ve parametre (yerden ve gündelik yaşamdan doğan parametreler/değişkenler) ile şekillenmiştir. Geleneksel kent mekânını oluşturan çeşitli ve özgün morfoloji, ayırt edici atmosferin yanı sıra Relph'in bahsettiği özdeşleşmeyi de sağlamaktadır (Relph, 1976). Bu özgün morfolojinin oluşumu "oluşsal üretim biçimi" olarak tanımlanmaktadır. Oluşsal (Emergent) Mekân Üretimi planlı döneme geçiş ile sonlanmakta ve daha sınırlı bir alanda form değiştirmektedir; ancak oluşsal mekân üretimi informel kullanımlarla (kayıt dışı/plan dışı) mekânda ortaya çıkmaya devam etmektedir. İnfomel kullanım (planlı kentte plan dışı oluşan mekân kullanımları) oluşsal bir üretim arayışında olan bu çalışma için başlangıç noktası olarak düşünülmektedir. İnfomel olan yer karakterine uygun şekilde meydana gelmektedir ve herhangi bir sistemin ihtiyacı olduğu için tasarlanmamıştır; bu nedenle daha doğru bir amaç için daha güçlü temeller üzerine kurulu bir üretim süreci olduğu için tasarımın başlangıç noktasına referans verebilmektedir (Balmond, 2002). Oluşsal-Kayıt Dışı mekân üretimi Yer'in getirdiği koşullara, ihtiyaçlara karşı bir tepki olduğu için özgün ve çeşitli çözümler üretmektedir. Oluşsal kentler oluşmaya başladıkları ilk andan itibaren katmanlaşarak özgün bir morfoloji oluşturmaktadır. Tasarlanmış kentler ise inşa edildikten hemen sonra kullanıcının oluşsal davranışları nedeniyle özgün ve çeşitli çözümler üretmeye başlamakta, ancak yapılan alan bu dokuya uyum sağlayamamaktadır. Daha değişken ve karmaşık bir ortamda planlama ve tasarım söylemleri mekanikleşme ve yalınlaşma eğilimindedir. Eşzamanlı olarak tasarımda yere ait parametre kaybına doğru bir eğilim vardır. Küreselleşen dünya ile ihtiyaçlar, özgünlüğün yerini almaktadır. Bu nedenle hızla değişen kentlerin yerel parametrelerini/değişkenlerini tasarıma dâhil edebilmek için daha üretken tasarım araçlarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Oluşsal süreç çok bileşenli bir sistemdir. Klasik planlama ve tasarım araçları ile tasarımcının tüm aktörleri ve parametreleri aynı anda ele alması mümkün değildir. Son yirmi yılda hızla artan teknolojik değişim mekâna müdahale veya mekânın yeniden üretimi için kullanılan teknik araçları da etkilemiştir. Bu yeni araçlar karmaşık verileri işleme ve temsil etmede daha üretken çözümler sunmaktadır. Bu çalışmada kullanılan araç ise parametrik tasarımdır. Çeşitli ve sayısız değişkenin karmaşık ilişkisini temsil edebilme gücü olan parametrik yöntemler ile yer'e ait değişkenlerin tasarıma katılması mümkün hale gelmektedir.

"Parametre", Türk Dil Kurumuna göre "değişken" anlamına gelmektedir. Oxford Sözlüğü'nde ise "herhangi bir şeyin hangi yolla veya nasıl/ne miktarda yapılabileceğini tanımlayan unsur" olarak ifade edilmektedir. Şehircilikte ise "İlişkisel geometri" (Burry ve Murray, 1997), "ilişkisel modelleme", "varyasyonel tasarım" veya "kısıtlamaya dayalı tasarım" (Monedero, 2000) olarak da bilinen parametrik tasarım, parametreler ve ilişkilerle tanımlanan bir diziyi ifade etmektedir. Kolarevic (2001) ise "Parametrik mimaride, tasarı parametrelerdir, şekil değil" şeklinde tanımlamaktadır. "Parametrelere farklı değerler vererek, farklı nesnelere veya yapılandırmalar oluşturulabilmektedir. Denklemler kullanılarak objeler arası ilişki-

ler tanımlanmakta ve birbiriyle bağlantılı ve kompleks geometriler elde edilmektedir. Bu şekilde, nesnelar arasında bağ kurulabilir ve nesneların davranışlarını dönüştürmeye olanak verilebilir” (Kolarevic, 2001).

Özetle, parametrik tasarım form üzerine odaklanmamakta, fakat o formu üreten parametrelerle çalışmaktadır. Bu sistemde formlar parametrelere/değişkenlere değer vererek veya onları değiştirerek eşzamanlı olarak üretilmekte/değiştirilmektedir. Parametrik tasarım sistemleri, modelin tüm proje süreci boyunca değiştirilebilir kapasitesini koruma ve belirli parametrelerin değerlerindeki basit değişikliklere dayalı olarak kontrollü bir tasarım ortamı sunmaktadır.

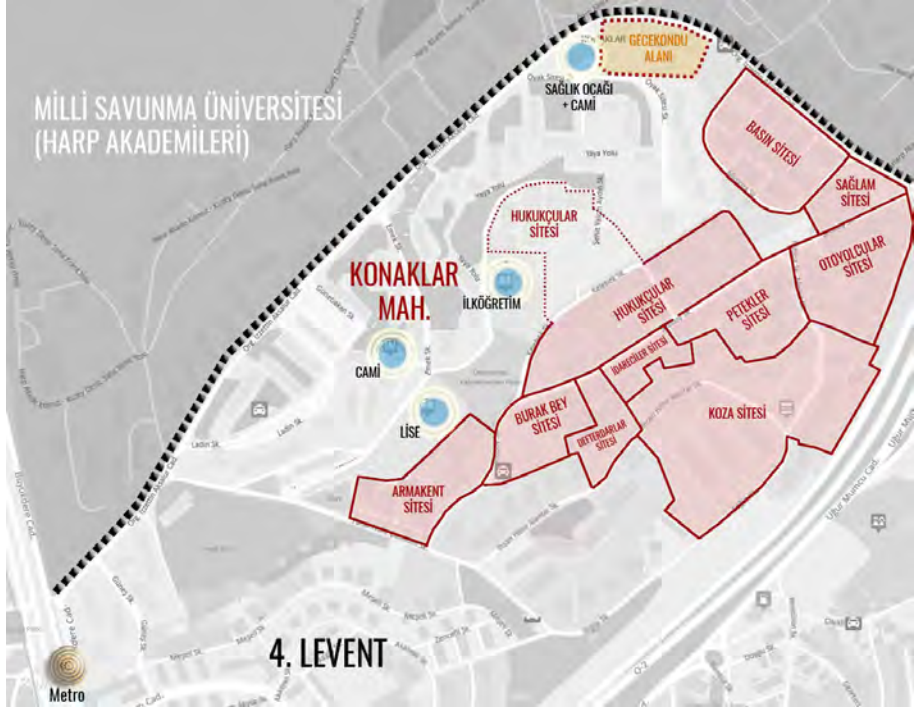
Çalışmada oluşsal üretim süreci geleneksel kentlerin sunduğu çeşitliliği sağlamak, parametrik tasarım ise oluşsal üretimin ihtiyaç duyduğu yere bağlı aktör ve değişkenleri temsil etmek ve tasarıma dâhil etmek amacı ile kullanılmaktadır. Bu araştırma, oluşsal şehirciliğin sağladığı üretimsel nitelik ve çeşitliliği, form ve planlama süreci üzerine kurgulamıştır. Bu kurgu, kentsel planlama ve tasarım teorisi-pratiği için yeni bir sistem önerisi değil; kenti mekanik bir sistem olarak gören idealler yerine kullanılabilir ve mekâna-yer’e dair değişkenleri tasarıma dâhil etmeye yaracak bir planlama süreci önerisi, bir yöntem denemesidir.

Çalışma Alanı ve Metodolojisi

Çalışma alanı olarak İstanbul-Beşiktaş ilçesinde yer alan Konaklar Mahallesi seçilmiştir (Şekil 1). Geliştirilen yöntemin temel amacı, Konaklar Mahallesine ait ancak mevcut planlama teorisi ve pratiğinde yer almayan parametreleri tasarıma aktaracak bir parametrik metod denemesi kurgulamaktır. Özellikle hızla dönüşen kentlerin yer’e ait en temel değişkenleri dahi içermediğine yönelik iddiayı desteklemek üzere alan seçimi yapılmıştır.

Beşiktaş, İstanbul’un Avrupa kıtasında yer alan ilçelerinden biridir. Doğusunda İstanbul Boğazı, kuzeyinde Sarıyer ilçesi, batısında Şişli ilçesi, güneyinde Beyoğlu ilçesi yer almaktadır. Alanda 1950’lere kadar tarımsal faaliyetler devam ederken, birinci dönem olarak tanımlanabilecek 1950-1980 arasındaki dönemde kooperatif sistemi ile modern mahallelerin kurulduğu gözlenmiştir. Birinci dönem yerleşimler Bahçeşehir hareketinin izlerini taşımaktadır. Kentin tasarımında 1980 sonrası yerleşmelere nispeten yere ait topografik ve doğal değişkenlere dikkat edilmiştir (yapılar, vadiler ve dere yatakları gözetilerek yerleştirilmiştir, kentsel yoğunluk vadi içleri yerine sırtlara yönelmiştir).

İkinci dönem olarak tanımlanabilecek 1980 sonrası, kentsel ihtiyaçların ve taleplerin artmasıyla birlikte vadiler üzerinde kapalı siteler ve apartmanlar yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde yapılaşırken önceki dönem örneklerinin aksine yerel değişkenler göz ardı edilmiş, alanın temel kimlik ögesi olan vadiler deforme edilmiş, yapıların kat yüksekliklerinde standart ve gerekliliklere pek uyulmamıştır. Yine bu dönemde yapılan apartmanların (Hukukçular Sitesi) bir kısmı Corbusier’in Unitede’Habitation konutlarına öykünerek yapılmış, kentlinin ve

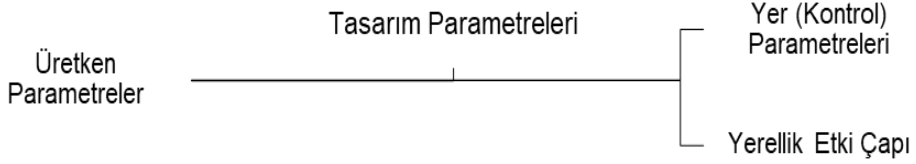

Şekil 1. Çalışma alanı ve yakın çevresi

yer'in ihtiyaçları göz ardı edilmiştir. İkinci dönem sonrası öncelikli olarak işlevsel bir kenti hedefleyen tasarımlardan bugüne, seçilen çalışma alanında vadiler, dolayısıyla dere yatakları bu işlevselliği tehdit eden bir unsur olarak görülmekte ve ıslah edilerek kontrol altında tutulmaya çalışılmaktadır.

Çalışmanın temel amacı; oluşsal şehircilikte gözlenen çeşitliliğin günümüz kentlerine tekrar kazandırılabilmesi için, yerel parametrelerin mekâna aktarılmasını sağlayan algoritma temelli bir tasarım metodolojisi oluşturmaktır. Dolayısıyla alanın analizi, mevcut yapıların yer'e ait değişkenler ile uyumu perspektifinden değerlendirilmektedir. Bu analizler sonucu elde edilen bulgular "denetim" ve "üretim" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu bağlamda çalışma metodolojisi parametre dönüşümü temelinde generative (üretken) bir model olarak tasarlanmıştır.

Metot bir yandan Konaklar Mahallesi'ne ait kent dokusunu parametrize ederken diğer yandan aynı dokuya müdahale etmektedir. Dolayısıyla çalışma yapısal olarak iki tip parametreden oluşmaktadır: "Üretim Parametreleri" ve "Yer (Kontrol) Parametreleri". Üretim Parametreleri mevcut kent dokusunu oluşturmaktadır, Yer (Kontrol) Parametreleri ise üretim parametrelerinin Yer'e uygunluğunu sağlamaktadır. Ancak bu iki tür parametrede yapısal olarak kenti oluşturan elemanlar tarafından düzenlenmektedir (Şekil 2).

Şekil 2. Çalışmada kullanılan parametrelerin sınıflandırılması

Özetle çalışma üç bölümden oluşmaktadır: (1) Yer (Kontrol) Parametrelerini elde etmek (Yer'in Oluşsal Kayıt dışı özelliklerinin tespitini yapmak), (2) Çalışma alanına ait kent dokusunu Üretim Parametreleri ile oluşturmak, (3) Yer (Kontrol) Parametrelerini üretim parametrelerine dâhil etmek. Çalışmanın ilk aşamasında Yer (Kontrol) Parametreleri tespit etmek için Konaklar mahallesinin arazi kullanımı ve yer karakterinden doğan parametrelerin imar planlarındaki karşılığı incelenmiştir. Yapılan araştırmalar sonrasında alanın yer karakterini yansıtan en güçlü özelliklerden birinin vadiler ve yağmur suyu drenaj kanalları olduğu tespit edilmiştir. Oluşsal mekân üretiminin sürdüğü bir kent olması durumunda muhtemelen yeşil alan olarak kullanılacak olan vadiye yoğun bir site dokusu tespit edilmiştir. İkinci aşamada alanın parametrize edilerek üretken bir çalışma altlığı hazırlanmıştır. Son bölümde Yer (Kontrol) Parametrelerinin üretim parametrelerini dönüştürmesi sağlanmıştır.

Bulgular

1980 sonrası, kentsel ihtiyaçların ve taleplerin artmasıyla birlikte vadi üzerinde kapalı siteler ve apartmanlar yapılmaya başlanmıştır. Üretilen bu yeni kent hem topografyaya yerleşimi hem de binaların formu açısından alanın yerel karakterine aykırıdır.

Üretilen bu kent dokusunun kentsel ihtiyaçlara cevap vermesi beklenirken, nihayetinde kentte mekanik ihtiyaçların tamamı karşılanırsa da yer kimliğini taşıyan öğeler göz ardı edildiği söylenebilmektedir. Ayrıca kentsel çevreyi iyileştirmesi beklenen bu proje; alanın doğal yapısı ve ulaşım sistemi üzerinde baskı oluşturmuştur. 1988 onanlı mevzi imar planları ile oluşturulan bu durum, alanın bütüncül bir planlama tavrı ile de tasarlanmadığının göstergesidir (Şekil 3).

Yer Parametrelerine Dair Bulgular

Levent bölgesini topoğrafik açıdan tanımlayan Levent bütünlüştürme vadi sistemi, deniz seviyesinden 140 metre kotuna kadar yükselen, denizden içeri doğru uzanan Baltalıman Vadi, Küçük Bebek Vadi, Büyük Bebek Vadi, Arnavutköy Vadi, Kuruçeşme Vadi, Ortaköy Vadi ile 125 metre kotu ve 150 metre kotu arasında sırt çizgisini takip ederek uzanan Levent Platosu'ndan oluşmaktadır (Birik ve Tezer, 2018). Bütünlüştürme vadi sistemini oluşturan her vadi, alanın ana kimlik unsurudur. Dere yataklarından ve vadi sistemlerinden (yeşil koridorlar) oluşan yer parametreleri; dere yataklarının betonlaşmış açık kanallara dönüştürülmesi ile

Şekil 3. Uygulama çalışmasının yapıldığı alan sınırı, Konaklar Mahallesi, Beşiktaş (İstanbul)

silinmiştir. Vadi boyunca uzanan yeşil koridorlar parçalanarak yapı adaları arasında kaybolmuştur. Vadileri oluşturan yerel unsurların yok olması bu unsurlarla beslenen yerel karakterin kaybolmasına neden olmaktadır. Özetle vadilerin sürekliliği kentsel işlevler ile kesintiye uğrarken, kent kimliği ise özellikle derelerin rehabilitasyonundan ve yer parametrelerine aykırı yapılaşmadan dolayı olumsuz etkilenmiştir (Şekil 4).

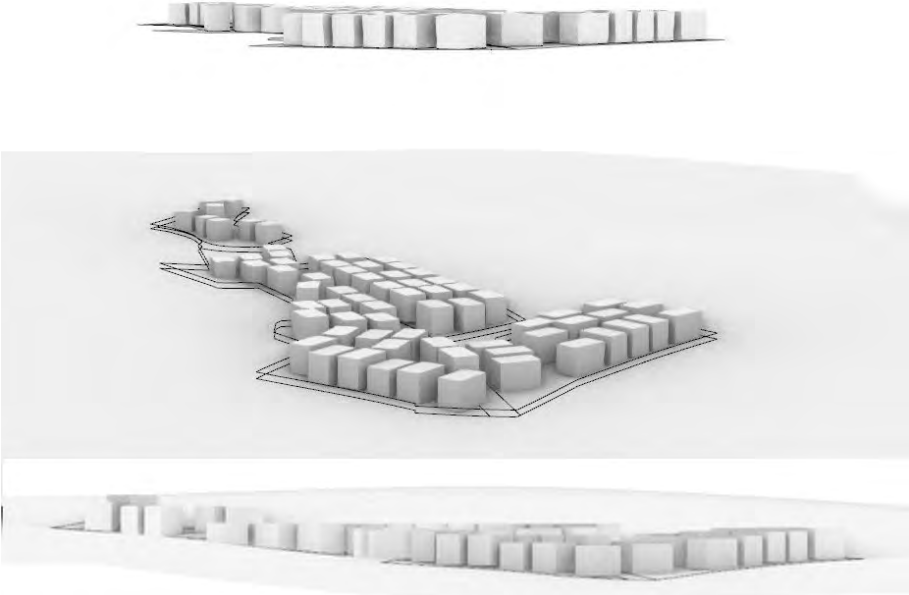
Üretim Parametrelerine Dair Bulgular

Çalışma alanının mevcut durumu parametrize edildiğinde, alanın ortasından dere geçen bir vadiye değil de topografik unsurların biçimlendirmedeği, anonim bir yer gibi tasarlandığı daha net gözlenmiştir. Mekân duygusu yer parametrelerinin işlevini yitirmesinden dolayı algılanamamaktadır. Son elli yılda Konaklar Mahallesi'nin vadi üzerinde yer alan bu kısmı çeşitli kentsel planlama ve tasarım eylemlerinin bir sonucu olarak, karakterini kaybetmiş herhangi bir kent parçasına dönüşmüştür (Şekil 5).

Mevcut durumun yapı-topografya bazında parametrize edilmiştir. Çalışma alanının mevcut durumu parametrik ortamda yeniden oluşturulurken yapı taban oturları ve kat yükseklikleri girdi veri seti olarak kabul edilmiştir. Üretim para-

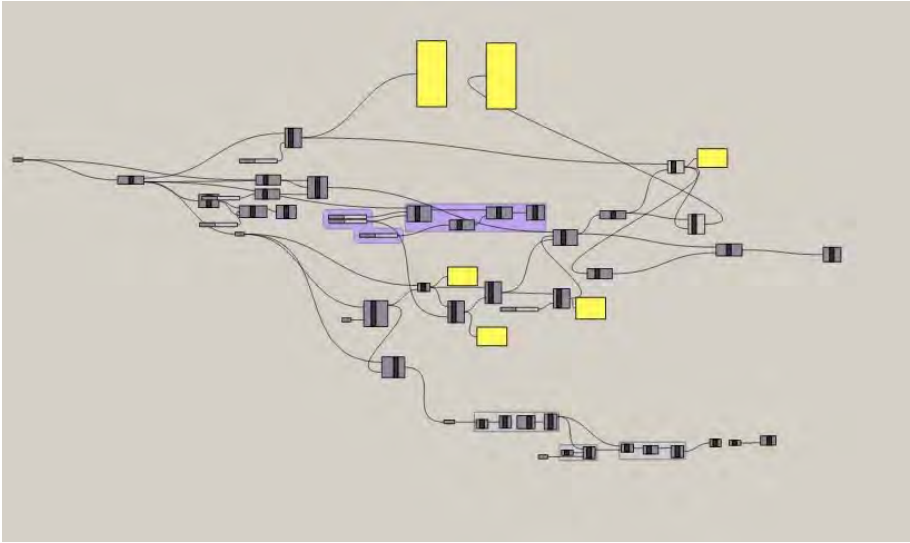

Şekil 4. Levent Bütünleşik Vadi Sistemi (Birik ve Tezer, 2018)

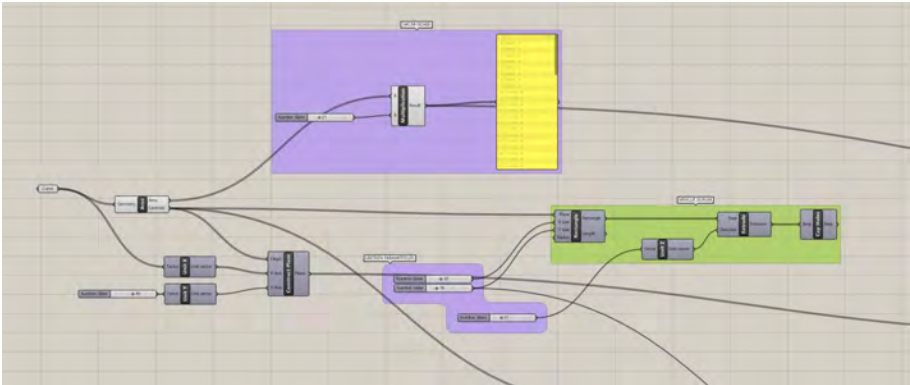

Şekil 5. Üretim parametreleri ile oluşturulan mevcut durumun üç boyutlu görseli ve alandan görüntüleri

metreleri bu iki veri seti üzerinden mekânın mevcut durumunu 3 boyutlu olarak yeniden üretecek şekilde kodlanmıştır. Denetim esnasında yer kontrol parametreleri tarafından değiştirilmesi istenmeyen parametreler metodolojide yer sabiti olarak adlandırılmıştır. Bu çalışmada yapıların mevcut emsali yer sabiti olarak kabul edilmiştir. Üretim aşamasında yer sabiti (bu örnekte yapıların emsali) ile ilişkili veriler üretilen mevcut durum modeli üzerinden hesaplanmıştır. Denetim aşamasında yer kontrol verileri üretim verilerini dönüştürdüğü sırada alandaki toplam emsali sabit tutacaktır. Özetle mevcut durum modelinde bulunan yapıların toplam emsali ile dönüşüm sonrası oluşan modelde bulunan yapıların toplam emsali aynı kalacaktır (Şekil 6-7).

Şekil 6. Çalışma kapsamında üretilen algoritmik kodlar

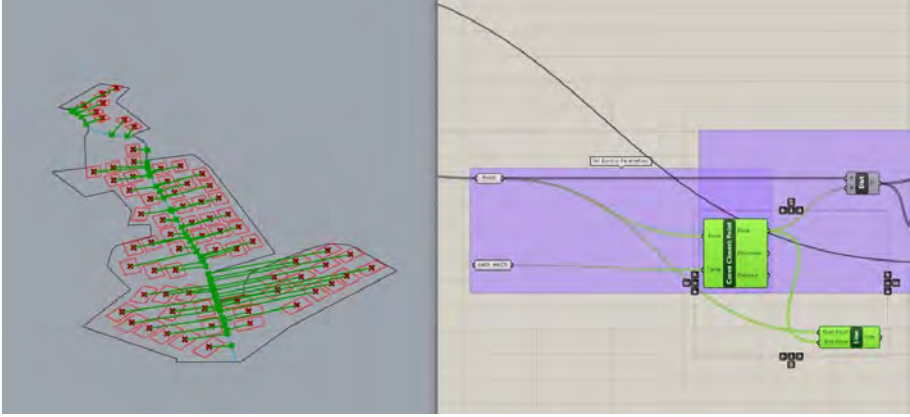

Şekil 7. Mevcut durumun yer sabit parametresi olarak kabul edilen emsaller

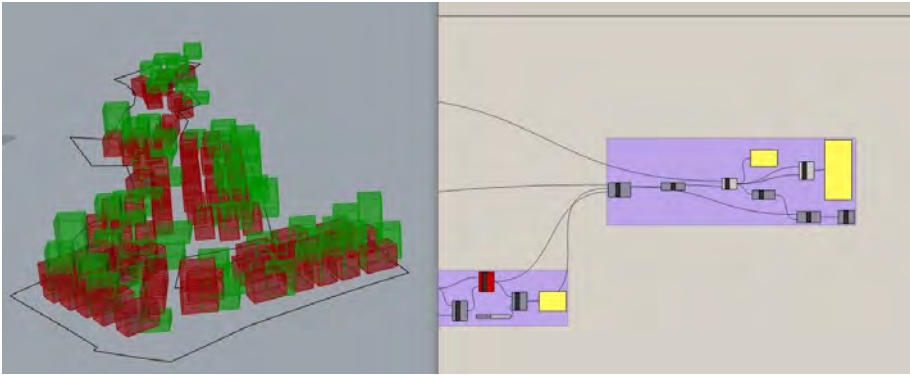
Denetim Parametrelerine Dair Bulgular

Çalışmada denetim parametreleri Yer Kontrol Parametreleri ve Etki Çapı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yapılan mevcut durum incelemelerinde yer karakteri olarak “vadi” ve “dere”, Yer (kontrol) parametreleri olarak ise “vadiye yakınlık”, “manzara” ve “yer kotu” seçilmiştir. Vadiyi çevreleyen mevcut binaların her biri vadi hattına yakınlık derecesi ve bulunduğu yer kotuna göre yeniden konumlandırılan algoritmik bir kod yazılmıştır (Şekil 8-9).

Seçilen Yer Kontrol Parametreleri aynı zamanda belirlenen bir Etki Çapı ile tasarımın yer’e uygunluğunu denetlemektedir. Ayrıca Etki çapı yalnızca iki boyutlu değil belirlenen yarıçap içerisinde kalan üretim parametrelerinin üçüncü boyutta da dönüşümünü sağlamaktadır. Vadiyi çevreleyen mevcut binaları kontrol eden denetim parametreleri yapıların vadi etrafında vadi ile uyumlu yüksekliklerde ve manzaradan maksimum faydalanma ölçütlerine göre üretim parametrelerinin oluşturduğu formları yer kimliğini yansıtacak bir şekilde yeniden oluşturmaktadır.

Şekil 8. Denetim parametrelerinin belirlenmesi

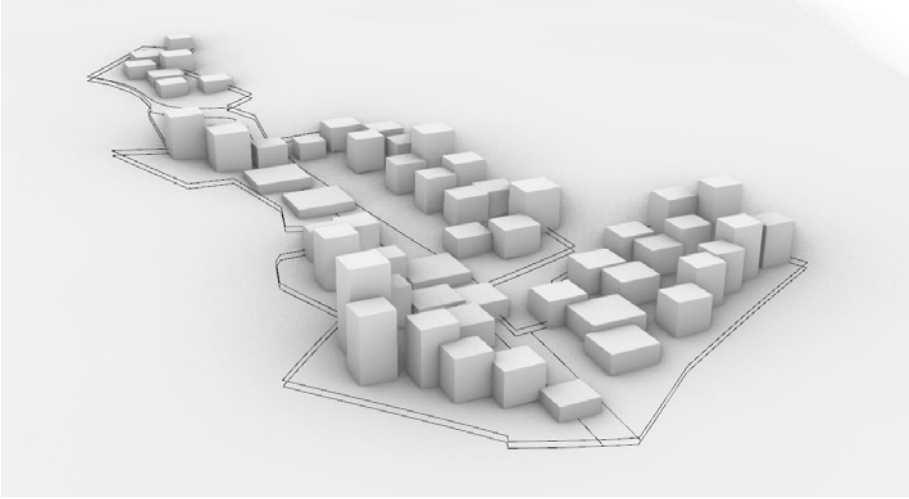
Şekil 9. Denetim parametrelerinin üretim parametreleri üzerindeki etkisi

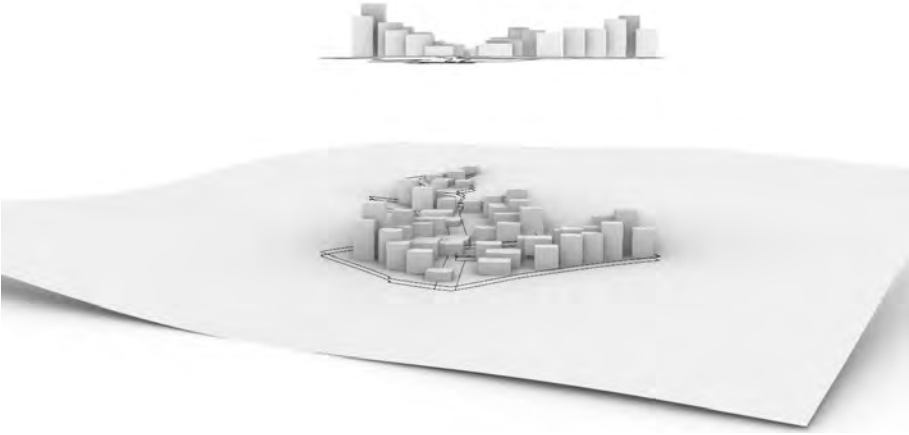
Şekil 10. Dönüşüm öncesi yapıların sahip olduğu emsaller (sarı panel) ile dönüşüm sonrası yapıların sahip olduğu emsallere (yeşil panel) ait gösterimler

Üretim parametrelerinin denetlenmesi aşamasında dönüşümü istenmeyen sabitler “Yer Sabitleri” olarak adlandırılır. Bu örnekte kazanılmış hakların iadesi sağlanarak yerel kimliğin güçlendirilmesi öngörüldüğü için emsal yer sabiti olarak kabul edilmiştir. Şekil 10’da yer alan iki panelden sarı olanı dönüşüm öncesi yapıların sahip olduğu emsali gösterirken yeşil panel dönüşüm sonrası yapıların sahip olduğu emsalleri göstermektedir.

Denetim Parametrelerinin Üretim Parametrelerini dönüştürdükten sonra vadi ve dere yatağı tekrar mekânın parçası haline gelmiştir. Dere hattına uzaklıkla ilişkilendirilen yapı yüksekliği, yerin ayırt edici atmosferine katkı sağlamıştır. Denetim aşamasında yer kontrol parametreleri, mevcut yapıları vadi topolojisine/yer karakterine göre dönüştürmüştür. Dolayısıyla mekân ve yer arasındaki ilişki mevcut durumuna nazaran yer parametreleri ile şekillenmiştir. Geleneksel kent mekânını

Şekil 11. Denetim parametrelerinin üretim parametrelerini dönüştürdükten sonra vadinin durumu

Şekil 12. Denetim parametrelerinin üretim parametrelerini dönüştürdükten sonra yapı yükseklikleri

oluşturan çeşitli ve özgün morfoloji her boyutu ile yakalanamasa da mekândaki çeşitliliği arttırması yönü ile başarılı bir yöntem denemesi olmuştur (Şekil 11-12).

Çalışmanın en önemli katkılarından biri Etki Çapı ile kent formu üzerinde sağlanan 3 boyutlu kontroldür. Etki çapı çalışmanın son aşaması olan denetim sürecinde kullanılmaktadır. Yer kontrol parametrelerinin üretim parametreleri üzerindeki etkinlik derecesi etki çapı ile belirlenmektedir. Dolayısıyla yer kontrol parametrelerinin mekân üzerindeki etki alanını yapılan çalışma ile gözlemlemek

mümkündür (Şekil 13). Çalışmanın sonucunda eski morfolojik yapı ile yeni morfolojik yapının karşılaştırıldığında, vadinin bir parametre olarak devreye girmesi ile yapı konumları, yeşil alan kullanımları ve doku tipolojilerinde belirgin farklar görülmektedir (Şekil 14). İlerleyen çalışmalarda bu kontrol mekanizması belki yapıların cephe özelliklerine kadar detaylandırılarak, kentin her bileşeninde yer kontrol parametrelerinin dolayısıyla kent kimliğinin hâkimiyetini sağlayabilme potansiyeli taşımaktadır.

Sonuç

Şehirleri ve özellikle de geleneksel kentleri karakterize eden özgünlük, o kente ve kentin yaşamına aşina olmayan, yerel olmayan otoritelerin müdahaleleri ile azalmaktadır. Kentler yeniden tasarlanırken çoğu zaman fiziksel boyutun ötesi düşünülmemektedir. Şehri yaşayan bir makine olarak işlev görececek bir hale getirmek isteyen Corbusier'in ütopyası gibi kentin yapısal ve işlevsel bir sistem olarak tasarlamak, eğer oluşturulan makine ve sistem iyi çalışıyorsa bir başarı olarak görülmektedir.

Kentlerin oluşumu salt fiziksel yenilenme veya fiziki boyutun inşası değildir. Kentin inşa edildiği yer, kentlinin gündelik faaliyetleri sırasında ortaya çıkan mekânsal ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçların gerektirdiği dönüşümler mekânın oluşumunu etkileyen temel değişkenlerdir.

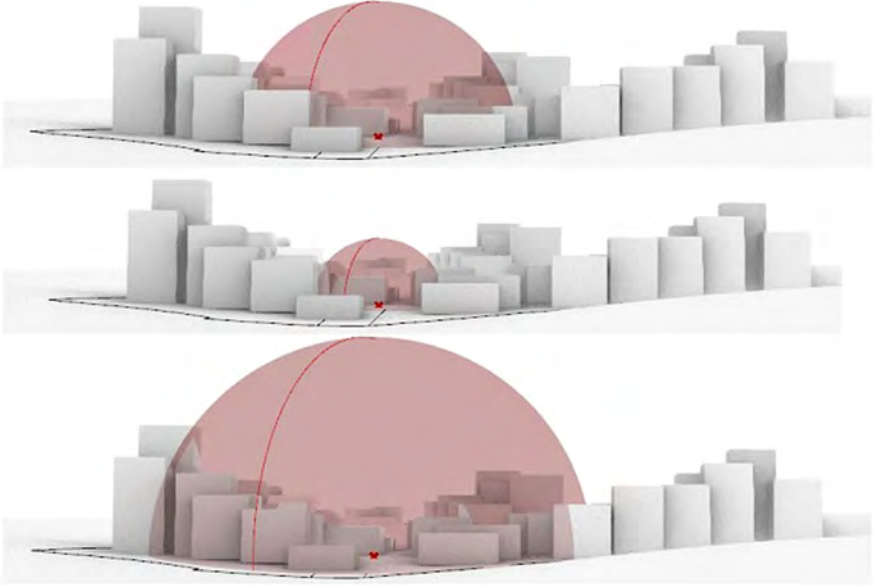
Benzer değişkenler örneğin, kentin inşa edildiği yerde var olan ve ıslah edilmiş bir dere yatağı, sistem olarak tasarlanan mekanik yapının işlevini sürekli tehdit eden ve kontrol altında tutulması gereken bir sistem elemanı olarak görülmektedir. Kentin gelecekteki sürdürülebilirliğini tehdit etmektedir.

Yürütülen çalışmada seçilen kent dokusu da ıslah edilmiş bir dere yatağı çevresinde kentsel planlama ve tasarım söylemleri ile alandan maksimum ekonomik fayda sağlanacak şekilde inşa edilmiştir. Bu tür ideallerin varlığına rağmen, çalışma alanında yer alan temel değişkenler mekânın gelişimine katkı sağlayamamaktadır. Bu nedenle özgün bir mekân sadece belirli bir kentsel planlama perspektifi ile oluşturulamaz.

Oysa bahsi geçen değişkenin (bu örnekte derenin) ve kentlilerin gündelik yaşamında bu değişken ile kurduğu ilişkilerden doğan ihtiyaç ve beklentilerin tasarıma katıldığı bir planlama metodolojisinde, bahsi geçen temel değişkenler sistemi tehdit eden ve kontrol altına alınması gereken birer unsur olmaktan çıkıp mekânın bir parçası olmaktadır.

Yapılan bu çalışma;

- Her ölçekte morfolojik çeşitlilik yaratmanın mümkün olduğunu ve oluşsal üretimlerin morfolojiye yansiyebileceğini göstermektedir,
- Metodolojiye katılan parametreler ile yerellik ölçütü arasındaki bağı gözlemleme fırsatı sunmaktadır,

Şekil 13. Yer etki çapı

Şekil 14. Mevcut durum (solda), uygulama sonrası durum (sağda)

- Üretken bir tasarım ortamı yaratır buda tasarımı klasik planlama yöntemlerinde mümkün olmayan bir şekilde temsil etmektedir.

Çalışmanın literatüre katkısı; Mevcut kent dokusunun morfolojik analizlerini kullanarak form çeşitliliği aramanın ötesinde yer kimliğine ait parametrelerin mekâna aktarma denemesidir. Çalışmanın devamında yer alacak konular;

- Etki çapının belirlenmesinde informel kullanımların yanı sıra plansız döneme ait parametreleri de tespit etmek ve sınıflandırmak, ayrıca belirlenen Yer (Kontrol) Parametre Sınıfları özelinde tasarım kısıtları (limitasyonları) belirlenmesi.
- Üretim Parametreleri ile oluşturulan modelde etki çapı dışında kalan alanlarının form bulmaya dayalı çalışmalar ile birleştirilmesi.
- Etki çapının belirlenmesinde kısıtları (limitasyonları) belirlenmesi.

Elde edilen tüm bu bulgular çalışmanın cevap aradığı Geleneksel kentlerde gözlenen çeşitliliğin günümüz kentlerine kazandırılması için yerin sağladığı çeşitliliğin mekâna aktarımını sağlayan bir planlama metodolojisi üretmek mümkün müdür? Sorusuna olumlu bir yanıt niteliği taşımaktadır.

Yapılan çalışma, nihai bir çözüm değil, ileriye doğru atılan bir adım olarak değerlendirilmelidir. Kent planlama ve tasarımda mekân üretme pratiğinin daha üretken bir hale getirecek bu yöntem önerisi geleneksel kentlerdeki çeşitliliğin (oluşsal üretimin) kökenleri, araçları ve uygulamalarının daha derinlemesine araştırılması ve onları temsil eden parametrelerin daha sistemli bir hale getirilmesi ile gelişime açıktır.

Yer kimliğine ait parametrelerin mekâna aktarımı üzerine yapılan bu çalışma bağlamında görülmesi ve anlaşılması gereken husus, kent mekânının tıpkı geleneksel kentlerde yüzyıllardır yapıldığı gibi oluşsal bir süreç ile tasarlanması gerektiğidir. Şehir planlama ve tasarım sürecinde, yeni bir planlama söylemi yerine oluşsal bir süreç yönetimine ve değişkenlerin mekâna aktarılmasını sağlayacak bir çalışma yöntemine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaç giderildiği takdirde inşa edilecek kentler uzay, zaman ve insanda fark yaratacaktır.

Kaynaklar

Balmond C. (2002). Informal, Prestel Verlag, Munich

Birik, M., & Tezer, S. T. (2018). Metabolik Yaklaşım Çerçevesinde Bir Kentsel Morfoloji Okuması: Levent Bütünleşik Vadi Sistemi'nin Coğrafya ve Yapılı Çevre Etkileşimi 2. Kentsel Morfoloji Sempozyumu.

Burry, M. and Murray, Z. (1997). Architectural Design Based on Parametric Variation and Associative Geometry, eCAADe97, Vienna.

- Kolarevic, B. (2001). *Designing and Manufacturing Architecture in the Digital Age*, eCAADe01, Helsinki.
- Lefebvre, H. (2016). *Mekânın Üretimi*, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Jacobs, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities*, Random House, New York.
- Madanipour, A. 2008. In *New Urbanism and Beyond: Designing Cities for the Future*, Rizzoli, New York.
- Monedero, J. (2000). Parametric design: a review and some experiences. *Automation in Construction*, 9(4), 369-377.
- Norberg-Schulz, C. 1983. *Towards a Phenomenology of Architecture*, New York.
- Olsson, K., & Haas, T. (2013). Emergent urbanism: Structural change and urban planning and design. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 6(2), 95-112.
- Pacione, M. (2005). *Urban Geography – A Global Perspective*, Routledge, London.
- Relph, E. (1976). *Place and Placelessness*, Pion, London.
- Sassen S. (2001). *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton University

**YEREL YÖNETİMLER,
PLANLAMA POLİTİKALARI VE
KENTSEL BİÇİMLENME ETKİLEŞİMİ**

ÇOK-BOYUTLU SİSTEM ÇERÇEVESİ: BÜTÜNLEŞİK VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KENTSEL SÜREÇLERİN PLANLAMASI VE YÖNETİMİNDE KENTSEL MORFOLOJİ YAKLAŞIMLARININ ETKİLEŞİMİ

Ebru Gürler* **

* Bağımsız Araştırmacı, Dr.

** Anadolu Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Uluslararası İlişkiler (İngilizce) Lisans Programı
ebrugurler@gmail.com

Kentler; zaman-mekân ağında etkileşen alt-süreçler ile planlanan ve yönetilen, politik, ekonomik, sosyal ve kültürel katmanları içeren kentsel dinamiklerin oluşturduğu karmaşık sistemler bütünüdür. Bu nedenle, kentsel süreçler kendisini oluşturan sistem dinamikleri arasındaki bağlantısallık nedeniyle çok-boyutlu bir etki alanına sahiptir. Kentlerde sistem dinamiklerini çeşitlendiren küresel, bölgesel ve yerel katmanlardaki içsel ve dışsal bileşenlerin sürekli evrilmesi; kentsel gelişim, değişim ve dönüşüm süreçlerinin bütünlük/sürdürülebilir planlaması ve yönetimi için ölçeklerarası bir sistem çerçevesi oluşturulmasını gerektirir. Kentsel Morfoloji, hem kentlerin oluşumu ve gelişimini çözümlmek için çok-boyutlu mekânsal model ve fiziksel özelliklere odaklanan biçim çalışması hem de kent ve bölgelerin dönüşüm süreçlerinin planlaması ve yönetimine odaklanan coğrafya çalışmasıdır. Kentsel Tasarım, hem mekân hem de süreç odaklı planlama ve yönetim sağlayan, sistem bilimleri-temelli dinamik bir çerçevedir. Sistem dinamiklerinin görünmeyen boyutunda yer alan kentsel süreçlerden, görünen boyutunda yer alan kentsel mekânlara disiplinlerarası etkileşim ve ölçeklerarası süreklilik sağlanabilmesi için kentsel morfoloji ve kentsel tasarım birlikte kullanılabilir. Dolayısıyla bu evrilme sürecinde; kentsel morfoloji yaklaşımlarını kentsel sistemlerde birbirinden ayrı tutarak öz kapasitelerine kısıtlayan 'parçacıl yaklaşım' yerine, kentsel morfoloji yaklaşımlarını süreçlerin ortak noktalarında birleştirerek tüm potansiyelini kentsel sistemlerde serbest bırakan 'bütüncül yaklaşım' kaçınılmazdır. Kentsel sistemlerde; 'biçim-temelli coğrafi çerçevelere odaklanan kentsel morfoloji yaklaşımları' ile 'politika-temelli düzenleyici çerçevelerle şekillenen bütünlük ve sürdürülebilir kentsel süreçlerin' birbirine içten kenetlenmesi, farklı disiplinlerin ortak platformda buluşturulmasına ve etkileşimli bir sistem yaklaşımı geliştirilmesine katkıda bulunabilir.

18. yüzyılda farklı disiplinler arasında ilk bağlantıların kurulması, 20. yüzyıl Kentsel Morfoloji yaklaşımlarına bilimsel bir temel sağlamaktadır. von Linné tarafından tanımlanan fiziksel karakter ve statik biçim odaklı "bilimsel sınıflama yöntemi" ile başlayan 'genel sistem çerçevesine dayanan parçacıl yaklaşım', von Goethe tarafından geliştirilen içsel oluşum ve dinamik dönüşüm karakteri odaklı "morfolojik yöntem" sayesinde 'karmaşık sistem dinamiklerine odaklanan bütüncül bir yaklaşıma' evrilmiştir. 19. yüzyılda coğrafyanın bilimsel alanda yeni bir disiplin olarak tanımlanması ve kent planlamanın kamusal biçimde kurumsallaşması; mutlak/fiziksel mekân ilkelerinden, coğrafi mekân sistemine geçişi sağlamıştır. 20 yüzyıl ortasından itibaren sistem, bölge ve kent bilimlerinin küresel biçimde örgütlenmesi ve kentsel tasarımın

disiplinlerarası etkileşimli bir bilim alanı olarak tanımlanması; sistem çerçevesi coğrafi mekân ile süreç çerçevesi göreceli mekân arasında ölçeklerarası bağlantı sağlamıştır. 21. yüzyılda ise Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini gerçekleştirmek için Yeni Kentsel Gündemin merkezinde yer alan Kentsel Tasarım; bütünlük ve sürdürülebilir kentsel süreçlerin planlaması ve yönetiminde mekanizma-araç bağlantısı sağlayan ve bölgesel ölçek üzerinden küresel stratejiler; ulusal politikalar ve yerel dinamikler arasında ölçeklerarası birliktelik içinde işleyen çok-boyutlu bir sistem çerçevesi olarak kullanılmaktadır.

Bu çalışmada kentsel morfoloji yaklaşımları ile kentsel koruma-gelişim-dönüşüm süreçleri arasındaki disiplinlerarası bağlantıların ve etkileşimli katmanların çözümlenmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, kentsel süreç planlama ve yönetim sağlayan ölçeklerarası işleyişin çok-boyutlu bir sistem çerçevesinde tanımlanması hedeflenmektedir. Çalışmada, kentsel morfoloji yaklaşımlarının benzerlik ve farklılık gösteren katmanları ile bütünlük ve sürdürülebilir kentsel dönüşüm süreçlerinin karakteristik yapısı arasında kenetlenen çerçeveler konularında cevap aranmaktadır. Kentsel Morfoloji literatürü üzerinden kuramsal analiz yapılarak; kentsel mimari temelli tipo-morfoloji (Muratori), tarihsel coğrafya temelli morfojenetik (Conzen), sosyo-mekânsal süreç-temelli kentleşme (Versailles) ve coğrafi bilgi sistemleri temelli planlama-tasarım ((Yeniden-)Yapılandırma) yaklaşımlarının ölçeklerarası sistem çerçevesinde temel ölçütleri tespit edilmektedir. Ardından, kentsel koruma-gelişim-değişim alanlarına odaklanan ‘bütünlük kentsel dönüşüm’ ve toplum-ekonomi-çevre alanlarını temel alan ‘sürdürülebilir kentsel dönüşüm’ süreçlerine dair karakteristik yapının, kentsel morfoloji yaklaşımlarında kenetlenme sağlayan dinamik çerçevesi bütüncül ilkeleri ile etkileşen disiplinlerarası bağlantıları karşılaştırılmaktadır. Sonuç olarak, kentsel süreçlerin planlaması ve yönetimi konusunda ölçeklerarası bir sistem çerçevesinde kentsel morfoloji yaklaşımlarının etkin işleyiş mekanizması tartışmaya açılmakta, kentsel tasarımın bölgesel ölçekteki bağlantı gücü vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sistem bilimleri, kentsel morfoloji, kentsel tasarım, bütünlük/sürdürülebilir kentsel dönüşüm, kentsel süreç planlama ve yönetim

Sistem Yaklaşımı temelinde Süreç-odaklı Bağlantı: Morfoloji ve Planlama/ Tasarım

“Sistem” kelimesi; 17. yüzyıl başında ‘birbirinden bağımsız parçaların birbiriyle etkileşimli bağlantısından oluşan tutarlı bütün’, ortasında ‘düzen oluşturan bir dizi bağlantılı ilkeler’ ve 17. yüzyıl sonunda ‘egemen olan genel sosyal düzen’ biçiminde kullanılmıştır (Harper, 2020). “Bilim” kelimesi ise 14. yüzyıl ortasında ‘araştırma-uygulama yoluyla çalışılarak elde edilen ve kesinlik bildiren deneysel beşeri bilgi’ ve 14. yüzyıl sonunda ‘sistematik gözlem, deney ve akıl yürütme yoluyla elde edilen ve soyut düşünme sağlayan kolektif beşeri bilgi’ anlamında kullanılmıştır (Harper, 2020). ‘Sistem Bilimleri’ terimi; parça-bütün felsefesinin biçimlendirdiği ve bilimsel yöntemlerin egemen olduğu bir ‘paradigma (d)evrimi’ hakkında keşfedici, açıklayıcı ve/veya düzenleyici üst-çerçeve sunan bir yaklaşım olarak tanımlanabilir (Johnston, 1996; Reynolds ve Hollwell, 2010; Mareis, 2012). Bilimsel alanda gelişim ve ilerleme sağlayan ‘(d)evrimsel süreçlerin yapısı’ başlıca dört kategoride incelenmektedir: yondeşik birleşmeye dayalı yakınsama, ayrışik çeşitlenmeye dayalı iraksama, bağımsız gelişimde ortak olan öz-karakteri aynı doğrultuda koşutlama ve döngüsel ağ etkileşiminde

birlikte evrilme (Hall, 1962; Reynolds ve Holwell, 2010). Morfoloji ve Planlama/Tasarım arasındaki süreç-odaklı bağlantıya sistem bilimleri perspektifinden bakıldığında, zaman-mekân ağında kentsel süreçler ve bölgeler birini etkileyerek sürekli dönüş(türül)mekte, üst-sistemlerinin karakteri değişkenlik göstermektedir (Gürler, 2002; 2013). Bu nedenle; kentsel ve bölgesel ölçekli planlama/tasarım ile kentsel morfoloji yaklaşımları arasındaki ‘süreç-odaklı bağlantı’, sistem yaklaşımı ile daha net okunabilir (Alexander, 1987; Mareis, 2012; Edson, 2016). Çünkü her iki alanın ortak kökü vardır: ‘Coğrafya’.

Farklı coğrafyalardaki toplum-mekân ilişkilerine odaklanan anlatı tarihinin ‘coğrafya’ olarak tanımlanması yaklaşık 200 yıl, fiziksel çevre hakkında parşömen üzerine yazılı tarihin ‘coğrafi bilgi’ olarak aktarılması ise yaklaşık 400 yıl almıştır. Antik dönemde, yeryüzü-gökyüzü haritalama teknikleri ve coğrafi terminoloji geliştirilmesine temel oluşturan “İskenderiye Coğrafya Okulu”nun kurulması, ‘mekân temelli coğrafya paradigma’sının bilimsel temeli olarak kabul edilebilir. Ortaçağ Haçlı Seferleri nedeniyle göç eden Levanten topluluklar aracılığıyla ‘coğrafi bilgi birikimi’ Avrupa’da toplumsal biçimde aktararak yaygınlaşmıştır. 12. yüzyıl Erken Rönesans döneminde Alman, Fransız ve İngiliz toplumlarındaki aydınlanma hareketi ile “Avrupa-merkezli Coğrafya Okulları” kurulmuştur. 17. yüzyıl Avrupa Rönesansı ile İtalyan toplumlarındaki aydınlanma küresel dağılım göstererek, ‘coğrafi yöntemlere dayalı bilimsel yaklaşımlar’ çeşitlenmiş ve politika, ekonomi, sosyoloji ve kültür konularında ‘coğrafya araştırma alanı’ genişletilmiştir. 18. yüzyılda toplum-mekân-çevre konularında odaklanan “Coğrafya”, –Avrupa Okulları kurulduktan 600 yıl sonra– bilimsel bir disiplin olarak tanımlanmıştır. Kant (1724-1804) taraftarı eleştirel coğrafya, Humboldt (1769-1859) taraftarı sistematik coğrafya, Ritter (1779-1859) taraftarı karşılaştırmalı bölgesel coğrafya, Ratzel (1844-1904) taraftarı evrimsel jeopolitik biyo-coğrafya ve Vidal (1845-1918) taraftarı beşeri coğrafya yaklaşımları (Johnston, 2020) ile zaman-mekân ağındaki süreçler çok-boyutlu bir sistem paradigması içinde ilişkilendirilmiştir. Ayrıca, Rönesans dönemi ‘rasyonel paradigma’sı ve Fransız Devrimi (1789-1799) ile evrilen ‘yenilikçi paradigma’ doğrultusunda ‘sosyo-politik stratejiler içeren bölgesel gelişim-odaklı planlama ve tasarım yaklaşımları’ kullanılmaya başlanması, ‘Coğrafya yaklaşımları’na ‘strateji-temelli sistematik bir çerçeve’ sağlamaktadır. 18.yy’da ‘Coğrafya’ alanındaki gelişmeler; farklı disiplinler arasında bağlantılar kurulmasına olanak veren ‘sistem-temelli stratejik bir çerçeve’ sağlamaktadır, örn: 19. yüzyılda Planlamanın kamusal biçimde kurumsallaşması, 20. yüzyılda Bölge Bilimi (1954) ve Sistem Bilimleri’nin (1954) küresel ağ sistemi içinde kurumsallaşması ve Kentsel Tasarım’ın (1956) disiplinlerarası bir alan olarak tanımlanması (Gürler, 2013).

18.yy’da Coğrafya paradigmasının içinde ‘Kentsel Morfoloji’ yaklaşımlarının gelişimi bakımından iki temel (f)aktör bulunmaktadır. İlki, 17. yüzyılda Fransız kökenli İsviçreli doğabilimci *Bauhinus* Kardeşler tarafından anatomi ve botanik alanlarında öncül biçimde temellendirilen iki terimli isimlendirme sistemini, İs-

veç kökenli doğabilimci ve hekim olan *Carl von Linné* (1707-1778) hiyerarşik düzen içinde iç-içe katmanlanan modern bir sınıflama yöntemi (*taxonomy*) biçiminde geliştirilmesidir (GürlerA, 1999). İkincisi, Neo-Klasik toplumsal aydınlanma sağlayan Alman kökenli doğabilimci ve sanatçı bir diplomat olan *Johann Wolfgang von Goethe* (1749-1832); parçanın bütüne ait karakter yapısı (*archetype*), süreç-odaklı biçimlenme (*morphology*) (GürlerA, 1999) ve parçadaki öz-karakterin özgün yapısına (*morphogenetics*) bağlı olarak süreç-odaklı bütüncül biçimlenmesi (*morphogenesis*) ve dönüşümü (*metamorphosis*) gibi sistem-temelli kavramlar ile morfolojik bir yöntem oluşturmasıdır. *Von Goethe*; mimarlık, tasarım ve sanat odaklı *Bauhaus* Hareketine (1919-1933) kültürel ve bilimsel bir temel oluşturan *Weimar* Klasisizm Akımını (1788-1805) biçimlendiren öncül liderler arasında yer almakla beraber Avrupa'daki 21.yy 'Yeni *Bauhaus* Hareketi' ile 'Birleşmiş Milletler (BM) sürdürülebilir küresel kalkınma hedefleri (2015-2030)' doğrultusunda toplum-temelli bütünleşik (d)evrimi simgeleyen "*Goethe* taraftarı bilimin bir metaforu" olarak kabul edilmektedir (Mareis, 2012; Ginefra ve Richter, 2017; Ginefra, 2018). Sistem bilimleri perspektifinden bu 'metafor'; *Kant* taraftarı paradigma ile *Goethe* taraftarı paradigma arasında içten kenetleme oluşturan 'coğrafya-temelli küresel bir meta-paradigma' tanımlamaktadır (Tablo 1).

Coğrafya-temelli Planlama uygulamalarında "sistem-strateji bağlantılı planlama/tasarım yaklaşımları ile karar-katılım temelli mekanizma-araç bağlantısı arasındaki etkileşim, iki kategori altında ... değerlendirilmektedir" (Gürler, 2013, 13-14):

- 20. yüzyıl öncesinde "mutlak fiziksel mekândan, coğrafi mekân sistemine geçilmesi; mekanistik ve klasik işlevsel planlama/tasarım paradigmalarında parçadan bütüne tanımlanan, yasa koyucu stratejiler geliştirilmesini" sağlamaktadır. Planlama uygulamalarında 'bölgesel ölçek' üzerinden kentsel morfoloji ve kentsel tasarım yaklaşımları arasında 'operasyonel bağlantı' oluşturan 'sistem-temelli bütünleşik strateji çerçeveleri'nin hazırlanmasına olanak sağlamıştır.
- 20. yüzyıl sonrasında "coğrafi mekândan, göreceli mekân sistemine geçilmesi, stratejik ve yeni-işlevsel planlama/tasarım paradigmalarında bütünden parçaya bağlantılı biçimde ilişkilendirilen, yasa açıklayıcı stratejiler geliştirilmesini" sağlamaktadır. Planlama uygulamalarında 'planlama ve yönetim sistemleri' üzerinden kentsel morfololoji ile kentsel tasarım yaklaşımları arasında 'ölçeklerarası bağlantı' sağlayan 'strateji-temelli bütünleşik sistem modelleri' kullanılmasını kolaylaştırmaktadır.

BM Yeni Kentsel Gündeminin merkezinde yer alan "Kentsel Tasarım" (Gürler, 2017; 2019) çerçevesini yapılandıran "*Goethe* taraftarı (*Kant* etkileşimli) bilim" (Mareis, 2012; Ginefra, 2018); süreç-odaklı bütünleşik bir yaklaşım ile sayısal olarak deneyimlenebilen, canlı bir organizma gibi dönüştürülebilir ve ortak karakter tabanında karşılıklı öğrenmeye dayalı biçimde programlanabilen, mekân-odaklı

Tablo 1. Bölgesel-ölçekli Kentsel Tasarım Yaklaşımının çok-katmanlı ve çok-ölçekli ‘metaforik’ çözümlemesi.

METAFOR=	P KANT	+	P GOETHE	= + =	P META	ölçek
Bu metafor,	Kant taraftan paradigma	ile	Goethe taraftan paradigma	arasında içten kenetleme oluşturan	bir meta-paradigma.	makro
	parçadan-bütüne düzenleyici biçimde (yeniden) yapılındıran	"	bütünden-parçaya açıklayıcı ve keşfedici biçimde (yeniden) programlanan	coğrafya-temelli		mezo
	bütünleşik kalkınma paradigması	"	sürdürülebilir kalkınma paradigması	küresel		mikro
Bu metafor,	"işlevsel" planlama-tasarım yaklaşımındaki	"	"yeni-işlevsel planlama-tasarım yaklaşımındaki	coğrafya-temelli	bir meta-paradigma.	mezo
	"stratejik planlama çerçevesi"	"	"performans programlama çerçevesi"	küresel		mikro
yöntem=	"kentsel tasarım rehberleri" (Gürler, 2013)	"	"kentsel tasarım çerçeveleri" (Gürler, 2013)	"bölgesel-ölçekli kentsel tasarım"	"planlama uygulamaları"	alt-çerçeve (araç)
yöntem=	<i>morphogenetics</i>	"	<i>morpho-(re)genesis</i>	<i>morphology</i>	<i>meta-morphosis</i>	üst-çerçeve (mekanizma)
sistem =	Bütünleşik	+	Sürdürülebilir	küresel	kalkınma hedefleri	model makro
strateji =	UN MDGs: 2000-15 (Local) Agenda21 (1992) Europe2020Strategy (2010) Leipzig Charter (2007)		UN SDGs: 2015-30 New Urban Agenda (2016) Pact of Amsterdam (2016) New Leipzig Charter (2020)			model mezo
çerçeve=						model mikro

bir paradigma tanımlamaktadır. Bu paradigmanın süreç-odaklı sistem yapısına dayalı modelleme kanadında; “kentsel değer-temelinde (yeniden)programlanabilen kentsel organizma modeli” (Alexander, 1987), “sistem-temelli kentsel otomasyon modeli” (Batty ve diğ., 1997), performans-temelli kentsel değeri yeniden-yapılandırılabilen BM Küresel Kalkınma Programları [MDGs 2000-15, SDGs 2015-30], “performans-temelli karakteristik değeri (yeniden) yapılındırabilen kentsel süreç planlama ve yönetim modeli” (Gürler, 2013) bulunmaktadır. Bu paradigmanın diğer kanadında ise mekân-odaklı stratejileri “coğrafi bilgi sistemleri-tabanında (yeniden) yapılındıran *SpaceSyntax* yöntemi” (Hillier, 1996), “coğrafi veri-tabanında çok-ölçekli mekânsal sınıflama” (Schirmer ve Auxhausen, 2015) ve “kentsel morfometriks” (Dibble ve diğ., 2015) yöntemleri bulunmaktadır.

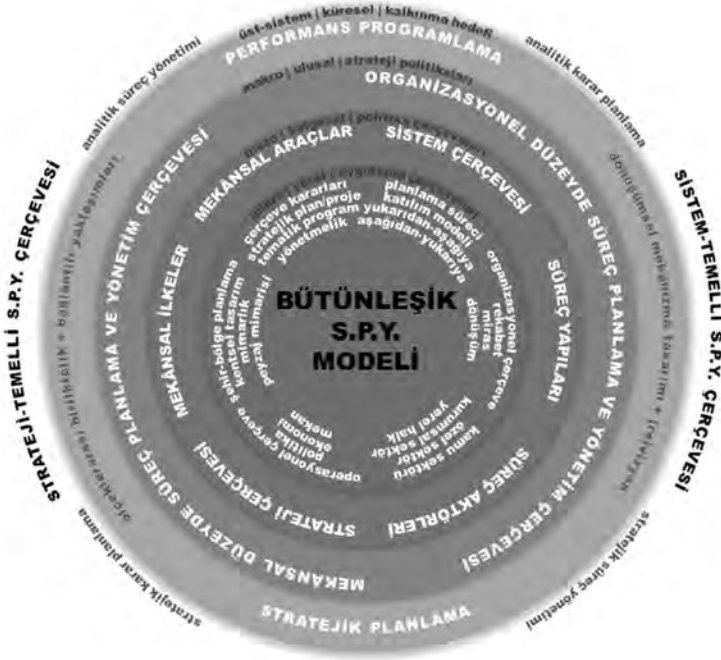
Bütünleşik ve Sürdürülebilir Kentsel Süreçlerin Karakteristik Yapısı

“Kentsel koruma-geliştirme (*regeneration*) sürecinin organizasyonel ve mekânsal düzeylerde planlaması, yönetimi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması konusunda... karar-katılım odaklı sistem ve stratejileri bütünleştiren, ölçeklerarası performansa

dayalı bir model” önerilmiştir. Bu modelde, “bütünleşik kentsel koruma-geliştirme sürecinde; ölçeklerarası performansa dayalı planlama mekanizmasında stratejik bir planlama aracı olarak kullanılan kentsel tasarım rehberleri, farklı kentsel dönüşüm süreçleri (koruma, yenileme-geliştirme ve koruma-geliştirme süreçleri) için organizasyonel ve mekânsal düzeylerde yönlendirici faktör olabilir” hipotezi test edilmiştir. (Gürler, 2013, 5-7). Bütünleşik ve Sürdürülebilir Kentsel Süreçlerin karakteristik yapısını çözümlemek ve “ölçeklerarası performansa dayalı bütünleşik bir model geliştirmek” için “21. yüzyıl paradigması kapsamındaki planlama-tasarım değerlerini biçimlendiren stratejik hedefler (UN, 2000-2011; EU, 2000-2011) doğrultusunda, mevcut uygulama örneklerinin performans-temelli analiz-sentez modellemesi için tasarlanan ‘çok-kriterli parametrik çerçeve’” kullanılmıştır (Gürler, 2013: 10). Çözümleme için; “yumuşak sistem yöntemi” (Hall, 1962) çerçevesinde, karakteristik işlev değeri temelinde karar ve oyun kuramını birleştiren “bütünleşik bir yöntem” kullanılarak (Belton ve Stewart, 2002), Türkiye/İstanbul ve Dünya kentlerinden seçilen toplam 44 örnek üzerinden toplam 6 model üretilmiştir. ‘Mevcut modeller’in tersine çözümlenmesi ve karşılaştırmalı performans değerlendirmesi sonucunda Türkiye/İstanbul özelinde mekanizma konumlandırma-yapılandırma-kalibrasyon aşamalarını içeren ‘geçiş modelleri’nin ileriye çözümlenmesi yapılarak, hem Dünya kentleri hem de Türkiye/İstanbul için ortak yapıda çalıştırılabilen ‘bütünleşik süreç modeli’nin ileriye çözümlenmesi gerçekleştirilmiştir. Dünya kentleri ve Türkiye/İstanbul için ortak sentez olarak sunulan son modelin merkezinde, ‘Bölgesel-ölçekli Kentsel Tasarım Yaklaşımı’ kapsamında ‘Bağlantılı Süreç Planlama-Yönetim Çerçevesi’ önerilmiştir (Gürler, 2013). Bu sentez modeli; bir üst-sistem alanı olarak incelendiğinde; ‘ölçeklerarası performans karakteri’ bakımından değişkenlik gösteren ‘çok-katmanlı’ bir yapıda ‘mekanizma-araç bağlantısı’ tanımlayan ‘sistemler bütünü’ ortaya çıkmaktadır (Şekil 1). Modelin ‘Bölgesel-ölçekli Kentsel Tasarım Çerçevesi’nin temel bileşenleri: organizasyonel düzeyde ‘sistem çerçevesi, süreç yapıları ve süreç aktörleri’, mekânsal düzeyde ‘strateji çerçeveleri, mekânsal ilkeler ve mekânsal araçlar’ tanımlayan alt-sistemlerden oluşmaktadır. Planlama sistemindeki ölçeklerarası nitelik, “performansı” (Faludi, 1989; 2000) belirlemektedir.

S.P.Y. modeli Üst-Sistem Çerçevesi | Küresel Katman | Kalkınma Hedefleri

Modelin ‘üst-sistem çerçevesi’; coğrafi bölgelerde egemen olan politik ve ekonomik paradigmanın, koruma-kalkınma ikilemi bakımından ‘küresel katman’daki ‘kalkınma hedefleri’ ile kurduğu mekanizma-araç bağlantısının ölçeklerarası niteliğine göre değişkenlik göstermektedir. Arza-dayalı kalkınma hedefli modellerde; rant-temelli sistem yaklaşımı çerçevesi ile (yeniden)gelişim-temelli SPY etkinlik kazan(a)mamakta ve kentsel/bölgesel alanlar tüketilmektedir, örn: plansız kentsel gelişim süreçlerinde piyasa-temelli arazi spekülasyonu, mekân-odaklı operasyonel araçlar, strateji-temelli tematik ilkeler. Buna karşılık, talebe-dayalı kalkınma hedefli modellerde; kent-temelli sistem yaklaşımı çerçevesi ile miras-temelli SPY etkinlik kazanmakta ve karakter bakımından nitelikli kentsel mekânlar/bölgesel

Şekil 1. Performans-temelli Bütünleşik Süreç Planlama ve Yönetim [S.P.Y.] Modeli –Ölçeklerarası Sistem Çerçevesi.¹

alanlar kalite-odaklı biçimde yeniden-üretilmektedir, örn: planlı kentsel gelişim süreçlerinde program-temelli yerel/bölgesel tematik yönetim planları, süreç-odaklı stratejik araçlar, sistem-temelli mekanizma çerçeveleri. Bu nedenle, kentsel SPY modellerinin üst-çerçevesini belirleyen bütünleşik ve/veya sürdürülebilir nitelikli küresel kalkınma hedefleri ile bağlantılı olan (geçiş) model(lerin)de süreç-odaklı (dönüşümsel) mekanizma tasarımı ve mekân-odaklı (operasyonel/stratejik) araç kullanımı için mevcut planlama sisteminde performans-temelli ölçeklerarası (re)vizyon yapılabilmesi ile mümkündür (Şekil 1).

S.P.Y modeli Makro Ölçek | Ulusal Katman | Strateji Politikaları

Modelin ‘Ulusal Katmanı’; planlama sisteminde yürütülen siyasal, iktisadi, sosyal, kültürel ve mekânsal ‘strateji politikaları’ çerçevesinde sistem-strateji bağlantısına göre süreç-mekân performansı bakımından değişkenlik göstermektedir. Modelde; ‘organizasyonel düzey’de [OD] mekânsal SPY için ölçeklerarası eşgüdüm sağlayan sistem-temelli yaklaşım ve ‘mekânsal düzeyde’ [MD] operasyonel SPY için ölçeklerarası kademeli birliktelik sağlayan strateji-temelli yaklaşım, kentsel süreçleri bütünleşik veya bölüntülü bir karakterde yapılandırmaktadır (Şekil 1).

S.P.Y. modeli Mezo Ölçek | Bölgesel Katman | Politika Çerçevesleri

Modelin ‘Bölgesel Katmanı’; ulusal strateji politikaları ile yerel uygulama çerçeveleri arasında ölçeklerarası birliktelik içinde sistem-strateji bağlantısı sağlayan ‘politika çerçeveleri’nin etkileşim alanı olduğu için hiperdinamik sistem bileşenidir. Modelin OD kentsel SPY çerçevesini; 1-‘planlama süreci’nin bütünlük/bölüntülü karakteri, 2-‘süreç yapısı’nın planlama sistemindeki mekanizma-araç bağlantısını yukarıdan-aşağıya düzenleyen kamusal yapı-temelli ölçeklerarası karakteri ve 3-‘süreç aktörleri’nin planlama stratejilerindeki mekanizma-araç bağlantısının aşağıdan-yukarıya kullanılmasını sağlayan aktör-temelli toplumsal katılım karakteri oluşturmaktadır. Modelin MD kentsel SPY çerçevesini; 1-‘strateji çerçevesi’nin operasyonel karakteri, politika, ekonomi ve mekân temelli süreç çerçevelerinin karakterleri, 2-‘mekânsal ilkeler’ ile çözüm sağlayan planlama, tasarım, mimarlık ve peyzaj yaklaşımlarındaki kodların karakteri ve 3-‘mekânsal araçlar’ın bütünlük ilke kararları ile uygulama çerçeveleri oluşturma, stratejik plan kapsamında projelendirme, süreç-odaklı tematik programlarla mekânsal uygulama gerçekleştirilmesi ve mekân-odaklı tematik yönetmeliklerle mekânsal kontrol sağlayan karakterler oluşturmaktadır. Bölgesel katman üzerinden dikey ve yatay bağlantılar kurabilen ‘kentsel ve bölgesel ölçekli kentsel tasarım yaklaşımı’ ile sistem-temelli mekanizma çerçevesi ve strateji-temelli operasyonel araçlar kullanılabilir. Bu durum süreç-mekân etkileşimi üzerinden kentsel SPY model performansının (yeniden) programlanabilmesini sağlamaktadır (Şekil 1).

S.P.Y. modeli Mikro Ölçek | Yerel Katman | Uygulama Çerçevesleri

Modelin ‘Yerel Katmanı’; süreç-mekân odaklı kentsel ve bölgesel ölçekli planlama/tasarım yaklaşımlarının ‘uygulama çerçevesi’ aracılığıyla görünmeyen boyuttaki kentsel süreçlerin, görünen boyuttaki mekânsal uygulamalara aktarıldığı etkileşimli performans katmanıdır. Yerel planlama uygulamalarındaki kural koyucu veya kural açıklayıcı nitelikteki stratejik tasarım çerçeveleri kapsamında, süreç-mekân odaklı primitif, karmaşık veya proaktif stratejiler, modelin ölçeklerarası performans karakterinin (yeniden)programlanabilmesi için en temel bileşenlerdir (Şekil 1).

Kentsel Morfoloji Yaklaşımları üzerine Çok-katmanlı Karşılaştırma

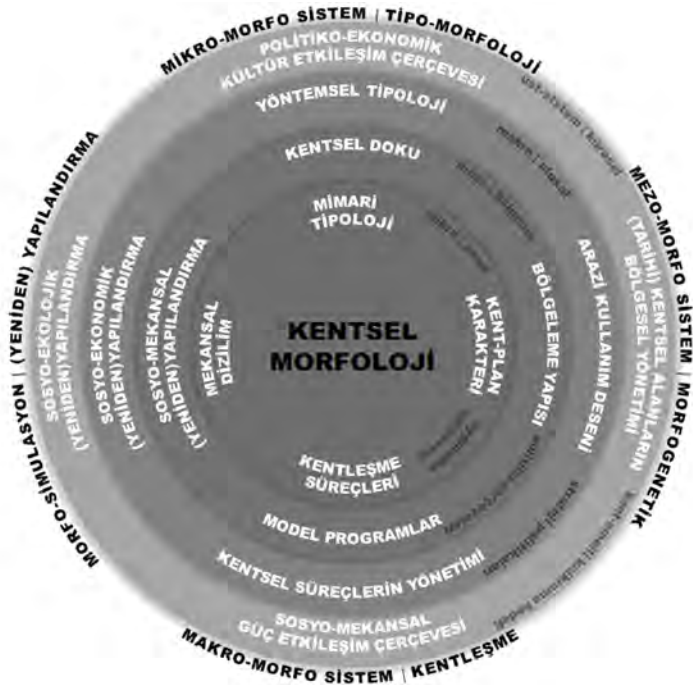
Planlama uygulamalarında ‘sistem-temelli bütünlük bir çerçeve’ olarak kullanılabilen Kentsel Tasarım Çerçevesi ile ‘strateji-temelli sistem çerçevesi’ sunan Kentsel Morfoloji Yöntemleri arasında ortak yapı olan ‘ölçeklerarası karakter’ üzerinden coğrafya-temelli bağlantı kurulabilmektedir. Kentsel Morfoloji araştırmaları, bilimsel bir üst-sistem alanı olarak incelendiğinde; disiplinlerarası yaklaşımların genel bir morfolojik sistem çerçevesi kapsamında ölçek hiyerarşisi bakımından birbirinden farklılaşan alt-sistemler tanımlandığı ortaya çıkmaktadır (Ünlü, 2018; Gürler, 2019).

Bu nedenle; planlama uygulamalarına ‘operasyonel yöntem’ sağlayan karakteristik işlev yapısına göre kentsel morfoloji yaklaşımları başlıca dört kategoride tanımlanabilir (Şekil 2):

- 1- kentsel mimari-temelli tipo-morfoloji (*Muratori*) yaklaşımındaki ‘mikro-morfo sistem’ çerçevesi ve alt-ölçekli uygulamalar
- 2- tarihsel coğrafya-temelli morfogenetik (*Conzen*) yaklaşımındaki ‘mezo-morfo sistem’ çerçevesi ve bölgesel-ölçekli politikalar
- 3- süreç-temelli kentleşme (*Versailles*) yaklaşımındaki ‘makro-morfo sistem’ çerçevesi ve üst-ölçekli stratejiler
- 4- coğrafi bilgi sistemleri-temelli (yeniden)yapılandırma (*SpaceSyntax*) yaklaşımındaki ‘morfo-simülasyon’ çerçevesi ve küresel-ölçekli kalkınma hedefleri

Mikro-Morfo Sistem | Kentsel Mimari Yaklaşımı ve Tipo-Morfoloji (*Muratori*)

İtalyan Perspektifi olarak da bilinen ‘kentsel mimari-temelli Tipo-Morfoloji Yaklaşımı’, 1959 yılında mimar *Saverio Muratori* (1910-1973) tarafından İtalyan kentlerinin gelişimini analiz etmek amacıyla oluşturulan sistematik bir yöntem-

Şekil 2. Kentsel Morfoloji Yaklaşımlarının Ölçeklerarası Sistem Çerçevesi²

dir. Mikro-Morfo Sistem Çerçevesi oluşturan bu yöntem; planlama uygulamalarında parçadan-bütüne ve aşağıdan-yukarıya bir yaklaşımla tanımlanan ‘mimari tiplerin’ stratejik bir tasarım aracı olarak kullanılmasını sağlamaktadır. Tarihsel dönemlerdeki mimari özelliklere ait karakter yapı üzerinden biçim-temelli sistematik sınıflama yöntemi ile mimari tasarım ve çevre planlama uygulamaları gerçekleştirilmektedir (GürlerA, 1999; 2001). Tipo-Morfolojik yöntemin başlıca (f)aktörleri olan *Muratori* ile beraber *Gianfranco Caniggia* (1933-1987) ve *Giuseppe Strappa* yer almaktadır (Kropf, 2017). Mikro-Sistem Çerçevesinde ölçek hiyerarşisi oluşturan dört-bileşenli bir performans algoritması bulunmaktadır (Gürler, 2019):

- **‘Mimari Tipoloji’**: Mimari yapıların karakteristik özelliklerinden oluşan tipoloji ile mimari yapı bazında parçadan-bütüne noktasal ilişki kurularak, mimari tasarım ve planlama uygulamaları gerçekleştirilmektedir. Mikro-Morfo alt-sistem çerçevesinin alt ölçeği olan Mikro/Yerel katmanında ‘miras-temelli kentsel koruma süreçlerindeki tasarım-odaklı planlama uygulamalarına’ ölçeklerarası üst-bağlantı sağlayan ‘operasyonel bir şema’ sunulmaktadır.
- **‘Kentsel Doku’**: Mimari yapıların oluşturduğu kentsel doku tiplerini kapsayan kentsel alan-bazında parça-bütün ilişkisi kurulmaktadır. Mikro-Morfo alt-sistem çerçevesinin merkezi olan Mezo/Bölgesel katmanında, ‘(yeniden)gelişim-temelli kentsel dönüşüm süreçleri’nde mekân-temelli ve biçimsel kontrole odaklanan ‘stratejik mekânsal çerçeve’nin yatayda (hem kendi ölçeği içindeki uygulamalarda) ve dikeyde (hem de alt ve üst ölçekli uygulamalarda) ölçeklerarası bütünlüklük bağlantı sağlayan mekanizmanın (yeniden)tasarımında kullanılmaktadır.
- **‘Yöntemsel Tipoloji’**: Kentsel yerleşmeleri, mimari parçalardan oluşan bir organizma bazında dinamik bir bütün olarak tanımlayan kentsel mimari yöntemidir. Mikro-Morfo alt-sistem çerçevesinin üst ölçeği olan Makro/Ulusal katmanında, kentsel mekânların (yeniden)tasarımı ve (yeniden) planlamasına dair ‘mekânsal karakter tipolojisi’ oluşturan ‘kentsel kodlar’ ile ölçeklerarası alt-bağlantı sağlayan ‘sistematik tasarım sürecinin stratejik çerçevesi’nin hazırlanmasında bir yöntem olarak kullanılmaktadır.
- **‘Politik ve Ekonomik Kültür Etkileşim Çerçevesi’**: Kültürel coğrafya’ya ait politik ve ekonomik alandaki karakteristik dinamiklerin tamamını kapsayan mimari özellikler içeren kentsel alan bir bütün halinde alt-bölge olarak tanımlanmaktadır, örn: kentsel mimari bakımından nitelikli tarihi bölgeler ve (tarihi) kültürel peyzaj bölgeleri/sistemleri. Mikro-Morfo alt-sistem çerçevesinin kalkınma hedefini kapsayan Üst-sistem/Küresel katmanında süreç-odaklı ölçeklerarası bağlantı, sistem-temelli kültürel stratejiler ile biçimlendirmektedir.

Mezo-Morfo Sistem | Tarihsel Coğrafya Yaklaşımı ve Morfogenetik (Conzen)

Alman ve İngiliz geleneklerini kapsayan ‘Tarihsel Coğrafya Yaklaşımı’, ölçeklerarası özelliklere göre tarihsel katmanlarının coğrafi çözünürlük-temelli planlaması ve yönetimine odaklanmaktadır. Mezo-Morfo Sistem Çerçevesi oluşturan bu yöntem; planlama uygulamalarında bütünden-parçaya ve ölçeklerarası bir yaklaşımla bölge-bazındaki kentsel karakterin ve ‘morfogenetik yapı kodları’nın ‘sistem-temelli strateji çerçevesi’ olarak kullanılmasını sağlamaktadır. Tarihsel Coğrafya Yaklaşımının gelişiminde dört (f)aktör bulunmaktadır: 1- *Otto Schlüter* (1872-1959) tarafından ‘kültürel peyzajı’ kapsayan ‘kültürel coğrafya’ ile ‘kentsel peyzaj’ kavramları arasındaki farkı tanımlanması, bölgesel ölçekte ‘kırsal-kentsel karakter’ çözümlenmelerine olanak sağlamaktadır. Ayrıca, 2- *Herbert Louis* (1900-1985) tarafından Coğrafya’nın açıklayıcı ve keşfedici karakteri; beşeri, kentsel ve ekonomik coğrafya kategorilerinde bilimsel biçimde yapılandırarak, disiplinlerarası bağlantılar kurulmaktadır. 3- *M.R.G. Conzen* (1907-2000) tarafından 1960’larda ‘çeper-kuşak örüntüsü’ yöntemi, kentsel peyzajın kent yapısı içinde katmanlaşmasını ve kent makroformu’nun bölgesel ölçek üzerinden mekân-odaklı yapılandırılmasını sağlamaktadır. *Conzen* tarafından geliştirilen ‘morfogenetik yöntem’, tarihsel coğrafya yaklaşımlarına açıklayıcı ve keşfedici bilimsel bir karakter kazandırmaktadır. 4- *J.W.R. Whitehand*³ tarafından 1974 yılında kurulan ‘kentsel morfoloji araştırma grubu’ kapsamında çalışmalar derinleştirilmekte, ulusal ve bölgesel araştırma ağı yapısı üzerinden bilgi-temelli küresel bağlantılar ile kentsel morfoloji araştırma alanı aktör-temelli sistematik etkileşim içinde geliştirilmektedir (Kropf, 2017), örn: *Peter Larkham, Karl Kropf, Vitor Oliveira, Ayşe Sema Kubat, Tolga Ünlü ve Nevter Zafer Cömert*. Mezo-Sistem Çerçevesinde ölçek hiyerarşisi oluşturan dört-bileşenli bir performans algoritması bulunmaktadır (Gürler, 2019):

- **‘Kent-Plan Karakteri’**: Kentsel makroformu düzenleyen sistemin en temel parçası olan parseller, kentsel dinamiklerin etkileşimine dayanan kentsel metabolizma yaklaşımı aracılığıyla planlanmaktadır. Kent-plan karakterinin temel birimi olan parsellerin ölçüm analizi ile oluşturulan parametrik çerçeveler ile bölgesel ölçekli kentsel planlama ve tasarım uygulamaları gerçekleştirilmektedir. Mezo-Morfo alt-sistem çerçevesinin alt-ölçeği olan Mikro/Yerel katmanında; kent-plan karakterine göre kategorilendirilen alt-bölgelere ait ‘morfolojik düzen’, ölçeklerarası üst-bağlantı sağlayan ‘sistem-temelli stratejik bir çerçeve’de planlanmakta ve yönetilmektedir.
- **‘Bölgelenme Yapısı’**: Mekânsal örüntüye göre kategorilendirilen karakter bölgeler ile kentin üç boyutlu kentsel yapısı arasında bölge-bazında morfogenetik ilişkisi kurulmaktadır. Çeper-kuşak bölgelerinde ve kentsel çepelerde, bir yandan plansız gelişim modeline dayalı kentsel dönüşüm süreçlerinde arazi spekülasyonunu önlemek, diğer yandan planlı gelişim modeline dayalı kentsel (yeniden)gelişim süreçlerindeki koruma-kalkınma

ikilemini kontrol edebilmek için ‘morfogenetik kodlar’ kullanılmaktadır. Mezo-Morfo alt-sistem çerçevesinin merkezi olan Mezo/Bölgesel katmanında planlı ve/veya plansız gelişim süreçlerinin kontrolünü için yatayda ve dikeyde pro-aktif ilkelerle ölçeklerarası bağlantı sağlayan bütünlük mekanizmasının (yeniden) yapılandırılmasında kullanılmaktadır.

- ‘**Arazi Kullanım Deseni**’: Kentin ekonomik, politik ve sosyo-kültürel kent yapısını oluşturan kentsel arazi kullanım planı ile mülkiyet örüntüsü arasındaki bağlantıları ölçeklerarası politika çerçeveleri ile kontrol etmek için kullanılan bir yöntemdir. Mezo-Morfo alt-sistem çerçevesinin üst-ölçeği olan Makro/Ülusal katmanında; planlama uygulamalarında kontrollü kentsel gelişim amacıyla ölçeklerarası alt-bağlantı sağlayan ‘strateji-temelli sistem çerçeveleri’ düzenlemektedir.
- ‘**(Tarihi) Kentsel Alanların Yönetimi**’: Tarihi coğrafyada dönemsel olarak değişim gösteren bölgesel dinamik gelişim karakteri (sabitleyici hatlar) üzerinden zaman-mekân etkileşimli morfolojik çerçeveler ile süreç planlama ve yönetim gerçekleştirilmektedir. Mezo-Morfo alt-sistem çerçevesinin kalkınma hedefini kapsayan Üst-Sistem/Küresel katmanında ‘süreç-odaklı bütünlük planlama ve yönetime odaklanan sistem-temelli ölçeklerarası bağlantılı bir yöntem çerçevesi’ tanımlanmaktadır.

Makro-Morfo Sistem | Tarihsel Süreç Yaklaşımı ve Kentleşme (Versailles)

Bir Fransız Ekolü olan *Versailles* Mimarlık Okulu (1969) –günümüzde ‘Kentleşme Enstitüsü’– tarafından geliştirilen Kentsel Tasarım Yaklaşımında, politik ve ekonomik coğrafyalardaki kentleşme sistemine göre tarihsel ve sosyo-mekânsal biçimlenme yöntemlere odaklanılmaktadır. Makro-Morfo Sistem Çerçevesi oluşturan bu yöntem; küreselden yerele çeşitlenen planlama uygulamalarında kentsel dinamiklerle etkileşen disiplinlerarası bağlantıların ve çok-katmanlı kent planlama-yönetim süreçlerinin işlevlendirilmesini sağlamaktadır. Fransız kentleşme yaklaşımının gelişiminde; *Henri Lefevbre* (1901-1961), kentlilik hakkı ve güç çekişmeleri içeren sosyo-mekânsal dinamikler ile kentsel mekânın üretimini açıklayan diyalektik materyalist bir yöntem çerçevesi sunmaktadır. Mimar *Philippe Panerai*, diplomat *Jean Castex* ve antropolog *Jean-Charles DePaule* tarafından kamusal-kentsel alan ikilemine dayalı kentleşme sisteminde süreç-odaklı çoklu yöntem çerçeveleri geliştirmektedir (Kropf, 2017). Makro-Sistem Çerçevesinde ölçek hiyerarşisi oluşturan dört-bileşenli bir performans algoritması bulunmaktadır (Gürler, 2019):

- **Kentleşme Süreçleri**: Tarihsel dönem içindeki bağlam-bağımlı kentleşme dinamiklerinin sosyo-mekânsal biçimlenmesine odaklanılmaktadır. Makro-Morfo alt-sistem çerçevesinin alt-ölçeği olan Mikro/Yerel katmanda; planlı ve plansız kentsel (alt)süreçlerin yönetimi konusunda ölçeklerarası üst-bağlantı sağlayan ‘mekânsal denetim araçları’ belirlenmektedir.

- **Model Programlar:** Arazi kullanım planındaki işlevlere özgü kentsel alan-bazında ilkeler ve morfolojik bölge özelinde tipolojik çerçeveler içeren bütünleşik programlar arasında ilişki kurulmaktadır. Makro-Morfo alt-sistem çerçevesinin merkezi olan Mezo/Bölgesel katmanında kentsel kodların planlama sisteminde kullanılması için yatayda ve dikeyde ölçeklerarası bağlantısını sağlayan ‘bütünleşik ilke kararları ve kentsel/kırsal nitelikli tip planlar ve/veya bölgesel ölçekli tasarım rehberleri’ kullanılmaktadır.
- **Kentsel Süreçlerin Yönetimi:** Mimarlık ve planlama uygulamalarına yönelik politika-temelli operasyonel çerçeveler, miras-temelli kentsel dönüşüm süreçleri üzerine bütünleşik planlama çerçeveleri ve kentsel yeniden-yapılanma odaklı bölgesel planlama kapsamında kentsel/kırsal tasarım rehberleri ile kentsel süreçlerin bütünleşik yönetim biçimi belirlenmektedir. Makro-Morfo alt-sistem çerçevesinin üst-ölçeği olan Makro/Ulusal katmanı üzerinden üst-ölçekli bütünleşik planlama çerçeveleri ölçeklerarası alt-bağlantı sağlayan ‘kamu politikaları’ düzenlenmektedir.
- **Sosyo-Mekânsal Güç Etkileşim Çerçevesi:** Coğrafi ve tarihsel bağlama özgü politik ve ekonomik güç ilişkileri ile mekânsallaşan sosyo-kültürel sistem modelinde mimari ve kentsel bölgelere odaklanılmaktadır. Makro-Morfo alt-sistem çerçevesinin kalkınma hedefini kapsayan Üst-Sistem/Küresel katmanından ‘mekân-odaklı sürdürülebilir planlama ve yönetime odaklanan sosyo-ekolojik yöntem çerçevesi’ tanımlanmaktadır.

Morfo Simülasyon | CBS-Temelli Yaklaşım ve (Yeniden)Yapılandırma

İngiliz Mimarlık Okulu Bartlett Yaklaşımı olarak da bilinen *SpaceSyntax*, 1980’lerde *Bill Hillier* ve *Julienne Hanson* tarafından mekânsal tasarım simülasyonu yapmak için, coğrafi veri ile morfolojik kuramları teknoloji temelinde ‘birlikte-yapılandırma’ yöntemidir. *SpaceSyntax* mekânsal dizilim konusunda hem analiz, hem de planlama ve tasarım amacıyla küresel ölçekte kullanılan bir bilgisayar yazılım programıdır. Bu yazılımla uyumlu *Jorge Gil* tarafından geliştirilen ‘*QGIS space syntax* modülü’ aracılığıyla coğrafi veri analizi, mekânsal ağ modelleri ve dijital görselleştirme yapılmaktadır. *SpaceSyntax* yaklaşımı, çok-katmanlı bir yapıda açıklayıcı, keşfedici ve düzenleyici biçimde mekân algoritmasına sahiptir, çünkü ‘görünen boyuttaki mekânsal yapı ile ilgili görünmeyen boyutta göreceli analizi ve olasılıklı tasarımı’ yapılmaktadır (SpaceSyntax, 2021). Morfo Simülasyon Çerçevesinde –bütünleşik ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri açısından– ölçek hiyerarşisi oluşturan dört-bileşenli bir algoritma bulunmaktadır (Gürler, 2019):

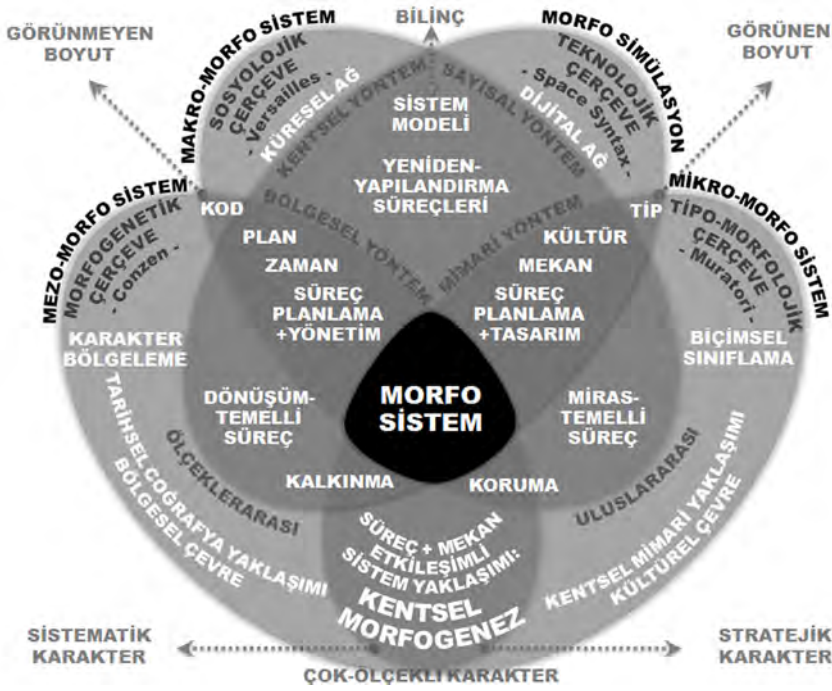
- **Mekânsal Dizilim:** Kentsel biçimi oluşturan mekânsal bileşenlerin ve katmanların hiyerarşik düzen içinde kümelenmesi ile oluşan morfolojik yapının kümülatif/toplaşık çözümlenmesi için kullanılmaktadır. Morfo Simülasyon alt-sistem çerçevesinin alt-ölçeğindeki “mekânsal biçimin dizilim yapısı” aracılığıyla Mikro/Yerel katmandaki “sosyo-ekonomik yapıyla

ilgili analitik” çerçeve oluşturulabileceği belirtilmektedir (SpaceSyntax, 2021).

- **Sosyo-Mekânsal (Yeniden)Yapılandırma:** Sosyolojik ve iktisadi politik boyutları birleşik biçimde kapsayan kentsel bölgeleri ve toplumsal hayatı çözümleyerek, düzenleyici çerçevelerin ve uygulama alternatiflerinin geliştirilmesi için kullanılmaktadır. Morfo Simülasyon alt-sistem çerçevesinin merkezini tanımlayan, düzenleyen ve (yeniden)yapılandıran “performans göstergeleri” aracılığıyla Mezo/Bölgesel katmandaki “Sosyo-ekolojik çevre ile ilgili analiz çerçevesi” oluşturulabileceği belirtilmektedir (SpaceSyntax, 2021).
- **Sosyo-Ekonomik (Yeniden)Yapılandırma:** Kentsel ve sosyal nitelikli iktisat politikaları doğrultusunda kırsal-kentsel bölgeleri ve toplumsal dinamikleri yeniden-yapılandıran ekonomik değişim vizyonu ve kalkınma stratejileri geliştirmek için kullanılmaktadır. Morfo Simülasyon alt-sistem çerçevesinin üst-ölçeğindeki “mekânsal biçimin dizilim stratejisi” aracılığıyla Makro/Ulusal katmanda “politika ve eylem planları” geliştirilebileceği belirtilmektedir (SpaceSyntax, 2021).
- **Sosyo-Ekolojik (Yeniden)Yapılandırma:** Toplum ve ekosistemler arasındaki karmaşık ve dinamik etkileşim ile biçimlenen kentsel sistemlerin, uzun-vadeli sürdürülebilirlik hedefi ile sosyal ve ekolojik değişimlerin çözümlenmesi ve geliştirilmesi için kullanılmaktadır. Morfo Simülasyon alt-sistem çerçevesinde bütünlük ve sürdürülebilir kalkınma hedefini gerçekleştirme amacı doğrultusunda, “kente özgü topolojik kentsel karakter” aracılığıyla Üst-Sistem/Küresel katmandaki “sürdürülebilir kentsel süreçlerin mekânsal planlamasında yerinden kompakt yönetim yaklaşımıyla enerji-etkin kompakt kent model” çerçevesi oluşturulabileceği belirtilmektedir, örnek: Rotterdam kenti (Yamu ve diğ., 2021, 21-22).

Morfo Sistem: Çok-boyutlu Sistem Çerçevesi Yaklaşımı

‘Morfo Sistem’; planlama uygulamalarında kentsel morfoloji yaklaşımlarının bütünlük kullanımı ile oluşan ‘tam kapasiteli, mekân kalitesi-odaklı toplam süreç performansı’ anlamına gelmektedir. ‘Morfo Sistem Çerçevesi’; kentsel morfoloji yaklaşımlarının ölçek hiyerarşisi bakımından gerek kendi içlerinde gerekse de birbirleri arasında hem benzerlikler hem de farklılıklar olduğunu göstermektedir. Bu durum, süreç planlama ve yönetim odaklı kent/bölge planlama uygulamalarında kullanılan morfo-sistemli kentsel planlama ve tasarım çerçevelerine, performans-temelli operasyonel güç sağlamaktadır (Şekil 3). Ancak, zaman-mekân etkileşim ağındaki değişkenler nedeniyle (bütünlük) planlama-tasarım uygulamalarının (re)vizyon sürecinde ‘Multiskopik Yaklaşım’ ile mekanizma-araç bağlantısını yeniden-yapılandırılabilirlikte.

Şekil 3. Morfo Sistem Çerçevesi³

“Multiskop”; çok-ölçekli biyomimetik sistemlerde, “homojen görünen ancak heterojen yapıdaki parçacıkları; üç fazlı optik tekniklerle görüntüleyerek algoritmik yüzey analizi yapmayı sağlayan, modüler yapı bütünlüğü bir nanoteknoloji aracıdır” (MPIKG). Bu bilimsel terim ile vurgulanan sistem yaklaşımı; metaforik anlamıyla ‘performans-temelli kentsel süreç planlama ve yönetim modellerindeki yöntem’ ile ‘kentsel morfoloji yöntemleri’ arasında ‘ölçeklerarası bütünlük karakter’ bakımından bir analogi ortaya koymaktadır. Bu analogi; zaman-mekân ağında morfoloji ile planlama/tasarım arasında içten kenetlenme sağlayan ‘çok-boyutlu sistem çerçevesi’ kapsamında mikro/yerel, mezo/bölgesel ve makro/bölgesel katmanlarda ölçeklerarası birliktelik ilkesini operasyonelleştiren bir sistem yaklaşımı tanımlar.

“Multiskopik Yaklaşım” (Gürler, 2018); ‘bölgesel-ölçekli kentsel tasarım çerçeveleri’ kapsamındaki ‘morfolojik yöntemler’ aracılığıyla; küresel programların planlama uygulamalarında kullanılan ‘çok-boyutlu bütünlük sistem çerçevesi’ üzerinden ‘mekanizma-araç bağlantısının performansını ölçme-değerleme’ anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle; bütünlük ve sürdürülebilir kentsel koruma-geliştirme süreçlerinin performansı üzerine ‘sistem simülasyonu’ yapılandırılmaktadır. ‘Multiskopik Yaklaşım’ ile SPY modelleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar üzerinden strateji açıkları ve sistem hataları tespit edilebilmekte, ‘me-

kanizma-araç bağlantısının yapısını hedeflenen değerde kullanabilmek için ‘dönüşümsel mekanizma tasarımı’ ile sistem performansı iyileştirilmektedir (Gürler, 2013; 2019; 2020). Başka bir deyişle, ölçeklerarası birliktelik içeren planlama sistemlerinde, stratejik planlama ve performans programlama süreçlerinin bütünlüğü ve (re)vizyonel biçimde kullanılması ile ölçeklerarası planlama uygulamalarında mekanizma-araç bağlantısının performansı “yeniden-yapılandırılabilir” (Marcus ve Colding, 2014). Bu durum, kentsel morfoloji çerçevesinde süreç-mekân örüntüsü bakımından üç anlam taşımaktadır:

- performans-temelli SPY için bütünlüğü mekanizma çerçevesi olarak kullanılması gereken kentsel tasarım rehberlerinde, kontrol kodu içeren ‘morfojenetik şifre’
- kentsel dönüşüm süreçlerinde, ‘süreçlerin (yeniden) morfogenezi’.
- mekanizma-araç bağlantısında, ‘performans-temelli metamorfoz’.

Sonuç: Süreç-Mekân Örüntüsünde Ölçeklerarası Bütünlüğü Çerçevesi

Kentsel Planlama/Tasarım uygulamaları ve araştırmaları, bilimsel bir üst-sistem alanı olarak incelendiğinde; ‘görünmeyen boyut’taki kentsel süreçlerin ‘görünen boyut’taki mekânsal uygulamalara aktarıldığı, ‘ölçeklerarası bağlantılı kentsel/bölgesel süreç planlama ve yönetim (SPY) çerçeveleri’nin ‘karakteristik işlev’ine bağlı olarak değişkenlik gösteren ‘ karmaşık sistemler bütünü’ ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, bütünlüğü ve sürdürülebilir kentsel SPY modellerinin sistem-strateji yapısı; egemen paradigmaya, coğrafi bağlama ve planlama sistemlerinin özneliklerine göre değişkenlik gösterse bile, süreç-mekân odaklı mekanizma-araç bağlantısı bakımından ‘karakteristik işlev’ temelinde (yeniden) yapılandırılabilir ve performans-temelli (alt)modeller ile programlanabilir ‘ karmaşık sistem karakterinde çok-ölçekli ortak bir yapı’ (ölçeklerarası işlev karakteri ve süreç-odaklı morfojenetik yapı) bulunmaktadır. Bu doğrultuda; bütünlüğü ve sürdürülebilir kentsel SPY sistem modeli performansının (süreç morfolojisinin), hem etki alanını (mekanizma-araç bağlantısının süreç-mekân örüntüsünü) hem de ‘bölgesel ölçekli kentsel tasarım çerçevesi üzerinden ölçeklerarası dönüşümsel mekanizma tasarımı’ (sistem-temelli metamorfoz çerçevesi) sağlayan kontrol kriterleri (süreç-mekân dokusunu oluşturan mekanizma çerçevesinin morfogenez kodları) çözümlenebilmektedir.

Kent-temelli bütünlüğü ve sürdürülebilir (üst)çerçevelerinin planlama sistemi içinde hazırlanması ve planlama uygulamalarının yürütülmesi için kentsel morfoloji yöntemleri ile kentsel tasarım çerçeveleri arasında ‘operasyonel bağlantı’ kurulması gerekmektedir. Bu noktada, ‘Bölgesel ölçek üzerinden ölçeklerarası bağlantı kuran kentsel tasarım çerçeveleri’ ile “kentsel morfoloji yöntemlerinin” (Scheer, 2015; Kropf, 2017; Ünlü, 2018) birlikte kullanılması “bütünlüğü (ve sürdürülebilir) kentsel koruma-geliştirme odaklı planlama ve yönetim modeli”

kapsamında mekanizma-araç bağlantısı performans değeri-temelinde (yeniden) programlanabilmektedir (Gürler, 2013, 391).

Kentsel Tasarım Çerçevesinin ve Kentsel Morfoloji Yöntemlerinin temelindeki ‘ölçeklerarası bütünlük bağlantı sağlayan ortak karakter yapı’; ‘bölgesel-ölçek üzerinden kenetlenen ve birlikte dönüş(türül)en çok-katmanlı ‘bir madalyonun iki yüzü (morfo sistem)’ metaforu ile kavramsallaştırılabilir. Bu madalyonun ‘yazı’ (kentsel morfoloji) veya ‘tura’ (kentsel tasarım) yüzünü “okuyabilmek için” (Edson, 2016) sistem bilimleri temelindeki “ölçeklerarası bağlantılı üst-sistem çerçevesi” (Gürler, 2013) | “Multiskopik Yaklaşım” (Gürler, 2017-2020) ile mümkün olabilmektedir. Bu nedenle; *Sophia* ve *Han* türevi yapay zekalı robotların geleceğimiz hakkında –önceden belirlenmiş bir şekilde– yazı-tura atarak yakın gelecekteki insan yerleşmelerini ve kentsel süreçlerimizi programlamasını istemiyorsak, –hatta *bitcoin*/dijital para gibi manipülasyon ve spekülasyona açık bırakmak istemiyorsak– bugünden kentsel değerlerimiz ve akılcı kalkınma hedeflerimiz doğrultusunda geleceğimizi programlamamız gerekmektedir.

Notlar

1. ‘Performans-temelli Bütünlük S.P.Y. Modeli –Ölçeklerarası Sistem Çerçevesi’ başlıklı Şekil; Doktora Tezimde (2013) yer alan “Çok Kriterli Parametrik Çerçeve”nin (130-136) görsel bir Özeti.
2. “Kentsel Morfoloji Yaklaşımlarının Ölçeklerarası Sistem Çerçevesi” başlıklı Şekil; CyNUM2018 Konferansında sunduğum araştırma çalışmam sırasında oluşturduğum ‘kentsel morfoloji yaklaşımları üzerine çok-kriterli parametrik çerçeve’ üzerinden geliştirilmiştir (sunu görsel no.9).
3. Covid-19 küresel pandemi nedeniyle çevrimiçi olarak düzenlenen III. Kentsel Morfoloji Sempozyumu (3-5 Mayıs 2021, ODTÜ, Ankara, Türkiye) ardından ve ISUF 2021 Konferansı (29 Haziran-3 Temmuz, University of Strathclyde, Glasgow, UK) öncesinde kentsel morfoloji alanının öncülerinden kıymetli Prof. Dr. J.W.R. Whitehand’i (1938-2021) kaybetmiş olmak derin bir üzüntü yaratmıştır.
4. “Morfo Sistem Çerçevesi” başlıklı bu Şekil; CyNUM2018 Konferans bildirim sunumunda “*The Quadruple Helix of Knowledge on Urban Morphology* | Kentsel Morfoloji üzerine Dörtlü Bilgi Sarmalı” başlığıyla –ilk versiyonu– yer almaktadır (sunu görsel no.10).

Kaynaklar

- Alexander, C., et al, (1987). A new theory of urban design. New York: Oxford University Press.
- Batty, M., Couchlelis, H., Eichen, M. (1997). Urban systems as cellular automata. Environment and Planning B 24, 159-64.
- Belton, V., Stewart, T.J. (2002). Multiple criteria decision analysis: an integrated approach. Dordrecht: Kluwer Academic Publishing.

Dibble, J.L., ve diğ. (2015). Urban Morphometrics: Towards a Science of Urban Evolution. (<https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1506/1506.04875.pdf>). Erişim Tarihi: 10.04.2021.

Edson, M. ve diğ. (2017). Team 3: Exploring the relationship of systems research to systems literacy. (<https://oro.open.ac.uk/51146/1/51146.pdf>). Erişim Tarihi: 13.04.2021.

Faludi, A. (1989). Conformance vs performance: implications for evaluations. *Impact Assessment Bulletin*, 7, 135-51.

Faludi, A. (2000). The performance of strategic spatial planning. *Planning Practice and Research* 15 (4), 299-318.

Ginefra Toni, J.F., Richter, R. (2017). Evolving morphology: 200 years of Goethe's *Zur Morphologie*. (<http://ishpssb2017.abfhib.org/papers/ISHPSSB-2017-paper-352.pdf>). Erişim tarihi: 10.04.2021.

Ginefra Toni, J.F. (2018). On the origins and renaissance of Goethe's morphology. (https://www.researchgate.net/publication/337285485_On_the_Origins_and_Renaissance_of_Goethe's_Morphology). Erişim tarihi: 10.04.2021.

Gürler, A. (1999). Tyranny and promise of types [mimari tipoloji konulu YL tez çalışmasından yayımlanan araştırma]. IAED 501 Graduate Studio, Bilkent University, Ankara. (<http://w3.bilkent.edu.tr/web/artweb/htdocs/iaed/Program/cb/Gurler.html>). Erişim tarihi: 15.12.2018.

Gürler, A. (2001). Tyranny and promise of architectural types and typologies [tamamlanmamış YL Tezi]. Master of Fine Arts Program in Interior Architecture and Environmental Design, Graduate School of Economics and Social Sciences, Bilkent University, Ankara.

Gürler, E. (2002). A comparative study in urban regeneration process: the case of Istanbul. Basılmış YL tezi. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Gürler, E. (2013). Bütünleşik kentsel koruma-geliştirme sürecinin analitik planlaması ve stratejik yönetimi: performans ölçme-değerlendirme-programlama modeli. Basılmamış DR tezi, İTÜ-BAP no: 33438. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

Gürler, E. (2017). The power of urban design in hidden dimension: value-based performance in integrated urban regeneration process. O. Çalışkan ve E. Efe, eds, METUDSYMPO2016 Proceedings. Ankara: METU Faculty of Architecture Press, 235-241.

Gürler, E. (2019). The performance of relationship between instrument and mechanism: the hidden value of urban design guidelines for sustainable urban development. N. Charalambous, N. Zafer-Cömert, Ş. Hoşkara, eds, CyNUM 1st Regional Conference Proceedings. Nicosia: CyNUM2018, 81-95. [sonnot-1'de belirtilen kaynaklar].

Gürler, E. (2020). Kentsel ve bölgesel ölçekli ulusal politikalar üzerinde performans değerlemesi: mevcut durum ve alternatif senaryoların karşılaştırması. A.C. Yoloğlu,

- Z.S. Belge, N. Aydın, eds., KBAM 7. Sempozyumu Bildiri Kitabı. Ankara: KBAM, 636-50.
- Hall, A.D. (1962). *A methodology for systems engineering*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Harper, D. (2020). *Online Etymology Dictionary*. (<https://www.etymonline.com>). Erişim Tarihi: 10.10.2020.
- Hillier, J., Healey, P. (2010) *The Ashgate Research Companion to Planning Theory: Conceptual Challenges for Spatial Planning* (edited book) Farnham, Surrey, UK: Ashgate
- Johnston, R.J. (1996). *Paradigms and revolution or evolution?*. J. Agnew, D.N. Livingston, A. Rogers (eds.) *Human Geography*, Oxford: Blackwell.
- Johnston, R. (2020). *Geography*. (<https://www.britannica.com/science/geography>). Erişim Tarihi: 10.02.2021.
- Kropf, K. (2017). *The handbook of urban morphology*. Chichester: Wiley.
- Marcus, L., Colding, J. (2014). *Toward an integrated theory of spatial morphology and resilient urban systems*. *Ecology and Society* 19 (4), 58-65.
- Mareis, C. (2012). *Qaudratisch, praktisch, gut: zur Erfolgsgeschichte des morphologischen Kastens*. (<https://edoc.unibas.ch/48012/>). Erişim Tarihi: 10.04.2021.
- MPIKG Max-Planck-Institute für Kolloid- und Grenzflächenforschung (Tarih Yok) *The Multiskop*. (<https://www.mpikg.mpg.de/4862817/multiscope.pdf>). Erişim Tarihi: 15.01.2021.
- Reynolds, M., Holwell, S. (eds.), (2010). *Introducing systems approaches. Systems approaches to managing change: a practical guide*. London: Springer, 1-23.
- Scheer, B.C. (2015). *The epistemology of urban morphology*. *Urban Morphology* 19 (2), 117-34.
- Schrimer, P.M., Axhausen, K.W. (2015). *A multiscale classification of urban morphology*. *Journal of Transport and Land Use* 9 (1), 101-30.
- SpaceSyntax (2021) *Cities and Regions*. (<https://spacesyntax.com/cities-regions/cities-regions-landing-page/>). Erişim Tarihi: 10.01.2018.
- Ünlü, T. (2018). *Mekânın biçimlendirilmesi ve kentsel morfoloji*. *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı – II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı*. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları, 59-70.
- Yamu, C., Nes, A.v., Garau, C. (2021). *Bill Hillier's Legacy: Space Syntax—A Synopsis of Basic Concepts, Measures, and Empirical Application*. *Sustainability* 13, 3394.

TARİHİ DOKULARIN DEĞİŞİMİNDE YEREL YÖNETİMİN ROLÜ: ULUCANLAR / ANKARA ÖRNEĞİ

Elif Miray Kısaer*, **Neriman Şahin Güçhan****

*ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Arş. Gör.

**ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

mkisaer@metu.edu.tr, neriman@metu.edu.tr

Fiziki çevreye ait tüm elemanlar; sosyo-ekonomik, kültürel ve politik güçlerin etkisi ile zaman içerisinde değişip dönüşerek kentsel morfolojiyi oluşturmaktadır. Özellikle tarihi kent dokularında açıkça görülen bu değişimler, miras alanlarının korunmasına yönelik karar mekanizmalarının tutumları ile şekillenmektedir. Ankara tarihi kent merkezi sınırları içinde yer alan geleneksel konut alanları da yaklaşık son yirmi yıldır bu süreçten fiilen etkilenmektedir. Yerel yönetimin sokak sağlıklaştırma projeleri ile dönüşümünü başlattığı Hamamönü ve Hamamarkası, kent morfolojisinin evriminde koruma disiplini açısından sorunlu olarak görülen miras alanlarıdır.

2004 yılında 5226 sayılı 'Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun' ile değişen mevzuatla yerel yönetimlerin kültürel miras alanlarının korunması konusunda yetki ve sorumluluklarının artırılması, Türkiye'deki tarihi kent dokularının değişim ve dönüşüm sürecini hızlandırmıştır. Bu süreç Ankara'da Ulus tarihi kent merkezi sınırlarının güneydoğusunda yer alan Ulucanlar Bölgesi'nin dönüşümünü başlatmıştır. En eskisi 17. yüzyıla ait olan tarihi konutların büyük bir bölümü, Altındağ Belediyesi'nin rekonstrüksiyon uygulamaları doğrultusunda 2016 yılında yıkılmıştır. Sonrasında yapım tekniği, yapı malzemeleri ve mimari elemanları bağlamında özgün konut özelliklerini yansıtmayan rekonstrüksiyonlar yapılarak, Ulucanlar'da 'yeni' bir tarihi konut dokusu üretilmiştir.

Bu çalışmada, yerel yönetimin uygulamaları ile bölgenin geçirdiği değişim ve dönüşüm tarihi dokulardaki özgünlük tartışması üzerinden incelenmiştir. Çalışma alanındaki 66 parsel için; 1930lar, 1993 ve 2011 yıllarına ait kaynaklardan elde edilen bilgiler ile 2020 yılında yerinde yapılan tespitlere dayanarak, konutların fiziki özellikleri ve mevcut durumları analiz edilmiştir. Çalışmada dört farklı zaman aralığına ait analizler karşılaştırılarak tarihi dokudaki değişimin niteliği; doku, yapı adası, parsel ve yapı özelinde incelenmiş ve kent morfolojisine etkileri değerlendirilmiştir. Değerlendirmeler sonucu Geç Osmanlı Dönemi'ne ait tarihi konut dokusunu barındıran Ulucanlar'ın, son yıllardaki uygulamalar ile özgünlüğünü büyük oranda yitirdiği ve kentin morfolojik evriminde yeni bir süreç oluşturduğu gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ulucanlar, geleneksel konut dokusu, özgünlük

Giriş

Fiziki çevreye ait tüm elemanlar; sosyo-ekonomik, kültürel ve politik güçler etkisi ile zaman içerisinde değişip dönüşerek kentsel morfolojiyi oluşturmaktadır. Özellikle tarihi kent dokularında açıkça görülen bu değişimler, miras alanlarının korunmasına yönelik karar mekanizmalarının tutumları ile şekillenmektedir. 2004 yılında 5226 sayılı ‘Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun’ ile değişen mevzuatla yerel yönetimlerin kültürel miras alanlarının korunması konusunda yetki ve sorumluluklarının artırılması, Türkiye’deki tarihi kent dokularının değişim ve dönüşüm sürecini hızlandırmıştır. Son yirmi yıldır Ankara da diğer kentler gibi bu süreçten fiilen etkilenmektedir. Yerel yönetimin sokak sağıklaştırma projeleri adı altındaki uygulamaları ile Hamamönü ve Hamamarkası bölgeleri, Ankara kentinin morfolojik evriminde koruma disiplini açısından sorunlu olarak görülen miras alanları olarak ele alınabilir.

Bu çalışma, Türkiye’deki merkezi ve yerel yönetimlerin koruma alanına olan etkilerinin incelendiği kapsamlı bir araştırmanın örnek alan çalışması olarak incelenen Ulucanlar bölgesinin tarihi dokusundaki değişim-dönüşümü aktarmaktadır.

Çalışma alanı belirlenirken, 1993 yılında Necva Akçura tarafından yürütülmüş ve 1996 yılında da ‘Tarihi çevrede konut-yapı ilişkileri: Ulucanlar örneği’ başlığı ile yayınlanmış olan proje alanı sınırları göz önünde bulundurulmuştur. Kuzey-güney doğrultuda Uzunkavak ve Öksüzler caddeleri arasında; doğu-batı doğrultuda ise Gelin ve Cingöz sokaklarını kapsamaktadır. En eskisi 17. yüzyıla ait olan tarihi konutların büyük bir bölümü, Altındağ Belediyesi’nin rekonstrüksiyon uygulamaları doğrultusunda 2016 yılında yıkılmıştır. Sonrasında yapım tekniği, yapı

Şekil 1. Ulus Tarihi Kent Merkezi’ndeki geleneksel konut alanları

Şekil 2. Çalışma Alanına ait 2006, 2016 ve 2017 Google Earth görüntüleri: Rekonstrüksiyon projesi doğrultusunda 2016-2017 yıllarında yıkımlar gerçekleştirilmiştir (I: 2016 Temmuz, II: 2016 Ağustos, III: 2017 Eylül).

malzemeleri ve mimari elemanları bağlamında özgün konut özelliklerini yansıtmayan rekonstrüksiyonlar yapılarak, Ulucanlar'da 'yeni' bir tarihi konut dokusu üretilmiştir.

Çalışma alanındaki 66 parselde ait; 1930lar, 1993 ve 2010 yıllarına ait kaynaklardan elde edilen bilgiler ile 2020 yılında yerinde yapılan tespitlere dayanarak, konutların fiziki özellikleri ve mevcut durumları analiz edilmiştir. Çalışmada dört farklı zaman aralığına ait analizler karşılaştırılarak tarihi dokudaki değişimin niteliği; doku, yapı adası, parsel ve yapı özelinde incelenmiş ve kent morfolojisine etkileri değerlendirilmiştir.

Ulucanlar: Tarihi Dokunun Dönüşümü

Ulucanlar bölgesi, Osmanlı kentsel dokusunun izlerinin bulunduğu tarihi bir kentsel alandır. Ancak zaman içinde yapılan pek çok müdahale ile geleneksel doku dönüşüme uğramıştır. Bu bölümde, 1936, 1993, 2010 ve 2020 analizlerinin karşılaştırılması ile tarihi kentsel dokudaki değişim aktarılmaktadır. Analizler bölgenin tarihsel gelişimi ile başlayarak; kadastral doku, yapı yoğunluğu, yapıların işlevi, yapım tekniği, yapısal durum, yapısal değişim başlıkları altında yapılmıştır.

Tarihsel Gelişim

Öncelikle, Akok'un (1951) belirttiği gibi, çalışma alanı bir Osmanlı Mahallesi olan Kattanin (Pamukçular) Mahallesi sınırları içinde yer alır. Bu bölge, 1522'de Celal Panbuki (ya da Hallaç Kattanin); 1601 ve 1785-1830 yılları arasında ise Celal Kattanin; ve 1891'de ise Fettani olarak kaynaklarda geçmektedir (Özdemir, 1998, 84 ve Şahin Güçhan, 2001, 150). Özdemir'e (1998) göre Kattanin, Müslüman topluluğun bir arada yaşadığı bir Müslüman mahallesi idi. Nüfus 1607'de 45 iken 1786'da 480'e, 1830'da 510'a çıkmış; en yüksek nüfusa sahip ilçelerden biri olmuştur (Özdemir, 1998, 119 ve Şahin Güçhan, 2001, 150). 1830 yılında en yüksek nüfusun orta gelir gruplarına ait olduğu gözlenmektedir (Şahin Güçhan 2001, 141; Şahin, 1995, 45).

İlçe, geleneksel bir Osmanlı kent dokusu olarak geleneksel konutlardan oluşmaktadır. Ayrıca, Cenab-ı Ahmet Paşa Camii, Hemhum Mescidi, Yörük Dede Türbesi ve Öksüzce Çeşmesi de bu alanda bulunmaktadır. Geleneksel Osmanlı mahallelerinde olduğu gibi bu alanda da dini yapıların etrafında yerleşim birimleri inşa edilmiştir.

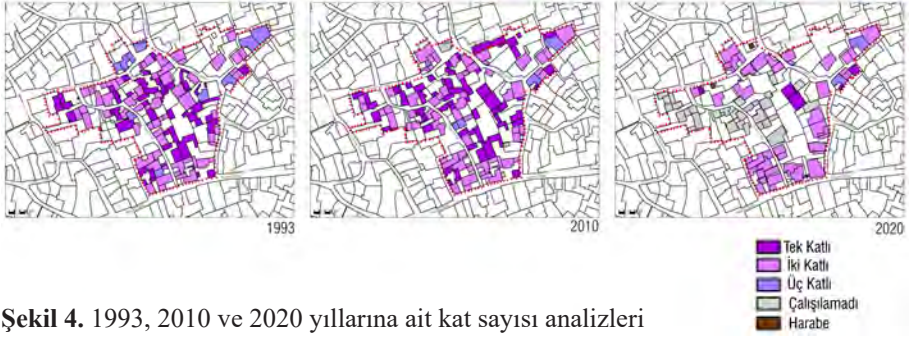
Kadastral Doku

Kentsel doku organik bir düzende oluşturulmuştur; bu nedenle kadastral doku düzensiz bir yapıya sahiptir (Şekil 3). 1936 tarihli harita ile güncel halihazır harita karşılaştırıldığında; parsel sınırları ile sokakların konumu ve formunda büyük değişimler gözlenmemektedir (Şekil 3). Özgün kadastral düzen 1936 tarihli haritada yardımıyla okunmaktadır. Açık alan ve yapıların taban alanları arasındaki oran yaklaşık 1,6'dır (% 38 yapı taban alanı, % 62 açık alan). Bu oran yıllar boyunca büyük ölçüde korunmuştur (Şekil 3).

Ancak yıllar içinde geleneksel konutların parsel üzerindeki konumu ve yapıların formu değişmiştir. Özellikle çalışma alanının güney kesiminde, son yıllarda uygulanan rekonstrüksiyon projeleri ile geleneksel konutların yerleşim düzenleri değiştirilmiş, servis birimlerin çoğu yıkılmış ve konutların üst katları genişletilmiştir.

Şekil 3. 1936, 1993, 2010 ve 2020 yıllarına ait kadastral doku analizleri

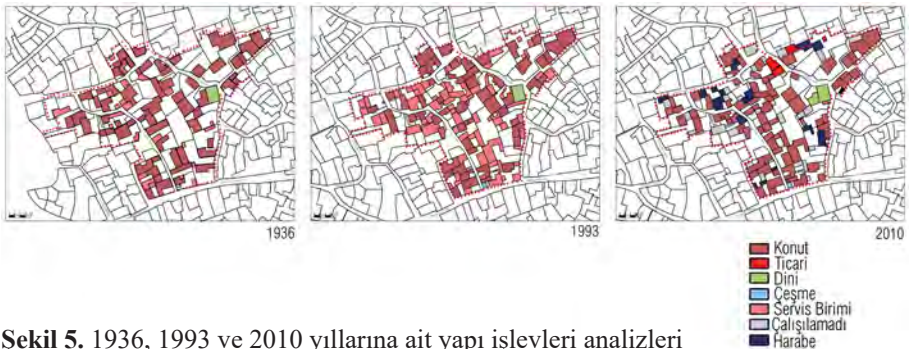
Şekil 4. 1993, 2010 ve 2020 yıllarına ait kat sayısı analizleri

Yapı Yoğunluğu

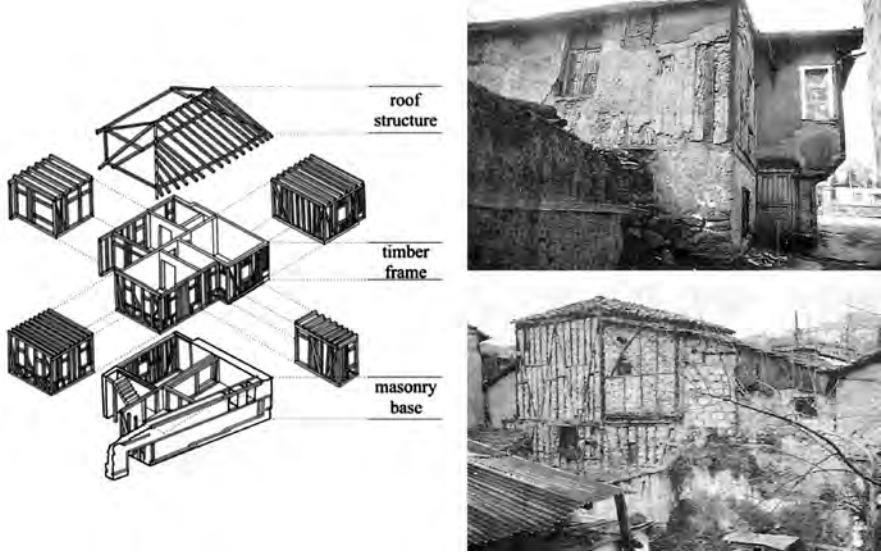
Yapılaşma yoğunluğu aynı zamanda binaların yüksekliği ile de ilgilidir. Geleneksel konutların çoğu zemin ve birinci kattan oluşmaktadır. Üç farklı dönemden elde edilen veriler benzer yaklaşımları göstermektedir (Şekil 4). Dokuda tek katlı servislerin ve iki katlı konutların varlığının yoğun olduğu görülmektedir. Değişim daha çok kuzey ve güney kesimlerde; kuzey kesimde kat sayısında azalma, güney kesimde ise kat sayısında artış olarak gözlenmektedir.

Yapıların İşlevi

Daha önceki bölümlerde bahsedildiği gibi geleneksel Osmanlı mahalleleri dini yapılar etrafında konumlanan konut birimlerinden oluşmaktadır. 1936 tarihli haritada yapılar aynı işlevsel çeşitliliği göstermektedir; konut ve konutların yardımcı birimlerin yanı sıra mescit (Hemhum Mescidi) ve çeşme (Öksüzce Çeşmesi) vardır. Bölge uzun yıllar boyunca konut işlevini sürdürmüştür; ancak, yıllar içinde servis birimleri işlevsel değişikliğe uğrayarak konut amaçlı kullanılmaya başlanmıştır. 1993 ve 2010 yıllarına ait analizler karşılaştırıldığında (Şekil 5), neredeyse tüm servis birimlerinin konut birimine dönüştürüldüğü görülmektedir. Ayrıca 2010 yılı analizlerinde bölgede ticari kullanım da görülmeye başlanmıştır (Şekil 5).

Şekil 5. 1936, 1993 ve 2010 yıllarına ait yapı işlevleri analizleri

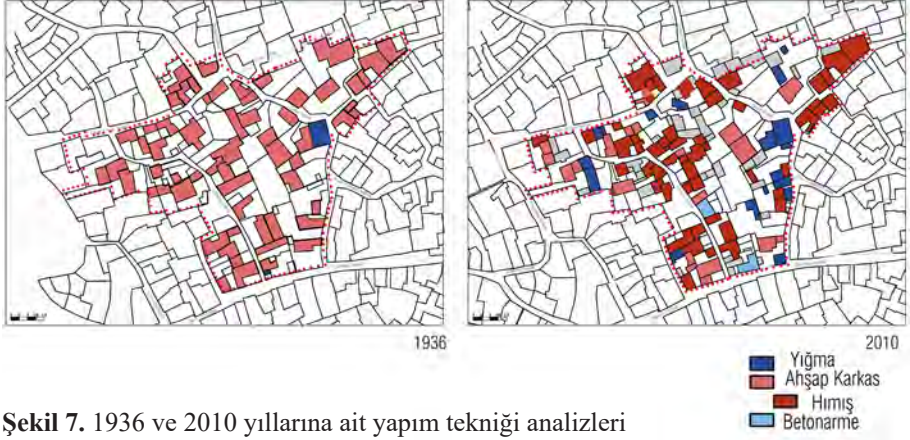
Şekil 6. Geleneksel konutlara ait yapım tekniğini gösteren aksonometrik çizim (Kaynak: Şahin Güçhan, 2018, 14; Şahin, 1995, 173) ve çalışma alanındaki geleneksel yapım tekniği ve malzeme kullanımını gösteren konutlar (Kaynak: Akçura vd., 1996, 78-79)

Yapım Tekniği

Özgün Geleneksel Konutlar, mutfak, depo ve ahır gibi yardımcı birimlerin bulunduğu geniş avlularda yer alan, moloz taş temeller üzerine inşa edilmiş iki katlı ahşap karkas yapılarıdır. Zemin katlar kerpiç yığma; birinci katlar ise ahşap karkas sistem ile inşa edilmiştir. Konutların çoğu Hıms tekniğinde inşa edilmiştir. Ahşap çerçeveler arası dolgu malzemesi olarak kerpiç kullanılmıştır. Çatılar ve saçaklar ahşap karkas ile inşa edilmiş, çatılar alaturka kiremit ile kaplanmıştır (Şekil 6).

1936 haritasının notlarına göre; tüm konut birimleri ahşap karkas yapılarıdır; mescit ve çeşme ise yığma yapılarıdır (Şekil 7). 2010 yılına ait projede ise, bu veriler güncellenerek, geleneksel yapıların çoğunda Hıms tekniğinin kullanıldığı analiz edilmiştir (Şekil 7). Ancak bu analize göre 2010lu yıllarda alanda betonarme yapılar ortaya çıkmaya başlamış, yıllar içerisinde ise özgün doku yok olma riski altına girmiştir.

Altındağ Belediyesi, 2016 yılı itibari ile dokuda var olan özgün Hıms yapıları yıkıp yeniden inşa projelerine (Şekil 2) başlamıştır. Tamamen yıkılıp yeniden inşa edilen konutlar için özgününden farklı yeni inşa teknikleri ve malzemeleri kullanılmıştır (Şekil 8). Rekonstrüksiyonlarda zemin katlar kesme taş yığma, üst katlarda ise tuğla dolgulu ahşap-karkas kullanılmıştır.

Şekil 7. 1936 ve 2010 yıllarına ait yapım tekniği analizleri

Şekil 8. Çalışma alanında rekonstrüksiyonu yapılan geleneksel konutlar (Kısaer, 2018)

Yapısal Durum

Dokudaki değişimi anlamak için bir başka değerlendirme, binaların yapısal durumu dikkate alınarak yapılmıştır. İyi durumda, kötü durumda, oldukça kötü durumda ve harap durumda olmak üzere dört ana başlık belirlenmiştir. Yapısal sorunu olmayan ve mimari elemanlar için sınırlı onarım gerektiren binalar iyi durumda; yapısal sorunu olmayan ancak mimari elemanlar ve malzeme düzeyinde onarım gerektiren yapılar kötü durumda; yapısal sorun ve ciddi malzeme

Şekil 9. 1993, 2010 ve 2020 yıllarına ait yapısal durum analizleri

■ İyi Durumda ■ Oldukça Kötü Durumda
■ Kötü Durumda ■ Harabe

bozulması görülen binalar oldukça kötü durumda; ve doğal etkenler veya müdahaleler ile yıkılan yapılar ise harap durumda olarak işaretlenmiştir (Şekil 9).

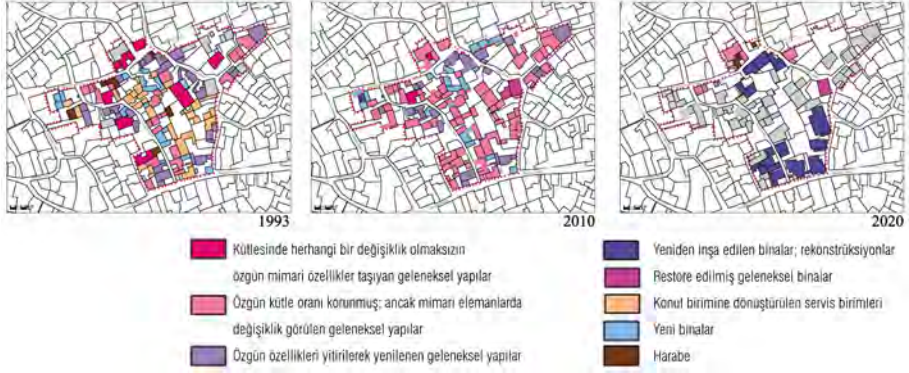
1993 analizine göre, binaların büyük çoğunluğunun kötü durumda, altı konutun ise harap durumda olduğu görülmektedir. Bu durum uzun yıllar boyu devam etmiş, 2010 yılı analizinde de binaların çoğunun kötü durumda ve oldukça kötü durumdaki binaların sayısının arttığı görülmüştür. 1993 ve 2010 analizleri karşılaştırıldığında; Hemhum Mescidi ve az sayıdaki konut dışında binaların yapısal durumu kötüleşir. Ancak 2020 yılında yapılan analizler doğrultusunda alandaki yapıların yapısal durumunda iyileşme görülmüş olup, sadece iki konut yapısının harap durumda olduğu gözlenmiştir. Yapısal durumdaki bu iyileşme, son yıllarda alandaki rekonstrüksiyon uygulamaları ile bağdaştırılabilir.

Yapısal Değişim

Yapısal durum yanı sıra, yapıların özgün özelliklerindeki değişim 1993 ve 2010 çalışmalarında analiz edilmiş; 2020 yılında ise bu analiz sınırlı bir saha araştırması kapsamında gerçekleştirilmiştir.

1993 analizi, çok sayıda servis biriminin konuta dönüştürüldüğünü ve birçok geleneksel konutun da yenilendiğini göstermektedir (Şekil 10). Bu analizde sınırlı sayıda yeni bina ve çoğunluğu servis binası olan ve özgün özellikler taşıyan 9 konut bulunmaktadır. Ancak 2010 yılına kadar ikisi hariç bu konutların bazı onarımlardan geçtiği görülmüştür. 2010 yılında ise çoğu yapının özgün özellikleri okunabilir hale gelmiş ve mescit binası yardımcı birimleri ile restore edilmiştir. Ancak, 2016'da başlayan rekonstrüksiyon uygulamaları ile tarihi dokunun özgün karakterinin okunabilirliği yok edilmiştir.

2020 yılına ait sınırlı arazi araştırması verileri ise çok sayıda geleneksel konutun tamamen yıkılarak yeniden inşa edildiğini göstermektedir. Tescilli parsellerdeki yapıların rekonstrüksiyonu, restitüsyon projeleri doğrultusunda tamamlanmış; diğer konutlar ise tamamen yıkılıp, yeni oluşturulan geleneksel dokuya uyum gösterecek şekilde inşa edilmiştir. Böylelikle çalışma alanının özgün karakteri yıllar içinde özellikle yerel yönetim tarafından yapılan uygulamalarla yok olmuştur.

Şekil 10. 1993, 2010 ve 2020 yıllarına ait yapısal değişim analizleri

Sonuç

1993, 2010 ve 2020 için yapısal durum ve yapısal değişim analizleri birlikte değerlendirildiğinde; Altındağ Belediyesi'nin rekonstrüksiyon uygulamalarıyla tarihi konut dokusunda büyük bir değişim yaşandığını söylenebilir. 2016 yılında Altındağ Belediyesi, Ulucanlar ilçesinde kapsamlı bir yeniden yapılanma projesine başlamıştır. Bu projede, kullanıcıların müdahaleleri veya atmosferik koşullardan zarar gören ancak özgün özellikler taşıyan çok sayıda geleneksel konut yıkılmıştır. Yıkımın ardından, tescilli parsellerdeki konutların rekonstrüksiyonu yapılmış; diğer parsellere ise 'yeni' geleneksel konutlar inşa edilmiştir.

Rekonstrüksiyonlarda özgün yapı teknikleri kullanılmamıştır. Özgün karakter taşıyan geleneksel konutlar; moloz taş temel üzerine zemin kat yığma kerpiç duvar, üst katlarda kerpiç dolgu ahşap karkas kullanılmıştır (Hıms tekniği). Rekonstrüksiyon projelerinde ise zemin katlar kesme taş yığma ve üst katlar ise ahşap karkas arası tuğla dolgu ile inşa edilmiştir. Oysa Ankara'da geleneksel konutlar içinde zemin katın tümüyle kesme taş olduğu örnekler sayıca çok azdır. Dolayısıyla kullanılan yeni malzeme düzeni özgünü ile uyumsuz. Daha da yanıltıcı olan durum ise üst katta Ankara tipi çıkmaların kullanıldığı yapılarda zemin katta kesme taş olan konut hiç yokken, günümüzde bu şekilde özgünü hiç olmayan malzeme ve kullanımıyla yapılar üretilmiştir.

Rekonstrüksiyonlarda; özgün cephe organizasyonu kopyalanarak, geleneksel cepheler taklit edilmiştir. Çıkmalar, ahşap kapılar ve pencereler gibi mimari elemanlar yeniden üretilmiş, cephelerde özgün konumuna yerleştirilseler de özgün boyutlarda üretilmediklerinden özgün cephe organizasyonunu yansıtmada hatalı kalmışlardır. Bu açıdan bakıldığında, rekonstrükte edilen yapılar, özgün Ankara konutunun özelliklerini yansıtmaktan çok uzaktır. Bu yeniden inşa sürecinin tüm alanda uygulanması sonucu; Ulucanlar'da özgün korunmuş bir tek geleneksel ko-

Şekil 11. 1993 ve 2011 fotoğrafları özgün konutu göstermektedir. Ancak yapılan rekonstrüksiyonlar ile geleneksel doku taklit edilmiştir.

nut mevcut değildir. Koruma adına yapılan bu yanlış müdahaleler, yenilenemez kaynaklar olan kültür varlıklarının yok edilmesi ile sonuçlanmaktadır.

Bu anlamda, Altındağ Belediyesi'nin rekonstrüksiyon projesi, özgünlüğün sınırlı bir anlayışı içinde geleneksel dokuyu yeniden yaratma çabası olarak tanımlanabilir. Geleneksel konutlar; yapım tekniği, plan ve cephe organizasyonlarıyla bir bütün olarak ele alınmalıdır. Rekonstrüksiyon uygulamaları öncesinde bu yapılar; tarihi değer, mimari değer, estetik değer, belge değeri, teknik-teknolojik değer, anı değeri, sosyal değer gibi pek çok değer taşıyordu. Ancak özgün yapıların yıkılması ve yeniden inşası ile bu değerlerin tümü yok edilmiş, Ankara'nın kentsel morfolojik evriminde geri dönüşü olmayan büyük kayıplar yaşanmıştır.

Kaynaklar

Akçura, N. vd. (1996). Tarihi çevrede konut-yapı ilişkileri: Ulucanlar örneği. Ankara: T.C.Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı.

Akok, M. (1951). Ankara'nın eski evleri, Ankara Etnoğrafya Müzesi Yayımı Seri: I - No: I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Aktüre, S. (1981). 16.yy öncesi Ankara. In Tarih İçinde Ankara Seminer Bildirisi, E.Yavuz & Ü.N. Uğurel (eds.), pp.1-47, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.

Ergenç, Ö. (1995). Osmanlı Klasik Dönemi kent tarihçiliğine katkı: XVI.yüzyılda Ankara ve Konya. Ankara: Ankara Enstitüsü Yayınları.

Özdemir, R. (1998). XIX. Yüzyılın ilk yarısında Ankara, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sağiroğlu, Ö., & Aksulu, B. (2011). A proposal for sustainable urban conservation and rehabilitation of Ulucanlar district, Ankara. *Gazi University Journal of Science* 24(3), 593-604.

Sudan, A. E. (2012). The Role and approach of local authorities in the field of 'conservation' : case study in Hamamönü / Ankara, unpublished Master's thesis, Ankara: METU.

Şahin, N. (1995). A Study on Conservation and Rehabilitation Problems of Historic Timber Framed Houses in Ankara. Unpublished PhD Thesis. METU, Graduate School of Natural and Applied Sciences, Department of Architecture-Restoration, Ankara, Turkey

Şahin Güçhan, N. (2001). 16-19 yy. nüfus tahminlerine göre Osmanlı Ankara'sında mahallelerin sosyal-fiziksel özellikleri ve değişim süreçleri üzerine bir deneme. In *Tarih İçinde Ankara II*, Y. Yavuz (ed.), pp. 123-154, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Şahin Güçhan, N. (2018). History and Characteristics of Construction Techniques Used in Traditional Timber Ottoman Houses, *International Journal of Architectural Heritage*, 12:1, 1-20, DOI: 10.1080/15583058.2017.1336811

YAVAŞ ŞEHİR HAREKETİNİN KENT BİÇİMİNE ETKİSİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ-TARAKLI ÖRNEĞİ

Eda Yalçınkaya*, **Esin Özlem Aktuğlu Aktan****

*Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Doç. Dr.
edayalcinkaya@gmail.com, esinaktan@hotmail.com

Yavaş şehir yavaş yemek hareketinden yola çıkılarak 1999 yılında İtalya’da doğmuştur. Hareketin özünde kentlerin alternatif bir kalkınma modelinin ortaya konmasının yanında kentlerin kendi kimliklerini koruyarak gelecek kuşaklara aktarılmasını hedefleyen bir yaklaşım söz konusudur. Yavaş şehir hareketi bir sürdürülebilir kent modeli olup kendine özgü kriterleri ve felsefesi bulunmaktadır. Kentin değerlerine, kültürel miras ve doğaya önem veren, yereli ön planda tutan, çevreye duyarlı ekolojik, ekonomik, teknoloji ile uyumlu hizmetleri ilişkilendiren bir yaklaşımdır. Çevre politikaları; altyapı politikaları; kentsel yaşam kalitesi politikaları; tarımsal, turistik, esnaf ve sanatkarlara dair politikalar; misafirperverlik, farkındalık ve eğitim için planlar; sosyal uyum; farkındalık şeklinde 7 kriter başlığı altında toplam 72 kriteri bulunmaktadır. Dünyada 30 ülkede, 268 kentte, Türkiye’de ise 18 adet (Nisan 2021 itibarıyla) yavaş şehir bulunmaktadır.

Kentsel mekândaki değişimlerin yavaş şehir hareketi ile bağlantılı olup olmadığı ve bağlantılı ise kent biçimini nasıl etkilediğinin ortaya konulması çalışmanın amacıdır. Yavaş şehir hareketi kentlerde değişime neden olmakta mıdır? Olması beklenmekte midir? Kent biçimi ile bağlantılı ise yavaş şehir ilan edilmeden önce ve ilan edildikten sonra kent biçimi nasıl etkilenmektedir?” sorularının cevapları aranmıştır. Türkiye’de yavaş şehirler incelenmiş olup kent biçimine etkisi bakımından somut örneklerin yer alması sebebiyle Taraklı kenti örnek alan olarak seçilmiştir. Çalışma yavaş şehir hareketinin kavramsal çerçevesi ve örnek alan seçilen Taraklı’nın yavaş şehir hareketine bağlı olarak kent biçimine etkisi bağlamında incelenmesini kapsamaktadır.

Çalışmada yöntem ve araştırma tekniklerinin temelini nicel araştırma metodu oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında hazırlanan araştırma sorularına yönelik “Yavaş şehir hareketi bir kentin fiziksel mekân biçimini doğrudan etkilemektedir” hipotezi ortaya konmuştur. Kavramsal çerçevede veriler toplanarak değerlendirilip literatür araştırması, örnek alan belirlenmesi-incelemesi şeklinde; Taraklı kenti yavaş şehir olmadan önce ve yavaş şehir olduktan sonra kent biçiminde ne tür değişikliklerinin olduğu nüfus istatistikleri, ekonomi istatistikleri ve yıllara göre şehir haritaları üzerinden yapılan morfolojik analizlerle ölçülmektedir. Şehir haritaları üzerinden yıllara göre kentin biçimlenişindeki değişimi gösteren morfolojik analizler yapılmış; nüfus hareketleri ve yerel ekonomideki değişimler incelenmiş ve yapılan analizler karşılaştırma yöntemi ile değerlendirmiştir. Taraklı’nın Osmanlı’dan kalma özgün mimari dokusu, jeotermal açıdan zengin yapısı ve daha birçok özelliğe sahip olması nedeniyle 2011 yılında Yavaş Şehir

statüsüne kabul edilmiştir. İlçede 2011 yılında termal devre mülk tesisleri, 2012 yılında toplu konut projeleri gerçekleştirilmiştir. İlçede yapılan bu projelerle mekânsal değişim önemli derecede değişmiştir. Çalışmada kullanılan nüfus, ekonomik ve morfolojik harita analizlerine göre konut değişimi, arsa ve tarlaların satılarak imara açılması, turizm sektörünün gelişmesi ile bölgedeki tarım ve hayvancılığın giderek azalması gibi sonuçların ortaya çıkması yavaş şehir hareketi ile doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Yavaş şehir hareketinin kent biçimine etkisi bağlamında; mevcut arazi kullanımının değişmesi, ekonomik dengedeki temel sektörün değişmesi, kullanıcı profiline değişmesi, imar faaliyetlerinin hızlanması olarak neticelendirilebilir. Temel sorun Yavaş Şehir Hareketinin sürdürülebilir kent modeli yerine bir marka değeri olarak algılanması ve kentin kontrolsüz gelişiminin önünün açılarak mekâna olumsuz yansımaları şeklinde yorumlanmasıdır. Kentlerin yavaş şehir hareketinden sonra olumsuz etkilenmemesi için yavaş şehir ilanyla beraber uyulması gerekli yönergeler geliştirilmeli ve bunların denetimi için gerekli kontrol mekanizmaları öngörülmelidir.

Anahtar Kelimeler: Yavaş şehir, kent biçimi, turizm, Taraklı.

Giriş

Dünyada 30 ülkede, 278 kentte, Türkiye’de ise 18 adet Yavaş Şehir bulunmaktadır. Türkiye’de yer alan şehirler Akyaka, Eğirdir, Gökçeada, Gerze, Göynük, Halfeti, Mudurnu, Perşembe, Şavşat, Seferihisar, Taraklı, Uzundere, Vize, Yalvaç, Yenipazar’dır Köyceğiz, Ahlat ve Gündül’dür (2021). Tüm yavaş şehirler incelenmiş olup, kent biçimine etkisi bakımından somut örneklerin yer alması sebebiyle Taraklı yavaş şehri örnek alan olarak seçilmiştir.

Taraklı kenti, 2011 yılında Yavaş Şehir statüsüne girdikten sonra hızlı bir şekilde medyada duyulmaya ve bir turizm odak noktası haline gelmeye başlamıştır. Taraklı’nın Osmanlıdan kalma özgün mimari dokusu, jeotermal açısından zengin bir yapı ve daha birçok özelliğe sahip olması nedeniyle Yavaş Şehir statüsüne kabul edilmiştir. Kentin tanınması, popüleritesinin artması ile turizm sektöründe önemli bir sıçrama yakalamış ve kenti inşaat-hizmet sektörü bağlamında hızlı değişimlere sokmuştur. Küçük bir yerleşme olan kent, son yıllarda yapılan jeotermal devre mülk ve toplu konut gibi projeler ile kentin çeperlerine doğru yeni yapılaşma alanları yayılmaya başlamıştır. Tespit edilen değişimin kent biçimine etkisi kapsamında Taraklı kenti seçilmiş olup, kent yavaş şehir hareketinin kent mekanını nasıl etkilediği değerlendirilmiştir.

Bir Sürdürülebilir kent modeli olan Yavaş Şehir Akımının, kendi özgün kültürleri ile var olabilmesini destekleyen bu hareketin ortaya çıkış nedenleri, felsefesi, kriterleri literatür üzerinden incelenmiştir.

Örnek alan seçilen Taraklı ilçesi hakkında konumu, tarihi, ekonomik yapısı, nüfusu, sosyal teknik altyapısı gibi dinamikler incelenerek gerekli analizler yapılmıştır. Bu analizler neticesinde Taraklı ilçesinin yavaş şehir hareketi bağlamında meydana gelen kentsel mekândaki değişimlerinin kent biçimini nasıl etkilediğine yer verilmiştir.

Yavaş Şehir Hareketi

Yavaş şehir hareketi, İtalya’da 15 Ekim 1999 tarihinde yavaş yemek hareketinin lideri Carlo Petrini ve bir grup İtalyan belediye başkanının (Chianti, Orvieto, Bra ve Positano olmak üzere) yavaş yemek hareketi ilkelerini kent yaşamına uygulamak istemeleriyle başlamıştır (Pink, 2009, s.453). İtalya’da Chianti’nin eski belediye başkanı Paolo Saturnini, 17 Kasım 1997’de Carlo Petrini’ye bir mektup yollayarak yavaş yemek hareketini kendine has bir yaşam şekli ve korunmaya muhtaç özel ürünleri bulunan küçük kentleri de içine alacak şekilde genişletmeyi önermiştir. Saturnini yavaş yemeğin sadece tüketicileri, restoran işletmecilerini ve zanaatkarları değil, kurumları da kapsamaya gerektiği varsayımından hareket etmiş ve konuyla ilgili olarak ilk elden belediye başkanlarının görevlendirilmesini önermiştir.

Saturnini’nin kentlerin alternatif bir kalkınma modeli ortaya koyması fikri ulusal boyuta taşınmış ve bu fikirler kısa sürede diğer belediye başkanları tarafından da benimsenmiştir. Böylece Yavaş Kentler (Cittaslow) Birliği, 20 Temmuz 2000’de Roma’daki İtalyan Ulusal Belediyeler Birliği binasında dönemin sosyal demokrat kültür bakanı ve Floransa belediye başkanının katılımıyla açılmıştır (Petrini ve Padovani, 2011, s.156).

Uluslararası Cittaslow Birliği’nin dinamik ve kapsamlı bir tüzüğü vardır. Cittaslow Tüzüğü, ilk olarak 1999 yılında 60 maddelik bir manifesto ile oluşturulmuştur. 2008 yılında uluslararası bir boyut kazanmış, 2014 yılında toplumsal içeriği artırılmış ve günümüzde, 2017 yılında güncellenmiş biçimiyle kullanılmaktadır. Birliğin kuruluş tarihi, merkezi, değerleri, ilkeleri, sembolü, bütçesi, üyelik koşulları, gereklilikleri ve hakları, ulusal ve uluslararası düzeyde yönetim yapıları ve üyelik kriterleri yer alan mevcut tüzükte 29 asıl ve 6 ek madde bulunmaktadır. Bunun yanında, ilk defa 2005 yılında Norveç-Sokndal’da başlayan, her yıl delegelerin ve üye belediye temsilcilerinin katılımıyla düzenli olarak gerçekleştirilen genel kurullarda, Cittaslow fikri tartışılmaya devam etmekte, tüzükte yer alan maddeler yeniden ele alınarak güncellenmekte ve yenilenmektedir (Özmen, A. ve Can, M.C.,2018, s.93). Güncel durumda bu kriterler yedi ana başlık altında toplanan, 31 tanesi zorunlu ve 5 tanesi perspektif, 72 göstergeden oluşmaktadır.

İtalyanca kent anlamına gelen “citta” ve İngilizce yavaş anlamına gelen “slow” kelimelerinin birleşmesiyle oluşan yavaş kent hareketi, modernleşme ve küreselleşme karşıtı bir korunma hareketi değildir; kentlerin kendi kimliklerini kaybetmeden bu yolculukta nasıl var olacağına dair bir felsefe içermektedir. Hareketin yanlış anlaşılma riskine karşılık Yavaş Şehir Tanıtım Broşürlerinde ‘Yavaş Şehir Ne Değildir?’ başlıklı bir bölüm yer almaktadır. Buna göre;

- Yavaş Şehir, geriye gitmek ya da eskide yaşamak değildir. Kentin değerlerine, esnafına, halkına sahip çıkması ve bunu gelecek nesillerle paylaşmasıdır.

- Arabaya binmeyi yasaklamak değildir. Ancak, araçların girmediği, kent sakinlerinin ve kenti ziyaret edenlerin rahat bir nefes almak için dinlenebilecekleri alanlar yaratmaktır.
- Teknolojiye karşı çıkmak değildir. Tam tersine, belediye hizmetlerinin internet ortamına taşınması ve kent sakinlerinin bu hizmetlerden yararlanabilmeleri için eğitilmesidir.
- Daha yavaş yemek değildir. Ancak, daha sağlıklı olan yerel besinlerin, organik ürünlerin ve yemeklerin özendirilmesidir. Okullarda çocuklara tat ve beslenme üzerine eğitim programları düzenlemektir.

Mayer ve Knox'a (2016) göre, yavaş kent hareketi, sürdürülebilirliğe dayanmaktadır. Yavaş kent kriterleri ekonomik, ekolojik ve sosyal olmak üzere sürdürülebilir gelişmenin üç boyutu çerçevesinde şekillenmektedir. Örneğin ışık kirliliği kontrolü, alternatif enerji kaynakları yaratma gibi ilkeler kentin ekolojik varlıklarını korumayı amaçlarken, yerel ve organik ürünlerin üretimi ve tüketimi ise kentin ekonomik büyümesiyle alakalıdır. Eşitlik ise kriterler arasında doğrudan işaret edilen bir yön değildir; yerel ürünlere ve üretime odaklanması ve bunun ekonomik sonuçları ile dolaylı olarak ilişkilendirilebilir. Buna göre yavaş kentler, ekonomik, sosyal ve ekolojik farklılıkları yerel ürünlere odaklanarak kanalizasyon eden bir yaklaşımdır (Güven, 2011; Polat, 2011; Ak, 2017).

Yavaş Şehir Olma Kriterleri

1999 yılında İtalya'nın Greve in Chianti kentinde kurulan Yavaş Şehir Birliği nüfusu 50.000 altında olan kentlerin üye olabildiği uluslararası bir belediyeler birliğidir. Birliğe üye olmak için birliğin belirlediği kriterleri gerçekleştirmek için projeler geliştirmek ve uygulamak gerekmektedir. Kentlerin kriterler çerçevesinde yaptığı çalışmalar puanlanmakta ve bir kentin üye olması için 50 ve üzerinde puan alması gerekmektedir. 1999 yılında birliğin belirlediği kriterler, birliğin sadece İtalya veya Avrupa'da değil bütün dünyada yayılması sonucu daha evrensel bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Uluslararası Bilim Komitesi tarafından yapılan çalışmanın Birlik tarafından onaylanmasının ardından geçerli olan yeni kriterler ilk aşamada deneme amaçlı bir sene deneme süresine tabi tutulmaktadır.

Uluslararası Yavaş Şehir Birliği kurulduğu zaman 59 olan kriter listesi, 2013 yılında Uluslararası Bilim Komitesi tarafından güncellenerek 72'ye çıkarılmıştır. Bu kriterler;

- Çevre politikaları
- Altyapı politikaları
- Kentsel yaşam kalitesi politikaları
- Tarımsal, turistik, esnaf ve sanatkarlara dair politikalar
- Misafirperverlik, farkındalık ve eğitim için planlar

- Sosyal uyum
- Farkındalık şeklindeki 7 kriter başlığı altında gruplandırılmıştır (Keskin, 2010; Polat, 2011)

“Yavaş Şehir olma kriterlerinden hangileri kent biçimini etkiler?” sorusuna yönelik bakıldığında yapılacak projeler ve uygulamalar dahilinde çoğunun etkileyebileceği ancak ilkeler baz alınarak çevre politikaları, altyapı politikaları ve ağırlıklı olarak kentsel yaşam kalitesi politikalarının etkileyebileceği öngörülmüştür. Bunlar;

“Çevre politikaları

- Kamunun yenilebilir enerji kaynaklarından enerji üretimi

Altyapı Politikaları

- Kamu binalarına bağlı verimli bisiklet yolları
- Metro ve otobüs durakları gibi aktarma merkezlerinde bisiklet park yerleri
- Özel taşıt kullanımına alternatif olarak eko ulaşım planlanması

Kentsel yaşam kalitesi politikaları

- Kamunun yenilebilir enerji kaynaklarından enerji üretimi
- Verimli bitkiler ve meyve ağaçları kullanılarak sosyal yeşil alanların iyileştirilmesi ve/veya oluşturulması
- Marjinal alanların tekrar değerlendirilip kullanılması
- Kişisel sürdürülebilir kentsel planlanmanın teşviki
- Yerel ürünlerin ticarileşmesi için alanların oluşturulması
- Atölyelerin korunması ve değerlerinin arttırılması- doğal/yerel alışveriş merkezlerinin oluşturulması
- Yeşil alanlarda kullanılan beton miktarı” olarak söylenebilir.

Türkiye’deki Yavaş Şehirler

Türkiye’de Nisan 2021 tarihi itibarı ile 18 adet Yavaş Şehir bulunmaktadır. 2009 yılında Seferihisar’ın yavaş şehir statüsüne girmesine öncülük etmesiyle, sırasıyla 2011 yılında Taraklı, Gökçeada, Yenipazar, Akyaka, 2012 yılında Vize, Yalvaç, Perşembe, 2013 yılında Halfeti, 2015 yılında Şavşat, 2016 yılında Uzundere, 2017 yılında Eğirdir, Gerze, Göynük ve son olarak 2018 yılında Mudurnu, 2019 yılında Ahlat, Köyceğiz ve 2020 yılında Güdül Yavaş Şehir statüsüne kabul edilmiştir. Tüm yavaş şehirlerin bulunduğu şehir, bulunduğu bölge ve üyelik tarihleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Türkiye’deki Yavaş Şehirler ve üyelik tarihleri

Yavaş Şehir	Bulunduğu Şehir	Bulunduğu Bölge	Üyelik Tarihi
Seferihisar	İzmir	Ege	28.Kas.09
Taraklı	Sakarya	Karadeniz	24.Haz.11
Gökçeada	Çanakkale	Marmara	24.Haz.11
Yenipazar	Aydın	Ege	24.Haz.11
Akyaka	Muğla	Akdeniz	24.Haz.11
Vize	Kırklareli	Marmara	23.Eki.12
Yalvaç	Isparta	Akdeniz	23.Eki.12
Perşembe	Ordu	Karadeniz	23.Eki.12
Halfeti	Şanlıurfa	G.A. Anadolu	13.Nis.13
Şavşat	Artvin	Karadeniz	23.Haz.15
Uzundere	Erzurum	Doğu Anadolu	20.Mar.16
Eğirdir	Isparta	Akdeniz	06.Şub.17
Gerze	Sinop	Karadeniz	06.Şub.17
Göynük	Bolu	Karadeniz	06.Şub.17
Mudurnu	Bolu	Karadeniz	17.Mar.18
Ahlat	Bitlis	Doğu Anadolu	23.Mar.19
Köyceğiz	Muğla	Ege	23.Mar.19
Güdül	Ankara	İç Anadolu	24.Nis.20

Türkiye’deki yavaş şehirler incelediğinde en fazla üyeliğin kabul edildiği yıl 2011, sonra 2012 ve 2017 yılları takip etmektedir (Şekil 2).

Bölgesel olarak değerlendirme yapıldığında sırasıyla en fazla Karadeniz Bölgesi’nin, Akdeniz Bölgesi ve Ege Bölgesi’nin geldiği görülmektedir. Yavaş Şehirlere Türkiye’deki bölgesel kriterlere göre bakıldığında kıyı kesimlerde yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu durum nüfus, kentin tarihi, doğası, kültürü, yemekleri, yerele özgü nitelikleri gibi kriterlerin bölgesel kapsamda önemli dinamikler olduğunu göstermektedir (Şekil 1).

Tüm yavaş şehirler incelenmiş olup, kent biçimine etkisi bakımından somut örneklerin yer alması sebebiyle Taraklı yavaş şehri örnek alan olarak seçilmiştir.

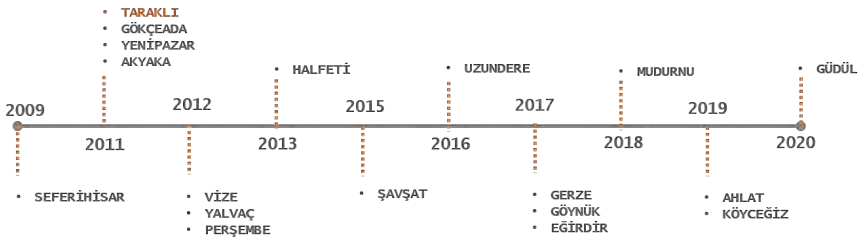
Yavaş Şehir Taraklı

Taraklı Marmara Bölgesinin Doğusunda Sakarya İli sınırlarında yer almaktadır. İlçenin doğusunda Bolu İli Göynük İlçesi, batısında Geyve İlçesi, güneyinde Bi-

Yavaş Şehir Hareketinin Kent Biçimine Etkisi Bağlamında İncelenmesi-Taraklı Örneği

Şekil 1. Türkiye’deki Yavaş Şehirlerin yıllara göre dağılımı

Şekil 2. Türkiye’deki Yavaş Şehirler

İstanbul İli Gölpaazarı İlçesi ve kuzeyinde Akyazı İlçeleri bulunmaktadır. İlçeye İstanbul üzerinden D150 Karayolu, Ankara ve Bolu tarafından D160 Karayolu ile ulaşım sağlanmaktadır.

Taraklı ilçesinin yüzölçümü 334 km² olup, bu alanın %20 si tarım alanı, %60’ı orman ve fundalık alan, %10’u çayır ve mera alanı, %10’u tarım dışı alandan oluşmaktadır. İlçe dar bir vadide kurulmuş olup ormanlık arazi yapısına sahiptir.

Eski adı “Dablar” olan Taraklı’nın Hellenestik dönemde “Bytunia” adını alan bölge içinde olduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan önce, Osman Bey’in Komutanı Samsa Çavuş Sakarya Vadisindeki Sorkun, Yenice Tarakçı (Taraklı) ve Göynük taraflarına akın düzenlemiş ve Taraklı Osmanlı beyliğine katılması 1289 ile 1293 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir. Önemli yapılarından olan Kurşunlu Cami Yavuz Sultan Selim’in Mısır Seferine çıkarken Taraklı’da konakladığı dönem 1517 yılında yapılmıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde

bahsedilen, eski adıyla Yenicede halkın şimşir kaşık ve tarak yapması nedeniyle ilçenin ismi zamanla Taraklı adını almıştır (Taraklı Belediyesi, 2020).

Taraklı'nın ekonomi yapıtaşını tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Tarımda önemli olan sebzeler enginar, salatalık ve domates meyveler çilek, kiraz ve vişnedir. Taraklı bezleri, tahta kaşık, şimşir tarak gibi geleneksel el sanatları ürünleri Halk Eğitim Merkezi aracılığıyla satışa sunulmakta ve ekonomiye katkı sağlamaktadır. Tarım ve hayvancılığın yanı sıra turizm açısından ilçenin tarihi dokusunun zengin olması sebebiyle kültür turizmi, coğrafi konumu dolayısıyla sahip olduğu jeotermal kaynakları ve kaplıcaları ile termal turizm ön plana çıkmaktadır. Ayrıca turizm çeşitlerinden yayla turizmi, mağara turizmi ve yamaç paraşütü turizmi de yer almaktadır (Cittaslow Türkiye, 2020).

Taraklı ilçesinde sosyal teknik altyapı bakımından eğitim alanında bir genel lise, bir ilköğretim bölge okulu, iki adet ortaokul, bir adet özel anaokulu; sağlık alanında ise toplum sağlığı merkezi ve bu merkeze bağlı sekiz adet aile sağlık merkezi bulunmaktadır. Ayrıca Taraklı'nın kendine özgü uhut, keşkek, etli nohut, yaprak dolma, köpük helvası gibi yerel yemekleri yavaş şehir hareketi için oldukça önemli bir yer tutmaktadır (Taraklı Belediyesi, 2020).

Yavaş Şehir Taraklı'nın Kent Biçimine Etkisi Bağlamında İncelenmesi

2011 yılında Akyaka, Yenipazar ve Gökçeada ile yavaş kent unvanını almıştır. Yavaş şehir olarak güçlü kılan en önemli unsur, geleneksel mimarisidir.

Kendine has bir mimari tarzına sahip olan Taraklı 'da birçok tarihi yapının korunması ve restore edilerek kullanıma sunulmasıyla Taraklı ayırt edici özelliğini kazanmıştır. Bu kapsamda Kale Han, Küçükhan, Çakırlar ve Orhangazi Çarşısı gibi birçok tarihi konak restore edilerek butik otele dönüştürülmüştür. Bu evlerin genel karakteristiği, Osmanlı kent dokusunu oluşturan üç katlı ahşap karkas ev biçimidir.

Belediyenin yavaş şehir projeleri kapsamında gerçekleştirdiği bazı projeler vardır. Bunlar;

- Bisiklet yolları ve yenilenebilir enerji için birtakım çalışmalar
- Eskiden erkek kahvehanesi olarak kullanılan bir mekân, park düzenlemesi yapılarak kamusal alana kazandırılması
- Kasım 2017'de Taraklı- Seferihisar Belediyeleri arasında 'Cittaslow Türkiye Yemek Günleri' etkinliği
- Sokak mobilya düzenlemeleri olarak sıralanabilir.

Ekonomik yapısının ana kaynağı tarım ve hayvancılık iken, turizm sektörünün canlanması ile tarım ve hayvancılık sektörü azalmaya başlamıştır. Turizm beldesi olarak ön plana çıkartılması, turizm sektörünün canlandırılmış ve turist sayısı bakımından oldukça yoğunluğu artırmıştır. Bu durum ilçede konaklama ihtiyacı, arsa ve tarlalara talebin artması ile emlak sektörünü hareketlendirmiştir (Toprak, 2018; Taraklı Belediyesi, 2018).

Bu durum, konut değişimi, arsa ve tarlaların satılarak imara açılması, turizm sektörünün gelişmesi ile bölgedeki tarım ve hayvancılığın azalması gibi sonuçların ortaya çıkması yavaş şehir hareketi ile doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir. Yavaş şehir hareketinin kent biçiminde etkisini ölçmek için bazı ölçütler belirlenmiştir. Bunlar yavaş şehir olmadan önceki ve sonraki durumunu karşılaştırmak için nüfus, tarım alanlarının büyüklüğü ve yapı ruhsat izinlerinin değişimi incelenmiştir.

Nüfus

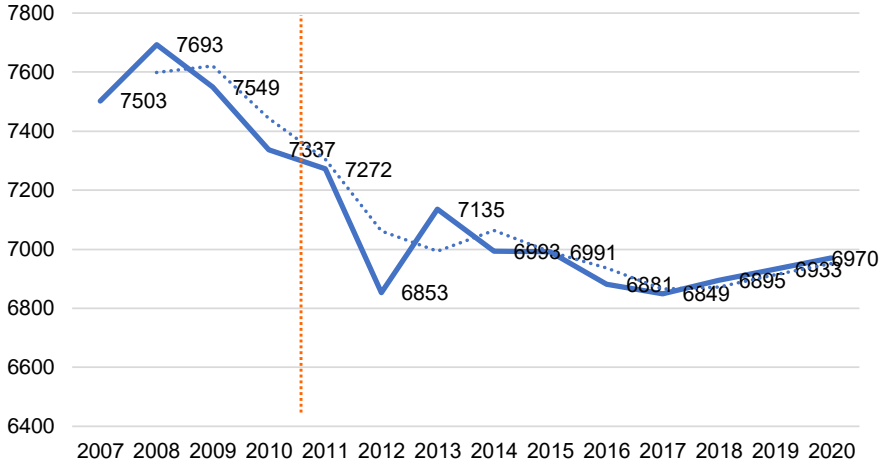
1989 da Geyve ilçesinden ayrılarak ilçe olan Taraklı'nın ilk düzenli nüfus sayımının 1990 yılında yapılmış olup ilçe nüfusu köylerle birlikte 10906 olduğu belirtilmektedir (Toprak, 2018).

Taraklı ilçesinin 2007 – 2020 (13 yıllık) nüfus verileri incelendiğinde genel nüfus yapısında bir düşme olduğu gözlemlenmektedir (Tablo 2).

Taraklı ilçesinin 2011 yılında yavaş şehir ağına katılması sebebi ile nüfus eşiği 2011 yılı olarak kabul edilmiştir. 2007 yılında 7503 olan nüfus 2011 yılında 7272 kişiye düşmüştür. 2012 yılında 6853 olan nüfus 2013 yılında 7135'e ulaşmıştır. Bu dönemdeki artışın yavaş şehir akımı ile bağlantılı olan turizm sektörünün hareketlenmesinden kaynaklı olabilir. Ancak ana ekonomik yapıyı oluşturan tarım ve hayvancılığın giderek azalması, turizm sektörünün mevsimsel bir sektör olması sebebiyle nüfusta genel bir azalma olduğundan bahsedilebilir (Şekil 3).

Tablo 2. Taraklı 2007- 2020 Yılları Arası Nüfus Göstergeleri (TÜİK, 2021).

YIL	Köy		Şehir		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
2007	2313	2243	1470	1477	7503
2008	2303	2230	1557	1603	7693
2009	2303	2191	1517	1538	7549
2010	2215	2139	1500	1483	7337
2011	2168	2107	1498	1499	7272
2012	1939	1897	1487	1530	6853
2013	-	-	3546	3589	7135
2014	-	-	3484	3509	6993
2015	-	-	3504	3487	6991
2016	-	-	3455	3426	6881
2017	-	-	3405	3444	6849
2018	-	-	3414	3481	6895
2019	-	-	3409	3524	6933
2020	-	-	3440	3530	6970

Şekil 3. Taraklı İlçesi toplam nüfusun yıllara göre değişimi (TÜİK, 2021).

Tarım Alanları

Taraklı ilçesinin 2005 – 2020 yılları arasındaki tarım alan büyüklükleri incelendiğinde 2011 yılından 2015 yılına kadar arttığı 2015 yılından sonra ise 2019 yılına kadar azaldığı gözlemlenmektedir (bkz. Tablo 3, Grafik 2). Sosyal medyada yer alan haberlere göre 2015 yılında Taraklıya yaklaşık 150 bin turistin geldiği belirtilmektedir. Bu durumda 2015 yılında Taraklıya yaklaşık 150 bin turistin geldiği belirtilmektedir. Bu durumda 2015 yılında 73352 dekar olan tarım alanlarının 2016 yılında 58996 dekara düştüğü görülmektedir. Ekonomik sektörün tarımdan turizme evrildiği varsayılarak bu rakamların düştüğü öngörülebilir (Tablo 3, Şekil 4).

Yapı Ruhsat İzinleri

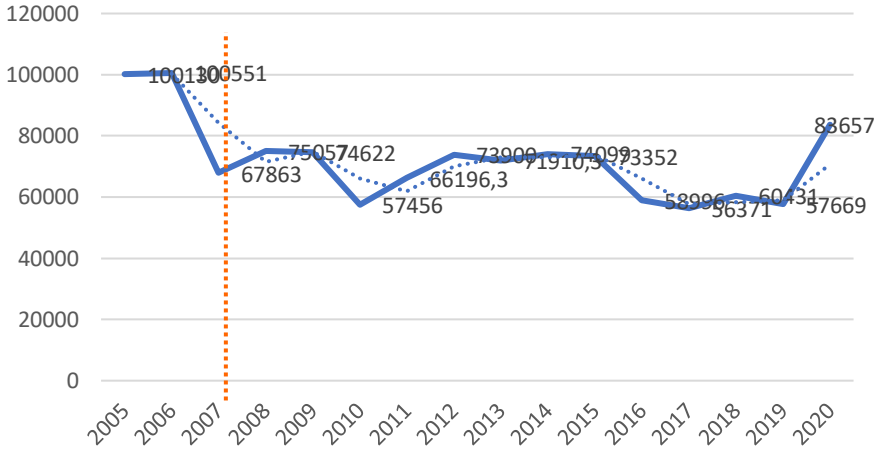
Taraklı ilçesinin 2005 – 2020 yılları arasındaki yapı ruhsat izinleri (yeni yapılan yapı sayısı) verilmiştir. 2011 yılı öncesi ve sonrası toplam yapı sayılarına göre 2011 yılı öncesi rakamlar birbirine yakın iken 2011 yılından sonra rakamlarda değişiklik olduğu gözlemlenmektedir (bkz. Tablo 4).

Taraklı ilçesinde 2005 yılında toplam 12 adet yapı izni verilirken bu rakamın 2012 yılında 33, 2014 yılında 114 olması dikkat çekmektedir. 2012 yılından 2014 yılına kadar toplam yapı sayısında artış olup 2014 yılında maksimum sayıya ulaştığı görülmektedir (Şekil 5).

Grafik 3'te verilen yıllara göre turizm yapıları incelendiğinde 2011 yılından önce turizm amaçlı yapı izni verilmemişken yavaş şehir ilan edildiği yıldan itibaren turizm amaçlı yapıların çoğalmaya başladığı görülmektedir.

Tablo 3. Taraklı İlçesi yıllara göre tarım alanları (TÜİK, 2021).

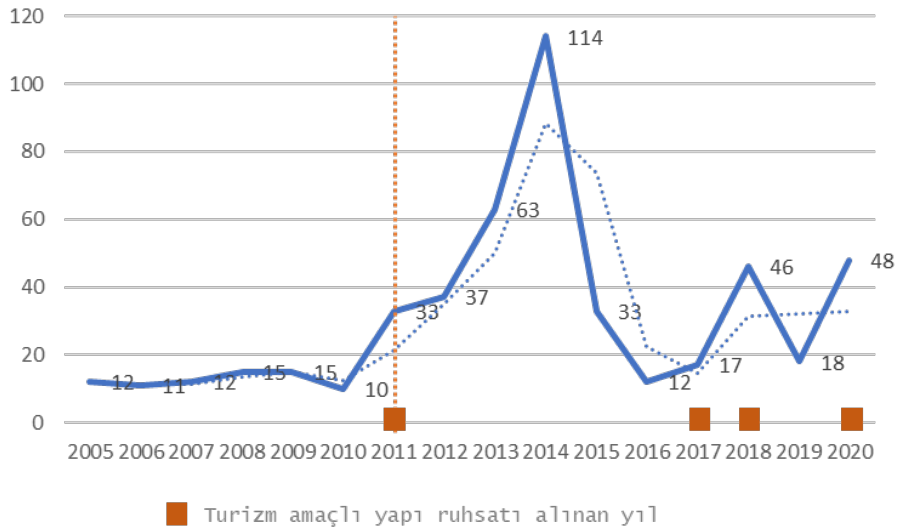
Yıl	Tarım Alanı (Dekar)
2005	100130
2006	100551
2007	67863
2008	75057
2009	74622
2010	57456
2011	66196.3
2012	73900
2013	71910.3
2014	74099
2015	73352
2016	58996
2017	56371
2018	60431
2019	57669
2020	83657

Şekil 4. Tarım alanlarının yıllara göre değişimi (TÜİK, 2021)

Tablo 4. Taraklı İlçesi yıllara göre yapı ruhsat izni verilen yapılar (TÜİK, 2021).

Yıl	Toplam
2005	12
2006	11
2007	12
2008	15
2009	15
2010	10
2011	33
2012	37
2013	63
2014	114
2015	33
2016	12
2017	17
2018	46
2019	18
2020	48

Şekil 5. Taraklı İlçesi yıllara göre yapı ruhsat izni verilen toplam yapı sayısı (TÜİK, 2021).

Şekil 6. Taraklı İlçesinin 2009 yılına ait ulaşım ağı ve yapılaşmış alan

Fiziksel Mekânın Morfolojik Değişimi

Taraklı ilçesinin fiziksel mekandaki değişimi yıllara göre incelenmiştir. 2011 yılında Yavaş Şehir olmasından kaynaklı 2011 yılı, yavaş şehir olmadan önceki durumunu tespit etmek amaçlı 2009 yılı, TOKİ konutlarının 2012 yılında yapılması ve son güncel durumu olan 2020 yıllarındaki ulaşım ağı ve yapılaşma dokusundaki değişimler ortaya koyulmuştur (Şekil 6, 7, 8).

Şekil 7. Taraklı İlçesinin 2011 yılına ait ulaşım ağı ve yapılaşmış alan

Şekil 8. Taraklı İlçesinin 2012 ve 2020 yılına ait ulaşım ağı ve yapılaşmış alan

2011 yerleşim dokusunda 2009 yılından farklı ilçenin batısında yer alan termal devre mülklerin inşa edildiği, 2012 yılında TOKİ konutlarının inşa edildiği görülmektedir. 2012 yılından bu yana ise yerleşim dokusunda bir değişiklik olmadığı gözlemlenmektedir.

Taraklı termal kaplıca ve otellerle birlikte köklü bir değişim dönüşümlere sahne olmaktadır. İlçede yapılan toplu konut projesi ile de mekânsal değişim önemli derecede değişmektedir. Taraklı kent merkezine 500m uzaklıkta yapılan devre mülkler ve toplu konut projesi emlak sektörünün hareketlerinin değiştiğini ve değişeceğinin bir göstergesidir.

Medyada yer verilen haberlere göre “Taraklı'nın Termal tesislerin faaliyete geçmesiyle birlikte istihdam imkânı ve nüfusun artacağı, inşaat sektörünün hızlanacağı, TOKİ ve inşaatı devam eden diğer inşaatlara birlikte 150 yeni konut üretiminin yapılacağı” gibi birçok bilgi bulunmaktadır.

Bu durum yeni yatırım, yeni konaklama gibi artışları beraber getirmekte ve kent biçimini doğrudan etkilemektedir. Özetle Taraklıda yavaş şehir hareketi sonrası değişimler;

- Ticari markaların zincirlerini açması
- Mahalle bakkallarının yerini büyük marketlerin alması
- Yavaş Şehir Hareketinin sürdürülebilir kent modeli yerine bir marka değeri olarak algılanması
- 2015 yılında 150 bin turist
- Turist sayısındaki artış ile konaklama, arsa ve tarlalara talebin artması

- Emlak piyasasında yükseliş
- Çeşitli konut projelerinin gerçekleşmesi
- Tarla ve arsaların imara açılması
- Kullanıcı profiline değişmesi (emekli-geçici süreli kullanıcı profili)
- İmar faaliyetlerinde artış
- Turizm sektörüne yoğunlaşma olduğu için tarım ve hayvancılığın azalarak yok olması şeklinde olduğu söylenebilir.

Değerlendirme

Yavaş şehir hareketinin kent biçimine etkisi bağlamında incelendiğinde ilçenin hareket bağlamında doğrudan etkilendiği görülmektedir. Bu daha çok mevcut arazi kullanımının değişmesi, ekonomik dengedeki temel sektörün değişmesi, kullanıcı profiline değişmesi (dışarıdan yabancı alıcıların meydana çıkması), imar faaliyetlerinin hızlanması olarak neticelendirilebilir.

Sürdürülebilir kent modeli olan Yavaş Şehir akımı kentin değerlerine, kültürel miras ve doğaya önem veren, yereli ön planda tutan, çevreye duyarlı ekolojik sistemler ile ilişkilendirilmektedir. Yavaş şehir kriterlerinden çevre politikaları, altyapı politikaları ve ağırlıklı olarak kentsel yaşam kalitesi politikalarının kent biçimini etkileyebileceği öngörülmektedir. Bunların dışında yavaş şehir olmadan ve oluktan sonraki durumunu ortaya koymak için bazı ölçütler gerekmektedir. Bunlar mekânsal, sosyal ve ekonomik değişimleri ortaya koyan nüfus, temel ekonomik sektör verileri, turizm verileri, yapısal veriler olabilir. Çalışma kapsamında nüfus, tarım alanları ve yapısal veriler değerlendirilmiştir. Sonuç olarak yerel tarım ve hayvancılık sektörünün giderek azaldığı, nüfusta genel bir düşüş görüldüğü ve yapı izinlerinin özellikle 2011 yılından turizm yapılarının yer almaya başladığı tespit edilmiştir.

Yavaş şehir hareketinin kent biçimine etkisi bağlamında; mevcut arazi kullanımının değişmesi, ekonomik dengedeki temel sektörün değişmesi, kullanıcı profiline değişmesi, imar faaliyetlerinin hızlanması olarak neticelendirilebilir. Taraklıdaki temel sorun Yavaş Şehir Hareketinin sürdürülebilir kent modeli yerine bir marka değeri olarak algılanması ve kentin kontrolsüz gelişiminin önünün açılarak mekâna olumsuz yansımalarıdır. Kentlerin yavaş şehir hareketinden sonra olumsuz etkilenmemesi için yavaş şehir ilanı ile beraber uyulması gerekli yönergeler geliştirilmeli ve bunların denetimi için gerekli kontrol mekanizmaları öngörülmelidir.

Kaynaklar

Ak, D., (2017). Yavaş Kent (Cittaslow) Hareketi ve Türkiye Örnekleri Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.

Cittaslow (2020). <http://www.cittaslow.org/>

Cittaslow Türkiye (2020). <http://cittaslowturkiye.org/>

Güven, E., (2011). “Yavaş Güzeldir: “Yavaş Yemek ’ten, Yavaş Medya’ya Hızlı Tüketim Dair Bir Çözüm Önerisi”, Selçuk İletişim Dergisi, C. 7, S. 1, s. 113-121.

Keskin, E. B., (2010). *Sürdürülebilir Kent Kavramına Farklı Bir Bakış Olarak Yavaş Şehirler (Cittaslow): Seferihisar Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kütahya.

Mayer, H. ve Knox, P. L. (2006). “*Slow Cities: Sustainable Places in a Fast World*, *Journal of Urban Affairs*, 28/4, s.321-334. .

Özmen, A. ve Can, M. C., (2018). “*Cittaslow Hareketine Eleştirel Bir Bakış* “Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir Plancıları Odası, Planlama Dergisi, İstanbul. (Erişim Tarihi: 13.03.19)

Petrini, C. ve Padovani G., (2011). *Slow Food Devrimi*, çev. Çağrı Ekiz, Sinek Sekiz Yayınevi, 2011-2017, Muğla.

Pink, S., (2009). “*Urban Social Movements and Small Places*”, Routledge, V. 13, N. 4, p. 450-467.

Polat, E., (2011). “Ağır Ağır Çıkacaksın Bu Merdivenlerden: Yavaş Kent Hareketi (Cittaslow)”, Mimarlık Dergisi, S: 359.

Taraklı Belediyesi (2020). <http://www.tarakli.bel.tr>

Toprak, M., (2018). *Cittaslow İlanıyla Birlikte Sükûnetini Kaybeden Şehir: Taraklı*, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul.

TÜİK (2021). <https://www.tuik.gov.tr/>

SEFERİHİSAR'IN SAKİN ŞEHİR UNVANINI ALMASININ MORFOLOJİK YAPISINA ETKİSİNİN İNCELENMESİ

Gizem Dural*, Emine Köseoğlu**

*Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü

**Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Doç. Dr. mgizemdural@gmail.com; koseogluemine@gmail.com

Kentler zaman içinde birtakım değişikliklere uğramaktadır. Kentlerin biçimsel ve yapısal özellikleriyle geçirdiği bu dönüşüm kentsel morfoloji çalışmalarıyla incelenmektedir. Sakin şehir kavramı ise kentlerin geçirdiği bu dönüşümün hızı ile yakından ilişkilidir. Modernleşme ile insan hayatında önemli bir yer tutan hızlı yaşam prensiplerine tepki olarak yavaş yemek, yavaş yaşam, yavaş trafik, yavaş seyahat, yavaş turizm ve yavaş şehir gibi birçok kavramı barındıran “yavaş hareketi” ortaya çıkmıştır. Bu anlayışın bir getirisi olarak “Sakin Şehir” (Cittaslow) hareketi ilk olarak 1999 yılında İtalya’da gündeme gelmiştir. Kentlerin dokusunu ve kültürünü korumak, yöresel farklılıklarıyla öne çıkmasını sağlamak ve kendi kültürlerinin ayırıcı yönlerini korumak amaçlarını güden bu hareketin amaçları doğrultusunda getirdiği bazı kriterler bulunmaktadır. Belirlenen kriterlere uyan kentlerin bu birlik tarafından tescillenerek sahip olduğu değerlerin korunması amaçlanmıştır. Ancak, bu kentlerin sahip olduğu Sakin Şehir unvanı, kentlere tanınırlık kazandırmış ve başta turizm olmak üzere kente hareketlilik getirmiştir. Bu hareketlilik kentteki iş hacmini, sirkülasyonu, nüfusu ve bunlara bağlı olarak yapılaşmayı getirmektedir. Kentin sahip olduğu değerleri korumak için atılan bu adım, diğer yandan birtakım dezavantajları beraberinde getirmektedir. Sakin Şehirler üzerine yapılan literatürdeki çalışmalar ele alındığında, bu unvan alındıktan sonra kentte gerçekleşen değişimlerin sakın şehir kavramının hedefleri ile ilişkisinin sorgulandığı çalışmaların eksikliği görülmüştür. Bu sebeple, kentlerin kazandığı Sakin Şehir unvanının kentlerin yapısında oluşturduğu dönüşümün incelenmesi önem arz etmektedir. Bu çalışma ile Türkiye’deki ilk Sakin Şehir olan Seferihisar’ın bu unvanı almadan önce ve aldıktan sonra sahip olduğu morfolojik özelliklerindeki farklılaşmanın incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında Türkiye’de Seferihisar’ın sakın şehir unvanını almadan önceki ve aldıktan sonraki biçimsel ve yapısal özellikleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu anlamda Seferihisar’ın Sakin Şehir ilan edildiği 2009 yılından hemen öncesinden başlayarak bugüne kadar geçen dönem çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Bu çalışmada morfolojik analiz yöntemleri kullanılmıştır. Bu anlamda haritalar üzerinden karşılaştırma yöntemi tercih edilmiştir. Bu karşılaştırma kent çeperi ve yapı blokları üzerinden yapılmıştır. Seferihisar’ın Sakin Şehir unvanını almadan önceki durumu ile bu günkü durumunun morfolojik özelliklerini karşılaştırmak için Google Earth Pro uygulamasındaki hava fotoğraflarından faydalanılmıştır. 2006, 2011 ve 2019 yıllarına ait hava fotoğrafları dönemsel farklılıkları ortaya koymak için çakıştırılarak yorumlanmıştır. Bu çakıştırmaları desteklemek için kentteki yapılaşmaya dair haber analizi yapılmıştır. Aynı zamanda kentin demografik özelliklerindeki

değişiklik morfolojik özelliklerindeki değişiklik ile ilişkilendirilmiştir. Bu çalışma kapsamında kentsel morfoloji, yavaş hareketi, sakin şehir kavramları ve Seferihisar hakkında bilgilere yer verilmiştir. Devamında verilerin analizi yapılmış ve elde edilen ham veriler incelenmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında ise elde edilen bulgular yorumlanmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular doğrultusunda kentin morfolojik değişimi, 'kent çeperindeki büyüme ve yayılma' ve 'yapı kütlelerinin boyutlarındaki farklılaşmalar' olmak üzere iki başlık altında toplanmıştır. Yapılan karşılaştırmalar ile demografik özelliklerdeki farklılaşmanın kentin morfolojik yapısına etkisi olduğu görülmüştür. Ayrıca Seferihisar'ın morfolojik yapısındaki değişikliklerin sakin şehir üyeliği için gerekli olan özellikler ile ilişkileri sorgulanmıştır. Bu bağlamda kentin sakin şehir unvanını elde ettikten sonra geçirdiği değişimlerin kenti kendisine bu unvanı kazandıran özelliklerden uzaklaştırdığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kentsel morfoloji, sakin şehir, Seferihisar

Giriş

Kentler zaman içinde birtakım değişikliklere uğramaktadır. Kentlerin biçimsel ve yapısal özellikleriyle geçirdiği bu dönüşüm kentsel morfoloji çalışmalarıyla incelenmektedir. Bu çalışma ile Türkiye'deki ilk Sakin Şehir olan Seferihisar'ın bu unvanı almadan önceki ve sonraki morfolojik özelliklerinin tespit edilerek karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu sayede sakin şehir unvanı kazanmasının Seferihisar'ın morfolojik değişimi üzerindeki etkisi araştırılacaktır. Çalışma kapsamında Türkiye'de Seferihisar'ın sakin şehir unvanını almadan önceki biçimsel ve yapısal özellikleri ile unvanı aldıktan sonraki biçimsel ve yapısal özellikleri karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Bu çalışmada morfolojik analiz yöntemleri kullanılacaktır, haritalar üzerinden dönemsel farklılıkları ortaya çıkarmak için karşılaştırma yapılacaktır. Aynı zamanda kentin demografik özelliklerindeki değişiklik morfolojik özelliklerindeki değişiklik ile ilişkilendirilecektir. Bu çalışma kapsamında kentsel morfoloji, yavaş hareketi, sakin şehir kavramları ve Seferihisar hakkında bilgilere yer verilmiştir. Devamında verilerin analizi yapılmış ve elde edilen ham veriler incelenmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında ise elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

Kentsel Morfoloji

Kentsel morfoloji literatürde en genel anlamıyla "kentsel biçim üzerine çalışma (the study on urban form)" olarak bahsedilmiştir (Larkham ve Jones, 1991, Akt. Ünlü, 2018). Literatürde kentsel biçim kavramının tanımına baktığımızda ise fiziksel bileşenlerden oluşan kentsel örüntü olarak tanımlanır. Fiziksel bileşenler oluşturan etmenler parsel, sokak ve binalardır (Oliveira, 2016). Literatürde kentsel morfoloji hakkında yapılan diğer tanımlarda kentsel örüntünün yani biçimin nasıl oluştuğu ve değiştiğinin irdelendiği anlatılmaktadır (Scheer, 2016; Kropf ve Malfroy, 20013). Moudon 1997 yılında yaptığı çalışmada kentsel morfolojiyi diğer araştırmacılar gibi biçimin değişim süreci olarak tanımlarken, kentin organizma olarak ele alındığından bahseder. Literatürde morfolojik analiz için kentsel haritalar, iletişim aracı ve değerlendirme ölçütüdür (Güvenç, 2018). Kentsel ha-

ritalar üzerinden kentin biçimine ait değişimler gözlemlenebilir ve görselleştirilebilir.

Yavaş Hareketi

Küreselleşen dünyayla beraber birçok alanda değişim olmuştur. Bu süreçte sıkça kullanılan yeni kavramlar ortaya çıkmıştır. Bunlar içerisinde günümüzde en sık duyduğumuz kavramlar fast-food, telaş, tek tipleşme ve hızdır. Literatürde küreselleşme “ucuz ve hızlı” kavramları ile anlatılmıştır (Newman ve Jennings, 2008). Küreselleşmeden etkilenen büyük kentler bireyleri hızlı yaşama sürüklemiştir. Hızlı yaşamın gerekliliklerinden olan seri üretim, tek tipleşme ve fast-food insan gücünü ve el emeğini azaltarak ucuz üretimi sağlamıştır. Küreselleşme ile gelişen hızlı ve ucuz üretim bir süre sonra sorunlara yol açmıştır. Örneğin; beslenme konusundaki değişim bireyleri sağlıksızlaştırmış, üretimdeki değişim seri ve tek tip olduğu için el emeği kültürel miraslarımızı kaybetmemize sebep olmuştur. Son dönemlerde ise yaşanan bu değişime tepkiler başlamıştır ve hızlı yaşama karşı “yavaş hareketi” ortaya çıkmıştır. İlk olarak İtalya’da ortaya çıkan yavaş hareketi (slow movement) küreselleşmeyle gelen hızlı yaşama karşı oluşturulmuş bir felsefedir. Yavaş hareketi hızlı yaşam ile gelen tüm kavramlara (hızlı beslenme biçimi olan fast-food’a, hızlı yaşamaya ve tek tipleşmeye) karşı gelmiştir. Bu hareket hızdan kaçınmayı ve yaşam kalitesini arttırmayı önermektedir. Hızlı yaşam karşılık yeni fikirler sunmaktadır (Sezgin ve Ünüvar, 2011). Yavaş hareketinin yavaş yemek, yavaş yaşam, yavaş trafik, yavaş seyahat, yavaş turizm ve yavaş şehir gibi birçok kavramı da beraberinde getirdiği söyleyebiliriz. Bu çalışmada yavaş hareketinin ileri sürdüğü fikirlerden biri olan yavaş şehir kavramı incelenecektir. Yavaş şehir kavramı literatürde “sakin şehir” ve “Cittaslow” olarak da kullanılmaktadır. Bu çalışmada İtalyanca Cittaslow sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak “sakin” kavramının çalışmada anlatılmak isteneni kapsadığı düşünüldüğü için “sakin şehir” kullanımı tercih edilmiştir.

Sakin Şehir

Cittaslow kavramı; İtalyanca “Citta (şehir)” ve İngilizce “Slow (yavaş)” kelimelerinden türetilmiştir. Sakin şehir kavramı, ilk olarak 1999 yılında İtalya’da ortaya çıkmıştır. Sakin şehir hareketi Carlo Petrini ve İtalya’nın 4 belediye başkanı tarafından başlatılmıştır (Sezgin ve Ünüvar, 2011). Pink (2009) çalışmasında sakin şehir hareketinin yavaş yemek hareketini kente aktarmak için ortaya çıktığından bahseder. Onaran (2013) ise, bu hareketin kentlerin tek tipleşmemesi ve kentlerin dokusunu, kültürünü korumak için ortaya çıktığını belirtmiştir.

Literatürde sakin şehir hakkında farklı araştırmacılar tarafından tanımlar yapılmıştır. Pink 2008 yılda yaptığı çalışmada sakin şehirlerin yöresel farklılıklarıyla öne çıktığından bahsetmektedir. Ayrıca sakin şehir unvanı almış kentlerin hedefleri farklı olsa bile kendi kültürlerinin ayırıcı yönlerini korumak amacıyla hareket ettiklerini ve aynı sonuca varmak için uğraştıklarından bahsedilmektedir (Beatley,

Şekil 1. Cittaslow Türkiye logosu (Url-2)

2005). Literatürdeki bir başka tanım da ise Mayer ve Knox (2006), sakin şehrin sürdürülebilir gelişme sağlaması gerektiğinden bahsetmektedir.

Sakin şehir hareketi Şekil 1’de gösterildiği gibi kabuğunda şehir taşıyan ve yavaş hareket eden bir hayvan olan salyangoz ile simgelenmiştir.

Sakin şehir unvanı 30 ülkenin 262 şehrinde bulunmaktadır. Sakin şehir hareketi İtalya’da ortaya çıktığı için en çok sakin şehir unvanına sahip ülke İtalya’dır. İtalya’nın 84 şehri, Polonya’nın 31 şehri, Almanya’nın 21 şehri ve Türkiye’nin 17 şehri sakin şehir unvanına sahiptir (Url-1). Türkiye’de ilk sakin şehri Seferihisar’dır (Url-2). Türkiye’deki diğer sakin şehirler ise alfabetik sıra ile şu şekildedir; Ahlat, Akyaka, Eğirdir, Gerze, Gökçeada, Göynük, Halfeti, Köyceğiz, Mudurnu, Perşembe, Şavşat, Taraklı, Uzundere, Vize, Yalvaç ve Yenipazar (Url-1).

Sakin Şehir unvanını kazanabilmek için kentin sağlaması gereken en önemli koşul nüfusun 50.000’in altında olmasıdır. Sakin şehirlerin ana teması kentin yemek kültürünün, gelenek ve göreneklerinin ve yerel kimliğinin korunmasıdır. Sakin Şehir Birliği uluslararası bir belediyeler birliğidir. Bu birliğe üye olabilmek için belirlenen kriterleri sağlamak veya yapmak için projeler geliştirip uygulamak gerekir. Bu kriterlerden 50 ve üzeri puan alan kentler sakin şehir unvanına sahip olabilirler. Birlik tarafından 1999 yılında belirlenen kriterler günümüzde, evrensel olması için revize edilmiştir. Revize edilen kriterler deneme amaçlı olarak bir yıl deneme süresine tabi tutulacaktır. Yapılan en büyük revizyon kriterlerin iki gruba ayrılması olmuştur. Bunlardan biri zorunlu kriterler iken diğeri perspektif kriterlerdir. Ayrıca kriterler arasında tam olarak yapılan kriter tam puan alırken, hiç yapılmaması halinde sıfır puan alınacak. Bu iki durum haricinde yapılması planlanan ve raporlarla kanıtlanan durumlar ise ara puanlar alacaktır. Sakin Şehir Birliği 7 ana başlıklı 72 kriter belirlemiştir (Url-2). Bu kriterler Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Sakin Şehir kriterleri (Url-2'den alınarak tablolaştırılmıştır)

SAKİN ŞEHİR ÜYELİK KRİTERLERİ	
1. ÇEVRE POLİTİKALARI	<p>1.1. Hava temizliğinin yasa tarafından belirtilen parametrelerde olduğunun belgelenmesi *</p> <p>1.2. Su temizliğinin yasa tarafından belirtilen parametrelerde olduğunun belgelenmesi *</p> <p>1.3. Halkın içme suyu tüketiminin ulusal ortalamayla karşılaştırılması</p> <p>1.4. Kentsel katı atıkların ayrıştırılarak toplanması *</p> <p>1.5. Endüstriyel ve evsel kompostlamanın desteklenmesi</p> <p>1.6. Kentsel ya da toplu kanalizasyon için atık su arıtma tesisinin bulunması *</p> <p>1.7. Binalarda ve kamu kullanım alanlarında enerji tasarrufu</p> <p>1.8. Kamunun yenilebilir enerji kaynaklarından enerji üretimi</p> <p>1.9. Görsel kirliliğin ve trafik gürültüsünün azaltılması</p> <p>1.10. Kamusal ışık kirliliğinin azaltılması *</p> <p>1.11. Hane başına düşen elektrik enerjisi tüketimi</p> <p>1.12. Biyoçeşitliliğin korunması.</p>
2. ALTYAPI POLİTİKALARI	<p>2.1. Kamu binalarına bağlı verimli bisiklet yolları</p> <p>2.2. Mevcut bisiklet yollarının araç yollarıyla kilometre üzerinden karşılaştırılması *</p> <p>2.3. Metro ve otobüs durakları gibi aktarma merkezlerinde bisiklet park yerleri</p> <p>2.4. Özel taşıt kullanımına alternatif olarak eko ulaşım planlanması*</p> <p>2.5. Engellilere yönelik mimari engellerin kaldırılması*</p> <p>2.6. Aile hayatı ve hamile kadınlar için girişimler*</p> <p>2.7. Sağlık hizmetlerine onaylanmış ulaşılabilirlik</p> <p>2.8. Kent merkezlerinde malların sürdürülebilir dağıtımı</p> <p>2.9. Şehir dışında çalışan şehir sakinlerinin oranı*</p>
3. KENTSEL YAŞAM KALİTESİ POLİTİKALARI	<p>3.1. Kentin direnci için planlama **</p> <p>3.2. Kente ait değerlerin iyileştirilmesi, kent merkezlerinin ve kamu binalarının değerlerinin artırılması için programlar*</p> <p>3.3. Verimli bitkiler ve meyve ağaçları kullanılarak sosyal yeşil alanların iyileştirilmesi ve/veya oluşturulması **</p> <p>3.4. Kentsel yaşanabilirliğin artırılması</p> <p>3.5. Marjinal alanların tekrar değerlendirilip kullanılması *</p> <p>3.6. Vatandaşlara ve turistlere yönelik interaktif hizmetlerin geliştirilmesinde bilgi ve iletişim teknolojilerinden faydalanılması *</p> <p>3.7. Sürdürülebilir mimari için hizmet masası oluşturulması *</p> <p>3.8. Kentin internet ağına sahip olması*</p> <p>3.9. Kirleticilerin izlenmesi ve azaltılması*</p> <p>3.10. Tele çalışmanın geliştirilmesi</p> <p>3.11. Kişisel sürdürülebilir kentsel planlamanın teşviki</p> <p>3.12. Sosyal altyapıyı desteklemek</p> <p>3.13. Kamusal sürdürülebilir kentsel planlamanın teşviki *</p> <p>3.14. Kent içindeki kullanışlı yeşil alanların verimli bitkiler ile değerlendirilmesi **</p> <p>3.15. Yerel ürünlerin ticarileşmesi için alanların yaratılması *</p> <p>3.16. Atölyelerin korunması ve değerlerinin artırılması – doğal/yerel alışveriş merkezlerinin yaratılması *</p> <p>3.17. Yeşil alanlarda kullanılan beton miktarı</p>

4. TARIMSAL, TURİSTİK, ESNAF VE SANATKARLARA DAİR POLİTİKALAR	<p>4.1. Agroekolojinin geliştirilmesi 14 **</p> <p>4.2. El yapımı ve etiketli veya markalı esnaf/sanatkâr ürünlerinin korunması *</p> <p>4.3. Geleneksel iş tekniklerinin ve zanaatların değerinin artırılması *</p> <p>4.4. Kırsal bölgede yaşayanların hizmetlere erişimini artırarak kırsal bölgelerin değerini arttırmak *</p> <p>4.5. Kamuya ait restoranlarda (okul kantinleri, aş evleri vb) yerel, mümkünse organik ürünlerin kullanılması *</p> <p>4.6. Kişisel kullanımda ve yemek sektöründe tat eğitimlerinin verilmesi ve mümkünse organik yerel ürünlerin kullanılmasının teşvik edilmesi *</p> <p>4.7. Yerel ve geleneksel kültürel etkinliklerin korunması ve değerlerinin artırılması *</p> <p>4.8. Otel kapasitelerin artırılması *</p> <p>4.9. Tarımda GDO kullanımının yasaklanması</p> <p>4.10. Önceden tarım için kullanılmış alanların kullanımı hakkındaki imar planları için yeni fikirlerin varlığı</p>
5. MİSAFİRPERVERLİK, FARKINDALIK VE EĞİTİM İÇİN PLANLAR	<p>5.1. İyi karşılama 18 *</p> <p>5.2. Esnafın ve operatörlerin farkındalıklarını arttırmak 19 *</p> <p>5.3. Yavaş güzergahların mevcut olması</p> <p>5.4. Önemli yönetsel kararlara tabandan tavana katılım sürecini sağlayacak aktif tekniklerin benimsenmesi</p> <p>5.5. Eğitimciler, yöneticiler ve çalışanların Cittaslow temaları hakkında sürekli eğitim görmesi **</p> <p>5.6. Sağlık eğitimleri</p> <p>5.7. Yöre halkına Cittaslow'un anlamı hakkında sistematik ve kalıcı eğitim vermek *</p> <p>5.8. Cittaslow üzerine yerel yönetim ile çalışan derneklerin aktif varlığı</p> <p>5.9. Cittaslow kampanyalarının desteklenmesi *</p> <p>5.10. Cittaslow logosunun internet sayfasında ve antetli kâğıt üzerinde kullanımı *</p>
6. SOSYAL UYUM	<p>6.1. Azınlıklara yönelik ayrımcılığa karşı çalışmalar</p> <p>6.2. Farklı etnik kökene sahip insanların aynı mahallede yaşaması</p> <p>6.3. Engelli kişilerin entegrasyonu</p> <p>6.4. Çocuk bakımının desteklenmesi</p> <p>6.5. Genç neslin istihdam durumu</p> <p>6.6. Yoksulluk</p> <p>6.7. Toplumsal ortaklıklar/sivil toplum kuruluşlarının mevcudiyeti</p> <p>6.8. Farklı kültürlerin entegrasyonu</p> <p>6.9. Politikaya katılım</p> <p>6.10. Belediyenin kamu konut yatırımı</p> <p>6.11. Gençlik faaliyetlerinin yürütüldüğü bir alanların ve bir gençlik merkezinin mevcudiyeti</p>
7. ORTAKLIKLAR	<p>7.1. Slowfood aktiviteleri ve kampanyaları için destek</p> <p>7.2. Doğal ve geleneksel yiyecekleri Slowfood veya diğer kurumlar ile desteklemek</p> <p>7.3. Eşleştirme projelerini desteklemek ve geliştirmekte olan ülkelerin Cittaslow ve Slowfood felsefelerinin yayılmasını da sağlayacak şekilde gelişmeleri için iş birliği yapmak</p>

Şekil 2. Seferihisar'ın konumu

Seferihisar

Seferihisar idari olarak İzmir iline bağlı olup Ege Bölgesinde yer alır. İl merkezine yaklaşık olarak 47 km uzaklıkta olup 386 km² yüz ölçümüne sahiptir. Kuzeyde Urla, Doğuda Menderes, batı ve güneyde Ege Denizi ile çevrilidir (Url-4).

Seferihisar, Antikçağ için önemli bir yerleşim yeridir. Bölgedeki en önemli yer Teos'tur. Seferihisar, XIII. yüzyılda Selçukluların, XIV. yüzyılda Aydınnoğulları ve Osmanlıların egemenliğinde kalmış, XV. yüzyılda bir süre Timur İmparatorluğu'nun yönetiminde kaldıktan sonra kesin olarak Osmanlı egemenliğine geçmiştir. İlçe ve çevresine Selçuklular ve Osmanlılar mimari eserler bırakmışlardır. Bu eserlerden bazıları; Sığacık Camii, Turabiye Camii, Yeni Camii, Hıdırlık Camii, Ağa Camii, Gözsüzler Mescidi ve Koçibey Mescidi'dir. Sığacık, Seferihisar'ın 6 km batısında kalan küçük bir balıkçı yerleşimidir. Bu bölge Selçuklular döneminde yapılmış surlarla çevrilmiştir (Url-4).

Seferihisar'ın özellikle sahip olduğu doğal güzellikler ve kültürel miraslar sayesinde bölge, 2009 yılında Türkiye'de ilk sakin şehir unvanını alan şehir olmuştur.

Verilerin Toplanması

Seferihisar'ın Sakin Şehir unvanını almadan önceki durumu ile bu günkü durumunun morfolojik özelliklerini karşılaştırmak için Google Earth Pro uygulamasındaki hava fotoğraflarından faydalanılmış ve haber analizi yapılmıştır. Çalışma

için elde edilmek istenen hava fotoğrafları 2009 yılında, kentin sakin şehir ilan edilmesinden hemen önceki hali ve güncel durumudur. Ancak uygulama farklı alanlar için belirli tarihlerde çekilmiş hava fotoğraflarını içerdiği için, istenilen tarihlere en yakın fotoğraflar kullanılmıştır. Güncel durum için tüm alanı kapsayan 07/07/2019 tarihli fotoğraf kullanılmış ancak eski tarihli fotoğraflar bölgelere göre farklılık göstermektedir. Örneğin Sığacık mahallesini kapsayan en erken tarihli hava fotoğrafı 2011 yılına ait iken, merkez mahalleri için 2006 yılına ait hava fotoğrafına ulaşılabilmektedir. Bu kısımda Sığacık Mahallesi'ndeki bazı spesifik alanlar için haber analizi tekniğine başvurulmuştur. Bu sebeple, Seferihisar'ın merkez mahalleleri ve Sığacık mahallesi için iki ayrı şekil üzerinden inceleme yapılmıştır. Şekil 3, Şekil 4 ve Şekil 5 Seferihisar merkez mahallerine ait karşılaştırmayı içerirken, Şekil 5, Şekil 6 ve Şekil 7 Sığacık mahallesine aittir.

Aşağıda Seferihisar merkez mahallelerinin 2006 yılına ait ve 2019 yılına ait hava fotoğrafları ile aradaki farkları gösteren karşılaştırma görseli sırasıyla Şekil 3, Şekil 4 ve Şekil 5'te verilmiştir. Şekil 5'te gösterilen vurgulanmış alanlar 2006 yılından sonra kente yapılmış yapı bazındaki müdahaleleri göstermektedir.

Aşağıda Sığacık mahallesinin 2011 yılına ait yani Sakin Şehir ilan edildikten 2 yıl sonraki ve 2019 yılına ait hava fotoğrafları ile aradaki farkları gösteren karşılaştırma görseli sırasıyla Şekil 6, Şekil 7 ve Şekil 8'te verilmiştir. Şekil 8'te gösterilen vurgulanmış alanlar Sakin Şehir ilan edildikten sonra kente yapılmış yapı bazındaki müdahaleleri göstermektedir. Bazı kısımlar her iki haritada görünmesine rağmen haber analizi yöntemi ile alanın 2009-2011 yılları arasında, yani Sakin Şehir ilan edildikten sonra yapıldığı öğrenilmiş ve karşılaştırma görselinde vurgulanmıştır.

Sığacık mahallesindeki Teos Marina tesisi 2011 yılı haritalarında yer almaktadır. Ancak Seferihisar Belediyesinin resmi internet sitesindeki açıklamalardan tesisin 2010 yılı haziran ayında açıldığı görülmektedir (Url-5). Bu sebeple alan vurgulu olarak gösterilmiştir.

Verilerin Analiz Edilmesi

Seferihisar'a Sakin Şehir unvanı verilmeden önceki hali ile güncel hali arasındaki karşılaştırma iki başlık altında toplanabilir.

Kent çeperindeki büyüme ve yayılma

Şekil 5 ve Şekil 8'de görüldüğü üzere Seferihisar Sakin Şehir ilan edildikten sonra birçok yapı bloğu eklenmiş ve kentte önemli bir büyüme görülmüştür. Bu büyüme merkez mahallerinde kent çeperinin genişlemesi şeklinde değil, kent merkezinin yoğunlaşması şeklinde olmuştur. Diğer taraftan Sığacık mahallesi için merkezi alanların yoğunlaşmasının yanı sıra, eklenen turistik tesisler ile yeni yapılaşma alanlarının olduğu ve kent çeperinin genişlediği görülmüştür. Kent çeperindeki bu genişlemeler Şekil 9 ve Şekil 10'da diyagramatik olarak gösterilmiştir.

Şekil 3. Seferihisar merkez mahalleleri 2006 yılı

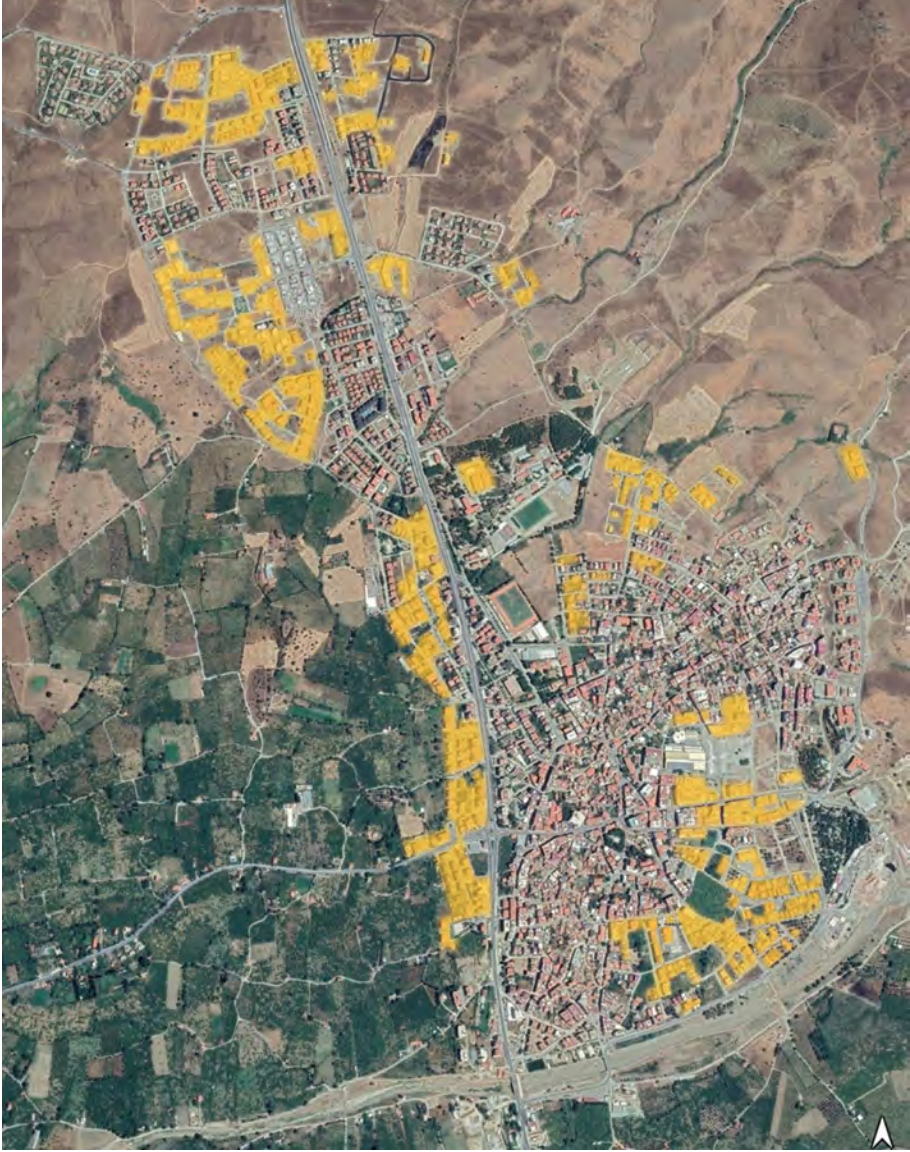
Yapı kütlelerinin boyutlarındaki farklılaşmalar

Seferihisar sakin şehir olduktan sonra kente ilave edilen yapılar dikkate alındığında yapı kütlelerinin boyutlarında farklılaşmalar gözlemlenmektedir. Merkez mahallelerinde bu anlamda önemli bir değişiklik görülmezken daha turistik olan Sığacık mahallesinde yapılan Teos Marina ve kuzey batıda görülen Euphoria Ae-

Şekil 4. Seferihisar merkez mahalleleri 2019 yılı

gean Resort & Termal Hotel tesisleri mevcut kent dokusu ile ilişki kurmamaktadır. Bu anlamda Teos Marina tesis alçak katlı olması sebebiyle insan ölçeğinden çok uzaklaşmasa da ada bazında bütüncül bir yapıya sahip olması yapıyı mevcut kent dokusundan ayırmaktadır.

Şekil 5. Seferihisar merkez mahalleleri Sakin Şehir ilanı öncesi ve günümüz (2019) arasındaki farklılıklar

Sonuçlar ve Tartışma

Seferihisar'ın Sakin Şehir unvanını aldıktan sonra morfolojik yapısında gerçekleşen değişikliklerin sebeplerine bakılacak olursa birçok faktör ortaya çıkabilir. Öncelikle ülke genelinde görülen nüfus artışı ve göç Seferihisar için de etkili olmuştur. 2009 yılında 28.603 olan ilçe nüfusu 2018 yılı rakamlarında 43.546'ya

Şekil 6. Sığacık mahallesi 2011 yılı

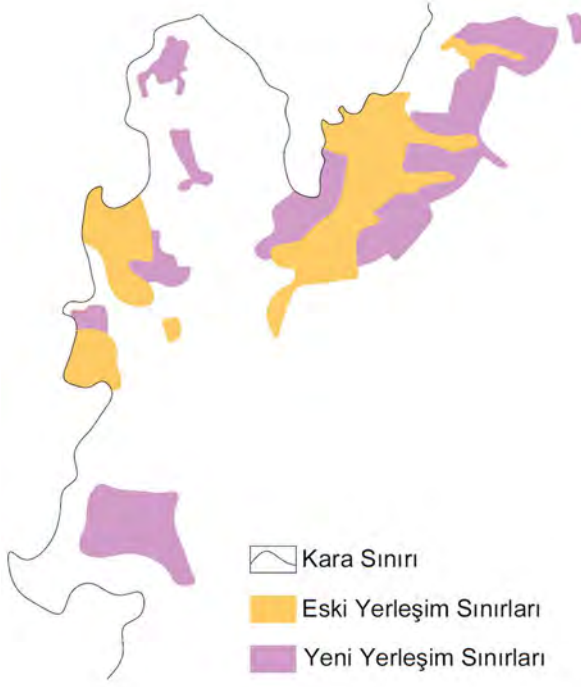

Şekil 7. Sığacık mahallesi 2019 yılı

ulaşmıştır (Url-6). Bu durumun sonucu olarak artan konut ihtiyacı ve kente yeni gelenlerin istihdam edilmeleri için gereken işyeri ihtiyacı kentteki yapılaşma alanlarının artmasına sebep olmuştur. Türkiye'deki inşaat sektörünün üç yıl öncesine kadar yaşadığı aktif dönem de bu durumun oluşmasında etkili olmuştur.

Şekil 8. Sığacık mahallesi Sakin Şehir ilanı öncesi ve günümüz (2019) arasındaki farklılıklar

Şekil 9. Sığacık mahallesinde kent çeperindeki değişim

Şekil 10. Merkez mahallesinde kent çeperindeki değişim

Seferihisar'ın Morfolojik Yapısındaki Değişikliklerin Sakin Şehir Üyeliği ile İlişkisi

Seferihisar'ın 2009 yılında Sakin Şehir unvanını almasında etkili olan birtakım özellikleri bulunmaktadır. Sakin Şehir üyelik kriterleri olarak belirtilen “Çevre politikaları, Altyapı politikaları, Kentsel yaşam kalitesi politikaları, Tarımsal, turistik, esnaf ve sanatkarlara dair politikalar, Misafirperverlik, farkındalık ve eğitim için planlar, Sosyal uyum ve Ortaklar” (Url-3) başlıkları altındaki kriterler içerisinde 50'nin üzerinde puan almış olması Seferihisar'a bu özelliği kazandırmıştır. Ancak, Sakin Şehir unvanına sahip olmanın kentin turizm destinasyonu olarak tercih edilmesine olumlu yönde etki ettiği önceki çalışmalarda belirtilmiştir (Dural ve Köseoğlu, 2017). Bu unvan kentin turizm değerine olumlu katkı sağlarken istihdam imkanları artmış, bu da kentin göç almasına ve nüfus artışına sebep olmuştur. Bu noktada bir paradoks meydana gelmektedir. İlk olarak Sakin şehirlerin en önemli ortak özelliği nüfuslarının 50 binin altında olması iken Seferihisar'ın nüfusu son gelişmeler ile 43 bini aşmıştır. Kentteki nüfus artışının aynı hızla devam etmesi ilerleyen yıllarda kentin Sakin Şehir unvanını tehlikeye sokabilme potansiyeline sahiptir.

Diğer yandan yeni yapılan eklemeler kentin mevcut dokusu ile ilişki kurmadığı için kente sakin şehir unvanını kazandıran korunmuş mimari doku bozulmaya başlamaktadır. Bununla birlikte nüfusun ve yapılaşmanın artması trafik yoğunluğunu artırmakta bu da sakin şehir özellikleri ile çelişki oluşturmaktadır. Seferihisar'ın o dönemki belediye başkanı Tunç Soyer ise, söylemlerinde daha önceki kötü gelişim modellerini gördüklerini ve bu konuda tedbirli davrandıklarını belirtmiştir (Url-5). Ancak alınan önlemlere rağmen gelinen sonuçlar Seferihisar'ın Sakin Şehir üyeliğini tehlikeye atmaktadır.

Kaynaklar

Beatley, T. (2005). *Native to Nowhere: Sustainable Home and Community in a Global Age*, USA: Island Press.

Dural, G. ve Köseoğlu, E. (2017). Destinasyon Tercihinde Kentsel Kimliğin Etkisi:Sakin Şehir Göynük Örneği. 4. *Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi (Kuşadası-Aydın) Bildiri Kitabı*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Anatolia Turizm Akademisi (s.63-78).

Güvenç, M. (2018). Kentsel Morfoloji Alanı Kurulurken. *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı*. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği (sf. 73-79).

Keleş, L. G. (2019). Türkiye ve Avusturya'nın Yavaş Şehir Olgusuna Yaklaşımlarının Karşılaştırılması: Horn ve Seferihisar Örneği (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Düzce: Düzce Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kropf, K. ve Malfroy, S. (2013). What is urban morphology supposed to be about? Specialization and the growth of a discipline. *Urban Morphology* 17 (2), 128-131.

Mayer, H. ve Knox, P.L. (2006). Slow Cities: Sustainable Places in a Fast World. *Journal of Urban Affairs* 28 (4): 321-334.

Moudon, A. V. (1997). Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. *Urban Morphology*, 1, 3 –10.

Newman, P. ve Jennings, I. (2008). *Cities As Sustainable Ecosystems: Principles And Practices*. USA: Island Press.

Oliveira, V. (2016). *Urban Morphology: An Introduction to the Study of the Physical Form of Cities*. Switzerland: Springer.

Onaran, D. C. (2013). *Yavaş Şehirlerde Kentsel Kimlik (Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul: M.S.G.S.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü.

Özer, N. B. (2018). *Türkiye’de Kapitalizmin İşleyişi Sürecinde Sakin Şehir Hareketi ve Sürdürülebilirlik: Seferihisar Örneği (Doktora Tezi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özür, N. (2016). Sakin Şehir/Cittaslow Hareketi ve Yerleşme Coğrafyası, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37, 151-179.

Pink, S. (2008). Sense and Sustainability: The Case of the Slow City Movement, *Local Environment*, 13 (2): 95-106.

Pink, S. (2009). Urban Social Movements and Small Places- Slow Cities as Sites of Activism. *City* 13 (4): 451-465.

Sağır, G. (2016). *Kentsel Yaşam Kalitesinin Yavaş Şehir Belediye Hizmetleri Kapsamında Değerlendirilmesi: Seferihisar Örneği (Doktora Tezi)*. Malatya: İnönü Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Scheer, B. C. (2016). The epistemology of urban morphology. *Urban Morphology* 20 (1), 5-17.

Sezgin, M. ve Ünüvar, Ş. (2011). *Yavaş Şehir Sürdürülebilirlik ve Şehir Pazarlaması Ekseninde*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Toprak, M. (2018). *Cittaslow İlanıyla Birlikte Sükûnetini Kaybeden Şehir: Taraklı (Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul: M.S.G.S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ünlü, T. (2018). *Mekânın Biçimlendirilmesi ve Kentsel Morfoloji. Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı*. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği (sf. 59-70).

URL-1 International Network Of Cities Where Living Is Good (2019). (http://www.cittaslow.org/sites/default/files/content/page/files/246/cittaslow_list_november_2019.pdf) Erişim Tarihi: 07/11/2019.

URL-2 Cittaslow (2019). <https://cittaslowturkiye.org/> Erişim Tarihi: 07/11/2019.

URL-3 Cittaslow Türkiye (2019). <https://cittaslowturkiye.org/uyelik-sureci-ve-kriterler/> Erişim Tarihi: 10/11/2019

URL-4 Seferihisar (2019). <http://www.izmir.gov.tr/seferihisar> Erişim Tarihi: 02/12/2019.

URL-5 Sığacık Teos Marina İle Dünyaya Açılıyor (2019). <http://seferihisar.bel.tr/sigacik-teos-marina-ile-dunyaya-aciliyor/> Erişim Tarihi: 03/12/2019.

URL-6 Seferihisar Nüfusu – İzmir (2019) https://www.nufusu.com/ilce/seferihisar_izmir-nufusu Erişim Tarihi: 03/12/2019.

KENTSEL DOKUNUN MORFOLOJİK DÖNÜŞÜMÜ

KONUT DOKULARININ TARİHSEL SÜREÇTE MORFOLOJİK DEĞİŞİMİ: AKŞEHİR ÖRNEĞİ

Murat Ferit Altun*, Mehmet Topçu**

*Konya Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**Konya Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü,

Doç. Dr.

muratferitaltun@gmail.com, mtopcu@ktun.edu.tr

Kentsel morfoloji, bir yapı ölçeği veya yerleşim dokusundaki oluşum ve dönüşüm süreçlerini tarihsel dönemler açısından inceleyen ve mekansal kimliği çok boyutlu olarak ortaya koyan ve analiz eden bir çalışma alanıdır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı; bulunduğu dönemlerin kültürünün, yaşayış şeklinin ve beklentilerin etkisi ile biçimlenmiş bir şehrin tarihsel süreç içerisindeki fiziksel değişimlerini incelemek ve bugünkü eski ve yeni kentsel dokuları arasındaki morfolojik farkları ve benzerlikleri ortaya koymak ve değerlendirmektir.

Çalışma yaklaşımına uygun örneklem alanı olarak tarihi kimliğe sahip Akşehir Kenti seçilmiştir. Akşehir kenti geçmişi Neolitik çağa kadar dayanmakta olan eski ve tarihi bir yerleşim yeridir. Kent merkezinde tarihi dokunun yer aldığı yaklaşık 48 hektarlık tescillenmiş Kentsel Sit Alanı bulunmaktadır. Kentsel sit içerisinde tarihi ticaret merkezi olan arasta alanı da mevcuttur. Yeni gelişen şehrin ticaret merkezi arasta alanının çevresinde bir MİA alanı oluşturmakta ve yeni şehir yerleşim alanı da bu alanın devamında gelişmiştir. Şehrin doğal ve fiziksel eşikleri etkisinde kent bugünkü morfolojik biçimini almıştır. Örnek olarak seçilen Akşehir Kentinin 1800-1950 yılları arası dönemi, 1950-2000 yılları arası dönemi ve 2000 yılı sonrası dönemi yansıtan, her biri yaklaşık 5 ha büyüklüğünde 3 adet konut dokusu örneklem alanı seçilmiştir. Bu örneklem alanlarının karşılaştırmalı mekânsal analizleri yapılarak benzer ve farklı yönleri değerlendirilmiştir.

Karşılaştırmalı mekânsal analizleri incelemesi sonucunda 1800-1950 yılları arası dönemi yansıtan dokunun, tabanda yayılmasına karşın yapılaşma yoğunluğunun, yol yüzeylerinin ve kat yüksekliklerinin daha düşük olması insan ölçeğinde yaya odaklı kent morfolojisine sahip olduğu; 1950-2000 arası yılları ve 2000 yılı sonrası dönemi yansıtan dokularda ise taban alanının azalmasına karşın yapılaşma yoğunluğunun, yol yüzeylerinin ve kat yüksekliklerinin daha yüksek olması, taşıt odaklı kentsel bir forma evrildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Tarihsel süreç içerisinde bulunduğu dönemlerin kültürünün, yaşayış şeklinin ve beklentilerin etkisi ile kentin karakterini ve kimliğini yansıtan, diğer yerleşim alanlarından ayıran morfolojik yapısının zaman içinde çok önemli bir evrim geçirdiği bilimsel verilerle ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Akşehir, kentsel morfoloji, konut dokusu, konut tipolojisi, tarihsel değişim

Giriş

Bu çalışmanın amacı: bulunduğu dönemlerin kültürünün, yaşayış şeklinin ve beklentilerin etkisi ile biçimlenmiş bir şehrin tarihsel süreç içerisindeki fiziksel değişimlerini incelemek ve bugünkü eski ve yeni kentsel dokuları arasındaki morfolojik farkları ve benzerlikleri ortaya koymak ve değerlendirmektir.

Çalışma yaklaşımına uygun örneklem alanı olarak Akşehir Kenti seçilmiştir. Akşehir kenti geçmişte Neolitik çağa kadar dayanmakta olan eski ve tarihi bir yerleşim yeridir. Kent merkezinde tarihi dokunun yer aldığı yaklaşık 48 hektarlık tes-cillenmiş Kentsel Sit Alanı bulunmaktadır (İmar ve Şehircilik Müdürlüğü Arşivi). Kentsel sit içerisinde tarihi ticaret merkezi olan arasta alanı da mevcuttur. Yeni gelişen şehrin ticaret merkezi arasta alanının çevresinde bir MİA alanı oluştur-makta ve yeni şehir yerleşim alanı da bu alanın devamında gelişmiştir. Şehrin fizi-ki eşikleri etkisinde kent bugünkü morfolojik biçimini almıştır. Akşehir Kentinin tarihi bölgesinden 1800-1950 yılları arası dönemi yansıtan konut dokusu; mevcut yerleşim bölgesinde 1950-2000 yılları arası dönemi yansıtan konut dokusu ve yeni gelişmiş konut bölgesinde 2000 yılı sonrası dönemi yansıtan konut dokusu örneklemi olmak üzere toplam 3 adet konut dokusu örneklem alanı seçilmiştir. Bu örneklem alanlarının karşılaştırmalı analizlerinin yapılarak morfolojik benzer ve farklı yönlerin ortaya konulması ve buradan çıkacak sonuçların değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Teorik Yöntem ve Kuramsal Yaklaşımlar

Kentsel Morfoloji, bir yapı ölçeği veya yerleşim dokusundaki oluşum ve dönü-şüm süreçlerini tarihsel dönemler açısından inceleyen ve mekansal kimliği yapı ölçeğinde ortaya koyan ve analiz eden bir çalışma alanıdır (Topçu, 2018). Kent morfolojisi, şehir coğrafyasının tamamlayıcı bir bölümünü teşkil eder. Özellikle Almanya’da önemini oldukça korumaktadır (Whitehand, 1986).

Kentsel morfoloji, 1899 senesinde, biri şehirlerin yerleşim planı ve diğeri yerleşme coğrafyasının boyutları ve kuzey-doğu Almanya’nın yerleşmeleri üzerine monografik bir çalışma olmak üzere iki çalışma yapan Schlüter’e kadar uzanmak-tadır. Schlüter daha sonra coğrafi bilimlerde beşeri coğrafyanın yeri üzerine ve beşeri coğrafyanın amaçları üzerine ayrı iki metodolojik çalışma oluşturmuştur. Schlüter (1899) coğrafya ve coğrafya felsefesinin temellerini atmıştır. Hassinger (1916) yerleşim yoğunlukları üzerinde bina ve arazi kullanımlarını geliştirmiştir. Geisler (1924) ve Martiny (1928) monografik sınıflandırma tabanlı kent planı ve yapı tipolojilerini incelemiştir. Daha sonra Conzen (1960) kentsel coğrafya üzeri-ne morfolojik yaklaşımları ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Son olarak Whitehand ise kentsel morfoloji üzerinde tartışılacak yeni kavramlar türetmiş ve geliştirmiştir.

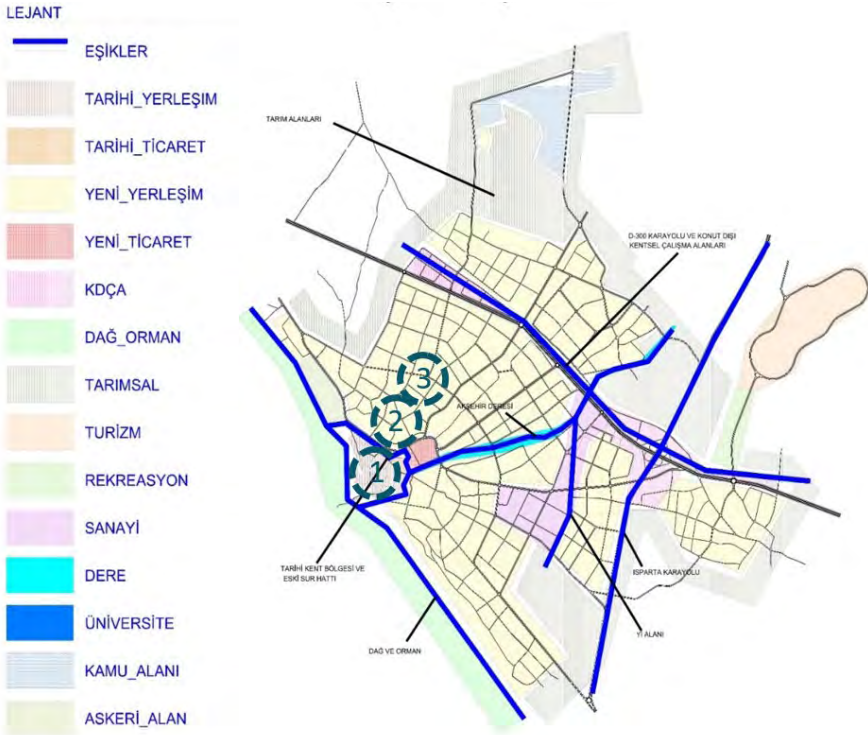
Coğrafya ve mimarlık kökenli morfolojik farklılıklar tartışmasından hareketle kentsel morfoloji sürecine damgasını vuran iki önemli isim ve yaklaşım ön plana

çıkıştır. Bunlardan biri Alnwick çalışması ile öne çıkan M.R.G. Conzen, diğeri ise tipolojik süreçleri ele alan Caniggia'dır. Conzen ve Caniggia'nın yaklaşımlarını detaylı bir şekilde ele almak, kentsel morfoloji kavramı ve yaklaşımını daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir. (Yaygın, 2016)

Bu çalışma, M.R.G. Conzen ve Caniggia'nın bilimsel teorik yaklaşımları doğrultusunda kentsel morfolojinin coğrafya ve mimarlık temelinde, geleneksel ve biçimsel yöntemlerle karşılaştırmalı mekânsal analizler şeklinde incelenmesi temelinde oluşturulmuştur.

Örneklem Alanlarının Yer Aldığı Akşehir Kenti

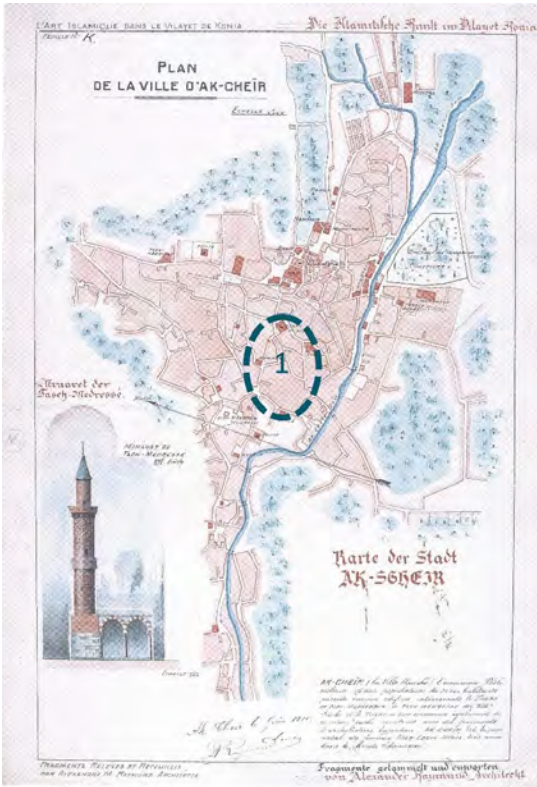
Örneklem Alanlarının seçildiği Akşehir Kenti, İç Anadolu Bölgesinin batısında en yüksek tepesi 2610 m. olan Sultan Dağlarının kuzeydoğu eteklerinde eğimli arazi üzerine, boğaz denilen dar bir koyağın hemen önüne yerleşmiştir. Adıyla anılan 8 km. kuzeybatısındaki göle ve verimli ovasına 60-70 m. yukarıdan bakar. Denizden yüksekliği 1020 m'dir. Anadolu geleneğine uygun olarak Alüvyon kıyısına eğimli bir alana yerleşmiştir. Sırtını ormanlık Sultan Dağına doğru yaslamıştır. (Url-1).

Şekil 1. Akşehir kentinin şematik gösterimi (Yazar tarafından üretilmiştir)

Akşehir 'de ilk yerleşim Neolitik çağda başladığı sanılmaktadır. Bunu izleyen Kalkolitik, Eski, Tunç, Hitit, Frig, Helenistik, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri sıralanabilir. (Bayar 2018, s.37) Bu dönemlere ait el sanatları ve sivil mimarlık eserlerini içinde barındıran yaklaşık 48 hektarlık alan Kentsel Sit Alanı olarak tescillenmiştir. Akşehir 'in toprakları üzerinde yaşamış kültürler düşünüldüğünde, çok zengin bir kültür mozağine sahip olduğu anlaşılmaktadır. (Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri 2015)

Bunu izleyen Cumhuriyet sonrası dönemde Kentsel Sit Alanını çevreleyen bir kısmı mevcut bir kısmı gelişmekte olan yeni yerleşim alanları yer almaktadır. Kentin Güney-batısında yer alan Sultan Dağları, orman alanı ve içinden geçen Akşehir Deresi kentin doğal eşiklerini; Tarihi kent merkezi, D-300 Karayolu, Isparta yolu, ve sanayi Alanları yapay eşikleri oluşturmaktadır.

AKŞEHİR, ŞEHİR PLANI VE TAÇ MEDRESE, 34,5 x 48 CM, ENV. NO: 120 (HAZİRAN 1910)
AKŞEHİR CIVV PLAN AND TAÇ MADRASA, 34,5 x 48 CM, INV. NO: 120 (JUNE, 1910)

1. NOLU ÖRNEKLEM ALANI:

Tarihi Kent Bölgesinde 1800-1950 Yılları Arası Dönemi Yansıtan Konut Dokusu

1 Nolu Alan Akşehir Kentsel Sit alanında konut kullanımının yer aldığı koruma altında olan bir alandır. 5.3 Ha büyüklüğünde ve kadastral olarak 6 adet yapı adası yer almaktadır. Bu alan içerisindeki yapıların çoğunluğunu yapım zamanı 18. yy aitken, 19. yy ve cumhuriyet dönemi başlarına ait yapılarda yer almaktadır.

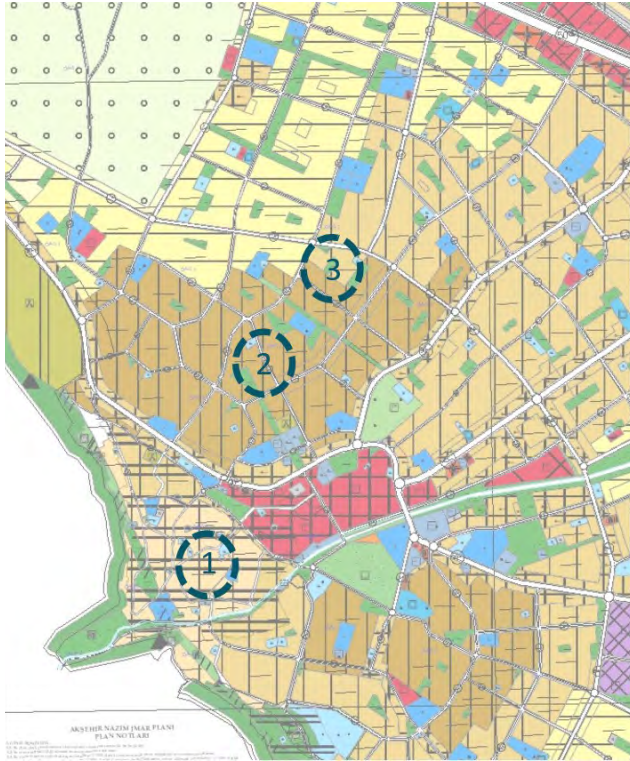
Şekil 2. Akşehir 1910 Yılı Şehir Planı (Raymund, A., 1910, Akşehir Şehir Planı ve Taç Medrese)

Kent merkezinden 3 adet konut örneklem alanı seçilmiştir. Bu örneklem alanlarından 1.'si tarihi kent bölgesinde 1800-1950 yılları arası dönemi yansıtan, diğer 2 'si de yeni kent bölgesinde 1950-2000 yılları arası dönemi ve 2000 yılı sonrası dönemi yansıtan konut dokularından seçilmiştir.

Tarihi Kent Bölgesi Örneklem Alanı

Söz konusu alanlar Akşehir yeni kent bölgesinde konut kullanımının yer aldığı alanlardır. Her iki alanda 5.3 Ha büyüklüğünde ve kadastral olarak 6 adet yapı adası yer almaktadır.

2 Nolu Alan 1950-2000 yılları arasında yapılmış yapılardan oluşmaktadır. Bu dönemde müstakil 2 kat ikiz nizam yapılaşmalarla başlayan yapılaşma süreci, müstakil 4-5 katlı apartman ve birden fazla bloklu site şeklindeki yapılaşmalara doru evrilmeye başlamıştır. Bu dönemde 1999 Gölcük Depremi ve 2000 Bolvadin depremine kadar imar planlarında 8 kata kadar kat yükseklikleri en fazla 5 kat olarak sınırlandırılmıştır. 2 nolu alanda bu süreçte yapılmış 7 katlı bir adet yapı da yer almaktadır.

2. NOLU ÖRNEKLEM ALANI:

Yeni Kent Bölgesi
1950-2000 Yılları Arası
Dönemi Yansıtan Konut
Dokusu

3. NOLU ÖRNEKLEM ALANI:

Yeni Kent Bölgesi 2000
yılı sonrası Dönemi
Yansıtan Konut Dokusu

Şekil 3. 2017 Yılı Nazım İmar Planı (İmar ve Şehircilik Müdürlüğü Arşivi)

3 Nolu Alan 2000 yılından sonra yapılmış daha çok site şeklindeki yapıların oluşturduğu konut alanıdır. Mevcut Kat yükseklikleri 4 ve 5 kattan teşekkül olmuş ve ekonomik gelişmelerden etkilenen ve maksimum kazanç gözetilerek tasarlanan alanlardır.

Morfolojik Analizler

Kent morfolojisi, yerleşmelerin fiziksel formu ya da kentsel yapısının incelenmesi olarak bilinmektedir. Morfolojik analiz ise; binalar, bahçeler, sokaklar, parklar ve anıtlar gibi yapısal karakteristikler yardımıyla fiziksel gelişim sürecinin belirlenmesi olarak betimlenebilir (Kubat, A.S. Topçu, M. 2009).

Şekil 4. Örnek alanları uydu görüntüsü (Uydu doğrultusunda yazar tarafından üretilmiştir)

Şekil 5. Parsel ve yapı tipolojisi (İmar ve Şehircilik Müdürlüğü Arşivi verileri doğrultusunda yazar tarafından üretilmiştir)

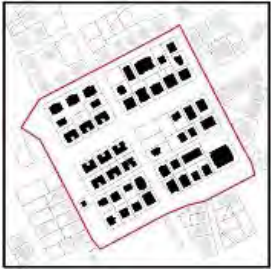
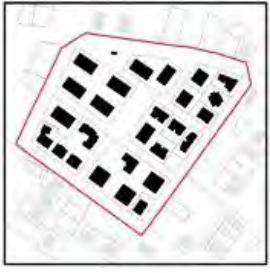

Parsel ve Yapı Tipolojisi

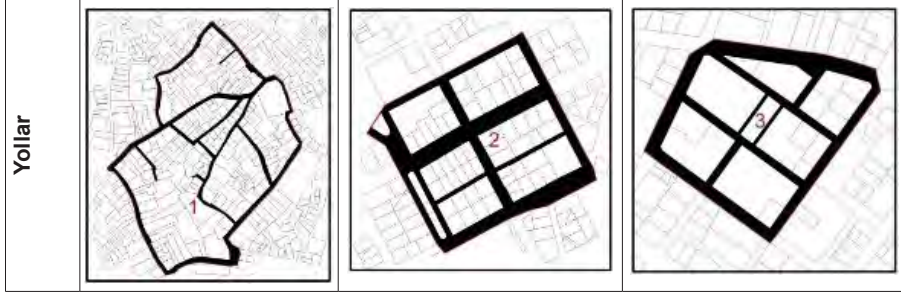
Tablo 1. Konut tipolojisi (İmar ve Şehircilik Müdürlüğü Arşivi verileri doğrultusunda yazar tarafından üretilmiştir)

	1-Nolu Alan Örnek Konut Tipolojisi	2-Nolu Alan Örnek Konut Tipolojisi	3-Nolu Alan Örnek Konut Tipolojisi
Parsel Yapı İlişkisi			
Örnek Kat Planı			
Bina Ön Cephesi			

Tablo 2. Karşılaştırmalı analizler (İmar ve Şehircilik Müdürlüğü Arşivi verileri doğrultusunda yazar tarafından üretilmiştir)

	1-Nolu Alan	2-Nolu Alan	3-Nolu Alan
Yapı Taban Alanı Yoğunlukları (Taks)			
Yapı Kat Sayısı			
Açık-Yeşil Alanlar			

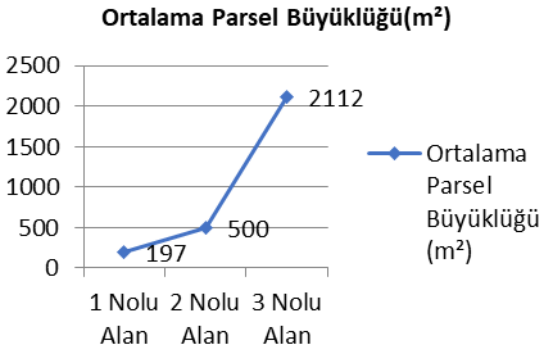

Tablo 3. Karşılaştırmalı analizler (Tablo 2 verileri doğrultusunda yazar tarafından üretilmiştir)

Alan No	Yapı Adası Alanı (m ²)	Parsel Sayısı	Parsel Büyüklüğü Ortalaması (m ²)	Toplam Konut Taban Alanı (m ²)	Bina Kat Sayısı Ortalaması (m ²)	Toplam Konut İnşaat Alanı (m ²)	Açık-Yeşil Alanlar (m ²)	Yol yüzeyleri (m ²)
1	41.892	228	197	17.674	1.66	31.539	34.702	8.905
2	30.447	61	500	9.435	3.35	34.363	43.815	21.490
3	30.712	15	2.112	10.343	4.68	48.515	43.231	20.315

Ortalama Parsel Büyüklüğü Karşılaştırmalı Analizi

1 nolu alanın ortalama parsel büyüklüğü **197 m²**; 2 nolu alanın ortalama parsel büyüklüğü **500 m²**; 3 nolu alanın ortalama parsel büyüklüğü **2.112 m²** 'dir. Bu verilere göre ortalama parsel büyüklüğü 1 nolu alandan 2 nolu alana geçişte **%153** artmış olup, 2 nolu alandan 3 nolu alana geçişte **%322** artış yaşanmıştır.

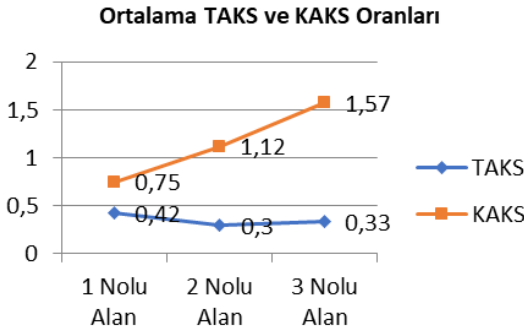

Şekil 6. Ortalama parsel büyüklüğü

Ortalama TAKS ve KAKS Oranları Karşılaştırmalı Analizi

1 nolu alanın konut taban alanı kat sayısı (TAKS) **0,42**; 2 nolu alanın konut taban alanı kat sayısı (TAKS) **0,30** ve 3 nolu alanın konut taban alanı kat sayısı (TAKS) **0,33** 'tür. Bu verilere göre TAKS oranında 1 nolu alandan 2 nolu alana geçişte **%40** azalış olmuş, 2 nolu alandan 3 nolu alana geçişte **%10** artış yaşanmıştır.

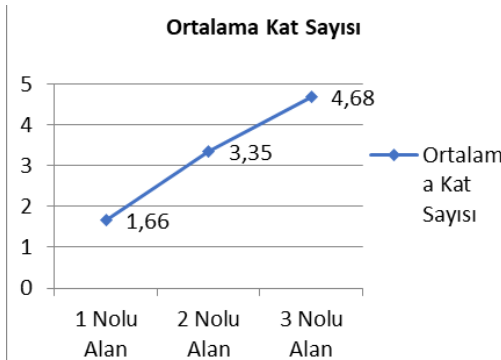
1 nolu alanın kat alanı kat sayısı (KAKS) **0,75**; 2 nolu alanın kat alanı kat sayısı (KAKS) **1,12** ve 3 nolu alanın kat alanı kat sayısı (KAKS) **1,57** 'dir. Bu verilere göre KAKS oranında 1 nolu alandan 2 nolu alana geçişte **%50** artış olmuş, 2 nolu alandan 3 nolu alana geçişte **%40** artış yaşanmıştır.

Şekil 7. Ortalama TAKS ve KAKS oranları

Ortalama Bina Kat Sayısı Karşılaştırmalı Analizi

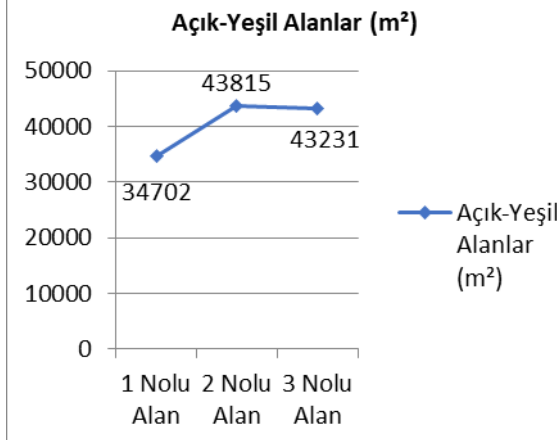
1 nolu alanın ortalama bina kat sayısı 1.66 ; 2 nolu alanın ortalama bina kat sayısı 3.35 ; 3 nolu alanın ortalama bina kat sayısı 4.68 'dir. Bu verilere göre ortalama bina kat sayısı 1 nolu alandan 2 nolu alana geçişte **%102** artmış olmuş, 2 nolu alandan 3 nolu alana geçişte **%40** artış yaşanmıştır.

Şekil 8. Ortalama kat sayısı

Açık – Yeşil Alanlar Karşılaştırmalı Analizi

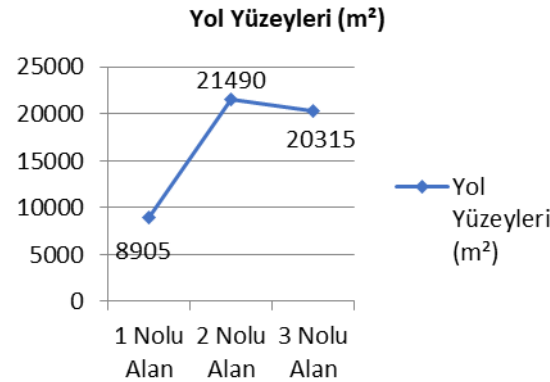
1 nolu alanın açık – yeşil alan toplamı 34.702 m²; 2 nolu alanın açık – yeşil alan toplamı 43.815 m²; 3 nolu alanın açık – yeşil alan toplamı 43.231 m² ‘dir. Bu verilere göre açık – yeşil alan toplam büyüklüğü 1 nolu alandan 2 nolu alana geçişte %26 artmış olup, 2 nolu alandan 3 nolu alana geçişte %1 azalış yaşanmıştır.

Şekil 9. Açık-yeşil alanlar

Yol Yüzeyi Alanları Karşılaştırmalı Analizi

1 nolu alanın yol yüzeyi toplamı 8.905 m²; 2 nolu alanın yol yüzeyi toplamı 21.490 m²; 3 nolu alanın yol yüzeyi toplamı 20.315 m² ‘dir. Bu verilere göre yol yüzeyi toplam büyüklüğü 1 nolu alandan 2 nolu alana geçişte %141 artmış olup, 2 nolu alandan 3 nolu alana geçişte %5 azalış yaşanmıştır.

Şekil 10. Yol yüzeyleri

Sonuç

Örnek olarak seçilen Akşehir Kentinin 1800-1950 yılları arası dönemi, 1950-2000 yılları arası dönemi ve 2000 yılı sonrası dönemi yansıtan, her biri 5,3 ha büyüklüğünde 3 adet konut dokusu örneklem alanı seçilmiştir. Bu örneklem alanlarının karşılaştırmalı mekânsal analizleri yapılarak benzer ve farklı yönleri değerlendirilmiştir.

Karşılaştırmalı mekânsal analizleri incelemesi sonucunda;

1800-1950 yılları arası dönemi yansıtan dokuda, ortalama parsel büyüklüğü 197 m²; ortalama TAKS oranı 0.42; ortalama KAKS oranı 0.75; ortalama bina kat sayısı 1.66; toplam açık ve yeşil alan yüzeyi 34702 m²; toplam yol yüzeyi alanı 8905 m² olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemin kent dokusunun tabanda yayılmasına karşın yapılaşma yoğunluğunun, yol yüzeylerinin ve kat yüksekliklerinin daha düşük olması insan ölçeğinde müstakil yapılaşmanın benimsendiği, yaya odaklı kent morfolojisine sahip olduğu belirlenmiştir.

1950-2000 yılları arası dönemi yansıtan dokuda, ortalama parsel büyüklüğü 500 m²; ortalama TAKS oranı 0.30; ortalama KAKS oranı 1.12; ortalama bina kat sayısı 3.35; toplam açık ve yeşil alan yüzeyi 43815 m²; toplam yol yüzeyi alanı 21490 m² olduğu tespit edilmiştir.

2000 yılı sonrası dönemi yansıtan dokuda ise ortalama parsel büyüklüğü 2112 m²; ortalama TAKS oranı 0.33; ortalama KAKS oranı 1.57; ortalama bina kat sayısı 4.68; toplam açık ve yeşil alan yüzeyi 43231 m²; toplam yol yüzeyi alanı 20315 m² olduğu tespit edilmiştir.

1950-2000 arası yılları ve 2000 yılı sonrası dönemi yansıtan kent dokularında taban alanının azalmasına karşın yapılaşma yoğunluğunun, yol yüzeylerinin ve kat yüksekliklerinin daha yüksek olması, maksimum kazancın gözetildiği toplu yapılaşmaya yönelen, taşıt odaklı kentsel bir forma evrildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Tarihsel süreç içerisinde bulunduğu dönemlerin kültürünün, yaşayış şeklinin ve beklentilerin etkisi ile kentin karakterini ve kimliğini yansıtan, diğer yerleşim alanlarından ayıran morfolojik yapısının zaman içinde çok önemli bir evrim geçirdiği bilimsel verilerle ortaya konmaktadır.

Kaynakça

Akşehir Belediyesi, İmar ve Şehircilik Müdürlüğü Arşivi.

Akşehir Belediyesi, Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri 2015.

Bayar M. 2018, Akşehir Tarihi II. Baskı.

Conzen, M. R. G., 1960, Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis, Transactions and Papers (Institute of British Geographers).

- Caniggia, G. ve Maffei, G. L., 2001, Architectural composition and building typology: interpreting basic building, Alinea Editrice
- Geisler, W., 1924, Die deutsche stadt: eine beitrage zur morphologie der kulturlandschaft, J. Engelhorn's Nachf.
- Hassinger, H., 1916, Kunsthistorischer atlas der reichshaupt-und residenzstadt Wien, Band 15 der Reihe Osterreichische Kunsttopographie, Schroll, Wien.
- Kubat, A. S. ve Topçu, M., 2009, Antakya ve Konya tarihi kent dokularının morfolojik açıdan karşılaştırılması.
- Martiny, R., 1928, Die grundrissgestaltung der deutschen siedlungen, J. Perthes.
- Raymund, A., 1910, Akşehir Şehir Planı ve Taç Medrese.
- Schlüter, O., 1899, Bemerkungen zur siedlungsgeographie, geographische Zeitschrift,
- Topçu, M., 2018, Kentsel yenileme projeleri ile değişen mekânsal kimlik; Konya örneği.
- Url-1: <http://www.aksehir.gov.tr/aksehir-tarihi> [Erişim Tarihi: 11 Nisan 2021].
- Whitehand J. W. R., 1986, “ Taking stock of urban geography”, Area 18, 147-51.
- Yaygın, M. A., 2016, Kent dokusundaki mekânsal değişimin morfolojik boyutta incelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

ADANA'DA KONUT ALANLARININ DÖNGÜSEL GELİŞİMİ: OLUŞUM, BİRİKİM VE DÖNÜŞÜM DÖNEMLERİ

Can Durmuşoğlu*, Tolga Ünlü**

*Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr. durmusoglucan@gmail.com; tolgaunlu@gmail.com

Türkiye kentleşme tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen Cumhuriyet'in ilanından sonra gerçekleştirilen modernleşme hareketlerinin izlenebileceği dönem kentlerinden biri de Adana'dır. Bu makalede, Adana'da Cumhuriyet sonrası planlı olarak gelişim gösteren ilk konut alanlarından biri olan Reşatbey Mahallesi'nin konut dokusunda, yaklaşık yüz yıllık bir dönemde görülen dinamik değişim süreçleri irdelenmektedir.

Çalışma, Türkiye'de son dönemde gelişim gösteren kentsel morfoloji alanının olanaklı kıldığı ve kent biçimini açıklayıcı iki öncü yaklaşım olan tarihsel-coğrafi ve tipo-morfolojik yaklaşımlar kapsamında ele alınmıştır. Tarihsel-coğrafi yaklaşım, kentin örüntülerinin tarihsel gelişim süreçlerini dönemler ve döngüler üzerinden açıklamaya olanak verirken, tipo-morfolojik yaklaşım, kentin fiziksel örüntüleri içerisindeki en küçük mekân parçacıkları olarak varsayılan, yapı mimari karakterlerinin ve bulunduğu parselin biçimsel özelliklerinin, dönemler içerisinde farklılık göstererek; düşünsel iklimden, ihtiyaç ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak evrimleşen dokular aracılığıyla ölçekler arası bir incelemeyi olanaklı kılmakta ve sonuç çıktısı olarak tipo-morfolojik dönemleri ortaya koyabilmektedir. Tipo-morfolojik dönemler ise birbirleriyle, kimi zaman kopuk kimi zaman da süreklilik arz eden ilişki örüntüleri doğrultusunda oluşan kentin biçimi ve süreçleri hakkındaki önemli bulguları gözle görülür bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla, tipo-morfolojik çözümleme yöntemleri ile kavramsallaştırılan kent mekânı, bir sonraki evrede neye ve nasıl dönüşeceğine dair örtük birtakım ipuçlarını verebilir olduğu düşünülmektedir. Çalışmanın yöntemini oluşturan kavramsal çerçeveye, her iki yaklaşımın ortaya koyduğu çözümleme yöntemleri takip edilerek oluşturulmuştur.

Yukarıda söz edilen yöntemler ile ele alınan çalışma, Reşatbey Mahallesi'nde yaşanan mekânsal değişimleri dönemler aracılığıyla ele almıştır. Bunlar, özellikle Türkiye şehircilik tarihi yazınında da işaret edilen, başta Erken Cumhuriyet dönemi olarak tanımlanan ve 1960'lı yıllara kadar etkisini sürdüren erken evreyi, oluşum dönemi olarak; 1960'lı yıllardan 1980'li yıllara kadar süren hızlı kentleşme evresini "birikim dönemi"; son olarak da serbest piyasa ekonomisinin kentsel mekân üzerindeki etkilerinin görülmeye başlandığı ve günümüze kadar geline evreyi de "dönüşüm dönemi" olarak üç farklı morfolojik dönemde ele almıştır. Bu dönemler ise alanın biçimlenme süreçleri içerisinde iki farklı karakter bölgesinin oluşumunu sağlamış ve yine bu bölgelerde üretilen sekiz farklı konut tipinin ürettiği mekânsal değişimler ile ortaya konmuştur.

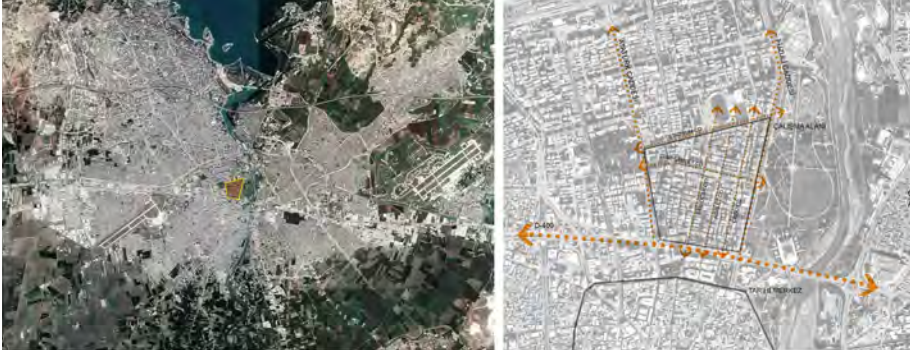
Çalışmanın diğer bir bulgusu ise konut alanında yüzyıllık süreçte gerçekleşen morfolojik süreçlerin alanda tarihsel bir süreklilik oluşturmadığı, parsel ölçeğinde eski yapıların yeni yapılar ile yer değiştirmesi sonucunda mekânın her dönemde yeniden üretildiği, bu yönüyle tipo-morfolojik yönden bir mimari tipin evrimleşerek gelişmesini yerine yık-yap süreçleri ile sürekli olarak yeni tiplerin üretilmiş olduğudur. Bu durum aynı zamanda, Türkiye kentlerinin birçoğunda gerçekleşen bu dönüşüm süreçlerinde imar planı kararlarının ve mimarlık pratiklerinin tartışmaya açılmasını gerekli kılmaktadır. Bu çalışmada, Reşatbey Mahallesi özelinde konut alanlarında morfolojik değişim incelenmekle birlikte bu değişimde planlama ve mimarlık uygulamalarının rolü de sorgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Adana, Morfolojik dönemler, tipo-morfoloji, konut alanları, konut tipleri

Giriş

Türkiye kentleşme deneyimini açıklayıcı hız, büyüme, değişim ve dönüşüm gibi sözcüklerin yazında kullanılması tesadüfi değildir. Tekeli'nin (2009: 143) “köktenci modernite” olarak kavramsallaştırdığı erken Cumhuriyet döneminin mekânsal tahayyülleri ile biçimlenen Türkiye kentleri, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan yoğun göçler ile hızlı bir büyüme sürecine girerken yapılı alanlarda da değişim süreçlerini yaşamaya başlamıştı. Bu değişimlerin, günümüze kadar gelinen süreç içerisinde siyasi ve iktisadi değişimlere koşut olarak nitelikleri ve etkileri farklılaşmışsa da sonuç itibarıyla başta konut alanları olmak üzere farklı düzeylerde kentsel dokuları değişmiş veya dönüşmüştür. Kentlerde yaşanan değişim ve dönüşüm, kentin görünümünde somut bir şekilde gözlenebilir hale gelmiş, farklı dönemlerde oluşan örüntüler kentin morfolojik yapısı içinde bir araya gelmiştir. Kentteki değişimin, en “temel hücre” (*basic cell*) (Moudon, 1994: 290) olarak varsayılan ada-parsel-yapı örüntülerinin değişimi nasıl ve neden gerçekleştiği sorusundan yola çıkan bu çalışma, Adana'nın ilk planlı mahallelerinden biri olan Reşatbey Mahallesi'nin konut alanlarında yaşanan değişimleri incelemeyi ve değişimin hangi morfolojik süreçlerle gerçekleştiğini araştırmayı amaçlamaktadır. Çalışma sahası olarak Adana'nın seçilmesinin iki önemi vardır: Birincisi, Türkiye'nin merkez kentleri dışında coğrafi olarak çeperde yer alan Adana'nın kentsel deneyimlerinin genel kentleşme ve konut yazınına katkı sağlaması; ikinci olarak ise Adana'nın kent tarihi yazını içerisinde genellikle ayrı ayrı ele alındığı görülen planlama ve mimarlık uygulamalarının birbirleriyle olan ilişkilerini tarihsel bir süreklilik içerisinde incelemesini gerçekleştirmektir.

Adana kent bütünü içinde Reşatbey Mahallesi, güneydeki tarihi merkezin çeperinde konumlanan ve 1970'li yılların ortasında açılan D-400 karayolu ile başlamaktadır. Doğusunda ise Seyhan Nehri kıyısında yapılan düzenleme ve dolgu alanlarla oluşturulan Merkez Park ve Fuzuli Caddesi (Set üstü) bulunmakta, batısında ise kenti kuzey-güney hattında birleştiren ve yoğun ticari servis alanlarının bulunduğu Atatürk Caddesi (Yeni İstasyon Caddesi veya asfalt cadde) ile tamamlanmaktadır. Kuzey yönünde ise 5 Ocak Stadyumu ve Vali Yolu Caddesi ile sınırlanmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Reşatbey'in kent içindeki konumu ve çalışma alanı sınırları

Kentin geleneksel kent formu ve dokusundan modern planlama araçlarıyla farklılaşan ve erken evrelerde, bahçeli tek aile evleriyle hem genç Cumhuriyet'in mekânsal sahnesi hem de kentin yeni sayfiyesi niteliği ile biçimlenen Reşatbey, yıllar içerisinde kentin kuzeye doğru büyüyüp yeni konut alanlarının geliştirilmesi ile bugün, merkezi iş alanı niteliklerini barındıran bir görünüme bürünmüştür. Farklı zaman aralıklarında görülen bu dramatik değişim ise morfolojik dönemlerin varlığını belirginleştiren bir niteliğe sahiptir.

Dönemlendirmeler, kent tarihi yazını içinde siyasi ve iktisadi gelişmelerin, planlama ve mimarlık gibi kente biçimini veren faaliyetlerle olan ilişkilerini okunaklı hale getirebilir. Ancak dönemlendirme çabasının “geçerli bir araç” olarak kullanılması için Zürcher (2017: 13-14), “olayların akışlarını ve önemli gelişmeleri görünür hale getirecek şekilde ve dönem içerisindeki gelişmeleri yansıtmaları” halinde anlamlı olabileceğini ifade eder. Bu bağlamda, çalışmada yer alan morfolojik dönemler, yaygın olarak inşa edilen konut tipleri göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. Bu bağlamda, bahçeli müstakil evler ile biçimlenen 1940-1960 aralığını *oluşum dönemi (formation)*; yapsatçı sunum modelinin gelişmesi ile yaygınlaşan apartmanlaşma sürecini kapsayan 1960-1985 aralığını *birikim (accumulation) dönemi*; sahanın konut alanı niteliğinden uzaklaşıp merkezi iş alanı görünümüne evrildiği 1985'ten günümüze kadar gelen süreci ise *dönüşüm (transformation) dönemi* olarak ele alınmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Çalışmamızın yöntemini belirleyen kavramsal çerçeve, kentsel morfolojinin iki temel yaklaşımdan biri olan Conzen'in öncülüğünü yaptığı tarihsel-coğrafi yaklaşım ile Muratori'nin öncülüğünü yaptığı tipo-morfolojik çözümleme yöntemleri kapsamında ele alınmıştır.

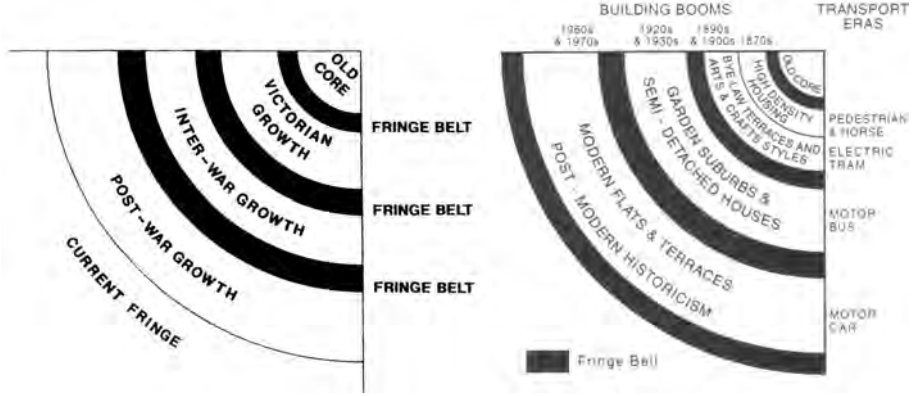
Tarihsel-coğrafi yaklaşımın öncüsü Conzen (1960), “kentlerin bir yaşam tarihi olduğunu” ve tarihsel süreçte her dönemin kendi kültürel, sosyal ve ekonomik dinamiklerinin kentsel mekânın biçimlenmesini etkilediğini vurgulamaktadır. Her

dönemin kendi kentsel mekânını üretmesi ve dinamik değişimlerin incelenmesi tarihsel-coğrafi yaklaşımın temel konusu olduğunu savlamıştır (1960: 6). Kentsel mekânın temel bileşenleri olan; *şehir haritası* (town plan), *arazi kullanım dokusu* (pattern of urban land use) ve *yapı dokuları* (pattern of building forms) kentin tarihsel olarak yaşadığı değişimleri üst-orta-alt ölçeklerde incelenebilmesini sağlayan temel bileşenler olarak görülmektedir (Conzen, 1960; Whitehand, 2001a).

Tarihsel-coğrafi yaklaşım içerisinde kentin gelişim döngülerini açıklayıcı iki farklı kavramla karşılaşmaktayız. Bunlardan birincisi *çeper-kuşaklardır* (*fringe belt*). Bu alanlar kentin gelişim evreleri arasında beliren, yoğun kent dokuları içerisinde yer alamayan ve geniş arazi kullanımlarına ihtiyaç duyan, farklı işlevlerde kentsel ve kamusal hizmet alanlarını kapsamakta; sanayi tesisleri, askeri alanlar, dini ve idari birimler, kültürel yapılar, yeşil alanlar ve geniş bahçeli kır ve banliyö evleri gibi kullanımlar *çeper-kuşakların* oluşumunu sağlamaktadır (Conzen, 1969; Whitehand, 2001a; Ünlü ve Baş, 2015). M.R.G. Conzen'in geliştirdiği kuramsal çerçeveye göre, *çeper kuşak alanları*, kentlerin büyüme sürecinde, yakın çevresine yapılı çevrenin yayılması sırasında, söz konusu yayılmanın yavaşladığı dönemlerde kentin *çeperinde* oluşmaktadır. Böylece, kentin büyümesi ve yayılması sürecinde ikinci gelişme dönemi (ya da morfolojik dönem) *çeper kuşak alanını* atlayarak gerçekleşmektedir ve çoğunlukla yeni yapı tipine dayalı yeni yaşam alanları ortaya çıkmaktadır (Şekil 2).

Bir diğer model ise *çeper-kuşaklardan yola çıkılarak geliştirilen yenilik/bina döngüsü* modelidir (*innovation/building cycle model*) (Whitehand, 1994: 11). Şekil 2'den de izlenebileceği üzere Conzen, *çeper-kuşakların* oluşumunu temel düzeyde önemli tarihsel kırılmaları esas alarak belirtmiş, Whitehand (1994; 2001b) ise farklı tarihsel süreçler içerisinde yaşanan teknolojik gelişme ve yeniliklerin kentlerin büyümelerini tetiklediği, oluşan yeni kentsel dokular içinde arazi fiyatlarının dalgalandığı ve buna bağlı yeni konut tiplerinin oluştuğunu ifade etmiştir. Diğer bir anlatımla, her bir morfolojik dönem kendine özgü yeni bir konut tipi, konut dokusu ve yeni karakter bölgelerini oluşturmaktadır (Şekil 2).

Örneğin İngiltere'de, geç on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl ortalarına kadar inşa edilen konutlar, sırasıyla; sırt sırta evler (*back-to-back house*) (Şekil3a), sıra evler (*terraced house*) (Şekil 3b), yarı-ayrık düzen evleri (*semi-detached*) (Şekil3c) ve kısa sıra evler (*short terraced house*) biçimlerinde gelişmişlerdir (Whitehand, 2001b: 76). Ancak burada dikkat çekilmek istenen temel unsur farklı dönemlerde inşa edilen her konut tipi için yeni bir ada-parsel-sokak dokusunun da oluşturulmuş olmasıdır. Bu durum, özellikle İngiltere örneğinde de görüleceği üzere yeni konut alanlarının gelişiminde kapsamlı ve tutarlı bir planlama ve tasarım faaliyetinin varlığına işaret etmektedir. Öte yandan, morfolojik dönemlerin ürettiği farklı dokular, bir yerleşim düzeni içerisinde farklı karakter bölgelerinin oluşumunu da sağlarlar. Farklılaşan bölgeler, yalnız kronolojik bir sınıflandırma ile değil biçimsel bir ayrıma da işaret etmelidir. Bu ayrım o yerleşim düzeni içerisindeki, cadde,

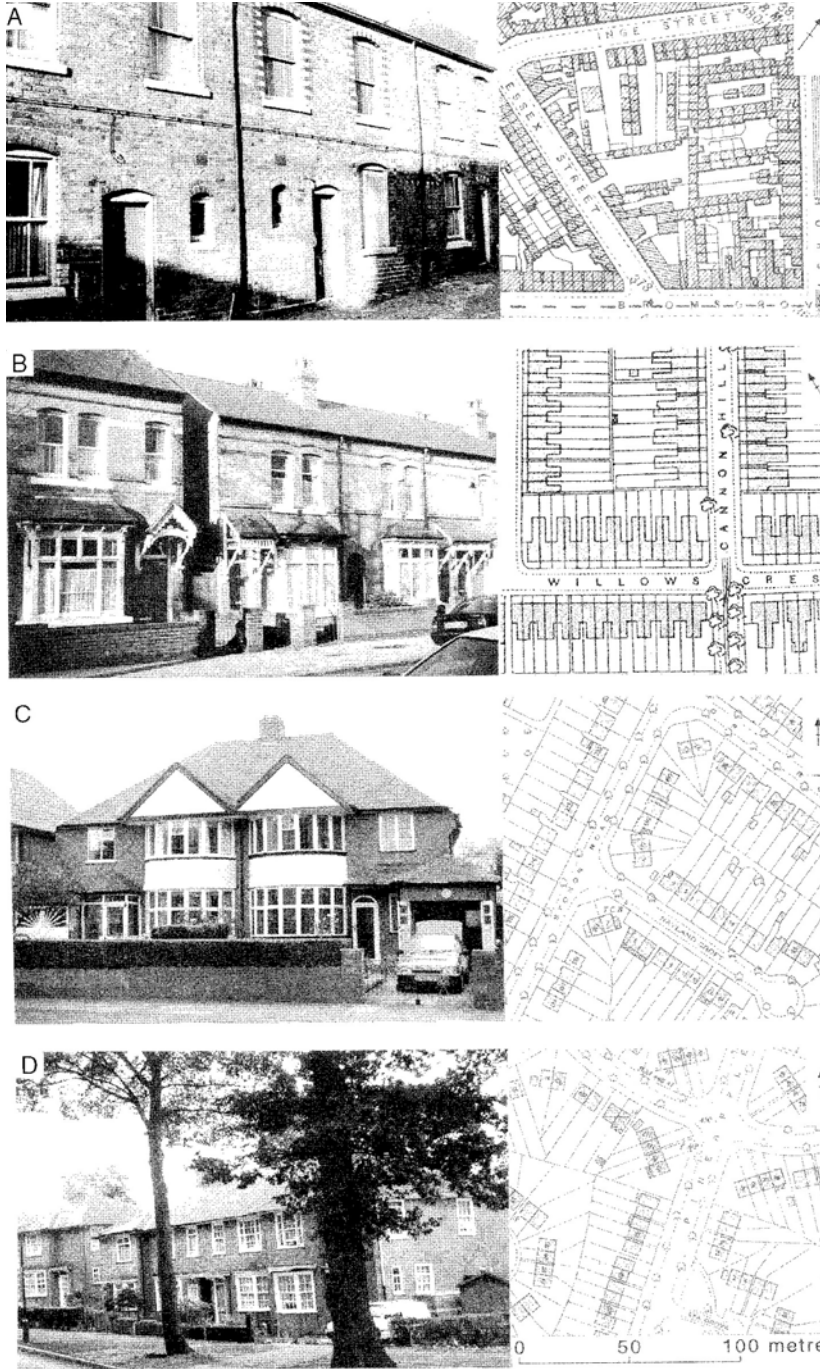
Şekil 2. Conzen'in çeper-kuşak ve Whitehand'ın yenilik/bina döngüsü diyagramları (Ünlü ve Baş, 2015: 17)

sokak, park, ada, parsel, yapı ve yapı inşası için kullanılan malzemelerin farklılaşmasıyla belirginleşmektedir (Şekil 4) (Kropf, 1996: 250).

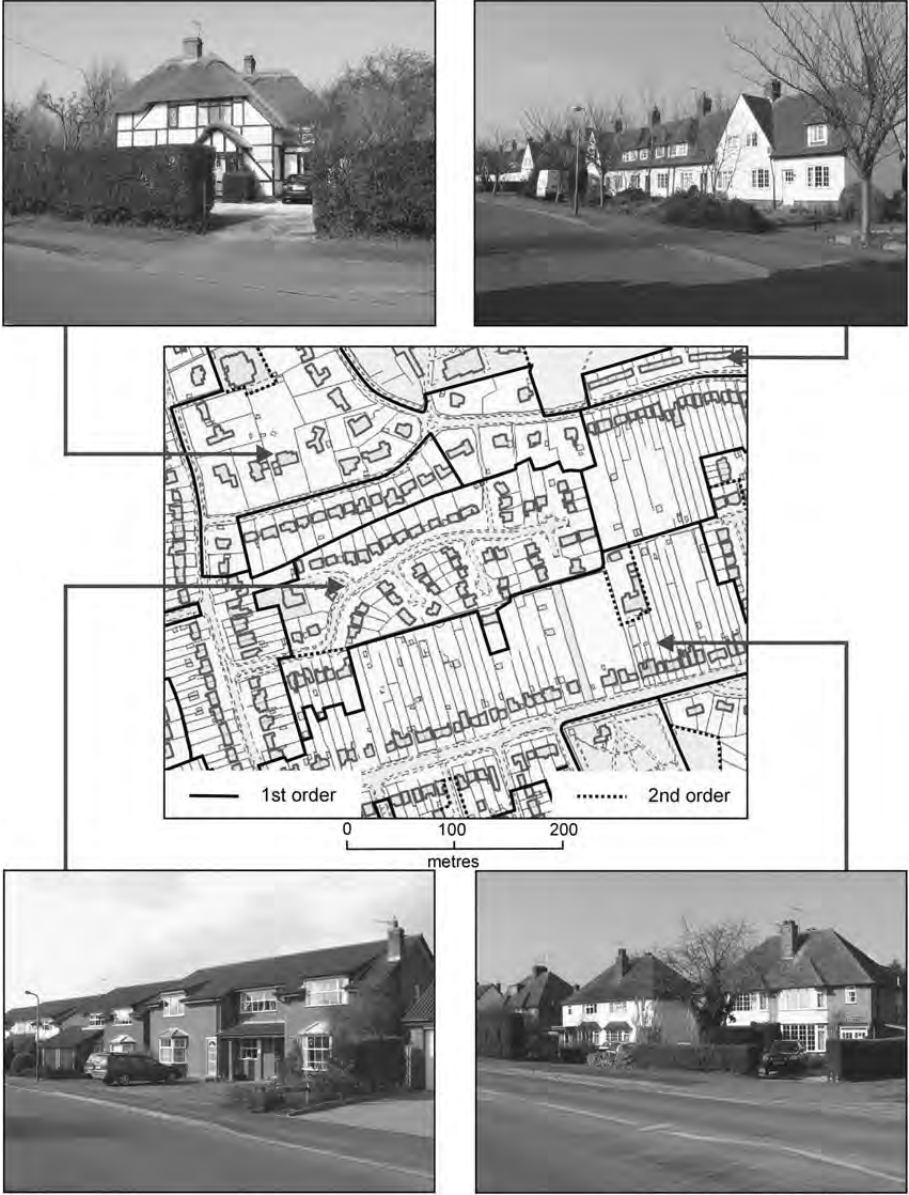
Kavramsal çerçevenin bir diğer bileşenini oluşturan tipolojik çözümlemenin temel odağı ise yapıların mimari biçimleri olmuştur. Muratori ve Caniggia gibi öncülerinin yapıları mimari üslup ve biçimsel inceleme çabasının, özünde İtalyan kentlerinin orta çağdan bu yana varlığını sürdürebilmiş, güçlü ve tarihsel bir mimari mirasa sahip olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bununla beraber, yirminci yüzyılın başı itibariyle kentsel mekâna yapılan modernist müdahalelerinin etkilerinin bir "kriz" olarak tanımlanması, bu çalışmaların temellerini oluşturmada oldukça etkili olmuştur (Moudon, 1994; Caniggia ve Maffei, 2001).

Tipolojik yaklaşım, küçük bir odanın biçiminden başlayarak üst ölçeklerde kent formuna doğru uzanan, kent bütünü ölçeğinde ilişkili bir mekânsal örgütlenmeye işaret etmekle beraber, esas olarak *tipler* (types) üzerine yoğunlaşmaktadır. Tipler ise *yapının* salt mimari ve hacimsel özellikleri üzerinden değil, bulunduğu konumun (parsel, bahçe, yol vb.) açık alanları ile kurduğu ilişkiler üzerinden tanımlanmaktadır (Moudon, 1994: 290). Tipler, birbiriyle biçimsel olarak benzer ve hacimsel eşdeğer özelliklere sahip olan yapılar olarak tanımlanıp, kendi içlerinde sınıflandırılabilir (Kropf, 1996; Kropf, 2014).

Yukarıda bir kentin (ya da kentsel bir yerleşmenin) büyüme veya gelişme evrelerinin hangi kavramlar ile izlenebileceği (çeper-kuşaklar); bu evrelerin nasıl oluştuğunu ve hangi biçimleri ürettiği (teknolojik gelişmeler, tarihsel olaylar; yenilik/bina döngüsü modeli); farklı veya aynı dönemler içerisinde bir yerleşme bölgesinde alanların biçimsel bir benzerlik veya farklılık gösterip gösteremediklerini (karakter bölgeleri) ve son olarak da bunların hangi yöntemlerle belirlenebileceği (tipolojik sınıflandırma) incelenmiştir. İfade edilen kavramlar kentsel bir alanın

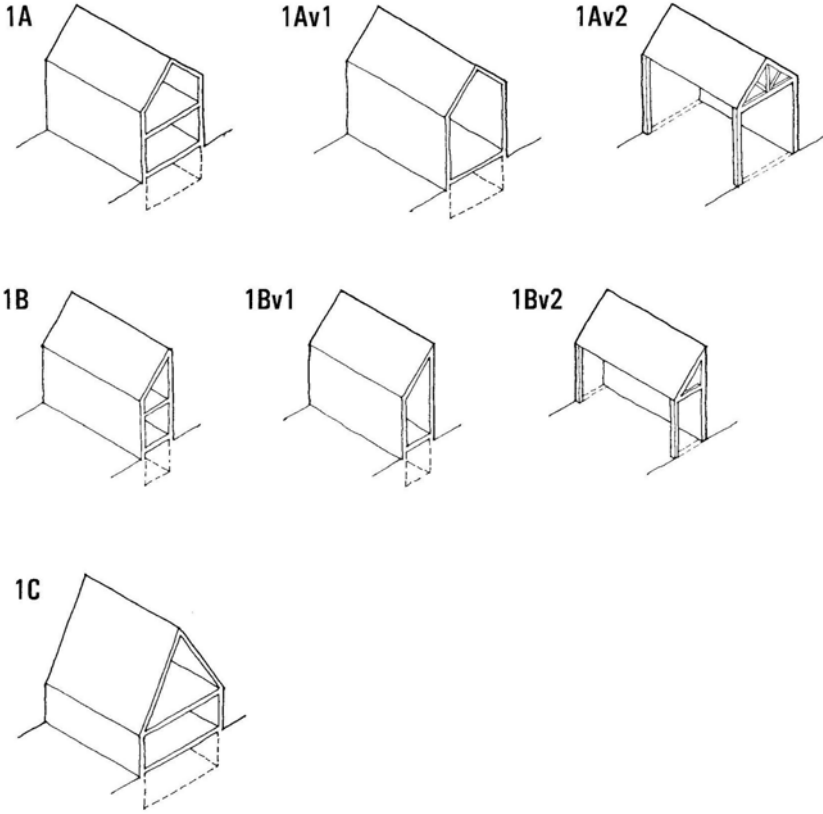

Şekil 3. İngiltere’de konut dokularının değişimi. (Whitehand, 2001b: 76)

Şekil 4. Stafford-upon-Avon içerisinde yer alan karakter bölgeleri. (Birkhamshaw ve Whitehand, 2012: 9)

nasıl oluşup geliştiğini açıklayıcı, temel bir çerçeve çizmektedir. Ancak, mevcut bir yerleşim alanının dönüştürücü sebepleri o alanın (veya kentin) kendine “özgü” planlama, mimarlık, iktisadi ve sosyal koşulların etkisi ile gerçekleşebileceğini ve

Şekil 5. Merry-la-Bataile'nın konut tipleri (Kropf, 1996: 260)

bu anlamda da önceki veya sonraki evlerine göre farklılaşabileceğinin altını çizmek gerekir. Bu çerçevede Adana Reşatbey mahallesinin oluşum ve dönüşümünün tartışılması, Türkiye kentlerindeki morfolojik süreçlere ilişkin bir inceleme olduğu kadar Adana'nın bağlamsal özelliklerine bağlı olarak planlama ve mimarlık etkinliğinin yöresel özelliklere etki edip etmediğinin ya da onlardan etkilenip etkilenmediğinin de sorgulanması anlamına gelmektedir.

Adana'da Konut Alanlarının Gelişimi: Reşatbey Örneği

Çalışma alanının incelenmesinden önce, kentin ve alanın tarihsel süreçlerine kısaca bir bakmak yararlı olacaktır. 19. yy. ortalarından itibaren pamuk tarımı ve bu tarıma bağlı sanayileşme ile tanışan Adana'nın bu dönemde sadece ekonomik ve toplumsal yapısı değil; eski kentin çeperinde yer seçen sanayi yapıları, şehir içi ve şehirler arası inşa edilen taşıt yolları, yeni demiryolu hattı ve istasyon yapılarının inşa edilmesi ile biçiminde de değişikliklere yol açmıştır (Şekil.7). Şüphesiz ki bütün bu değışimler, kentte nüfus artışına da yol açmıştır. Sözelimi 1831 yılında

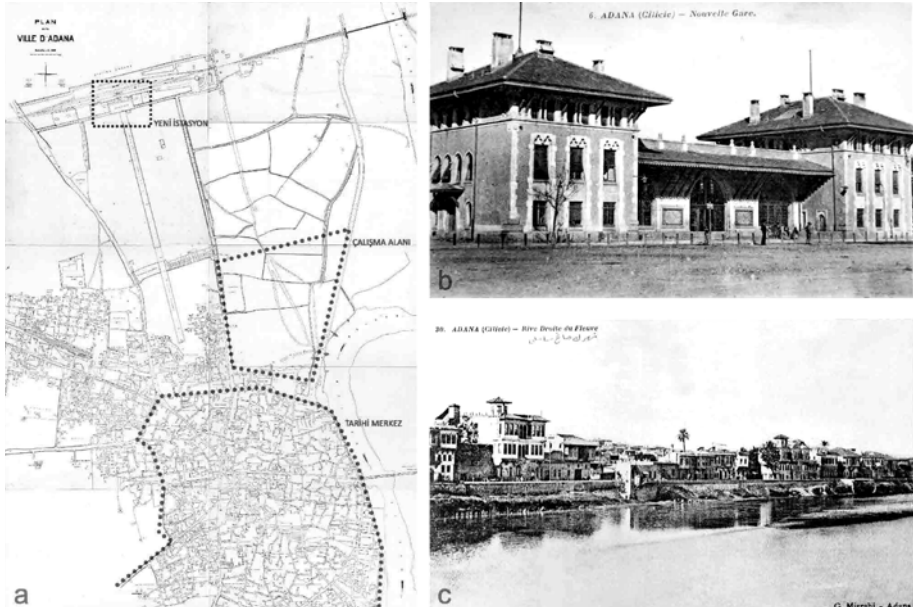
Tablo 1. Adana kent nüfusu 1872-1960¹ (Varlık ve ark., 2008: 56; İller bankası, 1966: 24)

1872	1885	1914	1927	1935	1940	1945	1950	1955	1960
30.000	69.226	89.697	72.652	76.473	88.119	100.780	117.642	168.628	231.548

6.501 olan nüfusun, 1914 yılında yapılan sayımda 89.697'ye kadar yükseldiği tespit edilmiştir (Varlık ve ark., 2008: 56) (Tablo.1). Bu gelişmelerin etkileri ise sonraki dönemlerde de kentin, politik, ekonomik ve mekânsal örüntülerinin temelini atacak, izlerini ise günümüze kadar taşıyacaktır.

Tablo 1'den izlenebileceği üzere Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süreçte kentte hızlı bir nüfus artışı söz konusudur. Ancak, bu nüfus artışına karşı oluşmuş ya da oluşacağı varsayılabilecek konut talebine ne gibi bir çözüm üretildiği ise belirsizdir. Kentte, konut talebinin çözümüne yönelik ciddi adımların atılabilmesi için Cumhuriyet'in ilanı sonrası yapılacak planlama dönemi beklenecektir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin pek çok kentinde olduğu gibi Adana'da konut arz ve talebine yönelik bir konut sorununun varlığı ve kentin imarı gibi konuların, dönemin yerel gazetelerinde sıklıkla dile getirildiği görülmektedir (Türk

Şekil 6. (a) Kentin 1918 yılına ait halihazır haritası (Berlin Architekturmuseum); (b) Yeni istasyon binası (ATÜ kütüphane arşivleri); (c) XX. yüzyıl başında kentin görünümü (ATÜ kütüphane arşivleri)

Sözü, 1929a, 1929b). Bu dönem başkent olarak Ankara’da gerçekleştirilen planlama faaliyetleri, ulusal bir politika olarak benimsenmiş, çıkarılan bir dizi kanunla hukuki altyapısı oluşturularak diğer kentlerde planların yapılması olanaklı hale getirilmiştir (Tekeli, 2010: 79-81). Bu bağlamda oluşturulan kurumsal yapılar, ulusal söylem ve politikalarla hedeflenen modernleşme çalışmaları, Adana’da Herman Jansen’in hazırlamış olduğu planlarda karşılık bulacaktır. Jansen ilk çalışmasını 1935 yılında gerçekleştirecek, 1937 ve 1940 yıllarında planı olgunlaştırılıp son halini verecektir (Şekil 7a).

Jansen (1937: 5-6) hazırladığı imar planı raporunda, kendisine, “*Dâhiliye Vekâleti Belediyeler İmar Bürosu’ndan kentin nüfusu 70.000 olarak verilmiş, elli sene içerisinde nüfusun 103.000 olacağı*” öngörüsü ile planların hazırlanması istendiğini belirtmektedir. Bu doğrultuda, Jansen Şekil 8a’da görülen planda, yukarıda Şekil 7a’da yeni istasyona doğru uzanan görülen yolları korumuş ve bu alanları konut ve kamusal kullanımlara ayırarak kenti kuzey yönünde gelişmesini öngörmüştür.

Raporda, “*Eskişehirle demir yolunun ve Adana garının arasında münhasıran evler bulunduğu bir semt vardır ki, parkların ve halka ait sair umumi mahallerin tercihan tesis edildiği bu kısım, vaziyet itibarile de ikamete elverişli bir yerdir denilebilir.*” ifadesi ile yeni konut alanlarının oluşturulacağı bölge tanımlamıştır. Tanımlanan bölge, bu çalışma kapsamında ele alınan Reşatbey ve çevresini kapsamaktadır (Şekil 7a).

Şekil 7. (a) Jansen Adana planı, 1940 (Berlin Architekturmuseum); (b) Atatürk Parkı ve yakın çevresi, 1930’lu yıllar. (Eski Fotoğraflarla Adana, (1833-1960), A.B.B Yayınları); (c) Adana Halkevi ve Türkkuşu binaları, 1940’II yıllar (ATÜ kütüphane arşivleri)

Şekil 8. Jansen'in yeni plan önerisi ve hazırlanmış eski plan, 1937 (Berlin Architekturmuseum)

Öte yandan, “münhasır” sözcüğünün kullanımından, tarihi merkezin çeperinde Jansen'in planından önce de konut alanlarının oluşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Keza Jansen kendi raporunda (1937: 8), daha önce yapılan planın “*hep bir ölçüde ve vasatı*” yol genişliklerinin hem ekonomik hem de kullanışlı olmadığını ifade edecek, kademeli yol sistemleri ve farklı ada büyüklükleri önerecektir (Şekil 8).

Şekil 9'dan izlenebileceği üzere, Reşabey'in biçimlenmesinde her iki planın da etkilerinin olduğu açıktır. Bu durum, alanın erken evrelerinden bu yana farklı karakter bölgeleri halinde gelişmesine yol açacaktır: Alanın, batısı ayrık düzen bahçeli tek ev dokusuyla (karakter-a) gelişecek, doğusu ise küçük parsellerde bitişik düzen bir doku oluşturarak (karakter-b) gelişecek ve bu dokuyu günümüze kadar getirecektir.

1940'lı yıllarda sınırlı bir şekilde gelişimini sürdüren kentte, 2.Dünya Savaşı ertesi Türkiye'nin pek çok kentinde de görülen hızlı bir nüfus artışı yaşanacaktır. Özellikle, 1950'li yıllarda DP hükümetlerinin kentte gerçekleştirdiği, Seyhan Barajı ve hidroelektrik santrali gibi yatırımlar kentte tarım sanayisini güçlendirecek ve başta inşaat sanayisi olmak üzere çeşitli alanlarda da hızlı bir sanayileşme süreci başlayacaktır (İller Bankası, 1966: 32-34). Sanayileşmeye bağlı hızlı nüfus artışı ise hem planlı hem de plansız konut alanlarının gelişimini hızlandırarak kent içindeki farklılaşmanın belirginleşmesini sağlayacaktır (Çopuroğlu, 2009: 54, 55).

Reşatbey’de 40’lı yılların durağanlığının ardından, 50’li yıllarda kentte yaşanan gelişmeler doğrultusunda yapılaşma hızı ivmelenecektir. Genç Cumhuriyet’in sahnesi olarak biçimlenen alan (Şekil 7b, 7c) çoğunlukla kent burjuvazisinin yer seçtiği alan olarak 50’li yılların sonuna doğru yapılaşmasını büyük oranda tamamlamıştır.

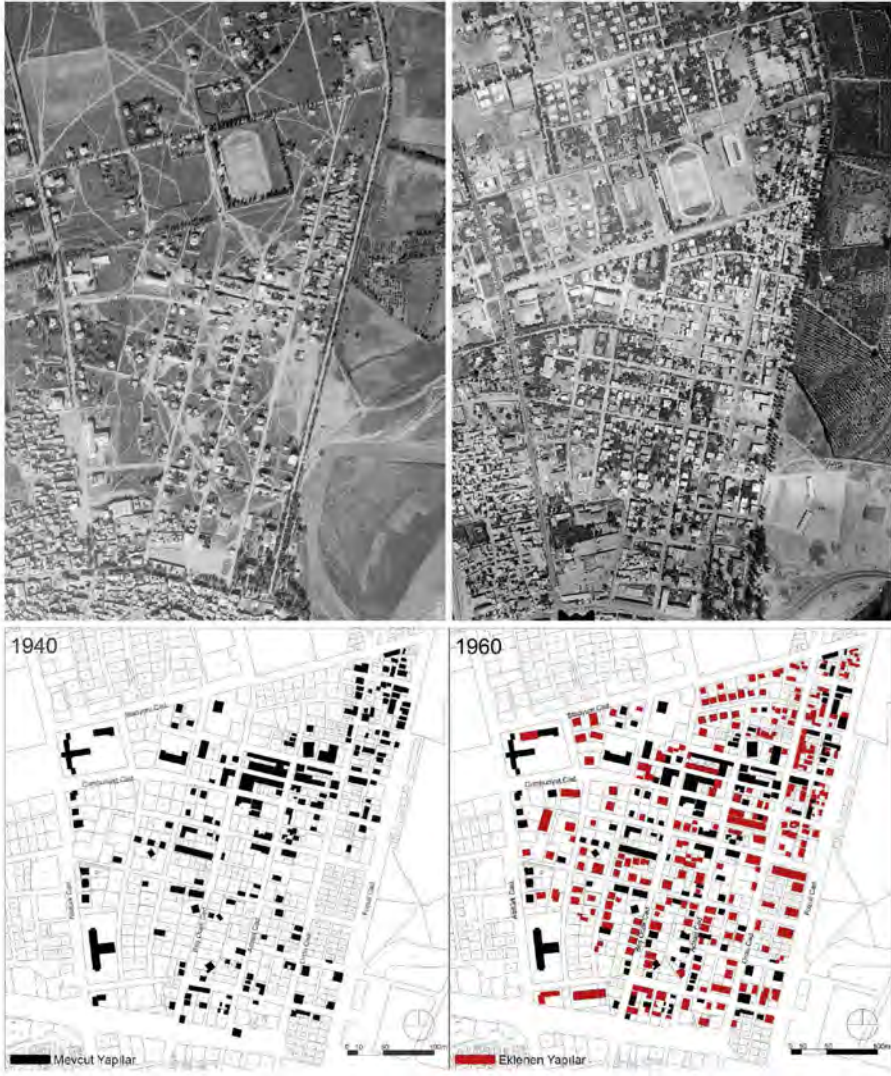
Bu dönemde konut alanlarında görölen yaygın inşa etme biçimleri ise yapıların birkaç tekil örnek dışında genel olarak kök parseller üzerinde ve bireysel konut üretim modeliyle elde edilmesidir. Parsel birleştirme (tevhid) gibi işlemlerin ise gerek yapı yoğunlukları gerekse dönemin ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleştirilmediği söylenebilir.

Söz konusu konutlar, yaygın bir şekilde düşük yoğunluklu, genellikle bir-iki katlı ve tek aile için geniş bahçeler içinde inşa edilmişlerdir. Ancak, bunlardan sadece küçük bir bölümü modern üslup ve yöntemlerle inşa edilebilmişlerdir. Özellikle bu dönem içerisindeki inşaat sanayisinin ve yapım teknolojisinin yetersizliği, arzu edilen modern konut inşasını sekteye uğratacak ve bu yapılar genellikle tekil örnekler olarak kalacaklardır. Örneğin, aşağıda Şekil.10b’de görölen konutlar Reşatbey’in tekil modern konutlarından birkaçı olduğu söylenebilir. Öte yandan, bu dönem içerisinde inşa edilen konutların büyük bir bölümü ise geleneksel üslubun sadeleştirilmiş, görece modern formlarla, geleneksel malzeme ve inşa etme yöntemleri ile elde edilmişlerdir. Bozdoğan’ın (2015: 317) “melez yapılar” olarak tanımladığı bu konutlar Reşatbey’in de hakim konut dokusunu oluşturmaktadır (Şekil 10).

Çalışma kapsamında, Reşatbey’in *oluşum dönemi* olarak tanımlanan bu birinci morfolojik dönemde baskın tip olarak 2 farklı konut tipiyle karşılaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, yukarıda karakter-a bölgesi olarak tanımlanan alanda inşa edilen geniş bahçeli, ayrık düzen ve 1-2 katlı evleri *tip-1* (Şekil10a, c, d); karakter-b bölgesinde inşa edilmiş, genellikle küçük bir arka bahçesi bulunan yine 1-2 katlı evler de *tip-2* (Şekil10e) olarak tanımlanmaktadır.

Her ne kadar bu dönemin sonuna doğru üçüncü bir tip olarak, sınırlı sayıda ve çoğunlukla tek mülkiyetli aile apartmanları inşa edilecek olsa da apartman tipi konutların alanda yaygın bir şekilde inşa edilmesi 1960’lı yıllardan sonra gerçekleşecektir.

1950’ler ile başlayan nüfus artışları ve hızlı kentleşme kentlerde, konut talebini arttırmış, kentsel arsa değerlerini yükseltmiş ve plan dışı konut alanlarının oluşumunu gerçekleştirmiştir. Yaşanan bu gelişmelere karşı 1960’lı yıllarda iki temel uygulamayla çözüm arayışlarına gidilmiştir: Bunlardan birincisi merkezi yönetim aracılığıyla kentlerde yeni konut alanları oluşturabilmek amacıyla bütüncül planlama faaliyetleri gerçekleştirmek; bir diğeri ise çoğunlukla kentin planlı alanlarında bağımsız mülkiyete dayalı bir konut modelinin gelişimini olanaklı hale

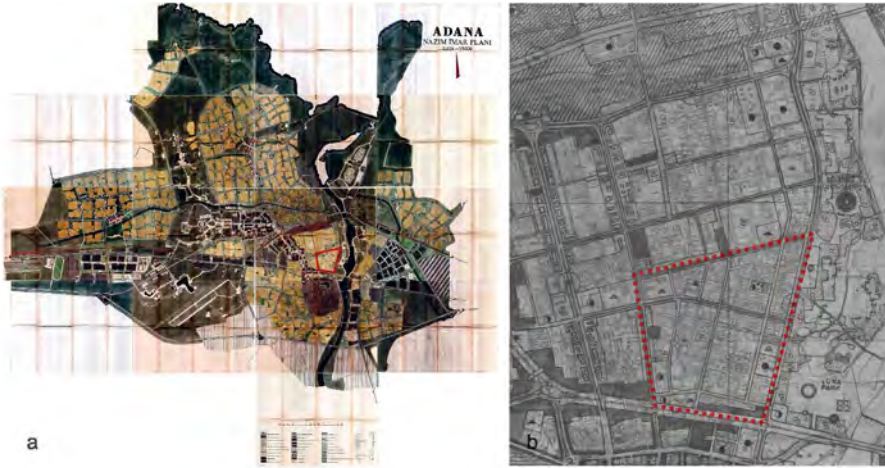
Şekil 9. Üstte, Reşatbey'in 1940 ve 1960 tarihli hava fotoğrafları (Harita Genel Müdürlüğü); Altta, kütle-parsel örüntüleri, 1940-1960

getirecek ve yasal dayanağını oluşturacak 1965 yılında çıkarılan Kat Mülkiyeti Kanunu olacaktır (Tekeli, 2009)

Bu bağlamda Adana'da İller Bankası'nın 1966 yılında açmış olduğu bir yarışma ile Berksan-Topaloğlu Planı elde edilecektir (Şekil 11a). Bu plan, tarihi merkez ve Jansen planı ile oluşturulan konut alanlarını mevcut dokusu ile koruyacak, merkezden kuzeye doğru kontrollü bir büyüme önerisi getirecek; ancak üst ölçekli planlara uygun hazırlanan 1/1000 ölçekli Uygulama İmar Planının hazırlanması

Şekil 10. (a, b, c, d) Tip-1 Konutları; (e) Tip-2 Konutları (ATÜ Kütüphane Arşivleri ve Kişisel Arşiv)

Şekil 11. (a) Berksan-Topaloğlu Planı, 1966 (Adana Büyükşehir Belediyesi Arşivleri); (b) 1972'de onanan plan ve Reşatbey (İller Bankası Arşivleri)

ise uzun sürelerle yayılarak, onaylanmaları 1980'lerin ortalarına kadar sürecektir (Çopuroğlu, 2009; Yıldırım, 2010). 1972 yılında İller Bankası tarafından onanan ilk bölüm plana göre de Reşatbey (Şekil 11b) “yoğunluğu ve yapı nizamı aynen kalacak” bölgelerden birisi olarak önerilse de spekülâtif değeri artışlarının önüne

geçilemeyecek ve yoğunluğu oldukça hızlı bir biçimde değişecek alanların başında gelecektir.

1960'lı yıllarda, ülkenin diğer kentlerinde olduğu gibi Adana'da da inşa edilen baskın konut tipi olan apartmanların, Türkiye'deki gelişimi iki aşamada gerçekleşmiştir. Kat Mülkiyeti Kanunu'na kadar geçen süreçte, çoğunlukla yüksek gelirli bireylerin, tek parsel üzerinde ve tek mülkiyetli olarak inşa edebildikleri bu yapılar "aile apartmanları" veya "kira evi" olarak tanımlanmaktadır. 1965'ten sonra ise yapsatçı üretim ile çoklu mülkiyete sahip bir başka tip olan "spekülatif apartmanlar" ortaya çıkmıştır (Balamir, 1994: 31; Tekeli, 2009: 145-148; Bozdoğan, 2015: 245). Reşatbey'de apartmanın her iki aşaması da görülmektedir.

Bunlardan birincisi, 1950'lilerin sonuna doğru ortaya çıkan ve halen sahada varlıkları gözlemlenen, çoğunlukla 2-4 katlı, çekme mesafeleri dışında da bahçesi bulunan, Adana iklimine uygun geniş balkon/teraslı ve her kat tek daireden oluşan aile apartmanlarıdır. Büyük çoğunluğu kagir-betonarme karma sistemde inşa edilmişlerdir. Bitişik ve ayrıklı düzen olmak üzere her iki karakter bölgesinde de görülmekte ve kapsayıcı olması bakımından, bu çalışmada tek bir sınıflandırma ile *tip-3* olarak tanımlanmaktadır (Şekil12d). *Tip-4* olarak tanımlanan apartmanlar ise *tip-3* ile parsel kullanımı, yapı malzemeleri, inşa teknikleri ve cephe özellikleri bakımından benzer biçimsel niteliklere sahiptir. Ancak bu yapıların önceki tipten farklı olarak; 4-6 katlı, her katında iki daire bulunan ve çoklu mülkiyete göre düzenlendiği görülmektedir (Şekil12e). 1970'lerin ortalarına dek üretildiği düşünülen bu yapılar, ifade edilen özellikleri itibariye ilk spekülatif apartman olma özelliği taşımaktadır. Ancak asıl spekülatif tipler, eş zamanlı olarak 1970'lerin başı ile ortaya çıkmaktadır. Bu apartmanlar üretilme amacına uygun olarak parsel imar hakkını sonuna kadar kullanan, dolayısıyla da çekme mesafeleri dışında bahçesi bulunmayan yapılardır. Çoğunlukla her katında iki daire bulunan ancak kimi örneklerinde üç veya dört dairesel örneklerine de rastlanan bu yapıların önceki tiplerden temel olarak farklılaştığı alan ise zemin kat kullanımlarının konut yerine ticaret veya ofis gibi kullanımların yer almış olmasıdır. Bu gelişmenin alanın ilerleyen yıllarda yaşayacağı büyük dönüşümlerinin tetikleyicisi olduğu düşünülmektedir. İki farklı tip olarak inşa edilen bu yapılar sırasıyla, küçük parsellerde 4-6 katlı olanları *tip-5* (Şekil12c), ana caddeler üzerinde ve büyük parsellerde 6-10 katlı olanlarını ise *tip-6* (Şekil12f) olarak tanımlanmaktadır.

Yapsatçılığa uygun olarak ilk olarak alanın, Atatürk, Stadyum, Cumhuriyet ve Ordu Caddeleri gibi prestijli alanlarında yer alan bahçeli evlerin yerlerinde ilk dönüşümler gerçekleştirilecek, bir önceki dönemde yapılaşmayan parsellerde inşa faaliyetleri görülecektir.

Bu dönem içerisinde görülen kütle – parsel ilişkilerinin karakteristik özellikleri, bir önceki dönem özellikler ile kısmen farklılaştığı söylenebilir. Karakter-a bölgesinde yer alan geniş parsellerde apartmanlar çoğunlukla kök parseller üzerinde ayrıklı düzen olarak inşa edilmeye devam edilirken, karakter-b bölgesinde yer alan

Şekil 12. (a) Sağda Reşatbey ve yakın çevresi, 1975 (Ürgenç Arşivi); (b) Planlı alanlarda apartmanlaşma süreci, 1960-1970 (Kişisel Arşiv); (c) Tip-5 apartmanları; (d) Tip-3 apartmanları; (e) Tip-4 apartmanları; (f) Tip-6 apartmanları

küçük parsellerde yoğun yapılaşmayı olanaklı hale getirmesi için parsel birleştirmelerin gerçekleştirildiği ancak, bitişik düzen yapı karakterini de koruduğu görülmektedir.

Çalışmada, Reşatbey'in *birikim dönemi* olarak tanımlanan bu süreç içerisinde parsellerin bütün imar hakları kullanılarak yüksek yoğunluklu bir yapılaşma özelliği taşıdığı görülecektir. Örneğin, bir önceki dönemde tek bir ailenin yaşadığı parselde oldukça genel bir hespla artık ortalama en az dört aile (tip-3) ve yine ortalama en fazla yirmi aile (tip-6) yaşayacaktır. Süreç sonunda yaşanan değişim ise oldukça dramatikdir; neredeyse 25 yıllık bir zaman aralığında bütün mahalle, mevcut plan kararlarına dahi uyulmadan yık-yap-sat süreçleriyle sadece parsel düzeyinde gerçekleştirilecek inşa faaliyetleri ile büyük bir değişim yaşayacaktır (Şekil 13).

Türkiye'nin 1980'li yıllarda neoliberal iktisat politikalarını benimsemesi, sadece ekonomik alanı değil toplumsal olana içkin bütün alanları "piyasa aktörleri"nin belirleyeceği yeni bir süreci başlatacaktır (Boratav, 2019: 187). Bu değişimlerin en çok etkilediği alanların başında da kentsel mekân gelecektir.

Şekil 13. Üstte, Reşatbey'in 1960 ve 1985 tarihli hava fotoğrafları (Harita Genel Müdürlüğü); Altta, kütle-parsel örüntüleri, 1960-1985

1985 yılında çıkarılan 3194 sayılı İmar Kanunu ile plan yapma yetkileri yerele devri ile Adana Büyükşehir Belediyesi 1990'ların başında yeni bir Nazım İmar Planı hazırlamış ve bu planı 90'ların ortasında onanmıştır. Bu plan ile Reşatbey konut alanı statüsünden çıkarılıp "Merkezi İş Alanı" (MİA) ilan edilecektir (Şekil-114a). Bu karar alanın sadece biçimsel dönüşümünü değil arazi kullanım örüntülerini de etkileyecek; yüksek yoğunluklu konutların, turizm tesislerinin, iş ve ticaret

Şekil 14. (a) Reşatbey'in MİA planı, 1995; (b) Reşatbey'in TİCK planı, 2017 (Adana Büyükşehir Belediyesi Arşivleri)

merkezlerinin yer seçeceği bir yer haline gelerek alanın konut alanı niteliğinden uzaklaşmasına neden olacaktır (Şekil 15a). 2017'de yapılan plan değişiklikleri ile alan bu sefer de MİA'dan çıkarılıp "Ticaret+Konut Alanı" (TİCK) ilan edilecektir (Şekil 14b).

"2.4 emsal" ve "İmaks: serbest" gibi değerlerle yüksek yoğunluklu bir şekilde dönüşen Reşatbey'i bu dönemde etkileyecek bir diğer gelişme ise 2012 yılında çıkarılacak olan 6306 sayılı "Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun"un ya da halk arasında "kentsel dönüşüm yasası" olarak da bilinen hukuki düzenlemelerin etkileri olacaktır. Zira, bu kanun ile kentsel mekân ve konut; konut geliştirici grubun (müteahhit), denetleyecek ve onaylayacak kurumların (özel yapı denetim şirketleri ve belediyeler) ve son kullanıcı kararlarının, piyasa dinamikleri ile spekülatif bir şekilde biçimleneceği bir düzeneğin tam ortasına bırakılmıştır.

Reşatbey'de 1985'ten günümüze kadar gelinen süreçte yapılaşma hızı görece düşük bir seyir izlemektedir. Zira, 1980-2000 aralığında kuzey Adana'da, 2000 sonrası hemen hemen bütün kentte yoğun bir inşaa faaliyeti söz konusudur. Öte yandan, Reşatbey'in ikinci morfolojik dönemde parsel doygunluklarını gerçekleştirmesi yeni yapı yapma hızını düşüren bir diğer faktör olarak görülebilir. Ancak,

bir önceki dönemiyle kıyasla görece düşük bir hızda da olsa hem MİA kararları ile hem de “kentsel dönüşüm” yasasının etkileri alanda özellikle 2000’ler sonrası yapılaşma hızında bir ivmelenme olduğunu eklemek gerekir.

Bu uzun aralıkta, başlıca iki temel apartman tipinin inşa edildiği görülmektedir. Bunlardan birincisi, 90’larda başlayıp 2000’lerin başına kadar inşa edildiği düşünülen, yoğunlukları bakımından çoklu parsel birleşiminden doğacak yeni imar haklarına ihtiyaç duyan, ticaret veya ofis kullanımlarına ayrılmış bir zemin külesiyle birlikte 10-15 katlı olarak inşa edilen yeni apartmanlardır ve çalışmada *tip-7* (Şekil 15b) olarak tanımlanmaktadır. Bu evre içerisinde görülen yüksek yoğunluklu apartman tiplerinin bir diğer özelliği ise yapıların büyük bir kısmının küçük ve dar parselli yapı adalarında gerçekleştirilmiş olmasıdır. Daha önceki yıllarda düşük yoğunluklu yapılaşmanın bulunduğu bu parsellerin birleştirilmesi kolaylıkla sağlanabilmiş ve önceki dönemde çok sık rastlanmayan parsel birleştirmeler hızlanarak yapı adalarında yeni bir parsel düzeni olduğu görülmüştür.

Şekil 15. (a) Alanda düşük yoğunluklu parsellerde inşa edilen iş merkezi; (b) Tip-7 apartmanları; (d) (c) Tip-8 apartmanları (Kişisel Arşiv)

Şekil 16. Üstte, Reşatbey'in 1985 ve 2019 tarihli hava fotoğrafları (Harita Genel Müdürlüğü); Alttta, kütle-parsel örüntüleri, 1985-2019

Bir önceki dönem doygunluk noktasına gelmiş olan büyük parseller ise mevcut yapısını bu ilk evrede korumaya devam edecektir. Büyük parsellere ihtiyaç duyan bu apartmanlarda, küçük bir bahçe ve az sayıda otopark alanları mevcuttur.

Bu dönemin son evresinde ortaya çıkan bir diğer apartman grubunu sadece biçimsel özellikleri ile değil kentsel dönüşüm yasası ile elde edilebilmeleri ve inşa edil-

dikleri tarihsel aralıklar gözetilerek *tip-8* (Şekil 15 d-e) olarak tanımlamaktayız. Bu yapıların inşası için ilgili belediye her ne kadar bin metrekarelik parsel koşulu getirmiş olsa da “emsal teşkil eden” örnekler sayesinde belirlenen büyüklüğün altındaki parsellerde de inşa edilebilmektedir. Biçimsel olarak belirlenimi ise konut geliştiricilerinin parselin emsal hesabıyla elde edilen imar hakkı içinde kalmak koşuluyla, ilgili parseldeki kat malikleri ile yapacağı uzlaşya göre yol ve cadde genişlikleri gözardı edilerek istediği sayıda ve büyüklükte daire inşa edebileceğidir. Sonuç olarak yatırımcıların inisiyatifine bırakılmış bir süreçte kaçınılmaz olarak, yapının biçimsel özellikleri, yalnızca niceliksel değerlerle belirlenen bir tasarım faaliyeti olarak gerçekleşecektir. Kendi belirlediği büyüklükte ve sayıda konutu anlaşıma sağlayabildiği her alanda inşa edebilecektir. Bu öngörülemez ve keyfi kararlar ise kentsel mekânın niteliğini olumsuz yönde etkileyebilecek sonuçlara yol açacaktır.

Reşatbey'in *dönüşüm dönemi* olarak tanımladığımız bu evrede, inşa edilen yüksek yoğunluklu yapılar için büyük parsellere ihtiyaç duyulmakta, sıklıkla parsel birleştirme işlemlerinin yapıldığı görülmektedir. Ancak bu faaliyetler yine sadece parsel düzeyinde değişim ve sadece değerini önceleyen bir düşünceyle ada-sokak örüntülerine öngörülemeyen bir yoğunluk getirecektir.

Sonuç

Bu çalışma, farklı nedenselliklerle oluşan morfolojik dönemlerin, karakter bölgelerinin ve bu bölge ve dönemlere ait farklı konut tiplerinin üretimi Reşatbey'in dinamik bir kentleşme deneyimi yaşadığına işaret etmektedir. Bu süreçlerin, temel belirleyicileri ve sonuç ürünleri aşağıda Tablo 2'de özetlenmiştir.

Tablo 2. Reşatbey'in morfolojik dönemlerini oluşturan unsurlar

Dönemler	Yıllar	Etkenler	Nüfus (il Bazında) ²	Planlar	Konut Üretim Modeli	Konut Tipleri	
Birinci Morfolojik Dönem	Oluşum Yılları: 1940-1960	Cumhuriyet Modernizmi	375.777- 760.803	Jansen Planı (1940)	Bireysel Üretim	Tip-1	1-2 Kat
						Tip-2	1-2 Kat
İkinci Morfolojik Dönem	Birikim Yılları: 1960-1985	Ekonomik Gelişim ve Göç	760.803- 1.725.940	Berkas- Topaloğlu Planı (1966)	Yapsatçı Üretim	Tip-3	2-4 Kat
						Tip-4	4-6 Kat
						Tip-5	4-6 Kat
						Tip-6	6-10 Kat
Üçüncü Morfolojik Dönem	Dönüşüm Yılları: 1985-2019	Neoliberal Politikalar	1.725.940- 2.237.940	Adana Büyükşehir Belediyesi Planı (1996)	Yapsatçı Üretim	Tip-7	10-15 Kat
						Tip-8	10-15 Kat

Cumhuriyet'ten günümüze alanın biçimlenişinde etkili olan planlama faaliyetleri, oluşan sorunları ya gecikmeli olarak algıladığı ya da yetersiz kaldığı, kapsamlı ve uzun erimli çözümler üretmediği görülmektedir. Özellikle, 1960'lı yıllarda üreti-

Şekil 17. Reşatbey'de konut alanlarının gelişimi ve konut tipleri

len planların sorunlar karşısında yetersiz kaldığı dolayısıyla plan kararlarının dahi uygulanmadığı; 1980'li yıllarda sonra gerçekleştirilen planların ise sorun çözmekten çok sorun üreten parçalı bir yapısı olduğu görülmektedir. Sözgelimi, her ne kadar MİA kararı sorgulamalara açık olsa da uzun yıllar MİA olarak kullanılan bir alanın hangi gerekçelerle bir anda TİCK'e dönüştürüldüğünün; ya da kentin pek çok yerinde planlanan farklı konut alanları olmasına rağmen verilebilecek en yüksek emsal değerleri ile tekrar yapılaşmaya açmak açıklama gerektirmektedir. Yine 1960'lı yıllardan itibaren çıkarılan yasa ve kanunların, halihazırda kentsel mekânda gerçekleştirilen fiili duruma yasal bir zırh işlevi üstlendiği görülmektedir.

Parça-bütün ilişkisi gözetilmeden gerçekleştirilen dönüşümler, alanda sokak-ada örüntülerini neredeyse hiç değiştirmeden sadece parsel düzeyinde yık-yap süreçleri ile gerçekleştirilmiş ve bu bağlamda günümüze kadar aynı parseller üzerinde her biri bir öncekinden daha yoğun olan sekiz farklı yapı tipinin oluşmasını sağlamıştır (Şekil 17). 1960'lı yıllardan bu yana yürürlüğe giren planlarda yeni konut tipleri için yeni bir doku önerisi veya tasarımına rastlanılmamaktadır.

Gerçekleştirilen uygulamalar ise mekânı bütüncül değil parçacıl görme eğilimindedir. Bu eğilim, konut sorununun niteliksel olarak değil niceliksel olarak algılandığının, kentin Reşatbey gibi önemli alanlarının geleceğinin piyasa aktörlerinin taleplerine terk edildiğinin ve kentsel mekânın bir sermaye birikim aracı olarak kullanımının halen devam ettiğini göstermektedir.

Notlar

1. Tablo.1'deki nüfus kentin merkez mahallelerinin verileridir. İl bazında nüfus bu sayıların çok daha üstündedir.
2. 1985 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara (1987); TÜİK, 2020

Kaynaklar

- Birkhamshaw, A.J., Whitehand, J.W.R. (2012) Conzenian Urban Morphology and The Character Areas of Planners and Residents. *Urban Design International*: 17. 4-17.
- Balamir, M. (1994). *Kira Eviden Kat Evlerine Apartmanlaşma: Bir Zihniyet Dönüşümü Tarihçesinden Kesitler*. Mimarlık, 260, 29-33.
- Boratav, K. (2019). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*. Ankara: İmge Kitabevi, 24. Baskı
- Bozdoğan, S. (2015). *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür* (T. Birkan Çev.). İstanbul: Metis Yayınları
- Caniggia, G., Maffei, G.L. (2001). *Architectural Composition and Building Typology – Interpreting Basic Building*, Firenze: Alinea Editrice.

Conzen, M.R.G. (1960). Alnwick: Northumberland: a study in town plan analysis. Great Britain: Institute of British Geographers Publication No: 27, George Philip, London

Çavuşoğlu, E. (2014). Türkiye Kentleşmesinin Toplumsal Arkeolojisi. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. Çopuroğlu, M.A. (2009). Adana'da Kentleşme ve İmarsız Gelişmenin 50 Yılı. Planlama, 1, 53-67.

(Ev)lerimiz (4 Şubat, 1929). Türk Sözü Gazetesi, baş sayfa.

Ev derdi (29 Eylül, 1929). Türk Sözü Gazetesi, baş sayfa

İller Bankası Raporu (1966). Adana İl Analitik Etütleri. Ankara.

Jansen, H. (1937). Adana Şehrinin Umumi İmar Planına Ait İzahat Raporu. Berlin.

Kropf, K. (1996) Urban Tissue and The Character of Towns. Urban Design International: 1(3). 247-263. London.

Kropf, K. (2014). Ambiguity in the Definition of Built Form. Urban Morphology, 18(1), 41-57.

Moudon, A. V. (1994). Getting to know the built landscape: typomorphology. In K.A. Franck & L.H. Schneekloth (Eds.), Ordering space: types in architecture and design, (pp. 289-311). New York: Van Nostrand Reinhold

Moudon, A. V. (1997). Urban morphology as an emerging interdisciplinary Field. Urban Morphology, 1, 3-10.

Tekeli, İ. (2009). Konut Sorununu Konut Sunum Biçimleriyle Düşünmek. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Tekeli,İ., (2010). Türkiye'nin Kent Planlama ve Kent Araştırmaları Tarihi Yazıları. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İ. (2012). Türkiye'de Yaşamda ve Yazında Konutun Öyküsü (1923-1980). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Ünlü, T., Baş, Y. (2015). Mersin'de Morfolojik Süreçlerin Değerlendirilmesi. Y. Baş, S. Burat (Ed.), Türkiye Kentsel Morfoloji Sempozyumu: Temel yaklaşımlar ve teknikler bildiriler kitabı içinde (ss. 14-30). Mersin: Mersin Üniversitesi.

Ünlü, T. (2018). Mekânın Biçimlendirilmesi ve Kentsel Morfoloji. A.S. Kubat (Ed.), İkinci Kentsel Morfoloji Sempozyumu bildiriler kitabı içinde. (ss. 60-71). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

Varlık, M.B., Emiroğlu, K., Türkoğlu, Ö. (2008). *Adana Sanayi Tarihi*. Adana: Yeniden Grup Matbaacılık.

Whitehand, J.W.R. (1994). Development Cycles and Urban Landscapes. Geography 79, 3-17.

Whitehand, J.W.R. (2001a). British urban morphology: the Conzenian tradition. Urban Morphology, 5(2), 103-109

Whitehand, J.W.R. (2001b). The Physical Form of Cities: A Historico - Geographical Approach. R. Paddison (Eds.), *The Handbook of Urban Studies*. (ss. 69-88). London: SAGE Publications.

Yıldırım, T. (2010). Çukurova Adana'nın İmar Tarihi, *Planlama Çalışmaları*. Güney Mimarlık, 2, 30-40.

Zürcher, E.J., (2017) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev: Y. Saner. İstanbul: İletişim Yayınları, 34. Baskı

KENTSEL DÖNÜŞÜM ALANLARININ MORFOLOJİK BOYUTTA İNCELENMESİ “KEMALİYE MAHALLESİ KENTSEL DÖNÜŞÜM ÖRNEĞİ”

Serpil Kutlu*, Ayşegül Tanrıverdi Kaya**

*Düzce Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü

**Düzce Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi
serpilkutlu93@gmail.com, aysegulkaya@duzce.edu.tr

Sanayi devrimi ile başlayan kentleşme olgusu teknolojik gelişmelere paralel olarak hız kazanarak artmıştır. 2050 yıllarında dünya nüfusunun %70'inin kentlerde yaşayacağı tahmin edilmektedir. Kentler sunduğu eğitim, iş, sağlık, sosyal ve kültürel yaşam olanakları ile nüfus çeken cazip yaşam merkezleridir. Bu avantajlar nüfusun kent merkezlerinde yoğunlaşmasına neden olmakta ve nüfus artışı ile konut sorununu beraberinde getirmektedir. Özellikle ülkemizde 1950'li yıllarda kırdan kente artan göçler, kentlerde hazine arazileri üzerinde kaçak yapılaşma ve gecekonduların oluşumuna neden olmuştur. Bütün bu sosyal ve ekonomik gerekçelere ek olarak Türkiye afet riski yüksek bir ülkedir. Sağlıksız yapılaşma, hatalı yer seçimleri bu riski artırmaktadır. İnsanlar yoğun olarak belli alanlarda yaşamaya başladığından beri afetlerin hasarları ve etkileri de artmıştır. Hızlı kentleşme nedeniyle artan nüfus ve yapılaşma sismik riski de belli bölgelerde artırmaktadır. Bütün bu gerekçelerle son yıllarda ülkemizde kentsel dönüşüm projeleri gündeme çözüm olarak gelmiştir.

Kentsel dönüşüm kavramı; sorunlu kentsel çevrelerin problemlerine kalıcı olarak çözüm üretmeyi ve dışarıdan müdahale ile günümüz yaşam şartlarına uyum sağlayacak hale getirmeyi amaçlayan planlı yenileme çalışmasıdır. Zamanla kent merkezlerinde meydana gelen değişimler; yaşanan nüfus hareketleri, ortaya çıkan sağlıksız yaşam koşulları ve afetler kentlerin üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahiptir. Bu etkinin Kentsel dönüşüm ile yönetilebilir olması için, kentsel bozulma süreçlerini daha iyi anlamak, gereksinimleri tespit etmek ve gerçekleştirilecek dönüşümde elde edilecek sonuçların üzerinde bir uzlaşma oluşturmak, kentsel dönüşümün hedefi olmalıdır. Bir başka deyişle, yitirilen bir ekonomik etkinliğin yeniden geliştirilmesi ve canlandırılması, işlemeyen bir toplumsal işlevin isler hale getirilmesi; toplumsal dışlanma olan alanlarda, toplumsal bütünleşmenin sağlanması; çevresel kalitenin veya çevre dengesinin kaybolduğu alanlarda, bu dengenin tekrar sağlanmasıdır. Fakat Kentsel dönüşüm müdahaleleri, yeri yok sayan, sosyal yapıyı dikkate almayan, fiziksel ve sosyal anlamda tartışmalı sonuçlar yaratabilmektedir. Bu çalışma kentsel dönüşüm projelerinde genelde göz ardı edilen yeri-bağlamı morfolojik olarak ele alarak, kentsel morfoloji yaklaşımı ile dönüşüm sürecinin yönetilmesini hedefleyen bir araştırmadır.

Bu doğrultuda Sakarya ili Hendek ilçesi Kemalîye Mahallesi kentsel dönüşüm projesi ele alınarak, kentsel yenileme projelerinin kentin fiziksel ve sosyal yapısına etkileri morfolojik açıdan incelenerek, tartışılmıştır.

Araştırma alanı geleneksel mahalle düzeninin devam ettiği, düşük yoğunluklu 1-2 katlı bahçeli konut dokusunun hâkim olduğu bir mahalledir. İlçenin en eski yerleşim alanlarından biri olan mahalle tarih boyunca meydana gelen depremlerden etkilenerek hasarlar almış, mevcut yapıları ömrünü tamamlamıştır. Bakanlar Kurulu Kararınca 2013 yılında riskli alan olarak ilan edilmiş, kamulaştırılması kararı alınarak kentsel dönüşüm çalışmalarına başlanmış ve bir bölümü dönüştürülmüştür. Dönüşüm müdahalesi sonucu mahallenin mevcut fiziksel ve kültürel yapısından farklı ekonomik rantın ön planda tutulduğu, yüksek katlı yoğun bloklardan oluşan bir doku ortaya çıkmıştır. Yapılan alan çalışmasında müdahale öncesi durum ve müdahale sonrası durum, sokak dokusu, yapı-yoğunluk ilişkisi, açık yeşil alan kullanımı ve yapı adası desenleri gibi morfolojik parametreler üzerinden karşılaştırılarak mekânsal analizleri yapılmıştır. Yapılan karşılaştırılmalı morfolojik analizlerle, kentsel dönüşüm projeleri sonucunda yaşanan değişimlerin, kentin fiziksel ve sosyal yapısına etkileri ele alınarak yorumlanmaya çalışılmıştır. Çalışma kapsamında dönüşüm süreçlerine morfoloji kavramının dâhil edilerek, eski ve yeni doku arasındaki ilişkinin kurulması, kentin özgün fiziksel ve kültürel yapısının sürekliliği açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kentsel dönüşüm, kent morfolojisi, Hendek

Giriş

Kentleri uygarlıkların doğuşu olarak değerlendiren tarihçi ve toplumbilimciler kenti, insanlığın en önemli eseri olarak kabul etmektedir (Keleş, 1993, 20). Günümüzün kentleri de 18. Yüzyılda başlayan sanayileşme sonrası gelişmenin sonucudur (Kaypak, 2013, 80). Bugün gelinen durumda 2050 yıllarında dünya nüfusunun %70'inin kentlerde yaşayacağı tahmin edilmektedir (Ateş ve Erinsel Önder, 2019, 41). Kentler sunduğu eğitim, iş, sağlık, sosyal ve kültürel yaşam olanakları ile nüfus çeken cazip yaşam merkezleridir (Ergün, 2019, 9). Bu avantajlar nüfusun kent merkezlerinde yoğunlaşmasına neden olmakta ve nüfus artışı konut sorununu beraberinde getirmektedir. Özellikle ülkemizde 1950'li yıllarda ekonomik vb. nedenlerle kente göçün sonucu olarak hızlı kentleşme olgusu ortaya çıkmıştır. Hızlı ve plansız kentleşme gecekondü bölgelerinin ortaya çıkmasına ve buna bağlı olarak sağlıksız yaşam koşullarının oluşmasına neden olmuştur (Tural, 1999, 7; Yetkin, 2009, 2-20). Bütün bu sosyal ve ekonomik gerekçelere ek olarak Türkiye başta deprem olmak üzere, afet riski yüksek bir ülkedir. Sağlıksız yapılaşma, hatalı yer seçimleri bu riski artırmaktadır (Genç, 2007, 349-354). İnsanlar yoğun olarak belli alanlarda yaşamaya başladığından beri afetlerin hasarları ve etkileri de artmıştır. Hızlı kentleşme nedeniyle artan nüfus ve uygun olmayan yapılaşma sismik riski de belli bölgelerde artırmaktadır. Bütün bu gerekçelerle ortaya çıkan sorunların çözümüne yönelik yenileme çalışmalarına ihtiyaç duyulmuş ve son yıllarda ülkemizde kentsel dönüşüm projeleri gündeme çözüm olarak gelmiştir. Bu çalışmada, Hendek ilçesinde gerçekleştirilen kentsel dönüşüm projesi çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında eski ve yeni kentsel doku morfolojik olarak incelenerek, fiziksel ve sosyal etkileri yer duygusu ve mekânsal davranış kavramları üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışma kentsel dönüşüm projelerinde genelde göz ardı edilen yeri-bağlamı morfolojik

olarak ele alarak, kentsel morfoloji yaklaşımı ile dönüşüm sürecinin yönetilmesinin önemini vurgulamayı hedeflemektedir.

Kentsel Dönüşüm

Kentsel dönüşüm TDK' ya göre; kentte imar planına uygun olmayan kaçak yapıların yıkılarak toplu yerleşim alanlarına dönüştürülmesi ve yenilenmesi olarak tanımlanmaktadır (url-1, TDK Sözlüğü). Kentsel dönüşüm, sorunlu kentsel çevrelerin problemlerine kalıcı olarak çözüm üretmeyi ve kent merkezini günümüz yaşam şartlarına uyum sağlayacak hale getirmeyi amaçlayan bir planlama çalışmasıdır (Bulut ve Ceylan, 2013, 240). Farklı bir anlatımla kentsel dönüşüm kentsel alanın mevcut durumunun dışarıdan müdahale ile değiştirilerek yeniden yapılandırılması olarak ifade edilebilir (Claudio, 2015, 919). Günümüzdeki kentsel dönüşüm kavramının temeli, sanayileşme sürecindeki hızlı kentleşme ile ortaya çıkan sorunlara ve sağlıksız kentleşmeye çözüm bulmak amacıyla bu alanların yıkılarak yeniden yapılmasına dayanmaktadır (Claudio, 2015, 919). Kentler karmaşık ve dönüşüme açık canlı organizmalardır. Tarihsel süreçte değişen koşullar, yaşanan nüfus hareketleri ve buna bağlı meydana gelen sosyal ve ekonomik çöküşler, afetler, ortaya çıkan sağlıksız yaşam koşulları ve iç dinamiklerdeki değişimler ile meydana gelen köhneme kentlerin üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahiptir (Tercan, 2018, 103; Özgür ve Özgür, 2018, 213). Bu etkinin kentsel dönüşüm ile yönetilebilir olması için, kentsel bozulma süreçlerini daha iyi anlamak, gereksinimleri tespit etmek ve gerçekleştirilecek dönüşümde elde edilecek sonuçların üzerinde bir uzlaşma oluşturmak, kentsel dönüşümün hedefi olmalıdır. Bir başka deyişle, kentsel dokunun sürdürülebilirliğinin sağlanması, yitirilen bir ekonomik etkinliğin yeniden canlandırılması, işlemeyen bir toplumsal işlevin işler hale getirilmesi; toplumsal dışlanma olan alanlarda, toplumsal bütünleşmenin sağlanması; çevresel kalitenin veya çevre dengesinin kaybolduğu alanlarda, bu dengenin tekrar sağlanmasıdır.

Türkiye'de özellikle 1950 ve 1980 yılları arasında sanayileşme politikalarının meydana getirdiği göç olgusu ile yaşanan nüfus hareketleri, hızlı bir kentleşme sürecini ortaya çıkarmıştır. Bu durum kentlerde kaçak yapılaşmaya ve gecekondu alanlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1980'li yıllarda kentsel dönüşüm uygulamaları, kaçak yapıları imar affı ile ruhsatlandırarak yasal boyut kazandırılması, gecekondu alanlarının dönüştürülmesi ve sanayi alanlarının kent merkezi dışına çıkarılması şeklinde gerçekleşmiştir (Özgür ve Özgür, 2018, 213). 1999 yılında yaşanan Marmara depremi ile kentsel dönüşüm uygulamaları afet riski altındaki bölgelere yoğunlaşmış ve 2011 yılında yaşanan Van depremi ile kentsel dönüşüm alanında yasalar düzenlenmiştir. Bu yasaların en başında 2012 yılında düzenlenen "6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun" gelmektedir. Çıkan bu yasa ile birçok kentte yenileme gündeme gelerek dönüşüm alanları ilan edilmiş, merkezi ve yerel yönetimler tarafından kentsel dönüşüm uygulamaları gerçekleştirilmiştir.

Bağlam ve Yer duygusu/ Mekânsal Davranış

Planlama ve mimarlık disiplinlerinin ürünü olan yapılı çevre, diğer tasarım pratiklerinden farklı olarak, yapının nerede üretildiğine-bağlamına bağlı olarak var olur ve anlam kazanır (Güzer, 2007). Dolayısıyla bağlam, yapının içinde yer alan çevredir ve yapının oluşum sürecinde etkilidir. Yapının tasarım sürecinde bağlam, coğrafik ve topoğrafik özellikler ve sosyokültürel verileri sağlamaktadır. Bu nedenle bağlam “yeri” belirleyerek, var olma zeminini oluşturmaktadır. Yapı ve bağlamı arasındaki ilişki her ikisinin de anlamını yeniden kurarak dönüştürmektedir. Bu nedenle de bağlam, yapısal ürünü farklı ve özgün olmaya zorlamaktadır. Bağlam sadece fiziksel özelliklerle kısıtlı bir kavram olmayıp, bağlamı saran sosyo-kültürel ortam ve zaman boyutunu da içermektedir (Güzer, 2007).

Yapılı çevrenin içinde yer aldığı bağlam, sadece somut anlamı ile ele aldığımız zaman coğrafik ve fiziksel özellikleri ile ölçülebilen boyut ve geometrik özelliklerle ilgili algıladığımız bir boşundur (Hillier and Hanson, 1984), fakat ona aktiviteler ve deneyimlerimizle anlam katarız ve bizim için özelliği olan yere dönüştürürler (Relph, 1976, 8-18). İnsanın yer’ ile olan bağını farklı disiplinlerce ifade etmeye çalışan birçok kavram bulunmaktadır. Shamaı(1991, 347-358), insanın veya toplulukların yer ile geliştirdiği ilişkiyi ifade eden en kapsayıcı kavramın, yer bağlılığı, kimlik ve yerin anlamını da bir şemsiye gibi kapsayan yer duygusu olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle kentsel dönüşüm müdahaleleri bağlamı dikkate almadığında, yeri yok sayan, sosyal yapıyı önemsemeyen fiziksel ve sosyal anlamda tartışmalı sonuçlar yaratabilmektedir.

Yer kimliği, yer duygusunu etkileyen önemli bir değişkendir, kentsel çevre ile kişilerin veya toplulukların zamanla biriktirdikleri karşılıklı etkileşim sonucunda oluşan ve ortak olarak benimsenmiş değerlerdir (Güvenç, 2003, 1-19; Göregenli, 2005, 167-188). Yer kimliğinin korunabilmesi için birey veya grup ile mekân arasındaki etkileşimin sürekliliği en temel gerekliliktir (Proshansky vd., 1983). Deneyimlerin devamlılığı bu anlamda önemlidir. Yer hissini ve aidiyeti etkileyen bu üç bileşen anlam düzeylerine göre kentsel çevreye karşı bireysel farkındalık kazanılmasını ve değişimlere karşı savunma reaksiyonu gösterilmesini de beraberinde getirir. Tuan(1977, 8-16), yerlerin insanların deneyimi ile anlam kazanmış, yaşanmışlıkların merkezi olduğunu ve insanların yaşamında önemli olduğunu vurgulamıştır. Yapılan çalışmalarda, mahalle ve sokak ölçeğinde yapılan değişiklikler nedeniyle morfolojik sürekliliğin kesintiye uğratılmasının bölge sakinlerinin yer hissi (sense of place) duygularına zarar verdiği ortaya konmuştur (Gökçe ve Chen, 2018, 775-795). Binaların veya yaşam alanlarının değişmesi ve dönüşümü, kullanım ve işlev değişikliği sonucunda kimlik kaybına neden olabilir. Yer ile kurulan ilişki kaybı veya ayrılma (örneğin, yeni konut ve topluluğa taşınma) da yer bağlılığını zayıflatır (Norsidah ve Khalilah, 2015, 711). Lewicka(2010, 35, 45); insanların kendilerini tanımlayabilecekleri pek çok farklı yer’ler olmasına rağmen, çevresel araştırmannın olağan odak noktasının mahalle olduğunu belirtmektedir.

Yer kavramı fiziksel olduğu kadar da psikolojiktir ve fiziksel form, aktivite ve anlam bir araya gelerek yer duygusunu oluşturur (Montgomery, 1998, 95). Nor-sidah ve Khalilah(2015), mekânsal dönüşüm ve yenilenme çalışmalarına yönelik dikkate alınması gereken üç temel ilkedden bahsetmektedir. İlki, yer deneyiminin fiziksel olduğu kadar algısal ve psikolojik olduğudur. Çünkü her iki kavram da bir yer duygusu yaratmak için birbiriyle ilişkilidir; ikincisi, kullanıcılar ve onların deneyimleri, algıları, yer bağlılığını ve yer karakter ayrımını tanımlamada temel kaynağı sağlamaktadır. Üçüncüsü ise, yere bağlılık, yer kimliğinin sürdürülmesine katkıda bulunabilen ve böylece kent sakinlerinin psikolojik refahını, tatminini ve mutluluğunu artıran olumlu bir faktör olduğunu vurgulamaktadır.

Kişiler çevreleriyle olan ilişkilerini mekânsal davranışları üzerinden kurar ve sürdürürler. Sosyo-kültürel bir tavır olarak da bunun yansımaları mekânların örgütlenmesinde de görebiliriz (Rapoport, 1980, 10-20). Herhangi bir yapıyı çevredeki sosyal yapı mekânsal örgütlenme üzerinden okunabilmektedir. Dolayısıyla morfolojik analizler bize herhangi bir çevredeki sosyal yapı hakkında da bilgi vermektedir (Hillier ve Hanson, 1984; Hillier, 2007, 262-265). Tüm bu dönüşüm uygulamalarının yönetilebilir olması ve zamansal süreçler içinde kente ait sosyal, ekonomik, fiziksel yapısının devamlılığının sağlanabilmesi açısından kentsel dönüşüm müdahalelerinde morfoloji kavramının dikkate alınması son derece önemlidir.

Lefebvre(1991, 32-35), mekânın sadece bir hacim değil, sosyal bir nesne olduğunu ve sosyal olarak üretildiğini vurgulamaktadır. Yerleşimlerin morfolojisini tanımlayan açık-kapalı alanlar, fiziksel ve sosyal ilişkiler arasında ara yüz görevi görür ve bütünü anlamamızı sağlar. Yerleşim dokusu, binalar ve sokaklar arasındaki ilişkiler ve açık ve kapalı alanların bütünleşmesi gibi veriler bölgenin sosyal yapısını yansıtmaktadır (Hillier, 2007, 262-265). Bu nedenle kentsel form ile sosyal yapı arasındaki ilişki morfolojik araştırmanın özünü oluşturmaktadır (Hillier ve Hanson, 1984, 26-45; Hillier, 2007, 262-265; Gökçe ve Chen, 2019, 775-795). Bir yerleşimin fiziksel karakteri aynı zamanda o yerleşimin sosyal yapısının bir göstergesidir (Rapoport, 1980, 9-25; 1990, 87-120). Rapoport(1990, 35-55), kültürün çevreyi şekillendirmede önemli bir değişken olduğunu ve insan-çevre etkileşiminin temel belirleyicisi olduğunu ileri sürmüştür. Binalar bir araya gelerek yerleşimlerde açık alan sistemini oluşturur ve binaların tanımladığı bu açık alan sistemi mekânsal davranışımızı belirler. İnsanlar yaşadıkları çevre ile ilişkilerini düzenlemek için mekânsal düzeyde davranış sergilerler (Altman ve Chemers, 1984, 77; Brower, 1980,179-188). İnsanların mekânsal davranışının en az iki amacı vardır. Birincisi, fiziksel çevre üzerinde inanç, değer ve kişilik özelliklerine göre düzenlemeler yaparak kimliği iletme. İkincisi, alanları ve nesnelere kontrol ederek sosyal etkileşimi düzenlemektir. Bu davranışlar, mekânsal sınırları anlamak için önemli parametrelerdir (Brower, 1980, 179-188; Rapoport, 1990, 90-120). Sözcük anlamı ile “sınır”, Bir şeyin alt ve üst limitlerini ifade eder, yayılabileceği veya genişleyebileceği son çizgi, uç noktadır. Bir alanın sınır-

larını belirleyen çizgi, ayırma/bölme çizgisidir (url-2 ,TDK Sözlüğü). Mekânsal düzendeki fiziksel sınırlar sosyo-kültürel bağlama karşılık gelmektedir. Alansallık/egemenlik sınırı, uzamsal bir davranıştır. Sınırların çizildiği, onu bir kişi veya grup tarafından kullanılan benzersiz bir koruma alanı haline getiren alandır. Yerleşim ölçeğindeki konut ve yakın çevre incelendiğinde, mekânsal davranış olgusunun hiyerarşik yapısı kamusal alandan özel alana geçişteki farklılaşmayı ortaya koymaktadır.

Diğer bir uzamsal davranış, bireylerin veya grupların başkalarıyla görsel, işitsel ve kokulu etkileşimlerini kontrol etme yeteneği olarak tanımlanan mahremiyettir. Alansallık, arzu edilen mahremiyet düzeyine ulaşmak için bir mekanizmadır (Brower 1980, 179-188; Altman ve Chemers, 1984, 121; Göregenli, 2005, 97).

Kentsel Morfoloji

Kentsel morfoloji, kentsel mekânın organizasyonu oluşumu ve yerleşim özelliklerini inceleyen bir araştırma alanıdır (Carmona vd., 2003, 61; Krof, 2017, 14-15). Bu kavram, kenti oluşturan öğeleri, bu öğelerin bir araya gelme biçimlerini ve kent formunun geçmişten günümüze geçirdiği değişim evrelerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Kentsel morfoloji, sokak örüntüleri, bina formları ve ölçekleri, yerleşim dokusu, alan kullanımı gibi kentin içinde barındırdığı fiziksel öğelerin incelenmesidir. Bu fiziksel öğelerin, kentin formunun zaman içinde geçirdiği evreler ve diğer yerleşimlerle kurduğu ilişkidir (Moudon, 1997, 3-10; Oliveira, 2016, 7-9). Kentsel morfoloji kenti insanın yaşam alanı olarak ele almaktadır ve kültürel ve sosyo-ekonomik etkenlerin şekil verdiği bir birikim, yaşayan bir organizma olarak kabul etmektedir (Moudon, 1997, 3-10).

Kent zaman içinde yaşanan ekonomik ve sosyal süreçlerinde etkisiyle, ortaya çıkan koşullara bağlı olarak değişim gösteren dinamik ve canlı bir organizmadır (Conzen, 1960, 3-6; Kropf, 2009, 105-106). Kent, karakterini ve formunu şekillendiren, birçok bileşenin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Kentin morfolojik özellikleri incelenirken bu öğelerin hepsi ya da bir kaç birlikte ele alınabilir ve kentin zaman içinde geçirdiği değişimlerinin okumaları bu parçalar üzerinden yapılabilir (Özbek, 2010, 1). Kentin geçmişten günümüze geçirdiği değişim evrelerinin incelenmesi, kentteki yeni oluşumların daha sağlıklı bir şekilde ilerlemesi, doğru planlama ve eski yeni doku arasındaki ilişkinin doğru kurulabilmesi açısından önemlidir (Şendur, 2010,6-8).

Kentsel morfoloji konusunu ele alan üç farklı ekol vardır. Bunlar; İngiliz, İtalyan ve Fransız okulları olarak sınıflandırılmaktadırlar (Moudon, 1997, 3-10). Michael Robert Günter Conzen, İngiliz-Alman kentsel morfoloji okulunun kurucusudur. Conzen'e göre tarihsel süreç içinde değişime uğrayan kent geçmişin izlerini günümüze dek taşımaktadır. Ona göre kentsel formu anlamak için tarihsel süreçleri anlamak ve bu süreçlerde yaşanan arazi kullanımı ve bina dokusundaki değişimleri analiz etmek gerekmektedir. Conzen kent peyzajını üç ana bölüme ayırmıştır;

öncelikle cadde/sokak, arsalar ve binaların oluşturduğu yapı adalarından oluşan yerleşim planı, ikincisi, yapı yerleşim dokusu, üçüncü parça, arazi ve bina kullanımından meydana gelmektedir (Conzen, 1960, 3-6). Onun morfolojik analiz yaklaşımını oluşturan üç temel öğe; kent planı, açık alanlar ve parsel kullanımınıdır. Conzen yaptığı çalışmalar ile kentin geçmişten günümüze geçirdiği değişimlerden yola çıkarak kent formunu değerlendirmiş ve analiz ederek açıklamaya çalışmıştır. Conzen plan birimi veya doku olarak da adlandırdığı, benzer şartlarda ve zaman da meydana gelmiş bina grupları, açık alanlar, parseller ve sokakların birbirine bağlı bir bütün olduklarını belirtir (Moudon, 1997, 3-10).

Bu çalışma kapsamında Sakarya ili Hendek ilçesi Kemaliye mahallesinde yapılan kentsel dönüşüm projesi ele alınacak, bu proje üzerinden morfolojik değişimin kentin sosyal yapısına ve kent formuna etkileri mekânsal davranış ve yer duygusu kavramları üzerinden irdelenecektir.

Çalışma Alanı

Çalışma kapsamında Sakarya ili Hendek ilçesi Kemaliye Mahallesinde bulunan kentsel dönüşüm bölgesi ele alınmıştır (Şekil 1). Kemaliye Mahallesi sınırları içerisinde kalan alan Bakanlar Kurulunun 2013 yılında verdiği karar ile 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanununun 2. maddesine göre riskli alan olarak ilan edilmiştir (T.C. Resmi Gazete 25 Ocak 2013, Sayı: 28539). 2014 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile riskli alan sınırları içinde kalan taşınmazların kentsel dönüşüm çalışmaları kapsamında hendek belediyesi tara-

Şekil 1. Çalışma alanı (Yandex Haritalar, erişim tarihi:22.03.2021); Hendek Belediyesi planlama arşivi verileri kullanılarak üretilmiştir.

findan kamulaştırılma kararı alınmıştır (TC Resmi Gazete 2 Ekim 2014, Sayı: 29137).

Sakarya ili sınırları içinde bulunan Hendek ilçesi jeolojik yapısı nedeniyle fay hattı üzerinde yer almaktadır. Sakarya ve çevresi tarih boyunca birçok depreme sahne olmuş, 1035 ve 1999 yılları arasında meydana gelen depremlerden etkilenmiştir. Özellikle 1943 Hendek, 1967 Mudurnu, 1999 Gölcük depremi, 12 Kasım Bolu depremlerinden etkilenmiş, hasarlar meydana gelmiştir. Kemaliye Mahallesi hendek ilçesinin en eski mahallerinden olmakla birlikte 1926'da yayınlanan cumhuriyeti dönemi yıllığında Hendek'te adı geçen dört mahalleden biridir (Konukçu, 2010, 12). İlçenin eski yerleşmelerden olan mahalle zamansal süreçler içinde geçirdiği afetlerin ve fiziksel eskimenin de etkisi ile mevcut yapılar ömrünü tamamlamıştır. Tüm bu sebepler neticesinde bakanlar kurulu tarafından alan; yıkılma, hasar görme, can ve mal kaybına neden olma riski bulundurması ve zaman içinde bölgenin köhneleşmesi gibi nedenlerle riskli alan ilan edilmiş ve dönüşüm kararı verilmiştir.

Alınan bu kararlar sonucunda Hendek Belediyesi tarafından, kentsel dönüşüm çalışmalarına başlamış ve hazırlanan dönüşüm projesi ile; 266 adet konut ve 43 adet işyeri olmak üzere toplamda 309 taşınmaz birim dönüştürülmüştür (Genç, 2014, 25).

Metot

Öncelikle çalışmanın teorik altyapısını oluşturmak amacıyla literatür taraması yapılmış, bağlam-yer duygusu, kentsel dönüşüm ve morfoloji kavramları tanımlanmıştır. Araştırma alanı, kentsel morfoloji yaklaşımı ile ele alınarak incelenmiştir. Morfoloji okullarından İngiliz okulunun temsilcisi Conzen'in yaklaşımı benimsenmiştir. Bu amaçla Sakarya ili Hendek ilçesi Kemaliye Mahallesi kentsel dönüşüm projesi ele alınarak, kentsel yenileme projelerinin kentin fiziksel ve sosyal yapısına etkileri morfolojik açıdan incelenerek, tartışılmıştır. Tablo.1 de verilen materyaller kullanılarak sokak yapısı, yapı yoğunlukları, açık-yeşil alan kullanımı ve yapı adası formu üzerinden morfolojik analizler yapılmıştır. Yapılan çalışmada, dönüşüm alanındaki değişimi anlayabilmek için müdahale öncesi ve dönüşüm sonrası durum morfolojik parametreler üzerinden karşılaştırılmıştır. Elde edilen veriler ile dönüşümün sosyal yapıya etkileri yer duygusu ve mekânsal davranış kavramları üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.

Bağlam olarak Çalışma Alanı / Kemaliye Mahallesi Kentsel Dönüşüm Alanı Bulgu ve Yorumlar

Marmara bölgesinin kuzeydoğu sınırında yer alan Hendek, 86612 nüfuslu (TÜİK, 2020), tarım, hayvancılık ve yer altı suyu bakımından zengin kaynaklara sahip Sakarya iline bağlı bir ilçedir. Geçim kaynaklarının başında tarım gelmektedir ve başlıca tarım ürünü fındıktır. Ulaşım açısından önemli bir noktada yer alan ilçe içerisinde geçen D-100 karayolu ve güneyinden geçen TEM otoyolunun

Tablo 1. Araştırmada kullanılan materyaller

Araştırmada Kullanılan Materyaller		
İmar planı	1/1000ölçek/2013-2015 yılı	Hendek Belediyesi
Hali hazır haritalar	2000 yılı	Hendek Belediyesi
Sokak görüntüleri	2014	Google Haritalar
Güncel sokak fotoğrafları	2020-2021 yılı	
Uydu görüntüsü	2003-2013-2020	GoogleEarth Yandeks Haritalar
Vaziyet planları	2013-2014 yılı	Hendek Belediyesi

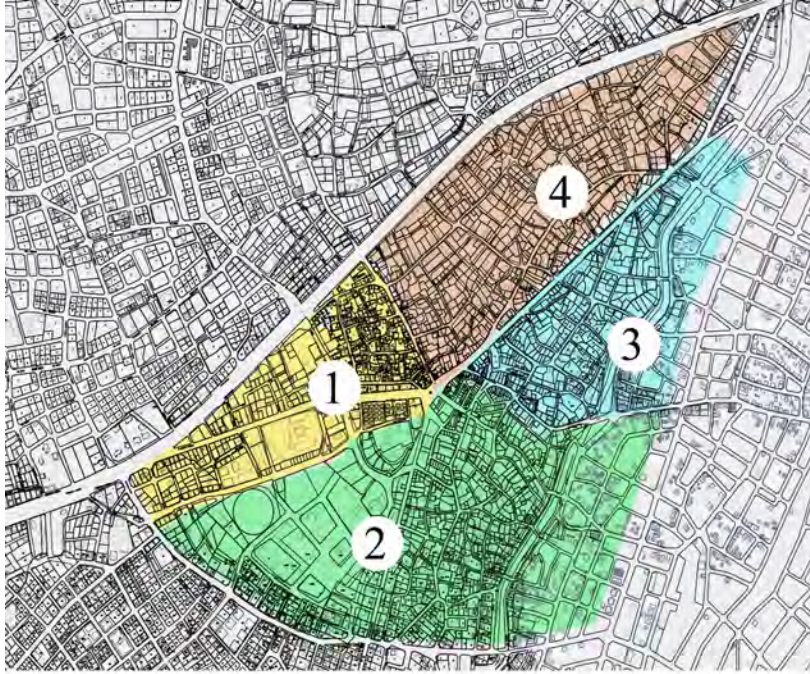
sağladığı ulaşım kolaylığına sahiptir. Bu durum 2.Organize Sanayi Bölgesinin kurulmasına imkân sağlamış ve sonucunda hızlı bir sanayileşme ortaya çıkmıştır. Zengin tarım ve su kaynakları sayesinde önemli fındık ve su fabrikaları kurulmuş, özellikle fındık fabrikalarındaki kadın istihdamı ilçeye önemli katkı sağlamıştır (Hayır, 2009, 192-193; url-3). Nüfusun yaklaşık %85’ini genç ve orta yaşlılar oluşturmaktadır ve ilçenin lisans ve üstü eğitilmiş nüfus oranı yaklaşık % 12 dir (url-4).

İlçenin bilinen en eski tarihi 12. yüzyıla kadar dayanmaktadır (url-5). İlçe 1300 lü yıllarda Osmanlı hâkimiyetine girmiştir ve 14. yüzyıla ait kayıtlarda Hendek’e ait bilgilere rastlanmaktadır (Konukçu, 2010, 8).

Mahalle sınırlarının gösterildiği şekil-2 de görüldüğü üzere ilçenin 1920’li yıllara ait kayıtlarda adı geçen en eski yerleşmeleri Başpınar, Dereboğazi, Kemaliye ve Mahmutbey mahalleleridir (Konukçu, 2010, 12) ve geçmişe ait izleri günümüzde barındırmaktadır.

Mahallere ait genel doku, organik yapıda gelişme göstermiş sokaklar, az katlı ahşap bahçeli konutlar ve günümüzde yapılmış 2 katlı bahçeli betonarme müstakil konutlar ve 3 katlı binalardan oluşmaktadır. 1999 depremi öncesi dönemlerden kalan az sayıda 5-6 katlı betonarme apartmanlarda yer yer görülmektedir. İlçeye genel yapı itibari ile az katlı düşük yoğunluklu bir doku hâkimdir. Bu mahallelerin büyük bölümlerinde geleneksel mahalle dokusu devam etmektedir. Sokaklar komşuluk ilişkilerinin kurulduğu, çocukların oynadığı, sosyalleşmenin sağlandığı kamusal alanlardır.

Kemaliye Mahallesi kentsel dönüşüm öncesi mevcut durum ele alındığında, mahalle genel yapısı itibariyle geleneksel ahşap konut dokusu ve günümüz betonarme yapıları bir arada barındıran, sınırları içinde tescilli yapıların da bulunduğu bir alandır (Şekil 3). 2000’li yılların başında hali hazır haritalara bakıldığında konut dokusu çoğunluğu 1-2 katlı bahçe içindeki yapılar şeklinde olup binalara ulaşım bahçelerden sağlanmaktadır. Organik sokak dokusuna sahip alanda müdahale öncesi halihazır haritalar üzerinden bakıldığında yer yer çıkmaz sokaklar görülmektedir. Kentsel dönüşüm alanının sınır hattında kalan parsellerde ise mev-

1.Kemaliye Mahallesi - 2. Başpınar Mahallesi - 3.Mahmutbey Mahallesi - 4.Dereboğazı Mahallesi

Şekil 2. Hendek genel olarak kent dokusu –mahalle sınırları-mahallelerden görünüm (görseller kaynak: Google Haritalar, sokak görüntüleri; güncel sokak fotoğrafları (2021); mahalle sınırları haritası kaynak: Hendek Belediye arşivi).

Şekil 3. Kemalîye mahallesi mevcut konut dokusu (Görseller yazara aittir)

cut bina dokusu farklılaşmakta zemin katları dükkân olarak kullanılan geneli 3-4 katlı binalara dönüşmektedir. Alan, güneyinde kalan sınır hattında ise 2-3 katlı bloklardan oluşan belediye hizmet binası, kamu yapıları ve kentsel meydana bağlanmaktadır.

63 dönümlük alanda yapılan dönüşüm çalışmalarında %30'u konut ve %70'i sosyal donatı olmak üzere tasarlanmış ve 598 adet daire, 172 adet işyeri projede önerilmiştir. Kentsel dönüşüm çalışmaları sonucunda önerilen projeye bakıldığında mevcut konut dokusu tamamen değişmiş geneli 2 katlı bahçeli düzende olan konutların yerini yüksek kat ve yoğunluklu kapalı konut sitesi almıştır. Mevcut organik sokak dokusu yok olmuş ve site içi yürüyüş ve araç yollarından oluşan bir yapı ortaya çıkmıştır. Yüksek blokların arasında kalan tescilli yapılar sosyal alan olarak düzenlenmiştir. 2013 yılında başlamış olan kentsel dönüşüm çalışması kapsamında henüz 3 blok tamamlanmış ancak hak sahipleri ile uzlaşmaya varılmadığı için proje tamamlanamayarak, durdurulmuştur. Günümüzde süreç devam etmektedir (Şekil 4).

Günümüzde Hendek ilçesi mevcut uygulama imar planlarında 3-4 katlı yapılaşma düzeni hâkimdir. Zemin katta ticaretin geliştiği konut yapıları, kentsel dönüşüm alanı çevresinde de kendisini göstermekte, oluşan yeni yapılaşma ile 2 katlı bahçeli düzendeki yapılar yeni doku içinde azalmaya başlasa da kentsel dönüşüm alanı sınırları içinde ve çevresinde varlığını göstermektedir. Ancak yapılan dönüşüm çalışmasının bulunduğu alandaki parsellerde emsal ve yükseklik değerleri arttırılmış bina kat sayıları 7 kata kadar çıkarılmıştır. Bu süreçte yapılan imar planları ile alanda belirgin bir morfolojik dönüşüm yaşanmış, bahçe içindeki az katlı yapıların yerini 6-7 katlı apartman tipi yapılaşmanın görüldüğü kapalı site özelliği gösteren yapılaşma almıştır (Şekil 5). Bu durum bölgenin sokak dokusu, yapı-yoğunluk ilişkisi, açık yeşil alan kullanımı ve yapı adası formunda gözle görülür bir değişime neden olmuştur.

Şekil 4. Kemaliye mahallesi kentsel dönüşümü- inşası tamamlanan bloklar (Uydu Görüntüsü Kaynak: Google Earth, Erişim Tarihi: 22.03.2021)

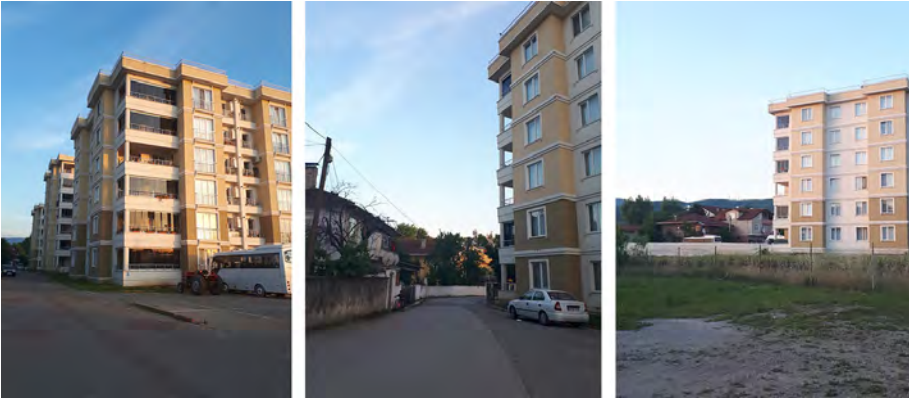
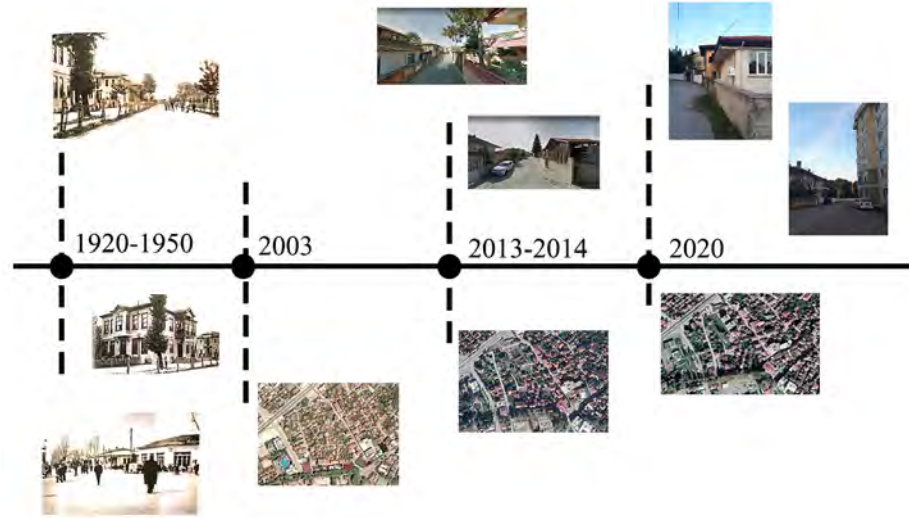
Sokak Dokusu Karşılaştırılması

Kentsel dönüşüm alanında, müdahale öncesi sokak dokusu ve müdahale sonrası sokak dokusu, önerilen kentsel dönüşüm projesi ele alınarak yapısal dokudaki farklılıklar üzerinden karşılaştırılmıştır. Kentsel dönüşüm müdahalesinden önceki durum ele alındığında sokak dokusuna organik bir yapının hâkim olduğu görülmektedir. Bu durum yapı adalarının da şekillenmesinde etkili olmuştur. Yapılara ulaşım direkt olarak sokaklar üzerinden değil sokakların bahçelere bağlanması ile sağlanmaktadır. Müdahale öncesi durumu gösteren haritalara bakıldığında, çıkmaz sokakların varlığı görülmekte bazı parsellere ulaşım bu sokaklar üzerinden sağlanmaktadır. Bu yapı Türklere özgü geleneksel mahalle dokusunu yansıtmaktadır (Şekil 6).

Müdahale sonrası durum ele alındığında organik sokak dokusunun kaybolduğu, site içi araç ve yürüyüş yollarına dönüştüğü görülmektedir. Konutlara ait bahçeleri ortadan kalkmış, binalara ulaşım direkt olarak bloklara bağlanan yürüyüş yolları ile sağlanmıştır. Sokak deseninde organik sokak yapısının yerini daha düzenli ve doğrusal yollar almıştır (Şekil 6).

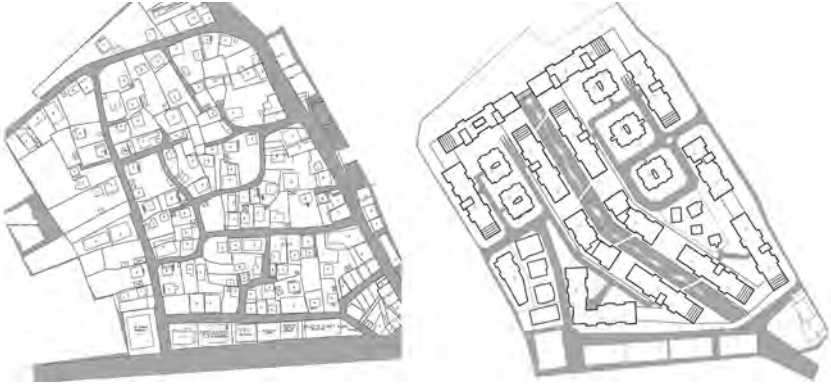
Yapı Adası Formunun Karşılaştırılması

Müdahale öncesi durum ele alındığında yapı adalarının şekillenmesinde en büyük etken organik sokak yapısıdır. Yapı adalarının şekli üzerinde etkili olan organik yapı düzensiz formlara sahip yapı adalarının oluşmasında büyük rol oynamıştır.

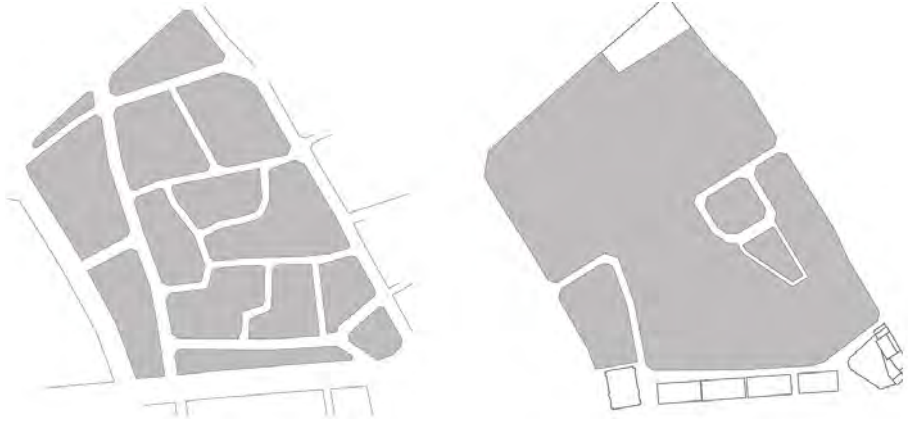

Şekil 5. Kentsel dönüşüm alanı ve çevresi yıllara göre değişim (Konukçu, 2010; Google Earth, Erişim Tarihi: 22.03.2021; Google Haritalar, sokak görüntüleri, kullanılarak oluşturulmuştur) - Kemaliye mahallesi kentsel dönüşüm alanı görünüm (Görseller yazara aittir)

Bahçeli müstakil konut düzenine sahip olan alandaki yapı adalarının yerini yüksek yoğunluklu konut sitesini alması yapı adalarının değişmesine neden olmuş ve bu değişim yapı adalarının form ve büyüklüklerinde yaşanmıştır. Organik formdaki yapı adaları birleştirilerek daha büyük boyutlara sahip tek bir yapı adasına dönüşmüştür (şekil 7). Müstakil parsellerin yerini ortak mülkiyet kavramının geliştiği bir yapı almış bu durum yapılaşma alışkanlıkları ile birlikte yaşama alışkanlıklarını da değiştirmiştir. Oluşan bu yeni yapı ile eski mahalle dokusundan farklı ve eski dokuya ait izleri yansıtmayan yeni bir yapı ortaya çıkmıştır.

Şekil 6. Dönüşüm öncesi sokak dokusu-Dönüşüm sonrası sokak yapısı (Hendek Belediye Arşivi)

Şekil 7. Müdahale öncesi yapı adası deseni- Müdahale sonrası yapı adası deseni (Hendek Belediye Arşivi)

Yapı-Yoğunluk İlişkisinin Karşılaştırılması

Kentsel dönüşüm alanında yapısal dokuda yaşanan değişimler, yapı formları ve yüksekliklerinin farklılaşmasından kaynaklanmaktadır. Dönüşüm öncesi yapı yoğunluk ilişkisine bakıldığında hakim dokunun geneli 2 katlı müstakil bahçeli düşük yoğunluklu konut dokusu olduğu görülmektedir.

Önerilen kentsel dönüşüm projesi ele alındığında, müdahale sonrası yaşanan değişimler sonucu yapı dokusu bahçeli düzenden, büyük apartman bloklarının olduğu yüksek katlı konut bloklarına dönüşmüştür. Bahçeli müstakil düşük katlı yapılaşmanın yerini geniş taban alanına sahip 6-7 katlı yüksek bloklar almış yapı yoğunluğunda artış yaşanmıştır (Şekil 8).

Şekil 8. Müdahale öncesi yapı yoğunluğu- Müdahale sonrası yapı yoğunluğu (Hendek Belediye Arşivi)

Açık Yeşil Alan Kullanımının Karşılaştırılması

Kentsel dönüşüm müdahaleleri öncesi durum ele alındığında, büyük parseller üzerinde küçük taban alanına sahip bahçeli konut düzenindeki yapılaşma alana hâkimdir. Bu durum parsellerin aynı zamanda açık yeşil alan olarak kullanılabilir olmasına olanak sağlamakta ve müdahale öncesi dönemde yeşil alan oranının yüksek olduğu göstermektedir (Şekil 9).

Alan için hazırlanan kentsel dönüşüm projesi ele alındığında müdahale sonrası oluşan yüksek konut bloklarına rağmen, yeşil alan yoğunluğunda düşüş yaşandığı görülmektedir. Bu durumun oluşmasında en büyük etken, kat yükseklikleri ile birlikte taban alanında yaşanan artıştır (Şekil 9).

Şekil 9. Müdahale öncesi yeşil alan kullanımı- Müdahale sonrası yeşil alan kullanımı (Hendek Belediye Arşivi)

Sonuç

Kent sadece fiziksel bir kavram olmanın dışında sosyal ekonomik ve kültürel unsurlar ile şekil alan, içinde yaşayan insanların geçmişten günümüze birikimleri ve alışkanlıkları ile anlam kazanan bir yapıdır. Yapılan alan çalışmasında, sokak dokusu, yapı-yoğunluk ilişkisi, açık yeşil alan kullanımı ve yapı adası formları üzerinden karşılaştırmalı morfolojik analizler yapılmıştır. Elde edilen verilen mekânsal davranış kavramları - mahremiyet ve alansallık üzerinden yorumlanmıştır. Dönüşüm öncesi mahalle ölçeğinde mekânsal kademelenmenin görüldüğü, çıkmaz sokaklarla alansallık ve mahremiyet düzeylerinin kontrol edilebildiği bir sosyal yapı okunmaktadır. Sokak dokusu analizinden ev yaşamının bir uzantısı olarak görülebilecek yarı özel-yarı kamusal bir sokak örüntüsü olduğu, sokak-çıkılmaz sokak-bahçe-konut ilişkisinin hakim olduğu görülmektedir. Organik sokak dokusu, çoğunluğu 2 katlı bahçeli düzende konutları geleneksel Türk kenti düzenini ve yaşam biçimini yansıtan bir örnektir. Ancak yaşanan kentsel dönüşüm süreci sonrası bu yapı tamamen değişmiş, yüksek katlı yoğun, kütle oranları bağlama uygun olmayan bloklardan oluşan bir doku ortaya çıkmıştır. Küçük yapı adalarının sağladığı geçirgen doku, tek ve büyük bir yapı adasına dönüşmesiyle azalmıştır. Bahçe kullanımı üretimle ilişkili olarak çok yönlü, yarı-özel pasif peyzaj sağlarken, yeni durumda yarı-kamusal işlev olarak tanımsız açık alanlara dönüşmüştür. Yaşanan bu değişim, fiziksel yapının yanında yaşama alışkanlıkları üzerinde de dönüştürücü bir etkiye neden olmuştur. Dolayısıyla o mahallede yaşayanlar için yer duygusu kaybolmuştur. Bir kentin kültürel yapısı ve o alanda yaşayan insanların alışkanlıkları, yaşam biçimleri o kentin fiziksel yapısının oluşmasında büyük rol oynamaktadır. Ancak dönüşüm müdahalelerinde morfoloji kavramının göz ardı edilmesi, kentsel öğelerde yaşanan değişimler tüm kent sistemini etkilemekte, kent kimliğinin bozulmasına yol açmaktadır. Yaşanan bu fiziksel değişim kültürel yapı ve bu yapıyı yansıtan en önemli unsur olan insan üzerinde şekillendirici bir etkiye neden olmaktadır. Çalışma kapsamında dönüşüm süreçlerine morfoloji kavramının dâhil edilerek, eski ve yeni doku arasındaki ilişkinin kurulması, kentin özgün fiziksel ve kültürel yapısının sürekliliği açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Kaynaklar

Altman, I. and Chemers, M. (1984). "Territorial Behavior", in: Altman, I., Stokols, D. and Wrightsman, L.S. (eds.), Culture and Environment, Cole Publishing Company, California, 120-152.

Ateş, M. ve Erinsel Önder, D. (2019). 'Akıllı Şehir' Kavramı ve Dönüşen Anlamı Bağlamında Eleştiriler. Megaron, 14(1), 41-50

Brower, S N. (1980). "Territory in Urban Settings", in: Altman, I., Rapoport, A., Wohlwill, J. F. (eds.), Human Behavior and Environment, Springer, New York and Plenum Press, London, 179-207

- Bulut, İ. ve Ceylan, S. (2013). Kentsel Dönüşüm Yaklaşımlarına Bir Örnek: Efendibey (Niğde) Kentsel Dönüşüm Uygulaması. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17 (1), 239-256
- Carmona M, Heath T, Oc T ve Tiesdell S. (2003). Public Spaces-Urban Spaces, The Dimensions of Urban Design, Architectural Press, Oxford.
- Claudio de M. (2015). Urban Regeneration. Editor(s): James D. Wright, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition), Elsevier, 919-925, ISBN 9780080970875
- Conzen M.R.G. (1960). Alnwick, Northumberland: A Study in Town-Plan Analysis Blackwell Publishing on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/621094>.
- Ergün, S. (2019). Çarpık Kentleşme ve Kentsel Dönüşümün Küçükçekmece İlçesi Kanarya Mahallesi Ölçeğinde İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul
- Genç, F. N. (2007). Türkiye’de Kentleşme Ve Doğal Afet Riskleri İle İlişkisi. MMOB Afet Sempozyumu, Ankara, 349-358
- Genç, F. N. (2014). Gecekonduyla Mücadeleden Kentsel Dönüşüme Türkiye’de Kentleşme Politikaları. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1 (1), 15-30
- Gökçe D. ve Chen F. (2018), “Sense of place in the Changing Process of House Form: Case Studies from Ankara, Turkey”. Environ. Plan. B Urban Anal. City Sci., 45(4), 772–796.
- Göregenli, M. (2005). Çevre psikolojisinde Temel Konular. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, No:130.
- Güvenç B. (2003). Türk Kimliği Kültür Tarihinin kaynakları. Remzi Kitabevi, İstanbul
- Güzer, C. A. (2007). Mimarlıkta Gerçekle Taklidin Sınırları. Mimarlık Dergisi, 333
- Hayır, M. (2009). Hendek’te Sanayinin Yapısı ve Dağılışı. e-Journal of New World Sciences Academy, Nature Sciences, 4 (4), 191-214.
- Hillier, B. (2007). Space Is the Machine, Cambridge University Press, Cambridge. ISBN 978-0-9556224-0-3
- Hillier, B. and Hanson, J. (1984). The Social Logic of Space. Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Kaypak, Ş. (2013). Modernizden Postmodernizme değişen kentleşme. Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi, www.gjebs.com - ISSN: 2147-415X, 2(4), 80-95
- Keleş, R. (1993). Kentleşme politikası. İmge Kitabevi: İstanbul.

- Konukçu, E. (2010). Hendek, tarihten sayfalar. Sakarya: Hendek Belediyesi Kültür Yayınları, 7-12
- Kropf, K. (2009). Aspects of Urban Form, *Urban Morphology*,13(2), 105-119.
- Kropf, K. (2017). *The Handbook of Urban Morphology*. John Wiley&Sons Ltd.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*, Blackwell, Cambridge, USA.
- Lewicka M. (2010). What makes neighborhood different from home and city? Effects of place scale on place attachment. *Journal of Environmental Psychology*, 30, 35-51.
- Montgomery, J. (1998) Making a City: Urbanity, Vitality and Urban Design. *Journal of Urban Design*, 3 (1), 93-116.
- Moudon V.A. (1997). Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary field, *Urban Morphology*, 1, 3-10.
- Norsidah U. and Khalilah Z. (2015). The Notion of Place, Place Meaning and Identity in Urban Regeneration. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 170, AcE-Bs2014Seoul Asian Conference on Environment-Behaviour Studies Chung-Ang University, Seoul, S. Korea, 25-27 August 2014 “ Environmental Settings in the Era of Urban Regeneration”, 709-717.
- Oliveira V. (2016). Elements of Urban Form, *Urban Morphology The Urban Book Series*, Springer International Publishing Switzerland, pp. 7-30, DOI 10.1007/978-3-319-32083-0_2
- Özbek, K. (2010). Geleneksel Niğde Evleri Mekânsal Araştırması Ve Kale Bölgesi Örnek Alanında Konut Yerleşimi Ve Tipoloji-Morfoloji İlişkisi. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Özgür T. ve Özgür Ö. (2018). 6306 Sayılı Kanun Çerçevesinde Kentsel Dönüşüm Uygulamalarının Mekânsal Deneyimi: Ordu İli Örneği. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 211-227.
- Proshansky, H. M. Fabian, A. K. And Kaminoff, R.,(1983). Place-identity: Physical World Socialization of the Self. *J. Environ, Psychol*, 3 (1), 57–83
- Rapoport, A. (1990). *The Meaning of The Built Environment, A Non-verbal Communication Approach*. The University of Arizona Press, Arizona.
- Rapoport, A. (1980). *Human Behaviour and Environment, Environment and Culture*, Plenum Press, New York, Volume 4, pp. 9-39.
- Relph E. (1976). *Place and Placelessness*,145 p, London:Pion Limited.
- Shamai S. (1991). Sense of place: An empirical measurement. *Geoforum* 22, January 3,347-358.
- Şendur, S. (2010). Kadıköy-Yeldeğirmeni Semt Mimarisinin Tipomorfoloji Yöntemiyle İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul

Tercan, B. (2018). Türkiye’de afet politikaları ve kentsel dönüşüm. Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi, 3(5): 102-120

Tuan, Y.F. (1977). Space and Place The Perspective of Experience. The University of Minnesota Press.

Tural, O. (1999). Toplu Konut Alanlarında Biçimsel Yapının Mekan Dizimi Yöntemiyle Değerlendirilmesi: Eskişehir Örneği. Doktora Tezi, İTÜ, İstanbul

Yetkin, G. (2009). Toplu Konut Uygulamalarındaki Fiziksel Mekân Özelliklerinin İrdelenmesi “ Konya Örneği “. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2-20

TC Resmi Gazete, 25 Ocak 2013, Sayı: 28539

TC Resmi Gazete, 2 Ekim 2014, Sayı: 29137

url-1: TDK Sözlüğü, Kentsel Dönüşüm, (<https://www.tdk.gov.tr/>), Erişim tarihi: 17.02.2021

url-2: TDK Sözlüğü, Sınır, (<https://www.tdk.gov.tr/>), Erişim tarihi: 10.04.2021

url-3:Hendek Belediyesi (<https://www.hendek.bel.tr/idet/23/10/ekonomi>), Erişim tarihi: 10.04.2021

url-4: (<https://www.endeksa.com/tr/analiz/sakarya/hendek/demografi>), Erişim tarihi: 10.04.2021

url-5: Sakarya Valiliği (<http://www.sakarya.gov.tr/hendek>), Erişim tarihi: 10.04.2021

KENTSEL MEKÂNIN DEĞİŞİMİ: AYAZAĞA MAHALLESİ ÖRNEĞİ¹

Emine Ecem Kırtaş*, Banu Tomruk**

*İstanbul Bilgi Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü

**İstanbul Bilgi Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi
eecemkirtas@gmail.com, banu.tomruk@bilgi.edu.tr

Dünya genelinde kentler, yıllar boyu kendiliğinden veya çeşitli müdahaleler ile birlikte sürekli bir dönüşüm süreci içerisinde. Özellikle son 20 yılda dünya genelinde ve Türkiye’de izlenen neoliberal politikalar çerçevesinde çeşitlenen yeniden üretim süreçleri, ekonomik ve toplumsal kurguların yanı sıra mekan odaklı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik büyümenin en kolay ve karlı yolu olarak benimsenen mekansal yeniden üretim politikaları, günümüzde İstanbul kentinin mekansal dönüşümünde en önemli faktörlerden birisi konumundadır. Bu süreçte İstanbul’un kentsel dokusu, özellikle ekonomi odaklı kaygularla bir taraftan mevcut yapı stoğu üzerinden kentsel dönüşüm projeleri ile mekansal olarak yeniden üretilmekte, diğer taraftan yeni yatırımlarla üretilen büyük ölçekli mekansal kurgularla doğal alanların dönüşümüne sahne olmaktadır. Bu çalışma, İstanbul kentinin çeperlere doğru saçaklanmasıyla birlikte potansiyel kazanan, kent ile kır arasında bir tampon bölge oluşturan Ayazağa Mahallesi ve çevresinde yaşanan mekansal dönüşümleri kentsel morfoloji çerçevesinde ele almaktadır. 1960’lı yıllara kadar yazlık saray, mesire, tarım alanı ve askeri bölge olarak çeşitli mekansal işlevler gösteren alan, özellikle 1960’lı yıllardan sonra yaygınlaşan sanayileşmeyle birlikte fabrika alanlarına ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Sanayi fabrikaları ve beraberinde inşa edilen gecekonduların ardından bölge, toplumsal ve mekansal olarak hızlı ve plansız bir dönüşüme tanıklık etmiştir. Günümüzde ise kentin ikincil otoyol aksı olan TEM Otoyolu ve özellikle son 20 yıllık dönemde kentin en önemli ticaret akslarından biri haline gelen Büyükdere Caddesi’nin keşiştiği noktada bulunan alan, konumu itibarıyla büyük bir dönüşüm potansiyeline sahip durumdadır. Bölge özelinde yaşanan mekansal yeniden yapılanmalar etkilerini özellikle son 10 yıllık dönem içerisinde büyük bir hızda göstermiş, bu süreçte Ayazağa Mahallesi büyük sermaye sahiplerinin yoğun yatırım yaptığı alanlardan biri konumuna gelmiştir. Yeni mekansal müdahalelerin büyük çoğunluğunu oluşturan karma kullanımlı yapı, ofis, rezidans ve alışveriş merkezi olarak hizmet veren mekansal adacıklar, çevrelerinden fiziki olarak ayrılırken, aynı zamanda bölgede uzun süredir enformel yapı alanlarında yaşamını sürdüren mahalleli ile bölgenin yeni üst sınıf sakinleri arasında toplumsal ayrılmaya da sebebiyet vermektedir. Bu çalışma kapsamında, söz konusu mekansal müdahalelerin kent dokusunda nasıl bir dönüşüme yol açtığı, kentin kuzey çeperini ve bölgenin gelişim sürecini nasıl etkilediği, değişen morfoloji ve üretilen kentsel yaşam niteliği konuları ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel yeniden yapılanma, kentsel dokunun dönüşümü, mekansal ayrışma, Ayazağa Mahallesi.

Giriş

İstanbul kenti, özellikle son 40 yıllık dönem içerisinde uygulanan yerel ve uluslararası kentsel politikalar doğrultusunda radikal dönüşümlere sahne olmaktadır. Kentte ortaya çıkan ekonomik temelli yeniden yapılanma politikaları, öncelikle kentsel fiziksel çevrenin değişimine neden olmakta, fiziksel çevrenin değişimi paralelinde toplumsal yapıyı da dönüştürmektedir. Kentlerin liberal ekonominin gelişim dinamiklerinden yoğun bir şekilde etkilendiği bu dönemde, sermayenin aşırı birikimini mekânsal yatırıma dönüştürmek için uygulanan stratejiler de kentin bugünkü durumu üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. Harvey'in öne sürdüğü (2012), dizginsiz kapitalist sistemin geleneksel şehri öldürdüğü, sermayenin aşırı birikimini yatırıma dönüştürmek için duyulan bitmek tükenmek bilmeyen ihtiyacın toplum, çevre ve siyaset açısından doğacak sonuçları gözetmeksizin, şehri bitimsizce yayılan bir kentsel büyümeye kurban ettiği düşüncesi somutlaşmaktadır.

Kent içerisindeki mekânsal müdahaleler arttıkça, kentin yapılı yüzölçümü de sürekli genişlemektedir. İstanbul örneğinde, yapılaşmış çevre bir taraftan çeperlere doğru bir gelişim gösterirken, diğer taraftan kentin özellikle kuzeyinde yer alan eski sanayi alanları, küresel ve yerel yeni kentsel yatırımların yoğunlaştığı alanlar olarak ortaya çıkmaktadır. Büyükdere-Maslak aksında yer alan eski sanayi alanlarının, 1980 sonrası yoğunlaşan küresel kent söylemini ekseninde dönüşümü ile kentin en önemli merkezi iş alanı haline gelmesinin ardından kentin bu bölgesinde kuzey çeperine doğru büyüme baskısı yoğunlaşmıştır.

Araştırma kapsamında, kentte gerçekleşen kuzeye doğru yönelimlere paralel olarak, kent ile doğa arasında kalan eşik bölgede yer alan ve kentin merkezi iş alanı Büyükdere-Maslak aksının çeperinde konumlanan, eski sanayi bölgesi Ayazağa Mahallesi ve çevresinin değişen kentsel morfolojisi ve kentsel yaşam kalitesi alınmaktadır. Özellikle son 50 yıllık süreçte, mahallenin görece eski yapılarıyla yeni lüks yaşam alanları birlikte konumlanmaya başlamış, fakat bu alanlar arasında fiziksel ve sosyal keskin sınırlar meydana gelmiştir. Bu durum bölge içerisinde bir taraftan farklı sosyo-ekonomik sınıftan insanın yer almasına imkân sağlarken, diğer taraftan mekânsal ve sosyal ayrışmalara neden olmaktadır.

Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Günümüzde TEM Otoyolu, Büyükdere Caddesi, İstanbul Havalimanı'na hizmet veren Kemerburgaz Otoyolu ve Kuzey Ormanları ile dört tarafı çevrilmiş olan Ayazağa Mahallesi ve çevresinde yaşanan dönüşümün, İstanbul'un yaşadığı siyasi ve ekonomik politikaların mekânsal izdüşümüne bir örnek teşkil edecek nitelikte olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle son 10 yıllık dönemde, sanayinin desantralizasyonu kararı ile bölgede farklı müdahaleler yolu ile yeni mekânsal kurgular oluşmuştur. Bu müdahalelerin büyük çoğunluğunu oluşturan karma kullanımlı yapı, ofis, rezidans ve alışveriş merkezi olarak hizmet veren mekansal adacıklar çevrelerinden fiziki olarak ayrılırken, aynı zamanda bölgede uzun

süredir enformel yapı alanlarında yaşamını sürdüren mahalleli ile bölgenin yeni üst sınıf sakinleri arasında toplumsal ayrılmaya da sebebiyet vermektedir. Söz konusu mekânsal müdahalelerin kent dokusunda nasıl bir dönüşüme yol açtığı, kentin kuzey çeperini ve bölgenin gelişim sürecini nasıl etkilediği, değişen kentsel morfoloji ile birlikte oluşan kentsel yaşam niteliği konunun incelenmeye değer yönleri olarak görülmektedir.

Araştırma kapsamında, yazılı ve görsel kaynak taraması, alan araştırması ve haritalama çalışmalarından elde edilen veriler birleştirilerek yorumlanmaktadır. Bu bağlamda çalışma alanı, uydu görüntüleri, hâlihazır ve arazi kullanım haritaları üzerinden farklı ölçeklerde incelenerek belgelenmektedir. 1970 yılından günümüze mahalle ölçeğinde yaşanan kentsel arazi kullanımının değişimi ve bölgedeki çeper ve sınır alanlarındaki dönüşümün tespit edilmesi çalışma kapsamında önemli bir yer tutmaktadır.

Makro ölçekte kentsel dokuda yaşanan dönüşümün tespiti ile beraber, Ayazağa Mahallesi içinde mevcut ve yeni konut dokusunu bir arada içeren seçili alan kadrajı özelinde gerçekleştirilen haritalamalar ile yakın ölçekli dolu-boş, arazi kullanım, sınır karakteri dönüşümleri incelenmektedir.

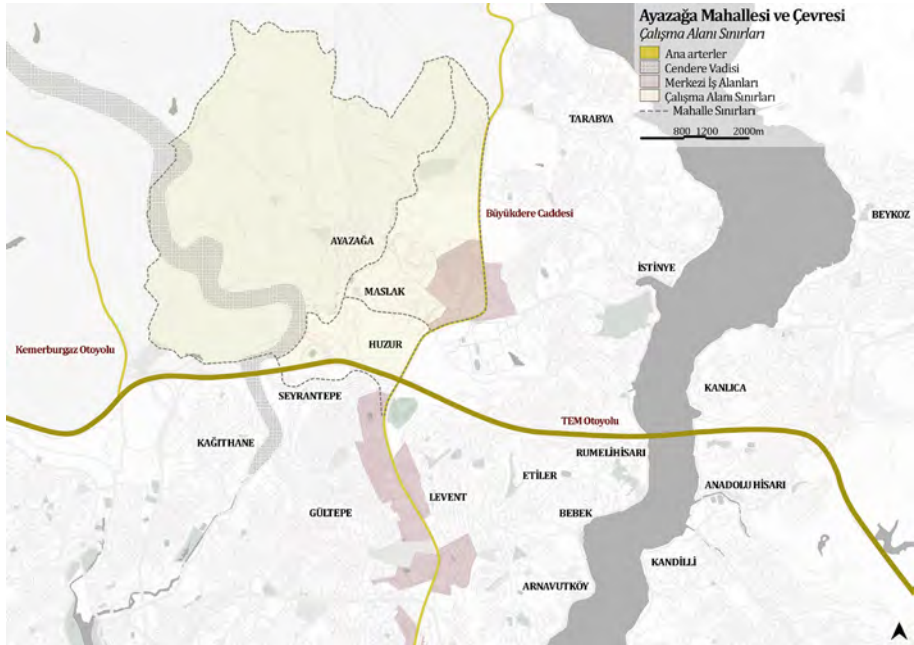
Morfolojik inceleme, bölgede gerçekleştirilen sözlü mülakatlar sonucu elde edilmiş bilgiler ile birleştirilerek, yapılaşma düzeni-kentsel açık alan ilişkisi, bireylerin kentsel mekân deneyimleri, sosyal ilişkiler ve kamusal mekân kullanım potansiyelleri ekseninde yorumlanmaktadır. Bu çerçevede, bölge özelindeki morfolojik farklılaşma, kentsel yenileme, dönüşüm ve gelişim süreçleri üzerinden bağlamsal ve sorunsal boyutlarıyla ele alınmaktadır.

Üretim Mekânından Tüketim Mekânına: Ayazağa Mahallesi

Büyükdere – Maslak aksında 1980’lerde başlamış 2000 sonrası yoğunlaşmış büyük sermaye yatırımları, iş merkezleri, alışveriş merkezleri, lüks kapalı konut siteleri, rezidans ve karma kullanımlı yapı tipleriyle çeşitlenmektedir (Yalçıntan vd, 2014a). Bu dönemde inşa edilen yapılarda çalışma ortamı, konut ve rekreasyon alanları küresel ihtiyaçlar ekseninde değişmiş, gelişmiş ülkelerdeki karma kullanımlı yapı karakterleri kentlerde gelenekselin yerine yer edinmeye başlamıştır. Aynı zamanda tüketim olgusu ön plana çıkmış, lüks olarak tabir edilen mekânlar da özellikle medya kanalları yoluyla bireylere idealize edilen bir söylem üzerinden pazarlanmaya başlamıştır (Keyder, 2014). Yalçıntan vd. (2014b) bu süreçte, şehircilik ve planlama kavramlarının kamu yararı ilkesinden uzaklaşmakta olduğunu ve bu durumun mekânsal, toplumsal ve ekonomik alanlardaki eşitsizlikleri derinleştirdiğinin üstünü çizmektedir. Küresel politikalarla beraber kent içerisinde soylulaştırma müdahaleleri başlamış, kentte üst düzey firmalara ve bu üst düzey firmalara hizmet edecek üst düzey hizmet sektörlerine yönelik mekansal yeniden üretim ve beraberinde kentsel büyüme sürecine girilmiştir.

Harvey (2012), kentsel büyüme sürecinde şehirler ve bölgeler arası rekabette başarıya destek olacak kilit kamu yatırımlarını doğru yer ve zamanda gerçekleştirmenin ve yatırım sürecine hâkim dinamikler arasında uyum sağlamanın önemine işaret eder. “Kentsel büyüme makinesi” olarak tabir ettiği bu olgu, Harvey’e göre döngüsel ve kümülatif bir nedensellik oluşturmaktadır. Kente yapılan spekülâtif nitelikteki yatırımlar, başta karlı olması durumunda yeni yatırım potansiyellerini de beraberinde getirmektedir. Örneğin bir kongre merkezi, yakın çevresinde konaklama ihtiyacını karşılamak üzere otellerin bulunmasına yönelik talebi arttırmakta, çevredeki otel sayısı arttıkça kongre merkezine talep artmakta, kongre merkezine talep arttıkça yeni otel ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu durum kentsel mekan üzerinden sonsuz bir döngü yaratmaktadır. Bu yatırımlar ulaşım, iletişim, liman, kanalizasyon, yol gibi fiziksel müdahalelerin görüldüğü projeler olabilmesinin yanı sıra; eğitim, bilim ve teknoloji, toplumsal kontrol, kültür ve yaşam kalitesi gibi toplumsal alanlar üzerinden de gerçekleşebilmektedir. İstanbul özelinde, gökdelen tipi yapılaşmaların yoğun olarak görüldüğü, ulusal ve uluslararası holdinglere ev sahipliği yapan ve beraberinde yeni mekânsal işlevlerin bölgede çeşitlenerek hızlı bir mekânsal dönüşüm yarattığı Büyükdere-Maslak aksında da, bu türde döngüsel bir kentsel büyüme süreci gözlemlenmektedir.

Bununla birlikte, Kurtuluş (2005), Büyükdere–Maslak aksında gerçekleşen bu dönüşümlerin kentin elit gruplarının çıkarlarını gözettiğini, bu durumun kentte

Şekil 1. Ayazağa Mahallesi konumu.

gelir eşitsizliği, sosyal kutuplaşma, mekânsal ayrışma ve kentsel gerilimi arttırmakta olduğunu, dolayısıyla kentin sınırlı kaynaklarının belli bir sınıfın çıkarları için kullanıldığını belirtmektedir. Söz konusu dönüşümün benzer dinamiklerle kuzey yönünde devam etmesi durumu, kentteki kuzey ormanları ve su havzalarının tahribine sebep olmakla beraber, sanayileşme döneminde ortaya çıkan enformel konut alanları üzerinde de büyük bir baskı oluşturmaktadır. Bu süreçte sanayi alanları üzerinde, hızlı ve plansız kentleşmeyle elde edilen yeni yapı yoğunluğunun birçok altyapı problemini de beraberinde getireceği açıklar.

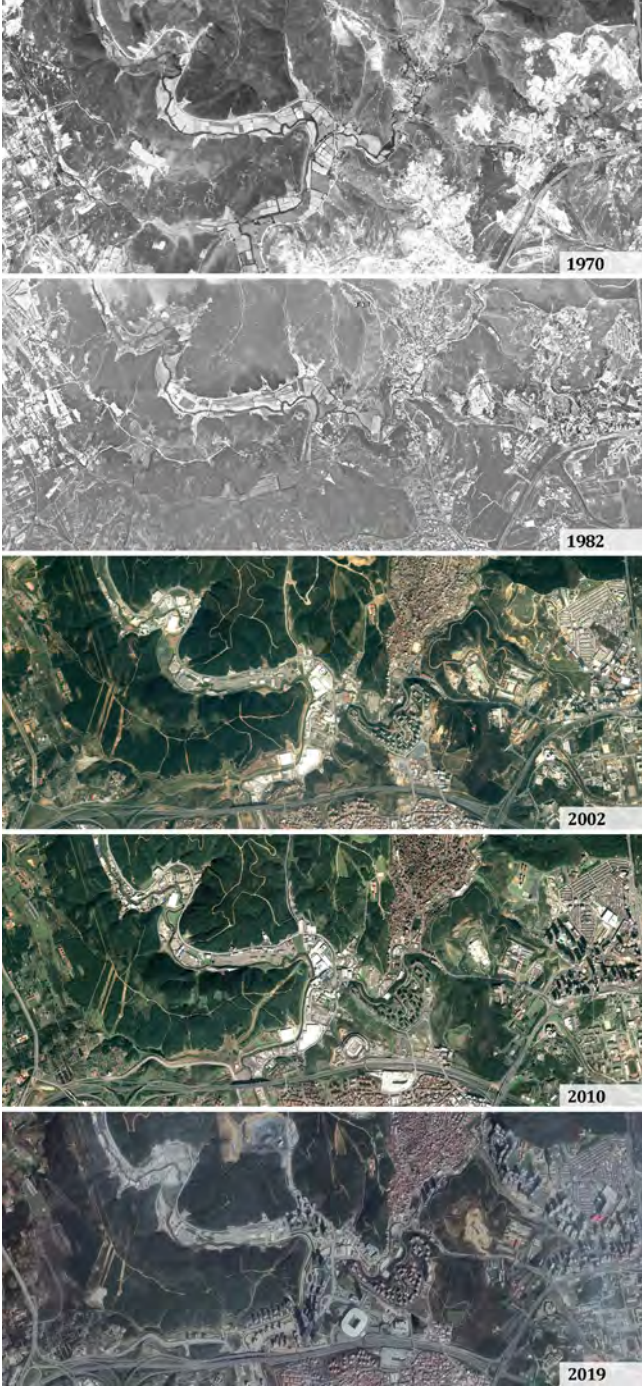
Ayazağa Mahallesi, günümüzde İstanbul'un en önemli ekolojik koridorlarından birisi olan Cendere Vadisi'nin kuzey kısmında konumlanmakta, aynı zamanda vadinin sahip olduğu yeşil alanların büyük bir kısmını da içerisinde barındırmaktadır. Günümüzde yoğun bir dönüşüm süreci geçirmekte olan Haliç ve ardından yoğun bir yapılaşma süreci içerisinde olan Kağıthane'yi takip eden Cendere Vadisi üzerinde yer alan bu bölge, aynı zamanda kentin merkezi iş alanı bölgesini oluşturan Büyükdere-Maslak aksına ve kentin ikincil otoyol ağına da teğet bir konumda yer almaktadır (Şekil 1). Geçmişte mesire, tarım alanı ve askeri alan olarak kullanılan bölgede 1960'lı yıllardan itibaren sanayileşmenin etkileri görülmeye başlamıştır. Bu dönemde İstanbul'da yaygınlaşan sanayi faaliyetleri, sanayi mekanları için gerekli olan ucuz ve büyük alan ihtiyacına çözüm olarak kentin çeperlerinde yer etmeye başlamış, bu bağlamda söz konusu bölge sanayinin yoğun olarak desantralize olduğu çeper olarak kentin yapıli alanına eklenmiştir. Geçmişinde doğal dokusunun önemiyle anılan vadi (Çelebi, 1636; Pardoe, 1836; Crawford, 1895), sanayinin bölgeye yerleşmesi ve yayılması sonucunda oluşan kimyasal atıklar nedeniyle geri dönülemez bir doğal tahribat yaşamaya başlamıştır. Bu süreçte yıllar boyu bölgede süren tarım ve hayvancılık faaliyetleri yerini sanayi faaliyetlerine bırakmış, bölge kentin sanayi mekanı olarak anılmaya başlamıştır. Sanayiyile birlikte bölgede oluşan ekolojik tahribin yanı sıra, mekânsal ve sosyal olarak da değişimler görülmüştür. Bu süreçte artan istihdam olanakları nedeni ile köyden kente yoğun bir iç göç yaşanmış, bölgede tarım ve hayvancılıkla yaşamını sürdüren iş gücü, sanayi fabrikalarında çalışan iş gücüne dönüşmüştür. Yaşanan plansız göçle birlikte söz konusu sanayi fabrikalarında çalışan işçiler, barınma ihtiyaçlarına kamu veya sermaye sahipleri tarafından bir çözüm sunulmadığı için kendi imkanları ile bölgedeki gecekonduları inşa etmişlerdir. Böylelikle özellikle 1960'lı yıllardan itibaren barınma ihtiyacına bireysel çözüm olarak bölgede enformel şekilde yeni bir mekânsal kimlik oluşmaya başlamıştır. Ayazağa Mahallesi'nde yer alan enformel yapılar incelendiğinde, büyük bir kısmının eski köy merkezi etrafında yamaç ve dere yatağı etrafında gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz (Şekil 3). Bölgede sanayinin gelişimine paralel oluşan ilk gecekondu yerleşimleri başlangıçta tek katlı iken, siyasi süreçlerle birlikte çok katlı yapılara dönüşmüştür ve günümüzde bölgedeki konut stoğunun büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

Bölgede 1950’li yıllardan 2010’lu yıllara kadar yaygın olan sanayileşmeyle beraber, kırsal alandan sanayi ve enformel konut alanına geçiş gösteren bu ekolojik koridor, kent sınırlarının yayılması ve sanayinin çeşitli plan kararlarıyla bölgeden uzaklaştırılmasıyla beraber üretim kimliğini kaybetme sürecine girmiştir. Günümüzde vadi boyunca bölgeden teker teker uzaklaşan sanayi ve gecekondu alanlarının yerlerini bütüncül bir plan olmaksızın parçalı bir şekilde konumlanan toplu konut, alışveriş merkezi, rezidans ve lüks ofis yapılarına bıraktığı görülmektedir. Karma kullanımlı, yeni ve lüks yapı arzının artmasıyla üst gelir grubu da yoğun olarak bölge içerisinde yer edinmeye başlamıştır. Bu süreçte bölgenin sahip olduğu ‘üretim’ dinamiklerini zamanla ‘tüketim’ dinamiklerine bırakmaya başladığını söyleyebiliriz. Yıllar içerisinde sırasıyla mesire ve tarım alanı, sanayi alanı ve karma kullanımlı yapı alanları formunda gerçekleşen bu mekânsal dönüşüm, birbirleri üzerinde yıkıp-yeniden üretilerek veya eklenilerek değişim göstermektedir. Bu sürecin alanın kentsel morfolojisinde yarattığı dönüşüm ve yeni mekansal müdahalelerin nasıl bir kentsel yaşam kalitesi sunduğu farklı karakterlere sahip odak alanlar ekseninde incelenecektir.

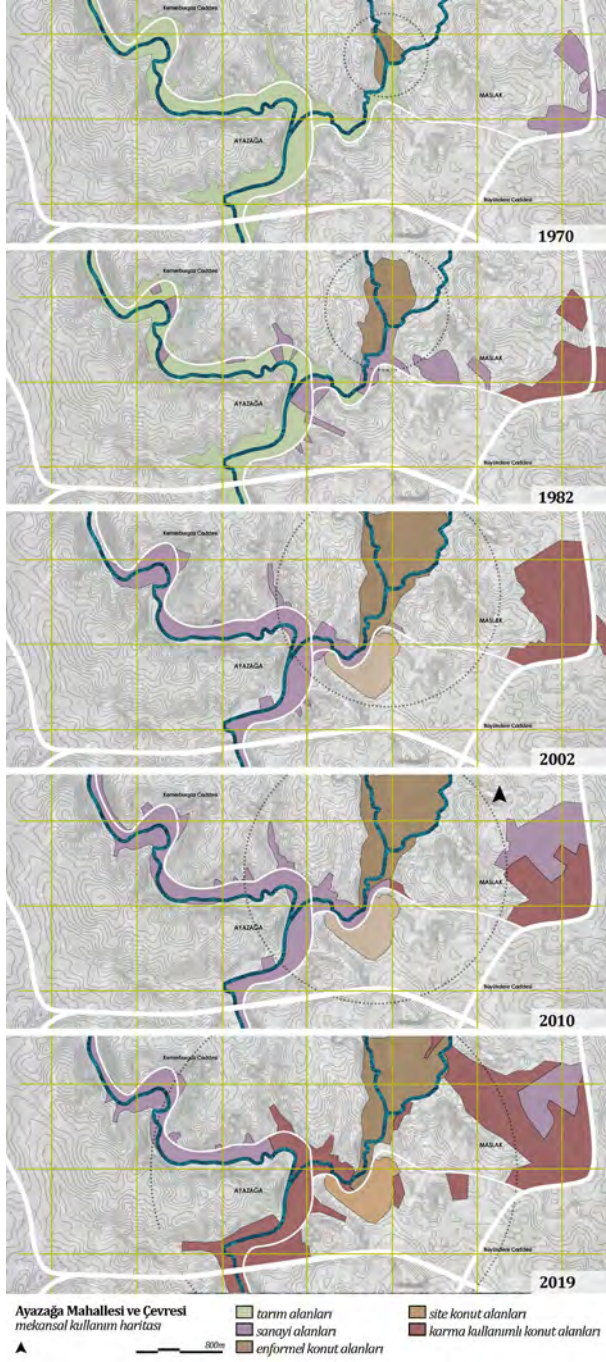
Kentsel Dokuda Morfolojik Farklılıklar

Ayazağa Mahallesi ve çevresi, sahip olduğu tarihi özellikleri ve doğal dokusu referans alınarak İstanbul kent araştırmalarında uzun zamandır konu edilmektedir. Ancak bölgenin doğal yapısına müdahalelerin son 60 yıllık dönemde belirginleştiğini söyleyebiliriz. Sanayinin bölgede konumlanmasıyla birlikte artan yapıli alanlar ve ardından sanayinin desantralizasyonu ile birlikte sanayi alanları yerine konumlanan karma kullanımlı yapılarla birlikte bölge radikal değişimlere sahne olmuştur. Geçmişte nüfusunun büyük bir bölümünü sanayi işçileri oluşturan bir bölge durumundayken, günümüzde meydana gelen değişimlerle birlikte üst gelir grubu da yoğun olarak bölgede yer edinmeye başlamıştır. Söz konusu dönüşüm, kentsel mekânda görece eski yapılar ile birlikte yeni lüks yaşam alanları birlikte konumlanmaya başlamasına, aynı zamanda kent içerisinde çeşitli fiziki ve sosyal sınırların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sınırlarla belirginleşen mekânsal ve sosyal ayrışmalarla birlikte yaşam kalitesi ve kentsel hizmetlere erişim açısından farklılaşan yaşam alanları ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede, farklı dönemlerde inşa edilen dört farklı konut örneği olarak Merkez Mahalle, Oyak Sitesi, Vadistanbul ve Ağaoğlu 1453 isimli (Şekil 4) alanların yakın ölçekte incelenmesi, farklı konut alanlarının fiziki niteliklerini karşılaştırabilmek amacıyla tercih edilmiştir. Kadrajların seçiminde, alanın heterojen dokusu içindeki farklılık gösteren karakteristik alanlara odaklanılarak, aynı yüzölçümüne sahip farklı konut dokularının morfolojik yapıları belirlenmiştir. Seçili alanların tümü kentin doğal yeşil dokusuna sınır bir konumda yer alırken fiziksel yapı, mimari kurgu, mülkiyet, arazi kullanımı vb. birçok etkenle birlikte birbirlerinden ayrışmaktadır.

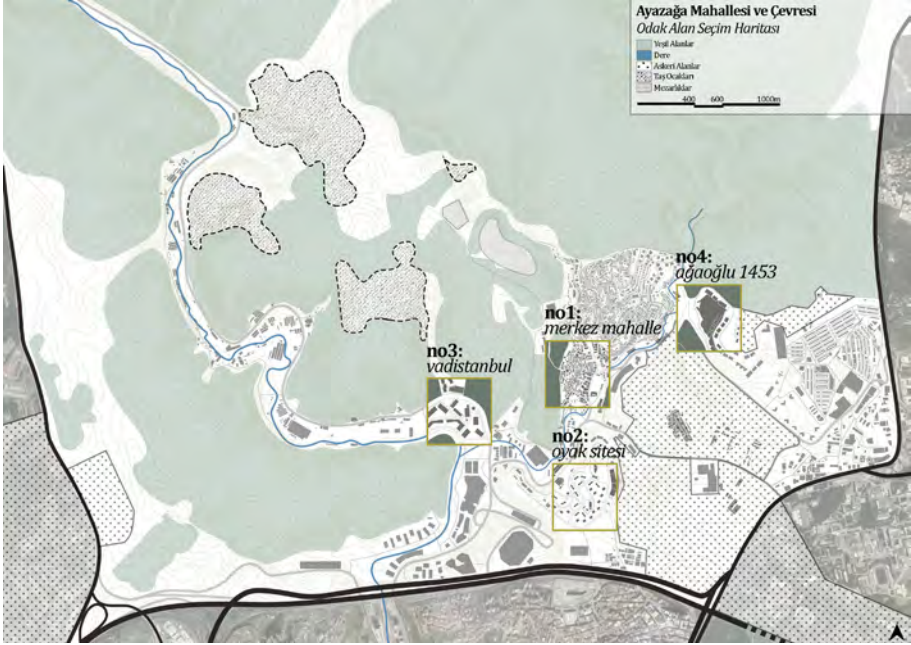
Makro ölçekte yapılan ön çalışmalarla belirlenen farklı konut tipolojileri üzerinden belirli kadrajlar seçilmiş ve alanlar doğal eşikler, yapı adaları, arazi kullanım,

Şekil 2. Ayazağa Mahallesi uydu görüntüleri (1970-2019).

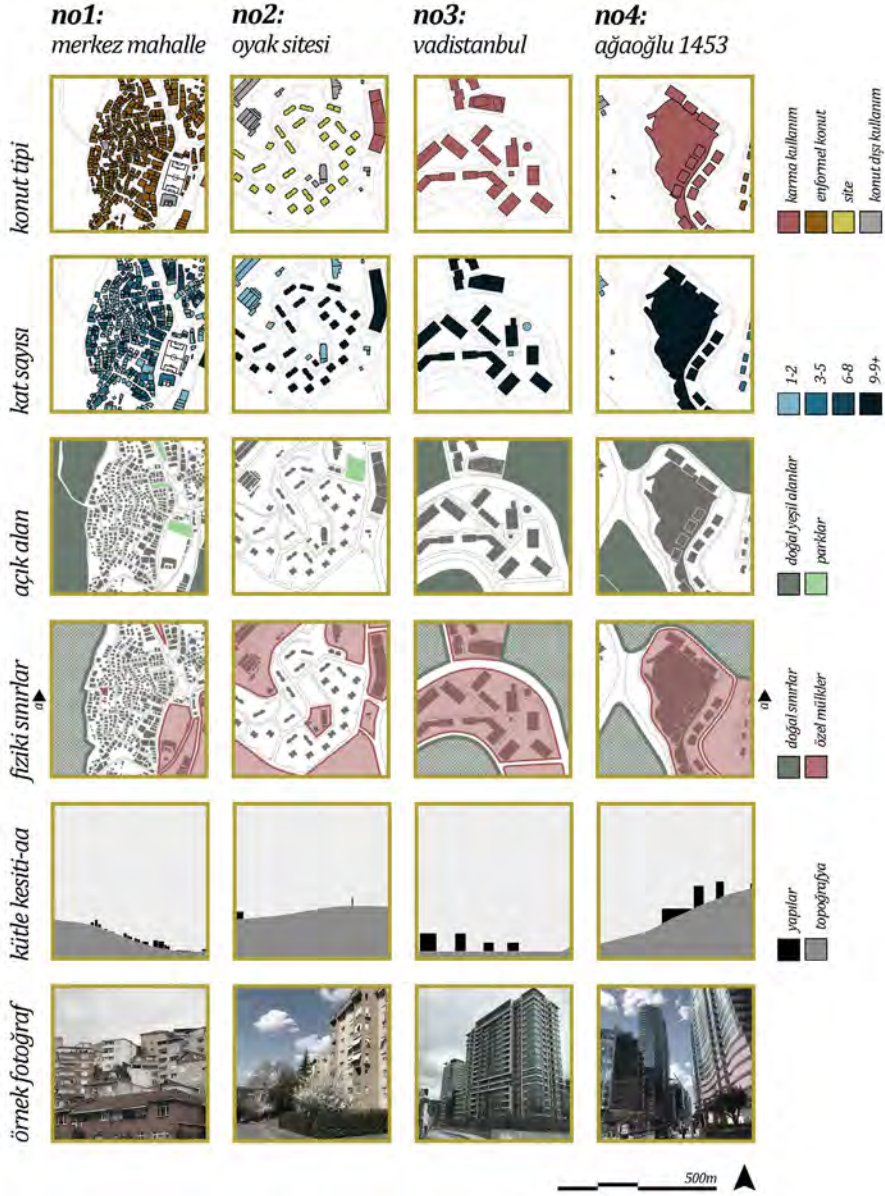
Şekil 3. Ayazağa Mahallesi arazi kullanım haritası (1970-2019).

Şekil 4. Ayazağa Mahallesi odaklanılan alan sınırları

kat adedi, açık alanlar, fiziki sınır analizleri durumları incelenerek yakın ölçekte ele alınmıştır. Bölgede odaklanılan alanlar Merkez Mahalle, Oyak Sitesi, Vadi İstanbul ve Ağaoğlu 1453 yerleşimleri olarak seçilmiş ve Şekil 5’de sırasıyla numaralandırılmıştır.

Odak alanlardan 1 numaralı ‘Merkez Mahalle’ konut dokusu, bölgenin eski köy yerleşiminin bulunduğu alanda inşa edilen ilk konut yapıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu enformel yapılar, özellikle 1960’lı yıllardan itibaren eski köy yerleşimi çeperinde yamaçlar üzerinde konumlanmıştır. Geçmişte tek katlı olarak inşa edilen bu enformel yapılar günümüzde aynı yapı izleri üzerinde yükselen çok katlı apartmanlara dönüşmüştür. İkinci odak alanı oluşturan 2 numaralı ‘Oyak Sitesi’, 2000’li yılların başında kooperatif olarak inşa edilmiştir. Kooperatif başlangıçta askeri görevlerde hizmet vermiş/veren bireylere yaşam alanı sunmak üzere kurulmuşken, günümüzde sitedeki mülk sahipleri büyük bir oranda değişim göstermiştir. Bölgedeki en radikal mekânsal müdahale olan, beraberinde diğer büyük ölçekli özel ve kamu yatırımlarına da ortam oluşturan Vadistanbul kompleksinin bölgede konumlanmaya başlaması 2011 yılından itibaren dört etapta gerçekleşmiştir. Kamu tarafından otoyoldan direk bağlantı, altgeçit, kendine özel metro hattı gibi imkanların sağlandığı bu proje, bölgedeki değişimin öncüsü niteliğindedir. 3 numaralı odak alan olan ‘Vadistanbul’ projesinin dört etabından birini oluşturan ‘Vadistanbul Koruması’ projesi, duvarlarla çevrili ve içerisinde kullanıcıya ayrıcalıklı bir yaşam imkanı sunan rezidans konut yapısını 2018 yılında tamam-

Şekil 5. Ayazağa Mahallesi odak alan analizleri.

lanmıştır. Odak alanlardan 4'üncüsünü oluşturan 'Ağaoğlu 1453' isimli alan ise bölgenin çeperinde, doğal yeşil alana sınır bir şekilde konumlanmaktadır. Söz konusu karma kullanımlı yapı kompleksi 2017 yılında tamamlanmış olup, büyük ve boşluksuz bir zemin kat bazasında ticari hizmetler, üst katlarında ise ofis ve rezidans konut kullanımı sunacak biçimde inşa edilmiştir.

Seçili alanların tümü doğal yeşil alanlarda konumlanırken, Vadistanbul örneği ek olarak dere hattı sınırında konumlanmaktadır. Merkez Mahalle, Oyak Sitesi ve Ağaoğlu 1453 odak alanları vadi yamacında, Vadistanbul odak alanı vadinin tabanında ve dereye paralel bir konumda yer almaktadır. Yapı adası büyüklüğü incelendiğinde, Merkez Mahalle'deki yapı adaları topoğrafyaya uyumlu bir doku sergilerken, diğer yapı alanlarında ise topoğrafyaya ciddi müdahalelerde bulunduğu görülmektedir.

Yapı karakteri yönünden, Merkez Mahalle'de 1 ila 8 kat arasında değişen çeşitli yüksekliklerde ayrı ve bitişik nizam apartman tipi yapılar ve ortalama 1.50 emsal değeri gözlemlenmektedir. Oyak Sitesi'nde, ortalama 12 katlı ayrı nizam apartman blokları bulunmakta ve 2.20 emsal değeri bulunmaktadır. Vadistanbul kompleksinin etapları ise birbirlerinden farklılık göstermekle birlikte, odak alan içerisinde yer alan kısım, zemin katta ticari alanların oluşturduğu sürekli bir baza üzerine konumlanan konut ve ofis kullanımının bir arada olduğu, 10 ile 21 kat arasında değişim gösteren yüksek bloklardan oluşmaktadır ve 1.20 emsal değerine sahiptir. Ağaoğlu 1453 projesinde ise, konut dokusunun neredeyse tamamı, zemin katta yer alan büyük bir baza üzerinde 16 ile 42 kat arasında değişim gösteren yüksek konut ve ofis bloklarından oluşmakta, emsal olarak ise 2.20 değer göstermektedir.

Odaklanılan alanlardaki açık alan karakteri bölgelere göre değişim göstermektedir. Merkez Mahalle, Vadistanbul ve Ağaoğlu 1453 odak alanlarında doğal yeşil doku yapıları bir sınır olarak okunurken, Oyak Sitesi'nin ise doğal dokuya yakın olduğu fakat doğal yeşil alanla birebir teması olmadığı gözlemlenmektedir. Merkez Mahalle içerisinde kamuya açık yeşil alanlar olarak 2 adet park ve 1 adet meydan ile karşılaşılırken, Oyak Sitesi içerisinde 1 adet park yer almaktadır. Vadistanbul ve Ağaoğlu 1453 odak alanlarında ise, kamuya açık park alanı görülmezken, zemin kotundaki ticari bazalar çevresinde tasarlanmış peyzaj alanları formunda sınırlı yeşil alanlarla karşılaşmaktadır.

Yapı adalarının üzerine konumlandığı ulaşım ağı, Merkez Mahalle'de ağırlıklı olarak ikincil arterlerden oluşmakta ve yayaların da aktif kullanımına izin veren bir yapı sergilemektedir. Diğer alanlarda ise yapı adaları ana arterlerin sınırında konumlanmakta ve konut dokusunun çevresinde hızlı trafiğin hakim olduğu araç odaklı bir ulaşım ağı baskın olarak yer almaktadır.

Odak alanların sahip olduğu fiziki sınırlar incelendiğinde, Merkez Mahalle'nin doğal yeşil alan ile sınır konumda yer aldığı görülmektedir. Oyak Sitesi'nde konut blokları arasında herhangi bir sınır mevcut değildir ancak çevresinde yer alan özel mülkler tarafından sınırlandırılmaktadır. Ağaoğlu 1453 ve Vadistanbul odak alanları incelendiğinde ise, halihazırda doğal yeşil alan ile olan sınır ilişkisinin, yapı alanlarının çevresinde yer alan yüksek duvarlar vasıtasıyla ikincil bir sınır yaratıldığı görülmektedir.

Alan Çalışması ve Odak Kategoriler

Ayazağa Mahallesi ve çevresinde seçili alanlarda yapılan morfolojik incelemeler ile beraber, bölgede farklı konut tiplerinde yaşayan bireyler ile derinlemesine mülakat yöntemi kullanılarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bir alanda meydana gelen değişimleri en iyi gözlemleyebilen insanların yoğun olarak bölgede ikamet eden kişilerden oluştuğu düşüncesiyle katılımcı profili belirlenmiştir. Görüşme yapılan bireylerin farkı demografik profile sahip olması, farklı konut tiplerinde ikamet etmesi, bölgede farklı yaşam süreleri geçirmiş olması gibi faktörler gözetilerek seçici örneklem ile toplamda 30 kişi ile mülakat yapılmıştır. Mülakatlar, ‘gömülü kuram’ (grounded theory) yöntemi ile analiz edilmiş; mülakat sonuçlarının yazılı olarak deşifresinin ardından, deşifrelerden elde edilen ham veriler üç aşamada (açık kodlama– eksenel kodlama – seçici kodlama teorik çerçeveleri üzerinden) kodlanmış ve sonucunda bu verilerin işaret ettiği ana kavram gruplarına ulaşılmıştır.

Mülakatların analizi sonucunda, alanda ikamet eden bireylerin söylemleri üzerinden bölgeyi nitelendiren üç farklı odak kategori (Açık Alanlar, Yeni Mekânsal Kurgular, Sosyo-Ekonomik Farklar) belirlenmiştir. Odak kategoriler, analiz çalışmasının son aşamasında, mülakat metinlerinin kodlanması sonrası ulaşılan alt kavramların tümevarımsal olarak kategorilere ayrılması ile ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan üç odak kategori kapsamında, farklı konut tiplerinde yaşamlarını sürdüren bireylerin gündelik hayat deneyimleri, sorunları ve istekleri hakkındaki söylemleri üzerinden, toplumsal tabanda üretilen bilgi ve talepler çerçevesinde bölge özelinde kentsel yaşam kalitesine etki eden konular incelenmiştir.

Araştırma çıktıları içerisinde, katılımcılar tarafından en sık dile getirilen kavram olan ve ‘Açık Alanlar’a odaklanan ilk kategori, temelde bölgenin fiziki yapısı üzerinden şekillenmektedir. Bu kategoride, doğal yeşil alanlar, park ve mesire alanları, açık kamusal alanlar gibi yaşam kalitesini belirlemede kritik öneme sahip kentsel donatı alanları ile farklı mekânsal kurgularda yaşayan bireylerin mekânla ne ölçüde ilişki kurabildiklerine değinilmektedir. Ardından yaygın bir söylem olarak ‘Yeni Mekânsal Kurgular’ odak kategorisi, kentte son dönemde sıklıkla karşılaştığımız büyük ölçekli mekânsal müdahaleler ve karma kullanımlı yapılar üzerine odaklanmaktadır. Bölgede büyük bir değişime sebep olan yeni mekânsal kurguların ne tür kentsel hizmetler sunduğu ve kent sakinleri tarafından ne kadar erişilebilir olduğu bu kategoride ele alınmaktadır. Son olarak ‘Sosyo-Ekonomik Farklar’ kategorisi kapsamında ise, bireylerin mekândaki sosyal ilişkileri ve farklı mekânsal kurgularda yaşayan bireyler arasındaki toplumsal ayrışma incelenmektedir. Sosyal ilişkiler, komşuluk ve hemşerilik gibi kentsel yabancılaşmayı önleyen kavramlar odağında, farklı yapısal koşulların oluşturduğu kentsel çevrenin bireylerin bağlantıda olma ve kentsel çevreye ait hissetme durumlarını ne ölçüde etkilediğine değinilmektedir.

Açık Alanlar

Açık alanlar, yoğun ve sıkışık kent dokusu içerisinde insan sağlığı için hayati öneme sahiptir ve bireylerin gündelik yaşam kalitesini olumlu yönde etkilerler. İstanbul özelinde, kentin kuzey çepelere doğru genişlemesiyle birlikte, orman alanları üzerindeki yapılaşma baskısı ile önemli ölçüde yeşil alan tahribatı oluşmaya başlamıştır. Kentin kuzey çepelerinde bu tahribatın gözlemlenebildiği alanlardan biri olan Ayazağa Mahallesi ve çevresinde, hâlihazırda yeşil alanların bölgede oldukça büyük bir alanı kapladığı görülmektedir (Şekil 4). Mevcut yapılardan kimi yerlerde duvar, çit, tel örgü, peyzaj elemanı gibi gözle görülen mekânsal sınırlarla ayrılan bu yeşil alanlar, kimi yerlerde ise başıboşluk, tekinsizlik, özel mülkiyet olma durumu gibi fiziki olmayan sınırlarla birbirinden ayrılmaktadır.

İstanbul gibi yapı ve nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu kentlerde yeşil alana yakın konumlanabilme olanağı bireylerin yer seçiminde önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer şekilde, araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde bölgede yaşayan bireyler, yaşadıkları konut tipi fark etmeksizin bölgeyi tercih etmelerinde doğal alanlara yakınlığı önemli bir tercih sebebi olarak belirtmektedirler. Bununla birlikte, bölge özelinde büyük oranda yeşil alan yer almasına rağmen, bölgede yaşayan bireyler tarafından bu alanların gündelik yaşamlarında izleyebilecekleri bir peyzaj ögesinin ötesine geçmediği ve aktif olarak kullanılmadığı da belirtilmektedir. Bireyler bölgedeki yeşil alanları fiziksel olarak yeterince deneyimleyemeseler bile, konutlarının yeşil alan içerisinde konumlanmasının gündelik yaşam kalitelerini olumlu olarak etkilediğini vurgulamışlardır. Yaşadıkları konutların penceresini açtıklarında yeşil alanı görebilmenin, evlerinin içerisinden kuş sesi duyabilmenin, temiz hava vb. faktörlerin yaşamlarını olumlu yönde etkilediğini belirtmektedirler.

Bölgenin üç tarafı ormanlarla çevrili olmasına rağmen, bölge sakinleri çevrelerinde yer alan yeşil alanları ulaşılabilirlik bakımından eleştirmektedir. Söz konusu ulaşılabilirlik kavramı kimi zaman kent ile doğa arasındaki fiziki sınırlar üzerinden betimlenirken, kimi zaman ise doğal sınırlarla birey ile doğa arasındaki etkileşimi belirtmektedir. Bölgede inşa edilen karma kullanımlı yapıların yüksek ve korunaklı duvarları da bölgedeki birey ile doğa arasındaki fiziki sınırların keskinleşmesine neden olmaktadır. Karma kullanımlı yapı alanlarının sahip olduğu yüksek ve korunaklı duvarlar, kullanıcılarına doğayı yalnızca bir görsel öge olarak sunmakta, fiziki bir deneyime imkân vermemektedir. Böylelikle kent içerisinde doğaya yakın bir konumda yaşam sürdüren bireylerin bile doğayı yeterince deneyimleyememesi söz konusudur.

Açık alanlar kapsamında bölge özelindeki yaşam kalitesini incelediğimizde, kentin yoğun dokusu içerisindeki bireylerin boş vakitlerini geçirdikleri bölgeler olarak park ve mesire alanları karşımıza çıkmaktadır. Çalışma kapsamında bölgedeki yeşil alanların yeterli olup olmadığı bireylere sorulmuştur. Mülakat yapılan bireylerden karma kullanımlı konut kompleksi içerisinde yaşayan O.S.Y. (25),

bölgedeki yeşil alanların yetersiz ve ulaşılabilir olmadığını vurgularken, enformel konut alanında yaşayan K.A. (67) bölgede yeşil alanın büyük bir yüzölçümünde olduğunu fakat mahalle dokusu içerisinde yeşil alan bulunmadığını dile getirmiştir. Kullanıcılar bölgedeki büyük ölçekli doğal yeşil alanların erişilebilir olmaması nedeniyle, alternatif olarak kentin yoğun dokusu içerisinde yer alan küçük ölçekli parkları kullandıklarını belirtmişlerdir. Ancak ifade edilen park kavramı da bireylerin yaşadıkları konut türüne göre farklılık göstermektedir. Bölge özelinde parklar, enformel yapı ve site alanlarında görece daha serbest bir dolaşıma sahip olan ve aynı zamanda kullanıcılarına aidiyet hissi sunan mekânlar olarak karşımıza çıkarken, karma kullanımlı yapılarda ise ticari alanların ön veya arka bahçesi durumunda olan ve estetik kaygıların ön planda tutulduğu peyzaj düzenlemeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Süs havuzları, fiskiyeler, özenle dizilmiş bitkiler vb. öğelerle tasarlanan, güvenlik tarafından sürekli denetim altında olan özel mülkiyete tabi kamusal alanların, aynı zamanda bireylerin kamusal alandaki özgürlüklerini de sınırladığı gözlemlenmiştir.

Bu tespitlerden hareketle, bireylerin yaşamlarını sürdürdükleri bölgenin yeşil alan içerisinde konumlanmasının kentsel yaşam kalitesi açısından tek başına yeterli olmadığı, kentsel ve doğal açık alanlara ulaşılabilirlik koşullarının sağlanması gerektiği, büyük ölçekli karma yapılarda yer alan özel mülkiyete tabi düzenlenmiş açık alanların her kentlinin kullanım hakkına sahip olması ve özgürce kullanabilmesi gereken açık alan ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğu sonucuna varılmıştır. Kentsel donatı ve açık alanlar doğrudan kentsel yaşam kalitesini etkileyen faktörler olduğundan, bölgedeki kentsel morfolojinin dönüşümünü hızlandıran büyük ölçekli yatırımların mekansal kurgularını irdelemek önem kazanmaktadır.

Yeni Mekansal Kurgular

Tanyeli'nin dile getirdiği gibi (2016), kentliler yaşadıkları veya yaşamak istedikleri mekânı nasıl tanımlıyorlarsa, kendilerini de öyle tanımlamaktadırlar. Bu noktada; fiziksel mekânın toplumun kimliğini yansıttığını ve kentlilerin mekâna attığı rollerin aynı zamanda bireylerin hayatlarının temsili niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Günümüzde günün büyük bir bölümünü İstanbul trafiğinde geçiren İstanbullular için konut mekânı seçiminde ulaşılabilirlik en önemli etkenlerden biri durumundadır. Bu çerçevede Ayazağa Mahallesi'ni teğet geçen otoyolların ve ulaşım akslarının Ayazağa Mahallesi ve çevresinin dönüşümündeki en büyük etkenlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Bölgede üç farklı konut tipolojisi yer almaktadır. Enformel konut alanları, site alanları ve karma kullanımlı konut alanları olarak tanımlanabilecek konut alanlarındaki ayrışma yalnızca fiziksel veya konut tipolojisi anlamı ile sınırlı değildir.

Bölgede yıllar içerisinde yaygınlaşan büyük ölçekli karma kullanımlı yapılar, kendi içerisinde ve kendi kullanıcılarına farklı yaşam imkânları sunan dışarıya kapalı yapı kompleksleri olarak kurgulanmaktadır. Kentin yoğunluğuna ve karışıklığına girmeden bireylerin tüm ihtiyaçlarını sunulan yapı kompleksi içinde

karşılatabilecekleri vaadi ile pazarlama stratejileri tasarlanan bu yapılar, özellikle Büyükdere-Maslak aksındaki merkezi iş alanında çalışan, beyaz yakalı, yabancı uyruklu, öğrenci üst ve üst-orta sınıf bireyler tarafından gündelik yaşamı kolaylaştırdığı gerekçesiyle tercih edilmektedir. Kendi içerisinde spor salonu, rekreasyon alanları, alışveriş mekanları, kültürel alanlar vb. faaliyetleri barındıran bu mekanlar, farklı bir kentsel donatı alanına ihtiyaç duymadan tüm hizmetleri kapalı site sınırları içinde karşılayacak şekilde tasarlanmaktadır. Bu mekânlar özellikle son dönemlerde kent içinde ve çevreinde ideal yaşam alanları olarak lanse edilmektedir. Ancak araştırma kapsamında mülakat yapılan kent sakinleri, söz konusu yeni mekânsal kurguları bölge içerisinde yer alan birer kapalı ada olarak tanımlamaktadır. Bu yapılar birbirlerine yakın sosyal, ekonomik ve kültürel seviyedeki bireylere hizmet sağlamakta, kente hizmet edebilecek müşterek bir alan sunmamaktadır. Fiziksel olarak dışarıdan yabancı bireylerin girişini denetim altında tutan bu mekânlar, kapalı site içinde yaşamını sürdüren bireylerin de bu alan dışında kentsel mekânı deneyimlemesini sınırlandırmaktadır.

Çalışma kapsamında yapılan mülakatlarda, katılımcıların söz konusu sınırlar nedeni ile karma kullanımlı kapalı site alanlarını, mahallenin bir parçası olarak tanımlamadıkları tespit edilmiştir. Enformel yapılarda yaşamlarını sürdüren bireyler, görüşmelerde karma kullanımlı yapı alanlarını ‘zengin semti’ olarak nitelendirirken, karma kullanımlı yapı alanlarında yaşayan bireyler, enformel konut alanlarında yaşayanları ‘alt sınıf’ olarak nitelendirmiştir. Bu durum aynı bölgede farklı mekânsal kurgularda yaşayan bireylerin birbirlerini farklı toplumsal statüde algılayarak ötekileştirdiklerine, dolayısıyla toplum içerisinde oluşan mekan odaklı ayrışmaya işaret etmektedir.

Bölge özelinde 2014 yılından itibaren karma kullanımlı yapı yatırımlarının büyük ivme kazandığı görülmektedir. 2020 yılına kadar geçen 6 yıllık süreçte, bölgeye 15 adet büyük ölçekli proje yapılmış, bu projelerin 11 adeti karma kullanım yapısı, 4 adedi ise rezidans tipi konut yapısı olarak inşa edilmiştir. Söz konusu projelerdeki konut sayısına karşılık bölgeye yerleşen ve yerleşmekte olan nüfus, bu yapı kompleksleri inşa edilmeden önce bölgenin sahip olduğu nüfusun yaklaşık 2 katına karşılık gelmektedir. Halihazırda altyapı ve yeşil alanların yetersiz veya erişilebilir olmadığı bölgede, nüfusun kısa bir süre içinde 3 katına çıkacak olması ile ulaşım ve kentsel donatı açısından mevcut sorunların derinleşmesi kaçınılmaz olacaktır.

Günümüzde üst gelir grubuna yönelik tasarlanan söz konusu yaşam alanları, konuta dair temel ihtiyaçların yanı sıra kendi içerisinde kapalı bir çevreye dahil olma arzusunu merkeze alan bir yapı üzerinden kurgulanmaktadır. Karma kullanımlı yapılar, lüks konut hizmeti veren rezidanslardan farklı olarak spor, eğlence, çalışma, sağlık, kültür ve alışveriş işlevlerini de tek bir mekânsal kurgu içerisinde barındırmaktadır. Karma kullanımlı yapıların sunduğu çeşitli işlevleri bir arada barındıran bu kurguda, alışveriş merkezleri hem hacimleri hem de alışveriş iş-

levinin yanı sıra sundukları diğer kentsel hizmetler açısından önemli bir ağırlığa sahiptir. Geçmişteki eğilimlerden farklı olarak alışveriş merkezleri, merkezi alanda konumlanma ihtiyacı olmaksızın kendi çekim alanlarını kendileri yaratmaktadır. Son dönemlerde sosyal hayatın da önemli bir mekânı olarak karşımıza çıkan AVM'ler, bireylere sosyalleşebilme imkânını tüketim odaklı bir çerçevede içerisinde sunmaktadır. Çalışma kapsamında bölgede gerçekleştirilen mülakatlarda, katılımcıların büyük bir kısmı boş vakitlerini bölgedeki yeşil alanlar yerine AVM'lerde geçirdiklerini belirtmiştir. Bölge özelinde doğal yeşil alanların sınırında konumlanan bu devasa yapılar, doğa ile kurulan ilişkiyi yalnızca görsel bir manzara düzeyinde tutmakta, kullanıcıların deneyimini yapı çevresinde tasarlanan yapay peyzaj alanları ile sınırlamaktadır.

Özetle, kentin sınırlarını genişleten ve bölgedeki büyük kentsel arazilerde inşa edilen karma kullanımlı yapılar, mevcut kentsel donatı krizini derinleştiren, bireyler arasında sosyal ayrılmaya neden olan, tüketim odaklı ve özel mülkiyete tabi kamusal alan üretimi ile ortak müşterekleri aşındıran, dolayısıyla kentsel yaşam kalitesini kolektif düzeyde düşüren bir yapı sergilemektedir. Söz konusu yeni mekânsal müdahaleler doğa ile yaşam alanını, kentin diğer yapı alanları da dahil olmak üzere kentsel mekanı oluşturan tüm elemanları dışlayarak, dışarı kapalı mekânsal adacıklar oluşturmaktadır. Bu içe dönük durum, mahalle içerisinde kolektif olmayan bir sosyal yapının inşa edilmesine olanak sağlamaktadır.

Şekil 6. Ayazağa Mahallesi'nden Ağaoğlu 1453 projesine bakış, 2019.

Sosyo-Ekonomik Farklar

Kentlerde değişen istihdam olanakları ile oluşan yeni sektörler, yeni ekonomik yapıyla birlikte kent içerisinde mekânsal ve sosyal kutuplaşmalar meydana getirmektedir (Sassen, 1991). Ayazağa Mahallesi örneğinde, sanayi faaliyetlerinin bölgeden uzaklaşması ve ardından bölgede yer edinen yeni mekânsal kurgularla birlikte mahalle içerisinde mekânsal ve toplumsal değişimler yaşanmıştır. 2009 yılında alınan plan kararlarını takiben sanayinin desantralizasyonu, bölgenin toplumsal yapısında gerçekleşen radikal dönüşümlere öncülük etmiştir. Bu süreçte bölgedeki sanayinin desantralizasyonuna rağmen, sanayinin yarattığı istihdam olanakları ile bölgeye yerleşen nüfusun ikamet ettiği ve enformel yapı dokusunu oluşturan konut alanları varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir.

Jacobs (1961), büyük şehirlerde yaşayan bireylerin gündelik hayatlarında tanıdıklardan ziyade yabancılarla karşılaştığını belirtmektedir. Bu kapsamda yabancılarla sadece kamusal alanlarda karşılaşmadığını, insanların kapısının önünde bile sık sık yabancılarla karşılaştığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla farklılıklarla planlanmamış karşılaşmalar, kent sakinlerinin yaşamını zenginleştiren bir olgu ve kentsel hayatın önemli bir parçasıdır. Bununla birlikte, kentlerde meydana gelen her türlü mekânsal müdahale kentte yaşayan bireylerin toplumsal hayatını da etkilemektedir. Bu bağlamda sosyal hayat ve kentsel mekân birbiriyle sıkı bir ilişki içerisinde. Çalışma alanı içerisinde yer alan karma kullanımlı yapılar başta olmak üzere dışarıya kapalı ve güvenlik denetimi altındaki mekânlar, kent içerisindeki mekânsal ve sosyal ayrışmayı güçlendiren, farklı olanla, ötekiyle karşılaşma potansiyelini ve dolayısıyla sözü eden kentsel yaşam zenginliğini önleyen alanların başında gelmektedir.

Bauman (1999), son dönemde kent içerisinde sıklıkla karşılaştığımız dışarıya kapalı ve güvenli konut bölgelerini, ‘modern getto’lar olarak tanımlamaktadır. Modern getto’lar, benzer toplumsal statüye sahip insanların ekonomik ve sosyal aidiyetlerini netleştirdikleri, kentin diğer kesimlerinden ayrılarak kendilerini görece güvende hissettikleri konut bölgelerini tarifler. Bölgedeki kapalı site yerleşimlerini de modern getto olarak tanımlamak mümkündür. Bu türdeki ayrılmış yerleşim alanlarında sosyal hayatın önemli bileşenlerinden biri olan komşuluk olgusu giderek zayıflamakta, bireylerin birbirine ihtiyacının azaldığı gündelik hayatta sosyal ilişkiler de azalmaktadır.

Bölgede değişen sosyal ilişkileri anlamak için enformel yapı alanları ile karma kullanımlı yapı alanlarında ikamet eden farklı profildeki kişilerle görüşülmüştür. Çalışma kapsamında elde edilen bilgiler doğrultusunda ‘yabancılaşma’ olgusu ile en çok karşılaşılan konut tipolojisi, bir tür modern getto olan rezidanslar olmuştur. Mülakatlarda, Vadistanbul, Ağaoğlu 1453 benzeri rezidans tipi konutlarda yaşamını sürdüren bireyler tarafından, yaşadıkları yapılarda komşuluk ilişkilerinin yer almadığı belirtilirken, merkez mahallede enformel yapı alanlarında yaşamalarını sürdüren bireyler ise komşularıyla güçlü sosyal ilişkiler kurduklarını dile getir-

mişlerdir. Bu farklılık, bölgeye yoğun olarak 1960'lı yıllardan itibaren yerleşen ve enformel yapı dokusu içinde ikamet eden bireyler arasındaki birlikteliğin, süreç içerisinde mekanda var olabilmek için verdikleri mücadeleler başta olmak üzere az nüfus, benzer toplumsal statü, ortak kamusal alan kullanımı vb. bir çok faktörün etkisi ile artmasından kaynaklanmaktadır. Diğer yandan değişen toplumsal yapıyla birlikte herkesin birer 'yabancı'ya dönüştüğü yeni mekânsal kurgularda 'yabancılaşma' kavramı geçmişteki konut alanlarına nazaran daha fazla ön plana çıkmaktadır. Söz konusu yeni mekânlarda bireyler ihtiyaçlarını internet üzerinden kısa bir süre içerisinde karşılayabilmekte, komşular arasındaki iletişim, etkileşim ve yardımlaşma olasılıkları ortadan kalkmaktadır. Çalışma içerisinde karma kullanımlı yapılarda yaşayan katılımcılar yaşadıkları konutlarda komşuluk ilişkilerine önem vermediklerini belirtmişlerdir. Bireyler söz konusu yapıları yoğun gündelik yaşamlarını kolaylaştıran mekânsal kurgular olarak görmekte, gündelik hayatlarında komşuluk vb. sosyal ilişkilere vakitlerinin olmadığı ifade etmektedirler. Bireyselliği ön plana çıkaran ve bireylerin iş hayatı ve sosyal yaşamdaki yoğunluğunun yüksek olduğu metropol yaşamı dinamikleri de bu algıyı güçlendirmektedir.

Bu çerçevede, Ayazağa Mahallesi'nin tanık olduğu dönüşüm sürecinde inşa edilen büyük ölçekli karma kullanımlı yapı komplekslerinin, yüksek bir yaşam kalitesi vaadi ile sunuluyor olsalar da, gerek yapı kompleksi içinde yer alan ortak alanların kamusal düzeyinin yalnızca içinde yaşayanlar ile sınırlı olması, gerekse de bu konutlar içinde yaşayan bireylerin birbirleri arasındaki sosyal ilişkilerin zayıflığı nedeni ile kentsel yaşam kalitesinin düşük olduğu düşünülmektedir.

Şekil 7. Vadistanbul Koru kuzey güvenlik kapısı karşısı, 2019.

Sonuç

Kentsel mekânın sürekli yeniden üretildiği günümüzde yapılan her müdahale birçok mekânsal, toplumsal ve ekonomik değişimi de beraberinde getirmektedir. Ayazağa Mahallesi örneğinde, özellikle son 20 yıl içinde alanda gerçekleştirilen büyük ölçekli müdahaleler ve karma kullanımlı konut yatırımları ile beraber mahallenin fiziksel ve toplumsal yapısında değişimler görülmeye başlamıştır. Bölgeye daha önce sanayinin etkisi ile yerleşmiş enformel konut dokusu sakinlerinin oluşturduğu toplumsal kimlik, yeni yatırımlar aracılığıyla yeni yerleşen üst gelir grubu ile heterojenleşmiştir. Bu durum bir taraftan bölge içerisinde birçok farklı toplumsal kimliğin aynı anda var olabilmesine imkân sağlarken, diğer taraftan fiziksel çevre, sosyal ilişkiler, kentsel hizmetlere erişim ve yaşam kalitesi konularında birbirlerinden keskin biçimde ayrılan bir yapının ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Çalışma içerisinde kentsel mekanda gerçekleşen makro ölçekteki dönüşüm ve bu dönüşümün etkileri kentsel morfoloji analizleri ve bölgede yapılan alan çalışmasının çıktılarıyla birlikte ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlarda, bölgenin üç tarafı yeşil alanlarla çevrili olmasına rağmen, fiziki ve sosyal sınırlar nedeni ile bireyler için bu alanların erişilebilir olmadığı ve bu durumun yaşam kalitesini olumsuz yönde etkilediği görülmüştür. Sayısı bölge içerisinde gittikçe artan karma kullanımlı yeni konut alanlarının, orta ve üst gelir grubu tarafından ayrıcalıklı imkânlarla sahip olmak için tercih edildiği, ancak kentsel donatı arzının çoğunlukla alışveriş merkezleri ile sınırlı olması nedeni ile sürekli denetim altında olan, ihtiyaçtan fazlasını tüketme arzusunun dayatan, aidiyet duygusu oluşturmeyen ve sosyal ilişkilerin zayıfladığı yaşam alanları bulunduğu tespit edilmiştir.

Kentin kuzey çeperinde büyük ölçekli yeni yatırımlarla hızlı bir şekilde yapı çevre yüzölçümünü genişleten bu müdahaleler, imar planı revizyonları yolu ile doğal yeşil alanlar üzerine inşa edilmekte ancak tüm kentlilerin erişebileceği ve özgürce kullanabileceği ortak kamusal alan üretmemektedirler. Aynı zamanda, mevcut kentsel donatı yetersizliğini katlanan nüfus ile orantılı olarak arttırmaları nedeni ile de kentsel yaşam kalitesini kolektif düzeyde düşürmektedirler.

Not

1. Bu çalışma, Emine Ecem Kırtaş tarafından, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde, Dr. Öğr. Üyesi Banu Tomruk danışmanlığında 2020 yılında tamamlanan 'Küresel Kent Söylemi ve Mekânın Yeniden Üretimi: Ayazağa Mahallesi' isimli yüksek lisans tez çalışması esas alınarak hazırlanmıştır.

Kaynaklar

- Bauman, Z. (1999). *Siyaset Arayışı*. (T. Birkan, Çev.) Metis Yayınları, 2000.
- Crawford, F. (1895). 1890'larda İstanbul. (Ş. Türkömer, Çev.) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Çelebi, E. (1636). Seyahatname, 1636, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul (Cilt 1). (S. Kahraman, Dü.) İstanbul: YKY Yayınları, 2008.

Harvey, D. (2012). Asi Şehirler. (A. Temiz, Çev.) İstanbul: Metis Yayıncılık.

Jacobs, J. (1961). The Death and Life of Great American Cities. New York: Vintage Books, 1992.

Keyder, Ç. (2014). İstanbul'da Emek ve Ekonomi: Sunuş. A. Candan, & C. Özbay, Yeni İstanbul Çalışmaları, Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar. İstanbul: Metis Yayıncılık.

Kırtas, E.E. (2020). Küresel Kent Söylemi ve Mekanın Yeniden Üretimi: Ayazağa Mahallesi Örneği. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Kurtuluş, H. (2005). İstanbul'da Kentsel Ayrışma. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Pardoe, J. (1836). Sultanlar Şehri İstanbul. (B. Büyükkal, Çev.) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Sassen, S. (1991). The Global City: New York, London, Tokyo. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.

Tanyeli, U. (2016). İstanbul'da Konut Tahayyülünün ve Domestisite Eleştirisinin Kısa Tarihi: 18-21 yüzyıl. İstanbul: İstanbul ve Konut Kültürü: Değişim, Dönüşüm ve Devamlılık, Kültür ve Mekan Toplantıları 3. Ulusal Sempozyum.

Yalçıntan, & vd. (2014a). İstanbul Dönüşüm Coğrafyası. A. Candan, & C. Özbay, Yeni İstanbul Çalışmaları, Sınırlar, Mücadeleler ve Açılımlar (s. der. Ayfer Bartu Candan ve Cenk Özbay, Metis Yayınları). İstanbul: Metis Yayınları.

Yalçıntan, & vd. (2014b). Sarıyer Gecekondu Mahalleleri Örneğinde Kentsel Dönüşüm Süreçleri ve Bu Süreçlerin Sosyo-Ekonomik ve Fiziki Etkileri. İstanbul: 110K404nolu TÜBİTAK Projesi.

**KENTSEL MORFOLOJİDE YÖNTEMLER:
MEKÂN DİZİMİ ÇÖZÜMLEMELERİ**

KENT MORFOLOJİSİNİN KENT AKUSTİĞİNE ETKİLERİNİN MEKÂN DİZİMİ YÖNTEMİ KAPSAMINDA İNCELENMESİ: ESKİŞEHİR KENT MERKEZİ ÖRNEĞİ

Özlem Gök Tokgöz*, Mehmet İnceoğlu**

*Eskişehir Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü

**Eskişehir Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Doç. Dr.

ozimgk@gmail.com, mehmeti@eskisehir.edu.tr

Mekân dizim analiz yöntemi yapıların ve şehirlerin mekânsal dokularını incelemek amacıyla geliştirilen teknikler bütünü olarak tanımlanmakta ve “insanların mekânsal deneyimlerine” odaklanmaktadır. İnsanların mekânsal deneyimleri ise somut verilere dayalı, fiziksel boyutlarının ötesinde; soyut ve kavramsal bileşenlerden de oluşmaktadır. Mekân dizim analiz yöntemi bu ilişkiler ağını daha iyi anlamamıza yardımcı olan yöntemler bütünüdür. Mekânsal deneyimlerimizi zenginleştiren soyut öğelerinden biri de sestir. Sesler kentlerin ayrılmaz parçalarıdır ve insanların kentle kurdukları ilişkide önemli bir yere sahiptir. Mekân dizim analiz yöntemi ile ele alınan, kentsel arazi kullanımları, sosyal ve ekonomik performans, suç oranları gibi konulara odaklanan birçok çalışma bulunmasına rağmen mekânsal deneyimin önemli bir parçası olan kent sesleri üzerine sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Çalışma kapsamında kent morfolojisinin kent akustiği üzerine etkilerinin mekân dizim analiz yöntemiyle ele alınması ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Mekân dizim analiz yönteminde faydalanılan bütünleşme analizi ve arazi kullanım verileri alan çalışması ve bölge haritaları yardımıyla tespit edilmiş, sonrasında kent akustiği üzerine verileri içeren gürültü haritası yardımıyla bütünsel bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışma kapsamında örnek bölge olarak Eskişehir kent merkezi seçilmiştir. Bu kent merkezi alanında ki işlevsel farklılaşmanın, insan yoğunluğunun, doğal ve yapay faktörlerinin bölgedeki akustik ortama yansımaları gürültü haritaları ve mekân dizim analiz yöntemindeki analizler ile karşılıklı değerlendirilmiş, böylece kentsel akustik ve kent morfolojisi arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışma sonucunda kentsel mekânların analizlerinde kullanılan mekân dizim analiz yönteminin kentsel alanların akustik ortamlarının incelenmesinde veya tasarlanmasında ne ölçüde faydalı olabileceği üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mekân dizimi, kent morfolojisi, kent akustiği, mekânsal algılama, kent merkezi

Giriş

Mekân, sınırları gözlemci tarafından algılanabilen uzamsal boşluk, yer olarak tanımlanmaktadır. Mekân fiziksel öğelerinin yanında ekonomik, sosyal ve psikolojik öğelere de sahiptir. Hillier mekânı, sosyal ve kültürel yapılara göre şekillenen bir makine, bu formlara eşlik eden tarafsız bir çerçeve olarak tanımlamıştır. (Hil-

lier ve Hanson, 1988) Buna göre her toplum kendi mekânını üretir, mekân toplumun hem ürünü hem de onu sürekli dönüştüren bir mekanizmadır. Mekân sosyal bir üründür ve sosyal ilişkilerle var olabilir. (Lefebvre, 2014) Mekânın basit ve somut verilere bağlı fiziksel boyutların ötesinde; karmaşık, soyut ve kavramsal boyutlarının da ele alınması gerekmektedir.

Mekân dizim yöntemi, mekânsal örgütlenmeyi biçimleyen süreçleri, araçları ve mekân örgütlenmesinin temelindeki sosyal anlamları kavramayı amaçlayan bir yaklaşımdır. Fiziksel mekânın ve mekân içinde hareket eden kişinin algıladığı mekânın ilişkilerini çok yönlü bir biçimde açıklamaya çalışır. Mekân dizimi yöntemi insanların nerede oldukları, nasıl hareket ettikleri, değişikliklere nasıl adapte oldukları gibi birçok konuyu araştırır. (“Space Syntax-Online,”) Mekân dizimi yöntemine göre mekân insan faaliyetleri için bir arka plan değil, olaylar için önemli bir yapılandırıcıdır. Alan içerisinde olan bir eylem, bağlı olduğu ilişkiler ağı ile ele alınması gerekmektedir. Bu sebeple mekân dizimi yöntemi planlama, tasarım, ulaştırma, sosyoloji, emlak sektörü gibi mekân ile ilişkili birçok disiplinin karşılaştığı problemleri ele almak için kullanılmaktadır. Mekân dizim yöntemi bir araç olarak kullanıp sosyal ekonomik performans, kentsel tasarım, suç oranları, mekân deneyimi gibi konulara odaklanan birçok çalışma bulunmasına rağmen mekânsal deneyimin önemli bir parçası olan kent sesleri üzerine sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. (Bouzir & Zemmouri, 2017; Offenhuber & Auinger, 2010) İnsanların kentle kurdukları ilişkide önemli bir yere sahip olan sesler kentsel mekânların bir parçasıdır. Kentsel mekânların oluşumu, kullanımı tasarımı gibi birçok durumda kent akustığının düşünülmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu kentsel mekânların oluşumunun kent akustığı üzerindeki etkilerinin mekân dizimi gibi kapsamlı bir yöntem yardımıyla ele alınması, iki alanda yapılacak çalışmalar için de farklı bir bakış açısı ve yöntemsel çeşitlilik sunacaktır.

Çalışma kapsamında kentsel akustik ve kent morfolojisi arasındaki ilişki, mekân dizim bakış açısı yardımıyla araştırılacak, bütünleşme analizi, arazi kullanım verileri gibi veriler elde edilecek, kentsel alanlardaki mekân karakterlerinin ses ögesine olan etkileri, kentsel ses kaynakları ve kent içi gürültü haritalarının yardımıyla incelenecektir. Bu aşamada inceleme için örnek bölge olarak Eskişehir kent merkezinde farklı işlevlerin yoğunlaştığı bölge seçilmiştir. Bu alanlar arasındaki farklı karakteristik yapının akustik ortama etkileri mekân dizimi yöntemi analizleri ile oluşturulan haritalar yardımıyla değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda kentsel mekânların analizlerinde kullanılan mekân dizimi yönteminin kent akustik ortamlarının incelenmesinde veya tasarlanmasında ne ölçüde faydalı olabileceği üzerine değerlendirmeler yapılmıştır

Mekân Dizimi Yöntemi

“Mekân Dizim Yöntemi” olarak Türkçeleştirilen “Space Syntax” yöntemi yapıda veya kentsel alandaki “mekânı” analiz ederek açıklar. Mekânı oluşturan sosyal yapının, mekânın fiziksel yapısı incelenerek anlaşılabilirliği ve tasarımı şekil-

lendiren bir girdi olabileceği düşüncesine dayanır. (Hillier, 1998) Mekânsal örgütlenmeyi biçimlendiren süreçleri, mekân örgütlenmesinin temelindeki sosyal anlamları ve araçları kavramayı amaçlar. Mekân dizim yöntemi form, fonksiyon, mekân ve insan arasındaki ilişkiyi irdelemektedir.

Mekân dizimi yöntemi uygulamalarında izlenen yöntemleri mekânın temsili, mekânsal ilişkilerin analizi, yorumlayıcı modeller ve geliştirilen teoriler olarak dört aşamada değerlendirebiliriz. (“Space Syntax-Online,”)Mekânın temsili aşamasında öncelikle mekânsal elementler analiz edilir. Geometrik formlar ve bu formların insanlar tarafından nasıl deneyimlendiği araştırılır. Nokta, akslar, ekselel çizgiler, segmentler, izovistler gibi geometrik formlar bu araştırmanın konusudur. Mekânsal ilişkilerin analizi incelenen elemanlar ve bunların bir arada olmaları üzerine yoğunlaşır. Geçiş güzergâhı, toplanma mekânı veya bir yer özel olarak seçilip analiz edilebilir. Yorumlayıcı modeller farklı mekânsal ve sosyo-ekonomik olayları analiz etmek tanımlamak, tahmin etmek ve açıklamak için geliştirilir. Yorumlayıcı modeller ışığında problemin çözümüne dair teoriler oluşturulur. Mekân dizimi yöntemi mekânı tanımlamak için doğrudan insan deneyimlerini kullanır. İnsan hareketlerinden yola çıkarak, bu insan deneyimlerini, lineer bir hat üzerinde hareket, iç bükey alanda etkileşimli bir hareket ve izovist alanlarda yani yapı çevrenin karmaşık alan örüntülerinde gerçekleşen hareket ve deneyimleri araştırır. Kentsel alanlarda mekânsal düzenleri ve insan aktivite modellerini analiz etmek ve incelemek için kullanılan bir dizi teknik bizim mekânı daha iyi anlamamızı sağlar. Mekân dizimi yönteminin kentsel mekân uygulamaları ve iç mekân uygulamaları farklılaşmaktadır. Mekân dizimi, kent örüntüsünün temsiline yeni den oluşturulması ile başlar. Kentsel mekânlar için mekânı temsil aşamasında aks, segment, konveks ve izovist haritaları belirlenen çalışma amacı doğrultusunda hazırlanmaktadır. Bu analizlerden kısaca bahsederek:

Aks haritası: Arazideki hareket potansiyellini, dokuları ve arazi kullanımına dair okumaları yapmamızı sağlayan analiz türüdür. Kent örüntüsünü analiz etmek üzere yapıların dışında kalan doğrular belirlenir. Bu doğrular ya da ‘görüş aksları’ hareket alanları ile potansiyel görüş alanlarının çakıştığı bir gösterim türünü elde etmemizi sağlar. (Çil, 2006) Aks haritası yardımıyla en çok kullanılan açık alanlardan en az kullanılanlara doğru, sokakların hiyerarşisi oluşturulabilir. İçinden çok geçilen sokaklar, alanlar “bütünleşik” (integrated), az geçilen ise “yalıtılmış” (segregated) olarak adlandırılır.(Çil, 2006) Bu analize göre bütünleşik sokaklar, bir yerleşimin en kamusal, bir diğer deyişle insanları bir araya getirme potansiyeli daha fazladır. Birçok insanın içinden geçtiği bu bütünleşik sokaklar, yerleşimin merkezi olarak görülebilecek alanlardır.

Segment haritası: Segment haritaları sürekliliği bulunan bir açık alanı temsil etmemizi sağlar. Aks haritalarındaki kesişen aksların kesişme noktalarından parçalara ayrılması ile elde edilirler.

Konveks harita: Konveks iç bükey olmayan mekânlardır. Konveks mekânlarda mekân içindeki bütün noktalar, diğer bütün noktalardan görülebilmektedir. Mekân dizim yöntemi kapsamında mekân ile kentli arasındaki ilişkiler, mekânsal fonksiyon analizleri ile incelenir. Bu kapsamda yaya, araç, bisiklet hareket analizleri, yapı kullanım analizleri, cephe karakteri üzerine görsel analizleri ve anket çalışmaları yapılır.

Hareket analizi: Hareket analizi bölgedeki yaya ve taşıt akışını anlamak üzere gözlem yoluyla yapılır. Hareket analizi yapılacak alanın haritası hazırlanır ve harita üzerinde gözlem notları belirlenir. Günün belli aralıklarında bu alandan geçen yetişkinler, yaşlılar, çocuklar, gençler, erkekler, kadınlar, turistler veya taşıtlar gibi farklı şekillerde belirlenebilecek kategorilere ayrılarak sayılır. Bu veriler alanın kullanıcı profiline dair bilgiler verir.

Arazi kullanım analizleri: Çalışma yapılan bölgedeki arazi kullanımları üzerine, çalışmanın içeriğine uygun yapı kullanımlarının analiz edilip haritalarda gösterilmesidir. Bu analiz de arazide yapılacak gözlemlerle geliştirilmektedir.

Böylece mekân dizim yönteminde kullanılan temel analizlerin kısaca özetlenmiştir. Bu analizlerin yanında kentsel alanlarda uygulanan anket çalışmaları ve simülasyonlar bulunmaktadır. Bu analizlerden yararlanılarak kentsel alanlardaki çekim noktaları, hareket dinamiği, yol bulma, kentsel mekânın okunabilirliği ve kentsel mekânlardaki suç ilişkileri üzerine değerlendirmeler yapılabilmekte ve mekânlara dair veriler elde edilebilmektedir.

Kent Morfolojisi ve Kent Akustiği İlişkisi

Kent morfolojisinin kent ısı, ışık ve ses ortamı üzerinde doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Yapılı çevre seslerin yayılmasında önemli bir rol oynar. Sesin yayılması ortamın fiziksel özelliklerine göre değişim gösterir. (Demirkale Yılmaz, 2007) Kentsel çevrede bulunan yapılarda, kullanılan yapı malzemeleri, yapıların konumları, biçimleri gibi özellikler nedeniyle kentlerde ses faktörü; alıcılara değişime uğrayarak ulaşmaktadır. (Doğan & Bilen Özçevik, 2019) Yapılı çevre sesin yayılımını da sesin karakterini de değiştirmektedir. Bu anlamda yol genişlikleri, bina yoğunlukları, yeşil alanlar, peyzaj öğeleri, topografya değişimleri, yapı konum ve düzenleri, kat yükseklikleri, yapı cephelerindeki balkon alanları, vb. kent içi ses yayılımını ve karakterini etkileyen özelliklerdir. Sesin yayılması ile doğrudan ilişkisi olması sebebiyle kent morfolojisi kent akustik ortamının kalitesinin artırma veya azaltmada önemli rol oynamaktadır. (Hao, 2014) Ayrıca hareketin yoğunlaştığı alanlar, taşıt ve yaya trafiği, kent için önemli ses kaynaklarıdır.

Kent morfoloji ve kent akustiği üzerine yapılan çalışmalar genellikle karayolu gürültüsü olarak değerlendirebileceğimiz, taşıt seslerini yerleşim yerlerinden uzaklaştırmak üzerinedir. Fakat kent sesleri, kent mekânlarının ayrılmaz birer parçalarıdır. Mekân algımızı etkileyen öğelerin başında gelen ses, mekân üzerine yapılan çalışmalarda dikkate alınması gereken bir öğedir.

Kent sesleri aynı zamanda kentsel mekânların kimliklerinin de bir parçasıdır. Değişen sokak karakterlerinin, sokakta işittiğimiz sesleri değiştirmektedir. Bir Rönesans kenti ile bir barok kenti yankıları birbirlerinden farklı karakterlerdedir. (Pallasmaa, 2011) Ses mekâna dair oluşan hislerin bütünselliğinin bir parçasıdır. Metruk ve mobilyasız bir evin görseelliğinin sertliğini, akustik sertliğinin tamamlamaktadır.(Rasmussen, 2013) Bu sebeple kent akustiği, kent morfolojisi ile hem fiziksel hem de psikolojik olarak şekillenmektedir.

Kent kullanıcısı zihninde oluşan mekân algısının bir parçası olan sesler, kentin sosyo ekonomik yapısı, fonksiyonel çeşitliliği, kültürel yapısı gibi ögeler ile bağlantılıdır. Çünkü kentsel mekânı oluşturan ögelerin herhangi birinin değişmesi kent seslerini değiştirir. Mekân dizim yönteminin araştırdığı ve incelediği parametreler bu anlamda kent akustiğini de etkilemektedir. Bir alanın bütünleşik olması, yaya hareketinin yoğun olması akustik olarak da zengin olabileceğini gösterebilmektedir. Mekân dizim yöntemi ile elde edilen veriler, kent akustiğine dair yapılacak çalışmalarda göz önünde bulundurulabilecek bir analiz ve değerlendirme yöntemi olabilme potansiyeline sahiptir.

Çalışma Alanı

Çalışma kapsamında Eskişehir kent merkezinde bulunan önemli aksları ve çevresindeki yerleşimleri de içeren bir alana odaklanılmıştır. Bu bölgenin seçilmesinin nedeni bölgenin yaya yoğunluğunun fazla olması, farklı niteliklerde ve işlevlerde yapıların bulunduğu farklı akustik karakterlere sahip alanlar olmasıdır.

Şekil 1’de 1 numara ile gösterilen alan porsuk nehri kenarı, yaya yoğunluğunun fazla olduğu, kafe, büfe vb. ticari işlevlerin yoğunlaştığı bölgedir. 2 numara ile gösterilen 1 numara ile gösterilen alanın paralelinde yer alan Doktorlar Caddesi olarak bilinen İsmet İnönü Caddesidir. Taşıt trafiğine kapalı, yaya yoğunluğunun fazla olduğu, ticari bir bölgedir. 3 numara ile gösterilen İsmet İnönü Caddesi paralelinde yer alan Vural Sokak ise Eskişehir için eğlence merkezi olarak bilinen bir alandır. Bu bölgede bar bistro vb. eğlence mekânları bulunmaktadır.4 numara ile gösterilen Cengiz Topel Caddesi ise alt katların ticari üst katların konut veya ofis olarak kullanıldığı, taşıt trafiğinin yoğun olduğu bir alandır. 5 numara ile gösterilen Sakarya 1 caddesi ve etrafı ise alt katların ticari üst katların konut olarak kullanıldığı bir alandır. 6 numara ile gösterilen alan ise Porsuk nehrinin güneybatısında kalan konut alanlarının yoğunlukta olduğu bölgedir.

Çalışma kapsamında öncelikle bu alanların akustik ortam değerlendirmeleri alan gürültü haritası yardımıyla yapılmış, sonrasında mekân dizimi yönteminde kullanılan analizlerden yararlanarak alana dair değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmeyi yapmak amacıyla öncelikle; bölgenin bütünleşme analizi ve arazi kullanım verileri hazırlanmıştır. Alana dair hareket analiz pandemi sebebiyle yapılamamıştır. Sonrasında bu veriler alanın gürültü haritasındaki veriler ile karşılaştırılmıştır.

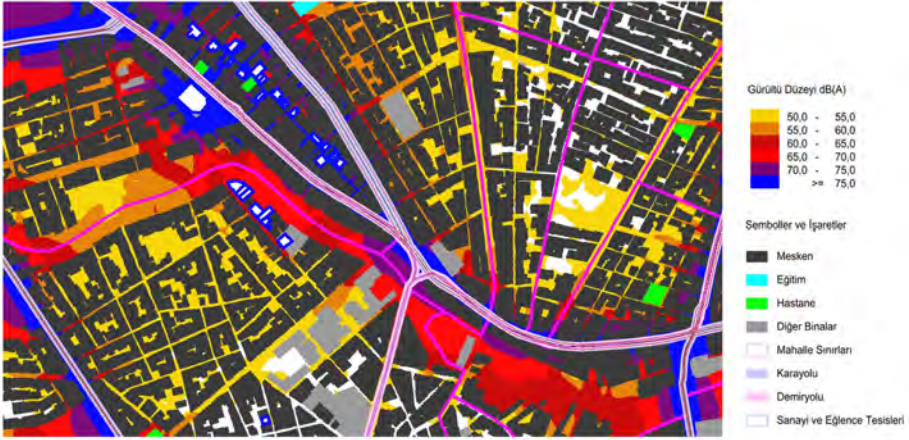
Şekil 1. Çalışma alanını gösteren harita

Alan Akustik Ortam Değerlendirmesi

Gürültü haritaları; yürürlükte bulunan sınır ses basınç değerlerinin db(A) aşılmıyacağını göstermek amacıyla düzenlenmiş haritalardır. Çalışılan bölgenin akustik ortamına dair bilgi edinmemizi sağlayan bu haritalar aynı zamanda belirli bir alanda gürültüden etkilenen kişi ve gürültüye maruz kalan konut sayısını gösterir. Bölgelerin etkilendikleri ses basınç düzeyleri hakkındaki bilgi edinmemiz geleceğe yönelik bir eylem planı hazırlamamıza da olanak sağlar. Çalışma kapsamında alanın akustik ortamına dair inceleme TÜBİTAK MAM tarafından 2016 yılında T.C Çevre ve Şehircilik Bakanı desteği ile Eskişehir ili “Yerleşim alanlarının Stratejik Gürültü Haritalarının Hazırlanması” Projesindeki Gürültü Haritalarından yararlanılarak yapılmıştır. (TUBİTAK MAM, 2016)

Çalışma kapsamında demiryolu, eğlence yerleri, karayolu stratejik gürültü haritalarının birleştirilmiş hali incelenmiştir. Lgag stratejik gürültü haritası üzerinde seçilen çalışma alanı Şekil 2’de işaretlenmiştir. Haritada verilen renkler gürültü düzeyindeki değişime göre belirlenmiştir. Lgag gürültü haritası Lgündüz, Lakşam ve Lgece gürültü haritalarının birleştirilmesi ile oluşturulmuş alanın ulaştığı en yüksek ses basınç düzeylerini içeren haritadır. Çalışmada da bu toplam değerleri veren Lgag haritası üzerinden genel bir değerlendirme yapılacaktır. Alanın belirlenen bölümlenmeleri üzerinden gürültü haritası yardımıyla değerlendirilmesi:

- *1 numara* ile gösterilen alan porsuk kenarı yaya yoğunluğunun fazla olduğu alanda ses basınç düzeyi farklılaşmaktadır. Bölgenin büyük kısmının 65-70 db(A) değer aralığında olduğu görülmüştür. Bölgenin bazı alanlarında ise 70-75 db (A) ve 75 db (A) üzeri ses basınç düzeylerine ulaşıldığı görülmektedir.

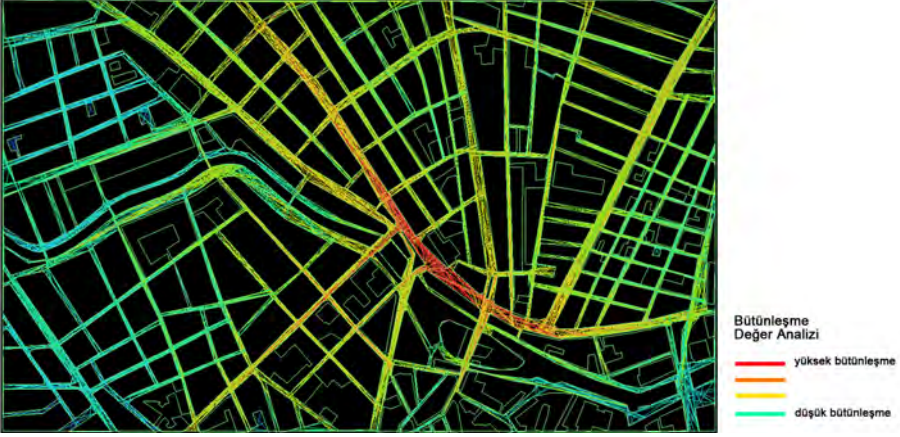
Şekil 2. Çalışma alanını gürültü haritası (Lgag)

- 2 numara ile gösterilen İsmet İnönü Caddesinin büyük kısmının 70-75 db (A) değer aralığında olduğu görülmüştür.
- 3 numara ile gösterilen eğlence merkezi olarak belirlenmiş Barlar Sokağında neredeyse tamamında 75 db (A) değer aralığını aştığı görülmektedir.
- 4 numara ile gösterilen Cengiz Topel Caddesinde bazı alanlarında ise 70-75 db (A) ve 75 db (A) üzeri ses basınç düzeylerine ulaşıldığı görülmektedir.
- 5 numara ile gösterilen Sakarya 1 caddesinin tamamında ise ses basınç düzeyinin 65-70 db (A) düzeyinde olduğu görülmüştür.
- 6 numara ile gösterilen konut alanlarının yoğunlukta olduğu bölge ise 55-50 db(A) düzeyinde olduğu görülmüştür.

Mekân Dizimi Yöntemi İle Yapılan Analizler

Bütünleşme Analizi: Bütünleşme analizinin amacı, içinden en çok geçen açık alanlardan en az kullanılan mekâna doğru, yerleşimdeki sokakların hiyerarşisini oluşturmaktır. (Kepenek, 2011) Analiz sonunda en bütünleşik görüş akslarından en yalıtılmış olanına doğru renklerle kodlanmış yeni bir harita ortaya çıkar. Aks haritaları kent analizlerinin lokomotifidir. Şekil 3’de belirtilen bütünleşme analizinde kırmızı renklerle gösterilmiş akslar daha bütünleşmiş alanlardır. Bu bütünleşmiş alanlar sokakların birbirleri ile olan bağlantı sayılarına referansla oluşturulmuştur. Bütünleşme analizi sonrasında elde edilen veriler gürültü haritasında elde edilen veriler ile karşılaştırıldığında:

- 1 numara ile gösterilen alan yaya yoğunluğunun fazla olduğu ve bütünleşme değerleri orta olarak nitelendirilebileceğimiz bölgedir. Porsuk kenarı yaya yollarında 65-70 db(A) değer aralığında olduğu görülmüştür. Bölge

Şekil 3. Seçilen Alanın Bütünleşme Analizi (depthmapX programı yardımıyla hazırlanmıştır)

boyunca bütünleşme değeri de, ses basınç düzeyi de değişim göstermektedir.

- 2 numara ile gösterilen İsmet İnönü Caddesinin yüksek bütünleşme ve yüksek ses basınç düzeyinde olduğu görülmüştür.
- 3 numara ile gösterilen eğlence merkezi olarak belirlenmiş Barlar Sokağı ise orta ve düşük bütünleşme değerlerine sahiptir. 75 db (A) ses basınç düzeyinin aşıldığı bu alan özelinde bütünleşme değeri ile ses basınç düzeyi arasında doğru orantılı bir ilişkiden bahsedilememektedir.
- 4 numara ile gösterilen Cengiz Topel Caddesi ise bölge içerisinde bütünleşme değeri en yüksek alanlardandır. Bu alan özelinde yoğun taşıt trafiği alanın ses basınç düzeyini arttırmaktadır.
- 5 numara ile gösterilen Sakarya 1 caddesinin tamamında bütünleşme değerinin orta olduğu görülmektedir, bütünleşme değeri ile doğru orantılı olarak gürültü düzeyinin de 65-70 db (A) gibi orta değerlerde olduğu görülmüştür.
- 6 numara ile gösterilen konut alanlarının yoğunlukta olduğu bölge ise bütünleşme değerinin düşük olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda bölgede ses basınç düzeyinin de düşük olduğu görülmüştür.

Arazi kullanım verileri: Arazi kullanım, işlev verileri dört temel başlık altında toplanmıştır. Ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı yapılar, konut alanları, kamu yapıları ve yeşil alanlardır. Bu dört başlık ile gürültü haritasındaki veriler karşılaştırıldığında çalışma kapsamında seçilen alanlar 1,2,3,4,5 ile numaralandırılan bölgeler ağırlıklı ticari alanlar olarak kategorize edilen alanlar içerisinde yer almaktadır. 6 ile numaralandırılan alan ise konut alanlarının yoğun olduğu bir kısımda yer

mıştır. Kent akustiği ve mekân dizimi yöntemi arasında kurulacak ilişki için tüm analiz yöntemlerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

- Kullanıcı hareketlerinin yanı sıra alan kullanıcılarına yapılacak anketlerin de bu alan üzerine problemlerin tespiti ve mekân kalitesini arttırmada önemli veriler olacağı düşünülmektedir. Çalışmanın bu anlamda yaya hareket analizleri, anket çalışmaları ve alana dair ölçümler ile desteklenmesi gerekmektedir.
- Ayrıca çalışmanın tamamının haritalar üzerinden yürütülmesi 3 boyutlu algının göz ardı edilmesi çalışmanın eksikliklerindedir. Bu anlamda alana dair üç boyutlu analizlerin ve kavramsal kesitlerin oluşturulması gerekmektedir.
- Mekân dizimi yöntemi kullanıcı odaklı bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımın kentteki ses faktörü ile beraber değerlendirilmesi kentsel mekânın kalitesinin artırılması için önemlidir.
- Çalışma kent akustiği ile mekân dizim yöntemi ilişkisine odaklanmış olsa da, bina akustiği ve mekân dizim yöntemi ilişkisi, iç mekânlar için de ele alınabilecek bir konudur.

Sonuç

Mekân dizimi yöntemi mekânın örgütlenmesini biçimlendiren süreçleri, araçları ve mekân örgütlenmesinin temelindeki sosyal anlamları kavramayı amaçlayan bir yaklaşımdır. Tasarım, analiz, iyileştirme ve düzenleme gibi birçok amaç için kullanılan bu yaklaşım insanlara kaliteli mekânlar sağlamayı amaçlamaktadır. Kaliteli mekânların temel birleşenlerinden biri de akustik kalitedir. Mekânı var eden ve mekân kalitesinin önemli bir parçası olan sesler, mekânın ruhunu oluştururken, yaşadığımız çevre ile ilişkilerimizin ayrılmaz parçalarıdır. Çalışma bu anlamda iki disiplinin ilişkisine dair potansiyellerin fark edilmesini ve bu alanlarda yapılacak kapsamlı çalışmalar için bir başlangıç olması hedeflemiştir. Mekân dizimi yöntemi üzerine yapılan çalışmaların kapsamına ses ögesinin daha fazla dâhil edilmesi ve bu disiplinin sınırlarının genişletilmesi, mekân dizimi yönteminin ön gördüğü hedeflere ulaşılmasında önemli bir adım olacaktır.

Kaynaklar

Bouzir, T. A. K., & Zemmouri, N. (2017). Effect of urban morphology on road noise distribution. *Energy Procedia*, 119, 376–385. <https://doi.org/10.1016/j.egypro.2017.07.121>

Çil, E. (2006). Bir Kent Okuma Aracı Olarak Mekân Dizim Analizinin Kuramsal ve Yöntemsel Araştırması. *Megaron, YTÜ Mim. Fak. e-Dergisi*, 1(4), 218–233.

Demirkale Yılmaz, S. (2007). *Çevre ve Yapı akustiği*. İstanbul: Birsal Yayınevi.

Doğan, H. A., & Bilen Özçevik, A. (2019). Kent Kimliği Kavramına Farklı Bir Bakış : Kentlerde Ses Faktörünün İşitsel Peyzaj Yaklaşımı İle İncelenmesi. *13. Ulusal Akustik Kongresi Ve Sergisi, 17-18 Ekim 2019| Dicle Üniversitesi, Diyarbakır*.

Hao, Y. (2014). *Effects of Urban Morphology on Urban Sound Environment from the Perspective of Masking Effects*. The University of Sheffield.

Hillier, B. (1998). A note on the intuiting of form : three issues in the theory of design. *Environment and Planning B:*, (Planning and Design Anniversary), 37–40. <https://doi.org/10.1177/239980839802500707>

Hillier, B., & Hanson, J. (1988). *The social logic of space*. Cambridge University Press.

Kepenek, E. (2011). *Antalya Tarihi Kent Merkezi ve Yakın Çevresinin Mekan Dizim metodu ile Analizi*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi* (3.; I. Ergüven, Ed.). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Offenhuber, D., & Auinger, S. (2010). Urban Configuration and the Soundscape. *Stadtmusik.Org*, (Sevtsuk 2010). Retrieved from <http://www.stadtmusik.org/wp-content/uploads/2013/03/Configurational-Aspects-of-Soundscapes.pdf>

Pallasmaa, J. (2011). *Tenin Gözleri: Mimarlık ve Duyular*. İstanbul: İstanbul: Y.E.M. Yayın.

Rasmussen, S. E. (2013). *Yaşanan Mimari* (Ö. Erduran, Ed.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Space Syntax-Online. (t.y.). Space Syntax Overview (<http://otp.spacesyntax.net/overview-2/>) (Erişim Tarihi: 08.05.2020)

TUBİTAK MAM. (2016). *Eskişehir Yerleşim Alanlarının Stratejik Gürültü Haritaları*. Gebze, Kocaeli.

KENTSEL MEKÂNIN DEĞİŞİM SÜRECİNİ “HAREKET” KAVRAMI ÇERÇEVESİNDE İNCELEMeye YÖNELİK BİR YÖNTEM ÖNERİSİ¹

Mete Korhan Özkök*, Zekiye Yenen**

* Kırklareli Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Arş. Gör.

** Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.
metekorhanozkok@gmail.com, zekiye.kuleli@gmail.com

Bu çalışmanın amacı; kentsel mekânın tarihsel süreçte geçirdiği değişim/dönüşüm süreçlerini ve etkilerini “hareket” kavramı temelinde açıklama ve çözümlemeye yönelik geliştirilen öneri yaklaşımın Edirne kent merkezi çalışma alanında seçilmiş ilgili dönem haritaları özelinde değerlendirilmesidir. Sunulan kavramsal çerçeveden hareketle çalışmanın ele aldığı temel problem; kentsel örüntülerin incelenmesi sırasında, geleneksel planlama yaklaşımı koşutunda, tek bir anın kesitine göre değerlendirilmesi, dolayısı ile durağan bir yapı olarak ele alınması ve süreç içinde görülen değişimlerin değerlendirilmemesi şeklinde belirlenmiştir. Fiziksel yapıda sokak örüntülerinin Mekân Dizimi Teorisi (Space Syntax) ve analiz yöntemi ile ele alınması doğrultusunda “doğal hareket”, sosyal, ekonomik ve politik mekân kullanımlarının Kentsel Ağ (Urban Network) analiz yöntemi ile “yönlendirilmiş hareket” analizlerinin değerlendirilmesi sonucunda, çalışmada kentsel bütündeki akış/hareket örüntülerinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Çalışma değişim/dönüşüm süreçleri, nedenleri ve etkilerine yönelik tartışmalar ile sonlandırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hareket, sokak örüntüsü, kent morfolojisi, mekânsal değişim/dönüşüm, Edirne.

Giriş

Mekân ile ilgili tartışmaların kökeni Antik Yunan’da Platon ve Aristoteles öncesine kadar uzansa da mekân kavramına yönelik tanımlamalarda ilk kırılma Aristoteles’in metinlerinde görülmektedir (Kalkan 2017). Fizik adlı eserinde Aristoteles mekânın² nesneye bağlı olmayan ancak nesnenin varolmasına, hareketine imkân veren ve onu sınırlandıran, bir biçim veya madde de olmayan, ara bir nesne olduğunu savunmaktadır. Bu açıdan mekânın kendisi de sabit olmayan, devingen bir yapıya sahiptir (Aristoteles, 2014, 11). Heidegger (1975), mekânı bir öz olarak ve ara nesneden farklı olarak özün varolmasına izin veren bir etkileşim/deneyim düzlemi şeklinde tanımlamaktadır. Bu düzlem zamanla değişmekte, bazen yapısal özelliklerini kaybedebilmektedir. Benzer şekilde, Deleuze ve Guattari’de mekânın temelde bir deneyim üretici makine olduğunu, insanların

mekân üzerindeki deneyimlerine bağlı olarak farklı duygulanımların oluştuğunu belirtmektedir (Ballantyne, 2007, 20).

Tönnies (1887) kentleşme süreçleri ve mekânın biçimlenme yapısında sosyal ilişki yumaklarını ön plana almış, “cemaat-cemiyet” kavramları ekseninde şekillenen sosyal kontrol/sosyal düğüm ekseninde kentsel dokunun karakteristik yapısını vurgulamıştır. Georg Simmel, farklı olarak, kentsel doku içinde sosyal ilişkilerin zaman içinde meydana geldiğini ve belirli otoritelerin egemenliklerini kurmalarından sonra sosyal ilişkilerin mekânı biçimlendirici bir güç haline geldiğini savlamaktadır (Jazbinsek, 2003). Gordon (1979) kentsel mekândaki temel biçimlendirici ve dönüştürücü güçlerin ekonomik işlevler ve ilişkiler olduğunu belirtmiştir.

Lefebvre, mekân kavramının ‘öklidyen’, içeriği boşaltılmış boş bir çerçeve olarak ifade edildiğinden bahisle tükenmek, yokolmak ve üretilmekten başka anlamı olmayan bir “şey” haline döndüğünü belirtmektedir. Lefebvre Mekânın Üretimi eserinde ise Marksist teoriye “mekân”, “toplumsal mekân” tanımlarını katarak farklı boyutlar kazandırmıştır. Bu boyutu; “*Katı Marksist gelenekte toplumsal mekân bir üst yapı olarak görülüyor hem üretici güçlerin hem de yapıların, mülkiyet ilişkilerinin sonucu olarak kabul ediliyordu. Oysa mekân üretici güçlere, işbölümüne dahildir... Toplumsal mekân üretim tarzına hem sonuç hem neden ve gerekçe olarak müdahale etse de üretim tarzı ve toplumlarla birlikte değişir...*” şeklinde açıklamakta mekânın kuramsal yapısına ve mekân ile ilgili yapılacak tanımlamalara toplumsal yapıyı dahil etmektedir (Lefebvre, 2014, 24-25, çev. 2014). Dolayısı ile mekân sosyal ilişkilerin birleştirici, dönüştürücü ve belirleyici bir alanıdır. Bu bakımdan Lefebvre’in mekânı toplumsal ilişkilerle birlikte bir “etkileşim ve iletişim düzlemi” olarak ele aldığı söylenebilir.

Yapılı çevre incelendiğinde farklı niteliğe sahip ilişkisel mekân kümelenmelerinin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kentler süreç içinde sürekli değişen/dönüşen sosyo-ekonomik ve politik ilişki yumaklarının fiziksel mekân üzerinden biçimlendiği örüntülerden oluşmaktadır. Bu konuya yönelik olarak, Stravrides (2016, 15-16, çev. 2016) mekânsal düzenlerin ve örüntülerin incelenerek toplumsal yapıların ve kimliklerin tespit edilebileceğini belirtmektedir. Sunulan ön literatürden hareketle varılan çıkarım; kentsel deneyim ve sosyal praksisin temelde mekân üzerinde varolan/oluşan **akışlar (hareket), iletişim ve etkileşim** ekseninde oluştuğu ve biçimlendiğidir.

Bu inceleme doğrultusunda çalışmanın amacı; kentsel mekânın tarihsel süreçte geçirdiği değişim/dönüşüm süreçlerini ve etkilerini “hareket” kavramı temelinde açıklama ve çözümlenmeye yönelik geliştirilen öneri yaklaşımın, Edirne’nin Roma orijinli çalışma alanında, dönem haritaları ve planlar üzerinden değerlendirilmesidir. Bu kapsamda; literatür görüşleri doğrultusunda yapılan inceleme ve analizler aktarılmakta ve tartışılmaktadır.

Literatür Değerlendirmeleri

Kentsel morfoloji insan habitatu olarak ele alınan kentlerin incelenmesine yönelik bir araştırma alanıdır (Moudon, 1997, 3). Kentsel morfolojinin ana çalışma konusu; tarihsel süreçte sosyal, ekonomik, politik, doğal etkenlerle biçimlenen kentsel formun evrim ve dönüşüm yapısı ile bileşenlerinin tanımlanmasıdır. İlgili literatür incelendiğinde; İngiliz (Conzen)³, İtalyan (Muratori ve Caniggia) ve Fransız (Versailles) olmak üzere üç temel ekolün olduğu görülmektedir (Kropf, 1993, 212; Moudon, 1997, 4-5; Cataldi, Maffei, ve Vaccaro 2002). ‘Conzenyen’ bakış açısının yorumu; birleştirici unsur olarak sokakların morfolojik çalışmalarda ayrı bir eleman olarak değerlendirilmesi ve sokağın “mekân” olarak ele alınması gerektiğidir (Conzen, 1968, 117, 1978, 2001). Her üç ekolün sokak örüntüsüne dair yorumları derlendiğinde; İtalyan ve Fransız ekollerinde sunulan kentsel doku tanımında sokağın, İngiliz ekolünde olduğu gibi, temel/kurucu etmen olarak aktarıldığı anlaşılmaktadır. Sokak hem yapı hem kentsel bütün için temel birleştirici/bütünleştirici veya ayrıştırıcı etmeni oluşturmakta, dolayısıyla ayrı bir mekânı oluşturmaktadır. Caniggia sokak örüntüsüne “rota (route)” kavramını da yüklemekte ve kentteki her bir rotanın kendisine özel bir karakteristiği olduğunu belirtmektedir (Caniggia, 1981; Caniggia ve Maffei, 2001,124).

Mekânsal morfolojiye dair yapılmış çalışmalar özellikle son yirmi yıllık dönem bazında incelendiğinde; sokak örüntüleri ana odağında “hareket” kavramının değişimin incelenmesinde esas bileşen olduğu gözlemlenmiştir. Bu kavram özellikle kentsel mekân içindeki sosyal ve ekonomik entegrasyonu ölçmede bir bileşen olarak ele alınmıştır (Al Sayed, Turner, ve Hanna 2010; Liu ve Jiang, 2012; Richards-Rissetto ve Landau, 2014; Shpuza 2014, 450; Suzuki 2018). Morfolojik açıdan sokak örüntüsünün kentsel form ve organizasyon içinde sabitliği en yüksek ve dönüşüm/değişim süreçlerine en dayanıklı element olduğu vurgulanmakta, parsel örüntüsünün ve yapılı çevrenin kentsel değişim/dönüşüm süreçlerinden etkilenme durumunun sokak örüntüsüne göre daha fazla olmasından ötürü, sokağın incelemelerde ele alınması gereken temel elemanlardan olması gerektiği belirtilmektedir (Hillier, 2002,153-54; Marshall, 2008; White ve Surface-Evans, 2012,1-10; Ariza-Villaverde, Jiménez-Hornero, ve Ravé, 2013,1-2; Polla ve Verhagen, 2014,1-4; Oliveira, 2016,15). Louf ve Barthelemy (2014, 1) sokak örüntüsünün, yapısal ve organizasyonla ilgili bilgiyi taşıması açısından, kentsel evrim ve formasyon süreçlerinin incelenmesinde ele alınması gerektiğini belirtmektedirler. Hillier ve Iida (2005) kentsel biçimlenme ve hareketlilik arasında yüksek bir korelasyon olduğunu belirtmektedir. Hareketliliğin temel belirleyicisi sokak örüntüsüdür. Bu öneride “doğal hareket” sokak örüntüsü oluşumunun yarattığı akış yönleri, “yönlendirilmiş hareket” ise arazi kullanım etkeninde oluşan akış yönleri şeklinde açıklanmaktadır. Paul (2012, 232-34) kentsel dokuda hareketliliği üçe ayırmaktadır: amaca bağlı hareket (arazi kullanım etkisinde çekici işlevler için yapılan akışlar), doğrusal/doğal hareket (sokak örüntüsünün yarattığı doğrusal akış yönleri) ve amaçsız hareket (doğal hareket ile başlayan ancak bir arazi kul-

lanım türü ile sonlanan hareket) şeklindedir. Buna göre hareketin arazi kullanım yapısı ile birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Suzuki (2018) de kentsel doku içinde görülen hareketliliğin mekânsal biçimlenmeyi ve arazi kullanım türlerinin yer seçimini etkilediğini belirtmektedir.

Perkins vd. (2014, 2-5) kentsel dokuda hareketliliğin sokak hattı üzerindeki arazi kullanımın çeşitliliğinden⁴, kullanıcıların konutlarından diğer kentsel kullanımlara ulaşmak için harcayacakları optimum uzaklık ve süreden, kentsel kullanımlarda geçirilen/geçirilebilecek süre bileşenlerinden etkilendiğini, bu bileşenler içinden arazi kullanım türlerinin en yoğun etkiye sahip olduğunu saptamıştır. Omer ve Kaplan (2017) arazi kullanım türlerinin hareketliliğe etkisinde ticaret→ bankalar ve özel hizmet kullanımları→ kamu hizmetleri→ sanayi tesisleri→ konut olacak şekilde bir skala olduğunu belirtmekte, ticaretin diğer tüm arazi kullanım türlerine göre daha yüksek bir hareketlilik yaratma potansiyeli olduğunu belirtmektedir.

Muller (1995) ve Richards (1969) ise hareketliliğin bir hat üzerinde sunulan farklı ulaşım türlerine bağlı olduğunu belirtmektedir. Jiang, Yin ve Zhao (2009) çalışmalarında ulaşım türlerine bağlı olarak aktarma istasyonlarının en yüksek hareketlilik potansiyeline sahip olduğunu tespit etmiştir. Hareketliliğin bir hat üzerinde sunulan farklı ulaşım türleri, arazi kullanım türü, seyahat uzaklığı/süreleri ve kişisel düzeyde tercihlere bağlı olduğu da belirtilmektedir (Morales vd., 2019, 207)

Dolayısıyla “kentsel hareketliliğin” mekânın yeniden üretimi ve/ya düzenlenmesi için potansiyel tetikleyici niteliğe sahip olduğunu söylemek mümkündür. (Gordon, 1984; Hillier vd. 1993,31-32; Inomata, 2004,179; Smith, 2007,23-25).

Hillier’in (1997) yılında “Cities as Movement Economies” isimli çalışmasında kavramsal çerçevesini ortaya koyduğu Hareket Ekonomisi Teorisi, Mekân Dizimi Teorisinin temel kabullerini içeren, ayrıca ekonomik ilişkiler ve arazi kullanımını dahil eden bir yapıya sahiptir. Teorinin genel kabulü; mekânsal erişilebilirliğin ekonomik arazi kullanımını etkilemekte olduğu, sokak örüntüleri-arazi kullanım yapısı arasındaki bu etkileşimin kentsel ortamda yeni deneyimler yaratacağıdır. Hareket Ekonomisi temelde üç bileşene aittir: mekânsal biçimlenme yapısı (configuration), hareket (movement), çekicilik (attraction) (Hillier, 1997, 1999; Liebst 2015).

Blanton ve Fargher (2011,506-508) kentsel dokunun çözümlenebilmesi için öncelikle sosyal örüntülerin ortaya konması gerektiğini, kamusal mekânları ile hareketlilik sağlayan sokak örüntülerine sahip bir dokunun organize, sosyal, kolektif yaşam sunan bir sosyal yapı ifade ettiğini belirtmektedirler. Bu bağlamda kentteki hareket potansiyelinin ortaya konulması komşuluk biriminden kent ve bölge ölçeğine sosyo-ekonomik ilişkilerin incelenmesini mümkün kılabilecektir (Griffiths, 2012; Richards-Rissetto ve Landau, 2014,365; Griffiths ve Vaughan, 2020, 3).

Hareket ve hareketlilik kavramlarının Yapısalcı Teori içeriğinde de sosyal, ekonomik boyutları ile tartışıldığı görülmektedir. Anthony Giddens 1984 yılında yayımlanan “The Constitution of Society” kitabında “Structuration Theory (Yapısalcılık Teorisi)” kapsamında toplum↔mekân etkileşimi ve biçimlendirme süreçlerini sosyal teoriler ekseninde tanımlamıştır.

Sosyal “praksis/deneyim” kavramı ile tanımlanan ve zaman-mekân ilişkisi içinde biçimlenen/biriken/dönüşen/dönüştüren (sosyal, ekonomik, politik, kültürel ve sembolik) ilişki yumaklarını (Pred, 1981, 6; Giddens, 1984; Bourdieu, 1985; Löw, 2008) ve ilişkilerin yarattığı yapıları aktaran bu kentsel deneyim fiziksel mekân üzerindeki aksiyonu ve eylemleri üretmekte, mekân bu ilişkiler doğrultusunda biçimlendirilmektedir (Thrift 1983). Üretilen bu “praksis” kentteki kullanıcıların davranışsal tepkilerini etkileyerek kent içindeki doğal hareketlerini yönlendirebilmektedir (Alonso, 1964,230; Turner ve Penn 2002,474; Nowicka, 2006,415-16; Yoffee, 2009). Kaufmann, Bergman, ve Joye (2004,751-754) etkilenen hareket kabiliyetini “hareketlilik sermayesi/movement capital” şeklinde nitelendirmektedir.

Bourdieu bireylerin sosyal mekân içindeki konum ve hiyerarşilerinin farklı alanlardaki temsiliyet türü ile gücü koşutunda biçimlendiğini belirtmekte, temsiliyet gücünü “sermaye birikimi” şeklinde nitelendirmekte, ekonomik, politik, kültürel, sosyal, sembolik sermayeyi temel temsil türleri olarak nitelendirmektedir. Temsil türlerinin kentsel mekân üzerinde ticaret yapıları, kamu kurumları, sivil toplum örgütleri şeklinde izdüşümleri olduğu gibi üretilen deneyim de kentsel mekân üzerinde hareketlilik ve etkileşim ekseninde ifade edilebilmektedir (Bourdieu, 1985,724-28).

Literatür incelemelerinden; kentsel mekândaki hareketliliğin doğal ve yönlendirilmiş hareket olarak iki türe ayrıldığı anlaşıldığına göre hareketi etkileyen bileşenler şu şekilde belirlenebilir:

Doğal hareket için;

- Mekânsal biçimlenme nitelikleri (sokak örüntülerinin biçimlenmesi),
- Sokak hattının sunduğu ulaşım modülleri ve aktarma istasyonu varlığı,
- Hareket konforu (eğim),

Yönlendirilmiş hareket için;

- Yapısalcı Teori kapsamında tanımlanabilen ekonomik, politik, kültürel, sosyal, sembolik sermayeye koşut arazi kullanım türleri,
- Arazi kullanım türlerine göre birincil erişilebilirlik.

Yöntem

Çalışmanın ve literatür değerlendirmelerinin kapsamında alt-bileşenleri tanımlanan hareket kavramına yönelik Mekân Dizimi/"Space Syntax" ve Kentsel Ağ/"Urban Network" analiz modellerinin kullanılmasına karar verilmiştir.

"The Social Logic of Space" kitabında mekânların biraraya gelmesindeki ilişkilerin açıklanmasında; mekân görünümleri ile kentin biçimlenme yapısını belirleyen "ortak bir dilin" varlığından bahsedilmektedir. Sosyal ve ekonomik enformasyon mekân üzerine işlemiş, fiziksel mekân ise soyut sosyal ilişki ağlarının somut izdüşümünden oluşmuştur. Bu bakımdan mekânın biçimlenme yapısı sosyal avantajlar ve/veya dezavantajlar yaratabilmektedir. Mekân Dizimi Teorisi sayısal ve analitik olarak mekânsal formu tanımlamak için mekânın dizimsel özelliklerinin analizini önerilmekte, kentsel doku kavranabilirliğinin; mekânsal biçimlenmenin şebekenin parçalarından nasıl görüldüğü ve bütün şebeke içindeki yeri arasındaki ilişkinin analizi ile ölçülebileceği savunulmaktadır (Hillier ve Hanson, 1984; Hillier, 2002, 2015):

- Eksensel hatlarda görülen doğrudan akışlar ve derinlik, dokuya ilişkin en önemli biçimlenme parametresi olan "bütünleşme/integrasyon" değerini vermektedir. Doğrudan akışı sağlayan hatların yoğun bulunduğu mekânlar "bütünleşik", daha az bulunduğu mekânlar ise "ayrışmış" olarak adlandırılır. Bütünleşik mekânlar bir yerde yaşayan ve/ya herhangi bir nedenle bulunan tüm insanları biraraya getirme potansiyeli taşır. Bütünleşme değerinin en yüksek olduğu mekânlar kentsel akış içinde 'geçiş alanı' olma özelliği taşımaktadır.
- Dokuda bulunan hatlararası doğrudan akışların ve mekânın alt-mekânlar ile bağlantısını sağlayan hatların varlığı "tercih/choice" değeri ile ifade edilmektedir. Tercih insanların mekân içindeki hareketlerinde kullandığı doğrudan hatları gösterdiğinden doku içinde hareket örüntülerinin öngörülebilmesi ve yönlendirilebilmesi açısından önemli görülmektedir. Yüksek değerler dokuda doğrudan akış sağlayan hatların yoğunluğunu göstermekte, bölgedeki kullanıcıların tercih ettiği/edebileceği hareket örüntülerini de belirtmektedir.
- 2012 yılında Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'ne bağlı The City Form Lab tarafından hazırlanan "Kentsel Ağ/Urban Network" analiz modeli; sokak örüntüsü ile arazi kullanım yapısının birlikte değerlendirilmesi ve arazi kullanım türü, çalışan sayısı, konumu vb. niteliklerin kentsel ağlara etkisi ile kentsel ağlardaki erişilebilirliğin arazi kullanım türlerinin çekiciliğine etkisi gibi karşılıklı değerlendirmeler bakımından diğer modellerden farklı bir yöne sahiptir (Sevtsuk ve Mekonnen, 2012; Sevtsuk, Kalvo, ve Ekmecki 2016). Modelde beş farklı alt analiz bulunmaktadır: "erişim/reach",

“yerçekimi/gravity”, “arasındalık/betweenness”, “yakınlık/closeness”, “doğrusallık/straightness” (Sevtsuk ve Mekonnen, 2012,292-301).

- “Erişim” sokak örüntüsü ağında tanımlanan mesafe aralığı içinde ulaşılabilen konumları,
- “Çekim” arazi kullanımının çekicilik faktörü ile birlikte en kısa mesafe ile ulaşılabilen konumları,
- “Arasındalık” sokak örüntüsünün yapısının yarattığı muhtemel akış yoğunluklarını,
- “Yakınlık” arazi kullanımının türlerinin birlikteliğinden oluşan muhtemel akış çekim bölgelerini,
- “Doğrusallık” doğrusal olarak en kısa mesafe ile ulaşılabilen konumları vermektedir.

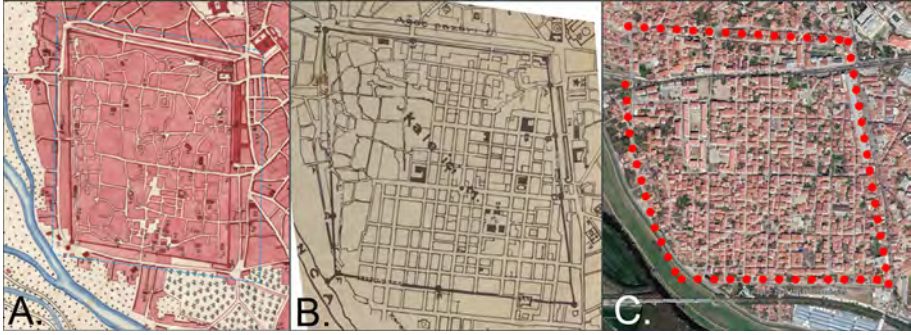
Çalışmada, “Mekân Dizimi” analiz yöntemi ile özellikle kentsel sistem içindeki doğal hareket akışlarının (bütünleşme ve tercih analizleri) ve “Kentsel Ağ” analiz yöntemi ile yönlendirilmiş harekete yönelik çekicilik (çekim, yakınlık, doğrusallık analizleri) etkenlerinin birlikte değerlendirilmesi sonucunda, kentsel bütündeki akış/hareket örüntüleri ortaya konulmaktadır. Mekân Dizimi analizi ekseninde oluşturulan eksensel hatlar için hesaplanan bütünleşme ve tercih değerleri, Kentsel Ağ analizi sonucunda hesaplanan çekim, yakınlık, doğrusallık değerleri toplamı alınmıştır. Çalışma alanında tarih boyunca karayolu haricinde farklı bir ulaşım modülünün bulunmamasından ötürü bu bileşen ve hareket konforunu etkileyecek farklı eğim bölgelerinin olmaması ve alan genelinin yürünebilir eğim seviyesinde (<5%) olması nedeniyle bu bileşen de ele alınmamıştır. Çalışma alanı seçim nedenleri ve analizler izleyen bölümde aktarılmaktadır.

Çalışma Alanı Konum ve Özellikleri

Tarihsel süreçte Edirne’nin gelişiminde ilk yerleşme çekirdeğini oluşturan Kaleiçi bölgesi çalışma alanı olarak seçilmiştir. Seçimde Kaleiçi’nin -analiz sürecinde de aktarılacağı üzere- dışsal (deprem, yangın, işgal...) ve içsel (sokak örüntüleri/ arazi kullanım özelinde planlama ve diğer müdahaleler...) etkenlerle biçimlendirilmiş olması da etkilidir. Alan özelinde tarihsel gelişimi izlemeye yönelik sınırlı belge varlığında çalışma; 1854 yılı, Cumhuriyet dönemindeki durumun izlenebildiği bir kaynak olması açısından 1940 yılı haritaları ve günümüzde saha çalışmaları ile desteklenebilen durumu gösteren 2018 yılı dönemleri üzerinden ele alınmaktadır (Şekil 1).

1854 Yılı Kaleiçi Bölgesine Dair Değerlendirme

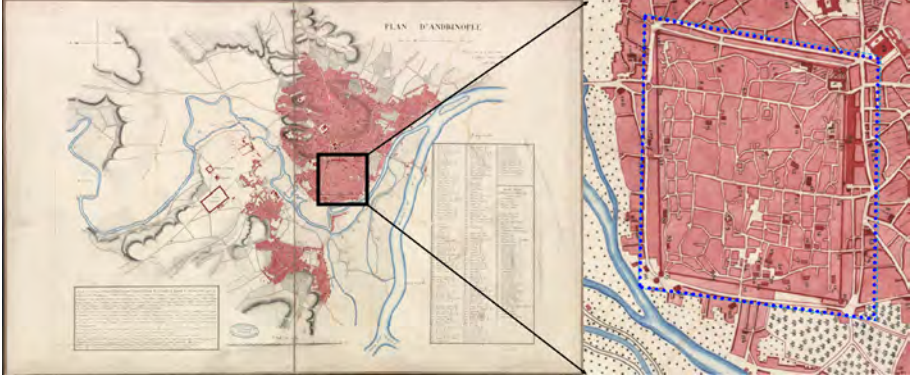
15.yüzyıl sonrasında Edirne’de merkezin kale dışına taşınması, 16. yüzyıl içinde Ulu Cami, Bedesten, Selimiye Külliyesi, Ali Paşa Çarşısı ve diğer han/hamam yapılarının inşası ile birlikte kentsel gelişim ve yönlenme doğrultusunda yerleş-

Şekil 1. Çalışma Alan Konum ve Genel Doku Özellikleri: A) 1854 yılı Kaleiçi Bölgesi, kaynak: Plan d'Adrianople 1854 par Osmont, Armee Francaise d'Orient, Ministère de la Defense-Service Historique de l'Armee de Terre, carte 4.10.B.225, B) 1940 yılı Kaleiçi Bölgesi, Kaynağı: Taha Toros Arşivi, dosya no: 22-Edirne, C) Güncel Kaleiçi Bölgesi, Google Earth uydu görüntüsü, 2018)

me Roma dönemi kalesinin çevresine taşmıştır⁵. 18.yüzyıl öncesinde Edirne kent merkezinde gelişime yönelik çok sayıda yatırım ve kent makroformunun büyümesini sağlayan nüfus hareketleri ve kentsel ticarete görülen canlılığa karşın; 18.yüzyılda ve sonrasında yaşanan Edirne Vakası Ayaklanması, 4 Temmuz 1745 tarihinde çıkan ve 60 kadar mahallenin harabe olmasına neden olan yangın, 1751 yılındaki deprem, 1801 ile 1806 yıllarındaki ayaklanmalar ve 1829 yılı Osmanlı-Rus savaşlarında Edirne'nin işgali sonrasında, kentsel yaşamda gerileme ve kentsel dokuda bozulmalar görülmeye başlamıştır (Özdeş, 1951,15-22; Yıldırım, 1996,89-90). 1829 işgali sonrasında Müslüman nüfus Edirne'den ayrılmış, çevre köylerde yaşayan gayrimüslim nüfus kent merkezine göç etmiştir (Özdeş, 1951,20; Yaşar, 2011; Göktepe, 2014; Birbudak, 2016; Karakuş, 2018). Fransız coğrafyacı E.Reclus'tan ve D.Minkov'dan aktarımlarda; 1870 yılında Edirne kent merkezinde Müslüman nüfusun az, Rum ve Bulgar nüfusun Türk nüfusa neredeyse denk ancak Türk nüfusa göre kentsel ortamda daha aktif olduğundan, Rum, Ermeni, Bulgar ve Yahudi nüfusun Kaleiçi bölgesinde yaşadığından, kiliselerin Rum Metropolitliği'ne bağlı olduğundan bahsedilmektedir (Yerolympos, 1993,49-53; Mevsim, 2011,119).

1854 yılı haritası özelinde uygulanan Mekân Dizimi analizleri değerlendirildiğinde; günümüzde Balıkpazarı ve Kulekapı caddeleri güzergâhları olarak tanımlanabilecek hatların en yüksek tercih değerine sahip olduğu görülmektedir. Bütünleşmenin bu hatlardan beslenen alt kademe hatlarda yüksek olduğu ve ortada/merkezde yoğunlaştığı görülmektedir. Ali Paşa Çarşısı'na yönelik hatta da bütünleşme değerinin yüksek çıktığı saptanmıştır. Sur yakını çeperler bu açıdan "ayrışmış" bölgeleri oluşturmaktadır. Kulekapı Caddesi, Gazi Mihal Köprüsü ile Yıldırım Beyazıt ve Yeni İmaret mahallerine temel geçişi sağlaması açısından

Şekil 2. 1854 yılı Edirne Kaleiçi Bölgesi.

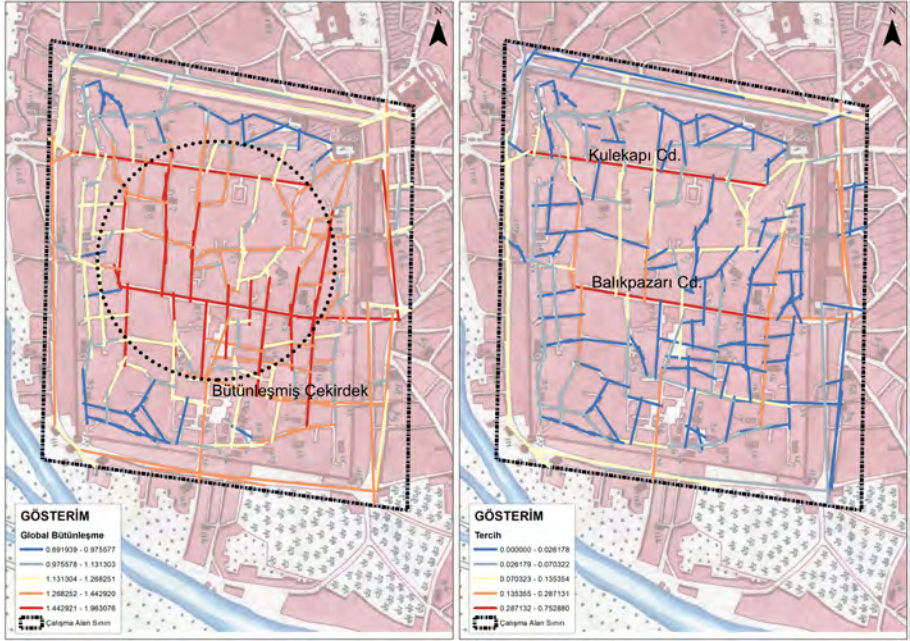
yüksek bir öneme sahiptir (Şekil 3). 1854 haritası Kentsel Ağ Modeli analizleri değerlendirildiğinde ise üç farklı çekim merkezi görülmektedir (Şekil 4):

- o Havra ve sinagog yapılarının oluşturduğu alt-bölgede, bütünleşme/tercih değerleri düşük olmasına karşın yapıların bir arada bulunmasına dayanan dini çekim noktası,
- o Ali Paşa Çarşısı, Bulgar Okulu ile Konsoloslugu ve Havranın birlikteliğinden oluşan politik, idari ve ticari çekim noktası,
- o Kilisenin konumu ve hat bütünleşmesinden oluşan dini çekim noktası.

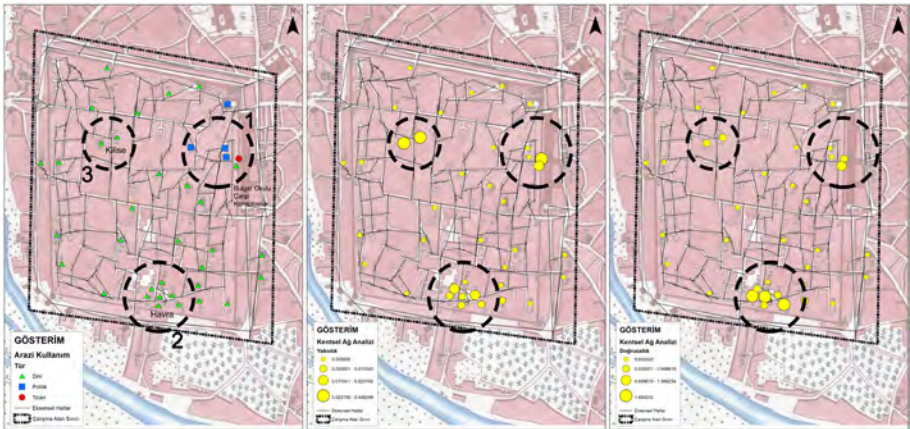
Doğal ve yönlendirilmiş hareket birlikte değerlendirilerek sonuç hareketlilik puanları hesaplanmış, Mekân Dizimi sonuçlarından farklı olarak, potansiyel akış yönleri arazi kullanım ve çekim noktaları ekseninde belirlenmiştir. 1854 yılı için muhtemel akış yönlerinin daha ziyade dini ve politik noktalarda yoğunlaştığı görülmektedir (Şekil 5).

1940 Yılı Kaleiçi Bölgesine Dair Değerlendirme

1854 ile 1940 yılları arasında Kaleiçi bölgesindeki başlıca tarihi kırılmalar; 1877-1878 yılları arasında Osmanlı-Rus Savaşı'nda Edirne'nin işgal edilmesi ile Kaleiçi'nin ve birçok mahallenin tahrip edilmesi ile Edirne nüfusunda ciddi düşüş (Özdeş, 1951,21), 1905 yılında Kaleiçi'ndeki yangın sonrasında okullar, kiliseler, havralar gibi donatılar dahil 1687 yapının kullanılamaz hale gelmesi ile özellikle Rum nüfusun çevre yerleşmelere göç etmesi, 1905 yılı planlama çalışmasıyla 1854 yılı haritasında görülen sokak örüntüsünün tamamen değiştirilerek dönemin genel “modern” planlama anlayışı doğrultusunda ızgara dokuya dönüştürülmesi (Güleryüz, 2016; Esin, 2018) ve 1912-1913 Balkan Harbi sürecindeki yangınlar nedeniyle Kaleiçi'nin batısının kullanılamaz hale gelmesidir (Birbudak, 2016) (Şekil 6). Görülen bu mekânsal değişim/dönüşümün yanı sıra sosyal dokuda da ciddi değişimler yaşanmıştır. Lozan Antlaşması (1923) sonrasındaki mübadele ve

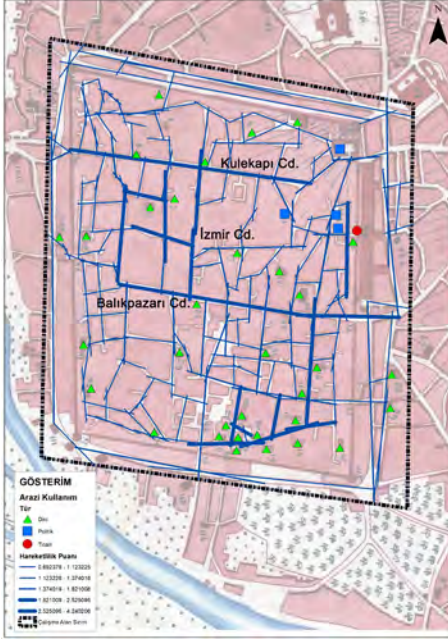

Şekil 3. 1854 yılı Edirne Kaleiçi Bölgesi Mekân Dizimi Analizi (ölçek: 1/3000).

Şekil 4. 1854 yılı Edirne Kaleiçi Bölgesi Arazi Kullanım ve Kentsel Ağ Analizi (ölçek: 1/3000).

1934 yılında tüm bölgeyi etkileyen “Trakya Olayları” sonrasında Rum ve Yahudi nüfus Edirne’den ayrılmış, özellikle Kaleiçi’nde hâkim sınıf değişmiştir⁶. Bu dönem Edirne bütününde Saraçhane Caddesi temel ticaret hattı, Mumcular Caddesi ise temel İstanbul-Avrupa bağlantısı olması nedeniyle iki aktif yol olup kentin geri kalan bölgesinde canlılığın göreceli olarak daha düşük durumdadır (Özdeş,

Şekil 5. 1854 yılı Kaleiçi Bölgesi Kentsel Hareketlilik Hatları (ölçek: 1/3000).

Şekil 6. 1940 yılı Edirne Kaleiçi Bölgesi.

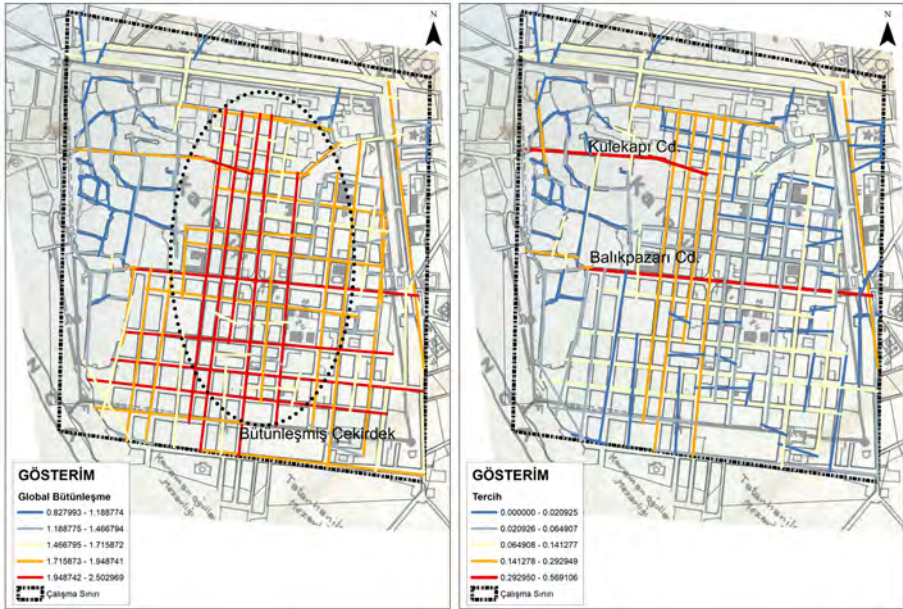
1951,77-79). Bu dönemdeki ticari etkinlik Saraçhane Caddesi'ndeki Ali Paşa Çarşısı ve diğer hanlardan öte küçük/tekil dükkânlar özelindedir (Eyice, 1989).

1940 haritası özelinde hazırlanan Mekân Dizimi analizleri değerlendirildiğinde; Balıkpazarı ve Kulekapı caddeleri güzergâhları olarak tanımlanabilecek hatların en yüksek tercih değerine sahip olduğu, bütünleşmenin bu hatlardan beslenen

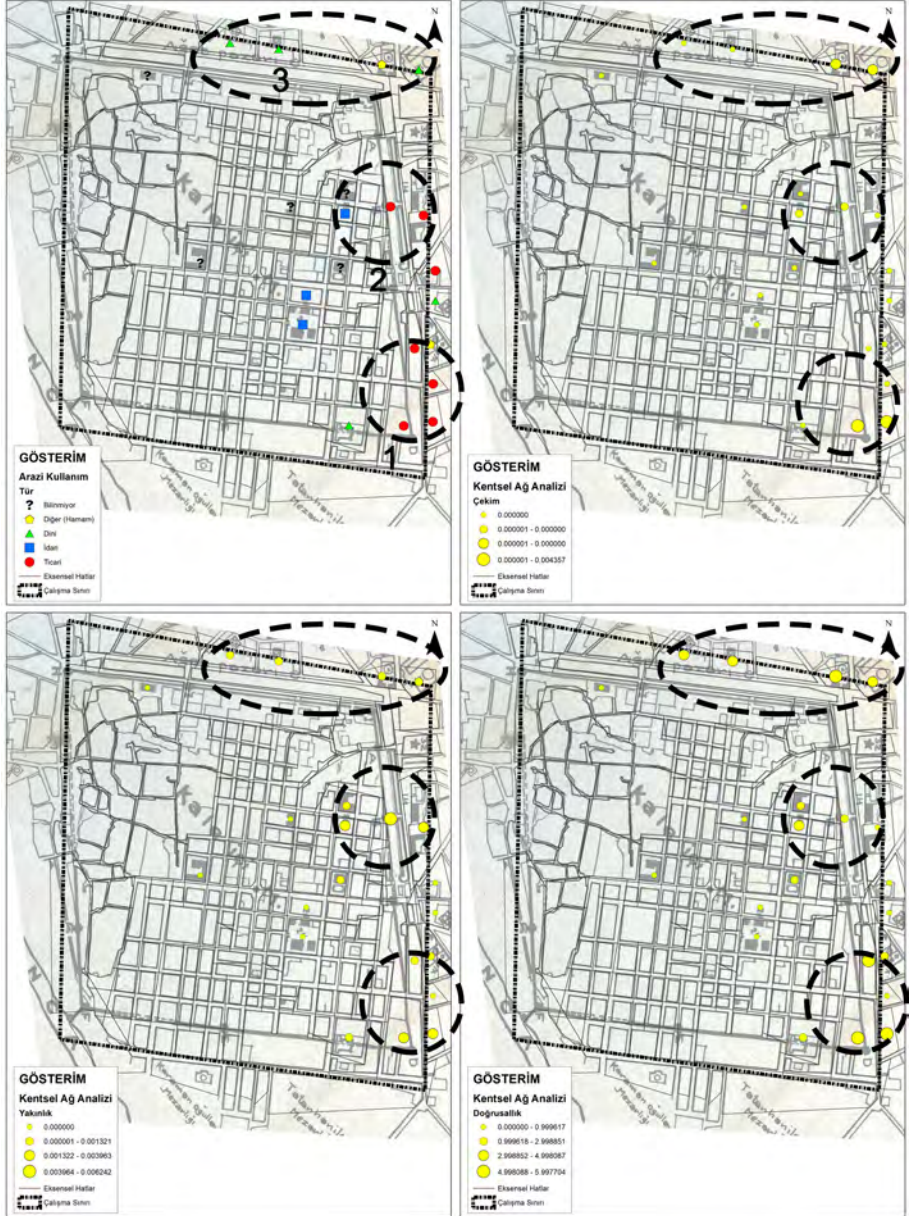
alt kademe hatlarda yükseldiği ve ortada/merkezde yoğunlaştığı, 1905 Dilaver Bey Planı kapsamında ızgara doku ile planlanmış kısımda bütünleşme değerleri yükselirken, Suriçi'nin kuzey kısmı ile 1912 yangınından etkilenen batı kısmının “ayırışmış” bölgeler olduğu görülmektedir. Saraçhane Caddesi kentin en aktif akslarından biridir (Şekil 7). 1940 haritası özelinde hazırlanan Kentsel Ağ Modeli analizleri değerlendirildiğinde; üç farklı çekim merkezi saptanmaktadır (Şekil 8):

- o Bütünleşme/tercih değerlerinin yüksek olması ve ticari işlevlerin yoğunlaşması nedeniyle ticari çekim noktası,
- o Ali Paşa Çarşısı, ticaret ve kamu kurumlarının birbirine yakınlığından oluşan idari, ticari çekim noktası,
- o Bütünleşme/tercih değerlerinin yüksek olması, çekici işlevler olmamasına rağmen doğrusal ulaşılabilir işlevler olması nedeniyle dini çekim noktası.

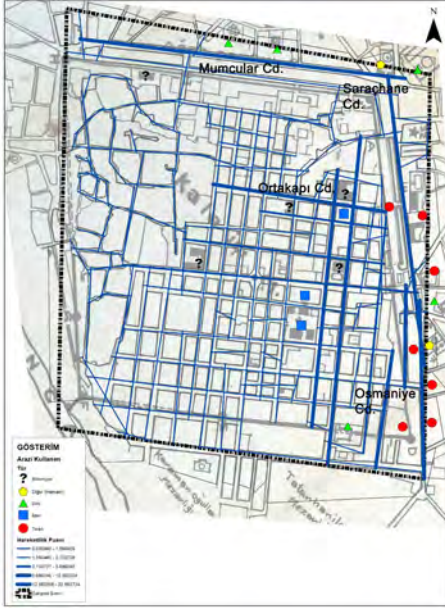
Doğal ve yönlendirilmiş hareket birlikte değerlendirilerek sonuç hareketlilik puanları hesaplanmış, Mekân Dizimi analizi sonuçlarından farklı olarak potansiyel akış yönleri arazi kullanım ve çekim noktaları ekseninde belirlenmiştir. 1940 yılı için muhtemel akış yönlerinin daha ziyade ticari noktalarda ve doğrusal erişilebilirliği yüksek hatlarda yoğunlaştığı görülmektedir (Şekil 9).

Şekil 7. 1940 yılı Edirne Kaleiçi Bölgesi Mekân Dizimi Analizi (ölçek: 1/3000).

Şekil 8. 1940 yılı Edirne Kaleiçi Bölgesi Arazi Kullanım ve Kentsel Ağ Analizi (ölçek: 1/3000).

Şekil 9. 1940 yılı Kaleiçi Bölgesi Kentsel Hareketlilik Hatları (ölçek: 1/3000).

Günümüz Kaleiçi Bölgesine Dair Değerlendirme

1940-2018 yılları arasında Kaleiçi'ndeki tarihi kırılmalar incelendiğinde; 1970'lerden sonra kentsel gelişimin sanayi, üniversite ve bazı büyük ölçekli kamu kurumlarının yer seçtiği D-100 karayolu (eski adı ile E-5) doğrultusunda güney ve güneydoğu yönlerini tercih etmesi, 1985 yılı planlarında Kaleiçi'nden geçen Talat Paşa Bulvarı ve Balıkpazarı Caddesi cepheli parsellerde çevre yapılarına göre yüksek ve apartman yapma hakkının verilmesi (Erdoğan ve Kuter, 2010,144) göze çarpmaktadır (Şekil 10). Edirne Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 1988, 2003, 2007 tarihlerindeki kararları sonrasında bölge özelinde kentsel korumaya yönelik kararlar geliştirilmiştir (Şekil 11).

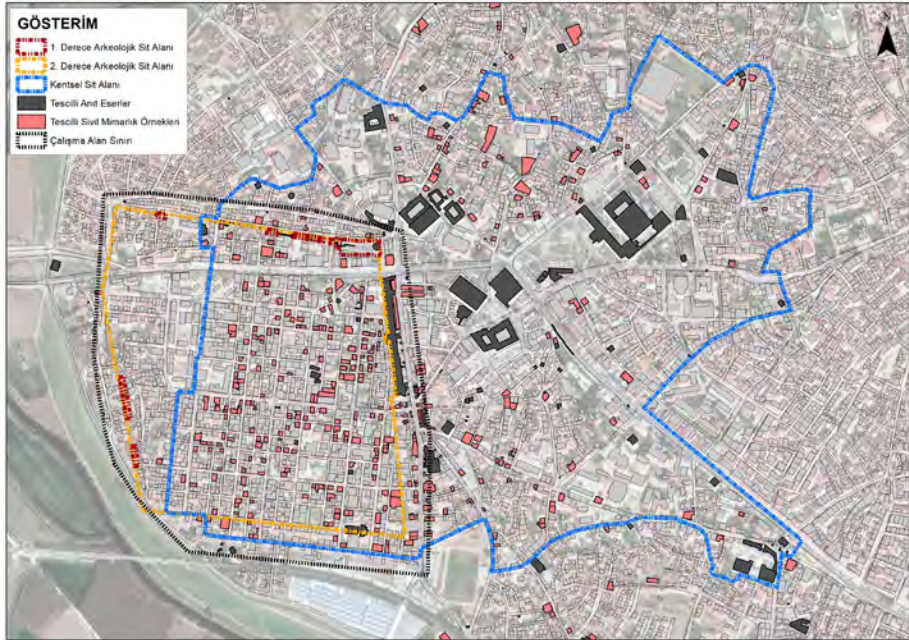

Şekil 10. Günümüz Edirne Kaleiçi Bölgesi.

2018 haritası özelinde hazırlanan Mekân Dizimi analizleri değerlendirildiğinde; 1854 ve 1940 dokusundan farklı olarak, Balıkpazarı, Saraçhane, Topkapı ve Talat Paşa hatlarının en yüksek tercih değerine sahip olduğu, bütünlüğünün bu hatlardan beslenen alt kademe hatlarda yüksek olduğu ve ortada/merkezde (tercih yoğun hatlardan beslenen iç bölgede) yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. 1854-1940-2018 arası bütünlüşme/tercih değerleri incelendiğinde; 2018’de bütünlüşme değerlerinin arttığı ancak bütünlüşmüş çekirdek kısmının genelde aynı kaldığı görülmektedir (Şekil 12). 2018 haritası özelinde hazırlanan Kentsel Ağ Modeli analizleri değerlendirildiğinde; tek çekim merkezi saptanmıştır: bütünlüşme/tercih değerlerinin ve doğrusal erişilebilirliğin yüksek olması, ticari işlevlerin yoğunlaşması nedeniyle ticari çekim noktası (Şekil 13).

Doğal ve yönlendirilmiş hareket birlikte değerlendirilerek sonuç hareketlilik puanları hesaplandığında; Mekân Dizimi sonuçlarından farklı olarak, potansiyel akış yönleri arazi kullanım ve çekim noktaları ekseninde belirlenmiştir. 2018 yılı akış yönlerinin daha ziyade ticari noktalarda ve doğrusal erişilebilirliği/tercih değeri yüksek hatlarda yoğunlaştığı söylenebilir (Şekil 14).

1854-2018 yılları arasında aynı sokakların hareketlilik puanlarını karşılaştırmaya yönelik Gruplama Analizine göre (Şekil 15) üç temel grup dikkat çekmektedir. 1. grupta yer alan hatlar çoğunlukla günümüz dokusunda görülen sokak örüntüleri olup önceki hatlarla büyük ölçüde uyuşmamaktadır. Bağlı olarak bu grup değer-

Şekil 11. Çalışma Alanı ve Yakın Çevresindeki Sit Alanları ve Tescilli Yapılar.

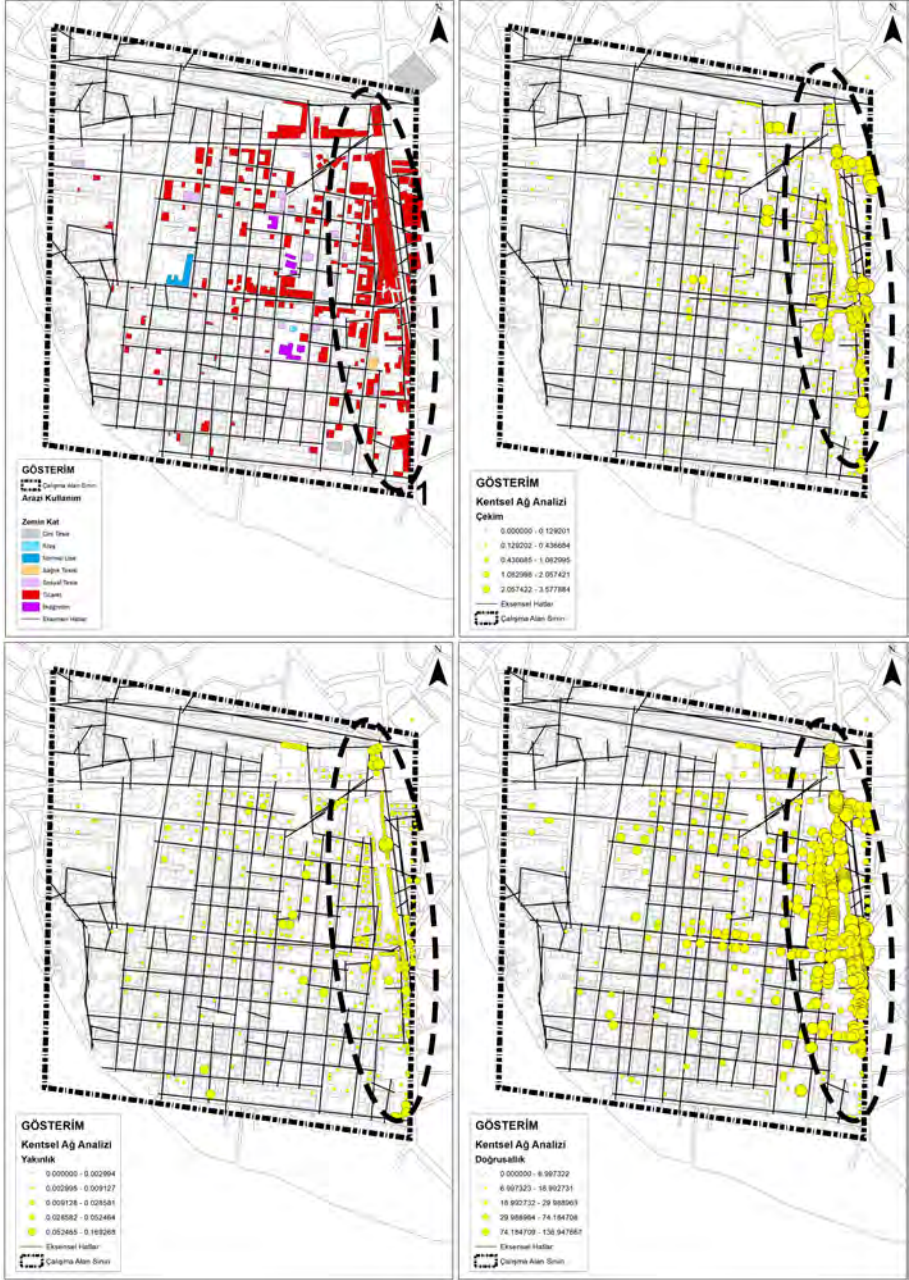

Şekil 12. Günümüz Edirne Kaleiçi Bölgesi Mekân Dizimi Analizi (ölçek: 1/3000).

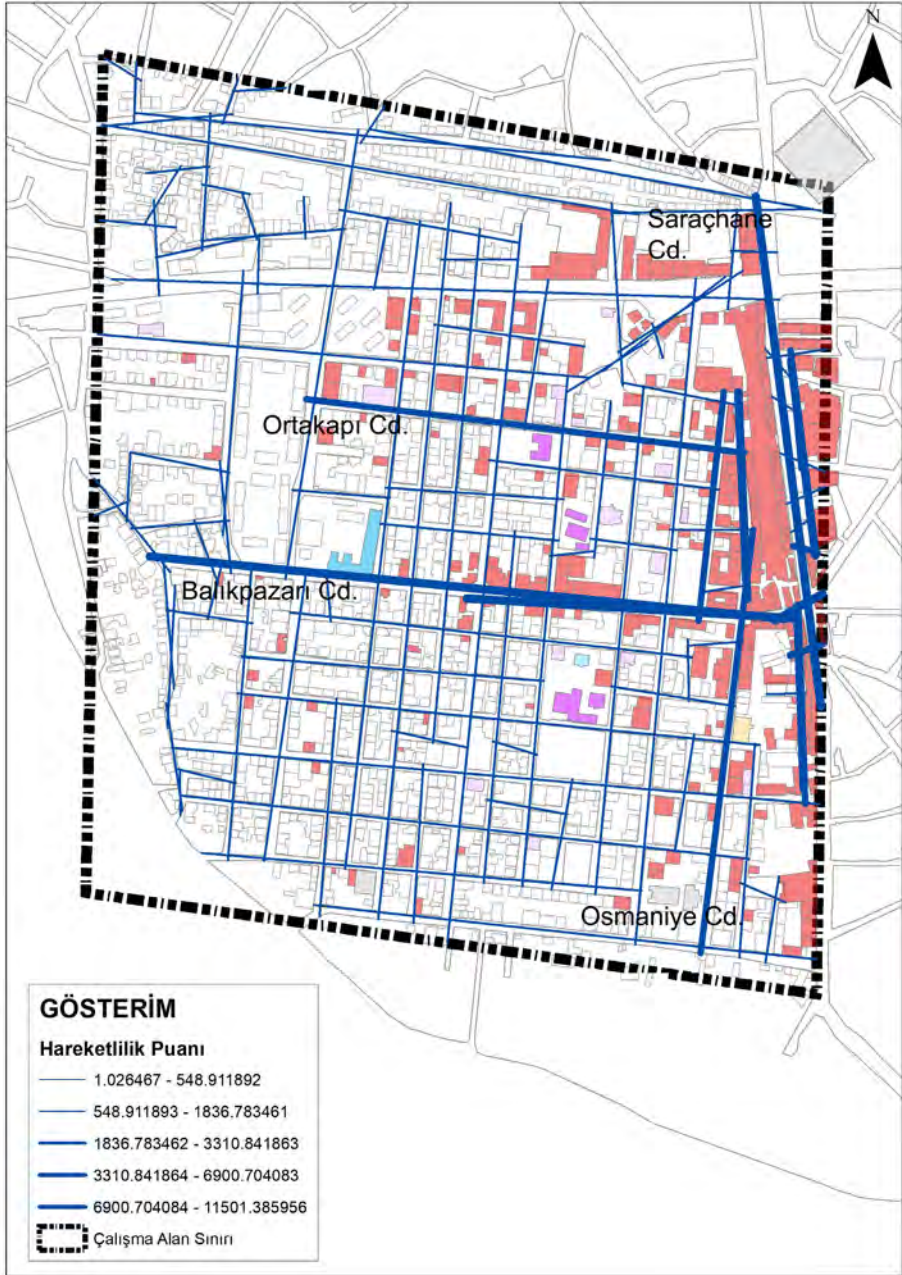
lendirmede gözardı edilmiştir. 2. grup hareketliliği 1854-1940 yılları arasında düşen, 1940 sonrasında yükselen hatlardır (Kulekapı, İzmir, Balıkpazarı caddeleri). 3. grup ise 1854-2018 yılları arasında hareketliliği yükselen hatlardır (Saraçhane ve Mumcular caddeleri).

Sonuç

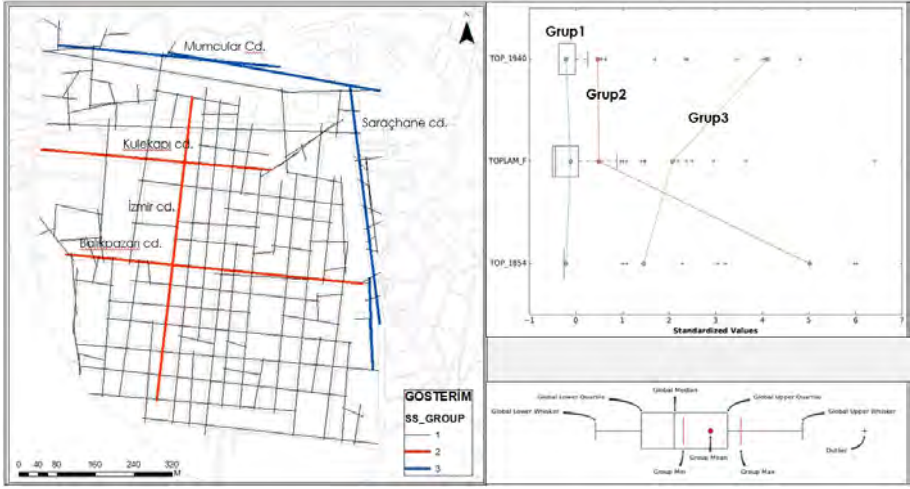
Literatür incelemelerinden “somut fiziksel mekânın soyut ekonomik, sosyal ve politik mekânın bilgisini içerdiği, sokak örüntülerinin bu bilginin incelenebilmesi için temel etmeni oluşturduğu çıkarımı yapılabilir. Sokak örüntüleri üzerinde meydana gelen hareket mekânsal biçimlenmeyi değiştirici/dönüştürücü/tetikleyici bir niteliğe sahiptir. Dolayısıyla kentsel mekânda tarihsel süreçte karşılaştırmalı olarak hareket ve akışların incelenmesi kentsel karakterin, müdahale↔etkilenme yapısının değerlendirilebilmesini mümkün kılacaktır” şeklinde özetlenebilen bu çalışma konusu ile hedeflenenler doğrultusunda Edirne kent merkezi Kaleiçi bölgesi tarihsel dönemler özelinde ele alınmıştır. Çalışma ile bu kapsamda erişilen sonuçlardan biri; mekân üzerindeki temel hareket odaklarının tek bir anın kesitinden öte tarihsel süreçte politik, kültürel, sosyal ve ekonomik nitelikler doğrultusunda biçimlendiği, yaşanan içsel/dışsal etkenler sonucunda değiştiği/dönüştüğü şeklindedir. Kaleiçi’nde deprem, yangın, işgal, göç/mübadele, planlama ana başlıklarında görülen tarihsel kırılmalar sonucunda bütünleşmiş çekirdeğin büyük ölçüde aynı kalmasına karşın tüm akışların batıya doğru (özellikle 1970 yılı son-

Şekil 13. Günümüz Edirne Kaleiçi Bölgesi Arazi Kullanım ve Kentsel Ağ Analizi (ölçek: 1/3000).

Şekil 14. Güneşli Kaleiçi Bölgesi Kentsel Hareketlilik Hatları (ölçek: 1/3000).

Şekil 15. 1854-2018 yılları arası sokak hatlarına yönelik gruplama analizi değerlendirmesi.

rasında kentsel gelişim süreçleri sonucunda D-100 yolu eksenine) yöneldiği, bütünleşme ve tercih değerleri yükselmesine karşın çalışma alanında hareketliliğin çok sınırlı bir bölgede kaldığı görülmektedir. Bu bakımdan çalışma sonucunda sokak örüntüleri bazında yapılacak tarihsel incelemelerde mekânsal biçimlenme ve formasyon niteliklerinin tek başına yetersiz kalacağı, mutlaka arazi kullanım başta olmak üzere diğer alt-bileşenler ile desteklenmesi gerektiğini önerilmektedir. Ayrıca inceleme sonucunda gruplama analizi ile ortaya konan hareketlilik gruplarının, tarihsel süreçte kent belleğini oluşturan hatlar olmasından ötürü özellikle kentsel tasarım ve planlama uygulamalarında ele alınması ve hassas kararlar üretilmesi gereken öğeler olduğu önerilmektedir.

Notlar

1. Bu bildiri, Mete Korhan Özkök'ün, Prof. Dr. Zekiye Yenen danışmanlığında Yıldız Teknik Üniversitesi – Şehir Planlama Doktora Programında çalışmakta olduğu “*Kentsel Mekânın Değişim Sürecini İncelemeye Yönelik Yöntem Önerisi*” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.
2. Özgün nitelemesi: topas
3. Bazı kaynaklarda Alman ekolü olarak tanımlanabilmektedir.
4. Tüm arazi kullanım türleri eşit çekici etkenlere sahip kabul edilmiştir.
5. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde (1652 yılında) Kaleiçindeki toplam 14 mahalleden on tanesinin Rum, dört tanesinin Yahudi mahallesi olduğundan bahsetmekte, Müslüman nüfusun kale dışında yaşadığını aktarmaktadır (Çelebi, 1986,351).

6. Özellikle 1934 yılı sonrasında ticarete etkinliğin Yahudi tüccarlardan Müslüman tüccarlara geçtiği belirtilmektedir (Bali, 1998, 2012; Aydoğan, 2018).

Kaynaklar

Al Sayed, K., P. A. Turner, ve S. Hanna. 2010. "Modelling The Spatial Morphogenesis In Cities: The Dynamics of Spatial Change in Manhattan". *10th International Conference on Design & Decision Support Systems, 19-22 July 2010, Eindhoven, The Netherlands*. Hollanda: Department of Architecture, Building, and Planning, Eindhoven University of Technology: Eindhoven.

Alonso, William. 1964. "The Historic and the Structural Theories of Urban Form: Their Implications for Urban Renewal". *Land Economics* 40(2),227-31.

Aristoteles. 2014. *Fizik*. 6.Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ariza-Villaverde, Ana B., Francisco J. Jiménez-Hornero, ve Eduardo Gutiérrez De Ravé. 2013. "Multifractal Analysis of Axial Maps Applied to the Study of Urban Morphology". *Computers, Environment and Urban Systems* 38,1-10.

Aydoğan, Erdal. 2018. "Yeni Belgeler Işığında 1934 Trakya Yahudi Olayları". *Belgi Dergisi* 2(16),878-94.

Bali, Rıfat. 1998. "Edirne Yahudileri". *Edirne: Serhattaki Payitaht içinde (205-227)*, editör E. N. İşli ve M. S. Koz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bali, Rıfat. 2012. *1934 Trakya Olayları*. İstanbul: Libra Kitap.

Ballantyne, Andrew. 2007. *Deleuze & Guattari for Architects*. London ; New York: Routledge.

Birbudak, Tolgay Seçkin. 2016. "Edirne'deki Fransız Konsolosu Marcel Cuinet'in Balkan Savaşı Günlüğü". *Gazi Akademik Bakış* 10(19),55-77.

Blanton, Richard E., ve Lane F. Fargher. 2011. "The collective logic of pre-modern cities". *World Archaeology* 43(3),505-22.

Bourdieu, Pierre. 1985. "The Social Space and the Genesis of Groups". *Theory and Society* 14(6),723-44.

Caniggia, Gianfranco. 1981. *Composizione Architettonica e Tipologia Edilizia*. 3rd edition. Marsilio.

Caniggia, Gianfranco, ve Gian Luigi Maffei. 2001. *Architectural Composition and Building Typology: Interpreting Basic Building*. Alinea Editrice.

Cataldi, G. Richard, Gian Luigi Maffei, ve Paolo Vaccaro. 2002. "Saverio Muratori and the Italian school of planning typology". *Urban Morphology* 6(1),3-14.

Conzen, M. P. 1968. "The Use of Town Plans in the Study of Urban History". Ss. 113-30 içinde *The Study of urban history.*, editör H. J. Dyos, Urban History Group (Great Britain), ve University of Leicester. New York: St. Martin's Press.

- Conzen, M. P. 1978. “Analytical Approaches to Urban Landscape”. *Dimensions of Human Geography* içinde, editör K. Butzer. ABD: University of Chicago.
- Conzen, M. P. 2001. “The study of urban form in the United States”. *Urban Morphology* 5(1),3-14.
- Çelebi, Evliya. 1986. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. C. 3. editör T. Temelkuran ve N. Aktaş. İstanbul: Üçdal Neşriyat (Orijinal yayın tarihi, 1652).
- Erdoğan, E., ve N. Kuter. 2010. “Edirne Kenti Kültür Varlıklarının Kent Estetiği Açısından Değerlendirilmesi”. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi* 7(3),137-140.
- Esin, Taylan. 2018. “Korku, Felâket ve Şüphe: 1905 Edirne Yangını”. *Kebikeç* (46),155-188.
- Eyice, Semavi. 1989. “Ali Paşa Çarşısı”. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (432-433). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Giddens, Anthony. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press.
- Gordon, David M. 1979. “Social Control And Capitalist Cities”. *Social Science Quarterly* 59(4),628-35.
- Gordon, George. 1984. “The Shaping of Urban Morphology”. *Urban History* 11,1-10. doi: 10.1017/S0963926800006878.
- Göktepe, Kaya. 2014. “Türkiye Trakya’sında Nüfus Ve İskân Politikaları (1830-1914)”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16(2),100-123.
- Griffiths, S. 2012. “The Use of Space Syntax in Historical Research: Current Practice and Future Possibilities”. Şili: PUC.
- Griffiths, S., ve L. Vaughan. 2020. “Mapping Spatial Cultures: Contributions of Space Syntax to Research in the Urban History of the Nineteenth-Century City”. *Urban History*.
- Güleryüz, Naime. 2016. “2 Eylül 1905 büyük Edirne yangını”. *Şalom Gazetesi*. (http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-100330-2_eylul_1905__buyuk_edirne_yangini.html) Erişim Tarihi: 20 Aralık 2020.
- Heidegger, Martin. 1975. “Building, Dwelling, Thinking”. *Poetry, Language, Thought* içinde (140-161). New York: HarperPerennial.
- Hillier, Bill. 1997. “Cities as Movement Economies”. *Intelligent Environments* içinde (295-344), editör P. Droege. Amsterdam: North-Holland.
- Hillier, Bill. 1999. “Centrality as a Process: Accounting for Attraction Inequalities in Deformed Grids”. *URBAN DESIGN International* 4(3),107-27.
- Hillier, Bill. 2002. “A Theory of the City as Object: Or, How Spatial Laws Mediate the Social Construction of Urban Space”. *Urban Design International* 7(3),153-79.

Hillier, Bill, ve Julienne Hanson. 1984. *The Social Logic of Space*. Reprint edition. Cambridge: Cambridge University Press.

Hillier, Bill, ve Shinichi Iida. 2005. "Network and Psychological Effects in Urban Movement". *Spatial Information Theory*. içinde, editör A. G. Cohn ve D. M. Mark. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.

Hillier, Bill, A. Penn, J. Hanson, T. Grajewski, ve J. Xu. 1993. "Natural Movement: Or, Configuration and Attraction in Urban Pedestrian Movement": *Environment and Planning B: Planning and Design* (20),29-66.

Inomata, T. 2004. "The Spatial Mobility of Non-Elite Populations in Classic Maya Society and Its Political Implications". Ss. 175-96 içinde *Ancient Maya Commoners*, editör J. C. Lohse ve F. Valdez. ABD: University of Texas Press.

Jazbinsek, Dietmar. 2003. "The Metropolis and the Mental Life of Georg Simmel: On the History of an Antipathy". *Journal of Urban History* 30(1),102-25.

Jiang, Bin, Junjun Yin, ve Sijian Zhao. 2009. "Characterizing the Human Mobility Pattern in a Large Street Network". *Physical Review. E, Statistical, Nonlinear, and Soft Matter Physics* 80(2 Pt 1),021136.

Kalkan, Metin Nurettin. 2017. "Felsefî Bir Sorun Olarak Mekân". *MNK*. (<https://metinnurettinkalkan.com/2017/03/11/felsefi-bir-sorun-olarak-mekan/>) Erişim Tarihi: 01 Aralık 2019.

Karakuş, Sadık Emre. 2018. "Osmanlı İdaresinde Edirne (1789-1839) [Fizikî, İdarî, İçtimaî ve İktisadî Yapı]". Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Elâzığ.

Kaufmann, Vincent, Manfred Max Bergman, ve Dominique Joye. 2004. "Motility: Mobility as Capital". *International Journal of Urban and Regional Research* 28(4),745-56.

Kropf, Karl S. 1993. *An enquiry into the definition of built form in urban morphology*. Birmingham: University of Birmingham.

Lefebvre, Henri. 2014. *Mekânın Üretimi*. 2. Baskı. İstanbul: Sel Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi, 1991).

Liebst, Lasse Suonperä. 2015. "Phenomenology of the Movement Economy: A Multilevel Analysis". *The Journal of Space Syntax* 6(1),49-60-60.

Liu, Xintao, ve Bin Jiang. 2012. "Defining and generating axial lines from street center lines for better understanding of urban morphologies". *International Journal of Geographical Information Science* 26(8),1521-32.

Louf, Rémi, ve Marc Barthélemy. 2014. "A typology of street patterns". *Journal of The Royal Society Interface* 11(101),20140924.

Löw, Martina. 2008. "The Constitution of Space: The Structuration of Spaces Through the Simultaneity of Effect and Perception". *European Journal of Social Theory* 11(1),25-49. doi: 10.1177/1368431007085286.

- Marshall, Stephen. 2008. *Cities Design & Evolution*. 1 edition. Abingdon, Oxon ; New York, NY: Routledge.
- Mevsim, Hüseyin. 2011. “Dobri Minkov’un 1870 Yılına Ait Edirne İzlenimleri”. *Folklor/Edebiyat* 17(67),115-24.
- Morales, Jose, Johannes Flacke, Javier Morales, ve Jaap Zevenbergen. 2019. “Mapping Urban Accessibility in Data Scarce Contexts Using Space Syntax and Location-Based Methods”. *Applied Spatial Analysis and Policy* 12(2),205-28.
- Moudon, Anne Vernez. 1997. “Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field”. *Urban Morphology* 1,3-10.
- Muller, Peter O. 1995. “Transportation and Urban Form: Stages in the Spatial Evolution of the American Metropolis”. *The Geography of Urban Transportation* içinde (59-85), editör S. Hanson. New York: Guilford.
- Nowicka, Magdalena. 2006. “Mobility, Space and Social Structuration in the Second Modernity and Beyond”. *Mobilities* 1(3),411-35.
- Oliveira, Vítor. 2016. *Urban Morphology: An Introduction to the Study of the Physical Form of Cities*. Springer International Publishing.
- Omer, Itzhak, ve Nir Kaplan. 2017. “Using Space Syntax and Agent-Based Approaches for Modeling Pedestrian Volume at the Urban Scale”. *Computers, Environment and Urban Systems* 64,57-67.
- Özdeş, Gündüz. 1951. *Edirne İmar Planına Hazırlık Etüdü*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Paul, Abhijit. 2012. “Land-use-accessibility model: A theoretical approach to capturing land-use influence on vehicular flows through configurational measures of spatial networks”. *International Journal of Urban Sciences* 16(2),225-41.
- Perkins, T. Alex, Andres J. Garcia, Valerie A. Paz-Soldán, Steven T. Stoddard, Robert C. Reiner, Gonzalo Vazquez-Prokopec, Donal Bisanzio, Amy C. Morrison, Eric S. Halsey, Tadeusz J. Kochel, David L. Smith, Uriel Kitron, Thomas W. Scott, ve Andrew J. Tatem. 2014. “Theory and data for simulating fine-scale human movement in an urban environment”. *Journal of the Royal Society Interface* 11(99).
- Polla, Silvia, ve Philip Verhagen. 2014. *Computational Approaches to the Study of Movement in Archaeology, Theory, Practice and Interpretation of Factors and Effects of Long Term Landscape Formation and Transformation*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Pred, Allan. 1981. “Social Reproduction and the Time-Geography of Everyday Life”. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography* 63(1),5-22.
- Richards, Brian. 1969. “Urban Transportation and City Form”. *Futures* 1(3),239-51.
- Richards-Rissetto, Heather, ve Kristin Landau. 2014. “Movement as a Means of Social (Re)Production: Using GIS to Measure Social Integration across Urban Landscapes”. *Journal of Archaeological Science* 41,365-75.

- Sevtsuk, Andres, Raul Kalvo, ve Onur Ekmekci. 2016. "Pedestrian accessibility in grid layouts: the role of block, parcel and street dimensions." *Urban Morphology* 20(2),89-106.
- Sevtsuk, Andres, ve Michael Mekonnen. 2012. "Urban network analysis: a new toolbox for measuring city form in ArcGIS". *International Journal of Geomatics and Spatial Analysis* 22(2),287-305.
- Shpuza, Ermal. 2014. "Allometry in the Syntax of Street Networks: Evolution of Adriatic and Ionian Coastal Cities 1800–2010". *Environment and Planning B: Planning and Design* 41(3),450-71.
- Smith, Michael E. 2007. "Form and Meaning in the Earliest Cities: A New Approach to Ancient Urban Planning". *Journal of Planning History* 6(1),3-47.
- Stravrides, Stravros. 2016. *Kentsel Heterotopya*. İstanbul: Sel Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi, 2006).
- Suzuki, Soma. 2018. "Comparative Analysis of Human Movement Prediction: Space Syntax and Inverse Reinforcement Learning". *ArXiv* arXiv:1801.00464.
- Thrift, N. J. 1983. "On the Determination of Social Action in Space and Time". *Environment and Planning D: Society and Space* 1(1),23-57.
- Tönnies, Ferdinand. 1887. *Community and Society*. 1. Baskı. New York: Harper & Row.
- Turner, Alasdair, ve Alan Penn. 2002. "Encoding Natural Movement as an Agent-Based System: An Investigation into Human Pedestrian Behaviour in the Built Environment". *Environment and Planning B: Planning and Design* 29(4),473-90.
- White, Devin A., ve Sarah L. Surface-Evans. 2012. *Least Cost Analysis of Social Landscapes: Archaeological Case Studies*. University of Utah Press.
- Yaşar, Okan. 2011. "Edirne İli'nin Nüfus Hareketleri Bakımından İncelenmesi ve Son Dönemde Göçlere Katılanların Sosyo-Ekonomik Nitelikleri". *Doğu Coğrafya Dergisi* 14(21),195-220.
- Yerolympos, Alexandra. 1993. "A Contribution to the Topography of 19th Century Adrianople". *Balkan Studies* 34(1),49-72.
- Yıldırım, Sercan. 1996. *Kentsel ve Mekansal Yapı Çözümlemesi: Edirne Kent Kurgusu ve Mekansal Yapı Çözümlemesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Baismevi.
- Yoffee, Norman. 2009. "Making Ancient Cities Plausible". *Reviews in Anthropology* 38(4),264-89.

**KENTSEL MORFOLOJİDE YÖNTEMLER:
KENTSEL MORFOLOJİDE
FRAKTAL ÇÖZÜMLEME**

İZMİR BÖLGE MORFOLOJİSİNİN FRAKTAL ANALİZ YÖNTEMİYLE İRDELENMESİ

Sıla Özdemir*, Emine Yetişkul**

*Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Dr.

** ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.
sila1299@gmail.com; yetiskul@metu.edu.tr

Ekonomik, teknolojik ve kültürel değişiklikler doğrultusunda geleneksel kent-kır sınırlarının ortadan kalktığı, kentselliğin ağ ve düğümler vasıtasıyla daha geniş ölçeklerde gerçekleştiği kabulleri ortaya çıkmıştır. Yerleşme sistemleri ve kent-bölgeler doğa bilimlerine bağlı sosyal bilimler epistemolojisi doğrultusunda kendini organize eden, açık sistemler olarak tanımlanmaktadır. Kaotik bir yapıya sahip, doğrusal olmayan ve Öklid geometrisine indirgenemeyen yerleşme örüntüsünün nasıl temsil edileceği literatürde önemli bir çalışma alanı olarak görülmektedir. Kenti karmaşık bir sistem olarak elen alan yaklaşımlar arasında yer alan fraktal analiz; düzensiz, parçalı, kırıklı formları düşünmek, betimlemek ve hesaplamak için kullanılan bir matematiksel araçtır. Yerleşimleri kent-bölge sistemi olarak ele alan yaklaşımlar literatürde kısıtlıdır. Türkiye çalışmaları ise yerleşmelerin eski tarihli görsellerinin teminin güçlüğü nedeniyle güncel ve kısa geçmişe dayanan kent ve kent parçalarını ele almıştır. Bu çalışmada İzmir'in bir kent bölge olarak karmaşıklık kuramı bakış açısıyla zamana bağlı yerleşme sistemi ve mekânsal örüntüdeki değişikliklerinin 20. Yüzyıl ortasından itibaren ele alınmak üzere tespiti amaçlanmıştır. Kentsel dokular ve kent sistemleri yapıları gereği ölçeğe duyarlı olduklarından geniş bölge (extended region) ve çekirdek bölge (core-region) olmak üzere iki ölçek tespit edilmiştir. Kent-kır ve bölgenin sınır tespitilerindeki bulanıklık nedeniyle çalışmada fraktal bir yapıya sahip olan ulaşım sistemi analiz edilmiştir. Bu kapsamda çekirdek bölge için Harita Genel Müdürlüğünden ve geniş bölge için Karayolları Genel Müdürlüğünden temin edilen haritalar üzerinden 1950li yıllardan günümüze kadar İzmir kent-bölgesinin fraktal boyut değişimi, nüfus ve morfolojik gelişme eğilimleri irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karmaşık kent sistemleri, fraktal boyut, kent bölge

Giriş

Ekonomik, teknolojik ve kültürel değişiklikler doğrultusunda geleneksel kent-kır sınırlarının ortadan kalktığı, kentselliğin ağ ve düğümler vasıtasıyla daha geniş ölçeklerde gerçekleştiği kabulleri ortaya çıkmıştır. Yerleşme sistemleri ve kent-bölgeler, doğa bilimlerine bağlı sosyal bilimler epistemolojisi doğrultusunda kendini organize eden açık sistemler olarak tanımlanmaktadır. Kaotik bir yapıya sahip, doğrusal olmayan ve Öklid geometrisine indirgenemeyen yerleşme

örüntüsünün nasıl temsil edileceği literatürde önemli bir çalışma alanı olarak görülmektedir. Kenti karmaşık bir sistem olarak elen alan yaklaşımlar arasında yer alan fraktal analiz; düzensiz, parçalı, kırıklı formları düşünmek, betimlemek ve hesaplamak için kullanılan bir matematiksel araçtır. Yapı ölçeğindeki detaylardan başlayarak karmaşıklık, kentsel eleman ve dokular fraktal analiz yöntemiyle incelenebilmektedir. Dünya ve Türkiye kentlerinin fraktal yapısını incelemeye yönelik çalışmalarda kentlerin merkezi bölgelerinde çoğunlukla yüksek fraktal boyut hesaplanmaktadır. Bununla birlikte yerleşimleri bir kent-bölge sistemi olarak merkez ve çeper dokularıyla birlikte ele alan yaklaşımlar kısıtlıdır. Türkiye çalışmaları ise yerleşmelerin eski tarihli görsellerinin temininin güçlüğü nedeniyle güncel ve kısa geçmişe dayanan kent ve kent parçalarını ele almaktadır. Bu çalışmada İzmir'in bir kent bölge olarak karmaşıklık kuramı bakış açısıyla zamana bağlı yerleşme sistemi ve mekânsal örüntüdeki değişikliklerinin 20. Yüzyıl ortasından itibaren ele alınmak üzere tespiti amaçlanmıştır. Kentsel dokular ve kent sistemleri yapıları gereği ölçeğe duyarlı olduklarından çalışmada geniş bölge (extended region) ve çekirdek bölge (core-region) olmak üzere iki ölçek tespit edilmiştir. Türkiye'de kent ölçeğindeki çalışmalarda kent merkezi uydu fotoğrafları veya diğer uzaktan algılama araçlarıyla belirlenerek kent makroformunun değişen fraktal boyutları irdelenmiştir. Kent parçalarında ise ulaşım dokusu ve kütsel doluluk üzerinden analizler yapılarak farklı kentsel değişkenlerle fraktal boyut arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. Kent-kır ve bölgenin sınır tespitlerindeki bulanıklık ile birlikte uzaktan algılama araçlarının bulunmadığı yıllara ilişkin verilerin analize dahil edilememesi sorunları bir araya geldiğinde fraktal bir yapı olan ulaşım sisteminin fraktal analiz için kullanılmasına karar verilmiştir. İzmir kent bölgesi için yapılan bu çalışma ölçeği bakımından kent-bölge ilişkilerinin tanımlaması ve yerleşime konu olmayan kırsal olarak nitelendirilen alanları da kapsamı bakımından ilktir. Çalışmanın amacı fraktal boyutun geniş ve çekirdek kent bölgede zaman içerisinde nasıl farklılaştığı, gelişme eğilimi ile nüfus arasında anlamlı bir yapının ortaya çıkıp çıkmadığının tartışılmasıdır.

Kentlerin Mekânsal Temsilinde Paradigma Değişikliği

19. yüzyılın sonu itibariyle Fizik biliminde yaşanan gelişmeler zaman ve mekânın kavramsallaştırılmasında önemli değişikliklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Newton fiziğini temel alan klasik fiziğe bağlı zaman-mekân sürekliliğine ilişkin kuramlar; görelilik teorisini ortaya çıkışı, atom altığı fiziği ve hareketle ilişkin yeni kuramlar ile kavramsallaştırmalarını değiştirmiş buna bağlı olarak kent parçaları ve bölgelerin temsili de değişikliğe uğramıştır. Cebir dışı fraktal objeler ve saçaklanmalar üzerinden kentin morfolojik yapısı zamana bağlı dinamik sistemler olarak ele alınarak noktasal ve deterministik sınırlar üzerine kurulu alansal temsiller yerini akış, bulanıklık, düğüm ve ağlar ile kurgulanan bir konfigürasyona bırakmaya başlamıştır (Brenner and Schmid (2011), (Tekeli, 2016). Coğrafi mekânın klasik fiziği temel alan temsillerinin yanı sıra kentsel mekânın sosyo-ekonomik katmanları II. Dünya Savaşı'ndan sonra neo-klasik iktisat ku-

ramlarının ontolojik kabulleri ile ele alınmıştır. Uluslararası ticaret ve makroekonomi kuramları lineer olmayan ağ paylaşımı, eşgüdüm ve karmaşık dinamikleri tartışmakla birlikte, davranışsal ekonomi alanında da oyun teorisi, irrasyonel karar süreçleri deterministik yaklaşımları değişikliğe uğratmıştır. Kentleşme olgusu da küresel dinamiklerin etkinliğinin artmasıyla kartografik kesinliğini yitirmiş, kent ve kentleşmenin sınırlarının bulanıklaştığı ortaya koyulmuştur (Amin & Thrift (2002). Benzer şekilde kentleşmenin gezegen ölçeğinde gerçekleştiği, gelişmiş bölge kentleşmesinin kentleşme sürecini domine ettiği tartışmaları ortaya çıkmıştır (Brenner, 2013), (Brenner & Schmid, 2014), (Angelo, 2016). Kentsel siteleri dinamik, kompleks ve açık sistemler olarak ele alan bu bakış açısında kentleşmenin sosyal ve çevresel mekanı da metabolik bir sistem olarak değerlendirilmektedir (Swyngedouw, 2006), (Ibanez & Katsikis, 2014). Söz konusu gelişmeler bağlamında ise kentin morfolojik modellenmesine ilişkin yaklaşımlar da değişikliğe uğramıştır.

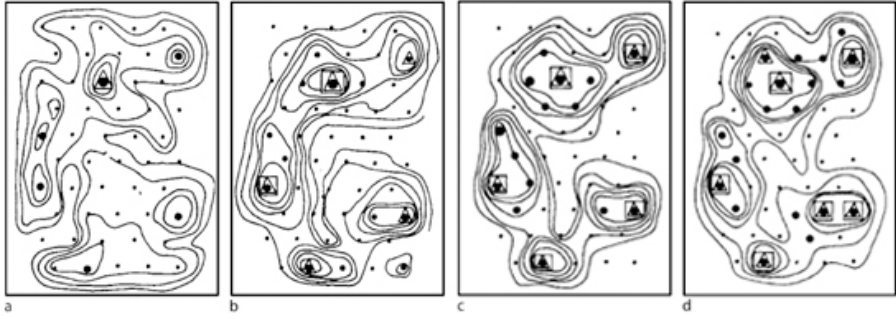
Kent Sistemlerinin Karmaşık Sistemler Olarak Ele Alınması

Merkezi Yerler Kuramı, Güç Yasası, Ekolojik Kuram gibi klasik kent kuramlarını da içerisinde barındıran karmaşık sistem yaklaşımı; kent sistemleri ve kent parçalarını doğrusal olmayan, kendi kendini organize edebilen, dinamik sistemler olarak ele almaktadır (Batty and Longley 1994), (Batty, 1995), (Portugali, 2000), (Yin, 2009). Deterministik yasalara uysalar da tahmin edilebilirliği olmayan ve denge noktası bulunmayan içsel ve dışsal olarak kaotik ilişkilerin ortaya çıktığı sistemler olarak tanımlanmaktadır (Portugali, 2009). Doğrusal olmayan geriye etkili sistemler barındıran, başlangıç durumuna hassas bağlılığı olan, periyodik olmayan bir düzeni ifade eden ve kentleri karmaşık sistemler olarak ele alan temel yaklaşımlar 20.yy'nın son çeyreğinde ortaya çıkmış olup, geliştirilme süreçleri devam etmektedir.

Dağıtıcı (*Dissipative*) Yaklaşım: Doğa bilimleri epistemolojisi temelli bu yaklaşım Bernard Hücreleri olgusundan yola çıkılarak termodinamiğin ikinci yasasına göre denge noktasından uzak kendini organize etme sistemine dayanmaktadır. Merkezi yerler kuramında yer alan altıgen formlar üzerinden gelişim Şekil 1'deki gibi Bernard hücrelerinin altıgen hücreleri esas alınarak durağan olmayan şekilde yeniden formüle edilerek bölgesel gelişime uyarlanmıştır (Portugali, 2015).

Sinerjetik ve Yapay Sinir Ağları Yaklaşımı: Nöron teorisi geliştirilerek kentlerin ortaya çıkma, gelişme ve değişim süreçlerinin bilişsel haritalandırmasını karmaşık bir sistem olarak ele alan yaklaşımdır. Mikro seviye değişimler hızlı süreçler olarak adlandırılırken kent sistemlerini ele alan yavaş süreçler makro düzey değişimler olarak ele alınmaktadır. Çok sayıda mikro düzey içsel ve dışsal etkileşim sonucu makro düzey değişiklikler modellenmektedir (Portugali, 2000).

Hüresel Otomata Yaklaşımı: Kentlerin karmaşık yapısının basit kurallar üzerinden kalibrasyon süreçleri ile gelişim simülasyonlarının modellendiği yaklaşım-

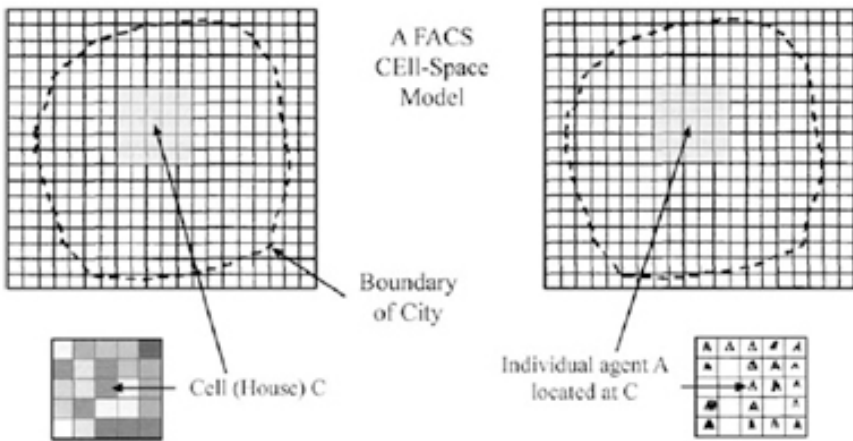

Şekil 1. Dağıtıcı Yaklaşımına göre gelişim simülasyonu (http://senseable.mit.edu/papers/pdf/20050115_Pulselli_etal_DissipativeStructures_BuiltEnvironment.pdf)

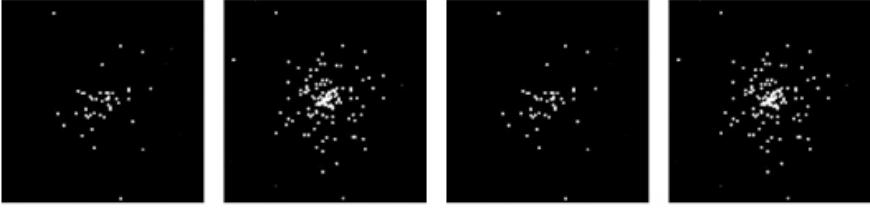
lar bütünüdür. Tarihsel gelişimi veya olası gelişme davranışını simüle eden örtük modellerin yanı sıra açık modeller ile mikro ölçekteki kararların global davranışı nasıl etkilediği de yaklaşımın temel çalışma sorunsalıdır (Batty, 2005), (Portugali, 2000).

Ajan Tabanlı Yaklaşım: Sosyal süreçleri karar vermeye dâhil ederek dinamik, sosyo-ekonomik ve çevresel bir bağlantı kurmak için bireysel karar verme girdilerini ve bunların birbirleriyle etkileşimlerini incelemektedir. Şekil 2’de örneklenildiği gibi hücresel ilişkiyi temel alan yaklaşımda mikro kararların kümülatif olarak büyük sonuçlarının ortaya çıktığı tespit edilmektedir (Hatna & Benenson, 2012).

Kaos Temelli, Küçük Dünya ve Kumyığını Yaklaşımları: Kaos temelli yaklaşımda uzun dönemlerde kentlerin durağan bir sürecin ardından kısa dönemde

Şekil 2. Hücresel Mekanda Serbest Ajan Modeli (Portugali, 2000,7968) (http://senseable.mit.edu/papers/pdf/20050115_Pulselli_etal_DissipativeStructures_BuiltEnvironment.pdf)

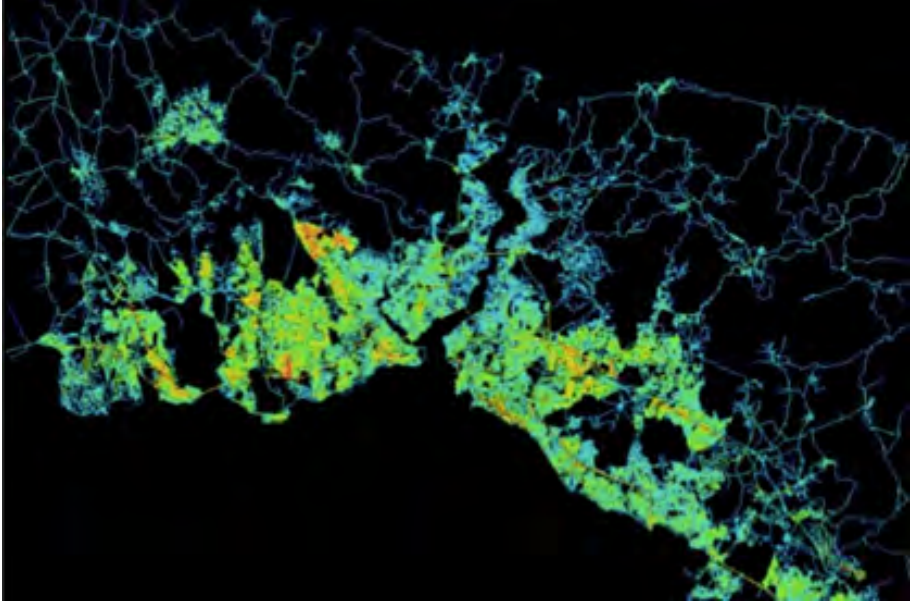
Şekil 3. Kum taneleri yaklaşımında kentin hipotetik gelişimi (Batty, 2005,65)

güçlü dalgalanmalar ve kaos ile karakterize olduğu üzerinden kentlerin mikroskobik kaotik safhaları modellenmektedir. Kum taneleri yaklaşımı ise iç dinamiklerin durağan zamanlardaki karmaşık dinamiklerinin modellenmesini amaçlamaktadır (Şekil 3). Küçük-dünya yaklaşımında ise güç yasasına göre karmaşık ağların etkileşimi modellenmektedir (Portugali, 2000).

Mekan Dizimi Yaklaşımı: Kentsel sistemlerin mekansal karakteristiklerini belirlemeye yarayan matematiksel morfoloji analiz ve temsillerinin bütünüdür. Mekânların ve aksların birbiriyle bağları ve etkileşimlerinin hesaplanmasının yanı sıra geniş kentsel alanlarda olası akışların tahmini için de kullanılmaktadır. Batty'e (2005) göre karmaşıklık teorisinin mekân dizimi yöntemiyle etkin uygulama alanları bulunmaktadır. Şekil 4 ile mekan dizimi analizlerinden bir düğümün sisteme ne kadar entegre olduğunu temsil eden analiz örneği görülmektedir.

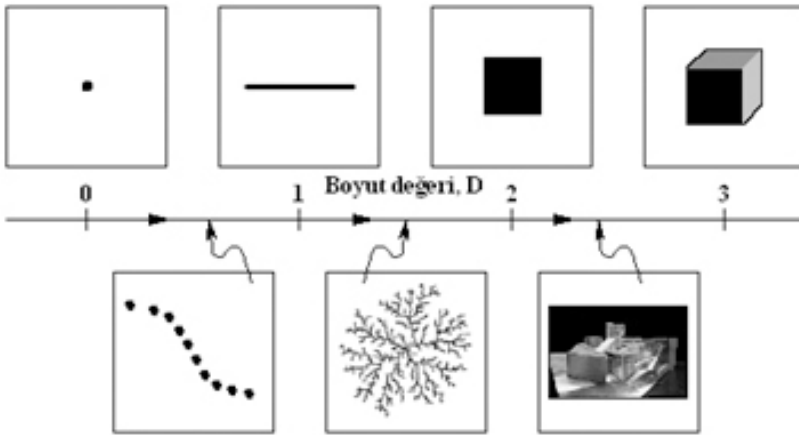
Fraktal Analiz Yaklaşımı: Matematiksel temeli olan fraktal analiz, fraktal bir yapısı olan kent ve kent sistemlerine de uygulanmaktadır. İlk olarak Mandebrot (1983) tarafından tanımlanmış olup «fractus» kelimesi kırılmak-tekrar anlamına gelmektedir. Düzensiz, parçalı, kırıklı formları düşünmek, betimlemek ve hesaplamak için kullanılan “*Fraktal Boyut*” Öklid geometrisi temelli 3 boyuttan farklı olarak buçuklu boyutları ifade etmektedir (Şekil 5). Fraktalların boyutsal değerleri zaman içinde değişebilmekte ve devamında kaotik bir süreç olarak ele alınmak üzere ilk koşulların sistem üzerinde etkisi bulunmaktadır. Teorik fraktalların yanı sıra doğal fraktallar da tanımlanmış olup, sıradağlar, ağaçlar, fay hatları, kıyı çizgisi gibi yapılar da fraktal olarak nitelendirilmektedir (Baranger, 2000). Bununla birlikte sosyal sistemler ve ekonomik göstergelerde de fraktal yapı tespit edilmiş, kentsel yerleşim alan sınırı ve ulaşım dokusu da heterojen fraktal yapıya sahip olarak nitelendirilmiştir (Batty ve Longley, 1994).

Kendine benzerlik ve tekrar üzerine kurulu fraktalların boyutsal değerlerinin zamansal değişimi kentsel büyüme ve büyümenin niteliği ile ilişkilendirilmektedir. Farklı ölçeklerde benzer geometrinin tekrarlanması anlamına gelen kendine benzerlik, boyutu tam olarak kendine benzer olmayan kentsel strüktürün değerlendirilmesinde uygun değerdir. Bu nedenle birçok fraktal analiz yaklaşımından

Şekil 4. Mekan dizimi yaklaşımında İstanbul'un global integration analizi (Kaynak: URL-1)

birkaçı kentsel analiz için uygun olarak değerlendirilmektedir. Kutu sayma yöntemi kentsel dağılımları analiz etmede uygun olarak değerlendirilirken tek merkezli yerleşimler için yarıçap kümelenmesi (rassradius) yöntemi de etkin olarak kullanılmaktadır (Mc Adams, 2007) (Peitgen ve diğerleri, 2004), (Kaya ve Bölen, 2017). Literatür bulguları incelendiğinde kentsel büyüme ve fraktal boyut arasında pozitif yönlü ilişki bulunduğu ancak büyümenin niteliğinin bu ilişkinin

Şekil 5. Öklid ve fraktal boyutlar (Kaynak: Kaya, 2003: 46)

boyutunu değiştirdiği, kentsel yayılma ve saçaklanma doğrultusunda bu boyutun azaldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte yüksek geometrik düzen düşük fraktal boyut ile ilişkilendirilmektedir. Kentsel sistemlerin iki boyutlu temsilinde fraktal boyut 1 ile 2 arasında hesaplanmaktadır. Kent merkezlerinde bu oran 1,85-1,95 aralığında, yeni oluşan kentlerde de 1,6 ve 1,77 arasında tespit edilmiştir. Kontrol dışı büyümede ise fraktal boyut 1,6'nın altında hesaplanmaktadır (Batty ve Longley, 1994), (Frankhauser, 2004), (Terzi ve Kaya, 2009).

Bölgesel Ulaşım Sistemine Fraktal Analiz Yaklaşımının Uygulanması

Ulaşım ağının fraktal bir sistem olarak ele alınabileceği ile birlikte karmaşıklık ölçümünün kentsel büyüme ve büyümenin niteliği ile ilişkilendirilebileceği ortaya koyulmuştur (Lu ve Tang, 2004), (Thomas ve Frankhauser, 2013). Ulaşım ağının fraktal analizinde de kutu sayma yöntemi etkin olarak kullanılmaktadır. Kent makro-formlarının fraktal analiz sonuçlarına benzer şekilde, ulaşım ağının analizinde merkezi, yoğun ve organik alanlar yüksek fraktal boyut ve kentsel karmaşıklık ile ilişkilendirilirken çeper yerleşimlerde ve kentsel saçaklanmada boyut değeri azalmaktadır (Le ve diğerleri 2016), (Thomas ve Frankhauser, 2013). Kentin büyüklüğü ve nüfusu ile ulaşım ağının fraktal boyutu arasında ise pozitif yönlü ilişki bulunduğu ortaya koyulmuştur. Bununla birlikte ağ uzunluğu ile ağın karmaşıklığı arasında belirli bir ilişki ortaya koyulmamıştır (Lu ve Tang, 2004) (Lu ve diğerleri, 2016). Şekil 6'da Tel Aviv Metropolitan alanı için fraktal analiz çalışma alanları görülmektedir.

Teorik fraktallardan farklı olarak kentler ve kent sistemleri ölçekten tam bağımsız olmadıklarından kent parçaları ve kent bölgelerinin fraktal boyutlarının farklılaşabileceği öngörülmektedir. Kent ölçeğinde 1 ve 2 arasında tespit edilen fraktal katsayının kent sistemleri ve kent-bölgelerde daha düşük olarak hesaplandığı tespit edilmiştir (Lu veTang, 2004), (Thomas ve Frankhauser, 2013).

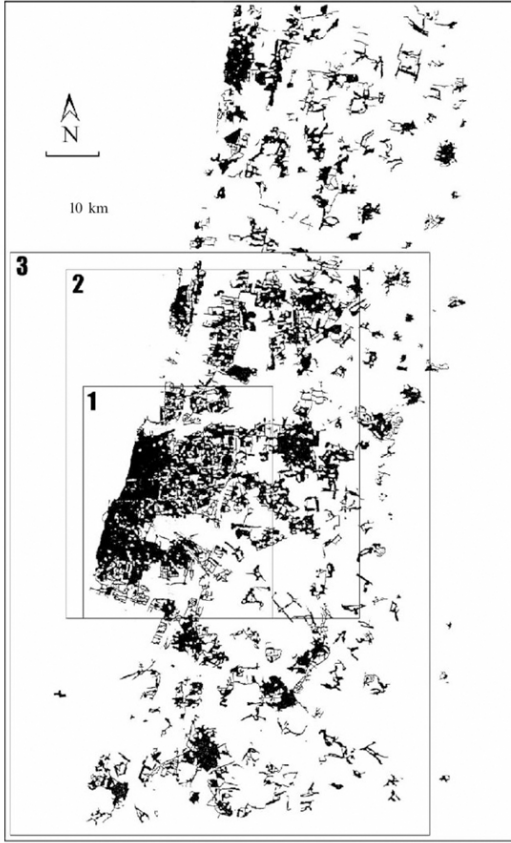
Yöntem

Fraktal boyutun ölçülmesinde kutu sayma yöntemi kendine benzerlik özelliği aramadan düzlem üzerinde her yapıya uygulanabilen bir yöntemdir. Kırı ölçümü gibi tamamen kendine benzer olmayan karmaşık fraktallar için uygun bir yöntemdir. Kutu sayma yönteminde doku birim boyutu "s" olan bir grid üzerine yerleştirilerek bu yapıyı içeren kutular sayılmakta ve "K" değeri elde edilmektedir. Bu sayı seçilen "s" birim boyutuna bağlı olduğundan $K(s)$ olarak ifade edilmekte olup "s" değeri iterasyonlarla adım adım küçültülerek $K(s)$ değeri hesaplanmaktadır.

$$= (\log - \log) / (\log () - (\log))$$

"", is kutu sayma boyutu, "K" kutu sayısı ve "S"; kutu kenar uzunluğu

Geniş-bölge analizi kapsamında İzmir'in çevre kentleri de kapsayacak şekilde karayolu ağı üzerinden fraktal boyutu hesaplanmıştır. Bu amaçla Karayolları Genel Müdürlüğünden 1953-2018 yılları arasında farklı yıllara ait karayolu haritaları

Şekil 6. Tel Aviv Metropolitan yol ağının fraktal analiz çalışması (Kaynak: Benguigui ve diğerleri, 2000:5)

elde edilmiştir. Farklı ölçeklerde ve ölçeksiz olarak temin edilen haritalar taranarak resim dosyası haline getirilmiştir. Daha sonra, tüm haritalar 1/300.000 ölçekte Adobe Photoshop programı kullanılarak üst üste oturtulmuştur. Geniş bölge fraktal boyut ölçülmesinde İzmir'in doğrudan ilişkisinin bulunduğu etki alanı 2018 yılı karayolu sınırları eşik alınarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda kuzeyde; Ayvalık, Balıkesir Merkez, Sındırgı; doğuda; Simav ve Uşak, güneyde ise Denizli Merkez, Yatağan ve Didim eşik alınmıştır. Aydın ve Manisa İlleri ise İzmir'in geniş bölgesi içinde değerlendirilmiştir (Şekil 7).

Karayolları haritaları lejantında yer alan 4 kademe yol sistemi çizilerek tüm yıllardaki değişimi gözlemlemek amacıyla yol hiyerarşisi korunarak her grup için kalem kalınlığı atanmıştır.

- 1) Otoban ve çok şeritli yollar (10 pxl)
- 2) Asfalt 2 şeritli yollar (7 pxl)
- 3) Şose/stabilize yollar (4 pxl)
- 4) Ham toprak yollar (2 pxl)

Şekil 7. İzmir geniş bölge karayolu analiz sınırı

Kalem kalınlıklarının atanmasında Google Earth uydu görüntüsü ile 2018 yılı uydu fotoğrafı çakıştırılmış ve eşleşecek şekilde kalınlık söz konusu kalınlıklar verilmiştir. Farklı yıllara ait harita verisinde karşılaştırılabilirliğin sağlanması için lejanttaki temsiline söz konusu yol kalınlıkları tüm yıllara ait haritalara uygulanmıştır. Yol sisteminin çizilmesinin ardından elde edilen “.tiff” uzantılı resim dosyalarının “Fractalyse” yazılımı ile fraktal boyut katsayısı hesaplanmıştır.

Çekirdek-bölge analizi İzmir İl sınırı bütününde yürütülmüş olup, İzmir İli içerisinde kendine bağlı alt yerleşimlerini kapsayacak şekilde geriye dönük fraktal boyut analizi yapılmıştır. Bu kapsamda, Harita Genel Müdürlüğünden 399 adet pafta temin edilmiştir. Söz konusu haritalar her paftanın çizim tarihinde göre dört temel dönemi kapsamaktadır:

- 1. Dönem: 1959-1964
- 2. Dönem: 1976-1980
- 3. Dönem: 1996-2000
- 4. Dönem: 2021-2018

Öncelikle raster formatındaki 1/25.000 ölçekli haritalar her dönem için Netcad Programında ölçeklendirilmiş ve koordinatlandırılmıştır. Daha sonra standart pafta lejantı doğrultusunda karşılaştırmalı analizin sağlanabilmesi için altı kademe yol tespit edilerek haritadaki yollar sayısallaştırılmıştır. “Ham Toprak Yol” ve “Otoyol” arasında 5 kademe yol belirlenmiş, son dönem yol ağı Google Uydu

görüntüsü ile karşılaştırılmış, yol kalınlıkları tayin edilerek objektif karşılaştırmanın sağlanabilmesi için diğer dönemlere uygulanmıştır (Şekil 8).

Yol sisteminin çizilmesinin ardından elde edilen “.tiff” uzantılı resim dosyaları “Fractalyse” yazılımı ile 4 dönem için fraktal boyut katsayıları hesaplanmıştır.

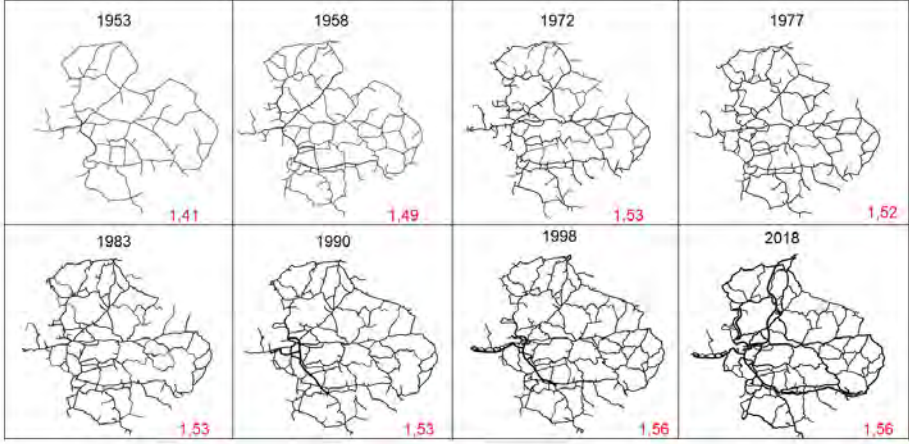
Sonuçlar

İzmir geniş kent bölgesinde sonuçlar incelendiğinde fraktal boyutun 1953 yılından itibaren yükseldiği görülmektedir. Bu kapsamda, literatür araştırmasından ortaya çıkan sonuçlar ışığında 65 yıllık süreçte bölge ölçeğinde karmaşıklık arttığı, yerleşimler arası etkileşimin yükseldiği tespit edilebilmektedir. Bununla birlikte 1970’li ve 1980’li yıllarda fraktal boyutun durağan olağan seyrettiği yine 1998, 2002 ve 2018 yıllarında da karmaşıklık katsayısının değişmediği tespit edilmiştir. Bu doğrultuda yaklaşık 65 yıllık süreçte iki adet durağan dönem bulunduğu anlaşılmaktadır. İzmir geniş kent bölgesinin fraktal analiz sonuçları ile İzmir İli nüfusu arasındaki ilişki de incelenmiştir. Bu kapsamda, 1950-2007 yılları arasında 5 yıllık olarak düzenlenen nüfus verileri nüfus artış hızı üzerinden yıllık veriye çevrilerek yıllık nüfus verileri Excel programına işlenmiştir. Bölgesel fraktal analiz katsayısı ile ilgili yılın nüfus verisinin istatistiki ilişkisi ise SPSS yazılında analiz edilmiştir (Şekil 9).

Fraktal katsayısının artış trendini iki dönemde durağan olarak koruması ile birlikte İzmir İli nüfusunun 65 yıllık dönem içinde arttığı tespit edilmiştir (Tablo 1). İstatistiki olarak literatür araştırmalarından beklendiği üzere nüfus ile fraktal

Şekil 8. İzmir çekirdek bölge yol ağı sayısallaştırma çalışması

Şekil 9. İzmir geniş bölge fraktal analiz sonuçları

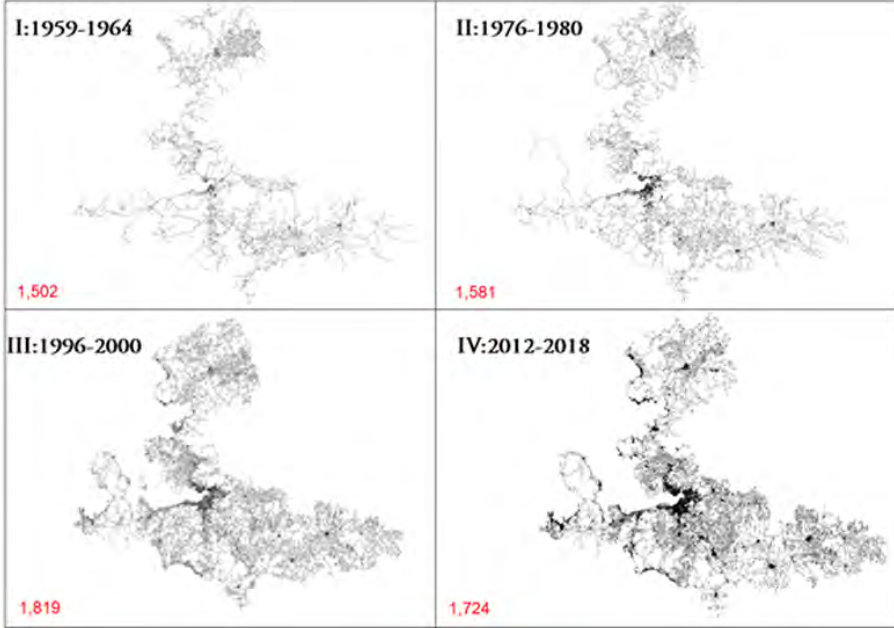
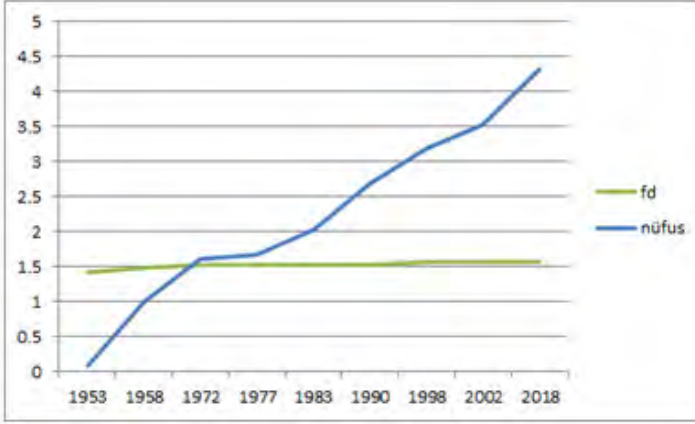
boyut katsayısı arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($p < 0.01$). Literatür araştırmasından da beklenen bu bulgu kapsamında geniş kent bölge içerisinde karmaşıklığın zaman içerisinde arttığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte nüfus artış trendi ile fraktal boyutun durağan olduğu dönemler arasında bir ilişki tespit edilememiştir.

Çekirdek bölgede yol ağının gelişimi incelendiğinde 1959-1964 yılları arasındaki ilk dönemde Körefizçi merkezi alanda Konak ve çevresi ile Karşıyaka çevresinde kentsel doku yoğunluğunun ortaya çıktığı görülmektedir. Güney yönünde kentsel ağ dokusunun kırsal alana doğru uzandığı tespit edilebilmektedir. Yol ağı verisi tarımsal ağı da içerdiğinden bölgesel ölçekte kırsal merkezler de gözlemlenebilmekte olup, Bergama ve çevresinde doku yoğunluğu görülmüştür. Bununla birlikte çekirdek bölgenin doğusunda koridor niteliğinde bir yapı da ortaya çıkmıştır. Sonraki dönemlerde ise İzmir Körfezi çevresi başta olmak üzere kıyılarda odakların oluştuğu görülmektedir. 2012-2018 yılları arasında kapsayan son dönemde ise merkezi alanın gelişiminin hem körfez kıyı hattı boyunca hem de kuzey güney ekseninde devam ettiği görülmüştür.

Şekil 10'da yer aldığı üzere çekirdek bölge ölçeğinde fraktal katsayısı incelendiğinde ise çekirdek bölge sisteminin karmaşıklığının ilk 3 dönem boyunca arttığı görülmektedir. Fraktal boyut 1996 ve 2000 yıllarını kapsayan üçüncü dönemde en yüksek değerine ulaşmıştır. Bununla birlikte yol ağı uzunluğu ve nüfusun artmasına rağmen 2012-2018 yılları arasındaki son dönemde fraktal katsayısının çekirdek bölge bütününde azaldığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak; geniş kent bölge ölçeğinde yürütülen fraktal analiz çalışmasında geniş bölgede kaotik süreçlere uygun olarak artan nüfus ve kentsel gelişimle birlikte sistemin karmaşıklığının arttığı, uzun vadede durağan dönemler sonunda sistemin fraktal katsayısının arttığı görülmüştür. Nüfus ile fraktal boyut arasında ise literatür bulgularıyla uy-

şan şekilde pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Çekirdek bölge ölçeğinde ise sistemin karmaşıklığının 40 yıl boyunca artmaya devam ettiği, son dönemde ise yol ağı gelişimi ve nüfus artışının kent bölgenin karmaşıklığına yansımadağı görülmüştür.

Tablo 1. İzmir geniş bölgesinde fraktal boyut izmir ili nüfusu ilişkisi

Şekil 10. İzmir çekirdek bölge fraktal analiz sonuçları

Teşekkür

Bu makale, 117K824 kodlu ‘İzmir Örneği ile Türkiye’de Değişen Yerleşme Örüntüsünün Yorumlanması’ başlıklı TÜBİTAK Projesi kapsamında ODTÜ, Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalında Sıla Özdemir tarafından yürütülen doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

Kaynaklar

- Amin, A. Thrift, N. (2002). Cities: remaining the urban, *Ethnicities*. SAGE
- Angelo, H. (2016). From the city lens toward urbanization as a way of seeing: country/city binaries of an urbanizing planet. *Urban Studies Journal*, 1-21
- Baranger, M. (2001.) Chaos, complexity, and entropy a physics talk for non-physicists. New England Complex Systems Institute
- Batty M., Longley P. (1994). Fractal cities: a geometry of form and function. San Diego, CA Academic Press
- Batty, M. (2005). Cities and complexity: understanding cities with cellular automata, agent based models and fractals. Cambridge: MIT Press
- Brenner, N. (2013). Theses on urbanization. Duke University Press Public Culture 25 (1)
- Brenner, N., Schmid C. (2014). The ‘Urban Age’ in question. *International Journal of Urban and Regional Research* 38(3), 731-755
- Frankhauser, P. (2004). Comparing the morphology of urban patterns in Europe a fractal approach, in: *European Cities Insights on outskirts*, Report COST Action 10 Urban Civil Engineering, Vol. 2, Structures, edited by A. Borsdorf and P. Zembri, Brussels, 79-105.
- Hatna E., Benenson, I. (2012). The Schelling model of ethnic residential dynamics: beyond the integrated - segregated dichotomy of patterns. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation* 15 (1) 6
- Ibanez, D., Katsikis, N. (2014). Grounding Urban Metabolism. New Geographies Lab, Harvard University Press
- Kaya, S. (2003). Kentsel mekan zenginliğinin kaos teorisi ve fraktal geometri kullanılarak değerlendirilmesi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi
- Kaya, S., Bölen, F. (2017). Urban DNA: Morphogenetic analysis of urban pattern. *International Journal of Architecture & Planning* Volume 5, Issue 1, 10-41
- Lu, Y., Tang, J. (2004). Fractal Dimension of a transportation network and its relationship with urban growth: A study of the Dallas- Fort Worth Area. *Environment and Planning B: Planning and Design* 2004, volume 31, 895 – 911

- McAdams, M. (2007). Fractal analysis and the urban morphology of a city in a developing country: A case study of İstanbul, İstanbul: Marmara Coğrafya Dergisi
- Peitgen, H.O., Jürgens, H., Saupe, D. (2004). Chaos and fractals: New frontiers of science. Springer Verlag Press
- Portugali, J. (2000). Self organization and the city. Berlin: Springer-Verlag
- Portugali, J. (2009). Self-organization and the city. Eslab (Environmental Simulation Lab), Encyclopedia of Complexity and Systems Science, 7953-7991
- Portugali, J. (2015). SIRD-Synergetic inter representation networks: An approach to urban planning and design with implications to visual reasoning and design creativity. Studying Visual and Spatial Reasoning for Design Creativity
- Tekeli, İ. (2016). Yerleşmeler için temsil sorunları ve strateji önerileri. Ankara: İdeal Kent Araştırmaları
- Terzi, F., Bölen, F. (2009). Urban sprawl measurement of İstanbul. European Planning Studies 17 (10), 1559-1570
- Thomas, I., Frankhauser, P. (2013). Fractal dimensions of the built-up footprint: Building versus roads. Fractal evidence from Antwerp (Belgium). Environment and Planning B Planning and Design, Ocak 2013
- URL-1: 'Centers From Above', <https://citiesfoundation.org/2013/centers-from-above/>

KENT MORFOLOJİSİNDE KENTSEL DOKU DEĞİŞİMİNİN FRAKTAL ANALİZ YÖNTEMİ KULLANILARAK DEĞERLENDİRİLMESİ: KONYA ÖRNEĞİ

Beyza KÖPRÜLÜ*, **Mehmet TOPÇU****

*Konya Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**Konya Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü,

Doç. Dr.

bezyakprlu@gmail.com, mtopcu@ktun.edu.tr

Kent morfolojisi, kentin yaşamsal alan biçimlenişinden kent makroformu araştırmalarına kadar geniş bir ilgi ve çalışma alanını kapsar. Bu nedenle kentsel planlama çalışmalarında büyük önem taşıyan bilimsel bir araştırma alanıdır. Kentleşme ile kentsel alanın büyümesi ve nüfus yoğunluğunun artmasından dolayı kentin morfolojisi değişime uğramaktadır. Kentler temel olarak kompakt büyüme veya kentsel yayılma formunda değişim gösterir ve bu iki kentsel büyüme şeklinin de kendine özgü olumlu ve olumsuz tarafları bulunmaktadır. Bu kapsamda kazandırdığı yeni bakış açılarıyla fraktal analiz dikkat çeken yöntemlerden birisi olmuştur. Kentlerde zamanla yaşanan örüntü değişiklikleri fraktal analiz yöntemi ile elde edilen sayısal verilerde farklılık oluşturmaktadır. Fraktal değerlerdeki düşüş ve yükselişler kentte gözlemlenen yayılma, derişiklik vb. süreçlerle ilişkilendirilmesi durumunda bir anlam ve anlaşılabilirlik kazanmaktadır. Kentsel yayılmanın etkisiyle doku, basit geometrik formlardan karmaşık olanlara kadar farklı özellikler göstermesi ile kompleks bir yapı özelliği taşır. Fraktal boyut ise bu kompleksliğin anlaşılması ve somut sonuçlar alınması açısından yararlı bir parametredir.

Bu çalışmada; şehirsal biçim ve dokuda yaşanan zamansal değişimler, Konya kentinin fraktal analiz yöntemi ile elde edilen sayısal verilerdeki farklılık üzerinden morfolojik karakteri sorgulanarak anlaşılmasına çalışılmıştır. Kullanılan sayısal analizde, nesnelerin doku çeşitliliğini ve düzensizlik derecesini anlamada en çok kullanılan kutu sayımı yönteminden yararlanılmıştır. Bu yöntemle yapılan analizler iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk olarak Konya dokusunun kentsel ölçekte analizi, daha sonra kentin bölgesel ölçekte analizi yapılmış ve elde edilen veriler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Kentsel ölçekte yapılan makroform değişimi incelemesinde 1941, 1964, 1982, 1999, 2004, 2020 yılları olarak altı farklı dönem ele alınmıştır. Bu dönemlere ait fraktal değerler incelendiğinde dönem dönem sayısal verilerde artış ve düşüş görülmüştür. Son üç dönemde gözlemlenen fraktal değerlerdeki hızlı artış, kentleşme süreci ve kentsel büyümenin arttığını kanıtlar nitelikte olup kentsel dokuda da kompleksliğin arttığını göstermektedir. Yapılan analiz sonucunda, kentsel ölçekte elde edilen fraktal boyutlardaki değişime göre kentin 1941 yılından günümüze hızlı bir gelişme süreci yaşayıp genel olarak Kuzey-Güney doğrultusunda yayılma gösterdiği sonucuna varılmıştır.

Kentleşme ve kentsel büyüme biçimine bağlı olarak şekillenen kent dokusu, artan nüfus ve modernleşmeyle değişim gösteren konut talebine yönelik olarak oluşturulduğu dönemin etkisi altında çeşitlenmektedir. İkinci bölümde kentin farklı konumlarında, farklı dönemlerde oluşmuş,

1941 yılından günümüze en çok değişim gösteren bölgelerinden seçilen dokuz alanın geçmiş ve günümüz dokularının fraktalitesi ölçülmüştür.

Araştırma sonucunda; Konya kentinde, 1941-1964 yılları arası dönem yapı anlayışında, artan nüfusa yönelik planlanan bütüncül yapılaşma hakimken, 1964-1982 döneminde apartmanlaşma sürecinin etkileri görülmektedir. Bu iki dönemde yaşanan konutsal gelişim, 1941 yılı öncesine ait tarihi bölgedeki gelişmeye göre fraktal değerlerde düşüğe neden olmuştur. 1982-1999 döneminde yaşanan konutsal gelişim, kentin gelişme alanı olarak planlanan Kuzey bölgesinde blok şeklinde, diğer bölgelerde yarı kırsal yarı kentsel bir doku oluşturması ile fraktal değerler tarihi bölge fraktal değerine yaklaşmasına neden olmuştur. 1999-2004 yılları arası konut politikalarında güvenli site tarzında yapılaşma hakimken, 2004 yılından günümüze kadar olan dönemde benzer geometrilerin tekrarı şeklinde tasarlanmış konut dokusu ön plana çıkmaktadır. Bu dönemlerde yaşanan konutsal gelişim, tarihi bölgedeki gelişmeye göre fraktal değerlerde düşüğe neden olmuştur. Yapılan analiz sonucunda yeni gelişen kent dokusunun geleneksel dokudan uzaklaştığı sonucuna varılmıştır. Bu doğrultuda, kentsel morfolojiyi anlamak adına fraktal analiz yönteminin, mekânsal desenlerin ve bu desenlerin değişimlerinin yorumlanabilmesinde açıklayıcı veriler sunarak yararlı bir analiz yöntemi olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kent morfolojisi, mekânsal büyüme, kentsel doku, fraktal boyut, Konya

Giriş

Sürdürülebilir kentleşme, doğal kaynakların etkin ve verimli kullanıldığı, gerekli altyapıya sahip, enerji tüketiminin azaltıldığı ve çevrenin en az düzeyde kirletildiği kentleşme yapısı olarak tanımlanmaktadır (Begeç ve Yaliner, 2017). Ancak günümüzde hızlı nüfus artışı, sanayileşme ve sosyo-ekonomik gelişmelerle beraber çoğu zaman kentleşme süreci kontrol edilememekte ve sürdürülebilir kent olgusundan uzaklaşmaktadır. Kentsel yayılma (saçaklanma) olarak tanımlanan yapı da günümüzün yeni dinamikleri ile ortaya çıkan ve birtakım kentsel fonksiyonların kentin mevcut yerleşim alanlarının dışında ve kent çeperlerine doğru oluştuğu, sürekliliği kesintiye uğrayan, bir başka ifadeyle arada kullanılmayan boş alanların olduğu, genellikle ana yollar boyunca ve düşük yoğunluklu kopuk ve dağınık yapıdaki heterojen yerleşim örüntüsüdür (Öztürk ve Gündüz, 2020).

Kentlerin fiziksel değişimi, basit geometrik formlardan oldukça karmaşık olanlara kadar çok farklı dokuların oluşumuna neden olabilmektedir. Fiziksel değişimin önemli göstergelerinden biri olan doku özelliklerinin anlaşılması ve büyüme/değişim eğilimlerinin belirlenmesi modern kentsel çalışmalar açısından büyük önem taşır. Doğru ve kapsamlı bir analiz, bir bölgenin mevcut sorunlarının ve gelecekteki ihtiyaçlarının belirlenmesinde oldukça yararlıdır (Öztürk, 2017). Bu nedenle kentsel yayılmanın derecesi, nedenleri ve sonuçlarının araştırılması konusu literatürde önemli bir yer tutmakta ve son yıllarda teknolojik gelişmeler paralelinde, kentsel yayılmanın analizi için kullanılan yöntemler ile araştırılması giderek yaygınlaşmaktadır. Bu kapsamda kentsel yayılma konusunda kazandırdığı yeni bakış açılarıyla fraktal analiz dikkat çeken yöntemlerden birisi olmuştur (Uyar ve Öztürk, 2019). Kentsel yayılmada boş alanlar genellikle düzensiz ve kendine benzer bir şekilde dolar ve kentsel doku oldukça kompleks bir yapı gösterir. Fraktal

boyut bu kompleksliliğin karakterizasyonu için yararlı bir parametredir (Öztürk, 2017).

Bu çalışmada fraktal analiz yöntemi ile Konya kent dokusunun zaman içerisindeki dinamik yapısı incelenerek, evrim sürecinde dokuda nasıl bir değişim olduğunun matematiksel yöntemlerle değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda ön bilgi olarak kentsel yayılma, doku değişimi ve fraktal analiz yönteminin tanıtılmasının ardından Konya kentinin oluşumu ve gelişiminden bahsedilmiştir. Son bölümde ise Konya dokusunun kentsel ölçekte analizi, daha sonra bütüncül bir yaklaşımla kentin bölgesel ölçekte analizi yapılmış ve elde edilen veriler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Kentsel Yayılma ve Doku Değişimi

Nüfus artışı kentleşme tarihi boyunca kentlerin büyümesinin en önemli nedeni olmuştur. Tarihsel süreçte, üretim biçimindeki değişimlere bağlı olarak tüm dünyada kentlerin nüfusu artmış ve 1900'lü yıllarda dünya nüfusunun %9'u kentsel alanda yaşarken, bu oran 1980'de %40'a, 2000'de ise %50'ye çıkmıştır (Akseki ve Meşhur, 2013). Nüfus artışı ve köyden kente göç ile kent formunda meydana gelen değişimler çoğu zaman birbirlerine yakın anlamlarda kullanılmalarına rağmen temelde birbirlerinden farklı olan; kentsel yayılma, kentsel büyüme, kentsel değişim ve kentsel gelişim terimleri ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Kentin fiziki mekânının nicel olarak büyümesi kentsel büyüme, nitelik olarak farklılaşması ise kentsel değişim kavramları ile tanımlanmaktadır (Başlık, 2008). Ancak, "urban sprawl" (kentsel yayılma) olarak adlandırılan olgu nüfus artışından bağımsız olarak başka nedenlerle de ortaya çıkabilmektedir (EEA report, 2006; Akseki ve Meşhur, 2013).

Kentsel yayılmanın birçok nedeni vardır. Ana kent merkezinde hava ve gürültü kirliliği, suç oranlarındaki artışlar, açık alan ve yeşil alanların yetersizliği ve daha büyük konuta olan talep artışı, üst gelir grubunu kent merkezinden uzakta yeni yerleşim arayışlarına itmektedir. Bunun yanı sıra, nüfus artışına paralel olarak ortaya çıkan konut ihtiyacına karşın merkezde arsa fiyatlarının yükselmesi de kent merkezinin dışında konut taleplerinin oluşmasına neden olmaktadır. Bu kapsamda, konut teknolojisi ve toplu konut sektöründeki gelişmeler ve kent merkezinden uzakta ulaşım imkânlarının artması da kent merkezinin dışındaki konut taleplerinin cevap bulmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca, sanayi, alışveriş merkezleri ve büyük ofisli kuruluşların geniş alan talebinin kent merkezinden karşılanamaması da kent çeperlerine doğru yer seçimine neden olmaktadır. Bu nedenlere ilave olarak, plansız yapılaşma, hatalı plan ve yerleşim politikaları da kentsel yayılmanın nedenleri arasındadır (Öztürk ve Gündüz, 2020; Sarioğlu, 2005).

Kentlerin fiziksel değişimi, basit geometrik formlardan oldukça karmaşık olanlara kadar çok farklı dokuların oluşumuna neden olan mikro ve makro ölçeklerdeki dinamik yapısı ile birçok araştırmaya konu olmuştur. Fiziksel değişimin önemli

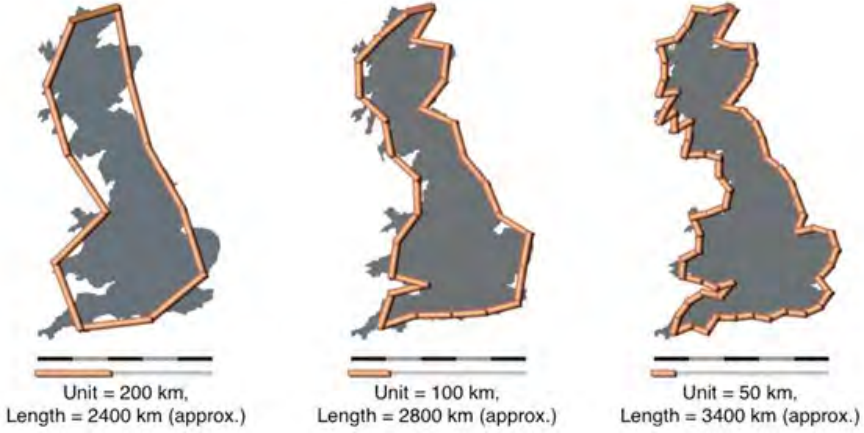
göstergelerinden biri olan doku özelliklerinin incelenmesi ise yirminci yüzyılın başına uzanmaktadır. Doku incelenirken dokuyu oluşturan elemanlar olan binalar ve açık alanlar arasındaki doluluk boşluk ilişkisi, bina tipolojileri ve yan yana geliş kuralları, yapı adalarının özellikleri, yolların tek tek veya birlikte ele alındığı görülmektedir. Binalar, yapı adaları ve yollardan oluşan dokular, bir dilin gramerinde olduğu gibi, birtakım kurallara uygun olarak bir araya gelmektedir (Kaya ve Bölen, 2011). Kullanılan kentsel alanın artması ve nüfus yoğunluğundan dolayı kent morfolojisi değişime uğramaktadır. Konut dokusu, yoğunluğu ve biçimi değiştiği gibi artan nüfusun konut ihtiyacı da kentsel topografyanın işgaline neden olabilmektedir. Hızlı kentleşme konut tipolojisini de doğrudan etkilemektedir. Jeolojik ve topografik olarak yerleşmeye uygun olmayan alanlar, örneğin günümüzde bu alanlarda bulunan gecekondu bölgeleri kentleşme ile apartmanlar tarafından kullanıma açılabilmektedir (Akdemir ve Kaya, 2014).

Fraktal Analiz Yöntemi

Fraktal terimi, ilk defa Amerikalı bilim adamı ve matematikçi Benoit B. Mandelbrot (1967) tarafından, nesneleri tanımlamak için ortaya konulmuştur. “Frangere” fiilinin türetilmesiyle elde edilen kırılmak parçalanmak anlamına gelen “fractus” kelimesinden dönüştürülerek üretilmiş bir kavramdır. Benoit Mandelbrot eski matematikçilerin bulguları üzerine araştırma yaparak, fraktallar üzerine teoriler geliştirmiştir (Mandelbrot, 1967). Fraktal, birçok farklı sınıftaki objeyi kapsayan bir kavramdır. Bu kavram, düzensiz anlamıyla birlikte, düzensiz parçalar yaratmak anlamına da gelmektedir. Fraktaller, tüm ölçeklerde kendi içinde tekrar eden dokular-örüntüler sergileyen, yeni ve geleneksel geometrik kurgulardan tamamen farklı geometrik kurgulardır (Ediz ve Gürsakar, 2010).

Doğadaki olayların, nesnelerin, sistemlerin veya süreçlerin temel özellikleri ve karmaşıklık seviyeleri fraktal analiz ile sayısal olarak tespit edilebilmektedir. Bu sayısal ifade fraktal boyut olarak adlandırılır ve fraktal boyut değeri arttıkça nesne kompleksliğinin arttığı şeklinde yorumlanmaktadır (Uyar ve Öztürk, 2019).

Fraktal analiz yöntemi ile yerleşimlerin zamansal morfolojik değişiminin yorumlanması, mimarlık, kent ve doğa benzeşimleri ya da tarihi yapıların plan, cephe sistemlerinin karşılaştırılması, yerleşimlerin mekansal olarak karşılaştırılması gibi var olan dokuların analizleri yapılabileceği gibi; mimari doku üretme sürecinde de deneysel çalışmalar yapılabilmektedir (İlhan, 2019). Bir kentin fraktal boyutu, kentin 2 boyutlu alanında nasıl dolduğunun bir ölçütü olup kentsel yayılma için önemli bir bakış açısı sağlamaktadır (Mesev vd., 1995). Kentsel yayılmada boş alanlar genellikle düzensiz ve kendine benzer bir şekilde dolar ve kentsel doku oldukça kompleks bir yapı gösterir (Terzi ve Kaya, 2008; Li, 2012). Fraktal boyut bu kompleksliğin, karmaşıklığın karakterizasyonunu tanımlamak için yararlı bir parametredir (Öztürk ve Gündüz, 2020; Öztürk, 2017). Yüksek fraktal değerine sahip olan kentlerin mekânsal verimliliği yüksek kompakt kentler, fraktal değeri düşük olan kentlerin ise mekânsal verimliliği düşük düzeyde saçaklı kentler ol-

Şekil 1. İngiltere kıyı uzunluğu ölçümleri (Kaynak: Mandelbrot, 1967)

duğu söylenebilir. Fraktal boyut değeri 1 ile 2 değerleri arasında yer almaktadır (Mandelbrot, 1977). Kentlere dair yapılan çalışmalar incelendiğinde çok katmanlı, tarihi geçmişe sahip dokuların 2'ye yakın değerler gösterdiği, modern örneklerin ise 1'e yakın değerler aldığı tespit edilmiştir (İlhan, 2019).

Fraktallarla ilgili ilk çalışma, Mandelbrot'un yapmış olduğu "İngiltere kıyılarının uzunluğu nedir?" makalesidir. Bu makale ile birlikte fraktal geometri ilk defa pratik olarak sahil şeridinin uzunluğunun hesaplanması için kullanılmıştır. Yeryüzü şekillerinin rastgele görüntülerinin, sahil girinti-çukurluklarının fraktallerle örtüşmesine dikkat çekilmiştir.

Mandelbrot'un yapmış olduğu bu çalışmada fraktal boyut ölçüm tekniği olarak doğru parçaları kullanılmıştır. İngiltere'nin çevresini hesaplayabilmek için 200km, 100km veya 50km'lik hayali çubuklarla ölçüm yapıldığında sonucun keskin şekilde değiştiği ve kırıkların kısalıdıkça doğruya 'yakınsar' olduğu tespit edilmiştir (Mandelbrot, 1967).

Fraktal Boyut Hesaplama Yöntemleri

Boyut, anlaşılması kolay bir kavram değildir. Boyutun ne anlama geldiği ve hangi özelliklere sahip olduğu geçmişte matematiğin en büyük problemlerinden biri olmuştur. Matematikçiler bu kavramı tanımlayabilmek için on farklı boyut kavramı geliştirmişlerdir (Kaya, 2003).

Geliştirilen boyut kavramlarından bazıları şunlardır:

1. Hausdorff Dimension (Hausdorff Boyutu)
2. Self-Similarity Dimension (Kendine Benzerlik Boyutu)
3. Box-Counting Dimension (Kutu Sayma Boyutu)
4. Topological Dimension (Topolojik Boyut)

5. Fractal Dimension (Fraktal Boyut)
6. Euclidean Dimension (Öklityen Boyut)
7. Compass Dimension (Pergel Boyutu)
8. Tek Yönlü Boyut
9. Lyapunov Boyutu
10. Bilgi Boyutu

Bu boyut kavramlarının hepsi birbiri ile ilişkilidir. Bazıları belirli durumlar için makulken diğer durumlar için değildirler. Alternatif tanımlar bu durumlarda yardımcı olmaktadır. Bazen hepsi mantıklıdır ve birbiri ile uyusmaktadır. Bazı durumlarda ise bu metotlar makul görünmekte fakat birbirleri ile çelişmektedirler. Detaylar araştırma matematikçileri için dahi karışık olabilmektedir. Bu yöntemlerin tamamı Mandelbrot'un "Fraktal Boyut"unun özel şekilleridir. Hausdorff'un 1919'daki çalışması bu yöntemlere temel teşkil etmektedir (Kaya, 2003).

Fraktal boyut düzensizlik derecesini yani bir nesnenin doku çeşitliliğini ifade eder. Bu çalışmada, kendine benzerlik seviyesi tüm ölçeklerde aynı olmayan kompleks dokuların fraktal analizinde en çok kullanılan yöntem olan kutu sayımı (box counting) yönteminden yararlanılmıştır.

Fraktalitenin Ölçümü: Kutu Sayım Yöntemi

Kutu sayma boyutu, kendine benzerlik özelliği aramadan, düzlem üzerindeki her yapıya uygulanabilen ve uzaydaki her yapıya da kolayca adapte edilebilecek sistematik bir ölçüm yöntemi sunmaktadır. Bu nedenle en çok tercih edilen fraktal boyut hesaplama yöntemidir. Bu yöntemde bir görüntüdeki fraktal boyutu hesaplamak için nesne farklı büyüklüklerde grid hücreleriyle (kutu) kaplanır. Daha sonra grid büyüklükleri ile görüntünün en az bir kısmını içeren gridlerin sayısı dikkate alınarak işlem yapılır. Grid büyüklükleri ile nesneyi örten grid sayısının logaritmik oranı (log-log diyagramındaki ortalama eğim) fraktal boyutu vermektedir (İlhan, 2019).

Fraktal boyut hesabı;

$$D_B = (\log N_{S_2} - \log N_{S_1}) / (\log S_2 - \log S_1)$$

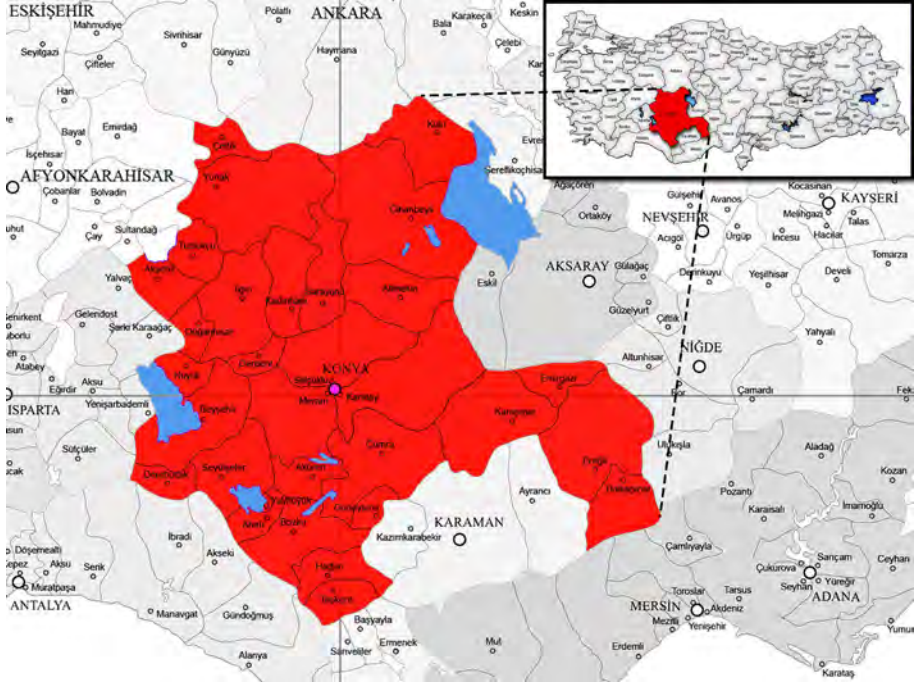
Bu denklemde;

D_B : Kutu sayım yöntemine göre fraktal boyut,

N: Kutu sayısı,

S: Kutu boyutunu ifade etmektedir.

Söz konusu yöntem el ile de hesaplanabileceği gibi, günümüzde daha çok çeşitli yazılımlar aracılığı ile hesaplanmaktadır. Bu çalışmada pratiklik ve hızlı olması açısından yazılımların kullanılması tercih edilmiştir. İkili görüntülerden fraktal analiz ImageJ yazılımı üzerinde çalışan FracLac plugini kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Kullanılan yazılımlar ile elde edilen fraktal değerler Konya kent morfolojisinin geçmişten günümüze değişimini göstermiştir.

Şekil 2. Konya kentinin konumu ve ilçeleri haritası

Konya Kenti Oluşum ve Gelişimi

İç Anadolu bölgesinin gelişmiş kentlerinden biri olan Konya, doğusunda Aksaray, Niğde, batısında Afyon, Isparta, kuzeyinde Ankara, Eskişehir, güneyinde Antalya, Karaman ve Mersin ile çevrilidir (Şekil 2). Toplamda 31 ilçesi bulunan kentin Selçuklu, Meram ve Karatay olmak üzere merkez üç ilçesi vardır. 2020 itibariyle 2.250.020 nüfusa sahip olan kent, Türkiye'nin en kalabalık yedinci kenti olarak hızlı büyüyen yerleşmelerden biridir (TUIK, 2019).

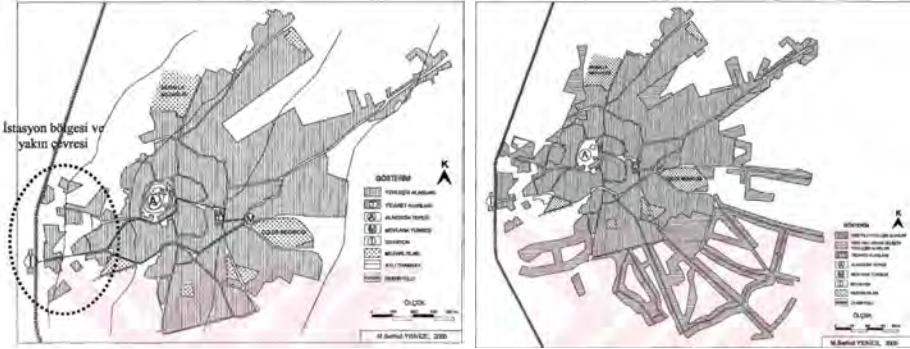
Kentin kurulduğu nokta, eski çağlardan beri Anadolu'yu baştan başa kesen önemli bir yolun üzerindedir. Kentin burada kurulmasının nedeni, batıdaki dağlardan inen su kaynaklarının olması ve iç kale yapımına elverişli olan Alaeddin Tepesi/Höyüğüdür. Kentin ilk kuruluşu neolitik döneme (MÖ 8000-6000) kadar uzanmaktadır (Akseki ve Meşhur, 2013). Kent tek bir odaktan doğup coğrafi koşulların elverişliliği ile her yönde gelişim göstermiştir. Tek odaklı gelişim sürecinde kentin biçimlenmesinde etkili olan tek coğrafi öge Meram deresidir. Konya kentinin oluşumunu sağlayan odak, kentin günümüzde Alaeddin Tepesi olarak bilinen bölümüdür. Halihazırda rekreasyon alanı olarak kullanılmakta olan Alaeddin Tepesi, ilk yerleşimden günümüze kadar farklı dönemlere ait kalıntılar bulunduran katmanlı bir arkeolojik yapıya sahip olması ile kent kimliğine ait önemli bilgiler barındıran tarihi nitelikli bir odaktır (Önge, 2018).

Şekil 3. Konya iç kale ve dış kale surları (Konya şehrinin tarihi ve kuruluş süreci, 2017)

Yerleşim bağlamında bölge ve konum tarifleyen önemli bir referans ise kent surlarıdır (Şekil 3). Surlar, kentin tek odaktan gelişen yapısına, muhtemelen ilk olarak Bizans döneminde eklenmiştir. Bizans dönemi surlarının Anadolu Selçuklu döneminde de varlığını koruduğu, bazı ilave yapılarla güçlendirildiği ve kent savunmada yetersiz görüldüğü için 1221 yılında yeniden inşa edildiği bilinmektedir. Surların inşasından itibaren kentin yapısı ve yayıldığı alan; tarihi odak (iç kale), surlar, surlar ve iç kale arasında kalan alan ve sur dışında kalan alan olarak basitçe tanımlanabilir (Önge, 2018).

Kentin ikinci gelişim odağı kentin doğusunda sur dışındaki bir alanda 13.yüzyıl sonunda inşa edilmiş olan Mevlâna Türbesi'nin ve türbeye eklenen yapılarla biçimlenen manzumenin etrafında oluşmuştur. Bu dönemde kentin iki gelişim odağının rekabet içinde olduğu, tarihi odağın giderek önemini yitirirken dini nitelikli ikinci odağın önem kazandığı ve kent gelişiminde etkili olduğu görülmektedir (Yenice, 2005; Önge, 2018). 19. yüzyıl sonlarında ise Anadolu-Bağdat demiryolu hattının Konya'ya ulaşması ile birlikte kentte ticari hayat canlanmış, bu doğrultuda kentsel arazi kullanım, kent içi ulaşım biçimi ve kent formunda değişiklikler yaşanmıştır (Yenice, 2005).

Şekil 4. 1922 Yılı Konya yerleşim durumu ve 1922-1941 yılları arası Konya kent makroformunun gelişimi (Yenice, 2005)

Kentin 1922 yılına ait halihazır haritası (Şekil 4) incelendiğinde, Alaaddin Tepesi özellikle doğu ve güney-doğu kısımlarında yayılmış olduğu görülür. Kentin batısında yer alan demiryolu ve istasyon bölgesi çevresinde de yeni kentsel gelişme eğilimlerinin olduğu dikkat çekmektedir. 1922-1941 yılları arası Konya kent makroformunun gelişimi (Şekil 4) incelendiğinde ise kentin, verimli toprakların yer aldığı güney ve güneydoğu kesimlerine doğru yayıldığı ve dağınık bir kentsel form ortaya çıktığı görülmektedir (Yenice, 2005). Planlı dönem başlangıcı ile kentin gelişme yönü demiryolu ve istasyon bölgesinin yer aldığı batıya yönelmiş, sanayi alanları da demiryoluna yakın bir bölgede yer almıştır. 1950'li yıllar ile birlikte yaşanan kırdan kente göç kent nüfusunda hızlı bir artışa sebep olmuş-

Şekil 5. 1966 Konya İmar Planı, 1965 tarihli yarışma paftası (Kaynak:Y. Taşçı arşivi)

tur. Yaşanan gelişmelerle ihtiyaca yönelik kentte yeni bir plan çalışması başlatılmış, kuzeybatı ve batı bölgelerinde konut alanları planlanmıştır (Yenice, 2005). 1950'li yıllarda kente, şeker fabrikası, tuğla fabrikası ve yem fabrikalarının kuruluşu, 1960'lı yıllarda bunlara çimento fabrikasının eklenmesi, 1962 yılında ise iki yüksek enstitünün açılması ciddi bir nüfus artışını beraberinde getirmiştir (Dartkot, 1967; Baykara, 2001). 1960'lı yıllar ile birlikte yaşanan sanayileşmeye bağlı olarak kent nüfusunun hızla artmaya devam etmesi mevcut planları ihtiyaçlara cevap veremez duruma getirmiş ve yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

Yavuz Taşçı ve Haluk Berksan'ın hazırladığı 1966 imar planı (Şekil 5) ve bunun devamında gelişen süreç yeni gelişim alanları tanımlamakta ve kentin tarihi odağının üzerindeki yoğunluğu azaltmaya yönelik öneriler içermektedir. Bu planla başlayan süreçte kentin ağırlıklı olarak kuzeye doğru geliştiği görülmekte, planıcı ve yerel yönetimler tarafından bu gelişimi destekleyen kararların alındığı, bu doğrultuda yeni yerleşim alanları, otobüs terminali ve üniversite kampüsü gibi önemli öğelerin oluşturulduğu anlaşılmaktadır. 1980'li yılların sonlarında üniversite kampüsünün kentin kuzeyinde inşa edilmesi bundan sonraki on yıl içerisinde kampüs çevresinde yeni mahallelerin oluşumuna zemin hazırlamış, kentin kuzeye doğru gelişimini hızlandırmıştır (Önge, 2018).

1980'li yıllardan sonra hızlı kentleşme sonucu yeni gereksinimleri karşılayabilmek amacıyla 1983 ve 1999 yılında hazırlanan imar planları da kentin kuzey yönde gelişimini amaçlamış ve tramvay hattıyla bu gelişim kurgusu güçlendirilmiştir (Taşçı, 1999). 1983 çevre düzeni planında kompakt ve lineer kent modeline uygun bir yaklaşım getirilmiş, kentsel gelişme yönü Kuzey bölgesi olarak seçilmiştir. 1984 planı ise temelde iki hedef üzerine odaklanır. Bunlardan birincisi geleneksel ticaret merkezi çevresinde gelişen orta ölçekli bir kent yapısından çok merkezli anakent yapısına geçilmesidir. Planın diğer hedefi ise temelde tarıma dayalı kent ekonomisinin sanayi sektörü odaklı geliştirilmesidir (Yenice, 2012). 1986 yılında kente demiryolunun bağlanması Konya'nın kent gelişiminde yönlendirici etkide bulunmuş, kentin güneybatısında İstasyona yakın yeni mahallelerin oluşumunu, İstasyon Caddesi olarak bilinen ve pek çok Anadolu kentinde de benzerleri bulunan bir kentsel omurganın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Farklı tarihlerde kentin çöküntü alanlarına ve kent ile istasyon arasında kalan, tarihi odağın güneybatısındaki bölgeye göçmenlerin yerleştirilmesi kentin İstasyon caddesi aksında güneybatı doğrultusunda gelişmesine yön vermiştir (Önge, 2018).

1990'lı yılların sonlarına doğru ileri düzeyde bir kent uygarlığı için gerekli tesis ve sistemleri kurmak ve metropoliten kent düzeyine ulaşma isteği 1999 Konya Nazım Planı'nın temel kurgusunu oluşturmaktadır (Yenice, 2005). Kentin metropoliten düzeydeki yerleşme büyüklüğünün yeni konut alanlarının gelişiminin yanı sıra kentin çeperlerindeki köy ve kasabaların eklenmesi ile sağlanacağını öngörmektedir. Bu kapsamda kentin gelişme yönleri için üç alt bölge belirtilmiştir. Birincisi Selçuk Üniversitesi ve yakın çevresini içeren İstanbul karayolu üzerindeki

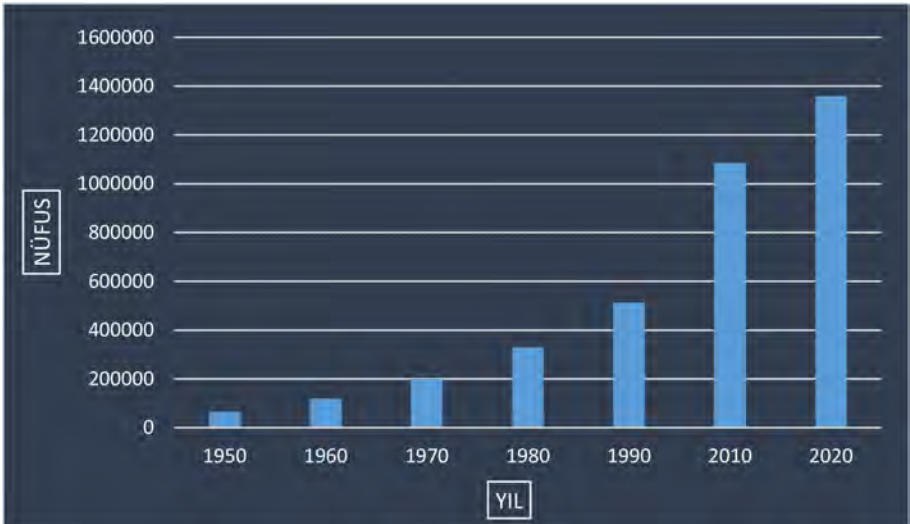
kuzey-kuzeybatı koridorudur. İkincisi teknopol bölgesi olarak tanımlanan Ankara ve Aksaray karayolları üzerinde geliştirilen kuzeydoğu koridorudur. Üçüncüsü ise Konya–Ereğli ve Konya–Karaman karayolları boyunca öngörülen güney koridorunun olacağı öngörülmüştür (Taşçı, 1999).

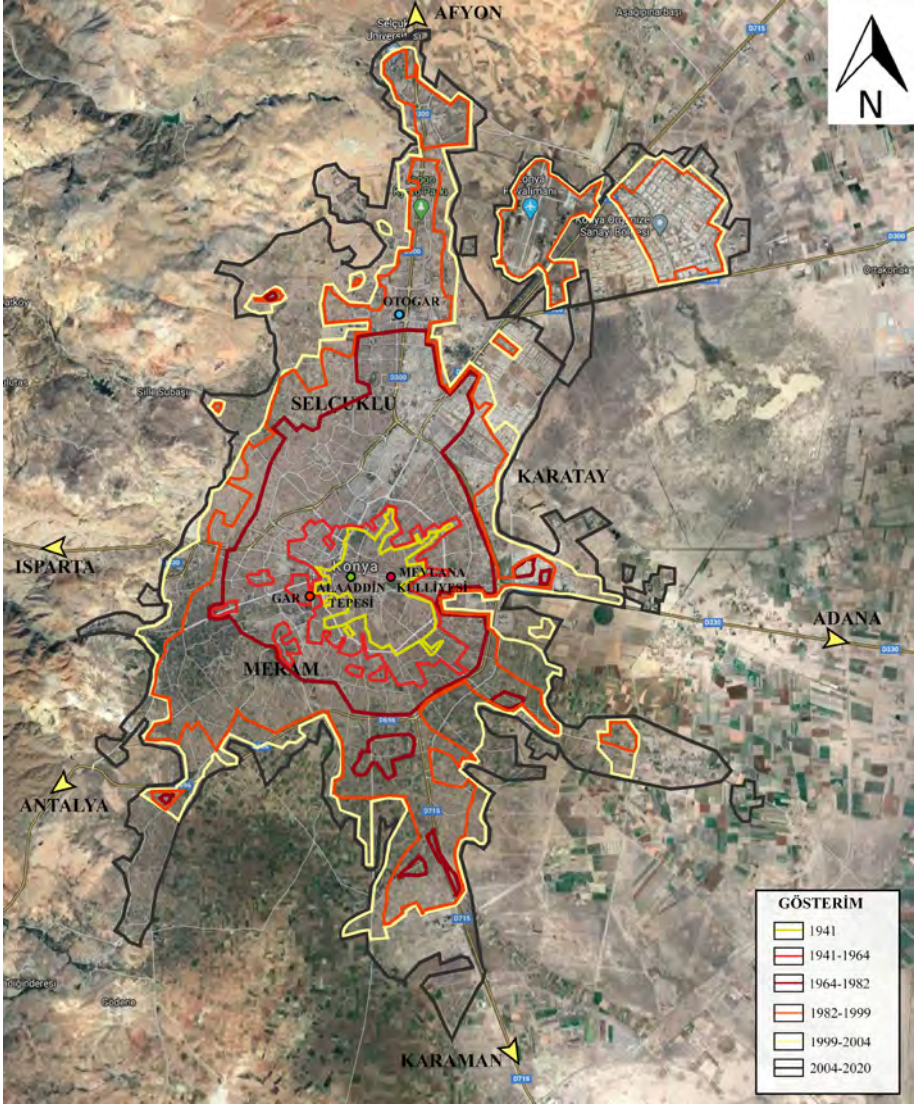
2000 yılı ve sonrasına ilişkin Konya kentinin mekânsal gelişimini biçimlendiren temel planlama yaklaşımı kentsel dönüşüm ve yenileme projeleri olmuştur. Ülkemizde 2000’li yıllarda başlayan kentsel dönüşüm uygulamaları Konya’da da yaygınlaşmıştır. Bu dönemdeki planlama eylemleri amaç çerçevesinde değerlendirildiğinde, kent içerisinde bulunmakla birlikte işlevini yitirmiş, ekonomik ömrünü tamamlamış, terk edilmiş-boş alanların konut ve ticaret odaklı yeniden geliştirilerek kent hayatına kazandırılması ve niteliksiz-kaçak konut bölgelerinin, açık ve yeşil alanları içeren, çağın gerekli sosyal donatı ve konfor şartlarını içeren nitelikli konut üretimi için yıkılarak yeniden yapılması konuları üzerine odaklandığı söylenebilir (Yenice, 2012).

Konya kenti nüfusu 1950 yılından sonra hızlı bir artış göstermiştir. Konya’da 1950 yılında 64.434 olan kent nüfusu; 1960’da 119.841; 1970’de 200.760; 1980’de 329.139; 1990’da 513.346; 2010 yılında 1.003.373’e ulaşmıştır (Aru, 1998). Kent merkezi nüfusu, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi 2020 verilerine göre ise 1,359,251’dir (TUIK, 2019) (Tablo1).

Konya Büyükşehir Belediyesi’ne ait Kent Bilgi Sistemi ve birçok yazardan alınan belgelerin değerlendirilmesi sonucunda geçmiş yıllardan günümüze kadar Konya kent makroformunun gelişimi Şekil 6’da gösterilmiştir. Şekil 6 incelendiğinde; Tarihi kent merkezi çevresinde gelişen kentin yoğun olarak kuzey ve güney yön-

Tablo 1. Konya kent merkezi nüfus gelişimi

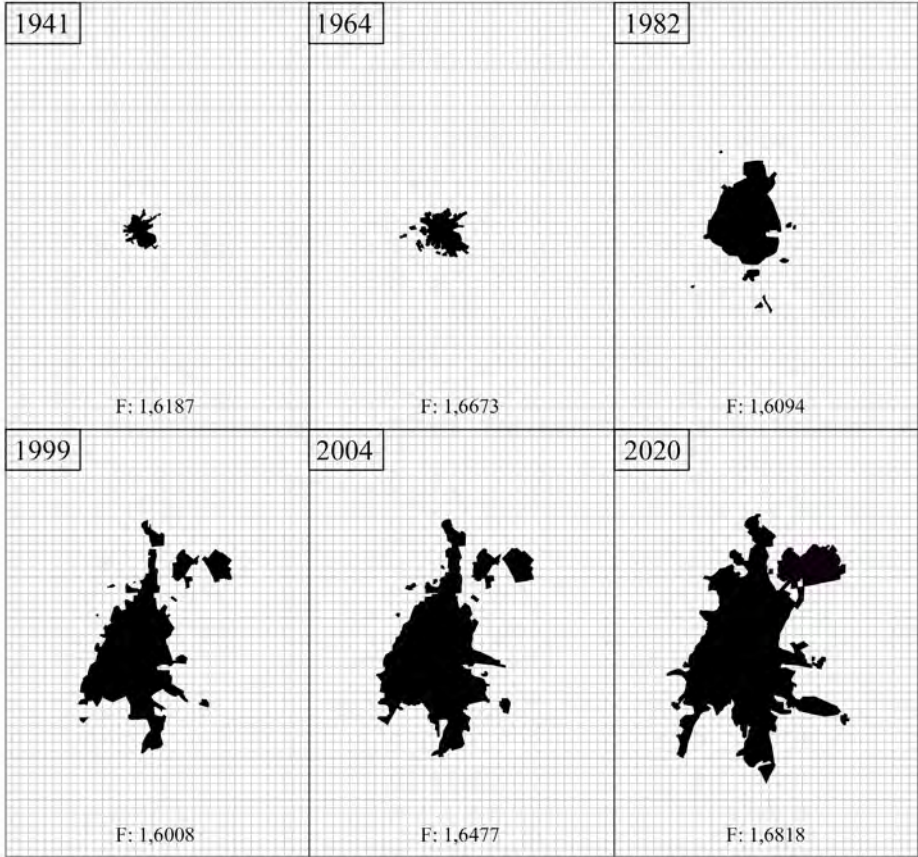

Şekil 6. Farklı yıllar arasında konya kentinin gelişimi

lerinde gelişim gösterdiği görülmektedir. Tarihsel süreci aktarılan Konya'nın kent morfolojisi bu bilgiler doğrultusunda sayısal analizlerle anlaşılmaya çalışılacaktır.

Fraktal Boyutun Kent Makroformu Bağlamında Hesaplanması

Temel olarak altı ayrı dönemde ele alınan kent makroformunun saçılma durumu Şekil 7'de izlendiği üzere fraktal leke olarak değerlendirilmiştir. İlk aşamada, fraktal lekeler "Konya Kent Bilgi Sistemi"nden alınarak Photoshop yazılımı ile elde edilmişlerdir. Daha sonraki aşamada ise elde edilen lekeler, "ImageJ" ya-

Şekil 7. Fraktal boyutun tarihi süreçte “kent makroformu” bağlamında hesaplanması

zılımı üzerinde çalışan “FracLac” plugini kullanılarak gerçekleştirilmiştir. FracLac programı kutu sayımı analizi üzerinden; maksimum kutu büyüklüğü görselin %45’iyle sınırlandırılırken; kutu konum sayısı parametrelerinin belirlenmesi için kullanılan “positions” ise 12 farklı ızgara konumu olarak ayarlanmıştır. Farklı kutu boyutları ve ızgara konumlarıyla ölçülen tüm değerlerin ağırlıklı ortalaması alınarak görselin fraktal boyutu elde edilmiştir. Analizi yapılan haritaya ait sayısal değer görselin altında belirtilmiş; fraktal boyut, F ile gösterilmiştir (Şekil 7).

Bu sonuçlara göre Konya’nın fraktal analizleri için bazı önemli sonuçlar çıkarabiliriz.

- 1941-1964 periyodunda kırdan kente göç ile artan nüfusa yönelik yeni konut alanlarının açılması ihtiyacı Konya kentinin yayılımına etkide bulunmuş ve kent kuzeybatı ve daha çok demiryolu ve istasyon bölgesinin yer

aldığı batıya doğru bir yayılım göstermiştir. Kentin 1941 yılında fraktal değeri 1,6187'ken 1964 yılında fraktal değer 1,6673'e yükselmesi kentin yayılma yaşadığını kanıtlamakta ve parsellerin yapılaşmakta olduğunu göstermektedir.

- 1964-1982 periyoduna bakıldığı zaman yeni yerleşim alanları, otobüs terminali ve Selçuk Üniversitesinin kurularak kentin ağırlıklı olarak kuzeye doğru yayıldığı görülmektedir. Bu dönemde, şehrin dışında açılan yeni yerleşim alanları ve yeni oluşan kentsel ögeler ile kentsel dokuda yaşanan saçılma/ sıçrama dolayısıyla fraktal değer 1,8152'den 1,5652'ye ani bir düşüş görülmektedir.
- 1982-1999 periyoduna bakıldığı zaman da kentin kuzeyinde inşa edilen üniversite kampüsü ile kampüs çevresinde yeni mahalleler oluşmuş ve tramvay hattı ile kentin kuzeye doğru yayılımı güçlenmiştir. Güney yönünde ise Meram ve Karatay ilçelerinde yer yer kırsalla birleşen bir kent yayılımı görülmektedir. Doğu kesiminde yer alan Karatay bölgesinde ise ağırlıklı olarak Konya-Ankara ve Konya-Aksaray karayolları üzerinde yeni sanayi alanları planlanması ile yayılmanın yaşandığı gözlemlenmektedir. 1982 ve 1999 yılı fraktal değerleri birbirine çok yakın ölçülse de şehrin dışında yapılanmaya başlayan havaalanı, Konya Organize Sanayi Bölgesi ve Selçuk Üniversitesi Alaaddin Keykubad Yerleşkesi ile kentsel dokuda saçılma/ sıçrama yaşandığı görülmektedir.
- 1999-2004 periyoduna bakıldığında yayılmanın yoğun olarak güneyde yaşandığı gözlemlenmiştir. Meram ilçesi güneyde batıya doğru yayılma gösterirken, Karatay ilçesi güneyde doğuya doğru, Konya-Ereğli ve Konya-Karaman karayolları boyunca yayılım göstermiştir.
- 2004-2020 periyoduna bakıldığı zaman ise kentin kuzeyde otogar bölgesindeki boş alanlarında dolmasıyla dışa doğru bir yayılım gösterdiği görülmektedir. Aynı zamanda Selçuklunun Karatay'la sınır olan bölgesinde de sanayi öncelikli olarak yayılma gerçekleşmiştir. Bu yıllarda kentin güneyine bakıldığı zaman ise yayılma ile birlikte kentin yer yer kırsal kesimle birleştiği görülmektedir.

Fraktal değer ın yıllara göre değişimlerini gösteren eğri grafiği, Tablo 2 incelendiğinde; kentsel formu tanımlayan fraktal boyutun 1964 yılında artıp 1964'den sonra 1999 yılına kadar azaldığı görülmektedir. 1999'da 1,6008 olarak ölçülen fraktal boyut, 2020'de 1,6818'e ulaşmıştır. Fraktal boyuttaki bu hızlı artış, hızlı bir gelişme sürecinin sonucu olan yayılmanın bir kanıtı olarak yorumlanabilir. Bu durum Konya kentinde 1999 sonrasındaki 21 yıllık süreçte kentsel dokuda da kompleksliğin arttığını göstermektedir.

Tablo 2. Konya'nın fraktal değerinin yıllara göre değişimlerini gösteren eğri grafiği

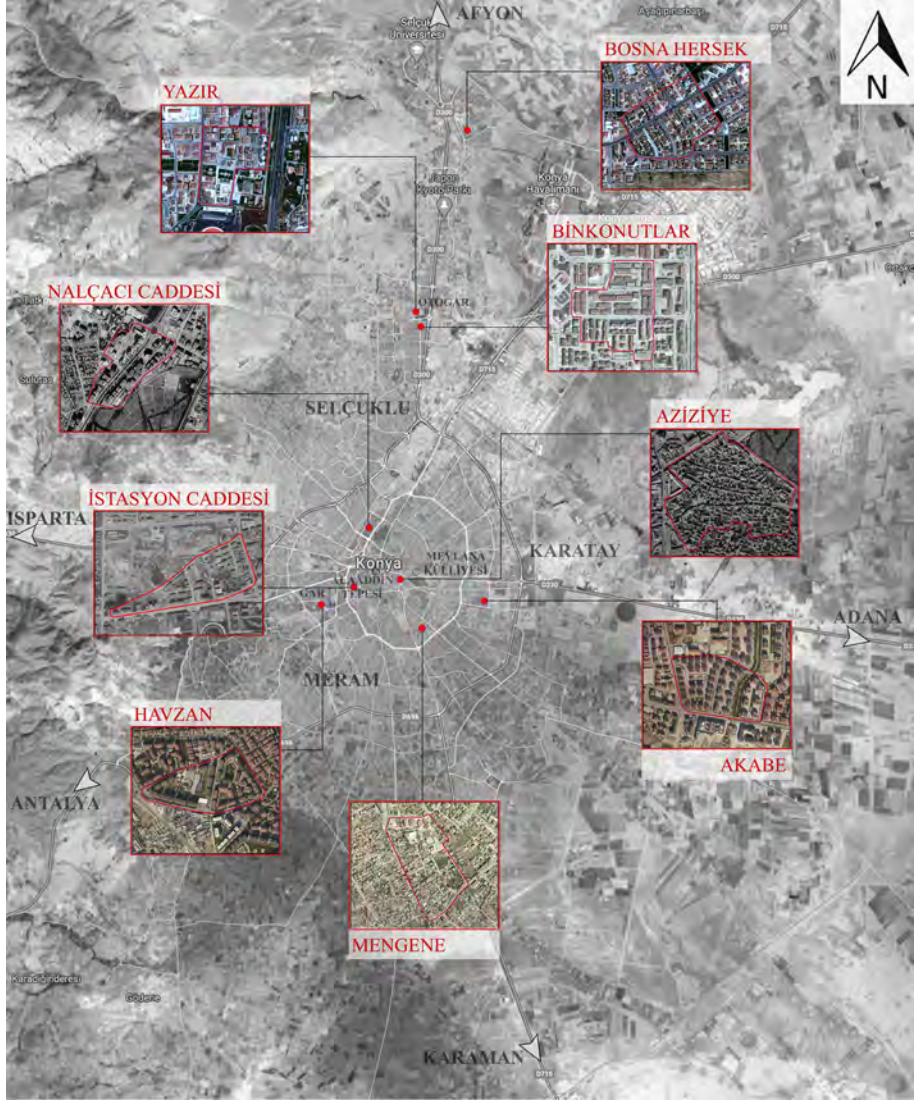

Fraktal Boyutun Bölgesel Ölçekte Hesaplanması

Araştırmanın ikinci bölümünde, ilk bölümdeki verileri daha detaylı test etmek ve Konya'nın 1941 sonrası periyodundaki kent dokusu morfolojisini inceleyerek kentin gelişim sürecinin, Konya kimliğini yansıtan bir morfolojik yapı olarak tarihi kent dokusundan günümüze evrilme sürecini sayısal veriler yardımıyla çözmek amacıyla, ölçek büyütülerek 'bölgesel ölçekte' doku analizleri gerçekleştirilmiştir. Analiz edilecek bölgeler seçilirken; kentin merkez-çeper, kuzey-güney gibi farklı bölgelerinden, farklı dönemlerde oluşmuş, olgunluk düzeyi farklı dokularından seçim yapılmıştır.

Analiz programına sunulacak olan siyah-beyaz ikili görseller; Konya Kent Bilgi Sistemi üzerinden seçilen alanların farklı dönemlere ait yüksek çözünürlükteki uydu görüntülerinden elde edilmiştir. Farklı bölgelerin fraktal yapısının belirlenmesi sürecinde yapılı çevre değerlendirmeye alınmış, kütle organizasyonu ve ulaşım sistemine göre fraktal değerler hesaplanmıştır.

Kent içinde temel doku olan tarihi kent dokusundan günümüze evrilme süreci araştırılırken, kuzey ve güney bölgelerinin daha çok büyüme ve gelişme gösterdiği anlaşılmıştır. Bu sebeple kent merkezinin konut dokusu morfolojik verilerinin değişimi tespit edilmek üzere eski Konya kimliğini yansıtan referans doku olarak Mevlana Müzesi'nin çevresi, Aziziye mahallesine giren bölge alınmış ve takip eden dönemlere ait kent dokusunu yansıtan bölgeler olarak ise; İstasyon Caddesi, Nalçacı Caddesi, Binkonut, Mengene, Yazır, Bosna Hersek, Havzan ve Akabe bölgelerinden alanlar seçilmiştir (Şekil 8).

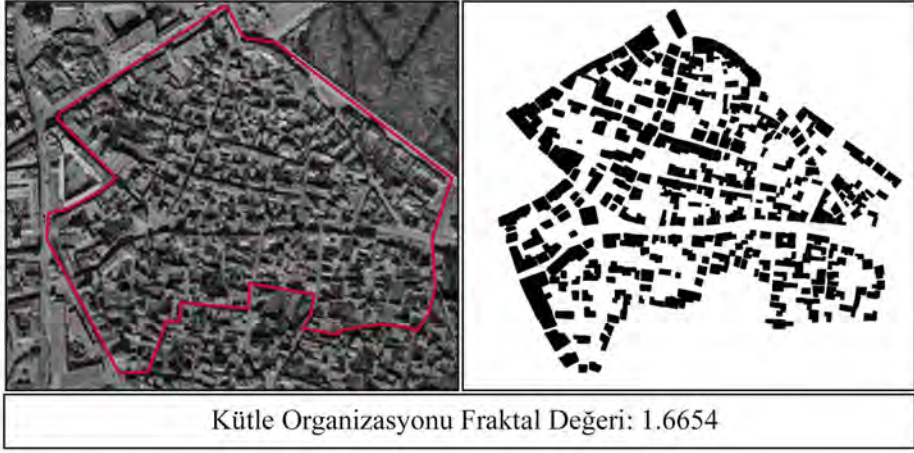
Şekil 8. Morfolojisi incelenecek olan bölgelerin konya kent dokusu içindeki yerleri

1941 Yılı Öncesi Geleneksel Kent Dokusu

Aziziye Bölgesi Fraktal Değer Analizi

Kütle Organizasyonunun Fraktal Değeri

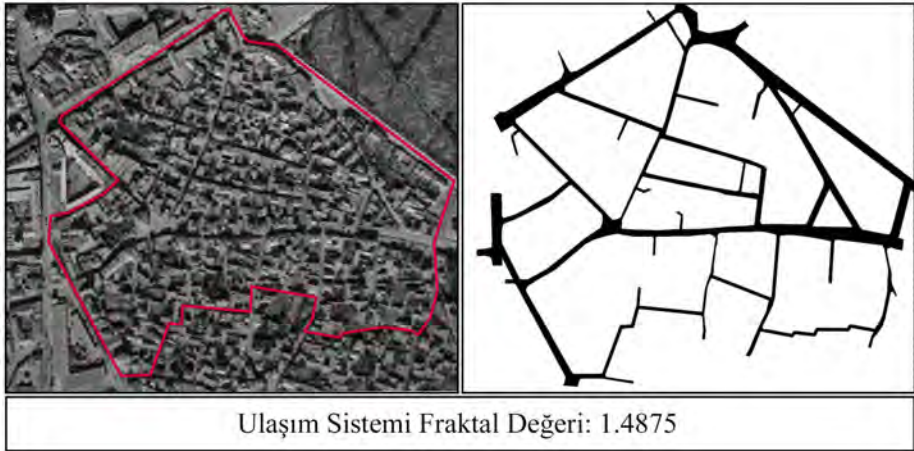
Konya kentinde Mevlana Türbesi ve Alâeddin Tepesi, geçmişten günümüze kentin tarihi ve dini odağı olma özelliğini korumuş ve bu iki odak arasında kent gelişme göstermiştir. Aziziye bölgesi de dini odak olan Mevlana Türbesi etrafında

Şekil 9. 1955 yılı Aziziye bölgesi kütle organizasyonu fraktal boyutu

gelişen yapılaşma bölgelerinden biri olup geleneksel Türk ailesinin kültür birikimi ve birleşiminden oluşan geleneksel Konya evlerinin örneklerindedir. Bu bölge geçmişten günümüze pek çok değişim ve dönüşüme uğramıştır bu nedenle bölgeye ait veriler geleneksel dokuyu yansıtan en anlaşılabilir veri olan 1955 yılı kent görüntüsünden elde edilmiştir. Şekil 9’da görüldüğü gibi geleneksel Konya evlerini yansıtan Aziziye bölgesi kütle organizasyonunun fraktal değeri 1.6654 olarak hesaplanmıştır.

Ulaşım Sisteminin Fraktal Değeri:

Şekil 10. 1955 yılı Aziziye bölgesi ulaşım sistemi fraktal boyutu

Şekil 11. 1971 yılı İstasyon Caddesi kütle organizasyonu fraktal boyutu

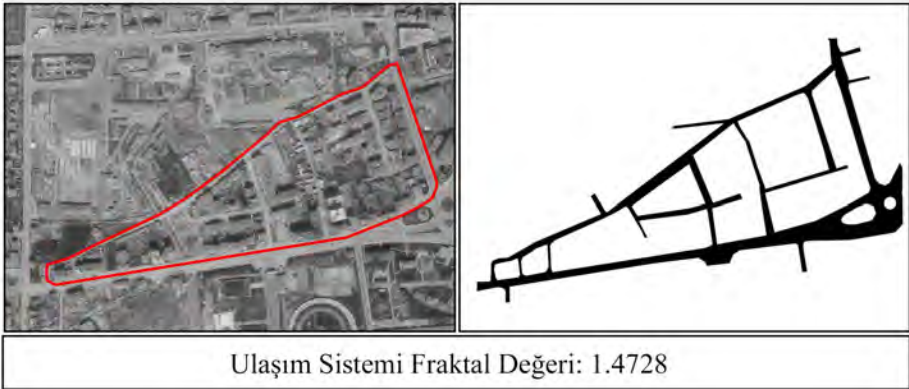
Geleneksel dokuyu yansıtan Aziziye bölgesindeki çıkmaz sokakların, eğrisel hatlı yolların görüldüğü, evlerin avlusunun sokak dokusuyla ilişki kurduğu organik yol dokusunun fraktal boyutu 1.4875 olarak hesaplanmıştır (Şekil 10).

1941-1964 Yılları Arası Gelişen Kent Dokusu

İstasyon Caddesi Fraktal Değer Analizi

Kütle Organizasyonunun Fraktal Değeri:

Konya kentine demiryolunun bağlanması ile kentin gelişimi tren istasyonuna doğru yönelim göstermiştir. Kentin güney batısında merkezle istasyon arasında yeni yapılaşmalar oluşmuş, İstasyon Caddesi olarak bilinen ve pek çok Anadolu kentinde de benzerleri bulunan yeni bir kentsel omurga ortaya çıkmaya başlamıştır. Konya geleneksel konut dokusu olan Aziziye bölgesinden sonra tren garı ve anıt çevresinde gelişen İstasyon Caddesi cumhuriyet dönemi mimarisi yapılarına ait

Şekil 12. 1971 yılı İstasyon Caddesi ulaşım sistemi fraktal boyutu

1971 kent görüntüsü verilerinden elde edilen fraktal değer 1.5849'dur. İstasyon Caddesi kütle organizasyonunun fraktal değeri olarak belirlenen 1.5849 değeri (Şekil 11) geleneksel dokudan elde edilen 1.6654 fraktal değerinden düşüktür. Fraktal değerdeki bu düşüş, dokunun parçalı yapıdan daha bütüncül bir yapıya dönüştüğünü göstermektedir.

Ulaşım Sisteminin Fraktal Değeri:

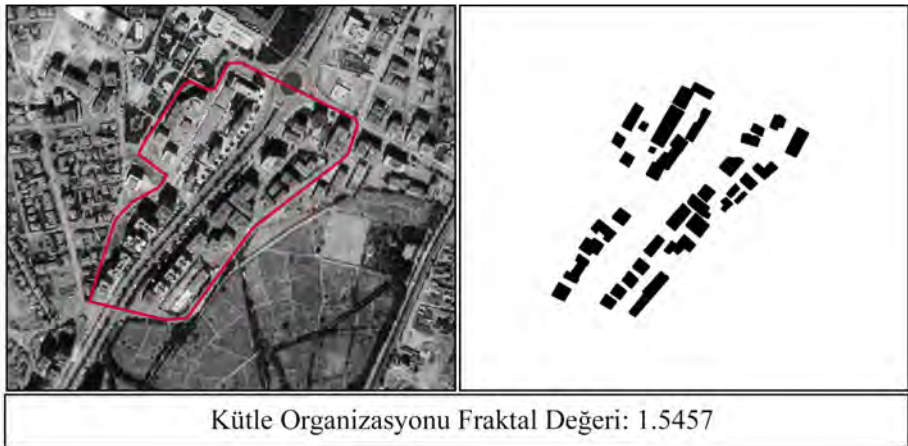
İstasyon Caddesi ulaşım sisteminin fraktal boyutu 1.4728 olarak hesaplanmıştır (Şekil 12). Geleneksel dokuyu yansıtan Aziziye bölgesindeki ulaşım sistemine göre İstasyon Caddesinde yollar daha az hareketlidir. Bu nedenle kentin geleneksel doku ulaşım sistemi fraktal değerinden (1.4875) İstasyon Caddesi fraktal değerine bir düşüş görülmüştür.

1964-1982 Yılları Arası Gelişen Kent Dokusu

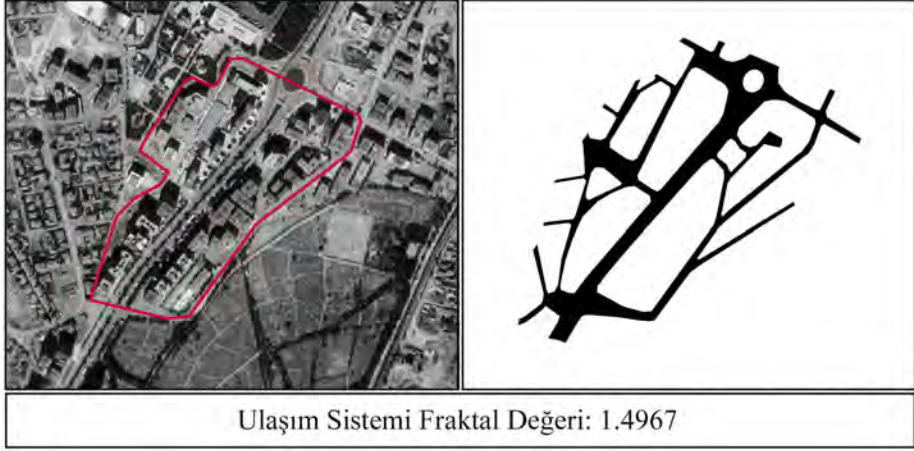
Nalçacı Caddesi Fraktal Değer Analizi

Kütle Organizasyonunun Fraktal Değeri

Ahmet Hilmi Nalçacı Konya'da belediye başkanlığı yaptığı dönemde Nalçacı caddesi ve çevresinde modern bir şehir oluşturmayı planlamıştır. Kentte bu döneme kadar apartmanlaşma söz konusu değilken Ahmet Hilmi Nalçacı döneminde Nalçacı Caddesi'nde apartman sayısı hızla artmaya başlamıştır. Zamanla Nalçacı semti 'kentin en modern semti' olma özelliğini kazanmıştır. Nalçacı Caddesi kütle organizasyonunun fraktal değeri olarak belirlenen 1.5457 değeri (Şekil 13) kentin geleneksel konut dokusu olan Aziziye bölgesi fraktal değerinden (1.6654) aynı zamanda İstasyon Caddesi fraktal değerinden (1.5849) düşüktür.

Şekil 13. 1986 yılı Nalçacı Caddesi kütle organizasyonu fraktal boyutu

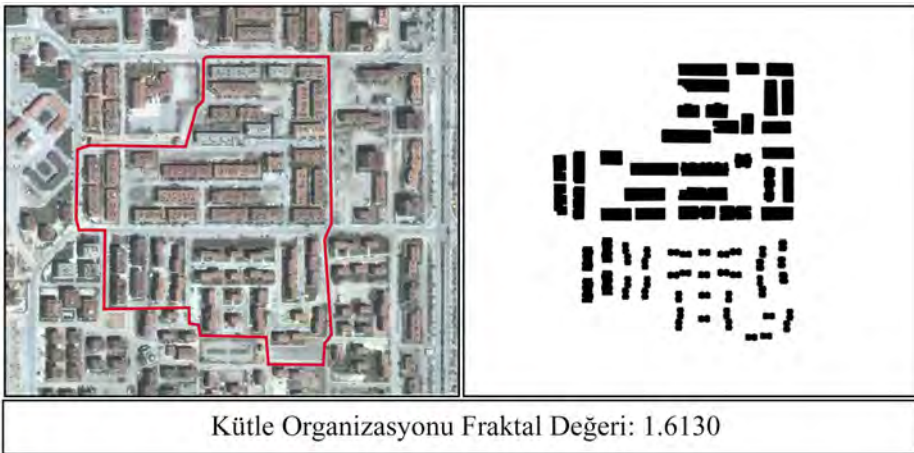
Şekil 14. 1986 yılı Nalçacı Caddesi ulaşım sistemi fraktal boyutu

Ulaşım Sisteminin Fraktal Değeri:

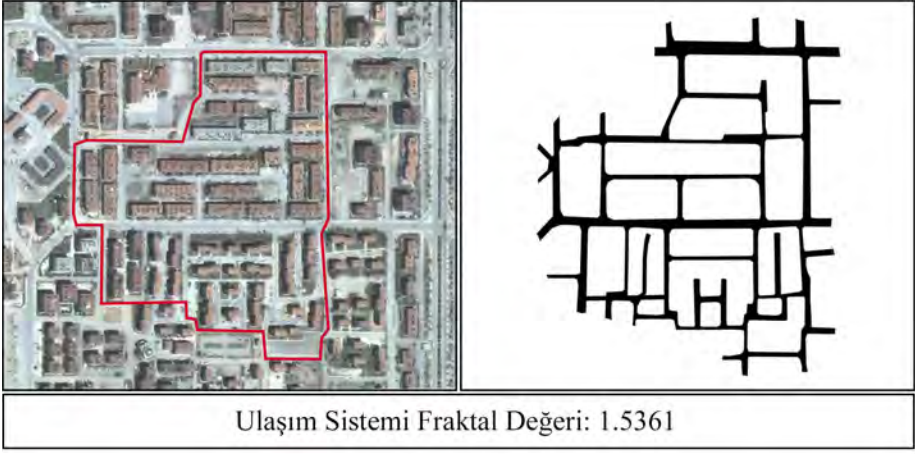
Geleneksel dokuyu yansıtan Aziziye bölgesindeki ulaşım sistemine göre Nalçacı Caddesinde yol kesitleri daha büyük ve değişkendir. Nalçacı Caddesi ulaşım sisteminin fraktal boyutu 1.4967 olarak hesaplanmıştır (Şekil 14). Kentin geleneksel doku ulaşım sistemi fraktal değerinden (1.4875) Nalçacı Caddesi fraktal değerine bir artış görülmüştür. Fraktal boyuttaki bu artışın nedeni yer yer genişleyip daralan yol en kesitleridir.

1982-1999 Yılları Arası Gelişen Kent Dokusu

Binkonutlar Bölgesi Fraktal Değer Analizi

Şekil 15. 2003 yılı Binkonutlar bölgesi kütle organizasyonu fraktal boyutu

Şekil 16. 2003 yılı Binkonutlar bölgesi ulaşım sistemi fraktal boyutu

Kütle Organizasyonunun Fraktal Değeri:

Binkonutlar, kentin kuzeyinde İstanbul yolu üzerinde bulunan, kaçak inşaat ve gecekondulaşma eğilimini azaltmak için gecekondu önleme bölgesi adı altında geliştirilen mahallelerden biridir. Bu bölgede yer alan yapılar daha çok bitişik nizam ve blok şeklindedir. Binkonutlar bölgesi kütle organizasyonunun fraktal değeri olarak belirlenen 1.6130 değeri (Şekil 15) kentin geleneksel konut dokusu olan Aziziye bölgesi fraktal değerine (1.6654) yakındır. Fraktal değerlerin birbirine yakın olması Binkonutlar bölgesi kent dokusunun geleneksel dokudan çok fazla uzaklaşmadığını göstermektedir.

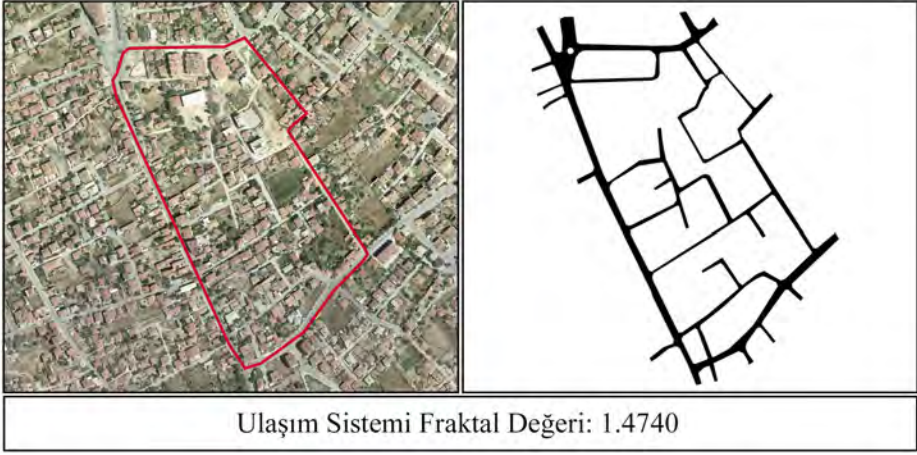
Ulaşım Sisteminin Fraktal Değeri:

Binkonutlar bölgesi ulaşım sisteminin fraktal boyutu 1.5361 olarak hesaplanmıştır. Kentin geleneksel doku ulaşım sistemi fraktal değerinden (1.4875) Binkonutlar bölgesi fraktal değerine bir artış görülmüştür. Geleneksel dokuyu yansıtan Aziziye bölgesindeki ulaşım sistemine göre Binkonutlar bölgesinin yol dokusunun basit ve küçük çokgenler şeklinde yapı adalarından oluştuğu görülmektedir (Şekil 16).

Mengene Bölgesi Fraktal Değer Analizi

Kütle Organizasyonunun Fraktal Değeri:

Konya kentinin zaman içerisinde yayılımı ile kırsalla birleşen alanlarda yarı kırsal yarı kentsel alanlar ortaya çıkmıştır. Kentin güneyinde yer alan Mengene bölgesi de bu alanlardan biridir. Mengene bölgesi kütle organizasyonunun fraktal değeri olarak belirlenen 1.6208 değeri (Şekil 17) kentin geleneksel konut dokusu olan Aziziye bölgesi fraktal değerine (1.6654) yakındır. Mengene bölgesi kütle organi-

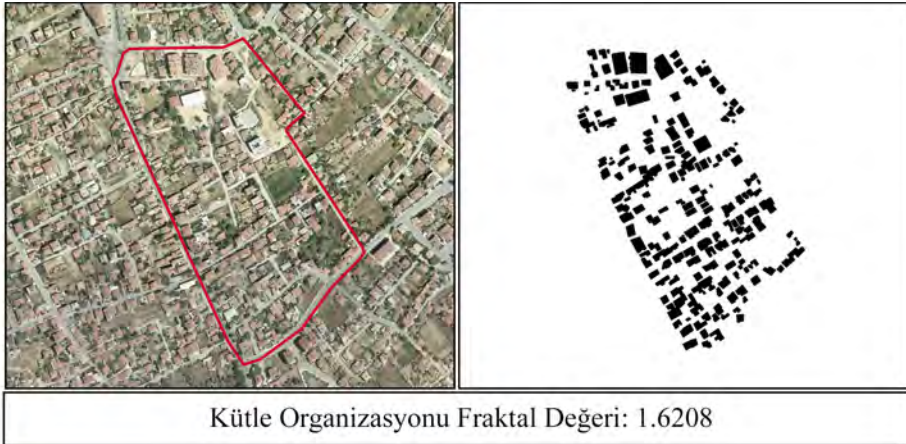

Şekil 17. 2005 yılı Mengene bölgesi kütle organizasyonu fraktal boyutu

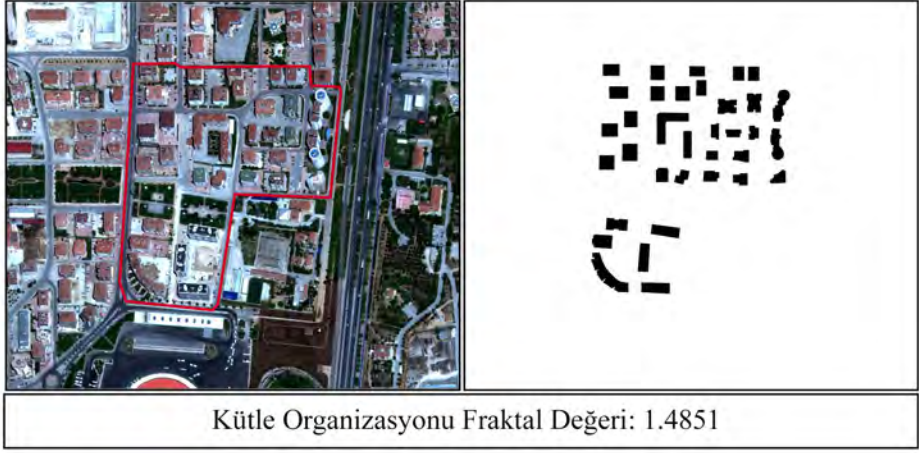
zasyonu geleneksel doku kütle organizasyonu ile karşılaştırıldığında bu iki bölge, parçalı yapısıyla benzerlik gösterse de, Mengene bölgesinde kentsel boşluklar geleneksel dokuya göre daha fazladır.

Ulaşım Sisteminin Fraktal Değeri:

Geleneksel dokuyu yansıtan Aziziye bölgesindeki ulaşım sistemine benzer olarak Mengene bölgesinde çıkmaz sokaklar ve yol kesitleri benzerlik göstermektedir. Mengene bölgesi ulaşım sisteminin fraktal boyutu 1.4740 olarak hesaplanmıştır (Şekil 18). Kentin geleneksel doku ulaşım sistemi fraktal değerinden (1.4875) Mengene bölgesi fraktal değerine bir düşüş görülmüştür. Fraktal boyuttaki bu düşüşün nedeni, her ne kadar iki bölgede benzerlik gösterse de, geleneksel yol do-

Şekil 18. 2005 yılı Mengene bölgesi ulaşım sistemi fraktal boyutu

Şekil 19. 2013 yılı Yazır bölgesi kütle organizasyonu fraktal boyutu

kusunun hareketli ve çıkmaz sokaklarla girintili çıkıntılı geometrisinin Mengene bölgesi yol dokusuna göre daha yoğun olmasıdır.

1999-2004 Yılları Arası Gelişen Kent Dokusu

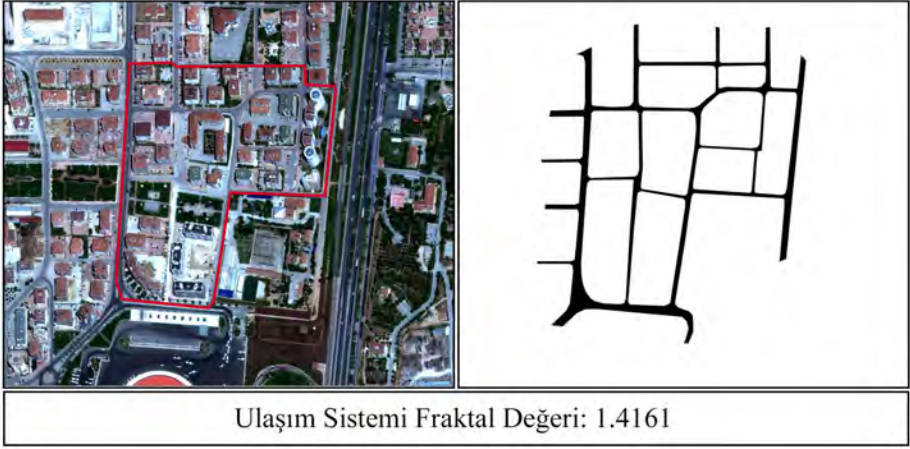
Yazır Bölgesi Fraktal Değer Analizi

Kütle Organizasyonunun Fraktal Değeri:

Konya kentinde artan nüfusla birlikte eski otogarın, kent merkezinde kalması ve dolayısıyla trafik sıkışıklığına sebebiyet vermesi sorununa, merkezi olmayan yeni bir otogarın yapılması çözümü getirilmiştir. 2000 yılında faaliyete geçen yeni otogar bölgesi Yazır mahallesinde bulunduğu bölgeye değer kazandırmış ve zaman içerisinde etrafında dönemin yapı anlayışını yansıtan yüksek katlı, güvenli site tarzında yapılar oluşturulmuştur. Yazır bölgesi kütle organizasyonunun fraktal değeri olarak belirlenen 1.4851 değeri (Şekil 19) kentin geleneksel konut dokusu olan Aziziye bölgesi fraktal değerinden (1.6654) düşüktür. Fraktal değerdeki bu düşüş modernleşme adı altında düzenli kullanımların ve kentsel boşlukların artması ile yeni gelişen kent dokusunun geleneksel dokudan uzaklaşmasının göstergesidir.

Ulaşım Sisteminin Fraktal Değeri:

Yazır bölgesi ulaşım sisteminin fraktal boyutu 1.4161 olarak hesaplanmıştır (Şekil 20). Kentin geleneksel doku ulaşım sistemi fraktal değerinden (1.4875) Yazır bölgesi fraktal değerine bir düşüş görülmüştür. Geleneksel dokuyu yansıtan Aziziye bölgesindeki ulaşım sistemine göre Yazır bölgesinin yol dokusunun daha düzenli, basit çokgenler şeklinde ve alan olarak daha büyük yapı adalarından oluştuğu görülmektedir (Şekil 20).

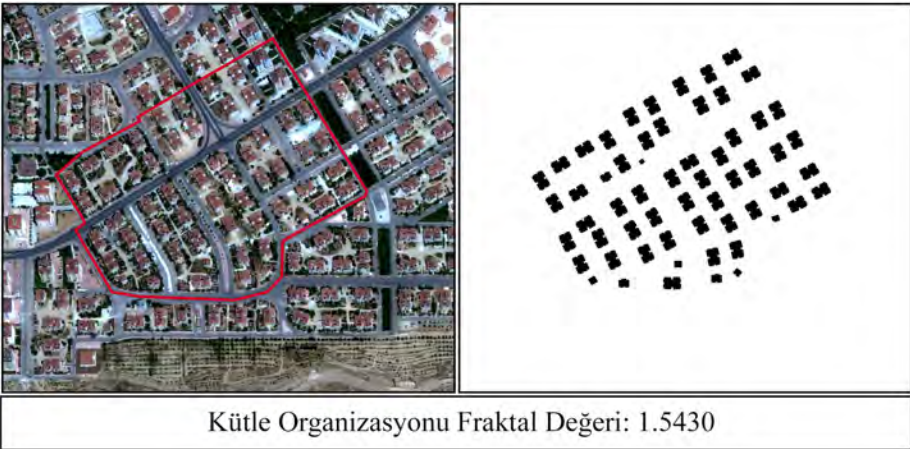

Şekil 20. 2013 yılı Yazır bölgesi ulaşım sistemi fraktal boyutu

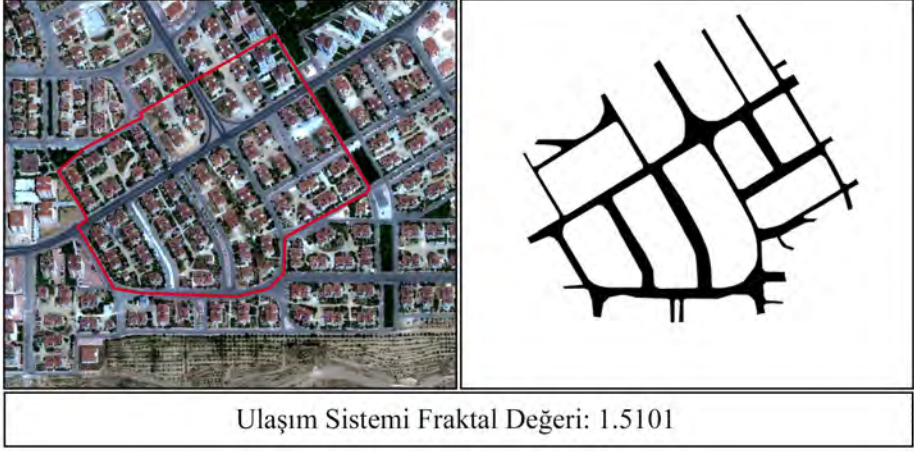
Bosna Hersek Bölgesi Fraktal Değer Analizi

Kütle Organizasyonunun Fraktal Değeri

1980’li yılların sonlarında Selçuk Üniversitesi kampüsünün kentin kuzeyinde inşa edilmesiyle kampüs çevresinde zamanla yeni mahalleler oluşmaya başlamıştır. Üniversite kampüsünün karşısında bulunan Bosna Hersek mahallesi de bu doğrultuda oluşan mahallelerden biridir. Yazır bölgesi ile neredeyse aynı dönemde gelişmeye başlayan bu bölgede de yapıların bir araya geliş şekli belirli bir düzen içerisinde oluşturulmuştur. Bosna Hersek bölgesi kütle organizasyonunun fraktal değeri olarak belirlenen 1.5430 değeri (Şekil 21) kentin geleneksel konut doku-

Şekil 21. 2013 yılı Bosna Hersek bölgesi kütle organizasyonu fraktal boyutu

Şekil 22. 2013 yılı Bosna Hersek bölgesi ulaşım sistemi fraktal boyutu

su olan Aziziye bölgesi fraktal değerinden (1.6654) düşüktür. Fraktal değerdeki bu düşüş Bosna Hersek bölgesinde düzenli kullanımların daha fazla olmasından kaynaklıdır.

Ulaşım Sisteminin Fraktal Değeri:

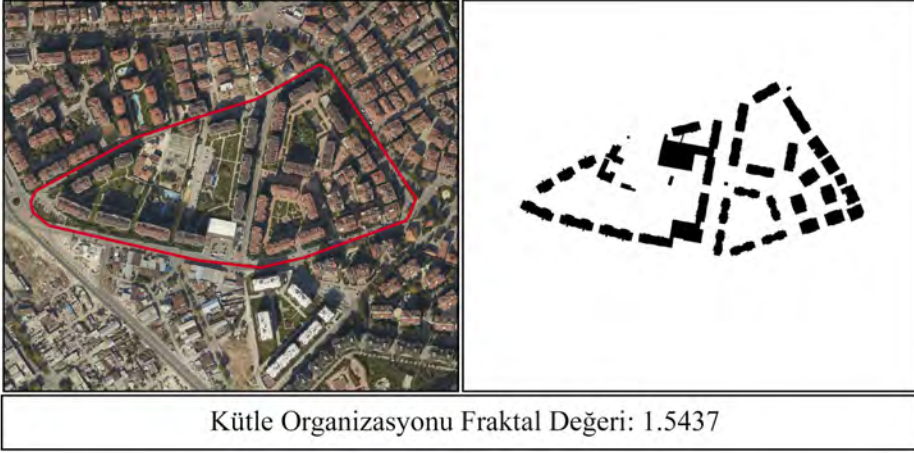
Bosna Hersek bölgesi ulaşım sisteminin fraktal boyutu 1.5101 olarak hesaplanmıştır (Şekil 22). Kentin geleneksel doku ulaşım sistemi fraktal değerinden (1.4875) Bosna Hersek bölgesi fraktal değerine bir artış görülmüştür. Geleneksel dokuyu yansıtan Aziziye bölgesindeki ulaşım sistemine göre Bosna Hersek bölgesinin yol dokusunun basit çokgenler şeklinde ve alan olarak daha büyük yapı adalarından oluştuğu görülmektedir (Şekil 22). Bölgede yer yer genişleyip daralan yol en kesitleri fraktal boyutta artışa neden olmaktadır.

2004-2020 Yılları Arası Gelişen Kent Dokusu

Havzan Bölgesi Fraktal Değer Analizi

Kütle Organizasyonunun Fraktal Değeri

Konya'da 2000'li yıllarda hızlı tren istasyonunun gara gelmesi, tramvayın kampüse daha sonra adliye çevresine gitmesi, erişilebilir üniversitelerinde artmasından sonra güvenli site dediğimiz, lüks apartman olan siteler önem kazanmış ve kentin birçok bölgesinde yaygınlaşmıştır. Kentin modern apartmanlarıyla ön plana çıkan Havzan bölgesi de eski kent dokusuyla günümüz kent dokusunu karşılaştırmak için değerlendirilebilecek alanlardan biridir. Havzan bölgesi kütle organizasyonunun fraktal değeri olarak belirlenen 1.5437 değeri (Şekil 23) kentin geleneksel konut dokusu olan Aziziye bölgesi fraktal değerinden (1.6654) düşüktür. Fraktal değerdeki bu düşüş Havzan bölgesinde benzer basit geometrilerin

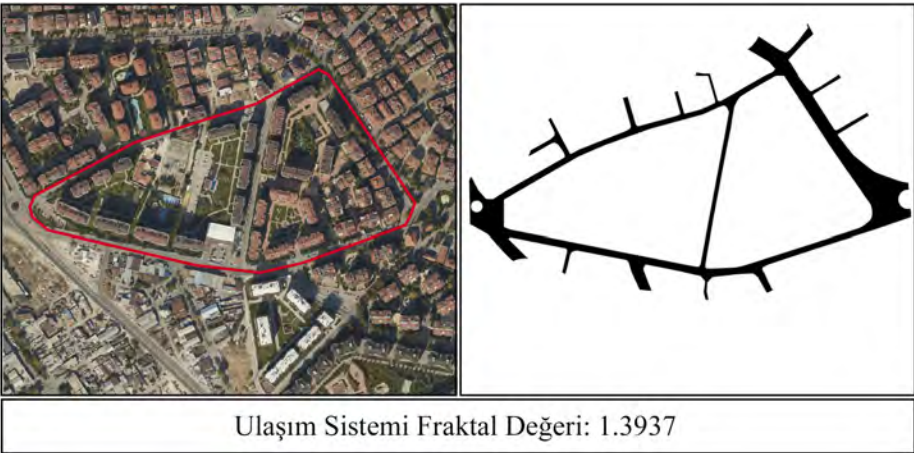

Şekil 23. 2020 yılı Havzan bölgesi kütle organizasyonu fraktal boyutu

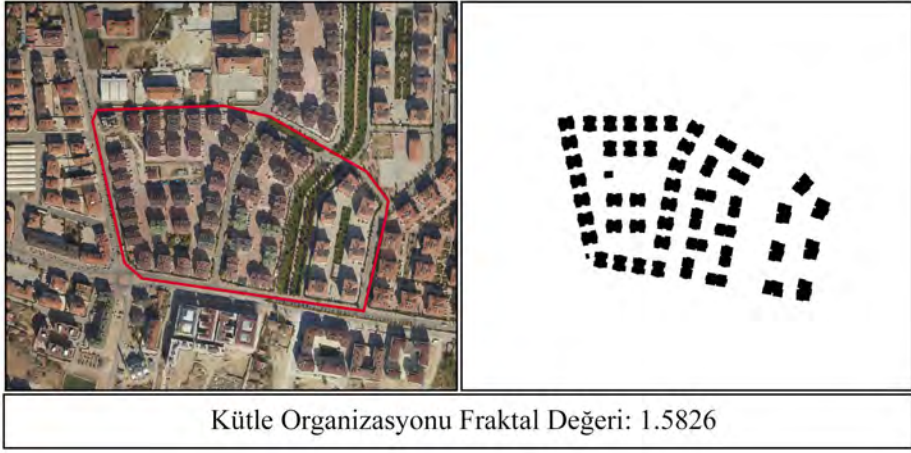
tekrarı şeklinde tasarlanmış yapıların bulunması ve tanımsız açık alanların yoğunluğundan kaynaklıdır.

Ulaşım Sisteminin Fraktal Değeri:

Modern dokuya sahip Havzan bölgesi ulaşım sisteminin fraktal boyutu 1.3937 olarak hesaplanmıştır (Şekil 24). Kentin geleneksel doku ulaşım sistemi fraktal değerinden (1.4875) Havzan bölgesi fraktal değerine bir düşüş görülmüştür. Şekil 24’de Havzan bölgesinin yol dokusunun, geleneksel dokunun hareketli, çıkmaz sokaklı yol geometrisine göre daha az hareketli, basit çokgenler şeklinde ve alan olarak çok daha büyük yapı adalarından oluştuğu görülmektedir.

Şekil 24. 2020 yılı Havzan bölgesi ulaşım sistemi fraktal boyutu

Şekil 25. 2020 yılı Akabe bölgesi kütle organizasyonu fraktal boyutu

Akabe Bölgesi Fraktal Değer Analizi

Kütle Organizasyonunun Fraktal Değeri

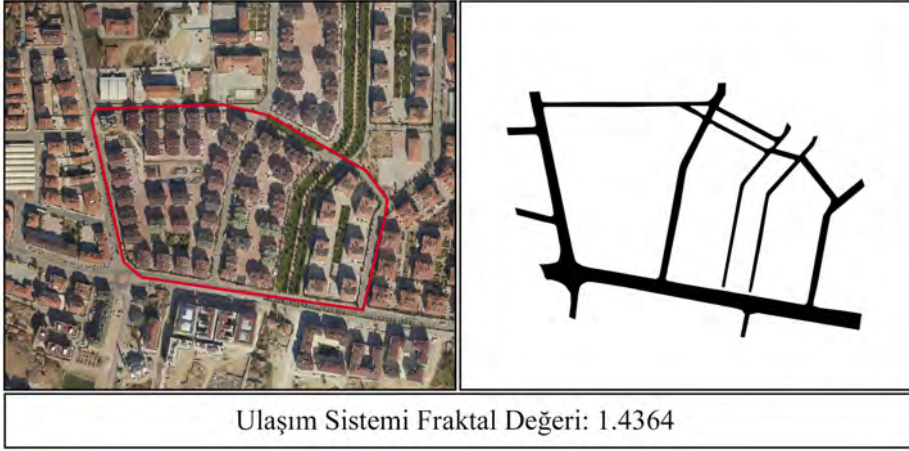
Konya kentinde güvenli site dediğimiz, lüks apartman olan sitelerin görüldüğü, eski kent dokusuyla günümüz kent dokusunu karşılaştırmak için değerlendirilebilecek alanlardan bir diğeri de Akabe bölgesidir. Akabe bölgesi kütle organizasyonunun fraktal değeri olarak belirlenen 1.5826 değeri (Şekil 25) kentin geleneksel konut dokusu olan Aziziye bölgesi fraktal değerinden (1.6654) düşüktür. Fraktal değerdeki bu düşüş Akabe bölgesinde geleneksel doku olan Aziziye bölgesindeki dokuya göre daha bütüncül olarak benzer basit geometrilerin tekrarı şeklinde tasarlanmış yapıların bulunması ve belirli aralıklarla yerleştirilmiş kütlelerin oluşturduğu düzenden kaynaklıdır.

Ulaşım Sisteminin Fraktal Değeri:

Akabe bölgesi Havzan bölgesiyle aynı dönemin doku özelliklerini taşısa da yol dokusu olarak Havzan bölgesi kadar büyük yapı adaları Akabe bölgesinde görülmemektedir (Şekil 26). Akabe bölgesi ulaşım sisteminin fraktal boyutu 1.4364 olarak hesaplanmıştır. Kentin geleneksel doku ulaşım sistemi fraktal değerinden (1.4875) Akabe bölgesi fraktal değerine bir düşüş görülmüştür. Fraktal boyuttaki bu düşüşün nedeni geleneksel dokunun hareketli, çıkmaz sokaklı yol geometrisine göre daha az hareketli, basit çokgenler şeklinde yapı adalarından oluşmasıdır.

4.1.Örneklem Alanları Fraktal Değerlerinin Karşılaştırılması

Kent makroformunun gelişiminde ele alınan yıllara göre, bölgesel ölçekte değerlendirilen örneklem alanlarından elde edilen verilerle, farklı iki kapsamda fraktal boyut hesaplamaları yapılmıştır. Bu sonuçlar aşağıdaki tabloda özetlenmektedir.

Şekil 26. 2020 yılı Akabe bölgesi ulaşım sistemi fraktal boyutu

Konya kent kimliğini yansıtan bir morfolojik yapı olarak ele alınan 1941 yılı öncesi geleneksel kent dokusu ile kentin gelişim sürecinde oluşan kent dokuları karşılaştırıldığında elde edilen sonuçlar;

Kentin kütle organizasyonu fraktal değerlerine genel olarak bakıldığında 1941 yılı öncesi kent dokusuna göre gelişim süreci fraktal değerlerinin dönem dönem düşüp yükseldiği görülmektedir (Tablo 3, Tablo 4). Fraktal değerlerin dönemlere göre değişkenlik göstermesinin nedeni geleneksel Konya evlerinin oluşturduğu organik dokudan toplu yaşamın ve çoklu konut sisteminin ürünü olan apartmanlaşma sürecine daha sonra da konforun ve güvenliğin düşünüldüğü lüks apartman olan site tarzı yapı anlayışına dönüşümün etkisidir.

Fraktal değerde en fazla düşüş kütle organizasyonu bağlamında incelendiğinde 1999-2004 yılları arası gelişen kent dokusu olan Yazır ve Bosna Hersek bölgelerinde görülmüştür (Tablo 3). Fraktal değerdeki düşüş bu dönemde oluşan konut dokusunun daha modern bir doku biçimi olup düzenli ve bütüncül yapısıyla geleneksel konut dokusundan en fazla uzaklaşılan dönem olduğunu göstermektedir. Geleneksel kent dokusuna göre kütle organizasyonu bağlamında en yakın fraktal değer ise 1982-1999 yılları arası gelişen kent dokusu olan Binkonutlar ve Mengene bölgelerinde görülmüştür (Tablo 3). 1982 yılına kadar kütle organizasyonu fraktal değerinden görülen düşüş sonrası 1982-1999 yılları arası dönemde fraktal değerlerin geleneksel doku fraktal değerine yakın olarak tekrar yükselmesi kentin geleneksel doku komplekslik derecesine döndüğünü göstermektedir.

Kentin ulaşım sistemi fraktal değerlerine genel olarak bakıldığında gelişim süreci fraktal değerlerinin 1.4-1.5 arası değişkenlik gösterdiği görülmektedir (Tablo 3). Gelişim süreci fraktal değerleri her ne kadar geleneksel doku ile yakın değerler gösterse de kentin 1941 yılı öncesi yol dokusu ile gelişim süreci yol dokularında

Tablo 3. Örneklem alanları fraktal değerlerinin karşılaştırılması

YIL	ÖRNEKLEM ALANI	KAPSAM	FRAKTAL BOYUT
1941 Yılı Öncesi Geleneksel Kent Dokusu	AZİZİYE	Kütle Organizasyonu	1.6654
		Ulaşım Sistemi	1.4875
1941-1964 Yılları Arası Gelişen Kent Dokusu	İSTASYON CADDESİ	Kütle Organizasyonu	1.5849
		Ulaşım Sistemi	1.4728
1964-1982 Yılları Arası Gelişen Kent Dokusu	NALÇACI CADDESİ	Kütle Organizasyonu	1.5457
		Ulaşım Sistemi	1.4967
1982-1999 Yılları Arası Gelişen Kent Dokusu	BİNKONUTLAR	Kütle Organizasyonu	1.6130
		Ulaşım Sistemi	1.5361
	MENGENE	Kütle Organizasyonu	1.6208
		Ulaşım Sistemi	1.4740
1999-2004 Yılları Arası Gelişen Kent Dokusu	YAZIR	Kütle Organizasyonu	1.4851
		Ulaşım Sistemi	1.4161
	BOSNA HERSEK	Kütle Organizasyonu	1.5430
		Ulaşım Sistemi	1.5101
2004-2020 Yılları Arası Gelişen Kent Dokusu	HAVZAN	Kütle Organizasyonu	1.5437
		Ulaşım Sistemi	1.3937
	AKABE	Kütle Organizasyonu	1.5826
		Ulaşım Sistemi	1.4364

özellikle yol dokusunu oluşturan yapı adalarının büyüklüğü bakımından farklılıklar görülmektedir. Fraktal değerinin düşüş artması da bu farklılıkları açıklamaktadır.

Ulaşım sistemi bağlamında fraktal değerinde en fazla düşüş 2004-2020 yılları arası gelişen kent dokusu olan Havzan bölgesinde görülmüştür. 1941 yılı öncesi organik yol dokusu küçük ve amorf yapı adalarıyla, çıkmaz sokaklardan oluşurken, 2004-2020 yılları arası gelişen yol dokusu daha düzenli ve büyük yapı adalarından oluşmaktadır. Geleneksel kent dokusuna göre ulaşım sistemi bağlamında fraktal değerinde en fazla artış ise 1982-1999 yılları arası gelişen kent dokusu olan Binkonutlar bölgesinde görülmüştür (Tablo 3). Bu iki bölgede fraktal değerinin geleneksel yol dokusuna göre en fazla düşüş ve yükselme göstermesi, bu bölgelerin

Tablo 4. Örneklem alanları fraktal değerlerinin yıllara göre değişimlerini gösteren eğri grafiği

oluştğu dönemde geleneksel yol dokusundan diğer dönemlere göre daha fazla uzaklaştığını göstermektedir.

Sonuç

Hızlı nüfus artışı kentleşme tarihi boyunca kentlerin büyümesinde etkili en önemli neden olup, kentlerde plansız büyüme gibi bazı çevre sorunlarına da neden olabilmektedir. Kentleşme ile artan talebe karşılık değişen kent formunun izlenmesi, yorumlanması ve gerekli tedbirlerin alınması sürdürülebilir ve doğru gelişim için oldukça önemlidir. Bu doğrultuda kent formunda meydana gelen değişimleri açıklayabilmek için kentin büyümesi ile ortaya çıkabilecek kentsel yayılma olgusunun değerlendirilmesi gerekmektedir. Kentsel yayılma kentte düzensiz yerleşme desenini oluşturabildiği gibi gelir durumuna göre toplumsal ayrışmalara da sebep olup kentsel dokuyu etkilemektedir. Kentleşme adı altında yaşanan modernleşme olgusu dokuda farklılaşmaya neden olmaktadır.

Kentsel morfoloji çalışmalarında fraktal analiz yöntemi, kent formunda zaman içerisinde yaşanan değişimlerin incelenmesinde yeni veri ve bakış açıları sunması, insan ve çevre arasındaki etkileşimi değerlendirmesi ve kentsel yapıların (dokuların) araştırılması açısından önemli bilgiler sağlaması ile yararlı bir parametredir. Çalışma kapsamında, kentleşme ile meydana gelen nüfus artışı doğrultusunda değişen taleplere yanıt olarak Konya kentinde şehirselleşme ve kentsel dokuda yaşanan zamansal değişimler, fraktal analiz yöntemi ile elde edilen sayısal verilerdeki farklılık üzerinden sorgulanarak yorumlanmıştır. Kullanılan sayısal analizde, kendine benzerlik seviyesi tüm ölçeklerde aynı olmayan kompleks dokuların fraktal analizinde en çok kullanılan yöntem olan kutu sayımı (box counting) yönteminden yararlanılarak morfolojik bir kent çözümlemesi yapmak hedeflenmiştir.

Yapılan analiz sonucunda, kentsel ölçekte elde edilen fraktal boyutlardaki değişime göre Konya kentinin 1941 yılından günümüze hızlı bir gelişme süreci yaşayıp genel olarak Kuzey-Güney doğrultusunda kentsel yayılma gösterdiği sonucuna varılmıştır. Özellikle Selçuk Üniversitesi Kampüsü, Organize Sanayi bölgeleri ve Havaalanının kurulması kentte yaşanan yayılma sürecini hızlandırmış, yeni yerleşimlere artan talep, tramvay hattı gibi ulaşım olanaklarının gelişmesi kentin Kuzey-Güney yönlerinde gelişme göstermesinde belirleyici olmuştur. Çalışma kapsamında bölgesel ölçekte yapılan Konya kenti makroform değişimi incelemesinde ele alınan altı farklı döneme ait fraktal değer analizi değerlendirildiğinde dönem dönem sayısal verilerde artış ve düşüş görülmüştür. Son üç dönemde gözlemlenen fraktal değerlerdeki hızlı artış, kentleşme süreci ve kentsel büyümenin arttığını kanıtlar niteliktedir. Fraktal boyuttaki artış kentsel dokuda da kompleksliğin arttığını göstermektedir.

Kentleşme ve kentsel büyüme biçimine bağlı olarak şekillenen kent dokusu, artan nüfus ve modernleşmeyle değişim gösteren konut talebine yönelik olarak oluşturulduğu dönemin etkisi altında çeşitlenmektedir. Bu heterojen yapısıyla kentsel doku, kentin farklı alt bölgelerinde değişken fraktal değerler göstermektedir. Konya kentinde, 1941 yılından günümüze morfolojik değişimi incelenen farklı dönemlerde oluşmuş dokuyu temsil eden kentsel alt bölgelerin fraktal değerleri incelendiğinde oluşturulduğu dönemin doku anlayışına, konut politikalarına göre değişim gösterdiği sonucuna varılmıştır.

Çalışmanın sonucunda, kentsel morfolojiyi anlamak adına, fraktal analiz yönteminin mekânsal desenlerin ve bu desenlerin değişimlerinin yorumlanabilmesinde açıklayıcı veriler sunarak yararlı bir analiz yöntemi olduğu görülmüştür. Bu yöntem ile elde edilen sonuçlar mevcut durumun incelenmesini sağladığı gibi, kentsel alan üzerinde yeni veri ve bakış açıları sunması ile de planlama ve karar verme süreçlerinde yol gösterici niteliktedir.

Kaynaklar

Akdemir, İ. O., & KAYA, A. Y. (2014). Kentleşme Hızının Kent Morfolojisine Etkileri; Keçiören (Ankara) Örneği. TÜCAUM VIII. Coğrafya Sempozyumu Bildiri Kitabı, 341-352.

Akseki, H., & Meşhur, M. Ç. (2013). Kentsel yayılma sonucu yapılaşmaya açılan verimli tarım alanları: Konya kenti deneyimleri. Megaron, 8(3), 165.

Başlık, S. (2008). Dinamik Kentsel Büyüme Modeli: Lojistik Regresyon ve Cellular Automata (İstanbul ve Lizbon Örnekleri). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Baykara, T. (2001). "Günümüz Konyasına Kısa Bir Bakış", Gez Dünyayı Gör Konya'yı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 79-87.

Begeç, H., & Yalın, A. İ. (2017). Gökdelenlerin Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Şehirler Bağlamında Yeniden Düşünülmesi-Yeni Tasarım İlkeleri. *Akademia Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi*, 1(3), 57-68.

Darkot, B. (1967). "Konya", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:6, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 841-853.

Ediz, Ö., Gürsakal, N. (2010), Bursa Çarşısı Makroformundaki Saçılmanın Fraktal Boyut İle Belirlenmesi, *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 15(2), 101-107.

EEA report. (2006), *Urban Sprawl in Europe: The Ignored Challenge*, No: 10/2006, European Commission, European Environment Agency, Joint Research Centre.

İlhan, C. (2019). Kent Dokusu Morfolojik Değişiminin Fraktal Geometri Aracılığıyla Hesaplanması: Bursa Örneği. *Mimarlık ve Yaşam*, 4(1), 117-140.

Kaya, H. S., & Bölen, F. (2011). Kentsel dokudaki değişimin fraktal geometri yöntemiyle incelenmesi. *İTÜDERGİSİ/a*, 10(1), 39-50.

Kaya, H.S. (2003). Kentsel Mekân Zenginliğinin Kaos Teorisi Ve Fraktal Geometri Kullanılarak Değerlendirilmesi. *İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Şehir Planlama Anabilim Dalı*, İstanbul.

Konya Şehrinin Tarihi ve Kuruluş Süreci. (2017, Haziran 19). Mayıs 01, 2020 tarihinde Okur Yazarım: <https://okuryazarim.com/konya-sehrinin-tarihi-ve-kurulus-sureci/> adresinden alındı

Li, F. (2012). Investigation of urban sprawl on the basis of remote sensing data: a case study in Jiangning, Nanjing City, China.

Mandelbrot, B. (1967). How long is the coast of Britain? Statistical self-similarity and fractional dimension. *science*, 156(3775), 636-638.

Mandelbrot, B.B. (1977). *Fractals: Form, chance ve dimension*. San Francisco, USA: W.H. Freeman

Mesev, T. V., Longley, P. A., Batty, M., & Xie, Y. (1995). Morphology from imagery: detecting and measuring the density of urban land use. *Environment and Planning A*, 27(5), 759-780.

Önge, M., (2018), Tarihsel Süreçte Konya Kent Morfolojisinin Gelişimi, Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu, 31 Ekim-2 Kasım 2018, 455-468.

Öztürk, D. (2017). Shannon Entropi ve Fraktal Analiz ile Kentsel Yayılmanın İncelenmesi: Samsun Örneği. 16. Türkiye Harita Bilimsel ve Teknik Kurultayı, 3-6.

Öztürk, D., & Gündüz, U. (2020) Samsun İlçelerinde Kentsel Doku Morfolojisindeki Zamansal Değişimlerin Fraktal Analiz ile Belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 22(64), 81-95.

Kent Morfolojisinde Kentsel Doku Değişiminin Fraktal Analiz Yöntemi Kullanılarak Değerlendirilmesi: Konya Örneği

Sarioğlu, Ö. (2005). Mekansal büyümenin kentsel çeper üzerine olan etkisi: İzmir Seyrek örneği (Doctoral dissertation, DEÜ Fen Bilimleri Enstitüsü).

Taşçı, Y. (1999). Kon-Plan 2020; Konya 2020 Nazım Plan Revizyonu Raporu (İkinci Kısım). Ankara-İzmir: Taşçı Mimarlık ve Planlama Atölyesi.

Terzi, F., & Kaya, H. S. (2008). Analyzing urban sprawl patterns through fractal geometry: The case of Istanbul metropolitan area.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu), www.tuik.gov.tr

Uyar, A. Öztürk, D., (2019), Fraktal Analiz Kullanılarak Arnavutköy'ün Kentsel Yayılma Özelliklerinin Zamansal Değişiminin İncelenmesi, Teknik Bilimleri Dergisi, 9(3), 28-31.

Yenice, M. S. (2005). Kentsel planlama sürecinde Konya kent formunun gelişimi üzerine bir araştırma (Doctoral dissertation, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü).

Yenice, M. S. (2012). Konya kentinin planlama tarihi ve mekânsal gelişimi. Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Fen Bilimleri Dergisi, 28(4), 343-350.

KENTSEL YAYILMA VE GAYRİMENKUL PİYASASI İLİŞKİLERİNİN ANALİZİ: ANKARA İLİ BAĞLICA, ALACAATLI VE DODURGA MAHALLELERİ ÖRNEĞİ

Parla Güneş*, Harun Tanrıvermiş, Yeşim Tanrıvermiş*****

*Ankara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Bölümü, Arş. Gör.

**Ankara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Bölümü, Prof. Dr.

***Ankara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Bölümü, Doç. Dr.

parlagunes@ankara.edu.tr; tanrivermis@ankara.edu.tr; aliefendioglu@ankara.edu.tr

Kentleşme; dinamik, sosyo-mekânsal ve ekonomik değişkenlere bağlı olarak gerçekleşmekte ve kentlerde hızla artan nüfusun mekânsal dağılımı sorunu, her ülkenin önemseydiği konuların başında gelmektedir. Ülkelerin toplam nüfusları içinde kentsel nüfusun payındaki artışa bağlı olarak mekânsal gelişme talep ve eğilimleri ortaya çıkmakta ve bu da kut doğal kaynaklar ve değerleri etkilemektedir. Kentleşme, ülkelerin gelişmişlik seviyelerine yönelik bir gösterge olmakta ve süreçte planlama döngüsü ile kentler üst ölçekten alt ölçeye doğru sistemli bir yaklaşımla planlanmakta ve kent morfolojisi şekillenmektedir. Kentler; adalar ve parseller ile yapılar gibi somut ve soyut parçalardan oluşmaktadır. Kentteki doğal yapı örüntüsüne bağlı olarak mevcut olan bu parçalardaki değişim, çevresindeki alanları da olumlu veya olumsuz yönlere etkilemektedir. Eğer bir hücrenin komşu hücresinde değişiklik olmuşsa, o zaman bir sonraki zamanda o hücrede de değişiklik beklentisi artmakta, bu etkiler benzer nitelik göstermekte ve bu bakımdan dinamik kentsel süreçlerin simülasyonunda bazı modellerin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Benzer nitelikteki her adım sistemde model hücrelerin durumlarını güncellemekte ve bu yapıyı özünü tekrarlayan fraktal yapılara benzer ve basit ilkelerle kentler gibi karmaşık sistemleri oluşturmaktadır.

Kentsel yayılmanın analizi ve kentsel morfolojideki değişimin gözlenmesi için kentteki nüfus artışı ve kentsel gelişmenin değerlendirilmesine gereksinim bulunmaktadır. Bu amaçla kentin planlama belleğinin ülke içerisindeki önemi dikkate alınarak Ankara İli Çankaya İlçesi Bağlıca, Alacaatlı ve Dodurga Mahalleleri yeni gelişme alanları örneği çerçevesinde ele alınmıştır. Çalışma kapsamında kentsel alanların kullanımı ve değişimleri 2000-2020 dönemi verileri kullanılarak irdelenmiş olup, seçilen mahallelerde alanın morfolojisini tanımlamak ve kentsel büyüme, yayılma alanları ve kent saçaklarının irdelenmesi için fraktal boyut analizi ve planlama çalışmaları aynı zaman aralığı içinde ele alınarak gayrimenkul piyasası ilişkileri de irdelenmiştir. Fraktal boyut ve lakünarite indeksi, mekân-zaman değişimini değerlendirmek için etkin bir araç olup, arazi kullanımı/örtüsünün mekânsal organizasyonu ve kentsel örüntüdeki açık alanların etkinliği hakkında önemli bilgiler sağlayarak kent yapısının anlaşılmasında etkin olarak kullanılmaktadır. Analiz sonuçlarına göre kentsel fraktal boyut teorisi doğrultusunda kentin fraktal boyutu 1'e yaklaştığı ve kentin incelenen mahallelerinin saçaklı yapı özelliği gösterdiği saptanmıştır.

Kentsel büyümenin zamanla yönelimi belirlemek önem taşımakla birlikte gayrimenkul yatırımlarının analizi, kent yakın çevresi için imar hareketliliğine bağlı olarak arazilerin el değiştirilmesi ve arazi piyasalarında spekülasyon eğilimlerinin de değerlendirilmesi ve kentsel arazi politikası araçlarının tespiti ve başarı olanakları da tartışılmıştır. Arazi piyasalarında işlem hacmi ve mobilite ilişkilerinin analizinde hem Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğünden edinilen alım-satım verileri, hem çalışma alanı sınırları içindeki emlak ofislerine uygulanan anket sonuçları, hem de ilgili belediyelerden aynı dönem için alınan planlama çalışmalarının sonuçlarının karşılaştırmalı analizi yapılmıştır. Kentteki planlama süreçleri ile arazi alım-satım işlemleri ve satış değerlerinin karşılaştırmalı analizi sonuçlarına göre planlama ile arazi-alım satımının ilişkili olduğu, 2000-2020 döneminde arazi vergi değerleri ile piyasa fiyatlarında ilçenin geneline oranla daha yüksek artış gösterdiği ve kentsel yayılma ile arazi spekülasyonunun ilişkili olduğu gözlenmiştir. İnceleme sonuçlarına göre kentte oluşacak değer artış kazancının aktarımı önemli olması nedeni ile arazi değerinin tespitinin birden fazla değişkenle saptanmasının zorunlu olduğu vurgulanmalıdır. Disiplinlerarası yaklaşım ile kentsel yayılma, arazi kullanımı ve örtüsündeki değişim ile arazi mülkiyeti ve spekülasyonunun tarafları olan planlama, mülkiyet ilişkisi ile ilgili bütün kurum ve kuruluşların görüşleri alınarak katılımcı bir yaklaşım ile analiz edildiği çalışmanın sonuçlarının karar organları için yararlı olması beklenmektedir. Araştırma sonuçlarına göre kentte mekân organizasyonu için seçilen yöntem sonuçları yorumlanmış ve Ankara'nın zamana göre mekân değişiminin fraktal analiz sonuçlarına göre kentin gelecek yönelimi ele alınmış ve ayrıca seçilen mahallelerdeki aynı yıllarda olmak üzere değişkenler üzerinden gayrimenkul piyasası hareketliliği tespit edilerek kentsel yayılma-planlama-gayrimenkul piyasası ilişkileri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kentsel yayılma, kent makroformu, kentsel arazi spekülasyon ve gayrimenkul piyasası.

Giriş

Birçok ülkede nüfusu artışı ve kırsal yerleşimlerden kentlere olan göçler, kentsel büyüme ve kentleşme sorunlarını gündeme getirmiştir. Bir ilçe veya mahallenin yerleşik nüfusunun, planlama aşamasında belirlenen projeksiyon nüfusun üzerine çıkması, kalabalıklaşma, altyapı ve kentsel servis yetersizliği ile yaşam kalitesi sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Kent nüfusundaki artış, sanayileşme, turizm ve altyapı yatırımlarına bağlı olarak kentsel büyüme, yayılma ve saçaklanma eğilimleri ortaya çıkmaktadır. Kentsel yayılma kavramı ilk olarak şehir plancısı Erle Draper (1937) tarafından kullanılmıştır (Nechyba ve Walsh, 2004, 190). Aynı şekilde kent sınırları kapsamında merkezi alandan çepelere oluşan genişleme sonucu arazi kullanım kararlarında oluşan değişkenlik ve fonksiyonların birbiri içerisine geçmesi anlamında da yayılma kavramı kullanılmaktadır (Chen 2011, 437).

Önceki çalışmalarda; kırsal alan – kentsel alan, kentsel büyüme, kent saçağı (urban fringe), kentsel yayılma (urban sprawl) gibi kavramların tanımları yapılmış olmakla birlikte özellikle kentsel yayılma kavramının tanımı konusunda görüş birliğinin olmadığı, planlama, coğrafya, kent yönetimi ve gayrimenkul geliştirme alanlarında bu kavramların tanımlarının farklılık gösterdiği dikkati çekmektedir (McIntyre vd. 2008, 52; EEA Report 2006, Tanrıvermiş 2017). Bu çalışmada kent

morfolojisini gelişim sürecinde algılamak ve kent planlama dönemlerinde Ankara ilinden seçilen örnek alanlarda kentsel yayılmanın mekâna etkisinin irdelenmesi ile planlama-yayılma-gayrimenkul piyasası ilişkilerinin irdelenmesi temel amaç olmuştur. Kentin sınırlılıkları ve yayılma alanları fraktal analiz ile incelenerek arazi kullanım kararlarının verilmesi ve planlama çalışmalarına altlık oluşturulması ve kent saçaklarının sınırları ile kentsel ihtiyaçlar için kullanımların tespiti yapılabilmektedir. Kentsel büyüme alanlarında gayrimenkul piyasası eş zamanlı irdelenerek kentin yönelimi ve arazi kullanım planlamasındaki yeri de ortaya konulabilmektedir. Çalışmada, planlama doğrultusunda gelişen kentlerin belli bir hiyerarşi ve düzen formu ile ilerlemesi gerektiğinin önemini vurgulamakla birlikte, Ankara’da yıllar içerisinde kent saçaklanması-kentsel büyüme alanlarının arazi örtüsü/kullanımı ile orantılı gelişme gösterip göstermediği de değerlendirilmiş ve kentsel alan kullanımlarında koordinasyonsuz-sistemsiz büyümeye ve yayılmaya neden olabilen faktörler de tartışılmıştır. Bu amaçla fraktal boyut analizi ile söz konusu lekelerin değişimi ve plan kurgusunun etkisi irdelenmiş, fraktal boyut analizi ile arazi kullanım planlamasının birlikte düşünülmesi ve kent planlamada alan kullanım kararlarının etkin ve verimli olması gerektiğinin önemi belirtilmiştir.

Mekânsal planlama ve gayrimenkul geliştirme çalışmaları uzun dönemli olarak ele alınmakta ve sağlam altlıklara dayalı plan kararlarının gayrimenkul geliştirme çalışmaları, yapılı çevrenin büyümesi ve kalitesini doğrudan etkilemektedir. Bu çerçevede çalışmanın hipotezi; kentsel dokunun analiz edilmesinde fraktal boyut katsayısı ile kentsel yayılmanın ve lakünerite indeksinin değişimi ve buna bağlı olarak mekânsal dağılımın heterojenliğinin ilişkili olması olarak tespit edilmiştir. Bu kapsamda kentsel yayılma, kent merkezinden çepere fiziksel genişleme olarak kabul görmekte ve kentsel mekânda meydana gelen bütün fiziksel değişimler de planlama kararlarında değişime sebep olmaktadır. Bu değişim ise kentte çevresel ve sosyo-ekonomik değişimleri de beraberinde getirmektedir. İkinci olarak kentsel yayımla süreci ile gayrimenkul geliştirme ve özellikle rant temelli kentsel arazi geliştirme çalışmaları sıklıkla birlikte ele alınmaktadır. Doğal olarak kentsel gayrimenkul piyasası; yatırımcı ve kullanıcı taleplerine göre şekillenmekte, farklı mekanlar için yer seçimi ve arazi kullanım kararları, insan faktörüne bağlı olarak gelişim göstermektedir. Konut, ticari taşınmaz ve diğer kentsel kullanımlar için gayrimenkul seçimini etkileyecek birçok faktör olması, kentsel gayrimenkul pazarının da çok yönlü analizinin yapılmasını zorunlu kılmaktadır (Tanrıvermiş 2017). Belirtilen çerçevede bu çalışmada Ankara’da seçilen mahallelerde mekânsal büyüme, arazi kullanımı ve kentsel mekanda doluluk – boşluk oranları öncelikle değerlendirilmiş ve ikinci aşamada taşınmaz malikleri ve paydaşlara uygulanan derinliğine görüşme ve anket sonuçlarına göre kentsel yayılma ve bireylerin yerleşim ve çalışma alanı seçiminde etkili olabilecek faktörlerin analizi yapılmış, seçilmiş alanlarda gayrimenkul değerleri ile alan kullanım kararlarında-

ki değişim genel olarak değerlendirilmiş ve paydaş görüşlerine de dayalı olarak geleceğe yönelik temel öngörülerin ortaya konulmasına odaklanılmıştır.

Kentsel Yayılma Kavramı ve Konu ile İlgili Çalışmaların Değerlendirilmesi

Kentleşme sürecinde büyük gelişmeler olduğu ve yaşam alanlarının etkisinin vurgulandığı kent formları büyük önem taşımaktadır. Kent formlarının, kentsel sürdürülebilirlik aşamaları ile birebir ilişkisi mevcuttur. Kent formu, kentin kalitesini etkilemekte olup, kullanım alanlarının kentte yönelim alanına şekil verdiği bilinmektedir. Holden (2004) tarafından yapılan çalışmada; kent formunun merkezîyet algısı, nüfus ve kullanım alanları yoğunluğu ve yayılma eğilimlerinin formun şeklini belirlediği ortaya konulmuştur. Kentlerin mekânsal kalıplarının karakteristik bir ölçeği bulunmamakta ve uzunluk ve alan gibi geleneksel ölçülerle etkili bir biçimde tanımlanamamaktadırlar. Bu amaçla fraktal geometri (fractal geometry), kent formu biçim ve büyümenin ölçeklendirilmesi ve analizinde güçlü bir matematiksel veya nicel araç olarak ele alınmaktadır (Yanguang, 2020).

Tarihsel gelişim sürecinde 1956 yılında ABD Ulaştırma Bakanlığı tarafından merkezde bulunan kullanım türlerinin mekânsal olarak ayrıştırılması kararı alınmış ve bu proje ile kentsel yayılma kavramının ilk girişimi ortaya çıkmıştır (Jin ve Rafferty 2017, 5). Bu kavram ile kentlerin mekanlarının yayılma sürecinde birleşmeye yöneleceği, kentleşme hareketlerinin beraberinde yayılmayı gerçekleştirmiş olsa da düzensiz veya plansız gelişme olarak katı kuralların varlığından yoksun büyüme olarak kabul gördüğü belirtilmektedir (Akseki ve Meşhur, 2013, 38). Kavramı ilk defa kullanan William H. Whyte (1980) ise, kent çeperi olarak kent makrofomunun kırsal yerleşimler ve kentlerden farklı bir yapılaşma olanağı ve düzenine sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu terim kentlerin planlanan alanlardan daha fazla yayılması anlamına gelmektedir. Kentler nüfusa bağlı olarak genişleyebilmekte, ancak bu genişleme planlama çerçevesinde gerçekleşmesi ve kentin düzenli iskân alanının sınırlarının dışına da taşmaması istenmektedir. Bununla birlikte kentsel yayılma olumsuz bir olgu olmamasına karşın, yayılmanın kontrolsüz olması, kentteki bütün kurguya, kentsel mekan ve yaşam kalitesine yansımaları da olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Kontrollü olarak kentin büyümesi ve kullanım alanların yönelimi, planlama kurgusu ve nüfus yoğunluğuna bağlı olarak gerçekleşirse, kente katkı da sağlayabilmektedir (Batty, 1995, 412).

Kentin genişlemesi aşamasında nüfusun kontrolsüz artması etkili olmakta ve bu bakımdan yayılma sadece kentin belirli yerinde makroformda değişiklik ortaya çıkmaktadır. Kentteki mekân-zaman değişkenliği, kentsel yayılma kavramını irdelemede kullanılacak değişkenlerden biridir. Mekandaki değişim zaman içinde gerçekleşmiş olup, formu inceleyerek kentteki mekânsal yönelimi çözümlemek için kullanılmakta ve bu amaçla farklı yöntemlerden yararlanılabilmektedir (Chen, 2011, 438). Yayılma kavramı ekonomik, çevresel ve fiziki koşullara bağlı olduğundan, dinamik, değişken ve karmaşık bir nitelikte de taşımaktadır (Cheng, 2003, 95). Ottensmann (1977) tarafından kentsel yayılma kavramının kentlerin

gelişmesine bağlı olarak birden çok faktörle analiz edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Sosyo-kültürel değişkenler, konut ihtiyacı, nüfus yoğunluğu ve ekonomik faktörler, kentsel alandaki etkilere örnek olmakta ve değişim sürecinin çözümlenmesi arazi fiyatları ve ekonomik kalkınmanın yer/yoğunluk oranıtısı ile ilişkili bulunmaktadır.

Mekânsal ekonomi kavramı ise kentsel alandaki ekonomik eşitlik algısını ortaya çıkarmaktadır. Mekanlar arası ekonomik getiri farkı açıldıkça mekanların kalitesi ve sağlıklı gelişmesi beklenmemektedir. Kentlerde belirli eşiklerin bu ekonomik öngörülerini sağlaması gerekli olmakta ve doğal eşikler haricinde etkinin doğru yönetilerek yönelimin dengelenmesi gerekli görülmektedir. Yayılma alanlarında oluşan yeni yapıları çevreler, uzun vadede kentte kalıcı hasarlara ve merkezîyet olgusunun ortadan kalkmasına nedeni olmaktadır. Kentsel arazi kullanımlarında yer alan geçiş bölgesi ise, bu yönelimde ara bölge olarak görülmekte ve bu alanın kullanım kararlarının yönetimi süreci; ekonomik, sosyal ve kültürel kullanım kararları ile gerçekleşebilmektedir. Özellikle kent formunda tanımsız alanların olmaması, rasyonel planlama kararları ile mümkün kılınmaktadır (Humstone, 2004, 98).

Mekânsal ekonomi, kentsel mekân ekonomisi, kentsel yayılma, gayrimenkul piyasaları ve arazi spekülasyonu gibi konuların birlikte ele alındığı çalışma sayısının çok sınırlı olduğu görülmektedir. Balta ve Eke (2011) tarafından kentsel gelişme süreçlerine ilişkin olarak yapılan çalışmada; Ankara metropol alanının batı koridorunda meydana gelen gelişmeler incelenmiş ve bu sürece planlamanın olumsuz ve olumlu etkileri tartışılmıştır. Büyükşehirlerde meydana gelen büyümenin arazi spekülasyonuna sebep olduğu ve yeni alanların ortaya çıktığı vurgulanan çalışmada; planlama çalışmalarının bu yönde gelişme gösterdiğini ve “yüksek kentsel rant” oluşturduğu saptanmıştır. Ankara İli Çayyolu örneği üzerinden yapılan çalışmada gelişme dönemleri ile planlama süreçleri karşılaştırılmış ve oluşan spekülasyonun kentsel makroforma da zarar verdiği vurgulanmıştır.

Kentlerin merkezinden uzak, kent dışı veya yayılma alanlarının gayrimenkul piyasalarına etkisi sınırlı sayıda çalışmaya konu edilmiştir (Kiakou, 2017, 3). Birçok ülkede planlama uygulamaları; doğrusal kentsel yayılma (linear urban diffusion) için gerekli olan düzenleme ve yapılaşma kararlarını içermektedir. Özellikle Kiakou'nun (2017) çalışmasında; gayrimenkul piyasasının arz-talep değişkenleri anket sonuçları ve hedonik model sonuçları kullanılarak irdelenmiştir. Kentsel yayılmanın değişkenlere etkisini belirlemek için çalışmada iki yöntem kullanılmıştır. Birincisi gayrimenkul piyasasını etkileyen özellikleri tanımlamak için anketler ve ikincisi ise banliyölerin nicel değişkenleri kullanılarak hedonik model tahmin edilmiş ve sonuçları tartışılmıştır. Anket sonuçlarına göre arazi değerinin yola yakınlık, kent merkezi veya arazi kullanımının yoğun olduğu yerlere uzaklık ve parselin biçimi (şekli) gibi fiziksel özelliklere bağlı olarak değiştiği tespit edilmiştir. Gayrimenkulün değerinin; gayrimenkulün bulunduğu yerdeki önemli

ekonomik faaliyetin varlığına bağlı olduğu, arazi satış fiyatı ile merkezi iş alanına olan uzaklık etkisinin güçlü, istatistiksel olarak anlamlı ve hedonik regresyon sonucu ile tutarlı olduğu saptanmıştır. Çalışma sonuçlarına göre arazi kullanımında ortaya çıkan her bir fonksiyonun farklı şekillerde arazi değerini etkilediği anlaşılmaktadır.

Birçok ülkede yapılan çalışmada kent merkezlerinden uzaklık ile taşınmaz talebi ve değerleri arasında ters yönlü ilişkinin olduğu görülmektedir (Tanrıvermiş, 2017). Kent-kır geçiş bölgeleri ve yayılma alanlarında gayrimenkul değerlerinin merkezden düşük olması, çevre kalitesinin yüksekliği ve ulaşım olanaklarına bağlı olarak arazi ve yerleşim taleplerinin olduğu bilinmektedir (Blackledge, 2009). Hayrulloğlu'nun (2018) çalışmasında ise; kentsel yayılma alanlarının gelişimi, nedenleri, etkileri ve kontrollü olarak ilerlemesine yönelik tespitler yapılmış ve kentsel yayılma alanlarında konut taleplerini etkileyen faktörler önceki araştırma sonuçları ve saha çalışması bulgularına dayalı olarak incelenmiştir. Çalışma alanı olarak Ankara İli'nin güneybatı koridorunda yer alan Alacaatlı ve Yaşamkent Mahallelerinde konut talebine yönelik düzensiz kent gelişimi ile konut arz-talep dengesi anket çalışması ve ikincil veriler kullanılarak analiz edilmiştir. Anket sonuçlarına göre kentsel yayılma alanlarının karakteristikleri çözümlenerek bu alanda konut sahiplerinin görüşleri ve sorun tanımlamalarına dayalı olarak çözüm önerileri geliştirmiş ve yasal-yönetmelik çerçevede kavramsal boyut değerlendirilmiştir.

Fraktal Analiz Kaos Teorisi İlişkisi ile Mekân Çözümlemesi

Fraktal geometri olgusu ilk kez 1975 yılında Mandelbrot tarafından şekil ve boyutların geometrisini tanımlamak için kırılabilirlik veya parçacılık anlamına gelen "frange" kelimesi temelli İngilizce'de fracture veya fraction kelimesine yatkın olarak İngilizce veya Fransızca'da ortak kullanılan fraktal kelimesinden üretilerek kullanılmıştır (Trippet, 1994, 326). Doğal ekosistemlerde doğal yollarla oluşan dokunun tanımlanması ve arazilerin değişkenlik göstermesinin, planlama sistemlerinde nicel analizlerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Kentlerin dokularının zamanla mekandaki yansıması birden fazla yöntem ile tanımlanabilmekte olup, en yakın doğal faktörlerin yansıması fraktal boyut teorisi ile ortaya konulmaktadır (Gleick, 1997, 52). Karmaşıklık sistemleri; kimya, evrim, matematik, biyoloji, fizik ve planlama bilimlerinde kullanılmakta ve bu yöntemin gayrimenkul çalışmalarında sık kullanılmadığı anlaşılmaktadır (Tablo 1). Çalışmanın önemli aşamalarından biri de fraktal analizin gayrimenkul piyasasındaki değişkenliğin irdelenmesinde kullanımınıdır. Fraktal analizin farklı bilim alanlarında kullanımı mümkün olmakta ve gayrimenkul çalışmalarında ise hem mekansal, hem nicel değişkenlerdeki etkinin ölçülmesinden bu araçtan yararlanılmaktadır. Mekânsal analizde kent formuna olan değişim irdelenmekte ve nicel değişkenlerde ise gayrimenkul indekslerinin dalgalanması gözlemlenerek fraktal boyut analizi altında kutu sayma veya hurst yöntemleri ile her iki sistemin kontrolü yapılabilmektedir. Bu yöntemle kentsel büyüme süreçlerinde mekân yönetimi izlenebilir kılındığına-

dan, nicel değişkenlerin gayrimenkul geliştirme ve yönetimi alanındaki çalışmalarında altlık olması da sağlanabilmektedir.

Allen, karmaşıklık kavramını tek yönlü tespit veya tepkileri analiz etme işlevinin yanında çok yönlü olarak kontrol sağlama özelliği olarak da tanımlamaktadır (Allen, 2001, 161).

Karmaşıklık; esasen düzen veya düzensizlik veya kaos kavramları ile eşleşmekte olup, Kauffman (1991) tarafından sistemlerin zaman içinde doğrusal ilerlemeler dışında her türlü değişkenliğe açık olduğu ortaya konulmuştur. Sistem içinde boyutları farklı olacak şekilde yapılan değişikliklerin, sistemde yeni değişkenlikleri de beraberinde getireceğini öngörerek “kelebek etkisine” benzetilen farklı faktörlerin büyüklüklerinin de sistemde etkisi olmayabilmektedir. Bu tanımlanamayan değişkenlikler, kaos olarak ele alınmaktadır (Kauffman, 1991, 81). Luhmann, karmaşıklık kavramını sistemler içinde gerçekleşme veya olma ihtimalinin farklı olasılıklara bağlı olduğunu gösteren bir tanımlama olarak kabul etmektedir. Aynı şekilde sistemlerin farklı özelliği olarak olgulardan veya beklenmeyen durumlardan meydana gelmesi olarak da tanımlanarak; düzen ve düzensizlik olguları üzerinden oluşan karmaşık sistemin alt kırımlarının birleşerek yeni oluşumlar, varlıklar ve yapıların oluşması da olarak kabul görmektedir (Sawyer, 2005, 56).

Fraktal analizde farklı yöntemler kullanılarak kent makroformu analiz edilmektedir. Fraktal boyut hesaplama için kutu sayma (box counting), Hausdorff bir-birinin aynı olma (self similarity dimension) boyutları, esneme boyutu (dilation dimension), Lyapunov boyut, topolojik boyut, öklidyen boyut, pergel boyut (divider ya da ruler dimension), tek taraflı boyut, bilgi boyutu (information dimension) ve mekânsaş korelasyon yöntemleri de kullanılmaktadır. Bu çalışmada; Mandelbrot'in fraktal boyut ile birbirinin aynı olma, pergel ve kutu sayma yöntemi kullanılarak seçilen mahallelerde mekânsal yapıdaki değişimin analizi yapılmıştır. Önceki çalışmalarda mekân analizlerde sıklıkla kutu sayma yöntemi kullanılarak analiz ve değerlendirmelerin yapıldığı görülmüştür. Kutu sayma yönteminde seçilen mekândaki verimlilik ve değişkenlik gözlenebilmekte olup, mekânın dokusunda farklı ölçeklerdeki grid varlıkları çakıştırılarak söz konusu gridlerdeki alan boyutlarının ölçülebilen elemanları olan yapı adası ve yolları çakıştırılarak elde edilen grid sayıları ile kutu boyutu logaritması arasındaki oranı olarak analiz edilmektedir (Erdoğan, 2015, 89). Bu amaçla genellikle aşağıda verilen eşitlik (I) kullanılmaktadır:

$$K = e^{Df} \quad (I)$$

Eşitlikte; K değeri kutu sayısını, e grid boyutu/ölçeğini ve Df ise Fraktal boyut değerini göstermektedir. Formüldeki amaç ölçek/boyut değişimi ilişkisinin hesaplanması buna bağlı olarak fraktal boyut hesabının yapılmasıdır.

Tablo 1. Fraktal analizin karmaşıklık teorisi içerisindeki yeri (Clements ve Battista, 1992, 431).

Zaman Aralığı	Teori/Konu	Araştırmacılar	Bilim Dalı
1960-1970	Yıkıcı (Yok Eden) Yapılar (Kendi Kendini Örgütlenme)	Ilya Prigogine	Kimya
	Kendi Kendini Örgütlenme/ Kendi Kendini Örgütleyen Sistemler	Herman Haken	Fizik
	Kendi Kendini Örgütlenme, Evrim ve Karmaşıklık	Stuart Kauffman Brian Goodwin	Biyoloji
	Düzenli Sistemler (Tekrarlayan Şekiller/ Desenler) ve Düzenler	Ian Stewart	Matematik
	Kendi Kendini Örgütlenme ve Otopoyiyez (Kendiliğinden Oluşum) (Autopoiesis)	Humberto Maturana Francisco Varela	Biyoloji
1980	Kaosun Eşiği/Kıyısı (Edge of Chaos)	Chris Langton	Antropoloji ve Bilgisayar
	Hücrel Ölçüleme Hücrel Otomata	Stephen Wolfram	Şehir Planlama
1990	Karmaşık Uyumcul Sistemler	John Holland	Matematik
	Ortaya Çıkış (Oluşum)	Chris Langton	Antropoloji ve Bilgisayar
	Temsilci Tabanlı Sistemler	Von Neumann	Şehir Planlama
2000	Kaos/Karmaşık Sistemler	Michael Batty Juval Portugali	Şehir Planlama
2010	Gayrimenkul Piyasası	Fengge Yao Han Jing	Gayrimenkul Geliştirme

Kaos kuramı, Cheng (2003) tarafından yapılan çalışmada netlik kazanmamış ve uzun süreçte dinamik yapısı gereğince değişkenliğe açık olarak tanımlanmıştır. Kuram temelde var olan yapının basit, kestirim yapılabilecek, karmaşık ve tahminin zor olduğu yapısı ile gelişmiştir. Kaos geometrisi ise matematikçi Mandelbrot (1977) tarafından bulunmuş ve tekrarlı yapısı yoluyla fraktal kavramı kullanılarak açıklanmıştır. Fraktal kavramını düzenli olmayan şekilleri çağrıştırmakta olup, fraktal boyut kuramı (Hausdorff-Besicovitch boyutu) Hausdorff ve Besicovitch tarafından tanımlanmıştır. Mekandaki doluluk-boşluk oranı üzerinden istatistiksel değerlendirme yapan kuram belli dönemlerde kentteki mekân analizi için kullanılan bir yöntemdir (Ball, 2004, 78). Fraktal boyut yönteminde kutu sayısı, kutu boyutu ve fraktal boyut arası ilişki analiz edilmektedir.

Araştırmada kent makroformundaki değişim ve özellikle kentsel yayılmanın ölçülmesi, kent merkezleri dışındaki gelişme alanlarında gayrimenkul talebi, değer-

leri ile planlama süreçlerine bağlı olarak ortaya çıkabilen arazi spekülasyonunun varlığı hem önceki araştırma sonuçları hem seçilen mahallelere ilişkin 2000-2020 döneminde alınan Googleearth uydu görüntüleri, hem de idari kayıtlar ve paydaş anketlerinin sonuçları birlikte kullanılarak genel değerlendirme yapılması yoluna gidilmiştir. Kentsel alanlara dair googleearth uydu görüntüleri yıllara göre elde edilmiş ve Netcad programı kullanılarak seçilen mahallelerde fractalyse analizi yapılarak kentsel alanları inceleyen kuramlar, mekân dokusu ve dönüşüm konuları incelenmiş ve elde edilen sonuçların birlikte değerlendirilmesi yapılmıştır. Fraktal analiz kullanılarak kentsel mekan ve yerleşim yapısı, karmaşıklık teorisine uygun olarak arazi kullanım planlarındaki değişim ile mekânsal yoğunlaşma veya farklılaşma konuları birlikte ele alınarak inceleme ve mekan ekonomisi – gayrimenkul piyasası ilişkilerinin değerlendirilmesi mümkün olmuştur.

Araştırmada fraktal boyut analizi için kutu sayım yöntemi kullanılarak seçilen üç mahallede fraktal analizi ile ortaya çıkan değerler analiz edilmiştir. Bu hesaplama ile elde edilen sayısal değer “fraktal boyut” olarak tanımlanan değer olarak ele alınmıştır. Kentlerdeki mekanların fraktal boyut teorisine bağlı olarak analiz edilmesi sonucu 1 ile 2 aralığında bir sonuç alınmaktadır. Fraktal boyut 1’e yakın bir sonuç verdiğinde kentlerin saçaklı olduğu ve 2’e yakın bir sonuç verdiğinde ise kompakt bir yapısının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Fraktal boyut analizi kentlerdeki mekanların verimli kullanımını test edebilirken; bunun göstergesi olarak kompakt (derişik) ya da saçaklı (yayılmış) bir dokusunun olduğu ortaya çıkmıştır (Erdoğan, 2015, 96). Kentsel mekan ekonomisi ve gayrimenkul piyasaları açısından kentsel mekanın yayılmasının olumlu veya olumsuz etkileri ve gayrimenkul değerlerinin dağılımı birlikte ele alınarak spekülasyon piyasası aktörlerinin davranışlarının ölçülmesi ve sonuçlarının değerlendirilmesi yapılmıştır.

Fraktal analiz kapsamında Bağlıca ve Alacaatlı Mahallelerinde Googleearth görüntüleri ve ek görüntülerin takibi ile edinilen veriler işlenmiş ve seçilen mahallelerdeki değişimin analizi yapılmıştır. Bağlıca Mahallesi’nde 2005-2010 döneminde yapılan mekânsal planlama çalışmalarının da etkisi ile açıkça yoğunlaşma gözlenmiştir (Şekil 1). Bağlıca Mahallesi’nin kentin en yeni gelişme alanları içinde yer aldığı ve 2000 yılında mahallede yerleşim yerinin henüz çok düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile mahallede 2000 yılında kentsel kullanıma ayrılmış alanların azlığı ve kullanım türünün farklılaşması, kentin çekimine etki etmemektedir. Mahallenin 2000 yılı öncesinde büyük ölçüde tarımsal üretim alanlarından oluştuğu ve kentsel yayılma sürecine bağlı olarak tarım alanlarının azaldığı; kentsel kullanımlara ayrılan mekanlarda büyümenin olduğu açıkça dikkati çekmektedir. Bununla birlikte mahallede alan kullanımları içinde konut kullanımlarının olduğu ve bu alanların da kısıtlı düzeyde kaldığı ve kamu yatırımlarının yokluğunun kişilerin söz konusu yerleşim yerine 2000-2005 döneminde yerleşim tercihini etkilediği tespit edilmiştir.

Şekil 1. Bağlıca Mahallesi için 2000 yılı mekânsal analiz sonuçları

Şekil 2. Bağlıca Mahallesi için 2010 yılı mekânsal analiz sonuçları

Kentlerin yakın çevresindeki tarım, orman, mera ve diğer doğal kaynakların kentsel büyümeden olumsuz etkilendiği ve planlama çalışmaları ile verimli arazi varlığı başta olmak üzere doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanamadığı birçok çalışmanın sonuçlarından anlaşılmaktadır (Tamer, 2009; Akseki ve Meşhur, 2013; Çavuş ve Başaran Uysal, 2018; Trippet, 2020). İnceleme konusu mahallenin mekânsal analiz sonuçlarına göre kişilerin kullanım alanlarına yakınlık unsurunu dikkate alarak gayrimenkul edinimi ve yerleşim tercihlerini yapmakla birlikte nüfus yoğunluğunun 2000 yılında çok düşük düzeyde olduğu ve sonuç olarak mahallede kentsel dokunun etkisinin düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre 2000 yılında mahalle için fraktal boyut kuramı ile 1.8 katsayısı elde edilmiş olup, söz konusu katsayının yıllara göre değişimi yoluyla kentin yayılmış ya da kompakt bir yapıya sahip olup olmadığı anlaşılmaktadır (Şekil 2). Fraktal boyut teorisi doğrultusunda kentin fraktal boyutu 1'e yaklaştıkça kentin saçaklı ve 2'ye yaklaştıkça ise kentin kompakt bir yapı sergilediği dikkate alındığı zaman mahallenin 2000 yılında yapısının kompakt olarak tanımlanabileceği ve yayılma etkisinin çok düşük düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Bağlıca Mahallesi 2010 yılı öncesinde yapılan planlama çalışmaları neticesinde yerleşimin yoğunlaştığı görülerek mahalle sınırı ve merkez alanına doğru yerleşimlerin gerçekleştiği dikkati çekmektedir. Bu gelişimin kamu yatırımlarını da beraberinde getirerek sosyo-kültürel alanların oluşumunun sağlanmış olduğu saptanmıştır. Kişiler kullanım alanlarının çeşitliliğinin artmasına bağlı olarak söz konusu mahalleye yatırım yapmaya başlamışlar ve bu eğilimin ortaya çıkmasında

Şekil 3. Bağlıca Mahallesi için 2020 yılı mekânsal analiz sonuçları

ulaşım altyapısının güçlendirilmesi, merkeze oranla düşük arazi ve gayrimenkul değerleri ile artan kamu yatırımlarının da önemli etkisi olmuştur. Mahalle için 2010 yılının fraktal boyut teorisi ile yerleşim dokusu için 1.6 katsayısı elde edilmiştir (Şekil 3). İnceleme sonuçlarına göre mahallede 2000 yılından sonraki dönemde 1'e yaklaşan katsayı, kentsel yayılmanın ortaya çıktığı ve mekânsal yapıda değişimin ortaya çıktığı sonucu ortaya konulmuştur.

İncelenen mahallenin 2020 yılı içinde mevcut kent dokusu irdelendiğinde bölgeye yapılan planlama çalışmaları kapsamında ulaşım projeleri kentsel yönelimi teşvik etmiştir. Yönelimin aynı zamanda eğitim, sağlık ve kültürel alanların tanımlanması ile de tercih edilebilir kaliteli alanlar arasında kaldığı görülmektedir. Bağlıca Mahallesi'nin mevcut kent dokusu ile fraktal boyut analizi sonucu 1.5 olarak tespit edilmiştir (Şekil 3). 2000-2010 ve 2020 yılları arasında fraktal analiz katsayısı 1'e yaklaştığı görülmekte olup, katsayının analizi yapıldığında bölgenin inceleme dönemi (2000-2020) içinde kentsel yayılma alanı kapsamına alınabilir olduğu veriler doğrultusunda işlenmiştir. Gelişim yönünün kentsel dokuda mahalle sınırları ve Üniversite Alanı etkisi ile yoğunlaşmasının artış eğiliminde olduğu ve bu yönde eğilimin de güçlü olduğu görülmektedir. Sonuç olarak Bağlıca Mahallesi'ne erişilebilirliğin artması, Ankara-Eskişehir Devlet Yolu güzergahında birçok kamu kurumu ve üniversite alanının yoğunlaşması, gayrimenkul kirası ve değerlerinin nispeten merkezden daha düşük olması ve artan kamu hizmetlerine bağlı olarak kentsel yayılmanın olduğu ve planlama süreçleri ile kamu yatırımları, yapı çevre üretimi ve yerleşimin ilişkili olduğu saptanmıştır.

Alacaatlı Mahallesi'nde fraktal boyut analizi yapılarak yerleşim dokusu ve değişimi ortaya konulmuştur. İncelenen mahallede 2000 yılında, Bağlıca Mahallesi'ne oranla yerleşimin oldukça yüksek düzeyde olduğu ve mahallede yönelimin Kuzey yönünde olduğu dikkati çekmektedir. Alacaatlı Mahallesi, ulaşım güzergahla-

rı içerisinde Ankara'da erişimin kolay olduğu ve çeşitlendiği bölge olarak kabul edildiğinden, yer seçimi yapan kişilerin yatırım yapmalarına olanak tanımaktadır. Mahalle doğal eşiklerinden oluşmuş ve yerleşim alanını kısıtlayan bu eşikler analiz kapsamında gözlenmiştir. Özellikle mahallede 2000 yılı içinde kent dokusunun güney yönünde gelişim göstermediği ve bölgedeki doğal kısıtların kentsel gelişimi etkilediği veya şekillendirdiği görülmektedir (Şekil 4). Seçilen alanda gayrimenkul türünde arazi ve konut tercihlerine yönelim olduğu tespit edilmiştir. Mekân kullanımının analiz sonuçlarına göre Fraktal katsayı 2000 yılı için 1.8 olarak belirlenmiş olup, kullanım kısıtlarının varlığının analizdeki yönelimi belirlemede yardımcı olduğu ve mahalle sınırları içinde yerleşim seçiminin doğal eşikler ve sosyo-ekonomik yapıya bağlı olduğu gözlenmiştir.

Planlama dönemine denk geline Bağlıca ve Alacaatlı Mahallerinde kentsel dokudaki yoğunluk değişimlerinin de benzer yönde etki ettiği gözlenmiştir. Planlama dönemi öncesi ve sonrasında beşer yıllık dönemlerde yapılan gözlemlerde, mekânsal büyüme ve değişimin yanından gayrimenkul alım-satım sayıları, gayrimenkullerin el değiştirme sıklığı veya gayrimenkul piyasasındaki hareketlilik ile gayrimenkul değerleri ile ilişkileri de değerlendirilmiştir. Son yirmi yıllık dönemde yapılan gayrimenkul alım-satım işlemleri ve planlama dönemleri ilişkisi ile gayrimenkul değerlerindeki değişimin sonuçları, incelenen mahallelerde zaman içinde gayrimenkullerin el değiştirme sıklığının arttığı ve artan mobilite ile arazi spekülasyonunun varlığından söz edilebilmesinin mümkün olabileceği (Demirci vd., 2007) ve bunun kentsel dokuya da büyük ölçüde yansıyan bir süreç olduğu vurgulanmalıdır.

Mahallede 2010 yılında nüfus yoğunluğunun geliştiği ve planlama döneminin varlığının kentte göz önüne alındığı irdelenerek yerleşimin kentsel dokudaki algısı incelenmiş ve sonuçları değerlendirilmiştir (Şekil 5). Fraktal boyut analizi kat sayısının 1.5 olarak tespit edildiği dikkate alındığı zaman, kentteki yerleşimlerin yöneliminin kuzey yönünde ulaşım güzergâhları yönünde ilerleme kaydettiği ortaya çıkmaktadır. Planlama süreçleri ve tarihteki olguların ulaşım güzergâhları ile yerleşimlerin dengelendiği; bu doğrultuda kentsel dokunun şekillendiği görülmektedir.

Alacaatlı Mahallesinin nüfus yoğunluğunun değişkenlik gösterdiği ve planlama döngüsünün sıklaştığı 2010-2020 döneminde gayrimenkul piyasasında alım-satım işlemleri farklılaşmış; yerel piyasa hareketliliğinde değişim ortaya çıkmıştır. İncelenen mahallede belirtilen yönde gayrimenkul talebinde artış olmuş ve doğal eşikler yerleşim alanlarının gelişmesinde temel kısıtları oluşturmuştur. Alacaatlı merkez bölgesi olarak kabul edilen alanın güney ve güney batı yönünde yerleşim kısıtında doğal eşikler engel olsa dahi kuzey yönündeki yerleşim baskısı bölgede yoğun yerleşim örgütlenmesini engellememiştir. Alım-satım ve ruhsatlandırma süreleri dikkate alındığında, 2010-2015 döneminde yıllara göre gayrimenkul alım-satım işlemlerinde büyük ölçüde değişkenliğin olduğu görülmüş ve plan-

Şekil 4. Alacaatlı Mahallesi için 2000 yılı mekânsal analiz sonuçları

Şekil 5. Alacaatlı Mahallesi için 2010 yılı mekânsal analiz sonuçları

lama döneminde kentsel kamu yatırımlarının da gerçekleştiği dikkat çekmiştir (Tablo 2). Mahalle sınırları içinde gayrimenkul talebinde artışın gerçekleşmesi ve gayrimenkul pazarında hareketliliğin olması, arazi spekülasyonunun varlığının bir göstergesi olarak ele alınabilmekte ve yapılan kamu ve özel kesim yatırımlarına bağlı olarak bölgedeki gayrimenkul değerlerinde de farklılık ortaya çıkmıştır.

Alacaatlı Mahallesi'nde 2020 yılında mevcut durumdaki yerleşim dokusu hızla büyümüş ve fraktal boyut analizi kapsamında katsayı 1.3 olarak belirlenmiştir (Şekil 6). Kentsel yayılma alanı kapsamına alınabilen mahalle için değişim eşikleri saptanmış olup, bu sonuç teorik beklenti ve mahallede yapılan saha gözlemleri ile de uyumlu bulunmuştur. İnceleme döneminde (2000-2010 dönemi ile 2020 dönemi) değişkenliğin analiz sonuçlarına göre her iki mahallede kentsel yayılma katsayısının sonuçlandırıldığı; kentsel fraktal boyut teorisi doğrultusunda kentin fraktal boyutunun 1'e yaklaştığı ve kentin zaman içinde saçaklı bir yapı sergilediği ortaya konulmuştur. Buna ilave olarak üç mahallede gayrimenkul alım-satım işlemleri, piyasa hareketliliği ve planlama ilişkilerinin birlikte değerlendirilmesi-

Şekil 6. Alacaatlı Mahallesi için 2020 yılı mekânsal analiz sonuçları

ne bağılı olarak hem arazi piyasalarında değişkenliğin olduğu (mekânsal değişim ve farklılaşma), hem de gayrimenkul alım-satım işlemlerinde değişkenliğin olduğu ve arazi spekülasyonunun varlığının ortaya çıktığı vurgulanmalıdır.

Gayrimenkul Piyasası İlişkilerinin Değişkenliği

Kentlerin gelişme eğilimleri ile gayrimenkul piyasasının gelişiminin kurgulanmasında, kentsel mekanın gelecek öngörülerini ve yatırımcıların getiri beklentileri birlikte dikkate alınmaktadır. Mekândaki yönelim alanlardaki hareketliliği de yönetmektedir. Mekânlar doğru şekilde yönetildiği ve planlama kararları uygulandığında gayrimenkul piyasası sağlıklı şekilde ilerleme kaydedecektir. Özellikle mekanlar arası değer farklılıklarının oluşmaması, bütün aşamaların analizleri ile sonuçlanabilmektedir. Araştırma alanında arazi piyasaları hareketlilik analizinde; planlama süreçleri ile üç mahallede arazilerin el değiştirme sıklığı, beyan değerleri ve muhtemel piyasa değerlerinin karşılaştırmalı analiz edilmiştir. Seçilmiş mahallelerde planlama süreçlerine göre arazilerin elde değiştirme sayıları ile elde bulundurma süreleri, arazi alım-satımı yapanlar ve proje geliştirme ve inşaat süreçleri irdelenecek ve planlamanın oluşturduğu rantın paylaşımı tartışılacaktır. Tapu kayıtları, imar planları ve anket verilerinin analizi ve değerlendirilmesine dayalı olarak arazi piyasalarında hareketliliği planlama dönemlerindeki önceliği esas alınarak seçili bölgelerde spekülasyonun var olup-olmadığı ortaya konulmuştur. Buna ilave olarak üç mahallede paydaş analizi ve yerel emlak ofislerine uygulanacak anket çalışmalarının sonuçlarına göre de planlama-arazi kullanımındaki değişim-altyapı yatırımları ve değer oluşumu ve bölüşümü süreçleri değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre sorun tanımlama ve çözüm önerilerinin ortaya konulması mümkün olacaktır. Analiz sonuçlarına göre mekân organizasyonu için seçilen yöntem sonuçları yorumlanmış ve Ankara ilinin zamana göre mekân değişiminin karmaşıklık teorisi kapsamında tanımları yapılarak fraktal analiz sonuçlarına göre kentin gelecek yönelimi irdelenmiştir. Kentin gelecekte saçaklı veya kompakt olması nedenleri tespit edilmiş ve zaman içinde arazi kullanımı veya arazi örtüsü sınıflarına olası etkileri değerlendirilmiştir.

Seçilen mahallelerde mekânsal planlama çalışmalarına bağlı olarak gayrimenkul alım-satım işlemlerinde genel olarak artma eğiliminin olduğu; aynı zamanda planlama çalışmalarının sonuçlanması ve altyapı yatırımlarının tamamlanmasına bağlı olarak doğal çevrenin hızla yapılı çevreye dönüştüğü tespit edilmiştir (Tablo 2). Üç mahallede de mekânsal planlama çalışmalarının tamamlanmasına bağlı olarak gayrimenkul alım-satım sayısı artış göstermektedir. Planların kesinleşmesinden sonra fiziki altyapı ve üst yapı inşaatlarının başlanmadığı mahalle kesimlerinde gayrimenkul alım-satım işlemlerinin, yakın gelecekte gayrimenkul değerlerinin daha hızlı artacağı ve rant beklentisi ertelendiği öngörülmektedir. 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu kapsamında gayrimenkul değer artışı vergisinden kaçınmak için edinilen gayrimenkullerin beş yıl elde tutulması yoluna gidildiği saptanmıştır. Mekânsal analiz ve idari kayıtların birlikte değerlendirilmesine bağlı olarak yerel

gayrimenkul piyasasında planlama dönemlerinde hareketliliğin ortaya çıktığı ve kentsel yayılma ile gayrimenkul pazarındaki mobilitenin yakından ilişkili olduğu da tespit edilmiştir.

Seçilen üç mahallede mekândaki yönelimin temel sebebinin kişilerin hareketlilik sonrası yer seçim ve gayrimenkul edinim kararları ile ilişkili olduğu görülmüştür. Kadastro parsellerinin planlama ve yayılma sonrası kentsel arsanın kısa zaman içinde yapılı çevreye dönüştüğü bilinmektedir. Özellikle insan odaklı planlama yaklaşımlarının kentsel mekan piyasasındaki değişim ve gelişimde etkili olduğu dikkati çekmektedir. Siyasi, sosyal ve ekonomik kararlar, tarihsel gelişim sürecinde her zaman insan odaklı mekanların gelişmesine ve değişen insan gereksinimlerine göre yeniden gelişimi zorunlu kılmaktadır. İnsanların barınma ihtiyaçlarının zorunlu olması ve talebe bağlı olarak gelişen bir olgu olması yönünden gayrimenkul piyasalarındaki bütün gelişmelerin kentleşme ve kentsel yayılmadaki olası aksamaları da beraberinde getirdiği gözlenmektedir. Kentleşme düzeyinin yüksek olduğu ülkelerin sayısı 2008 yılı sonrası dönemde büyük değişkenlik göstererek Birleşmiş Milletler (BM) 2007 yılında küresel ölçekte kırsal yerleşim- kent ayrımının netleştiği bilinmektedir. Kent nüfusunun değişkenliği ve kentlerin sayısının artması, kültür ve üretim biçimlerini değiştirerek kentlerdeki gelişim yönünü, merkezîyet kavramını ve hizmet gereksinimlerini de değiştirmiştir. Büyüme koşullarının kontrolsüz olması ve ilerleme kaydetmesi, kentsel yayılma kavramının temellerini oluşturmaktadır.

Kentin çevresine veya kırsal alanlara doğru yayılması, birçok kentte 1950'lerde kentsel arazi piyasalarındaki aktörlerin spekülâtif davranışları ile başlamıştır. Ewing (1997) tarafından vurgulandığı üzere arazi piyasalarında spekülasyon özellikle kentsel yayılmayı artırmakta ve rant kollayıcılarının arazinin arsaya dönüşümünde ortaya çıkan değer artışından daha yüksek pay alma eğilimleri olan spekülasyonun güçlenmesine yol açmaktadır. Türkiye'nin büyük kentlerinde ya-

Tablo 2. İncelenen mahallelerde gayrimenkul alım-satım işlemleri ve planlama dönemi ilişkileri

Mahalle Adı	İnceleme Dönemleri	Gayrimenkul Alım-Satış İşlemleri Sayısı (Adet)	Planlama Dönemi
DODURGA	2005-2010	2.315	X
	2011-2015	2.245	X
	2016-2020	1.366	
BAĞLICA	2005-2010	3.175	X
	2011-2015	4.500	X
	2016-2020	2.840	
ALACAATLI	2005-2010	2.985	X
	2011-2015	7.107	
	2016-2020	3.250	

pılan araştırma sonuçları; nüfus artışı ve ulaşım altyapısının mekânsal büyüme üzerindeki temel etken olarak tanımlandığını, ancak kent çeperleri veya saçaklarına doğru yayılmanın ya da sıçramalı olarak büyümenin temelinde de spekülâtif kararların ve rasyonel arazi kullanımı planlamasının yapılamaması olduğu vurgulanmaktadır (Terzi ve Bölen, 2010; Özügül ve İnal-Çekiç, 2015; Sezgin ve Varol, 2012; Akseki ve Meşhur, 2013; Özbek ve Eryiğit, 2005; Tamer, 2009; Çavuş ve Başaran Uysal, 2018). İncelenen mahallelerde 2000-2020 döneminde imar hareketleri, artan kamu yatırımları, hızlı yapılaşma ve nüfus artışına bağlı hızlı büyüme/gelişme beklentisi ile arsa spekülasyonunun yayılmanın hızlanmasına neden olduğu açıkça dikkati çekmektedir. Ancak gelişme beklentisi, yalnızca yerel düzeydeki geliştirici, yatırımcı ve taşınmaz maliklerini değil, ulusal ölçekte yatırımcıları da bölgeye; kente çekmekte ve kentte inşai faaliyetlerin özellikle konut ve ticari gayrimenkul pazarının kontrolsüz büyümesine ve arsa fazlasının oluşması yoluyla kaynakların atıl kalmasına yol açmaktadır. Başka bir ifade ile kentsel mekan ekonomisi, planlama, ulaşım ve kamu altyapı ve üst yapı yatırımları ile özel kişi ve kurumların yatırım taleplerinin ve faaliyetlerinin neden olduğu olumlu dışsal ekonomiden etkilenmektedir. Buna ilave olarak Çavuş ve Başaran Uysal (2018) tarafından da vurgulandığı üzere spekülâtif ortamın yanı sıra planlama sürecinin iyi yönetilememesi, yetersiz planlama kararları kentsel yayılmayı kaçınılmaz hale getirmektedir (Galster vd. 2001; Tregoning vd., 2002).

Gerek incelenen kentsel alanda gerekse önceki çalışmalarda kentsel gelişme dinamiklerinde kamu yatırımlarının, kentin büyüme yönünü belirlemede etkili olduğu görülmektedir. 1970’li yıllarda karayolu aksları ve sanayi yer seçimi kararları mekânsal gelişmeyi yönlendirmiştir. 1980’li yıllarda ise, Türkiye’de genel olarak ivmesi artan inşaat, gayrimenkul ve turizm sektörlerinin yansımaları olarak kentsel gelişmenin hızlandığı görülmektedir (Tamer, 2009; Çavuş ve Başaran Uysal, 2018). Mekansal büyüme ve yüksek gelişme beklentisi, 2000 yılı öncesi dönemde ağırlıklı olarak kırsal ve tarımsal faaliyetlerin devam ettiği alanların imara açılmasına neden olmuştur. Kentsel yayılma alanlarında aktörlerin spekülâtif davranışlarının yanı sıra planlama sürecinin iyi yönetilememesi, yetersiz planlama kararları kentsel yayılmayı artırmaktadır (Galster vd, 2001; Tregoning vd., 2002). Birçok kamu kurumunun merkezdeki hizmet binalarından Ankara-Eskişehir Devlet yolu üzerindeki nispeten büyük yüzölçümlü kamu arazileri üzerinde inşa edilen büyük brüt alanlı idari binalara taşınması hem merkezin hızla boşalmasına hem de uzun vadede kentsel altyapıya ilave yük getirebilecek eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Benzer biçimde birçok gayrimenkul geliştirme aktörünün kent çeperlerinde gayrimenkul edinmesi ve proje geliştirmesinin temel nedeni arsa fiyatı, proje geliştirme maliyeti ile satış fiyatlarının uygunluğu olarak tespit edilmiştir. Kent arazisi üzerindeki spekülasyonun bir başka etkisi de arazi fiyatlarının yükselmesi nedeniyle arazinin olabildiğince küçük parsellere bölünerek ve satılması eğiliminin güçlenmesidir (Ertürk ve Sam, 2011). İncelenen mahallelerde 2000-2020 döneminde hem arsa emlak vergisi değerlerinde, hem de yerel piyasada ger-

çekleşen arsa alım-satım değerlerinde cari olarak 20 katın üzerinde, reel olarak da 3 katın üzerinde artışın meydana geldiği ve halen arsa fiyatlarında artışın devam ettiği ve oluşan arsa edinim maliyetinin yüksekliği nedeniyle birçok mevcut parselin uzun zamandan bu yana boş olduğu gözlenmiştir. Arsa piyasalarında satış fiyatlarının hızla yükselme eğilimini devam ettirmesi, spekülasyonla gerekçelerle ellerinde arsa bulunduran kişilerin proje geliştirme ve inşaat faaliyetlerine yönelme eğilimlerini azaltmakta ve kentsel arsa üretiminin temel hedefi olan yapılı çevre üretme amacına da ulaşılammış olmaktadır.

Bağlıca, Alacaatlı ve Dodurga Mahalleleri Anket Verilerinin İncelenmesi

Genel olarak kentte yayılma ve seçilen mahallelerde kentsel yayılma ve gayrimenkul piyasası ilişkilerinin değerlendirilmesi için hem iç ve dış paydaş analizi, hem de maliklerle yapılan anket çalışmasının sonuçları da kullanılabilir. Araştırma kapsamında paydaşlarla kentsel yayılma alanları ve yasal yönetsel çerçevede planlama faaliyetlerinin önemi ve etkilerine ilişkin görüş ve öneriler alınmıştır. Paydaş olarak Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Mekânsal Planlama Genel Müdürlüğü, Kentsel Dönüşüm ve Altyapı Genel Müdürlüğü, Coğrafi Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü, Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, Çevresel Etki Değerlendirmesi İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü ilgili daire ve müdürlükleri ile Türkiye Belediyeler Birliği, Çankaya Belediyesi, Etimesgut Belediyesi, Ankara Büyükşehir Belediyesi, Ankara Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, planlama, gayrimenkul geliştirme, değerlendirme, danışmanlık ve aracılık şirketlerinin yönetici ve uzmanları seçilmiş olup, paydaş anketinin sonuçlarına göre kentsel yayılma kavramı, kavramsallaştırılması ve etkileri irdelenmiştir. Seçilen 100 paydaşın 64 adedinden anket için geri dönüş sağlanmış olup, görüşülen paydaşların %60,6'sı kentsel yayılma kavramını duyduğunu, %30,3'ü kavramı bilmediğini ve kalan kısmı ise görüşünün olmadığını beyan etmiştir.

Çalışma kapsamında kentsel yayılma kavramı mevzuatta tanımlanmadığı ve planlama süreçlerinin paydaşlar tarafından organize edilmesi nedeni ile katılımcı bir yaklaşım ile kavramın tanımlanması ve etkilerinin detaylandırılması zorunlu olmuştur. Paydaşların kentsel yayılma kavramına yönelik tanımlama yapmaları istenmiştir. Paydaşların %58'i şehir merkezinden uzak yerleşimleri yayılma olarak kavramsallaştırmış ve %55,9'u ise tarım alanlarında yapılaşmanın yayılma ile gerçekleştiğini beyan etmiştir. Kentsel yayılma alanlarının belirlenen mahallelerde oluşması, kentin bu yönde yönelimi olduğunu göstermekte olup, nüfus dengesinin paydaşların %87,9'una göre sağlanamadığı tespit edilmiştir. Nüfus yoğunluğunun kent içinde mahallelere göre dengeli dağılmaması nedeni ile paydaşların %55'inin gayrimenkul alım gücündeki değişimi etkilediği ve paydaşların %44'üne göre kent yakın çevresindeki yeni mekanlara olan talebin söz konusu dengenin kurulmasında etkili olan faktörlerin başında geldiği ifade edilmiştir.

Seçilen mahallelerde saha gözlemleri ve anket çalışmasının sonuçlarına göre kentsel yayılmanın etkilediği mekanların olduğu gözlemlenmiş olup, paydaşların

%16'sına göre söz konusu etkinin arazi kullanımlarının artması, %15,7'sine göre yeni ulaşım hatlarının artması ve %18'ine göre de kırsal alan- kent ayrımının azalması biçiminde olduğu tespit edilmiştir. Kırsal alan- kent ayrımına yönelik yapılan detaylandırmanın sonuçlarına göre kentsel büyüme sürecinde yayılma alanlarının kentin yakın çevresindeki tarımsal üretim alanlarını olumsuz etkilediği paydaşların %93,9'u tarafından belirtilerek paydaşların yayılma - tarım arazisi kayıpları konusunda algısının yüksek olduğu değerlendirilmiştir.

Çalışmanın önemli bir çıktısı da kentsel yayılma kavramının hem literatürde hem de mevzuat ve uygulamada tanımlanmasında eksikliğin olmasıdır. Planlama sürecinin izlenmesinde yasal yönetsel çerçevede yer almayan kavramın herhangi bir yeri de bulunmamaktadır. Paydaşlarla yapılan anket çalışmasında kentsel yayılma kavramının mevzuatta yer almasını paydaşların %87,6'sı olumlu yönde yanıt verilmiştir. Bu yönde paydaşların %88,5'i söz konusu kavramın 3194 sayılı İmar Kanunu'nda yer alması gerektiğini belirtirken %69,2'inin ise 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu ile 5393 sayılı Belediye Kanunu çerçevesine alınmasını önermişlerdir. Planlama sürecinde ve sonuçlarında mekana yansıma; kentte yapılan planlama ve değişikliklerin kontrollü ilerleyerek dengeli arazi kullanım kararı verilmesinin önemini vurgulamaktadır. Mekânsal planlama çalışmaları kapsamında paydaşların %81,3'ü siyasi kararların planlamada etkin olduğunu ve %62,5'i ise planlama çalışması boyunca yetersiz veya eksik analiz çalışması yapılarak arazi kullanım kararlarının geliştirildiğini beyan etmişlerdir. Planlarda mekân örgüsü veya mekân kullanım dengesi için yapılabilecekler için paydaşların %84,8'i ile nüfus öngörülerini doğrultusunda ihtiyaç görülen alan kullanımlarının tespitinin gerekliliği ve paydaşların %72,7'si ise planlama bölgesine yakın alanlarda ihtiyaç görülen alan kullanımlarının tespiti ve Ankara İli nüfus dengesi korunarak alanların tanımlanması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Sonuç

Araştırmada önceki çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada kent morfolojisinin yıllara göre değişimini algılamak ve kent planlama dönemlere göre Ankara ilinin üç mahallesinde kentsel yayılmanın mekâna etkisi değerlendirilmiştir. Kentin sınırlılıkları, yayılma alanları fraktal analiz ile çözümünü doğrultusunda ele alındığında arazi kullanım kararları gözlenerek yapılacak olan planlama çalışmalarına altlık oluşturulmuş ve kent saçaklarının sınırları ile kentteki alanlarda ihtiyaç duyulan kullanımlar belirlenmiştir. Değer farklılıkları oluşturulmadan plan kararları verilebilecektir. Kentsel büyüme alanlarında gayrimenkul piyasası eş zamanlı irdelenerek kentin yönelimi ve arazi kullanım planlamasındaki yeri de tartışılmıştır. Buna ilave olarak çalışmada, planlama doğrultusunda gelişen kentlerin belli bir hiyerarşi ve düzen formu ile ilerlemesi gerektiğinin önemini vurgulamakla birlikte, Ankara'da tarihsel gelişim sürecinde kent saçaklanması-kentsel büyüme alanlarının arazi kullanımı ve arazi örtüsü ile orantılı gelişme gösterip göstermediği de tespit edilmiş ve kentteki alan kullanımları koordinasyonsuz-sistemsiz büyümeye

ve yayılmaya neden olan faktörlerin mevcut olduğu ortaya konulmuştur. Çalışma kapsamında fraktal boyut analizi ile söz konusu lekelerin değişimi ve plan kurgusunun etkisi tespit edilmiştir. Fraktal boyut analizi ile arazi kullanım planlamasının birlikte düşünülmesi ve kent planlamada alanların kurgusunun bu denli yapılması gerektiği, kentin nüfus, ekonomik ve siyasi altyapısı için de önemli görülmektedir. Planlama uzun dönemli yapılmakta olduğundan plan kararları bu altlık ile sağlam temellere dayalı olarak atılabileceği açıktır.

Seçilen mahallelerde 2000-2010 dönemi ile 2020 döneminde değişkenliğin analizi yapılmış olup, mahallelerde kentsel yayılmanın varlığına yönelik bulguların elde edildiği, kentsel fraktal boyut teorisi doğrultusunda kentin fraktal boyut kat sayısının 1'e yaklaştığı ve kentin zaman içinde yayılmış bir yapı sergilediği saptanmıştır. Buna ilave olarak üç mahallede gayrimenkul alım-satım işlemleri, piyasa hareketliliği ve planlama ilişkilerinin birlikte değerlendirilmesine bağlı olarak hem arazi piyasalarında değişkenliğin olduğu (mekânsal değişim ve farklılaşma), hem de gayrimenkul alım-satım işlemlerinde değişkenliğin olduğu ve arazi spekülasyonunun varlığının ortaya çıktığı vurgulanmalıdır.

Türkiye'de kentleşme sürecine bağlı olarak nüfus artışı ve yoğunluğunun değişkenlik gösterdiği ve kentlerde mahallelere göre dengeli bir nüfus dağılımının da genel olarak sağlanmadığı görülmektedir. Kentte nüfusun mekânsal dağılımı ve fiziksel yoğunluğunun dengeli olması, arazi kullanım kararlarını doğrudan etkilemektedir. Tarihsel gelişim sürecinde kentler sürekli değişmekte ve gelişim gösterdikleri bilinmektedir. Kentsel mekanda gözlenen değişimler genellikle doğrusal olmamakta veya belirli bir oran doğrultusunda kentsel gelişme veya yayılma ortaya çıkmamaktadır. Kentlerin dinamik yapısı doğrultusunda kentsel alanda organizasyon yapısı ve bileşenleri ile mekânı biçimlendirdikleri de dikkati çekmektedir.

Gayrimenkul piyasasının mekânsal sistemler üzerindeki etkisi ve süreç yönetimi için bir model oluşturulması ve kentlerde gelişim alanlarının tanımlaması yapılabilir olabildiğinden; yatırımların yönetilmesi, kurgulanması ve süreç içindeki değişimlerin koordinesi sağlanacaktır. Mekânsal kullanım kalitesi yönetilerek gayrimenkul piyasası değişimleri, malik tercihleri ve yerleşim alanlarının doğru kullanımı analizlerle mümkün olacaktır. Anket çalışmaları malik ve paydaşlara yönelik hazırlanarak yönelimlerin irdelenebilmesi de mümkün kılınabilecektir. Kentlerde kıt doğal ve beşeri kaynakların rasyonel kullanımı; politik süreçlerin değişimi ile en düşük düzeyde etkilenecek ve uzun vadeli mekânsal planlama ve gayrimenkul geliştirme çalışmaları ile doğrudan ilişkili olacaktır. Kentsel mekânların kullanımının insan odaklı yapılması için kullanıcı ve paydaş görüşlerine dayalı kararların geliştirilmesi ve kentte yaşayan kişiler ile gayrimenkul malikleri ve yatırımcıların tercihleri ve yönelimleri ile de ortaya konulabilecektir.

Proje mekânsal analiz çıktıları ile gayrimenkul piyasası verileri (alım-satım sayıları, taşınmazları elde bulundurma süreleri ile taşınmaz değerleri gibi) bir arada değerlendirilerek kentsel alan kullanımlarının etkin ve verimlilik analizi yapıla-

bilecektir. Mekansal planlama çalışmalarının mekandaki değişimi gayrimenkul alım-satımlarına olan etkisi gözlemlenerek sebepleri belirlenecek ve mekandaki analiz paftaları ile görselleştirilebilmesi de mümkün olacaktır. Planlama çalışmaları; kentsel büyüme ve değişim sürecine aktörlerin davranışları ve kentsel mekan talebine göre değişim gösterecektir. Çalışma kapsamında insan odaklı mekân tasarımlarının yönelimi ile plan kararları üretilerek mekânlar etkin ve verimli olarak kullanılabilir. Kentteki gayrimenkul varlığının değerindeki artışlarının dengeli gelişimi ve farklı kullanımlara ayrılan mekanlar arasında adaletin sağlanması için gelişim yönleri kontrollü bir şekilde ele alınmalıdır. Çalışma kapsamında analizlerin ve anketlerin sonuçlarına göre yatırım kararlarının daha doğru ve kaliteli ilerlemesi hedeflenmiş olup, ekonomik olarak etkili olan yatırımlar bilimsel çıktılar ile desteklenerek ülke kalkınmasına yönelik kararlar alabilmek de mümkün olabilecektir. Bu çerçevede gayrimenkul geliştirme ve özellikle kentsel gayrimenkul geliştirme süreci ve pazarlarının düzenlenmesi açısından kent makroformu ve yayılma çalışmalarının analitik yönleri ile gayrimenkul bölümlerinde ele alınması ve disiplinlerarası çalışmalara ağırlık verilmesine gereksinim olacağı vurgulanmalıdır.

Kaynaklar

Akseki, H. ve Meşhur, Ç. 2013. Kentsel Yayılma Sonucu Yapılaşmaya Açılan Verimli Tarım Alanları: Konya Kenti Deneyimleri. *Megaron Dergisi*. 8(3). 165-174.

Allen, P. 2001. A Complex Systems Approach to Learning in Adaptive Networks, *International Journal of Innovation Management*, 5(2), 149-180.

Ball, P. 2004. *Critical Mass: How One Thing Leads To Another*, London: Arrow Books.

Balta, O. ve Eke, F. 2011. Spatial Reflection of Urban Planning in Metropolitan Areas and Urban Rent; *European Planning Studies*, 19(10); 1817-1829.

Batty, M. 1995. *New Ways of Looking At Cities*, Nature, 370-500.

Blackledge, M. 2009. *Introducing Property Valuation*, Routledge Taylor & Francis Group, New York, USA.

Chen, Y. 2011. Derivation of the Functional Relation Between Fractal Dimension of and Shape Indices of Urban Form, *Computers, Environment and Urban Systems*, 35, 435-442.

Cheng, J. 2003. *Modelling Spatial and Temporal Urban Growth*, Doctoral Thesis, Utrecht University, Faculty of Geographical Sciences.

Clements, D.H. and Battista, M.T. 1992. *Geometry and Spatial Reasoning*. In: D.A. Grouws (Ed.), *Handbook of Research on Mathematics Teaching and Learning*, Macmillan Publication, New York, USA, pp. 420-464.

Çavuş, C.Z. ve Başaran Uysal, A. 2018. Çanakkale’de Kentsel Gelişme, Yayılma ve Kırsal Alanlarla Etkileşim, *Planlama* 2018;105–117,doi: 10.14744/planlama.2018.85547.

Demirci, R., Tanrıvermiş, H. ve Aliefendioğlu, Y. 2007. Türkiye’de Arazi Yönetimi ve Piyasası: Temel Özellikleri, Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler, Sorunlar ve Değerleme Çalışmaları Üzerine Etkileri, *Türk Kooperatifçilik Kurumu, Üçüncü Sektör Kooperatifçilik (Yeni ismiyle Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi)*, 42(4):38-63, Ankara.

Erdoğan. G. 2015. Kent Makroformlarının Mekânı Kullanma Verimliliklerinin Fraktal Boyut ile İncelenmesi: Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, Şehir ve Bölge Planlama Programı, İzmir.

EEA Report, 2006. Urban Sprawl in Europe: The Ignored Challenge, No: 10/2006, European Commission, European Environment Agency, Joint Research Centre, Brussels.

Ertürk, H. ve Sam, N. 2011. Kent Ekonomisi, Ekin Yayınevi, 4. Baskı, Bursa.

Ewing, R. 1997. Is Los Angeles-Style Sprawl Desirable?, *Journal of the American Planning Association*, 63 (1), 107-126.

Galster, G., Hanson, R., Wolman, H., Coleman, S. and Freihage, J. 2001. Wrestling Sprawl To The Ground: Defining And Measuring An Elusive Concept, *Housing Policy Debate*, 12, 681-717.

Gleick, J. 1997. Kaos, TÜBİTAK Yayınları, Ankara.

Hayrullahoğlu, G. 2018. Kentsel Yayılma Alanları ve Bu Alanlarda Konut Talebini Etkileyen Faktörlerin Analizi: Alacaatlı - Yaşamkent Mahalleleri Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Anabilim Dalı, Ankara.

Holden, E. 2004. Ecological Footprints and Sustainable Urban Form, *Journal of Housing and the Built Environment*, 19(96); 23-33.

Humstone, E. 2004. Sprawl vs. Smart growth: The Power of Public Purse, Vermont Forum on Sprawl, *Journal of the American Planning Association*, 63 (1), 95–102.

Jin, J. and Rafferty, P. 2017. Does congestion negatively affect income growth and employment growth? Empirical evidence from US metropolitan regions. *Transport Policy* 55: 1–8.

Kiakou, A. 2017. The Urban Sprawl Effect on out-of-town Real Estate Market, *OSJ (Open Science Journal)*, Research Article, 2 (4), 2-5.

Mandelbrot, B. 1977. *Fractals: Form, Chance and Dimension*. New York: W.H. Freeman and Co.

McIntyre, N., Knowles-Yanez, K. and Hope, D. 2008. Urban Ecology as an Interdisciplinary Field: Differences in the Use of Urban Between the Social and Natural

Sciences, Marzluff, J.M. (Eds), Urban Ecology, Springer Press, Washington, USA, pp. 49-65.

Nechyba T.J. and Walsh R.P. 2004. Urban Sprawl, The Journal of Economic Perspectives, sayı: 18(4),177-200.

Ottensmann, J.R. 1977. Urban Sprawl, Land Values and the Density of Development. Journal of Land Economics, 53(4); 392-399.

Özbek, O. ve Eryiğit, S. 2005. Kentsel Yayılma ve Toplu Taşımanın Ölçeği: Konya Tramvay Sistemi ve Kentsel Gelişme Stratejisinde Yeni Yönelimler, Planlamada Yeni Politika ve Stratejiler, Riskler ve Fırsatlar, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 29. Kolokyum, TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını, İstanbul.

Özgül, D. ve İnal-Çekiç, T. 2015. Kentsel Saçaklanmayı Yerel Kentsel Hizmetlere Erişim Perspektifinden Okumak; Beykoz Üzerine Bir Çözümleme, Mimar.ist Mimarlık Kültür Dergisi, 15 (54) Güz 2015, 65-70.

Sawyer, R. 2005. Creating Conversations: Improvisation in Everyday Discourse, Cresskill, Hampton Press.

Sezgin, D. ve Varol, Ç. 2012. Ankara'daki Kentsel Büyüme ve Saçaklanmanın Verimli Tarım Topraklarının Amaç Dışı Kullanımına Etkisi, METU JFA 2012/1, (29:1) 273-288.

Tamer, N.G. 2009. Avrupa'da Bir Mekansal Gelişme Sorunu Olarak Görülen Kentsel Saçaklanma Olgusu ve Türkiye Kentlerindeki İzdüşümü, Dosya 09, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Yayını, Ankara.

Tanrıvermiş, H. 2017. Gayrimenkul Değerleme Esasları, SPL Sermaye Piyasası Lisanslama Sicil ve Eğitim Kuruluşu, Lisanslama Sınavları Çalışma Kitapları Ders Kodu: 1014 (Konut Değerleme Sınavı, Gayrimenkul Değerleme Sınavı), Ankara.

Terzi, F. ve Bölen, F. 2010. İstanbul'da Şehirselleşmenin Ölçülmesi, İtülergişi/A Mimarlık, Planlama, Tasarım, 9 (2), Eylül 2010, 166-178.

Tregoning, H., Agyeman, J. and Shenot, C. 2002. Editorial: Sprawl, Smart Growth and Sustainability, Local Environment, 7 (4), 341-347.

Trippet, J.A. 2020. Pattern Language of Sustainability Ecological Design and Permaculture, www.holocene.net/dissertation.htm

Whyte, W.H. 1980. The Social Life of Small Urban Spaces Washington, DC, Conservation Foundation, USA.

Yanguang, C. 2020. Fractal Modeling and Fractal Dimension Description of Urban Morphology. Journals of Entropy, 22(9), 961.

**KAMUSAL ALANLARIN
BİÇİMLENMESİ VE
TASARIM SORUNSALLARI**

KAMUSAL ALANIN DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE MORFOLOJİK BİR BAKIŞ: BURSA CUMHURİYET ALANI- ATATÜRK HEYKELİ ÖRNEĞİ

Gürkan Okumuş*, Özgür Ediz**

*Bursa Uludağ Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü

**Bursa Uludağ Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.
grknokms@gmail.com, ozgurediz@gmail.com

Kentler tarihsel süreçte her dönem yeniden üretilmiş ve biçimlenmişlerdir. Özellikle kent merkezinde yer alarak kent için odak noktası haline gelen kamusal alanlar sürekli değişim - dönüşüm halindedir. Mekansal kullanımlarla ve ilişkilerle kamusal alandaki değişim - dönüşüm, farklı dinamiklerin fiziksel çevreye etkisiyle oluşmaktadır. Çünkü bu alanlar; toplumun her bileşeninin erişimine açık, kolektif kullanıma sahip gündelik hayat pratiklerinin her bağlamda yaşandığı mekanlardır. Bu mekanları tanımlayan ve kimliğini belirleyen işaret ve referans öğeleri olarak heykeller; kamusal alanları biçimlendiren bir niteliğe sahiptir. Bu bağlamda, kamusal alanların karakterini oluşturan bileşenlerin çevresini ve mekanı, mekanın da bu bileşenleri, biçimsel olarak zamanla nasıl değiştirdiğinin analiz edilmesi gerekmektedir.

Türkiye’de modernleşme projesi düşüncesiyle kentsel mekan yaklaşımı, mekanın daha iyi algılanmasını sağlayan ve etrafında düzenli mekanlar dizgesi yaratan ‘Atatürk Heykeli’ odak alınarak uygulanmıştır. Bu bağlamda Atatürk Heykeli, kamusal alanın oluşum ve biçimleniş sürecinde mekanı yaratan/üreten/biçimlendiren/kurgulayan bir öge haline gelmektedir. Bu çalışmada, Atatürk Heykeli - kamusal alan ilişkisi tarihsel süreç boyunca irdelenmekte ve bu bağlamdaki mekânsal belirleyici-biçimlendirici etkisi araştırılmaktadır. Bu kapsamda çalışma, Bursa Cumhuriyet Alanı’na odaklanmaktadır. Bugün ‘Atatürk Heykeli’ ya da ‘Heykel’ olarak da bilinen ve tarif edilen alan kentin en merkezi bölgesi ve önemli bir kamusal mekandır. 1931 yılında inşa edilen heykel, Atatürk Bulvarı’nda ve kentsel bir obje olarak Cumhuriyet Alanı’nda bulunmanın ötesinde, sosyal, kültürel, politik anlamlar içererek yerin-kentin kimlik temsiliyetinde simgesel bir güce sahiptir. Bu sebeplerle, kentin kamusal yapılarının birçoğu Atatürk Heykeli’nin isimlendirdiği bulvar aksında ve heykelin çevresinde ve yakınında konumlandırılmıştır. Ayrıca Atatürk Heykeli tarihsel süreç içinde bölgedeki değişen işlevler, kullanımlar ve mekan organizasyonlarına göre alanın biçimsel örgütlenmesinde de belirleyici bir unsurdur.

Bu çerçevede, çalışma, öncelikle Bursa Cumhuriyet Alanı’nın, Atatürk Heykeli ve diğer mekansal bileşenleriyle birlikte biçimlenişini ve farklı dinamikler ve etkileşimler çerçevesinde bugüne kadarki değişim dönüşüm sürecini anlamayı amaçlamaktadır. Çalışmada, tarihsel süreç içinde gerçekleşen biçimsel değişim alana ait hava fotoğrafları, geçmiş ve güncel fotoğrafların çakıştırılması ve karşılaştırılması yoluyla izlenmektedir. Bu izleme, heykel - çevresel kütle ilişkileri ve ölçek, heykel - zemin, heykel - mekânsal alan etkisi gibi ilişkilere ait analizlere dayanarak değerlendirilmektedir. Bu amaç ve çalışma doğrultusunda şu araştırma sorularına yanıt aran-

maktadır: Kamusal alan - Atatürk Heykeli arasındaki etkileşim ve heykelin kamusal alanı biçimlendirme ve kurgulayışı nasıl gerçekleşmektedir? Atatürk Heykeli'nin etrafında biçimlenen kamusal alan heykel ile nasıl bir diyalog içerisindedir? Heykelin kamusal alandaki varlığı ve üstlendiği rol mekanda biçimsel olarak nasıl bir değişim ve dönüşüme yol açmıştır?

Anahtar Kelimeler: Kamusal alan, Bursa Cumhuriyet Alanı, Atatürk Heykeli, mekansal tipoloji, değişim - dönüşüm.

Giriş

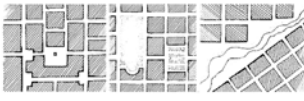
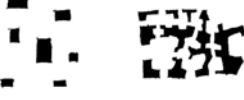

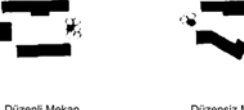

Kentler, tarihsel süreç içerisinde yaşanan siyasi, kültürel ve toplumsal olaylar ışığında defalarca değişime uğramış ve yeniden biçimlenerek üretilmişlerdir. Özellikle, kent merkezinde yer alan, kentsel değişimlerin etkilerinin en derin bir biçimde okunabildiği kamusal alanlar, bu yaşanan değişim-dönüşüm süreçlerine sürekli maruz kalmaktadır. Kamusal alandaki değişim- dönüşüm süreçleri, mekansal ilişkilerle ve kullanımlarla ortaya çıkan farklı dinamiklerin fiziksel çevreye somut bir biçimde yansımalarıyla oluşmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde kentlerin odağında yer alan, toplumsal olarak hiçbir ayırım olmaksızın her kesime açık, eşitlikçi ve katılımcı kullanıma sahip, gündelik hayatın geçtiği mekanlar olarak kamusal alanların tanımlanmasında ve kimliğinin belirlenmesinde birincil öneme sahip işaret ve referans öğeleri olarak ise heykeller yer almaktadır. Kamusal alanın merkez noktasında yer alan heykeller, mekanı tanımlayan ve biçimlendiren bir niteliğe sahiptir. Bu bağlamda, kamusal alanın karakter yapısını şekillendiren bileşenlerin, mekanı; mekandan da bu bileşenleri zaman içinde nasıl etkilediğinin analiz edilmesi ve anlaşılması gerekmektedir.

Bu kapsamda, Türkiye’de modern ve çağdaş bir kent yaratma düşüncesi, merkezinde Atatürk heykelinin konumlandığı ve etrafında devletin temsil edildiği mekansal düzeni içeren bir yapıdan oluşmaktadır. Cumhuriyet’in ilanı sonrası oluşturulan bu yapısal düzende Atatürk ve/veya Cumhuriyet Caddesi, Bulvarı, Meydanı gibi kentin kimliğini oluşturan ve alanın temsiliyetinde sembolik bir güce sahip, mekanı şekillendiren ve kurgulayan unsur Atatürk heykelleri olmuştur.

Bu çerçevede, çalışma, Atatürk heykelinin diğer mekansal bileşenlerle birlikte kamusal mekanı ve arayüzü nasıl biçimlendirdiğini ve oluşturduğunu analiz etmektedir. Bu analiz, kamusal alanı bütüncül olarak okumaya ve anlamaya dayanan parametrelerden oluşmaktadır. Parametreler çerçevesinde alan, kentsel mekanlardaki morfolojik kurgu, biçimsel bağlamda kentsel mekan türü, kentsel mekanı çevreleyen unsurların niteliği, kentsel mekânın biçim karakteri yapısı, resmi ve resmi olmayan mekân ve bina düzeni, kentsel mekânı çevreleyen binaların düzeni ve aktivite karakterine göre analiz edilerek incelenmektedir (Şekil 1).

Bu çalışma içerisinde, Atatürk heykelinin kentsel mekândaki yeri ve mimari ile kurduğu ilişki, heykelin konumlandığı yere dair haritalandırma, geçmiş ve güncel fotoğrafların çakıştırılması ve vaziyet plan şemalarının çıkarılması ile oluşturulan analizlerle sağlanmıştır. Bu analizler aracılığıyla, heykelin kentsel mekândaki

Kamusal Alanın Dönüşümü Üzerine Morfolojik Bir Bakış

KENTSEL MEKANLARIN OLUŞUM ÖLÇÜTLERİ	MEKANSAL NİTELİK	MEKANSAL ANALİZ
Kentsel Mekanlardaki Morfolojik Kurgu <ul style="list-style-type: none"> □ Kare ○ Daire △ Üçgen — Diğer 	 <p style="text-align: center;">□ ○ △ Kare Daire Üçgen</p>	<p>Kentsel alanlar zemindeki geometrik biçimlerin ve karakterlerine göre üç kategoride incelenmektedir. Bu kategoriler; temel olarak kare, daire ve üçgen formundan oluşan bu biçimlerin belirli varyasyonlarının da içermektedir. (Krier, 1979)</p>
Biçimsel Bağlamda Kentsel Mekan Türleri <ul style="list-style-type: none"> ■ Baskın ■ Kapalı ● Çekirdeksele ⊞ Gruplanmış ~ Şekilsiz (Amorf) 	 <p style="text-align: center;">■ ■ ● ⊞ Kapalı Baskın Çekirdeksele Gruplanmış</p>	<p>Kentsel mekan olarak 'meydan' türleri beş arkeolojik belirlenmiş sınıflandırılmaktadır. Bunlar; mekânın alanında yer alan esas binaya yönlendirildiği baskın meydan, kentsel mekânın bağımsız bir niteliğe sahip olduğu kapalı meydan, mekânın bir merkez etrafında oluşturulduğu çekirdeksele meydan, mekânın birimlerin oluşturduğu gruplanmış meydan ve sınırlı belirsiz olan gelişsiz meydan tipleri bulunmaktadır. (Zucker, 1959)</p>
Kentsel Mekanları Çevreleyen Unsurların Niteliği <ul style="list-style-type: none"> — Sert Mekan — Yumuşak Mekan 	 <p style="text-align: center;">— — — Sert Mekan Yumuşak Mekan Yumuşak Mekan</p>	<p>Kentsel mekânı çevreleyen unsurların nitelikleri açısından mekânlar sert ve yumuşak olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sert mekân, belirli sınırları olan, toplama ve sosyal etkinlik alanı olarak güçlü bir niteliğe sahip ve strüktürel hissi kuvvetli mekânlardır. Bu alanlar için meydan ve sokak örnekleri verilebilir. Yumuşak mekân ise, doğal çevreye yakın olan, rahatlık duygusunun güçlü olduğu park ve kentsel bahçeler olarak nitelendirilebilir. (Trancik, 1986)</p>
Kentsel Mekanın Biçim Karakteri Yapısı <ul style="list-style-type: none"> ⊞ Negatif Mekan ⊞ Pozitif Mekan 	 <p style="text-align: center;">⊞ ⊞ Negatif Mekan Pozitif Mekan</p>	<p>Kentsel mekânlar, biçim karakterleri açısından negatif ve pozitif olmak üzere iki ana başlıkta incelenmektedir. Biçimsellikten yoksun, fonksiyonel ve görsel algıda rahatsızlık oluşturan alanlar negatif olarak tanımlanırken, düzenlilik oluşturulan, etrafı çevrelenmiş ve kuzatılmış bir biçime sahip, fonksiyonel, kullanışlı ve rahatlık yaratan alanlar ise pozitif mekânlar olarak tanımlanmaktadır. (Alexander, 1977)</p>
Aktivite Karakterine göre Kentsel Mekan <ul style="list-style-type: none"> ↔ Statik Mekan ↔ Devingen Mekan 	 <p style="text-align: center;">↔ ↔ Statik Mekan Devingen Mekan</p>	<p>Kentsel mekânların geometrik biçimlenişine göre mekânsal aktivitesi değişmektedir. Farklılık gösteren bina tipleriyle değişen mekânın statik ya da devingen bir mekâna dönüşmesini sağlar. Statik mekan, canlılık ve ilginçlik olan mekânlar devingen olarak nitelendirilirken, mekânın altındaki netlik ve bütünlüğün olduğu, fonksiyonel olarak oturma ve dinlenme eylemlerinin geçişi alanlar statik mekân özelliği taşımaktadır. (Krier, 1979)</p>
Kentsel Mekanı Çevreleyen Binaların Düzeni <ul style="list-style-type: none"> ⊞ Düzenli Mekan ⊞ Düzensiz Mekan 	 <p style="text-align: center;">⊞ ⊞ Düzenli Mekan Düzensiz Mekan</p>	<p>Kentsel mekânların geometrik biçimlenişine göre mekânsal düzeni değişmektedir. Kentsel mekânı çevreleyen binaların düzenine göre mekânlar düzenli ve düzensiz olarak iki başlıkta incelenmektedir. Düşün, monoton ve kararlı yapıdaki mekânlar düzenli olarak nitelendirilirken, çeşitlilik, canlılık ve ilginçlik olan alanlar ise düzensiz mekân olma özelliği taşımaktadır. (Krier, 1979)</p>
Kentsel Mekanın Niteliği <ul style="list-style-type: none"> ⊞ Resmi Mekan-Düzenli Bina ⊞ Resmi Mekan-Düzensiz Bina ⊞ Resmi Olmayan Mekan-Düzensiz Bina 	 <p style="text-align: center;">⊞ ⊞ ⊞ Resmi Mekan Düzenli Bina Resmi Mekan Düzensiz Bina Resmi Olmayan Mekan Düzensiz Bina</p>	<p>Kentsel mekânlar nitelik bakımından resmi olan-olmayan ve düzenli-düzensiz bina grubu ilişkisi içerisinde iki ana başlık altında incelenmektedir. Bu anlamda sokak ve meydanlar resmi olma durumu ve düzenine göre birbirinden ayrılmaktadır. (EPOA, 1997)</p>

Şekil 1. Kentsel mekânı oluşturan bileşenlere ait kriterler ve değerlendirme modeli¹ (Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.)

konumu, alana erişim, heykelin alandaki diğer mekansal birimlerle olan ilişkisi, alandaki fonksiyonel ilişki, alanda eklenen-kaldırılan-işlevi değişen birimlerin heykel ve kentsel mekana etkisi ve heykel ve çevresinin mimari peyzaj ilişkisi incelenmiştir (Şekil 2).

Bu analizlerin yanı sıra, Kevin Lynch'in kentsel mekan bileşenleri ve kenti imgeleyen olarak ifade etmiş olduğu beş kent imgesi (yollar, sınır ve kenarlar, bölgeler, düğüm noktaları, işaret öğeleri) çalışma alanı kapsamında tespit edilerek alana uygulanmış ve bu bağlamda oluşturulmuş bir değerlendirme modeli üzerinden alan incelemesi gerçekleştirilmiştir (Şekil 3).

Bu araştırma kapsamında, çalışma alanı Bursa'nın kentsel kimliğini oluşturan, toplumsal bellekte büyük bir öneme sahip ve kentin kalbi niteliğindeki Bursa Cumhuriyet Alanı'dır. Bursa Cumhuriyet Alanı, kentteki yeri ve konumu açısından kentin tarihsel, sosyal ve politik katmanları içerisinde yer almaktadır (Şekil 4). Alan, batısında Bursa Tarihi Hanlar Bölgesi, Altıparmak'tan Setbaşı bölgesine kadar uzanan günümüzde Bursa şehir merkezi aksı olarak tanımlanabilecek ve Cumhuriyet dönemi modern mimari miras örneklerinin bulunduğu noktada yer almaktadır. Aynı zamanda, alan, kentsel bağlamda resmi törenlerin, kutlamaların, anma ve protesto eylemlerinin gerçekleştiği sembolik anlama ve güce sahiptir.

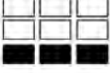

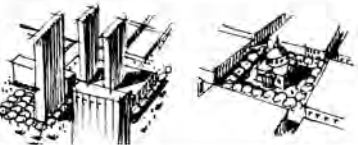

Kuramsal Çerçeve

Kamusal alanlar, tarihsel süreç içerisinde çeşitli toplumsal olaylarla değişim-dönüşüm göstermiş ve bunun sonucunda yeni anlamlar kazanarak yeni mekanlar yaratmıştır. Kamusal alan düşüncesinin bilim insanlarınca kavramsallaştırılarak tartışılmaya başlandığı yirminci yüzyılın ortalarından itibaren kavramın sosyal, kültürel, politik, toplumsal ve mekansal boyutlarının kentlere etkileri ortaya konmuştur. Bu kavramın önemi, sosyolojik, politik ve kültürel bir içeriğe sahip olmasının kente ve kentsel mekana olan bakışı daha derinlikli bir hale getirmesinden kaynaklıdır. Kentsel mekan kavramı ya da paralel bir anlama sahip olan kentsel açık alan kavramı ise, kentteki boşlukları, kent meydanlarını, sokak ve caddeleri, çeşitli yeşil alanları içermekte, kentsel toplanma yeri ve hiçbir ayırım gözetmeksizin her kentli için kullanıma açık alanları ifade etmektedir. Kentsel mekanı fiziksel olan ve herkesin erişimine açık bir yer olarak tarif eden Madanipour, kent ve kırsal alanların içerisinde bulunan, buluşma, toplanma, karşılaşma gibi çeşitli kentsel hareketlilik sağlayacak eylemlerin bu alanlarda gerçekleştiğini dile getirmektedir. (Madanipour, 1999, 879-891).

Kentsel mekanların oluşumu ve gelişimi üzerine tarihsel süreç içerisinde pek çok teorik çalışma yapılmış ve çeşitli kuramlar geliştirilmiştir. Kentsel mekan kuramlarının referans aldığı temel noktalar ise kavramsal olarak birbirinden ayırmıştır. Kentsel mekan ve onu oluşturan bileşenlere ait, Kevin Lynch (The Image of The City, 1960), Rob Krier (Urban Space, 1979), Christopher Alexander (A Pattern Language, 1977), Roger Trancik (Finding Lost Space, 1990), EPOA (The Essex

KENTSEL MEKANLARIN FİZİKSEL OLUŞUM ÖLÇÜTLERİ	MEKANSAL ANALİZ	
<p>Kentsel Yerleşim İçerisinde Konum ve Erişim</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Anıt-heykel — Kentsel yerleşim Ana ulaşım aksları ○ Kamusal Alan 		<p>Anıt ve konumlandığı noktanın kentsel yerleşim içerisinde nerede olduğu ve bu alana nasıl ulaşıldığı incelenmektedir.</p>
<p>Anıt Alanına Konum ve Erişim</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Anıt-heykel — Arazi Sınırı Ana ulaşım aksı >> Erişim 		<p>Anıtın alan içerisindeki konumu ve anıta erişimin nasıl gerçekleştiği incelenmektedir.</p>
<p>Mekansal birimler ile ilişkileri</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Anıt-heykel ○ Kamusal Alan — Kamusal birimler >> Erişim 		<p>Anıt çevresindeki mekansal düzen ve kamusal alan ve kamusal birimler incelenmektedir.</p>
<p>Alandaki fonksiyonel ilişki</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Kamu - İdari Mekanlar ○ Tören - Meydan ■ Müze - Kültür Merkezi ■ Tiyatro - Sanat Merkezi ■ Diğer 		<p>Anıtın konumlandığı alanın sızfındaki mekansal düzen içerisindeki fonksiyonel ilişki incelenmektedir.</p>
<p>Mimari Peyzaj ile ilişki</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Anıt-heykel □ Su ögesi ■ Yeşil zemin ■ Sert zemin 		<p>Anıt ve kentsel mekanı mimari peyzaj ile olan ilişkisi incelenmektedir.</p>
<p>Anıt ve Bina Kurgusu</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Anıt-heykel ■ Çevre binalar 		<p>Alandaki anıt ile bitirlik oluşturarak ve bir kentof mekân tanımlayacak çevre binaların durumu incelenmektedir.</p>

Şekil 2. Kentsel mekanların fiziksel oluşum ölçütleri ve değerlendirme modeli² (Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.)

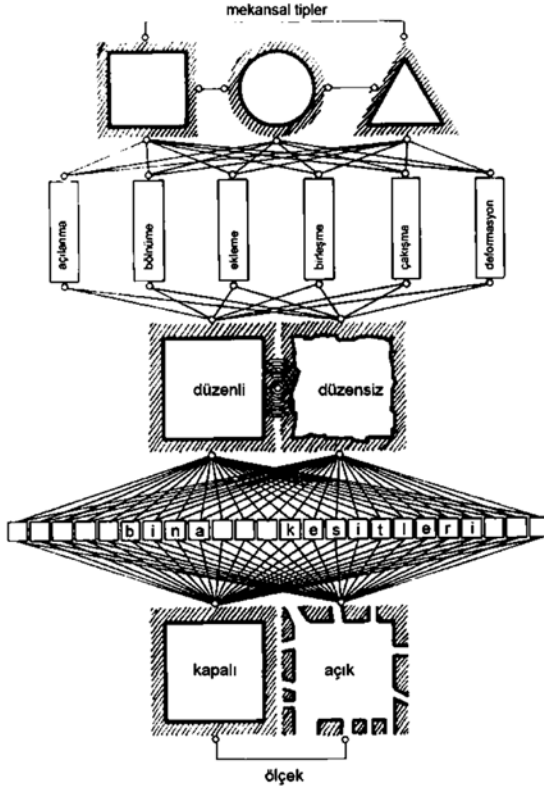
KENT İMGELERİ VE KENTSEL MEKAN İLİŞKİSİ	KENT İMGELERİ VE MEKAN	KENT İMGESİ ANALİZİ
<p>Yollar (Paths)</p> 		<p>Lynch'in beş kent imgesinden biri olarak belirtildiği yollar, insanların imgesinde bakımlı bir ölçüde sahip olan otoyollar ve işleri aklatan otoyolları temsil ederler. İnsanlar bu alanları izlenimsizlikten çabuk ve geçimsiz insanlarla diyalog halindeydi. Bu alanlara örnek olarak otoyollar, cadde, yaya yolları, demiryolları, topaşı taşıma alanlarını kapsamaktadır. (Lynch, 1990)</p>
<p>Sınır ve Kenarlar (Edge)</p> 		<p>Lynch'in beş kent imgesinden biri olarak belirtildiği sınırlar ve kenarlar, ki bölge arasında oluşan sınırları kapsamaktadır. Kent içerisinde günlük pratiklerin ayrımlarını tanımlayan sınırlar, bir engel unsuru olan demiryolu gibi sınırların kara ve deniz arasındaki ya da insanlar arasındaki sınırlar açısından oluşan ayrımları da kapsamaktadır. (Lynch, 1990)</p>
<p>Bölgeler (District)</p> 		<p>Lynch'in beş kent imgesinden biri olarak belirtildiği bölgeler, kentin büyük ölçekli alanlarını tanımlar. Bu alanlar insanların psikolojik anlamda birbirlerinden farklı olarak tanımlanmaktadır. Kimin alanı, endüstri alanı, kırsal ve bahçe alanı, eğlence ve park alanı gibi kategorilere örnek verilebilir. (Lynch, 1990)</p>
<p>Düğüm Noktaları (Node)</p> 		<p>Lynch'in beş kent imgesinden biri olarak özetlenen, kentin geçici alanlarını tanımlamaktadır. Toplanma alanları, meydanlar, kentsel etkinlik ve sığınma alanlarını oluşturan önemli mekanlardır. Bu alanlara örnek olarak aydın zamanında ulaşımın kesintisiz olduğu kavşaklar ve kullandıkları yüksek ve düşük seviyelerdeki kentsel ortak alanlar verilebilir. (Lynch, 1990)</p>
<p>İşaret Ögeleri (Landmark)</p> 		<p>Lynch'in beş kent imgesinden biri olarak işaretlenen, öznel alanlardır. Yar ve yön bulmada önemli bir rolü olan bu yapılar; dini, kavşak, ağaç, kentsel donatılar, sahil kuşları, meydan gibi alanlar olabilir. Kentin bu referans noktaları yapılmıştır. (Lynch, 1990)</p>
<p>Kent İmgeleri Grafiği</p> <ul style="list-style-type: none"> Yollar (Paths) Sınır ve Kenarlar (Edge) Bölgeler (District) Düğüm Noktaları (Node) İşaret Ögeleri (Landmark) 		

Şekil 3. Kent imgeleri ve kentsel mekan ilişkisi analizi ve değerlendirme modeli³ (Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.)

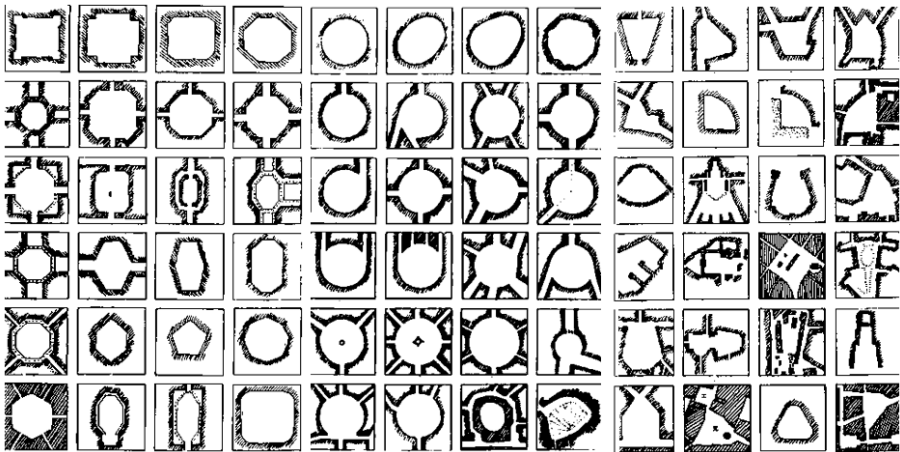

Şekil 4. Bursa Atatürk Anıtı ve Cumhuriyet Alanı'nın üstten görünüşü ve Bursa Atatürk Anıtı arkasındaki avlu (Kaynak: üst, Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi; alt, Okumuş Arşivi, 2021)

Design Guide for Residential and Mixed Use Areas, 1997), Matthew Carmona (Public Places, Urban Spaces, 2003), Paul Zucker (Town and Square: From the Agora to the Village Green, 1959) ve Camillo Sitte (City Planning According to Artistic Principles, 1986) adlı çalışmalar kentsel mekanı farklı analiz ve bileşenler üzerinden ele alarak incelemiştir.

Şekil 5. Kentsel mekan olarak meydanın biçimsel oluşumu. (Krier 1979'dan alınarak yazar tarafından düzenlenmiştir.)

Şekil 6. Kare, daire ve üçgen forma sahip kentsel mekan varyasyonları (Kaynak: Krier, 1979, 32-50)

Bu kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde, farklı bina cephelerinin geometrik sınırlar yaratarak oluşturduğu dış mekanlar olarak kentsel mekânı tanımlayan Krier'e (1979) göre, mekânın estetik kalitesinin ve geometrik yapısındaki ayırıcı niteliğin okunması, farkına varılması ve algılanması kentsel mekânı oluşturan önemli unsurlardır. Kentsel mekânları geometrik karakterlerine göre ayırarak düzenli-düzensiz, kapalı-açık, kare-üçgen-daire şeklinde belirli bölümler üzerinden inceleyen Krier, biçimsel olarak kent ve kentsel mekânları bu çerçevede analiz etmiştir. Rob Krier, *Urban Space* (1979) adlı kitabında, kentsel mekânın tipolojik ve morfolojik analizini yaparken, kentsel mekân olarak meydanları üç temel geometrik biçim olan kare, daire ve üçgen olarak kategorileştirmiştir (Şekil 5). Aynı zamanda bu alanların, geometrik karakterleri ve kentsel dokularındaki farklılaşma doğrultusunda mekansal tipolojilerin çeşitli varyasyonlar ürettiğini dile getirmiştir (Şekil 6).

Kentsel mekân olarak meydanı formel niteliklerine göre değerlendiren Zucker ise, biçimsel sınıflandırmayı beş arketip üzerinden yapmıştır (Şekil 7). Bunlar içerisinde mekânın bağımsız olduğu *kapalı meydan* tipolojisi, mekânın alanda yer alan ana binaya yönlendirildiği *baskın meydan* tipolojisi, mekânın bir merkez çevresinde oluşturulduğu *çekirdeksel meydan*, mekansal birimlerin oluşturduğu *gruplandırılmış meydan* ve bir sınırı bulunmayan *şekilsiz meydan* tipolojisi bulunmaktadır (Carmona ve ark., 2003, 144).

Christopher Alexander'ın kentsel mekânı fonksiyonel ilişkiler üzerinden ele alarak struktüralist bir yaklaşım sergilediği söylenebilir. Kentsel mekânları kapalılık ile ilişkilendirerek negatif ve pozitif mekân olmak üzere iki ana başlıkta inceleyen Alexander, yapı stokundan geriye kalan biçimsellikten yoksun, tanımsız alanları negatif olarak adlandırırken, aksine belirgin alanları ise pozitif mekân olarak tanımlamaktadır (Alexander, 1977, 594-601) (Şekil 8). Krier'in kentsel mekân tanımlamasına paralellik gösteren ve fakat daha geniş bir kapsam içeren Trancik (1986)'ın kentsel mekân sınıflandırması ise sert ve yumuşak mekân olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır (Şekil 9). Birbiriyle karşıtlık oluşturan bu alanlar, mekansal fonksiyonları açısından birbirinden farklı tanımlanmaktadır. Sert mekân, belirli sınırlara sahip, insanların toplanma, buluşma ve sosyal etkinlik yerleri olarak tanımlanırken bu alanlara örnek olarak meydan ve sokaklar gösteril-

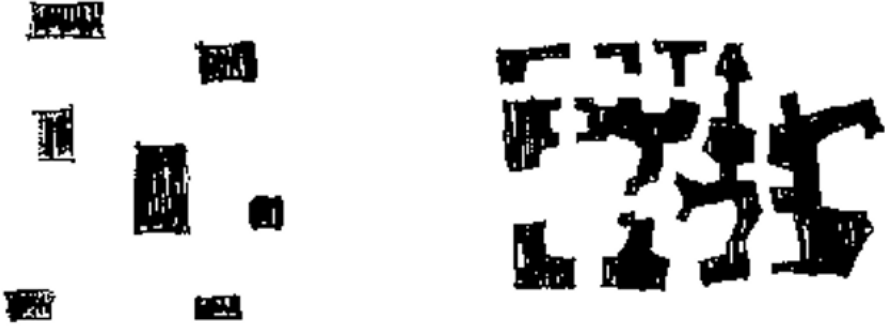
Kapalı Meydan

Baskın Meydan

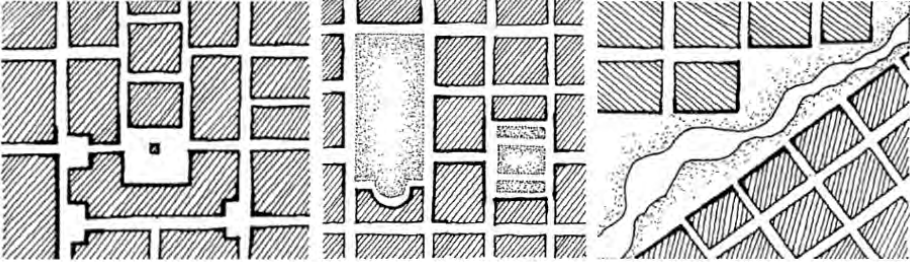
Çekirdeksel Meydan

Gruplanmış Meydan

Şekil 7. Zucker'ın yaptığı çalışmalar sonucu oluşturduğu çeşitli biçimlere göre meydan türleri örnekleri (Kaynak: Carmona vd., 2003, 144)

Şekil 8. Binaların oluşturduğu negatif ve pozitif alanlar (Kaynak: Alexander, 1977, 594-601)

Şekil 9. Sırasıyla soldan sağa; Sert Mekan Öğeleri, Meydan ve sokaklar; Yumuşak Mekan Öğeleri, Kentsel Doku İçinde Park; Yumuşak Mekan Öğeleri, Kentsel Doku İçinde Lineer Açık Alan, Yeşil Koridor (Kaynak: Trancik, 1986, 105-106)

mektedir. Kentsel çevredeki yapılanmış alanlara mesafe kazanılmasını sağlayan doğal çevrenin hâkim olduğu park ve kentsel bahçeler ise yumuşak mekânlara örnek olarak gösterilmektedir (Trancik, 1986, 105-106).

Kentsel mekânları iki türe ayırarak yorumlayan EPOA (1997) ile aynı düşünceye sahip Carmona ve ark. (2003) da mekansal sınıflamada iki tipoloji ortaya koymuşlardır (Şekil 10). Bu sınıflamada kentsel mekan olarak sokaklar ve meydanlar, resmi ve resmi olmayan şeklinde iki kategoride toplanmış ve mekânın çevresindeki bina grupları da bu sınıflandırmanın içerisinde yer almıştır. Belirlenen bu kategorilere göre, resmi mekan ve düzenli bina, resmi mekan ve düzensiz bina ve resmi olmayan mekan ve düzensiz bina olmak üzere üç başlık oluşturulmuştur (Carmona ve ark, 2003, s.142).

Kentsel mekânların geometrik biçimlenişi doğrultusunda mekansal aktivite ve düzenleri de değişmektedir. Aktivite karakterine göre dış mekanın sınıflandırmasını yapan Oktay (1996), mekanı statik ve dinamik, düzenli ve düzensiz olarak ikiye ayırmıştır (Şekil 11). Bu noktada, çeşitlilik gösteren bina tipolojileri ile değişen mekanın kullanım boyutu, alana durağanlık veya hareket kazandırmaktadır. Bu

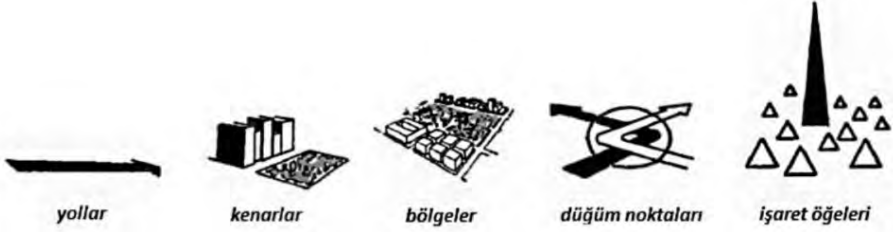
Şekil 10. Sırasıyla soldan sağa; Resmi mekan ve düzenli bina grubu ilişkisi; Resmi mekan ve düzensiz bina grubu ilişkisi; Resmi olmayan mekan ve düzensiz bina grubu ilişkisi (Kaynak: EPOA, 1997, 24; Carmona vd., 2003, 142)

Şekil 11. Aktivite karakterine göre dış mekan (Kaynak: Oktay, 1996)

alanların fonksiyonel ilişkisi birbirinden farklı olsa da mekansal nitelikleri bakımından değişim göstererek birbirlerine dönüşme yeteneğine sahiptirler. Örneğin, statik mekan, diyagonal bir sirkülasyon oluşturacak bir şekilde biçimlenirse dinamik mekana dönüşebilmektedir (Oktay, 1996).

Kevin Lynch (1990) ise, kent bileşenlerinin belirlenmesinde kent imgeleri teorisini ortaya atarak insanların zihinlerinde oluşan çevresel imgenin beş ana unsura dayandığını dile getirmiştir. Lynch'in kent imgeleri diye adlandırdığı unsurlar; yollar, sınır ve kenarlar, bölgeler, düğüm ve odak noktaları ve işaret öğeleridir (Şekil 12). Öncelikle *yollar* olarak bahsettiği kent imgesi, sokaklar, yaya yolları ve demiryolları gibi alanları kapsamaktadır. İnsanlar bu alanlar üzerindeyken çevre ile iletişim kurabilmekte ve çevrede yer alan unsurları algılayabilmektedir. İkinci kent imgesi olan *sınır ve kenarlar*, iki bölge arasında oluşan sınırlardan bahsetmektedir. Bu duruma kıyı ve demiryolu örnekleri verilebilir. *Bölgeler*, insanların psikolojik olarak buldukları alanı tarif etmektedir. Kentin büyük ölçekli alanları olma özelliği göstermektedir. *Odak noktaları*, kentin belirli bir bölümünden diğer alana geçişi niteleyen önemli merkezlerin tariflendiği kentsel unsurlardır. Bunlar, toplanma alanlarını, etkinlik ve eylemlerin merkezini oluşturan sembollerdir. *İşaret öğeleri* ise, bir takım fiziksel oluşumlardan meydana gelmektedir. Örnek vermek gerekirse, bir bina veya bir işaret levhası olabilir (Lynch, 1990, 46-49). Lynch, kent imgelerinin kente ve kentliye sunduğu imkanların ve faydaların olduğunu dile getirerek bu unsurların, kent içerisindeki yönlendirici ve güven uyandırıcı bir öğe olduklarını söylemiştir.

Şekil 12. Kevin Lynch'e göre kent imgeleri (Kaynak: Lynch, 1990, 47-48)

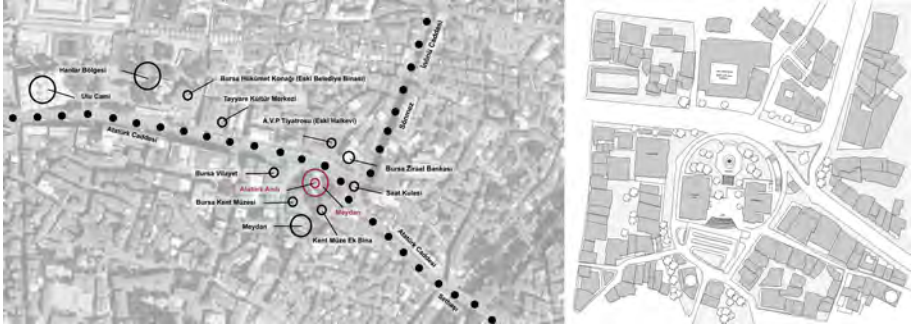
Bütün bu kuramsal yaklaşımların yanı sıra, çalışmanın kavramsal altyapısını oluşturan bir diğer başlık, Türkiye'de modernleşme projesi çerçevesinde oluşturulan bir kamusal alan pratiği olarak görülen Cumhuriyet Meydanlarıdır. Cumhuriyet ideallerinin, yaratmak ve getirmek istediği yeniliklerin topluma kendini gösterdiği alanlar olarak kamusal alanlar, rejim ideallerine göre oluşturulan meydanlar ve bu alanları temsil eden Atatürk heykelleri, dönem ideolojisinin yansıtıldığı birincil öneme sahip unsurlar olmuştur (Şekil 13). Merkezi yönetimin tüm kentlerde "bulvar-meydan-devlet yapıları" dizgesi oluşturarak gücünü göstermek istemesi ve bu doğrultuda modernist bir kent planlama anlayışını ortaya koyması, Cumhuriyet alanlarının belirli plan ve program içerisinde yapıldığını göstermekte ve bu bağlamda tüm şehirlerde Cumhuriyet alanlarının oluşturulması, ideolojik bir güç göstergesi olarak okunabilmektedir. (Arıtan, 2008, 49-56).

Çalışma Alanı: Bursa Cumhuriyet Alanı-Atatürk Heykeli Örneği

Bursa şehir merkezi aksının odak noktası konumundaki Bursa Cumhuriyet Alanı, kentin tarihsel katmanının içerisinde yer almaktadır. Bursa'nın kentsel kimliğinin oluşmasında birincil role sahip, kentin tarihsel sürekliliği içerisinde gelişim ve dönüşüm sürecinin ilk hissedildiği ve yansıdığı alan olarak Cumhuriyet Alanı, çevresinde Tarihi Çarşı ve Hanlar Bölgesi, Ulu Camii ve Atatürk Caddesi üzerinde yer alan Cumhuriyet dönemi mimari eserleriyle zengin bir birikimi içeren ve toplumsal bellekte önemli bir yere sahip bir kamusal alandır (Şekil 14). Resmi törenlerin, kutlamaların, anma etkinliklerinin gerçekleştiği simgesel anlam ve güce sahip olan bu alan, geçmiş yıllardaki idari/tarihi/sosyal bir merkez olma

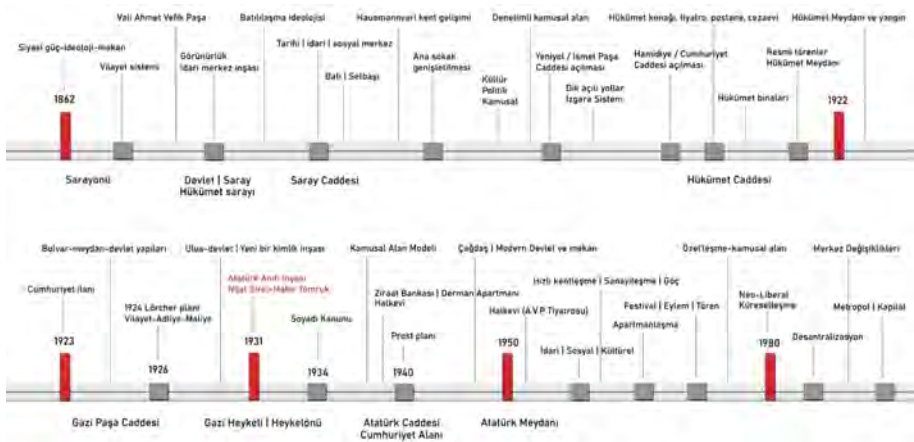
Şekil 13. Sırasıyla; İzmit Gazi Heykeli ve tren istasyonu; Samsun Gazi Heykeli ve Gazi Parkı; Tarsus Meydanı'nın üstten görünümü. (Kaynak: sol ve orta, SALT Araştırma Salt Arşivi; sağ, Egli, 2013, 217)

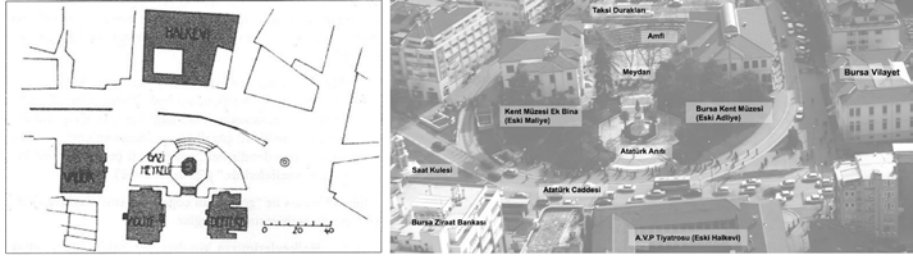
Şekil 14. Bursa Atatürk Anıtı ve Cumhuriyet Alanı imaj ve vaziyet analizi (Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.)

hüviyetini Cumhuriyet dönemi sonrasında da sürdürmüş ve rejimin yeni mimari ve kamusal alan yaratma pratiğinin somut bir yansıması görünümünde olmuştur (Şekil 15).

Bursa Cumhuriyet Alanı, Cumhuriyet yönetiminin kentsel mekan yaratma anlayışının planlı olarak gerçekleştiğini kanıtlayan en önemli örneklerden biridir. Cumhuriyet ilanı sonrası tüm illerde gerçekleşen meydan ve mekansal planlama yaklaşımının Bursa'ya yansıması, oluşturulan Cumhuriyet Alanı ile gerçekleştirilmiştir. I. Dünya Savaşı öncesi yanarak yok olan eski Hükümet binalarının bulunduğu alan, yine idari bir merkez oluşturma doğrultusunda planlanarak oluşturulmuş ve Cumhuriyet'in ilkelerini birebir yansıtan kentsel merkez niteliğine sahip olmuştur (Kaprol, 2000, 53). Bursa Cumhuriyet Alanı'nda, 1925 yılında dönemin Birinci Ulusal Mimarlık Akımı doğrultusunda Vilayet, Adliye ve Maliye binalarının inşa-

Şekil 15. Cumhuriyet Alanı'nın tarihsel süreçte geçirdiği değişim-dönüşüm, zaman çizgisi (Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Şekil 16. Bursa Atatürk Anıtı ve Cumhuriyet Alanı kurgusu; Cumhuriyet Alanı fotoğraf analizi (Kaynak: sol, Yeşilkaya, 2003, 140; sağ, Okumuş, 2021)

sı gerçekleştirilmiş ve devam eden süreçte ideolojik bir temsiliyet ve sanatsal bir unsur olarak Atatürk heykelinin (Gazi heykeli) alandaki yerini alması ile birlikte arzu edilen mekansal dizge oluşturulmuştur (Şekil 16).

Bu dizge içerisinde, Cumhuriyet'in temsil unsuru olarak yer alan, Valilik tarafından sipariş verilip Güzel Sanatlar Akademisi ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın taslak halini onayladığı Bursa Atatürk Anıtı, 29 Ekim 1931 tarihinde, Cumhuriyet'in sekizinci yıl kutlamalarında açılmış ve meydandaki yerini almıştır (Anonim, 1932, 4). Anıtın maliyetinin bir bölümünün karşılanması konusunda Bursa kentinin yerel organı Yeni Fikir gazetesinin yapmış olduğu 29 Eylül 1925 tarihli çağrı ve Bursa halkı ve kurumlarının yardımı önemli bir kaynak oluşturmuştur (Şekil 17). Kamuya ve devlet kuruluşlarına yapılan çağrı metni şu şekildedir:

“Ankara, İstanbul ve hatta bazı illerimiz, Gazi Paşa'mızın heykelleriyle güzel şehirlerini süslüyorlar. O büyük adamdan devrimlerin ışığı yükseliyor. Bursa'mız, çok sevgili Gazi'sini birkaç kez kucaklamak mutluluğuna ulaş-

Şekil 17. 1926-27 yıllarına ait meydan yapılmadan önce Bursa Vilayet Binası ve alan; Bursa Atatürk Anıtı'nın kaidesi yerine yerleştirilmiş fakat Atatürk heykeli henüz getirilmemiştir, 1930. (Kaynak: Bursa Kent Müzesi Arşivi; Baykal, 1976; Yenal, 1996)

muştur. Bursa'nın şimdiye dek böyle bir davranışta bulunmaması, çok büyük, affedilmeyecek bir noksanlıktır. 'Yeni Fikir' saygıdeğer Bursalıların dikkatini bu yönde uyarmak ister. Belediyemiz, Partimiz, Türk Ocağımız ve diğer kuruluşların bu yönden harekete geçmesini, aynı zamanda aydınlık günlerin övünç verecek anlarını da kucaklayacak bu kaçınılmaz eserin yapımına hemen başlanmalıdır” (Akkılıç, 1988, 54).

Yayımdan beş sene kadar sonra, Valilik tarafından kente bir Atatürk anıtı yaptırılmasına karar verilmiş ve 1930 yılı Şubat ayında heykeltıraş Nijat Sirel ve hocası Mahir Tomruk'a sipariş verilmiştir (Akkılıç, 1988, 54; Osma, 2003, 58-62). Anıtın tasarımı konusunda heykeltıraşlara müdahalede bulunulmazken anıtın yeri ve Atatürk'ün at üzerindeki tasviri önceden belirlenmiştir. Bursa Atatürk Anıtı'nda Atatürk figürü askeri bir giyim ve pelerini ile at üzerinde tasvir edilmiş ve mermer bir kaide üzerine yerleştirilmiştir. Figürde Atatürk sağ kolu göğsünün üstünde durarak batıyı işaret etmekte yüzü doğuya dönük ve sol kolu atın dizginlerini tutmaktadır. Kaidenin ön yüzünde; *“Bu aziz heykelin önünde duran Türk, hürmetle eğil. O milletini kurtaran, Cumhuriyeti kuran, aleme yeni bir tarih yaratan Gazi Mustafa Kemal'dir.”* ifadesi yer alırken, kaidenin sağ tarafında *“29.I. Teşrin. 1339 (1923) Cumhuriyet'in Kuruluşu”* ve sol tarafında ise *“11 Eylül 1338 (1922) Bursa'nın Kurtuluşu”* ifadeleri yer almaktadır (Şekil 18). Atatürk figüründeki batıyı işaret etme unsuru, inşa edilmiş çoğu Atatürk anıtında yer alırken bu işaret *muasır medeniyet seviyesini* simgelemekte ve çağdaş ve uygar bir medeniyet olma hedefini ortaya koymaktadır. (Osma, 2003, 58-62).

Anıtın meydanadaki varlığıyla birlikte alanın kimliği belirgin bir şekilde tanımlanmıştır. 1930 ve 1940'lı yıllara ait fotoğraflardan görüleceği üzere anıtın çevresindeki alanda mimari peyzaj düzenlemesi yapılarak mermer malzeme ile kaplanmış merdivenlerle alana ulaşım sağlanmıştır. Merdivenlerin çıktığı ilk düzlem Atatürk anıtını tanımlarken, ikinci düzlem ise Adliye ve Maliye binalarının girişini işaret etmektedir (Şekil 19). Alanın Atatürk Caddesine bakan tarafında yapılan yeşil alan düzenlemesinin etrafı mermer top ve zincirlerle çevrilmiştir (Akkılıç, 1988, 54). Halkın, toplanma ve buluşma merkezi olarak kullandığı ve 'Heykelönü' ifadesi ile tariflediği alan, toplumsal açıdan güçlü anıların oluştuğu kentsel mekan

Şekil 18. Bursa Atatürk Anıtı muhtelif görünüşleri, Bursa Ziraat Bankası ve Bursa Atatürk Anıtı, Mimar aylık dergisinin kapağında Bursa Atatürk Anıtı (Kaynak: sol, SALT Araştırma, Salt Arşivi; orta, Holtay, 1936; sağ, Nijat, 1932)

Şekil 19. Bursa Atatürk Anıtı ve Cumhuriyet Alanı, 1930’lu yılların sonları. Atatürk anıtının karşısında 1936 yılında inşa edilen, Arif Hikmet Holtay’ın tasarlamış olduğu Ziraat Bankası binasının yapım aşaması görünmekte. (Kaynak: sol, Bursa Kent Müzesi Arşivi; sağ, Yenal, 1996)

özelliği taşımaktadır. Bu kuvvetli bağın ve aidiyetin oluşmasında başat faktör ise Cumhuriyet Alanı’nın simgesi niteliğindeki Bursa Atatürk Anıtı olmuştur. Alanın Atatürk anıtı bağlamı ile birlikte anılması ve toplumsal olarak benimsenmesi, toplumsal hafızada *Heykelönü* ifadesi ile tanımlanmasını sağlamıştır. İdari yapılar ve anıtın alandaki yerlerine yerleşmesi sonrası ise, modern anlayışla inşa edilen halkevi, banka, apartman, kültür-sanat işlevlerine sahip binalar, alandaki mekânsal zenginliğin artmasını sağlamıştır.

Cumhuriyetin ve modernleşmenin simgesi olarak alanda yer alan Atatürk imgesi, hem devleti hem de yeni rejimin, çağdaşlığın, laik ve modern bir Türk Cumhuriyeti’nin sembolü olarak, alandaki bir diğer ideolojik mekansal öge olan halkevi binasının karşısında yer almakta ve ona doğru yönelmektedir (Yeşilkaya, 2002, 151). 1930’lu yıllardaki Cumhuriyet Bayramı kutlamaları esnasında Atatürk anıtı ve çevresinde büyük bir insan kalabalığının toplandığı görülürken anıtın halkevine yönelen heykel önü kısmı toplumun bir araya geldiği törensel bir fonksiyona sahiptir (Şekil 20). Cumhuriyet döneminde Halkevleri inşasının gerekçeleri düşünüldüğünde, anıt ile halkevi arasındaki bu ilişki, Atatürk’ün Cumhuriyet’i miras olarak bıraktığı bu yeni nesle sembolik bir iletisi rolündedir. Toplumun her alanda modernleşmesini hedefleyen rejimin, ideallerini halk nezdinde derinleştirmek ve kökleştirmek amacıyla inşa etmiş oldukları halkevleri, Cumhuriyetin kent merkezlerinin temel yapılarından biri olmuştur.

Bursa’da 1938 yılında açılan yarışma projesi ile elde edilen ve mimar Münevver Belen’in tasarladığı Halkevi, karşısında Atatürk Anıtı ve Hükümet Konağı ile birlikte meydana bulunmaktadır. İlk kurulan on dört halkevi arasında yer alan Bursa Halkevi, tiyatro gösterilerinden müzik çalışmalarına, sanat dalları kurslarından çeşitli etkinlik ve gösterilere kadar birçok alanda yapmış olduğu çalışmalarla Bursa’nın kültürel ve düşünsel birikimine katkı koyarak toplumun zenginleşmesini ve modernleşmesini sağlamıştır (Yeşilkaya, 2003, ss.141-142). Halkevleri, Demokrat Parti döneminde devletten yardım alması ve Cumhuriyet

Şekil 20. 1938 yılındaki Cumhuriyet'in on beşinci yıl kutlamalarında Halkevi binası inşası öncesi alanda yer alan CHP İl Yön Kurul binası, Atatürk anıtı ve Cumhuriyet Alanı. (Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi İhsan Celal Antel Arşivi, Yenil, 1996)

Halk Partisi'nin ideolojik anlayışına uygun bir nesil yetiştirmesi gerekçesiyle 1951 yılında kapatılmıştır. Bursa Halkevinin kapatılması ve devamında Hükümet Konağı olarak işlevini sürdürmesi sonrası restore edilmiş ve 1957 yılında tiyatro binasına dönüştürülerek kullanılmaya başlanmıştır (Şekil 21).

Cumhuriyet Alanı ve çevresinde yaşanan önemli değişimlerin başlangıcını 1960'lı yıllar oluşturmaktadır. 1965 yılındaki Kat Mülkiyeti Yasası ile birlikte alanın etrafında yer alan yapı stokunda kat yükseklikleri artmış ve yasa sonucu alanın çevresi iş hanlarının ve yüksek katlı apartmanlaşmaların görüldüğü bir kentsel mekân haline almıştır. (Polat, 2011) Cumhuriyet Alanı'nın kentsel çevredeki yerini ve görünümünü belirgin bir biçimde olumsuz yönde etkileyen bu durum neticesinde kentsel dokuda biçimsel olarak farklılıklar yaşanmıştır (Şekil 22). Aynı zamanda alanın çevresinde, Cumhuriyet'in ilk döneminden farklı bir gelişme olarak bitişik nizam bir yapılaşmanın görülmeye başlandığı söylenebilir. Bu dönemde kentsel planlama kararlarıyla yoğun bir yapılaşma ağına girmiş olan kent merkezinde ticari işleve sahip mekânların giderek artması ve kamu etkisinin yok oluşu, alanın resmi ideolojik anlamdaki değerinin yitimine sebep olmuştur. (Polat, 2011) Geçmiş dönemde kentin tek merkezi işlevindeki alan, şehrin büyümesi ve ilk yapıldı-

Şekil 21. 1940'lı yıllarda Halkevi binası ve Derman Apartmanı; 2021 yılına ait Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu ve apartmanın durumu (Kaynak: sol, Bursa Kent Müzesi Arşivi; Anonim, 1938, 16-20; sağ, Okumuş Arşivi, 2021)

Şekil 22. Bursa Atatürk Anıtı ve Cumhuriyet Alanı, 1930, 1960 ve 1980'ler. (Kaynak: Bursa Kent Müzesi Arşivi, Polat, 2011; Yenal, 1996)

ğı plan ve kurgusundan giderek uzaklaşmasıyla bu niteliğini kaybetmiş ve alanın etrafındaki oran ve ölçek dengesi zaman ilerledikçe bozulmuştur (Şekil 23, 24).

Cumhuriyet Alanı'nın geçmişten bugüne kadar çevresinde yaşanan bir diğer değişiklik ise, Atatürk anıtı ile birlikte işaret öğesi olarak alanda yer alan saat kulelerinin yaşamış olduğu sürekli değişim durumudur. Bu alandaki ilk meydan saati, üzerinde Ticaret Bankası yazan kumbara biçimindeki kare kadrana sahip saat olmuştur (Şekil 25). Trafik düzenini sağlama ve alanda sembolik bir işleve sahip olan saat, 1950'li yıllarda yapısal olarak değişmezken biçimsel olarak daire bir forma dönüşmüştür. 1970'li yıllarda meydan saati, İş Bankası'nın reklam panosu olarak kullanılmayı sürdürürken aynı zamanda aydınlatma elemanı fonksiyonuna sahip bir unsur olarak da alanda yer almıştır. 1992 yılında ise Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından *Cumhuriyet Alanı ve Atatürk Caddesi Düzenlemesi Proje Yarışması* sonucu doğrultusunda meydan saati sadeliğini ve fonksiyonelliğini kaybetmiştir. Son olarak, 2007 yılında yapılan bir çalışmanın neticesinde mey-

Şekil 23. Bursa Atatürk Anıtı - Cumhuriyet Alanı ve çevresi, 1990 ve 2000'ler. (Kaynak: Bursa Kent Müzesi Arşivi, Polat, 2011; Yenal, 1996)

Şekil 24. Bursa Atatürk Anıtı - Cumhuriyet Alanı ve çevresi, 2021 yılına ait görseller (Kaynak: Okumuş Arşivi, 2021)

Şekil 25. Sırasıyla soldan sağa; Bursa Cumhuriyet Alanı çevresinde yer alan saat kulesinin yıllara göre değişimi, 1932; 1950'ler; 1972 (Kaynak: Bursa Kent Müzesi Arşivi; Baykal, 1976; Yenal, 1996)

Şekil 26. Sırasıyla soldan sağa; Bursa Cumhuriyet Alanı çevresinde yer alan saat kulesinin yıllara göre değişimi, 2000'ler ve 2021 yıllarına ait görseller. (Kaynak: sol, Bursa Kent Müzesi Arşivi; Polat, 2011; sağ, Okumuş Arşivi, 2021)

dan saati tekrar değiştirilmiş ve günümüzde de alanda yer alan saatin tasarımının kitsch bir etkisinin olduğu söylenebilir (Şekil 26).

Bu tarihsel süreç ve değerlendirmeler ışığında, Bursa Cumhuriyet Alanı'nın günümüzdeki durumu incelendiğinde, kentsel bağlamda tek merkez olma özelliğini yitirmesi ve kentin büyüyerek işlevsel ve mekânsal açılarından daha nitelikli merkezler üretmesi, alan için başlıca olumsuz noktayı oluşturmaktadır. Cumhuriyet meydanlarının en önemli göstergeleri olarak alanda yer alan devlet binalarının (Vilayet, Adliye, Maliye, Halkevi) işlevlerinde çeşitli değişiklikler yaşanması ve alanın idari merkez kimliğini kaybetmesi, simgesel ve anlamsal olarak alanın ilk yapıldığı dönem ideolojisinin mekânsal pratiğine olumsuz bir etki yapmıştır (Şekil 27, 28). Öte yandan, tam aksine, yine alandaki fonksiyonel değişiklikler sonrası, müze işlevleriyle kullanılmaya devam eden Adliye ve Maliye binaları, alanın karşısında yer alan tiyatro binasıyla birlikte kültür-sanat işlevi açısından bir bütünlük yaratmış ve bu durum mekanın kamusallığına pozitif bir etki yaparak alanın gündelik hayatın içerisine daha çok dahil olmasını sağlamıştır.

Sekizgen bir kaideye oturmuş bir biçimde iki yanında simetrik olarak çiçeklendirilmiş bir yeşil doku ve girişte saygı ve hürmetin sembolü niteliğine sahip ve aynı zamanda alana girişi tanımlayan merdivenlerin hemen bitişiğinde Bursa Atatürk

Şekil 27. Bursa Atatürk Anıtı ve Halkevi (Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu) binası karşı-
lıklı olarak alanda yer almaktadır. 1960 ve 2021 yıllarına ait görseller. Alanın etrafın-
daki yoğun yapılaşma görülürken Halkevi binasındaki mimari değişim görünmekte.
(Kaynak: sol, SALT Araştırma Salt Arşivi; sağ, Okumuş Arşivi, 2021)

Şekil 28. Bursa Atatürk Anıtı önü, 29 Ekim 1938 yılına ait Cumhuriyet'in on beşinci
yıl kutlaması ve günümüze ait anıt önü görseli. (Kaynak: sol, Yenal, 1996; sağ, Oku-
muş Arşivi, 2021)

Anıtı yer almaktadır. Alanın odak noktasında yer alan anıtın hemen arkasındaki avluda, etrafındaki ağaçlar ile birlikte sınırlayıcı bir etki yaratan Bursa Kent Müze-
si (Adliye) ve Ek Binası (Vergi Dairesi-Maliye) yer almaktadır. Alanda yönlendir-
me araçları olarak kullanılan merdivenler yaya akışını sağlarken iki bina arasında
kalan alanın oluşturduğu topoğrafik kot farkı yeni mekanlar yaratmaktadır. Farklı
kotlardan alana girişlerin yapılabilmesi, mekansal nitelik anlamında çeşitlilik ve
çok yönlülük yaratırken mekandaki karşılaşma noktalarını arttırmaktadır (Şekil
29). İki müze arasında kalan avlunun gündelik hayat içerisinde bir dinlenme alanı
olarak kullanımı alandaki mekansal etkileşimin artmasını sağlamaktadır. Aynı
zamanda alana üst kottan girişte yer alan amfinin, alanda toplanma ve etkinlik
ortamı sağlama potansiyeli bulunmaktadır. Ne var ki, toplumsal olarak amfinin
kullanımı daha çok bir geçiş mekanı niteliğinde dinlenme ve oturma amaçlı ol-
maktadır (Şekil 30).

Sembolik ve ideolojik temsiliyet anlamında eski görüntüsünden uzak olan alan-
da, anıtın alana yerleştirilmesi sonrası resmi bayram kutlamaları ve törenlerinin

Şekil 29. Bursa Cumhuriyet Alanı'na giriş noktaları ve amfi (Kaynak: Okumuş Arşivi, 2021)

Şekil 30. Bursa Cumhuriyet Alanı'na giriş noktaları ve avlu (Kaynak: Okumuş Arşivi, 2021)

gerçekleşmesinde oluşan görüntü, geçmiş dönemden farklı olarak günümüzde görülmemektedir. Resmi törenlerde anıtın yanına çelenk bırakılarak önünde küçük bir grubun toplandığı görülürken alanın törensel niteliğini kaybetmiş olduğu söylenebilmektedir. Toplumsal olarak Heykelönü olarak tarif edilen alanın tören ve etkinlikler için kullanıldığı ilk dönemden bugüne anıtın Halkevi'ne (günümüzde Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu) yönlenen kısmı bir geçiş mekanı hüviyetine bürünmüştür. Kentsel mekanlarda canlılık, çeşitlilik ve hareketliliğin yaratılması amacıyla yer alan kent mobilyaları, Bursa Cumhuriyet Alanı'nda nitelik ve niceliksel olarak eksik görünmektedir. Bütüncül bir kurgudan uzak, parçacıl bir düzende yer alan unsurlar, insanların bir kentsel durak noktası olarak algıladığı ve dinlenme ve oturma eylemlerinden farklı olarak çeşitli etkinlik ve aktivitelerin gerçekleşmediği alanda mekanla birliktelik kuramamıştır (Şekil 31, 32). Alanın tanımlı bir biçimsel kurgudan oluşması, zemin ilişkileri ve mimari peyzaj öğelerinin planlı bir biçimde düzenlenmesi, mekanın fiziksel niteliklerini olumlu bir yönde etkilerken, canlılık ve çeşitliliğin bulunmaması, kentsel merkezin değişmesi ve çoğalması, amfinin sokaklar ve alandan izole olması alanı besleyecek ve insan gereksinimlerine cevap verecek unsurların alanda olmaması, alanın taşıt trafiğinin hemen yanında yer alıyor olması, sosyal etkileşimin azlığı ve mekanın durağan ve statik bir özellik gösteriyor olması, meydanın çevredeki mekansal birimlerden beslenmiyor olması alandaki negatif özellikler olarak göze çarpmaktadır (Şekil 33).

Şekil 31. Bursa Cumhuriyet Alanı avlusu ve amfiden bir görsel. (Kaynak: Okumuş Arşivi, 2021)

Şekil 32. Bursa Atatürk Anıtı önü (Heykelönü) geçiş mekanı niteliğine sahip bir görüntüde, alanda sosyal etkileşimi arttıracak unsurlar bulunmamaktadır. (Kaynak: Okumuş Arşivi, 2021)

Şekil 33. Bursa Cumhuriyet Alanı içerisinde avlu ve Bursa Kent Müzesi binaları (Kaynak: Okumuş Arşivi, 2021)

Bursa Cumhuriyet Alanı, mekânsal nitelikleri açısından değerlendirildiğinde ise; *daire* biçiminde bir morfolojik kurguya sahiptir. Atatürk anıtının konumlandığı ve yönlenmiş olduğu merdivenler ve anıtın arkasında yer alan iki bina arasında avlu ve amfinin olduğu birimler olarak parçalanmış mekanlar, *Gruplanmış* kentsel mekan türü özelliği göstermektedir. Alan içerisindeki yeşil-sert zemin ilişkisi, alanın belirli sınırlar içermesi ve buluşma, toplanma gibi sosyal etkinliklerin yaşandığı yer olması itibariyle, kentsel mekanı çevreleyen unsurların nitelikleri bakımından alan, *sert mekan* türü niteliğine sahiptir. Öte yandan, fiziksel çevre içerisinde mekansal sınırları belirgin ve işlevsel olarak kullanışlı olması dolayısıyla alanın

pozitif mekan özelliği gösterdiği söylenebilir. Cumhuriyet döneminden bugüne kadar alan ve etrafında yaşanan değişimlere karşın, günümüzde alanın kent içerisinde bütüncül biçimde algılandığı ifade edilebilir. Aynı zamanda, günümüzde alanda gerçekleştirilen oturma, dinlenme eylemleri dışında sirkülasyon, canlılık ve hareketliliğin sınırlı olması dolayısıyla alan, *statik mekan* özelliği göstermektedir. Bu dinamizm yokluğu, alanda monotonluk yaratırken, kararlı ve planlı yapıdaki yerleşim, çeşitliliği kısıtlamaktadır. Bu çerçevede alan, *düzenli ve resmi mekan* niteliğine sahiptir (Şekil 34). Alandaki işaret unsuru olarak dikkat çeken ana öğeler, başta Bursa Atatürk Anıtı olmak üzere Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu, Valilik ve Müze binaları ve saat kulesidir. Alanda yaratılmış olan bütüncül bir mekansal kurgu, çeşitli işlevsel değişimler ve fiziksel çevrede yaşanan dönüşümlere karşın halen net bir şekilde okunmaktadır (Şekil 35, 36).

Sonuç Yerine

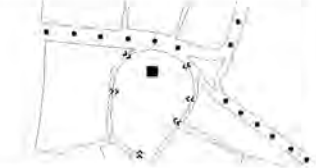

Tarihsel süreç içerisinde sürekli değişime maruz kalan kent ve özellikle kent merkezleri, yaşanan bu değişim-dönüşüm izlerinin en belirgin ve derin biçimde görüldüğü yerler olmuştur. Kentin omurgasını oluşturan bu alanların biçimsel olarak analizleri, kentsel mekanların bütüncül olarak okunmasına imkan sağlamakta ve kentsel mekan ve bileşenleri hakkında bir değerlendirme metodu geliştirerek alanları inceleme fırsatı sunmaktadır.

Bu çerçevede, kentsel mekanları oluşturan bileşenler ve mekan için değerlendirme modeli olarak çeşitli parametreler belirlenmiştir. Bu parametreler, tarih boyunca kentsel mekanların oluşumu ve gelişimi üzerine yapılan kuramsal çalışmalar doğrultusunda oluşturulmuştur. Mekanın morfolojik kurgusu, geometrik yapısı, biçim karakteri, etrafı ile ilişkisi, çevre ve bina düzeni durumu, fonksiyonel ilişki, heykelin alandaki mekansal birimlerle olan ilişkisi ve geçmişten günümüze alanın mekansal olarak değişimi incelenerek analiz yöntemi oluşturulmuştur. Bu analiz yönteminin yanı sıra, günümüzde, gelecekteki çalışmalara ışık tutabilecek ve değerlendirme metodunun çerçevesini genişletebilecek çeşitli sayısal analiz yöntemleri bulunmaktadır. İleriye dönük çalışmalarda sayısal veriye ait yazılımların oluşturularak bu metotlardan yararlanabileceği söylenebilir.

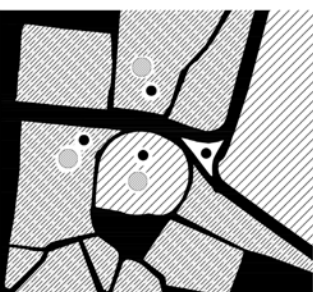
Çalışma alanı olarak belirlenen Bursa'nın odak noktasında yer alan ve tarihsel süreçte defalarca değişime uğramış olan Bursa Cumhuriyet Alanı, günümüzdeki haline Cumhuriyet ideolojisinin modernleşme projesi kapsamındaki kentsel mekan arayışı doğrultusunda ulaşmıştır. Alanın ilk inşa edildiği ve bütüncül bir kurguda oluşturulduğu dönemin mekansal yaklaşımı Cumhuriyet ilkelerinin mimari yansımalarını oluşturmaktadır. Alanın tanımlanması ve gerçek anlamıyla kimlik kazanması Atatürk anıtının mekana yerleşmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Bu dönemdeki ideolojik temsil aracı olarak mekansal dizgede yer alan ve kentsel mekanı kurgulayan ve biçimlendiren Atatürk anıtı, mekanın karakter yapısının oluşmasında belirleyici bir unsur olmuştur. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Atatürk anıtı-Halkevi-İdari binalar-Atatürk Caddesi-Cumhuriyet Meydanı çerçevesinde

KENTSEL MEKANLARIN OLUŞUM ÖLÇÜTLERİ	BURSA ATATÜRK ANITI VE CUMHURİYET ALANI	MEKANSAL ANALİZ
Kentsel Mekanlardaki Morfolojik Kurgu <ul style="list-style-type: none"> □ Kare ○ Daire △ Üçgen — Diğer 	<p>○ Daire</p>	<p>Krier'in belirlemiş olduğu geometrik biçimleniş ve karakterine göre Atatürk Anıtı'nın bulunduğu Bursa Cumhuriyet Alanı 'Daire' form özelliği göstermektedir.</p>
Biçimsel Bağlamda Kentsel Mekan Türleri <ul style="list-style-type: none"> ■ Baskın ■ Kapalı ● Çekirdeksel □ Gruplanmış — Şekilsiz (Amorf) 	<p>□ Gruplanmış</p>	<p>Zucker'in belirlemiş olduğu beş meydana kentsel mekan türlerine göre Atatürk Anıtı'nın bulunduğu Bursa Cumhuriyet Alanı 'Gruplanmış' mekan türü özelliği göstermektedir.</p>
Kentsel Mekanları Çevreleyen Unsurların Niteliği <ul style="list-style-type: none"> — Sert Mekan — Yumuşak Mekan 	<p>— Sert Mekan</p>	<p>Kentsel mekanı çevreleyen unsurların nitelikleri açısından Trançik'in belirlemiş olduğu mekan türlerine göre Atatürk Anıtı'nın bulunduğu Bursa Cumhuriyet Alanı 'Sert mekan' türü özelliği göstermektedir.</p>
Kentsel Mekanın Biçim Karakteri Yapısı <ul style="list-style-type: none"> — Negatif Mekan — Pozitif Mekan 	<p>— Pozitif Mekan</p>	<p>Kentsel mekanın biçim karakterleri açısından Alexander'in belirlemiş olduğu mekan türlerine göre Atatürk Anıtı'nın bulunduğu Bursa Cumhuriyet Alanı ve çevresi 'Pozitif mekan' özelliği göstermektedir.</p>
Aktivite Karakterine göre Kentsel Mekan <ul style="list-style-type: none"> ↔ Statik Mekan ↔ Devingen Mekan 	<p>↔ Statik Mekan</p>	<p>Kentsel mekanın aktivite karakterleri açısından Krier'in belirlemiş olduğu mekan türlerine göre Atatürk Anıtı'nın bulunduğu Bursa Cumhuriyet Alanı, mekansal olarak bütüncül bir biçimde algılanması itibarıyla 'Statik mekan' özelliği göstermektedir.</p>
Kentsel Mekanı Çevreleyen Binaların Düzeni <ul style="list-style-type: none"> — Düzenli Mekan — Düzensiz Mekan 	<p>— Düzenli Mekan</p>	<p>Kentsel mekanı çevreleyen binaların düzeni açısından Krier'in belirlemiş olduğu mekan türlerine göre Atatürk Anıtı'nın bulunduğu Bursa Cumhuriyet Alanı, kararlı bir yapıya sahip olması ve çevre binaların mekana yerleşim biçimi itibarıyla 'Düzenli mekan' özelliği göstermektedir.</p>
Kentsel Mekanın Niteliği <ul style="list-style-type: none"> — Resmi Mekan-Düzenli Bina — Resmi Mekan-Düzensiz Bina — Resmi Olmayan Mekan Düzensiz Bina 	<p>— Resmi Mekan Düzenli Bina</p>	<p>Kentsel mekanın niteliği bakımından EPA'nın belirlemiş olduğu mekan türlerine göre Atatürk Anıtı'nın bulunduğu Bursa Cumhuriyet Alanı ve çevresi 'Resmi olmayan mekan - Düzensiz bina' özelliği göstermektedir.</p>

Şekil 34. Bursa Cumhuriyet Alanı ve Atatürk Anıtı kentsel mekan oluşum ölçütleri analizi (Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.)

BURSA ATATÜRK ANITI	MEKANSAL ANALİZ	
<p>Kentsel Yerleşim İçerisinde Konum ve Erişim</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Anıt-heykel — Kentsel yerleşim Ana ulaşım aksları ○ Kamusal Alan 		<p>Bursa Atatürk Anıtı, bugün Atatürk Caddesi'nin hemen üzerinde yer almaktadır.</p>
<p>Anıt Alanına Konum ve Erişim</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Anıt-heykel — Arazi Sınırı Ana ulaşım aksı >> Erişim 		<p>Bursa Atatürk Anıtı ve alanı, ana ulaşım aksı olan Atatürk Caddesi'nden erişim sağlanmaktadır. Aynı zamanda İnönü Caddesi ve Seftesi bölgesinden de alanı ulaşılmaktadır.</p>
<p>Mekansal birimler ile ilişkileri</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Anıt-heykel ○ Kamusal Alan — Kamusal birimler >> Erişim 		<p>Alanın çevresinde birçok tarihi bina bulunmaktadır. Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu (Eski Halkevi), Bursa Valiliği ve Bursa Kent Müzesi (Eski defterdarlık ve maliye binası) alanın tarihsel anlamdaki en değerli noktalarıdır.</p>
<p>Alandaki fonksiyonel ilişki</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Kamu - İdari Mekanlar ○ Tören - Meydan ■ Müze - Kültür Merkezi ■ Tiyatro - Sanat Merkezi ■ Diğer 		<p>Birçok tarihsel katmanın çevrelediği alan Bursa'nın önemli noktalarından biri olma özelliği taşımaktadır. Alanda müze, tarihi yerleşimler, kamu binaları ve ticari birimler bulunmaktadır.</p>
<p>Mimari Peyzaj ile ilişki</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Anıt-heykel □ Su ögesi ■ Yeşil zemin ■ Sert zemin 		<p>Alan içerisindeki sert-yumuşak zemin ilişkisi oranı birbirine uyumlu ve iyi bir kentsel mekan niteliği ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca alana tesni bir kimlik kazandırmaktadır.</p>
<p>Anıt ve Bina Kurgusu</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Anıt-heykel ■ Çevre binalar 		<p>Alanda anıt ile bütünlük oluşturacak ve bir kentsel mekan tanımlayacak çevre bina dizgesi bulunmaktadır. Bursa Valiliği, Bursa Kent Müzesi binaları, Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu (Eski Halkevi), anıt ile mimari bir dizge oluşturmaktadır.</p>

Şekil 35. Bursa Cumhuriyet Alanı ve Atatürk Anıtı mekansal analizi (Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.)

KENT İMGELERİ VE KENTSEL MEKAN İLİŞKİSİ	BURSA ATATÜRK ANITI VE CUMHURİYET ALANI	KENT İMGESİ ANALİZİ
Yollar (Paths) 		Lynch'in beş kent imgesinden biri olarak belirlediği yollar, ana aks olan Atatürk Caddesi ve İnönü Caddesidir.
Sınır ve Kenarlar (Edge) 		Lynch'in beş kent imgesinden biri olarak belirlediği sınır ve kenarlar; Bursa Cumhuriyet Alanı'nda yer alan günümüzde müze olarak kullanılan devlet binaları dizgesi ve caddeleri birbirinden ayıran 'Heykel - Sürmez' bölgesidir.
Bölgeler (District) 		Lynch'in beş kent imgesinden biri olarak belirlediği bölgeler; konut ve ticari bölgeler, devlet binaları ve kültür, sanat, tiyatro binalarından oluşan tarihi bölgedir.
Düğüm Noktaları (Node) 		Lynch'in beş kent imgesinden biri olarak belirlediği düğüm noktaları; kullanımın yoğun bir düzeye olduğu Bursa Atatürk Anıtı arkasında kalan avlu (meydan), Bursa Valilik Binası ve Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu ve önündeki açık alandır.
İşaret Öğeleri (Landmark) 		Lynch'in beş kent imgesinden biri olarak belirlediği işaret öğeleri; başta Bursa Atatürk Anıtı olmak üzere, saat kulesi, Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu ve Bursa Valilik binasıdır.
Kent İmgeleri Grafiği 		

Şekil 36. Bursa Cumhuriyet Alanı ve Atatürk Anıtı kent imgeleri analizi (Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.)

geliştirilmiş olan mekansal dizge, günümüze kadar olan süreçte değişime uğrayarak idari bir merkez olmaktan çıkmış, yüksek katlı yapılaşmanın görüldüğü, anıtın görkemli ve heybetli görüntüsünün yoğun yapılaşan dokuda belirsizleştiği bir alan halini almıştır. Cumhuriyet Alanı'nın içerisinde yer alan idari binaların işlevlerinin değişerek müze olarak kullanımını sürdürmesi alanın kamusallığını olumlu yönde etkileyen bir adım olarak görülebilir. Öte yandan halk tarafından 'heykelönü' diye tarif edilen bölgenin kutlama ve törensel bir fonksiyona hizmet etmiyor olması, alanın bir geçiş mekanı hüviyeti kazanarak avlu ve amfinin yeterince tercih edilmiyor olması, alandaki kent mobilyalarının nitelik olarak eksiklikleri ve parçalı görüntüdeki mekansal bileşenler, alanda çeşitlilik, canlılık ve hareketliliğin yaşanmamasının sebepleri olarak görülebilir. Bu çerçevede, alanda sosyal etkileşimi arttıracak, gündelik mimari peyzaj etkinliklerinin yaratılmasını sağlayarak çeşitli fonksiyonel ilişkiler oluşturacak, alana canlılık ve hareket sağlayacak çeşitli etkinliklerin düzenleneceği bir tasarım ve planlama yaklaşımı geliştirilmelidir. İnsanların alanı, toplanma ve buluşma mekanı olarak kullanabilmesi adına, mekanın durağan ve statik bir görüntüden çıkarak, insan ihtiyaçlarını karşılayacak bir takım bileşenlerin alanda bulunması ve bu kapsamda yoğun bir etkileşimin oluşturulması amaçlanmalıdır.

Notlar

1. Bu tablo, Paul Zucker, Rob Krier, Roger Trancik, EPOA (Essex Planning Officers Association) ve Christopher Alexander'ın yapmış oldukları çalışmalardan faydalanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.
2. Bu tablo, kentsel mekanları oluşturan fiziksel bileşenlere ait belirlenmiş olan kriterler ışığında yazar tarafından hazırlanmıştır.
3. Bu tablo, Kevin Lynch 'The Image of The City' (1960) adlı kitabında yapmış olduğu çalışmalardan faydalanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır. Lynch'e ait eskizler ve Los Angeles kentine ait kent imgesi çalışması, kitabın 1990 yılında 'The M.I.T Press' tarafından yapılan yirminci baskısından alınarak düzenlenmiştir.

Kaynaklar

- Akkılıç, Y. (1988). Atatürk ve Bursa. Bursa Kültür Sanat Yayınları, Bursa.
- Alexander, C., Silverstein, M., Ishikawa, S. (1977). A Pattern Language. New York: Oxford University Press.
- Anonim, (1932). "Gazi Abidesi, Bursa: Proje ve Tatbik Heykeltraşı Ali Nijat". Mimarlık Dergisi, 1, 4-6
- Anonim, (1938). Bursa Halkevi Proje Müsabakası. Arkitekt Dergisi, 1938-01 (85), 16-20.
- Aritan, Ö. (2008). "Modernleşme ve Cumhuriyet'in Kamusal Mekân Modelleri", Mimarlık Dergisi, 342, ss.49-56.

Bacon, E. N. (1967). *Design of Cities*, Viking, New York. Bacon, Edmund (1974), *Design Of Cities*. London: Thames And Hudson.

Baykal, K. (1976). 2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi. Özkardeşler Matbaası, Bursa, 76.

Bursa Büyükşehir Belediyesi İhsan Celal Antel Arşivi

Bursa Kent Müzesi Arşivi

Carmona, M., Heath T., Oc T., Tiesdell, S., (2003). *Public Places, Urban Spaces*, Oxford, Oxford Architectural Press, pp.142-146

Ediz, Ö., Çağdaş, G. (2005). Mimari tasarımda fraktal kurguya dayalı üretken bir yaklaşım. İTÜ Dergisi /a, 4(1), 71-83

Ediz, Ö., Gürsakal, N. (2010). Bursa Çarşısı Makroformundaki Saçılmanın Fraktal Boyut ile Belirlenmesi. Uludağ University Journal of The Faculty of Engineering, 15(2). 101-107.

Egli, E. (2013). Genç Türkiye inşa edilirken. Çev. Güven Gökten Uçer, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

EPOA (Essex Planning Officers Association), (1997). *The Essex Design Guide for Residential and Mixed Use Areas*. Essex County Council.

Hillier, B., Hanson, J. (1989). *The social logic of space*. Cambridge University Press.

Holtay, H. A, (1936). Ziraat Bankası Şubesi. *Arkitekt Dergisi*, 1936-12(72), 325-327.

Kaprol, T. (2000). Bursa'da 1930-1950 yıllarında inşa edilmiş konutların cephe özelliklerinin değerlendirilmesinde tipolojik bir yöntem denemesi.

Krier, R. (1979). *Urban Space*, New York, Rizzoli.

Lynch, K. (1990), *The Image of the City*, Cambridge, Mass.: MIT Press. 46-49

Madanipour, A. (1999). Why are the design and development of public spaces significant for cities. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 26(6), 879-891.

Moughtin, C. (2003). *Urban Design: Street and Square*. Oxford: Butterworth Architecture.

Nijat, A. (1932), Gazi Abidesi. *Arkitekt Dergisi*, 1932-01(13), 4-6

Oktay, D. (1996). *Notes on Urban Design*. Eastern Mediterranean University Press, Gazimagusa. p. 77.

Okumuş, G. (2021), *Kentsel Arayüz-Heykel Kurgusu: Atatürk Anıtları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, FBE, Bursa, 397

Osma, K. (2003). *Cumhuriyet Dönemi Anıt-Heykelleri 1923-1946*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi, Ankara, ss. 58-62

Polat, S. (2011). Kamusal dış mekanlarda mimari kimliği değerlendirmek için bir yöntem önerisi: Bursa-Cumhuriyet Alanı örneği. Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, FBE, Bursa.

SALT Araştırma Salt Arşivi

Sitte, C. (1889). *City Planning According to Artistic Principles* (translated by Collins, G.R. and Collins, C.C., 1965), London. Phaidon Press.

Trancik, R., (1986), *Finding Lost Space*, Van Nostrand Reinhold Co., New York.

Yenal, E. (1996). *Bir Masaldı Bursa... Yapı Kredi Yayınları*. İstanbul.

Yeşilkaya, G. N. (2002). Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te anıt heykeller ve kentsel mekan. *Sanat Dünyamız Dergisi*, (82): 149-152.

Yeşilkaya, G. N. (2003). Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık, İletişim Yayınları, İstanbul, s.140-147.

Zucker, P. (1959). *Town and square: From the agora to the village green*, New York: Columbia University Press.

KENTSEL MORFOLOJİNİN OLUŞMASINDA GAR YAPILARI: ALMANYA (BERLİN, HAMBURG) – TÜRKİYE (ANKARA, MERSİN) ÖRNEKLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Mehmet Nazım Özer

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı - Gazi Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi,
Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
mnazimozer@gmail.com

19. yüzyıl kentleri, sanayileşme devrimi ile gelen hızlı kentleşme süreçleri sonucunda biçim değiştirmeye başlamıştır. Bu dönemde bir dergide¹ yapılan okuyucu anketinde, yüzyılın modernliği ve ilerlemenin görünen simgesi olarak demiryolunun seçildiği belirtilmektedir. Hatta Franz Schnabel, Alman tarihinde 19. yüzyılı “demiryolu çağı” olarak adlandırmaktadır.

Sanayi Devrimi ile birlikte demiryolları yapımı hız kazanmış ve kısa sürede geniş coğrafyaya yayılmıştır. Özellikle Avrupa kentlerinin kimlikleri ve morfolojisinin yeniden tanımlanmasında demiryolunun çok önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

1880’li yıllardan Birinci Dünya Savaşı’na kadar geçen süreçte, Alman şehirlerinde demiryolu ulaşımı hem şehirlerarası yük ve yolcu taşımacılığının, hem de kentsel ulaşımın önemli bir aracı oldu. 18. yüzyılın sonlarında inşa edilen demiryolu hattı ve yapıları çoğunlukla şehirlerin çeperlerinde yer alırdı. 20. yüzyılın ilk dönemlerinde şehirlerin hızlı büyümesi ve demiryolu ile yük –yolcu taşımacılığının artması nedeniyle demiryolu hattı ve tesisleri kentsel alanın büyük bir bölümünü kaplamıştır.

Alman şehir plancıları ve mimarları; kentsel ayrışmaya neden olan demiryolu hatlarını, kent içerisinde kent içi ulaşımı ve yaşantıyı engelleyen bir sorun olarak tanımlarken, gar ve istasyon yapılarını ise kentlerin kimliğini belirleyici kentsel aktivite ve ulaşım odağı olarak görmektelerdir. Hatta istasyon yapısı ve çevresi kentin kapısı olarak, kentin yaşamında siyasi ve ekonomik gücün temsili olmuştur. İstasyon yapıları, mimari karakteri ile de kentin simgesel ve anıtsal yapıları olmuştur.

Bu dönemlerde, Anadolu içerisinde de yabancı yatırımcılar tarafından demiryolları inşa edilmeye başlanmıştır. Anadolu’da 1856 yılında İzmir-Aydın demiryolu hattı açıldıktan sonra, Samatya-Florya, Bursa-Mudanya ve İzmir-Turgutlu hatları açılmıştır. Bu dönemlerde açılan demiryolları daha çok ticari ve askeri amaçlarla İngilizler ve Fransızlar tarafından inşa edilmiştir. Kentlerin büyümesi, yolcu trafik hacminin artması ve teknolojik gelişmeler ile istasyonun ve demiryolu güzergâhının kentteki geçişi ve konumları tartışma konusu haline gelmiştir. Kentlerdeki demiryolu güzergâhlarının değişmesi ve alanların küçülmesi ile birlikte eski istasyon yapılarının olduğu alanların kentsel alanlara dönüştürüldüğü veya yeni istasyonlar inşa edildiği görülmektedir.

Sonuçta demiryolu güzergâhı ve istasyon yapıları birçok kentin gelişiminde önemli bir çatışmanın ve endüstriyel hareketliliğin odağı olarak planlama ve tasarım gündeminde bugün bile önemli ölçüde yer almaktadır ve almaya devam edecektir.

Giriş

19. yüzyılın başlarında yapımı başlayan ve daha sonraları hızlı bir gelişim ve ilerleme sürecine giren demiryolları sayesinde kentler arasında iletişim ve ulaşım daha kolaylaşmış ve hız kazanmıştır. Ülkemizde de Cumhuriyetin ilk yıllarında yerleşim yerleri ile çeşitli merkezlerin birbirine bağlanması ve sanayi için gerekli yükün ucuz yollarla taşınması amacıyla demiryolu yatırımlarına ağırlık verilmiştir. Demiryolu, Amerika’da 1830’da Baltimore ile Ohio şehirleri arasında, Avrupa’da 1835 yılında Brüksel ile Malines şehirleri arasında, Anadolu da ise 1866 yılında İzmir ile Aydın şehirleri arasında ilk kez kullanılmıştır. Bölgeler arası olası en kısa yollardan ve dönemin en hızlı teknolojisiyle önemli odakları birbirine bağlayan demiryolları; kısa zamanda toplu yolcu taşımacılığının da önemli bir aracı olmuştur. Ülkemizde son yıllarda ise Yüksek Hızlı Tren (YHT) ile yeni istasyon yapıları yatırımlarının kentin biçimsel yapısını etkilediğini görmekteyiz.

Demiryolu, ülkeler için bir gelişmişlik göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, gar ve istasyon yapıları, kentle bağlantı kurulan giriş kapısı ve gar meydanı, istasyon caddesi gibi kent için en önemli kentsel kamusal mekânların oluşumunu etkilemiştir. Kente ulaşan yolcuların ilk karşılaştıkları yapılar olan gar–istasyon yapıları, insanlara şehir hakkındaki ilk izlenimleri veren yerdir. İstasyon yapıları kentte birçok insanın bulunduğu bir odak noktası olmakta, bu yüzden tasarımlarına büyük önem verilmektedir. Özellikle Avrupa ile doğrudan bağlantısı olan Anadolu’nun liman kentlerinde bulunan gar yapıları anıtsal ölçekte inşa edilmiş ve geçiş kapısı olarak simgesel bir anlam yüklenmiştir.

Gar yapıları, demiryolu ulaşımının tarihine tanıklık etmekle birlikte geçirdiği evrimi de açık bir biçimde yansıtmaktadır. Bununla birlikte gar yapıları mimari – teknolojik gelişmelerin ifade edildiği, bununla birlikte hatıraları canlı tutan kent belleği ve mekân kimliği üzerinde sembolik anlamlar yüklenen alanlar olmuştur.

Bu nedenle kamusal alan ve kentin ulaşım ağının ilişkileri, kentin kimliği ve yeni mekân oluşumları açısından oldukça önemlidir. İstasyon yapıları kent merkezindeki hareketin yoğunlaştığı noktalarda yer almakta veya buldukları noktalarda yeni çekim alanları üretmektedir.

Demiryolu teknolojisindeki gelişmeler, hat güzergâhlarının değişmesi ve mevcut yapıların günümüz standartlarının altında kalması gibi nedenlerle birçok gar–yolcu binası kullanım dışı kalarak kaderlerine terk edilmiştir. Son yıllarda YHT yatırımları ile yeni istasyon binaları inşa edilmeye başlanmıştır.

Kültürel varlık olarak nitelendirilebilecek olan istasyon yapıları, ait oldukları toplumların, politik, toplumsal ve kültürel koşullarını yansıtan öğelerdir. İstasyon

binalarının tarihsel süreç ve kent tarihi içerisindeki durumu ve bu durumun yapı üzerinde biriktirdiği simgesel değeri nedeniyle kolektif bellekte önemli yer edinmiştir. Bu yapılar, kent için hem önemli kamu yapısı hem de önemli bir odak noktası olması yanında kent silüetinin vazgeçilmez, sınırlayıcı, mekân oluşturucu öğesidir. Diğer taraftan bu yapılar, endüstri devrimi binaları olarak demir, çelik ve cam ile inşa edilmiş olup, teknik gelişim süreci aşamalarının kanıtı olma özellikleri ile de önem taşımaktadır.

Dünyanın birçok kentinde İstasyon yapıları ve çevresi kentin gelişmesinde ve morfolojisinin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Kent içinde merkezi konumda olan istasyon yapıları ve çevresinin konumu ve özellikle bu bölgelerin kentteki rolünün değişimi ve gelişiminin, kültürel ve mekânsal kimlik üzerinden planlama ve kentsel tasarım ile yeniden ele alınması önemlidir.

Bu çalışmada; Gar / İstasyon Yapılarının² sundukları mimari ve kültürel değerleri yanında kamusal mekânın niteliğini destekleyen yaşam kaliteleri açısından Almanya (Hamburg-Berlin) ve Türkiye (Ankara- Mersin) örnekleri özelinde kentsel morfolojiye katkıları üzerinden çıkarımlarda bulunulmuştur.

Bu örnek alanlar, gar ve çevresi kentsel mekânının zamansal gelişim ve dönüşüm yaşamış doku örüntüsünün fiziki, sosyal ve tarihi açılarından incelenmesine yardımcı olacak bir okuma yapılması için seçilmiştir. Seçilen kentler; 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması ile Hamburg, Berlin, Ankara, Mersin şehirlerini içine alan bölgenin (imtiyazlı demiryolu yapımının İngiliz ve Fransızlardan Almanlara geçiş dönemi) Alman ekonomik ve askeri gücünü Berlin'den Bağdat'a kadar ulaştırma amacı doğrultusunda inşa edilen Hamburg – Bağdat hattının bir parçasıdır (Tekeli, 2011).

Almanya, kentsel morfoloji çalışmalarının temelini oluşturan önemli bir ekol olarak da önemli deneyimlere sahiptir. Ayrıca Hamburg, Berlin, Ankara ve Mersin kentlerinin planlama çalışmaları sürecinde Alman Plancı Hermann Jansen de önemli rol oynamıştır.

Şekil 1. 1919 yılında Berlin-Bağdat demiryolu hattı ve bu hattın Anadolu'da inşa edilmiş bölümleri (URL1)

Örnek kentlerin Gar ve yakın çevresinin, sokak dokusu, doluluk-boşluk ilişkisi, yapı adası-parcel ilişkisi, bina-parcel ilişkisi ve arazi kullanımı özellikleri planlama süreçleri ile birlikte ele alınacaktır. Morfolojik analiz yapmak üzere gerekli olan o dönemki planlama çalışmaları, halihazır haritalar ve google earth pro uygulaması üzerinden ve yazarın çeşitli zamanlardaki gözlemlerinden yararlanılarak değerlendirilecektir. Konuya ilişkin daha önce yapılmış çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Gar / İstasyon yapıları;

- Kent kapısı olarak kentsel morfolojiyi nasıl dönüştürmüştür/dönüştürmektedir?
- Yakın çevresi ile kentsel mekân kurgusu ve mekânsal bütünleşme kurabilir mi?

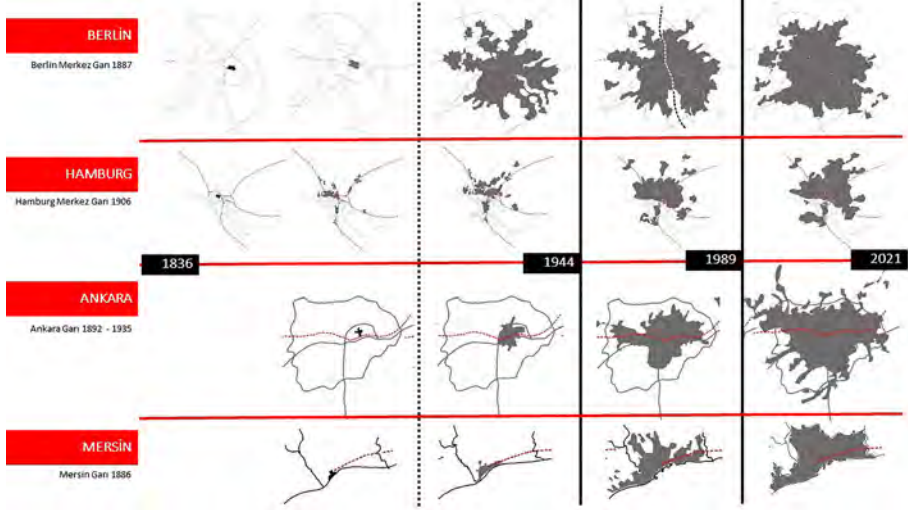
Bu amaç doğrultusunda seçilen örnek alanlar; üç dönemde incelenmiştir. Bu dönemler;

- Birinci Evre (1850-1944) 1800'lü yılların başında başlayan sanayi devrimi ile ağırlıklı yük taşımacılığının etkin olduğu ve **kentsel büyümenin başladığı** dönem,
- İkinci Evre (1945-1989) İkinci dünya savaşı sonrasında otomobil ulaşımının etkinleşmeye başladığı ve demiryolu istasyon yapılarını **kent ile bütünleştirme** çalışmalarının olduğu dönem,
- Üçüncü Evre (1990 sonrası) ise teknolojik gelişmeler ile istasyon yapılarından arta kalan alanların yeniden dönüşümüne ve yeni istasyon yapıları olarak **kentsel yenileme** çalışmalarının yapıldığı dönemdir.

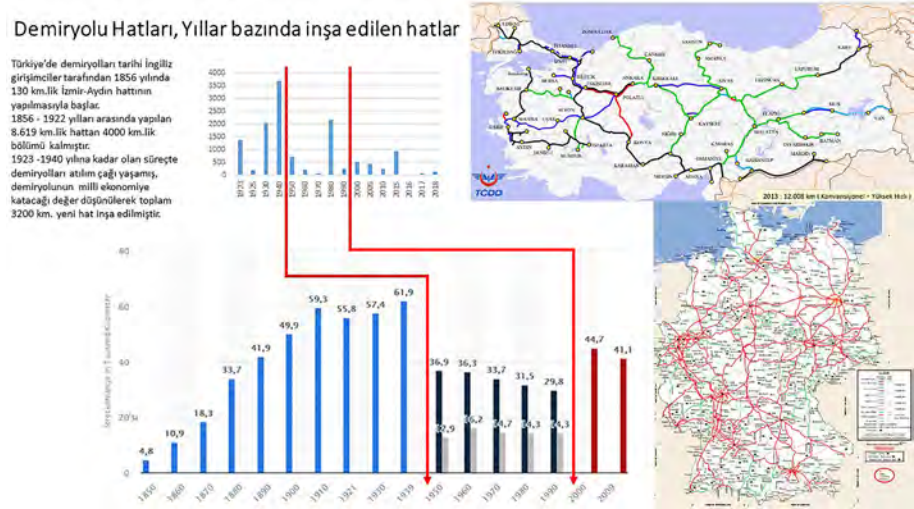
Gar / İstasyon yapılarının Kentsel Morfolojiye etkisi

Çalışmamızda incelenen kentlerin yayılmasını incelediğimizde (şekil 2); Berlin ve Hamburg kentlerinin 1960'lı yıllara kadar kentsel büyümesini tamamladığı görülmektedir. Ancak ülkemiz kentlerinden; Ankara ve Mersin'in ise 1960 yılından sonra kentleşme ve büyümeye başladığı görülmektedir.

Ayrıca; Almanya, Berlin ve Hamburg kentlerinde kentsel gelişme ile demiryolu ağının birlikte şekillendiği ve büyüdüğünü görmekteyiz. Ankara ve Mersin kentlerinin büyümesinde ise çizgisel gelişen demiryolu önemli bir kentsel eşik olarak görülmektedir. Bunun nedeni ise Alman kentlerinde raylı sistemin 1900'lü yıllardan günümüze kadar kentlerin ulaşımında önemli bir aktör olması, ülkemizde ise demiryolunun 1950'lerden sonra geri planda kalarak atıl bir kullanıma dönüşmesidir. Ancak 2000'li yıllardan sonra başlayan yüksek hızlı tren yatırımları ile ulaşım sistemi içerisinde önemli bir konuma getirilmeye çalışılmaktadır (YOLDER, 2013).

Şekil 2. Evreler içerisinde kentlerin büyüme şemaları (Kişisel çalışma)

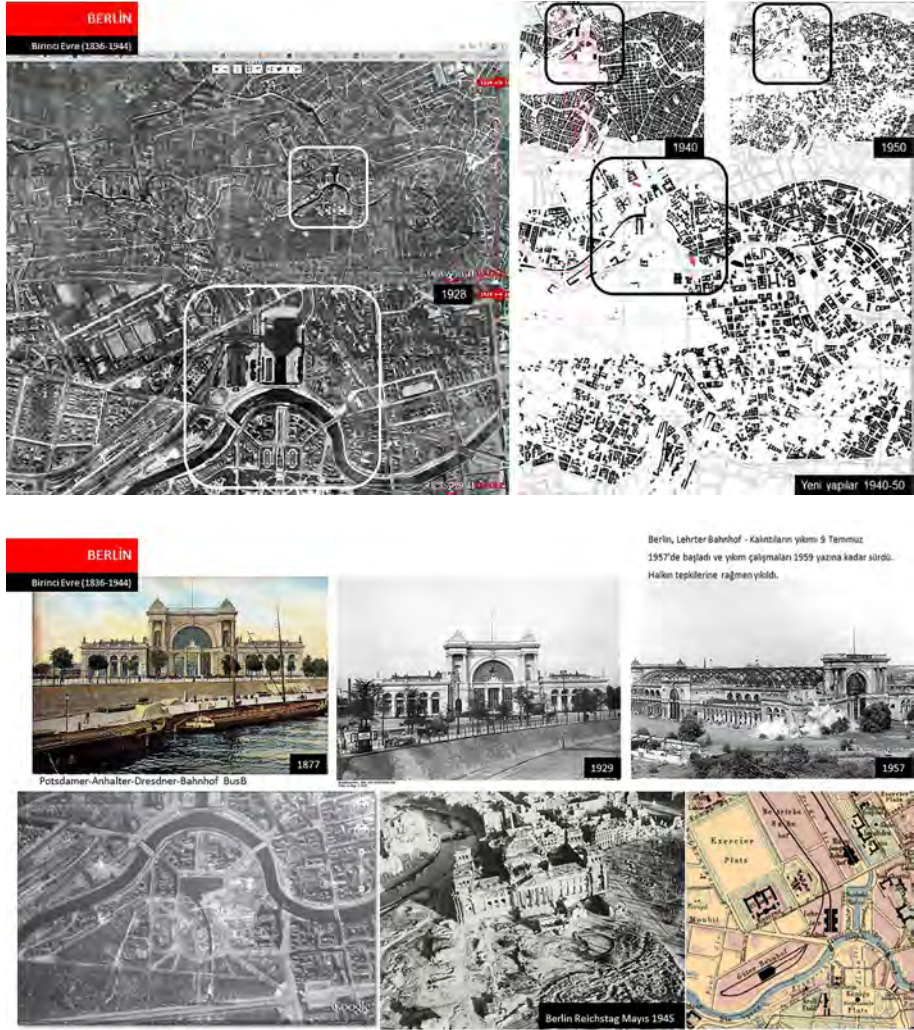
Şekil 3. Demiryolu hatları, yıllar bazında inşa edilen hatlar (URL2, URL3, TCDD 2017)

Tüm dünya kentlerinde, istasyon binalarının, kentin biçimlenmesinde, gelişmesinde ve kent yapısal tarihi içerisinde kentsel mekânsal düzlemlerde önemli etkileri olmuştur.

Birinci Evre (1850-1944) 1800'lü yılların başında başlayan sanayi devrimi ile ağırlıklı yük taşımacılığının etkin olduğu dönem

Berlin'de 1870'li yıllarda inşa edilen Merkez İstasyonu Lehrter Bahnhof, İkinci Dünya Savaşı sırasında kentin büyük bir kısmıyla birlikte tahrip olmuştur. Büyük hasar gören Lehrter Bahnhof'un 1957 yılında yıkım çalışmaları başlamış ve halkın tepkilerine rağmen 1959 yılında tamamen yıkılmıştır.

Berlin kentinin 1687 yılındaki planına bakıldığı zaman merkez istasyonu, kentin eski merkezinin çevresinde yer almaktaydı. Kentin 1910' lu yıllardaki fotoğrafla-

Şekil 4. Berlin Merkez İstasyonu - Lerther Bahnhof (URL4, Berlin Senate)(üst), Berlin Merkez İstasyonu - Lerther Bahnhof (URL5, URL6, URL7, Berlin Senate)(alt)

Şekil 5. Berlin Merkez İstasyonu çevresi planlama çalışmaları (URL8, URL9, URL10,URL11)

rına bakıldığı zaman ise istasyon yapısının kentin yeni gelişme aksı ile eski kent merkezinin arasında konumlandığı görülmektedir.

1862 Berlin planı (James Hobrecht; hidrolik mühendisi); sağlıklı kent teması kapsamında kanalizasyon sisteminin düzenli gelişmesi için yapılmıştır. Eski kent dokusunu çevreleyen yeni gelişme alanlarını düzenleyen Plan, büyük ölçüde 1914 yılında gerçekleştirilmiş ve Berlin'in bugünkü morfolojisini şekillendirmiştir. Yeni caddelerin ve meydanların şematik bir temsili oluşturulan Hobrecht Pla-

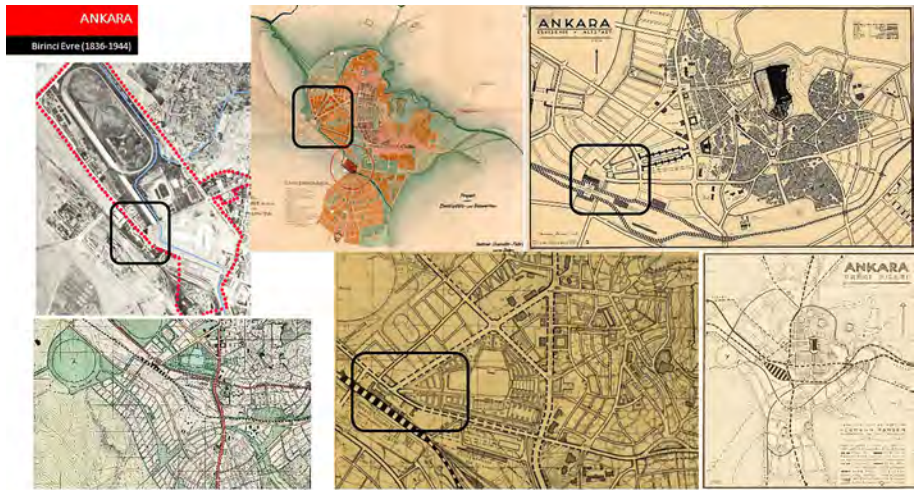
Şekil 6. Hamburg Merkez İstasyonu (Kaynak: URL5, URL6, URL7, Hamburg Stadtportal)

nı, merkezde yoğunlaşmayı önlemiş ve böylece günümüzün çok merkezli Berlin yaklaşımını oluşturmuştur.

1910 yılında Büyük Berlin Yarışmasının iki birincilik ödülünden birini kazanan Hermann Jansen'in eskizlerinde ise kentsel yerleşmenin içinde kalan demiryolu ağları ve istasyon yapılarının kent ile bütünleştirilmesine yönelik çözümlerin yer aldığını görmekteyiz. Demiryolu hatlarının yeniden belirlenmesi veya yeniden düzenlemeleri (hemzemin geçitler, üst alt geçitler) ile kentin sürekliliği sağlanmaya çalışılmıştır. İstasyon / gar yapıları ile eski kent merkezi ana bir yol ile bağlanmış ve önlerinde meydanlar oluşturulmuştur. Bu dönemin Alman Planlama yaklaşımını Stüben³ (2020) şu şekilde açıklıyor; kentlerin planlamasında ilk önce ulaşım araçlarının (caddeler, at arabası hatları, buharlı tren hatlarını, kanalları) belirlenmesi ve bunların bir sistem dahilinde gelecek öngörülerıyla birlikte planlanması esastır.

Adolf Hitler'in "Dünya Başkenti Almanya" düşüncesi, Almanya'nın geleceğine yönelik olarak Berlin'in yeniden yapılanmasına ilişkin projeler üretilmesini sağlamıştır. Bu vizyonun mimarı ise Albert Speer'dir. Speer tarafından ele alınan şehir planları ve mimarinin temelinde, oluşturulan aksın kuzey ucunda istasyon yapısı ile yönetim yapıları tanımlanmıştır.

Hamburg kenti 1600 yıllarındaki Ortaçağ kenti özelliklerini taşımaktadır. Eski kentin batısında yer alan istasyon yapısı liman ile birlikte gelişmiştir. Hamburg Merkez İstasyonu, inşa edildiğinden bu yana yoğun olarak kullanılmakta olup, Almanya'nın en çok kullanılan istasyonudur. Bu nedenle İstasyon yapısı ve çevresi mekânsal olarak devamlı düzenlenmektedir. Kent, İkinci Dünya Savaşı'nda büyük hasar almıştır.

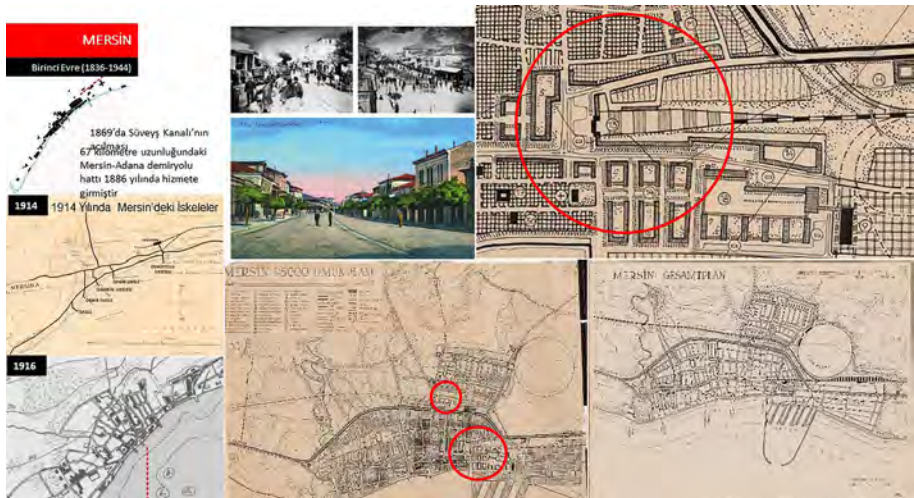
Şekil 7. Ankara Gar Yapısı (Kaynak: Baykan Günay kişisel arşivi)

Cumhuriyetle birlikte ülkemizde yaşanan modernleşme ile toplumsal yaşamın bütününe ilgilendiren kentsel kimlik kurgulanmaya başlanmıştır. Anadolu kentleri için planlı kentleşme, demiryolu ve istasyon binalarını dikkate alan Alman mimar ve plancılar tarafından başlatılır. Kentin yeni gelişme alanları, dönemin kent planlama anlayışıyla örtüşecek şekilde demiryoluna doğru kaydırılmıştır. Bu dönemki planlarda kentin ölçeğine göre bir veya daha fazla aksa önem verildiği söylenebilir. Bunlardan en önemlisi kent merkezini yeni gar – istasyon yapılarına bağlayan akstır (Çetin S., Haştemoğlu, 2007).

Ankara Gar yapısına (bugünkü Gençlik Parkının) ilk başlarda Löcher Planındaki gibi merkez işlevleri öngörüldüğü görülmektedir. Ulus Meydanı ile Gar arasındaki İstasyon Caddesi ile merkezin taşınmasıyla canlı, yeni bir Gar Meydanı önerisi vardır. Ancak uygulamada park alanı yapılmıştır.

İstasyon Caddesi ile kentin eski merkezi, organik yapının aksine ızgara sistemli yeni bir morfolojik biçimlenmeyi oluşturur. Ancak ne var ki, bir dönemin kentteki temsili mekânı olarak öne çıkan bu yapılar ve çevresindeki kamusal mekânlar ciddi bir değişime uğramıştır.

Alman kentlerine göre daha küçük ölçekte olan Türk kentlerinin planını yapan Jansen planları incelendiğinde; ulaşım kararları, yeşil alan kurgusu, bölgesel ayırım, eski kent dokusunun ele alınış biçimi gibi konuların Bahçekent ve Camillo Sitte yaklaşımı ilkeleri ile ele alındığı anlaşılmaktadır. Tüm bu kent planlarında tarihî ve doğal değerlerin vurgulandığı, demiryolu hattı ve karayolu bağlantılarının öncelikli olarak ele alındığı, yerleşim alanlarının bölgesel ayırım yapılarak planlandığı görülmektedir.

Şekil 8. Mersin Gar Yapısı (Kaynak: URL9, Ünlü, 2009)

Planın en belirleyici kararlarından biri ulaşım sistemiyle ilgili alınan kararlardır. Plan öncesinde demiryolu bağlantısı olmayan kent için öngörülen hattın kentin sınırını belirlediği ve bu doğrultuda yerleşim alanlarının demiryolu hattına doğru geliştirildiği görülmektedir.

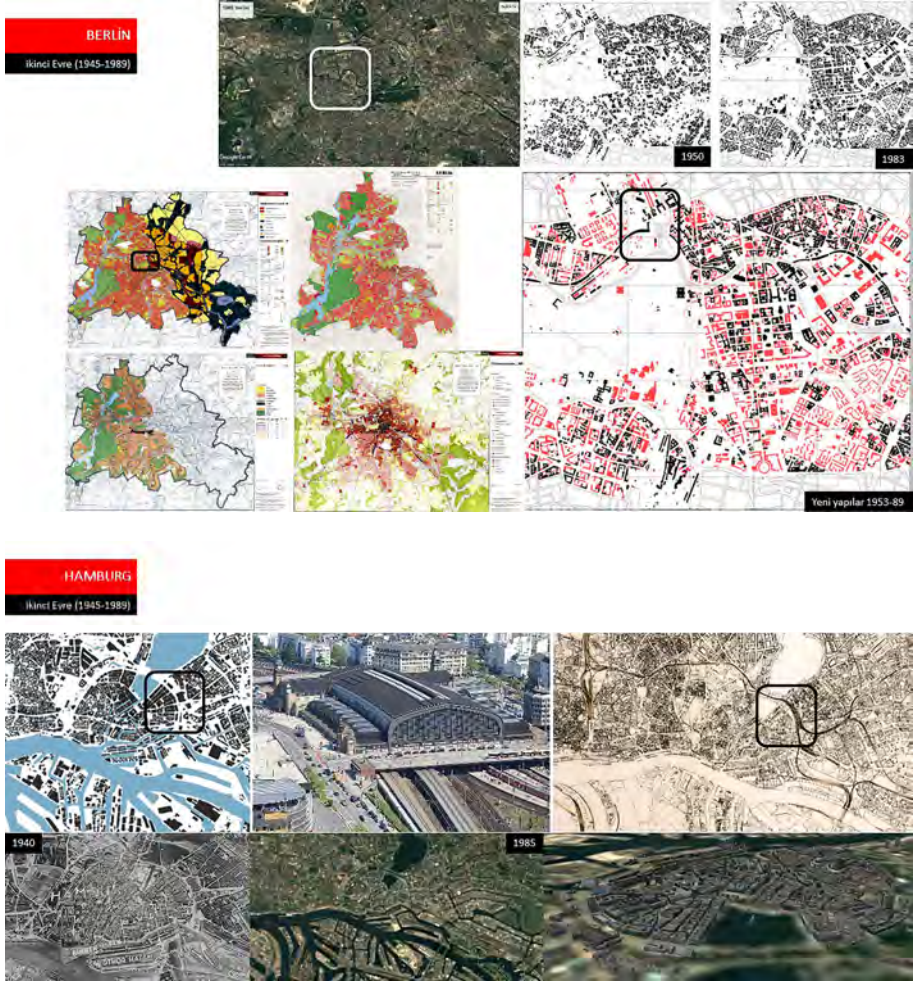
19. yüzyılda özellikle Avrupa’da gerçekleştirilen demiryolu devrimi, ekonomik ve toplumsal dönüşümü sağlayan temel araçlardan biri olmuştur. Almanya’da da kentsel büyüme demiryolu ağırlıklı olmuştur. Ülkemizde ise bu evrede demiryolları ulusal politika olarak benimsenmiş demiryolu hattı ile istasyon yapılarının yapımı önem kazanmıştır. Bu dönemde birçok kentte uygulanan gar meydanı, istasyon caddesi uygulamaları kentsel morfolojinin biçimlenmesinde etken olmuştur.

Tarihsel süreçte demiryolu ve istasyonları işleten firmalar; demiryolu yolcularının konforu ve ihtiyaçları için konaklama, ticaret yapıları ve dükkânları ile kentsel bir merkez yaratmaya başlamışlardır. Bu kullanımlar büyüyüp çevrelerine ve dışa doğru yayılırken, herkese hizmet sunan gar yapıları, toplu taşımacılığın merkezî konumu ve önemi nedeniyle çoğunlukla şehrin ortasında kendilerine yer bulmuşlardır (Zeren,2021).

İkinci Evre (1945-1989) İkinci Dünya Savaşı sonrasında otomobil ulaşımının etkinleşmeye başladığı ve demiryolu istasyon yapılarını kent ile bütünleştirme ve iyileştirme çalışmalarının olduğu dönem

İkinci Dünya Savaşı sonrası birçok Alman kenti gibi Berlin ve Hamburg da ciddi hasar görmüş, Berlin’de doğu ve batı olmak üzere iki farklı yönetim biçimi ortaya çıkmıştır. Batı Berlin ve Hamburg, savaşta ortaya çıkan çöküntüyü stratejik planlama ve yarışmalar yoluyla kentsel morfolojisini yeniden şekillendirerek gidermeye çalışmıştır. Özellikle kentin yönetim merkezi ve Gar binasının çevresi yenilenmeye (Bkz. 1950 ve 1983 yılı haritaları) başlamıştır. Başkent unvanını kaybeden Berlin’de bu dönemde morfolojinin iyileştirmesine yönelik bazı düzenlemeler yapılmıştır.

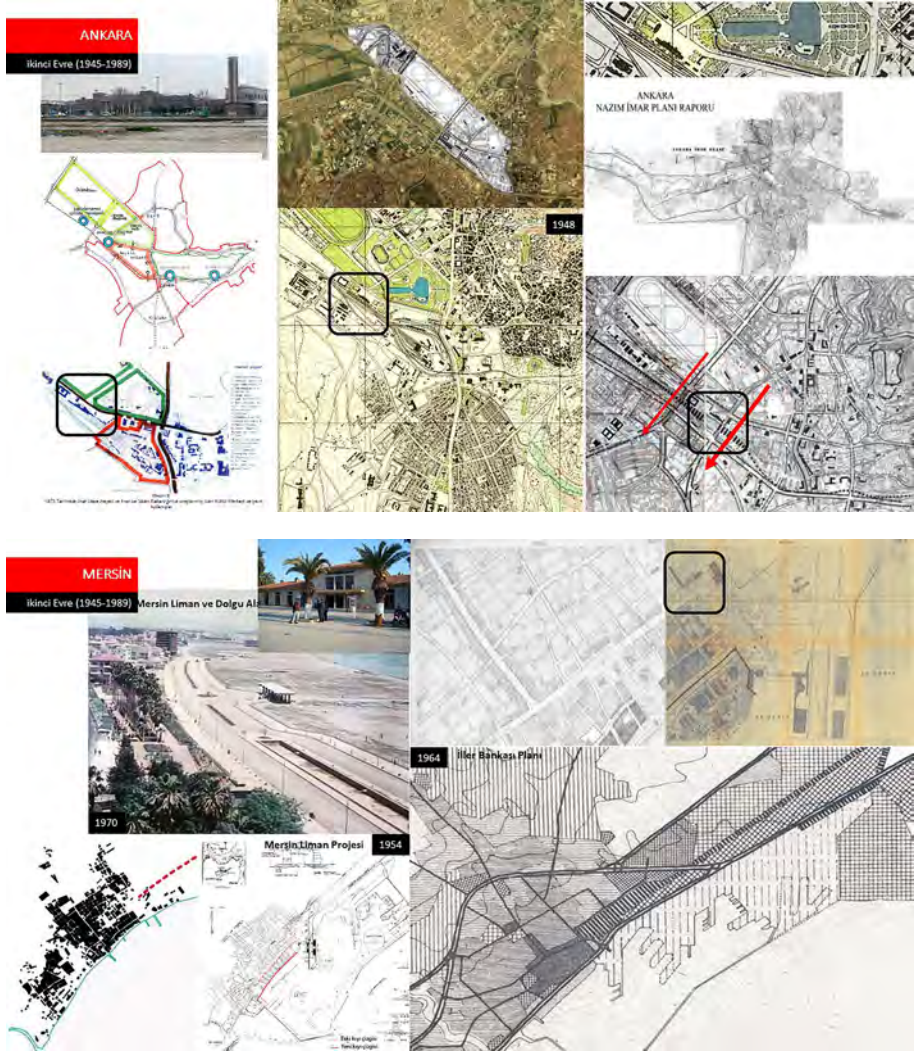
Ankara’da bu dönemde Gençlik Parkı yapılmış ve böylece İstasyon Caddesi’nin kullanım ağırlığı artmıştır. Gar kompleksi içerisinde yer alan sergi alanı, saat kulesi ve uzun yıllar Ankara’nın eğlence hayatında önemli yer tutan Gar Gazinosu ile Gar Yapısı gece gündüz yaşayan bir merkez olmuştur. Jansen Planında eski şehir ve Yenışehir’i Atatürk Bulvarı ile bağlayan aksın merkezine (bugünkü Adliyenin bulunduğu) Yeni Gar Binası Yapılması gündeme gelmiş ancak maliyet nedeniyle gerçekleştirilememiştir. Yapılmış olsa idi Yeni Gar yapısının konumu, Ulus ve Kızılay, hatta Gar’ın kent ile bütünleşmesine daha fazla katkıda bulunabilirdi. Uybadın Planında ise Gar yapısının Kent ile bütünleştirilmesi için Kazım Karabekir Caddesi ile İstasyon Caddesinin demiryolu eşiğini atlayarak Maltepe ile bağlantısı önerilmiştir. Bu öneriden sadece Kazım Karabekir Caddesi açılmış Gar’ın kent ile bütünleşmesi sağlanamamıştır.

Şekil 9. Berlin ve Hamburg Merkez İstasyonu (Kaynak: URL4, Berlin Senate, URL5, Hamburg Stadtportal)

Mersin Garı ise kentin doğu kapısı olarak kentin çeperindeki konumunu devam ettirmiştir. Gar Yapısı kent ile bütünleşmemiştir.

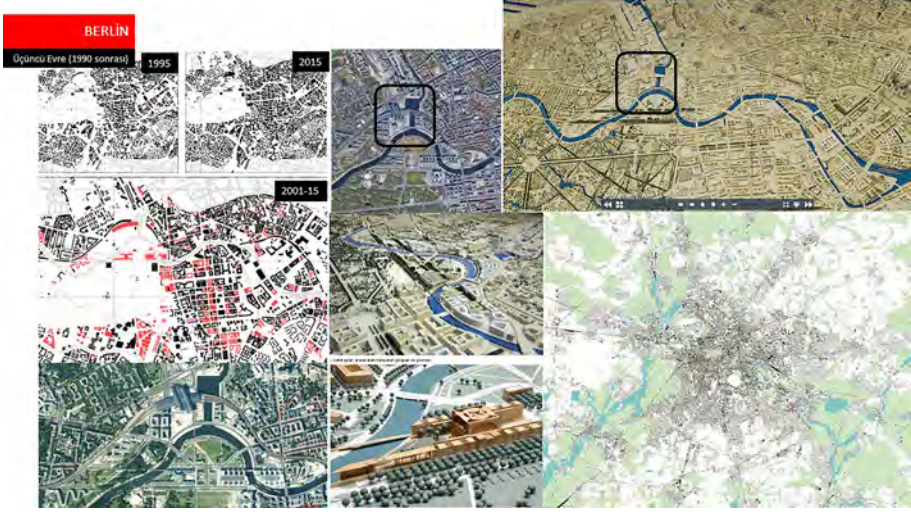
Özellikle İkinci evrede kentle bütünleştirme çalışmaları kapsamında kentlerde gar ve istasyon yapılarının kentsel yaşamda etkin kullanılması nedeniyle kentin ana meydanından (Hükümet, belediye veya kilise Meydanından) gar veya istasyon yapılarına bağlanmak üzere birçok yeni arter açılmıştır. Bu arterlerin ve meydanların çevresinde farklı dönemlere ait yapılar bir araya getirilerek “tarihsel ve işlevsel kentsel bellek koridorları” oluşturulmuştur. Almanya’da, İkinci Dünya Savaşı sonrası, kentsel yenileme ve iyileştirme çalışmalarının hız kazandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde karayolu ulaşımının önemi artmasına rağmen de-

Şekil 10. Ankara ve Mersin Gar yapıları ve çevresi (Kaynak: Baykan Günay kişisel arşivi) (URL9, Akçura, 1982)

miryolu ulaşımı etkinliğini korumuştur. Ancak ülkemiz kentlerinde 1960'lı yıllardan sonra, demiryolu yatırımları azalarak gar yapıları ve demiryolu alanları atıl durumda kalmıştır. Bunun sonucu olarak gar meydanı ve istasyon caddeleri cazibesi kaybetmiş, yapılaşma artarken kentsel bellek yok olmaya başlamıştır.

İstasyon Caddesi'nin önemi, geleneksel kent morfolojisini güçlü biçimde yararak yeni mimarinin imgeleri için yeni bir kentsel strüktür yaratmasında yatmaktadır.

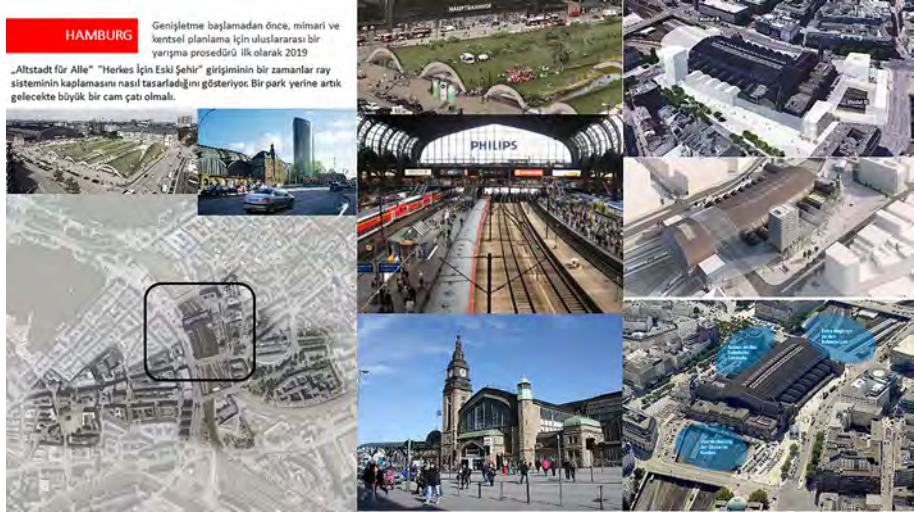
Şekil 11. Berlin Merkez İstasyonu çevresi kentsel tasarım çalışmaları (Kaynak: URL4, URL13, URL14, Berlin Senate)

Üçüncü Evre (1990 sonrası) ise teknolojik gelişmeler ile istasyon yapılarından arta kalan alanların yeniden dönüşümüne ve yeni istasyon binaları olarak kullanımına yönelik çalışmaların olduğu dönem

Özellikle Avrupa'da 1990'lı yılların sonrasında, İstasyon ve istasyon arka bölgelerini de içine alan kapsamlı kentsel yenileme projeleri yürütülmeye başlanmıştır. Her kentte birden fazla olan istasyon yapısı ve Merkez İstasyon (Hauptbahnhof) Gar yapıları bulunmaktadır. Söz konusu istasyon yapılarında, kentsel gelişim programına göre kent ile bütünleştirmeye yönelik kapsamlı planlama ve tasarım çalışmaları yürütülmektedir.

Bu evrede yıkılan Berlin'in yeniden yapılanmasını tamamlamak amacıyla istasyon yakın çevresinde çeşitli kentsel yenileme projeleri başladı. Ayrıca, iki Berlin'in birleşmesi ile birlikte 1991'de Berlin'in yeniden Almanya'nın Başkenti olarak planlama ve tasarım çalışmalarına başlandı. Bunlar;

- Spreebogen'in Parlamento Bölgesi Master Planı (1992), 62 hektarlık bir alanda (Alman Parlamentosu, Federal Konsey, Federal Şansölyelik ve Federal Basın Konferansı Merkezi'nden oluşan yeni bir federal başkent kompleksi) parlamento ve hükümet bölgesi,
- Geliştirme Master Planı (2006), Yeni parlamento ve hükümet bölgesi ile tarihi şehri bütünleştirme projesi
- Lehrter Bahnhof/ Hauptbahnhof Mahallesi Kentsel Planlama Yarışması ve projesi (1994)

Şekil 12. Hamburg Merkez İstasyonu ve çevresi tasarım yarışmaları (Kaynak: URL5, URL15, URL16, Hamburg Stadtportal)

- Berlin Hauptbahnhof Garı Yarışması ve projesi (1994)
- Bitmemiş Metropolis Büyük Berlin için 100 Yıllık Şehir Planlaması.

Almanya'nın en yoğun kullanılan istasyonu olan Hamburg Merkez İstasyonu, yapıldığından bu yana üç defa kapsamlı proje çalışması yapılarak büyütülmüştür. Şimdi ise demiryolu hattının üstünün kapatılarak istasyon ve çevresinin yeniden düzenlenmesi söz konusudur. Geliştirme projesi Altstadt für Alle - Herkes İçin Eski Şehir girişimi bir zamanlar raylı sisteminin yerine gelecekte büyük bir cam çatı ve park olmasını hedeflemektedir. 1980li yıllarda başlayan ve 2025 yılında tamamlanması hedeflenen Hafenspeicher projesi ile eski liman alanı yeni bir kentsel yerleşim alanına dönüştürülmüştür.

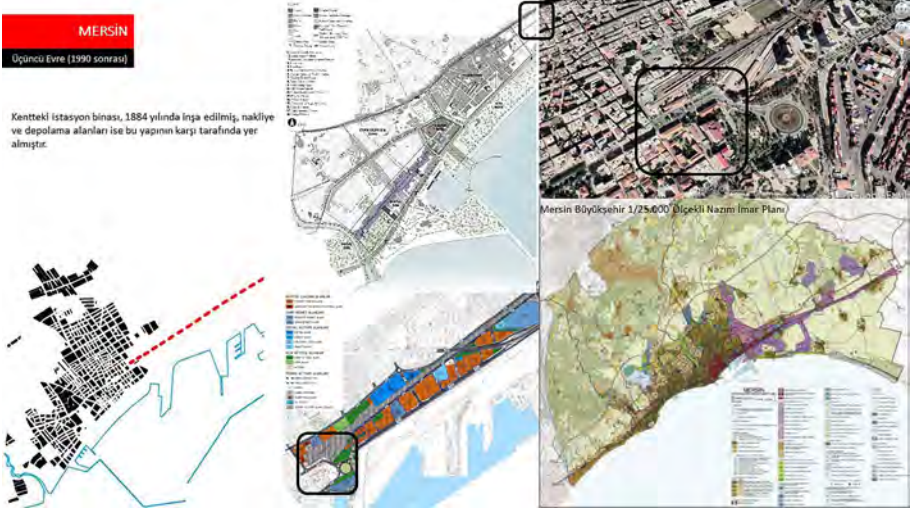
Hamburg şehri ve Deutsche Bahn Station & Service AG, mevcut tren istasyonu ve geliştirme fırsatları hakkında atölye çalışmaları yapmış, 2019 yılında da mimari ve kentsel planlama için uluslararası bir yarışma süreci başlatılmıştır. Ayrıca Hamburg, doğa ve çevre öncelikli politika ve uygulamaları ile 2011 yılında Avrupa Yeşil Başkenti seçilmiştir.

Ankara Gar ve yakın çevresinde de önemli proje ve yarışmalar yürütülmüştür. Atatürk Kültür Merkezi (AKM) alanının ilanı, Ulus Tarihi Kent Merkezi Yarışması, Kazıkiçi Merkezi İş Alanı Yarışması, Ankara Arena, YHT Garı, AKM Millet Bahçesi gibi kapsamlı projeler yapılmıştır.

Mersin Garı'nın kullanım yoğunluğu artırılamadığından küçük bir gar yapısı olarak kalmıştır. Adana - Mersin Banliyö hattı olarak kullanılmaktadır. Cumhuriyet Meydanının Gar ile bütünleşmesini sağlayacak Tefik Sırrı Gür Stadyumu ve

Şekil 13. Ankara Gar Yapısı ve çevresi tasarım yarışmaları (Kaynak: Baykan Günay kişisel belleği, URL5, URL17, URL18)

Şekil 14. Mersin Gar Yapısı ve çevresi tasarım yarışmaları (Kaynak: URL19, URL20)

Çamlıbel Limanı (2018) ile Cumhuriyet Meydanı ve Atatürk Caddesi Çamlıbel Kentsel Tasarım (2021) Yarışması düzenlenmiştir.

Bu dönemin son yıllarında kent merkezlerinde inşa edilen istasyon binalarına kentlerin ve kalkınmanın simgesi olarak özel bir anlam ve değer yüklenmiştir. 1830'dan 1950 yılına kadar Avrupa'da yaklaşık 40.000 yolcu istasyonu inşa edilmiş olup 2020 yılı itibarıyla Almanya'da Gar-istasyon sayısı 5700'dür. Almanya,

Şekil 15. Gar Yapılarının güncel hava fotoğrafı (URL5)

Avrupa'nın en yoğun ve en uzun (48.215 km) demiryoluna sahip ülkesidir. Ülkemizde ise 1960 yılında 650 olan gar-istasyon sayısı 2012 yılı itibariyle 419'a düşmüştür.

Bunun nedeni Almanya'da ikinci evrede yatırım hızı azalsa da demiryolu kullanımını gündemden hiç düşmemiş olmasıdır. Ülkemizde ise demiryolu yatırımı ve kullanımı karayolu ulaşımından dolayı geri planda kalmıştır.

Birçok Avrupa kentinde; tarihî gar binaları konvansiyonel hatlar için restore edilmiş, YHT hatları için ise yeni gar kompleksleri inşa edilmeye başlanmıştır. Bu gelişmeler ile birlikte Avrupa'daki değişimlere de paralel olarak, toplu taşımacılığın birden fazla ulaşım modunu bütünleştiren (hafif raylı sistemler, otobüs hatları, bisiklet rotaları, yaya geçitleri gibi) birçok ulaşım türünü barındıran ya da bunlar ile güçlü bağlantılar kurabilen yeni bir şehir istasyon tipolojisi ortaya çıkmaya başlamıştır.

Yeni nesil bu çok modlu istasyonların tasarımında; teknoloji, mimari ve tasarım dili, kullanım çeşitliliği ve kentsel çevre ile olan ilişkilere büyük önem veren bir yaklaşıma gidilmiştir. Bu yaklaşım, karma işlevli ve çok modlu ulaşım sistemleri ile bütünleşmiş gar komplekslerini günümüz kentsel mekânında birer sosyal düğüm noktası haline getirmiştir. Özellikle Almanya kentlerinde yeni nesil gar (merkez istasyon) yapılarının kentsel arayüzleri ile kentsel bütünleşmesi sadece ulaşım sunması değil, sosyal ve kültürel kullanımları ile birer kentsel yaşam merkezine dönüşmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye’de son yıllarda tekrar cazip hale gelen demiryolu ulaşımının kent ile bütünleşmesi ve özellikle eski kent merkezlerinin yeniden canlanması için; YHT istasyonlarının konumları ve yer seçimleri çok önemlidir.

19. yüzyılda Avrupa kentlerinde inşa edilen gar yapılarının çeliğin ve camın kullanıldığı büyük ve geniş açıklıklı demiryolu salonları dönemin mühendislik yapıları arasında yer almaktadır. Bu görkemli istasyonlara örnek olan Hamburg Merkez İstasyonu modernize edilerek günümüzde de kullanılmaktadır. Hamburg Merkez İstasyonu gibi tarihi yapılarda, yapısal ve işlevsel açıdan gerekli mekânsal uzantılar ve ekler ile çağdaş ek uygulaması yapılmaktadır. Bununla birlikte Berlin Merkez İstasyonu ve Ankara YHT Garı gibi yakın dönemde yapılan yeni gar yapıları; yüksek mühendislik çözümleri, karma kullanımlı programları, mimari dili ile simgesel odak olarak görülebilir. Ancak, Almanya örnekleri incelendiğinde; gar yapılarının elde edilme süreci salt mimari ve mühendislik boyutuna indirgenmemekte olup, master plan ve kentsel tasarım projeleri ile alanın kentsel yapı ile bütünleştirilmesi çabaları vardır.

Sonuç

Gar ve İstasyon Yapıları Üzerine

Almanya ve Türkiye’de demiryolu inşası sadece altyapı yatırımı olarak görülmemiş, kalkınmayı ve modernliği tetikleyen bir yatırım olarak görülmüştür. Kentlerdeki gar ve istasyon yapıları döneminin simgesel yapıları şeklinde yapılarak kentin simgesel yapıları olmuştur. Örneğin Mimar Şekip Akalın tarafından tasarlanan Ankara Garı ile Mimar Meinhard von Gerkan tarafından tasarlanan Berlin Merkez İstasyonu.

İstasyon Binasının Yerleşim Kararları

Pek çok Avrupa ve Anadolu kentinde olduğu gibi İstasyon yapıları, İstasyon Caddesi olarak adlandırılan bulvar ile kent merkezindeki kamusal (Belediye, Hükümet, Kilise) meydanlara bağlanmıştır. Caddenin kendisi de istasyon binası gibi dönemin ilkelerine göre içeriği belirlenen yeni düzene uygun, kentsel yaşam aksı olarak tasarlanmıştır.

Benzer biçimde istasyonun kent cephesinde yer alan mimari ve peyzaj düzenlemeleri ile günümüze değin özgün niteliğini korumuş olan Gar / İstasyon Meydanı bulvar boyunca bu özelliğini devam ettirmektedir. Gar / İstasyon yapıları sadece kütsel mimarisıyla değil, çevre düzenlemesi ve kent merkezine bağlantısını sağlayan İstasyon Caddesi ile de kentsel yaşamın odağında yer almıştır.

Gar / İstasyon Yapılarının 1930-40 döneminde Avrupa’da yeni istasyon mimarisinde yer bulan geniş tren hangarları yerini, platformlar için bireysel konsol sundurma çatılara bırakmış; istasyonlar yatay yapıda tasarlanırken, yolcular ve trenler için tasarlanan alanlarda biçimsel ve fonksiyonel birliktelik kesin biçimde

ayrılmıştır. İstasyonların yatay biçimde genişlemesine karşın, yükselen saat kuleleriyle farklı kompozisyonlar tasarlanmıştır.

Kent Kimliğinin Oluşumunda İstasyon Caddeleri

Demiryolu ve istasyon yapıları, kentlinin kamusal ve özel yaşamını sürdürebileceği mekânlar oluşturma düşüncesi ile kentsel morfolojiyi şekillendirmektedir. Anadolu kentlerinde Hükümet meydanlarını İstasyona bağlayan İstasyon Caddesi aksı ve üzerindeki kamusal yapılar kentlerde modernliğin vazgeçilmez unsurları durumundadır. İstasyon Caddesi kavramı Gar / istasyon yapıları ile kentin bir odak yapısı olarak kentin gelişme yönünü belirleyen en önemli planlama araçlarından biri olmuştur. Kentlerde demiryolu ve istasyon caddeleri, meydanları ve çevresindeki yapıları ile kentsel ölçekte morfolojinin oluşmasına etken olmuştur (Çetin S. Haştemoğlu, 2007).

Tren İstasyonuyla Birlikte Kentsel Ölçekte Yapılan Düzenlemeler

Demiryolu ile kentler arası ulaşımın yaygınlaşması, iş gücünün ve üretimin dolayısıyla nüfusun kentlerde yoğunlaşmasına, kentlerin cazibesinin artmasına neden olmuştur. Yaygınlaşan demiryolu ağları ile kentler arası yolculuk ve yük taşımacılığı kentlerin morfolojisini şekillendirmiştir. Demiryolu üzerindeki istasyon yapıları ve çevresindeki kamusal alanlar ve yapılar (pasajlar, sergi salonları gibi) kentin kapısını oluşturan mekânlar olmuştur. Bu mekânların kentsel yaşamın en yoğun kullandığı alanlar olduğunu dönem filmlerinden ve romanlarından bilmekteyiz.

Kent morfolojisi; topografya, iklim gibi doğal bileşenler ile demiryolu ve istasyonunun konumu gibi yatırımlar ile şekillenmektedir. Demiryolu, sanayileşme ile 19. Yüzyılın başlarında İngiltere’de ilk kez kullanılmış ve hızla batı Avrupa’da yaygınlaşmıştır. Ulaşım alanındaki bu yenilik ülke ve kentlerde kısa sürede ekonomik, sosyal, kültürel ve fiziksel değişimlere neden olmuştur.

Anadolu kentlerinde de İstasyon Caddesi kavramı kentin gelişme yönünü belirlemesi ve modernleşen kesimini temsil etmesi nedeniyle mekânsal yapı oluşumunda sürekliliğin bir parçasını oluşturmaktadır. İstasyon caddeleri, değişimin ve gelişimin gözlenebildiği, mimari kimlik üzerinden kentsel kimliğin okunabildiği, kent içinde merkezi konumda olan fiziksel dokulardır. Arıtan (2008) istasyon caddelerini ve caddeye özgü örüntüleri Bulvar-meydan-devlet yapıları dizgesi içinde yeni modern kent yaşamını rasyonalize eden, kentlilerin sosyalleşmek için etkin kullandığı kolektif mekânlar olarak tanımlar (Zeren, 2021).

Gar Meydanı, kentlilerin birçok kutlamalarına ve kullanımına olanak sağlayan kamusal bir mekân karakterini taşımaktadır. Araç trafiğinin artması, eskiden yayaların kullanımı için ayrılan mekânlarda araç hâkimiyetini arttırmış ve meydanların trafik kesişim noktaları halini almasına neden olmuştur.

Gar yapısı ve çevresi; kentlinin geçmiş yaşantıları ile bağ kurmalarını sağlayan, geçmiş-gelecek entegrasyonu açısından önemli kültürel semboller olabilmektedir. Her gün önünden geçilen bir Gar Yapısı, meydanındaki görkemli bir saat kulesi, önünde buluşulan heykel, ayrılıkların ve kavuşmaların mekânı olarak kentsel hafızada önemli bir yer edinir. Bu yapılar ve çevresi, kentin yaşadığı tarihe, bulunduğu yere saygıyla bağlanmasına neden olmakta ve kültürel, sosyal deneyimleriyle birlikte kolektif belleği oluşturmaktadır.

İstasyon / Gar yapılarının Anlamı üzerine

- Dinamikliği; Toplumsal yaşam değişmez değil, dinamik özellik göstermektedir. Çünkü kimliği oluşturan toplum ve insan ilişkileri, teknolojik, bilimsel gelişmeler doğrultusunda sürekli olarak yeniden tanımlanmakta ya da üretilmektedir.
- Tarihselliği; Büyüyen her kent için mekân ve yapı önemli ve değişmez anlamları ifade ederek değişik biçimlerde, katmanlarda bireyin belleğinde ortaya çıkarak günümüze ulaşmaktadır.
- Sürekliliği; Farklı kültürlerin etkisiyle zaman boyutunda eklenilerek, bütünleşerek, yorumlanarak ortaya çıkarılmalıdır.
- Belli bir mekân içindeki varlığı; Belli bir dönemin siyasi, kültürel yapısı ile yaşam biçimini temsil eden şekilde mekâna yansımadır.

Kentlerin şekillenmesinde demiryolu ile kentler arası ulaşımın yaygınlaşmasında İstasyon / Gar yapılarının kent ile ilişkisi üzerine şunları belirtebiliriz;

- Teknolojik bir yapı olarak istasyon yapıları: teknolojik gelişmeler sonucu fiziki, sosyal, kültürel birçok unsuru da içerisinde barındırarak değişim / dönüşüm süreçleri ile yeniden üretilmektedir. Buna bağlı olarak İstasyon yapılarının kullanımının artması veya düşmesi nedeniyle büyümekte veya kullanımı değişmekte veya atıl kalmaktadır.
- Kentsel kapı olarak istasyon yapıları; kolektif kullanımı esas alan ve toplanma, bekleme gibi gündelik pratikleri yaratan bir kamusalılığı ülke genelinde yaygınlaştırır.
- Kentsel simge olarak istasyon yapıları; mimari ve kültürel kimliğin bir parçası olarak, İstasyon caddeleri veya meydanları ile kentsel kimliğin okunabildiği değişimin ve gelişimin gözlenebildiği yapılardır. Bulvar-meydan-devlet yapıları kurgusunda yeni modern kent yaşamının da simgesidir. Demiryolu ve Gar / İstasyon yapıları kent tarihinin çok katmanlı bir değeridir.
- Kamusal mekân olarak istasyon yapıları; mimari karakteri ve işlevsel bağlamı ile kentlilerin sosyalleşme mekânı ya da kentsel yaşamın odağındadır.
- Düğüm noktası olarak istasyon yapıları; etkinlik alanları ve kullanımları ile küçük bir merkez, bir kentsel odaktır.

Notlar

1. 25 Aralık 1898’de” Berliner Illustrierte Zeitung “dergisi okuyucularından 27 maddelik bir anket aracılığıyla 19. yüzyılın sonunu değerlendirmelerini istedi

2. İstasyon Tipolojisi; İstasyon kelimesi dilimize Fransızcadan gelmiş olup, bekleme (station) anlamında kullanılmaktadır. İstasyonlar, fonksiyon ve büyüklüklerine göre; *Uç istasyonlar* (demiryolu ağının başlangıç ya da bitiş noktasında yer aldığından bu ismi almışlardır. Bu istasyonlar devam eden bir hatta hizmet etmediğinden genellikle U formunda tasarlanırlar), *Gar* (genellikle demiryolunun geçtiği büyük yerleşim birimlerinde kentin merkezindeki ya da merkezine en yakın konumdaki istasyonlar gar olarak adlandırılırlar) ve *İstasyon* (Yolcu sirkülasyonu az ve idari birimleri kısıtlı olan, temel ihtiyaçların karşılanmasını esas alan, bu yüzden Gar yapılarına göre daha küçük ve donanımsız olan yapılar)

3. Hermann Josef Stübben, Almanyanın en tanınmış kent plancılarından biri olarak birçok kentin baş plancısı olmuştur. Birçok kentin planı yapan Stübben, Büyük Berlin Yarışması gibi birçok yarışmada jüri üyesi olarak yer almıştır. Stübben’in en önemli çalışması ise kent planlama ilkeleri ve uygulamaları konusunu ele aldığı *Der Stadtbau* kitabıdır.

Kaynakça

Akçura, T. (1982). İmar Kurumu Konusunda Gözlemler. ODTÜ Yayınları.

Berlin Senate. Stadtmodelle - Digitale Innenstadt Digitale Schwarzpläne. Berlin Senate Department for Urban Development and Housing. Erişim Tarihi: 1.04.2021.

Bütüner, F.B., Aral, E. A., Çavdar S. (2017). Kentsel Mekân Olarak Demiryolu; Sincan – Kayaş Banliyö Hattı. Ankara Araştırmaları Dergisi 5 (1), 73-97.

Cengizkan, A. (2004). Ankara’nın İlk Planı Lörcher Planı. Ankara Enstitüsü Vakfı ile Arkadaş Yayınevi.

Çetin, S. Haştemoğlu, Ş.H. (2007). Cumhuriyetin Isparta’daki Simgesi: İstasyon Caddesi. Mimarlık Dergisi 338. <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=288&RecID=1660> Erişim Tarihi: 1.04.2021.

Çevik, S. ve Oktan, S. (2016). Stuttgart 21 – Rosensteinviertel. KTU MF Department of Architecture.

Gürallar, N. Kent ve Mimarlık Tarih Yazımı için Demiryollarımızın Kısa Politik Tarihi. Mimarlık Dergisi 420.32-35.

Hamburg Stadtportal. <https://www.hamburg.de/stadtplan/> Erişim Tarihi: 1.04.2021.

Oetzel, G. (2005). 2. Stadt und Bahnhof im 19. Jahrhundert In:: Das pulsierende Herz der Stadt: Stadtraum und industrielle Mobilität. Die Karlsruher Bahnhofsfrage. Karlsruhe: KIT Scientific Publishing. <http://books.openedition.org/ksp/3868>. Erişim: 12.04.2021.

Sezginalp, Ş.F, Sezginalp, P. (2021). Demiryolu Mirası: Arşiv ve İstasyonların İzleri. Mimarlık Dergisi 420.36-40.

Sitte, C. (2020), Sanat İlkelerine Göre Kent İnşa Etmek.). Türkçe Çeviri Tümertekin A., Ülner N. Janus Yayınları.

Stüben H.J. (2020), Genel Plan (Der Stadtebau). Türkçe Çeviri Tümertekin A., Ülner N. Janus Yayınları.

Tankut, G. (1993). Bir Başkentin İmarı. Anahtar Kitaplar Yayınevi.

TCDD, (2017). Faaliyet Raporu 2017. TCDD Taşımacılık AŞ. https://www.tcdd-tasimacilik.gov.tr/files/3/Strateji/Faaliyet_Raporlari/faaliyet_raporu_2017.pdf Erişim Tarihi: 15.04.2021.

Tekeli, İ., 2011 Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme tarihleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, - 18

Ünlü, T.S., Ünlü T. (2009). İstasyondan Fenere Mersin. MTSO Mersin Kitapları Dizisi 1.

Zeren, Z. (2021). Çok Merkezli Yeni Dünya ve Kentsel Ağın Düğüm Noktaları: Yüksek Hızlı Demiryolu Sistemi ve Yüksek Hızlı Tren İstasyonları. Mimarlık Dergisi 420.49-53.

URL1 https://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C4%9Fdat_Demiryolu . Erişim Tarihi: 15.04.2021.

URL2 <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/13357/umfrage/anzahl-der-bahnhoefe-im-besitz-der-db-ag/> Erişim Tarihi: 10.04.2021.

URL3 <https://bilgi90.com/post/t%C3%BCrkiye-cumhuriyeti-snrlar-i%C3%A7inde-osmanl.p23838> Erişim Tarihi: 10.04.2021.

URL4 <https://1928.tagesspiegel.de/> Erişim Tarihi: 1.04.2021.

URL5 <https://www.google.com/maps> Erişim Tarihi: 1.04.2021.

URL6 https://de.wikipedia.org/wiki/Berlin_Lehrter_Bahnhof Erişim Tarihi: 1.04.2021.

URL7 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Straube-Plan_Berlin_1910.jpg Erişim Tarihi: 1.04.2021.

URL8 https://en.wikipedia.org/wiki/James_Hobrecht Erişim Tarihi: 1.04.2021.

URL9 Hermann Jansen Çalışmaları <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=51&SID=16322604105261> Erişim Tarihi: 1.04.2021.

URL10 Büyük Berlin Kuzey Güney Aksı 1937 –Albert Speer Planı 3D Yeniden Yapılanma <http://www.quondam.com/38/3802j.htm> Erişim Tarihi: 1.04.2021.

URL11 https://www.reddit.com/r/MapPorn/comments/dzpnw1/berlin_to_world_capital_germania_albert_speers/ Erişim Tarihi: 1.04.2021.

URL12 Büyük Berlin Kuzey Güney Aksı 1937 –Albert Speer Planı 3D Yeniden Yapılanma <http://www.quondam.com/38/3802j.htm> Erişim Tarihi: 1.04.2021.

URL13 Spreebogen'in Parlamento Bölgesi için Ana Planı. <http://www.sergiopascolorchitects.com/team-showcase/berlinspreebogen/> Erişim Tarihi: 7.04.2021.

URL14 <https://www.competitiononline.com/de/ergebnisse/16986> Erişim Tarihi: 1.04.2021.

URL15 Architekturführungen in Hamburg <https://www.a-tour.de/en/urban-planning-competition-for-the-extension-of-hamburgs-main-station/> Erişim Tarihi: 7.04.2021.

URL16 Hafencity <https://www.hafencity.com/> Erişim Tarihi: 7.04.2021.

URL17 <https://www.tektonika.com.tr/detail?id=237> Erişim Tarihi: 17.04.2021.

URL18 <http://www.atarim.com.tr/tr> Erişim Tarihi: 17.04.2021.

URL19 <https://www.arkitera.com/proje/esdeger-odul-caps-tevfik-sirri-gur-stadyumu-ile-camlibel-limani-fikir-projesi-yarismasi/> Erişim Tarihi: 17.04.2021.

URL20 <https://www.arkitera.com/yarisma/cumhuriyet-meydani-ve-ataturk-caddesi-camlibel-kentsel-tasarim-yarismasi1/> Erişim Tarihi: 17.04.2021.

URL21 Potsdamer-Anhalter-Dresdner-Bahnhof https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Potsdamer-Anhalter-Dresdner-Bahnhof_BusB1877sw.png

KENTLERDE ÇEPER KUŞAK ÇÖZÜMLEMESİ

KENTSEL KUŞAK ALANI OLARAK SÜMERBANK İŞÇİ VE MEMUR EVLERİNİN İNCELENMESİ

Bahadır Kocadağ*, Şevket Türktaş*, Mehmet Topçu**

*Konya Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**Konya Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü,

Doç. Dr.

bahadir.kocadağ@gmail.com, sevketturktas@gmail.com, mtopcu@ktun.edu.tr

Planlandığı dönemde kent çeperinde kalan alanlar; rant politikaları ile gelişen kentlerde ucuz arazilere yönelim sonucunda zamanla kent merkezinde kalmaktadır. Kent merkezinde kalan bu alanların; geniş parsellerden oluşması, büyük yeşil alanların varlığı, yaya kullanımının fazla olması, yapı yoğunluğunun az olması ve düşük araç yoğunluğu gibi özellikleri bakımından günümüz kentlerine göre farklılık göstermesinden dolayı iç kentsel kuşak olarak tanımlanmaktadır. Kentsel kuşaklar kentlerin planlanması, anlaşılması açısından önemlidir; çünkü günümüz kentlerine göre kendine has fiziksel ve ruhsal karakterlere sahiptirler. Bu kapsamda çalışma alanı olarak Konya ili, Ereğli ilçesi, Gülbahçe mahallesinde bulunan Sümerbank Dokuma Fabrikası İşçi ve Memur Evleri seçilmiştir. Sümerbank Dokuma Fabrikasının temelleri 1934 yılında atılıp 1937 yılında faaliyete başlamıştır. Fabrikada çalışacak olan işçi ve memurların konaklama ihtiyacını karşılamak amacı ile işçi ve memur evleri yapılmıştır. Böylece kentsel mekânın gelişimini etkileyecek ve kentsel mekânın kalite ve anlayışını geleneksel biçimden, Cumhuriyetin inşa etmeye çalıştığı “modern” çizgiye getirecek olan çevreler oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın amacı; Ereğli ilçesinin zamansal süreç içerisinde mekânsal değişiminin kentsel kuşak alanları çerçevesinde değerlendirilerek, Ereğli Sümerbank İşçi ve Memur Evleri'nin kent bütünü ve morfolojisi içindeki öneminin kuşak alanı özelinde planlama-tasarım süreçlerindeki problemleri ve olası potansiyellerinin tartışılması olarak belirlenmiştir. Çalışmamızda öncelikle kavramsal analizler yapılarak kentsel morfoloji konseptinde kentsel kuşak alanları ortaya konmuştur. Sonrasında Ereğli kent tarihine kısaca değinilmiş ve detayda işçi ve memur evlerinin yapılış amacı, arazi kullanımındaki değişiklikler; politika ve ekonomiden ne derece etkilendiği, tahsis ve kullanım haklarındaki değişikliklerin ne gibi sorunlar doğurduğu, zaman içerisinde yapılan çalışmalar/planların, Sümerbank işçi ve memur evlerinin yapılış amacına ne derece uyumlu olduğu tartışılmıştır. Ayrıca çalışma kamu arşiv kayıtlarında bulunan fotoğraflarla desteklenerek alanın günümüze kadarki değişimi kronolojik olarak belirlenmiştir. Kentsel morfoloji konusunun planlama sürecinde çok fazla yer almaması tarihi alanların kimlik sorunu yaşamasına neden olmaktadır. Bunun en güzel örneklerinden olan Taş Evlerinin kimliğinin plan ve tasarım projesi içerisinde göz ardı edilmesidir. Kentsel kuşak alanlarının zamansal süreç içinde planlanması aşamasında, planların kentli tarafından sahiplenilmesi ve nitelikli planlama için kentsel morfoloji kavramının bütün aktörler tarafından anlaşılması ve planlama sürecine dâhil edilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sümerbank İşçi ve Memur Evleri, kentsel morfoloji, kentsel kuşak alanları, Ereğli

Giriş

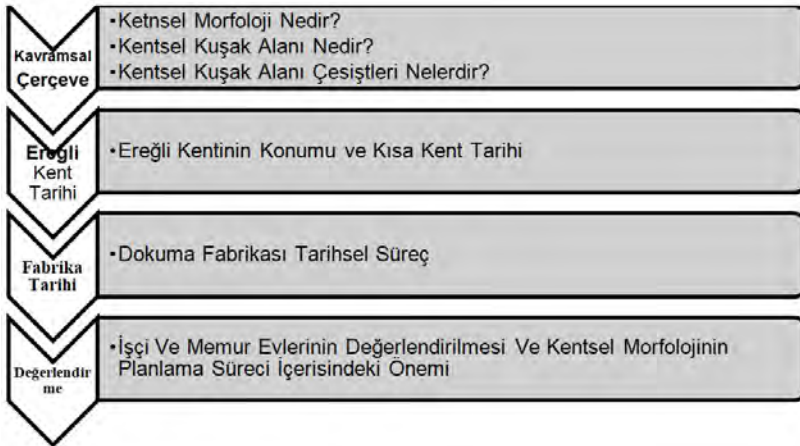
Kuruluşu/planlanması itibarıyla kent çeperinde kalan alanlar; Rant politikaları ile gelişen kentlerde ucuz arazilere yönelim sonucunda zamanla kent merkezinde kalmakta ve kente yabancılaşmaktadır. Kent dokusu ve kullanım fonksiyonları bakımından farklılıklar gösteren, günümüz kentlerinin yapı yoğunluğuna göre daha açık (az yoğun), nefes alınabilen ve en önemlisi birden fazla alternatif kullanım özelliğine sahip olan alanlar kentsel kuşak alanı olarak tanımlanmaktadır. Kentsel kuşaklar kentlerin planlanması, anlaşılması açısından önemlidir; çünkü özgün karakterlere sahiptirler. Bu kapsamda çalışmamızda kentsel kuşak alanı olarak belirlenen Ereğli Sümerbank İşçi ve Memur Evlerinin kent bütünü ve morfolojisi içindeki öneminin ve planlama-tasarım süreçlerindeki olası potansiyelinin açıklanması amaçlanmaktadır.

Çalışmamızın birinci bölümünde kent morfolojisi ve kentsel kuşak alanı ve kentsel kuşak alanı çeşitleri hakkında literatür araştırması yapılmıştır. İkinci bölümde Ereğli kent tarihine kısaca değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise kentsel kuşak alanı olarak belirlediğimiz Sümerbank İşçi ve Memur Evlerinin tarihsel süreci alınmıştır. Son bölüm olan dördüncü bölümde ise değerlendirme ve sonuçlara yer verilmiştir. Çalışmanın genel akışı Şekil 1’de gösterilmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Kentsel Morfoloji

Kentsel morfolojinin en genel tanımı; kentlerin fiziki doku, biçim ve yapı öğelerinin hangi koşullarda bir araya geldiğini, doku biçim ve fiziksel alanda değişime neden olan süreçlerin ve aktörlerin incelenmesi olarak tanımlanmaktadır.

Şekil 1. Çalışma akışı

Kentsel morfoloji; kentlerin inşası ve sonrasındaki dönüşüm süreçlerini inceleyerek bu süreçlerin çalışma prensiplerini inceler. Kentsel morfoloji; mekânın özündeki değişimine neden olan etmenleri (aktör-süreç); mekânın hareketini, toplumdaki değişimlerin kentin biçimine olan etkilerini inceler (Ünlü 2018).

Kentsel morfoloji araştırmalarını 3 gruba ayıran Whitehand ve Larkham; birinci gruba; kentlerin geçmişten günümüze kadar fiziksel değişimlerini haritalar, fotoğraflar ve planlar üzerinden tanımlamayı amaçlayan araştırmaları, ikinci gruba; değişim süreci içerisinde farklı aktörlerin dönüşüme etkilerini incelemeyi amaçlayan araştırmaları, üçüncü gruba; mekândaki değişime yönelik alınan kararları ve bu kararların süreci, süreci yönlendiren araç ve aktörleri arasındaki ilişkiyi değerlendiren araştırmaları” almışlardır (Ünlü, 2006).

Conzen’in kavramına göre kent morfolojisi üç tip arazi kullanımına ayrılmaktadır: konut, ticaret ve kuşak alanı kullanımları (Yaygın, 2016).

Kentsel Kuşak Alanı

Çeper kuşak alanı ilk olarak belirli dönemlerde Berlin kentinin gelişimini ve açık alanlarda oluşan kuşakları anlatmak amacıyla” Stadrandzone” adıyla anılmıştır. Kuşak alanı tanımı İngiliz kentlerinde ise kentlerin tarihsel ve coğrafi gelişimine etki eden süreçleri odaya konması biçiminde kullanılmıştır. Conzen, Alnwick gibi birçok çalışması ve Whitehand’ın yaptığı çalışmalar bu kuramın gelişmesinde etkili olmuştur (Ünlü ve Baş 2015).

Whitehand a göre çeper kuşakları arazi değerlerindeki değişimler ve konut inşası döngüleri üzerinden açıklamaktadır. Ülkemizde planlama anlayışında sosyal donatı alanlarının yanı sıra idari, sanayi, depolama ve konut dışı kentsel çalışma alanlarını içeren kuşak alanları büyük alan kullanımına sahiptirler. Bu nedenle bu kullanımların kent çeperinde arazi değerlerinin fazla olduğu alanlarda ya da arazi değerlerinin yüksek olduğu yerlerde kurulması zordur. Fakat konut üretimi ve ihtiyacının düşmesi ile beraberinde arazi değerlerinin de düşmesi sonucu büyük alan kullanımı gerektiren bu tür faaliyetler kent çeperinde kurulabilirler. Tekrar yükselişe geçen konut üretimi ve ihtiyacı sonucu yeni konut alanı ihtiyacını da beraberinde getirir ve bu yeni konut alanları kuşak alanlarının üzerinden sıçrayarak gelişir ve büyük alan kullanımı gerektiren idari, sanayi, konut dışı kentsel çalışma alanları kuşak niteliği kazanırlar (Ünlü ve Baş 2015).

Kentsel kuşak alanlarının fiziksel yapısı genellikle morfolojik dönemler ve siyasi, ekonomik etkenler gibi kentsel gelişme öğeleri doğrultusunda oluşur. Kentlerin formunu ve gelişim sürecini daha iyi anlamak için kuşak alanı kavramını iyi kavramak gerekmektedir. Kentlerin sosyal ve ekonomik alandaki gelişimi, ulaşım altyapısı, arazi kullanım tercihleri, yaya ulaşımı, yeşil alan çözümünün yoğunluğu, arazi yapısı kuşak alanı oluşumunu etkileyen başlıca etmenlerdir (Kubat & Hazar, 2018).

Kentsel kuşak alanları kentlinin rahat hareket edebileceği, kent mirası değeri taşıyan ve kent merkezi yeşil koridor özellikleri gösteren alanlardır. Bu alanlar yüksek turizm potansiyeli ve kentlinin kenti sahiplenme-geleneksellik-süreklilik hissi bakımından önem arz etmektedir.

Kentsel kuşak alanları benzer konut dokularını birbirinden ayıran, parsel biçim geniş ve düzensiz, parsel üzerindeki yapılaşmalar daha sığ ve yaya kullanımı dazla, araç trafiği daha az alanlardır. Bu alanlara dair ilk geniş kapsamlı tanımlama 1969 yılında M.R.G. Conzen tarafından yapılmıştır: Geçici ya da çok yavaş büyüyen bir kent çeperinden kaynaklanan ve başlangıçta çeperde yer arayan arazi kullanım birimlerinin karakteristik karışımından oluşan kuşak benzeri bölge. Nüfus dalgalanması, ekonomik döngüler ve teknolojiadaki aralıklı ve tekrarlı gelişimlerin sonucu kentin yayılımında meydana gelen yavaşlama ya da duraklama dönemleri ve kent çeperinde oluşan arazi kullanım değişimlerinin harmanlanması, kent gelişiminde göze çarpan değişikliklerdir. Uzun tarihsel süreçlerden geçmiş kentlerde coğrafi sonucu olarak, kademeli bir dinamikle, genellikle konut alanlarından ayrık, eş merkezli kuşak alanları açığa çıkar. (Hazar 2012; Conzen, 1960).

Kendiliğinden oluşan kuşak alanlarının devamlılığı; fiziksel, ekonomik, sosyo-kültürel etkenlerin işleyişi ile ilgilidir. Bu işleyiş kentsel kuşak alanı tanımının planlama-tasarım sürecinde önemli bir potansiyel ve yardımcı olduğunu göstermektedir.

Kentsel Kuşak Alanı Çeşitleri

Kuşak alanları kuruluş dönemleri, kentin merkezine olan uzaklığı ve eşik hatlarıyla ilişkisine göre iç, orta ve dış olmak üzere 3 ayrılmışlardır.

İç kuşak; kent merkezinin baskılarından dolayı en karmaşık kuşak çeşidinden biridir. 18. ve 19. Yy da sanayi döneminden sonra kuşak alanları hızla gelişen kentin içine gömülerek oluşmuşlardır. Bu alanların karakterleri şehir merkezinde yerleşimin artmasıyla değişmiş ancak, onlardan etkilenen arazi kullanımlarının gelmesiyle de güçlenmiştir (Ünlü, 2013).

Orta kuşak alanları; büyüme hızı bakımından daha yavaş olan kentlerin merkezlerinden uzak ve kentin eşik hatları ile ilişkilidirler. İç kuşak alanlarına göre sürekliliği daha azdır. Yol örüntüleri seyrek, daha fazla açık alan ve büyük parsel özelliği göstermektedirler.

Dış kuşak alanları; çoğunluğu 20.yy da oluşmuştur. Bu alanlar en bağımsız kuşak türüdür. Geniş ve dağınık parsellerden oluşmuşlardır. Nadiren bitişik parsellerde vardır. Çoğu parselde tren yolu, otoban, nehir vb. kullanımlar mevcut olsa da orta kuşak gibi eşik ilişkisi azdır (Hazar 2012).

Ereğli Kent Tarihi Özet

Ereğli İlçesi İç Anadolu Bölgesi'nin Konya Bölümü'nde Konya iline bağlı bir ilçedir. Tarih içinde birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olması Ereğli'ye zengin

Şekil 2. Ereğli ilçesinin konumu

bir kültürel miras kazandırmıştır. Tarih boyunca Hitit, Asur, Kimmer, Frig, Lidya, Pers, İskender İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu ve Bizans idaresinde kalan Ereğli, 9 asırda Bizans ile Abbasiler arasındaki mücadeleye sahne oldu.

Anadolu Selçuklularının zamanında Türklerin idaresine giren Ereğli, Karamanoğlu Beyliğinin 1250-1256 arası ilk başkenti olmuştur. Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı topraklarına katıldı. 20 asırda Bağdat Demiryolunun ilçeden geçmesi ile Ereğli'nin önemi daha da artmıştır.

Ereğli, Konya ilinin güney doğusunda bulunan (Şekil 2), Konya merkez ilçelerinden (Selçuklu, Karatay, Meram) sonra en büyük ilçesidir. Ereğli, Konya-Adana ve Adana-Niğde gibi önemli merkezlerin kavşak noktasındadır.

Kent merkezi Ereğli'nin güneyinde yer almakta ve kent makroformu kuzey güney doğrultuda gelişmiş ve bu doğrultuda da gelişmektedir (Şekil 3).

Ereğli Kent Merkezi Tarihsel Gelişim Süreci

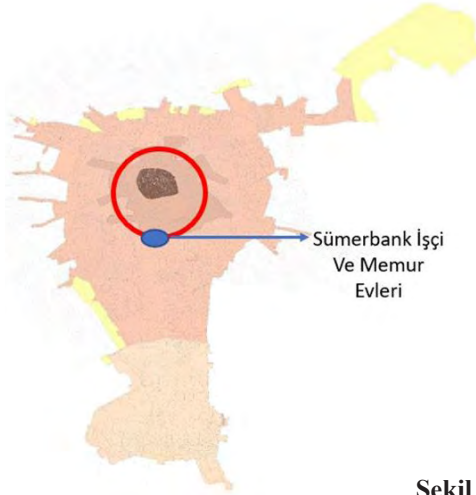
Ereğli merkez kentin ilk yerleşim yeri olarak karşımıza çıkmaktadır. (1904 yılı öncesi)

Tarihi okumalar, eski haritalar ve bölgede yapılan yeni inşaat kazılarında çıkan tarihi eserler baz alındığında eski kent yerleşim yeri olarak kabul edilen alan Şekil 4'te gösterilmiştir.

1904 yılı Demiryolu hattı ve 1937 yılı Sümerbank Dokuma Fabrikasının açılması ile genişleyen Kent Merkezi Şekil 5'te mavi alan ile gösterilmiştir.

Şekil 3. Ereğli Kent merkezinin konumu

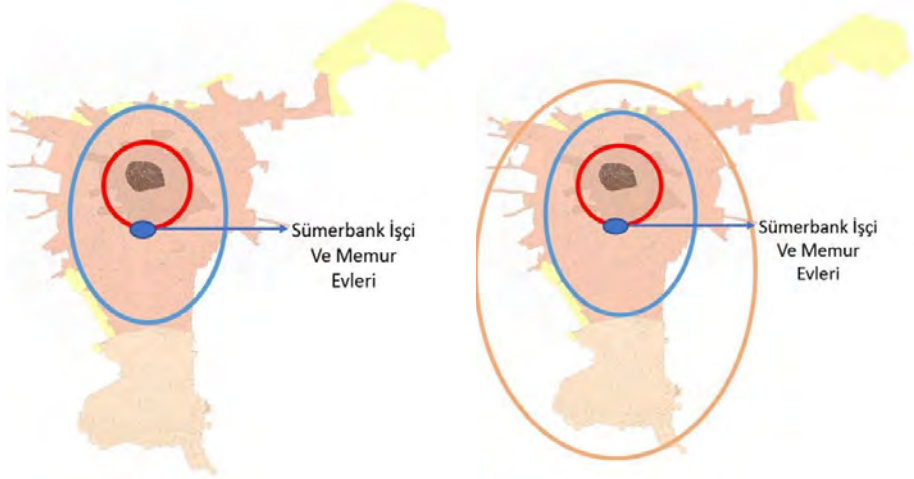

Şekil 4. 1904 Yılı öncesi Ereğli kent merkezi

1904 yılında Adana – Konya demiryolunun Ereğli’den geçmesi, 1934 yılında temeli atılıp 1937 yılında açılışı yapılan Sümerbank Tekstil Fabrikası’nın Kazancı Mahallesi’nde kurulması nedeniyle şehir güneye doğru gelişmiş ve yeni konut ihtiyacı karşılanmak üzere Kazancı ve Gülbahçe mahallerinde yeni konut alanları yaratılmıştır (Şekil 5), (Allı 2019).

Göç alan Ereğli ve zamanla yeni yerleşim yerlerinin açılmasıyla oluşan kent merkezi Şekil 6’da turuncu alan ile gösterilmiştir.

1980 sonrası Sümerbank dokuma fabrikası işlevini yitirmiş fakat kentte hizmet ve ticaret sektörleri ön plana çıkmıştır. Ayrıca 2008 ve 2010 yılı imar planları ile kent güney ve kuzeydoğu yönünde gelişmiştir (Şekil 6).

Şekil 5. 1904-1980 Ereğli kent merkezi

Şekil 6. 1980 sonrası kent merkezi

Ereğli kent merkezi 1904 yılı öncesine kadar büyük gelişmeler yaşamasa da demiryolu hattı güzergâhının buradan geçmesi, Sümerbank Dokuma Fabrikasının açılması ve 2008 ve 2010 yılı yeni imar planlarının yapılmasıyla kent merkezi büyüyerek kent makroformu günümüz şeklini almıştır. Demiryolu güzergâhı ve dokuma fabrikası ilk kurulduğunda kentin dış çeperinde yer alırken günümüzde kent merkezinde gömülmüştür.

Sümerbank İşçi ve Memur Evleri

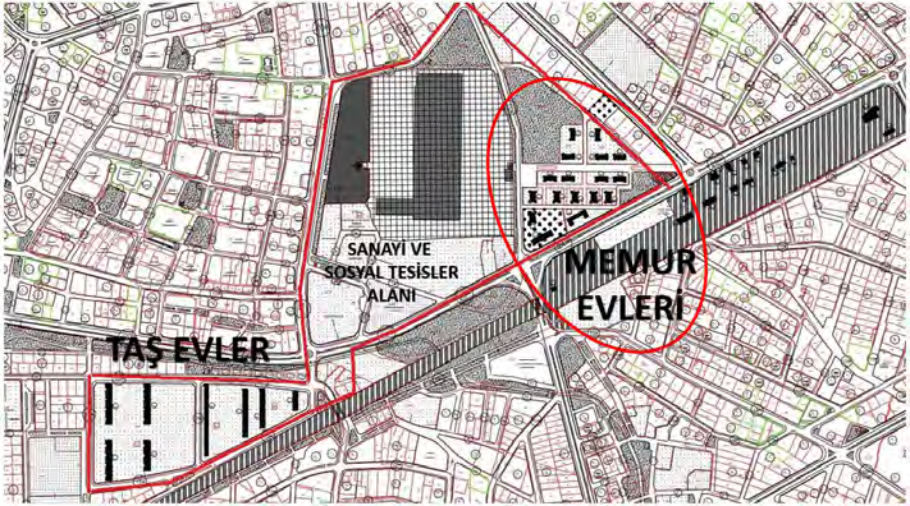
Çalışma alanı Konya ili Ereğli kent merkezi Gülbahçe mahallesinde bulunmaktadır (Şekil 7).

Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan Sümerbank Ereğli Bez Fabrikası hem Ereğli kenti için hem de çevre iller için bir kalkınma aracı olmuştur. Fabrikanın çevresinde gelişen sosyal tesisler ile bölge kentin odak noktası haline gelmiştir. Alan Cumhuriyetin ilk yıllarında başlatılan kalkınma hamlesinin fiziksel karşılığı olarak gelişmiş ve Cumhuriyet tarihinin önemli endüstri miras alanları arasında yerini almıştır.

Taşıdığı sosyal-ekonomik ve tarihsel önemden ötürü, Konya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 31.08.2005 tarih ve 483 sayılı kararı ile Sümerbank İşçi Lojmanları, Memur Lojmanları ve İstasyon Binalarının bulunduğu alan kentsel sit alanı olarak ilan edilmiştir. 25.04.2013 yılında ise bölgede koruma amaçlı imar planı yapılmıştır. İmar planına göre Taş Evler ve Memur Evleri Sosyal ve Kültürel Tesis Alanı olarak belirlenmiştir (Şekil 8).

Şekil 7. Alanın Kentteki Konumu

Şekil 8. Alanın imar planı (EBA, 2020)

Sümerbank İşçi ve Memur Evleri Tarihsel Süreci

Ereğli Sümerbank tekstil fabrikasının temelleri 1934 yılında atılıp 1937 yılında açılışı yapılmıştır. 1937 yılında tamamlanan fabrika binasının yan tesisleri de hızla inşa edilmeye devam edilmiştir (Şekil 9). Kentsel mekânın gelişimini etkileyecek ve kentsel mekân kalite ve anlayışını geleneksel biçiminden, Cumhuriyetin inşa etmeye çalıştığı “modern” çizgiye getirecek olan çevreler oluşturulmuştur (Şekil 10, Şekil 11). Bunlardan en önemlileri işçi konutları ve memur evleridir.

Şekil 9. Taş evler inşaatı 1937 (EBA, 2020)

Şekil 10. Fabrikadan memur evlerinin görünüşü 1945 (EBA, 2020)

Şekil 11. Memur evleri sokak görünümü 1945 (EBA, 2020)

Bahadır Kocadağ vd.

1934-1945 arası dönem

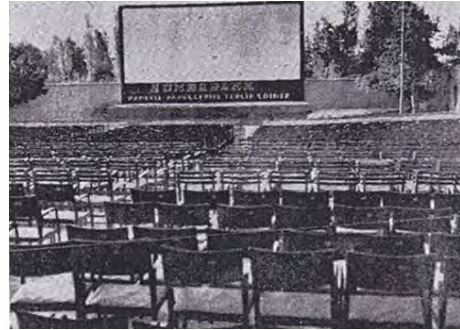
1934-1945 yılları arasından inşaatları tamamlanan bu yapılar aynı fabrika yapısında olduğu gibi Alman mimarlar tarafından projelendirilmişlerdir. Sümerbank kompleksinin içinde bulunan anaokulu, sosyal tesisler, hastane, yazlık ve kışlık sinemalar, spor sahaları ve stadyum ve ilkokul yapısı, alanı kendi içinde yeterli ve Ereğli kentinde imrenilen bir odak haline getirmiştir (Şekil 12, Şekil 13, Şekil 14, Şekil 15, Şekil 16). Bu yapıların kadınlı erkekli gruplar halinde kullanılması, işçi konutları ve memur evlerinde bulunan ortak açık alanlar farklı bir sosyal ve toplumsal yaşamın da temellerinin atılmasına neden olmuştur.

1950–1980 arası dönem

1950 yılına gelindiğinde Sümerbank Ereğli Bez Fabrikası 2140 işçi ve 60 memur ile kadrosunun en kalabalık olduğu dönemi yaşamaktadır. Plana konu olan kentsel sit alanı içerisinde devlet eliyle yaptırılan konutların yanı sıra, işçilerin kurdukları kooperatifler vasıtasıyla oluşturmaya başladıkları yaşam çevreleri de bu tarihlerde

Şekil 12. Kreaş binası (EBA, 2020)

Şekil 13. Sümer yazlık sinema (EBA, 2020)

Şekil 14. Sümer kışlık sinema 1940 (EBA, 2020)

Şekil 15. Sümer İlkokulu 1940 (EBA, 2020)

Şekil 16. Taş evler 1940 (EBA, 2020)

ortaya çıkmaya başlamıştır. İşçi Konutlarıyla Şehit Teğmen Selçuk Ergen Caddesi arasından kalan ve 81 evler denilen yapı dizileri bu kooperatifleşme sonucu oluşmuştur.

Yine bu dönemde; fabrikanın üretimle alakalı bölümlerine konfeksiyon binası, dikiş ipliği üretim bölümü ve çelik ambarlar eklenmiştir. Memur evleri içinde bulunan hastane, fabrika girişi bloğuna revir olarak yerleştirilmiş, eski hastane binası misafirhane olarak değerlendirilmiştir. Bu tarihlerde alana bir cami ve memur evleri bölümüne bir de aile lokali eklenmiştir.

1980-2012 arası dönem

1980 yılında yaşanan siyasi gelişmeler neticesinde, KİT'lere karşı devletin tutumu değişmiş ve özelleştirme çalışmaları ile Sümerbank ve benzeri diğer kuruluşların satışları gündeme gelmiştir. Ereğli Bez Fabrikası da bu gelişmelerden nasibini almış ve Eylül 1987'de özelleştirme listesine alınmıştır. Fabrika'nın 1997 yılında ise Albayrak Tekstil tarafından satın alınmasıyla birlikte; fabrikaya ait tüm sosyal alanlar teker teker fabrika bünyesinden ayrılarak, Maliye Hazinesi, Ereğli Belediyesi gibi kurumlara terk edilmiştir.

Sümerbank İşçi Konutları, Taş Evler diye de bilinen alan bu süreçte ilk olarak dönemin belediyesi tarafından kent müzesi olarak deklare edilmiş, seçim programları çerçevesinde ise alanda içinde tiyatro ve konferans salonları ile sanat galerileri bulunan çok amaçlı bir kültür merkezi inşa edileceği vaat edilmiştir.

1999 yılında Marmara'da yaşanan 17 Ağustos depreminden sonra depremzedeler Sümerbank Fabrikası konutlarında barındırılmak üzere Belediye tarafından Ereğli'ye davet edilmişlerdir. Daha önceleri Sümerbank Fabrikası ile bağlantılı olarak, merkezi sistem kanalıyla ısınan konutlara yerleşen depremzedeler, özelleştirme sonrasında bu bağlantısı kopan konutlarda ısınma ihtiyaçlarını karşılamak için yapılarda çeşitli tahribatlar yapmışlardır. 2002 yılında Sümerbank konutları bir kentsel projeye konu olarak acil bir biçimde boşaltılmıştır. Ancak böyle bir proje gerçekleşmediği gibi, yapıların kapı ve pencereleri sökülerek daha da sahipsiz ve bakımsız bir hale gelmişlerdir.

Şekil 17. Taş evler 2012 (EBA, 2020)

2007 yılında yapılan bir tezde Memur Evlerinin düşük bir bedel karşılığı isteklilere kiralandığı, İşçi Konutlarının ise oldukça kötü durumda oldukları saptanmıştır. Süreç içerisinde özellikle İşçi Konutlarının olduğu “alan” çeşitli kamu kurumları tarafından elde edilmek istenmiştir. 2008 yılına gelindiğinde Memur Evleri ve İşçi Konutları Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından tescil edilmişlerdir. Aynı kurul bu süreç içinde 2005 yılında is TCDD İstasyon sahasında bulunan yapıları II. grup kültür varlığı olarak tescil etmiştir.

1997 yılında Sümerbank Fabrikası'nın özelleştirilmesiyle başlayan süreçte, fabrikanın ilk kurulduğu dönemin tam aksi yönde; sanki zaman tersine akmış, kurulan tüm sosyal tesisler teker teker ortadan kaldırılmış, işçi ve memur konutları işlevsiz hale getirilmiş, tüm alan cazibesini ve canlılığını yitirmiştir (Şekil 17). Mevcudiyetini koruyan kreş, ilköğretim okulu gibi yapılar ise fabrika çalışanlarına hizmet etme bütünlüklü yaklaşımından koparılmıştır. Yazlık sinema kaldırılmış, kışlık sinema ise yıkılmıştır.

2012 sonrası

Bölgede 12.05.2013 yılında koruma amaçlı imar planı hazırlanmıştır. İşçi evleri ekonomik ve siyasi sebeplerden dolayı restorasyon uygulamaları yapılamamıştır. Her seçim döneminin kurtarılmaya vaadi olan taş evler 2020 tarihi itibarı ile hala kentin sorunlu alanlarından. Memur Evleri ise Ereğli belediyesince Oğuz Ata Sosyal Tesisleri olarak düzenlenerek derneklere kiralanmış işlev verilerek yaşatılmaya çalışılmaktadır (Şekil 18, Şekil 19).

Taş Evler Restorasyon Projesi

Konya Büyükşehir Belediyesi Ereğli eski Sümerbank İşçi Evlerinin atıl durumdan kurtarılması ve bölgenin odak merkezi haline getirilmesi amacıyla 2016 yılında bir restorasyon projesi hazırlanmıştır (Şekil 20). Taş Evler restore edildikten sonra sosyal, kültürel ve kamu amaçlı hizmetler için kullanılması düşünülmüş, fakat bu proje uygulamaya geçmemiştir.

Şekil 18. Günümüz memur evleri 2019 (EBA, 2020)

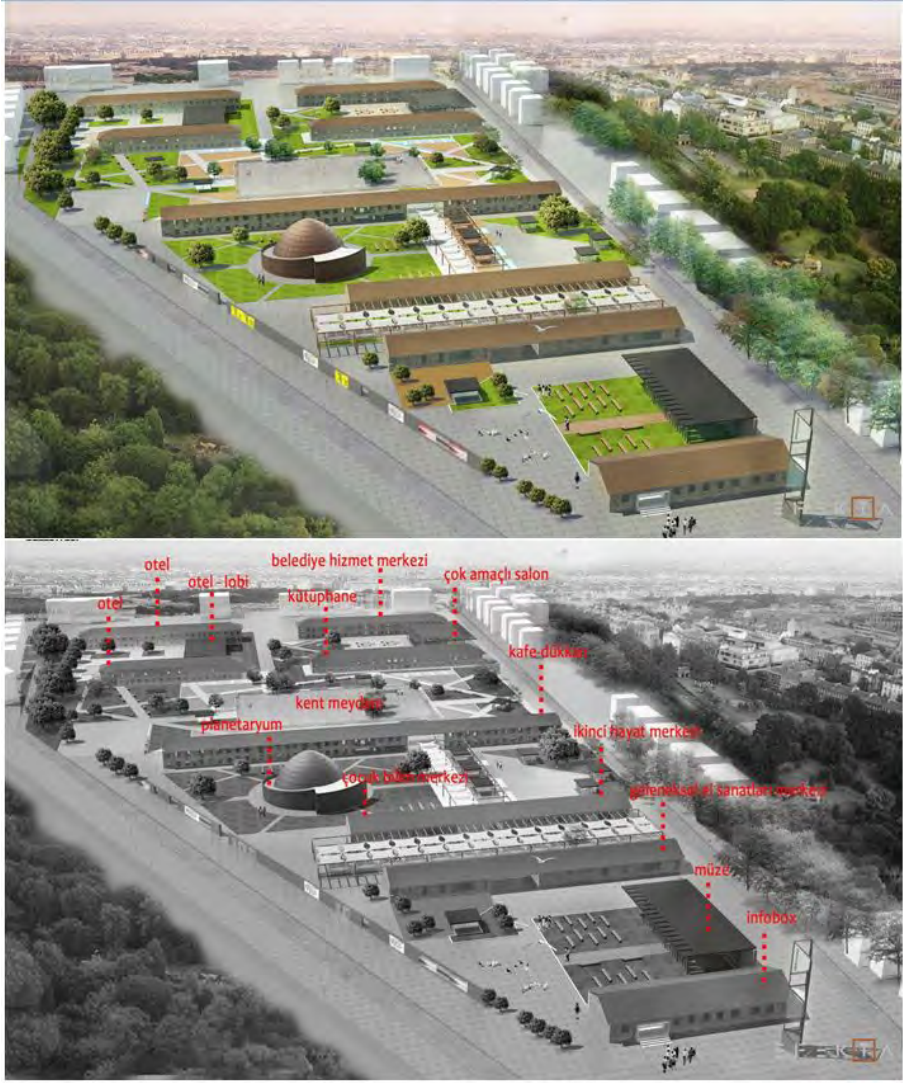
Şekil 19. Günümüz taş evleri (EBA, 2020)

Sonuç ve Tartışma

Morfolojik tanımlamaların planlama sürecinde çok fazla yer almaması tarihi alanların kimlik sorunu yaşamasına neden olmaktadır. Bunun en güzel örneklerinden olan Taş Evlerinin en büyük sorunlarından bir tanesi kuşak alanlarının kimliğinin plan ve tasarım projesi içerisinde göz ardı edilmesidir.

Kuşak alanlarının değerlendirilmesi için bu alanların kentliye nefes aldıracak, aktif kullanım ve kent kimliği özelliklerini taşıyacak yeni kullanım önerileri getirilmeli ya da mevcut kullanımların korunması gerekmektedir. Taş evleri örneğinde ise 2013 yılından beri koruma altında olan alanın gün geçtikçe kaybolması koruma planının gerçekliliğini tartışmaya açmıştır. Koruma amaçlı imar planı ve restorasyon projelerinin ekonomik sebepler ve yerelde bir karşılığının olmaması bölgenin dezavantajıdır. Projeye bakıldığında alana sosyal tesisler, otel vb kullanımların getirilmesi Taş Evlerinin ruhuna ve yapım amacına terstir.

Taş evler tarihine baktığımızda alanın morfolojisini etkileyen en önemli unsurlardan birisi ekonomi iken diğeri alanın mülkiyet/tahsis sorunu diyebiliriz. Bu durumu 2020 yılına kadar olan süreçte taş evlerin mülkiyet değişimlerini sırasıyla; Sümerbank, Albayrak, Maliye Hazinesi, Ereğli Belediyesi, Adalet Bakanlığı, Ereğli Belediyesi, Jandarma Komutanlığı, Ereğli Belediyesi, Konya Büyükşehir Belediyesi, 2020 yılı itibarı ile tekrar Ereğli Belediyesi yetkisi altına girmesinden gözlemlemekteyiz.

Şekil 20. Taş evler proje taslağı 2016 (EBA, 2020)

Memur evleri taş evlere göre daha merkezide kalmaktadır. 2012 yılından önce bu alanda da kente yabancılaşma, yıpranma ve güvenlik sorunları varken 2012 yılında yapılan Oğuz Ata Sosyal Tesisleri adı altında eski memur evlerinin derneklere, okullara, kefelere çevrilmesi ile kentsel sorunlardan kurtarılmıştır. Alan kentlinin nefes alabileceği geniş yeşil alanların olduğu, araç kullanımından uzak sadece yaya kullanımına açık güvenli bir alana çevrilmiş kente kazandırılmıştır.

Alanın günümüzde önemli bir yere sahip olmasının en önemli nedeni dönemin ihtiyacına cevap vermesidir. Böylece alandaki işlevlerin kent halkı tarafından sa-

Şekil 21. Tarihsel süreçte memur evleri (EBA, 2020)

hiplenilmesi ve sürekliliklerinin sağlanması ile eski memur evleri önemli bir odak haline gelmiştir.

Kentsel kuşak alanı olarak değerlendirildiğinde kent mirası özelliği taşıması, büyük yeşil alanların varlığı, yapı yoğunluğu azlığı, günümüz kent ve kentlinin en ihtiyaç duyduğu alalardır. Birden fazla kullanım açık olan bu alanların değerlendirilmesi kentlinin aidiyet duygusunu arttıracaktır.

Sonuç olarak planlama işleminin kent ve kentli tarafından sahiplenilebilmesi için ayrıca nitelikli planlama için kentsel morfoloji önemli olanaklar sunan bir araştırma alanı olarak planlama süreci içerisinde yer alması gerekmektedir. Bu kapsamda kentsel kuşak alanları kavramının anlaşılması ve planlama sürecine dahil edilmesi eski alanlarda özgün kimlik yitirilmeden, daha sağlıklı, sürdürülebilir ve ekolojik alanlar olarak tasarlanabilir.

Kaynaklar

Allı, H. İ. (2019). *Konya Ereğli İlçesinin Gelişimi*, (Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü)

Conzen, M. R. G. (1960). *Alnwick, Northumberland. A Study in Town-plan Analysis*.

EBA (2020). Konya Ereğli Belediyesi Kurumsal Fotoğraf Arşivi.

Bahadır Kocadağ vd.

Hazar, D. (2012). *Kentsel Planlama ve Tasarım Süreçlerinde Kentsel Kuşak Alanları: İstanbul ve Barselona Kentleri Karşılaştırmalı Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Kubat, A.S. & Hazar, D. (2018). İstanbul'un Çeper Kuşak Gelişim Süreci. *Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı, İstanbul: Türkiye*, 693-711.

Ünlü, T. (2006). Urban Change in Mersin: Morphological Change in Camlibel// Mersin'de Değişen Kentsel Mekân: Çamlıbel'de Morfolojik Değişim. *Megaron*, 1(4), 178.

Ünlü T. (2013) Thinking about fringe belts: A Mediterranean perspective. *Urban Morphology*, 17(1):5-20.

Ünlü, T, Baş, Y. (2015) Mersin'de Morfolojik Süreçlerin Değerlendirilmesi. *Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı I. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Mersin: Türkiye*, 14-30.

Ünlü, T. (2018). Mekânın Biçimlendirilmesi ve Kentsel Morfoloji. *Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı, İstanbul: Türkiye* 31, 59-70.

Yaygın, M. A. (2016). *Kent dokusundaki mekansal değişimin morfolojik boyutta incelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü).

ÜSKÜDAR'IN ÇEPER KUŞAK GELİŞİM SÜRECİ

Ebru Çakmak*, Burak Belli, Ayşe Sema Kubat*****

*İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Arş. Gör.

***İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.

ebru.cakmak4@gmail.com, bellib@itu.edu.tr, kubat@itu.edu.tr

Çeper kuşak kavramı, farklı planlama yaklaşımlarının etkilerini, çeper kuşakların yerlerini ve fonksiyonlarını anlamak ve bu alanların kente kattıkları değeri kavramak açısından önemlidir. Tarihsel süreçte kentin mekânsal büyümesinin ve kentteki farklı planlama yaklaşımlarının izlerini taşıyan çeper kuşaklar; çoğunlukla kent mirası ve ekolojik koridor özelliği gösteren ve kentin kontrolsüz bir şekilde yayılmasını önleyen alanlardır. Ancak hızlı nüfus artışlarıyla birlikte yeni gelişim yerlerine duyulan ihtiyaç sonucu bu alanlar arazi kullanımındaki değişiklikler ile hızlı bir değişim ve dönüşüm sürecine girmişlerdir. Hızla büyüyen kentlerde açık alanlar, yeşil alanlar, tarihi ve kültürel değere sahip olan bostanlık alanlar kentin en zor korunan ve kırılğan yapıda bulunan alanlardır. Üsküdar'da özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra gelen göç dalgası ve aşırı kentleşmeye paralel olarak kentsel mekâna yapılan müdahaleler, çeper kuşak alanlarının süreç içerisinde yok olmasına neden olmuştur. En temel amacı geçmişten günümüze kadar olan süreçte, Üsküdar'ın geçmiş olduğu morfolojik değişim sürecinin ortaya konulması olan bu çalışma, Üsküdar'ın iç çeper kuşak alanının oluşum, değişim ve yabancılaşma süreçlerini dönemsel olarak ele almaktadır. Köklü tarihi geçmişi ve kendine özgü karakteriyle İstanbul'un en önemli yerleşim yerlerinden biri olan kentte, söz konusu değişimin boyutunu anlamak amacıyla bu süreçler yapı adası bazında yapılan detaylı çalışmalar üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çeper kuşak (fringe belt), kent morfolojisi, kentsel tasarım, Üsküdar

Giriş

Tarihsel süreç içerisinde kentin mekânsal büyüme aşamalarının ve kentteki farklı planlama yaklaşımlarının izlerini taşıyan çeper kuşaklar; kentin değişim ve dönüşüm döngüsüne yönelik ipuçları sunan, çoğunlukla kent mirası ve ekolojik koridor özelliği gösteren, kentin kontrolsüz bir şekilde yayılmasını önleyen alanlardır. Ancak hızlı nüfus artışlarıyla birlikte yeni gelişim yerlerine duyulan ihtiyaç sonucu bu alanlar arazi kullanımındaki değişiklikler ile hızlı bir değişim ve dönüşüm sürecine girmişlerdir.

Köklü tarihi geçmişi ve kendine özgü karakteriyle İstanbul'un en önemli yerleşim yerlerinden biri olan Üsküdar, birçok tarihi-kültürel miras alanına ev sahipliği yapmaktadır. Özellikle Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte Üsküdar, geniş kapsamlı pek çok değişikliğe sahne olmuştur. Günümüzde, İstanbul metropolünü etkileyen gelişmelere paralel olarak hızlı bir değişim ve dönüşüm süreci içerisinde bulunan ve kentin ulaşım odağı haline gelen Üsküdar'da; 1970'li yıllarda Boğaziçi köprüsünün inşası, hızlı nüfus artışı, göç, yeni gelişim yerlerine duyulan ihtiyacın artması gibi sebeplerle özellikle iç çeper kuşak alanlarının yabancılaşmaya maruz kaldığı tespit edilmiştir. Kentsel mekâna yapılan müdahaleler ile, kentin belleğinde önemli yer edinmiş tarihi ve kültürel değere sahip bostanlık alanlar ile açık ve yeşil alanların giderek yok olduğu ya da konut alanlarının baskısı altında kaldığı görülmüştür. Buna göre, imar çalışmalarının yoğunlaştığı yerleşmede, yeni yapılaşmaların eskinin izlerini sildiğini söylemek mümkündür. Öte yandan, hızla artan kentsel nüfusa yönelik yeni eğitim ve sağlık gibi kurumların açılması, mevcut kurumların genişletilmesi ve yeni spor alanlarının açılması gibi iç çeper kuşak genişlemesi ve oluşumu olarak adlandırılan süreçlerin de gerçekleştiği yapılan inceleme ve çalışmalar sonucunda tespit edilmiştir.

En temel amacı geçmişten günümüze kadar olan süreçte Üsküdar'ın geçirmiş olduğu morfolojik değişim sürecinin ortaya konulması olan bu çalışma, Üsküdar'ın iç çeper kuşak alanının oluşum, değişim ve yabancılaşma süreçlerini dönemsel olarak ele almaktadır. Söz konusu değişimin boyutunu anlamak amacıyla, bu süreçler yapı adası bazında yapılan detaylı çalışmalar üzerinden incelenmiştir.

Çalışmanın yöntemi oluşturulurken, Conzen (1969), Barke (1982), Whitehand (2003) ve Conzen (2009) vb. gibi, coğrafya kökenli morfolojilerin çokça kullanıldığı bir yaklaşım olan ve İngiliz Morfoloji ekolünce geliştirilen "çeper kuşak çalışmaları" esas alınmıştır. Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin araç olarak kullanıldığı, farklı tarihsel dönemlerde değişim gösteren arazi kullanımlarının ve plan kararlarının işlendiği haritalara ek olarak; sosyal ve ekonomik göstergeler, fotoğraflar ve hava fotoğrafları değerlendirilerek bu çalışmaya özgün bir yöntem geliştirilmiştir.

Çeper Kuşak Alanı Kavramı

Çeper kuşak alanlarına dair geniş kapsamlı ilk tanımlama Conzen (1969) tarafından yapılmıştır. İlk başta kentin çeperinde yer alırken; nüfus patlaması, ekonomik döngüler ve teknolojik gelişmeler sonucunda büyüyen kentin iç bölgelerine gömülü kalan çeper kuşak alanları, arazi kullanım birimlerinin karakteristik özellikleri bakımından kentin yoğun yapılaşmaya sahne olan konut bölgeleri ile farklılık gösteren kuşak benzeri bölgelerdir (Conzen, 1969). Bu alanlar, çoğunlukla aynı döneme ait ve benzer fiziksel karakterleri bulunan konut dokularını birbirinden ayıran; genellikle düzensiz şekilli, geniş parsellere sahip alanlardır. Yapılaşmanın kentin diğer bölgelerine kıyasla daha seyrek olduğu bu alanlarda yaya dolaşımı daha yüksek, araç trafiği ise daha azdır (Whitehand ve Morton, 2003).

Bir kentin morfolojik gelişim sürecini anlamak açısından çeper kuşak alanlarının varlığı oldukça önemlidir (Barke, 1990). Kendiliğinden ortaya çıkan çeper kuşak alanlarının sürekliliği; fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel süreçlerle yakından ilişkilidir. Çünkü, bu alanlar, kentin yapılaşma döngüleri esnasında gelişim, değişim ve dönüşüm süreçleri geçirebilmektedir (Gu, 2010).

Geçmişten günümüze kadarki süreçte farklı disiplinlerin bakış açılarıyla ele alınan çeper kuşak alanı kavramı, bir bilim insanına göre, konut ve ticaret sektörlerinin ötesinde ihtiyaç duyulan bir kentsel mekân olarak ele alınırken; şehir plancılar tarafından ise, kent ekolojisi, kentsel sürdürülebilirlik, kültürel ve doğal özellikler bakımından oldukça önemli kentsel alanlar olarak addedilmektedir. Kentsel tasarımcılara göre ise, çok fonksiyonlu çevreler tasarlamaya imkân verse de özgün niteliğini kaybetme tehlikesi bulunan, düşük yoğunluklu kentsel alanlardır (Conzen, 2009). Çeper kuşak alanları üzerine yapılan çalışmalarının üç dönemde incelendiği görülmektedir;

I. Dönem: Çeper kuşak olgusunun tanımlanarak, Avrupalı coğrafyacılar tarafından tartışıldığı 1936 ile 1960'ların ilk yarısını kapsayan dönemdir. Louis'in çeper kuşak alanlarını ifade ettiği Berlin çalışması (1936) ile başlamaktadır. Bu dönem aynı zamanda, Conzen'in (1960, 1962) İngiltere'de gerçekleştirdiği ve morfolojik teorinin temellerini attığı Alnwick ve Newcastle çalışmaları ile fiziksel büyümenin eşik hatları olan kent duvarları ve çeper kuşak alanlarının ilişkisini ortaya koyan çalışmaları (Whitehand, 1967) kapsamaktadır (Gu, 2010; Kubat ve Hazar, 2018).

II. Dönem: Çeper kuşak alanlarının oluşumu ile büyüme halkaları, arazi değerleri ve ulaşım teknolojileri arasındaki ilişkinin kurulduğu, 1960'ların ikinci yarısı ile 1990'lı yılların sonuna kadar olan süreçte yapılan çalışmaları kapsayan dönemdir. Bu dönemde yapılan en önemli çalışmalardan biri Whitehand'in arazi rantı modelidir (Whitehand, 1972). Bu modele göre, konut üretiminin durgun ve arazi değerlerinin düşük olduğu dönemlerde, çeper kuşak alanları oluşumu artış göstermektedir. Bu dönemde yapılan çalışmalar, daha çok kuşak alanlarının oluşumu (*fb formation*), değişimi (*fb modification*) ve kentsel form üzerindeki etkileri ile ilgili olup, planlama ile ilişkisini yeterince ele almamıştır (Barke, 1990; Kubat ve Hazar, 2018).

III. Dönem: Çeper kuşak alanları ile kentsel planlama ve kentsel peyzaj yönetimi arasındaki ilişkileri açıklayan çalışmaların yapıldığı, 1990'lı yıllardan günümüze kadar olan dönemdir. Bu dönemde, çeper kuşak alanlarının bütüncül planlama yaklaşımı olarak tartışılması (Whitehand ve Morton, 2006), kentsel tasarım yönetimi bağlamı (Whitehand, 2005) ve kent ekolojisi ve sürdürülebilirlik açısından önemi (Hopkins, 2004) gibi konular ele alınmıştır (Gu, 2010; Kubat ve Hazar, 2018). Bu tür çalışmalar tüm dünyada, kent morfoloğları tarafından halen araştırılmaya devam etmektedir. Türkiye'de ise henüz yeni bir çalışma alanıdır ve yapılan araştırmalar sayı bakımından oldukça azdır.

Kendiliğinden ortaya çıkan ve zaman içerisinde gelişim, dönüşüm ve koruma planlarına konu olabilen çeper kuşak alanları, kentsel bellek açısından büyük öneme sahiptir (Rossi, 1982; Hazar ve Özkan, 2020). Kuşak alanları, kent içerisindeki konumlarına, geçirmiş oldukları tarihsel süreçlere ve eşik hatları (*fixation line*) ile ilişkisine göre; iç çeper kuşak, orta çeper kuşak ve dış çeper kuşak olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu alanlara oluşum zamanı açısından bakıldığında, ilk olarak iç çeper kuşak alanlarının biçimlendiği görülmektedir. Zaman içerisinde, kentin büyümesiyle kent merkezinin içinde gömülü kalmaları nedeniyle, iç çeper kuşak alanlarının özgün karakteri üzerindeki değişim baskısı diğer kuşak alanlarına kıyasla daha fazla olmaktadır. Bu süreçte çeper kuşak alanları, asıl amaçlarıyla kullanılmaya devam ederse, kent içerisindeki varlıkları sürekli olur ve sağlamlaşır, bu duruma çeper kuşak sağlamlaşması (*fb consolidation*) denmektedir. Öte yandan, kentsel büyümenin doğal bir sonucu olarak çeper kuşak alanları değişebilir (*fb modification*), genişleyebilir (*fb expansion*) veya küçülebilir (*fb reduction*). Buradaki değişimlerin birçoğu kuşak alanlarının mevcut karakteri üzerinde meydana gelse de bu alanlar, bazı istisnalar haricinde çevrelerindeki alanlardan farklı olmayı sürdürmektedir (Whitehand, 1967; Hazar ve Kubat 2018). Çeper kuşak alanlarının kuşak alanı olma özelliğini kaybetmeden, bir başka kuşak alanına nakledilmesi/taşınması çeper kuşak ötelenmesidir (*fb translation*). Mevcut bir kuşak alanı, yeni konut gelişimi, yoğunluk artışı vb. süreçlerle sürekliliğini ve kuşak alanı olma özelliğini kaybederek çok katlı ofis yapılarına veya apartmanlara dönüşebilir. Çeper kuşak alanının özgün karakterini kaybettiği bu durum ise çeper kuşak yabancılaşması (*fb alienation*) olarak adlandırılmaktadır (Conzen, 2009; Kubat ve Hazar, 2018).

Çeper kuşak tanımına dahil edilen yeşil alanlar, kentsel tarım alanları, büyük ölçekli endüstriyel kullanımlar, kurumsal/kamusal kullanımlar, spor alanları, düşük yoğunluklu konut alanları ve rekreasyon alanları gibi kullanımların (Barke, 1982); kentsel alanda uygulanan stratejiler, bütünleşik plan ve politikalar ile kuşak alanı olma özelliği ve sürekliliği genellikle engellenmektedir (Gu, 2010).

Tarihsel-Coğrafi Değişim Sürecinde Üsküdar ve Çeper Kuşak Alanları

İstanbul'un Anadolu yakasında yer alan Üsküdar, tarihsel çekirdeği Salacak ve Paşalimanı arasında konumlanan, batıda İstanbul Boğazı kuzeyde ise Sultantepe ile sınırlanan bir yerleşim birimidir. Tarihsel kaynaklara göre İstanbul'un fethinden çok önce Türklerin eline geçtiği bilinen Üsküdar, İstanbul Boğazı'nın giriş noktasında yer almasından dolayı, şehrin Anadolu'ya açılan kapısı ve Anadolu'dan gelen ticaret yollarının son durağı olarak bilinmektedir. Geçmişten günümüze önemli bir ticari ve askeri merkez olması nedeniyle gerek Bizans ve Osmanlı dönemlerinde gerekse Cumhuriyet döneminde geçirdiği kimlik farklılaşmaları, Üsküdar'ın bugünkü kentsel makroformunun oluşmasındaki en büyük etmenlerdendir.

Erken Cumhuriyet dönemine kadar oldukça nitelikli bir yerleşim yeri olan Üsküdar, pek çok yazılı kaynakta bir Osmanlı kenti olarak tanımlanmaktadır. Üsküdar'ın kentsel-mekânsal biçimlenişini ve yapısını anlamak için Osmanlı öncesi kentsel durumunu incelemek oldukça önemlidir. Fakat önceki dönemlere ait yeterince tarihi belge ve fiziki veri bulunmamasından dolayı, Üsküdar'ın kent dokusunun gelişimi hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Kaynakların çoğunda, Osmanlı öncesi dönemde Üsküdar'ın küçük bir kasaba yerleşimi olduğu belirtilmektedir. Bu alana dair en somut bilgiler Marmaray Tüp Geçit Projesi kapsamında yapılmaya başlanan ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü'nce yürütülen Marmaray Arkeolojik Kurtarma Kazıları sırasında ortaya çıkmıştır. Üsküdar'ın bugüne kadar bilinen tarihi geçmişi Marmaray Projesi ile kesintiye uğramıştır. Ani bir toplumsal hafıza dönüşü yaşanmasına neden olan kurtarma kazılarında, son dönem Osmanlı mimarisine kadar Bizans, Roma ve Helenistik dönemlere ait buluntular ele geçirilmiştir. Kazı alanında bulunan M.Ö. 7. ve 5. yüzyıllara ait olduğu düşünülen parçalar, Üsküdar'ın geçmişinin arkaik döneme kadar uzandığını göstermektedir (Ertuğrul, 2011).

Günümüzde apartman daireleri ile dolu olan Üsküdar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında soylu ailelerin yaşadığı, ahşap konaklara sahip çok nitelikli bir yerleşim alanıydı. Ancak ilerleyen yıllarda önemli ölçüde değişerek büyük kentsel travmalara sahne olmuştur. Özellikle 2000'li yıllardan sonra yapılan düzenlemeler ile İstanbul metropolünün transfer odağı haline gelmiş; giderek daha da artan yapılaşma baskısı, yerleşim dokusunu derinden etkilemiştir.

Bu çalışmada, Üsküdar'ın değişimi ile çeper kuşak alanlarının ilişkisini anlayabilmek adına kentin değişim süreci, Osmanlı İmparatorluğu öncesi dönem, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere 3 başlık altında kısaca ele alınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu Öncesi Dönem (-1453)

Antik dönemden beri varlığı bilinen ve Krysopolis, Skytarion, Scutari ve Eskidar isimleri ile tarih sahnesinde olan Üsküdar'da, bu dönemde oldukça derin ve ko-

Şekil 1. Soldan sağa sırasıyla 1764, Von Reben, Johan Baptist Map; 1786, Kauffer-François, Plan de La Ville, 1925-1928, Plan of Uskudar; 1930 Pervititch Haritası (Kaynak: Kubilay, 2010).

runaklı bir liman, ticaret iskeleleri ve tersaneler bulunmaktaydı (Konyalı, 1976). Önceleri derin bir koy olan Üsküdar sahilinin Çavuşdere ve Bülbüldere'nin getirdiği alüvyonlarla dolduğu ve yavaş yavaş bugünkü halini aldığı düşünülmektedir.

11. ve 12. Yüzyılda birçok haberleşme kulesi, manastır (Khrysopolis ve Philip-pikos Manastırı, Hagia Marina Şapeli ve manastırı) ve yazlık sarayın (Skoutorin Sarayı) inşa edildiği bilinmekle birlikte Üsküdar önemli bir yerleşim yeri olarak tarihe geçmiştir (Dağtaş ve Tokay, 2010).

Osmanlı Dönemi (1453-1923)

Osmanlı kentinin temel özelliği olan “hareket” ve “dışa dönüklük”, açık bir kentsel morfolojiye sahip olan Üsküdar'ın, inşa edilme sürecinde de kendisini göstermiştir. Tarihi yarımada da olduğu gibi bir sur sisteminin bulunmaması, Üsküdar'ın kentsel yayılmasını kolaylaştırmış, bu durum süreç içerisinde kentin büyümesine ve fiziksel olarak genişlemesine olanak sağlamıştır. 15. yüzyılın sonlarında tarihi İstanbul ve Pera'nın karşı kıyısında bulunan ve oldukça küçük bir yerleşim birimi olarak görünen Üsküdar, 16. yüzyıl sonlarına doğru kentsel büyüklük açısından neredeyse bu iki merkez ile aynı fiziksel boyutlara ulaşmıştır. Bu büyüme ve genişleme, tarihi harita ve belgelerde kolayca görülmektedir (Çetin ve Özgül, 2016).

Üsküdar'da, erken dönem Türk yerleşmelerinin izlerinin görülmesi 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra olmuştur (Konyalı, 1976). 1453 yılında İstanbul'un Türkler tarafından fethi ile beraber deniz kıyısından gelebilecek tehlikeler ortadan kalkınca, Salacak tarafında bulunan yerleşim lekeleri büyümeye başlamıştır. Fatih Sultan Mehmet'in Üsküdar'a mescit ve bedestenler inşa ettirmesiyle beraber özellikle kıyı alanında ticaret ve çarşı alanlarının gelişimi sağlanmıştır (Tokay ve Dağtaş, 2010). Bu dönemde Üsküdar'ın kentsel gelişiminin ivme kazanmasıyla birlikte, dönemin ilerleyen yıllarında kente eklenen ve bugün İstanbul'un simge yapıları haline gelmiş Mihrimah Sultan Külliyesi (1547), Yeni Valide Külliyesi (1708), Şemsipaşa Külliyesi (1580) ve buna benzer diğer pek çok tarihi yapı, çevresindeki yapılaşmalarla Üsküdar'ın morfolojik dokusunu oluşturmuştur.

Şekil 2. Soldan sağa sırasıyla, 1584 tarihli Lokman Çelebi Minyatürü (Anon, 1990), 1730 yılına ait Homann Johan Baptist Haritası ve 1764 yılına ait Von Reben, Johan Baptist Haritası (Kaynak: Kubilay, 2010).

16. ve 17. yüzyıllarda Üsküdar, önemli bir ticaret merkezi olmuş, Anadolu'ya ulaşan ticaret yolları bu bölgeden başlamıştır. Ticaretin canlanması, bölge nüfusunu artırmış, 18. yüzyıla gelindiğinde ise şehrin köşk, saray ve diğer tarihi yapıların sayısında artışa neden olmuştur. Kuban (1993), 18. yüzyılda İstanbul'da inşa edilen çeşmelerin büyük çoğunluğunun Üsküdar'da olduğunu ve III. Ahmet döneminden itibaren bölgeye yapılan su yollarıyla beraber bölgenin iskân yoğunluğunun arttığını ifade etmektedir. 1728'de inşa edilen III. Ahmet Çeşmesi, bugün Üsküdar meydanında bulunan önemli anıt eserlerden biridir (Alpay, 2010).

Zaman içerisinde limanla bütünleşen merkezde, çok sayıda depolama ve konaklama birimi gereksinimi ortaya çıkmıştır. Bu nedenle merkez ve yakın çevresinde pek çok kervansaray, çarşı, han, hamam ve dükkanlar yapılmaya başlamıştır (Coşkun, 2004). Bahsedilen bu ticari gelişim süreci, Haydarpaşa'ya kadar gelen demiryolunun Üsküdar'ın kervan ticaretini ortadan kaldırmasına kadar sürmüştür. Üsküdar, ticaret yolunun varış noktası olma özelliğini yitirdiğinde, kervansaraylar ve hanlar işlevlerini ve mimari varlıklarını kaybetmeye başlamışlardır.

1854'te Üsküdar'la İstanbul arasında vapur seferleri başlamış ve 1870'te ilk arabalı vapur seferleri gerçekleştirilmiştir. Vapur seferleri Üsküdar'a olan ulaşımı kolaylaştırmış ve bu durum nüfus artışını hızlandırmıştır. Nüfusun artmasıyla beraber bölgede işlev çeşitliliği artmaya başlamış, ihtiyaca göre yapılar değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Bugün kentin simgesi ve odak noktası denilebilecek pek çok yapıyı, Mimar Sinan bu dönemde inşa etmiştir ve yapılar günümüze kadar gelmeyi başarmıştır.

Cumhuriyet Dönemi (1923-Günümüz)

Üsküdar'ın kentsel mekânında meydana gelen en büyük değişiklikler Cumhuriyet döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde sürekli iskân edilen yerleşmede, yeni yapılaşmalar, eski yapılaşmaların izlerini hızla silmeye başlamıştır. 1922-1945 yıllarında çizilen Pervititch sigorta haritalarında Üsküdar'ın bu dönemdeki yerleşme yapısı açıkça görülmektedir. Ancak, haritada yer alan yapıların büyük çoğunluğu günümüze ulaşamamıştır. Bu durumun en temel sebeplerinden biri, İstanbul'un

Şekil 3. Soldan sağa sırasıyla, 1835 yılı III. Ahmet Çeşmesi (Arslan, 1992), 1863 yılı İskele Meydanı ve Mihrimah Sultan Camii, 1890 yılı Hakimiyyet-i Milliye Caddesi (Kaynak: Ünlü, 2003)

çeşitli yerlerinde olduğu gibi Üsküdar'da da gerçekleştirilen imar operasyonlarıdır. Üsküdar, sahil yolunun açılması, birinci ve ikinci boğaz köprülerinin inşası ve yoğun nüfus artışına paralel olarak gecekondulaşma döneminden apartmanlaşma dönemine geçiş süreci gibi pek çok gelişmeye sahne olmuştur. Bu durum, Üsküdar'ın kentsel makroformunu önemli ölçüde etkilemiştir.

Üsküdar'ın kentsel gelişimini etkileyen ilk büyük hamle, 1930'larda kıyı kesiminde açılan tütün depoları olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında soylu ailelerin yaşadığı bir kentsel mekân iken tütün depolarının açılmasıyla soylu ailelerin terk etmeye başladığı Üsküdar, işçi ailelerinin seçtiği bir yer haline gelmiştir. Soylu ailelerin terk ettiği konaklara, 4-5 işçi ailesi sığınmaya başlamış ve bu süreç, Üsküdar'ın adeta bir işçi mahallesine dönüşmesine neden olmuştur (Çeçene, 2010).

Savaş döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında şehir nüfusunun artış hızı azalmış ve bu süreçte imar düzenlemeleri başlamıştır. Bu dönemde fabrikalar ve depolar Üsküdar'ın kıyı kesiminde yerlerini almıştır. 1950'li yıllarda kırdan kente başlayan göç hareketi ile Üsküdar'ın nüfusu hızla artmış, ilk göç dalgasıyla gelenler kentte boş olan arazi ve tarım alanlarına yerleşmeye başlamıştır. İkinci göç dalgası ise devam eden süreçte meydana gelen 1960 askeri darbesidir. Darbe sonucu emekli olan subayların büyük çoğunluğu, Selimiye Kışlası yakınındaki boş arazileri satın alarak bu bölgede konut yapmaya başlamışlardır. Böylelikle Üsküdar'ın ilk apartmanları Selimiye Mahallesi ve yakın çevresinde görülmeye başlamıştır. Bu durum Üsküdar'ın giderek yapı ve nüfus açısından yoğunlaşmasına neden olmuştur. 1965 yılında yürürlüğe giren Kat Mülkiyeti Kanunu ile de Üsküdar'ın arsa değerleri kentsel alanda önemli ölçüde artmış; öncelikle boş alanlar, sonra o dönemki kent çeperinde yer alan tarım alanları ve yeşil alanlar, parklar ve oyun alanları büyük oranda konut alanına doğru bir dönüşüm geçirmiştir. O zamana kadar imar sorunları yaşayan Üsküdar'da, 1965 yılında Üsküdar Belediyesi tarafından apartmanlaşma sürecini hızlandıran, bölgenin kat adedi sayısını artıran 'Üsküdar İmar Planı' hazırlanmıştır. Devam eden süreçte, Üsküdar'daki 2-3 katlı yapılar, hızla 6-8 katlı apartmanlara dönüşmeye başlamıştır. Üsküdar'daki ahşap evlerin büyük çoğunluğu yıktırılmıştır. Şehirdeki boş araziler, bahçeler, tarım arazileri, hızla konut alanına dönüşmüştür. Böylece Üsküdar, İstanbul'da tüketilen

Şekil 4. Kıyıda yer alan tütün depoları, 1930 (solda), Salacak Plajı, 1930 (ortada), Şemsi Ahmet Paşa Camii önü, 1930 (sağda) (Kaynak: Url-1)

Şekil 5. Selimiye mahallesinin sokak dokusu, 1900'ler (solda) ve 2020 (sağda) (Kaynak: Url-2)

ilk kentsel sit alanlarından biri olmuştur. 1960'lı yıllarda başlayan apartmanlaşma süreci, Üsküdar'ın günümüz dokusunun oluşmasında ikinci büyük etken olmuştur (Çeçener, 2010).

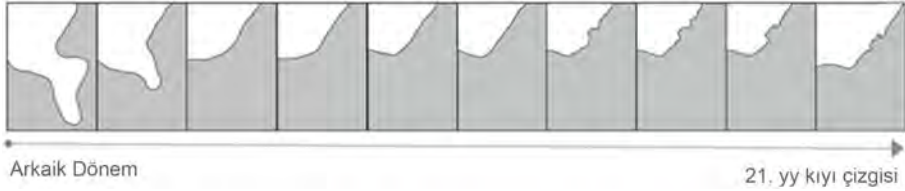
1950'ler Menderes'in İmar Hareketleri ve Üsküdar

Üsküdar'ın kentsel dokusunda travmalar yaratan bir diğer hamle, 1950'lerde başlayan Menderes'in imar operasyonlarıdır. Bu hamle kapsamında, yol genişletmek amacıyla pek çok tarihi ve dini yapı, çarşı alanının bir kısmı ve konut alanlarında yıkımlar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, çarşının bulunduğu Hakimiyet-i Milliye Caddesi'nin genişletilmesi, caddeyi genişletmek amacıyla iskeleye inen yolun kenarındaki dükkanların yıkılması, Kırklar Türbesi'nin yıkılması, kıyıdaki ahşap evlerin yıkılması, Balaban iskelesi ve o doğrultudaki diğer iskelelerin yıkılması kentsel hafızada yapılan yıkımlardan bazılarıdır (Hasol, 2010).

1960'lı yıllarda arabasıyla karşı kıyıya geçmek isteyenlerin sayısı arttığı için Üsküdar'daki feribot iskelesi genişletilmiştir. Bu durum şehrin meydanı ve sahil bölgesini bir otopark alanı haline dönüştürmüştür. 1966 yılında ise araç sayısının artmasıyla beraber Üsküdar-Kısıklı-Kadıköy tramvay hattı, araç trafiğini olumsuz etkilediği gerekçesiyle kaldırılmıştır. 1973'te Boğaziçi Köprüsü'nün açılması, Üsküdar meydanındaki araç yoğunluğunun azalmasına neden olmuş, böylelikle sahil yolunun yeniden düzenlenmesi gündeme gelmiştir. Sonraları, kent yaşamının araca bağımlı hale gelmesiyle beraber, 1988 yılında Harem sahil yolu açılmıştır. Bu hamleyle beraber kıyıda yer alan plaj alanları (Salacak plajı, Çiftekeyalar plajı), park alanları gibi birçok alan yok olmuştur.

Kıyı Şeridinin Morfolojik Değişimi

Üsküdar kıyısı, tarihi boyunca dolgu yoluyla yer kazanma yoluna gidilen bir sahil olmuştur. Yazılı kaynaklar, fotoğraflar, haritalar ve gravürler incelendiğinde, Bizans döneminden itibaren gerek insan eliyle gerekse doğal olaylar sonucunda sahil hattının sürekli olarak değişime uğradığı açıkça görülmektedir. İlk olarak Bülbül deresi ve Çavuşderesi'nin getirdiği alüvyonlar sonucu dolduğu bilinen Üsküdar kıyısı, 1547-1548'de Mihrimah Sultan Camii ve 1710'da Yeni Valide Camii

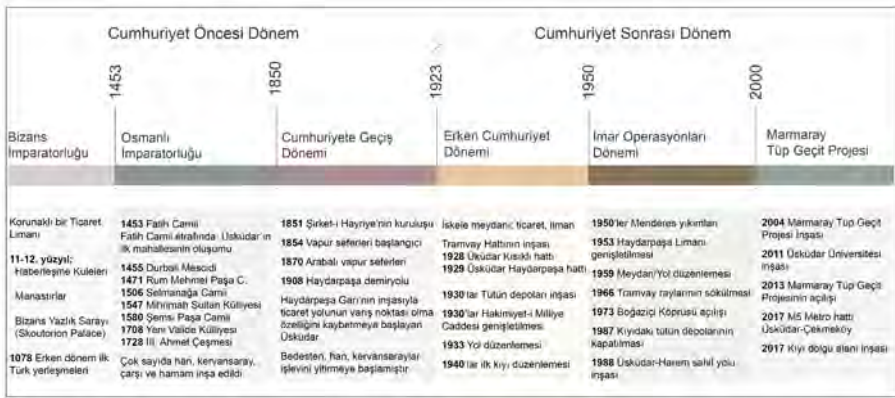
Şekil 6. Üsküdar kıyı şeridinin Arkaik dönemden 21. yüzyıla kadar olan süreçteki değişimi (Dağdelen, 2010'dan uyarlanmıştır.)

yapılırken de bir miktar doldurulmuştur (Konyalı, 1977). Devam eden süreçte, 1953'te Haydarpaşa limanının yapılması, 1980'lerde sahil yolunun genişletilmesi ve 2000'li yıllarda yapılan deniz dolgu işlemleriyle kıyı şeridi bugünkü halini almıştır (Şekil 6).

Köklü bir tarihi geçmişi ve kendine has dokusu bulunan Üsküdar, yapılan yanlış uygulamalar nedeniyle geçmişten günümüze kadar pek çok değişime sahne olmuştur (Şekil 7). 2010 yılında yapımına başlanan Marmaray Tüp Geçit Projesi, 2017 yılında gerçekleştirilen büyük ölçekli sahil doldurma projesi gibi mega projelerin odağında olan Üsküdar, zamanla İstanbul'un önemli ulaşım aktarma noktalarından biri haline gelmiştir.

Üsküdar'ın Çeper Kuşak Analizleri

Üsküdar'ın çeper kuşak alanlarını ve bu alanlarda meydana gelen değişimleri anlamak amacıyla yapılan analizler 1918-2019 yılları arasında, 6 farklı döneme ait haritalar incelenerek yapılmıştır. Çalışmada kullanılan en eski harita Üsküdar Belediyesi'nin çevrimiçi arşivinden elde edilen 1918 yılına ait Necip Bey'in Üsküdar Haritası'dır. Çalışmada kullanılan altlıklar, Üsküdar Belediyesi'nden alınan 1/5000 ölçekli halihazır haritalardan, ilgili tez, tarihi harita ve hava fotoğ-

Şekil 7. Üsküdar'ın tarihsel gelişim süreci

Şekil 8. Üsküdar'ın 1918 ve 2019 yılında tespit edilen çeper kuşak alanları

raflarından derlenmiş; tarihi haritalar, planlar ve hava fotoğrafları üst üste çakıştırılarak (süperpoze edilerek) yorumlanmıştır. Çeper kuşak alanları belirlenirken, arazi kullanımı, parsel büyüklüğü, parselde yer alan yapıların büyüklüğü, sayısı ve bunların eşik hatları (*fixation line*) ile ilişkisi dikkate alınmıştır.

Bu çalışmada çeper kuşak kullanımına dahil edilen alanlar; kent içinde kalan bostanlık alanlar, tarım alanları, parklar, bahçeler, korunan alanlar, koruluklar, kamusal kullanımlar, endüstriyel kullanımlar ve konunun uzmanları tarafından halen tartışılmakta olan kıyı dolgu alanları ve mezarlık alanlardır (Şekil 8).

Üsküdar'ın İç Çeper Kuşak Analizleri

Üsküdar iç çeper kuşak alanı, semtin ana eksenini oluşturan ve eşik hattı rolü üstelenen Nuh Kuyusu Caddesi'nin bulunduğu aks boyunca tarımsal alanlar, mezarlıklar, endüstri alanları ve hastane alanları ile sürekli bir yeşil kuşak özelliği göstermektedir. Yapılan iç çeper kuşak analizi sonucunda Üsküdar'daki boş parseller, yeşil alanlar (Fethi Paşa Korusu), mezarlıklar (Karacaahmet Mezarlığı, Bülbülderesi Mezarlığı), bostanlık alanlar, endüstriyel alanlar, depo alanları (kıyıdaki tütün depoları), kurumsal alanlar (Zeynep Kâmil Hastanesi, Üsküdar Verem Savaş Hastanesi, Belediye yapısı vb.) dini ve anıtsal yapılar (Mihrimah Sultan Külliyesi, Yeni valide Külliyesi, Şemsi Ahmet Paşa Camii vb.) tespit edilmiştir. Günümüzde aşırı kentleşme ve nüfus artışına karşın oluşturulan yeni planlama anlayışıyla, açık alanların artırılması, dini ve anıtsal yapıların yakın çevresinin yeniden düzenlenmesi ve benzeri politikalarla Üsküdar'da yeni kuşak alanları oluşturma çabasının arttığı açıkça görülmektedir (Şekil 10).

Hızla büyüyen kentlerde özellikle açık alanlar, yeşil alanlar, tarihi ve kültürel değere sahip olan bostanlık alanlar kentin en zor korunan ve kırılğan yapıda bulunan alanlarıdır. Üsküdar'da özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra gelen göç dalgası ve aşırı kentleşmeye paralel olarak kentsel mekâna yapılan müdahaleler, kuşak alanlarının süreç içerisinde yok olmasına neden olmuştur. Bu süreçte, açık alanların konut alanlarına dönüşmesiyle büyük oranda kuşak alanı yabancılaşması yaşansa da; artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hastane alanlarının genişletilmesi (Zeynep Kamil Hastanesinin genişletilmesi), yeni eğitim kurumlarının açılması (Üsküdar Üniversitesi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), yeni spor tesislerinin kurulması (Burhan Felek Spor Kompleksi), kıyı alanında yeni açık yeşil alanların ve kıyı dolgu alanlarının oluşturulması gibi çeper kuşak genişlemesi, çeper kuşak oluşumu veya çeper kuşak sağlanması yönünde olumlu değişimler de çalışma kapsamında gözlenmektedir.

Üsküdar iç çeper kuşak analizinde gözlemlenen başlıca kullanımlar: mezarlıklar, türbeler, camiler, hastane, spor alanları, eğitim kurumları, üniversiteler, parklar ve korular, bostanlar, sanayi ve depo alanlarıdır. İç çeper kuşak analizinde ilk olarak; elde edilen bulgular, yıllara göre incelenmektedir. İkinci olarak, kentte değişimin en fazla olduğu Marmaray alanı ve yakın çevresinde meydana gelen değişimin boyutuna ilişkin ada bazında yapılan incelemeler aktarılmaktadır.

Şekil 9. Üsküdar Sahil yolunun açılışı ve kıyı şeridi dolgu alanı, (Url-3, Url-4)

Şekil 10. Selman Ağa Camii etrafı temizlenmeden önceki ve sonraki durumu (Kaynak: Url-5, Url-6)

Tablo 1. Üsküdar'ın gelişimi ve çeper kuşak elemanları (Kubat ve Hazar, 2012'den uyarlanmıştır.)

Dönem	Değişim Süreci	Çeper Kuşak Elemanları
1918-1960 İmar Operasyonları Dönemi	<ul style="list-style-type: none"> Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Üsküdar kıyı alanlarında depo ve bahçe alanları bulunmaktadır. 1930, kıyıya yapılan tramvay rayları (Araç trafiğini engellediği gerekçesiyle sonradan kaldırıldı.) 1940, Arabalı vapurların kent yaşamına girışı 1950, Menderes'in İmar Operasyonları 	<ul style="list-style-type: none"> Kıyıya ilk dolgu alanı yapımı. Kıyıda yeşil alan oluşumu Anıtsal yapılar (Külliye, hanlar, camiler) Liman Boş alanlara yeni yapı yapımı (<i>Çeper Kuşak Yabancılaşması</i>)
1960-1982 Göç ve Apartmanlaşma Dönemi	<ul style="list-style-type: none"> Hızlı bir nüfus artışı, yerleşik alan çepenin büyüme başlaması, yeni kurumların inşası, göç ve geçekondulaşma 1965 'Kat Mülkiyeti Kanunu' ve kente yansımaları İlk apartmanlaşma: Selimiye ve yakın çevresinde 1966, Tramvay raylarının kaldırılması 1973, Boğaziçi Köprüsü'nün açılışı 	<ul style="list-style-type: none"> Yapılaşma düzenlemeleri 1978, Burhan Felek Lisesi açılışı (devamında pek çok ilk ve orta dereceli okul açıldı.) Ahşap yapıların yıkılarak sahil hattının yeniden düzenlenmesi ve sahil yolunun genişletilmesi. Bülbüldere Mezarlığının genişletilmesi 1982, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
1982-2010 Mega Projeler ve Büyük Yıkımlar	<ul style="list-style-type: none"> Üsküdar'ın İstanbul metropolünün önemli merkezlerinden biri haline dönüşme süreci Mega projelerin inşası. Arsa değerlerinde artış, inşaat sektöründe canlanma, Araç sayısında artış, ulaşım düzenlemeleri 	<ul style="list-style-type: none"> İmarlı alanlarda, boş parsellerde, bostan ve diğer yeşil alanlarda apartmanlaşma, Kıyıda endüstriyel tesislerin kapatılması, Tüp geçit projesi inşası ile çevre yapılarının kent mekanından kaybolması, Nüfusun hızla artmasıyla özel eğitim ve sağlık kurumlarının inşası
2010-2019 İstanbul Metropolü'nde önemli bir 'Aktarma Merkezi'	<ul style="list-style-type: none"> 2013, Marmaray'ın kullanıma açılması, 2017 M5 Metro hattının kullanıma açılması, Bölgedeki konut ve işyerlerinde ciddi kira artışları, çeperde hızlı bir gelişim 2017 Kıyı dolgu alanının yapılması 	<ul style="list-style-type: none"> Tanhi yapı ve anıt eserlerin çevresinde yapılan '<i>Kentsel Yenileme Çalışmaları</i>' ile anıt eserlerin çevresinin açık alan olarak düzenlenmesi ve yeni çeper kuşak alanlarının oluşumu Altyapı sistemlerinde gelişim, yeni kurumsal yapılar (üniversite, cami, sağlık kuruluşu)

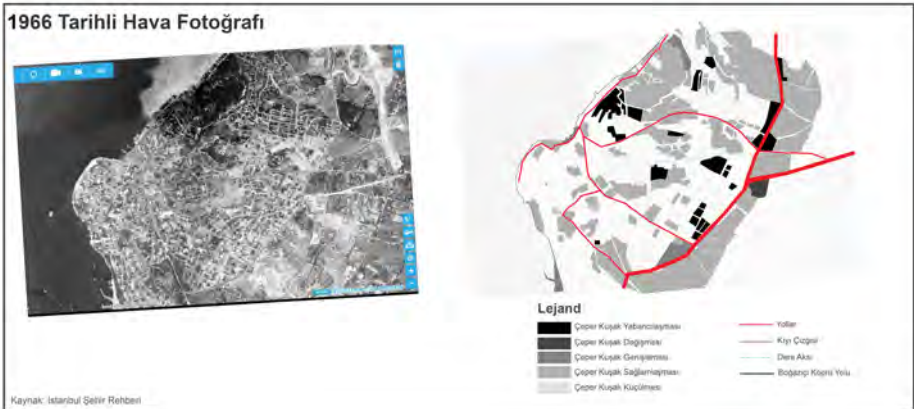
Üsküdar çeper kuşak alanları 1918'den günümüze, hava fotoğrafları ve haritalar kullanılarak 4 farklı dönemde incelenmiştir. Çeper kuşak analizinin ilk bölümünde, Şehremaneti yani bugünkü adıyla İstanbul Belediyesi tarafından Viyana'da Hölzel Matbaası'nda 1918 yılında bastırılan, Necip Bey'in Üsküdar haritası üzerinden, Üsküdar deniz kıyısı, semtin ana eksenini oluşturan Nuh Kuyusu Caddesi ve Boğaziçi köprü yolu aksının eşik hattı (*fixation line*) rolü üstelenmesiyle oluşan iç çeper kuşak alanları incelenmiştir. Büyük oranda yabancılaşma geçirdiği tespit edilen çeper kuşak alanlarının süreklilik, oluşma, genişleme ve dönüşme süreçlerinden geçtiği görülmüştür.

1918 tarihli haritada tespit edilen çeper kuşak alanları, 1960 tarihli harita ile karşılaştırılmış ve çeper kuşaklarda meydana gelen değişim süreci incelenmiştir (Şekil 11). Bu dönemde nüfusun giderek artmasına paralel olarak Üsküdar'da 1930'lar da Üsküdar-Kadıköy Tramvay hattının yapımı, 1950'lerde Menderes operasyonları sonucunda gelen yıkım ve kıyı yoluna ilk müdahalelerin yapılması gibi birçok değişim yaşanmıştır. Bu süreçte, Üsküdar'ın çeper kuşak alanlarında yabancılaşma, genişleme, ötelenme ve azalma/küçülme süreçleri tespit edilmiştir. 1918-1960 yılları arasında yaşanan ilk göç dalgası birçok tarım, bostan ve açık alanların yapılaşmasıyla sonuçlanmış ve bu alanlarda çeper kuşak yabancılaşması (*fb alienation*) yaşandığı görülmüştür (Şekil 12).

1960-1982 yılları arasındaki en önemli olay 1960 askeri darbesidir. Darbenin ardından Selimiye Kışlası'nın yakın çevresinde konut alanları artmaya başlamış;

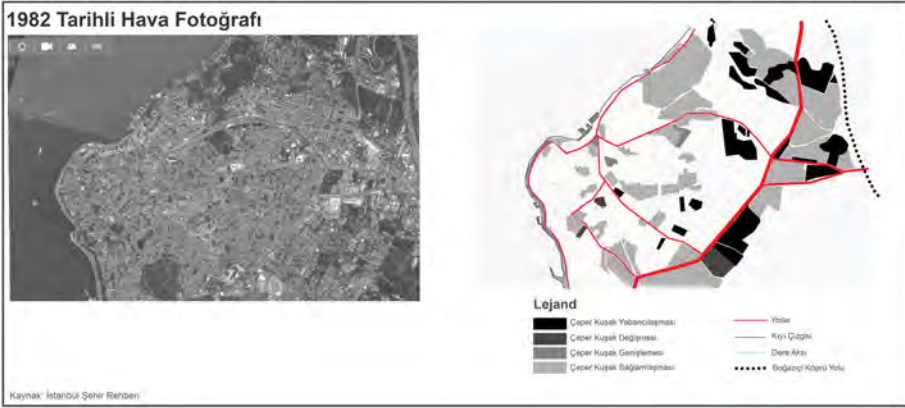
Şekil 11. 1918 tarihli Necip Bey Haritası ve bu dönemde tespit edilen çeper kuşak alanları

Şekil 12. 1918-1960 yılları arasında tespit edilen çeper kuşak alanları

apartmanlaşma süreciyle devam eden bu dönem, büyük oranda çeper kuşak yabancılaşması ile sonuçlanmıştır. Kışla ve yakın çevresinde bulunan boş parseller, tarım alanları, bostanlar ve bir kısım orman alanı yabancılaşmıştır. 1965 yılında çıkarılan Kat Mülkiyeti Kanunu kuşak alanlarının yabancılaşmasına ivme kazandırmıştır. Konut kullanımından karma kullanımlara geçişler yaşanmış, inşaat alanı büyüklüğü, nüfus yoğunluğu ve arazi fiyatları artmıştır.

1965'te 135.056 kişi olan Üsküdar nüfusu, 1980'lere gelindiğinde 366.186 kişiye ulaşmıştır. Geçen 20 yıllık süreçte neredeyse 2 katına çıkan nüfusla beraber kentsel mekânda yeni işlev alanları oluşmaya başlamıştır. 1982 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kurulması, 1978'de Burhan Felek Spor kompleksinin açılması ile bu alanlarda çeper kuşak değişmesi (*fb modification*) yaşan-

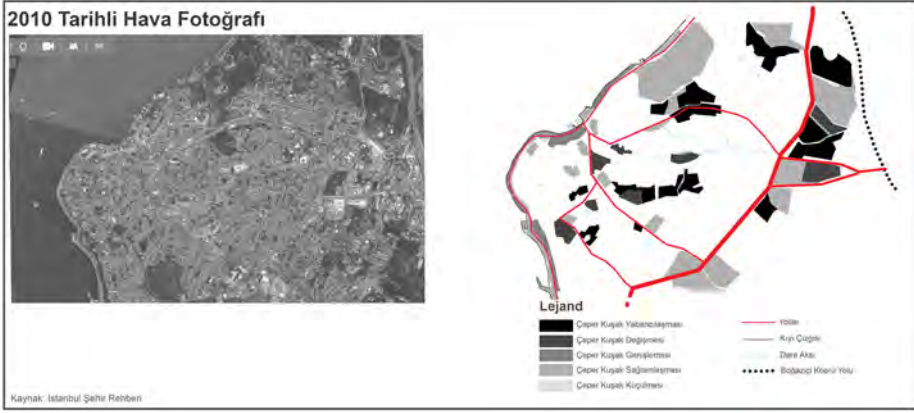
Şekil 13. 1960-1982 yılları arasında tespit edilen çeper kuşak alanları

mıştır. 1973'te açılan Boğaziçi Köprüsü'yle beraber Üsküdar daha erişilebilir hale gelmiş ve kuşak alanlarında görülen yabancılaşma süreci hız kazanmıştır. Köprü yolu ve çevresindeki boş araziler hızla konut ve ticari fonksiyonların yoğunlaştığı karma kullanım alanlarına dönüşmüştür (Şekil 13).

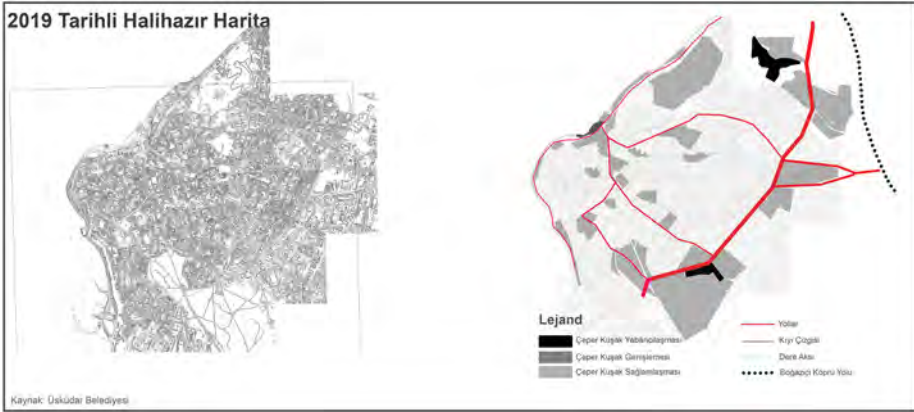
1982-2010 yılları arasında Üsküdar, İstanbul metropolünün önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren Üsküdar'ın kentsel mekânı neoliberal politikaların etkisiyle değişmeye başlamış ve mega projelerin odağı haline gelmiştir. Bu durum Üsküdar'ın kentsel makroformunda geri dönülemez değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur. 2010 yılında yapımına başlanan Marmaray Tüp Geçit Projesi, kıyıda yer alan birden fazla yapı adasının yok olmasına ve Üsküdar'da kentsel dokunun büyük ölçüde değişmesine neden olmuştur. Bu dönemde, Üsküdar'da çok sayıda özel eğitim kurumunun açıldığı ve bu alanlarda çeper kuşak dönüşümü yaşandığı tespit edilmiştir. Özellikle ulaşım sistemlerinde yaşanan değişim Üsküdar'ın çeper kuşak alanlarını önemli ölçüde etkilemiş ve yapılaşma baskısını artırmıştır (Şekil 14).

2010-2019 döneminde Marmaray projesinin tamamlanmasıyla birlikte erişilebilirliği artan Üsküdar, İstanbul'un ulaşım aktarma odaklarından biri haline gelmiştir. Kira fiyatlarında ciddi artışlarla sonuçlanan bu süreç, Üsküdar'ı yeni bir değişim ve dönüşüm sürecine sürüklemiştir. Merkezi yönetimin hazırladığı üst ölçekli planlarda Üsküdar'ın "İstanbul'un Transfer Merkezi" olması, Üsküdar'daki yapılarda pek çok işlevsel ve fiziksel değişikliği beraberinde getirmiştir. Kentsel dönüşüm projeleriyle kat yükseklikleri ve yapılaşma yoğunluğu artmış ve bu durum yine büyük oranda çeper kuşak yabancılaşması ile sonuçlanmıştır (Şekil 15).

Kentsel mekânda yaşanan değişimler Üsküdar'ı İstanbul için önemli bir konuma getirmiş, hızla yapılaşan ve nüfusu gittikçe artan kentte, olumlu bir vizyon değişikliği ile önemli dönüşümler yaşanmıştır. Açık alan kalitesinin iyileştirilmesi ve

Şekil 14. 1982-2010 yılları arasında tespit edilen çeper kuşak alanları

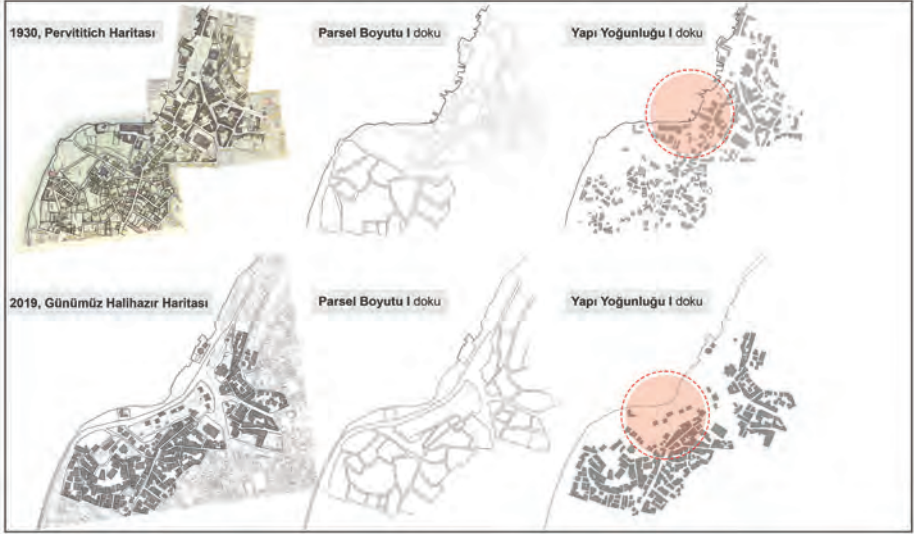

Şekil 15. 2010-2019 yılları arasında tespit edilen çeper kuşak alanları

geliştirilmesine yönelik olan bu çabalar çeper kuşak genişlemesi (*fb expansion*) ile sonuçlanmıştır. 2015 yılında tarihi ve kültürel değeri yüksek, ancak konut ve ticari alanlarla çevrili olan Selman Ağa Camii çevresindeki konut ve ticari fonksiyonlu yapıların temizlenmesi ve açık alan olarak kente kazandırılması, 2017 yılında sahil bölgesinde 11 bin m² büyüklüğünde yeni dolgu alanının yapılması ve Marmaray İstasyonu'nun üstünün açık yeşil alan olarak kullanılmaya başlanması çeper kuşak genişlemesine örnek olarak gösterilebilir.

Üsküdar iç çeper kuşak analizinin ikinci bölümünde, 1918-2019 yılları arasında en çok değiştiği tespit edilen Marmaray İstasyonu'nun bulunduğu alan detaylı olarak incelenmektedir (Şekil 16).

Üsküdar'ı transfer merkezi yapma kararıyla inşa edilen Marmaray Tüp Geçit Projesi 2013 yılında tamamlanmıştır. Bu proje hem inşa edildiği alanda

Şekil 16. 1930 yılına ait Pervititch haritalarında yer alan konut, bahçe ve bostan alanlarının 2019 yılında Üsküdar Marmaray İstasyonu Durağı'na dönüşümü; parsel büyüklüğü ve yapı yoğunluğu

hem de Üsküdar'ın genelinde köklü değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur. Üsküdar'ın sosyo-kültürel yapısında önemli ölçüde değişiklikler meydana getirmiş, bölgenin kullanıcı profili dahi değişmiştir. Üsküdar'ın erişilebilirliğinin artması, her geçen gün daha fazla kullanıcıya ev sahipliği yapması, mevcut yapı ve alanlarda fonksiyonel dönüşümler yaşanmasına yol açmıştır. Proje kapsamında bölgedeki 5 yapı bloğu yok edilerek, büyük ölçekli bir yıkım gerçekleştirilmiştir. İstasyonun bulunduğu bölgede yıkımı gerçekleştirilen konut ve ticaret yapılarını barındıran yapı adaları günümüzde yeşil alan/park olarak kullanılmaktadır. Yoğun bir şekilde yapılaşmış olan kentsel mekânda, Marmaray istasyonunun inşasıyla yaratılan açık alanlar, çeper kuşak genişlemesi (*fb expansion*) olarak tanımlanmıştır.

Üsküdar Marmaray İstasyon alanındaki 2 yapı adasında meydana gelen değişimleri görebilmek amacıyla, 1930 ve 2019 yıllarına ait haritalar sayısallaştırılmış ve alandaki yapı sayısı ve yapıların taban alanı açısından bir inceleme yapılmıştır (Şekil 17). Yapılan incelemeler sonucunda istasyon alanının üzerinde bulunan 1 numaralı yapı adasının tamamen yok olduğu analiz edilirken, istasyon yapısının hemen bitişiğinde bulunan 2 numaralı ada bloğunun alan olarak küçülmesine rağmen, yapı yoğunluğu açısından artış yaşandığı tespit edilmiştir. Bu durum, Üsküdar'ın kuşak alanlarında yaşanan büyük ölçekli kentsel travmaların önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir.

Şekil 17. Pilot alan analizi: Marmaray İstasyonu alanının değişim sürecinin karşılaştırmalı tablosu

Bu çalışmada Üsküdar'ın iç çeper kuşak alanlarında yaşanan değişimler aktarılmış ve kuşak alanlarında meydana gelen değişikliğin süreç modeli Tablo 2'de gösterilmiştir.

Sonuç

Dünya genelinde sayısı gittikçe artan kentsel morfoloji çalışmalarına konu olan çeper kuşak alanları, kentin fiziksel formunu ve geçirdiği büyüme süreçlerini anlamak açısından büyük öneme sahip olmasının yanı sıra, kentin kontrollü gelişimi ve alternatif alanların oluşturulabilmesi için de önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu bağlamda yapılan iç çeper kuşak analizi sonucunda, Üsküdar'da çeper kuşak alanı özelliği gösteren alanların tarihsel süreçte sürekli olarak azaldığı görülmektedir (Şekil 18).

İstanbul kentinin yaşamış olduğu hızlı kentleşme süreci, artan rant baskısı ve göç hareketleri sonucunda; Üsküdar'da, tarih boyunca karakteristik özelliklerini korumayı başaramamış ve kentin kimliğini yansıtan kuşak alanlarının yok olmaya başladığı görülmektedir. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren kentsel mekânı neo-liberal politikaların etkisiyle dönüşmeye başlayan Üsküdar, mega projelerin odağı haline gelmiştir. Bu durum Üsküdar'ın kentsel makroformunda geri dönülemez değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur.

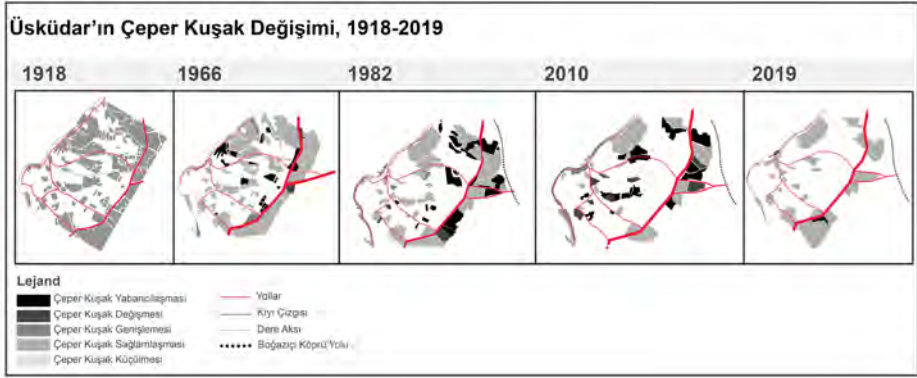
Geçmişten günümüze, merkezi hükümetin aldığı üst ölçekli kentsel kararlar ve bu kararların kentsel mekâna yansımaları sonucu, Üsküdar'daki yabancılaşma süreci

Tablo 2. Üsküdar çeper kuşak süreç modeli (Barke, 1982; Kubat ve Hazar; 2018'den uyarlanmıştır.)

Evreler	Çeper Kuşak Değişimi
Sağlamlaşma (Fb Consolidation)	<ul style="list-style-type: none">▪ Kuşak alanının orjinal kullanımının devam etmesi▪ Türbe, Cami (Mihrimah Sultan C., Şemsi Ahmet Paşa C., Yeni Valide C. vd.), Kiliseler, Karacaahmet mezarlığı, Bülbüldere Mezarlığı, Fethi Paşa Korusu, vb.
Genişleme (Fb Expansion)	<ul style="list-style-type: none">▪ Konut/ticari alanından çeper kuşak alanına dönüşüm▪ Zeynep Kamil Hastanesi arazisinin genişletilmesi, Kıyı dolgu alanı, Marmaray istasyonunun inşası ile elde edilen açık alanlar vb.
Yabancılaşma (Fb Alienation)	<ul style="list-style-type: none">▪ Çeper kuşak alanı arazi kullanımının konut alanı ya da ticari kullanıma dönüşümü▪ Boş parsellerin, bostan ve diğer yeşil alanların konut ve ticari kullanıma dönüşümü
Ötelenme (Fb Translation)	<ul style="list-style-type: none">▪ Çeper kuşak alanının, yeni bir kuşak alanına transferi▪ Kıyıdaki endüstriyel tesislerin kent çeperine taşınması
Değişme (Fb Modification)	<ul style="list-style-type: none">▪ Çeper kuşak alanı özelliğinin korunarak yalnızca arazi kullanım türünün değişimi▪ Burhan Felek Spor Kompleksi, Marmara İlahiyat Fakültesi açılması

ivme kazanmış, çeper kuşak alanları ve tarihi-kültürel yapılar büyük oranda tahrip edilmiş, birkaçı ise yok olmuştur. Ancak, son yıllarda yaşanan önemli bir vizyon değişikliği ile açık alan kalitesinin iyileştirilmesi amacıyla yapılan kentsel yenileme çalışmaları ile, yoğun yapılaşmaya sahne olan kentte tarihi-kültürel yapıların yakın çevrelerinin boşaltılmasıyla oluşturulan açık alanlar, çeper kuşak genişlemesine örnek olarak verilebilir.

Kente hali hazırda eklenmiş olan çeper kuşaklara; kente nefes aldıracak, onları kentsel ve bölgesel ihtiyaçlara göre kentlilerin aktif kullanımına sunacak, kentin kimliğini yansıtan ve kentsel kaliteye sahip yeni kullanım önerileri getirilmesi

Şekil 18. Üsküdar'ın çeper kuşak alanı gelişimi, 1918-2019

veya mevcut kullanımların korunması, bu alanların kent bütününde en verimli şekilde değerlendirilebilmesi açısından önemlidir. Nitekim, çeper kuşak alanları, stratejik planlar, koruma geliştirme planları, peyzaj ve kentsel tasarım projeleri ile korunup iyileştirilmedikçe çeper kuşak yabancılaşmasına maruz kalacaklardır. Bu nedenle, çeper kuşak alanlarının kentsel büyümenin doğal süreci içerisinde büyümeyi yönlendiren birer kentsel birim olarak tanımlanmaları ve gelişme plan önerilerinde / imar planlarında lejant olarak belirtilmeleri oldukça büyük önem arz etmektedir.

Çalışmanın Morfoloji Bilimine Katkıları

İTÜ Kentsel Tasarım Yüksek Lisans programında, Prof. Dr. Ayşe Sema KUBAT yürütücülüğünde verilmekte olan “Urban Morphology” dersi kapsamında gerçekleştirilen bu çalışmada, Üsküdar'ın geçirdiği morfolojik değişim süreci açıklanmaya çalışılmıştır.

Kubat, 2019 yılında yapmış olduğu ‘Exploring the Fringe-Belt Phenomenon in a Multi-Nuclear City: The Case of Istanbul’ adlı çalışmasında, Üsküdar'ın çeper kuşak alanlarının incelenmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu çalışma, Üsküdar'ın iç çeper kuşak alanlarının mevcut durumunun saptanması ve anlaşılmasının yanı sıra, İstanbul'un morfolojik gelişim sürecinin de anlaşılmasına katkı sağlaması açısından oldukça önemlidir.

Teşekkür

Bu çalışma Prof Dr. Ayşe Sema KUBAT tarafından İTÜ Fen Bilimleri Disiplinler Arası Kentsel Tasarım Yüksek Lisans Programı'nda yürütülmekte olan, “Urban Morphology” dersi kapsamında hazırlanmış ve geliştirilmiştir.

Kaynaklar

- Alpay, B. (2010), Üsküdar Tarihi Kent Dokusu ve Ulaşım Sisteminin İrdelenmesi, Mimarist Dergisi, 4, 58-63.
- Arslan, N. (1992). Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. Yy sonu ve 19. Yy), İBB Kültür Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Barke, M. (1990). Morphogenesis, fringe belts and urban size: an exploratory essay, in Slater, T.R. (ed.) The built form of Western cities, Leicester University Press 279-97, Leicester.
- Barke, M. (1982). Beyond the urban growth map: suggestions for more analytical work in urban morphology. Teaching geography, 7(3), 111-115.
- Conzen, M.R.G. (1962). The plan analysis of an English city centre. in Norborg, K.(ed.)Proceedings of the International Geographical Union Symposium in Urban Geography, Lund 1960 (Gleerup, Lund) 383-414.
- Conzen, M.R.G. (1960) 'Alnwick, Northumberland: A Study in Town-Plan Analysis', The Institute of British Geographers 27, London.
- Conzen, M.P. (2009). How cities internalize their former urban fringes: a cross-cultural comparison. Urban Morphology 13, 29-51.
- Coşkun, N. (2004). Yaşayan Organik Kente Bir Örnek: Üsküdar, Yüksek Lisans Tezi, MSGSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Çeçener, H., B. (2010). Üsküdar'ın Önlenemeyen Yozlaşması, Mimarist Dergisi, 4, 4043.
- Dağtaş, S., Tokay, H. (2010). Üsküdar Meydanını Tanımlayan Öğeler, Bu Öğelerin Tarihsel Süreçteki Değişimi ve Meydana Etkileri, Mimarist Dergisi, 4, 49-57.
- Ertuğrul, A. (2011). XIX. Yüzyıl İstanbul Kentsel Dönüşümü'nde Üsküdar ve Koruma Sorunları, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Gu, K. (2010). Exploring the fringe belt concept in Auckland: An urban morphological idea and planning practice, New Zealand Geographer 66, 44-60.
- Hasol, D. (2010). Üsküdar Anıları, Mimarist Dergisi, 4, 44-48.
- Hazar, D. (2012). Fringe Belts in the Process of Urban Planning and Design: Comparative Analyses of Istanbul and Barcelona, MSc. Thesis, Istanbul Technical University, Interdisciplinary Urban Design Program, İstanbul.
- Hopkins, M. I. (2012). 'The ecological significance of urban fringe belts', Urban Morphology, 16(1), 41-54.
- Özgül İ. (2016). Üsküdar'ın Kentsel-Mekansal Dönüşümü Bağlamında Rum Mehmed Paşa Camisi'nin Koruma Sorunları, Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kültür Varlıklarını Koruma Yüksek Lisans Programı, İstanbul.

Kubat, A.S. (2019). 'Exploring the Fringe-Belt Phenomenon in a Multi-Nuclear City: The Case of Istanbul', ICONARP, Vol. 7, pp: 95-134.

Kubat, A.S., Hazar, D. (2018). İstanbul'un Çeper Kuşak Gelişim Süreci, Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı, 693-711.

Kuban, D., 1993. Koloni Şehrinde İmparatorluk Başkentine, Tarih Vakfı İstanbul Dergisi, 4, 10-24.

Kubilay, A.Y. (2010). İstanbul Haritaları 1422-1922, Denizler Kitapevi, İstanbul.

Konyalı, İ.H. (1976). 'Abideleri ve kitabeleriyle Üsküdar Tarihi', Cilt I, Yeşilay Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

Konyalı, İ.H. (1977). 'Abideleri ve kitabeleriyle Üsküdar Tarihi', Cilt II, Yeşilay Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

Whitehand, J.W.R. (1972). Building cycles and the spatial pattern of urban growth. Transactions of the Institute of British Geographers 56, 39-55.

Whitehand, J.W.R. (2005). Urban morphology, urban landscape management and fringe belts, Urban Design 93, 19-21.

Whitehand, J.W.R. And Morton, N.J. And Hopkins, M.I.W. (2003) 'Fringe belts and city planning: reality and potential', in Petruccioli, A., Stella, M. and Strappa, G. (eds) The planned city? ISUF International Conference Vol. 2 (Uniongrafica Corcelli, Bari) 742-8.

Çevrimiçi Kaynaklar

Url-1: <https://kulturenvanteri.com/yer/salacak-plaji/#16/41.020542/>, Erişim tarihi: 07.04.2021

Url-2: <http://www.eskiistanbul.net/tag/selimiye/>, Erişim tarihi: 07.04.2021

Url-3: <http://www.eskiistanbul.net>, Erişim tarihi:12.03.2021

Url-4: <https://cdn.iha.com.tr/Contents/images/2020/17/3280298.jpg>, Erişim tarihi: 12.03.2021

Url-5: http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=21455, Erişim tarihi:12.03.2021

Url-6: <https://www.ibb.istanbul/News/Detail/35195>, Erişim tarihi:12.03.2021

İSTANBUL SANAYİ ALANLARI DÖNÜŞÜMLERİNİN ÇEPER KUŞAK ANALİZİ İLE İZLENMESİ

Ezgi Küçük Çalışkan*, Ayşe Sema Kubat**

*İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.

ezgikucuk89@gmail.com, kubat@itu.edu.tr

Bu çalışmada İstanbul'un çeper kuşaklarını oluşturan sanayi alanlarının oluşum evreleri ve dönüşüm süreçleri, kentsel morfoloji literatürü ve analizleri kapsamında incelenmiştir. İngiliz kentsel morfoloji ekolünün (British school of urban morphology) bakış açısıyla gelişen ve dünya geneline yayılan kentsel morfoloji araştırmalarında irdelenmeye devam eden "çeper kuşak" (fringe belt) teorisi, çalışma ölçeği bakımından kent ölçeğinden parsel ölçeğine inen analiz yapısıyla kentsel morfoloji literatürünün başat alanlarından. Çeper kuşaklar, genellikle kentlerin konut bölgeleri çeperlerinde, ucuz ve görece büyük araziler üzerinde oluşur; zamanla gelişmeye devam eden kent dokusu içinde gömülü kalır ve çeşitli açılardan dönüşüme uğrarlar. Açık alanlar, endüstri alanları, kurumsal alanlar, düşük yoğunluklu konut alanları ve rekreasyon alanlarından oluşan çeper kuşak alanları, genellikle kent içindeki konumları itibarıyla iç, orta ve dış çeper kuşaklar şeklinde kategorize edilir. Özellikle endüstri devrimi ve kalkınma politikalarının etkisiyle, çeper kuşak alanları arasında sanayi kullanımlarına çok sık rastlanmaktadır. Öte yandan 1980'lerden sonra görülen hızlı kentleşme olgusu ve küresel boyuta taşınan kentler arası ilişkiler, sanayinin desantralizasyonunu ve bu alanların farklı kentsel politikalara göre, çeşitli amaçlarla dönüşümlerini beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda, çeper kuşak teorisi ve analizleri doğrultusunda hazırlanan araştırmada, İstanbul'un Haliç, Bomonti ve Kartal sanayi alanları üzerinde durulmuştur. İstanbul'un farklı dönemlerde gelişen çeper kuşak alanları olan bu üç bölgede, sanayi arazi kullanımının dönüşümünde etkili politikalar ve yaptırımlar karşılaştırılarak kesişen noktalar ve farklılıklar üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Çeper kuşak literatüründe "yabancılaşma" "değişme" ve "öteleme" kavramları ile açıklanan dönüşümler, bu çalışma kapsamında irdelenerek kentsel planlama ve politika üretimine katkıları bağlamında yeniden ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çeper kuşak, sanayi, İstanbul, yabancılaşma, dönüşüm

Giriş

Kentsel morfoloji, İngiltere, İtalya ve Fransa ekollerinde başlayan ve geliştirilen teori ve metotların hem farklı kentler üzerinde uygulanması hem de farklı araştırmacılar tarafından, matematik ve bilgisayar odaklı çeşitli parametrelerle geliştirilmesi yoluyla, özellikle son 30 yılda, araştırma sahasını artırmıştır. Coğrafyacı

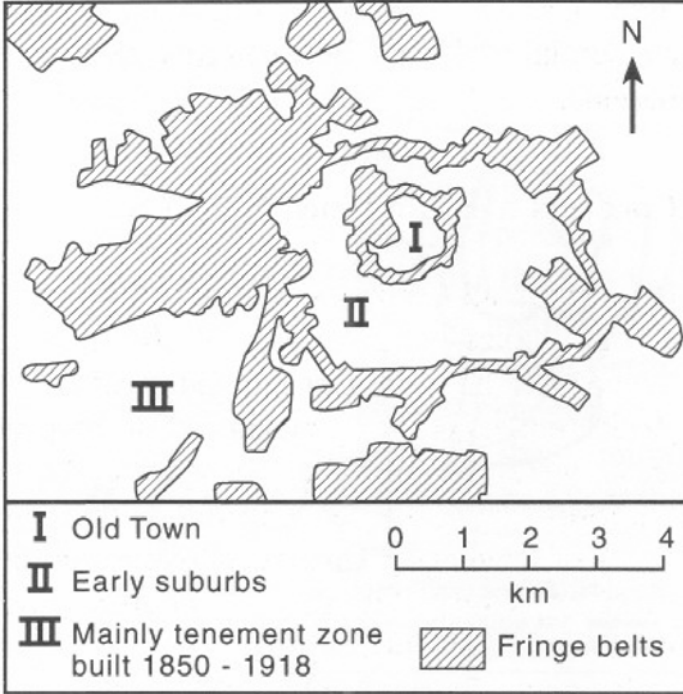
morfoloqlar tarafından kentlerin nasıl ve neden oluştuğu üzerine açıklayıcı hedeflerle yürütülen çalışmalar (Moudon, 1997), sokaklar, parseller, binalar ve bölgesel ağlara dair artzamanlı verilerin kullanıldığı; plan birimleri, morfolojik iskelet, çeper kuşak, parsel dizileri gibi dokular üzerinde oluşma evreleri, parsel döngüleri, ayrılma ve doyunluğa ulaşma süreçlerine dair dönüşüm teorilerini içermektedir. Bu çalışmaların sonucunda genellikle arazi kullanımı, arazi değerleri, aktörler, ekonomi gibi yaygın bağlantılar ortaya çıkarılmaktadır (Scheer, 2015).

Kent merkezleri, tarihi alanlar, konut bölgeleri gibi kentsel morfoloji çalışmalarında sıklıkla odaklanılan alanların yanı sıra modern kentin oluşumunda etkin sanayi alanlarının da kent bütünündeki arazi kullanım türü ve yapı adası formu açısından kentin geri kalanından farklılaşan morfolojisi bağlamında ayrıca incelenmesi gerekmektedir. Osmanlı son dönem ve erken Cumhuriyet döneminde sanayileşme alanında ilk gelişmelerin görüldüğü ve özellikle 1950-1980 arası farklı ölçeklerdeki sanayi alanlarının artışının gerçekleştiği İstanbul'da, sanayinin 1980 sonrasında hem kentin dış çeperlerinde hem de civardaki kentlerde yeniden yer bulması ile başlayan densenralizasyon süreci, tabiatıyla bu alanların dönüşümüne sebep olmaya başlamıştır. Bu dönüşümlerin kentsel morfoloji literatüründe yaygın konseptler ışığında incelenmesi, İstanbul örneğinde ortaya çıkan sonuçlarla genel literatürün geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır.

Bu çalışmada öncelikle çeper kuşak kavramı açıklanmış, ardından endüstriyel çeper kuşak alanlarına dair literatürde yer alan çalışmalardan bir kısmı özetlenmiş ve bu alanların İstanbul üzerindeki gelişimi irdelenmiştir. İstanbul'un iç ve orta çeper kuşaklarında kalan sanayi alanlarından Haliç, Bomonti ve Kartal'da çeper kuşak niteliğindeki alanlar tespit edilmiş ve endüstriyel çeper kuşaklar arasında yer alan sanayi alanlarının dönüşümü incelenmiştir. Bu alanlarda, çeper kuşak alanlarının dönüşüm sürecini ortaya koyan analizler gerçekleştirilmiştir. Çeper kuşak alanlarının analizinde 1920, 1940, 1980 ve 2010 sonrası dönemlere ait farklı haritalarından yararlanılmıştır. Kentin farklı zamanlarda ve ayrı konumlarda gelişen alanları üzerinde çalışılması sebebiyle her örnek için farklı sayıda harita ve dokümandan faydalanma şansı olmuştur. Bu kaynaklardan elde edilen veriler üzerine çeper kuşak alanlarının oluşum ve dönüşüm süreçlerine dair analiz haritaları oluşturulmuştur. Dönüşüm türü bakımından farklılık gösteren ve farklı tür kentsel politikaların sonucu olan detay örneklere değinilmiştir. Çalışma, ilgili kentsel politikalar üzerinde durularak bu üç alanda, detayda seçilen sanayi alanlarının dönüşümüne dair bulguların karşılaştırılması ve çeper kuşak literatürüne dair geliştirilmesi gereken tartışma alanlarının ortaya atılması ile sonlandırılmıştır. İstanbul sanayi alanlarına odaklı bir şekilde çeper kuşak analizlerini ele alan bu çalışma ile metodolojinin daha net anlaşılması amaçlanmış, endüstriyel çeper kuşak alanlarından olan sanayi alanlarında dönüşümün morfolojik açıdan nasıl olduğu sorusunun cevabı aranmıştır.

Çeper Kuşak Kavramı

Çeper kuşak (*fringe belt*), bir kentin geçici veya çok yavaş şekillerde gelişen çeperlerinde meydana gelen ve öncelikli olarak kent dışında konum arayan arazi kullanım birimlerinin karakteristik bir karışımından oluşan, kuşak benzeri bir bölgedir (Conzen, 1960). Çeper kuşak kavramı, ilk olarak 1936'da Louis'nin Berlin çalışmasında fark edilmiş, Conzen'in Alnwick (1960) ve Ludlow (1968) başta olmak üzere tarihi İngiliz kentlerinde yaptığı araştırmalarla geliştirilmiştir (Whitehand, 2001). M.R.G. Conzen çalışmalarında morfolojik yöntem, tarihi gelişim, terminolojik hassasiyet ve kartografik gösterimi odağına almış ve çeper kuşağın yanı sıra morfolojik dönem (*morphological period*), morfolojik bölge (*morphological region*), parsel döngüsü (*burgage cycle*), ve morfolojik iskelet (*morphological frame*) olmak üzere ana beş konsept ortaya koymuştur. Birbiriyle ilişkili olarak ifade edilen bu konseptler arasında çeper kuşak, bir kentsel gelişimi diğerlerine göre daha majör olarak değerlendirme fırsatı sunabilmektedir. Birçok araştırma, çeper kuşakların tarihi kentlerde tespit edilebildiğine dair çıkarımlar sunsa da yakın dönemde planlanmış kentlerin gelişim koşulları üzerinde de geçerliliğe sahip olduğu söylenebilmektedir (Maneuetti ve Costa, 2015).

Şekil 1. Loius'nin 1936 yılındaki çalışmaları kapsamında üretilen Berlin şehri çeper kuşakları (*fringe belts*), (Kaynak: Whitehand, 2001, 105)

Conzen (2009), çeper kuşak oluşumlarının kentsel büyümedeki belirgin veya uzun süreli duraklamaların spesifik etkilerine bağlı olduğu için, kentsel yapıyı tanımlayan ana birimlerden en az anlaşılabilir olduğunu söylemektedir. Temelde bu oluşum süreci ekonomik gelişmelere bağlı olarak açıklanmaktadır: Ekonominin iyi olduğu zamanlarda konut kullanımları, gelişmeye devam eden kentsel çeperin büyük bir kısmını oluşturur. Diğer yandan ekonomik çöküşler sırasında özel sermayedeki sıkıntıdan dolayı ancak kamu sermayesi kentte mekânsal üretim için daha uygun olmaya devam eder ve sonuç olarak pek çok kurumsal gelişme (altyapı iyileştirmeleri dahil) -özellikle de büyük ve ucuz arazi parselleri gerektirenler- kentin çeperlerinde birikebilir. Bu ekonomik gerileme dönemlerinde, görece büyük araziler arayan özel girişimler de düşük arazi fiyatlarından yararlanma eğilimindedir. (Conzen, 2009, 32). Bu arazi kullanımları açık mekanlar, kurumsal mekanlar, endüstriyel kullanımlar, düşük yoğunluklu yerleşkeler ve rekreasyon mekanları olarak beş kategori altında toplanmaktadır. Endüstriyel kullanımlar arasında fabrikaların yanı sıra ulaşım tesisleri ve taş ocakları da yer almaktadır (Conzen, 2009).

Tarihi veya uzun yıllar var olan kentlerde genellikle üç ayrı çeper kuşak tespit edildiği görülmektedir: İç çeper kuşak (*inner fringe belt*), orta çeper kuşak (*middle fringe belt*) ve dış çeper kuşak (*outer fringe belt*). Bu kuşak alanlarının zaman içerisindeki oluşum evreleri, sabitleme (*fixation*), genişleme (*expansion*) ve sağlamlaşma (*consolidation*) olarak açıklamaktadır. Kentsel hareketlilik içerisinde dönüşen çeper kuşak alanları ise;

- Yabancılaşma (*alienation*): Çeper kuşak arazi kullanımının çeper kuşak özelliğini kaybederek konut alanı veya ticari kullanıma dönüşmesi
- Küçülme (*reduction*): Çeper kuşak arazi kullanımının bir kısmının konut alanı ya da ticari kullanıma dönüşmesi, kalan kısmın çeper kuşak özelliğinde kalmaya devam etmesi
- Ötelenme (*translation*): Mevcut çeper kuşak özelliği taşıyan arazi kullanımının kentin bir başka alanına ötelenmesi
- Değişme (*modification*): Çeper kuşak özelliğinin korunarak sadece arazi kullanım türünün değişmesi

şekillerinde farklı süreçlerde geçebilmektedir (Conzen, 2009).

Endüstriyel Çeper Kuşaklar

Çeper kuşak çalışmalarında endüstriyel alanlara özgü değerlendirmeler olmasa da pek çok öne çıkan çalışmada endüstriyel çeper kuşaklara dair farklı tespitlerde bulunulmuştur. Örneğin, Conzen (1960) Alnwick üzerine yaptığı kentsel morfoloji çalışmalarında endüstriyel ve kurumsal alanlar yoğunluklu iç çeper kuşakları tespit ederek bunların sabitleme evresinde eşik hattı olan kent duvarlarını tanımlamış ve merkezden ziyade daha geniş arazi kullanım ihtiyacı olan sanayi yerleşmelerinin belirdiğini ifade etmiştir. 1774'ten 1956'ya geçen genişleme evresinde

ise endüstriyel alanların artış gösterdiğini belirtmiştir (Conzen, 1960). Whitehand ve Morton (2003) Birmingham’da Edward dönemi çeper kuşak alanlarında yaptıkları detaylı incelemede açık yeşil arazilerde endüstriyel amaçlı dönüşüme dair bulgulara ulaşmıştır (Whitehand ve Morton, 2003). Conzen, Gu ve Whitehand’in (2012) Pingyao ve Como üzerinde yaptıkları karşılaştırmalı çeper kuşak araştırmasında ise Avrupa kenti olarak Como’da demiryolu bağlantıları ile oluşan endüstriyel alanlardan bazılarının üniversite kampüslerine ve kumarhane kullanımlarına dönüşümü ve bir Uzak Doğu şehri olarak Pingyao’nun endüstriyel gelişimi geç dönemde yaşamasına bağlı olarak sadece iç çeper kuşağa sahip olduğu gibi farklı sonuçlar tartışılmıştır (Conzen, Gu ve Whitehand, 2012). Ünlü’nün (2013) Mersin üzerine yaptığı araştırmada endüstriyel çeper kuşakların yabancılaşma geçirerek ticari alanlara dönüşümü ortaya konurken, Hazar ve Kubat’ın (2015) İstanbul ve Barselona karşılaştırması üzerine yaptığı çalışmada İstanbul’da da endüstriyel çeper kuşakların ticari alanlara dönüşümü tespit edilmiş ancak Barselona örneğinde endüstriyel alanların yabancılaşarak konut alanlarına dönüşümünün yanı sıra ötelenerek kurumsal alanlara dönüştüğü ifade edilmiştir (Hazar ve Kubat, 2015).

Özellikle iç ve orta çeper kuşak alanları arasında endüstriyel arazi kullanım türünde olan alanlar, kentlerin sanayileşme ve modernizm süreçlerindeki gelişimin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Endüstriyel alanların ihtiyaç duyduğu geniş arazi ve yapı bloğu gibi ihtiyaçların yanı sıra ulaşım alanında gelişen teknolojiler, özellikle fabrikaların yer seçiminde kent çeperlerini öncelik almalarında birincil etkenlerden olmuştur. Sanayinin kent merkezi ve konut alanlarının dışında yer seçiminde ayrıca hem lojistik, hem çevresel sebepler de önemli rol almıştır (Barke, 1976; Whitehand, 1967). Tarihsel açıdan bakıldığında, 19. yy’ın ikinci yarısından itibaren, İstanbul gibi liman kentlerinde uluslararası ekonomik ilişkilerin ivmelenmesiyle kent merkezlerine demiryolları ve kara yolları ile bağlı limanlar, antrepolar, fabrikalar, posta binaları gibi yapılaşmalar görülmeye başlamıştır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında, modernist akımın ekseninde bilim ve yenilikçilik odaklı ulus devlet inşası politikalarının sonuçlarından biri olarak, devlet eliyle bir sanayileşme programı oluşturulmuştur (Tekeli, 2009). Sanayinin İstanbul merkezli düşünülmesinden ziyade Trakya ve Doğu Marmara uzantılarında geliştirilerek bölgesel açıdan ele alınmasını ön gören 1966 tarihli Sanayi Nazım İmar Planı doğrultusunda İstanbul içerisinde sanayi için ayrılan alanlar netleştirilmiştir (Yüzer ve Giritlioğlu, 2003). Akabinde, 1970’li yıllardan itibaren endüstriyel çeper kuşaklar açısında küçük sanayi siteleri ile organize sanayi bölgeleri gibi arazi kullanım türleri başta olmak üzere sağlık kuruluşları, üniversite kampüsleri, kamu hizmeti yapıları gibi kampüs tipi yerleşmeler ortaya çıkmıştır. 1980’lerde ise, güçlü aktörlerin aktif olduğu toplu konut ve iş yerlerinin yanı sıra organize sanayi bölgeleri, nakliye siteleri ya da uzmanlaşmış üretim siteleri, üniversite kampüsleri gibi büyük parçalar kente çeperden eklenmeye başlamış; kent merkezi boşalarak Mecidiyeköy-Maslak hattında yeni bir merkez ortaya çıkmıştır (Tekeli, 2009).

1980 yılı onaylı 1/50000 ölçekli İstanbul Metropolitan Alan Nazım Planı ile "... sanayinin metropolden desantralizasyonunun ve eğilimlerin yönlendirilmesi, sanayi eğilimlerinin düzenlenmesi ve değerlendirilmesi, kirletici nitelikli sanayilerin metropol içinde kurulmaması, kamunun yönlendirmesi ile sanayinin kirletici niteliğinin teknolojik önlemlerle giderilmesi..." (Yüzer ve Giritlioğlu, 2003, 122) gibi sanayiye dair kentsel politikaların hedeflendiği görülmüştür (İBB, 1980). Bu dönemle Haliç gibi kent merkezine yakın sanayi alanlarının kentin başka bölgelerine taşınması ile tasviyesi gerçekleşmeye başlamıştır. 1990'lardan itibaren sanayinin desantralizasyon kararı ile 19. yy'dan bugüne ulaşan pek çok endüstri alanı boşaltılmış ve atıl kalarak fiziksel tahribata uğramıştır. Diğer yandan özellikle tescilli yapılar başta olmak üzere endüstri mirasının korunmasına dair çalışmalar da başlamıştır (Tanyeli ve İkiz, 2009). 1995'te onaylanan 1/50000 ölçekli İstanbul Metropolitan Alan Alt Bölge Nazım Planı ile kentin çeper kısımlarında yeni sanayi alanlarının belirlenmesi yanı sıra mevcutta kent içinde kalan belirli bölgelerdeki sanayi alanlarının hizmet sektörü amaçlı kullanım alanlarına dönüşmesine dair kararlar alınmıştır (İBB, 1995). Kent içinde kalan Bomonti bölgesi gibi sanayi dönüşümü öngörülen alanların bir kısmı dönüşürken, kentin doğusunda yer alan ve 2006 ve 2009 çevre düzeni planlarında merkezi iş alanı olarak saptanan kentin doğu yakasındaki Kartal sanayi bölgesi, sanayi tasfiyesi gerçekleşse de uzun yıllar dönüşüm sürecini tamamlayamamıştır.

Haliç, Bomonti ve Kartal'da Çeper Kuşak Dönüşümü Örnekleri

İstanbul'un ilk çeper kuşakları Osmanlı döneminde, Tarihi Yarımada surları çevresinde sabitlenir ve sağlamlaşırken, Batılılaşma dönemiyle kentin daha önceden çeperinde kalan Maslak ve Ayazağa bölgeleri, yeni çeper kuşak alanları olarak ortaya çıkmıştır (Kubat, 2019). Kubat'a (2019) göre, Haliç'teki birçok çeper kuşak alanı Cumhuriyet döneminde yeniden planlanmaya başlamış, özellikle Maslak bölgesinde çeper kuşak yabancılaşma süreci baş göstermiş ve 2000'lerden sonra çeper kuşak sağlamlaşması ve değişimi görülmüştür (Kubat, 2019). Çalışmanın bundan sonraki bölümünde Haliç, Bomonti ve Kartal endüstriyel çeper kuşak alanları ve bu alanlarda dönüşüm sürecinden geçen detay örnekler aktarılmıştır.

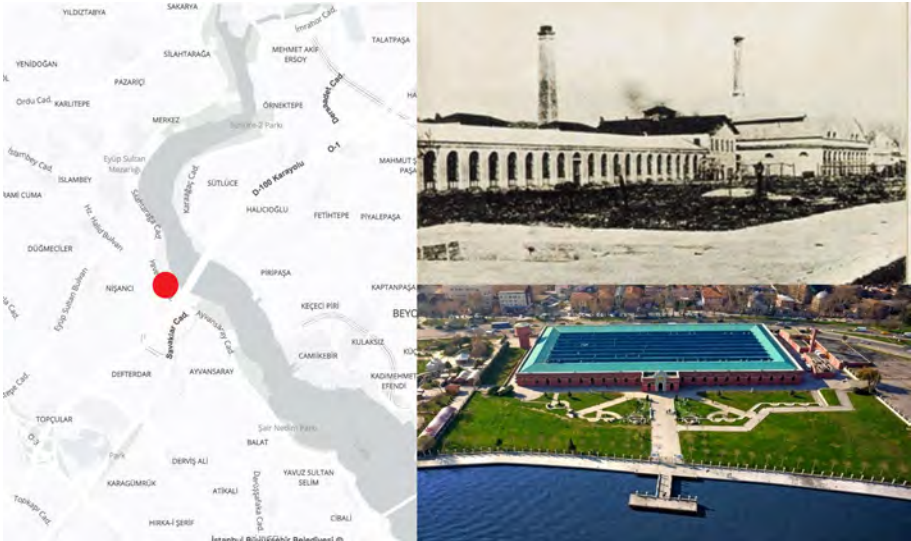
Haliç'in Feshanesi

İstanbul iç çeper kuşağında yer alan sanayi alanlarından birçoğu Haliç üzerinde yer almaktadır. 1500'lü yıllardan itibaren tersaneleri geliştirilen Haliç'te 1930-1940 yılları arasında, özellikle dokuma sanayisinin birbirine yakın konumlarda yer aldığı görülmektedir. Aynı dönemde, imalat ve madeni eşya sanayileri ise bölgedeki sanayi tesisleri arasında en çok sayıda yer seçmiş olanlar şeklinde öne çıkmıştır. Haliç'teki yoğun sanayi alanlarının oluşumu, deniz yolu üzerinden nakliye kolaylığı ve sudan yararlanmak gibi sebeplerle açıklanmaktadır (Tezcan vd., 1978; Tümertekin, 2014). Buradaki sanayi yapılaşmaları arasında 1839'da padişah fermanıyla kurulan Feshane-i Amire (bugünkü adıyla Feshane), 1939'da Sümerbank Defterdar Fabrikası olarak faaliyetine devam etmiş, 1986'da ise İstanbul

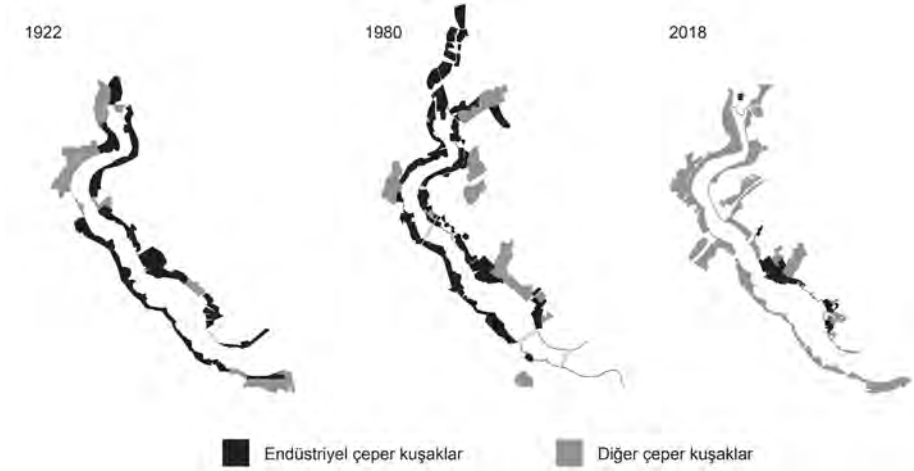
Büyükşehir Belediyesi tarafından yapılan Haliç ve çevresi düzenleme çalışmaları sırasında boşaltılmıştır. Fabrikanın bir bölümü Bakırköy’de yer alan tesislere taşınmıştır (Url-1). Çeper kuşak ötelemesi olarak tanımlanabilecek bu dönüşümle beraber, alanın bir kısmındaki yapılar yıkılsa ve park olarak kullanıma geçse de 1992’de alanın müze olarak ve sonrasında fuar alanı olarak kullanılmaya başlaması, çeper kuşak özelliğinin kaybolmadan arazi kullanım türünün değişimine örnek olan çeper kuşak değişimini göstermektedir. Feshane, bugün 56.000 m²’lik alanda yine müze amacıyla kullanılmak üzere restorasyon çalışmasından geçmektedir (Şekil 2).

Eşik hattını Haliç’in kendisinin oluşturduğu Haliç bölgesinde 1922 yılı tarihli haritadan üretilen bilgiye göre endüstriyel tipli çeper kuşak alanları yoğunluktadır (Şekil 3). Barındırdığı liman alanları yanı sıra su ile ulaşım kolaylığından yararlanmak amaçlı çeşitli sanayi alanlarının da yer seçtiği bölgede, 1980’lere gelindiğinde diğer çeper kuşak kullanımları ile beraber genişlemiş bir çeper kuşak dokusunun varlığından söz edilebilir. 2018 arazi kullanım verilerine göre yapılan çeper kuşak analizi ise, bölgedeki sanayinin alandan gönderilmesine rağmen arazilerin çeper kuşak özelliğini kaybetmeden dönüştüğünü; yani değişme (*modification*) sürecinden geçtiğine işaret etmektedir. Eski Haliç Tersanesi gibi köklü kullanımlar, bugün alanda sağlamlaşarak (*consolidation*) kalsa da Feshane gibi çeper kuşak arazi kullanımı türünü değiştiren çok sayıda örnek alan olduğu göze çarpmaktadır.

Özellikle kent merkezlerinin ticari ya da kültür-sanat gibi amaçlarla yeniden işlevlendirilmesi, herkes tarafından erişilebilir (kamusal kullanıma açık) ve tarihi

Şekil 2. Dönüşen alanın konumu, Feshane-i Amire ve Feshane yapıları

Şekil 3. 1922, 1980 ve 2018 yılları, Haliç bölgesi endüstriyel çeper kuşaklar ve diğer çeper kuşak alanları

miras korunması gibi yerel kentsel politikaların bir sonucu olarak Feshane'nin yeni işlevini alarak kente tekrar dahil olduğu dönüşümü, alanın kamusal mülkiyet üzerinde olması nedeniyle de kentin birçok parçasındaki dönüşümden daha hızlı gerçekleşmiş olabileceği tartışmasını akıllara getirmektedir.

Bomonti'nin Dönüşümü

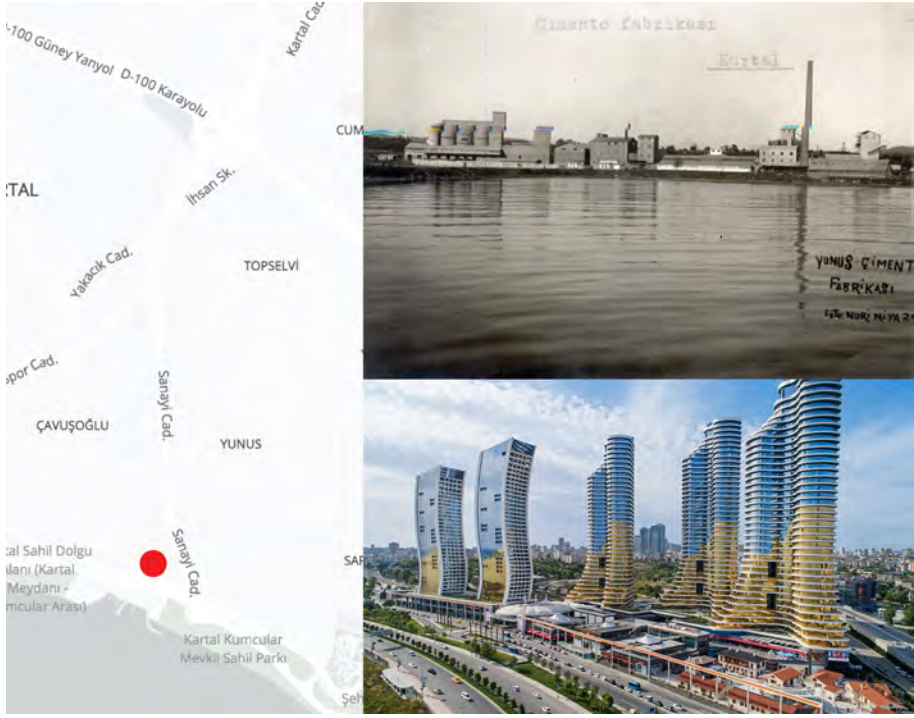
Çeper kuşak tanımını en açık şekilde karşılayan örneklerden Bomonti bölgesi, ilk kurulduğunda kentin çeperindeki sanayi alanı (Tümertekin'in [2014, s.76] tabiriyle "şehir kenarı sanayi alanı") olarak gelişirken zamanla çevresinde konumlanan gecekondu ve diğer konut alanları ile iş alanları arasında gömülü kalarak kentsel dokunun içinde kalmıştır. Bu alanda sanayi kuruluşlarının bahçe ve bazı sokaklar dahil 166.000 m²'lik bir alanda kuruldukları belirtilmiştir (Tümertekin, 2014). 1890'ların ilk yarısında kurulan Bomonti Bira Fabrikası, farklı dönemlerde inşa edilen yapıların oluşturduğu bir kompleks olarak 1945'lerden kapatıldığı 1994 yılına dek Tekel işletmeleri tarafından işletilmiştir (Tanyeli ve İkiz, 2009). 2013'te tarihi yapının bir kısmının yıkımı ile Hilton Oteli inşa edilmiş, 2014'te ise Bomontiada, kültür ve eğlence merkezi olarak faaliyet göstermeye başlamıştır (Şekil 4).

Bomonti çeper kuşak analizlerinde (Şekil 5) 1924, 1946, 1982 ve 2020 tarihli haritaların sunduğu arazi kullanım bilgilerinden yararlanılmıştır. Buna göre 1924 haritası, bu bölgede ilk kurulan Bomonti Bira Fabrikası ve civardaki birkaç endüstriyel alan hariç çeper kuşakların diğer arazi kullanımları içerisindeki yerini göstermektedir. 1946 çeper kuşak analizi ile endüstriyel çeper kuşaklarda kuzey yönünde bir artış görülürken, özellikle bira fabrikası çevresinin, 1980 sonrasında tam bir sanayi odağına dönüştüğünü, yani çeper kuşak genişlemesi

Şekil 5. 1924, 1946, 1982ve 2020 yılları, Bomonti bölgesi endüstriyel çeper kuşaklar ve diğer çeper kuşak alanları

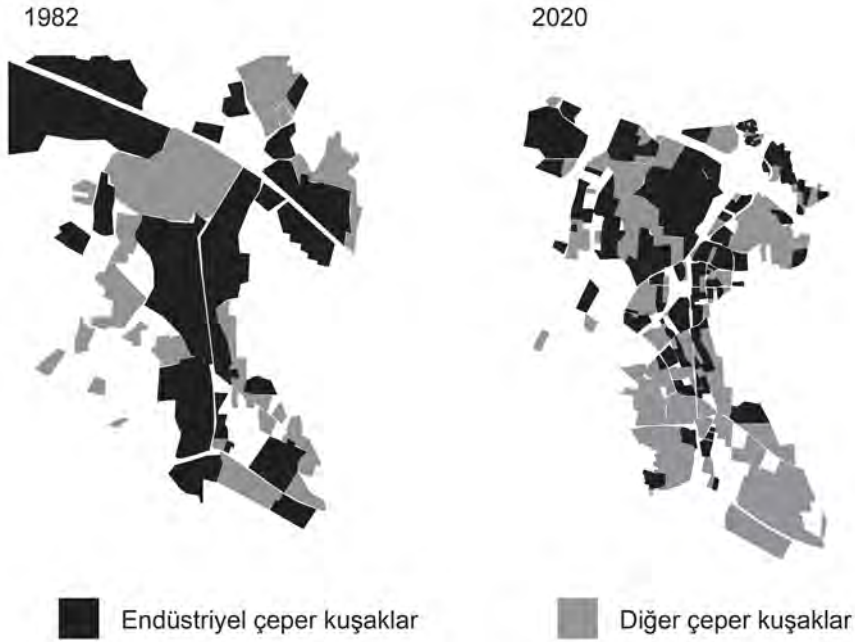
ardından alanın 2006'da merkezi iş alanı ilan edilerek İBB'nin açtığı davetli uluslararası yarışma ile bölgeye Zaha Hadid Mimarlık tarafından özel proje hazırlanması ve davalarla geçen proje ve plan iptalleri aşamaları şeklinde bir süreç geçirilmiştir. Plan kararlarında konut ve ticari kullanım amaçlı dönüşümü öngörülen

Şekil 6. Dönüşen alanın konumu, Yunus Çimento Fabrikası ve İstMarina yapıları

alandaki sadece Yunus Çimento Fabrikası yabancılaşma (*alienation*) şeklinde konut ve ticari alan olarak İstMarina'ya dönüşmüştür (Şekil 6).

İstanbul'un orta çeper kuşak alanında kalan Kartal sanayi bölgesinin endüstriyel çeper kuşaklarının analizinde (Şekil 7), 1982 ve 2020 arazi kullanım bilgilerinden yararlanılmıştır. Sanayinin doygunluğa ulaştığı 1980'li yılları gösteren harita, güneyde çimento fabrikası ile başlayıp kuzeye doğru ilerleyen hatta ve E-5 üzerinde yer alan endüstriyel çeper kuşak alanlarını ortaya koymaktadır. Doğu-batı doğrultulu demiryolu ve E-5 karayolunun yanı sıra kuzey-güney doğrultulu Sanayi Caddesi de bölgedeki eşik hatlarından olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüz çeper kuşak analizi ise endüstriyel çeper kuşak alanların, özellikle alanın denize yakın olan güney kısmında çeper kuşak dönüşümü (*modification*) yaşayarak endüstri harici çeper kuşak alanları olarak yenilediğini, ancak alanın bazı kısımları ve E-5 hattında yabancılaşma (*alienation*) olduğunu göstermektedir. Diğer yandan, 1995'ten beri alanın merkez konumunda dönüşümünü destekleyen plan kararları ve yapılan diğer çalışmalar, bölgenin büyük çoğunluğunun potansiyel yabancılaşma yaşayarak çeper kuşak özelliğini tamamen kaybedeceğinin sinyalini vermektedir. Alandaki mülkiyetin büyük çoğunlukla özel mülkiyette olması da dönüşüm

Şekil 7. 1982 ve 2020 yılları, Kartal sanayi bölgesi endüstriyel çeper kuşaklar ve diğer çeper kuşak alanları

sürecini uzatan etmenlerden olarak sayılabileceği gibi dönüşümün yabancılaşma ekseninde gerçekleşeceğine dair dikkate değer bir parametredir.

Yapılan analizlerin her biri, kentin farklı noktalarında, farklı dönemlerde ortaya çıkmış ve farklı kentsel politikalarla dönüşmüş örnekler sunmaktadır. İki Cumhuriyet öncesi kurulan sanayi örneğinde, 19. yy'da Osmanlı'da sultanın (devletin) ordu için kurduğu tekstil fabrikası ile gayrimüslimlere verilen izinle üretime geçen bira fabrikası, hem dönüştükleri dönemin kentsel politikaları, planlama anlayışı ve öncelikleri, hem mülkiyet durumu, hem de buldukları konumlar itibarıyla kazandıkları arazi değeri ile farklı dönüşüm biçimlerine uğramıştır. Kamu elinde bulunan Feshane kamuda kalmaya devam edip kurumsal çeper kuşak özelliğinde arazi kullanım işlevi kazandırılarak İstanbul'un sağlamlaşan iç çeper kuşak alanlarından olmuştur. Diğer yandan özel mülkiyet halindeki Bomonti Bira Fabrikası alanındaki yabancılaşma sürecinde, tarihi yapılara dair tescil kararları doğrultusunda yapıyı koruyarak ticari ve kültür fonksiyonları verilmiş ancak bir kısmının ise zarar görmesine göz yumulmuş ve otel alanının parçası olmuştur. Bira fabrikası ile benzer bir model gösteren çimento fabrikası örneği de özel mülkiyetteki alanın sonuçta yine özel mülkiyet halinde yabancılaşma sürecini tamamladığı bir dönüşüm örneği olarak karışımıza çıkmıştır. Her ne kadar mülkiyet özel olarak kalmaya devam etse de mülk sahipleri yanı sıra mülk sahipliğindeki sayı (kat

Tablo 1. Seçilen çeper kuşak alanları dönüşüm süreci özeti

Örnek Çeper Kuşak Alanı	Oluşum Tarihi	Bulunduğu Çeper Kuşak Alanı	İlk Arazi Kullanımı	Dönüşüm Sonrası Arazi Kullanımı	Çeper Kuşak Dönüşüm Türü	Mülkiyetin İlk Halinden Son Haline Değişimi
Feshane-i Amire-Feshane	1833	İç Çeper Kuşak	Endüstriyel alan	Kurumsal alan	Öteleme ve Değişme (Translation and Modification)	Kamudan kamuya
Bomonti Bira Fabrikası – Bomontiada ve Hilton Otel	1890	Orta Çeper Kuşak	Endüstriyel alan	Konut + Ticari alan	Yabancılaşma (Alienation)	Özelden özele
Yunus Çimento Fabrikası-İstMarina	1929	Orta Çeper Kuşak	Endüstriyel alan	Konut + Ticari alan	Yabancılaşma (Alienation)	Özelden özele

mülkiyeti) artarak incelenmesi gereken farklı bir örnek ortaya koymuştur. Tüm bunlarla beraber ilgili dönüşümlerin aktörleri ve ilişkili oldukları yasal süreçler de çalışmanın derinleştirilmesi gereken alanlarındandır. Tablo 1, detay örnek alanlarındaki benzerliklerin ve farklılaşmaların bir özetini göstermektedir.

Sonuç ve Değerlendirmeler

Bu çalışma, İstanbul sanayi alanlarındaki dönüşümleri, kentsel morfoloji perspektifinden çeper kuşak konsepti ile ele almıştır. Hem İstanbul çeper kuşak alanlarının gelişimini hem de kentin sanayisizleşmesindeki etkin süreçleri tartışmayı hedefleyen bu bildiri ile kentin farklı noktalarından örneklerin karşılaştırılmasıyla arazi kullanımı değişimi, çeper kuşaktaki dönüşüm türü ve mülkiyete dair değerlendirmeler sunulmuştur. Sonuçta, Haliç örneği haricinde, incelenen Bomonti ve Kartal örnekleri, İstanbul endüstriyel çeper kuşak alanlarının yabancılaşma hâlinde dönüşerek kentin çok merkezli dokusuna karışmaya başladığını ortaya koymuştur. Ayrıca, çalışmada bu dönüşümleri tetikleyen farklı etmenler de ortaya çıkmıştır. Çeper kuşak analizinin belirli bir arazi kullanım türüne odaklanılarak ele alındığı bu çalışma ile yöntemin farklı perspektiflerden kenti ele alma noktasındaki özelliğinden yararlanılmıştır. İngiliz morfoloji ekolünün temel çalışmalarından olan çeper kuşak konseptinin, İstanbul kenti üzerinde yapılan analizlerle geliştirilmesi, kentlerin oluşum ve dönüşümlerini anlamak açısından önemli bir veri sunmuştur. Diğer kentsel morfoloji teorileri ve yöntemleri ile de geliştirilebi-

lecek bu analiz, şehir planlama çalışmalarında öncelikli bir analiz yöntemi olarak yer almalı ve geliştirilmelidir.

Kaynaklar

Barke, M. (1976). Land Use Succession: A Factor in Fringe-Belt Modification. The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers), 8(4), 303-306.

Conzen M. R. G. (1960). Alnwick Northumberland a study in town-plan analysis, The Institute of British Geographers, London.

Conzen, M. P. (2009). How cities internalize their former urban fringes: a cross-cultural comparison. Urban Morphology, 13(1), 29-51.

Conzen, M. P., Gu, K., Whitehand, J.W.R. (2012). Comparing Traditional Urban Form in China and Europe: A Fringe-Belt Approach. Urban Geography, 33(1), 22-45.

Hazar, D., Kubat, A. S. (2015). Fringe belts in the process of urban planning and design: Comparative analyses of Istanbul and Barcelona. ITU A|Z, 12(1), 53-65.

Kartal Strateji ve Eylem Planı, 2009, Kentsel Strateji.

Kubat, A.S. (2019). Exploring the Fringe-Belt Phenomenon in a Multi-Nuclear City: The Case of Istanbul. ICONARP, 7, Special Issue, 95-134.

Meneguetti, K. S., de Alvarenga Pereira Costa, S. (2015). The fringe-best concept and planned new towns: a Brazilian case study. Urban Morphology, 19(1), 25-33.

Moudon, A. V. (1997). Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. Urban Morphology. 1, 3-10.

Tanyeli, G., İkiz D. (2009). İstanbul'da Bir Endüstriyel Miras Örneği: Bomonti Bira Fabrikası. TÜBA-KED 7, 109-121.

Tekeli, İ. (2009). Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tekeli, İ. (2013). İstanbul Planlamasının ve Gelişmesinin Öyküsü. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tezcan, S., Durgunoğlu, Y., Gürsel, E., Çubuk, M., Tuğcu, N., Adadol, H., Karabey, H., (2014). Mimarlık Dergisi, sayı 157, 1978/4, 28-41.

Tümertekin, E. (2014). İstanbul İnsan ve Mekân. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Ünlü, T. (2013). Thinking about Urban Fringe belts: A Mediterranean Perspective. Urban Morphology, 17(1), 5-20.

Whitehand, J. W. R. (1967). Fringe belts: a neglected aspect of urban geography. Transactions of the Institute of British Geographers, 41, 223-33.

Whitehand J. W. R. (2001), British urban Morphology: the Conzenian tradition, Urban Morphology, Vol. 5(2), 103-109.

Whitehand, J. W. R., Morton, N.J. (2003). Fringe belts and the recycling of urban land: an academic concept and planning practice. Environment and Planning B: Planning and Design, 30, 819-39.

Whitehand, J. W. R., Morton, N. J. (2004). Urban morphology and planning: the case of fringe belts. Cities, 21(4), 275-289.

Yüzer A. S., Giritlioğlu C. (2003). Sanayi alanları yeni düzenleme stratejileri – İstanbul örneği. İtüdergisi/a. 2(1), 119-127.

1/50000 Ölçekli İstanbul Metropolitan Alan Nazım Planı 1980 Raporu, İBB, 1980.

1/50000 Ölçekli İstanbul Metropolitan Alan Alt Bölge Nazım Planı 1980 Raporu, İBB, 1995.

1/5000 Ölçekli Kartal Merkez Nazım İmar Planı Açıklama Raporu, İBB, 2015.

Url-1 (mimarizm.com/makale/dunden-bugune-feshane_113705?sourceId=113726). Erişim Tarihi: 09.01.2021.

Url-2 (mimarist.org/cevizli-tek-el-alanina-iliskin-degerlendirme/). Erişim Tarihi: 09.01.2021.

Url-3 (esk.gov.tr/tr/10097/Et-ve-Sut-Kurumu-Tarihcesi). Erişim Tarihi: 09.01.2021.

Url-4 (bigumigu.com/haber/bomontinin-yasadigi-tarihsel-ve-kulturel-degisimi-aciklayan-infografikler/). Erişim Tarihi: 10.01.2021.

**KENT ÇEPERLERİNDE
YENİ GELİŞME ALANLARININ
BİÇİMLENMESİ SORUNSALI**

KENT ÇEPERİNİN DÖNÜŞÜMÜ VE KENTSEL MORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ: MENEMEN-SEYREK MAHALLESİ ÖRNEĞİ

Yeşim Koçdemir*, E. İpek Özbek**

*Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

**Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Prof. Dr.

yesimkoçdemir@gmail.com, ipek.sonmez@deu.edu.tr

Kentleşme hızı ve kentsel alanlara yerleşme talebinin artışı ile birlikte kent çeperleri ve kırsal alanlar yapılaşma baskısı altında kalmakta ve kırsal alanlar zaman içinde kentsel alanlar ile bütünleşme eğilimi içerisinde girmektedir. Ancak kırsal alana doğru meydana gelen saçaklanma ve yayılma, kırsal yerleşmelerin tarım ve yerleşme kültürünün yitirilmesine neden olmaktadır. Söz konusu değişim imar mevzuatı ile de yasal bir zemine taşınmıştır. 6360 sayılı Büyükşehir Yasası ile çeperdeki kırsal nitelikli köy ve beldeler, büyükşehirlerde mahalleye dönüştürülmüştür. Bu koşullarda yasal olarak da kentin bir parçası haline gelen kırsal yerleşmeler kendine özgü kimlikliklerini ve yerel özelliklerini yitirme tehdidi altında kalmaktadır. Bu araştırmanın amacı, kent çeperinin dönüşüm sürecinde kırsal alanın kentleşmesini ve kent karakterinin değişimini İzmir'in kuzey gelişme aksı üzerinde yer alan bir mahalle üzerinden açıklamaktır. İzmir kentinde çeperdeki yerleşim alanlarında meydana gelen değişimi, kırsalın morfolojik yapısına uymayan yapılaşmayı ortaya koymak, kırsalın kaybolan kimliğine dikkat çekmek hedeflenmektedir. Çalışma alanı olarak İzmir'in saçaklanarak büyüyen kuzey gelişme aksı ve kentsel gelişme baskısı altında kalan, kendine özgü kimliğini kaybetme tehdidi altında olan Menemen ilçesi, Seyrek mahallesi seçilmiştir. Seçilen mahalle kırsal nitelikli bir yerleşmeyken 2008 yılında üniversitenin kurulmasıyla da birlikte kentleşme hızla artmış ve kendine özgü kimliğinden uzaklaşmaya başlamıştır. Kırsal nitelikli bir yerleşme olan Seyrek'in dönüşüm sürecinde meydana gelen değişimleri kentsel morfolojik özellikleri ile yapı çevre özelliklerinin sokak, kamusal mekan, parsel ve bina ölçeğinde ortaya konularak açıklanması hedeflenmiştir. Böylelikle Seyrek yerleşmesi örneğinde yeni yapılaşma özelliklerinin kentsel yayılmanın çeperde var olan kırsal dokuya ve kimliğine etkisi değerlendirilmeye çalışılacaktır. Araştırma kapsamında hem yeni gelişme alanları, hem de mevcut durumda kırsal yerleşme özelliklerini koruyabilmiş olan alanların morfolojik yapısı detaylı olarak incelenecektir. Bu çalışma kapsamında kırsal kimliğin kaybolması ve kentsel yayılma baskısı altında kalan İzmir çeperinin dönüşümü Seyrek Mahallesi örneği üzerinden tartışılacak, ilk olarak geçmişten günümüze mahalleye ilişkin yapılmış olan planlar incelenecek İzmir Kuzey aksı gelişim süreci ortaya konacaktır.

İkinci aşamada Kuzey gelişme aksında saçaklanarak gelişen Seyrek yerleşmesinde iki farklı morfolojik özelliğe sahip yerleşme dokusu yapı çevre (çevresindeki kullanımlar, ulaşım bağlantıları), parsel ölçeği (inşaat alanı, bina yükseklikleri, yapı düzeni) olarak incelenecektir. Kentsel yayılmanın çeperdeki kırsal yerleşmelerde meydana getirdiği değişimler yapılacak ara-zi çalışmalarıyla ortaya konacaktır. Çeperde kentleşme baskısı altında kalmış Seyrek gibi kırsal

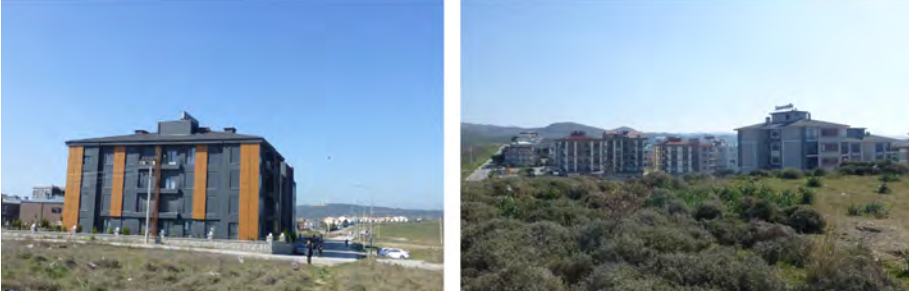
temelli yerleşmelerde yaşanan değişimler sonucu ortaya çıkan kimlik kaybının önlenmesi ve bu yerleşmelerin özgün özelliklerin korunması gerektiği bu çalışmanın ana tartışma konusudur. Sonuç olarak bu çalışma kapsamında Seyrek yerleşimi üzerinden kentsel yayılmanın kırsal nitelikli yerleşmelerde kendine özgü yerleşme dokusu, sosyo-ekonomik yapısı ve kent karakteri üzerinde yarattığı etkileri ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel morfoloji, kentsel yayılma, kırsal yerleşmeler, kent çeper

Giriş

Kentleşme hızı ve kentsel alanlara yerleşme talebinin artışı ile birlikte kent çeperleri ve kırsal alanlar yapılaşma baskısı altında kalmakta ve kırsal alanlar zaman içinde kentsel alanlar ile bütünleşme eğilimi içerisine girmektedir. Ancak kırsal alana doğru meydana gelen saçaklanma ve yayılma, kırsal yerleşmelerin tarım ve yerleşme kültürünün yitirilmesine neden olmaktadır. Söz konusu değişim imar mevzuatı ile de yasal bir zemine taşınmıştır. 6360 sayılı Büyükşehir Yasası ile çeperdeki kırsal nitelikli köy ve beldeler, büyükşehirlerde mahalleye dönüştürülmüştür. Bu koşullarda yasal olarak da kentin bir parçası haline gelen kırsal yerleşmeler kendine özgü kimlikliklerini ve yerel özelliklerini yitirme tehdidi altında kalmaktadır. Artan kentleşme ile kent çeperlerinde değişim meydana gelecektir. Zamanla çeperden kentle bütün olan çeper kentin bir parçası haline gelecek ve kendine özgü kimliğini tamamen kaybedecektir (Kubat ve Hazar, 2018, 709). Çeperde kalan alanların kentleşme baskısı altında kalma nedenlerinden biri yönetimlerin bu alanları yerleşilebilecek boş alanlar olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır (Ünlü, 2020, 3). Bu araştırmanın amacı, kent çeperinin dönüşüm sürecinde kırsal alanın kentleşmesini ve kent karakterinin değişimini İzmir'in kuzey gelişme aksı üzerinde yer alan bir mahalle üzerinden açıklamaktır. İzmir kentinde çeperdeki yerleşim alanlarında meydana gelen değişimi, kırsalın morfolojik yapısına uymayan yapılaşmayı ortaya koymak, kırsalın kaybolan kimliğine dikkat çekmek hedeflenmektedir.

İzmir'in kentleşme sürecine baktığımızda yağ lekeli şeklinde saçaklanarak büyüme gözlenmektedir. Kentleşmenin son yıllarda hızla artması çeperdeki kırsal nitelikli yerleşme alanlarının bazılarını da içine almıştır ve günümüzde pek çok kırsal nitelikli yerleşme özgün karakterini yitirme baskısı ve tehlikesi altındadır. Kentin çeperlere doğru gelişimini destekleyen ve hızlandıran adımlar da atılmıştır. Kent çeperinde gelişen sanayi alanları ve bununla birlikte toplu konut alanlarının gelişimi çeperlere doğru yayılmayı hızlandırmıştır. Günümüzde İzmir kent merkezi doğal eşiklerinin sınırlarına kadar büyümüş ve saçaklanmalarla yayılmaya devam etmektedir. Bu durum üst ölçekli plan kararları, büyük yatırımlar ve eğilimler ile de hız kazanmıştır. Söz konusu değişim artan konut talebi ve planlı gelişme olarak tanımlansa da çeperde yer alan kırsal yerleşmelerin özgün kırsal karakterlerini kaybetmelerine neden olmaktadır. Söz konusu değişim İzmir'in tüm gelişme aksları olan kuzey, güney, doğu ve batı akslarında izlenmektedir. Kırsal yerleşmelerin hemen bitişiğinde, tarım alanlarının sınırında çevresinin doğal ve fiziksel karakteri

Şekil 1. Seferihisar gelişme konut alanı

ri ile uyumsuz apartmanlar ve konut siteleri şeklinde gelişmeler gözlenmektedir. Örneğin fotoğraflarda, İzmir'in batı gelişme aksında yer alan Seferihisar yerleşmesinde yeni konut alanlarının doğal çevre karakterinden çok uzak bir yapılaşma şeklinin geliştiği görülmektedir. (Şekil 1, 2)

Kentin çeper alanlarındaki söz konusu gelişme eğilimleri bu çalışmada tartışılmak istenmiştir. İzmir kent merkezi çeperinde yer alan ve kırsal niteliğini yitirme tehdidi altında kalan yerleşmelerin geçmişten gelen kendilerine özgü kimliklerini ortaya koymak ve değişimlerine dikkat çekmek hedeflenmiştir. Çeperin ve kırsal nitelikli yerleşmelerin dönüşümü bu çalışmada Menemen ilçesi Seyrek yerleşmesi örneği üzerinden açıklanmıştır.

Araştırma kapsamında seçilen, İzmir'in kuzey gelişme aksında yer alan Seyrek yerleşmesi kentsel gelişme baskısı altında kalan, kendine özgü kimliğini kaybetme tehdidi altında olan yerleşmelere bir örnektir. Seyrek yakın zamana kadar kırsal nitelikli bir yerleşme özelliği gösterirken, yakın çevresinde 2008 yılında bir üniversitenin kurulması, otoyol bağlantılarının güçlenmesi neticesinde İzmir kentinin kuzey yönündeki gelişme eğilimlerinin baskısı altında kalmış ve köy merkezinin çeperinde yeni konut alanları çok hızlı bir biçimde oluşmuştur. Son 10 yıl içerisinde Seyrek yerleşmesinde yoğun bir yapılaşma hareketi meydana gelmiştir. Bu çalışmada Seyrek yerleşmesi örneğinde yeni yapılaşma özelliklerinin, kentsel yayılmanın, çeperde var olan kırsal dokuya ve kimliğine etkisi değerlendirilmeye çalışılmıştır. Araştırma kapsamında hem yeni gelişme alanları, hem de mevcut durumda kırsal yerleşme özelliklerini koruyabilmiş olan alanların morfolojik yapısı detaylı olarak incelenmiştir.

Kentsel Morfolojik Araştırmalar

Kentsel morfoloji sokakların, yapı adalarının ve binaların oluşturduğu mekânsal organizasyonun değerlendirilmesi ve bu bağlamda kentin tarihinin, gelişiminin ve sosyal yapısının incelendiği çok yönlü bir araştırma dalıdır. Kent, unsurları ile birlikte sürekli bir değişim içindedir ve kentsel morfoloji alanı bu değişime odaklanarak kentin yapısını açıklamayı amaçlamaktadır (Küçük, 2014, 7).

Kentsel alanların fiziksel formu araştırmaları farklı alanlardan araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmektedir (Whitehand, 2001, 103). Kentsel morfoloji, farklı disiplinlerin bir araya geldiği bir çalışma alanıdır (Whitehand, 1992, 620). Son yıllarda, morfolojik fikirler ve kentsel planlama pratiği arasındaki ilişkiler, kentsel form araştırmalarında merkezi bir rol oynamaktadır (Pinho ve Olioiveira, 2009, 106).

Kentsel morfoloji araştırmalarına üç okul öncülük etmiştir. Bunlar İngiliz Okulu, İtalyan Okulu ve Fransız Okulu'dur. Bu okullar buldukları ortam ve kurucularının kökenine göre kentin fiziksel yapısına -formuna- farklı açılardan bakmış ve daha sonraki yıllarda geliştirilecek olan morfolojik yaklaşımlara ve çalışmalara temel oluşturmuşlardır. İngiliz okulu morfolojik çalışmalarda coğrafik açıdan bakarken İtalyan okulu mimarlık, Fransız okulu ise sosyolojik çerçeveden incelemelerde bulunmuştur (Moudon, 1997, 8).

Kentsel morfoloji alanı çalışmalarında temeli oluşturan üç okulun farklılıklarını şöyle tarif edilebilir; İngiliz okulu şehirlerin neden ve nasıl inşa edildiğiyle ilgilienmektedir ve çalışmaları tanımlayıcı, açıklayıcı 'descriptive and explanatory' olarak nitelendirmiştir. İtalyan okulu kentin nasıl inşa edilmesi gerektiği üzerine çalışmalar yapmış ve öngören 'prescriptive' olarak nitelendirmiştir. Fransız okulu geçmiş tasarım teorilerinin şehirlerin kurulması üzerindeki etkisine odaklanmış ve 'assess' değerlendirici olarak nitelendirilmiştir. Bir fikir olarak başlayan tasarımın ve sonrasında uygulandığı hali arasındaki farklar üzerine tasarım eleştirisinin yapıldığını belirtmiştir (Moudon, 1997, 8).

Son dönemlerde gördüğümüz, bağlamından ve çevresinden kopuk, tek düze, birbirininaynısı şeklinde yansımalarını bulan kentsel doku örüntüleri planlamada morfolojik analiz çalışmalarının önemini hatırlatmaktadır. Geçmişinden ve çevresinden öğrenmeyen kentsel mekan tasarımları günümüzün en önemli şehircilik sorunlarından birisi haline gelmiştir.

Bu çalışmada İngiliz Okulu yaklaşımları üzerinden morfolojik analizler yürütülmüştür. Conzen'in morfolojik analizleri sokaklar ve sokak düzeni, parsel-ler ve yapı adaları içerisindeki dağılımları ve binalar ve blok planlarına odaklanmaktadır (Conzen, 1960). Bu çalışmada gerçekleştirilen analizler aynı zamanda Muratori'den esinlenerek onun çalışmalarının devamı niteliğinde olan Canigga'nın tipomorfoloji çalışmalarından esinlenmiştir. Canigga özellikle kent formu ve bina tipolojisi arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Canigga çalışmalarında yapılardan şehirlerin oluşma sürecine dikkat çekmiştir ve dört seviyede kavram-sallaştırmıştır. Bunlar; (Lovra, 2016, 807)

- Binaların malzemeleri, yapıların dokularının oluşmasını sağlar.
- Yapı dokuları binaları oluşturur,
- Yapılar daha sonra kentsel dokunun parçalarını oluşturur, yerleşim yerleri şehri ve yerleşimleri yapmak için bir araya gelirler,

- Şehirlerin kendileri bölgesel bir yollar ağına bağlıdır ve tümü daha geniş bir arazinin ve dünya yüzeyine yayılırlar. Özellikle Muratori, Canigga ve Maffei kentsel morfoloji çalışmalarında bu dört ögenin hiyerarşisini temele almışlardır (Lovra, 2016, 806).

Bu araştırmada da İngiliz ve İtalyan okulu araştırmacılarının ortaya koydukları kentsel morfoloji analiz yöntemleri incelenmiş yapılan araştırmada coğrafi ve mimari bakış açılarından yararlanılarak çalışma alanındaki morfolojik farklılıkları öncelikle bölgesel olarak analiz edilmiş, daha sonra daha detaylı yapı ve parsel ölçeğindeki farklılaşmalar ile bölgelerin nasıl oluştuğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Araştırma Alanının Konumu ve Tarihsel Süreçteki Gelişimi

Araştırma alanı, İzmir kentinin kuzey gelişme aksında yer alan Menemen ilçesinin Seyrek mahallesi olarak belirlenmiştir. Seyrek yerleşmesi kuzey gelişme aksındaki kentleşme baskısı altında kalan kırsal niteliğini kaybeden ve kentsel bir yerleşmeye dönüşümünün gözlemlendiği bir yerleşmedir. (Şekil 2)

Çalışma alanı aynı zamanda coğrafi olarak Gediz Deltasında yer almaktadır. Menemen ovasında verimli tarım arazileriyle çevrilidir. Günümüzde özellikle pamuk ve meyve gibi sulu tarım yapılmaktadır (Sarioğlu, 2005, 42).

Seyrek Menemen ovasında kurulan en eski yerleşimlerden biridir. Kırsal nitelikli bir yerleşme olan Seyrek ilçe merkezine 22 km uzaklıktadır. Köy olan Seyrek'te 1992 yılında Belde belediyesi kurulmuş ve idare olarak Menemen'e bağlanmıştır (Sarioğlu, 2005, 58).

2012 yılında 6360 sayılı yasanın kabul edilmesiyle Büyükşehir belediyeleri il sınırları mülki sınırlarına kadar sorumlu olmuşlar ve bu illerde belde belediyeleri kapatılmış, mahalle statüsüne getirilmişlerdir. Seyrek bu kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte idari olarak Menemen ilçesine bağlı mahalle haline gelmiştir.

Seyrek'te merkezde bir ilkokul ve ortaokul, özel okul, sağlık ocağı ve özel üniversite bulunmaktadır. Belde belediye binası kullanımı olmadığı için boş bir şekilde

Şekil 2. Çalışma alanının İzmir içindeki konumu

Şekil 3. Seyrek yerleşimi 2021 görüntüsü

durmaktadır. Geleneksel köy merkezi, köy meydanına bakan kahveler, cami ve ticari birimler merkez niteliğini devam ettirmektedir (Şekil 3).

2008 yılında üniversitenin Seyrek'te açılmasıyla birlikte kırsal nitelikli yerleşme özelliklerini kaybetmeye başlamış ve kentleşme süreci hız kazanmıştır. Kırsal yerleşimin çerperinde yeni gelişme konut alanı oluşmuştur. Yeni gelişme konut alanı Seyrek'in 1-2 katlı kırsal nitelikli yerleşme tipolojisinden tamamen farklı olarak 4 katlı apartmanlar ve lüks kapalı siteler yapılmıştır.

Hızla artan kentleşme yalnızca yeni gelişme konut alanında değil, geleneksel yerleşim yerleşim alanında da görülmektedir. Artan kentleşme baskısı bu alanda parsel bazında dönüşümlere sebep olmuştur. 1-2 katlı konutların yerine yıkılıp 4 katlı konutlar yapılmaya başlanmıştır.

Plan Kararları

Mevcut onaylı Çevre Düzeni Planı ve açıklama raporuna göre "İzmir'de özellikle kuzey aksında yeni gelişme alanları düzenlenmiş ve sanayi gelişimindeki kuzeye kaymaya koşut olarak konut gelişmesinin de kuzeye kayması hedeflenmiştir... Merkez Kentin kuzeyinde var olan planlı gelişme alanları korunurken, bu alanlara yeni karayolu bağlantısı dikkate alınarak yeni eklemeler yapılmış, gelişme

alanları arttırılmıştır.” Söz konusu plan kararına göre İzmir’in kuzeyinde endüstriyel gelişmelerin destekleneceği gelişmenin kuzey yönünde olacağı ve gelişme alanlarının bu doğrultuda açılacağı açıkça belirtilmiştir. Kırsal yerleşim alanlarını, tarım ve orman arazilerini kentleşme baskısı altında bırakan plan kararları bu gelişme eğilimini desteklemektedir. *“Ayrıca kuzey aksına yüklenen bir başka önemli rolde Merkez Kentte oluşan nüfus yığılmasının önemli bir bölümünün ulaşım aksları ve yerleşime uygunluğu ile Menemen İlçesi’nde karşılanacak olmasıdır.”* Merkez kentte gelişme alanı kalmadığı için gelişme alanları özellikle kentin yükünü bu aks üzerinde planlandığı belirtilmektedir. Plan kararlarına göre Seyrek yerleşmesine ilişkin imar planı kararı “gelişme konut alanı”dır (ÇŞB, 2014).

Araştırma alanını kapsayan 1/5000 ölçekli Nazım İmar Planı bulunmamaktadır. 1/1000 ölçekli Uygulama İmar Planında ise Seyrek yerleşimi bütününde kat yüksekliği 4 kat olarak belirlenmiştir.

Araştırma Alanının Morfolojik Özellikleri

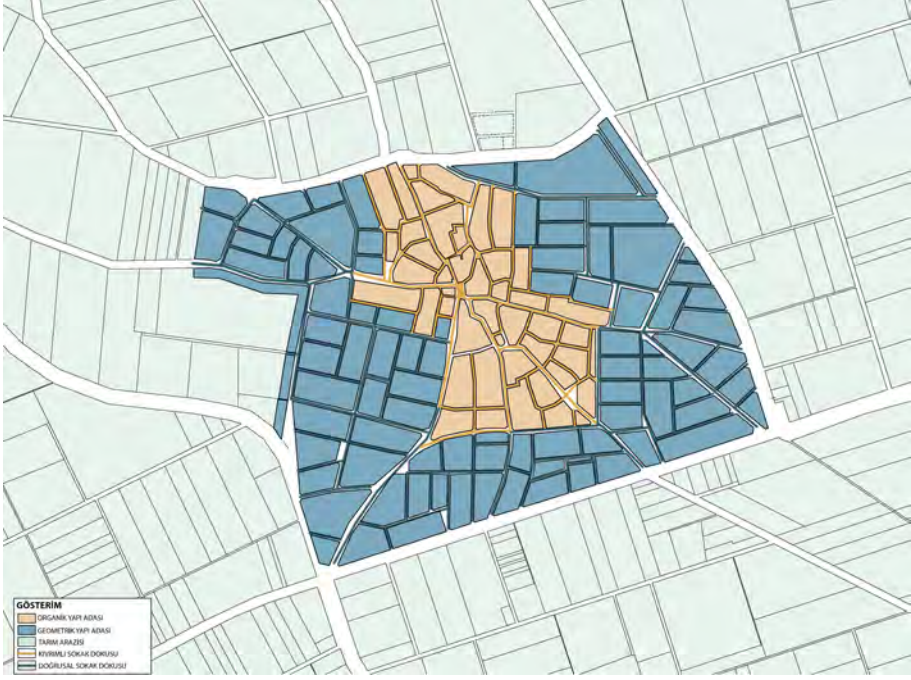
Araştırma alanının morfolojik özellikleri öncelikle tüm yerleşim bütününde incelenmiştir. Tüm yerleşim bütününe içeren sokak dokusu, yapı adası formu, imgelem analizi ve yerinde yapılan gözlemler sonrasında yerleşim içerisinde kentsel form özellikleri açısından ayrılan bölgeler tespit edilmiş ve bir sonraki aşamada her bölgeye özel örnek adalar seçilerek daha detaylı analizler ile bölgesel farklılaşmanın nedenleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bölgeler özelinde ada bazında yapılan analizleri ise yapı, parsel ve sokak ölçeğindeki tespitler oluşturmaktadır.

Yerleşme Bütününe İlişkin Analizler

Seyrek yerleşiminin form oluşumuna ilişkin olarak yerleşme bütününde yapılan sokak dokusu, yapı adası ve imgelem analizleri incelendiğinde morfolojik olarak iki farklı bölgenin var olduğu görülmektedir. Yerleşmenin geleneksel olarak gelişme göstermiş olan kısmında yapı adaları organik formda, yerleşimin yeni gelişme alanları ise geometrik yapı adalarının bir araya gelmesi ile oluşturulmuştur. Sokak dokusu ise kırsal nitelikli kısımda kıvrımlı, yeni gelişme konut alanlarında ise doğrusal ve grid yapıdan oluşmaktadır. (Şekil 4)

Kentsel imgelem analizi sonucunda ise yerleşmede iki temel bölgenin de ayrışarak 4 farklı morfolojik bölgenin oluştuğu değerlendirilmiştir. Kırsal yerleşimin olduğu bölgede ‘Geleneksel Köy Merkezi’ ve ‘Kırsal Yerleşme Dokusu’; yeni gelişme konut alanında ise ‘Orta Yoğunluklu Apartmanlaşma’ ve ‘Blok Yapılar-Kapalı Siteler’ bölgeleri olarak 4 farklı bölge tespit edilmiştir. (Şekil 5) Yeni gelişme alanlarında kapalı site şeklindeki gelişmelerin ise fiziksel ve psikolojik olarak sınır oluşturduğu düşünülmektedir. Söz konusu sitelerde oturmayanlar dışında bu alan psikolojik olarak da bir sınır olarak algılanmaktadır.

Kırsal yerleşme dokusunun izlendiği bölgenin yerleşmenin merkezini oluşturduğu ve geleneksel köy meydanının halen yerleşme açısından önem taşıyan odak noktası olup çevresinde birçok işlevi barındırdığı görülmüştür. Söz konusu mey-

Şekil 4. Yapı adası formları ve sokak dokusu

Şekil 5. Lynch analizi

dan yerleşmenin odağı olmasının yanı sıra nirengi özelliği de göstermektedir. İkinci odak noktası ise üniversite kampüsünün girişinin olduğu nokta olarak tespit edilmiştir. Yeni gelişme konut alanlarında ise bir odak noktası ve merkezileşme olmadığı yapılan saha çalışmalarında görülmüştür.

Ana yollar Seyrek yerleşiminin çevre yerleşmelerle ve Menemen ilçe merkezine bağlantı sağlayan yollardır. Yerleşme içinden geçen 2.Derece yol olarak gösterilen yollar ise toplu ulaşım güzargahlarıdır.

Yerleşim bütününde yapılan analizler sonucunda 4 farklı morfolojik bölge tespiti yapılmıştır. Söz konusu dört bölge sokak dokusu, yapı adası özellikleri, yapı yoğunluğu ve barındırdıkları işlevler açısından farklılaşmaktadır.

Örnek Yapı Adası Bazında Yapılan Morfolojik Analizleri

Araştırmanın bir sonraki aşamasında ise bu dört farklı morfolojik bölgedeki farklılaşma yapı adası örnekleri üzerinde yapılan detaylı incelemeler ile tespit edilme-ye çalışılmıştır.

Şekil 7'de farklı morfolojik özelliklere sahip bölgelerden seçilen 4 örnek yapı adasının konumları görülmektedir. Seçilen dört alana bakıldığında 1.Bölge Gele-

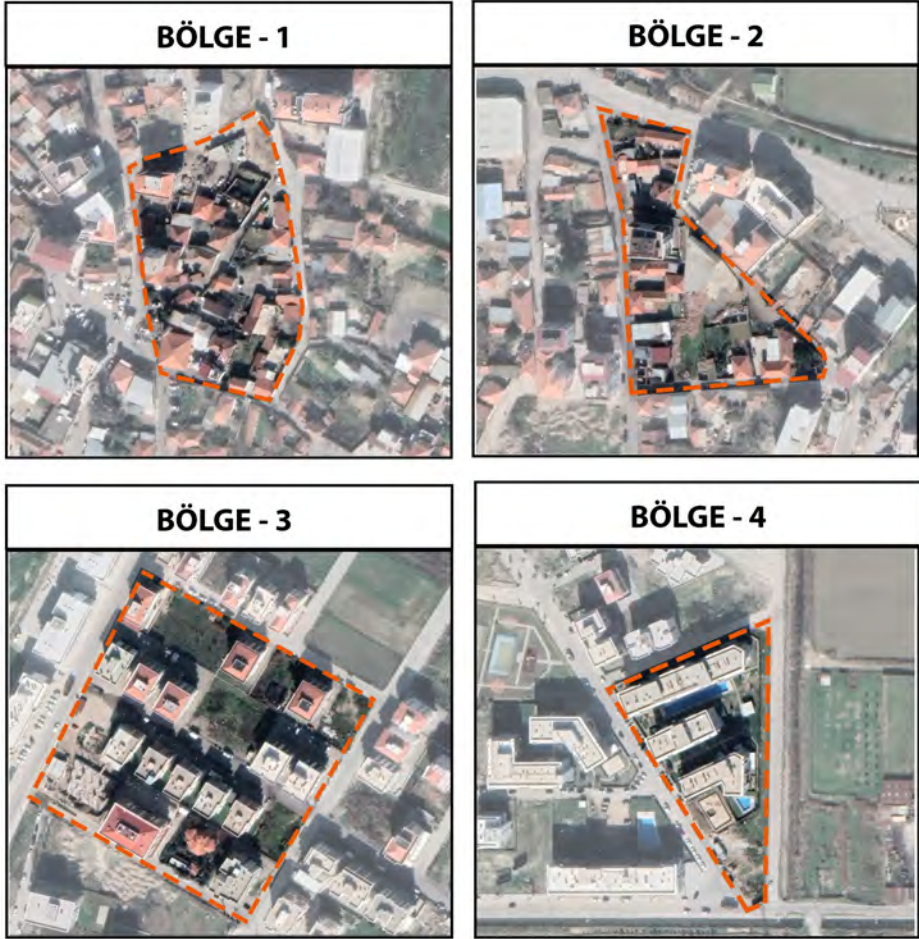
Şekil 6. Örnek olarak seçilen 4 alan

Şekil 7. Örnek seçilen 4 alan fotoğrafları

neksel Köy Merkezi (köy merkezine cephe alan köy kahvesinin ve caminin olduğu yapı adalarıdır), 2.Bölge Kırsal Yerleşme Dokusu (geleneksel kırsal yerleşme dokusunun devam ettiği konut bölgesidir), 3.Bölge Orta Yoğunluklu Apartmanlaşma, 4.Bölge Blok Yapılar – Kapalı konut sitelerinin olduğu bölgelerdir.

Morfolojik bölgelerin ayrışmasının nedenlerinin tespit edildiği odak yapı adası çalışmalarında ise 7 farklı türde analiz yapılmıştır. Sırasıyla; Arazi Kullanım, Kat Adedi, Yapı Cinsi, Yapı Tipi, Yapıların Taban Alan Büyüklükleri, Binaların Bağımsız Birim Sayıları ve Peyzaj özellikleri incelenmiş ve kırsal yerleşme ve yeni gelişme konut dokusu arasındaki farklar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

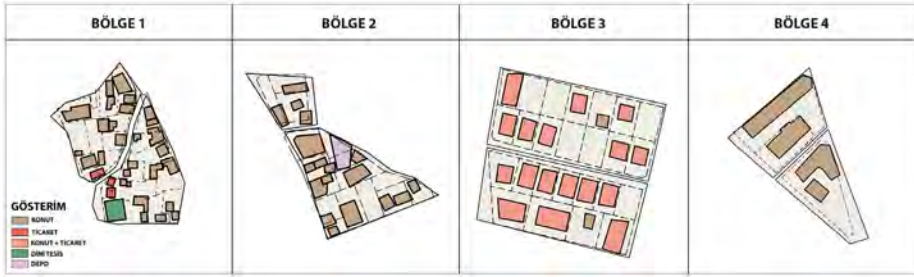

Şekil 8. Örnek seçilen 4 alan görüntüsü

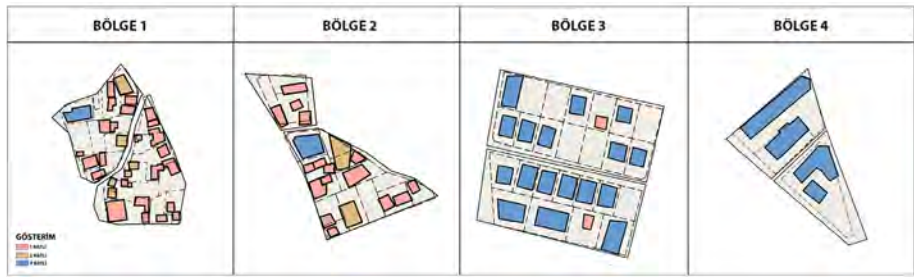
Arazi Kullanım

Dört bölgeyi temsil eden örnek yapı adalarına ilişkin yapılan arazi kullanım analizine göre kırsal nitelikli yerleşimde 1 ve 2.bölgede yapılarda tekil kullanımlar görülmektedir. Konut ve ticaret kullanımları ayrı yapılarda yer almaktadır. Yeni gelişme konut alanından seçilen 3. Bölgede zemin katların ticari amaçlı kullanıma ayrıldığı ve apartman tipi yapılaşmalarda ticaret ve konut olmak üzere iki işlevin bir arada kullanıldığı görülmüştür. Bölge 4'te yer alan yapılar kapalı ve havuzlu bir siteye ait blok konut yapılarıdır.

Arazi kullanım eğilimleri açısından geleneksel konut dokusunda yapıların kendilerine özel kullanımlarının olduğu, ticari işlevi olan yapılar ile konut yapılarının birbirlerinden ayrıştığı, buna karşın yeni gelişme alanlarında yapıların zemin kat-

Şekil 9. Arazi kullanım analizi

Şekil 10. Kat adedi analizi

larının çoğunlukla ticari amaçla üst katların ise konut işlevi amacıyla inşa edildiği ve kullanıldığı tespit edilmiştir.

Kat Adedi

Kat adedi analizine göre kırsal nitelikli yerleşme dokusuna sahip 1 ve 2.bölgede yapılar 1 ve 2 katlıdır. Bu bölgeler içerisinde kentsel dönüşüm uygulamaları sonucunda yeniden yapılan 2 adet yapı, 4 katlıdır. Yeni gelişme konut alanı olan 3. ve 4.bölgelerdeki yapı adası örneklerinde ise Bölge 3'te yer alan müstakil ve 2 katlı 2 yapı hariç tüm yapıların 4 katlı olduğu tespit edilmiştir. Geleneksel konut dokusunda yapıların kat adetleri 1 ve 2 katlı, yeni gelişme konut alanında yapıların kat adetleri 4 katlıdır.

Bu nedenle yerleşmenin merkezi kesimler bir ve iki katlı yapılardan oluşurken çeper kısımları olan yeni gelişme alanlarında 4 katlı yapılaşma oluşmuştur.

Yapılaşma Biçimi

Dört morfolojik bölgeyi temsil eden yapı adası örneklerinde yapılan yapılaşma biçimi analizine göre geleneksel nitelikli yerleşmede 1. ve 2.bölgede yapılar yığma biçimde yapılaşmıştır. Bu bölgeler içerisinde yer alan kentsel dönüşümle yeniden inşa edilen 2 yapı ise betonarmedir. Yeni gelişme konut alanından seçilen 3 ve 4.bölgelerde tüm yapıların yapım biçimleri betonarmedir. Geleneksel konut dokusu yığma yapılardan oluşurken, yeni gelişme konut alanında betonarme ya-

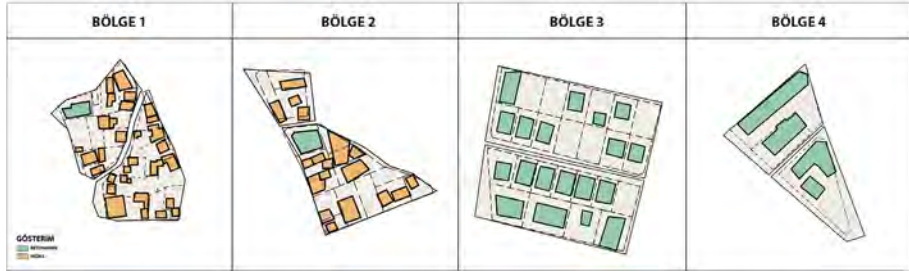
pılardan oluşmaktadır. Yeni gelişen konut alanında geleneksel olan yığma konut yapı cinsi kullanılmamaktadır.

Yapı Tipi

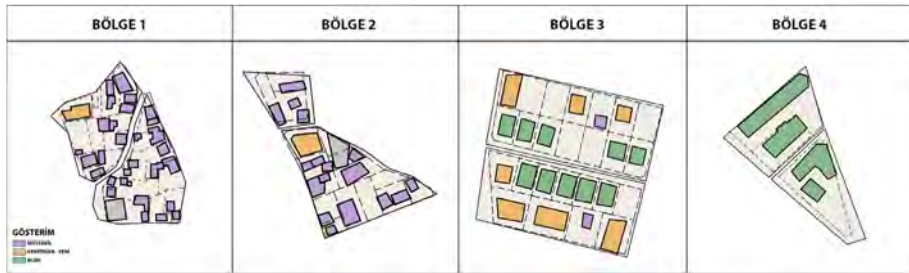
Dört morfolojik bölgeyi temsil eden yapı adası örneklerinde yapılan yapı tipi analizine göre kırsal nitelikli yerleşimde 1. ve 2.bölgede yapılar müstakil konutlardır. Bu bölgelerde yer alan kentsel dönüşümle yeniden yapılan 2 yapı, yeni yapılmış apartmanlardır. Yeni gelişme konut alanından seçilen 3.bölgede yapıların %53'ü blok yapı, %37'si apartman ve %10'u ise müstakil(villa) konutlardan oluşmaktadır. 4.Bölgede yapılar blok yapı tipindedir. Kırsal nitelikli konut dokusu müstakil yapılardan oluşurken, yeni gelişme konut alanında apartmanlar ve site olarak blok yapılardan oluşmaktadır. Yeni gelişen konut alanında geleneksel olan müstakil konut yapı tipine yer verilmemiştir.

Yapıların Taban Alanları Metrekareleri

Dört morfolojik bölgeyi temsil eden yapı adası örneklerinde yapılan yapı taban alanı büyüklüğü analizine göre kırsal nitelikli yerleşimde 1.Bölgede bulunan biri hariç tüm yapıların taban alanı metrekareleri 0 – 50 metrekare aralığındadır. Kentsel dönüşüm ile yenilenen bir yapının taban alanı 53 metrekaredir. 2.Bölgede yapıların %79'u 0 – 50 metrekare, %21'i 51 – 100 metrekare aralığında değişmektedir. 50 metrekare üzerinde olan 4 yapıdan biri depo kullanımındadır.

Şekil 11. Yapılaşma biçimi analizi

Şekil 12. Yapı tipi analizi

birim sayısı aralığında değişmektedir. 4.bölgede tüm yapıların bağımsız birim sayısı 31 – 70 arasındadır.

Kırsal nitelikli konut dokusunda binaların bağımsız birim sayıları 1- 4 arasında iken, yeni gelişme konut alanında binaların bağımsız birim sayıları 70'e kadar çıkmaktadır. Bölge 1'de tüm yapıların bağımsız birim sayıları toplamı 34 iken Bölge 4'te yer alan bir binanın en az 24 bağımsız birim sayısı, toplamda 166 bağımsız birim sayısı bulunduğu tespit edilmiştir. Geleneksel konut dokusunda bir adada yer alan bağımsız birim sayısı ve nüfus büyüklüğü yeni gelişme konut alanında tek bir binaya denk gelmektedir.

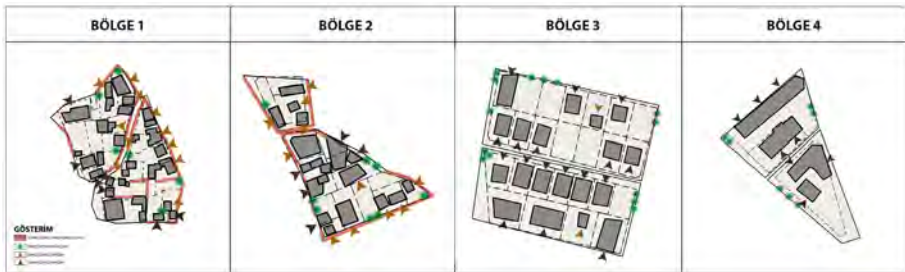
Peyzaj Özellikleri

Dört morfolojik bölgeyi temsil eden yapı adası örneklerinde yapılan peyzaj özellikleri analizinde sokak dokusuna katkılı duvarlar, dokuya katkılı ağaçlar ve yapıların girişlerinin sokak ve bahçe girişi incelenmiştir. Kırsal nitelikli yerleşmede 1 ve 2.bölgede sokağa katkılı duvar ve ağaçlar görülmüştür. Yeni gelişme konut alanından seçilen 3 ve 4.bölgelerde sokağa katkısı olan ağaçlar gösterilmiştir. 3.Bölgede sokağa katkılı duvar bulunmamaktadır. 4.Bölgede kapalı sitenin ortak alanlarına erişimi engellemek için tel örgü şeklinde çitler yer almaktadır. Geleneksel konut dokusunda yapılar, bahçe duvarları sokakla bağlantılı ve doku oluştururken, yeni gelişme alanında örnek olarak seçilen 3 ve 4.Bölgede yapılan analizin sonucuna göre sokak dokusuna katkılı yalnızca peyzaj öğeleri bulunmaktadır.

Sonuç

İzmir, Menemen ilçesi, Seyrek yerleşmesinde yapılan detaylı morfolojik analizler sonucunda 4 farklı morfolojik bölge tespit edilmiştir. Söz konusu analizler sonucunda ortaya çıkan sonuçlar özet tabloda gösterilmiştir (Tablo-1).

Yapılan morfolojik analizler sonucunda geleneksel köy merkezi ve kırsal yerleşme bölgesinden seçilen 1 ve 2. Bölgede birbirine benzer morfolojik özellikleri olduğu görülmektedir. Zaten söz konusu bölgeler benzer zaman koşullarında ve üretim şekilleri ile oluşmuşlardır. 1 ve 2. Bölge yerleşmeleri kırsal niteliklerini sürdürmektedir, yapı tipolojileri, ada formları ve sokak dokusu, ada ve parsel bü-

Şekil 15. Peyzaj özellikleri

Tablo 1. Morfolojik özellikler tablosu.

1.Bölge	2.Bölge	3.Bölge	4.Bölge
Geleneksel köy merkezi	Kırsal nitelikli yerleşme	Apartmanlaşma	Kapalı konut siteleri
Merkezileşme vardır.		Merkezileşme yoktur.	
Kamusal alan ve sokaklar sosyal hayatın bir parçasıdır.		Kamusal alan kullanımları yoktur, sokaklar yalnızca geçiş güzergahlarıdır.	
Yapıların fonksiyonları tekil kullanımlardır. (Konut, ticaret, depo vb.)		Bölgedeki fonksiyonların dağılımı: Zemin katlar ticaret Üst katlar konuttur.	Bölgedeki tek fonksiyon konuttur.
Yapıların kat adetleri 1- 2 katlıdır.		Yapılar 4 katlıdır.	
Yapı adası formları 'organik'tir.		Yapı adası formları 'geometrik'tir.	
Sokak dokusu 'kıvrımlı'dır.		Sokak dokusu 'doğrusal'dır.	
Yapı cinsi yığmadır.		Yapı cinsi betonarmedir.	
Yapılar ayırık nizamla yerleşmiştir.			
Yapı tipleri müstakil konutlardır.		Yapı tipleri apartmanlardır.	Yapı tipleri bloktur.
Kendilerine ait bahçeleri vardır.		Kendilerine ait bahçeleri yoktur.	Adadaki tüm yapılara ait ortak alan vardır.
Yapıların taban alan büyüklükleri 0 – 50m2 arasında değişmektedir.		Yapıların taban alan büyüklükleri 51 – 200m2 arasında değişmektedir.	Yapıların taban alanı büyüklükleri 200 – 315m2 arasında değişmektedir.
Küçük parseller		Büyük parseller	Parseller yapı adası büyüklüğündedir.
Ortalama ada büyüklüğü 3000 metrekaredir.	Ortalama ada büyüklüğü 2400 metrekaredir.	Ortalama ada büyüklüğü 9000 metrekaredir.	Ortalama ada büyüklüğü 1000 metrekaredir.
Toplam bağımsız birim sayısı 34'tür.	Toplam bağımsız birim sayısı 39'dur.	Toplam bağımsız birim sayısı 238'dir.	Toplam bağımsız birim sayısı 166'dır.
Sokağa katkılı peyzaj özellikleri vardır. (Duvar, ağaç)		Sokak dokusuna katkılı yalnızca ağaçlar vardır.	Adaların etrafı çitlerle çevrilidir. Sokak dokusu oluşturmamaktadır.

yüklükleri, yapı büyüklükleri, peyzaj özellikleri olarak benzerlik göstermektedir ve yerleşime özgü bir yapılaşma kimliğini oluşturmaktadır.

Yeni gelişme konut alanından seçilen 3 ve 4.bölgenin yapılan analizler sonucunda farklı morfolojik özellikleri olduğu görülmüştür. Yeni gelişme konut alanında 2 farklı morfolojik yapı olduğu görülmüştür. 3. ve 4. Bölgenin ortak yanları yapı adası formları geometrik ve sokak dokusunun doğrusal olmasıdır. Bu bölgelerde herhangi bir 1. No.lu bölgedeki gibi insanların bir araya geldiği bir kamusal mekânın oluşmadığı tespit edilmiştir. Sokaklar yalnızca ulaşım için güzargah oluşturmaktadır. 4. Bölge kapalı konut sitesi olduğundan dolayı sosyal hayatın yaşandığı yerler sitelerin ortak alanlarıdır. 3. ve 4. Bölge yapı taban alanı büyüklüğü, ada büyüklüğü, yapı tipi, parsel alanı gibi özelliklerinin farklı olduğu görülmüştür.

Yapılan analizler sonucunda Seyrek yerleşmesinin çevresinde yeni gelişme konut alanının kırsal nitelikli yerleşmeden farklı olduğu görülmüştür. Mevcutta var olan kimlik özelliklerinden ve kırsal nitelikli yapılaşmadan tamamen farklı 2 yeni yapılaşma biçiminin olduğu yapılan analiz sonucunda görülmüştür. Kırsal nitelikli yerleşme özelliklerinin devam etmediği, kırsal nitelikli yerleşmenin sonlandığı anda modern yerleşme dokusuna geçiş yapıldığı izlenmiştir. Söz konusu bölgeler arasında kontrast oluşturur niteliktedir. Seyrek yerleşmesinde geleneksel köy merkezi ve kırsal yerleşme alanından seçilen 2 bölgede yapılan analiz sonuçlarına göre bu alanlarda da değişimlerin başladığı görülmektedir. Mevcutta bulunan yapıların yıkılıp yerine apartmanların yapıldığı, yeni oluşan yapılaşmanın kırsal nitelikli yerleşme alanında da başladığını göstermektedir.

Sonuç olarak kentin gelişme baskısının artması, ulaşım bağlantılarının güçlenmesi, idari yapının izin vermesi ve yasal plan kararları ile İzmir kentinin kuzey gelişme aksında Seyrek yerleşmesinde kırsal alanının özgün niteliğinin kaybolmasına, çevresindeki gelişmelerin baskısı altında kalmasına, kırsal kimliğin yok edilmesinin yanı sıra anlamsızlaşmasına neden olduğu tespit edilmiştir. Seyrek örneğinde de görüldüğü üzere, kırsal alanlarda yeni yapılaşma anlayışı bağlamından kopuk, var olan özgün kimlik özelliklerini geliştiren ve sürdüren değil tamamen kırsal ile uyumsuz gelişmelerdir. Bu kapsamda kent çeperlerinde yer alan kırsal yerleşmelerin özgün kimlik özelliklerinin ve kentsel doku örüntülerinin korunması ve çevrelerindeki gelişmelerin de geleneksele duyarlı olması gerektiği bu bildiri ile vurgulanmak istenmiştir.

Kaynaklar

Cataldi, G.L. Maffei, & P.Vaccaro. (1997). The typomorphological approach of G. Canniggia and his school thought, Urban morphology, V:1 Birmingham Heron press, 52-56.

Conzen, M. R. G. (1960). Alnwick, Northumberland a study in town-plan analysis, London, Institute of British Geographers, (27), 122.

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2014). İzmir-Manisa Planlama Bölgesi 1/100.000 Ölçekli Çevre Düzeni Planı Açıklama Raporu, Ankara.

Küçük, E. (2014). Experiencing Urban Morphology Development In Terms Of Urban Property Relations: Cases from Historical Peninsula, Master Thesis, ITU.

Kubat, A.S. ve Hazar, D. (2018). İstanbul'un Çeper Kuşak Gelişim Süreci, Türkiye Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde, 693-711. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

Levy, A.(1997). The typomorphological approach of G. Canniggia and his school thought, Urban morphology, V:1 Heron press, Birmingham U.K, 52-56.

Lovra,E. (2016). The 'Modern City': Urban Tissue Typology: Limitations Of Canigian And Conzenian Practice And The New Typology.

Moudon, A. V. (1997). Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. Urban morphology, 1(1), 3-10.

Pinho, P., & Oliveira, V. (2009). Different approaches in the study of urban form. Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability, 2(2), 103-125.

Sarioğlu, Ö. (2005). Mekansal büyümenin kentsel çeper üzerine olan etkisi: İzmir Seyrek örneği. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Ünlü, T. (2020). Fringe-belt alienation as a tool to develop cities: Turkish case. ISUF 2020 Virtual Conference Proceedings,1-6, Utah: University of Utah.

Whitehand, J. W. (2001). British urban morphology: the Conzenian tradition. Urban morphology, 5(2), 103-109.

Whitehand, J. W. (1992). Recent advances in urban morphology. Urban studies, 29(3-4), 619-636.

KENT ÇEPERİ ÖRNEĞİ OLARAK ANTALYA DÖŞEMEALTI'NIN TİPO-MORFOLOJİK ANALİZİ VE BÜTÜNLEŞİK BİR ULAŞIM AĞI ÖNERİSİ ARAŞTIRMASI

Nilay Nida Can

ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Arş. Gör.
nilayc@metu.edu.tr

2012 yılında yürürlüğe giren 6360 sayılı kanun ile büyükşehirlerde köyler mahalle statüsüne alınmış ve buna göre bu alanlarda planlama sistemleri geliştirilmeye başlanılmıştır. Bu durum halihazırda hızlı kentleşme problemleri yaşayan büyük şehirlerin özellikle çeperlerini doğrudan etkilemiştir. Ortaya çıkan sorunlardan bazıları şunlardır; merkeze yakın ilçe veya köylerin kırsal karakterine uyumsuz bir şekilde şehirleşme olması, kentsel saçaklanmanın artması, birbirinden farklı tipolojik özellikte yerleşmelerin uyumsuz bir şekilde bir araya gelmesi, alışagelmış parselasyon stratejisi sonucu kentten kıra kademeli geçişin sağlanamaması, bütünlük bir ulaşım sisteminin olmaması sonucu kontrolsüz büyümenin görülmesidir. Bu bildiride, bahsi geçen sorunları somut olarak deneyimleyen Antalya kent çeperinde yer alan Döşemealtı ilçesinin farklı ölçek ve özelliklerdeki üç alt bölgesi, MRG Conzen ve G. Caniggia'nın kentsel morfoloji görüşlerini sentezleyen bir metod ile tipolojik olarak incelenmektedir. Bu analizin sonucunda Conzen'in kent planları, kent görünümü/morfolojik bölgeleme ve çeper kuşak görüşleriyle bağlantılı olarak ilçe bütününde yol hiyerarşisine uygun öneri bir ulaşım ağı sistemi tartışması hedeflenmektedir. İki aşamalı bu araştırmanın ilk aşamasında üç alt bölge, binalar, kentsel örüntü, çeper kuşak ve morfolojik bölgeleme olarak incelenmektedir. Morfolojik gözlemler yapı, parsel/blok, sokak/yol dokusu, su kanalları, yeşil alanlar ve tarım alanları referans olarak alınmaktadır. Çalışmanın ikinci aşamasında, Döşemealtı'nın farklı özellikteki alt bölgelerini ilçe ve kent merkezi ile beraber bütünlük bir ağ üzerinden Conzen'in metodu ile düşünen bir tasarım araştırması yapılmaktadır. Ulaşım ağı önerisinde, ilk kısımda elde edilen veriler, analizler ve literatürde var olan yol kademelenmesi prensipleri göz önünde bulundurulmuş ve böylece ulaşım planlama pratikleri kent-kır ilişkisi bağlamında yeniden düşünülmüştür. Araştırmanın temel noktasını oluşturan üç alt bölgeden ilki olan Yeşilbayır yerleşim birimi, ilçenin güneyinde Antalya kent merkezine en yakın kent çeperinde yer almaktadır. Gerek ilçe merkezine gerek kent merkezine yakın olmasının da etkisiyle hem sosyo-ekonomik ilişkiler hem de yapılaşma tipolojisi açısından kır-kent arası karakterin tipik bir örneğidir. Morfolojik açıdan ana caddeye bağlı sokak ağı ile çözülmüş izgara plan modeline sahip karma bir blok düzenine sahiptir. Öte yandan, bir dizi çıkmaz sokak nedeniyle sokak dokusunda süreklilik görülmemektedir. İkinci çalışma alanı olarak Palm City, Altinkale, Döşemealtı'nın doğusunda yer alan, süper blok karakterinde düşük yoğunluklu yapılaşmaya sahip kapalı site ve yüksek gelir grubunun bulunduğu tipik bir kentsel saçaklanma örneğidir. Seçilen üç-alt bölgeden biri olarak Bademağacı, yerleşkenin kuzey-batısında bulunan kırsal karakteri sergilemesi açısından

dan diğer iki bölgeden ayrıışan farklı bir örnektir. Bir başka deyişle köy olarak sınıflandırılan bu bölgede, ana yol boyunca sıralı düzende yapılaşma gözlemlenirken, iç kısımlarda organik plan düzeni net bir şekilde görülmektedir. Yapı dokusunun etrafının tarımsal alanla tanımlanması ise kırsal karakteri mekânsal olarak okutmaktadır. İlk örnekten son örneğe farklı çeper karakterlerini sergileyen bu alt-bölgelerin analizi, Döşemealtı ilçe merkezi etrafında yeniden düşünülerek kırsal karakteri farklı derecelerde destekleyen ve kent-kır ilişkisi sürekliliğini sağlayan bütünleşik bir ulaşım ağı sistematiğini beslemektedir. Sonuç olarak bu bildiri, kent çeperlerinde tipo-morfolojik bir sorun haline gelen kent-kır ilişkisini, yerin karakteri ve potansiyeli etrafında yeniden düşünülmesinde örnek bir çalışma olmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kent çeperi, kent-kır ilişkisi, kademeli ulaşım ağı, tipo-morfoloji

Çeper Kuşak Örneği Olarak Döşemealtı

Kent çeperi ve mekânsal problemi olarak baktığımızda, Gallent, Andersson ve Bianconi'nin (2006) de bahsettiği gibi kuşak (Fringe), sosyolojik, çevresel, ekonomik (üretim döngüsü) ve tipomorfolojik açıdan kent ile kır karakteri arasında kalan sıkıştırılmış bir peyzajdır (pressured landscape). Bulunulan ülkenin yasaları ve bölgesel özelliklerine göre bu alanların üzerinde uyumlu/uyumsuz farklı karakterde alt bölgeler oluşması kaçınılmaz olmaktadır. Özellikle, 2012 yılında yürürlüğe giren 6360 sayılı kanun ile büyükşehirlerde köylerin mahalle statüsüne alınmasıyla ve buna göre bu alanlarda planlama sistemleri geliştirilmeye başlanmasıyla, Döşemealtı da bu noktada Antalya kent merkezinin kuzeye doğru sıçramasından etkilenmektedir. Bir kentsel gelişim alanı olarak görülen bu ilçede kent-kır arası özellikteki alt bölgeleri gittikçe birbirinden uzaklaşmaktadır. Arazi kullanım şekli örüntülerini tanımlamak ise bir seri verinin incelenmesine dayanır ve kesin bir tanımını yapmak yeterli verinin olmamasına bağlı zordur (Gallent, Andersson ve Bianconi, 2006).

Sonuç olarak hızlı kentleşme problemleri yaşayan Antalya, Döşemealtı'na doğru kır karakterinden oldukça uzak kentsel tipte büyümeye doğru evrilmektedir. Bu noktada ortaya çıkan sorunlardan bazıları şunlardır;

- merkeze yakın ilçe veya köylerin kırsal karakterine uyumsuz bir şekilde şehirleşme olması (Yeşilbayır örneği),
- kentsel saçaklanmanın artması, birbirinden farklı tipo-morfolojik özellikte yerleşmelerin uyumsuz bir şekilde bir araya gelmesi (Palm City örneği),
- alışagelmış parselasyon stratejisi sonucu kentten kıra kademeli geçişin sağlanamaması (Bademağacı örneği),
- bütünleşik bir ulaşım sisteminin olmaması sonucu kontrolsüz büyümenin görülmesidir (Döşemealtı üst ölçeği).

Bu bildiride, bahsi geçen sorunları somut olarak deneyimleyen Döşemealtı ilçesinin farklı ölçek ve özelliklerdeki üç alt bölgesi, İngiliz geleneğini oluşturan MRG Conzen ve İtalyan geleneğinden G. Caniggia'nın kentsel morfoloji görüşlerini

sentezleyen bir metot ile tipo-morfolojik olarak incelenmektedir. Araştırmanın şekillenmesindeki temel sorunsallar ise kenti ya da bölgenin plan çözümlenmesi ile yerin sosyo-kültürel ve mekansal karakterini anlamak olmuştur. İki aşamalı bu araştırmanın ilk aşamasında üç alt bölge, binalar, kentsel örüntü, çeper kuşak ve morfolojik bölgeleme olarak incelenmektedir. Çalışmanın ikinci aşamasında, Döşemealtı'nın farklı özellikteki alt bölgelerini ilçe ve kent merkezi ile beraber bütünleşik bir ağ üzerinden Conzen'in metodu ile düşünülen bir tasarım araştırması yapılmaktadır. Ulaşım ağı önerisinde, ilk kısımda elde edilen veriler, analizler ve literatürde var olan yol kademelenmesi prensipleri göz önünde bulundurularak çalışılmıştır ve böylece ulaşım planlama pratikleri kent-kır ilişkisi bağlamında yeniden düşünülmüştür.

Genel Karakteristik Özellikler Açısından Alt Bölgeler ve Tipo-morfolojisi

Antalya 2020 nüfus verilerine göre merkez ilçe yoğunlukları açısından en düşük değere sahip Döşemealtı¹ toplam kent nüfusunun %2,7' sine sahiptir. 1995' den itibaren kentsel sıçramaların etkisinde olan ilçe belediyesi günümüzde en dış alt bölge olan Bademağacı' na kadar gelmiştir. Gelişim morfolojisi yönünden incelediğimizde MRG Conzen (1960)'in de ifadesiyle üç tip karakter bölgesinden (morphological region) ya da Caniggia ve Maffei'nin (2001) deyişiyle üç tip kentsel dokudan (urban tissue) bahsedebiliriz (Sakar & Ünlü, 2019). Conzen bu alt bölgeleri belirli ve ilişkili formların bir araya gelmesi ve birikmesi olarak tariflerken Caniggia, yapıların bir araya gelmesi, kümelenmesi sonucu kendiliğinden oluşan binalar, sokaklar ve ilişkilerin bilinçsel algı olarak tanımlamaktadır. Literatürde diğer terimlerle de karşılaşmaktayız. Bunlar şöyledir; A.C. Hall'a (1997) göre tasarım alanı (design area), doku, strüktür, bina tipleri, kamusal mekânlar ve kullanımlar, okunabilirlik ve fiziksel bileşenlerin bir araya geldiği özgün bölgedir. Whitehand'e (2001) göre morfolojik bölge (regionalization), tarihsel gelişim sonucunda mekansal karakter olarak benzer özelliklere sahiptir. Lynch'e (1960) göre bölge (district), doku, form, yapı tipi, kullanım, cephe detayları, cephe açıklıkları ve plan tiplerine göre sürekli benzerlik gösteren kentsel alanlardır.

Alt Bölgelerin Genel Özellikleri

Ortak bir tanımlama açısından baktığımızda Döşemealtı ilçesinde yer alan üç tipik alanı birer alt bölge olarak ele alabiliriz. İngiliz geleneği olarak kentsel kuşakları (Whitehand, 2001; Conzen, 1960) üzerinden analiz ettiğimizde iç kuşak, yoğun kentsel örüntü, ticari faaliyet odaklı bir nevi sabitleme hattı (fixation line) iken; kent çeperi orta ve dış kuşakları barındıran içinde endüstri alanları, kapalı siteler (banliyö), kırsal ve kentsel konut stoğu olan kent sınırlardır (urban edge) (Koç & Kubat, 2018; Whitehand, 2007). Çeper olarak Döşemealtı tipo-morfolojisinde *Yeşilbayır ve Palm City/Altinkale alt bölgeleri orta kuşak* dağınık kentsel örüntü, kararsız arazi kullanımlarını göstermektedir. *Bademağacı ise dış kuşak*, ekstansif kentsel örüntü, tarımsal faaliyet odaklı kullanıma sahiptir. Her ne kadar çalışmanın verileri 2018 yılında elde edilmiş olsa da ilçenin mevcut durumuna

bakıldığında hem tipolojik hem de morfolojik olarak büyük bir fark görülmemektedir. Bu da çalışmanın güncelliğini koruduğunu göstermektedir.

Dıştan içe doğru, Bademağacı, Antalya-Burdur yolu üzerinde yerleşkenin kuzey-batısında yer alan kentin dış çeperinde kırsal karaktere sahip alt bölgesidir. Bir başka deyişle köy olarak sınıflandırılan bu bölgede, ana yol boyunca sıralı düzende yapılaşma gözlemlenirken, iç kısımlarda organik plan düzeni net bir şekilde görülmektedir. Yapı dokusunun etrafının tarımsal alanla tanımlanması ise kırsal karakteri mekânsal olarak okutmaktadır. Palm City/Altinkale ilçenin doğusunda yer alan verimli tarım alanları üzerinde olmasına rağmen yeni kentsel gelişim dokusuna maruz kalan, süper blok karakterinde düşük yoğunluklu yapılaşmaya sahip kapalı site ve yüksek gelir grubunun bulunduğu banliyö/saçak kent karakterindeki orta kuşak alt bölgesidir. Yeşilbayır ise ilçe merkezinde bulunan Antalya kent merkezine en yakın kent çeperinde yer almaktadır. Gerek ilçe merkezine gerek kent merkezine yakın olmasının da etkisiyle hem sosyo-ekonomik ilişkiler hem de yapılaşma tipolojisi açısından kır-kent arası karakterin tipik bir örneğidir. Atatürk Bulvarı boyunca gelişen orta kuşakta yer alması ve sosyo-mekansal aktivitenin yoğun olmasına rağmen dengersiz dağılmış kırsal-kent karakterinin görüldüğü bir alt bölgedir (Şekil 1). Morfolojik açıdan ana caddeye bağlı sokak ağı ile çözülmüş ızgara plan modeline sahip karma bir blok düzenine sahiptir. Öte yandan, bir dizi çıkmaz sokak nedeniyle sokak dokusunda süreklilik görülmemektedir.

Alt Bölgelerin MRG Conzen ve G. Caniggia'nın Morfolojik Yöntemleri İle İncelenmesi

Literatür taramasında kentsel morfolojinin İngiliz, İtalyan ve Fransız ekolleri üzerinden tartışıldığını görmekteyiz. Morfolojik açıdan planlar üzerinden giden tartışma tipolojik anlamda mimari incelemeye başvurur. M.R.G. Conzen İngiliz ekolünün öncülerinden biri olarak tarihsel gelişim (historico-evolutionary) teorisi kapsamında morfogenetik (morphogenetics) bir inceleme yapar (Cömert, 2013). *Kentsel alan örüntüsü (town plan)* içerisinde sokak tipi ve bağlantıları, parsel alanı/cephesi genişliği, derinliği ve parsellerin sokak ile ilişkileri analiz edilir. Bina örüntülerinin kat yüksekliği, yapı ve plan tipleri katmanları ise yapılaşma dokusu (building fabric) olarak adlandırılır. Arazi kullanım durumu (urban land utilization) içerisinde de binalar ve binaların yapı adaları içerisindeki konumu incelenir (Conzen, 1960; 1981). Halihazır plandaki sokak, dayanıklı, sabit (refractory) bir düzende iken parsel, arta kalan ve deşışkendir (residual). Özetle, Conzen zemin planı ve parsel bazlı çalışmaktadır.

Bu iki boyutlu odak çalışması İtalyan ekolünden Saveria Muratori (1910-1973)'nin 1940'lerde başlattığı mimari tipo-morfolojik bir başka deyişle; bina, ilçe, şehir ve bölge düzeyinde ölçek bazlı analizleriyle zenginleşmiştir. Bu bakış açısında, duvarlar, sokaklar, bahçeler gibi şehre dair tüm elemanların tanımlanması ve yapının bunlarla ilişkili bir şekilde incelenmesi sonucu tipolojik çıkarımlar

Şekil 1. Antalya Kenti ve çeper ilçe olarak Döşemealtı – Alt bölgeler

elde edilir. Formların tarihsel gelişimi boyunca bileşenlerini, türlerini, nasıl geliştiğine dair yöntem olan tipolojik süreç (procedural typology) ile Gianfranco Caniggia (1933-1987) dinamik bir bütünün anlık kesitleri olduğunu göz önünde bulundurur ve böylece kentsel dokunun (urban tissue), yerleşimlerin (settlement organism) yapısal sürecini inceler (Cömert, 2013). Tipomorfoloji ile fiziksel ve mekânsal olarak kentleri anlamaktayız. Kentsel form morfolojik bir imgeleme karşılık gelirken tipoloji, yapıların, yapıları oluşturan elemanların, örüntülerin ve kentsel açık alanların tiplerine göre sınıflandırılmasını ifade etmektedir. Fiziksel ve mekânsal imgelemenin dinamikliğini kabullenir ve bu sürecin aktörleri ile olan ilişkisini ortaya koymaya çalışır. Caniggia ve Muratori'nin (2001) deyişiyle bu süreç kent formunun tarihsel gelişimidir. Her ne kadar kentleri analiz etme

yöntemleri değişkenlik gösterse de Caniggia ve Conzen belli başlı terimlerde ortaklaşmaktadırlar (Hall, 1997; Cömert, 2013) (Tablo 1). Bütünleştirilmiş bir tipomorfolojik analizde üç alt bölgeden tipik özellikler gösteren yaklaşık 1km² lik alanlar incelenmiştir.

Kentsel doku analizinde, Conzen'in örüntüsü *ada yapısına* yönlendirme, yoğunluk, yoğunluk, çevreleme, biçim, süreklilik açısından, *sokağa* hücresellik, doğruluk, açısız çeşitlilik, geçirgenlik yönünden ve *parsel/yapıya* ise boyut, şekil ilişkisinden bakar (Kropf, 1996). Caniggia ise yapının yükseklik-genişlik, arazi kullanımı, dolu-boş ilişkisi ve yapı-sokak-parcel ilişkisinin boyut, şekil yönünü gözlemler (Kropf, 1996). Morfolojik gözlemler yapı, parsel/blok, sokak/yol dokusu, su kanalları, yeşil alanlar ve tarım alanları referans olarak alınmaktadır. Sokak-parcel-yapı ilişkisi yönünden Conzen *yapının, bahçe, sokak ilişkisi* ve kullanımına bakarken, Caniggia *yapının kullanımı, malzemesi, strüktürü, formu ve tipi* ile ilgilenir.

Yeşilbayır (yerleşim çeperi-orta kuşak)

Alt bölge, Döşemealtı merkezinde bulunurken, Devlet Su İşleri (DSİ) kanalının hâkim yönlendirici etkisiyle beraber yapısal sınırlamayı görmekteyiz. Bunun yanında doğal eşik etkisinde dağ manzarasını da gözlemlemekteyiz (Şekil 2).

Kentsel Doku Analizi

Yeşilbayır yerleşiminin yapı-ada dokusu, ayrıntı nizam ve düşük yoğunluklu Atatürk Bulvarı ve DSİ su kanalı boyunca sürekliliğe sahiptir (Şekil 3). Doğal eşığe doğru çözülmüş ızgara deseni olması nedeniyle sokak deseninde çeşitlilik gözlemlenmektedir. Yapısal düzendeki dolu boş ilişkisi ve yönelim bakımından dağınıktır ve formda çeşitlilik gözlemlenmekle beraber, su kanalı boyunca sürekli yapılaşma dikkate çarpmaktadır. Sonuç olarak, düzensiz şekil ve ölçekteki ada dokusu dağılımı ve sokak örüntüsünün hâkim olduğu bir yapılaşma mevcuttur. Bununla birlikte, bir dizi ara sokak düzeninde çıkmaz sokaklar süreksizliğe ve geçirimsiz ada düzenine sebep olmaktadır.

Tablo 1. MRG Conzen (1960) ve G. Caniggia ve Maffei'nin (2001) kentsel morfolojisi (Kaynak: Kropf, 1996)

CONZEN (tarihsel süreç)	CANIGGIA (yapısal süreç)	ORTAKLAŞMA
A1. ÖRÜNTÜ (town plan)	A2. KENTSEL DOKU (urban tissue)	Kentsel Doku – morfolojik gözlem
plan-birim, yapı dokusu (plan-unit & building fabric)	kent dokusu (urban tissue)	
B1. SOKAK PARSEL İLİŞKİSİ (townscape)	B2. YAPI DOKUSU (building)	Sokak-Parsel-Yapı ilişkisi – tipolojik gözlem
parsel (plot)	arsa (lot)	
Sokak (Street)	Yapılaşma hizası (built route)	

Şekil 2. Hâkim doğal eşik ve yapısal yönlendirme (2017-2018 METU MUD Stüdyosu Çalışması)

Şekil 3. Yeşilbayır örüntü analizi (2017-2018 METU MUD Stüdyosu Çalışması)

Sokak-Parsel-Yapı İlişkisi Analizi

Yapı kullanımı açısından konut, ticari ve kamusal karakterde karma fonksiyon vardır. Kat yüksekliklerinin iki ya da üç kat arasında değişmesi alt bölgenin kırsal karakterine dair referanslar vermektedir (Şekil 4). Çekme mesafelerindeki farklılık ve ayırık yapılaşma da buna bir örnektir. Eşitsiz yapısal dağılım henüz bir planlama olmamasını veya çeper karakterinin devam ettiğine dair izlerdir.

Bahçe ya da ahır gibi karma arazi kullanımı ile beraber mimari elemanlarda da yapı malzemesi, tipi ve formu yönünden hibrit bir yaklaşımdan bahsedilebilir. Değişken kat tipolojisi özellikle Atatürk Bulvarı boyunca aktif zemin sokak ilişkisini de desteklemektedir (Şekil 5). Özetle, kırsal aktivitenin kısmi devamlılığında söz edilebilir.

Şekil 4. Yeşilbayır sokak, parsel, yapı ilişkisi (2017-2018 METU MUD Stüdyosu Çalışması)

Şekil 5. Yeşilbayır mimari çeşitlilik (2017-2018 METU MUD Stüdyosu Çalışması)

Palm City/Altinkale (kapalı site çeperi-orta kuşak)

Kapalı site karakterindeki bu bölge, Döşemealtı merkezinin doğusunda bulunmaktadır. Hala hâkim bir doğal eşik bulunmasına rağmen yapısal düzen içerisinde okunamaması sorunu bulunmaktadır (Şekil 6).

Kentsel Doku Analizi

Yapı ve ada örüntüsüne yakından baktığımızda dairesel, çizgisel, radyal gibi farklı düzenlerde morfolojik çeşitlilik görmekteyiz. Ada düzeninin büyük ölçekte olması bu mekânsal çeşitliliği doğrudan etkilemektedir. Kapalı sitelerin içerisinde hem doğal eşikle hem de sokak örüntüsü ile ilişki bir plan çerçevesinde değil ada

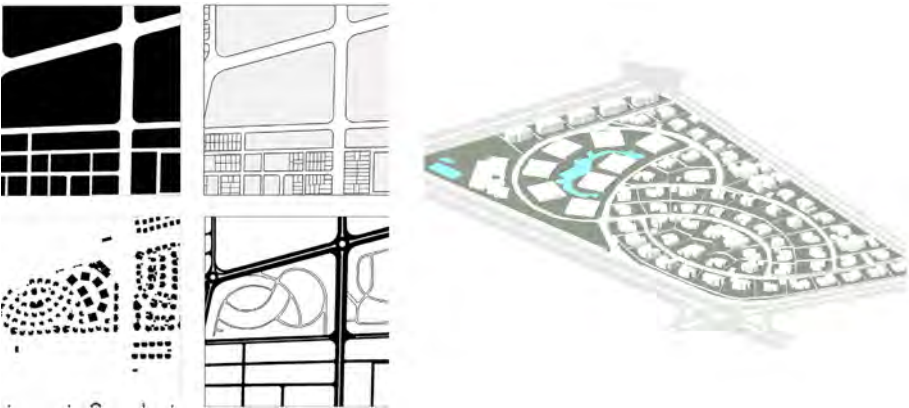

Şekil 6. Baskın doğal eşik ve ilişkisiz yapı düzeni

sahibi veya karar vericilerinin etkisindedir. Bu alt bölgeden örnek olarak alınan Palm City kapalı sitesinin ada, parsel ve sokak örüntüsünde kuzey güney boyunca büyük yapı adası (Super block), hibrit ızgara yapısı ve karma kompozisyon vardır (Şekil 7). Radyal bölünme, düz ortogonal ızgara deseni içinde ayırık/ilişkisiz tasarım ve formda doğruluk etkisi yapmıştır. Sokak düzeninde hiyerarşik devamlılık, ada içi sokak düzeninde hiyerarşik olmayan devamlılık ile birleşmektedir. Sonuç olarak, ada içi yarı geçirgen parselizasyondan söz edilebilir.

Sokak-Parsel-Yapı İlişkisi Analizi

Yapı tipolojisi, müstakil tek blok tipi, monolitik form bileşimi ve çizgisel yerleşim ile sıralanmaktadır. Yapı adasının dışarıya karşı geçirimsiz ve parsel düzeyinde yola kapalı bir bahçe düzeni görmekteyiz. Yapı parsel ilişkisine baktığımızda kuzey güney hattında bloğun merkezine açılmal konumlandırmada dairesel yönlendirme görmekteyiz. Düşük yoğunluklu tek yapı, az katlı yapılaşma, ön cephesi iç sokağa yönelen yapı adası tasarımı vardır (Şekil 8). Arka bahçedeki hiyerarşik yapılanma göze çarpmaktadır.

Şekil 7. Palm City/Altinkale örüntü analizi (2017-2018 METU MUD Stüdyosu Çalışması)

Şekil 9. Palm City/Altınkale mimari çeşitlilik (2017-2018 METU MUD Stüdyosu Çalışması)

Şekil 10. Hâkim Doğal Eşik ve Kırsal odaklı Yapısal Yönlenme

Tarımsal aktivite doğu yönünde, dağ eşiği ise batı yönünde yerleşim alanını sınırlandırmaktadır ve büyümeyi kuzey-batı, güney-batı yönünde olacak şekilde çizgisel bir şekilde dengelemektedir.

Kentsel Doku Analizi

Morfolojik analizde alt bölgenin giriş ve çıkışını düzenleyen toplayıcı ana yol ve ona aktif cephe veren yapı düzeni ile beraber bu hattın sürekliliğinden bahsedilebilir. Öte yandan sokak/yol düzeninin organik örüntüsü ve açılmalık yönlenmesi kırsal karakterin yansımasıdır. Ancak alanın güney batısına doğru yapılan nazım imar planı ile ızgara tipi ada morfolojisi kendini göstermeye başlamıştır. Bu durum mevcut organik doku ile çelişmektedir ve tarım alanlarındaki parsellasyon üzerinde baskı oluşturmaktadır. Genel olarak ada boyutları orta ölçekte ve geçirimlidir. Sokak düzeninde kısmi olarak hiyerarşik olmayan süreklilik ve bağlantılı sokak ağı morfolojisi vardır (Şekil 11). Toplayıcı yolun merkezden dağılması ve meydan tanımlaması da hem kentsel hem de kırsal planlama ile uyumludur. Ada içinde türeyen ayırık nizam yapı kümesi ve yardımcı yapı birimleri olması bölgede tarımsal aktivitenin yanında hayvancılık da olduğunu göstermektedir. Kısaca, farklı ölçek ve şekillerde ada örüntüsü ile beraber alanın güneyinde hiyerarşik olmayan sokak örüntüsü kendini göstermeye başlamıştır.

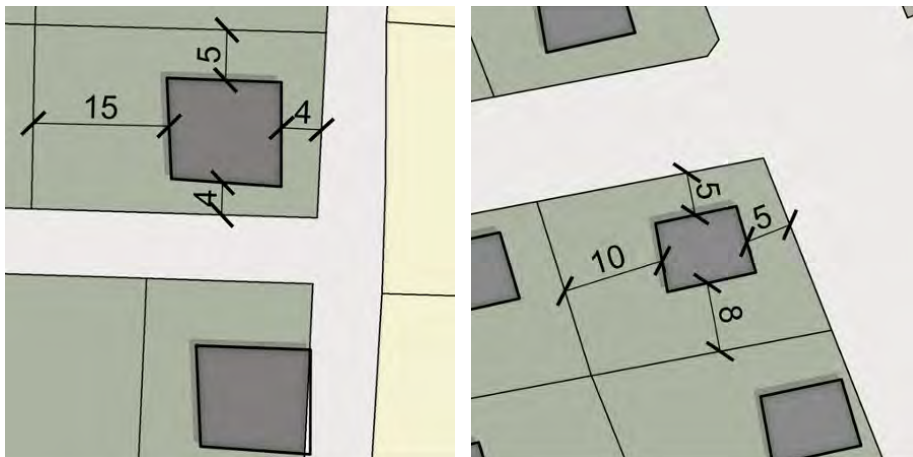

Şekil 11. Bademağacı örüntü analizi (2017-2018 METU MUD Stüdyosu Çalışması)

Sokak-Parsel-Yapı İlişkisi Analizi

Tipolojik olarak kırma çatılı geleneksel yapı tekniği yaygın yapılaşma organik sokak örüntüsü ile uyum içerisindedir. Tarımsal alanların yanı sıra yapı parseli içerisinde permakültür arazi kullanımı mevcuttur. Tek blok, ayrık nizam, düşük yoğunlukta, az katlı bina tipolojisinden söz edilebilir. Çekme mesafesi yönünden planlı olduğu söylenemez, değişkendir (Şekil 12). İhtiyaca göre yardımcı yapı birimleri eklenmiştir.

Yardımcı birimlerin ahır, depo, bahçe, kümes ya da yapının kendisinin ticari fonksiyonlarla eklenmesi ile beraber karma arazi kullanımı vardır. Mimari malzeme, tip ve form olarak hibrit yaklaşım bulunur. Hem betonarme hem de kârgir yapı tekniği görülmektedir. Çıkma, teras, balkon ve yüksek giriş oldukça yaygındır (Şekil 13). Kırsal aktivitenin tarımsal, permakültür, hayvancılık gibi farklı

Şekil 12. Bademağacı sokak, parsel, yapı ilişkisi (2017-2018 METU MUD Stüdyosu Çalışması)

Şekil 13. Bademağacı mimari çeşitlilik (2017-2018 METU MUD Stüdyosu Çalışması)

ölçek ve kullanımlarla beraber düzenli devamlılığı bulunur. İki katlı yapılaşma tipolojiktir.

Analiz Sonucu ve Conzen Yaklaşımı Üzerinden Morfolojik Bölgelemenin Bütünleşik Ulaşım Ağı Tasarımı Araştırması

Üç alt bölgenin de farklı ölçek ve ilişkilerde kırsal ve kentsel karakterinden söz edilmesine rağmen genel olarak tanımlanmamış ya da planlanmamış alt bölge tipo-morfolojisinden söz edilebilir. Çalışılan alanların her biri kendine özgü kırsal potansiyele sahiptir. Ancak bölgeler arası bağlantı ve birliktelik okunamamaktadır. İlişkisi kopuk sosyal ve morfolojik profil bütünleşik bir ağ fikrini ihtiyaç haline getirmektedir. Bu analizin sonucunda Conzen'in kent planları, kent görünümleri, morfolojik bölgeleme ve çeper kuşak görüşleriyle bağlantılı olarak ilçe bütününde yol hiyerarşisine uygun öneri bir ulaşım ağı sistemi tartışması hedeflenmektedir. Burada, çeper ve morfolojik bölgelemeye uygun ulaşım ağı ile gelişim karakterleri önerilir.

Hiyerarşik yol kademelemesi yerleşim yerlerine erişimi ve dengeli büyümeyi teşvik etmektedir (Tachieva, 2010). Bu yaklaşımda alt merkezlerle bağlantılı ve ke-sintisiz erişim olan yol planlaması önem arz etmektedir. Ayrıca, sürecin sadece bir ulaşım tasarımı değil kamusal, özel, koruma, yeşil ve üretim alanları ile beraber yani bütünleşik düşünülmesi gerekmektedir. Bu alanlar üzerinde de kademeleme fikri süreklilik ve çeşitlilikle desteklenmeli ki ulaşım sistemi mekansal olarak tamamlansın. Kamusal alanın en başat faktörü olarak alt merkezlerin etrafında kur-gulanan sistem önerisi birçok örnekte başarı ile uygulanmaktadır (Conzen, 1960). Özellikle, çeper karakterinin korunmasına devam etmesi için hem alt merkezler arası tipo-morfolojik çeşitlilik hem de bu merkezlerin birbiri ile iletişim halinde, birbirini besleyen bir organizma olarak düşünülmesi önemlidir. Böylece, homojen ağ gelişimi altındaki çeper bölgelerinin uyumsuz ve kontrolsüz yapılaşmasının önüne geçilebilir (Conzen, 1960).

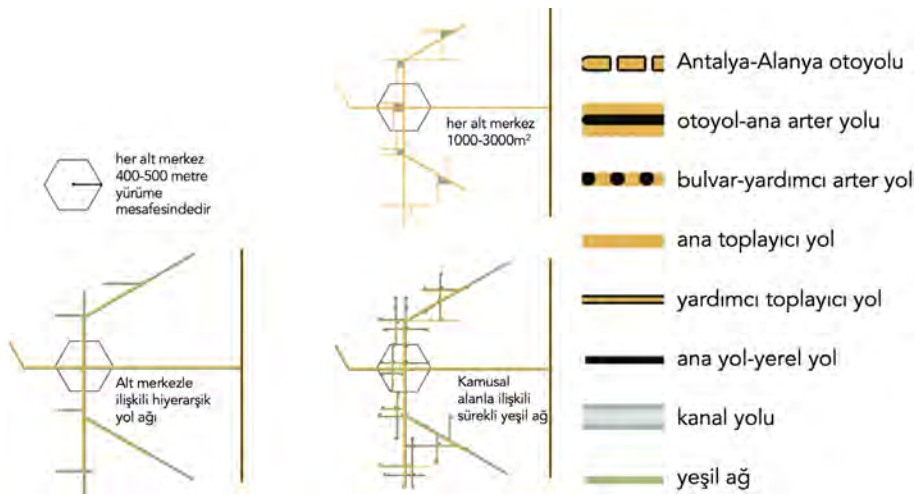
Bu noktada öneri ulaşım ve mekansal sistemde trafik akışının en yoğun olduğu hattan en aza doğru sırasıyla otoyol, ana arter yolu, bulvar ya da yardımcı arter yol, ana toplayıcı yol, yardımcı toplayıcı yol, ana yol ya da yerel yol şeklinde

kadelenme önerilmektedir (Tachieva, 2010). Toplayıcı yolların alt merkezleri desteklemesi ve otoyol ile arter yolun trafik yoğunluğunu kırsal karakterdeki yerleşkelerden uzak tutması gerekmektedir. Her alt merkezin 400-500 metre yürüme mesafesinde olmasına dikkat edilmelidir. En az üç toplayıcı yol alt merkezle ilişkili olarak hiyerarşik yol ağına bağlanır. Her alt merkez 1000-3000 m² arası kamusal alana sahiptir. Bunun yanında kamusal alanla ilişkili sürekli yeşil ağ ise kırsalın farklı bir boyutu olarak karşımıza çıkar (Şekil 14).

Kademeleme sisteminin ilçe genelinde uygulanma önerisinde tarımsal alan, sulak alan, dağ, orman gibi doğal elemanlar eşik olarak düşünülmüştür. Yerleşkenin karakteristik alt bölgelerin merkezleri etrafında büyümesi beklenmektedir. Otoyol ve ana arter yolun ilçe trafiğinden bağımsız olarak eklemelenmesi ile kırsal gelişimi korumak amaçlanmaktadır. Bunun yanında yerleşimin bulvar ve toplayıcı yollar ile dengelenmesi planlanırken tarımsal peyzaj ile çevrelenmiş yerleşim alanı ilişkisi vurgulanmıştır.

Alt bölge karakterlerinin çeşitli olması ve diğerleriyle ilişkilmesi ise öneride sunulan bir diğer husustur. Birbirine ve ilçe merkezine yakınlığa göre komünite ağı şeklinde çalışan benzer karakterde bölgelemeler yapılması hedeflenmiştir (Şekil 15). Bunlardan birkaçı; tarım köyü, eko köy, sanayi bölgesi gibi yakın çevre kaynaklarına göre isimlendirilmiştir.

Bütünleşik ulaşım sisteminin bir başka boyutu ise makro plandan alt bölge ölçeğine çeper üretim döngüsünün devamlılığını sağlamaktır (Conzen, 1960; Tachieva, 2010). Bu döngünün boyutları sırasıyla; konut, sanayi, tarım ve altyapı ile **ekonomik döngü**, kamusal mekanlar üzerinden **sosyal döngü** ve ulaşım, altyapı, doğa, yeşil alanlar arası denge ile **çevresel döngüdür**. Bu açıdan bakıldığında

Şekil 14. Alt merkezler, yeşil ağ ve hiyerarşik yol ağı ilişkisi

Yapılan öneri ile hiyerarşik yol kademelenmesi yapısal gelişimi kontrollü olarak sınırlandırabilir. Karakterize edilmiş alt bölgeler ve bunların birbirleriyle komünite ağı oluşturması sonucu üretim döngülerinin de teşviki mümkündür. Tarımsal alan karakterinin alt bölgeler üzerinden çeşitlendirilmesi ise bölgelerin (birbiriyle yarışan değil) birbirlerini besleyen bir bütünün parçası olmasını sağlar. Sonuç olarak, ilk örnekten son örneğe farklı çeper karakterlerini sergileyen üç alt-bölgenin (Yeşilbayır, Palm City/Altınkale, Bademağacı) analizi, Döşemealtı ilçe merkezi etrafında kırsal karakterin yeniden düşünülmesini sağlamıştır. Bu karakterin farklı derecelerde desteklenmesi ve kent-kır ilişkisi sürekliliğine bütünlük bir ulaşım ağı sistemi ile bakmak mümkündür. Böylece bu bildiri, kent çeperlerinde tipo-morfolojik bir sorun haline gelen kent-kır ilişkisini, yerin karakteri ve potansiyeli etrafında yeniden düşünülmesinde örnek bir çalışma olmayı hedeflemektedir.

Teşekkür

Bu çalışmanın içerik ve kapsam olarak belirlenmesini sağlayan ve bilgi birikimleriyle destek veren ODTÜ Kentsel Tasarım Yüksek Lisans Stüdyosu 2017-2018 dönemi yürütücüleri Müge Akkar Ercan, Olgu Çalışkan (koordinatör), Cansu Canaran ve Adnan Barlas'a teşekkürü borç bilirim. Antalya Döşemealtı İlçesi Belediyesi'ne süreçteki desteklerinden ötürü; ayrıca “‘Peripheral Urbanism’: Envisioning New Urbanities for the Metropolitan Fringe” teması altında çalışma yaptığımız ve bildirinin bağlamsal yönünün çalışma grupları işleri ile güçlenmesini sağlayan dönem arkadaşlarım Ayşe-gül Erçin, Büşra İnce, Gamze Dinç, H. Özge İdali, Irmak Bilir, Okan Çalışkan, Sahra Gök, Selen Demirezen, Sinem Görücü' ye sonsuz teşekkür ederim.

Not

1. Çalışma verileri 2018 yılına aittir.

Kaynaklar

Caniggia, G., & Maffei, G. L. (2001). *Architectural Composition and Building Typology: Interpreting Basic Building* (Vol. 176). Siena: Alinea Editrice.

Conzen, M. (1960). *Alnwick, Northumberland: A Study in Town-plan Analysis*, Institute of British Geographers London: Publication, George Philip.

Gallent, N., Andersson, J., & Bianconi, M. (2006). Planning on the Edge: The Context for Planning at the Rural-Urban Fringe. *OAI*, <https://doi.org/10.4324/9780203099193>

Hall, A. (1997). Dealing With Incremental Change: An Application of Urban Morphology to Cesign Control. *Journal of Urban Morphology* Volume 2.3, s. 221-239.

Kropf, K. (1996) An alternative approach to zoning in France: typology, historical character and development control, *European Planning Studies*,4(6) pp. 717-737.

Lynch, K. (1960) *The Image of the City*, Cambridge, MA, MIT Press.

Sakar, S. & Ünlü, T. (2019). Formation Of Space and Urban Character; Izmir (Kemeralti) Case Study. *Journal of Planning*, 29(2), 129–146. <https://doi.org/10.14744/planlama.2019.91886>

Koç, A. & Kubat, A. S. (2018). Kent Biçimi Araştırmalarında Karşılaştırmalı Analiz Yöntemleri: İstanbul Tarihi Yarımadası Örneği. “DeğişKent” Değişen Kent, Mekân ve Biçim. Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu. 31 Ekim - 2 Kasım 2018, İstanbul, Türkiye İçinde (s. 243-254). İTÜ. ISBN: 978-605-80820-1-4

Tachieva, G. (2010). *Sprawl repair manual*:. Island Press

Whitehand J.W.R. (2001). British Urban Morphology: the Conzenian tradition, *Urban morphology*, 5(2), Heron press, Birmingham U.K s.103-109

Whitehand, J.W. (2007). Conzenian urban morphology and urban landscapes. *International Space Syntax Symposium*, volume 6.

Zafer Cömert, N. (2013). *Testing an Integrated Methodology for Urban Typo-morphological Analysis on Famagusta and Ludlow*. PhD Thesis, Eastern Mediterranean University, Department of Architecture, Gazimağusa, North Cyprus.

Zafer Cömert, N. & Önal Hoşkara, Ş. (2018). *Tipo-morfolojik Analiz Yöntemi: CMC Endüstri Bölgesi Örneklem Çalışması, Kuzey Kıbrıs*. “DeğişKent” Değişen Kent, Mekân ve Biçim. Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu. 31 Ekim - 2 Kasım 2018, İstanbul, Türkiye İçinde (s. 257-270). İTÜ. ISBN: 978-605-80820-1-4

KONUT ALANLARININ MORFOLOJİK ÇÖZÜMLEMESİ

BİR TİPO-MORFOLOJİK OKUMA ARACI OLARAK ATLAS: BATI ANKARA’NIN KONUT TİPLERİ ATLASI İÇİN BİR DENEME

Neris Parlak Temizel*, **Olgu Çalışkan****, **Aydan Balamir*****, **Kadri Atabaş******

* ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Arş. Gör.

** ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Doç. Dr.

*** ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

**** Atabaş Mimarlık- Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
neris@metu.edu.tr; olgu@metu.edu.tr; balamir@metu.edu.tr; kadriatabas@atabasmmimarlik.com

Çağdaş kentsel morfoloji yazını nicel ve nitel çok sayıda farklı araştırma yöntem ve aracını barındıran bir çeşitliliğe sahiptir. Farklı yöntemlerin kendine özgü ‘mekânsal okuma’ biçimlerini olanaklı kıldığı ön kabulü ile morfolojik araştırmalara yönelik yöntem arayışlarının ve bu yönde bir araştırma gündeminin, kentlerin içsel karakterlerine yönelik yeni bilgi temelinin de ortaya çıkmasına katkı sağlayacağı savlanabilir. Bu bağlamda bildiri, son yıllarda mekansal haritalama çalışmalarının yaygın çıktularından biri olan kent atlaslarını kentsel morfolojinin gelişmekte olan alanlarından biri olan tipolojik morfolojinin özgün bakış açısı ile Ankara konut gelişimi bağlamında yeniden ele almaktadır.

2019 tarihli “Alternatif Modellerin Açık Müze Alanı Ankara” başlıklı atölye çalışması çerçevesinde, Erken Cumhuriyet döneminden bu yana farklı konut üretim biçimlerinin sergilendiği başkentin baskın gelişim bölgesi olan Batı Ankara bağlamında üretilen konut tipleri atlasının çıktuları irdelenmektedir. Farklı konut dokularının dağılımı, kentteki göreceli yoğunlukları ve örüntü özelliklerine odaklanan haritalama çalışması, derinliği merkezden 25 kilometreyi bulan bir alan içerisindeki konut dokularına ait yapı tiplerinin belirlenmesi ve görselleştirilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Haritalamaya konu olan başlıca konut tiplerinin bölge bütünü ve kent alt parçalarındaki içsel dağılımı özellikle tipolojik çeşitlilik ve morfolojik süreklilik bağlamında Ankara konut gelişimi üzerine bir dizi saptama ve yorumu olanaklı kılmaktadır. Bu bildiri kapsamında temel olarak ‘atlas’ın bir tipolojik morfolojik araştırma aracı olarak işlevlendirilmesinin sağlayacağı olanaklar, tartışmaya açılmaktadır.

Çalışmada, çevrim içi harita ve uydu görüntülerini altlık olarak kullanan, basit grafik elementler yoluyla kişiselleştirilmiş haritalama çalışmalarının yapılmasını sağlayan ve izleyiciye statik haritaların aksine farklı ölçeklerde algılama olanağı sunan etkileşimli bir haritalama tekniği kullanılmıştır. Teknik, bu çalışma kapsamında alternatif bir haritalama ve morfolojik çözümleme yöntemi olarak önerilmektedir.

Söz konusu haritalama çalışması sonucu Ankara’nın konut gelişimi üzerine yapılmış olan değerlendirmede Türkiye’nin ana akım konut üretim biçimlerinin var olan kısıt ve sorunlarına yönelik eleştirel bir okuma tipolojik morfolojik bir bakış açısı ile okuyucuya sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Konut, tipoloji, tipolojik morfoloji, konut tipolojisi, haritalama, atlas, Ankara

Giriş

‘Konut tipolojisi’ mimarlık ile kent arasında iki ayrı kanaldan ilişki kurmayı gerektirir. ‘Konut’, belirli bir yapı grubu olarak diğerlerinin aksine (ör. kültürel, ticari, endüstriyel ve dini yapılar), kentsel yapı stoku içinde en büyük yayılım alanına sahip olması nedeniyle, günlük yaşam pratiğini biçimlendiren temel kentsel alan konumundadır. Bu nedenledir ki konut dokusu, kenti var eden en baskın morfolojik örüntülerden biridir. ‘Tip’ kavramı ise belirli kategorilerde (form, işlev, biçem vb.) ve benzeşim ölçütleri çerçevesinde bir tür açık sınıflandırmaya işaret eder. Bu çalışma bağlamında kentsel yapı stokunda işlevsel bir tipe karşılık gelen konutun kendi içerisindeki biçim (form) özelliklerine göre yapılan sınıflandırma, yapıların mimari çeşitlilik içerisinde ortaklıklar kurarak kent ölçeğinde form ve morfoloji tartışmasına olanak sağlayabilecek bir çerçeve sunmaktadır.

Kent mimarlığının çözümlenmesinde konut tipleri incelenmesinin önemli bir yeri vardır. Konut tipleri, bir yandan ortaya çıktıkları döneme ait yapı ve konut üretim kültürüne dair bilgi verirken, diğer yandan oluşturdukları kent dokularının niteliğini değerlendirmek için mekânsal bir çözümlene aracı olarak işlev görür. Kentsel doku karakterinin içsel çeşitliliği ve sürekliliği bağlamında konut tipolojisi, kentsel morfoloji çalışmaları açısından büyük öneme sahiptir. Kent alt parçalarının karakterize edilmesinde tip, öncelikli etmenlerden biri olarak kentsel formun haritalamasında da temel bileşenlerden biri olarak ele alınabilir.

Mimarlar Odası Ankara Şubesi tarafından düzenlenen “AnkaRA Restorasyon Atölyeleri 2019” ile, yirmi beş yıl sürmüş bir yerel yönetimin ardından Başkent Ankara’nın sahip olduğu değer, potansiyel ve sorunların tespit edilmesi hedeflenmiştir. Düzenlenen altı atölyeden biri olan “Alternatif Modellerin Açık Müze Alanı Ankara” başlıklı konut atölyesi kapsamında, başkent’in ‘planlı konut gelişimi’ tarihi içerisinde ortaya koyduğu deneyimin tipolojik çözümlemesi ve haritalanması yapılmıştır¹. Bu bildiri, 5 Ekim - 16 Aralık 2019 tarihleri arasında gerçekleştirilen söz konusu atölyede, arazi gezisinin ardından dört oturumda üretilen konut tipleri çözümlemesi, haritalama çalışmaları ve araştırma bulgularını paylaşmayı ve konut tiplerinin Batı Ankara’nın kent formu bağlamındaki yapı ve örüntüsünü açığa çıkarmayı amaçlamaktadır.

Bağlam

Başkent Ankara, Erken Cumhuriyet döneminden itibaren farklı konut üretim biçimlerine ev sahipliği yapan örnek bir kent olmuştur. Kentte bir yandan devlet ve kooperatifler eliyle yenilikçi konut tasarımları üretilmiş; diğer yandan ülke politikası ve ekonomisi geçekundu ve apartmanların oluşmasına yol açmıştır. 1990 sonrası konut üretimi ise ağırlıklı olarak gayrimenkul sektörünün ve konut piyasasının talep, beklenti ve kapasiteleri çerçevesinde şekillenmiştir. Batı Ankara, 1950’lerden günümüze kentsel konut üretimindeki dönemin ana akım konut üretim biçimlerini, deneme ve arayışları ile birlikte içeren verimli bir çalışma

alanı sunmaktadır. Bu durumdan hareketle, çalıştayın kısıtlı süresi içinde, kent formunda tipo-morfolojik çeşitlilik ve süreklilik temasına odaklanan bir kentsel çözümleme ile birlikte, haritalama çalışması Yenimahalle, Batıkent, Eryaman, Etimesgut-Sincan ve Çayyolu-İncek bölgesiyle sınırlı tutulmuştur.

Sorunsal

Türkiye’de güncel şehircilik ve mimarlık pratiğinin yerleşik sorunlardan biri, konutun yapı üretimindeki nicel ağırlığına ve kenti oluşturmadaki başat rolüne rağmen, özellikle yeni konut yerleşiklerinin çağdaş kentsel mekânda beklenen nitelik koşullarını üretmeyişiştir. Son dönemde yaygınlık kazanan şablon mimari çözümler ve bağlamın özgünlüklerinden beslenmeyen oldukça jenerik nitelikteki yaşam çevrelerinin seçeneksizliği içerisinde kent, yeni ve yenilikçi konut uygulamalarına ev sahipliği yapmış tarihsel deneyimi göz ardı eden standart bir konut alanları tasarımı ve planlaması ile biçimlendirilmektedir. Bu bağlamda atölyenin teması, “Alternatif Modellerin Açık Müze Alanı Ankara” olarak belirlenmiş olup; bildiri çerçevesinde sunulan çalışma, söz konusu birikimin morfolojik yapıda kendini ne düzeyde gösterdiğini irdelemektedir.

Kapsam ve Yöntem

‘Konut Atölyesi’nin belirlenen programı kapsamında haritalama ve analiz çalışmaları öncesinde yapılan alan inceleme gezisi, haritalamaya konu olan kentsel alanların morfolojik ve mekânsal niteliğini irdelemeyi ve bu yönde eleştirel bir altlık oluşturmayı amaçlamıştır. Bu çerçevede çalıştay, sırasıyla inceleme gezisi, tipo-morfolojik çözümleme ve haritalama olmak üzere üç aşamalı bir çalışma programı dahilinde kurgulanmıştır.

İnceleme Gezisi

Atölye temasından anlaşılacağı üzere Ankara, başkent olma statüsü nedeniyle Türkiye’de birçok alanda olduğu gibi konut alanında da öncü uygulamaları bünyesinde barındırmıştır. Bu durum mimarlık ve şehircilik açısından, birçok kentte deneyimlenememiş olan bir konut üretim modeli ve ürün çeşitliliğini beraberinde getirmiştir. Atölye, Ankara’nın 1950’lerden 2000’li yıllara uzanan konut paletinden bir kesiti yerinde incelemek üzere, gününbirlik bir geziyle başlatılmış ve aşağıdaki güzergah izlenmiştir: (Şekil 1)

- Yenimahalle:
 - Varlık Mahallesi - İŞÇİ Sigortaları Kurumu Blokları (1950’ler)
 - Gayret Mahallesi (1960’lar)
- Batıkent:
 - Detça Kooperatifi (Mehmet Adam, Haluk Pamir, Cüneyt Budak, 1980’ler)
 - Tusaş Kooperatifi 184 Evler (Kent-Koop Ekibi, 1980’ler)

- o Yargıçlar Kooperatifi (Merih Karaaslan, 1990'lar)
- o Proje A-16 Kooperatif (Merih Karaaslan, Coşkun Erkal, Yurdanur Sepkin, 1990'lar)
- o Atlantis Konut Sitesi (4M Mimarlık, 2000'ler)
- Eryaman:
 - o 3. ve 4. Etap TOKİ yerleşimleri (Ahmet Gülgönen, Tuncay Çavdar ve Ragıp Buluç konut alanı tasarımları, 1990'lar)

Yukarıda sayılan konut yerleşimleri, farklı dönemlerde yapı tipleri, alan tasarımı, yoğunluk ve çevre ile kurdukları ilişkiler bağlamında, dönemlerinin yenilikçi konut yaklaşımlarını örnekler niteliktedir (Şekil 2).

İncelenen örnek alanlar, ilk etapta Ankara'daki konut tipi repertuarının genişliğini göstermektedir. Tipolojik çözümlenmeye konu olan alan ise kamu, kooperatif ve özel sektör eliyle üretilen toplu konut örnekleri ile birlikte, küçük müteahhit girişimiyle 'yapsatçı' apartman ve enformel süreçlerle üretilmiş gecekondu alanları gibi farklı konut üretim modellerini de içeren zenginliğe sahiptir. Gezi süresince gerek doğrudan ziyaret edilerek incelenen örnekler gerekse kentin bilinen konut yerleşimleri, dönemlerinin konut politikaları ve üretim modelleri çerçevesinde

Şekil 1. 20 Ekim 2019 tarihinde atölye kapsamında gerçekleştirilen gezi güzergahı: Merkezden çepere Ankara'nın batı koridorundaki gelişim kuşaklarından seçilen örnekler ziyaret edilerek yerinde incelenmiştir.

1

2

3

4

Şekil 2. Gezi süresince incelenen planlı konut alanlarından dört örnek: Yenimahalle İşçi Blokları (1), Batıkent Yargıçlar Kooperatifi (2), Batıkent A-16 Kooperatif (3), Eryaman TOKİ 3. Etap (4). (Fotoğraflar: A. Balamir)

tartışılmış; her modelin özgün mekânsal ve tipo-morfolojik nitelikleri irdelenmiştir. Atölyenin odaklandığı temel sorunsal ise söz konusu konut tiplerinin karakterize ettiği alanların içsel yapısı ve niteliği ile birlikte özgün doku farklılaşmaları arasındaki geçişler ve bütünleşme ilişkileri olmuştur. Gezi sonrası ortaya konan tipo-morfolojik çözümleme bu saptamaların açıklığa kavuşturulmasında temel bulguları tartışmaya açmaktadır.

Tipo-morfolojik Çözümleme:

Kentsel dokunun karakteri ve dinamiğini anlamak için bir araştırma yöntemi olarak benimsenen tipo-morfolojik çözümleme, kentin mekânsal kurgusundaki temel unsurların (sokak, meydan, kent adası, yapı, parsel vb.) biçimsel olarak saptanması ve sınıflandırmasında sistematik bir çerçeve sunmaktadır. Kentsel morfolojinin diğer bileşenleri ile ilişkili olarak yapıların sınıflandırılarak yapı tiplerinin belirlenmesi tipo-morfolojik çözümlemede önemli bir yer tutar (Vernez Moudon, 2003).

Tipo-morfolojik mekânsal çözümleme yaklaşımına göre, yapıların biçimsel benzerliklerine dayalı olarak sınıflandırılarak tiplerin tanımlanması her ne kadar son-

radan yapılan bir eylem gibi görünse de, söz konusu biçimsel benzerlikler yapıların üretildikleri döneme ait yapı kültürünün bir yansıması olarak ortaya çıkar. (Caniggia ve Maffei, 2001: 50-51) Dolayısıyla tipler, üretildikleri döneme ait yapı kültürü hakkında bilgi verir. Bu bağlamda, alan gezisinde deneyimlenen farklı konut bölgelerinin kendi içerisinde, dönemlerinin ana akım konut üretim-biçiminin sonucu olan tipolojik çeşitliliğe sahip olduğu gözlenmiştir.

Buna ek olarak, yapılar biçimsel özelliklerine göre tiplere ayrıldığında ve ait oldukları kent adaları ve cadde/sokaklarla ile kurdukları ilişkiler incelendiğinde farklı nitelikte kentsel mekân kaliteleri oluşturdukları görülmektedir. Bu bakış açısı ile yapı tiplerinin tekil nitelikleri ötesinde kentsel ada, sokak ve parsel ile olan morfolojik ilişkisi ve buna bağlı olarak kolektif kent formunda sahip oldukları mekânsal nitelikleri araştırmada irdelenen temel unsurlardan biri olarak belirlenmiştir.

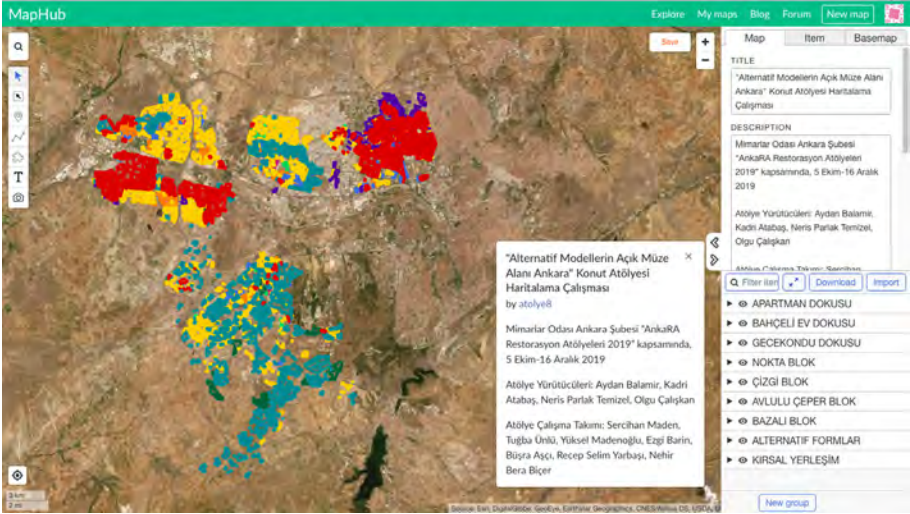
Haritalamaya konu olan yapı tipleri, çizgi blok, avlulu çeper blok, nokta blok gibi temel biçimsel tiplerin yanında, bahçeli (müstakil) ev, apartman ve gecekondü gibi belirli bir dönemde yaygın olarak üretilmiş, kendine has formlara ve kentsel dokuya sahip baskın tipleri de içermektedir. Kentte ortaya çıkış kronolojisine göre inceleme alanında saptanmış olan ve haritalamaya konu olan temel tipler şu şekilde sıralanabilir:

- bahçeli (müstakil) ev
- apartman
- gecekondü
- çizgi blok
- avlulu-çeper blok
- nokta blok
- bazalı blok
- alternatif formlar ('megaform' veya tekil yapı kompozisyonları)

Haritalama

Haritalama çalışması, derinliği merkezden 25 kilometreyi bulan bir alan içerisindeki konut alanlarında, yapı tiplerinin belirlenmesi ve renk kodlarıyla görselleştirilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bu şekilde, tiplerin kentte dağılımları, hangi tipin nerede daha yaygın olduğu, -kentnin zaman içindeki gelişimi göz önüne alındığında- hangi tipin hangi dönemde baskın olarak daha çok üretildiği konularında bilgi açığa çıkarılmıştır.-

Çalışmanın üretilmesinde çevrim içi haritalama servislerinden biri olan MapHub'tan faydalanılmıştır. (Şekil 3) Söz konusu servis, türünün diğer örnekleri gibi etkileşimli haritaları ve uydu görüntülerini altlık olarak kullanarak, temel grafik elemanlar (yer imi, çizgi, poligon, metin, fotoğraf) yoluyla, kişiselleştiril-

Şekil 3. Batı Ankara konut tipleri haritalama çalışmasında kullanılan etkileşimli sayısal arayüz. (Kaynak: URL-1)

miş ve çevrim içi olarak paylaşılabilen haritalama çalışmaları üretmesini sağlamaktadır².

Haritalama çalışması için seçilen arayüzün tipo-morfolojik haritalama tekniği olarak sağladığı olanaklar şunlardır: Çevrim içi haritaların görselde eşzamanlı odaklama ve uzaklaşma sağlaması sayesinde, aynı haritada üzerinde hem uydu görüntüleri kullanılarak tipolojik analiz yapılmış hem de söz konusu analiz renk kodları vasıtasıyla aynı haritaya işlenebilmiştir. Bu sayede yapının doku içerisinde kapladığı alan haritalanırken arzulanan hassasiyet düzeyine ulaşılabilmektedir. Haritalama ortamının çevrim içi olması, atölye katılımcılarının farklı mekânlarda eş ya da farklı zamanlarda aynı harita üzerinde çalışma yapmalarına olanak sağlamıştır. Böylece haritalama, sürece yayılan eşgüdümlü bir çalışma olarak kurgulanabilmektedir. Son olarak, atölye sonuç ürününün, izleyicinin yakınlılaştırarak inceleyebileceği çevrim içi bir harita olması, statik haritaların aksine, etkileşimli bir ortam sunmakta; morfolojik yapının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Sürekli değişen ve dönüşen yapılı çevrede belirli bir zaman diliminde yürütülen haritalama çalışması, zaman içinde kaçınılmaz olarak var olan duruma referansla geçerliliğini yitirebilir. Fakat, konut çevrelerinin genel karakterinin, tekil yapının üretimi ve yıkımından bağımsız olarak süreklilik gösterdiği düşünüldüğünde, bu durumun kısa vadede çalışmanın geçerliliğini etkilemeyeceği düşünülmektedir.

Bulgu ve Saptamalar

Konut tiplerinin yarattığı farklı kentsel düzenlerin dağılımını ve kentteki görelî yoğunluklarını ortaya koyma amacıyla haritalanan konut alanlarının sahip olduğu içsel mekân kalitesi ve yer karakterine yönelik tartışma bu noktada başka bir çalışmanın konusu olarak saptanırken; söz konusu örüntülerin kentsel alan bütününde sahip olduğu çeşitlilik ve morfolojik süreklilik, çalışmanın temel konusu olarak belirlenmiştir. Haritalama çalışması sonucu ortaya konan bulgu ve saptamalar aşağıda sunulmaktadır:

Kentin haritalanan merkez bölgesinden çepere yönelmiş bir çözümleme ekseninde, planlı konut gelişim alanlarında sırasıyla şu uygulama örnekleri gözlenmektedir:

- *(kamu) erken dönem toplu konut uygulamaları*
- *(kooperatif) erken dönem planlı çeper gelişimi*
- *(küçük müteahhit/yapsat) imarlı konut alanları*
- *(enformel sektör) halen kentsel dönüşüm sürecindeki gecekondu dokusu*
- *(kamu-TOKİ) alt ve orta sınıf çeper gelişimi*
- *(özel sektör) son dönem orta ve üst sınıf çeper gelişimi*

Buna göre, ülkemiz metropollerinin deneyimlemiş olduğu konut sunum biçimlerinin bütünüyle Ankara kent dokusunda izinin sürülmesi olanaklıdır. Nitekim haritalama alan bütünü, Erken Cumhuriyet döneminden bugüne evrilen bir dönemsel üretim desenini kapsamaktadır (Şekil 4).

Haritalamaya konu olan alanın içsel tipolojik karakterinden bağımsız olarak dağılım örüntüsüne bakıldığında, kentin bütünsel gelişimine yönelik bir planlama perspektifinin ve ona dayalı bir gelişim denetimi yaklaşımının terk edilmiş olduğu saptamasında bulunmak olanaklıdır. Merkezden çepere sıçramalı olarak gelişen kentsel dokunun parçalı yapısı, kentin çekirdek alanında görece varlığını sürdüren derişik konut dokusunu sürdürecektir bir kentsel gelişim yaklaşımının uzun yıllardır yeniden üretilmediğini göstermektedir (Çalışkan, 2004), (Şekil 5).

Merkezden çepere çözünen kent formunun parçalı yapısı ve kendi içerisinde birbirinden bağımsız gelişen yaşam alanları, sürdürülebilir bir kentsel yaşam pratiğini üretmediği gibi, iktisadi bakımdan rasyonel bir altyapı ve hizmet sunum biçimine yönelik gereken altlığı da sağlamaktan uzaktır. Özellikle kent çeperinde yeniden üretilen söz konusu parçalı kent morfolojisi, algılanabilir tipolojik farklılaşmaları da bünyesinde barındırmadığından, kent bütününde karakter alanlarından oluşan okunaklı bir kentsel imge örüntüsü ortaya çıkamamaktadır.

Kentin bütününe yönelik bu parçalı yapı, kentin alt-parçaları bağlamında da kendini göstermektedir. Belirli dönemler içerisinde merkezi bir üst-plan şemasına göre üretilmiş semtlerde bile (örn. Yenimahalle, Batıkent, Eryaman, Çayyolu-İn-

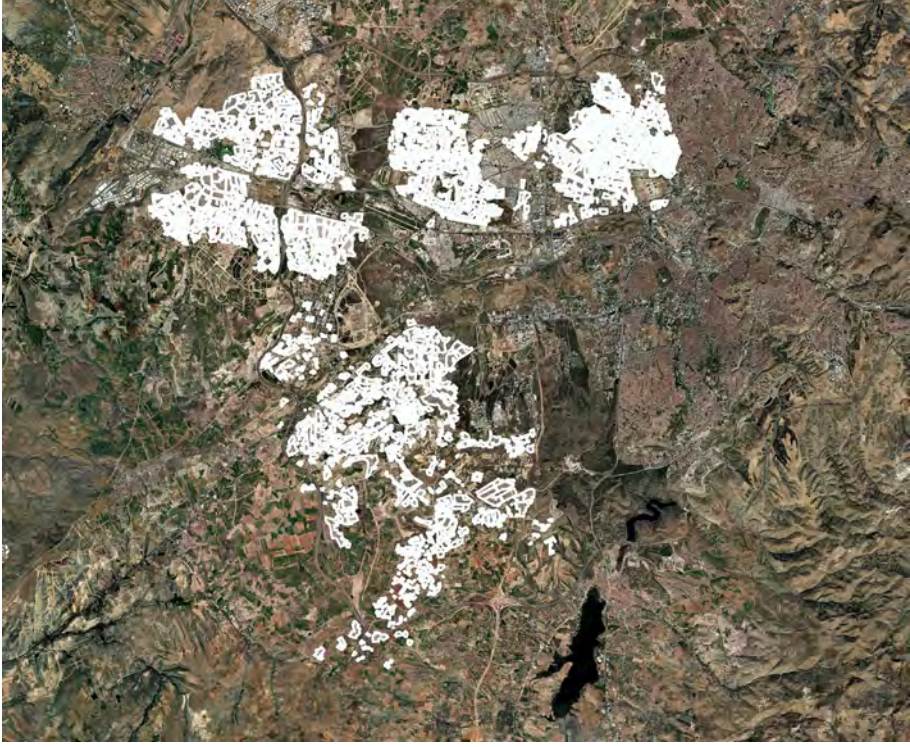

Şekil 4. Batı Ankara konut tipleri haritalama çalışmasında saptanan konut dokusu tipleri. (Kaynak: URL-1)

cek), konut alanlarının içsel dokusu, güçlü bir morfolojik süreklilikten yoksundur (Şekil 6).

Kent formunun birbirinden kopuk doku kümelerine bakılırsa, yapılaşmanın en azından nazım plan bütününde uygulanması beklenen etaplı gelişim stratejileri doğrultusunda gelişmediği görülmektedir. Bu durum, mekânsal planlama pratiğimiz kent formunun gelişimine yönelik bir “tasarım denetimi” ve “süreç yönetimi” araçlarından yoksun olduğunun bir göstergesidir (Çalışkan, 2009).

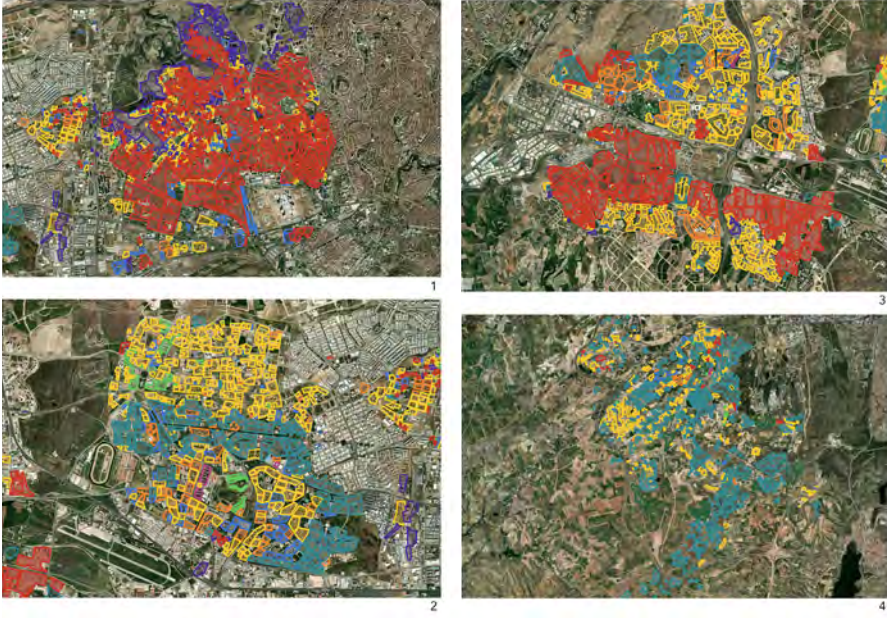
Özellikle Çayyolu-İncek bölgesine bakıldığında baskınlığıyla dikkat çeken bahçeli ev tipinin ürettiği düşük yoğunluk ve konut yerleşimleri arası mesafeler, bu denli büyük bir kent parçasının sağlıklı, canlı ve sürdürülebilir bir kent yaşamı sağlanmasının önüne geçmektedir. Çoğu “kapalı site” anlayışının ürünü olan bu içe dönük konut alanlarıyla iyi entegre edilmiş, yürünebilir ve güvenli bir doku üretilmemekte; kentsel arazi israfına yol açılmaktadır. Bahçeli evler konut tipinin, Erken Cumhuriyet döneminde üretilmiş örneklerinde ise sokak dokusu ve yeşil alanlarla ilişkilenen, kamusal alanla bütünleşmiş bir bahçeli evler deneyimi söz konusudur. Yeni yerleşimler, bu birikimin günümüz planlama ve uygulama

Şekil 5. Batı Ankara gelişim bölgesi içerisinde haritalanan konut dokusu bütünü: ‘Batı koridoru’ üzerindeki görece sürekli gelişim deseni, özellikle son yirmi yıl çeper gelişimine konu olan güney batı bölgesinde giderek terk edilmekte ve bölge parçalı bir karaktere bürünmektedir. (Kaynak: URL-1)

pratiği içerisinde unutulduğunu göstermektedir (Şekil 7, üst). Öte yandan, her ne kadar araç yolları ile parçalı bir karaktere sahip olsa da Batıkent’te kamusal alan ile bahçeli ev ilişkisinin açık doku yaklaşımı çerçevesinde kentsel mekânla görece daha bütünleşik bir yapıda kurgulanmış olduğunu saptamak olanaklıdır (Şekil 7, alt).

İncelenen kentsel dokuların mekânsal sürekliliğine yönelik bir diğer saptama, tipolojik çeşitlilik konusundadır. Yapı tiplerinin, planlı gelişim kuşakları içerisindeki mekânsal süreklilik ilişkisi, çeşitli sebeplerle ortaya çıkan kopukluklar sebebiyle genellikle toplumsal yaşam pratiği üretebilecek kapasiteden yoksundur. Farklı yaşam formları üretmesi beklenen kentsel doku ve yapı tipleri arasındaki bağdaşıklık ilişkisinin kopukluğu, aynı zamanda kentin planlı alanlarındaki bütünleşik toplumsal pratik ve kolektif yaşam algısının ortaya çıkması önünde bir engel oluşturmaktadır. Sözkonusu kopukluk Çayyolu gibi yerleşimlerde daha yapı adalarında içinde ortaya çıkarken, Batıkent’te iyi tasarlanmış ama birbirine iyi entegre olamamış yapı adaları arasında görülmektedir (Şekil 7).

Şekil 6. Batı Ankara gelişim bölgesinde haritalanan alanlarda tipolojik çeşitlilik ve morfolojik yapı: (1) Yenimahalle, (2) Batıkent (3) Eryaman, (4) Çayyolu-İncek (Kaynak: URL-1)

Ayrıca, Batıkent diğer yerleşimlere kıyasla özgün ana plan şemasından kaynaklanan yoğunluk ve doku tipolojisine yönelik süreklilikler içermesi sebebiyle alan bütününde daha okunaklı bir kentsel örüntüye sahiptir. Henüz yapılaşmamış alanlar göz ardı edildiğinde merkezdeki tipolojik çeşitliliğin daha düşük yoğunluklu bahçeli ev dokusuyla çevrelendiği ve hiyerarşik bir yoğunluk dağılımı sağlandığı görülmektedir. Fakat yerleşimin kuzeyine sonradan eklenen nokta bloklarla bu dağılımın zaman içinde bozulduğu gözlemlenmektedir.

Haritanın ortaya koyduğu örüntü, konut tipolojilerine yönelik dönemsel arayışların, Türkiye’de azalmakta olduğunun bir göstergesidir. Bu durum, kentin planlı gelişim dönemindeki şehircilik ve mimarlık pratiğinin günümüze kıyasla eşgüdümlü mekân üretimi ile ortaya çıkabilmiş alternatif konut uygulamalarına karşılık, yakın dönemde eleştirel-geliştirici bir sürecin deneyimlenmediğini göstermektedir. Özellikle son yirmi yılda egemen konut üretim süreci ve emlak piyasası tercihlerinin ağırlıklı olarak tektipleştiği gözlenmektedir. Çağdaş Batı kentlerinde büyük ölçüde terkedilmiş nokta-blok tipolojisinin baskın olarak yeniden üretilişi, tipo-morfolojik haritalama ile ortaya konan önemli saptamalardan biridir. Yeni eğilimin ise giderek karma kullanımlı “bazalı blok” tipi yönünde gelişmekte oluşu, konutun karma kullanım programı ile yeniden üretilirken canlı bir sokak düzeni yaratma kapasitesinden uzak olduğu gerçeğini açığa çıkarmaktadır.

Şekil 7. Çayyolu-İncek bölgesinde yaygın, görece boşluklu müstakil konut dokusu (üst) ve Batıkent'te farklı konut tiplerinin içine entegre olmuş, görece yoğun müstakil konut siteleri. (Kaynak: URL-1, URL-2)

Şekil 8. 1983 tarihli Batıkent Nazım İmar Planı'nda belirlenen yoğunluk bölgeleri ve bölgede var olan konut dokusunun tipolojik dağılımı: Planın öngördüğü merkez-çeper farklılaşmasının, belirgin bir içsel süreklilik ile sağlanmış olduğu gözlenmektedir (Kaynak: Keskinok, 2005: 137; URL-1)

Tipolojik kimlikleri ile sınıflandırılan konut alanlarının mekânsal niteliklerine bakıldığında, kentsel kamusal yaşamı destekleyen doku tipleri ile birlikte, özellikle son 20 yılda birçok Türkiye kentinde deneyimlenen ve kentsel kolektif yaşam pratiğini ortadan kaldıran “kapalı toplum/kapılı site” şemasının yaygın biçimde üretildiği görülmektedir. Bu durum, özellikle çağdaş şehircilik pratiği ve yazınında tercih edilen bir kentsel gelişim modeline karşılık gelen ‘açık doku’ ilkesi ile de çelişmektedir. Bu süreçte öncelikli olarak cadde-sokak düzeninin yerini büyük kentsel adalar içine yerleşmiş konut sitelerini üreten bir doku tipolojisinin yaygınlık kazanmaktadır. Üst gelir grubuna hitap eden çok katlı ya da müstakil konut sitelerinde görülen kapalılığın, orta ve orta-üst sınıfa yönelik toplu konut uygulamalarında yeniden üretildiğini saptamak olanaklıdır. Bu durum, orta ve üst sınıfın artan güvenlik algısı ve arayışına bir tür mekânsal yanıt olarak ele alınabilir.

İncelenen kentsel alanların bir bölümünde doku tipolojisine dair bir tür homojenleşme eğilimini tarihsel olarak gözlemlemek olanaklıdır. Özellikle 1990'lara kadar gecekondulu dokusu olarak gelişimini sürdürmüş olan Yenimahalle'de bahçeli ev, işçi blokları ve kooperatifler dışında kalan alanlar ile Etimesgut'ta bahçeli evlerden oluşan Elvanköy dışında kalan alanlar bu durumu örnekler. Bu bölgelerde, konut stokunun sonrasında apartman bloklarına dönüşmüş olması, çok geniş alanlarda kendini yeniden üretmiş olan bir imarlı parsel gelişimi ve onun tipik kent dokusunun yaygınlaşmasının önünü açmıştır. Bu doku aynı zamanda, birçok Türkiye kentinde deneyimlenen ve imar adası bağlamında doygunluğa ulaşarak gelecek dönüşümünü büyük oranda durağan bir aşamaya ulaştırılan bir tipo-morfolojiye karşılık gelmektedir (Ünlü ve Baş, 2017: 115). Bu bağlamda ‘doku sürekliliği’ aynı zamanda kent mekânında süregelenleşme potansiyeli yüksek bir tektipleşmeyi beraberinde getirdiğinden özellikle kentsel yoğunluk yüzeyinin gereksindiği açık alan sistemini barındırmadığı oranda olumsuz bir gelişim örüntüsünü ortaya çıkarmaktadır. Dönüşüme yönelik bu tektipleşme, Ankara dış çeper kuşağında nokta blok tipolojisi ile yeni gelişim formunda kendini göstermektedir.

Değerlendirme ve sonuç

Kent atlasları, kentin mekânsal ve morfolojik yapısını, gelişim ve dönüşüm süreçlerini, farklı ölçek ilişkileri ve form elemanları (ada, sokak, parsel ve yapı) temelinde haritalayan; bu anlamda kent formunun bağlamsal özgünlüklerini ortaya koyan belgelerdir (Sargın ed., 2012). Bu özelliğiyle açığa çıkardığı mekânsal yapı ve form örüntüleri, kent araştırmacılarının morfolojik olarak bir dizi yorum ve saptamayı yapabilmesini olanaklı kılmaktadır. Bu yönüyle, bildiri kapsamında sunulan ‘Batı Ankara Konut Atlası’ denemesi, bu tür bir bakış açısı ile, Ankara kentinde yer alan konut alanlarının dönüşen tipo-morfolojik karakterine yönelik eleştirel bir okumaya altlık olarak ele alınmaktadır. Kentsel dokunun konut alanları bağlamında tipolojik haritalanması sayesinde kentin merkezinden çeperine uzanan bir (batı) gelişim ekseninde aynı zamanda Türkiye’de dönemsel olarak değişen konut üretim biçimi ve tiplerine yönelik tarihsel bir çözümleme öneril-

mektedir. Kuşkusuz geçmişten günümüze uzanan bu tipolojik haritalama ve eleştirel morfolojik okuma yaklaşımı, alternatif kentsel planlama ve tasarım denetimi uygulamalarına referans oluşturacak bir yaklaşımı işaret etmektedir. Bu alternatif şehircilik yaklaşımı, yeni ve yenilikçi yapı tipolojileri üreten çağdaş mimari tasarım pratiğini, kentsel alanda bütünleşik çeşitlilikler üretebilen esnek ama denetimli bir planlama mekanizmasını buluşturmayı amaçlamaktadır. Kuşkusuz bu noktada kentsel tipolojik ve onun yaygın ürünlerinden olan kent atlasının bu iki operasyonel alan arasında daha etkin bir konumda yer alması gerekmektedir.

Tüm diğer Türkiye kentlerinde olduğu üzere Ankara’da konut gelişimini ülkenin yakın dönem iktisadi gelişim ve dönüşümünden bağımsız düşünmek olanaksızdır. Merkezden çepere bir sanal eksen üzerinde kurgulananan bir haritalama ve tipolojik okuma biçiminin tarihsel olarak ülkenin iktisadi ve sosyal dönüşümünü betimlediğinin altını çizmek faydalı olacaktır. Bu çerçevede geliştirilmiş bir çoklu okuma biçiminin, kentsel gelişim olgusunu alışlageldiği üzere bir tür ‘arazi kullanım’ sorunsalı olması ötesinde sürdürülebilir toplumsal yaşamını koşullayan bir mekân ve mekânsal nitelik sorunsalı olarak ele alışınlı oluşturacağı düşünülmektedir.

Kentin bütünü için tamamlanabilecek çalışmanın bu ilk aşamasında bir ‘konut tipleri atlası’nın morfolojik bağlamda ne şekilde bir çözümleme ve değerlendirme çerçevesi olarak işlevlendirilebileceğine dair ipuçları sunulmuştur. Buna göre atlasın, belirli bir dönemde var olan kentsel örüntünün betimsel bir temsili olması ötesinde, farklı planlama dönemi ve gelişim aşamaları dahilinde bir tür çokzamanlı okuma biçimi olarak ele alınmasının olanaklılığı vurgulanmaktadır. Bu yöntemsel olanağın, kentin morfolojisini anlama ve onu yeniden üretme kaygısı taşıyan planıcı ve mimarlar açısından eleştirel bir altlık sunduğu gibi aynı zamanda kentsel mekâna doğrudan referans veren ve onu veri alan bir planlama ve tasarım yaklaşımını geliştirilebileceğine inanılmaktadır.

Notlar

1. Balamir, A., Atabaş, K., Çalışkan, O., & Temizel, N. P. (2019). “Alternatif Modellerin Açık Müze Alanı Ankara”, Konut Atölyesi Raporu, AnkaRA Restorasyon Atölyeleri. Mimarlar Odası Ankara Şubesi Atölye yürütücüler: Aydan Balamir, Kadri Atabaş, Neris Parlak Temizel, Olgu Çalışkan. Atölye katılımcıları: Sercihan Maden, Tuğba Ünlü, Yüksel Madenoğlu, Ezgi Barin, Büşra Aşçı, Recep Selim Yarbaşı, Nehir Bera Biçer.

2. Çalıştay sonucu üretilen konut tipolojisi haritası ve etkileşimli arayüzü için bkz. https://maphub.net/atolye8/atolye8_map_2304_1728, erişim 1 Haziran 2021

Kaynaklar

Balamir, A., Atabaş, K., Çalışkan, O., Parlak Temizel, N. (2019). “Alternatif Modellerin Açık Müze Alanı Ankara”, Konut Atölyesi Raporu, AnkaRA Restorasyon Atölyeleri. Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 5 Ekim-16 Aralık.

Caniggia, G. ve Maffei, G. L. (1979) *Composizione architettonica e tipologia edilizia: Lettura dell'edilizia di base*. Venice: Marsilio Editori. (Architectural Composition and Building Typology: Interpreting Basic Building, çeviren Susan Jane Fraser. Florence: Alinea Editrice, 2001.)

Çalışkan, O. (2004) Sürdürülebilir Kent Formu: Derişik Kent. *Planlama* 2004/3, 33-54.

Çalışkan, O. (2009) *Forming a Capital: Changing Perspectives on the Planning of Ankara (1924- 2007) and Lessons for a New Master-Planning Approach to Developing Cities*. *Footprint* 3(5), 23-53.

Keskinok, Ç., (2005). Ankara Kenti'nin Planlı Gelişimi Açısından Batıkent Projesi'nin Önemi Planlama ve Tasarım Sürecine İlişkin Eleştirel Değerlendirme. T. Şenyapılı, ed., 'Cumhuriyet'in 'Ankara'sı, Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı, 120-152.

Sargın, G. A. (ed.) (2012). *Ankara Kent Atlası*. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi.

Ünlü, T., Baş Y. (2017). Morphological processes and the making of residential forms: Morphogenetic types in Turkish cities. *Urban Morphology* 1(2), 105-122

Vernez Moudon, A. (1994) *Getting to Know the Built Landscape: Typomorphology*. K. A. Frank ve L. H. Schneekloth, ed., *Ordering Space: Types in Architecture and Design*, New York: Van Nostrand Reinhold, 289-311.

Çevrimiçi Kaynaklar

URL-1 https://maphub.net/atolye8/atolye8_map_2304_1728, erişim 1 Haziran 2021

URL-2 <https://www.youtube.com/watch?v=y-emvuJME8g>, erişim Nisan 2021

URL-3 https://www.youtube.com/watch?v=evXy6L7cn_E&list=PLh9OvCYF61xSZK9josj1cyF2RbBVU5oG7&index=2&t=4s, erişim Nisan 2021

BİR BATIKENT OKUMASI: HARİTALARLA YER VE MEKÂN

Ece Küreli Gülpınar, Aydan Balamir

* İzmir Ekonomi Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Öğr. Gör. Dr.

** ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

ece.kureli@ieu.edu.tr, balamir@metu.edu.tr

Türkiye’de yaşam çevreleri, toplu konut üretiminde faaliyet gösteren kuruluşların uyguladıkları ‘generic’ konut bloklarıyla şekillenmektedir. Bu ana akım üretimin tekdüzeliğine karşılık, 1980 öncesi mimarlık ve planlama pratiklerindeki görece çeşitlilikten ve kıt kaynaklara rağmen alternatif arayışların varlığından söz edilebilir. Batıkent, kooperatifler eliyle gerçekleşmiş en büyük proje olmasıyla dikkat çeken bir model olarak öne çıkmaktadır. Günümüz konut çevrelerinin mekânsal nitelikler ve yer özellikleri bakımından yoksunluğu, Batıkent’in karşılaştırma zemini olarak incelenebileceği bir araştırma eksenini oluşturmuştur.

Batıkent’in mahalle ölçeğinden yapı adası, parsel ve yapı bloğu ölçeklerine inen haritalarla analiz edilerek, mekân ve yer olarak alternatif özellikler taşıyan konut ortamlarının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Konunun ele alınışı ve analiz araçlarının belirlenmesinde, Roger Trancik’in (1986) ifadesiyle “bütünlük kentsel tasarım için potansiyel stratejiler sağlayan” üç yaklaşım ve ilgili haritalama türleri dikkate alınmıştır: 1. Şekil-zemin kuramı; 2. Bağlantı kuramı; 3. Yer kuramı. Bu ana kuramlarla ilişkili olarak, konut ağırlıklı çevrelerde mekân ve yer deneyimi bakımından öncelikli hususlar, iki başlık altında incelemeye katılmıştır: a. Boyutsal analiz (yoğunluk, mesafe/uzaklık, yükseklik ölçülerinin haritalanması ve konut gruplarında görece büyüklüklerin görünür kılınması); b. Tipo-morfolojik analiz (bina tipleri ve kolektif formlar; kentsel strüktür ve granüler dokunun haritalanması).

Araştırmanın bulguları, Batıkent’in yerleşim ölçeğindeki dolu-boş örüntüsüne bakılarak, boyut, biçim ve tip bakımından zengin bir çeşitlilik gösterdiği yönündedir. Ana akım konut üretiminin standart çözümleriyle karşılaştırıldığında, Batıkent’in alternatif yaşam çevrelerini barındıran bir denayselliğe sahip olduğu görülür. Buna karşılık, mekânsal bağlantıların ve genelde kent imgesinin zayıflığıyla, dönemin dünya deneyimindeki öncü yaklaşımların gerisinde durmaktadır. Batıkent son yıllarda ana plan kararlarının dışına çıkan bir yapılaşma baskısı altındadır. Bu durum, kooperatifler döneminden farklı olarak Batıkent’in de ana akım tipler doğrultusunda bir gelişmeye açılıp, özgün yönlerinin kaybolmasına yol açabilecektir.

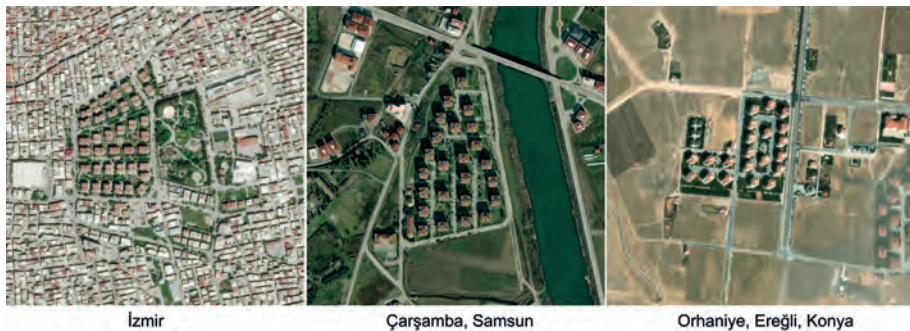
Anahtar Kelimeler: Batıkent, Alternatif konut, Yer ve mekân, Haritalama

Giriş

Toplu konut çevreleri, nicel ihtiyacı karşılamanın yanı sıra, yerleşim alanlarında gelişmiş bir mekânsal niteliğe ulaşma aracı olarak kentleşmede önemli bir yere sahiptir. Konut yerleşimlerinin tasarımı, toplumun kültürel ve ekonomik yapısını yansıtır. Ayrıca, kitlesel ihtiyaca cevap verecek mekânsal bileşenlerin yaratılmasında toplu konutlar, çeşitli ve değişken yaklaşımları bir araya getirebilme özelliğine de sahiptir. Çok yönlü tasarım ve üretim süreçlerini gerektiriyor olmasına rağmen, günümüz kent planlama ve mimari tasarım pratiği, yerleşik talepler doğrultusunda *generic* çözümlerle yetinmeye eğilimlidir.

Generic terimi, “benzer şeylerin tamamı tarafından paylaşılan, tipik olan veya bunlarla ilgili olan” olarak tanımlanmaktadır (Cambridge Dictionary, 1995, 587-588). *Generic* bir mimari üretimin etkisi altındaki toplu konut ortamları, yere ait mekânsal ve demografik özelliklerle ilişkilendirilmeyen basmakalıp yerleşim desenleri ve konut tipleri yaratmakta, böylece bir kentin çok katmanlı yapısını ihmal etmekte ya da yavaşça yok etmektedir. Kentsel morfolojinin oluşumunda hazır çözümlere dayalı ve basit şemalara indirgenmiş toplu konut yerleşimlerinin kolayca çoğaltılabilmesi, *generic* mimarinin egemen olduğu bir ana akım konut üretimini alternatifsiz bırakmaktadır.

Yapılı çevrelerin en önemli parçası olan konut ortamlarının, mekânsal örgütlenmenin çok yönlülüğüne katkıda bulunabilecek, genel çözümlerin ötesine geçebilecek, toplum ve tasarım odaklı stratejilerle ortaya çıkması beklenir. Ancak Türkiye’deki yaşam ortamları, çoğunlukla ayırt edici niteliklerden yoksun, *generic* bloklar tarafından şekillenmektedir. Üretimin kamu veya özel sektör eliyle olması da büyük bir fark yaratmamaktadır. Bağlamı ister kentsel ister kırsal veya banliyö olsun, bu bloklar her yerde aynı anlayışla üretilmektedir. İklim, topoğrafya, kültür ve hane halkı özellikleri gibi koşullarla da ilişkilendirilmeden, basmakalıp yerleşim desenleri ve konut tipleri biteviye çoğalmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Türkiye’de kent, banliyö ve kır bağlamlarında üç toplu konut. (Kaynak: URL-1)

Türkiye’deki toplu konut yerleşimlerinin çoğu, seçilen örneklerdeki gibi “nokta blok” tipi apartman bloklarının dizilimiyle şekillenmektedir. Yere ait bir duyguyu veya algıyı harekete geçiremeyen bu ana akım üretimin eleştirisi, konut üzerine çalışmaları, Türkiye ve dünya deneyiminden alternatif mekânsal örgütlenmeleri hatırlamaya yönelmektedir¹. Türkiye’de 1980 sonrası dönemle ilişkilenen bu ana akım üretimin tekdüzeliğine karşılık, 80 öncesinin mimarlık ve planlama pratiklerindeki görece çeşitlilikten ve kıt kaynaklara rağmen alternatif arayışların varlığından söz edilebilir. Ankara’nın başkent oluşundan itibaren ev sahipliği yaptığı konut girişimleri² arasında örneğin Batikent, gerek planlama ve uygulama süreçleri gerekse üretilen konut sayısı ve çeşitliliği açısından dikkat çekicidir.

Batikent: Bir Kooperatifler Deneyimi

Ankara-İstanbul karayolunun kuzeyinde yer alan Batikent, 1034 hektarlık bir alan üzerinde 50.000’in üstünde konut ve 200.000’in üstünde nüfusuyla, kooperatifler eliyle gerçekleştirilmiş en büyük yerleşim olarak, başlı başına bir deneyim sunmaktadır (Şekil 2).

Batikent Projesi’nin hazırlıkları 1974 yılında, Vedat Dalokay’ın belediye başkanı seçilmesiyle (1973), orta ve alt gelir gruplarını hedefleyen bir yerleşim ve sosyal konut projesi olarak başlatılmıştır. Bu tarihten önce 1969 yılı, Kooperatifler Kanunu’nun yürürlüğe girişi ve Ankara Belediyesinin “1990 Nazım Plan” çalışmalarına başlanmasıyla belirgindir. Günay’ın (2005) anlatımıyla, plan çalışmasını yönlendiren ana etken, 1970’lerde gözlenmekte olan kentleşmenin sonuçlarıdır: “düzenli konut alanlarının jeomorfolojik yapı içinde eşiklere dayanması ve gecekonduların kentin üç bir yanından düzenli konut alanlarını çevrelemesi”. Bu durum karşısında kentleşmenin batı koridoruna yönlendirilmesi amaçlanmış ve önce “Akkondu”, daha sonra “Batikent” olarak adlandırılan proje, “çarçık kentleşme” ve gecekondulaşmaya karşı bir eylem rotası oluşturacak uydu kentlerin ilki olarak ortaya çıkmıştır (Günay 2005, s. 87-88, 100).

1950’li yıllardan itibaren kırdan kente göçle birlikte artan gecekondulaşmaya karşı, yeni yerleşim alanlarında konut üretim hacmini artırmak için çözüm yöntemleri arasında konut kooperatifleri öne çıkmıştır. Planlama ve uygulaması 1979’da başlayan Batikent için yeni bir model benimsenerek, kurulacak bir kooperatifler birliği ile Ankara Belediyesi ve merkezi yönetimin iş birliğine dayalı bir konut geliştirme süreci oluşturulmuştur. Kent-Koop, “Batikent Konut Üretim Yapı Kooperatifleri Birliği” adı altında toplanan bir kooperatifler üst birliğidir. Ankara Belediyesince kamulaştırılmış olan alanda hem gecekondulu bölge olarak hayata geçirilmiş hem de batı koridorundaki kentsel büyüme buradaki yapı blokları ile oluşturulmuştur (Şekil 3).

Projenin uygulamaya konduğu 1979 yılından itibaren biriken konut istemini yanıtlamaya çalışan Kent-Koop, büyük sayılarla üretime geçme zorunluluğu nedeniyle nitelikten çok niceliğe önem vermek zorunda kalmıştır (Karayalçın, 1988).

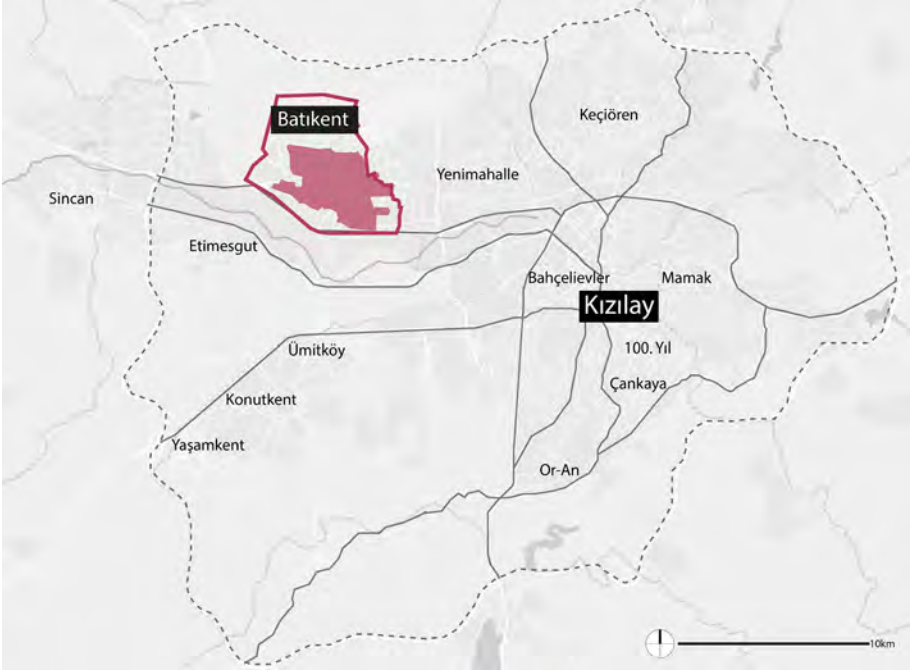

Şekil 2. Batıkent'in güncel uydu görüntüsü (2021) (Kaynak: URL-1)

Üretimin başladığı ilk 5 yıl içerisinde yılda 5.000'in üstünde konut projelendirilerek, toplamda 30.000 konut üretilmiştir. Bu seri üretimin sonucunda, ülkede tek seferde planlanan ve uygulanabilen en büyük kooperatif yerleşimi olmuştur (Karayalçın, 1987).

Bu başarı çizgisi nedeniyle Kent-Koop, 1987 yılında Dünya Konut Yılı nedeniyle düzenlenen uluslararası bir yarışmada ödül almıştır³. Projenin ödüllendirilme gerekçesinden bir bölümle özetlenirse: "... herhangi bir yere kopyalanabilen" ve yaratıcı, yenilikçi, toplumun tüm kesimlerinin uygulamaya dahil edildiği bir plan olması nedeniyle, Ankara'da hayata geçirilen Batıkent projesi, bu ödüle layık görülmüştür (Sneddon ve Theobald, 1987, 19).

Ulusal ve uluslararası arenada birçok ödüle layık görülmesine karşılık, Batıkent yer yer eleştiri oklarına da hedef olmuştur. Batıkent'e ödüller kazandırmış olan 'tekrarlanabilir' nitelikte ve 'tek bir yere özgü' olmayan konut üretim programı, daha ziyade nicel verilere dayanılarak başarılı görülmüş ve üretilen çevrelerin mekânsal nitelikleri göz ardı edilmiştir. Örneğin Hasan Özbay, projenin hayata geçtiği ilk 5 senelik durumu değerlendiren yazısında, Batıkent'i Türkiye'de görülen tipik konut üretim modelleriyle karşılaştırmakta ve projenin geldiği nokta itibarıyla gözlemlediği "kişilikten uzak" kent mekânları yorumu ile bir nevi *generic* konut problemine işaret etmektedir⁴ (Özbay, 1988, 70). Öte yandan, günümüzde ana akım konut üretiminin yer ve mekân özellikleri bakımından sergilediği görece yoksunluk, Batıkent'in karşılaştırma zemini olarak incelenebileceği bu araştırmayı gündeme getirmiştir.

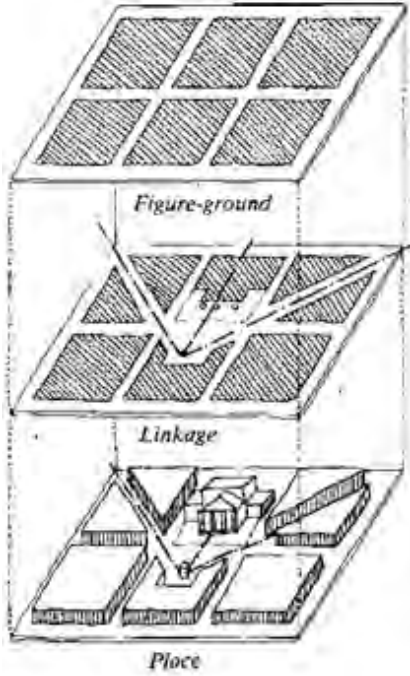
Şekil 3. Batıkent'in konumu ve kentsel ölçekteki büyüklüğü (Kaynak: Küreli Gülpınar, 2021)

Batıkent projesi, özellikle örgütlenme modeli açısından çok yönlü araştırmalara konu edilmiştir (Karayalçın, 1987, 292; Keskinok, 2005, 121; Çoban, 2012, 75-108). Oluşturduğu yaşam çevreleri bakımından ise yeterince incelenmiş değildir. Bu çalışmanın hedefi, Batıkent'in alternatif konut tipleri barındıran özellikli bölümlerini ortaya çıkarmak ve yerleşim bütünündeki plan kurgusunu değerlendirmek üzere; kent, mahalle, yapı adası, parsel ve yapı bloğu ölçeklerinde analiz haritaları aracılığı ile, mekân ve yer özelliklerini irdeleyen bir çerçeve sunmaktır.

Kavramsal Çerçeve: Kentsel Tasarım Kuramına Üç Yaklaşım

Konunun ele alınışı ve analiz araçlarının belirlenmesinde, Roger Trancik'in (1986) ifadesiyle "bütünleşik kentsel tasarım için potansiyel stratejiler sağlayan" başlıca üç yaklaşım ve ilgili haritalama türleri dikkate alınmıştır (Şekil 4).

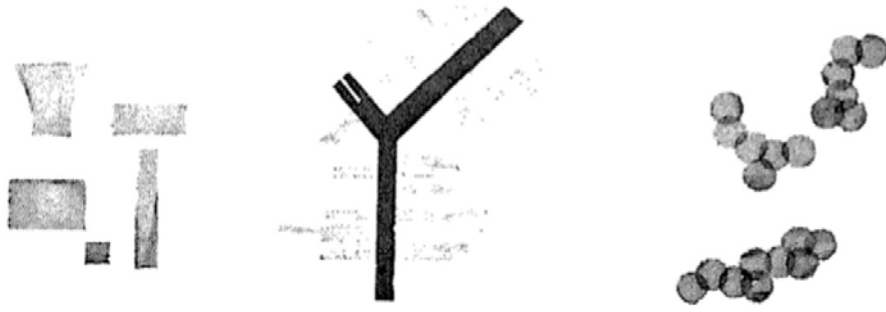
1. *Şekil-Zemin Kuramı*: Bu kuram, binaların dolu kütleleri (şekil) ile açık boşluklar (zemin) arasındaki göreceli arazi kullanımının incelenmesine dayalıdır. Kentsel alanların dolu-boş örüntüsü/deseni (*pattern*) haritalandığında, kentin mekânsal yapısı, dokusu ve hiyerarşisi, plan düzleminde netleşir. Geleneksel kent dokusunda binalar tarafından sınırlanan boşluklar tanımlı şekillere (figür karakterine) sahipken, modern kentte aksine, boşluklar değil binalar figür karakterinde olup, sınırsız/tanımsız bir boşlukta serbest kompozisyona sahiptirler (Şekil 6). Şekil-

Şekil 4. Kentsel tasarım kuramları (Kaynak: Trancik, 1986, 98)

zemin çizimlerinin en bilinen örneği olan ünlü Nolli Haritası, kamusal boşlukların dolu kütlede oyulmuş gibi şekillendiği geleneksel şehrin dolu-boş ilişkisini gösterir. Burada baskın olan yoğun ve sürekli kütle, tanımlı boşlukların oluşmasına izin vermekte iken, modern kentlerin çoğunda baskın olan boşluktur. Binalar, bütünden bağımsız figürler olarak şekillenir ve aralarındaki boşluklar tanımsızdır. Özellikle çok katlı dikey yapılaşmada zemindeki kütle azaldığından, dış mekânın şekillendirilmesi neredeyse imkansızdır. Şekil-zemin analizleri sadece mekânsal örüntüleri ortaya çıkarmaya değil, aynı zamanda semtlerin ayırt edici özelliklerini göstermeye de yarar. Bu çalışmada Nolli haritasından farklı olarak, zemin katlar için kamusal-özel mekân gösterimleri işlenmemiştir.

2. *Bağlantı Kuramı*: Dolu-boş örüntüsüne dayalı ilk kuramdan farklı olarak, bağlantı (*linkage*) kuramı kentin bölümlerini birbirine bağlayan “çizgiler” ile ilgilidir. Çizgileri oluşturan başlıca öğeler ise cadde ve sokaklar, yaya yolları, çizgisel açık alanlar veya kentin bölümlerini ilişkilendiren bağlantı elemanlarıdır (ör. bir arazi sınırı, yönlü bir hareket akışı, düzenleme eksenine veya bir yapının kenar çizgisi gibi). Bağlantı kuramını uygulayan tasarımcı, mekânları düzenleyen yapıyı oluşturacak bir ilişkiler sistemi veya ağını kurmaya çalışır. Burada şekil-zemin kuramının mekânsal şemasından ziyade, dolaşım şeması ve hareket sistemleri söz konusudur. Bu yaklaşıma göre dolaşımın dinamikleri, kent formunun jeneratörü

Şekil 6. “Kolektif Form”a yaklaşımlar: *kompozisyonel form, megaform, grup form* (Kaynak: Maki, 1964, 6)

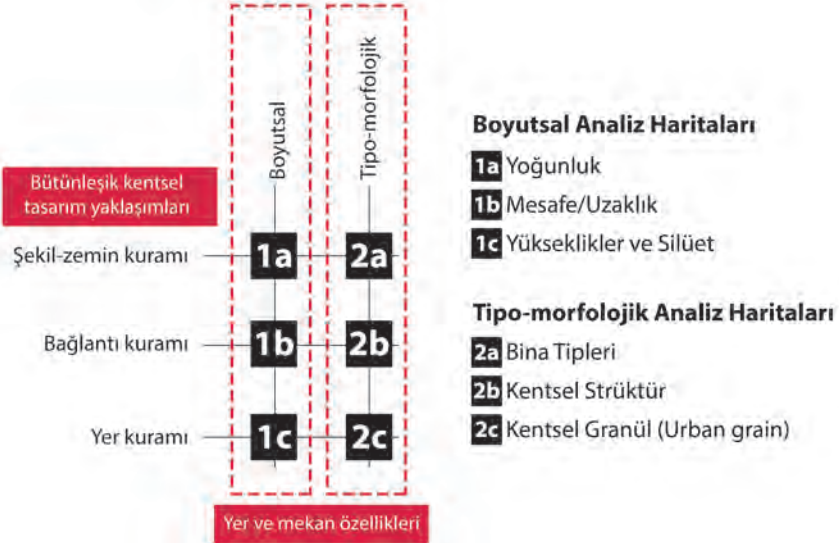
miştir. Mekân ile yer arasındaki farka bakıldığında; mekân türleri fiziksel özelliklere dayalı kategoriler ve tipolojilerle tanımlanabilirken, yerleri kendine özgü atmosferi veya ruh hali (*Stimmung*) ile deneyimlemek gerekir. Nesnelere birbirine bağlayan sınırlı bir boşluk olarak mekân, ancak kültürel ve yerel içerikten kaynaklanan bağlamsal bir anlam kazandığında yer olur. Mekânın şekli, ışığı, sesi, kokusu, malzemenin dokusu ve rengi gibi somut yönler ile, mekânın duygusal çağrışımları ve kimlik, karakter gibi soyut yönleri birbirinden ayrılmaz unsurlar olarak, yerleri benzersiz kılar. Yere ilişkin haritalamalar bu çalışmanın kapsamı dışında olmakla beraber, diğer iki analizin yer özellikleriyle ilişkilenebilen unsurları, dikkate alınmıştır.

Yöntem: Kentsel-Mekânsal Analiz

Bütünleşik kentsel tasarım yaklaş

Kentsel-mekânsal analiz ve haritalama; bina, parsel, yapı adası, cadde, mahalle ve kentsel bölge ölçeklerine odaklanarak, yapıli çevrelerin anlaşılmasını sağlamaktadır. Kenti oluşturan unsurlarla birlikte yapıli çevrelerin mekânsal örgütlenme ve yer özelliklerine ilişkin yönleri keşfedilebilmektedir (Ünlü, 2018, 62). Kentsel morfolojiye dair Türkiye’de yürütölen akademik çalışmalarda kullanılan haritalama yöntemleri, araştırma alanı ve kavramsal çerçeve açısından çeşitlilik sunmaktadır⁵.

Bu çalışmada, Batıkent’in kentsel-mekânsal özelliklerini kavramsal matriste (Şekil 5) gösterilen kuramlar (1a, 1b, 1c) ve tanımlanan unsurlar (2a, 2b, 2c) çerçevesinde analiz eden haritalama yöntemleri uygulanmıştır. Haritalar ve destekleyici şemalar, incelenen kentsel alanın mekânsal yapısını ve toplu konutların yerleşim desenlerini gösteren iki boyutlu gösterimler olarak işlev görmektedir. Konut ağırlıklı çevrelerin mekân ve yer deneyiminde öncelikli olan unsurları, başlıca iki yönden incelemeye katılmıştır: a. *Boyutsal analiz*: yoğunluk, mesafe/uzaklık, yükseklik ve silüet ölçülerinin haritalanması ve konut gruplarında görece bü-

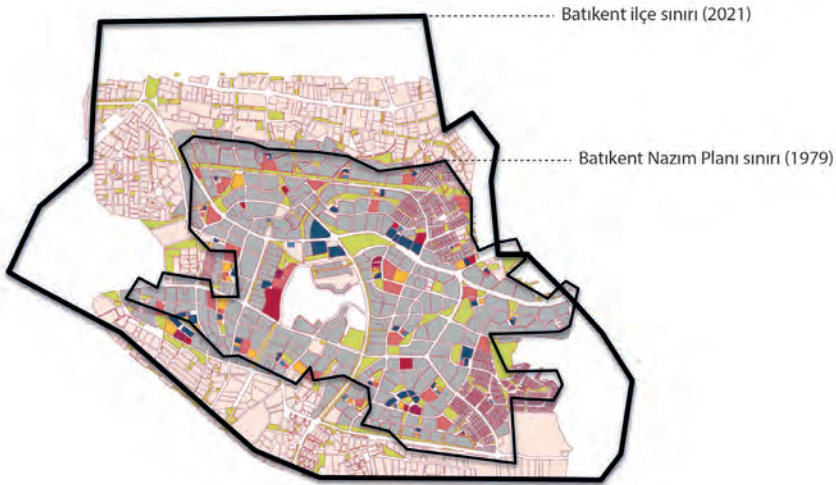
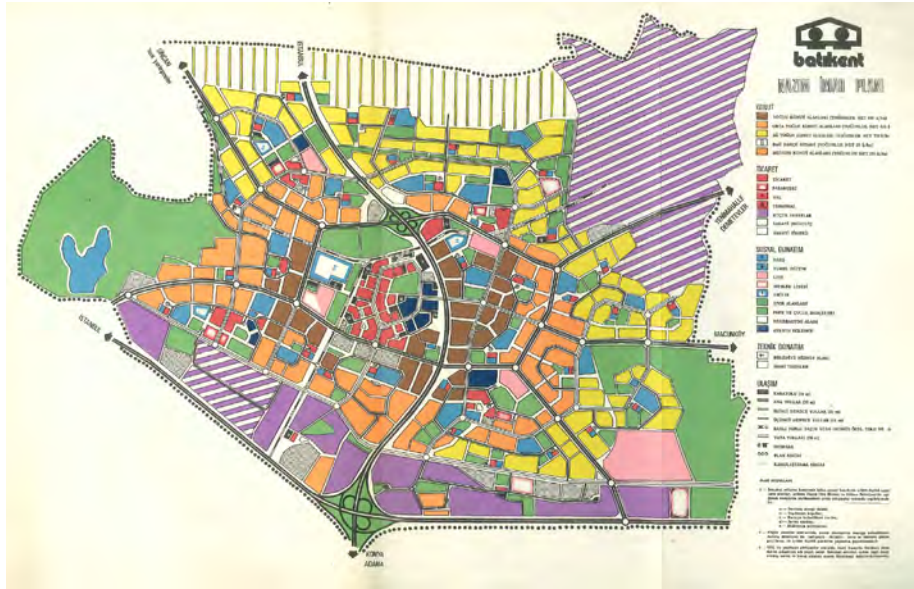
Şekil 7. Kavramsal matris

yüklüklerin görünür kılınması; b. *Tipo-morfolojik analiz*: bina tipleri ve kolektif formlar, kentsel strüktür ve kentsel granül (*urban grain*) özelliklerinin haritalanması; bina tipi ve kolektif form sınıflandırmasına göre seçkilerin oluşturulması (Şekil 7).

Analiz : Bir Toplu Konutlar Koleksiyonu Olarak Batıkent

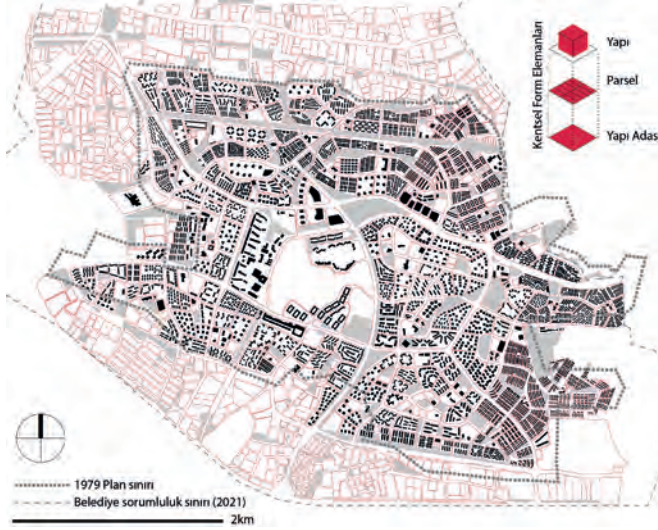
Batıkent'in 1979 yılına ait Suavi Akansel ve ekibi tarafından hazırlanan nazım imar planı, makroformun temel ilkelerini tanımlamıştır (Şekil 8). Projede “derli konutlar” (gündüzkondu), “kredili konutlar” ve “kiralık konutlar” olarak tanımlanan üç farklı konut türü, makroformu oluşturan öncelikli örgütlenme unsurlarıdır. Plan, 5000-7000 kişiyi barındırması planlanan komşuluk birimi ve diğer alt birimler üzerine kurgulanmıştır. 1000 kişiden oluşan en küçük birimler, kooperatif örgütlenmelerini de tarif eden konut çevrelerini tanımlarken, bu kooperatif grupları için tahsis edilen sosyal birimler 100 metre mesafe içinde konumlandırılmıştır (Kent-Koop, 1979). Plana göre merkezler ve alt merkezler dışında her kooperatif, kendilerine tanımlanan bir ada içerisinde belirlenen konut türü ve yoğunluğuna göre kendilerinin yönettiği bir projelendirme ve uygulama alanına sahip olmuştur (Keskinok, 2005, 138).

Batıkent'in güncel morfolojik durumuna yönelik okumalar, kavramsal matriste belirtilen analiz haritalarıyla yapılmıştır. Tüm analiz haritalarında iki sınır gösterilmiştir. Biri 1979 planına dayanan kooperatif sınırı, diğeri 2021 yılı itibari ile Yenimahalle Belediyesi sorumluluk alanı sınırıdır. 1979 plan sınırının yeni geliştirilen alanlardan ayırt edilebilmesi için, haritalara bu bilgi eklenmiştir.

Şekil 8. Batikent 1/5000 ölçekli nazım imar planı (üst) ve güncel durum (alt) (Kaynak: Kent-Koop, 1979)

Kavramsal çerçevenin tanımladığı ilk analiz, kentsel formun şekil-zemin haritası yoluyla okunmasıdır (Şekil 9). Bu ilk haritanın diğer analizlere de altlık oluşturabilmesi için, yapı adalarını çevreleyen yollar gösterilmiştir. Analiz üç ana elemana dayalıdır: yapı adaları (*urban block*), parseller ve üzerlerindeki yapı blokları. Kentsel formun buradaki belirgin unsurları, başta yerleşimin dolu-boş düzeni olmak üzere, örüntü çeşitliliği ve görece büyüklüklerle ortaya çıkan mekânsal hiyerarşilerdir.

Şekil 9. Kentsel form: şekil-zemin haritası (Kaynak: Küreli Gülpınar, 2021)

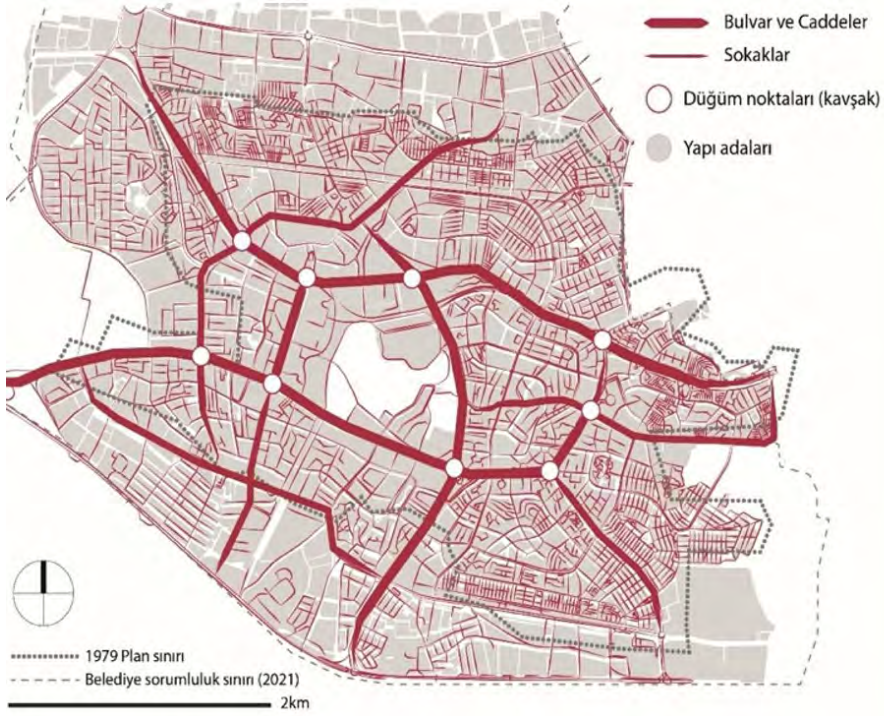
Kavramsal çerçevenin ikinci analizi, kentsel formun bağlantılar yoluyla okunmasıdır (Şekil 10). Batıkent'in mekânsal bağlantıları, büyük ölçüde ulaşım sistemiyle örtüşmektedir. Bulvarlar, caddeler ve sokaklar, yaya ve araç trafiğinin birlikte aktığı birinci, ikinci ve üçüncü derece arterlerdir. İlk ikisi ana arterlerdir; iki ana arterin kesişimi olan kavşaklar haritada düğüm noktaları olarak belirtilmiştir. Yapı adalarının bir veya iki kenarı ana arterlerle çevrili olabildiği gibi, tamamen sokaklarla çevrili olan yapı adaları da mevcuttur.

Kavramsal çerçevenin içerdiği üçüncü analiz olan yer özellikleri üzerine haritalamalar, bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Ancak diğer haritalarda ortaya çıkan, kentin bellekte yer edinen algısal yönleri ve imgesi gibi, yerle de ilişkilenebilen unsurlar, genel bir değerlendirme yapmaya olanak tanımaktadır.

Boyutsal Analiz Haritaları

Yoğunluk

Batıkent'teki kooperatif konutlarının yoğunluk analizi; düşük, orta ve yüksek yoğunluk olarak tanımlanan 3 grubun konut birimi başına düşen alan, toplam konut birimi sayısı, alan üzerine düşen kişi sayısı ve kapladıkları toplam alan üzerinden hesaplanmıştır (Şekil 11). Kent-Koop'un ilk 5 yıllık gelişimi süresince yapılması öngörülen bu 3 yoğunluk grubunun sunduğu nicel verilere göre, düşük yoğunluklu konutların Batıkent nizam planına göre "gündüzkondu" ve kredili evler için ayrılan bölgelerde yoğunlaştıkları görülmektedir. Üretilen toplam konut birimi sayısı ve Batıkent üzerinde kapladıkları toplam alan bakımından en büyük tipi oluşturan düşük yoğunluklu konutlar, barındırdıkları kullanıcı nüfusu (toplam yo-

Şekil 10. Kentsel form: bağlantı haritası (Kaynak: Küreli Gülpınar, 2021)

ğunluk) bakımından yüksek yoğunluklu konut gruplarının neredeyse yarısı kadar bir kullanıcıyı barındırmıştır. Batıkent projesinin ilk aşamalarından itibaren bölge büyüyüp nüfuslandıkça, orta ve yüksek yoğunluklu konutların sayısının artmakta olduğu ve daha kalabalık yerleşim yerlerinin Batıkent merkezi çevresinde toplandığı anlaşılmaktadır. Düşük ve orta yoğunluklu gruplardaki konut stokunun 1979 planı sınırında kaldığı anlaşılmaktadır.

Mesafe/Uzaklık ve Yürünebilirlik

Mesafe gösterimleri için hazırlanan harita, mekânsal unsurların birbirine bağlanışındaki yakınlık/uzaklık ölçüsünü göstermektedir. Mekânları birbirinden ayıran ya da biraraya getiren araç ve yaya dolaşım sistemi bu unsur altında tanımlanmıştır. Uluslararası literatürde “pedestrian shed” ve “5-minute walk” olarak geçen, konut çevreleri için yürünebilirlik ölçütü, mekânsal unsurlar arasındaki mesafeleri yaya ve motorlu araç ortalama hareket sürelerine göre belirlemektedir. Buna göre, yayaların bir merkezden (örneğin işyeri, alışveriş merkezi, okul) evlerine yürüyebilecekleri ve toplu taşıma araçlarına erişebilecekleri en uygun uzaklık, 5 dakikalık bir yürüyüş süresi olarak tanımlandığında, yaklaşık 400 metre yarıçaplı bir çember olarak hesaplanmaktadır. Bu çember içerisinde kalan mekânsal bağ-

Şekil 11. Yoğunluk haritası (Kaynak: Küreli Gülpınar, 2021)

lantılar, ideale yakın bir uzaklık verisi sunmaktadır (Steuteville & Langdon 2009; Steuteville 2019).

Batıkent'in 1979 yılında hazırlanan haritasına göre yapı adaları, ulaşım arterleri tanımlandıktan sonra merkez ve alt merkezler civarında oluşturulmuştur (Kent-Koop, 1979, 148-50). Buna göre alanda iki tür bağlantı vardır: caddeler ve geniş bulvarlar aracılığıyla yapı adalarını çevreleyen ana bağlantılar ve her kooperatif yerleşiminin / sitesinin kullanıcıları için işlev gören ara bağlantılar. Batıkent, 1979 nazım planında planlandığı gibi, sağlık ocakları, camiler, kültür merkezleri veya spor alanlarını en az bir okul türüyle (anaokulu, ilkokul veya lise) birleştiren farklı işlev gruplarını içeren çok sayıda merkeze sahiptir. Konut çevrelerini tanımlayan 100 metrelik mesafe içinde yer alan okullar merkez alınarak, yaklaşık 10 dakikalık yürüme mesafeleri tanımlayan çemberler oluşturulmuştur (Şekil 12). Haritaya göre, yaya çemberlerinin kentsel form üzerinde bir düzen oluşturduğu, ancak konut ortamlarını mekânsal bir süreklilik içine alan bir bağlantı sistemi sunmadıkları yorumu yapılabilmektedir. Çemberler birbirlerinden uzakta bulunmakta ve yalnızca ana arterler yoluyla bağlanmaktadır. Ayrıca, Batıkent'in merkezinde yer alan rekreasyon alanının gelişimi hala tamamlanmadığından, kentsel morfolojideki bu boşluk, bağlantı sistemini kesintiye uğratmaktadır.

Yükseklikler ve Silüet

Konut çevrelerinde artan mekânsal ihtiyaçlar nedeniyle kat yüksekliklerinin artması, kentleşmenin en tipik sonuçlarından biri olmuştur. Kullanıcı yoğunluğunun zemin seviyesinden üst katlara dağıtılması ile düşeyde gelişerek insan ölçeğini aşan bina yükseklikleri, şehir silüetini de etkileyen morfolojik unsurlar haline gel-

Şekil 12. Mesafe/uzaklık ve yürünebilirlik haritası (Kaynak: Küreli Gülpınar, 2021)

miştir. Konut toplulukları temelde üç tip yükseklik grubuna göre gruplandırılmaktadır: alçak, orta ve yüksek katlı. Az katlı binalar en fazla 6, orta katlı binalar en fazla 12, yüksek binalar ise 13 kat ve daha üstü olarak tanımlanmaktadır⁶.

Batıkent'in kentsel-mekânsal haritalarla analiz edilmesinde toplu konut çevrelerinin oluşturduğu silüetin anlaşılabilmesi için arazinin eğiminin de anlaşılması gereklidir. Topoğrafya eğrilerinin oluşturduğu yükseklikleri gösteren basit bir grafik ile Batıkent'in silüeti incelendiğinde, konut yoğunluklarının arazinin topoğrafik özelliklerine göre planlandığı anlaşılmaktadır (Şekil 13). Batıkent'teki yoğunluk grupları, birim alan başına düşen nüfus dağılımına ve konut birimi standartlarına göre üç yükseklik grubunda planlanmıştır. Buna göre düşük yoğunluklu konutlar 2 katlıdır (az katlı). Orta yoğunluklu konutlar 5-9 katlı (orta katlı), yüksek yoğunluklu konutlar 10 ve üstü (yüksek katlı) binalardır. Düşük yoğunluklu yerleşimlerin çoğunluğunun arazinin en yüksek kesimlerinde yoğunlaştığını, yüksek yoğunluklu yerleşimlerin ise arazinin en alçak kesimlerde yer aldığını ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle kentsel görünüm, Batıkent'in büyümesini de gösteren bir bina silüeti tanımlamaktadır. Yükseklikler haritası üzerinden bir en kesit alındığında ortaya çıkan topoğrafik silüet, bu savı desteklemektedir (Şekil 14).

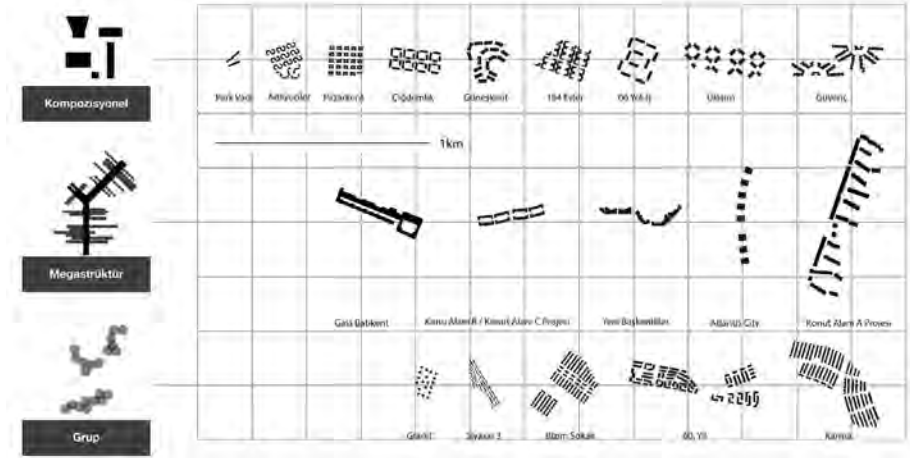
Tipo-morfolojik Analiz Haritaları

Bina Tipleri

Tipo-morfoloji haritaları, konut çevrelerindeki mekânsal örgütlenme örüntülerini incelemek üzere hazırlanmıştır. Belirli bir konut tipolojisinin morfolojik bir örüntü oluşturmadaki rolüne ilişkin mekânsal süreklilik/süreksizlik, kentsel form içinde en baskın mekânsal karakterini ifade eden şekil-zemin gösterimi aracılığı

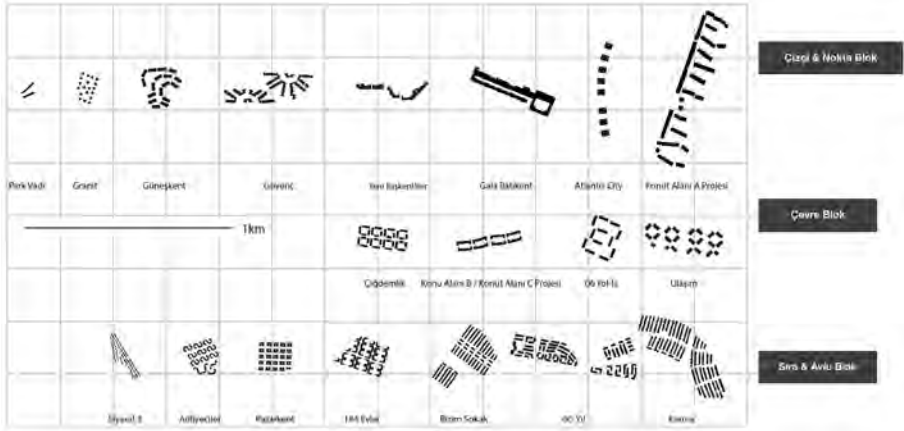
Şekil 13. Yükseklikler haritası (Kaynak: Küreli Gülpinar, 2021)

Şekil 14. Silüet gösterimi: Kentsel kesit (Kaynak: Küreli Gülpinar, 2021)

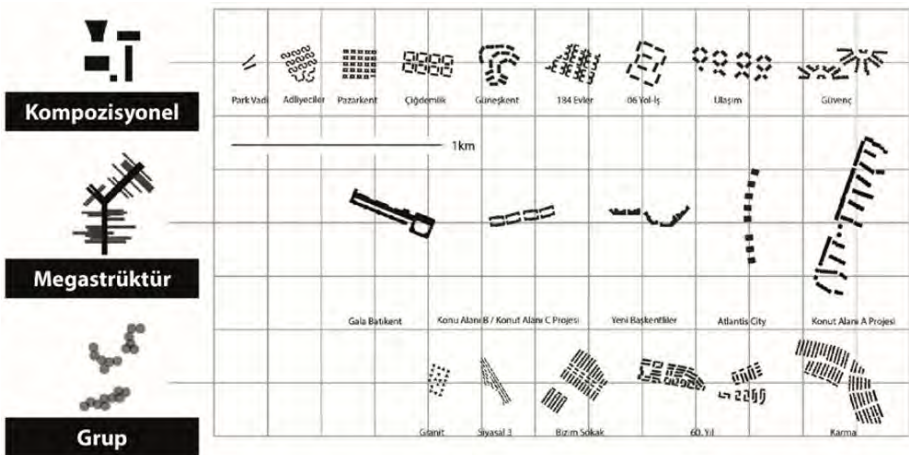
ile açığa çıkabilmektedir. Fakat Batıkent örneğinde bu analizin, her bir yapı adası içindeki bütünsel örüntü dikkate alınarak yapıldığı belirtilmelidir.

Tipo-morfolojik haritalama, kooperatif yerleşimlerinin mekânsal örgütlenmesinde beş bina tipi kullanıldığını göstermektedir (Şekil 15). Haritada nokta, çizgi, çevre, sıra ve avlu tipleri, ilgili parsel ya da yapı adası üzerinde işaretlenmiştir. Haritaya göre, bina tiplerinde üç tip konutun göreceli yoğunluğundan sözü edilebilir. Düşük yoğunluklu alanlarda, sıra veya avlu tiplerden oluşan 1 ila 3 katlı bahçeli evler vardır. Ayrı parseller olarak planlanan ilk konut grupları dışında,

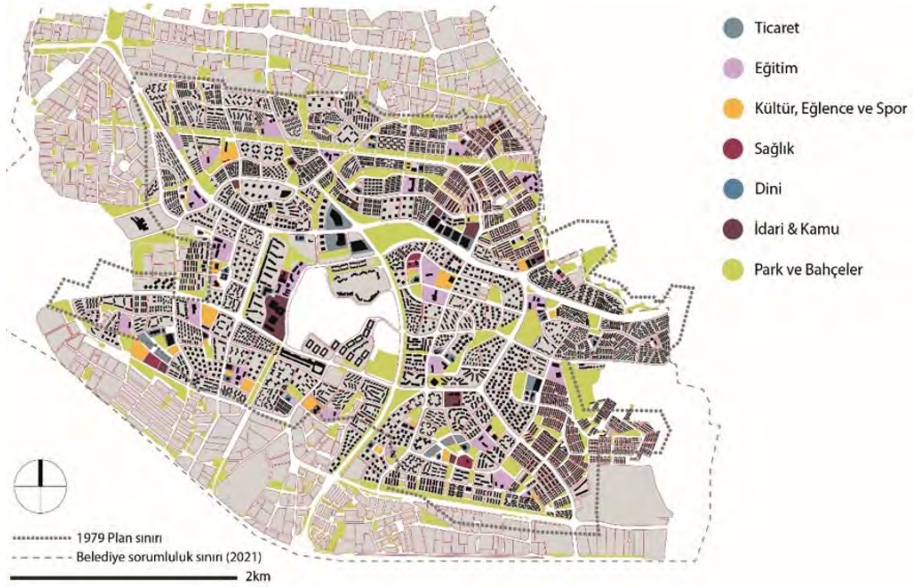

Şekil 16. Batukent'te bina tipi sınıflamasına göre belirlenmiş seçki (Kaynak: Kürelî Gülpinar, 2021)

Haritalamada bina tipleri sınıflaması ile Maki'nin "kolektif form" sınıflaması biraraya getirilerek, kent morfolojisi daha ayrıntılı okunabilmektedir. Buna göre, şekil-zemin gösterimi ile ifade edilen yapı kümelerinin yanı sıra, kolektif form sınıflamasına göre bir seçki daha belirlenmiştir (Şekil 17). Tablo incelendiğinde, kompozisyonel formun en çok görülen örgütlenme biçimi olduğu anlaşılırken, megastrüktür formu sayısal olarak daha az rastlansa da büyüklük bakımından yapı adası ölçeğinde biçimlendirici özelliğe sahip olduğu gözlenebilmektedir. Grup form ise ağırlıklı olarak sıra evler tipindeki örgütlenme biçimleri için belirlenebilmektedir.

Şekil 17. Batukent'te F. Maki'nin "Kolektif Form" sınıflamasına göre belirlenmiş olan seçki (Kaynak: Kürelî Gülpinar, 2021)

Şekil 18. Arazi kullanım haritası (Kaynak: Küreli Gülpınar, 2021)

Kentsel strüktürü belirleyen örüntülerin yoğunlukla arazi kullanımına bağlı olduğu anlaşılmıştır (Şekil 18). Ticari, eğitim, kültür ve spor tesisleri, hastaneler, camiler ve idari binaların konumları kentsel yapı ile ilişkilendirildiğinde bu programatik kümeler, mekânsal bağlantıların anlaşılmasına yardımcı olur. Analiz haritası, orta ve yüksek yoğunluklu konut alanlarının ticari alanlarla beraber tanımlandığını göstermiştir. Batıkent'in ana arterlerinin düğüm noktalarında kentin büyüme desenleri tanımlanmakta ve konut çevreleri sınırlandırılmaktadır.

Kentsel Granül

Tipo-morfolojik özelliklerin sonuncusu, literatürde *urban grain* olarak tanımlanan 'kentsel granül' özelliği olarak incelenmiştir. 'İnce' (*fine grain*) veya 'kaba' (*coarse grain*) olarak nitelendirilen kentsel mekânın tanecikli (granüler) yapısı, kentsel morfolojinin özelliklerini ayırt etmeye yönelik yaklaşımları ifade etmektedir. Kentler bina, parsel, sokak gibi *generic* öğelerden oluşan hiyerarşik bir yapı olarak kabul edildiğinde, Karl Kropf'un (2011) ifade ettiği gibi, bu hiyerarşinin en belirgin ifadesi, aynı kentsel alanı farklı çözünürlük seviyelerinde gösteren bir planlar dizisidir (Kropf 2011, 394). Bu çalışmadaki kentsel granülün diğer tipomorfolojik yönlerden farkı, yer duygusuna yönelik etkisidir.

Batıkent'in kentsel granül analizi; binaların, sokakların, parsellerin ve konut bloklarının farklı tipolojik oluşumlarını da göstermektedir. Kentsel granül hiyerarşisi açısından bakıldığında, trafik arterleri olarak hizmet eden caddeler ve bulvarlar etrafında yapılandırılmış gibi görünen kentsel formun hızlı gelişimini gösteren kaba

Şekil 19. Kentsel doku (granüler yapı) haritası (Kaynak: Küreli Gülpınar, 2021)

taneli bir sokak ve bağlantı modeli vardır. Hem konut hem de konut dışı binaların mekânsal organizasyonları, yapı adası ve onun çoğunlukla dörtgen olan biçimine bağlıdır. Sonuç olarak, mahalleler ve alt merkezleri genellikle benzer granüler yapılara sahiptir ve bu da binaların ortak alanlar etrafındaki tipik yığılmalarını göstermektedir (Şekil 19). Mahallelerin farklılaşarak birbirinden ayrışabilmesine imkân tanıyan bu özellik, yer karakterlerinin çeşitlenmesini de sağlamaktadır. Dar yaya yolları ve ölçekli sokaklarla çevrili en ince taneli dokulardan, yaya dostu olmayan bulvar ve caddelerle çevrili kaba taneli ayırık yapılara kadar, farklı türlerde çeşitlenen konut grupları mevcuttur. Grupları birbirine bağlayan ana unsur ise trafik bağlantılarıdır. Kentsel strüktür bölümünde açıklandığı gibi, bütüne yönelik odak merkezlerin veya eksenlerin olmayışı ya da yetersiz kalışı, Batıkent bütününde hatırdan kalır bir kentsel imgenin eksikliği ile sonuçlanmaktadır.

Sonuç

Ankara'daki Batıkent kooperatif konut yerleşimi, alternatif bir konut sağlama modeli sunan ve toplu konuta ayrılmış yeni bir yerleşimin bölgesinin planlanmasında öncü bir deney olarak önemlidir. Batıkent deneyimi, konut topluluklarının mimari örgütlenme niteliklerini belirleyen çok yoğun bir şehircilik projesi sunmaktadır. Proje boyunca, yalnızca konut geliştirme faaliyetlerinin etkin bir şekilde uygulanması için temel gereksinimler değil, aynı zamanda Ankara'nın makroformunun büyüyen bir parçası olarak stratejik bir kentsel büyüme planlanmıştır. Yeni bir kentsel alanın yapılandırılması ile yoğunluk ve tipolojik gruplamalara dayalı toplu konut yerleşimi kentsel morfolojinin yer ve mekân özellikleri üzerine bütünlük bir yaklaşım yürütme fırsatı sunmuştur. Bu nedenle bu çalışmada Batıkent

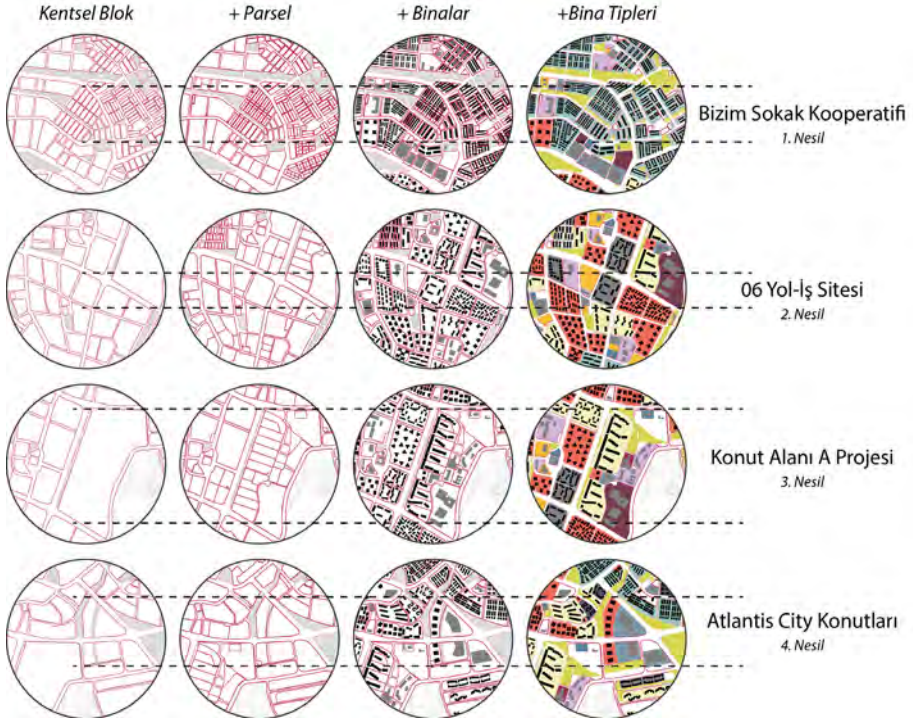
incelemesinin odak noktası, kentsel formun analiz edilmesi ve konut çevreleri ile özlüce değerlendirilmesi olmuştur.

Kentsel-mekânsal analiz haritalarının sunduğu kavramsal çerçeve ışığında toplu konut çevreleri incelendiğinde, konut yapılarının Batıkent'teki en baskın bileşenleri olduğu şekil-zemin haritası ile doğrulanmıştır. Morfolojik haritalama, sayısız kooperatifin çeşitli doluluk-boşluk modelleriyle sınıflandırılabilceğini de göstermiştir. Bu çalışma kapsamında, Batıkent'in yer özelliklerine dair bir haritalama yapılmamıştır. Ancak, kentsel imgeyi oluşturan somut ve soyut unsurların, söz konusu *generic* mimarinin ezici varlığı altında görünürlük kazanamamış olduğu açıktır. Batıkent'in özellikli bölümleri ise kendi kozaları içinde kalmıştır. Alternatif yerleşim nişleri kentsel bir süreklilik içinde deneyimlenememektedir.

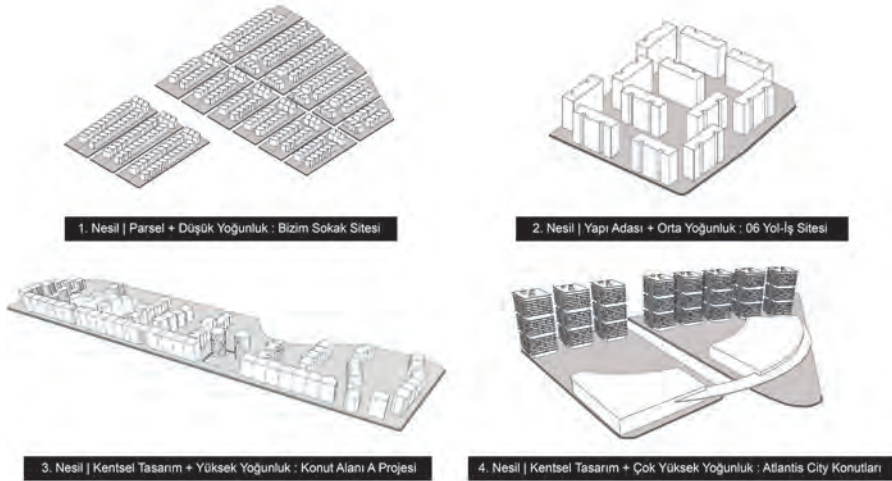
Bu konut sınıfları karşılaştırıldığında, Batıkent'te her biri 4 farklı konut üretimine karşılık gelen 4 nesil konut modeli ortaya çıkmaktadır. İlk üç nesil 1979 planına göre tanımlanan konut tiplerine denk gelmektedir. Özetle; birinci nesil projeler, konut bloklarını tekli parsellerde düşük yoğunluklu birimlere göre organize eden projelerdir. İkinci nesil projeler yapı adaları olarak planlanan ağırlıklı orta ve yüksek yoğunluklu projelerdir. Üçüncü kuşak, mekânsal örgütlenmesini kentsel tasarım yaklaşımlarının bir parçası olarak ele alan kooperatif konut yerleşimleridir. Halihazırda yüksek katlı karma konutlardan oluşan yeni bir tipolojik bir konut grubunun Batıkent'teki kayda değer yükselişi göz önüne alındığında, dördüncü bir nesil de önerilebilmektedir. Bu 4 nesli temsil eden toplu konut örnekleri; morfolojik özellikleri, tipolojileri ve arazi kullanımı nitelikleriyle birlikte kentsel-mekânsal analiz aracılığı ile bir arada incelenebilmektedir (Şekil 20 ve Şekil 21).

Harita ve karşılaştırmalı şemalardan elde edilen bulgular, Batıkent kooperatif konut yerleşiminin, ana akım konut üretiminin aşırı normalleştirdiği kalıplaşmış ve *generic* sayılabilecek çözümlerin yanı sıra, alternatif yaşam ortamlarını da içeren devasa bir deney olduğunu göstermiştir. Geniş bir konut türü yelpazesi sağlamak için yeni teknolojileri kullanmakta ve mümkün olduğunca çok sayıda farklı kullanıcıya hitap etmeye çalışmakta başarılı olunmuştur. Araştırmanın bulguları, Batıkent'in yerleşim ölçeğindeki dolu-boş örüntüsü, boyutsal ve biçimsel farklılıkları ve konut tiplerinin çoğulluğu bakımından zengin bir çeşitlilik gösterdiği yönündedir.

Ana akım konut üretiminin standart çözümleriyle karşılaştırıldığında, Batıkent'in alternatif yaşam çevrelerini barındıran bir deneyselliğe sahip olduğu görülür. Ancak, mekânsal bağlantıların ve genelde kent imgesinin zayıflığıyla, döneminin öncü yaklaşımlarının gerisinde durmaktadır⁷. 1980 sonrası hayata geçirilen Batıkent için, *generic* olmayan alternatif yaklaşımlar, dünya deneyiminde mevcuttu. Kentlerin ve toplu konut yerleşimlerinin kimlik sorunları dünyada tartışılır ve konutta deneysel arayışlar çoğalırken, Batıkent ölçeğindeki bir deneyimin, kent ve konut mimarisinde önemli bir fırsatı kaçırdığı söylenebilir. Özellikle yüksek yoğunluklu yapılardan oluşan kooperatif kümelerinde görülen benzeş örgütlenme

Şekil 20. Batıkent'teki 4 nesil toplu konut projesini temsil eden seçki (kentsel gösterim) (Kaynak: Küreli Gülpinar, 2021)

Şekil 21. Batıkent'teki dört nesil toplu konut projesini temsil eden seçki (yapısal gösterim) (Kaynak: Küreli Gülpinar, 2021)

biçimleri, *generic* bir mimari oluşturarak kentsel katmanların oluşumuna katkıda bulunamamıştır.

Deneysel arayışlar farklı kooperatif blokları ölçeğinde mevcut olmasına karşılık, kent ölçeğinde nadiren ortaya çıkmaktadır. Buna önemli bir istisna, megaform olarak kodlanmış “Konut Alanı A” projesidir (Şekil 15). Batkent’in bir toplu konutlar koleksiyonu olmakla yetinmeyip, kentsel tasarım yönünü ve yer özelliklerini güçlendirecek projeleri hayata geçirmek için hâlâ geç değildir. Öte yandan, Batkent son yıllarda ana plan kararlarının dışına çıkan bir yapılaşma baskısı altında olduğu da gözlenmektedir. Bu durum, kooperatifler döneminden farklı olarak Batkent’in ana akım tipler doğrultusunda bir gelişmeye açılıp, özgün yönlerinin kaybolmasına yol açabilecektir.

Notlar

1. Bu çalışma, ODTÜ Mimarlık Ana Bilim Dalı’nda 2021 yılında Prof. Dr. Aydan Balamir danışmanlığında tamamlanan “Urban-Spatial Analysis of Mass Housing Environments: Mapping Batkent in Search of Alternatives to Generic Housing” başlıklı doktora tezinden derlenmiştir.

2. Ankara’nın başkent olmasından sonra uygulanan ilk proje Yenişehir yerleşimi (1928, 4.5 milyon m²); ikinci proje ise Türkiye’nin ilk konut kooperatifi ve bahçe kent yerleşimi olan Bahçeli Evler Konut Kooperatifi’dir (1934, 321.650 m²). Daha sonra Cumhuriyet döneminin ilk toplu konut projelerinden Saraçoğlu mahallesi (1944, 120.000 m²) ile, merkezi ve yerel yönetimlerin birlikte hayata geçirdiği ilk uygun fiyatlı konut yerleşimi olan Yenimahalle projesi (1948, yaklaşık 1.0 milyon m²) gelir. 1950’li yıllardan itibaren Ankara’ya yoğun göçler olmuş, ancak Batkent Projesi’nin hazırlıklarına başlanan 1974 yılına kadar (imar planı 1979, yaklaşık 10 milyon m²), yeni yerleşim projelerine girişilememiştir. TOKİ’nin kuruluşundan (1984) sonra, özellikle ilk uygulama olan Eryaman-3 örneği ise kamu eliyle gerçekleştirilen deneysel konut üretim modeliyle Ankara’yı tekrar öne çıkarmaktadır.

3. Kent-Koop, İngiltere Sosyal Konut Vakfı tarafından o sene ilk kez Londra’da düzenlenen yarışmada, iki projeye verilen eşdeğer ödülün birini kazanmıştır. 1986 yılında Birleşmiş Milletler Uluslararası Evsizlere Barınak Yılı kapsamında, 1987 yılının Birleşmiş Milletler tarafından “Dünya Konut Yılı” olarak belirlenmesi nedeniyle düzenlenen yarışmada, “işsizlik, azalan enerji kaynakları ve konut sorunlarına pratik ve yaratıcı çözümler sunan” projeler dikkate alınmıştır. Batkent’in, “en çok gelecek vaat eden, mevcut veya yarışma için tasarlanmış insan yerleşimi projeleri (*human settlement projects*) arasından, henüz 5 yıllık bir planlama ve üretim sürecini yeni tamamlamış olmasına rağmen” seçilmiş olduğu belirtilmektedir (Sneddon ve Theobald, 1987, 19). Batkent projesi daha sonra “Biz Halklar: 50 Örgüt” Yarışması (1995) ve Birleşmiş Milletler Habitat Örgütü tarafından düzenlenen “En İyi 100 Uygulama Projesi” (1996) kapsamındaki ödüllere de layık görülmüştür (Kent-Koop, 2021); <http://www.kent-koop.org.tr/odullerimiz>

4. Özbay'ın yazısından ilgili bölüm: "Aslında üretilen çevre, ülkemizdeki herhangi bir toplu konut planlamasından farklılık göstermemektedir. Bir tip konut/apartman tasarlanmakta, bunun yüzlercesinin yan yana dizilmesiyle çevre tanımlanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Kent-Koop başarısız dahi sayılamaz. Çünkü ülkemizdeki uygulamayı aynen sürdürmüştür. [...] Tüm yöneticilerin ağzından şu kadar bin konut yaptık, şu kadar bin temel attık sözlerinden başka bir şey duyulmamaktadır. Konut olayı salt rakamlar düzeyine indirilmiştir. Sosyal ve fiziki çevre, mekân kalitesi, mekân psikolojisi, estetik başarı gibi kavramlar bir kenara atılmıştır. Sonuçta savaş sonrası Avrupa'sındaki gibi "sosyal facia"lar çığ gibi yükselmektedir. Kentlerimizi çirkinlikler sarmaktadır. Kişilikten uzak, bunalımlı, mimar eli değmemiş kent mekânları çevremizi sarmaktadır." (Özbay, 1988, 70).

5. Ankara özelinde kentin çeşitli boyutlarının haritalanması ve şemalar yardımıyla irdelenmesi açısından en önemli çalışma, ODTÜ Mimarlık Fakültesi'nde yürütülen bir lisansüstü bir araştırma stüdyosunun ürünü olan "Ankara Kent Atlası" kitabıdır (Sargın, 2012). Kitap, Ankara'nın kent, mekân ve ideoloji hakkındaki güncel verilerle görselleştirildiği bir dizi tema sunmaktadır. Ankara'yı bir kent nesnesi olarak okumayı amaçlayan bu çalışmayı nitelikli kılan unsurlardan biri, farklı 'haritacıların' yorumları ile oluşturulan harita ve diyagramlardır.

6. Türkiye'de yüksekliklere göre binaların gruplanmasına net bir tanım olmasa da 21,50 metreden (yaklaşık 7 kat) yüksek binalar 'yüksek yapı'; 51,50 metreden (yaklaşık 15 kat) yüksek yapılar ise 'çok yüksek yapı' olarak tanımlanmaktadır. İlgili tanıma Resmî Gazete'de yayımlanan "Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği"nden ulaşılabilir.

7. Bildirinin derlendiği doktora tez çalışması kapsamında, 1950-1980 arası dünya literatüründen öncü yaklaşımlarına yer verilerek, dönemin paradigmatik örnekleri incelenmiştir.

Kaynaklar

Cambridge International Dictionary of English (1995). Bath: Cambridge University Press.

Çoban, A. N. (2012). Cumhuriyet'in ilanından günümüze konut politikası. SBF Dergisi 67 (3), 75-108.

Günay, B. (2005). Ankara çekirdek alanının oluşumu ve 1990 nazım planı hakkında bir değerlendirme. T. Şenyapılı, ed., 'Cumhuriyet'in 'Ankara'sı, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 60-119.

Karayağın, M. (1987). Batukent: a new settlement project in Ankara, Turkey. Ekistics 54(325/326/327), 292-9.

Karayağın, M. (1988). Türkiye'nin kentsel gelişmesi çağdaşlaşmalı, demokratikleşmeli (H. Özbay ve M. Karaaslan, röportajı yapan), Mimarlık (1), 71-4.

Kent-Koop (1979). Batukent Politikalar Demeti: Ana Rapor. Ankara: Kent-Koop Yayınları.

Kent-Koop (2021). Ödüllerimiz. (<http://www.kent-koop.org.tr/odullerimiz>). Erişim tarihi 17.06.2021.

Keskinok, Ç. H. (2005). Ankara kentinin planlı gelişimi açısından Batıkent projesinin önemi/planlama ve tasarım sürecine ilişkin eleştirel değerlendirme. T. Şenyapılı, ed., 'Cumhuriyet'in 'Ankara'sı, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 120-53.

Kropf, K. (2011). Morphological investigations: cutting into the substance of urban form. *Built Environment* 37(4), 393-408.

Küreli Gülpınar, E. (2021). Urban-Spatial Analysis of Mass Housing Environments: Mapping Batıkent in Search of Alternatives to Generic Housing [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Maki, F. (1964). *Investigations in Collective Form*. St. Louis, MO: Washington University Press.

Özbay, H. (1988). Yeni yerleşmeler üzerine iki karşılaştırma: İslamabad ve Batıkent. *Mimarlık* (1), 67-70.

Sargın, G. A. (Ed.) (2012). *Ankara Kent Atlası*. Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi.

Shearmur, R. (2013). What is an urban structure?. C. Garrocho, ed., *Advances in Commerial Geography: Prospects, Methods, and Applications*, México: El Colegio Mexiquense, A.C., 95-141.

Sneddon, J. ve Theobald, C. (Ed.) (1987). *Conference Proceedings of Building Communities. The First International Conference on Community Architecture Planning and Design*. London: The Building and Social Housing Foundation.

Steuteville, R. (2019). *The Once and Future of Neighborhood*.

(<https://www.cnu.org/publicsquare/2019/01/29/once-and-future-neighborhood>). Erişim Tarihi: 01.07.2021.

Steuteville, R. and Langdon, P. (2009). *New Urbanism: Best practices guide*. Ithaca, NY: New Urban News Publications.

Trancik, R. (1986). *Finding Lost Space: Theories of urban design*. New York, NY: John Wiley and Sons.

Ünlü, T. (2018). Mekânın Biçimlendirilmesi ve Kentsel Morfoloji. A. S. Kubat ve ark., ed., *II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul: MBB Kültür Yayınları, 59-70.

Çevrimiçi kaynaklar

URL-1 National Geographic MapMaker Interactive, <https://mapmaker.nationalgeographic.org>, erişim Mayıs 2021

BÜYÜKKENT SAÇAKLARINDA MORFOLOJİK GELİŞİM SÜREÇLERİNE BİR ÖRNEK: GÖKTÜRK MAHALLESİ¹

Murat Berk Evren

Kırklareli Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
muratberkevren@klu.edu.tr

Göktürk Mahallesi, İstanbul kent çeperinin ötesinde, yakın geçmişe kadar kırsal bir yerleşim olarak varlığını sürdürmüştür. Özellikle kent çeperinde ve saçağında yaygınlaşmaya başlayan bir konut formasyonu olan kapalı konut sitelerinin etkisinde kırsal niteliklerini yitirmekte ve büyükkentin saçaklanma alanına dönüşmektedir. Çalışmanın amacı, İstanbul büyükkent etki alanındaki kırsal çevrenin, kentsel çevreye dönüşme sürecinde bir örneklem olan Göktürk Mahallesi'nin, bahsedilen dönüşüm sürecinde geçirdiği aşamaları morfolojik arayüzde tanımlamak ve yapı çevreyi biçimlendiren etkenleri ortaya koymaktır.

Çalışma yönteminin birinci aşamasında yerleşimin morfolojik gelişimi yol, yapı ve yapı adalarının kronolojik değerlendirmesiyle ortaya konmaktadır. Kronolojik değerlendirmede, kentsel formun temel bileşenleri olan yol, yapı ve yapı adası örüntülerine ilişkin biçim ve niteliklerin değişimi incelenirken, yapı çevrenin kapalı konut sitelerine dönüşürken geçirdiği aşamalar ortaya konmaktadır. Çalışma yönteminin ikinci aşamasında yerleşimin morfolojik gelişimi Tipo-morfolojik yaklaşıma göre kapalı sitelerin haricinde yapı çevreyi oluşturan konut türleri üzerinden değerlendirilmektedir. Buna göre, yerleşimin kırdan kente dönüşürken geçirdiği aşamalar; tipo-morfolojik yaklaşıma göre bir yerleşimin temel işlevi olan konut türleri üzerinden tariflenmektedir.

Çalışma kapsamında Göktürk'ün kentsel gelişimi, (1) cumhuriyet öncesi, (2) mübadele sonrası, (3) sanayi gelişimi sonrası ve (4) konut gelişimi sonrası olmak üzere dört kronolojik dönemde tanımlanırken, arazi kullanım nitelikleri, nüfus yapısı ile bunların kentsel ve mimari mekandaki karşılıkları değerlendirilmektedir. 1970'li yıllara dek tarım ve hayvancılık işlevine dayanan kırsal bir yerleşim olarak varlığını sürdüren Göktürk, bu dönemden itibaren büyükkentin sosyo-ekonomik dinamiklerinin etkisinde, sanayi ve madencilik işlevinin etkisinde gelişim göstermiştir. Yapılı çevrede sınırlı bir yaygınlığı görünen ve yalnızca birincil yol eksenleri üzerindeki tarım arazileri üzerinde gelişen sanayi tesisleri, tarımsal niteliklerin konuta dönüşümünde bir ara dönem olarak takip eden süreçte yerini 2000 yılından itibaren kapalı konut sitelerine bırakmaktadır. Kapalı konut sitelerinin gelişimiyle birlikte yerleşimin kırsal karakteri, ikamet, ticaret ve hizmet işlevlerini barındıran kentsel bir karaktere dönüşmektedir. Sonuç olarak, kısa bir zaman diliminde kent makroformunda belirgin olarak göze çarpan kapalı konut sitelerinin, kent dışındaki yerleşimlerde kırsal niteliklerin yitirilmesine ve büyükkentin saçaklanmasına ne-

den oldukları, bununla birlikte arazi kullanım niteliklerini de üst ölçek planlamadan bağımsız bir biçimde değiştirdikleri saptanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kapalı site, göktürk, tipo-morfoloji, kırdan kente dönüşüm, kentsel morfoloji*

Giriş

Göktürk Mahallesi İstanbul'un kentsel saçaklanma alanında, çok yakın bir geçmişe kadar kırsal bir yerleşim olarak varlığını sürdürmüştür. Türkiye'de 1950 sonrasında ve 1980 sonrasında kronolojik olarak katmanlaşan sosyal, ekonomik, politik etkenlere bağlı olarak kırsal karakterini yitirme sürecindedir. Bu süreç, büyükşehir ve saçaklanma alanlarını kapsayan makroformda, kırsal yapıyı çevreden kentsel yapıya çevreye morfolojik dönüşüm olarak karşılık bulmaktadır. Bununla birlikte, 2000'li yıllara gelinirken özellikle kent çeperinde ve saçağında yaygınlaşmaya başlayan bir olgu olarak görülen kapalı konut siteleri, Göktürk Mahallesinde gerçekleşen morfolojik dönüşüm sürecinde önemli ölçüde etkinlik göstermektedir. Oldukça kısa bir zaman diliminde kent makroformunda belirgin olarak göze çarpmaya başlayan kapalı konut siteleri, özellikle kent çeperinin ötesinde kırsal nitelikli arazi kullanım karakterini üst ölçek planlamadan bağımsız bir biçimde değiştirmektedir.

Çalışma, büyükşehirin saçaklanmasıyla kırdan kente dönüşümün bir örneği olan Göktürk Mahallesinde bu dönüşüm sürecinde geçirdiği aşamaları morfolojik arayüzde tanımlamak ve yapıyı çevreyi biçimlendiren etkenleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda kentleşme süreci kronolojik olarak ayrıştırılmakta ve kentsel formun bileşenlerinin oluşturduğu şekil-zemin ilişkileri üzerinden tanımlanmaktadır. Kronolojik dönemler arasında, kentsel formun bileşenlerine ilişkin biçimsel ve niteliksel değişimler incelenirken, yapıyı çevrenin kapalı konut sitelerine dönüşmesindeki aşamalar ve etkenler ortaya konmaktadır. Bu bağlamda, kentsel ve mimari ölçekte mekansal kurgunun gelişimi ve morfolojik yapısı, yerleşimin sosyal yapısı ile de ilişkili olarak tartışılmaktadır. Ayrıca halihazır yapıyı çevreyi oluşturan baskın öge olarak kapalı konut sitelerinin morfolojik süreç ile ilişkisi aydınlatılırken, kapalı sitelerin haricinde yapıyı oluşturan konut türleri de tipo-morfolojik olarak tanımlanmaktadır.

Kapalı konut sitelerinin etkisinde mekan örüntüsünün kırsal örgütlenmeden kentsel örgütlenmeye evrimi çeşitli etkenler altında gerçekleşmiştir. Ülke kapsamında yaşanan ve sosyal, ekonomik, politik nitelik gösteren bu etkenlerin morfolojik gelişim süreçlerine etkisi tarihsel kaynaklar çakıştırılarak incelenmektedir. Morfolojik çalışma kapsamında öncelikle tarihi nitelikteki harita, hava fotoğrafları ve uydu fotoğrafları ile güncel haritalar ve uydu fotoğrafları sayısal ortamda çakıştırılmıştır. Bunun sonucunda elde edilen veriler, kentsel morfolojide tipo-morfolojik yaklaşımın ilkeleri doğrultusunda yapı türlerine göre sınıflandırılarak, Göktürk Mahallesinin morfolojik gelişim süreçleri ortaya konmaktadır. Buna göre

Göktürk'ün kentsel gelişimi, (1) cumhuriyet öncesi, (2) mübadele sonrası, (3) sanayi gelişimi sonrası ve (4) konut gelişimi sonrası olmak üzere dört kronolojik dönemde, bununla birlikte arazi kullanım nitelikleri, nüfus yapısı ile bunların kentsel ve mimari mekandaki karşılıkları bağlamında değerlendirilmektedir.

Göktürk Mahallesinde Stratejik Özellikler

Göktürk, İstanbul'un Avrupa yakasında, Eyüp ilçe sınırları içinde, büyükşehir çeperinden Karadeniz'e kadar yayılan ve Kuzey Ormanları olarak tanımlanan alanın merkezi bir noktasında bulunmaktadır (Şekil 1). Mahallenin doğusunda Sarıyer ilçesine bağlı Bahçeköy, batısında Sultangazi ilçesine bağlı Pirinççi, güneyinde Eyüp ilçesine bağlı Kemerburgaz, kuzeyinde Eyüp ilçesine bağlı Odayeri köyleri bulunmaktadır. Kuzeyde Karadeniz kıyısına 17 km. uzaklıktadır. Göktürk Mahallesi idari olarak bağlı olduğu Eyüp ilçe merkezine 22 km. uzaklıktadır. Yerleşimin güney ve batı çeperini oluşturan D-020 Hasdal-Kemerburgaz Karayolu, Üçüncü Boğaz Köprüsü (Yavuz Sultan Selim Köprüsü), O-6 Karayolu aksını (Kuzey Marmara Otoyolu) ve bu aks üzerinde bulunan İstanbul Havalimanı'nı kent merkezine bağlamaktadır (Şekil 1).

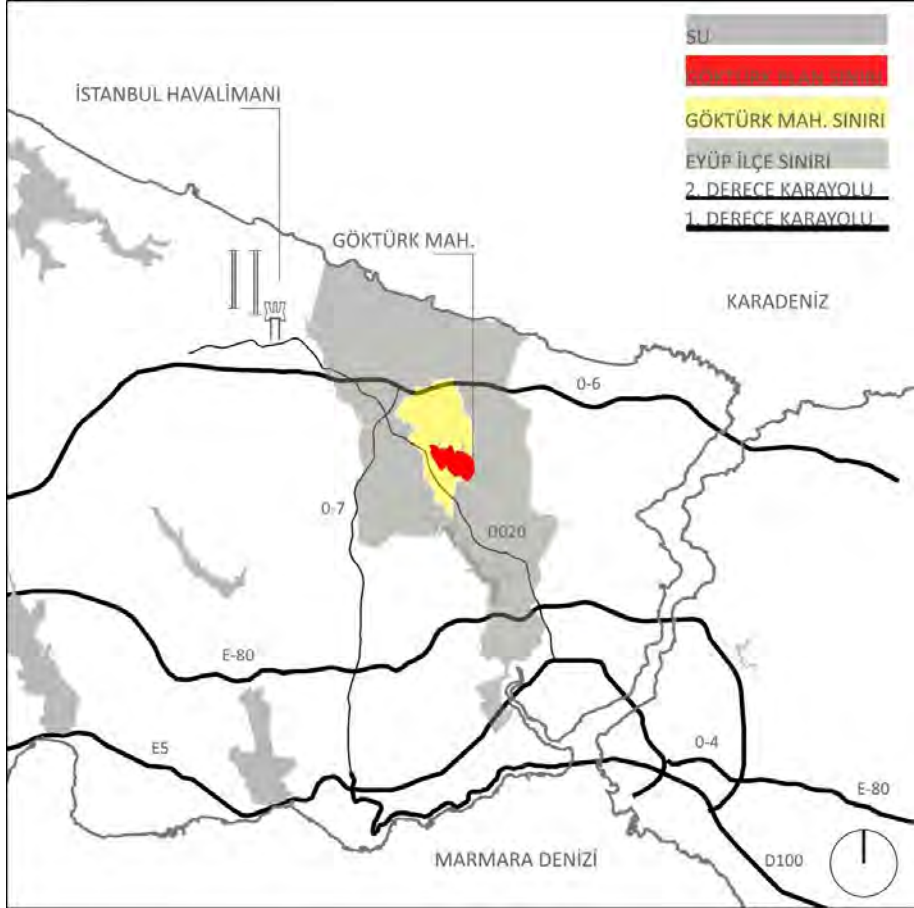
Göktürk nüfusu 1970'li yıllara kadar olan süreçte, düşük oranlarda artış göstermiştir (Şekil 2). Verimli topraklara sahip olması nedeniyle tarımsal üretimin yüksekliği, hayvancılığa uygun koşulların bulunması; günümüzde önemini yitirmiş olmakla birlikte, kömür çıkarımı ve taşınmasıyla yürütülen madencilik faaliyeti, erken dönemde nüfusun başlıca uğraş alanlarıdır. 1970'li yılların ortalarından itibaren iç göçe bağlı olarak Göktürk'ün nüfus miktarında günümüze dek gelen bir artış başlamıştır.

Göktürk'ün ikinci kademe belediye statüsü kazanarak konut eksenli imar faaliyetinin başladığı 1994 yılına kadar ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılıkla uğraşan, kısmen ise yakın çevredeki sayılı sanayi kuruluşu ve İstanbul kent merkezinde bulunan işyerlerinde istihdam edilen bir nüfus yapısı söz konusudur. Bu dönemden itibaren, özellikle 2000 yılından sonra konut alanlarının tarım ve hayvancılık alanlarını büyük ölçüde tüketmesiyle birlikte (Tablo 1), yerleşik nüfusun istihdam kapsamı tarım ve hayvancılıktan, hizmet alanlarına dönüşmektedir.

Yerleşmenin yaşamında önemli ekonomik rol oynayan hayvancılık günümüzde sınırlı etkinlik gösterir. 1990 yılında 5000'e yaklaşan büyükbaş hayvan sayısı, 2005 yılında 700'ün altına kadar düşmüştür (Güven, 2005). Bugün ise az sayıda orta büyüklükte işletme ve kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere bazı aileler hayvancılığı sürdürmektedir. Geçmişte yerleşmenin ekonomisinde sınırlı bir yeri olan sanayi aktivitesinin gerçekleştiği araziler ise günümüzde yerini kapalı konut sitelerine bırakmıştır.

Göktürk Mahallesinde Mekansal Özellikler

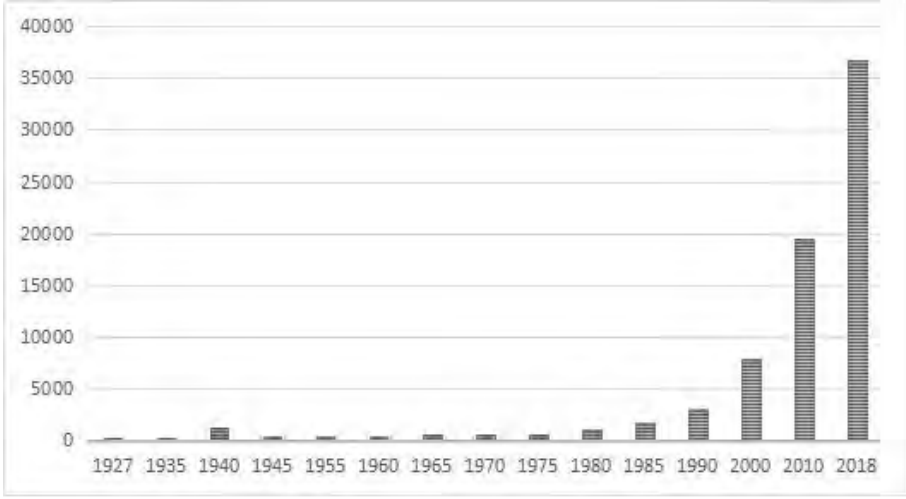
Kentsel yerleşimin mekansal karakteri insan ve mekan ilişkileri bağlamında kent imgesini oluşturan öğeler üzerinden anlaşılabilir (Lynch, 1960). Buna göre

Şekil 1. Göktürk Mahallesi imar plan sınırı, mahalle sınırı ve ilçede konumu (Evren, 2019).

Göktürk'te kent imgesini oluşturan birincil aks, yerleşmenin güneybatı sınırını oluşturan Kâğıthane Deresi'ne paralel olarak gelişen ve tarihsel olarak da yerleşimi İstanbul kent merkezine bağlayan İstanbul Caddesidir. Bu caddeye dik doğrultuda gelişen Göktürk, Çeşmebaşı, Çamlık ve Cumhuriyet Caddeleri, Göktürk'te kent imgesini oluşturan ikincil akslardır. Bu aksların tüm ticari aktiviteleri üzerinde barındırdığı görülmektedir. Bu akslar üzerinde ve çoğunlukla kesişim noktalarında bulunan eğitim, sağlık, spor gibi sosyal ve rekreatif işlevler kent imgesinin oluşturulmasında hem odak hem de nirengi niteliği göstermektedir (Şekil 3).

Göktürk'te kent imgesini oluşturan bölgeler ise öncelikle kapalı konut sitesi, ardından çoğunlukla apartmanların oluşturduğu tekil yapılar ve Kemer Country olmak üzere üç grupta okunmaktadır. Kapalı konut sitelerinin ardından yapılı çevreyi ikincil yaygınlıkta oluşturan apartman bölgeleri ise İstanbul Caddesine bağ-

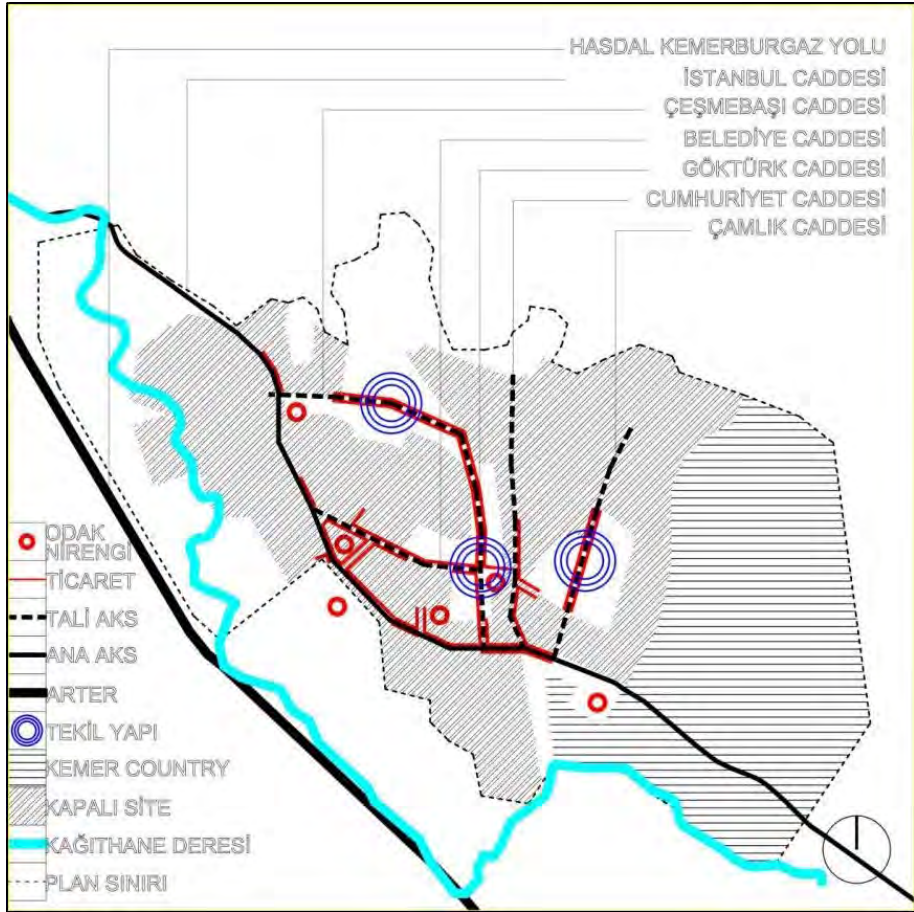
Şekil 2. Göktürk ve nüfus gelişimi (Kaynak: TÜİK, 2018).

Tablo 1. Göktürk'te arazi kullanımında işlevsel değişim / hektar (Kaynak: Akbulak, 2002; URL-1, 2019).

Yıl	1987	2001	2019
İşlev			
Orman	5898	3518	3518
Tarım ve mera	2866	1095	165
Gölet	119	140	140
Yapılı çevre	187	1561	2497
Fidanlık	115	115	115
Mezarlık	18	18	18
Sanayi	12	6	-
Kemer Country	-	1200	1200
Kemer Country Orman Evleri	-	2013	2013
Kömür ocağı	368	-	-

lanan ikincil akslar olan Çeşmebaşı Caddesi, Göktürk Caddesi ve Çamlık Caddesi ile bu akslara bağlanan sokaklar üzerinde oluşmaktadır.

Göktürk mahallesinde yapı adası ve parsel örüntüsü, geometrik boyut ve biçim olarak karmaşık bir kompozisyon oluşturmaktadır (Şekil 4). Kırsal yerleşimin kentsel yerleşime dönüşme sürecinde, ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılık nitelikli arazi kullanımıyla oluşan ada/parsel biçimlenmesinin korunduğu görülmektedir. Görece küçük parsellerde, imar durumuna da bağlı olarak bitişik nizamda tekil yapılar kümelenirken, bu parsellerin bir araya gelmesiyle yapı adaları oluşmaktadır. Yol örüntüsünü oluşturan ikincil akslar olan sokaklar, bu karakterdeki yapı adaları tarafından tanımlanmaktadır. Görece büyük parsellerde, çoğunlukla

Şekil 3. Göktürk'te kent imgesinin öğeleri (Kaynak: Evren, 2019).

kapalı konut sitelerinin geliştirildiği görülmektedir. Özellikle İstanbul Caddesi üzerinde bulunan bu parsellerin boyutlarının, geçmişte taşıdıkları tarla niteliği üzerinden tanımlandığı düşünülmektedir. Yol örüntüsünü oluşturan gelişim aksları da bu karakterdeki yapı adaları tarafından tanımlanmaktadır.

Morfolojik Gelişimin Evreleri ve Etkenleri

Göktürk'ün morfolojik gelişimi özellikle ani nüfus artışının yaşanmaya başladığı 1970'li yıllardan itibaren farklı etkenlerle gelişen üç katmanda okunmaktadır. Mübadele, sanayi ve konut olmak üzere üç bağımsız etken üzerinden okunan bu katmanlar demografik veriler ile karşılaştırıldığında, mahalle nüfusu, makro ölçekte Türkiye'deki sosyal, ekonomik ve politik duruma paralel olarak artış göstermektedir² (Şekil 2). 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan Barış Antlaşması kapsamında imzalanan Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Protokol,

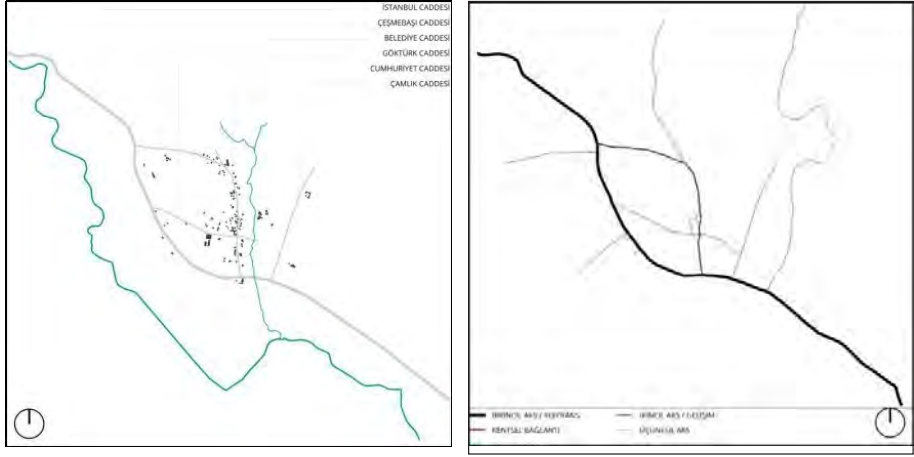
1:1000

Şekil 4. 2018 yılında yapılı çevrede yapı adası ve parsel örüntüsü (Kaynak: Evren, 2019).

Türkiye’de yerleşik Ortodoks nüfus ile Yunanistan’da yerleşik Müslüman nüfusunun 1 Mayıs 1923 tarihi itibarıyla karşılıklı olarak yer değiştirmesini şart koşmaktadır (Arı, 1995). Batı Trakya’da yaşayan Müslümanlar ile İstanbul kent merkezi ve bağlı adalarda yaşayan Ortodoks nüfusun hariç tutulduğu protokolde asıl adı Petnahor³ olan Göktürk ve Pirgos⁴ olan Kemerburgaz gibi Rum Ortodoks nüfusunun ağırlıklı olarak yerleşik olduğu İstanbul çevresindeki köyler de mübadele kapsamında değerlendirilmiştir. Buna göre 1924 yılında Selanik kırsalından getirilen 500 Müslüman aile ve yerleşik 390 Ortodoks aile yer değiştirmiştir. Yeni gelen nüfus, büyük ölçüde terk edilen konutlara yerleştirilirken, geçimlerini sağlamak üzere her bir kişi için kendilerine 1000 m² bahçe tahsis edilmiştir. Ayrıca 1500 m² arazi de mevcut konut sayısının yetersiz olması nedeniyle yeni konut inşa edecek olanlara tahsis edilmiştir (Akbulak, 2002). 1958 yılında orijinal adı Petnahor olan yerleşimin adı Göktürk olarak değiştirilmiştir.

Cumhuriyet sonrası dönemde nüfus hareketlerinin 1970’li yıllara kadar önemli bir değişim göstermediği görülmektedir (Şekil 2). Bu bağlamda kaynak olarak kullanılan 1970 yılına ait hava fotoğrafından üretilen şekil-zemin diyagramı, bu süreçte yerleşimin morfolojik karakterini ortaya koymaktadır (Şekil 5).

Bu dönemde, yerleşimin güney sınırını Kâğıthane deresi, kuzey sınırını ise bu dereyi dik doğrultuda besleyen kolları da bulunduran Belgrad Ormanı gibi doğal sınırlar oluşturur. Yerleşim, geometrik bir yay gibi uzayarak İstanbul caddesini

Şekil 5. 1970 yılında yapılı çevrenin durumu (Kaynak: Evren, 2019).

iki noktada dik kesen, birbirinin devamı niteliğindeki Göktürk caddesi ve Çeşmebaşı caddesi üzerinde kuruludur. Yapılı çevre bu aks boyunca çizgisel bir dizi olarak gelişir. Yapı izleri 100 m² den daha küçük müstakil konut birimlerinden oluşmaktadır. Bu aks üzerinde bulunan müstakil konut birimlerinin çoğunlukla bir ağılı veya kümesi, ayrıca her bir konut kullanıcısının ihtiyacını karşılayacak tarım ürünlerinin sağlandığı bahçe ve bostanları bulunmaktadır. Akstan uzaklaştıkça müstakil konut ve konutla ilintili birimlerin yerini tarla işlevi almaktadır. Tarla varlığı tarımın ticari bir faaliyet olduğunu ortaya koymaktadır. Yerleşimin özellikle yüksek kotlarında çayır ve meralar gözlenmektedir. Yerleşimin çevresine dağılmış olarak görülen çiftliklerde ise mandıra üretimi yapılmaktadır.

Sanayi etkeninde gelişim, genellikle madencilik kapsamında ivmelenmektedir. İstanbul Boğazı'nın batısında, Kilyos'tan Terkos Gölü'ne kadar Karadeniz'e paralel olarak uzanan bölgede bulunan çok sayıda kömür havzası 1909 yılında işletmeye açıldığından beri Göktürk'ün de üzerinde bulunduğu kömür havzalarının varlığı bilinmektedir (Akbulak, 2002). Göktürk çevresinde bulunan kömür ocakları 1916'dan itibaren askeri makamlar tarafından işletilmiştir. Ancak, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından üretim zaman içerisinde azalarak sona ermiştir. 1970'li yıllarda başlayan süreçte ise Zonguldak Kömür İşletme Tesislerinin çıkarılan kömürün yalnızca sanayi işletmesine uygun olması nedeniyle nüfus artışına da bağlı olarak artan konut kullanıcısının talebini karşılayamamıştır (Güven, 2005). Bu durum alternatif havza arayışını doğurarak Ağaçalı havzasında kömür işletme faaliyetini yeniden yoğunlaştırmıştır. Bunun dışında 4 Haziran 1985 yılında kabul edilen 3213 sayılı Maden Kanununun Uygulanmasına Yönelik Yönetmelik ile birlikte kömür ocaklarına ek olarak taş ocakları da işletilmeye başlanmıştır⁵ (Akbulak, 2002). Bu bağlamda maden faaliyetlerinin bölgenin topografik ve jeolojik yapısı etkilediği, ayrıca artan işgücü gereksinimine

bağlı olarak nüfus artışına katkıda bulunduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte 1980’li yıllara doğru işletmeyen açılan tekstil ve boya fabrikaları da işgücü gereksinimini artırırken ve nüfus hareketi ivmelenmesine katkıda bulunmuştur. Genel yapı çevre kompozisyonundan, geniş yapı izdüşümleri ile ayrılan bu işletmelerin İstanbul Caddesi üzerinde konumlandığı görülmektedir (Şekil 6).

Bu dönemde, dere ve orman gibi doğal sınırlar ile ilgili herhangi bir değişim sözkonusu değildir. Yerleşim, Göktürk Caddesinin uzantısı olarak İstanbul caddesini dik doğrultuda kesen Çeşmebaşı Caddesi boyunca yayılmaktadır. Göktürk Caddesine paralel olarak gelişen ve yine İstanbul Caddesini dik doğrultuda kesen Çamlık Caddesinde ilk yerleşimler görülür. Sanayi tesislerinin yapı çevreye katılmasıyla birlikte müstakil konut birimlerine ek olarak apartman yapılarının erken örnekleri de görülmektedir⁶.

Konut etkeninde kentsel gelişim ise ülkedeki genel konjonktüre paralel olarak gerçekleşmektedir. Yalvaç’a (2008) göre, neo-liberal politikaların hâkim olduğu 1984-1989 yerel yönetim döneminde büyükşehir yapı çevresi kuzeye doğru yayılmıştır. Buna paralel olarak Göktürk’te ilk kapalı konut sitesi olan Kemer Country, İBB tarafından onaylanan mevzi planlar sonrasında projelendirilerek uygulanmıştır. Kemer Country’nin bulunduğu Göktürk köyünün daha sonra belde belediyesi olarak özerk bir yapıya kavuşması, plan tadilatlarının ve uygulama projelerinin büyükşehir ve ilçe belediyesinden bağımsız olarak onaylanmasına neden olurken (İnal, 2002), belde belediyelerinin daha dar kapsamlı iş yükü ve sorumluluk alanı nedeniyle de ruhsat sürecini, dolayısıyla yapım ve kentleşme sürecini hızlandırmıştır. Akay’a (2012) göre bu süreç, sermaye öncülüğünde kent çeperi ve saçaklarındaki konut alanlarının üst ölçek planlara aykırı olarak geliştirilmesiyle gerçekleşmiştir.

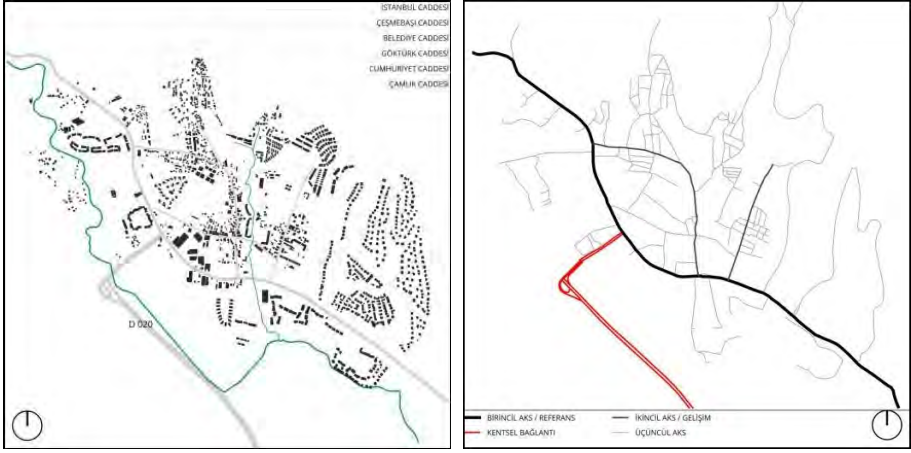

Şekil 6. 1982 yılında yapı çevrenin durumu (Kaynak: Evren, 2019).

Kent saçağında bir yerleşim örneği olan Göktürk, 27.9.1987 tasdik tarihli 1/25.000 ölçekli Eyüp Köyleri Çevre Düzeni Planında köy yerleşik alanında, 15.11.1995 tasdik tarihli 1/50.000 ölçekli İstanbul Metropolitan Alan Nazım İmar Planı'nda köy yerleşik alanı sınırları içinde ve belde belediyesi alanında bulunmaktadır. Göktürk köyü 1994 yılında Eyüp Belediyesinden ayrılarak İkinci Kademe Belediye⁷ olarak belde statüsüne dönüşmüştür (URL-2). Böylece, yapı ruhsat süreçleri ve buna bağlı olarak imar faaliyetinin hızlandığı düşünülmektedir. Kemer Country de bu tarihten itibaren çeşitli konsept ve kullanıcı tipleri öngören bir mimari programla inşa edilmeye başlarken, Göktürk'te kapalı konut sitelerinin gelişmesinde jeneratör olmuştur. Göktürk yerleşimi için ilk imar planı, yerleşimin belde belediyesi olduğu dönemde hazırlanmış olan 02.02.1998 tasdik tarihli 1/1000 ölçekli Uygulama İmar Planıdır⁸. Plan, tasdik tarihinden önce kentsel gelişim gösteren Göktürk Caddesi, Çeşmebaşı Caddesi, Çamlık Caddesi üzerinde ve etkileşiminde bulunan parseller için bitişik nizam yapı düzeni tanımlamaktadır. Bunun dışında tasdik tarihinde tarla, mandıra, sanayi işlevli parseller üzerinde ise ayrı nizamda yapı düzeni tanımlamakta, yapı işlevleri ise konut ve konut ağırlıklı ticarete dönüştürülmektedir

1999 yılında meydana gelen deprem ise, Kuzey Anadolu fay hattından uzaklaşma amacıyla kentin kuzey yönlü gelişimini tetiklerken, Göktürk'te imar planının yüksek yapılaşmaya izin vermemesi ve sağlam zemin yapısı da bu gelişime hız kazandırmıştır (İşlek, 2007). Ayrıca 2000 yılından itibaren kademeli olarak işletmeye açılan D020 Karayolu da Göktürk ve merkezi iş alanları arasındaki erişilebilirliği kolaylaştırarak yakın dönemde yapı çevrenin gelişmesinde bir diğer önemli tetikleyicidir. Konut gelişimi özellikle bu dönemden itibaren merkezi iş alanlarında çalışan kesimin talebine yönelik olarak biçimlenmeye başlamıştır. 2002 yılına dek Göktürk'te 6000 konut birimini içeren 21 kapalı konut sitesi inşa edilirken (Göktürk Belediyesi, 2002) üst ve üst-orta gelir gruplarına yönelik projeler dışında orta gelir grubuna yönelik, çeşitli ölçeklerde konut projeleri de yapılmış veya kooperatif girişimleri ile geliştirilmiştir. Takip eden süreçte ise yüzden fazla kapalı konut sitesinin tamamlanmıştır.

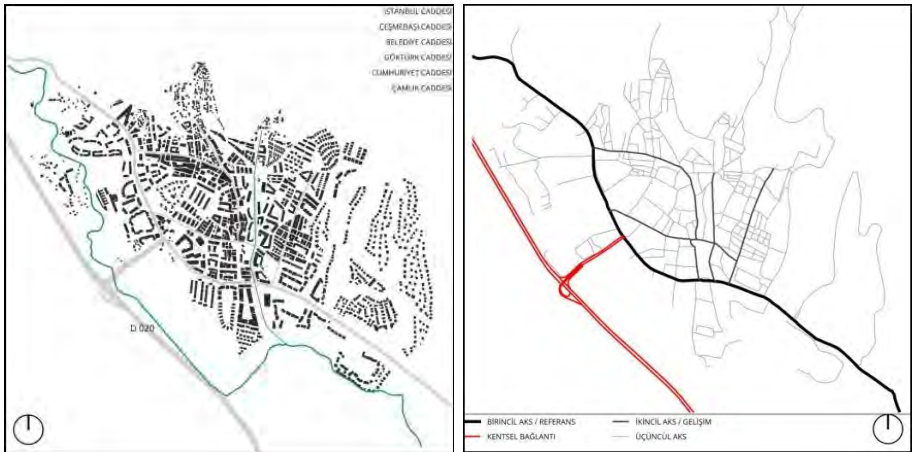
Tüm bu gelişmeler Göktürk'ün, fiziksel yapısıyla birlikte sosyal kimliğini değiştirmiştir. Özellikle konut üretimiyle ilgili ikincil iş alanları genişlerken, yine konut kullanıcısının hizmet talebiyle ilgili işgücü de nüfus yapısına eklemiştir. Yeni konut kullanıcısının işlevsel ihtiyaçlarına yönelik olarak hizmete açılan işletmelerde erken dönemde Göktürk ve Kemerburgazda meskun nüfusun istihdam edildiği belirtilmektedir (İnal, 2002). Ancak yeni yerleşimcilerin süreç içerisinde artmasıyla birlikte yerli nüfusun yeme içme, eğlence, spor, sağlık gibi hizmetlere bağlı iş kollarında istihdam için yeterli olmadığı, bölge nüfusunun kapalı konut sitelerinin kapasitesinin üzerinde gerçekleşen artışı ile açıklanabilir. Bu dönemde, orman alanlarına taşan tekil yapılar ve kapalı konut sitelerinin baskısıyla, orman ve dere gibi doğal sınırların aşılmaya başlandığı görülür. Yerleşim, tüm tanımlı akslardan taşmaya ve tali akslar oluşturmaya başlamıştır. Sanayi tesislerinin,

Şekil 7. 2002 yılında yapılı çevrenin durumu (Kaynak: Evren, 2019).

mandıraların ve tarlaların yerini kapalı konut siteleri almaktadır. Yapı izdüşümleri de bu bağlamda dağınık bir görüntü oluştururken, boyut ve biçimleri çeşitlilik göstermektedir (Şekil 7).

Günümüzde ise Göktürk Mahallesinde yapılı çevrenin yayılımı büyük ölçüde imar planı sınırına dayandığı için tamamlanmıştır. Kapalı konut sitesi olarak programlanabilecek boyutlarda az sayıda boş parsel özellikle Kâğıthane deresine değen bölümlerde görülmektedir. Buna karşın, az katlı ve bahçeli tekil yapıların yıkılarak, sınırlı sayıda konut birimi ve rekreatif imkanlar içeren kapalı sitelerin geliştirildiği görülmektedir. Yol örüntüsü ise İstanbul Caddesi ve gelişim aksları ile bu akslara bağlanan ikincil akslar olan sokaklar ile oluşturulmaktadır (Şekil 8).

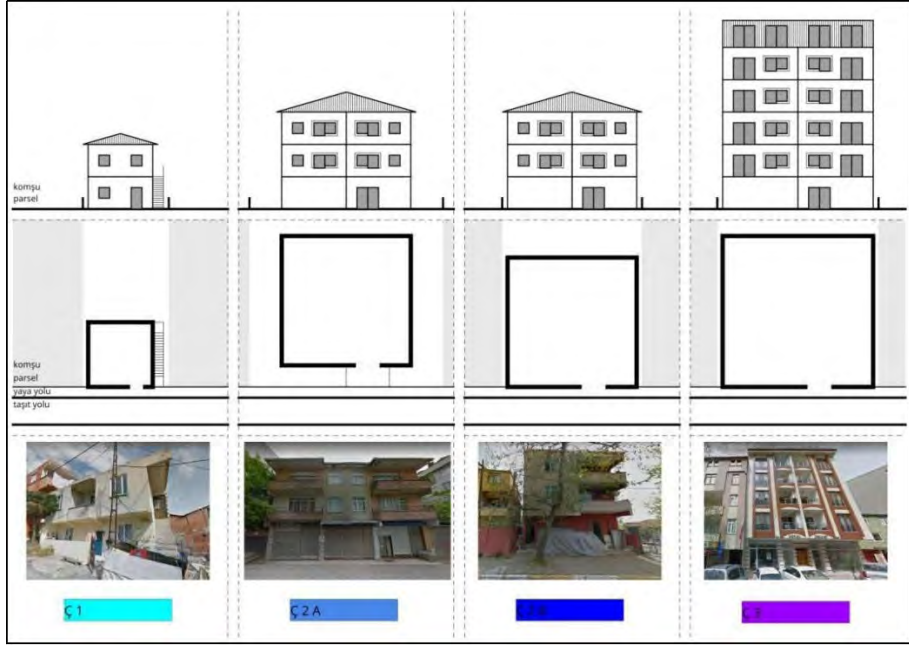
Şekil 8. 2018 yılında yapılı çevrenin durumu (Kaynak: Evren, 2019).

Göktürk'ün gelişim aksları ile bağlantılıdır (Şekil 9). Sınıflandırma türü oluşturmayacak az sayıda konut yapısı ise değerlendirme dışında tutulmaktadır.

T1a, tek katlı ve bahçeli tek aile konutudur (Şekil 10). Kırsal kompozisyonda yer alması nedeniyle özelleşir. Ağırlıklı olarak yerleşiminin batısında, D-020 karayoluna yakın bir biçimde kümelenmektedir. Temel işlevi olan barınmaya ek olarak müstakil parseli içerisinde bahçe veya bostan bulunmaktadır. T1b, tek katlı tek aile konutudur (Şekil 10). Ağırlıklı olarak yerleşiminin kuzeyinde, orman sınırına yakın bir biçimde kümelenmektedir. Temel işlevi olan barınmaya ek olarak herhangi bir işlev içermemektedir. Halihazırda özellikle apartman vb. tekil yapı kütlelerinin kentsel gelişim sürecinde çoğunlukla bu türün yerini aldığı gözlenmektedir. T2a, çok katlı ve bahçeli tek aile konutudur (Şekil 10). Kırsal kompozisyonda yer alması nedeniyle özelleşir. Ağırlıklı olarak yerleşiminin batısında, D-020 karayoluna yakın bir biçimde kümelenmektedir. Temel işlevi olan barınmaya ek olarak müstakil parseli içerisinde bahçe veya bostan bulunmaktadır. T2b, çok katlı tek aile konutudur (Şekil 10). Kentsel kompozisyonda yer alması nedeniyle özelleşir. Ağırlıklı olarak yerleşiminin kuzeyinde, orman sınırına yakın bir biçimde kümelenmektedir. Temel işlevi olan barınmaya ek olarak herhangi bir işlev içermemektedir.

Şekil 10. Kapalı site dışında, yapılı çevreyi oluşturan tek aile konut türleri (Kaynak: Evren, 2019).

Şekil 11. Kapalı site dışında, yapılı çevreyi oluşturan tek aile konut türleri (Kaynak: Evren, 2019).

Ç1, az katlı ve dıştan merdivenli çok aile konutudur (Şekil 11). Çoğunlukla yerleşimin kuzeyinde kümelenmektedir. Çoğunlukla 2 katlıdır ve her katı farklı dönemlerde inşa edilmiştir⁹. Aile bireylerinin ihtiyaçları doğrultusunda yapıya sonradan kat eklendiği görülmektedir. Bu ihtiyaçlar, bir akrabanın göç etmesi veya hane içinden birinin evlenmesi gibi sosyal; kira geliri elde etmek gibi ekonomik karakter gösteren etkenlerdir. Ç2a, az katlı ve bahçeli çok aile konutudur (Şekil 11). Göktürk'ün gelişim eksenleri olan Göktürk caddesi ve Çamlık caddesi üzerinde ve bu caddeye değen sokaklarda bulunmaktadır. Apartmanlaşma sürecinin nüvesini oluşturur. Ç2b, az katlı bitişik çok aile konutudur (Şekil 11). Çoğunlukla yerleşimin kuzeyinde, orman sınırına yakın bir biçimde kümelenmektedir. Göktürk'ün gelişim eksenleri olan Göktürk caddesi ve Çamlık caddesi üzerinde ve bu caddeye değen sokaklarda az sayıda bulunmaktadır. Ç3, çok katlı bitişik çok aile konutudur (Şekil 11). Çoğunlukla Göktürk'ün gelişim eksenleri olan Göktürk caddesi ve Çamlık caddesi üzerinde ve bu caddeye değen sokaklarda bulunmaktadır. Genellikle İmar planı doğrultusunda tüm az katlı konutların yıkılmasıyla inşa edilmektedir. Nadiren ise yapılaşmamış, tekil parseller üzerinde inşa edilmektedir.

Kapalı Konut Siteleri Etkisinde Mekansal Niteliklerin Dönüşümü

Göktürk Mahallesi İstanbul'un 1950 sonrası kentsel gelişim sürecinde tüm etkenlerden izler taşırken özellikle 1980 sonrasında TEM etki bölgesindeki gelişim için

Şekil 12. Göktürk'te kapalı konut sitelerinin tüm yapılar içinde yoğunluğu (Kaynak: Evren, 2019).

bir örneklem oluşturmaktadır. 2000 yılından itibaren hızlanan bir şekilde Göktürk kapsamında yapılı çevreyi tanımlamaya başlayan kapalı konut siteleri kendilerini yaratan tüm olgularla birlikte imar planına bağlı olarak yaygınlık gösterir. Bununla birlikte kapalı sitelerin mimari ölçekte sahip oldukları morfolojik çeşitliliğin kentsel kompozisyonun oluşmasında etkili olduğu görülmektedir (Şekil 12).

Kapalı konut siteleri, gerçekleştirildikleri parsel ve yapılı çevre kompozisyonunu değiştirmektedir. Söz konusu değişim öncelikli olarak arazi kullanımı üzerinde görülürken, güncel işlevin gereksinimlerine bağlı olarak yeni yol aksları, destekleyici hizmet ve işlevlerin gelişmesi ile kentsel formu da biçimlendirmektedir.

Göktürk'te halihazır yapılı çevre işlevsel olarak büyük ölçüde tarım, hayvancılık, sanayi ve tekil konut işlevlerinden dönüşmüş olan konut ve ticaret alanları ile tanımlanmaktadır. Kapalı konut sitelerinin geliştiği yapı adası ve parsellerde mimari düzen, parsel boyutları ve proporsiyonu ile ilgili referanslara dayanmaktadır. Bu referanslar çoğu zaman söz konusu arazinin geçmişteki kullanım niteliğine bağlı olarak oluşmakta ve yapı adası ve parsellerinin morfolojisini geçmiş mülkiyet izlerine bağlı olarak dönüştürmektedir. Bu bağlamda kapalı konut sitesi olarak tanımlanan bugünkü arazi kullanım niteliğinin, temel olarak tarım, hayvancılık, sanayi ve tekil konut birimlerinden oluşmak üzere dört farklı biçimde

mevcut kullanıma evrildiği ve kapalı konut sitelerinin morfolojisini tanımladığı gözlemlenebilir.

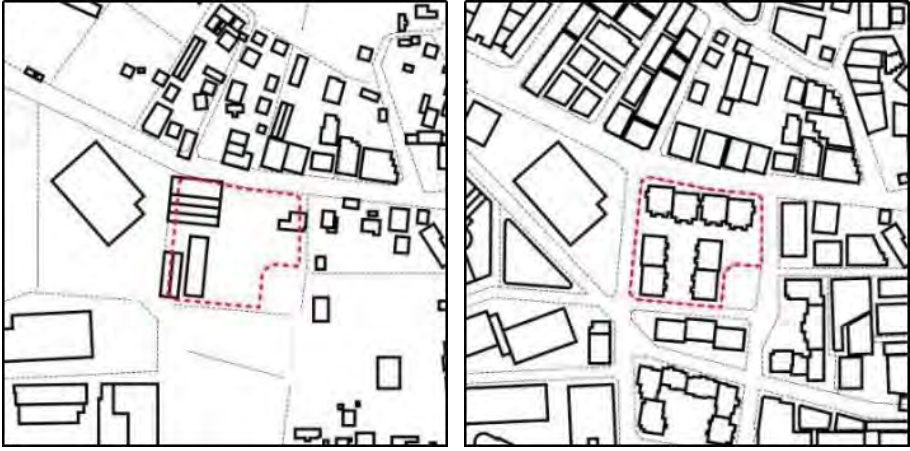
Tarım, hayvancılık, sanayi ve tekil konut birimlerinin üzerinde bulunduğu parseller, işlev değiştirmelerine rağmen mevcut geometrilerini korumaktadırlar. Toprak parçası üzerindeki işlev değişikliğine rağmen imar planı doğrultusunda parsel biçiminde düzenleme yapılmadığı görülmektedir. Bu durum işlev değişimi sırasında karmaşık ve geometrik olarak düzgün olmayan / biçimsiz mülkiyet izlerinin miras alınmasına neden olmaktadır. Bu durum ise kapalı konut sitelerinin mimari düzenini etkilemektedir. Tarım işlevli arazi kullanımının değişimi doğrudan tarım veya otlak arazilerinin üzerinde gelişen yapılaşma olarak tanımlanabilir (Şekil 13).

Hayvancılık işlevli arazi kullanımının değişimi küçük ve büyükbaş hayvan ağıl ve ahırlarından oluşan yapı gruplarını ve bu işlevi sürdürmeye yetecek bir açık alandan oluşan parseller üzerindeki çiftlik ve mandıraların kapanmasıyla gerçekleşmiştir. Yapılı çevre içerisinde kalan bu işlevin konut üretiminin daha karlı olması güdüsüyle terk edildiği düşünülmektedir. Halihazırda az sayıda çiftlik ve mandıra yapılı çevreyi tanımlayan çeper üzerinde veya ötesinde işlevini sürdürmektedir (Şekil 14).

Sanayi işlevli arazi kullanımının değişimi, 1970'li yıllar öncesinde tarımsal amaçla kullanılan araziler üzerinde üretime başlayan sanayi işlevinin yerini konut işlevinin almasıyla gerçekleşmiştir. İncelenen kapalı konut siteleri sınırlı bir oranda bu olgu ile gerçekleştirilmiştir. Sanayi işlevinin etkin ve işlevsel bir ulaşım eksenini gerektirmesi nedeniyle bu gereksinimi karşılayabilecek yegane eksen olan İstanbul Caddesinde sanayiden konut alanlarına dönüşüm olgusu ile karşılaşmak mümkündür (Şekil 15).

Şekil 13. Tarım işlevli arazi nitelik değişimi (1982)(sol), (2018)(sağ). (Kaynak: Evren, 2019).

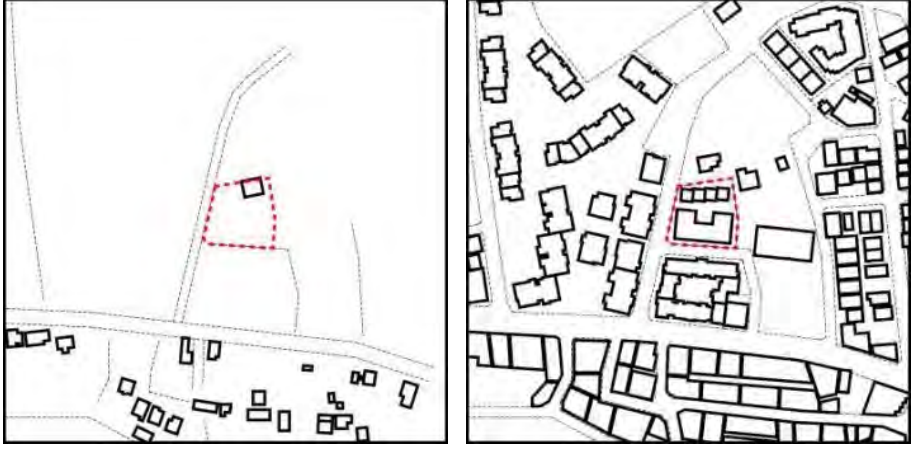

Şekil 14. Hayvancılık işlevli arazi nitelik değişimi (1982)(sol), (2018)(sağ). (Kaynak: Evren, 2019).

Konut işlevli arazi kullanımının değişimi ise yine 1970'li yıllardan itibaren başlamıştır. Sanayileşmeye bağlı gelişim öncesinde yapılı çevreyi oluşturan müstakil konutlar, konut sakinlerinin temel ihtiyacını karşılamak üzere kendine özel bahçe-bostan ve hayvan ağılından oluşan parseller üzerindedir. Sonraki dönemde bu yapıların kapalı konut sitesine dönüştüğü görülmektedir. Ancak incelenen kapalı konut siteleri sınırlı bir oranda bu olgu ile gerçekleştirilmiştir. Ağırlıklı olarak Göktürk Caddesi - Çeşmebaşı Caddesi aksı boyunca görülen örneklerde dönüşüm çoğunlukla ev, ağıl, bostandan oluşan parsellerin yerini bu parsellerin tamamını dolduran, tekil apartman kütlelerinin almasıyla gerçekleşmektedir (Şekil 16).

Şekil 15. Sanayi işlevli arazi nitelik değişimi (1982)(sol), (2018)(sağ). (Kaynak:

Şekil 16. Konut işlevli arazi nitelik değişimi (1982)(sol), (2018)(sağ). (Kaynak: Evren, 2019).

Sonuç

Kapalı konut siteleri, yakın geçmişe kadar kırsal bir yerleşim olan Göktürk Mahallesi'nde, 2000 yılından itibaren hızlanan bir şekilde güncel yapılı çevre kompozisyonunu oluşturmaktadır. Kapalı konut sitelerinin, mekan örüntüsünü kırdan kente dönüştürmesinde, arazi kullanım niteliklerine bağlı olarak üç olguya rastlanmaktadır. Bunlar; müstakil konut yerleşimi ve ahır, ağıl, kümes gibi destekleyici birimlerin tümünün, konuta dönüşümü; sanayi tesislerinin konuta dönüşümü; tarım ve hayvancılık alanlarının konuta dönüşümü olarak sıralanmaktadır.

Göktürk Mahallesi'nin morfolojik karakteri, arazinin geçmiş niteliklerine bağlı olarak gelişmektedir. Planlama sürecinde, kırsal mülkiyet izlerinin korunması ve miras alınmasıyla oluşan güncel imar durumu, yeni işlev ve yoğunluk artışıyla birlikte, mevcut yapılı çevre kompozisyonunu oluşturmaktadır. Böylece, yerleşimin, karmaşık bir yol, ada-parcel, yapı örüntüsü ile biçimlendiği görülmektedir. Yerleşim karakterinin de oldukça kısa bir zaman diliminde, özellikle kapalı konut sitelerinin etkisinde kırdan kente dönüştüğü görülmektedir. Üst ölçek planlama kararlarına aykırı olarak gerçekleşen bu sürecin, kent çeperinin dışındaki arazi kullanım niteliklerinin bozularak demografik yapının değişmesine neden olduğu görülmektedir.

Notlar

1. Bu bildiri Doç. Dr. Figen Kafescioğlu danışmanlığında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Anabilim Dalı Bina Bilgisi Yüksek Lisans Programında hazırlanan 21.10.2019 tarihinde savunulan “Kapalı Konut Siteleri ve Göktürk Mahallesi Örneğinde Mekan Örüntüsünün Dönüşümü” adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

2. 1927 yılında gerçekleştirilen ilk nüfus sayımından sonra, 1935 yılından 1990 yılına dek nüfus sayımları her beş yılda bir gerçekleştirilmiştir. Son nüfus sayımı ise 2000 yılında gerçekleştirilmiştir. 2007 yılında ise adrese dayalı nüfus kayıt sistemi nedeniyle nüfus verileri her yıl için ayrı ayrı elde edilmeye başlanmıştır (Taştı, 2012).
3. Horozluköy (πετεινός χωριό) (Word Reference, 2019)
4. Kule, Burç, Kale (πύργος) (Word Reference, 2019)
5. Günümüzde bölgede aktif maden işletmesi bulunmamaktadır.
6. Tek ev nitelikli 60 - 70 m2 kapalı alana sahip yapılar
7. Belde Belediyesi
8. Plan notlarına göre, planı bütününde şematik kitle önerileri bulunmaktadır. Ancak mimari projeye göre taban alanı aynı kalmak üzere yeniden düzenlenebilir. Bununla birlikte, yapı adalarında ifraz yapılmaksızın ada ölçeğinde uygulama yapılırsa 2 kat tanımlı alanlarda KAKS: 0.60, 3 kat tanımlı alanlarda KAKS: 0.90, 4 kat tanımlı alanlarda KAKS: 1.20 olarak görülmektedir.
9. Nadiren 3 katlı örnekleri de Göktürk kapsamında bulunmaktadır.

Kaynaklar

- Akay, A. (2012). Başka Bir Sosyolojik Bakış. İstanbul University Journal of Sociology, 3(10), 65-70.
- Akbulak, C. (2002). İstanbul ve Çevresindeki Tarım Alanlarının Yapılaşmaya Açılmasında Bir Örnek: Göktürk. Coğrafya Dergisi. 10, 79-97. İstanbul.
- Alpaykut, S. (2011). İstanbul'da Yeni Konut Biçimi Olarak Kapalı Siteler. Yüksek Lisans Tezi, İTÜ İstanbul.
- Güven, M. (2005). Kemerburgaz Bölgesinde Kentleşmenin Getirdiği Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- İnal, T. (2002). 1980 Sonrasında İstanbul Metropolitan Kent Çeperinde Gelişen Lüks Konut Alanlarının Gelişim Süreçleri ve Kentsel Gelişmeye Etkileri, Yüksek Lisans Tezi. İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- İşlek, E. (2007). İstanbul'da 1980 Sonrasında Oluşan Kapalı Konut Alanlarının İncelenmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Kropf, K. (2009). Aspects of urban form. Urban Morphology. 13(2). 105–120.
- Lynch, K. (1960). The Image of the City. MIT Press, Cambridge MA.
- Malfroy, S. (1997). Gianfranco Caniggia and the Concept of Space. Urban Morphology, 1. s. 50-52

Taştı, E. (2012). Nüfus İstatistikleri. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemin ve Ulusal Adres Veritabanı Bilgilendirme Toplantısı. TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu. Ankara.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2018). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi.

Yalvaç, M. (2008) İstanbul'da 2000 Yılı Sonrası Gelişen Yeni Konut Alanlarının Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Çevrimiçi Kaynaklar

URL-1<<http://en-gb.topographic-map.com/places/Turkey-139500/>>, Erişim Tarihi: 20.05.2019

URL-2<<https://web.archive.org/web/20090425091617/http://www.gokturk.bel.tr/gokturk.htm>>, Erişim tarihi: 01.04.2021

KENT FORMU VE PEYZAJI

KAYBOLAN ANKARA DERELERİNİN PEYZAJ ALTYAPISI OLARAK GÜNYÜZÜNE ÇIKARILMASI

Özge İdali Özden

Famergroup, International Consulting Inc.
o.idali@famergroup.com

Yeryüzündeki tüm su 5 litrelik bir şişeye konacaksa, biz insanların kullanabileceği tatlı su miktarı sadece 0, 05 lt, yani yaklaşık bir çorba kaşığı (WWF, 2014, 5). Temel su kaynakları ise akarsular, göller ve yeraltı sularıdır. Yeryüzündeki su miktarı sabit ve değişmez olsa bile su kalitesi ve erişilebilirliği antropojenik etkiler nedeniyle değişiyor. Bugün dünya nüfusunun % 55'i kentsel alanlarda yaşıyor ve bu sayının 2050'ye kadar % 68'e çıkması bekleniyor (UN, 2018). Doğanın kendi kendini onarma sürecine izin vermeyen kentleşme ve endüstriyel üretim doğal peyzajlardaki bozunmayı hızlandırmaktadır.

20. yüzyıl boyunca altyapı müdahaleleri nedeniyle kentsel yüzeylerden akarsular kaybolmuştur. Küçük akarsuların önce menfeze alınması, daha sonra kapatılması ve bir kanalizasyon hattına dönüşmesi dünya genelinde yaygın olarak uygulanmıştır. Ancak 21. yüzyılda hissedilmeye başlayan küresel ısınma, iklim değişikliği ve kaynakların tükenmesi gibi ekolojik olayların endişe verici seviyelere çıkması, kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanılması gerektiği gerçeğini daha net ortaya çıkarmıştır. Ekonomi ve ekoloji arasındaki gerginlik, politik kararların genelde ekonomik çıkarlar lehine verilmesine yol açmıştır. Ancak ekonomik çıkara hizmet eden mühendislik ve altyapı çözümlerinin uzun vadede karlı olmadığı ortaya çıkmış, ekoloji odaklı mühendislik ve tasarım çözümleri peyzaj altyapısı yaklaşımıyla kentlere uygulanmaya başlamıştır. Kent içerisinde, kanallara alınarak bir kanalizasyon hattına dönüşmüş ve üzeri kapatılmış derelerin, tekrar açılması dünyanın çeşitli metropollerinde hayata geçirilmiştir. Bu projeler, taşkın önleme, ayırık kanalizasyon sistemine geçme, arıtma tesislerini verimli kullanma, insan-doğa etkileşimini ve biyoçeşitliliği artırma gibi amaçlara hizmet etmektedir.

Ankara'nın hidrolojik özellikleri, 1960'lı yıllardan itibaren kentsel oluşum sürecinde ihmal edilmiştir. Hızlı kentleşme sonucu birçok taşkın ve altyapı sorunlarıyla boğuşan başkent, derelerin tekrar günyüzüne çıkarılması açısından incelenmiştir. Bir zamanlar kentsel oluşumun belirleyici unsuru olan suyollarının kaybolması, bir kentsel planlama, tasarım ve altyapı problemi olarak düşünülmüştür. 21. yüzyılda, kentsel akarsular için politikalar ve altyapı çözümleri, sadece mühendisler tarafından değil, tasarım ve ekoloji odaklı disiplinler tarafından kolektif olarak geliştirilmektedir. Bu çalışma, Ankara örneği üzerinden altyapı ve kentsel akarsuların tarihsel ilişkisini şehir haritaları ve çeşitli raporlar üzerinden incelemiştir. Kent merkezini içine alan 100 km²'lik bir alanda "Ankara'nın Kayıp Dereler Haritası"nı ortaya çıkarmış ve yaklaşık 56 km. suyolunun yüzeyden kaybolduğunu saptamıştır. Ayrıca, derelerin

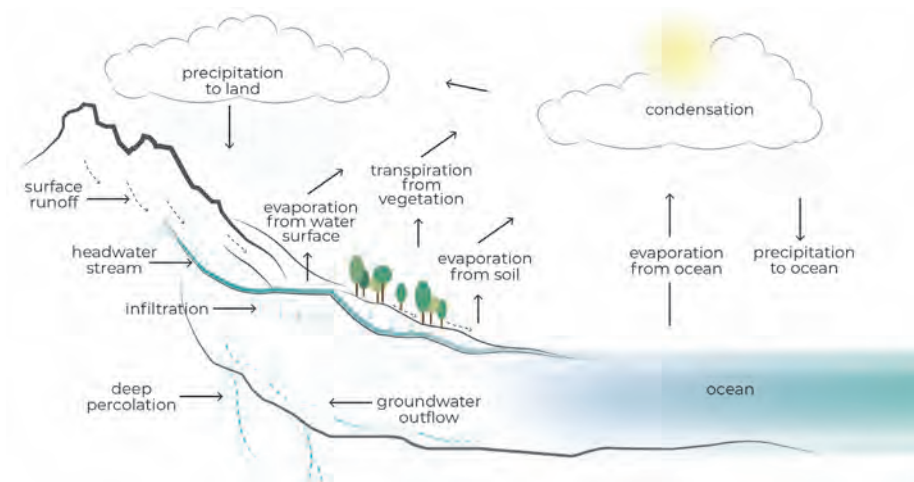
günyüzüne çıkarılma kriterleri saptanarak Ankara'da bu olgunun mümkün olabileceği alanlar belirlenmiş ve potansiyel alanların mekânsal değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Altyapı, peyzaj altyapısı, derelerin günyüzüne çıkarılması, Ankara.

Jeomorfoloji-Kentsel Morfoloji-Altyapı İlişkisi

Jeomorfoloji (yer-biçim), basitçe arazi özelliklerindeki değişiklikleri inceleyen bir bilim dalıdır. Bir yerin yer-biçim özellikleri, fiziksel, kimyasal ve biyolojik süreçler sonucu oluşur. Diğer taraftan, kentsel morfoloji (biçimbilim), yerleşimlerin fiziksel oluşumunu belirleyen biçimsel ve yapısal öğelerin süreç içerisinde etkilerine odaklanmaktadır. Bu öğelerin oluşum sürecinde, o yere ait yerbiçimsel bileşenler önemli rol oynamıştır. Yer-biçimlerinin kentsel gelişim için sadece fiziksel bir yüzey sunmaktan öte, mekânsal nitelikleriyle kentin oluşum süreçlerinde etkin olduğu görülmüştür (Yavuz, 2018). Arazi formunu şekillendiren fiziksel kuvvetler ve bu kuvvetlerin yüzey rölyefinin oluşumunda bağlı olduğu süreçler, jeomorfolojik mekanın yapısal bileşenlerini ifade eder (Yavuz, 2018, 28). Akarsular ise en önemli bileşenlerden biridir, çünkü bizzat jeomorfolojik mekânı şekillendirme işlevi görür, böylece akarsular kentsel morfolojiye de yön veren üreteçler haline gelir. Jeomorfik ve hidrolojik süreçlere ev sahipliği yapan akarsular, toprak, bitki örtüsü dinamikleri ve besin sirkülasyonu ile etkileşime girerek habitatları destekler. Su döngüsünü (Şekil 1) devamını sağlayan havza vb. alanlar, bu süreçlerin gerçekleştiği yerlerdir.

Altyapı ise toplumun işlemesi için gerekli olan fiziksel ve ilgili organizasyonel yapılarıdır. Kent dokusu da aslında bu yapıların tasarımıyla ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla akarsu peyzajları ve su döngüsü, insan yapımı olan kentsel altyapıdan

Şekil 1. Hidrolojik döngü (Yazar tarafından oluşturulmuştur)

etkilenen alanlardır. Kentsel alanlar, görece yavaş değişen kentsel formların daha hızla değişen sermaye, insan, kirletici, kültür ve teknoloji ‘akışları’ (flows) için bir ortam sağladığı sistemler olarak görülebilirler (Williams, 2011, 21) Dolayısıyla altyapı bu akışları sağlayan sistemlerdir. Modern kentte ulaşım, iletişim gibi altyapı unsurları kentleri fiziksel, ekonomik ve sosyal olarak dönüştürürken kentsel morfolojik süreçlerle yakından ilişkili hale gelir. Bir zamanlar tepelerden akan dereler kent formunu yönlendirirken, bugünkü kentleşme pratiğinde bundan söz etmek güçtür (Şekil 2). Hâlbuki antik çağdan 19. yy. ortalarına kadar kent planlama ve kentsel altyapının birlikteliği söz konusu olmuştur (Şahin, 2018). Dereler uzun yıllardır kentlerin atıksuyunu taşımak için beton kutulara hapsedilmiş (Şekil 3), geçirimsiz yolların altından akmakta ve bugün genellikle ulaşım altyapısı kent formunu belirlemektedir. Doğal suyollarının göz ardı edilmesi, kentliyi insan-do-

Şekil 2. İlişkiler diyagramı

Şekil 3. Mill Deresi kapatılırken. Philadelphia, 1883. (Kaynak: URL-1)

ğa etkileşiminden mahrum bırakmış, insanın doğaya yakın olma isteğinden doğan kırsala yayılma halini (kentsel saçaklanmayı) tetiklemiştir.

Hibrid Bir Altyapıya Doğru: Peyzaj Altyapısı Olarak Dereler

Geçtiğimiz yüzyılda, köprü/yol çökmesi, nükleer santral patlaması, su ve yiyecek kıtlığı, çeşitli taşkın ve seller gibi insan yapımı altyapı sistemlerinden kaynaklanan büyük veya küçük çapta pek çok kriz yaşanmıştır. İnsanlık, ekolojik kriz ve modern teknolojik altyapıların aksaklıkları ile yüzleşirken 20. yy. mühendislik ve planlama pratikleri sorgulanmakta, yeni altyapı ve şehircilik yaklaşımları ortaya çıkmaktadır. Ekolojik zorunluluklardan ve ekonomik gerekliliklerden ortaya çıkan “Peyzaj Altyapısı” (landscape infrastructure), kentin karmaşık süreçlerini ve kaynaklarını daha etkin bir şekilde hayata geçirmeyi ve bunu yaparken altyapı sistemlerini daha görünür kılmayı önerir (Belanger, 2012, 290). Ayrıca, mevcut kaynakların mekânsal dağılımını ekolojik ve ekonomik yapmayı amaçlar. Canlı, ekolojik sistemleri; çağdaş kentsel ekonomileri şekillendiren altyapılar olarak tasarlamayı öngörür (Belanger, 2013, 281). Bunun için ekolojik tasarım anlayışının “yeşil”in ötesine geçerek canlı/yaşayan sistemler oluşturma kaygısına dönüşmesi gerekmektedir.

Peyzaj altyapısı, bölgeselden yere kadar geniş bir ölçekte faaliyet göstermekte ve doğa ile kent arasındaki ilişkiyi sürdürmeyi amaçlamaktadır. Su peyzaj altyapısı, çok işlevli peyzajlar oluşturmak için kıyı ve akarsu rehabilitasyonu ve yönetimi, kum tepelerinin stabilizasyonu, sulak alanlarının iyileştirilmesi ve yağmur suyu yönetimi gibi pek çok tasarım problemi içerir. Ayrıca; tarihsel ve pratik nedenlerle kapatılarak kanalizasyon hatlarının bir parçası haline gelen küçük debili akarsuların altyapısal potansiyellerine odaklanır. İşlevleri mühendislik uygulamaları tarafından hafife alınan kentsel dereler, yağmursuyu yönetiminden içme suyu kalitesini iyileştirmeye, ekonomik ve sosyal canlandırmaya kadar, kentsel peyzaj formlarına ve altyapıya hizmet etmektedir. Bu bağlamda derelerin günyüzüne çıkarılması, kent altyapısına ve kentsel morfolojiye katkıları bakımından ekonomik ve ekolojik olarak incelenmiştir.

Dereleri Günyüzüne Çıkarma (Stream Daylighting)

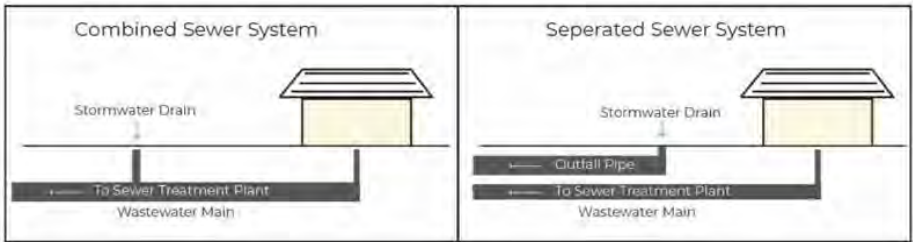
Gömülü akarsuları günyüzüne çıkarma, radikal bir rehabilitasyon yöntemi olarak tanımlanabilir. Günyüzüne çıkarma, canlı bir sistemin eksik parçasını geri getirme eylemidir. Peki, yerin altındaki bir menfezi kazıp, çıkarıp, suyunu yeniden düzenleme zahmetine neden girilmeli? Üstelik pek çok dere menfezi kanalizasyon hattına dönüşmüşken bu ne kadar mantıklı? Bu soruların altında son yüzyılda oluşan kentleşme pratiklerine ait düşünceler yatmaktadır: Birincisi, bozunmuş akarsu peyzajlarının onarımının mümkün olmadığı düşüncesi; ikincisi, arazi kullanım değeri varken böyle bir onarımın ekonomik gelmemesi; üçüncüsü, açık ve dinamik bir sistemin kabul görmeyeceği inancı (Riley, 2016, 1). Hâlbuki yüksek yoğunlukta kentsel alanlarda bile başarı ile uygulanmış günyüzü projeleri vardır. Bu kentsel tasarım süreci pek çok aktör ve girdi içerir (Tablo 1).

Tablo 1. Bir dere Günyüzüne Çıkarma projesinin süreç ve fizibilite değerlendirmeleri. (Yazar tarafından Pinkham (2000) ve Buchholz (2016)'dan yararlanarak oluşturulmuştur)

Mevcut Durum Gösterimi	
Tarihsel Analiz	Kayıp derelerin tarihsel izini bulmak
Haritalama	Kent yüzeyinden kaybolan akarsuların belirlenmesi
Yer Seçimi için Değerlendirmeler	
Alanın geçmişteki ve mevcut arazi kullanımı	Herhangi bir istimlak gerekli mi? İş ve yerleşim alanları, düğüm noktaları, akslar vs.
Paydaşların belirlenmesi	Mahalle sakinleri, esnaf vb. projeyi benimsemeye ikna edilmelidir.
Kapatılmış derenin sebepleri araştırılmalı	Kanalizasyon veya yağmur suyu sistemi ile bir bağlantı var mı?
Akarsu sınıflandırılması	Akarsu özelliklerinin belirlenmesi.
Menfez veya boru çeşitleri	Malzeme, çap, kalınlık vb.
Su tabakası düzeyi	Yeraltı suyu temiz mi? Ne düzeyde?
Mevcut doğal ve kültürel özellikler	Bitki örtüsü, kayalar, anıtsal yapılar vs.
Akış rejimi	Yıl içerisindeki debi miktarı
Engeller	Menfez veya boruda çeşitli engel mevcut mu?
Taşkın sıklığı	Bölgedeki sellerin zararları
Toprak örtüsü derinliği	Yaklaşık kazı hesabı
Havza için Değerlendirmeler	
Sedimentasyon Problemi	Tüm akarsularda sediment hareketi olur. giriş=çıkış olmalı
Haritalama	Alt su havzalarının ve su tutma alanlarının belirlenmesi
Topoğrafya	Alan Eğimi
Akarsu vejetasyonu	Bitki örtüsü kirleticileri yok etmede ne kadar başarılı?
Diğer kirleticiler	Biyofiltrasyona ihtiyaç var mı?
Havza büyüklüğü	Sağlıklı bir infiltrasyon alanı için suyun süzülmesi, geçirgen yüzeyler önemlidir
Geçirimsiz yüzey ölçüsü	Akışa geçen su miktarı
Jeolojik bilgiler	Sağlıklı bir hidrolojik döngü için
Mevcut biyolojik yaşam	Omurgasızlar veya balıklar gibi
Drenaj planı	Yağmur suyu yönetimi arazi için planlanmalı
Kanal ve Alan Tasarımı	
Akarsu yatağının kıvrımlı original halinin belirlenmesi	Yeniden uygulanma olasılığı nedir?
Akarsuya uygun geometrinin saptanması	Birim zaman başına akış hacmi, taşkın debisi vs. incelenmeli
Bağlantı noktaları	Köprü gerekli mi?
Habitat	Ne gibi biyolojik yaşam formları oluşturulmak isteniyor?

Kanal içi yapılar	Derinliği, yönü veya hızı düzenlemek için kanal içi yapıların gerekliliği. (Kayalar, settler, kaldırım taşı ve bitkiler)
Toprak yapısı	Mevcut toprak yapısı belirlenmeli
Yağış rejimi	Yağmur suyu sızma alanını ve toprağın doygunluk hesabı
Kullanım amaçları	Rekreasyon, eğitim, taşkın önleme...
Tasarım ihtiyaçları	Kullanıcılara göre belirlenmeli
Gelecek stratejileri	Alana dair gelecek yılların senaryoları
Akarsu Kıyısı ve Taşkın Yatağı	
Temel taşkın yatağı alanı	Hidrolojik süreçler için güvenli bir alan ayrılmalı.
Kıyı Stabilizasyonu	Nasıl bir teknik kullanılacak?
Yerli bitki türleri	Yerli türler iyi gelişim gösterir ve ekonomiktir.
Sert ve yumuşak peyzaj kararları	Ağaçlar, çalılar, yürüyüş yolları, kaldırımlar, kent mobilyaları...
Uygulama	
İnşaat için uygun mevsim	
Lojistik destek ve maliyetler	
Su akışının durdurulması ya da yönlendirilmesi gerekiyor mu?	
Toprak hafriyat, dolgu ve geri doldurma miktarı	
Çevreleyen yapılarda herhangi bir yıkım olacak mı?	
Geçmişte yapılmış sert zeminin kaldırılması	
Arazi Tesviye Analizi	
Zaman - Kanal hidroliği hızlı çalışır, ancak ekolojik işlevler, eğimlerin stabilizasyonu ve bitkilerin büyümesi için zaman gerekecektir.	
Bakım planı	

En önemli problem, birleşik kanalizasyon sisteminin bir parçası haline gelen dereleri ayırmaktır. Şekil 4'te gösterilen modern kanalizasyon sisteminin avantaj ve dezavantajlarına bakmak gerekir. Birleşik kanalizasyon sistemi ilk etapta daha ekonomik olsa da dezavantajları daha fazladır (Tablo 2). Bu sebepler uzun vadede daha ekonomik olan ayırık sistem uygulamasını mantıklı kılar. Diğer taraftan ayırık sistemde yağmur suyu için döşenecek boru maliyeti yerine "Derelerin gün yüzüne çıkarılması" gibi jeomorfik mekânı izleyen drenaj çözümleri yeni tasarım imkânlarına olanak verir.

Şekil 4. Modern kanalizasyon sistemi (Kaynak: URL-2)

Tablo 2. Birleşik ve Ayrık Kanalizasyon sisteminin avantaj ve dezavantajları (Butler ve Davies, 2004)

Ayrık Sistemin Avantajları	Birleşik Sistemin Dezavantajları
Birleşik kanalizasyon taşkınları (CSOs) olmaz - Dere yataklarındaki potansiyel kirlilik oranı düşüktür.	Pis su ana borularını ve arıtma tesislerini makul bir boyutta tutabilmek için fazla suların derelere arıtılmaksızın verilmesi gereklidir. Dere yataklarında ciddi kirliliğe neden olabilir.
Daha küçük atık su arıtma tesisleri.	Arıtma tesislerinde daha geniş girişler ve muhtemelen yağmur suyu saptırma ve depolama için bir önlem gerekir.
Yağmur suyu yalnızca gerekliyse pompalanır.	Arıtma tesisine olan akışı pompalamak gerekiyorsa yüksek pompalama maliyetleri söz konusudur.
Atık su ve yağmur suyu boruları kendilerine en uygun hat ve derinlikte seyrederek (örneğin yağmur suyu yakındaki bir tahliye kanalına gider)	Hatlar bir ortalama bir hesapla döşenir ve yan kollarla uzun bağlantılar gerekebilir. Yağmur suyu için en iyi derinlik atık suya uymayabilir.
Atık su boruları küçüktür ve düşük debilerde daha yüksek hızlara erişilir.	Geniş kanallarda kuru havalarda yavaş bir debi ve sığ bir akış söz konusudur. Bu debi katlarda tortulanma ve parçalanmaya neden olabilir.
Atık suyun debi ve mukavemetinde daha az farklılık olur.	Atık suyun pompalara olan debisinde ve arıtma tesislerine olan debi ve mukavemetinde geniş oranda farklılık söz konusudur.
Atık su kanallarında çamur olmaz.	Çamur tutucu gereklidir.
Taşkınlar yalnızca yağmur suyundan kaynaklanır.	Eğer taşkın ve menhollere aşırı yüklenme olursa kirli su açığa çıkar.
Ayrık Sistemin Dezavantajları	Birleşik Sistemin Avantajları
Fazladan iki boru maliyeti.	Düşük boru tesisatı inşaat maliyetleri.
Yerleşim alanlarındaki dar sokaklarda fazladan yer işgali.	Yer kullanımı açısından ekonomik.
Yanlış bağlantı riskine sahip daha fazla pis su ana borusu.	Binalarda drenaj daha basit ve ucuzdur.
Atık sularda tortulaşan katı oluşumlar yağmur suyu ile temizlenmez.	Atık sularda tortulaşan katı oluşumlar yağmur suyu ile temizlenir.
Yağmur suyu arıtılmaz.	Yağmur suyu kısmen arıtılır.

Önemli diğer adım ise tüm paydaşları sürece katıp mahallî farkındalığı arttırmak için projeyi görünür kılmak (tarihsel analiz ve haritalama yapılması). Farklı amaçlara yönelik uygulanmış birkaç proje ile kent ve peyzaj formuna ilişkin süreç özetlenmiştir:

Strawberry Creek, Berkeley, ABD

<i>Havza alanı:</i>	5.2 km ² , kent parkı ve kampüs
<i>Akış debisi:</i>	2-6 cubic feet per second (cfs) (0.05-0.15 m ³ /s) ortalama mevsimsel akış 800-1000 cfs (22.6-28.3 m ³ /s) 100-yıllık en yüksek akış
<i>Park alanı:</i>	16.000 m ²
<i>Kaldırılan menfez:</i>	38 m
<i>Açılan uzunluk:</i>	61 m
<i>Açılan genişlik:</i>	~ 17 feet (5 m)
<i>Derinlik:</i>	~ 1.3 feet (40 cm)
<i>Proje yılı:</i>	1984
<i>Amaç:</i>	Kent parkı ve açık alanda sosyal aktivite

Şekil 5. 1985 yılı öncesi-sonrası ve 2000 yılı. (Kaynak: Gary Mason of Wolfe Mason Associates, 1984)

İlk resmi *stream daylighting* projesidir. 1904'te kapatılan derenin üstüne bir demiryolu inşa edilmiş ancak alan zamanla terk edilmiş yük raylarının olduğu tehlikeli bir bölgeye dönüşmüştür (Riley, 2016, 56) İlk etapta belediye meclisi tarafından itiraz edilmiş ancak daha sonra yerel halkın projeyi desteklemesiyle uygulamaya geçirilmiştir. Tüm proje, park yapımı dâhil, 580.000 \$ gibi bir maliyete, derenin günyüzüne çıkarılması ise 58.000 \$'a mal olmuştur. Park bölgenin gelişimine olumlu yön vermiş, mülkiyet değerlerinde artış yaşanmıştır.

Zürich Stream Daylighting Program, İsviçre

<i>Havza alanı:</i>	Tüm kent
<i>Akış debisi:</i>	0.01-0.10 m ³ /s mevsimsel akış 0.2-0.8 m ³ /s taşma debisi
<i>Kaldırılan menfez:</i>	20 km üstü
<i>Açılan uzunluk:</i>	20 km üstü
<i>Proje Yılı:</i>	1988-1998
<i>Amaç:</i>	Dereleri birleşik kanalizasyon sisteminden ayırarak daha etkin çalışan bir arıtma tesisi, Sosyal aktivite alanı Peyzaj restorasyonu ve ekosistem onarımı

Şekil 6. Saegertenbach (Ort. Debi: 0.2 m³/s) öncesi ve sonrası (Kaynak: Conradin ve Buchli, 2004)

Şekil 7. Albisrieder Dorfbach (Ort. Debi: 0.01-0.2 m³/s) Öncesi ve Sonrası (Kaynak: Conradin ve Buchli, 2004)

Bu proje, kuru dereler dahil pek çok suyunu günyüzüne çıkararak belediyenin ekonomik, ekolojik ve sosyal getiriler sağladığı uzun vadeli bir projedir. Temel hedef, daha ekonomik bir arıtma tesisine ulaşmak için birleşik kanalizasyon sisteminden ayrık sisteme geçilmesi ve derelerden tesise gelen (arıtma gerek olmayan) ekstra su maliyetinin azaltılmasıdır. Bunu yaparken konutlardan ve geçirimsiz yüzeylerden gelen yağmursuyu, dere hidrolojisine yönlendirilmiş ve kent ekolojisi olumlu anlamda tamamen değişmiştir. Yine ilginç olan, projede neredeyse tüm kuru derelerin de açılmasıdır. Böylece yağmursuyu, borularla menfezlere yönlendirilmemiş, su döngüsünü besleyecek şekilde yumuşak altyapıya eklenmiştir. Böylece drenaj altyapısı kent peyzajında görünür olmuştur.

Ekonomik getirisi ise oldukça çarpıcıdır. Arıtma tesisi bakım ve işletme maliyeti 1m³/s başına 5 milyon \$ hesaplanmıştır (Conradin ve Buchli, 2008), böylece 0.02 m³/s debisi olan bir dereyi günyüzüne çıkararak 100.000 \$ kar edilmiştir. Bu maliyetler derelerin açılma bütçesini kendiliğinden karşılamıştır.

Cheonggyecheon River, Seoul, Güney Kore

<i>Havza alanı:</i>	Cheonggyecheon River Watershed
<i>Akış debisi:</i>	118mm/hr. (200 yılda bir gerçekleşecek en yüksek akış debisi)
<i>Kaldırılan menfez:</i>	6 km
<i>Açılan uzunluk:</i>	4 km
<i>Proje Yılı:</i>	2002-2005
<i>Amaç:</i>	Rekreasyon, ekonomik canlanma ve turizm

1960'lerden itibaren artan trafiğe ve kirliliğe çözüm olarak Cheonggyecheon Deresi üzerine yükseltilmiş yol inşa edilmiştir. Her gün yaklaşık 1,5 milyon aracın geçtiği bu yol, 2003-2005 yılları arasında radikal bir karar alınarak kaldırılmış ve %79 halk desteği alarak dere günyüzüne çıkartılmıştır (Bocarejo ve ark, 2012). Yaya-dostu bir açık-yeşil alana dönüşen su yolu boyunca biyolojik çeşitlilik artmış, paralel bloklara göre ısı adası etkisi 2°C azalmış, mülk değerleri %30-50 oranında artmıştır (LAF, 2010). Projenin en çok eleştirilen kısmı suyu sabit tutmak için Han Nehrinden verilen suya harcanan enerjidir. Devlete maliyeti 380 milyon doları bulan proje sadece yabancı turistten yılda yaklaşık 1.9 milyon dolar gelir elde etmektedir (LAF, 2010).

Şekil 8. Cheonggyecheon River öncesi-sonrası (Kaynak: Landscape Architecture Foundation, 2010)

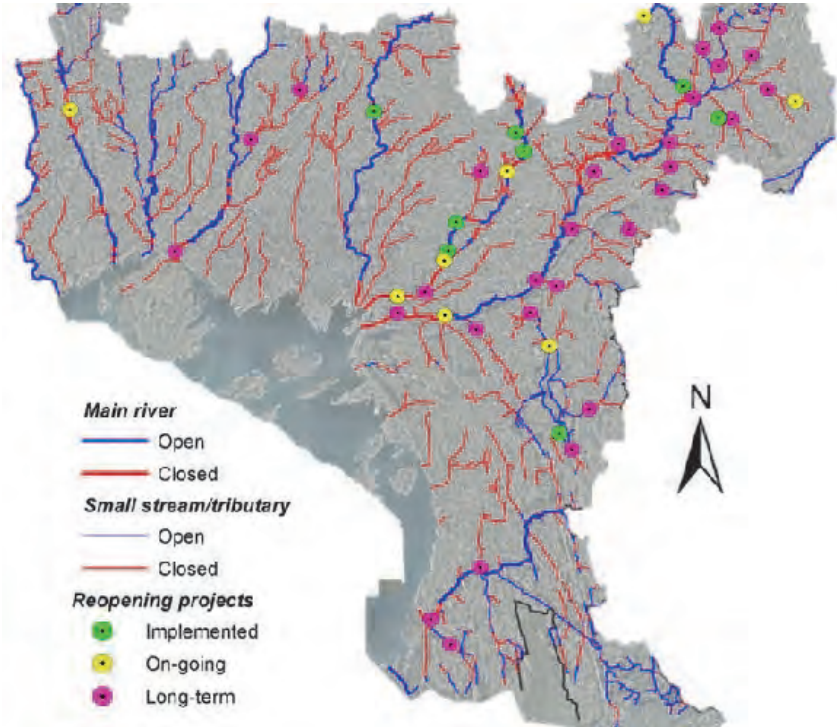

Şekil 9. Cheonggyecheon Deresi (Kaynak: Mikyoung Kim Design, 2009)

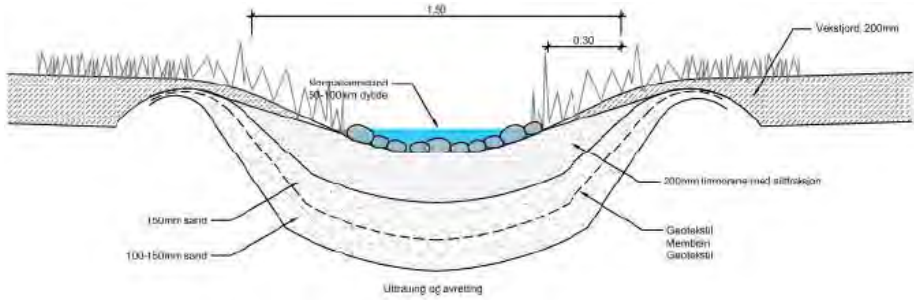
Oslo Suyollarının Tekrar Açılması, Norveç

<i>Havza alanı:</i>	Tüm kent
<i>Akış debisi:</i>	0.01 m ³ /s to 10 m ³ /sarası çeşitli akarsular
<i>Kaldırılan menfez:</i>	bilinmiyor
<i>Açılan uzunluk:</i>	3 km (10 yıl içerisinde 8 km'ye ulaşması planlanıyor)
<i>Proje Yılı:</i>	2006-devam ediyor
<i>Amaç:</i>	Taşkın control, ekosistem onarımı, rekreasyon alanları

Uluslararası projelerden ilham alan Oslo Kent Yönetimi'nin projeyi uygulamak-taki temel hedefi yağışların sebep olduğu taşkınları azaltmaktır. Açık bir sistem olan dere altyapısı, yoğun yağışlarda taşkınlarla sebep olan kapalı drenaj altyapı-sının limitli kontrolüne tercih edilmiştir. Kent uzun vadeli proje için 11,7 € bütçe ayırmış, yağmur suyu yönetim planlarını revize ederek derelerin açılmasını plan-lara entegre etmiş, kent master planı ve yönetmelikleri bu minvalde değiştirmiştir (Oslo Reopening Waterways, 2018). Şekil 10, 11, 12'de kentsel derelere ait plan ve detaylar gösterilmiştir.

Şekil 10. Günyüzüne çıkarılacak dereler, Oslo Planı (European Green Capital Award 2019, City of Oslo Application, 2017)

Şekil 11. Dere yatağı yapısı, Julsberg Projesi. [Kaynak: Rapp, O. (2019)]

Şekil 12. Filtrelemeyi destekleyen dere yatağı yapım aşaması, Julsberg Projesi. (Kaynak: Rapp, 2019)

Ankara'nın Kayıp Dereleri

Kale çevresinde gelişen Ankara (Angora) şehrinde, Şekil 13'te kırmızı bir daire ile işaretlenmiş üç ana derenin kesiştiği görülmektedir: Hatip Çayı (Tabakhane Suyu) Çubuk Çayı'na (Chibuk Suyu) ve daha sonra İncesu (İndje Su). Bu akarsular birleştikten sonra Ankara Çayı (Engüri Suyu) adını alır ve batıya doğru ilerler. Ankara'nın jeomorfolojik özellikleri, bu dört akarsuyu besleyen birçok küçük suyuyla şekillenir. Özellikle ileride kentin omurgasını oluşturacak İncesu Deresinin batı yakasında, Dikmen deresi, Bülbülderesi ve Kavaklıdere gibi şehrin merkezine doğru akan çok sayıda küçük dere yer alır. Yerleşimlerin mekânsal düzeni, bu akarsular tarafından oluşturulan vadi ve ovalar boyunca şekillenmiştir. Dolayısıyla, Ankara yerleşim örüntüsünün oluşumu tesadüfi değil, arazinin jeomorfolojik özelliklerine dayalı sistematik bir kompozisyonu yansıtmaktadır (Yavuz, 2018, 76).

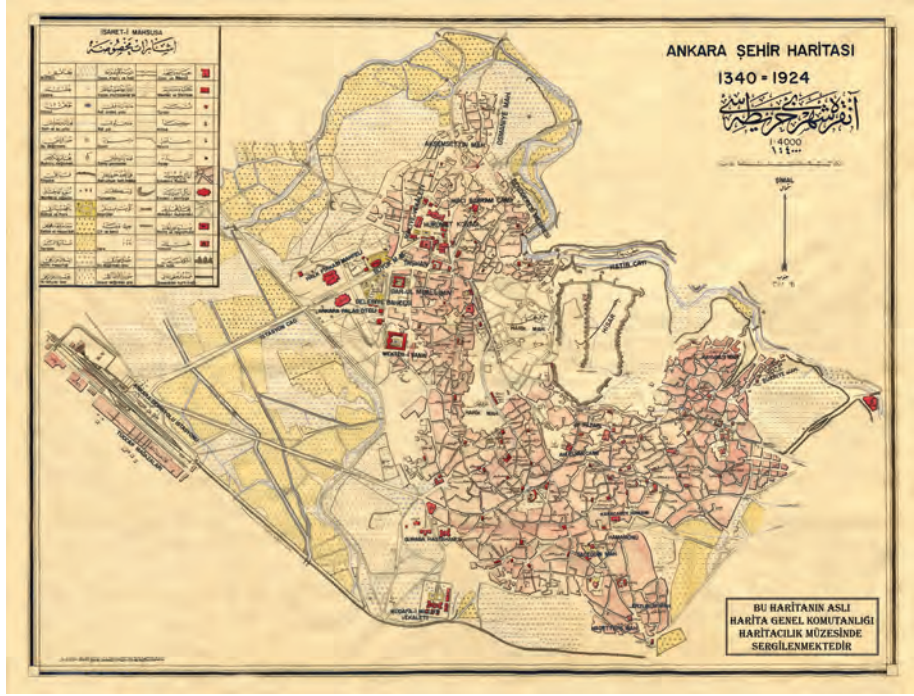
Çeşitli kurumlar tarafından üretilen kent haritalarının incelendiği bu çalışmada jeomorfolojik, hidromorfolojik ve kentsel morfolojik değişimlerin su altyapısı bağlamında belirlenmesi amaçlanmıştır. Buna göre, ilk olarak 1924 Haritası

Şekil 13. Kiepert Haritasından uyarlanmıştır, Ankara, 1890 (Kaynak: Chicago Üniversitesi, Map Collection)

(Şekil 14) ele alınmıştır. Kent, bir tepenin üzerine yapılmış olan Kale çevresinde gelişmiştir. Tepenin etrafını dolanan Hatip Çayı üzerine Romalılar tarafından inşa edilen 'bent' (savak) baraj görevi görmüş ve suyu şehrin belirli bölgelerine cazibe (yerçekimi) ile taşımak için kullanılmıştır (Fıratlı, 1951, 359). İncesu ise Tren İstasyonuna doğru yatağından taşmakta ve o alanda bir bataklık oluşturmaktaydı. Ankara, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlanmasıyla 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olduğunda yeni siyasi otorite kendini modern, batılılaşmış bir başkent yaratmaya adanmıştır. Özellikle İncesu deresinin taşmasıyla oluşan bataklıkların kurutulması ilk hedeflerden olmuştur.

1944 Haritasında (Şekil 15) Kale çevresinde yer alan eski şehir dokusu ile güneyde şekillenen yeni şehir arasındaki fark kolaylıkla anlaşılabilir. Jansen planı (1932) ile açık-yeşil alanlar sistemi oluşturulmuş ve bir refah politikası benimsenerek halk sağlığı hedeflenmiştir. Bu nedenle, Gençlik Parkı, Stadyum ve Hipodrom gibi spor ve rekreasyon alanları, bir zamanlar bataklık olan istasyonun önündeki alanlara inşa edilmiştir. Bu yeşil koridor Abdi İpekçi ve Kurtuluş Parkına doğru uzanmaktadır. İncesu deresi ise taşkın önleme amaçlı Atatürk Bulvarı boyunca Kazım Özalp caddesine kadar kanal içine alınmıştır. Hatip Çayı da İncesu deresi ile birleşmesine yakın kanal içinde akmaktadır. Hatip Deresi'nin altındaki demiryolu Sincan-Kayaş banliyö hattıdır. Hatip Çayı bugün Bayındır

Şekil 14. 1924 Şehir Haritası (Kaynak: Harita Genel Müdürlüğü)

Barajı'na giden bir kanal içinde izole edilmiş demiryolu boyunca akmaktadır. İlk yıllarda hat, dere ve peyzaj dokusuyla son derece entegre olmuşken; 1950'lerden sonraki arazi kullanımı ve planlama stratejileri kırsal peyzaj ve jeomorfoloji de parçalanmalar yaratmıştır (Baş-Bütüner ve ark, 2020, 6).

Ankara'nın üç ana deresi dışında, şehirde mevsimsel olarak irili ufaklı birçok dere vardır. Bunlardan birisi 1944 Çankaya Haritasının sol güney kısmında rahatlıkla görülebilen Dikmen Çayı'dır. Kontur çizgilerinden de anlaşılacağı üzere dik yamaçlar arasından akan derenin Harp Okulu'na doğru aktığı görülmektedir. Dikmen Deresi küçük bir dere olmasına rağmen, bazı mevsimlerde sellere neden olurdu, 1970'lere kadar doğal kalan dere daha sonra gecekondular tarafından işgal edildi (Tamur, 2012, 145). Dikmen deresi bir zamanlar Saraçoğlu Mahallesi'ne doğru akıyorken 1960'lardan itibaren Kara Harp Okulu'ndan başlayarak Anıtkabir-Bahçelievler'e doğru yönlendirilmiştir (DSİ, 1963, 4).

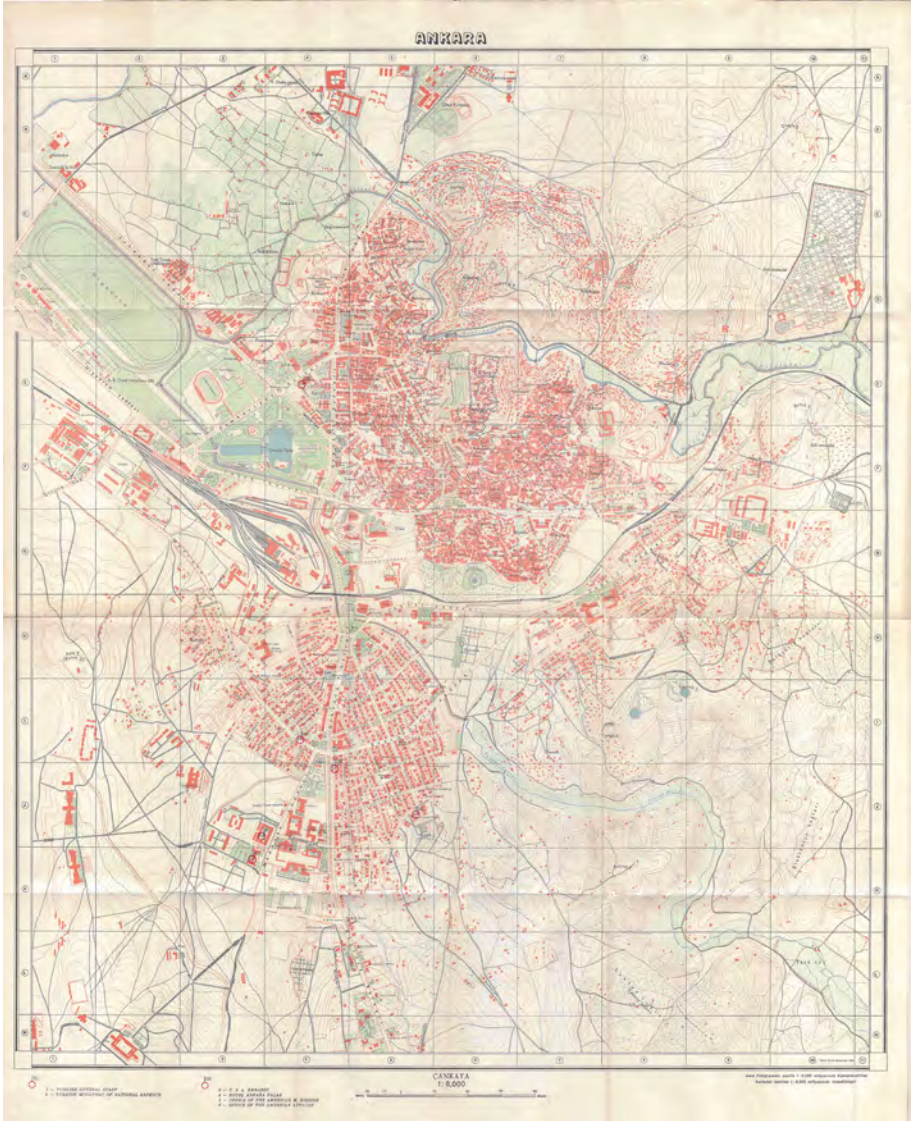
Bir diğer önemli dere, bugün bir kısmı Seğmenler Parkı içinden akan Kavaklıdere'dir. 1944 Şehir Haritası-2 (Şekil 16) Çankaya kısmının güneyinde yer alan Çankaya Köşkü kompleksinden kaynağını aldığı görülmektedir. Ancak Kavaklıdere bugün Seğmenler Parkı'nın sonundaki Polonya Büyükelçiliği'nden, Tunus Caddesi boyunca menfezden akmaktadır. Ayrancı boyunca uzanan Hoşdere

Caddesi ise adını yine bir başka dereden alır. Hoşdere, 1944 Haritasının Çankaya kısmında Orta Ayrancı ve Yukarı Ayrancı olarak gösterilen vadide (Portakal Çiçeği) Dikmen Çayı'na paralel akmaktaydı. Vadiden devam ederek bugünkü Kuzgun Sokak boyunca meclise doğru gider. Ankara'nın güney yamaçlarından Ankara çanağına doğru akan, Dikmen Çayı'nın batısında ve ona paralel akan Kirazlıdere, Öveçler Çayı, Cevizlidere gibi küçük dereler haritada görünmemektedir. Ancak hava fotoğraflarında vadilerden akan dereler bellidir. Tüm vadiler 90lı yıllarda tamamen imara açılmış ve yoğun yapılaşmaya maruz kalmıştır. Çetin Emeç Bulvarı bu derelerin vadilerini kesintiye uğratmaktadır. Bugün, Kirazlıdere ve Öveçler Deresi, Kara Harp Okulu ve Askeri Tesisler içerisinde yer yer ortaya çıkarak kısmen akmaktadır.

Başkent olan Ankara planlı gelişimine rağmen yoğun göçe maruz kalmış ve altyapı problemleri yaşamaya başlamıştır. Jansen, Ankara merkezi için bir kanalizasyon planı çizmiştir (Şekil 17). Bu planda üç ana dere, yağmursuyu ve atıksu boruları görülmektedir. Yağmur suyu, derelere deşarj edilirken, atıksu üç ana boruda toplanarak Ankara Çayı başında bulunan bir arıtma tesisine yönlendirilmektedir. Atıksuyun, arıtıldıktan sonra Ankara Çayı'na deşarj edilmesi planlanmıştır. Malesef bu plan hayata geçmemiştir. Şehrin çoğu yerinde septik tanklar kullanılmakta, atıksu derelere deşarj edilmekteydi. Bayındırlık Bakanlığı, 1940 yılında kapsamlı bir kanalizasyon raporu hazırlasa da, atıksu problemi mevsimsel olarak ele alınmıştır (ABB, 2007, 489). Çünkü yaz aylarında derelerin debisi çok düştü ve ağır bir koku kenti sarmaktaydı. Ancak, artan nüfus ve koordinasyonsuz yoğunlaşma nedeniyle kanalizasyon altyapısının eksikliği başkent için her geçen gün büyüyen bir problem olacaktır.

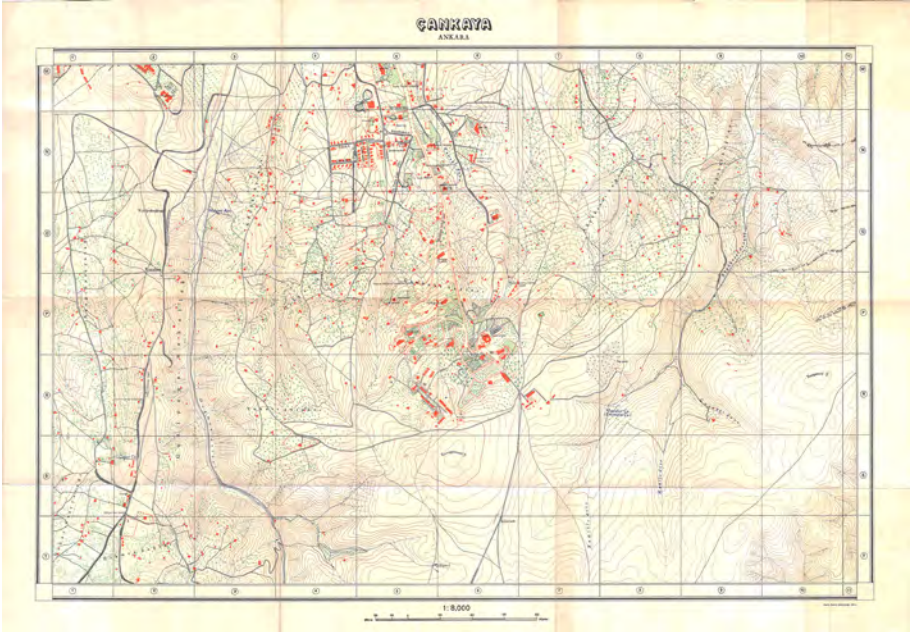
Jansen Planı'nda öngörülen 1980'deki nüfusa 1950'lerin başında ulaşan Ankara için yeni bir master plan (Yücel-Uybadin, 1957) yapılmış, plan raporlarında İnce-su ve Bentderesi'nin kanalizasyon sisteminin bir parçası olduğuna değinilmiştir. Yoğun bir göç alma sürecine giren Ankara'da neredeyse tüm dere yatakları gecekondulara maruz kalmıştır. DSİ (1963) Planlama Raporuna göre kentin 1/3'ü bu gecekondularda yaşamaktaydı. Bu durum taşkınları tetikleyen önemli faktördür. Zira, 1957 yılında ilk büyük taşkın gerçekleşmiştir. 11 Eylül 1957'de il merkezinde yağmur yağmazken Hatip Çayı'nın su toplama havzasında yer alan Hasanoğlan, Lalahan, Kayaş ve Mamak bölgeleri 1,5 saat yağış almış, su, derenin taşma debisini aşarak Kayaş-Dışkapı güzergâhındaki taşkın yatağında bulunan her şeyi önüne katıp sürüklemiştir. O zamana kadarki en büyük hasarı veren sel, 20 milyon lirayı aşkın hasara ve 165 kişinin ölümüne neden oldu (DSİ, 1963). Bu felaket, Ankara'nın jeomorfolojik ve hidrolojik yapısına yapılacak radikal müdahalelerin başlangıcı olarak kabul edilebilir.

Böylece, Bentderesi, 1959 Haritasında (Şekil 18) gözüktüğü gibi bir kısmı yüzeyden kaybolan ve kutu kanala alınarak kapatılan ilk dere olmuştur (Şekil 19). Medyada "doğal" bir afet olarak yer bulan sel ve taşkınlar, çalışmada da vurgu-

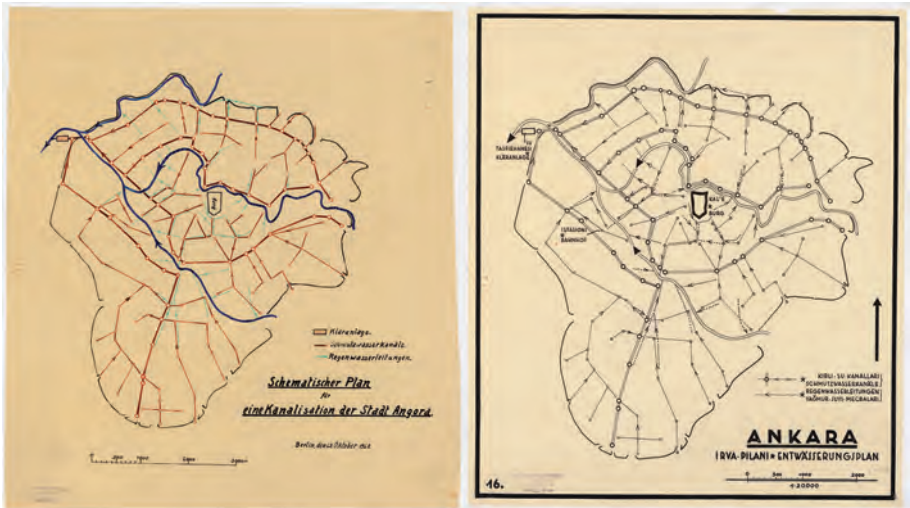

Şekil 15. 1944 Şehir Haritası-1 (Kaynak: Onur Bektaş Arşivi)

landığı üzere aslında insan yapımı altyapının olumsuz sonuçlarıdır. DSİ (1963, 3) Raporunda taşkınların sebebi şu şekilde açıklanmıştır: “Kontrolsüz iskân derele- rin tahliye kapasitesini azaltmıştır... Derelerin drenaj alanlarının bitki örtüsünden mahrum bulunması, arazinin yanlış kullanılması, herhangi bir şekilde toprak muhafaza tedbiri alınmadan tarım yapılması ve mecralara muhtelif artıkların dökül- mesi...” Kontrolsüz yapılaşmadan kaynaklı sediment hareketi ve atık boşaltımı

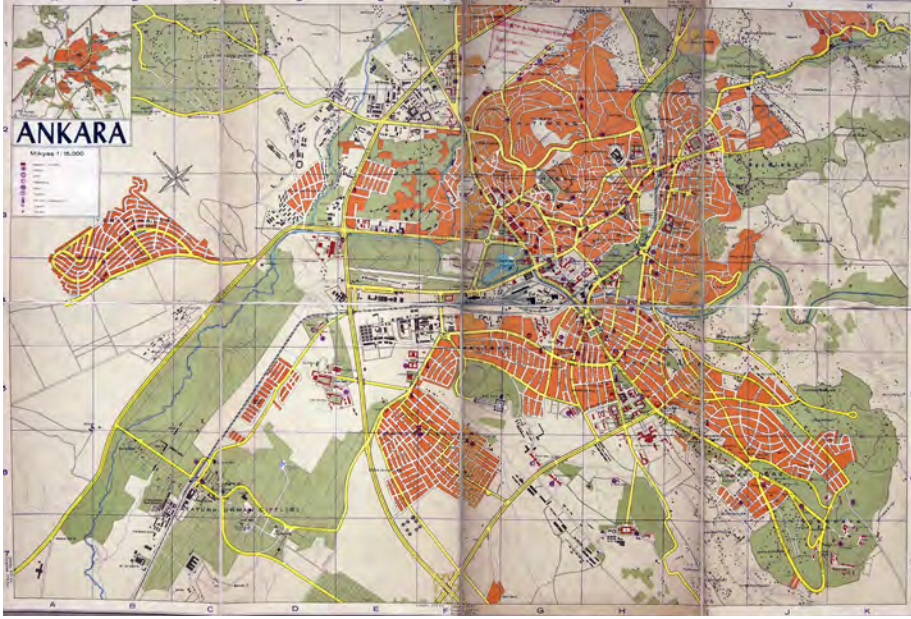

Şekil 16. 1944 Şehir Haritası-2, Çankaya (Kaynak: Onur Bektaş Arşivi)

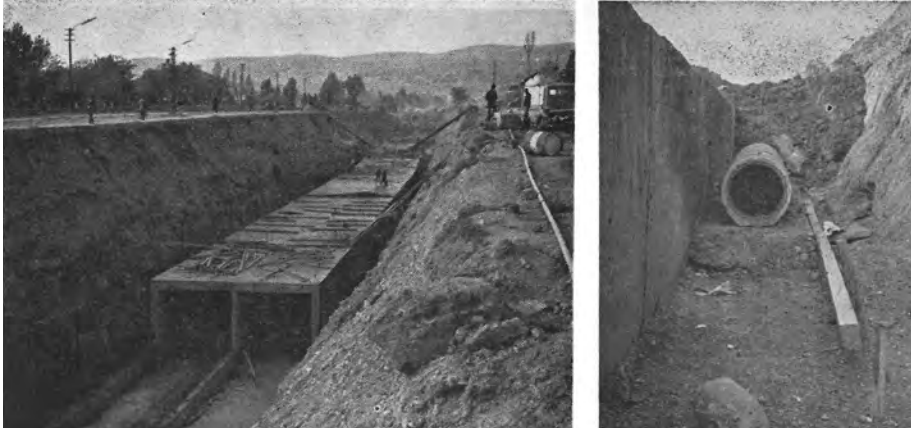

Şekil 17. Ankara Kanalizasyon Planları, H. Jansen, 1948. (Kaynak: Onur Bektaş Arşivi)

derelerin tahliye kapasitesini düşürürken diğer taraftan ülkenin başkentinde, kentin içinden lağım akması büyük problem teşkil etmektedir.

Şekil 18. 1959 Şehir Haritası. (Kaynak: Koç Üniversitesi, VEKAM Arşivi)

Şekil 19. Hatip deresi için beton menfez inşa edilirken (Kaynak: Batukan, 1968)

O dönem atıksu ve yağmursuyu sistemi şehrin yalnızca 1/10'unda, Alman Hochtiff Şirketi tarafından yapılan Yenişehir, Maltepe ve Mebus Evleri mahallelerinde mevcuttu (DSİ, 1963, 28). Kalan yerlerde septik tanklar vardı veya arıtılmaksızın derelere atıksu deşarjı yapılmaktaydı (DSİ, 1963, 31). Hatta 1950'lerde belediyeler muhtarlara beton büzler dağıtmış halkın iş birliği ile atıksu hatları döşenmesi sağlanmıştı (AB, 1952, 37) Ancak bilgisizlik ve yönetim eksikliği nedeniyle

PTT'nin telefon menholüne bile kanalizasyon bağlantılarının yapıldığı görülmüştür (DSİ, 1963, 34). 1959 Haritası incelendiğinde Bülbülderesi'nin kaybolduğu görülür. Diğer taraftan İncesu deresinin içinden aktığı kanal, Atatürk Bulvarı genişletilirken daraltılmıştır (DSİ, 1963, 16) (Şekil 20). Dikmen deresi ise Anıtkabir boyunca akan Kirazlıdere'ye yönlendirilmiştir (Şekil 21). Seyranbağları, Büyükesat gibi semtler henüz yoğun yapılaşmaya açılmamış olup, üzüm bağları arasından akan mevsimsel (kuru) dereler gözükmektedir.

1/10.000 ölçekli 1976 Ankara Haritasında (Şekil 22) şehrin 20 yılda hızla yoğunlaştığı açıkça görülmektedir. Hatip Çayı'nın kent içerisinde kalan kısımları da 1962-64, 1964-70 yılları arasında DSİ tarafından kapatılmıştır (Batukan, 1968, 13-15). Böylelikle Hatip Çayının arazi değerlerinden vazgeçilmeden kent içerisindeki yatağı kamulaştırılmak yerine özel mülkiyete geçmiş, şehir dışında yeni rekreasyon alanları (sel kapanları) inşa edildiği düşünüldükten gözden çıkarılmıştır. Seyranbağları ve Esat bağları yerleşime açılmış, İncesu deresinin Hipodrom-Ziya Oralay Caddesi arasındaki kısmı tamamen kapatılmıştır. Atatürk Orman Çiftliği'nden hemen önce Akköprü'de İncesu ve Hatip Çayı ile birleşerek Ankara Çayı'nı oluşturan Çubuk Çayı rehabilite edilerek kanala alındı. Ayrıca su sıkıntısı çeken başkent için Çubuk Çayı'na ikinci bir baraj yapıldı. Çiftlikte, Ankara Çayı artık 1959 Haritasındaki gibi kıvrımlı değil; bunun yerine daha düz ve daha geniş eğriler oluşturularak akmaktadır. Çayın, çiftlik içerisindeki yatağı kırmataş

Şekil 20. 1960larda İncesu Deresi. (Kaynak: URL-3)

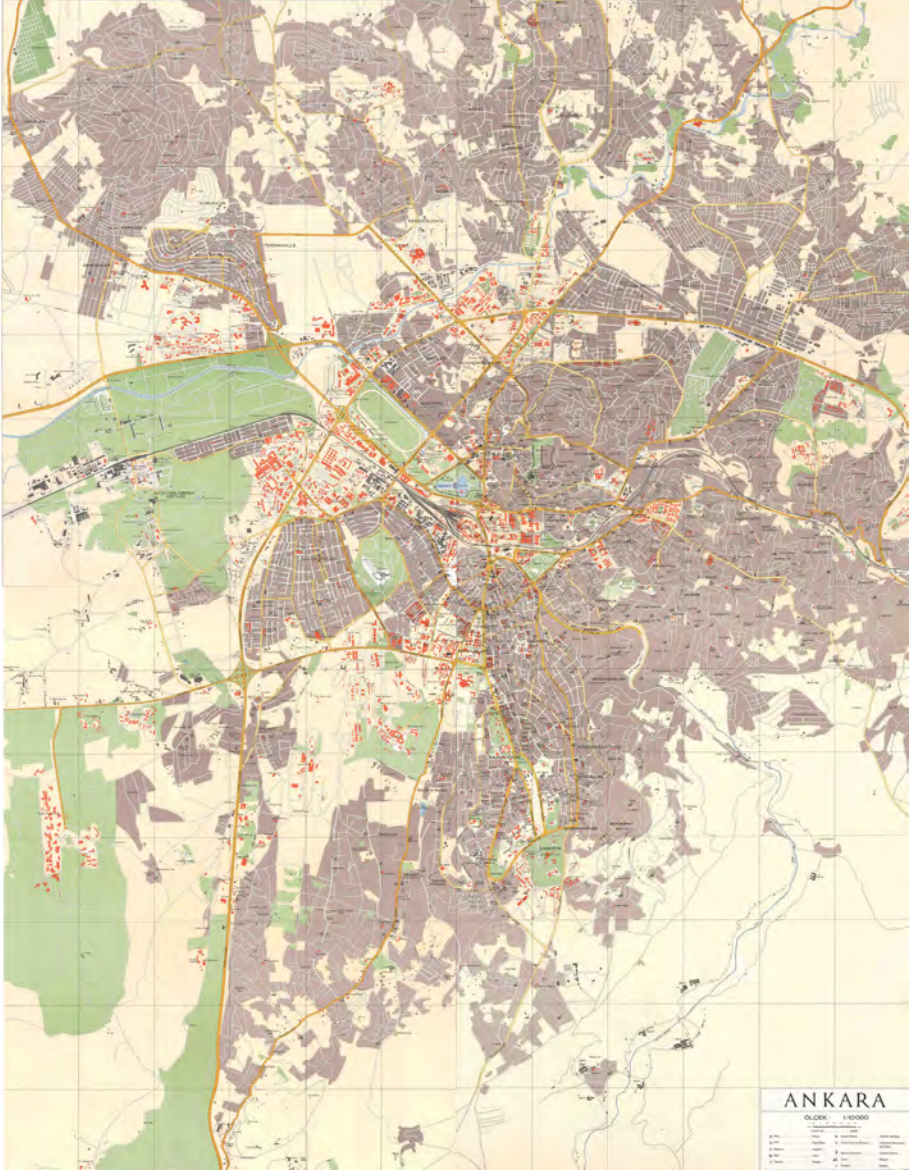

Şekil 21. Kirazlıdere 1960larda, bugün ise Mareşal Fevzi Çakmak caddesi altından akmaktadır. (Kaynak: Tamur, 2012)

döşenerek ve bitkilendirilerek güçlendirilmiştir. Diğer taraftan, arada taşkınlara sebep olan Dikmen deresini kontrol altında tutmak için Aşağı Ayrancı'da sel kapanı yapılmış ve Dikmen Vadisi gecekonduların yoğun olduğu bir alan haline gelmiştir. Yine olası selleri engellemek için bazı derelerin önüne beş sel kapanı ve 1 baraj (Üreğil, Kusunlar, Karabayır, Lalahan, Nenek Sel Traps and Bayındır Dam) yapılmıştır (Batukan, 1968, 38-57). Kentin tüm hidrolojik ve jeomorfolojik yapısını dolayısıyla morfolojisini etkileyen kararlar, “ekonomik” nedenlerle uzun vadede ekolojik sonuçları düşünmeden alınmıştır. 1970lerin sonunda Ankara'nın dereleri bir taraftan kanalizasyon sisteminin, diğer taraftan ulaşımın bir parçası haline gelmiş, yüzeydeki izleri genelde asfalt yollara dönüşmüştür.

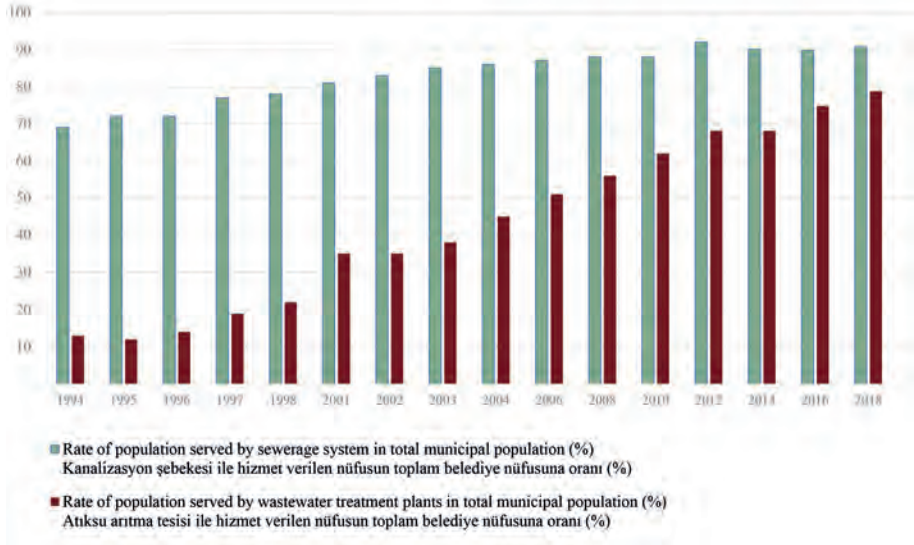
1970'lerde Anadolu'nun büyük kısmı fosseptik çukurlarına insan dışkısını biriktirir, daha sonra gübre vb. olarak yararlanır ya da boş arazilere boşaltırdı (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1977, 44). Su kütlelerine atık ve pissu boşaltımı oldukça azdı. 90lı yıllardan itibaren Kanalizasyon bağlantısı oranı arttı ancak arıtma tesisi oranı oldukça düşüktü (Şekil 23). Bu durum Ankara için de geçerli oldu. İçme suyu havzalarını tehdit eden kirlilik yüksek seviyelere ulaştıktan sonra 1989'da ayrı sistem ve arıtma tesisi içeren Büyük Ankara Kanalizasyon ve Yağmursuyu Projesi (BAKAY) planlandı.

BAKAY bünyesinde 2025 yılına kadar 6 milyon nüfus için 6750 km hat döşenmesi hedeflendi. 1989-1997 yılları arasında 1578 km'si atıksu, 329 km'si yağmur suyu ve 322 km'si birleşik kanalizasyon sistemi olmak üzere toplam 2229 km boru hattı döşendi (ABB, 2017, 541). Ancak, ASKİ öncesi yapılan borular dâhil

Şekil 22. 1976 Şehir Haritası (Kaynak: Onur Bektaş Arşivi)

hedeflenen 5625 km'lik atıksu borusunun % 34'ü, 1125 km'lik yağmursuyu borusunun % 29'u ve öngörülen 6750 km'lik toplamın % 54'ü tamamlandı (ABB, 2017, 491). 1997'de Tatlar Köyü'nde Atıksu Arıtma Tesisi hizmete açıldı. Fakat, atıksuyu akarsulardan ayırmak hem teknik hem de ekonomik olarak kolay olmadı. Tasarım ve uygulama aşamasında çalışacak ve denetleyecek deneyimli ve

Şekil 23. Kanalizasyon Şebekesi ve Atıksu Arıtma Tesisi Oranları (TÜİK, 2020)

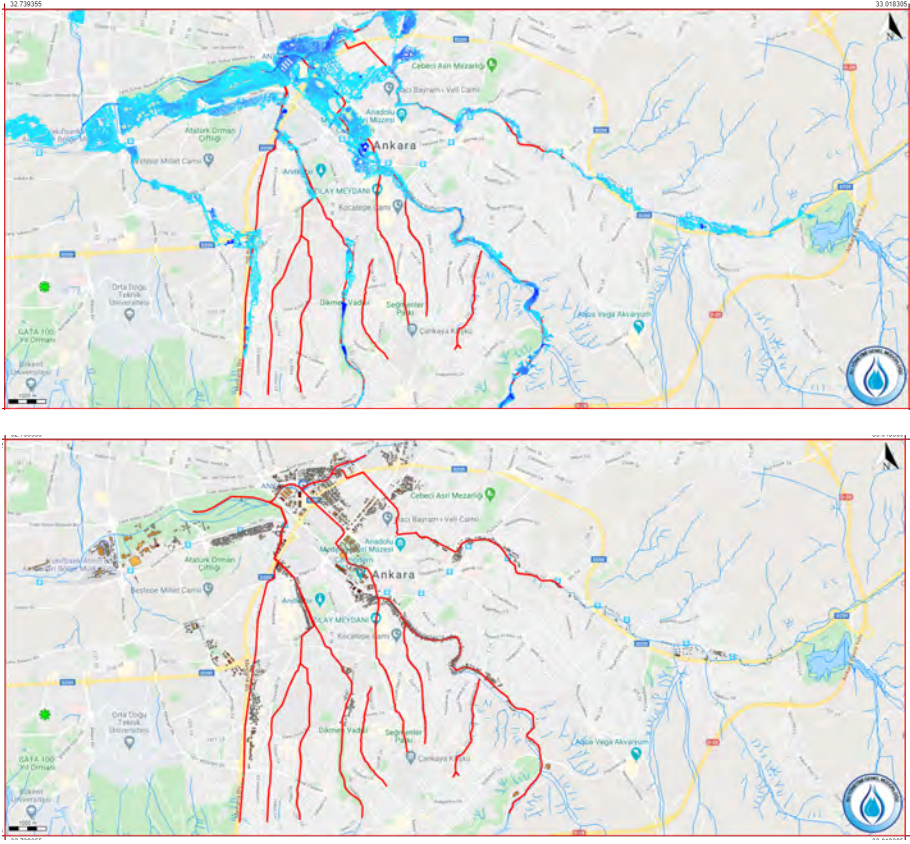
donanımlı teknik personel ve işçi eksikliği kanalizasyon sistemlerinin uygulanmasındaki temel sorunlardan biri oldu. Nitekim uygulamalarda sorunlar yaşanmış ve yağmur suyu hatlarının atıksuya, atıksu hatlarının yağmur suyu hatlarına bağlanması söz konusu olmuştur. Bugün halen derelere atıksu bağlantıları mevcuttur (Semiz, 2019). Cumhuriyet dönemi boyunca başkent peyzaj örüntüsü olarak derelerin kentsel makroforma göre yüzeyden kayboluşu Şekil 24’te gösterilmiştir.

Taşkın Risk Alanları

Ankara dereleri kentin gelişimine yön vermiş bugünkü kent dokusunun temel belirleyicisi olmuştur. Ancak, kentsel oluşum sürecinde derelerin yok olması, 1960’lardan itibaren Ankara’nın sadece ekolojisini değil kentsel örüntüsünü de değiştirmiştir. Kent, halen can ve mal kaybına neden olan sel felaketleriyle karşı karşıya kalmaktadır. Geçirimsiz yüzeylerin artışı ile hızla yüzey akışına geçen yağmur suları ve derelerin suyunu da taşıyan kanalizasyon altyapısı artık yağışlarla baş edememekte, başkentte her bahar sel manzaraları ortaya çıkarmaktadır (İdali-Özden, 2020), 123). Şekil 25’te Ankara taşkın riski haritası ve kayıp de-

Şekil 24. Kentsel makroforma göre derelerin kayboluşu (Yazar tarafından Şehir Haritalarına ve Google Earth 2020 imajına göre oluşturulmuştur)

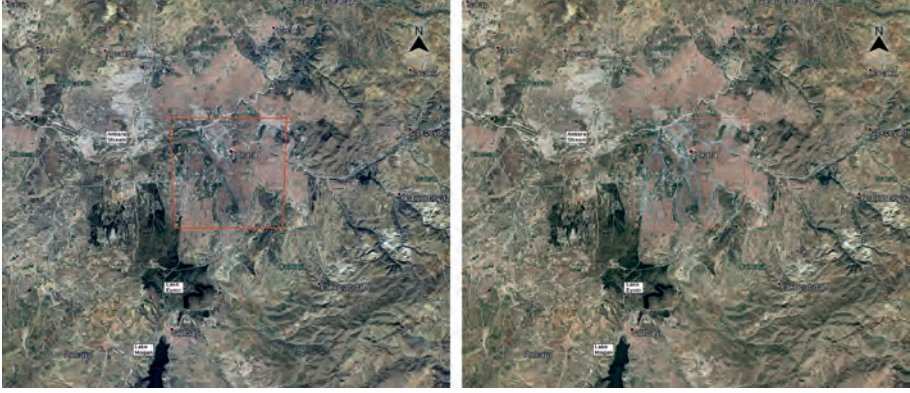
Şekil 25. Taşkın Risk Alanları ve Kayıp Dereler (Yazar tarafından Taşkın Risk Haritası: Su Yönetimi, taskinyonetimiportal.tarimorman.gov.tr/# 'dan yararlanılarak oluşturulmuştur.)

reler (kırmızı çizgiler) çakıştırılmıştır. Buna göre; kapatılmış derelerin güzergahı boyunca taşkın riskinin oluştuğu gözlenmektedir.

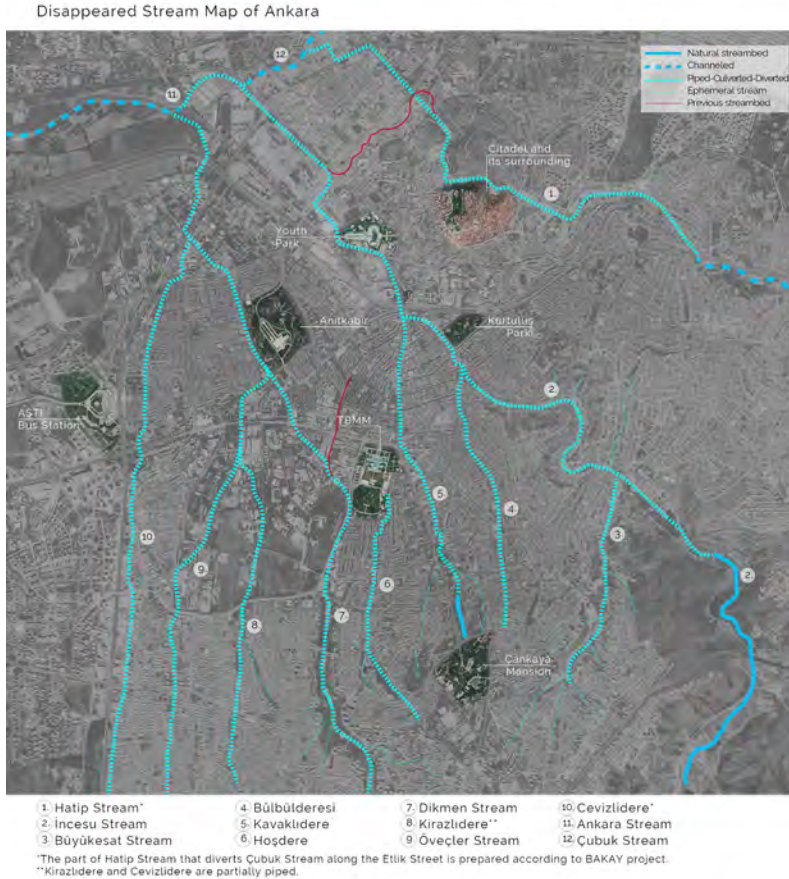
Kayıp Derelerin Haritalanması

Çeşitli ölçeklerdeki Ankara haritaları, kitaplar, raporlar ve arşivler incelenmiş ve kent merkezi dikkate alınarak 10x10 km'lik bir alan belirlenmiştir (Şekil 26). DSİ tarafından işaretlenen beyaz çizgiler açıktan akan akarsuları belirtmekte, kırmızı çerçeve ile gösterilen çalışma alanı içerisinde yüzeyden kaybolan dereler ise mavi çizgilerle gösterilmektedir.

Şekil 27'de "Ankara'nın Kayıp Dereleri Haritası" hazırlanmıştır: Kanala alınmış, kapatılmış, doğal yatağında akan dereler ve dere yataklarında değişiklik yapılmış dereler görselleştirilmiştir. Eldeki veriler ışığında, Ankara kent merkezi odak alınarak belirlenen 100 km²'lik alan içerisinde toplam 56 km'lik derenin, yolların altındaki kanalizasyon hatlarından aktığı veya farklı alanlara yönlendirilerek yüzeyden kaybolduğu belirlenmiştir (Tablo 3).

Şekil 26. Çalışma alanı ve kayıp dereler (Kaynak: DSİ, Google Earth)

Şekil 27. Ankara'nın kayıp Dereleri

Tablo 3. Çalışma Alanı İçerisinde Kayıp Derelerin Yaklaşık Uzunlukları (Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur)

Stream Name	Existing Situation in Study Area	Site	Km.
Hatip	Channeled (Concrete-lined ditch)	Mamak	1.4
Hatip	Culverted	From Necmeddin Erbakan Congress Centre to Edremit Street	6.9
İncesu	Natural streambed	İmrahor Valley	3.5
İncesu	Culverted	From Türközü to Ankamall	9.8
Büyükesat	Filled and Diverted to storm drain	Şemsettin Günaltay Street to İncesu	3
Bülbülderesi	Piped and Diverted to storm drain	Bülbülderesi Street to İncesu	3.4
Kavaklıdere	Natural Streambed	Seğmenler Parkı	1.1
Kavaklıdere	Diverted to stomn drain / Culverted	From Seğmenler to Sıhhiye	3.3
Hoşdere	Diverted to stomn drain / Culverted	Portakal Çiçeği Valley– Kuzgun Street – Güvenlik Street	3
Dikmen	Diverted to stomn drain / Culverted	Kirazlıdere	5.7
Kirazlıdere	Diverted to stomn drain / Culverted / Some part in KKK. flows openly	From Dikmen Street to Fevzi Çakmak Street	5.4
Kirazlıdere	Diverted to stomn drain / Culverted	From Fevzi Çakmak Street to Ankara Stream	3.9
Öveçler	Diverted to storm drain	Until KKK.	4.4
Cevizlidere	Diverted to stomn drain / Culverted	Along the Mevlana Boulevard – Emek Neighborhood	7
Çubuk	Channeled (Concrete-lined ditch)	Gümüşdere Neighborhood	2

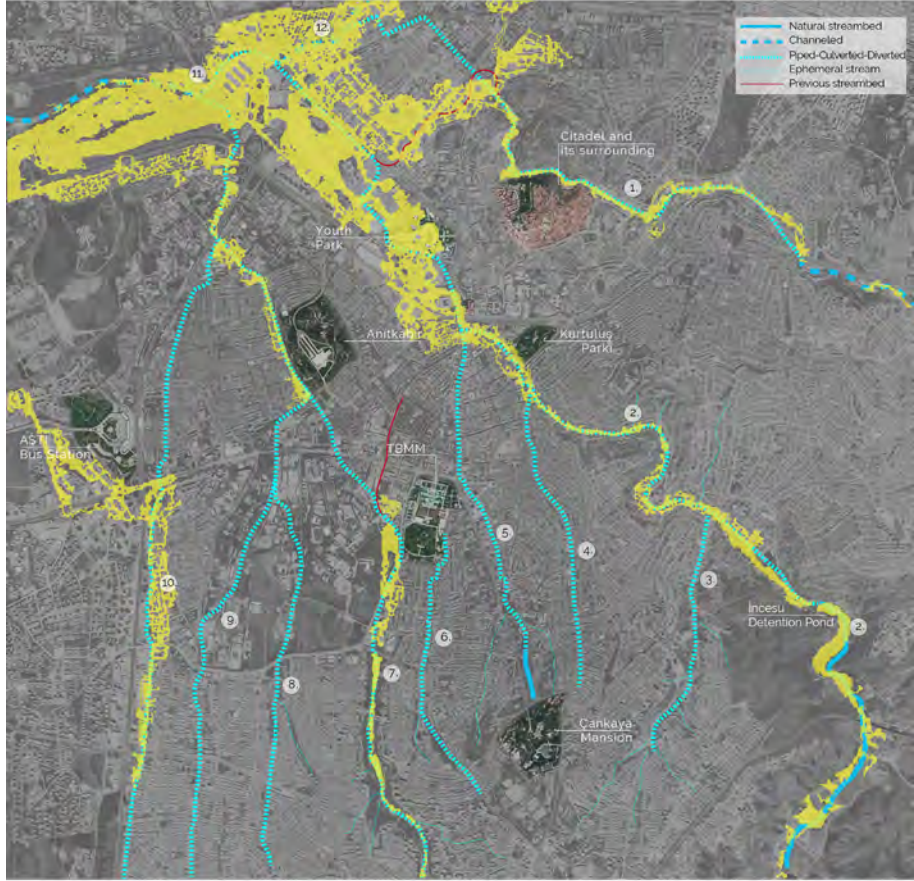
Dereleri Günyüzüne Çıkarmak için Potansiyel Alanların Belirlenmesi

Bu çalışmada, Ankara'nın birincil sorunu olan sel riski şehircilik açısından ele alınmıştır. Kapatılmış derelerin yeniden açılması veya yön değiştiren “kayıp” doğal suyollarının geri getirilmesi sadece yağmur suyu altyapısını kuvvetlendirerek ekonomik ve sosyal yarar sağlamayacak aynı zamanda yeni kentsel morfoloji potansiyelleri oluşmasına da imkân verecektir.

Günyüzü projeleri, kent merkezlerinden kırsal alanlara, küçük derelerden nehirlere kadar çeşitli yer ve bölgede uygulanmaktadır. Ancak, Pinkham'ın (2000) da belirttiği gibi, her su yolu günyüzüne çıkarılmamalı, çıkarılsa bile her biri tam anlamıyla doğallaştırılamayabilir (naturalized). Kayıp dereler haritasından ve taşkın risk alanlarının belirlenmesinden sonra, bir sonraki adım uygun proje alanına karar vermektir. İlk fizibilite değerlendirmesi için Tablo 1 göz önünde bulundurularak taşkın riski (Şekil 28), arazi kullanımı (Şekil 29), parklar, yeşil alanlar ve ticari alanlar (Şekil 30), girdi olarak alınmıştır.

Taşkın Riski

Disappeared Streams and Flood-Risk Areas

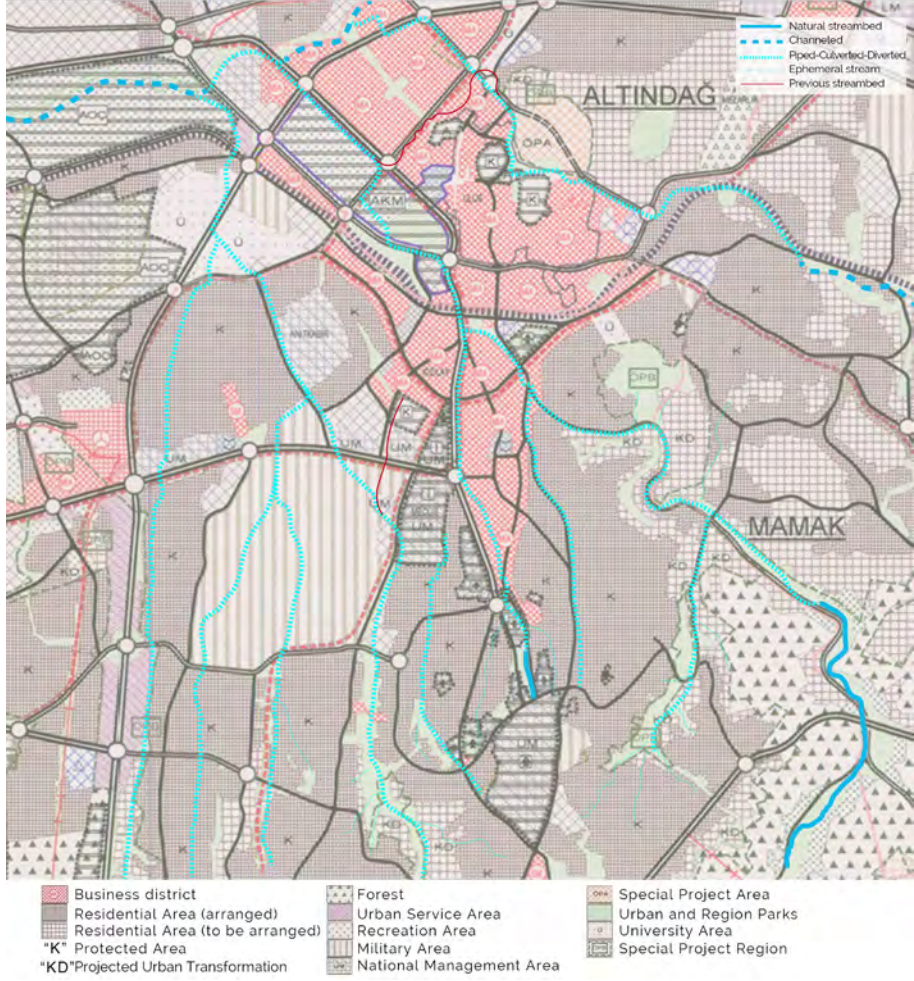

1. Hatip Stream*	4. Bülbulderesi	7. Dikmen Stream	10. Cevizlidere*
2. İncesu Stream	5. Kavaklıdere	8. Kirazlıdere**	11. Ankara Stream
3. Büyükesat Stream	6. Hoşdere	9. Öveçler Stream	12. Çubuk Stream
- *The part of Hatip Stream that diverts Çubuk Stream along the Etlik Street is prepared according to BAKAY project.
**Kirazlıdere and Cevizlidere are partially piped.

Şekil 28. Kayıp dereler ve taşkın-risk haritası (Derinlik haritasına göre yazar tarafından oluşturulmuştur. Q100, <http://taskinyonetiportal.tarimorman.gov.tr/#>)

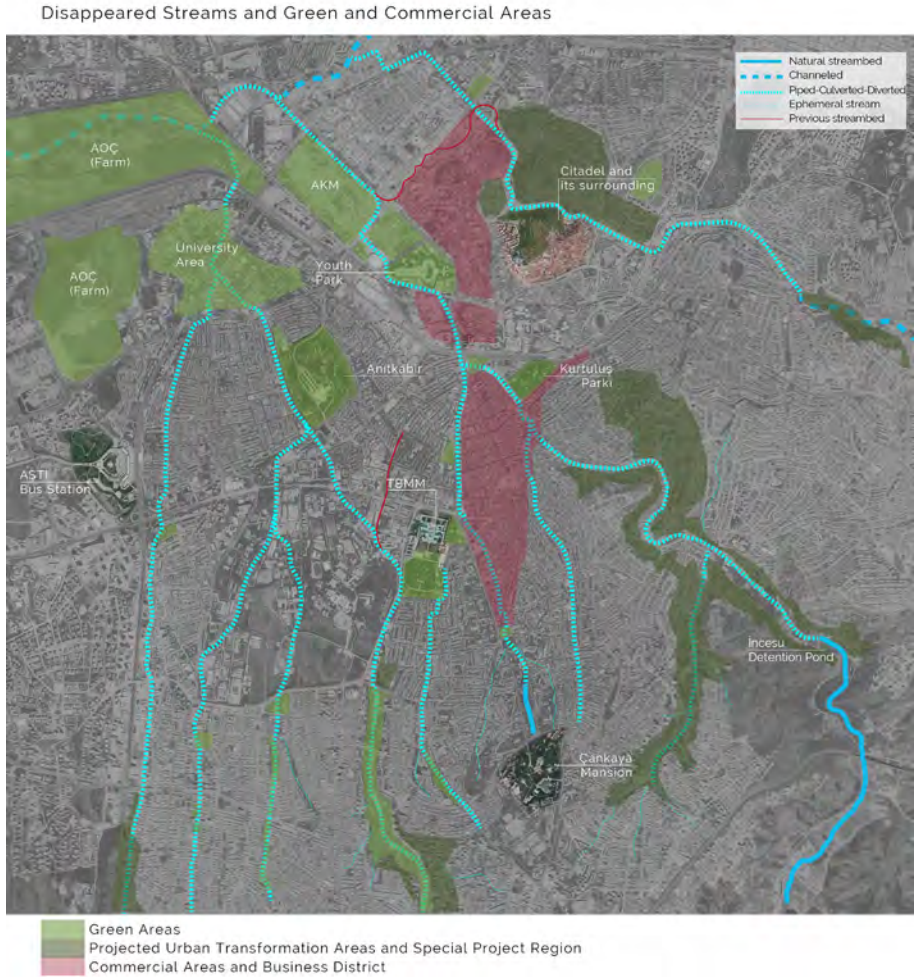
Arazi Kullanımı

Disappeared Streams and Land Use According to 2023 Master Plan

Şekil 29. Kayıp dereler ve arazi kullanımı (2023 Master Plana göre yazar tarafından oluşturulmuştur)

Açık-yeşil Alan ve Ticari Bölgeler

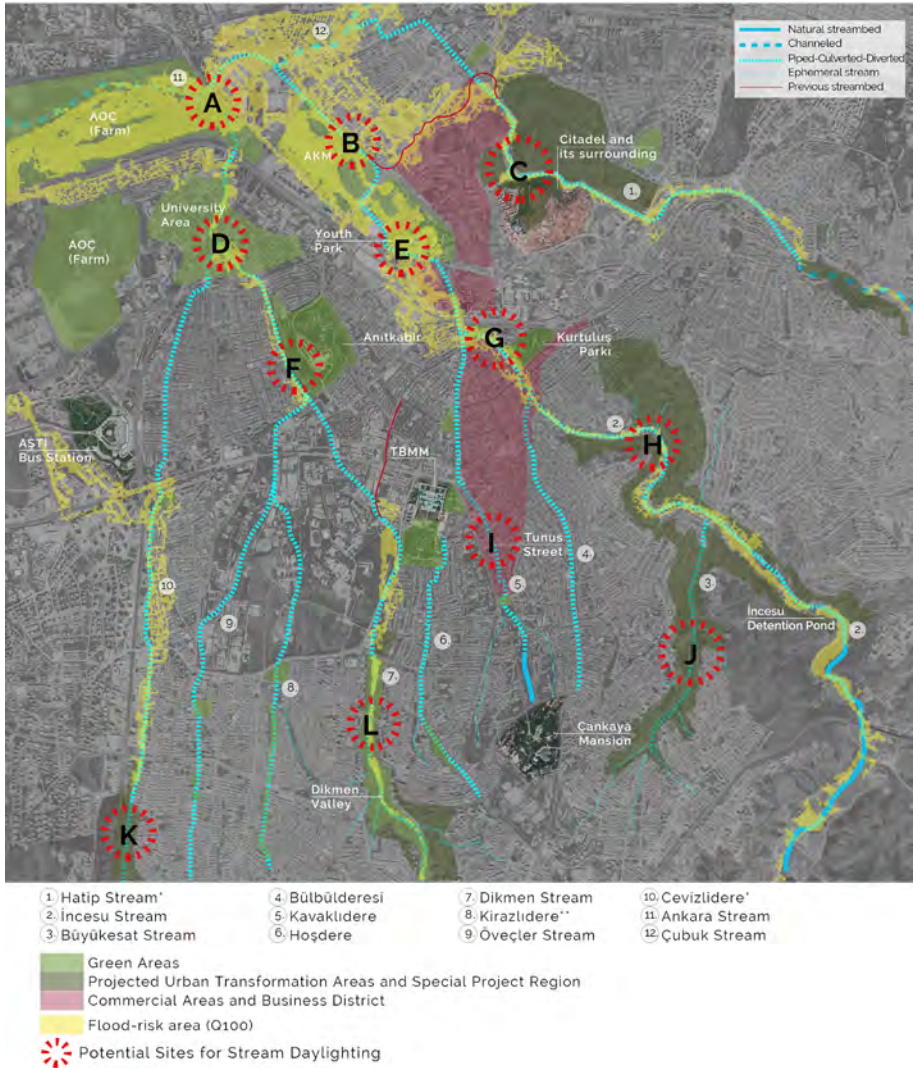

Şekil 30. Kayıp dereler ve yeşil ve ticari alanlar (Google Earth 2020 ve 2023 Master Plana göre yazar tarafından oluşturulmuştur)

Değerlendirme

Çalışma alanında on iki potansiyel saha tespit edilmiş ve bunlar Şekil 31’de isimlendirilerek incelenmiştir. Belirenen alanları mekansal olarak algılamak ve anlamak için bir karşılaştırma yapılmış, geçmişten günümüze farkı görmek için şu bölümlere göre bir grafik oluşturulmuş: 1946 Şehir Haritası, 1952 Hava Fotoğrafı, 1976 Şehir Haritası, 2020 Google Earth Görüntüsü, Yol Ağı, Arazi Kullanımı, Taşkın riski, Mevcut ve Öneri Kesitler ve Çıkarımlar (Şekil 32).

Evaluation of Potential Sites for Stream Daylighting

Şekil 31. Potansiyel alanların değerlendirilmesi (Yazar tarafından oluşturulmuştur)

Şekil 32’de, potansiyel alanların karşılaştırmalı şeması şehrin ve akarsuların dünden, bugüne gelişim sürecini göstermektedir. Şemaya göre, bu alanlar için üç peyzaj tipolojisi belirlenebilir; Taşkın riski olan Kentsel Dönüşüm Alanları, Taşkın riski olan Tarihi, Kültürel ve Ticari Alanlar, Taşkın riski olan Yeşil Alanlar. Bu bağlamda, tüm alanlar taşkın riskini azaltma potansiyeline sahiptir. Çalışmada saha incelemesi zaman ve pandemi kısıtları nedeniyle yapılamamıştır. Ancak, kanalizasyon sistemi tipi ve derinliği gibi altyapı girdilerinin de incelenmesi, proje yerine nihai kararı vermede çok önemlidir.

Sonuç

Derelerin günyüzüne çıkarılması; su havzalarını, altyapı politikalarını ve çok disiplinli tasarımı dikkate alan bütüncül bir yaklaşım gerektirmektedir. 20. yy. boyunca uygulanan mühendislik pratiği ekonomik olmak adına doğaya açılan bir savaşa dönüşmüştür. Negatif sonuçları 21. yy. ile farkedilen bu altyapı uygulamaları, ekoloji odaklı mühendislik ve tasarım yaklaşımlarına dönüşmeye başlamıştır. Taşkın riski ile baş etme yöntemi olarak, kapalı, temizliği maliyetli bir boru sisteminden ziyade, açık ve kontrol edilebilirliği yüksek bir sistem olan “Günyüzü Projeleri” pek çok gelişmiş ülkede tercih edilmektedir. Sadece ekolojik ve sosyal avantajları için değil kentler bu sistemi ekonomik getirisi için de tercih etmektedir. Sakarya havzasından su ihtiyacının çoğunu karşılayan ve atıksuyunu yine Sakarya havzasına boşaltan Ankara kenti ileride su sıkıntısını azaltmak adına havza bazında yeraltı suyunu besleyecek kararlar almalıdır. Dört büyük kentin faydalandığı havza kullanılabilir su miktarı ile alarm vermektedir (Şekil 32). Bu ekolojik tasarım önerisi, kente taşkın kontrolünde, atıksu arıtma tesisinde ve turizmde ekonomik katkı da sağlayacaktır.

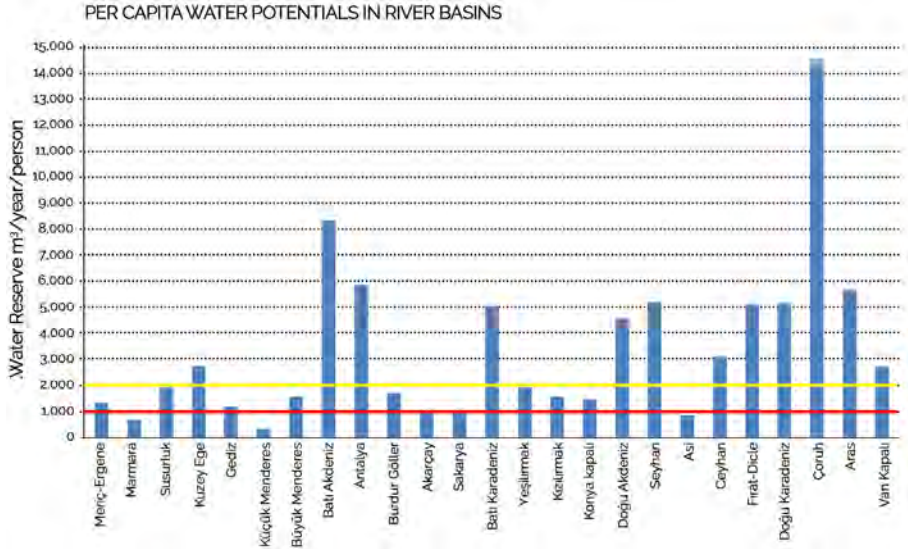
Çalışma boyunca peyzaj altyapısı tasarım yaklaşımı çerçevesinde derelerin günyüzüne çıkarılması tartışılmış ve Ankara örneğinde yüzeyden kaybolan dereler belirlenerek, uygun proje alanları saptanmaya çalışılmıştır. Saptanan 12 alan içerisinde arazi kullanımı, taşkın riski, ticari ve yeşil alan değerlendirmesi sonucunda 3 peyzaj tipolojisi ortaya konmuştur; Taşkın riski olan kentsel dönüşüm alanları; taşkın riski olan tarihi, kültürel ve ticari alanlar; taşkın riski olan yeşil alanlar. Ortak alanlar içeren bu tipler aşağıdaki gibi gruplandırılabilir;

Projeye dair fayda ve öneriler ise aşağıdaki gibi özetlenebilir;

- Çalışma kent içi derelerin günyüzüne çıkarılarak yağmursuyu ve taşkın yönetimine, peyzaj ve drenaj altyapısı olarak entegre edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.
- Yeraltı sularını besleyerek hidrolojik döngüye katkı, biyolojik çeşitlilik artışı sağlayacaktır.
- Günyüzü projesi, mülkiyet ilişkilerinde ekonomik hareketlenme ve turizm potansiyeli getirebilir.
- Doğa-insan etkileşimini kent içerisinde arttırarak daha kompakt bir kentleşme örüntüsüne olanak sağlayabilir.
- Merkeziyetçi olmayan lokal altyapı çözümleri farklı morfolojik potansiyeller ortaya çıkaracaktır.
- Ekolojik bir akarsu koridoru kentlinin mekan ve altyapı farkındalığını arttırarak onlar için bir vakit geçirme alanı olmaktan öte kent içinde yaşam destek alanları olarak saygı duydukları yerlere dönüşebilir.
- Isı adası etkisinin azalması ile enerji tasarrufu sağlanacaktır.

Site	1946 City Map	1952 Aerial Photo	1976 City Map	2020 Google Earth Image	Road Network	Land use	Flood-risk	Existing and Proposed Cross-sections	Inferences
G Abdülbecir Park									The Park is located in a very place to catch a breath for people. There is an artificial pond, however, it can be transformed into a functional area to support natural landscape and reduce the flood by daylighting.
H Abdülceylan Stream									Abdülceylan Stream runs under Tunus Street. It has lower flow rate than naturally in Segmenler Park, upstream of Tunus Street. Daylighting can make the stream flow naturally. Also, the lack on the fascia line can be reduced and mitigate the flood risk.
I İncesazı Street									Boyuvesel Stream is located in a projected transformation area. These areas are preferred by high income group. The valley is empty for now, however the vegetation is very low. In order to be stormwater, daylighting will be economic and ecological for the area.
J Tunus Street									Boyuvesel Stream flows under Tunus Street. It has lower flow rate than naturally in Segmenler Park, upstream of Tunus Street. Daylighting can make the stream flow naturally. Also, the lack on the fascia line can be reduced and mitigate the flood risk.
K Boyuvesel									Boyuvesel Stream flows under Tunus Street. It has lower flow rate than naturally in Segmenler Park, upstream of Tunus Street. Daylighting can make the stream flow naturally. Also, the lack on the fascia line can be reduced and mitigate the flood risk.
L Cöküşoğlu Park									Boyuvesel Stream flows under Tunus Street. It has lower flow rate than naturally in Segmenler Park, upstream of Tunus Street. Daylighting can make the stream flow naturally. Also, the lack on the fascia line can be reduced and mitigate the flood risk.
M Söğütözü									Boyuvesel Stream flows under Tunus Street. It has lower flow rate than naturally in Segmenler Park, upstream of Tunus Street. Daylighting can make the stream flow naturally. Also, the lack on the fascia line can be reduced and mitigate the flood risk.
N Dikmen Valley									Boyuvesel Stream flows under Tunus Street. It has lower flow rate than naturally in Segmenler Park, upstream of Tunus Street. Daylighting can make the stream flow naturally. Also, the lack on the fascia line can be reduced and mitigate the flood risk.

Şekil 32b. Potansiyel Alanların Karşılaştırmalı Tablosu (Yazar tarafından oluşturulmuştur)

Şekil 33. Nehir havzalarında kişi başına düşen su potansiyeli. (Kaynak: T.C. Kalkın-

Kentsel Dönüşüm Alanları

Bentderesi (C)
İncesu Caddesi (H)
Büyükesat (J)
Dikmen (üst havzası)(L)
Gökkuşluğu parkı (K)
(Cevzlidere üst havzası)

Yeşil Alanlar

Gençlik Parkı (E)
AKM (B)
AOÇ (A)
Anıtpark (F)
Abdi İpekçi Parkı (G)
Gazi Üni. Kampüsü (D)

Kültürel ve Tarihsel Alanlar

Bentderesi (C)
Gençlik Parkı (E)
AKM (B)
AOÇ (A)
Tunus Caddesi (I)

Şekil 34. Potansiyel Alanların Peyzaj Tipolojileri

Kaynaklar

Adeli, Z. and Khorshiddoust, A. (2011) Application of geomorphology in urban planning: Case study in landfill site selection. Procedia Social and Behavioral Sciences 19 (2011) 662–667

Ankara Büyükşehir Belediyesi (ABB) (2007) 2023 Ankara Master Plan Raporu.

Ankara Belediyesi (1952) 1952 Yılı Çalışma Raporu.

Ankara Belediyesi (1953) 1953 Yılı Çalışma Raporu.

Batukan, İ. (1968) Ankara Taşkın Projesi Tatbikatı. Türkiye Mühendislik Haberleri.

Baş Büttüner, F. ve ark. (2020) Decoding infrastructural terrain: The landscape fabric along the Sincan-Kayaş commuter line in Ankara

Devlet Su İşleri (DSİ) Genel Müdürlüğü (1963) Ankara Taşkın Projesi Planlama Raporu.

Belanger, P. (2012) Infrastructural Ecologies. In Spiro N. Pollalis, Daniel Schodek, Andreas Georgoulis and Stephen J. Ramos (ed). Infrastructure, Sustainability & Design. London: Routledge, 276-315.

Bélanger, P. (2013) Landscape infrastructure: Urbanism beyond engineering. Published Phd Thesis. Wageningen University. NL.

Bocarejo, J. P., LeCompte, M. C., & Zhou, J. (2012). Case Study: Cheonggyecheon, Seoul, South Korea. In the Life and Death of Urban Highways. Institute for Transportation & Development Policy and EMBARQ. wrirosscities.org/sites/default/files/Life-Death-Urban-Highways-EMBARQ.pdf erişim, Temmuz 2020

Buchholz, T. A. et al. (2016) Stream Restoration in Urban Environments: Concept, Design Principles, and Case Studies of Stream Daylighting. In T. Younos, T.E. Parece (ed). Sustainable Water Management in Urban Environments. Springer International Publishing, Switzerland.

Butler D, Davies JW (2004). Urban Drainage, 2nd edn. Span Press, London/New York

Conradin, F., Buchli, R. (2004) The Zurich Stream-Daylighting Program. In J. Marsalek et al. (eds.), Enhancing Urban Environment by Environmental Upgrading and Restoration, 277-288. Kluwer Academic Publishers.

İdali Özden, Ö. (2020) Stream Daylighting: An Operative Landscape Infrastructure for Ankara. Unpublished Master thesis. Department of City and Regional Planning, METU.

Landscape Architecture Foundation. (2010). Cheonggyecheon Stream Restoration Project. landscapeperformance.org/case-study-briefs/cheonggyecheon-stream-restoration erişim Temmuz, 2020.

Oslo Reopening Waterways (2018) European Green Capital Award. webgate.ec.europa.eu/greencitytool/resources/docs/best_practices/Oslo_Reopening_Waterways_A02.pdf erişim Mayıs, 2020.

Pinkham, R. (2000) Daylighting: new life for buried streams. Rocky Mountain Institute, Colorado.

Riley, L. A. (2016) Restoring Neighborhood Streams Planning, Design, and Construction. Island Press.

Semiz, Y. (2019) "Under the road, the river!" Luwi Film. Trailer of the documentary: youtube.com/watch?v=FXACGsb1OdU erişim Temmuz, 2020.

Şahin, Ş., Perçin, H., Kurum, E. ve Memlük, Y., (2014). Akarsu Koridorlarında Peyzaj Onarımı ve Doğaya Yeniden Kazandırma Teknik Kılavuzu. T.C. Orman ve Su İşleri

Bakanlığı, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü adına BEL-DA Belde Proje ve Dan. Tic. Ltd. Şti., Ankara.

Şahin, Z., Kent Planlama ve Kentsel Altyapı İlişkisinin Evrimi. Planlama 2018;28(1):6-11.

Tamur, E. (2012) Suda Suretimiz Çıkıyor. Kebikeç yayımları, Ankara.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (1977) IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı, İçme Suyu ve Kanalizasyon Özel İhtisas Komisyonu Raporu. DTP:1547-ÖİK:239.

T.C. Kalkınma Bakanlığı (2018) 11. Kalkınma Planı, Su Kaynakları Yönetimi ve Güvenliği, Özel İhtisas Komisyonu Raporu.

United Nations (2018) 68% of the world population projected to live in urban areas by 2050. <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html>

Williams, K. (2014). Urban form and infrastructure: a morphological review. UK Government's Foresight Future of Cities Project.

WWF. (2014) Türkiye'nin Su Riskleri Raporu. Ofset Yapımevi. İstanbul.

Yavuz, I. (2018) Calyx: A Geomorphological Approach to Formation of Urban Space in The Context of Ankara. Unpublished Master Thesis. Department of City and Regional Planning, METU, Ankara

Çevrimiçi Kaynaklar

URL-1 collaborativehistory.gse.upenn.edu/stories/nineteenth-century-transformation-industrial-stream-buried-sewer

URL-2 amwater.com/paaw/water-information/green-infrastructure

URL-3 [instagram.com/p/B-mEih-AJKO/](https://www.instagram.com/p/B-mEih-AJKO/)

**KENTSEL MORFOLOJİDE
PEDAGOJİK ÇEŞİTLİLİK**

MİMARLIK VE KENT PLANLAMA EĞİTİMİNDE KENTSEL MORFOLOJİ

Şebnem Hoşkara*, Nevter Zafer Cömert, Özge Selen Koç*****

*Doğu Akdeniz Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık Fakültesi, KKTC, Prof. Dr.

**Doğu Akdeniz Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık Fakültesi, KKTC, Doç. Dr.

***Doğu Akdeniz Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık Fakültesi, KKTC, Arş. Gör.
sebnem.hoskara@emu.edu.tr, nevter.zafer@emu.edu.tr, ozgeselen.koc@cc.emu.edu.tr

Kentler, biçimsel çeşitliliğini oluşturan fiziksel, sosyal ve doğal yapıların bir araya geldiği yerleşim yerleridir. Kentin temel fiziksel bileşenleri olan kentsel alanların (sokaklar, meydanlar), parsellerin ve binaların bir araya gelmesiyle oluşan kentsel dokular, kentlerin biçimlerini oluşturmaktadır. Kentsel morfoloji, en genel anlamda kentsel biçimin incelenmesi olarak tanımlanabilir. Whitehand'in (2001) tanımına göre, kentsel morfoloji, kentsel büyümenin döngüsel doğasını, kentsel formların üretimindeki adaptasyon ve yeniden gelişme süreçlerini, farklı aktörlerin ve kentsel formların etkilerini incelerken, gelecekte kentsel form üretmek için bir temel oluşturur. Bu çalışmanın temel dayanağı, kentsel morfolojik çalışmaların kentsel mekanların şekillenmesinde baş aktörler olan mimarlar, kentsel tasarımcılar ve şehir plancıları için tasarım ve planlama süreçlerine önemli veriler sağlayacağıdır. Bu bağlamda, çalışmanın temel amacı, hem lisans hem de lisansüstü düzeyde Türkiye ve Kıbrıs'taki mimarlık ve şehir ve bölge planlama programlarında kentsel morfoloji öğrenimi/egitimi, kapsam ve metodolojilerini ortaya çıkarmak ve araştırmaktır. Bu amaçla, Türkiye ve Kuzey Kıbrıs'taki mimarlık ve şehir ve bölge planlama lisans ve lisansüstü programlarının müfredatları ayrı ayrı incelenerek kentsel morfolojinin tüm program düzeni içindeki yeri tespit edilecektir. Buna ek olarak ilgili programlarda kentsel morfoloji dersi veren akademisyenlerle bir anket yapılacaktır. Çalışma sonunda elde edilecek bulgularla, mimarlık ve kentsel planlama eğitiminde kentsel morfolojik çalışmaların hangi bağlamda ele alındığı ve bunun mimarlık ve planlama uygulamalarına nasıl yansıtacağı konusunda öngörülerde bulunulması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kentsel morfoloji, mimarlık eğitimi, şehir planlama eğitimi, yüksek lisans, lisans

Giriş

Araştırmamızın amacı, Türkiye ve Kuzey Kıbrıs'taki mimarlık ve kent planlama lisans ve yüksek lisans programlarında kentsel morfolojinin hangi kapsamda, nasıl ve hangi yöntemlerle öğretildiğini ortaya konması ve bu konuda önerilerin geliştirilmesidir. Bu doğrultuda araştırmada, morfoloji temelli araştırma tekniklerinin, üniversitelerin mimarlık/planlama lisans ve yüksek lisans programlarındaki kent formu ve kentsel morfoloji ile ilgili derslerinde, hangi yöntemlere göre yürütül-

düğü ve tasarım / planlama stüdyoları ile hangi şekilde kesiştirilerek ele alındığı incelenmiştir. Araştırmada, kent formu ve kentsel morfoloji kavramının Türkiye ve Kuzey Kıbrıs'taki mimarlık ve kent planlama lisans ve yüksek lisans programlar üzerinden eğitimdeki rolünün belirlenmesi hedeflenmiştir.

Bu amaç ve hedefler doğrultusunda araştırmada, "kent formu ve kentsel morfoloji kavramlarının eğitimdeki rolü nedir" temel sorununa yanıt aranırken, bağlı olarak sorulan alt araştırma soruları ise şunlardır;

- (i) Kentsel morfoloji nedir?
- (ii) Hangi alanlarda kentsel morfoloji öğrenmeli/eğitimi verilmeli?
- (iii) Kimler kentsel morfoloji öğrenmeli/eğitimi almalı?
- (iv) Neden kentsel morfoloji öğrenimi/eğitimi?
- (v) Kentsel morfoloji öğreniminin/eğitiminin kapsamı ne olmalı?
- (vi) Kentsel morfoloji öğrenimi/eğitimi nasıl olmalı?

Bu sorulara yanıt aranırken, çalışmanın kapsamında, Türkiye ve Kuzey Kıbrıs'taki mimarlık ve kent planlama lisans ve yüksek lisans programları derslerinde, kent formu ve kentsel morfoloji konularının nasıl dahil edildiği incelenerek değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Üniversitelerin sunmuş olduğu kent formu ve kentsel morfoloji eğitiminin düzeyi belirlenirken, çıkarılacak sonuçların gelecekteki çalışmalara ve eğitim modeli oluşturmada katkısı üzerinde durulmuştur.

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak, literatür araştırması, kentsel morfoloji kavramının tarihsel süreci ve Türkiye & Kuzey Kıbrıs'taki mimarlık ve kent planlama lisans ve yüksek lisans programları bulunan Üniversitelerin web siteleri üzerinden ders programları taranması yapılmıştır.

Bunun yanı sıra araştırmada; kentsel morfoloji dersleri vermekte olan uzmanlara yönelik, Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı üzerinden 170 kişiyi kapsayan anket çalışması ile veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma kapsamında elde edilen veriler, anket dökümü ve grafiksel gösterim teknikleri ile sunulmuş ve ortaya çıkan verilerin değerlendirilmiştir. Bu bildiri, ilgili araştırmanın ilk ve ön bulgularını paylaşmaktadır. Söz konusu çalışma kapsamında ulaşılamayan uzmanlara, çalışmanın devamında birebir ulaşılarak, bulgular zenginleştirilecektir.

Kentsel Morfoloji ve Eğitimi

Kentler ve kamusal mekanlar ile ilgili yetkililer, politika üretenler, kentsel tasarımcılar ve akademisyenler göç akışları, trafik sıkışıklığı, arazi kullanım dağılımı, artan mekânsal eşitsizlikler, erişilebilirlik ve yürünebilirlik gibi çeşitli tasarım sorunlarını da kapsayan kentsel yönetim konularına yanıt vermek için yoğun çalışmalar yürütmektedir.

Bu çalışmalar kapsamında kentsel formun bir alt ölçeği olan kentsel morfoloji, kentsel tasarımın belirleyici boyutlarından kabul edilmektedir. Kentsel formu anlama, hem teorik hem de uygulama açısından çeşitli yaklaşımların araştırılması ve kentsel tasarım eğitimi ile birlikte pratiğe aktarılması için önemli bir adımdır.

Kentsel morfoloji konularının ne zaman öğretilmeye başlandığına dair kesin bir bilgi yok gibi görünmesine rağmen, Çalışmalar, araştırmacıların mekansal oluşum ve kentsel biçimleşme üzerine profesyonel bir ilgi geliştirmeye başlaması ve kentsel morfoloji kavramının yüksek öğretim kurumlarında içerisinde kullanılmaya başlamasının aynı zamana denk geldiğini göstermektedir.

Bu kapsamda önceki çalışmaların ışığında, 19 yy. sonlarında Johannes Fritz'in yazdıklarının kentsel morfolojinin öğretilmeye başlamasının bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Aslında lisede tarihçi olan Fritz morfolojik çalışmaların farklı disiplinlerle ilişkilendirilebileceğini bizlere göstermiştir.

Tarihçe

19. yüzyılın başlarında kent dokusu hakkında fazla bilgi mevcut değildi. Johannes Fritz, liselerde vermiş olduğu tarih dersleri vasıtasıyla 19. yüzyıl kent dokusuna dayalı olarak morfoloji öğreten bir kent plancısı olarak bu dönemin başlıca yayın kaynağı olmuştur. Fritz, tarih alanında yapmış olduğu morfolojik araştırmalar disiplinler arası bir ilerleme kaydetmiştir.

Morfolojik analiz, Almanya'da Halle Üniversitesi'nde çalışan Otto Schlüter'in (1899) çalışmasının incelenmesiyle başladı. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında, Hugo Hassinger (1912) coğrafya, tarih ve jeoloji entegrasyonu yoluyla morfolojinin disiplinlerarası yaklaşımlarının temelleri attı. Hassinger'in özellikle Viyana'nın tarihi kenti üzerindeki çalışmaları morfoloji alanında önemli bir adım olmuş ve kentin mimari nitelikleri ile birlikte çalışılması ise kentsel morfoloji alanını şekillendiren mimari, coğrafya, tarih ve planlama disiplinleri ile birlikte sentezlenen ilk çalışma olmuştur. 1950'li yıllarda Orta Avrupa, Fransa, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri'nde bilimsel çalışmalar başlatılıp tartışılma da dünya genelinde morfolojinin nasıl yürütüleceği çok fazla sorgulanmamıştır.

İtalya'da ilk morfolojik çalışmalar Saverio Muratori (1952) ile başlamış ve daha sonra morfolojide tipomorfolojik ve tipolojik konular Gianfranco Caniggia (1975) tarafından tipolojik teorik görüşü ile birlikte morfoloji üzerine yapılan çalışmalar da geliştirilmiştir.

Bu kapsamda İtalya'da Muratori ve Carlo Aymonino mimarideki tipolojik süreçleri tipomorfolojik açıdan tartışmaya başlayarak kuramsal çerçeveye yerleştirmişler sonrasında Gianfranco Caniggia'nın, tipomorfolojik kavramı ile birlikte, özellikle bu çalışmalarının ortaya çıkardığı düşünce okulu içinde geliştiriliyordu. Buna paralel olarak İngiltere'deki; MRG Conzen (1949), temel morfolojinin ötesinde genel morfoloji planını geliştirdi ve Avrupa'daki farklı şehir ve kasabaların morfolojik planlarını kapsamlı bir şekilde tamamladı. Bu, tasarım ve planlama

eğitimindeki profesyonel uygulamaların yanı sıra teorik olarak morfolojinin nasıl olacağını öngörme ile ilgiliydi ve kentsel morfolojinin kavramsal gelişiminde değil aynı zamanda tasarım ve planlama eğitiminde meslek pratiğine nasıl dönüşeceğinin de başlangıcı sayılmaktaydı.

İlk morfoloji dersleri 1960'larda Glasgow üniversitesinde planlama öğrencilerinin seçmeli ders olarak almaya başlaması ile kentsel tasarım alanında morfoloji eğitim sistemine girmiş, 1970'lerde ise Birmingham Üniversitesi Kentsel Morfoloji Araştırma Grubu olarak adlandırılan ve kentsel tasarımın ayrılmaz bir parçası olan kentsel formun tartışıldığı ilk ders olarak hayat bulmuştur.

Türkiye ve Kuzey Kıbrıs: Bulguları

1994 yılında kurulan ISUF (*International Seminar on Urban Form*) farklı alanlarda morfoloji konusunda çalışan araştırmacıları, uygulamacıları ve akademisyenleri bir araya getirerek kentsel morfolojinin farklı ülkelerde kurumsallaşmasında öncü rol oynamıştır. Murat Güvenç'in Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumunda yaptığı konuşmada, İtalyan Fransız, İngiliz ve ABD'deki okullar arasında tam anlamıyla bir görüş birliği sağlanmasa da, bu okulların etkileşimi sonucunda, kentsel morfoloji, günümüzde, özerkliği tanınan disiplinler arası bir uzmanlık alanına dönüş olduğu vurgulanmış ve Avrupa dışı ülkelerde geçerliliklerinin kabul görmesi kentsel morfolojinin akademik sürdürülebilirliğini güvence altına almıştır.

Türkiye'de İstanbul Teknik Üniversitesi'nde mimar ve şehir plancısı olan Ayşe Sema Kubat, tüm bu kentsel morfolojik çalışmaları takip eden, disiplinler arası ve lisansüstü düzeyde ilk Kentsel Morfoloji dersini vermiştir. Bu makalenin yazarlarından biri olan Nevter Zafer Comert ise Kıbrıs'ın kuzeyinde, Doğu Akdeniz Üniversitesi'nde kentsel morfoloji dersi veren ilk akademisyendir. Tüm bu girişimlerin etkisiyle son zamanlarda hem Türkiye'de hem de Kıbrıs'ta kentsel morfoloji üzerine yapılan çalışmalarda artış gözlemlenirken morfoloji kavramının farklı disiplinler ile ilişkilerinin geliştirilmesine büyük olanak sağlamıştır.

Araştırma Bulguları

Bu çalışmanın veri toplama metodolojisi hem nitel hem de nicel yöntemlere dayanmaktadır. Çalışmanın amacına ulaşmak için literatür taraması ve web sitesi incelemesine dayalı belgesel araştırma yapılmış ve morfoloji temelli araştırma tekniklerinin farklı disiplinler ile ilişkileri anket çalışması ile incelenmiştir. Kentsel morfoloji eğitimi kavramının gelişim süreci hakkında daha önce yapılmış araştırmaların incelenmesinin ardından, web sitelerinin incelenmesi yoluyla yapılan literatür taraması, Türkiye ve Kuzey Kıbrıs'taki mimarlık ve şehir planlama programlarında lisans ve yüksek lisans düzeyindeki üniversitelerin müfredatlarına odaklanmayı amaçlamaktadır.

Son adım, Türkiye ve Kuzey Kıbrıs'taki ilgili programlarda kentsel morfoloji dersi veren akademisyenlerle yapılan bir anket çalışması olarak planlanmıştır;

Bu doğrultuda Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı aracılığıyla 170 akademisyene ulaşılmış ve geri dönüşler doğrultusunda 35 akademisyen ile %20'yi kapsayan bir pilot grup oluşturulmuştur.

Web Taraması Sonuçları

Bu çalışma, Türkiye ve Kuzey Kıbrıs'taki mimarlık ve şehir ve bölge planlama lisans ve yüksek lisans programlarının müfredatları incelenerek gerçekleştirilmiştir. Web sitelerinden edinilen bilgilere göre lisans ve lisansüstü düzeyindeki dersler ve ders detayları aşağıdaki tablolarda (1-5) yer almaktadır.

Tablo 1. Örneklem Grubunu Oluşturan Kentsel Morfoloji içerikli derslerin Mimarlık Bölümleri Lisans düzeyinde web taraması verileri

MİMARLIK BÖLÜM LİSANS DÜZEYİNDE WEB TARAMASI			
NO	ÜNİVERSİTE- BÖLÜM	DERS ADI – DERS KODU	DERS TÜRÜ
1	Abdullah Gül Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Araştırmalar ARCH 311	Zorunlu
2	Balıkesir Üni. Mimarlık Bölümü	Kültür, Konut ve Morfoloji	Seçmeli
3	Erciyes Üni. Mimarlık Bölümü	Mimarlıkta Morfoloji Temelli Çalışmalar MIM S07	Seçmeli
4	Eskişehir Osmangazi Üni. Mimarlık Bölümü	Kent Morfolojisi 152014561	Seçmeli
5	Eskişehir Osmangazi Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Tasarımın Boyutları I	Seçmeli
6	Mardin Artuklu Üni. Mimarlık Bölümü	Mimari Proje VII	Seçmeli
7	Mersin Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Morfoloji CRP332	Seçmeli
8	Ondokuz Mayıs Üni. Mimarlık Bölümü	Mekan Analizi MIM 325	Seçmeli
9	Trakya Üni. Mimarlık Bölümü	Kentlerin İzleri ve Yaşam MIM 403	Seçmeli
10	Alanya Hamdullah Emin Pasa Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Çalışmalarda Tipomorfolojik Analiz ARCH328	Seçmeli
11	Çukurova Üni. Mimarlık Bölümü	Mimaride Tipoloji Çözümleme Teknikleri MIM346	Seçmeli
12	Çukurova Üni. Mimarlık Bölümü	Mimaride Mekansal Dönüşümler MIM447	Seçmeli
13	Bilkent Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Mekanın Morfolojisi ve Tipolojisi LAUD 324	Seçmeli

14	İstanbul Kültür Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Morfoloji ARC0402	Seçmeli
15	İstanbul Kültür Üni. Mimarlık Bölümü	Kent Biçiminin Analizi MIM0403	Seçmeli
16	İstanbul Kültür Üni. Mimarlık Bölümü	Kent Biçiminin Çözümlemesi ARC0410	Seçmeli
17	İstanbul Medipol Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Morfoloji Ve Tasarım Stüdyosu MIM3157620	Zorunlu
18	İstinye Üni. Mimarlık Bölümü	Mimarlıkta Morfoloji MIM017	Seçmeli
19	İstinye Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Morfoloji MIM024	Seçmeli

Tablo 2. Örneklem Grubunu Oluşturan Kentsel Morfoloji içerikli derslerin Mimarlık Bölümleri Lisansüstü düzeyinde web taraması verileri

MİMARLIK BÖLÜM LİSANSÜSTÜ DÜZEYİNDE WEB TARAMASI			
NO	ÜNİVERSİTE- BÖLÜM	DERS ADI – DERS KODU	DERS TÜRÜ
1	Gebze Teknik Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Morfoloji MM-559	Seçmeli
2	Karabuk Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Morfoloji CRP 521	Seçmeli
3	Cukurova Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Morfoloji MM-559	Seçmeli
4	Baskent Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Morfoloji MİM506	Seçmeli

Tablo 3. Örneklem Grubunu Oluşturan Kentsel Morfoloji içerikli derslerin Şehir ve Bölge Planlama Bölümleri Lisans düzeyinde web taraması verileri

ŞEHİR VE BÖLGE PLANLAMA BÖLÜMÜ LİSANS SEVİYESİNDE WEB TARAMASI			
NO	ÜNİVERSİTE- BÖLÜM	DERS ADI – DERS KODU	DERS TÜRÜ
1	Atatürk Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Türk Kentleri Evrimi SBP 222	Seçmeli
2	Dokuz Eylül Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Tarihi Kent Merkezleri Mekansal Değişim Süreci PLN 4480	Seçmeli
3	Gazi Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Anadolu Kentsel Mekan Değişimi SBP 3154	Seçmeli
4	Gazi Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Morfoloji CRP 4312	Seçmeli
5	Gebze Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Şehirsel Büyüme SBP411	Zorunlu

Mimarlık ve Kent Planlama Eğitiminde Kentsel Morfoloji

6	İzmir Demokrasi Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Analiz Teknikleri SBP212	Seçmeli
7	Karadeniz Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Mekan- Toplumsal Yapı Dinamiği SBP3020	Seçmeli
8	Muğla Sıtkı Kocman Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kent Morfolojisi CRP3502	Seçmeli
9	Sivas Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentlerin Gelişim Dinamikleri MSD4023	Seçmeli
10	TED Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Tarih İçinde Kent CITY232	Zorunlu
11	TED Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Morfoloji CITY412	Zorunlu
12	Orta Doğu Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Türk Kentlerinde Kentsel Konut Oluşumu Ve Değişim CRP478	Seçmeli
13	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kent Analiz Yöntemleri PLN 235	Seçmeli
14	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kent Morfolojisi – Ulaşım PLN 236	Seçmeli
15	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Küreselleşme ve Mekânsal Dönüşümler PLN 338	Seçmeli
16	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Dokunun Fiziksel Bileşenleri PLN335	Seçmeli
17	İstanbul Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Tarih İçinde Kent SMP232E	Seçmeli
18	Yıldız Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Mekanda Dönüşüm SBP4370	Seçmeli
19	Yıldız Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Coğrafya ve Kent Morfolojisi SBP4950	Seçmeli

Tablo 5'te örneklem grubunu oluşturan program/ders bilgi ve türlerinin Web tarama verilerine göre sınıflandırılması yapılmıştır. Web analizlerin bir sonucu olarak Mimarlık Bölümü derslerinin %13 zorunlu ders olarak verilirken %87'si seçmeli, Şehir Bölge Planlama Bölümü derslerinin ise %17'si zorunlu iken, %83'inin seçmeli olduğu ortaya konmaktadır.

Tablo 4. Örneklem grubunu oluşturan kentsel morfoloji içerikli derslerin şehir ve bölge planlama bölümleri lisansüstü düzeyinde web taraması verileri

ŞEHİR VE BÖLGE PLANLAMA BÖLÜMÜ LİSANS SEVİYESİNDE WEB TARAMASI			
NO	ÜNİVERSİTE- BÖLÜM	DERS ADI – DERS KODU	DERS TÜRÜ
1	Erciyes Uni. Department of Urban and Regional Planning	Şehir Morfolojisi ŞBP 526	Seçmeli
2	Orta Doğu Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Türk Kentlerinde Kentsel Konut Oluşumu Ve Değişim CRP711	Seçmeli
3	İstanbul Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Morfoloji KET 502E	Seçmeli

Tablo 5. Örneklem grubunu oluşturan kentsel morfoloji içerikli derslerin üniversite ve programlara göre web taraması verilerinin sınıflandırılması

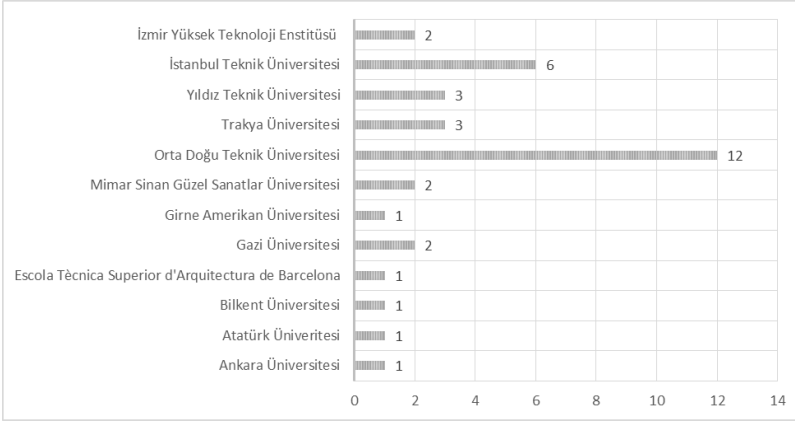
WEB TARAMASI VERİLERİ					
Mimarlık Bölümü Sayısı	17	Lisans Seviyesi	19	Lisansüstü Seviyesi	4
Toplam Ders Sayısı	23	Zorunlu	3	Zorunlu	0
		Seçmeli	16	Seçmeli	4
Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Sayısı	15	Lisans Seviyesi	21	Lisansüstü Seviyesi	3
Toplam Ders Sayısı	24	Zorunlu	5	Zorunlu	0
		Seçmeli	16	Seçmeli	3

Anket Taraması Sonuçları

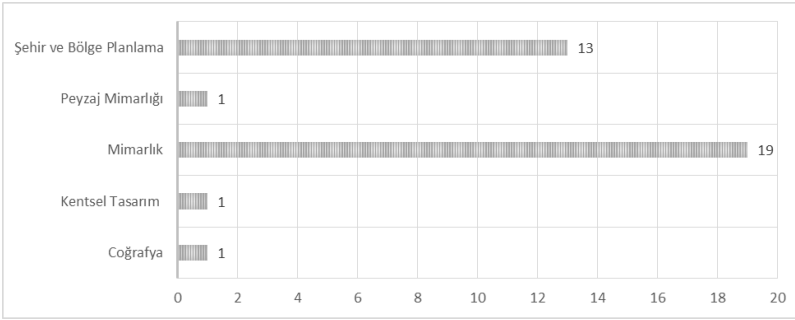
Türkiye ve Kuzey Kıbrıs'taki mimarlık ve şehir ve bölge planlama programlarının lisans ve lisansüstü düzeyde kentsel morfoloji eğitimi kapsamı ve yöntemlerini değerlendirmek için, ilgili programlarda görevli 170 akademisyene anketler ulaştırılmıştır. İlk çalışmada Katılımcıların 30'u (%20) geri dönüşte bulunmuştur ancak bu da düşük bir sayı olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle çalışmada sunulan anket sonuçlarının devam eden araştırmamızda “plot çalışma” olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmeliyiz.

Geri dönüşler doğrultusunda katılımcıların bilgileri aşağıdaki şekillerde verilmiştir:

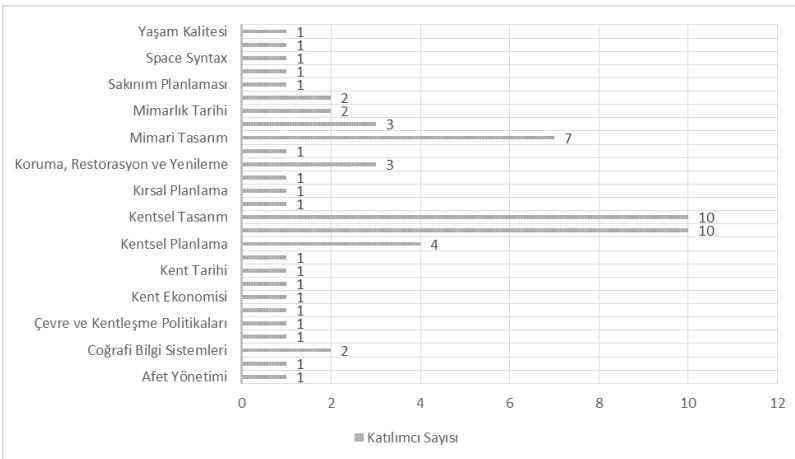
Katılımcıların cevaplarının analizi ile “kentsel morfoloji”nin üniversitelerin mimarlık/planlama lisans ve yüksek lisans programları içindeki konumunun değer-

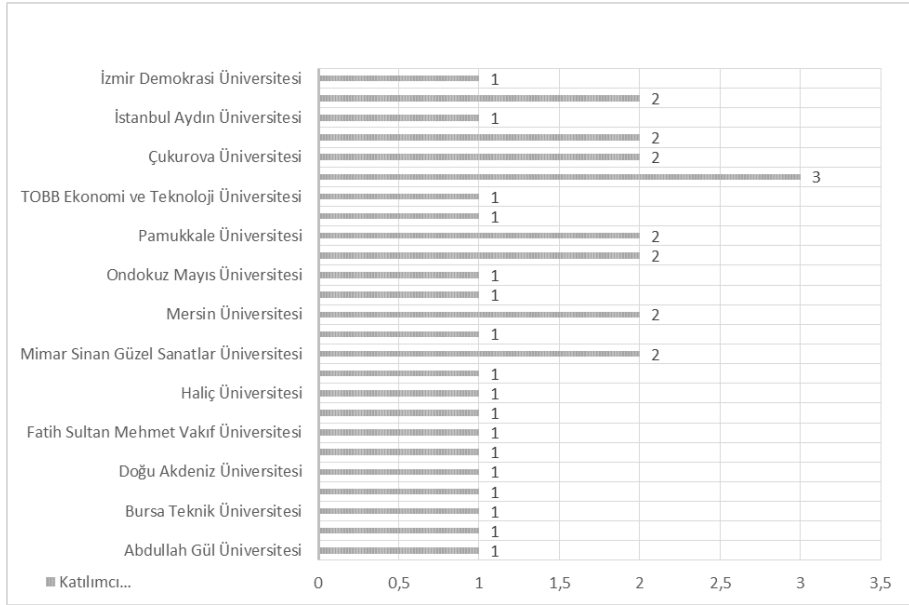
Şekil 1. Katılımcıların mezun olduğu üniversiteler listesi

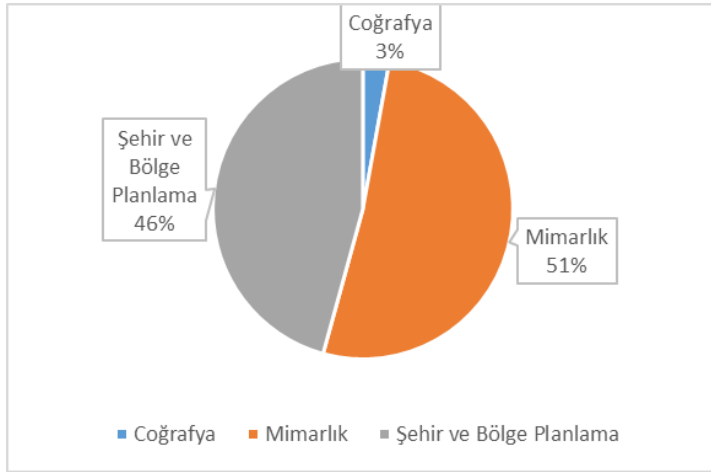
Şekil 2. Katılımcıların mezun olduğu bölümler/programlar listesi

Şekil 3. Katılımcıların uzmanlık alanları listesi

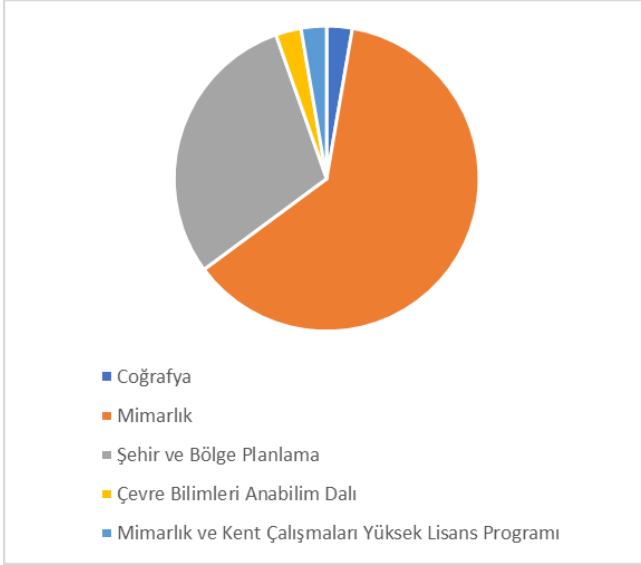

Şekil 4. Katılımcıların çalıştığı üniversiteler listesi

Şekil 5. Katılımcıların bağlı olduğu bölümler

lendirilmesi amaçlanmıştır. Anketin en önemli sorularından biri şöyledir; “İlgili programlarda kentsel morfoloji ile ilgili verdiğiniz dersler nelerdir?”. Bu sayede lisans ve lisansüstü düzeyde mimarlık ve kentsel planlama eğitiminde kentsel morfolojik çalışmaların ele alınma şekli ile farklı disiplinler ile ilişkisinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabileceği ön görülmektedir. Katılımcıların cevapları farklı eğitim seviyelerine göre aşağıdaki tablolarda verilmiştir:

Şekil 6. Katılımcıların ders vermekte olduğu programlar

Tablo 6. Örneklem grubunu oluşturan kentsel morfoloji içerikli derslerin mimarlık bölümleri lisans düzeyinde anket verileri

MİMARLIK BÖLÜMÜ LİSANS DÜZEYİNDE ANKET VERİLERİ			
NO	ÜNİVERSİTE- BÖLÜM	DERS ADI – DERS KODU	DERS TÜRÜ
1	Bursa Uludag Üni. Mimarlık Bölümü	Kamusal Dış Mekan ve Kimlik MİM3034	Seçmeli
2	Doğu Akdeniz Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Tasarım Süreci Arch355	Zorunlu
3	Fatih Sultan Mehmet Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Tasarım ve Şehir MİM352	Seçmeli
4	İstanbul Aydın Üni. Mimarlık Bölümü	Kent ve Ekoloji	Seçmeli
5	İstanbul Bilgi Üni. Mimarlık Bölümü	Mekanın Üretimi ve Kentsel Durum ARCH309	Seçmeli
6	İstanbul Bilgi Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Tasarıma Giriş ARCH310	Seçmeli
7	Maltepe Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Tasarım	-
8	Maltepe Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Tasarım Stüdyosu	-

Tablo 7. Örneklem grubunu oluşturan kentsel morfoloji içerikli derslerin mimarlık bölümleri lisansüstü düzeyinde anket verileri şehir ve bölge planlama

MİMARLIK BÖLÜMÜ LİSANSÜSTÜ DÜZEYİNDE MİMARLIK BÖLÜMÜ ANKET VERİLERİ			
NO	ÜNİVERSİTE- BÖLÜM	DERS ADI – DERS KODU	DERS TÜRÜ
1	Abdullah Gül Üni. Mimarlık Bölümü	Sürdürülebilir Kentsel Tasarım ARCH 542	Seçmeli
2	Çukurova Üni. Mimarlık Bölümü	Kent Morfolojisi MM559	Seçmeli
3	Doğu Akdeniz Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Çalışmalarda Tipomorfolojik Analiz UDE5 515	Seçmeli
4	Haliç Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Mekan ve Kimlik MİM568	Seçmeli
5	Trakya Üni. Mimarlık Bölümü	Kentsel Dokular MİM724	Seçmeli
6	Düzce Üni. Mimarlık Bölümü	Mimarlıkta Tipo-Morfolojik Çözümleme: Kuram ve İlkeler MMR523	Seçmeli
7	Maltepe Üni. Mimarlık Bölümü	Sürdürülebilir Kent Planlama	Seçmeli

Tablo 8. Örneklem grubunu oluşturan kentsel morfoloji içerikli derslerin şehir ve bölge planlama bölümleri lisans düzeyinde anket verileri

ŞEHİR VE BÖLGE PLANLAMA BÖLÜMÜ LİSANS DÜZEYİNDE ANKET VERİLERİ			
NO	ÜNİVERSİTE- BÖLÜM	DERS ADI – DERS KODU	DERS TÜRÜ
1	Bursa Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Planlama Stüdyosu II SBP0126	Zorunlu
2	Bursa Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Planlama Stüdyosu IV SBP0228	Zorunlu
3	İzmir Demokrasi Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Planlama Studyosu III	Zorunlu
4	İzmir Demokrasi Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Planlama Studyosu o IV	Zorunlu
5	Pamukkale Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Morfolojisi SBP485	Seçmeli
6	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Planlama Atölyesi PLN102	Zorunlu
7	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Tasarıma Giriş	-
8	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Planlama ve Tasarım	-
9	Ondokuz Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kent Planlama I KENT102	Seçmeli
10	Orta Doğu Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Toplu Konut Planlaması ve Tasarımı CRP355	Seçmeli

Tablo 9. Örneklem grubunu oluşturan kentsel morfoloji içerikli derslerin şehir ve bölge planlama bölümleri lisansüstü düzeyinde anket verileri

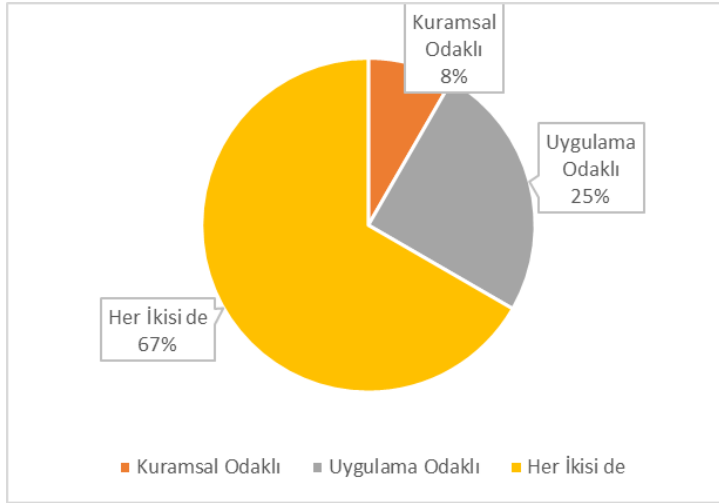
ŞEHİR VE BÖLGE PLANLAMA BÖLÜMÜ LİSANSÜSTÜ DÜZEYİNDE ANKET VERİLERİ			
NO	ÜNİVERSİTE- BÖLÜM	DERS ADI – DERS KODU	DERS TÜRÜ
1	İzmir Demokrasi Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Morfoloji	Seçmeli
2	İzmir Demokrasi Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	İnsan ve Mekan Yerleşimleri	Seçmeli
3	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Tipo-Morfolojiler	Seçmeli
4	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Morfolojik Yöntem Olarak Space Syntax	Seçmeli
5	Konya Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kent Morfolojisi	Seçmeli
6	Konya Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Kentsel Morfoloji Ve Tipoloji	Seçmeli
7	Konya Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	Ketsel Doku Ve Algı	Seçmeli
8	Orta Doğu Teknik Üni. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	ParamParametrik Kentsel Tasarım UD755	Seçmeli

Tablo 10’da gösterilen Anket analizlerinin sonucuna göre, Mimarlık Bölümü derslerinin %56 zorunlu ders olarak verilirken %44’si seçmeli, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü derslerinin %52’sinin zorunlu ve %48’inin seçmeli ders olduğunu belirtmiştir.

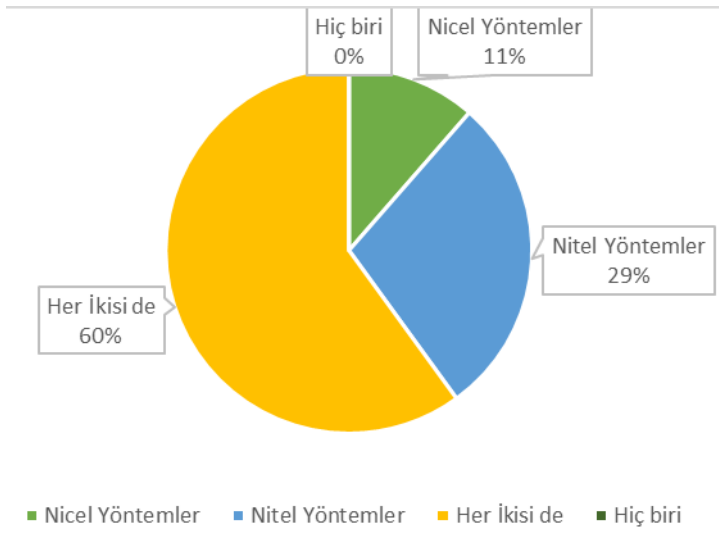
Tablo 10. Örneklem Grubunu Oluşturan Kentsel Morfoloji içerikli derslerin Üniversite ve Programlara Göre Anket Verilerinin Sınıflandırılması

ANKET VERİLERİ					
Mimarlık Bölümü Sayısı	11	Lisans Seviyesi	6	Lisansüstü Seviyesi	7
Toplam Ders Sayısı	15	Zorunlu	1	Zorunlu	0
		Seçmeli	5	Seçmeli	7
Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Sayısı	8	Lisans Seviyesi	11	Lisansüstü Seviyesi	8
Toplam Ders Sayısı	21	Zorunlu	5	Zorunlu	0
		Seçmeli	3 (+2)	Seçmeli	8

Bu sonuçlar, derslerin %8’inin teorik çerçeve, %25’inin pratik çerçeve, %67’sinin ise her ikisinin de uygulandığını göstermektedir (Şekil 7). Söz konusu derslerin yaklaşımları %11 nicel, %29 nitel ve %60 her ikisi olarak ifade edilmektedir (Şekil 8).

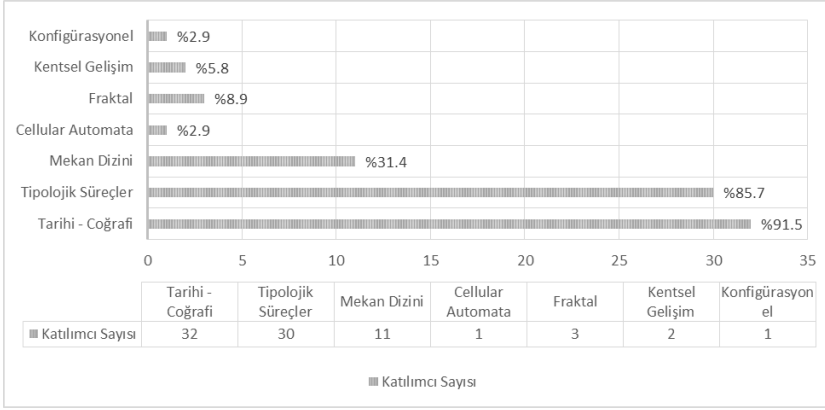
Şekil 7. Katılımcıların dersini / derslerini işleyiş biçimi

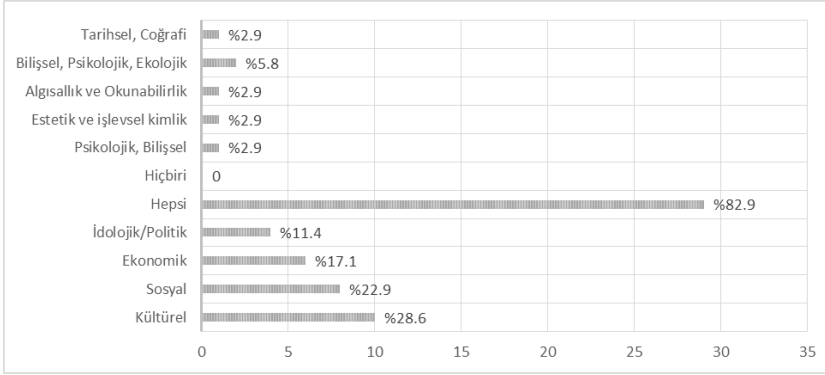
Şekil 8. Katılımcıların derslerinde kullandığı araştırma yöntemleri

Sonuçlar ayrıca kentsel morfoloji kavramının fiziksel kent formunun yanı sıra farklı boyutları da ele aldığını göstermiştir (Şekil 10).

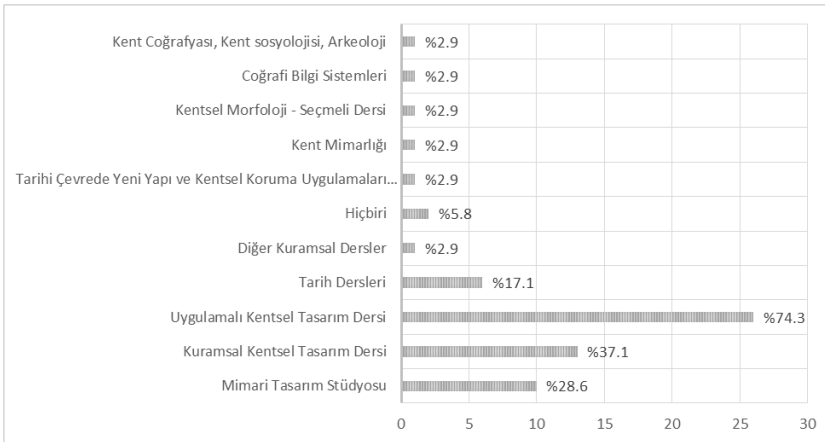
Katılımcılar, morfoloji kavramının, uygulamaya dayalı tasarım dersleriyle daha koordineli olduğunu belirtirken, 6. ve 7. Akademik dönemlerde ve lisansüstü düzeyde bu koordinasyonun daha yoğun olduğunu vurgulamışlardır.

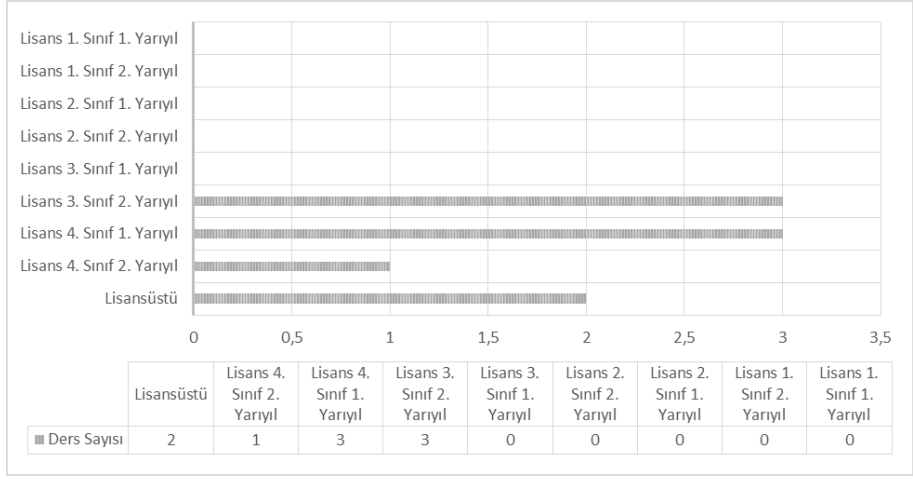
Şekil 9. Katılımcıların belirttiği morfolojik yaklaşım alanları

Şekil 10. Morfolojik Çalışmalarda Fiziksel Kent Formunun yanında Önemli Olan diğer Boyutlar

Şekil 11. Dersin program içinde ve/veya dışında diğer dersler ile kordinasyonu

Şekil 12. Dersin program içinde ve/veya dışında diğer dersler ile kordinasyonu – Mimari Tasarım Atölyesi Seviyesinde

Sonuç

Genel araştırma bulgularına ve çalışmanın başlangıcında belirttiğimiz araştırma sorularına atıfta bulunarak sonuçlarımızı şu şekilde özetleyebiliriz:

Kentsel Morfolojiyi Eğitiminde Hangi Çalışma Alanlarını Dikkate Almalıyız?

- Mimarlık
- Kent planlama
- Kentsel tasarım
- Peyzaj Mimarlığı
- Tarih
- Kentsel Koruma
- Arkeoloji
- Coğrafya
- Sosyoloji
- Beşeri Bilimler

Kimler İçin Kentsel Morfoloji Öğrenimi/Eğitimi?

- Mimarlar
- Kent plancıları
- Kentsel tasarımcılar
- Peyzaj mimarları
- Tarihçiler / Kent Tarihçileri
- Kentsel koruma uzmanları
- Arkeologlar
- Coğrafyacılara
- Sosyologlar

Neden Kentsel Morfoloji Öğrenimi/Eğitimi?

- Mimar ve şehir plancıları için uygulama ve araştırma nesnesi olarak kentsel mekanın nitelikleri, mekanın biçimlendirilmesi ve ilgili süreçlerin kavranması ve açıklanmasının sağlanması
- Yerleşimlerin kimliğini ve tarihsel önemini ortaya koyan karakteristik özelliklerinin, yapısının tanımlanabilmesi, yapıyı çevrenin fiziksel formunu tarihsel süreç içinde nasıl kazandığını anlamak açısından analitik bir çalışma gerçekleştirilebilmesi
- Kentsel bağlama özgü koşulların anlaşılması
- Kentsel biçimin kökeninin anlaşılması ve bu yolla mimarlığın diğer disiplinlerle ve içinde bulunduğu dönemin koşullarıyla ilişkisinin kurulabilmesi
- Kent belleğinin sürekliliği ve tarihsel bağlamda, kent algısı, kentsel doku, kent formu, kentsel koruma ve kentsel tasarım alanlarında morfolojik analiz tekniklerinin öğrenilmesi.
- Özellikle tarihi dokular içerisinde çalışabilmek için bu alanların gelişiminin anlaşılması; bu gelişimde etkisi olan faktörler göz önünde bulundurularak, koruma ve alan yönetme ile ilgili kararların alınabilmesi
- Yerel karakterin korunması ve desteklenmesi ve yeni kentsel tasarım uygulamalarına ışık tutması
- Mimarlık ve Planlamaya geri besleme yapacak bilgi ve eşiklerin bulunabilmesi
- Kentlerin gelişim süreçlerinin anlaşılabilmesi
- Eğitim döneminde yapılacak morfolojik çalışmalar yoluyla eğitilenlerin yaratıcılıklarını geliştirilmesi
- Tasarım süreçleri içinde mimari ve kentsel tasarım eylemlerinin başarısı
- Soyutlama ve ölçekler arası tasarım stratejisi geliştirme yetisinin geliştirilebilmesine katkısı
- Mimari ve kentsel değişim ve gelişimi çok daha bütüncül bir perspektiften algılama yetisi sağlanması

Kentsel Morfoloji Eğitiminin Kapsamı Ne Olmalı Ve Eğitim Nasıl Verilmelidir?

Morfolojik çalışmalarda farklı yaklaşımlar:

- Mekansal
- Felsefi
- Kültürel
- Pratik/uygulama

- Çok disiplinli
- Çok boyutlu
- Ölçek
- Bağlam
- İlgili disiplin alanı

Sonuç olarak, çeşitli morfolojik yaklaşımların, nitel ve nicel yöntemlerin, teori ve pratiğin mimarlık, planlama, peyzaj mimarlığı ve kentsel tasarım ile ilgili mekansal bilimlerin daha fazla entegrasyonu ile *Kentsel Morfoloji için Bütünleşik bir Eğitim Modeli* önerilebilir.

Kaynaklar

Caniggia, G. and Maffei, G. C. (2001) Architectural composition and building typology: interpreting basic building (Alinea, Firenze).

Kropf, K. (2001) 'Conceptions of change in the built environment', Urban Morphology 5, 29-42.

Scheer, B. C. (2010) The evolution of urban form: typology for planners and architects (American Planning Association, Chicago, IL).

Whitehand, J. W. R., Gu, K., Conzen, M. P. and Whitehand, S. M. (2014) 'The typological process and the morphological period: a cross-cultural assessment', Environment and Planning B: Planning and Design 41, 512-33.

KENTSEL MORFOLOJİNİN ŞEHİR PLANLAMA EĞİTİMİ İÇİN SUNDUĞU OLANAKLAR ÜZERİNE

Yener Baş

Mersin Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Doç. Dr.
yenerbas@mersin.edu.tr

Kentsel mekana ilişkin araştırma ve uygulama çalışmalarının bir arada yürütüldüğü planlama ve tasarım süreçlerinde kentsel morfolojinin kullanımı ve bunun karşılığında şehir planlama disiplininin morfoloji alanına katkısı giderek daha etkin bir rol kazanmaktadır. Nitekim morfolojik çalışmalar yalnızca planlama pratiğinde başvurulan bir araç olmakla kalmaz, aynı zamanda şehir planlama eğitiminde de önemli olanaklar sağlar. Bu çalışma kentsel morfolojinin planlama eğitimi için sunduğu olanaklara ilişkin genel bir çerçeve çizmeyi amaçlıyor. Bu çerçeveyi çizerken, yazarın üçüncü sınıf lisans öğrencileri için açtığı ve şehir planlama öğrencilerinin kentsel mekan çeşitliliğine ve zenginliğine dair kavrayışlarını geliştirmeyi amaçlayan “Urban Morphology” seçmeli dersindeki deneyimlerden yola çıkılmakta ve planlama eğitiminde kentsel morfolojinin sunduğu olanaklar ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel morfoloji, pedagoji, planlama eğitimi

Giriş

Kentsel mekana ilişkin araştırma ve uygulama çalışmalarının bir arada yürütüldüğü planlama ve tasarım süreçlerinde kentsel morfolojinin kullanımı ve bunun karşılığında şehir planlama disiplininin morfoloji alanına katkısı giderek daha etkin bir rol kazanmaktadır. Nitekim morfolojik çalışmalar yalnızca planlama pratiğinde başvurulan bir araç olmakla kalmaz, aynı zamanda şehir planlama eğitiminde de önemli olanaklar sağlar. Bu çalışma kentsel morfolojinin planlama eğitimi için sunduğu olanaklara ilişkin genel bir çerçeve çizmeyi amaçlıyor.

Bu çerçeveyi çizerken, yazar üyesi olduğu Mersin Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde son beş yıldır üçüncü sınıf lisans öğrencileri için açtığı ve şehir planlama öğrencilerinin kentsel mekan çeşitliliğine ve zenginliğine dair kavrayışlarını geliştirmeyi amaçlayan “Urban Morphology” seçmeli dersindeki deneyimlerini paylaşarak, planlama eğitiminde kentsel morfolojinin hangi kavramlarının planlama öğrencilerinin kente ve planlamaya bakışlarına ne tür katkılar sağlayabileceğini tartışmaktadır.

Aşağıda ilk olarak kentse morfoloji alanının çok boyutlu yapısı ile kentsel planlama eğitimi arasındaki koşutluk açıklanmakta, ardından yazarın planlama bölümünde verdiği morfoloji deneyimi paylaşılmaktadır.

Kentsel morfolojinin çok yönlülüğü ve kentsel planlama eğitimi

Kentsel morfolojinin çok sayıda disiplinin etkileştiği bir çalışma alanı olduğu göz önüne alınırsa, planlama eğitiminde sunduğu olanaklar daha iyi görülür. Kropf (2017, 9) kentsel morfolojiyi yerleşmelerin yapısını, biçimlenme ve dönüşüm süreçlerini inceleyen çalışma alanı olarak tanımlarken, morfolojik çalışmaların yapılı çevreyi hem kompleks bir fiziksel yapı, hem de dil gibi yarı-doğal, kültürel bir ürün olarak kavrayışımıza katkı yapmayı amaçladığını belirtir.

Bu doğrultuda, morfoloji çalışmaları, odaklarına bağlı olarak çeşitli yararlar sağlayabilir. Kropf'un ayrıntılı olarak sıraladığı belirttiği faydalar özetlenirse;

- Yapılı çevrenin betimlenmesinde ve kentsel biçimin 'okunmasında' tutarlı bir dil sağlar.
- Farklı yerler arasında karşılaştırma olanağı sağlarken, yerlerin özgünlüklerini ve benzerliklerini görme imkanı sağlar.
- Tasarımcı ve plancıya kent formunun yapısını ve düzenini anlamak ve mekansal öğeler arasındaki ilişkileri çözümlmek için gereken bilgi temeli sağlar.
- Yapılı çevrenin formların çeşitliliğinden oluşan bir tasarım kaynağı olarak değerlendirilmesini sağlar.
- Sürece yaptığı vurgu sayesinde formları üreten ilişkilerin anlaşılmasını ve yeni formlar üretilirken tarihsel birikimden yararlanılmasını sağlar.

Elbette, kentsel morfolojinin bu çok yönlü yararları, tüm sorulara ve sorunlara çözüm getiren bir anahtar olduğu anlamına gelmemektedir. Kentsel morfoloji farklı disiplinleri etkileşime sokma potansiyeli taşıyan bir olanaklar alanı olarak görülebilir. Bu olanakların bir yönü de ilgili disiplinlerin eğitimine ilişkin pedagojik boyuttur. Ancak henüz literatürde morfolojinin pedagojik boyutunu irdeleyen çalışmalar oldukça kısıtlıdır.

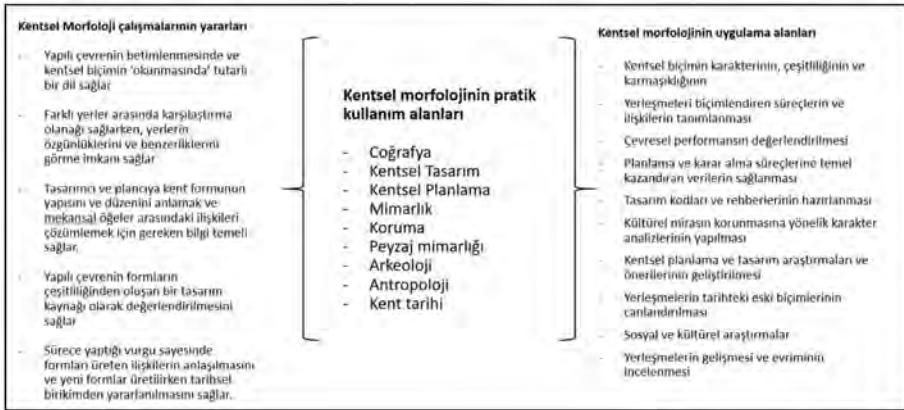
Bu bakımdan en kapsamlı kaynağın Oliveira'nın editörlüğünü yaptığı "*Teaching Urban Morphology*" adlı kitap olduğu söylenebilir. Söz konusu kitap "Kentsel Morfoloji neden öğretilmeli?", "Bir Kentsel Morfoloji dersinde neler öğretilebilir?" ve "Kentsel Morfoloji nasıl öğretilebilir?" başlıklı üç bölüm altında yayınlanan on dokuz makalede, morfolojinin pedagojik boyutu kapsamlı biçimde ele alınmıştır. "Kentsel Morfoloji neden öğretilmeli?" başlığı altında Barke "öğretmenler ve öğrenciler morfoloji alanıyla neden ilgilenmelidir?" sorusuna yanıt olarak üç ayrı perspektif önerir. Felsefi perspektifte morfoloji çevremizdeki dünyayı anlamlandırmamızı sağlarken, morfolojik bir perspektifin kültürel açıdan bir

kent peyzajının barındırdığı anlamları kavrayabilmemiz için bir ön koşul olduğunu belirtir. Pratik açıdan ise kentsel değişimin bütüncül ve başarılı bir idaresi için önemli bilgiler sağladığını vurgular (Oliveira, 2018, 336).

Morfolojinin sunduğu bu çoklu perspektif coğrafya, mimarlık, planlama, kentsel tasarımdan arkeolojiye kadar pek çok disiplin ve alandaki araştırmalarda kullanılmasıyla kendisini gösterir ve bu araştırma çeşitliliğine bağlı olarak planlama, mimarlık gibi uygulamalı disiplinlerde araştırmanın yanı sıra pratik süreçlerde de yer alır. Kropf'un kentsel morfolojinin sunduğu olanaklar ve buna bağlı uygulama alanlarına ilişkin açıklamaları aşağıdaki Şekil 1'de özetlenmiştir.

Görüldüğü gibi, kentsel morfoloji pek çok farklı disiplinin kesiştiği bir alandır. Bununla birlikte, morfolojinin çalışma nesnesinin en kapsamlı ve dolaysız biçimde (potansiyel olarak) örtüştüğü disiplinin kentsel planlama olduğunu söylemek mümkündür. Zira kentsel planlamanın kendisi de, kentsel morfoloji gibi, çok sayıda farklı disiplinden gelen kavram ve bilgilerin buluşturulduğu bir alandır. Her iki alan da "kent" gibi karmaşık bir toplumsal varlığı çalışma nesnesi olarak alır ve bunun çok boyutluluğunu taşır. Bu çok boyutluluk planlama eğitiminin yapısında da kendisini göstermiştir. Planlama bölümlerinin programlarında yukarıda morfolojiyle ilişkili olarak sunulan alanların yanı sıra, ekonomi, politika, sosyoloji gibi genel disiplinler de önemli bir yer tutar.

Sonuç olarak, kentsel planlama farklı disiplinlerden yararlanan çok boyutlu bir kuramsal ve pratik çerçeveye sahip olsa da nihai olarak vardığı yer kent mekanına biçim vermektir. Dolayısıyla kentsel morfoloji çalışmaları kentin biçimini ve biçimsel öğelerini çalışırken, hem planlamanın nesnesine hem de planlamanın kendi etkinliğine yönelik katkılar sunma potansiyeli taşır. Mekanın biçimi ve içeriği (mekanı üreten ilişkiler), planlama sürecinin nesnesi ve öznelere arasındaki

Şekil 1. Kropf'un kentsel morfolojinin yararları, kullanım ve uygulama alanlarına ilişkin açıklamaları (Kaynak: Kropf, 2017)

ilişkiler morfolojik çalışmalara çok çeşitli işlevler yükler. Aşağıda bu işlevler beş madde halinde ele alınmaktadır.

Kentsel morfolojinin planlama alanındaki beş potansiyel işlevi

İlk göze çarpan işlevde morfoloji, planlamanın çalışma nesnesini çözümlemeye yönelik analiz çalışmalarında kullandığı bir araçtır. Şehir planlama pratiğinde bu tür çalışmalar genellikle doku analizi adı altında yürütülür ve planlama eğitiminde stüdyo çalışmaları projenin ölçeğine bağlı olarak morfolojik analizleri sıklıkla içerir. Nitekim Mekansal Planlar Yapım Yönetmeliğinin plan yapım çalışmalarına ilişkin 8. Maddesinde bu konu “yapı ve doku analizi” tanımıyla yer bulmuştur:

Mekansal Planlar Yapım Yönetmeliğinin 8. Maddesi:

(1) Mekânsal planların, plan değişikliklerinin, revizyon ve ilavelerin hazırlanması sürecinde, ... bu Yönetmelikte genel başlıklar halinde belirtilen konularda ilgili kurum ve kuruluşlardan veri, görüş ve öneriler elde edilerek **gerekli analiz, etüt, araştırma ve çalışmalar** yapılır.

(8) Planlama alanının statüsüne, alanın büyüklüğüne ve kapsamına, yerleşik alan veya gelişme alanı olmasına, planın temellendiği sorunun niteliğine göre; sorun veya ihtiyaç analizine yönelik sektörel ve tematik raporlar, nüfus analizi ve projeksiyonu, **yapı ve doku analizi**, kentsel risk analizi gibi çalışmalar yapılabilir.

(12) **Koruma amaçlı imar planlarının** hazırlanması aşamasında; **tarihi çevre ve geleneksel doku**, kültürel ve doğal miras, sosyal ve ekonomik yapı, **mülkiyet durumu, kentsel, sosyal ve teknik altyapı, yapı ve sokak dokusu, ulaşım-dolaşım sistemi, örgütlenme biçimi ve benzeri etütler** kent bütünü ile ilişkilendirilerek yapılır.

Bununla birlikte, yazarın gözlemi, imar planlarındaki analiz çalışmalarında, Yönetmelik’te belirtilen söz konusu yapı ve doku analizlerine nadiren yer verildiği ve genellikle yüzeysel kaldığı, plan kararlarının içeriğine yansıtılmaktan uzak kaldığı yönündedir. Planlama pratiğinde morfolojik çalışmaların görece etkin kullanıldığı işler ise koruma amaçlı imar planlarıdır ve nitekim Yönetmelik’in 8. maddesinde bunun için yukarıda aktarıldığı gibi ayrı bir hüküm getirilmiştir.

İkincisi, morfolojik çalışmalar planlama sürecinin çıktılarının incelenerek, planlama hedeflerinin ve kararlarının gözden geçirilmesinde kullanılabilir. Örneğin enerji kullanımı, akustik, yaya ve taşıt hareketleri, arsa değerleri, insan davranışları gibi faktörler açısından, önerilen formların pratikteki etkilerinin değerlendirilmesi ölçülmesi ve modellenmesini sağlayabilir. Böylece plan kararlarının sınanması, etkilerinin değerlendirilmesinde morfolojik çalışmalardan gelen bilgiler kullanılabilir.

Üçüncüsü, planlamanın mekana biçim verirken kullanacağı ilkeleri türetmesi için mevcut mekan formlarının çeşitliliğinden oluşan bir kaynak; mekansal tiplere göre sınıflanabilen bir formlar ve tipler kütüphanesi sağlar. Kentsel morfolojide,

kent biçiminin üç temel ögesi olarak ele alınan “sokak–yapı adası/ bina/ parsel” örüntülerine ilişkin görgül ve karşılaştırmalı çalışmalar bu çeşitliliği ortaya koyarken, tipolojik çalışmalar bu çeşitliliğin kategorik olarak ortaya koyulmasını sağlayabilir. Morfolojik çalışmaların sunduğu mekansal çeşitlilik aynı zamanda bir morfolojik terminolojiyle birlikte sergilendiği için, planlama eğitiminde öğrencilerin kent formlarının çeşitliliğini sistematik olarak kavrayabilmeleri ve ifade edebilmeleri için önemli bir olanak sağlamaktadır. Yazar şehir planlama lisans eğitiminde morfolojik çalışmaların mekansal çeşitliliğe ilişkin bu işlevinin öğrencinin kentlere ilgisini ve kentsel mekanın biçimsel zenginliğine ilişkin farkındalığını güçlendirmek açısından önemli olduğu görüşündedir. Bu nedenle aşağıda açıklanacak morfoloji dersi deneyimi de bu yönde gelişmiştir.

Dördüncü olarak, mevcut veya tarihi kent dokularının mekansal karakterlerinin tasarım denetimi yoluyla korunması, sürdürülmesi veya dönüştürülmesinde kullanılan kentsel kodların belirlenmesinde kullanılabilir. Dünyada tasarım denetimine ilişkin giderek çoğalan ve gelişen örnekler, niceliksel kodlamanın ötesinde mekansal formlara ve tiplere dayalı kodlama ve tasarım yaklaşımlarını öne çıkarmaktadır. “Form-based coding”, “smart coding” ve “parametrik tasarım” gibi yaklaşımlar kodlama ve tasarım çalışmalarını kentsel morfolojiyle bütünleştirme yönündeki eğilimi sergiler.

Beşinci ve son olarak, en temel düzeye inilirse morfoloji, planlamanın kendi nesnesinin doğasının, yani kentin biçimi ile onu üreten ve dönüştüren ilişkiler arasındaki bağların kavranmasına katkı sağlayan kuramsal ve görgül bir kaynak oluşturur. Böylece morfolojik çalışmalar, kentsel mekanı üreten ilişkilerin temel bir bileşeni olarak planlama kurumunun ve etkinliğinin kendi doğasının anlaşılmasına da katkı yapar.

Kent tarihi, planlama ve mimarlık tarihi gibi genel alanların yanı sıra, kentsel morfolojinin öne çıkan üç okulu farklılaşan vurgularıyla kentsel biçimin oluşumunu kavramakta farklı olanak sağlar. İngiliz Morfoloji Okulu (Tarihsel – Coğrafi Morfoloji / Morfogenetik çalışmaları) sosyo-politik bağlamın ve ekonomik ilişkilerin mekanı biçimlendiren aktörler üzerindeki etkilerine dair açıklamalar üretirken, mimarların öncülük ettiği İtalyan Morfoloji Okulu (Tipo-morfolojik çalışmalar) ise özellikle bina tiplerini mimari ilkeler için bir kaynak olarak incelediklerinde, bu tiplerin bir mimari tasarım ürünü olmanın ötesinde tarihsel süreçlerin ürünleri olarak kavranmasına yönelik açıklamalar sağlar. Fransız Morfoloji Okulu ise tipo-morfolojik yaklaşımla örtüşmekle birlikte, Panerai ve Castex’in çalışmalarının öne çıktığı dönemde kentsel planlama ve tasarım yaklaşımlarının önerileriyle, kentsel biçimin oluşumunu karşılıklı etkileşim içinde ele almıştır (Moudon, 1997). Dolayısıyla morfoloji okullarının kent biçiminin tarihsel oluşumuna ilişkin çalışmaların, planlama eğitiminde planlıların kent peyzajını tarihsel bir perspektifte kavramaları için olanaklar sunduğu söylenebilir.

Kentsel morfolojinin yukarıda sıralanan işlevleri planlama eğitimi için farklı olanaklar sunmaktadır. Eğitimin farklı aşamalarında; giriş aşamasından üst sınıflara ve lisansüstüne kadar farklı düzeylerde, morfoloji üzerine veya morfolojiden yararlanan derslerin tasarlanması mümkündür. Nitekim yazar üçüncü sınıflar için verdiği “*Urban Morphology*” adlı seçmeli dersinde, öğrencilerin kentsel mekânın fiziksel çeşitliğine ve zenginliğine yönelik kavrayışlarını geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu bakımdan yukarıda sıralanan işlevlerden üçüncüsüne odaklanan bir ders kurgulamış, aynı zamanda kent formunun bileşenlerini ve mekansal tiplerini üreten ve dönüştüren ilişkilere de değinerek, beşinci işlevden de yararlanmaya çalışmıştır. Aşağıda yazarın söz konusu morfoloji dersine ilişkin deneyimleri aktarılmaktadır.

Planlama Bölümünde Bir “Kentsel Morfoloji” Dersi

«Urban Morphology» dersi Mersin Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde, 3. sınıf lisans öğrencileri için İngilizce olarak açılmış bir derstir. Mimarlık öğrencileri de dersi alabilmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi derste öğrencilerin kentsel mekânın fiziksel çeşitliğine ve zenginliğine yönelik kavrayışlarını geliştirme amacı öne çıkmıştır. Bununla birlikte dersin amacı ve süreci 5 yıllık süreç boyunca değişiklik göstermiştir. Kentsel morfolojinin farklı boyutları çok farklı ders kurguları oluşturmaya olanak vermekle birlikte, bu çoğulluk içerisinde belirli bir kurgunun yerleşmesi deneyimle şekillenmiştir.

Dersin ilk açıldığı yıla bakılırsa, aşağıda öğrencilere dönem başında sunulan ders tanımında görüldüğü gibi (Şekil 2), ders yedişer haftalık iki ana bölümden oluşurken, ilk bölüm kentsel biçimin öğelerini ve bunların çeşitliliğini aktarmaya yönelik iken, ikinci bölüm ise kentsel morfolojinin tasarım denetiminde (kentsel peyzajın değişiminin yönlendirilmesinde) nasıl kullanılabileceğine yöneliktir.

Dolayısıyla dersin ilk olarak deneyimlendiği bu aşamada kentsel morfoloji henüz ayrı bir alan olarak değil kentsel tasarımın bir boyutu olarak ele alınmış ve öğrencilerin kentsel tasarımı salt teknik bir iş olarak değil, kentsel mekânı şekillendiren tarihsel süreçleri denetleme çabası olarak görmelerini sağlamak niyetiyle kullanılmıştır. Nitekim ilk 7 haftalık bölümde kentsel biçimin öğeleri morfoloji literatüründe öne çıkan sokak/parsel/bina üçlemesi yerine, öğrencilerin temel tasarımda öğrendiklerle ilkelere ilişki kurmayı amaçlayan “kent biçiminin kütleleri ve hacimleri” üzerinden ilerlemiştir. Dersin ilk yıldaki bu aşamasında Whitehand’in “*The Physical Form of Cities: A Historico-Geographical Approach*” başlıklı makalesi temel okuma olarak kullanılmıştır. Söz konusu makale tarihsel-coğrafi yaklaşıma uygun olarak kent biçimini üreten ekonomik süreçleri, aktörleri, kent merkezleri ve konut bölgelerindeki içsel değişimleri ve aktörleri ayrıntılı olarak ele alan, yoğun bir çalışmadır. Metnin yoğunluğu, uzunluğu ve dili de göz önüne alındığında, sonraki yıllarda bu makale yerine daha temel düzeyde okumalar sunan giriş nitelikli metinler tercih edilmiştir.

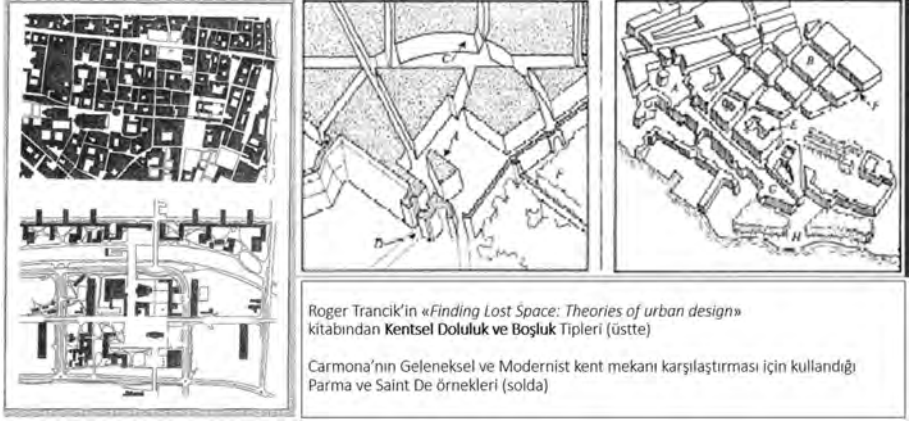
CRP 332 – URBAN MORPHOLOGY	
Objective of the course	"Urban Morphology" aims to explore the main components of urban form and their changing historical characteristics. It is a two-phased course. The first phase focuses on the physical components of urban space and discusses their typology with respect to urban design approaches. It concludes with a conception of urban form as a social product. The second stage focuses on the management of urban landscape according to central and residential areas of the city and concludes with a discussion on the procedures and problems of urban landscape management in Turkey.
Week	Subject
1	Introduction: Concepts and definitions in urban morphology
2	The Urban Landscape: Issues and perspectives
3	Solids of urban form: Parcel & Block
4	Voids of urban form: Street & Square
5	Voids of urban form: Street & Square
6	Transformation of urban form: Patterns & Layers
7	Conclusion: Urban form and property relations
8	Mid-term study
9	The management of urban landscape: Central cores
10	The management of urban landscape: Residential areas
11	The management of urban landscape: Public spaces
12	The management of urban landscape in Turkey
13	Presentation of group works and discussion
14	Presentation of group works and discussion
15	Final study

Şekil 2. Dersin ilk yılında öğrencilere sunulan ders tanımı ve programı

Dersin ilk yılı sonucunda, kent biçiminin tarihsel sürecinin bir ürünü olarak açıklanması ve tasarım denetiminin bu süreci yönetmeye çalışan bir mekanizma olarak kavranmasına yönelik bir ders içeriğinin dördüncü sınıf veya yüksek lisans için daha uygun olacağı gözlemlenmiş ve üçüncü sınıfa geçen öğrencilere verilen dersin içeriği yeniden düzenlenmiştir. Ders yine yedişer haftalık iki bölümden oluşmakla birlikte, bölümlerin içerikleri tümüyle değişmiş, ikinci bölümdeki tasarım denetimi konusu tümüyle çıkarılarak, bu konu daha sonra dördüncü sınıflar için açılan ayrı bir dersin konusu olarak ele alınmış ve “*Design Control as a Tool of Urban Design*” adıyla dördüncü sınıf son dönem seçmeli dersi olarak açılmıştır. Morfoloji dersinin yeni ders kurgusunda ise kentsel mekanın çeşitliliğinin morfolojik bir terminoloji üzerinden kavranmasını sağlama niyeti belirleyici olmuştur.

Böylece “*Urban Morphology*” dersinin yeniden belirlenen kurgusunda ilk aşamada kentsel morfolojinin ana kavramlarına yönelik “giriş” niteliğinde okumalar üzerinden kent dokusunun temel öğeleri olarak “sokak / parsel / bina örüntüleri” üçlemesi temel alınmıştır. 7 haftalık bu ilk aşamada okuma olarak üç kısa metin kullanılmıştır. İlk giriş niteliğinde Carmona’nın (2005) “*Public Places Urban Spaces - The Dimensions of Urban Design*” kitabındaki “*The Morphological Dimension*” başlıklı bölümün bir kısmı kullanılmıştır. Söz konusu metin morfolojik terimlerle kentsel tasarım kavramları arasında bağlar kurması bakımından yararlı görülmüştür. Bu bakımdan, Carmona’nın özellikle kentsel örüntülerde doluluk-boşluk ilişkisinin iki karşıt ucunu temsil eden Parma / Saint De örneklerine yönelik karşılaştırmalı açıklaması öğrencinin planlama ve tasarım literatüründe sıklıkla karşılaşılabileceği Geleneksel - Modernist kent mekanı ikiliğinin morfolojik bir bakışla algılanması açısından önemli bulunmuştur (Şekil 3). Yine bu aşamada,

Şekil 3. Dersin ikinci yılından itibaren giriş aşamasında kullanılan temel görseller

Trancik'in (1986) kentsel doluluk ve boşluk tipleri temel tasarım ve kentsel biçimin öğeleri arasında bağ kurulması açısından öğrencilere sunulmuştur (Şekil 3).

İkinci hafta okumasında, kentsel morfolojinin ana terimlerini açıklayan olarak Kropf'un (2017) "*The Handbook of Urban Morphology*" adlı kitabının "*Core Concepts*" kısmı kullanılmıştır. İlerleyen haftalarda ise Vitor Oliveira'nın (2016) kentsel morfolojiye giriş niteliğindeki kitabından yararlanılmıştır. Söz konusu kitap kentsel morfoloji literatürünün bütünsel ve kapsamlı bir özeti sunan bir ders kitabı niteliğindedir. Nitekim Oliveira editörlüğünü yaptığı ve yukarıda değindiğimiz "*Teaching Urban Morphology*" kitabında, söz konusu giriş kitabı üzerine verdiği bir yüksek lisans dersinin içeriğini ve programını ayrıntılı olarak açıklamaktadır (Oliveira, 2018). Burada açıkladığımız lisans dersinde ise, kapsamı sınırlı bir yaklaşım belirlenmiş olup, Oliveira'nın giriş kitabının "*The Elements of Urban Form*" başlıklı bölümü kısa parçalar halinde okuma olarak verilmiştir. Söz konusu okuma parçaları kentsel biçimin öğelerinin farklı ülkelerin, farklı kentlerinde ve aynı kentin içerisinde nasıl çeşitlendiğini örneklerle sergileyen bir metindir ve aynı zamanda bu öğelerin niteliklerini belirleyen alt öğelere yönelik terminolojiyi sağlamaktadır.

Belirtilen okumalar yoluyla kent dokularını (urban tissues) farklılaştıran temel öğeler olarak sokak / parsel / bina örüntüleri tartışılırken, her haftanın bir kısmı kentsel örüntülerin kent tarihindeki örneklerini içeren bir sunuşa ayrılmaktadır (Şekil 4). Bu tarihsel sunuşlar hazırlanırken Kostof'un "*The City Shaped*" kitabındaki "*Organik / Izgara / Işınsal*" dokulara ilişkin tarihsel örneklerden yola çıkılmıştır. Böylece okumalar yoluyla bir yandan kentsel dokuların çeşitliliğinin temel öğeler üzerinden anlaşılması amaçlanırken, buna koşut olarak da dokuların tarihsel çeşitliliği ve bu çeşitliliğin tarihsel koşullara bağlılığına yönelik bir farkındalık oluşturulması amaçlanmıştır.

CRP 332 – URBAN MORPHOLOGY	
Course Description "Urban Morphology" aims to explore the main components of urban form and their changing historical characteristics. It is a two-phased course. The first phase provides an overview on the history and characteristics of the elements of urban form. The second phase focuses on the diversity of urban form components and aims to develop a morphological typology knowledge.	
Course Schedule	
Week	Subject
1 (Feb 11)	Introduction: Discussion on urban form and urban morphology
2 (Feb 18)	Main concepts in urban morphology
3 (Feb 25)	Elements of urban form - Urban Tissue
4 (Mar 4)	Elements of urban form - Street-Block System
5 (Mar 11)	Elements of urban form - Plots System
6 (Mar 18)	Elements of urban form - Buildings System
7 (Mar 25)	Production of urban form – Morphological processes
8 (Apr 1)	Urban Block I
9 (Apr 8)	Urban Block II
10 (Apr 15)	Urban Street I
11 (Apr 22)	Urban Street II
12 (Apr 29)	Urban Square I
13 (May 6)	Urban Square II
14 (May 13)	Urban Green
15 (May 20)	General discussion

Spiro Kostof, *The City Shaped*

Doku tipleri üzerine tarihsel sunumlar

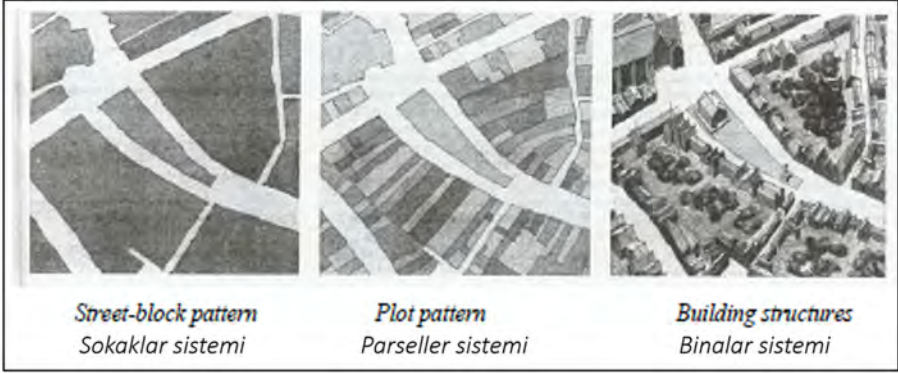
- Organik dokular
- Izgara dokular
- İşinsal dokular

«Her toplumsal dönem sosyo-politik yapısı tarafından oluşturulan kendi mekansal formlarını üretir» - Kentsel biçim tarihçesi

Şekil 4. Dersin son durumdaki programı ve içeriği

Bu noktada kent biçiminin tarihselliği açısından gerek Carmona gerekse Oliveira'nın metinlerinde önemle vurgulanan ve morfoloji literatüründe kentsel dokuların dönüşümüne ilişkin en genel açıklamalardan birisi olan "kalıcılık hiyerarşisi / derecesi" (*degree of persistence*) kavramının altı özellikle çizilmelidir. Yazara göre, sokak (yapı adası) örüntülerinin kent formunun en kalıcı öğeleri olduğu, parsel örüntülerinin görece daha kolay değiştiği, binaların (ve bina işlevlerinin) ise en değişken öğeler olduğu şeklindeki genelleyici açıklamanın kavranması, öğrenciye kentsel mekanın değişiminin anlaşılmasında önemli bir çıkış noktası sağlamaktadır. Bu nosyonu anlatmakta kullanılan "parşömen" metaforu da açıklayıcılığı açısından okumalarda tekrarlanan kavramlardandır. Ayrıca derste morfolojik değişim süreçlerine değinilirken sokak / parsel / bina öğeleri arasındaki hiyerarşik ilişkinin bir sonucu olarak kentsel dokuların farklılaşmış morfolojik birimlerini ifade eden "karakter alanı" kavramına dikkat çekilmektedir.

Öğrencilerin dönemin ilk yarısındaki okumaları ile anlatıcının tarihsel sunumlarına dayalı bu paralel yapı dönemin ikinci yarısında da devam etmektedir (Şekil 4). Dönemin ikinci yarısı okumalar yerine, öğrencilerin Google Earth üzerinden elde edecekleri örneklerin incelenmesi ve sunulmasına dayalı görgül çalışmalara dayalı bir süreçten oluşmaktadır. Bu çalışmalarda tipolojik bir yaklaşım içerisinde, bu kez yapı adası tipleri, sokak tipleri, meydan tipleri ve yeşil alan tipleri üzerinden örnekler toplanmaktadır. Her öğrenci uygun örnekleri ararken ve bunlarını incelemesini gerektiren ödevleri hazırlarken geniş bir çeşitlilikle karşılaşmaktadır. Aynı zamanda bu örnekler sınıfta birlikte incelenmekte ve üzerlerinde tartışılmaktadır. Böylece öğrenciler çok sayıda farklı örnekten oluşan bir çeşitliliği gözlemleyen, aynı zamanda, örneklerle ilişkin sunumlar ve tartışmalar yoluyla, dönemin

Şekil 5. Oliveira'nın metninde yer alan ana kategoriler ve Kostof'ta aynı kategorileri temsil eden çizim.

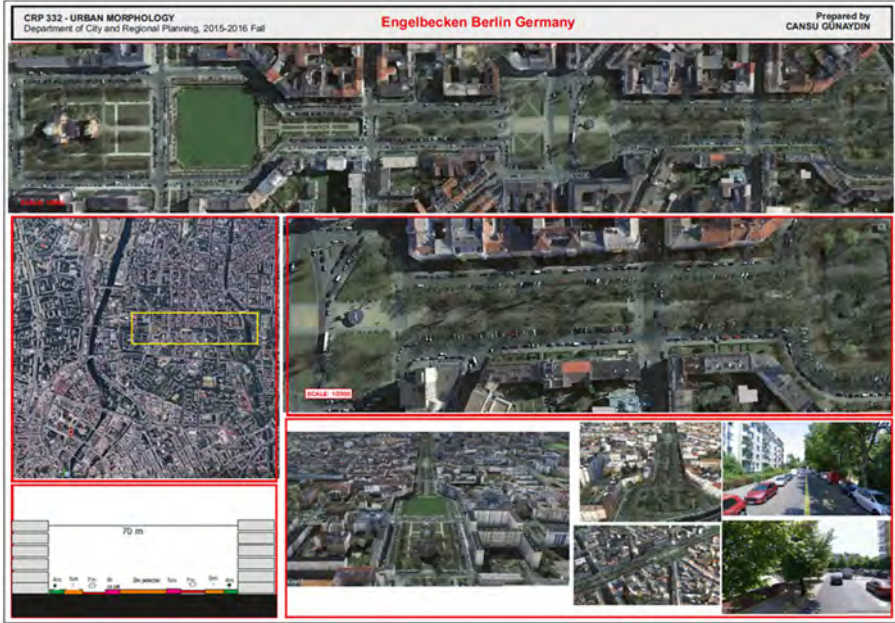
ilk yarısındaki okumalarda gördükleri morfolojik kavram ve terimleri kullanmaya teşvik edilmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi, yapı adası / sokak / meydan / yeşil alan kategorilerinin örneklerine ilişkin ödevlerin tartışılmasına koşut olarak, öğretmen her hafta aynı kategoriye yönelik tarihsel örnekleri içeren sunuşlar yapmaktadır. Böylelikle mekansal tiplerin aslında tarihsel koşulların ürettiği ve yaygınlık kazandırdığı sosyal ürünlere karşılık geldiği mesajı öğrencilere aktarılmaya çalışılmaktadır.

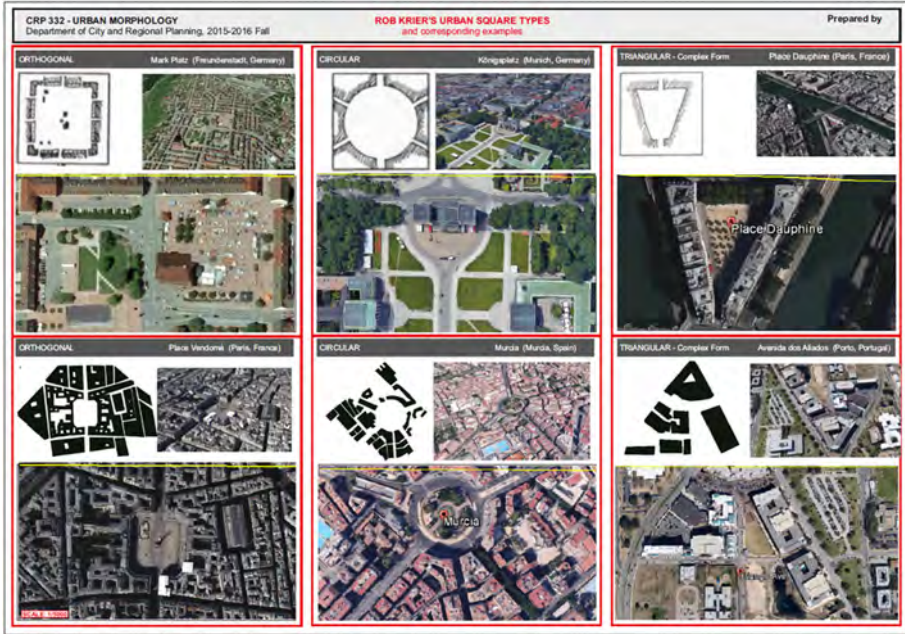
Öğrencilerin her hafta hazırladığı ödevlerin tanımları her yıl farklı yöntemlere dayanmıştır. Ortak noktaları Google Earth üzerinden elde edilen görseller kullanılarak hazırlanmalarıdır. İlk aşamadaki Oliveria okumasında olduğu gibi, dünyanın farklı bölgelerindeki farklı kentlerden örnekler bulunması veya aynı kent içerisindeki farklı örnekler bulunması istenmiştir. Ödev tanımlarındaki farklı yaklaşımların her birinin teşvik ettiği ve eksik bıraktığı yönler doğurduğunu söylemek mümkündür.

Söz gelimi, kimi ödevlerde tüm öğrencilerin, seçtikleri örnekleri ortak bir şablon üzerinden sunmaları istenmiştir. Örneğin Şekil 6'da görüldüğü gibi, her öğrencinin bir "Bulvar" seçmesi ve bunu belirli ölçekler içeren ortak bir şablon üzerinden sunmaları beklenmiştir. Böylece sınıfta ödevler tartışılırken, çok sayıda bulvar örneği bir katalog haline gelmekte ve öğrencilerin farklı bulvarların genişliklerini ve kesitlerini karşılaştırmalı olarak algılamaları kolaylaşmaktadır. Ancak bu yöntemle öğrencinin yapacağı analiz öğretmenin belirlediği bir şablona göre kısıtlanmış olmaktadır.

Yukarıda açıklanan ortak şablona dayalı incelemelerin meydanlar kategorisindeki karşılığı olarak, Şekil 7'de görülen tarzda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda Rob Krier'in "Urban Space" kitabındaki geometrik tipolojisinden yola çıkılmış, Krier'in şematik olarak sunduğu gerçek meydan örneklerinin incelenmesi ve aynı

Şekil 6. Şablona dayalı bulvar incelemelerinden bir örnek.

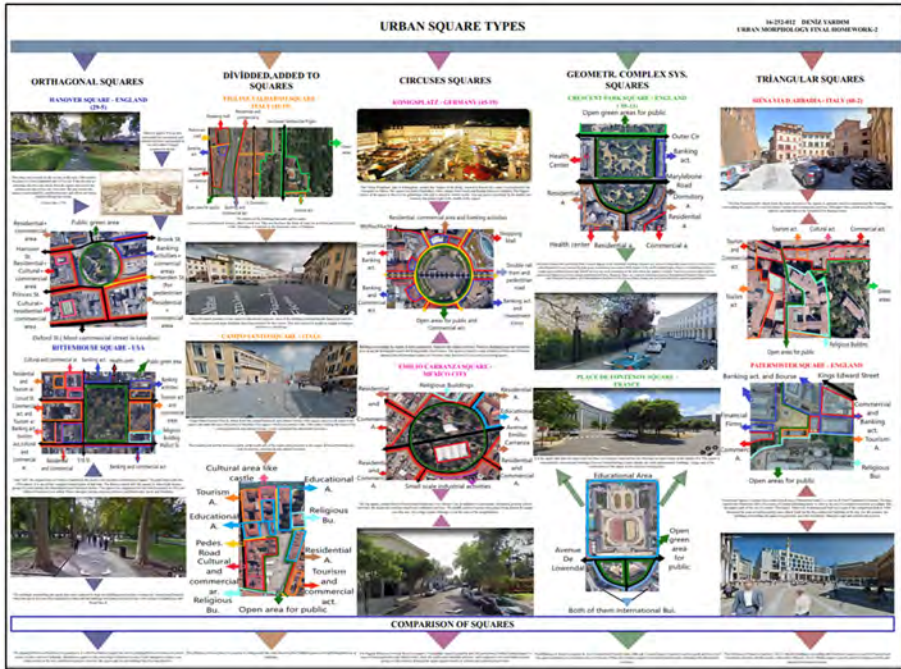

Şekil 7. Şablona dayalı meydan incelemelerinden bir örnek.

tipte iki ayrı meydan örneğiyle birlikte sunulması istenmiştir. Böylelikle söz konusu ödevler sınıfta tartışılırken öğrencilerin farklı geometrik tipteki çok sayıda meydan örneğini karşılaştırmalı olarak algılayabilmeleri amaçlanmıştır.

Sonraki yıllarda ise sokaklar için yapıldığı gibi, her öğrencinin belli sayıda farklı meydan tipini kendi kurguladığı bir posterle sunması istenmiştir (Şekil 8). Bu yöntem öğrencinin meydanın farklı özelliklerini incelemek için inisiyatif almasına olanak tanımaktadır. Bu tür bir çalışmada, farklı öğrencilerin ele aldığı meydanları birbirleriyle karşılaştırmak zorlaşırken, her posterin içeriğinin ayrıntılı ve dikkatli incelenmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca benzer çalışmalar işlevsel sokak tipleri, yapı adası tipleri ve yeşil alanlar için de dersin farklı döneminde yürütülmüştür. Örneğin Şekil 9'da bir örneği sunulan poster çalışmasında öğrencilerden derste kent dokusu ve karakter alanlarına ilişkin tartışma yapılırken değinilen yapı adası tiplerinin, farklı kentlerden seçilen örnekler üzerinden incelenmesi yapılmaktadır.

Yukarıda aktarılan öğrenci çalışmalarında görüldüğü gibi, kentsel biçimin öğelerinin farklı tiplerini incelemeye yönelik ödevlerin avantajlar ve dezavantajlar içeren farklı yöntemlerle kurgulanması mümkündür. Bunlardaki ortak niyet öğrencilerin kent biçimlerinin zenginliğine tanık olmalarını, bundan heyecan duymalarını sağlamak olmuştur. Sonuç olarak, öğrencilerin çok sayıda örneği göyerek

Şekil 8. Meydan incelemelerine ilişkin poster ödevinden bir örnek.

 MERSIN UNIVERSITY FACULTY OF ARCHITECTURE DEPARTMENT OF CITY AND REGIONAL PLANNING

seba osmanağa
17-252-902

URBAN BLOCK TYPES

CONVENTIONAL (DOUBLE-SIDED) BLOCK:
IT IS THE TRADITIONAL WAY OF DESIGNING ANY URBAN BLOCK WITH DOUBLE SIDED BUILDINGS

(1) OF SINGLE FAMILY HOUSES

 A SINGLE FAMILY HOUSE BLOCK IN DOUBLE SIDED BUILDING WHICH HAVE 7 BUILDINGS AND 2 STORIES
EXAMPLE: MERSIN, TURKEY

 SCALE: 1/1000

(2) OF MULTI-STOREY HOUSES

 MULTI STORES BUILDING IN TOW SIDED IN CONVENTIONAL DESIGN WAY. AND IT HAVE 3, 4, 5 STORIES
EXAMPLE: MERSIN, TURKEY

 SCALE: 1/2000

PERIMETER BLOCK:
A PERIMETER BLOCK IS A BASIC, BUT CRITICAL BUILDING COMPONENT OF SETTLEMENT DESIGN. THE ORIGINS OF PERIMETER BLOCKS CAN BE TRACED BACK TO FORTIFICATIONS WHERE THE EXTERNAL FACING WALLS WERE 'HARDER' OR MORE SECURE THAN THE 'SOFTER' AND MORE PRIVATE PARTS OF THE COMMUNITY THAT SAT WITHIN A SECURED INNER CORE.

(3) OF SINGLE FAMILY HOUSES

 A PERIMETER BLOCK WHICH INCLUDE MANY SINGLE FAMILY HOUSE BUILDINGS AND HAVE A BACK GARDENS
EXAMPLE: ENGLAND

 SCALE: 1/2000

(4) OF MULTI-STOREY HOUSES (OR COMMERCIAL BUILDINGS)

 A MULTI STORES PERIMETER BLOCK INCLUDE MANY BUILDINGS (RESIDENTIAL) IN 3 STORIES
AVERAGE PLOT: 1.1 HECTAR
EXAMPLE: NEW YORK CITY

 SCALE: 1/200

HOUSING CLUSTER:
IS THE GROUPING OF RESIDENTIAL PROPERTIES ON A DEVELOPMENT SITE IN ORDER TO USE THE EXTRA LAND AS OPEN SPACE, RECREATION OR AGRICULTURE. IT IS INCREASINGLY BECOMING POPULAR IN SUBDIVISION DEVELOPMENT BECAUSE IT ALLOWS THE DEVELOPER TO SPEND MUCH LESS ON LAND AND OBTAIN MUCH THE SAME PRICE PER UNIT AS FOR DETACHED HOUSES.

(5) OF SINGLE FAMILY HOUSES

 SINGLE FAMILY HOUSE IN ONE STORY IN CLUSTER WHICH HAVE BETWEEN 15-17 BUILDINGS
SCALE: 1/1000
EXAMPLE: PARIS, FRANC

(6) OF MULTI-STOREY HOUSES

 A HOUSING CLUSTER HAS 5 STORIES AND 6 BUILDING WHICH HAVE THERE OWN GARDEN INSIDE
SCALE: 1/1000
EXAMPLE: PARIS, FRANC

(7) ORTHOGONAL

 A SUPERBLOCK INCLUDE MANY HOUSES AND THEIR FACADS VIEW THE MAIN STREET AND IT HAS 4, 5, STORIES
AVERAGE PLOT: 1.87 HECTAR
SCALE: 1/1000
EXAMPLE: BARCALONA, SPAIN

SUPER BLOCK (RADBURN MODEL):
A TYPE OF CITY BLOCK THAT IS MUCH LARGER THAN A TRADITIONAL CITY BLOCK, A FORMER LARGE AREA FORMED AFTER URBAN RENEWAL

 SUPERBLOCK HAS HOUSES WHICH CAN ENTER WITH CUL-DE-SAC STREETS
EXAMPLE: ENGLAND

(8) NON-ORTHOGONAL OR CURVILINEAR

Şekil 9. Meydan incelemelerine ilişkin poster ödevinden bir örnek.

ve karşılaştırarak, kentsel formu oluştan öğelerin çeşitliliğini sistematik olarak kavramaları amaçlanmış ve buna dayalı zengin bir form görgüsü edinme yönünde çalışmaları teşvik edilmiştir.

Söz konusu ödevler çok sayıda mekan örneğinin görülmesine imkan vermekle birlikte, bunların bir kısmının dersin amaçlarını yansıtacak düzeyde analizler içermesi, bir kısmının ise eksikler taşıması söz konusu olmuştur. Bu noktada dersin çıktıklarına dair temel bir ölçüt, öğrencileri morfolojik terimleri doğru kullanmaları ve kentsel mekanın zenginliğini anlamaya ve keşfetmeye yönelik bir eğilim kazanmalarındır. Bunun yanı sıra dersin kendi içerisindeki çıktılarla sınırlı kalmayıp, derste edinilen morfolojik terminolojinin ve mekansal çeşitliliğin, öğrencilerin stüdyo projelerine taşınması gerekmektedir. Stüdyo ile diğer dersler ve dolayısıyla stüdyo ile kentsel morfoloji dersi arasındaki bağların güçlü kurulması, derslerde edinilen bilgilerin stüdyo projelerinde yeniden üretilebilmesi ise planlama eğitiminin temel gerekliliklerinden ama aynı zamanda aşılması gerekli temel zorluklarından biri olarak görülebilir.

Sonuç

Bu çalışmada kentsel morfolojinin planlama eğitiminde sunduğu olanaklar ele alınırken, morfoloji alanının farklı disiplinleri buluşturan çok yönlü yapısı ile planlama alanının çok boyutluluğu arasındaki koşutluktan yola çıkılmıştır. Bu koşutluk kentsel morfolojinin çok farklı ders kurgularıyla planlama eğitimine dahil edilebileceğine işaret etmektedir. Bildiride aktarılan kentsel morfoloji dersi deneyimi ise öğrencilerin kentsel mekanın çeşitliliğini ve zenginliğini kavramalarına yönelik eğilimi teşvik edilmesine yönelik olmuştur. Dersin içeriği kadar, yöntemi ve kurgusunun da planlama eğitiminin farklı aşamalarına ve boyutlarına yönelik olarak kurgulanabileceği görülmektedir.

Ünlü (2018) morfoloji öğretimine ilişkin yukarıda değinilen kitapta yer alan makalesinde morfolojik çalışmaların Türkiye planlama pratiğinin dışında bırakılmış olmasının yarattığı sorunlara dikkat çeker ve kentsel örüntülere duyarlı bir pratik için morfolojik bakış açısını güçlendiren bir planlama eğitimi stratejisinin gerekliliğine işaret eder. Diğer bir anlatımla, planlama pratiğinde kentlerimizin biçimlerine ilişkin sorunların aşılabilmesi yalnızca politik veya hukuksal mekanizmaların düzenlenmesiyle sağlanamaz. Planlama eğitiminin öngördüğü planlama yaklaşımının da geliştirilmesi önem taşımaktadır. Elbette, morfolojik çalışmalar planlama eğitimini geliştirmek için yapılabileceklerin yalnızca bir boyutunu oluşturur ve dahası, morfolojinin planlama eğitiminde nasıl kullanılacağı kadar, öğrencilerin morfolojik bakış açısıyla kazanabilecekleri duyarlılıkları meslek hayatlarında sergileyebilmelerinin önündeki pratik engeller de belirleyicidir. Bununla birlikte morfoloji alanından gelen bilgileri kentsel tasarım ve planlamanın diğer boyutlarıyla birleştirebilen öğrencilerin, mevcut planlama pratiğinin barındırdığı engelleri aşabilme olasılıkları artacaktır.

Kaynaklar

Carmona, M., Heath, T. Oc, Tiesdell, S. (2005) Public Places Urban Space: The Dimensions of Urban Design, Architectural Press, Oxford.

- Kropf, K. (2017), *The Handbook of Urban Morphology*, John Wiley & Sons.
- Moudon, A. V. (1997); "Urban Morphology as an emerging interdisciplinary field", *Urban Morphology*, 1, 3-10.
- Panerai, P., Castex J., Depaule J. C., Samuels, I. (2004). *Urban Forms: the Death and Life of the Urban Block*, Architectural Press, Oxford.
- Oliveira, V. (2016), *Urban Morphology: An Introduction to the Study of the Physical Form of Cities*, Springer.
- Oliveira, V. (2018) "A Course in Urban Morphology", *Teaching Urban Morphology*, ed. V. Oliveira, Springer.
- Whitehand, J.W.R. (2001) "The Physical Form of Cities: A Historico-Geographical Approach *Handbook of Urban Studies*", ed. Paddison, R., Sage.
- Ünlü, T. (2018) "Planning Practice and the Shaping of the Urban Pattern", *Teaching Urban Morphology*, ed. V. Oliveira, Springer.

ODTÜ Mimarlık Fakültesi 2022/ METU Faculty of Architecture 2022